114. ÉVFOLYAM 2001. MÁRCIUS 1. SZÁM

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

Bencze László
Solferino.
2. rész. Az itáliai háború első szakasza a Montebello melletti csatáig (1859. április 29 - május 20.)

B. Szabó János
Gondolatok a XI-XIV. századi magyar hadviselésről. A fegyverzet, a harcmód és a taktika összefüggéseinek kérdései

Makk Ferenc
A bizánci fenyegetés árnyékában. Géza fejedelem politikai-vallási választása

Az alapítás éve
1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * MOLNÁR NYOMDA ÉS KIADÓ KFT., PÉCS * * * * *

ALAPÍTVÁNY A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS TÁMOGATÁSÁRA

Osztovics Levente műfordító, irodalomtörténész, az Európa Könyvkiadó igazgatója, dr. Rázsó Gyula hadtörténész, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum nyugalmazott főigazgatója és dr. Szakály Sándor hadtörténész, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársa alapítványt hoztak létre a magyar hadi történetírás támogatására.

Az alapítvány elsődleges célja, hogy támogassa a magyar hadtörténeti, politika- és társadalomtörténeti kutatásokat, a kutatások eredményeinek közzétételét, különös tekintettel az 1867-től napjainkig tartó történeti korszak eseményeinek feltárására. Segíteni kívánja a magyar hadtörténészek bekapcsolódását a nemzetközi kutatómunkába, a nemzetközi tudományos életbe, elősegítve a fiatalabb hadtörténész nemzedék külföldi kutatási és publikációs gondjainak megoldását. Ennek érdekében támogatást kíván nyújtani

1. tudományos eredményeket közreadó kiadványok belföldi megjelentetéséhez,
2. belföldi konferenciákon való részvételhez,
3. magyarországi kutatómunkához,
4. külföldi kutatómunkához,
5. nemzetközi konferenciákon való részvételhez,
6. külföldi publikációs lehetőségek feltételeinek megteremtéséhez.

A fentieken kívül az alapítvány évente egy-egy arra érdemes hadtörténészt munkásságáért jutalomban részesít.

Az alapítvány kezelője, döntéseinek meghozója az elnökből, a titkárból és tizenegy tagból álló kuratórium. A kuratórium elnöke Perjés Géza hadtörténész, titkára dr. Veszprémy László őrnagy, a Hadtörténeti Könyvtár igazgatója. A kuratórium tagjai: Fodor Lajos vezérezredes, dr. Hermann Róbert hadtörténész, a Hadtörténeti Intézet igazgatója, dr. Koszó Péter orvos, Méhes Gábor banktisztviselő, dr. Perjés Gábor orvos, dr. Romsics Ignác történész, egyetemi tanár, dr. Sáringer László osztályvezető, dr. Vargyai Gyula történész, egyetemi tanár.

Az alapítvány javára a következő bankszámlára juttathatók adományok: OTP Bank, I. ker., Alagút u. 3. Forint csekkszámla: 11701004-20171993. Támogatások az adományozók által meghatározott célra is adhatók.

Az alapítványról részletes felvilágosítással szolgál: dr. Veszprémy László, az alapítvány titkára. Címe: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, H-1250 Budapest, Pf. 7. Telefon: +36 (1) 356-9522, 356-9970.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

114. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2001. 1. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bencze László, a történelemtudomány kandidátusa, ny. alezredes (Budapest); *B. Szabó János* (Budapest); *Csicsely János* grafikus, Hadtörténeti Múzeum, (Budapest); *Gombocz András* tudományos munkatárs, Hadtörténelmi Térképtár, (Budapest); *Hausner Gábor* őrnagy, a Hadtörténelmi Közlemények felelős szerkesztője (Budapest); *Jankó Annamária* PhD, a Hadtörténelmi Térképtár igazgatója (Budapest); *Krámli Mihály* tudományos munkatárs, Közlekedési Múzeum (Dunakeszi); *Kristó Gyula* akadémikus, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem (Szeged); *Langó Péter* régész, Szent István Király Múzeum (Székesfehérvár); *Makk Ferenc,* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem (Szeged); *Martin Kornél* ny. vegyészmérnök (Budapest); *dr. Pollmann Ferenc* tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *dr. Rákóczy Rozália* (Budapest/Dunapataj); *Veszprémy László,* a történelemtudomány kandidátusa, őrnagy, a Hadtudományi Könyvtár igazgatója (Budapest); *Zachar József,* a történelemtudomány doktora, ny. ezredes (Budapest)

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Sallay Gergely* (angol), *Hollósy Helga* (francia), *Zachar Viktor* (német) és *Cinkóczki Botondné* (orosz) fordította.

A szedés és a tördelés a szerkesztőségben készült.

Ez a szám az ISTER Szolgáltató, Kereskedelmi és Kiadó Kft. közreműködésével jelent meg.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK
A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Főszerkesztő:
Csákváry Ferenc

Felelős szerkesztő:
Hausner Gábor

Szerkesztő bizottság:
Balla Tibor, Bona Gábor, Czigány István, Diószegi István, Engel Pál, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Lenkefi Ferenc, Lugosi József, Pálffy Géza, Perjés Géza, Romsics Ignác,Szakály Sándor, Szántó Mihály, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László, Zachar József

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 356–95–22/110, Fax: 214–66–05
E-mail: hk@militaria.hu

A folyóirat internetes változata: http://www.militaria.hu

Kiadja:
a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 356–95–22, Fax: 356–19–39
A kiadásért felel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 1280,– Ft, negyedévre 320,– Ft

Terjeszti:
a Magyar Posta Rt. Levél- és Hírlapüzletági Igazgatósága (LHI), valamint a HÍRKER Rt. és a LAPKER Rt. Belföldi előfizetés: Budapesten az LHI kerületi ügyfélszolgálati irodáiban, a hírlapkézbesítőknél, valamint a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR), 1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest; vidéken: a postahivatalokban és a kézbesítőknél. Külföldi előfizetés: a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest, fax: 00–36–1–305–34–40
Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

Index: 25 371 HU ISSN 0017–6540

Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécs. Felelős vezető: Molnár Csaba

TANULMÁNYOK

BENCZE LÁSZLÓ

SOLFERINO

II. RÉSZ

Az itáliai háború első szakasza a Montebello melletti csatáig, 1859. április 29 – május 20.

Gyulai becsülete

1859. április 23-án, az első osztrák ultimátum átadása pillanatában a piemonti hadsereg mintegy 60.000, hadműveletekre bevethető, valamint néhány ezer hátországi szolgálatra beosztott katonával rendelkezett. Az öt gyalog- és egy lovashadosztályba sorolt erők, valamint Garibaldi szabad hadteste, 120 löveggel a Sesia–Po–Tanaro folyóktól nyugatra készült védelemre. A csapatok Torinótól 50–60 km-es félkörívben, a vízi akadályok mögött foglaltak állást, azokon a pontokon, ahol a fő közlekedési és a tüzérség számára is járható átkelők vezettek a főváros felé. A balszárnyon, Torinótól északkeletre a Dora Baltea mögötti Ivreában egy hadosztály, középütt, a fővárostól 60 km-re keletre, a Sesia által védett Vercellinél egy megerősített dandár, a csapatok zöme pedig hasonló távolságban a Bormida–Tanaro–Po folyóktól nyugatra fekvő Alessandria–Valenza–Casale erődháromszögben készült az összecsapásra. A félkörívű védelmet szolgálták a Sesia és a Ticino közötti Lomellinába, akadályok létesítésére kirendelt műszaki kötelékek és a biztosítással és felderítéssel megbízott lovasok. Hasonló feladatot kellett ellátniuk a Póba délről torkolló Scrivia, Curone, Staffora-patakok mellé vezényelt részlegeknek is. A védelmet szolgálta Piemont fejlett vasúthálózata, amelynek segítségével órák alatt csapatokat lehetett átvetni a veszélyeztetett pontokra. Torinóból fontos összeköttetési vonal futott Vercelli–Magenta–Milano, Genova–Alessandria–Valenza–Casale–Vercelli, Alessandria–Tortona–Montebello–Piacenza–Parma irányában. Kisebb teljesítménye ellenére jelentős szerepet tölthetett be északon a Torino–Vercelli szakaszból Bielláig, a Lomellinában a Vercelli–Mortara–Vigevano, a Mortara–Valenza szárnyvonal. Hadműveleti szempontból pedig fontossá válhatott a franciák genovai partraszállása és szétbontakozása közben a Novi–Tortona kapcsolat.

Az osztrákok mindössze a Bécs–Trieszt vonalat használhatták utánszállításra – a Semmeringi-hágónál 30 km-es szakasz hiányzott –, a tengerparti végállomástól pedig hajóval kellett megtenniük az utat Velencéig, majd gyalog Casarsáig, ahonnan indult a Verona–Milano–Torino vasút. Veronából szárnyvonal haladt Bozenig. A csapatok a Brenner-hágón gyalog keltek át Innsbrucktól Bozenig. Az offenzívára készülő osztrák hadsereg utánpótlása az összeköttetés szempontjából hátrányban volt a szövetségesekével szemben.[1]

[1] Kriegsarchiv (KA) Alte Feldakten (AFA) II. Armee 1859-13-294. Karton 2210.; Die französiche Armee auf dem Exercirplatz und im Felde. Mit einem Rückblick auf den Feldzug in Italien im Jahre 1859. [*General*

A piemontiak a csapásmérőkkel vívott halogató harcok után visszavonulhattak Torinóba, majd Susáig, ahol bevárhatták a hágókon át érkező franciákat vagy az erődháromszögbe. Az osztrák határfolyótól, a Ticinótól 5 napi gyalogmenetre feküdt Torino és hasonló távolságban Alessandria is. A Po–Bormida–Tanaro mögötti védelmi körzetben a piemonti csapatok szívós ellenállást tanúsíthattak a menetektől, hídverésektől kifáradt osztrákokkal szemben. A támadóknak a 144.000 fős szervezetszerű létszámból harci alkalmazásra – gyalogos, lovas, tüzér – mindössze 107.000 katona, 364 löveg állt rendelkezésükre. Ez kevésnek bizonyulhatott két egyidejű, Torino és az erődháromszög elleni csapáshoz. Reális számítások szerint az Alessandria–Casale térségben összpontosult piemontiak sikeres ostromához legkevesebb 90.000, puszta semlegesítésükhöz legalább 60.000 katonára volt szükség. Ugyanakkor ki kellett különíteni mintegy 6000 főt a folyóátkelők biztosítására, és a fellelhetetlen Garibaldi utáni kutatásra, bár ezt az erőt el lehetett vonni a lombardiai megszálló csapatoktól is. Torino ellen a maradék, 17.000 vagy 47.000 katona támadhatott. Így egy április 27-én, az első ultimátum lejárta után Ticinótól indított offenzív erő legkorábban május 1-jén érhette el az erődháromszöget és kezdhette meg az ostromot vagy semlegesíthette a védőket és támadhatott Torino felé. Az előbbi hadászati feladatot nem kerülhette ki, a másodikra pedig a maradék kevésnek bizonyulhatott. Gyors menettel azonban a Ticino és Po találkozása melletti Paviából kiindulva és a Po jobb partján előretörve 5 nap alatt ki lehetett jutni az Alessandriától délre, a genovai vasút mellett fekvő Novihoz és onnan csapást mérni a sáncok mögötti piemontiakra, egyidejűleg megakadályozni a Genovában partraszálló francia élővéd északi irányú mozgását. A piemontiakkal szembeni hadászati siker után fel lehetett venni a kikötőből, illetve a hágók felől részenkint érkező francia hadosztályokkal a harcot, különösen akkor, ha az ellenséges lövegek a szállítási problémák miatt nem érkeznek meg időben a hadszíntérre.[2]

A bécsi kabinet azonban külpolitikai megfontolásból április 29-ig elhalasztotta a támadási parancsot. Gyulai csak 30-án léphette át a Ticinót. Elkésett.[3]

---

von Olberg – a szerző: B. L.] Berlin, 1861. (*Olberg*) 76–77. o.; Von einem preussischen Offizier [*Otto őrnagy* – a szerző: B. L.]: Der Feldzug von 1859 in Italien. Thorn, 1863. (*Otto őrnagy*) I. Band. 62–63. o. A művekben szereplő mérföld-láb mértékegységeket a „Marco Polo. Die Generalkarte Italien, 1200.000" Ostfildern–Novara, 1999. 1. és 2. szelvényén pontosítottam. A Scrivia, Curona, Staffora-patakok a Lomellinával szembeni dombvidéken és mélyföldön, csaknem párhuzamosan futottak észak felé, és torkollottak a Póba.

[2] KA AFA II. Armee 1859-13-294. Karton 2210. A létszámokból azonban a harctéri tapasztalatok alapján mindig le kellett vonni 10 %-ot, a maródiakat, a zenészeket, a tisztiszolgákat és az adminisztratív okokból éppen elvezényelteket. KA Militär-Kanzlei Seiner Majestät (MKSM) Sonderreihe 1859-4-70., 1859-4-93.

Der Feldzug in Italien 1859. Név nélkül. Leipzig, 1867. (Der Feldzug) 18–19., 21. o.; *Hugo von Czeschka:* Österreichs Krieg gegen Frankreich und Piemont im Jahre 1859. Wien, 1912. 14–16. o.

[3] Nüscheler, genfi osztrák katonai megbízott április 21-én táviratozott Bécsbe és Gyulainak, hogy Párizsban minden vezető személyiség a háború azonnali megkezdésére készül, és Napoleon április 25-én kiadja a hirtelen elvonulásra szóló parancsot. A csapatok pedig fegyverben állnak és indulásra készek. KA MKSM Sonderreihe 1859-5-4b. KA MKSM Sonderreihe 1859-4-145. 1859-9-ad 145. Menschengen, a torinói svájci konzul április 26-án, délben feladott táviratában jelezte Gyulainak, hogy a francia csapatok nemcsak megindultak Culozból, Brianconból a Mont Cenis és a Mont Genévre hágók felé, illetve hajóra szálltak Marseilleben, hanem arról is, hogy Susában már francia kötelékek állomásoznak. KA MKSM Sonderreihe 1859-4-115. A belga külügyminiszter május 1-jén táviratozta osztrák kollégájának, hogy már jelentős francia erők sorakoztak fel Torinóban és a Casale-Alessandria vonalon. KA MKSM Sonderreihe 1859-5-5a. A korai, francia felvonulás hírét megerősítették Gyulai hírszerzői is. KA MKSM Sonderreihe 1849-4-147., 1859-4-147a., 1849-4-147b. A torinói kormány május 1-jei hivatalos közleménye az április 29-i adatokat közölve 50.000 francia ka-

A szövetségesek számítottak arra, hogy Gyulai, elégtelen erői ellenére is, megkísérli, hogy megtörje a piemontiak ellenállását. Ezért Párizs nem várta meg az ultimátum lejártát, hanem már április 23-án este utasította a Mont Cenis és a Mont Genévre hágó lábánál állomásozó, elővéd szerepre szánt 3. hadtest parancsnokát, François Canrobert tábornokot, hogy 25-én reggel kezdje meg menetét Susa felé. Ugyanezen az estén megkapta a behajózásra a parancsot a Marseille-ben összevont 1. hadtest parancsnoka, Baraguay d'Hilliers tábornagy, illetve a Patrice Mac Mahon tábornok alatti 2. hadtest Toulonban állomásozó részlege is. Utóbbi csapatainak zöme Algériában várta az indulási jelet. A francia gárdának Regnaud de St. Jean Angeli vezetésével 25-én kellett vasúton elindulnia Marseille-be, Adolphe Niel tábornok 4. hadtestének pedig Grenoble-ban kellett várakoznia addig, ameddig Canrobert 1. hadosztálya, a lengyel származású Charles Bourbakival az élen, elhagyja Briancont és felkapaszkodik a vad szurdokok falaival szegélyezett, szűk Mont Genévre hágón. A Douayban összpontosított vontcsövű tüzérség csak április 29-re fejezte be a menetkészenlétet, és utána indulhatott Marseille felé.[4]

Legkorábban Baraguay 1. hadtestének előrevetett ezredei érkeztek meg a hadszíntérre. Az április 25-én kihajózott kötelékek közül az első francia ezred közvetlenül az ultimátumra adott, elutasító válasszal hazautazó osztrák katonák mögött futott be a torinói pályaudvarra. A másnap partra szálló hadosztály pedig elindult Genovától észak felé, a kikötő és Alessandria között félúton, a Scrivia-patak és Novi közelében fekvő Gavi városához. Védelmi állást vett fel, hogy fedezze a mögötte érkező és folyamatosan kirakodó csapatok felzárkózását. Ugyanebben az időben Canrobert elővédosztagai már kapaszkodtak felfelé a Mont Cenisen, 28-án elérték a legmagasabb pontot, másnap Susában az ideiglenes tábort. 30-án bevonultak Susába Bourbaki Mont Genévre hágón át menetelő hadosztályának első ezredei is. Canrobert és egy éjszakát pihent csapatai – mintegy 10.000 fő – vonatra szálltak, és még 30-án délután Torinóban tartottak parádét. A lakos-

---

tona jelentéséről tudósított. A bécsi „Neueste Nachrichten" május 1-jei száma több tízezer francia katona piemonti felsorakozásáról írt. KA MKSM Sonderreihe 1859-5-5a., 1859-5-5b. A brüsszeli „Independence" május 1-jei száma ugyancsak megerősítette a fenti hírt. KA MKSM Sonderreihe 1859-5-73a.

[4] Menschengen adatokat is közölt Gyulaival. Szerinte a franciák a keskeny, meredek hágókon keresztül naponta 7.000 katonát tudnak 25-től kezdve átdiszlokálni, a Marseille–Genova közötti csapatszállító hajók kapacitása napi 10.000 főre tehető. Beszámolt arról is, hogy Garibaldi zászlóaljai éppen a Lago di Maggiorétól délre akarnak összpontosulni, és szándékaik szerint be kívánnak törni Észak Lombardiába. KA MKSM Sonderreihe 1859-4-115. Canrobert tábornagy 50 éves volt, a St. Cyr vezérkari akadémiáján végzett. 1839–1850 között Algériában harcolt. Jelentős szerepet játszott Napóleon államcsínyében, ezért az uralkodó első hadsegédjévé léptette elő. A krimi háborúban kudarcaival nevetségessé tette magát az angolok előtt. Le kellett váltani beosztásából. 1857-től tábornagy. Baraguay I. Napóleon egyik ismert tábornokának a fia, 64 évesen öreg hadtestparancsnokként érkezett Itáliába. Harcolt a korzikai hadjárataiban 1812-1815 között – egyik karját elvesztette – majd 1830-1848 között Algírban. 1850-ben III. Napóleont támogatta, és Párizs katonai kormányzója lett. Semmilyen kiemelkedő győzelem nem fűződött nevéhez. Az 57 éves Niel tábornagy az itáliai hadjáratban a legmagasabb végzettségű és tudású katona volt. Politechnikai középiskolát, Metzben hadmérnöki akadémiát végzett. 1837–1848 között az algériai háborúban, 1849-ben a római expedíciós hadtestben, 1854-ben a krími háborúban tüntette ki magát. Mac Mahon tábornok vakmerő, vállalkozó szellemű tisztként vált híressé. 1807-ben született. Algériában a főparancsnokságig minden beosztásban tapasztalatokat szerzett. A krími háborúban a megvert Conrobert csapataival vakmerő rohamot intézett a Szevasztopol kulcsának számító Malakoff torony ellen és bevette. Regnaud 1858-ban, 63 évesen lett tábornagy. 1812–1815 között I. Napóleon katonájaként, majd a görög szabadságharc önkénteseként emelkedett a ranglétrán. Szolgált Algériában is. III. Napóleon a katonai hatalomátvételben játszott szerepe és I. Napóleon alatti hűsége elismeréseként először hadügyminiszternek, majd a gárda parancsnokának nevezte ki. KA MKSM Sonderreihe 1859-4-147c, 1859-5-1. Grand Dictionaire Universel par Pierre Larousse. Paris, 1865.

ság éljenző tömege és virágeső köszöntötte a felszabadítókat. A 3. hadtest ugyancsak eljutott Susáig. Canrobert alpesi átkelése rendkívüli fáradalmakkal járt. Legalább 400 fő életét vesztette, 600 fő eltűnt, a sérültek és maródiak (gyengélkedők, betegek) száma megközelítette az 1000 főt. A tábornagynak azonban sikerült teljes gyalogságát – a lovasság és a tüzérség még hiányzott – május 2-án Torino mellett összpontosítania. A főváros biztosítása átmenetileg megoldottnak tünt. Április utolsó napjaiban Baraguay utóvédjével együtt Genovában kihajóztak Mac Mahon első algériai ezredei is, és felzárkóztak Gavihoz, az 1. hadtest által elfoglalt védelmi vonalhoz. Eközben a Grenoble-ban várakozó 4. hadtest parancsnoka, Niel tábornok Torinóba sietett, hogy Viktor Emanuel katonai tanácsadójaként működjön. Javaslatára a király visszavonta a Dora Baltea, illetve a Sesia mögött felsorakozott piemonti erőket, és Casale–Alessandria térségében szállásolta el őket. Az előretolt műszaki alakulatok és a könnyű fogatolt lövegekkel megerősített lovas biztosítók a Ticino és a Sesia között, illetve a Scriviától keletere húzódó mélyföldön maradtak. Niel Torino közvetlen védelme helyett a szövetségesek összpontosítása mellett döntött, és a francia balszárnyat képező 3. hadtest, illetve a Baraguay parancsnoksága alatti, 1. és 2. hadtest kihajózott ezredeiből álló jobbszárnyat egyaránt az erődháromszögbe, illetve a Gavi melletti térségbe vonta, hogy a védművek biztonságával pótolja a hiányzó tüzérséget. Alessandriában április második feléig a piemonti és francia szállászcsinálók 17 napi élelmet halmoztak fel 160.000 főre, amelyet a susai és genovai magazinok készletei egészítettek ki.

Az erődháromszögben koncentrált szövetséges alakulatok a Torino elleni osztrák előretörést a támadók balszárnyára, illetve összeköttetési vonalaira mért csapással állíthatták meg, amelyet döntő sikerré fejleszthetett az Alpokon átkelő, Susába érkező 4. francia hadtest. A Po jobb partján, Alessandria–Novi felé előnyomulókat pedig az erődháromszögben összevont szövetségesek, illetve a Genovában időközben kihajózó és Gavihoz zárkózó francia gárda friss hadosztályai foghatták harapófogóba. A 60.000 főnyi, hadműveletekre bevethető piemonti, illetve a május elsejéig Piemont területére érkező, legalább 50.000 francia katona együttesen olyan erőt képviselt, hogy visszaverhetett minden osztrák offenzív kísérletet. A Ticinót április 30-án átlépő Gyulainak azonban még legalább öt napra volt szüksége ahhoz, hogy elérje vagy a Dorea Baltea, vagy a Bormida-folyót, hidat verjen és átkeljen rajta. Ez az öt nap azonban elegendőnek tűnt arra, hogy Piemont újabb, kiképzett katonák ezreit állítsa hadrendbe, illetve a franciák újabb hadosztályokat diszlokáljanak át Franciaországból a hadszíntérre. A szövetségesek nyomasztó erőfölénnyel várhatták a legkorábban május 4-én vagy 5-én felbukkanó osztrák hadtesteket és vívhatták meg az első, találkozóharcokat. Gyulainak semmi esélye sem maradt a piemontiak, majd a franciák elleni külön-külön összecsapásra.[5]

Piemont legkeletibb tartománya, a Lombardia határán fekvő, a Ticino és a Sesia-folyó közötti mélyföld, a Lomellina, illetve a tartománnyal szembeni, a Póba délről torkolló Scrivia, Curone, Staffora-patakoktól átszelt, 10-20 km széles, vizenyős sáv és az Appeninek közötti dombvidék jelentős előnyöket kínált a védelemnek és hátrányokat az offenzívának. Az Alpokból a Po felé párhuzamosan folyó, gátak közé szorított Ticino,

[5] A hágókon átkelő csapatok fáradalmairól és veszteségeiről számol be: KA MKSM Sonderreihe 1859-5-73a., továbbá a brüsszeli „Independance" május 1-jei száma. Útközben Canrobert egyik hadosztályparancsnoka meghalt, helyét Louis Trochu tábornok vette át.

Sesia és a Dora Baltea, illetve az ugyancsak dél felé tartó, részben a Póba, részben a folyókba torkolló, tucatnyi patak, illetve a legkülönbözőbb irányú, minden esetben magas partokkal, gátakkal kísért, bővizű csatorna valóságos vízi labirintust alkotott. A talajvíz szintje a felszín alatt alig 50-60 cm-re húzódott, akárcsak a Po jobb partján, az Appeninekből érkező, ugyancsak gátakkal zabolázott patakok környékén, és esős időben a gyalogság valóságos sártengerré dagasztotta a folyam mindkét oldalán a talajt. A vízfolyások hálója a rizstermelést szolgálta. A háromévente ültetett gabonaféle helyén a lakosság a közbenső időben búzát, kukoricát termesztett, és az itteni hozamokat Európában sehol sem lehetett felülmúlni. A háború kezdetén Viktor Emanuel felszólította a lakosokat, hogy nyissák meg a zsilipeket, töltsék fel vízzel az 1-3 m széles és 1-2 m mély fő-, illetve a közbenső, kis zsilipek szabaddá tételével még a 10-20 cm széles mellékcsatornákat is. Azokon a vidékeken pedig, ahol az osztrák csapatok menetirányáról értesülnek a piemonti lovasjárőröktől, árasszák el még az átmenetileg nem rizsföldként használt területeket is, hogy az ellenség mozgását kizárólag a gátakra korlátozzák. Lomellinában és a déli partok dombvidékén a meneteket akadályozták a helységek, majorságok köré épített, tartós ellenállást kínáló magas kőkerítések, a falvak és városok szorosan egymás melletti, többszintes, vastag kőfalú házai, a szabad területeken és gátak mentén ültetett, egymástól legfeljebb 10 lépésenként magasodó, selyemhernyó tenyésztést szolgáló szederfák tömege, a fák közé, a lombkoronák aljáig kihúzott dróthálók, amelyeket girlandként futottak be a szőlők. Az offenzívát végrehajtó osztrák hadtestek elővédjei csak elsőrangú helyismerettel rendelkező vezetőkkel tudták előrejutásukat megszervezni, mert a fák, szőlőlugasok miatt áttekinthetetlen terepen, a vizek közé szorított gátakon, a rendkívül kevés és sohasem egyenes, keskeny földutakon csak templomtornyokból lehetett kijelölni a közvetlen úti célokat, a távolabbiakat azonban nem. Az osztrák hadtesteknek a gátakon kellett előremozogniuk, ami azt jelentette, hogy egyszerre legfeljebb hármas oszlopokba sorolt századok menetelhettek – esetenként a csatornákat kísérő gátakon csak egyesével –, így a masagabbegységek menethossza 20-30 km-re is elnyúlott, és találkozóharcok esetén csak az elővéd, illetve a közvetlen mögötte haladó kötelékek helytállásától függött a siker. Tüzérséget az elől mozgó zászlóaljak csak korlátozott mértékben használhattak, sürgős visszavonuláshoz pedig a nehézkes lövegeket kényszerűen hátra kellett hagyniuk. A terep nem kedvezett a vonalakba sorakozott gyalogosok szuronyrohamainak, mert nem voltak alkalmas, széles, száraz és belátható területek. Az osztrák lovasság sem érvényesíthette fölényét a piemonti lovassággal szemben, mert sehol sem lehetett tömeges lovasrohamokat indítani. A támadók egyedül az Alpok déli nyúlványai és az alföld közötti, vékony sávban húzódó, vagy a Po jobb partján emelkedő, Lomellinával szembeni dombvidékeken alkalmazhatták a kiképzések során kialakított taktikát. Mind a lapály, mind a dombvidék igen erős, és jól felszerelt technikai részlegeket igényelt, a harcoló csapatokban elsősorban a gyalogságra és a könnyű, fogatolt tüzérségre kellett a feladatokat bízni. A Ticinótól nyugatra a terep megnehezítette a parancskiadást és továbbítást, a támogatást és együttműködést, a magasabbegységek tömegeinek alkalmazását, a tüzérségi tűzvezetést. Óriási felelősség hárult a szakasz- és századparancsnokokra. A beosztott tisztek, a tiszthelyettesek és a katonák egyéni képzettsége, harci jártassága döntően befolyásolhatta az összecsapások és az ütközetek kimenetelét. A hadszíntér inkább megfelelt az Algériában, harminc éve, megszakítás nélkül, zászlóaljaknál nem nagyobb kötelékekben harcoló és tapasztalt francia

csapatok taktikai módjainak, mint a tömegek bevetésére kiképzett és döntő, nagy csatákat kereső osztrák hadsereg hadműveleti szokásainak. Még az osztrák katonai erények szintjét elérő, a krími háborúban összekovácsolódott piemonti csapatok is fölényhez juthattak a kis csoportok járőrharcaira leginkább alkalmas Lomellinában.[6]

A francia hadsereg állományának a katonai kiképzéssel egyidőben iskolai tanulmányokat is folytatnia kellett – az észak-afrikai, arab csapatokat kivéve –, továbbá kötelező sportgyakorlatokat kellett végrehajtania. A legalsó szinten, az ezrediskolákban, az analfabétáknak meg kellett tanulniuk írni, olvasni és számolni, hogy meg tudjanak felelni az egyes harcos kiképzés követelményeinek. Az ezrediskolák felső évfolyamaiban az alapfokú műveltséggel rendelkező újoncok megszerezhették a tiszthelyettesi feladatok ellátásához szükséges ismereteket. A megfelelő képzettséggel és gyakorlati jártassággal rendelkező, de tiszthelyettessé elő nem lépett katonák a zászlóaljak első két elit – gránátos és voltigeure –, egyenruhával és zsolddal is megkülönböztetett századaihoz kerültek, amelyek a szétbontakozott – tirailleur – formában vívott tűzharc főszereplői voltak. E századok azonos hadi erényekkel rendelkeztek, mint a gárda-, a zuáv-, az idegenlégiós-, a vadász- és észak-afrikai, ún. turco kötelékek. Valamennyien átestek a legnehezebb sportgyakorlatokon – tartós, gyors menet, kötelékben és teljes felszereléssel végrehajtott 500 m-es futás és utána hibátlan lőeredmény –, és a hadtestek, hadosztályok különleges osztagainak számítottak. A hadosztály továbbképzői a szakasz- és századparancsnoki beosztásokra pályázó tiszthelyetteseket tanították meg az alegység irányítási feladataira. Az alhadnagyi állomány egyharmadát a legtehetségesebb tiszthelyettesekből kellett minden alakulatnál kiállítani és kétharmadát a felső katonai iskolák végzett hallgatóiból. Előbbiek a katonai pályafutásuk során azonban legfeljebb az őrnagyi rangig juthattak. Előnyük a beosztott tiszti, szakmai tudás, a század és a zászlóalj irányításának óriási gyakorlati ismerete volt. Mind a tiszthelyettesi, mind a tiszti továbbképzőkön az alapfokú műveltségi tárgyakon kívül különösen fontos szerepet kapott a tirailleur, a csatárláncban vívott tűzharc, a járőrszolgálat, a nyugvásbiztosítás, a közelfelderítés, a manőverezés tanítása. A nem csapatszolgálatról érkezett, többnyire előkelő vagy jómódú körökből származó, 25 évesnél nem idősebb fiatalok a politechnikai és pirotechnikai iskolák, a katonai gimnáziumok, a katonai orvosi továbbképzők után a tiszti rangra előkészítő akadémiákon – St. Cyr, École imperiale politechnique, École imperiale d'application d'état major, École imperial de Cavallerie du Samur és de l'artillerie du génie Metz és mások – szerezték meg a vezérkari, az adjutánsi, a magasabb szakmai tiszti feladatok ellátásához szükséges és a katonai karriert biztosító végzettséget.[7]

A statisztikai adatok szerint az 1859-es hadjáratban szolgálatot teljesítő tisztikarból a tiszti iskolát végzettek, illetve a tiszthelyettesekből tiszti rangra emelkedettek közötti

---

[6] *Otto őrnagy* I. 63. o.; *Josef Bruna:* Aus dem Italienischen Feldzuge 1859. Prag, 1860. (*Bruna*) 37–39. o. Behelf zum Studium der Militär-Geographie. Südwestlicher Kriegschauplatz. Wien, 1910. (Behelf) 38–39. o.; o. *F. G.:* Eine militärische Denkschrift. Frankfurt am Main. 1860. (*o. F. G.*) 39–41. o.

[7] Frankreichs Offensiv- und Defensivkraft. Als Manuscript gedruckt. München, 1860. 51–56., 58. o. A gyors kötelékmozgás és futás előnyeit a francia csapatok először a krími háborúban használták ki a hagyományos menetekhez szokott oroszokkal szemben. Inkermann mellett a heves tűzharcban egy francia hadosztály a veszteségeket minimálisra csökkentő, 500 m-es futással döntő csapást mért kézitusában, a szuronyrohamra nehézkesen szétbontakozó, fellazult hadrendű orosz kötelékekre. A vonalezredek zászlóaljainak első két – gránátos és voltigeur – százada a harcban éppúgy a csatárláncokban – tirailleur – vívott tűzharc alapköteléke volt, mind a gárda -, az idegenlégiós-, a vadász-, a zuáv- és az északafrikai turco zászlóaljak. *o. F. G.* 19. o.

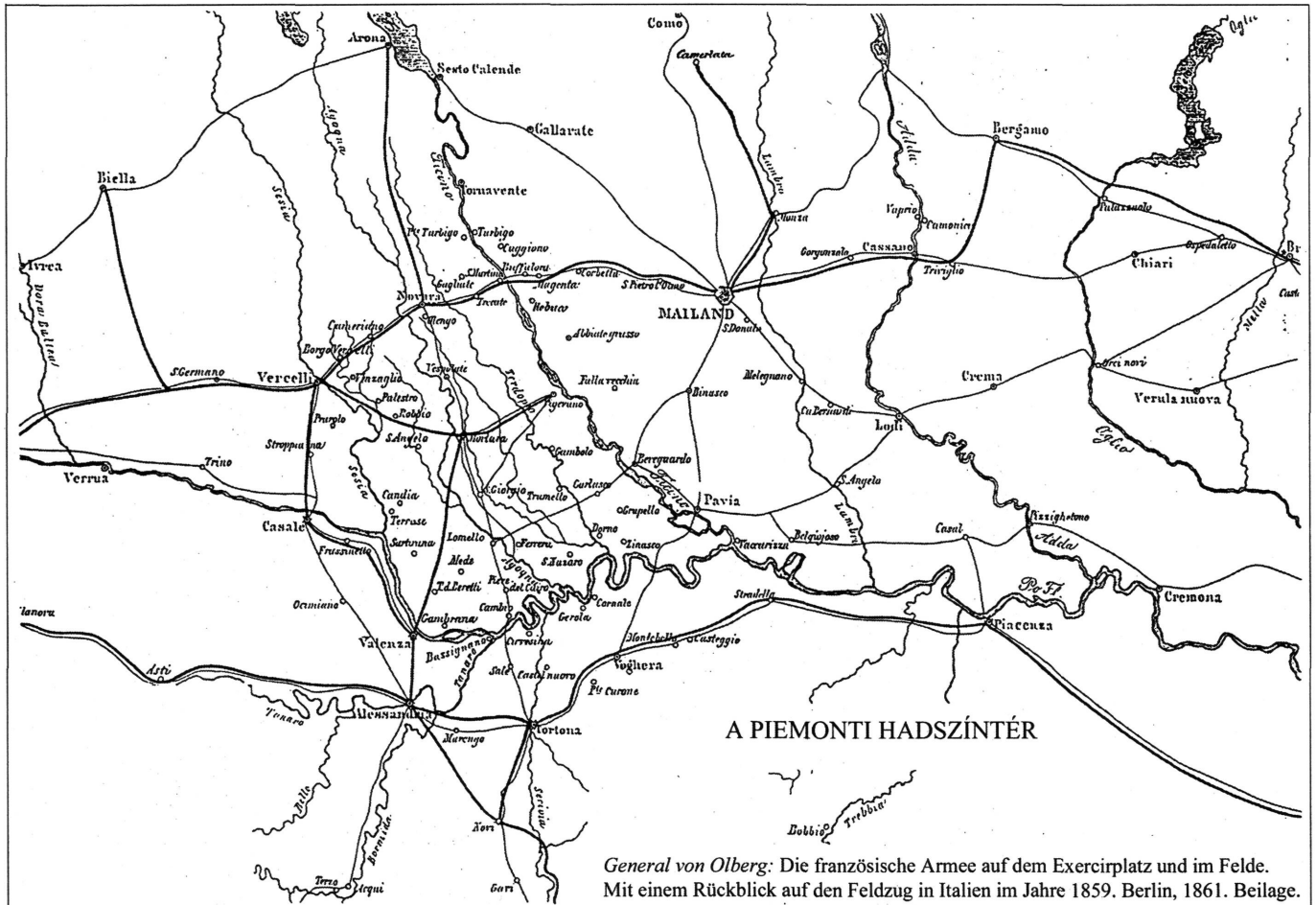

General von Olberg: Die französische Armee auf dem Exercirplatz und im Felde. Mit einem Rückblick auf den Feldzug in Italien im Jahre 1859. Berlin, 1861. Beilage.

arány a hadnagyoknál 1:3, a kapitányoknál 1:2, a törzstiszteknél 4:1 volt. Az ezredparancsnokok kivétel nélkül akadémiát végeztek, és a 37 tábornokból csak három kezdte altisztként a katonai karriert.[8]

A Lomellina és a szemközti, az Appeninek északi határát jelző dombság és a Po közötti mélyföld katonaföldrajzi viszonyai a harcoló felektől igen szétaprózott kötelékeket, rengeteg kis törzset, kis létszámú csoportok bevetését, manőverét, a parancstovábbítások szervezettségét, tehát a katonák és az alparancsnokok egyéni helyzetmegítélési és harci képességeit, illetve a hadosztályokat és hadtesteket vezénylő tábornokok magas szintű tudását követelték meg. A legfelső vezetésnek képesnek kellett lennie a terep adottságainak megfelelő, számtalan, egyidejű kis háború olyan irányítására, hogy az együttes sikerek a nagy háború győztes megvívását szolgálják. Az itáliai francia hadsereg tiszti és legénységi állománya felkészült a kihívásra. A gárda- és a 2. – Mac Mahon – hadtest teljes állománya elit – gránátos-, voltigeure-, zuáv-, vadász-, idegenlégiós-, arabokból álló turco – ezredekből állt. Az 1., 3. és 4. hadtest hadosztályait pedig egy-egy különlegesen kiképzett zászlóalj erősítette meg, továbbá a vonal gyalogezredek gránátos- és voltigeure századai.[9]

Az osztrák haderő 1849-től az abszolutisztikus állam legfőbb támaszává vált, mert győzött a forradalom ellen, helyreállította a korlátlan uralkodói hatalmat, és újjáteremtette a birodalom területi integritását. A trón és a haderő közötti egységet fejezte ki Ferenc József ellenőrzés nélküli, legfőbb hadúri méltósága, illetve a monarchizmustól egzisztenciálisan függő arisztokrácia szerepvállalása a katonai vezetésben.[10] Az előzőt az Udvari Haditanács helyére lépő, közvetlenül a császárnak alárendelt Központi Katonai Iroda hadsereg feletti mindenhatósága, utóbbit a legfelsőbb parancsnoki kar összetétele fejezte ki. 1859-ben az osztrák fegyveres erőkben 279 tábornok szolgált. Ebből 9 főherceg volt, 3 valamelyik német állam fejedelmi családjához tartozott, 11 német hercegi, 42 grófi, 67 bárói címet viselt, illetve emigráns régi nemes volt, 129 fő Mária Terézia háborúiban nemesi rangra emelt katonacsaládból származott, és csak 18 érkezett polgári környezetből. Utóbbiak valamennyien elvégeztek egy katonai iskolát és néhány újnemes is. Az arisztokrata származású tábornokok elsősorban az előkelő fegyvernemnél, a lovasságnál futottak be gyors katonai karriert az ezredtulajdonosi rendszer jóvoltából. A középkori eredetű szokás, hogy az ezredtulajdonos korlátlan ura kötelékének, tiszti rangot adhat a neki tetsző, katonai képzettség nélküli személyeknek is, és előléptetheti őket, kedvezett az előkelő, katonai hivatást vállalóknak.[11] A beosztott tisztek zöme egy-egy ezredtulajdonos jóindulatának – a rangokat

---

[8] *Olberg* 40. o.; *P. D. F.* 10–14. o.

[9] KA MKSM Sonderreihe 1859-4-147b. A párizsi katonai megbízott 1859. Április 29-i távirati jelentése Bécsbe. KA MKSM Sonderreihe 1859-5-1. A „Gazetta de France" napilap május 1-jei számának közlése a pontos hadrendről.

[10] „Als oberster Kiegsherr stand Franz Joseph keineswegs im Gegensatze zu den Vorstellungen seiner Zeit. Sind es doch gerade die fünfzigen Jahre gewesen, die in allen Monarchien Europas den Geist des Militarismus erstarken sahen,... ging es nicht anders zu wie in Österreichs des jungen Franz Joseph. Soweit es auf die Armee ankam, sind die europäischen Monarchen allesamt seit Jahrhunderten Selbstherscher gewesen. Dass Franz Joseph aber seine militärische Allgewalt auf den ganzen Bereich des staatlichen Lebens den Mut, ja fast Verwegenheit besass, gibt ihm seine einzigartige Stellung in der europäischen Geschichte der zweiten Hälfte des neunzehten Jahrhunderts." *Joseph Redlich:* Kaiser Franz Joseph von Oesterreich. Berlin, 1928. 214. o.

[11] *Nikolaus Preradovich:* Die Führungschichten in Österreich und Preussen.Wiesbaden, 1955. 56. o.; *Julius Wickede:* Vergleichende Charakteristik der k. k. österreichischen, preussischen, englischen und französischen Landarmee. Stuttgart, 1856. 455. o.

vásárolni is lehetett – köszönhette pályafutását. Különösen sok délnémet – katolikus bajor, württembergi, badeni, hesseni – fiatal választotta az osztrák hadsereget, amelyben a hazainál nagyobb karriert lehetett remélni. A magyar, horvát, cseh és lengyel ifjak is zömükben az ismert ezredtulajdonosok segítségével kezdték meg felemelkedésüket. Tudásszintüket jellemzi, hogy az első katonai, kadéti rangra pályázók a solferinói hadjárat után tíz évvel is hadilábon álltak az írás, olvasás tudományával. 57 %-uk volt analfabéta. A haderő legénységi állományából pedig – 1856-os felmérés szerint – mindössze 23,7 % rendelkezett a legalapvetőbb ismeretekkel.[12]

Az alacsony tudásszint csak a zárt gyalogos tömegek alakzatváltoztatásait, a sortüzeket és a közelharcot engedte alkalmazni. Egyéni képzést csak a válogatott tisztekből és katonákból álló vadász-, illetve gránátoszászlóaljaknál lehetett folytatni. Szuronyrohamban azonban az osztrák kötelékek felülmúlhatatlanok voltak.

A katonai irányítás elve teljesen megegyezett az állami vezetés abszolutisztikus formájával. Nemcsak az uralkodó korlátlan, legfőbb hadúri joga érvényesült a gyakorlatban, hanem a katonai hierarchia magasabb szintjein állóké is a beosztottakkal szemben. A harcban a főparancsnok valamennyi alárendelt kötelékét úgy irányította, mintha parádén vezényelne: az alárendeltek nem kaptak tájékoztatást sem a stratégiai, sem a taktikai döntések értelméről, be sem lettek vonva az előkészítésükbe. Az utasításokat a legszigorúbb fegyelemmel kellett végrehajtani, a megadott rendelkezéseken túl nem lehetett más hadmozdulatot tenni. Az abszolút függésből következő önállótlanság a tábornoki kar indolenciáját idézte elő. A magasabb egységek parancsnokai az itáliai hadjáratban a szomszéd kötelék felől érkező ágyúdörej hangjára sem mozdultak a helyükről addig, amíg a beavatkozásra szóló parancsot meg nem kapták. A tétlenségre ítélt, a felsőbb utasításra várakozó tábornokok között szokássá vált az időtöltés kellemes módja, az ivászatokkal összekötött lakoma, a kártyajáték, a heverészés, miközben a felsorakozott katonáknak sokszor vonalalakzatba fejlődve, mozdulatlanul kellett várniuk a harcra szólító parancsot. A merev alá és fölérendeltségi viszonyok a legalsó szinteken is az abszurditás határát súroló helyzeteket idéztek elő. Az osztrák hadsereg alapvető harcászati egysége a dandár – egy gyalogezred és egy vadász- vagy határőrvidéki alegység – összesen 5 zászlóaljból állt, 30 századdal. Minden 2 századból egy osztályt kellett formálni a hazai vonalalakzat felvétele előtt. A leggyakoribb felállás: öt osztály az első lépcsőben, 1200 m-es vonalban, mögötte 100-150 m-re a második lépcső 5 osztálya, ugyancsak vonalban, majd a harmadik, a tartalék lépcső, oszlopban. A dandárnak a kor szokásai szerint csatárláncot is ki kellett küldenie. 96 fő állt fel a front előtt, fele 300 lépésre hármas csoportokban, lövészként, fele 200 lépésre, mint támogató és tartalék. Az abszurditás az irányítás módjában volt tetten érhető. Az individuális különbözőségek megakadályozása

[12] KA MKSM 1856/2033. A magyarok aránya 10,5 % volt. *Lorenz Stein:* Die Lehre vom Heerwesen. Stuttgart, 1872. 211. o. „Der Kaiser machte sich zum Kriegsherrn, dass heisst zum Commandanten das Heeres, Graf Grünne, einer Eimigratenfamilie entsprossen, wurde als 1. Generaladjutant hierdurch dessen eigentlicher Gebieter. In allen Vorurtheilen befangen, die Leute seines Schlages, verwechselte er Rücksichtslosigkeit mit Energie... Er verstand vom Metier nicht das mindeste und fühlte auch nicht einmal das Bedürfniss, diesen Mangel durch eine passend gewählte Umgebung einigermassen zu ersetzen. Alle höheren und selbstständigen Commandostellen wurden natürlicherweise an Gleichgesinnte vergeben und alle Persönlichkeiten, welche durch ihre Thaten in Felde einigen Ruf hatten, ohne Federlesens beseitigt, sobald sie nicht der herrschenden Clique angehörten. Man hielt die infamen Inhabersrechte aufrecht... da es der in Oestreich allmächtigen Aristokratie bequem ist, ihre Sprösslinge und Clienten mittels dieses Systems zu poussieren..." Der Feldzug 6. o.

érdekében csak a zászlóaljparancsnok kürtjelére szabadott felvenni az előretolt csatárlánc alakzatot, másik jelre megkezdeni a tüzet az ellenségre, újabb jelre a lovas támadással szemben négyszögeket formálni, gyalogosroham esetén visszavonulni a tartalék vonalába vagy csatlakozni a dandár frontjához. A háború során az osztrák tirailleur harcosok tömege veszett oda elsősorban a gyors mozgású, ordító, jatagánokkal hadonászva rohamozó, arab lövészek csapásai miatt, mert a zászlóaljparancsnok késve figyelt fel a veszélyre, és a kürtszó sem hangzott fel időben. Az abszurditást jelentette az is, hogy a hadtestparancsnokok a Lomellina terepviszonyai ellenére is ragaszkodtak a dandárokba összevont katonatömegek mozgatásához, harcához, továbbá, hogy a kevés, tüzérség számára is járható úton a nehézlövegekkel kísértették az elővédeket, mert Európa legöregebb és legrosszabb hatásfokú ágyúi közül csak a nagy űrméretűek vehették fel a harcot a francia vontcsövű lövegekkel szemben. Önálló feladattal, mint közelfelderítés, kordon- vagy járőrszolgálat, zavaró jellegű csapásmérés, csak a tiroli lövészeket, a vadászzászlóaljakat és a lovas századokat lehetett megbízni.[13]

Az itáliai hadsereg magját a Joseph Radetzkytől állandó harckészültségben tartott, gróf Philipp Stadion és báró Thomas Zobel altábornagyoktól vezényelt 5. és 7., valamint az egyetlen nem arisztokrata, Benedek Lajos altábornagy féle 8. hadtest képezte. Hadrafoghatóság tekintetében messze kiemelkedtek az osztrák haderőből.[14] Mindhárom vezénylő tábornok a főparancsnok kíméletlen követelménytámasztásához alkalmazkodva tanulta meg mesterségét, és az 1848/1849-es harcokban mutatott érdemeinek köszönhette felemelkedését. A II. hadsereg eredeti hadrendjének tisztikara a kötelező továbbképzéseken, megbeszéléseken, hadszíntérbejárásokon, illetve a forradalmárokkal és piemontiakkal vívott harcokban vált tapasztalt parancsnokká, a legénység pedig a naponta sulykolt harcászati gyakorlatokon, a stratégiai és taktikai védelem és támadás módjait próbáló, nagy manővereken, a fárasztó, erőltetett menetek során szokott hozzá a megpróbáltatásokhoz. 1859-re a tíz évvel korábbi háborúból kevés katona maradt szolgálatban, de a tiszti és tiszthelyettesi kar zöme a régi volt, és az általuk irányított újoncoknak ők szabták meg a követelményeket. A Radetzky halála utáni két esztendő keveset rontott a három hadtest harckészültségén.[15]

A hadjárat kezdete előtt a II. hadsereg megerősítésére rendelt 2. és 3. hadtest parancsnokai, Eduard Lichtenstein és Edmund Schwarzenberg hercegek udvari szolgálatban

---

[13] KA MKSM Sonderreihe 1859-4-143. KA MKSM 1859/22 84. *Moritz Angeli:* Wien, nach 1848. Aus dem Nachlasse. Wien, Leipzig, 1905. 222-229. o.

[14] *Olberg* 80-84. o. A legalacsonyabb származású, 1804-ben született Benedek Lajos – Radetzky soproni orvosának a fia – a tábornagy befolyására, az első protestánsként, a bécsújhelyi tiszti akadémiát végezhette el. „Rendíthetetlenül bátor katona" – tartotta róla patrónusa. Beosztottai bíztak benne, mert szigorúsága ellenére csak sikereket ért el velük. Benedek, kisebb megszakításokkal, Radetzky mellett szolgált. A brémai születésű, régi frank nemzetségből származó Zobel 1813-tól szolgálta a Habsburgokat. Részt vett az 1821-es nápolyi, az 1831-es római expedícióban, majd Radetzky alárendeltségében, 1848/1849-ben jól harcolt. A Milano, Melegnano, Novara melletti csatákban kiérdemelte a „mészáros" nevet, mert nem kímélte katonái életét és megszerezte győzelmeivel a tábornoki rangot. Stadion gróf előkelő körökből származott, de előmenetelét a tábornagy alatt vívta ki. Radeztkyt nem érdekelték beosztottja lovassági karrierről szőtt álmai. Kikényszerítette belőle a gyalogsági harccal kapcsolatos tudást, kitartást és végigjáratta vele a katonai szamárlétra fokait. Energikus, bár nem nagy formátumú tábornokot faragott belőle. Militärischen Aphorismen aus Österreich. Von einem österreichischen Soldaten. Leipzig, 1860.

[15] Der Feldzug 8. o. *Olberg* 80. o. Militärische Betrachtungen über einige Erfahrungen des letzten Feldzuges und einige Zustände deutschen Armeen. Darmstadt, 1860. 12–15. o.

emelkedtek a katonai ranglétrán. 1802-ben és 1804-ben születtek, negyven évesen már tábornoki rendfokozatot szereztek, soha, semmiféle katonai iskolát nem végeztek, sem harci, sem vezetési gyakorlattal nem rendelkeztek. Mindketten gyűlölték környezetükben a riválisi, képzett, vezérkari tiszteket, ha lehetett, meg is szabadultak tőlük, lenézték az alacsony társadalmi osztályból származó beosztott- és törzs/főtiszteket. Mindkét altábornagyot gyűlölte saját tisztikara és legénysége is, határtalan dilettantizmusuk, brutalitásuk, gőgjük és gátlástalan alkoholizmusuk miatt. Az erősítésül érkezett magasabbegységek harci erényei a hátországi osztrák kötelékek átlagos szintjének feleltek meg, a 42 éves Mennsdorf-Pouilly tábornok zömében magyar huszárokból és lengyel ulánusokból álló lovashadosztályát kivéve.[16] A II. hadsereg parancsnoka, a 61 éves Gyulai Ferenc táborszernagy sohasem végzett katonai tanulmányokat, és nem szolgált harcoló kötelékben, nem is élvezett túl sok bizalmat katonái között. Zseniális hadvezérnek sem lehetett nevezni, ugyanakkor elegendő józansággal rendelkezett, hogy felismerje: az udvari párt meg akart szabadulni tőle a hadügyminisztersége alatt megismert szabadgondolkodása és félelmetes szarkazmusa miatt. Utóbbi hadseregparancsnoki beosztásában is zavaró volt, hiszen új vezérkari főnöke, Franz Kuhn ezredes még nála is harapósabb stílusban értékelte környezetét, a kapott feladat és a rendelkezésül adott erők közötti ellentétet és az alkalmatlannak ítélt előkelő hadtestparancsnokok ténykedését. Gyulai és Kuhn ugyanakkor pontos helyzetmegítélésre képes, jó párost alkotott. Bizonyította több sürgető felterjesztésük, amelyben a szövetségesek katonai fölényére hivatkozva újabb hadtesteket igényeltek a Központi Katonai Irodától, és amelyben felhívták a figyelmet az offenzívát elrendelő, legfelső parancs teljesítésének bürokratikus akadályaira, a löveghiányokra, a lóállomány elégtelenégére, a harcoló csapatok magas újoncarányára, az új fegyverek akadozó szállítására, az ellátó szolgálat nehézkes működését előidéző tiszthiányra és a hibás szervezeti rendelkezésekre.[17]

Az első ultimátum lejárta előtt, a második ultimátum átadásakor, a francia csapatmozgásokról beérkezett hírszerzői jelentések birtokában közös álláspontot alakítottak ki: amennyiben a Katonai Iroda Észak-Itáliát a Rajna melletti felvonulás miatt másodlagos hadszíntérnek tekinti, úgy a II. hadsereg kizárólag defenzív harcot folytathat a túlerőben lévő szövetségesekkel szemben. A döntést ugyanis nem neki kell kicsikarnia, az ő feladata csak a minél több erő lekötése, „heroikus harcban". Amennyiben azonban Észak-Itália az elsődleges hadszíntér, akkor a Katonai Irodának azonnal intézkednie kellene a II. hadsereg számbeli fölényének – legkevesebb 300.000 katona – biztosítására: „... két-három héttel korábban, még a franciák érkezése előtt meg lehetett volna törni Piemontot

[16] Der Feldzug 6., 10–11. o.; *Eduard Bartels:* Oesterreich und sein Heer. Leipzig, 1866. 12. o.; *Antonio Schmidt-Brentano:* Die Armee in Österreich. Boppard am Rhein, 1975. 456. o. „Die höheren Befelshaber, zumeist dem Hofadel angehörig, zeigten ihre Missachtung gegen die bürgerlichen Canaille, welcher beinahe das ganze Offizierscorps entsprungen ist, unverhohlen und fanden natürlich nur zu viele Stabsoffiziere, welche durch Brutalität und Rohheit deren Zuneigung gewinnen und hierdurch ihre Carriere beschleunigen wollten." Der Feldzug 8. o.

[17] KA MKSM Sonderreihe 1859-4-7c, 1859-4-7i. KA Manuscripte MS/Kg. Nr. 217. MS/Kg. Nr. 282. KA Nachlässe B/572. Nr. 10. Der Feldzug 10–11. o. Gyulai lojalitása megkérdőjelezhetetlen volt. 1849. június 13-án, trieszti parancsnoksága alatt a szabadságharc támogatására dezertáló 12. huszárezred két osztályából az elfogottak között az osztrák hadseregben fél évszázada ismeretlen brutális büntetést hajtatott végre. Agyonlövette az összes tiszthelyettest és minden tizedik katonát. KA MKSM 1848/49. Nr. 66. Április végén a II. hadsereg hadi állománytáblája szerinti létszámból még mindig hiányzott 241 tiszt, 30.000 katona és 15.000 ló. KA MKSM 1859/969, 1859/2113.

a Casale–Alessandria központi állásban és minden elkövetett hibát egy offenzív csapással jóvátenni...– írja Gyulai, majd így folytatja: – a szövetségesek egyesülése után, a jelentős erőfölényű ellenséggel szemben azonban csak a kitérés [ausweichen], illetve a szilárd lombardiai defenzív állás elfoglalása a célravezető, ameddig – és ebben a helyzetben ez a legvalószínűbb döntés uralkodónktól – a császár Itáliába diszponálja a csapatokat, és azok megérkezése után átfogó offenzívába mehetek át."[18]

A birodalom külügyi és katonai vezetése 1859 tavaszán tévesen ítélte meg az európai szövetségi lehetőségeket, a pénzügyminiszter pedig okkal rettegett a krími háború idején elszenvedett, a mozgósítással együtt járó gazdasági összeomlás ismétlődésétől. A birodalom három legmagasabb irányítási szintje, élén az uralkodóval, az ultimátum átadásáig és a II. hadsereg harcbavetéséig egyetlen sikerrel kecsegtető döntést sem tudott hozni. A Poroszországtól várt támogatás elutasítása után az uralkodó április 25-én mozgósította ugyan az egész hadsereget, de számítania kellett arra, hogy a csapatok hadilétszámra emelése hetekig tart. Átirányította Lombardiába a korábban partvidéki védelemre szánt 9. hadtestet gróf Franz Schaffgotsche parancsnoksága alatt, de indulására a vontatott felkészülés miatt még 10-15 napot várni kellett. Gyulai jobbszárnya tehermentesítése érdekében elrendelte a tiroli népfelkelés bevetését, de a zászlóaljak felállításához időre volt szükség. A partvidék védelme a 9. hadtest átvezénylése miatt a határőrvidéki ezredek tartalék zászlóaljaira hárult, de összevonásuk és diszlokációjuk a menetben gyakorlatlan katonák sebességétől függött.[19]

A birodalmi katonai vezetés tisztában volt azzal, hogy a francia haderő, minden valószínűség szerint, nem várja meg a Piemontnak átadandó ultimátum lejártát, hanem korábban elindítja a hágók előtt és Marseille-ben összevont csapatait. Erre Nüscheler alezredes, a genfi osztrák rezidens már április 21-én figyelmeztette az osztrák vezérkari főnököt, Heinrich Hess tábornagyot. Tehát Ferenc József hiába számított arra, hogy Gyulai villámgyors csapással először megveri a gyengébb piemonti sereget, majd a lassan beérkező, fellazult hadrendű franciák ellen fordul. Biztos lehetett a franciák korai felvonulásában. Továbbá a csapatmozgások ütemezésében figyelembe kellett vennie azt is, hogy a Ticinótól induló II. hadseregnek 5 napi menetre van szüksége, hogy elérje az Alessandria–Casale–Valenza erődháromszögben összpontosuló szövetségeseket. A legfelső katonai vezetés még azt is kihagyta a számításból, hogy a francia hadiflotta időben befut az Adriai-tengerre és elvágja a Bécs–Trieszt vasút végállomása és Velence, a lombardiai vasút kezdete közötti összeköttetést, így megakadályozza a Gyulainak küldendő erősítések átszállítását. Gyulai nem korrigálhatta az uralkodó és a Katonai Iroda politikai és katonai hibáit, mint 1848/49-ben Radetzky.[20]

---

[18] KA MKSM Sonderreihe 1859-5-4a. A parancsnok és vezérkari főnöke közötti, a hadjáratra vonatkozó központi akarattal szembeni nézetazonosság nem zárta ki az ellentéteket. Gyulai a hadjárat utáni memorandumában élesen bírálta a Központi Katonai Irodát, hogy megtörte korábbi törzsét a hozzá közel állók leváltásával, Kuhn vezérkari főnöki kinevezésével, amivel a csapatok között élvezett tekintélyét „mutwillig und vieleicht böswillig erschüttert". Elismerte, hogy hiányos harci tapasztalatok birtokában igyekezett vezetni hadseregét, de a közvéleménytől oly nagyon várt 1848/49-es sikerek elmaradása miatt nemcsak ő a felelős. „...Oberst Franz Freiherr von Kuhn der ihm gestellten grossen Aufgabe nicht gewachsen war..." KA MKSM 1859. Separat Fascikel 73. Nr. 19.

[19] KA MKSM Sonderreihe 1859-5-29., 1859-5-80., 1859-5-80b. Schaffgotsche altábornagy a beosztásukban jelentéktelen szerepet játszó arisztokrata társaihoz hasonló felkészültségű katona volt. Egyetlen említésre méltó, hadvezéri teljesítményéről porosz elemzők adnak hírt: „...Solferinónál az osztrák hadsereg drámája a 9. hadtest túlzottan szétaprózott hadrendjével és külön-külön végrehajtott manővereivel kezdődött..." *Otto őrnagy* III. 225. o.

[20] A trieszti vasúti végállomás és a Velence közötti hajóút sebezhetőségére a trieszti műszaki parancsnok Möhring ezredes és Vilmos főherceg április 19-én figyelmeztetett. Helyette a Trieszt–Casarsa fáradságos utat

A porosz vezérkar így értékelte az eseményeket: „Az osztrák diplomácia hajmeresztő hibát követett el, hogy engedte az ultimátumot átadni, meghosszabbítani és a háborút megüzenni. A Központi Katonai Iroda pedig mindent elmulasztott, ami a háború előkészítéséhez kötelessége lett volna. Gyulai Ferenc táborszernagy több alkalommal is kérte: a rábízott feladatot csak nagyobb létszámú csapatokkal tudja sikeresen végrehajtani. Bölcsebben felismerte a hadászati helyzetet, mint a bécsi, legfelső katonai hivatal. Ráadásul ez a központ a már kiadott hadüzeneti parancs után sem törekedett gyorsabb hadi készülődésre... Nemcsak Gyulai, de a Katonai Iroda is tudta, hogy április 23-tól kezdve a franciák elkezdték felvonulásukat a hadszíntérre. Grünne azonban egy héten keresztül, egészen május 3-ig semmi lényeges információt nem adott Gyulainak, néhány semmitmondó, szűkmarkú táviraton kívül. A főparancsnok ennek ellenére egy jól alkalmazható haditervet dolgozott ki hátrányai kiegyenlítésére – a Pón átkelve, a jobb parton folytatni hadműveleteket – amelyet május 3-án, Grünne közlése után feladott... Az uralkodó, Gyulai józan előrelátását 1859 első hónapjaiban rendszeresen visszautasította, megtagadta tőle a létszámnövelést, hadseregét az offenzívára kiadott parancsa után cserbenhagyta, végül megfosztotta a birodalom katonapolitikai helyzetét értékelő, legszükségesebb információktól is. Gyulainak így kellett megkezdenie a háborút..."[21]

Az elemzés, pontos megállapításai mellett, egyetlen adatban tévedett: a II. hadsereg két vezetőjének helyzetmegítélésére és elhatározására nem május 3-án, hanem május 1-jén érkezett a Katonai Irodától válasz, amelyet azonban a Grünnétől függő adjutánsok csak 2-án fejtettek meg, és amely nem vonta vissza az offenzívára kiadott, korábbi parancsot, és nem értékelte Gyulai és Kuhn közös álláspontját sem. A távirat körüli vita napjainkig az osztrák történetírás bűnbakkeresési módjainak része. Grünne távirata: „A jelenlegi helyzetben a hadszíntér elsősorban Itália. 14 napon belül megkezdődik innen egy további [utólagos betoldás kódolás nélkül: „hadilétszámra emelt" – a szerző: B. L.] hadtest menete Itáliába. Ez az előzetes válasz a 25-i felterjesztésre. Három 4. zászlóalj, 3500 fő menetben Dél-Tirol felé. Hozzájuk a császárvadászok mindkét zászlóalja, 1600 fő, amelyek azonban ott maradnak. A tiroli népfelkelés elrendelve." A kódszámok alatti megfejtés hibátlan volt. A távirat félreérthetetlenségéről tanúskodik, hogy május 4-én Gyulai újabb értesítést kapott Grünnétől: a 9. hadtest öt gyalogdandár állománnyal továbbá a Thun-hadosztály május 10-én kezdi meg menetét Trieszt felé, ahonnan a kikötőbe rendelt hajók Velencébe szállítják a dandárokat – naponta egyet – a II. hadsereg megerősítése érdekében. A partvidék védelmének fő terhe pedig május 19-től a Magyarországról útbaindított 10. hadtestre fog hárulni.[22]

---

javasolták. KA MKSM Sonderreihe 1859-4-100c. Grünne szilárdan hitt abban, hogy „...politikai okokból nem várható francia támadás az Adriai-tengeren". KA MKSM Sonderreihe 1859-5-49.

[21] A porosz vezérkar megbízásából, v. Fischer ezredes irányítása alatt egy *W. A-n* nevű tiszt: Der Krieg in Italien 1859 című könyve (Leipzig, 1873) elemezte a bécsi Katonai Iroda hallatlan tévedéseit. A könyv legfontosabb fejezete „Gyulai's Ehrenrettung" – „Gyulai becsületének megmentése" – címet viselte, és a Ferenc Józseffel szembeni szolgai történetírás álobjektivitását kritizálta. A porosz vezérkar készülő elemzéséről az „Österreichische – Ungarische Wehrzeitung" 1872. november 20-i száma adott hírt.

[22] KA MKSM Sonderreihe 1859-5-49. A II. hadsereg adjutánsi szolgálata május 2-án fejtette meg a táviratot (Pöckh őrnagy), és az esetleges tévedés miatt Grünne később Kuhn ezredest vonta felelősségre. A vezérkari főnök azonban visszautasította a vizsgálatot, hivatkozva arra, hogy az osztrák katonai hierarchiában az adjutánsi szolgálat teljesen független a vezérkartól, és egyes egyedül Grünne alá rendelt testületként, Grünne parancsai alapján működik. A távirat körüli, későbbi találgatások megkerültek két fontos kérdést: miért tartott

Az osztrák történetírókban meggyökeresedett a nézet, hogy Gyulai a május 1-jén feladott és állításuk szerint rosszul megfejtett kód segítségével („... két hét múlva naponta egy hadilétszámra emelt hadtest indul Itáliába...") akarta hitelesíttetni defenzív magatartását, illetve bátortalanságát és tehetetlenségét. Azt vonhatta le következtetésül, hogy a hadvezetés az erődnégyszögben maradásra bíztatta. „A meghamisított távirat nyilvánvaló ostobasága... azonban semmilyen befolyást nem gyakorolt Gyulai döntésére – finomítja a korabeli kritikát monográfiájában Schmidt-Brentano – mert a defenzívára vonatkozó, szilárd elhatározása már végleges volt. Ugyanakkor elegendő, több mint 200.000 katona állt rendelkezésére, de túlzottan nagy erőket kötött le hátországa biztosítása érdekében. Gyulainak végre kellett volna hajtania az offenzívára vonatkozó parancsot."[23] A hátország védelmére – a nagyvárosok, mint Velence, Milano, Pavia, Verona, Mantua, továbbá a két kis erőd Legnano, Peschiera, valamint a lombardiai vasút, illetve a Pótól délre Piacenza, Ancona, Ferrara bázisai – rendelt 67.000 fő amelyből a bevethető, mozgó állomány, mindössze 30.000 fő, a több millió, felkelésre kész olasz lakos megtartása miatt katonailag–indokolt volt. A túlerővel szembeni offenzíva ugyanakkor tömeges öngyilkosságot jelenthetett.[24]

Gyulai a helyzetmegítéléséből helyes elhatározást hozott: 15.000 fővel csökkentette a mozgó állományt, és ezt az úgynevezett mantuai hadosztályt Urban tábornok parancsnoksága alatt a Pótól délre sorakoztatta fel, balszárnya biztosítására. Hibázott azonban, amikor a hátországi erőket a sorezredekhez tartozó, 4. zászlóaljakból állította ki. Állományuk a menetgyakorlatok és a kiképzés során megedződött, fegyelmezetté és bevethetővé vált, és magasabb harci tulajdonságokkal rendelkezett, mint a dandárokhoz könnyűgyalogságként beosztott, határőrvidéki horvát, szerb és román zászlóaljak. Utóbbiak az erődszolgálatban, a tüzérség melletti véderőként inkább megfeleltek az alacsony követelményeknek, mint a mozgó háborúkra alkalmas zászlóaljak.[25]

---

24 óra hosszat a dekódolás és Gyulai számára a jelentés átadása, ha egyáltalán volt tévedés, továbbá miért hallgat az osztrák vezérkari összefoglaló az eredeti távirat ominózus félreértéséről? KA AFA II. Armee 1859-13-294. Karton 2210. Grünne május 4-i utasítása szerint a 9. hadtest öt dandárjának a Gyulai által meghatározott feladatokat kellett végrehajtania. KA MKSM Sonderreihe 1859-5-29., 1859-5-ad 29.

[23] *Schmidt-Brentano* 241. o. Valamennyi számottevő osztrák történész – Czeschka, Heinrich Friedjung, Adolf Horsetzky és mások – az egész hadjárat kudarcának kezdetét vezetik vissza Gyulai félreértett táviratából következő tétovázására, aki, ahelyett, hogy gyors csapással kikapcsolta volna a piemontiakat, majd külön-külön megverte volna a részenkint érkező franciákat, „csak vonulgatott a Lomellinában". Ezzel kisebbíteni lehetett Ferenc József felelősségét, aki Solferinónál ugyanezzel a francia csoportosítással került szembe és 9 hadtesttel és 2 lovashadosztállyal rendelkezve megsemmisítő vereséget szenvedett. KA Manuscripte MS/Kg 218/1.

[24] KA MKSM Sonderreihe 1859-4-70. KA Manuscripte MS/Kg 218/1. Beilage 2. A hátország biztosítására rendelt erők jelentős része, a mantuai hadosztály, a hadsereg balszárnyán harci feladatot teljesített.

[25] „...Wenn thatkräftige Leute diese Bataillone befehligen, so sind von ihnen, bei dem gehorsam, grosse Leistungen zu gewärtigen, sonst haben sie stets eine Menge Marodeurs auf dem Marsche, da sie gerne zurückbleiben um zu plündern und noch grössere Menge Ausreisser im Gefechte. Die Leute wollen nicht recht begreifen, warum sie sich eigentlich sollen todtschiessen lassen, und Kerle welche, um ein Huhn zu stehlen, alle Gefahren verachten, verkrichen sich, während eine Gefechtes in die Gräben ... Nach ihrem Gedankengange ist Beutemachen die Hauptsache im Kriege, todtgeschossen oder blessirt zu werden, stets zu vermeiden – auf Ehre halten sie sehon gar nichts..." Der Feldzug in Ialien 1859. 14-15. o.

1859. április 29-én a II. hadsereg zöme Pavia térségében összpontosult. A 3. hadtest a városban, illetve a Ticinón keresztül vezető kőhíd melletti, 750 m sugarú körben, földsáncokkal és bástyákkal megerősített védmű területén, mögötte néhány km-re a 2. és a 8. hadtest, keletre Mennsdorff lovassága, a várostól 28 km-re északra, a folyó partján fekvő Vigevanónál a 7., Vigevano és Pavia között az 5. hadtest várta az indulási parancsot.[26] A 3. hadtest elővédje 29-én délután, a hadtest zöme 30-án hajnalban, mögötte kora délelőtt a kőhídon át a 8., dél körül a 2. hadtest, majd a hadseregtüzérség, végül május 1-jén Mennsdorff lovassága és a főhadiszállás kelt át. A 7. hadtestnek 30-án reggel Vigevanónál, az 5.-nek Vigevano és Pavia között Bereguardonál hidat kellett vernie és Piemont területére lépnie. A parancs szerint a legénységi állományt el kellett látni négy napi kenyérporcióval, minden más élelmet és bort rekvirálással kellett biztosítani, hogy az ellátás ne terhelje a lombardiai készleteket, továbbá, hogy a szállító lépcső oszlopai ne korlátozzák a csapatok mozgását. Minden hadtestnek távolfelderítő lovassággal és gyalogos elővédekkel kellett haladnia úgy, hogy május 2-án estig, a balszárnyon, az Agogna-patak torkolatánál a 8., előtte a Sesia torkolatánál, Valenzával szemben a 3., jobbszárnyon a Vercelli–Magenta vasútszakasz mellett a 7., tőle délre, a Vercelli–Mortara vonalra támaszkodva az 5., közöttük a 2. hadtest, a főhadiszállás, a hadsereg tüzértartalék és Mennsdorff lovashadosztálya sorakozzon fel.[27]

Gyulai mindkét szárnya előretolt ékként nyomult be a Lomellinába. A felderítő lovasság összecsapott a piemonti járőrökkel és műszaki részlegekkel, elkergette őket, a gyalogság pedig a vizenyős terepen, hosszú oszlopokban, gyakorlatilag puskalövés nélkül vette birtokba Lomellinát és a Sesia feletti valenzai és a Vercelli előtti hidat. A II. hadsereg a Ticino–Sesia-folyók közötti mintegy 35-40 km széles és a Pótól északra, 40 km magasságú, megközelítőleg négyszög alakú területet ellenőrizte. Benedek két nagyobb és tíz kisebb hajóval néhány zászlóaljat vetett át a Po egyik, a Ticino torkolata közelében fekvő szigetére, majd a jobb partra, és a szigettől keletre, a Ticino torkolata mögött, Vacarizzánál talált megfelelő helyet hídfő létesítéséhez, majd hadihíd építéséhez. A Paviától 15 km-re, délre fekvő átkelőt a csapatok csak a bázisul szolgáló városon keresztül tudták elérni. Ezért Benedek egy újabb hidat veretett a Po fölött, az Agogna torkolata közelében.[28]

Kuhn számításai megfeleltek a realitásoknak. A balszárny 8. hadtest a Po jobb partján állt, kétnapi járóföldre a folyam és a Tanaro találkozásától, a 3. az épen maradt valenzai híd előtt, ugyancsak kétnapi menetre Alessandriától, északon a 7. hadtest a vercelli híd

---

[26] KA MKSM Sonderreihe. A II. hadsereg diszlokációja az indulás előtt. 1849-4-ad 125. Páviát Gyulai az offenzíva előtti hetekben a Ticino–Po találkozásától 10 km-re északra megerődített táborrá alakította át. A hídtól északra és délre állandó megszálló erőket – 4500 fő – és 53 löveget, benne 30 fontos mozsarakat és 12 fontos tarackokat – telepített, továbbá a Ticino bal partján egy holtággal körülvett szigeten át vezető út és a Lombardiát Piemonttal összekötő újabb kőhíd mellett új földsáncokat emeletett, és az erős vámházat katonákkal szállta meg. KA Manuscripte MS/Kg 218/1 Beilage Pavia.

[27] KA AFA 1859. II. Armee Operations-Journal (Op.) 13-156. Karton 2206. KA MS/Kg 218/2. Von Eröffnung der Feindseligkeiten bis zum Friedensschluss.

[28] Különösen a jobbszárnyat biztosító Edelsheim ezredes huszárjai tűntek ki az összecsapásokban. KA MKSM Sonderreihe 1859-5-41., 1859-5-41a. Benedek átkelési szándékáról és az átkelés 4-i végrehajtásáról: KA AFA 1859. 8. AC. Op. 13-1. Karton 2172.

birtokában két nap alatt elérhette a Dora Balteát. A balszárny hadtestei a következő napon megkezdhették az ostromot az erődháromszög, illetve Novi vasúti csomópont ellen, a jobbszárny pedig elérhette Torinót. Az első ultimátum lejártakor, április 26-án délután indított csapatok 4 nap alatt felvehették a csapást közvetlenül előkészítő hadrendet, és május 1-jén sikerrel harcolhattak volna a francia hadosztályok zömét nélkülöző piemontiakkal.[29] Az ultimátum meghosszabbítása után azonban a szárnyak mozgatása egyetlen célt szolgált: elhitetni a Katonai Irodával, hogy a hadsereg végrehajtja az offenzívára kiadott utasítást, nehogy Grünne vagy Hess vezérkari főnök az uralkodóval az itáliai erők harcképességét veszélyeztető, a túlerővel szembeni, kötelező harcparancsot hozasson. Gyulai és Kuhn a zöm kényelmes menetével és a lomellinai összpontosítással, az elfoglalt sávok melletti újabb területek birtokba vételével időt akart nyerni, hogy az erősítések befutásáig megőrizze a teljes állományt a megsemmisüléstől. Az offenzív látszat fenntartását szolgálta a Benedeknek adott parancs is, hogy a 8. hadtest romboljon le minden Pón átívelő, nem saját erőkkel biztosított, és az ellenfél esetleges mozgását elősegítő hidat.[30]

A Sesia–Ticino között összpontosult II. hadsereg számára az Agogna torkolata melletti és a vacarizzai hadihíd és a túlparti, műszakiak bevetésével megerődített hídfők, valamint a piacenzai kőhíd együttesen olyan védelmi rendszert alkottak, amelyek a 8. hadtest részeivel és Urban hadosztályaival megerősítve megfelelő biztonságot jelentettek a még nem teljesen feltöltött szövetséges erők Gavi–Scrivia-patak völgye–Montebello irányú, vakmerő ellencsapásával szemben. A defenzív stratégia alapelvét, az elegendő biztonság követelményét Kuhn tanította a vezérkari akadémián. Tudta, hogy a II. hadsereg a 9. hadtest érkezése után sem éri el a 130.000 fős létszámot a szövetségesek közel 200.000 katonájával szemben. A túlerő létezése elegendő indok volt számára az óvatossághoz. A látványos offenzív mozgást azonban, Gyulaival együtt, elsőrangúan vezényelte. Parancsot adott Benedeknek, hogy a Ticino–Po találkozásánál, Vacarizzánál és az Agogna-patak torkolatánál vessen át néhány dandárt a folyam déli partjára, és keresse a franciákkal a harcérintkezést. Benedek semmilyen ellenállásba nem ütközött. Egész hadtestével a Po jobb partján összpontosult, és élővédjével végig rekvirálta a Scrivia-patakig húzódó területet.[31] Ugyanezen a napon a jobbszárnyon a 7. hadtestnek át kellett kelnie Vercellinél a Sesián, el kellett foglalnia a várost, elővédekkel a Dora Baltea felé nyomulnia, a zömmel pedig megerődített hídfőt létrehoznia a folyó jobb partján. Az a tény, hogy a szövetségesek a Valenza előtti hidat nem robbantották fel, Kuhn számára azt jelentette, hogy a Casale–Valenza vonalon összpontosult, franciáktól támogatott piemontiak meg akarják várni a szembenálló 3. hadtest átkelését, hogy lecsapjanak a fellazult hadrendű csapatokra. Ezért korlátozta a tüntető előnyomulást.[32] A jobbszárny a 7. hadtestnek erőszakos és nagyarányú rekvirálással kellett elhitetnie a Torino elleni offenzívát. A Vercelli hídfőnél átkelt csapatokat pedig északon a Comói-tó térségében,

---

[29] KA AFA II Armee 1859-13-294. Karton 2210.

[30] KA AFA 1859. 8. AC. Op. 13-1. Karton 2172.

[31] Uo. 18 nehézlöveget szállítottak a hídfőhöz a Veronából érkezett hajók. A két hídfő között a mantuai megszálló erők hadosztálya járőrözött. KA MKSM Sonderreihe 1859-5-63.

[32] KA AFA 1859. 7. AC. Op. 13-2. Karton 2168. Vercellinek 110.000 adag kenyeret és húst kellett beszolgáltatnia, továbbá bort és fűszereket. Uo.

dél-tiroli zászlóaljaknak kellett látványos mozgással biztosítaniuk.[33] Vercellitől délre Stadion 5. hadteste néhány zászlóaljának át kellett gázolnia a Sesia mellig érő vizében, a valenzai hídon pedig Schwarzenberg elővédjének elérnie a Po túlparti településeit és végigsarcolnia a vidéket. Stadion csapatai azonban csatornákkal, erekkel, elárasztott rizsföldekkel behálózott, járhatatlan terepre tévedtek, és el sem jutottak a folyópartig. Schwarzenberg elővédje átkelt ugyan a valenzai hídtól északra, csónakokon, de a túlparton, Frassinettónál heves ellenállásba ütközött és menekülnie kellett. Egy másik köteléke a hídon, menet közben olyan sűrű gyalogsági és tüzérségi tüzet kapott, hogy fel kellett hagynia átkelési szándékával.[34]

A piemonti hadsereg zöme Casale térségében, a Sesia és a Po találkozása mögötti sáncok védelmében várta a támadókat. A vezérkari főnök, Lamarmora tábornok, az 5. és 7. osztrák hadtest aktivitásából arra következtetett, hogy a II. hadsereg – amelynek létszámát csaknem 180.000 főre becsülte – éppen Vercelli és Casale között akar átkelést végrehajtani és áttörni Torino felé, majd északról Alessandria ellen fordulni, a Po jobb partján mozgó Benedek pedig ezalatt hidat ver a Tanarón, előrenyomul a Scrivia-patak völgyében, és támadásával leköti a Gavinál összpontosult Baraguay alatti francia jobbszárnyat. Meggyőződéssel vallotta, hogy minden áron védenie kell a Casale–Valenza vonalat, halogató harccal lassítani az osztrák jobbszárny mozgását, hogy az Alpok felől folyamatosan érkező francia hadosztályokkal erőegyensúlyt tudjon teremteni. Tudta, hogy Niel 4. hadtestének élővédje már túljutott a Mont Genévre hágó legmagasabb pontján.[35]

Május 3-án este szakadni kezdett az eső, és csak 6-án állt el. Majd az átmeneti, derült idő ellenére az Alpokban eredő Po, a Sesia, a Dora Baltea és az Agogna-patak hömpölygő víztengerré vált. Az áradás elsodorta a Pót átívelő pontonhidakat, a műszakiak óriási erőfeszítésével védett vacarizzait, valamint a Valenza és a Vercelli előtti viaduktot kivéve. Egy nap alatt méterekkel nőtt a vízszint. Teljesen elszakította a 8. hadtestet a zömtől. A Sesia melletti, elöntéssel veszélyeztetett területről sürgősen vissza kellett vonni

---

[33] Egy dandár kordonszolgálatot látott el, Trientnél ütegek zárták le a Brenner-hágó bejáratát, Dél-Tirol területét egy csendőrezred biztosította, a magashegyi hágókat császárvadászok és tiroli lövészek őrizték, az innsbrucki katonai parancsnokság pedig Bozenben és Franzensfestében 15.000 fő számára 6 heti élelmet halmozott fel. KA AFA MKSM Sonderreihe 1859-5-ad 59, 1859-5-78a.

[34] KA AFA 1859 II. Armee. Op. 13-156. Karton 2206. KA AFA 1859 II. Armee 13-294. Karton 2210. KA AFA 1859. 5. AC.Op. 13-1. Karton 2159. Az elfoglalt területeken mindenütt zsákokba gyűjtött kukoricát, rizst, továbbá vágómarhát, igásállatokat, bálázott szénát, zabot, szivart, dohányt, sót, bort, konyakot kellett rekvirálni. Az utánpótló magazinoknak – az 1. és a 2. ellátta a 2., 3. és 7. hadtest szállító oszlopait, a 3. pedig az 5. és 8. hadtest, a főhadiszállás és a lovashadosztály hadtápját – a kijelölt körzetekben dohány és sóhivatalokat kellett felállítaniuk, országos járműveket kellett kirendelniük – kétfogatú 6 mázsa, négyfogatú 10 mázsa teherbírással, mérföldenként 5 krajcár díj ellenében –, továbbá biztosítaniuk kellett a katonáknak napi 6 krajcár külön zsoldot, amit vagy a markotányosoknál, vagy a helybelieknél vásárolt cikkekre lehetett költeni. A hadtestek szállító oszlopai 20-20 tábori pékséget működtettek, amelyek május 5-től látták el kenyérrel az élelmezési létszámú állományt, továbbá 16-16 kincstári szekérrel rendelkeztek, amelyek a kirendelt kocsik mellett a hadtápszolgálat magját képezték. KA Manuscripte MA/Kg 218/1. Beilage B.

[35] KA AFA 1859 II. Armee Op. 13-156. Karton 2206. KA AFA II. Armee 1859-13-294. Karton 2210. *Bazancourt:* La campagne d'Italie de 1859. Cronique de la guerre. César, Paris, 1859–1860. I. 112–114. o. állítása szerint – idézi *Olberg* 95–97. o. – a francia hadvezetés tartott Benedek előnyomulásától. A tábornokok feltételezték, hogy Novi elleni előretörésével elvágja az Alessandria–Genova közötti vasutat és Gavinál csapást mér Baraguay csoportosítására, illetve leköti Alessandria védőrségét. Eközben a jobbszárny, 40.000 katonával Torino ellen nyomul. Ezért a genovai vasút minden állomását megerődítették, és dandárokkal vigyázták, a főváros ellen támadóktól délre, néhány óra járásnyira, Casale térségében ellencsapásra kész csoportosítást hoztak létre. A csapatoknak megfelelő időben oldalról kellett a Torino elleni, hosszú oszlopokat megrohanniuk.

Schwarzenberg és Stadion csapatait is. A 7. hadtest azonban az épen maradt vercelli híd birtokában tovább mozgott előre a Torino felé vezető vasút mellett, annak ellenére, hogy a lakosok árkokkal tették használhatatlanná a felázott utakat, elárasztották a földeket. Ezzel megakadályozták, hogy Zobel dandárjai eltávolodjanak a vasúti töltés sávjától. Egyedül a felderítők portyázhattak, erős műszaki csoportokkal a betorkolló utakon. Eljutottak Ivreáig, megállapították, hogy a terep teljesen alkalmatlan találkozóharcok előtti szétbontakozásra, nemcsak az osztrákok, hanem a piemontiak sem hajthatnak végre Vercellitől nyugatra jelentős hadmozdulatokat. Ugyanakkor híreket szereztek, hogy már legalább 70.000 francia érkezett a hadszíntérre, és a Casalenál álló piemontiaktól délre összpontosulnak. Gyulai parancsára a 2., 3. hadtestnek illetve a lovashadosztálynak készen kellett állnia a jobbszárnyán, a 7. hadtest elleni támadás kivédésére. Zobelnek vissza kellett vonulnia Vercellihez, az 5. hadtestnek mindenképpen fel kellett robbantania Valenzánál a hidat, a 8. hadtestnek pedig az épen maradt, Vacarizza melletti hadihídon vissza kellett térnie a Po bal partjára. A robbantás sikerült. A II. hadsereg defenzív állása szilárd volt. Minden oldalon megáradt folyók védték, az egyetlen átkelő, a Vercelli melletti vasúti híd azonban a birtokában maradt, és a 7. hadtest kötelékei még mindig a torinói úton portyáztak és fenntartották a támadó szándék látszatát.[36]

A szövetségesek magabiztosan vigyázták a Dora Baltea–Po–Tonaro vonalat, felkészültek az esetleges csapások kivédésére, de számbeli fölényük ellenére, a támadó erőkről feltételezett és pontatlan adataik, illetve tüzérségük és átkelési eszközeik szinte teljes hiánya miatt egyetlen komoly hadmozdulatra sem vállalkoztak. A francia ütegek zöme ekkor még vagy vonaton haladt Marseille felé vagy éppen behajózott. A hadvezetés rosszul szervezte meg a gyalogsági patronok és a tüzérségi muníció utánszállítását is. A csapatok csak május 20-a után számíthattak a teljes hadfelszerelésre. Gyulai offenzív mozgása idején a szövetségeseknek a piemontiak mintegy 120 simacsövű lövegével és néhány francia, fogatolt üteggel kellett szembeszállniuk az osztrákok több mint 350 ágyújával.[37] A defenzív stratégiáról hozott, Niel tábornoktól javasolt döntés visszatartotta a piemontiakat a túlságosan előremerészkedett osztrák jobbszárny elleni csapástól is, pedig a Sesiától nyugatra járőröző, 7. hadtesthez tartozó kötelékek szinte felkínálták a Dora Baltea–Casale közötti védőknek a siker lehetőségét. A szövetségesek azonban elsősorban nem a vontcsövű lövegek hiánya, hanem III. Napóleon utasítása miatt maradtak passzívak. A császár meg akarta ismételni a nagybátyja példáját és egy új, észak-itáliai győztes hadjárattal megszilárdítani hatalmát. Május 10-én hagyta el Párizst, 14-én érkezett Alessandriába.[38]

Grünne végre május 8-án tájékoztatta Gyulait és Kuhnt, hogy a hadvezetéshez befutó hírszerző jelentések a franciák túlnyomó fölényére engednek következtetni. Közölte: már

---

[36] KA AFA 1859. II. Armee. Op. 13-156.Karton 2206. KA AFA 1859. 5. AC. Op. 13-1. Karton 2159.

[37] Gyulainak kezdetben háromszoros tüzérségi fölénye volt, de nem tudott róla. KA MKSM Sonderreihe 1859-4-70, 1859-4-93. *Maurice v. Herisson:* Tagebuch aus dem Italienischen Feldzuge 1859. Augsburg und Leipzig, é. n. (*Herisson*) 58–63. o. Henisson III. Napóleon egyik adjutánsának – Brady százados – naplóját közölte. Bradynak május első napjaiban Bourbaki és Trochu tábornokok császárhoz intézett üzenetét kellett a hadszíntérről Párizsba vinnie, amelyben a hadügyminisztert és a tüzérfőnököt hazaárulással vádolták a lövegek, patronok és srapnelek hiányai miatt. „... Mein lieber Freund, man hat einst ein Sansculottenheer ohne–Schue und ohne Hemden in Italien einrücken sehen, aber noch nicht dagewesen ist, dass eine französische Armee dem Feinde ohne Patronen und ohne Kanonen entgehen geht!" A hadügyminisztert a császár a jelentés után azonnal leváltotta. *Herisson* 59. és 64. o.

[38] KA AFA 1859. 7. AC. Op. 13-2. Karton 2168. *Henisson* 66. o.

május 6-ig 40.000 katona szállt partra Genovában, ebből 30.000 a Novi–Genova közötti terepszakaszon összpontosult, amelyhez rövidesen csatlakozik a már hajóval közeledő gárda két hadosztálya 17.000 fővel, továbbá az alpesi hágókon keresztül Torinó térségéig jutott a teljes 3. francia hadtest – benne némi tüzérség és 4 lovasezred –, legkevesebb 30.000 fővel. A 4. hadtest pedig napok óta menetel a Mont Genévre hágón és rövidesen várható a felbukkanása. A déli csoportosítás Baraguay és Mac Mahon, a torinói pedig Canrobert parancsnoksága alatt működik, míg Niel tábornok Casaleban irányítja a piemonti erők sáncépítését és védelmi előkészületeit.[39] Ugyanezen a napon Livornóban újsághírek jelentek meg, amely szerint a három gyalog és egy lovashadosztályból álló 5. francia hadtest partra fog szállni a kikötőben, akikhez csatlakozik 12.000 toszkánai katona. A hírszerző szolgálat pedig jelezte, hogy a francia hadvezetés törölte a Rajna mögötti francia erők összpontosítását, mivel Poroszország tartózkodása miatt elmaradt a Német Szövetség Franciaország elleni támadása. Így Párizs rövidesen újabb 90.000 katonát tud Itáliába vezényelni – az expedíciós erők már Toulonban és Marseille-ben gyülekeznek –, és ezt az új csoportosítást június 1-jéig akár 140.000 katonára is ki lehet egészíteni. Végül közölte, hogy két gőzös csatahajó és egy fregatt kifutott az Adriai-tenger felé.[40] Május 9-én Heinrich Hess, a haderő vezérkari főnöke figyelmeztette a partvidéki védelem parancsnokát, hogy az Adriai-tengeren rövidesen nem lehet csapatokat szállítani.[41] Ezért a Triesztben összpontosított 9. hadtestnek, hiányos felszerelése ellenére, azonnal be kellett hajóznia. Még május 9-én este elindult az első dandár, az utolsó pedig 15-én, és zavar nélkül elérte Velencét. Az érkezőket parancs várta: azonnal a Pótól délre Piacenza–Stradella felé vonulni, és megerősíteni a II. hadsereg balszárnyát.[42] Az itáliai erők csak a Brenneren át, illetve a Trieszt–Casarsa közötti rossz utak felől felől számíthattak újabb támogatásra.

Gyulai és Kuhn, a távirat, a livornói tudósítás, a hírszerzői jelentés és Hess üzenete után azonnal leállította a látszatoffenzívát, és tájékoztatta az uralkodót, hogy a franciák tömeges megjelenése miatt a fő feladata Lombardia biztosítása. Ezért a II. hadsereg a Lomellinában összpontosítja csapatait, hogy megakadályozza a szövetségesek Torino–Vercelli–Magenta vagy a Pótól délre Alessandria–Piacenza irányú előnyomulását, illetve átkelését a két szárny között, Valenzánál és támadását Pavia felé. Majd utasították a hadtesteket, hogy a Sesia és a Ticino között, északon a Vercelli–Magenta vasút és délen a ó által határolt négyszögben csoportosuljanak. A 7. hadtestnek továbbra is védenie kellett a Verceli melletti, a Sesia nyugati partján kiépített hídfőt, hogy a Kuhn szerint

---

[39] KA MKSM Sonderreihe 1859-5-56. Grünne egyetlen szót sem ejtett arról, hogy Gyulai hagyjon fel az offenzívával. A helyzetmegítélésért és a döntésért a felelősséget a II. hadsereg parancsnokára hárította.

[40] KA MKSM Sonderreihe 1859-5-73, 1859-5-73b, 1859-5-73c. A hírszerzőszolgálat vezetése a jelentést kiegészítette számításaival, hogy a francia 5. hadtest mintegy 35.000-40.000 főből fog állni, továbbá, hogy a szövetségesek a pótlólagos mozgósítással vagy átcsoportosítással, a legrosszabb esetben, néhány héten belül akár 285.000 katonát is összpontosíthatnak az itáliai hadszíntéren. KA MKSM Sonderreihe 1859-5-73b.

[41] KA MKSM Sonderreihe 1859-5-65, 1859-5-ad 65. A flottaegység május 13-án jutott el az Adriai-tengerre. A Korfunál álló angol hadihajók nem találtak rajtuk partraszálló erőket, és átengedték őket. Május 13-15-től nem lehetet csapatkiegészítéseket áthajózni Triesztből Velencébe. KA MKSM Sonderreihe 1859-5-104, 1859-4-104a, 1859-5-104b.

[42] A francia flottaegység ekkor Raguza előtt mozgott, és több osztrák hajót zsákmányolt. KA MKSM Sonderreihe 1859-5-104. A 9. Hadtest tüzérségének egy részeOlmützben, más része fogatok hiánya miatt Triesztben maradt.

legvalószínűbb, a Vercelli–Magenta–Milano vasútra támaszkodó ellenséges támadást lassítsa. Mögötte, az Agogna-patak és a Ticino között a 2. hadtestnek kellett felkészülnie az ellentámadásra. A vezérkari főnök legveszélyesebbnek az Alessandria–Voghera–Montebello–Piacenza vasutat követő offenzívát tartotta. Ezért a Po bal partján a 8., mögötte az 5. hadtestet állította fel, hogy mindkettővel feltartóztassa a Pavia felé indított támadást, illetve fenyegesse a folyamtól délre mozgó erőket. A Vacerizza melletti hídfőhöz pedig Benedeknek ki kellett különítenie egy dandárt műszakiakkal, hogy további sáncokkal erősítse meg az egyetlen átkelőt, valamint előrevonta a mantuai hadosztályt Stradelláig, az érkező 9. hadtest első dandárjait pedig Urban tábornok vonalába rendelte. Az északi és a déli csoportosítás között a 3. hadtestnek, a hadsereg tüzértartalékának és a főhadiszállásnak kellett összpontosulnia.[43]

Gyulai és Kuhn úgy vélte, hogy a szövetségesek az 5. francia hadtest livornói partraszállásáig nem mozdulnak. Véleményüket megerősítették a május 15-én kapott döntő információk. A brüsszeli osztrák követ egyszerre két táviratot is küldött Bécsbe, amelyről a II. hadsereg még aznap értesült. Az elsőben a belga külügyminiszter figyelmeztette az osztrák kormányt, hogy III. Napóleon két fő csoportosítással indít offenzívát. A Pótól északra 70.000 francia és 50.000 piemonti Vercelli felől a Ticinón átkelve Magenta–Milánó ellen támad. A másik, a legjobb afrikai ezredekből álló, 50.000 franciát és a maradék piemonti erőket összefogó csoport a Pótól délre, az Alessandria–Voghera–Montebello–Stradella vasút mentén nyomul előre, miközben a Livornóban partraszállt 5. francia hadtest és a csatlakozó toszkániai csapatok északkeleti irányban, Cremona felé menetelnek, elfoglalják a várost, a Pót átívelő híd birtokában pedig elvágják az osztrák összeköttetési vonalakat. Így a Pótól délre előnyomuló szövetségesek csapásaikkal megkönnyítik a Vercelli felőli offenzívát és III. Napóleon birtokba veheti Lombardiát. A Mincio és a mögötte álló várnégyszög elleni támadásról a figyelmeztetés nem szólt. A másik távirat, egy francia tiszttől 6000 franc előlegért vásárolt haditerv ugyanezt az információt tartalmazta, illetve azt, hogy legalább 300.000 osztrák katona tudná csak megakadályozni a terv végrehajtását.[44]

Ferenc József és a Katonai Iroda ekkor mérte fel valójában a veszély nagyságát, a katonapolitikai helyzet hibás értékelésének a következményeit. Tovább élt a vezetésben azonban a remény, hogy a Német Szövetség végül hajlandó a Rajna melletti összpontosításra. Ezért az északi hadszíntérre előkészített lovashadosztályt, az 1. hadtestet, majd a bécsi, önkéntes dandárral megerősített 11. hadtestet Itáliába vezényelte. Az erősítések csak vonaton – Prága–München–Innsbruck – juthattak Tirolba, ahonnan gyalog kellett menetelniük a Brenner hágón át Bozenig, majd ismét vasúton utazhattak a hadszíntérre.[45]

---

[43] KA AFA II. Armee 1859-13-294. Karton 2210. KA MKSM Sonderreihe 1859-5-87. KA AFA 1859–9. AC. Op. 13-5.

[44] A haditervet eladó francia tiszt 6000 francot, a hadműveletek megindulásakor további 24.000, egy hónappal később pedig 400.000 francot követelt. Az általános jellegű információk miatt az utolsó részlet feltehetőleg nem az „árulóé" lett. A haditerv másolatát 15-én Gyulai is megkapta. KA Manuscripte 1859. MS/Kg 219.

[45] KA MKSM Sonderreihe 1859-5-107, 1859-5-107a, 1859-5-107e. Az ellátó bázisok – Innsbruck, Franzensfeste, Bozen – elegendő lisztet halmoztak fel az átvonulók részére. KA MKSM Sonderreihe 1859-5-114b. A Német Szövetség engedélyezte az áthaladást. Az 1. hadtest parancsnoka, Eduard Clam-Gallas, 1805-ben született, régi katona család sarja volt. Egyik őse Wallenstein alatt szolgált, és gyávaságáról Friedrich Schiller „Wallenstein" c. drámájában súlyosan hangzó sorokat írt, amelyeket Ferenc József nem engedett a Burgtheater előadásain kimondani. Clam-Gallas altábornagy katonai képzettséget nem szerzett, de 1848-ban

Az összevonás, a berakodás, a szállítás, illetve a Brenneren át a tüzérség számára nehézkes menet miatt az első kötelékek május vége előtt nem léphettek harcba. Az uralkodó ugyanakkor a háborúhoz szükséges döntések meghozatalához felállíttatta a legfelsőbb főhadiszállást, amelynek június 1-jétől kellett irányítania a haderő szervezését, hadműveleteit, a tüzér és a műszaki csapatok működését.[46]

Május 14-től ismét napokig szakadt az eső és ismét megáradtak a folyók. Napóleon nem gondolhatott egyik irányban sem az offenzívára. Az osztrákoknak sikerült felrobbantaniuk a Po fölötti, valenzai hidat. A szövetségeseknek nem volt elegendő hadihídkészlete. A pontonelemek még mindig valahol hajón mozogtak Genova felé, és 20-a előtt semmiképp sem lehetett számítani alessandriai érkezésükre. Az előnyomulást hátráltatta az 5. francia hadtest vonatott gyülekezése Marseille-ben, így várni kellett a livornói partraszállásra is. A csapatok részben a Sesia mögött – a piemonti hadsereg zöme, amelyből Garibaldi zászlóaljai kiváltak és Bielláig vasúton, majd gyalog a Comói-tó felé indultak, illetve a 4. francia hadtest –, részben Valenza–Alessandria térségében – a 3. és a gárda hadtest – összpontosultak, amíg a 2. a Tanaro keleti partja mentén, a torkolat közelében, az 1. zöme a Scrivia mellett, egy hadosztálya pedig Voghera térségében, a Staffora-patakig előretolt felderítőkkel a Piacenza felé vezető úton. Az ellátást a francia hadsereg fizetett rekvirálásból, illetve az előre feltöltött magazinokból biztosította. A katonák a várakozás alatt könnyített egyenruhára és menetfelszerelésre – a hátizsákban csak tartalék csizma, sátorlap, lőszer, négy napi kenyérfejadag – válthattak. A tábori napirend: hajnalban egy liter kávé kulacsba töltve, majd napfelkelte előtt fél órával fegyverbe. Este a sátorlapokból táborverés és meleg vacsora, kenyérosztással. A tisztek nem vihették magukkal a poggyászukat, csak köpenykoszorút és kenyérzsákot hordhattak.[47]

Gyulai május második feléig nem követett el helyrehozhatatlan stratégiai hibát. Látszatoffenzíváival színlelte a fentről elvárt támadási szándékot. Nem korrigálhatta győzelmes csapásokkal a bécsi vezetés katasztrofális helyzetmegítélésének a következményeit, mint tíz évvel korábban, a csak a felkelőkkel és a piemontiakkal harcoló Radetzky – ha megteszi, ő a Napóleon utáni évszázad legnagyobb hadvezére –, de megőrizte állományát. Tudta: a kedvezőtlen erőviszonyok miatt nemcsak kudarc vár az itáliai erőkre, hanem a vereség után elveszhet egész Lombardia és Velence is. A katasztrófa méreteit nehezen ismerte fel az uralkodó és közvetlen bécsi környezete. Az események azonban rákényszerítették őket a pótlólagos intézkedésekre, amelyek még mindig nem érték el a szükséges minimum mértékét. A 9. hadtest – 20.000 puska – némileg javította a II. hadsereg esélyeit. Helyesen döntött Gyulai akkor is, amikor felmérte a Velence felől érkező, a nyugtalan területeken átvonuló szabadságosok és erősítések hatását, és a harcoló csa-

---

St. Lucia mellett Ferenc Józseffel együtt ugyanabban a törzsben szolgált. Az uralkodótól megkapta az aranygyapjas rendet. Pánikra hajlamos katona volt. „Drollig und keineswegs Geistreich" írta *Went von Römő:* Ein Soldatenleben. Wien, Leipzig, 1904. 53. o. A 11. hadtest parancsnokáról Joseph Veigl von Kriegeslohn altábornagyról, a szerző nem talált adatot. A lovashadosztály parancsnokáról: gróf Friedrich Zedtwitz altábornagyról előljárója, gróf Franz Wimpfen táborszernagy így ítél: „unentschuldbare Kopflosigkeit", a parancsok késői teljesítése jellemezte. KA AFA II. Armee 1859-13-178. Karton 2206.

[46] KA MKSM Sonderreihe 1859-5-84a, 1859-5-84b, 1859-5-84c. A III. hadsereg állományába lépett 1. és a IV. hadseregheZ rendelt 2. lovashadosztálynak – 5-5 dandár – Magyarország és Csehország lakosságát is féken kellett tartania. KA MKSM Sonderreihe 1859-5-101, 1859-5-107, 1859-5-107a.

[47] KA Manuscripte 1859 MS/Kg 274., MS/Kg 219. Otto: I/100-101.p. Az eső tönkretette a susai magazin készleteinek nagy részét.

patokhoz vonta a megszálló feladatokra rendelt mantuai hadosztályt. Így május második felében a hadjárat folytatásához az eredeti 107.000 fős bevethető létszámmal szemben 142.000 katonával és több mint 400 löveggel rendelkezett. Ugyanebben az időben a szövetségesek – Garibaldi szabad hadteste és az 5. francia hadtest nélkül – 175.000-180.000 puskával, de alig több, mint 300 löveggel – mintegy 90-100 piemonti és május 10 és 20-a közötti végleges feltöltés után 180-200 francia ágyú – várták az offenzíva kezdetét. A Ferenc József parancsára Itáliába indított 1. és 11. osztrák hadtest – 21.000 és 23.000 gyalogos – és a Zedtwitz lovashadosztály – 2400 fő – bevetésére azonban csak június elejétől lehetett számítani. Megjelenésükkel nem csökkenthették a létszámkülönbséget, hiszen az 5. francia hadtest addigra már Livornótól északkeletre nyomulhatott előre, és készen állhatott behajózásra a Lyonban összpontosított 6. és 7. hadtest is.[48]

A II. hadsereg irányítása, illetve a főparancsnoki törzs munkájának összehangolása azonban meghaladta Gyulai képességeit. Vezérkara, a nyers Kuhn fölényes tudása előtt meghajolva, szinte tőle függetlenül hozta meg parancsait, szervezte a meneteket, míg a Grünnétől kinevezett és a Grünne elvárásait szolgáló 1. főhadsegéd, a helyi viszonyokat kevésbé ismerő Sztankovics ezredes és Gyulai egyetlen régi munkatársa, az angolna simaságú 2. főhadsegéd, Kric ezredes napi elfoglaltsága kimerült a lobbanékony Kuhn elleni intrikákban. A törzsben dúló ellenséges viszonyok kihatottak a csapatok harcképességére is. Számtalan egymásnak ellentmondó parancs miatt a hadosztályok ide-oda meneteltek – a katonák téli egyenruhában, mintegy 30 kilós, teljes felszereléssel – a kevés lomellinai úton. A tartalékos csapattisztektől irányított ellátólépcsők nem mindig mozoghattak a saját kötelékeikkel, mert akadályozták a hadműveleti célok végrehajtását. Ezért az élelmet szállító kocsik vagy éjszaka zárkóztak fel, vagy a vezérkar terveihez alkalmazkodva szemben haladtak, és egy adott ponton bevárták hadosztályaikat. A magazinolás, az osztrák hadsereg régi rákfenéje, cikkcsoportok szerinti, mozgó raktározást jelentett. Az erődnégyszögben felhalmozott, majd a Milanóig vasúton szállított lőszert, tartalék felszerelést 3 és 1/2 mérföld – egy német mérföld = 7,5 km – hosszú kocsioszlopok szállították a hadsereg után. Az első, jobbára kincstári szekerekből álló csoportok a lőszert és hadfelszerelést, mögötte a rekvirált országos járművek az élelmet vitték, külön a kenyeret, lisztet, rizst vagy kukoricát, bort, a mészárosokból előkészített húst, a dohány-, a szivar- és sóporciókat, az emésztési zavarokat csillapító konyakkal töltött hordókat, amelyek hamar eltűntek, és spirituszszal kellett pótolni őket. A hadosztály ellátórészlegei menet közben vételeztek, ezért végig kellett várniuk a magazinok vonulását. A hadtáp késése miatt a katonák kenyér helyett pénzt kaptak, hogy a helybéliektől vásároljanak. Megálláskor a tisztek szétszéledtek, a tiszthelyettesekre óriási teher hárult. Igyekeztek megtölteni a zászlóaljak kocsijait, majd sokszor pénzért árusították a kenyeret, a sót, a spirituszt. Beszállásoláskor a legénység egyszerűen kifosztotta a parasztokat, hogy csillapítsa éhségét. Előfordult, hogy a parancsnokok, rendfokozatra, be-

[48] Garibaldi 6000 fővel a Lago di Maggiore és a Comoi-tó közötti Vareseben bukkant föl. Ezért Urban hadosztályának külön feladat jutott. Egyik dandárja azonban csak a Montebello melletti csata után vonulhatott északra. KA MKSM Sonderreihe 1859-5-ad 128, 1859-5-133. A francia 5. hadtest szervezetszerű állománya – 2 hadosztály, 1 lovas dandár – 25.000 fő volt. KA MKSM Sonderreihe 1859-5-73d. A 6. és 7. hadtest még nem érte el a szervezetszerű létszámot. KA MKSM Sonderreihe 1859-5-73e, 1859-5-100. Az itáliai szembenálló erőkről ad áttekintést: KA Manuscripte–1859 MS/Kg 219, MS/Kg 220. Az osztrák megszálló csapatokból – Velence, Ferrara, Verona, Milano, Mantua, Piacenza, Pavia helyőrségei, 66.000 fő – állították ki Urban mantuai 15.000 fős hadosztályát. Uo.

osztásra hivatkozva el akarták orozni egymástól a rekvirált holmit, sőt Grapellóban a főtéren párbajt is vívtak a tulajdonlásért a lakosság szeme láttára. Az ellátási szokás – reggel 9 órára kiosztani az éjszaka főtt marhahúst és a levest, és a hadművelet utána kezdődik – néha annyiban módosult, hogy a hiányzó húst a rekvirált rizs pótolta vagy semmi, mert vagy valahol elakadtak az üstöket szállító szekerek, vagy a rizs hiányzott, vagy a harci feladat korai indulást követelt.[49]

Montebello

Gyulai és Kuhn a lomellinai összpontosítás alatt követték el az első súlyosabb hibákat. A törzs belső zavarai, a csapatok ide-oda menetekkel együtt járó fáradalmai és az akadozó ellátás önmagukban nem okoztak stratégiai kudarcot. Téves helyzetmegítéléseik és a kezdeményezést feladó döntéseik május második felétől válságot idéztek elő, és visszamenőleg igazolták a korábbi, egyébként magabiztos hadvezetésük elleni vádakat. A szövetségesek felállása után már nem lehetett kitérni a harc elől, nem lehetett várni az 1. és a 11. hadtest és a lovashadosztály érkezésére. A tiroli lövészek jelentették, hogy Garibaldi a Lago di Maggiore felé mozog előre néhány ezer katonával.[50] Gyulai és Kuhn azonban alábecsülte az itáliai szabadcsapatok felbukkanását. Urban hadosztályának csak egyik dandárja indult ellenük, és a főhadiszállás el sem tudta képzelni, hogy a csoport erőszakos felderítést hajt végre. Garibaldi folyamatosan jelezte Napóleonnak, hogy a Vercelli–Novara–Magenta vasúttól északra csak az Alpok déli nyúlványai vonalában állnak biztosító részlegek, a mélyföldig húzódó, dombos sávot azonban egyetlen kötelék sem szállta meg. A Sesia, az Agogna és a Ticino ezen a szakaszán pedig még keskeny medrű és különösebb műszaki bevetés nélkül is átjárható. A császár döntött: egész hadserejével a Vercelli–Magenta vasúttól északra támad, átkel a Ticinón és elfoglalja Milánót. Ezért május 17-én Valenzánál, a felrobbantott híd helyén két színlelt átkelési kísérletet – tizenöt, illetve tizenegy hajó felhasználásával – hajtott végre Benedekkel szemben. Majd a 8. hadtest tüzérségi csapására meggyőző erejű választüzet lövetett, és folyamatosan pásztázza a szemközti partot. Egyidejűleg erőszakos felderítésre rendelte az 5. hadtest Livorno helyett Genovába rendelt 4000 fős elővédjét a Trebbia völgyében Bobbio–Vacarizzától délre 25 km-re – iránnyal, és külön feladatként szabta meg, hogy lássa el fegyverrel a lakosságot és mozgósítsa a rekviráló osztrák kötelékek elleni harcra.[51]

---

[49] KA Manuscripte MS/Kg 218/1. MS/Kg 274. Der Feldzug 10–11. o.

[50] KA MKSM Sonderreihe 1859-5-ad 128. Urban első dandárja – 7 zászlóalj és 2 lovasszázad – összecsapott Garibaldival Varese környékén. Uo. és KA MKSM Sonderreihe 1859-5-133.

[51] KA MKSM Sonderreihe 1859-5-ad 135. KA AFA 1859. 8. AC. Op. 13-1. Karton 2172. Der Feldzug 30–32. o. Egy osztrák tiszt naplójából: „...A híres kalandor Garibaldi, aki a háború kitörése előtt tábornoki rangot kapott, elszánt alpesi vadászaival betört Lombardiába és jobbszárnyunkon és a hátunkban több ütközetet kezdeményezett csapatainkkal... 5000-6000 fővel a Comói-tó felé támadva elfoglalta Varesét, élénk harcot vívott a mieinkkel, ami 132 fős veszteséget okozott, majd tovább vonult a Comói-tó felé. Csakhamar újabb összecsapás következett. Urban altábornagy bátor katonái visszaverték... de Garialdi mégis szilárdan megkapaszkodott Lombardiában. Főhadiszállásunk túlságosan is lebecsülte a közjátékokat. Hiába figyelmeztettük háborús tapasztalatokkal rendelkező dandárparancsnokunkat, hogy legyen éberebb, és hiába lovagolt ő is naponta a főhadiszállásra figyelmeztetni, hogy Garibaldi nem saját elhatározásból tört be Lombardiába, hanem több mint valószínű, hogy a nyomában vonuló egész ellenséges hadsereg avantgarde-jaként vívja találkozó harcait..." *Bruna* 73–74. o.

A valenzai hídverési kísérletek, a heves tűzpárbaj, valamint Urban hírei Bobbio elestéről és a fegyveres lakosság akcióiról meggyőzték Gyulait és Kuhnt, hogy az ellenség a folyam térségében akar offenzívát indítani. Tudták, hogy a szövetségesek zöme – csaknem 100.000 fő – a Tanaro két oldalán összpontosul, ezért északon nem várható támadásuk. Délen azonban vagy a Po bal partján, Valenza–Pavia, vagy a jobb partján Voghera–Piacenza iránnyal, vagy a folyam mindkét oldalán egyszerre is megindulhatnak, amint a folyók vízszintje csökken. Ezért a táborszernagy május 18-án elrendelte a II. hadsereg déli összpontosítását a Sesia–Ticino közötti sáv Póhoz közeli térségében. A jobbszárny 7. hadtestnek fel kellett adnia a Vercellinél kiépített hídfőt, fel kellett robbantania a hidat, és állást kellett foglalnia a Vercelli–Novara–Magenta, illetve a Vercelli–Vigevano vasút között Mortara központtal. A 8., 2., 3. és 5. hadtest 24 óra alatt a jobbszárnytól délre, Mortara és a Po között összpontosult. A főhadiszállás pedig Paviától nyugatra, a Ticino hídja közelébe vonult vissza. Kuhn számításai szerint a szövetségesek az áradások miatt Alessandriában rekedt csapatok helyére elindíthatták a Novi–Gavi térségében álló 1. és 2. hadtestet a Novi–Tortona–Voghera vasúton, illetve gyalog Vacarizza felé. 10-12 óra alatt elérhették és felrobbanthatták az egyetlen osztrák átkelőt, és legalább 20.000 fős létszámfölénnyel elsöpörhették először Urban még Pótól délre maradt zászlóaljait, majd a 9. hadtest Piacenza felől dandáronként menetelő oszlopait. Siker esetén pedig a vasútra támaszkodva, napokkal korábban birtokba vehették Piacenzát, sőt Cremonát, és az Alessandriából érkezők az 5. francia hadtesttel egyesülve oldalba, sőt hátba támadhatták a II. hadsereg Pavia melletti hídon keresztül visszavonuló zömét, mielőtt az elérhette a Mincio mögötti várnégyszög biztonságát.[52]

„A főhadiszálláson elviselhetetlen feszültség uralkodott, amelyet csak úgy lehetett feloldani, hogy egy erős különítmény a Pótól délre megtámadja az ellenséges haderő fő csoportosítását. Amennyiben a zömbe ütközik, úgy egy ellencsapással megállítja előrenyomulását. Eközben a saját haderőt át lehet csoportosítani a különítmény után. Ha a csapás nem ott találja a szövetséges főerőt, akkor inkább Valenza felől várható a támadás. Mindenképpen azonban kiderülhet, hogy mire lehet számítani a következő napokban. Így alakult ki egy inkább megelőző ellencsapásnak nevezhető hadmozdulat, mint erőszakos felderítés terve."[53] Május 19-re virradóra az 5. hadtest parancsnoka, Stadion

---

[52] KA AFA 1859 II. Armee. Op. 13-156. Karton 2206. KA Manuscripte MS/Kg 218/2. MS/Kg 219; *Olberg* 106. o.; *Otto őrnagy* 112–113. o.; Der Feldzug 3. o. Gyulai feltételezése szerint május 18-án a megáradt Sesia mögött a torinói helyőrség, a Dora Baltea melletti csapatok és Garibaldi szabad hadteste tartózkodott 23.000 fővel. A második csoport, a 4. francia hadtest, továbbá 2 piemonti hadosztály 38.000 katonával a Po és a Tanaro torkolata mögötti térségben, míg a harmadik csoport, a francia 1., 2., 3. és gárda hadtest, továbbá 3 piemonti hadosztály az ugyancsak megáradt Tanaro mögött, illetve–attól keletre, összesen 113.000 fővel. KA Maruscripte Ms/Kg 219.

[53] *Otto őrnagy* 113. o. A háborút követő elemzések erőszakos feldeítésről írnak. Kritikájuk szerint a szöveségesek összpontosítását néhány lovasszázaddal biztosított, éles szemű tiszt is felfedhette, így értelmetlen volt a hadmozdulat. *L. H. Kunz:* Von Montebello bis Solferino. Berlin, 1888. (*Kunz*) 3. o.; Der Feldzug 32. o.; *W. Rüstow:* Der italienische Krieg 1859. Zürich, 1860. 155. o. A bevetett erő nagysága ellentmondott az erőszakos felderítés – „das Steckenpferd der österreichischen Generale", mint uo. Rüstow írja – fogalmának, így a kritikának is. *Olberg* 101. o. – ugyanakkor, éppen az erő nagsága miatt, egy Potól délre indított ofenzíva meghatározást tartja elfogadhatónak. Az ellentétes fogalmak a haditerv hibáit hegyezik ki, miszerint vagy túl sok, vagy túl kevés katona lépett harcba. Otto őrnagy „ellencsapás" hadműveletről szóló megállapítása találóbb, mert egyszerre utal az időnyerésre és az erő nagyságára. Gyulai: „... vermuthete, – írja a fentivel megegyezően Bruna a főhadiszállásról érkező információk alapján – dass der Feind, mit starker Macht eine Bewegung gegen Piacenza vorbehalte, ... dass

utasítást kapott, hogy napfelkeltével három saját és egy 8. hadtesthez tartozó dandár élén induljon Pavián keresztül Vacarizzába, vonja magához a 9. hadtesthez tartozó, a Vacarizza hídfőtől 10 km-re délkeletre, Stradellához kijutott dandárt, illetve a mantuai hadosztálynak Vacarizzához visszarendelt dandárját, továbbá a piacenzai helyőrségtől kivezényelt zászlóaljat, és 20-án törjön előre a Voghera előtti Casteggio faluig. Amennyiben az erőviszonyok lehetővé teszik, úgy állapítsa meg: szándékozik-e az ellenség csapást mérni vagy átkarolást végrehajtani a Pótól délre, amire Bobbio elfoglalása utalhat. Lépcsőzött oszlopokkal biztosítsa Vacarizza hídfőjét, offenzívába ütközve vonuljon vissza a hídon át a folyam északi partjára, de hagyjon vissza biztosítókat a hídfő védelmére. A csoportosítás parancsnoka Stadion tábornok.[54]

A szövetségesek offenzívájával szembeni célszerű haditerv azonban kifogásolható gyakorlattal párosult. Megbontotta a hadrendet, hiszen Stadion hadtest erejű csoportosítása – 22.000 puska, 1200 lovas, 68 löveg – több magasabbegység részeiből állt össze. A harcban pedig fontos volt a parancsnokok-beosztottak közötti megszokott együttműködés. Gyulai nyomatékosan figyelmeztette Stadiont a lépcsőzetes felállásra a hídfő védelme miatt, holott a hadtestparancsnoknak nem volt más visszavonulási lehetősége, és maga is alkalmazkodhatott a harchelyzet változásaihoz. A parancs pontos teljesítése érdekében a tábornoknak túlságosan is ragaszkodnia kellett a tartalékok képzéséhez, így a harcolóktól kellett elvonnia csapatokat. Felesleges volt Casteggio falut megjelölni elérendő célként és nem az ellenséges elővéd vonalát, amelyről nem lehetett tudni pontosat. A parancs szerint azonban a falunál be kellet fejezni az előremozgást.

A Po nagy, a Sesia és a Ticino torkolata közötti kanyarulatától délre, általában 5-10 km távolságban, az Alessandriából induló Voghera–Stradella–Piacenza vasút és út haladt, amely átszelte az Appeninek lábait határoló, általában 30-60 m magas, dombos sáv és a folyam közötti alföldet. A legszélső dombok keskeny hátain feküdt Voghertól keletre, 2 km-re a Genestrello majorság, tovább 2 km-re Montebello és utóbbitól 2 km-rel keletre Casteggio. Vacarizza hídfője és Voghera közötti távolság légvonalban 10 km-t tett ki és ugyanennyit a Stradella–Voghera közötti is. Az úttól délre emelkedő lankás dombokon teraszos szőlőültetvények és sűrű eperfasorok akadályozták a terep feletti áttekintést, a síkon magasra nőtt kukorica, vizes rizsföldek a mozgást és szétbontakozást. Az úttal és a folyammal határolt lapályon számos kis település feküdt, amelyeket keskeny földutak kötöttek össze, és amelyek az esőzések miatt alaposan feláztak, megnehezítve a lövegek előrevonását. Stadion három csoportosítást hozott létre. Balszárnyon Urbannak 6000 gyalogossal, 200 lovassal és 16 löveggel az úttól délre futó dombvonulatokon Stradella–Casteggio között, jobbról Hessen tábornoknak 4600 fővel, 200 huszárral, 12 ágyúval Vacarizzától délnyugatra Voghera felé, középütt Paumgarten altábornagynak 9000 gyalogossal, 200 huszárral 20 löveggel Vacarizzától a Casteggio előtti

---

der Feind uns von Süden aus mit seiner Hauptmacht auf den Leib rücken werde. Der Zweck der Recognoszirung bestand darin, den Feind zur Entwicklung seiner Streitkräfte zu zwingen..." *Bruna* 64. o.

[54] KA AFA 1859. II. Armee. Op. 13-156. Karton 2206. KA AFA. 5. AC. Op. 13-1.és 5. AC. Befehle. 13-8. Karton 2159. A hadmozdulatban 25 zászlóaljnak, 9 lovasszázadnak, 68 lövegnek kellett részt vennie, amiből 8 zászlóalj teljesen, 8 csak kis részben, a lovasság csaknem egészen Magyarországról származott. A szervezetszerű harci létszám: 22.000 gyalogos, 1200 lovas, amelyből a szokásos átlag 10 % hiányzott. KA AFA 1859. II. Armee. Op. 13-156. Standesausweis. Karton 2206. Urban dandárja már visszafelé menetelt, hogy a Comóitóhoz induljon, amikor parancsot kapott a csatlakozásra. Uo.

pályaszakaszig kellett előrenyomulnia. A maradéknak, mint legfőbb tartaléknak, a hídfő és Casteggio között, félúton kellett megállnia. Nem is vett részt a harcokban.[55]

A Pótól északra összevont osztrák kötelékek május 19-én egész nap meneteltek Vacarizzáig, majd kifáradtan letáboroztak. 20-án hajnalban reggeli nélkül indultak el, de hátrahagyhatták a nehéz borjúkat. Átkeltek a hadihídon, és 12 óra körül kijutottak a Casteggio É 2 km előtti térségig. Aznap rendkívüli hőség uralkodott. A kimerült katonák engedélyt kaptak pihenésre, a befutó üstökkel a főzésre. Stadion nem értesítette Urbant, hogy könnyített felszereléssel vonuljon előre, de megparancsolta, hogy várja meg az előnyomulásra a jelet. Urban várt, parancs nem jött, ezért reggel 8 óra körül elindult, és délelőtt 11 óra tájban elfoglalta a néhány fegyveressel megszállt Casteggiót. A másik két oszloppal szembeni előnye súlyos következményekkel járt. Napóleon 1. hadtestének élővédje, Forey hadosztálya állt Vogheránál, aki piemonti lovasokat és egy zászlóaljat rendelt előre, a Voghera–Stradella közötti út Casteggio melletti két oldala ellenőrzésére. Forey mindössze 8500 gyalogossal, 1500 afrikai és piemonti lovassal és 12 ágyúval rendelkezett. Mögötte Baraguay másik két hadosztálya állt, mintegy 8 km-re, támogatásul, illetve a Tanaro és a Scrivia között mintegy 15 km-re Vogherától a 2. hadtest.[56] A portyázó piemonti lovasok habozás nélkül rávetették magukat Urban előrevetett századaira – a tábornok, érthetetlen módon, saját huszárjait a dandár hosszú oszlopa végén meneteltette –, és visszaverték őket. A 12. huszárezred svadronjai végre beavatkoztak a harcba, és a gyalogosokkal együtt Montebello felé nyomták a piemontiakat. Az úttól délre, a Montebello–Genestrello között emelkedő dombok kedvező pozíciót kínáltak a tüzérség számára, ezért Urban továbbnyomult. Lövegeit felállíttatta a hátakon, lőiránnyal Voghera felé, és két zászlóaljat rendelt melléjük élővédnek. Így még jobban eltávolodott a másik két oszloptól. Stadion fél kettő körül kapott jelentést a balszárny sikeréről. Két oszlopa éppen pihenőt tartott, a katonák szétszéledtek élelmet szerezni, fákat vágtak ki főzéshez, házkutatások közben fegyvereket találtak, és ezért felakasztottak néhány családfőt.[57] Urban túlzott előretörése, Stadion csapatai kíméletére kiadott parancsa egyaránt ellentmondott mind az erőszakos felderítés, mind az ellencsapás elveinek. Az ellenség közeli tömegét feltételezve egy balszárnyon, de fő közlekedési vonalon haladó csoportosítás nem mozoghatott túlzottan előre támogatók nélkül, mert a fő utakon gyors ellencsapásra számíthatott. A zöm pedig nem állhatott meg közvetlenül az ellenség orra előtt pihenni, főzni. Egyetlen értelmes hadvezér sem akadt 1859 előtt, aki ne tudta volna: egy rövidesen bekövetkező, nagy erőkkel vívott küzdelem kivételes feszültséget teremt a katonákban, feledtetve éhséget, fáradtságot.

---

[55] KA AFA 5. AC. Op. 13-1. Karton 2159. KA Manuscripte Ms/Kg 220. Gefechts-Relation FML. Stadion. Gefechts-Relation FML. Urban. Marsch-Dispositionen. Uo. KA Manuscripte Ms/Kg 274. 1. Abschnitt. A terepleírás W. Rüstow térképmelléklete alapján készült.

[56] KA Manuscripte Ms/Kg. 219. A szövetséges erők hadrendje május 20-án. Ms/Kg. 274. I. Abschnitt. Von Beginn das Feldzuges bis zum 3. Juni. 1859. KA AFA 5. AC. Op. 13-1. Montebello. Gefechts-Relation FML. Stadion. Karton 2206. Stadion és Urban részletes leírása megtalálható még KA Manuscripte Ms/Kg. 220. Montebello címszó alatt. A francia erőkről a „Campagne de l'empereur Napoleon III. en Italie 1859, redigé au depót de la guerre. Paris, 1862.-ből idéz Otto adatokat. *Otto őrnagy* I. 114. o.

[57] KA AFA 1859. 5. AC. Op. 13-1. Karton 2159. KA Manuscripte Ms/Kg. 220. Gefechts- Relation FML. Sadion. Marsch-Disposition FML Urban. Gefechts-Relation FML. Urban. Gefechts-Relation GM. Paumgarten. Gefecht-Relation GM. Hessen.

Forey 12 óra körül kapta meg a jelentést Urban felbukkanásáról. Ismeretlen volt számára az ellenséges erők nagysága, összetétele, még az osztrákok harcmódja is. Harcolt Afrikában, a Krím-félszigeten, a legvégső erőfeszítésekre is képes volt, és rendkívüli harci tapasztalatok birtokában elnyerte katonái teljes bizalmát. Tudta, hogy mögötte áll Baraguay másik két hadosztálya, sőt elérhető távolságban a 2. hadtest is, amelynek katonái „gimnasztikai mozgással" időben felzárkózhatnak. Alkonyat előtt számíthatott rájuk. Addig felkészültnek érezte magát bármilyen fölény elleni harcra. Visszavonulási útja is szabad volt. Riadóztatta Vogherában álló két – Beuret és Blanchard tábornokok – dandárját, előzőt a dombok, utóbbit az út és vasút, illetve a folyam közötti lapályra rendelte, hogy kis ívben biztosítsák a Voghera felé vezető összeköttetési vonalat. Piemonti lovasai zömével és két fogatolt löveggel, Beuret-val együtt Genestrello–Montebello felé vágtatott, utolért két, korábban elővédre rendelt és az elől állók leváltására készülő zászlóaljat. Futásban zárkóztatta őket a biztosítók vonalába. Több mint 1000 katonájával az út melletti, szélső domboknál rávetette magát Urban 1300 fős első csoportjára. Az osztrákok éppen biztosító századait szorították vissza Montebello–Genestrello között. Lovasai vágtatva törtek rá a gyalogosokra – a 39. nyíregyházi ezred 3. zászlóaljára –, akik négyszögeket formálva védekeztek. Közelről leadott sortüzekkel okoztak súlyos veszteségeket. A lovasok szétrebbentek, Beuret pedig elit lövészszázadaival a dombok pereméről a jól látható négyszögeket lövette. Célozni is alig kellett. Az összezárt tömeg olyan súlyos veszteségeket szenvedett, hogy egyelőre ki kellett vonni a harcból. Urban lövegei azonban elhallgattatták Forey két ágyúját. Friss osztrák erők vonultak előre. Az elővéd dandár jobbszárnya Genestrello előtt a vasút és út között, a balszárny Montebellóban, a dombokra vont lövegekkel, középütt az út és a dombsáv széle között egy zászlóalj állt fel. A csoportosítás másik egysége, a 9. hadtest dandárja tartalékban maradt Casteggióban. Ugyanebben az időben Forey a teljes Beuret dandárt a vasút és Montebello közé vonta, és 3500 katonájával elsősorban Genestrello, illetve Montebello előtt készült ellenlökésre. Az első összecsapásokból következtetni tudott ellenfele harcmódjára. A bevetett osztrák erők több lépcsőben álltak fel. Vékony csatárláncuk mögött egyenletesen zárt, 1200 m széles vonalban az első osztályok, majd a hatásos lőtávolon – 100-150 m – túl a második sor, támogatásul, ugyanúgy, amelyeknek mozgását és bevetése irányítását rendkívüli módon megnehezítette a jellegzetes itáliai termelési kultúra. Nem látott összefogott, nagy csapásmérő egységet, egymás melletti ütegeket. Nem kellett áttöréstől tartania. Ezért az afrikai és a krími háborúban begyakorolt zászlóaljait önálló feladatokkal bízta meg, a zászlóaljparancsnokok pedig a századokat. Forey nem rendelt ki külön tartalékot, mint Urban a lépcsők mögötti oszlopokból. Minden harcoló alegységének magának kellett szerveznie saját biztonságát. Nem képezett összefüggő vonalat, hanem ahol nem fenyegetett veszély, elvonta a katonákat, és oda csoportosította őket, ahol szükségét érezte. Állománya Voghera előtt hagyta kenyérzsákjait is, csak a patronokat hozta magával. Mozgékonyabb lehetett, mint Urban 30 kilós terhet cipelő katonái. A Montebellóhoz kijutott osztrák zászlóaljak ellen küldte a piemonti lovasokat, hogy rohamukkal csökkentse a gyalogosaira nehezedő nyomást. Ismét négyszögekbe zárt katonák engedték 20-30 m-re a rájuk csapó lovasokat, és sortüzeikkel súlyos vesztségeket okoztak. A huszárok is felbukkantak. A sűrű növényzetben ember-ember ellen harcolt. A piemonti beavatkozás azonban sikerrel járt. Montebello felől Urban nem mozdult Genestrello felé. Három előrevont zászlóalja azonban a dombok lábánál, a vasúti töltésen és a gát útján elérte a majorságot. Genestrello vonalát Forey egy ezredesre bízta, maga pe-

dig a dandárparancsnokkal a Montellobello előtti jobbszárnyát irányította. Genestrello mellé, a vasúthoz, illetve a vasúttól északra fekvő síkra pedig felzárkóztak a Blanchard-dandár – 7 zászlóalj, 6 löveg – első zászlóaljai. Nekik kellett tartaniuk a Stradella–Voghera fő közlekedési vonalat. Az ezredes helységharcban gyakorlott katonái pedig épületről-épületre harcolva tisztították meg a majorság házait, és Blanchard zászlóaljaival biztosították a Vogherához vezető, előremozgást megkönnyítő töltést és a gátat.[58]

Stadion két óra körül Montebellóhoz érkezett, és felelősségre vonta Urbant, hogy fölösleges igyekezetével túljutott a végpontnak kijelölt Casteggiótól, és elszakította a balszárnyat a másik két oszloptól. Leállíttatta a Genestrello elleni harcot, és Urbant az eredeti parancs végrehajtására utasította. A franciák azonban nem engedték elszakadni ellenfelüket. A Genestrellónál, illetve Montebellónál állók sűrű csatárláncokban, századokra bontakozva, az eperfák és szőlőlugasok átláthatatlan labirintusában, illetve a sík földek embermagas kukoricatábláiban hol itt, hol ott rohantak rá ellenfelükre, majd visszaverve, újra támadtak. Urban katonái már lőszerhiánnyal küszködtek, mert a vonalak alig tudták kézitusában érvényesíteni fölényüket, ezért folytonosan lőtték a sortüzeiket. A franciák a háborúkban megszokott célzott lövéseikkel lassú tűzharcot vívtak, és egyszer sem használták el összes patronjukat. Az osztrák visszavonulás elakadt. Stadion Urban jelentésére a harctérre rendelte másik két, 3 illetve 5 km-re táborozó oszlopát, Urbant pedig utasította, hogy Casteggio helyett tartsa Montebellót. A döntést a másik két oszlop beavatkozásától várta. Paumgarten középső csoportjából – Gaál és Bils-dandár, 5000 illetve 4000 katona – Gaálnak Montebellóhoz, utóbbinak Casteggióhoz kellett felzárkóznia, a jobb oszlopnak Hessen vezetése alatt pedig a Genestrellónál lekötött zászlóaljakat kellett mentesítenie. Délután jóval elmúlt három óra, amikor az oszlopok elővédjei megközelítették a számukra kijelölt pontokat. Ezalatt Blanchard valamennyi zászlóaljával csatárláncot vett fel a vasúti töltés két oldalán, afrikai lovasaival pedig rohamot indíttatott a támadókkal szemben. A majorságnál harcoló osztrákok visszavonultak. Mielőtt csatlakozhattak a Montebelló szűk utcáin, házaiban és a templomkert kőkerítése mögötti védekezőkhöz, a franciák, Forey és Beuret személyes vezetésével, a fák és a szőlők között rejtve újabb rohamot indítottak Urban még hátrálás közben összekeveredett és a házak közötti, zárt védelemhez nem szokott katonáira. A kézitusában azonban az osztrákok jobbak voltak. Forey ismét kiszorult Montebellóból. Blanchard Genestrellótól messzehordó lövegeivel hatásosan zavarta Hessen és Paumgarten dandárjainak előrevonását. A becsapódások miatt mindkét csoportosításnak több kisebb oszlopba bontakozva kellett megküzdenie a felázott talajjal, a sűrű növényzettel. Paumgarten vasútra támaszkodva mozgó elővédje ütközött először Blanchard vonalába. A vasút egy alig 3 m széles gáton vezetett, ahol az ütegeket előre lehetett vonszolni, a gyalogság jobbra és balra törhetett előre. Afrikai lovasok oldalról csaptak le az első zászlóaljakra, szemből francia lövészek csoportjai rohamozták meg a sűrű növényzetből felbukkanókat. Délután öt óra tájban, amikor a leghevesebb kézitusa dúlt Montebellóban, Paumgarten elővédjének parancsnoka visszavonulót fúvatott.[59]

---

[58] KA Manuscripte Ms/kg 220. Gefechts-Relation FML. Urban. *Olberg* 102. o.

[59] KA AFA 1859. 5. AC. Op. 13-1., 5. AC. Op. Brigade GM Gaál, Brigade GM Bills 13-5., 13-7. Karton 2159. KA Manuscripte Ms/Kg. 220. Gefechs-Relation FML. Stadion. FML. Paumgarten. GM. Bils. FML. Urban.

Hessen tábornok dandárja akkor közelítette meg északról a vasútat, amikor a középső csoport Casteggio felé hátrált. A magas kukoricában egymással nagyjából kiigazodva mozgó oszlopok első századai megtorpantak, amikor Blanchard vonalából koncentrált tüzérségi és gyalogsági tűzcsapás érte őket. Az él elakadt, a hátul mozgó alegységek megálltak, a parancsnokoknak nem volt áttekintésük a helyzetről, Hessen pedig hátul lovagolt. A hírvivők ide-oda száguldoztak a jelentésekkel, parancsokkal. Mire néhány hátsó kötelék felzárkózott és szétbontakozott volna a vasúti töltés előtt, Blanchard újabb rohamokkal zavarta ellenfelét. Hessen nem vállalta kimerült katonáival a közelharcot. Dandárját szabályos vonalba sorakoztatta, az első lépcsővel folyamatosan sortüzeket lövetett, és amikor Blanchard lövészei sok katonáját eltalálták, a hátsó sor lépett az első helyére. A csata befejezéséig egyik fél sem indított több rohamot. Urban öt óra után valamivel Montebello legmagasabb pontjáról, a templomdombról felfigyelt két Voghera térségében mozgó, hatalmas oszlopra. Mintegy 40.000 katonára becsülte a közeledőket. Az egyik Bazaine, a másik Ladmirault hadosztálya volt, és mögöttük jöttek a 2. hadtest csapatai is. Nem várták meg Forey hírvivőit. Az ágyúdörgésre indultak. Forey küldöncei érkezésekor már teljes sebességgel haladtak.[60]

Hat óra előtt Montebello közelében hirtelen megjelentek a Bobbio felé kirendelt és az ágyúdörgés hangját követő különítmény első századai. A parancsnok – Autemarre tábornok – a robbanások sűrűségéből nagy csatára következtetett. Gyorsított menetben sietett a csatatérre. Forey végső rohamot rendelt el Montebello ellen. Beuret az első sorban, Forey közvetlen közelében vezette dandárját, amikor fejlövést kapott. A hadosztályparancsnok a falu szélső házai ellen rendelte az első századokat, a bobbiói részleget a másik oldal ellen, hogy kézitusában tisztítsák meg az ellenállási fészkeket, a zöm zászlóaljait pedig az utcákon védekező osztrákok ellen vetette be. A legmagasabb pont, a templomdomb elfoglalásához külön tartalékot képezett. A bobbiói csoportosítás első sorai a dombok felőli oldalról küzdötték előre magukat. Urban lövegei a templomtól kartáccsal söpörték el a szűk utcákon nyomulókat. Forey katonái ekkor házról-házra, az osztrákokat közelharcra kényszerítve, az ellenségtől fedezve jutottak ki a templomkerthez. Fél hétkor harcba lépett a francia tartalék. Áttörte a templomkert kőkerítését, és birtokba vette a templomot. A sietve visszavonuló osztrákokat néhány löveg biztosította. A tüzérek kilőtték utolsó kartácstölteteiket, és a pillanatnyi zavart kihasználva fogatoltak és eltűntek Casteggio felé. A jobbszárny, a Hessen-oszlop, még elestekor is harcban állt Blanchard zászlóaljaival. Utóvédje, a Fogaras–Nagyszeben térségéből érkezett 31. gyalogezred két zászlóalja közelharcban, illetve sortüzek fedezete mellett biztosította a dandár hátrálását. A hadtest még az éjjel Vacarizzához vonult. A zöm átkelt a hídon, a 9. hadtest és Urban dandárjai a hídfőben maradtak. Baraguay parancsára sem Forey, sem a felzárkózott Bazaine és Ladmirault nem üldözte ellenfelét.[61]

---

[60] KA Manuscripte Ms/Kg. 220. Gefechs-Relation GM. Hessen. Kunz szerint Hessen határozott fellépésével kikényszeríthette Blanchard visszavonulását a vasúti töltésen túlra és Paumgarten is Hessennel együtműködve összefogott erők csapásával megverhette a hátráló Blanchardot a vasút és az út között. A két tábornok azonban messze, a harcolók háta mögött várta a jelentéseket. Mire a hírvivők kézbesítették az információkat, a helyzet gyökeresen megváltozott, és új parancsokra volt szükség. Ilyenkor a szokással át lehetett hidalni a nehézséget: „felsorakoztatni a katonákat és folyamatos tüzeléssel táplálni a harcot." *Kunz* 22–24. o. Hasonlóan vélekedik Otto a „Schlussbetrachtung" c. fejezetében, rendkívül bőbeszédűen. *Otto őrnagy* 151–173. o. Őszerinte a döntés Paumgarten oszlopának kezében volt. Az út és a vasút közötti, háromszoros erőfölény birtokában, egyszerűen neki kellett volna mennie Blanchard vonalának és veszteségre tekintet nélkül kézitusában áttörni. Így Montebello nem esik el. *Uő.*166–167. o.

[61] KA Manuscripte. Ms/Kg 220. Gefechts-Relation FML. Urban. Az erdélyi gyalogezred 1. zászlóaljának hadi jelét a rohamozó zuávok elragadták a visszavonuló, sebesült zászlóvivőtől. Egy csoport katona rávetette

A hadjárat első jelentős csatája osztrák vereséggel végződött, ami a franciák hadműveleti és taktikai fölényét, a katonák magas rangú harcászati tulajdonságait bizonyította, annak ellenére, hogy közelharcban az osztrákok minden esetben jobbak voltak. 22.000 gyalogos, 1200 lovas, 68 ágyú csaknem háromszoros fölényt jelentett 8500 gyalogossal, 1500 lovassal és 12 ágyúval szemben. Stadion azonban úgy irányította a csatát, mint aki Casteggio elérésekor végrehajtotta a fővezéri parancsot – Urban megrovást is kapott, hogy túllépte hatáskörét, és veszélybe sodorta az „erőszakos felderítés" eredményét –, és a lerázhatatlan franciákkal szemben csak defenzívára törekszik. Vacarizza előtt állította fel tüzérsége jelentős részét és erős gyalogsági tartalékát, minden bevetett oszlopának harmadát hátrahagyatta biztosításul, a harcban pedig betartotta a több lépcsős felállásra vonatkozó szabályzat előírásait. Az első vonalak parádés rendben mozdultak előre, a második lépcsők begyakorolt módon váltottak, és a dandárok oszlopban sorakozott tartalékai csak végszükség esetén vetették be magukat a közelharcba. Így a teljes erőből, a 22.000 gyalogosból – a huszárok kivétel nélkül részt vettek a csatában – mindössze 12.000 fő állott tűzben, illetve hajtott végre szuronyrohamot. A veszteségeket is a bevetett létszámhoz célszerű mérni: 46 tiszt, 1377 katona – halott, sebesült, eltűnt – a hivatalos adatok szerint. Gyulai, jelentése idején nem tudhatta, hogy az eltűntek – 4 tiszt és 303 fő – közül, mintegy 200 fő, súlyos sebesülten, nem szállítható állapotban maradt a csatatér házaiba beszállásolva. A plébánosok adtak hírt sorsukról: „...A környék papjai arról számoltak be, hogy a franciák, a szétszórt házakban fekvő, súlyos sebesülteket borzalmas módon agyonszúrták..."[62] A franciák vesztesége a május 20-i, hivatalos adatok szerint 723 – halott, sebesült – főt tett ki. A jelentés elhallgatta, hogy a piemonti lovasság 400 halottat és sebesültet veszített, továbbá, hogy a Montebello környékén hirtelen felállított tábori kórházakban 1300-1500 sebesültet kezeltek. Sokan belehaltak sérüléseikbe. Számuk nem ismert.[63]

A csatáról a legtalálóbb összefoglalót Olberg porosz vezérőrnagy írta.[64] „Bár Forey tábornok csak első alkalommal került szembe az osztrákokkal, akiknek teljesen idegen harcmódja volt, és utasításait csak a harc helyszínén adhatta ki, mégis ügyesen ragadta

---

magát a „keck" ellenségre, puskatussal agyonverték őket és a legfiatalabb társuk, egy Walter János nevű újonc, társai fedezete mellett, a zömhöz rohant vele. Ms/Kg. 220. Gefechts-Relation GM. Hessen.

[62] KA AFA 1859. II. Armee Op. 13-156. Karton 2206. KA Manuscripte Ms/Kg 220. Schlussbemerkungen. Verluste. *Dr. Hermann Reuchlin:* Geschichte Italiens. Leipzig, 1870. III. Bd. 325. o.: „...zogen sich die Oestericher am Abende zurück. Sie hatten 294 Todte, 715 Verwundete, einige hundert Versprengte. Pfarrer der Umgegend erzählten uns, dass die in den zerstreuten Häusern liegenden östreichischen Verwundeten grausam niedergestochen hätten..."

[63] A hivatalos francia adatokat közli *Dr. Paul Myrdacz:* Sanitäts-Geschichte des Feldzuges 1859 in Italien. Wien, 1896. 16. o. Számításai szerint a sebesültek legalább 15 %-a halt meg, hiszen mindössze 4 orvos és a hozzájuk rendelt zenészek alkották az egészségügyi személyzetet. A vogherei francia főorvos – Dr. Champouillon – beszámolójából: „Der Dienst ist schlecht organisirt, wir haben keine Krankenwärter, einige Musiker, die Niemand kommandirt, sind als Ersatz bestimmt. Sie nutzen aus Nichts, da sie Nichts verstehen. Die Kranken sind schlecht gelagert, schlecht verpflegt, schlecht versorgt..." A sebesültek nagy részének alessandriai és genovai elhelyezése után, a csatát követő negyedik napon, május 24-én, sokadszorra ismét így jelentett Vogherából: „Ich muss mit Bedauern melden, dass, in Folge der Unerfahrenheit oder der umfangreichen anderen, sie vieleicht beschäftigenden Thätigkeit der Intendanz, beinahe 800 Verwunde vier Tage lang durch öffentliche Wohlthätigkeit verpfegt worden sind..." A francia haderő főorvosa J. C. Chenu összefoglalójából idézi *Emil Knorr:* Entwickelung und Gestaltung des Heeres-Sanitätswesens der europäischen Staaten. Hannover, 1883. 262. o. A nem hivatalos veszteségadatokat közli *Otto őrnagy* I. 150. o.

[64] *Olberg* 102. o.

meg a kezdeményezést az ütközetben. Kezdettől fogva a dombvonulat jobboldali meghatározó emelkedőire támaszkodott, erőket csoportosítva átkarolásra törekedett, minden újonnan beérkező zászlóalját pedig, sűrű csatárláncokba bontakoztatta, a mögöttük oszlopban haladókat azonnal, személyesen szuronyrohamra vezényelte. Tartalékok nélkül, csaknem minden embert az első vonalban bevetve, törekedett Forey az erők helyi koncentrációjára. A franciák feltartóztathatatlan, állandó offenzív előremozgása kiegyenlítette az osztrákok háromszoros fölényét,... amely ahelyett, hogy egyesült erővel, a Vogherába vezető jó úton minden emberrel előnyomult volna és szétverte volna a franciák balszárnyát, 5 oszlopban, 1 mérföld szélességben, egyenletesen szétbontakozva mozgott előre, és meg is maradt ebben a szétbontakozott formációban. Pedig a csata több mint hat óra hosszat tartott. Elegendő idő, hogy a különböző osztrák csapatrészeket – amelyekből kevesebb, mint a fele vett részt közvetlenül a harcokban – egyesítse. Az osztrák katonák minden bátorsága ellenére a csatát a parancsnokok bizonytalankodva és eltökéltség nélkül vívták..."

Napóleon végleg a Po mellé kényszerítette Gyulai hadseregét. Elhitette a folyam melletti offenzív szándékát. Még aznap este döntött, hogy hadtesteit vasúti szállítással északon, Vercellinél összpontosítja egy Milano elleni csapáshoz. Egész hadserege öt napon keresztül, óriási, csaknem 100 km-es Dél-Észak irányú menetet hajtott végre Gyulai orra előtt, a biztosítóitól alig 4-7 km-re, anélkül, hogy azok észrevették volna.

László Bencze

SOLFERINO
PART II

The first stage of the Italian war to the battles by Montebello,
29 April – 20 May 1859

Summary

The deadline of the ultimatum against Piemont was extended by Franz Joseph I to 29 April 1859. At the moment of the war's outbreak field marshal Ferenc Gyulai faced an allied army outnumbering his armed force. From 25 April Napoleon III commanded three divisions a day through Mont Cenis and Mont Genévre cols and by ship from Marseilles. Gyulai, not like Radetzky who fought only against the Piemontese 10 years earlier, could not correct the mistakes of the political and military leaders of Vienna. Only after five days' march could he take up arms against the Piemontese army of 60.000 people, protected by the fortress triangle of Alexandria — Valenza — Casale. Due to the delay he could not beat them before the arrival of the French, for he had to face a numerically superior army, twice as big as his one. He led deceptive manoeuvres towards Torino, the capital and the fortress triangle on the right bank of river Po, so that Franz Joseph I would not chase his troops into a defeat irresponsibly. He wanted to save the forces to the joining of the corps mobilised subsequently. He received only one corps without any artillery. Owing to his appallingly bad intelligence service he attempted to sound out Napoleon on his intentions by violent reconnaissance, so he clashed with the French at Montebello, South of the Po. The multinational corps lacking good ensemble was defeated in spite of the soldiers' persistence, on account of the appliance of the obligatory linear tactics. Only the third/half of the troops stood up in a wide line for close-range fighting at the same time, with the others waiting for the possibility to take their place. The opponent single French division without any reserve troops, following a gun-battle fought in extended order, led a concentrated attack and broke the lines. The battle fought at Montebello convinced Gyulai of the probability of an offensive launched by the Po. Napoleon unexpectedly redeployed his army to the North and encircled Gyulai.

László Bencze

SOLFERINO
IIe PARTIE

La première période de la guerre d'Italie, jusqu'à la bataille de près de Montebello, du 29 avril au 20 mai 1859

Résumé

François-Joseph a prolongé le délai de l'ultimatum contre le Piémont jusqu'au 29 avril 1859. Le général commandant de corps d'armée, Ferenc Gyulai, au moment du début de la guerre, était déjà en face d'une force armée alliée supérieure en effectifs. A partir du 25 avril, Napoléon III a commandé trois divisions par jour par les points de passage du Mont Cenis et Mont Genèvre, et de Marseille en bateau. Gyulai ne pouvait pas corriger les fautes de la direction politique et militaire de Vienne, comme, 10 ans avant, Radetzky, qui luttait uniquement avec les Piémontais. Il ne pouvait entrer en bataille qu'après cinq jours de marche avec l'armée du Piémont de 60 000 soldats, protégée par le triangle des forteresses Alexandria-Valenza-Casale. A cause du retard, il ne pouvait pas la battre avant l'arrivée des Français, parce que, à ce moment-là, il était déjà attendu par une double supériorité numérique des forces. Il a fait des fausses manoeuvres vers la capiltale, Turin, et, au bord droit du Po, vers le triangle des forteresses, ayant peur que François-Joseph ne chasse son armée, par irréflexion, dans la défaite. Il voulait garder les forces jusqu'au ralliement des corps d'armée mobilisés ultérieurement. Il a reçu un seul corps d'armée, sans artillerie. Comme son service des renseignements foncionnait mal, il a essayé de repérer les intentions de Napoléon par l'exploration forcée, c'est pourquoi, au Sud du Po, près de Montebello, il s'est heurté avec les Français. Le corps d'armée multinational, où les soldats ne s'étaient pas accoutumés l'un à l'autre, malgré la persévérance des soldats, a été battu, à cause de l'application obligatoire de la tactique linéaire. C'était toujours seulement un tiers ou la moitié des troupes qui s'est mis en ligne large, prêt au combat corps à corps, les autres attendaient pour remplacer les premiers. L'ennemi, une seule division française, sans réserves, après une fusillade menée en ligne de tirailleurs, a attaqué et a rompu les lignes d'une façon concentrée. La bataille, menée près de Montebello a convaincu Gyulai, qu'il peut s'attendre à une offensive près du Po. Napoléon, d'une façon inattendue, a dirigé son armée vers le Nord, et a débordé Gyulai.

László Bencze

SOLFERINO
TEIL 2

Der erste Abschnitt des Krieges in Italien bis zur Schlacht bei Montebello, 29. April – 20.Mai 1859

Resümee

Franz Joseph verlängerte am 29. April 1859 den Termin des Ultimatums gegenüber Piemont. Feldzeugmeister Ferenc Gyulai stand im Augenblick des Kriegsbeginns bereits einer größeren Anzahl alliierter Kräfte gegenüber. Napoleon III. kommandierte ab dem 25. April täglich drei Divisionen über die Pässe Mont Cenis und Mont Genévre, bzw. auf Schiffen aus Marseille. Gyulai konnte die Fehler der politischen und militärischen Führung in Wien nicht korrigieren, wie das zehn Jahre zuvor der nur gegen die Bewohner von Piemont kämpfende Radetzky hatte tun können. Erst nach einem Fünftagesmarsch konnte er gegen die Armee von Piemont in Kampf treten, die eine Stärke von 60 000 Mann hatte und vom Festungsdreieck Alexandria – Valenza – Casale geschützt wurde. Wegen der Verspätung konnte er die Armee vor dem Eintreffen der Franzosen nicht schlagen, weil ihn zu dieser Zeit bereits fast eine doppelte Übermacht erwartete. Er führte Täuschungsmanöver in Richtung der Hauptstadt, Turin, bzw. am rechten Ufer des Po in Richtung des Festungsdreiecks durch, damit Franz Joseph seine Armee nicht unbedacht in eine Niederlage führt. Er wollte die Kräfte bis zum Anschluss der im Nachhinein mobilisierten Korps beibehalten. Er bekam ein einziges Korps, ohne Artillerie. Wegen seines katastrophalen Aufklärungsdienstes versuchte er die Absichten Napoleons mit einer gewaltsamen Aufklärung herauszubekommen, und

deshalb kam es seinerseits zur Schlacht gegen die Franzosen südlich des Po, bei Montebello. Das aus vielen Nationen bestehende und nicht eingespielte Korps verlor – trotz der Ausdauer der Soldaten – infolge der Anwendung der obligatorischen linearen Taktik. Es stellte sich immer nur ein Drittel bis die Hälfte der Truppen in einer breiten Linie zum Nahkampf auf. Die anderen warteten ab, um an ihre Stellen treten zu können. Der Gegner, ein einziges französisches Korps, ohne Reserven, attackierte zusammengezogen – nach einem Feuergefecht in Schützenketten – die Linien und durchbrach sie auch. Die bei Montebello geführte Schlacht überzeugte Gyulai, dass er eine Offensive beim Po zu erwarten hätte. Napoleon disponierte aber seine Armee unerwartet in Richtung Norden um, und umschlang Gyulai.

Ласло Бенце

СОЛЬФЕРИНО
ЧАСТЬ 2.

Первый этап итальянской войны до битвы при Монтебелло, 29 апреля – 20 мая 1859 года

Резюме

Кайзер Франц Иосиф продлил срок ультиматума, предьявленного Пьемонту, до 29 апреля 1859 года. Уже в момент начала войны генерал-фельдмаршалу Ференцу Дьюлаи противостояли вооруженные силы союзников, располагавшие значительным численным преимуществом. Наполеон Ш, начиная с 25 апреля, переправлял через перевалы Монт Сенис и Монт Женевр, а также из Марселя на пароходах ежедневно по три дивизии. Дьюлаи не имел возможности корректировать ошибки венского политического и военного руководсва, как это делал 10 лет тому назад сражавшийся только с пьемонтийцами Радетцкий. После пятисуточного марша он мог лишь вступить в бой с 60 000-ной пьемонтийской армией, защищенной треугольником крепостей Александра – Валенца – Казале. По причине опоз-дания он не мог разбить противника до прибытия французов, ибо к тому времени фельд-маршала уже ожидала армия, имевшая чуть ли не двойное численное преаосходство. Генерал-фельдмаршал Дьюлаи проводил вводившие противника в заблуждение операции в направлении столицы Торино и треугольника крепостей на правом берегу реки По с целью воспрепятствования тому, чтобы Франц Иосиф необдуманно толкнул армию на поражение. Он намеревался сохранить силы до тех пор, пока к нему не присоединятся корпуса, отмобилизованные дополнительно. Дьюлаи получил один единственный корпус без артил-лерии. Имея в распоряжении лишь никудышную разведывательную службу, он попытался провести разведку боем в целях выявления намерений Наполеона, поэтому и вступил в бой с французами у Монтебелло к югу от реки По. Не обладавший сработанностью многонациональный корпус, солдаты которого не свыклись друг с другом, несмотря на выдержку бойцов, потерпел поражение в результате применения обязательной линейной тактики. Всегда лишь треть войска выставлялась в широкую линию на рукопашный бой, остальные ждали, когда можно будет вступить на их место. Противник, одна единственная французская дивизия без резервов, после огневого боя, проведенного в стрелковой цепи, в сводном боевом порядке вел концентрированную атаку и совершил прорыв в войсках Дьюлаи. Битва, разыгравшаяся при Мнотебелло, убедила Дьюлаи в том, что в долине По можно рассчитывать на оффенсиву. Наполеон внезапно перегруппировал свою армию в северном направлении и охватил войска генерал-фельдмаршала Дьюлаи.

KRÁMLI MIHÁLY

MAGYARORSZÁG ÉS A CS. ÉS KIR. HADITENGERÉSZET IPARI MEGRENDELÉSEINEK KVÓTA SZERINTI MEGOSZTÁSA 1890–1910

A lissai győztes, Wilhelm von Tegetthoff altengernagy 1871-ben bekövetkezett halála után másfél évtizedre a cs. kir. haditengerészet fejlődése szinte teljesen megállt. Eközben más flották, többek között a legfőbb riválisnak tekintett olasz is, a fejlesztések és a technikai haladás következtében messze maguk mögött hagyták korszerűségben a cs. kir. haditengerészetet. A stagnálás leginkább Friedrich von Pöck báró flottaparancsnoki időszakához (1871-1883) kötődik, de az őt követő Maximilian Daublebsky von Sterneck tengernagynak (1883-1897) is hosszú évekbe telt, míg a haditengerészet fejlesztését el tudta indítani, ami azonban még nem jelentett intenzív flottafejlesztést. Jól jelzi ezt, hogy a hadsereg és a haditengerészet költségvetésének aránya ebben az időszakban nem változott meg, a flotta rendszeresen csak 7 %-át kapta a teljes haderő költségvetésének. Ez az arány Hermann von Spaun tengernagy idejében (1897-1904) indult növekedésnek. Ekkor kezdődött meg a flotta intenzív fejlesztése, amely igazából Rudolf Montecuccoli gróf tengernagy (1904-1913) alatt teljesedett ki. 1913-ban a haditengerészet költségvetése elérte a haderő költségvetésének 25 %-át, összege pedig meghaladta az 1897-es költségvetés hétszeresét.[1]

A haditengerészetre elköltött összegek látványos emelkedésével párhuzamosan a XIX. század utolsó évtizedében Ausztriában komoly haditengerészeti ipar létesült. Amíg az 1890-es éveket megelőzően a hazai gyárakban épült hajókhoz külföldről importálták a páncélzatot, a nehézlövegeket és gyakran a hajógépeket is, addig a századfordulót követően a haditengerészetet illetően a Monarchia szinte teljesen önellátóvá vált.[2] A hazai megrendelések politikáját Sterneck messzemenően támogatta, s bár így a haditengerészet sok mindenhez akár 30-40 %-kal is drágábban jutott hozzá, a külföldtől való függése megszűnt. A hazai ipar támogatásának volt egy másik, a haditengerészet jövője szempontjából nagyon fontos eredménye: a flottaellenes osztrák politikusok véleménye kezdett megváltozni. A „pénzpocsékoló, felesleges flottából" az évek folyamán „fontos és hasznos haditengerészet" lett. Az érintett iparosok és a hozzájuk kötődő politikusok egyre inkább érdekeltté váltak a flottafejlesztésben, mivel így üzleti hasznuk növekedett. A flottafejlesztést emellett természetesen elősegítette Tirpitz 1898-as és 1900-as programja, a Berlinre figyelő német nacionalisták a flottaprogramok mellé álltak. A háború előtti években Ausztriában szinte valamennyi jelentős párt és nemzetiség támogatta a haditengerészet fejlesztését. A II. Vilmosra csodálattal tekintő Ferenc Ferdinánd a haditengerészet elkötelezett híve volt, ugyanígy volt ezzel Karl Lueger és Keresztényszociális Pártja. A tengerparti délszlávok, elsősorban a dalmáciai horvátok, egyenesen a legfőbb támogatói voltak, míg a csehek ipari érdekeltségeik (Škoda, Witkowitz) miatt pártolták a flottafejlesztést. Az egyik legfőbb érdekelt maga Albert Rotschild báró volt, aki többségi

[1] Koronában számolva a költségvetés 1897-ben 29,6 millió volt, 1913-ban pedig 210 millió.

[2] A háború előestéjén, néhány öntvényfajtán és precíziós berendezésen kívül minden haditengerészettel kapcsolatos ipari terméket elő tudtak állítani a Monarchián belül.

tulajdonnal bírt a három legfontosabb gyárban (Stabilimento Tecnico Triestino, Škoda, Witkowitz). Ausztriában egyedül a szociáldemokraták számítottak a flottafejlesztés következetes ellenfeleinek.

Magyarországon a közös haderő részét képező haditengerészet, akárcsak a közös hadsereg, nem volt igazán népszerű intézmény. A flotta bizonyos szempontból népszerűtlenebb is volt, mint a hadsereg, bizonyos szempontból viszont kevésbé volt az. Mivel Magyarországnak – a magyar politikusok döntő többsége szerint – alig volt köze a tengerhez, a haditengerészetre elköltött pénzt is teljesen feleslegesek ítélték az ország szempontjából. A pénzügyi kérdéseken túl viszont a magyar politika és a közvélemény korántsem volt olyan ellenséges a flottával, mint a közös hadsereggel szemben. Létét ugyanis kevésbé érezték a magyar szuverenitás szempontjából sérelmesnek. Magyarországon a flotta ügyei leginkább érdektelenséget és közönyt váltottak ki.

A magyar gyárosok és politikusok az 1890-es években kezdték követelni, hogy a magyar ipar nagyobb – lehetőleg a kvóta szerinti – arányban részesüljön a közös haderő ipari megrendeléseiből. Bár a haditengerészet költségvetése jelentősen alatta maradt a hadsereg költségvetésének, a két haderőnem közötti különbségből adódóan a nehézipar számára a haditengerészet megrendelései jelentettek nagyobb bevételt. E tanulmány középpontjában a haditengerészeti ipari megrendelések kvóta arányában való elosztásának kérdése, illetve ezzel összefüggésben a magyar politikai vezetés, a kormányzat és a delegáció flottafejlesztésnek való megnyerésére irányuló politika áll.[3] Természetesen a közös hadsereg esetében ugyanúgy napirenden volt ez a kérdés, de a közös hadsereggel kapcsolatos folyamatokra és eseményekre e helyen csak akkor hivatkozunk, ha témánk szempontjából elkerülhetetlenül szükséges. Ezt megerősíteni látszik Szterényi József kereskedelemügyi államtitkár század eleji kijelentése is: „A közös hadsereg és a haditengerészet államjogilag különbözőnek tekinthető, mivel külön költségvetésük van, és saját, belső törvényeik szerint működnek."[4]

A téma egyáltalán nem bővelkedik szakirodalomban. Tulajdonképpen egyetlen mű foglakozik vele, de az is csak érintőlegesen: Louis Gebhardt Jr. amerikai történész 1965-ben készült PhD disszertációja, amely (tudomásom szerint) nem jelent meg nyomtatásban.[5] Gebhardt mindössze néhány oldalban foglakozik a témával, elsősorban az osztrákok szemszögéből közelítve hozzá.

Az első megrendelések, 1890-1897

Max von Sterneck 1897-ben bekövetkezett haláláig az 1880-as években megkezdett lassú flottafejlesztés folytatódott tovább, melynek fenntartásához elegendő volt évente

---

[3] Az 1907-ben Fiumében megindult magyar hadihajógyártásra e tanulmányban nem kívánunk kitérni, mivel részletes ismertetése külön tanulmány(ok) témája lenne. E tárgyban jelentettük meg „Az S. M. S. SZENT ISTVÁN. Magyarország és az osztrák-magyar dreadnought-program" című tanulmányt. *Hadtörténelmi Közlemények* (HK) 2000/1. sz., 3-29. o.

[4] Kriegsarchiv, Wien (KA) Marinesektion/Präsidialkanzlei (MS/PK) 1908.XV-7/5 2361.

[5] *Gebhard, Louis A. Jr.*: The Development of the Austro-Hungarian Navy 1897-1914. PhD disszertáció, Rutgers University, 1965. (a továbbiakban *Gebhardt*). Gebhardt a Kriegsarchiv anyagai mellett elsősorban a „Neue Freie Presse" korabeli cikkeit használta forrásként.

mindössze néhány százezer forinttal növelni a haditengerészet költségvetését.[6] Ezt a kormányok minden évben jóváhagyták, a delegációk pedig különösebb vita nélkül megszavazták. A flotta intenzív (természetesen osztrák-magyar mértékkel mérve intenzív) fejlesztése csak Sterneck utóda, Hermann von Spaun alatt indult meg a század végén, és a költségvetés is ekkor kezdett jelentős mértékben emelkedni. Sterneck idejében a delegációk elé beterjesztett költségvetési tervezetek alig haladták meg flotta fenntartásához minimálisan szükséges összegeket, ezért a flotta fejlesztését leginkább ellenző politikusok sem vitathatták különösebben azok mértékét.

Míg a flottafejlesztés ütemében ezekben az években nem következett be jelentősebb változás, addig a hadihajó-építés és a flotta ipari háttérbázisában nagy jelentőségű átalakulások mentek végbe. Míg 1890-ben a hadihajó-építésre és a hajók felfegyverzésére elköltött összegek (melyek a flotta ipari megrendeléseinek 90 %-át tették ki) 26 %-a külföldi cégek zsebébe vándorolt, 1900-ban ez az arány már csak 10,9 % volt.[7] A haditengerészet ebben az időben kezdte a hazai, pontosabban az osztrák-cseh ipart tudatosan támogatni. E politikának köszönhetően a flotta minden olyan ipari terméket, melyet a hazai ipar képes volt előállítani, a Monarchiában rendelt meg, és külföldről már csak olyan termékeket hozott be, melyek előállítása meghaladta a hazai ipar képességeit. E politika első jelentős eredményeként 1891-től kezdve a haditengerészet a hadihajókhoz szükséges páncélanyagot már nem Angliából, mint azelőtt két évtizeden keresztül, hanem a csehországi Witkowitzból szerezte be. Ugyancsak jelentős előrelépés volt e téren, hogy az 1893 után épülő hajók lövegeit 15 cm-es kaliberig már a Škoda cég szállította.[8] A századfordulón a nehézlövegeken kívül már csak néhány speciális alkatrészt és öntvényt kellett a haditengerészet számára importálni, különben a hazai ipar képes volt mindent előállítani, igaz jóval – akár 30-40 %-kal – drágábban.

Az osztrák és a magyar gazdaságban az 1890-es években kibontakozott fellendüléssel párhuzamosan a haditengerészet hazai ipart pártoló politikájának köszönhetően a Monarchia osztrák felében lévő haditengerészeti ipar is fejlődésnek indult. Ez elsősorban a három legnagyobb céget, a Stabilimento Tecnico Triestinót, Witkowitzot és a Škodát érintette, de mellettük több kisebb lőszergyár és egyéb üzem is jelentős jövedelmekhez jutott a haditengerészeti megrendelések révén. A hazai iparnak juttatott egyre nagyobb értékű megrendelések nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy az osztrák politikusok flottaellenes beállítottsága megváltozzon. Ezek a megrendelések készítették elő a terepet a flotta későbbi intenzív fejlesztéséhez.

A magyar törvényhozás részéről az első követelések a magyar iparnak a közös hadsereg és a haditengerészet megrendeléseiből nagyobb arányban való részesítésére nem sokkal a haditengerészet új, a hazai ipart támogató politikájának kezdete után fogalmazódtak meg. A delegációban a haditengerészeti megrendelések ügyét először Batthyány

---

[6] A haditengerészet költségvetése 1890-ben 12,14 millió Ft volt, 1895-ben 13,3 millió Ft, 1897-ben pedig 14,8 millió Ft.

[7] *Krenslehner, Erich*: Die k. u. k. Kriegsmarine als wirtschaftliche Faktor 1874-1914. PhD disszertáció, Wien, 1972. (a továbbiakban *Krenslehner*) 92. o.

[8] A Škoda, amely 1890-ben kötött együttműködési megállapodást a Krupp-pal, 1902-ben felmondta azt. Az első hajó, amelynek már a nehéz (24 cm-es) lövegeit is a Škoda szállította, az 1902-ben vízrebocsátott BABENBERG sorhajó volt.

Tivadar gróf, egykori tengerésztiszt vetette fel 1893-ban. Felszólalásában a haditengerészet és Magyarország kapcsolatának szorosabbra fűzése érdekében jóval nagyobb arányú magyarországi megrendeléseket javasolt a haditengerészetnek (a haditengerészeti költségvetés tárgyalásán mindig jelen volt a haditengerészet parancsnoka). Felsorolta azokat a termékeket is, melyeket szerinte a magyar ipar képes lenne haditengerészet részére szállítani: köteleket, vásznat, vasat és vaslemezeket, valamint bőrárukat. Batthyány beszédében még nem fogalmazódott meg a megrendelések kvótaszerű elosztásának gondolata, mely néhány év múlva a legfőbb követelés lett magyar részről. Ekkor még határozat sem született e kérdésben.[9]

Amennyire nyomon követhető, a felvetésnek mégis volt hatása. A magyar kormány ugyanis, pontosabban a Kereskedelemügyi Minisztérium, a következő évben, 1894-ben kezdett aktívabb tevékenységbe a haditengerészeti megrendelések biztosítása ügyében. A minisztérium ekkortól kezdte számon kérni a tengerészeti osztályon, hogy magyar cégek milyen megrendelésekben részesültek, illetve ekkortól közvetítette különböző magyar cégek ajánlkozásait a haditengerészet felé. A minisztérium megélénkülő tevékenységének hatását jelzi, hogy ebben az évben a flotta összes beszerezéseit intéző csoport, a II. Geschäftsgruppe külön rovatot hozott létre, „magyar szállítások" (Ungarische Lieferungen) címmel.[10] Mindezek ellenére a következő években a haditengerészeti megrendelések ügyében továbbra is a delegáció volt az aktív kezdeményező, különösen az 1898-ig terjedő időszakban. A Kereskedelemügyi Minisztérium ekkor még inkább amolyan kijáró, cégek konkrét ajánlatait közvetítő szerepet játszott.[11]

A magyarországi ipar 1890 előtt igen kevés dolgot szállított a haditengerészetnek. Az 1867 és 1890 közötti megrendelések közül messze a legmagasabb értékű az 1868 és 1872 között a Pest-Fiumei Hajógyár Rt. által épített két monitor, a MAROS és a LEITHA volt. A monitorok mellett ebben az időszakban a haditengerészet által Magyarországon megrendelt ipari termékek közül a legfontosabbak a fiumei Whitehead-gyárban készülő torpedók voltak. Az osztrák-magyar haditengerészet torpedószükségletének 100-%-át a Whiteheadnél rendelte meg, emellett a gyár jelentős mennyiséget exportált is.[12] A haditengerészet torpedórendelései minden évben fix bevételeket jelentettek a magyarországi ipar számára. Értékük azonban 1890 és 1897 között nem haladta meg az évi néhány tízezer forintot. A Magyarországon tett torpedó-megrendelések értéke ebben az időszakban körülbelül 1 %-át tette ki a hajók építésére és fenntartására költött összegeknek.[13]

---

[9] Közösügyi Bizottság, 1893. Napló, 37. o.

[10] KA Marinesektion/II. Geschäftsgruppe (MS/II. GG) 1894. 29B/1.

[11] Ez tűnik ki az Ungarische Lieferungen anyagaiból – KA MS/II. GG 1894-1897. 29A.

[12] Az angol Robert Whitehead, a fiumei Stabilimento Tecnico Fiumano gyár igazgatója volt, mely 1873-ban, a válság következtében csődbe ment. Ekkor Whitehead, vejével, Edgar Hoyos gróffal társulva, megvette a gyárat, melynek neve Whitehead és Tsa. Torpedó- és Gépgyár lett. Whitehead volt az, aki Blasius Luppis cs. kir. tengerésztiszt, találmányát annak halála után tökéletesítette, és létrehozta az első működő önjáró torpedót. A világ első torpedógyára a fiumei volt. Itt rendelte meg sok ország mellett még Nagy-Britannia is torpedószükségletének egy részét.

[13] 1890 és 1897 között a haditengerészet költségvetésének rendes részében minden évben 14 200 Ft-ot szavaztak meg torpedókra, a rendkívüli részben pedig 60 000-80 000 Ft-ot. A rendes költségvetésben megszavazott összegekből gyakran kevesebbet használtak fel, a rendkívüli részben szereplő összegek egy részét pedig külföldi beszerzésekre fordították (pl. védőháló), tehát ezeknek az összegeknek csak egy részét fizették a Whiteheadnak. L. a haditengerészet költségvetése, Közösügyi Bizottság, irományok, a megfelelő években.

1890-ben sikerült az évtized legnagyobb magyarországi haditengerészeti megrendelését megszereznie a Schoenichen-féle hajógyárnak, a KÖRÖS és a SZAMOS monitorok megépítésére. A két hajó már az egyesített Schoenichen H. és Hartmann J. Hajógyárban épült 1891-1892-ben; tüzérség nélkül egyenként 300 000 Ft-ba kerültek, ez azonban tartalmazta a Witkowitzban készült páncéllemezek és a német Schichau-cég által gyártott hajógépek árát is.

Az 1890. esztendőben a fiumei Whitehead-gyár torpedóin, valamint a monitorokat építő Schoenichen-Hartmann gyáron kívül semmilyen magyarországi cég nem szállított a haditengerészetnek. A II. Geschäftsgruppe anyagában mindössze a Szegedi Kenderfonó kötelekre tett ajánlata található meg, de ez a cég sem kapott az adott az évben megrendelést.[14] Az 1890-es éveket megelőzően a magyarországi ipar torpedókon kívül más árucikkekre nem kapott rendszeresen megrendeléseket a haditengerészettől, olyan cikkekre sem, melyeket képes lett volna megfelelő minőségben előállítani, mint például köteleket, vásznat, kátrányt és bőrárukat. A magyar ipar nem csak a haditengerészet zártkörű rendeléseiből maradt ki, hanem a polai Arzenál nyílt pályázataiból is, mivel azok egyetlen magyar lapban sem jelentek meg, és így az érintett cégek tudomást sem szerezhettek ezekről.[15] Ez a helyzet az 1890-es évek közepétől kezdett megváltozni, a Kereskedelemügyi Minisztérium közbenjárása nyomán. A minisztérium jóval előre (két héttel a megjelentetés előtt) kérte a pályázati felhívások megküldését, hogy időben megjelentethesse azokat Magyarországon. Ebből még évekkel később is konfliktusok támadtak, mivel a haditengerészet több alkalommal a pályázati határidő lejárta előtt egy-két nappal küldte csak meg a felhívásokat a minisztériumnak.[16]

Az 1892. esztendőben már hat magyarországi cég nevével lehet találkozni az iratok közt. Ezek a cégek is csak ajánlatokat tettek a haditengerészetnek, de megrendeléseket nem kaptak. Köztük volt a resicai és a diósgyőri vasmű, valamint a csepeli Weiss Manfréd Művek.[17] A Whitehead mellett ebben az évben egyetlen másik magyarországi cég kapott megrendelést, a pozsonyi Dynamit Nobel lőporgyár, mely torpedótölteteket szállított és lőport a 4,7 cm-es lőszerekhez.[18] Ezekből az adatokból azonban még nem lehet következtetni a magyarországi ipar tényleges részesedésére, mivel a haditengerészet irat-anyagában csak azoknak a cégeknek a szállításai szerepelnek, melyek közvetlen, szerződéses viszonyban álltak a haditengerészettel. Az viszont már nem derül ki, hogy e cégek esetleg milyen beszállítókkal dolgoztattak, vagy honnan szerezték be a nyersanyagokat. 1898 után a magyar delegáció követelésére a haditengerészet a nagyobb szállítókat kötelezte arra, hogy évenként készítsenek kimutatásokat a Magyarországról történő beszállításaikról,[19] ám ebben az időben ilyen kimutatások még nem készültek.

1894-ben, mint azt említettük, a II. Geschäftsgruppe már külön kezelte a magyarországi ipari megrendelések iratait. Ebből arra lehet következtetni, hogy a haditengerészet

[14] KA MS/II. GG 1890. 29E/2 2345, 4842.

[15] KA MS/PK 1901. XV-7/6 478.

[16] KA MS/PK 1901. XV-7/6 478.

[17] KA MS/II. GG 1892. Materienregister 29C/7, 29C/8.

[18] KA MS/II. GG 1892. Materienregister 4G/4.

[19] Közösügyi Bizottság, 1898. Irományok 50-51. o.

vezetősége kezdte komolyabban venni az akkoriban még éppen csak megfogalmazott, de hivatalos formába még nem öntött magyar követelést a magyar ipar nagyobb arányú részesülésére a haditengerészet ipari megrendeléseiből. A magyar ipar viszonylag kevés területen volt képes kielégíteni a haditengerészet igényeit, de olyan kevés és viszonylag csekély értékű megrendelést kapott, hogy részesedési arányának növelése elvileg nem ütközött semmilyen akadályba. Sterneck parancsnokságának ideje alatt a haditengerészet kettős módon viszonyult a magyar megrendelések ügyéhez. Maga Sterneck nem tartotta fontosnak, hogy a magyarok irányában bármiféle gesztust tegyen. A MONARCH-osztály hajóinak elnevezésekor figyelmen kívül hagyta a magyarok azon óhaját, hogy az osztály második tagja magyar nevet kapjon.[20] A haditengerészet látszatra komolyan vette a magyar igényeket, a Kereskedelemügyi Minisztérium által közvetített ajánlatokra válaszolva megrendeléseket ígért, az ígéreteket azonban nem tartotta be és a valóságban továbbra sem tett nagyobb megrendeléseket magyar cégeknél.[21]

1894-ben közvetítette a Kereskedelemügyi Minisztérium a Diósgyőri Vas- és Acélgyár ajánlatait különböző vas- és acélöntvényekre, valamit tüzérségi lövedékekre. A minisztérium levelében szólította fel a haditengerészetet, hogy a későbbiekben ne külföldről, hanem inkább Diósgyőrből rendeljen. A tengerészeti osztály megígérte, a jövőben majd felhívja ajánlattételre Diósgyőrt is, de a konkrét megrendelésektől, arra hivatkozva, hogy pillanatnyilag nincs szüksége a felsorolt gyártmányokra, elzárkózott.[22] A haditengerészet végül 1896-ban hívta fel lövedék-próbarendelésre a céget.[23] Alig több mint egy évtized múlva Diósgyőr a haditengerészet egyik legnagyobb lövedékszállítója lett. A többi ajánlkozó cég a könnyűipart képviselte, elsősorban textilárukat és vitorlavásznat kínálva a haditengerészetnek. A Heinrich Klinger-cég például 6-9 % árengedményt ígért, ha a haditengerészet három éven keresztül tőle rendel vitorlavásznat.[24] A haditengerészet jelentette a Kereskedelemügyi Minisztériumnak, hogy az 1895-re megrendelt 2000 db legénységi klumpából 800 db-ot a magyar ipartól rendeltek meg.[25]

1895-ben és 1896-ban a magyarországi ipari rendelések ügyében semmilyen komoly változás nem következett be. A diósgyőri próbarendelés mellett 1896-ban egy újabb nagyvállalat, a Ganz Villamossági Rt. jelentkezett ajánlatával a haditengerészetnél, de megrendelést még nem kapott.[26]

A változások a haditengerészeti megrendelések ügyében 1897-ben kezdődtek meg. Négy évvel Batthyány Tivadar első felvetése után a magyar delegáció tengerészeti albizottsága vette elő a haditengerészeti ipari megrendelések ügyét. A tengerészeti albizottság immár hivatalos formába öntötte a korábban megfogalmazott igényeket, és egy lényeges új elemmel egészítette ki azokat: már nem csak nagyobb arányú, hanem a kvóta

---

[20] *Sondhaus, Lawrence*: The Naval Policy of Austria-Hungary 1867-1918. West Lafayette, 1994. (a továbbiakban *Sondhaus*) 147. o.

[21] KA MS/II. GG 1894. 29/B 8610., 8978., 10290.

[22] KA MS/II. GG 1894. 29/B 8610.

[23] KA MS/II. GG 1896. Materienregister 4G/1.

[24] KA MS/II. GG 1894. 29/B 1459.

[25] KA MS/II. GG 1894. 29/B 10195.

[26] KA MS/II. GG 1896. Materienregister 6C/1.

arányában tett megrendeléseket követelt.[27] A haditengerészet vezetősége erre a követelésre érdemben nem válaszolt semmit, de éppen nem is volt abban a helyzetben, hogy az üggyel foglalkozni tudott volna. A delegációk ülésszaka alatt ugyanis, 1897. december elején, Sterneck meghalt. A magyar delegáció nemzetiszín szalaggal és magyar nyelvű felirattal ellátott koszorút küldött a haditengerészet parancsnokának ravatalára.[28] Sterneck halála után az új parancsnokra, Hermann von Spaunra várt a magyarokkal való megegyezés.

Út a megegyezéshez, 1898-1903

1898 tavaszán történelmi jelentőségű esemény történt, áprilisban a német Reichstag elfogadta Tirpitz első flottatörvényét. A kortársak ugyan ezt még akkor egy jóval aktívabb német gyarmatosítási politika jelének vélték,[29] de valójában a német-angol flottaépítési verseny nyitánya volt. Ugyanebben a hónapban terjesztette elő Spaun saját flottatervezetét. A terv szerint a flottának 1908-ra 12 csatahajóból, 12 cirkálóból, 12 rombolóból és 72 torpedónaszádból összetevődő hajóállományt kellett elérnie, mindezt pedig úgy, hogy addigra ki kellett volna vonni a szolgálatból minden 1890 előtt épült hajót. Ez igen merész terv volt, mivel 1890 óta mindössze három partvédő páncélos és egy páncélos cirkáló épült. Spaun a program költségeit a flotta költségvetésének évi 500 000 Ft-os növelésével és egy tíz éves, évi 5,5 millió Ft-os hitellel akarta biztosítani.[30] A két terv egyidejű benyújtása azt a látszatot kelthette, mintha a két szövetséges hatalom összehangolta volna flottapolitikáját, de erről szó sem volt. Spaun egyszerűen azt a kialakult hagyományt követte, hogy az új haditengerészeti parancsnokok hivatalba lépésükkor nyomban előállnak egy új flottatervvel. Ugyanekkor Spaun ambiciózus programja, főleg Tirpitz sikerének fényében, sokak szemében úgy tűnt, mintha szintén gyarmati politikai célokat szolgálna. Ez elsősorban a következetesen antikolonialista magyarok szemében diszkreditálta az új parancsnokot és flottafejlesztési tervét.[31] Németország flottapolitikájának valódi céljaira 1900-ban, Tirpitz második flottatörvényének elfogadása után derült fény. Az új flottatörvény megduplázta az első törvény előirányzatát, és nem volt tovább kétséges, hogy Németország az európai vizeken akarja megkérdőjelezni Anglia hatalmát.[32]

Spaun tervének igen befolyásos támogatója akadt Agenor Goluchowsky közös külügyminiszter személyében. Goluchowsky kijelentette, hogy nem csak partvédelmi cé-

---

[27] Közösügyi Bizottság, 1897. irományok 29. o.

[28] Magyar Országos Levéltár (MOL) K 8 19. cs. 47.

[29] *Steinberg, Jonathan*: Yesterday's Deterrent: Tirpitz and the Birth of the German Battle Fleet. New York, 1965. (a továbbiakban *Steinberg*) 128. o.

[30] *Reiter, Leo*: Die Entwicklung der k. u. k. Flotte und die Delegationen des Reichrates. PhD disszertáció, Wien, 1948. (a továbbiakban *Reiter*) 105-106. o., valamint Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates des österreichisch-ungarischen Monarchie 1896-1907. Bearbeitet von *Éva Somogyi*. Budapest, 1991. (a továbbiakban GMR 1896-1907) 117-127. o.

[31] Kállay közös pénzügyminiszter igyekezett a közös minisztertanácson (1898. április 3.) cáfolni ezeket a vádakat, elmondva Bánffy miniszterelnöknek, hogy Spaun programját partvédelmi szempontok, nem pedig Tirpitz, vagy gyarmatpolitikai célok motiválták. GMR 1896-1907 119. o.

[32] *Steinberg* 140-147. o.

lokból, hanem kereskedelmi okokból is szükség van a haditengerészet fejlesztésére.[33] Az osztrák delegációban Spaun elképzelései támogatásra is találtak,[34] a magyar miniszterek ellenállásán azonban már gyakorlatilag a közös minisztertanácson elbukott az 55 milliós hitel terve.[35] Ezután természetesen a magyar delegáció sem találta elfogadhatónak azt, mindamellett hozzájárult a haditengerészeti költségvetés évenkénti emeléséhez.[36] A hosszú távú flottaprogram megbuktatása miatt az osztrák delegációban éles magyarellenes kirohanásokra került sor a flottát támogató politikusok részéről.[37] 1898 folyamán Rio Oro (Spanyol Nyugat-Szahara) ügye – a spanyolok felajánlották ezt a gyarmatukat a Monarchiának – Spaun szerencsétlenségére tovább erősítette Budapestnek azt a meggyőződését, hogy a flottafejlesztés gyarmatszerzési célokat szolgál.

A magyar ellenállás véget vetett Spaun hosszú távú, előre eltervezett és előre garantált forrásokkal rendelkező flottaprogram megalkotására vonatkozó reményeinek. A magyar delegáció ráadásul 1898. május 23-án, miután úgy látta, hogy a megrendelések ügyében semmilyen előrehaladás nem történt, határozatban ismételte meg előző évi követelését. A határozat utasította a haditengerészet vezetőjét, hogy a megrendeléseknél a magyar ipart és mezőgazdaságot legalább a kvótát megközelítő mértékben vegye figyelembe, és a haditengerészet ennek végrehajtásáról évente jelentést készítsen.[38] A tengerészeti albizottság határozati javaslatát a haditengerészet által az 1897. évről készített és a delegációnak elküldött kimutatás adataival indokolta: 1897-ben a haditengerészet 13 981 260 Ft-ból külföldön 3 107 860 Ft-ot (22,2 %) költött el, míg Magyarországon személyi kiadásokra 250 810 Ft-ot, dologi kiadásokra, ipari és mezőgazdasági termékekre pedig 1 087 460 Ft-ot (összesen 9,6 %).[39] Ha a külföldön elköltött összegeket levonjuk a teljes költségvetésből, mint ahogyan a haditengerészet számolt, akkor Magyarországra 12,3 % jutott, ami messze elmaradt a Magyarországra eső 31,4 %-os kvótától. Ha csak az ipari termékeket vesszük figyelembe, akkor az arány jóval 10 % alatt lehetett.

Spaun programjának bukásából rögtön megértette, hogy szakítania kell elődjének a magyar követeléseket negligáló politikájával. Hamar rájött, hogy a flotta fejlesztésére vonatkozó elképzeléseit csak úgy tudja megvalósítani, ha az osztrák delegáció mellett megnyeri a magyar delegációt, illetve a magyar kormányzatot is. Ezt viszont csak a magyar követelések legalább részleges teljesítésével lehetett megtenni. E követelések két fő részből tevődtek össze: a magyar nemzeti jelvények reprezentációjának, a magyar nyelv oktatásának és használatának igényéből, illetve a magyar gazdaságnak a haditengerészet megrendeléseiből legalább a kvóta arányában való részesítéséből. Az előbbi ügyében a haditengerészet parancsnoka nem sokat tudott tenni, mert az az uralkodó hatáskörébe tartozott. Legfeljebb az új hajók elnevezésekor és a magyar nyelv oktatásának kérdésé-

---

[33] GMR 1896-1907 118. o.

[34] Stenographische Sitzungprotokolle der Delegation des Reichsrates (StPD) XXXIV. 1898. 218-229. o.

[35] GMR 1896-1907 121-127. o. Lukács pénzügyminiszter csak az évenkénti 500 000 Ft-os emeléshez járult hozzá.

[36] Közösügyi Bizottság, 1898. Napló, 24-25. o. Az emelkedést mutatja, hogy 1898-ban 32 millió, 1899-ben 35,6 millió, 1900-ben pedig 44,8 millió korona volt a költségvetés.

[37] StPD XXXIV. 1898. 15. o.

[38] Közösügyi Bizottság, 1898. Napló, 25. o.

[39] Közösügyi Bizottság, 1898. Irományok 50-51. o.

ben tehetett a magyarok felé gesztusokat. Spaun gyorsan felismerte, hogy a haditengerészeti megrendelések területe az, amelynek segítségével megnyerheti a flottafejlesztés ügyének a magyar delegációt, elhárítva az utolsó akadályt flottaprogramja elől.

A magyar delegációnak a megrendelések ügyében tett határozatára Spaun rögtön reagált, és még a nyár folyamán írásbeli ígéretet tett a magyar termelés kvóta arányában történő részesítésére a haditengerészeti megrendelésekből.[40] Mindamellett, hogy ez történelmi fontosságú lépés volt, a dokumentum semmiféle konkrétumot nem tartalmazott. Valójában nem is igazán tartalmazhatott, mivel túlságosan optimista ígéretet tett. Mindenesetre ez volt a haditengerészet részéről tett első lépés abban a folyamatban, mely Magyarország és a haditengerészet megegyezéséhez vezetett.

Spaun 1898-as ígérete gyakorlatilag teljesíthetetlen volt, és ennek elsősorban a magyar ipar fejletlensége volt az oka. Magyarország nem rendelkezett megfelelő tengeri hajógyárral, páncéllemez-gyárral és löveggyárral.[41] Ennek következménye volt az, hogy az osztrák ipar jóval a reá eső kvóta felett kapott megrendeléseket. A probléma abban rejlett, hogy a haditengerészet által elköltött pénz Magyarországra eső hányadát csak nagyobb ipari megrendelésekkel lehetett növelni. Mivel a haditengerészet viszonylag kis létszámú, de igen drága technikát üzemeltető része volt a haderőnek, a Magyarország által szállított mezőgazdasági termékekből tett még nagyobb megrendelések sem módosították volna jelentősen a magyar gazdaság részesedésének arányát. Mindössze egy olyan nem ipari termék jöhetett szóba, amelyből a haditengerészet jelentős mennyiséget használt fel évente: a szén. A legfőbb magyar követelések egyike éppen az volt, hogy a flotta az angol szén kiváltására jelentős mennyiségű komlói feketeszenet rendeljen. A magyar szenet azonban magas kéntartalma miatt a haditengerészet nem tartotta megfelelőnek, ráadásul drágább is volt, mint a sokkal jobb minőségű angol szén.[42]

A fent vázolt problémák ellenére Spaun igyekezett beváltani ígéretét, és ennek már az 1898. esztendőben is jól látható jelei voltak. Ebben az évben jelent meg először Magyarországon is, nyolc városban a polai Arzenál nyílt pályázati felhívása különféle árucikkek szállítására.[43] Ekkor már az előző évekhez képest jelentősen több megrendelést kapott a magyarországi ipar. Az Arzenál megrendelései közül bőrárukból az összes rendelés 10 %-át, lenolajból 23 %-át, ecsetekből 21 %-át, kötelekből 26 %-át és kötélkábelekből 50 %-át kapta a magyar ipar, összesen 75 996 Ft értékben.[44] A fenti összeg továbbra is csak 7 %-át tette ki az Arzenál 1898. évi anyagrendeléseinek. A Szegedi Kenderfonó több év hiábavaló ajánlattétel után ebben az évben kapott először megrendelést. Ez az időpont viszont már nem kedvezett ennek az iparágnak, sem a vitorlavásznat előállító cégeknek, mivel a flotta modernizációja miatt ezekre a fajta árukra egyre kevesebb szüksége volt a haditengerészetnek.

Az Arzenál megrendelései mellett jóval nagyobb jelentősége volt annak, hogy a haditengerészet 1898-ban kötelezte a Stabilimento Tecnico Triestinót és a Škodát a hadi-

[40] KA MS/PK 1898. XV-7/3 2464.

[41] 1900-ban már felmerült egy Magyarországon felállítandó ágyúgyár ötlete.

[42] *Neue Freie Presse,* 1898. május 22. 5. o.

[43] KA MS/II. GG 1898. 29B 11330. A városok a következők voltak: Budapest, Zágráb, Fiume, Debrecen, Kolozsvár, Pécs, Szeged és Pozsony.

[44] KA MS/II. GG 1898. 29B 11426.

hajókhoz szükséges vasanyagok, illetve a Witkowitz esetében a nyersanyagok egy részének Magyarországról történő beszerzésére.[45] A nyersanyagok esetében ez az arány 31,4 %-ot jelentett, a vasanyagok esetében viszont kevesebb, mint 20 %-ot. Az érintett gyárak erősen sérelmezték a haditengerészet eljárását, de kénytelenek voltak legalább részben eleget tenni a követeléseknek. Ez évi több százezer korona bevételhez juttatta a magyar vas-ipart. 1900-ban például a Stabilimento Tecnico Triestino összesen 403 657 korona értékben rendelt anyagokat, elsősorban acéllemezeket a magyar vasgyáraktól.[46] A magyar ipar 1898-1900 között összesen 3000 tonna anyagot szállított a HABSBURG-osztály három sorhajójához, kb. 1,2 millió korona értékben.[47]

A magyar vasipar beengedése a haditengerészeti piacra nem zajlott súrlódások nélkül, mindkét fél panaszokkal élt a másikkal szemben. A hadügyminiszter például 1899-1900 folyamán háromszor emelt panaszt a Pénzügyminisztériumnál a magyar vasgyárak késedelmes szállításai miatt. A zólyombrézói vasmű arra panaszkodott, hogy a haditengerészet nem vette át a leszállított lemezek egy részét, és a hadügyminiszter leállította a további rendeléseket a gyártól. Zólyombrézó igazgatósága arra kérte a kereskedelemügyi minisztert, hogy vonassa vissza a hadügyminiszter rendeletét, és vegye rá a haditengerészetet a kvóta szerinti megrendelések közvetlenül, nem más cégen keresztül történő megtételére. A gyakorlat ugyanis az volt, hogy a haditengerészet, illetve a Stabilimento Tecnico Triestino a Witkowitzban rendelte meg az anyagokat, mely a megrendelés egy részét átengedte egy magyar gyárnak. A gyár azt is kérte, hogy a haditengerészet ne csak vékony lemezeket rendeljen, mert a (korszerűtlen technika következményeképpen) magas hengerlési költségek miatt ez veszteséget okoz, valamint a korábbi évek kárpótlásaként kvótán felüli rendeléseket tegyen.[48] A kereskedelemügyi miniszter e tárgyban küldött átiratának nem sok foganatja lett, Zólyombrézó hosszú évekre kimaradt a haditengerészeti rendelésekből. A Triestino 1901 januárjában sérelmezte, hogy a hajógépekhez Witkowitzban tett anyagrendelések 33 %-át a haditengerészet magyar vasgyáraknak akarja átadatni, pedig azok képtelenek előállítani a szóban forgó alkatrészeket. A Stabilimento Tecnico arra kérte a haditengerészetet, hogy álljon ellen a magyar politikai nyomásnak, és csak a megrendelések kisebb hányadát juttassa a magyar vasgyáraknak.[49]

A vasipari megrendelések mellett Spaun politikájának másik jelentős eredménye a magyar tüzérségi lövedék-, illetve hüvelyszállítások megindulása, és a magyar villamos ipar megrendelésekben való részesítése volt. A Diósgyőri Vas- és Acélgyár először kis kaliberű (4,7 cm) lövedékeket szállított a haditengerészet részére, kezdetben (1900-ban) csekély, tízezer koronás értékben.[50] A gyár azonban évről-évre komoly fejlesztéseket végzett a lövedékgyártó kapacitás növelése érdekében. Ezzel párhuzamosan kezdett a Weiss Manfréd Művek hüvelyeket szállítani, először szintén kis kaliberben. A lövedék- és hüvelygyártás mellett a pozsonyi Dynamit Nobel lőporgyár is egyre jelentősebb megrendelésekhez jutott. A villamos berendezések, elsősorban a dinamók esetében már

[45] KA MS/II. GG 1900. 29A 40041.
[46] KA MS/PK 1901. XV-7/6 80.
[47] KA MS/II. GG 1900. 29A 40041.
[48] KA MS/II. GG 1900. 29A 11660.
[49] KA MS/II. GG 1901. 29A 220.
[50] KA MS/II. GG 1900. 4G/1 4859.

szinte az első pillanatban kialakult egy íratlan konszenzus: az azonos osztályú hajók egy-egy harmada (egy hajóosztály ekkor hagyományosan három egységből állt) villamos berendezéseinek megrendelését más-más cég kapta, általában egy osztrák, egy cseh és egy magyar. A Ganz Villamossági Rt. 1899-ben megszerezte a KAISER KARL VI páncélos cirkáló dinamóinak megrendelését 59 440 korona értékben,[51] 1900-ban pedig a HABSBURG-osztály harmadik sorhajóját, a BABENBERG-ét, 99 000 korona értékben.[52]

A megnövekedett ipari megrendelések ellenére a következő években sem nőtt jelentősen a Magyarországon elköltött rész aránya. 1900-ban a haditengerészet hivatalos adatai szerint ez 13,5 % volt.[53] A magyar ipar bevételei így is jelentősen növekedtek, mivel a flotta költségvetése 1898 után erőteljes emelkedésbe kezdett. Ennek következtében viszont növekedett a haditengerészeti költségvetésnek a magyar állam által befizetendő része is. A delegáció elégedetlen volt a haditengerészet ígéretének megvalósításával, a magyar iparnak tett megrendelések mértékével, ezért a tengerészeti albizottság javaslatára a következő években rendre megújította az 1897-ben hozott határozatot. A magyar delegáció továbbra is megszavazta a költségvetést, de a fennálló helyzettel való elégedetlenségét az évenként újra meghozott határozatával jelezte.

1900-ban a magyar ipar 188 242 koronával részesedett az Arzenál megrendeléseiből, ez a rendelések 16 %-át tette ki.[54] A Kereskedelemügyi Minisztérium kevesellte ezt az arányt. A minisztérium szerint a kevés rendelés oka az volt, hogy sok árucikkre a magyar ipar nem is tudott ajánlatot tenni, mivel nem szerzett tudomást a pályázatokról.[55] A Kereskedelemügyi Minisztérium 1900 novemberében szóvá tette a tengerészeti osztálynál, hogy a magyar ipar részesedése 10 % alatt van a tengerészeti megrendelésekből. A haditengerészet válaszában közölte, hogy ez nem igaz, a magyar ipar részesedése eléri a 15 %-ot, de állítását semmilyen adattal nem támasztotta alá.[56] Mivel abban az évben a magyar gazdaság teljes részesedése (ipari és mezőgazdasági termékek együttesen) sem érte el a 15 %-ot, éppen a haditengerészet által szolgáltatott adatokból tűnik ki, hogy az ipari megrendelésekből való részesedés nem érhette el a 10 %-ot sem.[57]

A haditengerészet (és a közös hadsereg) megrendelései ügyében 1900 februárjától kezdett a magyar kormány erőteljesebb nyomást gyakorolni a közös Hadügyminisztériumra és azon keresztül a tengerészeti osztályra. A magyar országgyűlés és a delegáció a magyarországi ipari megrendelések messze a kvóta alatti aránya miatt többször reklamációra kényszerült, végül a magyar minisztertanács 1900. február 7-i ülésén elővette a megrendelések kérdését. A minisztertanács arra az álláspontra helyezkedett, hogy a hadsereg és a haditengerészet összes ipari megrendeléseinek kvóta szerinti része, vagyis 34,4 %-a a magyar ipart illeti, beleértve a löveg és a hadihajó-megrendeléseket is.[58] A kormány e határozatát Hege-

[51] KA MS/II. GG 1900. 6C/1 6090.

[52] KA MS/II. GG 1900. 6C/1 11238.

[53] KA MS/PK 1902. XV-7/2 502.

[54] KA MS/PK 1900. X-5/3 2766.

[55] KA MS/PK 1901. XV-7/6 478.

[56] KA MS/PK 1901. XV-7/6 162.

[57] KA MS/PK 1902. XV-7/2 502.

[58] KA MS/PK 1900. X-5/3 2124.

dűs Sándor kereskedelemügyi miniszter február 12-én levélben közölte a közös hadügyminiszterrel. Hegedűs felszólította, hogy lehetőleg még 1900-ban, de legkésőbb 1901-ben szerezzen érvényt a határozatnak, és a magyar iparnak juttatott megrendelések érjék el a kvóta szerinti arányt. Emellett arra is felszólította, hogy minden egyes árucikk esetében készítsen évenként kimutatást az árakról, a megrendelés magyar cégeknek juttatott arányáról, illetve minden egyes meghiúsult rendelés okáról.[59]

A kereskedelemügyi miniszter a magyar kormány fellépését ez ügyben elsősorban a kedvezőtlen gazdasági helyzettel, az 1898-1899-ben kibontakozott válsággal indokolta, hivatkozva arra, hogy a fejlődésben lévő magyar iparnak a válság közepette fokozott szüksége van nagyobb arányú állami hadimegrendelésekre. A gazdasági okok mellett azonban még politikai okokat is felemlített. E politikai okok felemlítése valójában burkolt fenyegetést is rejtett, a levél két mondata kiválóan összefoglalja és érzékelteti a lényeget:

„Mint ahogyan azt Excellenciád is jól tudja, az évenként egyre növekvő hadi költségvetés túl sok agitációt okoz a magyar sajtóban, amely felbíztatja a közvéleményt és a törvényhozást, beleértve a delegációt is. Ezeknek az agitációknak könnyen elvehetjük minden élét, ha rámutathatunk arra, hogy ezeknek az összegeknek tetemes része Magyarországra esik, a magyar ipar javára, melynek képviselői a saját érdekükben azon lesznek, hogy ezeket a mozgalmakat elfojtsák, és ez a Hadügyminisztériumnak és a magyar kormányzatnak közös érdeke."[60]

E két mondattal a magyar kormányzat lényegében, alig burkolt módon, megzsarolta a közös Hadügyminisztériumot és a tengerészeti osztályt. A fenyegetés nem légből kapott, hanem valós volt: Spaunnak csak vissza kellett gondolnia flottaprogramja 1898-as kudarcára, amely a magyar ellenálláson bukott meg. Az idézet második mondatában felvázolt kép volt az, amely valójában meghatározta a haditengerészet Magyarországgal való viszonyát a századfordulótól az első világháború kitöréséig. A magyar politikusok szemében különösen népszerűtlen haditengerészet erőteljes fejlesztése csak úgy volt lehetséges a Monarchia adott politikai viszonyai között, ha az osztrák kormányzat és törvényhozás megnyerése mellett a magyar kormányzatot és törvényhozást is megnyerik. A magyarok pedig ennek a támogatásnak világosan megszabták a feltételeit: cserében az ipari megrendelések kvóta szerinti arányára tartanak igényt. Emellett persze másféle igényeket is megfogalmaztak, így például a magyarok arányának a növelését a flottánál, avagy a magyar nyelv oktatásának a kötelezővé tételét a Haditengerészeti Akadémián.[61] A lényeg azonban a megrendelések megfelelő aránya volt. Ez világosan megmutatkozott a későbbiekben, mert amikor a haditengerészet kielégítette a magyar anyagi igényeket, a delegáció mindig megszavazta a haditengerészet költségvetési igényeit, bármilyen nagyok voltak is azok.[62]

---

[59] KA MS/PK 1900. X-5/3 2124.

[60] KA MS/PK 1900. X-5/3 2124.

[61] Természetesen csak a magyar állampolgárok számára. Később ez elvileg meg is valósult, de az akadémián igyekeztek a rendelkezést negligálni, mivel elviselhetetlen terheket rótt a nem magyar anyanyelvű magyar állampolgárokra.

[62] Így történt ez az 1904-es, az 1911-es és az 1914-es rendkívüli hitelek esetében. A hadsereg esetében kissé más volt a helyzet, itt nem volt elég a megrendelések biztosítása, a magyar politikai vezetést és a törvényhozást a honvédségre vonatkozó engedményekkel lehetett csak megnyerni.

A megrendelések kvóta szerinti elosztására vonatkozó magyar követelések teljesen jogosnak voltak tekinthetők, mivel Magyarország annak arányában fedezte a közös intézmények költségeit, és e pénzeknek a gazdaságba visszajutó része jóval a kvóta arányán felül az osztrák gazdaságnak jutott. Magyarország ezen a helyzeten úgy tudott változtatni, hogy követeléseinek nem teljesítése esetére a közös költségvetés leszavazásával fenyegetőzött.

A hadügyminiszternek e levélre adott válaszában lényegében az fogalmazódott meg, hogy a minisztérium kész a közös hadsereg és a haditengerészet megrendeléseinek kvóta arányú részét a magyar iparnak juttatni, attól a pillanattól kezdve, amint a magyar ipar megfelelő minőségben és megfelelő áron képes lesz a szükséges árucikkek szállítására.[63]

1900 a haditengerészetre gyakorolt magyar politikai nyomás fokozódásának esztendeje volt. Az év eleji kormányhatározatot követően júniusban a delegáció Dr. Rosenberg Gyula javaslatára módosította az 1897-ben hozott, és azóta fenntartott határozatát. Az új határozat kimondta, hogy a haditengerészetnek ipari, illetve iparinyersanyag-rendelésekkel kell elérnie a kvóta arányát, és többé mezőgazdasági terményekből tett nagyobb rendelésekkel nem tehet eleget a magyar követeléseknek.[64]

A magyar kormány és a delegáció által kifejtett politikai nyomás nem maradt eredménytelen, a haditengerészet már 1901-ben jóval nagyobb arányú megrendeléseket juttatott a magyar iparnak. A következő időszakban a magyar gazdaság részvételi aránya – a haditengerészet kimutatásai szerint – minden évben jelentősen növekedett. 1901-ben az 1900-as 13,56 %-kal szemben már 17,36 % (6 246 451 korona) volt az arány, 1902-ben 20,93 % (8 854 966 korona),[65] 1903-ban pedig elérte a 26,93 %-ot.[66] Ennek ellenére a magyar politikusok és ipari körök továbbra is elégedetlenek voltak a magyar iparnak juttatott megrendelések mértékével. 1902-ben a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete panaszt emelt a Kereskedelemügyi Minisztériumnál mondván, hogy a magyar gyárak a haditengerészettől csak jelentéktelen megrendeléseket kapnak. A minisztérium közvetítésével kérték a haditengerészetet, hogy a még meg nem rendelt anyagok szállítására kiírt versenytárgyalásokra a magyar cégeket is hívják meg.[67] Ez azért lett volna fontos, mert a haditengerészet közvetlenül a magyar vasgyárakkal nem szerződött, csak osztrák cégekkel, és azokat kötelezte a megrendelések bizonyos arányának átengedésére magyar cégeknek.

A magyarok politikusok és gyárosok is tisztában voltak azzal, hogy a magyar ipar ismert hiányosságai következtében a haditengerészet (és a közös hadsereg) megrendelései esetében lehetetlen betartani a kvótát. Ez különösen a haditengerészet esetében jelentett problémát. A fennálló rendszer, az időközben kialakult „modus vivendi" keretében a magyar ipar azokból az árucikkekből, melyeket képes volt előállítani, a rendelések kvóta arányú részét kapta (ez alól a torpedók és a folyami hadihajók jelentettek kivételt, de ezek a megrendelések elenyésző részét tették ki). Azon cikkeket, melyeket a magyar ipar

[63] KA MS/PK 1900. X-5/3 2124.

[64] KA MS/PK 1900. XV-7/6 3104.

[65] KA MS/PK 1904. XV-7/6 554.

[66] KA MS/PK 1905. XV-7/6 1610. A flotta költségvetése 1901-ben 45,6 millió, 1902-ben 50,6 millió korona volt.

[67] KA MS/PK 1902. XV-7/6 2366.

nem tudott előállítani, a haditengerészet természetszerűleg Ausztriában, illetve külföldön szerezte be, és ezek tették ki a haditengerészet ipari rendeléseinek jóval több, mint 50 %-át. A probléma áthidalására, a „Magyarországra nézve sérelmes helyzet" megszűntetésére találták ki a *kompenzáció* elvét. Ez az elv először az 1902-es delegáció hadügyi albizottságának határozatában fogalmazódott meg, és lényege a következő volt: Magyarország a versenyképes iparágakban a kvóta fölött olyan arányban részesüljön megrendelésekben, mely kompenzálja az azoknál az iparágaknál elszenvedett veszteséget, melyekben Magyarország versenyképtelen.[68] A tengerészeti albizottság 1900-ban hozott határozatát nem változtatta meg, és nem vette bele a kompenzáció elvét, de a Kereskedelemügyi Minisztérium 1903. szeptember 6-án felszólította a tengerészeti osztályt a jövőbeni megrendeléseknél a kompenzáció alkalmazására.[69] Az osztrákok persze hevesen tiltakoztak a kompenzáció ellen. Nemsokára a kompenzáció ügye vált a hadsereg, a haditengerészet és a magyar kormány közti megegyezések központi kérdésévé.

A magyar iparnak juttatott megrendelések pontos összetételét 1901-ben és 1902-ben csak töredékesen ismerjük, részletesebb jelentés 1903-tól áll rendelkezésünkre. Korábban is készültek ilyen jelentések, de azok kevésbé voltak részletezettek és szövegszerűleg is jóval kidolgozatlanabbak voltak. 1901-ből[70] és 1902-ből[71] a következő, magyarországi rendelésekre vonatkozó adatokat ismerjük:

Hajóépítés	*1901*	*1902*
Lazarus, Fiume	154 500 K	129 500 K
Danubius	–	1 782 000 K
Lőszer		
Diósgyőr	366 375 K	507 250 K
Weiss Manfréd	177 200 K	266 490 K
Dynamit Nobel	747 731 K	557 743 K
Hirtenberger	nincs adat	94 640 K
Whitehead	nincs adat	180 000 K
Egyéb		
Élelmiszer	727 901 K	899 275 K
Ruha	nincs adat	196 000 K
Arzenál	nincs adat	632 636 K

A magyar delegáció 1900. május 26-i határozata – az 1900. február 7-i kormányhatározattal egybehangzóan – a magyar iparnak adott rendelésekből évenkénti részletes beszámolók készítésére kötelezte a haditengerészetet. Mint fentebb látható, már 1901-ben illetve 1902-ben is készültek részleges jelentések. A közös Hadügyminisztérium a ma-

[68] Közösügyi Bizottság, 1902. Irományok 305. o.

[69] KA MS/II. GG 1903. 29A/2 8717.

[70] KA MS/PK 1902. XV-7/6 1069., 2604.

[71] KA MS/PK 1902. XV-7/6 497.

gyar ipar részesedéséről teendő jelentések elkészítési elveinek összefoglalását végül csak 1903. november 17-én küldte meg a magyar kereskedelemügyi miniszternek.[72] Az első részletesebb jelentés, ezt követően, az 1903. évről készült. A Hadügyminisztérium kérte, hogy ne kelljen tételenként beszámolni minden egyes megrendelésről, mert „a tételek nagy száma miatt ez egy szinte végtelen kimutatás lenne", legyen elég csak egy összesített beszámolót készíteni. A Kereskedelemügyi Minisztérium később kevesellte az így készült összesített beszámolók terjedelmét, a közös Hadügyminisztérium ezért 1906. április 3-án ismét kérte a magyar minisztériumot, hogy elégedjen meg a beszámoló egyszerűbb formájával, egyúttal igyekezett megnyugtatni a kereskedelemügyi minisztert, hogy az egyszerűbb beszámoló is a legnagyobb pontossággal mutatja be a megrendelések megoszlását a két ország között.[73]

Az 1903. évről készült jelentés szerint a magyar ipar részesedése a haditengerészet rendeléseiből 1902-ben 22,24 %, 1903-ban pedig 24,43 % volt. A teljes költségvetésből a magyar gazdaságra eső rész aránya 20,93 %-ról 26,69 %-ra növekedett. Ez azonban nem fedi teljesen a valóságot, mivel a könyvelésben több 1902-ben kifizetett tételt 1903-ra vezettek át. Ez a különböző hitelek és póthitelek ütemezésével való bűvészkedés eredménye volt.[74]

A jelentés szerint a magyar iparnak 1903-ban a következő összegeket[75] fizették ki:

Hajóépítés: A Danubius a két épülő monitor (TEMES, BODROG) építési rátáiból 1903-ban összesen 800 000 koronát kapott. A fiumei Stabilimento Lazarus az általa épített gőzbárkákért és tenderekért összesen 118 500 korona bevételre tett szert. Ezeken felül a Donau Dampfschiff-Gesellschaft (DDSG) óbudai hajógyárának javítási munkákért 14 800 koronát fizetett ki a haditengerészet.

Hajóanyagok: Nincs pontos évi lebontás, 1902–1903-ban összesen 6 255 191 korona értékben rendelt anyagokat a Stabilimento Tecnico Triestino és a Witkowitz a magyar vasgyárakból, ezen belül egy úszódokk számára 40 460 koronáért a Láng-gyártól és 280 000 koronáért a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt-től.

Kazánok: Torpedónaszádok számára a MÁV gépgyára három pótkazánt készített 39 400 korona értékben.

Fegyverek és lőszer: A Fegyver- és Gépgyár Rt. 500 db puskát gyártott 35 430 korona értékben a haditengerészet részére. Az 1900–1903-ban megrendelt 4 millió kézifegyver-töltény közül 3 milliót a Weiss Manfréd Művek szállított. 1903-ban a Weiss Manfréd Művek kapta a tüzérségi lőszerhüvelyek megrendelésének 51 %-át, 281 350 korona értékben. A diósgyőri vasműnek 572 500 koronát fizetett ki a haditengerészet tüzérségi lövedékekért, míg a magyaróvári Hirtenberger tölténygyárnak tüzérségi gyújtókért 92 560 koronát. A pozsonyi Dynamit Nobel 442 000 korona értékben szállított lőport, a fiumei Whitehead pedig 194 800 koronáért torpedókat és vetőszerkezeteket.

Elektromos berendezések: A SANKT GEORG részére a pozsonyi Bondy cég 8 541 korona értékben szállított kábeleket, míg ugyanezen hajó részére a budapesti Egyesült Villamossági Rt. 6 gőzdinamót gyártott 88 348 koronáért. A Ganz 3 030 koronát kapott ventillátorokért.

---

[72] KA MS/PK 1903. X-5/4 2882.

[73] KA MS/PK 1906. XV-7/6 902.

[74] KA MS/PK 1904. XV-7/6 554.

[75] KA MS/PK 1904. XV-7/6 554. A flotta költségvetése ebben az évben 50,3 millió korona volt.

Arzenál-anyagok: Magyar cégek 1903-ban a polai Arzenálnak összesen (a szén kivételével) 712 898 korona értékben szállítottak, ebből gépi berendezéseket 36 255 koronáért.

Szén: Az Arzenál 18 294 korona értékben rendelt szabolcsi szenet a kovácsműhelyek számára. A pécsi szenet újra kipróbálta a haditengerészet, ám továbbra is alkalmatlannak találta hajókazánok fűtésére.

Élelmiszer: A flottának szállító két legnagyobb cég összesen 988 087 koronáért vásárolt Magyarországon. Ezen felül Weiss Manfréd Művektől 97 000 db gulyáskonzervet rendelt a haditengerészet.

Szövet- és bőráru: Ezekből a cikkekből a magyar iparra az összes rendelés 37,4 %-a jutott, 212 972 korona értékben.

A századelő folyamán az osztrák és a cseh vállalatok tucatjával létesítették fióküzemeiket és leányvállalataikat Magyarországon azzal a céllal, hogy az állami ipartámogatás nyújtotta előnyöket kihasználják, és a magyarországi piacot az önálló vámterület megvalósítása esetén is megtarthassák. Ez az alapítás sokszor csak egy budapesti irodát jelentett, a valódi termelés Ausztriában, vagy Csehországban folyt. A hadsereg és a haditengerészet szállításaiból Magyarországnak juttatott rész sok osztrák és cseh céget csábított erre a megoldásra, hogy „magyar" cégként szerezze meg ezeket a megrendeléseket. Példaként álljon itt egy jellemző eset 1902-ből, amikor az egyik ilyen cég ügyében a Kereskedelemügyi Minisztérium vizsgálatot kezdett. Az Arzenál 1902-es magyar szállítói közt szerepelt a Lambrecht cég, amely lenolajat szállított 21 372 korona értékben.[76] A Kereskedelemügyi Minisztérium erre azt az észrevételt tette, hogy a Lambrecht cégnek se Budapesten, se máshol Magyarországon nincsen gyára, ezért meg kell kérdezni a céget az olaj származási helyéről.[77] A közös Hadügyminisztérium visszaírt a Kereskedelemügyi Minisztériumnak, hogy megvizsgálta a Lambrecht ügyét, és igenis van a cégnek Kispesten gyára.[78] Júliusban a Kereskedelemügyi Minisztérium megvizsgáltatta a szóban forgó gyárat, és kiderült, hogy a gyár valóban létezik, de egyáltalán nem készít lenolajat.[79] Az ügy következménye az lett, hogy a Lambrecht nem kapott több megrendelést a magyar kvóta terhére.

A Monarchia két felének cégei közti konkurenciaharchoz hozzátartozott a kölcsönös vádaskodás is. A leggyakoribb vád az volt, hogy a másik országrész cégei tulajdonképpen nem is hazai (azaz osztrák-magyar) cégek, hanem valójában német cégek leányvállalatai, és az állami megrendelések így végső soron a német gazdaságot erősítik. 1901 őszén például a magyar Hazai Fémipari Rt. kért a haditengerészettől megrendeléseket, a magyar Kereskedelemügyi Minisztérium támogatásával.[80] A haditengerészethez intézett újabb levelében a cégvezetés kijelentette, hogy a haditengerészetnek „nem csak erkölcsi kötelessége" magyar cégektől rendelnie, hanem ez az egész Monarchia gazdasági érdeke, mivel „közismert, hogy a Polába szállító osztrák cégek csak a német iparosok által alapított látszatcégek", és csak a magyar ipar valódi hazai ipar.[81] Ugyanakkor a Hazai

[76] KA MS/II. GG 1902. 29B/1 1275.

[77] KA MS/II. GG 1902. 29B/1 5212.

[78] KA MS/II. GG 1902. 29B/1 6207.

[79] KA MS/II. GG 1902. 29B/1 7527.

[80] KA MS/II. GG 1901. 29A 6765.

[81] KA MS/II. GG 1901. 29A 11045.

Fémipari Rt. más cégekkel ellentétben katalógust sem küldött a haditengerészet részére. Később az Arzenál kérdésére kiderült, hogy a haditengerészet által esetlegesen igényelt darabokat képtelen volt volna előállítani.[82]

Ugyanez a vád, természetesen ellenkező előjellel, gyakran elhangzott Ausztriában is, elsősorban a legnagyobb konkurenssel, a Danubiusszal kapcsolatban. Amikor a cég 1902-ben elnyerte a dunai monitorok (TEMES, BODROG) megrendelését, Ausztriában rögtön a megrendelések tetemes részének a porosz ipar számára való átjátszásával vádolták a Danubiust.[83] Ezt a feltételezést alátámasztotta az a tény, hogy a hajógépeket a poroszországi Schichau-cég szállította, akárcsak a két korábbi monitor (a KÖRÖS és a SZAMOS) esetében. A Danubius azzal védekezett, hogy a Schichau nem adta el számára a gépek licencét, viszont a haditengerészet az új monitorokba is előírta az ilyen típusú gépek beépítését. Mivel a licencet nem „lophatta el," kénytelen volt Németországból megrendelni a gépeket. Egy későbbi vizsgálat során egyébként a haditengerészet a Danubiust ért ilyenfajta vádakat rágalmaknak minősítette.[84]

Az 1904. évi megállapodás

Az 1904. esztendő több szempontból is mérföldkőnek számít a cs. és kir. haditengerészet történetében. Ekkor alakult meg az Osztrák Flottaegyesület, amely néhány év alatt befolyásos szervezetté nőtte ki magát, maga mögött tudva a trónörökös és a népszerű bécsi polgármester, Karl Lueger támogatását.[85] Szintén ebben az évben szavazták meg a haditengerészet történetében az első több éves rendkívüli hitelt. Ezzel szoros összefüggésben, ebben az évben kötött először kétoldalú írásbeli megállapodást a haditengerészet és a magyar kormány a haditengerészet ipari szállításai ügyében.

Az 1904. évi közös költségvetésről az első hivatalos megbeszélést az 1903. november 19-i közös minisztertanácson tartották. Abban már az ülés elején megegyeztek, hogy a fegyveres erők korszerűsítésére hamarosan nagy összegű támogatásra lesz szükség. Azzal is tisztában voltak azonban, hogy ennek megszavazása előtt jókora akadályok tornyosulnak, nem utolsósorban a magyarországi politikai válság miatt. Az új magyar miniszterelnök, Tisza István is támogatta az elképzelést, mivel úgy gondolkodott, hogy a Monarchia katonai potenciáljának növelése és nagyhatalmi állásának fenntartása elsőrendű érdeke Magyarországnak. Tisza a haditengerészet esetében felvetette azt a javaslatot, hogy az a szükséges összegek egy részét – az új hajók és fegyverzetük árát – hitel formájában kapja meg. E javaslattal az érdekeltek egyet is értettek. Tisza ugyanakkor azt kérte, mintegy cserébe, hogy épüljön több katonai iskola Magyarországon, és a magyar tiszteket magyar csapatokhoz osszák be a közös hadseregben.[86]

---

[82] KA MS/II. GG 1901. 29A 12549.

[83] KA MS/PK 1903. XV-7/4 780.

[84] KA MS/PK 1911. I-4/6 488.

[85] A német szervezet mintájára alakult Osztrák Flottaegyesület 39 taggal kezdte meg működését. Az egyesület havi lapja, a *Die Flagge* 1904 novemberében jelent meg először. A szervezet első elnöke Ernst Sylva-Tarouca gróf, Ferenc Ferdinánd barátja lett, első főtitkára pedig Karl Lueger. A háború előestéjén az Osztrák Flottaegyesületnek már 40 000-nél több tagja volt.

[86] *Gebhardt* 136. o.; GMR 1896-1907 342. o.

Az 1900-1901-es kínai expedíció által okozott többletköltségeket figyelembe véve Spaun a költségvetésnek mindössze kis mértékű, 1 235 900 koronás növelését tervezte 1904-re. A közös pénzügyminiszter még ezt is soknak tartotta, és mindössze egymillió koronás emelést javasolt. Az 1904-es költségvetési javaslatot vita nélkül, gyorsan elfogadták. A minimális emelésbe való belenyugvást az magyarázta, hogy döntés született nagy összegű, rendkívüli hitel folyósításáról a haditengerészet számára. A hitel fő célja a haditengerészet harcértékének növelése volt, amit elsősorban a szövetséges Olaszországtól való félelem motivált. Bár a Monarchia és Olaszország a Hármasszövetség tagjaként szövetségesek voltak, a Monarchia hadvezetősége, főként a haditengerészetnél, úgy tekintett Olaszországra, mint első számú ellenségre. Az orosz-japán háború kitörése, a Port Arthur elleni meglepetésszerű japán támadás tovább növelte a félelmeket. A haditengerészet vezetése erősen tartott egy hasonló, meglepetésszerű olasz támadástól.[87] A 120 millió korona összegű rendkívüli hitel két fő célt szolgált: egyrészt megteremtette a forrásokat az ERZHERZOG-osztályú sorhajók és a SANKT GEORG páncélos cirkáló gyors befejezéséhez, másrészt lehetővé tette egy korszerű romboló- és torpedónaszádflottilla megépítését az elavult hajók leváltására. Ez utóbbi célra a hitel összegéből 34 millió koronát különítettek el.[88]

A hitel összegét és korábbi, 1898-as hiteltervének kudarcát tekintetbe véve Spaunnak nagy körültekintéssel kellett figyelembe vennie mind az ausztriai, mind pedig a magyarországi érdekeltségeket, hogy mindkét delegáció elfogadja ezt a magas összeget. Ez egyáltalán nem volt könnyű dolog, mert homlokegyenest eltérő érdekek ütköztek. Mivel a haditengerészet a magyar ellenállás gyengítése érdekében az eltelt években mind jelentősebb megrendeléseket juttatott a magyar iparnak, az osztrák ipari körök egyre élénkebben tiltakoztak. 1903 májusában például az osztrák alsóházban egy interpellációban rótták fel az osztrák kormánynak, hogy figyelmen kívül hagyja az osztrák ipart a hadirendeléseknél. Az interpelláló a helyzet megváltoztatását követelte.[89] Az osztrák álláspont 1904 elejére kristályosodott ki végleg, fő alapelvük a kvótához való szigorú ragaszkodás lett. Az osztrák ipari körök ezzel elsősorban a közös hadsereg ipari megrendeléseinek elosztásáról a magyar kormány és a Hadügyminisztérium között 1903-ban megkötött megállapodás ellen tiltakoztak, amelybe már belefoglalták a kompenzáció elvét.[90]

Magyar oldalról 1904 februárjában mind a delegáció, mind a kormány részéről erős politikai nyomás nehezedett a haditengerészetre. Tisza István miniszterelnök egyetértett a hadsereg és a haditengerészet erősítésével, de ugyanekkor a magyar ipar érdekeit is szem előtt tartotta. Tisza a delegáció februári ülésszaka idején, február 12-én rövid levelet írt Spaunnak, melyben kifejtette, hogy Magyarország hosszú évek óta mindig megszavazta a hadsereg és a haditengerészet költségvetését, miközben a magyar ipar részesedése ezek megrendeléseiből messze alatta maradt a magyar kvótának. Majd így fordult Spaunhoz: „Ezek után engedje meg nekem annak kihangsúlyozását, hogy az objektív okok mellett igen fontos politikai indokai vannak annak, hogy a magyar ipar megfelelő arányban részesüljön a haditengerészet növekvő szükségleteiből." Végül közölte Spaun-

[87] *Sondhaus* i. m. 165. o.

[88] KA MS/PK 1904. XV-7/10 1655.

[89] KA MS/PK 1903. XV-7/5 1176.

[90] *Gebhard* 138. o.; KA MS/PK 1904. XV-7/6 1582.

nal, a kormány a Kereskedelemügyi Minisztériumot felhatalmazta, hogy nevében ebben az ügyben tárgyaljon a haditengerészettel.[91] Ez világos beszéd volt. Tisza a hadügyi kérdésekben eredményeket akart az otthoni, politikai válságtól sújtott helyzetben felmutatni. Eredményeket elérni pedig a megrendelések ügyében volt legkönnyebb, mivel itt nem kellett olyan kényes kérdésekhez nyúlni, mint a vezényleti nyelv, vagy a nemzeti jelvények reprezentációja. Tisza a cél érdekében a politikai nyomásgyakorlás eszközét alkalmazta, ugyanúgy, mint ahogyan már 1900 februárjában is megtette ezt a magyar kormány.[92] Tisza, aki maga kezdeményezte a hitelt, ezzel a levéllel benyújtotta a haditengerészet felé a számlát. A tengerészeti osztály tisztában volt vele, hogy a delegáció úgy szavaz, ahogy a miniszterelnök akarja. Az pedig hogy a tárgyalások lefolytatására a Kereskedelemügyi Minisztérium kapott megbízást, a haditengerészetet szinte kész tények elé állította, többé már nem zárkózhatott el a kétoldalú írásbeli megállapodás elől. Az 1900-as helyzettel ellentétben a haditengerészet immár nem tudta egyoldalú ígéretekkel semlegesíteni a magyar politikai nyomást. Százhúsz millió korona túlságosan nagy tét volt, és Tisza István is jóval fajsúlyosabb ellenfélnek ígérkezett.

A haditengerészet 1904. április 13-án levélben fordult a magyar delegációhoz a haditengerészet ipari megrendeléseinek kvóta szerinti megosztását követelő, évente megújított határozat ügyében. A haditengerészet e levélben igyekezett megmagyarázni, hogy miért nem tartja be a kvótát, felsorolva az okokat, amelyek miatt nem lehetséges a költségvetés kvóta arányú részét visszajuttatni a magyar gazdaságba: mivel a flotta szinte kizárólag Ausztria területén települt, a személyi kiadások zöme Ausztriába folyik vissza, továbbá Magyarország nem rendelkezik sem tengeri hajógyárral, sem páncéllemez-, sem pedig löveggyárral. Ezek következtében a haditengerészet a legnagyobb igyekezet mellett sem képes elég megrendelést biztosítani a magyar iparnak. A haditengerészet vezetése a levél végén biztosította a delegációt, hogy mindent elkövet a magyar termelés minél nagyobb arányú részesítésére, és a kvóta szerinti arány mihamarabbi elérésére. Ezen erőfeszítések bizonyítékaként példaként felhozta, hogy Magyarország 35 %-nál magasabb arányban részesedik a lőszer- és élelmiszer-megrendelésekből, valamint 100 %-ban a kézifegyver-, gőzbárka- és torpedó-szállításokból.[93]

Miközben magyar oldalról erős nyomás nehezedett a tengerészeti osztályra, 1904. február 27-én az osztrák delegáció is határozatban szólította fel a közös hadügyminisztert, hogy a kvótát minden beszerzés minden egyes tétele esetében be kell tartani (ez a kompenzáció elvének teljes elutasítása volt), és követelte, hogy a helyi beszerzések ne számítsanak bele a kvótába.[94] Ez más szavakkal azt jelentette, hogy a haditengerészet polai és trieszti kiadásait, köztük az Arzenál munkásainak fizetését, ne számítsák bele az osztrák kvótába.

A haditengerészeti költségvetés tárgyalására a magyar delegációban 1904. június 7-én került sor. A tengerészeti albizottság a kért hitelt elfogadásra ajánlotta, azzal a változtatással, hogy ne egy összegként, hanem részletezéssel szavazzák meg.[95] A delegáció vi-

[91] KA MS/PK 1904. XV-7/6 341.

[92] KA MS/PK 1900. X-5/3 2124.

[93] KA MS/PK 1904. XV-7/3 770.

[94] StPD XXXIX. 1904. 126. o.

[95] Közösügyi Bizottság, 1904. Napló, 124. o.

szonylag rövid ideig tartó vita után, melyben Okolicsányi Lászlóval szemben Bolgár Ferenc és Tisza István miniszterelnök megvédte a haditengerészetet és költségvetését, megszavazta a kért összegeket.[96] A delegáció ugyanakkor, a tengerészeti albizottság javaslatára, új határozatot fogadott el, melyben felszólította a Hadügyminisztériumot, hogy –a különböző cikkek közti esetleges kompenzációval – magyar ipar számára teljes mértékben biztosítsák a kvótát, melynek kiszámításánál az Arzenál polgári munkásainak kifizetett bért is vegyék figyelembe, természetesen az osztrák kvótába számítva azt.[97] A delegáció benyújtotta a számlát a hitel megszavazásáért.

A két ellentmondó követeléssel szembesült haditengerészet érthető módon elsősorban a magyar kormány és delegáció megnyerésére törekedett, mivel a magyar fél vonakodása jobban veszélyeztethette a flotta jövőbeni expanzióját. Ráadásul a magyar kormány februárban egyértelműen kinyilvánította, hogy a hitelért cserébe a magyaroknak kedvező megállapodás megkötését várja. Spaun belátta, hogy a magyarokkal való megegyezés nélkül elképzelhetetlen a flotta fejlesztése. Tudta, hogy az osztrák ipari körök, saját jól felfogott érdekükben, az Ausztriára nézve kedvezőtlen egyezmény esetén is támogatni fogják a flotta fejlesztését és költségvetésének növelését.

A költségvetés megszavazása után egy héttel, 1904. június 14-én megkötötték a megállapodást a magyar kormány és a haditengerészet között; a szintén érintett osztrák kormány kimaradt a megegyezésből, nem is tudott róla.[98] A megállapodás két fő részből, egy 13 pontos általános részből és egy 5 pontból álló különleges részből tevődött össze. Az általános rész a megrendelések kvótaszerű elosztásának elveit foglalta össze, míg a különleges rész a konkrét megállapodásokat foglalta magába.

Az általános rész, mely az 1903-ban a hadseregről aláírt megállapodással szinte szó szerint megegyezett, a haditengerészet összes ipari beszerzésének a két állam közti kvóta-arányú elosztásáról rendelkezett. Ez alól csak a haditengerészet saját üzemeiben előállított cikkek, illetve elvégzett munkák képeztek kivételt. A megállapodás több, a magyar fél számára kedvező előírást tartalmazott. Nagy győzelem volt, hogy a haditengerészet elfogadta a delegáció egy héttel korábbi határozatában foglaltakat, és a Polában, illetve Triesztben a polgári munkásoknak kifizetett béreket beleszámította az osztrák kvótába (3. pont). A másik jelentős eredmény a kompenzáció elvének a megállapodásba foglalása volt: minden cikk megrendelését külön-külön, a kvóta arányában kellett megosztani, de azokban az esetekben, mikor valamilyen cikk beszerzése különféle okok miatt Magyarországról lehetetlennek bizonyult, akkor azt kompenzálni kellett, elsősorban az adott cikkcsoporton belül. Ha ez nem volt lehetséges, akkor más cikkcsoportban kellett kompenzációt adni (2. pont). Eredetileg az is szerepelt a megállapodásban, hogy az egyik évben el nem ért kvótáért a következő évben kompenzációt kelljen adni, ám ez már túl nagy ellenállásba ütközött, ezért kihúzták a végleges szövegből). Fontos volt annak kikötése is, hogy a magyar iparnak a reá eső kvótaszerű megrendeléseket közvetlenül a haditengerészettől, és nem pedig alvállalkozóként kellett kapnia (5. pont). A 6. pont arról rendelkezett, hogy ha egy adott cikkre egy osztrák cég olcsóbb ajánlatot tett,

[96] Közösügyi Bizottság, 1904. Napló, 141. o.

[97] Közösügyi Bizottság, 1904. Napló, 148. o.

[98] KA MS/PK 1904. XV-7/6 1582. Ha magáról az egyezményről tudott is, de annak titkos záradékáról semmiképpen. Erről csak november elején szereztek tudomást.

akkor először azt az árat kellett felajánlani a magyar cégnek is. A magyar cég az ajánlatot a magyar kereskedelemügyi miniszter engedélyével visszautasíthatta. Ekkor a haditengerészet a rendelést átadhatta az osztrák cégnek, viszont a magyar ipart a kieső összegért kárpótolnia kellett. A megállapodás kikötötte, hogy a magyar kvóta keretében szállított cikkeket csak Magyarországon lehet előállítani, és hogy lehetőség szerint azok anyaga is magyar eredetű legyen (8. pont).[99]

A megállapodás az általános részen kívül magában foglalt egy különleges részt is, amely konkrét ígéreteket tartalmazott. A magyar ipar hiányosságainak kompenzációjaként a haditengerészet a tüzérségi lövedékszállítások 50 %-át a magyar iparnak ígérte, egy megfelelő magyar löveggyár felépítéséig pedig a magyaroknak juttatta az összes löveggyártáshoz szükséges nyersanyag- és félgyártmány-megrendeléseket. A legfontosabb mindezek közül azonban az volt, hogy egy magyar hajógyár létesítésének esetére a hitelből épülő új romboló- és torpedónaszád-flottilla megrendeléséből „megfelelő részt" ígért a magyar ipar számára.[100] Ennek az ígéretnek óriási jelentősége volt, ugyanis ennek hatására vágott bele a Magyar Általános Hitelbank és a Danubius hajógyár a magyar állam támogatásával egy új fiumei hajógyár építésébe, és ez teremtette meg a magyar tengeri hadihajógyártást.

Ausztriában a bomba novemberben robbant. A megállapodást a magyar kormány és a haditengerészetet ilyen ügyekben hivatalosan képviselő közös Hadügyminisztérium kötötte, és mint már említettük, az osztrák kormányt kihagyták a megállapodásból, melynek különleges részét a felek ráadásul titokban akarták tartani. November elején azonban az osztrák kormány és a közvélemény is tudomást szerzett a teljes megállapodásról. Ernst Koerber osztrák miniszterelnök november 12-én a közös hadügyminiszternél dühös hangvételű levélben tiltakozott a haditengerészet megállapodása ellen. Főként azt sérelmezte, hogy az osztrák kormányt kihagyták a tárgyalásokból, és kész tények elé állították. Mindemellett a megállapodást az 50 – 50 %-os lövedékszállítási, illetve a torpedónaszádok megrendelésére vonatkozó klauzula kivételével elfogadhatónak tartotta.[101] A miniszterelnök mellett a Bécsi Kereskedelmi és Iparkamara is tiltakozott. Később a tiltakozáshoz más területek kamarái is csatlakoztak, kárpótlást követelve az osztrák ipar számára.[102] A reakciók láttán nem volt kétséges, hogy a megállapodást (és a hadsereggel kötött 1903-as megállapodást is) újra meg kell kötni a magyar kormánnyal, mégpedig immár az osztrák kormány bevonásával. Az 1905-ben Magyarországon kialakult politikai helyzet azonban egy időre elnapolta az új egyezség megkötését.

Az 1906. évi megállapodás

Az 1904. évi megállapodás következtében a haditengerészet megrendeléseiből – a haditengerészet adatai szerint – az 1903-as 6 307 293 korona helyett 1904-ben már 8 580 570 korona jutott Magyarországra. A magyar részesedési arány ennek ellenére az

[99] KA MS/PK 1904. XV-7/6 1582.

[100] KA MS/PK 1904. XV-7/6 1582.

[101] KA MS/PK 1904. XV-7/6 2903.

[102] KA MS/PK 1904. XV-7/7 1702.

1903-as 26,69 %-ról 24,09 %-ra esett vissza. A visszaesést az okozta, hogy az évben, magyar kérésre, az osztrák kvótába már beleszámították az Arzenál civil munkásainak fizetését is, ami több mint 3 millió koronát tett ki.[103] 1905-ben a Magyarországra eső összeg 10 256 193 koronára emelkedett, a magyar részesedési arány azonban alig változott, 24,81 % volt.[104] Az ipari jellegű szállítások értéke 1904-ben 7 181 955 korona (21,48 %), 1905-ben pedig 8 982 297 korona (23,04 %) volt.[105] Az összegszerű emelkedés ellenére a magyar ipar részvétele még mindig messze elmaradt a kvótától. Hiába kötötték meg a megállapodást, a tiltakozó osztrákok mellett a magyar gyárosok is elégedetlenkedtek. A Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ) például 1904 folyamán többször kifogásolta, hogy az ERZHERZOG-osztályú sorhajók dinamóit működtető gőzgépek rendelésénél teljesen figyelmen kívül hagyták a magyar ipart, pedig azok gyártása területén versenyképes volt.[106]

Az 1904-es megállapodás nagy nyertese a Danubius hajógyáron kívül a lőszergyártással foglakozó ipar, a lövedékgyártás, a hüvelygyártás és a lőporgyártás lett. A tüzérségi lövedékgyártással foglalkozó legnagyobb gyár, a Diósgyőri Állami Vas- és Acélgyár 1899-ben még csak 60 db gyakorlógránátot szállított a haditengerészet számára, 1900-ban viszont már 20 000 db 3,7 cm-es és 4,7 cm-es kaliberű gránátot.[107] A Witkowitz ebben az évben erélyesen tiltakozott a magyar konkurencia lövedékszállításokba való bevonása ellen és öt évre szóló lövedékszállítási szerződés megkötését kérte a haditengerészettől, ám elutasításban részesült.[108] A diósgyőri gyár 1900-tól kezdve minden évben jelentős beruházásokat végzett lövedékgyártó kapacitása növelésének érdekében.[109] 1904-ben a gyár 109 300 db lövedéket gyártott, ebből 54 860 db-ot a haditengerészet megrendelésére. E mennyiség jelentős hányada azonban, és a 15 cm-es kaliber felettiek mindegyike, gyakorlógránát volt.[110] A később Diósgyőr legnagyobb konkurensévé váló Weiss Manfréd Művek 1903-ban kezdte lövedékgyártó kapacitása növelését. Az Osztrák-Magyar Államvasúttársaság resicai gyára 1905-ben kapcsolódott be a lövedékgyártásba. A lövedékgyártás mellett a Weiss Manfréd Művek teljesen uralta a tüzérségi hüvelyek piacát. 1904-ben a közös Hadügyminisztérium tíz évre (1904-1914) szóló szerződésben biztosította a Weiss Manfréd Művek számára a teljes, Magyarországra eső hüvelykvóta megrendelését.[111]

Magyarországon, Ausztriával ellentétben, ahol jóval több gyár között oszlottak meg a lövedék-megrendelések, a Kereskedelemügyi Minisztérium és a Pénzügyminisztérium (mely alá az állami vasgyárak tartoztak) osztotta fel meghatározott kvóta szerint a meg-

---

[103] KA MS/PK 1905. XV-7/6 1610.

[104] KA MS/PK 1906. XV-7/6 2227.

[105] KA MS/PK 1906. XV-7/6 2227. A haditengerészet költségvetése 1904-ben 56 millió, 1905-ben 86 millió, 1906-ban 70 millió korona volt.

[106] KA MS/PK 1904. XV-7/6 711, 1135.

[107] KA MS/II. GG 1900. 4G/1 114., 1534., 4859.

[108] KA MS/II. GG 1900. 4G/1 11281.

[109] *Berend T Iván–Ránki György*: Magyarország gyáripara az imperializmus korában 1900-1914. Budapest, 1955. (a továbbiakban *Berend T–Ránki*) 271-272. o.

[110] *Berend T–Ránki* 272. o.; KA MS/II. GG 1904. 4G/1 2359., 2775. A gyakorlógránátok öntöttvasból vagy acélból készültek, és természetesen jóval gyengébb minőségűek, ezért olcsóbbak is voltak, mint a rendes gránátok. A diósgyőri gyár ekkor még nem volt képes megfelelő minőségű nagy kaliberű gránátok előállítására.

[111] KA MS/II. GG 1904. 4G/1 4432.

rendeléseket a gyárak között. Az első megállapodási kísérletre 1902-ben került sor, a végleges megegyezést 1904-ben kötötték meg. A magyar iparnak jutó lövedék-megrendeléseket három gyár között osztották fel: 10,4 cm-es kaliberig Diósgyőr a megrendelések 42 %-át, a Weiss Manfréd Művek 42 %-át, Resica pedig 16 %-át kapta. 10,4 cm felett Diósgyőrre 75 %, Resicára 25 % jutott.[112] A megállapodásba bevett gyárak, miközben egymást is fúrták, ügyeltek arra, hogy Magyarországon más ne kerülhessen be ebbe a szállítói körbe. 1904-ben például a Győri Waggon és Gépgyár, mely Oroszországba exportált 3,7 cm-es és 4,7 cm-es gránátokat, Rosenberg Gyula delegátus közvetítésével próbált haditengerészeti megrendeléseket szerezni.[113] A kereskedelemügyi miniszter azonban a megállapodás kommentárjában a győri gyárat kizárta a szállítók köréből azzal az indokkal, hogy nem kívánatos a megrendelések fölaprózása.[114]

A lövedékszállítások 50-50 %-os felosztásának a hatása 1904-ben még nem érződött a lőszerszállításoknál. Ebben az évben a haditengerészet Ausztriából 1 637 699, Magyarországról 944 554 korona értékben rendelt lőszert (lövedéket, hüvelyt, lőport és torpedókat együttesen).[115] A nagy üzlet első éve 1905 volt. Bár az előző évi megállapodás elvileg kizárta a más pénzügyi évben történő kompenzációt, mégis, 1905-ben a haditengerészet kompenzációt nyújtott az 1904. évi csekélyebb rendelésért: a lőszerszállítások jóval több, mint a felét, 70 %-át juttatta a magyar iparnak. A haditengerészet kimutatása szerint Ausztria részesedése 1 657 682 korona, Magyarországé 3 778 992 korona volt.[116]

A magyarországi koalíció 1906 tavaszi kiegyezése az uralkodóval, illetve a magyar politikai helyzet konszolidációja lehetővé tette a közös hadsereg és a haditengerészet megrendeléseinek elosztásáról szóló megállapodás újbóli megkötését. Az új megegyezés elveiről és végleges szövegéről a közös Hadügyminisztériumban 1906. április 6-án tartott konferencián egyeztek meg immár a két kormány és a Hadügyminisztérium képviselői. A kormányokat a magyar, illetve az osztrák kereskedelmi minisztérium képviselte. A háromtagú magyar delegációt Szterényi József államtitkár vezette,[117] aki a Kereskedelemügyi Minisztérium tényleges irányítójának számított.

A vita lényegében a két kormány képviselői közt folyt, a közös Hadügyminisztérium részéről nem sok hozzászólás történt. A központi kérdés a kompenzáció lett. Az osztrákok két jelentős ponton akartak változtatást a korábbi megállapodásokhoz képest: ki akarták venni a katonai üzemek munkásainak fizetését a kvótából, és ellenezték a cikkcsoporton kívüli, valamint a limitált ár elutasításáért kapott kompenzációt. Az első kérdésben hamar megállapodtak, ám a magyar fél ragaszkodott a cikkcsoporton túl történő, valamint a limitált ár elutasítása esetén adandó kompenzációhoz. A csak cikkcsoporton belüli kompenzációhoz való ragaszkodás nagyon is érthető volt az osztrákok részéről, mivel ebben az esetben a csak Ausztriából történő hadihajó-, löveg- és páncél-megrendelésekért egy fillér kompenzációt sem kellett volna fizetniük. Azzal érveltek, hogy az

[112] KA MS/II. GG 1904. 4G/1 10745.

[113] KA MS/II. GG 1904. 4G/1 1962., 3125., 3442.

[114] KA MS/II. GG 1904. 4G/1 10745.

[115] KA MS/PK 1905. XV-7/6 1610.

[116] KA MS/PK 1906. XV-7/6 2227.

[117] KA MS/PK 1907. XV-7/1 573.

osztrák ipar fejlettsége miatt a teljes kompenzáció amúgy is lehetetlen, és hogy a kvótának a magyar ipar fejletlensége következtében való betarthatatlansága miatt nem viselhetik a felelősséget.[118]

Miután 1906-ban más volt a helyzet, mint 1904-ben, amikor a haditengerészetet a hitel leszavazásával lehetett fenyegetni, és a magyar kormány alkupozíciója is jóval gyengébbnek bizonyult, a magyar fél természetszerűleg engedményekre kényszerült. Bár Szterényi kitartóan ragaszkodott eredeti álláspontjához, végül a kompenzáció ügyében is engednie kellett. Belement abba, hogy a kompenzáció a továbbiakban már csak egyes cikkcsoportokon belül legyen lehetséges.[119] Az osztrák fél saját értelmezésében ehhez még hozzátette azt a megjegyzést, bár a végleges szövegbe nem került be, hogy a cikkcsoporton belüli kompenzáció is csak egyenértékűnek tekinthető cikkek között legyen megvalósítható. Ez azt jelentette, hogy bonyolult darabokért ne lehessen egyszerű darabokból történő nagyobb rendeléssel kárpótolni. Ez végül azonban csak osztrák óhaj maradt.[120]

Az 1906. április 6-án véglegesített szövegű, és a két kormány, valamint a Hadügyminisztérium által október 22-én véglegesen elfogadott megállapodás[121] nem sokban különbözött az 1904-ben megkötött megállapodástól. Ez a megállapodás a cs. és kir. közös hadsereg *és* a cs. és kir. haditengerészet megrendeléseinek kvótaszerű felosztását szabályozta (az 1904-es csak a haditengerészetét), igaz, a korábban a hadsereggel már megkötött megegyezés szövegét az általános részbe szinte szó szerint vették be. Fontos különbség volt, hogy 1906-ban háromoldalú megegyezés jött létre a magyar kormány, az osztrák kormány és a közös Hadügyminisztérium között. Így nem érhette az a vád, mint 1904-ben, hogy az osztrák kormány háta mögött kötötték. Ausztria számára kedvező fejlemény volt, hogy a korábbi megállapodással ellentétben az állami hadiüzemek civil munkásainak fizetése nem számított bele a kvótába,[122] és hogy a magyar ipar is csak adott termékcsoporton belül tarthatott igényt kompenzációra. Belekerült viszont az is, magyar követelésre, hogy a kompenzációt még az adott pénzügyi évben meg kellett adni a magyar iparnak. Ugyanakkor fennmaradt a rendelkezés, hogy ha magyar cég visszautasította a Hadügyminisztérium által felajánlott alacsonyabb árat, és a megrendelést osztrák cég kapta, akkor a magyar iparnak kompenzáció járt, mégpedig még az adott pénzügyi évben.[123]

A megállapodás, az 1904-essel ellentétben, nem oszlott általános és különös részre, mindössze egyetlen, 14 pontos részből állt. A 14. pont csak a haditengerészetre vonatkozott, és ígéretet tartalmazott arra nézve, hogy amíg Magyarországon hadihajók azért nem rendelhetők meg, mert azokat az ország ipara nem képes előállítani, a hajók megrendelésekor szerződésben kötelezi a hajógyárat, hogy a szükséges anyagok legalább kvótaszerű arányát Magyarországon szerezze be.[124] Bár a szöveg sehol sem említi, de az 1904-ben

[118] KA MS/PK 1907. XV-7/1 573.
[119] KA MS/PK 1907. XV-7/1 573.
[120] KA MS/PK 1907. XV-7/1 573.
[121] KA MS/PK 1906. XV-7/1 859.
[122] KA MS/PK 1907. XV-7/1 573.
[123] KA MS/PK 1906. XV-7/1 859.
[124] KA MS/PK 1906. XV-7/1 859.

kötött megállapodás különleges része továbbra is érvényben maradt, amint erre az osztrák kereskedelmi miniszternek a közös hadügyminiszterhez 1906 augusztusában írott levele is utal.[125]

A megállapodás több okból is szükséges volt. Részben feltétele lehetett a gazdasági kiegyezés újbóli megkötésének, részben pedig előkészítette a terepet az újonckontingens felemelése számára. A haditengerészet szemszögéből azért volt nagyon fontos ez a megállapodás, mert megpuhította a haditengerészet fejlesztésével szembeni magyar ellenállást, és lehetővé tette addig példa nélkül álló flottaprogramok végrehajtását. A megegyezés kiállta az idők próbáját. Bármekkora összegű költségvetési tervvel is állt ezután a haditengerészet vezetése a magyar delegáció elé, a magyar anyagi igények biztosítása után a delegáció biztos többsége, az obligát hazafias szólamok és a haditengerészet feleslegességét bizonygató beszédek után, mindig megszavazta a költségvetést. Olykor még az is előfordult, hogy valaki nagy ívű tiltakozó szónoklat után szavazta meg a költségvetést.[126]

A megegyezés a június-júliusi ülésszakon nem okozott különösebb felzúdulást az osztrák delegációban, bár akkor hivatalosan még el sem volt fogadva. A botrány csak a következő ülésszakon tört ki, amikor fény derült arra, hogy az újonnan létesített fiumei hajógyár jelentős romboló- és torpedónaszád-rendelést kap.[127] A delegáció meglehetősen dühösen reagált a megállapodásra. Az egyik német nacionalista képviselő egyenesen a gazdasági különválást szorgalmazta Magyarországtól.[128] A kritikák elsősorban az osztrák kormányt érték, mivel az is részt vett a megállapodásban.

Az 1906-ban kötött megállapodás szövegét Szterényi József, a Kereskedelemügyi Minisztérium államtitkára 1906. november 29-én olvasta fel a képviselőházban, és így kommentálta: „Ezekkel a megállapodásokkal egy közel egy évtizedre terjedő küzdelme a magyar iparnak jut befejezésre a magyar ipar érdekeinek teljes védelmével, Magyarország teljes kielégítésével azon a téren, a melyet a hadsereg ipari beszerzései képeznek."[129] Szterényinek azonban csak részben volt igaza, mivel a tárgyalások során – mint láttuk – több magyar követelést fel kellett adnia, így a megállapodás teljes sikerként való értékelése nem fedte az igazságot. Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszternek szintén ezen az ülésen elhangzott beszéde is jelzi, hogy felemás győzelemről volt szó: „Kinyilatkoztathatom, hogy a magyar kormány jogos és méltányos álláspontja érvényesült, illetve a magyar iparnak teljes compensatiot kell kapnia a hadsereg és a haditengerészet összességében, a katonai üzemekben kifizetett munkabérek pedig tényleg azon állam quotájához számíttatnak, a melyek területén azok kifizettettnek."[130] A miniszter által felsorolt kívánalmak a magyar kormány eredeti álláspontját tükrözték, csakhogy kimaradtak a megállapodásból.

A megállapodás hatékonyságának elemzésekor külön kell vizsgálni azt a hadsereg, és külön a haditengerészet esetében. A hadsereg esetében a megállapodás jobban elérte a

---

[125] KA MS/PK 1906. XV-7/1 4388.

[126] Gróf Batthyány Tivadar az 1911. évi rendkívüli hitel tárgyalásakor.

[127] StPD XLI./II. 1906(-1907.) 1177-1178. o.

[128] *Neue Freie Presse*, 1907. január 5., 4. o.

[129] Képviselőház, 1906-1911. Napló, 4. k. 164. o.

[130] Képviselőház, 1906-1911. Napló, 4. k. 164. o.

célját, a későbbi időszakban a hadsereg részesedése csak 1-2 %-nyira maradt le a kvótától.[131] A haditengerészet esetében viszont jóval nagyobb volt a lemaradás. Ez a haderőnem hivatalos adatai szerint is 8-10 % volt, de a GYOSZ kétségbevonta ezeket az adatokat, és Chorin Ferenc szerint a magyar ipar részesedése a haditengerészet szállításaiból maximálisan a 20 %-ot, de inkább csak 15-16 %-ot ért el, nem pedig 24-26 %-ot.[132] A magyar gyáripar számára ez annál inkább fájdalmas volt, mivel a közös haderő nehézipari jellegű megrendeléseinek nagyobb részét, a haderő két része közti technikai különbségből adódóan, a haditengerészet megrendelései tették ki. A magyar ipar ismert hiányosságai miatt azonban képtelen is lett volna a haditengerészeti megrendelések kvóta arányú részét teljesíteni, ezért hangzottak el olyan követelések, melyek a teljes haderőn belüli kompenzációt akarták elérni.

A két megállapodás legfontosabb következménye a magyar tengeri hajógyártás megindulása volt Fiuméban. A haditengerészettel való megállapodás után a Danubius kiépítette fiumei telepét, 1906 decemberében pedig megrendelést kapott 6 rombolóra és 10 torpedónaszádra. 1908-ban a gyár újabb megrendelést kapott, ezúttal 6 partvédő torpedónaszádra. 1910-ben szintén a Danubiusnál rendelte meg a haditengerészet a HERKULES nevű műszaki-mentőhajót. A Danubiuson kívül a fiumei Whitehead is épített ebben az időszakban két tengeralattjárót a haditengerészet részére. E megrendelések részletezésétől azonban e tanulmány keretein belül eltekintünk.

A megállapodás hatása és következményei, 1906-1910

A magyarországi politikai válság lezárulta után ismét tárgyalóasztalhoz ülhettek a delegációk. Miután 1905-ben nem tudtak ülésezni, 1906-ban kétszer, júliusban, illetve decemberben is összeültek. A júliusi ülésszakon az 1906. évi költségvetésről döntöttek, decemberben pedig az 1907. éviről. A júliusi ülésszakon a magyar delegációban elhangzott olyan követelés is (Kmety Károlytól), hogy a hadsereg mintájára, a haditengerészetnél is hozzanak létre egy, a haditengerészet kiegészítő részét képező, különálló magyar flottát (vízi honvédség?). A haditengerészet azonban ezt kereken elutasította,[133] vezetése tartott attól, hogy az ellenzéki győzelmet követően a magyar delegáció nem fogja elfogadni a haditengerészet költségvetését. A különálló magyar flottarész elutasításának, és a magyar iparnak juttatott ipari megrendelések arányának csökkenése ellenére a magyar delegáció különösebb ellenvetés nélkül szavazta meg mind az 1906., mind pedig az 1907. évi költségvetést, melyek pedig az 1904-es rendkívüli hitel megfelelő részleteivel együtt, rekordnagyságot értek el. Montecuccoli különösen az új hajók építésének megszavazása miatt aggódott, mivel úgy vélte, már így is elkéstek az új csatahajó-osztály építésének megkezdésével.[134] Aggodalma azonban alaptalan volt, a magyar delegáció 1906 decemberében megszavazta a három 14 500 tonnás csatahajó (RADETZKY-

---

[131] *Szterényi József–Ladányi Jenő*: A magyar ipar a világháborúban, Budapest 1934. 181. o.

[132] Közösügyi Bizottság, 1907. Napló, 80. o.

[133] Közösügyi Bizottság, 1906./I. Napló, 148-153. o. Kmety minden bizonnyal a szárazföldi erők mintájára – ahol a m. kir. honvédség, az osztrák Landwehrrel megegyezően, a közös hadseregnek békeidőben csak kiegészítője volt – kívánta volna egy „magyar flotta" felállítását.

[134] StPD XLI/1 1906. 468. o.

osztály) és a 3 500 tonnás turbinás cirkáló (ADMIRAL SPAUN) építésének megkezdéséhez szükséges összegeket az 1907. évre. A magyar delegáció ugyanekkor olyan határozatot hozott, amely felszólította a haditengerészetet a zászló és a címerhasználatban a magyar nemzeti jelképek nagyobb reprezentálására. Ez azonban csak amolyan pro forma lépés volt a delegáció részéről.[135]

A haditengerészet költségvetésének elfogadásáról, annak okairól Louis Gebhardt a következőket írta: „A rendelkezésére álló források alapján, a Szerző arra a következtetésre jutott, hogy a magyar álláspontban bekövetkezett változás legfőképpen, esetleg teljes egészében, a magyaroknak az ipari megrendelések elosztásáról újonnan kötött megállapodással való elégedettségének köszönhető."[136] Gebhardt ezt a megállapítást az 1906. évi, illetve az 1907. évi költségvetés elfogadásával kapcsolatban tette, de vonatkoztatható a teljes 1906. és 1914. közötti időszakra. A megállapítással nagy vonalakban egyet lehet érteni. Az iratokból arra a következtetésre jutottunk, hogy ha nem is teljes egészében, de nagyrészt a megállapodásnak, illetve a magyar iparnak jutó egyre nagyobb megrendeléseknek köszönhető a magyar kormányzat és a delegáció hozzáállásának megváltozása a haditengerészet programjai irányába. Ez jól látható abból is, hogy az egyéb magyar követelésekből, mint például a nemzeti jelvények reprezentációja, vagy magyar kiegészítő rész létrehozása a haditengerészeten belül, gyakorlatilag semmi sem valósult meg, a haditengerészet egyre növekvő költségvetését mégis mindig megszavazták. Az ipari megrendelések kérdésének döntő jelentőségét mutatja, hogy míg a delegációban, a felszínen, sok szó esett a nemzeti követelésekről, illetve vitatták a haditengerészet fejlesztésének létjogosultságát, addig a lényegi kérdéseket tárgyaló iratokban másról sem esik szó, csak a megrendelések elosztásáról. Mindez azonban korántsem jelentette azt, hogy ezután a kormányzat és a delegáció teljes mértékben meg lett volna elégedve a fennálló helyzettel. Továbbra is vita tárgyát képezte a magyar iparnak jutó megrendelések aránya, illetve, ha Magyarországra nézve sérelmesnek ítélte a helyzetet, nem riadtak vissza még a költségvetés leszavazásával való fenyegetéstől sem.

Miután 1906. november 29-én a képviselőházban felolvasták az 1906-os megállapodást, 1906. december 17-én a delegáció ülésén, a hadsereg költségvetésének tárgyalásán, Szterényi József államtitkár ismertette a magyar kormány álláspontját a megállapodással kapcsolatban. Minderre Szterényi szerint azért került sor, mert egy meg nem nevezett osztrák lap (a Neue Freie Presse), nem sokkal a bizalmasnak nyilvánított megállapodás megkötése után, pontos részleteket szivárogtatott ki arról.[137] Szterényi a következőképpen foglalta össze a kormány álláspontját, külön kitérve azon osztrák vádakra, melyek szerint a magyar kormány diadalittasan kérkedett a megállapodással:

„Erre különben (kérkedésre – K. M.), egész nyíltan bevalljuk, semmi ok sem volt, mert hisz még messze vagyunk attól, hogy a közös ügyek kérdésének ezen a terén a magyar érdekek teljes kielégítéséről beszélhetnénk. (Igaz! Ugy van!) De a magyar kormány megelégedett ezzel, mert végleges állapotot teremtett eddigi tisztázatlan helyzettel szemben, és kellő jóindulatot tapasztalt a hadügyi kormány részéről, amelyet el nem ismerni nagy hiba lett volna."[138]

---

[135] Közösügyi Bizottság, 1906./II. Napló, 130-137. o.

[136] *Gebhardt* i. m. 176. o.

[137] Közösügyi Bizottság, 1906./II. Napló, 25. o. Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszter betegsége miatt nem volt jelen az ülésen, Szterényi államtitkár helyettesítette őt.

[138] Közösügyi Bizottság, 1906./II. Napló, 26. o.

Szterényi ezután beszédében a megállapodással kapcsolatos vitás kérdésekre tért ki. Elsőnek a kompenzáció ügyét hozta fel. Megállapítása szerint a magyar kormány szilárd elve ebben a kérdésben az, hogy Magyarország minden egyes iparcikk megrendeléséből a kvóta arányában részesüljön. De mivel ez a magyar ipar hiányosságai miatt gyakorlatilag keresztülvihetetlen, „hozzájárultunk ahhoz, hogy a compensatio történjék az ugynevezett beszerzési csoportokban".[139] A valóságban azonban ez nem egészen így történt. A tárgyalások folyamán, mint ahogy azt később említi is, a Szterényi által képviselt magyar álláspont a teljes, beszerzési csoportokon túli kompenzáció igényét hangsúlyozta. Az osztrák fél, pontosabban az osztrák Kereskedelmi Minisztérium ebbe nem volt hajlandó beleegyezni,[140] és a megállapodásba csak a csoporton belüli kompenzáció került be. Ez nem az iparcikkenkénti kvótáról való nagyvonalú lemondás volt a magyar kormány részéről, mint ahogy ezt Szterényi a delegáció előtt beállította, hanem valójában a teljes kompenzációra való törekvés kudarca.

Az 1906. februárban tartott tárgyaláson Szterényi végig ragaszkodott a teljes kompenzációhoz, és azt kérte, hogy a haditengerészet esetében, ahol nem lehet betartani a kvótát, a hadsereg szállításainál kapjon kárpótlást a magyar ipar. Ezt azonban a közös Hadügyminisztérium és az osztrák kormány egyértelműen elutasította.[141] A megállapodás szövegének áprilisi megszületése után nem sokkal a magyar kormány offenzívába kezdett a megállapodás tartalmának megváltoztatására. 1906. július 8-án átiratot intéztek a közös Hadügyminisztériumhoz, melyben a megállapodás aláírásának feltételeként követelték, hogy a magyar ipar feltétlenül kapja meg a kvótaszerű részesedést minden évben, ha másként nem lehetséges, akkor a hadsereg és a haditengerészet összes beszerzéseiben. A hadügyminiszter erre azt felelte, hogy ő is ragaszkodik ahhoz az elvhez, miszerint a magyar ipart megilleti a kompenzáció.[142] Végül, ezeknek a dokumentumoknak az ismertetése után Szterényi igyekezett megcáfolni azt a később keletkezett osztrák állítást, mely szerint a csoportokon túli kompenzáció csak a két kereskedelmi miniszter együttes jóváhagyásával engedélyezhető.[143] Erről a tárgyalásokon valóban egy szó sem esett.[144]

A december 20-i ülésen Szterényi ismét megjelent a delegáció előtt, és ismertette a megállapodás ügyében a december 17-e óta történt fejleményeket. December 19-én az osztrák kereskedelmi miniszter elismerte, hogy a megállapodás után, utólag támasztotta azt a követelményt, mely szerint a két kereskedelmi miniszter jóváhagyása kell a csoportokon túli kompenzációhoz.[145] Ezután Szterényi felolvasta a delegációnak Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszternek a közös hadügyminiszterhez írott, december 17-i levelét, melyben az tiltakozott a fentebbi, az osztrák kereskedelmi miniszter által képviselt álláspont ellen. Ez után újra elismételte azt a követelést, hogy Magyarországnak, ha másképp nem megy, akkor az ipari beszerzések összességében kell megkapnia a kvótaszerű részesedést. Az állami gyárakban fizetett munkabéreknek az ipari kvótából való

[139] Közösügyi Bizottság, 1906./II. Napló, 26. o.

[140] KA MS/PK 1907. XV-7/1 573.

[141] KA MS/PK 1907. XV-7/1 573.

[142] Közösügyi Bizottság, 1906./II. Napló, 26-27. o.

[143] Közösügyi Bizottság, 1906./II. Napló, 27. o.

[144] KA MS/PK 1907. XV-7/1 573.

[145] Közösügyi Bizottság, 1906./II. Napló, 101. o.

kivétele ellen is tiltakozott Kossuth, és az 1904-es megegyezés alapján létrejött állapot (az állami gyárak munkásainak fizetése annak az államnak az ipari kvótájába számít bele, amely területén a gyár található) fenntartását követelte.[146]

A kompenzáció kérdésénél szét kell választani a csoportokon túli, illetve a teljes kompenzáció fogalmát, bár a forrásokban is gyakran összekeverik őket. A csoporton túli kompenzáció alapesetben azt jelentette, hogy ha egy adott termékcsoportban, például az elektromos eszközök csoportjában, nem sikerült elérni a kvótát, egy másik csoportban, mondjuk egy nagyobb arányú szegecs-megrendeléssel történt a kompenzáció, és így, a csoportok összességére nézve, kijött a kvóta. A magyarok által követelt teljes kompenzáció azt jelentette, hogy a haditengerészet esetében elszenvedett veszteségeket a hadsereg rendeléseinek kvótánál nagyobb részével kárpótolják. Az 1906-os megállapodás általános részéből már kimaradt a csoporton túli kompenzáció lehetősége, mely az 1904-es megállapodásban még benne volt. Ezt azonban a hadügyi kormányzat nem vette túlságosan szigorúan, különösen a haditengerészet esetében nem, ezt már a titkos záradék érvényben maradása is bizonyítja. Más volt a helyzet a teljes kompenzációval. Ennek a magyarok által követelt formájához a közös Hadügyminisztérium soha nem járult hozzá, sőt, kereken elutasította, éppen Szterényi József egy kijelentését idézve, mely szerint a hadsereg és a haditengerészet államjogilag különbözőnek tekinthető, mert külön költségvetésük, és saját, eltérő belső törvényeik vannak.[147]

A kompenzáció problémájára végül kompromisszumos megoldás született. Mint már említettük, elsősorban a haditengerészet volt az, ahol a magyar ipar hiányosságai miatt nem lehetett betartani a kvótát, ezért magyar részről a teljes kompenzáció követelése főként arra irányult, hogy a haditengerészetnél elszenvedett veszteségekért Magyarország a hadsereg megrendeléseiben kapjon kárpótlást. A teljes kompenzáció elve, az osztrák kormány és a Hadügyminisztérium ellenállása miatt, mindkét megállapodásból kimaradt, sőt az 1906-os megállapodás általános része még a csoporton túli kompenzációt is tiltotta (elvileg). Ezek a rendelkezések mind az erősebb osztrák ipar érdekeit szolgálták. Ugyanekkor a magyar felet sem lehetett kielégítetlenül hagyni. Az első nagy eredmény magyar részről az volt, hogy egyáltalán megkötötték ezeket a megállapodásokat, és elvként kimondták megrendelések kvótaszerű elosztását. A kompromisszum azt jelentette, hogy az 1906-os megállapodás ellenére a magyar ipar a továbbiakban is részesült csoporton túli kompenzációban. Miután a haditengerészetnek nagy szüksége volt a magyarok megnyerésére, a haditengerészet vezetése az 1904-es megállapodás titkos záradékában jelentős ígéreteket tett Magyarországnak: a lövedékszállítás 50 %-át, illetve a kisebb hajók „megfelelő részét", ami a gyakorlatban szintén 50 %-ot jelentett. Mindezt kompenzációként azért, mert a magyar ipar képtelen volt lövegeket és páncélt szállítani a haditengerészet részére. Így hivatalosan nem volt csoporton túli kompenzáció, de gyakorlatilag mégis létezett. Ez az eljárás Ausztriában természetesen felháborodást keltett, de a haditengerészet számára bevált. A teljes kompenzáció elutasítása és az állami gyárakban kifizetett bérek kvótából való kivétele ellen való tiltakozás a magyar kormány részéről írott szó maradt. Ennek ellenére a következő években a haditengerészet költségvetése csak akkor került veszélybe, amikor a titkos záradékban foglaltakat 1908-ban a haditengerészet meg

[146] Közösügyi Bizottság, 1906./II. Napló, 102-103. o.

[147] KA MS/PK 1908. XV-7/5 2361.

akarta szegni, és az új torpedónaszádoknak csak 1/3-át rendelte meg a Danubiusnál. Amint a rendelést 50 %-ra módosították, a delegáció megszavazta a költségvetést.

A delegáció 1906 decemberében hat pontból álló határozatot hozott az 1906-os megállapodás értelmezésére, melyben felszólították a Hadügyminisztériumot, hogy Magyarország teljes mértékben részesüljön a kvótából, ha ez másként nem megy, csoporton túli kompenzációval. A határozat emellett kimondta, hogy a megállapodásban lévő „nyersanyagok" szó ipari nyersanyagokat, az „anyagok" szó pedig alkatrészeket jelent.[148] A delegáció ezt a határozatot 1907-ben megismételte.[149]

A delegáció 1907-es ülésszakán újabb sérelmek hangzottak el az ipari szállítások kapcsán, elsősorban Chorin Ferenc és Nagy Ferenc részéről. Chorin Ferenc saját számításaira hivatkozva azt állította, hogy az 1901-1906-os időszakban a teljes haderő ipari szállításai terén Magyarországot 70 millió korona kár érte. Majd ezután megállapította, míg a hadsereg esetében vitathatatlan a jóakarat, addig a haditengerészet elzárkózik a megállapodás teljesítésétől. Végül azt mondta, hogy az 1906-os megállapodás végrehajtásának útjában elsősorban az osztrák gyárosok érdekei állnak, mire Zboray Miklós közbekiabált: „Ha nem hajtják végre, nem szavazzuk meg a költségvetést!"[150]

Nagy Ferenc elsősorban azt sérelmezte, hogy a kimutatások sem a hadsereg, sem pedig a haditengerészet esetében nem megfelelőek, és a magyar ipari kvótába beleszámolják a mezőgazdasági rendeléseket is, ami a valósághoz képest 4-5 %-al emeli a kvótát. Szerinte a haditengerészet esetében a helyzet sokkal rosszabb, mint a hadseregnél, „ez Magyarországra nézve mindig egy gyászlap volt", és állítása szerint a magyar ipari rendelések aránya soha nem lépte túl a 17 %-ot (ezt az adatot Chorin Ferenc „saját számításaiból" kölcsönözte). Felemlítette azokat a sérelmeket is, melyek a tisztességtelen osztrák verseny miatt érik a magyar ipart, mivel az osztrák vállalatok fióktelepeket létesítenek Magyarországon, így részesedve a magyar kvótából is. Ennek egyébként a Hadügyminisztérium 1907. decemberi rendelete véget vetett, mivel ezután ki kellett mutatni az áru valódi magyar eredetét. Végül Nagy Ferenc követelte, hogy a haditengerészetnél elszenvedett veszteségekért a hadsereg adjon kárpótlást.[151] Okolicsányi László a haditengerészet tárgyalásánál azt sérelmezte, hogy az 1904-es megállapodás különleges részében „sajnálatos elírás" történt, töltény helyett lövedéket írtak, és csak a lövedékszállítások 50 %-át kapja a magyar ipar kompenzációként, a hüvelyszállításokét már nem.[152] Ekkor egyébként már a hüvelyszállítások 50 %-a is Magyarországnak jutott, erről azonban még nem biztos, hogy értesültek a delegáció tagjai.[153]

Az 1906-os megállapodással való elégedettséget mutatja, hogy a teljes kompenzáció elutasítása, illetve a magyar ipari szállítások értékének a kvótától való elmaradása ellenére, a fent említett urak, miután sérelmeiket felsorolták, határozottan a hadsereg és a haditengerészet költségvetésének elfogadása mellett álltak ki, és a delegáció többsége is

---

[148] Közösügyi Bizottság, 1906./II. Irományok 114-115. o.

[149] Közösügyi Bizottság, 1907. Napló, 116-118. o.

[150] Közösügyi Bizottság, 1907. Napló, 79-80. o.

[151] Közösügyi Bizottság, 1907. Napló, 118-120. o.

[152] Közösügyi Bizottság, 1907. Napló, 148. o.

[153] KA MS/PK 1908. XV-7/5 3147.

így tett. Úgy véljük, teljes joggal megállapítható, hogy a teljes kompenzáció, illetve az egyéb, a megállapodás keretein túlmenő követelések mind a magyar kormány, mind pedig a delegáció részéről – a kiegyezés óta nem először – pro forma követelések voltak csupán, melyek nem teljesülése lényegében semmiféle szankciót nem vont maga után. A haditengerészetnek addig nem kellett komoly ellenállással szembenéznie, ameddig a lövedékek és a kisebb hajók megrendelésekor betartotta az 50 %-os arányt, bármennyire is elmaradt a kvótától a magyar ipari megrendelések aránya. Mint ezt már többször hangsúlyoztuk, komoly veszélybe csak akkor került a haditengerészet költségvetése, amikor az az új torpedónaszádok 1/3-át akarta csak Magyarországon megrendelni, megsértve ezzel az 50 %-os szabályt. Amint ezt a döntést megváltoztatta, a delegáció megszavazta a költségvetést.[154]

A delegáció többségének megnyerése mellett voltak olyan képviselők, akik továbbra is a haditengerészet fejlesztésének ellenségei maradtak. Közülük a legismertebb Szemere Miklós, aki minden évben nagy ívű beszédekben bizonygatta a haditengerészet fejlesztésének felesleges voltát. Őt azért is érdemes megemlíteni, mivel az osztrák és az amerikai szerzők[155] előszeretettel mutatnak rá, a magyar delegáció flottaellenességét illusztrálandó. Elsősorban az 1907-es delegációban elmondott beszédére[156] hivatkoznak, amelyről tudósítás jelent meg a Neue Freie Pressében.[157] Itt azonban a szerzők, főként a magyarok iránt negatívan elfogult Gebhardt és Sondhaus, beleestek abba a csapdába, hogy egy újságban megjelent kommentárra bízták magukat. A Neue Freie Pressében Szemerének tulajdonított mondatot, amely „parádé"-nak nevezi a haditengerészetet, és amelyen a fenti szerzők annyira felháborodtak,[158] valóban Szemere mondta, de egy francia szenátort idézve, nem pedig saját gondolataként. Ettől eltekintve Szemere tényleg következetes ellenfele volt a haditengerészet expanziójának.

Természetesen a magyar ipar részesedési aránya állandó vita tárgyát képezte ebben az időszakban is. A hivatalos haditengerészeti adatok, illetve a delegációban (elsősorban Chorin Ferenc GYOSZ-elnök szájából) elhangzóak között jelentős különbség volt. A haditengerészet kimutatásai szerint a magyar ipar részesedési aránya a külföldi rendelések levonása után 1906-ban 24,43 %, 1907-ben pedig 29,25 % volt, a Lucich Károly által a delegáció előtt ismertetett adatok alapján.[159] A később készített zárszámadások szerint 1907-ben a fenti adattal ellentétben csak 27,13 % volt a magyar ipar részesedése, 1908-ban viszont 39,04 %, 1909-ben pedig 30,63 %. Az 1910. évre vonatkozó adatok hiányoznak.[160] Az összes megrendelések együttesében a fenti kimutatás szerint a következőképpen alakult Magyarország részesedése a haditengerészet költségvetéséből: 1907-ben 17,88 %, 1908-ban 26,96 %, 1909-ben pedig 22,69 %, 1910-re nincs adat.[161]

---

[154] KA MS/PK 1908. XV-7/5 2103.

[155] Krenslehner, Reiter, de elsősorban Gebhardt és az ő nyomán Sondhaus.

[156] Közösügyi Bizottság, 1907. Napló, 142-143. o.

[157] *Neue Freie Presse,* 1908. február 14., 5. o.

[158] *Gebhardt* 180. o.

[159] Közösügyi Bizottság, 1908. Napló, 41. o.

[160] BHfF/Dep 17/Fr 1932. 47090. A költségvetés ekkor a következőképp alakult: 1907 – 65,4 millió, 1908 – 73,3 millió, 1909 – 100,3 millió, 1910 – 100,6 millió korona.

[161] BHfF/Dep 17/Fr 1932. 47090.

A fenti kimutatást 1932-ben készítette az osztrák-magyar likviditási tárgyalásokra az osztrák fél, a zárszámadások – állítólagos – felhasználásával. Az adatokra pillantva különösen az 1908-ra kihozott 39,04 % tűnik nagyon soknak, azonban az összeállító osztrákok szándékait ismerve ezen nincs mit csodálkoznunk. Ezekkel a minden bizonnyal kozmetikázott adatokkal ugyanis elsősorban a különböző magyar követelések jogtalanságát akarták bizonyítani, úgyhogy ezeket az adatokat semmiképpen nem lehet hitelesnek elfogadni. E kimutatás szerint 1907 és 1909 között 126 531 000 koronát költött a haditengerészet ipari megrendelésekre a Monarchián belül, és ebből Magyarországra 40 835 000 korona esett.[162] Az egymásnak gyakran ellentmondó adatokból nem lehet pontosan kihámozni az igazságot, így a valós arányra is csak következtetni lehet. A fent említett időszakban, ezt bizonyosan tudjuk, hajóépítésből a magyar iparnak, a kifizetett pénzekből az ausztriai és a külföldi anyagrendeléseket levonva, összesen kb. 16 millió korona bevétele volt. Az egyéb anyag- és lőszer-megrendelések értéke sem haladta meg az évi 5-6 millió koronát, még a legoptimistább becslések szerint sem, ami összesen 32-34 millió koronát jelent. Ezzel szemben az ipari megrendelések összértéke nagyobb volt, például az 1907. évben, a kimutatás 32 milliójával szemben, meghaladta a 40 millió koronát.[163] Ausztriára ez alatt az idő alatt, nem számolva az Arzenálban épülő hajókat, legalább 100 millió korona jutott.[164] A magyar ipar valódi részesedési aránya ezekben az években tehát körülbelül 25 % volt, ami magasabb volt a Chorin Ferenc által hangoztatott 20 %-nál, de alacsonyabb a haditengerészet szerinti 29-30 %-nál. Akkoriban is természetes volt, hogy az adatokat mindkét fél a számára előnyös módon kozmetikázta.

Az 1906-os megállapodás után a legnagyobb bevételeket természetesen a Danubius könyvelhette el, utána következtek a magyar lőszergyárak. A Danubius esetében meg kell jegyezni, hogy bár a gyár és az Államkincstár között kötött szerződés a hajógyárat a magyar beszállítók előnyben részesítésére kötelezte, a gyár igyekezett ezt megkerülni. Ennek oka igen egyszerű volt: a magyar anyagok és alkatrészek 30-40 %-kal többe kerültek, mint a külföldiek; a nem egyszer engedély nélküli külföldi anyagrendelések a magasabb profit elérését célozták.

A fiumei hadihajógyártás megindulásának volt egy, a magyar vasgyárakra nézve káros következménye: a Stabilimento Tecnico Triestino és a Witkowitz ezentúl jóval kevesebb anyagot rendelt meg Magyarországról, arra való hivatkozással, hogy az onnan való anyagrendelési kötelezettség, mint kompenzációs intézkedés, a magyar hajógyártás megindulása után érvényét vesztette. Ennek következtében a magyar vasipar teljesen kimaradt a RADETZKY-osztályú csatahajók építéséből.[165] 1906 folyamán a resicai vasmű különböző alkatrészeket (tengelytartókat, orr- és fartőkéket, kormánytengelyeket) szállított a Stabilimento Tecnicónál épülő rombolókhoz,[166] de ezzel az ausztriai anyagszállítások jó időre le is zárultak. Mindezért viszont kárpótlást adott, hogy a Danubius a nála épülő 6 rombolóhoz és 10 torpedónaszádhoz 2 669 942 korona értékben rendelt meg anyagokat a magyar vasgyáraktól.[167]

---

[162] BHfF/Dep 17/Fr 1932. 47090.

[163] Közösügyi Bizottság, 1906./II. irományok 51-54. o.

[164] *Krenslehner* 24., 45., o.

[165] KA MS/PK 1908. XV-7/5 2103.

[166] KA MS/II. GG 1906. 47C/5 2422., 6315., 10755.

[167] KA MS/II. GG 1908. 47C/6 9198., 9372.

Az 1904-es, majd az 1906-os megállapodás egyik nagy nyertese a magyar lövedékgyártás volt. Elsősorban az Állami Diósgyőri Vasművek és a Weiss Manfréd Művek, kisebb mértékben a resicai vasgyár. A megállapodásnak volt még egy nagy haszonélvezője, a pozsonyi Dynamit Nobel lőporgyár. A haditengerészet kompenzációként az osztrák páncél- és lövegszállításokért a lövedékek 50 %-át Magyarországon rendelte meg, 1906-tól kezdve pedig a hüvelyek 50 %-át is.[168] Ez utóbbi teljes egészében a Weiss Manfréd Műveknek jutott. A Kereskedelemügyi Minisztérium, mint már említettük, a következőként osztotta fel az állami lövedék-megrendeléseket 1904-ben: 10,4 cm alatt Diósgyőrre és a Weiss Manfréd Művekre 42-42 % jutott, Resicára pedig 16 %, 10,4 cm felett Diósgyőrre 75 %, Resicára 25 %. Az 1907-1908-as év soványnak számított a korábbi, vagy a későbbi évekhez képest. Amíg 1905-ben például Diósgyőr 194 000 lövedékre kapott megrendelést a haditengerészettől,[169] addig 1908-ban csak 17 010 lövedékre, 119 600 korona értékben.[170] Ebből a megállapodás alapján következtetni lehet a többi magyar gyárnak juttatott megrendelésekre is. Ennek az oka elsősorban az volt, hogy a régebben épült hajókhoz volt elégséges lőszer, az épülőfélben lévőkhöz pedig még nem kezdődött meg a lőszerek beszerzése. A nagy üzlet éve – elsősorban Diósgyőrnek – 1909 volt. A haditengerészet a RADETZKY-osztály nehézlövegei számára a lövedékek felét a diósgyőri gyárnál rendelte meg az év nyarán, így Magyarországon először ott kezdődött el a 30,5 cm-es gránátok gyártása. Az összesen szükséges 900 db 30,5 cm-es és 2 400 db 24 cm-es gránátból ez 450, illetve 1200 darabos megrendelést jelentett.[171] A megrendelés értéke kb 1-1,2 millió koronát tett ki.[172] Diósgyőrben 1909. december 23-án gyártották le az egymilliomodik lövedéket.[173]

Weiss Manfréd Művek 1909-ben harcba szállt a 10,4 cm feletti lövedékek gyártásából való részesedésért, amelyből addig egyáltalán nem részesedett. Akkor új acélmű építését határozta el, haditermelési célokra, amit a közös Hadügyminisztérium is támogatott. A gyár felállításáért cserébe a Weiss Manfréd Művek a 10,4 cm feletti lövedékek szállításából is 42 %-os részesedést kért. Hiába volt azonban a gyár minden igyekezete és a közös Hadügyminisztérium támogatása, akkor még nem sikerült elérni a kívánt célt. Az 1904-es szerződést csak 1912 végén módosították, a gyár addig továbbra sem részesedett a 10,4 cm feletti megrendelésekből.[174] A haditengerészet adatai szerint a Weiss Manfréd Művek a lövedékek mellett 1908-ban 140 500 korona, 1909-ben 901 200 korona, 1910-ben pedig 1 723 800 korona értékben szállított a haditengerészet számára tüzérségi hüvelyeket.[175]

Kisebb-nagyobb jelentőségű ügyekben továbbra is hangzottak el panaszok a haditengerészet ellen. Ezek közül kettőt, mint jellemző esetet, bemutatunk. 1908-ban Becsey

---

[168] KA MS/PK 1908. XV-7/5 3147.

[169] *Berend T–Ránki* 272. o.

[170] KA MS/II. GG 1908. Materienregister 4G/1.

[171] KA MS/PK 1910. XV-7/5 3349.

[172] Közlekedési Múzeum Archívuma (KMA) Témagyűjtemény (TM) 210/12 XXXIII./24. A polai Arzenál árjegyzéke, 1911-1913. A lövedékek árai az előző néhány évben sem lehettek nagyon eltérőek, egy üres 30,5 cm-es gránát fajtától függően 1000-1200 korona volt, egy 24 cm-es pedig 500 korona. Egy 30,5 cm -es gránát töltve 450 kg, egy 24 cm-es 210 kg volt.

[173] *Berend T–Ránki* 273. o.

[174] *Berend T–Ránki* 275-276. o.

[175] KA MS/PK 1914. XV-7/5 2883.

Károly képviselő interpellált Wekerle Sándor miniszterelnöknél, mivel, úgymond, a haditengerészet kijátszotta a Szegedi Kenderfonóval kötött szerződést. A panasz alapja az volt, hogy a gyárnak állítólag megígért 94 tonnás megrendelésből végül csak 9,4 tonnát rendeltek meg. A haditengerészet válasza szerint az eredeti ígéret csak 44 tonnára szólt, a csökkentést pedig azért kellett megtenni, mivel több régi hajót kiselejteztek, és így a kötéligények is csökkentek.[176] 1910 márciusában a GYOSZ tolmácsolta tagjainak panaszát a fiumei Haditengerészeti Akadémia egyenruha-megrendelései körül tapasztalható visszásságok miatt a Kereskedelemügyi Minisztériumnak.[177] A haditengerészet válaszában közölte, hogy az előző évben a magyar ipar 14 862 koronával 62 %-ban részesedett ezekből a megrendelésekből. A GYOSZ ekkor azt kérte, hogy a jövőbeni rendeléseknél kössék ki a posztó és a felszerelés (paszomány, jelvény) magyar származását is.[178]

Hiába indult meg Magyarországon 1907-ben a tengerihadihajó-gyártás, az 1907. és 1910. közötti időszakban továbbra is körülbelül 10 %-kal a kvóta alatt maradt a magyar ipar részesedése. A magyar hajógyárak ebben az időszakban összesen 20,8 millió korona bevételhez jutottak, ennek azonban legalább 10 %-a az anyagrendelések következtében Ausztriába és külföldre áramlott. Ugyanekkor csak az Ausztriában gyártott RADETZKY-osztály 118 millió koronába került, igaz, lőszereinek 50 %-át magyar cégek szállították. A többi, Ausztriában épült hajót is beleszámítva, a két ország hajógyártó iparának bevételei között 1:6 arány állt fenn, Ausztria javára. Jól látszott, ahhoz, hogy Magyarország ténylegesen a megrendelések kvóta szerinti arányában részesülhessen, a kisebb hajók építéséből kapott 50 % messze nem elegendő, a jövőben a magyar hajógyártásnak a legnagyobb hajók építéséből is részesednie kell. Amint a haditengerészet 1906-ban először előállt egy újabb, immár dreadnought-típusú csatahajóosztály tervével, a magyar kormány azonnal a tudomására hozta, hogy ennek költségeihez csak úgy fog hozzájárulni, ha a Danubius részesedik azok megépítéséből, és a haditengerészet az ipari megrendelések kvóta szerinti részét valóban Magyarországon teszi meg. Az 1911-ben a dreadnought-programra megszavazott rendkívüli hitellel és annak konkrét, kvótaszerű elosztásáról kötött újabb megállapodással új szakasz kezdődött a haditengerészet, a magyar politika és a magyar ipar kapcsolatában.

[176] KA MS/PK 1908. XV-7/4 447.

[177] KA MS/PK 1910. XV-7/5 964., 1112.

[178] KA MS/PK 1910. XV-7/5 2095.

Mihály Krámli

HUNGARY AND THE SHARE-BASED DIVISION OF THE INDUSTRIAL ORDERS OF THE IMPERIAL AND ROYAL NAVY, 1890–1910

Summary

The development of the Austro-Hungarian Navy came to a sudden standstill for about a decade and a half following Wilhelm von Tegethoff's death (1871). The slow improvement of the fleet began in the 1890s. The budget of the navy amounted 7 percent of that of the whole armed forces' at that period. As a result of the energetic development, having commenced afterwards, the rate of the fleet's budget rose above 10 percent after the turn of the century and reached 25 percent in 1913. Although it was only later that intensive improvement began, the 1890s brought in important changes. While the navy strongly depended on armour and gun imports before, this decade witnessed the growth of its industrial background in Austria, stimulated by an increasing number of domestic orders from the command of the naval forces. All this had a positive effect on the navy: due to the growing number of orders, previously anti-fleet Austrian politicians became adherents of fleet development.

Hungary, having paid a share proportion (31.4 - 36.4 %) of the budget of the common army and thus the navy, practically did not get any orders from the navy before the 1890s. In 1893 Hungarian legislation had its first claim on the navy giving Hungary more orders. Although it had positive consequences, no fundamental changes occurred during the following years. Having seen the situation, the delegation demanded, by means of a resolution in 1897, for the navy to give its orders in the two sides of the Austro-Hungarian Monarchy in proportion to their shares. In that year, while having paid a share of 31.4 percent, only 12.3 percent of the navy's budget spent at home fell to Hungary.

Hermann von Spaun, the new commander of the naval forces, had the fleet's intensive improvement in view, but his program failed owing to the resistance of Hungarian politicians. Spaun understood that Hungarian politicians against the increase of the navy's budget had to be won over to his future plans. The only possibility was to meet the Hungarian requirements to some extent. In August 1898 Spaun made a written promise that the Hungarian industry's share in the navy's orders will be in proportion to the quota in the future. The main problem lay in the fact that the promise could not be kept due to the underdeveloped Hungarian industry. Despite the promises the rate of the orders had not increased essentially until 1900. In that year both the Hungarian government and the body of delegates put greater pressure on the naval forces, the government uttered veiled threats to vote down the budget. The growth began afterwards; in 1904 the share of the Hungarian industry reached 21.3 % at a 34.4 % quota.

An agreement was made in 1904. In that year Spaun requested the delegation to vote for an extraordinary credit of 120 million crowns and several years' standing. The credit was eventually voted for by the delegates, but István Tisza, Hungarian Prime Minister, made clear what he wanted in exchange. A week after the vote the agreement between the navy and the Hungarian government was reached, which regulated the division of orders in 14 articles. The contract provided compensation for Hungary in certain cases, in return for Austrian deliveries exceeding the quota. The essence of the agreement was included in the secret clause, having promised battleship orders and a 50 % rate of the bullet transport to Hungarian industry. The Austrian government, that was omitted from the contract, and Austrian industrial circles protested vehemently against the agreement.

In 1906 the contract was signed again, with the Austrian government involved. The new agreement was rather unfavourable for Hungary, but the secret clause was still valid. With this contract the navy ensured that it gets the support of the Hungarian delegation's majority to the further development of the fleet.

The navy attained its goal with this agreement: the Hungarian delegates voted for the budget by turns. The budget was only once imperilled, in 1908, when the naval forces were going to violate the secret clause, but the danger was averted by a modification of orders. The agreement worked properly in the period mentioned, despite the fact that the share of the Hungarian industry did still not exceed 27%, while the quota had increased to 36.4%. A new phase in the relation of the Hungarian industry and the navy began in 1911, with a new contract signed in connection with the dreadnought program.

Mihály Krámli

LA RÉPARTITION SELON LA QUOTE-PART DES COMMANDES INDUSTRIELLES DE LA HONGRIE ET DE LA MARINE DE GUERRE IMPÉRIALE ET ROYALE, 1890-1910

Résumé

Après la mort de Wilhelm von Tegetthoff (1871), le développement de la marine de guerre austro-hongroise s'est arrêté pour à peu près quinze ans. Le lent développement de la flotte a commencé aux années 1890. A cette époque-là, le budget de la marine de guerre composait 7% du budget de la force armée entière. A la suite du développement commencé plus tard et de plus en plus intense, la proportion du budget de la flotte était de plus de 10% après le tournant du siècle, et en 1913 c'était de 25%. Le développement intense a commencé plus tard, mais l'année de 1890 a apporté quand même des changements importants. Avant, la marine de guerre dépendait intensément des transports de blindage et de pièces d'artillerie étrangers, mais cette décennie, l'infrastructure industrielle de la marine de guerre a été construite en Autriche aussi, et tout cela était stimulé par la direction de la marine de guerre avec un nombre de plus en plus important de commandes nationales. Tout cela avait des influences positives sur la marine de guerre: les hommes politiques autrichiens, qui, avant, étaient contre le développement de la flotte, à l'influence du nombre de plus en plus important des commandes, ont commencé à devenir, lentement, les fervents du développement de la flotte.

La Hongrie, qui a payé une partie selon la quote-part (31,4-36,4 %) du budget de la force armée commune, et comme cela, de la marine de guerre, avant les années 1890, n'a reçu presque aucune commande de la marine de guerre. Dans l'assemblée législative hongroise l'exigence pour que la marine de guerre fasse plus de commandes en Hongrie, s'est présentée pour la première fois en 1893. Ceci avait quelques conséqences positives, mais il n'y avait pas de changements essentiels. En voyant cette situation, en 1897, la délégation a déjà demandé dans un voeu, que la marine de guerre fasse ses commandes selon la quote-part dans toutes les deux parties de la Monarchie. Parce que, par exemple cette année-là, la Hongrie a payé 31,4%, mais c'était seulement une partie de 12,3 % de l'argent dépensé de la marine de guerre qui a été dépensée en Hongrie.

Hermann von Spaun, le nouveau commandant de la marine de guerre, en 1898 avait l'intention de développer intensivement la flotte, mais son programme n'a pas réussi à cause de la résistance des hommes politiques hongrois. Spaun a compris que pour pouvoir réaliser ses projets, il devra gagner également la sympathie des hommes politiques hongrois qui sont contre l'augmentation du budget de la marine de guerre. Et pour cela, il était nécessaire de réaliser, au moins en partie, les voeux hongrois. Au mois d'août 1898 Spaun a promis en écrit que dans le futur, l'industrie hongroise aurait une partie des commandes de la marine de guerre selon la quote-part. Mais le plus grand problème était que l'industrie hongroise n'était pas assez développée pour pouvoir tenir cette promesse. Malgré les promesses, jusqu'en 1900, la proportion des commandes n'a pas remarquablement augmenté.

L'accord concret a été conclu en 1904. Cette année-là, Spaun a demandé aux délégations de voter un crédit extraordinaire de 120 millions de couronnes, pour plusieurs années. Finalement, la délégation hongroise a voté le crédit, mais le premier ministre, István Tisza a signalé clairement, ce qu'il attendait en revanche. Une semaine après le vote, une convention de 14 points a été conclue entre la marine de guerre et le gouvernement hongrois. C'était une clause secrète qui contenait l'essentiel: la marine de guerre a promis à l'industrie hongroise des commandes de navires de guerre et 50 % des transports de projectiles. Le gouvernement autrichien et certains milieux industriels autrichiens protestaient vivement contre cet accord.

En 1906, l'accord a été conclu de nouveau, cette fois déjà avec la participation du gouvernement autrichien. Le nouvel accord était un peu moins favorable pour la Hongrie que le premier, mais la clause secrète est restée en vigueur. Avec cet accord, la marine de guerre a assuré l'appui de la plupart dans la délégation hongroise pour le développement de la flotte.

Avec l'accord, la marine de guerre a atteint à son but: entre 1906 et 1910 la délégation hongroise a toujours voté le budget. C'était seulement une seule fois, en 1908, que le budget s'est trouvé en danger, quand la marine de guerre s'est préparée à violer la clause secrète, mais ce danger était évitable avec une modification de la commande. L'accord a quand même bien fonctionné dans cette période, malgré une participation de 27% de l'industrie hongroise et une quote-part élevée à 36,4%. Avec le nouvel accord, conclu à propos du programme dreadnought, en 1911, une nouvelle période a commancé dans le rapport de l'industrie hongroise et de la marine de guerre.

Mihály Krámli

UNGARN UND DIE UNTERTEILUNG DER INDUSTRIELLEN BESTELLUNGEN DER K. U. K. MARINE NACH DEN QUOTEN,1890–1910

Resümee

Nach dem Tod Wilhelm von Tegetthoffs (1871) blieb die Entwicklung der österreichisch-ungarischen Marine für fast anderthalb Jahrzehnte stehen. Die langsame Förderung der Flotte begann in den 1890er Jahren. Das Budget der Marine war zu dieser Zeit 7 % des Budgets der ganzen Streitmacht. Infolge der später einsetzenden, immer stärkeren Förderung stieg das Budgetverhältnis der Flotte nach der Jahrhundertwende auf über 10 %, 1913 erreichte es sogar die 25 %-Marke. Obwohl die intensive Förderung erst später begann, hatte schon das Jahrhundert ab 1890 bedeutende Veränderungen mit sich gebracht. Früher hing die Marine nämlich stark von den ausländischen Panzerung- und Geschütztransporten ab, aber in diesem Jahrhundert wurde in Österreich der industrielle Hintergrund der Marine ausgebaut, welcher von der Führung der Marine durch ansteigende heimische Bestellungen angespornt worden war. All dies wirkte sich positiv auf die Marine aus: die früher stark gegen die Flotte Standpunkt beziehenden österreichischen Politiker wurden langsam – infolge der steigenden Bestellungen – zu Anhängern der Flottenförderung.

Ungarn, das den Anteil des Budgets der gemeinsamen Streitmacht, so auch der Marine nach Quoten zahlte (31,4 – 36,4 %), bekam vor den 1890er Jahren fast gar keine Bestellung seitens der Marine. In der ungarischen Gesetzgebung wurde zuerst 1893 verlangt, dass die Marine in Ungarn mehr Bestellungen abgeben solle. Dies hatte zwar einige positive Folgen, aber bedeutende Veränderungen sind auch in den folgenden Jahren nicht eingetreten. Angesichts dieser Situation verlangte die Delegation 1897 nunmehr in einem Beschluss, dass die Marine ihre Bestellungen in beiden Hälften der Monarchie im Quotenverhältnis aufgeben solle. In diesem Jahr gelangten nämlich – neben den Quoteneinzahlungen von 31,4 % – nur 12,3 % des im Inland ausgegebenen Budgets nach Ungarn.

Der neue Kommandant der Marine, Hermann von Spaun, wollte 1898 die intensive Vergrößerung der Flotte erreichen, doch sein Programm schlug wegen des Widerstandes der ungarischen Politiker fehl. Spaun verstand, dass er für seine zukünftigen Pläne auch die ungarischen Politiker gewinnen müsste, die gegen das Anheben des Marine-Budgets Stellung nehmen. Und dies war nur auf die Weise möglich, dass er die ungarischen Forderungen, zumindest teilweise, erfüllen musste. Im August 1898 versprach Spaun schriftlich, dass die ungarische Industrie in Zukunft im Quotenverhältnis an den Bestellungen der Marine teilhaben werde. Das Hauptproblem lag darin, dass dieses Versprechen infolge der Unterentwicklung der ungarischen Industrie nicht eingehalten werden konnte. Trotz der Versprechen nahm bis 1900 das Verhältnis der Bestellungen nicht bedeutend zu. 1900 übten sowohl die ungarische Regierung, als auch die Delegation zunehmenden Druck auf die Marine aus; die Regierung drohte verblümt damit, gegen das Budget zu stimmen. Die Zunahme begann im Anschluss daran, und 1904 erreichte der Anteil der ungarischen Industrie – neben einer Quote von 34,4 % – 21,3 %.

Zum Abschluss des konkreten Abkommens kam es 1904. Spaun bat die Delegation in diesem Jahr darum, für einen mehrjährigen, außerordentlichen Kredit in Höhe von 120 Millionen Kronen mitzustimmen. Die ungarische Delegation stimmte schließlich für den Kredit, doch Ministerpräsident István Tisza machte eindeutig, was er als Gegenleistung erwarte. Eine Woche nach der Abstimmung kam es zum Abkommen zwischen der Marine und der ungarischen Regierung, das die Verteilung der Bestellungen in 14 Punkten regelte. Das Abkommen sicherte in bestimmten Fällen als Gegenleistung für die österreichischen Lieferungen, die über die Quote hinausgehen, eine Kompensation. Seinen eigentlichen Sinn jedoch enthielt die geheime Klausel: die Marine versprach der ungarischen Industrie 50 % der Geschosstransporte, sowie Kriegsschiff-Bestellungen. Die österreichische Regierung, bzw. die österreichischen Industriekreise, die aus der Einigung ausgelassen worden waren, wehrten sich heftigst gegen das Abkommen.

1906 wurde das Abkommen erneut abgeschlossen, diesmal bereits unter Einbezug der österreichischen Regierung. Das neue Abkommen war für Ungarn weniger günstig, aber die geheime Klausel blieb auch weiterhin intakt. Die Marine sicherte mit diesem Abkommen innerhalb der ungarischen Delegation für die weitere Entwicklung der Flotte die Unterstützung der Mehrheit.

Mit dem Abkommen hat die Marine ihr Ziel ereicht: zwischen 1906 und 1910 stimmte die ungarische Delegation immer für das Budget. Das Budget geriet nur einmal in Gefahr, nämlich 1908, als die Marine sich daran gemacht hatte, die geheime Klausel zu verletzen. Dies konnte jedoch mit einer Änderung der Bestellung abgewehrt werden. Das Abkommen funktionierte im

oben genannten Zeitraum gut, trotz dessen, dass der Anteil der ungarischen Industrie die 27 % auch weiterhin nicht überschritt, während die Quote auf 36,4 % angestiegen war. Die neue Phase in der Beziehung der ungarischen Industrie und der Marine begann 1911, als im Rahmen des Dreadnought-Programms ein weiteres Abkommen geschlossen wurde.

Михай Крамли

ВЕНГРИЯ И ПОКВОТНОЕ РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ВОЕННО-ПРОМЫШЛЕННЫХ ЗАКАЗОВ КАЙЗЕРОВСКО-КОРОЛЕВСКОГО ВОЕННО-МОРСКОГО ФЛОТА, 1890–1910 ГГ.

Резюме

После смерти Вильгельма фон Тегеттхоффа (1871 г.) развитие австро-венгерского военно-морского флота приостановилось примерно на полтора десятка лет. Медленное дальнейшее развитие флота началось в 1890 годах. Расходы на содержание военно-морского флота в этот период составили 7 % всего бюджета всех вооруженных сил Монархии.. В результате начавшегося позже всё более интенсивного развития флота доля расходов на его содержание на рубеже веков повысилась более чем до 10 %, а в 1913 году достигла 25 %. Несмотря на то, что интенсивное совершенствование флота началось лишь позднее, 1890-е годы принесли важные изменения. Хотя ранее военно-морской флот сильно зависел от заграничных поставок броневой техники и орудий, за это десятилетие однако в Австрии была создана промышленная база военно-морского флота, которая стимулировалась все более возраствшими отечественными заказами со стороны руководства военно-морского флота. Все это оказывало обратное положительное воздействие на военно-морской флот: австрийские политики, ранее сильно противившиеся усилению флота, под воздействием все более увеличивавшихся военных заказов постепенно стали превращаться в сторонников развития военно-морского флота.

Венгрия, которая выплачивала квоту по содержанию общих вооруженных сил, составлявшую долю бюджета, равную бюджету военно-морского флота (31,4-36,4 %), до 1890-х годов не получала почти никаких заказов от военно-морского флота Монархии. В венгерском парламенте впервые в 1893 году прозвучало требование о том, чтобы военно-морской флот дал больше заказов Венгрии. Хотя это и возымело некоторые положительные последствия, существенного изменения не произошло и в последующие годы. Видя такое положение дел, венгерская парламентская делегация в 1897 году уже в отдельном решении требовала, чтобы военно-морской флот сделал заказы в обеих половинах Монархии. Ибо в этом году при выплате Венгрией квоты в 31,4 % на долю Венгрии приходилось только 12,3 % из части бюджета флота, израсходованной внутри страны.

Новый командующий Военно-морским флотом Германн фон Шпаун в 1898 году хотел бы достичь более интенсивного роста флота, но его программа провалилась, встретив сопротивление венгерских политиков. Шпаун понял, что в будущем для осуществления своих планов он должен будет привлечь на свою сторону также венгерских политиков, противившихся увеличению расходов на содержание военно-морского флота. А этого можно было достичь лишь таким образом, что необходимо было выполнить требования Венгрии, хотя бы частично. В августе 1898 года Шпаун письменно пообещал, что венгерская промышленность в будущем будет получать заказы от военно-морского флота пропорционально венгерской квоте расходов. Основная проблема крылась в том, что по причине неразвитости венгерской промышленности это обещание невозможно было выполнить. Несмотря на обещания до 1900 года доля заказов существенно не увеличилась. В 1900 году как венгерское правительство, так и венгерская парламентская делегация оказывали повышенное давление на военно-морсколй флот, правительство завуалированно грозилось отклонить бюджет в ходе голосования. После этого заказы начали возрастать, и в 1904 году доля венгерской промышленности, при 34,4 %-ной квоте Венгрии, достигла 21,3 %.

Заключение конкретного соглашения произошло в 1904 году. В этом году Шпаун просил от делегаций проголосовать чрезвычайный кредит на несколько лет в размере 120 миллионов крон. Венгерская делегация в конце концов проголосовала за кредит, однако премьер-министр Иштван Тиса единозначно объяснил, чего он ждет в обмен на голосование. Спустя одну неделю после голосования между военно-морским флотом и венгерским правительсьтвом было заключено соглашение, которое в 14 пунктах регулировало распределение заказов. Это соглашение в определенных случаях обеспечивало компенсацию в

обмен на австрийские поставки, превышающие квоту. Суть соглашения содержалась однако в секретной клаузуле: военно-морской флот обещал Венгрии заказы в размере 50 % всех поставок снарядов, а также обещал венгерской промышленности заказы на военные корабли. Не участвовавшие в соглашении австрийское правительство и австрийские промышленные круги энергично протестовали против этого соглашения.

В 1906 году соглашение было вновь заключено, на этот раз уже с привлечением австрийского правительства. Это новое соглашение было уже несколько более неблагоприятным для Венгрии, но секретная клаузула и впредь оставалась действительной. Военно-морской флот этим соглашением обеспечил для дальнейшего развития флота поддержку большинства в венгерской делегации.

Посредством этого соглашения военно-морской флот достиг своей цели, в период 1906 и 1910 годов венгерсмкая делегация, как правило голосовала за бюджет флота. Бюджет только один раз оказался под угрозой, в 1908 году, когда военно-морской флот готовился нарушить секретную клаузулу, но благодаря внесению поправок в заказ этого удалось избежать. Это соглашение хорошо действовало в вышеназванный период, несмотря на то, что доля венгерской промышленности в заказах флота и далее не превышала 27 %, в то время как квота расходов Венгрии увеличилась до 36,4 %. Новый период в отношениях венгерской промышленности и военно-морского флота начался с нового соглашения, заключенного в связи с программой по строительству дредноутов.

KÖZLEMÉNYEK

B. SZABÓ JÁNOS

GONDOLATOK A XI–XIV. SZÁZADI MAGYAR HADVISELÉSRŐL

A fegyverzet, a harcmód és a taktika összefüggéseinek kérdései

Elöljáróban le kell szögeznem, hogy nem vagyok sem régész, sem középkorkutató, s főként az Erdélyi Fejedelemség korának problémái foglalkoztatnak. A kora-középkori magyar hadtörténet forrásainak feldolgozottsága azonban lehetővé teszi, hogy egy kívülálló is képet tudjon alkotni magának a témakörről, s erdélyi vizsgálódásaim kapcsán magam is tapasztaltam, hogy új nézőpontból más összefüggésekre derülhet fény. Jelen tanulmány a témára vonatkozó álláspontok bizonyító anyagának néhány csoportját kívánja ismételten megvizsgálni, ugyanis eléggé meglepő eltérések mutatkoznak ezek értékelésében.

Bevezetésül következzék e nézetek alakulásának vázlatos – ámde nagyon tanulságos – historiográfiai áttekintése.[1] A XX. század első feléig a középkorral foglalkozó magyar történészeknek kétsége sem volt afelől, hogy a honfoglalás idejétől az Anjouk koráig lényegében mit sem változott a magyar seregek felszerelése és taktikája. A „kalandozások" nyugati forrásainak, Bölcs Leó bizánci császár Taktikájának és a magyarokról beszámoló XIV. századi itáliai kútfők egybecsengő állításai kellőképpen igazolni látszottak ezt. Az egyre erősödő nyugati hatásokkal ugyan számoltak, de azokat káros tényezőknek tartották, amelyek megrontották a magyarság ősi harci hagyományait. Ezeket ugyanis eleve magasabb rendűnek tartották, mint a lovagi harcmódot, s ennek terjedését előszeretettel okolták a magyarok vereségeiért. Az 1167-es zimonyi kudarcot is a magyarok egyoldalú lovagi taktikájának tulajdonították, az 1241-es muhi csatában pedig a szekérvár alkalmazását vélték nyugati hatásnak, amely gátolta az ősi magyar lovastaktika érvényesítését.[2]

Ezen a szépen csiszolt történeti elképzelésen az első repedést Hodinka Antal 1913-ban megjelent tanulmánya okozta. Az orosz évkönyvek magyar vonatkozású részeit lefordító szerző arra hívta fel a figyelmet, hogy a régi magyar taktika vizsgálatához módszertani szempontból elengedhetetlen a krónikák csataleírásainak felhasználása is. Az 1099. évi „peremyšli" csatát például véve az orosz leírások alapján azonban arra a következtetésre jutott, hogy a magyar sereg azért szenvedett vereséget az oroszok szövetségeseitől, a kunoktól, mert ekkorra már elfelejtette ősei egykori taktikáját.[3] Ez a megál-

---

[1] Jóval teljesebb historiográfia áttekintést nyújt: *Borosy András*: A XI–XIV. századi magyar lovasságról. *Hadtörténelmi Közlemények* (a továbbiakban: HK), 1962. (A továbbiakban: *Borosy* 1962.) 130–137. o.; *Uő.*: A lovagi haditechnika és a lovagság Magyarországon az Árpád-korban. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. (Szerk.: *H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc.*) Budapest, 1984. 47–52. o.

[2] Például *Pauler Gyula*: Néhány szó hadi viszonyainkról a XI–XIII. században. HK 1888. 501–526. o.; *Marczali Henrik*: Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). Budapest, 1896. 470., 472. o.

[3] *Hodinka Antal*: Kálmán királyunk 1199-iki premyšli csatája. (Az orosz őskrónika nyomán) HK 1913. (A továbbiakban: *Hodinka* 1913.) 325–346., 524–544. o.

lapítás, ha időnként feltételes módba kerül is, de mindmáig általánosan elfogadott tézise az Árpád-kori hadtörténetnek.[4]

Igazán gyökeres fordulat 1934-ben történt a kutatásban, amikor a Hadtörténelmi Közleményekben napvilágot látott Tóth Zoltán tanulmánya a magyar huszárság eredetéről. Ebben a szerző bevezetésképpen kijelentette, hogy az ősi magyar harcmodor a 955. évi augsburgi vereség után nyomtalanul eltűnt, s a magyar hadsereg zöme ezután nehézfegyverzetű lovassá vált. Az Árpád-korban már csak a segédnépek, a besenyők, a székelyek, majd a kunok alkalmazták a sztyeppei taktikát, de a XIV. század végére így is elhalt a régi típusú magyar könnyűlovasság. Ezért kellett Magyarországon a törökök elleni harcra délszláv eredetű huszárokat szolgálatba fogadni.[5]

Tóth Zoltán a kérdéskör vizsgálatának módszertanát is megújította: az írott források mellett régészeti leleteket is bevont a vizsgálódások körébe. Nézetei szerint ugyanis a fegyverzet átalakulásának egyik legbiztosabb jele az, hogy a honfoglalókhoz köthető szablyatípus átadta a helyét a kétélű kardoknak, a későbbi szablyaleletek pedig nem belső fejlődés eredményei.[6]

Bár a kutatás a huszárok nevének és eredetének kérdésében máig mértékadónak tartja Tóth véleményét, az Árpád-korról tett megállapításai korántsem találtak ilyen osztatlan helyeslésre. A háborús hangulat közepette sorra születő hadtörténeti összefoglalások írói közül csak Markó Árpád értett egyet Tóth nézeteivel.[7] Új eredményeket azonban nem a had-, hanem a társadalomtörténeti szempontú megközelítés hozott. Mályusz Elemér a magyar nemesség kialakulását vizsgáló, 1942-ben megjelent tanulmányában – főként oklevelek adatait vizsgálva – arra a következtetésre jutott, hogy csak a XIII. század második felétől, IV. Béla tudatos politikájának köszönhetően számolhatunk a nehézfegyverzet tömegesebb elterjedésével a magyar vitézi réteg körében.[8]

Meglepő módon Tóth Zoltán tanulmánya a szakmai körökön kívül keltett műfajához képest szokatlan feltűnést. Megállapításai gyorsan a nagyközönség elé kerültek: a Magyar Történet 1935. évi kiadásába már bekerült a huszárok eredetéről vallott új elgondolás, Domanovszky Sándor Magyar művelődéstörténetében pedig az államalapítástól Mátyás koráig maga Tóth írta meg a hadtörténetre vonatkozó fejezeteket.[9] Ám a társadalom azon rétegében, melynek énképébe szervesen beépültek a korábbi történeti állásfoglalások, nagy volt az ellenállás; Tóthot még „nemzetgyalázással" is megvádoltak, s a vitába szállók között épp úgy akadt indulatos katonatiszt, mint komoly tudós akadémikus.[10]

---

[4] *Borosy András*: Magyarország hadügye és háborúi a honfogalalástól az Árpád-ház kihalásáig. In: Magyarország hadtörténete. (Főszerk.: *Liptai Ervin.*) 1. k. Budapest, 1985. (A továbbiakban: *Borosy* 1985.) 39. o.; *Kristó Gyula*: Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986. (A továbbiakban: *Kristó* 1986.) 72. o.

[5] *Tóth Zoltán*: A huszárok eredetéről. HK 1934. (A továbbiakban: *Tóth* 1934.) 129–196. o.; *Uő.:* A huszárság eredethagyománya 1937-ben. HK 1938. (A továbbiakban: *Tóth* 1938.) 59–76. o.

[6] *Tóth* 1934. 133–134. o.

[7] *Markó Árpád*: Magyarország hadtörténete. Budapest, 1943. 27., 29. o.

[8] *Mályusz Elemér*: A magyar köznemesség kialakulása. *Századok,* 1942. (A továbbiakban: *Mályusz* 1942.) 278–283. o.

[9] *Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: Magyar történet. III. k. Budapest, 1935. 568., 627. o.; *Tóth Zoltán*: A hadakozó nép. In: Magyar művelődéstörténet. (Főszerk.: *Domanovszky Sándor.*). H. és é. nélkül. 270–277. o.

[10] *Zsuffa Kálmán*: A huszár szó és a magyar huszárság eredete. Budapest, 1935.; *Uő.*: Magyar volt-e az európai huszárság őse. Budapest, 1936.; *Darkó Jenő*: A magyar huszárság eredete. HK 1937. 148–183. o.; *Erdé-*

Az 1950-es években azonban már más külső szempontok befolyásolták a téma megközelítését, s az új keleti politikai orientációhoz igazodó tudomány számára Tóth Zoltán azon kijelentése, miszerint „a középkori Európa haditörténetének ismerői viszont meglepődve kell, hogy konstatálják: íme a Nyugat a Száváig ért", szintén elfogadhatatlan volt. A magyar hadsereg zömét ismét könnyűfegyverzetű harcosnak vélték a történészek, mivel a „termelőerők színvonala" az Árpád-korban nem hagyott más lehetőséget számukra.[11]

Ezzel a meglehetősen felszínes megközelítéssel szemben 1962-ben Borosy András visszatért a régi módszerekhez, s a korábbi végletes nézetekhez képest kiegyensúlyozottnak tűnő megállapításai évtizedekre elfogadottá váltak a szakirodalomban. Géza és István korától fogva ő is számol az egyre jelentősebb erőt képviselő nyugati típusú nehézlovassággal, de kétségbe vonja, hogy a magyar harcosok zöme rendelkezhetett nehézfegyverzettel. Viszont azt sem tartja elképzelhetőnek, hogy a „fegyelmezett lovasnomád harcmodor", a „nomád íjásztaktika" a XI. század után is megőrződhetett. Szerinte a várszervezethez tartozó vitézek, azaz a Magyar Királyság haderejének legnagyobb létszámú része „feltehetően valamilyen átmeneti harcmodorban harcolhatott. Lovagi fegyverzetük nem volt, de a fegyelmezett lovasnomád harcmodort sem ismerték már." A XII. századra ugyanis a honfoglalók könnyűlovassága „a letelepült életmód és a feudalizmus hatására fokozatosan elkorcsosul, és kialakul egy átmeneti típus, nyíllal és közelharci fegyverekkel egyaránt felszerelt lovasság, amely azonban nem dicsekedhetik magas harci erényekkel".[12] Ezt az elgondolást ismételte meg az Árpád-korról írva az 1986-ban megjelent Magyarország hadtörténetében is, s nézetei fellelhetők Kristó Gyulának és Rázsó Gyulának az Anjou-kor háborúiról írott munkáiban is. Kovács László pedig már fegyvertörténetbe is átültette az „átmeneti típus" fogalmát.[13] Ezekben a művekben a korábbi vitás kérdések kapcsán egy olyan konszenzus körvonalazódik, amit a megjelenésük óta eltelt bő évtizedben tudtommal igen kevesen kérdőjeleztek meg.[14]

---

lyi Gyula: Az őshazából történt elindulástól az utolsó Árpádházi királyig. In: Magyar huszár. Budapest, 1936. 29–30. o.; *Tóth* 1938. 59–76. o.

[11] *Tóth* 1934. 130. o.; *Borosy* 1962. 135–137. o.; *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Budapest, 1949. 264. o.; *Molnár József*: A királyi vármegye katonai szervezete a tatárjárás korában. HK 1959. 234–235. o.

[12] *Borosy* 1962. 147., 149. o.

[13] *Borosy* 1985. 33., 49. o.; *Rázsó Gyula*: A magyar feudális hadsereg fénykora. In: Magyarország hadtörténete. i. m. 1. k. 65. o. Kristó ugyan csak elvétve használja az átmeneti típus megjelölést, s az Árpád- és Anjou-kor katonaságát vagy nehéz-, vagy könnyűfegyverzetűnek tartja, ám ezzel együtt elfogadja Hodinka elgondolását a honfoglalás kori taktika eltűnéséről. *Kristó* 1986. 186. o.; *Kristó Gyula*: Az Anjou-kor háborúi. Budapest, 1988. (A továbbiakban: *Kristó* 1988.) 211., 215. o.; *Kovács László*: Viselet fegyverek. (A továbbiakban: *Kovács* 1986.) In: *Kristó* 1986. 246. o.

[14] A legutóbbi állásfoglalás a kifejezés használata mellett *Veszprémy László*: Korai hadtörténetünk. In: Nagy képes milleneumi hadtörténet. (Szerk.: *Rácz Árpád.*) Budapest, 2000. (A továbbiakban: *Veszprémy* 2000.) 24–26. o. Egyedülálló markáns ellenvélemény *Négyesi Lajos*: Haderőreform a 10–11. században. *Savaria* 22/3. 1995. (A továbbiakban: *Négyesi* 1995.) 219–223. o.; *Négyesi Lajos*: Szent István, a katona. Budapest, 1999. 30–43. o. Korábban még Négyesi is elfogadta és használta az átmeneti típusú lovasság kategóriáját: A ménfői csata. HK 1994. 3. sz. 136–146. o.

A fegyverzet fennmaradt darabjai

Bármilyen kézenfekvőnek tűnik is a tárgyi emlékek vizsgálata, a régészeti anyag sajátosságai miatt ez hosszú ideig mellékes szerepet játszott a fegyverzet és harcmód kutatásában. Legnagyobb számban ugyanis kétélű kardok, kisebb számban lándzsacsúcsok, harci bárdok, buzogányfejek kerültek elő, míg a védőfegyverzet darabjai szinte teljesen hiányoznak a leletek közül, csupán két sisak kapcsolható megnyugtató módon az Árpád-kor vitézeihez.[15] Nem meglepő hát, hogy a kutatók a legjelentősebb tárgyegyüttessel, a kétélű kardok csoportjával foglalkoztak a legtöbbet.

Elsőként Tóth Zoltán hivatkozott a nyugati típusú kardokra, mint a magyar harcosok nehézfegyverzetűvé válásának egyik döntő bizonyítékára.[16] Később azonban kiderült, hogy e fegyverek jelentős része X–XI. századi magyar íjász könnyűlovasok sírjából kerül elő. 1965-ben Bakay Kornél egy nagy hatású, új elmélettel jelentkezett, melyben – Györffy György elgondolásaira támaszkodva – a kétélű kardok elterjedését egyértelműen a X. század utolsó harmadára datálta, s Géza fejedelem államszervezési tevékenységével kapcsolta össze. Eszerint a fejedelem a nagy hatalmú törzsfők hagyományos fegyverzetű kísérete ellenében német tanácsadók segítségével a magyar köznépből szervezte meg saját új, „korszerű" nyugati fegyverekkel – főként kétélű kardokkal – ellátott hadseregét, amely azonban felszerelését tekintve mégsem érte el a mintának tekintett nyugat-európai szintet. Kovács László – aki 1986-ban még „jobb magyarázat híján" elfogadta Bakay elgondolását – ezeket a fegyvereseket a Borosy-féle átmeneti típusú lovasság tagjaival azonosította.[17] A leletek nyomán Bakay még a Géza uralma alá tartozó területek feltérképezését is megkísérelte, ám az előkerülő fegyverek számának növekedése és az elmélettel összeegyeztethetetlenné váló területi megoszlása miatt ezt az elgondolást Kristó Gyula és Bóna István is kétségbe vonta.[18]

Ezekre az ellenvetésekre támaszkodva, illetve a magyarok szablya-kard fegyverváltásával egy időben zajló, de ellentétes irányú rusz kard-szablya váltás analógiája nyomán 1990-ben Kovács László már elvetette a német tanácsadók közreműködésének szükségességét is. A folyamat kezdetét közel két évtizeddel korábbra tette, s megindulásának okaként pszichológiai tényezőket, az augsburgi vereség nyomasztó súlyát, illetve a németek ellentámadásától való félelmet jelölte meg.[19] 1994-ben Négyesi Lajos már a kétélű

---

[15] *Kalmár János*: Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971.; *Alexander Ruttkay*: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. *Slovenská Archeológia,* 1975. 118–216. o.; 1976. 245–395. o.; *Kovács* 1986. 246–281. o. Ezen az emlékenyagon belül az egyes tárgytípusok aránya az utóbbi évtizedek módszeres feltárásai ellenére sem változott.

[16] Lásd a 6. jegyzetet!

[17] *Bakay Kornél*: Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás korából. Dunántúli Dolgozatok 1. Pécs, 1965. 26–27. o.; *Kovács* 1986. 246. o.

[18] *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988. 29. o.; *Bóna István*: Dáciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: Erdély története. (Főszerk.: *Köpeczi Béla.*) 1. k. Budapest, 1989. 224. o.

[19] *Kovács László*: Szablya-kard fegyverváltás a kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltezésében. *Archeológiai Értesítő,* 1990. 42–47. o. Hasonló véleményt vall *Kovács S. Tibor* a szablyák XV. századi elterjedéséről: Török hatás a magyar fegyvereken a 15–17. században. *Folia Archaeologica,* 1995. 213–216. o.

kard „korszerűbb" voltát is megkérdőjelezte, mivel szerinte a szablya és a kard eltérő körülmények között egyaránt biztosíthatott előnyöket használójának. Véleménye szerint a fegyverforgatók teljes felszerelésük átalakulása nélkül nem térhettek át az új típusú szálfegyverek használatára, így kétségbe vonta az átmeneti típusú lovasság kategóriájának létezését is. Ehelyett a honfoglalók harcosaira a könnyű és félkönnyű megnevezést tartaná helytállónak, a kétélű kardok használóit pedig – akárcsak egykor Tóth Zoltán – nehéz és félnehéz lovasoknak nevezte.[20] Úgy tűnik tehát, hogy eddig a X. században megjelenő új, nyugat-európai eredetű fegyvereket (a kétélű kardok mellett az ún. szárnyas lándzsákat is) valamilyen formában minden kutató összekapcsolta a magyarok hagyományos fegyverzetének és harcmódjának átalakulásával, s egy új tulajdonságokkal rendelkező fegyveres réteg, a nehéznek, félnehéznek vagy átmenetinek nevezett lovasság kialakulásával.

De vajon biztosan maga után vont-e egy ilyen változást ezeknek a fegyvereknek a használata, s bizonyosan nem lehetett-e beilleszteni őket a régi harcmód és taktika kereteibe? Erre a kérdésre – többek között – a fegyverváltás okának vizsgálata adhat választ. Az ismertetett munkák szerzői ugyanis egyöntetűen a magyar történelem egyes eseményeivel – az államszervezéssel vagy a németektől elszenvedett augsburgi vereséggel – hozzák összefüggésbe a kétélű kardok elterjedését, jóllehet Bakay felhívja a figyelmet, hogy nagyon szoros kapcsolat van az ellenfelek támadó és védőfegyvereinek használata között.[21] Sőt Bakay kiemelten foglalkozott az észak-kaukázusi alánokkal, akik a sztyepp és Irán határán élve, sokáig párhuzamosan használták a két kultúra jellemző fegyvereit: az ívelt pengéjű szablyát és az egyenes kardot, Kovács László pedig a kijevi ruszoknál lezajló ellentétes irányú folyamatot említi, ahol a besenyők révén megismert szablya szorította háttérbe a kétélű kardot. Újabb analógiaként érdemes felhívni a figyelmet a XIII. században Magyarországra települt kunok példájára is, előkelőik leletanyagában ugyanis a század végére már megjelennek a kor kétélű lovagi kardjai.[22] A kardok elterjedését támasztja alá Matteo Villani leírása is, mely szerint a XIV. század derekától Itáliában harcoló magyarországi könnyűlovasok „személyük védelmére hosszú karddal" voltak felszerelve.[23]

Tehát több olyan eset is ismert, amikor egy nép hadserege új viszonyok közé kerülve a szomszéd népek szokásaihoz igazodik, s részben új típusú fegyverek használatára tér át, illetve párhuzamosan alkalmazza szomszédai eltérő fegyvereit.[24] Véleményem szerint ezekből az esetekből egy olyan egyszerű következtetés szűrhető le, ami megkérdőjelezi, hogy szükséges-e egyáltalán valamilyen konkrét történeti eseményhez kötni a magyarok fegyverváltásának folyamatát. Megfigyelhető ugyanis, hogy a sztyeppékről nyugatra

---

[20] *Négyesi* 1995. 219–223. o.

[21] Érdekes módon a 970-es arkadiopoliszi vereségnek senki sem tulajdonított efféle pszichológiai hatást, holott a bizánci lovas sztratióták hagyományos fegyverzete minden tekintetben egybeesik az átmeneti típusú magyar lovasság feltételezett fegyverzetével. *Taxiarchis G. Koliasd:* Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfangen bis zur lateinischen Eroberung. Wien, 1988. 37–238. o.

[22] *Pálóczy Horváth András:* Régészeti adatok a kunok viseletéhez. *Archeológiai Értesítő,* 1982. 91., 94. o.

[23] *Matteo Villani* krónikája. In: A három Villani krónikája. (Ford.: *Rácz Miklós.*) Budapest, 1909. 257. o. (Középkori krónikások VIII–IX.)

[24] Időben ugyan távoli példa, de a hatalmas időtávnak és az óriási tárgyanyagnak köszönhetően igen jól tanulmányozható,s ezért figyelemre érdemes az ókori Róma hadserege is, amely fennállása alatt mindvégig alkalmazkodott ellenfelei harcmódjához, átvéve és saját felszerelésébe illesztve azok fegyvereit. *M. C. Bishop J– C. N. Coulston*: Roman Military Equipment from the Punic Wars to the fall of Rome. London, 1993. 204–205. o.

költöző magyarok és kunok a Nyugat-Európában gyakoribb védőfegyverzet ellen valószínűleg hatásosabb kétélű kardokat kezdik alkalmazni, míg az eredetileg főként gyalog harcoló ruszoknál a gyöngébb védőfegyverzettel rendelkező lovas besenyők ellenében a valószínűleg lovasharcra kifejlesztett szablya használata terjed el.

A kardok használata biztosan együtt járt a vívás s bizonyára a lovaglás technikájának változásával is, de a sírleletek tanúsága szerint emiatt – Tóth Zoltán és Négyesi Lajos vélekedésével szemben – még nem következett be a teljes fegyverzet átalakulása.[25] Sőt arra sincs semmilyen közvetlen bizonyíték, hogy bármilyen minőségi változást okozott volna a magyar harcosok esetében a kard használata. Ha a Kovács László által rekonstruált, hagyományos reflexíjjal, karddal, valamint nehéz szárnyas lándzsával egyaránt felszerelt, viszont védőfegyverzettel nem rendelkező, átmeneti típusúnak nevezett lovast megvizsgáljuk, kiderül, hogy a két új fegyverfajta a jelenlegi ismeretek szerint bizonyíthatóan egyszer sem fordult elő együtt a sírleletek között, s hosszú lándzsákat – igaz, más formájú lándzsacsúccsal – ha nem is gyakran, de azért használtak a X. század első felében is.[26]

De akkor miben más Géza és István korának harcosa, mint honfoglaló elődei? A fél kilogramm súlyú szablyánál ötven dekagrammal nehezebb kétélű kardja fosztja meg könnyűlovas mivoltától, s teszi egy csapásra átmeneti típusúvá? Ha figyelembe vesszük, hogy amíg a VII. században meg nem jelent a szablya, a sztyeppe harcosai is egyenes – gyakran hosszú, kétélű – kardokat használtak, akkor e fegyver használatát a Kárpát-medencében sem tarthatjuk a könnyűlovas fegyverzetet és harcmódot kizáró jelenségnek. Hiszen például a hunok saját koruk egyik leghosszabb kardtípusával rendelkeztek, de ezért még nem szokták megkérdőjelezni haderejük könnyűlovas jellegét, bár Ammianus Marcellinus leírása szerint a közelharcban is kiválóan megállták a helyüket.[27]

Régóta kísért mind a szakirodalomban, mind a közvélekedésben az a nézet, hogy a sztyeppe lovasíjászai teljesen alkalmatlanok voltak a közelharcra, holott az írott forrásokból egyértelműen kiderül, hogy a főként távolharcból álló küzdelem záró fázisát számukra is a kézitusa jelentette.[28] Ehhez megvoltak a megfelelő támadó fegyvereik, s a tehetősebb harcosok egyáltalán nem zárkóztak el a mozgékonyságukat valamelyest csökkentő, de komoly védelmet jelentő sisak és páncél használatától sem. Míg a VI. században a Kárpát-medencébe költözött avarok temetkezési szokásainak köszönhetően viszonylag pontos képet alkothatunk az általuk használt védőfegyverzetről, addig néhány más sztyeppei nép temetőiből viszonylag ritkán kerülnek elő igen drága sisakok, páncélok. A honfoglalás kori magyarság régészeti hagyatékában ez idáig egyáltalán nem leltek

---

[25] Érdekes módon azonban a nyugat-Európában általánosan használt sarkantyú sem jelent meg párhuzamosan a kétélű kardokkal, holott ez a nyugati lovagló technika elmaradhatatlan kisérője. *Veszprémy* 2000. 26. o. Tekintettel arra, hogy a kalandozások korában korántsem használt minden magyar harcos szablyát, a kardleletek pedig olyan sírokból kerültek elő, amelyek nem feltétlenül a régebbi fegyveres kíséret utódaié, az új ismeretek elsajátítását nem feltétlenül gátolta a régi tudás.

[26] *Kovács* 1986. 247. o.; *Kovács László*: A honfoglaló magyarok lándzsái és lándzsástemetkezésük. *Alba Regia,* 1970. 81–108. o.

[27] *Ammianus Marcellinus*: Róma története. Budapest, 1993. 587. o. A hunok kardjáról *Bóna István*: A hunok és nagykirályaik. Budapest, 1993. 165., 208. o.

[28] Az utóbbi években a kísérleti régészet és a tudományos népszerűsítés eszközeivel Hidán Csaba próbálta a legaktívabban cáfolni ezt a félreértést. *Hidán Csaba*: Mit jelent a könnyű-, és mit jelent a nehézlovas? Terminológiai problémák az „eurázsiai nomád" lovassággal kapcsolatban. *Társadalom és honvédelem* 4. (2000) 7–20. o.

ilyen tárgyakat, de azon az alapon, hogy védőfegyverek nem szerepelnek a temetkezési mellékletek között, még nem lenne szabad kizárni a lehetőséget, hogy az előkelők és kíséretük egy része akár nehézfegyverzetet is használhatott.[29]

Véleményem szerint egy nép esetében nem az egyes fegyvertípusok ismeretéből, hanem inkább alkalmazásuk gyakoriságából és együttes használatuk módja alapján következtethetünk arra, hogy a vizsgált nép csapatai milyen harcmódot és taktikát követtek. Hiszen voltak nehézfegyverzetű harcosok, sőt akár nehézfegyverzetű egységek is a korai avarok vagy a kunok és mongolok között, seregük arculatát és taktikáját mégis nagyszámú íjász könnyűlovasuk határozta meg. Felmerül tehát a kérdés, milyennek látták a kortársak a XI–XIV. századi magyar seregeket.

Magyar harcosok a kortársak szemével

Anonymus és a Képes Krónika bizonytalan datálású és hitelességű szövegrészletei kivételével a kalandozások korától a XIII. századig nem rendelkezünk olyan forrásokkal, amelyek pontos adatokat tartalmaznának a magyar harcosok tömegeinek fegyverzetéről, felszereléséről. Bár ezek a művek számos helyen említenek páncélviselő harcosokat, lovagi módon, lándzsával vívott lovasharcokat, ezeknek a leírásoknak a hitelességét – legalábbis a XI. századra vonatkozóan – megkérdőjelezte a kutatás, s inkább íróik korának ismérveit véli felismerni bennük.[30] Ugyanakkor e jelenetek szereplői túlnyomórészt előkelő főemberek, akikről feltételezhetjük, hogy akár rendelkezhettek is nehézfegyverzettel, s a királyok környezetében annak használatát is elsajátíthatták. (Az ilyen részletek mellett a XI. századi eseményeknél több ízben utalnak az íjra, mint a magyar közvitézek fegyverére.)

A III. Béla uralkodása alatt Magyarországon átutazó Freisingi Ottó püspök leírásából úgy tűnik, hogy a XII. század második feléig tömegesen nem terjedt el a nyugati fegyverzet. A német főpap – lehet, hogy némileg rosszindulatúan túlzó – állítása szerint csak a király kíséretéhez tartozó külföldiek és a hozzájuk csatlakozott előkelő magyarok rendelkeztek lovagi fegyverzettel és ennek használatához szükséges jártassággal. A sereg többi részét sommásan „hitványnak" nevezi, s ez a jelző a jelenleg általánosan elfogadott értelmezés szerint a könnyűfegyverzetű harcosokra utal, akik közül a püspök szerint 600 válogatott lovasíjász részt vett Barbarossa Frigyes oldalán a milánóiak elleni harcban is.[31]

A XIII. századtól kezdve a források egy része – a betelepülő kunok kivételével – már többnyire nehézfegyverzetű, esetleg kifejezetten lovagi módon harcoló vitézekről számol be. Igaz, ezek a királyi oklevelek, amelyek IV. Béla és utódai alatt még a XIV. században is legfeljebb a lovagi harcmodor lassú térhódítását vagy épp az erre irányuló uralkodói szándékot jelezhetik.[32] A XIII–XIV. század fordulóján keletkezett, német és cseh

[29] *Kovács* 1986. 246. o.; *László Gyula*: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944. 121. o.

[30] *Kristó Gyula*: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Budapest, 1994. (A továbbiakban: *Kristó* 1994.) 47–52. o.

[31] *Freisingi Otto*: I. Frigyes császár tettei. (Ford. *Gombos F. Albin.*) Budapest, 1913. 108–109. o. (Középkori krónikások XV–XVI.); *Borosy* 1962. 138. o.

[32] *Mályusz* 1942.; *Kurcz Ágnes*: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Budapest, 1988. 41-52., 115–117. o. Kérdés, hogy a forrásokban felbukkanó „páncélos" elnevezés valóban mindig lovagi módon küzdő harcosokra utal-e? Lásd *Zsoldos Attila*: „Eléggé nemes férfiak ..." A kehidai oklevél társadalomtörténeti vonatko-

írók tollából származó beszámolók azonban szinte egyöntetűen könnyű lovasíjászoknak írják le a magyar harcosokat.[33]

Eszerint a XIII. század végén a magyar király vitézei hosszú szakállt s befont, zsírral bekent hosszú hajat viseltek. Fegyverzetük csupán egy íjból és egy kardból állt, védőfelszerelés gyanánt pedig csupán bőrvértet, esetenként sisakot hordtak. Kiválóan nyilaztak előre és hátra is, egy helyben állva azonban nem szerettek harcolni, vagy űzték az ellenséget, vagy hátráltak előle. S ez a kép a XIV. században is töretlenül tovább él, mint azt a Nagy Lajos itáliai háborúinak itáliai kútfői is tükrözik, sőt francia részről még az 1396. évi nikápolyi vereség után is azt vetették a magyarok szemére, hogy „nem tudnak a harcban helyt állani, ők csak ahhoz értenek, hogy hátra futva, lóhátról nyilazzanak".[34]

Van tehát némi ellentmondás a királyi oklevelek és a krónikások leírásai között. Vonjuk hát be a vizsgálatok körébe a csataleírásokat is, hiszen ezek révén vázolható fel, hogy miként küzdöttek a magyar seregek vitézei a harctéren.

A csataleírások

A magyar taktika rekonstrukciójának lehetőségei

A bevezetőben felsorolt történeti fejtegetések legtöbbet idézett forráscsoportja a hazai és külföldi krónikák csataleírásaiból áll. Ezek felhasználása jól láthatóan azon az előzetes feltevésen alapul, hogy mivel a taktika a harcosok fegyverzetéhez alkalmazkodik, a különböző korok hadseregei pedig csupán egyetlen begyakorolt taktikát ismerhettek, ezért minden összecsapásban ezt alkalmazták, így az egyes csatákban követett harcmodorból (taktikából) következtetni lehet a harcban részt vevő harcosok fegyverzetére, fegyvereik használatára, azaz harcmódjukra is. A csaták kronológiája pedig egyszerűen kirajzolja a taktika változásának irányát.[35]

A magyar hadtörténetben a X. század eleje és XIV. század vége közötti időszak csatái közül tizennégy olyan akad, amely lefolyásának hozzávetőleges rekonstruálása a korabeli források alapján egyáltalán lehetséges, illetve amit eddig megkíséreltek. A X. században ilyen a 910. és 955. évi első és második augsburgi, a 933. évi merseburgi csata, és a bizánciak ellen azonosíthatatlan helyen vívott küzdelem 934-ben.[36] A XI. században

---

zásai. In: Zalai történeti tanulmányok. (Szerk.: *Káli Csaba.*) Zalaegerszeg, 1992. 15–16. (Zalai Gyűjtemény 42.); *Veszprémy László*: Páncél és páncélosok említései a krónikákban és oklevelekben. HK 1995. 4. sz. 3–9. o.

[33] Kőszegi Iván és Albert osztrák herceg hadainak 1285. évi összecsapásáról az Annales Scriptorum Rudbergersium részlete. In: Válogatás a magyar hadügy írásaiból. (Szerk.: *P. Kocsis Bernát.*) Budapest, 1986. 46-48. o.; az 1298-ban Németországba küldött magyar segélyhadról: *Wertner Mór*: Magyar segítőcsapat a göllheimi csatában. HK 1915. 59–84. o.; egy francia szerzetes leírása 1308-ból: *Kristó Gyula–Makk Ferenc*: Károly Róbert emlékezete. Budapest, 1988. 81–82. o. (Bibliotheca Historica); 1315-ben Csák Máté csapatairól *Zittaui Péter*: Die Königsaaler Geschichts-Quellen. In: Válogatás a magyar hadügy írásaiból. i. m. 48.; az 1322-ben a Mühldorfi csatában részt vevő magyar segédhadról: *Pór Antal*: Köcski Sándor. *Századok,* 1888. 791–792. o.

[34] *Matteo Villani* krónikája. In: A három Villani krónikája. i. m. 257–260. o.; *Bárczay Oszkár*: Nikápoly. HK 1894. 593. o.

[35] *Tóth* 1937. 63. o. Borosy alapvető tanulmányának is ez a gondolatmenet a vezérfonala. *Borosy* 1962.

[36] *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980. 268–271. o.; *Uő.:* Az augsburgi csata. Budapest, 1985.; *Kristó* 1986. 20., 33–36., 41–44. o.; *B. Szabó János–Somogyi Győző*: Elfeledett háborúk. Magyar–bizánci harcok a X–XIII. században. Budapest, 1999. (A továbbiakban: *B. Szabó–Somo-*

az 1044-es ménfői és 1099-ben a przemysli vereség, a XII. századból az 1116-os Olsavamenti, az 1146-os Lajta-melléki és az 1167-es zimonyi csata, a XIII. századból az 1241-es muhi és 1260-as kroisennbrunni vereség, illetve az 1278-as morvamezei győzelem s végül a XIV. századból az 1349. évi Nápoly melletti győzelem, valamint az 1396. évi nikápolyi kudarc leírásai ismertek.

E tanulmány esetében az első négy X. századi eseményt ki lehet zárni a vizsgálódások köréből, mert ezeknél mostanáig kétség sem merült fel aziránt, hogy a magyar seregek a hagyományos könnyűfegyverzetben küzdöttek, és a Bölcs Leó által is megörökített szokásos taktikát alkalmazták. Feltűnően nagy azonban a hiány, amely ezek után a X-XI. században mutatkozik. Az 1044. évi ménfői összecsapás néhány momentuma kivételével hiányzik minden támpont e fontos korszak vizsgálatához, a krónikák által leírt egyéb események ugyanis anakronisztikusak, irodalmi toposznak tűnnek.[37]

A felsoroltak közül azonban az 1044-es, az 1099-es, az 1116-os, 1349-es, és az 1396-os események leírásai is annyira töredékesek, illetve ellentmondásosak, hogy igazán pontos rekonstrukciójuk nem lehetséges. Tartalmaznak viszont olyan elemeket, amelyek párhuzamba állíthatók más leírásokkal, így hozzáilleszthetők az összképhez.[38] Végül 1241-ben Muhinál, 1260-ban pedig Kroisennbrunn-nál a rendkívüli körülmények miatt a magyar seregek tulajdonképpen nem álltak csatarendbe, s így nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, hogy szabályos ütközetben milyen taktikát alkalmaztak volna.[39]

---

gyi 1999.) 31–32. o. A téma legújabb összefoglalása *Bóna István*: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest, 2000. 39., 51–56. o.

[37] *Kristó* 1994. 45-52. o.; *Veszprémy László*: Középkori forrástanulmányok. HK 1991. 69–77. o.

[38] 1044 – Bár Négyesi Lajos megkísérelte a ménfői csata menetének pontos rekonstruálását (*Négyesi* 1994. 140–145. o.), véleményem szerint azonban a rendelkezésre álló források adatai ennyire részletekbe menő ismertetéshez nem elégségesek, túl sok feltételezéssel kellett őket kiegészítenei.

1099 – A Hodinka által közölt orosz évkönyv például homályban hagyja a résztvevő oroszok szerepét. Nem derül ki, hogy vajon a zászlók alatt, egymástól nagy távolságra álló magyar csapatok mindegyike hagyta-e magát a kunok csapdájába csalni, vagy sem. *Hodinka* 1913.

1116 – A magyar krónika szerint a csatát a székelyek és a besenyők kezdték, ám megfutamodtak a csehek elől, viszont a II. István menekülése után megjelenő csapatoknak sikerült elkergetni a királyi tábort fosztogató ellenséget. A cseh krónika szerint ellenben épp a magyarok első csapatai futamították meg Vladiszláv herceget – ezek tehát aligha lehettek a könnyűfegyverzetű székelyek és besenyők. Más cseh csapatok viszont valóban rátámadtak a magyar táborra, s ezek végül a herceg üldözéséből visszatérő magyarokat is visszaverték. *Kristó* 1986. 73–74. o. az ellentmondásokra felhívja a figyelmet, de feloldani nem kívánja őket, s szokása szerint a magyarok szerepét kedvzőtlenebbül bemutató forrásnak ad több hitelt.

1349 – A Meli-tónál vívott csata kapcsán ismét azzal szembesülünk, hogy a különböző források mintha nem is ugyanarról az eseményről számolnának be. Matteo Villani meg sem említi a magyar vezér, Lackfi István nevét, viszont követhető leírást ad seregének felállásáról, és egy szabályos ütközetről számol be, melyet a nápolyi lovagok királyuk, Tarantói Lajos akarata ellnére vívnak meg. Gravina szerint viszont épp Tarantói Lajos kezdeményezi a csatát, majd cselt próbál vetni Lackfi seregének, de az így kialakuló kaotikus küzdelemben a magyar–német had végül felülkerekedik a nápolyiakon. *Miskolczy István*: Nagy Lajos nápolyi hadjáratai. (Hadi események a két hadjárat között.) HK 1933. 123–146. o.

1396 – A források jószerével csak a küzdelem elején harcba bocsátkozó franciákkal foglalkoznak, a csata második, végleges vereséget hozó, tehát döntő fázisáról – amelyben már Zsigmond magyar király csapatai is részt vettek – nagyon kevés adattal rendelkezünk. *Bárczy Oszkár*: Nikápoly. HK 1894. 486–501., 589–598. o.; *Wertner Mór*: A nikápolyi hadjárat 1396-ban. HK 1925. 31–62., 213–253. o.

[39] 1241 – A csata eseményeinek legutóbbi összefoglalása és értékelése *Veszprémy László*: A késő Árpád-kor hadi eseményei. In: Nagy képes milleniumi hadtörténet. i. m. 37–38. o.

1260 – *Kristó* 1986. 136. o.

Milyen következtetések levonására nyújtottak lehetőséget ezek a leírások? Szembeszökő és közismert: a Magyar Királyság seregei rendszerint tagolt csatarendben (1099, 1146, 1278, 1349), három harcrendben álltak fel (1146, 1278, 1349). A csatát a könnyűfegyverzetű íjászcsapatok kezdték (1116, 1146, 1260, 1278), akik azonban – esetleg cselből – rendre megfutamodtak a támadó ellenség elől (1116, 1146, 1260). A küzdelem kimenetelét a második és harmadik harcrend ellentámadása döntötte el (1146, 1278, 1349). A magyar hadvezérek ide osztották be, vagy ide kívánták beosztani a seregük legjobban felszerelt csapatait: 1146-ban a királyi dandárt, 1278-ban Csák Máté és István gróf nehézlovasait, 1396-ban a nyugat-európai lovagokat.[40]

Nem csekély fejtörést okozott viszont az 1167. évi csatáról fennmaradt két bizánci tudósítás, amely mindennek szöges ellentétéről számol be: a magyarok Zimonynál ugyanis egy tömbben nehézlovasaikat állították csatarendjük élére. Tekintettel arra, hogy ezt az eseményt alig húsz év választja el a magyar és német részről egyaránt jól leírt Lajta menti csatától, aligha tartható az a nézet, miszerint az ekkorra döntő mértékben nehéz fegyverzetűvé váló magyar hadsereg véglegesen és teljes mértékben áttért volna a nyugat-európai lovagi taktikára. Hiszen ha ez a változás pusztán a nehézlovasság arányának igen rövid idő alatt bekövetkezett növekedéséből adódott volna, mi a magyarázat arra, hogy később – amikor pedig e gondolatmenet szerint valószínűleg még több nehézlovassal kellett rendelkeznie a magyar seregnek – az 1146-ban alkalmazott taktika mégis több alkalommal felbukkan a forrásokban. De azt is nehéz elképzelni, hogy a magyar sereg vezére, Dénes ispán valami nyugati ideát követve a korabeli gyakorlattól gyökeresen eltérő módon hajszolta volna bele a vereségbe sokkal jobb taktika alkalmazására is képes seregét.[41]

A kutatók e látszólagos ellentmondások feloldására tudtommal az ellenfelek vizsgálatát eddig még nem vonták be gondolatmenetükbe. A magyar sereg hadrendjéről és taktikájáról az előzőekben vázolt megállapítások zöme azonban olyan hadieseményekre vonatkozik, ahol a német, cseh vagy itáliai nehézlovassággal kellett megmérkőzni. Ilyen esetekben jól követhető, hogy miért állították a könnyűfegyverzetű íjászokat az élre és az ellenfelekénél létszámában jóval gyengébb nehézlovasságot pedig a hátsó sorokba.

Ha a szembenálló fél nehézlovassága támad, a könnyűlovasok szembetámadnak, ám nem várják be az ügetésből vágtába váltó nehézlovasságot, így az elpazarolja rohamának energiáját, s a hátráló könnyűlovasok üldözése közben valószínűleg felbomlanak sorai. A futók nyilazása ritkítja a támadókat, s üldözés közben vágtázva nehéz fenntartani a nehézlovasok zárt rendjét, így lazább alakzatban, fáradtabban kénytelenek összecsapni a magyar sereg fő erőivel. Amennyiben a könnyűlovasoknak nem sikerül időben sarkon fordulni, az ellenfél nehézlovassága minden bizonnyal átgázol rajtuk (1146), ha azonban

---

[40] 1146 – A Lajta menti csata túlzó értelmezésektől nem mentes leírása *Borosy* 1962. 147. o.; *Kristó* 1986. 79–80. o.

1178 – A dürnkruti csatáról *Soós Elemér*: Az 1278. évi morvamezei csata. HK 1890. 459–477. o.; *Bárczy Oszkár*: Két hadiesemény a XIII. századból. HK 1893. 490–497., 667–679. o.; *Andreas Kusternig*: Problem zur Kämpf zwische Rudolf und Ottokar und die Schlacht bei Dürnkrut. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich,* 44–45. (1978–1979.)

1396 – A nikápolyi csata irodalmáról lásd a 38. jegyzetet!

[41] *Darkó J.*: i. m. 152–155. o.; *Tóth* 1938. 63–64. o.

a manőver sikeres, akkor kitérnek a támadás fő irányából, s két oldalról zaklatják az ellenséget. Ez akár a támadók sikeres bekerítéshez is elvezethet (1349).[42]

Ennek ellenére a támadóknak esetleg sikerülhet áttörni a második harcrenden is, ám akkor jócskán megfogyatkozva és kifáradva szembetalálják magukat a hozzájuk hasonló felszerelésű, ám még pihent magyar nehézlovassággal. Ha viszont az ellenfél támadása már a csatarend közepén elakad, akkor a magyarok harmadik harcrendje ellentámadást indíthat szemből (1146), de akár átkarolhatja és hátba is támadhatja az ellenfelet (1349).

Abban az esetben, ha az ellenfél nem vállalkozik a támadásra, a könnyűlovasok veszik át a kezdeményezést: körülrajzzák az ellenséges csapatokat, s nyilaikkal nagyon érzékeny veszteséget okozhatnak nekik. Kellő idő elteltével az ily módon meggyengített és demoralizálódott hadra támad rá azután a magyarok második és harmadik harcrendje (1278). E rekonstrukciós hipotézis szerint ez a felállás meglehetősen rugalmas, szerencsésen ötvözi a magyar hadsereg különböző részeinek adottságait, s lehetőséget teremt az ellenséges nehézlovasság fölényének semlegesítésére.[43]

Alapelveit azonban ne tekintsük pusztán magyar sajátosságnak: mint azt I. Rudolf egész seregének csatarendje példázza az 1278-as morvamezei csatában, Nyugat-Európában sem volt szokatlan jelenség, hogy a szemben álló felek három harcrendre tagolt csatrendben álltak fel, s hogy a legjobban felszerelt harcosok kis létszámú csapata a legutolsó harcrendbe került. Igaz, Nyugat-Európában az íjász könnyűlovasság közreműködését többnyire kénytelenek nélkülözni, de Rudolf csapatainak és Ottokár második harcrendjének dürnkruti összecsapása azt is jelzi, hogy nélkülük is elég rugalmas tud lenni az ilyen csatarend.[44]

Vajon elképzelhető-e, hogy a magyar sereg ezzel a taktikával éppúgy sikerrel szembeszállhatott a több évszázados hagyományokon nyugvó harcászati elveket követő bizánci hadakkal vagy a kelet-európai sztyeppe nomád népeivel, mint a lovagi taktikát alkalmazó német vagy cseh seregekkel? Hiszen a bizánci hadsereg éppoly heterogén összetételű volt, mint a magyar. Nemcsak nehézlovasok, hanem íjász könnyűlovasok, sőt nehéz- és könnyűgyalogosok is harcoltak benne, s aligha lehetett a harcmezőn egyöntetű lovagi taktikát várni tőle.[45] Sőt, jó néhány jel arra utal, hogy a bizánci sereg számára is épp a nyugat-európai jellegű nehézlovasság hiánya okozott gondokat.

A sok évszázados múltra visszatekintő, hagyományos bizánci nehézlovasság 1071-ben Manzikertnél szinte teljesen elpusztult. A hadsereget újjászervező Alexiosz Komnenosznak pedig már a következő évtizedben szinte megoldhatatlan problémákat jelentettek a harctéren a birodalomra támadó itáliai normann nehézlovasok addig elképzelhetetlen erejű, mindent elsöprő lovasrohamai. Bár utóda, Mánuel császár jelentős erő-

---

[42] Sajnos Villani krónikája nem nevezi meg magyar sereg első lépcsőjét alkotó csapatokat, így csak valószínűsíteni lehet, hogy a nápolyi lovagok előtt szétnyíló, majd a támadókat bekerítő első vonal az ilyen típusú manőverekre alkalmas könnyűlovas magyarországi íjászokból állt.

[43] A magyar seregek taktikájáról elismerően nyilatkozik *Borosy* 1985. 50. o.

[44] *A. Kusternig*: i. m.; A dürnkruti csatához hasonló „forgatókönyv" szerint zajlottak az események néhány évvel korábban Itáliában 1266-ban Beneventónál és 1268-ban Tagliacozzonál is. Az első esetben az első harcrendben mindkét fél gyalogos íjászokat vetett be az ellenfél sorainak fellazítása végett, s mindkét esetben a franicák harmadik harcrendje döntötte el a csaták sorsát. (*Steven Runciman:* A szicíliai vecsernye. Budapest, 1999. 106–107., 124–126. o.)

[45] *B. Szabó–Somogyi* 1999. 42–62. o.

feszítéseket tett, hogy a bizánci lovasság is elsajátítsa a lovagi harcmodort, a nehézlovasként harcoló nyugat-európai zsoldosok száma és szerepe mégis jelentősen megnőtt a Komnenoszok hadseregében.[46]

Mindezt figyelembe véve talán nem tarthatjuk teljesen véletlennek, hogy az Árpád-kori források épp a bizánciak elleni harcok kapcsán említik többször a magyar király seregében szolgáló nehézfegyverzetű – gyakran nyugati eredetű – segédcsapatokat.[47] Összességében Magyarország nyugati típusú nehézlovassága a szomszédos Német-római Birodalméhoz képest természetesen jóval gyöngébb volt, de feltétlenül gyengébb volt-e a Bizánci Birodalom hasonló seregrészénél is, különösen akkor, ha – a császár távolmaradásának okán – nem kellett számolni a központi hadsereg minden mozgósítható elitegységével?[48]

Talán túlzásnak tűnhet az a feltételezés, hogy a magyar hadvezérek a déli hadszíntéren épp a bizánci hadsereg gyöngeségeire építve támaszkodtak inkább a nehézlovasságra, mint másutt. Ne feledjük azonban, hogy a XII. század elején két magyar király (Kálmán és fia, II. István) felesége is itáliai normann hercegnő volt, s velük nemcsak udvarhölgyek érkeztek Magyarországra, hanem olyan harcosok is, akiknek épp elég tapasztalatuk lehetett a bizánciak gyöngeségeiről.[49] Az mindenesetre tény, hogy a bizánci forrásokban nem csupán a magyar sereg megjelenésének és harcmodorának leírása utal erre, hanem a magyarok ellen Zimonynál kialakított bizánci csatarend is, mely jelentős hasonlóságokat mutat a magyarok fentebb vázolt seregelrendezésével.[50]

A bizánci had vezérei 1167-ben állítólag magának a császárnak az utasításai szerint rendezték el seregüket. Az első harcrendben különböző ellenálló erejű csapatokat állítottak egymás mellé. Míg a szárnyakon a bizánci lovasság megkísérelte feltartani a magyarokat, a centrumban álló könnyűlovasság viszont a tervek szerint szántszándékkal meghátrált volna előttük, s már ezzel is bomlasztották volna a horizontálisan tagolatlan magyar harcrendet. A bizánciak második harcrendjének centrumát – amire a magyar nehézlovasság rohamának súlypontja nehezedett volna – passzívan védekező, nehézfegyverzetű gyalogosok és szeldzsuk íjászok alkották. Az ehhez a seregtesthez csatlakozó szárnyakon állt a nehézlovasság, amelyet harc közben a hagyományos elvek szerint al-

---

[46] *B. Szabó–Somogyi* 1999. 45. o.; *Somogyi Győző*: Idegen népelemek a Komnínosz-kor bizánci hadseregében. Kézirat; *Rudi Paul Lindner:* An Impact of the West on Comnenian Anatolia. *XVI Internationaler Byzantinistkongress, Akten*. Vienna, 1982. 207–213. o.

[47] II. István „700" frank zsoldosáról, a bizánciak elől menekülő és a Keve patakba fulladó magyar páncélosokról, II. Géza és III. István nyugati harcosasairól, a zimonyi csata után összegyűjtött 2000 magyar páncélról szóló adatok igen fontos részét képezték Tóth Zoltán és Borosy érvelésének. (*Tóth* 1937. 63–64. o.; *Borosy* 1962. 141–147. o.) Meglepő módon azonban II. István frank vitézeinek említése nem szokott összekapcsolódni a Képes Krónika azon állításával, miszerint a király a frankok „ostromgépeivel rombolta le Görögország várainak falát". Képes Krónika. (Ford. *Bellus Ibolya.*) Budapest, 1986. 195. o. Nem kevésbé meglepő, hogy a bizánciak is igénybe vették nyugati ostromszakértők szolgálatait. *David C. Nicolle*: The Arms and Armour of the Crusading Era 1050–1350. New York, 1988. 28. o.

[48] *Veszprémy László*: Hadügy a koraközépkori Nyugat-Európában. *Társadalom és honvédelem* 4. (2000) 110–114. o.

[49] Például a Rátót-nemzetség ősei itáliai normannok voltak. *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és alattvalóik. Debrecen, 1997. 126–127. o. E helyen mondok köszöntet Zsoldos Attilának, aki több értékes észrevétellel segítette munkámat, s erre a körülményre is felhívta a figyelmemet.

[50] Ioannes Kinnamos és Niketas Choniates is egybehangzóan arról ír, hogy a csatarend nem is a harctéren dőlt el, hanem Manuel császár eleve így írta elő a fővezérnek. *Moravcsik Gyula*: Az Árpád-kori magyar történelem forrásai. Budapest, 1988. 242., 284. o.

kalmaztak: míg a balszárny védekezett, a jobbszárny átkaroló hadmozdulatot hajtott végre. A harmadik harcrendet a fővezér körül csoportosuló nehézlovasság képezte. Bár végszükség esetén nyilván ennek a csapatnak kellett volna feltartóztatni a gyalogság „falanxán" áttörő magyarokat, tulajdonképpen ez jelentette a tartalékot, melynek egységeit bárhol bevethették. A horizontális tagozódástól (centrum, jobbszárny, balszárny) eltekintve mintha csak az 1146. évi magyar hadrend tükörképét látnánk.[51]

Zimonynál ez a tagolt csatarend diadalmaskodott, ám ez a tény önmagában aligha elegendő, hogy a magyarok által ott alkalmazott s a bizáncitól eltérő csatarend és taktika eredményességét általánosan meg-, sőt elítéljük. Hiszen a magyar hadak nyílt csatában addig már nemegyszer értek el sikereket a bizánci seregekkel szemben (1129, 1154, 1166). Ha pedig a bizánci történetíró kijelentése helytálló, amikor hagyományos magyar csatarendnek nevezi a látottakat, akkor nagyon valószínű, hogy a győzelmek alkalmával is – például Dénes ispán vitézei az előző évben – az erre épülő taktikát követték.

Feltételezhetjük-e más események kapcsán is, hogy a magyar seregek vezérei tudatosan igyekeztek kihasználni az ellenfél gyöngeségeit saját taktikájuk kialakításánál? Sajnos, a tatárjárás kivételével a sztyeppe népei (besenyők, úzok, kunok) ellen viselt háborúk részleteit krónikáink szinte egyáltalán nem tartották szükségesnek megörökíteni. Ám a tatárjárásról szóló tudósítások magukban is nagyon figyelemre méltó információkat tartalmaznak.

A muhi csata tanulságai

Batu kán hadának Sajó menti győzelme 1241-ben mind a hazai, mind a külföldi szakirodalomban a magyarok részéről elhibázott előkészítés után rosszul megvívott csata iskolapéldájának számít. Bár a vereség okait vizsgálva a kutatók véleménye megoszlik, abban nagy egyetértés mutatkozik mind a régibb, mind az újabb munkákban, hogy a fő felelős a hibás hadvezetés volt, amely nem tudott elszakadni a lovagi hadviselés normáitól, így nem is volt képes alkalmazkodni a tatárok taktikájához.[52]

De vajon meg sem kísérelték ezt a magyar vezérek? Csorba Csaba 1981-ben megjelent tanulmánya már tisztázta, hogy IV. Béla és környezete idejekorán érzékelte a mongol fenyegetés jelentőségét, s egyáltalán nem várt tétlenül 1241 tavaszáig. Politikai és stratégiai téren igen nagyszabású kezdeményezések történtek, s bár ezek jelentős része nem érte el célját, az országot mégsem érte teljesen váratlanul a mongol betörés. Az is bizonyosra vehető, hogy a magyar vezéreknek elég alapos ismereteik lehettek a sztyeppei népek harcmodoráról; igaz, nem tudhatjuk, miként vélekedtek felőle.[53] Ezen felismerések ellenére Csorba Csaba elődeihez hasonlóan mégis úgy vélekedett, hogy a magyarok a Sajó menti csatában nem próbálták felhasználni ezeket az ismereteket. A for-

[51] A bizánci csatarendnek ez a rekonstrukciója jelentősen eltér a Kristó Gyula könyvében közölt vázlaton látható harcrendtől. *Kristó* 1986. 93. o.

[52] Lásd a 2. jegyzetet! Az esemény részletes feldolgozásai *Olchváry Ödön*: A muhi csata. *Századok*, 1902. (A továbbiakban: *Olchváry* 1902.) 309–325., 412–427., 505–527. o.; *Zichy Ladomér*: A tatárjárás Magyarországon. Pécs, 1934., legújabban *Négyesi Lajos*: A muhi csata 1241. április 11. HK 1997. (A továbbiakban: *Négyesy* 1997.) 269–310. o.

[53] *Csorba Csaba*: A tatárjárás és a kunok magyarországi betelepülése. In: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásank 30. évfordulójára. Túrkeve, 1981. (A továbbiakban: *Csorba* 1981.) 38–61. o.

rásokban azonban mégis akad néhány részlet, amely ellentmond az általa is képviselt hagyományos álláspontnak.[54]

Mindenekelőtt igen figyelemreméltó a magyarok következetes óvatossága, amelyre Veszprémy László hívta fel a figyelmet. Miközben a mongolok Pest alatt portyáztak, IV. Béla megtiltotta a kitöréseket. A parancs értelmét Ugrin kalocsai érsek csapatának sorsa példázza: a mongolok üldözésébe belefeledkező harcias főpapot kísérőivel együtt kelepcébe csalták, és embereit lenyilazták. A király tehát tudhatta, hogy a lovasnomádok taktikájának megfelelően a város alatt feltűnő gyönge ellenséges lovascsapatok gyakran csupán a csalétek szerepét játsszák.[55]

Később a Sajó partján az állítólag igen magabiztos és támadó szellemű magyar hadsereg napokig farkasszemet nézett a mongolokkal, s ahelyett, hogy – mint azt a csata több kutatója feltételezi – megkísérelte volna megtámadni az ellenséget, inkább a tábora köré emelt szekérvár védelmében várakozott.[56] A szekérvár alkalmazásának korabeli magyarázata szerint a király nem hagyta, hogy katonái sátraikat védtelenül, laza csoportokban állítsák fel. Ez szintén arra utalhat, hogy IV. Béla számolt egy váratlan rajtaütés lehetőségével, dacára annak, hogy Rogerius nyomán a kutatók szinte egyöntetűen úgy vélik: a magyarok nem hitték, hogy a Sajó hídja kivételével bárhol máshol át lehetne kelni a folyón. Az elmondottakat az is alátámasztja, hogy az állítólag gyanútlan magyar hadvezetés éjszakánként ezer emberrel őriztette a tábor nyugalmát.

A mongolok harcmodorának ismeretében ezek az óvintézkedések nagyon indokoltnak tűnnek, s azt bizonyítják, hogy a király és tanácsadói igenis számoltak az ellenfél taktikájának egyes sajátosságaival. De mi lehetett az oka a magyar sereg napokig tartó tétlen várakozásának?[57] Véleményem szerint a várakozó magatartás jól illeszkedik a szekérvár alkalmazásához, s e két támpont alapján már megpróbálkozhatunk a magyar vezérek szándékainak utólagos végiggondolásával is.

Jóllehet Spalatói Tamás leírja, hogy a mongol támadás előestéjén tartott magas szintű haditanácson a magyar előkelők többféleképpen vélekedtek az ellenállás módjáról, s a

---

[54] A csatáról beszámoló két legrészletesebb szöveg egyházi emberek – Rogerius nagyváradi kanonok és Spalatói Tamás spalatói esperes – munkája, akik aligha lehettek jelentős hadi ismeretek birtokában. Adataikat minden bizonnyal az eseményekben részt vevő világi személytől vagy személyektől kapták, ám forrásuk semmiképpen sem tartozott a döntéshozók felső köréhez. Erre utal például az, hogy, míg a sereg hangulatáról és moráljáról számos részletet találhatunk, a hadvezetés szándékaiból igen kevés derül ki a szövegekből. Aki túlélte a csatát, minden bizonnyal kereste a vereség okát, a felelőst. Bűnbaknak igen kézenfekvő volt a király, IV. Béla személye, akinek szokatlan utasításait – az ellenség vezérének szájába adott mondatokkal – okolni lehetett a kudarcért. „Örvendezzünk, társaim, mert bár nagy annak a népnek a száma, mégsem menekülnek ki kezeink közül, mert rövidlátó tanács kormányozza őket. Láttam ugyanis, hogy nyáj módjára valamiféle szűk akolba vannak berekesztve" – mondta – a krónikás szerint – Batu kán egy olyan dombon állva, amit máig sem sikerült fellelni a Sajó bal partján. *Spalatói Tamás*: A salonai és spalatói főpapok története. In: A tatárjárás emlékezete. (Szerk. *Katona Tamás*.) Budapest, 1987. 215. o.

[55] *Veszprémy László*: Újabb szempontok a tatárjárás történetéhez. *Iskolakultúra,* 1994. (A továbbiakban: *Veszprémy* 1994.) 31–32. o.

[56] Bár Csorba Csaba megkérdőjelezte még a szekérvárra vonatkozó forrás hitelességét is, érvelésének nem mindegyik állítása védhető, hiszen a védekezésre alkalmas szekérvár nem a husziták találmánya, s a muhi csata kapcsán sem csak egyetlen forrásban esik szó róla. *Csorba* 1981. 59. o. A szekérvárak alkalmazásáról: *Olchváry* 1902. 510–511. o.; *Veszprémy* 1994. 32. o.

[57] Négyesi véleménye szerint a tatárokat üldöző magyar had Muhinál egyszerűen megpihent a hosszú erőltetett menet után, s fogalma sem volt arról, hogy Batu hada már egészen közel van. *Négyesi* 1997. 298–303. o.

forrás szerint a tanácskozáson végül sem az erősségekben való passzív védekezésben, sem a demonstratív erőfitogtatásban nem tudtak megegyezni,[58] az kétségtelen, hogy IV. Béla megkísérelte összevonni az ország csapatait Pestnél, s a rendelkezésre álló erőkkel a visszahúzódó mongol csapatok nyomába szegődött. Vagyis minden jel arra mutat, hogy a gyakorlatban mégis a második elgondoláshoz hasonló cselekvés történt. A király szándékosan kereste a találkozást az ellenség főerőivel, valószínűleg volt tehát valamilyen elgondolása arra az esetre is, hogy ha szembekerül Batu kán harcosaival, miként mérkőzzön meg velük.

S itt merül fel ismét a kutatók vissza-vissza térő kérdése, hogy – a szemben álló felek feltételezett hasonló létszáma mellett – vajon a könnyűlovasság megfogyatkozása és a rá épülő harcmodor elhanyagolása vagy a nehézlovasság gyöngesége vezetett-e végül a magyarok kudarcához. Az egyik álláspont szerint az egyre inkább európai szokásokhoz idomuló taktika és fegyverzet tulajdonképpen alkalmatlan volt a mongolok elleni harcra, s a kunok távozása az egyetlen olyan erőtől is megfosztotta IV. Béla hadát, amely képes lett volna a saját módszereivel szembeszállni az ellenséggel. A másik nézet szerint viszont épp a haderő átalakulásának befejezetlensége, azaz a nehézfegyverzetű lovasok alacsony száma miatt maradt alul a küzdelemben a magyar sereg.[59]

A kunok segédcsapata ugyan kétségtelenül javított volna a létszámarányokon,[60] de az korántsem biztos, hogy a magyar had többi könnyűlovasával együtt saját harcmodorukkal épp Magyarországon lettek volna képesek sikeresen szembeszállni Batu kán hadaival. Azok a kutatók ugyanis, akik a könnyűlovasságon alapuló manőverező taktika alkalmazását hiányolják, mintha megfeledkeznének arról, hogy IV. Béla csapatai a muhi pusztán egész Eurázsia akkori legkiválóbb hadseregével kerültek szembe. A mongolok kiválóan ismerték és alkalmazták a könnyűlovasság összes szokásos hadmozdulatát és cselfogását – fegyelem dolgában alighanem felül is múlták ellenfeleiket –, s aligha véletlen, hogy 1241-re már a sztyeppe összes népe meghódolt előttük. Ha tehát a magyarok nyílt csatát kívántak vívni, főként – a mongolokénál valószínűleg kisebb létszámú és minden bizonnyal alacsonyabb harcértékű – könnyűlovasságukra támaszkodva aligha tehették ezt a biztos siker reményében.

---

[58] Az egyik fél azt vallotta: az erősségekbe visszavonulva hagyni kell, hogy az ellenség raboljon és fosztogasson. Spalatói Tamás tudósításából azonban kimaradt e vélemény – egyik legvalószínűbb – indoklása: a sztyeppei könnyűlovasok csupán addig mozgékonyak, amig meg nem szerzik prédájukat, hazafelé tartva, a rabokkal és zsákmányállatokkal együtt viszont már sokkal sebezhetőbbek. Ez évszázadokkal később, a krími tatárok támadásainak idején közismert tapasztalat volt mind Lengyelországban, mind Oroszországban. *L. J. D. Collins*: The Military organization and Tactics of the Crimean Tartars, 16th–17th centuries. In: War, Technology and Society in the Middle East. Ed. by *J. Parry* and *M. E. Yapp*. London, 1975. 268–269. o. A források szerint a magyarok is az ebből fakadó lehetőségeket kihasználva győzték le 1068-ban a besenyőket (vagy úzokat), 1285-ben pedig a tatárokat. De mivel 1241-ben nem egyszerűen egy nagyszabású rablótámadás veszélye fenyegett, ilyen módon aligha lehetett volna sikeresen szembeszállni a mongolokkal. Spalatói Tamás szerint a másik nézet az volt, hogy vonják össze az ország haderejét, s már önmagában ezzel az erődemonstrációval is riadalmat kelthetnek az ellenségben. Jelenleg ismert formájában ez az állásfogalás is csonkának tűnik, hiszen nem derül ki belőle, hogy mit tettek volna a magyarok, ha a mongolok mégsem a kívánt módon reagálnak. *Spalatói T.*: i. m. 213. o.

[59] Lásd a 2., 52. és 53. jegyzetet! Veszprémy találó megállapítása e régi keletű vitáról: *Veszprémy* 1994. 30. o.

[60] Pálóczi Horváth András életmód- és településtörténeti adatok alapján kétségbe vonta Rogerius tudósításának hitelességét a betelepülő 40 000 kun családról (*Uő.*: Besenyők, kunok, jászok. Budapest, 1989. 52–53. o.), de számításainál talán nem fektetett kellő hangsúlyt a kunok 1241 és 1246 közötti balkáni tartózkodására, hiszen 1241-ben csak a nikaiai császárság 10 000 kun családot fogadott a szolgálatába. *Michael Angold*: A Byzantine Goverment in Exile: Goverment and Society under the Laskarids of Nicea 1204–1261. Oxford, 1975. 188. o.

A könnyűlovasságon alapuló mongol taktika ugyanakkor gátat szabott a nyugati típusú nehézlovasság alkalmazásának is. Noha a mongoloknak is voltak nehézfegyverzetű egységeik, ezek, feltehetően kisebb létszámuk és eltérő harcmódjuk miatt, kézitusában aligha voltak képesek kiegyensúlyozni a nehézfegyverzetű európai harcosok fölényét. De hogyan tudta volna egy európai sereg közelharcra kényszeríteni a rendkívül mozgékony és kiválóan vezetett mongolokat, ha azok nem kívántak vele számukra kedvezőtlen körülmények között harcba bocsátkozni?[61] Gyöngébb seregek a várak sűrű hálózatára támaszkodva Európa nyugati felén is rendre el tudták kerülni a nyílt összecsapásokat, ám a mozgékony lovas íjászok okozta gondokkal legfeljebb a Szentföldön harcoló európai hadaknak kellett szembenézniük. A magyaroknak tehát, ha a siker reményében akartak megütközni az ellenséggel, olyan hadállást kellett elfoglalniuk, amit a mongolok nagy valószínűséggel megtámadnak – ahogyan Oroszlánszívű Richárd is tette Szaladin szultán mozgékony seregével szemben 1191-ben Arszufnál.

A források szerint a magyarok úgy helyzeték el táborukat a Sajó közelében, hogy onnan a folyó egyetlen közeli hídját ellenőrzésük alatt tudják tartani. Semmi jele sincs azonban annak, hogy az ellenség átkelését mindenáron meg kívánták akadályozni. A tavaszi esőzések miatt a Sajó éppen áradhatott, vagy csak nemrégiben vonult le a folyón az árhullám, így alsó szakszán segédeszközök nélkül még könnyűlovasok sem tudtak átúsztatni, a felső szakaszon azonban még ilyen időszakban is akadtak használható gázlók. Nem valószínű, hogy ezekről csupán a helyismerettel nem rendelkező mongolok szereztek volna tudomást, bár az lehetséges, hogy a hídtól egy-két napi járóföldre fekvő átkelőhely használatával nem számoltak a magyarok. A hidat sem próbálta meg egyik fél sem lerombolni, ám véleményem szerint ezt nem tekinthetjük feltétlenül a kölcsönös támadó szándék jelének. Épp ellenkezőleg, mivel mindkét fél előnyére szolgált volna, ha a másik támad, ily módon is megkísérelhették elősegíteni a másik fél átkelését.

A magyarok számára a mongolok támadása lehetővé tehette, hogy már az átkelés közben közelharcra kényszerítsék az ellenfelet, ha pedig az végül mégis megvetette a lábát a folyó jobb partján, akkor a magyar tábor körüli térségen vívják meg vele a csatát. Megfelelő tér hiányában a folyóval a hátuk mögött a mongolok ugyanis nem alkalmazhatták kedvelt módszerüket, a színlelt megfutamodásból indított ellentámadást, s lesvetést sem készíthettek elő a magyarok ellenőrzése alatt álló területen.

Ám a jól megválasztott harctér önmagában még nem segített a magyar vezérek összes gondján, mivel a mongolokkal szemben sem a németek és csehek, sem a bizánciak ellen alkalmazott taktika nem bizonyulhatott hatásosnak. A mozgékony és rugalmas ellenfél veszélyes átkaroló hadmozdulatai miatt elsősorban olyan szilárd hátvédre volt szükség, amely a harcoló csapatoknak bekerítés esetén is biztosítja a megfelelő védelmet. Ezt a feladatot láthatta el – többek között – a magyar tábor köré állított szekérvár. Az összeláncolt szekerek nem csupán váratlan éjszakai támadások ellen nyújthattak oltalmat, ha-

[61] Emiatt megalapozatlannak tűnik az a vélekedés, hogy a nagy tömegű nehézlovasság önmagában elégséges lehetett volna ahhoz, hogy eldöntse a harcok kimenetelét. Az az állítás pedig, hogy ez a feltételezés bizonyítást is nyert volna a harcmezőn, valószínűleg csupán tévedés lehet, hiszen ilyen összecsapás talán csak egy akadt a mongol invázió történetében, s a magyarokénál sokkal inkább lovagi seregnek tekinthető lengyel–német csapatokra Wahlstattnál 1241 áprilisában a mongolok egyik kikülönített hadteste is képes volt megsemmisítő vereséget mérni. Beiträge zur Mongolenschlacht bei Liegnitz und zu ihren Nachwirkungen. (Hrsg. *Ulrich Schmilewski.*) Würzbürg, 1991.

nem a csatában is biztos támpontot jelenthettek, ha a körülöttük harcoló csapatok nem távolodtak el tőlük túlságosan. Emellett alkalmasak voltak arra is, hogy a küzdelemben megfáradt csapatok mögöttük harc közben is nyugodtan feltöltsék és rendezzék soraikat egy újabb kitörés előtt. Vereség esetén pedig akár mentsvárként is szolgálhattak, hiszen 1223-ban, a Kalka folyónál vívott csatában a kijevi fejedelem hada egy ilyen módon megerősített táborban három napig sikeresen védekezett a mongolok ellen.[62]

Ezek a taktikai megfontolások azonban csak a megfelelő hadászati helyzetben érvényesülhettek. Úgy tűnik, a Sajó partján IV. Béla még nem értesült az ellenfél stratégiai átkaroló hadmozdulatairól, így nem tartott időhiánytól, s kedvezőnek vélte a körülményeket a védekező harcmodor alkalmazására. Hiszen az ellenség főseregének közelében tartózkodva, a mongolok feltartóztatásához neki nem kellett szükségszerűen döntő harcba bocsátkoznia, míg az ország meghódítására törő Batunak mindenképpen meg kellett ütköznie vele, ha el akarta érni célját.[63]

Ám a mongolokból sem hiányozhatott a kellő rugalmasság, s Batu tapasztalt parancsnokai a rendelkezésükre álló néhány nap alatt találtak rá módot, hogy hogyan előzzék meg a magyar sereg kibontakozását. Sajnos, a forrásokból korántsem rekonstruálható teljes bizonyossággal minden részlet, ám az kiderül, hogy a mongolok meglepetésszerű átkaroló hadmozdulatokkal kívánták bekeríteni a megerősített táborban éjszakázó magyar hadsereget. A magyarok éberségének elaltatására már éjszaka közepén elindították első csapataikat a hídon át, ezeket azonban néhány jól felszerelt magyar egység könnyedén visszaszorította.[64] A meglepetésszerű támadásokra leginkább alkalmas időben, kora hajnalban azután a hídon és a Sajó alsó és felső szakaszán egyszerre indultak meg a főerők. A számításokba azonban komoly hiba csúszott, mert a folyó alsó szakaszán való átkelés nehézségei miatt épp a haditervet kiötlő Szubotáj parancsnoksága alá tartozó jobbszárny késve érkezett a harctérre.

Batu többi csapata közben igen nehéz helyzetbe került. A magyar hídőrség és a tábor éjszakai védelmére riadókészültségben tartott nehézfegyverzetű csapat ugyan nem tudta meggátolni a mongolok átkelését a hídon, de lelassította a támadásukat, s ezzel időt nyertek a sereg többi részének felkészítéséhez és harcbavetéséhez. Hiába vette körül már reggel hét órára a magyar tábort a mongolok gyűrűje, nem tudta megakadályozni a magyarok kitöréseit, akik viszont egyre nagyobb erőket tudtak harcba vetni. IV. Béla vitézei nagyon keményen harcoltak, s úgy tűnik, sikerült kézitusára kényszeríteniük ellenfe-

---

[62] A szekérvár ilyen módon történő harci alkalmazása a sztyeppei népek körében sem állt példa nélkül. 1121-ben a besenyők szekérvárra támaszkodva, onnan csapatonként újra és újra kitörve vették fel a harcot a bizánciakkal, ami arra utal, hogy még az íjász könnyűlovasság is képes volt összehangolni manőverező harcmodorát a szekérvárra épülő védekező taktikával. *Somogyi Gy.*: i. m. A mongolok elleni eredményes felhasználására már Olchváry Ödön felhívta a figyelmet. *Olchváry* 1902. 510–511. o.

[63] Ha a magyar király tudott volna országa „bekerítéséről", az ellenség főerőivel való találkozás után bizonyára sürgette volna az összecsapást, s seregével aligha várakozott volna még napokig a táborában, csakhogy a mongolok balszárnya csupán március legvégén tört be Erdélybe – azokban a napokban, amikor a királyi had útnak indult Pestről –, a mongolok jobbszárnya pedig még a csata napjaiban is Sziléziában tartózkodhatott.

[64] Az, hogy a támadás tervét egy menekülő orosz fogoly árulta el a magyaroknak, aligha jelenti feltétlenül azt, hogy egyébként nem figyelték a híd tájékát, s a szökevény nélkül nem értesültek volna idejében a mongol csapatok átkeléséről. Azt a lehetőséget sem lehet kizárni, hogy a hírhozó orosz fogoly épp a mongolok megbízásából érkezett IV. Béla táborába, hogy az éjszakai akció elárulásával előkészítsék a magyarok sikerét, ezzel is megerősítve biztonságérzetüket a hajnalra tervezett döntő támadás idejére.

leiket. A mongolok szokatlanul súlyos veszteségeket szenvedtek, s Batu már az általános visszavonulást fontolgatta, Szubotáj azonban makacsul kitartott eredeti tervének végrehajtása mellett. Ha késve is, de a balszárny végül a délelőtt folyamán megérkezett, s akár azért mert támadása váratlan és meglepő volt, akár pusztán azért, mert a mongolok oldalán pihent egységek avatkoztak be a harcba, déltájban megtört a magyarok ellenállása. IV. Béla vitézei közül egyre többen hagyták el a harcteret, míg végül a király és a vezérek is elmenekültek.[65]

Véleményem szerint tehát a kudarc oka nem a magyarok taktikai merevségében keresendő, sőt a források eddigiektől eltérő értelmezése ez esetben is lehetővé teszi, hogy a csataleírásokban felleljük a körülményekhez alkalmazkodni igyekvő harcászat nyomait. A szemben álló felek által alkalmazott taktikák végrehajtását azonban döntő módon befolyásolta a harci morálban és a vezetés minőségében mutatkozó jelentős eltérés. A fegyelmezett mongol harcosokat a súlyos veszteségeket okozó magyar rohamok után is rá tudták bírni parancsnokaik a küzdelem folytatására, s vezéreik a harc kései fázisában is rendelkeztek pihent csapatokkal, míg a magyar vitézek a harci helyzet súlyosbodását követően már nem törődtek a parancsokkal, inkább kivonták magukat a küzdelemből, így a magyar sereg harcra fogható része egyre csökkent. Elsősorban tehát a mongolok fegyelme, tapasztalata és kiválóan működő parancsnoki rendszere múlta fölül a magyar hadvezetést, amely nem volt kellőképpen egységes, s nem tudta szilárdan kézben tartani embereit sem, ami a válságosra forduló helyzetben lehetetlenné tette az egységes cselekvést.[66]

Az orosz évkönyvek adatainak értelmezése

A csataleírások kapcsán végezetül az orosz évkönyvek többször idézett részletére kell kitérni. A magyarok 1099. évi halicsi vereségéről író Hodinka Antal következtetései ugyanis mára felülvizsgálatra szorulnak. A korábbi kutatóktól eltérően ő a kunok által alkalmazott színlelt megfutamodás sikerére hivatkozva azt igyekezett bebizonyítani, hogy a magyarok ekkorra már bizonyosan elfeledték a kunokéhoz hasonló ősi harcmodorukat. De vajon fenntartható-e ez az állítás, azaz színlelt megfutamodással csak olyan csapatokat lehet megtéveszteni és lesre csalni, amelyek nem ismerik ezt a cselfogást?

Ha pusztán logikai úton közelítjük meg a kérdést, könnyen belátható, hogy ez nem lehet helytálló összefüggés. A sztyeppei lovas népek harcmodora nyilvánvalóan elsősorban az egymás elleni küzdelemben alakult ki, így elsőként az általuk olyannyira kedvelt színlelt megfutamodást és lesvetést is egymás ellen kellett alkalmazniuk. Ha a módszert ismerő ellenfél minden alkalommal meg tudta volna különböztetni a valódi és a megtévesztő futást, s ellen tudott volna állni a kísértésnek, hogy a megvertnek tűnő menekülőket üldözőbe vegye, a színlelt megfutamodás alighanem hamar kikopott volna a sztyeppei hadviselés kelléktárából.

---

[65] A források hiányosságaiból adódóan eddig az eseményekről némileg eltérő rekonstrukciók születtek. Ezért a tanulmányban vázolt időrend is legfeljebb hipotézisnek tekinthető, mivel a rendelkezésre álló adatok alapján az időrend problémái aligha tisztázhatók teljes biztonsággal. Lásd: *Négyesi* 1997.

[66] Igaz a mongolok jól ismert, begyakorolt manővereiket hajthatták végre, a szekérvárra alapozott újszerű védekező taktika viszont alighanem szokatlan lehetett a magyar sereg zömét adó lovasságnak, ám Batu kánnak is akadt épp elég gondja serege fegyelmével. *Plano Carpini* úti jelentése. In: Julianus barát és napkelet felfedezése. (Vál. a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Györffy György.*) Budapest, 1986. 126–127. o.

Csakhogy ilyen esetekben a csábítás rendkívül nagy lehetett, hiszen az ellenfél soha nem olyan védtelen, mint menekülés közben, a sztyeppei népek pedig épp a megvert ellenség üldözésében voltak nagyon szívósak. Még a XVIII–XIX. század reguláris lovasságát is nehéz volt ilyen helyzetben kézben tartani, a rendkívül mozgékony könnyűlovasok pedig általában igen nehezen megzabolázható tömeget alkottak.[67]

Az elméleti megfontolások mellett több történeti példa is cáfolja Hodinka gondolatmenetét. A legjobb ellenérveket azok a X. századi esetek szolgáltatják, amikor a színlelt megfutamodást épp a könnyűlovas sztyeppei népek ellen alkalmazták sikerrel. A magyarok ily módon bekövetkező 933. évi merseburgi vagy a besenyők hasonló 970. évi arkadiopoliszi vereségéből még senki sem jutott arra a következtetésre, hogy ezek azért következtek volna be, mert a vesztesek ekkorra már elfeledték saját ősi harcmodorukat.[68]

Az átmeneti típusú lovasságról

A fenntebbiek alapján megállapítható, hogy az egyes egységek harcmódjáról nagyon kevés adatot tartalmaznak ezek a leírások s ezek többsége is közvetett utalás. A székely, besenyő, kun könnyűlovasok fő fegyveréről, az íjról időnként megemlékeznek ugyan, de harcmódjukról már inkább analógiák révén alkothatunk képet. A nehézlovasság és jellegzetes harcmódja a zimonyi és a morvamezei csata leírásaiban kap kiemelt szerepet, s a király vagy egyes előkelők közvetlen kíséretében való jelenlétére rendszerint más esetekben is következtetni lehet. Az évszázadokon keresztül a magyar sereg zömét alkotó vármegyei csapatok fegyverzetéről, harcmódjáról azonban nincsenek még utalások sem a forrásokban. Hogyan születhetett tehát meg az átmeneti típusú lovasság fogalma, amilyennek a vármegyei csapatokat vélik a szakirodalomban, ha sem a tárgyi emlékekből nem vezethető le egyértelműen létezése, sem az írott forrásokban nem találni nyomát?[69]

Úgy vélem, kizárásos alapon. Hodinka csalhatatlannak vélt megállapítása alapján a XII. századtól kezdve el kellett vetni, hogy a magyar sereg zöme az ősi könnyűlovas taktikát gyakorolta volna, ugyanakkor a források alapján az sem tűnt elképzelhetőnek, hogy teljes egészében átvették a nyugati lovagi fegyverzetet és taktikát. A honfoglalás kori szablyák eltűnését és az egyenes, kétélű kardok elterjedését figyelembe véve feltételezhető volt, hogy új típusú fegyverek kerülhettek a régiek mellé, igaz, ennek a folyamatnak a kezdete már az államalapítást is megelőzte. Kovács László kivételével azonban sem az átmeneti típusú lovasság fogalmát megalkotó Borosy, sem a fogalmat azóta használó szerzők nem kísérelték meg tisztázni azt, hogy milyen fegyverzettel rendelkezhetett, s ennek megfelelően mi volt az a kevéssé hatékony taktika, amely szerint ez a fajta lovasság a XII–XIV. század között harcolhatott. Elegendőnek tűnt kiemelni azt, hogy XII. századra vonatkozó források többnyire csak a besenyőket és a székelyeket említik egyértelműen íjász könnyűlovasként, ami jól alátámasztotta Hodinka állítását. A

---

[67] *John Keegan*: Waterloo. Budapest, 1990, 65–67. o.

[68] *Veszprémy László*: A színlelt visszavonulás középkori megítéléséről. In: Unger Mátyás emlékkönyv. (Szerk. *E. Kovács Péter, Kalmár János, V. Molnár László.*) Budapest, 1991. 1–5. o.; *Moravcsik Gy.*: i. m. 87. o.

[69] Borosy egy, a cseh király hadáról szóló szövegben vélte megtalálni, az általa megalkotott átmeneti típusú lovasság jellemző leírását. *Borosy* 1962. 154. o.

régi taktika eltűnésének magyarázataként pedig kézenfekvő volt a letelepült életmódra való áttérésre hivatkozni.

Ha azonban a magyarság tradicionális fegyverforgató rétege elhagyta „terhes steppei örökségét",[70] honnan kerültek elő a XIII. század végén a külföldi forrásokból ismert könnyűlovas tömegek? Borosy ezt a változást a tatárjárás után betelepült kunoknak tulajdonítja, feltételezve, hogy a határon túli akciókban főként az ő harcosaik vettek részt, s még az általa átmeneti típusúnak feltételezett köznemesi lovasságot sem tartja azonosíthatónak az itáliai kútfők által leírt magyar vitézekkel.[71] Kristó Gyula árnyaltabban kísérelte meg feloldani a forrásokban rejlő látszólagos ellentmondást. Egyfelől – bár véleménye szerint az ország nehézfegyverzetű hadereje folyamatosan nőtt – az Aranybulla kiadása után a nehézfegyverzettel rendelkező királyi szerviensek csak önként vagy fizetésért hadakoztak az ország határain túl, míg a betelepülő kunok révén a királyi haderőben megerősödött a könnyű íjászlovasság, így a külföldi akciókban főként ezek vettek részt. Másfelől a magyar király külföldön megforduló harcosai esetében az ottani szemtanúk elsősorban a helyitől eltérő, egzotikus vonásokra figyeltek fel.[72]

De ha ez az állítás helytálló, s a XIII. század elejéig átmenetinek nevezett lovasként harcoló várjobbágyok, hadakozó várnépek, királyi szerviensek utódait kategorikusan kizárjuk a XIII. század végi XIV. századi lovasíjászok közül, akkor honnan voltak a forrásokban felbukkanó lovasíjászai a Kőszegieknek vagy Csák Máténak? Borosy András e benne is felmerülő kérdésre azt a választ adja, hogy a dunántúli Kőszegiek seregében nyilván az Árpád-kori határőrök utódai, illetve kunok harcoltak az osztrák lovagok ellen. Azonban tanulmánya megjelenése óta Pálóczi Horváth András következtetései nyomán a 15 000 betelepülő kun harcos helyett 1246 után már maximálisan is csak e létszám felével, kétharmadával számolhatunk, s ezen belül csupán 3 000 főre tehető a professzionális harcosokból álló fegyveres kíséret. Ekkora haderő aligha fedezte a XIII–XIV. század fordulóján az összes határon túli vállalkozás és belháború teljes könnyűlovas igényét.[73] Az is továbbgondolásra érdemes részlet, hogy a király kunjai miért szolgáltak volna az oligarchák seregében. De ha voltak is az egykori *lövők* utódai mellett zsoldosként harcoló kunok, hogyan lehetséges, hogy a külső szemlélők szerint ezek a könnyűlovasok tették ki – talán az 1311. évi rozgonyi csata kivételével – a tartományurak seregének zömét?[74]

A XIII. század végén számos tartományúr, amikor saját magánhadseregének kiépítéséről volt szó, aligha vette figyelembe IV. Béla feltételezett célkitűzéseit – hiszen főként hasonlóan ingadozó minőségű hazai csapatokkal rendelkező ellenlábasaival kellett szembeszállnia. Ebben az időszakban a királyi szervienssé váló egykori fegyverforgató rétegek hadrafoghatóságát korlátozó rendelkezések – mint az 1222-es Aranybulla vagy

---

[70] *Kristó* 1988. 215. o.

[71] *Borosi* 1962. 172. o.

[72] *Kristó* 1986. 210. o.

[73] *Pálóczi Horváth A.*: Besenyők, kunok. i. m. 52–53. o. Az 1298. évi göllheimi csata kapcsán Wertner Mór megvizsgálta a fennmaradt oklevelekben a német krónikákban egyértelműen könnyűlovasként leírt magyar segédcsapat résztvevőinek körét, s ennek nyomán kiderült, hogy meglepő módon csak nyugat-dunántúli és felvidéki családok tagjai kaptak jutalmat haditetteikért, ami tökéletesen meg is felel annak a helyzetnek, hogy a had fővezére a Pilis nembéli Miklós fia Demeter Pozsony és Zólyom vármegye főispánja volt, aki minden bizonnyal a parancsnoksága alá tartozó vitézekkel szállt hadba – és nem kunokkal. *Wertner M.*: Magyar segítőcsapat. i. m. 79–83. o.

[74] *Kristó* 1986. 215. o.; *Kristó* 1988. 195., 215. o.

IV. Béla 1267. évi törvénye – az oligarchák önkényével szemben aligha bizonyultak áthághatatlan akadálynak. (Később még az Anjou uralkodók is elég rugalmasan értelmezték az ingyenes katonáskodás lehetőségeit az ország határain „belül".[75])

Ám még ha feltételezzük is – mint ahogy Kristó Gyula teszi –, hogy a külföldi hadivállalkozásokon a királyi szerviensek és főúri familiárisok közül csak önkéntesek vagy fizetségért szolgáló harcosok vettek részt, akkor sem érthető, miért maradt volna ki emiatt a magyarországi tradicionális fegyverforgatók rétege a határon túli vállalkozásokból, hiszen tagjai rangjuk növekedését, vagyonuk gyarapodását főként a király jelenlétében végrehajtott sikeres katonai akcióktól remélhették.[76]

E réteg tagjainak túlnyomó része – megfelelő vagyon híján – nem rendelkezett a lovagi harcmódhoz szükséges teljes felszereléssel, Borosy András feltételezése szerint legfeljebb annak némelyik darabjával, íja azonban valószínűleg volt, hiszen a források szerint egyes esetekben még a magyar lovagok is használták ezt a fegyvert. Ezek a harcosok minden bizonnyal lóháton harcoltak, mert gyalogságról nem nagyon tudunk a magyar seregben. De ha így van, s a forrásokban egyetlen utalást sem találni ezeknek a csapatoknak külsejéről, sajátos harcmódjáról, mi okunk van feltételezni, hogy ezek a harcosok nem olyan lovasíjászok voltak, mint amilyeneket a külföldi krónikások leírtak? Hiszen nem feltétlenül a hadsereg összetétele változott meg a XIII. században, a szembetűnő könnyűlovas túlsúly akár korábban is jellemző lehetett, csak épp a korábbi korszakból nincsenek olyan típusú forrásaink, amelyek ezt megörökítették volna. Különben akár azt is feltételezhetnénk, ami elég kevéssé valószínű, hogy IV. Béla uralkodása alatt – míg a király a lovagi harcmód elterjedését szorgalmazta – a kunok divatba hozták az országban a lovasíjászatot, s a magyarok „visszatértek" eredeti könnyűlovas harcmódjukhoz.[77]

Az újabb történeti kutatások eredményei azonban óvatosságra intenek még IV. Béla sokat emlegetett katonai reformjai kapcsán is. Míg a királyi adományok oklevelei valóban a lovagi módon küzdő adományozottakat állítják előtérbe, más források, melyekben egy-egy birtok katonaköteles népessége létszámának és fegyverzetének szabályozásáról van szó, arról tanúskodnak, hogy a kard, lándzsa, pajzs és sisak mellett még mindig ott szerepel az íj és gyakori a bőrpáncélok említése is. Az ilyen összetételű fegyverzet sokkal inkább emlékeztet a Karoling Birodalom közel öt évszázaddal korábbi rendelkezéseiben megkövetelt lovassági felszerelésre, mint a XIII. századi nyugat-európai lovagokéra. Ebből pedig kétféle dologra következtethetünk. Vagy tradicionálisnak tekinthető ez a felszerelés a XIII. században, de vagyoni okok miatt a katonáskodásra kötelezettek még sem tudják előteremteni teljes egészében, ezért a minőség megőrzése érdekében csökkentik a létszámukat. Vagy egy olyan katonáskodó réteg újrafegyverzéséről van szó, amely korábban még a védő- és támadófegyverek – a lovagokéhoz képest – olcsó együttesével sem rendelkezett, viszont ért a nyilazáshoz, azaz korábban talán íjász könnyűlovas volt. Ez utóbbi esetben épp IV. Béla lett volna az, aki megkísérelt létrehozni valamiféle átmeneti típusú lovasságot – sajnos azonban e két feltevés egyikét sem tudjuk minden kétséget kizáró bizonyítékokkal alátámasztani.[78]

---

[75] *Kristó* 1986. 210., 214. o.; *Kristó* 1988. 206.

[76] A dürnkruti csatában részt vevő nemes példája *Kovács* 1986. 208. o.

[77] *Borosy* 1962. 152. o.; *Kristó* 1988. 211. o.

[78] Lásd a 32. jegyzetet!

Itt érdemes felhívni a figyelmet egy látszólag mellékes témakörre. Néhány külföldi író beszámolója szerint a XIV–XV. században a Magyarországon tenyésztett lovak kis termetűek, de gyorsak és kitartóak voltak, s igen jelentősen különböztek a magyar előkelők által is használt nagy, nyugati fajtájú lovaktól, s ezt az adatot a régészeti leletek is alátámasztják. A magyarok lófelszerelése is eltért a nyugaton szokásostól, hiszen alacsony, „szíjakkal összefűzött, vért formájú" nyerget használtak. Ezek a sajátosságok még a hazai lovagi kultúrára is rányomták bélyegüket: 1433-ban Budán Bertrand de la Brocquier ilyen lovakon, ilyen nyeregben s a nyugaton szokásosnál rövidebb lándzsával vívott lovagi játékot látott. Bár az írott források adatai későbbiek a XIII. századnál, a lóállomány és a lófelszerelés egyedi vonásait mégsem lehet egyöntetűen a kunok beköltözésével magyarázni, s talán megengedhetjük azt a feltételezést, hogy ezekben a vonatkozásokban az egykori sztyeppei létforma nyomai éltek tovább.[79]

A fentiek alapján leszögezhető, hogy a XI–XIII. századi Magyarországon jelen volt a Kelet-Európára és az ázsiai sztyeppére jellemző lóállomány, a nyugat-európaitól elütő lószerszám, s emellett az íj továbbra is széles körben használatos maradt. Biztosra vehető, hogy a fegyverforgatók túlnyomó többségének vagyona nem volt elegendő arra, hogy lovagi fegyverzettel szálljanak hadba – mégsem tekintik őket könnyűlovasnak. Ennek egyik legfőbb oka, hogy a hazai történetírók hajlamosak a könnyűlovasság alkalmazását kizárólag a sztyeppe „klasszikus" lovasnomád népeinek harcmodorához kapcsolni. E szemlélet egyes buktatói már a fegyverzet vizsgálata, illetve az orosz évkönyvek adatainak értelmezése kapcsán felmerültek, érdemes azonban további aspektusaival is foglalkozni.

E felfogás szerint a könnyűlovasság a sztyeppei lovasnomád népek hadviselésének olyan sajátossága, amely nagyon szorosan kapcsolódik a nomádok életmódjához és társadalmi berendezkedéséhez. Mivel e társadalmakban minden férfi egyben harcos is, a nomád népek fiai már kora gyermekkorukban elsajátítják a lovaglás és az íjászat tudományát, felnőve pedig nagy sztyeppei vadászatokon gyakorolják a csoportos manőverezést. A letelepült életmód azonban mindezt kizárja.

Ha mindez igaz, jogosan merülhet fel a kérdés: amennyiben csak a klasszikus lovasnomád életmódot folytató népek ismerhetik elég jól az íjász könnyűlovasság hatékony alkalmazásának módszereit, akkor vajon a Kárpát-medencében élő, s klasszikus lovasnomádnak éppen nem mondható székelyek vagy besenyők miként tudták volna majd egy évszázaddal tovább gyakorolni ezt a harcmodort, mint a magyarok, akiknek honfoglalás kori életformájáról is igen élénk vita folyik a történettudományban.[80]

Kétségtelen, a székelyek vagy a besenyők társadalma sokáig megőrizte archaikus szerkezetét, ami kapcsolatban állt hadköteles harcosaik létszámával. Csakhogy az újabb kutatások szerint a XIII. századig a királyi vármegyék haderejének jelentős része is közszabadokból állt. Igaz, a vagyoni különbségek növekedése csökkentette a hadviselésre alkalmas személyek számát ezen a rétegen belül, de a kisközösségek kollektív katonaál-

[79] *Szamota István*: Régi utazók Magyarországon és a Balkán félszigeten, 1054–1777. Budapest, 1891. 96. o.; *Bökönyi Sándor*: Állattartás őseink korában. Budapest, 1982. 231., 249. o.; *Uő.*: Magyar állattartás a honfoglalás korában. In: Honfoglalás és régészet. (Szerk. *Kovács László.*) Budapest, 1994. 226-227. o.; *Vörös István*: A magyarok hadi ménjei és igavonói az íroztt források és a régészeti leletek alapján. In: Honfoglaló őseink. (Szerk. *Veszprémy László.*) Budapest, 1996. 128–146. o.

[80] *Róna Tas András*: A honfogaló magyar nép. Budapest, 1996. 282-285. o.

lítási kötelezettsége révén a szegényebbek is jelen lehettek a hadban. Azaz a vármegyei területeken élők esetében éppúgy számolhatunk egyfajta folytonossággal, mint a székelyek vagy besenyők esetén. E réteg társadalmi státusza a XIII. században ugyan átalakult, de ez nem járt együtt jelentős vagyoni vagy életmódbeli változásokkal.[81]

Az életmódot illető fontos ellenvetés szerint a magyar társadalom hadköteles részének többsége mindenekelőtt földbirtokos volt, s életformája nem tette lehetővé a könnyűlovas harcmodor alkalmazását. A földbirtokos, gazdálkodó életmód és mentalitás valóban árthat a harckészségnek, de önmagában aligha zárja ki bármilyen harcmodor elsajátítását. Az ókori Róma parasztkatonái éppúgy be tudták gyakorolni az igen bonyolult manipulus taktikát, mint a bizánci themák sztratiótái az *íjász* nehézlovasság manővereit.[82] S talán arról sem kellene megfeledkezni, hogy a középkori Magyarország legrettegettebb könnyűlovas ellenségei, az akindzsik is letelepedett életmódot folytattak a Balkánon.[83]

Azok a jellegzetességek pedig, amiket a nomád könnyűlovassághoz szokás kapcsolni, például a lesvetéssel kombinált színlelt visszavonulás, a portyázás vagy a lóról történő nyilazás, másutt, más körülmények között is megtalálhatók. Egyes kutatók szerint még a nyugati nehézlovas harcmodort tökélyre fejlesztő normannok is éltek a színlelt visszavonulás hadicselével, s a XVI–XVII. századi magyarországi végvári harcok is igazolják, hogy a könnyűlovasság alkalmazása, a hadicselek, lesvetések nem köthetők kizárólag a nomád népek életmódjához.[84] A könnyűlovas megnevezés mindenképpen tágabb fogalom, mint a nomád íjász könnyűlovas, s olyan hajítólándzsával vagy akár csak egy szál karddal felszerelt csapatokat is magába foglalhat, amelyek ugyanúgy megállták a helyüket a felderítésben, a menetbiztosításban, a csata utáni üldözésben, az ellenséges területek feldúlásában, mint a sztyeppei harcosok.

Ami a lóhátról történő nyilazást illeti, annak nyilvánvalóan komoly tradíciói voltak Magyarországon, de az elmúlt évtizedek kísérletei jelzik, hogy kellő idő és energia ráfordításával még hagyományok nélkül, akár napjainkban is elsajátítható készségről van szó.

Mindazonáltal lehetséges, hogy a korábbi időkhöz képest, amikor a népesség egésze vagy jelentős része még nomád életmódot folytatott, a XII–XIII. században a fegyverfogásra alkalmas férfiak közül kevesebben sajátították el a hadviseléshez szükséges készségeket, a nyilazást, a vívást, a dárdahajítást. De amint azt a nyugat-európai lovagság példája is jelzi, azokban a társadalmakban ahol a hadakozás hivatása öröklődik, a fegyverforgató réteg tagjai – legyenek azok bármilyen kevesen is az össznépességhez képest – éppúgy gyermekkorukban kezdték a felkészülést, a szükséges készségek megszerzését, mint a nomád népek harcosai. Márpedig a lándzsaharc tökéletes elsajátítása sem feltétlenül könnyebb, mint a lóhátról történő nyilazásé.

---

[81] *Zsoldos Attila*: A királyi várszervezet és a tatárjárás. HK 1991. 49-65. o.; *Uő.*: Az Árpádok és. i. m. 150–154. o.

[82] *B. Szabó János*: A Bizánci Birodalom hadserege a X–XI. század fordulóján. *Társadalom és honvédelem* 4. (2000) 103–104. o.

[83] *Káldi Nagy Gyula*: A török állam hadseregének kialakulása I. Szulejmán korára. In: Mohács tanulmányok. (Szerk.: *Rúzsás Lajos* és *Szakály Ferenc.*) Budapest, 1986. 189–190. o.; *Szakály Ferenc–Fodor Pál:* A kenyérmezei csata. HK 1998. 312–313. o.

[84] *Veszprémy L.* : A színlelt visszavonulás. i. m. 1–2. o.

Bár a XII. században már bizonyosan számottevő nehézlovassággal is rendelkezett a Magyar Királyság, úgy tűnik, a magyar hadak egészen a vizsgált korszak, a XIV. század végéig jelentős részben megőrizték könnyűlovas jellegüket. E két csapatnem mellett a harmadik, az ún. átmeneti típusú lovasság létezése csupán hipotézisnek tekinthető, mivel sem a tárgyi, sem az írásos források alapján nem bizonyítható, hogy egyes seregrészek a könnyűlovasoktól és a nehézlovasoktól is markánsan eltérő fegyverzettel, harcmóddal vagy taktikával rendelkeztek volna.

A magyar vezérek – kihasználva mindkét csapatnem előnyös tulajdonságait – minden bizonnyal eltérő stratégiát és taktikát alkalmaztak a különböző jellegű ellenfelek ellen. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy a források időről időre más és más fegyverzetű egységek tevékenységét helyezik előtérbe. Ha az igencsak eltérő harci szokásokkal rendelkező népek közé szorult Bizánci Birodalom esetében természetesnek tartjuk, hogy hadvezérei tapasztalataikat összegezve más és más módját javallották az egyes ellenfelek ellen folytatott harcnak, nem lehet túlságosan meglepő, ha a szintén sokféle ellenséggel küzdő Magyarország vezérei hasonló következtetésekre juthattak. A taktikai irodalom hiánya nem jelentheti e feltevés cáfolatát, hiszen szervezett tisztképzés híján minden más hadi ismeretet is szóbeli és tapasztalati úton örökítettek tovább.[85]

Az esetenként eltérő taktika alkalmazása véleményem szerint nem okozhatott problémát a magyar hadsereg számára, mivel nem támasztott rendkívüli követelményeket az egyes harcosokkal szemben. Csupán a különböző jellegű csapatoknak a csatarenden belül elfoglalt helyében és harcbavetésének időrendjében jelentett változtatást, a katonák egységeik többi tagjával együtt megtarthatták fegyverhasználatuk szokásos módját és begyakorolt mozgásformáikat, azaz harcmódjuk változatlan maradhatott.

E lehetséges megközelítési mód mellett sem lehet azonban a csataleírásokban megörökített események vizsgálatánál a véletlen szerepét vagy az adatközlő szubjektivitását kizárni. Ezt figyelembe véve pedig csak igen óvatosan lehet nyilatkozni az egyes összecsapásokban alkalmazott taktikáról, ha annak analógiáját más harci cselekményekben nem lelni fel. Ám az bizonyosnak tűnik, hogy a magyar vezérek a X. századi gyakorlattal és a sztyeppei nomádok szokásaival ellentétben az ismert nagyobb csatákban már nem alkalmazták önállóan a könnyűlovasságot döntő csapásmérő erőként. Kisebb, néhány száz, esetleg egy-két ezer fős csapatok XIII–XIV. századi tevékenységében azonban még az ősi könnyűlovas taktika hagyományai érvényesültek. Az íjász könnyűlovasságnak azonban ezt a szerepkörét sem lehet okunk lebecsülni, hiszen a nyugat-európai hadtörténetírás is felhagyott a középkor egysíkú csatacentrikus megközelítésével, s egyre nagyobb figyelmet szentel a hadviselés más fontos területeinek, így a könnyűfegyverzetű csapatok nélkülözhetetlen, a középkori háborúk jellegét gyakran döntő módon meghatározó tevékenységének is.[86]

---

[85] Például *Bölcs Leó*: Taktika. XVIII. fejezet. In: A magyar honfoglalás kútfői. (Szerk.: *Pauler Gyula–Szilágyi Sándor.*) Budapest, 1900. 11–89. o.

[86] *Veszprémy L.:* Hadügy a koraközépkor. i. m. 108–109., 114–115. o. Az angolszász hadtörténetírás csatacentrikus hagyományairól: *John Keegan:* A csata arca. Budapest, 2000. 36–40., 65–74. o.

János B. Szabó

REFLECTIONS ON HUNGARIAN WARFARE IN THE 11-14TH CENTURY

Issues of armour, strategy and tactics

Summary

Although the Hungarian Kingdom, in all probability, disposed of considerable heavy cavalry in the 12th century, Hungarian forces seem to have kept their basic character of light cavalry until the end of 14th century, the period in focus. The existence of a third arm of service, the so-called transitional type of cavalry, may only be referred to as a hypothesis, since neither material, nor written resources prove that certain parts of the army disposed of an armour, strategy or tactics sharply different from those of the light and heavy cavalry.

Hungarian leaders, having taken advantage of the favourable characteristics of both arms of service, in all certainty, applied different strategy and tactics against enemies different in character. It is probably due to this fact that resources, from time to time, lay stress on the activity of units different in armour. Provided that one considers it obvious that commanders of the Byzantine Empire, a state having been stuck among peoples with military customs dissimilar to each other, advised different strategies against different enemies, it should not be too surprising that commanders of Hungary, a country also fighting against several kinds of enemies, might have reached the same conclusion. The lack of tactical literature should not indicate the denial of this hypothesis, as all military knowledge was transmitted orally and through experience, for want of organised officers' training. Occasionally, the appliance of different tactics could not cause a problem for the Hungarian army, as it did not create extreme requirements towards fighters. It meant a change purely in the position that the different troops occupied in the battle order, and in the timing of throwing them into battle, while soldiers could maintain the usual method of weapon usage and moving drills, thus their strategy could remain unaltered. However, apart from this approach, the role of chance or the subjectiveness of the informator should not be precluded when examining the events immortalised by battle descriptions. Considering this, one must be very careful making declarations of tactics applied in certain clashes, when the analogy of that cannot be discovered in other military events. It seems to be obvious that light cavalry was not applied independently as a decisive striking force, in the well-known battles, in spite of the customs of the steppe nomads and Hungarian commanders of the 10th century. However, traditions of the ancient light cavalry tactics came into operation in the 13–14th century activity of small troops, consisting of a few hundred, possibly one or two thousand people. One should by no means undervalue the role of the light cavalry bowmen, for the military historical literature of the West also pays increasing attention to such important fields of medieval warfare as the indispensable activity of light armour troops, having been influential in wars of the middle ages.

János B.Szabó

PENSÉES SUR L'ART MILITAIRE HONGROIS DES XIE-XIVE SIÈCLES

Les questions des rapports de l'armement, de la manière de combattre et de la tactique

Résumé

Au XIIe siècle, le Royaume Hongrois avait déjà certainement une grosse cavalerie importante, mais il semble que les forces armées hongroises ont gardé principalement leur caractère de cavalerie légère jusqu'à la fin du XIVe siècle, la période examinée. L'existence d'un troisième type, la cavalerie nommée de type de transition, doit être considérée comme une hypothèse, étant donné qu'à la base des sources matérielles et écrites on ne peut pas prouver que certaines parties de l'armée auraient eu des armements, une manière de combattre, ou une tactique fondamentalement différents de ceux de la grosse et la légère cavalerie.

Les chefs hongrois, en profitant des qualités avantageuses de tous les deux types, appliquaient certainement des stratégies et des tactiques différentes contre les ennemis de caractères différents. Probablement, c'est l'explication du fait que les sources mettent l'accent de temps en temps sur l'activité des unités d'armement toujours différent. Dans le cas de l'Empire de Byzance aussi, c'est

une chose considérée comme naturelle, que les chefs de guerre byzantins, entourés de peuples ayant des tactiques de guerres différentes, choisissaient des manières de combattre différentes, en prenant toujours en considération le style de l'ennemi. Probablement, les chefs hongrois, qui devaient lutter également contre des ennemis de plusieurs types, suivaient la même méthode. Le manque de la littérature tactique ne peut pas signifier la réfutation de cette hypothèse: il n'y avait pas de formation d'officiers organisée, et toutes les connaissances professionnelles de guerre ont été transmises également oralement et par les expériences.

Le combat selon une tactique toujours différente, à mon avis, ne pouvait pas causer de problèmes pour l'armée hongroise, comme cela ne signifiait pas de devoirs extraordinaires pour les guerriers, comme individus. Les soldats pouvaient garder leur façon habituelle de pratiquer des armes, leurs formes de mouvements déjà connues, ils ne devaient pas entièrement changer leur manière de combattre. Les changements touchaient plutôt les places occupées à l'intérieur de l'ordre de bataille, et l'ordre chronologique dans lequel les unités différentes sont entrées dans la bataille.

Mais, évidemment, à côté de cette approche possible, quand nous examinons les événements présentés par les descriptions de bataille, nous ne pouvons pas exclure la possibilité du rôle du hasard, ou de la subjectivité de la personne qui donne la description. En prenant tout cela en considération, nous ne pouvons faire des constatations que très prudemment au sujet des tactiques appliquées au cours des combats, si nous n'en trouvons pas d'analogies dans d'autres actes de guerre. Mais ce qui semble être certain, c'est que les chefs hongrois, contrairement à la pratique générale du Xe siècle et aux coutumes des nomades des steppes, dans les plus importantes batailles connues, n'utilisaient plus uniquement la cavalerie légère, comme force décisive. Mais dans l'activité du XIIIe ou du XIVe siècle des troupes plus petites, (de quelques centaines, ou de mille - deux mille personnes), les traditions de la tactique ancienne de la cavalerie légère ont encore reçu un rôle important.

János B. Szabó

GEDANKEN ÜBER DIE UNGARISCHE KRIEGSFÜHRUNG IM 11–14. JAHRHUNDERT

Die Fragen des Zusammenhanges zwischen Bewaffnung, Kampfart und Taktik

Resümee

Obwohl das Königreich Ungarn im 12. Jahrhundert sicherlich bereits über bedeutende schwere Kavallerie verfügt hatte, scheint es, dass die ungarischen Heere bis zum Ende der untersuchten Zeitspanne, also bis zum Ende des 14. Jahrhunderts teilweise ihren Charakter der leichten Kavallerie beibehielten. Neben diesen beiden Truppengattungen ist die Existenz der dritten, der sogenannten Kavallerie vom Übergangstyp lediglich als Hypothese zu betrachten, weil weder aufgrund sachlicher, noch geschriebener Quellen zu beweisen ist, dass bestimmte Heeresteile über eine Bewaffnung, Kampfart oder Taktik verfügten, die markant von denen der leichten und schweren Reiter abgewichen seien.

Die ungarischen Feldherren gebrauchten – die vorteilhaften Eigenschaften beider Truppengattungen ausnutzend – höchst wahrscheinlich abweichende Strategie und Taktik bei Gegnern verschiedenen Charakters. Wahrscheinlich ist es dieser Tatsache zu verdanken, dass die Quellen von Zeit zu Zeit die Tätigkeit von Einheiten verschiedener Bewaffnung in den Vordergrund stellen. Wenn wir im Falle des Reiches von Byzanz, das zu den Völkern gedrängt worden war, welche über abweichende Kampfbräuche verfügten, als ganz natürlich annehmen, dass seine Feldherren – ihre Erfahrungen zusammentragend – jeweils andere Arten der Kriegsführung gegen die einzelnen Gegner vorgeschlagen hatten, kann es nicht allzu überraschend sein, dass auch die Feldherren Ungarns, die ebenfalls gegen unterschiedliche Gegner gekämpft hatten, eine ähnliche Folgerung ziehen konnten. Das Fehlen der taktischen Literatur kann nicht das Widerlegen der These bedeuten, weil ja – infolge der mangelnden Offiziersbildung – auch alle anderen Kriegskenntnisse auf einem mündlichen und einem Erfahrungsweg vererbt wurden.

Die Anwendung einer Taktik, die von Fall zu Fall verschieden gewesen ist, konnte meiner Meinung nach der ungarischen Armee keine Probleme bereiten, weil sie an die einzelnen Krieger keine besonderen Anforderungen gestellt hatte. Es bedeutete lediglich eine Veränderung in der Position der Truppen verschiedenen Charakters innerhalb der Schlachtordnung, und in der Zeitabfolge des Kampfeinsatzes. Die Soldaten konnten – zusammen mit den Mitgliedern der weiteren

Einheiten – die übliche Art ihrer Waffenverwendung und ihre eingeübten Bewegungsformen beibehalten, das heißt, dass ihre Kampfart unverändert bleiben konnte.

Auch neben dieser möglichen Annäherungsweise konnte jedoch bei der Untersuchung der Ereignisse, die in den Schlachtbeschreibungen festgehalten sind, die Rolle des Zufalls oder die Subjektivität des Informationsvermittlers nicht ausgeschlossen werden. Wenn wir das in Betracht ziehen, können wir also über die verwendete Taktik in den einzelnen Zusammenstößen nur ziemlich zurückhaltend etwas sagen, wenn deren Analogie in anderen Kampfhandlungen nicht aufzufinden ist. Es scheint jedoch gewiss, dass die ungarischen Feldherren im Gegensatz zur Praxis des 10. Jahrhunderts und der Bräuche der Nomaden aus der Steppe in den bekannten größeren Schlachten nunmehr selbständig keine leichte Kavallerie als entscheidende Schlagkraft verwendet hatten. In der Tätigkeit kleinerer Truppen aber, die einige Hundert, vielleicht ein bis zwei Tausend Mann umfassten, sind noch die Bräuche einer alten Leichten-Kavallerie-Taktik zum Vorschein gekommen. Wir haben jedoch keinen Grund, diese Rolle der Schützen der leichten Kavallerie zu unterschätzen, weil ja auch die westeuropäische Kriegsgeschichtsschreibung die simple, schlachtenzentrische Annäherung des Mittelalters aufgegeben hat, und anderen wichtigen Gebieten der Kriegsführung größere Aufmerksamkeit beimisst, so auch der unerlässlichen Tätigkeit der Truppen der leichten Kavallerie, die den Charakter der mittelalterlichen Kriege oft entscheidend bestimmt hatten.

Янош Б. Сабо

РАЗМЫШЛЕНИЯ О ВЕДЕНИИ ВОЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ ВЕНГРАМИ В ПЕРИОД XI-XIV ВЕКОВ

Вопросы взаимосвязи вооружения, способов ведения боевых действия и военной тактики

Резюме

Несмотря на то, что в XII веке Венгерское Королевство располагало по всей вероятности также тяжелой кавалерией, можно предполагать, что венгерские войска вплоть до конца исследуемого периода (до конца XIV века) в значительной степени сохранили свой основной профиль легкой кавалерии. Наряду с этими двумя видами войск (легкой и тяжелой кавалерией) существование третьего вида, так называемой переходной кавалерии можно считать всего лишь гипотезой, ибо на основании как предметных, так и письменных источников невозможно доказать, что отдельные части армии располагали бы вооружением, способами ведения боевх действия или тактикой, которые существенно отличались бы от тех, которые применялись в легкой или в тяжелоцй кавалерии.

Венгерские военные руководители, – используя преимущества обоих видов родов войск, – по всей вероятности, применяли различную стратегию и тактику в борьбе с различными противостоящими им неприятельскими силами. По всей вероятности, именно этим можно объяснить, что исторические источники время от времени выдвигают на передний план действия тех или иных боевых частей, располагавших то одним, то другим видом вооружения. Если в случае Византийской империи, входящей в категорию народов, располагавших весьма отличным от венгров вооружением, мы считаем естественным, что ее полководцы , суммируя итоги своего боевого опыта, рекомендовали различные способы ведения боевых действий в борьбе с различным противником, мы не должны слишком удивляться тому, что и военные полководцы Венгрии, противостоявшей самым различным враждебным войскам, могли также прийти к такому же выводу. Отсутствие военной литературы по тактике не может означать опровержения этого предположения, ибо при отсутствии организованной подготовки офицеров все другие военные знания и опыт могли быть переданы потомкам устно.

Применение отличавшейся в отдельных случаях тактики, как считает автор статьи, не могло причинить проблемы для венгерской армии, так как она не предъявляла чрезвычайно высоких требований к отдельным воинам. Для войск с различным характером вооружения это означало лишь всего изменения в расположении, занимаемом в боевом порядке, и в хронологическом времени ввода их в бой, солдаты вместе с другими членами своих частей смогли сохранять обычный способ применения своего оружия и отработанные формы движений, то есть способ ведения боя мог оставаться неизменным.

Однако даже при таком возможном подходе при исследовании событий, увековеченных в описаниях битв, невозможно исключить роль случая, а также субъективизма летописца (ведущего повествование). Принимая во внимание этот факт, можно лишь весьма осторожно делать заключение о тактике, примененной в отдельных сражениях, если аналогию их невозможно вскрыть в других военных действиях (сражениях). Однако кажется весьма вероятным, что венгерские полководцы в противоположность практике и обычаям кочующих степных народов X века в известных нам более крупных сражениях уже не применяли самостоятельно легкую кавалерию в качестве решающей ударной силы. В боевых действиях более малочисленных войск, насчитывавших несколько сотен или в крайнем слоучае одну-две тысячи человек, XIII-XIV аека однако еще существовали традиции древней тактики легкой кавалерии. Одновременно мы не имеем оснований недооценивать и роль стрелков легкой кавалерии, ибо и западно-европейская историография также отошла от однопланового средневекового подхода, ставившего в центр боевое сражение, и уделяет все больше внимания другим важным областям ведения боевых действий, в том числе и необходимым боевым действиям войск с легким вооружением, зачастую решающим образом определявшим характер средневековых войн.

JANKÓ ANNAMÁRIA

A MÁSODIK KATONAI FELMÉRÉS*

A második katonai felméréssel foglalkozó irodalom igen szegényesnek mondható.[1] Ennek több oka van: saját korában (1806-1869) titkosként kezelték, a színes, kéziratos szelvények a nyilvánosság elől teljesen el voltak zárva, így korabeli feldolgozások nem születhettek róla. Az első világháború után, amikor az I. és II. katonai felmérés anyaga már a nyilvánosság számára is hozzáférhetővé vált, mint régebbi ábrázolás, az I. katonai felmérés került előtérbe. A II. katonai felmérés befejeztével (1869) viszont egyidejűleg megkezdődött III. katonai felmérés; 1918 után annak lapjai váltak a térképfelújítások alapjává, így a két világháború közötti szakirodalomban is több tanulmány foglalkozott velük. A II. katonai felmérés, sajátos módon, soha nem került az érdeklődés homlokterébe.

A II. katonai felmérés előzményei

Magyarország első részletes topográfiai felmérésére, az I. és II. katonai felmérésre az Osztrák Birodalom felmérésén belül került sor, a munka a saját korában elsősorban hadiérdekeket szolgált, katonák irányították és végezték Bécs (és egy ideig Milánó) központtal. A III. katonai felmérés immár az Osztrák-Magyar Monarchia feltérképezését célozta, s mivel a hadügy továbbra is közös maradt, szintén Bécsből irányították.

Az I. katonai felmérés (1763-1787), amelyet csak utóbb kezdtek így nevezni, saját korában „Josephinische Aufnahme" néven volt ismert, mivel a munkálatok II. József uralkodása alatt mentek végbe. Az Osztrák Császárság mintegy 5 400 szelvényből álló, 1:28 800 méretarányú térképműve[2] a kor méreteiben leghatalmasabb topográfiai alkotása volt, a Magyar Királyságot 965, Erdélyt 280, a Temesi Bánságot 208 szelvény ábrázolta. A színes, kéziratos szelvények, mint említettük, titkosak voltak, háború esetén a hadvezérek másolatokat kaptak az érintett területekről. Az I. katonai felméréssel először Josef Paldus foglalkozott tudományos részletességgel[3], majd a két világháború között Dr. Borbély Andor és Dr. Nagy Júlia, a bécsi Collegium Hungaricum tagjai adtak közre egy tanulmányt, amelyben a magyarországi felmérésekkel foglalkozó rész kapott nagyobb súlyt.[4]

---

* A tanulmány az OTKA támogatásával, a T 025690-es számú szerződés alapján készült. A térképmellékletek *Gombocz András* munkái.

[1] Az osztrák szakirodalomban legrészletesebben l. *Ernst Hofstätter:* Beiträge zur Geschichte der österreichischen Landesaufnahmen. I-II. Teil. Wien, 1989.

[2] A „térképmű" elnevezés csatlakozó térképszelvényekből álló térképsorozatok összefoglaló, régies neve

[3] *Josef Paldus:* Katonai térképek készítése II. József császár idejében, különös tekintettel Magyarországra. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1917. 167-185. o. A teljes tanulmány: Die Militärischen Aufnahmen im Bereiche der Habsburgischen Länder aus der Zeit Kaiser Josephs II. Wien, 1919.

[4] *Dr. Borbély Andor–Dr. Nagy Júlia:* Magyarország I. katonai felvétele II. József korában. *Térképészeti Közlöny,* 1932. II. k. 1-2. füzet.

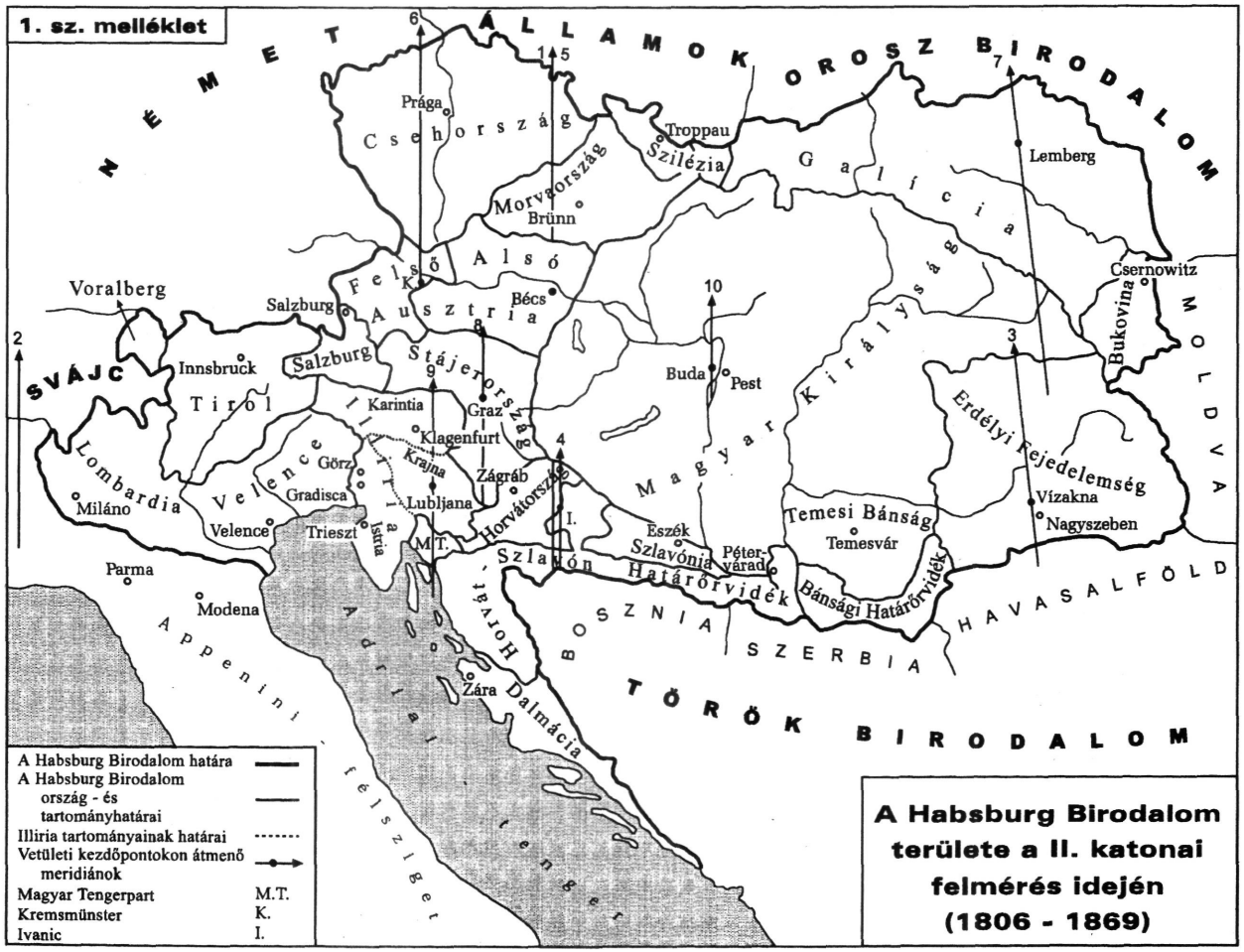
1. sz. melléklet
NÉMET ÁLLAMOK
OROSZ BIRODALOM
SVÁJC
TÖRÖK BIRODALOM
MOLDVA
HAVASALFÖLD
BOSZNIA SZERBIA
Csehország
Morvaország
Szilézia
Galícia
Felső Ausztria
Alsó Ausztria
Stájerország
Tirol
Salzburg
Illiria
Velence
Lombardia
Horvátország
Szlavón Határőrvidék
Magyar Királyság
Erdélyi Fejedelemség
Temesi Bánság
Bánsági Határőrvidék
Horvát Dalmácia
Adriai tenger
Appenini félsziget
Voralberg
Innsbruck
Salzburg
Prága
Troppau
Brünn
Bécs
Lemberg
Csernowitz
Bukovina
Buda
Pest
Karintia
Graz
Klagenfurt
Krajna
Zágráb
Görz
Gradisca
Lubljana
Trieszt
Istria
Miláno
Velence
Parma
Modena
Zára
Eszék
Szlavónia
Péter-várad
Temesvár
Vízakna
Nagyszeben
M.T.
I.
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
A Habsburg Birodalom határa
A Habsburg Birodalom ország - és tartományhatárai
Illiria tartományainak határai
Vetületi kezdőpontokon átmenő meridiánok
Magyar Tengerpart M.T.
Kremsmünster K.
Ivanic I.
A Habsburg Birodalom területe a II. katonai felmérés idején (1806 - 1869)

A II. katonai felmérés megindulásának körülményei

A XIX. sz. elején nagy szükség mutatkozott egy, az egész Osztrák Birodalmat[5] összefüggően ábrázoló térképmű iránt. Az I. katonai felmérés viszonylag rövid idő alatt készült el, következésképpen pontossága nem felelt meg a várakozásnak. Nem összefüggő, egységes felmérés volt, hanem az országok és tartományok részletfelméréseinek sorozata, amelyek szilárd geodéziai alap, felsőrendű mérések, vetületi alap nélkül készültek. A felmérés alapján készült kisebb méretarányú térképművek (Magyarország területére vonatkozólag 1:115 200, 1:192 000, 1:360 000 méretarányban) kéziratos lapok voltak, nyomtatásban nem jelentek meg. Mindezen okok, valamint a napóleoni fenyegetettség miatt Mayer von Heldenfeld főhadiszállásmester javaslatot terjesztett Károly főherceg – császári tábornagy és a Hofkriegsrat (az Udvari Haditanács) elnöke – elé, hogy támogassa egy új országfelmérés végrehajtását, s a javaslatot terjessze a császár elé.

I. Ferenc császár 1806. április 2.-án kabinetparancsban rendelte el a „Zweite oder Franziszeische[6] Landesaufnahme"-t, (a második ill. Ferenc-féle országfelmérést), amelyet jelenleg II. katonai felmérésnek hívunk.

A felmérés méretaránya az I. katonai felméréshez hasonlóan 1:28.800 volt.[7] A színes, kéziratos térképeket nem kiadásra, hanem az abból levezetendő térképek alapjául szánták, amelyek már, rézmetszetként, nyomtatásban is megjelentek. Ezek a következők voltak:

– 1:144 000-es (egyes tartományokban 1:86 400-as) méretarányú – részletes térképek (Spezialkarte);

– 1:288 000-as méretarányú általános, közigazgatási térképek (Administrativ- und Generalkarte); végezetül pedig

– 1:576 000-es méretarányú áttekintő térképek.

A felmérést végző szervezetek

Az I. katonai felmérés idején még nem volt külön térképező szervezet, a felmérést hadmérnökök, vezérkari, illetve az ezredeiktől vezényelt tisztek végezték. A II. katonai felmérés végrehajtására (a felmérési és a levezetett térképek készítésére) viszont az elrendelést követően Bécsben a Generalquartiermeisterstab[8] (Főszállásmesteri Kar) alárendeltségében speciális szervezeteket hoztak létre, nevezetesen

---

[5] Kiterjedési területét l. az *1. sz. mellékleten, 104. o.*

[6] A korabeli szóhasználat később érvényét vesztette. A felmérés elhúzódása miatt a munka végül is több császár: I. Ferenc (1806-1835), I. Ferdinánd (1835-1848), I. Ferenc József (1848-1916) uralkodása alatt ment végbe.

[7] A méretarány a bécsi ölön alapult: 1 bécsi hüvelyk (Wiener Zoll) = 2,634 cm, 1 bécsi láb (Wiener Fuß) = 12 hüvelyk, azaz 31.608 cm, 1 bécsi öl (Wiener Klafter) = 6 láb, azaz 1,89648 m. 400 bécsi ölt, 400 x 1,896 métert számítottak 1000 lépésnek (Schritte), mely pontosan 758,592 méternek felel meg. A térképen tehát 1 cm = 758,592 : 2,634 = 288 m (28 800 cm), így a méretarány 1:28.800

[8] A Főszállásmesteri Kar (Generalquartiermeisterstab), illetve annak kebelében a Katonai Mérnök Akadémia (Militär-Ingenieur-Akademie), amely az osztrák felmérésekkel kapcsolatos ügyeket irányította, 1758-ban alakult meg. Elődje az 1747-ben alapított Hadmérnöki Kar (Militär-Ingenieur Corps) volt.

1806-ban a Csillagászati Háromszögelő Osztályt (Astronomisch-trigonometrisches Departement);

1807-ben magát a Felmérő Testületet (Mappierungs Corps) melynek tagjai csapatoktól odavezényelt tisztek[9] voltak, akik azonban háború esetén bevonultak ezredükhez fegyveres szolgálatra (ez is egyik oka volt, hogy a felmérés több mint 60 évig elhúzódott);

ugyancsak 1807-ben a Topográfiai Osztályt (Topographische Anstalt), amely 1819-től a Topográfiai-Litográfiai Osztály (Topographisch-Lithographische Anstalt) nevet vette fel, mivel feladata a sokszorosítással is bővült – a levezetett méretarányú térképek kartografálását, rézmetszését, litografálását, nyomtatását és kiadását végezte. A Topográfiai-Litográfiai Osztály állománya 1821-ben kiegészült a Háromszögelési Számítások Hivatalával (Triangulierungs-Calcul-Bureau). Ez a szervezet 1839-ig állt fenn, akkor a milánói Katonai Földrajzi Intézettel egyesülve a Katonai Földrajzi Intézet (Militärgeographische Institut) nevet vette fel.

A Topographische (Topographisch-Litographische) Anstalt vezetői a következők voltak:

Évszám	*Név*	*Rangfokozat*
1807–1816	Franz Xaver Richter von Binnenthal	ezredes, majd tábornok
1816–1828	Ludwig August von Fallon	ezredes
1828–1829 (ideiglenesen)	Alois Hawliczek	százados
1829–1835	Karl Myrbach von Rheinfeld	őrnagy
1835–1839	Alois Hawliczek	alezredes

A Birodalom felmérésében nem csak a bécsi Generalquartiermeisterstab alárendeltségében fentebb említett intézmények vettek részt. A Milánói Hercegség 1535 óta a Habsburg Birodalomhoz tartozott, kivéve az 1797-1814-ig tartó időszakot, amikor Napóleon önálló köztársaságot, majd királyságot hozott létre a területén. A francia uralom alatt Milánóban a katonai hatóságok Napóleon rendeletére a francia „Dépot de la Guerre" mintájára 1800-ban létrehoztak egy katonai topográfiai testületet (Militär-Topographen Corps – Corpo Militare degl' ingegneri geografico), amelynek feladata a háromszögelések, részletes felmérések végzése, katonai, stratégiai helyzetek értékelése, a kisebb méretarányú térképek rajzolása, rézmetszése, nyomtatása volt. 1814-től az intézmény Katonai Földrajzi Intézet (Istituto Geografico Militare – Militärisch-geographisches Institut) néven működött tovább Anton Campana őrnagy vezetésével, majd 1818. január 5-től I. Ferenc császár rendeletére a bécsi Generalquartiermeisterstab alá rendelték. Anton Campana alezredesként, 1828-tól ezredesként, 1834-től vezérőrnagyként irányította felmérési munkákat a Lombard-Velencei Királyságban, a Pármai Hercegségben, Modena és Lucca tartományokban, valamint az Adriai-tenger partján. 1839-ben, a fent említett munkák befejezése után, I. Ferdinánd császár rendeletére a milánói Istituto Geografico

[9] Az összes csapatnem katonai iskolájában és akadémiáján oktattak katonai földrajzot és kartográfiai ismereteket.

Militare (21 fő) és a hasonló feladatokat ellátó, szintén a Generalquartiermeisterstab alárendeltségébe tartozó bécsi Topographisch-Litographische Anstalt (a térképező testület, a Mappierungs-Corps tagjaival együtt 109 fő) bécsi Katonai Földrajzi Intézet (Militärgeographische Institut) néven egyesült.

A bécsi Militärgeographische Institut

Mint elődintézményeit, a Generalquartiermeisterstab közvetlen alárendeltségében a Militärgeographische Institutot is a Hofkriegsrat alá rendelték. 1840. május 1-jén az intézmény Anton Campana vezérőrnagy irányításával 8 osztályt foglalt magában:

1. az Igazgatóságot (Direction, 12 fő);

2. a Topográfiai Rajzoló Osztályt (Topographische-Zeichnungskanzlei, 14 fő), amely a rézmetszést és kőnyomást készítette elő;

3. a Litográfiai Osztályt (Lithographen, 17 fő);

4. a Rézmetsző Osztályt (Kupferstecherei, 18 fő);

5. a Nyomdai Osztályt (Pressen, 22 fő);

6. a Katonai Háromszögelő Osztályt (Militärtriangulierung und Calcul-Bureau, 7 fő);

7.a Katonai Rajzoló Osztályt (Militärische Zeichnungskanzlei, 13 fő) – mely a kataszteri térképek kicsinyítését végezte a felmérők számára, továbbá felmérő tiszteket képezett ki. Néhány felmérési szelvényen felmérőként is ez az osztály szerepel és a szelvényeken szereplő nevek megírását is gyakran az végezte; végül

8. a Katonai Térképező Osztályt (Militär-Mappierungs-Abteilung, 23 fő).

Az összlétszám 126 fő volt. 1840. november 23-án rendeletben határozták meg az intézmény feladatait, új szervezeti felépítését. A fő feladatok között a csillagászati, geodéziai mérések végzése és a katonai országfelmérés (topográfiai felmérés) szerepelt, illetve ezek alapján, a kor tudományos, katonai, közigazgatási igényeit figyelembe véve, nyomtatott térképek kiadása (rézmetszés, kőnyomás útján), a terep változásainak állandó nyilvántartása, majd azok ábrázolása a térképek új kiadásainál. A feladatokat a fent bemutatott szervezeti formában végezték (1-7. osztály), azzal a módosítással, hogy külön Térképező Osztály valójában nem volt: a felmérők, bár a Mappierungs-Corps[10] testületébe tartoztak, az úgynevezett „téli munkára" nem tértek vissza Bécsbe, hanem a mindenkori munkaterületükön levő kaszárnyákban maradtak.

A bécsi Militärgeographische Institut vezetői a II. katonai felmérés ideje alatt a következők voltak:

Évszám	*Intézetigazgató*	*Rangfokozat*
1840-1841	Anton Campana von Splügenberg	vezérőrnagy
1841-1853	Joseph von Skribanek	ezredes majd altábornagy
1853-1872	August von Fligely	ezredes majd altábornagy

[10] A „Mappierungs-Direktoren", vagyis a felmérést végző testület igazgatói a következők voltak: 1842-1868: Anton Ritter von Weiss őrnagy, majd vezérőrnagy; 1868-1872: Joseph Wanka von Lenzenheim ezredes, majd altábornagy, aki részt vett a Magyar Királyság térképezési munkálataiban is.

Évszám	*Igazgatóhelyettesek*	*Rangfokozat*
1847	Joseph Aulich	ezredes
1848	Franz von Mayern	ezredes
1848	Baron Franz von Gorizutti	ezredes
1849-1853	Wilhelm Hoffmann	ezredes
1853-1858	Betöltetlen	
1858-1860	Julius Manger von Kirschberg	alezredes
1860- (rövid ideig)	Johann Dobner von Dobenau	ezredes

Évszám	*A Katonai Háromszögelő Osztály vezetői*	*Rangfokozat*
1839-1842	Alois Hawliczek[11]	alezredes, majd vezérőrnagy
1842-1859	Jakob Marieni[12]	őrnagy, majd vezérőrnagy
1860	Eduard Pechmann von Maahsen	alezredes, majd altábornagy
1860-1861	Ignaz Edler von Rueber	alezredes, majd ezredes
1861-1879	Johann Ritter von Ganahl	őrnagy, majd ezredes

A bécsi Militärgeographische Institut alapfeladatai közé tartozott az 1:144 000 méretarányú részletes térkép előállítása is, amely – mivel a kéziratos felmérési szelvények a saját korukban titkosnak minősültek – valójában a felmérés elsődleges célja volt. Az Intézetben e feladatra kevés ember jutott: 1848-ig, mintegy 40 évvel a felmérés kezdete után, még csak a Birodalom területének közel 1/3-ára készült el a részletes térkép. A kiadás meggyorsítása érdekében 1851. január 6-án Ferenc József császár jóváhagyta a Militärgeographische Institut alárendeltségében a Hadmérnöki-Földrajzi Testület (Militär-Ingenieur-Geographen-Corps) felállítását, mintegy 50 fővel. Az új testület feladata az 1:28 800 felmérés befejezése, a részletes térkép (1:144 000) és az általános térkép (1:288 000) hiányzó sorozatainak előállítása volt a Birodalom területére. Békeidőben azokat a tiszteket vezényelték ide, akik megfelelő tudományos ismeretekkel rendelkeztek, egyaránt értettek a terepi és irodai munkához. Feladatuk a geodéziai, csillagászati mérések végzése, a terepfelmérés, továbbá topográfiai és statisztikai adatok gyűjtése volt. A főbb munkálatok elvégzése után a testületet 1861. január 1-jén megszüntették, tagjait a Militärgeographische Institut egyéb részlegeibe osztották be.

A felmérések ideje és kiterjedési területe

Az I. Ferenc császár által az Osztrák Birodalom területére 1806-ban elrendelt országfelmérés kezdete óta a Birodalom tartományai, országai több területi változáson mentek át; a tanulmányban az adott terület felmérésének idején érvényben levő kiterje-

[11] A Magyar Királyság háromszögelését is irányította.

[12] A Magyar Királyság háromszögelését is irányította.

dést és elnevezést használjuk (*1. sz. melléklet, 104. o.*), megadva a későbbi (esetleg korábbi) megnevezéseket is.

A felmérési szelvények kétféle méretben készültek Az úgynevezett „régi"[13] szelvények fekvő téglalap alakúak, nagyságuk 24 x 16 hüvelyk, azaz 63,2 x 42,1 cm és 221 km^2-t ábrázolnak, az „újak" négyzet alakúak, méretük 20 x 20 hüvelyk, azaz 52,7 x 52,7 cm és a valós térszín 230,2 km^2–nyi területét fedik le).

Az 1869-ig tartott felmérés a Birodalom országaiban és tartományaiban a következő ütemben haladt:

1. Szelvényméret: 24 x 16 hüvelyk

Országok, illetve tartományok	*A felmérés ideje*	*A szelvények száma*	*Térképtári jelzet*[14]
Salzburg	1807-1808	31	B IX a 270
Alsó- és Felső-Ausztria (Ober- und Niederösterreich)	1809-1818	160	B IX a 196-6
Tirol, Vorarlberg és Liechtenstein	1816-1821	164	B IX a 362
Magyar Királyság (Ungarn) (a Temesi Bánsággal együtt)	1819-1869 (több megszakítással)	1079	B IX a 530-1
Lombardia, Velence, Parma, Modena (Lombardei, Venetien, Parma und Modena)[15]	1818-1829	330	B VII a 48
Erdélyi Fejedelemség (Grossfürstenthum Siebenbürgen)	1853-1858; 1869-1870	49 (összesen 293)	B IX a 718-21; B IX a 719-11
Bánsági Határőrvidék (Banater Militärgrenze)	1868-1869	37	B IX a 758-1

2. Szelvényméret: 20 x 20 hüvelyk

Országok, illetve tartományok	*A felmérés ideje*	*A szelvények száma*	*Térképtári jelzet*
Magyar Tengermellék (Küstenland)[16]	1821-1824	86	B IX a 59-1
Illíria (Illyrien)[17]	1829-1835	111	B IX a 59-2
Stájerország (Steiermark)	1826-1836	125	B IX a 290

[13] Méretük megegyezik az I. katonai felmérés szelvényeiével.

[14] Kriegsarchiv, Kartensammlung jelzet

[15] Felmérését a milánói Katonai Földrajzi Intézet végezte.

[16] Horvát Tengerpartnak is szokták nevezni.

[17] Illíria több területi változáson ment keresztül:.1809-ben Napóleon önálló államma alakította, 1815-ben, a párizsi béke után királyság lett, de elválasztották tőle Dalmáciát. I Ferenc 1822-ben a Magyar Tengermelléket és Fiumét, valamint Horvátországot visszacsatolta Magyarországhoz. 1849-ben I. Ferenc József az Illír Királyságot megszüntette, és öt új koronatartományt alkotott belőle. A felmérés idején e koronatartományok: Karintia, Krajna, Görz, Gradiska, Trieszt és Isztria voltak.

Országok, illetve tartományok	*A felmérés ideje*	*A szelvények száma*	*Térképtári jelzet*
Galícia és Bukovina (Galizien und Bukowina)	1861-1864	459	B IX a 387
Morvaország és Szilézia (Mähren und Schlesien)	1836-1842	147	B IX a 144/20
Csehország (Böhmen)	1842-1853	270	B IX a 94-2
Dalmácia (Dalmatien)	1851-1854	129	B IX a 457-5
Horvátország, Szlavónia, Horvát-Szlavón Határőrvidék (Kroatien, Slavonien und Militärgränze)	1865-1869	224	B IX a 758-4

A felmérés alapja

Az 1807-ben megindult munkálatok részint geodéziai alapmérések, részint a meglévő kataszteri felmérések felhasználásával folytak.

Geodéziai alapok

Míg az I. katonai felmérésnél túlnyomóan mérőasztalt használtak és grafikus háromszögeléssel dolgoztak, a II. katonai felmérés elrendelésekor, 1806-ban, külön szervezetet hoztak létre a háromszögelési munkák elvégzésére. A Háromszögelő Osztály (Astronomisch-trigonometrisches Departement) Richter ezredes vezetésével alakult meg a Generalquartiermeisterstab alárendeltségében. Az Osztrák Birodalom első háromszögelését a Liesganing-féle bécsújhelyi alapvonalból kiindulva[18] kezdték meg. Az alapvonalmérések mellett fő- és mellékháromszögelési láncolatot hoztak létre, amelyek fontos pontjait csillagászatilag is meghatározták. Bár a napóleoni háborúk a munkát félbeszakították, az első háromszögelés 1829-ig a Birodalom nyugati részétől a budai délkörig, valamint a Kárpátok mentén Erdély határáig jutott el. Tovább folytatták az Észak-Itália területén 1798-ban megkezdett háromszögeléseket is.

Az 1839-ben megalakult bécsi Katonai Földrajzi Intézet Háromszögelő Osztálya (Triangulierungs-Calcul-Bureau) tovább folytatta a háromszögelést a Birodalom területén, tovább fejlesztette az elsőrendű háromszögelési hálózatot, alapvonalakat mértek[19]. Ezzel párhuzamosan csillagászati méréseket is végezték, a csillagvizsgálók koordinátáit[20] beillesztették a Birodalom háromszögelési hálózatába és segítségükkel további hosszúságkülönbség-méréseket végeztek. A Birodalom második háromszögelését, amely az elsőnél pontosabb volt, 1848-1862-ig hajtották végre.

A térképező tisztek tehát immár egységes felsőrendű hálózatra támaszkodhattak, amelyet a terepen grafikus mérőasztal-felvételek alkalmazásával tovább sűrítettek. E

[18] 1762-ben Josef Liesganig jezsuita pap kezdte meg – Mária Terézia rendeletére – a háromszögelést; több alapvonalat mért, közülük egyedül a Bécsújhely közelében mért végpontjelzései maradtak meg.

[19] Dél-Magyarország: Arad 1840; Galícia: Tarnow 1849; Tirol: Hall 1851; Alsó-Ausztria: Wiener Neustadt; a Liesganig-féle alapvonal újramérése 1857; Stájerország: Kranichfeld 1860.

[20] A csillagvizsgálók közül néhány a kataszteri és helyenként a II. katonai felmérés vetületi kezdőpontja lett, pl. Innsbruck közelében Lanserkopf, Hermannstadt közelében Vizakna, Galícában Lowenburg.

műveletekhez dioptra-vonalzót, majd 1818-tól „messzelátó vonalzót" (Perspektiv-Lineal) használtak, ez utóbbi a távcsöves vonalzó (Kippregel) előfutára volt.

Az első magasságmérő eszközt, amely lehetővé tette a domborzati viszonyok pontosabb ábrázolását, csak 1860-ban készítették,[21] így, mivel a II. felmérés hamarosan befejeződött, a benne rejlő lehetőségeket alig használhatták ki.

Kataszteri alapok

A II. József által 1785-ben „adószabályozási" céllal elrendelt gazdasági felmérések nem érték el céljukat: II. Lipót, II. József testvére és utóda már 1791-ben hatályon kívül helyeztette a rendeletet; az elkészült szelvények nagy részét megsemmisítették. 1810-ben I. Ferenc császár rendelte el újra egy adózási célokat szolgáló felmérés kidolgozását, amelyet aztán 1817. december 13-án hagyott jóvá, s egyben az osztrák örökös tartományokban „állandó kataszter" létrehozására adott utasítást. A munkálatokat Alsó-Ausztriában kezdték és 1861-ben Tirolban fejezték be. A kataszteri felmérést a szintén 1817-1861-ig végzett elsőrendű kataszteri háromszögelés előzte meg. A felmérés során a Cassini-féle vetületet alkalmazták, amelynél a torzulás a vetületi kezdőponttól távolodva növekszik. Kiküszöbölésére az egész Birodalom területén 10 vetületi kezdőpontot határoztak meg. Egyes területeken a II. katonai felmérés is átvette e kataszteri vetület kezdőpontjait.[22]

Magyarországon 1849. október 20-án rendelték el az „állandó kataszter" létrehozását, a háromszögelés 1853-ban indult meg a Dunántúlon, a már előbb említett, a Generalquartiermeisterstab alárendeltségébe tartozó Háromszögelő Osztály mérési eredményeinek felhasználásával. A részletes felmérést 1856-ban szintén a Dunántúlon kezdték meg és 1866-ra fejezték be. Miután Magyarországon ilyen későn indultak meg a kataszteri felmérések (1866-ig az ország területének csupán 26,4 %-át mérték fel[23]), a II. katonai felmérés zömében megelőzte a kataszterit és nem támaszkodhatott arra. A kataszteri felmérést Magyarország területén csak a III. katonai felmérés használhatta alapanyagként (1880-ra az ország mintegy fele került kataszteri felmérésre).

A II. katonai felmérés vetülete és szelvényezése

A II. katonai felmérés szelvényezését, az un. derékszögű szelvényezést a Habsburg Birodalom területére (illetve az aktuális katonai-politikai várakozásoknak megfelelő területre), a már említett Cassini-féle vetülethez[24] alakították ki.

---

[21] Egy bécsi technikus, Schablass alkotta meg: távcsővel, félkör alakú limbussal, libellával és 5 szögpercenkénti beosztással volt ellátva.

[22] A vetület alkalmazása nem volt következetes, ezért szoktak „vetület nélküli rendszerről" is beszélni

[23] *Antalffy Andor:* A magyar állami földmérés. *Térképészeti Közlöny,* 1934. III. k., 1-2. füzet.

[24] Cassini francia csillagász és geográfus (1714-1784) transzverzális négyzetes hengervetületet dolgozott ki, melyben a földrajzi segédkoordináták (segédmeridiánok és segéd-szélességi körök) képe szabályos négyzethálózatot alkot, amelyek egyben a felmérési és az 1:144 000 méretarányú levezetett szelvények hálózati vonalai is. A szelvények derékszögű négyszöget alkotnak, innen a „derékszögű" szelvényezés, ill. „síktérkép" (Plattkarte) elnevezés).A Cassini-féle vetület alkalmazása, hasonlóan a kataszteri felmérésnél említetthez, itt sem volt következetes. Több tartomány esetében helyesebb a „vetület nélküli rendszer" elnevezés.

Az 1:28 800 méretarányú felmérési szelvények esetében az I. katonai felmérésnél alkalmazott szelvényméretet vették alapul. A Birodalom területét ennek a szelvényméretnek megfelelő hálózattal borították. A Cassini-féle vetület kezdőpontjául a bécsi Stephansturm-pontot határozták meg, mely a központi kezdőszelvény geometriai középpontjában helyezkedett el. A szelvényhálózat nyugati határa Innsbruck földrajzi hosszúsága volt (a bécsi középmeridiánnal párhuzamosan), az északi szegélyvonalat pedig (a bécsi kezdőharántkörrel párhuzamosan) Varsó földrajzi szélességétől valamivel északabbra helyezték el.

A tervezett szelvényezés alkalmazása azonban a II. katonai felmérés végrehajtása során nem volt következetes és csak a Birodalom egy részén készültek e rendszerben a felmérési szelvények. Ennek oka abban rejlik, hogy a Cassini-féle vetület torzulásának csökkentése érdekében létrehozott további vetületi kezdőpontokhoz külön derékszögű szelvényezést és szelvényjelölést alakítottak ki. Ezen önálló rendszereknél a szelvényhálózatot a kataszteri mérföldhálózattal párhuzamosan, vagyis annak vetületi iránya szerint helyezték el. A kataszteri szelvények kezdőpontja azonban nem a szelvényközépre, hanem a -sarokra esik. A szelvénysorokat a térképezett terület északi szegélyétől kezdve, az oszlopokat viszont a térképezési rendszer kezdőpontján áthaladó meridiántól kezdődően két irányba – nyugat és kelet felé haladva számozták; az oszlop előtt a W. (West) illetve az O. (Ost) megkülönböztető jelölést használták.

A II. katonai felmérés során az alább következő vetületi kezdőpontok szerint végeztek méréseket[25]

– bécsi *Stephansturm*-központú vetület, ahol a szelvényhálózat nyugati határa Innsbruck földrajzi hosszúsága volt, az északi határ Varsó földrajzi szélességétől valamivel északabbra helyezkedett el:
Magyar Királyság, Vorarlberg, Tirol, Salzburg, Alsó- és Felső-Ausztria;

– Lombardia, Velence, Parma, Modena – külön vetületi központ (K)[26]

– *Vízakna* (Nagyszeben mellett):
Erdélyi Fejedelemség (háromszögelési ponton áthaladó meridián);

– *ivanici zárdatorony* (Sziszek-től É-ra):
Horvátország, Szlavónia, Horvát-Szlavón Határőrvidék (K);

– *Stephansturm* (Bécs), de a szelvényezés kiindulópontja nem az innsbrucki kezdőmeridián:
Morvaország, Szilézia, Dalmácia (K);

– *Gusterberg* (Kremsmünster mellett):
Csehország (K);

[25] A felsorolás magában foglalja a fent leírt „Birodalmi" szelvényezés vetületi kezdőpontját is, valamint feltünteti, hogy melyik vetületi kezdőpontot melyik ország, ill. tartomány felmérésénél alkalmazták.

[26] Kataszteri kezdőpont is volt

– *Löwenburg* (Sandberg) (Lemberg mellett):
Galícia, Bukovina (K);

– *Schöckel* (Graz-tól északra):
Stájerország (K);

– *Krimberg* (Ljubljanától É-ra):
Illíria (Karintia, Krajna, Görz, Gradiska, Isztria, Trieszt) (K);

– *Buda* (Gellérthegy, csillagvizsgáló):
Bánsági Határőrvidék (K).

Az Osztrák Birodalom országainak és tartományainak szelvényezésénél alkalmazott különböző vetületi központokat az *1. sz. melléklet (104. o.)* tartalmazza. A II. katonai felmérés ideje alatt Magyarország felmérése sem volt egységes: külön került felmérésre a Magyar Királyság (a Temesi-Bánsággal együtt) az Erdélyi Fejedelemség, Horvátország, Szlavónia, valamint a Katonai Határőrvidékek területe. Ezek szelvényezéséről részletesebben az alap-, illetve levezetett méretarányú térképekről szóló fejezetben lesz szó.

A II. katonai felmérés jelmagyarázata

Míg az I. katonai felmérés magyarországi szelvényeihez nem volt egységes jelkulcs,[27] a II. katonai felméréshez a Generalquartiermeisterstab 1827-ben egységes jelkulcs használatát rendelte el, amely a továbbiakban irányadó lett a terep ábrázolásánál. A jelkulcs nyomtatásban csak később jelent meg,[28] egyaránt tartalmazza a kéziratos felmérési szelvények és a levezetett térképművek jeleit.

A felmérési szelvények jelkulcsa

Írásmód

A II. katonai felmérés szelvényein a névírás külön műfajjá nőtte ki magát. A másolati szelvényeken a térkép jobb oldalán legalul külön szerepel a névírók (Beschreiben) neve, akik legtöbbször kadétiskolások voltak. Egy-egy nevesebb névíró több szelvény névrajzát is elkészítette. A település- és egyéb neveket folyóírással írták, gyakran több nyelven. A felmérési szelvények másolati példányainál a térkép jobb oldali keretében kigyűjtve is szerepelnek a településnevek, megyék-járások szerint csoportosítva, abc sorrendben, ami megkönnyíti települések keresését (a domborzatábrázolás miatt a szelvényeken a nevek gyakran nehezen olvashatók). A rövidítések is több nyelvűek (magyar, német, cseh, olasz, stb.) és a jelkulcs alapján azonosíthatók.

---

[27] A magyarországi felmérési szelvényekhez Dr. Borbély Andor és Dr. Nagy Júlia szerkesztett utólag, a szelvények alapján jelkulcsot, amelyet a „Magyarország I. katonai felvétele II. József korában" c. tanulmányukban jelentettek meg. L. a 4. sz. jegyzetet!

[28] A jelmagyarázathoz a következő kiadványt vettük alapul: *Josef Zaffauk Edler v. Orion:* Signaturen in- und auslandischer Plan- und Kartenwerke. Wien, 1880.

Jelek

A nyomtatott jelkulcs fekete-fehér kiadásban jelent meg, a színeket leírással pontosították. A felmérési szelvényeken 223 „normál" és 21 „hadi" jelet alkalmaztak. A normál jelek nincsenek külön csoportosítva.

1.-től 88.-ig a „pontszerű" jelek szerepelnek: háromszögelési pont (piros), templomok, épületek, temetők, vasútállomások, malmok, kikötők, bányák, különböző ásványok lelőhelyei, határjelek. Általános szabály volt, hogy a kőépületeket piros, az egyéb anyagból épülteket fekete színnel jelölték.

89.-től 198.-ig az úgynevezett „vonalas" jelek következnek: határok, utak. Az első- és másodrendű főutak kontúrja sötétpiros, kitöltése halványpiros; az országutak, karbantartott kocsiutak kontúrja sötétpiros, kitöltése barna; a szekér-, öszvér- és gyalogutakat sárga vonal, a facsúsztató utakat fekete kontúron belül sárga színezés jelzi stb). A vasutak is feltüntetésre kerültek – a megjelenésük előtt készült szelvények esetében utólag rajzolták be őket és megkülönböztették az egyvágányú, kétvágányú, illetve tervezett vonalakat (egyvágányú: vékony kék vonal, kétvágányú: két vékony kék vonal, tervezett: két párhuzamos szaggatott vonal, általában piros, néhány szelvényen kék); a lóvasutakat egy szaggatott kék vonallal jelölték. A hidak színe: vashídé, lánchídé kék, kőhídé piros. A kompokat, gázlókat, gátakat szintén feltüntették, a kőgátakat pirossal színezték, a vízfolyások színezésére forrás, patak esetén egyszerű kék színt alkalmaztak, a folyók partvonala sötétkék, világosabb kékkel kitöltve; a tavak, mocsarak színezése ugyancsak kék, a falaké (kőfalaké) piros.

199.-től 223.-ig a „felületi" jelek sorakoznak. A különböző formájú jeleket színezéssel kombinálták, a homokot pirosassárga, a lápot sötétkék szélű sárgászöld, a mocsarakat feketével vonalkázott sárgászöld, a réteket, bozótosokat sárgászöld, az erdőket, cserjéseket szürke, a legelőket, pusztákat kékeszöld, a szőlőket sárgáspiros, a kerteket sötét kékeszöld színezéssel érzékeltették.

224.-től 245.-ig az un. „katonai" jelek állnak (sánc, üteg, tüzérség, ágyúpark, akadály, erőd, stb.).

Domborzatábrázolás

A felmérés kezdetekor a domborzatábrázolás lendületcsíkozással történt, amely a lejtők meredekségét kifejezi ugyan, de nem metrikus. A magasabb hegységekben, a nehezen hozzáférhető karsztvidékeken (az I. katonai felméréséhez hasonlóan) gyakori volt a szemmértékkel „à la vue" történő felvétel. 1827-től, némi módosítással, a Lehmann-féle[29] geometriai csíkozást alkalmazták (lejtő- ill. pillacsíkozás). Lehmann merőleges megvilágítást vett alapul, így minél meredekebb a lejtő, annál sötétebb az ábrázolás, vagyis vastagabb a fekete csík és vékonyabb a fehér. Lehmann eredetileg a lejtők ábrázolásához a fekete és a fehér részesedését 0°-45°-ig 5 fokonként arányosan osztotta el. Az Osztrák Birodalom területére azt a változtatást vezették be, hogy a magashegységek ábrázolásához a skálát a 45°-nál meredekebb lejtőkre is kiszélesítették. A lejtőszögeket lejtésmérő alkalmazásával állapították meg és az értékeket Lehmann táblázata segítségével ábrázoltak[30].

[29] Johann Georg Lehmann (1765-1811), egy szászországi molnár fia, nevéhez fűződik az első kartográfiai jellegű elmélet megalkotása, amelyen belül a csíkozásos hegyábrázolási módszer megreformálásával foglalkozott.

[30] A Lehmann-féle domborzatábrázolásról részletesen: *Dr. Irmédy László:* Térképalkotás. Budapest, 1970.

Az 1833-ban megkezdett trigonometriai magasságmérések, alapponthálózat hiányában, nem azonos szintre vonatkoztak, így a domborzatot továbbra is csak abszolút értelemben tudták ábrázolni. A kevés rendelkezésre álló magassági pontot, amelyet grafikus mérőasztal felvétellel nyertek, részletpontok mérésével sűrítették (iránymetszéssel, dioptrával, távcsöves vonalzóval). A feltüntetett magasságokat bécsi ölben adták meg.

A levezetett térképek jelkulcsa

Nyomtatott térképekről lévén szó a II. katonai felmérésben a névírás egységesebb. A részletes (1:144 000 méretarányú) térképekhez tartozó jelkulcs 105 jelet tartalmaz és mivel e térképek egyszínű rézmetszetként jelentek meg, a színeknek nincs megkülönböztető szerepük. Az általános (1:288 000-es) térképek jelkulcsa 73 jelet tartalmaz. Mindkét térképmű domborzatábrázolása csíkozásos, természetesen az egyre kisebb méretaránynak megfelelően egyre kevésbé részletes.

Felmérési szelvények a történelmi Magyarország területén

A történelmi Magyarország felmérése nem egységes, magába foglalja a Magyar Királyság, az Erdélyi Fejedelemség, Horvátország, Szlavónia, valamint a Horvát-Szlavón határőrvidék külön feméréseit. Valamennyi felmérésre igaz, hogy az 1:28 800-as méretarányú színes, kéziratos, saját korukban titkos szelvények egy eredeti és egy másolati (Copie) példányban készültek. Sokszorosításukat nem tervezték, a Birodalomról készülő részletes térképekhez (1:144 000-es méretarányú) készültek alapanyagként. A szelvényméret a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség területén megegyezik az I. katonai felmérésével, fekvő téglalap, 24x16 bécsi hüvelyk (63,2 x 42,1 cm). Horvátország, Szlavónia, valamint a Horvát-Szlavón határőrvidék szelvényei négyzet alakúak.

A *Magyar Királyság* felmérése (a Temesi Bánsággal együtt) 1819-1869 között folyt,[31] többszöri megszakítással, a területet 1079 szelvény fedi. Eredeti címe Aufnahmskarte des Königreiches Ungarn (a Magyar Királyság felmérési szelvényei). Az eredeti és a „Copie" változat egyaránt a bécsi Hadilevéltár gyűjteményében található,[32] a Hadtörténelmi Térképtár az eredeti térkép egyszínű, eredeti méretű másolatait[33], valamint eredeti méretű színes fénymásolatait[34] őrzi.

A szelvényezés, szelvényjelölés a következő: a vetületi kezdőpont (a bécsi Stephansturm) a kezdő központi szelvény geometriai középpontja. A szelvényhálózat nyugati határa Innsbruck földrajzi hosszúsága, innen kezdődik az oszlopok (Colonne) számozása római számmal I.-től LVII.-ig. A sorok (Sectio) számozása a Varsó földrajzi szélességétől valamivel északabbra elhelyezett szelvényezési határtól kezdődően északról dél

[31] Az I. katonai felmérésnél a Temesi Bánság felmérése külön történt, megelőzve a Magyar Királyság felmérését (1769-1772).

[32] Kriegsarchiv, Kartensammlung, jelzet: B IX a 530.

[33] Hadtörténelmi Térképtár, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum közgyűjteménye (a továbbiakban HT). Jelzet: B IX a 530.

[34] HT jelzet: B IX a 1124.

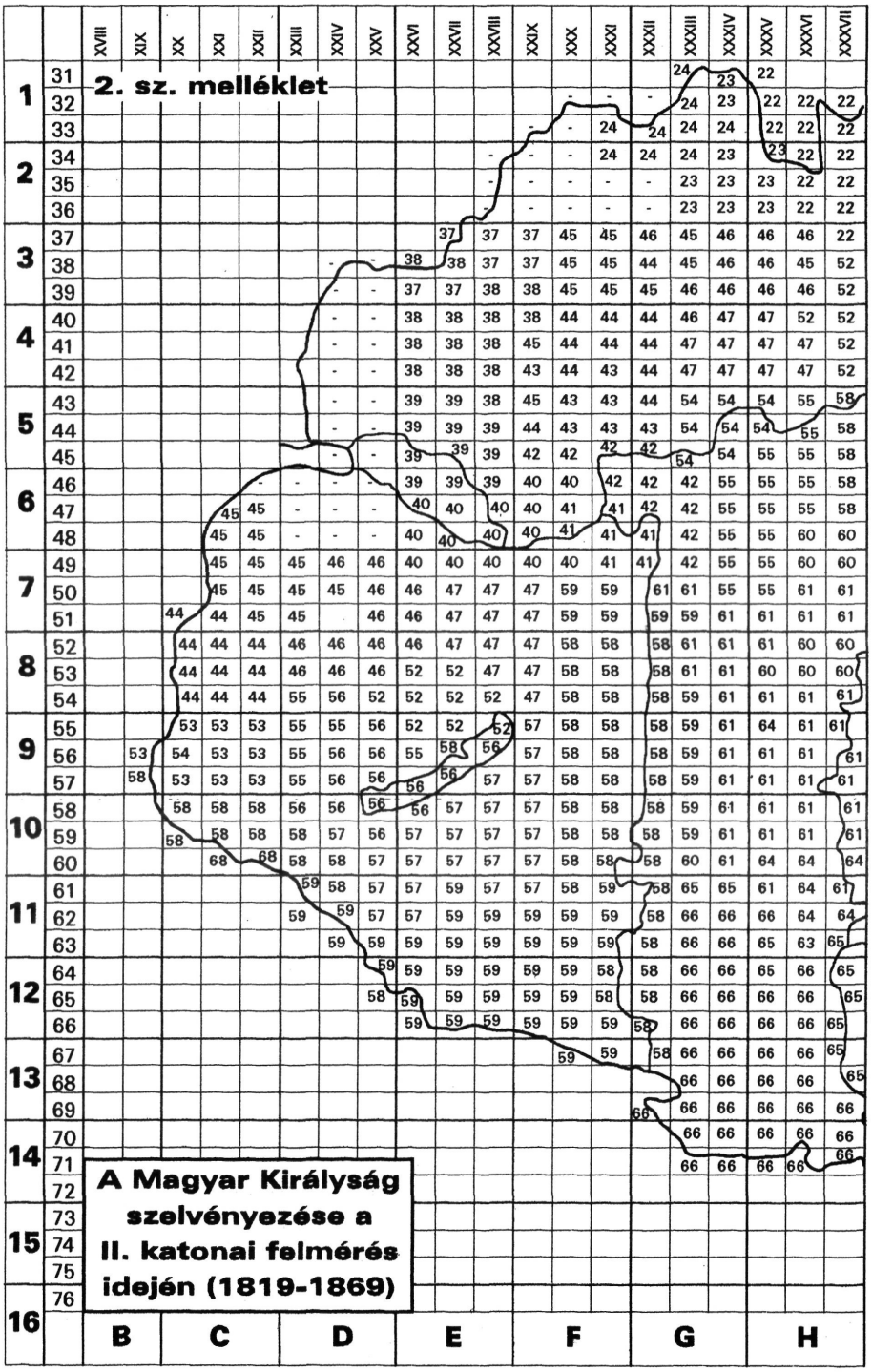
2. sz. melléklet
A Magyar Királyság szelvényezése a II. katonai felmérés idején (1819-1869)
XVIII XIX XX XXI XXII XXIII XXIV XXV XXVI XXVII XXVIII XXIX XXX XXXI XXXII XXXIII XXXIV XXXV XXXVI XXXVII
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16
B C D E F G H

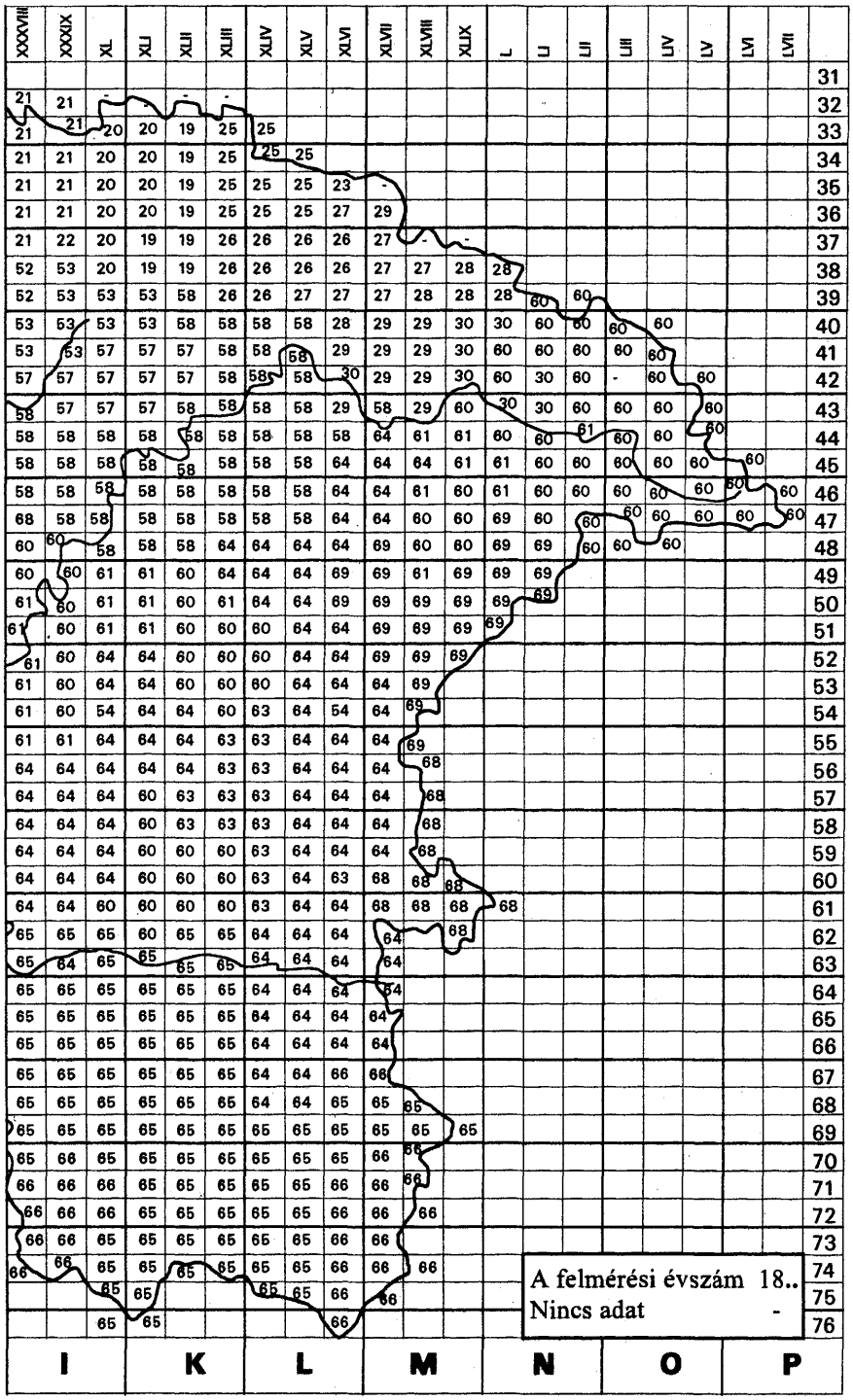
XXXVIII
XXXIX
XL
XLI
XLII
XLIII
XLIV
XLV
XLVI
XLVII
XLVIII
XLIX
L
LI
LII
LIII
LIV
LV
LVI
LVII
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
A felmérési évszám 18..
Nincs adat -
I
K
L
M
N
O
P

felé, arab számmal 1.-től 76.-ig történik. A vetületi kezdőpont – a bécsi Stephansturm – a XXI. oszlop 44. sorában található. A Magyar Királyság területe a XIX. és LVII. oszlop, illetve a 31. és76. sor közé esik. *(2. sz. melléklet, 116–117. o.)*

A színes, kéziratos szelvények „Copie" változatainak külső kerete információkban gazdagabb, mint az eredeti példányoké, ezeknél nagyobb hangsúlyt helyeztek a „szépségre". A szelvényszám, a megye megnevezése, az aránymérték (5000 Schritte [lépés] oder 2000 Klafter [bécsi öl]) feltüntetése mellett a szelvény jobb szélén felsorolják a szelvényeken szereplő településeket megyék és járások szerinti felosztásban, megadva a különböző településeken belül a házak és istállók számát, valamint az azokban elszállásolható emberek és lovak mennyiségét. A gazdasági létesítmények (malmok) is feltüntetésre kerültek. A keret jobb alsó sarkában a felmérést irányító tiszt, a felmérők, rajzolók illetve a névrajzot készítő tisztek, tisztjelöltek és tiszthelyettesek neve, rendfokozata, ezrede található, vagyis az adatok valóságos tárháza.

Az *Erdélyi Fejedelemség* felmérése 1853-ban kezdődött, 1858-ig 49 szelvény készült el a déli részről. Címe: Originalaufnahme des südlichen Teiles von Siebenbürgen 1853/54, 1854-1858 (Erdély déli részeinek felmérése). A színes, kéziratos szelvények a bécsi Hadilevéltár gyűjteményében találhatók,[35] színes fénymásolatuk a Hadtörténelmi Térképtárban.[36] A II. katonai felmérést 1869-ben abbahagyták, így az 1869-1873-ig felmért többi erdélyi szelvény valójában átmenetet jelent a II. és III. felmérés között. A munkák a II. katonai felmérés méretarányában és szelvényezésében folytak, amelyek alapján 1885 után reambulálás (helyszíni helyesbítés) útján készültek el az 1:25 000 méretarányú szelvények a III. katonai felmérés poliéder rendszerében.

Az Erdélyi Fejedelemség területét összesen 293 db 1:28 800-as méretarányú szelvény fedi. Az önálló derékszögű szelvényezés vetületi kezdőpontja Vízakna (Nagyszeben [Hermannstadt] közelében), ahol a térképezési rendszer kezdőpontja a szelvénysarokra esett, s az ezen a ponton áthaladó meridiánvonaltól kezdődően keletre és nyugatra számozták az oszlopokat növekvő római számokkal, W. (West, nyugat) ill. O. (Ost, kelet) jelöléssel. A sorokat a térképezett terület északi szélétől kezdődően arab számokkal (1.-24.) jelölték. *(3. sz. melléklet, 119. o.)*

A felmérés teljes anyagának címe: Photographische Kopien der Militär-Aufnahms-Sectionen von Siebenbürgen (Erdély katonai felmérésének fotokópiái) 1869-1873 között.[37] Ugyanilyen, eredeti méretű, egyszínű másolatok találhatók a Hadtörténelmi Térképtárban is.[38]

Horvátország, Szlavónia és a Horvát-Szlavón határőrvidék felmérése 1865-1869 között ment végbe, 224 szelvényen. A szelvények négyzet alakúak, nagyságuk 20 x 20 bécsi hüvelyk (52,7 x 52,7 cm). Az eredeti színes, kéziratos szelvények a bécsi Hadilevéltár gyűjteményében találhatók[39].

---

[35] Kriegsarchiv, Kartensammlung, jelzet: B IX a 718-21.

[36] HT jelzet: B IX a 718/21.

[37] Kriegsarchiv, Kartensammlung, jelzet: B IX a 719-11

[38] HT jelzet: B IX a 719-11

[39] Kriegsarchiv, Kartensammlung, jelzet: B IX a 758-4.

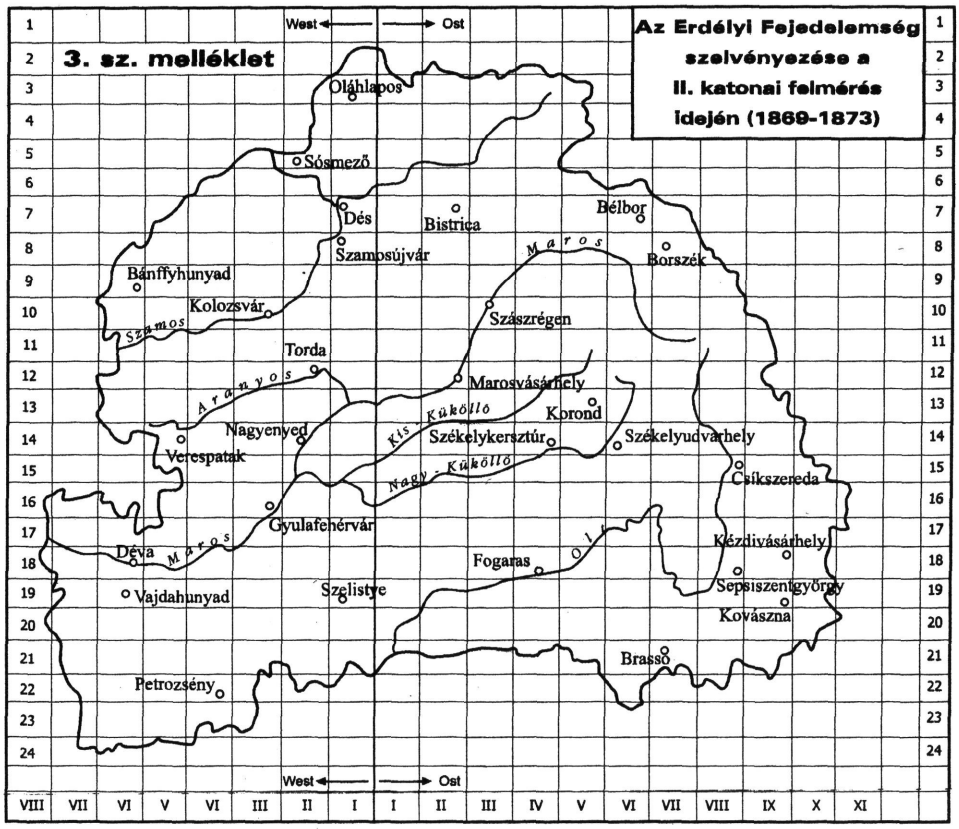

A szelvényezés, szelvényjelölés a következő volt: a vetületi központ az ivanici zárdatorony (egyben a kataszteri felmérés kezdőpontja is), amely szelvénysarokra esik. A szelvényhálózat határoló vonalai egybeesnek a kataszteri mérföldhálózattal. A szelvényjelölésnél az oszlopokat a kezdőpont meridiánjától kezdődően két irányba – nyugatra és keletre – növekvő (római) számozással látták el, W., illetve O. megkülönböztető jelöléssel. A sorokat a térképezett terület északi határától kezdve arab számokkal jelölték. *(4. sz. melléklet, 120. o.)*

A II. katonai felmérés levezetett térképei

Az 1:144 000-es (néhány tartomány esetében 1:86 400-es) méretarányú részletes térképek (Spezialkarte)

A színes, kéziratos felmérési szelvények 1/5-ére (néhány tartomány esetében 1/3-ára) kicsinyítésével kapták az úgynevezett „részletes térképeket", amelyek a II. katonai felmérés (sőt az azt megelőző korszak) legrészletesebb nyomtatott térképei voltak és rézmetszet formájában kerültek sokszorosításra.

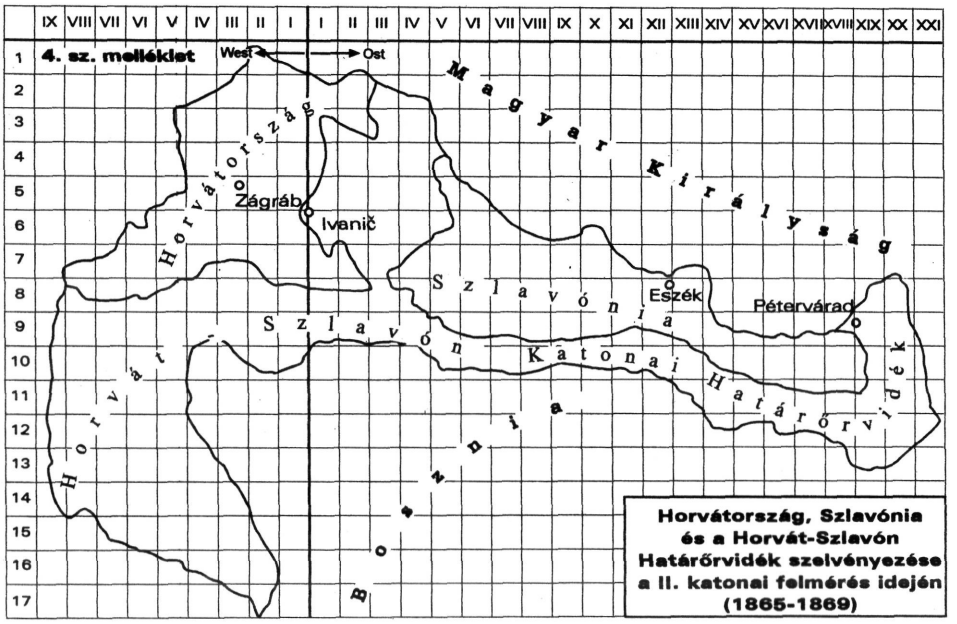

Az az eredetileg kitűzött cél, hogy az egész birodalom területére kiterjedő, egységes térképművet hozzanak létre, nem valósult meg, a részletes térképeket országonként, tartományonként adták ki Cassini-féle vetületben, különböző vetületi kezdőpontokkal. A szelvényjelölés független a felmérési szelvényekétől és a különböző tartományok és országok területére vonatkozóan sem egységes. Miután a felmérés időben nagyon elhúzódott, abbahagyásakor még nem készült el a Magyar Királyságot, illetve a Horvátország déli-délkeleti részét, ezen kívül Galíciát és Bukovinát ábrázoló részletes térkép. Az Osztrák Birodalom területére (a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség részletes térképműveit kivéve, amelyekről bővebben lesz szó) a kiadási évszám sorrendjében, 1:144 000-es méretarányban a következő részletes térképek jelentek meg (a felmérési méretarány 1/5):

Zutz, J. – Müller, Andreas:

– Carte des Herzogthums Salzburg... (A Salzburgi Hercegség térképe). [Wien], 1810. 15 csatlakozó térképszelvény, egyenként 37,9 x 25,3 cm.[40]

– Karte des Erz-Herzogthums Oesterreich ob und unter- des Enns... (Az Osztrák Főhercegség – Alsó és Felső Ausztria – térképe). Metszette: C. Stein. [Wien], 1821. 29 csatlakozó térképszelvény + áttekintő szelvény, egyenként 37,9 x 25,3 cm.[41]

– Karte der Gefürsteten Grafschaft Tyrol nebst Vorarlberg und dem angrenzenden Souverainen Fürstenthum Liechtenstein (A Tiroli Grófság, Vorarlberg és a Liechten-

[40] HT jelzet: B IX a 267.

[41] HT jelzet: B IX a 191.

steini Hercegség térképe) Metszette: C. Stein. [Wien], 1823. G. Q. St.[42] 24 csatlakozó térképszelvény, egyenként 37,9 x 25,3 cm.[43]

– Karte des Königreichs Illyrien und des Herzogthums Steyermark nebst dem Königlich Ungarischen Litorale (Az Illir Királyság – Karintia, Krajna, Isztria, Trieszt, Görz, Gradiska – és a Stájer Hercegség, valamint a Magyar Királyság tengerpartjának térképe). G. Q. St. Wien, 1834. Metszette: C. Stein. 36 csatlakozó térképszelvény + áttekintő szelvény, egyenként 37,9 x 25,3 cm.[44]

– Special Karte der Herzogthümer Steiermark, Kärnten und Krain, der gefürsteten Grafschaft Görz und Gradisca... (Stájerország, Karintia és Krajna, Görz és Gradiska részletes térképe). Militärgeographische Institut, Wien, 1842. Rajz, metszés: Topographischen Bureau des G. Q. St. 36 csatlakozó térképszelvény + áttekintő szelvény, egyenként 37,9 x 25,3 cm.[45]

– Special Karte der Markgrafschaft Maehren mit den Antheilen des Herzogthums Schlesien (A Morva Őrgrófság és a Sziléziai Hercegség részletes térképe). Militärgeographische Institut. Wien, 1844. 19 csatlakozó térképszelvény + áttekintő szelvény, egyenként 37,9 x 25,3 cm.[46]

– Special-Karte des Koenigreiches Boehmen (A Cseh Királyság részletes térképe). Militärgeographische Institut. Wien, 1847-1860. 39 csatlakozó térképszelvény, egyenként: 37,9 x 25,3 cm.[47]

– Special-Karte des Koenigreiches Dalmatien (A Dalmát Királyság részletes térképe). Militärgeographische Institut. Wien, 1861-1863. 22 csatlakozó térképszelvény, egyenként 37,9 x 25,3 cm.[48]

1: 86 400-as méretarányban (a felmérési méretarány 1/3)

– Carta topografica dei ducati di Parma, Piacenza e Guastalla levata dietro misure trigonometriche negli anni 1821-1822... (A Parmai, Piacenzai és Guastallai Hercegség topográfiai térképe az 1821-1822 háromszögelési mérések felhasználásával). Instituto Geografico Militare dell' I. R. Stato Maggiore Generale Austriaco, Milano, 1828. 9 csatlakozó térképszelvény, egyenként 68 x 44 cm.[49]

– Carta topografica del Regno Lombardo-Veneto... Topographische Karte des Lombardisch-Venetianischen Koenigreichs... (A Lombard-Velencei Királyság topográfiai térképe). Istituto Geografico Militare, K. K. G. Q. St., Milano, 1833. 42 csatlakozó térképszelvény, egyenként 68 x 44 cm.[50]

---

[42] Generalquartiermeisterstab rövidítése.

[43] HT jelzet: B IX a 363.

[44] HT jelzet: B IX a 57/1.

[45] HT jelzet: B IX a 35.

[46] HT jelzet: B IX a 145.

[47] HT jelzet: B IX a 95.

[48] HT jelzet: B IX a 458.

[49] HT jelzet: B VII a 319.

[50] HT jelzet: B VII a 48/2.

– Carta topografica del Ducato di Modena... (A Modenai Hercegség topográfiai térképe). Istituto Geografico Militare. Vienna, 1842. 8 csatlakozó térképszelvény, egyenként 68 x 44 és 68 x 19 cm.[51]

A Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség részletes térképei

– A *Magyar Királyság (és Szlavónia*[52]*)* területéről készült térképmű címe: Spezialkarte des Königreiches Ungarn. (A Magyar Királyság részletes térképe).[53] Militärgeographische Institut,Wien, 1869-1881. 140 szelvény + áttekintő térkép, egyszínű rézmetszet.

A szelvényezés összefüggést mutat a felmérési szelvényekével, egy részletes térképszelvény 9 felmérési szelvény fedőterületét öleli fel, fekvő téglalap alakú, mérete 14,4 x 9,6 bécsi hüvelyk (37,9 x 25,3 cm), ami a természetben 7,2 x 4,8 mérföldnek (54,6 x 36,4 km) felel meg.

Szelvényjelölés (egyedül a Magyar Királyság szelvényezésénél alkalmaztak oszlopokat és sorokat): a 17 oszlopot nyugatról keletre nagybetűkkel (B.-P.), a sorokat északról dél fele haladva 1.-től 16.-ig arab számokkal jelölték. *(2. sz. melléklet, 116-117. o.)*

A térképszelvényeken földrajzi fokhálózat található, perces beosztással, a hosszúsági köröket Ferro-tól (Greenwich-től K-re 17° 39' 37'') számozták. A kereten kívül a bal felső sarokban találjuk a szelvény jelölését (pl. E. 9.), középen a szelvény megnevezését (Umgebung von Nagy-Váson und Füred). Alul középen található az aránymérték (bécsi ölben), a méretarány (1:144 000) és a kiadás éve. A kereten kívül a rézmetsző(k) neve szerepel.

– Az *Erdélyi Fejedelemség* területét ábrázoló térképmű címe: Administrativ Karte des Grossfürstenthums Siebenbürgen nach der neuesten Landeseintheilung 1859[54] (Az Erdélyi Fejedelemség közigazgatási térképe az 1859-es új országfelmérés alapján) Hermannstadt (Nagyszeben), 1861. 24 szelvény. Egyszínű rézmetszet.

Egy részletes térképszelvény 20 felmérési szelvény területét öleli fel, fekvő téglalap alakú, mérete 20 x 16 hüvelyk (52,6 x 42,1 cm), a természetben 9,6 x 8 mérföld (72,8x60,7 km).

A szelvényjelölés 1.-től 24.-ig balról jobbra folyamatos arab számozású.

---

[51] HT jelzet: B VII a 313.

[52] A Magyar Királyság részletes térképének kiadását együtt tervezték kiadni Horvátország, Szlavónia, valamint a Horvát-Szlavón Határőrvidék részletes térképével, de a felmérés elhúzódása miatt csak Szlavónia területének egy része került együttes kiadásra, a többi területről nem jelent meg 1:144 000 méretarányban térkép. Ennek oka abban rejlik, hogy ebben az időszakban már (1873-1889) a III. katonai felmérés alapján készült 1:75 000-es részletes térképeket adták ki, amelyek pontosabbak és részletesebbek voltak, így az 1:144 000-es méretarányú részletes térképek kiadása háttérbe szorult.

[53] HT jelzet: B IX a 531/1-4. Több kiadásban, albumba kötve, hajtogatva, szelvényenként tárolva.

[54] HT jelzet: B IX a 719. Fektetve , szelvényenként tárolva.

Az 1:288 000-as méretarányú általános térképek (Generalkarte)

A felmérési méretarány 1/10-ére kicsinyítésével készült az 1:288 000-as méretarányú általános térkép, amely szintén tartományonként, illetve országonként jelent meg. Alapjául sokhelyütt még az I. katonai felmérés szelvényei szolgáltak, mivel az általános térkép kiadása helyenként időben megelőzte a sokáig elhúzódó felmérést. Gyakran az is előfordult, hogy a felmérési szelvényeket közvetlenül használták fel az általános térképek készítéséhez, melyek szelvényezése nem mutat összefüggést a felmérési, illetve részletes térképek szelvényezésével. A térképeket a felmérési és részletes térképektől eltérően a Bonne-féle területtartó vetületben szerkesztették.

Az Osztrák Birodalom területére, a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség később említésre kerülő általános térképeit kivéve, időrendi sorrendben a következő általános térképművek jelentek meg:

Andreas Withalm:

– General Carte vom Herzogthum Salzburg. (A Salzburgi Hercegség általános térképe). Tervezés és rajz: G. Q. St. [Wien, 1812.] 1 térképszelvény, 57 x 63 cm.[55]

– General Karte des Erzherzogthums Oesterreich ob und unter der Enns... (Az Osztrák Főhercegség – Alsó és Felső Ausztria – általános térképe). Rajz: G. Q. St. Metszette: C. Stein, A. Withalm. [Wien], 1823. 2 csatlakozó térképszelvény, 112 x 62,5 cm.[56]

[Joseph]Liesganig:

– Koenigreich Galizien und Lodomerien 1790. (A Galíciai Királyság és Lodoméria általános térképe). Az 1790-es térkép bővített és átdolgozott kiadása. G. Q. St. [Wien], 1824. 33 csatlakozó térképszelvény, egyenként 30 x 22 cm.[57]

– Generalkarte der Gefürsteten Grafschaft Tyrol nebst Vorarlberg und dem Souverainen Fürsthentum Liechtenstein.(A Tiroli Grófság, Vorarlberg és a Liechtensteini Hercegség térképe.) G. Q. St. [Wien], 1831. 2 csatlakozó térképszelvény, 94 x 77 cm.[58]

Gottfried Loscha:

– Karte vom Herzogthum Krain. (A Krajnai Hercegség térképe). Metszette: C. Stein. Wien, 1832.[59]

– Generalkerte des Lombardisch-Venetianischen Königreiches... Carte Generale del Regno Lombardo-Veneto... 1838. (A Lombard-Velencei Királyság általános térképe 1838-ból). Helyesbített kiadás. Militärgeographische Institut des G. Q St., Milano, 1856. 4 csatlakozó térképszelvény, egyenként 74 x 46 cm.[60]

---

[55] HT jelzet: B IX a 268.

[56] HT jelzet: B IX a 193.

[57] HT jelzet: B IX a 382.

[58] HT jelzet: B IX a 355.

[59] HT jelzet: B IX a 311.

[60] HT jelzet: B VII a 47/1.

– General-Karte des Herzogthums Steyermark (A Stájer Hercegség általános térképe). Militärgeographische Institut, Wien, 1842. 4 csatlakozó térképszelvény, egyenként 39 x 39 cm.[61]

– General-Karte des Königreichs Illyrien nebst dem Königlich Ungarischen Littorale (Az Illír Királyság – Karintia, Krajna, Isztria, Trieszt, Görz, Gradiska – és a Magyar Királyi Tengermellék általános térképe). Militärgeographische Institut, Wien, 1843. 4 csatlakozó térképszelvény, egyenként 41,5 x 53 cm.[62]

– General-Karte der Markgrafscheft Maehren mit den Antheilen des Herzogthums Schlesien (A Morva Őrgrófság és a Sziléziai Hercegség általános térképe). Militärgeographische Institut, Wien, 1846. 2 csatlakozó térképszelvény, egyenként 50 x 70 cm.[63]

– General Karte des Königreichs Böhmen (A Cseh Királyság általános térképe). Militärgeographische Institut, Wien, 1865. 4 csatlakozó térképszelvény, egyenként 60 x 51 cm.[64]

– General-Karte des Königreiches Galizien und des Herzogthumes Bukowina (A Galíciai Királyság és a Bukovinai Hercegség általános térképe). Militärgeographische Institut, Wien, 1868. 11 csatlakozó térképszelvény, egyenként 52 x 36,5 cm.[65]

A történelmi Magyarország területére megjelent általános térképek

Emanuel Friedberg:

– General-Karte de Vojvodschaft Serbien und des Temescher Banates dann der vier Granzregimenter Peterwardeiner, Deutsch-Banater, Illirisch-Banater und Roman-Banater... (A Szerb Vajdaság, a Temesi Bánság és 4 Katonai Határőrvidék – a pétervárади, a német-bánsági, az illír-bánsági és a román bánsági ezredek – általános térképe). G. Q. St., [Wien], 1853. 4. csatlakozó térképszelvény, egyenként 63 x 42 cm.[66]

– Administrativ- und General-Karte des Königreiches Ungarn[67] (A Magyar Királyság közigazgatási és általános térképe). Első kiadás: Militärgeographische Institut, Wien, 1858. (megelőzte a felmérés befejezését, sőt a részletes térkép kiadását is). 17 rézmetszetű szelvény, egyes kiadások színesek, a színeket kőnyomatos eljárással sokszorosították. A szelvények fekvő téglalap alakúak, méretük 20 x 15 bécsi hüvelyk (54,7 x 39,5 cm), amely a valóságban 15 x 12 mérföld (113,8 x 91 km) területet fed. A szelvények 4 sorban és 4 oszlopban helyezked-

[61] HT jelzet: B IX a 285.

[62] HT jelzet: B IX a 51.

[63] HT jelzet: B IX a 139.

[64] HT jelzet: B IX a 88.

[65] HT jelzet: B IX a 383.

[66] HT jelzet: B IX a 574.

[67] HT jelzet: B IX 521., 521/1-6. Több kiadásban (1861.,1869., 1870., 1872., 1874.) is megjelent. Hajtogatott formában, dobozban tárolva.

nek el, jelölésük I.-től XVI.-ig történt (a második sorhoz egy ötödik szelvény is tartozik, a VIII ½. számú).

– General-Karte des Grossfürstenthums Siebenbürgen[68] (Az Erdélyi Fejedelemség általános térképe). Militärgeographische Institut,Wien, 1863. 4 színezett, rézmetszetű szelvény. A szelvények fekvő téglalap alakúak, méretük 24 x 20 bécsi hüvelyk (63,2 x 52,7 cm) azaz a valóságban 18 x 15 mérföld (136,5 x 113,8 km).

Az 1:576 000-es méretarányú áttekintő térkép

Az 1:288 800-as méretarányú általános térképnél kisebb méretarányú, levezetett térkép létrehozását eredetileg nem tervezték, de szükség volt egy, az egész birodalmat összefüggően ábrázoló térképre, amely a méretarány megengedte keretek között a lehető legnagyobb részletességgel ábrázolja a területet. Ezért adták ki 1856-ban a felmérési méretarány 1/20-ában a „Scheda"[69]-féle térképet General-Karte des Oesterreichischen Kaiserstaates[70] (Az Osztrák Császárság általános térképe [Militärgeographische Institut, Wien, 1856. 20 színezett, rézmetszetű szelvény]) címmel. A térkép a címe (General-Karte) ellenére valójában áttekintő térkép. A szelvények fekvő téglalap alakúak, méretük 19,2 x 16,8 bécsi hüvelyk (50,6 x 44,3 cm), a valóságban egyenként 9,6 x 8,4 mérföld (72,8 x 63,8 km) területet fednek. A Bonne-féle vetületben szerkesztett szelvények 4 sorban és 5 oszlopban helyezkednek el, folyamatosan számozódnak I.-től –XX.-ig. A térkép érdekessége, hogy az 1866. évi osztrák-porosz háború idején az osztrák vezérkar hadműveleti térképként használta, mivel más áttekintő térkép nem állt rendelkezésére.

1873-ig a sorozatot 47 szelvényre egészítették ki Közép-Európa területére, nyugaton 2, keleten 1 oszlop, északon 2 sor hozzáadásával (Joseph Scheda: General Karte von Central Europa[71] [Közép-Európa általános térképe]).

E térkép tulajdonjogát az osztrák Hadügyminisztérium megvásárolta és a bécsi Katonai Földrajzi Intézet ennek alapján készíttette el Közép-Európa 1:300 000-es méretarányú General Karte von Central Europa[72] című térképét. A térkép felnagyítását (ami kartográfiai szempontból általában nem helyeselhető) az tette lehetővé, hogy Scheda térképe viszonylag kis méretarányához képest igen részletes, adatgazdag, szinte zsúfolt. Kiadás: Wien, 1873-1876. 207 szelvény, egyenként 51 x 45 cm. Rézmetszet, 3 színnyomású kőnyomat. Szelvényjelölés: az oszlopokat az abc nagybetűi, a sorokat arab számok jelzik, ezen kívül feltüntetésre került a szelvényen fekvő legnagyobb település (pl. K 8 Budapest).

A térképmű, bár csak szükségmegoldásként készült, a Balkán-félsziget legrészletesebb ábrázolását nyújtotta saját korában, amit az is bizonyított, hogy az 1878-as Berlini Kongresszus tárgyalásain a politikai határok kijelöléséhez használták.

---

[68] HT jelzet: B IX a 711. Hajtogatott formában, dobozban tárolva.

[69] Joseph Ritter von Scheda a bécsi Katonai Földrajzi Intézet Lithográfiai Osztályának vezetője volt, a térkép kiadása idején vezérőrnagy. Az osztrák kartográfia kiemelkedő alakja, főleg a rézmetszés és a litográfia területén.

[70] HT jelzet: B IX a 17. Hajtogatott formában, dobozban tárolva.

[71] HT jelzet: B II a 21. Hajtogatott formában, dobozban tárolva.

[72] HT jelzet: B II a 38. Fektetve, szelvényenként, valamint hajtogatott formában, dobozban tárolva.

A II. katonai felmérés megőrzésének története

A II. katonai felmérés felmérési szelvényeinek sorsa szorosan összefonódik az I. katonai felméréséével. Mindkettő szigorúan titkos volt, a nyilvánosság elől elzárva a polgári térképészet fejlődésére alig lehettek hatással. Mindkét felmérésnél készült egy eredeti szelvény (original Aufnahme), majd azokról egy másolat (Reinzeichnung, Copie), amelyet a katonai akadémiák növendékei készítettek. A szelvényekről háború esetén is másolatok készültek, hogy a vezénylő tábornokokat azokkal láthassák el. (Ezért is őrződhetett meg az anyag teljes épségben.)

Az I. katonai felmérést megelőzően a katonai vonatkozású térképek a Haditanács Tervrajzgyűjteményébe (Plansammlung des Hofkriegsrathes), a várak, erődített helyek tervrajzai a Mérnöki Levéltárba (Genie Archiv) kerültek. 1764-ben Lacy tábornagy a két intézményt Topográfiai Osztály néven egyesítette, így az I. katonai felmérés szelvényei is oda kerültek. 1801-ben Károly főherceg ismét elválasztotta a Mérnöki Levéltárat a Topográfiai Osztálytól, mely utóbbi ekkor kapta a Térképi Levéltár (Kartenarchiv) nevet és a Haditanács alárendeltségébe tartozó bécsi Hadilevéltáron (Kriegsarchiv) belül működött. Ez lett az I. katonai felmérés mellett II. katonai felmérés szelvényeinek őrzőhelye is.

1848-ban, a Haditanács megszüntével a Hadilevéltár, és szervezetében a Térképi Levéltár, a Hadügyminisztérium, majd 1853-tól a Hadseregfőparancsnokság irányítása alá került. Az 1866-os háborúk veszélyeztették a Hadilevéltár anyagát, így az egyéb anyagok mellett a térképtárat is Budán helyezték biztonságba és csak a békekötés után szállították vissza Bécsbe.

1864-ben a levéltári anyagok nagy részét felszabadították a korábbi korlátozások alól, és használatukat lehetővé tették a nagyközönség számára is, ám ez a katonai felmérések anyagára nem terjedt ki, azok megtekintését csak a vezérkar írásbeli engedélye alapján engedélyezték, főleg szolgálati célra, magánembereknek igen ritkán. A század elején a térképek használatához az engedélyt már a Hadilevéltár igazgatósága adta meg. Az első világháború után minden korlátozás megszűnt.

A Monarchia megszűntével Magyarország jogot nyert a területére vonatkozó katonai térképek felmérési anyagára (az akkor aktuális III. katonai felmérés anyagára), továbbá felosztásra került a Hadilevéltár térképgyűjteményének egy része is. A felosztás eredményeképpen mintegy 50 000 térképszelvény került a M. Kir. Hadilevéltár Térképtári Osztálya, később pedig a Hadtörténelmi Térképtár őrizetébe.

Az I. és II. katonai felmérés anyaga ugyan a bécsi Hadilevéltár Térképtárában (Kartensammlung)[73] maradt, de szabadon kutatható, másolható lett az utódállamok számára is. A két világháború között a II. katonai felmérés anyagáról egyszínű nyomdai másolatok születtek a teljes történelmi Magyarország területére, melyek előbb a M. Kir. Térképészeti Intézetbe, majd később az 1954-ben megalakult Hadtörténeti Intézet Hadtudományi Térképtárába[74] kerültek. E másolatok[75] igen rossz minőségűek, és mivel színes eredetiről

[73] Levéltári anyag oszthatatlanságának elve alapján.

[74] Jelenleg Hadtörténelmi Térképtár.

[75] HT jelzet: B IX 530 (azonos a bécsi jelzettel!).

készültek, a tartalom nagy része olvashatatlanná vált. Ez is egyik oka lehetett annak, hogy a felmérés hazánkban az I., illetve III. katonai felméréshez képest háttérbe szorult.

A II. katonai felmérés bécsi Hadilevéltárban őrzött felmérési szelvényeinek folyamatos hazaszállíttatása és színes fénymásoltatása 1996-tól folyik, így a Hadtörténelmi Térképtár az eredeti térképekkel megegyező minőségű, használati értékű anyagot nyer. Az I. katonai felmérés Magyar Királyságra és Erdély területére eső szelvényei hasonló kivitelben már a kutatás rendelkezésére állnak.

Annamária Jankó

THE SECOND MILITARY SURVEY

Summary

The material of the second military survey is lesser worked up both in Hungarian and Austrian specialised literature. Its domestic research was, above other factors, hindered by the fact that map sections on the scale of 28.8 kilometres to the centimetre concerning the territory of the whole country were only to be found in the Cartographic Collection of the Military History Institute and Museum, previously only on bad quality, single-coloured copies. This current detailed research was rendered possible by the original size, colour copies, which are treasuries of information and bear the same value as the Vienna Military Archives' originals, from which the Cartographic Collection had these made.

As the second military survey took place between 1806 and 1869 in the territory of the Austrian Empire, the first part of the study examines the whole survey. The surveys were in progress by countries and prefectures inside the Empire, these can be followed with the help of the charts in the study (surveyed area – country or prefecture, year of the survey, number of sections, pressmark of the Vienna Military Archives) and the annexed diagrams. Geodesy basics, and various projections are mentioned (these can also be followed in the inserts). The study introduces the organisations that accomplished the surveys, their changes, their directors and leaders (shown in charts) during the long period. Officers who guided and worked on the survey directly are not mentioned, since the huge material is still being worked up; a separate supplement is going to be published. The first part of the study also lists the sections deduced to the whole territory of the Empire, in different scales (1:86.400, 1:144.000, and 1:288.000), together with pressmarks of the Cartographic Collection.

The second part of the study deals with surveys carried out in the territory of the historical Hungary (Hungarian Kingdom, Transylvanian Principality, and Croat-Slavonia). Sections of the surveys, the sections' markings and the dates of the surveys can be followed through different sections. There is a detailed introduction to series of different scales, as well.

Finally, the study provides a short outline on the history of the survey's preservation.

Annamária Jankó

LE DEUXIÈME ARPENTAGE MILITAIRE

Résumé

La matière du deuxième arpentage militaire est peu dépouillée dans la biblographie hongroise, ainsi que dans la bibliographie autrichienne. Il y avait plusieurs facteurs, qui rendaient difficile sa recherche en Hongrie, entre autres, le fait que les segments de carte au 28 800e, relatifs au territoire du pays entier, étaient trouvables uniquement à la Collection de Cartes du Musée et Institut d'Histoire Militaire, et avant, ici aussi seulement en copie d'une couleur, en mauvaise qualité. A la base des segments manuscrits originaux en couleurs des Archives Militaires de Vienne, la Collection de Cartes d'Histoire Militaire a fait faire des photocopies de taille originale, en couleurs, dont la valeur d'utilisation est équivalente à celle des cartes originales, et cela a rendu possible les recherches détaillées actuelles, la valeur d'utilisation des cartes a augmenté.

Comme le deuxième arpentage militaire, entre 1806 et 1869, s'est passé sur le territoire de l'Empire Autrichien, la première partie de l'essai examine l'arpentage entier. A l'intérieur de l'Empire, les arpentages se sont déroulés par pays, par provinces. Les tableaux (territoire arpenté - pays, ou province, l'année de l'arpentage, nombre des segments, repère de la collection de cartes de Kriegsarchiv de Vienne), et les schémas annexés à l'essai aident l'orientation précise. Nous parlons également des bases géodésiques, de la projection, des différents centres de projection (on peut suivre également tout cela dans les annexes). L'essai présente les organismes qui faisaient l'arpentage, leurs changements, leurs directeurs et leurs chefs (en forme de tableau) sous la longue période. Nous ne parlons pas des officiers qui faisaient et dirigeaient directement l'arpentage, comme le dépouillement de cette grande quantité de matière n'est pas encore fini: nous avons l'intention de publier cela sous forme d'un appendice spécial, plus tard. La première partie de l'essai donne une liste des segments sur le territoire entier de l'Empire, dont les mesures sont déduites (au 86 400e, au 144 000e, au 288 000e), avec les repères de la collection de cartes.

La deuxième partie de l'essai s'occupe des arpentages des territoires de la Hongrie historique (Royaume Hongrois, Principauté de Transylvanie, Slavonie-Croate). Il y a des segments de résumé qui aident l'orientation dans la segmentation des arpentages, dans l'indication des segments, et dans le temps de l'arpentage de certains segments. L'essai présente également d'une façon détaillée les séries dont les mesures sont déduites.

Finalement, l'essai s'occupe de l'histoire de la conservation de l'arpentage.

Annamária Jankó

DIE ZWEITE MILITÄRISCHE VERMESSUNG

Resümee

Das Material der zweiten militärischen Vermessung ist – sowohl in der österreichischen, als auch in der ungarischen Fachliteratur – zu wenig aufgearbeitet. Die heimische Untersuchung wurde neben mehreren Faktoren auch dadurch erschwert, dass die Kartenabschnitte, die sich auf das Gebiet des ganzen Landes beziehen, und in einem Maßstab von 1:28 800 vermessen worden waren, einzig und allein im Kartenarchiv des Militärgeschichtlichen Instituts und Museums aufzufinden waren, aber auch hier nur in einer einfärbigen Kopie von schlechter Qualität. Die jetzt durchgeführte, in die Einzelheiten gehende Forschung wurde dadurch ermöglicht, dass das Militärgeschichtliche Kartenarchiv aufgrund der originalen farbigen, handschriftlichen Abschnitte des Wiener Kriegsarchivs Fotokopien konnte anfertigen lassen, die mit den Verwendungswerten der originalen Karten übereinstimmen, farbig sind und die Größe des Originals haben. So erhöhte sich der Verwendungswert der Karten und wurde zum reichen Fundus von Daten.

Da die zweite militärische Vermessung zwischen 1806 und 1869 auf dem Gebiet des Österreichischen Reiches erfolgte, behandelt der erste Teil der Studie die vollständige Vermessung. Die Vermessungen gingen innerhalb des Reiches nach Kronländern und Provinzen vor sich. Die genaue Verfolgung dieser Daten wird von den Tabellen (vermessene Fläche – Kronland bzw. Provinz, Jahreszahl der Vermessung, Zahl der Abschnitte, als Auffindungsort die Kartenarchiv-Signatur im Wiener Kriegsarchiv) und beigefügten Übersichtsskizzen in der Studie unterstützt. Es fallen Worte über die geodätischen Grundlagen, die Projektion, die verschiedenen Projektzentren (diese können am Anhang ebenfalls verfolgt werden). Die Studie führt die Organisationen an, welche die Vermessung durchgeführt haben, die Veränderung dieser, und hebt in tabellarischer Form die Direktoren, Führungspersonen dieser Vermessungen in einer langen Zeitspanne hervor. Kein Wort fällt jedoch über die Offiziere, die die Vermessung direkt geleitet und durchgeführt haben, weil die Aufarbeitung des vielumfassenden Materials immer noch läuft, und in einem eigenständigen Anhang erscheinen wird. Der erste Teil der Arbeit zählt außerdem die abgeleiteten Abschnitte im Größenverhältnis für das ganze Gebiet des Reiches auf (im Maßstab 1:86.400, 1:144 000, 1:288 000), zusammen mit Kartenarchiv-Signaturen.

Der zweite Teil der Studie beschäftigt sich mit den Vermessungen, die auf das Gebiet des geschichtlichen Ungarns fallen (Ungarisches Königreich, Fürstentum Siebenbürgen, Kroatien-Slawonien). Die Abschnitte der Vermessungen, die Signaturen der Abschnitte und die Zeitpunkte der Vermessung der einzelnen Abschnitte sind durch Übersichtsabschnitte verfolgbar dargestellt. Dieser Teil stellt auch die abgeleiteten maßstabsgetreuen Serien detailliert dar.

Die Studie gibt schließlich einen kurzen Überblick über die Geschichte der Lagerung der Vermessungen.

Аннамария Янко

ВТОРЫЕ ВОЕННО-ГЕОДЕЗИЧЕСКИЕ СЪЕМКИ

Резюме

Материал вторых военно-геодезических съемок как в венгерской, так и в австрийской специальной литературе разработан не широко. Отечественным исследованиям и разработкам наряду с рядом известных фактов препятствовало то, что съемочные сегменты карт масштаба

1:28 800 касательно всей территории страны в Венгрии можно было найти только в Картографическом архиве Военно-Исторического Института и Музея Венгрии, к тому же ранее они хранились здесь только в одноцветных копиях плохого качества. Современная детальная исследовательская работа стала возможной благодаря тому, что Военно-исторический Картографический Архив на основании оригинальных цветных рукописных картографических сегментов Венского Военного Архива изготовил цветные оригинального масштаба светокопии, равноценные по возможности использования оригинальным картам, благодаря чему пользовательское значение этих карт возросло наряду с наличествующим неоценимым богатством содержащихся в них данных.

Ввиду того того, что Вторые военно-картографические съемки проходили в период 1806 и 1869 годов на территории Австрийской Монархии, первая часть данной научной работы исследует съемки в полном объеме. Военно-картографические съемки в Монархии велись по каждой отдельной стране, входившей в состав Монархии, и по каждой отдельной провинции. Точно проследить за проводившимися съемками можно с помощью таблиц, приводимых в историографической работе (здесь указаны: территория, где проводились геодезические съемки, страна или провинция, год проведения съемки, число картографических сегментов, и место, где их можно обнаружить, условные обозначения картографического архива венского Военного архива (Kriegsarchiv), чему способствуют прилагаемые просматриваемые схемы. В статье идет речь о геодезических основах, о проекции, различных проекционных центрах (за ними можно также проследить в приложениях. Автор статьи показывает организации, выполнявшие картографические съемки, их изменения, в форме таблиц приводит также их директоров, руководителей, сменявшихся не раз за долгие годы работы учреждений. В статье не упоминаются офицеры, непосредственно руководившие и выполнявшие картографические съемки, так как большое количество архивного материала находится пока в стадии обработки и отсутствующие еще данные позднее будут опубликованы в отдельном приложении. Помимо всего этого в первой части монографии приводится полный перечснь картографических сегментов, произведенных на всю территорию Монархии в следующих масштабах: 1:86.400, 1:144 000, 1:288.000, вместе с обозначениями Картографического архива.

Вторая часть монографии посвящена геодезическим съемкам исторической территории Венгрии (Венгерское Королевство, Трансильванское Княжество, Хорватская Славония). Разбивку съемок на сегменты, обозначение сегментов, дату проведения съемок отдельных картографических сегментов можно проследить с помощью обзорных листов. Автор историографии детально указывает также серии выполненных масштабов.

В заключение в работе дается краткий обзор по истории хранения геодезических съемок.

MŰHELY

MAKK FERENC

A BIZÁNCI FENYEGETÉS ÁRNYÉKÁBAN

Géza fejedelem politikai-vallási választása[1]

A Szent István-i államalkotás millenniuma alkalmából históriai munkákban sorra napirendre kerülnek azok a fontos történelmi kérdések, amelyek az első ezredforduló táján a magyarságot, illetve a magyar nép vezetőit foglalkoztatták. A Magyar Királyság létrejöttének alapkövetelménye volt a kereszténység felvétele. Ismeretes, hogy Géza nagyfejedelem döntése következtében, amelyet később István nagy nyomatékkal megerősített, a magyarság a kereszténység két európai – a római rítusú vagy latin és a konstantinápolyi vagy görög – válfaja közül a nyugati (római) kereszténységet választotta.

Az a probléma, hogy Magyarország 1000 évvel ezelőtt a „Nyugat vagy Kelet?" nagy dilemmájában miért a Nyugat mellett foglalt állást, kezdettől fogva vita tárgyát képezi a hazai és a külföldi szakemberek körében. Az alábbiakban – a teljesség igénye nélkül – felvázolom a különböző vélemények lényegét.

Több kutató felfogása szerint a X. század végén a magyarságot a Nyugat felől – a Német Birodalom részéről – fenyegette nagy veszély, s a meghódoltatás, illetve szétverés megelőzése érdekében Gézának a német császárral kellett szövetségre lépnie, ami a latin rítusú kereszténység felvételével járt.[2]

Mások a nagyfejedelem döntését geopolitikai tényezővel is indokolják, s úgy vélik: mivel Géza saját törzsének szállásvidéke a Dunántúlon – a Német Birodalom közvetlen szomszédságában – helyezkedett el, ezért az Árpádok a Német Császárság révén területileg a római kereszténységhez voltak közelebb. Azaz a földrajzi közelség jelentős mértékben meghatározta a nagyfejedelem állásfoglalását.[3]

Felvetődött magyarázatként az, hogy miután az erdélyi Gyulák a X. század közepe óta jó viszonyban állottak Bizánccal, amely térítő püspöke által megkezdte az ortodox (görög) hit szervezett terjesztését is Erdélyben, az Árpádoknak emiatt Konstantinápolyban a sorban már csak a kevésbé hízelgő *második* hely jutott volna, s ez nem kedvezett volna a fejedelmi hatalom erősítésének a belső szeparatizmussal szemben. Ezen okok miatt kellett Gézának Nyugatra fordulnia.[4]

---

[1] Előadásként elhangzott 2000. szeptember 28-án Tihanyban a „Szent István alakja a régi magyar és az európai irodalomban, művészetben és történetírásban" című konferencián.

[2] *Horváth Mihály:* A kereszténység első százada Magyarországon. Budapest, 1878. 48–50. o.; *Hóman Bálint–Szekfű Gyula:* Magyar történet. I. k. Budapest, 1939.[6] (A vonatkozó rész *Hóman Bálint* munkája. A továbbiakban: *Hóman* 1939.) 174. o.; *Hermann Egyed:* A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. 13–14. o.

[3] Így pl. *Kristó Gyula:* Magyarország története 895–1301. Budapest, 1998. (A továbbiakban: *Kristó* 1998.) 84., 85. o.

[4] *J. P. Ripoche:* Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban. *Századok*, 111. (1977) 84–85. o.; *Kristó* 1998. 84., 85. o.

Számos munkában nyert megfogalmazást a bizánci veszély, illetve a bizánci fenyegetés gondolata, miszerint a magyarságot a Bizánctól való félelem késztette a Német Birodalommal való szövetség létrehozására és a latin kereszténység felvételére.[5] Ezt az elméletet – a korábbi véleményekre támaszkodva – az utóbbi évtizedben több írásomban magam is részletesen kifejtettem. A lényeg a következő.

970-ben a thrákiai város, Arkadiopolis mellett a szövetséges – 30 ezer fős – orosz–bolgár–magyar–besenyő had katasztrofális vereséget szenvedett a bizánciak 12 ezer fős seregétől. Ezután 971-es diadalmas hadjárata nyomán a basileus, a bizánci császár Bulgária feladására és elhagyására kényszerítette Szvjatoszláv kijevi fejedelmet. Bulgária függetlenségét azonban Ioannés Tzimiskés császár nem állította helyre, hanem az egész országot annektálta és birodalmához csatolta. A basileus győzedelmes csapatai eljutottak a Száva–Al-Duna vonalára, azaz a magyar határra. A magyarság vezetői joggal tartottak attól, hogy Bizánc részéről nagy erejű támadás várható a Magyar Nagyfejedelemség, mint ellenséges ország ellen. Súlyosbította a magyarság helyzetét az, hogy a két birodalom, a Német és a Bizánci Császárság 972 tavaszán rendezte politikai ellentéteit, és a kibékülést II. Ottó társcsászár bizánci házasságkötése pecsételte meg 972 áprilisában Rómában. Az összeroppantással fenyegető német–bizánci szövetség szorításában, a közvetlen bizánci támadástól félve Géza, az új magyar nagyfejedelem a német uralkodó, I. Ottó felé nyitott. A magyar–bizánci feszültség időszakában a német császár a magyarok mellé állt. I. Ottó egyrészt el akarta kerülni azt, hogy bizánci expanzió esetén a közép-európai hatalmi egyensúly Németország kárára változzék meg, másrészt pedig számított arra, hogy a magyarok ügyének felkarolása a saját befolyását erősíti majd a térségben Bizánc rovására. Ettől kezdve egészen a XII. század végéig folyamatos rivalizálás figyelhető meg a két birodalom között a sajátos geopolitikai helyzetben levő Magyarország feletti politikai hegemónia megszerzéséért. A 970-es évek elején ezt a körülményt Géza fejedelem ügyesen használta ki országa javára. Kérésére 972-ben német papok és szerzetesek közreműködésével megindult magyar földön a latin rítusú kereszténység hivatalos terjesztése; 973 tavaszán pedig Quedlinburgban magyar–német megbékélés és szövetség jött létre.

A magyar–német szövetségkötés hatására, illetve az arabok újabb keleti támadása és a bolgár felkelés terjedése következtében Bizánc a magyar kérdésben meghátrált, s így a 970-es évek elején elmaradt a Magyarország elleni bizánci invázió. Ugyanakkor Géza végleg leállította a balkáni kalandozásokat, s uralkodása alatt mindvégig fenntartotta a korábbi jó viszonyt a bolgárokkal. Bolgárpártisága (azaz Bizánc-ellenessége) jutott kifejezésre abban, hogy 973-ban a lázadó bolgárok követei magyar földön keresztül utazhattak Quedlinburgba I. Ottóhoz, s 995 táján a nagyfejedelem egyik leányát a bizánciakkal változatlanul drámai küzdelmet vívó bolgár uralkodó, Sámuel cár fiához, a trónörökös Gavril Radomirhoz adta feleségül. Ezek alapján nem lehet kétséges, hogy Géza számára Bizánc mindvégig igen veszedelmes szomszédnak számított.[6]

---

[5] *Acsády Ignácz:* A magyar birodalom története. I. k. Budapest, 1903. 62–63. o.; *Székely, György:* La Hongrie et Byzance aux Xe–XIIe siècles. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae (1967.) 291. o.; *Györffy György:* István király és műve. Budapest, 1983.[2] (A továbbiakban: *Györffy* 1983.) 68. o.; *Uő.:* Államszervezés. In: Magyarország története tíz kötetben. I. k. Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. (Főszerk. *Székely György.* Szerk. *Bartha Antal.*) Budapest, 1984. (A továbbiakban: *Györffy* 1984.) 727. o.

[6] Minderre lásd pl. *Makk Ferenc:* Magyarország és keleti szomszédai Szent István korában. In: Szent István és kora. (Szerk. *Glatz Ferenc* és *Kardos József.*) Budapest, 1988. 81–82. o.; *Uő.:* Magyar külpolitika (896–

A bizánci veszély, illetve bizánci fenyegetés ezen koncepcióját teljes mértékben elutasítva, azt csupán képzelgésnek és „modern hiedelemnek" tartva, érdekes és tanulságos ellenvéleményt fejtett ki nemrégiben Bóna István. Az akadémikus szerző legújabb könyvében úgy foglalt állást, hogy Géza fejedelem Nyugat felé nyitásában semmiféle bizánci veszélynek, illetve fenyegetésnek nem kell szerepet tulajdonítani, mivel ilyen veszély, illetve fenyegetés soha nem is létezett Géza uralkodása idején, még a döntés legfontosabb időszakában, a 970-es évek elején sem.[7] Felfogásának igazolására lényegében három alaptételt sorakoztatott fel.

1.) 971 első felében Tzimiskés császár csupán Kelet-Bulgáriát hódította meg, Nyugat-Bulgária érintetlen maradt a bizánci foglalástól, s ezért tévedés azt hinni, hogy a bizánci csapatok 971-ben *egész* Bulgáriát megszállták volna. A basileus seregei nyugaton csak 1002-ben érték az Al-Dunát Vidinnél, és csupán 1018-ban kerültek bizánci kézre az Orsova és Belgrád közti magyar Al-Duna szakasszal délről érintkező bolgár területek. Így viszont Bóna szerint nem állítható az sem, hogy már 971-ben bizánci hadak jelentek volna meg a Száva–Al-Duna vonalán, azaz a magyar határon, ami a Magyar Nagyfejedelemség számára katonailag fenyegető, veszélyes helyzetet idézett volna elő.[8]

2.) Amennyiben nem voltak bizánci csapatok 971-ben a magyar határon, akkor Gézáék udvarában nem is kellett attól tartani, attól félni, hogy Bizánc részéről fegyveres támadás érheti Magyarországot. Így természetszerűleg 971-ben Gézáék Esztergomban nem is féltek Bizánctól.[9]

3.) Indokolatlan és megalapozotlan arról beszélni, hogy a 972-es bizánci–német egyezmény nyomán Magyarország a két birodalom veszélyes harapófogójába került volna, hiszen a 972-es német–bizánci politikai megegyezés nem irányult Magyarország ellen, csupán Bizánc és a Német Császárság néhány fontos – a magyarokat nem érintő – vitás kérdését rendezte egymással.[10]

Bóna véleménye végül is úgy összegezhető, hogy ha 971–972-ben nem fenyegette a Magyar Nagyfejedelemséget bizánci veszély, akkor magától értetődően Géza Nyugat felé nyitását – a Nyugat és Kelet közti választását – sem „képzelt" bizánci fenyegetés,

---

1196). Szeged, 1996.[2] (A továbbiakban: *Makk* 1996.) 29–32., 37–38., 40. o.; *Uő.:* A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged, 1998. (A továbbiakban: *Makk* 1998.) 117–121., 222–223. o.; *Uő.:* Az Árpádok külpolitikája. *Rubicon*, 1998/9–10. sz. 29. o.; *Uő.:* Géza nagyfejedelem külpolitikájáról. In: Gizella királyné. (Szerk. *Homonnai Sarolta* és *Koszta László*.) Veszprém, 2000. (A továbbiakban: *Makk* 2000.) 31–34. o. – Meg kell említeni, hogy a bizánci veszély, illetve bizánci fenyegetés koncepciójának van egy szélsőséges változata is, amelyet különösen egyértelműen fogalmazott meg erőteljes aktuálpolitikai éllel Szekfű Gyula. Eszerint: „Byzánchoz csatlakozva a magyar nemzet és állam talán még igazi megszületése előtt mindörökre sírba szállott volna." (*Szekfű Gyula:* A magyar állam életrajza. Budapest, 1923. 28. o.) E gondolat visszacseng többek között Hóman Bálint munkájában is (*Hóman* 1939. 176. o.). Az bizonyosra vehető, hogy bizánci orientáció esetén a magyar nép története sokban más lett, eltért volna attól, mint amelyet a nyugati orientáció alatt megélt, de semmi sem indokolja feltételezni azt, hogy Kelet, azaz Bizánc választása esetén sorsa a biztos pusztulás lett volna. Ékesen cáfolja ezt az ortodoxiához csatlakozó orosz, bolgár, szerb és román nép históriája.

[7] *Bóna István:* A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest, 2000. (História Könyvtár. Monográfiák 12. A továbbiakban: *Bóna* 2000.) 66–71. o.

[8] *Bóna* 2000. 66. o.

[9] *Bóna* 2000. 70. o.

[10] *Bóna* 2000. 66., 70., 74. o. – Igen gyorsan átvette ezt a véleményt *Csorba Csaba:* Gondolatok a keresztény magyar állam és egyház szervezéséről. *Honismeret*, 28. (2000) 3. sz. 4–5. o.

hanem más fontos tényező határozta meg. Magát a választást Bóna a következőképpen magyarázza: „Géza számára nem volt nehéz a választás. Az orthodox cezaropápa helyett, akinek egy évszázaddal azelőtt a bolgárok is csak katonai vereségük miatt kényszerültek alávetni magukat, Géza és fia, Vajk a császárt és a pápát, vagyis két külön személyiséget és hatalmat választott példaképül és szövetségesül."[11]

Ezek után elmondom álláspontomat mind Bóna ellenérveiről, mind pedig a Géza fejedelem választását illető magyarázatáról.

1.) A bizánciak 971-es bulgáriai hódításával kapcsolatban számos vitatott probléma van. Korábban – leegyszerűsítve a képet – általában úgy vélekedtek, hogy 971-ben Tzimiskés császár elfoglalta és megszállta, majd birodalmához csatolta Kelet-Bulgáriát, de Nyugat-Bulgária független maradt, mivel ott 969 óta Nikola komes és négy fia – Dávid, Mózes, Áron és Sámuel, az ún. négy testvér – vezetésével külön bolgár hatalom jött létre, s ezt az önállósult, később Kelet-Bulgáriát is meghódító bolgár államot Bizánc csak a XI. század elején tudta legyőzni és felszámolni.[12] Ma már azonban – új források bevonása révén – az előzőnél árnyaltabb, de még mindig nem eléggé tiszta képet lehet rajzolni arról, hogy miként alakult a különböző bolgár területek sorsa és viszonya Bizánchoz 971-ben, illetve közvetlenül azt követően. Az kétségtelen, hogy a basileus 971-ben fegyveres foglalással birtokába vette az Iszkar–Szófia–Sztrumica-vonaltól keletre eső Kelet-Bulgáriát.[13] De már egészen sajátos és külön kérdést jelent az Al-Dunától északkeletre elterülő bolgár vidékek területi kiterjedése, bizánci közigazgatási megszervezése és az itt létrehozott közigazgatási egység (katepanatus) keleti határának megvonása az ún. Oikonomidès-féle Taktikon és az ún. Hase-i Anonymus adatainak felhasználásával.[14] Valószínű, hogy a négy testvér fennhatósága a 969 és 971 közötti időszakban nem az egész Nyugat-Bulgáriára, hanem csak Délnyugat-Bulgáriára – főleg Szófia, Ohrid, Preszpa, Voden és Muglen vidékére – terjedt ki, és teljesen homályban marad az: hogyan alakult hatalmuk kiterjesztése a 971 és 976 közötti időben.[15]

---

[11] *Bóna* 2000. 71. o. – Ugyanezt a felfogást vallja *Gergely Jenő:* Az európai egység felé. *Népszabadság*, 2000. augusztus 18. 9. o.

[12] Így pl. *Васил Н. Златарски:* История на Българската Държава през средните векове I/2. София, 1971. (A továbbiakban: *Златарски* 1971.) 601–602., 612. o.; *Louis Bréhier:* Bizánc tündöklése és hanyatlása I. Varia Byzantina I. k. Budapest, 1997. 156. o.

[13] Az Iszkar–Szófia–Sztrumica-vonalra ld. pl. *Златарски* 1971. 609–611. o.; *Vasilka Tăpkova–Zaimova:* L'administration byzantine au Bas-Danube (fin du Xe–XIe s.). *Byzantinoslavica*, 54. (1993). (A továbbiakban: *Tăpkova–Zaimova* 1993.) 96. o.; *Vasilka Tăpkova–Zaimova:* Les frontières occidentales des territoires conquis par Tzimiscès. In: *V. Tăpkova–Zaimova:* Byzance et les Balkans à partir du VIe siècle. Les mouvements ethniques et les États. Variorum Reprints. London, 1979. (A továbbiakban: *Tăpkova–Zaimova* 1979.) 115. o.; *Христо Димитров:* Българо–унгарски отношения през средновековието. София, 1998. (A továbbiakban: *Димитров* 1998.) 89. o. 70. jegyzet.

[14] Lásd pl. *Tăpkova–Zaimova:* L'administration byzantine au Bas Danube (fin X^{e}–XIe s.). (Tentatives d'une mise au point). Études Balkaniques 3. (1973) Sofia. (A továbbiakban: *Tăpkova–Zaimova* 1973.) 90–102. o.; *Tăpkova–Zaimova* 1979. 113–114. o.; *Иван Божилов:* Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X век. София, 1979. 119–125. o.; *Tăpkova–Zaimova* 1993. 96. o.

[15] Délnyugat-Bulgáriára lásd pl. *Стјепан Антолјак:* Самуиловата држава. Скопје, 1969. (A továbbiakban: *Антолјак* 1969.) 19. o.; *Михаило Апостолски:* История на македонскиот народ. Скопје, 1969. (A továbbiakban: *Апостолски* 1969.) 118. o.; *Dimitar Koszev–Hriszto Hrisztov–Dimitar Angelov:* Bulgária története. Budapest, 1971. 33. o.; *Ivan Dujčev–Velizar Velikov–Iono Mitev–Lubomir Panaytov:* Histoire de la Bulgarie des origines à nos jours. Roanne 1977. (A továbbiakban: Histoire 1977.) 137. o.; *Denis A. Zakythinos:* Byzantinische Geschichte 324–1071. Wien–Köln–Graz, 1979. (A továbbiakban: *Zakythinos* 1979.) 224. o.

Témánk szempontjából különösen érdekes az északnyugat-bulgáriai területek sorsa. Bizánci pecsétek ugyanis, amiket a magyar kutatás mindeddig nem vett figyelembe, arról tanúskodnak, hogy a bizánciaknak közvetlenül Kelet-Bulgária 971-es meghódítása után egy időre sikerült katonailag megszállniuk és hatalmuk alá vonniuk az Iszkar–Szófia-vonaltól nyugatra, illetve északnyugatra eső szerb és bolgár területek jelentős részét is. Előkerült Ioannés protospatharios pecsétje, aki a Ras (= raškai, tehát szerbiai) határvidék vezetője volt a 971–975-ös időszak elején.[16] De rendelkezésünkre áll Diogenés protospatharios pecsétje is, aki a Morava és az Al-Duna összefolyásánál levő Morava város stratégosaként állott az itteni bizánci igazgatás élén a 971-es bolgár háborút követően.[17] Diogenés pecsétje egyértelműen azt bizonyítja, hogy Bóna véleményétől eltérően a bizánci katonaság – ha rövid időre is – 971 táján Barancs (Braničevo) környékén igenis elérte a közvetlen magyar határt, ami nyilvánvalóan meglehetősen fenyegető esemény lehetett a magyar vezetők számára.

2.) A következő feladat annak megvizsgálása, hogy 971-ben vajon valóban *féltek-e a magyar fejedelmi udvarban a bizánciaktól*. A Bizánci Birodalomtól való félelemre lehet következtetni – a történelmi analógia segítségével – már akkor is, ha összevetjük a 955 utáni és a 970 utáni helyzetet magyar szempontból. 955-ben a Lech-mezőn katasztrofális vereség érte a magyarokat. Ezt követő magatartásukra világosan rámutat Liudprand, a kortárs püspök, aki elmondja: „a magyarok népe a legszentebb és felettébb győzhetetlen [I.] Ottó király hatalmától megrémülve... mukkanni sem mer."[18] A németektől való félelmükben, rémületükben a magyarok lemondtak a további nyugati kalandozásokról. Ugyanakkor császári támadástól tartva – miként egy német forrás megjegyzi – a magyarok népe saját országa határait gondosan megerősítette.[19] 970-ben szintén katasztrofális vereség részesei voltak a magyarok a Balkánon, ezután Géza fejedelem végleg felhagyott a déli irányú kalandozásokkal. Az analóg helyzet alapján önként adódik a következtetés: a 970-es évek elején a magyar vezetők éppen úgy féltek Bizánctól, mint 955 után Németországtól.

Van azonban hiteles bizánci forrásunk is – Skylitzés történeti műve –, amely megbízhatóan tanúskodik amellett, hogy 971 tavaszán a magyarok szó szerint *féltek a bizánciaktól*. Megjegyzem: a külföldi szakirodalomtól eltérően Skylitzés krónikájának ezen részletét a magyar kutatás még nem használta fel. A görög szöveg és magyar fordítása a következő:

---

[16] *John Nesbitt–Nicolas Oikonomides:* Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol. I. Washington, D. C. 1991. (A továbbiakban: Catalogue 1991.) 100–101. o. – Ehhez lásd még *Димитров* 1998. 80., 89. o. 70. jegyzet, 90. o. 72. jegyzet. Írott forrás alapján raškai (szerbiai) területek rövid ideig tartó bizánci elfoglalásáról tesz említést *Антолйак* 1969. 20. o. és *Апостолски* 1969. 119. o.

[17] Catalogue 1991. 195–196. o. – Ehhez lásd még *Димитров* 1998. 80., 89. o. 70. jegyzet, 90. o. 72. jegyzet. Egyébként a bolgár szakirodalomban van olyan vélemény, amely számol azzal a lehetőséggel, hogy 971-ben a bizánciak hódításaik során eljutottak a Száváig, sőt azon túl a Szerémségig (*Димитров* 1998. 80. o.), de el kell ismerni, hogy erre vonatkozólag semmilyen forrásadat nincs.

[18] *Joseph Becker:* Die Werke Liudprands von Cremona. SRG in usum scholarum. Hannover–Leipzig, 1915.[3] 7. o.

[19] *Gombos, Albinus Franciscus:* Catalogus fontium historiae Hungaricae. III. k. Budapest, 1938. (A továbbiakban: *Gombos*) 1763. o.

„Ἐπεὶ δὲ τοῖς βαρβάροις κακῶς ἐφέρετο τὰ τοῦ πολέμου καὶ ξυμμαχίας ἦν ἐλπὶς οὐδαμοῦ (οἵ τε γὰρ ὁμόφυλοι ἦσαν μακράν, καὶ τὰ ὅμορα βάρβαρα τῶν ἐθνῶν δείσαντα τοὺς Ῥωμαίους ἀπείπαντο τὴν βοήθειαν, ἐπιλελοίπει δ' αὐτοὺς καὶ τὰ ἐπιτήδεια, καὶ οὐδαμόθεν ἦν εἰσκομίσασθαι δυνατόν, τοῦ Ῥωμαϊκοῦ στόλου τὰς ὄχθας ἀκριβῶς τηροῦντος τοῦ ποταμοῦ...)"[20]

„Minthogy pedig a barbárok [= oroszok] számára a háború dolgai kedvezőtlenül alakultak, és semmiféle katonai segítségben nem reménykedhettek (ugyanis honfitársaik messze voltak, a szomszédos barbár népek pedig, félvén a rómaiaktól [= bizánciaktól], megtagadták a segítségadást; de élelemben is hiányt szenvedtek, és sehonnan sem tudták azt maguknak beszerezni, mert a római flotta a folyó [= Duna] partjait gondosan őrizte...)"

Fontos kérdés az, hogy kiket kell „a szomszédos barbár népek" kifejezés alatt érteni. A Szvjatoszláv nagyfejedelem által vezetett oroszoknak 970-ben az arkadiopolisi csatával végződő – Bizánc-ellenes – nagy hadjáratuk idején bizánci források szerint a bolgárok, a magyarok és a besenyők voltak szövetségeseik.[21] Természetszerűleg 971 tavaszán, az április elejétől július végéig terjedő négy hónap során – Tzimiskés császár ellentámadásakor[22] – nyilvánvalóan a korábbi szövetségesekhez fordulhatott az orosz fejedelem. Ezek közül a bolgárokra nem utalhat a görög kútfő, mert egyrészt a bolgár földön tartózkodó Szvjatoszláv értelemszerűleg a Bulgáriával szomszédos népekhez fordult segítségért, másrészt pedig a bolgárok kezdettől fogva ott voltak az oroszok oldalán a görögök elleni harcban, tehát tőlük nem is kellett 971 tavaszán segítséget kérni.[23] Minthogy a bizánci szövegben többes szám áll („a szomszédos barbár népek... félvén a rómaiaktól"), ezért nyilvánvalóan a magyarokról és a besenyőkről volt szó.[24] Mindkét nép – tehát a magyar és a besenyő is – azonban Skylitzés szerint megtagadta az oroszoktól a segítségnyújtást, mert e népek „féltek a bizánciaktól".

Ez azt jelenti, hogy a magyarokat – és a besenyőket is – már a 970-es arkadiopolisi vereség után nagy félelem fogta el a győztes bizánciakkal szemben, ez világosan kifejezésre jutott 971-es tavaszi elutasító válaszukban. Szvjatoszláv fejedelem ugyanis minden bizonnyal rögtön 971 áprilisában a bizánci hadjárat megindulásakor elküldte segítségkérő követeit korábbi szövetségeseihez, minthogy az általa védett Szilisztra város teljes görög

---

[20] *Ioannis Scylitzae* Synopsis Historiarum. Rec.: *Ioannes Thurn.* Corpus fontium historiae Byzantinae. V. k. Berlin–New York, 1973. 305. o.

[21] *Moravcsik Gyula:* Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984. 72., 86–89. o.

[22] A 971-es hadiesemények kronológiájára lásd *Franz Dölger:* Die Chronologie des grossen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen. *Byzantinische Zeitschrift*, 32. (1932) 275–292. o. Lásd még Histoire 1977. 135–136. o.; *Zakythinos* 1979. 223–224. o.

[23] Erre lásd pl. *В. Мавродин:* Древняя Русь. Москва, 1946. (A továbbiakban: *Мавродин* 1946.) 206. o.; *Златарски* 1971. 577., 584. o.

[24] Az eseményekre lásd *Georges Ostrogorsky:* L'histoire de l'état byzantin. Paris, 1969. 321. o.; Histoire 1977. 136–137. o.; *Hans-Dieter Döpmann:* Wechselbeziehungen zwischen Otto I. und den Bulgaren auf dem Hintergrund der deutsch-byzantinischen Beziehungen. In: Byzanz in der europäischen Staatenwelt. (Herausgegeben: *Jürgen Dummer* und *Johannes Irmischer.*) Berlin, 1983. 50. o.; *Romilly Jenkins:* Byzantium. The imperial Centuries ad 610–1071. Toronto, 1987.[2] 297–298. o.; *Bréhier* 1997. 156–157. o.; *H. Tóth Imre:* Bulgária. In: Európa és Magyarország Szent István korában. (Szerk. *Kristó Gyula* és *Makk Ferenc.*) Szeged, 2000. 221–222. o.

ostromgyűrűje miatt erre később már nem volt lehetősége. Egészen természetes, hogy a magyar vezetők félelme, veszélyérzete csak növekedett a későbbi bulgáriai események ismeretében. 971 júliusában Szilisztrában a három hónapos ostrom után kapitulált Szvjatoszláv fejedelem, és Bulgária elhagyására kényszerült, hazafelé vezető útján a Dnyeper torkolatvidékén megölték őt a besenyők, akik 971 nyarán szintén békét kötöttek a görögökkel. Tzimiskés császár II. Borisz bolgár uralkodót megfosztotta királyi méltóságától, a bolgár pátriárkátus önállóságát megszüntette, és a konstantinápolyi pátriárka alá rendelte. A bolgár fővárosnak, Preszlávnak a nevét saját keresztneve után Ioannopolisra változtatta, majd a ténylegesen elfoglalt bolgár területeket – több tartományra osztva – betagolta, beolvasztotta birodalmába.[25] Nem kétséges: a basileus ezen intézkedései azt jelezték, hogy Tzimiskés formálisan, hivatalosan *egész* Bulgária urának nyilvánította magát, és de iure *egész* Bulgáriát bizánci birtoknak tekintette, még akkor is, ha a bolgár területek egy jelentős részét de facto nem tudta katonailag megszállni. Az első Bolgár Cárság de iure történt teljes összeomlása és a bizánci fegyveres erő megjelenése a magyar határon – Barancs környékén – vitathatatlanul csak tovább fokozhatták a magyar vezetők aggodalmát és veszélyérzetét Bizánccal szemben. Amiként 955 után német inváziótól tartottak, ugyanúgy joggal tartottak 970 után közvetlen bizánci támadástól.

3.) Bóna ellenérvei sorrendjének megfelelően utoljára maradt *a német–bizánci harapófogó* kérdése. Valóban a 972 elején megkötött német–bizánci egyezmény nem a Magyar Nagyfejedelemség ellen irányult. A békeszerződésben I. Ottó – bizonyos kivételekkel – elfogadta a basileus uralmát Dél-Itália területei felett, cserében Tzimiskés elismerte Ottó császári címét (imperator augustus), mindezt 972. április 14-én II. Ottó társcsászár és Theophano bizánci hercegnő római házassága pecsételte meg.[26] Ily módon a Magyar Nagyfejedelemség két közvetlen szomszédja rendezte egymáshoz való viszonyát, amely korábban meglehetősen feszült volt. Mindkét császárság expanzív nagyhatalom volt, mindkét birodalom szisztematikus hódító politikát folytatott. I. Ottó 962 februárjában felvette a császári címet, ami nagyhatalmi törekvéseit világosan kifejezésre juttatta. A német-római uralkodó 966 és 972 között szinte folyamatosan háborúzott a bizánciak ellen Dél-Itália megszerzése érdekében. A basileus kiverte az oroszokat a Balkánról, majd szétzúzta régi vetélytársát, Bulgáriát. A magyarokkal szemben ellenséges két nagyhatalom kibékülése nemzetközileg rendkívül kedvezőtlen helyzetet teremtett a Magyar Nagyfejedelemség számára. Itt szükséges utalni arra, hogy a kalandozó hadjáratok során a magyarok Hispániát csupán egyszer – 942-ben – támadták meg. Ezen egyetlen betörésük nyomán 955 elején a mór kalifa, III. Abd-al Rahman azt a határozott véleményét nyilvánította ki I. Ottó király követei előtt, miszerint „a magyarok népét ki kell irtani".[27] Nyilvánvalóan semmivel sem lehetett kedvezőbb a német és a bizánci császárok véleménye a magyarokról, akik nem egyetlen alkalommal, hanem hosszú évtizedeken keresztül sorozatosan támadták, dúlták és sarcolták a két birodalom földjét és népét. A reálisan gondolkodó, a térség nemzetközi-politikai viszonyait figyelemmel kísérő magyar

[25] Hasonlóan vélekedik *Мавродин* 1946. 206. o.; *Димитров* 1998. 80. o.

[26] *Váczy Péter:* A középkor története. In: Egyetemes történet négy kötetben II. k. (Szerk. *Hóman Bálint–Szekfű Gyula–Kerényi Károly.*) Budapest, 1936. 364–365. o.; *Robert Holtzmann:* Geschichte der sächsischen Kaiserzeit. München, 1955.[3] 221. o.; *Olajos Teréz:* Bizánc. In: Európa és Magyarország Szent István korában. (Szerk. *Kristó Gyula és Makk Ferenc.*) Szeged, 2000. 238. o.

[27] *Gombos* 2447. o. – Ehhez lásd pl. *Makk* 1996. 29. o.

vezetők számára világos volt: a velük ellenséges nagyhatalmak kibékülése potenciálisan magában hordja azt a veszélyt, hogy adandó alkalommal összefognak régi ellenségükkel, a magyarsággal szemben, majd összeroppantják és megsemmisítik azt.

Végezetül néhány megjegyzést kívánok fűzni Bóna azon – korábban már idézett – gondolataihoz, amelyekkel Géza választását magyarázza.

Magyarázata rendkívül tömör és szűkszavú, a nem szakember számára nem is érthető, hiszen a cezaropápa fogalma nem mindenki előtt világos. Emellett szerintem a rövid okfejtés modern korunkra vonatkozó aktuálpolitikai allúziót is tartalmaz (keleti diktatúra – nyugati pluralista demokrácia). De igazából nem ezek miatt hibás a koncepció.

Bónához – és másokhoz hasonlóan – magam is azt vallom, hogy a Nyugat és Kelet közötti választás kérdésében már Géza fejedelem állást foglalt. Ehhez azonban hozzá kell tenni: a magyar nagyfejedelem a bizánci basileus [Bóna: cezaropápa] helyett nem együttesen a német császár és a római pápa mellett döntött, hanem csupán egyedül a német császárt választotta, és a pápát teljesen mellőzte. Géza számára a Nyugat felé nyitás mindenekelőtt politikai kérdés volt, egyházi-vallási szempontok csak ezt követően váltak fontossá. Amikor tehát Géza a Nyugat felé nyitott, akkor a Német Birodalom felé nyitott. A Német Császárság révén pedig Géza a birodalmi egyházzal létesített közvetlen kapcsolatokat és nem a Római Pápasággal.[28] A német egyház – mint birodalmi egyház – igen szorosan kötődött a császári hatalomhoz. Az Ottók időszakában a német egyházfőknek mint császári hűbéreseknek elsőrendű feladatuk volt a birodalmi érdekek képviselete és szolgálata mind a belpolitikában, mind a külkapcsolatok terén, beleértve az egyházi kapcsolatokat is.[29] Így nyilvánvalóan a német császárral való szövetségkötés nem a Római Pápaságot, hanem a német birodalmi egyházat juttatta fontos szerephez és még fontosabb befolyáshoz Magyarországon. Ezt jól mutatja az, hogy a magyarok számára az első latin rítusú térítő püspököt, Sankt Gallen-i Brunót a német uralkodó megbízásából a mainzi német érsek szentelte fel.[30] I. Ottó levele, amelyet 972-ben intézett Piligrim passaui püspökhöz, meggyőzően tanúsítja, hogy a magyarság megtérítése elsősorban a császárnak és csak másodsorban volt a mainzi érseknek fontos ügye.[31] Biztosra vehető, hogy Géza alatt a későbbi német térítő püspököket is rendre a mainzi érsek szentelte fel császári utasításra. Az külön kérdés, hogy a nyugati kereszténység Géza korabeli terjesztésében milyen mértékben vett részt a birodalmi egyház más része (Passau, Salzburg, Regensburg), de nem lehet vitás, hogy a birodalmi egyház a Kárpát-medencében is a német császár hatalmi-politikai befolyását szolgálta.[32]

---

[28] Lásd ehhez *Balics Lajos:* A római katholikus egyház története Magyarországban, I. k. Budapest, 1885. (A továbbiakban: *Balics* 1885.) 1–6. o.; *Marczali Henrik:* A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: A magyar nemzet története I. Magyarország a királyság megalapításáig. (Szerk. *Szilágyi Sándor.*) Budapest, 1895. 231. o.

[29] A német birodalmi egyházra lásd *Wolfgang Metz:* Das Servitium regis. Zur Erforschung der wirtschaftlichen Grundlagen des hochmittelalterlichen deutschen Königtums. Darmstadt, 1978. 87–94. o.; *Egon Boshof:* Königtum und Königsherrschaft im 10. und 11. Jahrhundert. München, 1987.[2] 83–90. o.; *Koszta László:* Németország. In: Európa és Magyarország Szent István korában. (Szerk. *Kristó Gyula* és *Makk Ferenc.*) Szeged, 2000. 66–67., 86-88. o.

[30] *Györffy* 1983. 68–71. o.; *Györffy* 1984. 728–729. o.

[31] *Gombos* 1776. o.

[32] *Balics* 1885. 12. o.; *Makk* 2000. 34. o.

A Római Pápasággal – jelentős mértékben éppen az erősödő német befolyás ellensúlyozása érdekében – csak Szent István létesített szoros kapcsolatokat.[33] Ezt bizonyítja a pápai koronaküldés, illetve az esztergomi érsekség Róma alá rendelése, ez utóbbi rendelkezése következtében a német birodalmi egyház teljesen kiszorult Magyarországról. A magyarság Nyugat-Európához való csatlakozása Szent István sorsdöntő intézkedései nyomán vált véglegessé és teljessé. Az egész képhez azonban az is hozzátartozik, hogy részben nemzetközi presztízsének emelése céljából, részben pedig belpolitikai okok miatt Szent István az ezredfordulót követően a basileusszal is tartós szövetségi viszonyra lépett.[34]

Összegzés

Mindezek alapján teljesen megalapozatlannak és elfogadhatatlannak tartom Bóna István véleményét, és változatlanul fenntartom korábbi nézetemet. Eszerint a 970-es években Géza nagyfejedelem elsősorban a nemzetközi viszonyok kedvezőtlen alakulásának, mindenekelőtt a fenyegető bizánci veszedelemnek a hatására döntött a „Nyugat vagy Kelet?" kérdésében a Nyugat, azaz a Német-római Császárság s ezen keresztül a nyugati kereszténység mellett.

[33] *Balics* 1885. 11. o.

[34] Erre lásd pl. *Makk* 1996. 54–55. o.; *Uő.:* Géza fejedelem és Szent István külpolitikájáról. In: A Szent István-i Magyarország. (Szerk. *Kristó Gyula.* A tanulmánykötet sajtó alatt az MTA Történettudományi Intézete gondozásában.) A Szent István és II. Basileios közti politikai-katonai szövetség egyértelmű bizonyítéka volt az, hogy 1015-ben a magyar király a basileus oldalán vett részt a bolgárok elleni háborúban. *Makk* 1998. 124–125. o.

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

MARTIN KORNÉL*

MARTIN FERENC TARTALÉKOS HADNAGY ELSŐ VILÁGHÁBORÚS FELJEGYZÉSEI

Harctér és orosz hadifogság

Bevezetés

Ma, az ezredforduló idején – amikor a második világháborútól is emberöltőnyi távolság választ el bennünket és túlélői egyre fogynak – az 1914-18-as első világháború mindinkább a feledés ködébe vész.[1] Holott a frontok szörnyűségei elérték, hazánk embervesztességei az arcvonalakon pedig meg is haladták az 1941-45-ös szinteket. Igaz, hogy a hátország szenvedései, keservei inkább „csak" a fokozódó nélkülözésekben, éhezésben, reményvesztésben s az elesettek siratásában merültek ki; bombázás, holocaust, náci önkény, szovjet erőszak nem sújtotta a lakosságot. A frontok állóháborúja, a tüzérség srapneljei[2] és gránátjai, az ismétlőpuskák és gépfegyverek tüzében egymást rohamozó gyalogságok hónapokig tartó állásharcai azonban legalább akkora megpróbáltatást jelentettek az első vonalbeliek számára, mint a második világháború páncélos támadásai.

Ami a hadifogságot illeti, vitathatatlan, hogy a második világháborúban szovjet fogságba esettek és elhurcoltak – különösen a GULAG-ot jártak – szenvedései, a bolsevizmus viszonyai közepette minden addigi elképzelést felülmúltak. A fogságba esés traumája, a kikerülhetetlen önkény és a rabság megaláztatásai, nélkülözései azonban a tizennégyes háború foglyait is sújtották, tetézve az egyre romló oroszországi viszonyokkal és a mindvégig bizonytalan jövő nyomasztó érzésével.

---

*A „feljegyzések" közreadója e helyt is szívből köszöni *dr. Bonhardt Attila* alezredes úrnak az orosz hadifoglyok hazatérésével kapcsolatos értékes irodalmi tájékoztatását és *dr. Stefániay Vilmos* mérnök úrnak a számítógépes szövegszerkesztésben nyújtott nélkülözhetetlen segítségét. A 151. oldalon lévő térképet *Csicsely János* rajzolta.

Minthogy a „feljegyzések" szerzője nem volt gyakorlott prózaíró, a kézirat sajtó alá rendezése során csekély mértékben be kellett avatkoznunk az eredeti szövegbe: a központozást a mai gyakorlathoz igazítottuk, a helyenként túl rövid mondatokat a gördülékenység érdekében esetenként összevontuk, a nem mindig következetes igeidő-használatot a legutolsó rész kivételével, mely már inkább napló-jellegű, szükség szerint egységesítettük. (A szerkesztő.)

[1] Újabban a Magyar Tudományos Akadémia egy előadóestje, a Duna televízió „Megidézett történelem" sorozata, és egy Üzenet a frontról (A Monarchia nagy háborúja a levelezőlapok tükrében, 1914-18) című CD törte meg a csendes közönyt. Az utóbbi években megjelent néhány, a kor történelmét (is) tárgyaló mű közül csupán a legújabbat, *Herczegh Géza:* A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig (Budapest, 1999.) c. munkáját említjük. (A továbbiakban: *Herczegh*) A kézirat lezárása után jelent meg a hézagpótló „Magyarország az első világháborúban" (Budapest, 2000.) című lexikon, Szíjj Jolán és Ravasz István szerkesztésében.

[2] Időzített gyújtós – levegőben robbanó – repeszgránát.

Igaz ugyan, hogy a tisztek annak idején általában jobb ellátásban részesültek, de paradox módon – sokak tanúsága szerint – éppen az elsődleges szükségletek kielégítettsége révén válnak a hadifogság lelki kínjai gyötrőbbekké. Néma tanúi mindennek a krasznojarszki és más nagy hadifogolytáborok végeláthatatlan temetői.

Mindez talán kevéssé fog kitűnni az olvasó elé kerülő tárgyilagos beszámolóból. Mint minden önéletírás, úgy ez is egyúttal szerzője egyéniségét – legfőképpen kötelességtudását, önfegyelmét – tükrözi.

*

Martin János – nyolc fiúgyermekkel megáldott tehetős budakeszi[3] gazdálkodó család feje – mélyen hívő katolikus és konzervatív férfiú volt. „Ki műveli meg a földet, ha mindenki tanul?" jelszóval tartotta vissza a gazdaságban, és maga képezte fiait. A többi közül is kiemelkedően jófejű negyedik fiú, az 1885-ben született Ferenc érdekében azonban a plébános és a tanító együtt emeltek szót. A vonakodó családfő ellenvetésére – hiszen itt is tanulhatna még – az iskolamester utolsó érve hatott: „Tőlem már nem tanulhatna a fia, inkább ő taníthatna engem." (Jellemző, hogy ezt sok-sok évtizeddel később mások mesélték el.)

Így jutott a különösen a mennyiségtanban kiváló diák az esztergomi reáliskolába, majd, a budai Hunfalvy felsőkereskedelmi négy osztályát elvégezve banktisztviselői álláshoz az egyik pesti vezető pénzintézetben. 1905-ben sorozták. „Önkéntes" idejét[4] a 32-es közös (K. u. K.) gyalogezrednél, Budapest házi ezredénél szolgálta, a nagy létszámú tartalékos tiszti iskolát a második legjobbként végezte el. A továbbiakból a háború kitöréséig csak annyi ismert, hogy 1913. január 1-jén – 27 évesen – tartalékos hadnaggyá lépett elő.[5]

*

Az itt következő emlékezés sorai, reményeink szerint, cseppnyi adalékul szolgálhatnak mind a magyar katona egykori legendásan bátor helytállásához, mind az esztelen politikai-katonai döntések hazát s egyént egyaránt sújtó, máig ható következményeinek felidézéséhez.

---

[3] Budakeszi a tatárjárás (1241-1242) utáni időktől különböző neveken nyomon követhető település. Magyar őslakosságát a török hódoltság, majd a XVIII. sz. eleji pestisjárvány legnagyobbrészt kipusztította. Mária Terézia uralkodása (1740-1780) alatt a mai Bajorországból származó – széltében „sváb"-nak nevezett, valójában bajuvár (nem württembergi) nyelvjárást beszélő – több hullámban érkezett bevándorlókkal népesült be. A 40 kh-on gazdálkodó Martin János 1916-tól a Takarékszövetkezet elnöke, esküdt, 3 évig községi bíró is volt. *Herein Gyula*: Fejezetek Budakeszi történetéből. Budakeszi, 1995. A magyarul jól beszélő szülők hazafias szellemben nevelt fiai magyar iskolába jártak.

[4] Az érettségizettek katonai szolgálatát megkülönböztetésül „önkéntes" időnek nevezték az Osztrák-Magyar Monarchiában. A tiszti várományosságot karpaszomány jelezte.

[5] Az 1912. évi 49. sz. Personal Verordnungsblatt 838. oldala szerint 1913. évi január 1-jei ranggal, 1017. rangszámmal, a volt cs. és kir. 32. gyalogezredben. (A M. Kir. Hadilevéltár Parancsnoksága Személyügyi Osztályának 16491/1939. sz., 1940. XII. 5-én kelt igazolása.)

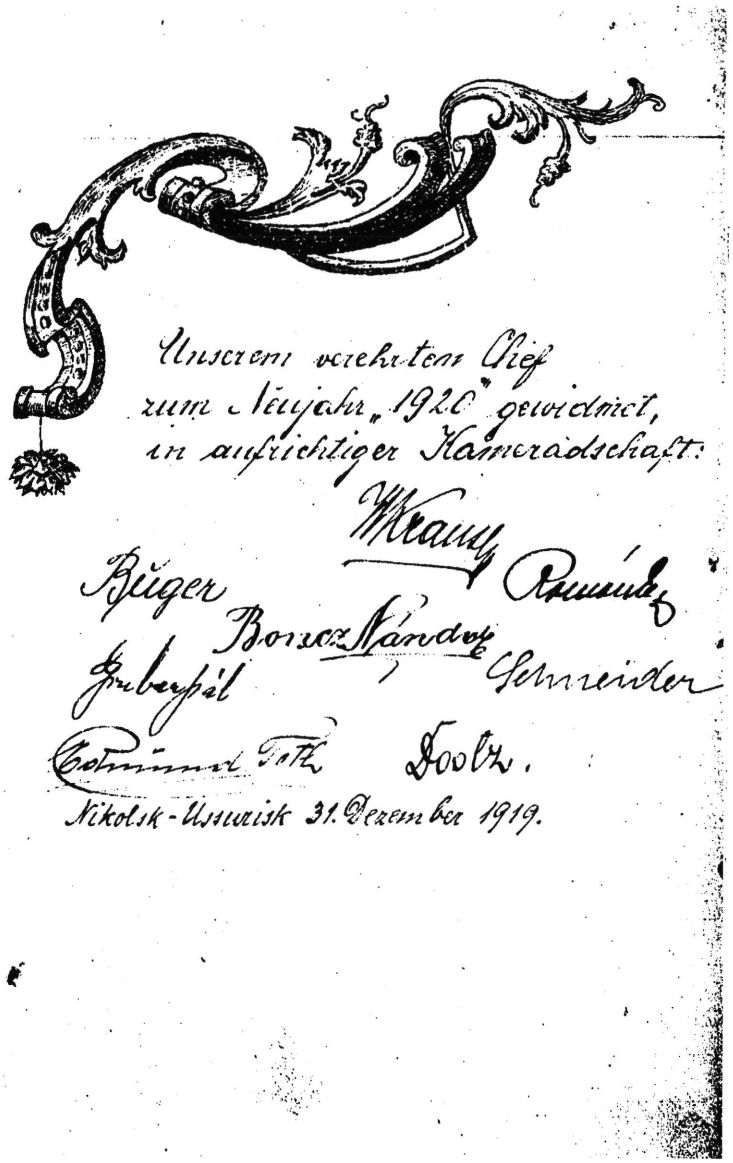

A naplófüzet ajánlása

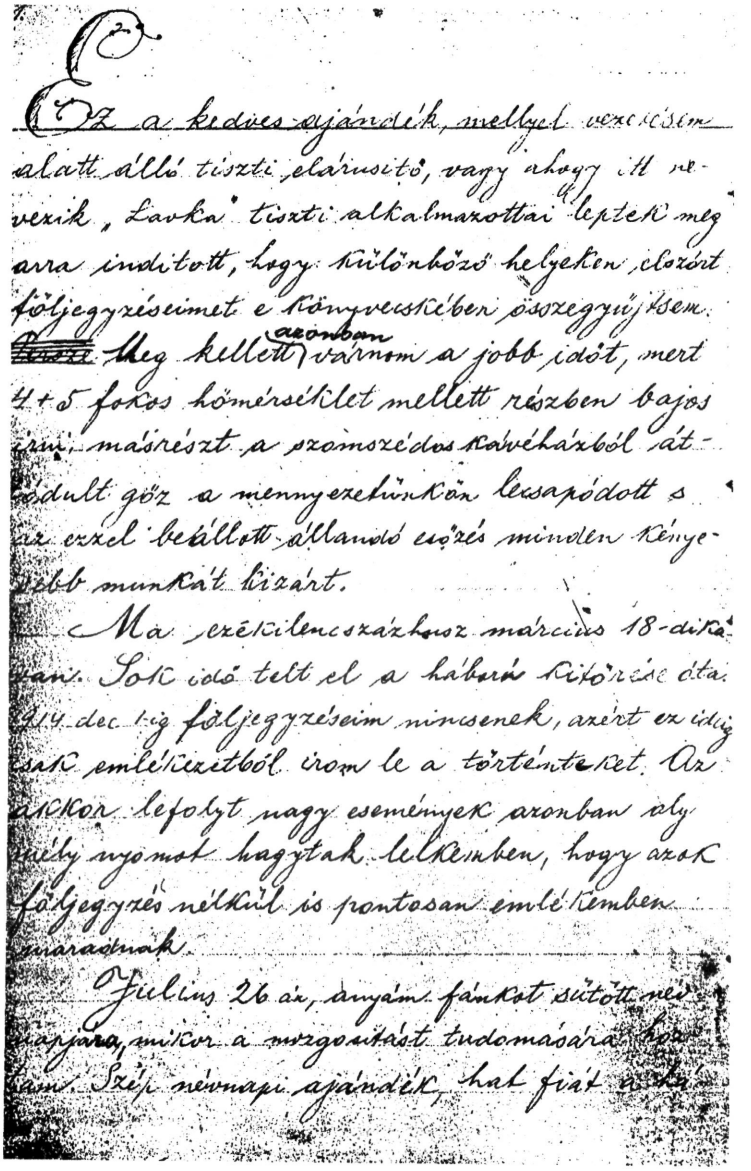

Ez a kedves ajándék, mellyel vezetésem alatt álló tiszti elárusitó, vagy ahogy itt nevezik „Lavka" tiszti alkalmazottai leptek meg arra inditott, hogy különböző helyeken elszórt följegyzéseimet e könyvecskében összegyűjtsem. ~~[illegible]~~ Meg kellett azonban várnom a jobb időt, mert 4+5 fokos hőmérséklet mellett részben bajos irni, másrészt a szomszédos kávéházból átlódult gőz a mennyezetünkön lecsapódott s az ezzel beállott állandó esőzés minden kényesebb munkát kizárt.

Ma ezékilencszázhusz március 18-dikán. Sok idő telt el a háború kitörése óta. 1914 dec. 1-ig följegyzéseim nincsenek, azért ez idig csak emlékezetből irom le a történteket. Az akkor lefolyt nagy események azonban oly mély nyomot hagytak lelkemben, hogy azok följegyzés nélkül is pontosan emlékemben maradnak.

Julius 26 án, anyám fánkot sütött névnapjára, mikor a mozgositást tudomására hoztam. Szép névnapi ajándék, hat fiát a há-

és első oldala

Ez a kedves ajándék, mellyel a vezetésem alatt álló tiszti elárusító, vagy ahogy itt nevezik „Lavka" tiszti alkalmazottai leptek meg, arra indított, hogy különböző helyeken elszórt följegyzéseimet e könyvecskében összegyűjtsem. *(141–142. o.)*

Meg kellett azonban várnom a jobb időt, mert +4, +5 fokos hőmérséklet mellett részben bajos írni, másrészt a szomszédos kávéházból áttódult gőz a mennyezetünkön lecsapódott s az ezzel beállott állandó esőzés minden kényesebb munkát kizárt.

Ma ezerkilencszázhúsz március 18-dika van. Sok idő telt el a háború kitörése óta. 1914. december 1-ig följegyzéseim nincsenek, azért idáig csak emlékezetből írom le a történteket. Az akkor lefolyt nagy események azonban oly mély nyomot hagytak lelkemben, hogy azok följegyzés nélkül is pontosan emlékezetemben maradnak. *(144. o.)*

1914. július 26-án anyám fánkot sütött névnapjára, mikor a mozgósítást tudomására hoztam. Szép névnapi ajándék, hat fiát a háborúba küldeni. Legkisebb öcsém csak ősszel vonult be, míg József bátyámnak bevonulnia egyáltalán nem kellett.

Július 27-én rövid búcsúzás után elhagytam Budakeszit. A bankban még előző nap átadtam a pénztárosi hivatalomat. Bartáéktól[6] is elbúcsúztam s a hadkiegészítőnél 27-én délben jelentkeztem. Ott csak annyi időm volt, hogy egyes fontosabb szükségleteket beszerezzek, mert fel kellett szerelni a legénységet, Tétényre kellett mennünk lőgyakorlatra és 30-án este már a vonaton ültünk.

Újvidéken augusztus 1-jén reggel tudtuk meg a részleges után az általános mozgósítást. Vasúton még Overvácig mentünk, mely a Száva mellett fekszik, Sabáccal szemközt. Itt azonban háborúról egyelőre szó sem volt. Nagyban gyakorlatoztunk s olyan érzésem volt, mintha csak tréfa volna az egész. Tizennegyedikén azonban komolyra fordult a dolog. A 44-esek és bosnyákok elfoglalták Sabácot,[7] a 32-esek tartalékban voltak. Az öt elesettet nagy ünnepséggel temettük. Az elfogott komitácsikat[8] – parancsra – szakaszom végezte ki.

Tizenhatodikán mi is bevonultunk Sabácba. Hajnali két órakor értünk be. Vasúti síneken aludva értük meg a reggelt. Reggel átmentünk a város ellenkező végébe, ahol egyelőre egy épületbe helyeztek. Mindenütt erős nyomait láttuk az előző napi fosztogatásnak. Egy megrongált, de még fel nem nyitott Wertheim-szekrényt találtak a bakák. A harminckettes virtus hamar kitűnt. Tizenöt perc alatt a pénztár nyitva volt, de üresen találták. Fél óra múlva erős golyósivítás volt hallható a házak felett. Hirtelen riadó. A városból kiérve erős golyózápor fogadott. De a golyók mind túl magasak voltak. Mikor aztán az ellenség felé előnyomultunk és az első embert felbukni láttam mellettem, akkor hittem csak el, hogy tényleg háború van. Egy fél óra leteltével a várossal szemközti dombot rohammal elfoglaltuk. Következő nap előnyomulásunkat folytattuk. Egy erdőből csak makacs harc után tudtuk a szerbeket kiverni. Szakaszom az erdőben elszakadt a századtól, később keresztűzbe került és szétszóródott. Csak a szerbek kiverése után tudtam az embereket összeszedni. Másnap reggel közel tíz km-t vonultunk még előre. Ekkor parancs érkezett a kivonulásra, miután a két szomszédos hadtest előttünk megtalálta az összeköttetést.

Estére már magyar földön voltunk ismét. A vasútállomás felé tartottunk, mikor az egyik faluban, mely 15 km-re van Klenáktól, riadózt[att]ak. Az ott maradt két hadtest szorult helyzetbe került. Augusztus 23-án reggel értünk Sabácra. Óriási tüzérségi tűzben rögtön támadást indítottunk a

---

[6] A budai családhoz „kosztos diákként" került, később oda nősült.

[7] Dáni Balázs tábornok, a 62. gyalogdandár parancsnoka kapta augusztus 11-én a parancsot, hogy a 44. gyalogezreddel keljen át a Száván és foglalja el Sabácot. Ezt a támadást támogatták a 32-esek. – Budapest volt házi ezredének, a Cs. és Kir. 32. Gyalogezrednek Története. Szerk.: *Tinódi Varga Sándor* ny. tbk. *Kárpáthy Ákos* ny. tbk. és *Pilch Jenő* ny. ezds. közreműködésével. Budapest, 1930. 122. o. (A továbbiakban: 32. gye.)

[8] A szerb civil terroristák (a második világháborúbeli „csetnikek") akkori neve. Padlás- és pincelyukakból lődöztek az egyes emberekre, tisztekre, törzsekre. – 32. gye. 124. o.

A szárazföldi háborúkra vonatkozó 1899-es ill. 1907-es „Hágai Konvenció" szerint azok kivégzése engedhető meg, akik hadicselekmények során fegyvereiket nem viselik nyíltan, nem állnak egységes katonai vezetés alatt, vagy nem viselnek egyenruhát. *Ungvári, Krisztián*: Echte Bilder – problematische Aussagen. Die Ausstellung „Vernichtungskrieg – Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944." In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht,* 1999. 10. sz., 584-595. o. I. h.: 587. o.

Martin Ferenc tartalékos hadnagy
1914 tavaszán

Hadifogolyként 1920 márciusában
Nyikolszk-Usszurijszkban

szerbek ellen. Veszteséget nem kímélve nyomultunk előre a szerb állások előtt elvonuló útmélyedésig. Hanem a szerb tüzérségi fölény miatt előbbre kerülni lehetetlen volt.[9] Estére a két szomszédos hadtest kivonult Szerbiából, s mi is megkezdtük a visszavonulást. Reggelre magyar földön voltunk megint. A hidat fölszedték. Utána még sok baka jelentkezett a szerb parton. Pontonokon egy csomót áthoztak, de a szerb tüzérség ebbe hamarosan beleszólt. Sokan odaát maradtak. Foglyul estek, vagy lemészárolták őket – nem tudni. Mi kétnapi pihenő után a vasútállomás felé meneteltünk.

Budapesten szeptember 2-án mentünk át. Az állomáson Bartáné és Lenke várt. Együttlétünket sajnos elrontotta a rosszullétem. Szerbiából följövet ugyanis annyit ettem össze-vissza, hogy gyomromat teljesen tönkretettem. Szeptember 4-én kiszálltunk Stari Sambor után. Onnan gyalog haladtunk előre, míg az oroszokkal nem találkoztunk. 8-án estefelé már sok sebesülttel találkoztunk, akik az aznapi ütközetben vettek részt. A muszkát aznap vissza is nyomták. Az éjjelt egy szénaboglya aljában töltöttem.

Szeptember 9-én reggel egy erdőn haladtunk át. Az erdővel szemközti dombon voltak az oroszok elsáncolva. Fél óra eltelte után az oroszok nagy tüzérségi tüzet nyitottak az erdőre. A bosnyákok támadásra indultak, de az orosz sortüzek szétbomlasztották őket. Erre mirajtunk volt a sor. Magyarok előre! Meg kell mutatni a bosnyáknak, hogyan támad a magyar. Rettenetes tűz! Süketítő robbanások, jajgatás, „Sanitäts" kiáltás, de szilárdan haladtunk előre. Közben mi is fegyvertüzet nyitottunk, míg tüzérségünk gránátjai egymás után robbantak fel az orosz sáncokban. Egyórai kemény harc. Az orosz tűz gyöngült. Előre fiúk! A muszkák kiugrottak lövészárkukból és menekültek. Roham! Az állást elfoglaltuk. Ezernél több oroszt fogtunk.[10] A lövészárkokban láttuk aztán,

---

[9] A szerb tüzérség annyira elárasztotta a támadókat srapnelekkel, hogy a 69-eseknél és a 3-as bosnyákoknál zavar támadt. A 32-esek „dicséretre méltóan kitartottak." 32. gye. 143. o. „Rendkívül jól működtek a tartalékos tisztek, sok esetben pedig valóban mintaszerűen." Uo.144. o.

[10] Az ezredtörténet „Horozsanna-Vielka-i ütközet" néven részletesen beszámol az 1914. szeptember 9-i sikeres, bár veszteséges harcról. 32. gye. 148-153. o. A helyszín Lembergtől – a mai Lvovtól – D-re, mintegy 30 km-re található.

hogy micsoda munkát végzett a tüzérségünk. Szétszaggatott és megcsonkított muszkák százai hevertek ott. A dombon átérve az orosz tüzérséget láttuk felszedelődzni. Persze áthúztuk számításukat. A lovakat egy-kettőre leszedtük. Tizenöt ágyút zsákmányoltunk. Délután folyamán az oroszok, ellentámadással próbálkoztak, de csúfos kudarcot vallottak. Az éjszakát persze szabad ég alatt töltöttük. Fenemód hideg volt.

Másnap reggelre rendbe szedtük a zászlóaljunkat. Bizony közel háromszáz embert vesztettünk. Vagy tíz km-t nyomultunk előre e napon. A mi zászlóaljunk tartalékban volt. Délután folyamán az oroszok megálltak. Élénk ütközet fejlődött, minket azonban nem vontak be. Tisztes távolságból nézhettük az egész színjátékot. Mondhatom, hogy nyugodt helyről szemlélni egy ütközet lefolyását, fejedelmi élvezet. Az oroszokat először kiverték állásukból, később tartalékokat vontak be és a mieinket megállásra kényszerítették. Közben nagy tüzérségi párviadal kezdődött. A harc csak késő este fejeződött be. Az éjszaka csöndben telt el.

Szeptember 11-én reggel minket is bevontak a harcba. Nehéz volt az előnyomulás, mert az oroszok túl erősek voltak. Sokan estek el sorainkból és lehangolt volt a csapatunk. Tüzérségünk nem fejtette ki azt a tevékenységet, amit eddig láttunk. Órákig tartott, míg 40-50 métert előjutottunk.[11] Délután négy felé holt terepre jutottunk. Az embereknek megállást parancsoltam, jómagam pedig előre mentem a kilátásig, a helyzetet pontosan megszemlélni. Az erdő szélén tisztán kivehetők voltak az oroszok, lehettek 150-200 lépésre. Abban a pillanatban hatalmas ütést éreztem a hasamban és elterültem a földön. A derekam körül éreztem a meleg vért. Ketten szaladtak hozzám, hogy bekötözzenek. Úgy emlékeztem, hogy a haslövés halálos, azonnal úgy is intézkedtem. Lapot címeztem haza, melyet átadtam az egyik embernek, hogy halálom után értesítse szülőimet, s egyúttal közölje a helyet, ahol eltemettek. Neki ajándékoztam órámat. A másik az összes pénzemet kapta. Sátorlapba tettek, úgy vittek egy fedett terep[szakasz]ig, ahol a sebesültvivők hordágyra tettek. Vagy egy km-re vittek így, míg beértünk egy faluba, az első kötözőhelyre. Ott temették éppen Keksz hadnagy bajtársat. Kértem a sebesültvivőket, hogy halálom után melléje temessenek. A kötöző szobában a zászlóalj segédorvosa eloszlatta aggodalmamat, legalább ötven százalék eshetőséggel biztatott. Ezután a dandárhoz vittek, ahol teát adtak és megtiltották, hogy szilárd dolgot egyem, míg kórházba nem kerülök, majd kocsira raktak és közel másfél órát vittek, míg a vasútállomáshoz értünk. A váróteremben injekciót kaptam, mitől kissé elszundikáltam. Reggel sikerült a „sebesült"-vonaton helyet kapnom. Ha lemaradok, már akkor hadifogságba kerülök, mert az utolsó vonattal mentem el.

Aznap este megkezdték a mieink a visszavonulást s meg sem állottak a Kárpátokig.[12] A vonatunk pedig lassú tempóban haladt Magyarország felé. Debrecenen át Nagyváradra értünk, onnan Brassóba akartak szállítani, de kérésünkre hatunkat leszállították, bevittek az állomás melletti kórházba, ahol megvártuk a Budapest felé induló gyorsvonatot. Itt megmosdattak, és friss fehérneműt adtak. Fél óra múlva egy első osztályú fülkébe helyeztek. Este felé értünk Budapestre. Kivonszoltam magam egy padra, ahol, miután már rosszullét fogott el, átvettek betegápolók, befektettek egy kórházi kocsiba és elvittek a 16-os helyőrségi kórházba, Angyalföldre. Másnap, szeptember 15-én reggel megvizsgált az orvos és a sebet igen kielégítőnek találta. Csak bekötöztek és teljes étkezést

---

[11] Szeptember 10-én este a Piaszkitól északra fekvő magaslaton egy orosz dandár állott, három gyalogezreddel, és újabb erősítések érkeztek. A 32-esek támadása, ha nem is messzire, de mégis előrejutott. József fhg.: „Míg a küzdelem dühöngött, figyeltem a 32-es bakák előnyomulását, amit isteni hősiességgel hajtottak végre, mind messzebb előredolgozva magukat a legutálatosabb gyalogsági és tüzérségi oldaltűzben..." 32. gye. 155. o.

[12] Az orosz mozgósítás a Monarchia hadvezetése által vártnál gyorsabb volt, ezért kellett a szerb frontról Galíciába átdobni a 2. hadsereget, benne a 32-eseket. (32. gye. 156. o.) Ismeretes, hogy Helmuth v. Moltke német vezérkari főnök a nyugati hadjárat kulcs-hadműveletét jelentő Schlieffen tervet módosította, nevezetesen a jobbszárnyon támadó erőket meggyengítette azzal, hogy – Elzász-Lotaringiát féltve – a támadásra készülő hét hadseregből kettőt elvont. Emiatt a német támadás az 1914. szeptember 6-9-i Marne-i csatában elakadt. Ez döntő kihatással volt nem csak a Monarchia által terv szerint a német segítség beérkeztéig egyedül tartott orosz frontra, hanem az első világháború kimenetelére is. (Jóllehet ez utóbbi azóta vita tárgya, l. pl. *Galántai József:* Az első világháború. Budapest, 1988. 154. o., vagy *Herczegh*: 46-47. o.) Közvetlen hatásként a Monarchia támadásban, majd az orosz túlerő feltartóztatásában kivérzett hadereje – az ígért német csapatok híján – szeptember 12 – október 2. között visszavonulni kényszerült Galíciából a Dunajecig, a 32-esek a Kárpátokig. (32. gye.156-157. o.)

írtak elő. Erre aztán már vígan fütyörésztem. Rögtön írtam a bankba, ahonnét értesítették Bartáékat, értesítettem Seligát,[13] ki szülőimmel tudatta ittlétemet. Természetesen nem felejtettem ki Valter komámat. Rögtön jöttek is a látogatók. Bár kissé terhemre volt a beszélgetés, mégis a háború legkellemesebb részének tekinthetem ezt az időszakot. Apám másodnap látogatott meg, anyám csak hatodnapra, vasárnap. Épp ez nap lázam volt s szegényre bizony ráijesztettem. Másnap már rendben voltam. Úgy látszik, a sok látogató egy kissé felizgatott, de hozzájárulhatott Valterné sok befőttje és egyéb édessége is, amivel, úgy látszik, megterheltem gyomromat. Nemsokára koleraesetek fordultak elő, mire a kórházat bezárták és csak kivételes esetekben engedtek be látogatót. Sebem szépen gyógyult. Közben bankfőnököm, Csáki a hűvösvölgyi tiszti szanatóriumba akart áthelyeztetni, de állapotom annyira javult, hogy ez fölöslegessé vált.

Október 2-án elbocsájtottak a kórházból, november 2-ig szabadságot kaptam, de még két hétig kötözésre kellett járnom. Október 15-re sebem teljesen begyógyult. Időmet főleg Budakeszin töltöttem. Részt vettem a szüreten és az időm javarészét, mondhatom igen kellemesen, látogatásokkal töltöttem. November 2-án jelentkeztem a kórházban, térdízületi gyulladásom miatt szabadságomat egy hónappal meghosszabbították. Ezt az időt főleg Bartáéknál töltöttem. Gyakran ellátogattam Valterékhoz is, ahol igen kellemes estéim voltak. Gyöngyéletem azonban gyorsan letelt. December 1-jén jelentkeztem a hadkiegészítőnél. Bár a térdem még mindig kínzott, az ezredes azon kérdésére, hogy egészséges vagyok-e, mégis igennel válaszoltam. A budafoki pótszázadhoz osztottak be, báró Neunstein kapitánynál jelentkeztem. Felgyógyult bakákhoz kerültem, azokat kellett naponként reggel 7 órakor a tétényi gyöpösre kivezetni. Igaz, sokat nem végeztünk. Feladatunk főleg az volt, hogy a fegyelmet, mely máris meglazult, visszaállítsuk. Fél 12-kor vonultunk be, pont 12 kor ebédeltünk a tiszti étkezdében. Elég jól ettünk napi három koronáért. Délután 2 és fél 5 között a közeli gyakorlótéren szórakoztunk. Estebédet 7 órakor tartottunk. Egyéb időmet a budafoki kaszinóban töltöttem. Biliárd, alsós, és tarokk járta. Persze mohón olvastuk az újságokat is. Este tíztizenegyre tértem haza a Haggenmacher-villában lévő lakásomba. Kellemes lakás volt, csak kissé messze esett. December 6-án elment egy menetszázad. Néha ellátogattam Budapestre, Budakeszire is került idő. A napok különben meglehetős egyhangúsággal teltek, csak a harctéri hírek hoztak változatosságot: hol örültünk, hol elkeseredtünk. Hogy Belgrád elvesztése[14] hogyan hatott rám, azt le nem írhatom. Én, az örökös optimista félni kezdtem, hogy e háborúban alul maradunk. Csak napok után tértem magamhoz és nyertem ismét vissza régi önbizalmamat – győznünk kell.

Karácsonykor ki kellett rukkolnunk. Szolidaritás a harctéren küzdő bajtársainkkal, akiknek valószínűleg szintén nincsen karácsonyuk. Karácsony másodnapján Budakeszire mentem, ahonnan el is búcsúztam, mert nagyon hangoztatták már közeli elmenetelünket. Nem is tartott sokáig. December 30-án kolera ellen oltottak, s így szabad voltam. Bejöttem Bartáékhoz, akiktől mit sem sejtve búcsúztam el. A Ferenc József hídnál, mikor a villamosról leugrottam, beleütköztem Pfeiffer zászlósba, aki közölte velem, hogy este 6 órakor a Kelenföldi pályaudvarról indulunk a harctérre. Volt erre hajrá! Gyorsan ki Budafokra! Éppen ebédre értem oda. A hírt megerősítették. Ebéd után a lakásomon összecsomagoltam és beszereztem egy kis elemózsiát. A helybeli ismerősöktől elbúcsúztam és fél hatkor Kelenföldön voltam. A vonat persze nem indult el hat órakor, csak nekünk kellett kimennünk a rakodás miatt. Mire a legénységet elhelyeztük, a „traint" felraktuk, a magunk holmiját is elrendeztük, sok idő eltelt. A vonat fél 8-kor indult. Nekem első osztályú fülke jutott, jól alhattam benne. 31-én délelőtt 10-kor Bécsbe érkeztünk, ahol délután fél 3-ig maradtunk. Kisebb pótbevásárlásra bementem a városba. A pályaudvar vendéglőjében ebédeltünk, ahol megismerkedtem egy kapitánnyal, aki akkortájt tért vissza a harctérről. Borzasztó dolgokat mesélt a le-

---

[13] Falubeli bankkolléga.

[14] A Monarchia első stratégiai baklövésének súlyos morális hatással is járó következménye. A Balkánhadsereg parancsnoka, Potiorek táborszernagy a történelem minden addigi (és azutáni) balkáni háborújában követett D-É, illetve É-D támadási irány helyett északról csak kisebb erőkkel, színlelve támadott. Főerőit nyugatról – a Drina felől – vetette be, s azok a nehezen átjárható, jól védhető É-D-i hegyvonulatokon a többszöri támadási kísérletekben felmorzsolódtak. Így azután a harmadik sikertelen kísérlet nyomán a már előzőleg elfoglalt Belgrád is elesett. (M. K.) – A veszteség 150 000 halott és sebesült, valamint 75 000 fogoly, ill. eltűnt volt. (*Galántai:* 222. o.)

génység eltetvesedéséről. Nem tagadta, hogy benne is van egynéhány, mert úgy mondta, egyszerre nem lehet szabadulni tőlük. – Egy pár legénységi véletlenül lemaradt a vonatról. Gyávák.

Vonatunk Grussbachon és Sterlitzen át folytatta útját, s este háromnegyed 11-kor érkezett Brünnbe. Onnan fél 12-kor mentünk tovább. A robogó vonaton kívántunk egymásnak boldog újévet. Reggel 8 órakor már német földön voltunk. Örültünk is, mert az osztrák állomásokon gyalázatosan zsaroltak bennünket. Egy csésze teáért 36 fillért kértek, noha Bécsben 20 fillérért adták. Termoszomat megtöltöttem teával; amiért nem kevesebbet, mint 1 korona 44 fillért kértek, azzal az indokkal, hogy négy csésze fér bele. Odaállíttattam erre négy csészét és kitöltöttem a teát. Persze csak 3 telt meg. Megjegyzem, a teában sem rum, sem cukor nem volt. Az élelmiszert egyáltalán nem lehetett megfizethetni. Mittelwaldban, így hívták az első német állomást, már sokkal barátságosabban szolgáltak ki; az árak is lényegesen mérsékeltebbek voltak.

Erős tempóban haladtunk. Este fél 8-kor Oppenben vacsoráztunk, Czenstochauba, mely már orosz földön van, 1915. január 2-án reggel fél 7-kor értünk. Fél 8-kor Klomnice állomáson kiszálltunk: jeges szél fogadott bennünket. A föld csontkeményre fagyott, hó ellenben nem volt. Meleg feketekávé után zászlóaljunk megkezdte a menetet. Én, néhányadmagammal, mint fölös tiszt voltam beosztva, tehát a menetelésen kívül más dolgom nem akadt. A menetzászlóalj fele részben 32-esekből, fele részben bosnyákokból állt. Az út igen fárasztó volt, a hátizsák nagyon húzta a vállamat. Egy pár pihenő után, mikor is a magunkkal hozott elemózsiából kosztoltunk, este 6 órakor Novoradomskba értünk. Harmincezer lakosú város rengeteg zsidóval. Egy zsidó családnál vacsoráztunk, lengyeleknél aludtunk. Nehezen akartak befogadni, csak miután holminkat lepakoltuk és kijelentettük, hogy ott hálunk, nyugodtak bele a megváltoztathatatlanba.

Január 3-án nyolc órakor keltünk; Forster[15] beteget jelentett. Egy közeli zsidó kávémérésben früstököltünk, kilenc órakor folytattuk menetelésünket. Az út továbbra is fárasztó volt. Főleg mellékutakon kellett mennünk, mert a főutakat lefoglalták az élelmezési osztagok. Délután 3-kor értünk Kamincba. Erősen havazott. Egy szegényebb lengyel családnál háltam. Előzőleg egy zsidó családhoz akartak beszállásolni, de oly irtózatosan rossz levegő és piszok volt, hogy inkább a szabad ég alatt aludtam volna. Ez a lakásom ellenben rendesnek és tisztának bizonyult. Negyedikén Gorskovicébe értünk, egy zsidó családnál elég jól megebédeltünk. Jó hangulatban voltunk, az egyik csinos zsidó lánnyal le is fényképeztettük magunkat. Nem állapodtunk azonban meg, hanem még délután 3-ig folytattuk a menetelést és Beskovicében szálltunk meg. Egy szobában csekély tizen aludtunk szalmán. Kissé fáztunk, de végeredményben mégis pihentünk.

Január 5-én út közben ebédeltünk a mozgókonyhából. Délután három órakor Stabnicába értünk, ahol egy majorságban helyeztek el. Ismét kb. tíznek jutott egy szoba. Vízkereszt napján irtózatos hófúvásra és elég nagy hidegre ébredtünk. A menetelés is lassan ment. Délután kettőre Kalinkov községbe értünk, ahol az ezredünk trénje volt. Több régi ismerőssel találkoztam. Jól bekosztoltunk, ami el is kelt, mert az éhség igen marta a gyomromat. Este kivezettek az állásainkhoz. Egy Ciechomin nevű kis faluba kerültem harmincötöd magammal, ott volt tartalékban a 7. század, ahová beosztottak. Krpan hadnagy volt a századparancsnokunk. Egy ócska viskóban szálltam meg Eržen zászlóssal, míg Krpan Izoikával a szomszédos házban lakott. Ennyiből állott a század tisztikara. A második szakasz parancsnokságát vettem át. Ötven emberből állott a szakaszom. Napközben a házak mögött gyakorlatoztunk egy keveset. A fegyverek rendbe hozásával és a legénység tisztaságának visszaállításával foglalkoztunk. Tetűje mindegyiknek volt bőven. Elég jól éltünk, hisz még sült csirke és fánk is jutott. Január 8-án megenyhült az idő. Eső esett, nagy széllel. Erős hasfájást kaptam. Rosszul is voltam két napig, de aztán rendbe jöttem. Időnket főleg levélírással töltöttük el. Január 10-én este óriási fegyverropogás és ágyúharc hallatszott balra tőlünk kb. a 44. gyalogezred állásainál. Készenlétben is voltunk egész éjjel, de lényegesebb esemény nem történt. 12-én este leváltottuk a 8. századot. Állásunk a Csarna patak bal partján húzódott:[16] jól kiásott lö-

[15] Dr. Forster Károly tartalékos hadnagy, 32-es tartalékostiszti-iskolai évfolyamtárs, iskolaelső. Az 1930-as, 40-es években m. kir. posta-főigazgató.

[16] A 32-esek arcvonala a Monarchia csapatainak szeptemberi visszavonulása (12. jegyzet), majd a váltakozó sikerű őszi-téli hadműveleteik után a szeptemberi Horozsanna-Vielka vonaltól (10. jegyzet) mintegy 300 km-re Ny-ÉNy-ra húzódott, Szinice és Rozeneck között, a Csarna folyócska nyugati partján. 1915. január 15-

vészárkok, drótkerítés, föld alatti lakóhelyek. A részemre kiásott lakásnak kb. 3 méteres folyosója volt, hogy a hideg ne csapjon be túl közelről; a szoba elég kényelmes, ablakokkal. Az úgynevezett „Schwarm-kályha" elég barátságossá tette a levegőt. Állásunkban azonban még meg sem melegedtünk, midőn a 69. gyalogezred leváltott bennünket.

13-án este elhagytuk e helyet és a tőlünk balra levő 44. gyalogezredet váltottuk le. Az egész éjszakánk ráment. Este 6 óra volt, mikor az állást otthagytuk. Nagy nehezen beértünk Ciechomin községbe. Ott megvacsoráltunk. Meglehetős nagy sárban Roseneck községen át a Vojcin község szélén húzódó rajvonalat szálltuk meg. Rossz vezetőnk volt, aki a bosnyákok rajonjába vitt. Közben Krpan megbetegedett s nekem út közben kellett a század parancsnokságot átvennem. Hosszas botorkálás után végre megtaláltuk a leváltandó negyvennégyeseket. Míg embereimet mind elhelyeztem, Kleeblatt zászlóaljparancsnokomat megtaláltam jelentéstétel végett és visszajutottam ócska lakásomba, szűk fedezékembe, reggel fél 4 lett. Ez az új szállásom bizony meg sem közelítette az előzőt. Alacsony volt és szűk, a levegője rossz, bejárata ügyetlen, fekvőhelye piszkos. Fa azonban volt bőven. Kályhánk nagyszerűen fűtött, olyannyira, hogy időnként húsz fokra is felszállott a hőmérő. Igaz, reggel +3 +5 foknál nem volt több. Kinézni a lövészárkokból nem volt tanácsos, mert a golyók állandóan süvítettek, bár az oroszok állása aránylag messze esett, legalább 1000 méterre. 14-én este az oroszok több házat felgyújtottak. Mi ezt készülő támadásnak vettük, amiért is egész éjjel készenlétben voltunk, azonban semmi sem történt. 15-én eső esett, agyagos lövészárkunk roppant sáros lett. Gyönge födözékembe állandóan befolyt a víz. Szerencsére nem tartott az eső sokáig.

Január 16-án délután egy automobil jelent meg a rajvonalunk mögött húzódó országúton. Kétszáz lépésre tőlünk jobbra az országút átvágta rajvonalunkat. Ott aztán meg is akadt a gép. Az oroszok megnyitották rá a tüzet, először fegyverrel, majd gépfegyverrel, no oszt jött az ágyú. 15 cm-es lövegek mulattattak bennünket. Jó néhány eltévedt gránát a rajvonalunkba vágódott. Szerencsére csak két sebesültünk volt s egy pár fedezék beszakadt. A lövöldözés estig tartott, de nem bírták azt a szerencsétlen automobilt eltalálni. Mikor beesteledett, az autót, melynek benzintartályát a golyók átlőtték és gépezetét megrongálták, siettem embereimmel elszállítani. Erős eső esett hozzá, húsz emberrel is csak nagy keservesen tudtuk megmozdítani. Közben a beirányított gépfegyver állandóan szórta a területet. Nagy nehezen eltoltuk a következő századhoz, mely szintén sietett túladni rajta. Az automobilban egyébként egy vezérkari százados ült, aki eltévedt.

Elég csöndesen múltak a napok. Az oroszok ugyan gyakran hallatták ágyúikat s a lövészárkokból kimászkáló bakákat állandóan gépfegyverezték, de mi ritkán viszonoztuk a célszerűtlen lövöldözést. Csak ha nagyon szemtelenül mutatkoztak az oroszok, akkor durrantottunk közébük, nehogy elfelejtsék egészen, hogy mi is ott vagyunk. Így történt, hogy 17-én délben, egy pár lépésre az erdőben, nyugodtan ebédeltek a muszkák. Ezt mégsem engedhettük meg. Bele a gépfegyverrel. Jómagam is leadtam egy pár lövést. 18-án havazott, a hó sajnos elolvadt s alig győztük a havat a lövészárkokból kitakarítani. 19-én végre megfagyott a föld. Este leváltott bennünket az 5. század s mi a 8. századdal együtt tartalékba mentünk. Kb. 2 km-rel a rajvonal mögött egy erdőben húzódtunk meg, föld alatti kunyhókban. Mindenesetre kellemesebb volt, mint a rajvonal, főleg több időt lehet a tisztogatásra fordítani, ami rám is rámfért, mert a legénység annyira el volt tetvesedve, hogy magamon is fogtam már egy párat. Fegyvereinket is rendbe hoztuk, mert a sáros lövészárokban teljesen bemocskolódtak. A közeli Glupijov községben étkeztünk Bauer s. orvoshelyettes lakásán. Beszélgettünk, kártyázgattunk. Január 22-én tőlünk jobbra irtó ágyútűz hallatszott. Később tudtuk meg, hogy egy áruló önkéntes éjjel átszökött az oroszokhoz s elárulta a zászlóaljparancsnok fedezékét, valamint a gépfegyverek helyeit. Ezeket döngették hát.

Január 24-én a semleges államok attaséi hadtestparancsokunk vezetése mellett megtekintették a tartalékban levő csapatokat. Mi ugyanakkor gyakorlatoztunk egy erdő mögött. Tüzérségünk ezalatt teljes erővel lőtte az orosz állásokat. Mikor azonban az orosz tüzérség vissza kezdett lőni, az attasé urak hamarosan eltűntek. Eznap ebéd után majdnem megjárhattam volna. Éppen visszamenőben voltam századomhoz, mikor az orosz tüzérség egy munkásosztagot fedezett fel s azt kezdte lőni. Egy eltévedt srapnel pont a fejem felett robbant szét. Kissé elkábultam és a fülem jó ideig zúgott, de egyébként semmi bajom nem történt.

---

től a keleti parton, Krasznikkal és Vojcsinnal szemben – Czestochowától ÉK-re – folytattak állásharcot február második feléig. (32. gye. 203. o.)

Este a 3. századot váltottuk le. A lövészárkok igen rosszak voltak, a fedezékek nemkülönben. Az én helyem is oly gyatránák bizonyult, hogy rövidesen hozzáfogtam egy másik építéséhez. 26-án estére el is készültem vele. Kényelmes hely is lett ám! Nagysága 4 x 2, magassága 2 m. Volt benne ágy, asztal, pad, jól fűtő kályha, kitűnően záró ajtó, az ágyam fejénél ablak. Szóval a körülményekhez mérten parádés. Ott is vacsoráltunk mindig együtt, ott vártuk epedve a postát. Engem különösen érdekelt, mert fivéreimről csak ez úton kaphattam hírt. Aztán a rózsaszínű levelek is jól estek. Egyébként éjjel kártyáztunk, dalolgattunk. Közben erősen vizsgáltuk az őrszemeket: helyükön vannak-e, nem alszanak-e. Éjféltájban lefeküdtünk, egy tiszt azonban reggelig ébren maradt s óránként körüljárta az arcélt. Reggel 8-9-ig aludtam. Akkor *lavórban* megmosdottam, jól megreggeliztem. Azután kezdődött a nappali munka: átformálni a fedezékeket, mélyíteni a lövészárkokat, támpontokat építeni. Mindezt fagyos földben, ami a munkát igen lassította. Kijelöltem aztán az éjjeli munkát, aminek elvégzésében az oroszok nappal akadályoztak. Többek között egy házat szedtünk szét a rajvonalunk előtt. Részben gátolta kilátásunkat az oroszok felé, de főleg szükség volt a faanyagra. Holdvilágos éjszakákon nagyszerűen folyt a munka. Szabad időmben válaszoltam a levelekre, elolvastam a beérkezett újságokat. Január 30-án Bárczy polgármester meglátogatta a „házi" ezredet. Kedvéért nagy fegyver- és ágyúharcot rendeztünk. Kellemetlen volt azonban, hogy az oroszok vissza is lőttek s még hozzá 18 cm-es gránátokat küldöztek. És ahová az vág, ott hiábavaló a födözék, vagy lövészárok. 3-4 méter átmérőjű és vagy 2-3 méter mélységű lukat vág ki. No, de végre is háború van.

Január 31-én nagy hófúvásra ébredtünk, négy fok hideggel. Február 2-án, Gyertyaszentelő napján szép, verőfényes idő volt. A monda szerint tehát második télre van kilátásunk. Öt fok hideg volt harmadikán, 4-ére azonban ismét enyhére vált az idő, ködös, szitáló esővel. Estefelé havazott. Szép fehér volt a tájék ötödikén reggel. A napok majdnem egyenlő változatossággal telnek el. Fegyvertűz egész napon át, de csak igen mérsékelten. Délelőtt 10 óra felé kezdődött a tüzérségi harc, mely eltartott délig, utána csönd délután 4-ig Akkor ismét megindult a párharc, s eltartott estig. Közben a rajvonalunkat is döngették, s bizony erősen akadályozták a nappali munkát. Ötödikén este leváltottak bennünket és tartalékba tettek. Hatodikára erősen lehűlt az idő, egész nap kellemetlen, hideg szél fújt. Estére tizenkét fokra süllyedt a hőmérséklet. Ez este jól megmosdottam – tetőtől talpig, friss ruhát vettem, a szennyest mindjárt kimosattam. Épp lefeküdtem, hogy egy alaposat aludjam, mikor „krach": benyitott Gross kapitány s átvette a századparancsnokságot. A dolog kellemetlenül érintett. Speciel Gross igen unszimpatikus nekem erőszakos modora és hirtelen természete miatt. Azt reméltem mindenesetre, hogyha egyszer zavaros lesz a levegő, akkor úgyis el fog tűnni.

Február 5-én tábori mise volt. Kellemesen meglepődtem, mikor a tábori papban fölismertem a XVI. helyőrségi kórház papját. A mise igen megható volt, bár meglehetősen fáztunk a másfél órás álldogálásban. Mise után szentbeszéd, utána általános könyörgés a békéért. Nyolcadikára Roseneckébe vittek, ahol megfürösztöttük és fertőtlenítettük a legénységet. Előbb minden embert megnyírtak, utána a ruháját zsákba tették és száztíz fokos gőzben pároltatták kb. húsz percig. Ezalatt történt a fürdés. Fürdő után nagy, jól fűtött pihenőszobába kerültek, ahol mindenki tiszta fehérneműt kapott s ott várta be a ruháját. Éjjelre leváltottuk a 3. századot, mely szintén fürödni ment. Jó fedezékemet Gross kapitány foglalta le, mentem hát az őrmesterébe, aki viszont mást túrt ki. Már ez így megy a katonaságnál. Két napig maradtunk ez állásban, mikor is újra tartalékba tettek.

Február 12-én tábori mise volt. Egy rosszul épített fedezék beszakadt, két embert megölt a gerenda. Hírét vettük, hogy újra balra tolnak. 13-án hajnalban leváltottak bennünket a 69-esek. Az egész ezred a Jaksonek melletti erdőben gyülekezett, ott találkoztam a 9. század még megmaradt régi legényeivel, kikkel jólesően elbeszélgettem a sabáci és grodeki napokról. Örültek ők is, hogy ily gyorsan viszontláttak. Délután 2-kor tovább indultunk. Feneketlen sárban 20 km-t tettünk meg, míg estére Potokba értünk. Onnan az arcvonalba mentünk, ahol leváltottuk a 23. gyalogezredet. Rettenetes lassan ment a váltás. Míg teljesen elkészültünk, bizony majdnem hajnalodott. Reggel megnéztem az állást: egyszerűen rettenetes. Először is mi völgyben voltunk és az oroszok a hegyen, úgy, hogy úgyszólván a gyomrunkba nézhettek. A lövészárok tele vízzel, sárral. Az oroszok annyira figyelték állásainkat, hogy még a lőréseken sem lehetett kinézni. Ahogy megjelent egy fej, abban a pillanatban belevágódott egy golyó a töltésbe. Este azután balra tolták állásunkat, egy erdőn át húzódó lövészárokba. Sokkal jobb hely volt, bár igaz, hogy új fedezéket kellett ásnom. Neki is láttam 15-én reggel. Balszerencsémre az eső esni kezdett s bizony mire tető alá hoztuk a viskót,

ami estig tartott, csurom víz lettem. Következő nap már csak kisebb javításokat kellett végeznem. Hanem kényelmes lakás is volt ám! Eržen zászlóssal laktunk benne együtt s a két legényünknek is jutott hely. A közelben levő kis falu egyik szétlőtt házában a czenstochaui Szűz Mária épen maradt képére találtak és elhozták hozzám. Mennyivel barátságosabbá tette mindjárt a helyet! Sajnos, kellemes helyünket nem élvezhettük sokáig. 18-án reggel leváltott bennünket a 62. gyalogezred, mert mi a keringő hírek szerint a Kárpátokba fogunk menni.[17] A szentképet magammal vittem.

Potokon keresztül Goloszéba értünk délután ötre, ahol meg is háltunk. Másnap újabb 20 km utat megtéve Goscimovicében pihentünk meg. Egy napig maradtunk ott, mikor is 21-én reggel 4 órakor felzavartak és szakadó esőben, feneketlen sárban kimenesztettek Baby állomásra, ahol aztán ráértünk estig várni a vonat elindulására. Közben szerencsére kisütött a nap s egészen kellemes időt kaptunk. Jó mozifelvételnek való kép lett volna a bakák tetvészkedése. Este fél 8 órakor indult el a vonatunk, mely Czenstochaun és Kattovicén át 22-én délután 5 órakor érkezett Oderbergbe. Ott tudtuk meg, hogy sajnos a Kassa–Oderbergi vonalon fogunk menni és nem Budapesten át. Vigaszul legalább meglátom majd a Tátrát. Éjfélkor Zsolnán, reggel Iglón álltunk meg. Kassára délután 4-re értünk. Az út gyönyörű, a Lomnici csúcs fenséges látvány volt. Kassán bementem a városba, hogy kisebb bevásárlásokkal próbálkozzam. Megszólítottam egy idősebb asszonyt, hogy el tudna-e egy jobb élelmiszerüzlethez irányítani. Készséggel vállalkozott rá, két-három utcán át vezetett is sietve, majd hirtelen megállt és bocsánatot kért: azt hitte, hogy Brassóban van, Kassán nem ismeri ki magát. Az időm amúgy is szűk volt, alig tudtam visszaérni a vonat továbbindulásáig. – Gross kapitány, a híres, beteget jelentett. Tudtam én, hogy az ő dicsősége nem fog sokáig tartani. De kinek is volna kedve a Kárpátokban télen harcolni?

Kassáról csomagot küldtem haza a szentképpel együtt. Fölösleges pénzemet is elküldöttem. 24-én reggel Sátoraljaújhelyen, délben Csapon voltunk, Ungváron vacsoráltunk. Útközben a bakák vették a szeszt és ittak, bizony többet meg kellett büntetnem, akik részegen tántorogtak az állomásokon. Hét le is maradt a századomból. Hiába volt minden szigorítás, minden felügyelet, a gyáva megtalálja a módját, hogy „véletlenül" lemaradjon. 25-én reggel Malomréten kiszálltunk, onnan gyalog folytattuk utunkat s délben Fenyvesvölgyön ebédeltünk; ott kezdődött a kárpáti „Kálvária". Ebéd után folytattuk a menetelést, s roppant nehéz úton úgyszólván „átmásztunk" az Erdős-Kárpátok határhegységén. Próbáltam lovon menni, de az egészen meredek helyeken mégis csak le kellett szállnom, mert ott a ló egymaga is alig bírt felkúszni. Este hétkor értünk a hegy tetejére és léptük át a magyar határt. Fenyvesvölgyön, mondhatni, tavaszi idő uralkodott, Galíciában teljes telet, nagy havat, erős hideget találtunk. Kb. fél óráig tartott még menetelésünk, erősen völgynek, míg egy Wolosate nevű községbe értünk.[18] Piszkos rutén fészek, füstös szobában, földre szórt szalmán feküdtem. 26-án az a megtiszteltetés ért, hogy vendégül láthattam Heisseg[19] ezredest, az ezredparancsnokunkat. Igen kellemes, derék ember volt, bár Gross kapitány miatt kellemetlenségeim támadtak vele, mert az március havi fizetését egyszerűen előlegezte magának a századpénzből.

27-én Usztrzyki Grn-ig mentünk; még piszkosabb hely, mint a megelőző. Egészen kis szobában aludtunk: 10 lakó, 4 tiszt, 6 baka. Förtelmes levegő, tetű bőven. 28-án a nagy helyszűke miatt földlakásokat ástunk. Március 1-én irtó hózivatar. Román zászlós beteget jelentett. Már a vasúton azzal fenyegetett, ha „büdös" lesz a helyzet, „akkor a golyómmal, amelyik a lábamban van még, operációra jelentkezem". Vele elküldöttem pénzem utolsó maradványát, a Kárpátokban úgysem használhatom. 2-án folytatjuk menetelésünket. Két eltévedt lovat találtak a bakák, egy kis szénával megetették, aztán szán elé fogták s húzatták velük az egész század kályháit. Ez azonban vesztünkre

---

[17] A megerősített 9. német hadsereg Mackensen tábornok parancsnokság alatt Lemberg irányába indított áttörési kísérlete 1914 novemberében elakadt és az orosz-lengyelországi arcvonal hónapokra megmerevedett. A Kárpátokban viszont fokozódott az orosz nyomás. Emiatt a hadsereg-főparancsnokság egyre több alakulatot vont ki, s az ott maradottak védelmi vonalát szélesíteni kellett. Ezért került sor február 14-én a 32-esek átcsoportosítására, majd a 2. osztrák-magyar hadsereg túlnyomó részének fokozatos visszaszállítására a Kárpátokba. A szállítások hosszú sorát a 31. hadosztály zárta, a kötelékébe tartozó 32. gyalogezredbeli zászlóaljakkal. (32. gye. 204-205. o.)

[18] A kárpáti harcok helyszínvázlata a 32. gyalogezred II., majd III. zászlóalja 10.százada mozgásával, harcainak helyszíneivel a *151. oldalon* látható.

[19] Heisseg Károly ezredes még 1915. január 8-án vette ismét át az ezred parancsnokságát. (32. gye. 204. o.)

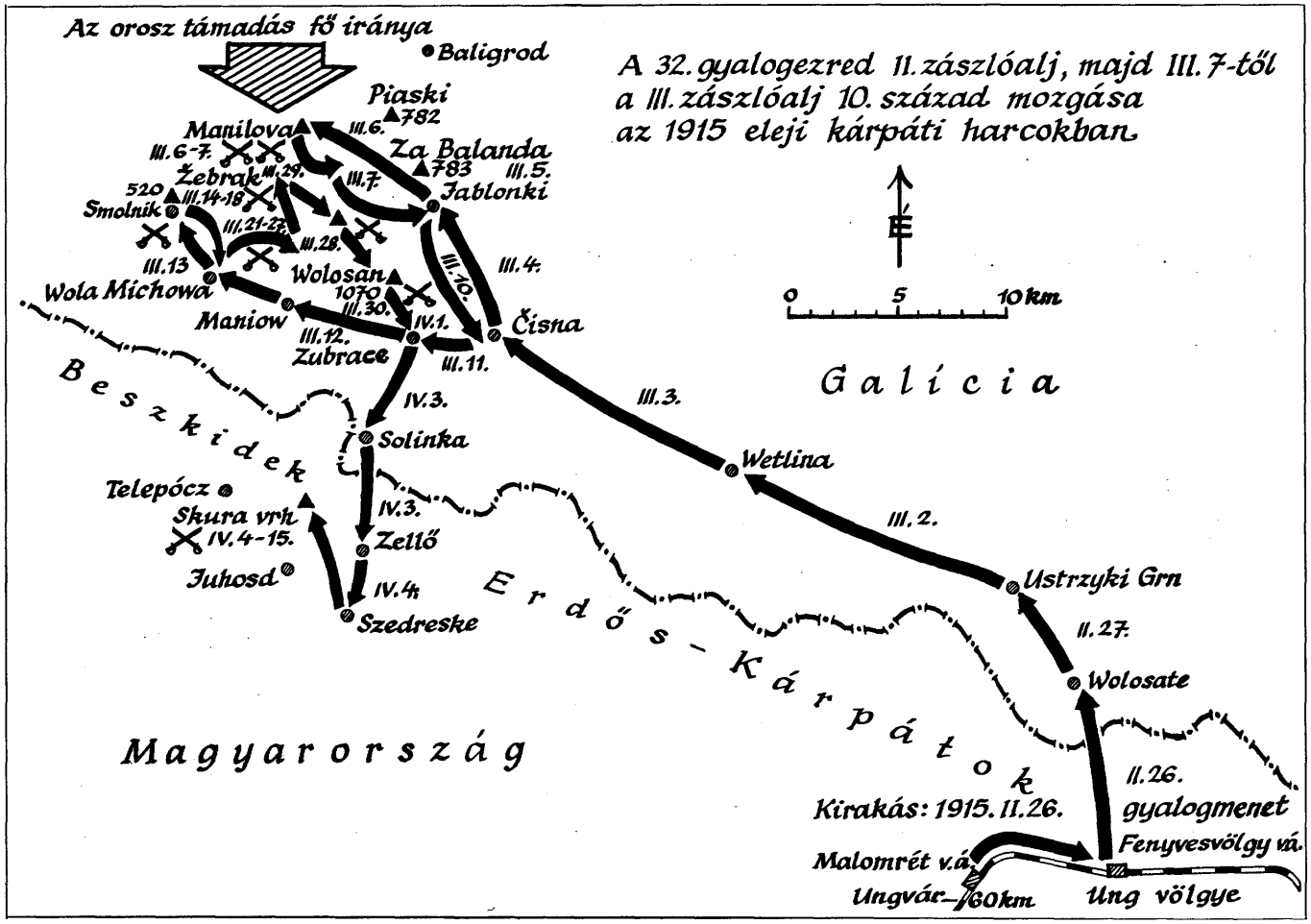
A 32. gyalogezred II. zászlóalj, majd III. 7-től a III. zászlóalj 10. század mozgása az 1915 eleji kárpáti harcokban
Az orosz támadás fő iránya
Baligrod
Piaski
782
Manilova
III.6.
III.6-7.
Za Balanda
783
III.5.
Žebrak
III.29.
III.7.
Jablonki
520
III.14-18
Smolnik
III.21-27.
III.28.
III.13
Wolosan
1070
III.10.
III.4.
Wola Michowa
Maniow
III.30.
IV.1.
Čisna
III.12.
Zubrace
III.11.
Beszkidek
IV.3.
Solinka
III.3.
Galícia
Wetlina
Telepócz
Skura vrh
IV.4-15.
IV.3.
III.2.
Zellő
Ustrzyki Grn
Juhosd
IV.4.
Szedreske
Erdős-Kárpátok
II.27.
Wolosate
Magyarország
II.26.
gyalogmenet
Kirakás: 1915. II. 26.
Fenyvesvölgy vá.
Malomrét v.á.
Ungvár
60km
Ung völgye
0
5
10km

történt. A szán a század után ment, a lovak rosszul húztak és fokozatosan lemaradtak. Végre felbukott mind a kettő s ott maradt a szán a kályhákkal együtt. A kályhavivőket már nem lehetett visszaküldeni, hisz azt a rettenetes utat egyszer megtenni is emberfölötti munka volt. Szerencsére másnap tudtunk egy pár kályhát szerezni, hogy szükség esetén a század ne álljon fűtés nélkül. Éjjel Wetlina községben háltunk. 3-án reggel 7 órakor hófúvás mellett indultunk el. Nagy hegymászás, igen fárasztó út után délután kettőre Čisnára értünk, mely zsúfolva volt katonasággal. A legénységet rögtönzött fabarakkokba helyeztük, én tizenketted magammal egy ócska szobában emeletes „Pritschen" találtam pihenőt. Úgy volt, hogy néhány napot maradunk, de a Čisnán átvonuló dandárparancsnok egy csomó berúgott bakát látott. Amikor megtudta, hogy 32-esek, riadóztatta az ezredet és délután 5 órakor elindítottak Jablonki felé. Ott annyira túlzsúfoltak voltak a szállások, hogy a templomot kellett lakosztályul felhasználni. Én egy viskóba fúródtam be, ahol a földet ellepte ugyan a sok fekvő baka, de egy kis rést sikerült találnom s bele is feküdtem rögtön. Förtelmes bűz volt ugyan a szobában, de mégis meleg.

Ötödikén a Za Balanda nevű hegyre vitték két zászlóaljunkat.[20] Ott hallottam az első kárpáti golyót a fejem fölött elsüvíteni. Kezdődik hát a mulatság! Fenyőfából kis viskót csaptunk össze. Abban akartunk aludni ketten a legényemmel, de a tíz fokos hideg ellen nem védett a kis fedezék. Reggelre félig dermedten bújtam ki a szabadba. Sokan megsebesültek, egynehány el is esett az éjszakai harcok golyóitól, egy párat pedig annyira megviselt az első szabadban töltött éjszaka, hogy beteget jelentett.[21] Még este kiadták a parancsot a Manilova hegy elfoglalására. Ezt közöltem is a legénységgel és bátorságra buzdítottam őket.

6-án hajnalban aztán el is indultunk a rohamra. A meredek hegynek fölértünk a háromnegyed részéig, de onnan minden lépés tömérdek veszteségbe került. Ismételt biztatásra vagy harminc lépésre meg tudtuk közelíteni az orosz állást, de előbbre menni már képtelenség volt. A rengeteg veszteség teljesen elcsüggesztette a legénységet. Hozzá az oroszok robbanó golyókkal lőttek. Akit fejbe találtak, annak a golyó szétvitte a koponyáját. Rettenetesen eltorzított arcok, aránylag sok halott, kevés sebesült. Tüzérségünk ígért támogatása teljesen elmaradt, támadásunk holtpontra jutott. Közben állandóan estek el az emberek. Az est beálltával lehúzódtunk a hegy lábához, ott töltöttük az éjszakát, kemény hidegben. Hetedikén más oldalról kíséreltük meg a támadást, akkor az ellenséges tüzérség hiúsította meg támadásunkat, s úgy szétlőtte a két zászlóaljat, hogy estig alig tudtuk az embereket összeszedni. Este felvittek a Za Balandára, ahol összeolvadtunk a 10. századdal.[22] Így is alig került ki egy századnak megfelelő létszám. Este 9 órakor Jablonkiba rendeltek, ahova éjféltájban értünk. A legénység szabad sátrakban, jobban mondva a szabad ég alatt hált. Egy ócska viskót sikerült keríteni, ott vagy tizenöten laktunk. Az események oly nagy hatással voltak rám, a menetelések, harcok, hegymászások annyira kimerítettek, hogy ledűltem és öt perc múlva

---

[20] A II. és III. zászlóaljat a 27. hadosztálynak rendelték alá. A 32. gyalogezred a továbbiakban zászlóaljanként másmás hadosztályok kötelékében harcolt, mindig ott, ahol erősítés, vagy különleges feladatok teljesítése céljából csapatokra szükség volt. (32. gye. 210. o.) Ez egyben a legtöbb áldozatot követelő alkalmazásokat jelentette (M. K.).

[21] „Ezredünk már a menetelések alatt is sokat szenvedett, mert legtöbbnyire a hideg dacára is a szabadban táborozott, ami kapcsolatban az igen hiányos élelmezéssel nagyon növelte a naponként betegen távozók számát. De mi volt ez a további fáradalmakhoz, nélkülözésekhez és megpróbáltatásokhoz képest, melyeknek következtében az Orosz-Lengyelországból teljes hadilétszámon elindult ezred április közepéig, bár közben kétszer is kapott pótlásokat, majdnem teljesen megszűnt, úgyhogy csupán az ezredtörzsből, 25 puskából és 2 géppuskából állott." (32. gye. 210. o.)

[22] Az orosz kézben lévő Manilova magaslat nehezítette a 27. hadosztály előrejutását, ezért kapták a 32-esek a parancsot az elfoglalására. Tüzérségi előkészítés nélkül, „halált megvető bátorsággal" indult rohamra az 5., majd a 6. és 7. század de a 8. már nem, mert addigra a roham az oroszok gyilkos puska- és géppuskatüzében összeomlott. (32. gye. 212. o.) Az értelmetlen vérveszteség azért keletkezett, mert Kosak altábornagy, a 27. hadosztály parancsnoka a 32. gyalogezred két zászlóalját nem a Schmidt altábornagy (a 43. Landwehr hadosztály parancsnoka, átmenetileg hadtestparancsnok) szándéka szerinti átkaroló támadásra használta fel, hanem arcban – a Za Balandáról Manilova felé húzódó keskeny háton – vetette be. (A világháború, 1914-1918. Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére. 1-10. k. M. kir. Hadilevéltár, 1940., 8. k., 301. o. – Március 6. (1915 első négy havának eseményeire a továbbiakban: Világháború 8.) Mindehhez a következő napon – 7-én – más irányból kellett támadniuk, ismét súlyos veszteséggel, eredménytelenül. A két támadásban elesett 4/45 fő tiszt/legénység, megsebesült 7/200, eltűnt 0/65 fő. Emiatt a II. zászlóaljat a III.-ba olvasztották. (32. gye. 212. o.) Martin hadnagy a 7.-ből a 10. századba került parancsnokként.

mélyen aludtam, dacára annak, hogy lefekvés közben néhány tetűt láttam a szalmán. Három napig pihenhettünk, mely alatt teljesen rendbe hoztam magamat s erősebbnek és frissebbnek éreztem magam, mint akár odahaza. A legénységet is sikerült tető alá hoznom, mert azoknak még nagyobb szükségük volt pihenőre, mind nekem.

Március 11-én délben 1 órakor Čisnán át Zubracebe vittek, ahol meghaltunk. Az út igen rossz és fárasztó volt. 12-én Maniow községen át Wola Michovába értünk, ahol a XIX. hadtest tartalékát képeztük.[23] Ott tudtuk meg, hogy előző két nap az oroszok erősen támadtak, s mieinket vagy öt kilométerre visszaszorították. Este a 9. és 11. századot arcvonalba tették. Mi következő nap este kerültünk állásba, a 94. gyalogezredet váltottuk le egy hegyen Smolnik előtt. Állásunk meglehetősen kellemetlen volt, mert az oroszok oldalt is erősen lőttek bennünket. Amellett a helyzettel nem is voltam teljesen tisztában. Koromsötét volt, mikor a váltás történt; nappal képtelenség is lett volna, mert 50 lépésre álltak tőlünk az oroszok. Annyit észlelhettem csak, hogy elölről erősen jönnek a golyók, oldalról gépfegyver szórja állásunkat, folyton, de nagyobb távolságról. Ez tartott este 10-ig. Akkor hirtelen csend támadt, de csak öt percig. Aztán tíz lépésre fölbukkantak az oroszok és rohamoztak.

A rohamot megállítottuk. Irtózatos lárma és zaj támadt, különösen a negyedik szakasznál, sorainkban pedig nagy nyugtalanság: a negyedik szakasznál már biztosan behatoltak az oroszok. De továbbhaladni nem mertek, mert a teljes sötétségben ők is bizonytalanok voltak. A csoportparancsnoknak mindenesetre telefonáltam, hogy az állás tarthatatlan. Parancsot kaptam a kitartásra, ameddig emberileg lehetséges. Tüzérségünk közben egynehány rövidre fogott srapnellel belénk is talált. Egyébként igen szépen lőttek. Jobbra tőlünk, a negyvennégyeseknél szintén behatolt az orosz: ha tovább is állásban maradok, bekerítenek és menthetetlen vagyok. Egyébként is igen sok halottunk és sebesültünk volt már. Jelentettem, hogy vissza kell vonulnunk. Még félórás kitartásra kaptam parancsot, mely alatt mögöttünk ötszáz lépésre új vonalat foglalnak el. Éjfél után egy fél órával elhagytuk az állást. Az oroszok észrevettek, egy darabig nyomon követtek, de a sötétben sikerült eltűnnünk. Az elszéledt legénységet összetereltem: 290-ből megmaradt 56 egészséges emberem,[24] akik azonban felszerelésüket az éjjeli harcban részben elvesztették. Ezt másnap teljesen kipótoltattam. Tekintve alacsony létszámunkat a század konyhából jól megmenázsiztunk.

Éppen jelenteni akartam a zászlóaljparancsnoknak, hogy ötvenhat fegyverrel várom parancsait, mikor a házba, ahol megszálltunk, bevágott egymás után két gránát s két-három perc alatt lángba borította a viskót. Megint egy csomó sebesült. A megmenekültek ismét felszerelés nélkül álltak. Azt kipótolva 15-én az akkor érkezett menetszázadhoz osztottak be, ott találkoztam Macskásy Lajossal.[25] Közös fedezéket készítettünk, ahol aztán barátságos tűz mellett elmélkedtünk az otthonról. A gránátok ugyan megzavartak időnkint, de alapjában véve eléggé nyugodt három napunk volt. 18-án este leváltott minket a 22. gyalogezred s bennünket, mint hadtest-tartalékot, beszállásoltak W. Michovában. Nyugtunk azonban ott sem volt, mert a gránátok egész napon át szórták a községet. A menetszázadot felosztották a zászlóaljban. Lajostól elváltam, ő más századot kapott. A zászlóalj századonként 170 fegyver erős.

20-án, mint dandártartalék, a templom mellett háltunk. Március 21-én gyönyörű tavaszi idő volt. Hihetetlen, hogy a szép idő mily kellemes hatással van az emberre. Este leváltottuk a 94. gyalogezredet. Elrendeztem az arcvonalat: őrszemek felállítva, teljes a nyugalom. Ez mindig gyanús, éjjel többször is megvizsgáltam az állásokat. Hárman [tisztek] közvetlenül az állás mögött levő házban laktunk, kártyáztunk, hogy el ne aludjunk. A Hold kb. éjfélig sütött, nyugtával az őrszemek közeledő alakokat fedeztek fel. Tartalékszakaszomat rögtön rajvonalba vetettem. Épp akkor kezdődött az oroszok rohama. Gyilkos tüzet küldtünk rájuk, fél óráig tartott. Az oroszok jajveszékeléséből kivehettük, hogy meg akarják adni magukat. A tüzet beszüntettük, 141-en adták meg

---

[23] Világháború 8., 338. o. Hadtestparancsnok: Trollmann altábornagy.

[24] A 32. gye. 214. o. erről így emlékezik meg: „A III. zászlóalj 13-ára virradó éjjel Szmolniknál a 29. ho. egyik ezredét váltotta fel állásában. Felváltás közben az oroszok támadtak, és a csoport egy részét, köztük ezredünk 10. századát szívós ellenállása dacára visszavetették, miközben századunknak 100 embere orosz fogságba jutott."

[25] Bartáné (6. jegyzet) öccse, szintén tartalékos hadnagy.

magukat, a többi a sötétség leple alatt visszavonult. 28 sebesültet szedtünk össze és 42 orosz halottat temettünk másnap. A távolabb fekvő holttesteket persze nem bántottuk. Tőlünk egy ember halt meg.[26]

Napközben főleg tüzérségi harc folyt. Verőfényes, szép tavaszi idő volt, Gyümölcsoltó Boldogasszony napján azonban már borússá vált az ég. Aznap különben csoportparancsnok lettem két fél század és 2 gépfegyver fölött. Egy deszkabódéban laktam az arcvonal mögött. Száraz hely volt, de igen szellős. 26-án rossz idő, eső, hó, szél. 28-án hajnalban leváltott bennünket a 99. gyalogezred. Én ismét átvettem a 10. század parancsnokságát[27] és rémesen sáros úton az arcvonal mögött 2 km-re megjelölt helyre vezettem a századot. Még meg sem pihenhettünk, máris parancsot kaptunk, hogy meneteljünk a Žebrák-nyeregre. A nyeregre felérve megpihentünk és megebédeltünk. Ott vágtam pofon az egyetlen embert az össz katonáskodásom alatt. Krent, a legjobb szakaszvezetőmet vágta pofon a szomszéd század őrmestere. Jobban nem büntethettem meg, mint hogy Kren előtt visszaadtam neki a nyaklevest. Hadd tudja meg, mily megszégyenítés az ilyen büntetés.

Közben megeredt az eső és bőrig áztunk. Délután 3 órakor a 630-as magaslatra irányítottak, mert ott állítólag baj volt. Tényleg, út közben találkoztunk visszaszaladó 23-asokkal, akiket az oroszok kivertek állásukból.[28] Rögtön ellentámadásra kaptunk parancsot. A feneketlen hóban csak óriási fáradsággal tudtunk előrehaladni. Egyszerre csak balról avizót kaptam a támadás beszüntetésére és az eredeti helyig történő visszavonulására. Ma sem tudom, honnét jött az értesítés, de tény, hogy mikor a csoportparancsnoknál jelentkeztem, az a parancsról nem tudott. A dolog fölöttébb kellemetlen volt a számomra. Annyi hasznom azonban lett, hogy a második támadásra jobb utat választottam. Mire száz lépésre megközelítettük az oroszokat, beesteledett, s parancsot kaptam az állás megerősítésére, az oroszok esetleges előnyomulását megakadályozandó. Éjszaka hirtelen hidegre fordult az idő. Az átázott ruha csontkeményre fagyott a testünkön. Rettenetesen fáztunk. Az eső alatt sokan a fejükre borították a sátorlapot. Az szintén megfagyott s olyan volt, mint valami megmerevedett marhabőr. Erdőben, gallyak közt szinte képtelenség volt mozogni velük. Reggelre valahogyan összehajtották a sátorlapokat, de úgy is akkora csomagot képeztek, hogy a legtöbben elhajították. Pozíciónkat feladtuk és még reggel az 1001-es magaslatra vonultunk vissza. Két méteres hó borította a hegyet. Csikorgó hideg volt, hóban ástunk lövészárkot és fedezéket. Alvásról persze a nagy hidegben szó sem lehetett.

Már a harmadik éjszakát töltöttem úgyszólván álmatlanul.[29] Következő nap, 30-án reggel legénynyem beteget jelentett, elfagyott a lába, de majdnem az egész század jelentkezett lefagyott kézzel

---

[26] „Március 21-én éjjel egy orosz lövész-zlj támadta meg a 10. szd-ot amely a támadást nemcsak visszavetette, hanem 140 foglyot is ejtett és sok puskát zsákmányolt. Saját vesztesége egy halott volt, sebesült egy sem." (32. gye. 214. o.) Martin Ferenc századparancsnokot akkor terjesztették fel a – tartalékos hadnagy számára 1915 elején még rendkívül magasnak számító – III. osztályú katonai érdemkereszt kitüntetésre, amit 1915. május 17-ével – akkor már hadifogságban – el is nyert. *(155. o.)*

Poleschenszky tábornok, dandárparancsnok a 32. gyalogezred III. zászlóaljának a 29. hadosztályból történt március 28-i kiválásakor a következő táviratot küldte az ezredparancsnokságnak: „A válságos pillanatokban nekem alárendelt 32/III. zászlóalj 15 napon át volt dandárom kötelékében. A súlyos körülmények, amelyek közt harcba lépése történt, veszteségekkel jártak. De amikor az ellenség március 21-én éjjel ismét támadott, a zászlóalj fölényesen visszaverte. A 10. szd-ot támadó ellenséges lövész-zászlóalj ekkor állományának felét vesztette, 140 fogoly és gazdag hadianyagzsákmány jutott a III. zászlóalj kezére. A készenlétben álló tartalék beavatkozására nem is volt szükség. E fegyvertény után mind a 29. ho. pk-a, mind én mindjárt kifejeztük dicsérő elismerésünket a zászlóaljnak. Midőn úgy ezt, mint a zászlóaljnak különben is kiváló szolgálattételét az ezredparancsnokság tudomására hozom, még egyszer köszönetemet fejezem ki a zlj-nak és kívánom, hogy állandó hadiszerencse kísérje."(32. gye. 215-216. o.) Az idézet jól mutatja, hogy a magas kitüntetéshez nem elég a hősiesség, hanem az is kell, hogy a felsőbb parancsnokság felfigyeljen rá. (M. K.)

[27] A zászlóalj ekkor Heisseg ezredes, a 32. gyalogezred parancsnoka különítményéhez. (a 32. gyalogezred egy zászlóalja és a zombori 23. gyalogezred két zászlóalja) tartozott. (32. gye. 216. o.)

[28] A zombori 23. gyalogezred egyik zászlóalját az ellenség 18 órakor meglepte állásában, szétugrasztotta, és nagyobbrészt elfogta. A 41. honvédhadosztály parancsnoksága a Heisseg-különítmény Zebrák-nyeregre került 32-es zászlóaljával a legveszedelmesebb pontot záratta el. (Világháború 8., 545. o.)

[29] A hadsereg-főparancsnok buzdító parancsot adott ki, „tevékeny harcvezetést" követelve: „Tudatosan nyitott hézagok hagyása az arcvonalban és hátul célszerűen elhelyezett erővel (sic!) megrohanni az elg-et, ahol az betörést kísérel." Ez arra utal, hogy a hadsereg-főparancsnok figyelmen kívül hagyta „a csapatok emberfeletti szenvedéseiről, kétségbeeséséről és a teljes tartalékhiányról hozzá juttatott jelentéseket." (Világháború 8., 552. o.)

№ 1889

Von Seiner
kaiserlichen und königlich Apostolischen Majestät
Oberstkämmerer

An den Herrn

Leutnant in der Reserve

Franz MARTIN

Seine kaiserliche und königlich Apostolische Majestät

haben Sich mit Allerhöchster Entschließung
vom 12. Mai 1915 bewogen gefunden Ihnen das
Militär-Verdienstkreuz III. Klasse
mit der Kriegsdekoration III. Klasse
huldreichst zu verleihen.

Demgemäß wird Ihnen in den Anlagen die entsprechende Dekoration und ein Exemplar der Statuten übermittelt.

Seiner k. und k. Apostolischen Majestät Geheimer Rat
und Oberstkämmerer
K. Graf Lanckoronski

Vom Oberstkämmereramte
Wien, am 17. Mai 1915.

Wilhelm Fürst v. Auersperg
k. u. k. Sektionschef u. Kanzleidirektor

A III. osztályú katonai érdemkereszt adományozó levele

és lábbal. Enyhébb eseteket nem vehettem tekintetbe; bejódoztattam [a sérüléseket] és visszaküldtem őket arcvonalba, de harmincat haza kellett engednem, mert náluk már feketedett az elfagyott rész.[30] Kitartásra bíztattam az embereket: majd leváltanak bennünket, aztán a hideg sem tart örökké! Lesz még tavasz! És hazánkért küzdünk. Védjük mieinket az orosz beözönléstől.

Késő délután parancsot kapott a zászlóalj, hogy este pont kilenckor hagyja el az állást, vonuljon vissza a mögöttünk levő magaslatra. Éppen készülődtünk az elvonulásra, mikor az oroszok megrohamozták állásunkat. Amúgy is el voltunk keseredve, hát rettenetesen összelőttük a muszkát. Már rég megadták volna magukat, de mi csak ontottuk a halált feléjük. Az idő azonban közben elmúlt, s már fél tizet mutatott az órám. Tüzet szüntettünk, háromszáznál több oroszt foglyul ejtettünk és siettünk az állás kiürítésével.[31] Visszavonulásunk alatt a foglyok sürgettek a legjobban, úgy mondták, nagy orosz erők közelednek.

Az 1070 m magas Wolosan hegyet szálltuk meg, ott töltöttük március 31-ét és április 1-jét.[32] A hideg a tetőpontját érte. Hóvihar dühöngött, hóba ásott lyukakban védtük magunkat a rettenetes idő elől. Minden tartalék élelmiszerünk elfogyott. Egy darab fagyott főtt húst kapott mindenki, ugyancsak fagyott kenyérrel. Nekem, különös kegyképpen, felhoztak egy kis csomagot száraz fánkkal, jó mamámtól. Jaj de jó volt! Egy ülésre megettem az egészet, rögtön jobban éreztem magam. Az anyai szeretet annyira fölmelegített, hogy már dacolhattam minden idővel. De szükség is volt rá, hiszen tiszt már csak magam voltam a századnál. Azonkívül naponkint legalább 30-35 embert kellett visszaküldenem elfagyott tagokkal. 15 fok hideget még nappal is mutatott a hőmérő. Egymás után fagytak meg az emberek. Egy kis lázálom, megmerevedés és már nem fáj többé semmi. Embereket földörzsölni, vagy visszavinni nincs idő. Az egyik baka a családja körében volt, simogatta feleségét egyik kezével, ringatta kis lányát a másikkal. „Itt vagyok köztetek, nem foglak már többé elhagyni. Milyen jó itt köztetek. Itt már nem fázom." Ráztuk, karját dörzsölgettük, de csak elaludt.

Közben persze irtó puskaharc.[33] Az oroszok folyton támadnak. Kren szakaszvezető a századom erőssége. Szakaszával úgy szedi a muszkákat, hogy öröm nézni. Három muszka kúszott fel a hóban. Egy fa mellett gépfegyvert akartak felállítani – leszedték mind a hármat. Még vagy öt-hat kísérletezett, mindannyian holtan buktak fel. Harminc lépésnél közelebbre nem jutottak. Közben persze közülünk is sokan sebesültek. A hóba ásott fedezék a golyó ellen nemigen véd. Fedezékben láblövés! Milyen furcsa...

Április 1-jén este kitisztult az idő, de még hidegebb lett. Úgy éjfél után valamivel elhagytuk állásunkat s irtózatos rossz úton úgyszólván lecsúsztunk a hegyről. Gyönyörű holdvilágos, csillagos éjszakánk volt. A magas erdőben a hó ezerszeresen visszacsillogtatta a fényt. Nagypéntek hajnalán a völgyben fekvő Zubrace községbe értünk.[34] Szabad tüzeket raktunk és teát készítettünk. A tűz mellett azonban hamar elnyomott az álom. Nem kellett sem ennivaló, sem tea, csak aludni. Sajnos alig húsz perc letelte után egyiket sem lehetett. A muszkák a nyomunkban voltak. A falu

---

[30] „Bár az oroszok nem nézték tétlenül a visszavonulást, ez aránylag mégis csekély véres veszteségbe került, de annál jelentékenyebb volt a vértelen veszteség nagysága. Az úttalan, jéggel és helyenként 3-4 m magas hóréteggel borított terepen a rosszul táplált, félig megfagyott katonák jó része visszamaradt és vagy orosz fogságba jutott, vagy örök álomba merült. Az így visszamaradottaknak száma századonként és naponként az 50-et is elérte." (32. gye. 216. o.)

[31] „Az új, az 1070. mp. Voloszan környékén fekvő állás megszállása közben a Heisseg csoport és bal szomszédja, a 41. honv. ho. között hézag keletkezett, melybe az oroszok csakhamar kezdtek benyomulni, de ezredünknek egyik százada ismét kiverte őket és még 180 foglyot is ejtett." (32. gye. 216. o.) Ebből már nem született újabb kitüntetés. (M. K.)

[32] „A hds. csop. pság. a 32. ho. által a baligrodi úttól keletre végrehajtott ellentámadás sikertelensége folytán elrendelte az egész hds. csop-nak visszavonulását a Csiszna-magasságig, április 3-án pedig a Kárpátok gerincvonala mögé vette vissza csapatait a rendkívül heves orosz tömegtámadások elől." (32. gye. 216-217. o.)

[33] A hadseregparancsnokság április1-jei esti jelentése szerint a legfeljebb 7 000 puskával rendelkező Schmidt-hadtesttel szemben (ahova a Heisseg-csoport is tartozott) legalább 20-24 000 puska állt. (Világháború 8., 564. o.)

[34] „Március 31.-e és április 1-e folyamán a Heisseg csoport, illetve annak kötelékében ezredünk III. zlj-a számos kisebb támadást vert vissza, az utóbbi napon éjfélkor pedig Zubraczéra folytatta a visszavonulást." (32. gye., 216. o.)

délkeleti oldalán húzódó hegyet szálltuk meg. Az ellenség ott szerencsére nem zavart. Délig elkészültünk a fedezékekkel és lövészárkokkal. Kevés hideg elemózsia is került. Délután még sütkérezhettünk is, annyira kellemes lett az idő, a megfagyott ruhákat is szárítgattuk. Egy csomó tetűt távolítottam el fehérneműmből. Tisztát, sajnos, nem húzhattam, mert szennyesemet nem volt alkalmunk sem kicserélni, sem kimosni. Éjszaka az oroszok tőlünk jobbra elfoglaltak egy magaslatot, mire nekünk, a biztos bekerítést elkerülendő, ismét vissza kellett vonulnunk. 3-án hajnalban el is hagytuk állásunkat. Macskásy, aki századával a hátvédet alkotta, már nem tudott ugyanazon a hídon áthaladni. Mikor mi átkeltünk egynehány golyó sivított el fölöttünk, de nemsokára egy géppfegyver vette a hidat tűz alá s ő kénytelen volt más utat választani a visszavonulásra. Úgy látszik rossz helyre tévedt, mert többé nem láttuk viszont.[35]

Zubracén át Solinka községbe értünk. Rövid reggeli után folytattuk visszavonulásunkat, mert az oroszok a nyomunkban voltak. Délelőtt 10 órakor átléptük a magyar határt, melyet friss csapatok tartottak megszállva. Mi végre tartalékba kerültünk. Igazán ideje volt, hogy egy kissé kipihenjük magunkat. Zellő községbe értünk.[36] Egy rossz viskót sikerült kerítenem, ahol jól kipihentem magam. Április 4-én, húsvét vasárnapján reggel Szedreske községig mentünk. Ledültem egy fa alá és sütkéreztem az égető napon. Az őrmester ötpercenként hozott egy-egy lapot, melyeket akkor válogatott; jó húsvéti ebéddel is bíztattak. Ily jól már rég nem éreztem magam. Mégis csak megünnepelhetjük e szent napot.

Azonban ember tervez, Isten végez. Fél tizenkettőkor riadó: a határvonali állást áttörték az oroszok. Otthagytunk ebédet, postát és gyors menetben vissza Zellő felé. A Zellőtől nyugatra levő 857-es Skura vrh. magaslatot szálltuk meg. Igen rossz hely volt, a talajvíz miatt alig lehetett fedezéket ásni. Kren szakaszát egészen a hegy lábához kellett tennem, közénk más ezredet helyeztek el, csak azért, mert az az ezred nem akarta feladni jó helyét. A lövészárkokban víz és sár, amúgy is holtfáradt legénységemben alig lehetett lelket tartani.[37] Az első nap teljes nyugalomban telt el, de nemsokára ott volt az orosz tüzérség és kezdte puhítani az állásunkat. Két gyalogsági támadást is kaptunk, de mindkettőt visszavertük. A harmadik támadásnál azonban a tőlünk jobbra levő Landwehreket áttörték, negyedik szakaszom egy részét, a hegylábnál elfogták. Csak húsz embert hozott vissza még Kren. Állásunk meglehetősen kellemetlen alakulatot vett fel. Harmadik és negyedik szakaszunkat az orosz tüzérség oldalról lőtte, a másik két szakasz gyalogsági és gépfegyvertüzet kapott, ugyancsak oldalról.

Állásunk annyiban kedvező lett volna, hogy mi a hegyen voltunk, az oroszok a völgyben, de a sűrű erdőben, különösen éjszaka, egészen közel férhettek állásunkhoz. Világító patronokkal többször felfedeztük őket. Alapos puskatüzet kaptak olyankor, mire eltűntek.

Az időjárás is, sajnos, rosszra fordult. 7-én már borongós volt, 8-án esett az eső. Az amúgy is vizes, rossz hely még tűrhetetlenebb lett. Naponként jelentkezett egy csomó ember, hogy nem bírják már tovább. Láttam rajtuk, hogy igazat mondanak, de nem engedhettem el őket. Százötven emberből állt már csak egy század és az egész ezrednek két százada volt. Küldtek föl ugyan tiszti szállítmányt, de nekünk harcos kellett volna, nem parancsoló. Az ezredesnél többször kértem leváltásunkat, mert felelősséget az állás tartásáért már nem vállalhattam. Jön a váltás nemsokára, bíztattak, de addig kitartás. 9-én egész nap 12 cm-es gránátokkal lőttek bennünket, azt különben már naponként megkaptuk. Éjjel nem alhattunk, mert az oroszok folyton az állásunkig jöttek, nappal a tüzérség gondoskodott róla, hogy ne pihenjünk. Így aztán nem csoda, hogy én is teljesen összetörtem, pedig óriási akaraterő volt bennem. Az egyedüli tiszt voltam már csak ezrednél, aki a téli hadjáratot végigküzdötte.

12-én jobb kosztot kaptunk, jó disznópörköltet. Gyomrom azonban nem bírta, egész nap roszszul voltam, többször hánytam. Annyira elgyöngültem, hogy már reszketett a lábam. Beteget azon-

---

[35] A visszavonulás során a III. zászlóalj 12. százada eltévedt és eltűnt, a IV. zászlóalj szintén nagy veszteségeket szenvedett. Az I. zászlóalj a Piaszki-magaslaton kitartott, majd – parancs szerint – késleltetett visszavonulása során Jablonkitól D-re megsemmisült. (32. gye., 217. o.)

[36] „Zellőnél az ezredünk megmaradt részei ismét egyesültek, de oly kis létszámmal, hogy Heisseg ezds. a két zlj-ból két szd-ot – a 10. és 15.-et alakíttatta." (32. gye., 217. o.)

[37] „...embereink kimerültsége a század.pk-ok jelentései szerint, a harcszünet dacára is oly nagyfokú volt, hogy félni kellett, hogy további harcokra már nem lesznek képesek."(32. gye., 217. o.)

ban nem akartam jelenteni, annál is kevésbe, mert már nagyon komolyan ígérték a leváltást. Ezredesünk (Heisseg) beteget jelentett. 13-án valamelyest javult az idő, olyannyira, hogy fehérneműmet is átvizsgálhattam és megszaporodott vendégeimet jócskán pusztíthattam. 14-én újra esett az eső, este havazott, majd erős köd ereszkedett alá. Több új tiszt érkezett az arcvonalba, hogy az ott levőket leváltsák. Az én helyettesemet, azaz utódomat csak másnapra vártam. Én ugyan újólag jelentettem most már új ezredparancsnokunknak, Franz kapitánynak,[38] hogy ne engem váltsanak le, hisz' én bírom még, hanem a legénységet, azok már betegek egytől-egyig, de szerinte én már szintén nagyon összetörtem, s föltétlen pihenőre van szükségem. Egyébként a legénység leváltása is csak egy-két napot fog késni. A két századnál levő régebbi tiszttársaim: Bokros, Forster hadnagyok és Raab zászlós 14-én este Juhosd községbe mentek.

Az éjszaka a köd miatt borzalmasan sötét volt. Világító patronjaink mit sem használtak, mert a ködben nem láttunk két-három lépésnél tovább. Április 15-én hajnali négy órakor a figyelő őrszemeket meglepték az oroszok. Azoknak sikerült még a lövészárokba visszakerülniük, de mire a legénység álmából és ijedségéből magához tért, az oroszok már átvágták az egysoros drótkerítést és rohamoztak. Erős tűz alá vettük őket és úgy látszott, visszaverésük sikerül is, de sajnos nem így történt. A harmadik szakasznál, éppen a legkényesebb pontnál, az oroszok behatoltak az állásunkba. A szakasz egy része az éj leple alatt vissza tudott szaladni. A futókat összeszedtem s körülbelül a második szakasz közepe magasságában vártuk a további támadást. Lőnünk bajos volt, mert nem tudtuk, hogy a lövészárokban mi van a mieinkkel; ott ugyanis föltűnő csend uralkodott. Százötvenkétszáz embernyi tartalékkal ellenrohamot intézhettünk volna, de az agyoncsigázott, összetört húsz emberrel teljes képtelenség volt. A zaj újra kezdődött, az oroszok újabb rohama következett. A negyedik szakaszt hátba kapták, a második szakaszt oldalba. Egyedüli menekvés már csak az lehetett, ha az első szakaszt kiveszem a lövészárokból és a második század jobb szárnyára derékszögben foglalok állást.

Sajnos ez nem ment. Az oroszok azon a vonalon is oly erősen támadtak, hogy mire oda érkeztem, az a szakasz is ingadozott. A jobbról előrenyomuló oroszok elfogták a második szakaszt és már az elsőt is hátulról lőtték. A harmadik szakasz rajonjában is előretörtek, már a fedezékem magasságában voltak; erős iramban balra húzódtak. Nyilván megkerülő mozdulat – immár a visszavonulás sem volt lehetséges. Talán menekülni tudok még, gondoltam. A fedezékem három hatalmas fa között volt, a bokrok három oldalról teljesen elrejtették. Beugrottam, ha az oroszok pillanatnyilag nem veszik észre, mialatt nyugat felé előnyomulnak, nekem sikerülhet a honvédek felé megszöknöm. Úgy látszott sikerül is. A zaj után ítélve már a szomszédos századnál is betört a muszka, a menekülők a megkerülő oroszok kezébe estek.

Eltelt egy negyedóra és még mindig nem vettek észre, de végül, akik összeszedték az első szakasz foglyait, fölfedeztek. Három csövet irányítottak egyszerre a fedezékembe. Ha oroszul tudtam volna, megmondom, hogy megadom magamat, így azonban némán ültem s sorsomra bíztam magamat. Valamit kiabáltak, de miután nem értettem, mozdulatlanul ültem tovább. Erre ismét rám szegezték fegyverüket. Ebből aztán kivettem, hogy bizonyára ki kell jönnöm a fedezékemből. Nos hát kibújtam. Leszakították a revolveremet, elvették a távcsövemet. Fogoly voltam. Fél hatot mutatott az órám, amikor elvittek Oroszország felé.

A hegy lábánál gyűjtötték a foglyokat. Századomból, mely 146 emberből állott, 67-et fogtak el, a többi elvérzett, vagy sikerült megmenekülnie.[39] Ott láttam csak igazában, mily állapotban volt a

---

[38] Franz János, a háború végén alezredes. (32. gye., 337. o.)

[39] Az ellenség – néhány napi szünet után – április14-én ismét megkezdte harci tevékenységét. Az orosz erők helyi támadásainak szívós erőszakolása nem mindig állt arányban a kitűzött korlátozott céllal. A véráldozat nem sokat számított, emberük volt bőven, a megkezdett vállalkozásokat addig táplálták új tömegekkel, míg csak a tartalékok el nem fogytak. Ilyen természetű harcok folytak április 15-től 18-ig a Skura Vrch táján.(Világháború 8., 675. o.) – Április 15-én egy ködös hajnalon ismét támadtak az oroszok, a sűrű ködben meglepték ezredünk 10. századát és részben visszavetették, részben elfogták. (32. gye., 217. o.) – Az oroszok a 857.mp. – Skura vrch. – 788.mp. közti rövid gerincet, a Zellő és Telepócz közti arcvonalrész legfontosabb szakaszát támadták, mely az Udava-völgy – Telepócz közti betörést reteszelte el kelet felé. Szerencsétlen körülmény volt, hogy az aránylag sok tartalékból semmi nem állt közvetlen rendelkezésre, mikor az orosz támadás komollyá vált. ... A roham a hajnali szürkületben oly váratlan és gyors volt, hogy a hír továbbítása és a Szedreske és Cirókafalu között, valamint a Csukaházán lévő különböző alakulatok és a Vendégin lévő hadtest-

legénység. Teljesen összetörve. Fülig sárosan. A legtöbb alig tudott menni. Magam is igen rossz állapotban voltam, a kiállott fáradalmak, a betegség, de különösen az aznap átélt izgalmak miatt reszketett a kezem, lábam; szívdobogásom oly erős volt, hogy alig tudtam menni.

Talán két kilométert meneteltünk, mikor az orosz katonák fölismerték, hogy tiszt vagyok és elvették az órámat. Egyéb holmim sajnos nem volt – vagy talán szerencse, mert azt is elvették volna. Hátizsákomat a legényem még a harc kezdetén visszavitte a mögöttünk húzódó erdőbe. Összes készpénzem 5 korona 40 fillér volt. Szolinka községbe értünk először, ahol elszedték az irataimat és a térképeimet, Zubraceben kihallgattak. Ott találkoztam Kežán kapitánnyal, kitől megtudtam, hogy az oroszok bekerítő mozdulata kb. két kilométeres vonalon sikerült. Hatszáz emberen felül fogtak el.

Utunkat folytatva rettenetes sárban Cisnán, Habkovcén, Jablonkin és Bystrén át Baligrodba értünk. Kis pihenőkkel, étkezés nélkül egész nap meneteltünk. Negyvenkét kilométert tettünk meg! Nagyon sokan összeroskadtak az úton. Este fél 9 órakor érkeztünk meg. Egy üres szobába rakták a tiszteket. A kimerültségtől leroskadtam a padlóra s azonmód elaludtam. Egy óra múlva hozták a vacsorát, az első rabkosztot; alig tudtak felkelteni hozzá! Káposztaleves egy darab hússal; hozzá karaj kenyér. Később hoztak egy kevés szénát, azt a padlóra szórtuk s úgy aludtunk reggel 4-ig.

Elég rosszul aludtam, mert a tagjaim roppant fájtak s minduntalan felébredtem. Öt órakor reggel már útban voltunk Lisko felé. Útközben ebédet kaptunk hosszabb pihenővel. 22 km-t tettünk meg aznap és Liskóba este 9-kor értünk. Egy öreg, nagyzási hóbortban szenvedő ezredes hallgatott itt ki bennünket. Nagyon el volt telve az orosz dicsőséggel, félig-meddig már Budapesten érezte magát. Ott kaptuk az első fél rubelt a napi ellátás fejében, amíg rendes fizetést nem adhatnak, onnan írtam az első lapot haza. Megírtam a szomorú hírt, hogy rab vagyok. Talán jobb lett volna, ha az utolsó harcban megkapom az örök pihenőt, nem kellett volna, a hosszú rab életet végig szenvednem, de a sors így akarta. Talán lesznek még szép napjaim, lesz még idő, amikor mosollyal gondolok vissza a sok szenvedésre, megaláztatásra, mely a fogolyélettel jár.

Másnap, 17-én már reggel 4 órakor felzavartak és csodálkozásunkra kocsin vittek ki a közeli állomásra. Ott teáztunk és egy zsidó családnál süteményt vettünk. Délben érkezett egy tehervonat, amivel tovább vittek. Marhakocsiba helyeztek el, mely teljesen üres volt. Samborban szálltunk ki este és beszállásoltak minket a volt leánypolgáriba. Egy közeli vendéglőben vacsorálhattunk. 18-án délután 5 órakor, miután egy magyarul tudó generális kihallgatott bennünket, Lembergig utaztunk, ahová este negyed 10 kor értünk. Kaszárnyában háltunk, 19-én délután 4-kor utaztunk tovább és 20-án hajnalban Brodyban szálltunk ki. Ott végre tetőtől talpig megmosdhattam, vendégeimet is alaposan megritkítottam. Egy zsidó családnál aránylag olcsón vehettünk tejet, vajat, sőt ebédet is. Délután 4 órakor utaztunk tovább. Végre megszabadultunk a marhakocsiktól s II. osztályú kocsin mehettünk. 21-én este Kijevbe érkeztünk. Egy sebesültszállító kocsiban aludtunk, keményen bár, de jól. 22-én Kijev várába vittek, ahol tetőtől talpig átvizsgáltak bennünket és sok holmit elszedtek, különösen kincstári dolgokat. Tőlem természetesen nem vehettek el semmit, mert nem volt mit. 27-éig tartottak ott bennünket gyalázatos koszton, melynek ellenében nem adták ki a napi másfél rubelt. Egy egyén, aki főhadnagynak és bárónak adta ki magát, közénk furakodott, túlságos beszédességével azonban hamarosan elárulta magát és kitettük a szűrét.

27-én este végre tovább utaztunk. Kurszk, Voronyezs, Grjazi, Kozlov, Tambov városokon keresztül öt nap alatt Penzába értünk. Úgy volt, hogy ott kiszállítanak és valami európai városba helyeznek el végleg, sorsunk azonban Szibéria lett. Május 2-án már vittek is. Áthaladtunk a Volgán. Igazán hatalmas folyó, a túlsó partját csak homályosan láthattuk. Május 4-én a hatalmas Szamara városon mentünk át. Utána Ufát érintettük és beértünk az Ural hegységbe. Nagyon szép vidék.

---

tartalék felriasztása elkésett és a Skura vrch-i kulcspont az ellenség birtokába került. A hadtestparancsnokság rögtön igazoló jelentést kért, hogyan sikerülhetett az ellenségnek a betörés, amikor annyi tartalék állt a küzdővonal mögött és mikor – a hadosztályok felterjesztett vázlatai szerint – az állások erődítése kielégítő volt. A felelős parancsnokságok csak az előbbiekkel tudtak ismét mentegetődzni. (Világháború 8., 675-677. o.) – Jellegzetes példa a vezetés hibájára és az első vonalbeliek feláldozására: a leváltással, vagy legalább a megerősítéssel végzetesen késlekedtek, az igazoló jelentésben valótlanságot állítottak (egy sor drótakadály kielégítő erődítés? – M. K.). – A visszafoglalásra irányuló elkeseredett harcok a tartalékok felvonultatásával (20 000 puska, 34 géppuska) és tüzérségi támogatással az ellenséges tüzérség okozta súlyos veszteségek árán is csupán a 788-as mp. visszafoglalását eredményezték. A 814-es és 803-as magassági pontot a harcok április 21-i nyugalomba jutásáig sem sikerült újra birtokba venni. (Világháború 8., 678. o.)

Május 8-án délután fél 3-kor Urzsunko és Chrebit állomások közt átmentünk az Európa-Ázsia határvonalon. Kellemetlen érzés volt. Cseljabinszkba vasárnap reggel értünk, másnap, 10-én reggel már Petropavlovszkban voltunk, rá 24 órára pedig Omszkban. Félnapi várakozás után Tyumen felé mentünk, ahova áldozócsütörtök napján, 13-án délután 5-kor értünk. Kiszálltunk s az állomás egyik helyiségében meguzsonnáztunk.

Egy németül tudó porucsik (hadnagy) volt a parancsnokunk. Bevitt a városba s egy rozoga faépületbe helyezett el. Huszonnyolcan voltunk összesen: egy porosz, három török, tíz magyar és tizennégy osztrák. Az én szobámban heten laktunk magyarok. Életünk korlátozott volt: a városba csak engedéllyel és egy szuronyos kozákkal mehettünk. Az udvaron is két órát sétálhattunk naponkint, reggel 8-tól 9-ig, este szintén 8-tól 9-ig. Rozoga ágyakon feküdtünk, szalma nélkül, míg annyi pénzünk nem lett, hogy szalmazsákot és pokrócot vehettünk. A poloskák annyira elleptek, hogy aludni képtelenség volt. Így aztán rendszerint egész éjjel beszélgettünk, sakkoztunk, vagy kártyáztunk. Az éjszaka különben igen rövid, fél 10-kor nyugszik a nap és fél 3-kor már kel. Az esthajnali pír egész éjjel nem tűnik el. Annyira sötét sohasem lett, hogy ne láthattuk volna hány óra van. A csillagok közül csak a nagyobbak látszottak.

Reggel 8-kor keltünk. Reggeli: csája, tojás, vaj. Ebédet egy asszony készített 60 kopekért, elég rosszat, később vendéglőből kosztolunk, az még rosszabb volt. Vacsora ismét tojás, vaj, csája. A csája (tea, vagy tejes tea) különben Oroszország egyik főétele. Ha pénzünk és engedélyünk volt, a szükséges holmink bevásárlására a városba mentünk. Fizetésünk ötven rubel volt, melyet 20-án folyósítottak.

Pünkösd szomorú csendben telt el. Úrnapját itt nem ülik meg. Időnként gőzfürdőbe mentünk. Érintkezésünk az oroszokkal igen nehézkes volt, mert oroszul egyikünk se tudott. Akik valami szláv nyelvet tudtak, még valahogy eligazodtak, de mi teljes holtpontra jutottunk, ha valamit kérni akartunk. Az egyik fürdőzés alkalmával egyikünk még a closetre is alig tudott kikéredzkedni. Egyébként szabad időnkben az oroszt böngésztük, de én inkább franciával foglalkoztam. Szorgalmasan írtuk haza a lapokat, választ sajnos még nem kaphattunk. Az orosz újságokból silabizáltuk a híreket, melyek hála Istennek [számunkra] elég kedvezőnek hangzottak.

Május 25-én és 26-án igen hűvös idő volt, különben szép meleg napok jártak. Az olasz beavatkozást 27-én tudtuk meg. Nagyon lehangolt bennünket, de azért bízunk! Június 4-én összeállítottunk egy közös étkezdét, mely igen jól bevált. Mondhatom, elsőrangú kosztot ettünk napi 45 kopekért. Reggelihez ugyan csak csáját ittunk, de ebédre mindig három fogást kaptunk s vacsora is kiadós volt. Június 6-án leszedették rólunk a tiszti jelvényeket. Június 16-án óriási hőség volt, árnyékban 27 fok, napon 42 °R![40] A harctérről nap nap után kedvező hírek érkeztek. Az oroszok óriási veszteségéről sokat beszéltek. Persze az újságokban csak visszavonulásról volt szó, akárcsak nálunk!

Június 22-én tudtuk meg Lemberg visszafoglalását. Ezek a hírek természetesen bosszantották az oroszokat, különösen mikor látták a mi örömünket; tehát ahol csak lehetett, kellemetlenkedtek. Megtiltották az újságolvasást, nem engedték az ablakot kinyitni, őreink folyton gorombáskodtak. Június 23-án eltiltottak az uszodától. Igaz, hogy annak mi voltunk az oka, mert bekukucskáltunk a női kabinokba és rajtacsíptek. Egyébként unatkoztunk, a társaság nagy része veszekedett. Alig volt ember, aki még ne veszett volna össze valakivel. Persze affaire is akadt egy csomó, melyek mindegyikében mint segéd szerepeltem. Még a vonaton volt az első lovagias ügy Sikos és Venrath között. Itt a Philipp – Dietschler, Sikos – Freiszler és Sikos – Fischer ügyeket kellett elintéznem.

De nem mindenki veszekedett, adódtak idillek is. Emeletünkkel szemben lakott egy jobb módú zsidó család, két leánnyal és valami távoli rokonukkal, egy rigai német nővel. Germánunk természetesen egy-kettőre megismerkedett vele, ám majdnem pórul járt. A gazda előbb jött haza, mint számították, és rögtön észrevette, hogy hiányzik a leány. A szakácsné hosszas faggatás után kivallotta a ház urának a leány hollétét. Rárontottak hát a kertünk mellett lévő mosókonyhában pásztorórázó germánra, aki kiugrott ugyan az ablakon, de a sarkantyúja a muszka kezében maradt. Felrohant a szállásra, s kért mindenkit, hogy rögtön feküdjön le. Egy perc múlva sötét volt, mindenki aludt. Rövidre rá megérkezett az őrparancsnok, ám látva, hogy mindenki odahaza van és alszik,

[40] A cári Oroszországban alkalmazott – de a Monarchiában is ismert – francia eredetű Réaumur-skála a víz fagyás- és forráspontja közti hőmérsékleti különbséget önkényesen 80 fokra osztotta fel. Így tehát 1 °R 1,25 °C-nak, vagyis 27 °R 33,75 °C-nak, 42 °R pedig 52,5 °C-nak felel meg.

tudtára adta a lenn várakozó orosznak, hogy a találkán rajtacsípett egyén nem az ő foglyaiból került ki. Keresse máshol.

Az átjutás a szomszédba egyébként igen körülményes volt. Egy óvatlan pillanatban lefeszítettünk két deszkát a kerítésről és szépen visszaillesztettük őket a helyükre. Este aztán bevártuk, míg az őröknél teljes lett a csönd. A kapuőr az udvarban volt, a mi oldalunkkal keveset törődött. Amikor tehát a helyzet megérett, összecsomózott lepedőkön leeresztettük a gavallérokat. Visszafelé jövet már a lépcsőt használták, mert az udvarról könnyen kileshették az őrt. No aztán a pásztoróra végét mégsem lehetett mindig bevárni, mert néha nagyon hosszúra nyúlt. Később már igen merészek lettek a leánykák. Megvárták, míg a szülők a szomszédos szobában elalszanak s gyufagyújtással jelezték, hogy szabad az út. Egyszer igen ravasz eset fordult elő: a szülők vidékre utaztak, szabad volt a vásár. Az egyik kislány szobájába bekopogtatott a szakácsné gavallérja és 2 rubelt kért ottlevő fogolytársától, mert a szakácsné az egy rubelt kevesellte. Szerencsére németül kérte, így a lányka nem érthette, miről volt szó.

A törökök nek sajátságos szokásaik voltak. Egész nap guggoló helyzetben ültek az ágyon, valami éneket dalolva. Beretválták a hónuk alját és a szeméremrészt. Lavórban nem mosakodtak, toilettepapirost nem használtak, hanem egy palackban vizet vittek magukkal. Ezek után óvakodtunk is a törökökkel kezet fogni.

Augusztus 1-jén elrendelték, hogy reggel nyolckor már rendnek kell lennie a szobában. A kórházban levőknek nem adtak fizetést, erre persze minden beteg egészséges lett. Július végén pár napig beteg voltam. Erős lázam volt hidegleléssel és torokfájással. Szerencsére nem volt komoly. Augusztus 1-jén az étkezdét, melyet július 1. óta Ziemlich osztrák hadnaggyal együtt vezettem, magam vettem át. Egy páran távirati értesítést kaptak hazulról: de boldogak is voltak! Augusztus 2-án tudtuk meg Lublin elfoglalását. Óriási zivatarok, vagy hőség. Már beletörődtünk ócska lakásunkba, be is rendezkedtünk valahogy, meg is szoktuk a helyet, az étkezdénk jól működött, így hát nem szívesen hallottuk a parancsot, hogy más helyre visznek. A lovagok különösen fájlalták, hogy a helyet itt kell hagyniok. Összecsomagoltuk tehát megszaporodott holminkat s ki az állomásra. A város egyéb helyein lakó tisztekkel vagy százra növekedett számunk. Augusztus 6-án délután 3 órakor elhagyta vonatunk Tyumen állomását. Az úton felszámoltam a konyhát, visszafizettem a fennmaradó pénzeket. Augusztus 7-én délután Omszkban hosszas tologatás után egy külső állomáson kiszállítottak. Ott tudtuk meg Varsó elestét. A németek állítólag felajánlották az oroszoknak a békét, de Oroszország visszautasította. Ócska fiakkerekben másfél rubelért egy kaszárnyába, ún. „Krepost"-ba vittek. Úgy még kocsi össze nem rázott. Rossz kövezeten oly őrületes iramban hajtanak, hogy az ember lelke majd kiugrik.

Ami a mozgalmas életet és társaságot illeti, Omszk messze fölötte állt Tyumennek, de az elhelyezés sokkal rosszabb volt. Emeletes priccsek – nekünk természetesen az emelet jutott. Ott, különösen nyáron, oly fülledt, rossz a levegő, hogy képtelenségnek tartottam kibírni. Végeredményben azonban beletörődik az ember mindenbe. Rengeteg bolha, nem kevesebb poloska. Nappal még hozzá tömérdek légy. Egyelőre pokrócon feküdtem, köpeny a párnám, a tyumeni szalmazsákhuzat a takaróm, amit középen bevarrtam, fölül kibontottam s úgy bújtam bele: a poloskák csak a fejemet és karomat támadhatták.

Közös konyha alakult, 75 kopek napi ellátásért. Egy rubel volt a belépő, amiért járt a reggelihez kávé süteménnyel, ebéd három tál étel, vacsora egy tál. Az ebédhez azon kívül fekete, a vacsorához tea. Nem rossz, de azért a tyumeni koszt sokkal ízletesebb volt – no és tetemesen olcsóbb. De azért sok előny akadt Tyumennel szemben, naponként mehettünk az Irtiszbe fürödni, azonkívül a football-mozgalom. Volt egy budapesti, egy Budapest-környéki, egy bécsi és két szláv csapat. A szlávokkal különben, gyalázatos russzofil viselkedésük miatt, nem játszottak a magyarok és osztrákok. Augusztus 8-án a Budapest-Bécs mérkőzés 20:1 volt a magyarok javára. A magyar csapatban játszott ti. Késmárky és egynehány másodosztályú játékos. Különben is csak hetes csapat játszott a kis udvar miatt. Egy kapus, két hátvéd, egy fedezet, három csatár.

A budakeszi búcsú napja.[41] De jól szoktam ez nap mindig mulatni, s most itt kell Szibériában unatkoznom és várnom. Vajon milyen lesz a jövő évi? 12-én rosszul lettem. Hideglelés erős lázzal. 14-én újra előfogott a betegség. 40,6 fokos lázam volt 120-as szívveréssel. Megijedtem, de az or

[41] Havas Boldogasszony napja, augusztus 5. A búcsút mindig a rá következő vasárnapon tartották.

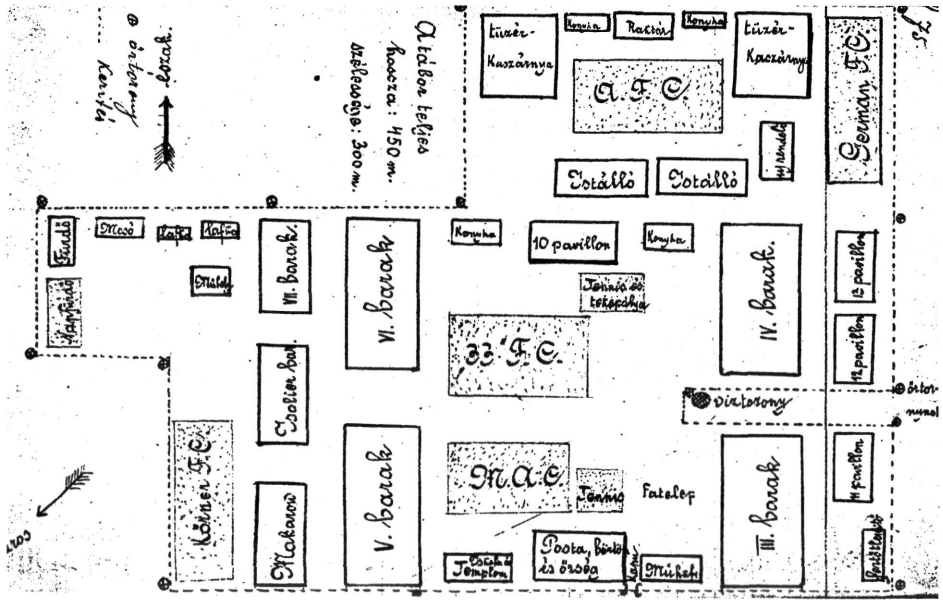

A krasznojarszki hadifogolytábor, Martin Ferenc vázlata

vos megnyugtatott, hogy nem lesz különösebb bajom. Másnap tényleg jobban voltam, de a következő nap ismét 40,4 volt a lázam. Erre kórházba küldtek. A kórház irodájában rosszul lettem. Kivezettek a levegőre. Végre a tífuszbarakkba raktak, mert a jelek, úgy látszik, tífuszt sejtettek. A poloskák és bolhák jól megkínoztak. Étkezésem: reggeli tea, ebéd vacsora egy-egy bögre tej, egész napra egy karaj fehér kenyér. De nem is kívántam többet, mert éhes egyáltalán nem voltam. A lázam szerencsére elmaradt úgy, hogy három nap múlva áttettek a tiszti pavilonba. Az már nagyszerű hely, hárman feküdtünk egy nagy szobában. Végre tisztaság! Poloska és bolha nélkül. Miután már éhes is voltam, teljes kosztot kaptam. Reggeli: tea, 6 kockacukorral. Ebéd káposztaleves marhahússal (tipikus orosz étel), sült hús burgonyával, vagy rizzsel, vacsorára fasírozott, vagy, ahogy az oroszok nevezik: „kotlet". Egész napra két font kenyér járt. Főleg regényolvasással töltöttem az időt. A táborból vett hírek szerint ott augusztus 18-án ünnepi ebéd volt, a salátához azonban rossz olajat adhattak, mert az egész társaság nagy hasmenést kapott. A kisszámú closetok ellen oly rohamot intéztek, hogy a szó szoros értelmében lehúzták egymást.

Augusztus 29-én az orvos teljesen egészségesnek talált és visszaküldött a „Krepost"-ba. A régi helyemre feküdtem, a régi életet folytattam ismét. Foglalkoztam a francia nyelvvel, sakkoztunk, alsóztunk, tarokk járta, néztük a football-játékokat. Izgatottan vártuk a Krepost című újságot, mely orosz újsághíreket közölt magyar fordításban. Szeptember 2-án tudtuk meg Breszt-Litovszk elestét. Grodno kiürítését. Békehírek folyton. Szeptember 6-án elvittek 70 magyart Uszty-Kamenogorszkba, Szemipalatyinszktól délre, (Omszktól kb. 400 km déli irányban). Emeletes helyemről leköltözhettem egy megürült helyre. Valamivel kellemesebb volt. Vasárnaponkint katolikus istentiszteletre mehettünk egy városi templomba. Gőzfürdőbe is mentünk időnkint. A dinnyeszezon is megkezdődött. Annyi dinnyét még odahaza sem ettem. 15-20 kopekért hatalmas görögdinnyét vehettünk. Néha footballoztam, de igen fárasztott. Késmárky néhány jobb játékossal elment a legutolsó transzporttal, ennek következményeképpen a szeptember 26-i magyar-osztrák mérkőzés a magyarok vereségével végződött (3:4). Zivolenskytől kaptam kétszáz korona kölcsönt, amit hozzátartozói részére szülőim által táviratilag kifizettettem. Soknak érkezett már lapja, sajnos nekem még nem, pedig de szeretnék legalább egyet, vajon tudják-e, hogy hadifogoly vagyok?

Szeptember 29-én feloszlatták a tábort. Egyik részét Tobolszkba vitték, másik részét Krasznojarszkba. Engem 135-öd magammal a krasznojarszki csoporthoz osztottak be. Még aznap összecsomagoltam holmimat s útra készen vártam az indulási parancsot. Következő nap délben indultunk el szitáló esőben. Igen hűvös volt az idő. Marhakocsikba raktak s elindítottak Kelet felé. A teljesen sík vidéken sok volt az erdő, de ritka; főleg nyírfa. Megművelt föld kevés, a termés a mieinkhez képest igen gyönge. Október 1-jén gyöngén havazott. *(A krasznojarszki hadifogolytábor alaprajza, a szerző vázlata, a 162. oldalon.)*[42]

1915. október 3-án értünk Krasznojarszkba. Szép vidék, az Altáj-hegység nyúlványai övezik. A Jenyiszej hatalmas folyó, Novo Nyikolajevszknél egyébként az Obon is átmentünk. Amikor a hidakon áthaladtunk, a kocsikat teljesen lezárták s még az ablakot is szigorúan tilos volt kinyitni. Krasznojarszk állomásán négy óra hosszat vártunk teljes bizonytalanságban. Úgy volt, hogy tovább visznek, a Bajkálon túl. A hirtelen megjelenő kocsik azonban véget vetettek a találgatásnak, poggyászunkat felraktuk és nekivágtunk a tábornak. A tábor öt kilométerre esett a várostól egy fennsíkon. Útközben elhaladtunk a fogolytemető mellett. 1500-on fölül találták itt meg örök pihenőjüket. Kiütéses tífusz és skorbut pusztított különösen a legénység között. A táborba délután értünk. E tábort egy hadtest részére készítették. Sok épület még befejezetlen volt, javarészt csak simítási munkák maradtak még hátra, amin erősen dolgoztak, mert úgy mondták sok hadifoglyot fognak e télen itt összpontosítani. A táborban hétszáz tiszt s vagy 3 000 közember tartózkodott már régebb óta. Az őszi összpontosításnak mi voltunk az első szállítmánya. Egyelőre a „Isolier" barakkba tettek s nem engedtek senkivel érintkezni. A terem igen hideg volt, próbáltuk befűteni a hatalmas, téglával bélelt vaskályhákat, de csak reggel felé adták ki a meleget. Vaságyakat kaptunk, de a deszkát hozzá már lopnunk kellett. Híre kelt, hogy tovább visznek, de később lefújták.

A megfigyelés alól október 10-én felmentettek, de egyelőre ugyanazon teremben maradtunk. Kapitányok és törzstisztek azonban kis szobákat kaptak. Amikor újabb szállítmányok jöttek, a zászlósokat és lefelé a nagy barakkokba tették át, hozzánk főtiszteket osztottak be. Október 11-én tudtuk meg Belgrád elestét; ugyanaznap a bolgárok hadüzenetét.

Harmincöt rubeles bundát vettem, ezzel a pénzem ismét elfogyott. Közben ugyanis étkezésre is hét rubelt kellett fizetnem. No aztán mindig éhes voltam. A koszt igen gyönge volt: vettem külön császárhúst, ami itt roppantul kedvelt étel. A lavkákban jóformán más sincsen. Sürgönyöztem a Kereskedelmi Banknak: „Sendet fünfzig rubel Krasnojarsk, avisieret budai fiók und Eltern". Kellett a pénz, az élet drága volt és még mindig rossz bőrben voltam. Az időjárás fokozatosan hűvösödött. A hó már nem tudott elolvadni, mert minduntalan havazott. Október 6-án már teljesen befagytak a külső ablakok, 8 fok hideg volt. Majdnem állandóan fújt a szél, főleg a nyugati. Október 14-én óriási hófúvás volt. A Makurov-féle étkezdében abonáltattam magam havi 19 rubelért.

Október 17. nagy esemény napja: sürgönyt kaptam otthonról. Állítólag: „alle gesund." Lehetséges, hogy az összes fivéreim egészségesek? Akkor a jó Isten igazán szerethet bennünket. November 12-én kaptam az első lapot József bátyámtól, aki értesített, hogy Tóni Pescsankán van Csita mellett. Ennek módfelett megörültem, mert bár már odahaza kaptunk felőle ilyesfajta hírt, de azért aggódtam, hátha nem ő az. Csak találkozhatnék vele, mennyivel könnyebb volna kettesben a hadifogságot átszenvedni. Egy aggasztó hírt is kaptam: Mátyás eltűnt. Vajon mi van vele? – Reméltem előkerül ő is.

November 25-én Frankhauser Józsi lapja örvendeztetett meg. A harctéri hírek jók voltak, békehírek is folyton keringtek. Főleg azt hangsúlyozták az oroszok, hogy mi (Németország és a Monarchia) akarjuk a békét, de ők a végleges győzelemig fognak harcolni. Hetenkint írhattunk egy lapot,

---

[42] A krasznojarszki tábor – Szibéria legnagyobb és leghírhedtebb első világháborús hadifogolytábora – valósággal fogalommá vált. A legtöbb emlékirat ott, vagy onnan fogant. Csupán példaképp említjük *Stessel Jenő* ezds. Hadifoglyok élete Szibériában (Budapest, 1925.) c. művét, melyben az 1914. október. 4-től 1922. tavaszáig a táborban töltött idejéről számolt be, nagy alapossággal. Könyvében található J. Dzinsbirka asszony varsói kiküldött. 1917-ben Petrográdon tartott előadásának szövege a hadifoglyok helyzetéről a cári Oroszországban, valamint a csehek felkelése és a Kolcsak-féle fehér, majd a vörös uralom története is (Hadtörténelmi levéltár, Z-317.) – Merőben más *Rónai Ernő* Krasznojarszk c. műve (Nagyvárad, 1941). A bővérű szerző lektűrjéből sok sajátos részletet tudhat meg az olvasó Krasznojarszkról. – Nem maradhat említés nélkül *Dr. Fejes István és Fejes Gyula* Az orosz hadifogság képekben c. albuma, (Rákospalota, 1931.) több mint 300 kitűnő fényképpel, bőséges szövegmagyarázattal.

ezen kívül összesen négy karácsonyi és újévi lapot, azokon persze csak szerencsekívánat lehetett. November 9-én 24 fok[43] hideg lett. Kályháink szerencsére jól fűtöttek. Persze a fölvételezett fát saját pénzünkön vett fával kellett kipótolnunk. A szobahőmérséklet 11-13 foknál nem ment magasabbra. Időm javarészét francia tanulással töltöttem, azon kívül négy osztrákot tanítottam magyarra. Jó eset fordult elő a harmadik leckét követő reggelen. Azon a leckén a helyhatározó ragokat magyaráztam. Oktatásom eredményeképpen az egyik tanítványom reggel, mikor fölnéztem az ágyból, rám kiáltott: „ra-re"! Nem tudtam, mit akar vele mondani. Végre rájöttem, hogy az „auf"! szót akarta így megmagyarítani, vagyis, hogy keljek fel.

Vasárnap délelőtt 9 órakor szentmisére mehettünk. Egy fabarakkban tartották, magyar és német dalárda énekelt felváltva. Ki hitte volna, hogy a rettenetes Szibéria közepén, ahol más sem volt, mint hó, irtózatos hideg és szél, akad egy csendes szoba, ahol magyar, osztrák és német hadifoglyok imába merülve misét hallgatnak. Talán meghallgatja a jó Isten kérésünket s mielőbbi békét ad, hogy visszatérhessünk e halálmezőről békés otthonunkba, drága hazánkba.

Hetenként kétszer, este fél 8-tól fél 10-ig zenénk is volt, egy „sramli" és egy cigánybanda. A cigány azonban oly gyatrán muzsikált, hogy sokat kellett szégyenkeznünk az osztrákok előtt; a legtöbb ti. ebből vett példát a cigányzenéről. A tábor körül egyelőre nem volt kerítés. De fenyegettek vele. A tábor teljes körletén kívül őrszemek állottak: azokon túl menni tilos volt. A városba csak engedéllyel és konvojjal (őr) lehetett menni. A sportélet már nem nyújthatott sokat, mert befagyott. Szebb napokon még footballoztak, sajnos azonban már igen kevés szép napunk volt. Novembertől aztán megszűnt minden szabad testedzés, előkerültek a bundák; akiknek nem volt, azok még a sétától is óvakodtak.

November 25-én a svéd vöröskereszt két hölgyből és négy férfiból álló bizottsága érkezett táborunkba. Lerongyolódott legénységünk részére pokrócot, trikót, papucsot, harisnyát és szappant hoztak. Rendkívül jól esett, hogy szegény honfitársaim szomorú helyzetét enyhíteni láttam. Mi, tisztek nem igen segíthettünk rajtuk, hisz saját magunkat is alig tudtuk a télnek megfelelően felszerelni. 28-án a bizottság tiszteletére bankett volt, melyen a magyar és német dalárda felváltva énekelt. Simonyi-féle kabaré alakult. Sok humoros, nevettető dolgot adtak elő: ismét egy kis gondolatelterelő. Akkortájban Tiencsinből kölcsönt lehetett felvenni különösebb szükség esetén. A formaságra a katonaság mindig sokat ad, s aki nem állította ki rendesen a kérvényt, az visszakapta. Ezt a kabaré a következő verssel gúnyolta ki:

Írom levelemet a kínai banknak,
A kínai bank igazgatóságának:
Sem szűröm, sem subám, egy ingem, egy gatyám,
Azt a harminc rubelt jaj de használhatnám,
Küldjék hát szaporán.

Édes kedves pajtás, nem jó az az írás,
A parancsban erre más az utasítás.
Te civilben is írásszakértő volnál,
Gyere, olvassuk el, tán eligazodnál,
Tán eligazodnál.

Azt mondja, hogy jobbra írd a csapattestet,
Bal sarokba pedig a saját nevedet,
Az alá meg a családfádat,
A keresztanyádat, a keresztapádat,
A keresztkomádat.

Most fordítsunk egyet a tábori lapon,
Felül jár a kelet, kérded melyik napon,
Az alá meg rondírással írva:
Mikor voltál utoljára újra oltva,
Volt-e foganatja.

Hogyha ez is megvan, akkor részletezed,
Hogy ezen összegre miért van szükséged,
Végre leadod a postán ezt a lapot,
De három hét után újra visszakapod:
Nem jók az adatok.

...Künn a temetőben egy szomorú fejfa,
Rá van írva: itt nyugszik egy fogoly baka,
Nem járványbetegség tört az életére,
Megőrült szegény a sok kölcsönkérésbe,
Nyugodjék békében!

[43] -30 °C. A további hőmérsékleti adatok is mind a Réaumur skálára vonatkoznak.

Levelek már rendszeresen jöttek, szülőimtől, Lenkétől,[44] komámtól. Oly jól esett hírt kapni hazulról, hogy mindenkinek hálás leszek, aki ezzel is elviselhetőbbé tette keserű sorsomat. A születés- és névnapom[45] szomorú hangulatban telt el. Milyen lesz vajon a jövő évi? Az időjárás csodálatosan megenyhült. A mi decembereink sokszor ridegebbek. Napközben majdnem mindig zéróra szállt fel a hőmérő.

A Kereskedelmi Banktól december 15-én ötven rubelt kaptam. December 21-én a magyar vöröskereszt-bizottság érkezett táborunkba. Hozzánk csak báró Rostyné szül. Forgács grófnő jött egy dán ezredes kíséretében, a bizottság többi tagja más táborokba ment. A báróné megnézte lakóhelyeinket, a legénységnek hozott egy kis karácsonyi ajándékot. Meghallgatta panaszainkat, melyeken persze úgysem segíthetett.

A karácsonykor nyomott hangulatban telt el. Szobanegyedünknek szépen feldíszített karácsonyfája volt, német internált családok gyermekei karácsonyi dalokat énekeltek. Mikor kigyulladtak a gyertyák és az ének megszólalt, szem nem maradt szárazon. Elfogott a honvágy: viszontlátni téged ismét drága szülőföldünk, ahol annyi boldog órát, annyi szép napot éltem át örömben, megelégedettségben. Viszontlátom-e mindazokat, akik örömem megosztói voltak? Szoros társaságban – Katona, Horvát, Mellinger, Mungyer, Porzsolt, Bőhm és Folkmann – elbeszélgettünk, hogy is volt tavaly ilyenkor s hogy is lesz jövő ilyenkorra? Karácsony napján zérón állt a hőmérő! Hol itt a szibériai hideg? Vagy annyira kegyeltjei volnánk a jó Istennek, hogy megóv bennünket a szörnyű időtől legalább e napon?

Az éjszakák borzalmasan hosszúak. Fél 10-kor kel a nap, fél 3-kor már nyugszik, alig jön fel az égbolt negyedére. A szilvesztert Zalán, Barta, Koperna, Katona, Mellinger társaságában töltöttem. A Mellingertől karácsonyi ajándékképpen kapott üveg bort megittuk az otthoniak üdvére, a győzelmes békére! Újév napja szibériai hideggel köszönt be. Már az óév utolsó napjaiban is foga volt az időnek, de újév reggelén -34 fok R-t[46] mutatott a hőmérő. Január 1-től a lengyel lavkában étkeztünk. Jobban főzött és az adagok is kielégítőbbek voltak. 21 rubelt fizettünk ebédre-vacsorára. A privát konyhákat mind betiltották, ebből nyilvánvaló, hogy a muszka parancsnokság a két nagy étkezőtől sápot húzott.

1916. január 3-án 37 fok[47] hideg volt. A legtöbb hadifogoly semmittevése hamarosan megbosszulta magát. Az emberek búskomorak lettnek, hihetetlenül idegesek, veszekedtek. Az összes vénasszonyokat és a legkisebb zugfalut is megszégyenítő pletykák keringtek. Olyan híreket találtak ki, hogy csoda, hogy volt, aki terjesztette. Pl.: egy hét múlva hazaküldenek, majd: besoroznak az orosz hadseregbe s harcolnunk kell a saját hazánk ellen stb. Mindig megbízható forrásokra hivatkoztak. Egyszer azt a hírt terjesztették, hogy nálunk agyonlőttek orosz tiszteket, miért is parancs érkezett Petrográdból, hogy Krasznojarszkban 30 tiszt kivégzendő. A hírt komolyan vették: hivatkoztak olyanokra, kik olvasták a parancsot. És voltak olyanok, akik sírógörcsöt kaptak, akik éjszakákon át nem tudtak aludni. Ez már tényleg betegség, ha hosszú lesz a hadifogság, ezek nem látják viszont hazájukat.

Házi sakkversenyt rendeztünk 27 résztvevővel. A versenyben hatodik lettem. Január 15-től 17-ig feküdtem. Erős légcsőhurutom volt, alig tudtam beszélni. A legénység a földbarakkokban rettenetesen szenvedett. Oly kevés fát kaptak, hogy két-három foknál sohasem tudták jobban a helyiséget fölfűteni. Nagy gyűjtést rendeztünk a részükre. Február 13-án itt járt az amerikai „Keresztény Ifjak Egyesülete" (YMCA) és a szorult helyzetben levő tiszteknek 25 rubel kölcsönt adott. A legénység 10 rubelt kapott fejenként. Február 18-tól 20-ig térdízületi csúzban feküdtem. A hideg, mely úgy látszott, hogy enged, ismét túlhaladta a harminc fokot. A március még szintén igen hideg volt, de szép derült napok jártak s nappal egészen kellemes lett az idő. Szomorú napom volt március 23-án. Szülőim értesítettek, hogy Mátyás öcsém elesett. Már régen nyugtalankodtam miatta, s most ím a szomorú való. Úgy látszik, ő is érezte végzetét. Ő volt az egyedüli közülünk, aki sírt a háború kitörésekor s ő húzódozott egyedül, hogy betegsége után visszamenjen a frontra. A végzet

---

[44] Barta Lenke, későbbi felesége, akkor 15 éves.

[45] 1915. december 3. (Xavéri Szt. Ferenc), a szerző 30. születésnapja.

[46] -42,5 °C.

[47] -46,2 °C.

őt szemelte ki közülünk elsőnek. Ki lesz vajon a követője? Vagy megelégednék a sors egy áldozattal, s nem kívánna tőlünk többet? – Béke poraira!

A jó öreg jegyző bácsi is meghalt. Hiába, a halál a rendes aratásait is végzi, számára a háború csak ráadás. Március 25-én megáldoztam. Talán megtisztultan előbb hallgatja meg a Mindenható fohászomat a mielőbbi győzelmes béke elérésére. – A harctéri híreket izgatottan vártuk, Verdun elestét epedve lestük.

Március 28-án az „Isolier" barakkból átköltöztem a IV. barakk I. emeletére, ahol tizenketten laktunk, csupa magyar, egy saját magunk készítette deszkafallal elválasztott szobában. Az egész emeletnegyed tulajdonképpen egyetlen szoba volt, de a hadifoglyok deszkafalakkal húsz kis szobára osztották. Áprilisban az időjárás már annyira javult, hogy megindult a sportélet. Kétezer tisztből igen sok jó erő került ki. Öt egyesület alakult, melyek mindegyikének külön pályája volt: MAC (Magyar Atlétikai Klub), AFC (Atlétikai Football Klub), „33" FC (33 Football Klub), German FC és Körner FC (osztrák). Jómagam az AFC-nek voltam tagja, s ott az ún. „old boy"csapatban játszottam. Főleg footballoztam, atlétikára keveset trenírozam. Természetesen a sportolással kapcsolatban felhagytam a francia tanulással. Első a testedzés, hogy a hadifogságot egészségesen túléljük.

Április 16-án Gruber Jani értesített, hogy „szintén zenész," s mint ilyen, Orenburgban várja a „békét". Arról értesített, hogy megkaptam a katonai érdemkeresztet. Az elismerés rendkívül jól esett. Igaz, hogy amit tettem kötelességem volt, a hazámért tettem és elismerés nélkül is szívesen tettem, de az már az ember hiú természetéből fakad, hogy szereti, ha megveregetik a vállát.

Május 3-án értesített Tóni bátyám, hogy a számára küldött pár rubelt megkapta, s hogy munkára megy. Szívesen mentem volna vele, hátha Európába kerül s onnan valahogy meg lehetne szökni. Különben az ember a felszaporodott holmijának rabszolgája: szökni csak poggyász nélkül lehet. A sok összevásárolt holmit nem akarja elhagyni, mert a roppant kis esélyű siker miatt minden odaveszhet! Ha valakit elcsípnek, még hozzá minden pénzét is elveszik, s akkor kezdheti elölről a bevásárlást, ami most már sokkal nehezebben megy a nagy drágulás miatt. Az eddig szökötteket mind elcsípték. Szerencsére még Krasznojarszk közelében fogták el őket s ide is hozták vissza, így legalább a holmijukat visszakapták. A legnagyobb baj az, hogy az idegenszerű orosz kiejtés miatt mindjárt leleplezik a foglyokat; hiába öltözködnek muszkának. Ha a nép közé engednének, akkor talán megtanulnánk annyira oroszul, hogy szökésünk sikerrel járna. Persze passzust is nehéz szerezni, de annak mégis megvan a módja. Ismétlem, poggyász nélkül sokkal több hadifogoly próbálkozott volna a szökéssel s talán a sok közül egynehánynak csak sikerült volna. Igaz viszont ismét, hogy bajtársi szempontból szintén nem szabadna megszökni. Az oroszok minden szökés után valamilyen szigorítást mérnek a táborra s már teljes bekerítéssel fenyegetőznek.

Új tarokkparti alakult, egy szórakozással ismét több. Óriási érdeklődés mellett május 21-én volt az AFC – „33" FC football mérkőzése. Majdnem az egész tábor jelen volt a mérkőzésen. Eredmény 6:6. Május 25-én volt az első atlétikai verseny. A rossz időjárás elrontotta a szépnek ígérkezett versenyt. Az eredmények is igen gyengék lettek. Május végén a távoli pavilonokból beköltöztették a tiszteket a barakkokba. A tábort körülkerítették, de egyelőre még nem zárták le. Offenzívánkat az olaszok ellen izgatottan olvastuk. Sajnos igen gyors véget ért.

Június 7-én örömmel értesültünk Kitchener és kísérete pusztulásáról.[48] Csak sorban pusztulnának el mindazok, akik kerékkötői a békének. – Szomorú hírek jöttek az orosz frontról, ahonnét a foglyok százezreiről adtak jelentést. – A pünkösd vasárnapján lejátszott football mérkőzés, mely

---

[48] *Herbert Kitchener, Earl of Khartoum* (1850-1916) angol tábornagy foglalta el a XIX. század végén Kartumot, 1899-1902 között főparancsnok volt a búrok elleni kíméletlen háborúban és a dél-afrikai koncentrációs táborok létrehozója, 1902-1909 között indiai főparancsnok, majd Egyiptom uralkodója. 1914-ben – a háború kitörésekor éppen Londonban járván – nevezték ki hadügyminiszterré. Három-négy éves háborút jósolva sikerült bevezetnie Nagy-Britanniában – eleinte toborzás útján – az általános védkötelezettséget. A franciák háborús támogatásának buzgó híve. 1915 végén angol katonák „vérével" – újabb offenzíva árán – mentette meg Joffre francia főparancsnokot a bukástól, biztosítva ezzel a háború folytatását a francia békepártiakkal szemben. A Dardanellák ellen súlyos fiaskóval végződött brit kaland lelkes támogatója is volt. A sorozatos kudarcok és hatalmas vérveszteségek nyomán 1915 végén pozíciója megrendült. 1916. június 5-én oroszországi tárgyalásra küldték egy cirkálón. A hajó az Orkney-szigetek közelében aknára futott és az utasok legnagyobb része – köztük Kitchener – a vízbe fúlt. (Atlas zur Weltgeschichte. 2. k., München, 1973., 97. o., *A. J. P. Taylor:* Az első világháború képes krónikája. Budapest, 1988., 27-89. o.)

2:0-ra végződött a „33" javára, összeveszéssel fejeződött be. A klubszenvedély itt is ugyanolyan, akárcsak Budapesten. Július 15-én temettük el Ambrózy tiszttársunkat. Lépfenében hunyt el. A tanítók énekkara gyönyörűen énekelt.

A magyarokat jellemző örökös vitatkozás már tűrhetetlenné tette a [tizenkét személyes] szobában a viszonyokat, miért is mi, a vitákat mindig kerülő hatok elhatároztuk, hogy deszkafallal szétválasztjuk a szobát, hadd öljék egymást [a többiek] reggeltől estig. Lakótársaim, Porzsolt, Widder, Rév, Kertész és Folkmann mind az öten zsidók voltak, minek következtében engem is folyton annak tartottak, de nem törődtem vele, fő az, hogy mind az öt csendes természetű volt, akik főleg szellemi foglalkozással töltötték az idejüket. – Az új lakás első kedvességeképpen szülőimtől egy pünkösdről kelt lapot kaptam, melyben végre anyámtól is kaptam két üdvözlő sort.

Július 28-án végleg elzárták a tábort. Négy méter magas, vastag deszkából készült kerítés vette körül, felül tüskés dróthuzallal. Tizennégy őrtornyot is állítottak, éjjel folyton járőrök cirkáltak, nem bontja-e valaki a kerítést. Augusztus 10-én megkezdődtek az „olimpiai" mérkőzések. Bevezető szenzációnak az AFC megverte a „33" FC-t 6:1-re. – Szép tornaszámok. – Az atlétikai eredmények persze alatta maradtak a budapestieknek, de azért, a fogoly-viszonyokat tekintve, kielégítők voltak: 100 m-es síkfutás 11 3/5 mp, 200 m-es 24 3/5 mp, 400 m-es 55 mp, 800 m-es 2 p 21 mp, 1500 m 4 p 47 mp, 3000 m 12 p 4 mp, súlydobás 11,07 m, diszkoszvetés 43 m, magyar gerelyvetés 39,65 m, távolugrás 6,69 m, magasugrás 1,65 m, rúdugrás 3,20 m. Kár, hogy a sok eső akadályozta a verseny rendes lefolyását.

Szomorú hírt kaptunk augusztus 29-én: Románia hadat üzent nekünk. Egy ellenséggel több, s a háború még tovább fog húzódni. Vajon így is megnyerjük-e a háborút?

Makarov étkezdést szemtelen viselkedése miatt bojkottáltuk. Ő azonban kifogott a helyzeten: kitúrta a lengyel lavkást s ő vette át mindkét étkezőt. Szóval a bojkottal mit sem értünk. Egyébként Makarov is megígérte, a jövőben mindent megtesz, ami tőle telik. Szeptember 2-án kitapétáztuk a szobánkat. Barátságosabbá tettük ezzel lakóhelyünket, azonkívül a deszkafal réseit leragasztva megszüntettük az örökös huzatot és tompábbá tettük a szomszédos szobák lármáját.

Szeptember 20-án gyönyörű őszi időben két tisztet temettünk. A tiszti zenekar gyászindulót játszott, a tiszti énekkar énekelt. A legénységi énekkar már nem szerepelhetett, mivel a legénység a kerítésen kívülre került. Szeptember 30-án az oroszok nagy kutatást rendeztek. Mindennemű harcszerű dolgot elszedtek. Táskát, hátizsákot, kenyérzsákot, szíjat. Egynél fényképezőgépet találtak, persze lefoglalták. Nekem a termoszomat vették el. Megígérték ugyan, hogy az árát megfizetik, de leshettem. A napi megszámlálás helyett naponkint egy könyvet kellett aláírnunk, reggel és este. Egy őr hozta a szobába a könyvet, sokszor tiszt kíséretében, s előtte kellett a nevünket aláírnunk. Az esti és reggeli aláírás közt a barakkot többé nem volt szabad elhagyni.

Október 4-én szállingóztak az első hópelyhek. Megkezdődött hát a második tél. Soknak persze már harmadik. Előjött ismét a francia, a regényolvasás, a sakkozás. Este tarokkparti, vagy énekelés. Egyik szomszédos szobába, ahol tarokkoztam, gyakran ellátogatott Gyóni Géza. Nemes, jólelkű ember volt, társasága mindenkire jó hatást gyakorolt. Két legutóbbi versét itt közlöm. Ezeket a költő szíves engedélyével az eredetiről lemásoltam.

Magyar foglyok imája

Nyitódjatok ki rácsos ablakok
Isten szemei csak ti lássatok.
Isten szemei fényes csillagok:
Rabságos éjben, bús térdeplésben
Lássátok szegény esdeklő rabot.

Magyar tanyákon zúg a fergeteg,
Magyar határon dúl a vad sereg;
Isten szemei ébren legyetek
S kit ver az átok, ti virrasszátok,
Ti virrasszátok árva népemet.

Kárpátok sziklái égig álljanak,
Tokaj vesszői vassá váljanak,
Tépjétek széjjel erdei vadak,
Ki gyűlölt kézzel rombolna széjjel
Ezer esztendős szent oltárokat.

Kunság mezőin, ami mag terem
Ölő fegyverben álommá legyen!
Magyarád mustja méreggé legyen
Tiszai tájon kunyhó se álljon,
Kunyhó se álljon soha védtelen.

Csukódjatok be rácsos ablakok,
Erdők szálfái mind őrt álljatok,
Isten szemei fényes csillagok:
Rabságos éjben, bús térdeplésben
így imádkoznak a magyar rabok.

*

Hegyeken át a hír szalad,
Nem hős halott, csak szürke rab.
A szívverésed elakad,
Nem hős halott, csak szürke rab.
Nem gyászruha, nem temetés,
Csak új várás, új epedés.

Nem új, halálos fájdalom,
Csak új várás, új unalom.
Nem ráz meg őrjítő sírás,
Egy hadifogoly, semmi más.
Nem hős halott, csak szürke rab.
Örülsz, vagy fáj a gondolat?

Szegény Gyónit később szomorú sors érte. Öccse meghalt: ettől teljesen elborult az elméje. Búskomor lett. Nemsokára követte őt, költői lelke nem bírta elviselni, hogy hőn szeretett fivére egyedül nyugodjon a Krasznojarszki temetőben. Odakívánkozott melléje. Ott pihennek, a rideg temetőben, másfélezer hadifogoly között, egymás mellett. A temetőben egyébként emlékoszlopot építtettünk elhunyt bajtársainkért.

*

Hazulról is halálhíreket kaptam, többek között szegény Valter barátom haláláról értesítettek. A legragaszkodóbb és legőszintébb barátot vesztettem el benne. Szegény Juliska, mit fog vajon most csinálni? November 12-én gr. Huszárné, vöröskeresztes nővér jött hozzánk. Mily jól esett friss hazai nyelvet, csengő nővérhangot hallani. Napokig elhallgattam volna, sajnos azonban csak rövid ideig maradhatott közöttünk. Őfelsége kívánságát tolmácsolta: senki ne szökjék meg, mert ezzel csak a sok itt maradt bajtársnak ártunk. Várjon mindenki türelmesen. El fog érkezni az idő, megkötjük a békét, s akkor mi ismét visszajöhetünk szeretteink közé. Ötven rubelt is kapott mindegyikünk – kölcsönképpen. A legénység ingyen fehérneműt kapott és három rubelt.

November 21-én tudtuk meg királyunk halálát. Elrendelték az általános gyászt. November 23-án a germánokat az orosz hadifoglyokkal szemben állítólag Németországban gyakorolt túlságos szigorúság megbosszulásképpen földbarakkokba vitték. Fizetést sem kaptak, csak legénységi ellátást. December 8-án kaptuk a hírt Bukarest elestéről. Óriási volt az öröm.

December 14-én tudtuk meg a központi hatalmak békejegyzékének átadását. Aggódó reménynyel vártuk az eredményt. A kilátások mind rosszabbak lettek, végül is füstbe ment az egész. Istenem, mikor szabadulunk meg innen?! Ennek eredményeképpen igen szomorú volt a karácsonyunk. A sírás ült mindenkinek a száján, elkeseredésünkben még karácsonyfánk sem volt. Hozzájárult ehhez még a rémes hideg. December 11 óta 20 fok alatt volt a hőmérő, december 21-én már 31 fokot mutatott. Az épületben levő closetok befagytak, így a szabad égre voltunk utalva. Számítsuk még most azt, hogy a 30 fokos hideg gyakran orkánnal járt, hogy akkor micsoda gondot jelentett a napi szükséglet elvégzése. A hideg még hozzá fokozódott. December 30-án már -36 fok volt,[49] az élelmezés pedig tovább romlott. Vacsora rendesen üres leves, vagy üres főzelék. A IV. barakkból a Makarovhoz menni elég tekintélyes az út, s ha a nagy hideghez szél járult, a legtöbben nem is mentek el vacsorálni. Én azonban sosem engedtem el. Igaz, hogy nagyszerű bundám volt. A nélkül talán ki sem bírtam volna a szibériai hideget. Amúgy is gyöngén voltam táplálva. Gyakori szédüléseim vérszegénységemet bizonyították.

Szerencsére Krasznojarszkban egy nagy gondtól megszabadultunk. Mosodát építettek s egy pár kopekért szépen kimosathattuk ruhánkat. Az üzem elég nagy volt. Érdekes a két hónap alatt kimosott fehérneműek száma (1916. XII. 9 – 1917. II. 9-ig):

[49] -45 °C.

ing	23 480	szalvéta	507	sapka	5
téli ing	7 686	gallér	1 290	függöny	6
alsónadrág	13 331	nyakkendő	254	kötény	16
rövid alsónadrág	2 151	szvetter	210	nadrágtartó	1
téli alsónadrág	6 571	asztalterítő	70	hálózsák	7
törülköző	16 199	haskötő	140	keménygallér	78
zsebkendő	49 437	sál	38	szoknya	1
harisnya	1 839	ágytakaró	14	paplanhuzat	5
rövid harisnya	18 717	blúz	191	köpenybélés	2
lepedő	4 637	nadrág	194	hósapka	11
vánkoshuzat	2 767	rubaska	37	kesztyű	10
kapca	1 790	köpeny	13	suspensor	8
törlőrongy	1 010	mellény	32	térdmelegítő	12

Kellemes berendezése volt még a tábornak a fürdő. Az egyik helyiségben csapokból lavórokba vehettünk vizet, és tetőtől talpig megmosdhattunk. A szomszédos helyiségben gőzkamra működött. Voltak aztán még zuhanyok és 10 kopekért még a masszőr is rendelkezésre állt. – A műhelyekben asztalosok, szabók, cipészek, fehérneművarrók és műtárgykészítők dolgoztak. Volt aztán a tábornak nagyszerű könyvtára is, sajnos igen kevés magyar könyvvel. A franciában szerencsére annyira vittem, hogy regényeket olvashattam: mégis csak egészen más az, jobb írók műveit eredetiben olvasni. Egyébként a télen már az angollal is foglalkoztam, annyit legalább elértem, hogy az otthon tanult és már elfelejtett dolgokat újra elsajátítottam. Talán még egy telet itt kell töltenem, s akkor majd ezt is annyira viszem, mint a franciát.

A tenisz nyáron, a korcsolyázás ugyanazon a helyen télen igen szép nívójú sportot nyújtott. Több elsőrangú erőnk volt. Teniszben a magyarok vitték el az első díjat. A korcsolyaversenynél a pálya kicsisége miatt csak műkorcsolyázásról lehetett szó. Az egyik magyar műkorcsolyázó azonban annyira fölötte állt a többinek, hogy versenyt nem is tartottak.

A postahivatal nagyszerűen működött. A beérkezett lapokat, csomagokat és pénzeket a legrövidebb időn belül kiszolgáltatták. Egy csomag nekem is jutott. Több dolgot ugyan kiszedtek belőle, többek közt Lenkétől a csomagomba tett édességeknek is lába kelt. Kaptam azonban egy nagyszerű szvettert és meleg harisnyákat. A lapok is szépen jöttek. Az összes leányösmerőseim és jó barátaim írtak már. Egyetlen, igazán kellemes része a hadifogságnak, lapot kapni. Különösen jól estek a mindenhonnan érkező megnyugtató és bíztató sorok. Pénzt is gyakran kaptam, hol szülőimtől, hol pedig a banktól. Volt a tábornak börtöne is: akik szabálytalanságot követtek el, azokat rögtön lecsukták, a legtöbbet főleg azért, mert az esti aláírásnál nem voltak jelen.

A templomterem egyúttal zeneterem is. A nagyszerűen játszó tiszti zenekar szokott ott hangversenyezni. Az énekkar is jó formában volt, nyilvános föllépésükkor nagy sikert értek el. A vasárnapi szentmisén külön énekkar szokott énekelni, egyik héten magyar, másikon osztrák. A germán papot hazavitték, helyébe osztrák papot kaptunk, de valamit már tanult ő is magyarul; a magyar misén pl. magyarul imádkozott a végén, s az evangéliumot is magyarul olvasta föl. Az iskolateremben rendszeres előadásokat tartottak. Nyelveket. magasabb matematikát, mérnöki és egyéb szakdolgokat tanítottak. Az orvosok egészségügyi előadásokat tartottak. Egy délsarki utazó élményeit olvasta fel.

Örömteljes napom volt 1917. január 26-dika. Rendelet érkezett, hogy a tüdőcsúcshurutosok, vérszegények, gyomorbajosok, szívbajosok, gyógyítást igénylő rokkantak (bénulások, merevedések stb.) – mindezek Moszkvába küldendők, ahonnét gyógykezelésre Dániába küldetnek. Nos én is jelentkeztem vérszegénységemmel, s el is fogadtak. Csak adná az Isten, hogy elkerüljek e rémes országból.

Elszállításunk időpontja egyelőre még bizonytalan volt. Addig is nagy események játszódtak le Oroszországban. A cárt elkergették, megszűnt az abszolutizmus. Az orosz nép boldog volt, a legtöbb persze maga sem tudta, miért. Politikai éretlenségüket egy elég intelligensnek nevezhető altiszt árulta el, aki a reggeli és esti aláíratásokat végeztette. „Titkos választójog lesz most Oroszországban" – mondtuk neki. „– Nem! –tiltakozott. – Titkos dolog már nem fog több történni, ezentúl Oroszországban minden nyílt lesz!"

A hazakerülésre semmi kilátás nem lévén, több tiszt nagy szökési tervet készített elő. A VI. barakk északi oldalán levő kis szobából négy méter mélységben lyukat fúrtak a szemközt fekvő üres kőépületig, ahová szerencsésen ki is jutottak. Három hónapig dolgoztak az átjárón. A munka legnehezebb része a föld elhelyezése volt, hogy az föltűnést ne keltsen. Emiatt igen szűkre ásták az alagutat; roppant nehézkes is volt úgy dolgozni. Kést használtak és a tíz körmüket. Március végén, miután minden elő volt készítve, nyélbe ütötték a szökést. Tízen voltak összesen. A harmadik ember azonban, szerencsétlenségre, lábbal előre bújt az alagútba, s mikor átért a kb. húsz méterre fekvő kőépülethez, nem bírt fölmászni. A négy méter mély lyukban a lábát fölülről nem foghatták meg, kötél pedig nem állt rendelkezésükre. Hosszas küszködés után elhatározták, hogy az egésznek vissza kell mennie, s a következő nap szöknek. Akkorra ti. már hajnalodott, s reggel várhatták az aláírót. A szökési tervet azonban megtudta a tábor és így az oroszok is megtudták. Annyi volt a besúgó, hogy az oroszok mindenről értesültek, ami a táborban történt. Délben már ott voltak az alagutas szobában és a szoba lakóit bebörtönözték.

Közben a „Dánosok" közt nagy volt az öröm. Hosszas huzavona után végre fixen közölték, hogy április 1-jén útra kelünk. Előzőleg még kikaptuk fizetésünket, úgy hogy kétszáz rubellel kelhettem útra. Átvettem bajtársaimtól hazai címüket, átadtak fényképeket is, melyeket majd Dániából juttatok rendeltetési helyükre. A szobatársaim még búcsúestélyt is rendeztek tiszteletemre. Kiválóan mulattunk. Igaz, hogy szesz nem volt, de a jó kedély mégis magasra hágott. A tábor kijáratánál az óriási búcsúzkodásra az egész tisztikar megjelent. Végre este fél 6 órakor elhagytuk a Vojne Gorodokot. Sok jó és rossz napot töltöttem el benne. Emlékezetemben feledhetetlen nyomként fog maradni. Sok jó bajtársat ösmertem meg, sok jó lelkű fogolytárssal barátkoztam össze, kikre egész életemben mindig szívesen fogok visszagondolni. A gyönge jellemek és összeférhetetlenek kevés gondot adtak: azokat kerültem, úgy hogy haragost egyet sem hagytam hátra.

Az orosz iroda elé vittek, ott háromszor is megolvastak, míg végre kihozták létszámunkat: 98 osztrák-magyar és 10 germán tiszt. Háromnegyed 9-re értünk az állomásra, ahol azonban másnap délig várakoztunk. tyepluskát (marhakocsi) kaptunk, de legalább kényelmesen utaztunk, mert csak 16 fő jutott egy kocsiba. Az úton Európához közeledve fokozatosan drágult minden. Omszkba éjjel értünk. Felzavartak és orvosi vizsgálatra kellett mennünk. Kettőnek láza volt, azokat visszatartották, minket másnap délben tovább vittek. Tyumen felé mentünk. A vasútról bár, de viszontláttam fogságom első táborát. Húsvét vasárnapját Jekatyerinburgban értük. Élelmiszer arrafelé nagyon kevés volt, az állomásokra nem engedtek be, meg kellett elégednünk az orosz kincstári koszttal, mely váltakozva káposztaleves, kása, vagy hal volt. Kínai munkásokkal utazunk egy vonaton. Hihetetlen lármás nép, amellett tolakodóan kíváncsi.

Április 9-én éjjel vonatunk kisiklott, az első tizennégy kocsi teljesen összetörött, de mi az ijedséggel megmenekültünk. Az orosz húsvétot már Moszkvához közel töltöttük, ott is ragadtunk: a mozdonyvezető az ünnep tiszteletére alaposan elázott és vonatot megállította a nyílt pályán. A helyzet annyira veszélyes volt, hogy a fűtő hátra jött a mi kocsinkba: addig, azt mondta előre nem megy, míg le nem váltják a mozdonyvezetőt. Ez aztán a következő állomásnál meg is történt.

1917. április 16-án értünk Moszkvába. Nagyszerű helyen szállásoltak el. Az utat villanyoson tettük meg. Moszkva szép, de Budapestet nem üti meg. Érdekes Moszkva kiterjedt telefonhálózata: akkor kétszázezer telefon-előfizetőt számlált. Minden valamire való ember rendelkezett telefonnal. Lakásunk szép tiszta volt, orosz tiszti üdülőhely. Azt hiszem, tévedésből utalták ki nekünk. Meg is fürödhettünk. Élelmezésünkre sem lehetett panasz. Két napig az utazás fáradalmaitól nem tudtam aludni a túl puha ágyban, de aztán igen jól éreztem magam.

Április 20-án két dán és egy orosz orvosból álló bizottság tartotta meg a fölülvizsgálatot. „Sok bajtársa – mondta a dán orvos – betegebb, mint Ön, tehát elsősorban azokat kell tekintetbe vennünk." Rettenetes csalódás! Hihetetlen érzés. Már a szabadulás küszöbén voltam, s ím ismét visszalöktek a reménytelenségbe, a kétségbeejtő kilátástalanságba. – Három napig még ott hagytak, de 23-án este a külső pályaudvar közelében fekvő Kozsukov állomásra vittek villamoson. Piszkos hely, sok bolha és poloska. Fogolyelosztó tábor volt, ahová minden piszkot és tetvet összehordtak. A rossz élelmezésért napi 1 rubel 25 kopeket fizettünk. Jellemző az oroszra, hogy nem engedte meg fekvőhelyeink felmosását. Úgy látszik, sajnálták a férgeket. Pedig sok homokot és sarat cipeltünk a helyükre, s azt söprűvel nem lehetett letisztítani. Tarokkban kerestünk vigaszt, de annyira idegesek voltunk, hogy azt is abbahagytuk. Bár sohase hagytam volna el Krasznojarszkot! Otta-

ni viszonylag tiszta, kényelmes helyemet ily rondasággal cseréltem fel. Legjobb volna, ha visszavinnének oda, akkor ez az egész rossz álomnak tűnne, és legalább a már megszokott rendben élhetnék...– gondoltam.

Május 6-án végre megkezdték elszállításunkat. Közben ti. más táborokból is visszautasított betegek kerültek ide és már ötszázon fölül voltunk. Engem május 8-án vittek el egy ötvenes csoportban. Este 6-kor bevagonírozták, de csak másnap délelőtt indultunk el, előbb a moszkvai körletben órákon át tologattak. Az úton valamelyest enyhült a drágaság. Tizedikén este egy kis állomáson kiszállítottak, ahonnan csekély 32 versztre esett a rendeltetési helyünk: „Sack." Kocsikra nem tudtunk megalkudni, miért is éjjel ott maradtunk az állomáson. Másnap előfogatokkal vittek, ingyen. Tizenegyedikén éjjel, körülbelül félúton, egy kis községben háltunk, az előfogatok ugyanis csak egyik községtől a másikig vittek. Ott aztán annyit kellett veszekedni, míg új kocsikat szereztek, hogy első nap csak 18 versztet tudtunk megtenni. Éjjel a muszka a fejem alól kilopta a pénztárcámat húsz rubel tartalommal. Még ez is nyomorúságomban! Hiába igyekeztük kivallatni őket, az a pénz odaveszett. Szerencsére volt még száz rubel a ládámban.

Sackba május 12-én délben értünk. Nagy csalódás ért. Az állomáson fényesen berendezett táborról beszéltek, ott meg azzal fogadtak, hogy hely nincs és egyelőre egy deszkabódéba tettek. Onnan 16-án este tízünket a városban lakó 32 tiszthez osztottak be. Sűrűn laktunk, de ágyakon, éjjeli csendünket azonban a sok patkány nagyon zavarta. Élelmezésünk tűrhető volt. A tisztek közt fölismertem Futó kollégát. Pünkösd vasárnapját még ott töltöttük, hétfőn azonban visszavittek az első helyünkre, mert tovább visznek. Már örültem, hogy nemsokára postát kapok s most – új várás, új epedés! A hurcolkodásnál zsábát kaptam. Derekam oly görcsösen fájt, hogy nem tudtam se ülni, se feküdni. Következő nap, május 30-án még hozzá útra is keltünk. Kocsin ülni nem bírtam, gyalogmenésben túlságosan fáradtam. Hozzá még egy szuszra mentünk ki Nyizsnij Malcevo állomásra. Délután 5 órakor értünk oda. Szabad ég alatt éjjeleztünk. Másnap délelőtt 8 órakor tovább utaztunk. Irtó lassúsággal döcögünk, nagyobb állomásokon (Rjazany, Kozlov, Voronyezs) fél napig álltunk.

Június 4-én éjfélkor Nizsnij Gyevick állomásra értünk; a város, ahova csak másnap délben indultunk el, 16 versztre esett.[50] Addig az állomás mellett fekvő kis faluban és erdőben csatangoltunk. Az egyik tiszt légyottját egy muzsik asszony kebléből kivett két tojással jutalmazta meg. A városba este értünk. Ketten a kocsitól egy kissé elmaradtunk, s a városban, este lévén, eltévedtünk. A milícia (rendőrség) elfogott bennünket, előbb a börtönépületbe vittek, de ott megtudta lakásunk helyét és odakísért. Régi rozoga gimnáziumi épület volt, én hatodmagammal kerültem egy szobába (Cserei, Bellovits, Weszely, Prager, Skerletz). Míg a nagy tűzhely el nem készült, prímuszon főztünk. Június 24-re sikerült. Engem pénztárosnak választottak. Éppen aznap Krasznojarszkból utánam küldött három lapot kaptam. Megvolt hát a posta-összeköttetés!

Nagy hőség lett, árnyékban 27 fok R.[51] Délután kirándulunk. Sokan közülünk keresték a nőösmeretségeket. Ez tilos volt ugyan, de a rubel megszelídítette az őröket. Lakásunkba érve különben az ablakra karcolva a következőt olvashattuk: „Itt élt nyolc hónapig egy szerencsétlen hadifogoly, a városban sok nő kapható." A fiatalság persze elöljárt, de azért két családos ember is megfeledkezett a hűségről. Egy kisebb csoport megkért, hogy németre tanítsam őket. Főleg tehát oktatással töltöttem az időmet. Vasárnaponkint az orosz templomba mehettünk, oda is persze főleg a nők kedvéért. Öltözködésük igen ízléses, azonban az orosz típussal én sosem tudnék megbarátkozni. A fiatalsággal sok bajunk volt. Kötelességünk volt volna őrködni felettük, parancsolási jogunk azonban nem volt. Ketten ettek egy adagot, csak hogy több pénzük maradjon virágra és egyéb csacsiságokra. Őröket vesztegetni, cukorkákat venni, mind zsebbe vágó dolog. A vége aztán az lett, hogy teljesen lesoványodtak kettő vért is köpött.

Esős délutánokon tarokkoztunk, sakkoztunk. Este a szomszédságban játszó gramofont hallgattuk. Augusztus végén hirtelen parancs érkezett, hogy csak a betegek maradhatnak, a többi Szibériába küldendő. A fiatalság mégis jól járt. Azzal vigasztaltam magam, hogy inkább megyek Szibériába egészségesen, mintsem betegen maradjak Európában. Augusztus 31-én, miután hosszas huzavona után kiadták a fizetésünket, útnak indítottak. Estére értünk ki az állomásra, a reggel háromkor érkezett tehervonatra fel is raktak. Nyitott kocsira tettek, ahol bizony eléggé fáztunk. Vo-

[50] 1 verszt = 1067 m.

[51] +33,75 °C.

ronyezsben sokat veszekedtünk csukott kocsiért; utolsó pillanatban ki is utalták. Az átrakás közben elindult a vonat s a társaság felével én is lemaradtam. Az őrök igen haragudtak ránk, pár puskatus kijárt. Szerencsére a következő állomáson utolértük a többit, s minden rendben lett.

Birjucson kiszállítottak bennünket. Felfedeztünk egy gombatelepet; vettünk tojást és jót lakmároztunk. Délig sütkéreztünk az állomás melletti gyöpön. Akkor kocsikon bevitték holminkat a városba; mi magunk gyalog tettük meg a 14 versztes utat. A városban két házban fogoly cseh tisztek laktak, azokhoz osztottak be egyenlő arányban. Miközben az orosz irodából lakásunkra mentünk hatalmas zápor ért utol. Bőrig áztunk, ráadásul a csehek azzal fogadtak, hogy számunkra nincsen hely, ha csak a disznóólba nem tesznek. Mást különben egy csehtől nem is vártam. Nagy nehezen mégis kiürítettek két szobát. Engem másodmagammal török tisztek közé tettek, kik előző nap délelőtt érkeztek. A csehek konyhájából kaptuk a kosztot napi egy rubelért. A második napon borjúpörköltünk volt ebédre. A törökök legénye, egy huncut bácskai sváb, amikor az ebédet behozta, nagyban röfögött, jelezni akarván, hogy disznóhúst hoz. A törökök persze halálra ijedtek. A legidősebb török megkérdezte a legényt, ugyancsak a röfögést utánozva, hogy igaz-e? Másképpen ugyanis nem értették meg egymást. A legény végül borjúbőgést utánozva nyugtatta meg őket.

Szeptember 5-én összeszedtük sátorfánkat, felraktuk kocsikra és óriási sárban kibotorkáltunk az állomásra. Este 10 órakor két tyepluskába beraktak 45 tisztet (köztük 20 török, egy germán), 13 legényt és nyolc kísérőt. Szerencsére másnap adtak még egy kocsit, úgy mégis valahogyan el tudtunk helyezkedni. Őreink hihetetlen gorombák voltak. Adtunk nekik fejenkint és naponkint ötven kopeket, de az se használt sokat. Szamarából két legény megszökött, azért aztán még több szitkot kellett elhallgatnunk. A vonatunk különben hihetetlen lassúsággal haladt, átlag öt versztet tett meg óránként. Ufában két török maradt le. Cseljabinszkban szerencsére egy „Gorkij Maxim"-hoz csatoltak (bumli vonat, mégis jobb tempóban ment). Omszkba szeptember 17-én értünk. Egy legénységi ismét lemaradt. Már egyáltalán nem engedtek leszállani, bevásárolni csak őrrel mehettünk. Krasznojarszk teljes ködben feküdt, úgy hogy nem láthattam viszont tizennyolc havi tartózkodási helyemet. Szibéria Párizsába, Irkutszkba, szeptember 22-én értünk. A várost csak az állomásról láthattuk. Sok benne a templom. Egy velünk utazott török tiszt összeszólalkozott az egyik kísérővel, aki fegyverét akarta használni, mire a török kidobta a kocsiból és utána hajigált minden elképzelhető dolgot. A kísérők erősítést kaptak, a törököt lefogták, alaposan helybenhagyták, és a városban lecsukták.

Irkutszkban utolért egy másik szállítmány, melyet Habarovszkba irányítottak. Köztük találtam régi harctéri cimborámat Raabot; tőle tudtam meg, hogy az elfogatásomat megelőző napon felváltott két másik tiszttársamat, Forstert és Bokrost is elfogták később. Senki sorsát ki nem kerüli. Ugyancsak tőle értesültem arról, hogy aznap, mikor engem elfogtak, összesen csak harmincöt ember menekült meg. Még igen sok érdekes hazai és frontújságot hallottam Raabtól, mert őt csak 1917 júliusában fogták el.

Szeptember 23-án este Verhnyeugyinszkba értünk. Leszállítottak és bevittek a fogolytáborba az úgynevezett „Park"-ba; hét versztre fekszik a vasútállomástól. Epstein ezredtársammal találkoztam, aki rendkívül lekötelező szívességgel fogadott. Verhnyeugyinszkban végleg eldöntötték sorsunkat: Troickoszavszkot jelölték meg táborunknak. Az utat oda hajóval kell megtennünk a Szelenga folyón. Szeptember 25-én délelőtt behajóztak bennünket, de csak este nyolckor indultunk. Utunk rendkívül szép, hegyes vidéken át vitt, melyet még kellemesebbé tett a gyönyörű őszi idő. Egynehány helyen a folyó igen szétterpeszkedik, következésképpen igen sekély, sok homokzátonnyal. Kétszer el is akadt a hajó, de szerencsére könnyebb természetű esetek voltak, s csak annyit kellett tennünk, hogy előbb a hajó hátsó részére mentünk valamennyien, majd gyorsan előre, az orrába.

Szeptember 28-án hajnalban Usz-Kjahta állomásra értünk, ahol kiszállítottak. Négy kocsit hajtottunk fel nagy nehezen, melyek a poggyászunkat vitték; mi magunk gyalog tettük meg a 28 versztet. A Góbi-sivatag jellege igen meglátszott az egész vidéken. Estefelé értünk a táborba, tiszti pavilonba tettek. Weszelyvel és Vermessel csinos szobát kaptunk, örömünk azonban csak egy éjjel tartott. Másnap egy átjáró szobába hurcolkodtattak, melyben október 10-ig maradtunk, mikor is több szállítmány érkeztével nagy átcsoportosítást végeztek. A zászlósokat és a hadapródokat áttették a legénységi barakkba. Ugyancsak oda helyezték az összes zsidót. Én Weszelyvel ugyanazon barakkban maradtam, csak épp az emeletre kellett hurcolkodnom egy négyes szobába. Aznap különben leesett az első hó. Étkezésünk tűrhető volt.

Téli szórakozásnak az orosz nyelvet választottam. Sok kellemetlenségem volt már, hogy e nyelvet abszolút nem bírtam. Nos, szereztem egy Berlitz-könyvet és szorgalmasan neki is láttam. Egy cseh tiszt, Vojt volt a mesterem, akit cserébe magyarra tanítottam. Volt egyszer egy humoros esetünk ezzel kapcsolatban. Az írott szótáramban az orosz szónak megfelelő jelentést hol magyarul írtam, hol németül: amelyik előbb eszembe jutott, vagy amelyik jobban fedte az illető szót. A kikérdezéseknél aztán Vojt sokszor zavarba jött, amikor a magyar szavakat olvasta. Egyszer azt kérdte tőlem, mit tesz a „reggel mászik". Gondolkoztam, mi lehet az, hisz oly szót nem is írtam ki. Megnéztem, hát a „regelmässig" szót olvasta „reggel mászik"-nak.

Az oroszok becsületszavunkat akarták venni, hogy nem szökünk meg, mondván, csakis így hagyhatnak tovább a tiszti pavilonban, ellenkező esetben a legénységi barakkba tesznek és ott szigorúan fognak őrizni. Hosszas vita után az oroszok indítványa elvetettetett, s november 12-én átköltöztünk két nagy kőbarakkba. Barakkonkint kétszázan laktunk. Tekintve, hogy ágyunkat is át kellett cipelnünk a kb. 250-300 méterre fekvő épületekbe, a teljes hurcolkodás befejeztéig alaposan elfáradtunk. A hátam egynehány napig fájt. Hiába! Gyöngék voltunk! A tömeglakás előnyeit és hátrányait egyaránt élveztük. Érdekes, hogy az általános lárma nagy teremben sokkal kevesebbet zavart, mint a kis szobában. Csak a füstös levegő ne lett volna!

Megkezdődtek a hangversenyek, elég jó zenekarunk volt. A városban is felléptek s igen szép sikert arattak. November 21-én kiadták a hátralékos fizetést. Ideje volt, mert a pénzből már igen kikoptunk. A kínaiak ópiumos süteményt árultak, mitől sokan elkábultak, de azért népszerű csemege maradt. November 22-én Velence elestét ünnepeltük, később sajnos kisült, hogy kacsa volt az egész.

Karácsonyra eljött Krebs dán követ egy dán pappal, kinél meggyónhattunk. Igen szép karácsonyi estünk volt, szépen feldíszített karácsonyfával. Napoleon alezredes tartotta az ünnepi beszédet, a tiszti énekkar karácsonyi énekeket dalolt. A szilveszter már sokkal unalmasabb volt. – Táborunkban felfedeztünk egy besúgót, egy Offenberg nevű, valami cseh alakot, aki hadnagyi rangot viselt. Mikor a bizonyítékaink megvoltak, egy társaság elcsípte és úgy megverte, hogy a földről kellett fölszedni. Az orosz még nevetett is hozzá.

Az újévben folytattam az oroszt, de a franciát is gyakoroltam. Megismerkedtem egy Fejér nevű battonyai tanítóval, kivel állandóan franciául társalogtunk. Ez volt az állandó esti szórakozásunk. Hallgattam aztán a szobájában alakult énekcsoport énekét, akik az ő szerzeményét dalolták. Igen kedves nóták, szövegüket itt közlöm:

Álmaimban sokszor járok jázminbokros kicsi tanyád táján
Azt beszélik a csillagok, hűtelen vagy, másnak nyugszol karján.
Fehér selyem párnáid közt másé minden csókod, ölelésed,
Orosz földön raboskodom, tépett szívem itt is imád téged.

Hogyha olykor csillag hull le a magas ég sötét homlokáról,
Gondolj még rám néha-néha, hisz búcsúzom a gonosz világtól.
Éjféltájban, hogyha álmod rémítő lesz, s ha felébredsz félve:
Hazajáró sóhajtásom téged keres, téged imád kérve.

*

Hallgatom a szél zúgását, futóhomok kopogását
Ablakán a börtönömnek éjjel;
Fájó szívem dobogása, beteg lelkem sóhajtása
Elrepül a madár szárnyán széjjel.

Madár repülj, vidd el innen zokogásom,
Vágyó esdeklésem:
Valahol egy hársfa alatt érettem is imádkoznak
Holdvilágos csillagfényes éjjel.

Álmaimban arra járok, üzenetet onnan várok
Itt a rémes idegenben régen.
Míg a napok leperegnek, szála vész a reménységnek
Onnan csak bús felleg kél az égen.

Sötét felhő borulj fölém, takargass be
Teríts szemfödőt rám:
Otthon ott a hársfa alatt értem már nem imádkoznak
Holdvilágos csillagfényes éjjel.

Kopár orosz mezőkre reáfeküdt a tél;
A végtelen fehér síkon visítva vág a szél.
A szörnyű téren összetört magyar fogolycsapat:
Ím egy közülök már kidőlt, erőtlen elmaradt.
Reám borul a bús halál, hideg halál,
Fagyos sóhaj kikékült ajkamról hazafelé száll.
Felettem száll a vészmadár, halálmadár,
Haló fohászom egy virágos ablak alatt jár.
A vészmadár, a vészmadár, fehér halál.
De búgva búg a fergeteg, dühöng s havat zavar;
A szürke vészben s havon forgószelet kavar.
A rongyos ember térdre hullva ég felé tekint,
Imádkozik, s a hóvihar lecsap rá megint.
Az ég veled te barna, csodaszép leány,
Az élet száll, ott túl a földön örökös magány.
A vészmadár, a csúf sötét halálmadár.
Te csodaszép... vegyél magadhoz hófehér halál.
A vészmadár, a vészmadár, fehér halál.
A földön végig arcra bukva lelke égbe száll;
A szél a holtra halmot hord, kibékül és elál.
A gyilkos róna hangtalan miként a puszta vár;
Csak a rejtett hórakás közt az éji vad, ha jár.
Az éj leszáll s a puszta csendes, néma bár,
Halálos rém a légben búgva riadozva száll.
Halálmadár, az éhes, rémes vészmadár,
A borzalom s a rémület ver eleven tanyát.
A vészmadár, a vészmadár, fehér halál.

Az alanti költeményt Kálmán Jenő írta, szergácsi tartózkodása alatt. Zenéjét szintén Fejér szerzette.

A szergácsi templom tornyán
Fáradt szárnyú varjak ülnek.
A szergácsi foglyok között
Fejér hadnagy hegedülget.

Aranyhajú orosz kislány
Sírva fakad a nótákon:
Nem hallottak olyan szépet
Se Moszkvában, se Szergácson.

A szergácsi szép leányok
Arra járnak mind azóta;
Orosz kislány ne járj erre,
Nem teneked szól a nóta;

Akinek szól olyan édes
Nincsen is több e világon:
Nem szült olyat orosz anya
Se Moszkvában, se Szergácson.

A szergácsi iskolában
Mindenik szem könnybe lábad.
Fogoly tisztek üzennek a
Nótával barna lánynak.

Az a nóta még ma este
Besuhan egy ablakrácson:
Nincsen is több olyan posta
Se Moszkvában, se Szergácson.

*

Az agglegény oroszban: „holosztyák". A magyarok hamar kitalálták, hogy azért kapták itt az agglegények ezt a nevet, mert a házasságot folyton halasztják.

A tél itt is kemény, de a hó aránylag igen kevés. 1918 januárban oly szép derült napok jártak, hogy dél felé majdnem mindig olvadt a napos oldal ereszéről. A posta megindult. Pénzt is kaptam, sőt január 26-án csomag is jutott. A csomagban igen hasznos dolgok voltak. Az édességeket ismét kilopták. Egy pár kockacukrot hagytak benn, mutatványszámnak. Két magyar levél is volt benne. Az egyik rózsaszínű. Mily jól esett hosszú idő után magyar női írást olvasni. Volt a csomagban egy elrongyolódott „Pesti Hírlap". Mohón olvastuk annak minden szeletét.

Január 28-án Heid főhadnagyot temettük. Vele együtt 5 tiszt és 140 legénységi nyugszik a hegyháton, erdő közepén nyitott, gyönyörű fekvésű troickoszavszki temetőben. Bajosan fogja valaha is valaki meglátogatni őket. Ott maradnak árván a csöndes fenyvesben. Friss virág nem kerül fejfájukra, legfeljebb egy-egy szerény ibolyaszál, vagy vadvirág húzódik meg a sírdombokat ellepő gaz között.

Február 27-én éjjel ellopták a hadifoglyok tulajdonát képező két lovat. Két másikat vettünk, s éjjelenkint felváltva két-két ember őrizte az istállót. Idegzetünk roppant feszült volt, mert nagyon fontos dolgok történtek a fronton. Az oroszok visszautasították a békét s megkezdődött az élet-halálharc. Szerencsére az oroszok engedtek, s március 4-én délután fél 4 órakor megtudtuk a béke aláírását. A hírt meg kellett ünnepelnünk. Megfogadtam, hogy a békekötés napján én is iszom pálinkát (handzsát). Troickoszavszk ti. közvetlen a kínai (mandzsúriai) határon van, ahonnét őreink állandóan csempészték a kínai rizspálinkát. Meglehetősen erős, aránylag igen drága ital volt, addig nem is szántam magam rá. No de a béke oly esemény, hogy ezt a napot emlékezetessé kellett, hogy tegyem. Külön süteményeket készítettünk s vacsora után megültük a békelakomát. Nyolc kupicáig jutottam. Addigra teljesen elkészültem, felfordult a gyomrom és hál' Istennek megszabadultam az italtól. Következő nap szerencsére semmi bajom nem volt. A béke megkötése után szabadon jár-

kálhattunk. Megnézhettük a várost és környékét. Kínába is belopództunk, habár odamenni tiltva volt. A hadifoglyok immár siettek, hogy mindennemű holmijukon túladjanak, ezért a kínai boltok tele voltak hadifogoly-dolgokkal. Érdekesek voltak a karavánjáratok. A kocsikat főleg ökrök húzták, a tevéken nyargaltak, vagy azok háta is fel volt pakolva egy emeletnyire, s úgy vezették őket. A burjátok halottaikat nem temetik el, hanem kifektetik őket a temetőbe, egy követ tesznek mellé jük és a többit a jó sorsra bízzák. A farkasok és a kóbor ebek aztán széthurcolják a maradványokat. A temető egész környéke emberi csontokkal van tele. Nyáron orosz parancsra egy kis földet szórnak a halottra, de azért a kutyák megtalálják.

Értesítés érkezett, hogy bennünket is elszállítanak, s rövidesen hazánkba továbbítanak. Ajánlották, hogy mindenki a minimálisra szorítsa poggyászát, hogy a szállításnál ne okozzon nehézségeket. Nos, elkezdődött az eladás, teljes dühhel. Jómagam is 110 rubelt vettem be, főleg fehérneműkért. Március 22-én megérkezett a svéd delegátus s már másnap elindult 85 tiszt és 20 közlegény, gyalog. Én csak március 29-én indultam. Nem éreztem magam egészen jól, és kocsit fogadtam egy négyes társasággal. Fejenkint 60 rubelt fizettünk. Szállásunk tűrhető volt, de rettenetesen meleg. A második napon 53 versztet mentünk és Novo-Nyikolajevszkbe értünk. Ott találkoztunk az első vörösgárdistákkal. Sok magyar szót hallottam soraikban. Troickoszavszk felé meneteltek. Szállásunk rettenetes volt. Poloskák oly tömege jött ránk, hogy egyikünk se aludt. 57 versztes volt a harmadnapos utunk; aránylag jobban aludtam. Végre, negyednapra, 63 verszt után elértük Verhnyeugyinszkot.

Húsvét hétfő volt. A Parkba vittek, lakásunk tele piszokkal és borzalmasan hideg, az ajtók teljesen rosszak. Harmadnapra sikerült ágyat szereznem és valamivel jobb terembe is hurcolkodtam. Szerencsére az idő is tavasziasra fordult és a tábort körülvevő fenyvesnek állandó látogatói lehettünk. Csoportunk (150 tiszt) a helyi étkezdéből kapott ellátást. A pénztárosi állást reám sózták. Szerencsére nem adott sok munkát. Június 16-án Garai vörösgárdistáival kutatást tartott: jegyzőkönyvek után kutattak, melyeket állítólag ellenük vettünk fel. Nagyban reménykedtünk mindig, hogy hazaszállítanak, de helyzetünk napról napra kilátástalanabbá lett. Akiknek 5-600 rubelük volt elindultak a saját szakállukra, bár a dán delegátus, aki a hazaszállításunkat vezette, állandóan kért, hogy ne utazzunk egyenként, mert csak késleltetjük az általános szállítást. Közben aztán megkezdődtek a cseh harcok. Június elején már nem adtam volna egy vak lovat a megszabadulásunkért.

Július 3-án áthelyezték az egész táborunkat Berezovkára. Poggyászunkat kocsin vitték, mi magunk gyalog tettük meg a 14 versztes utat. Szellős fabarakkba tettek; nyáron megtette, de hogy télen hogy érezzük majd magunkat benne, azt nem tudtam. Szórakozásra sok alkalom kínálkozott. Football, atlétika, de ami legjobban érdekelt hosszú idő után: a színház. A „Tatárjárást" adták, nagyszerű női alakításokkal. A német csoport a „Frühlingsluft" és a „Puppe" című darabokat játszotta, a mieink a Csárdáskirálynővel tündököltek.

Egy csoport nagy kirándulásokat tett, meglátogatta a környék burját községeit. A papok barátságosan fogadták őket. A beszélgetés oroszul folyt. Megnézték az imaházaikat. A jobb módú burjátoknak külön imamalmuk van. A fölgöngyölt imákat beteszik az imamalomba, mely aztán lassú tempóban legöngyöli a hosszú imát. Ez ugyanannyit számít, mint ha saját maguk imádkoznának. A Dalai Láma hatáskörébe tartoznak ők is, templomaik telve bálványokkal. Egyik községben szemtanúi voltak egy bálvány megveretésnek. Hiába kértek tőle esőt; mikor már a szárazság nagy károkat okozott elhatározták, a bálvány megveretését. Egy napos dacolás után aztán ismét imádták.

Az egész parki csoport külön étkezdét tartott. Hatalmas kertet műveltek a régi berezovkai tisztek, nagyszerű öntözőkkel. Az oroszok csodájára jártak. Szépen jövedelmezett.

A vörösök július 20-án kényszersorozást tartottak a legénységünk közt. A csehek és fehérgárdisták már elfoglalták Irkutszkot és a Bajkálnál erősen szorították a vörösöket. Augusztus 20-án délután 1 órakor bevonultak a fehérgárdisták Berezovkára. Az elfogott vörösgárdistákat bezavarták a Szelenga folyóba, és ott lőtték őket agyon. A fehérek nem raboltak ugyan, viszont túl szigorúak voltak. Fát a főzéshez nem adtak, ha pedig valakit rajta csíptek, hogy deszkát vagy egyéb faanyagot „szerzett", mert végtére is főzni kellett, annak huszonötöt vertek a tisztes felére. Egy hajszálon múlt nálam is egyszer. Éppen egy hatalmas „szerzett" gerendát fűrészeltünk, mikor izzadságtörlésre törülközőért mentem a barakkba: kemény munka volt ugyanis. Ezalatt hirtelen megjelent egy őr és a rám várót elvitte. Egy óra múlva már jajgatott szegény az ütlegek alatt. De azért „szereztünk"

tovább is, csak jobban vigyáztunk. Az üres istállók fokozatosan eltűntek a föld színéről, az üres barakkok priccsei is szép lassan kivándoroltak. Élni kellett, hiába!

Szeptember 29-én japánok jöttek a táborba. Elmondhattuk, hogy másodszor is hadifogságba estünk. A végleges béke megkötéséig semmi kilátásunk nem volt a hazamenetelre. Hazulról mind szomorúbb hírek érkeztek. Már biztosnak látszott, hogy a háborút elveszítjük. Ezért áldoztunk hát annyi vért, ezért szenvedtünk oly sokat, hogy most még hadisarcot rójanak ránk, és nyomorba taszítsanak hosszú évekre!

Súlyos megpróbáltatásokat éltünk át. Október 6-án a japánok kilakoltattak és a tábor délebbre fekvő barakkjába tettek. Október 18-án még egyszer költöztettek. Ott már teljesen berendezkedtünk télire, hisz havazott. Meg sem melegedhettünk azonban, mert hirtelen útiparancsot kaptunk. Russzkij-Osztrov (Vlagyivosztok melletti sziget) volt az útirányunk. Persze mi Japánba való szállításra számítottunk.

November 1-jén bevagonírozták. Utazásunk már teljes télben folyt. Hófúvás mindenfelé. Csita után Karinszk állomásnál a mandzsúriai vonalra térünk. Csailar, Bucsedu, Csicsikar állomásokon nagy volt az olcsóság. Csarbin hatalmas városát, sajnos, csak a vagonból láthattuk, mert nem engednek kiszállani. Pogranyicsnaja állomásnál ismét elhagytuk Mandzsúriát és 12-én este Nyikolszk Usszurijszkba értünk. Ott tudtunkra adták, hogy tévedésből hoztak el bennünket Berezovkáról. Csekélység! 2500 versztes utat tévedésből megtenni! Még az este kitoltak egy mellékvágányra, ahol két napig maradtunk.

November 14-én este parancsot kaptunk az azonnali kiszállásra, mi azonban, tekintve a teljes sötétséget, s hogy az éjjelt ne kelljen a szabad ég alatt tölteni, reggelig a vagonokban maradtunk. Reggel aztán ki is rakodtunk. Nyolc órakor megjelentek Kalmikov kozákjai, s mert még nem voltunk teljesen rendben, végigkorbácsoltak bennünket. Nekem szerencsére nem jutott, elég jókor a tömeg közepére menekültem. Sokan hetekig hordták a korbács nyomait, különösen az arcukon. Elhajtottak bennünket vagy 6-8 versztre és barakkokba zsúfoltak. Mielőtt a barakkokba raktak volna, az utcán táboroztunk s vártuk a parancsot. Egy megbokrosodott orosz ló közénk rohant. Fölfogtam a helyzet veszélyességét, nekiugrottam a lónak és sikerült lefognom. Két embert azonban már elgázolt, egyiknek a lába el is törött. A ló lefogásáért megéljeneztek.

Egy barakkba annyi embert zsúfoltak, hogy az emeletes priccsek dacára is csak felváltva alhattunk. A levegő oly rémes rossz volt, hogy bemenet az embert ájulás fogta el. Élelmezésünk emellett teljesen rossz volt és majdnem semmi. Ha betegség ütött volna ki köztünk, alig menekül meg valaki. Szerencsére elcsíphettünk egy amerikai vöröskeresztes bizottságot, mely megnézte lakhelyünket és meghallgatta a panaszainkat. Rögtön intézkedtek az oroszoknál újabb barakkok kiutalására. Kaptunk is kettőt, úgy elhelyezésünk már valamivel emberségesebb lett. Az oroszok különben azzal védekeztek, hogy vörösgárdistáknak tekintettek bennünket, azért kezeltek addig úgy. A jövőre nézve minden tőlük telhetőt megígértek. Teljesen lerongyolódott állapotunkra való tekintettel az amerikaiak ruhasegélyt ígértek.

November 28-án Vargha Pál bajtársunkat temettük el, már egy hete a halottaskamrában feküdt. Mint minden nagyobb táborban, az ottani hatalmas temető is tele volt hadifoglyokkal. Ezren jóval fölül volt a számuk.

December elején megérkeztek az amerikai segélyek. Egészen jól berendezkedhettem télire. Kaptam egy nadrágot, takarót, meleg inget és egy pár kesztyűt. Szobahőmérsékletünk igen alacsony volt, írni alig tudunk. Öt-tíz fok között váltakozott. Az ablakok szimplák, a fűtőanyag kevés. Szerencsére élelmezésünk javult valamelyest. – Karácsonyfát nem állítottunk, nyomorúságos állapotunk miatt ünnepelni senkinek sem volt kedve. Karácsony másodnapján leégett az egyik barakk, ahol a mosodánk volt. Soknak odaégett a fehérneműje. Én szerencsére magam mostam így nem érintett a katasztrófa közvetlenül.

1919 januárban, egyik bajtársunk temetésével kapcsolatban Weszely, kivel Krasznojarszk óta állandó szomszédok voltunk, megismerkedett a helyi lengyel pappal és annak húgával. Ők a háború alatt kerültek el Lengyelországból és szintén a jó szerencsét várták, hogy hazamehessenek. Egy napon aztán Weszely, ki szerelemre lobbant, elvitt engem is a parókiára. Mégis megismerkedtem hát és szóba álltam egy nővel Oroszországban! (Aki egyébként igen kedves, jólelkű leány volt és a vasárnapi istentisztelet előtt gyakran enyhítette éhségemet jófajta tízóraival.) Weszely ismeretsége komoly jelleget öltött. Március 27-én megkérte Zsófika kezét. Március 5-én egyébként áthurcol-

kodtunk egy másik helyre, a „Csetinszk"-táborba. Az egész télen át lakatlan barakkok förtelmesen hidegek voltak. Az első napokban a +2 fokot érte csak el a szobahőmérséklet. A víz az ablak mellett reggelre befagyott. Nehezen tavaszodott, a tenger felől állandóan hideg szél fújt. A szibériai influenza, az úgynevezett „Csuma" erősen terjedt a hadifoglyok közt és sok áldozatot követelt. Különben sok tüdőbeteg is elpusztult a szeles tavaszon.

Április végén, látva kilátástalan helyzetünket megkezdtük a kertészkedést. A táborunkban elterülő minden talpalatnyi földet megdolgoztunk. A mi étkező csoportunk a barakkunk előtt egy kb. 200 m^2 területet művelt meg. Termeltünk benne retket, hagymát, sárgarépát, uborkát, dohányt, mákot, babot, borsót, paprikát, salátát, paradicsomot, kaprot. Volt aztán igen szép virágos ágyunk is hozzá. Kertünk öntözésére egy kb. 40 hl tartalmú ciszternát ástunk, ahova a háztetőről befolyt a víz. Az állandó szelek nagyon szárították a földet, az öntözés igen szükséges volt. Szerencsére mielőtt a kút kiürült volna, mindig kaptunk akkora esőt, hogy megtelt vízzel. A hidegen is ehető dolgokat csoportunk elfogyasztotta, a többit eladtuk az étkezdének. A szebb idő kezdetével, június derekán, lementünk a Szujfun folyóhoz fürödni. Igen kellemes nyári szórakozás volt, sajnos azonban a túl erős folyású víz egynehány hadifoglyot magával ragadott. Akik annyi bajon és vészen átvágták magukat, azokat a víz rabolta el. Pedig mindenki jó úszó volt. Nem is úsztam többé át a folyót. Később különben a nagy szárazság következtében oly sekély lett a víz, hogy alig egy pár métert kellett a folyó közepén úszni, a többi helyen csak sétáltunk.

Július elején vérhas lépett fel a táborban. Megkaptam én is, be is vittek a kórházba. Lefogytam nyolc kilót. Négy hét alatt azonban rendben voltam s ismét visszatértem a táborba. Különben a kórházban nagy öröm ért. Értesítettek hazulról, hogy Tóni már otthon van. Neki hát sikerült megszöknie. Jobb is, hogy kettőnk közül őt érte a szerencse, hisz családos emberként őreá nagyobb szükség volt otthon. Egyszer majd csak rám is sor kerül, és talán még látok szép, boldog napokat.

Miután már kétségtelennek tűnt, hogy még egy telet is ott kell töltenünk, valami foglalkozás után kellett néznem. A múlt telet angol tanulással töltöttem, ezért valami olyan foglalkozást kerestem, mely a gyomrot ápolja. Sikerült is egyet találnom. Szeptember 1-jén megválasztottak az első zászlóalj lavkájának vezetőjéül, havi 90 rubel fizetéssel. Mindennemű szükségleti cikket árultunk, élelmiszereket – kolbászt, hurkát, disznósajtot, kaviárt, lazacot, szalonnát és zsírt – és egyebeket – szappant, fogport, kefét, írószereket, petróleumot, dohányt, sót, cukrot, ecetet, vikszot, cipőzsírt, szögeket. Napi átlag ezer rubel volt a forgalom. Később az árak nagyon megemelkedtek, decemberre a forgalmunk már négyezer rubel volt. Fizetésemet akkor négyszáz rubelre emelték.

1919 karácsonya ismét ünneplés nélkül folyt le, a Szilveszter ugyancsak. Legfeljebb annyi hasznom volt, hogy a szomszédos kávéházban egynehány mulató társaság zaja miatt nem alhattam. A télen különben igen sok embernek megfagyott a keze, de főleg a lába. Nekem három ujjamat csípte meg a hideg, pedig jól fel voltam szerelve, de az állandó hideg levegő és a gyönge táplálék igen kis ellenálló erőt adott. November, december, és január hónapban pl. összesen fejenként egy font húst fogyasztottunk.

1920. január 1-jén kaptunk egy szelet sült húst, a rákövetkező vasárnap fasírozottat, persze jól telítve kenyérrel. Én kivétel voltam, mert Zsófika jóvoltából többször jutott a húsból. December 3-án, Weszely névnapján, hivatalos eljegyzést tartottak, melyen Weszely részéről én voltam jelen. Heteken keresztül folyton az eljegyzési lakomáról álmodtam. Öt év után végre terített asztalnál enni s még hozzá annyit, amennyit szemem-szám kívánt! Karácsonykor újra meghívtak ebédre. Weszely később bevallotta, hogy karácsony után Zsófika – persze tréfás hangulatban – elmondotta, hogy ki akart próbálni, vajon tud-e annyit a tányéromra tenni, hogy én a végén ne bírjam megenni. Azonban kudarcot vallott, mert az összes étel elfogyott s a tányérom üres volt.

Elérkeztem ahhoz a naphoz, mikor naplóm írásához hozzáfogtam. Azóta azonban sok idő telt el, mert ma már június 8-a van. Elfoglaltságom is elég sok volt, no és egyfolytában oly sokat írni, az is hosszadalmas. A lavkában nem maradtam sokáig. A helyiségre szüksége volt a kávéháznak, mert egy nemdohányzó szobát akart létesíteni. Ez főleg az osztrákok kedvéért történt, mert két magyar színtársulat alakult, melyek a kávéház termében tartották az előadásaikat. Új helyiséget a lavka részére nem kaphattunk, különben is volt a tábornak két másik lavkája, és mivel reméltük, hogy úgy sem maradunk már sokáig – tehát felszámoltunk. A megmaradt dolgokat eladtam a másik két lavkának, a forgótőkénket pedig a kávéháznak, amellyel különben is közös tőkénk volt. Az

összeget a zászlóalj tisztjei fizették be, fejenkint 12 rubelt. A Lavka felszámolása után visszaköltöztem a barakkba, hogy pihenjek.

Azonban nem engedtek. Március 18-án számoltam fel s április 1-jén beléptem a sütödébe péknek. Legalább megtanulok egy iparágat. Persze itt takarékoskodni kell az anyaggal, nem úgy, mint otthon. Készítünk zsemlyét, perecet, tejes kalácsot, diós és mákos kiflit, diós és mákos tekercset, túrós karikát, lekváros táskát, lekváros és túrós lepényt. Mindezeket egyfajta kelt tésztából, a következő keverékkel: 100 font (40 kg) liszt, 1/4 liter sörélesztő, 2 liter főzőolaj, 5 g szaharin, 5 marék só, kellő mennyiségű vízzel. A kovászt délben csináljuk meg, este dagasztunk. Reggel négyre rendszerint szépen megkel a tészta s megkezdjük a feldolgozását. Három formál, kettő süt. Kisebb rendelésnél kettő formál, egy süt, a többi pihen. 1500 db kelt tésztával 9-10-re megvagyunk. Ekkor csináljuk a linzert: 20 font liszt, 8 font zsír, 3 font cukor, 5 g szaharin, 4 kanál szódabikarbóna. Tésztájából vagy karikát készítünk, vagy kiflit, áfonyás ízzel töltve. Egy-két tepsi mézeskalácsot is készítünk naponkint: 4 font liszt, 4 kanál szódabikarbóna, 2 font méz, 1/2 font cukor, 2 g szaharin, kis szegfűszeg. Víz annyi, hogy kb. olyan legyen, mint a galuskatészta. Rétest rendesen délután csinálunk. 6 font liszthez egy marék sót adunk, a tésztáját igen lágyra dagasztjuk. A kihúzott rétesre kevés olajat csöpögtetünk és mogyoró-kenyérmorzsa keveréket (3:1) teszünk reá, meg áfonyát, arra kb. 3/4 font porcukrot, végül mézes vizet. Ez az ún. áfonyás rétes. Készítünk aztán még túrós és mákos rétest is. A munkadíjat a feldolgozott anyag arányában kapjuk. Az anyagot a kávéház szerzi be, ugyancsak neki szállítjuk le a süteményt. A kávéház a süteményeket részben helyben árusítja, főleg a hadifoglyoknak, részben a városba szállítja. A munka mostanában megcsappant, úgy hogy délután szabadok vagyunk. Szép időben fürödni megyünk a folyóba.

A posta is megörvendeztet olykor-olykor. Igaz, hogy csak három helyről kapok lapot. Szülőimtől, Valter özvegyétől és Lenkétől. A többiek, úgy látszik, már elfelejtettek. Szülőimtől örvendetes családi jelentést kaptam. Tizenháromszoros nagybácsi vagyok. Már minden öcsém nős. Szomorú, hogy szegény Mátyást el kellett veszítenünk. Két kis gyermeke maradt hátra, kik közül az egyik a háború alatt született.

Visszatérek a kávéházra. Az amerikaiak megajándékoztak egy mozigéppel, mellyel a kávéházban két hetenkint előadást tartanak. Gramofont is kaptunk tőlük. A legkedvesebb szórakozásunk mégis a színház. Először a szomszéd tábor tisztjei közt alakult társulat játszott, színre hozta „A cigány," „A tolvaj," a „Gül Baba," „A takarodó" és „A faun" című darabokat. Később megalakult a mi zászlóaljunk színtársulata, mely eddig két darabot játszott a „János vitéz" és „Az obsitos" című operetteket. Közben a tulsi táborban a „Limonádé ezredes"-t néztük meg. Az oroszok állandó nézők. Egyes darabok annyira megnyerték a tetszésüket, hogy azokat a városban is előadták. A „Gül Baba", a „János vitéz" és „Az obsitos" nagy sikert aratott a városi színházban. A mi társulatunk most a „Nebáncsvirág" és „A falu rossza" előadására készül. Zenekarunk igen jó.

Június 1-jén végre az első hivatalos hírt kapjuk hazaszállításunkra vonatkozólag. A távirat szerint a magyar bizottság e hó közepén ideérkezik; hazaszállításunk július-augusztus hó folyamán biztos. Az öröm óriási. Igaz, hogy a pesszimisták ezt is lerontják: ők még most is fogadást ajánlanak, hogy ebben az évben nem megyünk. Januárban ugyan én is erre fogadtam, csakhogy akkor tényleg kilátástalan volt a helyzetünk; a fogadás különben is csak egy jen volt.

Június 5-én arról kapunk hírt, hogy Magyarország elhatározta a békeszerződés aláírását. Ezért nagy a lehangoltság, különösen azok között, akik megszállott területen laknak. Igaz, hogy a végleges határvonalat csak körülbelül tudjuk. – Június 18-án végre megérkezett a magyar bizottság Vlagyivosztokba, Dell Adami százados és Dr. Kovács törzsorvos.[52]

---

[52] „A magyar hadifoglyok hazaszállítása az első világháború után"címmel kétrészes monográfia található a Hadtudományi Könyvtárban *dr. Bonhardt Attila* tollából. A munka első kötete – „A Magyarország határain túlra kiküldött fogadóbizottságok tevékenysége, 1918-1922" c. bölcsészdoktori disszertáció (HL 106.809.sz, a továbbiakban: *B. A.*, I.) egyik fejezete foglalkozik a magyar hadifoglyok Kelet-Szibériából történő hazaszállításával (184-260. o.) Ebben két gátló körülményt emel ki: a legyőzötteket különösen sújtó pénzhiányt és azt, hogy – a győztes hatalmak határozata szerint – a Központi Hatalmak fogságba esett katonáinak hazaszállítására csak a békekötés ratifikálása után kerülhetett sor. Így először 1919 márciusában a Nemzetközi Vöröskeresztnek juttatott összeg, valamint a Dán Vöröskeresztnek, majd 1919 őszén az Amerikai Vöröskeresztnek átutalt félmillió svájci frank jelentett némi támogatást. Az amerikai és japán fennhatóság alatt Kelet-Szibériában mintegy 12 000 főre becsült foglyok számára a békedelegáció a két államtól a hazaszállítási költségek meg-

Hazaszállításunkra vonatkozólag ők is csak annyit mondanak, hogy meg kell várni a Triesztből kb. május végén elindult amerikai hajókat. Teenwissen az amerikai „Keresztény Ifjak Egyesülete" (YMCA) papja átvette táborunk kávéházának és sütödéjének vezetését. Igen olcsó árakat állapított meg, úgy hogy havonkint kb. ezer dollárt fizet rá az üzletre. A magyar bizottság június 26-án táborunkba érkezett. Nagy ünnepséggel s óriási lelkesedéssel fogadtuk őket. Az amerikai magyarok ajándékát mutatta be: egy selyem nemzeti lobogó: „Nem! Nem! Soha!" felírással. Könnyezett minden magyar szem. Este a színházban díszelőadás volt számukra, melyen „Az obsitos"-t adták elő. Az előadás bevezetéseképpen Frey [tiszttársunk] Nagy Péter Magyar elégiáját szavalta el:

„Gondolat! Arra borongsz, hol a tett riadozva követ csak?
Állj: ne a földre borulj! Romhalom ez: haza volt.
Messzi világokon át odaérsz s nem lelsz szelíd otthont;
megrengett az a föld, tűz borította egét.
Bujdoss! Nincs hajlékod: a vár romlott, s aki védte:
bénán koldul a kar, kardja a gyilkosoké.
Vész, hadak, ellenerő, vaksors balvégzete, átok,
lázadt horda, viszály törte igába e hont.
Fejtelen a koronák fejedelme, a kincs hadi préda,
országunk: terület, címere összetörött.
Hunnia volt; szolgál a magyar; ledűlőben az oltár,
zűllik a szellem, az ész, bomlik a múlt s a jövő.
Véres könny, ne omolj! Akarat gyilkold el erődet!
Éj, síri éj követé itt a világ viharát.
Már pusztába kiált a magyar szó, szikla sem érti,
megnémulva hörög; sivatagon süket éj,
vad viharéj nesze zúgja szavát, elsöpri a földről
fergetegével a holt Hunnia szent tetemét.
Jöjj, feledés! Űzz vissza e tájról! Jobb idegenben
lét koldusa gyanánt tengeni szürke napon.
Erre marassz! Elepedjen a hit, ha reménye hajótört?
Nem tűzhely lobog ott: füstöl a távoli rom.
– Villámlik nyugaton? Zajt hallok. A föld szíve dobbant?
Kürt szól. Rendül a rom? Fénybe kigyúl az orom;
Váltságunk jele: szent a kereszt azon újra. A kürt szól
s támad a sír, kél a had! Romhalom, oszlopod él!
Oszlopodon szobor áll, eleven szobor. Él a vezér még!

---

előlegezését kérte, de ez a békekonferencia határozatába ütközött. (Magyarországnak kellett a költségeket állnia.) A misszió vezetője, Dell Adami Géza százados 1917-ig maga is a krasznojarszki tábor lakója volt, társa, dr. Kovács József orvos őrnagy, egészségügyi ellenőrzést végzett. – Az Osztrák Magyar Monarchia összes hadifoglyainak száma – különböző források szerint – mintegy 1,5 – 1,7 millió volt. Ehhez járult még 840 000 eltűnt. (Hadifogoly magyarok története. [Szerk.: *Pilch Jenő.*] In: *B. A.*, I., 262. o.) A hadifogságban kb. 8 000 osztrák magyar tiszt és 470 000 legénységi katona halt meg. (*Józsa Antal* adata a „Hadifogoly magyarok története" c. kötetben. In. *B. A.*, I. uo.) A Szibéria egész területén tartózkodó százezernyi magyar hadifogoly tengeri úton történő hazaszállításának költségeit – személyenként 200 dollár szállítási díj mellett – 20 millió akkori dollárra becsülték. (*Kirchner Sándor*: Hadifoglyok hazaszállítása. In *B. A.*, I. 298. o.) A Bajkál-tótól keletre elhelyezettek létszáma 1920. III. 1-én 15 355 fő volt. – A magyar küldöttség a hazaszállításhoz szükséges pénzt 1920 április-májusban az Amerikai Egyesült Államokban próbálta előteremteni, ahol az Amerikai Vöröskereszt, az amerikai magyar segélyegyletek és az Izraelita Segélyegyesület összesen mintegy 650 000 dollárt hajtott fel (*B. A.*, I. 198. o.), a Keresztény Ifjak Egyesülete (YMCA) pedig a különböző fogolytáborok segélyezését vállalta. A megvalósításhoz létrehozták az Amerikai Hazatelepítési Bizottságot. – A hazaszállítandó hadifoglyokat három táborban vonták össze. Míg a pervaja-rjecskai 1 600 és az egyik nyikolszki táborban lévő mindössze 16 magyar hadifogoly helyzete jó volt, addig a nyugati orosz tábor 2 570 magyar foglya az Orosz Tengermelléki Ideiglenes Kormány fennhatósága alatt főleg segélyekből tengődött. (*B. A.*, I.,191. o.) – Dell Adami 1920 májusi, Amerikából feladott sürgönye július-augusztusi hazaszállítást ígért 5 hajóval, így a tábori hadifogoly irodák sorrendiséget állítottak össze fogságban töltött idő, kor, családi és egészségi állapot alapján.

Árpád lelke virraszt büszke, fehér paripán.
Zászlaja int, a turul leng, csattan a kard; az oroszlán
nemzet holteleven álma osonva szűnik.
– Gyűjteni szórt fiait s erejét ma vadont, idegent jár;
harsány szózata hí: holnap, a holnap övé![53]

Ti eljöttetek, véreink, Urak!
Honunk keres; szívéről veszte el
és nem feledhet minket, gyermekét.
Követje vagytok. – Szenvedők szavát,
szabadságfosztott ezrek jajjait,
gyűlölt igák kényén otthontalan
sínylők komor, bú torzította arcát
ne kelljen látnotok, se hallani! Öröm,
magyar öröm rivalg felétek itten
– a jeltelen sírokban lábatok,
mely értünk fáradt s elzarándokolt
a tengeren túl, miért botolna meg?
Nyugosznak ők s álmodnak szép hazáról.
Itt élet zsendül, élet üdvözöl;
ti hoztátok meg s már is itt fogad,
és véletek vidultan megy haza,
hogy ott a régi ágban éljen újan.
Mert tudjátok meg: hogyha e sivár
föld, e kietelen rabhon volna az
Édennek kertje s a Paradicsom,
és istenáldott, gazdag, szép hazánk
a szenvedések pokla, gyötrelemnek
vonagló és hiába-vergődésnek
ínségtanyája is: mennénk oda
ha mindjárt csak pusztulni, veszni is!
Megyünk! Vezessetek! Mi tudjuk azt:
elosztva szép honunk boldogtalan,
kincsétől megrabolt s beteg, de gyógyulóban.–
Hívek vagyunk: megyünk ápolni őt,
csókolni véres sebhelyét, bosszulni
az orvot, árulót, ki rajt'ütött,
s majd visszavenni minden birtokát.
Mi volt gyötrelmünk, ah, mi volt ez ahhoz
ha még úgy égetett s már őrjített,
mi volt ez ahhoz, amit szenvedett
pár év alatt imádott, szent hazánk?
Panaszra nincs – s ezért nincs csak – okunk.
Vidám e nap s ti kedves honfitársak,
derüljetek hálás üdvözletünkön!
A gonddal el, – a gond órája jön még!

Megfordult a világ: nyugaton kelt hajnala nekünk!
Hajnal hírnökei! Üdv riadása köszönt!
Szebb a jövő, a jelen tovatűnt – post nubila Phoebus[54] –
múlt unokái vagyunk: hív követői leszünk!

Isten áldd a magyart! Jó kedvvel, jobb ezer évvel."

A zenekar ekkor a Himnuszt kezdte játszani. A közönség felállt, a szavaló imára kulcsolta kezét, majd a Himnusz elhangzása után a színpadra mutatott:

"Hogyha honunk táját s dalait jelenítni akartuk,
számkivetés idején, ha feledni, remélni óhajtánk:
itt e szerény s tán ferde tükör mutatott, e mulatság
szerze vígabb napokat. Gondoljatok erre, ha vélünk
nézitek ezt a játékszínt: itt nyílt a virág ki,
mely ír lett sebeinkre. – Sebet ne mutasson ez ünnep,
földje helyét a kis árva virág! Kezdődik a játék."

A hatás óriási volt, a színielőadás is; látszott a szereplőkön, hogy lelkesedéssel játszanak.

A tábor sütödéjét a szomszédos táborban összpontosítják. Tekintve, hogy az oda átjárás alkalmatlan, különösen az étkezés miatt, kiléptem. Örültem, hogy részt vettem a munkában, legalább nyertem egy kis betekintést e szakmába, de annak is örülök, hogy kiléptem, mert a hőség tűrhetetlenül nagy. A 45 fok R-t[55] mutató hőmérő kipukkadt a hőségtől. Július 4-től tehát urizálok, csak épp vasárnaponként segítek az étkezdének a vasárnapi sült tészta elkészítéséhez.

---

[53] Vörösmarty emlékét idéző disztichonok.

[54] Felhők után napsütés.

[55] 56,2 °C.

A tábornak van napilapja és szépirodalmi lapja. Az utóbbi júliusi számának lemásolásához engem is befogtak. (Nyolc példányban jelenik meg, 36 oldalon.)

A fürdés az idei nyáron kevés szórakozást nyújt, mert állandóan hűvös, szellős idő uralkodik. Július 17-én másodszor oltottak tífusz ellen; csak a hazautazás körül nem hallatszik semmi, emiatt nagy az idegeskedés a táborban. A magyar bizottság megérkeztekor július végével bíztatott; ma még azonban semmi jel nem mutatkozik, mely közeli elszállításra utalna. A nyugtalanságot különben nem az az esetleges egy-két hónapos késés okozza, hanem az állandó rettegés: hátha közbejön valami, s mi itt rekedünk![56]

Pihenésem nem tartott sokáig. Zászlóaljunk magyar tiszjeinek étkezőjét eddigi vezetője minden bejelentés nélkül otthagyta s Vlagyivosztokba ment. Hamarosan előráncigáltak hát engem a nyugdíjból! Július 20-án átvettem a hivatalt. Hivatalom kezdetén mindjárt baj érte az étkezdét. Augusztus 10-én éjfél után fél 3-kor orosz rablók behatoltak a disznóólba, hogy az ott lévő malacokat elvigyék. A zajra felébredtek a szakácsok és kirontottak, hogy a rablókat elcsípjék. Mikor a rablók szorult helyzetbe kerültek, bombát dobtak a szakácsok közé, egyiküket súlyosan megsebesítették, majd az éj leple alatt elillantak. A sebesültet bekötöztük, és kórházba szállítottuk. Bár tizenkét repesz érte, a sebek közül egyik sem életveszélyes. – Egyébként a rablók egy malacot elvittek, egyet megsebesítettek. A megmaradtak közül öt három hónaposat augusztus 15-én leöltünk s nagyszerű malacpörköltet csináltunk belőle. A hét kismalacot el fogjuk adni, míg a két koca a Szt. István-napi ebédet fogja biztosítani.

Teenwissen ma, augusztus 15-én ajándékokat osztott a hadifoglyok közt. Egy kis papírdobozt kapott mindenki, mely csokoládét, cukorkát, cigarettát, fogkefét és fogkrémet tartalmazott.

Október 1-jén végre megtudtuk hajónk érkezésének idejét. Ugyanekkor elment az első szállítmány a „Scharnhorst" nevű hajón kb. kétezer magyarral. A mi hajónk neve „Mainam" és október 20-ra ígérik befutását.[57]

Közben kis kellemetlenség ért. Járó hadnagy csempészüzlet közvetítéssel foglalkozott s ehhez a hadifogolytársaitól vette fel a szükséges forgótőkét. Az üzlet igen jól jövedelmezett és kb. egy évig fényesen működött. Ekkorra már minden ember teljes bizalmát megnyerte. Elutazása előtt még egy nagy üzletet akart lebonyolítani s ehhez a tábor összes rendelkezésére álló pénzeit beszedte. Az összeg kb. 14 000 yenre rúgott. Jómagam szerény tíz dollárral voltam érdekelve. A likvidálás napján Járó borús arccal jelent meg a táborban s bejelentette, hogy a csempészek megszöktek. Úgy halljuk, Járó ellen otthon bűnügyi eljárást fognak indítani s a „Scharnhorst" megérkezésekor rögtön letartóztatják. Azt hiszem, nyugodtan fátyolt boríthatok a pénzemre. A hajó indulásában egy kis késés állott be.

Október 24-én délután 2 órakor a Himnusz elénekelése után elhagytuk a táborunkat. Hála Neked Mindenható, hogy annyi nélkülözés, annyi megaláztatás és gyötrődés után e napot egészségben elérni engedted. A táborból díszmenetben vonultunk ki a helybeli japán parancsnokság jelenlétében. Hat órakor értünk az állomásra, ahonnan kb. két óra várakozás után elindult vonatunk. Vlagyivosztok felé félúton kisiklott egy tehervonat, ezért fél napig vesztegeltünk, s Vlagyivosztokba csak 25-én este 11 órakor értünk. Az egész út Nyikolszk és Vlagyivosztok között 100 verszt.

Vonatunk egészen a rakpartig vitt, annyira, hogy a hajó tíz lépésre állt előttünk. A beszállás sokáig húzódott, s huszonhatodika dél lett, míg a 2 056 hadifogoly, köztük 1 500 magyar,[58] elhe-

---

[56] A hazaszállítás lebonyolítását pénzátutalási gondok és a politikai körülmények is nehezítették. További nehézséget jelentett a belső-szibériai táborokban szétszórt magyar hadifoglyok összegyűjtése. A cseh légionisták előnyt élvező hazaszállítása elhúzódott, miközben további pénzügyi nehézségek léptek fel. Közben a krasznojarszki és attól keletre eső táborok magyar hadifoglyait is útba indították Vlagyivosztok felé. További amerikai és német segéllyel sikerült úrrá lenni a helyzeten, noha újabb szervezési (sorrendi) gondok is jelentkeztek. Mindemellett a hajók bérleti díja sehogy sem akart összejönni. (*B. A.*, I. 200-216. o.)

[57] Amikor – 1920 szeptemberében – a csőd már teljesnek látszott, az Amerikai Hazatelepítési Bizottság megemelte a hozzájárulást. Így sikerült két hajót, a sanghaji kikötőben álló francia tulajdonú „Scharnhorst"-ot és a teherhajóból hadifogoly magyar mérnökök tervei alapján 2 000 fő szállítására átalakított „Mainam"-ot kibérelni. (Uo.)

[58] Bonhardt Attila adatai szerint az 1920. október 25-én a „Mainam" fedélzetén 1 765 (a megszállt területekre illetékesekkel együtt 1 838) magyar, 25 osztrák, 60 galíciai és 165 cseh foglalt helyet. (*B. A.*, I. 220. o.) A munka a továbbiakban beszámol az un. népszövetségi szállítmányok, a „Steigerwald" és a „Frankfurt" indulásával kapcsolatos bonyodalmakról, majd az 1921-es hazaszállításokról is. A témában elmélyülni kívánók

lyezkedett a hajón. A beszállítás körül nagy rendetlenség uralkodott, mert kb. ötven jogosult utas lemaradt, míg több mint száz jogosulatlan, ún. „fekete utas" előbb furakodott fel. A bizottság csak kétezer utast olvasott le, s az úton derült ki, hogy ötvenhattal még több is van. Már a kétezres szám is felemelt létszám volt, mert eredetileg csak 1 800 utas befogadására tartották a hajót alkalmasnak. A 256 utasnyi többlet következtében minden talpalatnyi területet elfoglaltak. Közös helyen kellett volna étkeznünk, azt szintén hálónak rendezték be. Az asztalokat összetolták, s azok tetején és alján feküdtek. Az étkezést így mindenkinek a saját helyén kellett elfogyasztania, ami igen kényelmetlen, szinte lehetetlen volt. Három sor ágy egymás felett, minden ágy egy felállított deszkalappal elkülönítve. Valósággal mintha koporsóba bújtunk volna, mikor helyünkre mentünk. Én a harmadik emeleten feküdtem; az alattam levő két ágy szolgált lépcsőnek a feljutáshoz. Ennek aztán sokszor az lett a következménye, hogy kiálló lábakra, vagy éppen az ágyszéleken ülők, illetőleg gubbasztók nyakára léptem. Teljes sötétség uralkodott, mivel az ágyaink a teherhajó rakterében álltak. Ablak egyáltalán nem volt, a följáratot ponyva födte, amit csak szép idő esetén és nappal vehettünk le. Éjjel a teremből felcsapó villanyfény zavarta a hajóskapitányt. Sokáig tartott, míg holminkat valahogyan el tudtuk helyezni. Mindenkinek a saját, amúgy is szűk fekvőhelyén kellett összes dolgait elraktároznia. Miután félig-meddig elhelyezkednünk, siettünk ki a fedélzetre, hogy utoljára láthassuk a földet, melynek majdnem hat évig rabjai voltunk.

1920. október 26-án délután 4 órakor felszedték a horgonyt. A hajó mozogni kezdett. Elhangzott a Szózat, a szemek megteltek könnyel: „... áldjon, vagy verjen sors keze ..." Igen, tudjuk, hogy küzdenünk kell otthon, nem abba a paradicsomba megyünk vissza, amit elhagytunk, de otthon leszünk.

Sok orosz nő is kijött a tengerpartra, szintén sírtak, de nem örömkönnyeket, mint mi. Hadifogoly ösmerősüket vesztették el. – Minél inkább távolodott a hajónk a kikötőből, annál inkább látszott, mily szép fekvésű Vlagyivosztok. Majdnem teljesen zárt öböl, tele erődítésekkel.

A hajónk gyöngén van megterhelve. A 2 056 hadifoglyon és kb. ötven embert számláló személyzeten kívül csak 16 000 mázsa liszt van a hajón, amit Sanghajban vettek fel s Port Saidban fognak lerakni. Hajónk így erősen kiáll a vízből és az öbölből kiérve már a kisebb hullámokat is megéreztük. Soknak máris kóválygott a gyomra. Én még egyelőre jól érzem magamat.

Következő nap, október 27-én már teljesen nyílt tengeren voltunk: csak eget és vizet láttunk. A látóhatár csodálatosan kicsi: 12 km az egész. Nem csoda hát, mikor egyik tiszt kérdte a földijét, hogy miként tetszik neki a tenger, csalódottan válaszolt: „hát bizony, főhadnagy úr, azt hittem, hogy nagyobb."

Az idő szép napos. Több ember tengeribetegségbe esett. Este szép látványban volt részünk. Gyönyörű csillagos ég mellett teljes holdfogyatkozást élvezhettünk végig. Fél tízkor kezdődött, háromnegyed tizenegykor volt teljesen sötét a korong. Egy órakor volt vége.

28-án korán keltem, hogy végigélvezhessem a napfölkeltét. Pompás látvány. E nap egy tiszt öngyilkossági kísérletet követett el. Felvágta az ereit, de idejekorán észrevették. Korea partjait jól láttuk. Hatalmas, kopár hegyek. A tenger szép csöndes.

Élelmezésünk igen kis adagokból áll, de mégis elég, mert mindegyikünknek émelyeg a gyomra és örül, ha azt a kis adagot is le tudja nyelni. A reggeli feketekávé, az ebéd babgulyás, a vacsora leves és rizses hús. A reggelihez kétszersült jár, az ebédhez-vacsorához tea; egész napra egy font fehér kenyér. Az YMCA naponkint kisebb ajándékokkal lepett meg. Eddig kaptunk már ceruzát, hajpomádét, fogkefét, varróeszközt, csokoládét, dohányt. A tengerben sok bálnát láttunk, amint lövellték a vizet a levegőbe. A levegő már igen langyos.

Erősebb szelet kaptunk október 29-én: már a Sárga-tengerben úsztunk. A lépcsőkön az ételt levinni, valóságos zsonglőrmutatvány volt. Erősebb billenéseknél sok ember kiborította az ételét, bár a legtöbb különben aznap nem is evett. Inkább a halakat etették.

A Kelet-Kínai tengerre október 30-ra értünk. Tarokkparti is alakult, de jövője nem volt; a hőség mind tűrhetetlenebbé válik. Csak úgy lézengek. Az aránylag csöndes idő dacára igen bágyadtnak és kimerültnek érzem magam. A kevés kosztot is csak erővel tudom lenyelni. Este nagyon rosszul éreztem magam. Október 31-én orvosi vizsgára mentem, ahol 38 fokos lázzal a kórház-

---

az idézett disszertációban bőséges irodalmi hivatkozásgyűjteményt találhatnak. Itt csupán két munkát említünk: *Kirchner Sándor*: Hadifoglyok hazaszállítása (Hadtörténelmi Levéltár, Tanulmánygyűjtemény, 2 081. sz.) és *Dell Adami Géza – Saáry Jenő:* Megváltás Szibériából. Budapest, 1925.

osztályba tettek. Erős fejfájás, hasgörcs és hányinger. November 1-jére a láz szerencsére elmúlt, de a rosszullét tovább tartott.

A tenger csendes. Ma reggel 7 órakor fel akarták költeni a fölöttem fekvő beteget, hogy megmérjék a lázát, de nem bírták felrázni. Orvosért szaladtak, aki már csak a beállott halált tudta megállapítani. Szívszélhűdést állapítottak meg. Délután 2-kor temették: vászonba göngyölték, fakoporsóba tették. A koporsóba vasdarabokat tettek, hogy rögtön lemerüljön. A zsidó szertartás után a magyar dalárda gyászdalt énekelt, majd a koporsót egy deszkalapról a hajó korlátján át a vízbe csúsztatták. A koporsó azonban, mire öt méter magasságról a vízre esett, széthullott. A vasdarabok a halotthoz voltak kötözve, így az rögtön eltűnt. A deszkák természetesen a víz felületén maradtak.

Ma egyébként Formosa és a kínai part között úszunk, de csak a kínai hegyek látszanak imittamott homályosan. Egy tehergőzössel is találkoztunk. Egészen közel haladt el mellettünk.

Hajónkról a hajóskapitány több részletet közölt. A hajó súlya ezer tonna, nagysága tízezer tonna, 135 m hosszú és 15 m széles. A propellertengely átmérője 42 cm. A propeller percenként 45 fordulatot tesz rendes körülmények között, baj esetén azonban kilencvenre tudják fokozni. A hajó sebessége 10 csomó (16,53 km/óra), napi szénfogyasztása 400 métermázsa. A legnagyobb oldalkilengés 30 fok, ennél nagyobb a hajó súlyelosztása miatt nem lehet. Négy kazánja van, azonban csak három működik mindig, egy tartalék. Van egy dinamó is villanyáram fejlesztésre, továbbá egy gép, mely édesvizet párol, de az csak szükség esetén működik. – Estefelé vagy húsz kínai vitorlással találkoztunk, melyek a kínai partok mellett tanyáztak. Vitorlájuk gyékényből van.

November 2-án már a Dél-Kínai tenger vizében voltunk, Hongkong magasságában. Fejfájásom és hasgörcseim elmúltak, de étvágyam még mindig nincsen. – A tenger ma igen mozgékony. Kilengés 7 fok.

November 3-án a Fülöp-szigetek magasságába kerültünk. A kórházból elbocsájtottak, tekintve, hogy igen sok a lázas beteg. Egy pár napig még diétáznom kell. Ma sok repülőhallal találkoztunk. Ötven-hatvan méterre is elrepülnek. Hasonlítanak a fecskékhez, rendesen nagyobb csoportokban mennek. A hőség már tűrhetetlen. Fekvőhelyünkön 25 fok R van, amellett fülledt és párás a levegő; alig tudunk lélegzeni. Úszónadrágban fekszünk csak, takaró nélkül, így is merő víz vagyok reggelre. Eső is esett ma, a legelső a tengeren. Csendes eső volt, szél nélkül.

November 4-én Annam partjaiban gyönyörködtünk. Szebbnél szebb tájképek. Ma már a fedélzeten is ing nélkül jártam, fel is sütötte jól a nap a bőrömet. A szomjúság sokat kínoz. Az ivóvíz, amit kapunk teljesen langyos, élvezhetetlen. Citromsavval javítjuk meg az ízét.

November 5-én befutottunk a Mekong torkolatába. Öt óra hosszat mentünk a folyón fölfelé, míg végre délután 3 órakor kikötöttünk Saigon városában. Itt kihajóztak bennünket, tekintve, hogy 60 000 mázsa rizst fognak felrakni. Bennünket francia kaszárnyákba vittek. Szellős, nyári barakkok. De ez szükséges is, mert bár itt most tél van, mégis oly nagy a meleg, mint nálunk a legforróbb nyáron. Nagyszerű mosdóhelyiség, külön épület fehérneműmosásra, külön tusolóterem. Az udvar tele van fákkal, friss fűvel. Éjjel nagyszerűen aludtam. Saját magunk főzünk, ugyanazokat az adagokat vételezzük fel, amit a francia katonaság kap. Az ebédhez egy pohár bort is kapunk.

November 7-én reggel 6 órakor istentiszteletre mehettünk. Kéttornyú, hatalmas templom, belseje igen díszes kivitelű. Bennszülött gyerekek ministráltak. Igen sok helyi járult az oltáriszentség elé; több mint európai. A városnak egyébként 250 ezer lakosa van, köztük 30 ezer európai. Az egész Indokína lakossága 15 millió. Az ország északnyugati erdeiben még mindig harcok vannak a bennszülöttekkel.[59]

Mise után megtekinthettük a várost, de csak sétacsoportokban. Megnéztük a gyönyörűen parkírozott állatkertet. A négy-öt méter magas pálmafák festői képet nyújtanak. Szép példány tigriseket, egy hatalmas elefántot, majmokat, sok eredeti madarat, s többek között még két hatalmas krokodilust is láthattunk. Százhárom évesek, több mint öt méter hosszúak. A vezető bemondása szerint két év előtt az egyik elkapott egy 12 éves gyereket és pillanatok alatt ruhástól lenyelte.

Szép a városi színház, gyönyörű a kormányzói palota. Hatalmas sporttelepük van. A bennszülöttek által húzott kétkerekű kocsik alkotják a legnagyobb forgalmat. Nincs az a konflisló, amelyik

[59] Ugyan ki gondolta akkor, hogy a harcok java a század hatvanas-hetvenes éveire esik majd, a franciák veresége után az Egyesült Államok fogja vívni és mindkét oldalról tengernyi áldozat vezet Vietnam függetlenségéhez? – M. K.

jobban futna, mint a vietnamiak. Igen forgalmas, nagy vásárcsarnokuk van, de oly fülsüketítő a lárma benne, hogy örültünk, mikor kijöttünk belőle. Minden elképzelhető, élelmiszert láttunk a csarnokban. Este 8 órakor zene- és énekkarunk hangversenyt tartott a kaszárnyában, a francia katonák részére. Szépen sikerült. A megvendégelésük azonban sovány volt; csak sört kaptak. November 8-án a francia tiszti kaszinóban tartottak hangversenyt, szintén nagy sikerrel. Óriási publikum. Hangverseny után táncdarabokat kellett játszaniok reggelig.

November 9-én szabadon kijárhattunk a városba. Meg is ragadtam az alkalmat és végignéztem az üzleteket. A francia tábornok rendkívül meg van elégedve a magyarok korrekt magatartásával. Aznap a Sport Club épületében tartottak a mieink hangversenyt. Reggel ötig tartott a tánc. A franciák oly jó kedvben voltak, hogy ezer piasztert (kb. 700 dollár) ígértek, ha még egy órát játszanak. A mieink azonban tapintatosan kitértek az ajánlat elől; siettek haza, mert hat órakor már menetkészen kellett állni. Fél 8 órakor már a hajóállomáson voltunk, ahol nemsokára be is rakodtunk. Tizenegy órakor elindult a hajó. Még mielőtt beesteledett, kiértünk a szabad tengerre.

November 11-ére tükörsima lett a tenger, pedig előző éjszaka zivatarunk volt, bár szél nélkül. Sok delfint láttunk. Nagy csoportokban kísérik a hajót: folyton kiugranak a vízből. 12-én több medúzát láttam, akkorák, mint egy dézsa, zöldessárga színűek. A Saigonban vásárolt fagyasztott hús megbüdösödött, az egészet ki kellett dobni a tengerbe. Ugyancsak penészes volt az ott vásárolt keksz is, ezért Szingapúrban kikötöttünk egy kis élelmiszerpótlásra. Szingapúrban nemcsak, hogy nem engedtek kiszállni, de még vásárolni is csak lopva lehetett az odajött kínai bárkásoktól. Főleg banánt, kókuszdiót, narancsot és konzerveket árultak. Délután 4 órakor elhagytuk a kikötőt és északnyugati irányban mentünk, a Málakká-félsziget és Szumátra sziget között.

14-én reggel nagy záporra ébredtünk, mely két óra hosszat tartott. Később kiderült és igen szép, kellemes napunk volt. Délelőtt Szumátra partjait láttuk, később a Málakká-félsziget erdős hegyeiben gyönyörködtünk. Esténkint a fedélzeten hűsölünk s nézzük a tömérdek világító állatot a vízben. Mintha milliónyi gyertya égne. Az éjjeli alvással nagy bajban vagyok. A rendes helyemen képtelenség megmaradni. A födélzeten keresek minduntalan valami zugot, de mindenünnen elzavarnak. A lakosztályunk lejáratánál találtam végre helyet a földön. Ott legalább van egy kis levegő, csak kár, hogy a sok esőzés megzavar: ilyenkor aztán mégiscsak a helyemre kell menni s izzadni reggelig.

15-én Szumátrához jártunk közel; erdős vidék, lakott helyet azonban nem láttunk. Estefelé elértük a sziget felső részét és most egyenesen nyugatnak megyünk. 16-án kisebb szigeteket láttunk délre tőlünk. Szél alig van, mégis 9 és fél fokos a kilengés, úgy látszik, az előző napokban vihar lehetett. Saigon óta majdnem minden éjjel esik az eső. 17-én jóformán egész nap esett.

18-án reggel esett, szép szivárványt láttunk. Délben is láttunk szivárványt, mely a hajónál kezdődött, elment a látóhatárig s ismét a hajónknál végződött: igen eredeti látvány. November 19-én délben már tisztán láttuk Ceylont. A folytonos esőzés rendkívül kellemetlen.

20-án hajnalban befutott a hajónk Colombo kikötőjébe. Szép fekvésű, gyönyörű pálmaligetek. A vásárlókat itt is eltiltják a hajótól. Beraktak vizet, szenet, marhát (zebu) s egyéb aprócikket. Tilos volt a bennszülöttekkel szóba állani, később mégis beszélgettünk velük. Nagyon panaszkodnak az angol zsarnokság és kizsákmányolás ellen. Érdekes, hogy eddig minden kikötőben a japán hajók vannak többségben. Este 6 órakor kifutottunk a kikötőből, megyünk Áden felé. Éjjel hatalmas záporunk volt, nagy széllel. Az eső 21-én délig tartott, azóta csak erős szél fúj.

22-én északra tőlünk szép zöld szigetet láttunk. Erős hullámzás: kilengés 16 fok. 23-án 18 fokos a kilengés, sokan tengeri betegek. 24-én ciklont jelzett egy svéd hajó szikratávírója, de távolsága és sebessége lehetővé tette, hogy kikerüljük. Déli irányt vettünk. A kerüléssel félnapi utat vesztettünk. A vizet azonban jól felkavarta a ciklon; a hullámok többször a fedélzetre csaptak. Kilengés 22 fok. 26-án erős északnyugati szél fújt, mégpedig elég hűvösen.

28-án befutottunk az Ádeni öbölbe, de partot még nem láttunk. A víz szép csöndes, szél is alig van. Este csodáltuk a sok világító halat: annyi van, hogy valóságos tejutat képeznek a hajó körül. – 30-án hajnalban áthaladtunk az Ádeni szoroson. Délben Mokkát láttuk kb. 10 km-ről. Hatalmas kopár szigetek merednek ki a vízből. Kopár hegység vonul végig mind az afrikai, mind az ázsiai parton. Estefelé azonban az afrikai völgyekben pálmafákat láttunk. Sok hajóval találkozunk.

A mai nappal beléptünk december hónapba ... milyen rideg, kietlen és reménytelen volt ez a hónap mindig; teljes télben voltunk már, mely legalább áprilisig tartott. Gyönge fűtőanyag, még gyöngébb élelmezés: mindig attól rettegtünk, hogy nem bírjuk ki már ezt a telet; s ím elérkeztünk

ismét egy decemberhez, de ez már nem jelent ridegséget, sem reménytelenséget. Ez bár küzdelembe, nagy küzdelembe vezet, de ott van mellette a bizodalom, kilátás egy szebb jövőre. Ez a december már olajág nekünk; elértünk egy decemberhez, mely a tavasz kezdetét jelenti a számunkra. December 2. szeles, estefelé már hűvös, 3-án estefelé nyugatra több szigetet láttunk.[60] Ma különben átmentünk a ráktérítőn s ezzel ismét a mérsékelt égövbe kerültünk. Az öltözetem azonban még mindig csak egy rövid lábravalóból áll.

December 4-én délben belekerültünk a Szuezi öbölbe: rideg, sziklás hegyláncok mindkét oldalon. A levegő is igen hűvös, olyannyira, hogy este már fáztam. December 5-én Szuezbe értünk, de a csatornába csak délben mehettünk be. – A csatorna keskeny, csak egy hajó fér el benne, vannak azonban természetes kitérők, tavak. Egy ilyen tóba értünk estefelé, ahol éjjeleztünk. Rendes körülmények között éjjel is közlekednek a hajók, most azonban sztrájkolnak a villanymunkások és a hajó útját jelző bóják nincsenek kivilágítva. Ma éjjel már takaródzni is kellett a fekvőhelyemen.

Port Saidba december 6-án este értünk, szép fekvésű város. Egészen Velence benyomását kelti.

December 7-én szenet, vizet és élelmiszert vettünk fel és lisztet raktunk ki. Az idő gyönyörű, éjjel mégis hűvös van. Ma este hangverseny volt a hajó fedélzetén, a mellettünk álló japán személyhajó utasai nagy érdeklődése és tetszésnyilvánítása mellett. December 9-én délre elkészültek a liszt kirakodásával 1 600 zsák lisztet tettek ki összesen. Délután 3 órakor kifutott a hajónk. Horgonyunk összeakadt egy japán hajó horgonyával; csak nehezen tudták szétválasztani. A Földközitengeren metsző hideg szél fogadott bennünket. December 10-én erős hullámzásra ébredtünk. A szél annyira hideg, hogy előszedtem a bundát, s mondhatom, hogy elkelt.

December 11-én reggel már Kréta mellett haladtunk. Este még mindig alatta voltunk és szép havasokban gyönyörködtünk. A sziget déli része teljesen lakatlan. December 12-én reggel a délgörög partokat láttuk. Este Korfu magasságába értünk. A Jón-tenger igen viharos. A hajó kilengése elérte a 26 fokot. Hideg eső esik. Ebéd után megkaptam a tengeri betegséget. Azt hittem a tenger már nem fog ki rajtam, s ím a 47-dik napon megtörtént a baleset. December 13-án reggel átmentünk az Otrantói szoroson. Az idő hűvös, a tenger ellenben szép csöndes. December 14-én egész nap esett az eső és nagy szél fújt, de a tenger aránylag csöndes volt. Messziről a dalmát partokat láttuk.

December 15-én reggelre értünk Triesztbe. Nagy bóra. A kikötőmunkások sztrájkolnak, így sokáig állottunk a nyílt vízen és csak délután 4 órára sikerült kikötnünk. A kiszálláshoz azonban már késő volt, így csak 16-án délelőtt 10 órakor hagytuk el a hajót. Havas eső esik, ami igen kellemetlen: minden lucskos lesz. Sokáig tartott, míg a ládákat kiraktuk és a rendelkezésre álló két vagonba raktároztuk. Dél felé indultunk csak el az állomásra, ahol két egészségügyi vonat várt ránk. Este 9 órakor hagytuk el Triesztet. Udine olasz városon át Villach felé mentünk. Hatalmas havasok között haladt a vonatunk. Sok alagúton mentünk át. Erősen havazott. Tarvisio állomásra este 6-kor értünk. A város havas képe éjjel festői látványt nyújtott. Ez egyébként az utolsó olasz állomás; nyolc órakor már Villachban voltunk, ahol meg kellett várnunk vonatunk lekapcsolt élelmiszer- és szerelvény-kocsijait, mert a mozdony nem bírta az egész vonatot. Megnéztünk Villach fürdőtelepét. Ugyanitt fogolytábor van a volt Monarchia összes visszatérő hadifoglyai részére. December 18-án este végre tovább mentünk, 19-én délelőtt 8 órakor St. Michael, délelőtt 9-re Leoben, délben Bruck; este 6 órakor Grazba értünk.

December 20-án reggel 7 órakor mentünk tovább: fél 12-re Fehringbe értünk, ahol magyar mozdonyt és személyzetet kaptunk. Egy órakor elhagytuk Fehring állomását, húsz perc alatt Gyanafalván, az első magyar állomáson állt meg a vonatunk. Micsoda érzés! Magyar zászlók! Magyar őrség! Magyar szó mindenütt! 2 órakor Szentgotthárdon nagy ünnepséggel fogadtak.[61] A be-

---

[60] A Szerző nem említi, hogy ez volt a 35. születésnapja.

[61] Dr. Bonhardt Attila e tárgykörű munkájának (l. az 54. sz. jegyzetet) második kötete, „A magyarországi hadifogoly-fogadó és -leszerelő szervek tevékenysége 1918-1923" című, 1994-ben megvédett kandidátusi disszertációja foglalkozik a címben megjelöltekkel beható részletességgel. – A Kelet-Szibériából tengeren érkező hazatérők fogadására berendezett szentgotthárdi állomás 1920 júniusától 1921 februárig működött. (*B. A.* II., 120-127. o.) Az ide érkezettek „...politikai ellenőrzésére és megfigyelésére ... nagy súlyt fektettek, egészségügyi szempontból viszont enyhébb elbánásban részesültek. Mivel a hosszú tengeri utat mintegy természetes vesztegzár alatt tették meg, az egyébként kötelező 14 napos vesztegzár nem volt szükséges." – Az 1920. VI. 27-én kiadott 7405/36.b.-1920. sz. miniszteri rendelet, illetve az azzal létrehívott miniszteri bizottság szerint „az ünnepélyes fogadtatást a katonai, egyházi és polgári hatóságok, valamint a társadalmi egyesületek bevonásával az országhatártól a leszerelő tábo-

szédek után nagyszerű gulyást szervíroztak a gotthárdi hölgyek. Mákos kalács! Rumos tea!!! Ezután oly ropogós csárdásba kezdett a cigány, hogy táncra perdültünk. Jómagam is eljártam egy csárdást és egy bosztont. Este 8 órakor Szombathelyen katonazenével fogadtak, és gulyást adtak. Celldömölkre 21-én hajnali 3 órakor értünk. Nagyszerű tepertős pogácsa és gulyás. Reggel 8 órakor Pápa állomásán ismét hivatalos fogadtatás volt. Teát, fehér kenyeret és cigarettát kaptunk. Délben Csótra értünk. Hűvös barakkokba tettek, szalmazsákokkal a földön. Nagyszerűen aludtam.

22-én leszereltünk, kaptunk 900 korona útravalót. Délután 4 órakor már az állomáson voltunk, ahol megkaptuk az útlevelet.[62] A vonatot türelmetlenül vártuk, végre öt órakor befutott. Harsogó éljenzéssel fogadtuk. Este 6 órakor már Pápán voltunk, éjfélkor Győrött. December 23-án reggel Tatabányán álltunk hosszabb ideig. A bicskei vonalon mentünk Budapest felé ahová délben érkeztünk. Katonazenekarral fogadtak, rengeteg ember állt a katonai kordonon kívül. Az elhangzott beszédek után rakott zsemlyét és teát kaptunk. Mi azonban türelmetlenül vártuk az alkalmat, hogy kiszabadulhassunk. Ez egy félóra múlva sikerült is. S most sietek oda, ahol várnak rám, azokhoz, akiket vágyva fogok hosszú szibériai rabságom után magamhoz ölelni.

Epilógus

A hat év – ebből 68 hónap hadifogság – után 1920. december 23-án hazaérkezett Martin Ferenc ismét munkába állt a bankban és 1921 májusában megnősült. 1923-ban fiuk született.

A honvédséghez nem keresett kapcsolatot. Példásan tevékeny, szorgalmas emberként minden vágya egy kis családi ház volt, hogy kertjében dolgozhasson, és majdan munkával tölthesse nyugdíjas éveit. 1929-ben sikerült a családnak – felesége szüleivel együtt – a házat Kelenföldön felépítenie, mintegy 30 % – súlyos terhet jelentő – adósággal.

Takarékos életvitellel a hitelt 15 év alatt kamatostól visszafizette, utolsó részletét 1944 októberében. Közben tündérkertet varázsolt a ház köré. Sokszor emlegette az élete mottójául szolgáló német közmondást: "Arbeit macht das Leben süss, macht es nie zu Laste"[63].

1930-ban, a budakeszi hősi emlékmű avatásán – József főherceg, tábornagy jelenlétében – ünnepi beszédet mondott és a díszmenetben a falubeli hadviseltek szakaszát vezette.

Ellenségei nem voltak. A harctéren félelmet nem ismerő ember a polgári életben minden összetűzést került, vitákba nem bocsátkozott. Segítőkészsége, jó kedélye folytán közszeretetben állt a családban, a rokonságban, a munkahelyén egyaránt. Egy kollégája – Frey Mihály – a főnököket sem kímélő bökversében így írt róla: „...Kiről most éneklek, kevés rá a sok dal, / Dolgozik napestig, hangyaszorgalommal. / Szíve, lelke jóság, csupán azt irigyli, / Hogy házát a csiga mily könnyen építi."

---

rig"[úgy kell megszervezni, hogy] „a hazatérők útja oly diadalmenetté változzon, amely a mai szerény viszonyok mellett – legalábbis némileg – emlékeztessen arra a diadalmenetre, amellyel a háborúba indultak." A konkrét tervezet minden részletre (dekoráció, zenekar, üdvözlő-beszéd, nemzeti színű szalag, újságosztás, étkeztetés, szeretetadományok, résztvevő egyesületek képviselete) kitér. A leírásból látható, hogy az illetékesek a rendeletnek szívvel-lélekkel eleget tettek. A tájékozott olvasó bizonyára önkéntelenül összeveti mindezt a második világháború után a Szovjetunióból hazaérkezettek fogadásának körülményeivel.

[62] A Bonhardt-disszertáció részletesen ismerteti a csóti leszerelő tábor célkitűzéseit. (Politikai ellenőrzés, a hazatérők megnyerése a Horthy-rendszernek.) Az adminisztráció mindenesetre remekül működhetett – legalábbis e szállítmány esetében –, mert mindössze egy napig kellett a táborban tartózkodniuk.

[63] A munka édesíti meg az életet, s nem teszi soha terhessé.

K e d v e s B a r á t o m !

Bocsánatodat kérem,hogy leveledre csak most válaszolok és ügyed is csak most intézem el,azonban én terepfelvételi gyakorlatokon voltam az akadémikusokkal és ilyen esetekben a postát soha sem küldetem magam után.

Mellékelem a nyilatkozatot,amelyet én irtam és amely csak arról az időről szól,amelyet együtt töltöttünk a harctéren.Az előző időkre valaki mást kellene szerezni,amely szerzésben én igen szivesen rendelkezésedre állok.

A leveled kissé igen hivatalos és azt a benyomáast teszi,mint aki mindent utál,ami a harctérre emlékezteti.Ez talán a Te esetedben meg is érthető.de viszont biztosithatlak Téged arról,hogy mi,akik Veled a harctéren együtt voltunk,csak szeretettel és tisztelettel gondolunk Reád. Voltak a 32-nél patinás tartalékos nevek és a Te neved mindenesetre az elsők közé tartozik Elekes és Bokroséval együtt.Ha visszaemlékszel,akkor tudni fogod,hogy a szükebb bajtársi kör,tehát az alantosok mindig csak tiszteltek és szerettek Téged és ha érdemeid nem nyerték el azt az elismerést,amit megérdemeltél volna,az nem nekünk tulajdonitható,mert mi tudtuk mindig,hogy Te legalább is annyit értél,mint akármelyik nagynevü tisztünk.

Gyere majd egyszer közénk,fogsz még ismerőst találni és jól fogod Magad érezni.Most hogy cimed tudom,majd küldök Neked is meghivókat és próbálkozz meg velünk kibékülni.

Bajtársi szeretettel ölel

Bp.1938.junius 20.

Hindy Iván

Hindy Iván levele Martin Ferenchez

Az európai politikai fejleményeket aggódva figyelte. Kevés beszédű volt. Egy barátjának, aki a harmincas évek derekán elismerőleg szólt a hitleri Németország akkori teljesítményeiről, csak annyit mondott: „Meglátod, ez az ember nekünk még sok bajt fog okozni!"

Noha a hadiékítményes III. o. katonai érdemkereszt – az I. világháború „lovagkeresztje" – hazaérkeztekor itthon várta, soha nem kérte vitézzé avatását. Csupán a frontszolgálatát bizonyító Károly-csapatkeresztért volt hajlandó 1938-ban folyamodni.[64] Ehhez kért egykori utolsó zászlóaljparancsnokától, Hindy századostól – akkor már m. kir. alezredestől és a Ludovika Akadémia tanárától – levél útján igazolást és kapta a fakszimilében mellékelt választ[65] is. Ezután néhanapján eljárt a 32-es veteránok találkozóira.

A háború fejleményeit egyre nagyobb aggodalommal követte nyomon. Személyes bátorsága a bombázások idején – 1944 áprilisától – a bank légoltalmi parancsnokaként tűnt ki ismét. 1944 nyarán lőgyakorlatra rendelték, ahol az éppen szemlélő magas rangúak is megcsodálták pontos találatait. Július 31-én – 1944. május 1-i ranggal címzetes tartalékos főhadnaggyá léptették elő.[66] „Ez már 1915-ben úton volt!" – jegyezte meg a levél felbontása után.

1944. október 15-én – a kormányzói kiáltvány elhangzásakor – látta őt megdöbbent családja először és utoljára feldúltnak. Föl-alá sétált és csak annyit mondott: „Tudom, hogy nincs más kiút, de ti még nem ismeritek az oroszokat!"

A sors kegyetlen iróniája, hogy éppen Hindy október 15-i fellépése – Aggteleky altábornagy, városparancsnok letartóztatása és az az által megkönnyített nyilas hatalomátvétel – vezetett hamarosan a főváros elhúzódó ostromához és az iszonyatos pusztításhoz, – beteljesítve egyben mindkettőjük más-más végzetét is.[67]

A bank nyugatra telepítéséhez – akkor már cégjegyzőként, és a főpénztár helyettes vezetőjeként – nyilas fenyegetésre sem volt hajlandó csatlakozni. A szovjet csapatok délről már 1944 karácsonya után elérték a háztól kétutcányira lévő – az Összekötő-vasúti híd és a kelenföldi pályaudvar közötti – vasúti töltést, tovább azonban nem támadtak, hanem heteken át rendszeres aknatüzet zúdítottak észak felé, a néhány német által védett területre. Az akkor 59 éves férfinak családja mellett a háza volt mindene. A tartós ostromra időben felkészült, elég élelmiszerről gondoskodott, vizet azonban egy távolabbi kútról kellett hordania a ház pincéjében meghúzódó felesége, anyósa és két közeli rokon számára. Félelem nélkül közlekedett, január hetedikén még a Ferenc József téren (a mai Roosevelt téren) lévő bankba is bement, és elmesélte, hogy a Ferenc József hídon (a mai Szabadság hídon) sértetlenül élt át egy súlyos bombatámadást. Közben javítgatta az aknabecsapódásoktól rongált háztetőt, befedte a kitört ablakokat s mindezt a szokott nyugalmával, kedélyével.

---

[64] A HM 650. 073. sz., 1939. VI. 12-én kelt igazolványa szerint a Károly-csapatkereszt viselésére jogosult.

[65] L. a *187. oldalon.*

[66] HM 49.416/eln. 8. b. 1944. sz., *Honvédségi Közlöny,* 1944. 31. sz., 583. o.

[67] Vitéz kishindi Hindy Iván m. kir. vezérőrnagy – 1944. XI. 1-től altábornagy – nem volt nyilas érzelmű, inkább anglofil, de mint szinte minden, a keleti harctereket megjárt tiszt, irtózott az oroszoktól. Ez motiválhatta fatális fellépését. Az ostrom alatt Budapest városparancsnokává nevezték ki, tényleges lehetőségek nélkül. „Egy csicskásnak nagyobb hatalma van" – idézte a harcok vége felé elhangzott megkeseredett szavait egy fültanú. A háború után népbírósági ítélet alapján felakasztották.

Január 13-án, közben odakerült katonaszökevény unokaöccsével – akinek életét mentette meg, de nemegyszer mosolygott rajta gyávaságáért – együtt indultak vízért. Még nem volt két óra. Általában akkor kezdődött a délutáni aknatűz. A kaput zárta éppen, amikor a töltés felől az első akna a lába előtt becsapódott. Az öt méterrel arrébb, a kertkapunál hátsebbel elvágódó fiatalember látta, hogy nagybátyja még áll... aztán lehullt a kalapja és hosszúnak tűnő másodpercek után előrebukott a néhány fokos lépcsőn. Vége volt.

Hát mégis orosz tűzfegyver lett a végzete. A sors kegyes volt hozzá: nem szenvedett. Így vesztettem el azt, akinek mindent köszönhettem, s aki számomra – az elmondottak alapján talán érthetően – mindenkinél többet jelentett: az Édesapámat.

Sic fata volunt... Sorsa, halála csupán egy volt a század világháborúit megszenvedett, életüket értelmetlenül áldozott milliókéból.

SZEMLE

BÓNA ISTVÁN

A MAGYAROK ÉS EURÓPA A 9–10. SZÁZADBAN

(História Könyvtár, Monográfiák, 12. História)

(MTA Történettudományi Intézete. Bp., 2000. 162 o.)

A korai magyar történelem XX. század végére eső kerek évfordulói (1996: a honfoglalás 1100., 2000: a keresztény monarchia megszületésének 1000. éve) néhány esztendő alatt olyan hatalmas irodalmat teremtettek, amilyen máskor évtizedek alatt sem jön létre. Ennek a termésnek a legelső vonalába tartozik Bóna István akadémikus bevallottan „államalapításunk ezredéves évfordulójára készült" könyve.

A korrekt előszó (7. o.) előbb hosszasan azt sorolja elő, mire vállalkozik a munka, majd elmondja: „Könyvem lényege: egykorú, hiteles, írásos feljegyzések csokorba kötése őseink külkapcsolatairól és külügyeik európai hátteréről, s ami ehhez szorosan hozzátartozik: katonai teljesítményeikről, hadtörténetükről, mindez a szerző alapképzéséhez illően régészeti és pénzismereti (numizmatikai) adatokkal kísérve és alátámasztva."

Bóna munkája vállalt feladatának magas szinten tesz eleget. Igen jelentős nemzetközi és hazai szakirodalom alapján mélyen beágyazza a magyarok IX–X. századi tetteit az európai (sőt eurázsiai) keretekbe, a külföldi események biztos kezű és részletes felvázolásával jobban érthetővé teszi, plasztikusabban mutatja be az események nemzetközi hátterét, kiválóan alkalmas arra, hogy nagyobb összefüggések figyelembevételével alkossunk képet IX–X. századi történelmünkről. E két évszázad históriánk azon szakasza, amelyről nincsenek belső keletkezésű információk a magyarokról (leszámítva a később lejegyzett, torzulásokat szenvedett hagyományokat), úgyszólván csak idegen tükörből lehet tanulmányozni ezen időszak magyar történetét. Ez már eleve széles keretet biztosít a IX–X. századi magyarság és Európa kapcsolatának vizsgálatához. Persze, e tükör sem „velencei" (azaz nem torzításoktól mentes), hanem intenzív forráskritikát igényel. Enélkül a „mindent elhiszünk" vagy a „semmit nem hiszünk el" szélsőségei között legfeljebb szubjektív előítéletek, prekoncepciók alapján lehet – természetesen hamis – rendet vágni a forrásanyagban.

Elméleti és gyakorlati kifogásaim is elsősorban innen erednek. Bóna két helyütt foglal állást elméleti igénnyel a forráskritikát illetően, egyszer régészeti, másszor írott kútfőanyagról szólva. Íme: „a kelet-európai 9. századi magyarokat kereső magyar régészet csődjét a leletekben való gondolkodás okozta... A leletközpontúságot tehát háttérbe kell szorítani, s helyette a valóban etnikus sajátságokat tükröző temetkezési szokásokat és a sajátos viseleti, fegyverzeti stb. elemeket kell kutatni." (18., 19. o.) Magam úgy gondolom, hogy a leleteket nem lehet és nem szabad háttérbe szorítani, a leletekben való gondolkodást nem lehet kiiktatni, mert végtére is minden információ – így az etnikai sajátság is – a leletekből származik, és nem fordítva. Ami az írott forrásokat illeti, ott Bóna – velem polemizálva – azt veti a szememre (ami egyszersmind állásfoglalás saját nézetéről), hogy módszerem: „valamennyi írott forrás – ma már kevéssé korszerű – »egybehangolása«" (100. o.). Mintha nem ugyanaz a Bóna István írta volna le könyve első mondataiban saját eljárásáról: „könyvem lényege: egykorú, hiteles, írásos feljegyzések csokorba kötése." Nem hinném, hogy a csokorba kötés korszerűbb vagy kevésbé korszerű lenne az egybehangolásnál. Úgy gondolom: *valamennyi* írott forrás összegyűjtése (a téma lehető teljes adatbázisának elkészítése) egy történész számára soha nem lehet korszerűtlen, mert ez olyan követelmény, ami nélkül nincs – és nem is lesz – történész szakma.

Ami pedig a forráskritika gyakorlati alkalmazását illeti, csak néhány példát említek.

Bóna szerint – osztva Szűcs Jenő nézetét – mivel Hitvalló Theophanés a kazárokat 813 előtt keleti türköknek nevezi, 813 előtt nyugati türköknek is kellett létezniük a Dontól nyugatra, ezek a magyarok, akiket Nikolaos Mystikos 924-ben valóban nyugati türköknek mond. (9. o.) Valójában mindössze arról van szó, hogy a kazároknak nevezett türkök a IX. század elején Konstantinápolytól keletre (Kazáriában), a X. század elején pedig a szintén türk néven emlegetett magyarok a császárvárostól nyugatra (a Kárpát-medencében) éltek. Egymástól száz év távolságra alkotó két szerző két, egymástól független utalását aligha szabad egymással szoros, lényegi kapcsolatba hozni. Ebből a 813 előtti adatból tehát nem következik, hogy a magyarok már ekkor jelen lettek volna a Dontól nyugatra eső régióban. De nem adódik ez a források azon csoportjából sem, amelyek szerint a 810-es évek elején magyar (Ugre stb.) sereg vett volna részt Krum bolgár uralkodó Bizánc elleni hadjáratában. Való igaz, hogy a szláv szövegekben Ugre stb. alakok szerepelnek, de mivel ismerjük a forrás görög nyelvű előképét, amelyben nem Ugre stb., hanem avarok (Abaroi) szerepelnek, ez vitán felülivé teszi: a magyarok utólag, kortévesztő módon kerültek be a kései szöveghagyományba. Márpedig ha e két „adat" egyike sem állja ki a forráskritika próbáját, ezzel a magyarok 810-es évekbeli jelenlétét a Meótisz vidékén nem lehet bizonyítani.

Bóna a kalandozó hadjáratok okadatolásánál magáévá teszi Vajay Szabolcs – és Györffy György – nézetét, miszerint „a magyarok *szinte soha* [kiemelés tőlem] nem saját kedvtelésükből, hanem valamely európai hatalom hívására és szövetségében vitték végbe emlékezetes katonai tetteiket." (99. o.) Sajnálatosnak minősíti, hogy nekem az egyik fő szempontom „két évtizeden át Vajay és Györffy eredményeinek és elméleteinek részletekbe is bonyolódó bírálata volt." (100. o.) Az ördög mindig a részletekben lakozik, ráadásul a részletek itt (is) a források voltak, a részletekbe bonyolódás pedig – igazán sajnálom, hogy ezt nem tettem még világosabbá – a forráskritika. Ennek alkalmazása révén jutottam arra az eredményre: a kútfők aprólékos vizsgálata nem igazolta Vajay tételét: elvétve ugyan valóban kiderül, hogy a magyarok felkérésre hadakoztak, de az esetek nagyobbik részében ennek a forrásokban semmi nyoma. Ezt maga Bóna is elismerte a kalandozások egy – nem is rövid – szakaszáról: „nem tudni, ki ki ellen hívta vagy vásárolta meg őseinket, gyaníthatólag néha ők maguk sem tudták." (45. o.) Ez aligha kevesebb annál, amit magam is megállapítottam.

Messzemenően forráskritikai kérdés, hogy voltak-e törzsek (és a válasz függvényében lehettek-e törzsi államok) a X. század közepén a magyarok szállásterületén. Bóna szerint „talán az elmúlt fél évszázad vulgármarxista történészkedése – amely nem volt képes az engelsi »irokéz« járósszalagról lelépni – konzerválta s konzerválja a törzseket, »törzsi államokat«." (16. o.) Pedig a kérdést eldönti a DAI 40. fejezete, amely 950 táján jelen időben szól a név szerint megnevezett magyar törzsekről. Bóna e perdöntő híradás erejének megtörése érdekében Kapitánffy István egy megjegyzésére kivatkozik, miszerint megfontolandó, hogy „a magyar törzsnevek... nem a korai, 9. századi híradások közé tartoznak-e." Bóna olyanannyira egyetért ezzel, hogy megkérdezi: „miért nem merült fel mindez már jóval korábban?" (16. o.) A válasz egyszerű: nem volt rá forráskritikai alap. Nem elég kijelenteni valamit, tenni is kell annak érdekében, hogy az ötlet legalább egy, valamelyes valószínűséggel bíró feltevés szintjére emelkedjék. Márpedig Kapitánffy – igazolni meg sem kisérelt – ötlete végképpen súlytalan ahhoz, hogy új korszakot nyisson a DAI-filológia történetében. A magyar törzsek X. század közepi létének továbbra is van tehát forrásos bizonyítéka, innen pedig már csak egy – igazán nem nagy – lépés a törzsi államok létezésének feltételezése.

Sajnos, Bóna gyakori – indulatosságot sem nélkülöző – szentenciái nem kevésszer kerülnek nyilvánvaló ellentmondásba az éppen őáltala is idézett adatokkal. Végső soron persze ez is forráskritikai kérdés. Bóna kijelenti: „nem igaz, hogy a steppei népek »életeleme« lett volna a harc, a rablás". (13. o.) Gyanítom, ez – legalábbis részben – nekem szól, hiszen én a magyarokat a IX–X. század fordulója táján nomádnak, azaz steppei népnek tekintem, s Bóna azt veti a szememre: Kristó „a külföldi hadjáratok okait... végső soron rablássá egyszerűsíti". (100. o.) Ezek után lássuk Bóna állításait!

1. „A honfoglaló magyarsággal a Kárpát-medencében megjelenő régészeti tárgyi művelődés számos eleme a Dél-Uralig, Közép-Ázsiáig, Észak-Kaukázusig terjedő *steppei*

[kiemelés tőlem] művelődés egyetemes terméke." (18. o.)

2. A Brenta folyónál 899-ben „őseink szinte pontosan azt a klasszikus *steppei* [kiemelés tőlem] taktikát alkalmazták, amelyet a hunok 376 őszén a Dnyeszternél a vizigótok, a mongolok a Klakánál az oroszok és a kunok, de legfőképpen a Sajónál a magyarok ellen." (31–32. o.)

3. Bóna korrektül végigtárgyalja a magyar kalandozások évszázados eseményeit (talán csak a 892. évi maradt ki), s nem rejti véka alá – a forrásokkal összhangban –, hogy a magyarok 894-ben „rémtettek"-et (26. o.) követtek el Pannóniában, hogy évtizedeken át „*természetesen* [kiemelés tőlem] felgyújtották és kirabolták mindazt..., ami... útjukba akadt" francia területen (48. o.), hogy a „magát kidühöngő portyázó csapat" 917-ben kolostort éget és apácákat dobál a jeges Moselbe, hogy „Lotharigia nyílt, védtelen helyeit 921-ben *nagy kedvvel* [kiemelés tőlem] égetik fel a magyarok" (49. o.), hogy „a magyarok ugyanúgy raboltak, mint az arabok vagy a normannok" (60. o.) stb., stb. És mindez évente-kétévente megismétlődő rendszerességgel. A forrásokat „csokorba kötő" Bóna ellene mond tehát a teoretikus Bónának.

Nem ez az egyetlen eset. Az imént idézett mondatot úgy folytatja, hogy az arabokkal és a normanokkal szemben a magyarok „nem tudták a zsákmányt magukkal vinni". (60. o.) Ez a teória. Ugyanakkor a források (ezúttal a numizmatikaiak) ellene mondanak ennek, hiszen a Kárpát-medence egyetlen nagyobb dirhemkincse azt bizonyítja: az arab kereskedők „a Felső-Tisza-vidékén alighanem válogatott rabnőkre és rabszolgára" cserélték pénzüket (42. o.), akik kalandozó hadjáratok során kerülhettek a Kárpát-medencébe. Bóna szerint a nagy területeket beszáguldó magyarok „meglepetést... csak ritkán keltettek", néhány sorral alább viszont arról olvasunk: „Legfeljebb azt nem lehetett tudni, hol s mikor csapnak le." (60. o.) De hiszen ez maga a meglepetés! Bóna is pl. 934-ben a magyar–besenyő támadás miatt „meglepett bizánciak"-ról ír (62. o.), 954-ben pedig a magyar had „rajtaütött a lobbes-i kolostoron", a bencések már csak a „bőrsisakok... ezreinek feltűnésére lettek figyelmesek". (52. o.)

Ugyancsak forráskritikai kérdés Ibn Hajján 942-re vonatkozó híradásának értelmezése. Eszerint a magyarok „szálláshelyei a Duna folyó mentén vannak, ők maguk pedig nomádok, mint a beduinok. Városaik nincsenek, sem házaik, hanem nemezsátrakban laknak, szétszórt táborhelyeken" (Elter István fordítása). Bóna úgy véli: ez „néhány »messziről jött« magyar harcos meséje, meg amit az arabok ehhez hozzáképzeltek... nem egyéb képzelgésnél." Sajnos, az okadatolással adós marad, viszont azt fűzi hozzá: e forráshely „manapság újabb tápot ad mindazok számára, akik őseinket »tiszta nomádoknak képzelik« 47 évvel a honfoglalás után is". (50. o.) Pedig Ibn Hajján nem egyszerűen nomádnak cimkézi a magyarokat, hanem szabatosan körül is írja, mi az alapja a minősítésnek (a letelepedettség hiánya). A beduinok az életformák hasonlósága miatt kerültek az események után évszázaddal író arab szerző tollára, miként az Orosz Évkönyvek szintén későbbi írója is tette, csak ő az általa jól ismert polovecekhez (kunokhoz) hasonlította a honfoglalásra indult magyarokat: „Vonultak az ugorok (magyarok) Kijev mellett a hegyen keresztül..., és megérkezvén a Dnyeperhez, megállottak sátraikkal, mert úgy vándoroltak, mint most a polovecek" (Ferincz István fordítása).

Bóna – sajátos módon – gyakran aktualizál. IX. századi dirhemkincs lelőhelyét második világháborús esemény színhelyével köti össze. Majackoje gorodiscse említése kapcsán az 1942. évi doni orosz védelmet hozza szóba. (10. o.) A magyarok 894. évi pannóniai dúlásai a szerzőt az 1944/45-ös év dunántúli pusztításaira emlékeztetik. (26. o.) 910-ben a magyarok „napóleoni" taktikával avattak győzelmet a frankokon. (37. o.) Przemyśl nem csupán a 10. század elején volt a magyarok katonai őrállomása, de az Osztrák–Magyar Monarchiának is az oroszok elleni központi erődítménye. (42. o.) A kalandozó magyarok jövetelét „a felgyújtott falvak-templomok lángjától vöröslő ég éppúgy előre jelezte, mint 1944/45-ben a front közeledtét" (60. o.). Szilisztra kapcsán a szerző szóba hozza a XX. századi dobrudzsai országhatár-változásokat (66. o.) stb.

Az aktualizálás – szakmunkában igencsak szokatlan és aligha helyénvaló – minősített esetei azok, amelyek (olykor indulatos megfogalmazásoktól sem mentesen) az utolsó 50-55 esztendőre, annak magyarországi közállapotaira, tudományos értékítéleteire vonatkoznak Bóna tollán. Már idéztem a X. század közepi magyar törzsekkel és törzsi államokkal kapcsolatban Bóna kijelentését az elmúlt fél

évszázad engelsi „irokéz" járószalagról lelépni képtelen „vulgármarxista történészkedés"-éről. (16. o.) Vaskos túlzás arról írni, hogy „1947 után nem volt szabad magyar győzelmet aratni, ezért egyetlen történelemtankönyvünkben sem szerepelt a pozsonyi [907. évi] győzelem". (35. o.) Bóna kitünően ismeri a brezalauspurci~braslavespurchi csata forrásadottságait, helyesen utal arra, hogy még az 1896. évi (tehát 1947 előtti!) „millennium sem támasztotta fel emlékét" (34. o.), pedig akkor állítólag még szabad (sőt kívánatos) volt magyar győzelmeket aratni. Az általános és középiskolai történelemkönyvekbe alighanem a rossz dokumentáció miatt nem került be, de a szakma 1947 után (1990 előtt) pontosan tudta, mit ér a pozsonyi csata. Szerénytelenül hadd hivatkozzam magamra, főleg azért, mert történelemtankönyvben (igaz, egyetemi jegyzetben) 1984-ben ezt írtam: „A csata a bajorok teljes vereségével végződött...A honfoglalás eredményei a 907. évi magyar *győzelemmel* (kiemelés tőlem) nyertek végleges szentesítést."

Bóna keményen elmarasztal engem, amiért a fentebb már említett módszerrel („valamennyi írott forrás – ma már kevéssé korszerű – »egybehangolásá«-val") „sikerült a magyar [kalandozó] hadjáratokat megdöbbentően borulátóan értékelnie, a szerző *valamennyi* [kiemelés tőlem] írása a nyugaton járt magyarok súlyos vereségeivel és veszteségeivel foglalkozik". (100. o.) Nincs tér – és szükség sem – e megállapítás cáfolatára, csak annyit jegyzek meg: pontosan annyiszor írtam magyar győzelmekről és magyar vereségekről, amennyit a források lehetővé tettek. Azt készséggel elismerem, mint magánembert nem töltenek el büszkeséggel a magyarok – Bóna által is gyakorta emlegetett – pusztításai szerte Európában, de erről egyetlen munkámban sem írtam, és felelőssé sem tettem elődeinket. Ők azt tették, amit akkor, abban a történeti helyzetben, olyan létformák között tenniük kellett. Éppen ezért idegen tőlem és taszító az a fajta összegzés, amit Bóna a magyar kalandozásokról adott: „A magyarok a Dontól az Ebróig, a dán határtól az olasz csizma sarkáig Európát átfogó teljesítményei semmivel sem voltak az előző kettőnél [az arabnál és a normannál] rosszabbak, katonailag éppenséggel felülmúlják az arabokat és normannokat – botorság (mint a közelmúltig szokásban volt) a bátorságot szégyelleni." (61. o.)

Távol áll tőlem az ezer évvel ezelőtti népek versenyeztetése, mert hiszen az alma, a körte és a szilva között aligha lehet *minőségi* sorrendet felállítani. Hogy ki múlt felül kit és miben, aligha objektíven megválaszolható kérdés, ezért magam nem is tenném fel. Versenyezniük a modern kor kutatóinak kell, méghozzá abban, hogy minél több forrást tárjanak fel, minél megalapozottabb következtetésre jussanak. Mélyen egyetértek Bónával, amikor ostorozza az „anonymusi lelkülettel" bíró (nagyotmondó) *mai* orosz és ukrán régészeket, akik Nagy Kijevet álmodtak a 9. században (23. o.), amikor szót emel az ellen, hogy a *mai* román történetírás rendre tagadja IX–X. századi magyar sírok és leletek meglétét a *mai* Románia területén (97. o.), amikor rámutat arra a furcsaságra: a szlovák történészek egy része a 907. évi pozsonyi csatától számítja az ősszlovákok „magyar iga" alá kerülését. (35. o.). S hogy ezt 1990 előtt is ugyanúgy láttam, azt Stefan Pascuval, V. D. Koroljukkal, Nada Klaić-tyal, Matúš Kučerával és másokkal folytatott vitáim bizonyítják. Magam azonban óvakodnék annak leírásától, hogy az orosz Vlagyimir első keresztény templomának emelése „a magyarok megkeresztelkedését nem megelőzve!" történt (23. o.) Az indulatok olykor egészen igaztalan megállapításokra késztetik Bónát. Egyik elvetendő példája ennek: „magyar internacionalista történészek és külföldi fantaszták az északi szomszédunk [a szlovákok] érzékenységét netán sértő »bratislavai« csata helyszínét is igyekeztek a Brazlavvárra átkeresztelt Zalavárra áthelyezni." (35. o.) Először: tisztázni kellett volna, e csata miért sértette volna a szlovák érzékenységet. (A *mai* Szlovákia területe nem a pozsonyi csatával 907-ben került magyar uralom alá, hanem 900–902 között.) Másodszor: amiért az elmúlt rendszer 32 éven át első embere valóban túlzottan is figyelemmel volt a szomszédos országok úgymond érzékenységére, miért kell ezt az attitüdöt átvinni egyes – ráadásul meg nem nevezett – magyar történészekre? (Mellesleg: ezúttal nem rólam van szó, hiszen én pályámon végig Pozsony mellett voksoltam.) Harmadszor: ugyan miféle egzisztenciális félelmek kényszeríthették – a Bóna által indok nélkül fantasztának nevezett – Boba Imrét az érzékenység akceptálására, azt a Bobát, aki a Csendes-óceán parti Seattle egyetemén amerikai dollárban élvezett bérért tanította Kelet-Európa

történetét? (Bóna fel sem tételezi, hogy Bobát elvitathatatlan tudományos tisztessége, forrásismerete, kombinációs képessége vezette Braslavespurch és Braszlav vára – a későbbi Zalavár – azonosítására.) És végül negyedszer egy kérdés: ha Bóna magyar internacionalista történészeket említ, vajon voltak-e, vannak-e magyar nacionalista történészek? Már-már – legalábbis magyar vonatkozásban – fantom ellen hadakozik Bóna, amikor a Konstantinápolyból a Gyulának küldött térítő püspökről, Hierotheosról azt írja: „negyven éven át valóságos kulturhérosznak számított. A »bizánci uralom« alattinak képzelt Romániában is, Gyulafehérváron (ahol nagy valószínűséggel sosem járt!) , s Magyarországon is, ahol (önhibáján kívül) e szent életű derék szerzetesből igyekeztek megalkotni azt az igaz úton járó apostolt, aki az agresszív nyugati világ helyett az egyedül üdvözítő, igaz hitű (orthodox) világba kívánta beterelni népeinket – kétszáz évvel Moszkva első említése előtt." (63. o.)

Sajnálom, hogy messze kerültem a IX–X. századtól Bóna könyvének ismertetésekritikája kapcsán. Bár a szerző az előszóban kijelenti, nem magyar őstörténetet, nem társadalomtörténetet ír, nem foglalkozik gazdaságtörténettel, nem az életmóddal, óvakodik a vallás- és eszmetörténeti kérdésektől – mégis, mindenből valami beszivárgott a munkába. Talán Bóna úgy érezte – s ha igen, nem ok nélkül –, hogy mindezek híján légüres térben mozognak a seregek, folynak a háborúk és köttetnek a békék. A külpolitika nem szakítható el ugyanis az abba bonyolódó felek belső viszonyaitól. Így is tetemes a hiányérzetünk, hogy Bóna szerint milyen út vezetett a kalandozásoktól – és most a könyv utolsó fejezeteinek címére utalok – Quedlinburgba, Géza fegyveres visszavonulásához, István felövezéséhez, a Szent Lánzsához és a Szent Koronához. Ha már Bóna kimondta az a-t (nevezetesen azt: nem igazolható, hogy Géza államférfiúi bölcsessége, a nyugatra való nyitás mentette meg a népünket), akkor b-t is kellett volna mondania (azt, hogy mi tette lehetővé a kalandozók unokáinak államalapítását). Amit Bóna ezzel kapcsolatban leszögez: ellentétes néhány oldallal korábbi, most idézett állásfoglalásával. E helyütt ugyanis arról ír: „Géza számára nem volt nehéz a választás. Az orthodox cezaropápa helyett... Géza is, fia, Vajk/István is a császárt és pápát, vagyis két külön személyiséget és hatalmat választott példaképül és szövetségesül" (75. o.), azaz a Kelettel szemben a Nyugatot. Az persze több mint problematikus, hogy a magyar nagyfejedelmek ezt tényleg azért tették-e, mert „demokraták" lévén undorodva fordultak el az első ezredforduló egypártrendszerétől, és lelkesen a bipoláris (kettős hatalmi berendezkedésű) államrezonra voksoltak. Főleg Istvánnak lehetett így jó szeme, ha II. Szilveszter és III. Ottó univerzalizmusában is fel tudta fedezni a „két külön... hatalmat".

De már megint nem a IX–X. századnál vagyunk! Pedig a kor problémáira Bóna által adott megoldások további „miséket" érnének meg. Sok kiváló, finom megfigyelés található a részletes elemzésekben, amelyek nyilván be fognak épülni a későbbi kutatásokba (így pl. a langobard analógia alkalmazása az etelközi magyar leletek kormeghatározására, a magyar kalandozók németföldi és itáliai zsákmánya közti markáns eltérés, a bölcs mértéktartás a X. század első fele belső magyar viszonyait illetően stb. stb.). Ugyanakkor számos olyan is található, ami kétségeket támaszt. Amennyire logikus arra gondolni, hogy 894-ben Álmos volt a kündü, annyira bizonytalan, hogy szabad-e ugyanekkor Árpádot gyulának, Kusant (Kusalyt) horkának megtenni. (28. o.) Nem ártott volna a szerzőnek utalnia arra, hogy Taksony 948. évi bajor hadjáratára egyedül a XVI. századi Aventinus a forrás, ami eléggé bizonytalanná teszi a dolgot. (40. o.) Hogy Bóna Tas fia Lélről szól (53. o.) az az Anonymust egyébként oly kíméletlenül leleplező szerzőnél „anonymusi lelkületre"-re vall, ugyanis ezt a – minden bizonnyal téves – leszármazást csak a névtelen jegyző közli. Indokolatlan Apor kalandozó magyar vezér nevét egy Mindszent (Csongrád megye) melletti faluban keresni (63. o.), egyáltalán a későbbi Kárpát-medencei toponímiát visszavetíteni a X. század elejére – mint Szalárd esetében tette – vagy annak közepére: ráadásul Aporból még legalább féltucat más helynév kínálkozott volna Apor vezér emlékének őrzőjéül. Érdekes Bóna kombinációja, hogy Géza és Sarolt házassága a két család között a 976. évben (vagy röviddel azt követően) történt kiegyezés megpecsételése lett volna. (70–71. o.). Ha ez igaz – ami több, mint kérdéses –, akkor Vitéz Boleszláv lengyel fejedelem magyar felesége nem lehetett az ő gyermekük, mivel annak 989-ben már csecsemő korú fia volt, s 10-12 évesen nem születhetett. Revizióra szorul

Bóna azon állítása, hogy a 991. évi bajor–magyar háborúról „kétségtelen hitelű" források szólnak. (80. o.) Ellenkezőleg: a feltünő éppen az, hogy az állítólagos eseményeknek nincs kortárs vagy közel kortárs forrásos lecsapódásuk. Ademarus Cabannensis hitelének helyreállítása Karl Ferdinand Werner érdeme, Gerics József és Ladányi Erzsébet közvetítette azt (85. o.) stb. stb.

A gazdag bibliográfia a szerző nagy olvasottságának, alapos szakirodalmi tájékozottságának bizonyítéka. Nem lenne ildomos, ha a magam igényeit, azaz a Bóna által szerintem indokolatlanul elmellőzött tételeket elősorolnám. Annál inkább nem, mert a szerző az előszóban előrebocsátotta: a gazdag szakirodalomból „csak a saját szempontjaimmal, látásmódommal egybevágó eredményeket vettem át, válogattam össze" (7. o.), s nyilván alapvetően ezt tükrözi a bibliográfia is. Két munkát mégis hiányolok az „Összefoglalások – monográfiák" részből. Mivel Bóna munkája alapvetően külpolitika-történeti (és hadtörténeti) alkotás, két szerzőnek mindenképpen ott lett volna a helye, hiszen a XX. században ők ketten írták meg monografikus igénnyel a korszak magyar külkapcsolatait: Deér József 1928-ban és Makk Ferenc 1993-ban (második kiadásban 1996-ban, németül pedig 1999-ben). Makk Ferenc járt jobban: a részletező bibliográfiában 1993-as és 1999-es munkája egy-egy hivatkozást kapott, Deér neve viszont csak egy 1945-ös cikke kapcsán szerepel Bóna könyvében (de a Századok-cikk a bibliográfiából már kimaradt). Nagyban emeli a könyv értékét az igényesen összállított képmelléklet, valamint a képekhez adott magyarázatok.

Bóna akadémikus jelen könyve beleillik abba a sorba, amely azt mutatja: az illusztris szerző érdeklődésének homlokterébe az utolsó másfél évtizedben mindinkább a korai magyar történelem került. A háromkötetes Erdély történetében a magyar honfoglalás és államalapítás kori Erdély történetének felvázolása, Erdély rövid (egykötetes) történetében a 895–1162 közti időszak monográfiája, az Árpádok korai várairól írott, két kiadást megért könyve tudományos újdonságok garmadájával szolgált. A most ismertetett-bírált munka – már témaválasztása miatt is, ti. sokszor megtárgyalt kérdéseket állít központba – kevesebb nóvumot hozott, de nem kevésbé értékes amazoknál. Azzá teszi széles európai horizontja, két évszázad magyar külpolitikájának, hadtörténetének tényszerű bemutatása, a gyakorta elmellőzött régészeti vonatkozások (mint például a várak, városok adatai) beemelése a köztörténetbe. A korszak rossz forrásadottságai miatt a markáns véleménykülönbségek szinte törvényszerűek, a gyakori aktualizálásokat a szerzői szabadság magyarázhatja és – ha rászorul – mentheti. Bóna új munkája bizonyos értelemben kézikönyv jellegű alkotás, történeti irodalmunk érdemes gyarapodása.

Kristó Gyula

B. SZABÓ JÁNOS – SOMOGYI GYŐZŐ

ELFELEDETT HÁBORÚK

Magyar–bizánci harcok a X–XIII. században

(Zrínyi Kiadó, Budapest 1999. 115 o.)

1166-ban, amikor Ionnes Dukas csapatai kivonultak a Magyar Királyság területéről, a történetíró Ioannes Kinnamos munkája szerint egy bronz keresztet állítottak fel az elvonuló bizánciak a következő felirattal:

„Egykoron itten a pannon népnek számtalan ezrét / rémes Ares dühe 's a római kar leölé / Róma dicső ura akkor az isteni Manuel úr volt, / ősi, nemes Komnén törzsbeli büszke virág." (Moravcsik Gyula ford.)

Az esemény és a megőrzött felirat utal a két állam viharos kapcsolatára, amely néha szövetségesként azonos oldalra állította őket, de leginkább egymással szemben állva hadakoztak a Magyar Királyság déli végein lévő terület birtoklásáért. B. Szabó János és Somogyi Győző által írt kötet, az „Elfeledett háborúk" ezeket az eseményeket taglalja.

Az elmúlt években mind Magyarországon, mind pedig külföldön újra nagy érdeklődést

váltott ki Bizánc. A magyar olvasóközönség a témáról több nemzetközi hírű kutató (Bréhier, Obolensky) könyvét vehette kézbe, míg az európai és amerikai érdeklődést a nagy nemzetközi kiállítások sikerei jól reprezentálják.

B. Szabó János és Somogyi Győző könyve a magyar érdeklődőknek szól, s a két állam kapcsolatát, katonai összecsapásait tekinti át. A Bevezetésből kitűnik, hogy a könyv szövegrésze B. Szabó János munkája, aki felhasználta Somogyi Győző korábbi kéziratait, anyaggyűjteséit is, a rekonstrukciós rajzokat pedig Somogyi Győző és Kurdi István készítette. A szerzők célja e bevezetés szerint egy – a komoly tudományos igényeket szem előtt tartó – népszerű formában megírt hadtörténet elkészítése volt. A maguk elé tűzött célt a szerzők teljesítették.

A kötet hat fejezetre oszlik, melyben az első az előzményeket az azt követő négy a X-XIII. századi eseményeket írja le, a hatodik fejezet pedig a korábban leírtakat lezárva a munka lényegi megállapításait foglalja össze. A számos illusztrációt követi még a kötet végé egy angol nyelvű összefoglalás, egy válogatott bibliográfia és egy a rajzok elkészítéséhez felhasznált forrásokat ismertető rész.

Az első fejezet az előzményeket ismerteti. A magyarok steppei történetét, valamint Bizánc és a steppei népek viszonyát elemzi, s ismerteti a honfoglalás hátterében lezajló bizánci-bolgár háborút, valamint magyarok szerepét az összecsapásban. E fejezet azért is indokolt, mert a magyarság korai történetéről az írott források tekintetében a bizánci munkák a legjelentősebbek. Konstantinos Porphyrogenetos munkája, György barát krónikájának a folytatása nélkül csak nagyon szegényes ismereteink lennének eleink múltjáról. Leon császár haditaktikai kézikönyve, annak ellenére, hogy jórészt a 300 évvel korábban íródott Maurikios-féle munkán alapul, sok tekintetben kiegészíti a muszlim és a latin kútfők adatait. A szerző a források és a kutatás mai állásfoglalásai felhasználásával, újszerű képet ad a magyar nép kialakulásáról, s a honfoglalást megelőző időszakról. Annak ellenére, hogy a könyvben szereplő interpretáció eltér a szakirodalomban meglévő modellektől, mégis számos ponton új lehetőségek felvetésével közelebb vihet kutatókat az egyes problémák feloldásához. A kérdés szakirodalmát forgató olvasó talán csak azt sajnálja, hogy ez a könyv, céljánál fogva, nem ad keretet a felvetett lehetőségek mélyebb taglalására.

A második fejezet a „Kalandozások kora" címet viseli. A szerző e fejezetben először a bizánci hadsereg szervezetével, alakulataival, s azok változásaival foglalkozott. Az itt leírt rész nemcsak a legújabb bizánci hadtörténeti munkák felhasználásával készült, hanem számos esetben kiegészül a kérdés magyar vonatkozásaival is. A munka kitér a különböző alakulatoknál használt hadi felszerelésre, a haditaktikára és még a flotta szerepére is. A fejezet második része a X. századi, a kalandozásokban résztvevő magyar hadat jellemzi az írott és a régészeti források alapján. A fejezet záró részében a magyarok bizánci hadjáratairól szóló forrásokat gyűjtötte össze a szerző. Ezek a hadjáratok kronologikus sorrendbe szerepelnek, amely legvégül a Szvjatoszlav vezette Bizánc ellenes háborúval és annak következményeivel zárul.

A harmadik fejezet a XI. századi eseményeket veszi sorra: a Bizánci Birodalom megerősödését a bolgárok legyőzését követően, majd a magyar – bizánci szembenállást és a Nándorfehérvár körül zajló harcokat ismerteti. A fejezetben helyt kapott a Salamon és Romnos Diogenes közötti háború, valamint I. (Szent) László déli expanziója is. A fejezet a két állam szövetségkötésével zárul, röviden ismertetve a két uralkodó XII. századi közös normann ellenes fellépését.

A XII. század történéseit bemutató rész a „Veszedelmes szomszédság" címet kapta. A fejezet első részében a szerző a XI-XII. századi bizánci hadügyi változásokat tekinti át, a második fejezet hasonló tematikájú részéhez hasonlóan. A következő rész e fejezetben is a magyar haderő bemutatásával foglalkozik. A munka külön kitért a királyi megyeszervezeten nyugvó hadseregre és a katonai segédnépekre. Röviden szó esik a katonák felszereléséről és a magyarok által katonai céllal igénybe vett hajókról is. A fejezet további részében részletesen ismertette a szerző a Ioannes Komnenos, majd Manuel basileus háborúit a magyar királyok (II. István, II. Géza, III. István) ellen. A fejezet záró részében helyt kapott III. Béla II. Alexios Komnenos, majd Andronikos elleni háborúja is, amely végül II. Isaakios Angelos uralma alatt békekötéssel zárult.

Az utolsó előtti fejezet a XIII. században nagyhatalmi politikában háttérbe szoruló Bizánc helyzetét és a keresztes támadás nyomán történt szétesését elemzi, a Magyar Királyság szemszögéből. A szerző ismerteti az utódál-

lamok és a magyar uralkodó viszonyát is. A fejezet bemutatja milyen szerepe volt a magyar hadivállalkozásoknak abban, hogy VIII. Michael Palaiologos Nikaia területéről kiindulva sikeresen újraegyesítette az állam központi területeit.

A zárófejezet végül a korábbi részek összegzéseként áttekintést nyújt a két állam kapcsolatáról és a hadi eseményekről.

A kötet mind stilisztikai, mind tartalmi tekintetben megfelel a kitűzött céloknak. B. Szabó Jánosnak nem csak jó stílusú könyvet sikerült megírnia, hanem olyan munkát, amely a téma iránt mélyebben érdeklődők is nagy haszonnal tudnak forgatni. A könyv szem előtt tartja a források fontosságát, amit jól jeleznek a kitűnően megválasztott forrásrészletek is. Sok hibát még keresve se sikerült találni a kötetben, ami a szerző mellett a gondos lektort is dicséri. Azt szerintem minden szakember sajnálja, hogy a szerzőnek nem volt módja az I. fejezetben részletesen kifejteni őstörténeti koncepcióját; igazán izgalmas lenne arról többet olvasni.

Nyomdai hibának, esetleg figyelmetlenségnek tudható be számos dátum elírása. I. (Szent) László halálának éve, Zvonimir horvát uralkodó halála, s I. Kálmán halálának évszáma is hibásan szerepel. A könyv azon adata, miszerint az alán – jász katonák már a XII. században is jelentős mértékben megtalálhatók a bizánci hadseregben, vitatható. Minden bizonnyal voltak alán származású katonák már jóval korábban is (már a hun expanzió idején ismerünk bizánci szolgálatban álló alán hadvezéreket), ezek a csoportok azonban a VIII-XII. században nem voltak meghatározóak; szerepük csak a XIII. században nő meg, amikor a mongol előretörés hatására jelentős népesség menekül Bizánc védőszárnyai alá, s él ott még a XIV. században is. A Vardar folyó vidékére telepített lakosságot a kötet a magyarokkal azonosította. A valóságban azonban ez sem ennyire egyértelmű, az újabb kutatások arra a következtetésre jutottak, hogy az ide letelepített török népesség nem magyar. Ezek az apró pontatlanságok, s szakmai megítélés alapján vitatható megjegyzések azonban nem csorbítják a könyv értékét, s igazából említésük sem lényeges a szöveg erényei mögött.

A munka számos színes illusztrációt tartalmaz. A grafikákat két művész, a címlapon feltüntetett Somogyi Győző és az impresszumoldalon szereplő Kurdi István készítette. elsőként Kurdi képeire szeretnék kitérni. Alkotásait sok szempontból példa értékűnek tartom: rajzai arányaiban és kidolgozását tekintve is szépek, s szinte fényképszerűen mutatják be az ábrázolt katonák viseleti jellegzetességeit. A harcosok kezébe rajzolt fegyverek sok esetben konkrét, régészeti leletanyag alapján készültek, s külön öröm, hogy a rekonstrukciós rajzok leírásánál, a kötet végén, ezek a figyelembe vett tárgyak forrásai pontosan szerepelnek is.

A másik művész, Somogyi Győző alkotásai is szépek. Igaz, Somogyi munkái technikailag különböznek Kurdi alkotásaitól, ez azonban semmit nem von le az értékükből. Somogyi Győző azonban néha szabadabban kezelte a felhasznált forrásanyagot, s rajzainak arányai sem olyan egységesek, mint Kurdi esetében. Megtévesztő például a VIII. tábla 2. képén ábrázolt bizánci lovas, vagy a XI. tábla 1. képén látható lovas kun harcos aránya. Régészként nézve azt is sajnálom, hogy Somogyi munkái esetében nem minden esetben található meg olyan pontos hivatkozás a rekonstrukció forrásaira, mint a másik művésznél. Nehezen értelmezhető a XI. tábla 2. tábláján ábrázolt kun harcos felszerelése, s sajnos e rajz kapcsán sem szerepel pontos hivatkozás a forrásra.

A magyar régészeti leletanyag ismeretében jobban figyelembe vehetőek a honfoglalás kori viseletet bemutató illusztrációk, melyeket szintén Somogyi készített. Érdemes talán ezeket közelebbről szemrevételezni. Az I. tábla 1. képén egy „felszerszámozott hadimén" szerepel. A rajzon a ló szájában egy csont oldalpálcás zabla látható, a lovat a karosi II. temető 29. sírjából előkerült lószerszámveretek díszítik. Csont oldalpálcás zabla a honfoglaló magyar leletanyagban viszonylag ritkábban fordul elő, s amint arra Dienes István felhívta a figyelmet, a kalandozó magyarok csak ritkán használtak vas oldalpálcás zablát, s a sírleletek alapján a csikózabla volt a legelterjedtebb (csikózabla került elő a legtöbb fegyvermellékletes sírból is). Furcsa a rajzon látható csontdíszes nyereg. A két kápa méretét szemügyre véve első pillantásra úgy tűnik, mint ha fordítva szerszámozták volna fel a paripát.

A ló alatt látható magyar vitéz rajzán is számos problémás megoldás figyelhető meg. A furcsa, beregszászi süvegdíszre emlékeztető

verettel díszített karimás kalapban, összefont karral álló magyar harcos fülében a galgóci leletben talált bizánci típusú fülbevalók vannak, míg övét a Budapest-Farkasréten előkerült veretes tarsoly és a karosi II. temető 52., illetve III. temető 11. sírja alapján elképzelt készenléti íjtartó tegez díszíti. A harcos hajában érdekes, gyöngyszerű díszítés látható, melynek konkrét párhuzama nehezen állapítható meg (esetleg hajkarika lenne?). Vitatható a veretes öv bekapcsolási módja is. Dienes István számos tanulmányt szentelt a honfoglaló eleink övének, azokat minden bizonnyal Somogyi Győző is ismeri, az azonban elkerülhette a figyelmét, amit Dienes a veretes övek bekapcsolásáról és használatáról írt. Dienes munkáiban megjegyzi, hogy sok esetben nem a szélesebb szíjú díszövet húzták át a csatkarikán, hanem az ahhoz varrt keskenyebb szíjat (valószínűleg ilyen, keskenyebb szíj az, ami Somogyi rajzán a harcos bal oldalán, az íjtartó tegez függesztőszíja mellett látható). A rögzített szíj hosszan elnyúló vége pedig abban az esetben sem lógott a rajzon látható módon, ha a szíjat átbújtatták a csaton. Nehezen értelmezhető a harcos lábbelije is. Az ábrázoláson látható sematikus, kerek veretek leginkább a magyar vitéz melletti „bizánci nehézlovas" csizmájának vereteire hasonlítanak. Sajnos, a régészeti leletek alapján ilyen lábbeli nem rekonstruálható. Az eddig előkerült és publikált honfoglalás kori síregyüttesekben, férfisírból még soha nem került elő veretes csizma.

Problémák fedezhetők fel a IV. tábla esetében is. A 2. rajzon látható, íját feszítő harcos övrekonstrukciója és veretes csizmája kapcsán ugyanaz mondható el, mint a már elemzett vitézéről. Érdekes az is, hogy az íját használó „vezér" bal oldalán látható még egy, ajzatlan íj. Ezt az íjat a László Gyula által rekonstruált, s a szövegben is megemlített bőrtokba helyezve ábrázolta a művész. Gondok adódnak a lószerszámzattal is. A rakamazi korong díszítését alapul vevő nyeregtakaró mögött hosszú, lelógó szíjak láthatók. A lószerszámzat ilyen díszítése a közölt leletanyagból nem ismert (hasonló problémák adódnak a XI. tábla 4. képén megrajzolt besenyő vezér lószerszámdíszeivel kapcsolatban is).

A IV. tábla 1. rajzán látható deli lovas esetében is van egy-két vitatható részlet. A „vezér" bal oldalán a készenléti íjtartó tegezben nyílvesszők láthatók. A valóságban, amint azt Révész László több helyen is kiemelte, az íj mellé a készenléti tegezbe soha nem helyeztek nyilat (ez a megoldás már csak azért is furcsa, mert a rajzon jól látható a zöld színűre festett, veretes nyíltartó tegez). Furcsa rekonstrukciós megoldást választott a művész a lószerszám esetében is. A kantárzat és a zabla kapcsolódásánál nem a leletekben gyakori hármas szíjelosztót rajzolt, hanem egy szíjjal kapcsolta össze a különböző részeket.

Valószínű mindkét rajzoló munkája kapcsán további részleteket is lehetne elemezni, de nem célom a rekonstrukciók felülbírálása. Megjegyzéseimet is inkább annak reményében tettem, hogy felhívjam az olvasók figyelmét, milyen veszélyeket rejthet magában, ha a művész a lehetőségeknél szabadabban él a rendelkezésre álló forrásbázissal.

Ki szeretnék még térni a kötetben szereplő térképekre is. A térképek jó segítik az olvasót a leírtak nyomon követésében, s hiba sem sok helyütt fordul elő (egy esetben, a 47. oldalon, egyes nevek latinul szerepelnek, míg a legtöbbjük magyar átírás szerint). Kár, hogy az 53. oldalon látható térképhez nincs jelmagyarázat. A szakemberek számára a jelek feloldása ugyan nem okoz gondot, de a témában kevésbé jártas olvasó számára esetleg problémát jelenthet.

Összefoglalásként csak dicsérőleg szólhatok a kötetről, melyet apró hiányosságai ellenére is csak jó szívvel ajánlhatok minden érdeklődőnek.

Langó Péter

KÖBLÖS JÓZSEF–SÜTTŐ SZILÁRD–SZENDE KATALIN (SZERK.)

MAGYAR BÉKESZERZŐDÉSEK 1000–1526

(Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 2000. 287 o.)

A kötet szerkesztőinek célja az volt, hogy sorra vegyék „a középkori magyar államnak a külhatalmakkal vívott összes háborúját, majd felkutassák és magyarul közzétegyék az azokat lezáró szerződések teljes szövegét. Ezt az a körülmény is sürgeti, hogy a békeokmányok nagy többsége csak igen nehezen elérhető: a latin szövegek egy része 150–200 éves forráskiadványokban jelent meg, némelyek teljesen kiadatlanok, a dokumentumok pedig így összegyűjtve és – néhány ritka kivételtől eltekintve – magyarul eddig sehol sem láttak napvilágot." (3. o.) A tudós szerkesztők vállalt céljuknak eleget tettek: az említéseket is figyelembe véve 894-től 1506-ig 52 békekötés fennmaradt okmányait tették közzé. A békekötések tényének említése is érdekes, hiszen sok esetben a háborúkat nem zárták le írott formában rögzített megállapodások, illetve ha igen, akkor azok számtalan esetben nem maradtak fenn. Elöljáróban megállapíthatjuk, hogy a felsőoktatási tankönyvtámogatási program által támogatott kiadvány célkitűzése helyesnek és hasznosnak bizonyult: olyan hézagpótló forráskiadvány született, amely levéltárosi alaposságra valló példamutatóan precíz fordításokat, jegyzeteket; az egyes békékhez informatív, széles kitekintésről tanúskodó bevezetőket tartalmaz. Izgalmas, amikor utalnak az egyes szerződések különféle változataira, az egyes felek példányaiban olvasható eltérésekre hívják fel a figyelmet. Hadtörténészek számára is nélkülözhetetlen kiadvány jelent meg.

A források eredeti kiadásai valóban nehezen hozzáférhetők, olyannyira, hogy magunk is csak szúrópróbaszerűen tudtuk a fordítást a kiadott szövegekkel összeolvasni; ez alapján a recenzens számára rendkívül kedvező kép alakult ki. Ezen olyan apróságok sem módosítanak sokat, mint például az, hogy a szöveg 1097-ben (32. o.) Vitalis Mihályról mint Velence, Dalmácia és Horvátország hercegeiről ír, ami itt nyilvánvaló sajtóhiba. 1261-ben (74. o.) Wenzel kiadásában Lajos testvérnél szerepel a „csehországi comthur" megnevezés is (commendatore domorum per Boemiam), ugyanitt a „religiosus" fordítása valószínűleg „szerzetes", s nem „vallásos". 1271-ben (79. o.) nem egyszerűen a határjelek „elmosódásáról" van szó, hanem erőszakos eltávolításáról (avello). Végül szintén apróság, hogy a „Pray II" rövidítés feloldása hiányzik az irodalomjegyzékben, 1348-ban (132. o.) a pármai „vitéz" valószínűleg „lovag", 1397-ben a „humanitate" nem emberszeretetet jelent, hanem „ellátást, élelmezést". A „humanitas" középlatin szótárakban jól ismert jelentése egyúttal a hazai latin szótár számára is új adatot jelent, amiről korábban még Boronkai Iván sem vett tudomást. (Eszmetörténeti tanulmányok. Budapest, 1984. 334. o.) Egy helynévmutató kiszűrte volna a fordítók által kétféleképpen használt földrajzinév-variánsokat, mint például Szentangyal-hegy (126., 142. o.), Quernerói-öböl (127., 150. o.).

A szerződéseket végigolvasva az olvasó előtt szemléletesen tárulnak fel a műfaj jellegzetességei: mindig örök időkre köttetnek, sokszor kölcsönös segítségnyújtást is ígérnek egymásnak, kitérnek a kölcsönösen okozott károkra, a fogolycserére, a háborús kártérítésre, a szankcionálás szinte egyetlen eszköze pedig az egyházi, pápai vagy egyháztartományi kiközösítéssel való fenyegetés. A műfaji elemek megszilárdulását, az egyháziak növekvő szerepvállalását végül is a XI. századtól egyre határozottabb univerzális pápai igények politikai és jogi érvényesülése magyarázza. Meglepő, hogy a békeszövegek szinte kivétel nélkül a latin kultúrájú országokkal kapcsolatban maradtak fenn: először 1097-ben, majd 1244-ben a velenceiekkel. 1197 után német–osztrák: 12, cseh: 6, velencei–itáliai: 6, lengyel–litván: 5, bizánci: 5, orosz: 1, török: 1 esetben, igaz közülük több még mindig csak említés. Részletességükkel és nagy számukkal az itáliaiak jól mutatják az ottani írásbeliség és jogi kultúra fejlettségét. A Turini béke önmagában egy könyvecske terjedelmű, miként a kötetben nem közölt kiegészítései szintén tekintélyes terjedelműek. Nem utolsó sorban az itáliai, német és cseh dokumentumok fennmaradásának is nagyobb való-

színűsége volt a más országokkal kötött szerződésekéhez viszonyítva. Szembetűnő, hogy a több tucatnyi halicsi hadjárat, illetve a számtalan délszláv hadjárat szinte említés nélkül maradt. Ezeken a területeken a szóbeliség, a „gentlemen's agreement"-ek nyilván messze meghaladták az esetleg mégis létrejött, ezek szerint jórészt nyomtalanul elpusztult írásos szerződések számát. Persze, lehet, hogy lehetett volna a déli és keleti területekre vonatkozó szerződések közül is válogatni. Ez azonban a nemzetközi szerződéseken belül a békeszerződés, a kölcsönös barátsági szerződések, a koalíciós szerződések műfajának tisztázását igényelte volna. Ezeknek csak ötletszerűen kiválasztott példája az, amikor Zsigmond és Mircsea havasalföldi fejedelem 1395. március 7-én Brassóban szövetséget köt a török ellen (Zsigmond-kori okmánytár Nr. 3864), aminek magyar–román szövetségesi viszonyt illető pikantériája miatt egyébként nem kis romániai szakirodalma van. A feltételek és a szerződés pontjai a többi szerződéshez hasonlóak, s akár egy elhúzódó hadiállapot közben egy pártállását a török fenyegetés következtében váltogató, magyar szempontból egy kvázi-hűbéres fejedelemmel kötött „béke és barátsági" okmánynak is tekinthető. Az állandó háborúkkal, feszültségekkel terhes határszakaszokon valószínűleg hiányoztak is a többi, konszolidáltabb határra jellemző klasszikus típusú „békeszerződések". Az ottani fejedelmek az „örök időkre" szóló békék megkötéséhez egyszerűen nem rendelkeztek megfelelő bel- és külpolitikai támogatottsággal, elismertséggel. Meglehet, hogy az ilyen típusú dokumentumok felvétele szétfeszítette volna a kötet kereteit, ugyanakkor a kép földrajzilag kiegyensúlyozottabbá vált volna és reprezentatívabb áttekintését nyújthatta volna a magyar középkori külkapcsolatok dokumentumainak, a követett tárgyalási technikáknak.

Valószínű, hogy osztrák vonatkozásban is további dokumentumokkal vagy a rájuk való utalással lehetett volna a szerződések számát növelni. Amint e kötet 97. oldalán olvashatjuk is, Károly Róbert például 1323. február 20-án Péterváradon Ausztria és Stájerország hercegeivel megújítja a korábban, 1321-ben kötött egyezményt, és a szokásos feltételeket részletesen újratárgyalták. (Anjou-kori okmánytár. 7. k. Nr.45., 30–31. o.). Lényeges különbséget nem találunk egy ilyen dokumentum és egy háborút követő békeszerződés között. A különbség csak annyi, hogy a kiváltó körülmények közül a háború hiányzott. Nyilván szükségtelen lett volna minden nemzetközi (béke)szerződést teljes terjedelmében leközölni, az adott esetben azonban egy rövid regeszta nem lett volna haszontalan.

A kötet élén szívesen olvastunk volna egy hosszabb bevezető tanulmányt, ennek hiányát feltesszük a terjedelmi korlátok magyarázzák. Hasonlóképpen a képanyagban is el tudtunk volna képzelni más válogatási gyakorlatot, hiszen például a csatavázlatok másodközlése teljesen felesleges, s még a szövegek értelmét sem világítja meg. Értelemszerűen, a magyar–bizánci békeokmány semmit sem árul el az 1167-es Száva menti csata lefolyásáról, miként ahhoz a szerződés szövegét tekintve szorosabban semmi köze sincsen.

A pápai Városi Könyvtár könyvkötészete nagyszerű munkát végzett, a képmellékletek jelentős része is élvezhető minőségű lett. Azt azonban nem hallgathatjuk el, hogy egy kis kiadóval sokszoros kockázatot vállalnak a szerkesztők, főleg a terjesztés szempontjából, ami egy szélesebb érdeklődésre is számot tartó kiadvány esetében komolyabb megfontolást érdemel. Arra persze egy patinás kiadó esetében sem lenne garancia, hogy a kötethez névmutatót is csatoljanak, mégha a tartalomjegyzék minden bizonnyal a kötet elejére is került volna.

A kötetben található békeszerződéseket forgató olvasó végső konklúziója persze nem szívderítő: a „pacta sunt servanda" elve a középkorban egy szemernyit sem érvényesült jobban, mint manapság.

Veszprémy László

TAMÁS UNGVÁRY (ED.)

HUNGARY: ELEVEN CENTURIES IN THE HEART OF EUROPE

Atlantic Studies on Society in Changes
Editor in Chief: Béla K. Király

(Kossuth Kiadó Rt., 2001.)

A Hadtörténelmi Közlemények – mint a magyar tudományos közélet egyik legrégebben megjelenő szakfolyóirata – tekintélyét egyebek mellett annak a rigorózus tradicionalizmusnak is köszönhette, amelynek betartatását a szerkesztéséért felelős szakférfiak mindig is fontos feladatuknak tekintették. A lap rendszeres olvasói bizonyára egyetértenek azzal, hogy mindez ma sincs másképp: mind külső megjelenését, mind szerkezetét és szerkesztési elveit továbbra is a hagyománytisztelet jellemzi. Mégsem mondható ugyanakkor, hogy a HK teljesen érzéketlennek bizonyult volna a körülöttünk zajló viharos változások iránt, habár ezek hatása inkább technikai téren érintette a folyóiratot. Manapság már nem írógépen, hanem szövegszerkesztő programmal készülnek a cikkek, az egyes lapszámokat a szerkesztőség maga tördeli, stb. Forradalmi változást jelentett, hogy az elmúlt esztendő óta az interneten is hozzáférhetőek az utolsó két évfolyamban megjelent írások. S tudomásunk szerint hamarosan elérhető lesz a világhálón a folyóirat teljes (visszakereshető) repertóriuma is.

Az itt következő ismertetés a maga módján szintén az újdonságok közé sorolható. Mindeddig nem volt ugyanis példa arra, hogy a *Hadtörténelmi Közlemények* a modern médiák egyik legelterjedtebb megjelenési formájáról, egy *cd-rom*ról közöljön recenziót. Mostantól elmondható, hogy a folyóirat ezen a téren is alkalmazkodik a – nyugodtan nevezzük így – világtrendhez. Jelen esetben éppenséggel döntően a dolog újdonsága az, ami a címben szereplő kiadványt a figyelemfelkeltésre érdemesíti. Miről is van szó? *Király Béla* professzor kitűnő könyvfolyama, az immáron száznál is több kötetet számláló *Atlantic Studies on Society in Change*, amely eddig is felbecsülhetetlen szolgálatot tett a magyar történettudomány külföldi meg- és elismertetése ügyének, s amely minden államilag finanszírozott országimázs-építő kampánynál eredményesebben járult hozzá a rólunk külföldön élő kép javításához, ezeken a hasábokon aligha szorulhat további méltatásra. Ennek a sorozatnak majd kéttucat kötetét (egész pontosan 23-at) tartalmaz a Kossuth Kiadó által közreadott vékonyka plasztikkorong, ami nekünk, laikusoknak már önmagában is nehezen felfogható. Tessék meggondolni: ez a 23 kötet nyomtatott formában majdnem 1 folyóméter, azaz ennyi helyet foglalna el könyvtárunk polcain. Ha még ráadásul hozzátesszük, hogy a kiválogatott könyvek elektronikus változata a cd-lemeznek alig kétötöd (!) részét tölti ki (a többi ugyanis a kiadó által forgalmazott egyéb kiadványok bemutató változatait tartalmazza), akkor újólag elámulhatunk ennek az új technikai eszköznek a páratlan felhasználhatóságán, s csak azt sajnálhatjuk, hogy a szerkesztők a reklámok helyett nem további köteteket préseltettek a korongra. És akkor még nem is beszéltünk a szövegek (mellesleg a teljes szövegek!) egyszerű olvashatóvá tételén túlmenő egyéb kényelmi funkciókról: a gyors visszakereshetőségről, a hipertext nyújtotta kényelmes lábjegyzet-használatról, az egyetlen kattintással előhívható térképvázlatokról, a könyvjelzők készítésének és aktivizálásának lehetőségéről, s nem utolsó sorban a szövegek kinyomtathatóságáról. Egy szó mint száz: érdemes volt – ahogy hallani – a kiadó munkatársainak sokáig válogatniuk a számításba jöhető kezelő-szoftverek között. A végső választás összességében jónak mondható. Technikai kifogás legfeljebb apróságok miatt érheti a cd elkészítőit: a kezelő-ikonok menüstruktúrája nem mindig áttekinthető, néha gondolkodni kell, hogyan lehet egy szinttel visszalépni, stb. Ezek azonban nem ronthatják le a kedvező összbenyomást.

A technikai teljesítmény mellett essék szó arról is, ami a korongot szerkesztőként jegyző Ungváry Tamást dicséri: a kötetek kiválasztásáról. Elmondható, hogy a sorozat javát sikerült összegyűjtenie. A – feltehetőleg főként külországi – közönség, amelyet a cd jövendőbeli olvasóként célba vett, Szent Istvántól a

jelenkori Magyarországig valóban áttekintést kap a honi történelem legfontosabb problémáiról. Helyhiány miatt nem sorolhatjuk fel mind a 23 kötetet, de közöttük van Győrffy György István királya, a Bona Gábor által szerkesztett 1848-49-es tanulmánykötet, Romsics Ignác Bethlen-életrajza, tanulmánykötetek Bibóról és 1956-ról, Trianonról és a kisebbségi kérdésről és így tovább. Természetesen a magyar (és részben az egyetemes) hadtörténet is képviselve van a kiválasztott munkákban: főleg az első világháborúról szóló írások találhatók szép számmal a cd-n: hozzáférhető egyebek mellett Graydon A. Tunstall remek tanulmánya az 1914 előtti osztrák–magyar és német katonai stratégia fejlődéséről, de megtalálható itt a sorozat még 1982-ben megjelent emlékezetes darabja, amely a *Total War and Peacemaking. A Case Study on Trianon* címet viseli.

Ami a csak magyarul olvasó érdeklődőket bizonyára nem deríti jókedvre: a sorozat kötetei természetesen az eredeti angol változatban szerepelnek a korongon. Sajnos, a közeli jövőben aligha remélhetjük, hogy elkészül a magyar változat is, aminek alighanem főként a pénzügyi feltételei hiányoznak. Mégis, ez a kiadvány talán például szolgálhat ahhoz, hogy valamely kiadó esetleg a magyar olvasókat is hasonló válogatással tisztelje meg. Képzeljünk csak el egy cd-t, amely tartalmazza a jelenkori magyar történettudomány félszáz alapmunkáját. Mindehhez képzeljünk még hozzá valami (olvasó)baráti árat is, valamint – hogy a nyomtatott könyvek megrögzött híveit is esetleg becserkészhessük – egy olyan (az illúzió kedvéért akár bőrbe kötött) könyvformájú cd-olvasót, amely képes egy dupla oldalpár megjelenítésére. Ily módon mindazok, aki azért idegenkednek a cd-romoktól, mert az olvasásukhoz szükséges számítógépet nem vihetik magukkal lefekvés előtt az ágyukba, esetleg villamoson utazva, nem egyetlen könyvet, de egy kisebbfajta könyvtárat tarthatnának a kezükben.

Ha pedig a fantázia birodalmából végül visszatérünk a valóságba, nem mulaszthatjuk el, hogy köszönetet mondjunk mindenkinek, aki ennek a remek diszknek az elkészítéséhez bármilyen módon is hozzájárult.

Pollmann Ferenc

KRÓNIKA

ZACHAR JÓZSEF

A CSENDŐRSÉG A XIX. SZÁZADBAN

Első Nemzetközi Csendőrségtörténeti Kollokvium Párizs, 2000. március 10–11.

A Robert de Sorbon (1201–1274), IX. (Szent) Lajos udvari káplánja által eredetileg szegény papjelöltek bentlakásos akadémiájaként alapított tanintézmény nagy utat tett meg, míg 1559-ben párizsi teológiai fakultás lett, és még nagyobbat, mire az alapító nevét viselve, a világ egyik leghíresebb egyetemévé vált. Az 1999/2000. évszázadváltós oktatási évben újabb lépés történt a még teljesebb képzés irányában. A Sorbonne Egyetem széttagozódása után is egyetemköziként működő XIX. századi történeti kutatóközpont meghirdette a csendőrségtörténeti stúdiumot az Alain Corbin professzor vezette Párizs I és a Jean-Pierre Chaline professzor vezette Párizs IV Egyetem illetékes tanszékén. Az oktatás további négy egyetemi tanár és hat docens bevonásával történik, óriási érdeklődés mellett. Miután pedig megnyílt a lehetőség, hogy a „XIX–XX. századi társadalom-, politika- és művelődéstörténet", illetve „A kortárs világ" doktori iskolában is foglalkozzanak a csendőrség történetével, már az első lehetséges alkalommal 26 fő nyert ezirányú dolgozatokkal felvételt.

Ilyen folyamat beindulásakor természetesnek tűnik, hogy a nyugat-európai hagyományoknak megfelelően a Sorbonne e két egyeteme (Párizs I és IV) az Országos Csendőrség Történelmi Szolgálatának a közreműködésével és az Országos Tudományos Kutatási Központnak a támogatásával nemzetközi tudományos eszmecserét szervezett 2000. március 10-én és 11-én. Mielőtt erről esne szó, érdemes röviden bemutatni az előbbi intézményt is.

Miként a Francia Köztársaság Haderejének tagolódása szerint létezik a Szárazföldi, a Légi és a Haditengerészeti Haderőnem önálló három Történelmi Szolgálata, ezek mintájára önállóan megszervezve 1995 óta működik az ugyancsak a Védelmi Minisztérium irányítása alatt álló Országos Csendőrség Történelmi Szolgálata. A korábbi háromhoz hasonlóan ezen belül külön szervezeti egységet képez a Csendőrségtörténeti Kutatások és Tanulmányok Intézete, a Nemzeti Örökséget és Hagyományt Ápoló Csendőr Központ, a Csendőrkiadó, amely három részleg a Párizs közeli, Maisons Alfort településhez tartozó Charenton erődjében működik, a Csendőrség Központi Levéltára, amely az Indre megyei Blanc bázisán nyert elhelyezést és a Seine-et-Marne megye székhelyén, a Melun városbeli csendőrtiszti-iskolában már 1946 óta létező Csendőr Múzeum.

Rátérve az Első Nemzetközi Csendőrségtörténeti Kollokviumra, annak helyszíne az alapító nevét őrző utcában, a Régi Sorbonne legnevesebb történelmi épületében található pompázatos „Nagy Előadóterem" volt. A rendezvény egyúttal a 2000-ben induló „Párizs és vidék a XIX. században" című négyéves nagy akadémiai kutatási programnak a nyitányát is jelentette. Az érdeklődés szakmai körökben ennek megfelelően óriási volt. Az előadók két vonulatot képviseltek a szervezők tudatosan vállalt elképzelése szerint. Ennek szellemében a téma professzoraiként meghívott 22 előadó mellett a témában jelentős jártasságot tanúsító 10 doktori iskolai hallgató is lehetőséget kapott a bemutatkozásra. A magyar rendvédelem-történeti kutatás jelentős nemzetközi elismerését jelenti, hogy a kevés külföldi (Nagy-Britanniából 3, Belgiumból 3, Spanyolországból 1) meghívotthoz csatlakozhatott Parádi József, a hadtudományok kandidátusa, főiskolai tanár, a Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság elnöke és Zachar József, a Magyar Tudományos Akadémia (történelemtudományok) doktora, a Magyar Hadtörténészek Nemzeti Bizottságának elnöke, a Magyar Hadtudományi Társaság elnökhelyettese.

A március 10-i megnyitó ülésen a közel háromszáz résztvevőt a szervező bizottság

nevében a XIX. századi történeti kutatóközpont két társigazgatója, *Alain Corbin* (Párizs I Egyetem) és *Jean-Pierre Chalin* (Párizs IV Egyetem), mindkettő tanszékvezető egyetemi tanár, továbbá *Georges Philippot* hadosztálytábornok, az Országos Csendőrség Történelmi Szolgálatának vezetője üdvözölte.

Ezután bevezető előadásában *Jean-Noël Luc* egyetemi tanár (Párizs IV Egyetem) idézte fel a Forradalmi Gyűlés által 1791. február 16-án elfogadott törvénnyel létrehozott Nemzeti, 1804-től Császári, 1815 óta Királyi, 1830-cal kezdődően megyékre tagozottan tovább élő és működő, 1853-tól ismét központosítottan Császári, végül 1870-től kezdődően máig Országos Csendőrség kétszázéves útját. Középpontba a kutatáselméleti kérdéseket állítva, szólt ennek a hol „fegyveres őrtestületnek", hol „az erkölcsi rendet biztosító kormányzati intézménynek" nevezett szervezetnek a francia történelemben játszott szerepéről „Csendőrségtörténet – egy új műhely?" címmel. Elsődlegesen azt emelte ki, hogy a fegyveres konfliktusok, politikai válságok és társadalmi zavargások korszakain túl a csendőr napi tevékenysége ugyanúgy kutatásra érdemes, mint a társadalomban elfoglalt helye vagy a közvélemény vele kapcsolatos alakulása. Ennek ellenére az egyetemeken folyt kutatás és oktatás ezekre a kérdéskörökre eddig nem terjedt ki. A hadtörténelemre szakosodottak elhanyagolták a polgári lakosság körében szétszórtan tevékenykedő csendőröket, míg a politika- vagy társadalomtörténettel foglalkozók érdeklődésén kívül maradt ez, a katonai társadalomhoz kötődő állami közeg. Csak a csendőrök maguk igyekeztek testületük múltját feltárni, ez pedig újabb lendületet vett az Országos Csendőrség Történelmi Szolgálatának a létrehozásával. A csendőrtéma iránti érdeklődés utóbbi évekbeli fokozódása tükröződik az e vonatkozású szakdolgozatok és doktori értekezések számának ugrásszerű növekedésében. Erre figyelt fel a párizsi egyetemközi XIX. századi történeti kutatóközpont, amely immár elismeri a csendőrségtörténetnek, mint új kutatási iránynak a létjogosultságát.

A bevezetőt követő első tudományos ülésre „A csendőrség szervezése a Forradalom és a Császárság idején" témakörben *Jean-Paul Bertaud* egyetemi tanár (Párizs I Egyetem) elnökletével került sor.

Elsőnek *Jacques Lorgnier* tudományos kutató (Lille II Egyetem) „A maréchaussée öröksége az Országos Csendőrség szervezetében és küldetésében" című előadása hangzott el. Lorgnier először a háborúra egybegyűjtött királyi haderő fegyelmét, majd békeidőben az ország belső nyugalmát biztosító kikülönített katonai kötelékeknek, csak megközelítő értelemben: a katonai rendészeti alakulatoknak „a rossz életű emberek" és a gonosztevők elleni harcát idézte fel. A továbbiakban azt részletezte, miként fejlődött az alkalmi hadseregbeli fegyelmező osztagokból állandó fegyveres őrtestület, ezzel párhuzamosan hogyan vált az egyes falusi rendészeti testületek összessége állami rendőrséggé, illetve a kikülönített bírósági őrvédelmi alakulatokból mi módon alakult ki az igazságügyi őrtestület.

Őt *Bernard Gainot* egyetemi docens (Párizs I Egyetem) követte „A Csendőrség Forradalom utáni újjászervezése és az 1798-as szervezési törvény" című előadásával. Középpontban a mai Országos Csendőrség alapító kartájának tekintett, a francia forradalmi naptár szerinti VI. esztendő rügyfakasztó hó 28-án (a mi hagyományos keresztény időszámításunk szerinti 1798. április 17-én) kelt, az előző évi köztársasági államcsínnyel hatalomra került Második Direktórium által hozott, a Nemzeti Csendőrség újjászervezéséről szóló törvény állt. Ez ugyanis szakított az ancien régime korában fennállt maréchaussée-t csupán nevében megváltoztató és forradalmi irányítás alá vonó 1791-es törvénnyel azáltal, hogy az addigi decentralizált rendszert erősen központosított államhatalmi szerv és testület váltotta fel.

Pierre Lévêque egyetemi adjunktus (Párizs I Egyetem) az elhangzottakhoz csatlakozva „A Tengeri Csendőrség a Konzulátus és a Császárság idején" című témáról tartott előadást. Lévêque az 1798-as törvényből kiindulva, a törzsükkel Amsterdam, Boulogne, Cherbourg, Brest, Lorient, Rochefort, Toulon és La Spezia laktanyáiban, kötelékeikkel ezeken túl a másodrangú további kikötőkben és az ország belseje felé eső városokban is telepített új rendvédelmi testületi egységek 1799-es felállításával és működésének 1801-es törvényes szabályozásával ismertette meg a hallgatókat.

Szünet után, áttérve „A csendőrök, katonai szervezetük és a reá való emlékezés" című témakörre, az elnökséget *Serge Berstein* professzor (Politikatudományi Intézet, Párizs) vette át.

Elnökletével először *Arnaud Houte* tudományos kutató (Közigazgatási Főiskola, Saint-Cloud/Fontenay) mutatta be „Csendőrpályák. Földrajzi, hivatásbeli és társadalmi mozgások az Északi Századnál a XIX. század első felében" című előadását. Kiindulópontját a fegyveres őrtestületi szolgálatvállalás motivációja képezte. Az előadó az északi csendőrörsök állományáról egészében megőrzött személyi adatlapok feldolgozásával igyekezett megállapítani az erős fluktuáció okait.

Őt *Jean-François Péniguel* egyetemi adjunktus (Rennes I Egyetem) követte „Az önkéntes csendőrök szerepe Ille-et-Vilaine megyében a Forradalomtól 1848-ig" című előadásával, amelyben bemutatta, mennyire épített a forradalmi nemzeti csendőrség rendfenntartó működésében az önkéntesek támogatására, közreműködésére, pártfogására, csatlakozására, különösen zavargások idején. Szavaiból kiderült, hogy Ille-et-Vilaine megyében ez a szerep a XIX. század első felében mindvégig jelentős maradt.

Xavier Borda doktorandusz (Párizs I Egyetem) „Csendőrség és katonai jogállás. A vegyes igazgatás kérdése a Harmadik Köztársaság idején, 1870–1914" címmel mutatta be kutatásait. A katonai jellegű fegyveres őrtestületnek, mint a polgári rendőrség kiegészítőjének, a közigazgatási vagy igazságszolgáltatási szerepvállalásán túl az 1870/71-es francia–német háborúban betöltött katonai rendőrségi funkcióját állította középpontba az előadó. Ebből kiindulva, a belpolitikában győztes köztársaságpártiak nagyfokú bizalmatlanságát, a csendőrség demilitarizálását célzó politikai hadjáratát és az ez alapján bekövetkezett számos reformot idézte fel. Befejezésül a katonai vezetés reagálásával, fokozódó ellenállásával foglalkozott, amely elvezetett a fegyveres őrtestületi jelleg máig tovább élő 1903-as helyreállításához, ahogyan befejezésül az előadó még részletezte.

Újabb előadóként *Marie-Berthe Servier* doktori iskolai hallgató (Párizs V Egyetem) „A Köztársasági Gárda története. Egy, a Szép Időben fogant hivatalos emlékirat" című forrásbemutatása zárta e blokkot. A ma az Országos Csendőrség önálló magasabb egységét képező Köztársasági Gárda eredete a XIX. század elejére nyúlik vissza, amikor a IX. (!) században létrehozott párizsi közbiztonsági testületet, a XIII. század óta királyi őrséget, majd 1736-tól kezdve, megnevezése szerinti Párizsi Gárdát a napóleoni háborúkban elvezényelték a hadszíntérre, és helyette a Császári Csendőrség egyik alakulatát, Párizs Köztársasági Gárdájának nevezve, hagyták hátra közrendvédelmi funkcióval. A gárdatörténet írása azonnal megkezdődött, és máig folyik. A ma is Napóleon-kori egyenruhában díszelgő, de egyébként hagyományos funkciót is ellátó, a közvetleneken túl egy-egy gyalog- és lovasezredből, valamint motorkerékpáros századból álló csendőr-magasabbegység története egyedülálló. Ennek első korszakát idézte fel az előadó a korabeli hivatalos krónika alapján.

Ebédszünetet követően a harmadik ülés „A csendőrség által végzett polgári és katonai információgyűjtés" témakörben *Maurice Vaïsse* professzornak, a Jogtudományi Intézet igazgatójának (Párizs) elnökletével kezdte meg munkáját.

Elsőnek *Nicole Gotteri* főlevéltáros (Országos Levéltár, Párizs) „Louis-Léopold Buquet tábornok, a Spanyolországi Csendőrség parancsnoka és Savary rendőrminiszterhez intézett jelentései, 1810–1813" című előadása hangzott el. Az előadó egy zárt egységet képező levéltári forráscsoport alapján összefüggésrendszerében mutatta be a napóleoni háborús korszak mozgalmas utolsó három esztendejének spanyolországi belpolitikai és hadműveleti fejleményeit. Tette ezt az alapján, hogy feltárása szerint a rendőrminiszterhez intézett jelentésekhez a spanyolországi francia csendőrparancsnok mindenkor csatolta a Császári Csendőrség főfelügyelőjéhez és vezérkari főnökéhez intézett jelentéseit is.

Őt *Pierre Karila-Cohen* doktori iskolai hallgató (Párizs I Egyetem) követte „A csendőrség és a politikai információgyűjtés, 1815–1848" című témabemutatójával. Kutatása arra terjedt ki, miként működött a központosítást átmenetileg szüneteltető alkotmányos királyság időszakában az egyes megyékben a Csendőrség, mint a helyi közigazgatás „szeme" és „füle". Ezt követően bemutatta, hogy a megyei jelentések 1820-ban elrendelt belügyminiszteri összesítéseiben hogyan tükröződnek mindazok „a rendkívüli események, amelyek veszélyeztethetik a köznyugalmat".

Hozzá csatlakozva *André Comor* doktorandusz (Politikatudományi Intézet, Aix-en-Provence) számolt be kutatásairól „A csendőrség és az algériai hírszerzés, 1871–1914. A bennszülött lakosság megfigyelése és a terü-

letvédelem" címmel. Az előadás középpontjában az „Afrikai Csendőrség" 1834-ben történt létrehozása, az „Önkéntes Bennszülött Csendőrtestület" 1860-as megalapítása, e kettőnek a csak 1870-ben bevezetett algériai polgári közigazgatás alatti, különösen az 1893–98 és 1907–11 közti válság idején tanúsított működése állt.

Szünet után következett „A csendőrség és a közbiztonság más erői" című témakör, *Pierre Lévêque* egyetemi tanár (Dijoni Egyetem) elnökletével.

Elsőként *Aurélien Lignereux* tudományos kutató (Közigazgatási Főiskola, Ulm/Sèvres) „Moncey marsallnak, a Csendőrség első főfelügyelőjének Fouché rendőrminiszterhez intézett jelentései, 1804–1810" címmel ismertette téziseit. Részletezte, hogy e két, példátlanul eltérő egyéniségű, nagyhatalmú vezető nehéz együttműködésének tükrében milyen is volt valójában a Császári Csendőrség és a Rendőrminisztérium kapcsolata, miként igyekezett előbbi magának minél nagyobb önállóságot biztosítani, míg utóbbi hogyan törekedett arra, hogy a napóleoni háborúk adta körülmények között a legmeszszebbmenőbb függésbe vonja az alárendeltjének tekintettet.

Ezután *Fabien Gaveau* doktorandusz (Dijoni Egyetem) következett „Csendőrök és mezőőrök, 1795–1854. Kettős kapcsolat" címmel megtartott referátumával. E két eltérő történelmű és jellegű vidéki közbiztonsági testület egyidejű működésének viharos első félévszázada képezte elemzése tárgyát, középpontba helyezve, hogy egy központi irányítású állami és egy, a polgármestereknek alárendelt helyi intézményről volt szó, amelyeknek számos azonos feladatot szabtak, és ez határozta meg kapcsolatrendszerüket.

Ehhez csatlakozott *Christian Estève* doktori iskolai hallgató (Lyon II Egyetem) „A Csendőrség és a vadászati rendészet, 1830–1852" című kutatási beszámolójával. Az előadó kifejtette, hogy a Júliusi Monarchia idejének végén a Csendőrség miként terjesztette ki megtorló tevékenységét a vadorzók ellen, és hogyan merült fel számos panasz a vadászati rendvédelmet biztosítók ellen.

Végül *Marielle Python-Bernicot* doktori iskolai hallgató (Párizs I Egyetem) következett „Tűzoltók és csendőrök a közbiztonság szolgálatában a XIX. században" című témabemutatójával. Ebben előbb Párizsról, a fővárosról szólt, ahol a tűzoltókat a köznyugalom biztosítása szempontjából is rendelkezésre álló kisegítő kötelóknek tekintették, ugyanúgy, mint a Párizsi Gárdát, amelyet viszont tűzvédelmi feladatokba is bevontak. E két testület tagjait főleg éjjeli őrjáratozásra, fogolykísérésre és tömegoszlatásra alkalmazták. A fővárossal hagyományos francia módon szembeállított vidéken az előadó elemzése szerint a megyei szervezésű tűzoltóság inkább katonai jellegű volt, amelyet századokba szervezetten a legkülönbözőbb közbiztonsági és közrendvédelmi akciókba is bevontak.

Március 11-én reggel az ötödik munkaülésre „A csendőrség meghonosítása falun és városban" című témakörben *Jacques Frémeaux* egyetemi tanár (Párizs IV Egyetem) elnökletével került sor.

Először *Jean-Paul Jourdan* egyetemi docens (Bordaux III Egyetem) „A csendőrség őrsszervezése dél-keleten a XIX. században" című előadása hangzott el. Az előadó bemutatta, hogy Dordogne, Gironde, Landes, Lot-et-Garonne és Basses-Pyrénées megyében hogyan sikerült a Forradalom győzelmét követően megkettőzni az addigi rendvédelmi őrsök számát, és hogyan nőtt a csendőrök száma a XIX. század folyamán a kezdeti 107 főről 1200 főre.

Ezt *Jean-Louis Lenhof* egyetemi docens (Caeni Egyetem) „Csendőrség és társadalom egy XIX. századi átlagos városban. Alençon esete" című előadása követte. Az előadó Orne megye székhelyét és az 1820 és 1914 közti időszakot választotta vizsgálata tárgyául. A helyi csendőrlaktanyában szolgáltakra és a várostörténetre vonatkozó források egyaránt fennmaradtak, ezek alapján a fegyveres őrtestület és a helyi társadalom kapcsolatrendszere egészében és számos vonatkozásban feltárható, ahogyan kutatási eredményeivel bizonyította.

Végül *Jean-François Tanguy* egyetemi docens (Rennes II Egyetem) adta elő kutatási eredményeit „Vitré csendőrőrseinek jogrendvédelmi tevékenysége, 1830–1939" címmel. Ezúttal egy járás, az Illle-et-Vilaine megyei Vitré csendőrőrsei álltak a vizsgálat középpontjában, mégpedig az előadó érdeklődésének megfelelően a jogrendvédelmi tevékenység vonatkozásában. Ugyanis az 1835 és 1939 közti száz esztendőből 10 000-nél több kihágás és a békebírósági hatáskörbe tartozó vétség jegyzőkönyve maradt fenn ebben az egyértelműen paraszti és erősen konzervatív-

keresztény járásban, ez pedig bőséges alapot nyújtott eziránytú vizsgálódásához.

Szünet után *Claude-Isabelle Brelot* egyetemi tanár (Lyon II Egyetem) elnökletével „A csendőrök a falusi közösségek és az állam között" elnevezésű témakör következett.

Elsőként *Cyril Carteyrade* doktorandusz (Lyon III Egyetem) mutatta be „Falusi rend. Tauves járás csendőrőrse, 1815–1854" című értekezését. Ebben Puy-de-Dôme megye egyik falusi járásának székhelyével kapcsolatosan a XIX. század elején ott működő csendőrőrshöz kinevezettek közösségi beilleszkedését vizsgálta. A paraszti világ és a rendvédelmi erők közti hagyományos ellentétből kiindulva, kiterjedt elemzése a laktanyaelhelyezésű katonai jellegű őrtestületnek azokra a tagjaira, akik családjuktól is távol kerülve, társadalmilag a falusi élet peremére szorultak. Ehhez csatlakozva elemzése további tárgya az volt, mi módon igyekeztek a csendőrök elzártságukból kiszakadni, hogyan törekedtek kapcsolatteremtésre a helyi elöljárókkal, és ezáltal miként tudtak bekapcsolódni a szolgálati helyüket jelentő település társadalmi életébe.

Őt *Corine Marache* doktori iskolai hallgató (Bordeaux III Egyetem) témabeszámolója követte „A csendőrség és a zavargások megelőzése Aquitania falusi lakosságánál, 1850–1914" címmel. Az előadó az Országos Csendőrség Levéltárának iratait tanulmányozva jutott el ahhoz a felismeréshez, hogy az általános vélekedéssel szemben a csendőrtevékenység elsődlegesen nem korlátozás vagy büntetés, hanem a megelőzés volt. Ezt a múlt század közepétől az első világháború kitöréséig terjedő időszakban a Bordeaux székhelyű Gironde és a környező Landes, Dordogne, Lot-et-Garonne megye falvaira kiterjedő elemzésével bizonyította. A megelőzés módszerei közül kiemelte a vidéki portyázást, a hírszerzést, a gyanús személyek figyelését, mindenek előtt azonban a falusi lakossággal való állandó kapcsolattartást.

Végül *Hubert Heyriès* egyetemi docens (Montpellier III Egyetem) „Savoya csendőrei a nemzeti és a tartományi önazonosság között a Második Császárság idején, 1860–1870" című előadása hangzott el. Ez az előadás a múlt századi területváltozások egyik következményét vetette fel, mégpedig azt, mit eredményezett rendvédelmi téren az, hogy az 1860. március 24-i francia–szárd egyezmény értelmében Savoya és Nizza francia uralom alá került. E tekintetben az elemzés az addig e két olasz felségterületen királyi carabinierikként szolgáltakra terjedt ki, közülük kik, miért és hogyan vállalták a francia császári csendőrszolgálatot az uralomváltás első tíz évében. A vizsgálat nemcsak az átkerült területeken rekedt, helybéli és máshonnan érkezett ott szolgálókra, hanem az e területekről elszármazott, más olasz tartományokból hazatértekre is kiterjedt. A francia–szárd egyezmény ugyanis lehetővé tette a szabad választást a két uralom között a két társadalmi csoport számára. Az átengedett olasz felségterületek honos és idegen francia megyékből áthelyezett, immár az új uralmat biztosító csendőrei között azonban ütközés volt, előbbiek ugyanis a savoyai vagy nizzai területi lokálpatriotizmust, míg utóbbiak a francia nemzettudatot képviselték.

Ebédszünetet követően a következő munkaülésen „A csendőrség és a biztonság hiányának századvégi érzete" című témában *Christophe Charle* egyetemi tanár (Párizs I Egyetem) elnökölt.

Elnökletével először *Henriette Asséo* tudományos kutató (Társadalomtudományi Főiskola, Párizs) „A csendőrség és a 'nomádok' azonosítása, 1870–1914" című előadása került napirendre. Azonnal világossá vált, hogy az előadó „nomádok" alatt vándorlókat, vagyis cigányokat ért, mégpedig a korábbi, Észak-Afrika vagy Közép-Európa felőli, úgynevezett „egyiptomi" és „cseh" cigánybevándorlási hullámokat követően a múlt század második felében kelet felől, nagy karavánokkal érkezőket. Ezt követően a korábbról francia felségterületen élők közt azonnal elkeveredő újonnan érkezettek regisztrálásának, azonosításának és ellenőrzésének nehézségeit részletezte az előadó a fennmaradt csendőrségi irategyüttesből.

Ezt követte *Jean-François Wagniart* egyetemi adjunktus (Párizs IV Egyetem) előadása „A csendőrség és a csendőrök a csavargókérdéssel szemben, 1870–1914" címmel. Az elhangzottakhoz csatlakozva az előadó egy másik, állandó lakhely és munkavállalás nélkül mozgó, számos rendvédelmi intézkedést szükségessé tevő társadalmi csoporttal, a csavargókkal foglalkozott a Harmadik Köztársaság időszakára vonatkoztatva. Felidézte, hogy a napóleoni időktől kezdve jelentős feladatot rótt a csendőrökre ez a büntetendő cselekmény, a legtöbbet éppen a századfordulón.

Végül *Jean-Marc Berlière* egyetemi tanár (Dijoni Egyetem) tartotta meg „A csendőrség kérdésessége a XX. század eleji biztonsági válság idején" című előadását. Az előző két előadás folytatásaként ezúttal a szervezett bandák bűncselekményeinek erőteljes megszaporodását mutatta be, majd azt az utat, amely az országos közbiztonság 1907-re bekövetkezett megrendülését eredményezte. Ez erélyes csendőrségellenes közhangulatot eredményezett, és felvetette a csendőrség és rendőrség szembeállítását. Végülis ennek az országos vitának köszönhetően hozták létre a kormányzati szervek a mozgó rendőrőrsöket, mintegy a csendőrőrsök bűnüldözési vetélytársaként a közrend és köznyugalom mielőbbi helyreállítása és tartós biztosítása érdekében.

A szünet utáni nyolcadik tudományos ülésen kezdődött „A csendőrség Európában. A francia modell exportálása?" című témakör megtárgyalása. Ekkor az elnöklést *Philippe Robert* professzor, a Tudományos Kutatások Országos Központjának igazgatója (Párizs) vette át.

Elsőnek *Michael Broers* egyetemi tanár (Aberdeeni Egyetem, Nagy-Britannia) „A Császári Csendőrség és a Királyi Karabélyosok: A piemonti rendvédelmi kísérlet, a francia modell külföldre való exportálásának első példája" című expozéja hangzott el. Az előadó a Francia Császárságba bekebelezett piemonti megyékben 1802-ben létrehozott helyi Császári Csendőrségnek a felszabadulást követően, 1814–1821 között bekövetkezett, Királyi Karabélyosokká történt átszervezését elemezte. Eközben részletesen bemutatta, hogy helyreállított államként Piemont végülis közvetlenül a korábbi francia modellt fogadta be, és szervezését, feladatkörét tekintve, bár más társadalmi-politikai-uralmi körülmények között, de ezt a kezdetben idegen, sajátos vidéki közrendvédelmi testületet őrizte meg.

Ezt követően *Jonathan Dunage* egyetemi tanár (Walesi Egyetem, Swansea) „A carabinierik az olasz nemzetállamban 1860-ban" című előadására került sor. Ebben elsődlegesen az olasz nemzeti egységállam megteremtésének folyamatában ábrázolta a carabinierik rendvédelmi tevékenységét, amelyet meglepő módon azzal jellemzett, hogy „a nemrég annektált területek pacifikálása volt a hivatása". A szervezés, feladatteljesítés és önbemutatás témaköreiben végrehajtott elemzés során az előadó végig a francia csendőrséggel való összehasonlítás módszerét követte. Ezen túlmenően igyekezett a valóságot az önbemutatással szembesíteni, valamint a carabinierik és a rendőrök rivalizálását érzékeltetni. A carabinierik tényked ését az előadó egészen az első világháború kitörésének idejéig végigkövette.

A továbbiakban *Cyrille Fijnaut* egyetemi tanár (Katolikus Egyetem, Louvain/Leuven, Belgium) „A napóleoni csendőrség fejlődése Németalföldön, 1815–1830" című előadása hangzott el. Fijnaut hangsúlyozta, hogy Napóleon 1806-ban Lajos nevű öccsét trónra segítve, létrehozta a Batáv Köztársaságot felváltó Holland Királyságot, ezzel együtt pedig további exporttermékként a Holland Csendőrséget is. A francia uralom alatti 1810-es teljes beolvasztás e csendőrség beolvasztását is jelentette. A felszabadulást követően, 1814 októberében I. Vilmos az Egyesült Németalföldi Királyságban a régi történelmi „marechaussee" néven szerveztette újjá e testületet, de az újabb francia példát megtartva. Az előadó e rövidéletű testületnek a Belga Királyság 1830-as kiválásáig tartó történetét mutatta be.

Végül *Axel Tixhon* doktori iskolai hallgató (Katolikus Egyetem, Louvain/Leuven, Belgium) „A Belga Csendőrség megszületése és a bűnözés mértéke a XIX. században" című munkabeszámolójával zárult ez az ülés. A korábban elhangzottaknak mintegy folytatásaként az előadó az új belga államban szervezett önálló csendőrtestületet mutatta be. Ezt követően az 1840–1885 közti időszakot annak az összefüggésében elemezte, miként változott a csendőrség létszámának a tükrében a bűnözés nagyságrendje, illetve a bűnözés mértéke mi módon tükröződött a csendőrség létszámviszonyainak sokszoros változásában.

Újabb szünetet követően folytatódott e téma megvitatása, miközben *Xavier Rousseaux* egyetemi tanár (Katolikus Egyetem, Louvain/-Leuven, Belgium) vette át az üléselnöki tisztet.

Először *Jean-Paul Le Flem* c. egyetemi docens (Párizs IV Egyetem) „A Guardia Civil létrehozása és ennek kapcsolata a francia csendőrmodellel, 1833–1843" című előadása következett. Az előadó bevezetőként felidézte Kasztiliának, Katalóniának, Baszkföldnek és Navarrának egykori közrendvédelmi szerveit és testületeit, majd a francia megszállást követően ezek helyébe lépő idegen csendőrségi tevékenységet. Ezt követően áttért az 1846-ban a korábbiakat véglegesen felváltó Guardia Civil (Csendőrség) szervezésére, amely a ti-

zennégy spanyol katonai kerülethez igazítottan, teljesen a francia példát követő katonai jellegű fegyveres őrtestületté épült ki.

Ehhez csatlakozva *Maximiliano Lasén Paz* csendőrezredes, katonai attasé (Spanyolország) „A Guardia Civil és reformjai 1844-től a XIX. század végéig" című előadása hangzott el. Ebben az előadó a századvégig tartó közrendvédelmi fejlődést egészében kísérte végig, nemcsak a Csendőrség szervezeti változásait mutatta be, hanem a Rendőrségét is. Kiemelte a politikai összecsapások következményeit, különösen az 1854-es és 1873-as, illetve 1874-es jelentős fordulatokat. Ezekhez kapcsolódva hangsúlyozta, mennyire igyekeztek építeni a különböző politikai erők a Guardia Civil fegyvereseire, és ez mennyire együttjárt a hadsereg egészével való egybemosással.

A továbbiakban *Zachar József* „Az 1881-es magyar csendőrtörvény előzményei" című előadása következett. Ebben az 1848. október 4. és 1866. december 14. közti időben magyar szempontból alkotmányellenes és illegitim Habsburg-uralom sajátos vetületével foglalkozott. Az 1849. június 8-i uralkodói nyílt paranccsal létrehozott Osztrák Csendőrség első ezredparancsnokságát ugyanis már két hét múlva a hírhedt Haynau éppen Pozsonyban állíttatta fel, és onnan intézte toborzási felhívását a lakossághoz. E testület magyar felségterületi tevékenységét végigkövetve, az előadó kiemelte, hogy még a kiegyezés sem vetett véget a törvénytelen csendőrségi jelenlétnek.

Végül *Parádi József* „Közrendvédelem Magyarországon az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában" című előadása hangzott el. Ebben először a Magyar Királyi Csendőrség 1881-es létrehozásának a kiegyezés adta körülményeit idézte fel, majd a városi rendőrségek, a vámőrség, a határszéli rendőrség és más testületek példáján az állami különállóság körülményei között történt létrehozás különböző útjain mutatta be a kettős alkotmányos monarchia adta lehetőségeket. Elemzését az első világháborúig bezárólag bekövetkező magyar rendvédelmi, elsődlegesen a csendőrségnél mutatkozó fejlődés felvillantásával folytatta. Befejezésül a francia eredetű csendőrségnek a magyar viszonyok között is azonos jellemzőit hangsúlyozta az előadó. Ezzel a nagy figyelmet keltett fejtegetéssel zárult az előadások hosszú sora.

Március 11-én este, az elhangzott előadásokhoz és hozzászólásokhoz csatlakozóan a témabevezető előadó, *Jean-Noël Luc* egyetemi tanár vezetésével még egy, a kollokviumon elhangzottakat értékelő kerekasztal-beszélgetésre is sor került. Ebben az egyetemi oktatók közül még három érintett doktori iskolai témagazda: *Jean-Marc Berlière, Jean-Pierre Chaline* és *Alain Corbin,* három gyakorlati szakember: *Georges Philippot* hadosztálytábornok, *Marc Watin-Augouard* csendőrezredes és *Frédéric Guelton* alezredes, valamint a mérleg nyelveként a csendőrségtől távol álló neves brit rendvédelem-történész, *Clive Emsley* egyetemi tanár (Open University) vett részt. A brilliáns eszmecsere a kétnapos fárasztó tudományos rendezvény méltó lezárása volt.

A tudományos üléseken kívül a szokásos módon más alkalmak is lehetőséget nyújtottak a résztvevőknek, hogy tovább folytassák eszmecseréjüket. Így március 10-én este méltó keretet adott ehhez, hogy a Köztársasági Gárdának otthont adó párizsi Baudoyer téri palota Napóleon Kaszinójában *Pierre Steinmetz* hadseregtábornok, az Országos Csendőrség főigazgatója adott fogadást a résztvevők részére.

Március 11-én este a Sorbonne dísztermében egyházzenei koncertet adtak, majd ennek szervezői, *Charles de Bodman, Joël Dutreuil* és *Moïse Lewin,* az Országos Csendőrség katolikus és protestáns főlelkésze, valamint főrabbija adott fogadást az egyetemi szalonban.

Ezt követően *Georges Philippot* hadosztálytábornok, az Országos Csendőrség Történelmi Szolgálatának vezetője látta vendégül vacsorán a külföldről érkezett meghívottakat.

INTÉZMÉNYI HÍREK

(2000. január 1. – 2000. december 31.)

A XXV. Országos Restaurátorkonferencián (Budapest, 2000. február 3.) intézményünket *Cs. Kottra Györgyi* képviselte Török Klárával közösen tartott „Nemzetőr típusú, festett honvédzászló azonosítása" c. előadásával.

*

A Szemere Bertalan Magyar Rendvédelemtörténeti Társaság csendőr szakosztályának III. csendőr-konferenciáján (Budapest, 2000. február 14.) *Suba János* adott elő a határcsendőr-zászlóaljak történetéről.

*

A Finn Köztársaság Nagykövetsége által szervezett nemzetközi konferencián (Budapest, 2000. március 9.) *Ravasz István* tartott előadást „Magyar önkéntesek a finn–szovjet téli háborúban (1913–1940)" címmel.

*

„Habent sua fata vexilla" címmel rendezett kiállítást a moszkvai Fegyveres Erők Múzeumában *B. Kalavszky Györgyi* és *Cs. Kottra Györgyi.* A kiállítás megnyitása alkalmából (2000. március 14.) a Magyar Kulturális, Tudományos és Tájékoztató Központ a '48-as zászlók kétszeri visszaadásáról történészkonferenciát tartott, amelyen *Cs. Kottra Györgyi* „A jel hordozójától a szent jelig. A magyar honvédzászlók jelképei és a jelképek története 1848–49" c. referátuma hangzott el.

*

A Hadtörténeti Múzeum a Hadtörténeti Térképtárral és az Országos Széchényi Könyvtárral közösen „A hazaszeretet hajt minket előre... Mikoviny Sámuel térképei" címmel kiállítást rendezett 2000. március 23. és augusztus 1. között. A kiállítást *Plihál Katalin* és *Szoleczky Emese* rendezte.

*

A törökországi Gazi Osman Pasha University Oszmán Pasa halálának 100. évfordulója alkalmából nemzetközi ülést szervezett (Tokat, 2000. április 5-7.), melyen *Pollmann Ferenc* adott elő „The Defence of Plevna and Its Impact on the Hungarian Home Affairs" címmel.

A washingtoni Georgetown Universityn rendezett Making of Hungary. „Commemorating 1000 Years of Hungarian History" c. konferencián (Washington, 2000. április 15–16.) *Veszprémy László* előadása hangzott el „Foundation of the Hungarian State" címmel.

*

Ugyancsak *Veszprémy László* képviselte intézményünket a Magyar Történelmi Társulat „Szent István-i Magyarország" c. konferenciáján (Szeged, 2000. április 17–18.) „A hadszervezet Szent István korában" témában tartott előadásával.

*

„Az Alföld történeti földrajza" témakörben rendezett tanácskozáson (Nyíregyháza, 2000. április 18–19.) *Suba János* tartott referátumot a trianoni magyar-román határ 1921-1925 közötti kitűzéséről.

*

A Magyar–Román Baráti Társaság szervezésében 2000. április 20-án Kaposváron lezajlott kollokviumon *Hermann Róbert* „A nemzetiségi megbékélés esélyei 1848-49-ben" c. hozzászólása hangzott el.

*

Az Europäische Akademie által április 27–30. között Otzenhausenben megrendezett „Millennien in Europa – 1000 Jahre Polen und Ungarn" c. konferencián *Veszprémy László* „Die ungarische Staatsgründung und Europa" c. előadása hangzott el.

*

A Komáromi Napok rendezvénysorozaton (Komárom, 2000. április 29.) *Hermann Róbert* tartott előadást, az 1849. június 28-án lezajlott győri ütközetről.

*

A Hadtörténeti Múzeum 2000. május 16-án nyitotta meg „Hazatért gyűjtemények" c. kiállítását, amelyet *B. Kalavszky Györgyi, Makai Ágnes, Máté Gábor, Ságvári György* és *Tóth Orsolya* rendezett.

A Szlovák Hadtörténeti Intézet által rendezett nemzetközi konferencián (Pozsony, 2000. május 29–31.) *Ravasz István* adott elő „Konföderáció vagy megszállás. Magyarország és Szlovákia 1918–1919 és 1939–1944" címmel.

*

2000. május 10–11-én Bukarestben nemzetközi hadtörténész konferenciát tartottak a hidegháborús korszak vitás kérdéseiről. Intézményünket *Ehrenberger Róbert* képviselte „Researc Possibilites in the Archival Records of the Cold War Period during the Decade of Opennes in the War History Archives of Hungary" c. referátumával.

*

A Budapesti Történeti Múzeum szervezte „A budavári palota évszázadai" c. konferencián (Budapest, 2000. május 30–június 1.) *Kedves Gyula* „Budavár szerepe az 1849-es tavaszi hadjáratban" és *Ságvári György* „Gárdák, díszbandériumok Buda várában" c. előadása hangzott el.

*

A Gesellschaft für Historische Waffen- und Kostümkunde konferenciáján (Budapest, 2000. június 3.) *Ságvári György* „Die ungarische Hussaren im XVIII. Jahrhundert" és *Cs. Kottra Györgyi* „Regiment Owner's Standard of the 5th Hussars or the »English« flag of the Military History Musem" címmel tartott előadást.

*

Az USA Védelmi Minisztériuma az Open House program zárásaként Washingtonban, a Kongresszusi Könyvtárban nemzetközi konferenciát rendezett 2000. június 28-án, amelyen *Szijj Jolán* tartott előadást „Central European Military Archives in the Decade of Openness" címmel.

*

A Magyar Földrajzi Társaság „A táj és a környezet változásai ezer esztendő sodrában" című tudományos ülésén (Veszprém, 2000. július 8.) *Suba János* „Magyarország határainak változása" c. referátuma hangzott el.

*

A Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság „Totális háború – totális védelem, 1789–2000" címmel megtartott XXVI. Kongresszusán (Stockholm, 2000. július 31–augusztus 4.) intézményünket *Pollmann Ferenc* képviselte „The Hungarian Government and the Austro-Hungarian Military Measures against the Serbs during the First Period of the First World War" c. előadásával.

*

2000. augusztus 18-án „A Dráva-menti népek török ellenes küzdelmei" címmel a szlovéniai Lendva Vármúzeumában új állandó kiállítás nyílt a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményéből. A kiállítást *Kedves Gyula* és *Lugosi József* rendezte.

*

A sárvári Nádasdy Ferenc Múzeum szervezésében lezajlott „Huszárok a történelem forgószínpadán" című tudományos konferencia (Sárvár, 2000. szeptember 14–15.) programjában az alábbi előadások hangzottak el: intézményünk munkatársai részéről:

Veszprémy László: A honfoglaló magyarok hadművészete;

Mészáros Kálmán: Dunántúli lovasezredek Károlyi Sándor kuruc generális 1704. január–áprilisi hadjáratában;

Czigány István: Könnyűlovasból huszár. A magyar lovasság integrálódása a császári hadseregbe 1670–1720;

Kedves Gyula: A magyar szabadságharc huszárai 1848–49-ben,

Hermann Róbert: Huszárhősök, hőstettek 1848 őszén és telén Nyugat-Magyarországon;

Balla Tibor: A magyar királyi honvéd lovasság a dualizmus korában 1868–1914;

Pollmann Ferenc: A Monarchia lovassága az első világháborúban,

Babucs Zoltán: Fejezetek a Jászkun-huszárok történetéből. A XVIII. század második felétől 1945-ig;

Szabó Péter (Bene Jánossal): Magyar huszárok a második világháborúban;

Ságvári György: Huszárviselet a XVI–XVIII. században;

Cs. Kottra Györgyi: Az 1920 M huszárzászlók és rendszeresítésük. A m. kir. I. Ferenc József Jászkun honvéd huszárezred zászlaja, 1921.

*

A „Batthyány Kázmér emlékezete" c. tudományos ülésszakon (Kisbér, 2000. szep-

tember 18.) *Hermann Róbert* tartott előadást „Batthyány Kázmér külügyminisztersége" címmel.

*

2000. szeptember 22–23-án a torontói egyetem a magyar millennium tiszteletére konferenciát szervezett „Magyar Századok" címmel. Itt hangzott el *Veszprémy László* „Hungary's Conversion and the Foundation of State" és *Hermann Róbert* „The Military Chances of the Hungarian War of Independence of 1848–49" c. előadása.

*

A bajai Városi Könyvárban rendezett Türr István emlékülésen (2000. szeptember 29.) hangzott el *Hermann Róbert* „Egy olasz alakulat két pere 1848–49-ben" c. előadása.

*

A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár által rendezett Levéltári Nap (Szolnok, 2000. szeptember 27.) programjában intézményünk két munkatársa tartott előadást:

Babucs Zoltán: II. világháborús jászberényi bakák a Donnál;

Mészáros Kálmán: Szolnok kuruc várkapitányai 1703–1706.

*

A „Szent István alakja a régi magyar és az európai irodalomban, művészetben és történetírásban" témakörben 2000. szeptember 27 és 30-a között Tihanyban tartott konferencián, amelyet az MTA Irodalomtudományi Intézete és a magyarországi egyetemek régi magyar irodalomtörténeti tanszékei közösen rendeztek, *Veszprémy László* olvasta fel „A térítő Szent István a magyar krónikákban" c. előadását.

*

A Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a Magyar Comenius Társaság közös rendezésében Sárospatakon sorra került „Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna" c. nemzetközi konferencián (2000. október 5–7.) intézményünk négy munkatársa szerepelt:

Czigány István: A harmincéves háború és I. Rákóczi György 1644/1645-ös hadjárata;

Kincses Katalin Mária: Egy nyugat-magyarországi párhuzam: Batthyány Ferencné Lobkowitz Poppel Éva udvartartása;

Mészáros Kálmán: Két kuruc tábornokné: Nagyszegi Gáborné Urai Éva és Berthóty Istvánné Váradi Erzsébet;

Szoleczky Emese: Adalékok a fogarasi várnép és birtokos asszonya XVII. századi történetéhez.

*

„Az aradi vértanúk emlékezete" c. tudományos megemlékezésen (Gyöngyös, 2000. október 6.) *Hermann Róbert* „Miért van szükség kivégzésekre? Haynau levele Ferenc Józsefhez" és *Kedves Gyula* „Mártírereklyék az egykori aradi ereklyemúzeumban" címmel tartott előadást.

*

A Magyar Nemzeti Ellenállási Szövetség és a HIM által a Hadtörténeti Intézet és Múzeum dísztermében rendezett „A magyar hadsereg a diktatúra időszakában" c. szimpozionon (Budapest, 2000. október 27.) *Baló István* „Magyarország katonapolitikája, a hadseregfejlesztés feladatai 1947–1950" címmel tartott referátumot.

*

2000. november 1-jén a Hadtörténeti Múzeum a több éve tartó együttműködés keretében két újabb kiállítást nyitott a szicíliai Vittoriában: „Magyar–olasz együttműködés a lőszergyártás terén a két világháború között" és „Válogatás 1000 év magyar hadtörténelmi jelképeiből" címmel. A kiállításokat *Kovács Vilmos* és *Kedves Gyula* rendezte.

*

A Szemere Bertalan Magyar Rendvédelemtörténeti Társaság „Az ezer éves magyar rendvédelem" címmel megtartott XV. konferenciáján (Budapest, 2000. november 8–9.) *Ravasz István* „Kiegészítő rendvédelmi testületek Magyarországon 1914–1919", *Suba János* pedig a „Határsáv Magyarországon 1938–1945" és „A szocialista határőrizet egyik eszköze az ötvenes években: az aknazár" c. előadásaival szerepelt.

*

Az MTA 2000. november 9-én „A Kárpát-medence népe a millenniumon"címmel konfe-

renciát tartott, amelyen *Hermann Róbert* „1848–49. népesedési veszteségei"-ről szólt.

*

2000. november 10-én a roueni egyetemen került sor a „Conquete, acculturation, identité: des Normands aux Hongrois" c. tudományos kollokviumra, ahol *Veszprémy László* „The Birth of Hungarian Identity in the Historiography of the Middle Ages" c. előadása hangzott el.

*

A Hadtörténeti Múzeum 2000. november 16-án nyitotta meg „Kard és koszorú" c. millenniumi kiállítását ezer esztendő magyar uralmi és katonai jelképeiről. A kiállítást *Baczoni Tamás, Cs. Kottra Györgyi* és *Kreutzer Andrea* rendezte. A kapcsolódó azonos című nemzetközi tudományos konferencián (Budapest, 2001. november 16–18.), munkatársaink az alábbi előadásokkal szerepeltek:

Makai Ágnes: Kitüntetések katonai jelképei;

Kedves Gyula: Ősi fegyverek, ódon rangjelzők. Törő-zúzó fegyverek szimbolikus szerepben;

Töll László: A kard, mint katonai szimbólum;

Bánffiné Kalavszky Györgyi: Viribus unitis. Katonai jelképek az első világháborús képeslapokon;

Szoleczky Emese: A végelbocsátás jelképei;

Kreutzer Andrea: A hadsereg identitástudatának tükröződése a nyomtatott dokumentumokban, 1868–1918;

Baczoni Tamás: A sisak – egy sajátságos katonai jelkép;

Babucs Zoltán: Jász-kun katonai jelképek a XVIII–XIX. században;

Illésfalvi Péter: Vadász- és hegyicsapatok jelképrendszere a Monarchiától napjainkig;

Kincses Katalin Mária: Hatalmi jelképek, a város reprezentációja a XVII. századi soproni országgyűléseken;

Ságvári György: Állami és uralkodói felségjelek megjelenése a katonai egyenruhán a XVIII–XIX. században;

Bodor Imre: Magyar állami címer a középkorban.

*

A Hadtörténelmi Térképtár a Magyar Földrajzi Társaság Biztonságföldrajzi és Geopolitikai Szakosztályával közösen „Fejezetek a magyar katonaföldrajz és térképészet történetéből" címmel 2000. november 22-én konferenciát rendezett a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Dísztermében. Ezen *Jankó Annamária* „Az önállóvá vált magyar katonai térképészet térképművei a két világháború között" és *Suba János* „A magyar katonaföldrajz intézményei 1867–1945" c. előadása hangzott el.

*

„Mérnöki tudomány a haderőben. 80 éves a Haditechnikai Intézet" címmel nyitott új időszaki kiállítást a Hadtörténeti Múzeum a magyar haditechnika-történet egyik meghatározó intézménye létrejöttének 80. évfordulója alkalmából, 2000. december 7-én. Rendező: *Baczoni Tamás, Kovács Vilmos* és *Lugosi József.*

*

Az MTA 2000. december 8-án „A magyar államalapítás és a szomszédos államok" kérdéskörével foglalkozó konferenciát rendezett Budapesten, amelyen intézményünket *Veszprémy László* képviselte „Ostmark und Ungarn" c. előadásával.

*

2000. december 9-én Szatmárnémetiben, a Szent István Kör megemlékezésén hangzott el *Hermann Róbert* „Bem, mint hadvezér" c. előadása.

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM MUNKATÁRSAINAK LEGFONTOSABB PUBLIKÁCIÓI 2000-BEN

Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve 1999. (Szerk. *Lenkefi Ferenc.*) Hadtörténelmi Levéltár, Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2000. 167 o. (Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok)

*

Babucs Zoltán: Jászsági honvédek a II. világháborúban. I. k. „Század vigyázz! Harckocsira! A jászberényi páncélos zászlóalj története a II. világháborúban." Jász Honvédekért Alapítvány, Jászberény, 2000. 246 o.

*

Baczoni Tamás: Terepszínek Magyarországon. Hadimúzeum Alapítvány, Budapest, 2000. 56 o.

*

Balla Tibor: A magyar királyi honvéd lovasság 1868–1914. Balassi Kiadó, Budapest, 2000. 176 o. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 1.)

*

Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. Heraldika Kiadó, Budapest, 2000. (2., bőv. kiad.) 773 o.

*

Domokos György: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Balassi Kiadó, Budapest, 2000. 160 o. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 2.)

*

A Hadtörténelmi Levéltár Képeskönyve. Válogatás öt évszázad katonai irataiból. (Szerk. *Szijj Jolán.*) Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2000. 168 o. (Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok)

*

Hermann Róbert: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc vértanúi. Október 6. Oktatási Minisztérium, Budapest, 2000. 86 o.

*

Hermann Róbert: Szószék és csatatér. Politikusi naplók és visszaemlékezések 1848-49-ből. Balassi Kiadó, Budapest, 2000. 570 o.

*

Hermann Róbert–Molnár András: Okmánytár Nagykanizsa 1848–49-es történetéhez. I–II. k. Nagykanizsa, 2000.

*

Hungary, Eleven Centuries in the Heart of Europe. CD-ROM. (Főszerk. *Ungváry Tamás.* Szerk. *Veszprémy László.*) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2000.

*

Lenkefi Ferenc: Kakas a kasban. Francia hadifoglyok Magyarországon az első koalíciós háború idején 1793–1797. Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2000. 287 o. (Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok)

*

A magyar huszár. (és angol változat: The Hungarian Hussar). (Szerk. *Zachar József.* Szerzők: *Kelenik József, Ságvári György, Szabó Péter, Zachar József.*) Corvina Kiadó, Budapest, 2000. 129 o.

*

Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. (Főszerk. *Szijj Jolán.* Szerk. *Ravasz István.*) Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2000. 848 o.

*

Mária Terézia hadvezére. Válogatás Hadik András táborszernagy Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból. (Szerk. és a bevezető tanulmányt írta *Farkas Gyöngyi.* Az iratokat fordította *Bőhm Jakab.*) Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2000. 488 o. (Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok)

*

Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. (Szerk. *Rácz Árpád.* Szerzők: *Domokos György, Hermann Róbert, Kedves Gyula, Kelenik József, Makai Ágnes, Pollmann Ferenc, Ságvári György, Szabó Péter, Szakály Sándor, Veszprémy László,*

Zachar József.) Aquila Kiadó–Rubicon Kiadó, Budapest, 2000. 440 o.

*

Pokorny Hermann: Emlékeim. (Szerk. *Józsa Antal.*) Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2000. 168 o. (Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok)

*

Szakály Sándor: A magyar tábori csendőrség története 1938–1945. Ister Kiadó, Budapest, 2000. (2., jav. kiad.) 173 o.

*

Számvéber Norbert: Nehézpáncélosok. A német 503. nehézpáncélos-osztály magyarországi harcai. Paktum Kiadó, Budapest, 2000. 190 o.

A török kor, a kuruc kor, a nemesi felkelés, a m. kir. magyar nemesi testőrség irataink levéltári segédlete. (Szerk. *Farkas Gyöngyi.*) Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2000. 231 o. (Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok)

*

Varga A. József: Soltész Elemér. Dokumentumok és visszaemlékezések dr. Soltész Elemér altábornagy protestáns tábori püspök életéről és munkásságáról. Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2000. 268 o.

*

Vitéz Major Jenő vezérezredes: Emléktöredékek. (Szerk. *Kun József.*) Hadtörténelmi Levéltár, Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2000. 137 o.

BIBLIOGRÁFIA

RÁKÓCZY ROZÁLIA

1956-OS RÖPLAPOK A HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁR KISNYOMTATVÁNY-GYŰJTEMÉNYÉBEN

3. rész

A Hadtörténeti Múzeum nyomtatványgyűjteményének kezelőjeként 1996-ban megkezdett munkámat, mely a gyűjtemény 1956-os röplapjai állagjegyzékének összeállítására irányult, 1997-ben OTKA kutatási program (T.02222.) támogatásával folytathattam. Eddig az 1956 októberi (1. rész, *Hadtörténelmi Közlemények* 1996/3., 79-112. o.), valamint az 1956 novemberi röplapegyüttes bibliográfiája (2. rész, *Hadtörténelmi Közlemények* 2000/1., 185-220. o.) jelent meg.[1] Logikus lett volna az anyag közzétételét a decemberi állagjegyzék kiadásával teljessé tenni, ám a gyűjteménykezelő személyében időközben bekövetkezett változás eredményeképpen az időrendi szempontok szerint kiválogatott – és a datálatlanok körében meghatározott – darabok, sajnos, visszasoroltattak az évkörön belül leltári számsorrendbe, következésképpen, hogy a munkát folytathassam, illetve befejezhessem, az egész 1956-os dobozt újra át kellett volna néznem. Erre azonban immár nem nyílt lehetőségem.

Veszteség mindazonáltal aligha éri a bibliográfus, történész és muzeológus társadalmat, hiszen ez a gyűjtemény nem vész el. Röplap, szerencsére, elég maradt fenn másutt is, többek között a Hadtörténelmi Levéltárban, amely szintén az OTKA-pályázatban kutatóhelyként megjelölt Hadtörténeti Intézet és Múzeum része. Így a bibliográfia itt következő 3. része ennek a gyűjteménynek még sehol sem közölt, 1956 októberében keletkezett darabjait mutatja be.

Az állag kialakulása hosszabb folyamat eredménye; alapját mindenképpen azok a hajdani levéltárosok vetették meg, akik a budapesti utcákat járva falról-fáról-járdáról begyűjtötték a kiragasztott, elszórt röplapokat. (Köszönet az egykori kollégáknak.)

A leírás rendszere változatlan, a sorszámozást viszont újra indítjuk.

Továbbra sem közöljük azokat, amelyek a Zrínyi Kiadó[2], illetve a Hadtörténelmi Közlemények[3] bibliográfiájában szerepelnek, de a variánsokat leírjuk.

---

[1] A bibliográfia 2. része, sajnálatos technikai balfogás eredményeképpen, folyóiratunk 2000. évi 4. számában is megjelent, noha szándékaink szerint *e közleménynek kellett volna ott napvilágot látnia.* A szerencsétlen és megengedhetetlen ügyetlenség miatt az érdemes Szerző és a tisztelt Olvasó szíves elnézését kéri a szerkesztőség és legfőképpen a főszerkesztő.

[2] *Izsák Lajos – Szabó József – Szabó Róbert:* 1956 plakátjai és röplapjai (Budapest) (1991) 585 o.

[3] *Hadtörténelmi Közlemények,* 1996/3., 79-112. o.

1.

1956. október 21.

Állami Pedagógiai Főiskola, Eger

Az Egri Állami Pedagógiai Főiskola hallgatóinak 12 pontja.

1./ Politikailag és erkölcsileg egyenranguak vagyunk tanárainkkal és vezetőinkkel, tehát követeljük, hogy ebben a szellemben tárgyaljanak velünk!
2-12./ [pont]

[Eger] gépírásos soksz. másolati pld. 2 p. = 1 fol. – 30 x 21 cm

A fenti 12 pontot a főiskola hallgatósága egyhangúan elfogadta az 1956. október 21-én tartott ifjusági nagygyűlésen, melyet az aznap alakult Kossuth Kör hívott össze.
A diákok a vizsgarend módosítását, az óraszám csökkentését, a DISZ-vezetőség lemondását és demokratikus választás megtartását követelték, továbbá kollégiumi önkormányzatot és a menzaárak felülvizsgálatát. Bejelentették, hogy csatlakoznak a pesti, szegedi és más városok egyetemi és főiskolai fiataljainak követeléseihez.

A témakörben ez a legkorábbi egyetemi röpirat.

HL VII. 235. VI/1. 1956.

1956. kat. 1991. Zrínyi K. Ø

2.

[1956. október 23-24.]

Szabad Magyar Ifjúság

Másold le és terjeszd a magyar dolgozók között!
1-17. [pont] / A MAGYAR EGYETEMI IFJÚSÁG

Magyar honvédek!
Ne lőjetek a sztrájkoló munkásokra, álljatok a szabadságot akaró magyar ifjúság és munkásság mellé / Szabad Magyar Ifjúság.

[Bp] s.n. nyomdai soksz. 1 fol. – 20,5 x 27,5 cm. Kéthasábos szedés.

A példány a HK 1956/3. számában (82.o. 4. tétel) leírt röplap záradékkal bővített változata. Az aláírás után nyomtatott „Magyar honvédek!" kezdetű szöveg valószínűsíti azt is, hogy a változatot október 23-án éjszaka, vagy már 24-én nyomtatták ki.

HL VII. 235.VI/7. 1956.

1956. kat. 1991. Zrínyi K. 18-19.o. 4. tétel alatt, október 22-re datáltan, a záradék nélküli változatot írja le.

3.

[1956. október 24-25.]

Forradalmi Ifjúság

MAGYAROK!

Az ÁVH szembehelyezkedik a néppel és a kormánnyal. Miközben a kormány amnesztiát hirdet, a szabadságharcosokat az ÁVH letartóztatja és fogva tartja!
Elég volt az ÁVH uralmából!
Szabadítsuk ki a foglyokat, fegyverezzük le az ÁVH-t! / A FORRADALMI IFJÚSÁG. –

[Bp] s.n. halvány, nyomdai soksz. 1 fol. – 24,5 x 17 cm.

Teljes szöveg.

Falról leszedett, ragasztós, vízfoltos, anyaghiányos pld. A szöveg ép.

HL VII. 235. VI/8. 1956/69.

1956. kat. 1991. Zrínyi K. Ø

4.

[1956. október 26.]

Egyetemi Forradalmi Diákbizottság

„Nagy Imrében bizalmunk!"
Ez volt a jelszó még kedden, október 23-án.
Ez a bizalom két-három napra megingott, de most erősebb, mint valaha!...
Kiderült, hogy Nagy Imre két napig az ávó foglya volt...
Nagy Imre helytállását már eddig is sok helyes intézkedés igazolja!
Sürgetve várjuk a többit is. Amilyen mértékben Nagy Imre teljesíti a nép jogos követeléseit, bizalmunk oly mértékben fog benne növekedni. / Egyetemi Forradalmi Diákbizottság. –

[Bp] gépírás, első pld. – 21 x 15 cm.

Lényegét tekintve teljes szöveg.

A gépírásos változat (előkép?) ugyanaz a tükör, mint a nyomdai, a hibák is ugyanazok: „Ez [sic!] csak a Rákosi-Gerő féle gazemberek fogták rá..."

HL VII. 235. VI/5. 1/1956. – HL VI/5. palliumban 1956/65. szám alatt is.

1956. kat. 1991. Zrínyi K. 71. o. 79. tétel nyomdai kiadást ír le.

5.

[1956. október 24.]

Eötvös Loránd Tudományegyetem, [Budapest]

Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem tanárainak és diákjainak követelése:
1. A Központi Vezetőség és a kormány azonnal adja ki a „Tüzet szüntess" jelszót az ÁVH.-soknak.
2-4. [pont]
Meg vagyunk győződve arról, hogy az új Politikai Bizottság haladéktalanul érvényt szerez a ... diákság jogos követeléseinek... – Kádár János titkársága megigérte jogos követeléseink teljesítését.

[Bp] gépírásos soksz. Másolat pld. 1 fol. – a teljes lapméret 29,5 x 21 cm. A szövegtükör 10 x 20 cm.

A szovjet csapatok kivonása és az ÁVH visszavonása a röplap fő követelése.

A jobb felső sarokban gépírásos megjegyzés: Másolat.

A két típus közötti különbség: a gépírásos szövegben 3. pont: Szólítsa fel a kormány a szovjet csapatokat..., 4. pont: Állítsák bíróság elé... – a nyomdai szöveg éppen fordítottja ennek.

HL VII. 235. VI/12. 1956.

1956. kat. 19911. Zrínyi K. 53. o. 45/b.tétel nyomdai változatot ír le.

6.

[1956. október 27-28.]

Forradalmi Ifjúsági Szövetség, Budapest, XII. kerület

Felhívás
A XII. KERÜLETI FIATALOKHOZ!

Megalakult a Forradalmi Ifjúsági Szövetség! Lépjetek soraink közé!...
Szövetségünk alakulatai: a karhatalom segíti a nemzetőrség munkáját... a fiatalabb fiúk és lányok pedig a helyreállítási munkák... valamint a szervezeti munka megindításában segítenek.
JELENTKEZZETEK MINÉL TÖBBEN SORAINKBA! / XII. ker. Forradalmi Szövetség. XII. Bors u. 9.

[Bp] nyomdai soksz. 20,5 x 15 cm.

Lényegét tekintve teljes szöveg.

Festékezése rossz, a szöveg sérült, de olvasható.

HL VII. 235.VI/14. 1956/53. Ugyanitt HL VII. 235. VI/14. palliumban 1956/26. számon stencil, szívópapír soksz. pld.

Szövegváltozat: hiányzik a „valamint a szervezeti munka megindításában segítenek"' félmondat.

Datálása: a XII. kerületi Magyar Nemzeti Forradalmi Bizottság megalakulásának időpontja október 28. V. ö. 1956. kat. 1991. Zrínyi K. 105. o. 125. tétel. A fent leírt röplapok egyike sem szerepel.

Bors u. – ma Hajnóczy u. Bp. XII. ker.

7.

[1956. október 27-28.]

Magyar Forradalmi Ifjúmunkás Szövetség, [Budapest]

A Magyar Forradalmi Ifjúmunkás Szövetség töretlenül küzd tovább az október 23-i forradalom programpontjainak maradéktalan megvalósításáért: a szabad, független Magyarországért, a szocialista eszmék tisztaságáért, a dolgozó nép jólétének emeléséért.

Ehhez azonban most rend és alkotó munka kell... Elsőként fogjatok szerszámot, hogy eltünjenek a romok az utcákról...

Miként tegnap hősi elszántságotokkal bizonyítottátok, úgy ma lelkes segítőkészségetekkel és alkotó munkátokkal igazoljátok szent forradalmunk becsületes szándékát és tisztaságát. / Magyar Forradalmi Ifjúsági Szövetség.

[Bp] s.n. nyomdai soksz. – 21 x 15 cm.

A röplap felső részén, a szöveg felett:

„Az nem lehet, hogy annyi szív hiába onta vért,
S keservben annyi hű kebel, szakadt meg a honért ..."

(Vörösmarty)

Lényegét tekintve teljes szöveg.

Három teljesen egyező pld. Az egyiken: Növedéki napló (gumibélyegző) 2/1958.

HL VII. 235. VI/24.

1956. kat. Zrínyi K. 1991. Ø

8.

[1956. október 27-28.]

Egyetemi Forradalmi Diákbizottság [Budapest]

MÉG MINDIG ITT VANNAK A SZOVJET CSAPATOK!

A jelenlegi politikai vezetést ideiglenesnek tartjuk! Ki a kormányból: Apró Antalt, Kossa Istvánt, Molnár Eriket, Nezvál Ferencet, Csergő Jánost, Nagy Józsefnét!

Kormányba: Kéthly Annát, Illyés Gyulát, az ifjúság és a szabadságharcosok vezetőit!

Távozzanak az idegen megszállók a fővúros határából is!... legkésőbb november 30-ig...

Nem akarunk sem sztálinizmust, sem kapitalizmust!

Mi is minden államtól független, igazán demokratikus Magyarországért harcolunk! / Egyetemi Forradalmi Diákbizottság.

[Bp] nyomdai soksz.– 11 x 14,5 cm.

Lényegét tekintve teljes szöveg.

HL VII. 235. VI/23.

1956. kat. Zrínyi K. 1991. 121. o. 152. tétel datálás nélkül 1956. október 29-hez sorolta be. Datálás: 1956. október 27-én alakult meg az új kormány. V. ö. 1956. kat. Zrínyi K. 1991. 85. o. 94. tétel és variánsai HK 1996/3. 98. o. 28. tétel. A miniszterek nevének közzétételére a diákok azonnal reagáltak.

9.

[1956. október 29-31.]

Magyar Forradalmi Ifjúsági Párt, [Budapest]

A MAGYAR FORRADALMI IFJÚSÁGI PÁRT PROGRAMJA

1. Az ország végleges és teljes függetlensége, semlegessége.
2-10. [pont]
11. Minden eszközzel megvédjük a forradalom vívmányait és meg fogjuk teremteni a legszorosabb nemzeti egységet és összefogást.
GYERTEK KÖZÉNK! / Magyar Forradalmi Ifjúsági Párt.

[Bp] s.n. nyomdai soksz. – 24,5 x 17 cm.

Létbiztonságot, sajtó- és vallásszabadságot, a lakáskérdés megoldását, új iskolapolitika kialakítását, az osztályharc beszüntetését ígérte a program.

HL VII. 235. VI/19. 1956. Más jelzet: 1956/54.

Két egyforma pld. Az egyiken: Növedéki napló (gumibélyegző) 4/1957.

1956. kat. Zrínyi K. 1991.o. tétel 1956. október 30-ra datálja.

10.

[1956. október 29-31.]

Magyar Forradalmi Ifjúsági Párt

LÉPJ KÖZÉNK!

Függeni csak saját magunktól akarunk!
Mindenki mellénk, aki magyar!
Fegyverünk: ma a puska, holnap a munka...
Nem hagyjuk elalkudni vértanúink eredményeit!

Akik 1948-ban kiejtették kezükből szabadságunkat, azok nem adhatják vissza! / Magyar Forradalmi Ifjúsági Párt. VI. Izabella utca 62.

[Bp] s.n. nyomdai soksz. – 21,5 x 15 cm.

Munka és béke kell, nem ...izmusok és osztályharc.

Növedéki napló (gumibélyegző) 4/1957.

HL VII. 235. VI/21. 1956.

1956. kat. Zrínyi K. 1991. o.tétel datálatlanul 1956. október 30-hoz sorolta be.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

BENCZE LÁSZLÓ — Solferino. II. rész. Az itáliai háború első szakasza a Montebello melletti csatáig (1859. április 29 – május 20.) ---------- 3

KRÁMLI MIHÁLY — Magyarország és a cs. és kir. haditengerészet ipari megrendeléseinek kvóta szerinti megosztása, 1890–1910 ---------- 36

KÖZLEMÉNYEK

B. SZABÓ JÁNOS — Gondolatok a XI–XIV. századi magyar hadviselésről. A fegyverzet, a harcmód és a taktika összefüggéseinek kérdései ----- 75

JANKÓ ANNAMÁRIA — A második katonai felmérés ---------- 103

MŰHELY

MAKK FERENC — A bizánci fenyegetés árnyékában. Géza fejedelem politikai-vallási választása ---------- 130

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

MARTIN KORNÉL — Martin Ferenc tartalékos hadnagy első világháborús feljegyzései. Harctér és orosz hadifogság ---------- 139

SZEMLE

BÓNA ISTVÁN — A magyarok és Európa a 9–10. században *(Kristó Gyula)* -- 190

B. SZABÓ JÁNOS – – SOMOGYI GYŐZŐ — Elfeledett háborúk. Magyar-bizánci harcok a X-XIII. században *(Langó Péter)* ---------- 195

KÖBLÖS JÓZSEF – – SÜTTŐ SZILÁRD – – SZENDE KATALIN (Szerk.) — Magyar békeszerződések 1000–1526 *(Veszprémy László)* -- 199

TAMÁS UNGVÁRY (Ed.) — Hungary: Eleven Centuries in the Heart of Europe *(Pollmann Ferenc)* ---------- 201

KRÓNIKA

ZACHAR JÓZSEF — A csendőrség a XIX. században. Első Nemzetközi Csendőrségtörténeti Kollokvium. Párizs, 2000. március 10–11. ----- 203

* * * — Intézményi hírek, 2000. január 1 – december 31. 210

* * * — A Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársainak legfontosabb publikációi 2000-ben ---------- 214

BIBLIOGRÁFIA

RÁKÓCZY ROZÁLIA — 1956-os röplapok a Hadtörténelmi levéltár kisnyomtatvány-gyűjteményében. 3. rész ---------- 216

CONTENTS

STUDIES

LÁSZLÓ BENCZE — Solferino. Part II. The first stage of the Italian war to the battles by Montebello, 29 April–20 May 1859 ---------- 3

MIHÁLY KRÁMLI — Hungary and the share-based division of the industrial orders of the Imperial and Royal Navy, 1890–1910 --------- 36

PUBLICATIONS

JÁNOS B. SZABÓ — Reflections on Hungarian warfare in the 11–14th centuries. Issues of armour, strategy and tactics ---------- 75

ANNAMÁRIA JANKÓ — The second military survey ---------- 103

WORKSHOP

FERENC MAKK — In the shadow of the Byzantine threat. The political-religious choice of Reigning Prince Géza ---------- 130

HISTORICAL SOURCES

KORNÉL MARTIN — World War I records of reserve 2nd lieutenant Ferenc Martin. The field and the Russian captivity ---------- 139

REVIEW

ISTVÁN BÓNA — Hungarians and Europe in the 9–10th century (*Gyula Kristó*) 190

JÁNOS B. SZABÓ – – GYŐZŐ SOMOGYI — Forgotten wars. Hungarian-Byzantine battles in the 10-13th century (*Péter Langó*) ---------- 195

JÓZSEF KÖBLÖS – – SZILÁRD SÜTTŐ – – KATALIN SZENDE (Eds.) — Hungarian Peace Treaties, 1000–1526 (*László Veszprémy*) 199

TAMÁS UNGVÁRY (Ed.) — Hungary: Eleven Centuries in the Heart of Europe (*Ferenc Pollmann*) ---------- 201

CHRONICLE

JÓZSEF ZACHAR — The gendarmerie in the 19th century. First International Gendarmerie Colloquy. Paris, 10–11 March 2000 ---------- 203

* * * — Informations on the Institute and Museum of Military History, 1 January – 31 December 2000 ---------- 210

* * * — The most significant publications of the colleagues of the Institute and Museum of Military History in 2000 ---------- 214

BIBLIOGRAPHY

ROZÁLIA RÁKÓCZY — Leaflets from 1956 in the Tract Collection of the Museum of Military History, Part III ---------- 216

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

LÁSZLÓ BENCZE — Solferino. IIe partie. La première période de la guerre d'Italie, jusqu'à la bataille de près de Montebello, du 29 avril au 20 mai 1859 ---------- 3

MIHÁLY KRÁMLI — La répartition selon la quote-part des commandes industrielles de la Hongrie et de la marine de guerre impériale et royale, 1890–1910 ---------- 36

PUBLICATIONS

JÁNOS B.SZABÓ — Pensées sur l'art militaire hongrois des XIe–XIVe siècles. Les questions des rapports de l'armement, de la manière de combattre et de la tactique ---------- 75

ANNAMÁRIA JANKÓ — Le deuxième arpentage militaire ---------- 103

ATELIER

FERENC MAKK — A l'ombre de la menace de Byzance. Le choix politique et religieux du duc Géza ---------- 130

PUBLICATIONS DE SOURCES

KORNÉL MARTIN — Les notes de Ferenc Martin, sous-lieutenant de réserve dans la première guerre mondiale. Champ de bataille et captivité russe 139

REVUE

ISTVÁN BÓNA — Les Hongrois et l'Europe aux IXe–Xe siècles (*Gyula Kristó*) 190

JÁNOS B. SZABÓ – – GYŐZŐ SOMOGYI — Guerres oubliées. Des combats hungaro-byzantins aux Xe–XIIIe siècles (*Péter Langó*) ---------- 195

JÓZSEF KÖBLÖS – – SZILÁRD SÜTTŐ – – KATALIN SZENDE (RÉD.) — Traités de paix hongrois, 1000–1526 (*László Veszprémy*) -- 199

TAMÁS UNGVÁRY (ED.) — Hungary: Eleven Centuries in the Heart of Europe (*Ferenc Pollmann*) ---------- 201

CHRONIQUE

JÓZSEF ZACHAR — La gendarmerie au XIXe siècle. Premier Colloque International sur l'Histoire de la Gendarmerie. Paris, le 10 et le 11 mars 2000 ---------- 203

* * * — Des nouvelles de l'établissement, du 1er janvier au 31 décembre 2000 210

* * * — Les publications les plus importantes des collaborateurs de l'Institut et du Musée d'Histoire Militaire en 2000 ---------- 214

BIBLIOGRAPHIE

ROZÁLIA RÁKÓCZY — Tracts de 1956 dans la collection de petits imprimés des Archives d'Histoire Militaire. 3ème partie ---------- 216

INHALT

STUDIEN

LÁSZLÓ BENCZE — Solferino. Teil 2. Der erste Abschnitt des Krieges in Italien bis zur Schlacht bei Montebello, 29. April – 20. Mai 1859 — 3

MIHÁLY KRÁMLI — Ungarn und die Unterteilung der industriellen Bestellungen der k. u. k. Marine nach den Quoten, 1890-1910 ---------- 36

MITTEILUNGEN

JÁNOS B. SZABÓ — Gedanken über die ungarische Kriegsführung im 11–14. Jahrhundert ---------- 75

ANNAMÁRIA JANKÓ — Die zweite militärische Vermessung ---------- 103

WERKSTATT

FERENC MAKK — Im Schatten der Bedrohung von Byzanz. Die politisch-religiöse Entscheidung von Fürst Géza ---------- 130

QUELLENPUBLIKATIONEN

KORNÉL MARTIN — Die Aufzeichnungen des Leutnants der Reserve Ferenc Martin aus dem Ersten Weltkrieg. Gefechtsfeld und russische Kriegsgefangenschaft ---------- 139

RUNDSCHAU

ISTVÁN BÓNA — Die Ungarn und Europa im 9–10. Jahrhundert (*Gyula Kristó*) ---------- 190

JÁNOS B. SZABÓ – – GYŐZŐ SOMOGYI — Vergessene Kriege. Ungarisch-byzantinische Kämpfe im 10–13. Jahrhundert (*Péter Langó*) ---------- 195

JÓZSEF KÖBLÖS – – SZILÁRD SÜTTŐ – – KATALIN SZENDE (RED.) — Ungarische Friedensverträge 1000–1526 (*László Veszprémy*) 199

TAMÁS UNGVÁRY (ED.) — Hungary: Eleven Centuries in the Heart of Europe (*Ferenc Pollmann*) ---------- 201

CHRONIK

JÓZSEF ZACHAR — Die Gendarmerie im 19. Jahrhundert. Erstes Internationales Kolloquium der Gendarmeriegeschichte. Paris, 10–11. März 2000 ---------- 203

* * * — Nachrichten der Institution, 1. Jänner – 31 Dezember 2000 -- 210

* * * — Die wichtigsten Publikationen der Mitarbeiter des Militärgeschichtlichen Institutes und Museums im Jahre 2000 ----- 214

BIBLIOGRAPHIE

ROZÁLIA RÁKÓCZY — Flugblätter von 1956 in der Sammlung der Kleindruckschriften des Museums für Militärgeschichte, Teil 3 --------- 216

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

ЛАСЛО БЕНЦЕ — Сольферино. Первый этап итальянской войны до битвы при Монтебелло. (29 апреля–20 мая 1859 года) ---------- 3

МИХАЙ КРАМЛИ — Венгрия и поквотное распределение военно-промышленных заказов кайзеровско-королевского военно-морского флота, 1890-1910 гг. ---------- 36

СООБЩЕНИЯ

ЯНОШ Б. САБО — Размышления о ведении военных действий венграми в период XI-XIV веков ---------- 75

АННАМАРИЯ ЯНКО — Вторые военно-геодезические съемки ---------- 103

МАСТЕРСКАЯ

ФЕРЕНЦ МАКК — В тени византийской угрозы. Политико-религиознывй выбор князя Гезы ---------- 130

ИСТОЧНИКИ

КОРНЕЛЬ МАРТИН — Заметки лейтенанта запаса Ференца Мартина о первой мировой войне. Театр боевых действий и русский плен 139

ОБЗОР

ИШТВАН БОНА — Венгры и Европа в 9–10 веках (*Дьюла Кришто*) --------- 190

ЯНОШ Б. САБО – – ДЬЕЗЕ ШОМОДЬИ — Забвенные войны. Венгерско-византийские бои X–XIII-ых столетий (*Петер Ланго*) ---------- 195

ЙОЖЕФ КЁБЛЁШ – – СИЛАРД ШЮТТЁ – – КАТАЛИН СЕНДЕ (Ред.) — Венгерские договоры о мире 1000-1526 гг. (*Ласло Веспреми*) ---------- 199

ТАМАШ УНГВАРИ (Ред.) — Hungary: Eleven Centuries in the Heart of Europe. (*Ferenc Pollmann*) ---------- 201

ХРОНИКА

ЙОЖЕФ ЗАХАР — Венгерская полиция в XIX веке. Первый Международный Коллоквий по Истории Полиции. Париж, 10-11 марта 2000 года ---------- 203

* * * — Вести Военно-Исторического Института и Музея, 1 января–31 декабря 2000 года ---------- 210

* * * — Важнейшие публикации сотрудников Военно-Исторического Института и Музея в 2000 году ---------- 214

БИБЛИОГРАФИЯ

РОЗАЛИЯ РАКОЦИ — Листовки 1956 года в коллекции малых печатных изданий Военно-исторического Архива. Часть 3. ---------- 216

Tisztelt Olvasóink!

Értesítjük Önöket, hogy folyóiratunk ez évi 2–3. (júniusi és szeptemberi) száma technikai okok miatt összevontan jelenik meg, várhatóan október folyamán.

Előre is elnézésüket kérjük.

A szerkesztőség

HADIMÚZEUM ALAPÍTVÁNY

Kiemelten közhasznú szervezet

Múzeumunk alapítója és igazgatója, Aggházy Kamil (1882-1954) emlékére, a magyar Hadtörténeti Múzeum pártfogolására és támogatására hoztuk létre 1997-ben bejegyzett alapítványunkat, melynek célja a „Hadimúzeum" erkölcsi, szellemi és anyagi támogatása az alábbi területeken:

– a magyar hadtörténet tárgyi emlékeinek országos és nemzetközi feltárása, történeti feldolgozása, kataszter készítése, kapcsolódó akciók meghirdetése;

– a Hadimúzeumban fellelhető gyűjteményi anyag állagvédelmének elősegítése, raktározási és kiállítási körülményeinek javítása;

– a gyűjtemények korszerű, nemzetközi színvonalú nyilvántartása, feldolgozása;

– részvétel a múzeumi gyűjtemények és általában a „militaria hungarica" nagyközönség előtti bemutatásában, népszerűsítésében;

– a magyar vonatkozású hadtörténeti emlékhelyek kialakításának, megőrzésének, nyilvántartásának támogatása, a hadi-helykegyelet erősítése;

– a Hadimúzeum hagyományőrző tevékenységének és a múzeum történetére vonatkozó kutatások elősegítése;

– a „militaria hungarica" körébe vonható hazai és nemzetközi kapcsolatok kiépítése, erősítése, a nemzetközi tudományos életben való részvétel támogatása.

A Hadimúzeum Alapítvány kuratóriumának tagjai:

dr. Miltényi Dénes (elnök), dr. Érszegi Géza, a Magyar Országos Levéltár főlevéltárosa, dr. Hermann Róbert történész, Hadtörténeti Intézet, Nagy Zoltán, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, dr. R. Várkonyi Ágnes egyetemi tanár, Stemlerné dr. Balogh Ilona, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fotótárának vezetője.

A Hadimúzeum Alapítvány révén lehetőséget szeretnénk nyújtani mindazoknak, akik szívükhöz közel állónak érzik a Hadtörténeti Múzeumot, annak gyűjteményeit, a magyar hadtörténelem tárgyi emlékeit, hogy támogatásukat közvetlenül juttathassák el az általuk kívánt helyre, vagy egyéb módon kapcsolódhassanak be munkánkba: így intézményünk kitartó, de csekély számú gárdája mellett, önkéntes múzeumbarátként, közel kerülhessenek a fenti célkitűzésekhez, magukénak vallhassák a múzeumot és az ott őrzött, nemzeti örökségünk részét alkotó kulturális javakat.

Az Alapítvány javára a következő bankszámlára juttathatók adományok:

OTP XI. ker. fiók 11711034-20848662 Hadimúzeum Alapítvány.

Adószám: 18087080-1-41

További információkkal Kreutzer Andrea alapítványi titkár szolgál: H-1014 Budapest, Tóth Árpád sétány 40. Tel.: 3569-522, Fax: 3561-575

Ára: 320,– Ft

Szerzőink figyelmét felhívjuk az alábbiakra:

1. A szerkesztőség csak olyan kéziratokat fogad el, amelyek megfelelnek az „első közlés" kívánalmainak.
2. Végleges szövegű kéziratokat kérünk, mert a korrektúrában változtatásokra már nincsen lehetőség.
3. A szerkesztőség optimálisnak az 1,5–2,5 ív (60–100.000 „n") terjedelmű kéziratot tekinti – a jegyzetapparátussal együtt. 3 ívet meghaladó tanulmányt technikai okok miatt nehezen tudunk közölni.
4. Folyóiratunk az évszázadokat – az idézetek, címek kivételével – római számmal jelöli.
5. Recenziók esetében a cím mellett szükségesek a pontos bibliográfiai adatok is. A recenziók terjedelme az 5 oldalt (kb. 10.000 „n") lehetőleg ne haladja meg.
6. A jegyzetapparátusban a hivatkozott művek szerzőjének neve kurziválandó; az oldalhivatkozás jele „o.". A hivatkozások során a Hadtörténelmi Közleményekben a kiadót nem tüntetjük fel, csak a kiadás helyét és évét, a kiadás helyének rövidítetlen formájával: pl. „Budapest" és nem „Bp.".

A számítógépes szövegfeldolgozás kívánalmai:

1. Kérjük tisztelt szerzőinket, hogy írásaikat 3,5"-os kislemezen Word for Windows 6.0 (7.0) szövegszerkesztő programban írva juttassák el a szerkesztőségbe 1 kinyomtatott kéziratpéldány kíséretében.
2. A tabulátorral beállított bekezdés nem felel meg a kívánalmaknak; csak a bekezdés-formátumban beállított bekezdést fogadjuk el.
3. Betűtípus: Times New Roman CE (a betűtípus része a programnak). Amennyiben a szövegben a Times New Roman CE betűkészletből hiányzó (francia, spanyol, török, stb.) karakterek szerepelnek, azokat is a Times New Roman megfelelő nemzeti karakterkészletéből kérjük kiválasztani.
4. A lábjegyzeteket automatikus számozással kérjük; a lábjegyzet-hivatkozás formátuma 10 pontos Times New Roman CE felső indexszel. A lábjegyzet szövege: 8 pontos Times New Roman CE.
5. Nagy méretű táblázatok esetén, melyek meghaladják a szedéstükör szélességét (12,6 cm), kérjük azokat a szöveg végére illeszteni, külön szakaszban.

114. ÉVFOLYAM 2001. JÚNIUS-SZEPTEMBER 2-3. SZÁM

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

B. Szabó János
II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja

Czigány István
Hadügyi reformkísérletek a királyi Magyarországon, 1665-1682

Mészáros Kálmán
Tábornoki és törzstiszti kinevezések a Rákóczi-szabadságharcban

Urbán Aladár
A Honvédelmi Bizottmány megválasztása 1848. szeptember 16-21.

Az alapítás éve
1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * MOLNÁR NYOMDA ÉS KIADÓ KFT., PÉCS * * * * *

ALAPÍTVÁNY
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
TÁMOGATÁSÁRA

Osztovics Levente műfordító, irodalomtörténész, az Európa Könyvkiadó igazgatója, dr. Rázsó Gyula hadtörténész, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum nyugalmazott főigazgatója és dr. Szakály Sándor hadtörténész, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársa alapítványt hoztak létre a magyar hadi történetírás támogatására.

Az alapítvány elsődleges célja, hogy támogassa a magyar hadtörténeti, politika- és társadalomtörténeti kutatásokat, a kutatások eredményeinek közzétételét, különös tekintettel az 1867-től napjainkig tartó történeti korszak eseményeinek feltárására. Segíteni kívánja a magyar hadtörténészek bekapcsolódását a nemzetközi kutatómunkába, a nemzetközi tudományos életbe, elősegítve a fiatalabb hadtörténész nemzedék külföldi kutatási és publikációs gondjainak megoldását. Ennek érdekében támogatást kíván nyújtani

1. tudományos eredményeket közreadó kiadványok belföldi megjelentetéséhez,
2. belföldi konferenciákon való részvételhez,
3. magyarországi kutatómunkához,
4. külföldi kutatómunkához,
5. nemzetközi konferenciákon való részvételhez,
6. külföldi publikációs lehetőségek feltételeinek megteremtéséhez.

A fentieken kívül az alapítvány évente egy-egy arra érdemes hadtörténészt munkásságáért jutalomban részesít.

Az alapítvány kezelője, döntéseinek meghozója az elnökből, a titkárból és tizenegy tagból álló kuratórium. A kuratórium elnöke Perjés Géza hadtörténész, titkára dr. Veszprémy László őrnagy, a Hadtörténeti Könyvtár igazgatója. A kuratórium tagjai: Fodor Lajos vezérezredes, dr. Hermann Róbert hadtörténész, a Hadtörténeti Intézet igazgatója, dr. Koszó Péter orvos, Méhes Gábor banktisztviselő, dr. Perjés Gábor orvos, dr. Romsics Ignác történész, egyetemi tanár, dr. Sáringer László osztályvezető, dr. Vargyai Gyula történész, egyetemi tanár.

Az alapítvány javára a következő bankszámlára juttathatók adományok: OTP Bank, I. ker., Alagút u. 3. Forint csekkszámla: 11701004-20171993. Támogatások az adományozók által meghatározott célra is adhatók.

Az alapítványról részletes felvilágosítással szolgál: dr. Veszprémy László, az alapítvány titkára. Címe: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, H-1250 Budapest, Pf. 7. Telefon: +36 (1) 356-9522, 356-9970.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

114. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2001. 2-3. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bagi Zoltán Péter levéltáros, Csongrád Megyei Levéltár [Szentes], (Szeged); *Borosy András,* a történelemtudomány doktora, ny. főlevéltáros (Budapest); *B. Szabó János* (Budapest); *Czigány István* alezredes, a történelemtudomány kandidátusa, a Hadtörténeti Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest); *Hausner Gábor* őrnagy, a Hadtörténelmi Közlemények felelős szerkesztője (Budapest); *Hermann Róbert* PhD, a Hadtörténeti Intézet igazgatója (Budapest); *Mészáros Kálmán,* a Hadtörténeti Intézet tudományos munkatársa (Budapest); *Molnár Máté,* a történelemtudomány kandidátusa, egyetemi adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem (Budapest); *Perjés Géza* (Budapest); *Urbán Aladár,* a történelemtudomány doktora, ny. egyetemi tanár (Budapest); *Zachar József,* a történelemtudomány doktora, ny. ezredes, habilitált egyetemi tanár, Esterházy Károly Tanárképző Főiskola [Eger], (Budapest)

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Sallay Gergely* (angol), *Hollósy Helga* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczki Botondné* (orosz) fordította.

A szedés és a tördelés a szerkesztőségben készült.

Ez a szám az ISTER Szolgáltató, Kereskedelmi és Kiadó Kft.
közreműködésével jelent meg.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK
A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Főszerkesztő:
Csákváry Ferenc

Felelős szerkesztő:
Hausner Gábor

Szerkesztő bizottság:
Balla Tibor, Bona Gábor, Czigány István, Diószegi István, Engel Pál,
Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Holló József Ferenc, Lenkefi Ferenc,
Lugosi József, Pálffy Géza, Perjés Géza, Szakály Sándor, Szántó Mihály, Urbán Aladár,
Varga J. János, Veszprémy László, Zachar József

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 356–95–22/110, Fax: 214–66–05
E-mail: hk@militaria.hu

A folyóirat internetes változata: http://www.militaria.hu

Kiadja:
a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 356–95–22, Fax: 356–19–39
A kiadásért felel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 1280,– Ft, negyedévre 320,– Ft

Terjeszti:
a Magyar Posta Rt. Levél- és Hírlapüzletági Igazgatósága (LHI), valamint a HÍRKER Rt. és a LAPKER Rt. Belföldi előfizetés: Budapesten az LHI kerületi ügyfélszolgálati irodáiban, a hírlapkézbesítőknél, valamint a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR), 1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest; vidéken: a postahivatalokban és a kézbesítőknél. Külföldi előfizetés: a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest, fax: 00–36–1–305–34–40
Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

Index: 25 371 HU ISSN 0017–6540

Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécs. Felelős vezető: Molnár Csaba

TANULMÁNYOK

B. SZABÓ JÁNOS

II. RÁKÓCZI GYÖRGY 1658. ÉVI TÖRÖK HÁBORÚJA

Az 1658-as esztendő Erdély történetének egyik legtragikusabb éve volt. Az előző évben az ország fejedelme, II. Rákóczi György majd egy évtizednyi sikeres uralkodás után a török Porta engedélye nélkül a svédekkel és kozákokkal szövetkezve beavatkozott a Lengyelország felosztásáért folyó háborúba. Miután vállalkozása kudarcot vallott, és az erdélyi sereg zöme elpusztult, vagy a krími tatárok fogságába került, a Porta lemondatta Rákóczit, és új fejedelmet választatott a helyébe. II. Rákóczi György azonban nem volt hajlandó beletörődni trónja elvesztésébe, s 1658 januárjában fegyverrel szerezte vissza az uralmat Erdély felett. Emiatt zúdult ez év nyarán az országra az Oszmán Birodalom és vazallusai – a Krími Kánság, Havasalföld és Moldva – hadserege.

Az 1658-as háborúnak számos máig ható következménye lett. Nyugat-Európában nem egy kortárs úgy értékelte Rákóczi harcát, hogy az indította el a XVII. század második felének törökellenes küzdelmeit, amelyek eredményeként kiűzték az Oszmán Birodalom hadait Magyarországról. Erdély későbbi sorsára is nagy hatást gyakoroltak ezek az események. A tizenötéves háború borzalmai óta nem érte a fejedelemséget ilyen súlyos csapás; az idegen hadak falvak sokaságát és számos várost földig romboltak, sőt még a fejedelmi székhelyet, Gyulafehérvárt is elpusztították; ezrével hurcolták rabságba a lakosságot, s ez jelentősen hozzájárult a terület etnikai viszonyainak átalakulásához.[1]

Visszatekintve a fejedelemség több évtizedes virágzására, a lengyelországi kudarc és az 1658. évi török háború oly hirtelen szakította meg az ország erejének és tekintélyének gyarapodását, hogy ezek az események oknyomozásra sarkallták a történészeket. A múlt századi kutatók – Rákóczi politikai ellenfeleinek írásai nyomán – a fejedelem uralkodásra alkalmatlan személyiségében vélték fellelni Erdély „bukásának" okát, mintha csak a görög tragédiákból ismert hübrisz öltött volna testet a fejedelemben. Bár e nézet századunkban sem veszített népszerűségéből, Szekfű Gyula a Magyar Történet-ben már nagyobb hangsúlyt helyezett a nagyhatalmi politika törvényszerűségeire, mint a fejedelem személyes tulajdonságaira, s Makkai László 1944-ben megjelent Erdély története című munkájában a fejedelem államférfiúi képességei is kedvezőbb megítélést kaptak.[2]

Az elmúlt évtizedek kutatásai számos újabb eredményt hoztak. Péter Katalin – bár Rákóczi 1658. évi tevékenységét továbbra is szigorúan elítéli – új megvilágításba helyezte lengyelországi hadjáratának indokait.[3] Gebei Sándor feltárta a fejedelemség és a

[1] *Gömöri* 1991. 51. o.; *R. Várkonyi* Ágnes: Európa Zrínyije. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 1996. 1. sz. 1–37. o.; *Jakó* 1943.

[2] *Bethlen* 1829. 87. o.; *Szilágyi* 1866. 269–272. o.; *Acsády* 1898. 69–70. o.; *Jancsó* 1931. 156–159. o.; *Marczali* 1935. 124. o.; *Asztalos* 1936. 272. o.; *R. Várkonyi* 1967. 250–252. o.; *Szekfű* 1935. 83–84. o.; *Makkai* 1944. 387–389. o.

[3] *Péter* 1975. 128–141. o.; *Péter* 1988. 723–724. o.

zaporozsjei kozákok kapcsolatának történetét, és sok vonatkozásban átértékelte a kozákok részvételét a lengyel hadjáratban, s elkészítette az 1657. év hadi eseményeinek egyetlen új hazai összefoglalását.[4] R. Várkonyi Ágnes a törökellenes európai összefogás kezdetei után nyomozva, az 1658. év hadi eseményeinek bonyolult nemzetközi összefüggéseit tárta fel.[5] Horn Ildikó az 1648 és 1657 közötti erdélyi fejedelmi tanácsot vizsgálva már felmutatta a fejedelem mellett álló döntéshozók portréit is.[6]

A fejedelemség „bukásának" okaként számon tartott lengyelországi hadjárattal ellentétben az 1658. év hadi eseményei – a július 6-i pálülési ütközet kivételével – mindmáig feldolgozatlanok maradtak.[7] Bethlen Imre 1829-ben megjelent Rákóczi-életrajza és Kőváry László Erdély története című könyve óta nem akadt olyan országtörténet vagy II. Rákóczi György-monográfia, ami célul tűzte volna ki ezeknek akárcsak alapos leírását is. A megváltozott szemléletű újabb irodalom éppúgy az addigi politikai történéseket beteljesítő törvényszerű következményeket lát a hadi eseményekben, mint a korszak nagy tizenkilencedik századi kutatója, Szilágyi Sándor. Ezidáig a hadtörténészek érdeklődését sem keltették fel ezek az események. Bánlaki József Magyarország hadtörténetéről írott terjedelmes munkájának az 1940-ben megjelent kötetében közölt ellentmondásos és felületesnek tűnő kommentárjai óta csupán Nagy László foglalkozott érintőlegesen A végvári dicsőség nyomában című könyvében II. Rákóczi György török háborújával.[8] Jelen munka célja, hogy a nemzetközi szakirodalomra és a nagy tömegű kiadott, ámde feldolgozatlan forrásanyagra támaszkodva bemutassa az 1658. évi török–tatár támadás nemzetközi összefüggéseit és a hadműveletek lefolyását.[9]

Köprülü Mehmed haditerve – a védelem lehetőségei

1658-ban az Oszmán Birodalom számára a legfontosabb feladat az elhúzódó velencei háború menetének megváltoztatása volt, ami mellett Erdély ügye katonailag mellékes kérdésnek tűnt. Bár a Konstantinápolyra nehezedő velencei blokádot 1657-ben már sikerült megtörni, Szent Márk köztársaságának tengeri fölénye még mindig nyomasztó volt. A velencei flotta folytatta portyázásait az Égei-tengeren, s megsarcolta a szigetek és a partvidék számos települését.[10] Ezért az idős nagyvezér, Köprülü Mehmed azzal az elképzeléssel állt elő, hogy a velenceiek stratégiájához hasonlóan, az ellenség legsebezhetőbb pontjára kellene rátámadni, azaz míg Velence a Dardanella-terv[11] értelmében a tenger felől igyekszik

[4] *Gebei* 1992.; *Gebei* 1996.

[5] *R. Várkonyi*1978.; *R. Várkonyi* 1984.; *R. Várkonyi* 1987.

[6] *Horn* 1993.

[7] A pálülési ütközetet leírása: *Márki* 1895. 106–107. o.

[8] *Bánlaky* 1940. 117–125. o.; *Nagy* 1978. 10. o.

[9] Köszönetet kell mondanom egykori témavezetőmnek, R. Várkonyi Ágnesnek, valamint Ivanics Máriának, Horn Ildikónak, akik jószándékú kritikával és értékes tanácsokkal segítettek munkámban, s évfolyam- s munkatársaimnak, B. Dézsi Tündének, Faludy Juditnak, Kontsek Ildikónak, Regős Andreának, Erdősi Péternek, Lukács Zs. Tibornak s Zeidler Miklósnak, akiknek számos jó észrevételt köszönhetek, s nagy segítségemre voltak a nyelvi nehézségek leküzdésében is.

[10] *Kißling* 1972.; *Hóvári* 1989.; *Hegyi* 1993. 52–54. o.; *Eickhoff* 1970. 159. o.

[11] *Eickhoff* 1970. 49–57. o.

behatolni az Oszmán Birodalom centrumába, addig ellene, a török csapatok fölényét érvényesítve, a szárazföldön kellene fellépni. Első számú célpontnak Velence dalmáciai birtokai kínálkoztak, de a nagyvezér ezt azzal a merész elképzeléssel toldotta meg, hogy a Habsburg kézen levő területeken keresztül, magára a Signoria itáliai birtokaira is csapást lehetne mérni.[12] Bécsben ugyan udvariasan elhárították a kérést, a török hadikészületeket ez azonban nem befolyásolta: 1657 őszén megkezdték a csapatok felszerelését Anatóliában.[13]

Ezt a készülődést zavarta meg II. Rákóczi György váratlan akciója 1658 februárjában. Velence konstantinápolyi követe az erdélyi hírek hallatán nyomban békeajánlatot tett a Portának, s bizakodva jelentette, hogy az erdélyi ügyek miatt aligha tudják teljes számban felvonultatni a tatárokat Dalmáciában. A velencei háborúnak Rákóczi miatt ugyan nem vetett véget a Porta, de a nagyvezér igyekezett meggátolni az új konfliktus kiszélesedését.[14] Ezért 1658 márciusában együttműködést javasolt a fejedelem ellen a Habsburg-kormányzatnak, majd áprilisban felajánlotta, hogy ha nem segítik Erdélyt, ő sem fogja felvonulási területként felhasználni Lipót országait a velencei háborúban.[15] A török követek Lengyelországot is felkeresték, hogy megbizonyosodjanak semleges magatartásáról egy esetleges Erdély elleni támadás esetén. (A tatár kán még csapatokat is kért a lengyelektől e vállalkozáshoz.) Emellett az év első hónapjaiban a török és tatár csapatok elűzték Havasalföld és Moldva trónjáról Rákóczi kreatúráit: Constantin Şerbant és Ştefan Gheorghet, akik helyére a Porta megbízhatónak tűnő vajdákat nevezett ki.[16]

A gyors és körültekintő diplomáciai lépések után a nagyvezér bízott benne, hogy könnyedén el tudja majd fojtani az erdélyi mozgolódásokat. A lengyel hadjáratból hazatérő Rákóczi térdrekényszerítésére már 1657 őszén készültek tervek, de a fejedelem akkor engedett a török nyomásnak, így nem volt szükség a beavatkozásra. A következő év

---

[12] Már 1656 őszén arról érkeztek hírek Konstantinápolyból, hogy százötvenezer fős sereg indul Dalmáciába, s a krími tatárok is csatlakoznak majd a hadhoz. MHHD XXIII. 465., 472. o. (Harsányi Jakab jelentése, 1656. szept. 12., szept. 20.) – Bár az ötlet meghökkentő, nem nélkülözi az előzményeket. A XV. század második felében Hunyadi Mátyás magyar király már kötött olyan ideiglenes megállapodást a törökökkel, amelynek értelmében az akindzsik magyar területen bántatlanul megközelíthették III. Frigyes osztrák tartományait. A precedensekre gondosan ügyelő török kormányzat ennek tudatában tehette meg ajánlatát a császárnak. *Kubinyi* 1981. 69–70. o.

[13] *Ralamb* 1930. 307. o.; *Pribram* 1901. 11. o. (Nani velencei követ jelentése Bécsből, 1657. ápr. 11.); TMO 227–228. o. (Köprülü Mehmed levele a Mehmed Girej krími kánhoz, 1657. november első fele); EOE XI. k. 326–329. o. (Jelentés Wesselényi Ferenc nádor számára a török hadikészületekről, 1657. nov. 17.)

[14] A velencei követ békeajánlatát ezzel a válasszal utasította el török tárgyalópartnere: „...a Nagyúrnak van két karja és keze, és alig okoz neki némi aggodalmat Erdély és Havasalföld, mert vajdáik időről időre hallatják ugyan hangjukat, mint bölcsőben a csecsemők, felfordulást keltenek, csak hogy örökös, szabad uralmát élvezhessék országuknak, de persze aztán vagy megnyugszanak, vagy egy bizonyos toronyban végzik mint a moldvai bej [Vasile Lupu], aki a lengyelek meg a kozák kapitány pártfogásával már ama terület korlátlan uralkodójának képzelte magát.[...] Ebben a velenceiek ellen vívott háborúban sok bosszúságot okozott nekünk jónéhány fejedelem különböző részeken, a moszkoviták a szárazföldön, a kozákok a Fekete-tengeren, féltékenykedést kaptunk a svédektől, akik sok bajt okoztak Lengyelországban is, de ami igazán számított, azok a rettenetes ázsiai lázadások voltak, amelyek nagyon sok fejtörést kívántak: ezek mára már elcsitultak, hát majd a többi is rendbe jön. Őfenségének fontosabb Kandia városa, mint száz tatár, száz erdélyi mozgolódása. Bármiféle baj jöjjön, Őfensége sosem állhat el ettől a követelésétől, mert ha ezt tenné, akkor nem méltó az ottomán császár címére." (*Ballarino* konstantinápolyi követ jelentése, 1658. márc. 1. Fordította Óváry Lipót.)

[15] EOE XI. k. 380–382. o. (Simon Reniger jelentése, 1658. ápr 3.); MHHD XXIII. k. 617–618. o. (Kövér Gábor jelentése, 1658. ápril. 14.)

[16] *Hudita* 1929. 131. o. (De Lumbres lengyelországi francia követ levele Briennhez, 1658. jún. 10.); *Gemil*, 1979. 170–173., 174. o.

nyarán ismét e terv szerint lendült mozgásba a török hadi gépezet. Köprülü Mehmed a portai alakulatokkal, valamint Egyiptom és Mezopotámia kivételével a tartományok csapataival Belgrád felé indult, hogy onnan vonuljon majd Dalmáciába vagy esetleg Friaul ellen. Ezzel egyidőben kellett volna az Erdély ellen mozgósított határvidéki katonaságnak, valamint az ujdonsült román vajdák hadainak megtörni Rákóczi ellenállását.[17]

Erdély fekvése eleve jó esélyeket kínált a támadóknak, hiszen egyszerre három égtáj felől törhettek rá a birodalomba ékelődő országra. Délről a havasalföldi vajda és a szilisztrai beglerbég, keletről a moldvai vajda és tatár segédcsapatai fenyegették Erdélyt. Egyesült haderejük elérhette a 15-20 000 főt.[18] A nyugati irányból támadó budai vezér pedig a magyar hódoltság 19 000 főre becsült török katonaságából és a határvidék önkéntes és szabad zsoldos harcosaiból egyedül is képes volt legalább 10-12 000 embert kiállítani.[19] A nagyvezér azonban nem érte be ennyivel. Minél hamarabb végezni akart a kényelmetlen lázadással, ezért – hogy a túlerő biztos legyen – magát a krími kánt, IV. Mehmed Girejt szólította hadba Erdély megbüntetésére. A krími had feladatát – még 1657-ben – így határozta meg: „Maga a rombolás és földúlás nem a mi katonaságunk dolga lévén, mint Fenséged tudja, okvetlenül a tatár sereg dolga lesz, s miként a tatár seregben a mi katonaságunkból is szükséges néhány: éppúgy a mi katonaságunk között is szükség van egy csapat tatárra."[20] A Portán óriási hadikészületekről – 80 000 tatár és 10 000 kozák mozgósításáról – szóltak a hírek, s a nagyvezér biztosította a szultánt, hogy ekkora erő láttán a fejedelem néhány nap alatt kardcsapás nélkül meg fogja adni magát.[21]

Milyen eséllyel szállhatott szembe Rákóczi a nagyvezér haditervével? A vizsgálódás kezdetén elősször is cáfolni kell azt a kortársak írásaiban és a legújabb történeti szakirodalomban egyaránt elterjedt – ám téves – axiómát, miszerint a fejedelemség hadserege teljesen elpusztult, illetve fogságba esett a lengyelországi hadjáratban, s így az ország védtelenül ki lett volna szolgáltatva a török büntető hadjáratoknak. Sem a Lengyelor-

---

[17] EOE XI. k. 326–329. o. (Jelentés Wesselényi Ferenc számára a török hadi készületekről, 1657. nov. 17.); EOE XI. k. 383–384. o. (Simon Reniger jelentése, 1658. ápr. 8.); *Óváry* 1901. 145, o. (Ballarino jelentései, 1658. ápr. 8., 22.); VMSM 144. o. (Benedetto Rossi, a bécsi pápai nuncius titkárának jelentései, 1658. márc. 6., ápr. 8.)

[18] A havasalföldi és moldvai vajda támadó serege a XVII. században külön-külön is elérhette a 12 000 főt. MHHD XXIV. k. 37. o. (I. Rákóczi György levele feleségéhez, 1636. november 11.); *Stoicescu* 1987. 43–49. o. Ám a lengyelországi hadjárat és a vajdaváltozás valószínűsíthető veszteségeit is számításba kell venni, így 1658-ban még aligha lehet a teljes korábbi támadó potenciállal számolni. Segélycsapataik létszáma pedig egyébként is jóval alatta maradt ennek a számnak: 1657-ben az erdélyi fejedelem, 1683-ban a török nagyvezér mellé együtt is csupán 6000 fős hadat küldtek. *Gebei* 1992. 34–36. o.; *Alexandresca-Dersca-Bulgaru* 1988. 203. o. – A szilisztrai beglerbég hada viszonylag kicsiny lehetett, hisz 1636-ban csupán 2000 embert tudott felvonultatni. MHHD XXIV. k. 41. o. (I. Rákóczi György levele feleségéhez, 1636. nov. 18.) – A budzsaki és krími tatárok részvételének nagysága a körülményektől függően néhány száz és több ezer fő között ingadozott.

[19] Az 1600-as évek első két évtizedében a Hódoltság négy vilajetében nagyjából 19 000 zsoldoskatona szolgált. *Hegyi* 1995. 112–113. o. – 1626-ban Bethlen és Rákóczi szerint Murteza budai vezér 20 000 harcossal vonult az erdélyiek táborába, az eseményt utólag megörökítő Georg Kraus viszont csupán 12 000 törökről ír. *Szádeczky Kardos* 1915. 92. o. (Bethlen Gábor levele Illyésházy Gáspárhoz, 1626. szept. 13.); TT 1894. 678. o. (I. Rákóczi György levele Réz Andráshoz, 1626. szept. 17.); *Kraus* 1994. 120. o. – 1636-ban I. Rákóczi György szerint a budai vezér irányításával Erdélyre támadó boszniai, temesvári, egri, kanizsai beglerbégek egyesült hada sem érte el a 15 000 főt. – A határvidék önkéntes katonaelemeinek XVI. századi jelentőségéről: *Fodor* 1996.; XVII. századi magyarországi alkalmazásukról: TMÁO III. k. 400. o. (Deli Ibrahim pasa levele, 1623. augusztus.)

[20] TMO 228. o. (Köprülü Mehmed levele IV. Mehmed Girejhez, 1657. nov. első fele.)

[21] *Óváry* 1901. 145. o. (Ballarino jelentése, 1658. ápr. 11.)

ságba vonuló teljes erdélyi sereg nem semmisült meg, sem az ország nem maradt teljesen védtelen a lengyel hadjárat alatt.[22]

A XVII. század közepén Erdély mozgósítható hadipotenciálját nagyjából 30 000 főre lehet becsülni, s ennek legalább egyharmada megsemmisült 1657-ben.[23] Az ekkor Lengyelországba induló erdélyi had nagyságáról sokféle szám szerepel a történeti irodalomban, a legrészletesebb adatokkal azonban maga a sereg vezére, Kemény János szolgál. Védiratában azt állítja, hogy a hadjárat tragikus végpontján csupán 116 gyalogos és lovas zászlóalj felett parancsnokolt a trembowlai katlanban, ám ezek közül akkor már egyik sem érte el a száz főt. Ezek az alakulatok a korabeli magyar rendtartás szerint valószínűleg 80-120 emberrel indultak Lengyelországba, így összlétszámuk eredetileg megközelíthette a 12 000-et. A fegyverforgató harcosok tömege mellett azonban számolni kell a sereget kísérő szolgák, mesteremberek, kocsisok és zenészek hadával is. Rhédey László, az ország egyik legelőkelőbb családjának sarja, 136 emberrel indult hadba, de ezek között csak 24 katona volt. E fényes kíséret aligha tekinthető általánosnak, mégis ezrekre rúghatott a fejedelemmel Lengyelországba vonuló kiszolgáló személyzet létszáma.[24]

A döntő összecsapás előtt azonban Kemény János védirata szerint már csupán 4-5 000 harcképes ember maradt az erdélyi táborban. Ez az óvatos megfogalmazás ugyan sejteti, hogy harcképtelen személyek is voltak velük, ám a tatár fogságba esett erdélyiek húszezret is meghaladó számáról keringő hazai híresztelések így is túlzásnak tekinthetők. A francia diplomácia lengyelországi hírforrásai csupán 4 000 főre becsülték az elesett és 2 000 főre a rabságba hurcolt erdélyiek számát.[25]

A veszteség főként az erdélyi lovasságot sújtotta, de odaveszett az egész tüzérség is. A gyalogság kárai csak azért voltak kisebbek, mert Kemény bevallása szerint székely puskásokon és a Rákóczi zsoldjába állt szeményeken[26] kívül serege híjával volt gyalogos katonáknak. Ennek az erdélyi hadsereg nyugat-európaitól eltérő fegyvernemi arányai mellett az volt az oka, hogy a fejedelem gyalogos csapatai adták a krakkói és breszti helyőrséget zömét.[27] Bresztben Andreas Gaudi vezénylete alatt 600 német muskétás és a szászok 200 „fekete" darabontja alkotta a helyőrséget,[28] míg Krakkóban a svédek mellett Bethlen János parancsnoksága alatt az erdélyi csapat létszáma 2 000 fő lehetett.[29] Ezek a

---

[22] *Paskó* 1981. 158–159. o.; *Péter* 1988. 723–725. o.

[23] Erdély hadipotenciáljáról: *Nagy* 1985. 278. o.; *Szabó* 1996. 16–74. o.

[24] Az erdélyi sereg nagyságáról: *Gebei* 1992. 36. o. 32. jegyzet; *Kemény* 1980. 320. o.; *Kraus* 1994. 283. o.; *Nagy* 12–13. o.

[25] A fogságba esettek számáról és a veszteségek arányáról: *Bethlen J.* 1993. 28. o.; *Kemény* 1980. 315–317., 320. o.; *Esterházy* 1989. 111. o.; *Hudiţă* 1929. 126. o.; *Gebei* 1992. 59. o. 157. jegyzet; *Kraus* 1994. 300. o.; *Lukinich* 1912. 93. o.; TT 1905. 480–484. o.; *Nagy* 12–13. o.

[26] A szemények gyalogos balkáni zsoldoskatonák voltak, nevük a török szejmen, „ebőr"szó torzult alakjából származik. *B. Szabó–Somogyi* 1996. 61. o.

[27] *Kemény* 1980. 320. o.; A fegyvernemi arányokról: *B. Szabó–Somogyi* 1996. 78–79. o.

[28] A breszti helyőrségről: *Kraus* 1994. 271., 290. o. A fejedelem diplomatája, Mednyánszky azzal mentegette a svéd követ előtt Rákóczit, amikor az különbékét kötött a lengyelekkel, hogy német hadai Bresztben maradtak, így nem vállalkozhatott az ellenállásra. *Marczali* 1882. 203. o. (Mednyánszky Jónás levele a bécsi svéd követhez, 1657. aug. 17.)

[29] A krakkói helyőrségről: Bethlen Miklós „Élete leírása magától" című művében atyját háromezer ember „főcommendánsának" nevezi, de ebbe beleérthette a város 2 000 fős svéd őrségét is, ami névleg szintén Bethlen

zömükben állandóan együtt tartott, kötelékkiképzést nyert, jórészt külföldi zsoldosokból álló alakulatok voltak a fejedelemség hadseregének legnehezebben pótolható, tehát a legértékesebb részei. A helyőrségekben szinte sértetlenül vészelték át a háborút, s a lengyelekkel megkötött békeszerződés után, 1657 őszére létszámukban ugyan kissé megfogyatkozva, de kiválóan felfegyverezve tértek haza Erdélybe. A főseregből különböző úton-módon mégis hazakerült erdélyiek száma viszont megbecsülhetelen, de az arányokat jelzi, hogy Rhédey László fent említett kíséretéből alig húszan jutottak haza.[30]

1658-ban azonban nemcsak a lengyel hadjáratot átvészelő csapatokra lehetett számítani. Szalárdi és Kraus krónikájából kiderül, hogy Lubormirsky marsall lengyel martalócai betörésének hírére igen rövid idő alatt olyan jelenetős haderő indult Erdélyből és a Partiumból az északi határra, hogy a lengyelek alig két hét után „prédált marhájokat, lovakat, szekereket, kolyészájokat együtt is, másutt is" elhagyva sietve hazavonultak.[31] Az Oszmán Birodalom és a Királyi Magyarország felől egyaránt leselkedő fenyegetés miatt ugyanis a végvári katonaság mellett Rákóczi hátrahagyta a keleti és nyugati határ védelmére a székelyek és hajdúk zömét, valamint Bihar, Szabolcs és Hunyad vármegye nemességét is.

Tüdősné Simon Kinga az 1635. évi háromszéki lustrajegyzék alapján 15 000 főre becsüli a XVII. század közepső harmadában a harcképes székelyek összlétszámát. Ha seregüket nem a keleti határon túlra vezették a fejdelmek, a székelyeknek legalább kétharmada otthon maradhatott az ország védelmére, így legalább 10 000 székely harcos állhatott készen a határok védelmére.[32] A hajdúvárosok hadrafogható népességét I. Rákóczi György 1644-ben 6-7000 főre becsülte, s ezek nagyobb része 1657-ben szintén nem vett részt a lengyel hadjáratban.[33] Szabolcs, Bihar, Kraszna és Hunyad vármegye

---

János parancsnoksága alatt állt. *Bethlen M.* 1980. 488. o. – A francia diplomácia hírforrásai 2 000 főben adták meg a krakkói erdélyi helyőrség létszámát. *Hudiţă* 1929. 127. o. – Georg Kraus adatgazdag krónikája ellentmondó adatokat közöl a Bethlen János parancsnoksága alatt krakkói őrségről. Első alkalommal nem ír a teljes létszámról, s külön csupán Konrád német kapitány 600 német muskétását és Barcsai Gáspár 500 darabontját említi, később azonban Georg Schelker szebeni esküdtpolgár elmondása alapján a helyőrség összetételét 200 hajdúban és 200 darabontban, valamint 400 alvinci német zsoldosban adja meg. A szász krónikás – mint Segesvár jegyzője – pontos értesülésekkel rendelkezhetett a szászok zsoldosainak létszámáról és állomáshelyéről, a krakkói őrség azonban Bethlen titkára, Petrityvity-Horváth Kozma önéletírása alapján nagyobbnak tűnik. Ez a visszaemlékezés ugyan nem tartalmaz pontos adatokat, de írója felsorolja a városban tartózkodó tiszteket, s eszerint a városparancsnok és Barcsai Gáspár lovasgenerális saját csapatán kívül még két mezei lovashadnagy zászlóaljai, négy csíkszéki és udvarhelyszéki lovas és gyalogos zászlóalj, az udvari hadakból magyar, német és szemény gyalogoscsapatok, valamint a fejedelem zöldruhás lövészei adták a város erdélyi őrségét, aminek létszáma így megközelíthette a 1 500-2 000 főt. *Kraus* 1994. 257., 289. o.; *Petrityvity Horváth* 1862. 23–24. o.

[30] *B. Szabó– Somogyi* 1996. 42–43., 51., 57–60. o.; *Kraus* 1994. 308. o. – A krakkói svéd parancsnok a városi fegyverraktárból pótolta a távozó erdélyiek hiányos, rosszminőségű fegyverzetét. *Petrityvity Horváth* 1862. 25., 28. o. – Rhédey László kíséretéről: *Nagy* 12–13. o. – A véres összecsapásokban szűkölködő hadjárat első komoly erdélyi veszteségei a sereg demoralizálódásából fakadtak. Az Erdély határaitól távoldó hadból július 19-én a vármegyei katonák és a székelyek tömegesen indultak haza a zászlók alól. (A dezertálókról: *Rhédey* 1855. 233. o.) A 3-4 000 főre becsült csapatot a dezertálók szokásos büntetése sújtotta: a hazafelé vezető úton kegyetlenül megtizedelte őket a vidék lakossága. Veszteségeik olyan súlyosak voltak, hogy Erdélyben azzal a váddal illették a hazatérő Rákóczit, hogy ő vágatta le bosszúból a moldvai vajdával saját katonáit. *Szalárdi* 1980. 373. o. – A döntő összecsapás előtt a fejedelem és mintegy 300 fős kísérete is elhagyta a sereget. *Bethlen J.* 1993. 28. o.

[31] *Szalárdi* 1980. 365. o.

[32] *Tüdősné* 1991. 236. o.; *Nagy* 1972. 77–79. o. Kraus szerint 1657 nyarán Barcsai Ákos hadba hívó parancsára több mint ötezren jelentek meg a helytartó Szamosfalva melletti táborában, hogy szembeszálljanak az északról fenyegető lengyel támadással. *Kraus* 1994. 269. o.

[33] MHHD XXIV. k. 122–123. o. (I. Rákóczi György levele feleségéhez, 1644. febr. 22.); *Szalárdi* 1980. 367. o.

csapatainak létszáma viszont együtt sem nőhetett túlzottan 1 000 fő fölé.[34] Ezenkívül a védelmet erősítette az udvari „kék" gyalogság Báthori Zsófia fejedelemasszony mellé rendelt testőrzászlóalja, valamint a magyarországi Rákóczi-birtokok magánkatonasága is, bár ezekben a zavaros időkben a magyarországi várak fizetett őrségét sem lehetett számottevően meggyöngíteni. A könnyebben nélkülözhető magánföldesúri hajdúság ereje viszont nem volt túl jelentős, mivel Rákóczi-birtokok eddig ismert tizenhárom hajdútelepülésének egyikén sem élt hatvannál több hadköteles személy.[35] Így Erdély, az általános népfelkelés elrendelése nélkül, a hadba fogadható magyarországi zsoldos katonasággal együtt is legfeljebb húszezer embert tudott kiállítani az 1658-as török támadás előtt.

Az erdélyi–török összecsapások tanúsága szerint a teljes hadipotenciál is csak a határmenti csapatok első támadásának kivédésére volt elegendő, feltéve ha meg tudták előzni az Oszmán Birodalom hadainak összehangolt akcióját. Mivel a török hadvezetésnek három irányból kellett összevonnia határvidéki hadait, hogy túlerőbe kerüljenek, a belső vonalon álló erdélyi had támadásának megfelelő időzítése esetén lehetséges volt a relatív fölény megteremtése a külső vonalon külön-külön elhelyezkedő ellenséges csapattestekkel szemben.

A török hadvezetés, felismerve a fejedelemség fekvéséből származó lehetőségeket, már a XVI. században is a külső vonal lehetőségeinek kihasználására törekedett. 1550-ben Fráter Györgynek, majd 1596-ban Báthori Zsigmondnak a parasztkatonaság és a székelyek tömeges mozgósításával azonban még sikerült akkora hadsereget felállítani, amely képes volt egyszerre elhárítani a támadásokat.[36] A XVII. században azonban ez a lehetőség megszűnt, s az erdélyi hadvezérek megpróbáltak egyenként megmérkőzni a támadó seregekkel. 1613-ben Báthori Gábor elszalasztotta ezt az esélyt, mert a törökök folyamatos tárgyalásokkal sikeresen megtévesztették, s ezzel időt nyertek a hódoltsági had és a Barcaságban várakozó török, tatár, havasalföldi és moldvai seregek egyesítésére, így Báthori Nagyszebennél tétlenkedő csapatai ennek az erőnek már nem voltak képesek ellenállni.[37]

Erről I. Rákóczi György sem feledkezett meg 1636-ban, amikor szembeszállt a lemondását követelő török paranccsal. Mehmed Chalife – bizonyára túlzó – krónikája szerint ekkor a budai, a boszniai, a szilisztrai vilajet és a két román vajdaság 40-50 000 harcosát mozgósították, s tatár segélyhadat is kirendeltek Erdély ellen. A fejedelem fő erőit Tordánál vonta össze, s mire megérkezett velük a hadszíntérre, maros- és aranyosszéki székelyekkel kiegészített partiumi részhada Szalontánál már összecsapott a budai vezér elővédjével. A döntetlenül végződő első kísérlet után az erdélyiek ügyes hadicsellel megfutamították a törököket, s ezután a budai vezér már nem merte felvenni a harcot a Lippához vonuló erdélyi főseregge l. A partiumi siker után Rákóczi a keleti határra csoportosította át seregeit, s segélyhadat küldött szövetségeséhez, a Porta parancsát szabo-

---

[34] Hunyad vármegye 1658 őszén ugyan egymagában kiállított 300 katonát. *Veress* 1938. 331. o (Bánffy Dénes levele II. Rákóczi Györgyhöz, 1658. nov. 5.)

[35] *Ralamb* 1930. 299–301. o.; *Kraus* 1994. 280. o.; *Szilágyi* 1890–1891. II. k. 358. o. (Barcsai Ákos helytartó levele az erdélyi kapithiához, 1657. mác. 27.) – A Rákóczi-birtokok magánföldesúri hajdúiról: *Szendrey* 1971. 225–226., 232–233., 241–242., 246–249., 258–259., 253–255., 268–270., 271–273. o.

[36] *Barta* 1979. 100–101. o.; *Demény* 1979. 93–109. o.; *Nagy* 1981. 47–56. o. – 1551-ben és 1552-ben viszont sikeresnek bizonyult a török stratégia: a román vajdaságok felől kiinduló török támadások tétlenségre késztették Castaldo seregét és az erdélyiek hadát, míg a török főerők közben elfoglalták a Temesköz várait, majd Temesvárt is. *Czímer* 1893.; *Fodor* 1996. 69. o.

[37] *Szilágyi* 1867/b. 265–277.

táló Matei havasalföldi vajdához, akinek túlerejével szemben a szilisztrai beglerbég is meghátrált. Ezzel szétpattant az országot fojtogató ellenséges gyűrű.[38]

Bár 1658-ban a körülmények sokkal kedvezőtlenebbek voltak, gyengébb volt az erdélyi haderő, megosztott az ország, ellenségesek az új havasalföldi és moldvai vajdák, II. Rákóczi György számára is csak ez a stratégia kecsegtetett némi sikerrel – de csakis időlegesen. Maga is tudta, hogy hosszabb távon szövetségesek nélkül, csupán Erdély fegyveres erejére támaszkodva nem szállhat szembe az Oszmán Birodalommal. 1658-ban egy törökellenes európai szövetség tervének azonban nem kedveztek a körülmények. A két legjelentősebb hatalom, Spanyolország és Franciaország egymással hadakozott, s 1658-ban Anglia is bekapcsolódott háborújukba. A Baltikumban Svédország seregei egyszerre küzdöttek a lengyelek és szövetségeseik – az osztrák Habsburgok, a brandenburgi választófejedelem, a dán király – csapataival, a holland flottával és az orosz cár hadával. Így csupán egyetlen számottevő hatalom, Velence támogatásával számolhatott biztosan a fejedelem.

A Signoria 1658-ban már tizenhárom éve vívta magányos harcát az Oszmán Birodalommal, s ez idő alatt hiába igyekezett harcba hívni a keresztény államokat a török ellen. Az erdélyi válság kifejezetten kapóra jött, hogy kimozdítsa a háborút a holtpontról, s a legfontosabb potenciális szövetségest, a háborútól óvatosan távol maradó Habsburgokat is bevonja a küzdelembe.[39] Battista Nani, a bécsi követ 1658. január 8-i jelentésében azt javasolta, hogy legjobb lenne „...ügyesen felpiszkálni a magyarokat és feltüzelni Rákóczit, mert az ügyek bizonyára nem maradhatnak mostani állapotukban, hanem új események fogják megzavarni, és ez az az előny, amit Kegyelmetek várhatna a kitűzött cél: a törökök helyzetének nehezítése és a császár cselekvésre bírása érdekében."[40] E nem túl jóhiszemű javaslattól függetlenül – bár Dalmáciában is folytak harcok – a hadviselő felek erőviszonyai és a nagy térbeli távolság is behatárolták Erdély és a Signoria katonai együttműködésének lehetőségeit.

A diplomáciai és pénzügyi segítség is nagyon fontos lett volna Rákóczi számára, ám érdemi katonai segítséget a kellő időben csak a császári trónra pályázó magyar királytól, Habsburg Lipóttól remélhetett. 1658 elején a fejedelem Kövér Gábort és Bánffy Györgyöt küldte Frankfurtba és Bécsbe a császárválasztó gyűlésre Lipót királyhoz és a német választófejedelmekhez, illetve a Haditanács elnökéhez.[41] Az udvar távozása után Bánffy nem tudott döntésképes politikusokkal tárgyalni Bécsben, ezért a fontosabb megbeszélések színhelye Frankfurt lett, ahol Rákóczi ügye a Német-római Birodalom legfontosabb kérdésével kapcsolódott össze: sikerül-e megőriznie a Habsburg-dinasztia Cseh- és Magyarországot is uraló ágának a császári címet? A török háború ügyének pártolása ugyanis növelte a jelöltek eselyeit a császári trónért folyó versengésben.[42]

---

[38] Az 1636-os török haditervekről: *Lukinich* 1910.; TT 1909. 391–392. o. (I. Rákóczi György Pázmány Péterhez, 1636. jún. 9.); TT 1909. 395. o. (Szentpáli István követutasítása, 1636. szept. 15.); MHHD XXIV. k. 45. o. (Lorántffy Zsuzsanna levele férjéhez, 1636. nov. 24.); *Mehmed Chalife* 1925. 389. o.; *Orbán* 1872. 379. o.

[39] *Jászay* 1992. 288. o.

[40] *Fiedler* 24. o. (Nani bécsi követ jelentése, 1658. jan. 7.)

[41] MHHD XXIV. k. 535. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658 febr. 11.); *Szilágyi* 1874. 466–467. o. (Nádasdy Ferenc levele II. Rákóczi Györgyhöz, 1658 febr.11.); *Szalay* 1857. 25. o. 40. jegyzet; *Óváry* 1901. 143. o. (II. Rákóczi György levele Lobkowitz herceghez, 1658. febr. 9.)

[42] *R. Várkonyi* 1984. 75–76. o.; *R. Várkonyi* 1987. 1072–1076. o.; *Eickhoff* 1970. 179–183. o.

Lipót és miniszterei Erdély ügyében érthető módon sokáig halogatták a döntést, hisz a bécsi kormányzat egyáltalán nem volt felkészülve egy török háborúra. A császárválasztás kérdése, valamint – II. Rákóczi György előző évi hadjáratának köszönhetően – Lengyelország megsegítésének feladata még mindig teljesen lekötötte a Habsburgok diplomatáit és mozgósítható haderőit.[43] Hiányoztak a szükséges pénzügyi tartalékok: az Udvari Kamara még a az új hadsereg másfél milliós felállítási költsége felének előteremtését is kétségesnek tartotta, hiszen a befolyó pénzekből a végvárvonal megfelelő létszámú őrségére sem telt.[44]

Rákóczi azonban nemcsak Bécsben igyekezett támogatókat találni. A királyi Magyarországon igyekezett felkelteni a fenyegetettség és a szolidaritás érzését is, s ügynökei révén megpróbálta önálló akciókra bírni a magyar nemességet Erdély megsegítésére. Tavasszal a kelet-magyarországi vármegyékben már valóban aggodalmat keltő hírek keringtek arról, hogy a törökök nem érik be Erdély megcsonkításával, hanem az ottani Rákóczi-birtokokat, Kállót, sőt Kassát is követelik majd, s a kényes helyzet ellenére a végváriak portyázásai sem szüneteltek. A magyar főurak többsége mégis óvatosan távol tartotta magát egy komolyabb akciótól. Vitnyédy István, Zrínyi bizalmasa úgy vélekedett a fejedelem e tervéről, hogy „...noha diversionem faciendam valóban nagy alkalmatosság volna, de hisz tudni való dolog az, hogy kegyelmes koronás király urunk őfelsége engedelme és parancsolatja kívül effélék nem lehetnek, s ha lehetnének is, tudja e kegyelmed, az ki jó béllest akar sütni, szép fejér lisztinek és bőven vajának kell lenni, efféle penig az mi tárházunkban nincsen, őnagysága [ti. a fejedelem] csak nem is insinuálja, hogy akarna adni..."[45]

Április 30-án Kövér végre a király elé terjeszthette Rákóczi javaslatait, amelyekben a fejedelem felhívta a figyelmet a Magyarországot is fenyegető veszedelmekre. A zsitvatoroki békeszerződésre hivatkozva kilátásba helyezte Jenő átadását a magyar királynak, ha az erdélyiek át akarnák engedni a várat a töröknek, s támogatásként 1 500 muskétást és lehetőség szerint további segélycsapatokat kért.[46] Ekkorra azonban már megszületett a magyarországi főurak egy részének véleményét is tükröző dodonai döntés: bár sereget küldenek Magyarországra, az egyelőre nem avatkozhat be a harcokba. Lipót hivatalos válasza, amelyben bejelentette, hogy a fejedelem ügyének ellátását Annibale Gonzagára, a Haditanács alelnökére bízta, így csak a tétlenség leplezését szolgálta.[47]

---

[43] 1651-ben III. Ferdinánd, 19 000 főt megtartva, elbocsátotta a harmincéves háború császári seregének zömét. Bár a hadsereg létszáma 1655-ben már elérte a 29 000 főt, a csapatok állapota siralmas volt. *R. Várkonyi* 1978. 104. o.; *Heckenast* 1983. 211. o. – 1657-ben ebből a haderőből 6 214 lovast és 13 565 gyalogost Lengyelországba irányítottak. *Gebei* 1992. 52. o. 105. jegyzet.

[44] II. Ferdinánd ugyan többször is ígéretet tett, hogy a végvári katonaság létszámát 20-22 000 főre emeli fel, ám ennek ellenére az R. Várkonyi Ágnes által publikált adatok alapján 1658-ban a károlyvárosi és varasdi kapitányság nélkül a magyarországi főkapitányságok várainak őrségét csupán 2 000 német és kb. 12 000 magyar katonára lehet becsülni. *R. Várkonyi* 1978. 91–105. o.; *R. Várkonyi* 1987. 1074. o.

[45] TT 1896. 225–226. o. (Vitnyédy István levele Thököly Istvánhoz, 1658. márc. 10. Vitnyédy állásfoglalásairól úgy vélekedett Klaniczay Tibor, hogy azok hűen tükrözték Zrinyi Miklós véleményét is. *Klaniczay* 1964. 632–633. o.); *Hurmuzaki* V/2. k. 44. o. (Károlyi Ádám levele Szelepcsényi kancellárhoz, 1658. márc. 17.); MHHD XXIV. k. 538. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. ápr. 13.); HK 1894. 40. o. (II. Rákóczi György levele, 1658. ápr. 16.)

[46] EOE XI. k. 388–390. o. (Kövér Gábor előterjesztése, 1658 ápr. 30.)

[47] Lippay György esztergomi érsek már április 25-i levelében megírta, hogy a készülő hadak létszáma megközelíti a fejedelem atyja ellen 1644–1645-ben felvonultatott császári seregét, ám magyarországi gyülekezésük még sok időt vehet igénybe, ezért „míg ezek oda érkeznek meg lészen az vásár". EOE XI. k. 387. o. (Lippay György esztergomi érsek levele II. Rákóczi Györgyhöz, 1658. ápr. 25.) – Mikes Mihály, Rákóczi kö-

Erdély nyugati határán május elején elkezdődtek a kisebb csetepaték az erdélyi és török végvári katonaság között. A kémek április végén már azt jelentették Temesvárról, hogy Lugos felől várható az első támadás, ezért a fejedelem erősítést küldött oda Barcsai Ákos parancsnoksága alatt. Május első napjaiban az ellenség valóban felégette a Lugoshoz tartozó Szinérszeg, Bidus és Hodos falvakat, s ezt az erdélyiek három hódoltsági falu felperzselésével torolták meg. Az egyre merészebbé váló törökök május 14-én egyenest a jenői városkapu elől hajtottak el a jenői ménesből 250 lovat, mire válaszul május 23-án a jenői vitézek a gyulai vár kapujában ütöttek rajta a törökökön. A vár őrsége üldözőbe vette őket, de a futók lest vetettek a gyulaiaknak. Az összecsapásban sok török elesett, köztük három híres aga és maga a gyulai alajbég is.[48]

Rákóczi partiumi hadai, a hajdúvárosok katonasága és a Magyarországról toborzott „szabad legények" a Bihar megyei Jánosd mellett gyülekeztek Gyulai Ferenc váradi kapitány parancsnoksága alatt. Időközben Kenán budai vezér is elindult a hadszíntérre, s óvatosan előrenyomuló 4-5 000 fős hada május 21-ére a Gyula melletti Mező-Medgyesre érkezett. Az erdélyi sereg azonban még nem mozdult, mivel a tavaszi áradások miatt Gyulai egyelőre nem tartotta lehetségesnek, hogy az egész had Jenő alá vonuljon, s csak 200 lovast küldött a Körösön túlra portyázni.

Mialatt a budai vezér hada Lippánál egyesült a temesvári beglerbég és az esztergomi bég 1 000 lovasával, a temesvári vilajetből rajtaütöttek a törökök Lugoson, s felégették a várost. Nyár derekára viszont az erdélyiek értek el egyre több apró sikert. Június második hetében Vellesdnél a túlerőben lévő erdélyi portyázók levágtak háromszázegynéhány törököt, a lugosiaknak sikerült visszaszerezni a környékbeli marhákat elhajtó törököktől zsákmányukat, s rajtaütöttek Facset palánkján. Június 20-án és 21-én a jenői kapitány parancsnoksága alatt 1 200 erdélyi lest vetett a budai vezér élővédjét alkotó gyulai törököknek, s megfutamította őket.[49]

Ezen előcsatározások után érkezett meg a Kaján útján a fejedelem fizetett hadaival és a magával hurcolt ellenzéki tanácsurakkal Erdélyből a jánosdi táborba június 23-án.[50] Emiatt mind a régebbi, mind az újabb történetírók közül jónéhányan – Acsády Ignác, Bánlaky József, Gebei Sándor – keményen megrótták Rákóczit, bár senki sem vizsgálta,

---

vete úgy értesült, hogy végül 9 000 katona gyűlt össze Magyarországon. EOE XI. k. 411. o. Zrínyi Miklós azonban csak 5 000 főre becsülte a német hadat. *Zrínyi* 1958. 283. o. – A bécsi udvar katonai segítségének elmaradása nem maradt titokban a többi európai hatalom előtt sem. A lengyelországi francia követ 1658. június 10-i jelentésében azt állította, Rákóczi a szép szavakon kívül nem kapott egyebet Lipóttól, s a német katonaságot inkább Magyarország oltalmára, mint Erdély megsegítésére vonták össze a török határ mentén. *Hudiță* 1929. 131. o. (De Lumbres levele Brienne-hez, 1658. június 10.); MHHD XXIII. k. 619–620. o.

[48] *Gergely* 1905. 178. o. (Thúry Mihály levele Teleki Mihályhoz, 1658. máj. 4., máj. 24.); *Gergely* 1905. 189. o. (Teleki Jánosné levele Teleki Mihályhoz, 1658. máj.15.); MHHD XXIV. k. 542., 544. o. (II. Rákóczi György levelei anyjához, 1658. máj. 2., máj. 26.); *Hidvégi Nemes* 1902. 249. o.

[49] MHHD XXIV. k. 545–547. o. (II. Rákóczi György levelei anyjához, 1658. jún. 16., jún. 24.); *Gergely* 1905. 213–214. o. (Újlaky László és Thúry Mihály levelei Teleki Mihályhoz, 1658. jún. 22.); *Rumy* 1817. o. (N. I. F. levele Sárospatakról Mednyánszky Jónáshoz, 1658. jún. 20.)

[50] Az erdélyi hadikészületekről: II. Rákóczi György levelezéséből 1646–1660. Budapest, 1992. 58. o. (II. Rákóczi György levele Szindi János torda megyei adószedőhöz, 1658. máj. 12.)

pontosan mi motiválta ezt a lépését.[51] Kétségtelen, hogy a fejedelemnek nem nagyon volt alkalma hadvezéri ismeretekre szert tenni. Első parancsnoki tapasztalatait váradi kapitányként szerezte, de ez a tisztség nem adott rá alkalmat, hogy harctéri gyakorlatot szerezzen. Míg atyja, I. Rákóczi György magyarországi háborúja idején öccse önálló seregparancsnokként működött, ő erdélyi helytartóként nem vett részt a hadműveletekben. Az 1655. évi havasalföldi hadjárat volt az első, melyet személyesen vezetett, így valószínűtlen, hogy akár itt, akár két évvel később Lengyelországban egyedül a saját belátása szerint látta volna el a főparancsnoki teendőket. Noha a lengyelországi vereség számos tapasztalt főtisztjétől megfosztotta a fejedelmet, s egyelőre nem ismertek olyan források, amelyek lehetővé tennék Rákóczi katonai tanácsadói körének rekonstruálását, biztosra vehető, hogy 1658-ban sem egyedül határozta meg a hadműveletek menetét.[52]

A fejedelem és tanácsadói két lehetőség közül választhattak: vagy a vajdaságokat, vagy a Partiumot szemeli ki preventív támadása helyszínéül. Első esetben a Székelyföldet kínálkozott főserege hadműveleti bázisául, s innen kellett volna megkísérelnie előbb a törökök által elűzött vajdák visszahelyezését, majd velük közösen a védekezést a szilisztrai beglerbég és a krími tatárok ellen, amíg Erdély nyugati határán a végvárak feltartják a budai vezér seregét. Második esetben Bihar és Szabolcs megyét választhatta kiindulási területnek, ahonnan a hajdúkra támaszkodva szembeszállhatott a hódoltsági törökökkel, mialatt az erdélyi had a Kárpátok hágóit védelmezi a délről és keletről fenyegető támadás ellen. A körülményeket mérlegelve a legtöbb érv e verzió mellett szólt.

A Partium eleve előnyösebb összpontosítási területnek ígérkezett, mint a Székelyföld. A centrumában ott állt Erdély legfontosabb erőssége és egyik legnagyobb katonai raktára, Várad, ahonnan jól lehetett ellenőrizni a környező területet. Kudarc esetén vára biztos menedéket nyújthatott egy vert seregnek, s még sokáig leköthette volna az ellenséget. Ez a terület közvetlenül érintkezett a királyi Magyarországgal, s azon belül a Rákóczi-birtokokkal, így döntő vereség esetén is lehetővé tette a visszavonulást semleges területre, és bármilyen külső segítség számára is könyebben megközelíthető volt, mint Erdély legtávolabbi csücske.

Ezzel szemben a Székelyföldet Rákóczi számára megbízhatatlan területek ölelték körül, s a székely székek hűsége sem volt megingathatatlan. A kudarccal végződő lengyelországi hadjárat után megélénkült a korábbi évtizedekben háttérbe szorított rendi ellenzék tevékenysége.[53] A török fenyegetéseket kihasználva Bethlen János, Haller Gábor és az ingadozó Barcsai Ákos vezetésével a nemesség jelentős része szembefordult a fejedelmmel, aki 1657 őszén kénytelen volt ideiglenesen meghátrálni.[54] Az ellenzék ek-

[51] Acsády Ignác szerint ezzel nem csak védtelenül hagyta anarchiába süllyedő országát, de katonai hibát is elkövetett, mert nem megfelelően határozta meg a hadfelvonulás célját. *Acsády* VII. k. 1898. 67. o. Bánlaky József a Rákóczi-birtokok védelmére hozott intézkedésként minősítette ezt, s Rákóczi puszta önzésének tulajdonította a döntést. *Bánlaky* 1940. 123. o. Gebei Sándor a későbbi események tükrében a fejedelem Lengyelországban is megmutatkozó hadvezéri antitalentumát okolja, amiért Rákóczi úgymond „seregére vigyázva...a Partiumban és Erdély nyugati peremén vonulgatott, messze a döntő események színhelyétől". *Gebei* 1996. 253. o.

[52] A fejedelmi tanács tagjainak a hadvezetésben 1657 előtt betöltött szerepéről: *Horn* 1993. – 1658 és 1660 között a forrásokban gyakran felbukkanó Andras Gaudi, a fogarasi német zsoldosok parancsnoka és Gyulay Ferenc váradi kapitány, illetve a székely székek főkapitányai, Petki István és a Mikes-család tagjai játszhattak fontos szerepet a katonai döntésekben.

[53] *Trócsányi* 1976. 196–200 o.

[54] EOE XI. k. 331–332. o. (Barcsai Ákos levele Kemény Jánoshoz, 1657 dec. 22.); *Lukács* 1995. 81–82. o.

kor Rhédey Ferencet, Bethlen Gábor sógorát választotta fejedelemmé, akitől Rákóczi csak fegyveres erővel volt képes visszaszerezni a trónt. Ez a lépés tovább mélyítette a szakadékot a harcra készülő Rákóczi-dinasztia és a Portával egyezkedni kívánó rendek között. Az erdélyiek kiszolgáltatva Rákóczi fegyvereinek ugyan látványosan demonstrálták hűségüket, ám a fejedelem pontosan tudta, hogy nem bízhat meg bennük.[55] Ebben a térségben bármilyen kudarc végzetessé válhatott számára, ha annak nyomán rátámadnak belső ellenségei is.

Az ellenfél erejének megoszlása is a nyugati irányt indokolta. A budai vezér vezette egyesült magyarországi török haderő összevonása volt a leghamarabb várható, s ez volt a legerősebb támadó csoportosítás. Vele szemben a két vajda eltökéltségének hiánya, illetve a szilisztrai pasa jóval csekélyebb serege kisebb veszélyt jelentett Erdély számára.[56] A keleti határ egyetlen komoly kockázati tényezője a krími had volt, ám ezzel kapcsolatban az 1658-as ukrajnai események optimizmust sugalltak a fejedelemnek.

1657 őszén Ukrajnában Bogdan Hmelnyickij halála után kancellárja, Jan Vihovszkij nyerte el a kozákok hetmani méltóságát, de komoly ellenzéke támadt a zaporozsjei had vezetőinek körében. Az ellentéteket kihasználva Moszkvából egyre nagyobb beleszólást követeltek a kozákok ügyeibe, mire az új hetman a lengyelek felé kezdett orientálódni. Nyárra a kozákok vezetői közt a szakítás véglegessé vált, s kitört a fegyveres harc a Moszkvához hű ezredesek és a hetman között. Így olyan hírek érkeztek Erdélybe, hogy bár a tatárok Erdélybe készültek, a kozákok belharcaiba beavatkozó kán nem szállhat személyesen hadba Rákóczi ellen, s az oroszok támadásától tartva még az elindított tatár sereget is visszahívták a Krímbe. Rákóczi úgy távozott Erdélyből, hogy közben biztosra vette „...tatár hán ki nem jühet, isten akadályt vetett az ebeknek".[57]

Mindemellett a fejedelmet saját ígéretei is a Partiumba szólították. Amikor 1657 őszén a Porta az új uralkodótól, Rhédeytől a kulcsfontosságú végvár, Jenő átadását kezdte követelni, Rákóczi a nyilvánosság előtt többször elkötelezte magát a vár védelmére. Amennyiben a vitézlő nép körében nem akarta lerombolni tekintélyét, a nehéz időkben fel kellett vállalnia a véghely oltalmazását.[58] Ha ekkor a vajdaságok ellen vonul, a háborút ellenző erdélyi rendek aligha segítik, viszont feltehető volt, hogy szükség esetén saját védelmükre mégiscsak fegyvert fognak majd.

---

[55] Torda, Udvarhelyszék, Hunyad vármegye törvényhatóságainak állásfoglalásai a Porta követeléseivel szemben: EOE XI. k. 360., 362–363. o.; TT 1889. 36. o.; *Szilágyi* 1890–1891. II. k. 494. o. (Petki István jelentése, 1658. febr. 26.); EOE XI. k. 371. o. (Haller Gábor levele II. Rákóczi Györgyhöz, 1658.); MHHD XXIV. k. 538. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. ápr. 13.)

[56] III. Mihnea, az új havasalföldi vajda hamar felvette a kapcsolatot Rákóczival, s diplomatái révén Lipót udvarában és pápánál tájékozódott a törökellenes összefogás lehetőségéről. MHHD XXIV. 542. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. máj. 2.) – 1636-ban Kenán szilisztrai pasa csupán kétezer embert tudott I. Rákóczi György ellen kiállítani. MHHD XXIV. k. 41. o. (I. Rákóczi György levele feleségéhez, 1636. nov. 18.)

[57] MHHD XXIV. k. 536., 545. o. (II. Rákóczi György levelei anyjához, 1658. márc. 29., jún 16., jún. 19.); *Rumy* 1817. 301. o. (N. I. F. levele Sárospatakról Mednyánszky Jónáshoz, 1658. jún. 20.); MHHD XXIII. k. 630–631. o. (Konstantin havasalföldi kancellár levele II. Rákóczi Györgyhöz, 1658. jún. 16.); *Gebei* 1996. 240–249. o.; *Subtelny* 143–144. o.

[58] *Enyedi* 1862. 256. o.; TMÁO V. k. 445. o. (Köprüli Mehmed levele az erdélyi rendekhez) – Rákóczi kijelentése, hogy a vár védelmében „Jenőnek egyik bokrát vérével megfesti" országszerte elterjedt. *Petrityvity Horváth* 1862. 53. o.; *Bethlen J.* 1993. 37. o.; *Szalárdi* 1980. 430. o.

Mindezek alapján a fejedelem a legnagyobb körültekintéssel járt el, amikor hátországa nyugalmának biztosítása végett őrizetbe vetette ellenzéke legfontosabb vezetőit, s Barcsai Ákost helytartóként hátrahagyva a fizetett katonasággal kivonult a Partiumba. Emellett a keleti határ védelmének erősítése céljából hadtoborzást engedélyezett Erdélyben az elűzott moldvai vajdának, Gheorghe Ştefannak, aki júniusban megkísérelte visszaszerezni trónját Gheorghe Ghicától.[59]

Rákóczi bízhatott benne, hogy amennyiben atyja példáját követve kellő szilárdságot mutat, akkor Köprülü Mehmed inkább megbékél vele, semhogy a velencei háború mellett egy újabb elhúzódó konfliktusba keveredjen.[60] Ez a lehetőség egyben komoly dilemmát is jelentett a fejedelemnek. Nagy jelentőséget tulajdonított a nagyvezér engedékenységére utaló jeleknek, s amíg uralmának fenntartása mellett lehetőséget látott a megegyezésre, igyekezett kerülni a fegyveres összeütközést, a békesség ára mégis komolyan riasztotta, mivel felismerte Erdély helyzetének tragédiáját: „...ha az török hitlevelet kíván s Magyarország ellen indúl, azt is megkezdi kívánni: felüljünk, vele rontsunk. Ha cselekszük, magunk személyét is félthetjük, kersztyénségünkkel ellenkező dolgot is cselekszünk; mi is rontjuk hazánkat magunk veszedelmére; ha penig arról kíván hitlevelet, ellenségei ne legyünk, ez is veszély; mert ha Magyarország romol, győzedelmeskedik, elszakaszt minket, jószágunk romol velünk; úgy bánhatik azután, mint akar."[61]

Ennek elkerülése végett továbbra sem kínálkozott jobb lehetőség számára, mint Lipót szövetségének megnyerése. Június 1-jén újabb követet küldött a királyhoz Frankfurtba azzal a figyelmezetéssel: „...ha mi nem leszünk fejedelmek, más lesz, annak azon sípot kell fújni, kit szájában adnak, és az fejedelem, ország, török akaratját elköveti, csak békességben maradhasson." Elébe menve a várható feltételeknek, előre közölte, hogy sajnos a katolikus vallás ügyében ő nem tehet semmit, kezét megkötik országa törvényei, de megfelelő körülmények között rábírhatja a rendeket ezek megváltoztatására. A fejedelem azt is jelezte, hogy az ország fél a töröktől, a rendek követségét ne várják. Végül Lipót elé tárta dilemmáját is, s tanácsot kért, mit tegyen akkor, ha segítség fejében meghagyná trónját a török.[62]

A magyarországi főurak ekkorra már átlátták, hogy a király és tanácsadói figyelmét a császárválasztás nagy horderejű kérdése köti le, s Erdély csak akkor számíthat érdemi segítségre, ha a király maga mögött tudhatja a birodalom támogatását is.[63] Júniustól már

---

[59] *Kraus* 1994. 310. o. Ştefan moldvai vajdát román hadak és 500 mezei lovas kisérte vissza országába. MHHD XXIV. k. 545. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. jún. 16.)

[60] MHHD XXIV. k. 545. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. jún. 16.)

[61] Amikor 1658 áprilisában az elűzött moldvai vajda segítségért fordult a fejedelemhez, Rákóczi így írt anyjához: „Ha tudnók, az ebek csak ellenünk lesznek, meg nem csendesednek, ez volna útja, ellenséget szerzenénk; de ha meg mi hajlandóságok lenne, gerjesztjük az haragot, tüzet olajjal öntözvén." MHHD XXIV. k. 541. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. áprl. 27.) Május elején így kommentálta Köprülü Mehmed levelét: „Nagy dolognak tartjuk, ugyan írt s fejedelmi titulust, kit eddig nem cselekedett; reménség lehetne emberi itélet szerint." MHHD XXIV. k. 542. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. máj. 10.); MHHD XXIV. k. 540. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. ápr. 27.)

[62] EOE XI. k. 474–477. o. (II. Rákóczi György utasítása Mikes Mihály számára, 1658. jún. 1.)

[63] Lippay és Wesselényi megbízásából 1658. június 28-án indult útnak Pozsonyból Hiaczint Macripodari scopiai püspök segítséget kérni a császárválasztó gyűléstől. Lippay július 18-án ismét megsürgette Rákóczi ügyének előmozdítását. *Szalay* 1857. 30. o.; MHHD XXIV. k. 547., 549. o. (II. Rákóczi György levelei anyjához, 1658. jún. 24., júl. 4.)

Rákóczi diplomatái is e cél érdekében tevékenykedtek Frankfurtban. Felelevenítve a régi jó kapcsolatokat a szász választóval, Rákóczi követe, Mednyánszky István arról igyekezett meggyőzni János Györgyöt, hogy igen jó alkalom kínálkozik a törökök megfékezésére, hiszen erejük megosztott, a nagyvezér helyzete ingatag, bukása önmagában megteremtheti a békét.[64] Erdély ügye Lipót ellenzékének fejét, János Fülöp mainzi választófejedelmet is foglalkoztatta, aki már Kövér Gábor frankfurti útja alkalmával felajánlotta együttműködését Rákóczinak, de mellette számíthatott a fejedelem más fejedelmek jóindulatára is.[65] Ilyen körülmények között Rákóczi bízott a birodalom támogatásában, és saját erejével is fel merte venni a harcot a törökökkel.[66]

A fejedelem június 23-án érkezett a jánosdi táborba fizetett hadaival, s onnan rögvest Váradra utazott udvarával. Ott csatlakozott hozzá a tiszántúli hadinép, a kállói és ónódi vitézek, s ezek után indult el hadával Jenő felé június 28-án. Ezzel elhárította a Jenőt fenyegető ostrom veszélyét, sőt olyan hírek érkeztek táborába, hogy a budai vezér Temesvárhoz készül visszavonulni Lippától. Jenő alatt újabb katonák csatlakoztak Rákóczi seregéhez, aki immár 7 000 lovassal, 2 000 gyalogossal és 4 ágyúval folytatta útját dél felé. Úgy tervezte, hogy két nap múlva ostrom alá veszi az aradi török palánkot, s így a vezér nyílt harcra kényszerül, ha nem akarja veszni hagyni ezt az erősséget. Július 4-én 1 500 lovassal előreküldte Szuhay Mátyást a törökök mozgásának felderítésre, s másnap előőrsei összecsaptak az aradi törökökkel. A török helyőrség a túlerő láttán nem várta be az ostromot, és gyorsan kiürítette a palánkot, amit az erdélyiek felgyújtottak. A megáradt Maroson azonban nem tudtak átkelni, így Rákóczi július 6-án már azt tervezte, hogy Gyula vára alá indul, amikor feltűnt hadával Kenán budai vezér.[67]

Kenán annak ellenére vállalkozott az ütközetre, hogy a temesvári beglerbég hadának zöme még nem volt ott a táborában, s így serege hasonló nagyságú erőkkel volt kénytelen összemérni erejét.[68] A török vezér a pálülési szorost szemelte ki az ütközet színhelyéül, ahol a a Maros északi partján húzódó dombvonulat és a folyó vize által szorosan közrefogott, Lippáról Aradra vezető út kijut a tágas síkságra. Míg ágyúit és gyalogságát nyolcszáz lovas kíséretében a szoros bejáratánál a bokros domboldalban egy régi kőfal oltalmában helyezte el, lovasságának zömét az egri beglerbég és az esztergomi bég vezetésével egy mérföldre az erdélyiek elé küldte a síkságon. Velük szemben az erdélyi sereg ék alakban állt fel. A folyóra támaszkodó jobbszárnyat Gyulai Ferenc váradi kapitány vezette, ennek első soraiban Barkóczi István fizetett katonái álltak. Középre került a lassan mozgó gyalogság, Gaudi dragonyosai és a tüzérség, mögöttük haladt a fejedelem a tartalékkal. A balszárnyon álló hajdúknak Szuhay Mátyás kállói kapitány parancsno-

---

[64] *Marczali* 1882. 198–199. o. (II. Rákóczi György levele János György szász választófejedelemhez, 1658. jún. 1., Mednyánszky István előterjesztése a szász választóhoz.)

[65] EOE XI. k. 397. o. (II. Rákóczi György utsaítása Mikes Mihály számára, 1658. jún. 3.); MHHD XXIII. k. 631. o. (Károly Lajos rajna-pfalzi uralkodó levele II. Rákóczi Györgyhöz, 1658. jún. 24.)

[66] A sárospataki udvarban is igen bizakodó volt a hangulat: „Isten velünk lévén nem is féltem ő Ngát mert csak magyar Országi partiumban lévő hadai fellyeb extendalhatnak 12 ezernél tsak lovassa." *Rumy* 1817. 300. o. (N. I. F. levele Sárospatakról Mednyánszky Jónáshoz, 1658. jún. 20.); MHHD XXIV. k. 547. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. jún. 24.)

[67] MHHD XXIV. k. 549–450. o. (II. Rákóczi György levelei anyjához, 1658. júl. 4., júl. 5.); *Bethlen J.* 1993. 35. o.; *Szalárdi* 1980. 409–411. o.

[68] A török sereg erejét Bethlen János tízezer főre becsülte. *Bethlen J.* 1993. 36. o.

kolt, itt az élen Keresztes András fizetett katonái jártak. A hadrendnek ezt az oldalát Ébeni István és Bakos Gáspár fizetett katonái biztosították a síkság felől.

Kenán haditerve az lehetett, hogy a csalétekként előreküldött lovassága meghátrálásával maga után vonja Rákóczi hadát, és az üldözés közben csatarendjüket elveszítő erdélyieket becsalogassa a szorosba, ahol lesben álló ágyúi és janicsárjai tüze majd oldalba kapja őket, s ezek után visszaforduló lovassága megfutamítja a rendezetlen, meggyengült „üldözőket". Az erdélyiek nem tudva a szorosban elrejtett csapatokról, csak a a nyílt mezőn felsorakozott török lovassággal számoltak, s seregük jobbszárnyát nagy ívben a Maros felé fordítva szándékoztak átkarolni és bekeríteni a törököket.

A törökök tervének első fele túlságosan is jól „sikerült". A magyarok szokás szerint fergeteges rohammal kezdték az ütközetet, s Szuhay a balszárnnyal rögtön megfutamította s a folyónak szorította a szemben álló török lovasságot. A jobbszárnyról hamarosan Barkóczi katonái is csatlakoztak az üldözőkhöz A terv szerint meghátráló törökök így igen súlyos veszteségeket szenvedtek, de sikerült az ágyúk és a janicsárok puskái elé csalni a sikertől megittasodott erdélyi lovasságot, amelyre az addig hátráló török lovasok is rátámadtak.

A szorult helyzetbe került csapatok parancsnokai azonban nem veszítették el lélekjelenlétüket, s a sereg nem futamodott meg. Gaudi leszállította lováról néhány dragonyosát, s a gyalogság megérkezéséig ezekkel próbálta a bokrok takarásában a janicsárokat oldalba támadni. Az akció nem sikerült, mert az ellentámadásba lendülő török lovasság elszakította őket az erdélyi hadtól, s a túlerővel vívott harcban a dragonyosok odavesztek. Addigra viszont Ébeni István átvette a parancsnokságot, s igyekezett visszavonni és újra rendezni a lovashadat. Gaudi is meggyorsította a gyalogság felvonulását.

A küzdelem kimenetelét végül Rákóczi gyalogságának és tüzéréségnek megérkezése döntötte el. Gaudi ezekkel a csapatokkal a janicsárok hátába került, s a domb tetejéről lövette a törökök állását, mire a sánc védői fegyvereiket elhagyva megfutottak. Helyüket hamarosan elfoglalták az erdélyiek, s az állás előnyét kihasználva az elhagyott ágyúkkal is lőni kezdték a szorosban a török lovasságot. Az ütközet ezzel véget ért, mert a törökök erre végképp meghátráltak. A futók a lippai híd felé igyekeztek, de a Maros hídja túl keskeny volt ahhoz, hogy ekkora tömeg rövid idő alatt átjusson rajta. A menekülő seregben kitört a pánik, az összetorlódó emberek egymást szorították a partról a megáradt folyóba, s „a hídról kétfelől a Marosba mintegy búzakévék módjára nagyon sűrűn hullának..." A korabeli források szerint szokatlanul véres győzelemet aratott Rákóczi hada. A törökök közül kétszáz fogságba esett, s elpusztult vagy két-háromezer, köztük maga az egri beglerbég és az esztergomi bég is.[69]

A csata után a fejedelem Csiger falu mellett ütötte fel a táborát, s még aznap éjszaka 1 000 lovast küldött Gyula alá. A lesben álló lovasokat azonban hajnalban felfedezték, így a meglepetés odalett. Egy másik erdélyi csapat Tótváradot égette fel. A főssereg másnap Arad alá vonult, s ott három napig időzött, míg a palánkot teljesen le nem rombolták. Erre a budai vezér erősítést küldött a folyó túlsó partján fekvő fellaki palánkba, mert attól tartott, hogy az erdélyi sereg erre felé kísérli meg az átkelést a Maroson. Használható gázló azonban nem akadt, így a fejedelem seregével Gyula felé visszatért Váradra, s ott hadának nagy részét hazabocsátotta.[70]

---

[69] *Szalárdi* 1980. 411–413. o.; *Lutsch* 287. o.; *Márki* 1895. 107. o.

[70] *Szalárdi* 1980. 413–414. o.; MHHD XXIV. k. 550–551. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. júl. 11.); *Lutsch* 288. o.

Rákóczi győzelme gyökeresen új helyzetet teremtett Köprülü Mehmed számára. Mivel a nagyvezér elgondolásának legsebezhetőbb pontja az egymástól igen távol lévő csapatok mozgásának pontos koordinációja volt, megbosszulta magát, hogy Köprülü nem számolt a vállalkozás fő erejét adó Krími Kánság más irányú lekötöttségeivel. Míg a hódoltsági török csapatok már rég farkasszemet néztek Rákóczi hadával, s június 23-án a fősereg is elhagyta Drinápolyt, a kán csak július 10-én indult hadával Erdély felé. E késés miatt Kenán vereségével Köprülü Mehmed egész haditervének sorsa megpecsételődött.[71] A kudarc világossá tette, hogy nagyon kockázatos lenne az élelem- és takarmányhiány sújtotta Dalmáciában hadműveleteket kezdeni, amíg Rákóczi ugrásra kész hada az utánpótlási vonalakat fenyegetheti[72] Az egyik hadműveleti célt fel kellett adni, s Köprülü kész volt inkább elhalasztani a velencei területek elleni támadást, csak hogy példát statuáljon az Oszmán Birodalom lázongó vazallusán.[73] Az 1658. évi hadjárat súlypontja így helyeződött át Erdélyre. Hiába vélték többen úgy a török vezetők között, hogy erőiket az agg nagyvezér makacssága ellenére a dalmáciai hadműveletekre kellene koncetrálni, a hadjárat vezetését nem tudták kiragadni Köprülü Mehmed kezéből.[74]

Közben a győzelem híre gyorsan bejárta az egész országot, s nyomában mindenütt ünnepeltek az emberek. Várallyai Lőrinc, a fejedelem udvari prédikátora már a harctéren hálát adott a győzelemért, s ez történt Váradon is, ahol Rákóczi bevonulása alkalmával Nagyari Benedek prédikátor mondott ünnepi beszédet „Isten eme nagy jótéteményéért".[75] Ám mire a szónoklatok elhangzottak, a fejedelem már tisztában volt vele, hogy korábbi reményeiben csalatkoznia kell. Hiába kínált a harc után többször is békét a budai vezérnek, hiába ígért nagy összeget közbenjárásáért, hiába kért bocsánatot magának, a nagyvezér közismert elszántsága miatt egyetlen török tisztségviselő sem akart érdemben tárgyalni

---

[71] A tatároknak mindenképp legalább másfél-két hónapra volt szükségük hogy az erdélyi hadszintérre érjenek. *Ivanics* 1995. 65–75. o. – A hadak indulásáról: *Mehmed Chalife* 1925. 393. o.; *Óvári* 1901. 147–148. o. (*Ballarino* jelentései, 1658. jún. 21., júl. 31.)

[72] A dalmáciai állapotokról: VMSM 146. o. (*Ballarino* jelentése, 1658. márc. 1., II. Rákóczi György levele a bécsi nunciushoz, 1658. szept. 11.) – Rákóczi valóban szerette volna összehangolni hadműveleteit a velenceiekkel, s vállalkozott volna a törökök hátbatámadására, ha azok a velencei területek ellen fordulnak. VMSM 146–147. o. (II. Rákóczi György levele Nádasdy Ferenchez, 1658. szept. 11.)

[73] Jóllehet a még mindig ingatag pozíciójú nagyvezér számára az Erdélyben elérhető biztos siker kecsegtetőbbnek tűnhetett a bizonytalan kimenetelű hegyvidéki hadjáratnál, döntésében bizonyára fontos szerepet játszott a birodalom presztízsének megerősítését szolgáló igyekezete is. A velencei követ nem kis megdöbbenéssel szemlélte, hogy 1658-ban e szándék jegyében milyen lépéseket tett a nagyvezér: „szinte kimondhatatlan, hogy e vad barbár mennyire meg akarja mutatni a világnak az ottomán erők hatalmát, hiszen épp amikor a legmagasabbra csapott a Fenséges Köztársaság elleni harc lángja, és Jenő várának átadására irányuló újabb és újabb követelései miatt az összes többi hivatalviselő akarata ellenére akkor akart az erdélyi vállalkozásba belefogni, rossz bánásmódban részesíteni a franciákat, súlyosan fenyegetni az angol követet, Moldvában és Havasalföldön mozgolódásokat okozni azoknak a fejedelmeknek az eltávolításával." (*Ballarino* jelentése, 1658. okt. 7. Óváry Lipót fordítása.)

[74] A szultán sógorát, a szerdárságra pályázó Muszáhib Fazli szilisztrai beglerbéget a nagyvezér korrupciós vádjai nyomán kivégezték. *Mehmed Chalife* 1925. 390–391. o.; *Ballarino* jelentése, 1658. jún. 15.

[75] Bartha Boldizsár így írt az országos örömről: „Isten a győzelmet emberi reménység felett adta a magyarnak, mely nagy kegyességet, és Istennek velünk létét megismervén az országgal együtt Debrecen is... lelki örömmel, könyörgéssel, és hála adással ünnepet szentelt" *Bartha* 1666. 31. o. Lásd még *Szalárdi* 1980. 413-414. o.; *Gergely* 1905. 224. o. (Bornemisza Kata levele Teleki Mihályhoz, 1658. júl. 10.)

vele.[76] Úgy tűnt, már csak idő kérdése, hogy a lassan felvonuló török főseregés az előbb-utóbb biztosan Erdély határához érkező tatárok harapófogója mikor töri meg az ellenállást.

Ráadásul a császárválasztás sem igazolta a hozzá fűzött reményeket. Jóllehet július 18-án a választófejedelmek azzal a kikötéssel adták le szavazataikat Lipótra, hogy német-római császárként hadat indít a török ellen, az újdonsült császár egyik első dolga mégis az volt, hogy rezidense, Simon Reniger útján megnyugtatta a Portát: Rákóczi miatt nem kívánja megbontani a jó viszonyt az Oszmán Birodalommal.[77] A megegyezés nyomán azonban nem csak a remélt összbirodalmi segély, hanem a már úton lévő csapatok esetleges bevetése is elmaradt. Puchaim komáromi várkapitány jelentése szerint Gonzaga a haddal július 16-án már elindult Komáromból Kassa felé, amikor megérkezett a pálülési győzelem híre, ami még arra is ürügyet szolgáltatott, hogy ezeket a csapatokat visszatartsák, mondván: „...akármint mondják a töröknek, hogy az ő felsége hada nem volt Nagysága mellett az harczon, de nem fogják hinni, ha oda alá megy a had."[78] Lipót katonái így a Csallóközben vesztegeltek, mialatt betört Erdélybe az ellenség áradata.[79]

A új császári kormányzat magatartása hosszú távon hátrányosan érintette Rákóczi és Velence viszonyát is. Augusztusban a fejedelem Nádasdy Ferenc révén eljuttatta szövetségi ajánlatát Nanihoz, a Signoria bécsi követéhez, amire az a válasz érkezett Velencéből, hogy a rendelkezésre álló idő rövidségére hivatkozva, már csak a következő évi hadjárat támogatásáról kezdjen tárgyalásokat az erdélyiekkel. Ha a fejedelem tartani tudja magát addig, akkor számíthat némi havi juttatásra, és a Signoria a pápánál is közbenjár az érdekében.[80]

Ezen a helyzeten a magyarországi urak növekvő segítőkészsége sem tudott már változtatni. Augusztusra ugyan már Lippay érsek is feltételek nélkül azt tartotta volna a legjobb megoldásnak, ha Rákóczi maradna Erdély fejedeleme, de a császár számos elkötelezettsége miatt ő is csak török sikerek, várfoglalások esetére biztatta a fejedelmet a háború megindításával.[81] Ám hiába kötelezték el magukat Erdély ügye mellett, a magyarországi politikusok súlya kevésnek bizonyult ahhoz az új császár kormányzatában, hogy érdemi lépésekre bírják az uralkodót. Mellőzöttnek és tehetetlennek érezve magát, Wesselényi nádor a legnehezebb napokban birtokaira készült visszavonulni, s régi híve,

---

[76] *Szalárdi* 1980. 424–425. o. (Köprülü Mehmed levele II. Rákóczi Györgyhöz); MHHD XXIV. k. 550. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. júl. 11.); *Bethlen J.* 1993. 36. o.

[77] Ezt csak csekély mértékben ellensúlyozta, hogy a választás után a rajna vidéki kis fejedelmek Franciaország és Svédország részvételével megalakította a Rajnai Szövetséget János Fülöp elnökletével, s ez a szervezet a jövőben segítségét ajánlott Rákóczinak, valamint az, hogy a mainzi választó szabad toborzást engedélyezett a fejedelemnek. *R. Várkonyi* 1987. 1075. o.; EOE XI. k. 409. o. (János Fülöp engedélye, 1658. aug. 5.)

[78] *Marczali* 1882. 204. o. (Puchaim komáromi várkapitány jelentése, 1658. júl. 16.); EOE XI. k. 411. o. (Mikes Mihály jelentése, 1658. aug. 12.)

[79] EOE XI. k. 423. o. (Lippay érsek levele II. Rákóczi Györgyhöz, 1658. szept. 8.); *Esterházy* 1989. 112. o.

[80] EOE XI. k. 413. o. (Mikes Mihály jelentése, 1658. aug. 12.) A fejedelem szeptember elején megismételte ajánlatát. *Hurmuzaki* IX/1. k. 98–99. o.; *Pribram* 1901. 154–155. o., lábjegyzet (a Signoria utasítása Nani bécsi követnek. 1658. szept. 14.)

[81] EOE XI. k. 410–411. o. (Mikes Mihály jelentése, 1658. aug. 12.) – Ismerve az érsek korábbi állásgolalásait, ez nagy eredmény volt, különösen annak tükrében, hogy Zrínyi szerint az 1654-es erdélyi–tatár konfliktus idején Lippay úgy vélekedett: „jobb, hogy az tatár s pogany elrabolja és pusztitsa Erdélyt, és a szél fuja lakó heleit, hogy sem ilyen suspectus fejedelem lakjék benne." TT 1890. 204. o. (Zrínyi Miklós levele II. Rákóczi Györgyhöz, 1658. ápr. 25.)

Nádasdy is reménytelennek látott bármilyen új kezdeményezést, amíg szeptember közepén a császár meg nem érkezik Bécsbe.[82] Rákóczi – noha még csak a királyi segítség vontatottságát látta – már június végén tökéletesen tisztában volt azzal, hogy ilyen helyzetben tehetetlen lesz egy esetleges újabb török támadás esetén: „Némettől is segítséget nem várhatunk; magunkon annyi erőnek elégtelenek vagyunk; az budai vezérségnek, isten segítségéből megfelelhetnénk; de ha az vezér ugyan eljű, mik vagyunk az ellen?"[83]

Mindennek betetőzéseként Erdélyben ismét megerősödött a fejedelem ellenzéke. Bár július 12-ére a fejedelem kérésére a helytartók engedelmesen összehívták a személyes nemesi hadfelkelést a török hódoltság határára, Illyére, Rákóczi nem lehetett biztos benne, nem fognak-e az összegyűlt hadak ellene fordulni. A következményeket felmérő erdélyi politikusokat ugyanis egyáltalán nem lelkesítette a fejedelem győzelme, sőt még inkább arra ösztönözte őket, hogy igyekezzenek megszabadulni harcias uralkodójuktól. Július 18-án a három helytartó levelet intézett a budai vezérhez, melyben fegyverszünetet kértek a törököktől. Hosszasan bizonygatták az erdélyi rendek hűségét, és mentegetőztek a fejedelem viselkedése miatt, hangsúlyozva, hogy Rákóczi a tudtuk nélkül cselekedett. Ám most, hogy távozott az országból, semmi akadálya, hogy engedelmeskedjenek a Porta parancsainak, melyet eddig is csupán a fejedelem fegyveres ereje miatt nem tudtak megtenni. Ha most érné támadás Erdélyt, akkor az ország lakói kénytelen lennének védelmezni magukat, de ebben az esetben akaratuk ellenére, s főképp nem a szultán ellen ragadnának fegyvert.[84]

Amikor július közepén a fejedelem megtudta, hogy egyik helytartója, Barcsai Ákos engedelme nélkül országgyűlést készül összehívni Gyulafehérvárott, már azok a vélemények is eljutottak hozzá, melyek szerint „nem volna vétek akármi úton ember hazáját megtarthassa, ha hitszegéssel is, és hogy török ellen fegyvert nem fognak." Barcsai megismételte a fejedelemnek 1657 őszi javaslatát, hogy a törökök lecsillapítása végett egyezzen bele új fejedelem választásába, s július 24-én az utolsó országgyűlés határozata alapján a nagyvezérhez útnak induló követséget is visszarendelte Gyulafehérvárra.[85]

Rákóczi időközben arról is megbizonyosodott, hogy a zavaros ukrajnai viszonyok ellenére a tatár kán mégis hadba szállt ellene, így július közepén már nagyon kétségbeejtőnek látta a helyzetét. Családja számára még Ecsed várát sem találta elég biztonságosnak, s elsősorban amiatt aggódott, nehogy külső és belső ellenségei beszorítsák valamelyik várába.[86]

A nagyvezér július 27-én már elérte Belgrádot, ám az augusztus elsejére összehívott gyulafehérvári országgyűlésen a rendek mégsem szakítottak nyíltan a fejedelemmel. Ehe-

[82] *Rumy* 1817. I. k. 304. o. (Wesselényi Ferenc levele Mednyánszky Jónáshoz, 1658. aug. 16.); *Szilágyi* 1874. 469. o. (Nádasdy Ferenc levele II. Rákóczi Györgyhöz, 1658. aug. 18.)

[83] MHHD XXIV. k. 548. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. jún. 548. o.)

[84] EOE XI. k. 401–402. o. (a helytartók táborba szólító felhívása, 1658. jún. 30.); *Hidvégi Nemes* 1902. 250. o. – Johann Lutsch szebeni királybíró így kommentálta naplójában a győzelem hírét: „A menekvés Isten kezében van, de félő, hogy szegény erdélyieknek kell meginni a levest [...] ha a szolga megint szembeszáll urával..." *Lutsch* 287. o. – TT 1905. 479-480. o. (Az erdélyi helytartók levele Kenán budai vezérhez, 1658. július 18.)

[85] EOE XI. k. 400. o. (Lippay György esztergomi érsek levele II. Rákóczi Györgyhöz, 1658. jún. 25.); MHHD XXIV. k. 551–552. o. (II. Rákóczi György levelei anyjához, 1658. júl. 15., 16., 19.) – Hihetetlenül lassú utazásukkal a július 9-én Gyulafehérvárról induló követek eleve igyekeztek meghiúsítani a követség sikerét. Tizenhárom nap alatt csupán Zajkányig jutottak ahonnan a helytartó hívására egyetlen nap alatt vissza tudtak térni a székvárosba! *Lutsch* 286–288. o.

[86] *Hurmuzaki* XV/2. k. 1283. o. (Farkas János jelentése, 1658. júl. 2.); MHHD XXIV. k. 551. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. júl. 15.)

lyett ismét Rákóczi meggyőzésével kisérlezteztek, s Bethlen Jánost, Csulai püspököt, a székely Hídvégi Nemes Jánost és Johann Waldorf besztercei jegyzőt küldték hozzá tárgyalni. Rákóczi augusztus 8-án Tasnádon fogadta a követeket, de a rendek kérése most sem talált meghallgatásra nála. A követek előtt az ország jogait és területét biztosító athnámét hiányolta, s arra hivatkozott, hogy az ideiglenes fejedelemváltozás sem mentené meg az országot Jenő átadásától és az adó növekedésétől. Valójában azért zárkózott el ismét a névleges lemondástól, mert joggal tartott attól, hogy a helyébe lépő személyt gyorsan megerősítené a Porta, s ez véglegesítené az ideiglenesnek szánt helyzetet. Azután már hiába is fáradozna, kevés esélye lenne a hatalomba való visszatérésre.[87]

Eközben új hírek érkeztek Mihnea havasalföldi vajdától, ezért a fejdelem egyre bizakodóbb hangulatban tárgyalt a követekkel. A vajda arról tudósította Rákóczit, hogy a kán a tatár sereg zömével visszafordult, mert Adil Girej szultán hadát megverték a kozákok, s jóllehet Köprülü Mehmed egyelőre még elszántan vonul Erdély ellen, a velenceiek sikerei miatt már a nagyvezért is visszarendelte a szultán.[88] E reménykeltő hírek nem voltak teljesen alaptalanok. A kozákok közötti belső hatalmi harc első fordulójából Vihovszkij hetman került ki győztesen. 1658 júniusában Poltavánál rendkívül véres ütközetben legyőzte a lázadó ezredesek hadát. Augusztusban a tatárokkal együtt folytatta az ellene támadó, Moszkvához hű ezredek megbüntetését, s csapatai blokád alá vonták a kijevi orosz helyőrséget is. Ám szeptember elejére – amikor a hetman Hadiadz-ban aláírta a lengyelekkel kötendő szövetséget – máris új orosz sereg érkezett Ukrajnába. Míg a krími tatárok fő erőit lekötötte az erdélyi hadjárat, a lázadó kozákok az orosz hadak segítségével legyőzték és megfutamították a Krím védelmére hátrahagyott tatár sereget.[89]

A nagyvezér visszarendelésének híre sem volt teljesen hamis információ, igaz, nem a velenceiek diadalai miatt született e szultáni döntés, hanem mert Anatóliában ismét fellángolt a dzselálik felkelése. Ezen a területen a nagyvezér háborús készülődései nyomán jelentős zsoldba fogadható tömeg sereglett össze, de a vezetésükkel megbízott Abaza Hasszán pasa nem értett egyet Köprülü Mehmed nagyvezéri kinevezésével, s nem jelent meg a nagyvezér táborában. Sőt kihasználva a kínálkozó alkalmat, 1658. májusában kibontotta a felkelés zászlaját, és fegyverrel igyekezett érvényesíteni akaratát a Portán. Július 8-án a felkelők vezetői kinyilvánították, hogy Köprülü Mehmed fejét követelik a szultántól. Hasszánnak jó kapcsolatai voltak a fővárosban, rokonságban állt az egyik korábbi nagyvezérrel, Ibsir Musztafával, a szultán egyik nagynénjének férjével, s a szultáni seregben sokan úgy vélekedtek a lázadókkal szinpatizáló szpáhik közül, hogy „néhány ember miatt nem szabad az egész mohamedánságot egymásra uszítani, hanem a nagyvezért át kell adni Hasszánnak, mert így meg lehet teremteni a békét". IV. Mehemed szultán azonban megtagadta a dzselálik kívánságának teljesítését, ám bomlófélben lévő seregével nem tudott határozottan fellépni ellenük. Ezért kellett augusztusban visszarendelni Köprülü Mehmedet seregével az erdélyi hadjáratból.[90]

---

[87] MHHD XXIV. k. 528–529., 552–554. o. (II. Rákóczi György levelei anyjához, 1657. okt. 29., 1658. aug. 7., aug. 9.) *Hídvégi Nemes* 1902. 250. o.

[88] MHHD XXIV. k. 553. o. (II. Rákóczi György levelei anyjához, 1658. aug. 7.)

[89] *Gebei* 1996. 247. o.; *Subtelny* 144. o.; TT 1882. 617. o. (Kemény János levele II. Rákóczi Györgyhöz, 1658.)

[90] *Mehmed Chalife* 1925. 393–395. o.

Rákóczi az új hírek tudatában nem sürgette a döntő összecsapást. Augusztus elejét Tasnádon töltve, továbbra is azon fáradozott, hogy az újabb összecsapás előtt tovább erősítse katonai bázisát a Partium térségében. Csak 20-a után kezdett készülődni a nagyvezér ellen, akiről még augusztus 17-én is csupán annyit tudott, hogy seregével Pancsovánál áll. Augusztus 22-én este még mindig Tasnádon volt, amikor megkapta Barcsai üzenetét arról, hogy Erdély keleti határán betörtek a krími tatárok.[91]

Áprilistól kezdve a fejedelem ezen a területen is fokozottan figyeltette a Moldva felé vezető hegyi átjárókat, gyakran sürgette a hírszerzést a határmenti területeken, s a védelem erősítésére június közepén a hozzá feltétel nélkül hű Mikes Kelement nevezte ki háromszéki főkapitánynak. Csapatokat azonban csak az elűzött moldvai és havasalföldi vajdák mellé adott, a helytartónak, Barcsai Ákosnak ismételt kéréseire sem küldött katonákat, pedig ebben a hónapban már eljutottak hozzá a moldvai hadi készülődések hírei, és megkezdődött az erdélyi területek zaklatása. A moldvaiak marhákat hajtottak el a havasokról, ezért Rákóczi utasította embereit, hogy ugyanígy torolják meg a beütéseket.[92]

Júliustól a helyzet itt is egyre súlyosbodott. Kudarcot vallott Ştefan vajda kísérlete is, hogy erdélyi segítséggel szerezze vissza országát: Moldvát, s a hónap elején a fejedelem egyik moldvai ügynöke Jászvásárról már arról tudósított, hogy az egész moldvai hadsereg „felült", s Ghica vajda a kán fogadására készül. A hónap végén már Rhédey is a határ túloldalán folyó csapatmozgásokról küldött híreket Máramarosból. A fejedelem úgy vélte, hogy ha jól őrzik a hágókat, a moldvaiak magukban aligha tudnak betörni Erdélybe, s az erdélyi kormányzat tett is előkészületeket a várható támadás elhárítására.[93]

Július elején Mikes Kelemen háromszéki főkapitány vezetése alatt jelentős erők gyűltek össze a Barcaság területén. Mikes táborában ott volt a nemesi felkelés, a székelység s egyes becslések szerint még 6-7 000 fős népfölkelő had is. Ide érkezett a szász városok katonaságának zöme és tüzérsége, valamint a fogarasföldi boérság is. Ez a sereg azonban csak a határ legtöbb oldalról fenyegetett részét őrizte, így mégis sok juhnyájat hajtottak Moldvába a csíki és gyergyói havasokból. Egyhónapi várakozás után Mikes visszaküldte ágyúit Brassóba, és hazabocsátotta a hadakat a határról. Végül az országot fenyegető helyzetben a helytartó augusztus 18-ára tanácskozni hívta a rendeket Nagysinkre, de mire az országgyűlés összeült, a követekek már elkéstek a tanácskozással.[94]

Az első komoly támadás délkeletről érte az országot. Havasalföldön az újonnan kinevezett Mihnea vajda ugyan Rákóczihoz húzott, a bojárok egy része is mellette állt, de a törökök nem bíztak benne, így augusztus elején elsőként neki kellett az erdélyi határon táborba szállnia. Csapatai augusztus 7-én, délután 4 órakor elűzték a a Bodza-szoros védőit, s megszállták a szorost védő sáncot. Ettől kezdve állandósultak az összecsapások a

---

[91] Augusztus 1-jén Tasnádon kelt a fejedelem két oklevele is, amelyben hajdú szabadsággal ajándékoz meg 42 Kővár-vidéki katonáskodó jobbágyot. *Nyulásziné Straub* 1987. 137., 262. o. EOE XI. k. 413. o. (II. Rákóczi György levele István nevű lovaskapitányához, 1658. aug. 17.); MHHD XXIV. k. 555. o. (II. Rákóczi György levelei anyjához, 1658. aug. 21., 23.)

[92] *Hurmuzaki* XV/2. k. 1279–1280. o. (II. Rákóczi György levelei, 1658. ápr.24., ápr. 28., júl. 2.) –EOE XI. k. 396. o. (Mikes Kelemen kinevezése, 1658. jún. 15.); *Krauss* 1995. 310–311. o.; *Gergely* 1905. 187. o. (Barcsai Ákos levele Teleki Mihályhoz, 1658. jún. 26.); *Hidvégi Nemes* 1902. 250. o.

[93] *Hurmuzaki* XV/2. k. 1283. o (Farkas János jelentése, 1658. júl. 2.); *Szilágyi* 1890–1891. II. k. 504. o. (Kövér Mihály jelentése, 1658. júl. 12.); TT 1892. 99. o. (II. Rákóczi György levele Rhédey Ferenchez, 1658. júl. 23.)

[94] *Nekesch-Schuller* 1903. 246. o.; *Veszely* 1860. 147. o.

szorosnál. Augusztus 17-én a havasalföldi lovasok felégettek Zajzont, s ezt a védelmet irányító Mikes Kelemen augusztus 19-én hasonló portyával kívánta megtorolni. A Bodza-szorosban azonban nem kis meglepetésére a krími kán seregébe ütközött. Az egyenetlen harcban az ellenség elnyert hat zászlót, s Bakó István marosszéki kapitány számos székely főemberrel együtt fogságba esett.[95]

A hír hallatán a nagysinki országgyűlés már kísérletet sem tett az ellenállás megszervezésére, mert az összegyűlt rendek az országot dúló tatár had megfékezésére csupán a törökökkel való megegyezésben láttak lehetőséget. Ennek szellemében a három nemzet nevében követségbe küldték a nagyvezérhez Barcsai Ákost, Johann Lutschot és Dániel Ferencet, majd határozat nélkül szétoszlottak, s a helytartó a következő napra alig hatvanad magával maradt a táborban. A támadók előtt nyitva állt az út Erdély belsejébe.[96]

Ez idő alatt Köprülü Mehmed sem tétlenkedett. Seregével augusztus 5. körül útnak indult Belgrádból, s a jenői kapitány kémei azt jelentették, hogy 7-én már átkelt a Dunán. Mire serege rövid pihenő után 15-én elhagyta Pancsovát, már megkezdődött a Maroson is a hídverés előkészítése. A lippai bég az Arad melletti Mikelakánál megmérette a folyó szélességét, s huszadika után a budai vezér oltalma alatt megérkezett a török hídépítők csapata és a szükséges faanyag is. 25-én elsőnek az elővéd, a budai vezér csapatai keltek át a Maroson, s egy nappal később követte őket a derékhad is. Rákóczi még csak Debrecennél járt, amikor 29-én a török hadsereg már körülzárta Jenő várát.[97]

A fejedelem haditervének kudarca

A jenői tisztek nagyon óvatosan viselkedtek a bezáruló török ostromgyűrűben. Köprülü Mehmed óhajának eleget téve követeket küldtek a török táborba, és igyekeztek késleltetni a harcok kirobbanását a fejedelem hadának megérkezéséig. Így a törökök teljesen zavartalanul építhették ki állásaikat a vár körül. Mint várható volt, a támadás fő célpontjának a négysarokbástyás vár leggyengébb pontjait, a kőborítást nélkülöző északkeleti, ún. Palánk bástyát és a csatlakozó kötőfalat szemelték ki, s ennek megfelelően tizenhat ostromágyút telepítettek a keleti kötőfallal szemben, a Körös folyó szigetén fekvő Rácvárosba. A török sereg közben lassan ellepte a környéket, és néhány száz portyázó szeptember 1-jén hajnalban még a távolabb fekvő Belényes városán is rajtaütött. A bírót több tekintélyes polgárral együtt meggyilkolták, s a városi lakosok zömét magukkal hurcolták.[98]

E kisebb akciók ellenére Köprülü Mehmed sem sietett belebonyolódni a hadakozásba. Jenő körülzárása előtt még tett egy utolsó ajánlatot a megegyezésre. Levelet küldött a még Tasnádon időző fejedelemnek, melyben a behódolás fejében kegyelmet ígért, de

---

[95] *Gemil* 1979. 173–174. o.; MHHD XXIV. k. 553. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. aug. 7.); *Gergely* 1905. 235–236. o. (Mikes Kelemen levele Teleki Mihályhoz, 1658. aug. 2.); *Hurmuzaki* XV/2. k. 1283–1284. o. (Brassó város levele Szeben városához, 1658. aug. 8.); *Hidvégi Nemes* 1902. 250. o.; EOE XI. k. 416. o. (Barcsai Ákos levele II. Rákóczi Györgyhöz, 1658. aug. 21.)

[96] *Lutsch* 289–290., 292. o.

[97] *Szalárdi* 1980. 428–429. o.; *Gergely* 1905. 241., 244., 254., 257-258. o. (Újlaky László levelei Teleki Mihályhoz, 1658. aug. 10., aug. 15., aug. 23., aug. 25.); MHHD XXIV. k. 557. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. aug. 26.)

[98] *Szalárdi* 1980. 429–432. o.; MHHD XXIV. k. 558. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. szept. 3.)

csak azzal a feltétellel, ha Rákóczi személyesen megjelenik előtte táborában. A fejedelem ezt újabb engedményként értékelte, ám esze ágában sem volt ellátogatni a török táborba. Semmilyen papír nem garantálhatta teljes biztonsággal, hogy engedetlenségéért nem fizet majd fejével, jobb esetben nem lesz-e belőle valamelyik konstantinápolyi börtön vagy napfényes kisázsiai városka lakója élete végéig.[99] Viszont az erőviszonyok miatt már csak pozícióinak megtartására, a teljes megsemmisülés elkerülésére törekedhetett. Ilyen helyzetben igen kockázatos lett volna nyílt összecsapást vállalni, ezért Rákóczi is a halogatás taktikáját választotta.

Tervét arra alapozhatta, hogy Köprülü Mehmed visszarendelése miatt híjával van a hadakozásra fordítható időnek, s Jenő várhatóan elhúzódó ostroma meggátolja majd hadjárata folytatásában. Így az erdélyi seregnek „csupán" az a dolga, hogy kerülve a nagy csatákat, a török tábor nyugtalanításával bátorítsa a védőket és megossza az ostromló hadat. Ezt az elgondolást – bár biztosra vette, hogy ha a tatár kán valóban Erdélybe érkezett, csak „isten tarthatja meg ez földet, eszeveszett országot" – a tatár betörés csak annyiban érintette, amennyiben a fejedelem aggódott amiatt, nehogy a nagyvezér Jenőt megkerülve a tatárokkal együtt harapófogóba szorítsa hadát. Ebben az esetben ugyanis kénytelen lett volna az Erdély felől is fenyegető veszély miatt a hajdúvárosokat feladva Magyarországra hátrálni.[100]

Első pillantásra úgy tűnik, elgondolásának sikere elsősorban azon múlhatott, hogy a nagyvezérnek volt-e olyan hadereje, amivel képes lehetett egyszerre Jenőt is ostromolni és Rákóczi seregét is üldözni. Ha Köprülünek valóban oly hatalmas, 130-150 000 fős serege lett volna, mint amekkorának azt némely kortárs hitte, aligha okozott volna gondott számára, hogy megtegye mindezt, s ebben az esetben Rákóczi manővere eleve ostobaságnak minősülne. Ám jónéhány adat arra utal, hogy az előző évtizedek kül- és belharcaiban nemcsak megtizelődtek a török hadsereg tapasztalt harcosai, de az egyszerre több fronton folyó háború miatt e felhígult hadsereg mozgósítható erői is jóval szerényebbek voltak a vártnál.[101] Júliusban a rendek levelét kézbesítő posta még Drinápoly és Szófia között látta a nagyvezér seregét. Köprülü Mehmed jelentős erőket hagyott a szultán mellett Drinápolyban, s az európai hadak ekkor még nem csatlakoztak hozzá, így a janicsárokon kívül főként ázsiai hadak voltak mellette. A jelentés az egész sereget nem becsülte többre 30 000 embernél, akiknek zöme rosszul felfegyverzett, gyönge katona volt. Ráadásul az értékesebb katonáknak számító 7 000 janicsár közül 2 400-at vissza kellett fordítani a velenceiek támadásai miatt. A sereget 70 ágyúból álló tüzérség egészítette ki. Ezt a becslést a velencei ügyvivő is megerősíti, aki szintén arról számol be, hogy a

---

[99] MHHD XXIV. 556. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. aug. 25.); *Szalárdi* 1980. 424–427. o. (Köprülü Mehmed levele II. Rákóczi Györgyhöz.) – Főképp nem Barcsai Ákossal, aki olyan melegen ajánlotta a „meghívás" elfogadását, hisz köztudott volt, hogy helytartójának már az előző évben felajánlották a fejedelemséget, s Barcsai maga sem titkolta, hogy azóta is ostromolják az ajánlattal. EOE XI. k. 418. o. (Barcsai Ákos levelei II. Rákóczi Györgyhöz, 1658. aug. 21.); *Szilágyi* 1890–1891. II. k. 415–417. o. (Hubiár aga levele Barcsai Ákoshoz, 1657. jún. 24.)

[100] MHHD XXIV. k. 555–558. o. (II. Rákóczi György levelei anyjához, 1658. aug. 23., aug. 25., aug 30.); *Szalárdi* 1980. 429–430. o.

[101] *Gergely* 1905. 251. o. (Thúry Mihály levele Teleki Mihályhoz, 1658. aug. 22.); *Kraus* 1994. 315. o., *Paskó* 1981. 161. o. – Bethlen János szerint Rákóczi serege az ellenségnek még harmincadrészével sem volt egyenlő. *Bethlen J.* 1993. 37. o.

nagyvezér 30 000 emberrel érkezett meg Belgrádba.[102] Ezt a számot alapul véve Magyarországon az európai csapatokkal kiegészült had létszáma aligha haladta meg az 50 000 főt. (Velence bécsi követe, Nani utóbb 40 000 emberről kapott hírt.)[103] A fejedelem ugyan még augusztusban is olyan értesüléseket kapott – feltehetően a nagyvezér üzenetét Pancsovánál átvevő Mikelakai Dávid Andrástól –, hogy a nagyvezér hada rossz és kevés.[104] (Az erdélyi hadjáratról készített török gazdasági elszámolásokon alalpuló becslésem szerint kb. 10-11 000 portai zsoldos volt a seregben.[105]) Rákóczi elképzelései mégis más okok miatt vallottak kudarcot.

A fejedelem augusztus 26-án indult Székelyhídra, majd onnan Debrecenbe ment, hogy bevárja a folyamatosan érkező csapatokat, mert meglehetősen sokáig tartott, míg katonasága ismét összegyűlt. A Felföldről a Rákóczi-birtokok katonaságán és a családi várak néhány tarackján kívül a zsoldba fogadott végvidéki katonák és szabad hajdúk mellett a magyar főnemesek közül csak Barkóczi László, Bereg megye főispánja érkezett a segítségére. Nádasdy, az országbíró ugyan javasolta, hogy a fejedelem hívja hadba a nemesi felkelést a környező királyi vármegyékben is, de ez a tanács már túl későn érkezett. Mire a család eldöntötte, hogy megfogadják, és megtették ezt a merész lépést, elkéstek vele. Ha a megyei felkelésre való felhívás időben napvilágot lát, valószínűleg akkor sem vezetett volna eredményre a király engedélye nélkül.[106]

A kormányzat viszont következetesen passzív magatartást tanusított, így a magyarországi urak számára nem maradt más lehetőség, mint magánszemélyként csatlakozni a fejedelemhez. Így az egyik legjelentősebb felföldi birtokos, Thököly István, bár személyesen nem tudott táborba szállni a fejedelem oldalán, de még júliusban magánkatonaságából 100 gyalogos és 24 dragonyos küldését ígérte. Az uralkodó engedélye nélkül azonban ezt is nagyon kockázatos lett volna megtenni. (A bizonytalan helyzetben lábra kapó híresztelések szerint Zrínyi Miklós magánemberként, a váradi kapitányság elvállalásával próbál majd segíteni a fejedelemnek, ám ezt az elgondolást Zrínyi is nevetségesnek tartotta.)[107]

A királyi Magyarországról tehát semmiféle érdemleges támogatás nem érkezett, a fejdelem serege így aligha lehetett sokkal nagyobb mint júliusban. Rákóczi számára

---

[102] EOE XI. k. 405–406. o. (Görög Marin jelentése, 1658. júl. 21.), *Óváry* 1901. 148. o. (Ballarino jelentése, 1658. aug. 8.)

[103] *Hurmuzaki* IX/1. k. 103. o. (Battista Nani jelentése, 1658. szept. 28.)

[104] *Gergely* 1905. 244. o. (Újlaky László levele Teleki Mihályhoz, 1658. aug. 15.); EOE XI. k. 413. o. (II. Rákóczi György levele István nevű lovaskapitányához, 1658. aug. 17.)

[105] Könyvelői jelentés az erdélyi hadjáraton résztvevő oszmán hadsereg készleteiről: *Gemil* 1979. 131. o.; *Fodor Pál:* A török hadsereg. *Historia*, 1996. 3–4. sz. 26–27. o.

[106] HK 1897. 4. sz. 628. o. (II. Rákóczi györgy levele Bánffy Györgyhöz, 1658. aug. 27.); HK 1894. 1. sz. 42. o. (II. Rákóci György levele Újlaki Lászlóhoz, 1658. aug. 30.); MHHD XXIV. 557. o. (II. Rákóczi György levelei anyjához, 1658. aug. 25., aug. 30.) – Már április végén felmerült a gondolat, hogy a megyékhez intézett körlevél révén kérjék a királyi Magyarország nemességének segítségét, de akkor ezt a lépést a nádor tanácsára a család elvetette. MHHD XXIV. k. 541-542., 555-556. o. (II. Rákóczi György levelei anyjához, 1658. ápr. 28., aug. 21., aug. 25.)

[107] *Gergely* 1905. 233. o. (Dalmady István levele Teleki Mihályhoz, 1658. júl. 23.) – Zrínyi Miklós véleménye: „Nevetséges, hogy én a váradi kapitányságra törekedném, azért mert Erdélyben olyan a helyzet, hogy csak ezen a módon lehet segíteni, vagy pedig azért, mert én olyan esztelen vagyok, hogy egészségesen a bélpoklosok közé kívánkozom. Bizony recsegve ropogva omlik össze Erdély." *Zrínyi* 1958. 270. o. (Zrínyi Miklós levele Rucich Jánosnak, 1658. aug. 24.)

mégsem az erőviszonyok billentették kedvezőtlen irányba a mérleget, hanem hadi készületei lassúsága. Már a néhányszáz fős erősítést is késve indította útnak Debrecenből a vár számára, s mire augusztus 3-án Rákóczi a fizetett hadakkal, a bihari és szabolcsi hajdúkkal és a partiumi vármegyék hadinépével a vártól csak öt mérföldre fekvő Ugránál letáborozott, Jenő elveszett. Szeptember 2-án ugyanis négynapi körülzárás után az elbizonytalanodott várőrség szabad elvonulás fejében egyetlen lövés nélkül átadta az erősséget a törököknek. A mit sem sejtő fejedelem harmadikán még hatvan gyalogost küldött a nagyvezér táborába „nyelvet" fogni, s mire ezek negyedikén visszatértek foglyaikkal, megérkezett Szalontához a kivonuló várőrség is.[108]

Rákóczit rövid időre teljesen megbénította a reményeit rombadöntő hír.[109] A helyzet különösen azért volt lesújtó, mert a foglyok vallomásaiból és egy elfogott levélből a fejedelem épp ekkor bizonyosodhatott meg végérvényesen arról, hogy elgondolása helyes volt: a nagyvezérnek hamarosan vissza kell térnie Konstantinápolyba. Ha Jenő akár csak egy hétig is dacol az ostrommal, a törököknek szégyenszemre kellett volna elvonulniuk alóla.[110]

Bár a fejedelem Velencét még ezután is nagyralátó tervekkel, balkáni méretű közös hadműveletekkel próbálta magyarországi hívei révén szövetségkötésre csábítani, a valóságban már csak óvatos védekező manőverekre, a biztonságos visszavonulás előkészítésére maradt lehetősége. Az erdélyi végvidék második legjelentősebb várának elvesztése után többé észak felé nem akadt számottevő erősség Váradig, ami gátat vethetett volna a várható török előrenyomulásnak, ezért a gyorsan felocsúdó Rákóczi főképp a váradi vár védelmére koncentrálta erőit, s lemondott a kis bihari hajdúvárosok oltalmazásáról. Viszont a törököket is igyekezett megakadályozni abban, hogy befészkeljék magukat az ottani megerősített hajdútelepülésekre, Szalontára és Sarkadra, ezért ezeket a helyeket saját lakosságukkal leromboltatta.[111]

Mivel Rákóczi Várad várába zárkózva sem kívánt csapdába kerülni, s az esetleges bekerítés elkerülése végett titokban már meg is kezdte a hídverés előkészítését Rakamaznál a Tiszán, nagyon fontos volt a Váradon hátrahagyott csapatok harci szellemének megszilárdítása. Rákóczi hiába vonta össze Váradra egész gyalogságát, csak akkor számíthatott katonái eredményes helytállására, ha sikerül helyreállítani megingott harci moráljukat. Bár csapatai jónéhány kisebb győzelmet arattak Jenő átadásának idején – így levágtak negyven törököt a Belényest feldúló martalócok közül, s kiszabadították foglyaikat –, a visszavonulás mégis rendkívül sokat ártott a sereg fegyelmének. A visszavonulók még Várad városát is „mint egy ellenségét úgy prédálták", s az is várható volt, hogy a nehéz helyzetben a hajdúk elhagyják Rákóczi táborát. A fejedelem kemény kézzel próbált gátat vetni a bomlásnak: a prédáló katonák közül többet rögtön az utcákon felköttetett, s a Jenőt átadó tisztek kivégzésével igyekezett a Váradon maradók számára

[108] *Szalárdi* 1980. 428–431. o.; MHHD XXIV. k. 558–559. o. (II. Rákóczi György levelei anyjához, 1658. szept. 2., szept. 5.)

[109] Jenő átadásáról értesülve csupán csak e rövid levélkét volt képes megírni anyjának: „Kegyelmes asszonyom, édes anyám. Az mi nagy búnkban nem írhatunk sokat. Jenőt egyszer sem lőtték meg, megadták az átkozottak tegnap reggel. Már az török nyomúl. Váradot muniáljuk, az mint lehet. Éltesse isten nagyságodat. Tábor 4. Septembris 1658. Nagyságod engedelmes alázatos szolgája fia, R. György m. p." MHHD XXIV. k. 559. o.

[110] MHHD XXIV. k. 559. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. szept. 5.)

[111] VMSM 146–147. o. (II. Rákóczi György levele Nádasdy Ferenchez, 1658. szept. 11.); *Szalárdi* 1980. 453. o.

is példát statuálni: „...tanuljon más is; az lenne híre, ha nem öletnők az árulókat, mi akaratunkból lett feladása (ti. Jenőnek)..."[112]

A délről várt támadás azonban elmaradt. Ehelyett szeptember közepén északkeletről bukkantak fel tatár portyázók. Rákóczi katonai veresége nyilvánvalóvá vált: még két hónap sem telt el a harci cselekmények kezdete óta, s jórészt már országa határain kívül volt kénytelen uralmának utolsó jelentős bázisát, a nagy szabolcsi hajdúvárosokat védelmezni az Erdély felől támadó tatárok ellen.[113]

Erdély pusztulása

Az Erdélyre törő ellenséges hadaknak egyetlen hónap elegendő volt, hogy az ország nagy részét lángba borítsák. Mivel a támadó hadsereg zömét a Mehmed Girej kánnal érkezett krími tatárok alkották, az ő hagyományos hadviselési szokásaik szabták meg a hadjárat menetét, s ezek tökéletesen kielégítették a nagyvezér elvárásait.[114] A tatár sereg szinte kizárólag lovasokból állt, akik 2-3 vezetéklóval vonultak hadba. Lovaikat nem fárasztották túl gyors haladással, míg az ellenség területét meg nem közelítették, de ott már mindenkit megleptek és elképesztettek szokatlan mozgékonyságukkal.[115] Nagy tömegben, sorokba (ún. „filákba") rendeződve haladtak. Ezt a formációt a hátas- és tartalék-lovak farkát összekötve tartották fenn, s szükség szerint cserélve őket, szinte állandóan képesek voltak haladni.[116] Akcióik hatósugarát tovább növelte, hogy az ellenség földjén csak seregük kétharmadát tartották együtt (az ún. „kost"), a maradék egyharmad elővédet és a környező vidéken portyázó egységeket, „csambulokat" alkotott. Ezek mérges darázsrajként dongták körül a főerőket, ami egyrészt megkönnyítette a hatalmas lóállomány takarmányozását,[117] másrészt – amellett, hogy a csambulok felderíthették az ellenség csapatmozdulatait – leplezte a fősereg mozgásának valódi irányát, s bizonytalanságban és félelemben tartotta az ellenséges ország lakosságát.[118]

Mivel a kánság hadseregének zömét békeidőben nomadizáló szegény pásztorkatonák tették ki, akik a háborúban sem zsoldot, sem élelmet, sem takarmányt nem kaptak, a hadjáratok fő célja a tatárok számára a zsákmányszerzés volt. Ez példátlanul súlyos károkat okozott a megtámadott területen, mert nem érték be pusztán az anyagi javak és az állatok elrablásával, hanem elhurcolták az évszázadok óta virágzó krími rabszolgakereske-

---

[112] *Szalárdi* 1980. 432. o.; MHHD XXIV. 559–561. o. (II. Rákóczi György levelei anyjához, 1658. szept. 5., szept. 6., szept. 12.) – Rákóczi augusztus 6-án végeztette ki Újlaki László alkapitányt, Diószegi Kristóf lovashadnagyot, Konrádot, az alvinci németek parancsnokát. Thúri Mihály alispán megmenekült, mert ellenezte a törökökkel folytatott tárgyalásokat, s épp a nagyvezér táborában volt a vár átadásakor. Pataki István a vár porkolábja és egy hadnagy megszökött a várható következmények elől. (A porkolábot később Debrecenben elfogták és a fejedelem őt is kivégeztette.)

[113] MHHD XXIV. k. 561–563. o. (II. Rákóczi György levelei anyjához, 1658. szept. 12., szept. 15., szept. 20.)

[114] Lásd 34. o.

[115] Valószínűleg még a kán testőrségének néhány száz gyalogosa is lovon vagy kocsikon közlekedett. *Collins* 1975. 265. o.

[116] *Gyulafy* 1993. 58–59. o.

[117] Még csupán egy húszezres tatár sereg esetében 50-60 000 lóval kell számolni, s egy ló naponta 15 kg száraz vagy 25 kg zöld takarmányt igényel. *Perjés* 1963. 54–61. o.

[118] *Collins* 1975. 265–267. o.

delemben értékesíthető embereket is, s az „értéktelennek" minősülő öregeket, gyerekeket, betegeket legyilkolták. Ráadásul olyannyira fölégettek mindent maguk után – erre a célra kénes szalmakötegeket hordtak magukkal –, hogy pusztán a lángoló gabonamezők és falvak füstje nyomán is követni lehetett mozgásukat. Ezek a portyák sosem szüneteltek, mert a csambulokba osztott harcosok állandóan váltották egymást: amint egy csapat zsákmánynyal megrakodva visszatért a koshoz, nyomban elkülönítettek egy másikat a főseregtől.[119]

Első áldozatuk Erdélyben a Barcaság és Háromszék volt. A Bodza-szoroson augusztus 19-én betörő tatár, török és román hadak előőrseivel a következő nap már a városfalak alatt csatázott a brassói szászok valamint az oda szorult székelyek és erdélyi nemesek 3-400 lovasa, s három nappal később az ellenség fő erői is az Ó-Brassó völgyében vertek tábort. A város bírája, Michael Hermann még az előző nap követségbe indult a tatárokhoz, s négy napi tárgyalás után 25-én megegyezett a kánnal, hogy 30 000 tallér hadisarc kifizetése ellenében a város bántatlan maradt, cserébe a kán megígérte, hogy képviselni fogja a város érdekeit. A tatárok azonban a kisebb összegeket sem vetették meg. A Brassótól nyugatra fekvő Keresztényfalva lakói fejenként válthatták meg szabadságukat, s így a bíró 15, a módosabb lakosok 3-5 tallért, a falubeli román papok 50-50 forintot fizettek.[120]

Augusztus 27-én az ellenséges tábor felkerekedett Brassó alól, és két nap múlva a támadók Fogaras irányában elhagyták a Barcaságot. Ám ez a néhány nap is elég volt ahhoz, hogy a tatár csambulok, a román kurtányok és a kozák lovasok kirajzzanak a környező vidékre. A város környéki megerősített helyek közül csak Vidombák kastélya került a kezükre, amit a bennlévő 909 menekült ellenállás nélkül feladott. Közülük végül 65-en ingyen megszabadultak, 155 embert azonban csak 3254 forintért tudtak kiváltani. Bár falvaikat elpusztították, Szentpéter és Szászhermány templomerődjével hat napos ostrom után sem boldogultak, s Bodola várát és Prázsmár templomerődjét is csak meghódoltatni tudták, de bevenni nem.[121] Északabbra, az Aluta völgyében fekvő helységek már nem tudtak ilyen erdményesen ellenállni. Augusztus 24-én öt napos ostrom után csellel bejutottak az illyefalvi templomvárba, és kézitusában legyűrték a védőket. Talán ötszáznál is többen elestek, s a környező falvakból – Árapatakáról, Szentkirályból, Killyénből – odamenekült emberek közül 800 fogságba került. A következő napon ugyanerre a sorsra jutott Sepsiszentgyörgy is, ahol 500 ember lelte halálát. Innen 900 rabot hurcoltak el, s a folyó völgyében Málnásig még sok kisebb falu – Szemerja, Köröspatak, Gidófalva, Angyalos – is pusztán maradt.[122] A tatárok a Feketeügy mentén is dúlták a vidéket, s a hagyomány azt tartja, hogy egy csapat tatár egészen Háromszék szívéig előrehatolt, de Zabola, Dáva és Kovászna lakói egyesülve a bodzai összecsapás menenkültjeivel a zabolai kastély hat ágyújával Tamásfalva és Zabola között elsáncolták magukat s visszaverték őket.

---

[119] *Collins* 1975. 259., 267., 272. o.; *Hidvégi Nemes* 1902. 383. o.; *Marsigli* 1986. 71. o. – A török hódoltság korának kártételeiben játszott tatár szerepről megoszlanak a vélemények a hazai történészek között, ezért egy külföldi példa alkalmasabbnak tűnik a fenti állítás alátámasztására. 1656 őszén, alig két évvel az erdélyi hadjárat előtt tört 50 000 tatár a lengyelek megbízásából a svédekkel szövetkező Frigyes Vilmos uralma alatt álló Kelet-Poroszországra. Alig három hét alatt elpusztítottak 13 várost és 249 falut, majort és lovagi birtokot, körülbelül 23 000 embert megöltek s 34 000-et magukkal hurcoltak! *Engelmann* 1986. 44. o.

[120] *Orbán* 1872. 363. o.

[121] *Orbán* 1872. 48., 396. o.; *Hidvégi Nemes* 1902. 250. o.

[122] *Hidvégi Nemes* 1902. 250. o., *Orbán* 1969. 32–39. o.; *Cs. Bogáts* 1943. 10. o.; RMKT IX. k. 418. o. (Az illyefalvi veszedelem.)

Más csapatok északi és nyugati irányban száguldották be az országot: 20-21-én felégették a Szúnyogszeg mellett fekvő Újfalut és Csere János szülőfaluját, Apácát, majd átkeltek a Rikán, s 22-én és 23-án elpusztították Ugrát, Kőhalmot, Homoródot, Darócot, Homoródszentpált, Kaczát, Mekvásárt és Sombart. A portyázók egy csapatát 24-én már a Medgyes melletti Paratélynál látták, míg egy másik csapat ugyanazon a napon ettől a helytől 50 kilométerre, Nagyenyed környékén, Csombordnál bukkant fel. Hamarosan a Nagy- és Kis-Küküllő folyókon is túljutottak, s 29-én még a Marosvásárhelytől tizenhét kilométerre fekvő Balavásárát is porig rombolták.[123]

Az erdélyiek bénultan figyelték mindezt. Az a hír járta, hogy foglyul ejtett tatároktól megtudták: a kán Gyulafehérvár ellen készül, hogy új fejedelmet ültessen az ország trónjára, majd Rákóczi hátába fog kerülni, hogy elvágja őt a királyi Magyarországtól.[124] Barcsai, a helytartó kezdetben még reménykedett, hogy ha a fejedelem beküld mellé akár csak 1 000 lovast is, a megyei nemesség végre csatlakozik hozzá, s augusztus 23-án tett még egy kísérletet, hogy az ország hadait összehívja Kenyérmezőre vagy Gyulafehérvár mellé. Az utolsó utáni pillanatban még a parasztságot is fegyverbe szólította, de Rákóczi parancsa nélkül még a föld népe sem mozdult szívesen. A fejedelem azonban a nagyvezérrel való megmérkőzés előtt nem kívánta megosztani amúgy is kicsiny hadát, s a vármegyék sem szálltak táborba, így 28-ára már Barcsai is letett az ellenállásról. Nem akarván mészárszékre vinni az összegyűlt tapasztalatlan, fegyvertelen parasztokat, hazabocsátotta a felkelőket, s új fejleményekre várva, néhány főember társaságában, csekély kíséretével az ország nyugati szélén fekvő birtokán, Déva várában húzta meg magát.[125]

A székelység volt az egyetlen jelentős erő, melyet még ebben a zavaros helyzetben is mozgósítani lehetett volna, de csupán néhány erőtlen kísérlet történt erre. Haller Gábor megpróbálta a fogságba esett marosszéki kapitány, Bakó István távollétében megszervezni a székelyek és a vármegyék ellenállását, de a Marosvásárhelyen Nagy Szabó Ferenc házánál ez ügyben tartott tanácskozás a közeledő tatár portyák hírére augusztus 23-án dolgavégezetlenül szétoszlott. A bodzai vereség hírére a csíki kapitány, Petki István is Háromszék megsegítésére készült, de híreket kapott egy készülő moldvai betörésről, s emiatt otthon tartotta hadait. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy épp Csikban aratták e szerencsétlen háború kevés erdélyi diadalának egyikét. Szeptember 6-án háromezer főnél is nagyobb moldvaikból és kozákokból álló csapat tört Csíkra, és felégették Ditrót. Szárhegynél azonban a gyöngébb gyergyói székely had elállta útjukat, s nagy veszteségeket okozva megfutamította a túlerőben lévő elenséget.[126]

---

[123] EOE XI. k. 416–421. o. (Barcsai Ákos levelei II. Rákóczi György, 1658. aug. 21., aug. 28.); SzO VI. k. 217–219. o. (Segesvár tanácsának levele Nagyszeben városához, 1658. aug. 26.); *Hurmuzaki*. XV/2. k. 1285-1286. o. (Michael Goldschmidt brassói bíró levele Beszterce városához, 1658. aug. 27.); *Gergely* 1905. 256. o. (Bornemisza Kata levele Teleki Mihályhoz, 1658. aug. 25.); *Kraus* 1994. 316. o.; *Nagy Szabó* 1855. 167–168. o.; *Dipsei Szabó* 1899. 8. o.; *Orbán* 1869. 145. o.

[124] *Graffius* 1839. 149. o.; *Szalárdi* 1980. 429–430. o.; *Gergely* 1905. 256. o. (Bornemisza Kata levele Teleki Mihályhoz, 1658. aug. 25.)

[125] EOE XI. k. 414–421. o. (Barcsai Ákos levelei II. Rákóczi Györgyhöz, 1658. aug. 19., aug. 21., aug. 28.); EOE XI. k. 424. o. (Barcsai hadba hívó levele a rendekhez, 1658. aug. 23.); *Geregely* 1905. 248., 256. o. (Bornemisza Kata levelei Teleki Mihályhoz, 1658. aug. 20., aug. 25.); TT 1892. 99. o. (II. Rákóczi György levele Rhédey Ferenchez, 1658. aug. 24.)

[126] SzO VI. k. 217–219. o. (Segesvár tanácsának levele Nagyszeben városához, 1658. aug. 26.); *Nagy Szabó* 1855. 167. o.; *Veszely* 1860. 147. o.; *Kraus* 1994. 331. o.

Ezalatt a Mehmed Girej vezette seregek átkeltek a hegyeken, s az Olt völgyében a fogarasföldi román falvakat dúlva nyugat felé vonultak. Mire augusztus 31-én felhagytak Fogaras jól megerősített várának ostromával, előőrseik már Nagyszeben székben is feltűntek, és elhamvasztották Szakadátot, Eleket és Fenyőfalvát. Ettől kezdve naponta feltűntek 50, 100, sőt gyakran 2-300 fős csoportjaik, amelyek Vízakna és Szenterzsébet felé felégették a határban a vetést és a Nagyszeben környéki falvakat. 31-én már a város is kiküldte lovasait, akik újra és újra összecsaptak a portyázókkal, és elfogtak néhány tatárt, de a kártételeket nem tudták megakadályozni. Szeptember 3-án érkeztek meg a főerők Szeben alá, s követeket küldtek a városba, s élelmet, valamint 60 000 tallért követeltek a nagyszebeniektől. A polgárok beleegyeztek ugyan a sarc kifizetésébe, és 12 szekér kenyeret meg 6 szekér bort küldtek a táborba, ám a magas összegnek csupán negyedét tudták előteremteni a megszabott rövid idő alatt. Ezért tovább folytak az alkudozások, de amíg a lealkudott sarc hiányzó része is összegyűlt, Nagyszeben környékén sem tétlenkedtek a portyázók. A templomvárakba és kastélyokba húzódott szászok Szelindeken, Nagy- és Kisdisznódon ugyan elkerülték a rabságot, de ők is csak néhányezer tallér fejében váltották meg szabadságukat.[127]

Miután a szebeniek nagynehezen kifizették a 25 000 tallérra lealkudott összeg hátralékát is, augusztus 5-én a tatárokkal az élen továbbindultak a hadak Szászsebes felé. Nyomukban a földdel vált egyenlővé Kereszténysziget, Nagyapold, Doboka, Szászorbó, Szerdahely és Kelnek. Szászsebes viszonylag szerencsésen járt, mert a város mindössze 8 000 tallér sarc fejében megmenekült. Alvincot és Borbereket viszont nagy károk érték. Mindez azonban eltörpült a fejedelmi székváros, Gyulafehérvár tragédiája mellett.[128]

A város védelmét is ellátó fejedelmi testőrség Rákóczival együtt elhagyta Erdélyt, ezért a védtelenül maradt Gyulafehérvárról követek járultak a kán elébe, hogy megváltsák városuk biztonságát. A tatárok azonban kevesellték a felajánlott összeget, s mivel nagy zsákmányra számítottak a fejedelmi székvárosban, megrohamozták a falakat. A városban maradt lakosok és a főiskola néhány diákja végső kétségbeesésében ellenállásra szánta el magát. Hősiesen védték a városfalat, de tüzelésük nem tudta sokáig távol tartani a túlerőben lévő ellenséget, s a védők hamarosan a palotába szorultak. Végül oda is betörtek a tatárok és a kozákok, s kézitusában legyűrték a megfogyatkozott védőket.

A támadók hihetetlen módszerességgel pusztították mind a várost, mind a fejedelmei palotát. A polgárok házait és a városi palotákat előbb kifosztották, s utána felgyújtották a város utcáit Az életben maradt lakosok közül sokan bíztak az ostromlók között lévő keresztények jóindulatában, ezért a székesegyház tornyaiban kerestek menedéket, de onnan is elhurcolták őket. A templomból elvitték az elhunyt fejedelmek zászlóit, ezüstből készült halotti címereit, s feldúlták és kirabolták az elhunyt fejedelmek sírjait is. A keresztény szokásokat kigúnyolva előbb megkongatták az összes harangot, majd a templomi székeket a székesegyház tornyai alá halmozták, és felgyújtották ezt az épületet is. (Még Báthori Zsigmond „Farkas" nevű, hatalmas, ötvenfontos ágyúját is megpróbálták íly módon tönkretenni, de azt a köré felhalmozott fával nem sikerült megolvasztani.)

[127] *Rétyi* 1983. 40. o.; *Graffius* 1839. 48–153. o.; *Frank* 1888. 38–39. o.

[128] *Graffius* 1839. 153–154. o.; *Trausch* 1847. 75–76. o.; *Köröspataki* 1977. 104. o.; *Kraus* 1994. 316–317. o.

A székesegyház sekrestyéjében volt a gyulafehérvári káptalan levéltára és könyvtára is. Az ott őrzött könyvek, levelek és protocollumok egy részét Szebenbe menekítette az egyik káptalan, Toroczközi Ferenc, a maradékkal egy káptalan társa, Pápai János befalaztatta magát a sekrestyébe. A kutató kincsvadászok azonban felfedezték ezt a rejtekhelyet is. Az iratokat a helység közepére hordva elégették, s az önfeláldozó őrt rabságba hurcolták.[129]

A kán seregei ezután észak felé Enyednek fordultak a Maros völgyében, de az enyediek bátorsága és hősies ellenállása megmentette az odamenekült népet attól, hogy a gyulafehérváriak sorsára jussanak. A frissen nemesített enyediek ugyan korábban sikeresen elkergették a környéken felbukkanó portyázókat, de a fősereg megjelenése után ők is inkább egyezkedni próbáltak. Szeptember 9-én megérkezett hadával a moldvai vajda fia, s – bár a nyomasztó túlerő láttán a város 250 tallért fizetve behódolt neki – a moldvaiak mégis elkezdték ágyúzni a templomvárat. Onnan azonban az enyedi puskások igen ügyesen viszonozták a tüzet, s miután kilőttek négy pattantyúst és egy zászlótartót, abbamaradt az ostrom. Másnap megérkezett a kán, s azt követelte az enyediektől, hogy a biztonságot nyújtó hitlevélért adják át minden értéküket és fegyverüket. Ezenfelül a kán még három leányt is kívánt, akiket ki is szolgáltattak az ostromlóknak. Néhányan önként is távoztak a templomvár menedékéből, mert inkább bíztak abban, hogy a falakon kívül életben maradhatnak.

Az ostromlók azonban nagyon mohónak bizonyultak. Miután az egyezség zálogául átadott török kiszökött, és elárulta, hogy hol sebezhető az erősség, három ágyúval lőni kezdték a fal legvékonyabb pontját. Az enyediek végső kétségbeesésükben az ellenállást választották, mert „Istenben bízván, jobbnak tartván az kezünken való meghalását, hogy nem mint magunkat, feleségeinket, gyermekeinket szabad akaratunkból kézben adjuk...mert láttuk, hogy nem az javaink kellenek; hanem életünket vadásszák; holott mi nékiek az Isten asztalára való edényeket is kiadtuk." Ón és ólom kannáikból, tálaikból készítettek új golyókat maguknak, s a megcsúfolt hitlevelet egy kopján kiadták az ellenségnek. Ezután heves tűzharc bontakozott ki, amelyben 270-nél is több támadó halálát lelte. Csak ezt követően volt hajlandó az ellenség elvonulni Enyed alól, de még ekkor is magával hurcolta az enyediek követeit, s egyiküket – mivel nem tudták kiváltani – le is fejezték.[130] A tatárok következő áldozata a Maros mentén fekvő Marosújvár és az Aranyos völgyében fekvő Torda volt.

Marosújvárról a kastélyt elfoglaló harcosok 2-3 000 embert hurcoltak rabságba.[131] Téves információ, féreértés, esetleg másolási hiba folytán Enyedi István közismert írása nyomán ez az esemény mint Marosvásárhely pusztulása került be e város 1658. évi történetét érintő minden kronológiába, történeti és népszerűsítő munkába. Ám míg Marosújvár elestét sokan említik, Enyedi Istvánén kívül egyetlen más munka sem sorolja fel Marosvásárhelyt a hadjáratban elpusztult helyek között, sőt Köröpataki B. János Erdélynek és Magyar országnak szörnyü romlásárol es az nepeknek rabsagra viteléröl valo rövid historia című versében bántatlanul maradt helyként említi. Bár jónéhány kisebb portya behatolt az ország belső területire, nem túl valószínű, hogy ez az ellenséges főerők

[129] *Paskó* 1981. 156–158. o.; *Szalárdi* 1980. 438–439., 524. o., *Kraus* 1995. 317. o.; *Graffius* 1839. 154-155. o.; *Enyedi* 1862. 272. o.

[130] *Dipsei Szabó* 8–13. o. (A szöveg egyik kéziratos változatának betűhív új kiadása – a leírt esemény téves, 1657-es keltezésével: *Benkő Samu:* Veszedelem az Őrhegy tövében. In: R. Várkonyoi Ágnes emlékkönyv. Szerk. *Tusor Péter.* Budapest, 1998. 290–298. o.) *Paskó* 1981. 159–160. o.

[131] *Paskó* 1981. 160. o.

útirányától távol eső jelentős helység, amit alaposan fel is készítettek a várható támadás esetére, említés nélkül áldozatul esett volna ezeknek a portyáknak, holott az általuk biztosan érintett Medgyesnek, Berethalomnak és Segesvárnak nem tudtak ártani, s Segesvár székben a falvak közül is csupán kettőt pusztítottak el.[132]

Torda pusztulása után egy csapat tatár elvált a főseregtől, s az Aranyos-patak völgyében Torockó ellen indult A völgyben azonban az aranyosszéki székelyek és környékbeli románok tőrbecsalták a portyázókat. A magasból puskatűz fogadta a támadókat, és a legörgetett sziklák is komoly károkat okoztak az összetorlódó ellenségben. A szűk helyen ezek elől nem volt hová menekülni, így a tatárok maradéka végül zsákmányát hátrahagyva megfutott.[133]

Az északnak tartó rabló, dúló had számára ezután Kolozsvár ígérkezett a legértékesebb prédának. Korábban a kolozsváriak lovasai is megmérkőztek a feleki domboknál a pusztító portyázókkal, de látva az egyre sűrűsödő ellenséges hadakat, végül a városi tanács egyezkedni próbált. Az első követség az elővédben álló moldvai vajdát és a tatár Szurmi béget kereste fel a feleki táborban. Két nappal később, amikor híre jött, hogy a kán és a szilisztrai beglerbég Tordára érkezett, nyomban elküldték hozzájuk is ajándékaikkal Lincigh János főbírót. A megegyezésre való hajlandóság mindkét félben megvolt, de mielőtt még megállapodtak volna, a kán a hadisarc növelése végett igyekezett ráijeszteni a polgárokra, ezért felgyújtatta a Monostor utcai külvárost.[134]

A főbíró feljegyzései szerint a hadisarc végül majdnem 36 000 tallérra rúgott. Ebből 5 200 tallér az elővédben álló moldvai vajdának és a Szurmi tatár bégnek, 5 000 tallér a kozákoknak és kurtányoknak, 5 600 tallér a havasalföldi vajdának és a tatár szultánoknak jutott, 20 000 tallért pedig a kán és a szilisztrai beglerbég kapott. Ha ehhez hozzászámítjuk a követeknek és az alacsonyabb rangú tisztségviselőknek juttatott kisebb összegeket, valamint a legkülönfélébb ajándékokat, kiderül, hogy a város összes költsége nem sokkal haladhatta meg a 40 000 tallért, ez pedig jóval alacsonyabb összeg, mint a kortársak leírásaiban szereplő számok. Ennek tudatában pedig igen óvatosan kell kezelni a szász városok sarcáról szóló közléseket is. Azok alapján eddig valószínűleg alaposan túlbecsülték az erdélyi városokból ekkor kizsarolt összegeket.[135]

Kolozsvár után nyilvánvalóvá vált, hogy Erdélyben nem fenyegeti komoly veszély a támadó sereget, ezért a tatár szokásoknak megfelelően szétváltak a hadak. Míg a főerők a Király-hágó felé vették útjukat, egy jelentős seregtest a kozákokkal és kurtányokkal a Meszes irányában indult Magyarország felé.[136]

---

[132] *Enyedi* 1862. 278. o. – Szórványos adatok az ország belső területén felbukkanó csapatokról: *Köröspataki* 1977. 103. o.; *Kraus* 1994. 316. o.; *Gergely* 1905. 256. o (Bornemisza Kata levele Teleki Mihályhoz, 1658. aug. 25.); *Gergely* 1905. 265. o. (Bornemisza Anna levele Teleki Mihályhoz, 1658. szept. 3.) – A marosvásárhelyi védelmi előkészületekről: *Nagy Szabó* 1855. 168. o.; SzO VI. k. 216–217. o. (Maros-Vásárhely vára védelmére az ottani szőcs-czéh intézkedései 1658. jul. 23. a czéh 1. jegyzőkönyvében lévő feljegyzés szerint.)

[133] *Graffius* 1839. 155–156. o.

[134] *Graffius* 1839. 155. o.; *Lincigh* 1990. 176–177. o.

[135] *Lincigh* 1990. 177–178. o. – Kolozsvár sarcaként Georg Krausnál 60 000 tallér (*Kraus* 1994. 317. o.) Johann Graffiusnál és a Chronicon fuchsio-Lupino-Oltardinum sive Annales Hungarici et Transilvanici című krónikakompilációban már 100 000 tallér szerepel. *Graffius* 1839. 157. o.; *Trausch* 1847. 77. o. Szalárdi művének 1980-as kiadásában viszont csupán 1 000 tallér, ez azonban valószínűleg Szalárdi elírása lehet, talán ennek tízszeres vagy százszorosa volt az általa ismert összeg. *Szalárdi* 1980. 440. o.

[136] *Szalárdi* 1980. 440. o.; *Collins* 1975. 266. o.

Hiába dúlta fel szinte az egész országot az ellenséges hadsereg, a körülmények összjátéka folytán Köprülü Mehmed nem tudta maradéktalanul kiaknázni győzelmét. Katonai sikereit sürgősen politikai megállapodásra kellett volna átváltania, de nem akadt megfelelő tárgyalópartnere, így kénytelen volt maga kezdeményezni a kapcsolatfelvételt. A Déva várába zárkózott Barcsai Ákos karánsebesi bánhoz egy erdélyi diplomatát küldött, Sebesi Ferencet, aki épp a török táborban tartózkodott, s általa magához hívatta a bánt.[137] Az ország pusztulása miatt Barcsai is szükségesnek látta a tárgyalások megkezdését, s ezt Rákóczival is tudatta. Bár válasza már nem jutott el a bánhoz, a fejedelem sem zárkózott el ez elől, így szeptember 2-án, az akkori zűrzavaros körülmények között hivatalosnak tekinthető tárgyalóküldöttség indult a nagyvezérhez.[138]

Három napig tartó tárgyalások után szeptember 8-án a török fél végül előállt követeléseivel: ezután fizessen az eddig szokásosnál több adót, évi 50 000 aranyat Erdély, az országnak 500 000 tallér értékben meg kell térítenie a török hadsereg felvonulásának költségeit, s át kell engednie Lugos és Karánsebes várait az Oszmán Birodalom fennhatósága alá. E feltételek mellé azonban felkínálták Barcsainak a fejedelmi méltóságot.

A követek felhatalmazásuk korlátozottságára hivatkozva ugyan elutasították e követeléseket, ám az ország helyzetére való tekintettel mégis folytatták a tárgyalásokat. Mivel öt napig tartó szívós alkudozás után sem tudták elérni a követelések elengedését, Barcsai végül meghajolt Köprülü Mehmed akarata előtt. Ennek fejében a törökök megígérték a tatár sereg kivonását az országból, s az egyezség megpecsételéseként szeptember 14-én maga a nagyvezér adta át a fejedelmi méltósággal járó jelvényeket.[139]

Amíg az erdélyi politikusok törökkel–tatárral az ország és a fejedelmi méltóság sorsáról tárgyaltak, Rákóczi maradék seregével az Erdély felől érkező tatár hadakat üldözte a Partiumban. Kolozsvár után a kán két részre osztotta hadát, s miközben ő a főssereggel a Király-hágón keresztül Várad felé indult, a másik részhadba osztott tatárok, kozákok és románok a Meszes-hegységen átkelve jutottak ki Magyarországra.

Ennek az útnak a bejáratát a Csáky család birtokában lévő Almás vára őrizte. Mivel kikerülni nem tudták a régi kis lovagvárat, színleg megígérték a várba menekült népnek, hogy a szoroson való békés átjutás fejében a vár bántatlan marad. Ám amikor ellenállás nélkül az erősség közelébe jutottak, megrohanták az alsó vár kapuját és gyorsan behatoltak. A kis felső várba szorult védők helyzete kilátástalanná vált, s megadták magukat. A támadók ezután felgyújtották a várat, és magukkal hurcolták a helybélieket. Szalárdi leírása szerint a Meszes vidékén folytatódott a példátlan embervadászat, ami elől még a hegyek rejtekébe menekült lakosság sem tudott elmenekülni.

A martalóc had előőrsei hamarosan átlépték Erdély határát, s ennek hírére megmozdult a fejedelem is. Gaudi parancsnoksága alatt Várad védelmére hátrahagyta gyalogságának zömét, s könnyűlovas hadaival szeptember 13-án Székelyhíd felé indult, de erről-

---

[137] *Lutsch* 1840. 294. o.

[138] *Szilágyi* 1890–1891. II. k. 513. o. (Barcsai Ákos titkos jelentése II. Rákóczi Györgyhöz, 1658. szept. 2.); *Lutsch* 1840. 291–292. o.; *Bethlen J.* 1993. 36–37. o.; *Szalárdi* 1980. 472–473. o.

[139] A követségről: *Lutsch* 1840. 297–303. o.; *Németh* 1996. Barcsai kinevező okirata: *Papp* 1989–1990.

tetett menetben sem volt képes utólérni a portyázókat, akik addigra már egészen Biharig feldúlták az Ér mellékét. Ennek a támadásnak áldozatul estek a Rákóczi-birtokok, a tasnádi, székelyhídi, somlyói uradalmak is.[140] Kezdetét vette az a reménytelen fogócska, amelyben a fejedelem hadai megpróbálták megakadályozni a tatár portyázók kártételeit, de mivel – a tatár taktika eredményeképpen – fogalmuk sem volt az ellenség fő erőinek mozgásáról, nagyon óvakodtak a kán seregével való találkozástól.

Emiatt Rákóczi elmulasztotta a legalkalmasabb pillanatot az erdélyi rabok kiszabadítására. A tatárok elleni hadviselésben járatosabb lengyel és orosz hadvezérek tisztában voltak vele, hogy a félelmetes krími had nyomban elveszíti páratlan mozgékonyságát, s sebezhetővé válik, mihelyt az elrabolt állatokat és foglyokat is magával kell hurcolnia, s ilyenkor érdemes táboraikra lecsapni. Erre Rákóczi hadának is akadt volna alkalma. A fejedelem végigüldözte az Ér mellett a portyázókat, majd hadának egy részével Nagykárolyban állapodott meg, míg Szuhay Mátyást néhány ezer emberrel a Meszes vidékére bocsátotta csatára. Szuhaynak sikerült is felfedeznie a Meszesen átkelő elleséges had foglyokkal és zsákmánnyal megrakott táborát, de nem ismervén a kán fő erőinek helyzetét, túlerőtől tartva nem merte megkockáztatni a támadást.[141]

Időközben a kán és a két vajda hada is kiérkezett Magyarországra. Noha Rákóczi szeptember 15-én még úgy értesült Gyulai Ferenc váradi kapitány egyik tatár foglyától, hogy a kán Fehérvárnál van, a tatár előved már távozása napján, szeptember 13-án Várad alá ért, s két nap múlva a vezérek is megérkeztek a váradi táborba. Hamarosan csatlakozott hozzájuk az Ér mellékét és a Berettyó völgyét dúló másik seregtest is. Az újabb tatár foglyok ekkor már arról beszéltek, hogy a kán és a nagyvezér Váradnál fog találkozni, ezért Rákóczi jónak látta minél távolabb húzódni a találkozó színhelyétől. Seregével Ecsedet is útba ejtve a Tiszához közel eső szabolcsi birtokára, Kállóhoz vonult, és buzgón kérlelte édesanyját, Lorántffy Zsuzsannát, hogy mihamarabb gondoskodjék Tokajnál egy híd építéséről.

A fejedelem ügye egyre reménytelenebbnek tűnt. Noha a kállói táborába várta több jelentős magyarországi nagybirtokos – az ungvári Homonnai Drugeth György, késmárki Thököly István – katonáit, ám a nádor az uralkodó engedélye nélkül elzárkózott a hadfelkelés elrendelésétől, s szigorúan tiltotta a magyarországiak beavatkozását Rákóczi ügyeibe. Főrangú erdélyi hívei is kezdtek elszállingózni a fejedelem mellől, s seregének élelmezése is egyre nagyobb gondot okozott. A lakosság tömegesen menekült a falvakból, s az utánpótlás jelentős részét adó környékbeli Rákóczi-birtokok is elpusztultak. A megalapozatlan híresztelések is sok gondot okoztak a fejedelemnek. Néhány helyen az a hír járta, hogy Rákóczi a Tiszán átkelve már el is hagyta a Partiumot, s hadai egy része valóban ezt is tette. Bár az ellenség fő erőinek támadása esetén erre a lépésre készült maga a fejedelem is, korántsem volt biztos abban, hogy katonái mindvégig kitartanak majd mellette.[142]

A Váradon lévő helyőrség fizetése is akadozott, mert a tatárok fokozatosan körülzárták a várost. Várad védelme azonban Andreas Gaudi parancsnoksága alatt így is jó ke-

[140] *Szalárdi* 1980. 442–443. o.; MHHD XXIV. k. 561–562. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. szept. 12., 15.)

[141] *Collins* 1975. 268–269. o. ; *Szalárdi* 1980. 444–445. o.

[142] TT 1896. 237. o. (Thököly István levele Wesselényi Ferenc nádorhoz, és a nádor válasza, 1658. szeptember 26.); MHHD XXIV. k. 560., 563. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. szept. 6., 20., 21.); *Szalárdi* 1980. 441., 447. o.

zekben volt. Bár a helyőrség hiányt látott lovas katonákban, a tatár portyázók feltűnése után mégsem az erősségbe zárkózva várta az ellenséget, hanem elébük menve már a környező vidéken felvette velük a harcot, s akár 500 fős csapataikat is megfutamította. A jelentős túlerő végül a városba szorította az erdélyieket, de Gaudi még ekkor is megkísérelte a lehető legtágabb területre kiterjeszteni a védelem hatósugarát. Feladatát igen megnehezítette, hogy a magyar viszonyokhoz képest kiválóan megerődített vár mellett a város védelmét korábban teljesen elhanyagolták. A Körös folyó ágai és a kisebb patakok által sok részre szabdalt, nagy területen fekvő település külső határát nem védte semmiféle sánc, palánk vagy sövény, utcái védtelenül álltak a száguldozó tatár lovasok előtt. A város belső területének, a vártól nyugatra fekvő, úgynevezett Péntekhely utcai résznek ugyan északról és délről természetes védelmet biztosított a Körös két ága, de a nyugati oldalát védelmező, bástyákkal is megerősített régi kőfal meglehetősen romos állapotban volt már. Az itt tátongó réseket üres hordókból sebtében emelt torlaszokkal zárták el, s ezeket Rákóczi magyar és német testőrgyalogsága védelmezte. Gaudi még a Körös túlsó partján fekvő Olaszi nevű városrész régi sáncait s az oda vezető utcákat lezáró hordóbarikádokat is megerősítette száz gyaloggal.[143]

Mivel a skót parancsnok a mozgékony tatárok ellenében nem tudott elegendő mennyiségű lovasságot állítani, tűzerővel próbálta távoltartani az ellenséget. A vár ágyúi azonban csak déli irányban biztosítottak hathatós védelmet, a legnagyobb veszedelemnek kitett város irányában ugyanis épp a polgárok házai akadályozták tüzelésüket. Ezt csak részben lehetett ellensúlyozni a torlaszoknál felállított német és magyar gyalogosok kézifegyvereinek tüzével, ezért a tábori tüzérség felhasználásában járatos Gaudi két kisméretű „mozsárforma" ágyúcsövet két lóval vontatható könnyű tábori ágyúvá alakíttatott át. Ezek együtt tudtak haladni a lovassággal, így a központi fekvésű Péntekhely városrész hídjain gyorsan át lehetett csoportosítani őket a leginkább veszélyesztetett távolabbi városrészek védelmére. Az összecsapás kezdetén az ágyúk háttérben maradtak, amikor azonban az ellenség kellő közelségbe került, a váradiak kitértek előlük, s a támadók a két ágyú kartácstüzével találták szemközt magukat. Ez a taktika kiválóan bevált a szeptember 15-én kezdődő harcokban. Noha a teljesen védhetetlen külső városrészekben így is ötszáznál több házat porig égettek a tatárok, a katonák a harcok közepette még a város belső területeit is képesek voltak megóvni a tűz továbbterjedésétől.[144]

Várad környékének feldúlásakor viszont alig találtak ellenállásra a kán portyázói. A híres magyarországi vitéz, Kádár István kétszázadmagával a berettyóújfalui malomgátnál ugyan megpróbálta feltartóztatni az egyik csambult, de a vitézek késve támadták meg a gáton átkelő tatárokat, s így a túlerőbe került ellenség lassan elnyomta őket, parancsnokuk, Kádár István is nyilvesszőtől megsebezve esett el. A Berettyón túl a portyázók felégették Berettyóújfalut, Szentpéterszeget, Gáborjánt, Hencidát, Esztárt, Konyárt s Derecskét, miközben Rákóczi elébük küldött lovasai tétlenül nézték mindezt a bagosi erdőből.[145]

Szeptember 20-án végre Mehmed Girej krími kán is hazaindult hadinépével Várad alól. A hazatérő tatárok útvonala bizonytalan volt, ezért a fejedelem úgy döntött, hogy az

---

[143] MHHD XXIV. k. 562. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. szept. 20.); *Szalárdi* 1980. 449., 451–452. o.

[144] *Szalárdi* 1980. 449–452. o.

[145] *Szalárdi* 1980. 445–446., 452–453. o.; *Bartha* 1666. 37–38. o.

ellenséghez közelebb eső Debrecenbe helyezi át táborát, ahonnan jobban nyomon lehet követni a fejleményeket. Rákóczi elszánta magát, hogy mindenképp megtámadja a visszavonuló ellenséget, s ha a tatárok a rövidebb utat választva a Tisza mentén Máramaros felé indulnak, Rakamaz környékén elzárja útjukat. Ehhez Debrecen segítségét is kérte, mire a városi tanács szeptember 24-én a debreceniek és a városba szorult környékbeli lakosok közül hadba hívta a fegyverforgatásra alkalmas férfiakat. A sokaság „...minden ok, kérdés, zugolódás vagy valami mulatozás nélkül talpra állt...", s tiszteket választva zászlók alá sereglett.

A nagy igyekezet azonban hiábavalónak bizonyult, mert a tatároknak ismét sikerült megtéveszteni az erdélyi felderítőket. Rákóczi azt a jelentést kapta Berettyóújfalu felé küldött portyázóitól, hogy az ellenség kettévált: az egyik seregrész egyenesen Jenő felé tart, a másik elpusztította Zsákát, s valószínűleg a Tisza mentén fog elvonulni. Ezzel a csapattal akart a következő nap, szeptember 25-én megütközni. Indulás előtt megszemlélte népfelkelőket, ám a rosszul felvegyverzett tömeget látva végül mégsem merte harcba vinni őket. Elbocsátotta az embereket, mondván: „Ez nép feles, de mivel próbálatlanok, csatát, hadat meg kik kevesset láttanak, igen félő, hogy próbálván, magok veszedelmére ne tanollyanak." Így végül csupán saját fizetett hadával ment Hajdúböszörménybe, de a tatárokat ezúttal sem sikerült meglepni, mert Zsáka várának megsarcolása után az a csapat is Jenő felé fordult.[146]

Ez volt az utolsó alkalom, hogy Rákóczi komolyabb kísérletett tett a visszavonuló tatárok megtámadására, s a rabok kiszabadítására. Azt, hogy a tatárokhoz képest jól felfegyverzett erdélyi had milyen komoly lehetőségeket szalasztott el ekkor, már a kortárs történetíró, Szalárdi János is felismerte.[147] A kán seregének zöme Jenő, Lippa, s az újonnan megszállt Lugos és Karánsebes érintésével így nagyobb veszteségek nélkül hagyta el a hódoltságot Havasalföld felé. Október elejére már csak Jenőnél maradt jelentősebb ellenséges erő, s Rákóczi ennek megtámadását tervezgette. Erősítésként, ha megkésve is, de táborába érkezett Homonnai Drugeth György 300 lovasával, s magához kérette a magyarországi Rákóczi-birtokok hajdúit is. A körülmények azonban már sokkal kevésbé kedveztek egy ilyen akciónak, mint korábban a tatárok megtámadásának. A jenői vár ágyúinak oltalmában a Körös medre kiváló védelmi állást kínált a törökönek, s ráadásul a fejedelem kezdetben alá is becsülte a Jenőnél várakozó sereg erejét. A nagyvezér Kenán budai beglerbéget hagyta 7 000 harcossal az újonnan meghódított erősség védelmére, s a kán érkezése után csatlakozott ezekhez a havasalföldi és moldvai vajda serege. Így a had létszáma már megközelítette a 16 000 főt, s Rákóczi hamarosan belátta erőinek elégtelenségét egy ilyen vállalkozáshoz, s a rosszra fordult időjárásra és a megáradt folyókra hivatkozva letett a budai vezér megtámadásáról. Még megpróbálta kicsalogatni a kedvező állásból a törököket, ám Kenán okulva pálülési kudarcából ezúttal veszteg maradt.[148]

---

[146] MHHD XXIV. k. 565–566. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. szept. 23., 24.); *Bartha* 1666. 40–44., 46. o., *Szalárdi* 1980. 447. o.; TT 1893. 329. o. (II. Rákóczi György levele Rhédey Ferenchez, 1658. szept. 26.)

[147] A szentjóbi várba szorult nemesek vezetésével a környékbeli parasztságból 200 puskás egy éjszaka Sárköznél megtámadta a foglyaikkal elvonuló tatárok egy csapatát, s rabjaikat kiszabadítva megfutamították őket. *Szalárdi* 1980. 446–447. o.; MHHD XXIV. k. 566–567. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. szept. 27.)

[148] MHHD XXIV. k. 567–569. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. okt. 7., 10., 14., 16.); *Ballarino* jelentése, 1658. okt. 17.; *Szalárdi* 1980. 456. o.

Rákóczi figyelmét ekkor már egyre inkább az erdélyi belpolitika fejleményei kötötték le. A törököktől fejedelemmé tétetett Barcsai egyelőre nem kívánt szakítani vele. Hosszasan magyarázkodott előtte, s buzgón biztatta a visszavonuló tatárok és törökök megtámadására, sőt, titkos tárgyalásokat kezdeményezett a hatalom átjátszásáról. Kérésére Rákóczi konspirációban jártas hívét, Teleki Mihályt küldte Erdélybe tárgyalni, miközben színleg igen neheztelt a hűtlenné vált bánra. Megtiltotta, hogy az erdélyiek engedelmeskedjenek Barcsai országgyűlési meghívó levelének, s ugrásra készen várta az október 5-én mégis összeült segesvári országgyűlés határozatait. Vádpontjait is megfogalmazta az új fejedelem ellen, ha az nem elvárásainak megfelelően viselkedne: „Barcsai tökéletlen; ha az fejedelemségre nem kapna, miért kellett volna bíztatni az országot, az summát elengedik, rémíteni sok had fennlétével. Megindítjuk az bolhát bennek, ha isten engedi; csak várjuk adórúl, egyébrül mit végeznek."[149]

A partiumi megyék s Rákóczi néhány főrangú híve távollétében október 7-én Segesvárott megkezdődött az országgyűlés. A rendek ugyan nehezményezték jogaik csorbítását, de a kán hadai még mindig Karánsebesnél álltak, így kényszerűségből mégis beleegyeztek Barcsai fejedelemségébe. Az új fejedelem október 11-én tette le az esküt, melybe ismételten belefoglalták, hogyha Rákóczinak sikerülne a Porta kegyeibe férkőznie, Barcsai visszatér az ő hűségére, amennyiben addig előző uruk nem ártja bele magát az ország ügyeibe, s nem ingerli tovább a törököket. Ennek szellemében az új fejedelem október 18-án még egy titkos hitlevelet is elküldött Rákóczinak, melyben megígérte, hogy ha békében marad, ő maga igyekszik siettetni visszafogadását a fejedelmi székbe.[150]

A törökök azonban ezalatt sem tétlenkedtek, s Jenőből megkezdték a hódoltság határának kiterjesztését. Október közepén a Kornis Ferenc birtokában lévő kicsiny Deszni vára alatt váratlanul megjelent a budai vezér hadinépe, s a védők hiába érveltek azzal, hogy a terület Erdélyhez tartozik, s ők elismerik Barcsai uralmát, a törökök körülzárták Desznit. Váradról Weér György vezetésével erősítés indult a fenyegett erősségbe, de a csapat már nem juthatott be Desznibe, mert Kenán addig fenyegetőzött, míg október 18-án átadták nekik a várat. A vár átadásával véget értek a jelentősebb határvidéki harcok, s a középkori Zaránd megye maradék keleti része is török uralom alá került.[151]

Az eset egyben intő jele volt a törökök barátságát „élvező" erdélyi kormányzat kiszolgáltatottságának, ám Barcsai fennhatósága nemcsak a Partium felett tűnt nagyon ingatagnak. A segesvári országgyűlés után az új uralkodó és hívei Erdélyben is oly kevéssé érezhették magukat biztonságban, hogy a beiktatás után nyomban visszatértek Dévára, s onnan már 1 500-2 000 fős török segédcsapattal indultak ismét Erdélybe. November 6-án Barcsai a török fegyverek árnyékában újabb országgyűlést tartott, ezúttal Marosvásárhelyen. Rákóczi továbbra sem imerte el Barcsai uralmát, s az országgyűlés megtámadásával fenyegetőzött, ám valójában kerülte a fegyveres összetűzések lehetőségét. A fenyegetett helyzetben lévő Barcsai a Rákóczihoz húzó csíki és gyergyói székelyek megbüntetésével

[149] EOE XI. k. 414–421. o. (Barcsai Ákos levelei II. Rákóczi Györgyhöz, 1658. szept. 19., 28.); MHHD XXIV. k. 567–569. o. (II. Rákóczi György levelei anyjához, 1658. okt. 7., 14., 16.); EOE XII. k. 67–68. o. (II. Rákóczi György rendelete az engedélye nélkül összehívott segesvári országgyűlés ügyében. 1658. okt. 2.)

[150] EOE XII. k. 76. o. (Barcsai Ákos hitlevele, 1658. okt. 18.)

[151] MHHD XXIV. k. 569. o. (II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. okt. 16.); *Szalárdi* 1980. 458. o.; *Hegyi* 1976. 65. o.

próbálta megszilárdítani helyzetét, de a segítségül hívott moldvaiak veresége után letett e szándékáról. Így 1658 őszén végleg lezárultak a hadi események Erdélyben. Az Oszmán Birodalom erdélyi hadműveletei egyelőre abbamaradtak, de a régi belvillongások – ha néhány hónapig kard helyett tollal küzdöttek is az ellenfelek – tovább folytatódtak.[152]

Tervek, eredmények

Az 1658. évi török háború hadi eseményeinek vizsgálata a had- és politikatörténet rendkívül szoros összefonódására mutatott rá. Világossá vált, hogy a kor hadtörténeti összefüggéseinek további kutatásához megkerülhetetlenek a kül- és belpolitikai tanulmányok is. Mindenekelőtt tisztázni kell, hogy miből táplálkozott Rákóczi harcos magabiztossága, amivel szinte kiprovokálta a Porta ellenséges fellépést. Ehhez árnyalt képet kell készíteni a magyarországi főurak véleményéről és a bécsi udvar magatartásáról, mert ezek fontos szerepet játszhattak a fejedelem döntéseiben. Nem kevésbé fontos feladat a rendi ellenzék tevékenységének vizsgálata, hiszen az döntően befolyásolta Rákóczi későbbi hadműveletei célkitűzéseit is.

Az ellenfelet illetően ugyancsak számos, többé-kevésbé megválaszolatlan kérdés akad még. Az Oszmán Birodalom szempontjából Erdély csupán mellékhadszíntérnek számított, Rákóczi sikerének köszönhetően rövid időre mégis a fő erők tevékenységének színterévé vált. Ennek okai – Köprülü Mehmed politikai célkitűzései a birodalom peremterületén megtűrt vazallusok helyzetének rendezésére – azonban még nem tisztázottak kellőképpen. Feltétlenül nagyobb figyelmet kell fordítani a térségben a Krími Kánság önálló politikájára, amelyet már az eddig felbukkant adatok alapján sem lehet az 1650-es években a török Porta akaratának egyszerű kiszolgálójaként szemlélni.[153]

Az azonban az eddigi ismeretek áttekintéséből is kitűnik, hogy II. Rákóczi György 1658-as tevékenységéről a szakirodalom korábbi értékítéletei nem voltak igazán megalapozottak. Attól a pillanattól kezdve, hogy II. Rákóczi György a Porta akaratával szemben felvállalta a fegyveres ellenállást, a rendelkezésére álló csekély haderőt céljaihoz és lehetőségeihez mérten igyekezett hatékonyan felhasználni. A korabeli viszonyokhoz képest jól tájékozott volt az Oszmán Birodalom belső és külső konfliktusaiban, s ezek várható hatásait saját terveinek kialakításakor is messzemenően számításba vette. Köprülü Mehmed hatalmi pozíciójának és személyes tulajdonságainak megítélésében azonban rendre tévedett, az idős nagyvezér makacssága eredménytelenné tett minden egyezkedési kísérletet Erdély ügyében. A remélt törökellenes Habsburg fellépés időpontja is egyre későbbre tolódott, így Rákóczi kénytelen volt a nyár folyamán céljait időnyerésre és serege épségének megőrzésére korlátozni. A fejedelem végső katonai kudarcát, Jenő elvesztését azonban nem elsősorban saját ténykedése okozta, hanem a védők megdöbbentően gyors kapitulációja, amihez fogható eset nem nagyon fordult elő a török-magyar várháborúk történetében.[154] A vár elvesztése után a veretlenül is demorali-

[152] *Bethlen M.* 1980. 553. o.; *Bethlen J.* 1993. 39–40. o.; *Gergely* 1905. 284. o. (Bornemisza Kata levele Teleki Mihályhoz, 1658. okt. 20.); HK 1897. 4. sz. 629. o. (II. Rákóczi György levele Bánffy Györgyhöz, 1658. nov. 1., 3.)

[153] *Ivanics* 1999. 44. o. Terjedelmi okokból e kérdéskörök vázlatos áttekintése kimaradt a tanulmányból, ezért ezt a későbbiekben szeretném alaposabban feldolgozni.

[154] Az eset magukat az erdélyieket is megdöbbentette (*Németh* 1996. 68. o.), okainak magyarázatára felállított hipotézisem túllép a szokványos történeti megközelítésen, így nem illeszkedett e tanulmány keretei közé.

zálódó erdélyi had vezetőin a kapkodás és kétségbeesés lett úrrá, így a tatár rablóportyák elhárítására tett kísérleteik sorra kudarcot vallottak. Csak a Váradot védő kiváló külföldi tisztnek, Andreas Gaudinak sikerült ebben reménytelennek tűnő helyzetben feladatát tökéletesen ellátni. Erdély tragikus pusztulását azonban nem lehet Rákóczi hadának ezekkel a kudarcaival összefüggésbe hozni, mert területének védelme eleve nem is szerepelt a fejedelem terveiben! A hadműveletek utolsó szakaszában viszont már nem nagyon lehet fellelni katonai szempontokat, mert Rákóczit már sokkal inkább foglalkoztatták a fejedelemség belpolitikai ügyei, mint a lassan elvonuló török sereg.

A JEGYZETEKBEN ALKALMAZOTT RÖVIDÍTÉSEK

Felhasznált források és forrásgyűjtemények

Ballaban 1990.	*Ballaban György* naplója. In: II. Rákóczi György esküvője.(Összegyűjtötte, s. a. r., a kísérő tanulmányt és a jegyzeteket írta, a mutatókat készítette *Várkonyi Gábor.*) Budapest, 1990.
Ballarino	*Ballarino, Giovanni Battista* velencei követ jelentései Konstantinápolyból. MTA Könyvtár Kézirattára, Mo 4983, 8. doboz/3.
Bartha 1666.	*Bartha Boldizsár:* Rövid Chrónika. Debrecen, 1666.
Bethlen F. 1793.	*Bethlen Farkas:* Historia de rebus Transylvanicis. III. Cibini, 1793.
Bethlen J. 1989.	*Bethlen János:* Innocentia Transylvaniae. In: Lymbus Művelődéstörténeti Tár, I. Szeged, 1989.
Bethlen J. 1993.	*Bethlen János:* Erdély története, 1629–1673. (Ford. *P. Vásárhelyi Judit.* Az utószót és a jegyzeteket írta *Jankovics József.* A mutatókat összeállította *Jankovics József* és *Nyereges Judit.*) Budapest, 1993.
Bethlen M. 1980.	*Bethlen Miklós* élete leírása magától. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. (A szöveggondozás és a jegyzetek *V. Windisch Éva* munkája.) Budapest, 1980.
Borsos 1972.	*Borsos Tamás:* Vásárhelytől a Fényes Portáig. (Szerk. *Kocziány László.*) Bukarest, 1972.
DFGS	Deutsche Fundgruben zur Geschishte Siebenbürgen. I–III. (Kiadta *Kemény József* és *E. Trauschenfels.*) Klausenburg–Kolozsvár, 1839–1860.
Dipsei Szabó 1899.	*Dipsei Szabó István:* A szertelen pogányság Nagy-Enyeden cselekedett pusztításának rövid és hiteles históriája az 1658. esztendőben. (Közli *Jánossy Sámuel.*) Nagy Enyed, 1899.

Enyedi 1862. — *Enyedi István:* Occasio suscepti itineris et belli Principis Georgii Rakoczi in Poloniam. In: ETA IV. k. Kolozsvár, 1862.

EOE — Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta comitialia regni Transsylvaniae, 1540–1699. (Szerk. *Szilágyi Sándor.*) I–XXI. k. Budapest, 1875–1898. MHH III/b. sorozat.

Esterházy 1989. — *Esterházy Pál* Mars Hungaricusa. (S. a. r. és a Mars Hungaricus szövegét magyarra fordította *Iványi Emma.* Bev. és szerk. *Hausner Gábor.*) Budapest, 1989.

ETA — Erdélyi történelmi adatok. I–III. k. (Szerk. *Mikó Imre.*); IV. k. (Szerk. *Szabó Károly.*) Kolozsvár, 1855–1862.

Fiedler 1866. — *Fiedler, Joseph:* Die Relationen der Botschafter Venedigs über Deutschland und Österreich im XVII. Jahrhundert. FRA II/26. II. Bd. Wien, 1866.

FRA — Fontes rerum Austriacarum. Oesterreichische Geschichtsquellen I. Abt. Scriptores (Wien, 1855-); II. Abt. Diplomataria et acta. (Wien, 1849-)

Frank 1888. — *Frank, András* országgyűlési tudósításai és naplójegyzetei 1657–1661 között. (Közli *Szilágyi Sándor.*) TT 1888.

Gergely 1905. — *Gergely Samu:* Teleki Mihály levelezése, 1656–1679. I. k. Budapest, 1905.

Graffius 1839. — *Graffius, Johannes:* Siebenbürgische Ruin. In: DFGS II. k. Klausenburg, 1839.

Gyulafy 1993. — *Gyulafy Lestár* krónikája. In: Erdély öröksége. Erdélyi emlékírók Erdélyről. Tűzpróba. III. k. (Szerk. *Makkai László.*) Budapest, 1993. (Reprint)

Hidvégi Nemes 1902. — *Hidvégi Nemes János* naplója. (Közli *Tóth Ernő.*) TT 1902.

HK — Hadtörténelmi Közlemények

Hudiţă 1929. — *Hudiţă, I.:* Recueil de documents concernant l'histoire des pays roumines tirés des archives de France, XVIe et XVIIe siècles. Jassy, 1929.

Hurmuzaki — *Hurmuzaki, Eudoxiu de:* Documente privitoare la Istoria Românilor. I–XIX. k. Bucureşti, 1887–1922.

Kemény 1959. — *Kemény János* önéletírása és válogatott levelei. (Vál. és s. a. r., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *V. Windisch Éva.*) Budapest, 1959.

Kemény 1980. — *Kemény János:* Ruina exercitus Transsylvanici. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. (A szöveggondozás és a jegyzetek *V. Windisch Éva* munkája.) Budapest, 1980.

Kornis 1860. — *Kornis Gáspár* feljegyzései. (Közli *Szilágyi Sándor.*) Új Magyar Múzeum, 1860.

Kraus 1994. — *Kraus, Georg:* Erdélyi krónika. (Fordította, bevezetésssel és jegyzetekkel ellátta *Vogel Sándor.*) Budapest, 1994.

Köröspataki B. 1977. — *Köröspataki B. János:* Erdelynek es Magyar országnak szörnyű romlasarol es az nepeknek rabsagra viteléröl valo rövid historia. (1658) In: A két Rákóczi György korának költészete. 1630–1660. (S. a. r. *Varga Imre.*) RMKT IX. k. Budapest, 1977.

Lincigh 1990. — *Lincigh János* történeti feljegyzései, 1621–1675. In: Kolozsvári emlékírók, 1603–1720. (Vál. *Pataki József.* A bev. tanulmányt írta *Bálint József.*) Bukarest, 1990.

Lukinich 1912. — *Lukinich Imre*: II. Rákóczi György 1657-iki lengyel hadjárata alkalmával tatár fogságba esett erdélyiek jegyzéke. Genealógiai Füzetek X/9. 1912.

Lutsch 1840. — *Lutsch, Johann:* Diarium. In: DFGS II. k. Klausenburg, 1840.

Marczali 1882. — *Marczali Henrik:* Regesták külföldi levéltárakból. Budapest, 1882.

Marsigli 1986. — *Luigi Ferdinando Marsigli* gróf tapasztalatai a török hadsereg és Buda állapotáról 1683-ban. In: Buda visszafoglalásának emlékezete. (Összáll. *Szakály Ferenc.*) Budapest, 1986.

Matúz 1976. — *Matúz József:* Krimitatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Koppenhagen, mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen. Freiburg, 1976.

Mehmed Chalife 1925. — *Mehmed Chalife* „Tarichja" 1625–1664-ig. (*Fekete Lajos* kivonatos közlése.) HK 1925.

MHHD — Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. I. osztály: Diplomataria, Okmánytárak I-XL. k. Pest, 1857-; Budapest, 1948-

MHHD XXIII. k. — Okmánytár II. Rákóczi György diplomácziai összeköttetéseihez. (Kiad. *Szilágyi Sándor.*) MHHD XXIII. k. Budapest, 1874.

MHHD XXIV. k. — A két Rákóczy György családi levelezése. (Szerk. *Szilágyi Sándor.*) MHHD XXIV. k. Budapest, 1875.

MTT — Magyar Történelmi Tár. I. sorozat. I–XII. Pest, 1855–1863; II. sor. XIII–XXVIII. Pest, 1867–1878; III. sor. XXVI–XXVIII. Budapest, 1914–1934.

Nagy — *Nagy Iván:* Rhédey László Lengyelországban. In: MTT XVII. k.

Nagy Szabó 1855. — *Nagy Szabó Ferenc:* Memoriale. In: ETA I. k. Kolozsvár, 1855.

Nekesch-Schuller 1903. — *Nekesch-Schuller, Daniel:* Chronik. In: Quellen, Brassó. IV. Brassó, 1903.

Németh 1996. *Németh István:* „Ugyan ott Jenőnél Ur Barcsai Ákos fejedelemmé tételték" (Ismeretlen magyar nyelvű forrás Barcsay Ákos török követjárásáról). Keletkutatás, 1996 tavasz.

Óváry 1901. A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai. (Ismerteti *Óváry Lipót.*) 3. füzet. Budapest, 1901.

Papp 1989–1990. *Papp Sándor:* Három török dokumentum Barcsai Ákos erdélyi fejedelem hatalomra kerüléséről. In: A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola közleményei. Sectio Humana, 1989–1990.

Paskó 1981. *Paskó Kristóf:* A nemes, és régenten hires Erdely orszaganak keserves és szomoru pusztitásárol irt siralom. In: Az 1660-as évek költészete. (S. a. r. *Varga Imre.*) RMKT X. k. Budapest, 1981.

Petrityvity Horváth 1862. *Petrityvity Horváth Kozma* önéletírása. In: Történelmi Kalászok. (Szerk. *Thaly Kálmán.*) Pest, 1862.

Pribram 1901. *Pribram, Alfred Francis:* Venetianische Depeschen von Kaiserhofe. FRA II/1. k. Wien, 1901.

Quellen, Brassó Quellen zur Geschishte de Stadt Brassó. I–VII. k. Kronstadt, 1886 – Brassó, 1918.

Ralamb 1930. *Ralamb, Kolos* svéd királyi követ utazása Magyarországon át 1658-ban. (Ford. *Scheitz Emil.*) Földgömb, 1930. 8. sz.

Rétyi 1983. *Rétyi Péter* naplója. (Közzétette *Maria Ursutiu.*) Bukarest, 1983.

Rhédey *Rhédey László* naplója. (Közli *Vass József.*) In: MTT I. k.

RMKT Régi magyar költők tára. XVII. század. (Szerk. *Varga Imre* és *Stoll Béla.*) Budapest, 1959-

Rumy 1817. *Rumy Károly György:* Monumenta Hungarica. Az-az magyar emlékezetes írások. I. k. Pest, 1817.

Sz Századok

Szalárdi 1980. *Szalárdi János* Siralmas magyar krónikája. (S. a. r., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Szakály Ferenc.*) Budapest, 1980.

Szilágyi 1874. *Szilágyi Sándor:* II. Rákóczi György fejedelem összeköttetése gr. Nádasdy Ferenccel. Sz 1874. 7. sz.

Szilágyi 1890–1891. *Szilágyi Sándor:* Erdély és az Észak-keleti háború. Levelek és okiratok. I–II. k. Budapest, 1890–1891.

SzO Székely oklevéltár. (Kiad. *Szabó Károly, Szádeczky Lajos, Barabás Samu.*) I–VIII. k. Kolozsvár, 1872 – Budapest, 1934.

Trausch 1847. *Trausch, Franz Josef:* Cronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive Annales Hungarici et Transilvanici. II. k. Coronae. 1847.

TSz	Történelmi Szemle
TT	Történelmi Tár, Budapest, 1878–1911.
Veress 1938.	*Veress Endre:* Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei, si tárii Romanesti. X. k. Bukarest, 1938.
Veszely 1860.	*Veszely Károly:* A gyergyószentmiklósi egyház regestruma. In: Egyháztörténeti adatok. Kolozsvár, 1860.
VMSM	*August Theiner:* Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium. Zagrabiae, 1875.
Zrínyi 1958.	*Zrínyi Miklós* összes művei. (S. a. r. *Csapody Csaba–Klaniczay Tibor.*) II. k. Levelek. Budapest, 1958.

Felhasznált irodalom

Acsády 1898.	*Acsády Ignác:* Magyarország története I. Lipót és I. József korában. In: A magyar nemzet története. (Szerk. *Szilágyi Sándor.*) VII. k. Budapest, 1898.
Alexandrescu-Dersca-Bulgaru 1988.	*Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, Maria Matilda:* A románok Bécs ostrománál. In: Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország. (Szerk. *Benda Kálmán, R. Várkonyi Ágnes.*) Budapest, 1988.
Angyal 1900.	*Angyal Dávid:* Erdély politikai érintkezései Angliával. Sz 1900. 6. sz.
Asztalos 1936.	*Asztalos Miklós* (szerk.): A történeti Erdély. Budapest, 1936.
Barta 1979.	*Barta Gábor:* Az erdélyi fejedelemség születése. Budapest, 1979.
Bánlaky 1940.	*Bánlaky József:* A magyar nemzet hadtörténelme. XVI. k. Budapest, 1940.
Bethlen 1829.	*Bethlen Imre:* Második Rákótzi György ideje. Nagyenyed, 1829.
Cs. Bogáts 1943.	*Cs. Bogáts Dénes:* Szemerja község és református egyházának története. Budapest, 1943.
Bóka 1983.	*Bóka Éva:* Európa és a törökök. Világtörténet, 1983. 2. sz.
Brown 1907.	*Brown,* Horatio F.: Cromwell and the Venetian Republic. In: Studies in the History of Venice. II. London, 1907.
Buza 1989.	*Buza* János: Egy francia váltópénz levantei sikere és magyarországi szerepe a 17. század második felében. In: Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. (Szerk. *Glatz Ferenc.*) Budapest, 1989.

Collins 1975. *Collins, L. J. D.:* The Military organization and Tactics of the Crimean Tartars, 16th-17th centuries. In: War, Technology and Society in the Middle East. (Ed. by *J. Parry* and *M. E. Yapp.*) London, 1975.

Czímer 1893. *Czímer Károly:* Temesvár megvétele, 1551–1552. HK 1893. 1–4. sz.

Darriceau 1960. *Darriceau, Raymond:* Mazarin et l'Empire Ottoman – l'expédition de Candie, 1660. Revue d' Histoire Diplomatique, 1960.

Demény 1979. *Demény Lajos:* A közszékelyek 1595–96. évi felkelése. In: Székely felkelés, 1595–1596. (Szerk. *Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly.*) Bukarest, 1979.

Eickhoff 1970. *Eickhoff, Ekkehard:* Venedig, Wien und die Osmanen Umbruch in Südosteuropa, 1645–1700. München, 1970.

Engelmann 1986. *Engelmann, Bernt:* Poroszország. A lehetőségek hazája. Budapest, 1986.

Fischer 1978. *Fischer, Alan W.:* The Crimean Tatars. Stanford, 1978.

Fodor 1996. *Fodor Pál:* Önkéntesek a XVI. századi oszmán hadseregben. (Az 1575. évi erdélyi hadjárat tanulságai.) HK 1996. 2. sz.

Gebei 1985. *Gebei Sándor:* Ukrajna és Oroszország egyesülésének (1654) kérdéséhez. Sz 1985. 1. sz.

Gebei 1992. *Gebei Sándor:* II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata. HK 1992. 2. sz.

Gebei 1996. *Gebei Sándor:* II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657). Eger, 1996.

Gemil 1979. *Gemil, Tahsin:* Ţările române in contextul politic internaţional. (1621-1672) Bucureşti, 1979.

Gömöri 1991. *Gömöri György:* II. Rákóczi György a kortársak szemében. In: *Uő.:* Erdélyiek és angolok. [Budapest, 1991.]

Heckenast 1983. *Heckenast Gusztáv:* Bécsi svéd követjelentések Magyarországról, 1652–1662. TSz 1983. 2. sz.

Hegyi 1976. *Hegyi Klára:* Egy világbirodalom végvidékén. Budapest, 1976.

Hegyi 1993. *Hegyi Klára:* A Köprülü-nagyvezírek. In: Török és tatár hódítók. Budapest, 1993.

Hegyi 1995. *Hegyi Klára:* Török berendezkedés Magyarországon. Budapest, 1995.

Horn 1993. *Horn Ildikó:* Az erdélyi fejedelmi tanács (1648–1657). In: Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára. (Szerk. *Horn Ildikó.*) Budapest, 1993.

Horváth 1872. *Horváth Mihály:* Magyarország története. V. k. Pest, 1872.

Horváth 1959–1960. *Horváth Tibor Antal:* A magyar aranyforint értékváltozása 1490–1700 között. NK 1959–1960.

Horváth 1963–1964. *Horváth Tibor Antal:* A tallér értékváltozása Magyarországon 1542–1700 között. NK 1963–1964.

Imreh–Pataki 1992. *Imreh István–Pataki József:* Kászonszéki krónika, 1650–1750. Budapest, 1992.

Iosipescu–Romanescu 1987. *Iosipescu, Sergiu A. – Romanescu, Gheorghe:* Campania antiotomană din anii 1657–1658. In: Istoria militară a poporului român. Bucureşti, 1987.

Ivanics 1999. *Ivanics Mária:* Krími tatár követjárások a bécsi udvarban. 1598–1682. (Vázlat a krími tatár diplomácia 16–17. századi történetéből.) AETAS, 1999. 4. sz.

Jakó 1943. *Jakó Zsigmond:* Ujkori román települések Erdélyben és a Partiumban. In: Magyarok és románok. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve, 1943. (Szerk. *Deér József és Gáldi László.*) I. k.

Jancsó 1931. *Jancsó Benedek:* Erdély története. Kolozsvár, 1931.

Jászay 1982. *Jászay Magda:* Párhuzamok és kereszteződések a magyar–olasz kapcsolatok történetéből. Budapest, 1982.

Jászay 1990. *Jászay Magda:* Velence és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története. Budapest, 1990.

Káldy-Nagy 1967. *Káldy-Nagy Gyula:* Adatok a levantei kereskedelemhez a XVII. század elején. Sz 1967. 1–2. sz.

Kárpáthy-Kravjánszky 1940. *Kárpáthy-Kravjánszky Mór:* I. Rákóczi Ferenc katolizálásának politikai vonatkozásai. Budapest, 1940.

Keserű 1988. *Keserű Gizella:* II. Rákóczi György háborúi és politikai hátterük. In: Rákóczi-eposz. (S. a. r. *Szigeti Csaba.*) Budapest, 1988.

Kißling 1972. *Kißling, Hans Joachim:* Die Köprülü-Restauration. In: Internationales kulturhistorisches Symposion. Morgersdorf, 1969. I. Eisenstadt, 1972.

Klaniczay 1964. *Klaniczay Tibor:* Zrínyi Miklós. Budapest, 1964.

Kővári 1863. *Kővári László:* Erdély története. Pest, 1863.

*Lukács Zs.*1995. *Lukács Zs. Tibor:* Propaganda és közvélemény a 17. századi Erdélyben. Mentalitástörténeti kutatások II. Rákóczi György uralkodásának korabeli megítéléséről. AETAS 1995. 1. sz.

Lukinich 1910. *Lukinich Imre:* Bethlen István támadása 1636-ban. Sz 1910. 1–5. sz.

Makkai 1944. *Makkai László:* Erdély története. Budapest, 1944.

Marczali 1935. *Marczali Henrik:* Erdély története. Budapest, 1935.

Márki 1895. *Márki Sándor:* Aradvármegye és Arad szabad királyi város története. II. Arad, 1895.

Martin 1974. *Martin, Bernd:* Aussenhandel und Aussenpolitik Englisch unter Cromwell. Historische Zeitschrift 1974. 3. sz.

Matuz 1988. *Matuz József:* Les Relations Étrangéres du Khanat de Crimée. Revue d'Histoire Diplomatique, 1988. 3–4. sz.

Nagy 1972. *Nagy László:* Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Budapest, 1972

Nagy 1978. *Nagy László:* A végvári dicsőség nyomában. Budapest, 1978.

Nagy 1981. *Nagy László:* Bocskai István a hadak élén. Budapest, 1981.

Nagy 1984. *Nagy László:* A „bibliás őrálló" fejedelem. I. Rákóczi György a magyar históriában. Budapest, 1984.

Nagy 1985. *Nagy László:* A török veszély fokozódása a XVII. század közepén. In: Magyarország hadtörténete. (Főszerk. *Liptai Ervin.*) I. k. (Szerk. *Borus József.*) Budapest, 1985.

NK Numizmatikai Közlöny

Nyulásziné 1987. *Nyulásziné Straub Éva:* Öt évszázad címerei a magyar Országos Levéltár címereslevelein. Budapest, 1987.

Orbán 1869. *Orbán Balázs:* Háromszék. In: A Székelyföld leírása. Pest, 1869.

Orbán 1872. *Orbán Balázs:* Barczaság. A Székelyföld leírása. Pest, 1872.

Perjés 1963. *Perjés Géza:* Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. sz. második felében (1650–1715). Budapest, 1963.

Perjés 1989. *Perjés Géza:* Az 1663–64-es nagy török háború. In: *Esterházy* 1989.

Péter 1975. *Péter Katalin:* A magyar romlásnak századában. Budapest, 1975.

Péter 1988. *Péter Katalin:* A fejedelemség virágkora, 1606–1660. In: Erdély története. (Főszerk. *Köpeczi Béla.*) II. k. Budapest, 1988.

Rehberg 1992. *Rehberg, Rolf:* Aufbruch zur Weltmacht. Zur aussenpolitischen Dimensíon der englischen Revolution in 17. Jahrhundert. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1992. 11. sz.

Stoicescu 1987. *Stoicescu, Nicolae:* Organizarea oastei; categorii militare. In: Istoria militară a poporului român. Bucureşti, 1987.

Subtelny 1995. *Subtelny, O.:* Ukraina a History. University of Toronto Press, Toronto, é. n.

B. Szabó 1995. *B. Szabó János:* Vázlat egy ellenségkép történetéről I. (A tatárok emlékezete Erdélyben, 1241–1621.) AETAS 1995. 1–2. sz.

B. Szabó–Somogyi 1996. *B. Szabó János–Somogyi Győző:* Az Erdélyi Fejedelemség hadserege. Budapest, 1996.

Szakály 1990. *Szakály Ferenc:* Virágkor és hanyatlás, 1440–1711. Magyarok Európában II. k. Budapest, 1990.

Szalay 1857. *Szalay László:* Magyarország története. V. k. Pest, 1857.

Szekfű 1935. *Szekfű Gyula:* Magyar történet. Budapest, 1935.

Szendrey 1971. *Szendrey István:* Hajdúszabadságlevelek. Debrecen, 1971.

Szilágyi 1866. *Szilágyi Sándor:* Erdélyország története, tekintettel mivelődésére. II. k. Pest, 1866.

Szilágyi 1867. *Szilágyi Sándor:* Vértanúk a magyar történelemből. Pest, 1867.

Szilágyi 1867/b. *Szilágyi Sándor:* Báthory Gábor fejedelem története. Pest, 1867.

Trócsányi 1976. *Trócsányi Zsolt:* Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. Budapest, 1976.

Tüdősné 1991. *Tüdősné Simon Kinga:* A háromszéki hadköteles székelység társadalmi rétegződése 1635-ben. TSz 1991. 3–4. sz.

Vaughan 1954. *Vaughan, Dorothy M.:* Europe and the Turk. A Pattern of Alliances, 1350–1700. Liverpool, 1954.

R. Várkonyi 1967. *R. Várkonyi Ágnes:* Erdély bukása. In: Magyarország története. (Főszerk. *Molnár Erik.*) I. k. Budapest, 1967.

R. Várkonyi 1978. *R. Várkonyi Ágnes:* Erdély és a német-római császárválasztás 1658-ban. In: *Uő.:* Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Budapest, 1978

R. Várkonyi 1978/b. *R. Várkonyi Ágnes:* Birodalmi államgazdaság és a királyi Magyarország. In: *Uő.:* Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Budapest, 1978.

R. Várkonyi 1984. *R. Várkonyi* Ágnes: A nemzetközi törökellenes szövetség genezise. TSz 1984. 2. sz.

R. Várkonyi 1987. *R. Várkonyi Ágnes:* Országegyesítő kísérletek (1648–1664). In: Magyarország története tíz kötetben. (Főszerk. *Pach Zsigmond Pál.*) II. k. Magyarország története 1526–1686. (Szerk. *R. Várkonyi Ágnes.*) Budapest, 1987.

R. Várkonyi 1994. *R. Várkonyi Ágnes:* A „kereszténység Achillese". In: *Uő.:* Europica varietas – Hungarica varietas. Budapest, 1994.

Vernadsky 1960. *Vernadsky, Georg:* Russia, Turkey, and Circassia in the 1640's. In: Die Südostforschungen, 1960.

Wimmer 1973. *Wimmer, Jan:* Polens krig med Sverige 1655–1660-operativ översikt. In: Polens krig med Sverige, 1655–1660. Krigshistoriska Studien. (Redaktior: *Arne Stade* och *Jan Wimmer.*) Kristianstadt, 1973.

Wójcik 1966. *Wójcik, Zbigniev:* Some Problems of Polish-Tatar Relations in the Seventeenth Century. The Financial Aspects of the Polish-Tatar Alliance in the Years 1654–1666. In: Acta Poloniae Historica XIII. 1966.

János B. Szabó

GYÖRGY RÁKÓCZI II'S WAR AGAINST THE TURKS IN 1658

Summary

A survey of sources so far revealed manifests that previous evaluations of the technical literature on György Rákóczi II's activity of 1658 have not been well established. From the moment György Rákóczi II undertook the mission of armed resistance as opposed to the Porte's will, he tried to make the most of the insignificant armed forces at his command. Considering the circumstances of the age he was well informed about internal and external conflicts of the Osman Empire and took into account their expected results when elaborating his plans. He was, however, consecutively mistaken in his judgement of the power and character of the new Grand Vizier, Köprülü Mehmed, whose stubbornness made all negotiations fruitless in the matter of Transylvania. Since the anticipated anti-Turkish Habsburg intervention was ever delayed, Rákóczi had to restrict his aims to gaining time and keeping his army intact. The prince's final military failure, losing his hold over the castle of Jenő, though, was primarily not a result of his activity but the startlingly hasty surrender of the defenders, which is something that had hardly ever happened in the course of Turkish-Hungarian wars. After the loss, fluster and despair came upon the leaders of the undefeated yet demoralised Transylvanian armed forces, thus their attempts at repelling the Tartar marauding ventures were miscarried one after the other. Only Andreas Gaudi, the outstanding foreign officer having defended Várad, managed to perfectly perform his duties in the hopeless situation.

The tragic decline of Transylvania, however, should not be related to these failures of Rákóczi's army, for the prince's plans had not at all included the defence of the territory. On the other hand, military aspects can scarcely be noticed in the last stage of the operations, as Rákóczi's attention was rather engaged in questions of the principality's home politics, the rejection of the new prince Ákos Barcsai, supported by the Porte, than the slowly retreating Turkish forces.

János B. Szabó

LA GUERRE TURQUE DE GYÖRGY RÁKÓCZI II EN 1658

Résumé

Les sources découvertes jusqu'à maintenant montrent clairement que les jugements précédents de la bibliographie sur l'activité de 1658 de György Rákóczi II n'étaient pas vraiment bien fondés. A partir du moment où György Rákóczi II, malgré la volonté de la Porte, s'est chargé de la résistance armée, il a essayé d'utiliser sa force armée peu nombreuse d'une façon efficace par rapport à ses objectifs et à ses possibilités. Comparativement aux circonstances de l'époque, il était bien informé sur les conflits intérieurs et extérieurs de l'Empire Ottoman, et, au cours de la formation de ses propres projets, il a pris en considération les influences probables de ces conflits. Mais il s'est trompé dans l'appréciation de la position de puissance et des qualités personnelles du nouveau grand vizir, Köprülü Mehmed, toutes les tentatives de compromis avec la Porte au sujet de la Transylvanie sont restées sans résultat, à cause de l'obstination du grand vizir âgé. La campagne contre les Turcs espérée des Habsbourg s'est fait attendre, ainsi, Rákóczi, au cours de l'été, devait limiter ses objectifs à gagner du temps et à garder son armée intacte. Mais le dernier échec militaire du prince, la perte du château de Jenõ, n'était pas causé par sa propre activité, mais plutôt par la capitulation extrêmement rapide des défenseurs - c'était un cas unique dans l'histoire

des guerres de forteresse turco-hongroises. Après la perte du château, les chefs de l'armée transylvanienne démoralisée sans être battue, ont commencé à agir avec inconséquence, désespérément, ainsi, leurs tentatives à repousser les campagnes de dévastation tartares ont échoué, l'une après l'autre. C'était seulement l'officier étranger, Andreas Gaudi, le défenseur excellent de Várad, qui a réussi à bien remplir son devoir, dans cette situation qui paraissait être sans espoir.

Mais la chute tragique de la Transylvanie ne peut pas être considérée comme si elle était en rapport avec ces échecs de l'armée de Rákóczi, parce qu'originairement, la protection de son territoire ne faisait pas partie des projets du prince ! Mais dans la dernière phase des opérations militaires, nous ne pouvons plus vraiment trouver de points de vue militaires, parce que Rákóczi était déjà beaucoup plus intéressé par les affaires politiques intérieures de la principauté, par le renversement du nouveau prince, Ákos Barcsai, protégé par les Turcs, que par l'armée turque qui passait lentement.

János B. Szabó

DER KRIEG VON GYÖRGY RÁKÓCZI II. GEGEN DIE TÜRKEN IM JAHRE 1658

Resümee

Bereits aus dem Durchschauen der bisher erschlossenen Quellen wird ersichtlich, dass die früheren Werturteile der Fachliteratur über die Tätigkeit György Rákóczi II. im Jahre 1658 nicht ganz begründet waren. Ab dem Zeitpunkt, dass György Rákóczi II. – entgegen dem Willen der Pforte – den bewaffneten Widerstand auf sich genommen hatte, war er bemüht, die ihm zur Verfügung stehende kleine Streitmacht im Verhältnis zu ihren Zielen und Möglichkeiten möglichst effektiv zu nutzen. Im Vergleich zu den damaligen Verhältnissen war er in den inneren und äußeren Konflikten des Osmanischen Reiches gut bewandert, und er bezog bei der Herausbildung seiner eigenen Pläne die zu erwartenden Konsequenzen dieser Konflikte weitestgehend mit ein. Bei der Einschätzung der Machtposition und der persönlichen Eigenschaften des neuen Großwesirs, Köprülü Mehmed aber, irrte er sich stets; die Sturheit des alten Großwesirs hatte zur Folge, dass alle Verhandlungsversuche mit der Pforte in der Angelegenheit Siebenbürgens erfolglos blieben. Der Zeitpunkt des erhofften Auftretens der Habsburger gegen die Türken zögerte sich auch immer weiter hinaus, und so musste Rákóczi seine Pläne während des Sommers auf einen Zeitgewinn und die Bewahrung der Intaktheit seines Heeres einschränken. Den endgültigen militärischen Misserfolg des Fürsten, den Verlust der Burg von Jenő, verursachte aber in erster Linie nicht seine eigene Tätigkeit, sondern die erschreckend schnelle Kapitulation der Verteidiger, wofür es in der Geschichte der türkisch-ungarischen Burgenkriege kaum Beispiele gibt. Nach dem Verlust der Burg beherrschten Überstürzung und Verzweiflung die, auch ungeschlagen bereits demoralisierenden Führer des siebenbürgischen Heeres, und so misslangen alle ihre Versuche zur Abwendung der tatarischen Beutezüge. Nur dem ausländischen Offizier, Andreas Gaudi, der Várad/Wardein hervorragend verteidigt hatte, gelang es, in dieser hoffnungslos erscheinenden Situation seine Aufgabe fehlerfrei zu verrichten.

Der tragische Verfall Siebenbürgens kann aber nicht mit diesen Misserfolgen des Rákóczi-Heeres in Verbindung gebracht werden, weil der Schutz dieses Gebietes gar nicht in den Plänen des Fürsten miteinbezogen gewesen ist! In der letzten Phase der Kriegsoperationen können jedoch kaum mehr militärische Gesichtspunkte gefunden werden, weil sich Rákóczi bereits viel eher mit den innenpolitischen Angelegenheiten des Fürstentums, mit dem Zufallbringen des neuen, von den Türken unterstützten Fürsten, Ákos Barcsai beschäftigte, als mit dem langsam davonziehenden türkischen Heer.

Янош Б. Сабо

ТУРЕЦКАЯ ВОЙНА 1658 ГОДА ПОД ПРЕДВОДИТЕЛЬСТВОМ ДЬЁРДЯ II РАКОЦИ

Резюме

Даже из просмотра вскрытых до сих пор источников выясняется, что более ранние суждения специальной исторической литературы о деятельности князя Ракоци Дьердя II в 1658 году не были в действительности обоснованными. Начиная с того момента, как князь Ракоци Дьердь II вопреки воле Порты обязал себя к вооруженному сопротивлению, он старался эффективно использовать имеющиеся в его распоряжении незначительные по сравнению с поставленными целями и имеющимися возможностями вооруженные силы. В сравнении с взаимоотношениями того времени князь был хорошо информирован о внутренних и внешних конфликтах Османской Империи, и вероятные воздействия этих конфликтов он всесторонне принимал во внимание при разработке своих собственных планов. Однако в оценке главенствующей позиции и личных качеств нового верховного главнокомандующего турок он, можно сказать последовательно ошибался, упрямство стареющего верховного главнокомандующего сделало безрезультатными все попытки согласования с Портой в вопросах Трансильвании. Горячо ожидаемый срок выступления Габсбургов против турок все более откладывался на более позднее время, таким образом Ракоци был вынужден в течение лета ограничивать свои цели в интересах выигрыша времени и сохранения в целостности своей армии. Окончательное военное поражение князя, потеря крепости Енё, однако, были вызваны в первую очередь не личными действиями князя, а поразительно быстрой капитуляцией защитников крепости, подобного которому до сих пор еще не было в истории турецко-венгерских войн за крепости. После потери крепости военные руководители трансильванского войска, деморализовывавшегося уже без поражения, были охваченвы отчаянием и суетливой горячкой, в результате чего их попытки отразить татарские грабительские рейды одна за другой оканчивались поражением. Только защищавшему крепость Варад отличному иностранному офицеру Андреасу Гауди удалось в этом, казалось бы безнадежном положении, отлично выполнить свою задачу.

Однако трагическую гибель Трансильвании нельза объяснять этими поражениями войска Ракоци, ибо защита территории Трансильвании априори не фигурировала даже в планах князя! В то же время на последнем этапе военных действий уже даже невозмолжно было отыскать военных целеустановок полководца, ибо Ракоци уже гораздо больше занимали внутриполитическе дела княжества, свержение нового князя Акош Барчаи, поддерживаемого турками, нежели медленно отступающее турецкое войско.

CZIGÁNY ISTVÁN

HADÜGYI REFORMKISÉRLETEK A KIRÁLYI MAGYARORSZÁGON, 1665–1682

A magyar történet- és hadtörténetírás az 1671 végén jóváhagyott és a következő év tavaszán bevezetett végvári redukciót az 1670. évi rendi szervezkedés megtorlásának, a magyar végvári katonaság felszámolására tett kísérletnek tekintette és tekinti ma is. Történetét a XX. század elején Takáts Sándor dolgozta fel, imponálóan gazdag, zömében bécsi levéltári anyagra támaszkodó tanulmányában.[1] Az általa megfogalmazottak tömören úgy összegezhetők, hogy a rebellis magyarokkal szembeni megtorlás részeként a Habsburg politikai és katonai vezetés a megbízhatatlannak tartott magyarországi haderő felszámolására törekedett. E terv első állomásának Takáts a végvári katonaság 1671/1672. évi redukcióját, vagyis létszámcsökkentéssel egybekötött átszervezését tekintette, amelynek következtében a mintegy 11 000 fős végvári katonaságból 7 000 embert bocsátottak el a szolgálatból. A kutatás azóta is kevés figyelmet fordított a Habsburg Birodalom haderején belül lejátszódó alapvető gazdasági és hadügyi átalakulásokra, s azzal sem foglalkozott, hogy ezek a változások milyen módon érintették a királyi Magyarország katonaságát. Ezért a hadtörténeti és történeti szintézisekben és tanulmányokban lényegében nem léptek túl a Takáts által megfogalmazottakon.[2] Bár a legújabb kutatások figyelembe vették, hogy a Habsburg Birodalom a westfáliai békét követő évtizedekben politikailag, gazdaságilag és hadipotenciálját tekintve Európa meghatározó tényezőjévé, a török elleni nemzetközi koalíció összefogására képes nagyhatalommá vált, de nem vagy csak csekély mértékben módosult az az álláspont, mely szerint a monarchia, miközben megteremtette saját hadseregét, elhanyagolta a királyi Magyarország katonaságát, amelyet elsorvasztottak és végleg megtizedeltek az 1670-es évek redukciói és elbocsátásai.[3] A végvári katonaság reformjának szükségességét a hazai szakirodalom elismerte ugyan, de az elmaradottság okát a bécsi udvar magatartásában vélte megtalálni.

Az 1671/1672-es redukció forrásanyagának ellentmondásaira a korszak kitűnő ismerője, Benczédi László már több mint két évtizede felhívta a figyelmet, és azon véleményének adott hangot, hogy „a császári szolgálatból való megválás konkrét bemutatásával egyelőre még adós történetírásunk".[4] S valóban, a források ismeretében számos kérdés merül fel. Mi ösztönözhette a Habsburg Birodalom hadügyeit irányító politikusokat és katonákat, hogy elbocsássák a királyi Magyarországot védő végvári katonaság kétharmadát? Politikai megtorlásról, a magyarokkal szembeni elfogultságról vagy egyszerűen rossz katonai döntésről van szó?

---

[1] *Takáts Sándor*: Kísérletek a magyar haderő feloszlatására 1671–1702. Sz 1904. 1–24., 114–135., 219–239., 322–343. o.

[2] *Szántó Imre*: Zala vármegyei végvárak és mezővárosok lakosságának helyzete a XVII–XVIII. században. HK 1984. 1. sz. 17–18. o.; Magyarország története tíz kötetben. (Főszerk. *Pach Zsigmond Pál.*) Magyarország története 1526–1686. (Szerk. *R. Várkonyi Ágnes.*) 3/2. k. Budapest, 1985. 1199. o., 1409. o.; Magyarország hadtörténete. (Főszerk. *Liptai Ervin.*) I. k. (Szerk. *Borus József.*) Budapest, 1985. 292. o.; 1000 év a hadak útján. Nagy Képes Millenniumi Hadtörténet. (Szerk. *Rácz Árpád.*) Budapest, 2000. 183. o.

[3] *R. Várkonyi Ágnes*: Europica Varietas–Hungarica Varietas. Tanulmányok. Budapest, 1994. 193. o.

[4] *Benczédi László*: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). Budapest, 1980. 152. o. 22. jegyzet. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, Új sorozat 91.

A királyi Magyarország haderejének megreformálására az első tervek a XVII. század közepén fogalmazódtak meg. Zrínyi Miklós az 1660-as évek elején írt Az török áfium ellen való orvosság című röpiratában kemény bírálatban részesítette a magyarországi katonaság fegyelmét, harci morálját és képzettségét, s a kiutat egy állandó reguláris hadsereg megteremtésében látta.[5] Zrínyi a végvári katonaságon kívül 24 000 fős mezei sereg felállítását javasolta a török elleni háború idejére. Az összesen mintegy 35 000 fős katonai erő a királyi Magyarország lélekszámát tekintve az ország teljes hadipotenciáljának mozgósítását követelte meg. Feltehetően Zrínyinek és a köréje csoportosuló politikusi gárdának is szerepe volt abban, hogy az 1662. évi pozsonyi országgyűlés hadügyi végzései a társadalom egészének hadkötelezettségét mondták ki, igaz, nem az általa javasolt állandó hadsereg felállítása, hanem személyes felkelés, zsoldosállítás vagy a haditerhekből történő részvállalás útján. Az elfogadott törvények nyomán 1663-ban 25 725 katona kiállítását ajánlották meg a rendek.[6] Az 1663/64. évi török elleni háborúban azonban a feudális hadkötelezettség alapján szerveződő felkelő csapatok csődöt mondtak, s a Habsburg-kormányzat számára nyilvánvalóvá vált, hogy a sikeres katonai fellépéshez rendszeresen fizetett mezei haderőt kell felállítani.[7]

A magyarországi határvédelem újjászervezésére a Habsburg Birodalom állandó hadseregének kiépítésével párhuzamosan, az 1663/64. évi török elleni háborút lezáró vasvári béke megkötését követően került sor. Az állandó katonaság létszámát egy 1664 októberében elfogadott tervezet szerint 25 000 főben szabták meg, amelyből a török veszélyre hivatkozva kilenc gyalog- és négy lovasezredet, összesen 11 000 katonát állomásoztattak a királyi országrészben. A végvári katonaság létszámát, az úgynevezett „Gräniz Status"-t, 21 000 főben határozták meg.[8] Ez a létszám lényegesen magasabb, mint az 1663/1664-es háború előtt: 1658-ban ugyanis a királyság 45 végházában (Ecsed, Kálló és Szatmár ekkor Erdélyhez tartozott) 12 613, míg egy 1661-es kimutatás szerint 12 332 fő volt az előírt létszám.[9] A vasvári békét követően, 1665 elején Bécs, Alsó-Ausztria és a cseh–morva tartományok védelmére Érsekújvárral szembeni (gegen Neuhäusel liegende

[5] Zrínyi Miklós prózai művei. (Szerk., a bev. tanulmányt írta, az új jegyzeteket összeállította: *Kovács Sándor Iván.*) Budapest, 1985. 224–225. o. Zrínyi–Könyvtár I. Zrínyi hadtudományi munkássága jól ismert, személyes példamutatása pedig magánkatonaságának korszerűsítésében fedezhető fel. Zrínyi Miklós és öccse, Péter Itáliában és Németalföldön vásároltak korszerű fegyvereket, amelyeknek beszerzésére, karbantartásukra és muníciójuk előteremtésére hozzávetőlegeses számítások szerint 30 000 forintot költöttek. Zrínyi Péter lefogatása után 1670 tavaszán a csáktornyai fegyvertárban 36 puskát, 271 karabélyt és 205 pár pisztolyt írtak össze a császári biztosok. *N Kiss István:* Nemes katonák és katonaparasztok a Zrínyiek muraközi uradalmában 1638–1720. In: Monumenta Zrínyiana. Pars Oeconomia. Tomus II. Insula Muraköz. (Szerk. *Zimányi Vera.*) Budapest, 1995. 60–70. o.

[6] *Kolozsvári Sándor-Óvári Kelemen:* Magyar Törvénytár. 1657–1740. évi törvénycikkek. Budapest, 1900. 227–228. o.; „Limitatio, mely mellet a' Magyar Nemzet Pogány ellen áll." MOL P 125 Esterházy Pál iratai 95. köt. Nr. 9818.

[7] A katonaság fizetésének fontosságát egyaránt hangsúlyozta az 1663-as hadjáratról készített beadványában Johann Ferdinand Porcia herceg (1663) és Adolf Pucheim tábornok (1663. december 31.). Pucheim külön kiemelte, hogy a nemesi felkelő csapatoknak is megfelelő fizetést kell biztosítani. Hadtörténelmi Levéltár Törökkori iratok 1663/16.; ÖStA KA AFA 1663-12-9. Az 1663. évi hadjáratról legújabban lásd *Perjés Géza*: Zrínyi és az 1663–64-es háború. In: Esterházy Pál Mars Hungaricus. (S. a. r. és ford. *Iványi Emma.* Bev. és szerk. *Hausner Gábor.*) Budapest, 1989. 25–99. o. Zrínyi-Könyvtár III.

[8] Felterjesztés I. Lipót császárhoz. 1664. október 22. ÖStA KA AFA 1664-10-21.; KA HKR Prot. Exp. 1664. október 520–522. fol.

[9] 1658-ban 2 300, 1661-ben 2 755 német katona volt a végvárakba beosztva. Gehaimbe Instruction…Wien letzten Octobris 1658. ÖNB Handschriftensammlung Cod. 8025. Wie stark sich derzeit die Ober und Unter ungarischen Gränizen….[sine dato.] Az iratmásolat 1661-re datálva. ÖStA KA AFA 1661-13-13. Ez utóbbi kimutatást közli: *Zachar József*: Magyarok a Habsburg haderőben 1683–1792. HK 1997. 1. sz. 4. o.

rva tartományok védelmére Érsekújvárral szembeni (gegen Neuhäusel liegende Grenze), illetve lipótvári (Leopoldische Grenze) néven új végvidéket szerveztek.[10] Az új védelmi rendszert kettős irányítás alá helyezték. Pozsony, Lipótvár és néhány kisebb erősség közvetlenül a Haditanács irányítása alá tartozott. Az újonnan királyi őrséggel ellátott erődítmények (Galgóc, Kis-Tapolcsán, Sellye, Sempte, Szent Antal, Sztregova), valamint az Érsekújvári Főkapitányság magyar kézen maradt várai (Fülek, Korpona, Léva, Nyitra) Bányavidéki Főkapitányság néven külön szervezeti egységet alkottak, melynek élére 1668 decemberében Esterházy Pált nevezték ki.[11] Az itt található várak őrségének létszáma 2 125 huszár és 1 428 hajdú volt, akiknek a havi zsoldja 14 386 rajnai forintra és 48 krajcárra rúgott.[12] Murányt és Szádvárt, amelyek az 1663/64-es háború előtt a Felső-Magyarországi Főkapitánysághoz tartoztak, kezdetben az újjászervezett végvidékhez csatolták, ám a következő években csak az utóbbit említik a Bányavidéki Főkapitánysághoz tartozónak.

A Bányavidéki Főkapitányság létszáma, 1665

Királyi vár	*Huszár*	*Hajdú*	*Tüzér*	*Rendk. alk.*
Fülek	400	300	29[13]	11
Galgóc	200	200	-	-
Kistapolcsány	100	100	-	-
Korpona	200	200	-	-
Léva	300	200	1	10
Nyitra	400	200	-	-
Sellye	100	-	-	-
Sempte	200	-	-	-
Szádvár	25	29	-	-
Szent Antal	100	100	-	-
Sztregova	100	100	-	-

Az új végvidék megszervezésekor már tetten érhető a központi kormányszerveknek az a törekvése, hogy a törökellenes védelmi rendszert új alapokra helyezzék. A királyi végvárak magyar és német katonasága mellett a törökellenes védelmi vonal egyes helyőrségeit zömmel az országba vezényelt reguláris ezredekből alakították ki, így automatikusan az Udvari Haditanács irányítása alá kerültek. Ezzel a rendszerrel sikerült ugyan megoldani a létszámgondokat, de a finanszírozási nehézségek fennmaradtak, sőt tovább

[10] *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. TSz 1996. 2–3. sz. 206. o.

[11] *Iványi Emma:* Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713). Budapest, 1991. 93. o.

[12] Hilarius Feichtinger főmustramester kimutatása az Udvari Kamara számára a Bányavidéki Főkapitányság katonáinak fizetéséről. 1665. július 29. HKA HFU RN 220. 1665. Konv. augusztus 117–125. fol.

[13] A Füleken szolgáló 29 tüzér közül 5 fő Murány várában szolgált.

súlyosbodtak.[14] Ráadásul ezt a pénzügyileg és katonailag logikusnak tűnő lépést, amely kétségtelenül a magyarországi hadügyek központosítását jelentette, a fegyveres ellenállásra készülődő ellenzék a rendi jogok, „az ország szabadsága" elleni újabb támadásnak minősítette, és szembehelyezkedett vele.[15]

A magyarországi végvári katonaság reformja és a Habsburg Birodalom állandó hadseregének megalapozása Zrínyi politikai ellenlábasa, Raimondo Motecuccoli tábornok nevéhez fűződik. Taktikai elméletét és gyakorlatát a harmincéves háború hadszínterein, később pedig a török elleni harcokban szerzett tapasztalataira alapozta. S jóllehet magyarországi működésével kapcsolatban mind Zrínyi Miklós, mind Komárom parancsnoka, a Haditanács tekintélyes tagja, Adolf Pucheim tábornok is komoly kételyeket fogalmazott meg,[16] Montecuccolinak győri főkapitányként (1661), hadseregparancsnokként, majd az Udvari Haditanács elnökeként (1668) megfelelő áttekintése volt a magyarországi hadügyekről.

Montecuccoli a legnagyobb hangsúlyt a katonák megfelelő kiképzésére, jó morális és fegyelmi állapotára fektette. Célját a rendszeres zsoldfizetéssel és élelmezéssel kívánta elérni. Ennek érdekében a Haditanács elnökeként megreformálta a hadsereg adminisztratív apparátusát. Az ügymenet egyszerűsítése és a kamarai jövedelmek közvetlen és ellenőrizhető felhasználása végett a hadsereg ellátását irányító főhadbiztosi hivatalt az Udvari Kamara alá rendelte.[17] Ugyancsak ő rendelte el a gyalogság közel kétharmadának tűzfegyverekkel való ellátását és az egységes kaliberű fegyverzet használatát. Montecuccoli könnyített a lovasság páncélzatán is, a gyalogságnál pedig megszüntette a vértezet használatát. Mindezek eredményeként a császári egységek mozgékonyabbá és nagyobb tűzerejűvé váltak. A török háborúkban szerzett tapasztalatai nyomán növekvő szerepet szánt a lovasságnak, ezen belül is a könnyűlovasságnak, amit magyarokból, horvátokból és lengyelekből kívánt kiállítani, mivel véleménye szerint ezek taktikája volt a legkiforrottabb.[18]

A magyarországi végvári katonaságnak az 1663/1664-es török elleni háború befejezése óta napirenden lévő megreformálása-redukciója szintén Montecuccoli haditanácsi elnökké történő kinevezése után ment végbe. A redukciót történelmi köztudatunk és a szakirodalom általában a magyarok elleni Habsburg praktikákkal azonosította, holott ez egy katonai szakkifejezés („visszaállítás, csökkentés"), bizonyos szervezési technika megnevezésére. Elég talán utalnunk arra, hogy a császári ezredeknél 1650–1668 között – hadügyi, pénzügyi és háborús okokból – összesen öt redukciót és négy létszámnövelést hajtottak végre.

---

[14] Olyan általános európai problémáról van szó, amelyet csak a XVIII. század első évtizedeiben, az új bank- és kölcsönrendszer kialakítása révén sikerült rendezni. *Ronald G. Asch*: Kriegsfinanzierung, Staatsbilsdung und ständische Ordnung in Westeuropa im 17. und 18. Jahrhundert. *Historische Zeitschrift,* 1999. 3. sz. 635–671. o.

[15] Európa nyugati felétől eltérően a királyi Magyarországon a rendek számottevő politikai hatalommal és katonai erővel rendelkeztek, ezért a hadügyekbe történő beleszólásuk korlátozása komoly belpolitikai válságot vetített előre. Már a főkapitányi hatáskör megcsorbítása is ebbe az irányba tett lépésnek minősült, csakúgy, mint a végvári katonaság átszervezése. *Benczédi:* I. m. 15–20., 58–60. o.

[16] A Zrínyi–Montecuccoli viszonyról lásd Perjés Géza: A „metodizmus" és a Zrínyi–Montecuccoli vita. Sz 1961. 507–533. o., 1962. 25–44. o. Adolf Pucheim tábornok felterjesztése I. Lipót császárnak. 1663. december 30. ÖStA KA HKR Akten 1663-12-Nr. 9.

[17] *Thomas Fellner–Henrich Kretschmayr*: Die Österreichische Zentralverwaltung. 1. Abteilung. Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der Österreichischen und Böhmischen Hofkanzlei (1749). 1. Bd. Wien, 1907. 89–91. o.; *Jürg Zimmermann*: Militärverwaltung und Heeresaufbringung in Österreich bis 1806. Frankfurt, 1965. 57–58. o.

[18] *Alois Veltzé*: Ausgewaelte Schriften des Raimund Fürsten Montecuccoli Genera-Lieutnant. II. k. Wien, 1899. 228., 268–270. o.

Példa erre az 1668 nyarán elkészült létszámcsökkentés tervezete, amelyben a tisztek és katonák zsoldjának megkurtítását a kincstár aggasztó helyzetével indokolták.[19] A királyi Magyarországon az uralkodó által fenntartott végvári katonaság már a XVI. század második felétől kezdve lényegében állandó haderőnek volt tekinthető, ennek szervezete és finanszírozása azonban nem felelt meg a kor követelményeinek.

A magyarországi végvári katonaság átszervezésével kapcsolatban számos javaslat készült. Kollonits Lipót nyitrai püspök például 1669-ben a Bányavidéki Főkapitányság redukciójáról készített tervezetet, amelyben a főkapitányság váraiban szolgáló 2 100 huszár és 1 497 hajdú létszámát összesen 950 fővel javasolta csökkenteni. A megmaradó katonaságból népesebb helyőrségeket kívánt létrehozni, s az ezekben szolgálókat folyamatos zsoldellátásban részesítették volna.[20] 1670. augusztus elején Raimondo Montecuccoli is papírra vetett egy redukciós elképzelést. Memorandumában a magyar végváriak helyzetét tarthatatlannak nevezte, mivel az Udvari és a Királyi Kamara manipulációi nyomán rendszertelenné váló zsoldfizetés miatt fegyelmük és harcképességük megromlott. Tervezete szerint a végvári katonaság számát – mivel fenntartása költséges – 4 000 főre kell csökkenteni, és a határvédelem feladatainak egy részét a császári ezredekre kell bízni.[21] Montecuccolinak ez az elképzelése azon törekvéseinek sorába illett, amellyel egy jól kiképzett, fegyelmezett, állandóan fegyverben tartható hadsereget kívánt létrehozni. Olyan, az abszolút uralkodói (királyi) tekintélyt elismerő, rendszeresen fizetett, ám létszámában kisebb végvári katonaságot szándékozott felállítani, amely a korszerű taktikai szervezet bevezetésével, a központi zsold-, fegyver-, élelemellátás s az egységes törvénykezés bevezetése nyomán, fegyelmezettebbé és ütőképesebbé válva, integrálható a birodalom állandó hadseregébe.

Az átszervezés mértékéről és módjáról éles vita folyt az Udvari Kamara és a Haditanács között, anélkül, hogy a bevezetni kívánt rendelkezések katonai és pénzügyi célját bárki is megkérdőjelezte volna. Az Udvari Kamara a létszámcsökkentés szükségességének igazolására elsősorban pénzügyi érveket hozott fel. Hivatalnokai az 1600-as évek elejéig összesítették a végvári katonaság számára a kincstár által pénzben és posztóban kifizetett zsoldösszegeket. Ebből egyértelműen kiderült, hogy még a hiányos zsoldfizetés mellett is hatalmas összegeket emésztett fel a királyi várak katonaságának fenntartása. A Győri Főkapitányságban 1630–1664 között 359 000, a Bányavidéki (1663-ig Érsekújvári) Főkapitányságban 1632–1670 között 1 466 111, a Kanizsa elleni Főkapitányságban 1632–1668 között 912 874 rajnai forintot fizetett ki az Udvari Kamara a német és magyar végvári katonaság számára.[22] A hivatalnokok számítása szerint a mintegy 12 000 főt számláló végvári katonaságnak egy éves zsoldigénye, ami tíz havi javadalmazást jelentett, félmillió rajnai forint körül mozgott. A költségek csökkentése érdekében a már korszerűtlennek tartott magyar végvári katonaság csökkentését javasolták. Egy 1671-ben készült, ám soha be nem vezetett tervezetben, amely mindössze 4 000 fős végvári katonaság megtartását irányozta

[19] *Harms Kaufmann*: Raimondo graf Montecucolli 1609–1680. Kaiserlicher Feldmarschall, Militärtheoretiker und Staatsman. Dissertation, Freien Universität Berlin, 1972. 55–56. o.

[20] HKA HFU. RN. 228 Konv. június 144–156. fol. Idézi *Takáts:* I. m. 20–22. o.

[21] *Veltzé*: I. m. III. k. Wien, 1900. 401. o.

[22] Az alsó-ausztriai rendek által a Győri Főkapitányság végvári katonaságának eltartására kifizetett összegek nincsenek az összesítésben. HFU RN 231 1670 Konv. december 84–86. fol.

elő, az Udvari Kamara tíz havi zsoldfizetés esetén 60 450 rajnai forint és 45 krajcár kifizetésével, vagyis a fenntartási költség mintegy kétharmados csökkenésével számolt.[23]

Az Udvari Haditanács a végváriak létszámának megkurtításával együtt átszervezésüket, megreformálásukat is elhatározta. Erre több tervezet is készült, de, mint látni fogjuk, a végrehajtásuk évekig húzódott. Bizonyos redukciós intézkedések bevezetésére Szatmár, Ecsed és Kálló várai esetében már 1670 nyarán sor került, de akkor vélhetőleg azoktól a katonáktól váltak meg, akik aktív részesei voltak az I. Rákóczi Ferenc által tavasszal indított felkelésnek. Forrásaink arra utalnak, hogy a hadügyi reformok egyes elemeit már 1671 első felében bevezették a Bányavidéki Főkapitányság váraiban. Erre hivatkozva utasította 1671. július 26-án az Udvari Haditanács Pethő Zsigmond felső-magyarországi helyettes főkapitányt arra, hogy egy-egy 500 fős, öt századba szervezett alakulatot hozzon létre végvári huszárokból, illetve hajdúkból, amelyet három havonként fizetnének.[24] Néhány nappal később Christoph Dorsch, a Haditanács tanácsosa az Udvari Kamarának írott jelentésében a tizenkét havi zsoldfizetés Ecsed és Szatmár várára való kiterjesztését javasolta, a bennük lévő őrség létszámcsökkentése mellett.[25] Revideálnunk kell tehát a szakirodalom azon megállapítását, amely szerint a Habsburg politika nagy baklövést követett el akkor, amikor a végváriak létszámcsökkentését a felső-magyarországi főkapitányság területén kezdte meg, ott, ahol a legnagyobb volt az elégedetlenség, s hogy emiatt a szolgálatból elbocsátott vitézek rögvest a felkelők táborát gyarapították. A fentebb idézett forrásokból és a Felső-magyarországi Főkapitányság számára készített végrehajtási utasításból kiderül, hogy a csökkentést fokozatosan, a bányavárosi végvidék mintájára rendelték el.[26]

Bár I. Lipót német–római császár és magyar király elvi döntése a végvári katonaság átfogó redukciójáról már 1671. augusztus 7-én megszületett, a rendelet vagy a rendeletek végső változatát csak 1671. december első felében írta alá az uralkodó. Montecuccoli a Haditanács elnökeként csak 1672. február 12-én ismertette Batthyány Kristóf Kanizsa elleni, Esterházy Pál bányavidéki főkapitánnyal és Pethő Zsigmond felső-magyarországi helyettes főkapitánnyal a konkrét végrehajtási utasításokat.[27]

Az Udvari Haditanács iktatókönyveiben fennmaradt rendelkezés értelmében a királyi Magyarország négy végvári főkapitányságából háromban: a felső-magyarországiban, a bányavidékiben és a Kanizsával szembeniben a király által fizetett végváriak, vagyis az „iratos" katonák létszámát 2 490-ről, 100 fős századokba szervezve, 500 lovasra és 500 gyalogosra kell csökkenteni. Elrendelték, hogy a redukált létszámba olyanok nyerjenek felvételt, akik állandóan a várakban szolgálnak, nem foglalkoznak kereskedéssel vagy

---

[23] A kimutatást és az összegeket közli: *Takáts:* I. m. 117–119. o.

[24] KA HKR Prot. Reg. 1671. július 23. 340. k. 314. fol.

[25] Szatmár várának 200 lovasból és 200 gyalogosból álló létszámát pedig 60-60 főre szándékoztak csökkenteni, az Ecseden lévő 100 huszár sorsáról még nem döntöttek. Cristoph Dorsch az Udvari Kamarának, 1671. augusztus 2. HKA RN 234 32-33. fol.

[26] A redukciós rendelet eredeti, I. Lipót által aláírt példányát eddig nem sikerült fellelnünk. Takáts Sándor december 11-re (*Takáts:* I. m. 24. o.), a felső-magyarországi főkapitány részére kiadott végrehajtási utasítás december 14-re tette a dokumentumok aláírását. HKA HFU RN 237. Konv. március 607–609. fol. Jelen sorok írója több tanulmányában december 9-et jelölte meg az aláírás dátumaként. *Czigány István*: Könnyűlovasból huszár. A magyar lovasság integrálódása a császári hadseregbe 1670–1720. In: „Huszárok a történelem forgószínpadán" (Szerk. *Söptei István.*) Sárvár, 2000. 79. o.

[27] KA HKR Prot. Exp. 1672. 341. k. 112. fol

egyéb tevékenységgel[28] és lehetőleg katolikus vallásúak. Az újonnan szervezett alakulatoknál tisztek vagy altisztek csak egy tisztséget tölthettek be. Kizárták azoknak az alkalmazását is, akik több lóval szolgáltak, valamint akiket rablással, megbízhatatlansággal, vagyis az ellenséggel való cimborálással gyanúsítottak. A redukció végrehajtásának első lépése a főmustramesteri hivatal két biztosának jelenlétében megtartott szemle volt, ahol a katonák megkapták járandóságukat, ami az elbocsátott vitézek számára kéthavi zsoldot jelentett. Végül a szolgálatban megmaradt végváriak az Udvari Haditanács tisztviselői előtt esküt tettek az uralkodóra. A tervezet szerint az esedékes zsold negyedévenként fizetendő ki a katonáknak, teljes egészében német pénzben, vagyis rajnai forintban. A rendelkezés redukciós része nem terjedt ki a közvetlenül az Udvari Haditanács irányítása alá tartozó Győri Főkapitányságra, ahol az előírt létszám továbbra is 2 490 fő maradt.[29]

Arra nem tudunk választ adni, hogy a Haditanács iktatókönyveibe milyen iratok alapján vezették be a főkapitányságokra vonatkozó egységes 2 490 fős létszámadatot. Az Udvari Kamara előkészítő munkája során ugyan számos összeírás készült a magyar végvári katonaság létszámáról, a fent jelzett adat azonban egyikben sem található. Egy 1672 tavaszán a redukció végrehajtásakor a régi hadrendben lévők zsoldkifizetését tartalmazó jegyzék szerint a Bányavárosi Főkapitányságban Komárommal együtt 2 224 huszár, 1 711 hajdú, 78 tüzér és 38 rendkívüli alkalmazott; a Kanizsa elleni Főkapitányság területén 1 205 huszár, 1 721 hajdú 13 tüzér és 8 rendkívüli alkalmazott; a Balaton-felvidék öt végházában pedig 190 huszár, 274 hajdú, 4 tüzér és 3 rendkívüli alkalmazott szolgált.[30] Ettől eltérő adatok találhatók abban a két, Esterházy Pál iratai között fennmaradt kimutatásban, amely a régi 1672 előtti („Status A.") és az 1672–1674 közötti létszámviszonyokat („Status B.") tartalmazza.[31] Véleményünk szerint e két irat létszámadatainak eltérése abból adódik, hogy készítőik különböző időpontokban felvett mustrajegyzékeket használtak. Az 1672 márciusában papírra vetett zsoldelszámolás olyan erősség (Galgóc) katonaságát is feltünteti, amely a „Status A" kimutatásban nem szerepel.[32] Az Esterházy Pál iratai közt lévő 1672 előtti létszámokat tartalmazó „Status A" és az 1674 nyara után készült „Status B"[33] végvári összesítések, valamint az Udvari Kamara által készített és főkapitányságonként 1 000 katonával kalkulált változat felhasználásával az alábbi táblázatokban, várak szerinti bontásban összefoglaltuk a bevezetni kívánt létszámadatokat.[34]

---

[28] A magyarországi végvári katonaság javadalmazásában a zsoldfizetés helyett ugyanis a harmincéves háború időszakától kezdődően egyre nagyobb teret kaptak a természetbeni juttatások és a különféle gazdasági tevékenységek, mint például a bormérés, a mészárszéktartás, az állatkereskedelem vagy a földművelés engedélyezése. Ráadásul a végvári katonaság tisztikarának jelentős hányadát olyan birtokosok alkották, akik hódoltsági birtokokkal is rendelkeztek, ezért a parancsnokságuk alatt lévő fegyveresek gyakorta vettek részt a török földön lévő jószágok adójának behajtásában. Mindezek következtében a végvári övezetben szolgáló katonaság harci morálja és fegyelme rendkívüli mértékben meggyengült. A rendelkezés ezt kívánta kiküszöbölni.

[29] A csökkenteni kívánt létszám Hilarius Feichtinger főmustramester utasítása 1672. január 21. KA HKR Prot. Exp. 342. k. 19. fol.

[30] Aufsatz Was der hungarischen Mannschaft an denen gesambten hungarischen Gränizen....(Az Udvari Kamarához beérkezett 1672 április 7.) HKA HFU RN 237. 1672 Konv. március 684–689. fol.

[31] Extract des alten hung: Gränitz. Status A.; Extract des neuen hungarischen Gränitz. Status B. MOL P 125 Esterházy Pál nádor iratai 97. köt. Nr. 9940.; 96. köt. Nr. 9884.

[32] Pergstettische Gränizen hungerisches Kriegs Volcks...1670 bezalt werden. HKA HFU RN 235. 1673 Konv. szeptember 31–41. fol.

[33] KA HKR Prot. Reg. 1674. június 343. k. 366. fol.

[34] A táblázatok 'Egyéb' rovatának adatai a tüzérek és a rendkívüli alkalmazottak összlétszámát jelentik. *Takáts:* I. m. 117–118. o.; HKA HFU 246. 1674 Konv. április 185–188. fol.

Felső-magyarországi Főkapitányság

	A redukció előtti létszám 1670/1671			*Tervezett redukciós létszám 1671*			*Az előírt redukciós létszám 1674*		
Vár	*Lovas*	*Gyalog*	*Egyéb*	*Lovas*	*Gyalog*	*Egyéb*	*Lovas*	*Gyalog*	*Egyéb*
Kassa	-	200	20	50	-	-	50	-	26
Szendrő	350	150	8	100	100	-	80	100	15
Ónod	350	200	5	70	100	-	80	100	5
Putnok	200	100	5	40	50	-	30	60	5
Diósgyőr	109	100	3	40	50	-	15	60	4
Tokaj	100	100	2	50	50	-	25	25	6
Kálló	200	200	6	50	50	-	50	65	12
Szatmár	200	200	9	100	100	-	100	60	15
Ecsed	-	-	-	-	-	-	100	-	-
Összes	*1 509*	*1 250*	*58*	*500*	*500*	-	*530*	*470*	*88*

Bányavidéki Főkapitányság

	A redukció előtti létszám 1670/1671			*Tervezett redukciós létszám 1671*			*Az előírt redukciós létszám 1674*		
Vár	*Lovas*	*Gyalog*	*Egyéb*	*Lovas*	*Gyalog*	*Egyéb*	*Lovas*	*Gyalog*	*Egyéb*
Sempte	200	100	1	100	50	-	150	-	3
Sellye	100	-	-	-	-	-	100	-	-
Nyitra	400	200	4	100	100	-	150	80	4
Lipótvár	100	-	-	-	-	-	-	-	-
Kistapolcsány	100	100	-	-	-	-	50	-	-
Léva	300	200	11	100	50	-	150	43	8
Korpona	200	200	4	-	-	-	150	-	4
Kékkő	100	100	-	-	-	-	-	-	-
Fülek	400	300	37	150	200	-	150	80	9
Szádvár	25	28	-	-	-	-	-	-	-
Divény	100	100	-	-	-	-	-	-	-
Komárom	100	297	52	50	100	-	100	297	55
Összes	*2 025*	*1 228*	*109*	*500*	*500*	-	*1 000*	*500*	*83*

Kanizsa elleni Főkapitányság

	A redukció előtti létszám 1670/71			*Tervezett redukciós létszám 1671*			*Az előírt redukciós létszám 1674*		
Vár	*Lovas*	*Gyalog*	*Egyéb*	*Lovas*	*Gyalog*	*Egyéb*	*Lovas*	*Gyalog*	*Egyéb*
Körmend	150	100	-	-	-	-	-	-	-
Egerszeg	300	150	9	150	100	-	120	82	9
Pölöske	30	70	1	-	-	-	-	-	-
Kapornak	100	50	-	-	-	-	-	-	-
Egervár	25	50	1	-	-	-	-	-	-
Lövő	46	42	-	30	15	-	15	15	-
Zalavár	15	100	1	25	50	-	5	50	2
Szentgyörgyvár	25	40	-	-	15	-	5	15	-
Szentgrót	25	50	2	15	25	-	5	15	-
Bér (Wöhr)	16	20	-	-	15	-	-	10	-
Lenti	100	100	2	100	50	-	100	50	3
Szécsisziget	50	100	1	30	40	-	50	30	-
Alsólendva	50	50	-	-	15	-	-	15	-
Kányavár	-	15	-	-	15	-	-	18	-
Muraköz	150	500	1	50	80	-	100	100	1
Báni végházak	300	200	1	100	80	-	100	100	1
Összesen	*1 392*	*1 467*	*19*	*500*	*500*	-	*500*	*500*	*16*

Győri Főkapitányság

	A redukció előtti létszám 1670/71			*Tervezett redukciós létszám 1671*			*Az előírt redukciós létszám 1674*		
Vár	*Lovas*	*Gyalog*	*Egyéb*	*Lovas*	*Gyalog*	*Egyéb*	*Lovas*	*Gyalog*	*Egyéb*[35]
Győr	303	269	39	150	100	-	303	269	-
Szentmártonhegy	-	50	1	-	18	-	-	50	-
Csesznek	14	51	3	10	20	-	14	51	-
Pápa	200	250	16	100	90	-	200	250	-
Veszprém	197	300	11	100	90	-	197	300	-
Tata	50	100	9	40	40	-	50	100	-
Keszthely	100	100	2	50	40	-	100	100	-
Tihany	20	50	2	15	30	-	20	50	-
Vázsony	40	74	3	25	30	-	40	74	-
Szigliget	10	25	-	5	20	-	10	25	-
Csobánc	20	25	-	5	20	-	20	25	-
Összesen	*954*	*1 294*	*86*[36]	*500*	*498*	-	*954*	*1 294*	*96*

Bár adataink kisebb-nagyobb mértékben eltérnek egymástól, annyi azért leszűrhető, hogy a redukció első változatában a király által fizetett mintegy 12 000 fő körül mozgó magyar végvári katonaság 4 000 főre történő csökkentését irányozta elő. Döntően katonai megfontolások miatt azonban hamarosan módosították a tervezetet, s a Bécs védelme szempontjából kulcsfontosságú Győri Főkapitányság létszámát változatlanul hagyták. Az Udvari Haditanács még a végrehajtás szakaszában sem zárkózott el a létszámok hivatalos módosításától, amint ez az örökös tartományokat védő Bányavidéki Főkapitányság esetében az alábbiakból kitűnik.

A végvári katonaság reformjának egyik alappillére a finanszírozás volt, ezért a Habsburg-kormányzat 1671. március 21-én új adórendeletet hirdetett ki az országban. Voltaképp a cseh és az osztrák örökös tartományokban már régóta funkcionáló ún. „repartitiós" adószisztéma bevezetéséről volt szó, amelyben nem a portánként megajánlott kvótát, hanem az országban állomásozó császári katonaság eltartásának költségeit vették alapul. Az új adórendszer elvileg többszörösére növelte volna egy-egy jobbágyporta terheit. Az 1671 márciusi adórendelet irreálisan magas, mintegy 870 000 forintnyi összege azonban sohasem került bevezetésre. Bár a három hónap múlva módosított rendelkezés mintegy 430 000 forintra mérsékelte az adót, sőt felét a földesurakra terhelte, az még így is közel ötszörösére növelte a jobbágyság állami terheit.[37] Mivel a leszállított összeg már közel sem fedezte a

[35] A tüzérek és a rendkívüli alkalmazottak várak szerinti elhelyezkedését nem tüntették fel.

[36] Az eredeti iratban számítási hiba történt a győri főkapitányságban nem 19, hanem 21 rendkívüli alkalmazottat vettek számba.

[37] Magyarország története 1526–1686. I. m. 3/2. k. 1190. o.; *Benczédi:* I. m. 50–51.o.

törökellenes védelmi övezetben fegyverben tartott katonaság zsoldigényét, 1672. január 1-jei hatállyal újabb, az országban szintén ismeretlen adófajtát vezettek be, az úgynevezett „accissát", ami egyfajta forgalmi adót jelentett a bor, sör és a pálinka adásvételére.[38]

Az adóterhek ilyen drasztikus magyarországi emelkedése, párosulva a nemesség megadóztatásának kísérletével, hatalmas felháborodást és széles körű ellenállást váltott ki a királyi országrészen. Ez aktivizálta azokat a bujdosókat, akik az 1670. évi megtorlások elől Erdélybe vagy török földre menekültek, és hamarosan, 1672 augusztusában támadásba lendültek Felső-Magyarországon. Az Udvari Haditanács gyorsan reagált az eseményekre, és Feichtinger főmustramester előterjesztése alapján szeptember közepén a Bányavidéki Főkapitányság területén leállították a redukció végrehajtását.[39] Esterházy Pál bányavidéki főkapitány hamarosan nem csak parancsot, hanem jelentős pénzösszeget is kapott új katonák toborzására. A főkapitányság 1 600 főt számláló katonaságából 740 huszárt és 97 hajdút vetett harcba, és csaknem ugyanennyi fegyverest toborozva, 1672 októberében összesen 1 660 lovast és mintegy 100 gyalogost vezetett a felkelők ellen.[40]

Az állandósuló háborús viszonyok közepette a Bányavidéki Főkapitánysághoz tartozó erősségekben, Bécs lanyhuló ellenkezése mellett, lassan lekerült a napirendről a további létszámcsökkentés kérdése. Esterházy Pál 1673. július 28-án 1 332 főnyi tényleges létszámról tett jelentést az Udvari Haditanácsnak, amely 1674. március 30-án, a gyalogság 500 fős létszámának meghagyása mellett, engedélyezte a király által fizetett végvári lovasság 1 000 főre való emelését.[41] Ez csak kisebb mértékben járt létszámbővüléssel, mivel a „növekmény" elsősorban Komárom magyar végvári katonaságának Esterházy parancsnoksága alá rendeléséből származott. Az újabb hivatalos létszámnövelést az ismételt bujdosó-kuruc támadás küszöbén, 1677. június 7-én rendelték el. Ekkor 600 lovassal és 300 gyalogossal erősítették meg a bányavidéki végvárak királyi őrségét, ezzel voltaképp elérték a redukció előtti létszámot. Valószínűleg erre az időre datálható a főkapitányság azon kimutatása, amely Kistapolcsány, Nyitra, Sellye és Sempte várában 800 lovas és 300 gyalogos állomásoztatását írta elő.[42]

A felső-magyarországi várak esetében már a redukció megkezdésekor megkezdődött az alkudozás a keretlétszámok módosításáról. Feichtinger főmustramester már április első felében jelezte, hogy Kálló várában, amelyben a tervezett létszámcsökkentés – Tokajhoz hasonlóan – 50 lovast és 50 gyalogost hagyott volna, több katonát tarthatnak meg.[43] Egy 1673 júniusából származó töredékes szemlejegyzőkönyv szerint Putnokon az előírt 90 katona helyett 237, Szendrőben pedig 200 helyet, 219 katona szolgált.[44] Ezeket az

---

[38] Az Udvari Haditanács leirata Batthyány Kristófnak. Bécs, 1671. december 14. MOL P 1313 Memorabilia Nr. 1168.

[39] KA HKR Prot. Reg. 1672. szeptember 16. 342. k. 460. fol.

[40] Kimutatás a Bányavidéki Főkapitányság katonaságáról. 1672. október. HKA HFU RN 242 Konv. január 164. fol.; KA HKR Prot. Reg. 1672. október 5. 342. k. 491. fol.

[41] KA HKR Prot. Exp 1673. augusztus. 343/2. k. 642. fol.; MOL P 125 Nr. 9883.; HKR Prot. Reg. 1674. március 30. 346. k. 148. fol.

[4242] Hilarius Feichtinger főmustramester rendelete 1677. június 7. KA HKR. Prot. Reg. 352. k. 332. fol.; MOL P 125 Nr. 9948.

[43] Feichtinger utasítása 1672. április 13. KA HKR Prot. Reg. 342. k. 171. fol.

[44] HKA HFU RN 237 1672. Konv. március-április 642–641. fol.

adatokat talán a létszámcsökkentés fokozatosságának a számlájára írhatnánk, ha nem került volna kezünkbe Mathias Freundlich császári szemlebiztos 1675. október 10-én kelt jelentése, mely szerint a király által fizetett felső-magyarországi végvári katonaság 1 168 huszárból, 394 hajdúból és Barkóczy 800 fős végvári huszárezredéből, tehát kereken 2 362 emberből állott.[45] Franz Bernhard Wallsegg és Anton Zehenter császári biztosok tehát nem túloztak 1677 őszén az uralkodó számára készített jelentésükben, amikor megállapították, hogy a felső-magyarországi végházakban ugyanannyi katona szolgál, mint a redukció előtt.[46]

1672 júniusában és júliusában a Kanizsával szembeni Főkapitányság váraiból összesen 1 229 embert, 927 lovast és 327 gyalogost bocsátottak el.[47] Mivel a főkapitányság etnikai összetételében jelentős arányt képviseltek a horvátok, feltételezhető, hogy az elbocsátottak közül sokan beléptek az éppen akkor szerveződő vegyes horvát–magyar ezredekbe. Sárkány János, a Kanizsa elleni végek neves végvári tisztje, akinek példáját valószínűleg számos katonája követte, a Collalto-ezredben folytatta katonai pályáját. Mások a Batthyány és Zrínyi családok magánkatonaságában kerestek és találtak alkalmazást, de lehetőség nyílott arra is, hogy – az egyre szaporodó stájerországi török betörések miatt – a Belső-Ausztriai Haditanács által finanszírozott úgynevezett „szabad huszárszázadok" kötelékeibe nyerjenek felvételt. Az elbocsátott katonák, úgy tűnik, nem váltak meg a fegyveres szolgálattól. Ezt látszik alátámasztani Batthyány Kristóf és az Udvari Haditanács 1678 eleji levélváltása, amelyben a főkapitány újbóli alkalmazásuk lehetővé tételét kéri a királyi várakban.[48]

A sokszor ellentmondó források tükrében felvetődik a kérdés: valójában milyen nagyságrendű volt a várakban a létszámcsökkenés?

Ha kiindulópontként elfogadjuk az Esterházy Pál iratai között található két kimutatás adatait, akkor a végvárak 11 991 fős létszámát 6 031 főre kívánták csökkenteni, ami a király által fizetett 5 960 „iratos" katona elbocsátását jelentette volna. Azonban az eddig feltárt adatokból összeállított táblázatunk jól szemlélteti, hogy 1675-ben 6 531 „iratos" vitéz szolgált a királyi várakban.

Főkapitányságok	*Huszár*	*Hajdú*	*Egyéb*	*Összes*
Győri	954	1 294	86	2 334
Bányavidéki	1 000	500	28	1 528
Felső-magyarországi	1 168	397	88	1 653
Kanizsa elleni	500	500	16	1 016
Összes	*3 622*	*2 691*	*218*	*6 531*

Az 1672 tavaszán bevezetni szándékozott zsoldfizetési tervezett szerint, a Győri Főkapitányság 764 huszárjának és 1 020 hajdújának zsoldját változatlanul az alsó-ausztriai rendek fizették, viszont a Balaton vidéki öt végházban (190 huszár és 274 hajdú), továb-

[45] KA HKR Prot. Exp. 1675. december 348. k. 853. fol.

[46] KA HKR Akten 1678-jäner-Nr. 217.

[47] HKA HFU RN 240 1672. Konv. szeptember 281. fol

[48] KA HKR Prot. Reg. 1678. február 14. 354. k. 72. fol.

bá a másik három főkapitányságban meghagyandó 1 500 huszár és 1 500 hajdú éves illetményét: 153 705 forintot az Udvari Kamara vállalta magára.[49] A rendelkezésre álló adatok azonban azt mutatják, hogy a Bányavidéki és a Felső-Magyarországi Főkapitányságban a központi kormányszervek tiltakozása ellenére mintegy ezer végvári katonával több szolgált a tervezettnél, tetemes költségtöbbletet okozva a kincstárnak.

De továbbra is kérdés marad az, hogy hová ment és hol találhatott alkalmazást ez a mintegy öt és félezer katona?

Sokakat az előző esztendők szervezkedéseiben és lázadásaiban való részvételükért vagy a bujdosókkal fenntartani vélt vagy valós kapcsolataikért távolítottak el. Ezek útja valószínűleg egyenesen a felkelők táborába vezetett. Minden bizonnyal ide tartottak a reformált felekezethez tartozók is, akik vallási hovatartozásuk miatt általában nem nyertek alkalmazást.

A Felső-magyarországi Főkapitányság területe gyakorlatilag felölelte a rendi ellenállás és a bujdosók fő fészkének számító tizenhárom vármegyét, ezért a császári hadvezetés már 1670 tavaszától jelentős erőket állomásoztatott a térségben. Bár a bujdosók 1672. évi támadásának alkalmával az Udvari Haditanács érvényben hagyta a nyolc felsőmagyarországi végvárra vonatkozó redukciós rendelkezést, ám azonnal megkezdték az elbocsátott végváriak és szabad legények ezredekbe szervezését. Ettől nemcsak a felkelők ellen eredményesen alkalmazható könnyűlovasság gyarapítását várták, hanem az ellenfél erejének gyengítését is. Erre elvileg meg is lett volna a lehetőség, mert a királyi Magyarország északkeleti, Erdéllyel és a hódoltsággal határos területein ezres nagyságrendben kóboroltak az úgynevezett szabad legények, akik zsoldért és zsákmányért mindkét fél táborában vállalták a szolgálatot. Azt azonban a Habsburg kormányzati szervek is elismerték, hogy a legtöbben a felső-magyarországi végváriak közül álltak a bujdosók szolgálatába, amit azok örömmel fogadtak, mert így viszonylag képzett katonaságra tettek szert.

Az Udvari Haditanács már a redukció elrendelésekor döntött arról, hogy a végvári katonaság egy részét mezei ezredekbe szervezik. Ennek megfelelően a redukciós állománytáblát már úgy készítették el, hogy a Felső-Magyarországi Főkapitányság területén 1 002 főből s azon belül 10 századból álló mezei ezredet állítanak fel. Paris von Spankau felső-magyarországi főkapitány 1672 áprilisában adott parancsot az ezred megszervezésére, s élére Barkóczy István volt kállói kapitányt ajánlotta az Udvari Haditanácsnak.[50] A lovasezredbe lépők viszonylag magas foglalót, 4 birodalmi tallért kaptak, ám ennek ellenére számuk a kezdetekben csak 400-500 fő körül mozgott. Az egységet, amely az 1674 májusában kiadott új végvári hadrendben (Gräniz Status) továbbra is tíz századból álló huszárezredként szerepelt, sikerült az előírt létszámra feltölteni.[51] Ennek eredményekét a császári-királyi haderő 1673/1674-re datálható hadrendi kimutatása a Barkóczy-huszárokat már 2 000 fős állománnyal említette.[52] Az alakulatot a horvát ezredek között tüntették fel, mely újabb bizonyíték arra, hogy a harmincéves háború korszakához hasonlóan a huszárok és könnyűlovasok megnevezésére még mindig a horvátok,

[49] Az Udvari Kamara zsoldfizetési tervezete HKA HFU RN 240 1672 Konv. szeptember-november 282. fol.

[50] KA HKR Prot. Exp. 1672. május 341. k. 379. fol.

[51] Megállapodás a felső-magyarországi végvári katonaság és a Barkóczy huszárezred fizetéséről. Kassa, 1673. október 5. HKA HFU RN 245 Konv. november 185–187. fol; A magyar végvári katonaság 1674 után előírt létszáma. MOL P 125 Esterházy Pál nádor iratai Nr. 9 884.

[52] A császári hadsereg hadrendi kimutatása 1673/1674 (?) MOL P 125 Esterházy Pál nádor iratai. Nr. 10 048.

(„croaten") megjelölést használták, amit a császári haderő számára 1677-ben nyomtatásban kiadott élelmezési szabályzat is bizonyít.[53] Az általunk ismert források szerint az 1687-ig fennállt Barkóczy huszárezred zsold-, élelem-, és fegyverellátása a központi hadellátó szervezeteken keresztül történt. Jó példát szolgáltat erre az 1681-es esztendő, amikor az Udvari Kamara által felügyelt hadipénztárból 10 000, Matzkó Henrik felsőmagyarországi főhadicommissáriustól 6 468, a szepesi harmincadhivataltól 1 000 rajnai forint zsoldot kaptak az ezred katonái. Még ugyanebben az esztendőben a repartitiós szisztéma keretében az ezred három századának, 250 főnek az ellátását az alsó-ausztriai tartomány fedezte.[54] Harctéri alkalmazására nemcsak az ország határain belül, hanem a Habsburg Birodalom nyugati felén is sor került, mégpedig 1677-ben, Rajna mellett a franciákkal vívott háborúban. Mindezek alapján úgy véljük, hogy a Barkóczy-egység tekinthető az első reguláris magyar huszárezrednek.[55]

A Barkóczy huszárezred mellett 1672 tavaszán további három lovasezred toborzását kezdték meg. Mathias Collalto ezredest 1672. február 22-én 200 dragonyos vagy 400 gyalogos felfogadásával bízták meg, aki a felfogadott lovasokhoz a nyár folyamán további „szabad századot" verbuvált, majd a következő évben ezredkötelékbe szervezték a legénységet.[56] Pálffy János Károly 1672. július 28-án kapott parancsot egy tíz századból álló, 880 fős, horvát–magyar vegyes lovasezred felállítására. Alakulata kezdetben részt vett a bujdosók elleni harcokban, majd 1675-ben reguláris vértesezreddé szervezték át. Ezt követően Pálffy János Károly ezrede bekerült a császári sereg hadrendjébe, és a török elleni felszabadító háborúig jobbára a nyugati harctereken alkalmazták.

A harmadik, horvátokból megszervezendő ezred felállításával Marco Sinovich ezredest bízták meg 1671 nyarán.[57]

Mialatt a magyarországi politikai és vallási ellentétek belháborúvá fajultak, XIV. Lajos csapatai 1672 tavaszán lerohanták Hollandiát, ezért a Habsburg Birodalomnak új háborúval kellett szembenéznie a Rajna mentén. Ennek következtében 1673 első felében reguláris ezredek sorát vonták ki a királyi Magyarországról, ugyanakkor a bujdosók és az őket egyre nyíltabban támogató törökök féken tartására új katonai alakulatokat állítottak fel. Kézenfekvő megoldásként a végvári katonaság számának növelése kínálkozott volna, de a hadvezetés, mérlegelve a kincstár pénzügyi helyzetét és tekintettel az egységes parancsnoki hierarchia kialakítására, inkább újabb szabad századok szervezése mellett döntött. Ilyen alakulatot először Füleken (1657), majd Pozsonyban (1660) szerveztek.[58] Ezek legénységét általában az örökös tartományokban verbuválták, de számos

[53] Lipót császár élelmezési szabályzata a császári hadsereg számára 1677. december 10. A szabályzat kéziratos példányát Esterházy Pál is megkapta. MOL P 125 Esterházy Pál nádor iratai Nr. 8314.

[54] Elszámolás a Barkóczy-ezred fenntartására kifizetett összegekről 1681. május 30. ÖStA HKA HFU 1681. Konv. június. 1674. november 5-én az Udvari Kamara a Barkóczy-huszárok számára 100 karabély és 100 pisztoly beszerzéséről intézkedett. KA HKR Prot. Exp. 1674. november 345. k. 660. fol.; Hofstaat 1681-[83]. ÖNB Cod. Serie nova 1849.

[55] Erre nézve bővebben lásd *Czigány:* I. m. 78–81. o. Az elsőként szerveződő mezei lovas alakulatokra nézve lásd *Zachar József*: Habsburg hadakban. In.: A magyar huszár. (Szerk. *Uő.*) Budapest, [2001.] 30. o.

[56] KA HKR Prot. Exp. 341. k.120., 500., 503. fol.

[57] Marco Sinovich toborzó pátense gyakorlatilag ugyanaz, mint Pálffy János Károlyé, csak a „Regiment Hungarn und Croaten von 10 Compag..." sorban a „Hungarn" szót egy papírcsíkkal letakarták.

[58] *Alfons Wrede*: Geschichte K. und K. Wehrmacht. II. k. Wien, 1898. 565–566. o.

magyar szolgált köztük. Erre vonatkozólag a Hans Johann Fatiga kapitány vezetésével Füleken állomásozó 130 fős szabad század 1669 végén felvett mustralistája nyújt némi tájékoztatást, melyben négy magyar: Bátorfalvi Lőrinc, Klobusitzky István, Martin Ádám és Ujlaky Ferenc neve szerepel.

1673 és 1675 között az alsó-magyarországi erősségek helyőrségeit zömében az újonnan felfogadott szabad századokkal egészítették ki. Felállításukra 1673-ban készült tervezet, amely az első alakulatokat a következőképpen kívánta diszlokálni.[59]

Erősség	*Létszám 1673*	*Létszám 1677*
Árva	50	63
Besztercebánya	300	135
Guta	200	232[60]
Kapuvár	50	?
Kassa[61]	?	155
Kistapolcsány	42	32
Korpona	66	293
Körmöcbánya	39	122
Leitava	25	34
Likava	25	33
Lipótvár	?	469
Murány	49	
Nyitra	125	125
Pozsony	200	202[62]
Sárvár	60	?
Selmecbánya	70	215
Sellye	47	197
Sempte	60	164
Trencsén	300	?
Veszprém	300	304

A szabad századok katonái központi élelem-, fegyver- és zsoldellátásban részesültek, javadalmazásuk havonta 2 rajnai forint volt. Ellátásukat az alsó-magyarországi vármegyékre (Árva, Bars, Hont, Komárom, Liptó, Moson, Nyitra, Pozsony Trencsén, Turóc),

[59] Az Udvari Haditanács számára készített tervezet az új szabadcsapatok felállításáról [1673. szeptember]. HKA RN 245 Konv. november 303–313. fol.

[60] A Komáromban lévő szabadcsapattal együtt.

[61] Élelmezési kimutatás a kassai szabadcsapatról Kassa 1678. július 4. MOL E 211 II. Series 103. cs. 370. fol.

[62] A Pozsonyban és Veszprémben állomásozó szabad csapatok létaszámadataira nézve: HFU RN 264 Konv. február 120–122. fol.

kivetett adókból és az accissákból kívánták fedezni, összesen mintegy 109 308 rajnai forint értékben.

Létszámuk 1675-ben a régi szabadcsapatokkal és a Palánkon, Kassán és Trencsénben szervezett alakulattal együtt elérte a 8 900 főt, köztük 2 000 huszár és 1 000 hajdú teljesített szolgálatot.[63] Az újonnan megszervezett szabadcsapatok parancsnokává Komárom főkapitányát, Karl Ludwig Hofkirchen tábornokot nevezték ki. Ezzel az okos húzással a magyarországi katonaság egy újabb része került az Udvari Haditanács közvetlen irányítása alá. Amint a fent közölt táblázat mutatja, a hetvenes évek végére szerepük tovább növekedett a törökellenes védelmi rendszerben.[64]

Az új háborús konjunktúra jelentős katonakeresletet támasztott a királyi Magyarországon, amit a törökellenes határháború következtében létrejött jelentős számú szabad katonaságból könnyen ki lehetett elégíteni. Az 1670-es évek belháborúiban mindkét szembenálló fél a szabad legények népes táborából merítette katonaszükségletét. Zrínyi Miklós igen elitélően nyilatkozott róluk, s óvott katonai alkalmazásuktól. Való igaz, némi zsoldért és zsákmányért bármire kaphatók voltak, bárkihez elszegődtek. Bár a hadügyi reformok célja éppen ennek a féktelen, állhatatlan katonarétegnek a várakból való eltávolítása volt, a portyázásokban és felderítésben járatos fegyveresekre nagyobb háborúk idején a végek főkapitányai és a császári tábornokok egyaránt igényt tartottak.

A császári hadvezetés 1673-ban készült tervezete szerint az alakulatok egy részének nyugatra vezénylését követően négy gyalog- és négy lovasezred maradt volna Alsó- és Felső-Magyarországon, mintegy 10-11 000 fős állománnyal. Ezeket egészítették ki a magyar, valamint német végváriak és szabadcsapatok, továbbá a felfogadott szabad hajdúk, összesen mintegy 16 000 ember.[65] A bujdosók támadásának kudarca után, 1672 végén jelentős számú katonaság szegődött el az uralkodó által toborzott egységekbe. Esterházy Pál egyenesen azt javasolta, hogy a téli hónapokban tíz ezredet toborozzanak felkelőkből és szabad legényekből a következő hadjáratra.[66] Bár a tíz ezred felállításához az anyagi és a személyi feltételek egyaránt hiányoztak, de, mint fentebb említettük, a Barkóczy István parancsnoksága alatt álló, 2 000 fős huszárezred bekerült a császári katonaság hadrendjébe. Néhány évvel később, 1676-ban Barkóczy István és Mathias Collalto ezredét töltötték fel átállt felkelőkkel. A következő esztendőben a három hónapra megelőlegezett 4 birodalmi tallérra rúgó zsold mintegy 3 000 felkelőt csábított császári szolgálatra. Jelentős részüket a franciák ellen vezényelték, mint például azt az 1 000 volt bujdosót, akik a Barkóczy-ezred 500 régi katonájával együtt Sárkány János alezredes vezetésével Cseh- és Morvaországon keresztül vonultak Würzburgba.[67]

A szabad legények végvárakban történő alkalmazásáról viszonylag keveset tudunk. Számukról inkább csak közvetett adataink vannak, mert nem vették őket központi nyilvántartásba. Erre utal Esterházy Pálnak Koháry István füleki kapitány számára adott utasí-

[63] Az Udvari Kamara átirata a Haditanácsnak 1675. június 16. KA HKR Prot. Exp. 348. k. 470. fol.

[64] A szabadcsapatok létszámaira vonatkozóan: Leopoldstädtische, Neusollerische, Trentschinerische Proviand Tabell 1677. november 3. HFU RN 263 1677 Konv. december 156–157. fol.

[65] Ausstheilung der Kay: Volk ins Veld und in die Erblanden Ao. 1673. KA AFA 1673-13-1.

[66] KA HKR Prot. Exp. 1673. január 343/1. k. 40. fol.

[67] KA HKR Prot. Reg. 1677. január 2. 352. k. 36. fol.; Prot. Reg. 1673. március 20. 344. k. 113. fol.; Prot. Reg. 1677. április 20. 352. k. 266–267. fol.

tása, amelyben figyelmeztette őt: „tudván maga kegyelmed mi legyen a Regestomban meg írhattya, de az szabad legényeket nem köl föl tennyi", vagyis a mustrakönyvbe beírni.[68] Létszámukról nem rendelkezünk hitelt érdemlő adatokkal, de például Divény várának 1679 áprilisában történt elfoglalása alkalmával a Bélteki Pál helyettes füleki kapitány által vezetett sereg 527 végvári katonából és jelentős számú szabad legényből állt.[69]

A Bányavidéki- és a Felső-magyarországi Főkapitányságtól eltérően a császári hadvezetés a Massimi gyalogezred néhány századán kívül nem irányított jelentékenyebb reguláris erőt a Kanizsa elleni véghelyek védelmére. A királyi végvárak katonaságának támogatása elsősorban a Batthyány és Zrínyi família magánkatonaságára hárult. Ezekben igen jelentős szerepet játszottak a szabad legényekből verbuvált egységek. 1674-ben a báni és muraközi őrhelyek védelmében 850 szabad lovas vett részt, közéjük tartozott az a 24 huszár, akik 72 szabad hajdúval a Muraközben fekvő Kotori védelmét látták el.[70] Erejükből akár nagyobb portyák végrehajtására is futotta. Ilyen esetet jegyeztek fel 1675 májusában, amikor a mintegy 800 győri, szentgróti, sümegi, tapolcai, szegvári és tüskevári szabad hajdú bevette a törökök Pincehely nevű palánkját.[71]

Kutatásainkat összegezve, elmondható, hogy az Udvari Haditanács által a királyi végvárakban 1671/72-ben bevezetett redukciós intézkedések nem a végvári katonaság felszámolását, hanem annak megreformálását célozták. A reformkísérlet kapcsán az Udvari Haditanács végül is felemás eredményt könyvelhetett el. Bár a hivatalosan elbocsátottak száma mintegy 5 500 fő körül mozgott, de ezzel párhuzamosan jelentős részüket reguláris kötelékekbe: könnyűlovas ezredekbe és szabad századokba szervezték. A királyi végvárak katonasága létszámcsökkentésének befejezését a bujdosók 1672-es támadása miatt elhalasztották, majd a fegyveres akciók folytatódása miatt a török elleni védelmi övezetben lévő magyarországi katonaság számát növelni kellett. Ennek következtében a török elleni védelmi övezetben 1676/77-re gyakorlatilag helyreálltak az 1671 előtti létszámviszonyok. A magyarországi katonaság jelentős hányada akkor már nem a végvári katonaság keretében, hanem regularizált mezei ezredekben vagy szabad századokban szolgált. Az Udvari Haditanács ezzel két legyet ütött egy csapásra: a mezei csapatok egy részének regularizálásával biztosítani tudta a török elleni védelem szempontjából fontos könnyűlovas alakulatokat, a végvári katonaság létszámának csökkentése pedig a rendek térvesztését eredményezte a magyarországi hadügyekben.[72]

Mivel az új adórendszer a magyar nemesség és jobbágyság együttes ellenállásán megbukott, elmaradtak azok a bevételek, amelyekre a végvári katonaság reformját alapozták. Ennek következtében nem sikerült kielégítően megszervezni a rendszeres zsold- és élelemellátást, amely előfeltétele volt a kor színvonalán álló fegyveres erő kialakításának. Meg-

---

[68] Esterházy Pál Koháry Istvánnak. Kismaton 1674. február 3. Koháry-Coburg lt. Missiles Nr. 1508. MOL Filmtár C 772 doboz.

[69] Bélteki Pál Esterházy Pálnak Fülek, 1679. április 21. MOL P 125 Esterházy Pál nádor iratai Nr. 1214.

[70] *Takáts*: I. m. 127.o. A Kotoriban szolgáló szabadlegények lajstroma 1675. december 10. MOL Magyar Kamara Archivuma, Limbus Series I. 7. cs. 219–221. fol.

[71] *Szántó Imre*: A „vitézlő rend" megélhetésének anyagi forrásai Zala megyében a 17. században. In: Végvárak és régiók a XVI–XVII. században. (Szerk. *Petercsák Tivadar-Szabó Jolán.*) Eger, 1993. 149–150. o. Studia Agriensia 14.

[72] A könnyűlovasság török elleni harcokban betöltött szerepére nézve bővebben lásd.: *Perjés Géza*: Az Oszmán Birodalom európai háborújának katonai kérdései (1356-1699). HK 1967. 2. sz. 339–372. o.

felelő pénzügyi háttér hiányában még a kisebb létszámú végvári katonaság fizetését sem sikerült hosszabb távon megoldani. A beígért tizenkét havi zsold helyett néhány hónap elteltével visszatértek a tíz havi javadalmazásra, de az is elég rendszertelenül csörgedezett, ezért a katonák szinte ugyanolyan rosszul fizetettek maradtak, mint a redukció előtt.

Valójában kudarcot vallottak azok az intézkedések is, amelyeket a reformált hitű katonaság eltávolítására hoztak. Miután a redukciós rendelet protestáns katonákat negatívan érintő passzusa vallásháborúra emlékeztető szituációt idézett elő, az Udvari Haditanács hamarosan visszakozott, és engedett a rendelet szigorából. Ennek következtében a felső-magyarországi királyi várakban már 1674 tavaszán engedélyezték az evangélikus és kálvinista prédikátorok működését, és hasonló intézkedéseket foganatosítottak a többi főkapitányság területén is.

A rendi jogok csorbítása, az új adók és a vallásüldözés keltette társadalmi nyugtalanság nyomában fellépő polgárháborús állapotok meghátrálásra kényszerítették a császári (királyi) adminisztrációt. Az Udvari Kamara 1680 szeptemberében beismerte, hogy hiba volt a régi 10 662 fős létszámot 4 752 főre csökkenteni, ezért javaslatot tett a régi végvári létszám helyreállítására.[73] I. Lipót az 1681-es soproni országgyűlés 5. törvénycikkelyét szentesítve felemelte az uralkodó által fizetett végvári katonaság létszámát, s ezzel újra jelentős számú, több mint tízezer magyarországi katonát rendelt a magyar rendek ellenőrzése alá. Ennek értelmében Nyitrára, Szeredre, Sellyére, Farkasdra, Kistapolcsányba, Lévára, Korponára, Kékkőre, Fülekre, Légrádra, Zalavárra 5 150 fős „bennszülött katonaságot" helyezett, egyben intézkedett Szatmár és Kálló véghelyek megerősítéséről is.[74]

A JEGYZETEKBEN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK

AFA	Alte Feldakten	ÖNB	Österreichisches Nationalbibliotek, Handschriftensammlung
HFU	Hoffinanz Ungarn	ÖstA	Österreichisches Staatsarchiv
HK	Hadtörténelmi Közlemények	Prot. Exp.	Protocollum Expedit
HKA	Hofkammerarchiv	Prot. Reg.	Protocollum Registratur
HKR	Wiener Hofkriegsrat	Sz	Századok
KA	Kriegsarchiv	TSz	Történelmi Szemle
Konv.	Konvolut		
MOL	Magyar Országos Levéltár		

[73] Az Udvari Kamara javaslata I. Lipót császárnak, Bécs 1680. szeptember 14. HKA RN 290 1682. Konv. december 123–128. fol.

[74] *Kolozsvári Sándor–Óvári Kelemen*: Magyar Törvénytár 1657–1740. évi törvénycikkek. Budapest, 1900. 266–271. o.

István Czigány

MILITARY REFORM ATTEMPTS IN HABSBURG-HUNGARY, 1665-1682

Summary

In Hungarian historiography and military historiography, border castles' budget reduction sanctioned at the end of 1671 and introduced during the spring of the following year, has been and is still regarded as a reprisal against the 1670 organisation of the estates, an attempt to eliminate Hungarian border military. According to this opinion, formed on the basis of research carried out by Sándor Takáts, the first step taken by the Habsburg political and military command was the reduction of the border forces, the backbone of Hungarian armed forces not to be trusted. In course of this 7.000 out of about 11.000 were dismissed from service.

As a result of the decrease in imperial aids during the thirty years' war the monarch gave free vent to the estates in financing the anti-Turkish frontier defence, which brought about a change in the payment for soldiers' services. Grants in kind and the authorisation of diverse economic activities like retail of wine, running a meat stall, livestock-market and agriculture gained ground against the pay. Due to this phenomenon the morale and discipline of the military forces serving in the border area grew weaker to such an extent that a reform was brooking no delay in compliance with both the central government and politicians of the estates. However, representatives of the Habsburg government intended to establish a loyal, regularly paid border force reduced in its number, which could have been integrated into the empire's standing army after becoming better disciplined and combat-worthy through the introduction of a modern tactical organisation, central pay, arms and food supplies and a uniform jurisdiction.

A military force of not more than 4.000 people was estimated in the plan worded in 1671 but never introduced. This would have meant considerable savings, about the two-thirds of the pays. The Court's War Council had not only decided on cutting down on the strength of the forces but their reorganisation and reformation, too. In principle, the decision was reached on 7 August 1671, but it was signed by the monarch only in the first half of December, and the enacting clause of the decree was laid open to the Captain-Generals of the territory on 12 February 1672. Pursuant to the order, the number of soldiers paid by the king in three out of the four border headquarters of Habsburg Hungary, i.e. Upper Hungary, the mining district and the one facing Kanizsa, had to be reduced to 500 cavalrymen and 500 infantrymen, all organised in squadrons and companies 100 persons strong. The sole headquarters where the original strength was left untouched was that of Győr, financed by the estates of Lower Austria.

Gaining admission to this limited force was possible for those only, who could serve in the castles continuously, did not deal with trading or any other activity, and were possibly Catholics. Officers and NCOs could hold only one office at the newly organised formations. Employing someone who had served with more than one horse or had been suspected of robbery or unreliability, i.e. making a pact with the enemy, was impracticable.

Having compared different sources it may be stated that some 5.500 soldiers were actually discharged from duty. A part of them joined the anti-Habsburg rebels, others were organised into regular units, four light cavalry regiments (Barkóczy, Pálffy, Collalto, Sinovic) and so-called 'free squadrons'. Due to the 1672 attack of the exiles, the accomplishment of the reduction was delayed in the headquarters of Upper Hungary and the mining district, in fact pre-1671 numbers were practically restored in the anti-Turkish line of fortifications by 1676-1677, owing to the continuing military actions. However, a significant part of the Hungarian military had no longer served within the frame of border forces but in regular field regiments and free squadrons. The Court's War Council thus, with the regularisation of field troops, had assured the existence of light cavalry formations against Turkish attacks and, with reducing the strength of border forces, had also limited the role of the estates in Hungary's military affairs.

Since the new taxation system, on which the reform of the border forces would have been based, had failed as a consequence of the common resistance of Hungarian nobility and peasantry, for want of an appropriate financial background the soldiers were paid in every ten months anew. Thus they were almost as underpaid as they had been before the reduction. The decree urging on the dismissal of Calvinist soldiers was another failure, for it had induced a situation reminiscent of a war of religion. To qualify the case, restrictions had gradually been mitigated and from the Spring of 1674 Lutheran and Calvinist preachers' activity in the border castles had been authorised again.

István Czigány

TENTATIVES DE RÉFORME MILITAIRE DANS LA HONGRIE ROYALE, 1665-1682

Résumé

L'historiographie et l'historiographie militaire hongroises, d'après les recherches de Sándor Takáts, considéraient et considèrent aujourd'hui aussi la réduction des châteaux des confins, acceptée à la fin de 1671, et introduite le printemps prochain, comme la rétorsion à cause des mouvements des Ordres de 1670 et comme une tentative pour la liquidation des forces armées des châteaux des confins hongrois. La direction militaire et politique Habsbourg considérait la force armée des châteaux des confins hongrois comme versatile, et a fait une réduction en 1672, au cours de laquelle à peu près 7000 personnes ont été licenciées parmi les presque 11000 soldats des châteaux des confins.

A l'époque de la guerre de trente ans, les subventions et les sommes applicables à ce but diminuaient, c'est pour cela le souverain a laissé une grande place pour les forces des Ordres dans le financement de la protection des frontières contre les Turcs. Tout cela avait pour conséquence que dans le traitement des soldats des châteaux des confins, au lieu de la solde, les allocations en nature et les activités économiques différentes ont reçu une place de plus en plus grande. Par conséquence, la morale militaire et la discipline des soldats qui servaient dans les milieux des châteaux des confins sont devenues extrêmement faibles, et leur réforme ne pouvait plus tarder selon la direction centrale, mais selon les hommes politiques des Ordres non plus. Mais les représentants de la direction Habsbourg voulaient créer une force armée aux châteaux des confins qui respecte absolument l'autorité du souverain (l'autorité royale), qui est payée régulièrement, et voulaient diminuer les effectifs. Avec l'introduction d'une organisation tactique moderne, et avec l'introduction de l'allocation de solde, l'alimentation, le ravitaillement en armes et la juridiction centrale, cette force armée serait devenue plus disciplinée et plus forte, et aurait pu être intégrée dans l'armée fixe de l'empire - d'après les idées de le direction Habsbourg.

Les projets ont été rédigés en 1671, mais ils n'ont jamais été introduits. Ces projets parlaient d'une force armée des châteaux des confins de 4000 personnes seulement, la conséquence aurait été une épargne de presque deux tiers des soldes. Le Conseil Militaire de la Cour a décidé non seulement la réduction des effectifs des soldats des châteaux des confins, mais aussi leur réorganisation, et leur réformation. La décision de principe date du 7 août 1671, mais elle a été signée par le souverain seulement dans la première moitié de décembre. Le président du Conseil Militaire a fait connaître l'ordre d'exécution aux capitaines suprêmes des confins le 12 février 1672. D'après l'ordre, dans trois régions des confins parmi les quarte de la Hongrie royale, il fallait diminuer le nombre des soldats des confins qui servaient avec un document écrit, et étaient payés par le roi, à 500 cavaliers et à 500 soldats d'infanterie, en les organisant en compagnies de 100 personnes. La région des confins de Győr, financée par les Ordres de la Basse-Autriche, était la seule exception: ici l'ordre n'a pas prescrit de réduction des effectifs.

Dans ces effectifs réduits ne pouvaient être admis que des soldats qui servaient en permanence dans les châteaux, qui ne s'occupaient pas de commerce ou d'autres activités, et qui étaient, de préférence, catholiques. Chez les nouvelles formations les officiers et les sous-officiers ne

pouvaient remplir qu'un poste. Ceux qui servaient avec plusieurs chevaux, qui étaient soupçonnés de brigandage, d'inconstance, ou de collaboration avec l'ennemi, étaient également exclus.

A la base des sources écrites différentes, nous pouvons constater qu'effectivement presque 5500 soldats ont été licenciés. Certains d'entre eux se sont ralliés aux révoltés contre les Habsbourg, d'autres ont été organisés en quatre régiments de cavalerie légère (Barkóczy, Pálffy, Collalto, Sinovic), et dans des unités nommées „compagnies libres". A cause de l'attaque de 1672 des fugitifs, la réduction des effectifs a été arrêtée dans deux régions: dans la région des villes minières et dans celle de la Haute-Hongrie, et de plus, à cause des actions militaires permanentes, dans la zone de défense contre les Turcs, jusqu'aux années de 1676 et 1677, les effectifs d'avant 1671 ont été effectivement rétablis. Mais une partie importante des soldats de Hongrie ne servait plus dans les cadres des forces des châteaux des confins, mais dans des régiments mobiles régularisés, ou dans des compagnies libres. Avec cela, le Conseil Militaire de la Cour a fait d'une pierre deux coups, parce qu'avec la régularisation des troupes mobiles, il a assuré les formations de cavalerie légère, très importantes du point de vue de la protection contre les Turcs, et d'autre part, avec la diminution des effectifs des soldats des châteaux des confins, il a limité le rôle des Ordres dans les affaires militaires de Hongrie.

Le nouveau système de tribut a échoué à cause de la résistance commune de la noblesse et des serfs hongrois, et toute la réforme des forces armées des châteaux des confins a été fondée sur ce système, c'est pourquoi, comme les bases financières nécessaires n'étaient pas données, la dotation de dix mois a été de nouveau introduite, et les soldats sont restés presque aussi mal payés qu'avant la réduction des effectifs. L'ordre pour l'exclusion des soldats de religion réformée a également échoué, parce qu'il a créé une situation qui faisait penser à la guerre de religion, c'est pourquoi, l'ordre a été respecté de moins en moins sérieusement, et à partir du printemps de 1674, progressivement, l'activité des prédicateurs luthériens et calvinistes aussi a été permise dans les châteaux des confins.

István Czigány

REFORMVERSUCHE DES MILITÄRWESENS IM KÖNIGLICHEN UNGARN, 1665 – 1682

Resümee

Die Reduktion der Grenzburgen, die Ende 1671 genehmigt und im Frühling des nächsten Jahres eingeführt worden war, wurde und wird in der ungarischen Geschichts- und Militärgeschichtsschreibung – aufgrund der Untersuchungen von Sándor Takáts – als Vergeltung der Ständebewegung von 1670, als Versuch der Entlassung der ungarischen Grenzsoldaten angesehen. Dieser Ansicht nach wurden die Formationen der Grenzburgsoldaten, die die Stütze der ungarischen Streitmacht gewesen und von der politischen und militärischen Führung der Habsburger als unverlässlich angesehen worden waren, aufgelöst. Der erste Schritt dazu war die 1672 durchgeführte Reduktion, während der vom etwa 11 000 Mann starken Soldatentum der Grenzburgen 7 000 Mann aus dem Dienst entlassen wurden.

Während der Zeit des Dreißigjährigen Krieges gewährte der Herrscher – wegen der Versiegung der Reichssubventionen und der Abnahme der dafür verwendbaren Einkommen – in der Finanzierung der Grenzverteidigung gegen die Türken den Ständekräften einen bedeutenden Spielraum. Dies jedoch hatte zur Folge, dass in der Subventionierung der Grenzburgsoldaten, anstelle der Soldzahlung, immer mehr Naturalbezüge und verschiedene wirtschaftliche Tätigkeiten, wie zum Beispiel die Genehmigung des Weinschanks, der Aufrechterhaltung einer Schlachtbank, des Viehhandels, oder der Landnutzung in den Vordergrund rückten. Als Folge dessen wurden die Kampfmoral und die Disziplin der Soldaten, die im Grenzburgenstreifen Dienst leisteten, so sehr geschwächt, dass eine Reform nach Meinung sowohl der zentralen Regierung als auch der ständischen Politiker unaufschiebbar wurde. Die Vertreter der Habsburgischen Regierung wollten jedoch ein, die absolute regierende (königliche) Autorität anerkennendes, regelmäßig bezahltes,

aber in seiner Zahl kleineres Grenzburgensoldatentum schaffen, das mit der Einführung der zeitgemäßen taktischen Organisation, der zentralen Sold-, Waffen- und Verpflegungsversorgung und der einheitlichen Gerichtsbarkeit, disziplinierter und schlagkräftiger werdend, in das ständige Heer des Reiches integrierbar ist.

Im, 1671 zu Papier gebrachten, aber nie eingeführten Entwurf war ein Grenzburgensoldatentum von lediglich 4 000 Mann vorgesehen, was eine beachtenswerte Soldeinsparung von fast zwei Dritteln zur Folge gehabt hätte. Der Hofkriegsrat beschloss mit der Reduzierung der Anzahl der Grenzburgsoldaten auch ihre Umorganisierung und Reformierung. Die theoretische Entscheidung war am 7. August 1671 erfolgt, aber die Verordnung wurde vom Herrscher erst in der ersten Hälfte des Monats Dezember unterschrieben, der Durchführungsbefehl vom Präsidenten des Hofkriegsrates sogar am 12. Februar 1672 den Oberkommandanten der Grenzdistrikten bekannt gegeben. Im Sinne der Verordnung musste in drei der vier Grenzoberkommandanturen im königlichen Ungarn – in der oberungarischen, in der bergstädtischen und in der Kanizsa/Kanischa gegenüberliegenden – die Zahl der, vom König bezahlten Grenzburgsoldaten, also der sogenannten „eingeschriebenen" Soldaten in Kompanien zu je 100 Mann organisiert, und so auf 500 Kavalleristen und 500 Infanteristen reduziert werden. Eine Ausnahme bildete die Oberkommandantur von Győr/Raab, die von den niederösterreichischen Ständen finanziert worden war, und wo die alte Soldatenzahl unberührt gelassen wurde.

In die reduzierte Anzahl konnten nur solche Personen Aufnahme finden, die ständig in den Burgen dienten, sich nicht mit Handel oder anderer Tätigkeit beschäftigten, und nach Möglichkeit katholischen Glaubens waren. Bei den neu gebildeten Formationen konnten Offiziere und Unteroffiziere nur eine einzige Position erfüllen. Es wurde auch die Anstellung derjenigen ausgeschlossen, die mit mehreren Pferden Dienst leisteten, und die des Raubes, der Unzuverlässigkeit, also des Paktes mit dem Feind verdächtigt wurden.

Nach Vergleich der verschiedenen Quellen kann festgestellt werden, dass tatsächlich etwa 5500 „eingeschriebene" Soldaten aus dem Dienst entlassen worden waren. Ein Teil von ihnen stellte sich auf die Seite der gegen die Habsburger kämpfenden Aufständischen, der andere Teil der, aus dem Dienst Scheidenden wurde jedoch in reguläre Verbände, nämlich in vier Regimenter der leichten Kavallerie (Barkóczy, Pálffy, Collalto, Sinovic) und in die sogenannten „freien Kompanien" organisiert. Wegen des Angriffes der Landflüchtigen von 1672 wurde die Durchführung der Reduzierung der Soldatenzahl in der bergstädtischen und oberungarischen Oberkommandantur eingestellt; wegen der fortschreitenden bewaffneten Aktionen wurde sogar im Verteidigungsstreifen gegen die Türken bis 1676/77 praktisch das Anzahlverhältnis von vor 1671 wiederhergestellt. Der Großteil der ungarischen Soldaten diente aber nicht mehr im Rahmen der Formationen der Grenzburgsoldaten, sondern in regularisierten Feldregimentern oder freien Kompanien. Der Hofkriegsrat schlug somit zwei Fliegen mit einer Klappe, weil er mit der Regularisierung der Feldtruppen Formationen der leichten Kavallerie gewann, die aus der Sicht der Verteidigung gegenüber den Türken eine wichtige Rolle hatten, und auch, weil er mit der Reduzierung der Zahl der Grenzburgsoldaten die Rolle der Stände in den ungarländischen Militärangelegenheiten einschränkte.

Weil das neue Steuersystem, das als Grundlage der Reform des Grenzburgensoldatentums galt, aufgrund des gemeinsamen Widerstandes des ungarischen Adels und der Leibeigenen gefallen war, wurde – infolge des Fehlens eines geeigneten finanziellen Hintergrundes – auf die zehnmonatige Subvention zurückgegriffen. So blieben die Soldaten fast so schlecht bezahlt, wir vor der Reduktion. Die Verordnung, die auf die Entlassung der Soldaten reformierten Glaubens drängte, hatte ebenfalls versagt, weil sie eine, dem Glaubenskrieg ähnelnde Situation hervorrief. So wurde schon bald von der Strenge des Beschlusses zurückgenommen, und ab dem Frühjahr 1674 wurde die Tätigkeit evangelischer und calvinistischer Prediger in den Grenzburgen nach und nach erlaubt.

Иштван Цигань

ПОПЫТКИ РЕФОРМЫ ВОЕННОГО ДЕЛА В КОРОЛЕВСКОЙ ВЕНГРИИ В 1665-1682 ГОДАХ

Резюме

В результате исследований историографа Такача Шандора венгерская историография и военная историография рассматривали и рассматривают и ныне редукцию воинства оконечных крепостей, утвержденную в конце 1671 года и введенную весной следующего года, как репрессию на военную организацию 1670 года, как попытку ликвидировать венгерское воинство оконечных крепостей. Согласно этому политическое и военное руководство Габсбургов считало ненадежным воинство оконечных крепостей, составлявших основной хребет вооруженных сил Венгрии. Первым шагом этого мероприятия явилось сокращение вооруженных сил в 1972 году, в ходе чего из общей численности в 11.000 человек воинов оконечных крепостей было демобилизовано со службы 7.000 человек.

В период тридцатилетней войны вследствие сокращавшихся имперских субсидий и уменьшения доходов, которые могли бы быть обращены на это, правитель предоставил более широкую свободу сословным силам, однако это привело к тому, что в оплате денежного дловольствия воинства оконечных крепостей все большую роль стали играть довольствия, выплачиваемые натурой, и различная хозяйственная деятельность, как например, продажа вина, содержание мясных магазинов, торговля домашним скотом или земледельческие работы. В результате этого военная мораль и дисциплина воинства, служившего в оконечных крепостях, в такой степени ослабели, что, по мнению центрального правительства и сословных политиков, реформу этих вооруженных сил уже нельзя было далее откладывать. Однако представители правительства Габсбургов намеревались создать такое воинство оконечных крепостей, которое признавало бы авторитет правителя (кайзера), получало бы систематически свое денежное довольствие, но было бы значительно меньше по своей численности, чем прежнее воинство оконечных крепостей, и которое можно было бы интегрировать в постоянные вооруженные силы империи путем введения современной тактической организации, внедрения централизованного снабжения денежным довольствием, вооружением, продовольствием, введя единую юрисдикцию. Благодаря чему воинство стало бы более дисциплинированным и боеспособным.

В этом набросанном на бумаге, но никогда не претворенном в жизнь проекте было предусмотрено содержание всего 4.000 человек войска оконечных крепостей, что привело бы к значительному снижению, почти на две трети расходов на содержание оконечных крепостей. Придворный Военный Совет наряду с сокращением численности воинства оконечных крепостей запланировал также реорганизацию и реформу его. Принципиальное решение было принято 7 августа 1671 года, но законоположение правитель подписал только в первой половине декабря, а указание о выполнении правительственного распоряжения было оглашено председателем Военного Совета для начальников гарнизонов оконечных крепостей лишь 12 февраля 1672 года. Согласно этому распоряжению из четырех главнокомандований оконечных крепостей королевской Венгрии в трех: в Верхней Венгрии, в горно-промышленном районе и в районе, противолежащем городу Канижа, численность бойцов оконечных крепостей, оплачиваемых королем, то есть „записанныых" военнослужащих, нужно было снизить до 500 конников и 500 пехотинцев, организовав их в роты численностью по 100 человек. Исключением было Главнокомандование в Дьёре, которое финансировалось за счет южно-австрийских орденов, там старые контингенты бойцов были оставлены без изменений.

В эти сокращнные контингенты военнослужащих могли быть приняты только те, кто проходлили постоянную воинскую службу в крепостях, не занимались торговлей, или другой какой-либо деятельностью и по возможности были католического вероисповедания. Во вновь сформированных частях офицеры или подофицеры могли исполнять только одну воинскую должность. Были исключены из численного состава и такие военнослужащие, которые проходили службу с несколькими конями, или были заподозрены в грабительстве, ненадежности или в поддержании контактов с врагом.

В результате сопоставления различных источниковв можно сказать, что фактически было демобилизовано около 5500 „записных" военнослужащих, Часть демобилизованных перешла на сторону сил повстанцев, воевавших против Габсбургов, вторая часть демобилизованных солдат была завербована однако в регулярные части, в четыре полка легкой кавалерии под командованием Баркоци, Палффи, Коллалто, Шиновица и в так называемые „свободные роты". В 1672 году по причине наступления скитальцев сокращение численного состава было в Горно-рудном районе и в Главнокомандовании Северной Венгрии приостановлено, более того из-за продолжавшихся вооруженных действий в полосе обороны от турок в 1676-1677 годах практически были восстановлены численные контингенты вооруженных сил, существовавшие до 1671 года. Однако значительная часть воинства Венгрии служила уже не в составе военных контингентов оконечгных крепостей, а в регулярных полевых полках или в свободных ротах. Тем самым Придворный Военный Совет одним ударом убил двух мух, то-есть путем регулирования полевых войск обеспечил части легкой кавалерии, важные с точки зрения обороны от турок, в то же время посредством сокращения численного состава воинства оконечных крепостей ограничил роль сословий в военных делах Венгрии.

Поскольку новая система налогообложения, на которой основывалась реформа воинства оконечных крепостей, провалилась по причине совместного сопротивления венгерского дворянства и крепостного крестьянства, поэтому из-за отсутствия соответствующей финансовой базы пришлось вернуться вновь к десятимесячному денежному довольствию, таким образом солдаты остались почти такими же плохо оплачиваемыми, как и до сих пор, до сокращения численности войск. Потерпело провал и распоряжение, настаивавшее на удалении из армии солдат реформаторского вероисповедания, ибо выполнение его привело к ситуации, весьма напоминающей обстановку религиозных войн, поэтому очень скоро строгость выполнения распоряжения существенно смягчилась, а с весны 1674 года постепенно вновь стали разрешать в оконечных крепостях деятельность предикаторов-евангелистов и кальвинистов.

MÉSZÁROS KÁLMÁN

TÁBORNOKI ÉS TÖRZSTISZTI KINEVEZÉSEK A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARCBAN

II. Rákóczi Ferenc hadseregének tisztikaráról már eddig is számos publikáció látott napvilágot, de azok elsősorban egyéni katonai pályákat tártak fel életrajzi írások keretében, az összefoglaló munkák pedig mindaddig szükségszerűen hiányosak, amíg nem rendelkezünk az egész kuruc tisztikar – legalább megközelítően teljes és pontos – adattárával. Heckenast Gusztáv kutatásainak eredményeképp ma már elkészült a kuruc tábornokok életrajzi adattára, de a brigadérosok, törzstisztek és a századparncsnokok adatainak összegyűjtéséhez még igen hosszú időre lesz szükség. Jelen dolgozat csupán arra tesz kísérletet, hogy áttekintést adjon a Rákóczi-szabadságharc katonai vezetőinek kinevezési gyakorlatáról.[1]

I. A kuruc tisztikar létrejötte

A II. Rákóczi Ferenc fejedelem által vezetett szabadságharc az 1697. évi hegyaljai felkelés bukását követően bontakozott ki az Esze Tamás, Kis Albert, Pap Mihály és mások által szervezett bujdosómozgalomból. A tiszaháti szervezkedés során a felkelők maguk választották első tisztjeiket még Rákóczi Magyarországra érkezése előtt. A fejedelem minden bizonnyal a bujdosók harmadik követségének élén 1703. május 6-án Brezánban megjelent Esze Tamást nevezte ki a szerveződő kuruc hadsereg első ezredesének.[2] Erről a kinevezésről csak közvetett, bár elég részletes adatok állnak rendelkezésünkre. Maga Esze Tamás a „supremus et primarius pedestris ordinis capitaneus" címet használta egy 1703. évi kiadványán,[3] és ennek magyar fordítását olvashatjuk egy 1704-ben kelt iraton: „Méltóságos Fölső Vadászi Rákóczy Ferencz Fejedelem ő Nagysága első gyalog ezeres kapitánnya".[4] Károlyi Sándor szatmári főispán – miután 1703. június 7-én Dolhánál győzelmet aratott a felkelők felett –, emlékiratot nyújtott be a bécsi udvarnak, melyben a 25. pont alatt a következőket írta: „Úgy hallatszott, hogy Esze Tamás is bennjárt [Lengyelországban] Rákóczinál; erről szintén nincsen biztos tudomásom, de hogy *ezredesi rangjáról pecsétes kinevezési okmánya van* – az bizonyos. [Kiemelés tő-

[1] A kézirat eredeti változatát levéltár szakos diplomamunkám képezi, melyet *Tábornoki és törzstiszti dekrétumok a Rákóczi-szabadságharc idejéből* címmel 1997-ben írtam. Témavezetőm, az azóta elhunyt Heckenast Gusztáv értékes tanácsai, megjegyzései alapján átdolgoztam munkámat. Most ez a részben javított, részben rövidített, részben viszont bővített változat áll az olvasó előtt. Köszönettel tartozom lektoromnak, Bánkúti Imrének, továbbá Érszegi Gézának, akik szintén hasznos tanácsokkal, kiegészítésekkel segítették munkámat. – Jelen dolgozat több ponton kapcsolódik korábban megjelent közleményemhez: *Mészáros*, 1999.

[2] Az eseményre l. *Esze Tamás:* II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. = Sz 88. évf. (1954) 285–316. o. – Dolgozatom első két fejezetének megírásakor jelentős mértékben támaszkodtam Esze Tamás ezen és alább idézendő más tanulmányaira, forrásközleményeire, melyekre az első hivatkozásokat követően már csak konkrét idézetek esetén utalok.

[3] OSzK Kt. F. H. 1389. fasc. II. fol. 4.

[4] MOL G 28. R-szh. lt. V. 2. a. fol. 6. Tarpa, 1704. febr. 18. Esze Tamás pátense, melyben a tarpai lakosokat a város bírája és tanácsa iránti engedelmességre inti.

lem – M. K.]"[5] Elképzelhető, hogy Esze Tamással közel egy időben Kis Albert is kapott gyalogezredesi pátenst.

Az országhatárra érkező fejedelmet 1703. június 14–16-án a tiszaháti felkelés[6] vert hadai várták. Rákóczi Emlékirataiban igen siralmas képet fest erről a parasztcsapatról. Az ott felsorolt tisztekről is lesújtó véleménye volt: „mindnyájan olyan tudatlanok és összeférhetetlenek voltak, hogy még egy káplár feladatát sem voltak képesek ellátni."[7] Jobb híján persze be kellett érnie velük. Nem tudjuk biztosan, hogy az első ezereskapitányok és vicéik (Majos István és János, Móricz István, Ocskay László, Borbély Balázs, Bóné András, Kos Mihály, Gödény Pál, Bozóky Pál, újvárosi Szűcs János, kőrösi Pap István stb.) nyertek-e a fejedelemtől pecsétes dekrétumot. Valószínű, hogy többen csak Rákóczi hallgatólagos beleegyezésével, szóbeli „rezolúciójával", később pedig az első tábornokokhoz írt egyszerű levélbeli utasítások alapján történt beiktatásokkal viselték a magas katonai rangot.

A tiszántúli hadjáratot[8] még maga Rákóczi és Bercsényi vezette, így azon a vidéken a felkelő hadak tisztikarának létrejöttét a fejedelem legalább nyomon követhette: az imént felsorolt személyek rangját megerősíthette írásban, jóváhagyhatta szóban, magukat a tiszteket megismerhette személyesen vagy főbb híveinek tájékoztatásából. Az első felvidéki hadjárat 1703. augusztus vége és október 31. között azonban már a fejedelemtől távol – és bizalmát élvező főtiszt irányítását nélkülözve – zajlott le.[9] Az Ung vármegyétől nyugatra, egészen Bars és Zólyom vármegyéig terjedő tájakon a felkelők Zábreczky László, Vitárius János, füleki Szűcs János ezredesek, Kecskeméti István, Berthóty Zsigmond alezredesek köré gyülekeztek. Ők – ekkor még – egészen biztos, hogy a fejedelemtől sem írásos, sem szóbeli jóváhagyást nem kaptak rangjukra nézve. Az egykori végvárak mellett és a volt praesidialis mezővárosokban letelepült katonák gyakran már szervezetten álltak a kurucok oldalára, főként korábbi tisztjeik vezetésével, így pl. az ónodiak Ónodi alias Szikszai János deákkal az élen, vagy az Egerben, Léván, Szécsényben letelepült vitézlő rend.

Hasonlóan alakult a helyzet az Erdélyi Fejedelemségben, ahol a helyi kuruc mozgalom és a Magyarországról érkezett katonaság akciói nyomán bontakozott ki a szabadságharc.[10] A Kővár-vidéki mozgalmat pl. Mósa László remetei postamester szervezte, aki utóbb Kővár kuruc vicekapitánya lett. A somlyói császári őrség magyar katonaságának egyik tisztje, Kaszás Pál a kurucokhoz csatlakozva lovas ezereskapitányi rangot ka-

---

[5] RTü I. 97. o.

[6] A szabadságharc ezen szakaszát feldolgozta *Esze Tamás:* A tiszaháti felkelés. Budapest, 1952. (Sajnos jegyzetapparátus nélkül.)

[7] AR. III. oszt. I. 303. o.

[8] Az események pontos, részletes ismertetését szintén *Esze Tamás* írta meg: *Esze*, 1951.

[9] Az Ocskay László által vezetett hadjáratról még nem áll rendelkezésünkre modern feldolgozás. *Thaly Kálmán* monográfiájára csak fenntartásokkal hagyatkozhatunk: Ocskay László II. Rákóczi Ferenc fejedelem brigadérosa és a felső-magyarországi hadjáratok 1703–1710. 2., bőv. kiad. Budapest, 1905. I. k. 25–30. o. – Számos új adat található: »AR I. oszt. XIII.« 43–70. o. (A vonatkozó forrásokat „Nógrádmegye nemességének és Rádaynak csatlakozása a szabadságharchoz" címmel *Esze Tamás* rendezte sajtó alá.)

[10] Az erdélyi eseményekre l. *Kiss*, 1906.; *Várkonyi*, 1954.; *Markó Árpád:* Az 1704. évi erdélyi kuruc hadjárat. = HK 34. évf. (1933) 174–208. o. és *Magyari András:* Az erdélyi kuruc hadsereg létrejöttének előzményei. = II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi: *uő.* H. n., 1994. 5–74. o.

pott. A Magyarországról érkező kurucokat Ilosvay Imre, majd Orosz Pál vezette, csapataik között pedig főként bihari ezredeket találunk: Bóné András lovasait, Kos Mihály és Gödény Pál hajdúit.

Mindamellett Erdélyben igen nagy szerep jutott a Törökországból hazatért emigránsoknak is. 1703 nyarától 1706 elejéig több hullámban tértek haza Guthy István, Csáki András, Orlay Miklós és Szappanos Mihály vezetésével a Thököly-szabadságharc, főként pedig a hegyaljai felkelés bukása után kibujdosott kurucok. Az említett „főkapitányok" és az alattuk szolgáló tisztek többnyire megtarthatták korábbi rangjukat, egységeik létszáma pedig folyamatosan emelkedett a hozzájuk csatlakozó erdélyi és partiumi felkelőkből. Thököly unokatestvére és generálisa, Petrőczy István szintén hazatért a száműzetésből. Nem lehetetlen, hogy ő is külön kinevezési okmány nélkül, korábbi rangjának elismerésével lett Rákóczi hadseregének tábornoka.

A szervezés első időszakára tehát a spontaneitás jellemző, s maga Rákóczi is megalkuvásokra kényszerült a tiszti kinevezések, sőt általában a személyi döntések meghozatalakor. Heckenast Gusztáv találóan írja a kuruc „udvar- és államszervezés" (s tegyük hozzá: hadszervezés) első állomásán, a sámsoni táborban 1703. július 26–28-án lezajlott eseményekkel kapcsolatban: „Megindító figyelemmel kísérni a kezdeteket, a kényszerű kompromisszumokat, amikor be kellett érni azokkal, akik a szolgálatra kéznél voltak."[11]

Az előkelő nemesek csatlakozásának megindulásával a fejedelem igyekezett közülük új főtiszteket kinevezni. Ennek jórészt politikai oka volt: a nemesség vezető szerepének biztosításával a mozgalom bázisának kiszélesítése, a vármegyék és az arisztokrácia csatlakozásra buzdítása volt a cél. A parasztfelkelésként induló szabadságharc antifeudális jellegének visszaszorításával természetes módon következett az uralkodó osztály vezető szerepének biztosítása a hadseregen belül is. Ugyanakkor az első képzetlen, fegyelmezetlen, sőt gyakran garázda tisztek megfékezését várta a fejedelem az újonnan kinevezett, katonai tapasztalattal is rendelkező mágnásoktól és benepossessionatus nemesektől. Más kérdés, hogy általában ez utóbbi csoport tagjai sem voltak katonailag kellően képzettek és alacsonyabb sorból származó tiszttársaiknál eredményesebb csapatvezetők.

A elsőként kuruccá lett alispán, Buday István előbb a fejedelem udvari kapitánya, majd a hajdúvárosok főkapitánya és egyben a hajdúvárosok által kiállított lovasezred parancsnoka lett. Az elsők között csatlakozó főnemesek egyike, Sennyey István báró 1703. augusztus 29-én mint „ezeredes-kapitány" kapott hadgyűjtő pátenst,[12] majd egy hónappal később ő vehette kézbe elsőként a tábornoki dekrétumot.[13] Az 1703. október közepén Gács várával együtt meghódoló és a tokaji táborban hűséget esküvő Nógrád vármegyei nemesek közül került ki a kuruc állam- és hadszervezet képzett középnemesi vezetőinek derékhada. Közülük Gyürky Ádám lett a fejedelem udvari lovaskarabélyos ezredének parancsnoka. Vay Ádámot – Buday István utódaként – udvari kapitányává nevezte ki

[11] *Heckenast Gusztáv:* Vay Ádám szerepköre a Rákóczi-szabadságharc vezetésében. = Rákóczi kori tudományos ülésszak II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai, valamint Vay Ádám hamvai hazahozatalának 90. évfordulója alkalmából. 1996. október 25. (Szerk. *Heckenast Gusztáv, Molnár Sándor, Németh Péter.*) Vaja, 1997. 8. o.

[12] AR. I. oszt. I. 127–128. o. A vetési táboron kelt pátens Reviczky Imre által készített egykorú másolata. A császári kézbe került kuruc eredetű irategyüttes keletkezésére l. *Esze Tamás:* Acta Reviczkyana. = *Levéltári Közlemények,* 25. évf. (1954) 152–169. o.

[13] Az első tábornoki kinevezésekről l. a III. fejezetet.

Rákóczi, majd 1703. október 27-én neki adományozta a jászkun főkapitányi címet is. Ez utóbbi tisztség együtt járt a „nemes jász regiment" ezredtulajdonosi rangjával. Török András nógrádi alispánt még Vay kinevezése előtt, 1703. október 24-én substitutus jászkun kapitánnyá, majd egyben udvari vicekapitánnyá nevezte ki a fejedelem, így ő lett Vay Ádám helyettese mindkét funkcióban.[14]

A hadgyűjtő pátenssel saját ezredet toborzó főurak és jómódú nemesek általában kivételnek számítottak: Sennyeyn kívül Ibrányi László és Vay László sorolható ebbe a körbe.[15] A hajdúvárosok lakói, a jászok, a kis- és nagykunok kiváltságaik fejében kötelesek voltak fegyvert fogni, és saját tisztjeik vezetésével testületileg táborba szállni, a fentebb említett Budayt, Vayt és Törököt így már kereteiben meglévő alakulatok élére nevezhette ki a fejedelem.

II. Ideiglenes megoldás: fődirectorok az egyes seregtestek élén

Nagy kihívást jelentett Rákóczi számára a korai kuruc mozgalom szervezőinek és a spontán felkelők maguk választotta tisztjeinek megfegyelmezése, illetve hadaik központi irányítása. A fejedelem körültekintéssel látott e feladathoz, hiszen egyszerre leváltani nem lehetett őket a kezük alatt szolgáló hadak eloszlásának veszélye nélkül. A szakirodalom az első kuruc ezredesek felsorolásakor a már általam is idézett nevek mellett Ilosvay Bálintét és Imréét, Perényi Farkasét, Orosz Pálét, Bessenyey Zsigmondét, Géczy Zsigmondét említi meg. Történetírásunk mind ez ideig nem ismerte fel pontosan, hogy ezek a főtisztek többnyire nem saját csapataik felett parancsoltak. Valójában a szerveződő fejedelmi udvar megbízottai, vagy mondjuk úgy: központi utasításokkal a harcoló alakulatokhoz kiküldött „vezérkari tisztek", sőt egyben „politikai biztosok" voltak.

A fejedelem Emlékirataiban megemlékezik róla, hogy Kálló ostroma előtt Ilosvay Bálintot „két vagy három Bereg megyei zászlóaljjal" Máramaros meghódoltatására küldte.[16] Az ugocsa–máramarosi hadjáratban Majos János lovas- és Kis Albert gyalogezrede képezte a katonai erőt. Ilosvay Bálint ezredéről meglehetősen kevés ismeretünk van a szabadságharc első időszakában: bár gyűjtött saját katonaságot, ez az alakulat meglehetősen kis létszámú lehetett.[17] Ilosvay Bálint feladata 1703 augusztusában nem is a to-

[14] Az itt felsorolt katonákon kívül ebbe a körbe sorolható még Kajali Pál, a későbbi kuruc főhadbíró, Darvas Ferenc és Mihály, utóbb kuruc hadbiztosok, valamint Ráday Pál, Bulyovszky Dániel stb.

[15] Könnyen belátható, hogy a több hónapos késéssel csatlakozó nemesség már csak korlátozott számban toborozhatott katonákat, hiszen az első felkelők már fegyverbe szólították a vidéket. Ibrányi Lászlóról tudjuk, hogy jórészt saját jobbágyaiból alakította meg ezredét. Mint majd látni fogjuk, a dunántúli hadjárat kezdetén már a birtokos nemesség kap hadgyűjtő pátenseket Bercsényitől, azon az országrészen tehát a korábbi időszaktól eltérő társadalmi keretek között jön létre a tisztikar.

[16] AR. III. oszt. I. 311. o. Az ugocsa–máramarosi hadműveletekre l. még *Esze Tamás:* A szegénylegények éneke. = *Irodalomtörténeti Közlemények,* 57. évf. (1953) 5–28. o.

[17] Ugocsa vm. 1704 közepén vagy az év második felében készült összeírása falvanként közli a kuruc katonák névsorát alakulatuk (ezred, század) feltüntetésével együtt. Igen sokan szolgáltak a korábbi Kis Albert-féle, ekkor már Kajdy István parancsnoksága alatt álló gyalogezredben és Majos János lovasezredében, ugyanakkor csak néhány névnél szerepel, hogy „Ilosvay Bálint Úr Seregében" szolgál az illető. (A sereg = század!) L. *Csatáry György:* Levéltári Kalászatok. (Tanulmányok, szövegközlemények.) Ungvár–Budapest, 1993. 46. o. Ilosvay ezredének 1706. évi összeírásából megállapítható, hogy a név szerint ismert tisztek mindegyike Majos János ezredében szolgált korábban. L.: KO V. 415–417. o. Majos 1705-ben távozott időlegesen a hadseregből, tehát csak ezt követően csatolhatták ezredét Ilosvayéhoz, akinek a közvetlen parancsnoksága alá mindaddig

borzás és a saját ezreddel való operálás, sokkal inkább az ugocsai, máramarosi és beregi nemesség megnyerése és Majos János, meg Kis Albert garázda katonáinak fékentartása volt. Máramaros meghódolása után a Munkács és Ungvár körüli ostromzárat szervezte meg. 1703. szeptember 26-án is a fejedelmi rendelkezés végrehajtójaként lépett fel, amikor az Ungvárt ostromló hadak megfegyelmezését célzó ediktumot kibocsátotta.[18] Feladatai, intézkedései alapján leszögezhetjük, hogy több alá beosztott főtiszt parancsnokaként és több ezredből álló csapat irányítójaként járt el, nem pusztán egy volt a többi ezereskapitány között.

Ilosvay Imre a kurucok elől Huszt várába húzódott nemesek példáját követte, de kivételesen cselből: valójában azzal a céllal, hogy Máramaros vármegye és az öt koronaváros „kulcsát" a kurucok kezére játssza. Sikerült a fizetetlen császári őrséget parancsnoka ellen lázítania, így fivére, Ilosvay Bálint és Majos János hadjárata során Huszt kaput tárt a kurucok előtt. Ilosvay Imre ezt követően jelentkezett Rákóczi táborában, aki nagyobb katonai egységet (kétezer lovast) bízott a kezére, és az erdélyi határszélekre küldte. Ilosvay 1703. szeptember 20-án Szentbenedek mellett fontos győzelmet aratott Bethlen Sámuel labanc székelyei felett. Ezt követően is az erdélyi határnál állomásozó kuruc csapatok parancsnoka maradt. 1703. október 7. körül a Kolozsvárról kijött császári őrség Somlyó mellett az Ilosvay Imre parancsnoksága alá rendelt Kaszás Pál és Csurulya kapitányok hadaival csapott össze. Ez az eset is arról tanúskodik, hogy az első kuruc tisztek (itt Kaszás és Csurulya) fegyelmezetlensége okozta a vereséget, akik a fejedelem által föléjük rendelt Ilosvay Imre parancsának ellenére vállalták a túlerővel szembeni harcot.[19] Ilosvay Imre 1704-ben mint Duna–Tisza közi katonákból álló lovasezred parancsnoka szerepel. Egyetlen adat derít fényt arra, hogy ha 1703-ban nem sikerült saját ezredet toboroznia, akkor melyik ezred parancsnoka lett: Károlyi Sándor iratai között fennmaradt egy keltezetlen – de adatai alapján nagy biztonsággal 1705 végére tehető – hadszervezési tervezet, mely szerint Ilosvay a (kőrösi) Pap István által gyűjtött katonákat kapta meg.[20] Utóbb pedig a szegedi seregeket is ezredéhez rendelték.

Az északkeleti vármegyék egyik legjelentősebb főúri családja a báró Perényieké volt. Az első kuruc katonák között szép számmal voltak, akik az ő jobbágyaik közül kerültek ki. Nagyszőllősi uradalmukban már 1703 nyarán igen öntudatosan megtagadták a földesúri terhek viselését és a hajdúvárosi kiváltság igényével léptek fel. A Husztra menekült Perényi família a vár feladása után csatlakozott Rákóczihoz, és tagjai közül többen fontos tisztségeket töltöttek be a fejedelmi udvarban és a hadseregben. Mindvégig híven és vitézül szolgálták Rákóczit, de ellentétük is végig megmaradt az első jobbágy-főtisztekkel. Számos adattal rendelkezünk pl. Esze Tamás és Perényi Miklós személyes ellentétére vonatkozóan. A Perényiek közül Farkas volt az első Rákóczi táborában, s Bercsényi mindjárt fontos feladattal bízta meg: Tokaj alól Újfalussi János seregével kiküldte a

talán csak vármegyei kontingens tartozott. (Rákóczi hadseregének egyes alakulatairól igen hézagosak az ismereteink, a korszakkal kapcsolatban ez hadtörténetírásunk legnagyobb adóssága.)

[18] *Esze*, 1954. 293–294. o.

[19] Rákóczi ezzel kapcsolatban a következőket írta Sennyey Istvánnak szóló levelében: a vereség oka „az egyenetlenség, senkitűl nem függés és szófogadatlanság, – a minthogy említett hívünk [ti. Ilosvay Imre] akaratja sőt tilalma ellen cselekedték ... ott való hadaink, hogy azon ellenségre, nem lévén ahhoz való tehetségek, kimentenek..." AR I. oszt. I. 129. o.

[20] MOL P 396. Károlyi-lt. Acta pub. 1. Acta Rák. Ser. IV. Kuruckori vegyes ir. (Lad. Fa.)

„nemes Zemlény és Ung vármegyékben gyülekezett magyar hadaknak egy corpusban való gyűjtéssére". A főgenerálistól kapott pátensekkel Perényiéknek „12 zászlós seregeket" sikerült összegyűjteni, „mely hadakkal akkor egy fordulást tévén", elfoglalták Vinna, Homonna, Sztropkó és Csicsva várát. Ezt követően Perényi és Újfalussi jelentkezett Bercsényi tokaji táborában a 12 századnyi katonasággal, melyek egyik feléből (6 seregből) Soós János, a másikból pedig báró Andrássy György alakított saját lovasezredet. Újfalussi később sérelmezte is, hogy 1703-ban „Prínyi uramnak vicéje volt azon seregekben", utóbb pedig csak főhadnagy lett Soós János fő- és Bárczay Zsigmond vicekapitánysága alatt.[21] Így nyilvánvaló, hogy Perényi is csak ideiglenesen volt az ungi és zempléni katonaság főkapitánya. 1703. szeptember 30-án mint „Méltóságos Fejedelem felső vadászi Rákóczi Ferenc Kegyelmes Urunk eő nagysága Ungvár alatt lévő hadainak directora" szerepel,[22] 1703. október 10-én pedig „... Bercsiny Miklós Uramtúl eő Nagyságától bizonos Haza dolgaiban ki bocsátatot plenipotentiarius"-nak címezte magát.[23] A felkelés első éveiből nem ismerünk olyan adatot, amely Perényi saját ezredére vonatkozna. Valójában nem volt ezredes, hanem Bercsényi udvari kapitánya lett, a szécsényi országgyűlés szövetséglevelét is ebben a minőségben írta alá.[24] Csak 1706 júliusában kapta meg a dunántúli Goda István lovasezredét oly módon, hogy a tényleges parancsnok Goda István maradt alezredesi rangban.[25]

A Tisza környéki hadak vezérlésére Rákóczi Ibrányi Lászlót küldte ki 1703. augusztus végén,[26] s neki – mint említettem – sikerült saját ezredet is gyűjtenie. Ibrányi mellé hamarosan a török elleni harcokban edzett Orosz Pál ungi nemest rendelte a fejedelem. Feladata a Tokaj körüli ostromzár megszervezése és a „dispositioja alá adott" hadak rendbevétele volt. Mikor a Sárospataki Kollégiumot 1703. szeptember 2-án visszahelyezte jogaiba, a fejedelem „Tiszán innét lévő Hadainak, Lovas és Gyalogoknak Fő Directora" címet használta.[27] A prédálók és kóborlók megbüntetését kilátásba helyező

---

[21] Az idézetek Újfalussi János Bercsényinek szóló, 1705. jún. 30-án a fogarasi táborban kelt leveléből valók: *Bánkúti*, 1990. 105. o. Újfalussinak ezt a fontos visszaemlékező levelét felhasználtam a kuruc hadszervezetről írt közleményemben is: *Mészáros*, 1999. 605. o.

[22] Perényi levele Ungvár védőihez: *Váradi Sternberg János – Balla László:* Az ungvári vár ostroma 1703–1704-ben. = Kárpátok. Irodalmi Almanach 2. 1958. 129. o. Perényi levele jól egészíti ki Újfalussi idézett visszaemlékezését, a következő érvekkel szólította ugyanis megadásra az Ungvárba szorult „magyar és német úri fő és közrendeket": „Kegyelmetek úgy elhidgye, mint az égen a napot láttya, hogy ezen a földön több erősségh az egy Cassánál császár kezinél nincsen... Vinna, Homonna, Csicsva és Sztropkó csak engem vár, mingyárt hajol." Emellett valótlan hírekkel is rémísztgette a vár védőit, a hónapokkal később elfoglalt Szatmár, Munkács és Tokaj meghódolási szándékát ugyanis már ekkor kész tényként állította. (Perényi levelét – pontatlanul és hibás szövegösszefüggésben – idézi még *R. Várkonyi Ágnes:* A vetési pátensek. A jobbágykatonaság védelme és tehermentessége Rákóczi államában. = R-tan. 24–25. o.)

[23] MOL G 28. R-szh. lt. V. 2. b. fol. 1. Perényi Farkas Csicsva várában kelt védlevele Posgay László és háza népe számára.

[24] „Wolfgangus Perényi de Perény, Excellentissimi supremi Generalis Aulae Capitaneus." L. *Thaly*, 1870. 341. o.

[25] MOL G 19. R-szh. lt. II. 3. h. Prot. Rák. IV. fol. 427. v.

[26] Rákóczi 1703. aug. 25-én tájékoztatta erről Szabolcs vármegyét: „...az Tisza környékén levő hadaink vezérlését (bíztuk) hivünk t. nemzetes Ibrányi László úrra..." L. *Zimmermann Rezső:* Adalékok II. Rákóczi Ferenc felkeléséhez Szabolcsvármegye levéltárából. = Történelmi Tár, új foly. 10. évf. (1909) 147. o. A kinevezést említi továbbá *Balogh István*: II. Rákóczi Ferenc Szabolcs és Szatmár vármegyékben. (1703. július 18. – október 15.) Nyíregyháza, 1976. 13. o. és 19. o. 32. jegyzet.

[27] Egy „assecuratoria-levél" 1703-ból. Közli: *Molnár János.* = Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, 1. évf. (1896) 52. o. A szerkesztő megjegyzése szerint a „magát fentebb a hadak födirektorának" nevező Orosz

1703. szeptember 9-i nyíltparancsának *intitulatiójában* szintén ez szerepel: „Méltóságos Fejedelem, Felső Vadászi Rákóczi Ferencz, Nemes Sáros Vármegye Örökös Fő Ispánya, Kegyelmes Urunk ő Nagysága Tiszán innét lévő lovas és gyalog magyar hadainak fő directora, Csicseri Orosz Pál".[28] A szeptember 14-én a tokaji táborban Rákóczi László számára kiadott oltalomlevelében viszont a tiszáninneni lovas és gyalog hadak „első Feő Directora Locumtenensének" címezte magát.[29] Nem tudom biztosan, kit tekintett ekkor közvetlen felettesének, akinek ő „locumtenense", azaz helyettese volt volna, talán Bercsényit, aki néhány nappal később már szintén Tokaj alatt volt, és átvette az ostromzár irányítását; Orosz Pált pedig október 16-án Ilosvay Imre helyett a Szilágysomlyó körül állomásozó kuruc csapatok parancsnokává nevezte ki a fejedelem.[30] Sennyey István tiszántúli generálishoz írt levelében ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „Orosz Pál pedég Somlyóra menvén, reménljük, ottlétében azon had inkább csoportra gyűlekezik, mintsem Ilosvay Imre ottlétében".[31] Orosz Pál a mellé rendelt bihari ezredekkel 1703. november 10-én szép győzelmet aratott Bonchidánál Thoroczkay István aranyosszéki főkapitány csapatain, s magát Thoroczkayt is elfogták. A fejedelem a tokaji táborból 1703. november 30-án keltezett pátensében az „Erdélyben levő, leendő lovas Gyalog Hadaink Directiojára" rendelte Orosz Pált,[32] vagyis kinevezési okmánnyal erősítette meg addigi funkciójában. Orosz Pál csak 1704 februárjában kapott generális-főstrázsamesteri rangot, és 1704-ben lett egy lovasezred ezredese is: akkor kapta meg Vitárius János ezredét. Maga Vitárius az ezred parancsnoka maradt, hol alezredesi, hol (vezénylő) ezredesi címmel. A Vitárius-féle ezredet 1706 elején egyesítették Monaky Ferencével, és 1710-ig ez az ezred harcolt Orosz Pál keze alatt.

Bessenyey Zsigmond Ibrányihoz hasonlóan 1703. augusztus elején csatlakozott a kurucokhoz, miután a Kisvárda várába zárkózott szabolcsi nemesek példáját követve a megerősített ibrányi kastélyba húzódott nemesség is meghódolt. Rákóczi először egy rövid katonai feladattal bízta meg, majd udvarmesterévé tette. (Bessenyey korábban e minőségben szolgálta Thökölyt is.) Esze Tamás történész a Rákóczi-szabadságharc kezdeti hadműveleteinek legalaposabb ismerőjeként tudott Bessenyey 1703. augusztusi rövid katonai ténykedéséről, melyet a következők szerint összegzett a tiszántúli hadjáratról írt első feldolgozásában: „Rákóczi egy lovasezred vezetését bízta rá, s a Tisza mellé küldte."[33] Majd a Ráday Pál kurucokhoz való csatlakozását megvilágító források kiadásakor az alábbi kijelentést tette: „Gömör vármegye területére először Bessenyey Zsigmond ku-

---

Pál „főparancsnok, tábornok-féle volt": uo. 20. jegyzet. (A szóban forgó kiadvány egy másik példánya Orosz Pál aláírásával és gyűrűspecsétjével megtalálható: MOL G 28. R-szh. lt. V. 2. a. fol. 1.)

[28] *Esze*, 1954. 288. o.

[29] *Balogh Judit – Dienes Dénes – Szabadi István:* Rákóczi-iratok a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában 1607–1710. Sárospatak, 1999. (Acta Patakina I.) 197. o.

[30] „Már Orosz Pál uramat disponáltam Somlyóra, az ott kévántató haza szolgálatjának folytatására." Rákóczi levele Sennyey Istvánhoz a tokaji táborból: AR I. oszt. I. 131. o. További levelei ugyane tárgyban Sennyeyhez: okt. 22-én, 23-án („A somlyai praesidiumnak directiójára Tekéntetes Nemzetes Orosz Pál uramot expediáltuk.") és 27-én: uo. 132., 134., 135. o.

[31] Uo. 137. o. Tokaji tábor, 1703. okt. 29. Orosz Pál azonban vonakodott Sennyey parancsainak engedelmeskedni, ezért sűrűn érkeztek Rákóczihoz az ellene szóló panaszok is. L. uo. 138–139. o.

[32] *Várkonyi*, 1954. 50. o.

[33] *Esze*, 1951. 51. o.

ruc ezereskapitány lovasai nyomultak be."[34] Ezt az adatot Köpeczi Béla is átvette: „1703 augusztusában lovasai Gömör megyébe nyomulnak be."[35] A lényeget tekintve helytállóak az imént idézett kijelentések, a mi szempontunkból vizsgálva azonban a forrásokat, megállapítható egy lényeges körülmény: Bessenyey nem ezredesként és nem saját lovasai élén tevékenykedett abban az időben, hanem Borbély Balázs ezredét vezette. Ordódy György Egerben 1703. augusztus 22-én kelt levele szerint a kóborló kurucok „némely része Sajó mellett, Putnokon, Rima völgyin nyargalodzottak, az kiknek előttök járó Besenyey Sigmond vala..."[36] A rimaszombati bírák 1703. augusztus 25-én Dúl Mihályhoz írt jelentésükben beszámoltak az Ónodnál kuruc és labanc részről egyaránt három-három főnyi veszteséget okozó csetepatéról. Ebben a kurucokról megjegyzik: „kiknek Capitánnyok Bessenyei Sigmond Uram volt"[37] Ugyanerről az esetről ugyanaznapi dátummal ugyancsak a rimaszombati bírák tudósítása egy szemtanú beszámolója alapján a következőket mondja: „az ell mult napokban Borbély Balás Ezréből ött zászló allya kuruczság által jővén (kiknek elől járójok Bessenyei Sigmond Uram volt) Onodban mentenek..."[38] Mint említettem, Bessenyey ezt követően udvarmesterként tevékenykedett, majd visszament megyéje alispáni székébe, és mint alispán irányította 1705 első felében a Nagyvárad körülzárását célzó hadműveleteket. 1705 nyarán a dunántúli harcokban életét vesztett Ibrányi László lovasezredét kapta meg, és a szabadságharc végéig ezt az alakulatot vezényelte.[39]

Géczy Zsigmond 1703. szeptember 5-én Losoncról ment a kurucok közé, ahol „nyilván lossonczi kapunál ezeres kapitányságra emeltetett."[40] A felkelők tehát a frissen csatlakozó nevezetes thökölyanus nemest maguk tették meg ezredessé. Géczy hamarosan személyesen kereste fel a fejedelmet a Szatmár alatti táborban, majd pedig a Tokajt ostromló Bercsényinél is tisztelgett. Rákóczi nem újdonsült híve ezredesi rangjának megerősítését tartotta a legfontosabbnak, hanem az Ocskay vezette hadak élére küldte. (Azt persze ismét nem zárhatjuk ki, hogy már ekkor saját ezredet kezdett toborozni, de ezt forrásaink nem említik.) Kajaly Pál erről így tájékoztatta Kovács János Hont vármegyei esküdtet 1703. szeptember 23-án Gácson kelt levelében: „hallatik penig, ha igaz, hogy Géczi uram praeficiáltatot vólna az Ocskaival lévő had eleiben commendantnak."[41] Ma-

[34] »AR I. oszt. XIII.« 53. o.

[35] II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. (Szerk. *Köpeczi Béla.*) (Auróra 10.) Budapest, 1958. 335. o. (A személynévmutatóban.)

[36] OSzK Kt. F. H. 1389. fasc. II. fol. 178.

[37] Uo. fol. 181–182.

[38] Uo. fol. 184. Az irat aljára rávezetve: „Vice Ispány Török András Uram Communicatiója." Nem derül ki pontosan, hogy Török András a rimaszombati bírák egy másik – eddig ismeretlen – jelentését használta-e, vagy a Dúl Mihályhoz írt levelüket írta át tartalma szerint, melyet ez esetben más – pl. szóbeli – hírekkel is kiegészített. Nincs okunk azonban kétségbe vonni ezt az egyetlen adatot, amely közli, hogy Bessenyey Zsigmond Borbély Balázs ezredebeli katonák parancsnoka volt. Ez lehet a logikus magyarázata, hogy Bessenyey – nem lévén *saját* katonasága – nem maradt a hadsereg keretei között, hanem a fejedelmi udvarban szolgált 1703 őszétől. (Az idézett szövegrészt utóbb Esze Tamás is felhasználta, de az adott összefüggésben nem volt számára lényeges a Bessenyey rangjára vonatkozó indirekt bizonyíték, ezért természetesen nem is figyelt fel rá. L. *Esze Tamás:* A Tisza-vonal védelme a kurucok ellen 1703-ban. = R-tan. 629. o. 95. jegyzet.)

[39] Bessenyey életére l. *Széll Farkas:* A nagybesenyői Bessenyey-család története. Budapest, 1890. 68–75. o. Károlyi Sándorhoz írott hadi jelentései – néhány más levelével együtt – kiadva uo. az oklevéltárban: 221–275. o.

[40] »AR I. oszt. XIII.« 51. o.

[41] Uo. 58. o.

ga Géczy Zsigmond ugyanaznap osgyáni kastélyában írt levelében szólította megadásra a Gács várába menekült nógrádi nemességet. Ez a levél számol be a legrészletesebben arról, hogy a fejedelem a személyes találkozások alkalmával megbízhatónak vélt híveit milyen megfontolások alapján, hogyan s miként küldte ki a vármegyéket és városokat félelemben tartó kurucok ellenőrzésére, érdemes ezért részletesebben is idézni szövegéből: „... Akarám azért Kegyelmeteknek értésekre adnom – írja Géczy –, hogy én az Méltósághos Fejedelmett ez napokban megh udvarlottam, ... eő Nagysághának az sok rendettlen dolgokatt repraesentáltam, kitt eő Nagysága valóban nagy conturbatióval szomorúvan értvén tőlem így replicált: ... keszervessen értvén a' nagy, híre nélkül való praedálásokott, hogy ha eő Nagysághátt idein mind az vármegyék, s mind az városok megh kereszték volna, ezek nem történtenek, sőt megh orvoszoltattanak volna... Engemett az Méltósághos Fejedelem eő Nagyságha, haszonló képpen fő generálissunk azért expediáltak erre az földre, nemes vármegyékkel edgyett értvén, óltalmazzam s tueállyam azokat, akik eő Nagyságha hívségében édes hazánk mellet élni s halni kévánnak, akit jobban eő Nagyságha méltósághos pátens levelébüll megh ért Kegyelmetek." Majd még hosszasan – burkolt fenyegetéssel – próbálja jobb belátásra bírni őket: „Szok átkott magokra ne vegyék, életekett is szerelmes házok népével koczkára ne vessék, hidgyenek énnékem, sem nem ijesztés, sem pediglen nem tréfa az dolog..."[42]

A még császári kézen lévő várak körüli blokádot megszervező és az ostromot irányító főtisztek egy részét is hasonló címmel ruházta fel a fejedelem. 1703. november 11-én Jármi Ferencet a Nagyvárad körüli ostromzár irányításával bízta meg: „Nemzetes Vitézlő Jármi Ferencz hívünket azon Váradi ploquadának directiójára praeficiáltuk."[43] 1703 november végén az Ungvár körüli hadak „directiójára s ott kívántató szolgálatoknak jobban való folytatására" báró Sennyey Pongrácot nevezte ki a fejedelem.[44] A Csábrág várának körülzárására küldött Zólyom és Hont vármegyei hadak számára pedig Rákóczi megparancsolta, hogy „függjenek Tekéntettes Nemzetes Duló Ádám" és Radvánszky János „directiójitul".[45]

A sort újabb források feltárásával bizonyára tovább lehet majd folytatni, de talán ennyi példa is elegendő a kezdeti időszak nehézségeinek szemléltetésére és a felsőbb katonai vezetést ideiglenes megbízatással ellátó személyi kör behatárolására. A részletesen ismertetett esetekben a fejedelem személyes megbízottait sajátos – kényszer szülte – helyzetben konkrét feladatok végrehajtására küldte ki, de legtöbbször pontos katonai rang nélkül voltak a hadsereg irányítói. Véleményem szerint a több ízben használt „fő directori" cím fejezi ki a legtalálóbban a kezdeti időszakban a szervezett kereteket még nélkülöző kuruc hadak egy-egy seregteste felett parancsnokló tiszt jogkörét: ő az adott hadműveleti területen igazgatta, irányította a csapatokat. A fődirectorok egy része kezdettől fogva igyekezett saját ezredet gyűjteni, és utóbb többségük legalább ezredesi rangot nyert.

---

[42] »AR I. oszt. XIII.« 59–61. o.

[43] MOL G 16. R-szh. lt. I. 2. a. fol. 14. A tokaji táborban kelt pátens fogalmazványa.

[44] L. a tokaji táborban 1703. nov. 29-én kelt levelét Sennyey Istvánhoz: AR I. oszt. I. 148. o. Ungvár alatt két hónappal korábban még Ilosvay Bálint, majd Perényi Farkas tevékenykedett, vagyis a „fődirectorok" egymást váltották ugyanazon funkcióban. Vö. a 18. és 22. jegyzethez tartozó főszöveggel.

[45] OSzK Kt. F. H. 1389. fasc. II. fol. 16. Tokaji tábor, 1703. dec. 21. A fejedelem levele Radvánszky Jánosnak.

Mint már említettem, Rákóczi kezdetben a mozgalom társadalmi bázisának kiszélesítését, a nemesség és az arisztokrácia megnyerését tartotta a legfontosabbnak. Az elsők között csatlakozó nemesek egy része azonban rangja, származása ellenére sem bírt elegendő politikai súllyal, ezért az Ilosvay-fivérek, Buday István, a thökölyanus múltú Géczy Zsigmond vagy Orosz Pál még nem feltétlenül jelentett követendő példát a középnemesség döntő többsége számára. Báró Melith Pálról, a Rákóczinak hűséget esküvő első főnemesről évtizedekkel a felkelés után azt jegyezték fel, hogy megháborodott elmével állt a kurucok közé.[46] Éppen ezért a hadsereg első tábornokait Rákóczi csak akkor nevezte ki, amikor kellő politikai súllyal rendelkező személyek lettek kuruccá.[47] Rájuk azonnal egy-egy országrész irányítása hárult.

Mikor a fejedelem 1703. szeptember végén Tokaj alá vonult, Sennyey István bárót (Károlyi Sándor anyai nagybátyját) nevezte ki tiszántúli vezénylő generálissá, és rábízta Szatmár várának további ostromát. A tokaji táborban hűséget esküvő Károlyit szintén generálissá tette, és a Duna–Tisza közére küldte a rácok ellen.[48] Bercsényi, aki kezdettől fogva főhadvezérként tevékenykedett, a Felvidéken előretörő császári ellentámadás visszaverésére indult.[49]

A kurucok 1703. november 15-i Zólyom melletti győzelme után a császáriak sietve visszavonultak, a még ellenálló zólyomi vár őrségének parancsnoka pedig Bottyán János[50] lett. A híres császári ezredes megnyerésén maga Bercsényi, majd Radvánszky János fáradozott Zólyom ostroma közben. Csatlakozása esetére a kancellárián már 1703. december 10-én kiállították generális-főstrázsamesteri, majd december 20-án dunántúli vezénylő tábornoki dekrétumát.[51] Ez a két tábornoki kinevezés a legkorábbi eredetiben ránk maradt ilyen jellegű oklevél. Érdemes ezért idézni a *narratiók* Bottyán érdemeiről szóló részét. A vezérőrnagyi kinevezés az „eleitül fogva az hadakozásban való szép experientiáiát s dexteritássát" említi. Ennél is konkrétabban fogalmaz a másik dekrétum szövege: „melly szívessen igyekeznék ... Istenes igyekezetünket ... elő segélleni, és a Dunántúl levő ... Magyarságnak ... öszve gyűjtésében hűségét megh bizonyíttani". A feltételes mód használata utal Bottyán akadályoztatására (császári ezredesként az átál-

[46] *Daróczy Zoltán:* Az utolsó Melith halála. = *Turul,* 53. évf. (1939) 81. o. L. még: *Esze,* 1951. 26. o.

[47] A szabadságharc tábornoki karának életrajzi adattárát Heckenast Gusztáv állította össze: *Heckenast,* 1993. A Szerzőnek az adattár alapján a történeti szociológia módszerével megírt rövid tanulmánya: *Heckenast,* 1994/a. További kiegészítő adatok tőlem: *Mészáros,* 1995. – A tábornoki kinevezésekre és az egyes tábornokok személyére vonatkozó, külön nem hivatkozott adatok innen valók.

[48] Károlyi kinevezésének másolata megtalálható Rákóczi első fennmaradt leveleskönyvének harmadik bejegyzéseként: „A Mezei Generalisságrul való collationalis *Tekintetes Nagyságos* Károlyi Sándor *Úrnak* ő *Nagyságának* párja." Dátum nélküli, de a megelőző és a következő bejegyzés is 1703. okt. 18-án kelt. OSzK Kt. F. H. 978. Prot. Exp. fol. 7.

[49] Bercsényinek erről a hadjáratáról két kitűnő tanulmány áll rendelkezésünkre: *Markó Árpád:* Gróf Bercsényi Miklós felvidéki hadjárata. (1703. november–december). = HK 33. évf. (1932) 20–63. o.; *Perjés Géza:* Az 1703. évi november–decemberi felvidéki hadjárat. = HK új foly. 23. évf. (1976) 208–240. o. és újabb kiadásban *Uő:* Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest, 1999. 90–117. o.

[50] Életére legújabban l. *Pálffy Géza:* Bottyán János életpályájának néhány megoldatlan kérdéséhez. = *Limes.* Komárom-Esztergom Megyei Tudományos Szemle. 1996/1–2. sz. 93–116. o. A régebbi irodalmat is felsorolja.

[51] Az eredetiben fennmaradt dekrétumok felsorolását l. a VI. fejezetben.

láshoz kedvező alkalomra várt), a feladatvállalás pedig (a dunántúli katonaság összegyűjtése) személyre szóló kitétel – szemben a legtöbb dekrétum formulaszerű és csak általánosságban megfogalmazott *narratió*jával.

Miután a császáriak leleplezték Bottyán átállási szándékát, börtönbe vetették s onnan megszökve csak 1704 októberében sikerült a kurucokhoz csatlakoznia, ezért a dunántúli hadak főparancsnokságát 1704 januárjában Károlyi Sándor kapta meg. Az erdélyi hadak generálisa a kurucok által Bonchidánál elfogott és fogságában hamarosan csatlakozó Thoroczkay István aranyosszéki főkapitány lett 1704. január 12-én. A hónapokkal korábban csatlakozott, kipróbált hűségű és mindjárt kezdetben magasabb parancsnoki beosztást ellátó köznemesek közül Orosz Pál és Buday István csak ezt követően kaptak tábornoki kinevezést. Buday éppen a Szatmár váránál súlyos kudarcot vallott Sennyey István báró utóda lett, Orosz Pál pedig az erdélyi főparancsnokságról való leváltása után kárpótlásként nyert tábornoki rangot.

1704-ben a felkelők – a nagyobb várak kivételével – szinte az egész országot ellenőrzésük alá vonták: Erdélyt és időlegesen a Dunántúlt is uralták. Ekkor a birtokos nemesség zöme vagy szívvel-lélekkel, vagy kénytelen-kelletlen, de csatlakozott a saját birtokukon, várukban tartózkodó arisztokraták egy részével együtt. Sőt, a császári őrséggel megrakott várakból, városokból is sokan szöktek a kurucok közé.

A dunántúli hadjárat[52] megindítása előtt Bercsényinek lehetősége nyílt arra, hogy a kezdeti időszak népfelkelés jellegétől eltérően már előre – és az egyes körzetek elhatárolásával – állítsa ki a toborzó-pátenseket. Így a személyi kör is eleve meghatározott volt: a birtokos nemesek, azon belül pedig elsősorban a jelentős katonai múlttal rendelkező volt végvári tisztek közül (Domokos Ferenc, Balogh Ádám, Sándor László és István, Inkey Ferenc stb.) kerültek ki az első kuruc ezredesek, alezredesek.[53] Az arisztokraták (Esterházy Dániel, majd Antal, Forgách Simon) rögtön tábornoki (Forgách tábornagyi) rangot nyertek.

1704 folyamán a fejedelem újabb kísérletet tett az első (alacsony származású, katonailag kevésbé képzett és főként garázda) tisztek visszaszorítására. Ennek szélsőséges példája volt Kis Albert kivégeztetése, de erre az időszakra tehető az a fentebb már tárgyalt megoldás is, miszerint a felkelők által választott tisztek helyükön hagyásával – esetleg csak a régi parancsnok elmozdításával – azok fölébe nevezett ki Rákóczi új ezredeseket. Így kapta meg Ordódy György füleki Szűcs János lovasezredét, Orosz Pál Vitárius Jánosét, Ilosvay Imre Pap Istvánét, Thoroczkay István pedig Kaszás Pálét. Teleki Mihály és Pongrácz György Kos Mihály nagy létszámú lovasezredén osztozhatott. A fejedelem azonban sohasem feledte a szabadságharc kitörésekor elsőként csatlakozók érdemeit, közülük is Esze Tamást becsülte a legjobban.

Azt is meg kell viszont jegyeznünk, hogy a fejedelem döntései sem mindig váltak be. Ilosvay Imrét például éppen fegyelmezetlensége és katonai vétsége miatt kellett eltávolítani a hadseregből, sőt a hadbíróság halálos ítéletének végrehajtását is csak a fejedelem kegyelmének köszönhetően kerülte el.[54] Thoroczkay és Pongrácz György egy-két éven

[52] A hadjárat történetére l. *Bánkúti Imre:* A kurucok első dunántúli hadjárata (1704. január–április). Budapest, 1975. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 78.)

[53] L. a Bercsényi által 1703–1704-ben kiadott katonai pátensek jegyzékét a függelékben, 1. sz. alatt.

[54] *Esze*, 1955. 259–260. o. 1. jegyzet.

belül megvált katonai rangjától és polgári tisztségeket töltött be, a szabadságharc második felében pedig Teleki Mihály is visszavonult a hadseregtől, bár ezredesi rangját, illetve ezredtulajdonosi címét végig megtartotta. A haláláig szolgáló Orosz Pál volt talán a felsoroltak közül a legtevékenyebb, aki a fejedelem bizalmát is élvezte, ugyanakkor a szegénylegények szószólója is tudott lenni.

A nemesi és főúri ezredesek, ezredtulajdonosok egy részének kezdeti lelkesedése hamar leapadt, a hadseregtől való visszavonulásukat követően az első kuruc tisztek így ismét nagyobb szerepet kaptak. Kaszás Pál 1703 nyarától 1705 őszén bekövetkezett haláláig ugyanabban a beosztásban szolgált, előbb ezredesi, Thoroczkay kinevezésével alezredesi, 1704 végétől pedig újra ezredesi rangban. A szabadságharc első éveinek kissé zűrzavaros viszonyai között éppen ezért gyakran nehéz eligazodni az egyes tisztek valódi rendfokozatát és beosztását illetően.

A rendfokozat és beosztás elkülönülése egyébként is éppen a XVII–XVIII. század fordulóján alakult ki az állandó hadseregek létrejöttével kapcsolatban.[55] Erre az időszakra tehető az ezredtulajdonosi cím és a vezénylő ezredesi beosztás megjelenése is. Ez utóbbi „jelenség" részben társadalmi, részben katonai okokra vezethető vissza. Egy-egy arisztokrata akkor is igényt tartott a saját költségén felállított ezred parancsnoki címére, ha visszavonult a hadseregtől. Ez esetben viszont más személyt kellett kinevezni a tényleges parancsnokság ellátására, akit vezénylő ezredesnek (a kuruc hadseregben: commendans colonellusnak) neveztek. Erre a megoldásra azonban akkor is szükség volt, ha nem a harctérről távol maradó főúri ezredtulajdonosok, hanem magasabb beosztásba kerülő parancsnokok, elsősorban tábornokok alakulatainak vezénylését kellett megoldani. Utóbbi esetben vált gyakorivá, hogy egy-egy tábornok és a nevét viselő ezred különböző hadszíntéren teljesített szolgálatot.

A kuruc hadseregben mindkét tendencia tetten érhető. A szabadságharc első időszakában a frissen csatlakozott mágnások, jómódú nemesek számára kellett megfelelő katonai pozíciót találni, ezt láthattuk az első kuruc tisztek fölé kinevezett ezredesek és tábornok-ezredtulajdonosok kapcsán. Utóbb a hadakozást megunt főtisztek és a magasabb parancsnoki teendőket ellátó tábornokok és brigadérosok helyett a megürült beosztásokba kellett megfelelő embert keresni. Ezzel magyarázható, hogy az 1704-ben háttérbe szorított kuruc tisztek utóbb ismét nagyobb szerepet kaptak. Kaszás példája mellett megemlíthetjük Gödény Pálét is, akit 1705-ben leváltottak, 1707-ben azonban új ezredet kezdett gyűjteni. Majos János szintén 1705-ben vonult vissza a hadseregből, de 1710-ben újra aktív szolgálatot vállalt. Ez a folyamat összefüggött azzal is, hogy a béketárgyalások meghiúsulása és az ónodi országgyűlés után, különösen a szabadságharc utolsó 2-3 évében a birtokos nemességgel szemben ismét a vitézlő rend vált Rákóczi legfőbb támaszává.

IV. Egy új rendfokozat bevezetése

A fejedelem 1704 első felében a francia, spanyol és angol területen rendszeresített, de a birodalmi német és a Habsburg-hadseregben ismeretlen rangot vezetett be. A mai dandár-

[55] L. *Zachar József* tudományosan népszerű összefoglalását: Idegen hadakban. (Nemzet és emlékezet.) Budapest, 1984. 17–18. o.

tábornoknak megfelelő brigadérosi cím[56] a korabeli nyugati hadseregekben a legalsó tábornoki rangot jelentette, a kuruc hadsereg brigadérosait viszont nem számították a tábornokok közé. Rákóczi Emlékiratai szerint 1704-ben azért vezette be az új rendfokozatot, „hogy a nemességnek hűbéreseik és jobbágyaik fölött magasabb rangot" adhasson.[57]

Heckenast Gusztáv megállapítása szerint azonban „Rákóczit a brigadérosi kinevezéseknél legtöbb esetben katonai szempontok vezették."[58] Az általa felsorolt példák (Ocskay, Bezerédj, Sréter, Domokos) e megállapítást igazolják. Jómagam – anélkül, hogy alapjában kétségbe vonnám az állítást – egyetlen szempontra hívnám fel a figyelmet: a legelső, 1704-ben kinevezett brigadérosok az arisztokraták közül kerültek ki: báró Palocsay György, báró Perényi Miklós, gróf Csáky Mihály viselték elsőként az új rendfokozatot. Ők azonban Perényit kivéve tábornoki rangra emelkedtek, így a Heckenast Gusztáv által vizsgált brigadérosok körén kívül estek. Véleményem szerint a fejedelem már a rendfokozat bevezetése után változtatott némiképp eredeti – Emlékirataiban leírt – elképzelésén, és 1705-től kezdve inkább a tehetetlen főúri tábornokok mellé kinevezett nemesi brigadérosoktól várt eredményesebb hadvezetést, s a kinevezések során ekkor már valóban a katonai szempontok domináltak.

Ehhez járult később az a megfontolás, hogy a szabadságharc kezdetén ezredesi rendfokozatot elért tisztek előléptetési igényét elégítse ki a brigadérosi rang, hiszen tábornokká nem lehetett mindenki, a főhadnagyi, őrnagyi, alezredesi rangból viszont az elesett ezredesek helyébe fokozatosan fel lehetett jutni, vagyis korábbi alantasaik könnyebben utolérhették az első ezredeseket. További fejlődés eredménye volt az önálló – az ezredes és tábornok közti – rangfokozathoz járuló dandárrendszer megszervezése, vagyis új, az ezrednél nagyobb létszámú, de még viszonylag könnyen mozgó, ütőképes csapat, a dandár („brigáda") bevezetése, amely egyszerre volt nagyobb harcászati és – különösen a szabadságharc utolsó éveiben – adminisztratív, gazdálkodási egység. A brigadérosi kinevezések tehát egyszerre szolgálták az előkelő főtisztek rangjának emelését, a katonai érdemek elismerését, a kipróbált hűségű tisztek jutalmazását és az egyszerű, soros előléptetési igények kielégítését. E funkciók bemutatására jó példa gróf Csáky László és Balogh Ádám brigadérosi kinevezése.

Bottyán Jánossal kapcsolatban megállapíthattuk, hogy tábornoki pátensének *narratió*jában személyre szabott, egyedi leírás szerepel. A legtöbb oklevélben viszont általános megfogalmazás szólt a kinevezett személynek a fejedelem, a haza és a szabadságharc „igaz ügye" mellett eddig megmutatott és a jövőben remélendő hűségéről, katonai érdemeiről. Ezek közhelyszerűségét szemléletesen példázza Csáky László brigadérosi dekrétuma, amely Csákynak „az hadi dolgokban való szép dicséretes experientiáját" is kiemeli. Valójában Rákóczi csöppet sem becsülte sokra főúri híve katonai képességeit: 1706-ban rövid időre leváltotta ezredesi rangjáról, s akkor Károlyihoz írt leveleiben így fogalmazott: „Mit tehet ű [ti. Csáky] is, én is rajta, hogy az hadakozásra alkalmatlanná tette a természet!", máskor pedig: Csákynak „az hadakozásra való alkalmatlan volta eze-

[56] A történeti irodalomban – főként Thaly Kálmán nyomán – használatos a rendfokozat megjelölésére a *dandárnok* elnevezés is.

[57] AR III. oszt. I. 338. o.

[58] *Heckenast*, 1994/b. 10–11. o.

rének megtartását meg nem engedi."[59] Utóbb Csáky siránkozására mégis visszahelyezte ezrede élére. 1708 februárjában, brigadérosi kinevezésekor grófi címére, 1704 óta már esedékes előléptetési igényére és valóban tapasztalt hűségére, de semmi esetre sem katonai tehetségére volt tekintettel.

Béri Balogh Ádám egyike azoknak, akiket valóban harcban szerzett érdemeikért léptettek elő. Éppen az ő esetében viszont hosszan elhúzódott a brigadérosi kinevezés, amely már 1706 végén, a győrvár–egervári ütközetben aratott győzelmét követően felvetődött. Akkor elsősorban Bercsényi ellenállásán bukott meg a dolog. A főgenerális 1706. december 12-én Rákóczihoz intézett levelében a következőkkel magyarázta álláspontját: „... méltóztassék Nagyságod elszoktatni az szükségtelen promotiókrúl az tiszteket! Könnyű az embernek tisztet tanálni: de az tisztre nehéz embert tanálni. Azért legyenek Brigadírossá, Generálissá etc., hogy nekik az kell? nem azért, hogy ők kelletnek arra?" Számos példát hoz az egymással vetélkedő tisztekre, az újabb és újabb előléptetési igényekre, majd a tőle megszokott iróniával teszi hozzá: „Ha az világ hat lovat nem rendelt volna az hintóban, – eddig talám 24 lovon járnánk..."[60]

1707 végén Esterházy Antal tábornagy a dunántúli hadak redukciója során több ezredből álló egységet („corpus, brigáda") bízott Balogh Ádám kezére,[61] akit ettől kezdve következetesen brigadérosnak titulált. Esterházy 1708 elején kérte a hivatalos megerősítést, de az ismét elmaradt.[62] A trencséni csatavesztést, Ocskay és mások árulását követően Rákóczi sorozatos előléptetésekkel kívánta hűségükben megerősíteni a tiszteket.[63] Ekkor végre kiállították Balogh Ádám brigadérosi dekrétumát is, mely Thaly Kálmán átírásában maradt ránk.[64] Ugyanakkor Bezerédj Imre generális-főstrázsamesteri és Kisfaludy László brigadérosi kinevezését is jóváhagyta a fejedelem, aki mindezt 1708. szeptember 5-i levelében tudatta Esterházy Antallal. Megírta tábornagyának, hirdettesse ki az előléptetéseket, a dekrétumokat azonban „az alkalmatosság bizontalansága miatt" egyelőre nem küldheti el.[65] Ekkor már Bercsényi is egyetértett a kinevezésekkel, sőt még arra is figyelmeztetett, hogy a rangviták elkerülése végett Balogh Ádám kinevezése (legalább dekrétumának dátuma) előzze meg Kisfaludy Lászlóét.[66] Balogh végül 1709 februárjában vehette kézbe a kinevezési okmányt, melyet ezredének két tisztje személyesen vitt meg Rákóczi főhadiszállásáról.[67]

---

[59] Rákóczi levelei Károlyihoz 1706. máj. 16-án Kistapolcsányból és jún. 2-án Érsekújvárról: KO V. 475–476. és 482. o.

[60] AR I. oszt. V. 338. o.

[61] L. Esterházy rendeleteit 1707. dec. 29–30-án Balogh Ádám, Bottyán János, Somogyi Ádám és Kisfaludy László részére: EA Táb. kv. 603–604. o.

[62] Esterházy keltezetlen, de bizonyosan 1708 elején készült felterjesztése Bercsényihez: MOL G 24. R-szh. lt. II. 6. a. fol. 508.

[63] Erre az előléptetési hullámra Heckenast Gusztáv hívta fel a figyelmet: *Heckenast*, 1994/b. 10. o.

[64] OSzK Kt. F. H. 1389. fasc. XXIX. fol. 99. Szécsényi tábor, 1708. aug. 9. Thaly még az eredetit használta, melyet a béri Balogh család levéltárában talált 157. sz. jelzet alatt. (L. még a VI. fejezetben közölt táblázatot.)

[65] AR I. oszt. II. 312–313. o. (Bezerédj árulása miatt tábornoki kinevezése végül nem lépett érvénybe.)

[66] Bercsényi levelei a fejedelemhez 1708. szept. 2-án és 9-én: AR I. oszt. VI. 58., 71–72. p.

[67] Balogh Ádám kinevezésének itt vázolt állomásai *Tóth Gyula* monográfiájában is nyomon követhetők: *Tóth*, 1958. 172., 197., 297. és 298. o. Részletesen ismerteti továbbá *Bariska István:* Egy különös árulás történetéhez. (Bezerédy Imre kuruc brigadéros hitszegéséről.) = Hadtörténelmi Tanulmányok. (Szerk. *Molnár András.*) (Zalai Gyűjtemény 36/I.) Zalaegerszeg, 1995. 101–102. o.

Balogh Ádám valóban rászolgált az előléptetésre: éppen brigadérosi kinevezését követően, 1708. szeptember 2-án aratott győzelmet Kölesd mellett Pflueg császári őrnagy csapatai felett. Láthattuk, hogy mégis mennyire hosszadalmas utat járt be kinevezési ügye. Rákóczi államában és hadseregében mindez azonban bevett gyakorlatnak számított, így az eset részletes ismertetése arra is kellő adalékkal szolgál, mennyire nehéz a történész számára pontos időhatárokhoz kötni az egyes személyek funkcióját, katonai rangját.

V. A kinevezési rend szabályozása

Rákóczi igyekezett a hadsereggel kapcsolatos szabályokat jól átlátható módon, törvényes keretek közé szorítva, írásban rögzíteni. A kinyomtatott katonai szabályzatok közül a *Regulamentum universale* tért ki a tisztek kinevezésének mikéntjére. Az addig vezető szokásbeli és jogi fejlődést az alábbi példákon keresztül próbálom meg röviden bemutatni.

Mint láttuk, a szabadságharc kezdetén a felkelők maguk választották tisztjeiket. Egy érdekes eset kapcsán részletes képet nyerhetünk a mezei hadak közötti szokásról.[68] 1704 őszén fejedelmi parancsra Kecskeméten vizsgálati jegyzőkönyvet vettek fel, melynek tanúsága szerint az egyik harcban elesett kecskeméti alhadnagy helyébe a korábbi zászlótartót, Dékány Istvánt emelték „a sereg közönséges akaratából", zászlótartóvá pedig egy bizonyos Kovács Jánost választottak. Kovács a választást jó szívvel fogadta, „mert áldomást a seregnek két máriás garas árú bort is hozatott", esküt azonban nem tett, és rövid idő múlva meg kívánt válni tisztétől. Csorba Mihály főhadnagy azonban kijelentette, hogy „ha a sereg úgymond zászlótartóvá tett, én el nem vehetem rólad, hanem csak visellyed". Látható tehát, hogy legalább is az alsóbb tiszti rangfokozatok választás útján történő betöltése a hadijog részét képezte.

A vitézlő rend öntörvényűségét jól mutatja Kaszás Pál ezredének és főstrázsamesterüknek, Kállai Istvánnak ügye. Thoroczkay István generális-főstrázsamester és erdélyi főparancsnok, Kaszás ezredének tulajdonosa, 1704. július 5-én tájékoztatta az Erdélybe küldött Radvánszky János fejedelmi biztost Kaszás katonáinak fegyelmezetlenségéről, Kállai őrnagy elleni fellépésükről: „sátorára reá mentenek, hogy levágják".[69] Az ezred Radvánszkyhoz benyújtott kérvényében az szerepel, hogy Kállai Istvánt egyszerűen elbocsátják (!) az alakulattól.[70] Radvánszky 1704. július 8-án kelt válaszában leszögezte, hogy a katonák Kállai elleni panaszát szabályos eljárással kell orvosolni. Ha a főstrázsamester távozni akar, elmehet, de a vitézlő rend nem mozdíthatja el főtisztjét.[71]

A törzstisztek közül 1704 folyamán a legelső, népi származású, illetve a vitézlő nép által választott ezredesek többségének is sikerült megszereznie Rákóczi jóváhagyását rangjukra nézve: vagy írásos kinevezést nyertek, vagy a fölébük kinevezett tábornok-ezredtulajdonos helyettesei voltak. Utóbbi esetben a létszám-kimutatásokban, fizetési jegyzékekben alezredesként, majd egyre gyakrabban vezénylő ezredesként tüntették fel őket.

---

[68] *Hornyik János:* Kecskemét város története, oklevéltárral. IV. k. Kecskemét, 1866. 74–75. o. A mára sajnos elveszett kecskeméti jegyzőkönyvből részletesen ismertetett tanúvallomások.

[69] *Kiss*, 1906. 135–136. o.

[70] Uo. 139. o.

[71] Uo. 142. o.

Az is bevett gyakorlatnak számított, hogy valaki jóval funkciójának betöltése után kapta meg írásos kinevezését. Ifjabb gróf Barkóczy Ferenc 1704 őszétől egy lovasezred felállításán munkálkodott – a szervezés azonban meglehetősen lassan haladt. Barkóczy egyik ezzel kapcsolatos kérvényének keltezetlen kivonata szerint csak utólag kérte a fejedelemtől főcolonellusi dekrétumának kiadását, „úgy mind azon által, hogy ... a' mostani új Colonellusokat praecedállya", vagyis rangelsősége megmaradjon velük szemben.[72] Ezt valószínűleg a kinevezési okmányok antedatálásával, vagy az oklevél szövegében leírt részletes magyarázattal biztosították. Csajághy János ezredesi kinevezése legalább is erre enged következtetni. Ő 1704-ben csatlakozott Rákóczihoz,[73] 1705 tavaszától már bizonyosan ezredesi rangban szolgált, de csak 1705. augusztus 3-án állították ki dekrétumát. Ennek *narratió*jában Rákóczi úgy fogalmazott, hogy Csajághyt „jóllehet még tavallyi esztendőben kegyelmessen resolváltuk vala a' Fő Colonellusság Tisztire, mellyel eddigis hadaink között az haza szolgálattyában a' dolgoknak valóságára nézve fungált és foglalatoskodott, mind az által hogy ezen kegjelmes resolutionkat a' kik előtt illik nyilvánvalóvá tehessük, mind azért, mind penig hogy eddigis Hazánk s Nemzetünk szolgálattyában való szíves fáradozását és készségét ... szokott fejedelmi kegyelmességünk szerint recognoscáljuk, egy Gyalogh Ezerbeli Fő Colonellusság Tisztit fön említett Colonellus hívünknek adtuk..."[74]

Bezerédj Imre és Babocsay Ferenc lovas brigadérosi kinevezésekor is utólag állították ki dekrétumaikat. Rákóczi és Bercsényi levélben egyeztették a korábbi kinevezési határozatok dátumait. A főgenerális emlékezete szerint Babocsaynak előbb ígérte meg a fejedelem az előléptetést mint Bezerédjnek. Babocsay egyébként „is öreg atyjafia, s hadi praeceptora volt ifiantan" Bezerédjnek, aki már csak ezért is bizonyára tudomásul venné rokona rangidősségét.[75] Amikor 1708. szeptember legelején a fejedelem tábornokká kívánta előléptetni Bezerédjt, úgy rendelkezett Esterházy Antal dunántúli főkapitányhoz írt levelében, hogy a Bezerédjvel szemben rangidős Ebeczky István és Babocsay Ferenc brigadérosok egyelőre nem kapnak ugyan tábornoki kinevezést, de majdani előléptetésük esetén rangelsőségük is megmarad.[76]

Perényi Miklós báró brigadérosi kinevezése és dekrétumának kiállítása között pedig több mint négy esztendő telt el. Erről tanúskodik a fejedelem egyik leveleskönyvében

---

[72] MOL G 19. R-szh. lt. II. 2. i. Prot. Inst. 178.

[73] Bánffy György erdélyi gubernátor titkára volt és Nagyszebenből szökött a kurucok közé 1704. márc. 7-én. L. *Wesselényi István:* Sanyarú világ. Napló 1703–1708. I. k. 1703–1705. Közli: *Magyari András.* Bukarest, 1983. 65. o.

[74] Csajághy dekrétumára l. a következő fejezetben közölt táblázatot a 332–333. oldalon. Csajághy kinevezésének megvan a fogalmazványa is ugyancsak 1705. aug. 3-i dátummal: MOL G 19. II. 3. h. Prot. Rák. II. fol. 57. Két nappal később, aug. 5-én pedig egy másik leveleskönyvi bejegyzés szól Csajághy kinevezéséről, amely már a beosztást is megnevezi: „*Nemzetes Vitézlő* Csajági Jánosnak colonellusság conferáltatik azon portalis hajdúság között, mely ennek előtte néhai *Tekintetes Nemzetes* Haller Sámuel alá adatott volt." OSzK Kt. F. H. 978. Prot. Exp. fol. 115.

[75] Bercsényi levele a fejedelemhez 1706. nov. 23-án Szécsényből: AR I. oszt. V. 322. o. Érdekes a levél további része, melyben Bercsényi igyekszik pontosan meghatározni a két főtiszt kinevezésének időpontját, de nem konkrét napokra, hanem emlékezetes eseményekre utal: „Cum recollectione írhatom, Kegyelmes Uram, az Méltóságos Fejedelemasszony kijövetelinek ideire tehetni bízvást napját [Babocsay] expeditiójának; Bezerédi penig az anglusoknak Szeredben már búcsúzófélben létekor, mikor az [pöstyéni] hévízben mentem, akkor resolváltatott."

[76] L. Rákóczinak a 65. jegyzetben idézett levelét Esterházy Antal dunántúli főkapitányhoz.

fennmaradt fogalmazvány szövege: „Tekéntetes *Nagyságos* Prínyi Miklós Úri Hívünk*nek* ... még ennek előtte el follyt ezerhérszáznegyedik esztendőben, Sz*ent* János havának 29. napján [*1704. jún. 29-én*] hadaink közöt való brigadérosságnak vagy közönséges harczrendelő és igazgató mesterségnek, nem külömben egy gyalog regimentbéli fő colonellusságnak tisztit és hivatallyát k*egyel*messen számára conferáltattni resolváltuk vala. És noha az időtül fogva a' meg írt characterekben tartatott előttünk, mindazáltal" dekrétumának kiadását Rákóczi csak most, 1708. augusztus–szeptember körül rendelte el.[77]

Egy másik, hasonló tárgyú fogalmazvány, mely 1706. április 6-án kelt Egerben, Palocsay György brigadérosi kinevezéséről mondja el, hogy az már „ennek előtte" resolváltatott.[78] A lap szélén csatlakozó jegyzet pedig hozzáteszi, hogy „Ordasnál lévő táborunkban Dies et Annus". Rákóczi tehát emlékezett, hogy még valamikor dunaordasi táborozásakor nevezte ki Palocsayt brigadérossá, a pontos dátum kikeresését azonban a dekrétumot letisztázó titkárra bízta. A fejedelem – kisebb megszakításokkal – 1704. április 30-tól május 26-ig tartózkodott Dunaordasnál,[79] vagyis közel két év telt el Palocsay brigadérosi kinevezése és dekrétumának kiállítása között. Az is lehetséges persze, hogy Rákóczi valójában 1704 tavasza után léptette elő brigadérossá Palocsayt,[80] dekrétumának kiállításakor viszont célszerűnek látszott a kinevezést visszakeltezni az egymással vetélkedő törzstisztek és brigadérosok közötti rangviszony egyértelmű rendezése, vagyis Palocsay másokkal szembeni rangidősségének biztosítása végett.

Kifejezetten antedatálásra egyetlen – annál érdekesebb – adatunk van. A Rákóczihoz csatlakozott kevés szerb katona közül kétségkívül Rácz Draguly tett szert a legnagyobb hírnévre, aki az egykorú krónikás szerint „a németek közül szökött vala a kurucok közibe."[81] A fejedelmi leveleskönyvben fennmaradt ezredesi kinevezésének fogalmazványa,[82] amely szintén kiemeli, hogy Rácz Draguly „az ellenség közül önként és szabad akarattyából ezen fel vett ügynek elein" tért Rákóczi hűségére, és már „bőv mértékben, jeles példájú vitézi actusokkal..." bizonyította rátermettségét. Már ebből és a fogalmazvány szövegének más részeiből is kitűnik, hogy huzamosabb ideje szolgált a kuruc hadseregben, sőt az ezredesi kinevezésre vonatkozó részben eredetileg az állt, hogy „azon mostan kezénél lévő lovas ezerben való fő colonellusságnak tisztit" kapja, a ritkábban szedett részt azonban utóbb törölték. Törölték továbbá az eredetileg lejegyzett dátumot is (Marosvásárhely, 1707. április 20.), és ehelyett a margón utólag betoldott keltezés olvasható: „in castris nostris ad Szeged positis, die 20. men*sis* Julii anno 1704". Teljesen egyértelmű, hogy az 1704-ben ezredessé kinevezett, és e mi-

[77] MOL G 19. R-szh. lt. II. 3. h. Prot. Rák. II. fol. 350. v. A fogalmazvány 1708. aug., szept., nov. és dec. havi bejegyzések között szerepel. A dátumban csak a helyet tették ki: Eger. Rákóczi 1708. folyamán két ízben is huzamosabb időt töltött a városban. Nagy valószínűséggel a trencséni csatavesztést követő másodszori itt tartózkodása idején, 1708. aug. 11. és szept. 26. között állíttatta ki a dekrétumot. L. II. Rákóczi Ferenc tartózkodási és táborhelyei. = *Esze*, 1955. 554. o.

[78] MOL G 19. R-szh. lt. II. 3. h. Prot. Rák. II. fol. 232.

[79] L. Rákóczi idézett itineráriumát: *Esze*, 1955. 551. o.

[80] Az eddig feltárt források csak 1705. febr.-tól említik Palocsay brigadérosi rangját.

[81] *Cserei Mihály:* Erdély históriája [1661–1711]. (S. a. r., a bevezetőt és a jegyzeteket írta: *Bánkúti Imre.*) Budapest, 1983. (Bibliotheca Historica) 376. o.

[82] MOL G 19. R-szh. lt. II. 3. h. Prot. Rák. II. fol. 184–185. „Rácz Drágullynak Ezeredes Kapitányságárol való collatioja."

nőségben már harmadik éve szolgáló Draguly kapitánynak 1707. április 20-án, csak éppen a kinevezési határozat időpontjának megfelelő *visszakeltezett dátummal* állították ki dekrétumát. Ez azért érdekes, mert a fentebb említett három esetben nem az oklevelek dátuma, hanem a *narratió*ban külön megemlített kinevezési időpont szólt az adott rendfokozat viselésének kezdetéről. A kételyek eloszlatásához persze a most idézett fogalmazványok mellett ismernünk kellene az eredeti dekrétumok szövegét is.

Előfordult, hogy alezredesi, őrnagyi, sőt olykor még főhadnagyi rangba is maga Rákóczi nevezte ki a hozzá folyamodó tiszteket. Így pl. Gyulay Jánost az elhunyt Petneházi György helyett Pongrácz György ezredébe alezredesnek,[83] Újfalussi Jánost főstrázsamesternek,[84] Csepregi Istvánt pedig ifj. Barkóczy Ferenc gróf ezredebeli főhadnagynak[85] tette meg. Barkóczy fentebb idézett kérvényében sem csupán a saját ezredesi, hanem az ezred másik két törzstiszti dekrétumának kiadását is kérte a fejedelemtől Mikházy György vicecolonellus és Máriássy Gábor főstrázsamester számára.[86]

A fejedelem mellett Bercsényi Miklós mint a szabadságharc második embere, főgenerális, szintén nevezhetett ki törzstiszteket. Bercsényi tulajdonképpen egy nagyobb országrészt, rendszerint a Felvidék nyugati felét, az érsekújvári főkapitányságot irányította, és a dunántúli kerületi fő- és vicekapitány (Esterházy Antal és Dániel), illetve a vezénylő generálisok (Bottyán János, Csáky Mihály, az Andrássy-fivérek) is közvetlenül hozzá fordultak, nem pedig Rákóczihoz. A fejedelem pedig az ország keleti felén volt a hadsereg legfőbb irányítója, vagyis Erdély és a kassai, a szatmári valamint a szolnoki főkapitányságok vezetői (Forgách Simon, Pekry Lőrinc, Károlyi Sándor, id. Barkóczy Ferenc, Berthóty Ferenc) függtek közvetlenül tőle.

Bercsényi 1703–1704-ben rendkívül sok főtisztet nevezett ki, gyakorlatilag a Felvidék középső és nyugati területein, valamint a Dunántúlon ő teremtette meg a kuruc tisztikart a csatlakozó nemesekből, volt végváriakból.[87] A későbbi években már inkább csak őrnagyokat és alezredeseket nevezett ki, mivel a főhadnagyokat vagy a vitézek választották maguk közül (főként kezdetben), vagy az ezredparancsnok, illetve ezredtulajdonos jelölte ki (nyilván szem előtt tartva a többi tiszt és a katonaság véleményét), az ezredesi dekrétumokért pedig inkább a fejedelemhez folyamodtak a tisztek, hiszen így nagyobb biztonságban érezhették rangjukat egy-egy átszervezéskor.[88] Ugyanakkor még 1706–1707-ből is van néhány adatunk arra, hogy Bercsényi ezredesi kinevezést állíttatott ki. Szekeres István dekrétuma 1706. január 11-én kelt. Telekesi Török István dunántúli lovasezredének alezredese, győri Fekete István pedig 1707 júniusában nyert Bercsényitől

[83] KO V. 355. o. Rákóczi Károlyihoz írt 1706. január 2-i levelének utóirata.

[84] Uo. 441. o. Rákóczi 1706. április 5-i levele Károlyihoz.

[85] *Bánkúti*, 1976. 163. o. Rákóczi 1705. február 15-i levele Barkóczyhoz.

[86] L. a 72. jegyzetet.

[87] L. a már idézett jegyzéket a függelékben: 1. sz. Vö. az 53. jegyzettel.

[88] Úgy tűnik, hogy még a Bercsényi által kiadott pátenseket is igyekeztek a fejedelem által megerősíttetni: Az imént idézett Bercsényi-féle jegyzékben ugyanis Zarka (Szarka) Zsigmond, Inkey Ferenc és Sándor László nevei is szerepelnek mint ezeres kapitányok, ennek ellenére Rákóczi azt írta 1704. február 27-én Miskolcról Károlyinak, a dunántúli csapatok főparancsnokának, hogy a három említett személy „recomendatoriaját értette, azért a' collationalist ezeredes kapitányságra megküldötte." L. *Bánkúti Imre:* Iratok a kurucok első dunántúli hadjáratának történetéhez. (1704. január–április.) I. rész 1704. január 11–március 21. = Somogy megye múltjából. (Levéltári évkönyv 7.) 1976. 96. o. Eszerint tehát ők Bercsényitől és Rákóczitól is nyertek dekrétumot.

redének alezredese, győri Fekete István pedig 1707 júniusában nyert Bercsényitől vezénylő ezredesi („commendans colonellus") dekrétumot.[89]

Arra is van adatunk, hogy a dekrétum kiváltásáért illetéket kellett fizetni. Hellebronth János megfogyatkozott létszámú reguláris lovasezredét a fejedelem 1705 nyarán Balogh Ádám ugyancsak kis létszámú ezredével vonta össze az utóbbi parancsnoksága alatt, Hellebronthot pedig hadbiztosnak nevezte ki. Hellebronth János mindenképpen szerette volna megtartani ezredét, s Rákóczihoz intézett kérelmében többek között azzal érvelt, hogy ezredesi decretumának „taxaját le tévén", kezéhez váltotta.[90]

Az ónodi országgyűlésen törvénybe iktatott *Regulamentum universale*, melyet Nagyszombatban latin és magyar nyelven ki is nyomtattak, az Első rész 7. pontjában szabályozza a kinevezési rendet:[91]

„HETEDSZER. A' generálisok és regimentek, vagy colonellusi hivatalok collatioja egyedül tőlünk [ti. a fejedelemtől – M. K.] lészen. A' vicecolonellusokat azonban és strásamestereket [értsd: főstrázsamestereket – M. K.] surrogálni és rendelni az ország főgenerálissát illetvén, esendvén valamelly regimentben abbéli vacantia, tehát a' regimentek colonellusi vagy commendánsi olly tisztségekre két három expertus hadi személyeket candidálván, azoknak neveit elégséges informatióval praesentállják fellyül említett főgenerális úr előtt, authoritásában lészen azoknak collatiója; a' companiabéli fő és alábbvaló tisztekben pedig vacantia történvén, jurisdictiojokban lészen a colonellusoknak vagy regimentek commendánsinak azok helyett más fő- és vicehadnagyokat, zászlótartókat, úgy más egyéb alsóbb tiszteket substituálni és rendelni."

A következő, 8. pont pedig kimondja, hogy a kinevezett tiszteket csak a törvényes út betartásával lehet elmozdítani.

Látható, hogy a szabályozás figyelembe vette az addig kialakult gyakorlatot, és többé-kevésbé azt rögzítette írásban. Bercsényi főhadvezéri jogköre a kinevezések terén megmaradt, de csupán ezredesnél alacsonyabb rang esetében. Mint említettem, korábban a főgenerális hatásköre inkább csak a nyugati országrészekre terjedt ki, az erdélyi, partiumi és tiszántúli csapatok közvetlenül a fejedelem irányítása alatt álltak. 1706-tól azonban Bercsényi irányította az egész hadsereg átszervezését az, ún. redukciót, s így a szervezés terén közvetlen kapcsolatba került szinte minden seregrész parancsnokával és főtiszti állományával.[92] A *Regulamentum universale* pedig elvileg az egész hadseregre kiterjedő hatállyal rögzítette Bercsényi jogkörét az alacsonyabb rangú törzstisztek kinevezéséről.

A fejedelem 1707 őszén a redukció irányítása mellett a hadipénztár és a ruházati hadbiztosság („Cassa és Vestitura") dolgainak rendbetételét is Bercsényire bízta, aki ezzel kapcsolatban Károlyi Sándort is felkereste levelével. Megírta neki, hogy a rozsnyói tanácsülés óta semmilyen információja sincs a parancsnoksága alá tartozó csapatokról, pedig folyamatos tájékoztatást várt volna tőle az ezredek redukcióját illetően. „Az regi-

[89] *Thaly Kálmán:* Dunántúli hadjárat 1707-ben. = Sz 13. évf. (1879) 290. o. Thaly az eredeti fogalmazványra hivatkozik.

[90] OSzK Kt. F. H. 1389. fasc. IV. fol. 316–317. Hellebronth János levele a fejedelemhez 1705. szeptember 18-án. Úgy látszik, Hellebronth is másik dekrétumot váltott ki a fejedelemi kancellárián, pedig ő szintén Bercsényitől kapta első kinevezését.

[91] *Bánkúti*, 1976. 193. o.

[92] Bercsényinek a redukció során kifejtett tevékenységére l.: *Mészáros*, 1999. 608–611. o.

mentek statussinak és tiszteinek és kivált az vice kapitányok és fő strása mesterek mutatioi, vagyis promotioji *kegyelmed* votumának világosításával tuttomra kellene lenni az Regulamentum*nak* kiváltképpen való punctuma szerént – írta a főgenerális Károlyinak –, de talám kettőt sem tudok neveznem, kik legyenek most, annyival is inkáb mellyik ezer menyibül álljon."[93] Bercsényi felháborodása a hadiszabályzat alapján jogosnak mondható, de a gyakorlatban továbbra sem volt kellő rálátása az egész hadsereg ügyeire. Károlyi meglehetősen önállóan intézkedett saját csapatai felett, s kéréseivel, gondjaival közvetlenül a fejedelemhez fordult. Az alábbi példák azonban azt mutatják, hogy Rákóczi mennyire igyekezett betartani és betartatni a hadi törvény előírásait a kinevezési ügyekben is.

Kókai Márton 1710 nyarán Károlyin keresztül a saját ezredesi és az ezredebeli Káldi Ádám főstrázsamesteri dekrétumának kiadását kérte a fejedelemtől.[94] Kókait több mint egy éve iktatták be az áruló Bezerédj ezredének parancsnoki tisztségébe, ezért Rákóczi méltatlankodva írt vissza Károlyinak: „Kókainak, hihető azért jutot eszébe az Decretum, hogy most másnál látott, mert én előttem még soha sem instált, mert azt gondolta, elég ha mások szóval monták..."[95] Következő levelében még szemrehányóbban fogalmaz: „Kókainak a decretumot megparancsoltam, hogy expediálják, s kerestesse azért a cancellarián; eddigis meg lett volna, ha ott kívánta volna: de azt akarják, hogy a sült galamb repüljön szájokban, s mindenhez ingyen jussanak..."[96] Káldi őrnagyi kinevezésével kapcsolatban pedig leszögezte: „Főstrázsamestereknek én decretumot nem szoktam kiadni: vi Regulamenti is Bercsényi úrnak competál, a hová Káldi Ádám is recurrálhat."[97]

Láthattuk, hogy Rákóczi korábban intézkedett őrnagyi és alezredesi kinevezések ügyében. Itt bizonyára nem csupán a hadi szabályzat előírásának és Bercsényi jogkörének tiszteletben tartásáról van szó. A fentebb említett esetekben ugyanis mintegy kegyelmi ügyben járt el a fejedelem, vagyis a közvetlenül hozzá folyamodók hűségét jutalmazta a kinevezésekkel. Most azonban az ettől eltérő, egyszerű soros előléptetési ügy kapcsán indokolt a hivatali út betartása. Kókai 1710. augusztus 28-án valóban Bercsényihez fordult kérésével.[98]

Rákóczi még Esterházy Antal tábornagyot is rendre utasította, amikor az a saját lovasezrede császáriakhoz pártolt ezredesének, Somogyi Ádámnak helyébe alezredesét, Tersztyánszky Istvánt önhatalmúlag léptette elő. 1710. február 21-i levelében így ír: „Trsztyánszki promotiója ugyan, a colonellusa elpártolván, reménlem, idősebbek [értsd: a hozzá képest rangidősek – M. K.] injuriája nélkűl ment véghez, – rendesebben esett vólna mindazonáltal, ha elébb recommendálta, mintsem promoveálta vólna Kegyelmed: mert az regimentek collatiói még az ország Főgenerálissa- és Locumtenensünknek is

[93] MOL P 398. Károlyi-lt. Missiles No. 6562. Bercsényi Miklós 1707. okt. 13-án Ungváron kelt levele Károlyihoz. (Bercsényinek a Károlyi-lt. missilis-anyagában található leveleire Czigány István hívta fel a figyelmemet, segítségét ez úton is köszönöm. Bercsényi e levelei annak idején elkerülték Thaly Kálmán figyelmét is, így azok nem jelentek meg a Rákóczi Tár II. kötetében.)

[94] AR I. oszt. XII. 514. és 519. o. Károlyi levelei Rákóczihoz 1710. július 14-én és augusztus 3-án.

[95] Uo. 515. o. Rákóczi válasza Károlyi első levelére 1710. július 15-én.

[96] AR I. oszt. III. 301. o. Rákóczi válasza Károlyi másik levelére 1710. augusztus 10-én.

[97] Uo. 302. o.

[98] MOL G 24. R-szh. lt. II. 6. a. (64. cs.) fol. 325–326.

nincsen authoritásában, s haszontalan is lesz rangjára nézve az Kegyelmed nevemmel való declaratiója – hacsak a szokott és a hadi rend által practicált instantiája szerint a decretumát ki nem veszi, – az mellyet difficultálni is nem fogok."[99]

A kuruc törzstiszti karra vonatkozó, sajnos még eléggé hézagos adatainkkal szemben jóval részletesebb ismeretekkel rendelkezünk a legfelső katonai vezetés létrejöttéről, személyi állományáról és a kinevezési gyakorlatról.[100] Heckenast Gusztáv megállapítása szerint a kuruc hadseregben három tábornoki rendfokozatot rendszeresítettek: tábornagyit (mezei marsall), altábornagyit (mezei marsall locumtenense) és vezérőrnagyit (generális-főstrázsamester). E megállapítás alapvetően igaz, csakhogy már a Heckenast Gusztáv által feltárt adatok alapján is kiegészíthetjük a sort az altábornagyi és tábornagyi rang között lévő lovassági tábornoki (generalis cavalleriae) rendfokozattal. Eddigi ismereteink szerint id. Barkóczy Ferenc, Esterházy Antal és Pekry Lőrinc is viselte ezt a címet, majd mindhármukat tábornaggyá léptették elő.[101] Egy 1705. augusztus 4-én kelt fizetési tabellában pedig együtt szerepel a négy tábornoki rendfokozat (marsall, lovassági tábornok, altábornagy és generális-főstrázsamester).[102]

Mint majd látni fogjuk, később a *Regulamentum universale* már nem számolt a lovassági tábornoki rendfokozattal. A következetlenség továbbá abban is megmutatkozik, hogy a másik fegyvernem megfelelő rendfokozatát (gyalogsági tábornok, illetve táborszernagy) már nem tudjuk kimutatni a kuruc hadseregben. Ez persze összefüggött a gyalogság kisebb létszámával és a főúri-nemesi tiszteknek a gyalogsági szolgálattól való idegenkedésével is. A tiszti kinevezési okmányokban a brigadérosi rendfokozatig bezárólag a fegyvernemet is meghatározták, vagyis a lovas, illetve gyalogos (esetleg tüzérségi) szolgálatot is rögzítették, olykor a konkrét beosztással, az alakulat megnevezésével együtt. A tábornoki kinevezéseknél csak ritkán találkozunk ilyen kitétellel. A fent említett lovassági tábornoki rang persze nem sorolható ebbe a körbe, hiszen itt a korábbi fegyvernemi beosztás rendfokozattá merevedéséről van szó, és a lovassági tábornok természetesen a keze alá beosztott gyalogsági csapatok felett is disponált. (Alacsonyabb rendfokozat esetén mindez inkább csak kivételesen és ad hoc jelleggel fordult elő, pl. amikor egy konkrét hadműveletet vezénylő lovas brigadéros parancsnoksága alá időlegesen egy gyalogzászlóaljat is beosztottak.) Ezzel szemben az eddig előkerült két adat alapján, amely tábornoki kinevezésben konkrétan gyalogsági szolgálatot rögzít, nem következtethetünk az önálló gyalogsági tábornoki rendfokozat meglétére, vagy akár annak igényére.

Andrássy György bárót, aki 1703 októberétől egy lovasezred parancsnoka volt,[103] a fejedelem 1704/1705 fordulóján „hajdúk generálisává" nevezte ki, és Esterházy Antal

---

[99] AR I. oszt. III. 46. o.

[100] L. a 47. jegyzetet.

[101] *Heckenast*, 1993. 165., 168. és 172. o. Pekry lovassági tábornoki kinevezésről 1707. jan. 20-i keltezéssel a következő bejegyzés olvasható a fejedelem egyik leveleskönyvében: „Brassó alatt szerencsés actusának megjutalmaztatására addig, míg nagyob mértékben közölné *kegyelmességét kegyelmes* Urunk eő *Nagysága*, az hadak közt való Equitatus *Gene*ralisságának méltósága ő *Nagyságának* conferáltatván, arrúl való Decretum in accluso transmittáltatik is." MOL G 19. II. 3. h. Prot. Rák. IV. fol. 281.

[102] L. a függelékben, 3. sz. alatt.

[103] L. a 21. jegyzethez tartozó főszöveget és a függeléket: 2. sz. „Nomina capitaneorum euqestris ordinis".

hamarosan be is iktatta e tisztébe.[104] Lovasezredének parancsnokságát hamarosan Rétey György vette át, maga Andrássy pedig 1705 tavaszától az újonnan felállított portális hajdúkból szervezett magának egy gyalogezredet.[105] A szécsényi országgyűlésen megkötött rendi conföderatio szövetséglevelét mint „gyalogok generálissa" írta alá.[106] 1705 szeptemberében valami rangvitába keveredett egy tábori főstrázsamesterrel. Az ügy részleteiről az eddig előkerült források alapján nem sokat tudunk, a homályos utalásokból úgy tűnik, Andrássy György hajdúgenerálisi tisztségét többnek érezte az egyszerű generálisfőstrázsamesteri rangnál. Rákóczi fejedelem azonban világosan megírta Esterházy Antalnak, hogy Andrássy „tisztiben való characteriban még egyéb nem vala Generális Vigiliarum Praefectusságnál; ámbár valamelly ezer hajdúkat commendérozott is: azzal többet nem arrogálhat magának".[107]

Másik példánkban maga a tábornoki kinevezés fogalmaz egyértelműen, amikor Bagossy Pál – korábban császári gyalogezredes, majd a kurucokhoz csatlakozva gyalogsági brigadéros – 1708 őszén az erdélyországi és partiumi gyalog hadak „között levő *Gene*ralis Fő Strása Mesterségnek tisztit és hivatallyát" kapta a fejedelemtől.[108]

Mindkét esetben a gyalogság szerepének előtérbe kerüléséről van szó, amikor a fejedelem tekintélyes tiszteket léptetett elő tábornokká, de egyúttal a gyalogsági szolgálatot is rögzítette. Csupán arra nézve nem sikerült adatot találnunk, hogy a korábban lovasezredet vezénylő Andrássy Györgyöt milyen okból tette meg Rákóczi hajdúgenerálissá. Az azonban bizonyos, hogy Andrássy személye, vagy legalább főúri rangja alkalmasnak látszott a gyalogsági szolgálat presztizsének növelésére. Amikor ugyanis Szemere László 1705 nyarán azzal próbálta elhárítani magától a Szepes és Sáros vármegyei portális hajdúkból kiállított gyalogezred parancsnokságát, hogy az méltatlan brigadérosi rangjához,

---

[104] Andrássy beiktatására l. Bercsényinek 1705. jan. 25-én Tornócon, 27-én Érsekújváron és febr. 6-án este 7 órakor ismét Tornócon kelt leveleit Rákóczi fejedelemhez: AR I. oszt. IV. 304., 309., 344–345. o.

[105] L. Bercsényi főgenerális 1705. ápr. 29-én Nyitrán kelt rendeletét melyben tudatja Andrássyval, hogy a fejedelem őt nevezte ki a Gömör, Abaúj és Torna vármegyékből kiállítandó (portális gyalog-) ezred főkapitányává. *Bánkúti*, 1976. 167–168. o. Rákóczi ugyanezt 1705. jún. 9-én Egerből tudatta a három érintett vármegyével: *Bánkúti*, 1990. 88–89. o.

[106] *Thaly*, 1870. 341. o.

[107] Rákóczi levele Esterházy Antalhoz 1705. szept. 7-én Szécsényből: AR I. oszt. I. 409. o.

[108] MOL G 19. R-szh. lt. II. 3. h. Prot. Rák. II. fol. 355. „Bagosi Pál U*ram Gene*ralis Fő Strása Mesterségérűl való collationalis." A fogalmazvány 1709. áprilisi bejegyzések között található, de Bagossy 1709. febr. 22-én meghalt. A dátumban csak a helyet tették ki: „Karolly etc." A fejedelem 1708. okt. 9-től 19-ig, majd nov. 14-én késő estétől 16-án reggelig tartózkodott Nagykárolyban. Minderről Beniczky Gáspár udvari titkár naplója tudósít, a nov. 15-i bejegyzésből pedig az is kiderül, hogy Rákóczi délután megmustráltatta „Bagossi Pál Brigadíros Gyalog-Regimentjét". L.: Rákóczi Tár. Történelmi érdekű naplók, emlékiratok, levelezések, pátensek, hadi-szabályok, országgyűlési diariumok és törvényczikkek gyűjteménye II. Rákóczi Ferencz korához. (Szerk. *Thaly Kálmán.*) I. k. Pest, 1866. 163–164. és 168. o. Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy Bagossy tábornoki kinevezése vagy 1708. okt. 9–19. között (bár ekkor a fejedelem napokig betegen feküdt), vagy inkább nov. 15-én kelt. A kinevezés körülményeinek ilyen alapos vizsgálata igazolja, hogy a leveleskönyvek pontos dátum nélküli bejegyzéseivel óvatosan kell bánnunk, hiszen esetünkben majd' félévvel későbbi keltezésű fogalmazványok között olvasható a kinevezés szövege. Egyébként a szóban forgó leveleskönyv 1709. ápr.-i bejegyzései után találhatunk 1708. aug.-it is! (Heckenast Gusztáv Rákóczi itineráriumának ismeretében 1708. okt.-re tette Bagossy előléptetésének keltét, jómagam – mint láttuk – a nov. 15-i dátumot tartom valószínűbbnek.)

a fejedelem azzal utasította rendre, hogy Andrássy György generálisi rangban van, mégis felvállalta az egyik portális ezred főcolonellusságát.[109]

A tábornoki rendfokozatok kérdését tovább bonyolítja az országos főkapitányságok megszervezése 1706-ban. Az ónodi országgyűlésen elfogadott hadiszabályzat, a *Regulamentum universale* értelmében a kerületi főkapitányok (disctrictualis generalisok) „hadi marschallus generálisok is egyszersmind lesznek", azaz a beosztást a tábornagyi rendfokozathoz kötötték.[110] A kerületi főkapitányok helyettesei, a vicegenerálisok elvileg így altábornagyok voltak, de közülük senki nem kapott ténylegesen altábornagyi dekrétumot. Berthóty Ferenc a kassai (felső-magyarországi), Galambos Ferenc pedig a szatmári (tiszántúli) generalátus főkapitány-helyettese volt, de külön tábornoki kinevezés nélkül lettek vicegenerálisok. Berthóty Istvánt pedig brigadérosként nevezték ki érsekújvári vicegenerálissá. A némi következetlenség ellenére a kerületi főkapitányi címet és a tábornagyi rendfokozatot („országos generálkapitány vagy marschal"), valamint a kerületi vicegenerálisi tisztséget és az altábornagyi rendfokozatot („országos generális helytartója vagy vicegenerális") azonos katonai rangnak ismerték el.[111] Általában nem volt gyakori az altábornaggyá elő nem léptetett köznemesi vicegenerálisok és a vezérőrnagyok közötti rangvita, mivel az előbbiek saját kerületi székhelyükön szolgáltak, utóbbiak pedig a mezei hadak között forgolódtak, és szolgálatuk során tartósan nem állt fenn közöttük függőségi viszony.

A tábornoki kinevezések a fejedelem kizárólagos döntési körébe tartoztak. Bizonyos szempontból a következő esetek jelenthetnek kivételt. Bercsényi Miklós kezdettől fogva a szabadságharc második embere volt, a brezáni pátenst szinte Rákóczi egyenrangú társaként írta alá. A fejedelem is magától értetődőnek tartotta Bercsényi vezető szerepét a hadseregben, aki már 1703-tól – külön kinevezési okmány nélkül is – főgenerálisi címet használt. A szécsényi országgyűlésen erről ugyan külön törvénycikk nem született, de a konföderáció szövetséglevelében[112] és más hivatalos okmányokban Bercsényi e minőségben szerepel. Később ugyan Bercsényi és Forgách Simon összetűzése kapcsán Rákóczi úgy nyilatkozott, hogy Bercsényit a szövetkezett rendek nem választották meg az egész hadsereg főgenerálisává, végül azonban a főgenerális kialakult jogkörét az ónodi országgyűlésen elfogadott *Regulamentum universale* is törvényesítette, a Bercsényi személyét ért sérelmet pedig a fejedelmi helytartói címmel orvosolták.[113]

1704 júliusában Pekry Lőrincet a gyulafehérvári országgyűlés erdélyi generálissá választotta.[114] Pekryt a fejedelem már áprilisban generális-főstrázsamesterré nevezte ki,

---

[109] L. Szemere 1705. jún. 16-án Varannón kelt levelét a fejedelemhez: MOL G 19. R-szh. lt. II. 2. e/A. Rákóczinak a Jászárokszállási táborból 1705. jún. 21-én írott válaszának fogalmazványa: OSzK Kt. F. H. 978. Prot. Exp. fol. 293.

[110] *Bánkúti*, 1976. 194. o.

[111] Állításomat többek között a *Regulamentum universale* fizetési táblázatára alapozom: uo. 184. o.

[112] *Thaly*, 1870. 340. o.

[113] A Bercsényi főgenerálisi címével kapcsolatos vitákra és a Bercsényi személyét ezzel kapcsolatban ért sérelmekre l. *Thaly Kálmán:* A székesi gróf Bercsényi család. 1470–1835. III. k. 1703–1706. Budapest, 1892. 441–444. és 697–705. o. Thaly ugyan meggyőzően igazítja helyre a fejedelem tévedéseit az Emlékirataiban leírt nevezetes epizóddal kapcsolatban Forgách és Bercsényi összetűzéséről, illetve Bercsényi ezzel összefüggő „lelki megrázkódtatásáról", de egyes részletek tekintetében, különösen pedig magyarázataiban és kommentárjaiban szembetűnően elfogult „kedvelt hőse", „nagy" Bercsényi Miklós iránt.

[114] *Kiss*, 1906. 50. o.

az erdélyi kuruc csapatok főparancsnoka pedig január óta Thoroczkay István volt. A gyulafehérvári országgyűlésen hozott határozatban szereplő *ország generálisa* cím politikai tisztség volt, amely az Erdélyi Fejedelemség régi közjogi méltóságai között előkelő helyet foglalt el. A fejedelmi korban a főgenerális pozíciója erősebb volt a kancellárénál, s a Habsburg-berendezkedés első időszakában is közvetlenül a gubernátor után következett.[115] Az ennek ellenére egyre formálisabbá váló tisztséget 1703-tól Apor István töltötte be, aki 1704. november 10-én bekövetkezett haláláig Nagyszebenben tartózkodott a császár pártján. A gyulafehérvári kuruc országgyűlés tehát a hagyományos rendi tisztséget kívánta betölteni anélkül, hogy előzetesen egyeztetett volna Rákóczival. Az országgyűlés által megválasztott Pekry és a fejedelem által kinevezett Thoroczkay állandó rangvitába keveredett egymással, a fejedelem azonban nem ismerte el Pekry megválasztását, és 1704 végén a magyarországi Forgách Simont nevezte ki erdélyi főparancsnokká.

Dolgozatom első fejezetében már utaltam rá, hogy talán az emigrációból hazatért Petrőczy István is a korábban Thököly Imre oldalán viselt rangjának elismerésével, és nem feltétlenül Rákóczi írásos kinevezésével lett generális. Végül idesorolhatjuk Des Alleurs márkit, XIV. Lajos Rákóczihoz küldött követét, aki francia altábornagy volt, s nem csupán diplomáciai tevékenységet folytatott, hanem tényleges katonai feladatokat is ellátott a kurucok oldalán, a zsibói csatában pl. a jobbszárnyat vezényelte.[116]

Természetesen az itt felsorolt esetek (amennyiben tényleg kivételnek tekinthetők) az illető tábornokok kinevezésének egyedi körülményeiről, nem pedig a fejedelmi hatalom korlátairól tanúskodnak. Valójában Rákóczi – bár gyakran kínosan ügyelt a rendek jogainak tiszteletben tartására és a kuruc országgyűléseken hozott törvények betartatására – teljhatalommal bírt a főtiszti kinevezések területén is. A személyi döntések során azonban mindig legjobb meggyőződése és legfőbb híveinek tanácsa szerint járt el. A kuruc hadsereg tisztikarának egészéről elmondhatjuk azt, amit Heckenast Gusztáv a tábor-

---

[115] *Trócsányi Zsolt:* Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740. Budapest, 1988. 219. és 225. o.

[116] Heckenast Gusztáv többször idézett adattárában Des Alleurs márki nem szerepel. (*Heckenast*, 1993.) Ennek kapcsán kissé magabiztosan fogalmaztam a kuruc tábornokokról írott kiegészítő közleményemben (*Mészáros*, 1995. 94. o.) úgy, hogy Des Alleurs „valószínűleg ... véletlenül maradt ki Rákóczi tábornokai közül. Mellőzése semmiképpen sem indokolt, ... minden további nélkül a többi kuruc tábornok közé sorolható." Heckenast Gusztáv annak idején levélben indokolta meg álláspontját, melyet valóban el kell fogadnom. Eszerint igaz ugyan, hogy a márki rangja szerint altábornagy volt, s e rendfokozattal katonai tevékenységet is folytatott Rákóczi oldalán, de *nem tartozott a kuruc hadsereg állományába*. Ennek kapcsán viszont magállapítható, hogy a kuruc hadseregben szolgáló franciák három kategóriába tartoztak: egy részük csupán nemzetiségére, származására nézve volt francia, valójában a császári hadseregből állt át a kurucokhoz. Mások francia alattvalóként, de egyéni úton-módon álltak Rákóczi szolgálatába. Közöttük sok volt a kalandor, egy részük azonban a lengyelországi francia követ ajánlásával – úgymond félhivatalosan – érkezett a fejedelem udvarába. A harmadik csoportba a francia király által hivatalosan küldött tisztek sorolhatók. Ez utóbbi „csoport" vezetője volt Des Alleurs, ám a vele együtt érkező hadmérnök-tisztek közül Louis Lemaire (aki Des Alleurs távozása után ideiglenesen az ágensi teendőket is ellátta) és François Damoiseau is Rákóczi brigadérosa lett. Lemaire emlékirataiban azonban magát és Damoiseaut következetesen a „király hadmérnökének" titulálta, de pl. a Rákóczi szolgálatában álló Rivière alezredest a „fejedelem hadmérnökének" nevezte. (*Louis Lemaire:* Beszámoló mindarról, ami a magyarországi háborúban történt az 1705-ös hadjárat kezdetétől 1708 márciusáig. = RTü II. 183., 188., 208. stb. o.) Ezzel éppen a fent említett különbséget ragadhatjuk meg XIV. Lajos hivatalos megbízottai és az egyénileg Rákóczi hűségére állt franciák között. Kérdés azonban, hogy Lemaire és Damoiseau eredetileg is brigadérosi rendfokozattal érkeztek-e Magyarországra, vagy Rákóczi nevezte ki őket. Tevékenységük alapján azonban Heckenast Gusztáv is a *kuruc hadsereg* tisztjei közé sorolta őket. Véleményem szerint gyakorlati szempontok alapján Des Alleurst, Lemairet és Damoiseut egyaránt a kuruc tábornokok és brigadérosok közé sorolhatjuk, csupán szem előtt kell tartanunk a most vázolt egyedi körülményeket.

noki karról megállapított,[117] vagyis hogy Rákóczi hadseregének minden fogyatékossága ellenére sem lehetett volna „az adott társadalmi viszonyok és katonai feltételek között" alkalmasabb tisztikart kialakítani.

VI. Az eredetiben fennmaradt kinevezési okmányok

Már fentebb is gyakran idéztük az egyes tábornoki és törzstiszti dekrétumok szövegét, indokolt azonban összegezni az eredetiben fennmaradt kinevezési okmányokkal kapcsolatos tudnivalókat. Eddig mindössze 16 kinevezési okmányt sikerült fellelnem, melyek közül egy (a Balogh Ádámé) nem eredetiben, hanem az eredetiről Thaly Kálmán által készített másolatban maradt ránk. Ez a mennyiség a kuruc hadsereg nagy létszámú tisztikarához mérten csekélynek mondható, ugyanakkor a források időbeli és rendfokozatok szerinti megoszlása szempontjából már kedvezőbb a kép: a dekrétumok a szabadságharc első négy esztendejéből (1703–1706) és 1708-ból származnak, és alezredesi (2 db), ezredesi (7 db), brigadérosi (3 db) és tábornoki (3 db) egyaránt található köztük, továbbá a sort kiegészíti egy (bár pusztán elméleti jelentőségű) végvárbeli főkapitányi kinevezés. Sajnos a legalacsonyabb törzstiszti rangra (őrnagy) és a legmagasabb tábornoki rendfokozatra (tábornagy) vonatkozó dekrétumot nem sikerült fellelnem.

Valójában az egyes kinevezésekről jóval több információ áll rendelkezésünkre, Rákóczi leveleskönyveiben ugyanis számos rövid bejegyzés szól a kinevezési határozatokról. A protokollumok egyik kötete pedig – különböző pátensek, instrukciók, adomány- és útlevelek mellett – nagy számban tartalmazza a kinevezési okmányok fogalmazványait.[118]

A 16 említett oklevél fontosabb adatait a 332–333. oldalon található táblázat összegzi. A dekrétumok részletes diplomatikai elemzése helyett csupán azok legfőbb adatait ismertetem.[119] A papírra (egy esetben hártyára) írt dekrétumokat nyílt levél (pátens) alakban állították ki. Háromrét hajtva, kb. 60×40 cm méretben készültek. A kalligrafikus betűkkel írt okleveleket olykor iniciálészerűen díszes kezdőbetű, emellett a jobb és bal margón, valamint az okmány felső szélén gyakran cirádás rajzolat díszíti.

A dekrétumokat alul, középtájon, nagy kerek ostyapecséttel látták el. Bottyán János generális-főstrázsamesteri kinevezése eredetileg sem volt megpecsételve,[120] Szekeres István, Svastics „János" és Benkő Ferenc dekrétumairól pedig leesett a pecsét. A pecsétviaszt rend szerint hátulról befűzött papírcsík tartja, elülső oldalán pedig papír-, illetve (Galambos Ferenc kinevezésén) pergamenfölzet védi. A szakirodalomban nem ismeretlen Rákóczi fejedelmi nagypecsétje,[121] ezért a részletes szfragisztikai elemzést mellő-

[117] *Heckenast*, 1994/a. 55. o.

[118] MOL G 19. R-szh. lt. II. 3. h. Prot. Rák. II. Fentebb számos fogalmazványból idéztünk már.

[119] Kéziratom eredeti változatában éppen a diplomatikai elemző rész képezte a főszöveget, a jelenlegi közlés során azonban nem lett volna helyénvaló részletekbe menő oklevéltani leírást adni a mindössze 16 okmányról, ez a szám ugyanis nem elegendő a kuruc kancellária kiadványainak diplomatikai elemzésére.

[120] A díszesen kiállított tisztázaton Rákóczi saját kezűleg hajtott végre javításokat. Bottyán kinevezésének egyedi körülményeit tekintve nem szükséges azon töprengeni, hogy pusztán fogalmazványnak vagy a kancellárián maradt eredeti kiadványnak tekintsük-e az okmányt.

[121] A pecsétek ábráit és köriratait Márki Sándor és Bánkúti Imre közölte: *Márki*, 1909. 91., 93. o. (34–35. szövegközi ábra). Bánkúti Imre a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött pecsétnyomót vette fel illusztrációként

zöm. Két alapvető változata közül az egyik csupán Rákóczi családi címerét ábrázolja, a másik pecsétnyomóra pedig Erdély címerpajzsára szívpajzsként Rákóczi-címert vésték.

Az aláírások közül mindig az oklevél kiadójáé áll az első helyen. Bottyán első dekrétuma nincs aláírva. A másik Bottyán-féle oklevelet és Bercsényi két dekrétumát csak a fejedelem, illetve a főgenerális írta alá („F. Rákóczi m. p."; „G. B. Miklós m. p.") – az azt kiállító titkár nem jegyezte fel nevét. A kancelláriai személyzet nevei 1704-től kezdve szerepelnek, az egyetlen 1704. évi oklevelet Pápai János írta alá. Az 1705–1706. évi dekrétumok közül négyet a titkáron kívül Jánoky Zsigmond udvari kancellár is ellenjegyzett. Az udvari titkárok közül Ráday Pál és Krucsay István nevével egy-egy alkalommal, Ráti Gergelyével két ízben, legtöbbször (öt oklevélben) pedig Aszalay Ferencével találkozhatunk. Feltehetően ügymegosztásra vall, hogy 1708-ban az erdélyi vonatkozású két dekrétumot – Csáky László brigadérosi és Kun István ezredesi kinevezését – az erdélyi Horthy István állította ki.

Érdemes közelebbről megvizsgálni a dekrétumok levéltártörténeti hátterét. Látni fogjuk, hogy a téma nem érdektelen: a Rákóczi-kor forráskutatásához új szempontokat nyújt, a levéltártörténeti háttér pedig lehetőséget ad a genealógiai vonatkozások bemutatására is. Az okmányok lelőhelyeit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a 15-ből 8 maradt fenn provenienciája szerinti őrzési helyén,[122] a fennmaradó további 7 pedig gyűjteményes fondban, tehát a pertinencia elvének megfelelő levéltári egységben található. Az alábbiakban megkísérlem egyenként is nyomon követni a források levéltárba kerülésének útját.

Bikk László[123] ezredesi, valamint Kisfaludy László és Csáky László[124] brigadérosi kinevezése saját családi levéltárukban: a felsőpulyai Bükk család, illetve a Kisfaludy család idősebb ágának levéltárában, valamint a körösszegi és adorjáni gróf Csáky család központi levéltárában maradt fenn. Csákyét megtévesztő módon hasonnevű édesapja iratai közé osztották be, talán ez is hozzájárult, hogy a szakirodalom többször is összekeverte személyüket. Bakacs Lukács ezredesi és bajai főkapitányi dekrétuma, Szekeres István ezredesi, Galambos Ferenc kerületi altábornagyi és Kun István ezredesi kinevezése szintén a családi levéltárban vészelte át a történelem viharait, de ezen családok kihalásával a levéltárak – leányágon öröklődve – rokon családok tulajdonába kerültek.

---

könyvébe: *Bánkúti*, 1976. (a kötet végén). Rákóczi két említett pecsétjének további változatai is voltak: címeinek bővülésével bizonyára több alkalommal is újat vésetett.

[122] Balogh Ádám dekrétumát itt most nem számítom, hiszen az a XIX. sz. végéig eredeti helyén, a béri Balogh család levéltárában maradt fenn, a levéltár mai lelőhelye azonban ismeretlen, az oklevél pedig másolatban áll rendelkezésünkre a Thaly-gyűjteményben. Tartalmi adatait tekintve azonban a másolatot is elfogadhatjuk.

[123] A Dunántúlról Borsod megyébe származott nemes család sarja. 1703-ban Bercsényi lovas főhadnaggyá nevezte ki. (függelék 1. és 2. sz. „Nomina ductorum equestris ordinis".) Csáky László kérésére 1705 augusztusában alezredese lett. (Forgách Simon 1705. aug. 27-i levele Rákóczihoz: MOL G 15. R-szh. lt. I. 1. Caps. B. Fasc. 24.) Rákóczi 1706 tavaszán elhatározta Csáky László leváltását és Bikk Lászlót akarta kinevezni a helyére. (L. Rákóczi 59. jegyzetben idézett leveleit Károlyihoz.) 1706. jún. 29-én már dekrétumát is kiállíttatta. 1706. júl. 16-án mégis úgy döntött, hogy Csáky megtarthatja a rangját, Bikk László pedig címzetes ezredesként ideiglenesen szintén a helyén maradhat. (MOL G 19. R-szh. lt. II. 3. h. Prot. Rák. IV. fol. 427.) 1706. aug. elején megkapta az elesett Gencsy Zsigmond ezredét. (Károlyi levele a fejedelmhez 1706. aug. 10-én: MOL G 15. R-szh. lt. I. 1. Caps. C. Fasc. 64. fol. 35.) 1708. máj.-ban már Károlyi lovasezredét vezényelte. (MOL P 396. Károlyi-lt. Acta pub. 1. Acta Rák. Ser. III. Lad. F. Mustrakönyv 1708.) 1711. körül halt meg.

[124] Életrajzi adatait l. *tőlem:* Két Csáky László halála. (1698, 1708) = *Fons*, 2. évf. (1995) 377–378. o.

A báró szentgyörgyvölgyi Bakacs család Lukácsban és Benedek nevű fivérében halt ki.[125] A családi iratok Benedek leányának férje révén a vizeki Tallián család birtokába kerültek, a XIX. század legvégén Boncz Ödön Tallián Gyula kutasi levéltárában kutatva írta meg a család történetét. A leszármazást az alábbi táblázat mutatja:

szentgyörgyvölgyi Bakacs Sándor †1686 e.
∞Niczky Magdolna

Lukács †1720 kör.	Benedek †1734
(a kuruc ezredes)	∞Reichlin Mária Kata
∞Csoknyay Éva	
Orsolya	Terézia
∞szentgyörgyi Horváth László	∞vizeki Tallián József

Szekeres István[126] szintén fiúutód nélkül hunyt el, és leánya révén iratai az abai Fördős családhoz, majd annak kihalását követően a királydaróci Daróczyakhoz kerültek. Az öröklési rendet az alábbi vázlatos táblázat szemlélteti:

abai Fördős Mihály
∞Szakonyi Erzsébet

Mihály	Fiáth–Daróczy
∞Pázmándi Erzsébet	rokonság
Mihály	
∞Szekeres Ilona	
(a kuruc ezredes leánya)	

[125] A család történetét, benne Bakacs Lukács életrajzát l. *Boncz Ödön:* A szentgyörgyvölgyi Bakacs család. = *Turul,* 17. évf. (1899) 1–21. o.

[126] Széleskörű levéltári kutatások alapján megírt életrajzát l. *Jenei Károly:* Szekeres István kuruc brigadéros. = Fejér Megyei Történeti Évkönyv. A Fejér megyei Levéltár Évkönyve. 11. (Szerk. *Farkas Gábor.*) (Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez 14. – Hibásan 13. sorszámmal!) Székesfehérvár, 1977. 33–42. o. (Jenei azonban ok nélkül teszi meg Szekerest – mellesleg több más kuruc ezredessel együtt – brigadérosnak.)

Galambos Ferenc[127] első feleségét és tőle származó fiát még a szabadságharc előtt, második nejét 1707-ben, két fiú-unokáját pedig 1710. körül veszítette el. A szatmári béke után újra nősült, és született egy leánya, Sára. 1713-ban Galambos Ferenc halálával fiágon kihalt a család. Galambos Sára Lónyay Ferenc kuruc ruházati főhadbiztos hasonnevű fiához ment feleségül, s így szállt a család levéltára a nagylónyai Lónyayakra.

pongyeloki Galambos Ferenc †1713.
∞3.) tussaújfalusi Thussai Anna (esk. 1712 kör.)
|
Galambos Sára
∞nagylónyai Lónyay Ferenc

Káli Kun István[128] iratanyaga a család kihalásával a Földváryakhoz, majd a Földváryak kihalása után a széki Teleki család marosvásárhelyi levéltárába került. Valószínűleg magának a kuruc ezredesnek leánya volt az a Kun Erzsébet, aki Földváry Ferenchez ment feleségül.[129] A rokonsági kapcsolatot az alábbi táblázat szemlélteti:

Földváry Ferenc gr. (*1700 †1770)
∞káli Kun Erzsébet
(valószínűleg a kuruc ezredes leánya)
|
István
∞Nemes Judit

Ferenc — ∞bethleni Bethlen Mária
Druzsi — ∞széki Teleki Mihály

[127] Életrajzát l.: *Heckenast*, 1993. 169. o. és néhány kiegészítés tőlem: *Mészáros*, 1995. 94. o.

[128] A káli Kun székely nemes család sarja. Sógorságban állt Cserei Mihály történetíróval. 1706 elején Szappanos Mihály mezei lovasezredének főstrázsamestere. (KO V. 418. o.; MOL P 676. Teleki-lt. Földváry csal. évrend. ir. 1706. fol. 224.) 1708 tavaszán már a Maros és Aranyos székely székekből szervezett, Thoroczkay János főkapitánysága alatt álló lovasezred alezredese. (MOL P 396. Károlyi-lt. Acta pub. 1. Acta Rák. Ser. III. Lad. É. Mustrakönyv 1708. márc., pag. 377.) 1708. okt. 23-ától ezredes az elhunyt Csáky László lovasezredének élén. Aláírta a szatmári békét. Dobokán halt meg 1736. máj. 23. és jún. 4. között. (Ifj. Biás István köv. jegyzetben i. m.)

[129] *Nagy Iván:* Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. VI. k. Pest, 1860. 510–511. o. Közel egy időben két István is szerepel a családfán. Cserei a sógoraként említi a kuruc ezredest, és Csereiné Kun Ilona egyik fivérét valóban Istvánnak hívták. Másik ágon szerepel az az István, akinek Keserű Zsófia nevű feleségétől született Erzsébet nevű leánya. Az ő (ti. Kun Erzsébet) halotti búcsúztatója alapján inkább e másik István volt Rákóczi ezredese, és ezt Cserei adata sem zárja ki, hiszen a távolabbi sógorság ebben az esetben is fennáll. Ezt erősítik meg *Ifj. Biás István* adatai is: Kaáli Kún István kurucz ezredes leszármazásának igazolása. = *Genealógiai füzetek*, 8. évf. (1910) 144. o. (A Teleki-levéltárban fennmaradt családi iratok alapján hosszabb kutatómunkával további életrajzi és genealógiai adatok tárhatók fel.)

Svastics „János" ezredesi kinevezése a Rákóczi-szabadságharc levéltárában, a többi dekrétum egytől egyig Thaly Kálmán kuruc kori okmánygyűjteményében található. Svastics dekrétuma nem lépett életbe: valószínűleg elírták a keresztnevét, s valójában Svastics Zsigmondnak szánhatták a kinevezési okmányt.[130] Rákóczi nevébe is hiba csúszott az *intitulatió*ban, az oklevélben megírt Móré-féle ezred parancsnoka pedig nem ő, hanem Balogh Ferenc lett. Mindezek alapján bizonyosnak látszik, hogy a dekrétum a kuruc hadikancellárián maradt, bár a Rákóczi-szabadságharc levéltárának gyűjteményes részében és nem Rákóczi emigrációba vitt, vagy Munkácson maradt, tehát eredeti levéltári rendjében meglévő iratai között található. Sajnos a jelenlegi fondok kialakításakor nem készült a beemelt iratok régebbi lelőhelyeit is feltüntető konkordancia-jegyzék, így csupán feltételezésre hagyatkozhatunk.

A Thaly Kálmán okmánygyűjteményében található dekrétumok származási helye deríthető ki a legkevésbé. Thaly az iratokhoz különféle úton-módon jutott, gyűjtötte, ajándékba kapta és – igen diplomatikus kifejezéssel élve – szerezte azokat. Egyetlen esetben tudhatjuk meg bizonyosan, honnan is került tulajdonába az oklevél: maga Thaly árulkodik, mikor 1883-ban kiadta Bottyán János vezérőrnagyi dekrétumát: „...eredeti fogalmazványa a Rákóczi-levéltár Munkácson maradt részének a kir. kamarai levéltárba került romjai közt, Budán."[131] Utóbb ez a dekrétum is „begyűjtésre került" mivel ma a Thaly-gyűjteményben található. (Legalább megvan!) Bottyán másik dekrétuma már 1883-ban is Thaly gyűjteményében volt.[132]

Szepessy Mártonnak[133] több irata is együtt van a Thaly-gyűjteményben, feltehető tehát, hogy egységes iratanyaghoz jutott hozzá, pl. ajándékképpen. Megválaszolatlan a kérdés, hogy Szepessy Márton iratanyaga miként különült el a család Borsod megye levéltárában őrzött archívumától. A személyes, nem birtokjogi iratok talán leányágon öröklődtek tovább.

---

[130] A Dunántúli nemesi családnak János keresztnevű tagja nem szerepel kuruc kori forrásaink között. Véleményem szerint elírták a dekrétum szövegét, esetleg az általam vele azonos személynek vélt Svastics Zsigmond második keresztneve volt a János. Svastics Zsigmond gyalogezredesi kinevezését ugyanis éppen a dekrétum kiállítása előtti időben javasolta Esterházy Antal dunántúli főkapitány. Nem sokkal utóbb azonban – arra hivatkozva, hogy Svastics Zsigmond szívesebben szolgálna *lovas* alezredesi mintsem *gyalog* ezredesi rangban – Esterházy már a Kisfaludy László lovasezredében megürülő alezredesi helyre kívánta előléptetni védencét. (Az ügyet részletesebben ismertettem: *Mészáros*, 2000. 51. o.) Svastics Zsigmond 1708 folyamán és 1709 első felében alezredesi rangot viselt Esterházy Antal dunántúli hadseregében. (EA Táb. kv. passim)

[131] AR I. oszt. IX. 142. o.

[132] Uo. 151. o.

[133] Négyesi Szepessy Pál bujdosó vezér fia, rokonai közül János főpostamester, Pál gazdasági tanácsos, István szendrői várkapitány volt a kurucok oldalán. 1704-ben Tokaj várának kapitánya. (L. pl. *Bánkúti Imre:* A sójövedelem Rákóczi pénzügyi politikájában a szabadságharc elején 1703–1704. = *Folia Historica* 3. Budapest, 1975. 58. o.) 1705. január 10-én már Kassa helyettes parancsnoka. (OSzK Kt. F. H. 1389. fasc. IV. fol. 7.) 1705. április 6-án a fejedelem egy reguláris gyalogezred alezredesévé tette. E rangban szolgált Radics András kassai főkapitány és brigadéros ezredében még 1706-ban is. (MOL G 16. R-szh. lt. I. 2. d. fol. 275–290.) 1707-ben visszavonult a hadseregből, de 1709-ben a sárospataki országgyűlés végzése alapján kinevezték a Borsod vármegyei hajdúk toborzókapitányává. (Pest-Pilis-Solt vármegye a Rákóczi-korban. Közreadja: *Bánkúti Imre*. Budapest, 1996. II. k. 566. o.)

Dátum	A kinevezett személy	Rendfokozat és/vagy beosztás
Tokaji tábor, 1703. dec. 10.	Bottyán János	„Mezei Generalis Fő Strása Mesterségh"
Tokaji tábor, 1703. dec. 20.	Bottyán János	„Dunán túl a' Mezei Lovas s Gyalog Hadaink Generalissága"
Somorja, 1704. jan. 19.	Bakacs Lukács	„Lovas Ezeres kapitányságh"
Szegedi tábor, 1704. aug. 2.	szentgyörgyvölgyi Bakacs Lukács	„Bajai Fő Kapitányság"
Eger, 1705. ápr. 6.	Szepessy Márton	„egy Regularis Gyalog Ezeredes Vice Colonellusság"
Egri tábor, 1705. jún. 15.	Kisfaludy György	„Hadaink között való Brigadérosság az az közönséges Harcz rendelő és igazgató Mesterség"
Patai tábor, 1705. aug. 3.	Csajághy János	„Fő Colonellusság"
Ruszt, 1706. jan. 11.	Szekeres István	„Ezeredes Lovas fő Kapitánysági vagy is Colonellusi Tiszt"
Érsekújvár, 1706. jún. 29.	felsőpulyai Bükk (Bikk) László	Csáky László „Gróff Úri hívünk Fő Kapitánysága alá adatott egy Lovas Ezerbeli Fő Kapitányság"
Érsekújvár, 1706. júl. 16.	Galambos Ferenc	„az Tiszán túl való darab föld Vice Commendérozó Generalisága"
Érsekújvár, 1706. aug. 28.	Limprecht János	„Testőrző Gyalog ... Ezerbéli Vice Colonellusság"
Kassa, 1708. jan. 1.	Svastics János [inkább Zsigmond!]	„More István Regimentyebeli Fő Colonellusság"
Kassa, 1708. jan. 1.	Benkő Ferenc	„Néhai Tekintetes Nagyságos Cziráki László Gyalogh Regimentyebéli Fő Collonenullaság [sic!]"
Nyíregyháza, 1708. febr. 25.	Gróf Csáky László	„Lovas Hadaink közöt való Brigaderusság, az az közönséges Harcz rendelő s igazgató Mesterségh"
Szécsényi tábor, 1708. aug. 9.	Balogh Ádám	„Hadaink közt való Brigadérosság és [?!] az közönséges Harcz rendelő és igazgató Mesterség"
Szatmár, 1708. okt. 23.	Kun István	„néhai Gróff Csáki László Regimentyebéli Lovas Fő Colonellusságh"

Az oklevél kiadója és a kancelláriai személyzet	A forrás típusa és lelőhelye	Kiadás
—	Eredeti, Rákóczi sajátkezű javításaival. OSzK Kt. F. H. 1389. fasc. II. fol. 39.	AR I. oszt. IX. 142–143. o.
Rákóczi Ferenc	Eredeti. OSzK Kt. F. H. 1389. fasc. II. fol. 15.	AR I. oszt. IX. 150–151. o.
Bercsényi Miklós	Eredeti. MOL P 650. Tallián-lt. Évrend. ir.	*Mészáros*, 2000. 73. o.
Rákóczi Ferenc, Pápai János	Eredeti. MOL P 650. Tallián-lt. Évrend. ir.	—
Rákóczi Ferenc, Jánoky Zsigmond, Ráday Pál	Eredeti. OSzK Kt. F. H. 1389. fasc. IV. fol. 32.	—
Rákóczi Ferenc, Jánoky Zsigmond, Ráti Gergely	Eredeti. MOL P 431. Kisfaludy csal. id. ágának lt. 1. t.: Évrend. ir.	—
Rákóczi Ferenc, Jánoky Zsigmond, Ráti Gergely	Eredeti. OSzK Kt. F. H. 1389. fasc. IV. fol. 90.	—
Bercsényi Miklós	Eredeti. MOL P 1754. Daróczy-lt. Fördős csal. ir. 55. t.: Szekeres csal. ir.	—
Rákóczi Ferenc, Aszalay Ferenc	Eredeti. MOL P 70. Bükk-lt. Évrend. ir.	—
Rákóczi Ferenc, Jánoky Zsigmond, Aszalay Ferenc	Eredeti. MOL P 474. Lónyay-lt. Galambos csal. ir. 2. t.: Galambos Ferenc ir.	—
Rákóczi Ferenc, Aszalay Ferenc	Eredeti. OSzK Kt. F. H. 1389. fasc. V. fol. 44.	Függelék: 5. sz.
Rákóczi Ferenc, Aszalay Ferenc	Eredeti. MOL G 28. R-szh. lt. V. 2. c. Katonai ir.	—
Rákóczi Ferenc, Aszalay Ferenc	Eredeti. OSzK Kt. F. H. 1389. fasc. VIII. fol. 1.	—
Rákóczi Ferenc, Horthy István	Eredeti. MOL P 71. Csáky-lt. Személyi ir. Fasc. 198. Csáky László ir.	—
Rákóczi Ferenc, Krucsay István	Thaly Kálmán másolata az eredetiről. OSzK Kt. F. H. 1389. fasc. XXIX. fol. 99.	—
Rákóczi Ferenc, Horthy István	Eredeti. MOL P 676. Teleki-lt. Földváry csal. ir. 1. t.: évrend. ir.	*Márki*, 1909. 160–161. (hasonmás) és 655. o.

Csajághy János,[134] Limprecht János[135] és Benkő Ferenc[136] dekrétumainak eredeti lelőhelye már végképp ismeretlen előttem.

*

Összegezve a levéltártörténeti vizsgálatok eredményeit, megállapíthatjuk, hogy a kuruc főtiszti dekrétumok után kutatva tanulságos volt a felkelésben lényeges szerepet nem játszó családok (Daróczy, Földváry, Tallián) iratainak átnézése. Ezért fordítottam e fejezetben a látszólag talán nem túl fontos genealógiai vonatkozásokra is gondot. A Rákóczi-szabadságharc jelentős gyűjteményei mellett a családi és a jelen esetben általam sajnos kényszerű okokból nem kutatott vidéki és határon túli – elsősorban felvidéki – levéltárak hozhatnak felszínre további fontos forrásokat.[137]

[134] Dunántúli birtokos nemes család sarja. Bánffy György erdélyi gubernátor titkára volt, 1704. március 7-én kiszökött Nagyszebenből és csatlakozott a kurucokhoz. (L. a 73. jegyzetet.) 1705. augusztus 3-án kelt ezredesi dekrétuma szerint már egy éve szolgált ebben a rangban. Borsod, Heves–Külső-Szolnok és Pest-Pilis-Solt vármegyék portális hajdúiból alakította meg ezredét, és a szabadságharc végéig ennek élén szolgált. 1708-ban érsekújvári helyettes parancsnok és brigadéros lett. 1709. október 15-től (Berthóty István halála után) Érsekújvár parancsnoka, 1710. január 1-jén az Ocskayt halálra ítélő haditörvényszék elnöke. Heves vérmérsékletű, ízig-vérig katonaember volt: egy tiszttársa leszúrásáért 1710 első felében börtönben ült. 1710. július 26-án szolnoki főparancsnok, október 17-én kénytelen átadni a várat a császáriaknak. Közreműködött a szatmári béke létrehozásában, tagja volt a békeokmány szövegét megerősítés végett Bécsbe vivő küldöttségnek. 1713-ban már néhai.

[135] Császári hadnagy, Murány helyettes parancsnoka, 1704 januárjában a vár kapitulációja után kurucnak áll. Rákóczi udvari palotás ezredébe helyezte, ahol előbb főhadnagy, 1706. június 5-én pedig már őrnagy. (MOL P 676. Teleki-lt. Földváry csal. évrend. ir. 1706. fol. 217–223. Hadiszéki jegyzőkönyv.) 1706. augusztus 28-án Rákóczi alezredessé nevezte ki. 1708. augusztus 10-én ezredes lett. (MOL G 19. R-szh. lt. II. 3. h. Prot. Rák. II. pag. 625.) 1708. augusztus 16-án egyben érsekújvári térparancsnok. (MOL G 24. R-szh. lt. II. 6. a.) 1709 júliusától a volt Révay Imre-féle gyalogezred ezredese kb. egy évig. 1710. október 15-én murányi parancsnok (AR I. oszt. III. 185. o.), még november elején is. (OSzK Kt. F. H. 1389. fasc. XV. fol. 120., 123. Bercsényi levelei 1710. nov. 4-én és 5-én Esterházy Dánielhez és Limprechthez.) További sorsa ismeretlen.

[136] Vas vármegyei birtokos nemes. 1704 januárjában Bercsényi gyalogezredesi pátenst állított ki számára, amelyben toborzókörzetül a Kemenesalját jelölte ki. (függelék 1. sz. „Dunántúl való tisztek".) Később a Vas vármegye portális hajdúiból felállított, Cziráky László parancsnoksága alatt álló ezred alezredese lett. Mikor Cziráky 1707 őszén elhunyt, Vas vármegye és Esterházy Antal is kérték előléptetését ezredessé, hivatkozva arra, hogy már egyszer (1704 januárban) szolgált ebben a rangban. (Vas vármegye közgyűlésének felterjesztése Bercsényihez 1707. december 2-án: MOL G 24. R-szh. lt. II. 6. a. fol. 405–406. és Esterházy Antal 1707. dec. 17-i levele Bercsényihez: EA Táb. kv. 89. o.) A fejedelmi kancellárián 1708. január 1-jén állították ki dekrétumát. 1708-ban sokat bajlódott az ezred felállításával (EA Táb. kv. passim. és MOL P 701. Vidos család lt. évrend. ir. 1708.) 1709 márciusában visszavonult a hadi szolgálattól, ezredét Grajner Antal alezredes vette át. (EA Táb. kv. 337–339. o.)

[137] Pálffy Géza pozsonyi kutatásai során fedezett fel egy tudtommal eddig ismeretlen dekrétumot, melynek adatait sietett megosztani velem – önzetlen segítségét ez úton is köszönöm. Csajághy János brigadérosi kinevezését 1708. aug. 22-én, az egri táborban állíttatta ki Rákóczi. (Csajághy életrajzi adatait l. a 134. jegyzetben, ezredesi dekrétumát pedig az előző oldalon lévő táblázatban.) A fejedelem, Ráday Pál és Aszalay Ferenc saját kezű aláírásával ellátott, pergamenre írt pecsétes kinevezési okmány az Esterházy család cseszneki ágának levéltárában maradt fenn. Pontos lelőhelye: Slovenský Národný Archív, Bratislava. Archívy rodu Esterházy. 1. Csesznecká línia rodu Esterházy. I. Listiny a akty podľa elenchu J. Muraközyho z r. 1783. Fasc. A. No. 2. (A kézirat lezárása után már csak a kinevezési okmány adatainak jelen formában való közlésére nyílt lehetőség.)

FÜGGELÉK

Adattár a tábornoki és törzstiszti kinevezésekhez

A *Függelék*be felvett források közreadása során főként gyakorlati szempontok vezéreltek. Elsősorban ugyanis nem a különböző forrástípusok szemléltetése – bár Limprecht János alezredesi dekrétuma (5. sz.) ebbe a körbe sorolható –, hanem a források *adatainak publikálása*, illetve a *téves adatok korrigálása* volt a célom. Mindez elsősorban a jövőbeni hivatkozások megkönnyítését, méginkább pedig a téves hivatkozások elkerülését szolgálja.

Az 1. és 2. számú forrás pl. nem ismeretlen a szakirodalomban, használta többek között Tóth Gyula,[138] Heckenast Gusztáv[139] és legutóbb jelen sorok írója[140] is, a felkelés kezdetén kinevezett tábornokok, törzstisztek és századparancsnokok – sajnos korántsem teljes – névsorát tartalmazó két jegyzék azonban most jelenik meg először nyomtatásban.

A 3. szám alatt közölt fizetési táblázat egyértelműen bizonyítja, hogy a kuruc hadseregben – legalább is 1705 nyarán – négy tábornoki rendfokozat volt érvényben. Ez szintén elkerülte az eddigi kutatók figyelmét.

A 4. számú kimutatás az 1706 júniusában a tiszántúli főkapitánysághoz tartozó lovas- és gyalogezredek törzstiszti állományát sorolja fel. A megnevezett tisztek közül viszont többen hibás keresztnévvel szerepelnek, s ezek helyreigazítása ajánlatosnak látszott mind az egyes tisztek életrajza, mind pedig az alakulatok története szempontjából. A jegyzékben meglévő számos névelírást ezért a rendelkezésemre álló adatok alapján javítottam. E javításokat a kuruc hadsereg mustrakönyvei és mustratabellái alapján eszközöltem, de ezekre való külön hivatkozásokkal nem terheltem meg a jegyzetapparátust.

*

A források közlése során az ékezetek, a központozás, valamint a kis és nagy kezdőbetűk használatánál mai helyesírásunk szerint jártam el. Ugyancsak mai helyesírásunk, illetve a megfelelő hangérték szerint írtam át az *u* és *v*, valamint az *i*, *j*, *y* és *ÿ* betűket. A rövidítéseket dőlt betűkkel oldottam fel, saját kiegészítéseimet pedig szögletes zárójelbe tettem. Egyéb tekintetben a betűhív átírást tartottam szem előtt. Ugyanezen elvek szerint jártam el a tanulmány szövegében lévő forrásidézeteknél is, függetlenül attól, hogy kiadott vagy kiadatlan kútfőkből való-e a vonatkozó részlet.

---

[138] *Tóth*, 1958. 40. o.

[139] *Heckenast Gusztáv* készülő Rákóczi-kori életrajzi adattárában hasznosította a két „Nomina" címet viselő jegyzék adatait. A Szerző befejezetlenül maradt munkája jelenleg sajtó alá rendezés céljából nálam van.

[140] *Mészáros*, 2000. 50. s köv. o.

1.

sine dato [1704 eleje]

Bercsényi Miklós kancelláriáján 1703–1704-ben kiadott katonai pátensek jegyzéke

(Eredeti. *Lelőhelye:* MOL G 16. R-szh. lt. I. 2. d. fol. 298–300.)

Méltóságos fő generalis székessi groff Bercsényi Miklós ur*am* eő n*agyság*a secretariájárúl ezen aláb meg írtt hadi tisztek vettek ki patens leveleket.

Anno 1703.

Horváthi György kapit*ány* hadgyűjtő

Bik László úr*nak* hadnagyságr*ól* patens adatott

Labancz Miklós ur*am* hasonló

Ebeczki Imre ur*am* kapitány, hadgyűjtő

Vinkler Vilhelm ur*am* gyalog hadnagy, paten*s*

Mako János gyalog hadnagy, pat*ens*

Kozlik János gyalog hadnagy

Farkas Sándor ur*am*, Léva[i] kapitány

Draveczki Sigmond lovas hadnagy, paten*s*

Mocsari Ferencz strása mester,[141] paten*s*

Duchen Miklós úr*nak* patens adatott, hogy Modori, S*zent* Györgyi, Bazini nemes*sé-get* felvehesse.

Vas Pál gyalog fő hadnagy

Semsei Miklos ur*am* hadnagy

Fűzi Ádám vice hadnagy

Fűzi János fő hadnagy

Eperjesi Péter hadnagy

Marosi János hadnagy

Szinnai Mihály hadnagy

Király János hadgyűjtő

Baj Ádám ur*am* lovas hadnagy

Réti Istvánnak conferáltatott az Iffiu Pál serege

Farkas György hadgyűjtő

Vak Bódi hadnagy

Bori Gábor Bozóki kapitány

Polgár Gergely hadnagy

[141] Bizonyosan nem strázsamesteri = őrmesteri, hanem főstrázsamesteri = őrnagyi kinevezésről van szó.

Csapó János hadnagy
Ilovai Máttyás lovas hadnagy
Horváti János hadnagy
Patay István gyalog hadnagy
Baka István gyalog kapitány
Mészáros János hadnagy
Seres Mihály, Seres Pál hadnagyok
Bogma János hadnagy
Simoni László hadnagy
Szegő Jakab hadnagy
Szabó Jakab gyalog hadnagy
Nagy Pál lovas hadnagy
Tek*intetes* és n*agyság*os Pongrácz Gáspár ezeres kapitány, ennek ezere Otlik György úr*na*k adatot.
Géczi Gábor vice kapitány
Kurucz Balás hadnagy
Gellér Imre hadnagy
Toth János hadnagy
Modri Kudlik György lovas hadnagy

1704.

Földvari László, Sréter ur*am* vice kapitány*a*
Száli András gyalog kapitány
Száli János vice
Cseri Imre vice kapitány
Blaskovicz János fő stráza mester
Megyeri Gábor hadgyűjtő
Fejes István, Kovácz János vice hadnagy*ok*
Otlik György ur*am* ezer*es* kapit*ány* Pongrácz ur*am* helyet
Nyárai László ur*am* n*emes* Komárom, Nyitra s Esztergam vármegyékb*en* ezeret gyűjt
Raymanus Máttyás Nyitra vármeg*yei* kapitány
Krasznai Ferencz lovas hadnagy
Görgei András Szegedről kijött hadak kapit*ánya*
Botka György lovas hadnagy
Káldi János lovas hadnagy
Rétey Bornemissza István fő hadnagy
Farkas Mihály hadi bíró

Dunántúl való tisztek

Szarka Sigmond ur*am* lovas ezere*s* kapit*ány*
Inkei Ferencz gyalog ezeres kapit*ány*
} Kanisai generalatusb*an*

Bezerédi János lovas ezere*s* kapitány
Csomai Máté gyalog ezere*s* kapitány
} Pápai végházb*an*

Balog Ádám lovas ezeres kapit*ány*
Benkő Ferencz gyalog ezere*s* kapit*ány*
} Kemenyes allján

Domokos Ferencz lovas ezere*s* kapit*ány* Vásoni districtusáb*an*
Luka Benedek lovas ezere*s* kapit*ány* Beszprémi districtusb*an*
Zana György gyalog ezere*s* kapit*ány* in eod*em* districtu

Török István lovas ezere*s* kapit*ány*
Foki János gyalog ezere*s* kapit*ány*
} Rábaközb*en*

Újlaki Andr*ás* lovas ezere*s* kapit*ány*
Séllei Gergely ezere*s* kapit*ány*
} Mezei hadb*an*

Sándor László Pécsi kapitány
Sándor István vice colonellus
Hellenpront [!] János lovas kapitány
Újvári Ferencz Beszprémi gyalog kapit*ány*
Lengyel János lovas Keszteli kapit*ány*
Rátki György lovas ezere*s* kapitány
Arumpruster János lovas kapitány
Nyiczki János lovas kapit*ány* Rábántúl
Török Ádám gyalog ezere*s* kapit*ány* Rábántúl
Balog Ádám lovas Kemenyesallyai kapitány[142]
Kajdacsi Péter lovas ezere*s* kapitány
Nyíri András lovas mezei kapit*ány*
Meszléni János Fejérvári kapitány
Nyiczki Sándor lovas kapit*ány*
Cseri Mihály gyalog Simegi kapitány
Palásti Ádám fő strása mester

[142] Fentebb már egyszer szerepel béri Balogh Ádám ezen kinevezése.

Tek*intetes* n*agyság*os Bakacs Lukács Geszteli gyalog ezer*es* kapit*ány*
Thúri Mihály túl a Dunán hadi bíró
Szilágyi János companiás kapitány
Pápai Pál companiás
Sibrik László hasonló
Tót Gergely kapitány
Zana György Simontornai kapitány
Sámboki Nagy István túl a Dunán kapitány
Vig Ferencz lovas hadnagy
Kereskényi Farkas lovas hadnagy
Sóbi Farkas lovas hadnagy

2.

sine dato [1704 közepe]
Név szerinti kimutatás a kuruc hadsereg tisztikaráról
(Eredeti. *Lelőhelye:* MOL G 16. R-szh. lt. I. 2. c.)

Nomina generalium

Excellentissimus ac ill*ustris*simus comes Nicolaus Bercsényi exercituum universor*um* supr*emus* g*ene*ralis[143]
Comes Simon Forgács
Comes Antonius Esterhási trans Danubianar*um* supr*emus* g*ene*ralis
L*iber* Baro Stephanus Sennyei trans Tibiscan*um* supr*emus* g*ene*ralis
L*iber* Baro Alexander Károllyi generalis ca[m]pestris
Spect*a*bilis g*enerosus* Stephan*us* Budai g*eneralis* supr*emus* vigiliar*um* pr*ae*fect*us*
S*pectabilis* ac g*ene*ros*us* Paul*us* Orosz g*ene*ralis supr*emus* vigiliar*um* pr*ae*fect*us*
Comes Daniel Eszterhási g*eneralis* vigiliar*um* praefect*us*
Spect*a*bilis Staphan*us* Toroczkay [generalis] vigiliar*um* praefect*us*
Comes Laurentinus Pekry [generalis] vigiliar*um* pr*ae*fect*us*

[143] A rangmegjelölés („exercituum … g*ene*ralis") egy sorral lentebb, Forgách Simon neve után van feltüntetve, de utóbb egy vonallal elválasztva Bercsényi nevéhez kapcsolták; valóban ő volt az egész hadsereg főgenerálisa, és nem Forgách. Ez alapján felvetődhet még, hogy az Esterházy Antal neve után következő *dunántúli főgenerálisi* cím nem Forgách titulusa-e inkább, mivel a kimutatás kelte 1704 közepére tehető, amikor Forgách volt a dunántúli főparancsnok, s Esterházy az ő alárendeltségébe tartozott.

Nomina capitaneor*um* equestris ordinis[144]

L*iber* B*aro* Stephanus Sennyei
L*iber* Baro Alexander Károlyi
Comes Laurentinus Pekry
Sp*ectab*ilis Staphanus Thoroczkay
Comes Michael Mikes
C*omes* Michael Teleky[145]
Comes Ladislaus Tsáky
B*aro* Stephanus Andrásy
B*aro* Georgius Andrásy
S*pectabilis* g*enerosus* Stephan*us* Buday
S*pectabilis* g*enerosus* Paulus Orosz
S*pectabilis* g*enerosus* Ladislaus Ibrányi
S*pectabilis* g*enerosus* Ladislaus Vay
S*pectabilis* g*enerosus* Joannes Soós
G*enerosus* Joannes Sreter
G*enerosus* Georgius Ordódi
G*enerosus* Andreas Bóné
G*enerosus* Franciscus Deák
G*enerosus* Sigismundus Géczy
G*enerosus* Franciscus Monoky
G*enerosus* Georgius Pongrácz
G*enerosus* Matheus Szabó
G*enerosus* Ladislaus Bay
G*enerosus* Matthias Fonáczi
G*enerosus* Joannes Sücs [!]
G*enerosus* Alexander Komlósi
G*enerosus* Ladislaus Ocskay
G*enerosus* Georgius Luby
G*enerosus* Venceslaus Harhoczky
G*enerosus* Stephanus Gyárfás
G*enerosus* Joannes Kys alias Zalkovics
G*enerosus* Theodor Bélteky
G*enerosus* Stephanus Szappanos

[144] A tábornokok egy részének nevei azért ismétlődnek, mert ők egyúttal egy lovasezred ezredesei (tulajdonosai) is voltak.

[145] Ez a sor utólag beszúrva.

Méltóságos generalis uram[146] a melly fő kapitányokat tött, azoknak nevei

Georgius Horváthi
Emericus Ebeczky
Georgius Otlik
Ladislaus Nyári[147]
Andreas Görgei
Sigismundus Szarkás[148]
Joannes Bezerédi
Adamus Balog
Franciscus Domonkos
Benedictus Luka
Stephanus Török
Andreas Újlaki
Joannes Hellmpont[149]
Georgius Rétky[150]
Joannes Arumpruszter
Joannes Nyiczky
Petrus Kajdacsi
Andreas Nyiri
Alexander Nyiczki
Balthasar Vak
Joannes Lengyel

Nomina supremorum capitaneorum pedestris ordinis

Thomas Esze
Stephanus Móricz
Georgius Bajcsi
Urbanus Czeltber[151]
Joannes Kenyheczy

---

[146] Bercsényi Miklós főgenerális.

[147] A név végén újabb kori javítás a helyesebb *Nyáray*ra.

[148] A név végén az *s* betű és az *á* ékezete az előző javítással megegyező kéztől lehúzva, így az egyébként valóban helyes családnév a *Szarka*, pontosabban a *Zarka*, mivel a lukafalvi előnevet viselő nemesi família nevének írásmódja a XIX. századra ez utóbbi formában rögzült.

[149] Így! A helyes névalak: *Hellebronth*.

[150] Az előző két javítást is eszközlő személy a nevet a helyesebb *Rátky*ra javította. A salamonfai *Ráttky* család tagjáról van szó.

[151] Így! Helyesen: Czelder.

Michael Kos
Vilhelmus Vinkler

Méltóságos generális uram a kiket tött[152]

Stephanus Baka
Joannes Kovács – vice
Andreas Száli
Joannes Száli – vice
Franciscus Inkei
Matheus Csomay
Franciscus Benkő
Georgius Zama[153]
Joannes Foky
Georgius Selley
Franciscus Újvári
Adamus Török
Michael Cseri

Nomina vice capitaneorum pedestris ordinis

Paulus Geödény
Stephanus Balog

[Ugyanitt rávezetve:]
Nomen
Nro. 1.
Generalis extractus officialium

Nomina vice capitaneorum equestris ordinis

Dominus Andreas Török, jazigum et cumanorum
Liber Baro Franciscus Sennyei, regiminis Stephani Sennyeiani
Stephanus Hadadi, regiminis Joanni Majossiani
Georgius Mester, regiminis Béltekiani

[152] Az eredetiben a Baka Istvántól Cseri Mihályig terjedő neveket kapcsos zárójel fogja össze a bal lapszélen, és ez a sor nem címként, hanem függőlegesen, széljegyzet formában íródott.

[153] Így! Helyesen: *Zana*.

Georgius Rétei, regiminis Andrássiani
Andreas Szabó, Mathei Szabó
Petrus Zilahi, Venceslai Harhóvszki
Stephanus Kecskeméti
Sigismundus Bárczai
Emericus Bezzegh
Georgius Nádaskai
Andreas Fáji
Stephanus Pap
Gabriel Géczi, regiminis Otlikiáni
Ladislaus Földvári, reg*iminis* Sréteriani
Emericus Cseri
Petrus Verebélyi, Bajiani regiminis
Paulus Kaszás, reg*iminis* Thoroczkaiáni
Steph*anus* Eszényi, Budaiani regiminis
Georgius Szúnyog

Capitanei companias habentes

Joannes Szilágyi
Paulus Pápai
Ladislaus Sibrik
Nicolaus Lengyel
Gregorius Tóth

Nomina ductorum equestr*is* ordinis

Georgius Gólya Menyőien*sis*
Georgius Gyarmati
Stephanus Csordás
Joannes Oláh Megyesien*sis*
Elias Szabó Terebesien*sis*
Joannes Kállai
Joannes Pap
Stephanus Deák
Stephanus Kis Várdaien*sis*
Joannes Csontos
Albertus Nagy
Georgius Ráthi

Michael Lőrincz Kővárvidékien*sis*
Caspar Valkai Fülekiensis
Stephanus Soldos
Mich*ael* Orczi
Stephanus Orosz
Steph*anus* Pálóczi
Joannes Mólnár
Steph*anus* Borbély
Andreas Mólnár
Franciscus Kis
Georgius Verebélyi
Gregorius Nagy
Stephanus Csengeri
Michaël Pataki
Joannes Lippóczi
Joannes Versegi
Gregorius Lajos Szerencsiensis
Petrus Rácz
Georgius Körössi
Franciscus Deák
Petrus Nemes
Petrus Török
Georgius Csányi
Stephanus Bakó
Joannes Horváth
Steph*anus* Cseh Pataiensis
Joannes Bezzegh
Michael Varnai
Georgius Porubszki
Adamus Hancsuk Szólnokiensis
Joannes Madarász
Stephanus Igaz
Gabriel Máriássi
Cristophorus Patai regiminis aulici
Balthasarus Kovács
Gregorius Forrai
Michael Kereki
Franciscus Kökényesdi
Georgius Csalári

Stephanus Turi
Petrus Karácsoni
Georgius Dobi
Ladislaus Bik
Nicolaus Labancz
Sigismundus Draveczki
Franciscus Mocsári
Nicolaus Semsei
Joannes Füzi
Petrus Eperjesi
Joannes Maróti
Michael Szinai
Adamus Baji
Stephanus Róti
Gregorius Pólgár
Joannes Csapó
Matthias Ilovai
Joannes Horváti
Joannes Mészáros
Michael Seres
Paulus Seres
Joannes Bogma
Ladislaus Simoni
Jacobus Szegő
Paulus Nagy
Blasius Kurucz
Emericus Geller
Joannes Tóth
Georgius Modri Kudlik
Franciscus Krasznai
Georgius Botka
Franciscus Vig
Volfgangus Kereskényi
Volfgangus Sobi

3.

Vágpattai tábor, 1705. augusztus 4.
A kuruc hadsereg fizetési táblázata, amelyben négy tábornoki rendfokozat szerepel
(Egykorú másolat. *Lelőhelye:* MOL G 28. R-szh. lt. V. 2. e. fol. 93.)

Menstrualis stipendii porcionumq*ue* oralium et equilium universorum officialium bellicorum, comissariorum ac uniusq*ue* militum gregariorum tabella.[154]

	Menstruale stipendi*um* Flor. Rhen.	Denar	Personae cum servis	Equi
Mezei General-Marschallus*nak*	729	–	50	50
Cavalleria Generálissának	486	–	33	33
Generall Marschall Lajdenant*nak*	324	–	22	22
Generalis Strasa Mesternek	216	–	15	15
Brigadirosnak	144	–	10	10
General Auditornak	96	–	–	–
Hadi Fő Com*m*isariusnak	200	–	–	–
Felseő Hadi Comisariusnak	100	–	–	–
Secretariusnak	100	–	–	–
Provincialis Comissariusnak	100	–	–	–
Sub Comissariusnak	40	–	–	–
Vicéjének	6	–	–	–
Perceptornak	40	–	–	–
Mustra Mesternek	50	–	–	–
Vicéjének	25	–	–	–
Fizető Com*m*issariusnak minde*n* forintbúl, akit készen ki ád	–	d. 1	–	–
Annona Registrátorának	25	–	–	–
Élés Mesternek	18	–	–	–
Szekér Mesternek	40	–	–	–
Bor Bírónak	20	–	–	–
Szék Bírónak	20	–	–	–
Profunt Mester Diákjának	7	50	–	–
Iber Raiternek	4	–	–	–

[154] Táblázatos kimutatás a katonatisztek, hadbiztosok és közkatonák havi zsoldjáról, személyük és lovaik élelmezési adagjáról.

	Menstruale stipendium Flor. Rhen.	Denar	Personae cum servis	Equi
Comissarius Deákjának	7	50	–	–
Vice Szekér Mesternek	7	50	–	–
Kenyér Sütőnek	4	–	–	–
Lovas				
Fő kapitánynak	60	–	9	12
Vice kapitánynak	48	–	7	8
Feő Strása Mesternek	36	–	5	6
Quártélly Mesternek	17	–	2	3
Káplánnak	12	–	2	3
Adjutantnak	17	–	2	3
Tömlöcz Tartónak	14	–	2	2
Borbélynak	6	–	1	1
Dobosnak	6	–	1	1
Kovácsnak	4	–	1	1
Feő Hadnagynak	36	–	4	5
Vice Hadnagynak	24	–	3	4
Zászló Tartónak	18	–	2	3
Strása Mesternek	14	–	2	2
Siposnak vagy Trombitásnak	6	–	1	1
Furirnak	8	–	2	2
Tizedesnek	6	–	1	1
Közkatonának	4	–	1	1
Gyalogh				
Feő kapitánynak	60	–	7	7
Vice-kapitánynak	48	–	4	4
Fő Strása Mesternek	36	–	3	3
Quártély Mesternek	17	–	2	2
Káplánnak	12	–	2	2
Adjutantnak	17	–	2	2
Tömlöcztartónak	14	–	2	2
Borbélynak	6	–	1	1
Fő Hadnagynak	25	–	3	2
Vice Hadnagynak	18	–	1	1
Zászlótartónak	15	–	1	–
Strása Mesternek	9	–	1	–

	Menstruale stipendium Flor. Rhen.	Denar	Personae cum servis	Equi
Dobosnak	4	50	–	–
Furirnak	6	–	1	1
Tizedesnek	4	50	1	–
Köz Hajdúnak	3		1	–

Extradatae in castris ad Patha positis die quarta mensis Augusti Anno 1705. Ad mandatum Suae Serenitatis Principalis proprium.[155]

L. S.

Daniel Bulyovszky m. p.

4.

Érsekújvár, 1706. június 21.
A tiszántúli főkapitánysághoz tartozó ezredek törzstiszti karának névjegyzéke
(Erdeti kimutatás a fejedelmi protokollumban. *Lelőhelye:* MOL G 19. R-szh. lt. II. 3. h. Prot. Rák. IV. fol. 422.)

[LOVAS EZREDEK]		
Fő Kapitány	Vice Kapitány	Fő Strása Mester
Orosz Pál ezerének: Újvárosi János [helyesen: István?][156]	—	Tállyai [inkább: Trencséni!] János
Generalis Károlyi Sándor uram ezerének: Újvárosi Szűcs János	Lővei Sámuel	Szőke Mihály
Teleky Mihály	Rácz András	Bihari János [helyesen: István]
Bikk László	Barbély János	Belányi János

[155] Kiadva a pathai [vágpattai] táborban, az 1705. év augusztus havának negyedik napján Ő Fejedelmi Fensége saját parancsára.

[156] Újvárosi János nevű törzstisztet nem ismerünk a kuruc hadseregben, itt valószínűleg Újvárosi Istvánról van szó, de nem ő lett Orosz Pál ezredének parancsnoka. (Szóba jöhet még Újvárosi Mihály is, aki korábban Vay László alezredese volt, de ő 1706 után már nem szerepel a forrásokban.) Rákóczi előbb Gönczi Jánost nevezte ki a szóban forgó beosztásba, de ő sem vállalta a tisztséget. Végül Vitárius János, majd Illési István lett az Orosz-ezred vezénylő ezredese.

Fő Kapitány	Vice Kapitány	Fő Strása Mester
Bóné András	Tardi Ferencz	Félegyházi István [helyesen: Pál]
Sennyei Ferencz	Szekeressy[157] István	Dersöffy László
Bessenyei Sigmond	Kakas István	Oláh Mihály
Genczi Sigmond	Balog Péter	Kovács György
Nyúzó Mihály	Mocsár[i] Ferenc Deák	Mihály Deák
Kárándi Mihály	Győri János	Csató Ádám
Ilosvai Bálint	Hadadi István	Újfalusi János
Kenyheczi János	Pagyi András [helyesen: György]	—
Krucsay János	Horvát Sigmond [?]	—
Vay László	Sarmasági Sigmond[158]	Kállai János
Hét hajdú városi ezerének [!] Szemere László	Kramoricz János	Pataky Sámuel
Jósika Dániel	Gyulay János	Rácz István [helyesen: Péter]
Szentmarjai Ferencz	Elek Sigmond	Csoba Sigmond
Draguly Rácz kapitány	Bánházi Mihály [helyesen: István][159]	Iglay János
GYALOG EZEREK		
Fő Kapitány	Vice Kapitány	Fő Strása Mester
Kajdi István	Almási János [helyesen: Márton]	Szekeresy István[160]
Esze Tamás	Esze János	Kazinczy Márton
Prínyi Miklós brigadéros	Török Ferencz	—
Ellyös János	Miklós Deák	Deli András
Ecsedi János	Gesztesy Mihály [helyesen: György]	Horvát János [helyesen: György]

[157] Teljes nevén: Szekeresi Nagy István, különböző személy a Kajdy István ezredebeli Szekeresy István főstrázsamestertől.

[158] Sarmasági végül nem vállalta a vicekapitányságot. L. erről Vay László 1706. aug. 10-én Sámsondon kelt levelét Károlyi Sándorhoz: MOL P 396. Károlyi-lt. Acta pub. 1. Acta Rák. Ser. I. 1706. Aug. Fasc. 2. B. No. 23.

[159] Ezt az egy nevet Thaly Kálmán is javította jellegzetes kék ceruzás bejegyzésével.

[160] Nem azonos a Sennyey-lovasezred alezredesével. Vö. a 157. jegyzettel.

5.

Esztergomi tábor, 1706. augusztus 28.
A fejedelem alezredessé nevezi ki Limprecht János palotásezredbeli főstrázsamestert
(Eredeti. *Lelőhelye:* OSzK Kt. F. H. 1389. fasc. V. fol. 44.)

NOS FRANCISCUS II. DEI gratia Sacri Romani Imperii et Elec*tus* Transylvaniae Princeps RÁKÓCZY, Partium Regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes, Pro Libertate Confoederatorum Regni Hungariae Statuum, nec non Munkácsiensis Makovicziensisque DUX, Perpetuus Comes de Saaros, Dominus haereditarius in Saaros Patak, Tokay, Regécz, Ecsed, Somlyo, Lednicze, Szerents, Ónod. (ettc.) Universis et singulis signanter autem Regiminis Nostri Praetoriani Pedestris Ordinis quovis titulo aut nomine insignitis Officialibus Superioribus, aut eorum Vices gerentibus caeterisq*ue* Gregariis cunctis demum quorum nunc vel in futurum quoquomodo interesse potest, Nostra confoederatorumq*ue* Regni Hungariae statuum in fidelitate constitutis, p*rae*sentes hasce Nostras visuris, lectur*is* aut legi auditur*is*, salutem et principalis gratiae Nostrae p*ro*pensione*m*.[161]

Nem kételkedvén semmit Nemzetes Vitézlő LYMPRECHT JÁNOS Testőrző Gyalog Ezerünkbéli Fő Strása Mester Hívünk édes Hazánkhoz s Nemzetünkhöz való buzgó szeretetiben, mellyel oldalunk mellett continuuskodván a Magyar Nemzet mostani fenn forgó köz ügyébenn nagy szorgalmatossággall végb*e* vitt dicsíretes magaviselésével magát igaz Hazafiának lenni mindenek előtt[162] nyilván valóvá tette s meg bizonyította, mind azért s mind pedig reménlvén azon szíves Hazafiúságában az üdőknek és helységeknek változó állapottyához képest is álhatatos meg maradását, szokott Fejedelmi Kegyelmességünkben s munificentiánkban részessé akarván tennünk, fenn említtett Hívünknek azon Ezerbéli Vice Colonellusság Tisztit s hivatallyát attuk és conferáltuk, a' mint hogy actualiter adgyuk és conferállyuk kegyelmesenn. Parancsolván serio mind azoknak a' kiknek illik, tudván és értvén emlittett Hívünknek ílly characterrel tőllünk lött ékesittését, nem csak üsmérjék magok Vice Colonellussának lenni, hanem egyszersmind valamit magunk vagy Oberstere orderei szerint, avagy maga authoritássábul is rendel az Haza kívántató szolgálattyában, mindenekben illendő becsülletit meg adván, ahoz magokat alkalmaztatni és kész hadi engedelmességgel is azt effectuálni ügyekezzenek, tartozzanak is.

[161] Mi II. Rákóczi Ferenc, Isten kegyelméből a Szent Római Birodalom hercege és Erdély választott fejedelme, Magyarország részeinek ura és a székelyek ispánja, a szabadságért szövetkezett magyarországi rendek vezérlő fejedelme, továbbá munkácsi és makovicai herceg, Sáros örökös főispánja, Sárospatak, Tokaj, Regéc, Ecsed, Somlyó, Lednice, Szerencs, Ónod stb. örökös ura. Együttesen és külön-külön, főként pedig testőrző gyalogezredünk [udvari palotásezredünk] bármilyen címen és néven megjelölt főtisztjeinek vagy azok helyetteseinek, továbbá közkatonáinak, végül mindenkinek, akiket most vagy a jövőben bármiképpen érinthet, a mi vagy Magyarország szövetkezett rendjei hűségén lévőknek, akik ezt [a rendeletünket] látni, olvasni vagy olvastatva hallani fogják, üdvözletünket és fejedelmi kegyelmünk hajlandóságát.

[162] Értsd: mindenki előtt.

Külömbet valakik cselekedni mérészlenének, ennek előtte ki adatott Edictumunkban le tett s meg íratott kemény büntetésünket semmiképpen el nem kerülik. Secus nec facturi. Praesentibus perlectis, exhibenti restitutis.

Datum in castris Nostris ad Strigonium positis die vigesima octava mensis Augusti ANNO millesimo septingentesimo SEXTO.[163]

F. Rákóczi m. p.

[Pecsét]

Franciscus Aszalay m. p.

[163] Másként ne cselekedjetek. Jelen levelünk elolvasás után a felmutatónak visszaadassék. Kelt Esztergomnál lévő táborunkban, az ezerhétszázhatodik évben, augusztus havának huszonnyolcadik napján.

LEVÉLTÁRI FORRÁSHIVATKOZÁSOK ÉS BIBLIOGRÁFIAI RÖVIDÍTÉSEK

Magyar Országos Levéltár (= MOL)

G szekció, A Rákóczi-szabadságharc levéltára (= R-szh. lt.)

G 16. I. 2. a. és d.	R-szh. lt. II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára. Munkácson maradt rész. I. 2. a.: Fejedelmi pátensek. I. 2. d.: Katonai iratok.
G 19. II. 2. e/A.	R-szh. lt. Fejedelmi Kancellária. II. 2. e/A.: Levelek és fölterjesztések a fejedelemhez: tisztázatok és másolatok.
G 19. II. 2. i.	R-szh. lt. Fejedelmi Kancellária. II. 2. i.: Protocolla Instantiarum. (= Prot. Inst.)
G 19. II. 3. h.	R-szh. lt. Fejedelmi Kancellária. II. 3. h.: Leveleskönyvek, másolatok. Protocollum Rákóczianum (= Prot. Rák.) II., IV.
G 24. II. 6. a.	R-szh. lt. Bercsényi Miklós főgenerális kancelláriája. II. 6. a.: Levelek, beadványok Bercsényihez.
G 28. V. 2. a. és b.	R-szh. lt. Gyűjteményes rész. Katonai iratok. V. 2. a.: Pátensek, védelemlevelek. V. 2. b.: Kiadványok személyi ügyekben.

P szekció, Családi levéltárak

P 70.	A felsőpulyai Bükk család levéltára. (= Bükk-lt.) Évrendezett iratok.
P 71.	A körösszegi és adorjáni Csáky család központi levéltára (= Csáky-lt.) Személyi iratok. Fasc. 198. Csáky László kerületi főkapitány, brigadéros és Csáky Imre bíboros iratai.
P 396.	A nagykárolyi Károlyi család nemzetségi levéltára. (= Károlyi-lt.) Acta publica. 1. Acta Rákócziana. Series I. Missiles diversorum ad Alexandrum Károlyi. – Series III. Lustrakönyvek. – Series IV. Kuruc kori vegyes iratok.
P 398.	Károlyi-lt. Missiles.
P 431.	A Kisfaludy család idősebb ágának levéltára. 1. tétel: évrendezett iratok.
P 474.	A nagylónyai Lónyay család levéltára (= Lónyay-lt.) A pongyeloki Galambos család iratai. 2. tétel: Galambos Ferenccel kapcsolatos (Thököly- és Rákóczi-kori) iratok.
P 650.	A vizeki Tallián család levéltára (= Tallián-lt.) 1. tétel: évrendezett iratok.
P 676.	A széki Teleki család marosvásárhelyi levéltára. (= Teleki-lt.) Földváry család iratai. 1. tétel: évrendezett iratok.
P 1754.	A királydaróci Daróczy család levéltára (= Daróczy-lt.) Az abai Fördős család iratai. 55. tétel: Szekeres család iratai.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (= OSzK Kt.)
Folia Hungarica (= F. H.)

F. H. 978. Protocollum Expeditionum (= Prot. Exp.)

F. H. 1389. Thaly Kálmán kuruc kori okmánygyűjteménye

Könyvészet

AR I. oszt. I–III. II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712. Közli: *Thaly Kálmán.* I–III. k. Pest–Budapest, 1873–1874. (Archivum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferencz levéltára, belés külföldi irattárakból bővítve. Első osztály: had- és belügy. I–III. k.)

AR I. oszt. IV–VI. Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712. Közli: *Thaly Kálmán.* I–III. k. 1704–1711. Budapest, 1875–1878. (Archivum Rákóczianum. I. osztály IV–VI. k.)

AR I. oszt. IX. Bottyán János vezénylő tábornok levelezései s róla szóló más emlékezetreméltó iratok. 1685–1716. Közli: *Thaly Kálmán.* Budapest, 1883. (Archivum Rákóczianum. I. osztály IX. k.)

AR I. oszt. XII. II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története és okirattára. Függelék: II. Rákóczi Ferenc kiadatlan levelei Károlyi Sándorhoz 1708–1711. Közzétette, történeti bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta: *Lukinich Imre.* II. k. Budapest, 1935. (Archivum Rákóczianum. I. osztály XII. k.)

»AR I. oszt. XIII.« Ráday Pál iratai. I. k. 1703–1706. S. a. r.: *Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Pap László.* Budapest, 1955. (Sorozatcím nélkül!)

AR III. oszt. I. II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Fordította *Vas István.* A tanulmányt és a jegyzeteket írta *Köpeczi Béla.* A szöveget gondozta *Kovács Ilona.* Budapest, 1978. (Archivum Rákóczianum III. osztály: Írók. II. Rákóczi Ferenc művei I.)

Bánkúti, 1976. Rákóczi hadserege 1703–1711. Válogatta és a bevezetőket írta: *Bánkúti Imre.* Budapest, 1976.

Bánkúti, 1990. A Rákóczi-szabadságharc történetének dokumentumai. 1705. Gyűjtötte, összeállította: *Bánkúti Imre.* Miskolc, 1990.

EA Táb. kv. Gróf Eszterházy Antal kurucz generális tábori könyve. 1706–1709. Közli: *Thaly Kálmán.* Budapest, 1901.

Esze, 1951. *Esze Tamás:* II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata. Budapest, 1951. (A történettudomány vitás kérdései 12.) = Sz, 85. évf. (1951) 30–119. o.

Esze, 1954. Iratok II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjáratának történetéhez. Közli: *Esze Tamás.* = HK, új foly. 1. évf. (1954) 1. sz. 285–297. o.

Esze, 1955. Kuruc vitézek folyamodványai. 1703–1710. Összeállította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta: *Esze Tamás.* Budapest, 1955.

Heckenast, 1993. *Heckenast Gusztáv:* A Rákóczi-szabadságharc tábornokai. (Életrajzi adattár.) = A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. *Glatz Ferenc.* Budapest, 1993. 163–174. o.

Heckenast, 1994/a. *Heckenast Gusztáv:* A Rákóczi-szabadságharc tábornokai. = HK, 107. évf. (1994) 4. sz. 51–55. o.

Heckenast, 1994/b. *Heckenast Gusztáv:* Ki kicsoda volt (who was who) a Rákóczi-szabadságharcban? (Egy életrajzi adattár problémái.) = Rákóczi-kori tudományos ülésszak a Vay Ádám Múzeum alapításának 30. évfordulója alkalmából 1994. október 7. Szerk. *Heckenast Gusztáv, Molnár Sándor, Németh Péter.* Vaja, 1995. 5–12. o.

HK Hadtörténelmi Közlemények

Kiss, 1906. *R. Kiss István:* II. Rákóczi Ferencz erdélyi fejedelemmé választása. (Közlemények a br. Radvánszky-család levéltárából. V. k. 4. sz.) Budapest, 1906. [Az adattári rész, a bevezető tanulmány nélkül megjelent a Történelmi Tárban is: új foly. 7. évf. (1906) 1–47., 198–230. és 408–444. o.]

KO V. A Nagy-Károlyi Gróf Károlyi család oklevéltára. V. k. II. Rákóczi Ferencz fejedelem korabeli oklevelek és levelezések, 1703–1707. S. a. r.: *Géresi Kálmán.* Budapest, 1897.

Márki, 1909. *Márki Sándor:* II. Rákóczi Ferencz. II. k. 1707–1708. Budapest, 1909. (Magyar Történeti Életrajzok.)

Mészáros, 1995. *Mészáros Kálmán:* Újabb adalékok II. Rákóczi Ferenc tábornokainak életrajzához. = Turul, 68. évf. (1995) 93–96. o.

Mészáros, 1999. *Mészáros Kálmán:* Hadseregszervezés és redukció a Rákóczi-szabadságharcban. = HK, 112. évf. (1999) 602–626. o.

Mészáros, 2000. *Mészáros Kálmán:* Dunántúli lovasezredek Károlyi Sándor kuruc generális 1704. január–áprilisi hadjáratában. = „Huszárok a történelem forgószínpadán". Tudományos konferencia: Sárvár, 2000. szeptember 14–15. Szerk. *Söptei István.* Sárvár, 2000. (Nádasdy Ferenc Múzeum kiadványai 5.) 49–75. o.

R-tan. Rákóczi-tanulmányok. Szerk. *Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes.* Budapest, 1980.

RTü I–II. Rákóczi Tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. A kötet[ek] anyagát felkutatta, válogatta, szerkesztette, az előszót és a naplórészleteket bevezető kistanulmányokat írta *Köpeczi Béla* és *R. Várkonyi Ágnes.* A jegyzeteket írta és a mutatókat összeállította *Bánkúti Imre.* Budapest, 1973. I–II. k. (Magyar Századok.)

Sz Századok

Thaly, 1870. *Thaly Kálmán:* A szécsényi országos szövetséglevél (1705.), a hg Czartoryski-féle eredeti példányról közölve. = Sz, 4. évf. (1870) 337–348. o.

Tóth, 1958. *Tóth Gyula:* Balogh Ádám kuruc brigadéros. Budapest, 1958.

Várkonyi, 1954. *R. Várkonyi Ágnes:* A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben. (1703–1704 júl.) = Sz, 88. évf. (1954) 15–73. o.

Kálmán Mészáros

GENERALS' AND FIELD-OFFICERS' APPOINTMENT IN FERENC RÁKÓCZI II'S WAR OF INDEPENDENCE

Summary

The rebels themselves had elected the first officers of the 1703-1711 War of Independence, having evolved from the movement of exiles in East Hungary, even before Rákóczi's arrival in Hungary. In May 1703 the Prince appointed Tamás Esze as the first colonel of the Kurutz army under organisation. Many of the first field officers (István Majos, László Ocskay, András Bóné, the two János Szűcs's etc) certainly wore their ranks without having been appointed in writing, only with Rákóczi's acquiescence. Many of Thököly's former followers (István Guthy, András Csáky, Miklós Orlay, Mihály Szappanos) had also returned home from their exile in Turkey and joined Rákóczi's army in their one-time ranks.

Thus the first stage of the army's formation was characterised by spontaneity and Rákóczi himself had to compromise when making decisions in connection with the staff. As illustrious noblemen had began to join the army, the Prince endeavoured to appoint new colonels from them (István Sennyey, László Ibrányi, László Vay).

The Prince had cautiously set about bringing 'outlaw officers' under discipline and keeping them within bounds, as they could not all be relieved at once without risking the disbandment of military forces serving under their command. For this reason, he put several newly joined, respected and experienced noblemen (Farkas Perényi, Bálint and Imre Ilosvay, Pál Orosz, Zsigmond Bessenyey, Zsigmond Géczy), so-called 'main directors' at the lead of rebels fighting in different theatres of operations. They have been considered as company officers directing their own formations by former Hungarian historiography; in fact they were deputies of the newly established princely court, or to put it another way, they were both 'staff-officers' and 'political commissaries' provided with central instructions and delegated to the fighting units, where they performed the duties of high commanding positions ad interim.

The first generals of the army were appointed only when people with great political authority and sufficient military experience (István Sennyey, Sándor Károlyi, János Bottyán, István Thoroczkay) had become supporters of the struggle. Miklós Bercsényi had used the title of a field marshal from the beginning and took steps independently from Rákóczi in the matter of officers' appointment in West Upper Hungary and Transdanubia. Members of the landed gentry in that area, particularly former officers of the border castles with a significant military past (Ferenc Domokos, Ádám Balogh, László Sándor, Ferenc Inkey) yielded the first Kurutz colonels and lieutenant-colonels. Aristocrats (Dániel and Antal Esterházy, Simon Forgách) were straightaway appointed generals.

The rank of the brigadier introduced in 1704 served for raising the appreciation of noble field officers as opposed to the first peasant colonels on the one hand, and the recognition of military merit and loyal officers on the other, as well as satisfying the need for ordinary promotions. The Prince's method of appointing colonels-in-chief at the lead of existing formations or over former commanders, was another way of strengthening the dominance of nobility.

In the beginning, getting a written appointment long after the occupation of a position was not unusual and related documents often give evidence of this. The subsequent decree on the appointment of Draguly Rácz as a colonel was dated back three years to suit reality.

Rákóczi had made an effort to put rules in connection with the army on record, in an obvious and legal manner. The Regulamentum universale, a collection of military regulations issued in 1707, touches upon officers' appointment. Section 7, related to the topic, defined generals', regiment owners' and colonels' appointment within the Prince's own jurisdiction, while it conferred the right to appoint lieutenant-colonels and majors on Field Marshal Bercsényi. Section 8 declared that dismissing appointed officers was only possible by legal process.

During the last years of the war of independence officers' appointment was governed by this rule, though it was not unlikely that Rákóczi appointed field officers of lower ranks over the head

of the field marshal. General Antal Esterházy had also been called to order once, for appointing one of his protégés without the preliminary agreement of the prince.

Altogether 16 original generals' and field officers' appointment decrees have been found so far, the analysis of which has resulted in significant conclusions in the field of contents, form and the history of archives. Sources published in the Appendix also contain valuable topic-related data, like the confirmation of the previously uncertain fact that four ranks of general were established in the Kurutz army, at least until 1707, which were the following: field marshal, lieutenant-general, brigadier-general and general of the cavalry.

Kálmán Mészáros

NOMINATIONS DE GÉNÉRAL ET D'OFFICIER D'ÉTAT MAJOR PENDANT LA GUERRE D'INDÉPENDANCE DE RÁKÓCZI

Résumé

Les premiers officiers de la guerre d'indépendance kouroutz, développée du mouvement des fugitifs de la Haute-Tisza, étaient élus par les révoltés eux-mêmes, déjà avant l'arrivée de Rákóczi en Hongrie. En mai 1703, le prince a nommé Tamás Esze, premier colonel de l'armée kouroutz. Parmi les premiers officiers subalternes (István Majos, László Ocskay, András Bóné, les deux János Szûcs, etc.), il y avait sans doute plusieurs, qui occupaient leurs postes sans nomination écrite, avec le consentement tacite de Rákóczi. Parmi les anciens fidèles de Thököly, il y avait plusieurs qui rentraient de l'émigration de Turquie (István Guthy, András Csáki, Miklós Orlay, Mihály Szappanos), et pouvaient entrer dans l'armée de Rákóczi en gardant leurs anciennes fonctions.

La première phase du travail d'organisation est donc caractérisée par la spontanéité, et Rákóczi devait aussi accepter des compromis au cours des prises de décisions au sujet des nominations. Quand les nobles de haute naissance ont commencé à se rallier au mouvement, le prince a essayé de nommer de nouveaux colonels parmi eux (István Sennyey, László Ibrányi, László Vay).

Le prince a commencé avec circonspection à discipliner et à pousser à l'arrière-plan les „officiers-brigands", comme il n'aurait pas pu les changer tous en même temps, sans le risque de la débandade des troupes qui leur étaient confiées. C'est pourquoi il a envoyé des *directors en chef* à la tête des révoltés qui luttaient aux champs de bataille différents. Ces *directors* étaient choisis parmi les nobles récemment ralliés, de grand respect, ayant un passé militaire important (Farkas Perényi, Bálint et Imre Ilosvay, Pál Orosz, Zsigmond Bessenyey, Zsigmond Géczy). Autrefois, notre historiographie supposait que ces personnes étaient également des officiers de troupe avec leurs propres formations, mais, en réalité, les *directors* étaient des représentants de la cour du prince, ou, autrement dit, des „officiers d'état-major", et en même temps, des „délégués politiques", envoyés chez les formations qui luttaient avec des directives centrales, et ils remplissaient les hautes fonctions de commandant avec une charge temporaire.

Les premiers généraux de l'armée ont été nommés par Rákóczi seulement au moment où des personnes de grande influence politique ou de grande expérience militaire (István Sennyey, Sándor Károlyi, János Bottyán, István Thoroczkay) sont devenus kouroutz. A partir du début, Miklós Bercsényi utilisait le titre de général en chef, et, dans l'Ouest de la Haute Hongrie et dans la Transdanubie il prenait des décisions au sujet des nominations des officiers indépendamment de Rákóczi. Sur ce territoire, les premiers colonels et lieutenants-colonels kouroutz ont été nommés parmi les seigneurs terriens, surtout parmi les anciens officiers des châteaux des confins, qui avaient des expériences militaires importantes (Ferenc Domokos, Ádám Balogh, László Sándor, Ferenc Inkey). Les membres de l'aristocratie (Dániel et Antal Esterházy, Simon Forgách) ont reçu tout de suite le titre de général.

Le titre de brigadier a été introduit en 1704. Une autre méthode renforçait également la dominance de la direction des nobles et des grands-seigneurs: le prince a nommé de nouveaux propriétaires de régiment à la tête des formations qui existaient déjà, au dessus des commandants précédents.

Au début, c'était une pratique fréquente que quelqu'un a reçu le document écrit de sa nomination beaucoup plus tard qu'il occupait son poste, comme le disent souvent les documents de nomination eux-mêmes. Sur le document de colonel de Draguly Rácz, écrit postérieurement, nous trouvons la date convenable à sa nomination de 3 ans plus tôt (le document est donc antidaté).

Rákóczi s'efforçait de fixer les règles sur l'armée d'une façon claire, écrite, dans les cadres de la légalité. C'était le *Regulamentum universale,* le règlement militaire publié en 1707 qui s'est occupé de la manière de la nomination des officiers. Selon le 7e article les nominations de général, de propriétaire de régiment et de colonel appartenaient exclusivement aux droits du prince. Le général en chef, Bercsényi avait le droit de nommer les lieutenants-colonels et les commandants. Selon le 8e article, les officiers nommés ne peuvent être déplacés qu'en respectant la voie légale.

Jusqu'à présent, nous ne connaissons que 16 documents originaux des nominations de général et d'officier d'état major, et l'analyse de ces documents a donné des résultats intéressants du point de vue du contenu, de la forme, et de l'histoire des archives également. Les sources publiées dans l'Appendice enrichissent également nos connaissances sur le sujet.

Kálmán Mészáros

GENERALS- UND STABSOFFIZIERSERNENNUNGEN IM FREIHEITSKRIEG VON RÁKÓCZI

Resümee

Die ersten Offiziere des Freiheitskampfes der Kurutzen, der sich aus der Bewegung der Heimatlosen in der Gegend des Theiß-Rückens herausgebildet hatte, wurden noch vor der Ankunft Rákóczis in Ungarn von den Aufständischen selbst gewählt. Der Fürst ernannte im Mai 1703 Tamás Esze zum ersten Obersten des sich organisierenden Kurutzenheeres. Von den ersten Oberoffizieren (István Majos, László Ocskay, András Bóné, den beiden János Szücs' usw.) trugen zweifellos mehrere ihren Rang ohne eine schriftliche Ernennung, nur mit der stillschweigenden Einwilligung Rákóczis. Auch von den ehemaligen Anhängern Thökölys kamen mehrere aus der türkischen Emigration zurück in die Heimat (István Guthy, András Csáki, Miklós Orlay, Mihály Szappanos), und durften sich mit Beibehaltung ihres ehemaligen Ranges dem Heer Rákóczis anschließen.

Für die erste Phase der Organisierung ist also die Spontaneität charakteristisch, und sogar Rákóczi selbst musste bei Personalentscheidungen Übereinkommen treffen. Mit dem Beginn des Beitretens der vornehmen Adeligen war der Fürst bemüht, neue Oberste aus ihren Reihen zu ernennen (István Sennyey, László Ibrányi, László Vay).

Der Fürst begann umsichtig damit, die „Strauchdieb-Offiziere" zu disziplinieren und in den Hintergrund zu drängen, weil man sie ja nicht alle gleichzeitig absetzen konnte ohne die Gefahr der Auflösung der unter ihrer Hand dienenden Heere. Gerade deshalb entsandte er aus den Reihen der frisch beigetretenen, angesehenen und über größere Militärvergangenheit verfügenden Adeligen (Farkas Perényi, Bálint und Imre Ilosvay, Pál Orosz, Zsigmond Bessenyey, Zsigmond Géczy) sogenannte Hauptdirektoren an die Spitze der Aufständischen, die an verschiedenen Kriegsschauplätzen kämpften. Unsere frühere Geschichtsschreibung vermutete, dass auch sie über eine eigene Formation verfügende Truppenoffiziere gewesen seien. In Wirklichkeit aber waren sie die Beauftragten des fürstlichen Hofes, oder anders gesagt: mit zentralen Aufträgen die, zu den kämpfenden Formationen gesandten, „Generalstabsoffiziere", ja sogar „politische Kommissare" in einem, die die höheren Offiziersposten mit einem vorübergehenden Auftrag zu erfüllen hatten.

Die ersten Generäle des Heeres wurden erst dann von Rákóczi ernannt, wenn Personen zu Kurutzen geworden waren, die über ein notwendiges politisches Gewicht oder über genügend militärische Erfahrungen verfügten (István Sennyey, Sándor Károlyi, János Bottyán, István Thoroczkay). Miklós Bercsényi verwendete von Anfang an den Titel des Großgenerals, und war im westlichen Teil Oberungarns, sowie in Transdanubien unabhängig von Rákóczi für die Offizierser-

nennungen zuständig. Auf diesem Gebiet wurden die ersten Kurutzenobersten und -oberstleutnanten aus den Reihen der landbesitzenden Adeligen, und unter ihnen in erster Linie aus den ehemaligen Offizieren der Grenzburgen, die über eine bedeutende Militärvergangenheit verfügten, gewählt (Ferenc Domokos, Ádám Balogh, László Sándor, Ferenc Inkey). Die Aristokraten (Dániel und Antal Esterházy, Simon Forgách) erhielten gleich auf Anhieb einen Generalsrang.

Der 1704 eingeführte Dienstgrad des Brigadiers diente gleichzeitig zur Erhöhung des Ranges der vornehmen Oberoffiziere gegenüber den ersten Bauern-Generälen, zur Anerkennung der militärischen Leistungen, zur Belohnung der Offiziere, die ihre Treue bereits unter Beweis gestellt hatten, und mit der Zeit zur Befriedigung der einfachen, auf Tour kommenden Beförderungsbedürfnisse. Der Dominanz der hochadeligen-adeligen Führung diente auch die Methode, mit der der Fürst an die Spitze bereits existierender Formationen und über die früheren Kommandanten neue Regimentsinhaber ernannte.

Zu Beginn war es gang und gäbe, dass jemand eine beträchtliche Zeit nach Innehaben einer Funktion erst seine schriftliche Ernennung erhalten hatte, wie das auch oft aus den Ernennungsdokumenten zu erschließen ist. Im Oberst-Dekret des Draguly Rácz, das auch nachträglich ausgestellt wurde, steht schließlich ein (rückdatiertes) Datum, das der drei Jahre vorher erfolgten (tatsächlichen) Ernennung entspricht.

Rákóczi bemühte sich, die Regeln bezüglich des Heeres auf gut durchsichtige Weise, in gesetzlichem Rahmen schriftlich festzuhalten. Die Art und Weise der Ernennung der Offiziere wird in dem 1707 gedruckten Militärreglement „Regulamentum universale" behandelt. Der diesbezügliche Punkt Nr. 7 verwies die Vergabe der Generals-, Regimentsinhaber- und Obersttitel in die ausschließliche Rechtssphäre des Fürsten, und übertrug das Recht zur Ernennung der Oberstleutnanten und Majore dem Großgeneral Bercsényi. Der Punkt Nr. 8 sagt schließlich aus, dass die ernannten Offiziere nur unter Befolgung des Rechtsweges ihres Amtes enthoben werden können.

In den letzten Jahren des Freiheitskampfes diente diese Regel als Maßstab auf dem Gebiet der Offiziersernennungen, obwohl es auch solche Vorfälle gegeben hat, dass Rákóczi ohne Wissen des Großgenerals Stabsoffiziere unteren Ranges ernannte. Einmal kam es sogar vor, dass Feldmarschall Antal Esterházy vom Fürsten zurechtgewiesen werden musste, weil dieser ohne vorherige Billigung des Letzteren einen seiner Begünstigten zum Obersten befördert hatte.

Über die Generals- und Stabsoffiziersernennungen sind bisher lediglich 16 Original-Ernennungsdokumente aufgetaucht, und die Analyse dieser brachte aus inhaltlichen, formalen und archivgeschichtlichen Gesichtspunkten gleichermaßen interessante Schlussfolgerungen. Die, im Anhang veröffentlichten Quellen bereichern unsere Kenntnisse über das Thema ebenfalls mit mehreren neuen Daten. So wurde die früher nur mit einigen Daten unterstützte Tatsache bestätigt, wonach im Kurutzenheer – zumindest bis 1707 – vier Generalsdienstgrade eingeführt und aufrechterhalten wurden: neben dem Feldmarschall-, Feldmarschalleutnant- und Generalmajordienstgrad existierte nämlich auch der Titel des Generals der Kavallerie.

Кальман Месарош

ПРИСВОЕНИЕ ГЕНРАЛЬСКИХ И ШТАБНЫХ ОФИЦЕРСКИХ ВОИНСКИХ ЧИНОВ В ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЕ ПОД ПРЕДВОДИТЕЛЬСТВОМ РАКОЦИ

Резюме

Первых офицеров освободительной борьбы куруцев, развернувшейся из движения скитальцев в районе среднего течения реки Тиссы, выбирали сами повстанцы еще до прибытия Ракоци в Венгрию. Князь Ракоци в мае 1703 года назначил Тамаша Эсе первым полковником формирующейся армии куруцев. Из первых старших офицеров (Иштван Майош, Ласло Очкаи, Андраш Боне, оба Яноша Сюч и т.д.) большинство наверняка получили свой воинский ранг старшего офицера без всякого письменного приказа, просто по молчаливому согласию Ракоци. Тёкёли и многие из его приверженцев того времени возвратились на

родину из турецкой эмиграции (в том числе Иштван Гути, Андраш Чаки, Миклош Орлаи, Михай Саппанош) и смогли поступить в войско Ракоци, сохраняя за собой воинское офицерское звание того времени.

Таким образом для первого этапа формирования войска была характерна спонтанность, и даже сам Ракоци был вынужден итти на уступки при вынесении решений, касавшихся кадров. С началом присоединения к войску знатных дворян князь старался назначать из числа их новых полковников (Иштван Сенньеи, Ласло Ибраньи, Ласло Ваи).

Князь с большой осмотрительностью приступил к приструниванию, оттеснению на задний план офицеров-выходцев из бедных крестьян, ибо просто снять их с высоких воинских постов было невозможно, так как это было чревато опасностью роспуска отрядов, служивших под их руководством. Именно поэтому из недавно присоединившихся к нему, более авторитетных и располагавших более солидным военным опытом дворян (Фаркаш Перены, Балинт и Имре Илошваи, Пал Орос, Жигмонд Бешшеньеи, Жигмонд Геци) он направил командовать повстанцами, сражавшимися на различных театрах военных действий, так называемых *главных директоров.* Наша более ранняя историография считала их войсковыми офицерами, располагавшими собственными частями, по сути дела же они были уполномоченными княжеского двора, или же, скажем так: „офицерами генерального штаба", направленными в действующие войска с центральными указаниями, более того, одновременно они были „политическими комиссарами" и на основании временного поручения исполняли более высокие командирские должности.

Первых генералов армии Ракоци назначил только тогда, когда располагавшие должным политическим весом или достаточным военным опытом лица (Иштван Сенньеи, Шандор Каройи, Янош Боттьян, Иштван Тороцкаи) стали куруцами. Миклош Берченьи с самого начала своей воинской службы носил звание главного гене рала, и в западной части Северной Венгрии, а также в Задунайском крае распоряжался независимо от Ракоци в делах по назначению армейских офицеров. Таким образом из дворян, владевших именьями, генералами были назначены в первую очередь офицеры оконечных крепостей, за спиной которых был существенный боевой опыт, (Ференц Домокош, Адам Балог, Ласло Шандор, Ференц Инкеи), из их же среды вышли и первые полковники и подполковники куруцев. Аристократы (Даниэль и Антал Эстерхази, Шимон Форгач) немедленно получали звание генерала.

Введение в 1704 году воинского звания бригадира одновременно имело целью повышение ранга знатных старших офицеров по сравнению с перввыми полковниками-выходцами из крестьян, признание воинских заслуг офицеров из знати, награду офицеров, доказавших свою преданность, а со временем и удовлетворение ожиданий, связанных с простым повышением воинских званий. Точно так же превалированию в войсках воинского руководства из благородных дворян служил и тот метод, с помощью которого князь назначал во главу уже сформированных воинских частей над бывшими их командирами новых шефов полков.

В начале привычной практикой считалось, что военнослужащий получал письменный приказ о присвоении ему воинского офицерского звания гораздо позже, чем он приступил к исполнению им воинской командирской должности, как об этом свидетельствуют и официальные документы о присвоении офицерских званий. В то же время в приказе о присовении офицерского звания Драгули Рацу, изданном задним числом, фигурирует дата присвоения ему офицерского звания на 3 года раньше срока фактического назначения (то есть документ датирован задним числом)

Ракоци старался связанные с руководством армией правила и законы закреплять а письменной форме, в рамках законных правил, хорошо просматриваемым способом. Военный Устав Reglamentum universale, отпечатанный в 1707 году, предусматривает порядок назначения военных офицеров. Соответствующий пункт 7 Устава отводил исключительно в правовую компетенцию князя присвоение воинского звания генерала, шефа полка, полковника, а главному генералу Берченьи было лано право присвоения воинских званий подполковника и майора. Пункт 8 Устава гласил, что назначенных офицеров можно было разжаловать только при соблюдении законного порядка.

В последние годы борьбы за свободу этим Уставом руководствовались при назначении военных офицеров, хотя имели место и такие факты, что Ракоци, обходя главного генерала, сам назначал штабных офицеров более низкого ранга, а однажды необходимо было призвать к порядку генерала Антала Эстерхази, так как князь без его предварительного утверждения присвоил воинское звание полковника одному из своих приверженцев.

До сего времени было выявлено всего лишь 16 оригинальных документов о присвоении воинских званий генералоа и штабных офицеров. Анализ этих документов приводит к весьма интересным выводам, касающимся аспектов содержания, формы документов и архивной истории. В публикуеимых в Приложении источниках ряд новых данных также обогащает наши знания по этой теме, так в том числе был подкреплен данными тот ранее, опиравшийся всего лишь на несколько данных факт, согласно которому в армии куруцев – по крайней мере до 1707 года – было введено официально четыре генеральских звания: наряду с званием маршала, генерал-лейтенанта и генерал-полковника существовало также звание генерала кавалерии.

URBÁN ALADÁR

A HONVÉDELMI BIZOTTMÁNY MEGVÁLASZTÁSA

1848. szeptember 16–21.

Az országgyűlés 1848. szeptember 15-i esti ülésén a drávai sereg parancsnoka, Teleki Ádám áruló magatartásáról érkezett tudósítás következtében Batthyány Lajos miniszterelnök javasolta: kérjék fel István nádort, hogy álljon a sereg élére. Az árulók megbüntetését, azonnali honvédelmi intézkedéseket sürgető beszédében Kossuth Lajos egyetértett, és ő is indítványozta, hogy a ház azonnal küldjön küldöttséget a nádorhoz, és szólítsa fel, vegye át a sereg vezérletét.

A küldöttség nem sokkal éjfél előtt érkezett vissza, s jelentette a nádor beleegyező nyilatkozatát. A főherceg azonban feltételül szabta, hogy az országgyűlés „a törvényes úton és formák között maradjon". (A nádor ugyanis értesült arról, hogy a ház ingerülten vette tudomásul Teleki árulása mellett Batthyány azon kijelentését, hogy Bécsből még nem érkezett meg miniszterelnöki kinevezésének jóváhagyása, s az 24 órán belül nem is várható.) Kossuth azonnal kijelentette, hogy „az soha sem törvénytelen, mit a törvényhozó test tesz," s hosszabb eszmefuttatás után megnevezte a nádor mellé delegálni kívánt három képviselőt. Batthyány ekkor kifejezte aggodalmát, hogy a ház megbízottai ellentétbe kerülhetnek a nádorral, s így annak tevékenységét akadályoznák. Kossuth azt válaszolta, hogy az országgyűlési biztosok feladata nádor támogatása, aki maga is igényelte az országgyűlés segítségét. Mivel a nádor valójában a sereg erősítését kérte, s az erősítésről a háznak is tudomást kell szereznie, ám azok az információk nem valók a nyilvánosság elé, Kossuth egyidejűleg egy „néhány tagból álló választmány" kinevezésére tett javaslatot. Batthyány ezt tudomásul vette azzal a kikötéssel, hogy amíg hivatalban van, igényli, hogy a végrehajtás kérdéseiben a „szabad kezet" megőrizhesse. Kossuth magyarázata, majd az újoncállítás kérdéseit érintő két hozzászólás után az elnök megszavaztatta a Kossuth által a nádor mellé név szerint javasolt három személy megbízatását. Ezt követően Pázmándy Dénes elnök azt kérte, hogy a miniszterelnökkel kapcsolatot tartó bizottmány hat tagjára másnap tegyenek javaslatot. Valójában ez az időpont már „aznap" volt, mert az ülés jóval éjfél után fejeződött be.

Jellačić előnyomulása, a veszprémi, illetve a fehérvári tábor erősítésének folyamata, a szenttamási szerb tábor elleni régen várt újabb ostrom előkészületei és egyéb védelmi intézkedések, az ezzel kapcsolatos bizalmas információk megszerzése indokolttá tette volna, hogy a ház Kossuth által javasolt bizottmánya mihamarabb megkezdje munkáját. A választás eredményét azonban Pázmándy elnök csak szeptember 21-én jelentette be. Elgondolkodtató, hogy a növekvő feszültség és bizonytalanság ellenére – legalábbis nyilvános ülésen – senki sem sürgette, hogy hirdessék ki a szavazás eredményét: a bizottmány tagjainak nevét. Mi lehet ennek a késlekedésnek a magyarázata? Továbbá: miként állhatott elő az a helyzet, hogy a bizottmány tagjai között nem csak Kossuth és addigi két parlamenti ellenfele, Nyáry Pál és Madarász László kapott helyet, hanem további két olyan személy is, akiket a kortársak a korábban elhanyagolható létszámú ellenzék tagjának tekintettek? Nincs tehát világos magyarázat arra, hogy a bizottmány névsora

miként állott össze, miért húzódott napokig a szavazás eredményének bejelentése, s miként kezdte tevékenységét a képviselőknek ez a kis csoportja. Ezekre a kérdésekre keressük a továbbiakban a választ.

Az előzmények

Az országgyűlés által Kossuth javaslatára megválasztott hattagú bizottság, a Honvédelmi Bizottmány rövidesen az ideiglenes kormány szerepét töltötte be. Létrejötte Batthyány ügyvezető miniszterelnöksége idejére esik, az pedig a kormányválság, illetve a kormány lemondásának következménye volt. Érdemes tehát áttekinteni az előzményeket, amelyek a bizottmány megválasztásához vezettek.

1848 augusztusának második felében egyértelművé vált, hogy nemcsak a Dráván túl összevont horvát katonai erő fenyegeti az országot, hanem az osztrák kormány is szakított addigi „semleges" magatartásával. Ilyen körülmények között született meg a haderő növelését szolgáló újoncozási, valamint a szükséges költségeket biztosító pénzügyi törvény. Az augusztus 27-i minisztertanács pedig elfogadta azt az országgyűlés elé még nem terjesztett elképzelést, amely a horvát-magyar ellentétek radikális megoldásaként indítványozta volna Horvátország teljes elszakadásának elismerését. Ezen tervezet ismertetésének szándékával, valamint az említett két törvény királyi szentesítésének kieszközlésére utazott augusztus 27-én éjjel Bécsbe Batthyány Deák Ferenc kíséretében. A két miniszter egyben királyi parancs kibocsátását kívánta elérni, amely az országban állomásozó nem hazai újoncozású cs. kir. ezredeket feltétlen engedelmességre (vagyis a szerb felkelők elleni határozott fellépésre) utasítja, illetve megtiltja a horvátoknak, hogy Magyarországot megtámadják.[1]

Sem Batthyány, sem Deák, sem a fővárosban visszamaradt minisztertársaik nem bíztak a bécsi látogatás sikerében. Augusztus 29-én és 31-én mind Kossuth, mind Szemere Bertalan azt írta Csány Lászlónak, a Dráva-vonal kormánybiztosának, hogy ha a küldetés nem jár sikerrel, lemondanak, s rendkívüli eszközökhöz folyamodnak. Közben az uralkodó augusztus 31-i dátummal megküldte István nádornak az osztrák kormány emlékiratát, a Staatsschriftet. Azt a nádor szeptember 3-án éjjel ismertette meg a kormány Pesten maradt tagjaival. A minisztertanács úgy döntött, hogy nem tárja a képviselőház nyilvánossága elé a bécsi ultimátumot, így Kossuth az országgyűlés szeptember 4-i ülésén a bácskai tábor főparancsnoka, Bechtold altábornagy lemondása, s az idegen származású tisztek ellenséges magatartása kapcsán tette híres kijelentését: „Én tisztelt ház, erősen meg vagyok győződve, hogy vagy végének kell szakadnia ezen állapotnak, vagy pedig a nemzet kénytelen lesz ideiglenesen olly végrehajtó hatalomról gondoskodni, melly végrehajtó hatalom ne legyen kénytelen a maga eljárásának eszközeit a törvényből, hanem a haza veszélyéből meríteni. A ministerium melly így meg van kötve, mint ez meg van kötve, nem mentheti meg a hazát." Kossuth ezt követően több javaslatot terjesztett elő, köztük azt az azonnal jóváhagyott indítványt, hogy az országgyűlés indítson küldöttséget a királyhoz, és szerezzen bizonyságot, „valjon a dynastia akarja-e őszintén a

[1] A részletekre: *Urbán Aladár*: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Budapest, 1986. (A továbbiakban: *Urbán*, Batthyány.) 454–465. o.

nemzetet azon törekvésében támogatni, hogy ez országot ő felségének csorbítatlanul megtartsa."[2]

Kossuth határozott kijelentését nem csak azért érdemes idézni, hogy annak a szükséges kormányzati változásokat előkészítő, sugalmazó jellegét érzékeltessük. Nem retorikai fordulat volt ugyanis, amely egy eljövendő lehetőségre célzott, Kossuth tényleges szervezkedése húzódott meg mögötte. A rendelkezésre álló adatok szerint Kossuth már augusztus végén említette Beöthy Ödönnek a kormányváltás lehetőségét, amelyben beszélgetőtársára is számított. Wesselényi Miklós egy szeptember 5-i levelében arról írt, hogy Kossuth „egyesült a baloldallal", vagyis Nyáry Pállal, Madarász Lászlóval és a többiekkel. A szeptember 6-án Győrbe hazatért Lukács Sándor képviselő arról beszélt, hogy ha a bécsi tárgyalások nem lesznek eredményesek, az országgyűlés korlátlan hatalommal fogja felhatalmazni Kossuthot, Nyáryt és Beöthyt. Pálffy János erdélyi képviselő és az országgyűlés alelnöke 1849 után írt jellemzéseiben arra emlékezett, hogy Kossuth ővele, valamint Nyáryval, esetleg Pázmándy Dénessel, a képviselőház elnökével, vagy Perényi Zsigmond báró, ugocsai főispánnal, a felső tábla alelnökével akart triumvirátust szervezni. Végül egy szeptember 11-én kelt levélben, amely a Batthyány-minisztérium lemondásáról és az országgyűlés által Kossuthnak és Szemerének adott ideiglenes kormányzati megbízásról tudósít, ilyen információt olvashatunk: „A projectumok többnyire Madarász Laczitól jönnek, ki már három nap ólta dolgozik Kossuthtal."[3]

Ismeretes, hogy szeptember 11-én, amikor a kormány lemondott, Szemere Bertalan megtartotta tárcáját, hogy legyen miniszter, aki az új kormány kinevezését ellenjegyzi. A nádor levelének ismertetése után, melyben tudomásul vette a kormány lemondását, Kossuth is visszatért a miniszteri padokba, mivel a nádor úgy nyilatkozott, hogy maga veszi kézbe „a kormány gyeplőit." (Ezt minden felszólaló törvénytelennek tekintette, mivel az 1848:III. tc. értelmében a nádor ugyanúgy nem volt felelősségre vonható, mint a király.) Kossuthnak a helyzetről tett nyilatkozata után Szemere fejtette ki nézeteit, majd javasolta: a lemondott miniszterek vegyék vissza tárcájukat, illetve ház ne fogadja el lemondásukat, míg utódaikat ki nem nevezik. Batthyány ezt az elmúlt napokban a kormányban mutatkozott ellentétek miatt lehetetlennek tartotta. Majd a Kossuth nyilatkozatát kísérő képviselői helyeslésre – és az épület előtti tömeg megnyilvánulásaira – utalva Kossuth megbízását indítványozta. A ház ekkor Kossuthot és Szemerét bízta meg a kormány vitelével. Kossuth elfogadta a megbízást, majd amíg a nádort szándékának törvénytelenségéről tájékoztató küldöttség távol volt, előterjesztette intézkedési tervét. Az 5 forintos papírpénz kibocsátásának és a toborzásnak a megkezdését javasolta addig is, amíg a két törvény királyi jóváhagyása megszületik. Egyben nyilvánosan együttműködésre szólí-

[2] Kossuth és Szemere Csányhoz a kormány esetleges lemondásáról: *Urbán*, Batthyány 603–604. o. Kossuth szept. 4-i beszédét és az ennek nyomán született határozatot l. Kossuth Lajos Összes Munkái (A továbbiakban: KLÖM.) XII. (S. a. r. *Sinkovics István.*) Budapest, 1957. 881–886. o. Az ülés jegyzőkönyvére: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. (S. a. r. *Beér János–Csizmadia Andor.*) Budapest, 1954. (A továbbiakban: Népképviseleti ogy.) 213–215. o.

[3] Kossuth és a baloldal kapcsolatára, ill. a triumvirátus tervére: *Urbán*, Batthyány 611–615. o. Madarász László Kossuthtal való együttműködésére: A forradalom és a szabadságharc levelestára. (S. a. r. *Waldapfel Eszter.*) Budapest, 1952. II. 23. o.

totta fel Nyáry Pált, Perényi Zsigmondot és Pázmándy Dénest. Ez a felkérés egyértelművé teszi, hogy a megnevezettekkel Kossuth mint a leendő kormány tagjaival számolt.[4]

Másnap, szeptember 12-én délelőtt a nádornál járt küldöttség beszámolt arról, hogy előző napi eljárását István nádor nem tekinti törvénytelennek. A végrehajtó hatalmat a törvény értelmében gyakorolva nem tett mást – szólt a nádor értelmezése –, mint ezen feladatának támogatására felkérte a törvényhozást, hogy „olly egyéneket jeleljen ki, kikkel felelősségük mellett az ország kormányzatát ideiglenesen gyakorolhassa." A beszámoló után a ház a főherceg nádor iránt „teljes bizodalmát" nyilvánította, s ennek közlését „a ministeriumra", vagyis Kossuthra és Szemerére bízta. Így Kossuthnak joga volt a nádort meglátogatására, aki neki is megismételte eljárása törvényességével kapcsolatos nézetét. Erről az országgyűlés délutáni ülésén Kossuth beszámolt, és újabb nyilatkozatot sürgetett. Javasolta, hogy a képviselők fejezzék ki megnyugvásukat a nádor eljárásával kapcsolatban, mivel a haza érdekében kívánatos „Istvánnal az egyetértés." Kossuth egyben azt indítványozta, hogy kérjék meg a főherceget: vessen véget „az ideiglenes állapotnak," vagyis nevezze meg a miniszterelnököt. E beszámoló világossá tette, hogy a nádor nem volt hajlandó jóváhagyni a két miniszter előző esti országgyűlési megbízatását. Kosssuth valószínűleg tudta – vagy legalábbis sejtette –, hogy Batthyány megbízatása várható. Amikor a képviselők megszavazták Kossuth két indítványát és a határozatokat a nádornak hírül vivő küldöttséget, Batthyány felszólalt. Közölte, hogy István nádor felkérésére elvállalta a miniszterelnökséget. Kossuth nem mutatott meglepetést, hanem támogatta a grófot, és kijelentette: „Magyarország önállósága felől" többé nincsenek kétségei. (A Madarászok lapja, a *Népelem* szerint a lelépő miniszter „lovagias szellemben" méltatta a nehéz feladatra vállalkozó Batthyányt.) A radikálisok azonban korántsem voltak ilyen nagyvonalúak. Perczel Mór azonnal három, a védelmi intézkedéseket érintő kérdést tett fel a megbízatást újra elvállaló miniszterelnöknek. Batthyány részletesen válaszolt Perczel interpellációjára. Mikor azonban Madarász László arra volt kíváncsi, hogy Jellačić miként merte megtámadni Magyarországot, nem várta meg a hozzászólás befejezését, hanem elhagyta az üléstermet.[5]

Kossuth Batthyányt támogató nyilatkozata feltehetően nemcsak annak szólt, hogy István nádor jelöltjét nem lehetett elutasítani akkor, amikor a ház éppen rendezni kívánta a főherceggel támadt feszültséget. Nem kételkedett abban, hogy Batthyány csak az áprilisi törvények keretében kívánja a viszonyt rendezni Béccsel, s hogy újbóli megbízatása elfogadásának egyik feltételéül azt szabta, az uralkodó rendelje vissza Jellačićot a Dráva mögé. Minden jel szerint azonban arról is meg volt győződve, hogy az osztrák kormány végleg elhatározta a magyar alkotmányos vívmányok felszámolását. A Staatsschrift, a „kedves bán" szeptember 4-én bejelentett visszahelyezése, majd az országgyűlés küldöttségének schönbrunni kudarca mindezt világossá tette. (Hozzátehetjük: Batthyány sem számított másra. Szeptember 16-án este elhangzott, az alábbiakban idézendő nyilat-

[4] Az elmondottakra: *Urbán*, Batthyány 635–643. o. Kossuth országgyűlési szereplésére: KLÖM XII. 907–919. o. Az országgyűlés aznapi jegyzőkönyvére: Népképviseleti ogy. 216–220. o. Batthyány magatartására: Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki hadügyi és nemzetőri iratai. (S. a. r. *Urbán Aladár.*) Budapest, 1999. (A továbbiakban: Batthyány iratai.) 1266–1268. o.

[5] Kossuthnak az esti ülésen elhangzott beszédére: KLÖM XII. 426–432. o. Batthyány megnyilatkozásaira: Batthyány iratai 1288–1291. o. Az esti ülés jegyzőkönyve: Népképviseleti ogy. 223–224. o.

kozata szerint már ő sem reménykedett.) Ezért érthető, hogy a bizalmi nyilatkozat után Kossuth rögtön értésére adta híveinek – képviselőtársainak és a karzatnak –, hogy éberen fogja figyelni a fejleményeket. Az útban, az eszközök megválogatásában különbözhet a létrejövő „ministerium," de amíg a haza szabadságát és önállóságát biztosítja, számíthat „gyámolítására." Ugyanakkor – folytatta szinte fenyegetően – „minden perczben, minden időben, minden ember" számíthat arra, hogy „mindent a mit isten tudnom adott és mit a nemzet némely részének bizodalma bennem rejleni vél, fel fogok használni az ellen, akár ki legyen azon férfiú, ki Magyarországnak önállását eladni, elárulni vagy ügyetlenség által veszélybe dönteni fogja."[6] Támogatás, fenntartás, és fenyegetés ötvözete ez a beszéd. Egyrészt a volt miniszter „gyámolítását" ígérte Batthyánynak és követőinek, miközben a radikálisoknak és saját egyre növekvő táborának világosan értésére adta, hogy „akárki" ellen fellép, ha az az ország önállóságát – akár ügyetlenségből is – veszélyezteti.

Kossuth méltányolta Batthyány vállalkozását, de nem bízott sikerében. Szeptember 13-án délelőtt, amikor Batthyányt amiatt interpellálták, hogy akadályozza a sorkatonaság átállását a honvédekhez – amelyet előző napon a ház megengedett –, Kossuth megvédte a miniszterelnököt. Batthyány a védelmi intézkedésekről beszámolva kérte, hogy az említett határozatnak „innentúli foganatba vételét" bízzák rá. Beszéde végén megjegyezte, hogy ha a ház tudomásul veszi intézkedéseit, azt „szerencséjének fogja tartani". Ha azonban nem értenek egyet azokkal, azt olyan nyilatkozatnak tekinti, „mellynél fogva ezen nehéz perczekben nem lennék képes tovább kormányozni." Látva a ház ingerültségét, Kossuth erre úgy válaszolt, hogy amíg a miniszterelnök a vázolt politikáját követi, „gyámolításomra számíthat." Ami pedig a ház határozatát illeti – amelyet éppen ő fogadtatott el –, támogatta Batthyány igényét mondván, hogy a miniszterelnök nem annak visszavonását kéri a háztól, hanem, hogy az iránta való bizalom jeleként alkalmazását bízzák reá. Kossuth érvekkel támogatta állásfoglalását hangsúlyozva, hogy a határozatokat egyrészt nem mindig könnyű végrehajtani, másrészt megtörténhet, hogy egy-egy katona elkövetett vétke miatt hagyja ott sorezredi alakulatát. A kérdést így zárta le: „megvárom a ministerelnök úrtól, hogy a hol a körülmények veszélyessé nem teszik, követni fogja a ház politicáját, melly tudva volt akkor, midőn a ministerium megalakítását elvállalni szíves volt". Érzékelve a ház nyugtalanságát, s látva, hogy mások is szólásra jelentkeznek, Kossuth visszatért Batthyány kérdésére, hogy megadják-e neki a bizalmat, vagy sem és az előbb idézettekhez csatlakozva így fejezte be beszédét: „Ezeket kívántam kijelenteni, s most reassumálom, először, hogy politicáját a hon védelmére helyeslem, másodszor kijelentem, hogy miszerint nem kívánja, hogy felfüggesztessék a határozat, hanem hogy annak alkalmazására adassék neki szabad kéz. Én megadom azt neki."[7] Kossuth kijelentését éljen fogadta, s egyetlen kivétellel a többiek elálltak a hozzászólástól.

Szeptember 13-án az országgyűlés esti ülésén a szőlődézsma ügyét, az úrbéri kármentesítés kérdéseit és az Erdélyről szóló törvényt vitatták. Batthyány megbízatása, a kormány politikája nem került szóba. Ez érthető, mert a képviselők Batthyány kinevezésének megerősítését várták, amit a nádor még 12-én továbbított Bécsbe. A szeptember

[6] KLÖM XII. 932. o.

[7] Batthyány válasza az interpellációra: Batthyány iratai 1303–1306. o. Kossuth beszéde: KLÖM XII. 932–937. o.

14-én délelőtt tartott ülés azonban fontos volt a miniszterelnök számára. Madarász László interpellációjában kifogásolta, hogy Batthyány rendeletileg tiltotta meg a sorkatonák minden további átlépését a honvédekhez, holott a ház a szeptember 12-i határozatnak csak a felfüggesztését engedte meg. Ugyanakkor a Batthyány által az előző napon a Dunántúlon meghirdetett népfelkelés kapcsán követelte, hogy azt a ház vezesse, mert azt nem generálisokra, hanem polgári biztosokra kell bízni. Madarász végül megemlítette, hogy Budáról az előző napon 80-90 katona jött át, hogy a honvédekhez írják be őket, s azokat Batthyány elutasította. Ezért követelte, hogy a miniszterelnök számoljon be arról, miként teljesíti a ház 12-i határozatát. Ehhez Bernáth József csatlakozott, majd Nyáry Pál is, aki javasolta, hogy küldjenek a távollévő miniszterelnökért. Batthyány rekedtségére hivatkozva nem jelent meg, de a felmerült kérdésekre írásban válaszolt. E szerint a sorkatonaság átmenetét a jelen pillanatban azért függesztette fel, mert azt az ellenség ellen indítják. A népfelkelést csak a támadástól fenyegetett vidékre terjesztette ki, s az országgyűlési határozatok végrehajtásának jele, hogy annak megfelelően az 5 forintos bankjegyek már forgalomban vannak.

Az ellenzék ingerülten fogadta Batthyány távolmaradását. Balogh János bizalmatlanságát fejezte ki, és követelte, hogy a kormányt adják Kossuth kezébe. A vita még tartott, amikor Kossuth megérkezett. Természetesen értesült Balogh bizalmatlansági indítványáról, s tapasztalta, hogy őt milyen hosszas éljenzéssel fogadták. Világos volt, hogy miként az előző napon, a ház most is hallgatni fog rá. Ezért emlékeztette a képviselőket: Batthyány komoly bátorságot tanúsított a megbízás elvállalásával, továbbá, hogy a ház szószékéről jelentette ki: csütörtökig vár a bécsi válaszra. Most csütörtök van, várják meg az estét, s legyen a ház készen „nagyszerű határozatokra". Ezt követően visszatért a sorkatonaság átállásának kérdésére, s kifejtette: ő ezer sorkatonát akart kétezer lelkes emberrel összevonni, s így magyar hadsereget teremteni. Sajnálja, hogy Batthyánynak nem ez a politikája, de kétségtelen, hogy olyan hatalmat gyakorol, amit neki a ház adott. (Kossuth mellékesen megemlítette, hogy a miniszterelnök a Hunyadi-csapat létszámát is teljesnek tekintette, és rendelkezett annak táborba indításáról.) Majd arra figyelmeztetett, hogy estére eldől, elhalasztódott-e a Magyarországot fenyegető veszély, vagy sem. Ha igen, „akkor nagy köszönettel fog tartozni a nemzet Batthyánynak, hogy kieszközlött a veszély növekedése nélkül néhány napot a nemzetnek készületre." Ha nem – folytatta –, akkor szembe kell nézni azzal, hogy Jellačić nem mint pártütő, hanem mint császári tábornok tör be az országba, s „akkor ehhez képest kell választani a nemzetnek az eszközök közül." Majd az ismert érvelés következett: „mert örömest élnénk a formák között, de a formák kedvéért sem magunkat, sem nemzetünket megölni nem hagyjuk." (A napló szerint a kijelentést „kitörő és szűnni nem akaró" tetszés kísérte.)

Kossuth úgy cselekedett, mint az előző napon: elvette a radikálisok támadásának élét, de már beszéde elején – vagyis mielőtt azt javasolta, hogy várják meg az estét – kijelentette, nem hiszi, hogy Batthyány feltételeit „odafenn" jóvá fogják hagyni. Utalása arra, hogy a miniszterelnök biztosított „néhány napot a készületre" anélkül, hogy a veszély növekedett volna, jelezte: Batthyány megbízatását, illetve vállalkozását ideiglenesnek tartja. Ilyen körülmények között kívánatosnak tűnt számára, hogy kitérjen arra a nyilatkozatra, amelyben neve is elhangzott. (Ez Balogh János bizalmatlansági indítványa volt.) Sajátosan komponált mondatában Kossuth ekkor először arra utalt, hogy hónapokkal előbb bátrabb politikát folytatott, de most, „bizony megvallom, ha végig nézek maga-

mon, és más részt, hogy mennyi támogatásra számíthatok, nem csak itt, hanem egyebütt is, kevésbbé bízom, de a cselekvéstől mindamellett vissza nem tartand semmi, sőt kétszeresen fogom erélyemet kifejteni." A képviselők erre nem reagáltak – legalábbis a jegyzőkönyv ezt nem jelzi. Kossuth folytatta: „Ám ez nagy dolog, roppant hivatás, mellynek nem tudom, van-e ember a házban, ki megfelelhetne; ezért ismételten kérem, várjuk be az estét, akkor határozzunk, de legyünk úgy elkészülve, úgy, hogy azok után, miket minister elnök úrtól hallani fogunk, okvetlenül végezzünk, mert a sorsnak jobbra vagy balra, de dőlnie kell."[8] Kossuth biztos lehetett a támogatásban, s a jelek szerint remélte, hogy még aznap este döntő határozatokra kerül sor.

Az országgyűlés azonban szeptember 14-én este nem ülésezett. Maga Kossuth volt, aki a napirendet – az erdélyi törvényjavaslat vitáját –megszakítva javasolta, hogy ha Bécsből későn várható a futár, este ne tartsanak ülést, hanem csak másnap reggel. Indítványozta: a képviselőház reggel nyolckor kezdje munkáját, de csak a hírek ismeretében döntsenek, hogy nyilvános, vagy zárt ülést tartanak-e. Az elnök másnapra nem tűzött ki időpontot, hanem azt ígérte, hogy a szokott módon (a ház hirdetőtábláján) tesz közzé értesítést „mihelyt a körülmények parancsolandják." A képviselőház ülése végül 15-én déli tizenkettőkor nyílt meg, jóllehet Bécsből futár nem érkezett. Beadványokkal, képviselőkkel kapcsolatos ügyekkel foglalkoztak, majd Kossuth beterjesztette törvényjavaslatát az úrbéri kármentesítésről, illetve kifejtette azokat a szempontokat, amelyek alapján indítványait kidolgozta. Amikor a ház a napirendi kérdésekre akart rátérni, Kossuth a szónoki emelvényre ment, és az előző napon Bécsből érkezett önkéntesekre, pontosabban az azok között található osztrákokra hivatkozva 12 tagú, a bécsi országgyűléshez küldendő delegáció megválasztását javasolta. Indoka az volt, hogy a kamarilla a közös ellenségük, és a küldöttség útján a nemzetnek kell szólni a nemzethez. A ház elfogadta a javaslatot. Ekkor Batthyány kért szót, és bejelentette, hogy Bécsből az esti gőzössel várja az értesítést, s egyben beszámolt honvédelmi intézkedéseiről. Ennek kapcsán rosszallóan említette, hogy a drávai sereg vezetése nem felel meg a várakozásnak. A horvátok már Nagykanizsát is elfoglalták, míg a magyar sereg Keszthelyre vonult vissza. Egyben felolvastatta Teleki Ádám vezérőrnagyhoz intézett rendeletét, amelyben meghagyta, hogy ellenállás nélkül „egy talpalatnyi magyar földet" se adjon föl. Érdekes módon Kossuth nem szólt hozzá Batthyány beszámolójához. Csak azt kérdezte meg, hogy a miniszterelnök megküldte-e Csány kormánybiztosnak a Telekihez intézett parancsot azzal a meghagyással, hogy „ha akár ki a katonai egyének közül annak ellenszegülni merne, azzal úgy bánjon, mint árulóval."[9]

Este nyolckor a ház a türelmetlen várakozás jegyében ült össze. „Künn az utcán az emberek sereglének, és Kossuthot lármázák; belül az épület udvarán, lépcsőin, előtermein nagy mozgás, bizonytalanság az arcokon, kétségbeesés sokakon, öröm némelyiken..." – jegyezte fel naplójába Hunfalvy Pál. Az ülés azzal kezdődött, hogy Pázmándy elnök ismertette a Bécsbe induló küldöttség névsorát, amelynek tagjait a déli ülést kö-

[8] Kossuth beszéde: KLÖM XII. 942–945. o. A Batthyányhoz intézett interpellációs kérdések és a válasz: Batthyány iratai 1318. o. Az ülés jegyzőkönyve: Népképviseleti ogy. 229. o.

[9] Kossuth beszéde: KLÖM XII. 946–955. o. Az országgyűlés bécsi küldöttségének adott utasítás: Népképviseleti ogy. 231–232. o. Batthyány országgyűlési tájékoztatása: Batthyány iratai 1340–1343. o. A Telekinek adott utasítás és a Csánynak küldött tájékoztatás: uo. 1331–1334. o.

vetően titkos szavazással választottak meg. Ezt követően Batthyány szólalt fel, és jelentette, hogy „a mára várt eldöntő válasz" nem érkezett meg, s 24 órán belül nem is lesz képes határozottan nyilatkozni. Egyben közölte, hogy Csány kormánybiztostól előző napi kelettel Keszthelyről levelet kapott, amely szerint a drávai sereg gyakorlatilag vezér nélkül maradt. A levelet átadta a jegyzőnek, aki felolvasta a tudósítást, mely szerint Teleki Ádám vezérőrnagy nem hajlandó szembeszállni Jellačić-tyal, mert „egy eskü köti vele," Batthyányt pedig nem ismeri el törvényes miniszterelnöknek. A levél szerint a vezérőrnagy „neutrális állásba kívánja magát helyezni," sőt ha Csány nem gondoskodik a katonaság elhelyezéséről és élelmezéséről, átáll Jellačićhoz. A levél óriási felháborodást váltott ki. Amikor a zaj elcsitult, Batthyány kifejtette: a sereg egy pillanatig sem maradhat vezér nélkül, ezért azt javasolta, hogy egy küldöttség azonnal kérje fel István nádort, hogy álljon a sereg élére.

Kossuth elsőként szólalt fel. Mint a jegyzőkönyv megörökítette, „hosszantartó ingerültség közepette" lépett a szószékre és a dinasztia ellenséges magatartására tett célzás után kijelentette: ki hitte volna, hogy „még a Teleki név sem lehet szenny nélkül". A nádorról úgy nyilatkozott, hogy szerinte az ország nádorának „vannak esküszerénti kötelességei." A képviselőház épületét körülvevő tömeg zajongására és nevének éltetésére megjegyezte: „lármával nem mentjük meg a hazát". Ezt azonban az utca nem hallotta, s Kossuth a következő mondatát már be sem tudta fejezni a kinti zaj miatt. Ekkor Pázmándy elnök felszólította Nyáryt és Madarász Lászlót, hogy „legyenek szívesek lecsendesíteni az utcai közönséget." Ezek után tartotta meg Kossuth a szeptemberi válság napjaiban elhangzott egyik legfontosabb beszédét. Nem állapítható meg, hogy tudott-e előzetesen Batthyánynak a nádorral kapcsolatos tervéről, de úgy tűnik, mintha bevezető mondataiban első hallomásként mérlegelte volna a főherceg „esküszerénti kötelességeit." (Teleki vezérőrnagy magatartásáról Kossuthnak is voltak információi.) A zaj elültével kifejtette: most elválik, hogy van-e előzetes tudomása a nádornak a horvát támadásról. Ha nincs, teljesítenie kell „magas méltóságához" kötött feladatát. Ha valamiféle értesítést kapott az udvartól, választania kell „születési állása vagy esküvel megerősített kötelessége" között. Ezért azonnali küldöttséget indítványozott ő is, azzal az elvárással, hogy „őfensége mindjárt holnap induljon". Kossuth ezt követően azt javasolta, ha a nádor átveszi a fővezérletet, delegáljanak mellé három képviselőt, akik „az árulók ellenében használják fel teljes hatalmukat," s szigorúan büntessenek. (A napló szerint ezt a kijelentést is kitörő lelkesedés kísérte.) A ház kérését a nádorhoz megvivő küldöttségbe többen Kossuthot javasolták, aki azonban ezt azzal hárította el, hogy „jobb, ha kedvesebb emberek kérik." Mielőtt a küldöttséget kijelölték volna, a szónok mérlegelte a lehetőséget, hogy a nádor válasza elutasító is lehet: „Én kijelentem, miszerint ha ő fensége nem teljesíti kívánatunkat, a ministerium alkotása iránti várakozásra egy perczig sem volnék kész, s nem volnék hajlandó azon 24 órára, mellyre a minister elnök úr hivatkozott." Ha azonban a válasz pozitív, „ám legyen, s várjuk be a 24 órát, de ha nem teljesíti: a hazát halogatásokkal veszni nem hagyhatjuk, s ekkor másképp kell intézkedni, mikép? azt meg fogom mondani azután." Kossuth ezzel a fordulattal személyes ügyének nyilvánította a teendőket, pontosabban kész tervet sejtetett a nádor elutasító válasza esetére. A zárómondat mindenesetre jól sikerült. A jegyzőkönyv szerint „a szónok zajos, szűnni nem akaró tapsok, éljenzések s közhelyeslés közt lép le a szószékről."

Az előszóban utaltunk rá: a nádor vállalta, hogy átveszi a sereg vezérletét, de kérte, távolléte idején a képviselőház maradjon meg a törvényesség terén. Kossuth erre úgy reagált, „őfensége csak arra gondolhat, hogy ne deklarálja, miszerint a királyi széket üresnek tekinti." Majd elméleti szintre emelve a kérdést kijelentette: „Az sohasem törvénytelen, mit a törvényhozó test tesz." Akkor követne el törvénytelenséget a ház – folytatta érvelését –, ha nem tenne meg mindent, hogy megőrizze a királyi széket. A törvényességen pedig azt érti, hogy a király iránti hűséget nem mondják fel („ezt a ház jelenleg tenni nem fogja"), ezért mindent megtesznek a haza védelmére, ami törvényes. Majd a nádornak a tábor létszámának növelésére tett kívánságát támogatta, és javasolta, hogy a miniszterelnök „minden disponibilis erőt" oda indítson. Végül visszatért korábbi indítványára, hogy a ház küldjön három embert a táborba. Mindjárt javasolta is mint rendkívüli energikus embert Perczel Mórt, Asztalos Pált és Bónis Sámuelt. Batthyány ekkor kijelentette, hogy a három egyén kiküldése ellen nincsen kifogása, de az nem kívánatos, hogy a nádor fölé olyan hatalmat állítsanak, „melly talán némileg az ő állását nehezítené, szabad mozgását akadályozná." Kossuth azonnali válaszában azzal érvelt, hogy a nádor a ház támogatását kérte, s azt a biztosok kiküldésével és a képviselők által meghozandó intézkedésekkel kívánják megvalósítani, utóbbihoz azonban a háznak „a dislocált és disponibilis [elhelyezett és rendelkezésre álló] erőket egészen ismernie kell." Azok tárgyalása viszont nem való a nyilvánosság elé, mert az interpellációkra adott válasz esetleg bajok forrása lehet. Ezzel Kossuth Batthyánynak a délben kezdődött ülésen elhangzott megjegyzésére utalt, aki kijelentette: a miniszternek, ha interpellálják, igazat kell mondania, mert ha nem mond igazat, vád alá helyezhető. Majd így folytatta: „Ha tehát kérdeznek, meg fogom mondani az igazat, vagy hallgatni fogok, mit azután ne méltóztassanak rossz néven venni." Kossuth tehát a miniszterelnök azon dilemmájára reagált, hogy az ilyen tájékoztatásokat ne a ház előtt tárgyalják. Jobb módot kell keresni, s ha ilyet tud valaki, elfogadja. Majd előterjesztette saját javaslatát: „talán méltóztatnának nehány tagból álló választmányt kinevezni, melly a disponibilis erőről, mellyről mininsterelnök úr intézkedhetik, magának tudomást szerezvén, ha intézkedésre van szükség, a háznak javaslatot adhasson". Batthyány erre kijelentette, akár a képviselőház, akár egy kinevezett bizottmány kéri a szükséges információkat, mindenkor kötelességének tekinti, hogy megadja azokat. Majd így fejezte be rövid nyilatkozatát: „A mi a végrehajtást illeti, kérem, hogy míg állásomban maradok szabad kezet engedjenek, mihez ha nem járul a ház, minden pillanatban kész vagyok hivatolomat letenni." Kossuth rögtön kijelentette, hogy ő a bizottmányt „nem rendelkezés, hanem a haderők állapotáróli tudomás szerzés végett" indítványozta. A kérdéshez a táborba küldött biztosok kapcsán még hozzátette, megbízásuk nem csorbítaná Csány László országos biztos hatáskörét.[10]

Ezt követően az ülés még meghallgatta Nyáry hozzászólását az újoncozásról, majd az elnök felszólítására a képviselők felállással szavazták meg a három, Kossuth által meg-

[10] Az esti ülés hangulatára: *Hunfalvy Pál* naplója. (S. a. r. *Urbán Aladár.*) Budapest, 1986. (A továbbiakban: *Hunfalvy* naplója) 80. o. (Hunfalvy szerint a képviselők reggel nyolckor összegyűltek, mint azt Kossuth javasolta. Az elnök tájékoztatta őket, hogy Batthyány információi szerint a futár még nem érkezett meg. Ekkor határoztak arról, hogy 12 órakor nyilvános ülést tartanak.) Kossuth és Szemere szept. 12-én Csányhoz intézett közös levelére válaszolva a kormánybiztos 14-én tájékoztatta őket Teleki magatartásáról. Kossuth és Szemere levele: Batthyány iratai 1277–1278. o. Csány válasza a két miniszternek: Csány László kormánybiztosi iratai, 1848–1849. (S. a. r. *Hermann Róbert.*) Zalaegerszeg, Megyei Levéltár. 1998. I. 280–284. o. Az országgyűlés esti ülésére: KLÖM XII. 957–962. o.; Batthyány iratai 1343–1347. o. Az ülés jegyzőkönyve: Népképviseleti ogy. 232–234. o.

nevezett tábori biztost. Végül Pázmándy kijelentette, hogy szerinte elegendő lesz, ha hat tagból áll a Kossuth által javasolt bizottmány. Ezért kérte, „méltóztassanak tehát a szavazási czédulákat holnapra beadni". Egyesek azt ajánlották, hogy ő nevezzen hat személyt, ami azt mutatja, hogy az ülés résztvevői – legalábbis egyes képviselők – nem érzékelték a létrehozandó bizottmány jelentőségét. Pázmándy nem méltányolta a felkérést és megismételte: „A hat tagot méltóztassanak holnap megválasztani."[11]

A jelölés és a választás

A leendő Honvédelmi Bizottmány létrejöttének körülményeiről a kortársak jóvoltából meglehetősen keveset tudunk. Érdemben csak Madarász József emlékezik meg késő öregkorában írott emlékirataiban a fejleményekről. Igaz, ő mind a bizottmány tagjainak jelöléséről, mind azok megválasztásáról hasznos információkat nyújt. Emlékezései szerint az országgyűlés szeptember 16-i délelőtti ülése után az ellenzék 10–12 tagjának részvételével megbeszélést tartott, hogy az előző napon elhatározott hattagú bizottmány megválasztásakor kikre szavazzanak. Az emlékezés szerint megegyeztek abban, hogy Kossuthot be kell választani. Majdnem egyhangúlag állapodtak meg Nyáry és Madarász László megválasztásában. A további három tagra több javaslat is elhangzott, beleértve azt az ötletet is, hogy „érintkezzünk a volt kormánypárt befolyásos tagjaival, s ők válaszszák meg a mi ajánlottainkat, mi is rászavazunk három jelöltjeikre." Ezt többen ellenezték – mondja Madarász József –, így ő maga is. Végül abban egyeztek meg, hogy a Királyhágón túliakból megválaszthatják Pálffy Jánost, de rajta kívül a többi tagot is az ellenzék soraiból kell megválasztani, „mert most a veszedelem perczeiben kellenek a bizottmányba a férfiak, a kik miniszterrel szemben függetlenek." Ezt a nézetet elfogadták, s egyetértettek abban is, hogy „most a vész perczeiben keresztül is vihetjük azt kellő eréllyel." További tagnak ajánlották magát Madarász Józsefet, Perczel Mórt, Patay Józsefet, Kubinyi Ferencet, Sembery (Zsembery) Imrét, Kállay Ödönt. Mivel nem tudtak megállapodni, s az idő sürgetett, az értekezlet Madarász Józsefre bízta, hogy döntse el: ki legyen a hiányzó két tag. Az emlékezés szerint a megbeszélés „közös lista" mellett döntött: „S azon szavazati lapokkal fogunk szavazni mind. A szavazati lapok elkészítését elvállaltam."[12]

Az emlékíró a továbbiakban beszámol arról, hogy önmaga miként jutott döntésre a két további személyt illetően. Szerinte első gondolata az volt, hogy „abban Kossuthnak, Laczinak, nekem, Perczel Mórnak és Kállay Ödönnek kellene lennünk, s akkor ott lehetne Nyáry is a ki felől köztudomású volt az, hogy Kossuthnak személyes ellenszenvese". Végül Madarász József nem írta fel saját nevét a listára. Perczelt nem vehette fel, hiszen előző nap a nádor mellé delegált bizottságba választották, Kállay Ödönt mellőzte, mert

[11] Az éjfél után véget ért ülést bezáró Pázmándy szavaira: *Közlöny*, 1848. szept. 17.(100.) 510. o. (Pázmándy ekkor egyidejűleg Nyárytól azt kérte, hogy másnap terjessze be javaslatát az újoncok létszámának aránylagos kiállítására.) A szept. 4-15. közötti eseményekre l. még *Ember Győző*: Kossuth a Honvédelmi Bizottmány élén. Kossuth Emlékkönyv. Budapest, 1952. I. 179–181. o., továbbá *Mezey Barna*: „Minisztériumot pótló helyettes hatalom". *Jogtudományi Közlöny*, 1998/11. 400–401. o. A szept. 15-i eseményekre, megállapíthatóan a *Közlöny* tudósítása alapján, *Madarász József*: Emlékirataim 1831–1881. Budapest, 1883. (A továbbiakban: *Madarász*, Emlékirataim) 154–155., 167–168. o.

[12] *Madarász*, Emlékirataim 169. o. Másik kortársi vélemény szerint is „egy zárt tanácskozmányból" indult a jelölés; *Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. Genf, 1965. I. 528. o.

az olasz segély ügyében a kormány politikájára szavazott. Így végül Patay és Sembery mellett döntött. Majd így fejezi be a tájékoztatást: „s azután ezeket írtuk be a már elfogadott 4 után a *szavazati ívekbe*. (Kiemelés utólag.) Készítettünk pár száz szavazólapot."[13]

Az értekezlet lefolyását, Madarász József szerepét illetően nem kételkedhetünk az emlékezések szövegében. A személyi döntéseket illetően azonban érdemes némileg kiegészíteni ezeket az információkat. Kétségtelen, hogy ezen a megbeszélésen Kossuth nem vett részt. A jelenlévőknek az is magától értetődő volt, hogy a képviselők nagy többsége Kossuthot tekinti a Béccsel szemben követendő határozott politika egyetlen lehetséges vezetőjének. A volt pénzügyminiszter emlékezetes, szeptember 11-i, dörgő éljennel fogadott kijelentése óta – „melly pontra a veszély perczében a ház engem parancsol, azon meg fogok állani" – megjelenését és beszédeit a képviselőház minden alkalommal lelkesen üdvözölte.[14] Nyáry esetében azonban Madarász évtizedek múltán már nem emlékezett arra, hogy a szeptemberi napokban Kossuth és Nyáry között milyen egyértelmű volt a közeledés. Nyáry a május 10-én a budai várban lezajlott katonai vérengzést követő vizsgálat polgári elnökeként igen népszerű lett, s ezt a népszerűséget a továbbiakban is megőrizte. Az országgyűlésen zajló viták során Kossuth sohasem támadta Nyáryt, s szeptember 11-én – amikor a ház Kossuthra bízta a kormányt – elsőként őt kérte fel együttműködésre. Madarász László és Kossuth szeptember elején kialakult kapcsolatára már utaltunk. Egyik emlékező arról számol be, hogy szeptember 11-én az ülés befejezése után Madarász tájékoztatta az országgyűlés körül összegyűlt tömeget a történtekről, Kossuth megbízatásáról. Nyárynak és Madarász Lászlónak Kossuthtal való kapcsolata az „utca" előtt is kellően ismert lehetett, mert szeptember 15-én éjjel Pázmándy Nyáryt és Madarászt kérte, hogy csendesítsék le a ház előtt zajongó tömeget.

Ez lett volna tehát az a „triumvirátus", amely mellé a szervezkedők kezdetben elképzelhetőnek tartották, hogy paritásos alapon a (volt) kormánypárt három tagját javasolják. A további személyek között, az emlékezések szerint, Pálffy János mint erdélyi politikus volt kívánatos. Ez a meggondolás kétségtelenül érvényesült. Joggal feltételezhetjük azonban, hogy Kossuth ragaszkodhatott Pálffy személyéhez, hiszen a közelmúltban nevezte ki őt a pénzügyminisztériumba a májusban Bécsbe áthelyezett Pulszky Ferenc üresen álló államtitkári helyére.[15] Valószínű, hogy Madarász Lászlónak pontos ismeretei voltak arról, hogy Kossuth milyen megfontolásból nevezte ki államtitkárának Pálffyt. Így nem kívánt nagy mérlegelést, hogy őt is jelöljék. (Azt, hogy augusztus 31-én az országgyűlésen nevetségessé tette Madarász Lászlót, nem tekintették Pálffy bűnének.)

A két hiányzó tag kiválasztásának szempontjaihoz érdemes néhány megjegyzést tenni. Madarász visszaemlékezése nem említi, hogy felmerült volna Balogh Jánosnak, az

[13] *Madarász*, Emlékirataim 170. o.

[14] Kossuth szavaira: KLÖM XII. 915. o. Az alábbiakban a Madarász József által emlegetett személyekre vonatkozó megjegyzéseket azoknak országgyűlési szereplése alapján fogalmaztuk meg. A jegyzetek zsúfoltságának elkerülése végett azonban egy-két esettől eltekintve nem alkalmazunk hivatkozásokat.

[15] Pálffy kinevezését Kossuth szept. 5-én javasolta a nádornak, aki azt szept. 12-én hagyta jóvá; KLÖM XII. 941–942.o. A pénzügyminisztérium vezetését Kossuth szept. 14-én Pálffynak adta át; Batthyány iratai 1325.o. Emlékezéseiben Pálffy szükségesnek látta mentegetőzni, hogy ott sem volt „a gyűlésben", amikor beválasztották. Ez egyébként természetes, mivel tudomásunk szerint a baloldallal nem volt semmi kapcsolata. *Pálffy János*: Magyarországi és erdélyi urak. (S. a. r. *Szabó T. Attila*.) Kolozsvár 1939. II. 104.o.

ellenzék régi politikusának neve. Pedig ő volt az, aki szeptember 14-én Batthyánynak az interpellációs kérdésekre adott írásbeli válasza után bizalmatlansági indítványt terjesztett elő a miniszterelnökkel szemben. (Szeptember 28-án a Lamberg elleni tüntetés kibontakozásakor Kossuth állítólag őt küldte ki, hogy tartóztassa le a királyi biztost.) Szerepel viszont Perczel Mór, akit az emlékiratok szerint azért kellett mellőzni, mert a ház az előző napon tábori biztosnak nevezte ki a nádor mellé. Ez kétségtelenül kizáró ok lehetett. A kései kutató azonban arra gondolhat, hogy amikor Kossuth mérlegelte az „interpellációnális bizottmány" létrehozását, azért jelölte Perczelt név szerint a tábori biztosok közé, hogy kivédje valószínű jelölését a létrehozandó bizottmányba. Ezt a feltételezést az sugallja, hogy Kossuth szeptember 15-én este két ízben is utalt egy Perczelnek szánt másik megbízatásra, hogy ti. állítsa ki vadászait, illetve szervezzen egy honvédezredet. (Ismeretes, hogy másnap Perczel megkapta Batthyánytól a megbízást a Bécsből érkezett önkéntesek, a Zrínyi-csapat vezetésére.) Ami Kállay Ödön elmarasztalását illeti, az országgyűlési napló szerint július 22-én a felirat mellett szavazott. Augusztus 21-én azok közé tartozott, akik a délvidéki katonai vezetést árulással vádoló Perczelt védelmezték a támadások ellen. A hadsereg „magyar lábra állítása" kérdésében aznap lefolyt név szerinti szavazás nyilvántartásában azonban Kállay neve sem az igennel, sem a nemmel szavazók, sem a tartózkodók listáján nem szerepel. Lehetséges, hogy az emlékező Kállaynak a felirati vitában tanúsított „pártszerűtlen" magatartására emlékezett, lehet azonban, hogy a lista pontatlan. (A név szerinti szavazások esetében több utólagos reklamációt ismerünk, hogy egyes nevek vagy nem szerepelnek, vagy rossz helyen tüntették fel azokat.) Végül érdemes megemlíteni, hogy az emlékirat által lehetséges tagként felsorolt nevek között szerepel Kubinyi Ferencnek, a régi ellenzéki politikusnak a neve is, akinek mellőzését ugyanakkor nem indokolja. Elképzelhető, hogy őreá utal Madarász, amikor azt említi, hogy az értekezlet végén valaki keresztnevén szólította, s a fejével intett felé. Arcán látta, „a megválasztás utáni sóvárgást," s tisztában volt azzal, hogy őt nem szabad beírnia. Kubinyi valóban számíthatott arra, hogy a jelölésre érdemesnek tartják, mivel nem szavazta meg az újoncozási törvényt, nem szavazott augusztus 31-én a költségvetési vita kapcsán a miniszterelnök „asztali pénze" mellett, s szeptember 12-én ő javasolta az országgyűlésben, hogy a Kossuth által beterjesztett két indítványt felállással, vagyis szavazás nélkül hagyják jóvá. Lehetséges azonban, hogy Kubinyi nevét csak azért említi Madarász József minden későbbi magyarázat nélkül, miközben egy meg nem nevezett személyre tesz célzásokat, mert így utólag kívánt elégtételt venni azért, hogy 1849 tavaszán a bátyja ellen folytatott vizsgálat vezetője Kubinyi Ferenc volt. Balogh és Kállay egyébként nem lehettek a jelölésért „sóvárgók", mert aznap már Bécsbe utaztak a Deák Ferenc által vezetett, az osztrák országgyűléshez küldött bizottság tagjaként.

Végül néhány szót a Madarász József szerint általa jelölt két személyről. Valószínűtlennek tűnik, hogy a megbeszélésen Nyáry ne ragaszkodott volna Patay József személyéhez, akivel a március-áprilisi napokban a megyei és a középponti választmányban együtt tevékenykedett. (Patay javasolta április elején, hogy készítsék el Nyáry arcképét, és nyomtassák ki.) Patay azzal tette magát nevezetessé, hogy augusztus 16-án Batthyányt mint „a régi ellenzék főnökét" támadta, mivel szerinte a miniszterelnök eltért korábbi elveitől, 22-én pedig Széchenyit vádolta meg, hogy míg korábban a nemzet ébresztője volt, most a reform zászlajával „hátra megy." (Az önérzetében sértett Széchenyi Patayt párbajra hívta ki. A duellum alkalmával azonban mindketten szándékosan mellé lőttek.)

Pataynak még július 15-én az egyik képviselő azt vetette szemére, hogy „a Pilwax népe nevében" interpellál. Tehát őt valóban a radikálisok között tartották nyilván, így Madarász Józsefnek könnyű volt róla a döntést meghoznia. Sembery Imre is a baloldalt támogató aktív politikusok közé tartozott, jóllehet politikai súlyát a képviselőházi viták alapján nehéz felmérni. Ő sem szavazta meg a felirati javaslatot, egyike volt azoknak, akik augusztus 9-én kritizálták Pázmándyt, mert az előző napon az tulajdon elnöklete alatt elfogadott (a népiskolai törvénnyel kapcsolatos) részhatározatot, az elnöki széket elhagyva, képviselőként igyekezett megváltoztatni. Már augusztus 7-én követelte a hadügyi törvény vitáját, augusztus 16-án a vita kezdetekor keményen bírálta a kormányt, majd ő sem szavazta meg a hadügyi törvényt. Szeptember 12-én Sembery ajánlotta, hogy a ház mondja ki a permanenciát. Az indítványt Nyáry is támogatta, s csak Deák Ferencnek sikerült azt megakadályoznia, bebizonyítva felesleges voltát. Mindkét, Madarász által jelölt tagról elmondhatjuk, hogy a későbbiek során nemigen játszottak szerepet. Patay betegeskedett, s október 24-i beadványában kérte, betegsége miatt hosszabbítsák meg szabadságát. November 16-án megállapították, hogy a Bizottmány ülésén egyszer sem volt jelen. December 1-étől azonban, mint a Bizottmány tagja, több ízben nyilatkozott a képviselőházban, december 30-án pedig egy, a pénzügyminisztériumhoz intézett értesítés arról tudósított, hogy Patay lemondott a Bizottmány tagjai számára megállapított napidíjról.[16] Sembery november közepéig jelen volt az országgyűlésen, és részt vett a Bizottmány munkájában. November 4-én a Pest körüli erődítési munkálatok ellenőrzésével bízták meg, majd november 21-én, kérelmére, az országgyűlés tizennégy napi szabadságot engedélyezett neki. Időben visszatérhetett az országgyűlésre, mert Kossuth december 30-án az ő, bizottmányi tagsága után járó napidíjáról is intézkedett.[17] Sembery azonban Debrecenben nem jelent meg.

A Honvédelmi Bizottmány létszámát illetően is szükséges még egy megjegyzést tennünk. Bár nem zárhatjuk ki, de nem valószínű, hogy Kossuth és Pázmándy elnök előzetesen egyeztetett volna a bizottmány kívánatos létszámáról. Így Pázmándy megjegyzése – „úgy gondolja", hogy elegendő lesz a hat fő – az ő személyes döntése lehetett. A leendő bizottmány páros számú tagsága azonban minden, némi tapasztalattal rendelkező politikus számára figyelmeztetés lehetett, hogy a vitás kérdések esetében a 3:3 arány nem eredményez többségi döntést. Első pillanatban arra gondolhatunk, hogy a képviselőház elnöke az elmúlt napok tapasztalata alapján úgy vélte, Kossuth vitathatatlan tekintélye következtében egyetlen akarat fog érvényesülni. Ez utóbbit Pázmándy nem vonta kétségbe, de a javaslat mögött – mint kiviláglott – az az igény húzódott meg, hogy ő, mint a képviselőház elnöke, hivatalból tagja legyen a ház bizottmányának. Ez így is történt, s Pázmándy az első pillanattól részt vett a bizottmány ülésein. A ház elnökének ez a szerepe köztudott volt. Hunfalvy szeptember 23-án, amikor a nádor távozásának hírére nyilvános ülést akartak tartani, ezt jegyezte fel naplójába: „jelenti az elnök a háznak, hogy a kinevezett 6 tag: Kossuth, Nyáry, Patay, Madarász László, Pázmándy stb. a had ügyében a ministerelnökkel tanácskozni fognak". Kossuth a már említett, december 30-i rendeletben Pázmándy bizott-

[16] Patay 1848. évi szereplésére l. KLÖM XIII. (S. a. r. *Barta István.*) Budapest, 1952. 461., 923. o.; Népképviseleti ogy. 290., 314., 329., 330., 334. o. (Patay ott volt Debrecenben.)

[17] Semberyre: KLÖM XIII. 349., 923. o.; Népképviseleti ogy. 310. o. A Bizottmány tagjai nem fizetést kaptak, mint a miniszterek, hanem csak napidíjat; KLÖM XIII. 922. o.

mányi napidíjáról is intézkedett. Windisch-Grätz pedig szemrehányást tett a fővárosban visszamaradt Pázmándynak, hogy hivatalánál fogva nem tartozott „a kormányhoz", mégis „a Honvédelmi Bizottmány üléseiben tettlegesen részt vett."[18]

A Madarászok által összehívott értekezlet tehát szeptember 16-án a koradélutáni órákban döntött úgy, hogy saját jelöltjeiket *közös listán* nyújtják be a Pázmándy által javasolt hatfőnyi bizottságba, pontosabban: ezt a névsort a képviselőkkel elfogadtatják. Madarász József erre így emlékezik: „Készítettünk pár száz szavazólapot. 16-án a délutáni ülésben az előttem lévő asztalon a készített szavazati lapok, s úgy történt a mint sejtettem. A volt kormánypárt nem gondolkodott. Vezető lelke nem lévén, s a vész perczeiben a felelősséget közülök senki magára nem vállalván, vezettette magát az ellenzék erélye által. A volt ellenzék az előttem kitárt lapokkal szavazott, s miután a volt kormánypárt tagjainak lehetetlen volt ezt nem látni, ők is nagy sokasággal jöttek hozzánk egymásután, s elfogadván szavazati tagjainkat, azokkal szavaztak. A karzat az ellenzék tagjait a mint a terembe léptünk, zajosan megéljenezte. Ez is hozzá járulhatott ahhoz, hogy a volt kisebbség szavazati íve legyen döntő a választásokra nézve."[19]

Az emlékezés hitelesnek tűnik. A listát az élén álló Kossuth nyilván elfogadhatóvá tette. Maga a listás megoldás sem okozhatott meglepetést. Július 6-án a házszabályt kidolgozó bizottság tagjainak megválasztására az egyik képviselő a következőképp javasolta a tervezett létszám megválasztását: „9 egyént felírhatunk egy ívre," s azt 30–40 „rokonérzelmű ember" aláírhatja. (A javaslatot elfogadták; Kazinczy Gábor és Madarász László is elfogadta.) Július 17-én az elnök a házszabályok kidolgozása után felszólította a képviselőket a 15 tagú, a petíciókkal foglalkozó bizottság megválasztására, s kérte, hogy másnap „a 15 megválasztandók neveit czédulákra felírva" hozzák magukkal. Ez megtörtént, 19-én a ház elnöke közölte a megválasztott képviselők névsorát és az egyesekre adott szavazatok számát. Július 24-én a trónbeszédre adott választ a nádornak megvivő küldöttséget sorshúzás útján jelölték ki, sorshúzással állították össze augusztus 19-én azt a tisztelgő delegációt, amelyet István nap alkalmából a nádorhoz küldtek. Ugyancsak sorshúzás útján jelölték ki szeptember 4-én a Kossuth által javasolt 100 tagú küldöttséget, amely másnap Bécsbe indult. Szeptember 15-én, a délben megnyílt ülésen, amikor Kossuth javaslatára a bécsi Reichsrathoz indítandó 12 tagú küldöttségről határoztak, nem sorshúzás, hanem szavazás útján kívánták a tagokat jelölni. Miután minden képviselőnek 12 személyre kellett javaslatot tennie, így az is csak külön-külön benyújtott listákon volt elképzelhető. Így Madarász József kész listája csak az akció nyíltsága miatt okozhatott meglepetést, esetleg még amiatt, ha az általa kínált névsor nyomtatva volt.[20] Feltételezhetjük, hogy az ülés kezdetekor nem mindenki figyelt fel a kínálatra, s a kierőszakolt nyilvánosság nyomása ellenére sem mindenki folyamodott az előre elkészített szavazólaphoz. Jelenkori tapasztalatok alapján az is elképzelhető, hogy a kész listáról egyes neveket kihúztak és más neveket írtak be. Madarász nem állítja, hogy mindenki az

[18] *Hunfalvy* naplója 83. o. Ifj. Pázmándy Dénes védőiratát a *Közlöny* 1849. máj. 17-i száma alapján közli: Szószék és csatatér. Politikai naplók és visszaemlékezések 1848–1849. (S. a r. *Hermann Róbert.*) Budapest, 2000. 395. o.

[19] *Madarász*, Emlékirataim 170. o.

[20] Szept. 15-én a délelőtti ülés 2 óra körül ért végett, ezt követte Madarászék értekezlete. Az esti ülés a szokásos 8 órai időpontban kezdődött, így „a pár száz szavazólap" elkészítése nagy valószínűséggel csak nyomdai úton képzelhető el.

ő listájukkal szavazott, így feltételezhető, hogy egyesek önálló listát nyújtottak be. Ez kétségtelenül nem könnyítette meg az összesítést. A már említett, a petíciókat elbíráló bizottság tagjaira másnap, vagyis július 18-án leadott szavazatokról az elnök kijelentette, hogy az összeszámláláshoz legalább három óra kell, így eredményt csak másnap hirdetnek. A szeptember 15-én Bécsbe indítandó 12 tagú küldöttségre, érthetően, csak az esti ülés kezdetén nyújtották be a listákat. Mivel a küldötteknek másnap reggel már indulniuk kellett, a javaslat elfogadásakor kimondták, hogy a szavazatokat még aznap megszámolják. Így az esti ülés megnyitása után tulajdonképpen hosszú szünettel kezdődött, miközben a képviselők és az érdeklődők – mint az előbbiekben láttuk – a Bécsből érkező értesítésre, illetve Batthyány tájékoztatására vártak. Hunfalvy azt jegyezte fel naplójába, hogy a várakozást megunva már haza indult, amikor a hajóhídon megtudta, hogy „Kossuth a néphez szólt volna: legyenek béketűréssel, a gyűlés nem oszlik el, míg a haza sorsa felett nem intézkedett." A napló szerint ez „11 felé" lehetett, amikor is visszatért az ülésbe, ahová nemsokára megérkezett Batthyány és Kossuth.[21]

Szeptember 15-én este tehát háromórányi időt vett igénybe, hogy a 12 küldött névsora összeálljon. Feltételezhetjük, hogy a ház elnökének utasítását szeptember 16-án a délutáni ülés után sem hajtotta végre minden képviselő, mert a történtek elvonták a figyelmüket. Ekkor értesülhettek ugyanis arról, hogy a Bécsből végre megérkezett tudósítás szerint a király csak feltételesen hagyta jóvá Batthyány megbízatását, mivel nem ismerte leendő minisztertársait. Batthyány ezért le akart mondani, de Nyáry nagy hozzászólása, Madarász László és Kossuth támogatása, valamint a ház bizalomnyilvánítása után megtartotta megbízatását.[22] A *Közlöny* szerint az ülés este nyolckor „lelkesült hangulatban" oszlott szét, s a baloldal kezdeményezése nem tűnhetett fontosnak. Másnap délelőtt, az ülés kezdetén, feltételezhetően, a mulasztók is beadhatták javaslataikat. Így, ha hamarább nem, szeptember 17-étől várhatták a képviselők a szavazás eredményének kihirdetését. Ez annál természetesebb lett volna, mivel eladdig a szavazás másnapján ez mindig megtörtént. Most azonban erre nem került sor. A szokatlan késésre valójában nincsen egyértelmű magyarázat. Madarász József emlékezése így kísérli meg a választ: „Vagy azért, mert a jegyzőknek sok tenni valójuk volt, vagy az összeszedett szavazatokról a jelentést egy hamar nem készítették el, a választás eredménye 5 nap múlva hirdettetett ki; a midőn ismét zivatarosabb volt a légkör, mint ama közben esett várakozás-, reménységszálakban bízásnak néhány napja alatt."[23] Ez a fejtegetés azért nem meggyőző, mivel a horvát sereg változatlanul nyomult előre, a védelmi intézkedésekről a ház elvárhatta volna a bizottmánytól a tájékoztatást, amely – Madarász szavaival – „csakis tudomásszerzés és előterjesztés végett választatott". Mi lehetett a várakozás és a reménykedés oka? Batthyány szeptember 17-én ismertette új minisztériumának névsorát, de ennek bécsi jóváhagyása – ha abban bíztak – nem változtatta volna meg a bizottmány iránti igényt, illetve az annak szánt szerepet. A választás eredményét a ház elnöke csak szeptember 21-én a kora délutáni órákban jelentette be. Milyen remények szűntek meg ekkor? Ezen a napon kellett találkoznia István nádornak a horvát bánnal, de annak elmara-

[21] *Hunfalvy* naplója 81. o. Ha Hunfalvy feljegyzése úgy értendő, hogy Batthyány és Kossuth *együtt* érkeztek, úgy Kossuth tudhatott a miniszterelnök tervezett bejelentéséről.

[22] A részletekre: Batthyány iratai 1367–1373. o.

[23] *Madarász*, Emlékirataim 171. o.

dásáról akkor a fővárosban még nem értesültek. Ezen a napon került sor Szenttamás harmadik, ismét kudarccal végződött ostromára. De Mészáros Lázár arról csak délután írta meg jelentését. Így ezek az események nem okozhatták a választás eredményeinek ekkor elhangzott bejelentését.

A bizottmány névsorának késlekedve történt kihirdetését egy 1917-ben megjelent tanulmány azzal vélte megmagyarázni, hogy a ház elnöke négy napig arra várt: „hátha megérkezik a felterjesztett miniszterek megerősítése, mely a bizottmányt fölöslegessé teszi."[24] E feltételezés a Madarász által a reménykedésre tett homályos utalást igyekszik megmagyarázni. Mivel feltételezhetjük, hogy Kossuthnak és radikális szövetségeseinek nem változott meg a véleménye a bécsi kormánykörök magatartásáról a miniszteri névsorral kapcsolatban, valószínűleg nem beszélhetünk reményteli várakozásról. Szeptember 15-én este, amikor Kossuth a hattagú bizottmányt javasolta, azt azzal indokolta: a háznak a katonai erőviszonyok ismeretére van szüksége ahhoz, hogy a megfelelő intézkedéseket meghozza. Valójában ezek az intézkedések a végrehajtó hatalom, vagyis a miniszterelnök hatáskörébe tartoztak. Az abba történt beavatkozás kísérlete épp az előző napon vált tarthatatlanná, amikor Madarász a dunántúli népfelkelés elrendelése miatt interpellálta Batthyányt. Így ha Kossuth Batthyány aznap délelőtti szavaira reagálva javasolta is a ház tájékoztatása érdekében kiküldendő bizottmányt, annak kétségtelenül volt a miniszterelnököt ellenőrzését célzó szándéka. Hogy Batthyány ezt így értékelte, mutatja fentebb idézett reagálása, amikor jelezte: a végrehajtó hatalom körébe nem enged beleszólni. (Egyébként, ha meggondoljuk, hogy a bizottmány bevallott rendeltetése a képviselők bizalmas tájékoztatása volt, akkor felmerül a kérdés: zárt ülésben a miniszterelnök ezt miért nem tehette volna meg?) A miniszteri névsor jóváhagyása nem változtatott volna a létrehozandó bizottmány bevallott – és elhallgatott – célján. Valószínűbbnek tűnik az, hogy Kossuth, Nyáry és Madarász a szeptember 16-án az ő kezdeményezésükre a ház által Batthyánynak megszavazott bizalmi nyilatkozat után nem tartották indokoltnak a miniszterelnök elleni támadások folytatását. Valamiféle parlamenti „treuga dei" jött tehát létre. Jól mutatja ezt, hogy szeptember 16-22. között Kossuth az országgyűlésen keveset szólt hozzá – főleg az előző napokhoz viszonyítva –, s akkor is csak a napirenden lévő törvényjavaslatok vitájában nyilatkozott meg.[25] (A kritikának ez a visszafogása lehet a magyarázat arra, hogy miért nem sürgették a bizottmány névsorának bejelentését.) Amikor azonban Bécs hallgatott, s nemcsak a nádorral, de magával Batthyányval szemben is élt, sőt növekedett a gyanú, hogy együttműködik az ellenséggel, nem lehetett tovább várni. (A türelmetlenek előtt a radikálisok vezetői is kockáztatták volna a tekintélyüket.) A ház elnöke eddig nyilván nem saját elhatározásából hallgatott, s most elvárták tőle,

[24] *Závodszky Levente*: Kossuth és Szemere a Honvédelmi Bizottmány megalakulásáról. Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik ... évfordulója ünnepére. Budapest, 1917. 357. o. A tanulmány Madarász József alapján ismerteti a fejleményeket. A szerző valamiféle egységtörekvéseket lát a bizottmány létrehozásának szándéka mögött. Úgy véli, hogy „Madarász pártja" megnyerte a népszerű Kossuthot, és így hozta egy táborba Nyáry Pállal. Závodszky használta *Szeremlei Samu*nak a *Közlöny* tudósításaira épülő, de a késedelemre választ nem adó A Honvédelmi Bizottmány keletkezése és a forradalom kitörése 1848-ban c. (Pest, 1867.) munkáját.

[25] Kossuth szept. 18–22. közötti országgyűlési szereplése mellett a KLÖM XII. kötetében jól nyomon követhető, hogy ezekben a napokban a *Kossuth Hírlapjá*ban (KH) hét neki tulajdonított írás jelent meg. A legutolsó szövegébe belefoglalta Batthyány három nappal korábban publikált, a népfelkelés szervezéséről intézkedő rendeletét; KLÖM XII. 1005–1006. o.; Batthyány iratok 1429–1430. o.

hogy nyilatkozzék. Így Pázmándy szeptember 21-én a délelőtti ülés végén, úgy két óra tájban bejelentette: „a bizottmány, melly a hadügyekre nézve ki lesz küldve, benyújtatván a szavazati lapok, a következő tagokból álland: Kossuth, Nyáry, Zsembery, Madarász László, Pálffy János."[26]

A türelmi idő lejárt. Szeptember 22-én a délelőtti ülésen Kossuth a *napirend előtt* szólalt fel. Mondanivalóját azzal kezdte, hogy az ország súlyos körülményei között egy ember az ország kormányzatának, védelmének „minden nemű ágát" egymaga nem tudja vinni. A minisztérium tagjaira „már több napok óta" megtörtént a felterjesztés, és ő azt óhajtaná tudni, szankcionálták-e azt, vagy sem. Erről kell a miniszterelnököt a ház részéről megkérdezni, valamint arról, nem érzi-e annak szükségét, hogy a ház „valamelly rendkívüli segítséget" nyújtson neki. Ha azt feleli, hogy erre nincs szüksége, ebben ő megnyugszik. Ezt a kijelentést azonban Kossuth csak retorikai fordulatnak szánta, mert így folytatta: ha az ellenkezőjét mondja, és minisztérium nincsen, „akkor vagy azt kívánom, hogy a ministerjelöltek foglalják el helyeiket, vagy ha nem foglalják, a ház lesz kénytelen egy comitét küldeni a ministerelnök mellé, mert az lehetetlen, hogy egy ember mindent végezhessen". Mivel a miniszterelnök nincs jelen – folytatta Kossuth –, tudni szeretné, hogyan állanak „e tekintetben a dolgok". Ha a miniszterek nincsenek jóváhagyva, „vagy foglalják el helyöket a ministeri jelöltek, vagy mondja meg a ministerelnök úr: nem látja-e annak szükségét, hogy a ház bizottmány által segítséget nyújtson neki az ország kormányzásának vitelében, mert ez egy ember erejét felül haladja".

Kossuth a megismételt második kérdésben minden bizonnyal az előző nap bejelentett bizottmányra utalt. Az első kérdésre a jelen lévő igazságügyi államtitkár, Ghyczy Kálmán – maga is miniszterjelölt – felelt mondván, hogy a megerősítés még nem történt meg. Majd Deák szólalt fel, s arra figyelmeztette a házat, hogy az egyes minisztériumokat az államtitkárok vezetik, így legföljebb olyan határozatot kell hozni, hogy a szaktárcák ügyeit az államtitkárok írhassák alá (ti. a miniszterek helyett). Mondják ki – indítványozta –, hogy az államtitkárok vezessék a dolgokat, mert ez sokkal célszerűbb volna, mintsem hogy azt az ügyekkel nem ismerős idegenek tegyék. Ghyczy és Deák tehát mindkét kérdést feleslegessé tette. Ekkor Madarász László megismételte, hogy meg kell kérdezni a miniszterelnököt, „elégségesnek látja-e magát, hogy elhárítsa Magyarországról a veszélyt". Ő egyértelműen hangsúlyozta, hogy a ház által választott hat személynek kell információt szereznie a hadihelyzetről. A miniszterelnök az ország védelmét ígérte, s amíg a ház a szőlődézsmáról vitatkozott, addig a pártütő egyre közeledik. Kossuth ehhez csatlakozva jelentette ki, hogy nincs idő a várakozásra. Minden teher a miniszterelnökön van, s a kijelölt miniszterek azt mondják, hogy „nekik tudományuk nincs, hogy ki vannak nevezve". Majd így folytatta: „Egy szóval nem állunk azon téren, hogy személyre reducált végrehajtó hatalmunk legyen." Kossuth érvelése szerint vagy Batthyány kell felkérni, hogy alakítsa meg a minisztériumot, vagy ideiglenes kormányt kellene létrehozni. Arra is utalt, ő azok között volt, akik felkérték Batthyányt, hogy vállalja a feladatot. De ha törvényes kormányzati formák között kell maradni – tette hozzá sajátos fordulattal –, ne kelljen nélkülözni azt az erőt, amely „egy ministeriumi eljárásban fekszik",

[26] *Közlöny*, 1848. szept. 23.(106.) 545. A felsorolásból ekkor kimaradt Patay József neve. Másnap Pázmándy már mind a hat nevet említette. L. még Népképviseleti ogy. 246. o.

miközben nélkülözni kell azt az erőt „melly *egy más alakú kormány* működése által kifejthető". (Kiemelés utólag.) Majd folytatta: „ezen húzás-halasztását a ministerium megerősítésének azon árulási politica emanatiojának" tartja. Ezt követően immár sokadszor megismételte: intézzenek kérdést Batthyányhoz, van-e már ministerium, s ha nincsen, „nem érzi-e szükségét, hogy a ház részéről nyújttassék neki segéderő". Dobozy Mihály, Bihar megyei képviselő ehhez hozzátette, hogy ne a ház egyik jegyzőjét küldjék a miniszterelnökhöz – mint azt előzőleg Madarász ajánlotta –, hanem a megválasztott hattagú bizottságot.

Ekkor megint felszólalt Deák, aki ismételten megkísérelte megindokolni, miért nem tartja jónak Kossuth és szövetségesei törekvését. Ha a segélynyújtást úgy értik – mondotta –, hogy a ház mindenfelé biztosok küldését határozza el, ahová az elnök szükségesnek tartja, annak látja értelmét. Annak azonban, hogy a jelen veszélyes körülmények között nyolc miniszter legyen Batthyány mellett, nem látja értelmét. Benn volt ő is abban a körben, s tudja, hogy „nincsen nehezebb, terhesebb és zsibbasztóbb," mint olyan emberekkel körülvéve lenni, akik gyakran nem értenek egyet. Ha a miniszterelnök mellé tanácsot adnak, az csak akadályozza tevékenységét, mert annak „felette nem áll, hanem mellynek többsége szabályozza az ő tehetségét". Deák érvelésének lényege: „Midőn ő maga viszi a dolgokat, addig az álladalmi titkárok viszik a különböző tárcákat, hanem mivel ezek álladalmi titkárok, ő pedig a miniszterelnök, az egyetlen felelős minister, mind azt mi az összes politicát tárgyazza, ő határozza meg." Az erélyre szükség van, de azt egy személy jobban tudja biztosítani, mintha a kijelölt minisztereket is melléje rendelik. Kérdezzék meg a miniszterelnököt, s feltételezi, hogy az elfogadja a ház segítségét, „de hogy azt óhajtsa, hogy az általa delegált ministerek mint ministerek foglalják el helyeiket, nem hiszem, hogy tegye". Viszonylag hosszú hozzászólásában Deák kijelentette, kívánja a miniszterek kinevezését (mint ismeretes, ő nem volt a jelöltek között), de azzal, hogy a képviselőház határozza el, hogy „a designált ministerek foglalják el helyeiket, azon designált ministerek, kikről bizonyos sem vagyok, hogy politicájuk összevágó lesze, s nem fogják-e zsibbasztani a miniszterelnök erélyességét," nem ért egyet. Deák összegezésül maga is elismételte érveit, azaz a miniszterelnök hatalmának növelésével egyetért, de nem hiszi, hogy a kijelölt miniszterek csatlakozása azt elősegítené.

Deák nem értett egyet ugyan Batthyány megkérdezésével, de nem ellenezte, hanem befejezésül megjegyezte: „meglátjuk, mit felel". Ekkor Pázmándy, hogy az elhúzódó vitát berekessze, meg akarta fogalmazni a Batthyánynak felteendő kérdést, amit Kossuth a saját korábbi szövegével akart kiegészíteni. Bezerédj István egy, a miniszterelnök iránti bizalmat kifejező megfogalmazást ajánlott, s ekkor Sembery Imre – maga is a bizottmány tagja – „a már megválasztott hat tag" kiküldését sürgette, hogy személyesen interpellálhassák a miniszterelnököt eddigi és ezután tervezett intézkedéseiről. Majd ismételten felszólalt Ghyczy Kálmán, aki a Batthyánynak felteendő kérdés élét kívánta elvenni. A minisztérium megerősítését tudakoló kérdés mellett a nemleges válasz esetén (amiről ő már korábban tájékoztatott, de azt Kossuth nem kívánta figyelembe venni) a szövegnek ilyen fodulatát ajánlotta: „minő további intézkedéseket szándékozik a miniszterelnök úr tenni. Ebben minden benne foglaltatik, s a miniszterelnök úr nyilatkozatát megértve a ház tetszése szerint rendelkezhetik". Közbekiáltások után, hogy fogadják el Kossuth javaslatát, Patay – ugyancsak a bizottmány tagja – azt javasolta, hívassák a ház elé a miniszterelnököt, s ott válaszoljon. Kossuth reagált erre, s nem helyeselte azt,

mert a miniszterelnök nagyon elfoglalt. „Szükségesnek látom tehát – mondotta –, hogy kérdeztessék meg a ministerelnök úr azon küldöttség által, melly egyenesen a végett van kiküldve, hogy a hadi munkálatokra történendő interpellatiókra ne a ház előtt adassék felelet". Ezért újból megfogalmazta a Batthyánynak felteendő kérdéseket. Pázmándy elnök ekkor felszólította a képviselőket: aki elfogadja Kossuth indítványát, álljon fel. A napló szerint mindnyájan felálltak.[27]

Kossuth tehát elérte, hogy a ház bizottmánya a képviselők döntő többségének jóváhagyásával kereshette fel a miniszterelnököt. Ebben a pillanatban véget is érhetett volna az ülés, de Ghyczy ekkor harmadszor is felszólalt. ez alkalommal a tűzvészben elpusztult Révkomárom megsegítésére, illetve a komáromi vár védelmére az előző napon hozott határozatra adott miniszterelnöki választ tolmácsolta. Erre Batthyánytól megbízása volt, de hamarabb nem terjeszthette elő mondandóját, mert Kossuth napirend előtti felszólalásával indította el a vitát. Komárom várával kapcsolatos tájékoztatóját, miszerint Batthyány a helyőrség „minden külön rendű katonájától" nyilatkozatot vár, hogy az erődöt „mindennemű megtámadások ellen" védelmezni fogja, zúgás fogadta. Halász Boldizsár, a dabasi kerület képviselője fogalmazta meg az elégedetlenség okát, ti. hogy a miniszterelnök ne a katonaság nyilatkozatára várjon, hanem adja a várat valamely, már hűségnyilatkozatot tett személy kezére. Kossuth rögtön csatlakozott, és kijelentette: azért indítványozta, hogy a ház ajánlja fel segítségét a miniszterelnöknek, „mert ha ezt igényli, akkor nem *levél* fog menni Komáromba, hanem *ember* a ministerelnök és a ház részéről," aki a nemzet és a kormány nevében leváltja Mertz altábornagy várparancsnokot. Ehhez csatlakozva Madarász László azt emlegette, hogy Komárom követe az előző napon arról számolt be, hogy a vár áruló kezekben van, s ezt nem szabad hagyni. Ezért még egyszer hangoztatta azt a már többször kifejezett kívánságot, hogy „a hat tagból álló küldöttség tegye magát érintkezésbe a ministerelnök úrral, és szólítsa fel, tegyen meg rögtön mindent, hogy Magyarországnak kulcsa biztos kezekbe tétessék". Ezt követően az elnök végre lezárhatta a vitát azzal, hogy a hat tag Kossuth indítványának megfelelően felkeresi a miniszterelnököt. Azt, hogy a küldöttség milyen kérdéseket tegyen fel, nem tartotta szükségesnek megfogalmazni. Mindezek után Deák jelentett a bécsi Reichsrathoz menesztett küldöttség útjának kudarcáról. Majd az eredeti napirendre térve az úrbéri kármentesítésről tartandó név szerinti szavazásra került volna sor, de az elnök a távollévők nagy száma miatt délután négy órára napolta el az ülést.

A délutáni ülésen Kazinczy Gábor, a ház egyik jegyzője számolt be arról, hogy Batthyány milyen választ adott a Kossuth által megfogalmazott két kérdésre. E szerint örömmel vette volna, ha igénybe veheti kijelölt minisztertársai segítségét, de azok megerősítését még nem kapta meg. Ami saját feladatát illeti, „felhívatván a ház közbizalma által" minden szükséges intézkedést megtett, s azokról bármikor számot adhat. „Ha azonban ezen intézkedések megtételére rajta kívül fogna bármelly hatalmat szükségesnek vélni a ház, ő a ház által kezébe letett hatalmat akárkinek akármikor szívesen átadni kész. Ha a ház nem a rendelkezések megtételében, hanem azok végrehajtásában kíván segédkezni, azt feleslegesnek, sőt zsibbasztónak" tartja. Rendeleteit általában végrehajt-

[27] A délutáni lapként megjelenő *Marczius Tizenötödike* (MT) aznapi tudósítása szerint néhányan azért ülve maradtak.

ják, de ha ez nem történt meg néhány esetben, azon a ház bármely bizottmánya vagy választmánya nem tudott volna segíteni. Intézkedéseiről bármikor kész számot adni, a ház „netaláni" nézeteit „tartozó figyelembe kész venni," s ezt fogja tenni a jövőben. „De az állandó bizottmánynak kinevezését teljesen fölöslegesnek, s a maga állásával megegyeztethetőnek nem tartja."

Batthyány válaszában tehát elutasította a mellé adandó „állandó bizottmányt", de ez nem jelenti azt, hogy a hattagú bizottmány léte ellen tiltakozott volna. Mint az alábbiakból kiviláglik, a miniszterelnök nyilatkozatában a Kossuthék értelmezése mögötti „segítséget", vagyis az *ellenőrző együttműködést* utasította vissza. Ezt minden bizonnyal a Kossuth vezetésével őt megkereső bizottmánynak is megmondta. Erre utal Pázmándy összefoglalója, aki Kazinczy Gábor beszámolója után, reagálva arra a hozzászólásra is, hogy Batthyány válaszában nem esett szó Komáromról (ami Kossuth kérdései között nem szerepelt), így szólt: „Azt vélném, hogy mind ezen intézkedések legfőbbjei és legnagyobbjai a hadügy körüli intézkedéseket illeti; s miután erre nézve a ház a 6 tagból álló küldöttséget már megválasztotta, s azon képviselő urak a ministerelnöknél már össze is jöttek, s össze fognak még ma jönni..." Majd – a választmány által szerzendő információknak és a miniszterelnök intézkedésével kapcsolatos nézeteinek továbbítására utalva – ismét visszatért Batthyány és a küldöttség találkozására. Tájékoztatója így folytatódott: „ma nálam voltak, s ma este össze fognak jönni, és a ministerelnök is oda nyilatkozott előttem: hogy azon 6 urak minden intézkedéseit [ti. saját intézkedéseit] – mellyekre nézve felvilágosítást kívánnak – a legnagyobb készséggel elő fogja terjeszteni. Várjuk tehát azt be, ha valljon ezen 6 tagból álló választmány szükségesnek tart-e valamelly intézkedést. Különben is olly egyénekből áll, kik a háznak bizalmát bírják."[28]

Kazinczy Gábor tájékoztatása egyértelművé teszi, hogy Batthyány a ház nevében előterjesztett két kérdésre azonnal válaszolt, amit a ház kiküldött jegyzője – esetleg Jászay Pál, elnöki titkár – írásban rögzített. Pázmándy nyilatkozata azt érzékelteti, hogy a küldöttség találkozott Batthyányval, de arról nem volt mit mondania. A miniszterelnök feltehetően a Kossuth által is emlegetett elfoglaltságára hivatkozva egy későbbi találkozási időpontot javasolt. Pázmándy valószínűleg a küldöttséggel együtt járt Batthyánynál és a bizottmány tagjainak jelenlétében kapta azt a nyilatkozatot, amiről jelentett, hogy ti. a miniszterelnök minden intézkedéséről beszámol a bizottmánynak. A „ma nálam voltak" kitétel nem egyértelmű. Nagy valószínűséggel ez nem a Batthyányval történt találkozásra vonatkozik, hanem csak a bizottmány tagjaira, akikkel a ház elnökeként szorosan együtt kívánt működni. A „ma este össze fognak jönni" szöveg abban a vonatkozásban világos, hogy az a miniszterelnök és a bizottmány aznap esti első érdemi találkozására utal. Azt azonban nem tudni, hogy Pázmándy nem azt kívánta-e jelezni, hogy a Batthyányval történt találkozás előtt, tekintettel az elhangzott miniszterelnöki nyilatkozatra, nála beszélik meg a követendő magatartást.

A szeptember 22-én délelőtt lezajlott ülés napirend előtt elhangzott megnyilatkozások hosszú ismertetése érzékelteti: Kossuth és szövetségesei úgy látták, hogy a Batthyánynak hat nappal korábban megszavazott bizalmi nyilatkozat után újabb határozatra van szükség a már bejelentett bizottmány tevékenységének megkezdéséhez. Ezért Kossuth mon-

[28] Az események részleteire: Batthyány iratai 1528–1535. o.; KLÖM XII. 1006–1007. o.; KLÖM XIII. 23–25. o.

dandójának újból és újból történt ismétlése, ezért Madarász támogatása, ezért Kossuth ahhoz való azonnali csatlakozása, ezért a bizottmányba beválasztott Patay, majd Sembery hozzászólása. (Érdekes, hogy Nyáry Pál hallgatott.) A kívánt eredmény meg is született, mondhatjuk, kettős eredménnyel. A Kossuth által fogalmazott kérdésekre Batthyány azonnal pontos választ adott. Kossuth azt is elérte, hogy a bizottmányt a ház a szokásos egyetértésével felhatalmazta, hogy lépjen érintkezésbe a miniszterelnökkel. A délután négy órakor újra kezdett ülés előtt tehát megtörtént a bizottmány „bemutatkozó látogatása" Batthyánynál, de az első érdemi megbeszélés ezek szerint az esti órákra esett. Vagyis a névsor szeptember 21-i bejelentése nem helyezte automatikusan „üzembe" a bizottmányt. Kossuth és munkatársai tehát természetesnek találták, hogy megválasztásuk után a ház határozatára van szükség a miniszterelnökkel történő kapcsolatfelvételhez. Tehát nem a szeptember 16-án lebonyolított – vagy legalábbis megkezdett – szavazás, sőt még nem is a szeptember 21-iki „névsorolvasás" pillanatától kezdődik a Honvédelmi Bizottmány (vagy választmány) tényleges tevékenysége, hanem a 22-én este Batthyánnyal folytatott első megbeszélés eredményeként.

A bizottmány, mint a képviselőház peticionális igényét kielégítő testület, összesen hat napig működött. Bár ez az időszak túlnyúlik jelen írás tervezett időhatárán, érdemes röviden áttekinteni ennek az időszaknak az eseményeit. Mint a korábbiakban Hunfalvy naplóját idézve láttuk, szeptember 23-án Batthyány a délelőtti ülésről kérette magához a bizottmányt, hogy beszámoljon a nádor szökéséről. Szeptember 24-éről nincsen egyértelmű információnk a miniszterelnök és a bizottmány találkozásáról. A reggel tízkor kezdődött ülésen Kossuth bejelentette, hogy toborzóútra indul, s másokat is példája követésére buzdított. Így ha ezen az estén sor került is találkozóra, az Kossuth nélkül zajlott. Szeptember 25-én a felsőházban olyan felszólalás hangzott el, hogy nincs tudomásuk a képviselőház fontos határozatairól, így arról, hogy mit döntöttek a királynak azon levelére, amely a Staatsschriftre adandó választ sürgette. (Erről a képviselők két nappal korábban zárt ülésen tárgyaltak.) Id. Pázmándy Dénes, Komárom megye főispánja a képviselők által kiküldött hattagú bizottmány mintájára soraikból három személy delegálását javasolta a miniszterelnökhöz, hogy tájékoztatást nyerjenek tőle. Majláth György, a felsőház elnöke ekkor az indítványozó id. Pázmándy, gróf Perényi Zsigmond alelnök és gróf Esterházy Mihály kiküldését javasolta. A rövidesen visszatért küldöttség beszámolt arról, hogy Batthyány méltányolta érdeklődésüket, de közölte, temérdek dolga miatt nem kívánhatják, hogy az ülésben megjelenjen. Ezért javasolta – szól a *Közlöny* tudósítása –, „mivel minden nap este 6 órakor hozzá gyülekeznek a képviselőház néhány tagjai," amikor is ő „mindent, mi a házat érdekli s azon napon történt elibök terjeszti," a felsőház is delegáljon néhány tagot. Az elnök előterjesztésére e feladattal a miniszterelnöknél járt három tagot bízták meg. Batthyánynak a „minden nap estére" tett kijelentetése valószínűsíti, hogy az előző napon, vagyis 24-én is volt megbeszélés, valamint azt is, hogy a rendszeres találkozás időpontjában ekkor állapodtak meg.[29]

Szeptember 25-én tehát a felsőház tagjai is részt vettek az esti tájékoztatón. Szeptember 26-án, a délelőtti ülésen Nyáry jelentette a hírt, hogy elfogták Jellačić postáját, amelyben állítólag Latourhoz intézett levél is található. Pázmándy elnök kijelentette,

[29] A felsőházban történtekre: *Közlöny,* 1848. szept. 27.(109.) 562. o. Érdekes, hogy a KH a történtekről tudósítva azt írta, miszerint Batthyány úgy tájékoztatott, hogy „a képviselők nehányan összejövén, ezek tudósítják a gyűlésekben történtekről". Ezek szerint a beszámoló kölcsönös volt.

hogy ő is hallott a dologról magától a miniszterelnöktől, s arról, hogy a levelek között stratégiai jelentőségűek is vannak. Mivel nyilvános közlésük nem kívánatos, azokat a választmány elé kell terjeszteni, „melly a ház által különben is ki van küldve." Mivel a választmány este hatkor szokott értekezni a miniszterelnökkel, vele egyetértésben határozzanak, hogy másnap milyen iratokat terjesztenek a ház elé. Szeptember 27-én, a délelőtti ülésen Batthyány javaslata alapján három elfogott levelet ismertettek, majd a meginduló vita kezdetén Pázmándy egy órára felfüggesztette az ülést. Közölte, a miniszterelnök a hattagú bizottmánnyal kíván értekezni, „mivel rendkívüli levél érkezett hozzá." A szünet után tájékoztatta az ülést, hogy az uralkodótól és a nádortól „holmi iratok" érkeztek, s azokat komitében (zárt ülésen) kívánja közölni, ezért elrendelte a karzatok kiürítését. Ekkor számolt be a nádor lemondásáról, arról, hogy a király Vay Miklóst nevezte ki miniszterelnöknek, hogy Lamberg altábornagy királyi biztosi megbízatást kapott, s hogy Batthyány a vele való találkozás érdekében a martonvásári táborba indult.[30] Batthyány tehát szeptember 27-én a déli órákban találkozott utoljára a bizottmánnyal, amelynek tagjai másnap már a végrehajtó hatalom feladatait vállalták magukra „a képviselőház honvédelmi bizottmánya" elnevezés alatt.[31]

A fogadtatás

Elméletileg elképzelhető, hogy az „interpellációnális választmány" névsorát azért jelentették be oly későn, mert nehezen alakult a végeredmény, vagyis a Madarász József által listára vett képviselők csak napok múltával kapták meg az egyszerű többséget. Závodszky idézett cikkében azt is lehetségesnek tartja, hogy Batthyány hívei – ismerve a miniszterelnöknek a ház előtt elhangzott fenntartásait – esetleg nem siettek a szavazással. A Batthyány iránti, szeptember 16-án este bekövetkezett lelkes bizalomnyilvánítást követően ez is elképzelhető. Mindez azonban csak elméleti lehetőség. A korábbi gyakorlattól eltérően ugyanis elhúzódott volna a szavazás, ha a baloldalnak esetleg „agitálnia" kellett a kívánatos szavazati eredmény érdekében. Nehezen képzelhető el, hogy ha ez így történt volna, ne találnánk valami utalást akár a korabeli sajtóban, a naplókban vagy a visszaemlékezésekben. A baloldallal szemben kritikus Hunfalvy naplójában nem találjuk nyomát. A személyében érintett, a tapasztalatait viszonylag hamar rögzítő Pálffy János csak azt emlegeti, nem csak a ház nem látta, hogy Kossuth és Madarász terve mire irányul, de neki magának sem volt tudomása a választmány „titkos rendeltetéséről."[32] A szövegben nem az átlátszó mentegetőzés az érdekes, hanem az, hogy az emlékező a képviselők jóhiszemű és zavartalan szavazására utal.

A korabeli sajtót lapozva úgy tűnik, hogy a közvélemény tudomásul vette, Batthyány nem fogja megengedni, hogy a megválasztandó bizottmány beleszóljon a kormányzati

[30] A ház jegyzőkönyve szept. 26–27-ről, az elfogott levelekről: Népképviseleti ogy 253–254. o. A nádortól érkezett okmányok: Batthyány iratai 1593–1595. o. A szept. 27-i ülés felfüggesztésére, a zárt ülés elrendelésére: *Közlöny,* 1848. szept. 29.(111.) 570. o. Az eseményekre l. még *Urbán,* Batthyány 711–714. o.

[31] Kossuth szept. 28-án Ujházy Lászlót, Pozsony megye kormánybiztosának kinevezve a következő formulát használta: „A képviselőház által a miniszterelnök távolléti idejére honvédelmi intézkedések tétele végett kiküldött országos bizottmányi ülésből." KLÖM XIII. 45. o. Kossuth távollétében a rendszerint két személy által aláírt rendelkezések a következő formulát használták: „A ministerelnök távollétében az orsz. honvédelmi bizottmány tagjai"; uo. 63. o. A változó névhasználatra l. még *Szeremlei,* i. m. 187–188. o. (Id. a 24. sz. jegyzetben.)

[32] *Pálffy,* i. m. II. 104. o.

ügyekbe, vagyis annak összetételét nem tartották jelentősebbnek, mint a nádorhoz vagy a bécsi országgyűléshez menesztendő küldöttségét. Ezt a feltételezést az valószínűsíti, hogy a legkülönbözőbb lapok mennyire nem következetesen kísérték figyelemmel a bizottmány kialakulásának fejleményeit, az indítvány beterjesztését, a névsor bejelentését és a bizottmánynak a miniszterelnökhöz történő delegálását. Hol az egyik, hol a másik eseményre utalnak, többnyire különösebb hangsúly nélkül. A *Pesti Hírlap* tudósít Kossuth szeptember 15-én előterjesztett javaslatáról, hogy nevezzenek ki egy választmányt, amely tudomást szerez a „disponibilis erőről," de sem a bizottmány megválasztott tagjait nem említi, sem a másnapi, napirend előtti vitáról nem ad hírt. A *Kossuth Hírlapja* meglehetősen későn, szeptember 24-én számol be a nádorhoz indított küldöttségről, közli, hogy fél tizenkettőkor tértek vissza, s az ülés fél egykor ért véget. Kossuth indítványát azonban nem közli.[33] A *Marczius Tizenötödike* szeptember 16-án elsőként tudósított a nádornál késő éjszaka járt küldöttség eljárásáról, annak zajos fogadtatásáról. „Ez után – folytatja – Kossuth Lajos indítványozá, hogy egynehány tagból álló választmány neveztessék ki, melly a káros hatású kamarai interpellációknak elmellőzésével, folytonosan ügyeljen arra, hogy harczi ügyeink rendben menjenek." A szöveg az ellenőrzés igényét sugallja, a lap mégsem közölte, hogy 21-én bejelentették a bizottmány névsorát. Tudósított viszont Kossuth 22-iki javaslatáról, hogy kérdezzék meg a miniszterelnököt, nem érzi-e szükségét, hogy a ház őt „a rendkívüli helyzetben rendkívüli eszközökkel gyámolítsa." A tudósítás megemlíti Deák és Ghyczy hozzászólását, akik nem ellenezték Batthyány megkérdezését, „de magyarázataikkal úgy lelapíták, hogy erejéből egészen kivetkőzött volna." Ezek után megelégedéssel közli az eredményt: „Kossuth indítványa felállási szavazással s nehány ülve maradottak ellenzésére elfogadtatott". A *Die Opposition* sem szeptember 15-i rövid híreiben, sem az aznapi országgyűlésről szóló későbbi tudósításában nem említi Kossuth javaslatát, miközben azt elmondja, hogy a bécsi küldöttség Wahlzettel-jei miatt az esti ülés gyakorlatilag csak fél tizenegykor kezdődött. (Említi viszont Perczel, Bónis és Asztalos kiküldetését.) Tudósít 23-án a Batthyány kívánságára megszakított nyilvános ülésről, s hogy a miniszterelnök magához rendelte a bizottmányt.[34] A *Pester Zeitung* szeptember 15-éről ismerteti mind Perczel és társai kinevezését, mind a miniszterelnök mellé delegálandó bizottmányra tett javaslatot, mind Batthyány válaszát, hogy szabad kezet kér, vagy leteszi hivatalát. Ugyancsak jelenti ez a lap, hogy a szeptember 21-i ülés végén az elnök bejelentette a bizottmány névsorát. Végül a *Figyelmező* sem a nádor mellé delegált képviselőkről, sem Kossuth javaslatáról nem tudósít, s nem említi azt sem, hogy Pázmándy szeptember 21-én tájékoztatott a bizottmány megválasztásáról.

Az elősorolt tudósítások egyet valószínűsítenek: a bizottmány megválasztásának, illetve névsorának nem volt különösebb „hírértéke." Ennek több oka lehet. Az egyik talán az, hogy a közvéleményt, elsősorban a fővárost megnyugtathatta, hogy a ház szeptember 16-án egyhangúlag bizalmát nyilvánította Batthyány iránt, vagyis van remény az alkotmányos megoldásra. Másrészt annak is szerepe lehetett, hogy a bizottmány vezetőjének

[33] A KH a szept. 19-i ülésről szept. 30-án tudósított, s azt követően csak a szept. 30-i üléstől közölt újból országgyűlési tudósításokat.

[34] A *Die Opposition* szeptember végén Bécsbe távozott szerkesztője könyvében sem említi Kossuthnak a bizottmányra tett javaslatát, sem a megválasztott személyekről nem tudósít. *Julian Chownitz*: Fél esztendő a 48-as forradalom Magyarországán. (S. a. r. *S. Lengyel Márta.*) Budapest, 1998. 295–296., 311. o.

magától értetődően Kossuthot tekintették, aki a közvélemény számára a legnépszerűbb politikus volt ezekben a napokban. Ha a bizottmány megalakulásának bejelentését a sajtó nem igazán regisztrálta, Kossuth szeptember 22-iki terjedelmes, napirend előtti felszólalása ráirányította a figyelmet. Irányi Dániel, aki e napon a ház jegyzője volt, néhány év múlva így emlékezett a történtekre: amikor Kossuth interpellációt intézett a miniszterelnökhöz, „Batthyány felelt rá; a ház azonban nem találta kielégítőnek válaszát, így hat képviselőt választottak, hogy segítsék az elnököt az ügyek intézésében, – míg a király meg nem erősíti, vagy el nem utasítja a törvényes kormányt."[35] Az emlékezés több vonatkozásban is pontatlan. Esetünkben az az érdekes, hogy az országgyűlés baloldalához tartozó emlékező, aki hivatalból részese kellett, hogy legyen a szavazatok számlálásának, nem emlékezett arra, hogy a bizottmányt nem ekkor kellett létrehozni. Ezek szerint semmi rendkívüli előzmény nem ötlött fel emlékezetében, amikor e sorokat rögzítette.

Az elmondottak azt sugallják, hogy a bizottmány szeptember 22-ével került az érdeklődés középpontjába. Ezen a napon nyert felhatalmazást, hogy a miniszterelnökkel felvegye a kapcsolatot, illetve, hogy Batthyány ettől az estétől meghatározott feltételek között együttműködött a ház által delegált testülettel. Ezért írhatta Madarász József emlékezéseiben: „Ártatlan, de fontos működését szept. 22-én kezdte meg a bizottmány."[36] Az, hogy a bizottmány megválasztását nem kísérték zavaró körülmények, s hogy tevékenységének kezdete „ártatlan" formában történt, megmagyarázhatja, hogy a Kossuthtal ellenséges emlékezőknél nem találunk megjegyzéseket a megalakulás körülményeiről. Kemény Zsigmond a forradalom után született egyik röpiratában sem foglalkozott ezekkel a fejleményekkel. Kazinczy Gábor „védiratában" csak azt említi, hogy a bizottmány „más végre választott" volt, s hogy Kossuth hatalmát „a tagok többségének nullitása" biztosította.[37] (Ez természetesen nem csak a későbbiekre, de a kezdetekre is igaz. Bár ez a megjegyzés nem érzékelteti Nyáry súlyát és szerepét.) Kovács Lajos Kossuth szeptember 22-i fellépését „az ideiglenes kormány zaklatásának" minősíti, szeptember 27-éről pedig azt jegyzi meg, hogy Batthyány, kézhez véve a király két nappal korábban kelt manifesztumait, „magához hívatta a ház egyik bizottmányát."[38] A korábbi fejleményekről azonban nem ejt szót. Végül érdemes még megemlíteni, hogy az emigrációban élő Madarász László kései emlékiratában, 1848 szeptemberi szerepéről emlékezve, nem említi a bizottmány megválasztását, pedig az kétségtelenül a baloldal sikere volt. Csak a Batthyánynál szeptember 27-én lezajlott értekezletre utal, de arra is úgy emlékezik, hogy mire ő Batthyány szállására érkezett, csak Nyáryt találta ott, mert a miniszterelnök már a táborba ment, hogy Lamberg altábornaggyal találkozzék.[39]

*

[35] *Irányi Dániel–Charles-Louis Chassin*: A magyar forradalom politikai története. (S. a. r. *Spira György.*) Budapest, 1989. II. 23–24. o. (A jegyzetek nem korrigálják az emlékezeti tévedést.)

[36] *Madarász*, Emlékiratai 171. o.

[37] *Kazinczy Gábor*: Szerepem a forradalomban. L. Szószék és csatatér. (Id. a 18. jegyzetnél.) 303., 307. o.

[38] *Kovács Lajos*: A szeptemberi napok 1848-ban. A *Budapesti Szemle* 1883. évi folyamából közli: Szószék és csatatér. 371., 377. o.

[39] *Madarász László* emlékiratai. Szószék és csatatér. 169. o.

Áttekintésünk végére érve talán sikerült megvilágítani, hogy Kossuth szeptember 15-16. fordulóján tett javaslata nem vezetett automatikusan a bizottmány megalakulásához. Legfeljebb a 16-i délutáni ülés kezdetén adták le az első szavazócédulákat. Szeptember 21-én Pázmándy ismertette a tagok nevét, de a képviselők erre különösképpen nem reagáltak, s a sajtó sem tekintette a bejelentést különösen fontosnak. Szeptember 22-én megtörtént az első találkozás a miniszterelnökkel, s a megbeszélések napi rendszerességgel zajlottak szeptember 27-én a déli órákig. Az eddig történteknek igazán a későbbi fejlemények növelik meg a jelentőségét. Batthyány elutazása, Lamberg halála és Kossuth újbóli eltávozása után volt egy képviselői csoport, amelyet a ház választása és Batthyány velük való együttműködése hitelesített. A bizottmány tagjai az utóbbi napok legfontosabb információit az ügyvezető miniszterelnöktől nyerték, így a minisztériumokat vezető államtitkárokkal együttműködve intézkedni tudtak a védelmi kérdésekben. A bizottmány ekkor joggal kezdte használni a Honvédelmi Bizottmány elnevezést.

A fentiek ismeretében önkényes eljárásnak tűnik úgy beállítani ezeknek a napoknak a történetét, hogy Kossuth szeptember 15-én előterjesztett javaslatát követően „másnap már meg is alakult ez az Országos Honvédelmi Bizottmány". Ez a feltételezés azt a célt szolgálja, hogy Batthyány szeptember 16-án bejelentett lemondási szándéka kapcsán a szerző kijelenthesse: „Ámbár egy baloldali többségű forradalmi kormány éppen 16-án akár magához is ragadhatta volna már a hatalmat."[40] Ez elméletileg ugyan feltételezhető, de a lehetséges baloldali kormány számításba jöhető tagjai: Kossuth, Nyáry, Madarász László kellő megfontolás után nem csak nem tettek ilyen kísérletet, hanem erkölcsi nyomást gyakoroltak Batthyányra, hogy tartsa meg tárcáját. A téma más korszerű feldolgozásai természetesen szeptember 21-ét tekintik a bizottmány *formális* megalakulása napjának.[41] Az említett szerző újabb munkája a szeptember 15-én elhangzott javaslattól indulva változatlanul úgy fogalmaz, hogy „a másnap délután sorra kerülő ülésen ugyanis simán többséget kap az ő [ti. a radikálisok] jelöltlistájuk, holott ezen a listán Kossuth neve mellett csupán egyetlen liberális képviselőnek a neve szerepel..."[42] Sajnálatos, hogy ez a megalapozatlan állítás egy olyan munkában található, amelyet merőben új kutatási eredmények és finom elemzések jellemeznek. Csupán a kronológiai fejlemények figyelmes számbavétele is megóvott volna efféle következtetéstől. Forradalmi események elemzésénél nem mellőzhető a nagy jelentőségű történések pontos egymásutánjának mérlegelése, az általuk sugallt nyilvánvaló összefüggések tiszteletben tartása.

[40] *Spira György*: Polgári forradalom (1848–1849). Magyarország története 1848–1890. (Szerk.: *Katus László*.) Budapest, 1979. 255–256. o. A szerző 1959-ben megjelent munkája (A magyar forradalom 1848–49-ben) még úgy foglalt állást, hogy „a bizottmány formailag már szeptember 21-én megalakult." 265. o.

[41] Az újabb munkák közül l. *F. Kiss Erzsébet*: Az 1848–49-es magyar minisztériumok. Budapest, 1987. 75. o., továbbá: *Mezei Barnának* a 11. jegyzetnél szereplő tanulmányát.

[42] *Spira György*: A pestiek Petőfi és Haynau között. Budapest, 1998. 337. o. A szerző az egyetlen a témakörrel foglalkozó modern irodalomban, aki célzást tesz a radikálisok „jelöltlistájára."

Aladár Urbán

THE ELECTION OF THE DEFENCE COMMITTEE, 16-21 SEPTEMBER 1848

Summary

As a result of the laws following the revolution of March 1848, the first Hungarian government solely responsible to Parliament took office. Owing to conflicts with the Austrian government and the court and since 'it had lost credit with the king', the government resigned on 11 September, after five months. The following day, Archduke Stephen, Palatine of Hungary commissioned Lajos Batthyány, former Prime Minister to form a government once again. However, the king did not confirm Batthyány's proposed list of ministers. At the time of the proceeding Croatian attack threatening the capital, the king appointed Lieutenant-General Lamberg to the omnipotent governor of the country, which was regarded as illegal by the Parliament. Lamberg, having arrived in Buda, drove to Pest in civilian attire but the enraged crowd recognised and murdered him on the pontoon bridge. The Prime Minister was not staying in the capital at this point, for he had travelled to the Hungarian headquarters. On having heard of the murder Batthyány hastened away to Vienna in order to avert the consequences of the tragic incident. Because of the failure of his appeasing attempts he resigned definitively on 2 October. The country's government was then assumed by a committee previously elected by Members of Parliament with the original task of obtaining secret knowledge about defensive measures for the Prime Minister. The Defence Committee, as it was officially called, managed the country's affairs and directed the war of independence until the beginning of May 1849, when a new government was formed, the Declaration of Independence having been passed in April.

The aim of the study is to examine the process of establishing the committee. In its first part it deals with the antecedents showing that prior to the resignation of the government Lajos Kossuth had already considered setting up an extraordinary, even unconstitutional cabinet. However, on 12 September he supported Batthyány's commission to form a new government, moreover he was one of those having kept Batthyány from rescission, as the authorised Prime Minister intended to withdraw, having once again experienced mistrust towards him in Vienna. Previous to this, during a night session Kossuth had recommended electing the committee mentioned, the six members of which could be voted for nominally by the representatives as early as on the afternoon of 16 September.

The author's stimulus to write his study was the fact that the results of the election were only announced on 21 September by the Speaker of the House, though there was or would have been immediate need to obtaining the information in the crucial military situation. The second part of the study discusses the Radicals' choice of nominees and the process of their election. At the same time it tries to explain why the announcement of the polling results was delayed, although that usually was due the following day in a similar situation. The third part offers a survey of the Press, the majority of which attributed no greater role to the committee than gathering information.

According to the author, the majority of the representatives regarded the election of the Defence Committee as routine work. The election, however, was a fortunate act, for thus on 28 September, in the absence of the Prime Minister, a body enjoying the full confidence of the House of Representatives, led by Kossuth, could immediately take over the government's business. After the resignation of Batthyány, on its 8 October session the Parliament officially entrusted the government of the country to the Committee completed by new members.

Aladár Urbán

L'ÉLECTION DU COMITÉ DE DÉFENSE NATIONALE, DU 16 AU 21 SEPTEMBRE 1848

Résumé

Après la révolution du mois de mars de 1848, conformément aux nouvelles lois, en avril, le premier gouvernement responsable hongrois est entré en fonction. A cause des conflits avec le gouvernement autrichien et avec la cour, comme „il a perdu la confiance du roi", après cinq mois, le gouvernement a démissionné le 11 septembre. Le lendemain, l'archiduc palatin István a chargé de nouveau l'ex-premier ministre, Lajos Batthyány de former un nouveau gouvernement. Mais la liste des ministres, proposés par Batthyány, n'était pas confirmée par le roi. A l'époque de l'attaque croate, commencée entretemps, et qui menaçait déjà la capitale, le roi a nommé le général de division Lamberg pour gouverneur militaire muni de pleins pouvoirs, dont le parlement a considéré la nomination comme illégitime. Lamberg est arrivé à Buda, et il a fait une promenade en voiture à Pest en civil, mais le peuple exaspéré l'a reconnu sur le pont de bateaux et l'a assassiné. A ce moment-là, le premier ministre n'était pas dans la capitale, parce qu'il est allé au camp des forces principales hongroises. Quand il a entendu la nouvelle de l'assassinat, Batthyány est parti rapidement pour Vienne, pour parer aux conséquences de l'événement tragique. A cause de l'échec de ses tentatives de réconciliation, il a définitivement démissionné le 2 octobre. A ce moment-là, un comité, élu précédemment par des députés, a pris la direction du pays. Le devoir original de ce comité avait été d'obtenir des informations secrètes pour le premier ministre sur les mesures de la défense, cachées du public. Ce comité, dont le nom officiel était le Comité de Défense Nationale, dirigeait les affaires du pays et la guerre d'indépendance jusqu'au moment où, après la Déclaration d'Indépendance, acceptée au mois d'avril de 1849, un nouveau gouvernement s'est formé au début de mai.

Le but de cet essai est d'examiner le processus au cours duquel ce comité a été formé. Dans la première partie il examine les antécédents qui montrent que dans les jours avant la démission du gouvernement, Lajos Kossuth s'est occupé de l'idée de la formation d'un gouvernement exceptionnel, si c'est nécessaire, même différent de la pratique constitutionnelle. Mais le 12 septembre, il était pour la deuxième commission de Batthyány de former un gouvernement, et même, il était l'un de ceux qui, le 16 septembre, retenaient Batthyány de la démission. Le premier ministre délégué, quand il a senti à Vienne de nouveau la méfiance qui s'est manifestée envers lui, voulait rendre la commission. Avant cela, au cours d'une assemblée de nuit, Kossuth a proposé l'élection du comité mentionné. Les députés pouvaient voter le plus tôt l'après-midi du 16 septembre d'après leurs noms pour les six membres de ce comité.

Ce qui a inspiré l'auteur à écrire son essai, c'est le fait que le résultat des votes d'après les noms n'a été publié par le président du parlement que le 21 septembre, alors que, dans la situation militaire critique, l'acquisition des informations exigées était, ou bien aurait été nécessaire le plus tôt possible. La deuxième partie de l'essai s'occupe du choix des personnes désignées par les radicaux du parlement, et du processus de leur élection. L'auteur essaie de chercher une explication à la question suivante: pourquoi la déclaration des résultats des élections s'est-elle fait attendre, alors que, dans les cas pareils, ces choses ont été publiées déjà le lendemain. La troisième partie de l'essai nous fait savoir que la presse, en grande partie, n'a pas considéré que ce comité aurait un rôle plus important que l'acquisition des informations.

Selon l'auteur, l'élection du Comité de Défense Nationale était considérée par la plupart des députés comme une pratique de routine du parlement. Mais son élection était un acte positif, parce qu'ainsi, le 28 septembre, dans l'absence du premier ministre, une association votée par le parlement, dirigée par Kossuth, pouvait tout de suite prendre les affaires du gouvernement. Après la démission de Batthyány, le parlement a chargé le Comité officiellement aussi de la direction du pays le 8 octobre.

Aladár Urbán

DIE WAHL DES LANDESVERTEIDIGUNGSAUSSCHUSSES, 16--21. SEPTEMBER 1848

Resümee

Als Folge der Gesetze, die im Anschluss an die Revolution von 1848 erlassen worden waren, trat im April die erste verantwortliche ungarische Regierung ins Amt. Wegen der Differenzen mit der österreichischen Regierung und den Hofkreisen musste sie jedoch nach fünf Monaten, am 11. September abdanken, da sie „das Vertrauen des Königs verloren hatte". Am nächsten Tag beauftragte Erzherzog Palatin Stephan erneut den gerade abgedankten Ministerpräsidenten Lajos Batthyány mit der Regierungsbildung. Die Namensliste der Minister, die von Batthyány vorgelegt worden war, wurde vom Herrscher jedoch nicht gutgeheißen. Zur Zeit des, unterdessen begonnenen, und bereits die Hauptstadt gefährdenden kroatischen Angriffes wurde Feldmarschalleutnant Lamberg vom König zum bevollmächtigten Militärgouverneur ernannt. Das Parlament jedoch betrachtete seine Ernennung als gesetzeswidrig. Der in Buda/Ofen angekommene, und in Zivil nach Pest gefahrene Lamberg wurde vom aufgebrachten Volk auf der Schiffsbrücke erkannt und ermordet. Der Ministerpräsident hielt sich zu dieser Zeit nicht in der Hauptstadt auf, weil er in das Lager der ungarischen Hauptkräfte gereist war. Als er die Nachricht vom Mord erfahren hatte, fuhr Batthyány schnellstens nach Wien, um die Folgen des tragischen Vorfalls abzuwenden. Weil seine Schlichtungsversuche fehlgeschlagen waren, dankte er schließlich am 2. Oktober endgültig ab. Die Regierung des Landes wurde daraufhin von einem Ausschuss übernommen, der früher noch von den Abgeordneten gewählt worden war, und ursprünglich die Aufgabe gehabt hatte, dem Ministerpräsidenten vertrauliche Informationen über Verteidigungsmaßnahmen zu beschaffen, die die Öffentlichkeit nichts angingen. Dieser Ausschuss, mit offiziellem Namen der Landesverteidigungsausschuss, hatte sich nun mit den Angelegenheiten des Landes beschäftigt und den Unabhängigkeitskampf solange geführt, bis im Anschluss an die, im April 1849 verabschiedete Unabhängigkeitserklärung, Anfang Mai eine neue Regierung gebildet wurde.

Ziel der Studie ist es, den Prozess zu untersuchen, wie es zur Schaffung dieses Ausschusses gekommen ist. Im ersten Teil untersucht sie diejenigen vorausgegangenen Ereignisse, die zeigen, dass sich Lajos Kossuth in den Tagen vor Abdankung der Regierung mit dem Gedanken beschäftigt hatte, dass eine außerordentliche, wenn nötig von der Praxis der Verfassung abweichende Regierung geschaffen werden müsste. Am 12. September hatte er jedoch die erneute Beauftragung Batthyánys mit der Regierungsbildung unterstützt, ja er war sogar einer derjenigen, die am 16. September Batthyány vom Abdanken zurückhielten. Der designierte Ministerpräsident wollte nämlich – als er das Missvertrauen Wiens ihm gegenüber erfahren hatte – den Auftrag zurückgeben. Vor diesem Ereignis hatte Kossuth auf einer nächtlichen Sitzung die Wahl des bereits erwähnten Ausschusses vorgeschlagen, auf dessen sechs Mitglieder die Abgeordneten frühestens am 16. September ihre mit Namen versehene Stimme abgeben konnten.

Den Verfasser hat zur Studie bewegt, dass das mit Namen versehene Ergebnis der Stimmen vom Präsidenten des Abgeordnetenhauses erst am 21. September verkündet worden war, obwohl in der kritischen militärischen Situation sofortiger Bedarf an den beanspruchten Informationen bestand, bzw. bestanden hätte. Der zweite Teil der Studie beschäftigt sich mit der Auswahl der, durch die Radikalen des Parlaments kandidierten Personen, bzw. mit dem Prozess ihrer eigentlichen Wahl. Gleichzeitig versucht sie zu erklären, warum sich die Bekanntgabe der Wahlergebnisse verzögerte, obwohl diese in ähnlichen Situationen bereits am darauffolgenden Tag vonstatten gegangen war. Der dritte Teil schließlich überblickt, dass die Presse diesen Ausschuss nicht als einen solchen angesehen hatte, welchem eine größere Rolle zuteil werden könnte, als die Beschaffung der Informationen.

Nach Meinung des Verfassers wurde die Wahl des Landesverteidigungsausschusses vom Großteil der Abgeordneten als eine parlamentarische Routineoperation angesehen. Seine Wahl jedoch war ein glücklicher Akt, weil auf diese Weise ein Gremium – das das Vertrauen des Abgeordnetenhauses genoss und von Kossuth angeführt wurde – am 28. September, in Abwesenheit des

Ministerpräsidenten, sofort die Angelegenheiten der Regierung übernehmen konnte. Nach der Abdankung Batthyánys wurde der, mit neuen Mitgliedern erweiterte Ausschuss, auf der Parlamentssitzung vom 8. Oktober, auch offiziell mit der Regierung des Landes beauftragt.

Аладар Урбан

ВЫБОРЫ КОМИССИИ ОБОРОНЫ ОТЕЧЕСТВА, 16-21 СЕНТЯБРЯ 1848 ГОДА

Резюме

В результате новых законов, принятых после революции марта 1848 года в апреле того же года приступило к испалнению своих официальных обязанностей первое ответственное венгерское правительство. По причине противоречий, сложившихся с правительством Австрии и с придворными кругами, „потеряв доверие короля", спустя пять месяцев это правительство вышло в отставку. На следующий день наместник венгерского короля Эрцгерцог Иштван вновь поручает бывшему премьер-министру Лайошу Баттьяни сформировать правительство. Однако представленный Баттьяни список назначаемых министров не был утвержден правителем. Между тем по причине начавшегося в это время и уже угрожавшего столице наступления хорватов король назначает полномочным военным правителем (регентом) генерал-лейтенанта Ламберга, назначение которого на эту должность парламент Венгрии считал незаконным. Прибывший в Буду и ехавший в штатской одежде на машине в Пешт Ламберг был опознан взбешенным народом и убит. Премьер-министра в это время не было в столице, так как он выехал в лагерь венгерских главных сил. Услыхав об убийстве Ламберга, Баттьяни поспешно уехал в Вену, чтобы предотвратить последствия трагического события. Его миротворческая попытка потерпела неудачу, вследствие чего Баттьяни 2 октября окончательно вышел в отставку. Правление страной тогда взял в свои руки комитет, избранный ранее членами парламента. Задачей комитета первоначально было получение для премьер-министра конфиденциальных информаций о распоряжениях по вопросам обороны, не бывших оглашенными для широкой публики. Этот комитет, официальное название которого было Комиссия Обороны Отечества, ведал оборонными вопросами страны и возглавлял борьбу за независимость страны, до тех пор, пока в апреле 1849 года после принятой Декларации о Независимости в начале мая этого же года не было сформировано новое правительство.

Целью данной исследовательской работы является прослеживание процесса формирования этой комиссии. В первой части статьи автор рассматривает имевшие до сего времени место события (предпосылки), которые показывают, что в дни, предшествовавшие отставке правительства Лайош Кошшут занимался мыслью о создании правительства, которое, если необходимо, даже отклонялось бы от конституционной практики. Однако 12 сентября он поддерал новое поручение, данное Баттьяни в целях формирования правительства, более того, 16 сентября Кошшут был одним из тех, кто хотел удержать Баттьяни от его ухода в отставку. Ибо временно исполнявший обязанности премьер-министра Баттьяни, вновь испытав на себе проявляющееся по отношению к нему недоверие Вены, хотел отказаться от этого поручения. Перед сценой, разыгрвшейся в связи с этим, на ночном заседании Кошшут рекомендовал выбрать вышеназванную комиссию, за шесть членов которой скорее всего 16 сентября во второй половине дня депутаты могли бы проголосовать поименно.

К написанию данной статьи автора побудило то, что результаты поименного голосования были оглашены спикером парламента только 27 сентября, тогда как получение необходимых информаций нужно было немедленно, принимая во внимание критическое военное положение. Вторая часть научной статьи посвящена процессу выбора и выборам

радикалами парламента назначенных кандидатов. Одновременно автор делает попытку объянить, почему запоздало опубликование результатов выборов, между тем, как в подобных случаях такое происходило уже на следующий день. В третьей части статьи автор дает обзор тех выводов, согласно которым печать в большинстве случаев не рассматривала эту комиссию как таковую, которая имела бы более важное предназначение, чем просто добыча информации.

По мнению автора, выборы Комиссии Обороны Отечества большинство членов парламента рассматривали как обычную операцию. Несмотря на это выбор этой комиссии был удачным актом, так как таким образом 28 сентября, в отсутствие премьер-министра одна парламентская коллегия, – возглавленная Кошшутом, пользовавшимся доверием парламента, – без промедления смогла принять дела правительства. После выхода в отставку Баттьяни парламент 8-го октября мог уже и официально поручить правление страной Комиссии, расширенной новыми членами.

KÖZLEMÉNYEK

BAGI ZOLTÁN PÉTER

AZ 1595-BEN ESZTERGOM OSTROMÁRA RENDELT CSÁSZÁRI HADSEREG SZERVEZETE ÉS FELÉPÍTÉSE

A tizenötéves háború harmadik évében a császári hadvezetés kihasználva az Oszmán Birodalom fő erőinek vazallusai, Erdély és Havasalföld elleni támadását, mind a három magyarországi hadszíntéren sikereket ért el. A Dráva–Száva mentén horvát, magyar és stájer csapatok 1595. augusztusban Babócsát, szeptemberben Petrinját és Hrastovicát foglalták el, novemberben pedig Bihaćot rohanták meg és égették fel. Miksa főherceg felső-magyarországi serege októberben Törökszentmiklóst, Szarvast és Békést hódította meg, de a kulcsfontosságú Szolnok ostromára a novemberi esőzések és a pénzhiány miatt már nem vállalkozott. A legnagyobb fegyverténytet azonban az alsó-magyarországi vagy más néven császári fősereg hajtotta végre a főhadszíntéren, Esztergom alatt – szeptember 2-án, 62 napi ostromot követően, a törökök szabad elvonulás fejében átadták a várat, ezáltal megnyílt a Buda felé vezető vízi és szárazföldi út.

Az alábbiakban a Nikolaus Gabelmann által 1595. november 25-én összeállított kimutatás[1] alapján kívánom elemezni az ez évben Esztergom ostromára rendelt császári had létszámát, vezetői stábjának[2] összetételét és feladatait, a sereg felépítését és fegyvernemeit. Az 1595. évből kinevezési okirat (Bestallung) nem áll rendelkezésemre, ezért az 1600-ban készült főszállásmesteri, főlármamesteri és főszekerészmesteri Bestallung adatainak felhasználásával rekonstruálom e tisztségek zsoldját, valamint stábjuk összetételét.[3] Ehhez kapcsolódva igyekszem általános képet adni a tizenötéves háború időszakában keletkezett néhány – általam kiválasztott – Bestallung alapján az ezredek felfogadásáról, felépítéséről, elbocsátásáról és feloszlatási megállapodásáról (accordójáról) is.

Az 1595 novemberében kelt forrás szerint az alsó-magyarországi sereg 57 245 főt számlált.[4] Ennyi katona azonban egyszerre, egyidőben nyilván valóan nem tartózkodott az ostromlók táborában, hiszen más forrásokból tudjuk azt, hogy bizonyos egységek az ostrom közben, illetve után érkeztek meg: Wilhelm Terzka 3 000 cseh gyalogosa július 8-án,[5] a sziléziai rendek által fizetett 700 huszár Forgách Zsigmond vezetésével július

[1] Lásd a tanulmány végén található Függelékben, az 1. sz. okmányt. Thallóczy Lajos Gabelmannról írt cikkében szerepel hiányosan a zsoldkimutatás. *Thallóczy Lajos:* Gabelmann Miklós császári hadi történetíró emlékezete. Történelmi Tár, 1896. (a továbbiakban: *Thallóczy*) 584–586. o.

[2] A vezérkarban szereplő tisztségek neveinek sok esetben nincs pontos megfelelője, ezért zárójelben mindig szerepeltetem az eredeti német elnevezést is.

[3] A tizenötéves háborúban az egyes vezérkari tisztségek stábjának összetétele nem változott, csak fizetésük aránya módosulhatott az évek folyamán. Ezért ezen források egymásnak megfeleltethetők.

[4] A kimutatásban helytelenül 57 145 fő szerepel.

[5] Strigoniensis obsidionis diaria synopsis ab *Arnoldus Helius*. In: *Nicolaus Reusner:* Rerum memorabilium in Pannonia ... gestarum narrationes. Frankfurt, 1603. (a továbbiakban: *Helius*) 265. o.

29-én,[6] 600 archebusier Karl Tettau lovag parancsnoksága alatt július 30-án,[7] 2 000 vallon vértes július 31-én,[8] a 13 000 fős pápai segélyhad augusztus 22-én,[9] 600 német fekete lovas augusztus 25-én,[10] a sikeres vörösvári rajtaütés napján 3 000 milánói zsoldos,[11] Vincenzo Gonzaga[12] mantovai fejedelem 700 lovasa pedig szeptember 3-án. A harcok hevességét, a táborban kitört vérhasjárványt, a távoli vidékekről (Itália, Németalföld) idevonult csapatok elkerülhetetlen, útközbeni veszteségeit, valamint a magyar könnyűlovasság és gyalogság állandó portyázó-felderítő tevékenységét[13] is figyelembe véve, véleményem szerint a császári főserég létszáma sem a komáromi gyülekezőtáborból történt június 28-i kivonuláskor, sem a hadművelet egyéb időszakában nem haladhatta meg a 35-40 000 főt. Megállapításommal egybevág Gömöry Gusztáv Esztergom 1595. évi visszafoglalásával foglalkozó tanulmánya,[14] mely szerint a császári had körülbelül 40 000 főt számlált Komáromban. A magyar kontingens létszámát azonban Gömöry túlértékelve 18 000 főben határozza meg, míg a kimutatásban hozzávetőlegesen 11 000 (egészen pontosan 10 840[15]) huszárt és hajdút találunk.[16]

Az iratban megadott mintegy 60 000 fő két egykorú elbeszélő forrás adatainak hitelességét is alátámasztja. Istvánffy Miklós szerint a német, magyar, vallon és az olasz csapatok „teljes létszáma meghaladta a hatvanezret",[17] míg Pecsevi művében – ő szintén szemtanúja volt az eseményeknek – 50 000 gyalogos és 20 000 lovas keresztény katona szerepel.[18]

1595-ben II. Rudolf császár az Esztergom ostromára rendelt császári sereg élére főhadparancsnokul (General Feldobrist) 2 500 rajnai forint havi zsoldért ismét – az előző

---

[6] Vö. *Gömöry Gusztáv:* Esztergom vár bevétele 1595-ben. *Hadtörténelmi Közlemények* (a továbbiakban: HK), 1891. (a továbbiakban: *Gömöry*) 479. o.

[7] *Gömöry* 481. o.

[8] *Istvánffy Miklós:* A magyarok történetéből. (Ford. *Juhász László,* a jegyzeteket és a bevezetőt írta, a szövegeket válogatta *Székely György.*) Budapest, 1962. (a továbbiakban: *Istvánffy* 1962.) 383. o.; *Ortelius, Hieronimus:* Continuatio des Ungarischen und Siebenburgischen Kriegsswesen. Nürnberg, 1603. (a továbbiakban: *Ortelius*) 270. o.

[9] *Ortelius* 281. o.

[10] Gabelmann augusztus 25-i jelentése. Hof-, Haus- und Staatsarchiv, Wien. Hungarica Allgemeine Akten 1595. Fasc. 128. Diarium Bellicum N(icolaus) G(abelmann) Folio 195a–197b., vö. Magyar Országos Levéltár, Filmtár W711.

[11] Gömöry szerint augusztus 27-én 2 000 milánói zsoldos érkezett Bio Márkus Frigyes vezetésével az ostromlók táborába. *Gömöry* 668. o.

[12] Vincenzo Gonzaga mantovai herceg (1562–1612) 1595-ben Esztergom ostroma után érkezett meg csapatával a császári táborba. 1597-ben 400 főnyi lovassal újra Magyarországra vonult, de Pápa ostromában nem vett részt. *Pálffy Géza:* A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997. Pápa, 1997. (a továbbiakban: *Pálffy* 1997.) 35. o.; *Banfi, Florio:* Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. HK 1939. (a továbbiakban: *Banfi*) 29–31. o.

[13] Lásd *Istvánffy* 1962. 378. o.

[14] Vö. *Gömöry* 463. o.

[15] A kimutatásban helytelenül 10 745 fő szerepel.

[16] Lásd 1. sz. függelék.

[17] *Istvánffy* 1962. 375. o.

[18] *Thúry József:* A török történetírás Esztergom visszavételéről 1595-ben. Egykorú török forrás szerint. HK 1892. 181. o.

évben kudarcot vallott – Mátyás főherceget nevezte ki. A Habsburg főherceg azonban csak augusztus 18-án érkezett az ostromlók táborába, és vette át a parancsnokságot.[19]

Az 1594. év kudarcainak (Győr eleste, Esztergom sikertelen ostroma) fontos kihatása volt a következő évre. A császári udvarban világossá vált, hogy Mátyás főherceg mellé „egy hadakozásban nagyon jártas és gyakorlott vezérre van szükség",[20] aki főhadparancsnok-helyettesként (General Obrist-Leutnant) – a hadművészetben járatlan főherceg mellett – sikerrel ostromolhatja Esztergomot, illetve Budát. II. Rudolf császár a spanyol király németalföldi hadseregének egyik magas rangú tisztjét, az 52. évében járó gróf Karl von Mansfeldet[21] szemelte ki erre a posztra. A császár 1594. október 11-én kelt levelében megkérte Ernő főherceg[22] németalföldi kormányzót, hogy a grófot fogadja fel, és vele 2 500 forint fizetésében egyezzen meg.[23] Mansfeld alkalmazása jó elképzelésnek bizonyult, hiszen haláláig (1595. augusztus 14.) kiváló stratégiai érzékkel vezette a vár vívását, és drákói fegyelmet tartott az ostromlók táborában.[24]

A sereg táborának rendjéért felelős főtábormester (General Obrist-Feldmarschall) tisztét Karl burgaui[25] őrgróf töltötte be. A főtábormester rátermettségétől egy-egy hadjárat sikere függhetett, hiszen ténylegesen gyakorta ő látta el a had vezetését: kijelölte az útvonalat, a táborhelyeket, illetve ügyelt a katonai igazságszolgáltatás gyakorlására. Feladatkörébe tartozott még a felvonulás- és a csatarend (Zug- und Schlachtordnung) ellenőrzése, valamint az élelemrendtartás (Proviantordnung) előírásának betartatása.[26]Az őrgróf azonban aligha pusztán tehetségének köszönhette a tisztség elnyerését.[27] Ebben sokkal inkább a Habsburg családhoz fűződő – igaz, kényes – rokoni kapcsolatai játszottak szerepet.[28]

---

[19] Mátyás főherceg (1557. február 24.–1619. március 20.), II. Rudolf császár-király második öccse. 1578 és 1581 között Németalföld főhelytartója. 1593-tól az Ennsen túl és innen elterülő örökös hercegség (Alsó- és Felső-Ausztria) helytartója. 1608-ban II. Rudolf császár átengedte neki a magyar koronát, Alsó- és Felső-Ausztriát, valamint Morvaországot. 1612. júniusában császárrá választották. Habsburg Lexikon. (Szerk. *Brigitte Hamann.*) 1990. (a továbbiakban: HL) 335–339. o.

[20] *Istvánffy* 1962. 373–374. o.

[21] Gróf Karl Mansfeld (1543–1595. augusztus 14.) harcolt Németalföldön és Franciaországban a spanyol, majd pedig a francia király szolgálatában. 1582-ben ezredes; 1586-ban II. Fülöp spanyol király kinevezte Németalföld tábornokává és admirálisává. 1595. március 4-én a regensburgi birodalmi gyűlés birodalmi hercegi címet adományozott számára. Halálát az ostromlók táborában kitört vérhasjárvány okozta. Lásd Neue Deutsche Biographie. Auf Veranlassung Seiner Majestät des Königs von Bayern. Herausgegeben durch die Historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften. Berlin, 1990. 16. Band. 79–80. o.

[22] Ernő főherceg (1553. június 15.–1595. február 20.), II. Rudolf császár-király öccse, németalföldi helytartó. HL 73–75. o.

[23] *Hatvqni (Horváth) Mihály:* Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és burgundi könyvtárból. III. k. (1553–1608) Pest, 1859. 294. o. 73–74. sz.

[24] *Istvánffy* 1962. 375. o.; Gr Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. (Közli: *Kazinczy Gábor.*) Magyar Történelmi Emlékek. Második Osztály: Írók. Hetedik Kötet. Pest, 1863. (a továbbiakban: *Illésházy*) 23. o.

[25] Karl Burgau őrgróf (1560. november 22.–1618. október 31.) Ernő főherceg halála után (1595. február 20.) II. Fülöp Németalföld helytartójává nevezte ki. 1597-ben újra a császári had főtábormestere.Vö. Allgemeine Deutsche Biographie. Auf Veranlassung Seiner Majestät des Königs von Bayern. Herausgegeben durch die Historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften. Leipzig, 1876. (a továbbiakban: ADB) 3. Band. 591. o.; *Pálffy* 1997. 48–49. o.

[26] *Pálffy* 1997. 48–49. o.

[27] Illésházy a következőképpen ír az őrgrófról: „az Purgai margróff..., ki kevés segítségvel lőn Mansfeldnek, mert tudatlan vala a hadakozáshoz." *Illésházy* 22. o.

[28] Rudolf császár „törvénytelen" unokaöccse volt. Tiroli Ferdinánd és Filippine Welser házasságából született.

A tüzérségért és a hadianyag-ellátásáért felelős tábori főhadszertárnok (General Obrist-Zeugmeister) 1595-ben – I. Ferdinánd toscanai nagyherceg öccse – Don Giovanni de Medici lett. De Medici tábornok 1594-ben érkezett Magyarországra 2 300 pápai zsoldossal, akik közül mindössze 500-an tértek vissza Itáliába.[29] A hadsereg ellátásában vele szorosan együttműködő főélésmesteri (General Obrist-Profiantmeister) tisztséget báró Wolf Jörger töltötte be.

A tábor őrzéséért, valamint a környező területek kikémleléséért felelős főstrázsamester[30] (General Obrist-Wachtmeister) posztjára Rudolf császár Jean Tserclaes de Tillyt állította. A harmincéves háborúban a Katolikus Liga oldalán harcoló legendás tábornok Mansfelddel érkezett Magyarországra 1595-ben.[31]

A fenti tisztségviselők mellett a parancsnoki stáb tagjai közé tartoztott még a had kvártélyait kijelölő és az azok rendjéért felelős főszállásmester (General Obrist-Quartiermeister), mely posztra a császár 1595-ben Mansfeld unokaöccsét, Charles Salonyt állította.[32] Az 1600-ban Leonard von Jell számára kiadott Bestallung szerint a főszállásmestert saját személyére 250 forint havi zsold illette meg.[33] A törzskarához tartozó négy darabont fejenként 8 forint, egy tolmács 12 forint, egy írnok 14 forint, egy hadnagy és az adjutánsa 80 forint, valamint nyolc lovas fejenként 12 forint zsoldot kapott havonta. A stáb szállítására kirendelt szekér fenntartására havonta 24 rénes forintot számítottak.[34]

A riadók helyét, illetve módját meghatározó főlármamester vagy más néven rumormester Leonard von Jell[35] lett. 1600-ban az ugyanezen tisztséget betöltő Andreas Stubenvoll saját személyére egy hónapra 200 forint fizetést kapott. Parancsnoksága alatt szolgált egy hadnagy 50 forint, 60 lovas lövész fejenként 14 forint és 2 dobos, ugyancsak fejenként 14 forint havi zsoldért.[36]

A sereg málháinak, a hadianyagnak és az élelemnek a szállításáért, valamint a folyamatos utánpótlás megszervezéséért a főszekerészmester (General Obrist-Wagenmeister): Abraham Portner volt a felelős. 1600-ban a császári had főszekerészmestere – Niclas Erhard – saját személyére havi 100 forint zsoldot kapott. A stábjának összetétele a következő volt: egy hadnagy 50 forint, egy tolmács 12 forint, 2 darabont fejenként 8 forint, egy szekér 24 forint, valamint 5 német lovas fejenként 12 forint havi fizetség ellenében.[37]

---

[29] Vö. *Banfi* 5–20. o.; *Jan Paul Niederkorn:* Die europäschen Mächte und der „Lange Türkenkrieg" Kaiser Rudolf II. (1593–1606). Wien, 1993. 398. o. Archiv für österreichische Geschichte. Band 135.

[30] A tizenötéves háború folyamán külön főstrázsamestere lett a lovasságnak és a gyalogságnak is.1600-ban Gothard von Stahrenberg lett a császári hadsereg lovassági főstrázsamestere. Lásd 2.sz. függelék.

[31] Jean Tserclaes de Tilly 1559. február-1632. április 20. Lásd ADB 38. Band. 1894. 314–350. o.

[32] Salony vitte Prágába az 1595. augusztus 4-i csatában zsákmányolt török hadilobogókat. *Ortelius* 274. o.

[33] A tizenötéves háborúban az egyes vezérkari stábok összetétele nem változott, csak fizetésük aránya módosulhatott az évek folyamán.

[34] Lásd 3. sz. függelék.

[35] Istvánffynál Jell Lénárd néven, mint tábormester szerepel. Császári komisszárius. 1597-ben 100 lovas felfogadására kapott Bestallungot. 1600-ban a császári sereg kvártélymestere. *Istvánffy* 1962. 374. o. Lásd 3. sz. függelék; *Heischmann* 251. o.; *Pálffy* 1997. 57. o.

[36] Lásd 4. sz. függelék.

[37] Lásd 5. sz. függelék.

A had és a tábor fegyelmét a hadjárat kezdetén Rudolf Edler, majd később az őt felváltó Georg Eck[38] főprofosz (General Obrist-Profos) biztosította: a seregben a legfőbb rendőri hatalmat gyakorolta, a hadbíróságon ügyészként a vádat képviselte, valamint hatásköre kiterjedt a piactartással kapcsolatos problémákra is.[39] A kihágásokat, bűncselekményeket elkövetők megbüntetéséért pedig Stefan Aue fősoltész (General Obrist-Schultheiß) felelt.

A kimutatás szerint a seregben 1595-ben 25 200 német (6 800 lovas[40]és 18 400 gyalogos), 4 500 vallon (2 000 lovas és 2 500 gyalogos), 10 840 magyar (5 025[41] huszár és 5 815 hajdú), valamint 16 700 olasz (15 000 gyalogos és 1 700 lovas) katona szolgált. Gabelmann az iratban persze nem „nemzetiségenként" állítja sorba az egyes lovas és gyalogos csapatokat, hanem zsoldbafogadóik szerint. Az 1594. évi regensburgi birodalmi gyűlés által jóváhagyott rendkívüli törökellenes segélyből a császár zsoldjába fogadott 4 100 lovast és 9 000 gyalogost (400 főnyi udvari zászlóaljat Hans Wilhelm von Losenstein udvari marsall parancsnoksága alatt; 100 udvari lovas lövészt,[42], akiknek kapitánya Kristof Sborosky volt; Nádasdi Ferenc[43] vezette 400 magyar huszárt; báró Sigfrieg von Kolonitsch kapitány[44] 200 főnyi német lovasát;[45] 400 lovast Georg Stednicky kapitány parancsnoksága alatt; Adolf von Schwarzenberg[46] ezredes 2000 vallon kürasszírját,[47] Karl von Tettau[48] 600 lovas lövészét;

---

[38] Az 1595. július 3-i bécsi zsoldoszavargás idején fogságba esett. *Ortelius* 258. o.

[39] *Pálffy* 1997. 51–52. o.

[40] Ebbe a számba beleértendő az osztrák, a birodalmi, a morva lovasság, valamint Nádasdy 400 huszárja.

[41] A kimutatásban helytelenül 4 930 fő szerepel.

[42] A lovas lövészek vagy archibusierek a XVI. század közepén tűntek fel. Fő fegyverük a kard, a 3–4 láb hosszú, jobbára keréklakatos könnyű puska, azaz arquebus, valamint 1–2, esetenként több pisztoly volt, utobbiak részben a tűzerő fokozására, részben a lovas önvédelmére szolgáltak. Védőfegyverzetük nyitott sisakból, nyakvértből, vállpáncélzatból, mell- és hátvértből, valamint vaskesztyűből állt. *Kelenik József:* A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. HK 1991. 3. sz. (a továbbiakban: *Kelenik* 1991.)100–101. o.

[43] A zsoldoskimutatásban helytelenül Nádasdy Tamás szerepel, amit Thallóczy cikkében Franz Nadastiként írt át. Gróf Nádasdy Ferenc (1555. október 6.–1604. január 4.), az erős fekete bég, királyi fólovászmester (1587. április 23-tól haláláig), Vas (1562. szeptember 26-tól haláláig) és Zala (1579–1580) vármegyék főispánja. Dunántúli kerületi főkapitány 1598 és 1604 között. 1600-tól 1604-ig a Kanizsával szembeni sárvári végvidék főkapitánya. A tizenötéves háború egyik legkiemelkedőbb magyar parancsnoka. Vö. *Thallóczy* 584. o. Lásd még *Nagy László:* Az erős fekete bég Nádasdy Ferenc. Budapest, 1987.; *Fallenbüchl Zoltán:* Magyarország főméltóságai. Budapest, 1988. (a továbbiakban: *Fallenbüchl* 1988.) 82. o.; *Uő.:* Magyarország főispánjai 1526–1848. Budapest, 1994. (a továbbiakban: *Fallenbüchl* 1994.) 107., 111. o.; *Pálffy Géza:* Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle,* 1997. 2. sz. (a továbbiakban: *Pálffy* 1997/2.) 269. és 280. o.

[44] Horvát származású nemesi család sarja. 1583. szeptember 1-jétől báró; 1608-ban az országgyűlés honosította. 1595 után több fontos poziciót birtokolt: királyi fólovászmester (1606. december 2-tól 1608. december 1-jéig), királyi tanácsos, udvari haditanácsos, aranysarkantyús vitéz, 1604-től dunáninneni főkapitány. *Nagy Iván:* Magyarország családai. (a továbbiakban: *Nagy Iván*) V. k. Pest, 1859. 301–303. o. Lásd *Benda Kálmán:* A Királyi Magyarország tiszti címertára 1607–1608. *Levéltári Közlemények,* 1972. 2. sz. (a továbbiakban: *Benda*) 274. o.; *Komáromy András:* Kolonich Siegfried Dunán inneni főkapitány életéből. HK 1895. 487–508. o.; *Fallenbüchl* 1988. 82. o.

[45] Német vagy fekete lovasság. Nevüket sajátos páncélzatukról kapták. Az előállítási költségek csökkentése végett ugyanis a vérteket vastag, fekete mázzal vonták be. Harcmódjuk a sokat vitatott caracol volt: a katonák soronként előrelovagoltak, pisztolyaikból sortűzet adtak le, majd felzárkoztak az egység utolsó sora mögé. Fő fegyverük kard,és 2–3 vagy esetenként 5–6 pisztoly volt. Védőfegyverzetük sisakból, váll-, nyak-, hát-és mellvértből, valamint vaskesztyűből állt. *Kelenik* 1991. 107–109. o.

[46] Adolf von Schwarzenberg (1547–1600. július 26.) 1595-ben vonult Magyarországra az általa toborzott vallon lovassággal. 1596-ban főtábormester. II. Rudolf tanácsosa 1596-tól, majd a következő évtől haditanácsos haláláig. 1597. április 2-tól 1599 júliusáig bécsi helyőrségparancsnok. Győr sikeres visszavétele idején

Karl burgaui őrgróf és Jakob Hannibal von Raitenau[49] 3000, illetve 3500 főnyi ezredét; 2500 vallont Eberhard de Dans[50] ezredes és Charles de Lalaing, comte de Hoochstrate[51] ezredes parancsnoksága alatt), amely együttesen a fősereg 22,1 %-át alkotta.

Az osztrák örökös tartományok Leo Gall[52] parancsnoksága (General Leutnant) alatt Magyarországra küldött 2 300 lovasa és 2 000 gyalogosa a sereg 7,5 %-át tette ki. (Alsó-Ausztriából báró Ulrich von Königsberg[53] ezredes 1 000 lovassal, Friedrich von Tonhauser[54] 1 000 magyar huszárral, Bernard von Puchaim pedig 1 000 gyalogossal érkezett az ostromlók táborába; míg a felső-ausztriai rendek Gotthard von Stahrenberg[55] parancsnoksága alatt 300 lovast és 1 000 főnyi gyalogost küldtek Magyarországra.)

A cseh és morva rendek ez évben 1 900 lovast és 4 900 gyalogost fogadtak zsoldjukba. (Báró Friedrich von Žerotin[56] ezredes 1 200 főnyi morva lovast, a morva rendek 700 huszárt,

---

(1598. március 27.) a császári csapatok parancsnoka. 1598 és 1600 között győri végvidéki főkapitány. 1599-ben ismét főtábormester és ideiglenesen megbízott főhadparancsnok-helyettes. 1600-ban a pápai vár vallon zsoldosainak lázadása idején kapott halálos fejlövést. ADB 33. Band. 1891. 261–262. o.; *Pálffy* 1997.; *Pálffy Géza–Perger, Richard:* A magyarországi török háborúk résztvevőinek síremléke Bécsben (XVI–XVII. század). *Fons,* 1998. 2. sz. (a továbbiakban: *Pálffy–Perger* 1998.) 245–246. o.; *Pálffy* 1997/2. 277. o.

[47] A XVI .század végi hadseregek e legnehezebb fegyverzetű katonáit valószínűleg a lándzsával harcoló lovagi nehézlovasság utódjainak tekinthatjük. A kürasszírok az 1590-es évekre addigi fegyverüket, a lándzsát teljesen elhagyták. Fegyverzetük két pisztolyból, nehéz kardból, valamint nehéz páncélzatukból, az ún. kürasszból állt. *Kelenik* 1991. 111. o.

[48] Karl Tettau, a Johannita rend lovagja 1592 novemberében megbízást kapott 100 lovas lövész toborzására. A paranccsal ellentétben 120 lovast fogadott fel. 1594 februárjában további 180 lovas toborzására kapott engedélyt. 1595-ben a csapatot a cseh rendek fogadják zsoldjukba. 1598 júliusától decemberéig cseh segélypénzből 1 000 német lovas állomásozott Magyarországon. Az ezred zsoldhiány miatt már novemberben szétszéledt. *Heischmann, Eugen:* Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich. Wien, 1925. (a továbbiakban: *Heischmann*) 244–245. o.

[49] Jakob Hannibal von Raitenau 1594. július 24-én kapott arra megbízást, hogy a birodalmi rendek által Regensburgban megszavazott Türkenhilféből 4 000 német gyalogost fogadjon a zsoldjába. Még ez év októberében ezredével együtt a Komáromot felmenteni igyekvő Mátyás főherceg seregében találjuk. *Heischmann* 236–237. o.; *Kecskés László:* Komárom az erődök városa. Budapest, 1984. (a továbbiakban: *Kecskés*) 105. o.

[50] 1595 júniusában érkezett ezredével az alsó-magyarországi hadszíntérre. Részt vett Esztergom sikeres ostromában. Augusztus 3-án kétezer janicsár támadásával szemben a Károly-hegyen lévő sáncot védte sikerrel Dans vezetésével egy vallon egység. *Heischmann* 246. o.; *Istvánffy* 1962. 385. o.

[51] 1595 júniusában érkezett ezredével Magyarországra. Részt vett Esztergom sikeres ostromában. Istvánffy szerint július 11-én súlyosan megsebesült. *Heischmann,* 246–247. o.; *Istvánffy* 1962. 379–380. o.

[52] 1594-ben az alsó-magyarországi császári hadsereg tüzérségének parancsnoka. 1597-ben mint udvari marsall 300 főnyi német nehézlovast fogadot fel az udvari zászlóaljba. Magyarország hadtörténete (Főszerk. *Liptai Ervin.*) I. k. Budapest, 1984. 213. o. (a vonatkozó részt *Marosi Endre* írta); *Pálffy* 1997. 61–62. o.

[53] 1593-ban és a következő évben is egyaránt 125 lovas parancsnoka. 1594-ben részt vett Esztergom sikertelen ostromában. *Istvánffy Miklós:* Magyarország története 1490–1606. (Ford. *Vidovich György.*) Debrecen,1871. (a továbbiakban: *Istvánffy* 1871.) 699. o.; *Kelenik* 1991. 104. o.

[54] Tonhauser címerlevele 1580. március 20-án kelt. 1593-ban a töröktől visszafoglalt Szécsény kapitányává nevezték ki. *Nagy Iván* V. k. Pest, 1859. 70. o. Lásd még *Kempelen Béla:* Magyar nemesi családok. X. k. Budapest, 1931. 383. o.

[55] 1594 szeptemberében a felső-ausztriai rendek által jóváhagyott segélyből 200 lovast fogadot fel. Zsoldjuk fizetését novembertől a császár vette át. 1595 márciusában zsoldhiány miatt a csapat fellázadt és júniusban feloszlatták. 1601-ben részt vett Székesfehérvár sikeres ostromában. Szeptember 20-án ő vezette a Palotai kapu elleni rohamot. *Gömöry Gusztáv:* Székesfehérvár visszavétele 1601-ben és újbóli elvesztése 1602-ben. HK 1892.(a továbbiakban: *Gömöry* 1892.) 316–318. o.; *Heischmann* 244. o.

[56] Báró Friedrich von Žerotin 1580 és 1581 között Érsekújvár első kapitánya. *Domokos György:* Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon a XVI. század második felében. Ottavio Baldigara élete és tevékenysége. HK 1998. 4. sz. 789. o.

valamint 1 000 hajdút fogadtak fel Forgách Zsigmond,[57] illetve Nagy Imre parancsnoksága alatt. Wilhelm von Terzka[58] ezredes 3 000 csehet, Rudolf von Kinsky[59] pedig 900 morvát vezetett.) Ezek az egységek az Esztergom ostromára rendelt had közel 12 %-át alkották.

A Német-római Birodalom tartományai a császár kérésére 2 200 lovast és 6 000 gyalogost fogadtak fel és küldtek Magyarországra. (300 lovas a rajnai tartományból érkezett Wilhelm von Pernstein kapitány vezénylete alatt; 1000 német lovas gróf Georg Friedrich von Hohenlohe[60] vezetésével a frank tartományból; 600 fekete lovas Ulrich mechelburgi herceg parancsnoksága alatt; 300 sváb lovas Claus Pocatell kapitány vezetésével; 4 000 sváb Hans Kasper von Schönau[61] és 2 000 bajor Marquart von Kinsak parancsnoksága alatt.) Ezek a csapatok hozzávetőlegesen a császári sereg 14,5 %-át alkották.

Pálffy Miklós[62] bányavidéki főkapitány és a „dunáninneni" országrész kerületi főkapitány a kilenc végvár (Komárom, Érsekújvár, Surány, Komjáthi, Léva, Bakabánya, Korpona, Bozók, Zólyom) és a tíz alsó-magyarországi vármegye (Pozsony, Nyitra, Trencsény, Barcs, Turóc, Liptó, Hont, Nógrád, Zólyom, Árva) által kiállított 3 330[63] huszárral és 4 815 hajdúval vonult az ostromlók táborába. A magyar kontingens a sereg 14,5 %-át tette ki.

---

[57] Forgách Zsigmond (1565–1621. június 23.) 1604. március 12-től királyi főpohárnokmester (1608. december 1-jéig), 1606. július 15-től országbíró (1608-ig), 1608. december 1-jétől tárnokmester (1610-ig). 1618. május 11-től haláláig nádor. Borsod (1609. február 23.–1610), Nógrád (1600-tól haláláig), Sáros (1614. május 26-tól haláláig), Szabolcs (1612-től haláláig) megye főispánja. *Nagy Iván* III. k. Pest, 1858. 207. o. Vö. még *Benda* 274. o.; *Fallenbüchl* 1988. 70., 72., 80., 91. o.; *Fallenbüchl* 1994. 72., 87., 93., 97. o.

[58] Terzka a július 19-i Víziváros elleni támadásban megsebesült. Esztergom kapitulációja után ő lett az erősség ideiglenes parancsnoka. 1596-ban rész vett Hatvan ostromában, majd 500 német és 300 vallon gyalogossal Eger védelmére rendelték. Török fogságba esett, de a mezőkeresztesi csata forgatagában sikerült megszöknie. *Istvánffy* 1962. 381. o. Lásd *Gömöry* 670. o.; *Istvánffy* 1871. 767. o.; *Ortelius* 332. o.; *Tóth Sándor László:* A mezőkeresztesi csata és a tizenötéves háború. Szeged, 2000. (a továbbiakban: *Tóth S. L.*) 193. o.

[59] Rudolf von Kinsky a hadjáratban a morva gyalogság parancsnoka és a morva lovasság egyik főtisztje volt. Részt vett Párkány 1595. július 20 és 24 között lezajlott sikeres ostromában. 1596. október 13-án Eger feladásakor fogságba esett, de neki is sikerült a mezőkeresztesi csata forgatagában megszöknie. *Istvánffy* 1871. 772. o.; *Ortelius* 332. o. Lásd *Jedlicska Pál:* Adatok Erdődi báró Pállfy Miklós – a győri hősnek – életrajza és korához 1552–1600. Eger, 1897. 548–549. o.

[60] Georg Friedrich Graf von Hohenlohe (1569. szeptember 5–1645. július 7.) 1595-ben először jelent meg a magyarországi hadszíntéren. A frank birodalmi kerület rendjei a császár kérésére ezer lovas kiállítását vállalták, s az ezred élére őt nevezték ki. 1596-ban, 1597-ben, 1598-ban, 1599-ben, 1600-ban, 1603-ban, 1604-ben és 1605-ben is vezetett csapatokat Magyarországra. 1603-tól az Udvari Haditanács tagja. 1604-ben a császári sereg főstrázsamestere. A „téli király", majd a svéd király oldalán harcolt a harmincéves háborúban. 1637. november 23-án kegyelmet kapott III. Ferdinánd császártól. ADB 12. Band. 1880. 686–690. o.; *Fatuska János:* A 15 éves háború csatáinak ábrázolásai a weikersheimi Hohenlohe kastélyban. In: Tata a tizenötéves háborúban. (Szerk. *Fatuska János, dr. Fülöp Éva Mária, ifj. Gyüszi László.*) Tata, 1998. 93–105. o. Annales Tataienses I.

[61] 1594-ben 3 000 gyalogossal részt vett Hatvan ostromában. Hatvan, 1594. május 1. Rudolf császár fizetett hadának jegyzéke. 23. In: *Veress Endre:* A tizenöt éves török hadjárat oklevéltára. I–II. k. (a továbbiakban: *Veress*) MTAK 23. irat.

[62] Gróf Pálffy Miklós (1552–1600. április 23.) 1589. június 1-jétől haláláig Dunán inneni kerületi és érsekújvári, 1584-tól 1589-ig, majd 1594 és 1600 között komáromi, valamint 1595 és 1600 között esztergomi főkapitány. Pozsony (1580), Komárom (1584), Érsekújvár (1589) és Esztergom (1595) kapitánya. 1581. december 9-től királyi főkamarás. Pozsony (1580. június 11-től) és Komárom (1584. szeptember 20-tól) vármegyék főispánja. Haláláig a tizenötéves háború egyik legkiemelkedők magyar parancsnoka. *Jedlicska Pál:* Eredeti részletek a gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653., s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai. Budapest, 1910. 489-492. o.; *Fallenbüchl* 1988. 83. o.; *Fallenbüchl* 1994. 83. és 92. o.; *Pálffy* 1997/2. 271., 284. o.

[63] A kimutatásban helytelenül 3 230 fő szerepel.

Az Esztergom ostromában részt vett seregben 1 700 lovas és 15 000 gyalogos olasz zsoldos is szolgált. VIII. Kelemen[64] pápa saját költségén 1 000 lovast és 12 000 gyalogost[65] számláló hadat állított fel, melynek parancsnoka – unokaöccse – Gianfrancesco Aldobrandini[66] pápai tábornok lett. Ezenkívül Vincenzo Gonzaga mantovai herceg 700 lovasa, valamint 3 000 milánói gyalogos érkezett az ostromlók táborába. Az Itáliából küldött segélycsapatok a császári fősereg 29,4 %-át alkották.

Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg

	A lovasság létszáma	*A gyalogság létszáma*	*Összlétszám*	*Százalékos megoszlás*
A császár által zsoldba fogadott egységek	4 100	9 000	13 100	22,1%
Az osztrák örökös tartományok csapatai	2 300	2 000	4 300	7,5%
A cseh és morva rendek által zsoldba fogadott egységek	1 900	4 900	6 800	12%
A Német-római Birodalom tartományai által kiállított csapatok	2 200	6 000	8 200	14,5%
A bányavidéki végvidéki főkapitányság és a „dunáninneni" kerületi főkapitányság csapatai	3 330	4 815	8 145	14,5%
Pápai, mantovai és milánói segélyhad	1 700	15 000	16 700	29,4%
Az Esztergom ostromára rendelt császári sereg	15 530	41 715	57 245	

A császári hadseregben harcoló kisebb-nagyobb zsoldos egységek toborzása, felállítása az úgynevezett Bestallungok, vagyis katonaállítási szerződések alapján történt, melyeket az uralkodó, ritkábban az ausztriai vagy a birodalmi rendek állítottak ki kipróbált hivatásos katonák számára. A megbízott személy három különböző okiratot kapott zsoldbafogadójától. Az első irattípusba tartoznak azok a pátensek, amelyek röviden egy ezred felállításához szükséges utasításokat és feladatokat vették számba. Ezek egy, a tizenötéves háború elején keletkezett tervezet szerint a következők voltak: egy német gyalogezredet az uralkodó megbízásából régi katonai szokás szerint három hónapra fo-

[64] Ippolito Aldobrandini 1536-ban született Franóban. VIII. Kelemen néven 1592. február 9-től 1605. március 3-ig viselte a pápai tiarát. Energikus szervező hírében állt, aki nem csak pénzzel, hanem segélycsapatokkal is támogatta a császárt a tizenötéves háborúban. *Ranke, Leopold v.:* A pápák története. Budapest, 1926. 405-410. o.

[65] *Banfi* 17–20. o.

[66] Gianfrancesco Aldobrandini (1545-1601. szeptember 16.), VIII. Kelemen pápa unokaöccse. 1595 kivételével 1597-ben és 1601-ben vezetett pápai segélyhadat Magyarországra.1601. szeptember 16-án császári táborban kitört járványban halt meg. *Banfi* 3–15. o.; *Pálffy* 1997. 35. o.

gadott fel az ezredes, de ha szükséges volt, tovább is szolgálnia kellett, új megállapodás nélkül.[67] A toborzott egységet egy meghatározott mustrahelyre rendelték, zsoldjukat pedig a szemle napjától számították.[68] Ezt követően az uralkodó, vagy a főhadparancsnok, vagy a főhadparancsnok-helyettes utasításainak és parancsainak megfelelően kellett szolgálniuk – vízen vagy szárazföldön – az egész vagy fél ezreddel, zászlóaljjal, csapattal, ahogy a szükség megkívánta.[69]A katonák a szemle napja után következő harmincadik napon kapták meg zsoldjukat, „régi szokás szerint" 4 rajnai forintot havonta. A visszaéléseket megakadályozandó, valamint a birodalomban forgalomban lévő számos pénzegység miatt meghatározták a forint váltóértékeit is (1 forint = 15 fillér = 60 krajcár). Arra az esetre, ha az ellenség vagy egyéb ok miatt a zsold kifizetése nem történt meg, az uralkodó a katonák türelmét kérte.[70] Sikeres ostrom vagy csata után azt a hónapot, amely elkezdődött, az ezred tagjainak plusz zsoldként kötelesek voltak kifizetni.[71]A hadjárat végén pedig, ha az uralkodó nem tartott igényt az ezred további szolgálataira, a zsoldosokat elbocsátották, és fél havi bért fizettek ki részükre.[72] A további utasítást az Artikelbrief tartalmazta,[73] amelyre a zsoldosok esküt tettek.[74] A Bestallungbriefet az uralkodói pecsét és aláírás hitelesítette.[75]

A második irattípusba a zsoldos ezredek parancsnokait kinevező császári dekrétumok vagy a szűken értelmezett Bestallungok tartoznak, amelyekben az ezredes, az ezredtörzs, valamint a „prima plana"[76] (zászlóaljtörzs) tagjait és zsoldját is felsorolták[77]: „Mi Rudolf etc. ezen irattal nyilvánosan elismerjük és közzé tesszük mindenkinek. Miután mi N-t a kereszténység nevének és hitének ősellenségével, a törökkel szemben hűséges alattvalóink, királyságunk és országaink védelmére és megmentésére a most következő hadjáratra egy X főnyi német gyalogezred ezredesének felfogadtuk és kineveztük, [és] hogy személyére, [valamint] magas tisztségviselőinek (hohen Ämter), fő- és alacsonyabb tisztjeinek (Haupt- und Befelchsleut) a következő stábot (Statt) és zsoldot rendeltük és határoztuk..."[78] Az ezredes havi háromszáz rajnai forint hópénzt (egy gyalogos zsoldjának a hetvenötszöröse) kapott. Az ezredtörzset az ezredes közvetlen stábja (Obristen Statt), valamint az ezred rendjéért, ellátásáért, mindennapjainak megszervezéséért felelős úgy-

[67] Lásd 6. sz. függelék; *Heischmann* 191–193. o.

[68] Lásd 6. sz. függelék.

[69] Lásd 6. sz. függelék.

[70] Lásd 6. sz. függelék.

[71] Lásd 6. sz. függelék.

[72] Lásd 6. sz. függelék.

[73] Lásd 6. sz. függelék.

[74] Tábori rendtartást és az uralkodónak tett hűségesküt tartalmazó irat. A tizenötéves háború kezdetén az 1570. évi birodalmi gyűlésen a rendek által elfogadott Lazarus von Schwendi-féle Articul auf die Teutsche Fußknechte, valamint a lovasság számára készült Reiterartikelbriefek vagy Reuterbestallungok voltak érvényben. A hosszú török háború idején a megváltozott zsoldba fogadási és élelem ellátási feltételek ellenére sem reformálták meg az Artikelbriefeket, csak kiegészítéseik történtek meg. *Pálffy Géza:* Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995. (a továbbiakban: *Pálffy* 1995.) 23–33. o.

[75] Lásd 6. sz. függelék.

[76] Sem a „Staat der hohen Ämter"-nek, sem a „prima plana"-nak nincs pontos magyar megfelelője.

[77] Lásd 7. sz. függelék. Vö. 8. és 9. sz. függelék.

[78] 7. sz. függelék.

nevezett „magas tisztségviselők kara" (Statt der hohen Ämter) alkotta. Előbbiben egy írnok (Schreiber) tizenkét forint, nyolc darabont[79] (Trabant) fejenként négy forint, egy káplán (Caplan) tizenkét forint, egy dobos (Trumbschlager) nyolc forint, egy sípos (Pfeifer) nyolc forint, egy tolmács (Dolmatsch) nyolc forint, hat lovas szolga (reisiger Knecht) fejenként tizenkét forint, egy kocsi (Wagen) huszonnégy forint, egy szakács (Koch) négy forint, az ezredes helyettese (Obristen Leutnant) hatvan forint, két darabontja pedig fejenként négy forint havi zsoldért szolgált. A „magas hivatalok karához" tartozott egy – az ezred táborának rendjéért felelős – profosz[80] negyven forint, négy darabontja fejenként négy forint, hat porkoláb (Stocken Knecht) fejenként négy forint, a profosz helyettese (Provoser Leutnant) tizenhat forint, egy börtönőr (Stockmeister) nyolc forint, egy hóhér (Scharfrichter) tizenhat forint, egy soltész vagy hadbíró negyven forint, a vádat, az arra adott választ és a vallomásokat lejegyző, illetve felolvasó bírósági jegyző[81] (Gerichtschreiber) nyolc forint, tíz esküdt[82] (Gerichtsleut) fejenként négy forint, egy törvényszolga[83] (Gerichtswäbl) négy forint, a soltész darabontja négy forint, az ezred táborának őrzését megszervező strázsmester (Wachtmeister) negyven forint, darabontja négy forint, a szállásmester (Quartiermeister) negyven forint, darabontja négy forint, az ezred ellátását biztosító élésmester (Proviantmeister) huszonnégy forint, a sebesülteket ellátó főfelcser (Obristen Veldtscherer) harminckét forint, valamint egy markotányos (Hurenweibel) négy forint havi zsoldért. A zászlóalj (Fahne) „prima plana"-jának (Der Hauptleut erstes Platts) összetétele a következő volt: a zászlóalj századosa (Haubtman) és szolgája (Jung) harminchat forintot (egy gyalogos zsoldjának a kilencszeresét), egy zászlós (Fendrich) és szolgája tizenhat forintot, egy hadnagy (Leutnant) tizenkét forintot, egy káplán négy forintot, egy Veldtwaibl nyolc forintot, egy tábori írnok (Veldtschreiber) négy forintot, egy felcser, egy futár (Furier), egy „vezető" vagy „kalauz" (Führer), két Wäbl,[84] két dobos, két sípos, két darabont, egy tolmács, egy szakács és egy lovász (Reitknecht) fejenként négy forintot kapott hónapról-hónapra. A stáb tagjait beleszámították a zászlóalj duplazsoldosainak létszámába.[85] A Bestallung meghatározta azt is, hogy az ezred teljes évi költségét mely tartomány vagy birodalmi kerület törökelleni harcra jóváhagyott segélyéből kell kifizetni.[86] Az iratot a császári aláírás és titkos pecsét hitelesítette.[87] Az Udvari Haditanács egy hat hónapig szolgáló 3 000 fős német

[79] A parancsnok mellett táborozáskor tisztiszolgai, harcban testőri feladatokat ellátó katona. *Kelenik József:* A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenötéves háború időszakában. HK 1991. 4. sz. (a továbbiakban: *Kelenik* 1991.) 9. o.

[80] Az ezredprofosz a haditörvényszék tárgyalásain szószólója (Fürsprecher) által képviselte a vádat. *Pálffy* 1995. 34–39. o.

[81] *Pálffy* 1995. 37. o.

[82] A soltész minden zászlóaljból kiválasztott egy esküdtet. *Pálffy* 1995. 38. o.

[83] *Pálffy* 1995. 37. o.

[84] Altiszti rang, mai fogalmaink szerint talán az őrmesteri rendfokozathoz áll a legközelebb. A XVI. században azonban beosztásuk tekintélyesebb volt, mint egy mai őrmesteré. A Waibl-t a katonák maguk közül választották, a Veldwaibl-t pedig az egység parancsnoka nevezte ki. *Kelenik* 1991. 9. o.

[85] Lásd 7., 8. és 9. sz. függelék.

[86] Lásd 7. sz. függelék. Adolf von Althan Bestallungjából kiderül, hogy gyalogosainak zsoldját a morva rendek által megszavazott segélyből fizette a császár (8.sz. függelék). Báró Jochann Friedrich zu Mörsburg 4 000 katonájának hópénzét pedig a regensburgi birodalmi gyűlésen jóváhagyott Türkenhilféből fizették (9.sz. függelék).

[87] Lásd 7., 8., 9. sz. függelék.

gyalogezred teljes költségeire (toborzás, felfegyverzés, harctérre szállítás, hat havi zsold, leszerelési pénz) – a tizenötéves háború kezdetén – 258 000 rénes forintot számolt.[88]

A vallon gyalogságot nem csak ezredenként, hanem zászlóaljanként is zsoldjába fogadta az uralkodó. A Henri de Lorraine, comte de Chalogny, marquis de Mouy részére 1600. április 24-én kiállított Bestallungból kiderül, hogy 3 000 főnyi ezredébe 1 200 vallon, francia vagy burgundiai gyalogost kellett újonnan zsoldba fogadnia. A katonák hópénzüket koronában vagy tallérban határozták meg, amelyek értéke másfélszerese volt a rénes forintnak. Az ezredes és közvetlen stábja (káplán, írnok, darabont, tolmács, kürtös,[89] szakács és egy szekér) havonta négyszáz koronát (hatszáz rénes forintot) kapott. A „magas hivatalok karához" tartozott az ezredes helyettese 100 korona, egy bíró 26 korona, egy törvényszéki írnok 6 korona, egy strázsamester 26 korona, egy szállásmester 26 korona, egy élésmester 16 korona, egy profosz 26 korona, két darabontja fejenként 4 korona, egy börtönőr 6 korona, két porkoláb fejenként 4 korona és egy hóhér 10 korona havi zsold ellenében. Egy vallon gyalogzászlóalj törzsében szolgáló parancsnok 100 koronát, egy hadnagy 24 koronát, egy zászlós 16 koronát, két Wäbl fejenként 6 koronát, hat tizedes (Corporal)[90] fejenként szintén 6 koronát, egy káplán 4 koronát, egy felcser szintén 4 koronát, két dobos fejenként 3 koronát, két sípos fejenként szintén 3 koronát kapott hónapról-hónapra. A vallon ezredekben a zászlóalj stábjának tagjait beleszámították a duplazsoldosok létszámába. Az irat tanúsága szerint egy-egy zászlóalj ötven pikásból, száz muskétásból és százötven lövészből állt. A Bestallungot az uralkodó aláírása és titkos pecsétje hitelesítette.[91] Egy 1598-ban készült zsoldszámvetés szerint a három vallon gyalogezred – összesen 6 000 fő – egy hónapi fenntartására az Udvari Haditanács 59 790 rénes forintot számított.[92]

A császári hadseregben szolgáló lovasezredek stábjai rekonstruálhatók az Udvari Haditanács által 1598. május 18-án 1 000 német vagy fekete lovas felfogadásával megbízott Karl von Tettau Bestallungjából.[93] Eszerint az ezredes havonta 400 forint zsoldot kapott. Stábjának tagjai közül nyolc darabontja fejenként nyolc forint, az ezredes helyettese százötven forint, két darabontja fejenként szintén nyolc forint, egy tábori prédikátor huszonnégy forint, egy szállásmester negyven forint, egy strázsamester szintén negyven forint, egy élésmester szintén negyven forint, egy lármamester húsz forint, egy szekerészmester (Wagenmeister/*wagburgmaister*) huszonnégy forint, két trombitás (Trompeter/*trometter*) fejenként tizenkét forint, egy üstdobos (Hörpauker/*hörpaugger*) tizenkét forint, egy felesküdött tábori írnok huszonnégy forint, egy seborvos szintén huszonnégy forint, egy tolmács tizenkét forint, egy fegyver- vagy páncélkovács (Plattner) hat forint, egy profosz harminc forint, három darabontja fejenként nyolc forint, egy szakács (Kochmeister) szintén nyolc forint, egy hóhér tizenhat forint, három porkoláb fejenként nyolc forint, egy szekér huszonnégy forint havi zsoldért szolgált. Az ezred fenntartásá-

[88] Lásd 10. sz. függelék.

[89] Spielleut.

[90] Vö. *Kelenik* 1991. 9. o.

[91] Lásd 11. sz. függelék.

[92] Lásd 12. sz. függelék.

[93] Lásd 13. sz. függelék.

nak költségeit a cseh rendek által a török elleni harcra jóváhagyott segélyből a hadi fizetőmesternek kellett fizetni.[94]

A lovasság felfogadására – a vallonokhoz hasonlóan – nemcsak ezredenként, hanem zászlóaljanként vagy kompániánként is parancsot adhatott a császár. A rendelkezésemre álló – 1598-ban keletkezett – lovaslövész- (Schützen Reiter) és kürasszíregység tervezett zsoldszámvetéséből, valamint a báró Ehrenreich von Königsberget 100 archibusier lovas (archibusier Pferd) felfogadásával megbízó Bestallungból összeállítható a zászlóaljstábjuk. A tervezett zsoldszámvetés szerint egy 100 fős lovaslövész-zászlóalj kapitánya (Rittmeister) saját személyére nyolcvan tallért vagy százhúsz rénes forintot, valamint minden betöltött tíz állás után további nyolc tallért, azaz összesen százhatvan tallért vagy kétszáznegyven forint havi zsoldot kapott. Az egység hadnagya harminc tallér vagy negyvenöt forint, két trombitás fejenként nyolc tallér vagy tizenkét forint, egy patkolókovács (Reitschmidt) tizenkét forint, egy küldönc (Forir), valamint a kilencvennégy lovas szintén tizenkét forint hópénzért szolgált. Eszerint egy hónapra 100 lovaslövész 1 461 rénes forintba került. Tíz hasonló létszámú zászlóalj fenntartása pedig 14 610 forintba került, amely költséghez hozzájárult az ezredes helyettesének (Obristen Leutnant) járó havi 120 forint is.[95] A Ehrenreich von Königsberget 100 lovas felfogadásával megbízó pátensben a zászlóaljtörzs összetétele és költségei is eltérnek a zsoldszámvetésben szereplőktől: a kapitány saját személyére nyolcvan forintot, egy hadnagy huszonöt forintot, egy zászlós húsz forintot, egy strázsamester tizenkét forintot, egy küldönc nyolc forintot, egy felcser nyolc forintot, egy trombitás nyolc forintot, a keréklakatos pisztolyok „reparálója"(Püchsenschlossmacher) szintén nyolc forintot, egy patkolókovács (Hufschmidt) és egy porkoláb hat-hat forintot zsoldot kapott havonta. A 100 főnyi lovas mindegyike havi tizenkét, összesen 1 200 forintért szolgált. Az egység fenntartására a kapitány egy hónapra 1 381 rénes forintot kapott az Udvari Haditanácstól.[96] Egy hat hónapig szolgáló 1 000 fős német lovaslövész-ezred teljes költségeit pedig– a tizenötéves háború kezdetén keletkezett zsoldszámvetés tanúsága szerint – 166 816 rénes forintra becsülték.[97]

Egy 100 fős kürasszírcsapat kapitánya – a tervezett zsoldszámvetés szerint – száz tallért vagy százötven rénes forintot, valamint minden betöltött tíz állás után további tíz tallért, azaz összesen kétszáz tallért vagy háromszáz forint havi zsoldot kapott. Az egység hadnagya hatvannégy forint, zászlósa ötvennégy forint, két trombitás fejenként tíz tallér vagy tizenöt forint, egy patkolókovács, egy küldönc, valamint a kilencvenhárom lovas szintén tíz tallér vagy tizenöt forint hópénzért szolgált. Eszerint egy hónapra 100 kürasszír 1 873 rénes forintba került. Tíz hasonló létszámú zászlóalj fenntartása pedig 18 730 forintot emésztett fel, amely költséghez hozzájárult az ezredes helyettesének (Obristen Leutnant) járó havi 150 forint is.[98]

A kinevezési dekrétumok kiegészítésére készültek az úgynevezett Nebenbestallungok, amelyek az ezred tisztjeinek fizetendő plusz illetményről, valamint a létszám

[94] Lásd 13. sz. függelék; *Heischmann* 245. o.

[95] Lásd 15. sz. függelék.

[96] Lásd 16. sz. függelék.

[97] Lásd 14. sz. függelék.

[98] Lásd 17. sz. függelék.

felett felfogadottak zsoldjáról határozott. Az ezer német lovas toborzásával megbízott Georg Friedrich Graf von Hohenlohenek az 1598. május 10-én, illetve az 1600. május 4-én kiadott iratokból kiderül, hogy az ezredesnek az egész hadjárati évre (kétezer-ötszáz) és toborzási pénzként (werbgeld) háromezer-ötszáz forint,[99] minden zászlóalj tisztjeinek száz rénes forint, a kapitányoknak a háromszáz rénes forint előlegen (Rittgeld) kívül még plusz kétszáz rénes forint, a zászlóaljtrombitásoknak pedig fejenként tizenkét rénes forint plusz illetményt (Zupuss) szándékozott kiutalni a kincstár.[100]

Ha az ezredes a megállapodásban szereplő ezer lovason kívül is hozott katonákat a mustrahelyre, akkor a szemlére kirendelt kommisszáriusnak jogában állt közülük húszat vagy húszonötöt, esetleg harmincat megmustrálni, de ők nem kapták meg sem a hadszíntérre vonulásért járó pénzt (Anrittgeld), sem az előleget.[101]

A harmadik irattípusba sorolhatók azok a megegyezések, amelyek a zsoldos ezred szervezési módját határozták meg. Egy német gyalogezrednek kiadott ilyen jellegű megállapodás- vagy kapituláció-tervezetben a következők szerepeltek: a kinevezési dekrétumhoz hasonlóan az irat felsorolta az ezred és a zászlóalj stábjának összetételét és zsoldját. A „prima plana" tagjainak ellátására – a százados kivételével –, a kinevezési dekrétumban említett hópénzükön túl, szokás szerint plusz egy havi zsoldot, azaz négy forintot számítottak. Így a zászlóaljtörzs egy-egy hónapra százhetvenhat rénes forintot kapott. Az irat rendelkezett arról, hogy minden olyan tisztség betöltőjét – kivéve a századost – keresztnévvel együtt lajstromba kellett venni, aki plusz jövedelmet kapott. Valamint, hogy semmi más nevűt sem parancsnok, sem egyszerű duplazsoldos állására – akiknek öt zsold vagy húsz forint fölötti hópénzt járt – megmustrálni nem lehetett.[102] A Bestallungban meghatározott zsoldon fölül az ezredes száz, a helyettese kilencven, valamint – ahogy már említettem – minden százados szintén száz rénes forint plusz illetményt kapott havonta a kincstártól.[103]

Az ezred általában tíz, egyenként 300 fős zászlóaljból (Fahne) állt. Egy-egy zászlóaljban száz muskétás (Muskatier), hetvenöt „egyszerű lövész"(Schütze) és százhuszonöt duplazsoldos (doppelte Söldner) szolgált.[104] Utóbbit a „prima plana" huszonkét tagja, tizenöt őrvezető (Gefreite),[105] kilenc kétkezes pallossal harcoló (Schlagschwerter), tizenkét „rövid fegyverrel"[106] felszerelt katona („kurze wehren"), három szolga (Zimmer-

[99] 1600. május 4-i Nebenbestallung szerint 6 000 guldent utalt ki a kincstár az ezredes költségeire. Lásd 19. sz. függelék.

[100] Lásd 18. sz. függelék.

[101] Lásd 18. sz. függelék.

[102] Lásd 20. sz. függelék.

[103] Lásd 20. sz. függelék.

[104] Lásd 20. sz. függelék.

[105] Mai fogalmaink szerint nehezen körülírható rendfokozat. Minden 10-15 főből álló csoport kiválasztott soraiból egy tapasztalt, mindenki előtt tekintéllyel bíró, teljes fegyverzetű katonát. Ő vette át a „raj, szakasz" lőszer- és élelmiszerellátmányát, zsoldját, felelt a rendért, fegyelemért, a parancsok végrehajtásáért. De ő képviselte a katonák érdekeit is a tisztekkel szemben. Ha az adott egységben nemesek is voltak, akkor általában ők töltötték be ezt a magasabb zsolddal és több felelősséggel járó tisztséget. *Kelenik József:* A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenötéves háború időszakában. HK 1990. 3. sz. (a továbbiakban: *Kelenik* 1990.) 95. o.

[106] A XVI–XVII. században a „rövid fegyverek" kifejezés összefoglaló neve volt a pikán kívül használatos fegyvereknek. Ide tartoztak a tisztek rangjait jelző rövid lándzsák különféle fajtái, az alabárdok és a kétkezes pallos. *Kelenik* 1990. 95. o.

leut)[107] és hatvannégy pikás alkotta. A császári parancs biztosította, hogy a csapatot – fegyvernemenként – a szükséges felszereléssel és fegyverzettel a megfelelő időben, a később meghatározott mustrahelyen ellássák.[108] Minden zsoldba fogadott előlegként (lauffgelt) egy tallért, azaz hetven krajcárt kapott.[109] Tíz új zászlóalj felállítása esetén az ezredesnek négyszáz rajnai forintot utaltak ki.[110]

A felfogadott gyalogosokat az ezredes köteles volt megmustráltatni, egy a császár által kijelölt mustrahelyen (Musterplatz).[111] Az alattvalók kirablását, megkárosítását elkerülendő, a katonák mindegyikével a toborzásnál közölni kellett, hogy a mustrahelyre hamarabb (idő előtt) ne menjenek.[112] Hogy se az ezredes, se valamely beosztottja a mustrára kijelölt helyen senkinek kárt ne okozzon, ezért erre, valamint az összes toborzási költségre a császár plusz illetéket – ezer rajnai forintot – utaltatott ki. A kapituláció felszólította az ezredest, hogy „fogyasztásának" illő megtérítésében jó példával járjon elöl.[113]

A mustrát követően az ezred mellé egy külön kommisszáriust rendeltek a szükséges instrukciókkal, melyeket az ezredesnek, minden tisztnek és egyszerű gyalogosnak el kellett fogadnia.[114] A szemle után az első hónap elteltével, és amíg a csapat zászlóját le nem vonták,[115] az ezredes és tisztjei minden ellenvetés vagy kibúvó nélkül kötelesek voltak havonta zsoldot fizetni. A császár által kirendelt kommisszárius pedig nyolc vagy tizennégy naponta, vagy ahogy szükségesnek találta, az ezred járandóságának kifizetését felülvizsgálhatta, ellenőrízhette.[116]

Az ezredes és tisztjei a komisszárius tudta nélkül az első elvégzett mustra után a csapat elbocsátásáig sem tiszteket, sem közkatonákat nem fogadhattak fel. A már zsoldba fogadottaknak pedig az ezred elhagyását vagy a szabadságolást nem engedélyezhették. Az elhagyott vagy megüresedett állásra jelentkező zsoldosokat a komisszáriusnak kellett bejelenteni. A jelentkezőket előbb megeskették, hogy más ezred kötelékébe nem tartoznak vagy egyéb hópénzt nem kapnak, és csak ez után kapták meg a komisszáriustól zsoldjukat, amit az állás betöltésének napjától számították. Ha egy zsoldos meghalt, megszökött vagy fogságba esett, akkor az ezredes és tisztjei kötelesek voltak minél hamarabb – legkésőbb egy hónap elteltével – a komisszáriussal közölni, hogy a lajstromokba be tudja ezt vezetni.[117]

---

[107] Szolga, inas, legény. A szigorúbb és alaposabb kinevezések általában megszabták, hogy a tisztek hány olyan szolgát tarthattak, akik az egység létszámába beleszámítottak. *Kelenik* 1990. 95. o.

[108] Lásd 20. sz. függelék.

[109] Lásd 20. sz. függelék.

[110] Lásd 20. sz. függelék.

[111] Lásd 20. sz. függelék.

[112] Lásd 20. sz. függelék.

[113] Lásd 20. sz. függelék.

[114] Lásd 20. sz. függelék.

[115] Német katonai szokás szerint a csapat szolgálatba állása szimbolikusan a csapatzászló felvonásával, valamint az eskü letételével kezdődött. *Heischmann* 194. o.

[116] Lásd 20. sz. függelék.

[117] Lásd 20. sz. függelék.

Hasonlóképpen az ezred parancsnokait kötelezték, hogy a katonáiknak adott zsoldon kívüli pénzjuttatást/jutalmat a lehető leghamarabb, de legkésőbb minden egyes hónap elteltével a komisszárius tudomására hozzák, és erről külön feljegyzéseket is nyújtsanak be.[118]

A császár a hadjáratra vagy más szolgálati helyre rendelt csapat veszteségeinek pótlására kötelezte a megegyezésben az ezredest. A hadműveletek közben felfogadott és a komisszáriusnak bejelentett zsoldost ugyanolyan jogok illették meg, mint a birodalom területén toborzott fegyvertársait: egy tallér előleg, négy forint havi zsold, valamint a szükséges fegyverzet.[119] Az ezredesnek és főtisztjeinek felügyelniük kellett arra, hogy a kincstár által vásárolt fegyverzetet és felszerelést a zsoldosok se a hadszíntérre vonuláskor, se a szálláshelyeken ne hagyják vagy adják el.[120] A Birodalomban és az örökös tartományokban élő lakosság védelmében a kapituláció felelőssé tette az ezredest az átvonuló ezred rendjéért és fegyelméért is. Az esetleges károk megtérítésére pedig pénzbiztosítékot kellett adnia.[121]

A megegyezés értelmében a zsoldosoknak az egység feloszlatása után még fél havi zsold járt. Ha a leszerelés nem történt meg a szolgálati időt követő hónap vége előtt tíz, tizenkettő vagy tizennégy nappal, akkor a katonák részére az adott hónapra teljes zsoldot kellett fizetni, az elbocsátási pénzen kívül.[122]

A további utasítást, illetve az ezred esküjét, a Bestallungban és az Artikelbriefben az ezredes részére minél hamarabb kötelesek voltak megküldeni.[123]Az ezred teljes évi költségeit az uralkodó rendelésére a birodalomi kerületek által a törökelleni harcra jóváhagyott segélyből (értékálló és mindenhol forgalomban lévő pénzből) kellett kifizetni.[124] A megállapodás két példányban készült: az egyiket, amelyet a császár titkos pecsétje hitelesített, az ezredes kapta. A másik pedig az ezredes aláírásával és pecsétjével az Udvari Haditanácsnál maradt.[125]

Jean Tserclaes de Tilly 1602. május 7-én kelt, 3 000 vallon gyalogos felfogadásával megbízó kapitulációjának első passzusa – a már fent említett – Henri de Lorraine, comte de Chalogny, marquis de Mouy kinevezési dekrétumához hasonlóan felsorolta az ezred és a zászlóalj stábjának összetételét és zsoldjait. A „prima plana" tagjait – kivételesen – nem számították bele a zászlóalj összlétszámába. Egy-egy zászlóaljban százötven muskétás hat korona (kilenc rajnai forint), százhúsz lövész négy korona (hat rajnai forint), és harminc „rövid fegyverekkel" ellátott katona szintén hat korona zsoldért szolgált. Utóbbiak közé tartozott tíz kerek pajzzsal és mellvérttel felfegyverzett őrvezető plusz négy korona hópénzért.[126]

Az ezredes kapta meg egy összegben a regiment zsoldját, de ez a gyakorlat lehetőséget adott a visszaélésekre. Az Udvari Haditanácshoz befutott jelentésekből kiderült, hogy

---

[118] Lásd 20. sz. függelék.
[119] Lásd 20. sz. függelék.
[120] Lásd 20. sz. függelék.
[121] Lásd 20. sz. függelék.
[122] Lásd 20. sz. függelék.
[123] Lásd 20. sz. függelék.
[124] Lásd 20. sz. függelék.
[125] Lásd 20. sz. függelék.
[126] Lásd 21. sz. függelék.

az ezred felszerelése során az ezredesek gyakran egy rossz fegyvert megvettek négy rénes forintért, majd eladták vagy a zsoldba beleszámították 8-24 forintért, végül az elbocsátáskor visszavásárolta azt fél forintért. A tizenötéves háború folyamán az udvar megkísérelte e rendszert megreformálni. Az 1599. április 16-án Johann Baptista Pezzen nevére kiállított Bestallung egyik passzusa értelmében a császár a továbbiakban is átengedte az ezredesnek az egység felszerelését, azzal a kikötéssel, hogy a zsoldosok fegyvereit – az eddigiektől eltérően – nem teljes havi zsoldjukért, hanem az Udvari Haditanács által előírt összegért adja el.[127]

Tilly az ezred felállítására négyszáz rénes forintot, zsoldelőlegre zászlóaljanként háromszáz (azaz összesen háromezer) koronát kapott. Mindezeken kívül pedig háromezerötszáz német forint plusz illetményt is jutatott számára a kincstár.[128]

Az ezred szemléjét Aachenben vagy a kölni, vagy a trieri érsekség területén kellett elvégezni. Az uralkodó parancsa szerint, az általa kirendelt személyek (megbízottak), komisszáriusok a mustrahelyre egymás után érkező gyalogosok napi ellátására – húsz napig – a következő zsoldokat fizették: egy századosnak két forintot, egy zászlósnak egy forintot, egy hadnagynak negyvennyolc krajcárt, egy Veldwäblnek huszonnégy krajcárt, egy tizedeseknek tizenhat krajcárt, egy őrvezetőnek szintén tizenhat krajcárt és egy gyalogosnak nyolc krajcárt.[129]Az ezredes köteles volt a mustrát legkésőbb az év július 15-ig elvégezni.[130]

A kapituláció gyakran rendelkezett a zászlóaljak útvonaláról is: mustra után a Rajna vidékéről Regensburgig gyalog vonultak, majd a birodalmi városban hajóra szálltak, úgy érkeztek Magyarországra. Ezért az úthoz szükséges iratokat a megfelelő helyen (hivatalban) ki kellett állítani.[131]

Az ezredesnek ügyelnie kellett, hogy egysége ne túl későn induljon, és ne túl lassan vonuljon a magyarországi hadszíntérre, mert különben az évben már nem lehet a török ellen harcba bevetni.[132]Ezért arra kötelezték, hogy augusztus 20-ig vagy legkésőbb e hónap utolsó napjáig ezrede legalább osztrák területen legyen.[133]A vallon zászlóaljak mustrájának és kifizetésének a német ezredekhez hasonlóan kellett megtörténnie.[134]

Tilly kapitulációja is két példányban készült: az egyiket, amelyet a császár titkos pecsétje hitelesített, az ezredes kapta. A másik pedig az uralkodó aláírásával és pecsétjével az Udvari Haditanácsnál maradt.[135]

Kinevezési dekrétumot azonban nemcsak a mezei hadsereg ezredei vagy a hadsereg főtisztjei kaphattak, hanem a végvárak őrségei, a „műszaki kisegítő alakulatok" személyzete, a mustramesterek és a hivatalnokok is egy évre vagy akár hosszabb időre is. A Bestallungokban meghatározott szolgálati időt az uralkodó – gyakran akár meghatáro-

[127] *Heischmann* 200. o.; 21. sz. függelék.
[128] Lásd 21. sz. függelék.
[129] Lásd 21. sz. függelék.
[130] Lásd 21. sz. függelék.
[131] Lásd 21. sz. függelék.
[132] Lásd 21. sz. függelék.
[133] Lásd 21. sz. függelék.
[134] Lásd 21. sz. függelék.
[135] Lásd 21. sz. függelék.

zatlan időre is – az úgynevezett Wartgeld-del vagy „von Haus aus"-szal meghosszabbíthatta. A Wartgeldbestallungot kapott egységnek vagy személynek alkalom adtán készen kellett állnia szolgálattételre, és amíg ez a szerződés érvényét nem veszítette, nem léphetett máshol szolgálatba. Általában a Wartgelddel továbbszolgálók között találjuk a nemesi felkelések parancsnokait, tüzéreket, aknászokat, hadmérnököket,[136] valamint a dunai flottilla kapitányait és matrózait.[137]

A hadjárat befejeztével az uralkodó akarata szerint az ezredet vagy feloszlatták (Abdankung), vagy tovább szolgált. Az egység feloszlatását nemritkán maguk a katonák kérték, hogy elmaradt zsoldjukat megkapják. Anyagi igényeik kielégítése esetén a további szolgálat ellen nem emelhettek volna kifogást. A zsoldosok azonban legtöbbször megtagadták a továbbszolgálást, mivel jól tudták, hogy erre pénz még annyi sem lenne, mint a feloszlatásukra. Ez a császári udvar szemszögéből természetesen lázadást jelentett. A legtöbb esetben nem maradt egyéb lehetőség, mint az, hogy a csapatot kvártélyba vonulásra utasítsák, így a katonák a lakosság kirablásával tarthassák el magukat. Ezután az Udvari Haditanács az ezrednek egy feloszlatási helyet (Abdankplatz) jelölt ki általában Alsó-Ausztriában, ahol hosszabb vagy rövidebb idő elteltével megtörtént leszerelésük. A zsoldosok külön kérték, hogy ne egy elszegényedett vidékre, hanem egy „jó" feloszlatási helyre rendeljék őket. Az egység feloszlatásának alkalmával – német szokás szerint – a csapatzászlókat bevonták, a katonákat lefegyverezték, és menlevéllel (Passport) elbocsátották. A feloszlatást – egy külön erre rendelt komisszárius irányításával – mustrával kellett egybekötni, azért hogy a zsoldra jogosultak pontos létszámát, a lovasságnál a lovak hiányát, a csapat által a különböző helyeken okozott károkat, valamint az elmaradt zsoldokat meg lehessen állapítani.[138] Ekkor a kifizetendő pénz mértékéről is megalkudtak a felek, a legutolsó mustralajstrom alapján.[139] Az egység köteles volt a korábban, valamint a feloszlatási helyen általuk okozott károkat összeírni (aláírással és pecséttel ellátva) és megtéríteni a zsold kifizetése után. Addig is egy nyílt pátensben az uralkodó a károsultak türelmét kérte.[140] A katonák még ezt – a már lecsökkentett – zsoldot sem kapták meg teljes egészében készpénzben. Részükre a ki nem fizetett hópénz értékében hitellevelet, az úgynevezett „Restzettelt" állítottak ki,[141] amelyet a birodalmi hadifillérmesteri hivatalban (Kriegspfeningmeisteramt) lehetett beváltani.[142] Ezeket az ezredes vagy a százados, vagy nemritkán a polgárok vásárolták fel a katonáktól, hogy később ők követeljék a teljes térítést.[143] Az egységet elbocsátó megállapodást a főherceg, a csapatot feloszlató bizottság tagjai, valamint az ezredes vagy a kapitány hitelesítette aláírásával.[144] Az ezred feloszlatása után a főtisztek gyakran (különösen a vallonok és az

[136] Lásd 22. sz. függelék.
[137] *Heischmann* 192. o.
[138] Lásd 23. sz. függelék.
[139] Lásd 23. sz. függelék.
[140] Lásd 23. sz. függelék.
[141] *Heischmann* 193–195. o.
[142] Lásd 23. sz. függelék.
[143] *Heischmann* 193–195. o.
[144] Lásd 23. sz. függelék.

olaszok) Wartgeldbestallungot kaptak, azért hogy az Udvari Haditanács újra zsoldba fogadásukat biztosítsa.[145]

A zsoldoskimutatásból kiderül, hogy 1595-ben, a hadjáratot követően a frank, cseh (valójában a cseh rendek által felfogadott német lovas lövészek), alsó- és felső-ausztriai, morva, mechelburgi, rajnai, valamint sváb lovasságot részben feloszlatták, részben téli táborba vonult. A gyalogosok közül pedig a sváb, a bajor, az osztrák és a morva csapatokat,[146] valamint Jakob Hans Raitenau (1596 januárjában) és Karl Burgau (1595 decemberében) ezredét szerelték le.[147]

Ahogy már fent említettem, az ezredeknek – ha rendszeresen kapták a katonák a zsoldjukat – a szerződésük lejárta után tovább kellett szolgálniuk, amíg ezt az uralkodó szükségesnek tartotta. Ezen elv megvalósulását azonban a krónikus pénzhiány megakadályozta. Kiutat kellett tehát keresni a császár vagy a főhadparancsnok követelése, valamint a zsoldosok kifizetésre vagy feloszlatásra vonatkozó igénye között. A megegyezés egyetlen járható módja az úgynevezett Accordo (megállapodás) megkötése volt, amelyet feltehetően németalföldi minta alapján honosított meg az Udvari Haditanács.[148]

1595. december 28-án báró Assicourt ezredes megállapodott[149] (Accordot kötött) Mátyás főherceggel vallon gyalogosai kifizetéséről és továbbszolgálásáról. A főherceg-főhadparancsnok ígéretet tett, hogy a császári hadi fizetőmesteri hivatal (Kriegszahlamt) az ezredesnek mihamarabb kifizet összesen tizenháromezer rajnai forintot, amelyből ő köteles tisztjei és katonái elmaradt zsoldját kiegyenlíteni.[150]

Az irat tanúsága szerint a csapat köteles volt a téli szálláson (Pozsonyban) okozott károkat megtéríteni.[151] Az ezredet a főherceg által kirendelt kommisszárius újra megmustrálta, újjászervezte (Reformierung), és alegységeit összevonta (Reduktion vagy Unterstoßung). A katonák nem követelhettek új Bestallungot, hanem a „régiben" megállapított zsold alapján a következő hadi évben is három vagy négy hónapot kellett szolgálniuk.[152] Az Accordo két példányban készült: az egyiket a főherceg aláírása és pecsétje hitelesítette. A másikat pedig az ezredes látta el kézjegyével és pecsétjével.[153]

1596 januárjának elején Pozsonyban Ernst zu Eck mustramester megmustrálta és újjászervezte mind a két vallon gyalogezredet.[154] Accordót kötött a főherceggel Adolf von Schwarzenberg ezredes is. Vallon kürasszírjait 1596. január 5-én Ernst zu Eck, Jakob Püchler és Hans Leonhard von Jell komisszáriusok megmustrálták és újjászervezték.[155]

---

[145] *Heischmann* 192. o.

[146] Lásd 1. sz. függelék.

[147] *Heischmann* 230., 236–237. o.

[148] *Heischmann* 196. o.

[149] 1595. december 24-én Mátyás főherceg Accordót kötött Dans ezredessel, amely értelmében 20 755 rénes forint 5 krajcárt és 1 dénárt ki kellett fizetni a vallon ezrednek. 24. sz. függelék; *Heischmann* 246. o.

[150] Lásd 24. sz. függelék.

[151] Lásd 24. sz. függelék.

[152] Lásd 24. sz. függelék; *Heischmann* 196. o.

[153] Lásd 24. sz. függelék.

[154] *Heischmann* 247. o.

[155] *Heischmann* 225–227., 251–252. o.; 1. sz. függelék.

Az itt bemutatott iratok alapján megállapítható, hogy az Udvari Haditanács – együttműködve más hivatalokkal (pl.: Udvari Kamara, Birodalmi Fillérmesteri Hivatal, Hadi Fizetőmesteri Hivatal) – zsoldlisták, előírások és tilalmak rendszerén keresztül igyekezett a hadsereg mindennapjait, anyagi viszonyait, feladatait – a zsoldba fogadástól az elbocsátásig – a lehető legaprólékosabban megszervezni, meghatározni. Jóllehet a megfogalmazott követelmények egy része papíron maradt, a létszámokat, az egyes csapatnemek arányait és a fegyverzetet ellenőrizték,[156] a pénzügyi visszaéléseket pedig a háború folyamán igyekeztek megfékezni, kiküszöbölni.[157]

*

A függelékben szereplő német nyelvű dokumentumok átírásánál a betűhűség megtartására törekedtem. Kapcsos zárójelben oldottam fel az esetleges rövidítéseket. Két esetben az iratot készítő vagy lemásoló írnok kiolvashatatlan aláírását kipontoztam. A folyamatos sorszámozással ellátott dokumentumokat rövid regeszta és a levéltári jelzet vezeti be.

[156] *Kelenik* 1991. 99. o.

[157] *Heischmann* 200. o.

1.

Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadseregről készült zsoldos kimutatás. Haus- , Hof- und Staatsarchiv, Wien. Hungarica Fasc. 128 Allgemeine Akten 1595. Diarium Bellicum N(icolaus) G(abelmann) Folio: 317a–324b , vö. Magyar Országos Levéltár, Filmtár W711.

317a

Eigentliche Verzaichnus des ganzen Christlichen Niederhungerischen Kriegßvolk, belangend nicht allein alle hohe befehlh, sondern auch mit was Obersten, Hauptleuthen, Fendrichen ein iedes Regiment versehen.

Anfenglich ist der rechte von Gott, vnnd [der rechte von] der ganzen Christenheitt Verordneter Kriegsfurst vnnd herr, der Allerdurchleuchtigist, Großmechtigiste, Vnuberwindlichiste Furst vnd herr, Herr Rudolf der ander, Erwelter Römischer Kayser, König in Germanien, Hungern vnnd Behömen etc., Erzherzog zue Osterreich; Herzog zue Burgund, Steyr, Kärndten, Crain etc., Graf zu Tyrol etc.

General Veldoberster, der Durchleuchtige Furst vnnd Herr, Herr Mathiaß Erzherzog zue Osterreich.

General Oberster Leutenandt.

Carl etc, Furst vnnd Graf zue Mannßfeldt.

General Oberster VeldtMarschalk.

Carl etc. Marggraf, deß H[eiligen] Römischen Reichs zu Burgaw.

General Oberster Zeugmeister.

Don Johan die Medices.

General Oberster Profiandmeister.

Wolf Jörger etc. Freyherr.

317b

General Oberster Wachtmeister.

Monsior Tylly.

General Oberster Quartiermeister.

Carl etc. Herr Von Saloney.

General Oberster Schultheis.

Stephan Aue.

General Oberster Wagenmeister

Abraham Portner.

General Oberster Rumormeister

Hannß Bernnhard von Jeel.

General Obrister Profos Vonn Anfang Ruedolf Edler vonn der Plainiz, vnnd nach ihm Georg Eck.

Izt folgett was fur Regimenter, an Reuter vnnd Knechten vorhanden, Teutsch, Hungern vnnd Welsch, nach eines ieden lannds, vnnd Fursten bewilligung, mit seinen haupten geschicktt, Vnnd

Erstlich, Hatt ihr Röm[ischer] Kay[serlicher] Ma[yes]t[ä]t vonn Deutschen vnd andern Reutern, in Kriegsbestellung.

Erstlich die hoff fahn 400 Pferd, deren Rittmeister Hannß Wilhelm vonn Losenstein, Freyherr vnd hofmarschalk Fändrich, Hannß Wilhelm von Roggendorf, Freyherr.

Latus 400 Pferdt.

318a

Der andern Archbusier Hoffahn 100 Pferdt, Rietmeister, Christoph Sborofsky, Fändrich, Stanislaus Orlik.

Item sein auch 400 Husarn auf Ihr Dur[chlaut] bestellt, deren Hauptman Thomas Nadasdj.

Mehr ist in Kayserlicher bestellung, ein fahn deutsche Reuter, die bieß dato gannz vonn 200 Pferd. Ritmeister Sigfried, Freyherr vonn Kolonitsch, Fänd[rich] Christof Pentschi, ist Hannß Sahsen aus der Schlesien succedirt.

Ein ander fahn 400 Pferd, deren Ritmeister Georg Stednizky, Fänd[rich] Hanß Neber auß Meissen.

Zwaytausent Wallonische Pferdt, deren Oberster, Adolf von Schwarzburgk F[rey]her[r] etc., Oberster Leutenandt, Anton Schleyer etc. von Pauren erschossen.

Capiten: Frentz, Ostreldt, Smsick, Russenburg, Polart, Resberg, Tri, Bassicurt.

Fändrich: Lin, Males, Dan, Malis, Rasuar, Leonhard, Dutremont, Sperimont, Vittori, Basili, Besemen.

Kay[serliche] Ma[yes]t[e]t Erb Königreich vnnd stännde schicken erstlich 2 fahnen 600 Rotreckel, derer Oberster, vnter einer fahnen ist, Ritmeister Carl Tettawer á Tettaw Rietter, Fändrich Friedrich Loubschj.

Latus 3 400 Pferdt.

318b

Der andern fahnen 300 Pferdt, ist Rietmeister Themin, Fändrich Adam Klenousky.

Erzherzogthumb Osterreich, vnter der Ennß, schicket 4 fahnen oder 1 000 Pferdt, derer, wie auch, des gannzen Osterreichschen Volcks, ist Oberster vnnd general Leutenambt Bernhard Leo Gall.

Der 1 000 Pferdt ist Oberster Vlrich, Freyherr vonn Königsperg auf Bernstein etc., Ist zugleich Rietmeister, vber 300 Pferd, dessen Fändrich, Wolf Neber auß Meissen.

Der andern fahn 300 ist, Rietmeister Wolf Aehaz vonn Althaimb, Freyherr. Fändrich Hartman vonn Landaw, Freyherr.

Der drietten fahnen 200 Pferdt, ist Rietmeister Hannß vonn Carlingen, Fändrich Hannß Ruber von Pixendorf, Freyherr.

Der vierdten fahnen 200 Pferdt, ist Rietmeister Adam Stockherner, Fändrich Melchior vonn Taunßtorff.

Mehr sein von der Osterreichischen lanndschafft, besoldett, 1 000 hussarn, deren Oberster Friedrich von Tonhausen, Oberster Leitenandt Vaida Christof, Freyherr.[158]

Latus 2 300.

319a

Osterreichisch ob der Ensische Reutter 300 Pferdt, deren Rietmeister Gothard, herr vonn Starenbergk, Fändrich Carol vonn Lichtenstein[159]

Reinkreys 300 Pferdt, Ritmeister Wilhelm vonn Bentenstein, Fändrich Henrich vonn Moress.

Der Freyen Rietterschafft in Schwaben 300 Pferdt, Rietmeister Claus Pocatell, Fändrich Wietrich vonn Potliez.

Der Fränkische Krays 1 000 Pferdt, vnter 4 fahnen, derer Oberster ist Fritz, Graf zue Hollach, vnter dessen fahnen 400 Pf[erdt] sein mit reutter nachfolgende herrn.

Grafen: Georg vonn Gleichen, Hannß Vlrich von Mannßfeldt, Reinhardt von Wasserburgk, Johan Ludwig von Westerburgk, Henrich Reyß zu Plawen, Henrich von Thonaw, Hannß, der Eltern Grafen Ortenburg, Philip vonn Salm.[160]

Freyherrn: Wilhelm vonn Roggendorf, Albert von Winnernburgk.

Latus 1 900.

319b

Der andern fahnen Rietmeister ist gewesen deß Obersten vonn Hollachs leutenandt Reckin, ist 27. July im Scharmüzel geblieben.[161] Fändrich Vlrich vonn Staßfortt.

Der drietten fahnen ist Rietmeister Georg Clerus, Fändrich Vlrich Schweichel.

Der vierdten vnd Nürenbergischen fahnen ist Rietmeister Adam vonn Planckenstein (perit in consticu 22. July),[162] Fändrich Bartlme Hellern.

Vlrich Herzog zu Mechelburg, hatt geschickt 2 fahnen, 600 Pferdt, deren ist Oberster Leutenandt Hannß vonn Reßdorf, Rietmeister Vlrich Pennß, Fändrich Vlrich Strolendorf.

---

[158] 1597-ben Tata kapitánya. *Istvánffy* 1871. 789. o.

[159] Karl Liechtensteinnek és testvérének (Maximilian) 1608-ban az országgyűlés magyar nemességet adományozott. *Nagy Iván* VII. k. Pest, 1860. 109–110. o.

[160] 1601-ben 600 német lovaslövéssel vonult hadba. *Kelenik* 1991. 105. o.

[161] Ortelius szerint az augusztus 2-i csatában esett el. *Ortelius* 271. o.

[162] Ortelius szerint szintén az augusztus 2-i csatában esett el. *Ortelius* 271. o.

Der andern fahnen ist Rietmeister Henning Barßdorf, Fändrich Joachim Tentschon.

Latus 600 Pferdt.

320a

Marische Reutter drey fahnen, 1 200 Pferdt, deren Oberster Friedrich vonn Serotin Freyherr, Rietmeister Wolf Jorg Mengreutter, Jacob vonn Schellendorf, Dionysi Ragetschj, N. von Cauniz, Rudolf Kinsky. Fändrich: Hanß Kelbel, Hannß Adam v. Buhse, Paul Rodosfky, Paul Menthy, Dionysi Pufschy, Fändrich Freudenreich.

Vberdieses haben auch die Mährer Hussarn 700 besoldett, deren Oberster Sigmond Forgacz.

Folget deutsch fueßuolk, vnnd erstlich zwey keyserliche Regimentt, dessen erstes 3 000 stark.

Marggräfisch Regiment 10 fändl 3 000 stark, dessen Oberster Carl etc., Marggraf des H[eiligen] Römischen Reichs zu Burgaw.

Oberster Leutenantt Christoff Tonner, ist erschossen 25. Aug. nah ihm Thomas Sihel.[163]

Hauptleut: Bartlaw Eder, Martin Pitsching, Joan Baptista Pecz,[164] Anthoni Elber, Veit Schep, Cornelius Mader, Claudios von Prast.

Roßwurm[165]

Fändrich: Graf Wania, Jacob Außhelm, Nicodem Panthofer Priamus, Niclaß Turk, Georg Pafes, Hannß Pronger, Georg Luckan, Sigfried Horstein, Paul von Dingen.

320b

Retenawisch Regiment 9 Fandl 3 500 stark. Obrister Jacob Hannibal von Rettenaw, Obr[ister] Leut[enandt] Dam Jocham von Metternah.

Hauptleut: Augustus Schweichel, Wilhelm Wolf, Hannß Vlrich von Rettenaw, Reinhart Danzberger, Hannß Caspar Stadian, Melcher von Reichaw, Jobß Lanndsperger.

Fändrich: Hannß Jacob Preisinger, Samuel Schapl Franzes, Dauid Luckan, Jacob Manteufl, Zacharias Hofkirhen, Hannß Carl Herbartt, Jacob Kaltenthaler, Lenhardt Kalchsteiner, Casper v[on] Schornberg auß den stifft Cöln.

Wallohnen zue Fues.

Des Ersten Regiments 1 500 stark, ist Oberster Eberhard Carnel Dantz, Herr zu Opertt.

Capiten: Franz Obenbrück,[166] Pers, Gule, Rondas, Bizanzon, Pier, Luis, Versonal.

Fändrich: Leonhard Obenbruck,[167] Nicolas, Giliam, Orsan, Lorenz Eller, Marson, Nicolo di Pallon, Lois.

Latus 9 900, deutsch wallonisch fußuolk.

321a

Deß andern Wallonischen Regiments 1 000 stark nur ein fänndl ist.

Oberster Carl vonn Lalein, Graf zue Hochstratten, Freyherr von Assicurt. Fänd[rich] Marsil de Luttich.

Schwäbische Regiment 4 000 stark, 10 fändl.

Obrister Hannß Caspar von Schönaw, Obr[ist] Leut[enandt] Hannß Christof von Merßbah.

---

[163] Thomas Sichel von Oberburg (1534–1600. május 8.) haditanácsos, az 1580-as évektől haláláig magyarországi főmustramester. 1595-ben Karl Markgraf von Burgau gyalogosezredének alezredese Christoph Tonner augusztus 25-i halála után. 1597. Januárjában ideiglenes megbízott kanizsai főkapitány. 1599.ben kapitányi rangot visel. *Pálffy* 1998/2. 247–248. o.; *Pálffy* 1997/2. 279. o.

[164] Az augusztus 13-i Víziváros elleni rohamban megsebesült. 1596-ban Miksa főherceg seregének főkvártélymestere. 1598-ban részt vesz Buda sikertelen ostromában. 1601-ben pedig Erdélybe rendelik ezredével együtt. *Istvánffy* 1962. 390. o.; *Tóth S. L.* 192. o.; *Istvánffy* 1871. 812. o.; *Gömöry* 1892. 304–305. o.

[165] Gróf Hermann Christoph Russworm (1565–1605) 1593-tól Magyarországon harcolt, 1596-ban és 1597-ben a császári sereg főstrázsamestere, 1601-ben, 1602-ben és 1603-ban pedig főtábormestere. Giorgio Basta és Giacomo Barbiano Belgiojoso intrikái miatt kegyvesztett lett az Udvarnál, árulás vádjával kivégezték. *Bánlaky József:* A magyar nemzet hadtörténelme. XIV. rész. Budapest, 1940. (a továbbiakban: *Bánlaky*) 371–411. o.; *Tóth S. L.* 192. o.; *Pálffy* 1997. 50–51. o.

[166] Joan de Overbroek-nek (meghalt 1599. Decemberének elején) a testvére. *Pálffy* 1998/2. 233. o.

[167] Joan és Franz de Overbroek testvére. 1600–1601-ben a magyarországi hadszíntéren teljesít szolgálatot, sőt ő jár el elhunyt testvére, Joan hagyatéki ügyében. *Pálffy* 1998/2. 233. o.

Hauptleutt: Sebaldt Hutter, Niklaß von Sara, Wolf Walter von Feulch, Jacob Furstenberger, Walthausar Felz, Jochim Biettl von Roth, Eitl Eck von Reischach.

Fändrich: Christof Mellih v[on] Augspurg, Jeronimus von Stendorf, Sigmund Saußdorfer, Hannß Seuberstorfer, Wolf Bernhard, Abraham Mellih v[on] Augspurg, Andreß Freyberger, Hannß Hofman v[on] Wunfen, Ludwig Lehl von Memningen.

Behemisch Regiment 3 000 starck, 10 fänndl.

Obriester Wilhelm Tertschky, fr[ey]h[er]r etc., Obriester Leuten[andt] Adam Andreas Riedesel.[168]

Hauptleut: Peter Guttberger, 2. fändl, Eberhard Gelkircher, Adam Römer Marschalt, Georg von Zellern, fr[ey]h[er]r etc., Adolf von Altheimb, Georg v[on] Hauriz.

Fändrich: Egid von der Osten, Peter Schlechdorn, Christoffort v. Konigsperg, Francisco Fogganj, Hannß Schrenckl, Mathiaß Strauß, Hannß Schönn.

Latus 8 000.

321b

Bayrisch Regiment 5 fänndl 2 000 stark.

Obriester Marquart von Knisak, Leutenant Walter von Ellern.

Hauptleut: Fuchs von Binbach, Geißler, Georg Scherer.

Fändrich: Albrecht Roninger, Wolf Oß, Hannß Casimir v[on] Bellendorf, Hannß Paul Clement, Anophorus Schezer.

Mairisch Regiment 3 fänndl 900 stark.

Oberhaubtman Ruedolf Kinßky.

Hauptl[eut]: Georg Hennrich v[on] Stutgart, Sebald Weinman, Hannß Schik v[on] Hall, Georg Ruff von Friburg, Hannß Stock.

Iztgemeldte Mayrische lanndschafft, hat auch besoldet 1 000 Hungrische Heyduken, deren Oberhaubtman Nag Imre ist erschossen.

Österreichische Regiment 2. Fändl 1 000 stark.

Oberhauptm[an] Bernhard von Puchaim.

Hauptm[an] Sebast Cassberger.

Fän[drich] Hannß Wilhelm von Landaw, Georg Grimin von Mistelbah.

Landt ob der Ensisch Regiment 2 Fänndl, 1 000 stark.

Ober[ister] Leuten[andt] Gotthard von Starenberg.

Haupt[leut]: Georg Fuchs,[169] Alexander Schifer von Freyling.

Fänd[rich]: Dietmar Schifer, Stephan Armsperger.

Latus 5 900.

322a

Mehr hatt die Niederhungerische Lanndschafft vnter dem General kriegßobersten H[err] Niclas Palfi aus nachbenenten örtern vnnd Spanschafften geschickt, wie volgt.

	Husarn	Heyd[uken]
Von Comorn		
Obr[ister] Leut[enandt] Kis Farkas Starsik[170]	200	600 Nasad
Vonn Vyuar Kleinheusel		
Ob[rister] Leut[enandt] Thuri Marton[171]	500	400

[168] 1594-ben 500 gyalogossal részt vett Hatvan ostromában. Hatvan, 1594. május 1. Rudolf császár fizetett hadának jegyzéke. 23. *Veress* 23. irat.

[169] A július 18-i Víziváros elleni rohamban halálos sebet kapott. *Ortelius* 268. o.

[170] 1590 és 1600 között komáromi főkapitányhelyettes és naszádoskapitány. 1594 októberében részt vesz Komárom sikeres védelmében. 1600-tól 1602-ig győri magyar főkapitány-helyettes. *Kecskés* 106–107. o.; *Pálffy* 1997/2. 277., 285. o.

[171] 1566-ban palotai várparancsnokká nevezték ki. 1584-től 1589-ig komáromi főkapitány-helyettes és naszádoskapitány.1590 és 1595 között érsekújvári végvidéki, 1595-től 1599-ig esztergomi főkapitány-helyettes. *Nagy Iván* XI. k. Pest, 1865. 192. o.; *Pálffy* 1997/2. 271., 285. o.

Von Suran		
Haupt[man] Georgius Török	25	25
Von Commiathy		
Haupt[man] Sebast[ian] Forgacz[172]	25	25
Von Leua		
Leuten[andt] Johan Topolczanj[173]	250	200
Von Pokanz		
Paulus Hadhalmi[174]	100	200
Von Carpen		
Benedictus Pogranj[175]	300	200
Von Bosaucken		
Georgius Phanczky[176]	60	80
Von Altsol		
Ladislaus Maitinj[177]	100	200
die Spanschafft Preßburgk		
Haupt[man] Georgius Amadej	500	600
die Spanschafft Neuter		
Haupt[man] Horuat Georg[178]	600	700
	2560	3230

322b

	Hussarn	Heyduken
Spanschafft Trenczin		
Haupt[man] Achilles Vizzoschanj	250	400
Spanschafft Barcz		
Haupt[man] Geraslaus Schmeskal[179]	110	225
Spannschafft Turocz		
Haupt[man] Martinus Reuai[180]	65	250
Spanschafft Liptow		
Haupt[man] Johan Szentiuanj[181]	60	200
Spannschafft Sol		
Haupt[man] Paulus Domiki	50	200
Spannschafft Hont		

---

[172] 1594-ben részt vett Esztergom sikertelen ostromában. *Nagy Iván* III. k. Pest, 1858. 206. o.

[173] 1592 és 1595 között dunáninneni kerületi főkapitány-helyettes.1597-ben erőszakoskodás miatt az országgyűlés vizsgálatot indított ellene. *Nagy Iván* XI. k. Pest, 1865. 34–35. o.; *Pálffy* 1997/2. 271. o.

[174] Hathalmy György fia. Bátyjai közül Mátyást 1594-ben tatár portyázók ölik meg, Miklós pedig a mezőkeresztesi csatában halt meg. Egyik sógora Pogrányi Benedek. *Nagy Iván* V. k. Pest, 1859. 67–70. o.

[175] 1593 novemberében részt vett Fülek visszafoglalásában, mint korponai hadnagy. 1595 és 1610 között dunáninneni kerületi és érsekújvári végvidéki főkapitány-helyettes. 1604. júniusa és szeptembere között ugyanitt főkapitány. 1598 és 1602 között Nógrád kapitánya. 1607 elejétől Érsekújvár kapitánya, királyi tanácsos. *Nagy Iván* IX. k. Pest, 1862. 385. o.; *Benda* 297. o.; *Bánlaky*102. o.; *Pálffy* 1997/2. 271. o.

[176] 1593 novemberében részt vett Fülek visszafoglalásában, mint bozóki hadnagy. 1607 őszéig zólyomi kapitány. *Bánlaky* 102. o. Lásd még *Benda* 301. o.

[177] Majtényi Bertalan fia. 1578 és 1598 között Zólyom vármegye főispánja. 1593 novemberében részt vett Fülek visszafoglalásában, mint zólyomi hadnagy. *Bánlaky* 102. o.; Magyarország vármegyéi és városai. Zólyom vármegye. (Szerk. *Borovszky Samu.*) Budapest, év nélkül (a továbbiakban: *Borovszky*) 542. o.

[178] 1594-ben részt vett Esztergom sikertelen ostromában. *Nagy Iván* V. k. Pest, 1859. 173. o.

[179] Bars vármegye alispánja 1607 őszéig. 1601-ben, 1603-ban, 1604-ben és 1608-ban a megye országgyűlési követe.1621-ben az alispán helyettese. *Benda* 279. o.; *Borovszky*: Bars vármegye. 1903. 393. o.

[180] Révay Márton (1565–1630. szeptember 20) 1591 és 1619 között Turóc vármegye alispánja. *Nagy Iván* IX. k.Pest, 1862.703. o.

[181] Szentiványi Benedek fia. Liptó vármegye alispánja. *Nagy Iván* X. k. Pest, 1863. 624. o.

Haupt[man] Georgius Barbaricz[182]	40	100
Spannschafft Nograd		
Haupt[man] Andrea Gysi[183]	45	110
Spannschafft Aruensis		
Haupt[man] Stephanus Litousky	50	100
Latus	670	1 585

Summa der Hungrischen Landschafft. Hussarn: 3 230 Heyduken: 4 815

Inngemein, deß bis dato benendten Volks anzal ist:

Teutsche	Wallonische	Hungerische Pferd oder Reutter
6 800	2 000	4 930

Fuesvolk

Teutsch	Wallonisch	Hungrisch
18 400	2 500	5 815

+Summa deß ganzen Ober Hung[erischen] Veldtlager: 26 700 Mann.
Summa: 83 845
323a

Belanget die Welschen, so die Päbstliche Heiligkeitt, vnter Ihrem General, H[err] Francisco Aldobrandin geschickt, sein gewesen Anfenglich 12 000 zu fueß, 1 000 zu Rosß, Item: Meilendter Insonderheit 3 000.

Vincentius, Herzog zue Mantua etc., hatt besoldet 700 Pferdt, mit denen welche ihrer Fur[stlichen] Dur[chlaucht] zue Hoff aufgewarttet.

Latus: 1 500 zue fueß, 1 700 Pferdt.

Summa deß ganzen Besoldeten Kriegßvolck, so auß Nieder Hungrischen Veldtlager anfenglich bestellet, vndt sich stets befunden:

Pferdt	Fueßvolckh
15 430	41 715

Summarum; außer Trosß vnd Mercatanter, welcher hauf drey doppelt großer: 57 145 Man

Welches Anseheliches, großmechtiges Krigßheer, mit den OberHungrischen, (*Aldorten hatt Ihr Khön[igliche] Wur[digkeit] Erzherzog Maximilian, mein g[ene]d[igi]ster Herr auch 1 000 Kayserlische Teutsche, vndt 600 Archibusier, gelb, roth, grühn, vndt blaw röckhe, 1 200 Obersechsische, 1 500 Schlesische, (sunt iam in Wallachia, quae nunq[ue] eius modi equitatum vidit), 600 Pomerische, 300 Laußnizer Reutter, vndt 4 000 Hussarn. Ahn Fueßvolckh: das Teutsche in bezalung der Stendte in Böhmen, Alexander von Felin Regiment 3 000 starckh, 2 000 Schlesische vndt 500 Lausenizsche Knecht, 8 000 Heyduckhen, oder Landtvolckh. Summa: 5 200 Theutsche, 4 000 Hung[erischer] Pferdt, 5 500 Teutsche Knecht, vndt 8 000 Heyduckhen. Außer Granizer, welche auf 2 000 Hussarn vndt 2 000 Heyduckhen geschezt.) zusammen gethan, in viel hundert Jahren nie gesehen, noch gehört. Vndt geschweig deß SiebenPurgischen, das mit diesen kheinen Andern Veldtherrn, oder KriegßFuersten, Alß Eur Rom[ische] Khay[serliche] May[es]-

[182] Barbarith vagy Barbarics György Hont megye nemesi család tagja. Zólyom vármegye főispánja volt a XVI. század második felében. *Nagy Iván* I. k. Pest, 1857. 186. o.; *Fallenbüchl* 1994. 114. o.

[183] Géczy András 1597és 1599 között és 1613-ban Nógrád vármegye szolgabírója. 1598-ban országgyűlési követe a vármegyének. 1619-ben halt meg. *Nagy Iván* IV. k. Pest, 1858. 343–344. o.

t[ät] erkhennt. Im Abzueg Aber, hatt dieses NiederHungrische, Teutsches, vndt Welsches fueß volckh, dermaßen, abgenohmen, das nicht vierthen thail, abgedanckhet.

323b

Die Reutter, bestehen beßer: dan vast Niemandt zu roß dienet, Er hab dann auß seinem eigen Beütl, in Zeitt der noth, einen ZehrPfenning herzugeben. Nicht desto weniger, sein die Frenckischen Reutter, mit 640 Pferdt, die Böhmisch[en] mit 400, die beide Österreichische mit 800, die Mairisch[en] mit 700, die Wallonen mit 1 600, die Mechelburgisch[en] mit 460, die Reynlendter mit 230, die Schwebischen mit 260 Pferdten, zum thail Ihn abgedanckht, zum thail in das Windter Lager gezogen.

Das fueß volckh hatt hefftiger abgenommen: das Retenawisch Regiment ist noch biß dato 2 500 starckh, sintemal der Abgestorbenen lückhen mit neuhen ersezet, wie auch in dem Marggräfischen Regiment, das noch 2 000 starckh. Welches zu lezt ein standthafftiges, woluersuchtes Volckh sein wirt. Das Schwebisch Regiment ist mitt 700, das Bairische mit 500, das vnter Österreichische mit 500, das Märische, mit 400 abgedanckht. In baiden Wallonischen Regimenten sein an Allem kranckh, vndt gesundt, vber 600 Mann. Der Aldobrandinischen Welschen, sein Irgent 5 000 Mann, vndt von Reuttern 400 Pferdt, vbrich, die andern entlauffen, vndt gestorben.

324a

Drumb ein Altes: Hungerlandt ist der Teutschen, dz ist, Aller Außlendtisch[en] Nation Kirchhoff, welches doch bey mir, auf Alle Veldtzüeg zuverstehen, sie geschehen, in was Landt es wolle. In Franckreich, Niederlandt, Spanien, Welschlandt, Poln, etc. Ist dieses vielmal, auch zu vnsern Zeitten, mit großern verlust erfohrt. Vndt ist dennoch khein magel an Volckh gespühret, sondern zehen, vor einen, wan die Trommel gerühret, zugelauffen. Vndt halts fur gewieß, das nie geschehen, vielweniger gehort, das ein ganzes Landt durch Krieg an Volckh, Arm worden, wie solches der Vernunfft, der erfarenheit gemeß, Langwirige, Niederlendtische, Französische vndt Hungrische Krieg, probirt. Ein Stadt, empfindts viel ehe, wie solches Rom, in bello Carthaginensi et Civili, hernach erfahren. Zue welcher Zeitt (Lege Porcia) alle Junge ledige Männer, zu heirathen, ut Civitas viduatam viris repleretur prole, gezwungen. Derhalben, weil deß Kriegß-fuersten Politisch Regiment, vnzurüstet, bestehet durch welches Nervi belli, geldt, vndt Profiandt gemacht, vndt guete, wolversuchte Kriegß Obersten verhanden,

324b

wirt, An Soldaten khein Mangel, deßen reichthumb, bey dem feindt zusuchen, furnemlich, bey den gueldenen Orientalischen Turckischen Lemdten. Darzue der Allmechtige, Barmherzige Gott, weil seines Göttlichen Namens Ehr, vndt deß Kayserlichen, Christlichen langgewunschten Regiments, vndt Holdtseeligen, Österreichischen Scepters, erhöhung willen, sein gnadt, vndt Segen, verleihen.

Mich Eur Rom[ischer] Khay[serlicher] M[ayestet] Aller vnderthenigist befehelendt etc.

Wien, den 25. Nouemb[ris] vmb 12 Vhr zu nacht, Anno etc. [15]95.

2.

Gotthard von Stahrenberg lovassági főstrázsamesteri kinevezése 1600. július 6. Kriegsarchiv, Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates. Bestallungen. No. 661/1600. Folio: 631ab. Hadtörténelmi Levéltár, 1365. doboz.

631a

Gotthardt v[on] Starhenberg bestallung als g[nä]d[igi]st Obristfeldwachtmaister über das K[rie]gsvolk zu Roß

Ex den 6 Tag Jullj A[nn]os 600 W[ien]

Wier Matthias etc.

Bekhennen hiemit offentlich vnnd thuen Khundt aller meniglich alles die Khay[serliche] M[ajestät] vnser g[nä]d[igi]sten geliebten herrn vnd brued[er]n, an iezo bei dem wid[er] den

Erbfeindt Christlichs nahmens den Türggen Continnirenden offnen Khrieg Zu beschuz vnd erhaltung derselben Khünigreich, fürstethumb, Landen, vnd getrewen vnd[er]thonen abermal ein stattliche AnZall Khriegsvolckh Zu Ross vnd fueß bestolltt, vnd Zue feldt vnd[er] vnsern Veldt Generalat vnd[er]halten, vndt gebrauchen lassen, das wir bey solcher vorstehend[er] Khriegs Expedition Zue desto mehrer erhaltung guetten regimendts Khriegs disciplin vnd Khriegs ordnung, ain Obristen Wachtmaister über alles Kriegsuolck Zu Roß Zu Zueordnen entschlossen Vnd demnach den Edlen vnsern lieben getrewen, Gotthartt herrn von Starenberg auf Schönfiehel in genedigister erwöhnung seines daffern erdlichen gemüetts,

631b

Vnd in Khriegs Sachen erlangten, vnndt vnß berüembten, guetten erfahrnheit wie auch auf das sund[er] gnedig Vertrawen, so wir in sein Person gestelldt den Obrist wachtmaister ambt über alles Kriegsuolckh Zu Roß gnedigist aufgetragen, vertrautt vnd hierZu angenumben, vndt besoldt hab[en]. Allso vnd der gestallt, das er in vndt bey jezigen Offnen VeldZueg vndt Khriegs Expedition in hung[er]n, vnser Obrister Wachtmaister über aller Kriegsuolckh Zu Roß sein vnd von Meniglichen also genendt, gehrt, respectirt vnd des ambtes nottrufft nach gebürlichen gehorsambt werden solle.

Da entgegen soll er auch sein aufseh, vnd gehorsamb nach vnnß, alles Veldt Generaln, dan auch auf der Khay[serliche] M[ajestät] vnd vnsern Obrist leüttnandt vnd Obrist Veldtmarschalh wehr die von ainen Zue andern Zeitt sein werden haben.

3.

Hans Leonard von Jell főkvartélymesteri kinevezése 1600. július 1. Kriegsarchiv, Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates. Bestallungen. No. 660/1600. Folio: 630ab. Hadtörténelmi Levéltár, 1365. doboz.

630a

Herrn Leonhardt v[on] Jell Oberstquartiermaister bestallung

1. Jvly A[nn]o etc. 1600 Wienn

Wir Mathias etc.

Anbietten N. Jezigen vnd Khunfftigen der Khay[serliche] Ma[jestä]t hoff Khriegs Zallmaistern wer die Jederzeit sein werden, vnser gnadt vnd geben auch hiemit gnediglich Zuuernemen das wier im Namen hochst ernenter Irer Ma[jestä]t vnsern getreuen lieben Hanns leonhardt v[on] Jell Zu Jezigen verschunden VeldtZug wider den Erbfeindt den Turggen seiner erkhanten redlig[en] schickhlichkheit vnd Khriegs erfornheit halber, auch dem Zu Ime tragenden sondern g[nädigi]st[e]n vertrauen abermall fuer ainen obristen Veldt Quartiermaister in hungern g[nädigi]st[e]n aufgenomen besöldt, vnd Ime Zu seiner Vnderhalttung bewilligt haben.

Erstlich auf sein Leib Zwayhundert vnd funffzig gulden, auf vier trabanden Jeden Acht thuet dreysig Vnd Zwen, auf auf ein Tolmatsch Zwelff, auf ein schreiber 14 auf ain wagen

Descriptum pro Camera 15 July 600

630b

vier vnd Zwainzig auf ein Leuttnandt vnd seine adiutantn Achzig, Vnd auf Acht Pferdt Jedes Zwelff thuet Sechs vnd Neunzig gulden Jeden gulden Zu fünffzehen Pazt oder Sechzig khreuzer gerechnet. Euch darauf genedigist beuelhandt das Ir gedachten Obristen Quartiermaister angeregtebesoldung alß von dato diser bestallung anzuraitten, so lang er disem beuelch beywohnen wierdt, also entrichtet vnd bezoldt wie dan auch solches in Euren Ambts Reuttungen auf disen Vnsern beuelch vnd sein gebüerliche Quittung fuer guet außgab angenomen, geleget vnd Passiert werden solle, vnnd geschecht auch hieran der Khay[serliche] Ma[jestä]t vnd vnser g[nädigi]st will vnd mainung geben.

4.

Andreas von Stubenvoll főrumormesteri kinevezése 1600. július 16. Kriegsarchiv, Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates. Bestallungen. No. 664/1600. Folio: 642ab. Hadtörténelmi Levéltár, 1365. doboz.

642a
Andreas Stubenvoll bestallung als Obrist Rumormeister
Ex den 16 Tag Jullj Annos 600 W[ien]

Wir Mathias etc.

Bekhennen hiemit Nachdem die Röm[ische] Khay[serliche] Ma[jestä]t Zu beschuzung dero getreuen Khünigreich vnd Landen, wider algemainer Cristenheit Erbfeindt dem Turggen ein starckhes Khriegshör von Reuttern vnd Knechten Zu veldt besöldt vnd versamblet haben vnd vnder andern auch Zu erhalttung guetter ordnung im Veldt Zu den Rumorn vnd Lormenß Zeiten, das obriste Rumormaister Ambt mit ainer Tauglichen Person Zuuersehen sonders von nötten sein will.

Das wier demnach in der Khay[serliche] Ma[jestä]t nahmen Zu solchem Ambt vnsern getreuen lieben Andreas Stubenuoll seiner vnß beruembten Zeugligkheit vnd geschickhligkeit halber Zu solchem Obristen Rumormaister Ambt fuergenumen vnd besold, bestöllen Ine auch hiemit wissendtlich in Crafft diß bestalbrieffs, als vnd der gestaldt das er in disem vnserm Veld Zug Obrister Rumormeister ßein, von meniglichen darfuer erkhendt, geehrt vnd solch ßein Ambt der gebuer vnd

642b

Khriegsbrauch nach, alles Vleiß verrichten, seinen Reffert vnd gehorsamb aber nach Vnß auf d[er] K[aiserliche] M[ajestät] vnd Vnsern Obrist leüttendt etc. vnd obrist feldmarschalh wehr die von ainne Zum anden Zeitt sein werd[e]n hab[e]n dienen gebot vnd verbott Jeder Zeit gehorsambt geleben Vnd Sumarie alles das Jenige waß einem getreuen obristen Rumormaister gebuert Inen vnd ausser des Lagers bedenckhen, handeln vnd vnsern diß orts in Ime geseczten g[nädigi]sten vertrauen nach, volziehen solle.

Fuer solche sein Muthe fleiß vnd beuelch soll Ime nach volgunder Stat vnd besoldung von der Zeit er solchen beuelch bedienen vnd seine Stats Personen vnd Pferdt Zu Mussen fuerstallen wuerdet anzuraiten Monatlich vnd Jedes Monat besonders Passiert werden.

Erstlichen leibs besoldung	200 f.
Seinem Leuttenandt	50 f.
Auf Sechzig wolgerusste Archibusir Pferdt Jedes Monatlichen 14 f. thuet	840 f.
Auf Zwen Trometer Jeden 14 f. thuet	28 f.

pro Camera describatur 14. July 600 factum
Auf die H[of] C[ammer] Zum wißn vnd Neuern Verordnung zugeben 15. July 600.
pro Meisl abzuschreiben.

5.

Nikolaus Erhardt főszekerészmesteri kinevezése 1600. július 1. Kriegsarchiv, Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates. Bestallungen. No. 659/1600. Folio: 627ab. Hadtörténelmi Levéltár, 1365. doboz.

627a
Bestallung für Niclas Erhardt über der Obrist VeldtWagenmaisterambtt
July Anno etc. 1600 Wienn

Wir Matthias etc. bekhennen hiemit, nach dem der Kay[serliche] M[ajes]t[ä]t etc. notturff erfördert, Zubeschuzung dero getreuen Kunigreich vnd Lande, wid[er] allgemainer Christenheitt

Erbfeindt dem Turggen, ain Krieghör von Reütter vnd Knechten Zu veldt Zubestöllen, dabey den auch Zu ferderist vonnotten, Zuerhalttung guetter VeldtZugordnung, das Obriste Wagenmaister Ambt, mit ainer Tauglichen Person Zuuersehen Alß haben wir in der Kay[serliche] M[aje]st[ät] etc. namben, vnd in Crafft vns von Irer M[ajes]t[ä]t aufgetragnen Obristen Veldt generalts Zu solchem Ambt vnsern getreuen lieben Niclasen erhardt seiner vnns hinnzum berumbten tauglicht vnd vorigen Zu feldt als geweser Obristen geschirmmaister b[ei] d[er] Artholoraj erwissen Vleisigt dinst halber Zu solchem Obristen Wagenmaister Ambt fürzunomben vnd bestelt, bestellen den auch hiemit wissentlich vnd in Crafft dieß Bestalbrieffs als vnd dergestalt, das Er in diesem Christlichen VeldtZug der Obrist wagenmaister sein, von mennigklich darfür erkendt, vnd solch sein Ambt der gebüer vnd Kriegsbrauch nach, alles fleiß verrichtet, seinen restect nach Vnß auf Ir Kay[serliche] M[ajes]t[ä]t etc. vnd vnsen Obristleuttenandt dan auch auff Ire K[aiserliche] M[ajestät] etc.

627b

vnd vnserm Ob[risten] Veldtmarschalbh wehr die sein werden, der hab[e]n deren gebott vnnd verbott JederZeit gehorsambist geleben, vnd Summari: alles das Jenige was ainem Obristen Wagenmaisster gebüert ladenischen handlen, vnnd vnserm dieß ortts in Ihne geseztem gnedigisten Vertrauen nach vollZiehen solle.

Für solche seine müehe, Fleiß vnd beuelch soll Ihme nachuolgunder Statt vnnd besoldung von d[er] Zeitt auser solches solches Ambt bedienen wirdet alß von resst Monats July monatlich vnd yedes monat besond[er], wie die in Calender begriffen werde Alß nemblicher fürs Erste

Leibs besoldung	100 f.
Auff ain Leuttenandt	50 f.
Auf ain Tollmätsch	12 f.
Auf 2 Trabanten yedes 8 f. thuet	16 f.
die Er ZuZalltt schuldig sei solle vnd auf ainen wagen	24 f.
Auf 5 Teütsche Pferdt yedes 12 f. t[ut]	60 f.

6.

Tervezet egy német gyalogos ezred felállítására, keltezetlen (1593 körül). Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Reichsarchive, Mainzer Erzkanzlerarchiv. Militaria 1560–1813. Fasc. 5. Folio: 6a–7b. Magyar Országos Levéltár, Filmtár W4870.

6a

Wir Rudolff Bekhennen offentlich mit dißem Brief Vnndt thuen Khundt menigelich Alß Vnßer Vnndt Vnserer Khunigreich Vnndt Land, auch algemainer Christenheit Vnuermeidenliche notturff eruordert Vnnß bey Yetzigem offnen Krieg wieder den Erbfeindt den Turggen, Zu erhalttung Vnndt defendirung Vnserer Landen, Granitzen Vnnd getreuren Vnderthanen, mit ainer mehrern Anzall Kriegsuolckh Zubestärckhen Vnnd gefast zumachen, Daß Wir demnach den N. in erwög- Vnndt betraglung seiner Vns bekanhten geschickhlichkeit Vnndt Kriegs erfahrnheit, auch auff daß sonder gnedig Vertrawen, so wir in sein Person stellen, zu ainem Obristen Vber ain Regiment Hochdeutsher Knecht von N. Man starckh, an- vnndt aufgenummen Ine auch auf drey Monatlang, die negsten nacheinand[er], Vndt auch hernach, so lang wir des Regiments solcher gestalt bedurffen werden, o[h]ne ainche ferrnre neuwe behandlung, so er Obrister oder seine Vnterhabende haubt-Beuelchs- vnnd gemaine Kriegsleuth alß dan nach außgang berurter drey Monat suechen möchten, bestellet haben, Theun daß auch hiemit wissentlich in Crafft diß Brieffs, also daß gedachter N. auf die Zeitt die wir Jme hernach benemen laßen wollen, sich vmb solche obbemelte anzall Knecht oder Kriegsuolckh bewerben, dießelben aufbringen

6b

bestellen Vnnd dann damit Vns widerberurten Erbfeindt, Zu statt- beschutzung vnd beschwimung Vnser Landt Vndt Leuth, auchsers Heylihen Christlichen Namens Vnndt glaubens, Vndt sonsten gegen allen Vnsern wider wertigen dienen, Solche Knecht auch auf den bestimbten Musterplatz

beschaiden, Vndt solle daselbt Inen Ir Monat auf den dag der Musterung angehn, Vndt Sy volgendts auf vnßer oder Vnsers Veldt Generaln, oder deßen Obristen General Leuttenampts (wofer derselben aine sein wirdet) verordnung vnndt beuelch es sey Zu Waßer oder Landt, In b[e]ßatzungen, mit gantzen od[er] halben Regiment, auch gantzen Vnndt halben fandlen, auch Rotemweis, wie es die gelegenheit Vnndt notturff Yeder Zeit eruordern wirdt sich gebrauchen Vndt zu dienen, auch ar Zu ordnen Vndt fhure zulassen schuldig seye, wie Solches in dem selben fall ainem auffrichtigen Obristen vndt ehrlichen Kriegsleuthen Zuthuen Zustehet vndt gepuret,

Vndt gebieten darauff allen Vndt Yeden haubthleuthen hohen Ambtern fendrichen, Beuelchshalbern, Vndt den anndern gemainen Knechten, so Vnder ernants N. Regiment sein werden, gnedigist Ernstlich Vnndt wöllen, Daß Sy nach aufgedachten, Vnsern Obristen Veldt-General, Vndt deßen Ob[rist] Veldt General

7a

Leutterampt, so wol Jren furgestelten Obristen Jr aufsehen vnndt gehorsamb haben Vnßern Nutz Vnndt Er[n]ummen befurdern, Vnndt entgegen allen nachtail vndt schaden warnen vndt furkhumen, wie solches Ehrlichen Kriegsleuthen gegen Vns, alß Jrem Kriegshern geburet vndt wol anstehet,

Dabey ist Inen bewilligt, daß Sy Irer verdienten besoldung, wie die Inen in der Musterung wirdt gemacht Vndt Passirt werden, Monatlich doch alweg fur ain Monatsoldt dem altem gebrauch nach, Vier gulden, vndt Yeden gulden fur funffzehen Patzen oder 60 Kreutzen gerehnet, bezalt werden sollen dagegen sollen Sy dreysig tag fur ain Monat Zu dienen schuldig sein, vnndt wo sich were, daß solche bezallung des feindts oder annder Vrsach halber nach vndt aines yeden Monats nit gleich verhanden sein werde, So sollen bemelte Vnsere Kriegsleuth etwas gedult tragen Vnndt dadurch Khein Zug Wacht Vndt waß redlichen Kriegsleuthen Zuthuen geburt Vndt zustehet, gegen oder wider den feindt nit abschlagen nach Vnderlaßen,

Vnd wo eß sich Zutruge, daß von Vnsertwegen durch Vsern General Veldt Obristen, oder desselben Ob[erst] Veldt General Leuttenannpt, ein haubt Veldtschlagt, oder Generalsturmb an einer Vestung Zuthuen verordnet, Vndt die oder dieselbe mit der hilff Gottes erobert werde, so soll Ir der Kriegsleuth Monat, wie daß ergriffet wirdet,

7b

deßelben tag auß vnndt angehn, Vndt ihnen hienach yetzuermelter Monat, darinnen beruerte Schlagt oder sturmb beschehen, ain weg alßdan andere fur vollig verdient, bezalt werden Aber nichts desto weniger auch yetzo oder Kunfftig die bemelten Kriegsleuth, so lang Irer bedürffig Vnns zu dienen schuldig vnndt pflichtig sein.

Im fall aber Wir Sy weitter in Vnsern diensten Zuerhaltten nit notturffig sein werden, So mugen wir auch alß dann dieselben Vnserer gelegenheitt nach Vrlauben, vnndt ihnen abdancken laßen, yedoch wann vnndt sobaldt solches beschicht, so soll ihnen ein halber Monat soldt, sambt der Verdienten besoldung auf vorgehunde Musterung gegeben vndt bezalt werden, wie dann diß, vnnd das Vberige Vnser beynebens geferttiger Kriegsbreuchiger Artickls brief mehrers Inhaltts außweißß Vndt vermag Genedielch Vndt ohne geuerde, Mit Vrkhunt diß Bestallungsbriefs, mit Vnserm Kayserlich[en] furgestelten Insigl vndt aigenen handtzaichen verfertigt. Geben Praga.

7.

II. Rudolf császár dekrétuma egy német gyalogezred parancsnokának kinevezéséről, keltezetlen (1593. körül). Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Reichsarchive, Mainzer Erzkanzlerarchiv. Militaria 1560–1813. Fasc. 5. Folio: 2a–4b. Magyar Országos Levéltár, Filmtár W4870.

2a

Wir Rudolf etc.

Bekhennen hiemit offentlich vnnd thuen Khundt maniglich. Nachdem mir den N zu Jezt vorhabenden Kriegs Expedition wider den Erbfeindt Christlichen namens vnnd glaubens den turggen zu schutz vnnd Rettung Vnserer getrewer underthonen Khünnigreich vnnd lannden zu Vnserm Obristen vber ein Regiment hoch teutsche Knechtt von N Man bestelt Vnnd angenumen, daß mir seiner Person auch auff die hohen Ampter haubt- Vnnd beuelchsleutt nachvolgenden Statt Vnnd besoldung aufgericht gemacht Vnnd beschloßen haben.

Erstlichen sollen gedachten N alß Vnserm Obristen Vber beruret Regiment Teutscher fuusknecht auff sein Person, Statt, auch anndern Vortl, in allem bewilligt sein 75 soldt

Auf ein Schreiber	3
Auf 8 Trabanter Jedem 1 M[onat]	8

2b

Auf ain Caplan	3
Auf ain Trumbschlager	2
Auf ain Pheifer	2
Auf ain Tulmatsch	2
Auf sechs Raißige Knecht Jedem 3 M[onat]	18
Auf einem Wagen	6
Auf ein Koch	1
Auf den ob[rist] Leuttenant	15
Auf deßen zwen Trabanten jedem 1 M[onat]	2

Statt der hochen Ambter

Auf ain Profoßen	10
Auf deßßen 4 Trabanten jede ain M[onat]	4
Auf deß Profoßen Leüttenant	4
Auf sechs Steckerknecht jeden 1 M[onat]	6

3a

Auf ain Stockhmaister	2
Auf ain Scharfrichter	4
Auf ain Schulteßen	10
Auf ain gerichtschreiber	2
Auf 10 Gerichtsleutt	10
Auf ain Gerichtswaibl	1
Auf des schulteßen Trabante	1
Auf ain wachtmaister	10
Auf desen Trabanten	1
Auf ain Quartier maister	10
Auf deßßen Trabanten	1
Auf ain Proviantmaister	6
Auf ain Obristen Veldtscherer	8
Auf ain hern waibl	1

Der haubtleut erstes Platt

	Vbersoldt
Dem Haubtman	9
Sein Jung	

3b

Fendrich	4
Sein Jung	
Leuttenant	3
Caplan	1
Veldtwaibl	2
Veldtschreiber die Vnß geschworen sein	1
Veldtschere	
Furier	
Furier	
Waibl	
Waibl	
Trumbschlager	
Trumbschläger	
Pfeiffer	
Pfeiffer	
Trabant	
Trabant	
Tulmatsch	
Kohoch	
Reittknecht	1

4a

Vnd soll erste Platt vnder die ordinari anzall der 300 Mann Verstanden, vndt einbracht, Vndt darauf von Vnß die bezallung hinuor gemelter besoldungen auß der Reichs Craißen Vnß dieß jars wider den Erbfeindt gethonen bewilligung also beschehen Vnndt volzogen werden, Alles gneudiglich Vndt ohne geuerdte Mit Urkunt diß brieffs mit Vnsere aigenen handtschriff vndt Vnserm Kayserlichen furgetruckhten Secret Insigl Verferttigt geben Prag.

4b

Copia

Obristen Statts vber ain regiment knecht von 3 000 man

8.

Adolf von Althan ezredesi kinevezése 3 000 német gyalogos élére 1601. március 23. Ugyanezt a Bestallungot kapta Hans Breiner zu Stübing és Pernhausen is. Kriegsarchiv, Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates. Bestallungen. No. 680/1601. Folio: 826a–828a. Hadtörténelmi Levéltár, 1365. doboz.

826a

Wir Rudolff etc.

Bekhennen hiemit offentlich vnd thuen khund menigelich. Nachdem wir den (titl.) Adolphen von Althans vnseren Kriegs Rathe Zu Jezt vorhabenden Kriegs Expedion wid[er] den Erbfeindt Christlichen namens vnnd glaubens den Türggen, Zu Schuz vnnd Rettung vnserer getreuen vnd[er]thanen, Khünigreich vnnd Landen. Zu vnsernn Obrist über ain Regiment hoch Teutscher Knecht, von 3 000 Man bestöltt vnd angenumben, das wirm seiner Person auch auf die hohen Ambter haubt vnd beuelchsleütt nachuolgenden Statt vnd besoldung aufgericht, gemacht vnd beschloßen haben.

Erstlich sollen gedachten Adolfen von Althan, alß vnseren Obristen über berüert Regiment Teutscher fußknecht auf seinen Person, Statt, auch andere Vort[ei]l in allem bewilligt sein. 75 Söldt

Auf ein Schreiber	3 Söldt

826 b

Auf 8 Trabanten Jeden 1 t[u]t	8 Söldt
Auf ein Caplan	3 Söldt

Auf einTrumblschlager	2 Söldt
Auf ein Pfeiffer	2 Söldt
Auf ein Tulmatsch	2 Söldt
Auf sechs Raisige Knecht Jeden 3 thuet	18 Söldt
Auf ein wagen	6 Söldt
Auf ein Koch	1 Söldt
Auf ein Ob[risten] leüttenant	15 Söldt
Auf dessen Zween Trabanten Jeden 1 t[u]t	2 Söldt

Statt der hohen Ämbter

Auf ain Profosen	10 Söldt
Auf dessen 4 Trabanten Jeden 1 t[u]t	4 Söldt
Auf des Profosen Leüttenant	4 Söldt
827 a	
Auf sechs Steckhenknecht, Jeden 1 t[u]t	6 Söldt
Auf ain Stockhmaister	2 Söldt
Auf ain Scharfrichter	4 Söldt
Auf ain Schulthesen	10 Söldt
Auf ain Gerichtschreiber	2 Söldt
Auf 10 Gerichtsleütt	10 Söldt
Auf ain Gerichtswaibl	1 Söldt
Auf deß Schulthesen Trabanten	1 Söldt
Auf ain Wachtmaister	10 Söldt
Auf dessen Trabanten	1 Söldt
Auf ain Quartiermaister	10 Söldt
Auf dessen Trabanten	1 Söldt
Auf ain Profiantmaister	6 Söldt
Auf ain Obristen Veldtscherer	8 Söldt
Auf ain hurenwaibl	1 Söldt
827 b	

Der haubtleütt Erstes Platt

Dem haubtman	9 Übersöldt
Sein Jung	
Fendrich	5 Übersöldt
Sein Jung	
Leüttenant	3 Übersöldt
Caplan	1 Übersöldt
Veldtwaibl	2 Übersöldt
Veldtschreiber der vns geschwor[e]n sein soll	1 Übersöldt
Veldtscherer	Übersöldt
Furier	Übersöldt
Fhüerer	Übersöldt
Waibl	Übersöldt
Waibl	Übersöldt
Trumelschlager	Übersöldt
Trumelschlager	Übersöldt
Pfeiffer	Übersöldt
828 a	
Pfeiffer	Übersöldt
Trabant	Übersöldt
Trabant	Übersöldt
Tulmatsch	Übersöldt
Koch	Übersöldt
Reittknecht	1 Übersöldt

Vnd soll diß erste Platt, vnder die ordinarj anzall der 300. Man verstanden, vnd einbracht, Vnd darauf von Vnß die bezallung hieuor gemelter besoldung Auß der vns diß Jars durch die Ständt deß Marggrafthumbs Mährern gethanen bewilligung also beschehen vnd volzog[en] werd[e]n, Alles gemedigelich Vnnd o[h]ne geuerde, Mit Vrkhundt diß briefs mit Vnser aignen Handtschrifft vnd vnseren Kayserlichen fürgetrunckhten Secret Insigl verferttigt. Geben Prag den 23. Marty A[nn]o 1601.

In Simili: Auf den Preiner vnd Parnhausen

9.

Johann Friedrich von Mörsburg ezredesi kinevezése 4 000 német gyalogos élére 1598. április 16. Ugyanezt a Bestallungot kapta gróf Karl Ludwig zu Schulz és Hermann Christof Russworm is. Kriegsarchiv, Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates. Bestallungen. No. 575/1598., Folio: 672a–674a. Hadtörténelmi Levéltár, 1363. doboz.

672a

1598. April

Bestallung für Ir[en] von Morsperg, Grauen von Sulz, vnd Rußwurmb über ain Regiment Teütsche Knecht von 4 000 Mann.

673a

Wir Rudolff etc.

Bekhennen hiemit offentlich Vnnd thuen Khund meniglich. Nachdem Wir den Edlen Vnnß[e]rn Vnnd des Reichs lieben getreuen Johaim Friderichen freihern Zu Mörspurg vnnd Bassartt Zu iezt vorhabender Kriegsexpedition wider den Erbfeindt Christliches Namens vnnd glaubens den Türggen Zu Schuz - vnnd Rettung vnser getreuen Vnderthanen, Khönigreich vnnd Landen, Zu Vnserm obristen über ein Regiment Hochteütscher Knecht von 4 000 Mann besteltt vnnd angenuhmen. Das Wier seiner Persohn, auch auf die höhen Ambter, haubt – vnnd beuelchsleütt nachfolgenden Statt vnnd besoldung aufgericht gemacht vnnd beschlossen haben.

Erstlichen sollen gedachten Vonn Mörspurg alle Vnsern obristen über berüertt Regiment Teütscher Fußknecht auf sein Persohn, Statt, auch andrer Vort[ei]l ein allen bewilligt sein. 75 Söldt

Auf ain Schreiber	3 Söldt
Auf 8. Trab[ant]en Jeden 1 thuet	8 Söldt
Auf ain Caplan	3 Söldt
Außthun Auf ain Trumblschlager	2 Söldt
Außthun Auf ain Pfeiffer	2 Söldt
Auf ain Tulmätsch	2 Söldt
Außzulassen Auf 6. Rasigeknecht Jeden 3. Thuet	18 Söldt
Gueten Auf ain Wagen	6 Söldt
Außlassen Auf ain Khoch	1 Söldt
Auf den obr[isten] Leittenambt	15 Söldt
Auf dessen 2 Trab[ant]en 1. thuet	2 Söldt

673 b

Statt der hochen Ämbter

Auf ain Profosen	10 Söldt
Auf dessen 4. Trab[ant]en Ieden 1. thuet	4 Söldt
Auf des Profoßen Leuttenambt	4 Söldt
Auf 6 Stekenknecht Jeden 1 thuet	6 Söldt
Auf ain Stockmaister	2 Söldt
Auf ain Scharffrichter	4 Söldt
Auf ain Schultheßen	10 Söldt
Auf ain Gerichtschreiber	2 Söldt

Auf 10. Gerichtsleütt	10 Söldt
Auf ain Gerichtwabel	1 Söldt
Auf des Schulthaßen Trabantten	1 Söldt
Auf ain Wachtmaister	10 Söldt
Auf dessen Trabantten	1 Söldt
Auf ain quartiermaister	10 Söldt
Auf ain Trabantten	1 Söldt
Auf ain Profiantmaister	6 Söldt
Auf ain Obr[ister] Veldtscherer	8 Söldt
Auf ain Hurenwäbel	1 Söldt

Der haubtleitt Erstes Platt

Dem Haubtman	9 Vbersöldt
Sein Jung	
Fendrich	5 Vbersöldt
Sein Jung	
Leittenambt	3 Vbersöldt
Caplan	1 Vbersöldt
Veldtscherer	2 Vbersöldt
674a	
Veldschreiber d[er] geschworen sein soll	1 Vbersöldt
Veldtscherer	1 Vbersöldt
Furier	1 Vbersöldt
Füehrer	1 Vbersöldt
Wäbel	1 Vbersöldt
Waibel	1 Vbersöldt
Trumblschlager	1 Vbersöldt
Trumblschlager	1 Vbersöldt
Pfeiffer	1 Vbersöldt
Pfeiffer	1 Vbersöldt
Trabanntt	1 Vbersöldt
Trabanntt	1 Vbersöldt
Außhth[u]n Tulmätsch	1 Vbersöldt
Außhth[u]n Khoch	1 Vbersöldt
Außhth[u]n Reittknecht	1 Vbersöldt

Vnnd soll diß Erste Platt vnder die ordinari Anzahl der 4 000 Verstanden, Vnnd einbracht, vnnd darauf Von Vns die bestahlung hieuor gemelter besoldung auß der diß Jares bewilligten Reggenspurgischen Reichshilff also beschechen vnnd Volzogen werden. Alles genediglich vnd ohne geuerde. Mitt Vrkund dittz brieffs mit Vnser aigen handschriff vnnd Vnsern khaiserl[iche] fürgetrükhten Secret Insigl verferttiget. Geben Prag den 16 Apr[ilis] A[nn]o 98.

In Simili auf herren Carl Ludwig Grauen Zu Sulz Vnnd herren Cristoff Rußwormb

10.

Egy német gyalogezred zsoldszámvetése, keltezetlen (1593 körül). Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Reichsarchive, Mainzer Erzkanzlerarchiv. Militaria 1560–1813. Fasc. 5. Folio: 10a–11b. Magyar Országos Levéltár, Filmtár W4870.

10a

Mit der Reitterbestallung ist noch Rein richtigkeit gemacht, aber weil man mit denselben Obristen in handlung sthet, täglich volgem alß dann auch Abschritten derselben bestallung communiert werden.

Der Landtsknecht bestallunghalber, ist gleichwol den Obristen die fertigung noch den beylagen beschehen, es stehet aber auch nach furnemblchen, auff dem Ob Ir Majestät etc. Inen die bewöhrung laßen, oder waß sie auff den andern fall einem Obirsten sonsten fur ain zuepues zu seiner Vnderhaltt bewilligen wollen.

Daher dann vieleich darauff zugedencken sein wurdet, wann die Creißen Ir selbst Volckh-bewilligen vnndt schicken wollen, ob man sich vermahnt vnndt beschandlt hatte, daß sie doch die fertigung der bestallung Irer Kay[serlichen]. M[ajes]t[ä]t. (allein Zuerhalttung der gleichheitt vnndt billigen gehorsambt vnndt Respects in feldt) heimb geben oder da auch das nit zuerhalten wer, zum wenigsten sich Irer Majestät. bestallungen allerdings accomodieren wolten, dann ausserdeme, wirdet es, mehr alß gewiß, große Angelegenheiten abgeben, vnnd die bestallungen nit vngestaigert verblieben.

Auff ain Regiment Knecht von 4 000 Mann wirdet monatlichen lauffen, bey 46 000 R. thuen 6. agnat. 276 000 R.

10b

Mehr auff lauffgelt, Obristen zue fuus-, Abzug-, fändt-, Schiffs Commissari- vnnd andere Vncosten in allem gefherlich in die 50 000 R.

Thuett Zusammen 326 000 R.

Solle es ain Regiment von 3000 Mann sein,wirdet man Vncosten darauff bedurffenin allem, bey, 258 000 R.

11b

Vberschlag waß sich auff ain Regiment Knecht von 4 000 Mann auff 6 Monat belauffen thuutt.

11.

Henri de Lorraine, comte de Chalogny, marquis de Mouy ezredesi kinevezése 3 000 vallon gyalogos élére 1600. április 24. Kriegsarchiv, Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates. Bestallungen. No. 655/1600. Folio: 618a–620a. Hadtörténelmi Levéltár, 1365. doboz.

618a

Wir Rudolff

Bekhennen hiemit offentlich, vndt thuen Khundt menniglich, Nach dem Wir den hochgebornen, vnsern vnd des Reichs lieben getrewen, Heinrichen von Lurraine, Marggrafen Zu Mony, Grafen Zu Chalogny Zue ietzt fürfallenden Kriegsexpedition wider den Erbfeindt gemaines Christlichen Nambens vnd glaubens den Türggen, vnd Zu Schuz- vnd Rettung vnserer getrewen vnderthanen Khünigreich vnd Landen auf ain Regiment Wallonen vnd Frantzosen oder Burgundien Zu Fuesß, von drey Tausent man, der gestalt, daß Er an ietzo alßbald 1 200 vnder Vierfändl, vnd Jedes 300 starckh von newem werben, vnd Ime hernach in hung[er]n nach andere in vnsern diensten berait Verhandene Sechs gleichmässige fändl vndergeben werden sollen, bestölt haben, daß wir vns seiner Person, auch der hohen Ambter haubt vnd beuelchsleutt Statts vnd besoldung halber vergleichen vnd beschlossen haben, wie hernach volgt.

Erstlichen wollen Wir gedachtem vnseren Obristen vber berürt Regiment auf sein Person vnd Statt, für Leibs besoldung, Caplan, Schreiber, Trabanten, Tulmatsch, Spielleutt, Khoch, hörwagen, vnd für alle andere Vortl Vier hundert Cronen Jede Zu Neunzig creuzern, od[er] anedrhalb[en] gulden R[einisch] gerechnet, bewilligt haben.

618b

Statt der hohen Ambter

Auf ain Obristen Leuttenandt	100 Cronen
Auf ain Schulthessen	26 Cronen
Auf ain Gerichtschreiber	6 Cronen
Auf ain Wachtmaister	26 Cronen
Auf ain Quartiermaister	26 Cronen
Auf ainen Profiantmaister	16 Cronen

Auf ain Prouassen	26 Cronen
Auf dessen Zwen Trabanthen	8 Cronen
Auf ain Stockhmaister	6 Cronen
Auf Zween Steckhenknecht	8 Cronen
Vnd auf ain Scharff Richter	10 Cronen

Der Haubtleutt Erstes Platt

Dem haubtman	100 Cronen
Auf ain Leuttenandt	24 Cronen
Auf ain fendrich	16 Cronen
Auf Zwen Wäbl, Jeden 6 t[u]t	12 Cronen
Auf Sechs Caporaln, Jeden 6 t[u]t	36 Cronen
Auf ain Caplan	4 Cronen
Auf ain Veldtscherer	4 Cronen
Auf Zwen Trumblschlager, Jeden drey thurt	6 Cronen
vnd lestlich[en] auf 2 Pfeiffer Jed[en] 3 t[u]t	6 Cronen

619a

Vnd solle diß Erste Platt vnder die anzall der 300 Man einbracht, Vnder denselben auch funfzig lange Spiesser, Ainhundert Muscatier, vnd ain hundert vnd funfzig Schüzen gemustert vnd hierauf die bezallung von vnsert wägen also Voll Zogen werden.

Alles genedilichen vnd o[h]ne gefherde. Mit Vrkhundt diß briefß, mit Vnseren aignen handtZaichen, vnd Käyserlichen hiefürgedruckhten Secret Insigl verferttigt. Geben Pilßen, den 24 Aprilis Anno 1600.

619b

Abschrifft

deß Obristen Statts auf 3 000 Walonen vnd frantzosen, so deß Duca dj Mercurio Bruedern heinrichen von Lottringen geferttigt worden. 24. April[is] 1600.

620a

Copia

Hainrichen von Lurraine Bestallung auf 3 000 Wallonen Vnd Frantzosen d[e]n dato 24 Aprilis Anno 1600.

12.

6 000 vallon gyalogos egy hónapi zsoldban tartásáról készült számvetés 1598-ból. Kriegsarchiv, Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates. Bestallungen. Folio: 588 ab. Hadtörténelmi Levéltár, 1363. doboz.

588a

Volgot hernach was sich ain fändlein Wahlonen auf 200 Man, sambt haubt vnd Beuelchsleuth[en] in allem erlauffen wirdt.	120 f.
Haubtman in allem für sein besoldung 100 golt T[aler]	150 f.
Seinem Leütnandt	40 f.
Seinem Fendrich	40 f.
Jedem 20 f.	
Zwaien Veldtwaibln in dem monatlich 24f. thuet	48f.
Ainem furir	12 f.
Ainem Veldtscherer	12 f.
Vier Capur allen iedem 12 thuet	48 f.
6 gefreitte	84 f.
10 gefreitte alls adles Personen iedem 14 f. thuet	140 f.
S[umm]a Personen 17 Erlauffen	490 f.

Doppelsoldner 25 iedem 10 f. thuet		250 f.
halb zu 8 vnd halb zu 9 Muscatir 60 iedem 10 f. thuet		600 f.
halb zu 5 vnd halb zu 6 Ainfache Schüzen 94 iedem 6 f. bringt		564 f.
S[umm]a Personen 200 drauf lauff monatlich		1904 f.
Erlauffen 30 fändl das sein 6 000 Man		
Zu Fueß ein monat Reinisch gulden		57 120 f.
Jedem 450 f.	Mehr 3 obriste iedem 600 f.	1 800 f.
	Mehr 3 obristen leütenanten iedem 150f.	450 f.
Jedem 50 f,	mehr 3 Wachtmaister iedem 60f.	180 f.
Jedem 40 f.	me[h]r 3 Quartirmaister iedem 50 f.	150f.
	Me[h]r 3 Prouosen iedem 30 f.	90 f.
S[umm]a alles		59 790 f.
Zween Magister di Campo iedem		300f.

588b

Verzaichnus was monatlich auf 6 000 Wallonischer Soldaten auflauffen thuet.

13.

Karl Tettau ezredesi kinevezése 1 000 német lovas élére 1598. május 18. Kriegsarchiv, Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates. Bestallungen. No. 587/1598. Folio: 774a–775b. Hadtörténelmi Levéltár, 1363. doboz.

774a

1598 May

Herrn Carln Tettauers

Bestallung vber Ain Tausent Teütsche Reütter

T[u]t 18 May

1598

Dergleichen bestallungen auch für Albrecht Pietpetscky, Item für Peter Pepel und obbesugt[e]n Carl Tetauers 1596 gefertiget word[e]n.

775a

Wier Rudolff etc.

Bekhennen hiemit offentlich vnnd thuen Khundt meniglich, Nach dem wier den Wolgebornen Vnsern lieben getreuen Carl Tetauer von Tettaw Ritter S. Johannis Hierosolimitani ordens vnd Commendatorn Zu Maulberg Zu den Jezt wider den Erbfeindt gemaines Christlichen Namens vnd glaubens dem Türggen vorschend[e]n Kriegs Expedition Zu vnseren Obristen vber 1000 Teütsch[er] geruster Reitter Inhalt vnserer sonderbaren destweg[en] darüber gefertigten bstallung gnedigist angenum[m]ben vnd bestelt. Das wier darauf Ime Tettauern als Obristen auf seinen selbst Statt, höhe Ambter vnd Vort[ei]l bewilligt haben nemblichen Zur leibs besoldung 400 f.

Auf deßen 4 Trabanten jeden 8 thuet	32 f.
Auf ain Ob[risten] Leuttenandt	150 f.
Auf Zween Trabanten	16 f.
Auf Ain Veldt Prediger	24 f.
Auf ain quartiermaist[er]	40 f.
Auf ain wachtmaist[er]	40 f.

775b

Auf ain Profiandtmaist[er]	40 f.
Auf ain Rumormaist[er]	20 f.
Auf ain wagburgmaist[er]	24 f.
Auf 2 Trometter	24 f.
Auf ain herpaugger	12 f.
Auf ain Veldtschreib[er] d[er] Vnns geschworen sey	24 f.

Auf ain wund arzt	24 f.
Auf ain Tolmetsch	12 f.
Auf ain Platner	6 f.
Auf ain Prouosen	30 f.
Auf 3 Trabanten	24 f.
Auf ain Kochmaist[er]	8 f.
Auf ain Scharfrichter	16 f.
Auf 3 SteckhenKnecht	24 f.
Auf ain wag[en]	24 f.

Yeden Reinisch Zu 15 Paz[en] od[er] 60 Kr[eizer] gerechnet, [1]darauf wir dan auch die bezallung aus d[er] Jungst vns von getrewen Ständten vnser Cron Behaimb diß Jars gethanen bewilligung, durch Vnsern Kriegs Zallmaister guettmachen laßen wolen, Alles gnedig[lich] v[n]d o[h]ne geuerden Mit Vrkhundt etc., Prag den 18 May 98

14.

Egy német lovasezred zsoldszámvetése, keltezetlen (1593 körül). Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Reichsarchive, Mainzer Erzkanzlerarchiv. Militaria 1560–1813. Fasc. 5. Folio: 12a–13b. Magyar Országos Levéltár, Filmtár W4870.

12a

Mitt den Reuttern, Obristen haben Ire Majestät numehr auch gneudigist schließen laßen.

Und verbleibnt allerdings bey der bestallung wie solche, die negsten jar bedient worden, vnnd bringt dieselbe ain Monat in allem: 19 272 R.

Allein haben Ire Kayserliche Majestät, zum Anritt ain gantzen, vnndt zum abzug ain halben Monat soldt.

Item dem Obristen über ain Taußendt Pferdt absonders, zu ainer zuepues vnndt beßerer sein vnnd seiner bevelchshaber Vnnderhalttung (doch in still) bewilligt. 8 000 R.

Wurde also auff 1 000 Pferdt, 6. Monat mit Anritt vnnd Abzug, vnnd allen andere Uncosten lauffen, bey 143 132 R.

Diß ist aber auff Teutsch geruste Archibusier Reitter zuverstehn, dann Ire Majestät fur sich selbsten keine geruste Reutter bestallen laßen, vnnd begehrn auch, das alle andern hulffen an Volcks auff dergleicher Reutterey der Archibusier gericht worden solle.

12b

Wurde aber yeder Nider Sachssich Craiß, auf Reutterey gehen, vnnd Keine andere alß Teutsch geruste Pferdt (wie in fall da man allain daß Volcks bewilligt, zubesorgen ist) schicken wollen, so ist ohne mitl auf des von Osterhaußen hieuor bedienten Reutter bestallung zu zaigen, vnnd nach der selber wirdnt sechs Monat auf ain Tausent solcher Pferdt, sambt Anritt-, Abzug-, vnnd allen andern, der Vncosten , außtragen bey 166 816 R.

13b

Vberschlag, waß sich auf ain Tausent Pferdt, auf 6. Monat belauffen thunt.

14.

1 000 lovas lövész egy hónapi zsoldban tartásáról készült számvetés 1598-ból. Kriegsarchiv, Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates. Bestallungen. Folio: 589 ab. Hadtörténelmi Levéltár, 1363. doboz.

589a

Volget was auf 100 Schüzen Raitter sambt den zugehörige Haubt– vnnd Beuelchsleüthen monatlich lauffen thuet.

Ainem Ritmaister auf sein Leibs besoldung 80 T[aler] vnd dann Pro seine 10 lucken iede 8 T[aler] thuet 80 T[aler] 240 f.
80 f. besoldung
120 f. die Luggen

Seinem Leütenandt 30 T[aler] thuet	45 f.
Zwaien Tromottern iedem 8 T[aler]	24 f.
Ainem Reitrschmidt	12 f.
Ainem forir	12 f.
Summa Personen 6 drauf lauff monatlich	333 f.
Personen 94 ider 8 T[aler] bringt	1 128 f.
Summa Schüzen Pferdt 100 drauf gehet	1 461 f.
Erlauffen sich 10 Fahnen Schüzen Reitter das seind	
1 000 Zu Roß monatlich auf	14 610 f.
100 f. Mehr ain obristen Leutenant	120 f.
Summa	14 730 f.

589 b Verzaichnus was monatlich auf 1 000 Schüzen Pferdt in allem lauffen thuet.

16.

Ehrenreich von Königsberg 100 lovas lövészének egy hónapi zsoldban tartásáról készült számvetés 1598-ból. Kriegsarchiv, Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates. Bestallungen. Folio: 591 ab. Hadtörténelmi Levéltár, 1363. doboz.

591a

Herrn Ehrreich von Künigsperg freiher Statt, über 100 archibusier Pfärdt.

Leibsbesoldung		80 f.
Leutenandt		25 f.
Fandrich		20 f.
Wachtmaister		12 f.
Furier Veldtscherer Trompetter Püchsenschlosmacher	iedem 8	32 f.
Heufschmidt		6 f.
Stockhenknecht		6 f.
Tut		181 f.
Aufs pferd 12 Summa		1 200 f.
Zusamben		1 381 f.

17.

1 000 kürasszír egy hónapi zsoldban tartásáról készült számvetés 1598-ból. Kriegsarchiv, Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates. Bestallungen. Folio: 590 ab. Hadtörténelmi Levéltár, 1363. doboz.

590a

Volget wie hoch sich ain fahnen Curiser sambt sainem Zugehörigen beuelchshabern monatlich erstrecken wirdt.

Ainem Ritmaister Pro sein leibs besoldung 100 T[aler] vnd dann 10 luggen iede Pro 10 T[aler] thuet auch 100 T[aler] Summa: 300 f.

Seinem Leütenambt 64 f.

Seinem fandrich	54 f.
Zwaien Tromottern iedem 10 T[aler] thuet	30 f.
Ainem furir	15 f.
Ainem Reitschmidt	15 f.
Summa 7 Personen Erlauffen	478 f.
93 Curiser iedem 10 T[aler] Summa	1 395 f.
Summa 100 Personen erlauffen sich monatlich auf	1 873 f.
Also das sich 10 fahnen Cüriser das wären 1000 Man monatliche lauffen werden auf	18 730 f.
100 f. Mehr ainem obristen leütnandt	150 f.
Summa:	18 880 f.

590b

Überschlag was monatlichen auf 1 000 Curiser lauffen thuet.

18.

Az 1 000 német lovas felfogadásával megbízott gróf Friedrich von Hohenlohe Nebenbestallungja 1598. május 10. Kriegsarchiv, Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates. Bestallungen. No. 18/1598., Folio: 737a–738a. Hadtörténelmi Levéltár, 1363. doboz.

737a

Grafen von Hohenlohe neben b[e]stallung

Nachdem die Rom[ische] Khay[serliche] auch Zu hungern Vnnd Behaimb Konig[liche] M[ajestä]t Vnser Allegnedigist[er] herr, den Wolgebornnen herrn, herrn Georg Fridrichen Grauen Zue hohenloh, herrn Zu Langenstain, Zu dero Obristen vber Aintausent gerüster Teütscher Pfardt, gnedigist bestalt vnnd angenumben, so haben Sy demselben ausser vnnd neben der Ime, an heundt dato drüber gefertigten Vnnd angehendigten bestallung Monatlichen vnd Jedes Monat besonder so lang Er herr Graf mit ermelterAnZall Reütter auf solche bestallung darinnen wierdt, ad partem vnd gleich in d[er] still auß der Jungst bewilligten RegensPurgischen Reichs Contribution Zuraichen gnedigist bewilligt, wie volgt.

Erstlichen auf Jede fahnen Zuvort[ei]l vnd bösserer vnderhalttung der Leüttenandt, Fendrich, vnd beuelchshaber Treihundert gulden, Thuet auf die Vier, Vierhundert gulden.

Mehr weil Jeden Rittmaister fur sein Rittgulden dreyhundert gulden bewilligt worden,

737b

Sy aber die Aintausent Pfärdt souil nit haben khünden, soll dem herrn Obristen noc hdie Zwayhundert gulden fur die Rittmaister auch bezalt werden, thuet Zwayhundert gulden. Ferrer soll auf Jeden Fahnen nach ain Trometer vnnd auf Jeden Zwelf gulden Passiert vnnd bezalt werden, bringt solches AchtVnndvierZig gulden.

Summa diser dreyer possten bringen Sechshundert AchtVnndVierzig gulden.

Dan wollen Jer M[ajestä]t den herrn Obristen fur alle andere Vortl vnnd als ain gnad vnnd ZuePueß auf die ganze Zeit die Er mit diser b[e]stallung bedienen wirdt, semel pro semper raichen lassen, Zway tausentfunnfhundert gulden.

Gleichsfals solle Ime auch anstatt des begerten werb guldens Jezo bezalt werden. AinTausent guld[en].

738a

Schlüeßlichen haben Jr M[ajestä]t gnedigist bewilligt, wo der herr Obrist über die AinTausent Pfardt etwa nach mehr Erliche leütt auf dem Musterplaz bringen wurde, das von den Muster Commissaijs von ZwanZig biß auf Fünf Vnnd Zwainzig od[er] maist dreissig Pfardt auch Passirt Vnnd guett gemacht, doch auch auf dieselben khain sonderer anritt noch Rittgulden bezalt werd[en] solle.

Actum Praag den Zehenden May Anno etc. AchtvnndNeunnzigisten.

19.

Az 1000 német lovas felfogadásával megbízott gróf Friedrich von Hohenlohe Nebenbestallungja 1600. május 4. Kriegsarchiv, Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates. Bestallungen. No. 18/1600. Folio: 739ab. Hadtörténelmi Levéltár, 1363. doboz.

Nebenbestallung für Graf Georg friderichen von hoh[en]l[ohe]
4 May 600

739a

Nachdem die Röm[ische] Kay[serliche] Auch Zue Hungarn vnd Behaimb König[liche] May[estä]t vnser Allegnedigist[er] herr, denn Wolgebornnen herrn, herrn Georg Fridrichen Grauen von Hohenlohe, Vnd herrn Zu Lanngenburg, Abermal[e]n Zue dero Obristen vber Aintausent gerüster deutscher Pferdt, gnedigist bestalt vnnd angenomben, So haben Sie demselben Ausser vnnd Neben der Ime, an heut dato daruber gefertigten Vnd Angehendigten Bestallung Monatlichen, vnd Jedes Monat besonder so lanng er herr Graf mit ermelterAnZahl Reutter auf solche bestallung darinnen würt, ad partem vnd gleich Jn der still auf Jede Fahnen Zue Vortl vnd Beuelchshaber, noch ainhundert, vnd Auf Alle drej fahnendrejhundert gulden.

Gleichsfalls noch Auf Vier trommetter, Alß Auf Jeden Fahnen Ainen vnnd den herrn Obristen Absonders auch noch ainen in Allem Achtvndvierzig gulden Reinisch Auß Jungst bewilligter Regenspurischer Reichs Contribution Zuereichen gnedigist bewilligt.

Vber diß aber bewilligen Auch Jr May[estät] Jme herrn Obristen, fur Alle Andere Vörttl, vnd Alß ein gnadt vnd Zuebueß, Auf die Gannze Zeit, die Er mit diser bestallung bedienen Württ, Auf dißmahl, vnnd

739b

Semel Pro Semper. Sechstausent gulden, welche Ime auch Auß bemelter Reichs Contribution, Entrichtet vnnd guthgemacht werden sollen.

Auf den fall sonnsten der herr Obrist vber die Aintausent Pferdt etwa noch mehr ehrliche leuth, Auf den Musterplazs bringen würde, so bewilligen Auch Jr May[estät] hiermit das durch die Verordnete Maister Commissarios Vonn Zwainzig biß Auf funff vnd Zwainzig od[er] maist dreissig Pferdt Passirt vnd gutgemacht, doch auch Auf dieselbe Kein sonder Anridt gelt noch Rittgulden, bezalt werd[en] solle. Actum Pilßen den Vierten May A[nn]o 600.

20.

Megállapodás egy német gyalogezred szervezésének módjáról, keltezetlen (1593 körül). Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Reichsarchive, Mainzer Erzkanzlerarchiv. Militaria 1560–1813. Fasc. 5. Folio: 14a–19b. Magyar Országos Levéltár, Filmtár W4870.

14a

[1] Die Röm[ische] Kay[ser] auch zu Hungaren vnd Behaims Kunig M[a]y[estä]t Vnser aller gnedigister herr, haben den N. zu derselben Obristen Vber ain Regiment Teutscher Knecht, von 3 000 Man Starck gnedigist angenomen, Vnndt sich darauff mit jhme der Bestall[ung] Vnndt Vnterhaltt[ung] auch der werbung halber auf nachuolgenden weg Vergleichen laßen.

Erstlichen solle gedachter herr N. alß Obrister Vber das Regiment so wol sein haubt, auch hohe vnnd nieder beuelchsleut jres theils auf den Ratt vnnd Vnnderhalttung dienen allermaßen solcher hernach specificirt ist.

Obristen Statt

Erstlichen jme herrn Obristen Zur Leibs besoldung vnnd Vortl Monatlichen	75 Soldt
Auf ein Schreiber	3
Auf 8 Trabanter Jeden 1 M[onat]	8
Auf ain Caplan	3

Auf ain Trumbschlager	2
Auf ain Pheifer	2
Auf ain Tulmatsch	2
Auf sechs Raißige Knecht Jeden 3 M[onat]	18
Auf einem Wagen	6
14b	
Auf ein Koch	1
Auf den ob[rist] Leuttenant	15
Auf deßen 2 Trabanten jeden 1 M[onat]	2
Statt der hohen ambter	
Auf ain Profoßen	10
Auf deßen 4 Trabanten jeden 1 M[onat]	4
Auf sechs Stecken Knecht jeden 1 M[onat]	6
Auf deß Profoßen Leuttenant	4
Auf ain Stockhmaister	2
Auf ain Scharfrichter	4
Auf ain Schultheßen	1
Auf ain gerichtschreiber	2
Auf 10 Gerichtsleutt	10
Auf ain Gerichtswaibl	1
Auf des schulteßen Trabante	1
Auf ain wachtmaister	10
Auf desßen Trabanten	1
Auf ain Quartier Maister	10
Auf deßßen Trabanten	1
Auf ain Proviantmaister	6
Auf ain Obristen Veldtscherer	8
Auf ain hern waibl	1
15a	
Summa aller Soldt des Obristen Statts vnnd der hohen Amptar	
Sein 228 die bringen in geltt	912 f. Rei[nisch]

Der haubtleut erstes Platt	Vbersoldt
Dem Haubtman	9
Sein Jung	
Fendrich	4
Sein Jung	
Leuttenantt	3
Caplan	1
Veldtwaibl	2
Veldtschreiber die Vnß geschworen sein	1
Veldtscherer	
Furier	
Furier	
Waibl	
Waibl	
Trumbschlager	
Trumbschlager	
15b	
Pfeiffer	
Pfeiffer	
Trabant	
Trabant	

Tulmatsch
Khoch
Reittknecht Ain

Sein alß Vber soldt Zwan vnndt zwainzig, der Personen vnndt auf jede dem gebrauch nach auch besonders ein Soldt gerechnet so thuet des erste Plat in geltt Ain hundert Sechs vnnd Siebenzig gulden. So mugen vnndt sollen die Personen des Erstes Platts, ausser der haubtleut, die ihre besondere Zuepues haben, mit Irer Taufnamen im Register einbracht, doch auch Keine namen weder auf die beuelchshaber, noch die gemainen doppel soldner durchauß vber funff Soldtt oder Zwantzig gulden gemustert werden.

Dieweil aber auch die yetzigen Zeitten vnndt Lauff gegen den hieuorigen Zimblich schwär sein, vndt danebens dem herrn Obristen vnndt seinem haubtleuthen alle andere Vortl bey dießer bestallung abgeschniten sein sollen, so haben Ire Kay[serliche] Mai[stä]t neben vnndt außer abgesezter bestallungs, Vnterhalttung zu ainer Zupues, Vnndt extra ordtnarie jme herrn

16a

Obristen selbsten ain hundert seinem Obristen Leuttenant Neunzig vnndt jedem haubtman auch ein hundert, das bringt in allem Ain Tausent, ain hundert Neunzig gulden Reinisch Monatlichen raichen zu lassen, genedigist verwilligt.

Das Regiment soll in Zehen gleiche fändl, Vnndt jedes auf drey hundert Mann, wie hieuor gemelt, sampt dem ersten Platt gethailt Vnnder denselben aber Ain hundert funff vnnd Zwanzig doppelsoldner, ainhundert Muscatierer vnndt funff vnndt siebenzig ainfache schuzen bewehrt, Gleichsfals vnter die doppel soldner das erste Platt gerechnet, vnndt bey jedem fändl allein funfzehen gefreyte gemacht auch sonsten in allem Neun Schlagtschwerter, Zwölff kurze wehren, Vnndt drey Zimmerleuth gemustert werden, wie dan jre Kay[serliche] Mai[estä]t hierzue die notwendigen Rustung vnndt wöhren, vnndt was sonsten darzue g[e]hörig (weyl Sy jre hiemit die bewöhrung dieses Regiments beuor behalten) zu rechten Zeitt, auff den nach bestimpten Musterplatz bringen, vnndt die Knecht nach obbemelter abtheilung auff Leiderlihen anschlag dauon versehen Vnndt staffiren lassen wollen.

Zu lauffgelt bewilligten jr Kay[serliche] Mai[estä]t auff ieden Knecht ain vnndt auff das Regimentbdrey tausent Taller zu siebenzig Kruezer geraitt.

16b

Gleichfals auf Zuerichtung Zehen neuwer fändl 400 f. Renisch, welche beide Posten dem herrn Obristen jetzo alß baldt geraiht, oder an einen gewißen ort sollen angewißen werden.

Hierauff benemen Ire Kay[serliche] Mai[es]t[ä]t den Musterplatz zu N vnnd denen daselbst nahent gelegnen flecken, der gestalt, wie man solchen hernach von ir Mai[estä]t wegen mehrers vndt ordentlichen außzaigen wirdet, vnndt solle der herr Obrister schuldig sein mit dem lauff der Knecht dahin zu befurdern, daß er das vollige Regiment auf den N. diß Jahrs zur Musterung gewiß lieffern Kunne.

In alweg aber solle der herr Obrist fur sich selbst, vnndt auch durch sein haubt- vnndt beuelchsleuttden Lauff der Knecht also anstellen vnndt richten, vnndt bey den werbungen ainen jeden Lautter anzaigen lassen, das Sy sich vor der Zaitt nit auf den Musterplatz begeben, weyl auch Quartier ehender nit, alß den N geoffnet Vnndt dann hernach den N gewiß gemustert werden sollen. Vnndt damit alle Ungelegenheitten vnndt beschwarungen, somit Quartier[ung] Vnndt ein Loserung der Knecht bißher zu sonderer beschwär, der armen Vnterthanen furgeloffen Verhuett bleiben mugen, so haben sich jhren Kay[serlichen] Mai[es]t[ä]t in dießem wie auch der Knecht Vnterhaltt vnndt

17a

billigen Justitia halber vnndt waß sonst demselben anhenig, ainem sondern Special musterplatz ordnung gnedigst entschloßen welche dann hiemit dem herrn Obrister sowol zu seiner nachrichtung, alß auch Zuuorder ist darumben zuegesteltt wirdt, daß Er samptseinen Vntergeben haubthohen Vnndt nidern beuelchsleutten Vnndt gemainen Knechten derselben in einem Vnndt den andern allerdings nachzugeben, Vnndt zu geleben schuldig sein sollen.

Vnndt damit auch der herr Obrist fur sich selbst mit seinen dienern Vnndt Zugehörigen, auf der Musterplatz niemandt beschwerl[i]chen sey, haben ihr May[estä]t Jme zu ainer Zuepues desselben Vnndt auch fur allen werb Uncosten 1 000 f. R[enisch] zureichen genedigist verwilligt, mit dem er sich allerdings

contentirn, Vnndt sein Vndt der seinigen Zherungen geburlichen dauon zalen, auch in dießem mit guettem Exempel den haubleuthen beuelchshabern Vnndt Knechten furgehn solle.

Wann nun doch Regiment Gericht Vnndt gemustert sein wirdt wollen jhr M[a]y[estä]t zu demselben ain sondern stätter Commissari mit nottwendiger Instruction

17b

verordnen, mit dem sich alß dann der herr Obrist in allen fur fallen hatten, Vnndt solcher seiner habenden Instruction gemäß wirdet zuuergleichen, auch von Ir Mai[estä]t wegen, Er Vnndt seine Vnterhabente haubtbeuelchs Vnndt gemaine Kriegsleutt denselben der gebuer noch zu respectirn haben.

Die Musterung solle der herr Obrist Vnndt seine habtleuth auf alle vnndt jede eruolgende Zallungen, Monatlichen Zuegeben, gleichfals außßer derselben strachs, nach ausgang des Ersten Monats Vnndt solang die fandt an der stangen sein werden, ohne ainige widerredte od[er] andere ausflucht zugedulden, Vnndt zu gehorsamen schuldig sein, das Ir Mai[es]t[ä]t verordneter Commissari die Reuision od[er] abzehlung der Manschafft Regiments od[er] fandlweis, alle 8 od[er] 14 tag, od[er] so offt Er Vonnötten Zu sein erachten, Vnndt begehren wirdet, thuen Vnndt furnemen mugen.

Der Herr Obristen Vnndt seine haubtleut sollen auch ohne Vorwißen, des commissarj, gleich nach der erst Volbrachter Musterung, biß weder Zur abdanckung, kamen beuelchshaber noch Knecht annemen, Vnd weniger den angenumenen wieder von Regiment abzuzihen gestatten, oder Vrlauben, Zum fall sich geburend[er]

18a

weis ein oder mehr Knecht auff die Verledigten luggen anmelden, Vnndt dienst begehren wurden, solle solches dem Commissario angezaigt Vnndt durch denselben von iedem Knecht Vorher die Pflicht, ob er nicht bey anndern Regimenten mit diensten Verbunden sey, oder annderer besoldungen genieße genumben, Vnndt dann auch die besoldung allein durch jne Commissario nach gelegenheit dern Qualiteten gemacht, Vnndt dieselb Von dem tag solcher annehmung Passiert werden.

Sobaldt dan auch ein Knecht stirbt, Vmbkumbt, entlaufft od[er] sonst durch andere weg Luggen Vnter dem Regiment ledig wirdet, soll der herr Obrist Vnndt seine haubtleutt schuldig Vnndt Verbunden sein, dasselbe jeder Zeitt alßbaltt, Vnndt sonderlich nach außgang aines jeden Monatts, dem Commissario bey ihren Pfligten anzuzaigen, damitt dasselbe in den Registern kunne aingezaichnet werden.

Gleichermaßen solle der herr Obrist Vnndt die haubtleutt schuldig sein, wo sie etwas ainem oder dem anndern Knechtt in geltt was furleichen wurden

18b

solches alßbaldt Vnndt Zumal auch noch außgang aines Jeden Monats dem Commissario Zum wißen anzuhendigen.

Wurde etwa mit der Zeitt das Regiment abkumen Vnndt jr Kay[serliche] Mai[s]t[ä]t Zu Veldt oder annderst wo der Volligen Manschafft Vonnötten sein, soll der herr Obrist Vnndt seine haubtleutt, aufgegebene andeuttung, die erfrisch- oder bestörckung Zuthuen schuldig sein, Vnndt auf denselben fall wollen Jr Mai[s]t[ä]t auf ainen jeden von weittenn geworben Vnndt dem Commissario furgesteltten Knecht, Ain taler zu lauf geltt bezallen, wie auch solchen geworben durch den Commissarium in der furstellung (neben Verschaffung der notwendigen bewhorung) Jren geburenden Soldt, nach gelegenheit jedes Qualitet, machen laßen.

Ob dann wol die Kay[serliche] M[a]j[stä]t Jr die bewöhrung des Regiments obverstandtnermaßen beuor behaltten, Vnndt desthalben die furstheung Verschaffen wurden , Sollen doch auch der herr Obrist Vnndt seine Vntergebene haubtleutt schuldig sein, Jr sondere aufachtung Zugeben Vnndt durch alle mitel ernstlichen darob Zuhaltten, damit die Knecht jre Rustungen, Vnndt wöhren, nit verwarlassen, noch

19a

in den Zugen, od[er]Quartier hinterlaßen, Vnndt also in dießem jrer M[a]j[stä]t kein schaden, od[er] auch dem Regiment ainiche gefhar Vnndt schimpf darauß eruolge.

Auf daß auch in durchzugen meniglichen ohne beschwär, Vnndt sonndere schaden sein Vnnd bleiben muge, solle der herr Obrist mit allem seinestheils alle Vngebüer in den durchzugen, sowol auf des heylgen Reichs Poden, alß in jrer M[aistä]t selbst aigen Landen mit haschtum fleiß Verhutten, Vnndt gutte ordnung Vnndt Regiment darunder haltten, sonder auch des wegen gefertigte Caution oder Reuers von sich geben.

Wegen deß abzuegs ist es dahin Verglichen wan Vor kunfftiger abdanckung daß Regiment oder die fandl die Zeit eines Monats vollig außdienen wurden, das ihnen alß dann der bestallung gemeßß, neben der Verdinten besoldung, ain halben Monat soldt Zum abzug geraicht, wo man aber Vor außgang aines Monats Zehen, Zwelff, oder Vierzehen tag obdancken wurde, solle alß dan allem derselbe Monat Vollig bezahlt, Vnndt damit die gebur des abzuggeltts auch erstatt sein.

Daß Vberig wirdet in der bestallung Vnndt dem ArticlsBrieff, so dem herrn Obristen alß baldt gefertt-

19b

igter solle, Zugesteltt werden, ain Kumben, Vnndt solle die bezalung auff jrer Kay[serliche] M[aistä]t verordnungauß die Reichs Craißen jrer Mai[stä]t diß jahrs wider den Arbfeindt gethonen bewilligung beschehen die Muntz auch ieden Zeit in dem werth wy Sy Jedes ortts gangbar Vnndt gäbig ist, geraicht werden.

Hierauf wöllen also ihr Kay[serliche] Mai[estä]t sowol daßyenig, so Sy berurt, haltten laßen, alß auch der herr Obrister Vnndt seine haubtleuth dem yrigem gleichfals nachzukomen Verbunden sein sollen, Vnndt deßßen alles Zu Vrkhunt sein dießer Vergleichnus Vnndt Spluß zwo gleich lautende aufgerichtt, Vnndt dem hern Obristen aine Vnd[er] Jrer Kayser May[estät] Secret Insigl angehendigt, Vnndt die annder durch Jnn mit handschrifft Vnndt Pittschafft geferttigt, Vnndt Von sich gegeben worden, Actum Praga.

21.

Megállapodás Jean Tserclaes de Tillyvel egy 3 000 fős vallon gyalogezred szervezésének módjáról 1602. május 7. Kriegsarchiv, Alte Feldakten 1602. 1602/5/1 Folio:71a–73b. Hadtörténelmi Levéltár, 1021. doboz.

71a

Capitulation fur Mansi[nour] di Tilli uber 3 000 Wallonen Zu fueß

Die Röm[ische] Kh[aiser] Auch Zu Hungarn vnnd Behaimb Khönigl[ichen] May[estät] vnnser aller genedigister herr, haben den Edlen vnnd Obestrengen herrn Johann Tserlaes von Tillj vnnd Morbaiß Zu deroselbsten Obristen vber ain Regiment Wallohnnen, von 3 000 Man starckh genedigist angenom[m]en, Vnnd sich darauf mit Jme der bestell[ung] vnnd Vnderhalt[ung] Auch werbung halben auf nachuolgenden weg vergleichen lassen.

Erstlich solle gedachter herr von Tillj, als Obrister Vber das regiment, sowol seine haubt- auch hohe vnnd Nidere beuelchsleith, Jres Thails auf den Statt vnnd Vnnderhaltung dienen, allermassen solches hernach specificirt ist.

Des Obristen vnd der hohen ambter Statt

Erstlichen wurdt Jme herrn Obristen auf sein Persohn vnnd Statt, für Leibs besoldung, Caplan, Schreiber, Trabanter, Raisige Pferdt, Tolmätsch, Spielleith, Khöch, hörweg, vnnd für alle anndern Vortl bewilligt 400 Cronnen.

Auf ainen Obristen Leuttenant 100 auf ain Schultejn 26, auf ain Gerichtschreiber 6 Auf ain Wagtmaister 26 auf ain Quartiermaister 26 auf ain Prauiantmaister 16 auf ain Prouoßen 26 auf dassen 2 Trabanten 8 Auf ain Stockhmaister 6 auf 2 Stekhkhnecht 8 vnnd ain Schraftrichter 10.

71b

Der haubtleith Erstes Platth

Dem haubtman	100
Auf ain Leuttenant	26
Auf ain fendrich	16
Auf 2 Waibl Jedem 6 thuet	12
Auf 6 Carparelen Jedem 6 thuet	36
Auf ain Caplan	4
Auf ain Veldtscherer	4
Auf 2 Trumelschlager Jedem 3 thuet	6

Vnd Loplichen auf 2 Pfeiffer Jedem 3 thuet 6

Vnnd solle diß erste Plat nit vnnder die ordinarj anzall einbracht, sonnder Jedes fänndl Völlig, auf die 300 man vnnd vnnder derselben 30 mit khurzen wöhr[e]n , vnnd 150 Mußcatiren Jeden auf 6 vnnd 120 Schüzen, Jeder auf 4 Cronen Monatlicher Vnnde[r]haltung gemustertGleichfals vnnder Jedem fänndl 10 von all vnnd gefreütte, die mit Iren Rundollen vnnd Plaßtrannen verstehen sein sollen, Passirt, vnnd auf Jeden derselben Monatlich 4 Cronen guet gemacht, doch auch dieselben vnndter die Anzall daran mit Khurzen wöhr[e]n, geraith worden.

Die bewöhrung der Soldaten, Ist Jme herrn Obristen

72a

gleichfals, doch das er dieselben Liedenlichem werth anschlagen vnnd die Soldaten damit nit beschwären Zuethuen Zuegelassen word[en].

Auf Zuerichtung der fänndl, weil[e]n Jr Khay[serliche] May[estät] Ime herrn Obristen für Jedes fänndl 40 vnd also aufs ganze Regimenth 400 f. Reinisch Zubezallen weorden lassen.

So ist ferner dem herrn Obristen Zu lauffgelt bewilligt auf Jedes fänndl 300 vnnd also auf das ganze Regiment dreytausent Cronen.

Vber des halben Jne Jr May[estät] auß sonndern gnaden a[uc]h ain Zuepueß auf dismal 3500 f. Teütsch g[nädig]ist bewilligt.

Daß den Musterplaz anraicht, wurdt der herr Obrist, bejvnnd vmb die Statt A[a]ch[en], oder auf den Cölnischen oder Tririschen Poden Zunemen, vnnd daneben deren Jme hiemit Zuegestelten gefertigten Musterplaz ordnung in ainen vnnd andern aigentlich nachzukhomen haben, wie Jr May[estät] Jme die Notturff darauf ferttigen vnd anhanndigen danebens auch zuder Soldaten Vnnderhaltung auf den Musterplaz biß auf 20 tag, wie sie nach vnnd nach ankhomen werden, den vnndterthanen vnnd Jn wohnern in den Quartiern, durch sondere darzu er Verordnete Personen Taglichen vnnd Jedes tags besonnder Zaihen vnnd bezallen lassen wollen.

72b

Auf ain Haubtman	2 f.
Auf ain fanndrich	1 f.
Auf ain Leüttnant	48 kr[euzer]
Ain veldwaibel	24 kr[euzer]
Ain Corperaln	16 kr[euzer]
Ainen gefreütten auch	16 kr[euzer]
Vnnd ainem gemainen Knecht	8 kr[euzer]

Darauf solle auch der herr Obriste die Musterung Zum langsten den 15 Julj dis Jars lifern, vnnd Alßdann mit den fänndlen stralchs Vortl Ziehen, Vnnd den negsten weg nach Regenspurg nam[m]en, Alda Sie auf das wasser gesezt, Vnnd nach hungern gefuert, auch die Notwendigen schreiben angeherige orth destweg geferttigt worden sollen, Vnnd dannach wol Zuerachten, das dis Regiment etwaß Zu Spatt, sonderlich wann es auf obengedeutten tag Zur Musterung nicht geliefert worden.Vnnd beinebens Langsamb Jrhen solte, in hungern ankhom[m]en, machten vnnd solcher gestalt hieuor wider den Erbfeindt nicht gebraucht werden khunden.

So wurdet Jme herrn Obristen in albey obligen, das er seinen Veldtzug also anstelle vnnd befürder, damit er auf den 20 oder aufs lanngst den letsten Augustj mit gedachten seinem Regimeneth wo nich gar hungarn, doch aufs wenigist in Österreich sein möge.

73a

Schleißlichen sollens mit Musterung Vnnd bezallung allerdings wie mit den Teutschen Regimenth gehalten werden.

Desto Zu Vhrkhundt sein diser Zwo gleichlauttende vergleichungen aufgericht, Vnd die Aine Jme herrn Obristen Vnnder Irer May[estät] Secret Jnsigl Zugestalt. Vnnd die Annder durch Jr May[estät] mit handschrifft vnnd Pattschafft verferttigt Vnnd herauß geben worden.

Actum Prag den 7 tag May Anno 602

73b

Copia

Khaiserliche Capitulation mit dem herrn Obristen.

22.

Az úgynevezett Wartgelddel ellátott hadmérnökök, tüzérek és aknászok jegyzéke az 1601. évi hadjáratra vonatkozóan. Kriegsarchiv, Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates. Bestallungen. No. 3/1601. Folio: 720a–723b. Hadtörténelmi Levéltár, 1365. doboz.

720a

Verzaichnus der Zeugs officieren vnnd Puchsenmaister so auff künfftiger 1601 Jährigen VeldtZug Im warth geldt (Jedoch auff der Rom[ische] Kay[serliche] M[ajes]t[ä]t etc. allergnedigiste Rsolution vnnd gefallen) Zuerhaltten fur nottwendig geachtet werden.

Ingiegner

Der Ingiegnier bedarff Mann jezo, weill wegen der Canisischen Gränizen Bau fürgenomben werden möchten sehr woll etc. derowegen wirdts bey der Rom[ische] Kay[serliche] M[ajes]t[ä]t Allergnedigister Resolution beruhen, welcher gestalltt mit solchen Leutten tractirt, vnnd Sy mit billichem vnderhaltt versehen werden möchten, vnnd seindt derselben anyezo nachbenante vier vorhanden.

Monseur de La Marsch
Ceasar Gall
Petro Corso
Nicolin Candito
VeldtZeugwarth
Haubtleuth
Alexander Columba

720b

Johann Baptista Batintorca
VeldtZeugschrerber

Zeugdiener

Gleichfalls seindt auch etliche Zeügdiener, die des Zeügwesens erfahren Im warthgeldt Zuerhaltten nottwendig, deren man dan auch, da Paw furgenomben würden nicht endt rathen konndte, Vnnd seindt aus denen so den verwichenen VeldtZug gedienet, als taulichist volgende Außgeschossen worden.

Peter Liaggisch
Ascam Carcana
Balthasar Bausch
Johann Gonsales
Jochann Georg Michel
Friedrich Rachackh
Johann Caspar Casparni
Hannß Mayer
Johann Nico
Siluester Schwarz etc. dieser ist mit d[er] Munition als ein Zeügwarth nach Scharwär verordnet.

721a

Feurwerckher vnd puchsenmaister

Der maiste thaill vnnder den feuerwerckhern vnd Püchsenmaistern bitten vnnd begern Ihre Abschiedt, neben der bezahlung, dann weill Ihnen die Jahrhero den ganzen Wintter vber nichts in Abschlag des wartgeldts geliehen, haben Sy sich hochster erlittener Armuth beschwärt, wan aber anyezo die Teurung noch mehr einfält, werden Sy sich viellhäffig belagen, vnnd das Ihnen, sich Zuerhaltten Vnmöglich seye, dahero wan Sy erhaltten werden sollen, würdt Ihnen etwas Auff das wartgeldt alsbaldt Zugeben, dann verner sowoll auch allen Officieren, den Wintter durch mit ordenlichen Lehen Zuhulff Zukhommen vnuermeidenlichen sein, Vnnd seind der Alberait vorhandenen, wie hernach volgt, da aber Kunfftig ein anschenliche belägerung fürgenomben werden, ist die hochst notturff bei früer Zeitt Vmb mehrere Anzall Zutrachten.

Feurwerckher

Leonhardt Raytmayer
Hannß Nurdorffer
Mattheß Weuzer
Hanß Dallinger
Mathers Raßmilch
Paull Wasserwiz
721b

Puchsenmaister

Hannß Schmidt von Candlen
Hannß Finelch
Hannß Bürger
Hannß Zobell
Hannß Wagner
Jacob Anthoni Scaragio
Gregor Meder
Ander Hauer
Wolff Helchner
Wolff Edenberger
Hannß Würzer
Sarrepant Cortesso
Georg Stapff
Steffan Springer
Wolff Zettel
Lorenz Pfienniger
Conradt Glanz
Sebastian Staissinger
Hannß Moriz Canida
Andreß Krauß Ludwig Gaa
Marttin Gerz
722a
Wenzell Hoffman
Joseph Eiseman
Lorenz Schreiber
Georg Genzer von Fillingen
Wilhelmb Böheimb – von Nurnberg
Hannß Perger – von Nurnberg
Hieronymus Staffler – von Nurnberg
Friedrich Stanwerman von Märischen Neunstadt, Hanß Birgel von Offenschlag.

Bruggmaister

Wolff Brandt, diese Person hatt sich etlich Jahr verwichner VeldtZug sehr woll gebrauchen lassen, derowegen Er mit guetter vnd[er]ghaltt Zubedenckhen, dieweil auch ainer Person allein schwer fallen vnnd nicht eingleich, sonderlich da man anyezo dergleichen officieren gebrauchen möchte, das wösen Zuuorsehen Alß will nottwendig sein, sich noch vmb ein oder Zwo tauglich vnnd erfahrer Personen Zubewerben, da In Niderlandt auch Zu bekhommen.

Minatores

Nachgeszte vier Minirer so aus Niderland geschickht
(722b)
welche verscheinen Jahr, auch im wartgeldt erhaltten, werden yetzt widerumb mit vnderhaltt Zuuersehen sein.
Liborius Dibon
Niclaus Heron

Johann Gattung
Balthasar Zenaw
723b
Copia
Verzaichnus der officier vnd Puchsenmaister, so auf Kunfftigen 1601 Jahrs VeldtZug im wartgeldt (doch auf der Rom[ische] Kay[serliche] M[ajes]t[ä]t etc. allergnedigisten Resolution zuerhaltten für nottwendig geacht werden.)

23.

Megállapodás Heinrich Krzinerzki zu Roha lovas kompániájának feloszlatásáról 1596. január 29. Kriegsarchiv, Alte Feldakten 1595–1596. 1596/1/9 1/2 Folio:43a–45a. Hadtörténelmi Levéltár, 737. doboz.

43a
Auf der für[stliche] Dur[chlaucht] hernn Matthiasen Erzherzogen zu ossterreich, Vnsers gnedigisten herrn beuelch vnd Resolution ist an heutt datto mitder Khay[serlichen] Ma[jes]t[ä]t Rittmaister harrn Hainrichen Khrzinerzkhi herrn Zu Roha, vnd dem bey sich habenden Außschuß Ierer vnd der ganzen Gesellschafft entlicher Abdanckung vnd bezahlung halber, ain abhandlung vnd Vergleichung beschehen, wie Volgot.

Erstlichen, solle Jme Rittmaister, vnd der Gesellschafft an iezo in Parem geldt, drey Volliger monat soldt, als Acht und Zwainzig Tausent, Neunhundert, Vierunduierzig gulden, sambt dem halben monath abzug der Drey Tausent Sechßhundert gulden Reinisch, doch auch der gestalt geraicht werden, das sy hergegen die Jhenigen sein, darauf Ihnen iungstlichen Viertausent fünfhundert gulden geraicht worden, Vnder den drey

43b
monat soldten, an Pargelt statt, annemben, oder aber sonsten, die abkhürzung derselben daran Zugestatten schuldig sein sollen.

Zum andern, obwol Ir für[stliche] dur[chlaucht] an die Gesellschafft starkh haben suchen, vnnd begehren lassen, das sy wegen mangl der Pfardt, oder der vacieren luggen, sowol deren durch sy den Vnderthanen an Vnderschiedlichen ortten Zuegefüegten schaden, ain starckhen Resst an Ieren hinderstelligen Verdienen nachsehen woltten, so ist doch die sach dahin abgehandlt vnd bewilligt worden, das sy die Gesellschafft füer alles der Khay[serlichen] M[ajestät] Zwen Volliger monat soldt nachsehen, vnd dann auch die Abraittung nach dem Jüngsten Muster Register, bis auf den fünfzehenden dits monats Januarii gestelt werden sollt.

44a
Gelangent aber füers dritte, die Jhenigen Zehrungen vnd schaden, darumben die gesellschafft in sonderhait selbst Verschriben, die sollen sy zu contentirn Vnd Jere handtschrifft vnd Pedtschafften Zulosen schuldig sein, Doch weil sy mit dem iezt Verordneten Parengeldt, so weit nit geuolgen mügen, wollen Ir Fur[stliche] dur[chlaucht] Ihnen ain offen Patent gnedigist ferttigen vnd die schuldens Partheyen darin, da hinweisen lassen, das sie bis zu bezahlung des Ressts, gedult tragen sollen.

Vnd wann hienach Zu bestimbter Zeitt solcher Resst eruolgt, solle in allweeg der herr Rittmaister drob vnd auch obligirt sein, ain vnd den andern thail, der Verschreibung gemaß gewiß vnd aufrecht Zubefridigen.

Dabey auch die Vergleichung dahin beschehen ist, weil Jer der Gesellschafft die besoldung bis auf bemelten funfzehenden dits

44b
Passirt wierdt, das sy auch schuldig sein, so weitt die Zehrungen bey den Vnderthanen in Jeren iezigen Quarttiren, nach billichten dingen Zubezahlen.

Zum Viertten vnd lesten, weil der Gesellschafft das deputirte Paregelt alsbaldt angeschafft wierdt, solle nach Empfahrung desselben, Vnuerlengt die abdanckhung (darzue Jr Dur[chlaucht]

ain sondern Commissary verordnen wollen) beschehen, Volgumts alhie ain entliche abraittung gemacht, Vnd die Gesellschafft mit dem ausstendigen Resst, auf das Kriegspfeningmaister ambt gehn Auspurg gewisen, auch destwegen die notturff Von der Kay[serlichen] Mai[estät] selbst, geferttigt worden. Drauf dann dise abhandlung vnd vergleichung

45a

Von hochgedachter Irer Für[stlichen] Dur[chlaucht] Vnd ain gleichlautten der Von herrn Rittmaister vnd den Außschuß Vnderschriben worden ist.

Actum Wienn den Neünund Zwainzigsten tag January Anno Sechßundneunzig

Accordo

Krzinezkisch Accordo

24.

Mátyás főherceg és Charles de Lalaing, comte de Hoochstrate Accordója 1595. december 28. Kriegsarchiv, Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates. Bestallungen. No. 497/1595. Folio: 76a–78b.

76a

Accordo sowohl wegen der bezahlung, alß längerdienstlastung mit dem Obrist Carl de la Leye herr u[on] Aschicourt vnd deßen Regi[men]t t[u]t 28 octobr[is] 1595 welchen accordo mutatis mutandis dem Obristen Eberharden de Dans auf 20 755 f. 5 kr[euzer] 1d[enar] gefertiget word[en] 1595

Bestallung

77a

Wier Mathias von gottes genaden, Erzherzog Osstereich herzog Zu Burgundt Steyr Khärnden Crain vnd Württemberg Graff Zu Tyroll vnd hab Purg Rom[ische] Kay[serliche] M[ajestä]t vnsers genedigisten geliebten herrn vnd Brueders Gubernator vnd Obrister Veldt Generall in hungern vnd Ossterreich. Bekhennen das in der Rom[ischen] Kay[serlichen] M[ajestä]t Namben wier mit derselben bestalten Obristen, dem wolgebornen vnsern lieben besondern Carln dela leye Von Aschicourt sein vnd seines Vnderhabunden Regiments bezahlung, so woll der soldaten lengern dienens vnd Verbleibung halber, durch mittel der von Jr M[ajestä]t Jn sonderhait darzue Verordenten Commissary accordiern vnd vnns darauf verglichen vnd verwilligt haben wie Volgot.

Erstlichen sollen Ermelten Obristen Von Aschicourt auf sich vnd seine haubt vnd beuelchs leut auch die genamen soldaten fur alles biß auf dato, auß dem

77b

Kaißerlichen Khriegszalambt. Par vnd Jezt alsbaldt außgezaldt vnd geraicht werden, Zwelff, dann Inner Monats frist so wider ain, Vnd also in allem dreizehen Tausent Gulden Reinisch. Damit soll Er Obrister schuldig vnd verbunden sein, alle vnd Jede Vnderhabunde haubtleut, Beuelchshaber vnd gename Soldaten Jrer verdienen vnd billichen forderungen allerdings dahin Zubezallen vnd Zu contentiern, damit sich kainer mit fueg Zubeschwären, noch wider die Kay[serliche] M[ajestä]t destwegen Zueleg[en] Vrsachen habe.

Was die Zehrung betrifft, so ain Zeit hero Zu Preßburg auf die beuelchhaber vnd soldaten geloffen, willen wier von Jr M[ajestä]t wegen selbst Zallen vnd abliegenn lassen,da sich aber befinden soll, daß ain Vbermässige Verschwendung oder sonsten schaden vnd Plunderung durch ain od[e]r den andern beschehen wäre solle der

78a

Obrist schuldig vnd darab sein, desthalben gebürlichen abtrag vnderstattung Zutuen.

Weill auch die Kay[serliche] M[ajestä]t aineas thails seiner Vnderhabenden Knecht Zu dero diensten langer gebrauchen wollen, vnd wier Zu Reformierung derselben sondere Cmmissarien verordnet haben, solle Er Obrister vnd seine beuelchshaber bey Jeren soldaten guette officia praetiern, Vndden Commissarien alle befürderung Rath vnd hilff erweisen, damit die Knecht weill

sy vollig außgezelt der Reformation statt tuen sich vnderstoßen, Vnd o[h]ne raichung aines neuen monat soltts in der Kay[serlichen] M[ajestä]t diensten wie sie es dann nun das Zutuen schuldig sein solanges deroselben allergnedigist gefellig ist Continniern Vnnd am der Graniz dienen sollen.

Vnnd wann dieße Reformation vnd Vnderstossung also gericht sein würdet sollen alle dieselben im dienst bleibende haubtleut, Befelchshaber Vndgemaine

78b

soldaten sich an Jeden orten Vndenden wo man Jerer bedarf vnd sie hinschaffen wirdet, gegen monatlichen richtigen Zallung oder Lehen gfe]brauchen vnnd Sy khanftig auch Jedesmals auf drey oder Veigist Vier monat Jeres Verdienens halber, mit Jnen ordenlich abraitten Zulassen Verpflicht vnd Verpunden sein.

Des Zu Vrkhundt ist dieser Accordo mit Vnserer aignen handt vnd furstlichem Insigl beverttigt vndauch ain lauttendte Abschrifft, durch obgedachten Obristen von Arschicourt mit handschrifft vnd Pedschafft gefertigt worden. Actum Wien den Acht vnd Zwanzigisten Tag decembriß Annos funfundneinzig.

Insimili mutatis mutandis

Ist dem obristen Eberharten de Dans gefertigt auf 20 755 f. Re[nisch] 5 kr[euzer] 1 d[enar].

Zoltán Péter Bagi

THE ORGANISATION AND STRUCTURE OF THE IMPERIAL ARMY COMMANDED TO BESIEGE ESZTERGOM IN 1595

Summary

In 1595, the third year of the fifteen years' war, having taken advantage of the attacks made by the Ottoman Empire's main forces on her satellite states, Transylvania and Wallachia, the Imperial supreme command achieved success in all three Hungarian theatres of operations. The most valuable and considerable victory was that gained by the Lower Hungarian, otherwise Imperial main force on 2 September, in the central theatre of operations, under Esztergom. After 62 days of siege the Ottomans surrendered the castle in return for granting their free withdrawal, thus routes and waterways leading to Buda became open.

The publication analyses the strength, the structure and the services of the Imperial Army commanded to besiege Esztergom, as well as the combination and the tasks of its staff. The analysis is based on a report dated 25 November 1595, compiled by Nicolaus Gablman. Unfortunately, no letter of appointment is available from 1595, so it is with the help of data from Bestallungs issued in 1600 that the author has reconstructed the pay of diverse staff officers and the combination of the staffs. In connection with this he tries to form a general picture of the engagement, structure and discharge of regiments on the basis of several Bestallungs originating from the period of the fifteen years' war, selected by the author.

Zoltán Péter Bagi

L'ORGANISME ET LA STRUCTURE DE L'ARMÉE IMPÉRIALE DIRIGÉE AU SIÈGE D'ESZTERGOM EN 1595

Résumé

Dans la troisième année de la guerre de quinze ans (1595), la direction militaire impériale a profité de l'attaque des forces principales de l'Empire Ottoman contre ses vassaux, la Transylvanie et la Valachie, et a eu des succès sur tous les trois champs d'opérations militaires de Hongrie. Le succès le plus précieux et le plus important se rattache à l'armée principale impériale et s'est passé sur le champ d'opération militaire principal, sous Esztergom: le 2 septembre, après 62 jours de siège, les Turcs ont laissé le château aux impériaux avec la seule condition de pouvoir partir librement. Avec cela, la route terrestre et fluviale vers Buda est devenue libre.

L'essai, à la base de la statistique préparée par Nicolaus Gablman le 25 novembre 1595, analyse les effectifs de l'armée impériale dirigée au siège d'Esztergom en 1595, examine la composition des chefs de cette armée, ainsi que les devoirs, la composition et les catégories d'arme de l'armée. Malheureusement, nous n'avons pas de document de nomination de 1595, c'est pourquoi l'auteur utilise les données de Bestallung de sergent fourrier, et d'autres postes de 1600, et il reconstruit la solde et la composition de l'état-major de ces fonctions. A propos de tout cela, à la base de quelques Bestallung de l'époque de la guerre de quinze ans (choisis par l'auteur), l'auteur essaie de donner une image générale sur l'engagement, sur la composition, le licenciement et l'accord des régiments.

Zoltán Péter Bagi

DIE ORGANISIERUNG UND DER AUFBAU DES KAISERLICHEN HEERES, DEM 1595 DER ANSTURM AUF ESZTERGOM/GRAN BEFOHLEN WURDE

Resümee

Im dritten Jahr des Fünfzehnjährigen (oder langen Türken-) Krieges (1595) konnte die kaiserliche Kriegsführung – seinen Angriff gegen die Vasallen der Hauptkräfte des Osmanischen Reiches, also gegen Siebenbürgen und die Walachei ausnutzend – auf allen drei ungarischen Kriegsschauplätzen Erfolge verbuchen. Der wertvollste und bedeutendste Sieg gelang dem unterungarischen, oder mit einem anderen Namen, dem kaiserlichen Hauptheer auf dem Hauptkriegsschauplatz, unter Esztergom/Gran. Am 2. September, nach 62 Tagen der Belagerung, übergaben die Türken unter der Bedingung des freien Abzugs die Burg; damit wurde der Wasser- und Landweg in Richtung Buda/Ofen wieder frei.

Die Arbeit untersucht – aufgrund der, am 25. November 1595 von Nicolaus Gablman zusammengestellten Darstellung – die Stärke, die Zusammensetzung und die Waffengattungen des kaiserlichen Heeres, sowie die Zusammensetzung und die Aufgaben seines Führungsstabes, welches in diesem Jahr zum Ansturm auf Esztergom beordert wurde. Aus dem Jahre 1595 steht leider keine Ernennungsurkunde zur Verfügung, deshalb rekonstruiert der Verfasser unter Einbeziehung der 1600 entstandenen Daten der Generalquartiersmeister-, Generalbagagemeister- und Generalfuhrwesenmeister-Bestallung den Sold dieser Posten, sowie die Zusammensetzung ihres Stabs. Sich daran anschließend, versucht die Arbeit aufgrund einiger – vom Verfasser ausgewählter – Bestallungen auch ein generelles Bild über die Anwerbung, den Aufbau, die Entlassung und den Accord der Regimenter zu geben, die in der Zeit des Fünfzehnjährigen (oder langen Türken-) Krieges entstanden sind.

Зольтан Петер Баги

ОРГАНИЗАЦИЯ И СТРУКТУРА КАЙЗЕРОВСКОЙ АРМИИ, НАПРАВЛЕННОЙ НА ОСАДУ ЭСТЕРГОМА В 1595 ГОДУ

Резюме

На третьем году пятнадцатилетней войны (в 1595 году) кайзеровское военное руководство, воспользовавшись наступлением основных сил Османской Империи против её вассальных государств Трансильвании и Валахии, достигло успехов сразу на всех трех венгерских театрах военных действий. Наиболее ценную и значительную победу нижне-венгерская или иными словами кайзеровская основная армия одержала на главном театре военных действий, под Эстергомом – 2 сентября, после 62-дневной осады. Турки за предоставленную им возможность свободного отступления передали венграм крепость, благодаря чему открылся водный и сухопутный путь на Буду.

В статье на основании составленной Николаусом Каблманом 25 ноября 1595 года сводки дается анализ численности солдат кайзеровского войска, направленного на осаду Эстергома в этом году, состава главного штаба и его задач, показан личный состав самого войска и виды его вооружения. К сожалению в нашем распоряжении не имеется документа о назначении офицерского состава. Поэтому автор статьи, используя данные составленных в 1600 году докладных записок генерал-квартирмейстера, главного ответственного по поднятию войск по тревоге и главного начальника гужевой службы, реконструирует данные, касающиеся денежного довольствия этих офицеров, а также состава их штабов. Подключаясь к этим данным автор старается дать на основании нескольких – подобранных им – разносок, возникших в период пятнадцатилетней войны общую картину л приеме полков, об их построении, об их отчислении (роспуске) и об утверждении этоих вопросов.

MŰHELY

BOROSY ANDRÁS

MEGJEGYZÉSEK B. SZABÓ JÁNOS: GONDOLATOK A XI-XIV. SZÁZADI MAGYAR HADVISELÉSRŐLCÍMŰ TANULMÁNYÁHOZ[1]

Kétségtelen, hogy a XI-XIV. századi magyar hadviselésről régóta nem jelent meg érdekes és gondolatébresztő tanulmány.

A szerző túlságosan szerénynek tűnik, amikor nem nevezi magát középkorkutatónak, hiszen a kérdés egész forrásanyagát ismeri, és 1999-ben részben Somogyi Győző anyaggyűjtése alapján igen jó monográfiát írt a X-XIII. századi magyar-bizánci háborúkról.

Csak azért látom szükségesnek, hogy néhány megjegyzést fűzzek B. Szabó János tanulmányához, mert abban többször hivatkozik a *Hadtörténelmi Közlemények* 1962-es évfolyamában megjelent tanulmányomra,[2] és ha jól értem, vitába száll az abban kifejtett „átmeneti" típusú lovasság elméletével. Azt az elméletet a szerző által felsorolt kutatók valóban elfogadták, sőt rajtuk kívül elfogadta H. Göckenjan is.[3] Nem fogadta el azonban – a szerző szerint – Négyesi Lajos. Négyesi 1995. évi idézett tanulmányát nem tudtam megszerezni. 1999-ben megjelent kötetében[4] a következőket írja: „Borosy András szerint a kevésbé tehetős vitézek anyagi lehetőségeik függvényében használják a nyugati fegyverzet egyes darabjait, elsősorban az egyenes kardot. Ez a széles réteg alkotja az ún. átmeneti lovasságot, akik idővel felnőnek a nehézlovasság szintjére."

Úgy gondolom, a kérdés ennél bonyolultabb.[5] Négyesi ezután leírja a X. századi nehézlovasfegyverzetet, majd így folytatja: „A fentiekben vázolt nehézfegyverzetű lovas és a magyar lovasíjász csak a két végletet jelenti. Egy nyugati sereg sem csak nehézfegyverzetűekből állt. A lovagok kinézetét alkotó csatlósok és íjász lovasok, valamint a határgrófságok csapatai könnyebb fegyverzetűek voltak. Hasonlóan a magyar harcosoknak is volt egy rétege, melytől nem volt idegen a közelharc."[6] Később megemlíti, hogy a nyugati haderőkben a „nehézlovasság mellett jelen van egy félnehéz lovasság is, mely elsősorban harcértékében különbözik a nehézlovasságtól."[7] Úgy gondolom, a lényeges itt az, hogy Négyesi szerint a X. században a magyar seregben van egy nem egészen könnyű lovasság, a nyugati seregekben pedig egy nem egészen nehéz lovasság, tehát nem csak kétféle lovasság van.

2001-ben megjelent doktori (PhD) értekezésében Négyesi Lajos ezt írja: „Az István kori zöm harcosait tekinthetjük-e átmeneti lovasoknak? A fegyverzet alapján igen, hiszen egyaránt használnak közelharc és távolharc fegyvereket. A taktikában azonban nincs átmenet." Azért nincs – szerinte – mert „az István kori harcrend zöme elsősorban közelharcra kapott kiképzést. Az íj csak má-

---

[1] *B. Szabó János:* Gondolatok a XI-XIV. századi magyar hadviselésről. A fegyverzet, a harcmód és a taktika összefüggéseinek kérdései. *Hadtörténelmi Közlemények,* (114.) 2001/1. 75-102. o.

[2] *Borosy András:* A XI-XIV. századi magyar lovasságról. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1962. 119-174. o. E tanulmány alapja egy 1943–1944-ben Mályusz Elemér professzornak írott szakdolgozat volt, melynek céduláit minden esetben magammal vittem a légoltami óvóhelyre az 1944 tavaszi, Budapest elleni szövetséges bombázások idején, 1945 tavaszán Szabó István debreceni professzor doktori disszertációnak fogadta el. 1962-ben az újabb irodalom eredményivel egészítettem ki.

[3] *G. Göckenjan:* Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden, 1972.

[4] *Négyesi Lajos:* Szent István a katona. Budapest, 1999.

[5] I. m. 31–32. o.

[6] I. m. 34. o.

[7] I. m. 38. o.

sodlagos fegyver, hasonlóan a bizánci lovassághoz."[8] Mindez a X. századra és Szent István korára vonatkozik.

Az „átmeneti" lovasságról szóló, állítólag általam kidolgozott elmélet eszerint eléggé szívósnak tűnik. Meg kell azonban mondanom, az elméletet mástól vettem át, mégpedig Marczali Henriktől, aki IV. Béla hadseregéről azt írja, hogy háromféle hadsereg élt egymás mellett: a nemrég az országba települt kunok keleti íjászserege, a magyarság zömének „átmeneti," s az előkelők és idegenek nyugatias serege.[9] Marczali elméletét azért fogadtam el, mert úgy véltem (és vélem), sok mindent meg tudok vele magyarázni.

Mások – 1962-ig – nem vették át az átmeneti lovasság elméletét. Ehelyett kemény viták folytak a hagyományos, a könnyű lovasságot pártoló régi iskola és Tóth Zoltán nehézlovas-párti irányzata között; a kettő közül inkább az utóbbit fogadták el, mivel Tóth kétségkívül képzettebb volt, mint ellenfelei, bár elmélete nem kevésbé egyoldalú.

B. Szabó Jánosnak igaza van abban, hogy az „átmeneti" típusú lovasságról szóló elmélet – csak elmélet. S mivel egyetlen elmélet sem örökkévaló, ez sem lehet az. Ha cáfoló adatok kerülnek elő, vagy új elmélet születik, mellyel több jelenséget lehet elfogadhatóan megmagyarázni, akkor az új ki fogja szorítani az „átmeneti" lovasságról szólót. B. Szabó János talán úgy gondolja, hogy ez az idő már elérkezett. A magam részéről úgy vélem, még nem érkezett el. Ezt próbálom meg röviden indokolni:

Kétségtelen, hogy a X-XIV. században nem csak nomád típusú íjászlovasság és lovagi típusú, kizárólag közelharcra kiképzett nehézlovasság létezett, hanem másféle, nem kizárólag közelharcra alkalmas lovasság is. Ezt nem kell feltétlenül „átmeneti lovasságnak" nevezni, lehet „félnehéz," vagy „félkönnyű" lovasság is – bár nekem az „átmeneti" jelző használhatóbbnak tűnik.

Lovagolni és nyilazni természetesen – bizonyos szinten – bármilyen nép, bármilyen hadakozó réteg megtanulhat, de a nomád íjászlovasság különleges szintet képvisel, különlegesen hatékony[10] és nehezen képzelhető el a pásztorkodó életforma nélkül. A földművelő embernek nincs annyi szabadideje, mint a pásztorkodónak, ezért nem képes magát olyan kiváló lovassá, és különösen íjásszá kiképezni, mint az utóbbi.

Ezt a tényt a magyarországi kunok társadalmi- és katonai minőségének változásával lehet legjobban illusztrálni. A XIII. században a kunok még nemzetiségi szervezetben éltek és pásztorkodtak. Mikor Károly Róbert az ország királya lett, szinte egyedüli támaszát ők jelentették. A XIV. század közepén a kunok összessége már nem hadviselő, de zömük még nem telepedett le állandóan. A XIV. század első felében, mondhatni, minden hadjáratban részt vesznek – fontos szerepük van Nagy Lajos nápolyi hadjárataiban is („rövid lándzsájú pogányok"). A kereszténység, a földművelés és a feudalizáció fokozatos elterjedésével azonban csökken a kun harcosok száma és a XIV. század végén már nyilvánvaló, hogy Zsigmond serege íjászhiányban szenved, erre vall a király idézett, 1395. évi oklevele.[11] A XV. században a kunok (és jászok) katonai szolgálatuk megváltásáért tegzespénzt (proventus pharetralis) fizettek. Ezzel a kun (és jász) íjászlovasság lényegében megszűnt,[12] ám e tény nem jelenti azt, hogy a Magyar Királyság hadseregében ne lettek volna íjász lovasok. Nyilvánvalóan voltak, de nem a nomád íjász lovasok szintjén.

Ami az „igazi lovagi" nehézfegyverzetű lovasságot illeti, száma a magyar seregekben a jelek szerint nem volt nagy, annak ellenére, hogy királyaink – a fegyvernem megtapasztalt hatékonysága miatt – igyekeztek minél több nehézlovast fegyverbe állítani. Számuk még Nagy Lajos király idején sem volt elegendő, amit jól mutat, hogy nápolyi hadjáratai idején nagyszámú idegen (főként német és olasz) nehézlovast fogadott zsoldjába. Hogy a nomád íjászlovasságot teljesen nélkülöző hadseregekben is voltak a nehézfegyverzetűeknél könnyebb fegyverzetű lovasok, jól mutatja a B.

---

[8] *Négyesi Lajos:* A szentistváni állam hadügye. Budapest, 2001. 82. o.

[9] *Marczali Henrik:* Magyarország története az Árpádok korában. Budapest, 1896. 470. o.

[10] *U. Kőhalmi Katalin:* A sztyeppék nomádja lóháton, fegyverben. Budapest, 1972.

[11] *Borosy András:* i. m. 158. o.; *Pálóczi Horváth András:* Régészeti adatok a kunok viseletéhez. *Archaeologiai Értesítő,* 109. (1982) 89. o.

[12] *Györffy György:* A kunok feudalizációja: In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Budapest, 1953. 248-275. o.

Szabó János által is említett, a cseh király seregéről szóló adat,[13] de a középkori hadtörténetről szóló külföldi irodalomból is nyilvánvaló, hogy a nyugati, kifejezetten lovagi seregekben is harcoltak a teljes lovagi fegyverzetnél könnyebb fegyverzetű lovasok. Más kérdés, hogy az egyes lovagok fegyverzetében is lehettek minőségi és súlybeli különbségek, melyek a lovag vagyoni helyzetétől, esetleg fizikai erejétől függtek. Veszprémy László idézett tanulmányában[14] megállapítja, hogy a „loricatus," „panceratus" szó különböző korokban és különböző események leírásakor különböző típusú és felszereltségű páncélosokra vonatkozott. A legelterjedtebb bőrpáncélra és nemezpáncélra nem ismerünk külön szót. A „lorica" szó minden bizonnyal ezt is jelentette. Ez így van, ám a bőr- és/vagy nemezpáncélt viselő lovasok nem nevezhetők sem nehézlovasoknak, sem nomád típusú lovasíjászoknak.

A magyar királyok – különösen a tatárjárás után – igyekeztek minél több nehézfegyverzetűt látni seregeikben. De nagyon igaza van Zsoldos Attilának,[15] aki szerint kétségesnek látszik, hogy minden olyan tatárjárás utáni adat, mely „páncélosokat" említ, valóban nehézfegyverzetű, lovagi módon harcoló katonákra vonatkozna. Az általa felsorolt oklevelekből csak az derül ki, hogy IV. Béla lehetőleg nehezebb fegyverzetű haderő kiállítására törekedett, de arra nem volt lehetőség, hogy a katonák nagy tömegei lovagi jellegű, nehéz fegyverzetet viseljenek, a királynak meg kellett elégednie szerényebb fegyverzettel, s az idézett oklevelekben a lorica bőrvértet jelent.

Veszprémy László és Zsoldos Attila említett adatai – úgy gondolom – arra vallanak, hogy a nehéz fegyverzet elterjesztésére történt királyi erőfeszítések nem minden esetben követeltek lovagi jellegű, nehézfegyverzetű harcosokat, hanem megelégedtek annál könnyebb fegyverzetűekkel is és csak annyi eredménnyel jártak, hogy a – valóban a kizárás elve alapján feltételezett – „átmeneti" lovasság fegyverzete némileg nehezebb és hatékonyabb lett.

Úgy vélem, Veszprémy László és Zsoldos Attila tanulmányai éppen azt bizonyítják, hogy létezett egy nem nomád íjász és nem nehéz, lovagi fegyverzetű lovasság, melynek neveként az „átmeneti típusú lovasság" elnevezés terjedt el. Ismétlem, lehetne más néven is nevezni, „félnehéz" vagy „félkönnyű" lovasságnak, vagy másként, de megítélésem szerint talán az „átmeneti" a megfelelőbb.

Hangsúlyozni kívánom, cikkemet nem szánom vitacikknek. Örömmel tölt el, hogy a hazai középkori hadtörténetírásnak B. Szabó János személyében avatott művelője tűnt fel – akkor is, ha talán nem mindenben értünk egyet –, és remélem, számos kiváló tanulmánnyal fogja gazdagítani a hazai középkori hadtörténetírást.

---

[12] *Borosy András:* i. m. 154. o.

[14] *Veszprémy László:* Páncél és páncélosok említése a krónikákban és oklevelekben. *Hadtörténelmi Közlemények,* (108.) 1995. 4. sz. 3-12. o.

[15] *Zsoldos Attila:* „Eléggé nemes férfiak..." A kehidai oklevél társadalomtörténeti vonatkozásairól: Zalai történeti tanulmányok. Zalai gyűjtemény 42. Zalaegerszeg, 1997. 15-16. o.

MOLNÁR MÁTÉ

KANT ÉS AZ ÖRÖK BÉKE

Több mint kétszáz évvel ezelőtt, 1795 nyarán jelent meg Königsbergben Immanuel Kant Az örök békéhez (Zum ewigen Frieden) című könyvecskéje. Ez a munka a XIX. és a XX. századi nemzetközi békemozgalom klasszikus alapművei között szerepel, és nagy hatást gyakorolt az európai federációs elképzelésekre is. Mivel az írás a XXI. század elejére sem igen veszített aktualitásából, érdemesnek tűnik felidéznünk annak keletkezési körülményeit és fő mondanivalóját.

A bázeli béke

1792. április 20-án Franciaország girondista kormánya hadat üzent Ausztriának, és mivel az osztrákok oldalán mások (így például Anglia, Poroszország, Hollandia, Spanyolország és Oroszország) is belekeveredtek a konfliktusba, kezdetét vette az a koalíciós háború, amely hosszabb-rövidebb megszakításokkal egészen 1815-ig, Napóleon waterloo-i vereségéig és a bécsi kongresszusig tartott.

Ebben a háborúsorozatban az első olyan lehetőség, amely a tartós béke megteremtését kínálta, 1795-ben következett be, amikor a Franciaország elleni első koalíció – belső ellentétei miatt – bomlásnak indult. A francia csapatok 1794–1795 folyamán az ország határain kívülre szorították vissza a koalíció erőit, sőt több helyen mélyen behatoltak annak területére. A „honvédelmi háború" elérte célját, s a francia katonai győzelmeken kívül a diplomáciai helyzet is a békekötésnek kedvezett: a Lengyelország hamadik felosztása körül kialakult hatalmi ellentétek kompromisszum kötésére készteték Poroszországot, amely már 1794 ősze óta tárgyalt a franciákkal Svájcban.

A francia–porosz béke aláírására azután került sor, hogy Poroszország a Lengyelország feletti osztozkodásban hátrányos helyzetbe került Ausztriával és Oroszországgal szemben. 1794-ben a Kosciuszko-felkelés leverésére küldött porosz csapatok vereséget szenvedtek Varsónál, Szuvorovnak, az orosz tábornoknak viszont sikerült bevennie a várost. Ráadásul II. Katalin Krakkót és környékét az osztrákoknak engedte át. Poroszország azért akart békét kötni a franciákkal, hogy katonai erejét Lengyelország felé összpontosíthassa, és így a későbbi alkudozások során kedvezőbb pozícióba kerülhessen. Miután 1795 januárjában Oroszország és Ausztria aláírta a Lengyelország harmadik felosztására vonatkozó egyezményt, Poroszország felgyorsította a franciákkal folytatott tárgyalásokat.

1795. április 5-én Bázelban aláírták a Poroszország és Franciaország közötti békét. A két állam semlegességet vállalt egymás irányába, és kimondták az észak-német területek semlegességét is. Poroszország azonban nagy árat fizetett a békéért, mert lényegében el kellett ismernie a Rajna bal partjának francia annexióját.[1]

A mű keletkezése és hatása

Kant már régebben is foglalkozott a nemzetközi béke problémájával. 1752-ben megjelent egy írása (Auszug aus der Vernunftlehre), amelyben utalt a francia Saint-Pierre abbé békével kapcsolatos nézeteire, még mielőtt Rousseau – akinek a kérdésre vonatkozó eszméit Kant ugyancsak ismerte – Saint-Pierre-ről szóló könyvét megírta volna. Úgy tűnik, Kant békefelfogásának alapvető jellemzői már az 1780-as évek közepére kialakultak.[2] De az örök békéről szóló esszé megírásának

[1] *Furet, François–Richet, Denis:* La révolution française. Paris, 1989. (a továbbiakban: *Furet–Richet*) 304. o. és *Soboul, Albert:* A francia forradalom története 1789–1799. Budapest, 1989. 354–355. o.

[2] *Dumke, Fred:* Einführung. In: *Immanuel Kant:* Zum ewigen Frieden. Berlin, 1985. (a továbbiakban: *Dumke*) 16. o. és *Raumer, Kurt von:* Ewiger Friede. Friedensrufe und Friedenspläne seit der Renaissance. Freiburg–München, 1953. (a továbbiakban: *Raumer*) 152–153. o.

elhatározását mindenképpen a bázeli béke motiválta. A könyv 1795 nyarán jelent meg és rendkívül nagy visszhangot váltott ki Németországban és külföldön egyaránt. Minden jelentős német folyóirat recenziót írt róla, melyek szerzői között Herder és Fichte is szerepelt. A háborúk elkerülhetetlenségét hirdetők hevesen támadták Kantot, a békepártiak pedig az örök béke feltételeiről, lehetőségéről vitáztak.[3]

1795-ben Franciaországot és Európát egyaránt az általános békevágy jellemezte,[4] ezért a könyvnek jelentős volt a nemzetközi hatása is. Még ugyanebben az évben kiadták franciául, 1796-ban megjelent a második német és francia kiadása, 1796 és 1798 között dán, svéd és angol fordítások következtek.[5] A XIX. és XX. század folyamán Kant esszéje a legkülönbözőbb időpontokban került ismét az érdeklődés középpontjába. 1867-ben, a nemzetközi békemozgalom fellendülésének idejében újra kiadták németül és franciául is,[6] majd 1880-ban ismét megjelent franciául a Nemzetközi Béke- és Szabadság Liga (1867–1939) elnöke, Charles Lemonnier előszavával. Az 1889-es párizsi világkiállításon tartandó nemzetközi békekongresszusra készülve ismét új kiadások jelentek meg: angolul (London) és olaszul (Milánó), a dán Fredrik Bajer (az 1908. év egyik Nobel-békedíjasa) pedig lefordította norvégra.[7]

Az első világháború alatti és utáni időszakban Kant békeeszméjének egyik legnagyobb eszmei és politikai hatása következett be. „Az örök béke" számos újabb kiadása jelent meg (többek között 1918-ban Babits Mihály fordításában magyarul is), de már a nagypolitikában is igazi jelentőségre tett szert: Wilson elnöknek a népek önrendelkezésére vonatkozó nézeteiben, valamint a Nemzetek Szövetsége (Népszövetség) megalakulásában és annak céljaiban, programjában – más gondolkodók és politikai szervezetek mellett – részben Kant elgondolásai öltöttek testet.

Összességében – Raumer kutatásai alapján – megállapítható, hogy Kant műve 12 kiadásban jelent meg még élete folyamán (tehát az 1795 és 1805 közötti évtizedben), ugyancsak 12 kiadás 1805 és 1914 között, az első világháború vége, 1918 óta pedig mintegy 20 újabb alkalommal.[8] E közel félszáz megjelenés egyrészt a Kant által vizsgált probléma fontosságát, másrészt pedig a német filozófus megoldási javaslatainak jelentőségét mutatja a politikai eszmetörténet terén.

Az örök béke kanti tervezete

Bruns nézete szerint, Kant béketerve elsősorban saját eszmei fejlődésének eredménye volt. Mindazonáltal érte néhány jelentős gondolati hatás, melyek közül Saint-Pierre abbé (1658–1743) és Rousseau béke-elképzelései emelhetők ki.[9]

Saint-Pierre abbé a spanyol örökösödési háború (1701–1714) időszakában kezdett el foglalkozni a tartós európai béke megteremtésének lehetőségével.[10] 1712-ben Polignac abbé titkáraként részt vett az utrechti béketárgyalásokon, és a békével kapcsolatos elképzeléseiről 1716-ig több munkát is írt. Mivel ezek a művei meglehetősen hosszadalmasra sikeredtek, 1729-ben készített egy rövidített változatot is, amelynek nagy visszhangja volt.[11] Tervezetének lényege: egy uralkodók

---

[3] *Dumke* 17. o. és *Raumer* 525. o.

[4] *Furet–Richet* 303. o. és *Lemonnier, Charles:* Préface. In: *Immanuel Kant:* Essai philosophique sur la paix perpétuelle. Paris, 1880. (a továbbiakban: *Lemonnier* 1880.) II. o.

[5] *Babits Mihály:* Előszó. In: *Immanuel Kant:* Az örök béke. Budapest, 1918. (a továbbiakban: *Babits*) 90. o.

[6] *Lemonnier* 1880. I. o.

[7] Les Etats-Unis d'Europe. Organe de la Ligue internationale de la Paix et de la Liberté. Genève, Bern, Paris, 1867–1939. (a továbbiakban: EUE) 1889. 11. sz.

[8] *Raumer* 162. o.

[9] *Bruns, Thomas:* Kant et l'Europe. Étude critique de l'interprétation et de l'influence de la pensée internationaliste kantienne. Univ. des Saarlandes, Jur. diss. 1973. (a továbbiakban: *Bruns*) 73–74. o.

[10] Uo. 21–22. o.

[11] Uo. 19. o. Lásd magyarul: *Abbé de Saint-Pierre:* Az örök béke-tervezet rövid foglalata. (Szerk. *Nagy Géza.*) Bukarest, 1979.

közötti szövetség létrehozása Európában, a béke fenntartására közös európai hadsereg felállítása, az államok közötti vitákban egy európai döntőbíróság döntsön, s a döntésekkel szembeszállók ellen az európai haderő alkalmazható legyen.

Úgy tűnik, Saint-Pierre és Kant nézetei több lényeges pontban megegyeztek: így a békének az európai szövetség általi biztosíthatóságában, a fejlődésbe vetett hitben, amely szerint az egyének társadalomba szerveződésének mintájára lehetőség lenne a nemzetek egységes európai társadalomba szervezésére. Ebben a társadalomban az európai diéta lett volna a fő döntéshozó szerv.[12]

Rousseau 1754-ben, Madame Dupin titkáraként megbízást kapott arra, hogy foglalja össze és mutassa be Saint-Pierre műveinek fő mondanivalóját. A filozófus 1756 és 1758 között dolgozott a megbízáson, amelynek eredményeként két írása látott napvilágot: az egyik 1761-ben (L'extrait du Projet de la Paix perpétuelle de M. l'Abbé de Saint-Pierre), a másik csak a halála után, 1782-ben (Jugement sur le Projet de Paix perpétuelle).[13]

Rousseau meglehetősen szkeptikusnak tűnt Saint-Pierre-nek azzal az elképzelésével szemben, hogy az európai szövetségnek az uralkodók közötti megegyezésen kellene alapulnia. Szerinte a létrehozandó európai konfederációban a népeknek kell szövetkezniük egymással, és nekik kell dönteniük a háború és a béke kérdésében. Bruns ezenkívül megállapítja, hogy Rousseau az európai egységet nemcsak politikai, hanem spirituális, vallási, jogi, kereskedelmi, tehát komplexebb rendszernek fogta fel.[14]

Kétségtelen, hogy Kantra a közvetlenebb hatást Rousseau, a francia felvilágosodás és a forradalom eszméi gyakorolták. A mű alapgondolata azonban régebbi keletű. A kanti elgondolás lényege az, hogy a nemzetközi békét tartós formában egy nemzetközi szerveződés, federáció révén lehet biztosítani. E felfogás gyökerei a középkorig nyúlnak vissza, az első ilyen tervezetet a francia Pierre Dubois 1306-ban készítette. A gondolat szívósságára jellemző, hogy a következő évszázadokban számtalan esetben újra felbukkant, többnyire az előző és más kortárs elképzelésektől függetlenül, azokról mit sem tudva.

Kant eszméjének lényegét Babits Mihály abban látta, hogy a német filozófus az egyének közötti viszonyról az államok közötti viszonyokra is kiterjeszthetőnek tartotta a természeti állapotból a törvényesség állapotába való átlépés lehetőségét.[15] Így az államok közötti kapcsolatokban a háborús konfliktusokat a nemzetközi jogi szabályozás helyettesíthetné. Kant megfogalmazásában e nézet a következőképpen hangzik: „Államokra nézve egymás közti viszonyukban a törvénytelen állapot csupa háborút tartalmaz. Kijutni ebből az ész szerint semmi más út nem lehetséges, mint hogy ők is, éppúgy mint az egyes emberek, föladják vad (törvénytelen) szabadságukat, kényszerítő nyilvános törvényekhez törjék magukat ..."[16]

Kant az örök békéhez vezető úton elengedhetetlennek tartotta néhány *előzetes feltétel* teljesülését, amelyek a következők voltak: 1. meg kell különböztetni a valódi békekötés és a fegyverszünet fogalmát egymástól. Az utóbbi csak az új háború előkészítéséhez szükséges időnyerést szolgálja, nem lehet a tartós béke alapja (ez nyilvánvaló utalás arra, hogy Poroszország a bázeli békében csak rövid távú békecélokat követett, a lengyel ügy rendezésének számára kedvezőbb megoldásához). 2. Nem szabad egyetlen államot sem öröklés, csere, vásárlás, ajándékozás stb. útján más államnak adni (célzás Lengyelország felosztására és a Rajnán túli német államok francia kézbe való átengedésére). „Az állam nem birtok... Az állam emberek társasága."[17] 3. Az állandó hadseregeket

---

[12] *Bruns* 26–28. o.

[13] Uo. 36–38. o.

[14] Uo. 39–40. o.

[15] *Babits* 7. o. és ugyanez *Ter Meulen, Jacob:* Der Gedanke der Internationalen Organisation in seiner Entwicklung. I. k. Haag, 1917. 320. o.

[16] *Kant, Immanuel:* Az örök béke. Budapest, 1985. (a továbbiakban: *Kant*) 30. o. A továbbiakban a kanti idézeteknél ezen kiadás oldalszámaira fogok utalni, amely az 1918-as Babits-fordítás újraközlése. Ismereteim szerint Kant e művének első magyar fordítása Losoncon jelent meg 1915-ben (Hildenstab György munkája), de a német filozófus örök békéről szóló fejtegetéseinek hatása már a XIX. század folyamán érzékelhető a magyar pacifista irodalomban (így például Dessewffy Marcell és Kemény Ferenc munkáiban), s az 1795. évi első königsbergi kiadás Magyarországon is megtalálható, az Egyetemi Könyvtárban.

[17] Uo. 8. o.

meg kell szüntetni. 4. Meg kell tiltani, hogy az államok hadi célú hiteleket vehessenek fel. 5. Más államok belügyeibe nem szabad beavatkozni. 6. Törekedni kell arra, hogy háború esetén egyik fél se alkalmazzon olyan eszközöket az ellenségeskedések és harcok folyamán (orgyilkosok, méregkeverők, árulásra bujtogató provokátorok stb. kiküldése, népirtások elkövetése), amelyek a későbbi békekötést megakadályozhatják.[18]

E feltételek teljesülése után Kant három olyan tényezőt tárgyal, amelyek a tartós nemzetközi béke megteremtésének és fenntartásának alappilléreiként szolgálnak. Ezek kiindulópontjaként szembeállítja egymással a természeti állapot (háború vagy annak potenciális lehetősége) és a polgári (jogi) állapot stádiumait és megállapítja, hogy a béke csak a másodikban jöhet létre, a nemzetközi jog kiépülésével: „A békeállapotot tehát először *intézményileg* létesíteni kell."[19] E két stádium megkülönböztetését Kantnál Dumke egyértelműen Rousseau hatásának tulajdonítja,[20] és állítása mindenképpen megalapozottnak tűnik.

Az első alapelv, amelyet Kant a cél eléréséhez szükségesnek tart, a *köztársasági* jelleg. Kantnak ez a nézete volt később a leghevesebb támadásoknak kitéve, s úgy tűnik, sokan félreértelmezték az ezzel kapcsolatos felfogását. Kant minden kétséget kizáróan leszögezi: „A polgári alkotmánynak minden államban köztársaságinak kell lennie."[21] Érvényesülnie kell az emberek közötti viszonyokat egy államon belül szabályozó állampolgári jognak, az államok közötti viszonyokat szabályozó népjognak és az emberek, mint egyének és más államok, illetve azok polgárai közötti viszonyokat szabályozó világpolgári jognak.

A köztársasági elv érvényesülésének szükségessége Kant számára a federációt alkotó államok alkotmányainak homogenitását jelenti. Ezzel összefüggésbe hozza a nemzetközi béke lehetőségét az államok belső berendezkedésével, alkotmányos felépítésük jellegével. Nagyon sok támadás érte később a német filozófus elméletét azzal az indoklással, hogy a történelem tanulságai szerint a köztársasági államforma önmagában egyáltalán nem jelenti szükségszerűen az ilyen államok békére való törekvését (általában az ókori Athént, a köztársasági Rómát és a francia forradalmi köztársaságot említették példaképpen). Bruns azzal védelmezi Kantot, hogy a német filozófus a köztársasági jelleget nem abszolút érvényű törvénynek, hanem inkább tendenciának fogja fel, és mindenképpen az igazság nagyon fontos részét tartalmazza az, hogy demokratikusabb, képviseleten alapuló, alkotmányos kormányzásnál nehezebb a népek érdekeivel ellenkező, önkényes háborús politika megvalósítása.[22]

A köztársasággal kapcsolatos kanti nézetek megértéséhez és annak megfelelő értelmezéséhez a korabeli helyzet és az eredeti szöveg árnyaltabb elemzésére van szükség. A republikánus elv hangsúlyozása Kant számára nyilvánvalóan a francia felvilágosodás és a forradalom eszméi melletti kiállást jelentette.[23] E politikai nézet radikalizmusát mutatja, hogy a korabeli Európában (és szerte a világon) a köztársasági államforma rendkívül ritka volt, így az ennek megteremtésére való buzdítás a társadalmi és politikai reformok melletti elkötelezettséget tükrözte. Az esszé megírása és megjelentetése maga is bátor politikai kiállásnak tűnik, hiszen Kant művének célpontja éppen a porosz politikai vezetés és maga az uralkodó, II. Frigyes Vilmos volt.

Ebben a politikai légkörben Kant egy kicsit talán túlhangsúlyozta a republikanizmus fontosságát – saját nézeteihez viszonyítva is. Ugyanezt tették később a XIX. század közepén és második felében azok a republikánus beállítottságú politikai csoportok, amelyek a béke és az európai federáció megteremtésére tett erőfeszítéseik során Kant gondolataihoz nyúltak vissza. A német filozófus írását olvasva ugyanis mindenképpen úgy tűnik, hogy szerzőjétől egyáltalán nem volt idegen az alkotmányos monarchia sem, sőt, magának az államforma kérdésének lényegében másodlagos jelentőséget tulajdonított.

---

[18] *Kant* 7–12. o. és *Bruns* 121. o.

[19] *Kant* 17. o.

[20] *Dumke* 23. o.

[21] *Kant* 18. o.

[22] *Bruns* 128–131. o.

[23] *Dumke* 20. o.

Kant felfogása szerint a kormányzati hatalmat kétféleképpen lehet jellemezni: az egyik az uralom formája, vagyis a hatalmat gyakorlók száma alapján történik, s így megkülönböztethetünk *autokráciát* (egy fő uralma), *arisztokráciát* (több személy uralma) és *demokráciát* (a többség uralma); a másik szempont a kormányzás módja, amely lehet *köztársasági* vagy *despotikus*.[24] Márpedig Kant a második megkülönböztetést tartja a lényegesebbnek, amit a következőképpen definiál: „A *republikanizmus* az az államelv, amely a végrehajtó hatalmat (a kormányt) a törvényhozótól elkülöníti. A *despotizmus*: ahol az állam önhatalmúlag hajt végre törvényeket, amelyeket ő maga hozott..."[25] A republikanizmus elve a hatalom reprezentatív jellegét jelenti, és Kant szerint: „... az uralkodásnak minden formája, mely nem *reprezentatív*, tulajdonképpen *formahiba*."[26] A hangsúly tehát a hatalom gyakorlásának alkotmányosságán van, nem pedig azon, hogy e hatalmat hány személy gyakorolja.

Kant tervezetének második alapelve a *federalizmus*. Ez azt fejezi ki, hogy az alkotmányaik tekintetében fokozatosan homogenizálódó államoknak szövetséget kell kötniük egymással. E szövetség funkciója az államközi kapcsolatok jogi-intézményi keretekben való szabályozása. Ha nincs ilyen szabályozás, akkor a puszta erőszak érvényesül, és a természeti állapot jogtalansága uralkodik. „Népeket és államokat úgy lehet tekinteni, mint egyes embereket, kik természeti állapotukban – azaz a külső törvényektől való függetlenségben – már egymás mellett élésük által sértik egymást."[27]

A federalizmus lassú, fokozatos fejlődéssel érvényesülhet. A békeszerződések kötése helyett az államok közötti kapcsolatokban a békeszövetségek aláírására kell törekedni. A békeszövetségek rendszerének a népszövetséghez kell elvezetnie. Az ideális megoldás a népállam (európai, majd világkormány) megteremtése lenne, ezt azonban Kant nem tartotta realizálhatónak.[28] A népszövetség vagy federáció létrehozását hosszú, evolutív folyamatként képzelte el, amelynek végső stádiuma egy világméretű integráció lesz. Kant kozmopolita volt, elképzelését – következetesen végiggondolva – csak univerzálisan kiépülő intézményrendszerben lehetett formába önteni.

Írásában az „Európa" kifejezés nagyon ritkán fordul elő (Bruns szerint háromszor).[29] Tekintettel azonban arra, hogy a tartós béke kérdését Kant rendkívül praktikusan és realista szemlélettel tárgyalta, nyilvánvaló, hogy első stádiumban csak egy európai federáció, európai egység létrehozásában gondolkodhatott. A fokozatosan homogenizálódó (a köztársasági alapelvek megvalósításához közeledő) államok laza, konföderatív jellegű integrációját látta kivihetőnek.

A harmadik alapelv – Kant megfogalmazása szerint: definitív cikk – azt rögzíti, hogy egy minimális *világpolgárjog*nak minden országban érvényesülnie kell. Vagyis bármely ország állampolgára a Föld bármely más országában jogosan tartózkodhat mindaddig, amíg cselekedeteivel az ottani törvényeket nem sérti.[30] Az egyén jogai így az állampolgári szintről a világpolgári szintre emelkednek, amelyet az államok közötti jogi szabályozás és békeállapot tesz lehetővé.

Kant és a pacifista mozgalom

Kantnak Az örök békéhez című írása több jelentős eszmei és politikai áramlatnak és mozgalomnak a forrása és ösztönzője lett. Ezek közé tartozik a polgári internacionalizmus és a kozmopolitizmus, az európai és az univerzális federáció kiépítésének gondolatköre, valamint a pacifizmus, azaz a tartós európai és világbéke megteremtésére törekvő mozgalom is.

A nemzetközi békemozgalom keletkezése ugyanahhoz a háborúhoz – a Franciaország és Európa közötti koalíciós háborúkhoz – kapcsolódik, amely Kantot esszéje megírására ihlette. Az 1815-

[24] *Kant* 21. o.

[25] Uo. 22. o.

[26] Uo.

[27] Uo. 25. o.

[28] Uo. 29–31. o.

[29] *Bruns* 79. o.

[30] *Kant* 32. o.

ben befejeződő bécsi kongresszusra, ami a napóleoni háborúk utáni európai politikai viszonyokat rendezte, számos tervezetet küldtek különféle országokból, amelyekben a tartós béke feltételeit keresték. Ezek közül a leghíresebb talán Saint-Simoné volt. Még ugyanebben az évben, az Amerikai Egyesült Államokban létrehozták a világ első békeszervezetét, majd 1816-ban az első európait is (az előbbit New Yorkban, az utóbbit Londonban).

E szervezetek elsősorban nemzeti keretek között működtek, főleg vallási és közgazdasági megfontolások ösztönözték őket. Határozottan apolitikusak voltak, az egyének lelkiismeretére és erkölcsi érzékére kívántak hatni. 1843-ban Londonban megtartották az első nemzetközi békekongresszust is, amelyet 1848 és 1853 között még további öt követett. 1867-ben, a francia–porosz ellentétek háborúvá való alakulását megelőzendő, három békeszervezet is alakult Franciaországban, melyek közül kettő a hagyományos angolszász szellemi orientációt követte. A harmadik azonban, az 1867 szeptemberében megalakult Nemzetközi Béke- és Szabadság Liga (Ligue Internationale de la Paix et de la Liberté) új, az eddigiekhez képest sajátos eszmei arculatot alakított ki, aminek fő jellemzője a következetesen politikus orientáció és tevékenység. Másik fontos sajátossága, hogy az 1867-ben alakult szervezetek közül egyedül a Ligának sikerült valóban nemzetközi jellegűvé válnia.

A Nemzetközi Béke- és Szabadság Liga fő szellemi előfutára, a francia Pierre Malardier (1818–1894) 1861-ben Brüsszelben és Lipcsében megjelent könyve (Solution de la question européenne: Confédération européenne, Réalisation du droit international) egyértelműen Kant hatása alatt született.[31] Malardier az 1852-ben III. Napóleonnak teendő hűségesküt megtagadó emigránsok közé tartozott (tanár volt és képviselő a köztársasági parlamentben), aki Angliában, Belgiumban és Svájcban élt és publikálta császárságellenes műveit. 1861-ben megjelent könyve nem váltott ki jelentősebb visszhangot, de 1867-ben ott szerepelt a genfi kongresszusra elküldött írások között,[32] és így a következő években hatott a Liga programjának kidolgozására. Malardier szocialista republikánus volt, akit Proudhon nézetei is befolyásoltak (az államokon belüli decentralizáció, az államok közötti konföderáció, valamint az egyéni kistulajdon szükségességének kérdésében), de a békéről való elképzeléseit főleg Kant inspirálta.

Malardier szerint az európai békét a népeknek, nem pedig az uralkodóknak kell megteremteni. A republikanizmus és a federalizmus elvei alapján egy svájci mintájú konföderációt akart megvalósítani.[33] Európai alkotmánytervezetét a svájci politikai berendezkedéshez hasonló intézményrendszerre alapozta, egyetértvén Kant megállapításával: „A szabadság béke, a despotizmus háború."[34] Később a Ligához Malardier más írásai is eljutottak, amelyek teljes összhangban álltak a szervezet által hirdetett célokkal.[35]

Jules Barni, a genfi Akadémia filozófiatanára ugyancsak 1852-ben emigrált Franciaországból, és III. Napóleon ellenzékéhez tartozott. Két évvel a genfi békekongresszus előtt, 1865-ben megjelent könyvében (Napoléon et son historien M. Thiers) szembeszállt a Napóleont dicsőítő legendával, és a történelmi moralitás elve alapján elítélte annak állítólagos népfelszabadító háborúit.[36]

Barni Kant műveinek fordítójaként és francia nyelvű kiadása gondozójaként ismerkedett meg a német gondolkodó politikai filozófiájával.[37] Az 1867-es genfi kongresszust megnyitó beszédében utalt Saint-Pierre és Kant nézeteire, amelyek szerint az európai népeknek el kell jutniuk a barbárságból a civilizáció, a jog állapotába. Ezt a célt csak a republikánus államok nemzetközi federációja révén vélte megvalósíthatónak, mivel a cezarista, militarista monarchiákat tekintette a háborúk fő forrásának. A belső szabadságot és a külső békét elválaszthatatlannak tartotta egymástól, és

---

[31] *Van der Linden, Wilhelmus Hubertus:* The International Peace Movement 1815–1874. Amsterdam, 1987. (a továbbiakban: *Van der Linden*) 778. o. és *Bruns* 257. o.

[32] Annales du Congres de Genève 1867. Genève,1868. (a továbbiakban: Annales 1868.) 372. o.

[33] *Wehberg, Hans:* Ideen und Projekte betr. die Vereinigten Staaten von Europa in den letzten 100 Jahren. In: Die Friedenswarte, 41. sz., Wien, 1941. (a továbbiakban: *Wehberg*) 62. o.

[34] *Van der Linden* 778. o.

[35] EUE 1870. 4. és 6. sz.

[36] *Barni, Jules:* Napoleon et son historien M. Thiers. Genève, 1865. VII. o.

[37] *Van der Linden* 778. o.

Kant nyomdokain haladva az állami berendezkedés homogenizációját (republikánussá alakítását) a béke elengedhetetlen feltételének gondolta. Síkra szállt ezen kívül az állandó hadseregek megszüntetése és milíciákkal való helyettesítése mellett.[38]

Barni a tartós béke politikai eszközeként az Európai Egyesült Államok létrehozását jelölte meg. Ezt a népek önrendelkezését, szabad önkormányzatát biztosító konföderációnak képzelte el, ami garantálja a nemzetközi jog érvényesülését az államközi kapcsolatokban.[39]

Kant nézeteinek legfőbb képviselője a Nemzetközi Béke- és Szabadság Ligában Charles Lemonnier (1806–1891) volt, aki mintegy két évtizeden át a Liga elnökeként és annak legmarkánsabb, legnagyobb hatású propagátoraként nemzetközi hírnevet szerzett magának. Már a Liga megalakulása előtt, 1867 augusztusában előadást tartott Kant béketervéről, 1880-ban pedig ő adta ki újra franciául a német filozófus esszéjét és előszót is írt hozzá.[40]

Lemonnier és a Liga politikai elképzeléseiben a pacifizmus és a demokrácia gondolatának összefonódása egyértelműen Kant eszmei befolyásának tulajdonítható.[41] Ugyancsak egyetértett az alkotmányos homogenitás szükségességével is, és azon kevesek közé tartozott, akik a kanti elgondolást helyesen értelmezve az alkotmányos monarchiát is elfogadhatónak tartották.[42] Az emberi személyiség autonómiájából kiindulva Lemonnier a szabad népek federációját (az Európai Egyesült Államokat) tekintette a béke zálogának.[43]

Lemonnier helyezte a legnagyobb hangsúlyt Kant béketervének morális megfontolásaira is. Nézete szerint az erkölcsi elveknek nemcsak az egyének, hanem a nemzetek közötti viszonyokat is szabályozniuk kell. A politikát és a gazdaságot egyaránt alá kell vetni a morális megfontolásoknak. A Liga fő céljaként egy európai jogi intézmény létrehozását jelölte meg.[44]

A Nemzetközi Béke- és Szabadság Liga a béke és a szabadság eszméinek összekapcsolásával, a társadalmi reformok szükségessége és az igazságosság elve érvényesülésének a béke előfeltételeiként való megjelölésével, a békemozgalmat az apolitikus fázisból a politizáló korszakba lendítette át. A XIX. század második felében az európai békeszervezetek nagy része már aktív kapcsolatban állt a parlamentekkel és a kormányokkal, és élénken foglalkozott a napi politikai kérdésekkel is. A század végén alkotta meg a Liga Lemonnier után következő elnöke, Émile Arnaud a pacifizmus kifejezést. Pacifistának Arnaud nem egyszerűen azt a személyt tartotta, aki szereti a békét és ellenzi a háborút, hanem azt, aki aktív politikai tevékenységet (missziót) fejt ki a béke érdekében.

Mindezekben a folyamatokban, amelyek a nemzetközi békemozgalmat politikailag aktív pacifizmussá alakították át, elvitathatatlanok Kant érdemei, aki gondolataival azok egyik fő eszmei megalapozója volt. Sőt, a XXI. század elején úgy tűnik, hogy elképzelései a népek federációjáról és a tartós nemzetközi békéről most kezdenek csak igazán érdekessé és aktuálissá válni.

---

[38] Annales 1868. 18–22. o. és *Lemonnier Charles:* La vérité sur congres de Genève. Bern et Genève, 1867. 36–37. o.

[39] Annales 1868. VII. és XIV. o.

[40] *Van der Linden* 779. o.

[41] *Bruns* 259. o.

[42] *Wehberg* 70. o.

[43] *Lemonnier* 1880. IV–V. o.

[44] Uo. XIV–XV. o.

HERMANN RÓBERT

EGY ELSZALASZTOTT LEHETŐSÉG

Vadász Sándor és Józsa Antal könyvéről[1]

A forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára Magyarországon és a határon túli magyar lakta területeken mintegy 300 különböző terjedelmű és színvonalú munka látott napvilágot: emlékiratok, okmánytárak, szemelvénygyűjtemények, életrajzok, kismonográfiák, helytörténeti, hadtörténeti és politikatörténeti összefoglaló munkák. A téma azonban még koránt sincs – s jó ideig nem is igen lesz – kimerítve, hiszen még a magyarországi és ausztriai levéltárakban is számos, nem egyszerűen ki nem adott, hanem fel sem használt dokumentumot találhatunk, s igencsak messze vagyunk az érdekelt államok közül Oroszország levéltári anyagának felhasználásától is.

A magyarországi orosz intervenció – történeti hatását tekintve – csak Szulejmán szultán 1521. és 1526. évi hadjárataihoz, vagy az első és a második világháború végéhez mérhető, még ha közvetlen hatásait tekintve kevesebb pusztítással is járt, mint az előbbiek és utóbbiak. A birodalmon belüli önállóságát 1848 áprilisában visszaszerzett, majd azt az önvédelmi háborúban függetlenségre váltott ország minden addigi katonai sikerét egyik napról a másikra múlékonnyá tette az ország északi és keleti határszélén felsorakozó orosz hadsereg iszonyatos túlereje: több ütemben közel 200 000 katona indult a magyar szabadságharc eltiprására akkor, amikor a magyar haderő létszáma a fegyvertelen újonczászlóaljakkal együtt is alig érte el a 170 000 főt. Az orosz beavatkozás után a magyar hadseregnek matematikai esélye sem volt a katonai győzelemre, de még a döntetlenre sem. Az intervenció következtében az ország 18 évre elveszítette nem csak a függetlenségét, de a birodalmon belüli önállóságát is, s a magyar polgári átalakulás 1867 után is csak súlyos tehertételekkel folytatódhatott tovább.

Ennek ellenére a magyar történetírás – főleg az 1948 utáni harminc-negyven évben – nem kezelte súlyának megfelelően az intervenciót. Nyilván szerepe volt ebben annak is, hogy – különösen 1956 után – túlságosan kézenfekvő és veszélyes volt a párhuzam az 1849-es Oroszország és az 1956-os Szovjetunió között. Befolyásolhatta ezt az 1948 után Görgeivel kapcsolatban ismét kibontakozott „áruló-mítosz", s az a prózai tény is, hogy a szovjet levéltárakban nem volt könnyű kutatni. Az 1980-as évek közepétől megváltozott a helyzet: megjelent Paszkevics tábornagy, az orosz fővezér magyarországi ténykedését bemutató kötet, benne Miklós cár Paszkevicshez intézett leveleivel;[2] majd Rosonczy Ildikó válogatásában egy közel 800 oldalas kötet a magyarországi orosz intervencióban részt vett katonák naplóiból és visszaemlékezéseiből,[3] amit 1999-ben Artur Adamovics Nyepokojcsickijnak, az erdélyi orosz csapatok vezérkari főnökének az erdélyi hadjáratról szóló munkája követett.[4] Rövidesen napvilágot lát Ivan Ivanovics Oreusznak az 1880-as években írott összefoglalója, s ezzel az orosz elbeszélő források jelentős része magyarul is hozzáférhetővé válik.

Ugyanakkor az iratanyag kiadásában még mindig komoly adósságai vannak a magyar történettudománynak. Revekka Averbuch a két világháború között az orosz intervencióról írott munkájában tucatnyi, főleg diplomáciatörténeti forrást közölt, ezek egy részét még Perényi József for-

---

[1] Az 1849-es cári intervenció Magyarországon. (Szerk.: *Vadász Sándor.* A bevezető tanulmányokat írta *Vadász Sándor* és *Józsa Antal.*) Korona Kiadó, Budapest, 2001. 296 o.

[2] *Alekszandr Petrovics Scserbatov:* Paszkevics Magyarországon. (Ford. *Gerencsér Zsigmond.* S. a. r. *Katona Tamás.*) Budapest, 1984. (A továbbiakban: *Scserbatov*)

[3] A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról. (S. a. r. *Rosonczy Ildikó* és *Katona Tamás.* Ford. *Rosonczy Ildikó* és *Gerencsér Zsigmond.*) Budapest, 1988.

[4] *Artur Adamovics Nyepokojcsickij:* Az erdélyi hadjárat orosz szemmel 1849. (Fordította és sajtó alá rendezte *Rosonczy Ildikó.*) Budapest, 1999. (A továbbiakban: *Nyepokojcsickij*)

dította (vissza) franciára,[5] majd a nem túl jó emlékezetű Andics Erzsébet tett közzé szintén diplomáciatörténeti forrásokat az intervenció előtörténetét bemutató munkájában,[6] illetve három kötetes forrásgyűjteményében.[7] A katonai iratok tekintetében azonban mindmáig az 1851-es angol Kék könyvben közölt hadijelentésekre vagyunk utalva.[8]

Az igazi persze mégiscsak az lenne, ha végre az orosz levéltárak valamelyikének anyagához juthatnának hozzá a kutatók, s munkáikon keresztül a nagyközönség. Ezért is kezdtem olyan nagy várakozással és izgalommal a Vadász Sándor által szerkesztett kötet olvasásába.

A kötet két, egyaránt terjedelmes tanulmányból, illetve egy 77 tételből álló okmánytárból áll. A kötetet szerkesztő Vadász Sándor a XIX. századi egyetemes történet elismert kutatója: ő írta az első tanulmányt, s – nyilván – ő válogatta az okmányokat. A kötet a terjedelmes bevezető tanulmányokkal mintha a „Magyarország újabbkori történetének forrásai" című sorozat hagyományait idézné, ám, mint látni fogjuk, a hasonlóság csak látszólagos.

Az első tanulmány címe – „Az 1849-es cári intervenció Magyarországon" – azonos magának a kötetnek a címével. A tanulmány Ferenc József és I. Miklós 1849. május 21-i varsói találkozásának, azaz az intervenció legmagasabb szintű egyeztetését eredményező tanácskozásának leírásával kezdődik, s a szerző ezután foglalkozik az orosz-osztrák együttműködés kérdéseivel az 1814-1815-ös bécsi kongresszust követő időszakban. Mélyrehatóan foglalkozik az orosz külpolitika alapelveinek alakulásával, az 1833-as münchengrätzi találkozóval, amely szorosabbra fonta a Habsburg-birodalom és Oroszország katonai együttműködését, s 1849-ben a magyarországi intervenció jogi alapjaként szolgált. Érdekes, bár vitatható elemzést olvashatunk József nádor fiának, István főhercegnek, a későbbi nádornak Miklós cár lányával, Olga nagyhercegnővel kapcsolatos házassági terveiről, amelyeket Metternich akadályozott meg. Ezt követi magának az intervenciónak az ismertetése. Vadász szerint az intervenció oka részint a münchengrätzi szerződésben, részint a magyar szabadságharc jelentette biztonságpolitikai kockázatokban keresendő: a cár lengyel birtokait és a közép- és kelet-európai politikai stabilitást féltette.

Ezt követi annak a „Magyarország és a magyar ügyek" című, 1849-ben megjelent dokumentumnak az elemzése, amelyet a Szerző majdnem teljes terjedelemben közöl is a források között. Vadász szerint a szerző(k), vagy a szerző(ke)t tájékoztató személy(ek) horvát(ok) volt(ak). Erre mutat a viszonylag jó tájékozottság, a szlavofil attitűd és a magyarokkal szemben alapvetően ellenséges hangvétel. (Jómagam úgy vélem, a szerző lehetett szlovák is.) Vadász Sándor szerint a dokumentumot a cári külügyminisztérium illetékesei készíthették, hogy olyan brosúrával lássák el a támadó hadsereget, amelyből „megismerhető – természetesen röviden – a magyar nyelv, országunk földrajzi leírása, a magyarság és a nemzetiségek jellemzése, továbbá a magyar történelem alakulása, különös tekintettel a legújabb, vagyis az 1848-1849-es eseményekre." Ő maga is ezt tartja a kötetben közölt dokumentumok közül az egyik legértékesebbnek (22. o.). A közölt forrás azonban ellene mond ennek az interpretációnak. Egyrészt azért, mert csak 1848 december végéig szól részletesen a hadieseményekről, s pl. még az 1849. január végi erdélyi orosz intervencióra sem utal. Másrészt utolsó mondata így hangzik: „A varsói herceg parancsnoksága alatt álló orosz hadsereg hadműveleteit könnyű követni a térképen, a közlönyökben közzétett jelentések alapján" (166. o.). Ebből nyilvánvaló, hogy a brosúra nem a hadsereg, hanem inkább az orosz közvélemény tájékoztatására készült, s már a hadműveletek megindulása után látott napvilágot.

Ezt követően a Szerző az orosz hadsereg magyarországi hadműveleteinek néhány átfogó kérdését taglalja. Így bemutatja, hogy a támadás a hadseregellátás bizonytalansága miatt az osztrák várakozásokhoz képest jókora késéssel indult. Paszkevics korábbi katonai tapasztalataival (a Kau-

---

[5] *Joseph Perényi:* Documents relatifs à l'intervention russe de 1849 en Hongrie. Revue d'Histoire Comparée, Tome V. 1946. 319-345. o.

[6] *Andics Erzsébet:* A Habsburgok és Romanovok szövetsége. Budapest, 1961.

[7] *Andics Erzsébet:* A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848-49-ben. I. k. Budapest, 1981., II. k. Budapest, 1952., III. k. Budapest, 1965. (A továbbiakban: *Andics Erzsébet* I-III.)

[8] Correspondence Relative to the Affairs of Hungary 1847-49; presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, 15 August 1850. London, 1851.

kázusban, illetve 1812-ben) magyarázza azt, hogy a fővezér Magyarországon is népi háborútól tartott. Ugyanakkor jól kihasználta a nemzetiségi ellentéteket, így a felvidéki szlovák lakosság egy részének magyarellenes érzelmeit. Vadász erre, illetve a már említett brosúrára hivatkozva úgy véli, „a hivatalos Oroszország jóval többet tudott Magyarországról, mint ahogy azt történetírásunk feltételezte" (28. o.). Ez az állítás azonban enyhén szólva is kétséges. Az említett brosúra semmi olyat nem tartalmaz, amit a német nyelvű országismereti irodalomból ne lehetett volna tudni, az oroszok tájékozottsága pedig a kiadott emlékiratok és naplók alapján is meglehetősen alacsony színvonalúnak tűnik.

Vadász Sándor szerint Paszkevics egyértelműen a tömegerő manővereivel akarta megnyerni a háborút, ezért sem erőltette a nyílt összeütközéseket, s a július 15-17-i váci csata is azt erősítette meg benne, hogy helyesebb, ha nem engedi el maga mellől a tábornokait. A váci orosz kudarc után – amelyet némely magyar történész érthetetlen módon még mindig orosz sikernek tekint[9] – bontakozott ki Paszkevics és Haynau ellentéte: Haynau lassúnak ítélte az orosz, Paszkevics pedig túl merésznek az osztrák hadvezetést. Ekkor dőlt el, hogy a két szövetséges főserég nem a korábban egyeztetett haditerv alapján, egyesülten és együttműködve, hanem egymástól elszakadva vívja meg a háború hátra lévő részét. Vadász szerint ennek eredménye volt, hogy a július 15-i turai ütközettől kezdve a két fővezér valóságos „levélcsatába" bonyolódott egymással. (30. o. – Nota bene, a turai ütközet július 20-án volt.)

Vadász foglalkozik Theodor (Fjodor) Berg bárónak, a cs. kir. főseregnél tartózkodó orosz összekötő tisztnek a szerepével is, aki „nem volt képes teljesen kivonni magát Haynau befolyása alól, ezt pedig okkal nehezményezte mind közvetlen felettese, Paszkevics, mind pedig maga a cár." Paszkevics azért is hibáztatta Berget, mert az „nem lépett fel hatékonyabban az osztrák főhadiszálláson annak érdekében, hogy az nyíltan elismerje az orosz hadsereg jelentős érdemeit a közös hadműveletekben;" Haynau és vezérkara ugyanis „az általuk rendszeresen megjelentetett tájékoztató füzeteket úgy állították össze – némi túlzással –, mintha az orosz haderő nem a magyarországi harctereken tartózkodott volna" (30-31. o.). E tájékoztató „füzetekről" eddig a szakirodalom mit sem tudott, s eddigi bécsi kutatásaim során egyetlen példányuk sem került a kezembe: valószínűleg a hivatalos hadijelentésekről (Armee-Bulletin) van szó, ez utóbbiak azonban egylapos nyomtatványok.

Ezt követően Vadász az orosz és a magyar hadsereg közti lovagias viszonyról, illetve az orosz megszállás hazai fogadtatásáról fejti ki véleményét. A lovagias viszony magyarázatát abban fedezi fel, hogy az oroszok – eltérően az osztrákoktól – nem gyűlölték a magyarokat; nem volt ínyükre a zsandárszerep, s emellett tisztelték a magyar oldalon megmutatkozó katonai szaktudást. A megszállással kapcsolatban úgy véli: „nincs jó megszállás, csak a rossz különböző változatai, fokozatai léteznek" (34. o.). Ezután hosszan idézi Jókainak az orosz intervencióval kapcsolatos írásait, majd az orosz megszállásnak a népi emlékezetben való tükröződéséről ír. Megállapítása szerint az oroszokról ugyan vegyes kép maradt a magyar népi emlékezetben, de az összességében messze nem olyan negatív, mint pl. Haynau és hadserege megítélése. Ennek okát többek között abban látja, hogy az orosz hadsereg viszonylag rövid ideig tartózkodott Magyarországon.

A továbbiakban a magyar koronának a Romanov-ház valamelyik tagja számára történt felajánlásáról olvashatunk. Vadász szerint „nem lenne nehéz feladat (be)bizonyítani, hogy a jelenkori magyar történetírás vajmi kevés figyelmet szentel" a végjáték e különös epizódjának (38. o.). A szemrehányást azonban jogosulatlannak érzem: a felajánlással és annak indokaival – más-más interpretációval – az elmúlt negyven évben megjelent történeti munkák szerzői (Spira György, Varga János, Kosáry Domokos, V. Waldapfel Eszter, Herczegh Géza, Gergely András, végül jómagam) egyaránt foglalkoztak; inkább a hallgatás mondható kivételesnek. Az eset egyébként a XIX. század közepe óta ismert, amikor Kemény Zsigmond 1867-ben a kiegyezési tárgyalások környékén közzétette Kossuth 1849. augusztus 4-én Szemeréhez intézett – Vadász által is idézett – levelét, amelyben először fordult elő a gondolat (39. o.). Az ajánlat indoka lényegében az volt, amit Vadász is megállapít: a magyar kormány mindenképpen kiutat akart találni a válságos helyzetből, s úgy vélte, ha a cárt rá lehet bírni az 1848-as alkotmány tiszteletben tartására, cserébe megéri felajánlani neki a koronát. Meglehet, Görgei utólag, emlékirataiban nehezményezte, hogy Kossuth ki

[9] *Spira György:* A pestiek Petőfi és Haynau között. Budapest, 1998. 654. o.

akarta venni kezéből az oroszokkal való tárgyalásokat (40. o.), de 1849. júliusában azzal továbbította a kormánynak az oroszokkal folytatott tárgyalások iratanyagát, hogy közölte a hadikövetekkel: „a magyar kormánnyal kellene érintkezésbe lépnie Paszkevicsnek, ha csakugyan véget akar vetni a háborúnak, -- magam nem kormányférfiú, hanem pusztán csak seregvezér lévén" (241. o.). Apróság, de Nyáry Pál 1849. augusztus 10-én nem lehetett az Országos Honvédelmi Bizottmány helyettes elnöke, hiszen a testület már 1849. április 14. után megszűnt létezni (38. o.). Megjegyzendő, hogy a korona felajánlásáról döntő minisztertanácsra sem augusztus 9-én, hanem 10-én került sor (40. o.).

Végezetül Zichy Ferencnek, az orosz csapatok mellé kirendelt cs. kir. főbiztosnak és „muszkavezetőnek" a működésével és megítélésével foglalkozik. Úgy véli, hogy ez „szintén nem tartozik történetírásunk kedvelt témái közé", valószínűleg azért, mert „nem álltak a kutatók rendelkezésére azok a dokumentumok, amelyek az ő Világos utáni működésére vetnek éles fényt, s amelyek e kötet okmánytárának szerves részét képezik" (41. o.). Ha ezek után az olvasó megnézi, milyen ismeretlen dokumentumok „vetnek éles fényt" a kötetben Zichy ténykedésére, csalódottan kénytelen megállapítani, hogy a közölt iratok közül Zichy Ferenc 1849. augusztus 8-án és 20-án Schwarzenberghez intézett jelentéseit (34., 38. sz.) már Steier Lajos kiadta,[10] Zichy 1849. december 31-i megbízólevelét és Paszkevicshez intézett feljegyzéseit (61-62. sz.), valamint Paszkevics egyik, Vadász által 1850. május 10-re, Andics által május 22-re datált jelentését (65/a. sz.) Andics Erzsébet közölte.[11] Az 57. irat megjelent Scserbatov kötetében.[12] Kiadatlannak csupán Zichy 1849. augusztus 13-án Debrecenben kelt nyílt rendelete (39. sz.), 1849. november 19. előtt írott (Vadász által 1849. november-decemberére datált) jelentése, valamint Paszkevics öt, I. Miklóshoz intézett jelentése (64., 65/b-c., 66., 67. sz.) tekinthető. Ugyanakkor Andics Erzsébet még vagy egy tucatnyi, Zichy működésére vonatkozó, illetve Zichy által írott okmányt tett közzé, s a bécsi és hazai levéltárakban további dokumentumok várnak kiadásra.

Vadász Sándorénál jóval nagyobb terjedelmű Józsa Antal tanulmánya, „Az orosz csapatok a magyarországi és erdélyi hadszíntéren 1849-ben." A tanulmány szerkezete kaotikus, elbeszélésmódja csapongó. Először rövid, igen sajátos összefoglalót kapunk 1848-49 magyarországi eseményeiről, azután a „liberális" (134. o.) Paszkevicsről, mint a lengyel kérdés megoldójáról és hadvezérről, majd külön foglalkozik a szerző az orosz hadsereggel, annak szervezetével és összetételével. Ezt követi „A magyarországi és erdélyi katonai beavatkozás forrásbázisáról" című alfejezet, némi kitekintéssel a Petőfi-kérdésre. „A magyarországi katonai beavatkozás előtörténetéből" című alfejezetben nem csak az előzményekről olvashatunk, hanem a Szerző itt közli a Magyarországra bevonuló orosz hadsereg hadrendjét, s – a címmel ellentétben – itt olvashatjuk fejtegetéseit magának az intervenciónak a történetéről, a felderítésről, a hadifoglyok kérdéséről és a veszteségekről. „Melléklet" címmel „Három ezred, három történet" alcímmel a magyarországi intervencióban részt vett három alakulatról olvashatunk – zavaros betétekkel teli – ismertetést.

Vadász tanulmánya – kisebb ténybeli tévedései és a szakirodalom nem kellő ismeretéből fakadó kitételei ellenére – szakszerű munka, ami a történetírás szabályainak betartásával készült. Józsa tanulmányáról ezt nem lehet elmondani. Ő sem ismeri jobban a magyar szakirodalmat, mint Vadász, de emellett munkája tele van olyan sokat sejtető megállapításokkal, amelyek mögött az olvasó nem talál tényeket. Józsa a manapság ismét divatossá vált összeesküvési teóriákat is felhasználja tanulmánya érdekesebbé tétele érdekében, de ha az olvasó e teóriákat továbbgondolja, elrettentő (s hasonlóképpen megalapozatlan) következtetésekre juthat.

A tanulmány szerzője még önmagával sem konzultált az írás közben, így eshetett meg, hogy míg a 49. oldalon azt állítja, hogy az orosz hadsereget 1848-ban még mindig toborzás útján állították ki, s az a francia és porosz haderőhöz képest jelentős mozgósítható tartalékokkal nem ren-

[10] *Steier Lajos:* Haynau és Paskievics. Budapest, é. n. II. k. 367-380. o.

[11] *Andics Erzsébet* III. 449., 451-456., 456-457. o.

[12] *Scserbatov* 380-381. o. Az ebben kifejtett kérdésről, a Magyarországon maradt orosz tisztek problémájáról már a Scserbatov kötetében és Andics Erzsébet forrásgyűjteményében közzétett iratok alapján is voltak ismereteink. *Andics Erzsébet* I. 453-454. o.; *Scserbatov* 338-340. o.

delkezett, az 54. oldalon arról értesülünk, hogy a sorállományt a parasztság, a vidéki és városi polgárság újoncállítási kötelezettsége révén állították ki, s a hadsereg évente átlag 80 000 újoncot kapott, az 57. oldalon pedig már azt olvashatjuk, hogy az orosz haderő volt „Európa legerősebb, létszámát tekintve is legnagyobb hadserege", több, mint 1 300 000 fős létszámmal.

Az apróbb bakik közé tartozik az az állítás, hogy az áprilisi törvényeket Ferdinánd császár szentesítette (51-52. o.); hiszen V. Ferdinánd nem osztrák császári, hanem magyar királyi minőségében írta alá a törvényeket.

Meglehetősen zavaros okfejtést olvashatunk Józsánál arról, hogy míg a cári kormányzat a francia forradalom óta törekedett a jobbágykérdés megoldására, addig a magyar országgyűlés „a jobbágyfelszabadítás egyik, lényegében porosz típusú formáját fogadta el," s annak ellentmondásos volta, valamint a magyar nemesség politikai hegemóniájának érvényesülése a Kárpát-medencében szociális, illetve etnikai feszültségeket váltott ki. Ezután megtudjuk, hogy miután Jellačić „beavatkozott a Dél-Magyarországon már kialakult etnikai, szociális és felekezeti összecsapásokba, a Habsburg Birodalom hadseregének fegyveres erejével is megtámogatva a magyar kormánnyal szembenálló feleket," ezzel mintegy „császári jóváhagyásban részesítve a császár által kinevezett magyar nemzeti kormány elleni fegyveres felkelést, a magyar nemességnek mindhárom rétegében (kisnemesség, középnemesség, főnemesség) különböző arányokban meglévő konzervatív-aulikus, illetve reformer-nemzeti szembenállás is felerősödött. Az 1849. áprilisi trónfosztás tovább élezte ezt a szembenállást (egyben a nemesség további csoportjait állítva át a konzervatív-aulikus oldalra). Ekkor már a harcmezőn is fegyveresen álltak szemben a korábban udvarias szalonvitát folytató felek – vagyis polgárháború folyt." (52. o.)

Nos, úgy tűnik, Józsának sikerült az 1850-es évek császári retorikáját ötvözni az 1950-es évek magyar marxista történetírásának szemléletével – a tények nagyvonalú kezelése (pontosabban azok figyelmen kívül hagyása) révén. Mert mi következik mindebből? Az, hogy az igazán bölcs államvezetés csak törekedett a jobbágykérdés megoldására (mint az orosz), míg a kevésbé bölcs megoldotta azt (mint a magyar). A folytatásról természetesen a magyarok tehetnek. Józsa figyelmét nyilván elkerülte az a tény, hogy a magyar és szlovák jobbágynépesség többsége elégedett volt a jobbágyfelszabadítás módjával, s hogy – ellentétben az 1846-os galíciai példával – Magyarországon nem lehetett a szociális ellentéteket kijátszani a forradalom elfojtása érdekében. Az is elkerülte Józsa figyelmét, hogy Jellačić 1848. szeptember 11-én megkezdődött támadásával nem avatkozott be a dél-magyarországi harcokba, hiszen a bán csapatai a Dunántúlnál keletebbre akkor még nem jutottak; s hogy már csak azért sem részesíthette támogatásban a király (és nem a császár) által kinevezett magyar kormány ellen lázadókat, mert a kormány éppen a támadás napján lemondott. A magyar nemesség magatartásáról írottakat Révai József és Andics Erzsébet is megirigyelhette volna – kár, hogy nincs ténybeli alapjuk. A tények ugyanis azt mutatják, hogy a magyar nemesség többsége a szabadságharc oldalán vállalt aktív vagy passzív szerepet, néhány tucat aulikus és muszkavezető arisztokrata magatartása pedig nem tekinthető olyan ténynek, amely ilyen társadalomtörténeti következtetések levonására alkalmas lenne. A trónfosztás után a nemesség egy részénél valóban megfigyelhető egyfajta elbizonytalanodás és békevágy (bár méreteiről nincsenek pontos ismereteink), de hogy a konzervatív-aulikus oldalra kerültek volna, az enyhén szólva megalapozatlan állítás. Ezek után rejtély, hogy Józsa miért nevezi polgárháborúnak a szabadságharcot.

Tévedés ne essék: 1848-49-ben polgárháború *is* folyt, pl. a Délvidéken, vagy Erdélyben. De Jellačić csapatai nem horvát, hanem cs. kir. zászlók alatt vonultak be a Dunántúlra, s Windisch-Grätz seregei sem német, hanem Habsburg-színek alatt indultak meg Magyarország ellen. A magyar fél számára a fő konfliktust nem a románokkal vagy a szerbekkel vívott harcok jelentették, hanem a cs. kir., majd az orosz hadsereg elleni élet-halál harc, amit a magyar szakirodalom – meglepő egyöntetűséggel – szabadságharcnak nevez. A korábban „udvarias szalonvitát" folytatott felek egyikét nem a szerb és a román táborokban kell keresnünk, hanem a cs. kir. zászlók alatt.

Miért használja Józsa ekkor – s később is – a polgárháború meghatározást? A következő bekezdésből kiderül, ott ugyanis azt állítja, hogy „a kirobbant polgárháború lecsendesítése, Oroszországra való átterjedésének megakadályozása volt az intervenció eredendő célja." A történészek többsége (köztük a szerzőtárs Vadász Sándor is) eddig – téveteg módon – azt hitte, hogy a cár az európai forradalmi hullám tovagyűrűzésétől és a megszállt lengyel területek esetleges elvesztésétől tartott, de ezek szerint inkább attól félt, hogy az Orosz Birodalom jelentős számú magyar, román,

szerb és szlovák kisebbsége hajba kap egymással, s esetleg még a volgai németek is belekeverednek a konfliktusba. A cár tehát csak jót akart tenni, amikor 1849 júniusában közel 200 000 katonát indított a magyarországi polgárháború „lecsendesítésére."

Józsának a jobbágyfelszabadítással és a nemzetiségi mozgalmakkal kapcsolatos eddigi ismereteinket is sikerül újakkal kibővítenie és merőben más megvilágításba helyeznie. Megállapítása szerint az orosz külpolitikáról alkotott imázs a balkáni szlávok és románok között vonzó hatást gyakorolt, s „nem lehet letagadni, hogy ez a Duna menti települések magyar vagy elmagyarosodó lakosságára, sőt még széles jobbágyi rétegekre is átterjedt, ha talán nem is olyan mértékben, mint ez a szlávok esetében volt tapasztalható" (70. o.). Ehhez járult, hogy az 1809-es osztrák-francia háború után a Habsburg Birodalom területéből kiszakított Illíriában bevezették a francia törvényeket, ami nem tetszett a magyar nemességnek. Miután Oroszország ebben a háborúban a franciák szövetségese volt, „a paraszti és polgári lakosság körében úgy festett, hogy mindez a cár támogatásával történt" (71. o.). Az 1846-os krakkói felkelés során a lengyel nemzeti kormány kimondta, hogy a jobbágyok által használt föld a tulajdonukba megy át, s a robotszolgáltatást eltörlik. A felkelést ugyan leverték, de a történtek híre továbbszivárgott Bukovinába, onnan pedig Erdélybe és Magyarországra, s jelentős hatást gyakorolt a román népességre. Miután pl. a kincstári erdők paraszti községi tulajdonba adásának követelése ellenkezett Kossuth pénzügyi politikájával, mindez együtt oda vezetett, hogy 1.) Magyarországon és Erdélyben kitörtek a nemzetiségi felkelések, 2.) a magyarországi jobbágyi népességben indokolatlan illúziók éltek az orosz hatalommal kapcsolatban. Ehhez járult az, hogy 1847-ben az orosz megszállás alatti lengyel területeken szabályozták a jobbágyi szolgáltatásokat, s ennek híre is elterjedt a szomszédos területeken.

Ha Józsa végiggondolta volna az általa leírtakat, látná, hogy a cár közel 80 éves késéssel követte a magyarországi példát: ti. úrbérrendezést hajtott végre. Ezek után furcsa az a szemrehányás, hogy míg „a reformországgyűléseken a megváltás mikéntjén vitatkoztak, és késett a határozott lépés," addig az orosz abszolutizmus a hírek szerint már megtette azt lengyel földön (75. o.). A magyar rendek ugyanis felszámolni akarták az úrbéri rendszert, nem pedig újabb úrbérrendezést végrehajtani. Odébb ismét a magyar nemességet hibáztatja azért, hogy 1848-ban nem tett olyan megelőző jellegű intézkedéseket a jobbágykérdés rendezésére, mint az orosz kormányzat 1847-ben a lengyel területeken (105. o.). Azaz: nem hajtott végre újabb úrbérrendezést akkor, amikor maga az úrbéri rendszer fenntartása vált elviselhetetlenné. Az erdélyi szociális feszültségeket taglalva jelzi, hogy ott 1848 tavaszán és nyarán a robotmunkától elesett közép- és kisbirtokosság a betakarítási idény kezdetével provokálta a volt jobbágyokat, s miután nem rendelkezett tőkével ahhoz, hogy bérmunkásokkal végeztesse el a nyári munkákat, „ekkor jelennek meg a vadászcsapatok, a falvak határaiban felállított akasztófák" (77. o.). Csakhogy a vadászcsapatok szervezését majd csak 1849 januárjában kezdik meg Erdélyben, éppen a román irtóhadjáratok miatt; 1848-ban még sorkatonaságot rendeltek ki – és nem a szolgáltatásokat megtagadó, hanem pl. az urasági földeket és erdőket elfoglaló faluközösségek ellen.

Ezután megtudjuk, hogy a magyar történettudomány és az oktatás elmarad a romániai mögött, hiszen az események jellemzésére nem a polgárháború terminológiáját használja. Egyedüli dicséretet Egyed Ákos kap, aki „átveszi ezt a terminológiát és az események történetének egy tudományos szintézisére törekszik, érezve azt a szükségletet, amely a romániai oktatási rendszerben már régen jelentkezik." Ellenben a magyar iskolarendszerben „kevéssé érződik ilyen fokon a szemléletváltás követelménye, egy magasabb szintézis megteremtésének a szándéka" (78. o.). „Szó bennszakad, hang fennakad, lehellet megszegik" – írná Arany János, ha olvashatná. Józsa ugyanis nem szól arról, hogy Egyed csak az erdélyi polgárháborút nevezi polgárháborúnak, azaz nem az egész eseménysort; ami pedig a romániai és a magyar oktatás történelemképének összevetését illeti, a határon túli magyaroknak, azt hiszem, Józsáétól némileg eltérhet a véleménye.

Ezek után nem különösebben meglepő, hogy Józsa az erdélyi hadjáratot következetesen polgárháborúnak nevezi, s hogy szerinte az 1849 január-februári orosz intervencióval „az erdélyi polgárháború már nemzetközi konfliktusgóccá nőtt" (80-81. o.), s hogy az újabb beavatkozás indoka az volt, hogy „a cári udvar a birodalom nyugati tartományainak nyugalmát az erdélyi polgárháború átterjedésének fenyegető veszélyével szemben katonailag és politikailag biztosítani kívánta" (82. o.). Röviddel odébb azonban már a magyar szabadságharc egészét így minősíti, azt állítva, hogy Paszkevics „még a magyar határ átlépése, sőt, az osztrákokkal való katonai egyezmény aláírása

előtt tudatában volt annak, hogy egy különböző szociális és nemzetiségi ellentétektől sújtott, polgárháborút elszenvedő területre vonul be" (83. o.).

A megalapozatlan állítások tovább sorjáznak. Így megtudjuk, hogy az orosz tisztikarban megtalálhatók „a magyarországi ruszinok leszármazottai," így pl. Orlay Miklós huszárezredes (az Orlay tipikus ruszin név; 53. o.). Orlay még mint az Olga nagyhercegnő nevét viselő huszárezred parancsnoka is előkerül. Józsa itt ismét fantasztikus, pszichologizáló történetet ad elő. Eszerint az Olga főhercegnőt 1848 előtt férjhez akarták adni István főherceghez, a későbbi nádorhoz, azonban azt Metternich és a bécsi udvar megakadályozta. (Ez eddig igaz is.) Ezek után a nagyhercegnő ezredét a katonai segítség „élősztagába sorolták" (volt nem élő osztag is?), amivel „nem kis fricskát adtak" a bécsi udvari klikknek. Sőt, Olga nagyhercegnő személyesen vett részt az ezred felkészítésében. (Hogy miként, azt Józsa nem taglalja.) A motiváció pedig: „A női büszkeségét megsértőknek valóban törleszteni akart," ugyanis arra számított, hogy „amikor a nevét viselő mintaezred átlépi a magyar határt, a lázadók kormánya és katonai parancsnokaik rövid időn belül behódolnak" (130. o.). Nos, az uralkodóházakban gyakoriak voltak a különböző mentális és szellemi problémák, de olyan ütődöttet, aki ilyesmire számít, talán még a Habsburg-házban sem lehetett volna találni. Hogyan történt volna mindez? A magyar honvéd a határon nyilván megkérdi az érkező orosz huszárt:

„– Oszt' milyen alakulatból vannak kendtek?

– Olga-huszárok volnánk.

– Ejnye, a Jebuzeusát, dej'szen István nádorunk – mielőtt nádor lett volna – majdnem a nagyhercegnőt vette el feleségül, csak az a gaz Metternikk meg a kamarilla megakadályozták! Keblemre cimbora! Ne ontsuk tovább a jó magyar és muszka vért, inkább letesszük a fegyvert!"

Józsát azonban az Orlay-vonal továbbra nem hagyja nyugodni, és sokat sejtetően megjegyzi: Petőfi – Kossuthban is csalódva – családjával július 2-3. között Mezőberénybe indult „az Orlayak egyik (a Petrovicsok családjával is rokonságban álló) ágához." „Ágá" – mondaná a varjú, Sándorunk nyilván törte a fejét valamiben. Talán csak nem a rokoni kapcsolatot akarta hazafiúilag kihasználni? Esetleg valóban muszka spion lett volna, mint Szabadszálláson hírlelték 1848 júniusában?

Azután megtudjuk, hogy Orlayt július 5-én nevezték ki az ezred parancsnokává, s ez annak jelzése volt, „hogy a forradalmi magyar kormány – még Buda és Pest birtokában, a döntő katonai ütközetek előtt – elszalasztotta az orosz udvarral való alkudozás esélyét, felhasználva a Habsburgok és Romanovok közötti érdekeltéréseket, s az összekötő szerep helyett a katonai megoldás került végképp előtérbe. Így került végül Kossuth és Szemere a kialakult helyzetben a két szék között a padlóra, s a politikai melléfogások, főleg a jellegzetes nemesi kényelmesség, késlekedés következményeinek ódiumát, annak elviselését Görgeire hárították át, morális és diplomáciai vonatkozásban egyaránt. Az orosz uralkodó reményeit – talán kezdeti illúzióit is – nem pótolhatta a ruszin lakosság kedves fogadtatása, mely a nyelvben, vallási kultúrában közeli oroszoknak szólt" (132. o.). Ezek szerint Miklós cár azért küldött be úgy 200 000 katonát, a mozgósítható haderő 25-30 %-át Magyarországra, hogy ugyan, tárgyalnának már vele a magyarok! Azért kötött segélynyújtási egyezményt I. Ferenc Józseffel, hogy a diplomáciai megoldást szorgalmazza. Csak az az átkozott magyar kényelmeskedés! De legalább a ruszinok kedvesek voltak...

Arról is értesülünk, hogy „a magyar szabadságharc baloldali irányzatai" azzal bátorították magukat, a cár a lengyel területek biztosítására kénytelen lesz hátrahagyni csapatai egy részét, illetve hogy a beavatkozó orosz hadsereg „nemzetiségi és szociális ellentéteitől feszítve felbomlik, és a felbomlás után harcképtelenné válik." Józsa ezután diadalmasan megállapítja, hogy ez nem így történt (uo., ill. 64. o.). Nos, tudomásunk szerint a magyar közvélemény egy részében legfeljebb olyan remények éltek, hogy az orosz hadseregben szolgáló lengyelek állnak át, de az orosz haderő „osztályharcos" kettészakadásában senki sem reménykedett.

Megtudjuk még, hogy a „még néhány, vagy akár több ragyogó csatanyerés is csupán taktikai és hadműveleti szinten jelentett volna sikert, stratégiai szintű kihatása kezdettől fogva kétségesnek tűnt orosz-magyar viszonylatban" (56. o.). A csata és a hadművelet stratégiai (hadászati) kategória, a taktika harcászati. Ha az olvasó azt gyanítja, hogy a mondat értelmetlen, nem jár messze az igazságtól.

Józsa szerint Görgei a fenti nézetet vallotta, Kossuth és Bem viszont „a cári csapatok felbomlasztását célozta meg, a török hadsereg szembefordításával együtt – a román fejedelemségek területén román felkelők támogatására is számítva – angol és francia segítség mellett." Azután kiderül, hogy Görgei koncepciójának – azaz a Romanov-dinasztia trónra ültetésének az 1848-as törvények

elismerése alapján – a váci csata után még volt realitása, de „a diplomáciai tárgyalások elismertség és tapasztalatok hiányában túl későn indultak meg, és főleg nem a döntésekhez szükséges hatalmi szinten. (...) Amikor kiderült, hogy a Kossuth-Bem-koncepció az adott időpontban nem működik hatékonyan, a kormány már lekésett arról, hogy még időben, az erő pozíciójából, a siker reményében kezdje meg az aktív alkudozást az orosz udvarral" (56-57. o.). Kérdés, hogy Józsa szerint kivel kellett volna tárgyalnia? A cárral? Mikor tárgyalhatott volna a magyar kormány az erő pozíciójából? Azután, hogy az orosz-osztrák fél mintegy 360-370 000 katonájával a honvédsereg 150-160 000 katonájának kellett szembeszállnia? Józsa kimódolt szemrehányásai az utólagos és alaptalan bölcselkedések közé sorolhatók.

Nem mentes a tévedésektől az orosz hadsereg összetételének ismertetése sem. Józsa szerint az orosz hadseregnek két tartalék lovashadteste volt, amelyek közül az 1. két vértes- és egy ulánushadosztályból, a 2. két dragonyos hadosztályból és egy lovas utászosztályból állt (60-61. o.). Valójában az orosz hadseregnek három tartalék lovashadteste volt, amelyek közül az 1. és a 2. egy-egy vértes- és ulánushadosztályból állt, és a 3. volt az, amely két dragonyos hadosztályból és egy lovas utászosztályból szerveződött. Józsa új adatként közli a Magyarországra bevonuló intervenciós hadsereg harcrendjét, mondván, hogy azt a nyílt szaksajtóban először Ivan Oreusz publikálta 1880-ban. Ha ismerné a szakirodalmat, tudhatná, hogy a harcrend már 1851-ben megjelent egy német nyelvű hivatalos orosz kiadványban Berlinben, s annak alapján magyarul is, legalább háromszor.[13] Megjegyzendő, hogy forspontnak van magyar megfelelője (előfogat), valamint a pontonparknak is (hídkészlet).

Józsa szerint nincs dokumentum arra, hogy „a cári kormány akár de jure, akár csupán de facto elismerte volna a magyar kormányt" (76. o.). Akkor most nem volt törvényes?

A forrásbázist ismertetve Józsa megjegyzi, „rendkívül érdekes lenne az a levelezés, amit Jellačić és Lüders még a magyarországi kombinált hadművelet előtt folytatott" (68. o.). Az okmánytárban meg is találhatjuk Jellačić 1849. június 1-jén Lüdershez intézett levelét. Ezt az okmányt Gyalókay Jenő ismertette, a Kriegsarchivban lévő fogalmazvány alapján.[14] A levelezés több darabja megtalálható ma is a Kriegsarchivban, részint az erdélyi cs. kir. hadtest, részint a Jellačić-féle déli hadsereg iratanyagában.

Aztán arról olvashatunk, hogy Bem nyilván politikailag „megdolgozta" az 1849. március 11-én Nagyszebennél foglyul ejtett oroszokat, majd 1849 júliusában, a Vöröstoronyi-szoros elvesztése után, visszacsempészte őket az orosz haderőbe. Ehhez járulhattak az orosz haderőbe belépő magyar „csicskások", akiket a nem harcoló állományba vettek fel. Józsa szerint ezeknek a felderítőknek a ténykedése magyarázhatja Bem 1849. augusztus 5-i, Nagyszeben visszafoglalására indított akciójának ideiglenes sikerét. A történet szép, kémregénybe illő, de hol vannak a bizonyítékok?

Már Gyalókay Jenő megcáfolta azt a mesét, hogy a segesvári ütközetben Bem irányozta volna a Szkarjatyin vezérőrnagyot halálosan megsebesítő ágyút,[15] Józsánál azonban újra találkozhatunk e történettel (93. és 104. o.). „Miért nem célzott Bem a vezérkari főnök közelében álló Lüdersre is?" – teszi fel a kérdést Józsa, majd meg is találja a megoldást. „Nyilván azért, mert a [kiküldött] felderítő a főparancsnokot személyesen még nem látta. Pedig a csata kimenetele, az orosz erők demoralizálása szempontjából Lüders kiiktatása lett volna a meghatározóbb" (104. o.). Józsa nyilván nem tudja, hogy a korabeli lövegekkel emberre célzott lövést leadni – enyhén szólva – reménytelen feladat volt.[16] Lüdersre pedig már csak azért sem lőhettek, mert ekkor már nem tartózkodott

---

[13] *H[einrich] v[on] N[eidhardt]:* Bericht über die Kriegsoperationen der russischen Truppen gegen die ungarischen Rebellen im Jahre 1849. Berlin, 1851. I. k. 69-129 o.; *Wilhelm Rüstow:* Az 1848-1849-diki magyar hadjárat története. III. k. (Ford. *Áldor Imre.*) Pest, 1866. 233-241. o.; *Gelich Rikhárd:* Magyarország függetlenségi harcza 1848-49-ben. Budapest, é. n. III. k. 482-489. o.; *Breit József:* Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története. 2. kiadás. Budapest, 1930. III. k. 40-47. o.

[14] *Gyalókay Jenő:* Jellachich hadműveleti tervei 1849 május havában. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1924. 60-89. o.

[15] *Gyalókay Jenő:* A segesvári ütközet (1849. július 31.) Hadtörténelmi Közlemények, 1932. 221. o.; *uő.:* Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán. Budapest, é. n. 124. o.; *Dienes András:* Petőfi a szabadságharcban. Budapest, 1958. 528. o., 50. jegyzet. V. ö. *Gyalókay Lajos:* Segesvár és Petőfi. Hazánk. (Szerk. *Abafi Lajos.*) VII. k. 344. o.

[16] *Csikány Tamás:* Honvéd tüzérség az 1848–49-es szabadságharcban. Budapest, 2000. 12–13. o.

Szkarjatyin mellett.[17] A tüzérek nyilván a mutatkozó ellenséges lovascsoport közé durrantottak, s éppen Szkarjatyint találták el. Segesvárral kapcsolatban amúgy is rengeteg sületlenséget olvashatunk. Így megtudhatjuk, hogy Bem seregének egy része az ütközet előtt az éjszaka hazaszéledt. (?) Józsa sejtetni engedi, hogy Cesare Bolliac, Ioan Munteanu, Petőfi és Egressy Gábor („a két színészegyéniség") szintén titkos akciók céljából érkeztek Bem táborába, ám azok sikertelenek maradtak. Bem célja az volt, hogy elérje a lublini ezred egy részének átállását vagy pánikszerű futását, ami nem sikerült (105. o.), ezért ütött meg az ütközet során barátságtalan hangot Petőfivel szemben (118. o.). Józsának sikerült új távlatokat nyitni a Petőfi-kutatás számára. Kár, hogy tudjuk: Bem a fegyvertelen, civil ruhás költőt, akinek még Marosvásárhelyen megtiltotta, hogy kövesse a Segesvár felé induló sereget, hátra akarta küldeni a tűzvonalból. (Nyilván azért, hogy beforduljon a konyhára, s pipára gyújtva füstjeleket küldjön a visszacsempészett orosz hadifoglyoknak és a magyar csicskásoknak).

Valóságos kémregényt olvashatunk az 1849. augusztus 2-i debreceni ütközet előtörténetéről, amikor az oroszok a balmazújvárosi német lakosságból akartak felderítőt szerezni, de nem sikerült ilyet szerezni. Józsa ebből kikerekíti, hogy a balmazújvárosiak, „miután komolyan felmerült a fegyverszünetkérés célszerűsége, nem akarták, hogy a bizonytalanságban vergődő varsói herceggel Görgei ne kedvező pozícióból tárgyaljon". Józsa szerint ennek célszerűségét ekkor már Kossuth is belátta, a kormány ilyen értelemben határozott is, „de Szemere miniszterelnök és Batthyány Kázmér külügyminiszter félt parlamenterként Paszkevics táborába menni, amihez Görgei – tisztelve a polgári kormányzat elsőbbségét – felajánlotta a segítségét, még a debreceni csata előtt! A balmazújvárosi német telepesek erre vártak, és hűek maradtak hazájukhoz" (102. o.). A bajt a debreceni ütközet okozta, amikor is Nagysándor József vezérőrnagy gyenge hadteste súlyos veréseget szenvedett az orosz főseregtől. Nagysándor – Józsa szerint – „még a harc kezdetekor is a városban mulatott, majd az italozás mámorától befolyásoltan intézkedett" (101. o.). Nos, Nagysándor ebédelni volt a városban, ami egy ütközet előtt kétségkívül nem helyes, de mulatásról vagy mámoros befolyásoltságról szó sem volt. A kérdés csak az, honnan tudták a balmazújvárosiak, hogy mire készül Görgei, Szemere és Batthyány? A fővezérség és a kormány, nyilván, külön tájékoztatta a lakosságot e tervekről...

A fegyverletételt Józsa azzal magyarázza, hogy a honvédsereg vezetése felmérte „a szemben álló orosz csapatok hadműveleti tartalékait (és szerezhetett bizonyos értesüléseket az orosz hadászati tartalék méreteiről)" (98. o.). Nos, véleményem szerint a temesvári csata után a hadszíntéren ténylegesen jelenlévő orosz erők méretei is eléggé indokolták a fegyverletételt.

Különösen érdekesek azok a passzusok, amelyekben Józsa a Magyarországról és Erdélyből fogolyként, vagy önként távozó magyar honosokról ír. Már a 61. oldalon megjegyzi, hogy az önként távozásra „a magyar hadifoglyokra vonatkozó cári parancs is kiskaput kínált." Leszögezi: „A cári rendszer hadifogoly-politikáját nem lehet a Varsóban aláírt, formális, a Habsburgok látszólagos presztízsérzékenységét is tükröző katonai egyezmény betűire korlátozni" (106. o.). Magát az egyezményt azonban nem idézi (nota bene, ennek a – tudomásunk szerint máig kiadatlan – dokumentumnak a közlése valóban fontos lenne).

A 31 cikkelyből álló egyezménynek csupán az utolsó cikkelye foglalkozik a hadifogolykérdéssel: „Ha a foglyul ejtett lázadók között a két szövetséges hatalom alattvalói találtatnának, kölcsönösen kiadják őket egymásnak. Ugyanez történik a hadiszökevényekkel is."[18] Ez a megfogalmazás egyértelmű, s tudomásunk szerint a két nagyhatalom tartotta is magát ehhez. Józsa azonban új eredményeket akar produkálni, s természetesen tud is. Így megállapítja, hogy az oroszok a Bemmel vívott utolsó ütközetek idején a dunai fejedelemségekbe kihajtott-kiszállított hadifoglyokkal másként kívántak rendelkezni, mint azokkal, akik az osztrák felségterületen maradtak (108. o.). Józsa szerint „az orosz regionális katonai vezetés, mely az adott terület katonai hírszerzéséért volt felelős, érdekelt volt a magyar, de főleg a románul és németül is valamilyen fokon beszélő székelyek visszatartásában attól, hogy a bukaresti osztrák konzulátuson hazatérésre jelent-

[17] *Nyepokojcsickij* 114. o.

[18] Varsó, 1849. május 29./június 10. Másolat. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA), Politisches Archiv. Karton 28. Russische Intervention in Ungarn. 1849. I. Teil. No. 1. Rapporte de Mr. Buol. Ad 1849. június 15/27.

kezzenek". A székelyek is érdekeltek voltak ebben, mert 1848-49 fordulóján – mint határőrök – felesküdtek I. Ferenc Józsefre, s részt vettek a Naszód környéki román falvak felgyújtásában; következésképpen dezertőrként a hadbíróság fenyegette őket, a vásárok alkalmával pedig attól kellett tartaniuk, hogy a román határőrök személyes bosszút állnak rajtuk. Józsa is tudja, hogy a székelyeknek az osztrák minisztertanács még 1849. július 22-én közkegyelmet (Generalpardont) adott, amennyiben leteszik a fegyvert, de az általános amnesztiát nem tartotta célszerűnek (114. o.). Ezek után érthető – fűzi tovább Józsa – , hogy sokan választották „az ekkor még betelepítésre váró távol-keleti orosz területeken való letelepedés lehetőségét földesúri kizsákmányolás nélkül, ezt, mint kínálkozó alkalmat nem mindenki utasította el" (108. o.).

Józsa szerint erre a cár által 1849. június 9-én kiadott direktíva adott lehetőséget, amely még az orosz-osztrák egyezmény előtt született. Ezt később közli is, s miután fontos okmányról van szó, érdemes itt is közreadni:

„A Cár őfelsége ezennel kegyeskedett megparancsolni:

1. Azon esetekben, amikor magyar tiszteket ejtenek fogságba, vagy azok önszántukból átjönnek hozzánk, abban az esetben, ha megbánást tanúsítanak, mert részt vettek a saját kormányuk elleni lázadásban, valamennyitől meg kell követelni, hogy megbánásukat bizonyítsák be azzal, hogy azonnal a magyarok ellen indulnak harcolni.

2. A megbánás bizonyítékaként szolgálhat olyan kötelezettségvállalás, hogy más tiszteket is átcsal[nak] az ellenség táborából.

3. Ezen esetekben Ő Cári Felsége megengedi fenséges [recte: felséges] nevében kinyilvánítani a kegyelmet.

4. Ha viszont az Osztrák Kormány megtagadná a kegyelem megerősítését, akkor Ő Cári Felsége kegyeskedik megengedni, hogy az ezen kegyelemben részesült magyar tiszteket magunkhoz vegyük" (121-123. o.).

Józsa szerint a direktívát nem vonták vissza, tehát a kölcsönös segítségnyújtási egyezmény után is életben maradt. Mindez értelmezés kérdése, csakhogy ez az utasítás egyértelműen *az árulókra és kollaboránsokra* vonatkozik, s nem lehet hivatkozási alap arra, mintha az oroszok – mint Józsa később írja – több ezer hadifoglyot vittek volna ki. Miután az okmány közzététele közvetve érinti a napjaink tudományos rémregényei közé tartozó barguzini őrületet (azaz: orosz nő volt-e Petőfi Szibériában?), le kell szögeznem: ha valaki ezzel az okmánnyal véli bizonyíthatni Petőfi kihurcolását, amire az egész barguzini sarlatánszövetség eddig egyetlen, tudományosan értékelhető adatot sem volt képes produkálni, az nem kevesebbet állít, mint hogy Petőfi áruló vagy kollaboráns volt. (Józsa ebben a kérdésben viszonylag józan álláspontot foglal el, de a Petőfi-életúttal kapcsolatban riasztó tájékozatlanságról tesz tanúbizonyságot.)

Józsa a foglyok kihurcolásával kapcsolatban két diplomáciai jelentésre hivatkozik: Timoni bukaresti osztrák konzuléra, illetve Huber galaci ügyvivőére. Timoni augusztus 17-én jelentette Schwarzenberg osztrák miniszterelnöknek: „Háromezer fogoly felkelőt fognak Brassóból Havasalföldön és Moldván keresztül Bukovinába szállítani" (111. o.). Huber pedig augusztus 28-án jelentette: „Az hírlik, hogy a magyar nemzetiségű felkelőket – fegyvereik leadása után – hazaengedik, míg a felkelő seregben található németeket és lengyeleket hadifogolyként visszatartják, és Oroszország belsejébe viszik. A moldvai helyi hatóságok arra kaptak utasítást, hogy biztosítsanak szállást és ellátást 3000 hadifogoly számára, akiket Erdélyből Oroszországba szállítanak" (111. o.). Józsa szerint „Az idézett dokumentum egyértelműen bizonyítja, hogy az orosz részről történt jelentős hadifogoly kiszállítás Erdélyből Havasalföldön és Moldván keresztül. Másodszor: a formális katonai egyezménytől eltérően az oroszok nemcsak lengyel nemzetiségűeket szállítottak Oroszország belsejébe, így az az axióma, miszerint a lengyeleken kívül minden más nemzetiségű hadifoglyot átadtak az osztrák félnek, tudományosan tarthatatlan. Ennek az ellenkezője, miután az orosz 5. gyaloghadtest hadműveleti dokumentációját – néhány parancs kivételével – a levéltárba nem adták le, kizárásos alapon nem bizonyítható" (112. o.). Józsát odáig ragadja a fantáziája, hogy már az amerikai magyar emigráció egy részét is Szibérián és Alaszkán át érkezteti Amerikába, hivatkozva arra is, hogy „Kossuth amerikai előadóútja alkalmával Kaliforniában már voltak magyar emigráns közösségek" (113. o.).

Nos, az első dokumentum nem bizonyít semmit, hiszen abban egyértelműen az szerepel, hogy a foglyokat a Habsburg Birodalomhoz tartozó Bukovinába viszik. A második okmány megfogal-

mazásánál már az is kételyekre adhat okot, hogy az eredetiben is a bizonytalan értesülésre vonatkozó „Es verlautet..." olvasható. Az is figyelemre méltó, hogy az említett fogolyszállítmánynak nincs nyoma a későbbi konzuli és ügyvivői jelentésekben, holott a hadifoglyokra vonatkozó adatokat a korábbi jelentések igen részletesen közlik. Mindez azonban még nem lenne elég a cáfolathoz. Ám a bécsi Kriegsarchivban a lembergi (galíciai) főhadparancsnokság iratanyagában, illetve a bukaresti francia konzul jelentéseiben a fogolyszállítmány útja nyomon kísérhető.

Poujade bukaresti francia konzul 1849. augusztus 14-én jelentette Alexis Tocqueville külügyminiszternek, hogy az Erdélyben ejtett hadifoglyokat Havasalföldön és Moldván keresztül Csernovicba kísérik.[19] Augusztus 28-án már azt jelentette, hogy 2500 hadifogoly és 36 család haladt át Bukarestben, akik Erdélyből jöttek és Galíciába tartanak; a foglyok között van Batthyány Kázmér gróf is.[20] Ezek az információk eddig akár meg is erősíthetnék Józsa adatait.

Augusztus 16-án Pjotr Andrejevics Dannenberg altábornagy, a moldvai és havasalföldi orosz megszálló erők parancsnoka közölte Karl Fischer See vezérőrnaggyal, a bukovinai cs. kir. hadosztály parancsnokával: Lüders gyalogsági tábornok július 28-án (azaz augusztus 9-én) arról értesítette őt, hogy egy kb. 3000 főnyi magyar hadifogoly-szállítmányt küld Erdélyből a fejedelemségeken át Galícia felé. A szállítmány Brassónál (azaz a Tömösi-szorosnál) lépte át a határt, s az egy zászlóalj gyalogságból és 50 kozákból álló kíséret Herzáig, Moldva határáig kíséri őket, ahová körülbelül szeptember 20-án érnek. Dannenberg kérte Fischert, tegye meg az intézkedéseket a foglyok átvételére.[21] Fischer ezt augusztus 26-án jelentette a galíciai főhadparancsnokságnak, azzal, hogy miután alig van a szolgálat ellátására elegendő katonája, s a foglyok nem a magukat (önként) megadók, hanem a Segesvárnál és másutt fogságba esettek közé tartoznak[22], a főhadparancsnokság küldjön számára elegendő számú gyalogságot és lovasságot a foglyok kísérésére. Emellett utasítást kért, hogy a foglyokat – ahogy az addig érkezetteket – beavatva és felruházva a magyar gyalogezredek kiegészítésére Bécsbe küldje-e, avagy hova és milyen módon küldje, valamint mit tegyen a honvédtisztekkel és az alkalmatlanokkal.[23] A főhadparancsnokság mindezt augusztus 28-án jelentette a cs. kir. hadügyminisztériumnak, Fischerrel pedig közölte, hogy amint a hadügyminisztériumtól a kért utasítások megérkeznek, közölni fogja vele a teendőket.[24] A hadügyminisztérium szeptember 2-án küldte meg az utasításokat, azzal, hogy a 3000 hadifoglyot, valamint az esetleg később még érkezőket 3-400 fős csoportokban kíséret mellett Morvaországba kell szállítani, ahol be fogják őket osztani a cs. kir. hadsereg egységeibe. A nem osztrák alattvalókat – kivéve a magyar hadseregben törzstisztként és tábornokként szolgáltakat – kíséret mellett hazájukba kell küldeni. Akiknek átadása akadályokba ütközik, azokat be kell osztani a büntetőszázadokba.[25] A galíciai cs. kir. hatóságoknak azonban végül mégsem kellett foglalkozniuk az üggyel, mert Fischer vezérőrnagy szeptember 20-án jelentette, hogy Moller altábornagy, a 14. orosz gyaloghadosztály parancsnoka szeptember 14-én közölte vele: az említett 3000 hadifoglyot nem Moldván át Galíciába, hanem a közben kötött megállapodás szerint Erdélybe, éspedig Brassóba kísérik.[26] A foglyokat tehát nem kísérték sem Bukovinába, sem Szibériába, hanem a Tömösi-szoroson keresztül tértek vissza Erdélybe.

Józsa a továbbiakban a hadifoglyok kihurcolását bizonyító orosz iratanyag hiányát azzal hidalja át, hogy az V. orosz hadtest és más orosz kormányzati szervek iratanyagának pusztulásáról

---

[19] Közli *Eudoxiu Hurmuzaki:* Documente privitoare la Istoria Românilor 1847-1851. XVIII. k. Bucureşti, 1916. 191. o.

[20] Közli *Hurmuzaki,* i. m. 191. o.

[21] Eredeti tisztázat. 985/p. [No. 175.] „Praesent Czernowitz am 25. August 1849. D. Bro. 4378. Fischer". ÖStA Kriegsarchiv. Alte Feldakten (a továbbiakban: KA AFA) Karton 3288. Akten des Generalkommando Lemberg. *Nyepokojcsickij* 131. o. 2000 fogolyról ír.

[22] A létszám alapján az augusztus 6-ig ejtett foglyok voltak ott a szállítmányban, a betegen és sebesülten hátramaradottak nélkül. *Nyepokojcsickij* 179. o.

[23] Eredeti tisztázat, KA AFA Karton 3288. Akten des Generalkommando Lemberg [No. 4378.]

[24] Fogalmazvány, uo. 985/p.

[25] Gyulay Ferenc – galíciai főhadparancsnokság. Eredeti tisztázat. 1023/p. [6794-6950-6961/M.K.R], uo.

[26] Eredeti tisztázat. 1038p. [No. 4319.], uo.

beszámolva levonja a következtetést: „... ha valamit nem találunk, az még nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem létezett" (117. o.). Azaz: a bizonyítékok hiánya még nem zárja ki, hogy voltak bizonyítékok, csak ezt nem tudjuk bizonyítani; de azt sem tudjuk bizonyítani, hogy nem voltak bizonyítékok: azaz, bármit állíthatunk, az tudományos szempontból egyenlő megítélés alá esik.

A kötet harmadik, legterjedelmesebb része az okmánytár. Vadász Sándor tanulmányának végén a szakirodalom néhány újabban megjelent munkájára hívja fel a figyelmet, majd az okmánytár válogatási szempontjait ismerteti. Megállapítása szerint „a cári intervenció forrásai mind a mai napig különféle művekben szétszórva találhatók meg, ami nyilvánvalóan nemkívánatos állapot. Csak remélni lehet, hogy valamikor a jövőben végre megszületik az a terjedelmes opus, amelyik a teljesség jegyében az összes dokumentumot felvonultatja majd, lehetővé téve ily módon a források azonnali összevetését és értékelését, vagyis azokat a műveleteket, amelyeknek elvégzése jelenleg csak eléggé fáradságos munkával valósítható meg" (43-44. o.).

Ebből a megfogalmazásból kitűnik: az olvasó ezt ne ettől a munkától várja. Maga Vadász a szentpétervári Orosz Állami Történeti Levéltár Paszkevics-fondját, valamint a szentpétervári Nyilvános Könyvtár Paszkevicsre és Rüdigerre vonatkozó dokumentumait hasznosította az okmánytár elkészítésénél, s „a pillanatnyilag elérhető teljességre törekedve" beemelte a kötetbe Steier Lajos munkájának okmánytárában idegen nyelven olvasható dokumentumok egy részét, valamint felhasználta Pap Dénes okmánytárát[27] és Friedrich Walter „Magyarische Rebellenbriefe" c. munkáját. Végül megjegyzi, hogy „tulajdonképpen számos esetben lehetett volna utalni egy-egy okmány más kötetekben fellelhető vonatkozási pontjaira, ily módon azonban nehézkessé vált volna a kötet forgatása. A szélesebb olvasóközönséget valószínűleg kevéssé érdekli a tudományos apparátus, a történész kutatók viszont megtalálják a módját annak, hogy csoportosítsák az együvé tartozó forrásokat" (45. o.). Ha az olvasó a fentebb olvasható mondatokat lefordítja, megtudhatja, hogy 1.) az okmánytár felszaporítására a Szerző már korábban megjelent okmányokat is felhasznált; 2.) hogy a kötet okmánytárának tudományos apparátusa sok kívánnivalót hagy maga után.

Az okmánytár 77 sorszám alatt 96 dokumentumot közöl, egy (két) további iratot pedig Józsa tanulmányában olvashatunk (121-123. o.). A közlések a népszerűsítő forráskiadványok minimális szabályainak sem felelnek meg. A jelzetet, vagy a megjelenés helyét hol közlik az összeállítók, hol nem. Ahol szerepelnek ezek az adatok, ott is az okmány sorszáma fölött (!) találhatók, ami forradalmi újítás a forráskiadásban. A nagyobb probléma azonban az, hogy a közölt okmányok tekintélyes része nem felel meg az első közlés szabályának. Steier Lajos tette közzé I. Miklós és Ferenc József levelezésének itt olvasható darabjait (2., 3., 6., 8., 9., 13., 16., 17., 20., 26., 36., 37., 42., 43., 44., 46., 47. sz.), valamint jó néhány más okmányt (25., 27., 28., 31., 32., 34., 35., 38., 40. [ez utóbbi szám alatt 7 irat található], 45. sz.). Friedrich Walter közölte a bécsi diákoknak az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz intézett, 1848. december 23-i kérelmét (4. sz.), aminek egyébként semmi köze a kötethez. Andics Erzsébet közölte a 61. és 62. sz. okmányt, valamint a 65. sorszám alatt közölt okmányok közül az elsőt. Kivonatos, értelmezhetetlen és használhatatlan további két közlés (23-24. sz. okmány). Többek között Pap Dénes publikálta Paszkevics 1849. június 4-i kiáltványát (235. o.). A 11., 19., 41. és 57. sz. okmányt Scserbatov közölte; a 11. okmánnyal kapcsolatban megjegyzendő, hogy Scserbatovnál a teljes szöveg olvasható, Vadász közlésében pedig csak egy bekezdés. A 74-75. sz. „okmány" csupán érdektelen kivonat, a 77. szám alatt egy lexikonból és egy összefoglalóból olvashatunk rövid passzusokat Paszkevics megítéléséről.

Azon már csak megdöbbenni tudunk, hogy Kossuth 1849. június-júliusában Bemhez intézett leveleit (21. sz.) Vadász Sándor azért közli, mert azok Pap Dénes 1869-es okmánytárában nem mind jelentek meg, s mert Pap okmánytára „a nagyközönség számára gyakorlatilag nem hozzáférhető" (196. o.). Úgy látszik, Vadász Sándor figyelmét elkerülte, hogy az említett levelek mindegyike, mégpedig teljes terjedelmében és pontos dátummal, megjelent a „Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai" című, a „Kossuth Lajos összes munkái" sorozat XV. köteteként megjelent, Barta István által sajtó alá rendezett kiadványban. Furcsa dolog, hogy egy forráskiadvány összeállítója a témára vonatkozó legalapvetőbb forráskiadványokat nem ismeri, miközben a bevezető tanulmányban folyamatosan bírálja a szakmát. A kommentár, amely szerint a levelek úgy kerültek az oroszok kezébe, hogy azok elfogták Kossuth Bemhez küldött futárát, szintén mulatságos. Eszerint Kossuth

[27] *Pap Dénes:* Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez, 1848–1849. Pest, 1869. II. k.

június 28. után írott leveleit nem azonnal küldte el, hanem július 16-ig várt az elküldésükkel, nyilván takarékossági okokból. (Valójában a leveleket Bem irattárának más irataival együtt Segesvárnál zsákmányolták az oroszok, s másolatukat elküldték Bécsbe is.)[28] Ezzel mindjárt 10 okmány közlése vált feleslegessé. A fordítási bravúrokról (starke Abteilung = kemény osztály, 196. o.; Das Bácser (Perczel'sches) Korps = váci (Perczel-féle) test 198. o.) már ne is szóljunk.

Végső soron 35 tétel, ezen belül 51 okmány, tehát az okmánytár több, mint fele már korábban megjelent, 5 pedig nem felel meg az okmányközlés minimális feltételeinek sem. Tehát közölt iratok közel kétharmada semmilyen új információt nem hordoz.

Mindez még hagyján is volna, hiszen a népszerűsítő forráskiadványokban gyakori korábban már megjelentetett okmányok újrakiadása. Csakhogy magukkal a fordításokkal és az apparátussal is komoly gondok vannak. A legterjedelmesebb 1. sz. iratból, a már említett országleírásból megtudhatjuk, hogy Horvátországot és Szlavóniát 1848-ban a főrendiházban „a horvát és a szlavón bán" képviselte (horvát-szlavón helyett), hogy Erdélyben „vannak körzetek, amelyeket Szászországnak neveznek" (Szászföld vagy Királyföld helyett). A magyar középkor és a törökellenes harcok történetének megújítását hozhatja az az eddig ismeretlen tény, hogy a magyarok sikertelenül ütköztek meg 1389-ben Kassa mellett a törökökkel, s 1444-ben ugyanott ismét vereséget szenvedtek tőlük (150-151. o.). Nyilván Koszovóról, azaz Rigómezőről van szó. Az irat szerzője téved, amikor azt állítja, hogy II. Rákóczi Ferenc I. Rákóczi György fia volt, de miért nincs erről sehol egy jegyzet (153. o.)? Általában nem tudni, hogy mely jegyzeteket írta az irat szerzője, s melyeket a sajtó alá rendező. Szintén a magyar reformkorban való bántó tájékozatlanságról árulkodik az a jegyzet, amely a konzervatívok (hagyományvédők) közé sorolt Dessewffy grófot a család köznemesi ágához tartozó Dessewffy Arisztiddal, az aradi vértanúval azonosítja (155. o.). Nyilván Dessewffy Aurélről van szó. Apróság, de Kossuth nem március 2-án, hanem 3-án mondta el az országgyűlésben a híres felirati beszédet (156. o.). Magyarország nem hívta vissza az itáliai hadsereg részét képező csapatait (uo.). Jellačićot nem „a Bánátban Varazsdon (!) és Károlyvárosban működő katonai vezetések (!) egyesítésével," hanem a báni, a varasdi és a károlyvárosi generalátusok parancsnoksága alá adásával és zágrábi főhadparancsnokká történt kinevezésével nevezték ki bánná. Jellačić predikátuma nem buszini, hanem buzimi volt. Az első délvidéki megmozdulás helyszíne nem „Kiklád," hanem Kikinda volt; a szerb felkelés nem Károlyvárostól (Karlovác), hanem Karlócától terjedt el „a római védvonal" (azaz a római sáncok) mentén egészen Nagybecskerekig. Jellačićot nem a károlyvárosi görög pátriárka, hanem a karlócai görög(keleti) pátriára iktatta be. (Nota bene, Karlovác és Karlovic megkülönböztetése már Józsának sem sikerült: a 82. oldalon ő is karlováci pátriárkának nevezi Rajačićot.) A prágai felkelést Windisch-Grätz nem május, hanem június 15-én verte le (158. o.). A szövegben említett Bécsi Újság, amelyben Jellačić a június 10-i királyi manifesztumot olvasta, a Wiener Zeitung (159. o.). A szászok nyilván nem „az erdélyi szövetség," hanem az unió ellen tiltakoztak; nem hatszáz, hanem hat képviselőjük hagyta el a magyar országgyűlést; 1849 tavaszán nem az akkor még nem létező Románia, hanem a Havasalföld (Oláhország, Valachia) területén kerestek menedéket (162. o.). A külföldi zsoldosok magyarországi történetéről folytatott kutatásoknak adhat új távlatokat a Jellačić seregében szolgáló vörös köpenyes szerecsenek (valójában szerezsánok) sorsának nyomon követése. Nincs jegyzet arról sem, hogy miként került V. Ferdinánd helyére az a *Ferenc* császár, akinek a trónról való lemondását a magyar országgyűlés nem fogadta el (165. o.)? Nyilván a fraktur írás nem kellő ismeretéből fakadóan lett a 14. sz. okmányban Perlaszból „Perlahs" (189. o.). A 19. okmányban szereplő Altenburg nyilván Magyaróvár (193. o.).

A 25. sz. okmányban azt olvashatjuk, hogy „holnap érkezik Wagenbourg, aki csak három-négy napi élelemkészlettel rendelkezik." De ki ez a rejtélyes Wagenbourg, akiről eddig nem olvashattunk a szakirodalomban? Az eredeti szerint „Demain seulement arrive mon Wagenbourg, qui n'a pourtant que pour 3 ou 4 jours de vivres". Azaz: Csak holnap érkezik a szekérvonatom, amely csupán 3-4 napi élelmet hoz. A 26. okmányban a „Votre Majesté"-t a fordító rendszeresen Őfelségének fordítja, a szöveg logikájából következő „Felséged" helyett (212. o.).

---

[28] Ezt bizonyítja, hogy valamennyi levél másolata megtalálható: ÖStA HHStA Politisches Archiv. XXXVIII. K. k. Konsulate Bukarest. 1849. Weisungen. Schwarzenberg – Timoni, Bécs, 1849. aug. 21. Mellékletek.

Poeltenberg – Paszkevics levele szerint – nem hadseregparancsnoki (commandant d'armée), hanem hadtestparancsnoki (commandant de corps) beosztással rendelkezett (214. o.). A Lüders augusztus 17-i (a kötetben 5-i) jelentésében említett Müllenbach, majd odébb tévesen Müllenberg (helyesen: Mühlenbach) magyar neve Szászsebes; Arakita Apahidával, Vallahia a Havasalfölddel azonos (221-222. o.). I. Miklós 1849. augusztus 24-i levelében nem arról ír, hogy „fiam, Cezarevics nagyherceg" meghozta Ferenc József levelét, hanem arról, hogy fia, a trónörökös (cárevics) nagyherceg jött meg a császártól. A levélben említett „Mária Terézia katonai rend" nyilván a Katonai Mária Terézia rend (243-244. o.). Berg levelében nem a „Liechtenstein-i hercegről," hanem Franz Liechtenstein hercegről, a tartalékhadtest parancsnokáról van szó (259. o.). A 277. oldalon említett „Augsburgi újság" az „Augsburger Allgemeine Zeitung." A 288. oldalon arról olvashatunk arról, hogy Paszkevics szerint „a magyarországi háborút nem zászlóaljakkal kellett eldönteni, hanem manőverekkel". A zászlóaljak nélküli manőver nyilván a lovasság akciója lehetett volna; véleményünk szerint viszont Paszkevics nem csatákkal, hanem manőverekkel akarta eldönteni a háborút, s a fordításban a „bataille" és a „bataillon" keveredett össze.

Zavaró, hogy Vadász, Steier Lajos munkáját idézve, a kötetszámot hol megadja, hol nem. Ugyanilyen zavaró, hogy a levelekből nem mindig derül ki egyértelműen, hogy a régi, vagy a Gergely-naptár szerint adják-e meg dátumokat.

Összefoglalóan elmondhatjuk: szomorú, hogy két neves szakember ilyen igénytelen kötettel jelentkezett, amely terjedelméhez képest alig hoz új adatokat. A könyv ajánló szövege szerint a kötetben „elsőként jelennek meg összegyűjtve az 1849-es orosz intervencióval kapcsolatos dokumentumok," s a kötet „nemcsak a szaktörténészek igényeit elégíti ki, de megfelel a történelem iránt érdeklődő olvasók elvárásainak is." Az első állítás nem állja ki a tények próbáját; a másodiknál a szaktörténészek igényeinek kielégítését határozottan cáfolhatjuk, s reméljük, hogy a nagyközönség sem ennyire igénytelen

Az iratanyag egy részéért ráadásul nem is kellett volna Moszkvába vagy Szentpétervárra utazni. A Haynau-Paszkevics-levelezés, illetve az orosz-osztrák katonai kapcsolattartás legfontosabb dokumentumai, a hivatalos orosz hadijelentések többsége, az osztrák összekötő tisztek jelentései az osztrák Kriegsarchivban, illetve a Haus-, Hof- und Staatsarchivban is megtalálhatók, s ennek az anyagnak a mennyisége is több száz, de talán több ezer darabra rúg. Ezek egy részéről a Magyar Országos Levéltár mikrofilmet, a Hadtörténelmi Levéltár gépelt másolatokat őriz. Ha a két szerző legalább a Haynau-Paszkevics-levelezést közreadja, óriási szolgálatot tesz a magyar történettudománynak, s a franciául csak mérsékelten olvasó nagyközönségnek. Így azonban az eredmény egy elszalasztott lehetőség – semmi más.

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

HAUSNER GÁBOR

BETHLEN GÁBOR ERDÉLYI FEJEDELEM HADI EDICTUMA

„Magyar sereg, magyartól vezetve, kevés van a mi szerencsétlen újkorunkban" – írta Szekfű Gyula Bethlen-monográfiájában, a kivételek között említve Bethlen erdélyi hadseregét.[1] Szekfű, noha igen kritikusan ítélte meg a fejedelem tevékenységét és történelmi szerepét, a hadseregszervezés és vezetés terén maradéktalanul elismerte érdemeit: „Külföldi szemlélők gyakran lenézéssel nyilatkoztak Bethlen Gábor lovas seregeiről.... annyi azonban bizonyos, hogy Bethlen serege az akkori kezdetleges közép-európai viszonyok közt igen jól használható instrumentum volt politikai céljai szolgálatában, mindenesetre jobb, mint amit a cseh vagy ausztriai felkelők ki tudtak állítani, és hogy ez a sereg teljesen az ő munkájából, az ő agyműködéséből és energiájából állott elő."[2] Szekfű, számba véve a fejedelem fáradhatatlan hadseregszervezői munkájáról fennmaradt forrásokat, arra is felfigyelt, hogy Bethlen milyen aprólékosan foglalkozott a hadba szállt katonaság dolgaival: „maga készít szigorú felülési rendet... Nem kevesebb szorgalommal szabályozza a már összeállított és vonuló, harcoló sereg életét: mustrát tart újonnan bejött csapatok fölött, amikor is egész nap lovon ül, csak estve, sötétben száll le, miután 13 400 embert megmustrált; maga szabályozza a tábor életét, tiltva a részegséget, az asszonyoknak táborban tartózkodását, ami ha seregeit nem is tette erkölcsben és komorságban Cromwelléihez hasonlóvá, de valamiképpen mégis kiemelte a harmincéves háború erkölcsi fertőjéből."[3]

A Szekfűt követően született magyar történeti-hadtörténeti tanulmányok számos új forrást tártak fel a harmincéves háború magyar hadseregének belső életéről, fegyelmi helyzetéről, ennek ellenére a kérdés monográfusa, Nagy László még négy évtized múltán is kénytelen volt megállapítani, hogy a rendelkezésre álló adatok meglehetősen hiányosak.[4]

Az alábbiakban közzétett edictum jelentőségét az adja, hogy az eddig ismerteknél részletesebben szabályozza a táborba szállt katonák magatartását, új adalékokkal egészítve ki hézagos ismereteinket az erdélyi fejedelem vezette magyar hadsereg szervezetéről és mindennapjairól.

*

[1] *Szekfű Gyula:* Bethlen Gábor. Történelmi tanulmány. 2. kiad. (A bev. tanulmányt írta *Pamlényi Ervin.*) Budapest, 1983. 175. o.

[2] Uo. 174–175. o.

[3] Uo. 174. o. E kérdésről, ti. Bethlen hadseregének erkölcsi arculatáról és fegyelmi helyzetéről meg-megújuló vita folyt a magyar (had)történetírásban. Az 1964-ben újból fellángolt vitáról, a kérdés historiográfiájával lásd *Nagy László:* Adalékok Bethlen hadseregének erkölcsi arculatához. *Hadtörténelmi Közlemények* (HK), 1965. 299–319. o. A kérdésről összefoglalóan *Uő.:* Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Budapest, 1972. 119–144. o.

[4] *Nagy:* Magyar hadsereg... i. m. 122. o.

A korabeli hadszervezetre és katonai táboréletre vonatkozó források között fontos hely illeti meg a hadiszabályzatokat.[5] Bethlen Gábor uralkodása idejéből három átfogóbb jellegű szabályzatot tart számon a szakirodalom. Az elsőt 1614. február 18-án adta ki Nagyszebenben.[6] Ennél a rendelkezésnél sokkal részletesebb az 1616. május 20-án Déván kibocsátott tábori rendelet.[7] Végül fennmaradt még egy, 1629. május 5-én Alvincen kelt, 16 pontból álló rendtartás.[8] Mindezeken kívül ismert a fejedelem néhány, levélben adott hosszabb-rövidebb utasítása is, amelyekben a katonáknak a táborban tanúsítandó magatartásáról rendelkezett.[9]

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában fennmaradt, keltezetlen edictum[10] mind jellegében, mind tartalmában az 1616-ban Déván kibocsátott rendelkezésekhez áll legközelebb. Szövegéből egyértelműen kiderül, hogy „hadakozó indulás" idején, a táborba szállt hadsereg számára készült, azaz éppúgy tábori rendtartás ez is, mint a lippai expedíció alkalmából („Disciplina militaris in expeditione Lippensi") született dévai. XVIII. századi másolói ezt felismerve nevezték el „tábori instructiónak".

A hadiszabályzat a törvények és rendtartások szükséges voltáról elmélkedő bevezetőből és az azt követő 53 pontból áll. Az utóbbiak mintegy harmada több-kevesebb megfogalmazásbeli, esetenként tartalmi eltéréssel, más sorrendben megtalálható a dévai rendelkezések között is.[11] A korabeli hadiszabályzatok tradicionális elemei ismeretében és Bethlen fent említett szabályzataival összehasonlítva megállapítható, hogy a szinte irodalmian kerek megfogalmazásban ránk maradt edictum[12] különösen a hadsereg szervezetéről és a katonai tisztségek rendjéről, valamint a hadi bíráskodás működéséről tartalmaz gazdag adatokat.

Az instrukcióból pontosan körülírt hierarchiával rendelkező hadsereg képe bontakozik ki, amelynek élén főparancsnokként a fejedelem áll, aki teljes autoritással, egymaga dönt „minden indulás, menetel, megszállás, jelek kiadása, csatába való menetel és akár-

---

[5] Ezt a felismerést tükrözte, hogy a *Hadtörténelmi Közlemények* 1891-től 1897-ig Magyar hadiszabályzatok gyűjteménye címmel önálló rovatot szentelt e források közzétételére, amelyben mintegy félszáz rendtartás látott napvilágot. Bethlen eddig ismeretlen hadiszabályzatának kiadásával ezt a sorozatot kívánjuk folytatni.

[6] Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. I. k. (Szerk. *Rohonyi Gábor, Nagy László, Tóth Gyula.*) Budapest, 1955. 211–212. o., vö. *Nagy:* Magyar hadsereg... i. m. 124. o.

[7] *Szilágyi Sándor:* Bethlen Gábor levelei. Történelmi Tár 1885. 438–442. o., *vö. Nagy:* Magyar hadsereg... i. m. 124–126. o.

[8] Erdélyi országgyűlési emlékek. (Szerk. *Szilágyi Sándor.*) VIII. k. Budapest, 1894. 502–504. o.; *vö. Nagy:* Magyar hadsereg... i. m. 126. o.

[9] Ezekről lásd *Nagy:* Magyar hadsereg... i. m. 127–128. o.

[10] Bethlen Gábornak nagy emlékezetű erdelyi feiedelemnek tabori instructioia. OSZKK Fol. Hung. 193. Egy másik, némileg eltérő példány uo. Fol. Hung. 69. 8–26. fol.

[11] Az azonos rendelkezések nagy része büntető jellegű, azonos típusú cselekedeteket azonos büntetéssel szankcionál: például a gyilkosságot és paráznaságot fejvétellel, a vértételt kézlevágással, a „Jésus kiáltás" utáni lövöldözést három pálcaütéssel stb. Az alábbiakban felsoroljuk az egyezéseket. Az első szám a kéziratos edictum paragrafusának számát, a második az 1616-ban kiadott szabályzat párhuzamos rendelkezéseinek sorszámát jelöli: 1=1, 10=9, 11=10, 12=4, 13=5-6, 15=7, 22=18, 23=12, 25=19, 26=19, 29=14, 31=13, 35=8, 39=8, 42=2, 45=15-16, 52=17.

[12] A rendtartás 1. pontja az Úrhoz való fohászkodássra szólít fel („fejenként ő Felségéhez kiáltsunk"), hogy az erős Bosszúálló Isten „megengeszteltessék és utainkat megáldja, ellenségeinken győzedelmet adjon", az utolsó, 53. pont ugyanezt megismétli, azzal a különbséggel, hogy az egyéni vallásgyakorlás helyett minden reggelre a sereg egészének közös istentiszteletet rendel el a fejedelem sátora előtt.

mi szükség fellől". A vezetési rend világos és egyértelmű: a fejedelem nevezi ki a kapitányokat és egyéb tisztviselőket, akik kizárólag tőle (ha nem személyesen, akkor a vicegenerális vagy a hopmester útján) kaphatnak ordinantiát.

Az edictum számos katonai tisztséget nevez meg, részletesen előírva az egyes tisztségek viselőinek feladatát és hatáskörét. Eltérően azonban Bethlen eddig ismert rendelkezéseitől, nem nevezi néven, nem köti konkrét személyhez a tisztségek viselőit, azaz elképzelhető, hogy nem csak egy adott hadjárat idejére készült.[13]

Az edictum szövege a katonai tisztségek rendjének differenciálódásáról tanúskodik: Bethlen hadseregének vezetési kara az 1616. évi dévai rendtartásban felsoroltakhoz képest (tábori strásamester, tábormester, szekérmester, hadbíró) új tisztségekkel bővült. 1616-ban például a kereskedők által a tábor piacára behordott élelmiszerek árát még a fő hadi bíró (Kemény Boldizsár) limitálta, a feltehetően későbbi keletkezésű edictum ezt új tisztségviselő, a főélésmester feladatává tette. A tábormesterrel együtt a főélésmesterre bízta a piacok rendjének őrzését is, egy gyalog hadnagyot rendelve melléjük, abból a felismerésből kiindulva, hogy: „az hadakot semmi inkább az éhezésnél meg nem szokta erőttelenitteni, melly csak ugy lehet meg, ha az urak igen szabadossok lehetnek, és senkitől az kereskedő emberek meg nem háborittatnak." (30. pont) Ugyancsak az élésmester gondjaira bízta az edictum a táborban működő korcsmák felügyeletét, egészen pontosan az alkonyat utáni szeszmérési tilalom ellenőrzését is, az erről rendelkező 20. pont egyben ismét új tisztségviselőt nevez meg: a vásárbírát.

A fent említett két tisztség (élésmester, vásárbíró) megjelenése mellett más rendelkezések – például az élésszekerek menetét szabályozó 34–38. pontok – is jelzik, hogy az edictum egyik központi fontosságú kérdése a hadsereg élelmiszerellátása. Az élelem- és takarmánybiztosítás Bethlen hadseregében döntően központi ellátás formájában történt, de nem lehetett mellőzni a hadműveleti területen történő zsákmányolást sem. A fejedelem azonban mindig az ezzel járó kilengések és visszaélések kiküszöbölésére törekedett. Szabályzataiban rendre halálbüntetéssel sújtotta a prédálást, a „szegény paraszt emberek" marháinak elvételét.[14] Az alább közölt edictum 52. pontja érdekes dokumentuma a hadseregellátás és a jobbágyvédelem között egyensúlyt kereső fejedelem dilemmájának: lelkiismereti fenntartását hangsúlyozva engedélyezi ugyan a a búza és abrak kizárólag saját szükségletre történő szabad beszerzését, de halállal bünteti az „öreg barmok", a ló, ökör, fejős tehén és juh elvételét, a szegény emberek „tagolását", megkínzását, prédálását és megölését, Istenre, illetve az alábbi, nagyon is evilági, gazdasági megfontolásra hivatkozva: „hogy az szegény emberek nagy fáradságos munkájok után élhetünk, ihatunk, viselhetünk köntöst mindnyájan, azoknak adójokból tarthatjuk fizetésen az hadakot."

A hadiszabályzat másik központi fontosságú kérdése a tábor rendje és a katonaság fegyelme. Az ezzel kapcsolatos intézkedések jelentős része, mint már említettük, megtalálható Bethlen más rendelkezéseiben, mindenekelőtt az 1616-ban Déván kibocsátott tábori rendtartásban. Ami új, az annak a felismerésnek a megfogalmazása, hogy csak a

[13] Bethlen hadiszabályzatainak erről a sajátosságáról, hogy ti. egy-egy csapat számára készültek, vagy „egy-egy meghatározott harci cselekmény elvégzésére vonatkoznak" lásd *Rohonyi Gábor:* A magyar hadtörténelem haladó katonai szabályzatairól. HK 1954/1. sz. 236. o. Vö. *Pálffy Géza:* Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995. 81. o.

[14] *Nagy:* Magyar hadsereg... i. m. 110–111., 125. o.

megfelelő büntetési tételek és azok végrehajtása biztosíthatja a hadsereg működéséhez nélkülözhetetlen engedelmesség és fegyelem fenntartását, valamint a hadbíráskodás mechanizmusának, a per lefolyásának előírása.[15]

Az ediktum legfőbb sajátossága talán nem is az imént számba vett néhány részletében rejlik, hanem sokkal inkább az esetlegességet kiküszöbölő, következetes szerkezetében, az újkori katonai szabályzatok irányába mutató általános fogalmazásában. Éppen általánossága miatt igen nehéz meghatározni elkészültének időpontját. A szöveg több helyütt is utal rá, hogy valamelyik hadjárat alkalmával keletkezett: az 1. pont „az mostani hadakozó indulássunknak idejét" említi, a 47. pont „az mostani expeditionak végéről" beszél. Mivel a bevezetésben és az utolsó pontban a hadjárattal kapcsolatban egyaránt „hazánk megszabaditásáról" szól, föltételezhető, hogy Bethlen valamelyik Habsburg-ellenes magyarországi támadása előtt készítette. A négy szóba jöhető hadjárat (1619, 1621, 1623, 1626) közül az 1619. évi kiesik, mert az edictum 38. pontja a szekerek sorrendjének szabályozása során „a német gyalogok szekereit" említi, akik csak 1621 tavaszától szolgáltak a fejedelem seregében.[16]

Más konkrét szövegbeli támpont híján a továbbiakban a datálásban egyedül a Bethlen mellett szolgált Kemény János elbeszélésére támaszkodunk, aki Önéletírásában több, az edictummal egybevágó fejedelmi rendelkezést örökített meg. Mielőtt ezeket sorra vennénk, meg kell említeni, hogy Kemény Bethlen német gyalogosairól is megemlékezik, tévesen 1623-ra téve tartásuk kezdetét.[17] Ugyancsak az 1623-as esztendő hadi eseményei kapcsán tesz említést a lakosság javait védő fejedelmi rendelkezésről: „anno 1623. német ellen való hadi expeditiókor, edictum lévén az földnek lakosinak élésen kivül egyéb javaitól megfosztások ellen, szegény emberek köntösi tanáltatnak nála [ti. Basa Istvánnál], s ... Keménd nevű helynél Esztergom tájékán felakasztatá [ti. a fejedelem]."[18] Ezzel egybevág Keménynek az a leírása, mely szerint 1623 végén, Morvából hazatérőben „Szomolyánnak városában evék egy ebédet a fejedelem rettenetes kegyetlen hideg üdőben: az hadaknak sem bészállani, sem kerteket, gyümölcsfákat megégetni nem engedteték; kinn voltak addig, míg az fejedelem vendégeltetett az várnak urától."[19] Az 1626-os év kapcsán is említ egy fejedelmi rendelkezést, amely tiltotta az ellenséggel való beszédet.[20] Ez a tilalom a kiadatlan edictum 27. pontjában is szerepel, ennek ellenére az Önéletírás alapján valószínűbbnek tűnik az 1623-as datálás.

Akár 1621-ben, akár 1623-ban vagy esetleg 1626-ban készült is azonban az edictum, az bizonyos, hogy a harmincéves háború erdélyi–magyar hadseregéről az eddig ismertek közül ez nyújtja a legátfogóbb képet. Mint Bethlen rendelkezése nyomán formálódott szöveg, figyelemre méltó tükre az erdélyi fejedelem hadseregről vallott elképzeléseinek.

*

[15] Ezzel kapcsolatban lásd *Pálffy Géza:* I. m.

[16] *Nagy:* Magyar hadsereg... i. m. 43–44. o.

[17] *Kemény János* Önéletírása. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. (S. a. r. *V. Windisch Éva.*) Budapest, 1980. 39. o.

[18] Uo. 25. o.

[19] Uo. 49. o.

[20] Uo. 69. o.

Az edictum két, tartalmában megegyező, szövegében számos ponton kissebb-nagyobb eltérést mutató XVIII. századi másolatban maradt fenn. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárban a Fol. Hung. 69. jelzeten található variáns (a továbbiakban B-vel jelölve) a possessor-bejegyzés tanúsága szerint Széchényi Ferenc gróf tulajdonából került a könyvtárba, az ugyancsak az OSZK Kézirattárában a Fol. Hung. 193-as jelzet alatt található másik példány (a továbbiakban A-val jelölve) provenienciája tisztázatlan. A két variáns egybevetését követően a szövegkiadás alapjául az A-val jelölt példányt választottuk, mivel az több helyütt jobb, értelmesebb szöveget ad (pl. 17., 32. pont stb.), mint a romlott szövegváltozatot megőrző B-variáns. Ahol mégis a B olvasata a jobb, ott az került dőlt betűvel szedve a főszövegbe. Szövegkiadásunk nem kritikai kiadás igényével készült, lévén szó kései másolatokról, ennek nem is lett volna létjogosultsága, de a két szöveg közti fontosabb (tartalmi) eltéréseket jegyzetben közöljük. Ugyancsak a forrás kései másolat volta miatt nem törekedtünk a betűhívségre; a szöveget a Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat forráskiadási szabályait követve a mai központozásnak megfelelően, az ejtésbeli sajátosságok megtartásával, de a mai helyesíráshoz közelítve írtuk át.[21]

[21] *Benda Kálmán:* A MOE forráskiadási szabályzata. *Századok,* 1974. 442–446. o.

NAGY EMLEKEZETÜ
BETHLEN GÁBOR ERDÉLLYI FEJEDELEM
ÖRÖK EMLÉKEZETÉBEN FENNFOROGHATÓ

TÁBORI INSTRUCTIOJA

Nem ujj találmány, sem a' magok elméjjektől viseltetett philosophussok regulája az, hogy minden országoknak, tartományoknak, várossoknak és csak egy háznépnek is bizonyoss fő gondvisselő igazgató vezére légyen, a' ki az ő alatta valóknak szép törvényeket adjon ki, mellyek által minden rendek élhetnének keresztyénül, minden bántás nélkül nyughatnának csendessen, hanem önnön maga az Felséges Ur Isten adott volt bizonyoss parancsolatot és törvényt az ő választott népének és vezért, hogy az ő isteni nagy neve választott hiveitől az véllek közlött sok kegyelmességiért dicsőittetnék, anyaszentegyháza épülne, az erőtlenek az hatalmassoktól meg nem nyomorittatnának, melly dicséretes 's üdvösséges szép rendtartást minden keresztyén fejedelmek, respublikák,[22] hadakozó hadnagyok, sőt, még az pogányok is ez napig megtartottanak. Mert ha ugyanis a' jó törvények által az országok nem oltalmaztatnának, ennek az megagzott világnak eddig régen el kelletett volna veszni. Akarván annakokáért mi is a' régi szent fejedelmeknek ő példájokat követni, az mennyire az Ur Isten azokra bennünket vezérel, több gondvisseléssek között nem utolsó, hanem majd legszükségessebb az hadak között való szép rendtartássoknak lenni, mivel ha az Ur Isten igaz itéletéből egy várost egy emberért, sőt, országot is el szokott veszteni, egy igazért viszont meg szokott tartani, mennyivel inkább ingereltetik ő Felsége az méltó bosszuállásra az hadakban járó olly személyektől, kik se a' bosszuálló Istennek ostorától, se az fejedelmek véress[23] büntetéssektől nem félnek, hanem minden irgalmasság és személlyválogatás nélkül az ország szegény nyomorult kösségét (kiknek oltalmáért kötöttük fel mivel fegyverünket) rontják, pusztitják *rettenetesben* az természet *szerint* valo *ellenségtől*,[24] és sok egyéb égre kiáltó vétkekben[25] szoktanak élni, mondjuk, ha az illyenek meg nem zaboláztatnak, nem megszabadulást, hanem utolsó veszedelmet igen méltán várhatunk országostól fejünkre.

Hogy annak okáért az felséges Ur Isten megengeszteltessék,[26] ellenünk méltó haragra fellobbant 's gerjedett büneinknek[27] igazságos büntetéssét magunkról és nemzetünkről elhárithassuk,[28] országunkban sok árulóktól[29] bészivattatott, minden pogány nemzeteket istentelen fertelmess élettől kegyetlenséggel fellyülhaladott ellenséginken[30] győzedelmessek lehessünk, hazánkat megszabadithassuk, igen méltó és kivántató,[31] hogy az ide alább megirt edictumokhoz[32] tartsa minden ember magát.

Primo

Az Ur Isten maga parancsollya, hogy az ember ő Felségét hivja segitségre szükségnek idején, és ő Felsége is megsegitti 's megszabaditja a bünért rajta uralkodó nyomoruságból. Bizonyára tehát, ha valaha, mostan kivántatik egyszer, hogy fejenként ő Felségihez kiáltsunk, essedező könyörgéssünk által az egeket meghasitsuk, szent füleiben bocsássunk nyomorusságink allól felszaba-

[22] [országok]

[23] erőss B

[24] tetemesben az természet felett való utálatosságokban A

[25] vétkekkel B

[26] Ur Istent megengesztelhessük B

[27] Bününk B

[28] elkerithessük B

[29] rendektől B

[30] midőn szegény nemzetünket istentelen fertelmess élettül, kegyetlenséget fellyül is haladott álnokságinkon B

[31] kivántatik B

[32] [rendelet, parancs]

dittatásink[33] felőll való imádságainkat, hivjuk segitségünkre tiszta igaz töredelmes szivből, annak okáért, hogy minden ember[34] mindenféle fertelmess élettől[35] magát megtartóztassa minden időben, de kiváltképpen az moştani hadra való[36] indulássunknak idején; hanem éllyen szentül, az mennyire gyarlósága engedi, Istennek tiszteletire,[37] hazájának megszabadulássára, maga jó hirének nevének[38] örökké megmaradássára, mert különben az erőss bosszuálló Isten, lehetetlen, hogy megengeszteltethessék[39] és utainkat megáldja, ellenségeinken győzedelmet adjon.

Secundo
Senki azért Isten ellen való káromlást ne szóllyon, mert valakire aféle káromlás megbizonyossodik, megverettetik érette.

Tertio
Lelkével senki ne szitkozódjék, mert az Istenlélek és immediate[40] ő Felsége szenved szidalmat, mikor ki lelkével szitkozódik; elhagyja azért minden azt, mert valaki attól meg nem szünik, hanem vakmerőképpen azzal a' szitokkal él haragjában, megverettetik érette.

Quarto
Minden kapitány és tisztvisselő ember csak tőllünk[41] és nem mástól végyen ordinantiát,[42] minden indulás, menetel, megszállás, jelek kiadása, csatába való menetel és akármi szükség fellől,[43] maga fejétől senki semmit ne mérjen cselekedni az közönséges dologban, mert feje essik el érette.

Quinto
Minden rendek a' tőllünk kiadandó orderekben[44] tartsák magokat tisztességessen.

Sexto
Az kapitányok és egyéb tisztvisselők, ha mikor ordinantiáért[45] jönnek hozzánk, és magunkal hirtelen szemben nem lehetnek valami nagy foglalatosságunk miatt, vicegenerális[46] ur vagy hopmesterünk által vegyenek tölünk[47] ordinantiát, azok által kiváltképpen minden dolgokat értéssünkre adhatnak, ollyankor minden *üdőben*,[48] mikor magunkkal nem beszélhetnek.[49]

---

[33] felszabadittatássa B
[34] emberre B
[35] mindenféle fertelmess élettől undok szitkozódásoktól, ártatlan vérnek kiontássától B
[36] hadakozó B
[37] istenét tisztelvén B
[38] maga jó hirének mindenkor B
[39] megengeszteltessék B
[40] [közvetlenül]
[41] töllök B
[42] audientiát B [utasítást]
[43] szükségtétel [idején] B
[44] [rendeletekben]
[45] [parancsokért]
[46] vitéz generális B
[47] vegyék töllök B
[48] rendben A
[49] Bocsáthatnok B

Septimo

Minden vitézlő rend tőllünk eleikben[50] adatott kapitánnyától, az után hadnagyától halgasson, azt becsüllye, valamit az minékünk való szolgálatban fog parancsolni,[51] abban igen nagy engedelmességgel szavát fogadja, ellene ne támadjon, és semmiben ellene ne járjon szántszándékkal, mert valaki kapitánnyára, hadnagyára támad, valaki szidalommal illeti, meghal érette; valaki illetlen szókkal illeti, melly becsületi ellen lenne, három pálcával verettessék meg érette. Ha szófogadatlanságban találtatik az nékünk[52] tartozó szolgálatban, és ő miatta valami fogyatkozás lészen a' szolgálatban, szabad[53] lészen előtte járóinak megbüntetni.

Octavo

Senkinek, se hadnagynak, se köz legénynek, egyik kapitányság alóll más alá szabad ne legyen menni, ha ki elmégyen pedig, az kapitánnyától vagy hadnaggyától requiráltatik,[54] az az kinek alája ment, megbizonyitván ő alólla való elállását, azonnal nyakon kötve adja vissza elébbeni előtte járójának, tisztségek elvesztések[55] alatt.

Nono

Valamelly kapitányok[56] holl hellyet és rendet mutatnak az menetelben, egyik sereg az másik eleibe ne menjen, hanem ki-ki az ő rendit megtartsa, tisztsége vesztése alatt.

Decimo

Táborunkba való beszállásnak idején, gazul, kiáltozva, nyargalva[57] senki bé ne szállyon, hanem szép csendessen egyik sereg az mássiknak elébb való beszállását megvárja, és szép rend[d]el ugy szállyon meg ki-ki az ő nékie mutatott hellyben, egyik sereg az mássiknak hellyét el ne foglallya, hanem abban szállyon minden kapitány, mellyet tábormesterünk[58] fog mutatni, mert valamelly kapitány ez ellen cselekeszik, tisztétől megfosztatik és táborunkból gyalázatossan kiüzettetik.

Undecimo

Az tábornak beszállásakor minden seregnek kapitánnya arra igen szorgalmatoss gondot vissellyen, hogy mindjárt lovokról a' vitézlő rend nyergeket le ne szedje két órák előtt, annál inkább sákmánra mindjárt az mostani rosz szokás szerint ki ne menjen, hogy az ellenségtől ollyankor meg ne csufoltassunk mindnyájan, hanem előbbször szállyon meg és rakodjék le terhével, lovait kötözze le pányvára, és sákmányra egyszersmind ki ne bocsássa az alatta valóit, hanem negyed részit, avvagy legfeljebb harmad részit. De azokkall is mindenkor egy hadnagyot küldjön ki, és megparancsollya, hogy meg ne szakadozzanak, hanem *egy része fent vigyázzon*[59] addig, mig a' többi megterhelődik, és igy egyszersmind jöjjenek és menjenek bé táborunkba. Hagyjuk parancsoljuk mégis, hogy minden kapitány azt a' rendelést megtartsa, mert valaki az ellen cselekeszik, ha az kapitány vétke lészen, tisztitől megfosztatik, ha az hadnagyé lészen, három pálcákkal megveretik, ha az közlegények vétke lészen, elősször megpálcáztatnak, mássodszor ugy, harmadszor is, ha nem fogadják meg, életek is elvész érette.[60]

---

[50] vitézlő tőllünk előnkben B

[51] nékie adatott szolgálatra való dolgokban B

[52] nékiek B

[53] tartozó szolgálatban szabad B [8 szó kimaradt]

[54] [visszavétetik]

[55] tisztinek elvesztésse B

[56] kapitánynak B

[57] kiáltozva senki B

[58] háborunban strásamesterünk B

[59] az első fenn vigyázó A

[60] ugy, harmadcor is, ha nem fogadja, megölettetnek érette. B

Duodecimo

Az strásaállásban az strásamesternek valamelly kapitányok, hadnagyok[61] az strásaállást megparancsollya, valahány lóval, annyival bészállyon[62] és valamelly hellyben kiviszi s ordinantiát ád néki, abban az hellyben maradjon vitézül.[63] Ha az ellenség ütne reájok, meg ne futamodjék,[64] hanem idején nékiek[65] hirt adjon, hogy az strását megerőssithessék, addig vitézül [66] ellene[67] állyon az ellenségnek, hátán táborra őket be ne hozza, és az mikor csak ötven-hatvan avagy csak száz lovasnak[68] kelletik a strását állani, mindenkor annak a' seregnek kapitánnya maga tartozzék ki menni az sereggel az strására, és ugy vigyázzon, hogy az ellenségtől gondvisseletlensége miatt kárt és gyalázatot ne vallyunk, mert meghal érette.

Decimo tertio

Az strásán álló sereg pedig, ha az ő reá bizatott vigyázásban elalunnék, avvagy hellyét meg nem állaná tehetsége szerint, szabadsága lészen az főstrásamesternek az ollyanokat, hogy kedvezés és személlyválogatás nélkül érdeme szerint megbüntethesse.

Decimo quarto

Az strásaálló vitéznek[69] hadnaggya arra szorgalmatos gondot visellyen, hogy se táborunkból ki, se táborunkba másunnét, *senki*[70] ne mehessen, jöhessen különben, hanem az strására menvén elébb, és ott szorgalmatosan megexaminálván,[71] hová akar menni, avvagy honnan jő és mi járásban vagyon, ha az jelt meg nem tudja mondani, avvagy nem isméri igaz embernek lenni, az magunk táborából menő, avvagy *jövőket*[72] is sátorunk eleibe késsérjék, az megtudakozásra,[73] idegen embert pedig, semmi fele,[74] el ne bocsássanak, hanem sátorunknak eleibe késsérjék, kit mi megtudakozván állapottyáról, ha igaz ember lészen, senkitől bántássa nem lészen.

Decimo quinto

Hogy az uton való menetelben nagyobb vigyázással járhassunk, minden ember seregében[75] kiki zászlója alatt járjon, széllyel ki ne oszollyanak, mert valakit seregén kivüll kaphatnak, annak vigyázásra rendelt hadnagyunknak szabadságában lészen az olly embert berektől[76] megfosztaniok, arra kapitányok, hadnagyok is magok becsülletiért szorgalmatossan vigyázván, alattok valójokat zászlójok alóll való ki oszlásra igen megoltalmazzák.

Decimo sexto

Ha pedig az menetelben valamelly részire hadunknak az ellenség ütne, senki meg ne rugaszkodjék rájok, se maga személlyében, annál inkább seregestől, tisztsége vesztésse alatt, hanem csak

---

[61] strásamesternek kapitánynak, hadnagynak B

[62] annyival készüllyön B

[63] vitézivel. B

[64] futamjanak, B

[65] nekünk B

[66] megerőssithessék, vitézivel B

[67] ellenek B

[68] ötven-hatvan lovasnak B

[69] vitézink B

[70] se ki A

[71] [megvizsgálván]

[72] jövőktől A

[73] sátorunkban elébb az megtudakozásra B

[74] felett B

[75] járhasson minden ember seregiben B

[76] levéltől B [értsd: útlevéltől]

az kapitány[77] és sereg, kit arra való vigyázássért rendeltünk, és a' szükség a' mint fogja kívánni, az kinek mondjuk. Akkor osztán a' ki tisztségbéli vitéz ember, mutassa minden ember ugy magát, a' mint illik igaz vitézekhez,[78] hanem minden kapitány alatta lévő vitézekkel,[79] minden órában olly készen találtassanak, mind menetelben, megszállásban és táborban létünkben, mintha minden órában az ellenséget várnák.

Decimo septimo

Senki táborunkon kivüll parippáit fűre[80] ne vigye, azokat, a' kikre fizetést vészen fel, hanem füvet, szénát az táborba néki mutatotthellybe hordjon,[81] paripáját lecövekellye, és olly készen tartsa, hogy ha kívántatik, mindjárt felülhessen, mert valakinek parippáit táboron kivüll félre[82] talállyák, szabad lészen elvenni az kapitányoknak, hadnagyoknak. Ha pedig az tisztvisselők meg nem büntetnék érette alattok valóikat, a tisztvisselők fosztassanak meg tisztektől, mint kik az ő seregekre gondot nem tudtak visselni, véllek birni nem akartanak.[83]

Decimo octavo

Táborunkon kűl senki szállani meg ne mérjen, és kivüll ne szállyon, hanem minden ember hellyében maradván, ha ki sákmányra vagy egyéb szükségire elmégyen is, kapitánnya, hadnadgya hirével menjen, tudhassa, holl jár az ő alatta valója. De az tisztvisselők is ugy bocsássák ki őköt, hogy minden ember estvére[84] bejöjjön; valaki az ellen cselekeszik, megölessék érette.

Decimo nono

Éjcakának idején, alkonyodott után, senki se korcsmákon, se szállásán ne igyék,[85] mert az ágyukhoz köttetik, és másnap délig gyalázattyára ott tartatik, sőt nappal is ki-ki maga becsülletit szeme előtt visselvén, ha Istent szereti, hagyjon békét az részegeskedésnek, igyék csak szomjusága ellen, mert most nem a' tobzódásnak vagyon ideje.[86]

Vigesimo

Az korcsmárossok meglássák, olly ember ne lehessen senki, kinek bort, sert adjanak alkonyodott után, mert valakit rajta kaphatnak, szabad lészen az élésmesternek az ollyantól serét, borát elvenni hordóstól, s maga szükségire költeni, kire, hogy gondjok legyen az élésmesternek és vásárbiráknak, sub amissione officii[87] kedvezéss nélkül megbüntessék, hagyjuk nékik.

Vigesimo primo

Éjcakának idején, ha lopó találna valakinek marhájára menni, senki meg ne rivalkodjék, annál inkább ne lőjjön, hogy azzal a' tábort fel ne *ültessék*,[88] hanem mentől csendessebben lehet, az ollyan latrot kapják meg, és *várdára*[89] vigyék az generális profuchoz,[90] kit az hadi birák törvény szerint azután megbüntethetnek.

---

[77] csak éppen a' kapitány B

[78] tisztekhez B

[79] tisztekkel B

[80] félre B

[81] a' kikért fizetést veszen fel, hanem fizet, szénát az táborban neki nem tartott B

[82] készen nem B

[83] akaróknak B

[84] embere ismét B

[85] szálláson ne igyanak B

[86] szomjuságtól, mert mostan a' tobzódásnak hagyjon Békét. B

[87] [a hivatal elvesztése alatt]

[88] költessék A

[89] virradora A [várdára: vártára, őrségre]

Vigesimo secundo

Hassonlóképpen, ha szintén az ellenség ütne táborunkra is éjcakának idején, senki sivalkodással, kiáltással fel ne üljön,[91] annál inkább meg ne futamodjék, ha tisztességét szereti, hanem ki-ki maga becsülletiért, mentől hamarébb ollyankor siessen lova hátára fegyverben, kopjáját kezibe véven felülni és kapitánnya sátorához menni, zászlója alá állani és az ordinantiától várván, ha ütközetre kelletik kimenni, akkor osztán minden tisztségbéli vitéz ember mutassa meg magát.

Vigesimo tertio

Táborunkban egy kapitány is dobján készülőt ne veressen, hanem az mi dobunk szavának hangjától várjon, és[92] az felülőt, mihellyt a' mi dobunkkal[93] megverik, az után szabad minden kapitánynak az felülőt megveretni, és akkor igyekezzék ki-ki mentől hamarébb az maga tisztességiért felülni seregestől előllani, hogy ugy ura előtt végyen becsülletet.[94] Itt az aránt magunk udvara népére lehetne méltó panaszunk restess és késsedelmess[95] felülések felőll, de ebben hagyjuk, magok megjobbulássát reménlvén felőllök, mint becsülletess vitéz emberek felőll.

Vigesimo quarto

Szükség az táboron kivüll járóknak az ágyulövésre vigyázni, és ha táborunkba[96] ágyulövést csak egyet hallani fognak is, annál inkább, ha többet, tisztsége és feje vesztésse alatt tartozzék táborunkon kivüll lévő minden rend, valaminél nagyobb sietséggel lehet, bejönni és hellyére előállani. Táborunkban lévő kapitányunk pedig azontul seregeket serénységgel felültetni siessen, és előállyanak,[97] mint vitéz emberek; valaki pedig táborunkba be nem jön, ollyannak az tisztessége veszett légyen, és mindenétől szabad légyen megfosztani.

Vigesimo quinto

Táborunkban senki hamiss hirt ne költsön, és senkit rémitteni ne igyekezzék, annál inkább párt ütésre[98] senkit ne kisztessen, tanácsollyon, mert valakire megbizonyossodik, meghal érette. Valaki pedig illyen dolgot minékünk az ollyan lator felőll megjelenti, minden marháját néki adjuk, valaki hallya 's eltitkollya 's végire mehetünk, az is hasonló büntetéssel büntettetik[99] meg, mert nem illik egy tisztességbéli emberhez is, hogy táborban hamiss hir költéssekkel, pártütésre való tanácsadással senkit rémitsen.

Vigesimo sexto

Valaki valami hirt hallhat,[100] melly ártalmunkra való volna, tisztessége és feje vesztésse alatt tartozzék kapitánnya által nékünk megjelenteni, avvagy, ha olly ember, nékünk megmondani, és ne másutt hirdesse, hogy mi is szorgalmatosbb gondot visselhessünk mind táborunkra, mind országunkra, mellyet ha cselekednek a' mi hiveink, ez illyen hüségekért is hiveink tőllünk méltó jutalmat várhatnak.

---

[90] [profosz, poroszló]

[91] sivalkodással fel ne üljön B

[92] de B

[93] dobunkon B

[94] és állani, hogy ugy ura többet vegyen Becsülletet. B

[95] népiért lehetvén méltó panaszunk mostan az késsedelmess B

[96] táborunkhoz B

[97] siessenek, és kiállyanak B

[98] párt ütvén B

[99] Büntetik B

[100] hallott B

Vigesimo septimo

Ellenséggel senki titkon feje vesztésse alatt[101] ne beszéllyen, sőt, ha ellenkezéss alatt tanáltatnak is ollyak, kik szóra onnan[102] kivánnák a' mi hiveinkkel való beszélgetést, ollyankor egyebek hallására beszélhet ugyan, de el ne titkollya tőllünk az ollyan beszélgetést is, hanem értéssünkre adja mind.[103]

Vigesimo octavo

Valaki nyelvet az ellenség közzül kaphat vagy foghat,[104] magának[105] senki meg ne tartsa, el ne rejtse, hanem hozza elő, csak azért, hogy véllek beszélget*vén*,[106] tudakozhassunk tőllök, el nem veszük senki rabját akarattya ellen, hanem magánál meghagyjuk. Ha valaki pedig maga emberségiért afféléktől tudakozik vagy kérdezkedik, az is bizonyoss és méltó jutalmát megvárja fáradságos vitéz szolgálattyának, mellyben egy ember is meg nem fogyatkozik.

Vigesimo nono

Táborunkba Jesus kiáltás, avvagy bealkonyodás után senki ne lövöldözzék, mert valakit rajta érhetnek, három pálcákkal verettetik[107] meg, kit, hogy a' kapitányok magok is és főképpen az hadnagyok vigyázzanak, igen serio[108] parancsollyuk. Az éjcaka csendess *nyugodalomra*[109] rendeltetett, és a' szorgalmatoss vigyázás akkor kivántatik inkább, melly meg nem lehet soha jóll, ha az lövöldözéssek és dorbézlássok, kiáltássok meg nem tiltatnak.

Trigesimo

Szükségesképpen kivántatik, hogy az tábor élésből meg ne szüküllyön, mert az hadakot semmi inkább az éhezésnél meg nem szokta erőttelenitteni, melly csak ugy lehet meg, ha az urak igen szabadossok lehetnek, és senkitől az kereskedő emberek meg nem háborittatnak.

Trigesimo primo

Kivántatik azért erre az tisztre is egy főélésmester, kitől mind éléssel és kalmár árukkal[110] kereskedő emberek fügjenek, a' ki mindenféle élésnek az mi dispositionk[111] szerint illendő árrot limitállyon,[112] ugy, hogy az kereskedő embereknek is fáradságok és költségek illendő haszonnal megtérhessen.[113]

Trigesimo secundo

Senki azért utakot ne állyon, táborunkba[114] jövő és menő semmiféle renden lévőket, se személlyekben, sem marhájokban meg ne mérje háborgatni, tolvajlani, mert karóba veretik érette, ha megkaphatják.

---

[101] senki feje vesztése alatt B

[102] a' mint B

[103] értéssünkre adja. B

[104] ellenség közzül foghat B

[105] magánál B

[106] Beszélget B; Beszévén A

[107] pálcával veressék B

[108] [világosan]

[109] nyugodalmat A

[110] lovakkal B

[111] [rendelkezés, intézkedés]

[112] árrát limitállya B [meghatározza, megszabja]

[113] megérhesse. B

[114] utakot méllyen táborunkban B

Trigesimo tertio

Az tábormester, együtt az főélésmesterrel, szorgalmatossan vigyázzanak az piacokra táborunkba,[115] hogy senki meg ne háborittassék kereskedő emberek közzül. Ha ki pedig valakit megháborit, azontol az piac őrzésére rendelt gyalog hadnagy az ollyant megkapassa, és az profuczhoz vitesse, és a' törvény szerint megbüntettessék.[116]

Trigesimo quarto

Az embernek szeker*ire*[117] is kivántatik igen a' jó gondvisselés,[118] melly, hogy fogyatkozás[119] nélkül lehessen, szükség egy főszekérmesternek lenni, ki a' szekerek menetelét rendellye és igazitsa, ugy, hogy késsedelem és minden akadály nélkül mehessenek, melly szerint illy rendtartás[120] kivántatik, hogy légyen.

Trigesimo quinto

Tudniillik, hogy minden *urak*,[121] főemberek, szolgáló rendek, szekerek mellett lévő gondvisselőjöknek eztet serio megparancsollyuk: a szekérmestertől halgassanak, fügjenek, mind táborból való megindulásnak idején, s mind az menetelben, és valamint az szekerek menetelit el rendeli szekérmesterünk, ahoz tartsák azután magokat, és ezt a' rendelést meg ne bontsák, mert valaki elbontja, kedvezés nélkül három pálcával megveretik.

Trigesimo sexto

Az superlátos posztok és kenyér szekerek,[122] s egyéb afféle urak, fő emberek[123] kocsijok, az sereg után is menten mehetnek egymás után, de ugy, hogy egymást ne szidalmazzák, ne verekedjenek, ne töressék egyik szekér[124] az mássikkal.

Trigesimo septimo

Az élésszekerek pedig igy rendeltessenek, hogy a' lövő szerszámok és azokhoz tartozó szekerek, kik munitiót[125] hordoznak, rendkivüll mehessenek, senki az ellen ne merészellyen támadni s eleibe állani, mert meghal érette, holott az egéssz hadnak egyik fő ereje[126] a' lövőszerszám, kivántatik, hogy mindenütt érkezhessék táborunkal.

Trigesimo octavo

Az magunk élés szekerei előll bocsátassanak, azok után az urak ő kegyelmeké,[127] kinek-kinek authoritása[128] szerint rendelvin szekereinek menetelit az szekérmester,[129] azok után az elölljáró és segitő seregek szekereit, azok után az egéssz gyalogságét.[130] De előttök az közönséges gyalogok

---

[115] és vigyáztassanak a' piacra háborukban B

[116] megbüntessék. B

[117] szeker A

[118] megkivántatik az jó gondvisselés B

[119] minden fogyatkozás B

[120] mellyben im ez illyen rendtartás B

[121] urunk A

[122] superlátot, posztot és konyha szekerek B

[123] az féle urunk fő emberei B

[124] szerencsét B

[125] [lőszert]

[126] irja B

[127] kegyelmük B

[128] [rangja, tekintélye]

[129] rendekre. Szekerink, meg azokat szekérmester az után az magunk seregeinknek szekerit, B

[130] gyalogszer B

szekereinek a' német gyalogok szekereit bocsássák. Azok után, a' melly seregek mint elrendeltetve lésznek, a' szerint bocsássa minden sereg szerint szekereit egymás után, melly szekereknek[131] rendben való járássoknak magunktól kérje ki az consignatioját[132] főszekérmesterünk.

Trigesimo nono

Hogy az erősbb az erőtelent meg ne nyomoritsa, kivántatik eziránt[133] is az igasságot szeme előtt vissellye a' főszekérmester, valakinek azért szekerét eltörik, és az ut szoross volna, hogy mellőle el nem mehetnek, különben hanem ha ki vetnék az eltörött szekeret az utból, azért[134] senkinek semmiképpen meg ne engedje szekérmesterünk, hanem mindjárt az több szekerekkel csináltassa meg és állassa helyre, hogy igy egy szegény legény is kárt és fogyatkozást ne vallyon.[135] Lészen bizonyoss gyalog még mellette szekérmesterünknek, kikkel compeskálhassa[136] az engedetleneket. Ha kik pedig engedetlenek lennének, szót nem fogadnának, hanem az mi edictumunk ellen *garázdálkodnának*,[137] szabadsága vagyon az főszekérmesternek, sőt tisztességére parancsoljuk, hogy kedvezéss nélkül az ollyanokat megbüntesse.

Quadragesimo

Majd az hadaktól sem essik annyi kártétel[138] az szegénységen, mint az menetelben az szekerek mellett járó hitván emberektől, vigyázásban légyen azért főszekérmesterünk[139] arra is, és az hátull járó sereg kapitánnyával jó correspondentiát[140] tartson és senkinek az falukat pusztittani, annál inkább égetni, meg ne engedjék, a' hol a' szegény nép kinn talál lenni, semmi kárt tenni nékik tenni ne engedjenek, az faluban, mellyben a latorságot cselekedni fogják, mindjárt felakasztassanak.[141]

Quadragesimo primo

Még is seregeknek[142] meneteliben szükség azt is megtartani, hogy némellyik[143] sereg előtt vad, avvagy madár felugrik, senki utánna ne rugaszkodjék, hanem csak a' kinél[144] agarak találtatnak lenni. Annál inkább utánna se sivalkodjanak, mert nem illik és nem tisztességes dolog egy hitván nyul után sok jó paripa lovakot vesztegetni, fárasztani, a' ki emberséges ember, azért azt is állya meg.

Quaragesimo secundo

Minthogy hijjában valók az törvényeknek kiadássok, hogy ha meg nem tartatnak, azok pedig ugy tartattathatnak[145] meg, ha mind vétkeknek méltó büntetéssek irattatnak[146] meg, és azokat a meg nem tartókon exequállyák[147] is az tisztvisselők, azaz megbüntetik.

---

[131] seregeknek B

[132] [jóváhagyását]

[133] ezután B

[134] azt B

[135] kárt ne vallyon és fogyatkozást B

[136] comportáltassa B [megzabolázza]

[137] gazdálkodnának A

[138] kárvallás és -tétel B

[139] vigyázássa legyen azért főszekérmesternek B

[140] [viszonyt, összeköttetést, egyetértést]

[141] a' holl a szegénység és nép Ben talál lenni, semmi kárt tenni nékik meg ne engedjenek, azon faluban, mellyben latorságot fognak cselekedni, mindjárt felakasztassanak. B

[142] seregnek B

[143] ha mellyik B

[144] az kitől B

145 tartatnak B

[146] tetenek B

[147] [végrehajtják]

Quadragesimo tertio

Szükséges azért egéssz táborunkban két fő hadi biráknak lenni, és azok mellé jó lelkiismeretü assessoroknak,[148] törvénylátóknak, melly hadi biráknak ilyen authoritások[149] légyen. Tudnia illik:

Quadragesimo quarto

Hogy valakinek egéssz táborunkban mással akármi veszekedéss és perlődéss történik[150] is, senki maga erejével igazat ne tégyen, hanem annak módja szerint az hadi birótól[151] pecsétet vévén, idéztesse az birák eleiében harmadnapra, kik tartozzanak compareálni,[152] 's akármelly capitalisából egyszer párt vehessen,[153] hogy abból tanulhasson, és harmadnapján megfelelhessen, 's ha bizonyságra kikéredezik[154] ollykor a' causa,[155] harmadnapona kibocsáttassanak, és akkor minden kezessivel ugy tartozzék compareálni, hogy az causának finalis decisiója légyen,[156] és azután mingyárt executiója.[157] De ha kinek causája capitális,[158] az illyen jó kezesség alá vettessék, ha ki pedig jó kezesseket nem találna, árestáltassék,[159] hogy a' vétekkel elébb ne állhasson, kiváltképpen in homicidio in furto, in adulterio, in spoliationibus templorum et qualicunque spoliatione.[160]

Quadragesimo quinto

Az gyilkosságért, paráznaságért[161] feje vétessék akárkinek, az templomok[162] felrontásáért kerékben töressék, az tolvajlásokért karókban veressenek, az lopásért felakasztassanak. Az vér tételért és haragban máshoz való fegyverfogásért fél keze vágattassék el. Illetlen szidalmazásért megpálczáztassék, és igy egyéb vétkek is a' szerint büntettessenek meg, a' mint a' vétkeknek nagy volta dictállya. Az fellyül megirt edictumok ellen pedig, ha ki valamit mér cselekedni, utánna vagyon mindennek büntetésse, a' szerint járjanak el a' tisztviselők benne.

Quadragesimo sexto

Ha kinek szolgája elszökik[163] urától, és táborunkban feltalállya, ha szinte magunk[164] zászlója vagy körüllünk lévők alatt találtatik is, tartozzék megadni, az kinél találtatik,[165] ha megbizonyossodott, hogy szegődött szolgája volt 's elszökött, ne fárassza perrel érette, ha pedig törvény nélkül meg nem akarná adni, tartassa törvényre mindjárt, két hiteles személlyek által, és idézze harmadnapra, a' mellyben párt se tartozzék adni, hanem ha tagadná szökéssit, harmadnapra bocsássák ki bizonyságra, és akkor megbizonyitván, hogy szegődött szolgája és elszökött élete[166]

---

148 [ülnöknek]

149 [hatalmuk]

150 veszekedésse és perlődésse történnék B

151 Biráktól B

152 [megjelenni]

153 capitalisának párt vehessen B [vétkének pártólót (értsd: védőt) vehessen]

154 kikéretzik B

155 [eset]

156 evictiója B [az esetnek végső döntése, végzése]

157 hogy ez azután midjárt executiója B [végrehajtása]

158 [kinek vétke főbenjáró]

159 [bezárattassék, lefogattassék]

160 [gyilkosság, lopás, paráznaság, templomok kifosztása és akármilyen tolvajlás esetén]

161 Az gyilkosságért, paráznaságért, vagdalkozássért B

162 templomnak B

163 elszöknék B

164 szintén másnak B

165 tartozzék meg a' kinél tanáltatik B

166 előre B

dijával, itéllye meg néki az mi székünk, tanullyanak és tartozzanak, hogy egyik is a' másik szegődött szolgáját el ne hitesse, szöktesse és meg ne fogadja.

Quadragesimo septimo

Az szegődött szolgák is pedig, ha szinte esztendejek eltőltek volna, de[167] ha az ura meg akarván marasztani, kivánnya szolgálattyát és megfizet néki, el ne hagyhassa az mostani expeditionak[168] végéig, hanem szolgállya jámborul, az ura is fizessen meg néki. Haza oszolván az hadakból, ha szolgálni nem akarja tovább, mehessen el, és az ura se tartóztathassa egy nap is.

Quadragesimo octavo

Az tábort indulásunknak idején senki fel ne gyujtsa, meg ne égesse, mert a' tüzbe vettetik érette, hogy ha mi az táborban megmarad tőllünk, a' szegénység rakattassa[169] fel mégis jövendő szükségire.[170]

Quadragesimo nono

Templomokat fel ne törjenek,[171] sirokat fel ne bontsanak, holttesteket meg ne fosszanak, mert tüzzel égettetnek meg, valakik eztet cselekeszik.

Quinquagesimo

Nemess és prédikátor emberek, vendég fogadók, postamesterek házaira[172] senki szállani ne mérjen, ha mikor falukon, várossokon lenne szállások is, annál inkább semmi kárt nékik ne tegyenek, mert erőss büntetésse[173] lészen.

Quinquagesimo primo

Malmokat is sohol[174] fel ne bontsanak, hogy őrölhessenek rajta.

Quinquagesimo 2do

Noha szénán, füvenn, fánn kivüll semmit nem volna szabad elvenni, az igaz fizetett vitézlő népnek, ha az eleitől fogván való régi hadakozó szép rendtartást és tilalmat megtekintjük, hanem Isten szerént kellene kinek-kinek soldjával megelégedni, és az mostani megveszett és nem dicséretess szolgáló rend, az mit immár megszokott, a' természetté vált bennek, hogy ha magának és lovának[175] való ételt elveszen is, abban mi sem tartunk nagy ellent;[176] noha lelkünk ismereti ebben meg nem nyughatik. De, hogy nagyobb szeretettel szolgálhasson, mint vitéz ember hazájának, megengedjük azt is, hogy ételben valót elvehessen,[177] a' hol talál illyen conditiók[178] alatt: Hogy a' szegény embernek öreg barmát, ugy mint: lovát, ökrét, fejőss tehenét, juhát el ne vegye senki, házbéli portékáját el ne fossza, és az holl buzáját, abrakját találllya is, tekintsen Istenre, jusson eszében, hogy az szegény emberek nagy fáradságos munkájok után élhetünk, ihatunk, viselhetünk köntöst mindnyájan, azoknak adójokból tarthatjuk fizetésen az hadakot; ne nyomoritsa meg tehát

---

[167] szintén esztendejek eltőlt is, és B

[168] [hadjárat]

[169] rakathassa B

[170] szükségre B

[171] verjenek B

[172] házára B

[173] Büntetéssek B

[174] Malmokat sohul B

[175] az lovaknak B

[176] mü sem tartunk ellent B

[177] ezekre valót elvehesse B

[178] [feltételek]

senki is a' szegény embert, meg ne verje, tagollya, meg ne kinozza, meg ne öllye, házokat ne pusztitsák, hanem vegyen minden vitéz ember csak annyit el, az mivel megéri ételét lovának, magának, ne kereskedjék és ne kufárkodjék senki a' szegény embertől elpraedált buzával és egyéb marhákkal,[179] hogy ezzel is táborunkra az Istennek igaz haragját ellenünk annál inkább ne gerjesszük. Becsülje meg minden ember magát, mert valaki ez ellen cselekeszik, meghal érette.

Quinquagesimo 3tio

Az felségess Istennek naponként reánk való számtalan kegyelmess[180] gondvisselésit, oltalmazássit, noha elegendőképpen meg nem köszönhetjük, hálálhatjuk, mindazáltal, hogy tellyességgel háládatlanoknak ne találtassunk, akár csak egy kicsiny, rövid hálaadó könyörgéssünk által mutatsuk meg ő Felségéhez való engedelmességünket. Annakokáért vagynak mellettünk lelki pásztorok, kik minden reggel (valaholl az állapot engedi) rövid könyörgésseket tesznek, a' holl lehet pedig tanitássok lesznek, hogy aztat[181] minden vitéz ember keresztyénségéről és adósságáról (mellyel a' Felséges Ur Istennek tartozunk fejenként) megemlékezzék. Intünk mindeneket, sőt serio parancsoljuk: a' könyörgésre, tanitásra előgyüllyenek fejenként az mi sátorunk eleiben, szolgállyunk *közönséges*[182] hellyen is a' mi Istenünket, esedezve ő Szent Felségének; ellenségünk ellen való győzedelmess[183] jó szerencsénket, hazánkot szabadithassuk meg tőlök ő Szent Felsége szent segitsége által, mellyet ha tiszta szivből örömmel cselekedünk.

[179] Buzával, abrakkal Borral s egyéb marhájokkal B

[180] kegyelmét B

[181] azért B

[182] közönségessen A

[183] győzedelmet B

VITA

PERJÉS GÉZA

„SZÜLEJMÁNI AJÁNLAT" VAGY „SZAKASZOS HÓDÍTÁS"?

Vita Fodor Pállal egy közelmúltban megjelent könyv kapcsán

Mint ismeretes, a hetvenes-nyolcvanas években a „Mohács-vita" lényegében véve a címben jelzett két felfogás között zajlott. A „szülejmáni ajánlattal" jelzett koncepciómmal én indítottam el a vitát, melyben vitapartnereim a „szakaszos hódítás" elméletére támaszkodva, érveiket akörül csoportosítva bírálták és vetették el fölfogásomat.[1]

Újabb állomása volt a vitának Fodor Pál 1991-ben megjelent „Magyarország és a török hódítás" című könyve, melyben a szerző nagy forrásanyag, köztük általa feltárt török nyelvű iratok felhasználásával bírálta felfogásomat, és igen határozottan foglalt állást a szakaszos hódítás mellett.[2]

A vitát Fodor művére támaszkodva Pálffy Géza újította fel nemrégiben megjelent könyvében, melyben többek között ez olvasható: „Perjés Géza hadtörténész szerint a szultán (ti. Szülejmán – P. G.) Magyarországot egyáltalán nem akarta meghódítani, mert racionálisan felismerte, hogy kívül esik hadserege akciórádiuszán... Bár az elmélet elsőre hihetőnek tűnhet, nem több mint imbolygó pillérekre épített koncepció. Valójában Szülejmánt a legkevésbé sem érdekelhette a XX. századi ismereteink alapján elvégzett, távolságokkal való 'számolósdi'."[3]

Miután Pálffy nem foglalkozott behatóan a „Mohács"-problémával, és ismeretei a tárgyban nem igen terjednek túl azon, amit Fodor Pál munkájából merített, az alábbiakban nem vele vitatkozom, hanem a neves turkológussal.[4]

Itt csupán a Pálffy által használt, számomra nem kis meghökkenést okozó „számolósdi" kifejezéssel foglalkoznék. Teljesen tanácstalan vagyok, hogy mit is akart ezzel kifejezni. Talán azon új keletű nézetet osztja, amely erős kételyeket támaszt a kvantitatív módszerekkel szemben? Ez bizony, egy fiatal történész részéről eléggé meglepő lenne. Vagy talán arra gondolt, hogy – mint több történész állítja –, az irracionálisan gondolkozó és cselekvő oszmán vezetők képtelenek voltak például a hatósugár kiszámítására? Vagy pusztán öncélú számolgatásnak tartja az egykorú hadtudományi művekben és hadműveleti, valamint logisztikai tervekben fellelhető számításokat? Felteszem, ismeri Zrínyi Tábori Kis Traktáját. Nos, figyelmébe ajánlom a benne található, az élelem- és takarmányadagokra, a szekerek szállítókapacitására és az élelem költségeire, a tábor méreteire vonatkozó „számolósdiját", amely mindennél jobban megvilágítja, teszi kézzel foghatóvá a korabeli hadviselés egyik legnagyobb problémáját, az élelemellátást. Amikor tehát én hasonló számításokkal rekonstruáltam a török hadsereg logisztikáját, vagy a folyóátkelés adatai alapján becsültem meg létszámát, végül pedig a hadjárati idő, a távolság és a menetsebesség alapján számí-

---

[1] A Mohács-vita főbb mozzanataira nézve lásd *Perjés Géza:* Mohács. Budapest, 1979.; *Uő.:* The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohács 1526-Buda 1541. Boulder Colorado, 1989.; *Uő.:* Szulejmán ajánlata. In: Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest, 1999. 49–73., 300. o.

[2] *Fodor Pál:* Magyarország és a török hódítás. Budapest, 1991.

[3] *Pálffy Géza:* A tizenhatodik század története. Budapest, 2000. 29. o. – Bár könyvében Pálffy nem említi, hogy Fodor felfogását követi, azonban másik könyvében az ő kutatásait „alapvetőnek" mondja, és jelzi, hogy nem velem, hanem turkológus kollégájával ért egyet. *Pálffy Géza:* A császárváros védelmében. A győri kapitányság története. Győr, 1993. 12. o. 3. és 28. o. 3. jegyzet.

[4] Annál is inkább mivel Fodor az Oszmán Birodalom születésének 700. évfordulójára megjelent tanulmánykötetében megismétli álláspontját. *Fodor Pál:* A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán–török történelemről. Budapest, 2001. Lásd különösen „A Bécsbe vezető út" és az „Egy ország, melyet senki sem akart"c. fejezeteket: 363–391., 392–398. o.

tottam ki a hatósugarat, csupán Zrínyi és más nagy katonák példáját követtem, támaszkodva természetesen katonai szakismereteimre és tapasztalataimra is.

Lássuk tehát Fodor Pállal folytatott vitám lényegét. Miután a Mohácsot megelőző és követő évek eseményeit tükröző források értelmezése a szemléleten és az alkalmazott módszeren áll vagy bukik, mindenekelőtt ezekről kell szót ejtenünk.

A szemléletről és a módszerről: az oszmán vezetés racionalitásának kérdése

Fodor Pál és a történészek jelentős része a török államvezetés irracionális, csillapíthatatlan hódításvágyából indul ki. A prekoncepciót Fodor török források elemzésével próbálja bizonyítani. Kétségtelen, hiba lenne mindezt figyelmen kívül hagyni, még akkor is, ha az ennek alátámasztására használt török szövegek és a vezetők konkrét döntései között az összefüggés, mint látni fogjuk, egyáltalán nem nyilvánvaló.

Fodor szerint a török államvezetés irracionalitásának oka maga az állam raison d'être-je, „amely két egymást erősítő politikai örökségre épült: a nomád birodalmiság és az iszlám univerzalizmus által közvetített közel-keleti birodalmiság elvére, s ennélfogva lényegi (ha nem a leglényegesebb) alkotóeleme volt a hódítás mozzanata".[5]

A másik ok, sőt az „oszmán expanzió fő oka" – olvashatjuk másutt – a társadalom dinamizmusa, a hatalmi rendszer erőviszonyai, a politikai hagyományok és az erőtudat együttese, melyek „olyan kényszert jelentettek, amivel időnként még a vezetés is tehetetlenül állt szemben".[6]

Zavaró itt, hogy Fodor nem említi az oszmán expanzió magyarázataként az „ázsiai termelési módot". Hegyi Klára írja ezzel kapcsolatban: a török társadalom „mozdulatlan állóvíz társadalom, ami egy kifelé rohamlépésekkel terjeszkedő, befelé pedig intézményeiben egyre jobban szervezett államot teremtett: az ellentmondás látszólag feloldhatatlan. Megoldásul egyetlen magyarázat kínálkozik az ázsiai olyannyira jellemző 'össztársadalmi munka': a hódító háború ösztönzése. Ez volt az a birodalmat éltető külső hajtóerő, amely a fejlődés belső, gazdasági-társadalmi indítékainak hiányát volt hivatva pótolni."[7] Fodor, Hegyi Klára két másik írására hivatkozva, azt írja, hogy a neves turkológusnő „némileg eltérő okfejtéssel hasonló következtetésre jutott", mint ő. Véleményem szerint itt nem „némi", hanem *lényegesen* eltérő „okfejtésről" van szó, és a különbséget jó lett volna tisztázni.

Nehezen lehetne vitatni, hogy az oszmán állam hódító politikát folytatott. De melyik nagyhatalom tartózkodott a hódítástól a történelem folyamán? Érdemes itt idézni Pach Zsigmond Pálnak a XVI–XVII. századra vonatkozó megállapítását: „A (hódító) háború sikere a gazdaság sokkal nagyobb gyarapodását ígérte a feudális uralkodóosztály számára, mint a hazai termelés bármely eszközökkel való lefölözése. A háborús területszerzés nem kedvtelése vagy külső járuléka volt a nagyfeudális életformának, hanem belső szükséglete és funkciója."[8] És II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratával foglalkozva, így ír Péter Katalin: „A XVII. századi államigazgatásban ilyen esetekben kézenfekvő meghódítani a szomszédokat."[9]

A kérdés most már ez: annyira erős lett volna az oszmán állam hódításvágya, hogy teljességgel kiiktatta volna vezetőinek döntéseiből a racionalitást?

Fodor forrásértelmezéseit olvasva, ugyanaz az érzés fogott el, mint amikor szembe találtam magam a Zrínyi-kutató irodalomtörténész szövegelemzéseivel: lám, milyen ellenállhatatlan ereje

---

[5] *Fodor* 27. o.

[6] Uo. 7. o.

[7] *Hegyi Klára:* A török birodalom a XVI–XVII. században. In: Magyarország története tíz kötetben. (Főszerk. *Pach Zsigmond Pál.*) 3/1. k. Magyarország története 1526–1686. (Szerk. *R. Várkonyi Ágnes.*) Budapest, 1985. 106. o – Hegyi Klára lényegében ugyanezt írja a a Zimányi Verával közösen írt könyvében. *Hegyi Klára–Zimányi Vera:* Az oszmán birodalom Európában. Budapest, 1986. 8. o.

[8] *Pach Zsigmond Pál:* Európa a XVI–XVII. században. In: Magyarország története. I. m. 3/1. k. I. fejezet, 54. o.

[9] *Péter Katalin:* A fejedelemség virágkora 1606–1660. In: Erdély története. (Főszek. *Köpeczi Béla.*) II. k. 1606–1830. (Szerk. *Makkai László, Szász Zoltán.*) Budapest, 717. o.

van a filológus szenvedélynek, mely a kutatót arra ösztönzi, hajtja, hogy a nagy szakértelemmel és szorgos munka nyomán megfejtett szöveget most már valamilyen vélt nagyobb összefüggésbe helyezve, értelmezze.[10] Most csak néhány példát hozok fel erre Fodor Pál könyvéből.

Azt, hogy hódító céljaik vannak, az oszmán vezetők soha nem titkolták, olvashatjuk a 26. oldalon. Viszont „ne tévesszen meg bennünket", amikor Szülejmán az „iszlám szent háború kötelezettségére hivatkozik". Sokkal fontosabbak azok a megnyilatkozások, amelyek „a külvilággal közöltek politikai akaratot. Itt mindjárt *gyakorlatiasabb* a hangvétel." (Kiemelés tőlem – P. G.) Gyakorlatias hangvétel? Jó lenne tudni, hogy miként reagálhatott a segítséget kérő I. Ferenc Szülejmánnak erre a válaszára: „A mi dicső őseink és nagyfényű apáink... soha nem szűntek meg hadakozni... országok elfoglalására ... Paripánk fel van nyergelve, kardunk oldalunkon van éjjel és nappal."[11]

Nem lehet mosoly nélkül olvasni Lasky Jeromosnak, János király követének és Ibrahim nagyvezírnek fenyegetésekkel, ígéretekkel, követelésekkel és ravaszkodásokkal teli, mondhatni „Kuhhandel"-hez hasonló tárgyalását 1527/28-ban. Többek között ezt mondta Ibrahim: „Tudd meg, hogy nekünk horgasabb körmünk van, mint a sólymoknak: mindenhova belevájjuk a kezünket, nem is engedjük ki, hacsak le nem vágják." Miután itt egy képileg gazdag és szinte már irodalmi formába csomagolt fenyegetésről van szó, nehezen tudjuk megérteni, hogy hogyan vonhatta le belőle Fodor a következtetést: „a Mohácsot megelőző és az azt követő időszakban az oszmán vezetők határozottan expanzív terveket forgattak a fejükben."[12]

Fodor könyvének második része ezt a címet viseli: „Magyarország és Bécs az oszmán hódító ideológiában." A tárgyalást két XVII. századi török irat elemzésével kezdi. Az irategyüttes fantasztikus, zavaros és elképesztő valótlanságokat közöl, többek között azt, hogy Szülejmán hatszor kísérelte meg Bécs ostromát. Fodor maga is „eléggé meseszerűnek" tartja a történetet, mégis ezt írja: „... ha a benne előforduló motívumokat és neveket történelmi összefüggéseikbe helyezzük, s így próbáljuk megfejteni üzenetüket, nagyon is valóságos dolgokra bukkanunk. Ehhez azonban előbb fel kell vázolnunk azt a szellemi hátteret, amelyben ezek az 'üzenetek' értelmezhetők, vagyis szemügyre kell vennünk egyrészt az oszmán harcos ideológia változásait, másrészt az oszmán–törököknek a magyarokhoz (s ezzel összefüggésben a 'bécsi királyhoz') való ideológiai és politikai viszonyát."[13]

Először a harcos ideológiát, a dzsihádot ismerteti Fodor. Ezzel itt nem kívánunk foglalkozni. Sokkal fontosabb számunkra a *kizil elma*, mert, amit ezzel kapcsolatban leír, az kitűnően szemlélteti a kétségtelen, nagy felkészültséggel végzett szövegelemzés ellentmondásait és alkalmatlanságát arra, hogy megértsük belőlük az oszmán államvezetés szándékait és döntéseit. Mint megtudjuk, a kizil elma köré egyrészt „expanzív elképzelések" fűződtek, másrészt a „harcos ideológiának" a dzsihád melletti „másik (s nem kizárt, hogy hatásosabb) vonulata... szerveződött."[14]

A kizil elmára vonatkozó hatalmas irodalomra támaszkodva Fodor kijelenti: az oszmán hódító gondolat letéteményese, a kizil elma kezdetben Bizáncra vonatkozott, „később Budára, illetve egész Magyarországra, majd ennek megszerzése után Bécsre és Rómára".[15] Majd visszatérve a kezdetben vizsgált irategyütteshez, ezt írja: „Azt a XVI-XVII. századi realitásokon alapuló oszmán meggyőződést tükrözi vissza..., hogy az iszlám fő európai ellenfele a német birodalom által támogatott Bécs,... s egyben azt is sugallja, hogy a hódító célok kezdettől túlterjedtek Magyarországon."[16] Később még visszatérek a kérdésre, de már most meg kell jegyeznem, hogy a Fodor által elvetett koncepcióm egyik pillére éppen az volt, hogy Szülejmán számára a fő problémát nem Magyarország, hanem a Habsburg Birodalom jelentette. Miután azonban a szakaszos hódítás elméletét meg kellett menteni,

---

[10] *Bene Sándor:* A hír és a közvélemény formálódása Zrínyi Miklós műveiben. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 1996. 4. sz.; *Perjés Géza:* Az interdiszciplinaritás védelmében. Vita Bene Sándorral. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1997. 4. sz. 797–813. o.

[11] *Fodor* 26. o.

[12] Uo. 27. o.

[13] Uo. 124. o.

[14] Uo. 10. és 131. o.

[15] Uo. 133–134. o.

[16] Uo. 152. o.

cáfolni kellett ezt, és így jut el Fodor az előbbivel kereken ellenkező állításra: „Ferdinánd színre lépésével (ti. 1526-ban – P. G.) alaposan megváltoztak az oszmán politika feltételei Magyarországon... Semmi jele annak, amint azt egyesek állítják (többek között én is – P. G.), hogy az oszmánok eleve Habsburg-ellenes célokkal léptek volna Magyarország földjére." Értesültek ugyan a Habsburgok térnyeréséről, „de az... terveikre egyelőre semmiféle befolyás sem gyakorolt."[17]

Előadásom során, több helyen szembesítem majd Fodor Pálnak a források elemzéséből levont következtetéseit az oszmán vezetők konkrét döntéseivel, itt most a racionalitással kapcsolatban lenne néhány elvi megjegyzésem. Első sorban, képtelen gondolatnak tartom, hogy egy olyan birodalmat, mint az Oszmánoké, létre lehetett volna hozni és századokon át fenntartani, ha vezetői, sem elejét, sem végét nem nézve a dolgoknak, parttalan hódításvágytól vezetve, oktalan döntéseket hoztak volna. Az emberi magatartást és a döntési processzust vizsgáló viselkedéstudományok kétséget kizáró módon megállapították, hogy az emberek és közösségek, főleg a létüket érintő kérdésekben általában racionálisan döntenek. A racionalitás természetesen nem teljes, csupán *korlátozott*, mivel az információk hiányosak, feldolgozásuk, értékelésük és elosztásuk tökéletlen. Kétségtelen tényként kell elfogadnunk e tudományok azon megállapítását is, hogy a döntést hozó egyén vagy szervezet a környező világ adatait magában foglaló *belső modellt, image*-t alakít ki, és ebbe helyezve a szóban forgó cselekvés, tevékenység, szakma paramétereit, szimulálja az egyes alternatívákat és becsüli meg valamilyen belső matematika útján a következmények valószínűségét.

A döntések történeti elemzésénél tehát első rendű követelmény rekonstruálni a történelmi valóság vizsgált szeletének modelljét és ennek alapján elképzelni a cselekvő személyek, illetve közösségek belső modelljét. Ez a modell természetesen más és más az élet egyes területein, azaz a politikai, gazdasági vagy katonai döntéshozó számára a környező világ nem ugyanazon adatai relevánsak. Épp ezért a történeti személyek vagy közösségek belső modelljének rekonstrukciójához speciális szakismeretek kellenek. Én természetesen a háború, esetünkben a török háború megértéséhez elengedhetetlen, a katonák agyában rögzült modell megszerkesztésére törekedtem, hitem szerint nem eredménytelenül.

Mint minden más modellnek, a háború modelljének is nagy haszna, hogy belehelyezve a források szétszórt, bizonytalan és egymásnak ellentmondó adatait, azok értelmet és funkciót kapnak, beszélni kezdenek. A másik haszna, hogy miután a politika és a háború viszonya cél-eszköz viszony, a racionalitás, pontosabban a korlátozott racionalitás feltevése mellett a háború előkészületeiből és lefolyásából meglehetős biztonsággal lehet következtetni a háború politikai céljára. Ez történt a „szülejmáni ajánlat" kidolgozása során, és így tudtam katonailag alátámasztani azt a sokak által már régebben kialakított véleményt, hogy az oszmán államvezetés eredetileg nem akart a Száván túl terjeszkedni. Végül, ez a rekonstruált modell segít hozzá, hogy az oszmán vezetők döntéseinek vizsgálatánál, megmaradva a valóság talaján, a nagyon sok esetben ideológiailag színezett, ijesztést kelteni akaró vagy propagandasztikus, ezért megbízhatatlan török szövegek elemzéséből nyert eredményeket kellő óvatossággal kezelhessük.

A török államvezetés irracionalitásának feltevésével teljes összhangban áll Fodor Pálnak az az állítása, hogy Szülejmán tehetségtelen volt, és az ő hibás döntéseinek tulajdoníthatóak a birodalom sorozatos balsikerei 1520 és 1541 között itt Magyarországon. Hét vagy nyolc alkalommal állítja ezt könyvében. Bár nehéz, tekintsünk most el attól, hogy a kutatók igen jelentős része nagyon tehetségesnek mondta Szülejmánt, de most csupán a kérdés viselkedéstudományi, közelebbről szervezet- és döntéselméleti vonatkozásait nézzük. E tudományok alaptétele, hogy szervezeti keretek nélkül racionális döntés nem hozható. A szervezet szerzi be ugyanis az információkat, dolgozza fel, értékeli és osztja szét azokat a döntési hierarchia egyes szintjeire. Ezek alapján teszik meg javaslatukat az egyes szakterületek felelősei, és ezekből kiindulva hozza meg a döntést valamilyen grémium, kollégium vagy államtanács, rendszerint vitatkozva és kompromisszumok árán. Nos, végig tekintve a török hadjáratok forrásain, szinte egy sincs olyan, melyben ne lenne szó a vezetők tanácskozásáról, méghozzá egy-egy hadjárat során többször is: Isztambulban, Drinápolyban, Belgrádban, Budán. Így volt ez Szülejmán idején is, így tehát teljesen kizárt, hogy egyedül ő döntött volna, vagy egészen pontosan: ha a végső döntést ő mondta is ki, azt ne a szakértőkkel folytatott előzetes tanácskozás alapján hozta volna meg. A tanácskozó testület, a diván tagjai viszont nagyon eszes, képzett, szakmájukat

[17] *Fodor* 52–53. o.

kitűnően ismerő szakemberek voltak. A Szülejmánnak tulajdonított döntéseket nézve pedig, tévesen állítja Fodor, hogy azok teljesen hibásak lettek volna. Minderről később.

Hadtudományi szempontból elfogadhatatlan, a háború modelljével pedig teljességgel összeegyeztethetetlen a történészek és turkológusok egy része által képviselt álláspont, hogy a török vezetők valamilyen csalhatatlan recepttel, a *szakaszos hódítás* receptjével rendelkeztek volna. Ezt olvashatjuk Fodornál: A törökök „itt is (ti. Magyarországon – P. G.) a terjeszkedés jól bevált fokozatos vagy lépcsőzetes módszerét alkalmazták,... pontosan úgy, ahogy korábban a balkáni államok esetében tették." Az első szakasz a „megpuhítást" szolgálta, a másodikban „a döntő ütközet kiprovokálásával végleg megtörik" az ellenfelet, a harmadikban pedig először megteremtik a laza ellenőrzés, később a végleges hódítás előfeltételeit.[18]

Mindenekelőtt téves állítás, hogy a Balkánon szakaszosan jártak volna el a törökök. Mint ismeretes, sem Havasalföldet, sem Moldvát nem kebelezték be a birodalomba, Bulgáriában és Szerbiában pedig a bekebelezés ugyan végbement, de nem „szakaszosan".[19]

Fő baj ezzel a szakaszos hódítással, hogy mindaz, amit Fodor vele kapcsolatban ír, szinte értelmezhetetlen. Több alkalommal szögezi le ugyanis, hogy Magyarországon a módszer nem vált be. Ilyen kijelentések vannak szövegében: „adós maradt az eredményekkel a szakaszos stratégia... A magyar társadalom megdolgozásához (a szakaszos taktikához) fűzött remények szertefoszlottak... értelmetlenné vált (ti. a a szakaszosság – P. G.) ... az ország egészét tekintve csődöt mondott..."[20]

De hol hibáztak a török vezetők, illetve Fodor állításait szem előtt tartva, Szülejmán? Hogy fuserálhatták el a szakaszosság kitűnő receptjét? Ott hibáztak talán, hogy Mohács után kivonultak az országból? Erre lehet következtetni ebből a nem kis fejtörést okozó kijelentéséből: „a siker kiaknázását *látszólag* (kiemelés tőlem – P. G.) elmulasztva, kivonult az országból. Ezt a lépését már a kortársak is furcsállották, s akárcsak az utókor, mindenfélével próbálták magyarázni."[21] Hogyan kell érteni azt, hogy „látszólag" mulasztotta el Szülejmán az alkalmat? Talán úgy, hogy ugyan joggal lehet „furcsállni", hogy egy hadsereg, teljes győzelme után lemond annak gyümölcseiről, ha viszont ezt abban a reményben teszi, hogy a receptet alkalmazva, a szakaszosság következő etapjának, a lélektani „megdolgozásnak" adjon helyet, akkor helyesen járt el? Mindenesetre valami ilyesfélére kell gondolnunk, elolvasva a következő mondatot: „... Szülejmán Buda kiürítésével csak a szokásos taktikát követte, a hadjárat egésze pedig sikeresen oldotta meg a soron következő feladatot: az ellenség főerejének szétzúzását, az oszmán befolyás lehetőségének megteremtését."[22]

Nem hinném, hogy az idézett kijelentések igazolnák a szakaszos hódítás elméletét. Viszont az 1520 és 1541 közötti eseményeket nézve, a török vezetők eljárása teljesen beleillik a háború modelljébe és abba az összefüggésrendszerbe, melyben a politika és a háború viszonya értelmezhető. Clausewitz írta le ennek az összefüggésrendszernek egyik aspektusát, amikor éles határt vont a *megsemmisítő-* és a *korlátolt célú háború* közé. A megsemmisítő háború célja maximális: az ellenfél országának elfoglalása és állami létének megszüntetése. Ez azonban csak akkor érhető el, ha az ellenfél hadseregét leverik, területét elfoglalják és lelki ellenálló erejét megtörik. Ha e három feltétel együttes elérésére nincs lehetőség, akkor csak korlátolt célú háború vívható, olyan, melyben valamilyen szerényebb politikai cél az ellenfél hadseregének legyőzésével, esetleg egy határmenti tartományának időleges elfoglalásával is elérhető. E logikai lépéseket követve és a források adatait szólásra bírva a háború modelljében, támasztottam alá a „szülejmáni ajánlat"-tal jelzett koncepciómat. Ennek lényege az, hogy a Habsburgok európai és Földközi-tengeri hatalmától tartó oszmán államvezetés Magyarországot ütköző államként használva akarta a birodalom biztonságát megszilárdítani. Ennek legegyszerűbb és leghatásosabb módja az lett volna, ha megsemmisítő háborút indít. Miután azonban felismerték, hogy hadseregük hatósugara nem fedi be Magyarország egész területét, csakis a korlátolt célú háborútól várhatták, hogy céljukat elérjék.

---

[18] *Fodor* 7. és 20. o.

[19] Erről írok Mohács könyvem 128–130. oldalán.

[20] *Fodor* 66., 68., 114. o.

[21] Uo. 47. o.

[22] Uo. 51. o.

A szemléletet és a módszert érintő rész után foglalkozzunk most már az eseményekkel. Röviddel Szelim szultán halála után, 1520 decemberében az új uralkodó, Szülejmán követet küld Budára. Hogy a követ milyen megbízatással érkezett, arra nézve a források nem adnak egyértelmű választ:[23] van amelyik tartós békeajánlatról, de van olyan is, amelyik adófizetésről és a török hadak Magyarországon való átengedéséről szól.

A magyar kormány a feltételekről nem hajlandó tárgyalni, és sürgősen segélykérő követeket küld Nyugatra. Erre fel indítja el 1521-ben támadását a Porta, és foglalja el Belgrádot. A forrásokból és a hadjárat lefolyásából nagy valószínűséggel arra lehet következtetni, hogy Szülejmán nem a magyar állam megsemmisítésére tört, hanem a csapást csupán előkészítésnek szánta, azaz korlátolt célú háborút indított, így adva tudtára a magyaroknak, hogy feltételei elfogadtatásától nem áll el, annál is inkább, mivel Belgrád, valamint a Szerémség birtokában most már minden előfeltétele megvan annak, hogy egy újabb és nagyobb szabású támadással szerezzen érvényt akaratának. Belgrád elestével ugyanis kidőlt a magyar határvédelem tartóoszlopa, és szabaddá vált az út Buda felé.

Fodor Pál alapvetően másként ítéli meg a történteket. Már forrásfelhasználása is különbözik az enyémtől, amennyiben az általam használtak közül csak egyre támaszkodik, amely azonban nem nyújt információt az 1520-as követküldés céljáról. Viszont döntő fontosságot tulajdonít az 1521-ben kiadott szultáni fathnáménak, melyben ilyen rémisztő dolgok olvashatók: „... a hitetlenek ellen indítandó szent hadjáratra határoztam el magamat, s számba vévén a tévelygő nemzeteket, a kétségbe esett magyarokra fordítottam figyelmemet, akiknek húsával és vérével táplálkozott kardunk régi időktől fogva."[24] Fodor egy helyen kifejezi kételyeit a szultáni fathnámékkal szemben, propagandisztikus elemeket találván bennük. Kár, hogy ebben az esetben elaltatta gyanúját, és ilyen következtetést von le a szövegből: Szülejmán a békeajánlattal „minimálisan félrevezetni, de az sem kizárt, hogy provokálni próbálta a magyar kormányt 1520-ban..."[25] Az igazság az, olvashatjuk tovább, hogy Szülejmán háborúzni akart, és pusztán a „szomszédság okán" támadott 1521-ben.

Szülejmán szándékainak további taglalása csak fokozza az emberben a bizonytalanságot. Azt írja ugyanis Fodor, hogy Szelim szándéka az volt, hogy véglegesen megoldja a perzsa kérdést, de Szülejmán hátat fordított „apja 'politikai végrendeletének'... Semmi meglepő nincs hát abban, hogy a birodalom következő áldozata Magyarország lett. Mert bármilyen furcsán is hangzik, Szülejmán kifejezetten ezen a tájon keresett magának ellenséget... szándékai mögött már csak ezért is felesleges különleges stratégiai elképzeléseket keresnünk"[26] – írja válaszként feltehetően arra az állításomra, hogy Szülejmán korlátolt céllal indította el 1521-es hadjáratát.

Igen ám – folytatja Fodor, de más vélemények szerint Szelim éppen a nyugati orientációt hagyta örökül Szülejmánra. Fodor könnyed mozdulattal oldja fel az ellentmondást: „Akárhogyan is volt, a végeredmény ugyanaz", azért választotta Magyarországot célul, „mert rövid távon ez felelt meg a birodalom érdekeinek". Most melyik állításának adjunk hitelt: annak, mely szerint csak úgy ötletszerűen, ellenséget keresve támadott Szülejmán, vagy annak, mely szerint éppen ellenkezően, birodalmi érdekeket tartott szem előtt?

Mindebből következik, hogy Fodor tőlem eltérően ítéli meg az 1521-es hadjárat célját. Szerinte a cél Magyarország leverése és Buda elfoglalása volt, „ami csupán az ifjú szultán hadvezéri képességein hiúsult meg".[27] Ennek egyik – igaz feltételes – bizonyítékát Bali boszniai bég általa megtalált, bizonytalan keltezésű, lehet, hogy 1520/21-ből, de lehet, hogy 1524/25-ből származó jelentésében véli megtalálni. A jelentés válasz a Porta kérdésére, hogy a Magyarország ellen indítandó hadjárathoz mennyi katonát állít ki Bali, és hogy a hadjárattal kapcsolatban mi a terve. Többek között ezt írja Bali: „... Szendrőig kell jönni, majd a Szerémségbe átkelni"; utána, a Dráván átkelve „öt nap alatt... Budára érni." Még arról is tudósít a boszniai bég, hogy Magyarország gyenge, teljesen

[23] A források szövegét és lelőhelyét lásd az 1-es jegyzetben idézett Mohács könyvem angol nyelvű változatában.

[24] *Fodor* 37. o.

[25] Uo. 43. o.

[26] Uo. 36. o.

[27] Uo. 8. o.

védtelen, így semmi akadálya sincs annak, hogy „a vallás ellensége összeomoljon és megsemmisüljön, s oly hatalmas méretű hódítás történjen, amilyen még soha nem volt".[28]

Nagyon fontos forrás ez, és a hadtörténész csak hálás lehet a turkológusnak, hogy szorgalmával, szakértelmével felszínre hozta és a kutatás rendelkezésére bocsátotta. A dokumentum egyrészt bizonyítja az oszmán alsó-középső vezetés szakértelmét, másik oldalról azt is, hogy milyen pontos volt a vezetők Magyarországról alkotott belső modellje.

Csupán az értelmezés körül van baj. A dokumentum ugyanis semmiképpen sem származhat 1520/21-ből, mivel nem történik benne említés Belgrádról, ami ekkor még magyar kézen van. Elképzelhetetlen, hogy ez a szakértő katona, Bali, kihagyta volna jelentéséből az előnyomulás legnagyobb akadályát, a törökök által is Magyarország „kulcsának" mondott Belgrádot. Fodor rámutat a keltezés bizonytalanságára, de így oszlatja el a kételyt: „... amennyiben kiderülne, hogy az okmány mégiscsak az 1521-es hadjárat előkészítése során keletkezett, a *lényegen* (kiemelés tőlem – P.G.) mit sem változtatna, sőt még egyértelműbben bizonyítaná, hogy a törökök fő célja kezdettől fogva Buda elfoglalása volt."[29] Az, hogy egy hadműveleti jellegű irat mikor keletkezett, egyáltalán nem jelentéktelen dolog. Abból pedig, hogy Bali Boszniában „hatalmas méretű hódításról" ír, nem lehet arra következtetni, hogy Isztambulban is így gondolták a dolgot.

Ez a feltevés azért sem állja meg a helyét, mivel az 1521-es hadjárat katonai elemzéséből lehetetlen arra a következtetni, hogy célja Buda elfoglalása lett volna. Két körülmény szól ez ellen. Az egyik az, hogy 1521-ben a török vezetők nem számolhattak Buda kardcsapás nélkül történő elfoglalására. 1526-ban sem számítottak erre, amit az oszmán hadsereg magával hozott nagy számú tüzérsége bizonyít.

Buda elfoglalásának előfeltétele azonban, Belgrád és Szabács birtokbavétele mellett, a magyar hadsereg leverése volt. Elképzelhető, hogy a katonai vezetés egy hadjáraton belül három ostromot és egy nagy csatát vállalt volna? Pusztán az időtényezőt nézve, lehetetlennek véljük, hogy ilyen célokkal indították el a hadjáratot. Ilyenkor kell felidéznünk a török vezetők belső modelljét, és ilyenkor van szükség a Pálffy Géza által lekicsinyelt, „számolósdira".

A korabeli katonai szakértők tapasztalatból tudták, hogy egy valamire való vár ostromához 60-70 napra van szükség. Ez ugyan inkább a nyugat-európai igen erős várak esetében volt érvényes, és a XVI–XVII. században a magyarországi várak többségének bevételéhez 20-45 nap kellett. Viszont Buda 1541. és 1684. évi sikertelen ostroma 109, illetve 112 napig, Győr 1594-es és Buda 1686-os sikeres ostroma pedig 74, illetve 77 napig tartott. 1521-ben Belgrád 56, Szabács 4 nap alatt esett el.

Belgrád ostromát 1521. július 3-án kezdték el a törökök; Kászim napjáig (október 26.), a hadjárati idő végéig tehát még 115 nap maradt. Ha az az ostromok időtartamára vonatkozó előbbi adatokat tartjuk szem előtt, akkor indokolt feltennünk, hogy a török vezetők Belgrád és Buda ostromára legalább 50-50, Szabácséra 30 napot számítottak, összesen tehát 130 napot igényelt volna csak a várvívás. De ehhez még hozzá kell számítani azt a 20 napot, amíg Belgrádtól Buda alá érnek, és azt a 2-3 napot, ami a csatával kapcsolatos és a csata megvívásához kell. A napokat összeadva, mintegy 152 napot kapunk, azaz a hadjárat november 10-e körül – jóval Kászim után – ért volna véget. Vállalták volna a télbe nyúló, mintegy három hónapig tartó hazavonulás kockázatát? Nem valószínű.

De a Buda elfoglalására irányuló terv feltételezése ellen szól az is, hogy csupán a ruméliai kontingens vett részt a hadjáratban, tehát az összhaderő fele-kétharmada. Az anatóliai sereg ugyanis még a mozgósítás ideje alatt is egy ázsiai lázadás leverésére volt bevetve, és már nem volt idő arra, hogy csatlakozzék a főserehez.

Fodor Pál más török forrásokat is idéz állítása alátámasztására. Így a krónikás Ferdit, aki szerint Buda elfoglalása volt a cél, és a hadjárati naplónak eme bejegyzését: Szülejmán „megparancsolta, hogy verjenek hidat a Száván, hogy a győzelmes sereg átkelhessen Magyarországba".[30]

Hogy Ferdi mire alapozta állítását, azt nem tudjuk. Lehet, hogy tévedése abból a szokatlan titoktartásból ered, mellyel – más források szerint – a hadjárat célját leplezni akarták. Ami pedig a hadjárati napló bejegyzését illeti: a törökök Nándorfehérvár mellett a Szerémséget is el akarták

[28] *Fodor* 163. o.

[29] Uo. i. h.

[30] Uo. 43–44. o.

foglalni, így elkerülhetetlen volt, hogy Magyarország területére lépjenek, amikor oda behatoltak. Ez azonban önmagában még nem jelenti a Buda elleni terv meglétét.

Fodornak azt az állítását sem tudom elfogadni, hogy „a magyar sereg felvonulásának híre" riasztotta el Szülejmánt a Buda ellen indulástól. Lehet-e vajon feltételezni, hogy Szülejmán arra számított, kardcsapás nélkül vonulhat be Budára? Egyébként is zavarba ejtő Fodor gondolatmenete, mert néhány sorral lejjebb azt írja, hogy a hadjárat Magyarország „főerejének megtörését" célozta, azaz hadseregének leverését. Akkor mit is akart tehát Szülejmán: megvívni a döntő csatát vagy éppen ellenkezőleg, elkerülni?

Buda elfoglalása véleményem szerint nem Szülejmán tehetségtelensége miatt „hiúsult meg". Hadvezéri hibáról egyébként sem lehet beszélni, mert, amint a hadjárat katonai elemzése mutatja, az oszmán hadvezetés kitűnően szervezte meg és hajtotta végre a hadjáratot.[31]

Ezt követően, 1524-ben újabb tárgyalás kezdődik a Porta követével Budán. Bár a tárgyalás szigorú titoktartás mellett, zárt ajtók mögött folyik, mégis híre megy, hogy a fő kérdés az átvonulás engedélyezése. Majdnem bizonyos, hogy erről volt szó, amire abból is következtethetünk, hogy Ferdinánd szokatlanul éles, szinte fenyegető hangon szólítja fel II. Lajost a tárgyalás megszakítására. Ezzel szemben Fodor ezt írja: „A szultáni udvar 1524-ben sem óhajtott megegyezni a magyarokkal, hanem éppenséggel erősen készült az ország újabb megtámadására."[32]

Miután ajánlatát elutasították, a Porta valójában újabb hadjáratra készült. Az 1526-os hadjárat célja megint csak korlátolt volt, és a politikai cél is ugyanaz maradt. Emellett szól, hogy Szülejmán, közvetlenül a mohácsi csata után, amikor még nem értesült II. Lajos haláláról, három fogságba esett magyar kamarást küldött hozzá, megismételve békeajánlatát. Majd, értesülve a király elestéről, a megözvegyült királynőhöz küldött egy, mondhatni kondoleáló levelet, melyben az állt, hogy Lajost, ha életben marad, meghagyta volna trónján, sőt védelmet is kapott volna tőle.

Fodor mindezt általtásnak, „taktikai megfontolásnak" tartja. Abban sem lát semmi különöset, hogy a törökök kiürítették és elhagyták Budát, hiszen ezzel, szerinte, mint láttuk, pusztán a szakaszos hódítás receptjét követték. Ha azonban itt a kiürítés okát a szakaszosság szabályainak betartásában látja, akkor nem érti az ember, hogy más helyen miért indokolja azt a hadsereg ember- és állatveszteségével, az élelemhiánnyal, a „fenyegető téllel" és a megmaradt magyar erőktől való félelmével.[33] Akkor tehát, melyik volt az igazi ok?

Véleményem szerint egyik sem. A szakaszos hódítással kapcsolatban már kifejtettem álláspontomat. A másodikként említett okot, pontosabban okokat pedig a katonai elemzés alapján nem látom fennforogni. Egyrészt semmi sem bizonyítja, hogy a török sereget súlyos veszteség érte volna a csatában. (A csata lefolyásából ennek az ellenkezőjére lehet következtetni.) Az sem valószínű, hogy nagyon tartottak Frangepán vagy Szapolyai nem túlságosan erős seregétől. Arra sincs adat, hogy Budán élelemhiány fenyegetett volna. Élelemhiány csak a távozó sereg Tisza mentén vonuló, bal oszlopánál jelentkezett, de ott is csak rövid időre.[34]

Ami a török vezetők külföldi követek előtt tett, a fenyegető télre hivatkozó kijelentéseit illeti, pontosan tudjuk, hogy a török sereg szeptember 22-én kezdte el elvonulását Budáról, tehát jó negyedévvel a tél beállta és öt héttel Kászim napja előtt. Teljesen kézenfekvő, hogy Budának sokak által „furcsállott" kiürítése a nagyszabású politikai terv kudarcát jelentette, amit a török vezetők természetesen nem mondhattak ki idegenek előtt. Az eljárás valójában nagyon furcsa volt: fényes taktikai győzelmet aratnak és egy lépést sem tesznek, hogy annak stratégiai és politikai gyümölcsét leszakítsák.

A kudarc annál is nagyobb volt, mivel II. Lajos halálával automatikusan életbe lépett a Jagello–Habsburg családi szerződés, melynek értelmében a magyar korona Habsburg Ferdinándra szállt. A sors iróniája, hogy Szülejmán győzelmével legnagyobb ellenfelét, Ferdinándot segítette hozzá a magyar koronához!

---

[31] *Perjés* 1979: 151. o.; *Perjés* 1989: 99. o. Így látja *V. J. Parry* is: „The campaign had been organised with meticulous care." The Reign of Sulaimàn the Magnificent, 1526–66. In: A History of the Ottoman Empire to 1730. (Ed. by *M. A. Cook.*) Cambridge, 1977. 79. o.

[32] *Fodor* 8. o.

[33] Uo. 47–48. o.

[34] *Perjés* 1979. 435. o.; *Perjés* 1989. 266. o.

Ismerve a török hírszerzés kiválóságát, könnyen elképzelhető, hogy a Portán tudtak a szerződésről, de ha nem is tudtak volna róla, Ferdinánd és Lajos özvegyének sietősen elkezdett szervezkedéséből hamar felismerték a veszélyt, és novemberben-december elején, tehát mielőtt Ferdinándot királlyá választották volna, ismét követet küldenek Budára János királyhoz. Ezt a követet újabb követi 1527 kora nyarán.

Ahogy a Budán tartózkodó külföldi diplomaták jelentéséből tudjuk, a török követ kérése és ajánlata ugyanaz volt, mint 1520-ban és 1524-ben. János egyelőre nem reagált a minden bizonnyal súlyos fenyegetésekkel körített kérésre, de Ferdinándtól szorongatva, sőt az országból kiűzetve, végül elküldte követét, Lasky Jeromost Isztambulba. Az annyira várt válasznak a Portán nagyon megörülhettek, mert igen rövid idő múlva megtörtént a megegyezés és a szerződéskötés. A szerződésben véd- és dacszövetséget kötöttek a felek, s ha általa Magyarország vazallusává is vált a birodalomnak, de állami és – a Szerémség kivételével – területi integritása megmaradt.

Bár Jánosnak sürgős katonai segítségre lett volna szüksége, arra csak 1529-ben került sor. Ekkor Szülejmán óriási haddal vonult be az országba, és Budára érve, több gesztussal, köztük a birtokába jutott korona átadásával erősítette meg János királyságát. Ezt követően indult el Bécs ellen, melynek falai alatt azonban a szokatlanul rossz időjárás miatt súlyos vereséget szenvedett. Jóllehet a hadjárat céljára vonatkozó források nincsenek, fel kell tennünk, hogy nem Bécs végleges megtartását célozta. Minden az ellen szólt, hogy ilyen célt tűzzenek ki: az óriási távolság a birodalomtól, a hátsó összeköttetés és utánpótlás teljes bizonytalansága és a Német Birodalom közelsége – mindez akkora kockázatot jelentett, amit valószínűtlen, hogy a török vezetés vállalt volna. A hadjárat célja tehát feltehetően csak az lehetett, hogy Bécs átmeneti birtokbavételével kényszerítsék Ferdinándot Magyarországról való lemondásra. Tipikus korlátolt célú háború!

A Bécs elleni hadjárat kudarca bizonyítja a hatósugár-elmélet helyességét, ugyanakkor egyáltalán nem cáfolja azt az állítást, hogy az oszmán vezetők felismerték jelentőségét. E felismerés mellet is vállalniuk kellett a nagy kockázatot, hogy a még nagyobbat, Magyarországnak Ferdinánd kezére jutását elkerüljék.

Ha a magyarországi ügyek rendezése miatt Szülejmán számára fontosnak tűnt, hogy Ferdinándot lemondásra kényszerítse Magyarországról, akkor 1532-ben a kérdés szinte már égetővé vált. Újabb háború felhői kezdtek keleten gyülekezni: készülőben volt ugyanis a szövetség a perzsák, a portugálok és V. Károly között. Annak érdekében tehát, hogy a hátát fedezze a küszöbön álló keleti háborúban, a szultánnak fegyverrel kellett békére bírnia Ferdinándot. Szemben az 1529. évi hadjárattal, melynek célját a háború modelljére támaszkodva, logikai úton próbáltam meghatározni, most a források alapján is bizonyítható a fenti szándék.[35] 1531 februárjában azt írja a francia király a pápának, hogy a törökök hatalmas háborút indítanak a kereszténység ellen, ha a császár és testvére nem hajlandók valamilyen egyezségre lépni János királlyal. Egy, a regensburgi birodalmi gyűlésen történtekről írt jelentésben pedig ez áll: ha V. Károly és Ferdinánd Magyarországot János kezén hagyják, olyan békét kapnak a töröktől, amilyet csak kívánnak, de semmilyen körülmények között nem tűrik Ferdinándot Magyarországon. Érdekes és fontos János királynak az üggyel kapcsolatban diplomáciai mellékágon kifejtett tevékenysége. Értesülve a török hadi készülődésekről, Magyarország további pusztulását elkerülendő, követet küld Szülejmánhoz tudatva, hogy tárgyalásai Ferdinánddal igen jó úton haladnak, a hadjáratra tehát nincs szükség. Szülejmán hajlandó is lenne elállni a háborútól, de határidőt szab a megegyezésre. Miután a megegyezés nem következett be határidőre, elindítja hadait.[36]

Fodor Pál alapvetően másként látja mindezt. Mint láttuk, abból a meglepő feltételezésből indul ki, hogy csupán Mohács után kerültek a Porta látókörébe a Habsburgok.

Csak „Ferdinánd színrelépésével" tudatosult a vezetőkben a Habsburg-veszély, bár ez sem ment túlságosan gyorsan, mert csak Velence figyelmeztetése nyitotta fel szemüket valamikor 1527-ben.[37] Ekkor születik meg az új helyzettel való számvetés, s a rá adandó válasz: „úgy oldani meg a magyar kérdést, hogy a döntő csapást Ferdinándra, pontosabban országának központjára: Bécsre mérik."[38] Ez

[35] *Perjés* 1989. 136. és köv. o.

[36] *Perjés* 1979.; *Perjés* 1989. 136. és köv. o.

[37] *Fodor* 53. o.

[38] Uo. 54. o.

a felismerés vezet azután, Fodor szerint az 1529-es és 1532-es hadjárathoz. Mindehhez Szülejmánnak „támaszt" kell keresnie Magyarországon, és ezt meg is találja Jánosban. János uralmát azonban csak ideiglenesnek gondolta, és csupán az 1529-es és 1532-es kudarc nyomán „kényszerül meghosszabbítani országlását". Teljesen nyilvánvaló ez abból, hogy „a szultán akkor határozta el János megkoronázását, amikor sikertelen bécsi vállalkozásáról visszavonulva már Budát is maga mögött hagyta. Vagyis akkor, amikor az eddigieknél is fontosabbá vált a magyarok lojalitása."[39]

Mindebben közrejátszott az is, olvashatjuk Fodornál, hogy a Porta felismerte: „nemcsak politikai, de gazdasági szempontból is szüksége van Magyarországra... az oszmán vezetők hadseregük élelemellátásában komolyan számítottak a magyar föld közismert bőségére, s így kívánták kiszélesíteni ellátási bázisukat."[40]

Vegyük sorjában ezeket az állításokat. Azt, hogy csak „Ferdinánd színrelépésével" tudatosult volna az oszmán vezetőkben a Habsburg-veszély, cáfolja a tény, hogy az 1520-as és 1524-es budai tárgyalások során döntő szerepet játszott az átvonulás engedélyezése. Vajon ki ellen akartak volna Magyarországon átvonulni, ha nem a Habsburgok ellen? És csak rémeket láttak volna Nyugaton, amikor az átvonulás engedélyezése körüli tárgyalások hírére szinte pánikszerű rémületbe estek? Ok nélkül írta volna meg 1524-ben Ferdinánd szinte sértő hangú levelét II. Lajosnak? Vagy elképzelhető-e, hogy a Portán ne tudtak volna arról, hogy V. Károly császárrá választása előtt ígéretet tett a törökellenes keresztes hadjárat megindítására? Képtelen állításnak tartjuk, hogy az európai politikai fejleményekről oly pontos értesülésekkel rendelkező török diplomácia ne ismerte volna fel már sokkal előbb, hogy Európában, főleg pedig itt Magyarországon a birodalom legveszélyesebb ellenfelei a Habsburgok.

Nem igen érti az ember, hogy ha csak 1527 őszén ismeri fel Szülejmán, hogy szüksége van János királyra, akkor miért küld hozzá követet már 1526 decemberében. És annak sincs nyoma, hogy János hatalomba helyezését ideiglenesnek gondolta volna, és csak az 1529-es és 1532-es kudarc kényszerítette országlása meghosszabbítására. Ami pedig a bécsi kudarc szülte kényszer koronázást illeti, Fodor téved, mert az előtte, szeptember 15-én ment végbe.

Ami pedig a gazdasági szempontokat illeti, ezeket Fodor, mondhatni egy, az oszmán vezetők által végzett „költség-haszon számítássá" növeli. Az a nagyszabású oszmán gazdaságpolitika ugyanis, amely Fodor szerint Magyarországnak az „élelemszállító" szerepet szánta, a közönséges, mindennapos logisztika tervezés eleme: a hadműveleti terület erőforrásainak, elsősorban élelemkészleteinek igénybevétele, függetlenül attól, hogy a hadszíntér idegen országban van vagy saját területen, és hogy gazdag-e vagy szegény.[41]

Szülejmán terveit alapjaiban ingatta meg az, hogy nem sikerült lemondásra kényszerítenie Ferdinándot Magyarországról. Ez annál is inkább így volt, mivel az 1532-ben kirajzolódó veszély, a perzsa háború időközben valósággá vált. Ibrahim nagyvezír 1533-ban, ő maga pedig 1534-ben távozott keletre, és vette át a hadak vezetését. Így a Portának semmilyen lehetősége sem maradt arra, hogy fegyverrel válaszoljon Ferdinánd követeléseire és támadásaira, ezért a diplomácia eszközéhez nyúlt. Az ekkor elkezdődő diplomáciai játék részleteit ma sem ismerjük, lényege az, hogy Szülejmán 1533-ban elismeri Ferdinánd jogát a Dunántúl és a Kassáig terjedő Felvidék egy részéhez, utána azonban az engedményt visszavonva, nagyon határozottan kijelenti, hogy a teljes Magyarország Jánosé.

Az egész ügy János szempontjából vált vészterhessé. Azzal, hogy Szülejmán, ha átmenetileg is, de elismerte Ferdinánd jogát az említett területekhez, tulajdonképpen azt fejezte ki, legalábbis azt a látszatot keltette, hogy Magyarország állami és területi egysége nem fontos számára. Márpedig erről sem János, sem pedig a rendek – legyenek Ferdinánd vagy az ő pártján – hallani sem akartak. Ugyanakkor a védelem, amit Szülejmán ígért, és amire annyira szükség volna a béke miatt, nem gátolta Ferdinándot támadásaiban. De ha mindez így van, akkor mi értelme van a vallási, ideológiai szempontból egyébként is nehezen megemészthető török szövetségnek? – merült fel a kérdés. Így kezdődik el a Ferdinánddal és V. Károllyal folytatott, a nagyváradi szerződéshez vezető tárgyalásoknak az a sora, melyben János biztosítja Ferdinánd számára az öröklés jogát.

---

[39] *Fodor* 57. o.

[40] Uo. 55. o.

[41] Uo. 55. o., 88. jegyzet.

Kételyünk sem lehet abban, hogy a Porta kezdettől fogva figyelemmel kísérte a tárgyalásokat, majd pontosan értesült a váradi szerződés részleteiről. Más okok mellett, Jánosnak ez a „hitszegése" vezetett a „szülejmáni ajánlat" visszavonásához.

Fodor Pál ezeket az eseményeket szintén másként látja: 1527–28-ban „új koncepció alakult ki az addig hagyományosan alakuló oszmán stratégiában... Magyarország teljes leigázását és pacifikálását úgy kell végrehajtani, hogy először Bécset... foglalják el."[42] Mivel ez nem sikerült, János uralmát meg kellett hosszabbítani. Ugyanakkor azt is felismerték, hogy a vazallusság fenntartása sokkal többe kerül, mint a megszállás: „E két elképzelés – a Bécsen keresztül történő hódítás és a magyarországi török fennhatóság gazdasági mérlegének javítása – 'összebékítése' áll a Buda megszállására vonatkozó döntés hátterében." És éppen ez a döntés áll Fodor érdeklődésének előterében, amint könyve bevezetőjében írja. Olyan török iratra bukkant ugyanis, mely az 1541. évi hadjárat „egyfajta haditervének tekinthető".[43]

A dokumentum alapján Fodor arra a meggyőződésre jut, hogy Buda elfoglalása „nem mentőakció volt, de nem is a végcél, hanem egy még nagyobb vállalkozás nyitánya... (a Porta) újra elővette az 1529–1532 között követett stratégiát, s visszatért a 'bécsi királlyal' való leszámolás ábrándjához... (de) fordított egyet a sorrenden", és előbb Magyarországgal bánt el, hogy utána Ferdinándra támadhasson. Szülejmán eredetileg Erdélyt is el akarta foglalni, de lemondott róla és szandzsákká alakította. Miután azonban a Béccsel kapcsolatos tervei megbuktak a kialakult „politikai-katonai kényszerhelyzet" következtében, megnyílt az út „Erdély majdani önállósulásához". Végeredményben tehát Szülejmán „olyan lehetőségeket taktikázott el Magyarországon 1520 és 1541 között, amilyenek később sem számára, sem utódai számára nem adódtak többé".[44]

Szülejmán politikájának teljes csődjét az alábbaikban látja Fodor: mivel Ferdinánd nem mond le Magyarországról, újra és újra meg kell kísérelnie, hogy erővel állítsa helyre a Ferdinánd előtti hatalmi viszonyokat. „Ha lehet elhibázott vagy irracionális magyarországi oszmán politikáról beszélni, akkor az innen, az 1530-as évektől datálódik, mert ide nyúlnak vissza a gyökerei annak a makacs hadakozási kedvnek, amely már nem vet számot reálisan a megváltozott erőviszonyokkal."[45] Itt most emlékeztetnünk kell az olvasót Fodor Pálnak arra az állítására, hogy 1521-ben Szülejmán pusztán a „szomszédság okán" és „ellenséget" keresve támadt Magyarországra. Ha ezt ő maga sem tartotta racionálisnak, akkor most miért mondja, hogy csak az 1530-as években kezd irracionálissá válni Szülejmán politikája?

Fodor Buda elfoglalásának körülményeit az előbb említett dokumentum mellett az 1541-ben kiadott szultáni fathnáme alapján vizsgálja. Ebben Szülejmán kijelenti, hogy Budát és a hozzá tartozó országrészt birtokába veszi. A fathnáme elemzése alapján Fodor azt állítja, hogy „1541 nemcsak magyar, de oszmán szempontból is határkőnek tekinthető". De utána elfogja a kétely és feltesz a kérdést: „De valójában gyökeres fordulatról van szó, vagy csupán olyasmiről, ami logikus és várható következménye volt 1521 és 1526 török győzelmeinek. Ebben az utókor máig sem tudott dűlőre jutni."[46]

Elemezve a fathnáme szövegét, ezt írja Fodor: „Szülejmán mintha csak elébe akart volna menni a későbbi kérdéseknek, adott bizonyos támpontokat politikájának értelmezéséhez." Az egyik az, hogy augusztus 29-én, a mohácsi csata tizenötödik évfordulóján szállta meg Budát; „Szimbolikus formában így adta értésre, hogy lépése Mohács folyománya."[47]

Viszont a fathnáménak egy másik része inkább a bizonytalanságot fokozza, állítja Fodor. Így szól ez a rész: „A föntebbi években... meghódítottam Magyarországot... és Budát; *de mivel abban az időben nagyon távol esett a muszlim birodalomtól* (Kiemelés tőlem – P. G.), és így nehezen lehetett volna kormányozni, János király pedig adófizetésre kötelezte magát érte: ennélfogva Magyarország királyságát a nevezettre ruháztam volt, ennek halála után pedig fiának, Isztafan király-

[42] *Fodor* 8. o.

[43] Uo.

[44] Uo. 9. o.

[45] Uo. 59. o.

[46] Uo. 14–15. o.

[47] Uo. i. h.

nak (ti. János Zsigmondnak – P. G.) ajándékoztam." Mindebből Fodor csupán „egyetlen következtetést" tud levonni: „Szülejmán kezdettől Magyarország bekebelezésére törekedett." „Igen ám", folytatja, az iratban az is benne van, hogy Ferdinánd támadása késztette Szülejmánt Buda elfoglalására. Így jogosult az az állítás is, hogy „a szultán csupán kényszerből, a Habsburg-fenyegetés miatt döntött úgy, hogy megszállja Magyarországot".[48] Ezekből az ellentmondásokból ered a „Mohács-vita" szögezi le Fodor.

Térjünk vissza a Fodor által „egyfajta haditervnek" mondott török irathoz. A dokumentum felsorolja egyes főurak várait és birtokait, s mint ilyen újfent bizonyítja a török felderítés kiválóságát, és azt, hogy a török vezetőknek a magyarországi viszonyokról kialakított belső modellje mennyire pontos volt. Az viszont erős túlzás, hogy „haditerv" lenne, melyből „az oszmán vezetés hadi céljait és néhány lényeges stratégiai elképzelését ismerhetjük meg".[49] Ilyesmikről nem esik szó a szövegben. A haditervnek sok mindent kell tartalmaznia: a szándékot, az irányokat, az erőviszonyokat, a logisztikai rendszabályokat, az erők csoportosítását, az alegységek feladatát, a földrajzi- és terepviszonyokat stb. Mindebből csupán a földrajzi viszonyokra nézve vannak utalások a szövegben.

A terv –írja Fodor – „mindjárt két vonatkozásban is tiszta képet teremt".[50] Egyrészt bizonyítja, hogy Szülejmán „eleve" hódítani akart. Másodszor azt bizonyítja, hogy Szülejmán nem Ferdinánd támadása miatt, hanem Magyarország leverésére jött be az országba. Már 1532 óta lebegett Magyarország felett a megszállás veszélye de csak most „realizálódott". A magyarázat: „az oszmán vezetés szükségképpen tolódott el abba az irányba, hogy amennyiben céljait egy csapásra elérni nem tudja, úgy első lépésként a magyarországi küzdőtér szereplői közül a leggyengébb ellen fordul, s annak legyűrése után teljes erejével és immár szomszédos hatalomként szállhat szembe fő riválisával."[51] Ez az elképzelés ölt testet ebben a tervben s annak stratégiai célkitűzései.

Bárhogyan is igyekeztem, nem találtam meg ezeket a stratégiai célkitűzéseket a dokumentum szövegében. Nem lehet ugyanis annak venni, hogy Nagyvárad nélkül „Erdélyt megszállni nem lehet", sem azt, hogy Kassa elfoglalása után milyen területek „kerülnek megszállás alá", valamint azt sem, hogy Temesvár és a környező várak nélkül „a szerémi tartomány nem lesz gonosztevők nélkül", végül, hogy „az itt említett várak nélkül Buda elfoglalása nehéz lesz".[52] Mindez a hadtudomány szerint és a korabeli hadviselés gyakorlatában is puszta „helyzetmegítélés", amit követ a döntési processzusban az elhatározás, a terv és az intézkedés. Így tehát erős túlzás a dokumentumból arra a következtetésre jutni, hogy Szülejmán eleve hódítani akart, és hogy nem Ferdinánd támadása váltotta ki belőle a megszállásra vonatkozó döntést.

Három körülmény feltűnő Fodor eljárásában, mellyel megkísérli értelmezni Buda 1541. évi megszállását. Az egyik az, hogy minden bizonyítás nélkül adottnak veszi Szülejmánnak Magyarország bekebelezésére irányuló, kezdettől fogva táplált szándékát és ebből következően azt is, hogy János uralkodását csak időlegesnek szánta, és csak kényszerből hosszabbította meg azt. Teljesen figyelmen kívül hagyja Szülejmánnak azokat a gesztusait, melyekkel János uralmát meg akarta szilárdítani. Nagyon jellemző ilyen szempontból az a mód, ahogyan egy általa feltárt, nagyon fontos dokumentum mondanivalóját értelmezi. Ibrahim nagyvezírnek 1531 tavaszán Perényi Péterhez írt leveléről van szó. Az irat válasz Perényi levelére, melyben arról tájékoztatja a Portát, hogy a Bélaváron összegyűlt rendek János király és a török szövetség mellett foglaltak állást, s bár végleges döntés nem született, várható, hogy néhány hét után, egy újabb gyűlésen megszületik az egyértelmű határozat. Ibrahim megelégedéssel nyugtázza a tervet, egyben vázolja a török–magyar szövetség és együttműködés legfőbb kérdéseit. Ezt írja a szövetségről: „a velünk létrejött szerződésekhez és eskükhöz mi egész életünkben tartani fogjuk magunkat, és lehetetlen, hogy szerződésünktől és eskünktől eltérjünk." János királlyal kapcsolatban pedig az olvasható a levélben: „... lépj igaz szövetségre valamennyi ottani magyar úrral, hogy János király őfelségének szívvel-lélekkel hódoljatok és alávessék magukat. Birtokotok és váraitok a kezetekben maradnak, a fényességes padi-

[48] *Fodor* 15-16. o.

[49] Uo. 103. o.

[50] Uo.

[51] Uo. 103–104. o.

[52] Uo. 95–101. o.

sah őfelségének bégjei és szolgái közül senki sem fog birtokotokra rátörni és rátámadni. Amennyiben az összes úr hűséges lesz, János király őfelsége nem fog szemet vetni senkinek a várára és birtokára. Ha szívetekben félelem és rettegés van János király őfelségétől, teljességgel üzzétek ki onnan, ne féljetek. Ez ügyben János király őfelsége iránt teljes kezességet vállalunk... Ezeket az ügyeket az összes béggel beszéljétek meg, s ha békében és nyugalomban akartok élni, a fényességes padisah őfelségének jóváhagyása szerint cselekedjetek."[53]

Mindemellett Ibrahim sort kerít a török–magyar szövetség legkényesebb, magyar szempontból legfájdalmasabb és a Porta hitelét erősen rontó kérdésére, a török határmenti katonaság pusztító, zsákmányszerző betöréseire is. Ez olvasható az iratban: amikor megkötteteti a szövetség Jánossal, a szultán „... elrendelte, hogy beütések egyelőre ne legyenek... A fényességes padisah őfelsége parancsai és rendelkezései szilárdak. Mostantól fogva szolgái, a bégek, azokon a végeken semmiféle helyre nem intéznek beütést, senkit sem fognak bántalmazni." Mindenki, aki János előtt hódol, a szultán védelmét élvezi „és nem lehetséges, hogy népeit, fiait és leányait valaki részéről kár és bántódás érje. Az se (keltsen) megütközést, ha a végvidéki bégek parancs nélkül ilyenféle gonosztettet és gazságot követnének el. Fényességes padisahunk őfelségének ehhez hozzájárulása és parancsa nincs; az efféle parancs nélkül eljárók pedig elnyerik büntetésüket."[54]

A levélben szó van arról is, hogy folynak az előkészületek az 1532-es hadjáratra, melyeken a szultán szándéka, hogy Bécs elfoglalása mellett „a római országokat is tűzbe borítja és elpusztítja".[55]

Fodor szerint Ibrahim kizárólagos célja a levéllel az volt, hogy miután a Porta Bécs ellen akart indulni, „égető szüksége volt egy stabil, lehetőleg törökbarát Magyarországra, *hogy a felvonuló sereget innen semmiféle kellemetlenség ne érhesse.* (Kiemelés tőlem – P. G.) Ennek érdekében Ibrahim politikai eszköztárának összes kellékét beveti; mesterien vegyítve a hízelkedést az ócsárlással, az ígérgetést a fenyegetéssel, igyekszik meggyőzni magyar 'partnerét', hogy egyetlen út áll az ország előtt: a meghódolás az oszmán birodalomnak."[56]

A magam részéről egészen mást olvasok ki a forrásból. Mindenekelőtt: nem valószínű, hogy a tervezett hadjárat biztonsága miatt írta volna a levelet Ibrahim; már 1529-ben sem érte „kellemetlenség" az országon átvonuló török hadakat, és azóta a behelyezett török erők mondhatni teljes biztonságot teremtettek. Szerintem a levélben foglaltak teljes összhangban vannak Szülejmánnak még 1520-ra visszanyúló és 1528-ban szerződésben is rögzített szándékaival: legyen Magyarország ütköző állam az Oszmán és a Habsburg Birodalom között. Ennek előfeltétele viszont a magyar uralkodó elit által támogatott János szilárd uralma. Ez fejeződött ki abban, hogy nem követelt adót, valamint 1529. évi gesztusaiban: a korona visszaadásában, a két fogságában lévő „áruló" főur János király oldalára állításában. Egyébként is meglepő a levél józan, szinte már bölcs hangvétele: nem mentes ugyan a keleti túlzásoktól és fordulatoktól, de amit sugalmaz, János uralmának megszilárdítására, egyformán török és magyar, méghozzá nem pillanatnyi, hanem hosszú távú érdek! Mindezt erősíti a levél őszintesége: a határmenti katonaság túlkapásait nem tagadja, nem leplezi, nem hárítja a felelősséget a magyarokra – amint ez általános szokás volt török oldalról –, hanem kimondja, hogy a szultán szándékaival nem egyező, azokat keresztező, büntetést érdemlő, önkényes cselekedetekről van szó.

Véleményem tehát Fodorral szemben, az, hogy Szülejmán János királyságát nem átmenetinek gondolta, és annak meghosszabbítására nem a körülmények kényszerítették. Ennek egyik bizonyítékát látom Ibrahim levelében.

Most már Buda megszállását, azaz a „szülejmáni ajánlat" visszavonását nézve, feltűnő, hogy Fodor ennek indokát lényegében véve az általa megtalált „haditervből" vezeti le, és csupán érintőlegesen említi a döntés forrásszerűen is igazolható okait: a magyar belpolitikai helyzet alapvető megváltozását János halála után, Ferdinánd támadásait és mindezek összhatásaként annak felismerését, hogy Magyarország nem tudja betölteni a neki szánt szerepet, tehát azt, hogy mint ütköző állam, hosszabbítsa meg a török hadsereg hatósugarát.

---

[53] *Fodor* 177. és 181. o.

[54] Uo. 178., 179. o.

[55] Uo. 181. o.

[56] Uo. 176. o.

Lássuk ezeket a körülményeket egyenként. A források egyértelműen bizonyítják, hogy János halála és az azt követő belpolitikai fordulat milyen aggodalmakat keltett a Portán.[57] A velencei francia követ azt jelenti 1540 októberében, hogy „a szultán soha nem volt még ilyen zavarban", mivel a perzsák mozgolódnak, V. Károly háborúra készül, „és Jánost is elvesztette". Deseládzáde török krónikás pedig ezt írta a török vezetők budai tanácskozásáról: „A pasáknak és a vezéreknek az volt a véleményük, hogy ez alkalommal közvetlenül birtokba kell venni Buda várát. Minthogy Magyarországnak előbbi királya, János meghalt..."

A magyar főemberek átállását Ferdinándhoz a fathnáme említi: V. Károly és Ferdinánd hadat indított Magyarország ellen és „a magyar főurak közül is hozzája csatlakozott a Pirini Petri (Perényi Péter)... ezekkel tehát bejövén, hatalmat szerzett Magyarországon, és ostrom alá fogta Buda városát."

A magyar urak átállása, valamint az Izabella királyné és Fráter György viszálya keltette riadalmat jól érzékelteti Verancsics és Szerémi leírása is. Verancsicsnál olvashatjuk: tudomást szerezvén Szülejmán minderről, továbbá Izabellának Ferdinánddal folytatott tárgyalásairól „nem is tettüt (tetszett) vót nekie. Sőt inkább megindulta vót magában. És Budáról gondot kezde nagy szorgalmatosan forgatni..." Miután Verancsics érzékelteti Szülejmán felháborodását a magyarok közti egyenetlenségek felett, ezeket a szavakat adja szájába: „hogy én az Budát ezeknek kezekben hagyjak, kin az nagy nevem, hírem áll, nem vónik a ki vagyok, szígyent is tennim az én eleimön."

„Es Budáról gondot kezde nagy szorgalmatosan forgatni" – olvashatjuk Verancsicsnál, aki – úgy gondolom –, a lényegre tapintott rá. Annál is inkább hitelesnek vélem a közlést, mert egyirányba mutat a fathnáménak az előbbiekben kiemelt mondatával és Mehmed pasának Istvánffy által közölt véleményével. Mint emlékszünk reá, a fathnáméban az állt, hogy Szülejmán azért hagyta János kezén Magyarországot, mert „abban az időben nagyon távol esett a moszlim birodalomtól, és így nehéz lett volna a kormányzása". Mehmed ide vágó véleményét pedig így közli Istvánffy: „egész Magyarországot tartományukká kell tenniük, hogy ne kelljen nekik minden évben nemcsak Európától, hanem a tengerentúlról, Ázsiának és Egyiptomnak messzi vidékeiről is nagy fáradsággal és költséggel és hosszú meneteléssel járó hadjáratot kezdeni és háborút viselni."

Mindezekből a megnyilatkozásokból két dolog válik teljesen világossá; az egyik az, hogy Buda stratégiai fontosságát az oszmán vezetők felismerték, vagy a viselkedéstudományok szellemében és terminusait használva a magyarországi helyzetet tükröző belső modelljüknek egyik nagyon lényeges tényezője volt; a másik, hogy Buda megtartásának esélyei az óriási távolság és a hadsereg hatósugarának korlátja miatt nem a legkedvezőbbek. Talán fordítási hiba a fathnámé szövegében az értelmezhetetlen „abban az időben (Buda) nagyon távol esett a moszlim birodalomtól" állítás, mindenesetre Mehmed véleményével együtt ezt a nagyon bizonytalan, nagyon kockázatos stratégiai helyzetet tükrözi.

A problémát jól megvilágítja a távolságok, a menetidő és várostromokhoz szükséges idő összevetése. Isztambultól Buda mintegy 1500 km-re van, e távolság megtételéhez 90-95 nap kell. Buda Bécstől 240 km-re fekszik, a menetidő tehát 16 nap. Már foglalkoztunk a várostromok időszükségletével, amit Buda esetében 70-80 napra becsültünk. Amennyiben e 70-80 napon belül a vár nem kap felmentést, el kell esnie. Ha tehát a hadjárati idő kezdetét egyformának vesszük, az Isztambulból induló török felmentő sereg semmiképpen nem érkezhet kellő időben a vár alá, és nem mentheti azt fel.

A hatósugár tehát nemcsak a hódítást, Magyarország teljes elfoglalását zárta ki, de önmagában már a korlátolt méretű hódítás megtartását is igen bizonytalanná tette. Az oszmán vezetők képességeinek és szakértelmének teljességgel elfogadhatatlan lebecsülését jelentené, ha feltennénk, hogy az előbbi kalkuláció elvégzésére képtelenek lettek volna.

Az oszmán vezetőknek János stabil hatalmához fűzött reményeit éppen az magyarázhatja, hogy feltették: a török seregrészekkel a magyar katonai erő képes lesz a Habsburg-támadásokat elhárítani, és Budát addig tartani, amíg a nagy felmentő sereg megérkezik. Ez a koncepció omlott össze János halálával és az azt követő magyarországi politikai fordulattal.

Meglepő, amit Fodor Szülejmán Erdéllyel kapcsolatos elgondolásairól ír. Szerinte azzal, hogy Szülejmán szandzsákként Erdélyt Izabellának, illetve Fráter Györgynek, Temesközt pedig Petrovicsnak adta, tulajdonképpen ugyanazt a módszert alkalmazta, mint korábban Magyarorszá-

[57] *Perjés* 1979. 243. és köv. o.; *Perjés* 1989. 255. és köv. o.

gon, azaz „éppúgy investiturával és függési viszonyok kiépítésével" járt el, „vagyis Szülejmán a keleti részek hódoltatásával visszatért... a csődöt mondott szakaszos taktikához, s ez egyet jelentett az eredeti terv részleges feladásával."[58] Miután pedig Ferdinánd irányába megkeményedett álláspontja, ez „arra enged következtetni, hogy a Kelet-Magyarországnak adott haladék, a szakaszos taktika ottani alkalmazása is egy aktívabb nyugati politikával állhatott összefüggésben."[59]

„Ez a katona-politikai koncepció (ti. a Nyugat felé fordulás – P. G.) – folytatja Fodor – adja tehát azt a politikai keretet, melyben az 1541. évi megszállás... értelmezhető." Miután fő ellenséggé a Habsburgok váltak, és „a körülmények is rosszabbodtak", Szülejmán „fordított egyet a dolgon. Mielőtt végrehajtotta volna Bécs elfoglalásának és ezáltal egész Magyarország bekebelezésének teljes programját, egy minimális program jegyében birtokba vette mindazt, amit az adott pillanatban... megszerezhetett... Ez a politika azonban még a korábbinál is súlyosabb kudarcot vallott."[60]

A körülmények hozták úgy, állítja Fodor, hogy megteremtődtek a keleti részek „önállósulásának" feltételei, ami teljes ellentétben állt Szülejmán eredeti elképzelésével, neki ugyanis „eredendően eszébe sem jutott egy vazallus Kelet-Magyarország vagy Erdély gondolata".[61] Ezt bizonyítja, hogy 1540-ben elutasítja Majlád ajánlkozását a Magyarországtól független önálló Erdély kialakítására, és az is, hogy az előbb tárgyalt „egyfajta haditerv... Magyarország többi részével együtt helyezi kilátásba Erdély elfoglalását."

De hát a történelem bizonyítja, hogy bár nagyon sokszor jártak török hadak Erdélyben, soha nem kebelezték be a birodalomba. Bizonyára alapos okuk volt erre, amit nagyon jó lenne felderíteni. Mindenesetre úgy tűnik, hogy kezdetektől fogva szilárd elve volt az oszmán államvezetésnek Erdély vazallusi státusának meghagyása. Erre enged következtetni Evlia Cselebinek az 1661. évi szamosújvári török haditanácskozásról írt feljegyzése. A tanácskozáson felmerült Erdély elfoglalásának gondolata, amire Melek Ahmed pasa ezt válaszolta: „Ha azt mondjátok, hogy Erdély országot az iszlám birodalmához kapcsolnátok – sem ... Bajazid khán, sem ... Szülejmán khán meg nem cselekedték. Ők a Dunát jelölték ki határvonalul, erre az oldalra nem gondoltak."[62]

Mindezzel összhangban állapítja meg Parry, hogy éppúgy, mint Havasalföldön és Moldovában, Erdély esetében is könnyebbnek tűnt Szülejmán számára a közvetett, mint a közvetlen ellenőrzés. Így jött a vazallus államok kordonja, mely a Fekete-tengertől szinte egészen az Adriáig fedezte a birodalom északi határait.[63]

Összegzés: a „Mohács-vita" lezárásának előfeltételei

Nagyon kedvem ellenére való feladat volt ennek a cikknek a megírása. Elsősorban azért, mert ismételnem kellett önmagamat. Vitapartnereim ugyanis anélkül kísérelték meg koncepciómat cáfolni, hogy érveimet a legkisebb mértékben figyelembe vették volna, így újból fel kellett sorolnom őket, hiszen nem számíthattam arra, hogy az olvasók, előzve műveimet, megismerjék mondanivalómat.

De nehéz volt legyőznöm magamban azt a rossz érzést is, hogy egy fiatal történész eléggé át nem gondolt bírálatára úgy válaszolok, hogy az általam egyébként tisztelt turkológus koncepciójának gyengéire és ellentmondásaira mutatok rá.

---

[58] *Fodor* 114. o.

[59] Uo. 114–115. o.

[60] Uo. 116–117. o.

[61] Uo. 117. o.

[62] Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. (Ford. *Karácson Imre.* Előszó *Fodor Pál.*) Budapest, 1985. 103. o. – Ebben az időben az erdélyiek biztosak voltak benne, hogy a török bekebelezi Erdélyt, és nagyon csodálkoztak, hogy nem tette meg. Érdekes ilyen szempontból Szalárdi közlése: mindenki azt hitte, hogy „már most bejövén a török az Országba, soha többé ki nem megyen belőle. De az Úristennek kiváltképpen való gondviselésébül lőn bírna (?), igazgatná tanácsokat. Mellyben János királynak a Szulimán császárral való frigye... s Szulimánnak ez alkalmatossággal az ország oltalmára is lehető erős eskövése (melyben annál inkább a követendő császárok is köteleztetni találtattak volna) fordítá-e el elmélyeket, gátlá-e meg abbeli igyekezetüket?" Szalárdi János siralmas magyar krónikája. (Sajtó alá rendezte *Szakály Ferenc.*) Budapest, 1980. 653. o.

[63] *Parry* 82–83. o.

Nem hiszem, hogy a dolgok jelenlegi állása mellett felfogásomat a történész körök a közeli jövőben elfogadják. Meggyőződésem viszont, hogy valamikor, évek, esetleg évtizedek múltán a kutatás megerősíti majd a „szülejmáni ajánlatra" vonatkozó állításomat. Három körülményből merítem optimizmusomat:

A török levéltári anyag feltárásáról érkező reménykeltő hírek. Elsősorban a mühimme defterek Isztambulban megindult kiadására gondolok. Mint Dávid Géza írja: „Ezek (ugyanis)... a divánban megtárgyalt ügyekkel kapcsolatos határozatok nyomán született nagyúri határozatok rövidített változatait tartalmazzák."[64] Olyan forrásról van tehát szó, melyekből remélhetőleg most már közvetlenül megismerhetjük az oszmán államvezetésnek eddig főleg logikai úton, egyes hadjáratok lefolyásából levezetett céljait, mérlegeléseit és döntéseit, mindazt tehát, amelyek benne foglaltattak „belső modelljében". Azt, hogy a mühimme defterekre támaszkodó kutatás milyen fontos felismerésekhez vezet éppen a Porta Magyarországra vonatkozó elgondolásait illetően, a két neves turkológus, Berindei és Veinstein műve bizonyítja.[65]

Az oszmán államvezetés racionalitásának felismerése. Ez a felismerés tulajdonképpen soha nem hiányzott a történeti irodalomból. Erre példa többeknek az az állítása, hogy Szülejmán eredetileg nem akarta Magyarországot meghódítani. Ezt a nézetet képviselte Horváth Mihály, Fekete Lajos, Káldy Nagy Gyula, Jorga Nicola, Halil Inalcik, Hermann Zsuzsanna. Ezt a felismerést, melyben implicite ott van az oszmán vezetés racionalitása, a „Mohács-vita" során megkérdőjelezték. A török levéltárakban megindult, előbb jelzett nagy feltáró és publikáló munka minden bizonnyal jelentős mértékben hozzájárul majd a racionalitás feltevésének megerősödéséhez.

A hadtörténeti kutatás eredményeinek figyelembe vétele. Miután a magyar–török viszony döntő eleme a háború, tarthatatlannak véljük, hogy a történészek és turkológusok szinte teljesen figyelmen kívül hagyják a hadtörténeti kutatás eredményeit és a háborúnak a civil gondolkozástól sokszor idegen kényszerítő erejű logikáját. A hadtörténetírás ugyanolyan szakma, mint az agrár-, az egyház-, az orvos- vagy az irodalomtörténet, és milyen történetírás lenne az, mely elzárkózna e diszciplinák művelőinek eredményeitől? Nem kétséges, a múltnak az a hadtörténetírása, mely a hadsereget a társadalomtól független képződménynek tartotta, a háborút pedig önmagában vizsgálta, és pusztán a csaták és hadjáratok rekonstrukciójára szorítkozott – nos, az ilyen hadtörténeti kutatás valójában nem segíti a történészt munkájában. A helyzet ilyen vonatkozásban azonban az utóbbi 50-60 évben alapvetően megváltozott, és napjainkban a hadtörténetírás messze nem a katonai események társadalomtól elvonatkoztatott ábrázolásában merül ki. Így azután valójában alkalmas lehet arra, hogy mint már említettük, szem előtt tartva az eszköz-cél viszonyt, a háborúból, mint eszközből következtethessünk a politikai célra. Ez történt a „szülejmáni ajánlat" esetében.

[64] *Dávid Géza:* A szultáni tanács jegyzőkönyvei. *Klio,* 1994. 2. sz. 99. o.

[65] *Berindei, M. – Veinstein, G.:* L'empire ottoman et les pays roumains. Paris-Cambridge, 1987. – A kötetet ismertetem: Az oszmán államvezetés racionalitása c. írásomban. *Új Erdélyi Múzeum,* I. évf. 1990. 1–2. füzet, 147–162. o..

SZEMLE

JEAN FLORI

CHEVALIERS ET CHEVALERIE AU MOYEN AGE

(Hachette Litteratures, Paris, 1998. 308 o.)

Semmi esetre sem túlzás azt állítani, hogy Jean Flori a lovagság kérdéskörének egyik, ha van ilyen a történettudományban, legjobb ismerője. A recenzensnek alkalma volt a Szerzőnek a jelen köteten kívül három másik művét elolvasni.[1] Ezek szintén kiváló munkák, a jelen kötet azonban ezeket is felülmúlja.

A kötet három részből áll. Az első a lovagság politikai és társadalmi vonatkozásait elemzi. Szól annak római és germán gyökereiről, az egyház befolyásáról, a lovagságnak a Birodalommal, a fejedelemségekkel, a földesurakkal, várnagyokkal, a nemességgel való kapcsolatáról.

A másik rész a lovagság és háború viszonyával, a harmadik a lovagság ideológiájával, a lovagság és az egyházi ideológia viszonyával s a lovagi irodalommal foglalkozik.

Folyóiratunk olvasóit – úgy vélem – a második rész érdekli a legjobban. E második rész témája: hogyan született meg és emelkedett fel a lovagság? Hogyan lett a lovas harcosból lovag a X-XI. században a hűbériség kialakulásának folyamatában?

Igen fontos volt a lovagság, mint elit fegyvernem kialakulásában az új lándzsatartás A lándzsát már nem hajították, nem csupán a kar erejével szúrtak vele, hanem a hónuk alá szorították és az ügető ló és a lovas egész testsúlyát belevíve – döftek vele.

Az új lánzsatartás nem szorította ki egészen a régit, de a XII. században minden lovag, aki ezt a nevet megérdemelte, immár az új módszert alkalmazta, főként ha más lovagokat támadott meg. Ez a módszer emelte ki a lovagot a többi hadakozó közül, s ez nem is változott már meg az újkor elejéig. Az új módszer győzelmét francia földön az is mutatja, hogy a „brandir la lance" kifejezést felváltotta a „baisser la lance" kifejezés.

Az új módszer döntő fontosságú. Az első keresztes háború lovagjainak teljesítményében benne volt a rendkívül harcias normannok kiválósága, de az új módszer is, mely lehetővé tette a masszív és tömeges támadást. E módszer elsajátításához sok gyakorlás kellett, fegyelem és szolidaritás. A lovag fegyvereiből élt. Nem annyira megölni akarta ellenfelét, hanem inkább legyőzni, elfogni és elvenni lovát és fegyverzetét.

A lovag fő fegyvere a lándzsa volt. A források egyetlen olyan adatot sem közölnek, mely szerint kardot rántottak, vagy más közelharci fegyvert használtak volna, míg a lándzsa el nem tört; az irodalom sem említ ilyen esetet. A kétélű karddal inkább vágtak, mint szúrtak, az eposzok mindig hangsúlyozzák a kar erejét, a vágás nagyságát. A lovagi temetkezések igen mély sebekről tanúskodnak, szétvágott tagokról és törzsről és nem mindig tudni, hogy kard vagy bárd okozta-e a végzetes sérülést. Használták a bárdot és buzogányt is, főleg Angliában. A rövid (20 cm-es) tőr feladata az ellenfél megölése volt.

A XI-XIII. században az első összecsapás után leggyakrabban a 90-100 cm hosszú, 1000-1800 gramm súlyú karddal folytatták a harcot. A lándzsa az „új módszer" bevezetése előtt rövidebb volt, mint 250 cm, a XIII. században viszont már 350 cm, később ennél is több. Súlya a XIV. század elején 15-18 kg-ra nőtt. Hajítani nem lehetett és keresztvas akadályozta meg, hogy hegye túlságosan mélyre hatoljon mert a támadó könnyen leeshetett volna a lováról).

A védőfegyverzet a XI. század közepéig főként a bőrfelületre erősített fémlemezkékből álló brogne, és a láncszemekből készített ing

[1] *Jean Flori:* L'Idéologie du Glaive. Préhistoire de la chevalerie. Genève, 1983.; *uő:* L'Essor de la chevalerie (XIe-XIIe siècle). Genève,1986.; *uő:* La chevalerie en France au Moyen Age. Paris, 1995. Az első kettőt módom volt a *Hadtörténelmi Közlemények*ben ismertetni (1985. 931-932. o.; 1988. 155-156. o.)

(hauberk) volt, a XI. század közepétől a XIII. század közepéig kizárólag az utóbbi. Jó védelmet nyújtott a kardvágások ellen, kevésbé a nyilak és hajítódárdák, még kevésbé a bárd, számszeríj, vagy lándzsadöfés ellen. Súlya 12-15 kg, de súlya kizárólag a vállon nyugodott. Könnyű mozgást biztosított. Minden láncszem 4 másikhoz kapcsolódott, a szemek száma 20 000 és 200 000 között volt. Minél több láncszemből állt a hauberk, annál nagyobb védelmet nyújtott. 1150 után címerdíszes ruhát viseltek felette. A XIII. század közepe után egyre több fémlemezzel erősítették a láncingeket. E megoldás jobb védelmet nyújtott és már az összefüggő lemezpáncélzat felé vezetett, mely bár nehezebb volt, mégis könnyebb lehetett viselni, mert nem nehezedett egész súlyával a vállra. A XIV. század közepén a páncél már jól védett a nyíl, de nem a számszeríj ellen.

Az összefüggő lemezpáncél a XV. század elején jelent meg. A páncél a középkor végén sem nehezebb 25-30 kg-nál, de ez a súly jól eloszlott a testfelületen, csak a tornapáncél lehetett 50 sőt 70-80 kg súlyú.

A lovakat is láncszemes és bőrpáncéllal védték. A lovagnak 1-2 később 5-7 lova volt. Egy vagy két csatlós (écuyer) vitte fegyvereit, és azok cserélték a lovát, ha elpusztult, vagy sérülés érte. (Hódító Vilmos alatt az 1066-os Hastings-i csatában három lovat öltek meg.) A harci ló a IX. századig 4 ökör árába került – azután még drágább lett, a fegyvereket beleértve mintegy 120 kg-ot tudott vinni. A XII. században egy lovag eltartása és felfegyverzése 150 hektár földből volt lehetséges.

A források hangsúlyozzák a lovagság túlsúlyát a csatatéren és egyéni teljesítményeiket. Újabb történészek azt állítják, hogy a krónikások többsége lovagi családból származott, eltartóik is lovagok voltak, ezért elsősorban mindig a lovagi rohamokat írták le. Az igazi csata azonban ritka volt a középkorban, főleg a XIII. század előtt: lehetőleg elkerülték, mert egy csatában mindent el lehet veszíteni. Sok lovag egész életében nem vesz részt csatában, s egynél több csatában egyik sem (!).

A hadműveletek főként portyázásokból, várostromokból álltak, utóbbiakban lovagok is részt vettek, gyalogosként, vagy íjászként. Más fegyvernemek szerepe talán fontosabb lehetett, mint a krónikások leírják, de nagy csatát egyet sem nyertek lovagság nélkül. Egyedül a nehéz lovagság tudta az ellenfelet megfutamítani. Fegyverzetük miatt a lovagok közül kevesen estek el.

Nem biztos, hogy a nagy francia veresége idején, a XIV-XV. században a lovagság már elavult, de tény, hogy akkorra a gyalogság már fontosabb volt, mint amilyennek a (lovagi származású) krónikások leírják. Sok lovag jó íjász hírében állt – így Bouillon Gottfried és Oroszlánszívű Richárd. A lovagok a várostromban is az élen harcoltak.

A kevés csatában a fő harci forma az arctámadás volt. A lovagok rendszerint 3-5 sorban, 20-30 fős csoportokban álltak fel (conroi). Több conroi alkotott egy bataille-t, egy sereg általában 3-4 bataille-ból állt. A conroi tagjai zárt rendben rohamoztak, egyszerre eresztették le lándzsájukat és nagyon vigyáztak, hogy együtt maradjanak, mert az volt sikerük feltétele. Ritkán esett, hogy az első roham meghozta volna a győzelmet. Sikertelensége esetén a lovagok visszafordultak és rendezték soraikat. Az újabb rohamban a tartalékot is felhasználták.

Az első roham kudarca esetén a parancsnok azzal is megtéveszthette az ellenfelet, hogy színlelt futást rendelt el. Ilyenkor a lovagok és gyalogosok egy csoportja leshelyen várakozott. A lovagok gyalog is szoktak harcolni a gyalogosok sorai között, főként a németeknél, kevésbé az angoloknál, még kevésbé a franciáknál. A fegyverzet súlyának növekedése azonban egyre kedvezőtlenebb helyzetbe hozta őket, mert a gyalogosok könnyebben mozogtak.

A lovagok is ismerték a félelmet, de a becstelenségtől tartva néha öngyilkos rohamokat vállaltak, mint például a Crécy-nél vívott csatában. A fegyelem, mely a conroi-t összetartotta jól megfért a személyes bátorsággal, melyet a tömegcsatákban volt alkalmuk a lovagoknak kimutatniuk.

A XII-XIII., de különösen a XIV. században, a százéves háború hosszú ostromai alatt, elég sok párviadal is előfordult. Ezek néha gyalogos viadalok voltak, mint az 1351-ben Ploermel-i, melyben a 30-30 francia-breton és angol küzdött meg egymással, és az előbbiek közül 6, az utóbbiak közül 9 esett el.

A csatákban egyébként figyelemreméltóan kevés lovag esett el, az 1119-es Brémule-i csatában 900 lovagból például mindössze 3. Ennek oka az erős védőfegyverzet mellett az egymás elleni gyűlölet hiánya és az ellenfél elfogására való törekvés (váltságdíj!) volt. A

lovagi etikát különben csak „belső használatra" alkalmazták, nem lovagi ellenféllel szemben nem volt kötelező.

Még igen sok fontosat és érdekeset lehetne közölni e kiváló könyv tartalmából, de egy recenzióban erre nincs lehetőség. Ezért mindenkinek ajánlom, akit a téma érdekel, hogy az ismertetett könyvet – ha hozzájut – olvassa el, és feltétlenül ajánlom a kiváló mű magyar nyelven való megjelentetését is.

Borosy András

TÓTH FERENC

ASCENSION SOCIALE ET IDENTITÉ NATIONALE

Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692-1815),

Officina Hungarica IX.

(Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest, 2000. 362 o.)

Örvendetes módon újabb alapmű született az oly sok szempontból máig sem kellően feltárt hosszú XVIII. századdal kapcsolatosan. A magyar-francia kapcsolattörténet ifjú, ám nemzetközi elismertségű kutatója ezúttal a magyar bevándorlóknak a francia társadalomba történt beilleszkedését mutatja be „Társadalmi felemelkedés és nemzeti azonosság" című, a Nemzetközi Hungarológiai Központ kiadásában megjelent monográfiájában. Mondanivalója különösen azért figyelemre méltó, mert nem csak a központi magyar és francia levéltárakban nézett utána az eddigi szakirodalomban meggyökerezett állításoknak, hanem a két érintett ország számos vidéki közgyűjteményében ugyanúgy, mint az alapvető ausztriai, nagy-britanniai és egyesült államokbeli levéltári állagokban is.

Újonnan feltárt gazdag ismeretanyaga alapján a szerző már bevezetőjében világosan meghatározza, hogy célja a XVIII. századi Francia Királyságban jelentős szerephez jutott magyar jelenlét történetének bemutatása. Mivel legjelentősebbnek a francia királyi szolgálatba állt magyar katonák letelepedése bizonyult, természetszerűleg az ő beilleszkedésük és felemelkedésük áll kutatásai középpontjában. Bár ez az egész hosszú évszázad során folyamatosan vizsgálható jelenség volt, leghatározottabban mégis 1711 és 1756 között, a Rákóczi-szabadságharcnak véget vető szatmári békekötés és a nagyhatalmi szövetségek átrendeződésével kirobbantott harmadik szilézia vagy hétéves háború kezdete közti időszakban érvényesült, a hangsúlyt tehát a szerző, érthetően, erre az időszakra helyezte.

A monográfia első része történeti folyamatában mutatja be a magyar-francia kapcsolatokat és az ezek következtében egyre jelentősebbé váló franciaországi magyar katonaság szerepét.

Témája feldolgozását a szentgotthárdi csatával indítja, szól a Wesselényi-összeesküvésnek nevezett főúri-nemesi ellenállás és az annak felszámolását követő megtorlási időszak bujdosóinak francia kapcsolatairól, Thököly szövetségkötéséről, az oszmánellenes felszabadító háborúval párhuzamosan kibontakozó népi kuruc mozgolódásról és az elmenekült, franciaországi magyar bevándorlókról. Önálló fejezetben tárgyalja a Rákóczi-szabadságharc és XIV. Lajos keleti terveinek egymásra találását és kapcsolatrendszerét a spanyol örökség megszerzéséért kirobbantott Habsburg-ellenes koalíciós háború kezdetétől annak lezárultáig.

Ezután következik a mondanivaló középpontjába állított 1711 és 1756 közti időszak, a bujdosó és dezertőr magyarok tömeges francia hadiszolgálatba állásának részletezése. Az ezt követő, a Nagy Francia Forradalom kitöréséig terjedő időszakot tárgyaló rész már a francia király magyar zsoldosairól szól. Az utolsó történelmi fejezet a forradalmi és na-

póleoni időszakot tekinti át, elsődlegesen ismét a francia keleti politika tükrében. Az első nagy tematikai egységet rövid statisztikai összegzéssel zárja le a szerző.

Már az eddig elmondottak alapján is nyilvánvaló, hogy ismereteinket számos új adattal, felismeréssel gazdagítja Tóth Ferenc. Igazában Az újdonság erejével azonban a monográfia második része, a beilleszkedés folyamatának a bemutatása hat. A szerző a francia királyi hadsereg összetételéből, a huszár és a magyar fogalmi azonosításából, a kisháború meghatározóvá válásából és ezzel a magyarok szerepének megnövekedéséből kiindulva közelíti meg témáját, és mindennek tükrében részletezi a francia huszárezredekbeli magyar előmeneteli lehetőségeket. Ezt követően tér át a beilleszkedést segítő tényezőkre és az azt meghatározó lelki hatásokra. Külön szól az udvari és táborbeli életnek a nemes családokból érkezett magyar katonákra gyakorolt hatásáról, a barátságkötések és szerelmi kapcsolatok szerepéről, az azok alapján megvalósuló házasságkötésekről, családi kapcsolódásokról.

Önálló fejezetben tárgyalja a szerző a letelepedett magyar katonák beilleszkedését meghatározó anyagi viszonyokat, a szolgálatellátás alapján juttatott kegydíjakat, vagyonszerzéseket, a kialakult letelepedési gócokat. Ehhez csatlakozva a művelődési beilleszkedés kérdéseit veszi sorra Tóth Ferenc. Szól a vallási élet, a nyelvismeret, az iskolázottság, az olvasmánybázis, a színház, a zene és a képzőművészet terén kimutatható kötődésekről, a francia kultúrába történt, a levelezés és a publikálás tanulmányozása alapján igazolható beilleszkedésről.

Az összes eddig jelzett vizsgálathoz természetszerűleg csatlakozik az, amely a harmadik nagy önálló egységben a magyarság megtartására és egyúttal a francia társadalommal való azonosulásra vonatkozik. A szerző a nemzetfogalom e korszakbeli változásából indul ki, majd az ismertté vált honosítások kérdését, mint az alattvalóvá válás tényezőjét elemzi. Ezután rátér a magyar azonosság megőrzésének tényezőire, a nyelv, a hagyomány és a szülőföldhöz való kötődés szerepének bemutatására. Önálló, ehhez csatlakozó részben vizsgálja a magyar beilleszkedés modelljét a francia hadsereg svájci, nagy-britanniai és lengyelországi katonáinak példájával egybevetve.

Végül Tóth Ferenc összefoglalja kutatási eredményeit, és ezt magyar nyelven is, feszes logikai rendben, röviden megismétli. Elsődlegesen azt hangsúlyozza, hogy a Francia Királyság és főleg uralkodója számára a bevándorolt magyarok, akiket a huszárokkal azonosítottak, egyénileg és főleg kötelékben érkezetten, elsődlegesen a hadsereget erősítő, idegen katonákként, a kisháború mestereiként voltak fontosak. Ez a megkülönböztetés is segítette, hogy mint az 1703-1756 közti csoportos, mint az 1756-1789 közti egyéni, mint az 1703 előtti és 1789 utáni szórványos beilleszkedés úgy történhetett, hogy a francia király katonájaként is megmaradhattak magyarnak. Más szóval, ahogyan a szerző hangsúlyozza, kettős önazonosság alakulhatott ki a huszárlét bázisán, anélkül, hogy személyiségzavar keletkezett volna.

A választott hazában való megkülönböztetés, elkülönülés ellenére, a nagyfokú társadalmi mobilitás következtében jelentős katonai pályát futhattak be, és magasra emelkedhettek az idegenből, a szülőföldről vagy a császári-királyi hadseregből, érkezett magyarok is. Ugyanakkor a szerző azt is kiemeli, hogy ez az ancien régime hanyatló szakaszában, a királysághoz kötődve, történt, így a három nemzedéknyi franciaországi magyar emigráció, beilleszkedése ellenére, csak rövid történelmi szerepet játszhatott.

Befejezésül arról is szólni kell, a szerző nem elégedett meg azzal, hogy mondanivalóját mindvégig gazdag hivatkozással igazolta, hanem függelékként nyolc meghatározóan jellegzetes, általa feltárt forrást is közöl, továbbá állításait huszonnyolc grafikai ábrával is szemléletessé teszi, valamint közreadja gazdag forrás- és irodalomjegyzékét.

A recenzens nem csak tartalmi, hanem módszertani szempontból is rendkívül jelentősnek tartja ezt az új hazai publikációt. Tovább fokozza e kijelentés jelentőségét az a megállapítás, hogy ezúttal azon a világnyelven jelent meg ez a monográfia, amelyen sok, a téma iránt érdeklődő külföldi olvasóhoz is eljuthat számos, mindeddig nem kellően méltányolt vagy nem helyesen megértett magyar történelmi tény hiteles ábrázolása. Köszönet ezért a szerzőnek, a kiadónak és a kiadást lehetővé tévőknek.

Zachar József

FERDI IRMFRIED WÖBER

1809

Schlacht bei Raab

(A szerző kiadása, Wien, 2001. 71 o.)

Az 1809. június 14-i, Győr melletti csatával kapcsolatosan, amelyben a János főherceg vezényelte császári-királyi és a József főherceg nádori vezénylete alatt állt magyar nemesi felkelő csapatok kudarcot vallottak a (Beauharnais) Jenő itáliai alkirály alárendeltségében állt francia császári csapatokkal szemben, a késői utókor keveset tud, s amit tud, azt is általában rosszul. Erre figyelt fel az alsóausztriai Maria-Anzbach csendjébe visszahúzódva a napóleoni korszak irodalmában elmélyült kutató, Ferdi Irmfried Wöber. Érdeklődése egyre meghatározóbban fordult e hadtörténelmi esemény felé, nem elégedett meg immár az addigi csatatörténeti feldolgozások sommás ítéletével, a kiadott forrásokból megszerezhető kiegészítő ismeretekkel. Vette a fáradságot, személyesen járta be az egykori helyszínt, követte a szembe került ellenséges hadak felvonulási útvonalait, tanulmányozta az összecsapás helyszínét, a legszélesebb értelemben felfogott csatateret. Ezt követően a térség helyi városi, egyházi és magánlevéltáraiban felkutatott számos, mindeddig hasznosítatlan forrást, (bár sajnálatos módon a jelzett hivatkozások végül is kimaradtak a kötetből). Végül sorozatosan konzultált a korszak legjelentősebb magyar, osztrák, francia, olasz, német, brit és amerikai kutatóival szerte a nagyvilágon az egyes részkérdéseket illető új felismeréseiről. Így született meg ez a figyelemre méltó új tudományos feldolgozás, amelyben állításait a szerző pontos vázlatokkal, forrásidézetekkel, korabeli ábrázolásokkal és mai terepfelvételekkel igazolja.

Elemzését 1809. június 6-ával indítja, amely napon a főhadiszállását a győri püspöki palotában felütő és a magyar insurrectiót e térségben gyülekeztető József főherceg nádor értesítést kapott fivérétől, a császári-királyi haderő főparancsnoki tisztségében állt Károly főhercegtől, hogy hadaival egyesülnie kell a másik fivér, János főherceg visszavonuló itáliai hadseregének kötelékeivel, hogy együttesen húzódjanak Pozsony felé, amelyet támadás fenyeget. Ugyanaznap Jenő itáliai alkirály addig Sopron térségében állomásozott erői is megindultak kelet felé, és Sárvártól keletre egyesültek. Az erőviszonyok részletezése során a szerző kiemeli József nádor felelősségteljes jelentéseit, amelyek egyrészt hiteles képet adtak a magyar nemesi felkelés kötelékeinek harcértékéről és hadba vethetőségéről, másrészt javaslatokat tartalmaztak a további teendőket illetően. Ezzel szembeállítja, menynyire tévesen ítélte meg János főherceg a szemben álló francia erők nagyságát és saját lehetőségeit. Ezután rátér a kétoldalú csapatmozgásokból fakadó, Jánosháza–Karakó és Bodonhely–Gógánfa térségében bekövetkezett kisebb összecsapásokra, majd a június 12-i Pápa melletti ütközetre, amely a francia hadvezetés feltételezése ellenére nem bontakozott ki döntő csatává, miután János főherceg Győr felé visszavonult.

A továbbiakban Wöber felidézi János főherceg és József főherceg június 13-i téti találkozóját és heves vitáját az előbbi által június 15-ére tervezett, utóbbi által elvetett győri támadó csatavívással kapcsolatosan. Ezután részletezi a császári-királyi kötelékeknek a feltételezett csatarendnek megfelelő visszavonását, az ugyancsak gyülekeztetett insurrectiós erők közéjük való betagolását. Ezt követően bemutatja, hogy Csanak és Gyirmót térségéből a francia elővéd már aznap kiszorította a Habsburg-hadak utóvédjét, és elfoglalta a Gyirmót és Ménfő közti magaslatokat, ezáltal pedig meghatározó előnyhöz jutott. A magát még mindig túlerőben vélő János főherceg 14-én reggel ennek ellenére ismételten visszautasította József nádor javaslatát, hogy csatavívás helyett vonuljanak vissza Komáromba. Miközben érvényesítette a magyar hadszíntéren elnyert főparancsnoki beosztását, és Kismegyerre támaszkodva, csatarendbe állíttatta hadait, azokat heves francia tüzérségi csapás érte. Ezáltal világossá vált a francia támadó csatavívási szándék, és János főherceg úgy döntött, a másnapra tervezett saját

támadás helyett elfogadja, hogy védelmi felállásból még aznap csatát vívjon.

A szemben állók erőinek pontos bemutatása után és a terep aprólékos felvázolását követően a szerző rátér arra, miként telt el az idő egyrészt a Habsburg-hadvezetés tehetetlen várakozásával, másrészt a francia hadvezetés pontos ismereteket eredményező felderítésével. A francia részről megindított támadás részletezése következik ezután, melynek során jelentős teret szentel a szerző János főherceg későbbi insurrectióellenes vádaskodásainak, és azokat főleg a francia források bemutatásával teszi tarthatatlanná. Ugyanígy jár el a csatavívásnak János főherceg által végül is elrendelt félbeszakításával és a csapatok visszavonulásával kapcsolatosan is, újra és újra a résztvevőket megszólaltatva, és a főleg a nemesi felkelő erők által időközben végrehajtott ellenlökésekre is részletesen kitérve. Minden eddigi feldolgozással szemben, ezúttal a források tükrében, végre teljes valóságában világossá válik az insurrectiós erők helytállása, és az a tény, mennyire nem rajtuk múlt a vereség és a kényszerű visszavonulás, sőt mennyire nem is az ő soraik rendültek meg elsőként: a zömre nehezedő óriási francia túlerő következményeként bekövetkezett ottani zavar eredményezte azt. Végül a menekülésbe torkolló visszavonulással kapcsolatosan is azt emeli ki a szerző, hogy József nádor rendelte el nemesi felkelőinek az azonnali komáromi gyülekeztetést és a gyülekezőhely mielőbbi elérését, miközben János főherceg császári-királyi hadai ilyen irányú parancs nélkül maradtak, és csak másnap vonultak Ács térségében végrehajtott gyülekeztetést követően a szőnyi hídfőhöz.

A szemben álló hadviselő felek további magyarországi mozdulatainak a felvázolását követően Ferdi Irmfried Wöber a vereséggel és a veszteségekkel kapcsolatosan az uralkodónak, illetve a generalisszimusznak küldött jelentésekkel, főleg azok valóságtartalmával foglalkozik. Ezt követően kitekintésként a Győr birtoklásáért vívott küzdelmet, a város június 24-i francia kézre kerülésének körülményeit idézi fel.

E rövid ismertetés is világossá teszi, hogy csak üdvözölni lehet ennek a magyar szempontból is oly jelentős hadtörténelmi eseménynek új szempontú, a valós tényeket felszínre hozó, aprólékos bemutatását. Mivel pedig ez egy osztrák szerző részéről, német nyelven történt, talán a szélesebb szakmai közvéleményben is tudatosul, hogy nem a magyar résztvevőkön múlt a diadal, nem az utolsó magyar nemesi felkelés vallott kudarcot, hanem ellenkezőleg, a Habsburg-hadvezetés csődje nyilvánult meg a túlerővel szemben felelőtlenül vállalt csatavívással. Mindez együttesen szakítást eredményezhet egy kétszáz esztendő óta axiómává rögzült téves beállítással, ami a tudományosság szempontjából igazán örvendetes.

Zachar József

KRÓNIKA

ZACHAR JÓZSEF

„ÁRULÁS VAGY REÁLPOLITIAI LÉPÉS?"

Kárpát-medencei történelmi tanácskozás a szatmári béke 290. és II. Rákóczi Ferenc fejedelem születésének 325. évfordulója alkalmából, Szatmárnémeti, 2001. április 27.

A Szatmárnémeti Kölcsey Kör a Nagykárolyi Városi Múzeum, Szatmár Megye Művelődési Igazgatósága, a Magyar Kultúra Alapítvány és az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület bekapcsolásával, továbbá a Román köztársaság művelődésügyi minisztériumának védnöksége alatt immár a hetedik alkalommal rendezte meg „Az élő Rákóczi" megemlékezés-sorozatot és ezen belül a Kárpát-medencei történészeknek a Nagyságos Fejedelem születésnapján, az ő történelmi korszakához kapcsolódó tudományos eszmecseréjét Szatmárnémetiben, a Scheffler János Lelkipásztor Központban.

Elsőként a tanácskozássorozat kezdeményezője és szervezésének meghatározó egyénisége, *Muzsnay Árpád*, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület alelnöke, a Szatmárnémeti Kölcsey Kör elnöke üdvözölte a szokatlanul nagy számban megjelent helyi és regionális vezető egyéniségeket és érdeklődő résztvevőket. Egyrészt azt hangsúlyozta, mit jelent a történelmi tudat és a hazaszeretet szempontjából az egykori Partium mai lakossága számára, hogy immár rendszeresen, minden második esztendőben e térségben találkoznak a legjelentősebb Rákóczi-kutatók. Másrészt II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek azt a történelmi példáját emelte ki, amelyet a Kárpát-medencei érdekegyeztetés területén máig hatóan elénk tárt. Végül köszönetet mondott a szervezőknek és a résztvevőknek a rendezvény megszületésének lehetőségéért.

Ezt követően *Takács Ferenc* kandidátus, egyetemi docens (Debreceni Egyetem), az első tudományos ülés elnöke vette át a szót, és elöljáróban elmondotta, jelen tanácskozás témájával kapcsolatosan rögzült az „árulás" gondolata. A megjelent történészek azonban nem ítélkezni akarnak e kérdéssel kapcsolatosan, hanem szakmai módszereikkel, a forrásokhoz visszanyúlva keresik a választ. Természetszerűleg a különböző megközelítések és nézőpontok alapján bizonyára véleménykülönbségekkel is számolni kell, de éppen az objektív vita segíti a szükséges tisztulást.

A bevezető előadást *Magyari András* egyetemi tanár (Kolozsvári Állami Egyetem) tartotta meg „A Rákóczi vezette szabadságharc politikai és katonai problémái 1710-1711-ben" címmel. Hangsúlyozta, hogy a nyolc esztendős függetlenségi háborúval kapcsolatosan még mindig éppen az utolsó másfél év eseményei a legkevésbé tisztázottak, ezért máig az a legvitatottabb kérdés, árulás miatt következett-e be, vagy szükségszerű volt-e a bekövetkezett elbukás. A választ keresve hangsúlyozta, hogy katonailag már a romhányi csata megpecsételte a szabadságharc sorsát. Ennek tükrében pozitívan kell megítélni a békés lezárás lehetőségét, hiszen a kuruc haderő az általános bomlás állapotába került. Emögött még meghúzódott az ország gazdasági életének teljes szétziláltsága, az éhínség és a pestisjárvány. Ebből következően II. Rákóczi Ferenc sem a győzelem kivívásában bízva kívánt még kitartani, hanem az európai békekötés kedvezőbb feltételeiben reménykedett. Az volt a nézete, hogy diplomáciai aktivitással még elérhető annak a külső támogatásnak a biztosítása, amely alapvető céljainak megvalósulását segítheti. Ilyen értelemben támogató külső hatalom azonban nem volt, ezért kényszerült rá arra, hogy időhúzás céljából engedélyezze a Pálffy és Károlyi közötti közvetlen kapcsolatfelvételt. Ezzel kapcsolatosan arra utalt, hogy Pálffyt a bécsi udvar politikai okokból állította a magyarországi hadak élére, míg Károlyi nem időhúzás, hanem a döntés kicsikarása céljából folytatta a Rákóczi részéről kez-

detben engedélyezett megbeszélés-sorozatot. Fejtegetését azzal zárta, hogy méltányolni kell Károlyi álláspontját is.

A továbbiakban *Kovács Ágnes* kandidátus, egyetemi docens (Debreceni Egyetem) „A kuruc állam gazdasági helyzete a szabadságharc második felében" című előadása következett. Hangsúlyozta, hogy a hadellátás, a fejedelmi udvartartás és azok gazdasági bázisának igényei határozták meg a szabadságharc államának gazdasági tevékenységét. Ennek érdekében II. Rákóczi Ferenc bölcsen meghagyta a helyükön a gazdasági vezetőket, de saját emberei közül ellenőrzésre biztosokat nevezett ki melléjük. Ezt követően a Gazdasági Tanács és a Főhadkomisszariátus irányító tevékenységét elemezte, miközben bemutatta egyrészt az óriási korrupciót, másrészt a felelősségrevonás elmaradását. Ezután rátért a tőkehiányra és a rézpénz bevezetésének, az újabb és újabb pénzkibocsátásnak a szükségességére, az abból fakadó inflációra és pénzhamisításra. A rézpénzzel kapcsolatosan hangsúlyozta, hogy az kényszerárfolyamú államkölcsönként szerepelt, ebből fakadt elfogadtatásának a nehézsége, ezáltal a konszolidációs kísérlet kudarca. Ez vezetett el a rézpénz devalvációjához, az adósság megadóztatásához és a haderő prédával történő eltartásának kényszeréhez. Miután az adóbehajtás sikertelen maradt, a francia segélypénzek pedig elapadtak, a katonaság fizetetlensége tömeges dezertáláshoz vezetett, a gazdasági válság pedig társadalmi válságba torkollt, és ez meghatározta a szabadságharc sorsát – fejezte be elemzését.

Kovács Zoltán PhD (Miskolci Egyetem) az előzőekhez csatlakozva, „Külpolitikai esélyek a Rákóczi-szabadságharc utolsó éveiben" című előadásában kívülről közelítette meg a szabadságharc külső kapcsolatrendszerét és az abból fakadó lehetőségeket. Azt bizonyította, hogy Károlyi 1711 januári külpolitikai fejtegetései, amelyeket Bánkúti Imre adott ki, és amelyek a külső segítségben való bizakodás hiábavalóságát tükrözik, nagyon közel álltak a valósághoz. Sorra véve, először arról szólt, hogy a Francia Királyság természetes szövetségesnek tűnt, de már a höchstädti csatavesztést követően irreális volt a reá való támaszkodás. Akkortól kezdve a francia diplomácia hagyományosan már csak diverziót látott a magyar szabadságküzdelemben és az abból fakadó előnnyel számolt, háborús vereségei következtében érdektelensége egyre növekedett. Áttérve az angol-holland szimpátiára és az abból fakadó közvetítésre, rámutatott, az ugyancsak természetes hatalmi törekvést tükrözött, e két hatalom számára ugyanis éppen károsnak tűnt egy diverzió, amely gyengítette a Habsburg Birodalom magyarországi küldetését: úgy értelmezték, hogy a szabadságharc veszélyezteti az egységes közép-európai hatalomnak a kontinentális egyensúly fenntartásában játszott szerepét, ezért igyekeztek tárgyalásközvetítéseikkel véget vetni neki. Végül, a svéd-lengyel-orosz diplomáciai vonalról szólva, annak ugyancsak a magyar ügy szempontjából kedvezőtlen fejleményeit részletezte. Mindezek alapján azt a következtetést vonta le, hogy a szabadságharc végén II. Rákóczi Ferenc támogatást már egyetlen külső hatalomtól sem várhatott, így irreális volt az univerzális béke keretében történő lezáráshoz fűződő reménye.

Szünet után az elnöklést *Köpeczi Béla,* a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, nyugalmazott tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) vette át.

Elnökletével először *R. Várkonyi Ágnes* nyugalmazott tanszékvezető egyetemi tanár, a történelemtudomány doktora (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest) előadására került sor, amely „Rákóczi állama és az európai békerendszer (különös tekintettel az angol-holland békeközvetítésekre)" címmel hangzott el. Kiindulásként Károlyi 1711. február 21-én Munkácson kelt levelét vette, amelyet ugyan Lukinich Imre kiadott, és amelyet Szekfű Gyula lemásoltatott, mégis gyakorlatilag ismeretlen, mert nem illett bele a romantikus történetszemléletbe. Ez alapján előrebocsátotta, történelmietlen a végsőkig kitartó Rákóczi és a megalkuvó Károlyi szembeállítása, ugyanis a béke olyan megegyezésnek tűnt, amely a veszteseket is megnyugtatta, de a győztesek akaratát vitte keresztül. Ennek tükrében vizsgálta az előadó a továbbiakban az univerzális békekötésig történő kitartás és Károlyinak ezzel kapcsolatos magatartása kérdését. Már a szabadságharc egész ideje alatt, korábban is folytak béketárgyalások, azokat Károlyi eleve jól ismerte, nem egyszer résztvevő is volt. Tisztában volt a kölcsönös háborús kimerültség tényével is, ezért tudta, hogy a mindkét fél részére elfogadható megállapodások eléréséig hosszas tárgyalások lesznek szükségesek. A szatmári békéhez vezető út 1710 augusztu-

sában, a szerencsi tanácsüléssel és újólag az angol és holland közvetítők bevonásának szándékával indult, hiszen a kérdés már akkor úgy merült fel, hogy a befejezés fegyveres megsemmisülés, vagy garanciális megállapodás lesz-e. Károlyi éppen azért maradt Rákóczi oldalán, mert mindketten garanciákkal biztosított államhatalmi megegyezést kívántak elérni. Ennek következtében Rákóczi bízta meg Károlyit, hogy kezdjen tárgyalásokat Pálffyval, és Károlyi sem csupán amnesztiát kívánt elérni. Az utak végül is a salánki, külön tartott erdélyi és konföderális szenátusi tárgyaláson váltak el, a garanciális béke mellett kitartók kimentek a szomszédos lengyel felségterületre, míg a hadak állapotának ismeretében az amnesztiális békét elfogadók aláírták a szatmári megegyezést.

Az elnöklő Köpeczi Béla az elhangzottakhoz szükségesnek vélte, hogy hozzátegye: a szatmári egyezség megegyzéses és garanciális béke volt.

Ezután került sor *Zachar József* habilitált egyetemi tanár, a történelemtudomány doktora (Eszterházy Károly Főiskola, Eger) „A szatmári béke bécsi szorgalmazója: gróf Pálffy János tábornagy" című előadására. Röviden felidézte, miként érkezett el a császári hadseregben pályája addigi csúcsára – a kuruc kapcsolatokkal való gyanúsítgatás és gátlástalan, aulikus honfitársaival való sorozatos ütközések ellenére – 1709-1710-ben a jeles katonaegyéniség. Rámutatott, mennyire fontos szerepet játszott ebben a kor legnagyobb hadvezérének, Savoyai Jenő herceg, tábornagynak, a Császári Udvari Haditanács elnökének pártfogó támogatása. Ugyancsak kiemelte az előadó, hogy Pálffyt magyarországi főparancsnoki beosztásának elfogadásakor két cél vezette, egyrészt az alá rendelt császári csapatokról való gondoskodás feltételeinek az elöljáró bécsi hatóságok részéről történő előzetes biztosíttatása, másrészt annak a kikényszerítése a politikai vezetéstől, hogy a nyers erőn túl – horvát báni méltóságra is tekintettel – tárgyalásokhoz nyert teljhatalommal érhesse el a magyarországi háború befejezését. Ezt követően az ismert hazai és eddig feldolgozatlan bécsi hadilevéltári források alapján azt bizonyította, hogy I. József tudtával és beleegyezésével kezdett kapcsolatfelvételéhez Pálffy, és Károlyi közvetítésével valójában Rákóczival akart megegyezésre jutni. A továbbiakban Pálffy kettős igyekezetét részletezte, amely arra irányult, hogy egyrészt elnyerje Rákóczi bizalmát, másrészt pedig elhárítsa a bécsi udvarban a tárgyalások iránti gáncsoskodásokat és a sorozatos fegyverszünetek miatti támadásokat. Az 1710 november közepétől 1711 április végéig tartó kétirányú lázas tevékenység bemutatását lezárva, az I. József halála ellenére végigvitt tárgyalássorozat eredményeként a majtényi síkon letett alattvalói hűségeskü és a kondöferált rendek részéről aláírt szatmári békesség szövegét elemezte új szempontból az előadó. Végül Pálffynak azt a politikusi küzdelmét villantotta fel, amelyet az általa megtartani fogadott békességnek a bécsi udvar általi ratifikálásáig, sőt a még trónra sem lépett új uralkodó, III. Károly általi szentesítése eléréséig folytatott.

A következőkben *Fehér János* PhD egyetemi adjunktus (Craiovai Állami Egyetem) olvasta fel *Ciobota Dinica* PhD egyetemi előadóval közösen készített, „Osztrák-török háborúk és Olténia ideiglenes megszállása" című előadását. Ebben bevezetőként azokat a változásokat idézte fel, amelyek a két román fejedelemségben követték a Habsburg Birodalomban történteket az 1711-ben kirobbant török-orosz háborúba történt kényszerű beavatkozást és vereséget követően. Ezután rátért VI. Károly császár 1716-1718 közt vívott első török háborújára és annak következményeire. Ezek közül azt emelte ki, hogy a stratégiai fontosságú Olténia megszerzésére volt az elsődleges hadicél, amely azonban VI. Károly császár 1737-1739-es második török háborúja következtében mégis elveszett. Ezzel kapcsolatosan azt hangsúlyozta, hogy az osztrák-török rivalizálásba harmadikként az orosz hatalom is bekapcsolódott, és két hatalom kezdetben semlegesítette egymást, ez eredményezhetett még török sikert. A balkáni hegemóniáért vívott háromhatalmi vetélkedés korszakának igazi nyitányaként az 1768-1774-es orosz-török háborút idézte fel, és utalt arra, hogy e vetélkedés még hosszan folytatódott. Befejezésül arról szólt, hogy az Oszmán Birodalmat a két román fejedelemség vezető államférfijai már életképtelennek tartották, ezért kezdetben az energikusabbnak tűnt Habsburg Birodalomhoz, majd Olténia bekebelezése feletti csalódásuk következtében az Orosz Birodalomhoz kapcsolták reményeiket.

Ebédszünet után az elnöki tisztet *R. Várkonyi Ágnes* vette át.

Elnökletével elsőnek *Köpeczi Béla* kapott szót, aki „Rákóczi és Károlyi" címmel tartotta

meg előadását. Bevezetőként hangsúlyozta, hogy két önmagában is jelentős történelmi személyiségről van szó, akik a szatmári béke megkötésének idején két eltérő politikai irányzatot képviseltek. Ugyanakkor túlzottan leegyszerűsített nézet Rákóczi esetében idealista, míg Károlyi esetében reális irányzatról szólni. A továbbiakban a két szereplő tetteinek mozgatórugóit elemezte. Ennek során elsődlegesen azt emelte ki, hogy Károlyi kétfelé tett eskütételével bizonyíthatóan kettős játékot űzött, ebben a játékban pedig Erdély sorsának a kérdése volt a meghatározó. E tekintetben volt ugyanis összeegyeztethetetlen a Pálffy által képviselt udvari felfogás Rákócziével. Ehhez kapcsolódva elemezte Rákóczinak az egyes külső hatalmakhoz fűzött reményeit, és azok tükrében Károlyi további lépéseit. Végül azzal zárta fejtegetéseit, hogy miközben Károlyi realista álláspontra helyezkedett, Rákóczi nem idealista hanem moralista volt.

Dr. Németi János múzeumigazgató (Nagykárolyi Városi Múzeum) e témát „Lehet-e árulónak nevezni gróf Károlyi Sándort?" címmel beszélt. Előadása kezdetén hosszan felidézte, hogy különböző korok kutatói különböző irányból történő megközelítéssel miként foglaltak állást e kérdésben. Ezután sorra vette az alapvető vádakat, hogy milyen előnyök, a grófi méltóság, jelentős birtokadományok vagy tekintélyes pénzjutalom elnyerése érdekében vállalkozott-e Rákóczi ellenében a szatmári békekség elfogadására. Az egyes vádpontokkal kapcsolatos elemzést követően kifejtette személyes álláspontját, hogy szó sincs árulásról. Befejezésül Károlyinak a köz érdekéhez kapcsolódó, a szatmári béke utáni időben folytatott további tevékenységét részletezte. Ennek során kitért a telepítésekre, a gazdaságfejlesztésre, a kereskedelem ösztönzésére és művelődési téren tettekre egyaránt.

A továbbiakban *Ulrich Attila* PhD tudományos kutató (Jósa András Múzeum, Nyíregyháza) adta elő „A szatmári béke és a Rákóczi-birtokok sorsa, különös tekintettel a tokaji uradalomra" című előadását. Bevezetésül hangsúlyozta, hogy a tokaji volt az egyetlen uradalom, amely kamarai igazgatás alá került, ezért lehetőség van önálló gazdasági egységként való vizsgálatára. A továbbiakban elemzése során bemutatta az 1715-1730 közti jelentős fellendülési szakaszt. Ezt követően az eladási szándékot vizsgálta, majd a magánkézbe adás után bekövetkezett változásokat részletezte, aprólékosan kitérve a bevételekre, kiadásokra, befektetésekre, haszonra.

Más területre áttérve, *Kónya Péter* PhD egyetemi adjunktus (Eperjesi Evangélikus Teológiai Akadémia) „A szatmári béke és a protestáns egyházak további sorsa" címmel tartott előadást. Indításként a vallásnak és különösen a protestantizmusnak a Rákóczi-szabadságharcban játszott szerepét idézte fel. Ezt követően áttért a felső-magyarországi viszonyoknak a szatmári békét követő alakulására, ezen belül elsődlegesen a protestáns templomok, iskolák további sorsát elemezte.

Szünet után a negyedik ülésre *Magyari András* elnökletével került sor.

Először *Adam Jan* PhD egyetemi adjunktus (Eperjesi Evangélikus Teológiai Akadémia) tartotta meg „Vándormozgalmak Magyarország északkeleti részén a szatmári béke után" című előadását. Gyakorlatilag a XVIII. század eleji paraszti népmozgást elemezte a történelmi Sáros, Szepes, Ung, Abaúj és Zemplén vármegye vonatkozásában. A téma kifejtését a nagy oszmánellenes felszabadító háború lezárultának idejével kezdte, és a hangsúlyt II. Rákóczi Ferenc birtokainak vizsgálatára helyezte. Részletezte az elpusztásított területeken történt újratelepítést, a magyarok és nyomukban a szlovákok délre húzódását. Ezt követően rátért a második nagy belső elvándorlási hullámot jelentő 1740-es évekre, amikor elemzése szerint immár a Kárpátokon kívülről, és főleg ruszinok, zsidók érkeztek északra a délebbre húzódottak helyére.

E téma folytatását jelentette *Manula Tibor* tudományos kutató (Szatmárnémeti) „A szatmári békét követő sváb telepítések és azok jelentősége" című, következő előadására. Az előadó Károlyi Sándornak a nagykárolyi uradalmába Svábföldről hozatott telepeseivel kapcsolatos vizsgálatának eredményeit ismertette. Hangsúlyozta, hogy a szükséges, hiányzó munkáskéz pótlása gazdasági és vallási megfontolásokból történt éppen az adott területről, politikai indítékok nem kimutathatóak. Áttérve a gyakorlati megvalósításra, hangsúlyozta, hogy az engedélyezés érdekében a Magyar Királyi Udvari Kancelláriánál és a Császári Udvari Hadtanácsnál egyaránt el kellett járni, és Károlyi az ez irányú első lépéseket már 1712-ben megtette. A továbbiakban a későbbi, Károlyi Sándor halála után is folytatódó, immár más dél-német tartományokból, így Bajorországból, Hessenből, Württembergből és Pfalzból is tör-

tént telepítéseket idézte fel. Befejezésül a telepítők útvonalával kapcsolatosan azt hangsúlyozta, hogy Ulmtól Pozsonyig hajón történt az utaztatás, majd onnan szekereken, amelyhez a lovakat is magukkal hozták, visszafelé azok vontatták a lakóhajókat.

Ezt követően *Dr. Tamás Edit* történészmuzeológus (Rákóczi Múzeum, Sárospatak) tartotta meg „Egy korszak véget ér. Uradalomváltás Sárospatakon" című előadását. A korábbi történetének felvillantása után azt hangsúlyozta, mennyire fontos annak kutatása, mi történt a szatmári békekötést követően. Felidézte, hogy már 1709-ben zálogbirtokként az indigenátust nyert Trautson hercegi család kezére került a sárospataki uradalom, de csak 1710-ben tudták birtokba venni az udvarhű csapatok. Így csak 1711-ben kerülhetett sor a Szepesi Kamara által végrehajtott leltározásra, melynek során a katonaság által erősen lelakott, rendkívül leromlott állapotban találták az uradalmat. Miután csak 1720-ban került sor az idegenből érkezett család örökös birtokába ez a gazdasági egység, addig legfeljebb állagmegóvást, karbantartást végeztettek, fejlesztésre nem került sor. A helyreállítási munkálatok azután végül 1727-ben, a birtokot örökölt ifjú herceg első látogatását követően kezdődtek meg, és 1775-ig folytatódtak, amikor az uradalom visszaszállt a koronára. Az előadó befejezésül azt emelte ki, hogy a Trautson-korból kiemelkedik a sváb telepesek behozatása, a 200 család ugyanis két új zempléni uradalmi települést hozott létre: Trautsonfalvát (Trauczonfalvára, ma Hercegkút) és Károlyfalvát.

Ismét új témára váltva, *Takács Péter* „Ady és a kurucok" címmel tartott előadást. Ebben a „fin de siècle" -hangulattal szakított Ady Endre századelőn született magyarságversei közül a közel húsz kuruc költeményt idézte fel. Kiemelte a protestáns partiumi kisnemesi születésű költő politikusi érzékenységét, mellyel az elviselhető jövő reményét kívánta kifejezni. Hangsúlyozta továbbá, hogy II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társai hamvainak hazahozatala különös aktualitást adott a kuruc témájú verseknek. Miután e költői művek viszonylag ismertek, ezúttal Ady prózájához nyúlt az előadó, ebből is a Károlyi Sándorral foglalkozó írásokról szólva. Elemzését azzal zárta, hogy a költő a megalkuvással, az önfeladással pörölt ezekben az elsődlegesen Majtényhoz visszatérő prózai műveiben.

Befejezésül *Beke Pál* népművelő (Budapest)" Szelíd településfejlesztés. A Csenger–Szatmárnémeti határmenti együttműködési program tapasztalatai" című előadásával egyenesen napjainkhoz fordult. Felidézte az egykori Károlyi-birtokok XX. századi szétszaggatásának tényét és ennek következményeit. Ezt követően kifejtette, hogy „szelíd településfejlesztés" alatt egy adott település olyan átalakítását érti, amely az emberközpontú életét segíti. Példaként elemezte a közeli egykori megyeszékhelytől, Szatmárnémetitől immár tartósan határral elválasztott életre készülő Csenger korábbi kilátástalan helyzetét. Ezt követően rámutatott a határon átlépő kapcsolatépítés, a határon átnyúló együttműködés, a két államba kényszerítettek részéről a közös kitörési pont megtartásának a szükségességére. Befejezésül hangsúlyozta, hogy a trianoni határvonallal a világ végére száműzött, életlehetőségüktől megfosztott települések egyetlen jövendője a határok légiesítése lehet.

Az egyes ülések végén eleven eszmecserékre került sor a résztvevő történészek között, amelynek során világossá vált, mely kérdésekben szükségesek további kutatások. Befejezésül *Muzsnay Árpád* köszönte meg a szervező intézmények nevében a gondolatébresztő előadásokat és a vitákban elhangzott felszólalásokat. A tudományos eszmecserék a tudományos ülésszak befejeztével nem zárultak le, mivel közös vacsorán nyílt mód a megkezdett témák további megvitatására.

„Az élő Rákóczi" rendezvénysorozat április 28-án is folytatódott, és ezen a Kárpát-medencei történésztanácskozás résztvevői is részt vettek. Még ezek megkezdése előtt megismerkedhettek Szatmárnémeti római katolikus püspökével. Ezt követően Domahidára mentek, amelynek vasútállomása mögött, a kismajtényi síkon áll a kuruc emlékmű. Az ott tartott megemlékezésen résztvevőket ismét Muzsnay Árpád üdvözölte, majd a hivatalos résztvevők közül *König Carol,* a Román Köztársaság művelődésügyi minisztériumának főosztályvezetője, a történészek képviseletében *Köpeczi Béla,* míg a helyi szervek nevében *Németi János* tartott megemlékező beszédet. A csatlakozó kulturális műsorban fellépett *Nagy Csaba* tárogatóművész és együttese Nyíregyházáról, Kismajtény és Domahida református egyházi énekkara, továbbá általános és középiskolai tanulók szavalataikkal e két helybeli településről, valamint

Mezőteremből, Nagykárolyból, továbbá Szatmárnémetiből.

A megemlékezés-sorozat Nagykárolyban, az egykori Károlyi-kastélyban, a mai Városi Múzeumban folytatódott, ahol időszaki kiállítás nyílt a Sárospataki Rákóczi Múzeum rendezésében II. Rákóczi Ferenc emlékezetére. A megjelenteket itt *Bekő Tamás*, Nagykároly polgármestere és *Németi János* múzeumigazgató üdvözölte, majd *Tamás Edit* nyitotta meg a kiállítást. Ezt követően a meghívottaknak *Bekő Tamás* díszebédet adott, amelyen *Koncz Gábor* közgazdász (Budapest) tartott előadást „Jövőt vigyázó múlt. Együttműködési lehetőségek a hajdani Rákóczi-birtokon" címmel.

Végül Kaplonyban, a Károlyi-család kriptájának megtekintésével és a család történetének rövid ismertetésével zárult a 2001. évi „Élő Rákóczi" kétnapos megemlékezés-sorozat. A Kárpát-medencei történészek azzal tértek haza, hogy sokszor és sok helyen lenne szükség ilyen őszinte hangvételű tudományos eszmecserére.

HAUSNER GÁBOR

HÁBORÚ ÉS BÉKE A XVII. SZÁZADI EURÓPÁBAN

Szentgotthárd – Vasvár 1664
Szentgotthárd, Vasvár, 2001. május 25–26.

Amikor 1648. október 24-én megkötötték az utókor által harmincéves háborúnak nevezett, egész Európára kiterjedt összecsapássorozatot lezáró vesztfáliai békét, az oszmán hódítás torkában fekvő, három részre szakadt Magyar Királyság politikai elitje elérkezni látta az időt az ország felszabadítására, a török elleni támadó háború megindítására. Míg a kontinens nagyobbik fele a béke mámorában úszott, Közép-Kelet-Európa népei új háború terveit szövögették. A keresztény országok között több éves tárgyalássorozat eredményeként létrejött, garanciákon alapuló, univerzális békerendszer megteremtette a török elleni összefogás esélyét, ám az Oszmán Birodalom által megszállt területek lakóinak még bő évtizedet kellett várniuk, amíg 1663–64-ben nemzetközi összefogással megindult a várva-várt, egyesek által „életmentőnek" is nevezett háború.

Az előzmények 1658-ig, II. Rákóczi György sikertelen lengyelországi vállalkozásáig és az azt követő portai megtorlásig nyúlnak vissza. Az Erdély status quóját, a kontinens hatalmi egyensúlyában játszott szerepét fenyegető török lépések miatt a Német-római Birodalom választófejedelmei (francia támogatással a hátuk mögött) csak azzal a feltétellel választották császárrá I. Lipót Habsburg uralkodót, hogy megindítja a háborút az Oszmán Birodalom ellen. Az összecsapást végül mégsem Lipót, hanem a szultán kezdeményezte: 1663 tavaszán a Porta, máig sem teljesen tisztázott okokból – talán a készülődő európai összefogást megelőzendő – a Bécsben folyt béketárgyalásokat megszakítva, hadjáratot indított a Habsburg uralkodó birodalma ellen. A Drinápolyból a nagyvezír vezetésével áprilisban megindult oszmán hadsereg 1663. szeptember 25-én, 40 napi ostrom nyomán bevette Érsekújvárat, a királyi Magyarország egyik legjelentősebb erősségét. Az oszmán terjeszkedő politika látványos megújulása felrázta a keresztény Európát. 1663/64 telén a Rajnai Szövetség elnöke, János Fülöp mainzi érsek és a királyi Magyarország főméltóságai szívós erőfeszítéseinek eredményeként nemzetközi összefogással megindult a török elleni támadó háború. Tekintélyes nagyságú francia és birodalmi segédcsapatok érkeztek az országba. A téli hadjárat sikereit ugyan több kudarc követte (Kanizsa sikertelen ostroma, Zrínyi-Újvár eleste), ám 1664. augusztus 1-jén Szentgotthárd mellett a Rába folyó kanyarulatánál a szövetséges seregek jelentős veszteséget okoztak az átkelő törököknek, és meg-

állították előnyomulásukat. Ám miközben a keresztény uralkodók és fővezéreik a hadjárat folytatását, a siker kiaknázását tervezgették, a Habsburg udvar a szövetségesek és a magyar tanácsosok háta mögött 1664. augusztus 10-én Vasváron békét kötött a Portával. Ez a magyarság számára előnytelen béke lett az egyik kiváltó oka a Wesselényi-féle rendi szervezkedésnek és az 1670-es évek bujdosó mozgalmának.

Hogyan indult és hogyan végződött az az 1663–64. évi nagy török háború, amely rövid időre az egész keresztény Európa figyelmét Magyarország felé fordította? Mi váltotta ki a hadi eseményeket, hogyan zajlottak le azok, és milyen körülmények között jött létre a kortársakat és az utódok véleményét is megosztó vasvári béke? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására tettek kísérletet francia, török és magyar kutatók a hajdani események helyszínén: Szentgotthárdon és Vasváron megrendezett kétnapos nemzetközi konferencián.

A tudományos tanácskozás május 25-én Szentgotthárdon, a Hotel Lipa konferenciatermében kezdődött, igen nagy érdeklődéstől kísérve. Az egybegyűlteket elsőként a rendezvény házigazdái: *Bauer Károly* szentgotthárdi, illetve *Németh Zsolt* vasvári polgármester köszöntötték (utóbbi egyúttal a térség: a vasi Hegyhát országgyűlési képviselője is). Ezt követően *Erdélyi Lajos* dandártábornok, a Honvédelmi Minisztérium szóvivője adta át a konferencia fővédnöke, dr. Szabó János honvédelmi miniszter jókívánságait az ülésszak résztvevőinek. A köszöntők sorát a szervezésben és a lebonyolításban oroszlánrészt vállaló szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskola Francia Tanszékének vezetője, *Tóth Ferenc* zárta, akinek személyes összeköttetései – lévén egykor a párizsi Sorbonne hallgatója – nagy szerepet játszottak abban, hogy a francia történészek legjelesebbjei is megtisztelték jelenlétükkel és előadásukkal a konferenciát. Az eszmecsere mindkét napon két nyelven, magyarul és franciául folyt, a Főiskola Francia Tanszéke által biztosított szinkrontolmácsolás segítségével.

Az első napon „A háború..." című kérdéskör megvitatására került sor a francia–magyar kapcsolatok szakértőjeként is jól ismert *Jean Bérenger* professzor (Université de Paris-Sorbonne) elnökletével.

Elsőként *Czigány István*, a Hadtörténeti Intézet igazgatóhelyettese tartott előadást „A magyarországi katonaság és az 1664. évi nyári hadjárat" címmel. A magyar hadfogadás korabeli gyakorlatát, az 1662. évi országgyűlés végzéseit, valamint a különböző fennmaradt tervezeteket bemutatva arra az elgondolkodtató kérdésre keresett választ, hogy a magyar katonaság miért nem vett részt a szentgotthárdi csatában. Az 1663-as tervezetekkel és az országgyűlési végzésekkel ellentétben ugyanis – amelyekben mintegy 25 000 főnyi magyar katonaság kiállításával számoltak – a valóságban 1663-ban alig 11–12 000 nemesi felkelő gyűlt össze, nagy részüket azonban a rossz felszereltség miatt haza kellett küldeni a táborból. 1664-ben a magyarországi katonaság már nagyobb szerepet játszott a török elleni harcokban: részt vett a téli hadjáratban, majd Kanizsa sikertelen ostromában is, de a szentgotthárdi csatatérre csak 3 nappal a csata után vonult be. Az 1663–64. évi háború negatív mérlege – Czigány István szerint – Zrínyi Miklósnak a magyar haderő megreformálásáról és az állandó katonaság fölállításának a szükségességéről vallott elképzeléseit igazolta.

Ugyanezt vallotta Zrínyi politikai ellenlábasa, az olasz származású császári hadvezér, Raimondo Montecuccoli is, akinek hadtudományi nézeteit a Raimondo Luraghi professzor jóvoltából megindult Montecuccoli kritikai kiadás alapján *Jean-Pierre Bois*, a Nantes-i egyetem professzora foglalta össze „Montecuccoli, a modern katonai gondolkodás előfutára" című előadásában. Montecuccolinak a főként a XVIII. században megjelent művei nagy népszerűségre tettek szert, és olyan jeles hadvezérek hivatkoztak rá, mint Lotharingiai Károly, Szász Móric vagy Nagy Frigyes. Bois előbb a kiadásokat és a hivatkozásokat, ezt követően Montecuccoli hadtudományi műveinek forrásait vette számba (saját hadvezéri tapasztalatai, a nagy kortárs hadvezérektől – mint például Wallenstein, Gusztáv Adolf, Turenne stb.– szerzett tudás, a XVI–XVII. századi, főként olasz hadművészet irodalma s végül az antik és reneszánsz katonai irodalom), majd az elméleti munkásságának középpontjában álló kérdéseket vázolta (fegyvernemek együttműködése, a háború célja és eszközei, a seregek elrendezése és vezénylésének mikéntje stb.). Minden esetben fontosnak tartotta kiemelni a Montecuccoli elvei és az újkori katonai gondolkodók között föllelhető párhuzamokat. Az elhangzottak hallatán a krónikaíró kénytelen volt újfent rezignáltan

tudomásul venni azt a Perjés Géza által már évtizedekkel ezelőtt feltárt tényt, hogy bár Montecuccoli és Zrínyi művei rokoníthatók, nem egy kérdésben azonos vagy nagyon hasonló hadtudományi nézeteket vallottak, eltérő helyzetük és politikai álláspontjuk miatt mégsem tudtak együttműködni a török elleni háború során. Ráadásul, míg az egyébként jóval szárazabb stílusú Montecuccolit a hadtudományi irodalom klasszikusaként tartják számon, addig Zrínyi munkásságát jószerivel csak mi, magyarok ismerhetjük.

Visszatérve a 25-ei előadások sorához, *Zachar József* nyugállományú ezredes, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatójának egykori tudományos helyettese, jelenleg az egri Esterházy Károly Tanárképző Főiskola habilitált egyetemi tanára, „Osztrák hadilevéltári források az 1663–1664. évi eseményekhez" címmel mind az 1663–64. év eseményeit, mind a Montecuccoli hadvezéri tevékenységét kutató szakemberek számára értékes kincseket rejtő forráscsoportra hívta fel a figyelmet. Az előadó annak idején, a Hadtörténelmi Levéltár bécsi Kriegsarchiv mellett működő kirendeltségének vezetőjeként az osztrák hadilevéltár Alte Feldakten nevű állagában olyan, korábban senki által sem kutatott csomóra bukkant, amely Montecuccoli 1661–64 között vezetett saját kezű, olasz nyelvű feljegyzéseit, követségek jegyzőkönyveit és Velence bécsi rezidensének iratait stb. tartalmazza. Előadásában részletesen ismertette ezek fontosabb darabjait (Montecuccoli 1663-as emlékiratát, Porcia herceghez írott jelentését, 1664-ből származó feljegyzéseit a március–áprilisi bécsi és regensburgi tanácskozásokról, saját haditervéről, naplószerű írását a hadmozdulatokról Zrínyi–Újvártól kezdve a szentgotthárdi csatát követő eseményekig, egészen augusztus közepéig), valamint azt a sajátos osztrák irattározási rendszert, amely oly hosszú ideig megőrizte, de el is rejtette e nagy jelentőségű forrásokat a Montecuccoli írásait összegyűjtők (Veltzé, Luraghi) szeme elől.

Ezután *Paul Mesnier*, a Nantes-i egyetem doktorandusza következett, aki „Az 1664. évi hadjárat francia résztvevői"-ről szólt. I. Lipót császár segélykérése nyomán, az 1664. április végére létrejött megállapodás értelmében XIV. Lajos 6 000 fős sereget küldött Magyarországra a török elleni háború támogatására. Az 5 lovasezredből és 40 lovasszázadból álló gall segélyhad két útvonalon: Franciaországból, illetve Itáliából érkezett a hadszíntérre. Az Itáliából Velencén, Karintián át vonuló reguláris csapatokhoz a stájerországi Radkersburgban csatlakozott a francia udvari nemesség színe-virágát képviselő mintegy 150 önkéntes is. A francia seregek igen nagy – egyesek szerint döntő – szerepet játszottak a szentgotthárdi csatában. Veszteségeiket Mesnier a korabeli források alapján 22–23%-ra becsülte. Befejezésül a fiatal francia kutató a győzelem után Bécsbe visszatérő franciákat kísérő gyanakvásról és irigységről, a Habsburg-udvar velük szemben tanúsított ambivalens magatartásáról szólt, valamint arról az elégedetlenségről, ami a körükben a hadjárat leállítása és a váratlanul, titokban megkötött béke miatt alakult ki.

Ugyancsak a Magyarországon harcolt franciák emlékét idézte meg *Hausner Gábor* „A szentgotthárdi csatában részt vett franciák bejegyzései Vitnyédy Pál album amicorumában" című előadásában. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött, 42 francia bejegyzést tartalmazó album a XVI–XVIII. században Európa-szerte nagy népszerűségnek örvendett műfaj: az utazási vagy más néven peregrinációs album (korabeli latin kifejezéssel: album amicorum, németül Stammbuch) érdekes hazai példája. Tulajdonosa a francia–magyar kapcsolatokban Zrínyi mellett fontos szerepet játszott evangélikus köznemes, Vitnyédy István fia, Vitnyédy Pál, aki maga is részt vett a tárgyalásokon, s akit apja Párizsba kívánt küldeni egyetemre. Az album 1664-ből származó francia bejegyzései módot nyújtottak az előadónak arra, hogy szót ejtsen a francia segélyhadak egyes vezetőinek (Brissac herceg, Guitry márki stb.) a magyar politikusokkal folytatott tárgyalásairól és Vitnyédy István és Pál azokban játszott szerepéről.

Ezt követően *Köpeczi Béla* akadémikus „A szentgotthárdi csata franciaországi visszhangjá"-ról szólt. A francia közvélemény részint a Párizsban hetente kétszer megjelent Gazette című lapból, részint más kéziratos újságokból, valamint földrajzi-államismereti munkákból, költői művekből, regényes beszámolókból szerzett értesüléseket a magyarországi eseményekről. A török háború iránti érdeklődés különösen azután nőtt meg XIV. Lajos államában, hogy az udvari nemesség legjelesebbjei önként jelentkeztek a veszélyes expedícióra, és egészen 1665. január végéig tartott, amíg visszatértek a háborúból.

Amíg a francia – és tegyük hozzá: az egész európai – sajtó a keresztény seregek diadalát harsogta, addig IV. Mehmed szultán udvarába soha sem jutott el a szentgotthárdi vereség híre. A nagyvezér ugyanis ezt saját, jól felfogott érdekében elhallgatta, s csak a vasvári békéről értesítette a padisahot – tudtuk meg többek között *Faruk Bilici,* a párizsi Élő Keleti Nyelvek Főiskolájának (INALCO) tanára előadásából, aki a csatára vonatkozó oszmán forrásokat tekintette át „A szentgotthárdi csata oszmán szemmel" címmel. A nagyvezér álláspontját tükröző, a veszteségeket bagatellizáló, illetve elhallgató krónikáknál (a „hivatalos" tudósító, Haszán aga beszámolója, Mehmed Rasid történeti műve) lényegesen nagyobb forrásértéket tulajdonított a számos hadjáratban részt vett szemtanú, Evlia Cselebi „Utazások könyve" című művének, amelyben a világutazó tárgyilagosan elbeszéli a csata előzményeit, lefolyását (ő már vereségnek nevezi), a török katonai vezetés hiányosságait.

A Bilici által elmondottak megerősítették *Perjés Géza* állításait, aki az első nap utolsó előadásában (amit távollétében Hausner Gábor olvasott fel) szintén Evlia Cselebire támaszkodva rekonstruálta a szentgotthárdi csata legfőbb mozzanatait. A magyar hadtörténészek doyenje évtizedes kutatásainak eredményeit foglalta össze. Álláspontja mind a csata végeredményét illetően (amennyiben az szerinte nem győzelem volt, hanem inkább döntetlen, amely után az oszmán hadsereg még mindig számbeli fölényben maradt), mind pedig Montecuccoli fővezéri működésének megítélését illetően (nevezetesen, hogy a siker nem Montecuccoli érdeme, akinek autoritása nem volt teljes, és hibát is vétett a török szándékának megítélésében, hanem sokkal inkább a Rajnai Szövetség és Franciaország csapatainak parancsnokai: Hohenlohe és Coligny tábornokoké) markánsan különbözik egyes nyugat-európai, főként osztrák hadtörténészek (pl. Georg Wagner) véleményétől. Szakszerű érvei itt meggyőzni látszottak a francia és a magyar hallgatóságot.

Az első nap zárásaként, a háborúról szóló előadásokhoz kapcsolódva délután a hotel kiállítástermében kamarakiállítás megnyitására került sor, amelyet Négyesi Lajos rendezett a szentgotthárdi csata helyszínét ábrázoló korabeli térképekből és metszetekből, majd ezt követően a résztvevők bejárták a hajdani (ma Ausztriához tartozó) csatateret.

A konferencia második napi programjának Vasvár városa adott otthont a városháza dísztermében. „A béke..." címmel rendezett ülésszakon Köpeczi Béla akadémikus elnökölt. Míg az előző napon a katonai események kerültek előtérbe és a hadtörténeti megközelítés dominált, ezen a napon a diplomáciatörténet játszotta a főszerepet.

Elsőként *Lucien Bély*, a párizsi Sorbonne neves professzora tartotta meg előadását „A francia külpolitika alapvető vonásai a szentgotthárdi csata idején" címmel. Bély professzor bemutatta a Mazarin halálától, XIV. Lajos hatalomátvételétől (1661) az 1670-es évek elejéig tartó időszak francia diplomáciájának alapelveit. Franciaország akkor a vesztfáliai békekötés nyomán kialakult új európai egyensúly őreként lépett fel, s részint hatalma elismertetésére, a Habsburg-ház meggyengítésére törekedett, részint pedig igyekezett megnövelni területeit főként északon, spanyol Németalföld rovására. A török elleni háborúban való részvétel nem tartozott a hagyományos francia külpolitikai elvekhez.

Az 1664-ben I. Lipót császárnak nyújtott katonai segítség XIV. Lajos hatalmi törekvéseit fejezte ki, s elsőbbségének elismertetését szolgálta. Előadása második részében Bély a magyarországi vállalkozást kísérő Habsburg–Bourbon ellentétekről, a szentgotthárdi csatáról és a vasvári békéről zajlott korabeli osztrák–francia vitákról és a francia álláspontról adott igen részletes képet.

Bély előadásához csatlakozva *Jean Bérenger* professzor az 1660–1680 közötti francia külpolitikának az Oszmán Birodalommal kapcsolatos törekvéseit elemezte. Ebben a két évtizedben a francia diplomácia, javarészt Mazarin és a katolikus propagnda hatására, valamint bizonyos gazdasági érdekek (a Földközi-tengeri kereskedelem) előtérbe kerülése, továbbá a Köprülü nagyvezérek alatt föléledt expanzív oszmán politika miatt szakított a Portához fűződő hagyományos jó viszonnyal. A katolikus érdekek, a keresztény egységgondolat átmeneti érvényesülése a Porta elleni lépések sorozatában nyilvánult meg: Franciaország egyebek között 6 000 főből álló expedíciós hadtesttel támogatta Velencét a törökkel vívott kandiai háborúban, hajóhadat küldött a szultán fennhatósága alatt tevékenykedett algíri, tripoli kalózok ellen, és 1664-ben bekapcsolódott a nemzetközi összefogással megindult török elleni támadó háborúba. Az

elszenvedett kudarcok hatására azonban, s nem utolsó sorban a Habsburg–Bourbon ellentétek éleződése miatt az 1670-es évektől a francia politikában megindult az Oszmán Birodalom felértékelődése, ami az új portai követ Nointel márki személyéhez köthető. A francia–oszmán kapcsolatok helyreállítására 1673-ban, új egyezmény megkötésével került sor.

A francia külpolitika kelet-közép-európai vonatkozásával foglalkozott *Héjjas Eszter*, az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa „Franciaország keleti politikájának magyar érdekű változásai Bethlen Gábor fejedelem korától a kuruc szabadságharcig" című előadásában. Áttekintette az erdélyi fejedelmek és a királyi Magyarország politikusainak francia kapcsolatkereséseit és azok franciaországi – többnyire elutasító – fogadtatását. Attól kezdve, hogy az 1620-as években Bethlen Gábor francia segítség reményében felvette a kapcsolatot XIII. Lajos királlyal, több mint négy évtized telt el, mire Franciaország tényleges katonai segítséget nyújtott (1664-ben), s egy újabb bő évtized, mire az első francia–magyar egyezményt (1679-ben Varsóban) megkötötték.

A délelőtti diplomáciatörténeti előadások sorát *Philippe Roy*, a párizsi Sorbonne professzora zárta, aki „Turenne és Magyarország" címmel foglalta össze a Kelet-Közép-Európában folytatott Habsburg ellenes titkos francia diplomáciát, amelyet a keleti ügyekben igen nagy befolyással rendelkező Turenne mozgatott. Abból a célból, hogy a császári seregeket Keleten lekössék, illetve hogy a császári kincstárat kimerítsék, valamint hogy elfogadtassák a császárral a francia expanziót és hegemóniát, Turenne és titkos diplomáciai hálózata kapcsolatot tartott fenn a magyarországi elégedetlenkedőkkel, és a Habsburg ellenes mozgalmakat (Wesselényi-féle szervezkedés, kuruc-bujdosó mozgalom) szükség esetén pénzzel, esetenként közvetlen katonai erővel is támogatta. A császár hátában tevékenykedő katonai diverzió gondolata már 1661-től kezdve fölmerült Turenne terveiben, akinek végül 1663–64-ben, a Bethlen Miklóssal folytatott franciaországi tárgyalásokat követően sikerült meggyőznie XIV. Lajost a magyarországi kapcsolatok fontosságáról.

Az 1664-es francia részvételt sokoldalúan megvilágító előadások után *Négyesi Lajos* őrnagy, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem docense vetítéssel kísért referátumában („A szentgotthárdi csata mint a vasvári béke előzménye") visszatért az előző napi programban tárgyalt szentgotthárdi csata kérdéséhez. A katonai előzmények összefoglalását követően számos korabeli metszet és terepábrázolás segítségével pontosította a csata helyszínét és néhány, az eddigi szakirodalomban homályban maradt mozzanatát.

Üdítő színfoltja volt a konferenciának *Barota Mária* irodalomtörténész (Szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskola) „Reiner Maria Rilke kornétása a szentgotthárdi csatában" címmel megtartott előadása. A szentgotthárdi csata európai visszhangjának, az 1663–64-es háború legendává nemesedésének szép példáját mutatta be Rilke egy ifjúkori prózaversében, amelyben a költő családja egyik ősének, Rilke Kristóf kornétásnak állított emléket, aki a vers szerint a szentgotthárdi csatában esett el. Rilke életútjának és életművének egészét segítségül hívva Barota feltárta a valós családtörténeti adatoknak ellentmondó költői mitoszteremtés működését is.

Ugyancsak az interdiszciplinaritás jegyében került sor *Ilon Gábor* régész (Savaria Múzeum) „Az 1664-es események és a régészeti kutatások újabb eredményei" című, vetítéssel kísért záróelőadására, amely egy 1998-ban folytatott szentgotthárdi ásatás leleteivel ismertette meg a hallgatóságot. A régész számára beszédes edénytöredékek, kályhacsempék, mikronövényi- és állatmaradványok a Széll Kálmán tér közműveinek áthelyezése során kerültek elő. Közülük a legérdekesebb egy török kori gerendapalánk maradványa, amelynek fenyőgerendái 1577/78-as irtásból származnak, s az egykor itt állt, kb 13 méter széles, földdel döngölt palánkerődítés létéről tanúskodnak.

A tudományos tanácskozás rövid vitát követően Köpeczi Béla elnöki zárszavával ért véget. Köpeczi professzor nem csak a két napon elhangzott előadásokat értékelte, kiemelve a megközelítések sokszínűségét és mélységét, hanem egy, a vita során fölmerült kérdésre válaszolva röviden ismertette a vasvári békeokmány tartalmát és az azzal kapcsolatos ellentétes véleményeket, s kedvezőtlen fogadtatásának okairól is szólt. Hangsúlyozta, hogy bár az itt hallott előadások újabb meggyőző hadtörténeti, diplomáciai érveket sorakoztattak fel a békekötés elkerülhetetlen szükségességéről, a békekötés módja és tartalma nem felelt meg a Hugo Grotius által kidolgo-

zott és a vesztfáliai békében megvalósított elveknek, amennyiben az egyik fél tudta nélkül, érdekeit súlyosan sértve hozták létre.

A konferencia hivatalos programját követően Vasvár város mutatta be történelmi–kulturális emlékeit és a térség jelenkori törekvéseit a résztvevőknek, majd a vendéglátók jó hangulatú társas vacsorán adtak ízelítőt a vasi hegyhát gasztronómiai különlegességeiből és az itt élő emberek vendégszeretetéből.

Mindent összevetve, bár a vasvári béke – mind nemzetközi összefüggései, mind hazai hatása okán – a krónikaíró véleménye szerint is jelentősebb figyelmet érdemelt volna, a konferencia választ adott a bevezetőben felvázolt kérdésekre, egyetemes történeti összefüggésekbe ágyazta az 1663–64. évi török háború, a szentgotthárdi csata és a vasvári béke eseményeit, és újabb, ígéretes közös kutatási irányokat jelölt ki. A szervezők és az előadók óriási érdeme, hogy igen magas szintre emelték a közös európai múltunk feltárására irányuló francia –magyar tudományos együttműködést.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

B. SZABÓ JÁNOS — II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja---- 231

CZIGÁNY ISTVÁN — Hadügyi reformkísérletek a királyi Magyarországon, 1665-1682---- 279

MÉSZÁROS KÁLMÁN — Tábornoki és törzstiszti kinevezések a Rákóczi-szabadságharcban---- 303

URBÁN ALADÁR — A Honvédelmi Bizottmány megválasztása, 1848. szeptember 16–21.---- 361

KÖZLEMÉNYEK

BAGI ZOLTÁN PÉTER — Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg szervezete és felépítése---- 391

MŰHELY

BOROSY ANDRÁS — Megjegyzések B. Szabó János: Gondolatok a XI-XIV. századi magyar hadviselésről c. tanulmányához---- 445

MOLNÁR MÁTÉ — Kant és az örök béke---- 448

HERMANN RÓBERT — Egy elszalasztott lehetőség. Vadász Sándor és Józsa Antal könyvéről---- 455

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

HAUSNER GÁBOR — Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hadi edictuma---- 469

VITA

PERJÉS GÉZA — „Szülejmáni ajánlat," vagy „szakaszos hódítás"? Vita Fodor Pállal egy közelmúltban megjelent könyv kapcsán---- 486

SZEMLE

JEAN FLORI — Chevaliers et chevalerie au moyen âge *(Borosy András)*---- 502

TÓTH FERENC — Ascension sociale et identité nationale. Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692-1815) *(Zachar József)*---- 504

FERDI IRMFRIED WÖBER — 1809. Schlacht bei Raab *(Zachar József)*---- 506

KRÓNIKA

ZACHAR JÓZSEF — „Árulás vagy reálpolitikai lépés?" Kárpát-medencei történelmi tanácskozás a szatmári béke 290. és II. Rákóczi Ferenc fejedelem születésének 325. évfordulója alkalmából. Szatmárnémeti, 2001. április 27.---- 508

HAUSNER GÁBOR — Háború és béke a XVII. században. A szentgotthárdi csata és a vasvári béke. Szentgotthárd – Vasvár, 2001. május 22–23.---- 513

CONTENTS

STUDIES

JÁNOS B. SZABÓ — György II Rákóczi's war against the Turks in 1658---------- 231

ISTVÁN CZIGÁNY — Military reform attempts in Hapsburg-Hungary, 1665-1682 279

KÁLMÁN MÉSZÁROS — Generals' and field-officers' appointment in Ferenc II Rákóczi's war of independence---------- 303

ALADÁR URBÁN — The election of the Defence Committee, 16-21 September 1848---------- 361

PUBLICATIONS

ZOLTÁN PÉTER BAGI — The organisation and structure of the Imperial Army commanded to besiege Esztergom in 1595---------- 391

WORKSHOP

ANDRÁS BOROSY — Remarks on 'Reflections on Hungarian warfare in the 11-14th century' by János B. Szabó---------- 445

MÁTÉ MOLNÁR — Kant and the eternal peace---------- 448

RÓBERT HERMANN — A chance that has been lost. On the book of Sándor Vadász and Antal Józsa---------- 455

HISTORICAL SOURCES

GÁBOR HAUSNER — The military edict of Gábor Bethlen, prince of Transylvania 469

DISPUTE

GÉZA PERJÉS — 'Süleiman's proposal' or 'a gradual conquest' – Dispute with Pál Fodor over a book published recently---------- 486

REVIEW

JEAN FLORI — Chevaliers et chevalerie au moyen âge *(András Borosy)*---- 502

FERENC TÓTH — Ascension sociale et identité nationale. Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692-1815) *(József Zachar)*---------- 504

FERDI IRMFRIED WÖBER — 1809. Schlacht bei Raab *(József Zachar)*---------- 506

CHRONICLE

JÓZSEF ZACHAR — 'Treason or a realistic political step?' Historical conference in the Carpathian basin on the occasion of the 290th anniversary of the Peace of Szatmár. Satu Mare, 27 April 2001 508

GÁBOR HAUSNER — War and peace in the 17th century. The battle of Szentgotthárd and the Peace of Vasvár. Szentgotthárd – Vasvár, 22-23 May 2001---------- 513

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

JÁNOS B. SZABÓ — La guerre turque de György Rákóczi II en 1658 ---------- 231

ISTVÁN CZIGÁNY — Tentatives de réforme militaire dans la Hongrie royale, 1665-1682 ---------- 279

KÁLMÁN MÉSZÁROS — Nominations de général et d'officier d'état major pendant la guerre d'indépendance de Rákóczi ---------- 303

ALADÁR URBÁN — L'élection du Comité de Défense Nationale, du 16 au 21 septembre 1848 ---------- 361

PUBLICATIONS

ZOLTÁN PÉTER BAGI — L'organisme et la structure de l'armée impériale dirigée au siège d'Esztergom en 1595 ---------- 391

ATELIER

ANDRÁS BOROSY — János B. Szabó: „Pensées sur l'art militaire hongrois des XIe-XIVe siècles." Remarques ---------- 445

MÁTÉ MOLNÁR — Kant et la paix éternelle ---------- 448

RÓBERT HERMANN — Une chance perdue – le livre de Sándor Vadász et Antal Józsa sur l'intervention russe en Hongrie ---------- 455

PUBLICATIONS DE SOURCES

GÁBOR HAUSNER — L'édit militaire de Gábor Bethlen, prince de Transylvanie 469

DISPUTE

GÉZA PERJÉS — „Proposition de Soliman", ou „conquête périodique"? Dispute avec Pál Fodor, au sujet d'un livre récemment publié 486

REVUE

JEAN FLORI — Chevaliers et chevalerie au moyen âge *(András Borosy)*---- 502

FERENC TÓTH — Ascension sociale et identité nationale. Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692-1815) *(József Zachar)*---------- 504

FERDI IRMFRIED WÖBER — 1809. Schlacht bei Raab *(József Zachar)*---------- 506

CHRONIQUE

JÓZSEF ZACHAR — „Trahison ou pas de politique réaliste?" Conférence historique du bassin carpathique au 290e anniversaire de la paix de Szatmár. Szatmárnémeti (Satu Mare), le 27 avril 2001---------- 508

GÁBOR HAUSNER — Guerre et paix au XVIIe siècle. La bataille de Szentgotthárd et la paix de Vasvár. Szentgotthárd – Vasvár, les 22 et 23 mai 2001 ---------- 513

INHALT

STUDIEN

JÁNOS B. SZABÓ — Der Krieg von György Rákóczi II. gegen die Türken im Jahre 1658 ---------- 231

ISTVÁN CZIGÁNY — Reformversuche des Militärwesens im königlichen Ungarn, 1665 – 1682 ---------- 279

KÁLMÁN MÉSZÁROS — Generals- und Stabsoffiziersernennungen im Freiheitskrieg von Rákóczi ---------- 303

ALADÁR URBÁN — Die Wahl des Landesverteidigungsausschusses, 16--21. September 1848 ---------- 361

MITTEILUNGEN

ZOLTÁN PÉTER BAGI — Die Organisierung und der Aufbau des kaiserlichen Heeres, dem 1595 der Ansturm auf Esztergom/Gran befohlen wurde ---------- 391

WERKSTATT

ANDRÁS BOROSY — Bemerkungen zur Studie: „Gedanken über die ungarische Kriegsführung im 11–14. Jahrhundert." von János B. Szabó 445

MÁTÉ MOLNÁR — Kant und der Ewige Frieden---------- 448

RÓBERT HERMANN — Eine nicht genutzte Chance. Über das Buch von Sándor Vadász und Antal Józsa ---------- 455

QUELLENPUBLIKATIONEN

GÁBOR HAUSNER — Das Kriegsedikt des Fürsten von Siebenbürgen, Gábor Bethlen 469

DISKUSSION

GÉZA PERJÉS — „Angebot von Suleiman" oder „stufenweise Eroberung"? Diskussion mit Pál Fodor anlässlich eines unlängst erschienenen Buches ---------- 486

RUNDSCHAU

JEAN FLORI — Chevaliers et chevalerie au moyen âge *(András Borosy)*---- 502

FERENC TÓTH — Ascension sociale et identité nationale. Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692-1815) *(József Zachar)*---------- 504

FERDI IRMFRIED WÖBER — 1809. Schlacht bei Raab *(József Zachar)*---------- 506

CHRONIK

JÓZSEF ZACHAR — „Verrat oder ein realpolitischer Schritt?" Beratung der Historiker aus dem Karpatenbecken anlässlich des 290. Jahrestages des Friedensschlusses von Szatmár. Szatmárnémeti, 27. April 2001 ---------- 508

GÁBOR HAUSNER — Krieg und Frieden im 17. Jahrhundert. Die Schlacht von Szentgotthárd und der Frieden von Vasvár. Szentgotthárd–Vasvár, 22--23. Mai 2001 ---------- 513

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

ЙАНОШ Б. САБО — Турецкая война 1658 года под предводительством Дьёрдя II Ракоци ---------- 231

ИШТВАН ЦИГАНЬ — Попытки реформы военного дела в королевской Венгрии в 1665-1682 годах ---------- 279

КАЛЬМАН МЕСАРОШ — Присвоение генральских и штабных офицерских воинских чинов в освободительной борьбе под предводительством Ракоци ---------- 303

АЛАДАР УРБАН — Выборы Комиссии Обороны Отечества, 16-21 сентября 1848 года ---------- 361

СООБЩЕНИЯ

ЗОЛЬТАН РЕТЕР БАГИ — Организация и структура кайзеровской армии, направленной на осаду Эстергома в 1595 году ---------- 391

МАСТЕРСКАЯ

АНДРАШ БОРОШИ — Заметки по поводу статьи Яноша Б.Сабо „Размышления о венгерском военном деле (ведении войны венграми) в XI-XIV веках." ---------- 445

МАТЕ МОЛЬНАР — Кант и вечный мир ---------- 448

РОБЕРТ ХЕРМАНН — Упущенная возможность. О книге Шандора Вадас и Антала Йожа ---------- 455

ИСТОЧНИКИ

ГАБОР ХАУСНЕР — Военный эдикт трансильванского князя Габора Бетлен 469

ДИСКУССИЯ

ГЕЗА ПЕРЙЕШ — „Предложение Сулеймана" или „поэтапное завоевание" ? Дискуссия с Фодором Палом по поводу недавно вышедшей в свет книги ---------- 486

ОБЗОР

JEAN FLORI — Chevaliers et chevalerie au moyen âge *(Андраш Бороши)*- 502

ФЕРЕНЦ ТОТ — Ascension sociale et identité nationale. Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692-1815) *(Йожеф Захар)*---------- 504

FERDI IRMFRIED WÖBER — 1809. Schlacht bei Raab *(Йожеф Захар)*---------- 506

ХРОНИКА

ЙОЖЕФ ЗАХАР — „Предательство или шаг реальной политики?" Совещание историков Карпатского бассейна, посвященное 290-ой годовщине сатмарского мира. Сатмарнемети, 27 апреля 2001 года ---------- 508

ГАБОР ХАУСНЕР — Война и мир в XVII столетии. Сентготардская битва и вашварский мир. Сентготтхард – Вашвар. 22-23 мая 2001 года ---------- 513

E számunk a

Nemzeti Kulturális Alapprogram

támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

HADIMÚZEUM ALAPÍTVÁNY

Kiemelten közhasznú szervezet

Múzeumunk alapítója és igazgatója, Aggházy Kamil (1882-1954) emlékére, a magyar Hadtörténeti Múzeum pártfogolására és támogatására hoztuk létre 1997-ben bejegyzett alapítványunkat, melynek célja a „Hadimúzeum" erkölcsi, szellemi és anyagi támogatása az alábbi területeken:

- a magyar hadtörténet tárgyi emlékeinek országos és nemzetközi feltárása, történeti feldolgozása, kataszter készítése, kapcsolódó akciók meghirdetése;
- a Hadimúzeumban fellelhető gyűjteményi anyag állagvédelmének elősegítése, raktározási és kiállítási körülményeinek javítása;
- a gyűjtemények korszerű, nemzetközi színvonalú nyilvántartása, feldolgozása;
- részvétel a múzeumi gyűjtemények és általában a „militaria hungarica" nagyközönség előtti bemutatásában, népszerűsítésében;
- a magyar vonatkozású hadtörténeti emlékhelyek kialakításának, megőrzésének, nyilvántartásának támogatása, a hadi-helykegyelet erősítése;
- a Hadimúzeum hagyományőrző tevékenységének és a múzeum történetére vonatkozó kutatások elősegítése;
- a „militaria hungarica" körébe vonható hazai és nemzetközi kapcsolatok kiépítése, erősítése, a nemzetközi tudományos életben való részvétel támogatása.

A Hadimúzeum Alapítvány kuratóriumának tagjai:

dr. Miltényi Dénes (elnök), dr. Érszegi Géza, a Magyar Országos Levéltár főlevéltárosa, dr. Hermann Róbert történész, Hadtörténeti Intézet, Nagy Zoltán, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, dr. R. Várkonyi Ágnes egyetemi tanár, Stemlerné dr. Balogh Ilona, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fotótárának vezetője.

A Hadimúzeum Alapítvány révén lehetőséget szeretnénk nyújtani mindazoknak, akik szívükhöz közel állónak érzik a Hadtörténeti Múzeumot, annak gyűjteményeit, a magyar hadtörténelem tárgyi emlékeit, hogy támogatásukat közvetlenül juttathassák el az általuk kívánt helyre, vagy egyéb módon kapcsolódhassanak be munkánkba: így intézményünk kitartó, de csekély számú gárdája mellett, önkéntes múzeumbarátként, közel kerülhessenek a fenti célkitűzésekhez, magukénak vallhassák a múzeumot és az ott őrzött, nemzeti örökségünk részét alkotó kulturális javakat.

Az Alapítvány javára a következő bankszámlára juttathatók adományok:

OTP XI. ker. fiók 11711034-20848662 Hadimúzeum Alapítvány.

Adószám: 18087080-1-41

További információkkal Kreutzer Andrea alapítványi titkár szolgál: H-1014 Budapest, Tóth Árpád sétány 40. Tel.: 3569-522, Fax: 3561-575

Ára: 400,– Ft

Szerzőink figyelmét felhívjuk az alábbiakra:

1. A szerkesztőség csak olyan kéziratokat fogad el, amelyek megfelelnek az „első közlés" kívánalmainak.
2. Végleges szövegű kéziratokat kérünk, mert a korrektúrában változtatásokra már nincsen lehetőség.
3. A szerkesztőség optimálisnak az 1,5–2,5 ív (60–100.000 „n") terjedelmű kéziratot tekinti – a jegyzetapparátussal együtt. 3 ívet meghaladó tanulmányt technikai okok miatt nehezen tudunk közölni.
4. Folyóiratunk az évszázadokat – az idézetek, címek kivételével – római számmal jelöli.
5. Recenziók esetében a cím mellett szükségesek a pontos bibliográfiai adatok is. A recenziók terjedelme az 5 oldalt (kb. 10.000 „n") lehetőleg ne haladja meg.
6. A jegyzetapparátusban a hivatkozott művek szerzőjének neve kurziválandó; az oldalhivatkozás jele „o.". A hivatkozások során a Hadtörténelmi Közleményekben a kiadót nem tüntetjük fel, csak a kiadás helyét és évét, a kiadás helyének rövidítetlen formájával: pl. „Budapest" és nem „Bp.".

A számítógépes szövegfeldolgozás kívánalmai:

1. Kérjük tisztelt szerzőinket, hogy írásaikat 3,5"-os kislemezen Word for Windows 6.0 (7.0) szövegszerkesztő programban írva juttassák el a szerkesztőségbe 1 kinyomtatott kéziratpéldány kíséretében.
2. A tabulátorral beállított bekezdés nem felel meg a kívánalmaknak; csak a bekezdés-formátumban beállított bekezdést fogadjuk el.
3. Betűtípus: Times New Roman CE (a betűtípus része a programnak). Amennyiben a szövegben a Times New Roman CE betűkészletből hiányzó (francia, spanyol, török, stb.) karakterek szerepelnek, azokat is a Times New Roman megfelelő nemzeti karakterkészletéből kérjük kiválasztani.
4. A lábjegyzeteket automatikus számozással kérjük; a lábjegyzet-hivatkozás formátuma 10 pontos Times New Roman CE felső indexszel. A lábjegyzet szövege: 8 pontos Times New Roman CE.
5. Nagy méretű táblázatok esetén, melyek meghaladják a szedéstükör szélességét (12,6 cm), kérjük azokat a szöveg végére illeszteni, külön szakaszban.

114. ÉVFOLYAM 2001. DECEMBER 4. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * MOLNÁR NYOMDA ÉS KIADÓ KFT., PÉCS * * * * *

ALAPÍTVÁNY A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS TÁMOGATÁSÁRA

Osztovics Levente műfordító, irodalomtörténész, az Európa Könyvkiadó igazgatója, dr. Rázsó Gyula hadtörténész, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum nyugalmazott főigazgatója és dr. Szakály Sándor hadtörténész, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársa alapítványt hoztak létre a magyar hadi történetírás támogatására.

Az alapítvány elsődleges célja, hogy támogassa a magyar hadtörténeti, politika- és társadalomtörténeti kutatásokat, a kutatások eredményeinek közzétételét, különös tekintettel az 1867-től napjainkig tartó történeti korszak eseményeinek feltárására. Segíteni kívánja a magyar hadtörténészek bekapcsolódását a nemzetközi kutatómunkába, a nemzetközi tudományos életbe, elősegítve a fiatalabb hadtörténész nemzedék külföldi kutatási és publikációs gondjainak megoldását. Ennek érdekében támogatást kíván nyújtani

1. tudományos eredményeket közreadó kiadványok belföldi megjelentetéséhez,
2. belföldi konferenciákon való részvételhez,
3. magyarországi kutatómunkához,
4. külföldi kutatómunkához,
5. nemzetközi konferenciákon való részvételhez,
6. külföldi publikációs lehetőségek feltételeinek megteremtéséhez.

A fentieken kívül az alapítvány évente egy-egy arra érdemes hadtörténészt munkásságáért jutalomban részesít.

Az alapítvány kezelője, döntéseinek meghozója az elnökből, a titkárból és tizenegy tagból álló kuratórium. A kuratórium elnöke Perjés Géza hadtörténész, titkára dr. Veszprémy László őrnagy, a Hadtörténeti Könyvtár igazgatója. A kuratórium tagjai: Fodor Lajos vezérezredes, dr. Hermann Róbert hadtörténész, a Hadtörténeti Intézet igazgatója, dr. Koszó Péter orvos, Méhes Gábor banktisztviselő, dr. Perjés Gábor orvos, dr. Romsics Ignác történész, egyetemi tanár, dr. Sáringer László osztályvezető, dr. Vargyai Gyula történész, egyetemi tanár.

Az alapítvány javára a következő bankszámlára juttathatók adományok: OTP Bank, I. ker., Alagút u. 3. Forint csekkszámla: 11701004-20171993. Támogatások az adományozók által meghatározott célra is adhatók.

Az alapítványról részletes felvilágosítással szolgál: dr. Veszprémy László, az alapítvány titkára. Címe: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, H-1250 Budapest, Pf. 7. Telefon: +36 (1) 356-9522, 356-9970.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a
Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

114. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2001. 4. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bojtásné Damó Csilla tudományos főmunkatárs, Hadtörténelmi Könyvtár (Budapest); *Bolyósné Újfalusi Éva* tudományos munkatárs, Hadtörténelmi Könyvtár (Budapest); *Borus József,* a történelemtudomány kandidátusa, (Budapest); *Clementis-Záhony Botond* tanár (Egyesült Államok); *Dombrády Lóránd,* a történelemtudomány doktora (Budapest); *dr. Domokos György* tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *Ehrenberger Róbert* levéltáros, Hadtörténelmi Levéltár (Budapest); *Eörsi László* tudományos munkatárs, 1956-os Kutatóintézet (Budapest); *Hausner Gábor* őrnagy, a Hadtörténelmi Közlemények felelős szerkesztője (Budapest); *Horváth Miklós* Ph. D. alezredes, tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *dr. Jaszovszky László* ny. tanácsvezető bíró (Budapest); *Okváth Imre* Ph. D., tudományos főmunkatárs, Történeti Hivatal (Budapest); *Pritz Pál,* az MTA doktora (Budapest); *Rásky Béla* Ph. D., az Osztrák Kelet- és Délkelet-Európa Intézet igazgatója ; *Szabó Péter* Ph. D. őrnagy, tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *Szakály Sándor* Ph. D., a Duna Televízió elnökhelyettese (Budapest); *Ungváry Krisztián* Ph. D., történész, 1956-os Kutatóintézet (Budapest); *Varga E. László* középiskolai tanár (Zalaegerszeg); *Zachar József,* a történelemtudomány doktora, ny. ezredes, habilitált egyetemi tanár, Esterházy Károly Tanárképző Főiskola [Eger], (Budapest), *Zachar Péter Krisztián* Ph. D. ösztöndíjas (Budapest)

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Sallay Gergely* (angol), *Hollósy Helga* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczki Botondné* (orosz) fordította.

A szedés és a tördelés a szerkesztőségben készült.

Ez a szám az ISTER Szolgáltató, Kereskedelmi és Kiadó Kft.
közreműködésével jelent meg.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK
A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Főszerkesztő:
Csákváry Ferenc

Felelős szerkesztő:
Hausner Gábor

Szerkesztő bizottság:
Balla Tibor, Bona Gábor, Czigány István, Diószegi István, Engel Pál, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Holló József Ferenc, Lenkefi Ferenc, Lugosi József, Pálffy Géza, Perjés Géza, Szakály Sándor, Szántó Mihály, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László, Zachar József

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 356–95–22/110, Fax: 214–66–05
E-mail: hk@militaria.hu

A folyóirat internetes változata: http://www.militaria.hu

Kiadja:
a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 356–95–22, Fax: 356–19–39
A kiadásért felel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 1280,– Ft, negyedévre 320,– Ft

Terjeszti:
a Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központ (ÜLK), valamint a Magyar Lapterjesztő Rt. Belföldi előfizetés: Budapesten az ÜLK kerületi ügyfélszolgálati irodáiban, a hírlapkézbesítőknél, valamint az ÜLK Hírlapértékesítési Osztályán, 1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., levélcím: ÜLK 1946 Budapest; vidéken: a postahivatalokban és a kézbesítőknél. Külföldi előfizetés: az ÜLK Hírlapértékesítési Osztályán 1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., levélcím: ÜLK 1946 Budapest, fax: 00–36–1–305–34–40
Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

Index: 25 371 HU ISSN 0017–6540

Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécs. Felelős vezető: Molnár Csaba

60 ÉVE TÖRTÉNT*

BORUS JÓZSEF

1941. JÚNIUS 22 – MEGELŐZŐ TÁMADÁS?

Kiindulásként szükséges leszögezni, hogy egy háború megindítása mindenképpen politikai döntés, az állam politikai vezetése határozza el, hogy háborút kezd-e vagy sem. A katonai vezetés szerepe ebben az, hogy biztosítania kell a háború megkezdéséhez szükséges katonai erőt, természetesen együttműködve az állam legfőbb politikai irányítóival. Ezért nem vitatható, hogy a háború – esetünkben a Szovjetunió elleni német támadás 1941-ben – politikai indíttatású volt, kezdetét ezért nem lehet kizárólag katonai szempontból vizsgálni.

A második világháborúról megjelent könyvek számát Werner Maser egyik Hitler-életrajzának előszavában már 1980-ban több mint kétszázezerre tette.[1] Ez a szám az azóta eltelt jó húsz évben jelentősen növekedett, közte az 1941. évi német támadással foglalkozóké is. Egyre több olyan munka jelenik meg, melyeknek szerzői a német támadás szükségességének igazolására törekszenek, kijelentvén, hogy ha a német Véderő nem támadja meg a Szovjetuniót, akkor a Vörös Hadsereg támadott volna Németország és szövetségesei ellen.[2]

Ezen állítás részletes elemzése előtt azt is meg kell mondani, hogy a „volna", a „mi lett volna, ha..." alapján nem lehet történeti vizsgálódást folytatni. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a történetkutatás nem foglalkozhat a lehetőségekkel – de ezt csak azután teheti meg, ha részletesen és a tények felsorakoztatásával ábrázolta a tényleges történéseket, és sokoldalú vizsgálat után, ennek alapján tér ki arra, hogy valamely adott történelmi/hadtörténelmi helyzetben volt-e mód választásra a különféle lehetőségek között.

A Szovjetunió elleni 1941. június 22-i német tárgyalást támadó számos munkából hiányzik a katonai szemléletmód. Az igaz, hogy a német támadás megindulásakor a szovjet határ közelében jelentős szovjet erők állomásoztak vagy vonultak fel, de ebből nem következik szükségszerűen, hogy ezek az erők a saját országukban támadási céllal mozogtak vagy helyezkedtek el. Újra hangsúlyozni kívánom, hogy a haderő felhasználásához, bevetéséhez a parancsokat végső soron a politikai vezetéstől kapja. Így volt ez 1940-ben és 1941-ben mindkét oldalon, tehát német részről és szovjet részről is, amikor az előkészületekről, a várakozásról és a támadásról a legfelső politikai vezetés döntött.

Azt természetesen lehet és kell is vizsgálni, jelentett-e és ha igen, mennyiben és mekkora veszélyt a Szovjetunió, ennek Vörös Hadserege az ekkor már szinte teljesen német

---

* Az itt következő három írás a 2001. május 17-én a Hadtörténeti Intézetben megtartott azonos című tudományos konferencián (l. Krónika-rovatunkat) elhangzott előadás szerkesztett és hivatkozásokkal kiegészített változata.

[1] *Maser, Werner:* Adolf Hitler. Das Ende der Führer-Legende. Moewig-Dokumentation 4325, Hn., 1982. 9. o.

[2] Részletes felsorolás helyett utalok *Joachim Hoffmann* munkáira, továbbá *Magenheimer, Heinz:* Entscheidungskampf 1941. Sowjetische Kriegsvorbereitungen, Aufmarsch, Zusammenstoss című könyvére, Bielefeld, 2000.

szövetségben levő vagy németek elfoglalta európai szárazföldre nézve. Ha azonban ennek a vizsgálatnak a német támadás szükségességének, sőt helyességének az igazolása a célja, akkor ez szükségszerűen a nagyhatalmak antifasiszta szövetsége helyességének megkérdőjelezéséhez vezet, tehát egyértelműen politikai célt szolgál. Én nagyon találónak tartom Theo Pirkernek, az 1936–1938. évi moszkvai kirakatperek, a sztálini „nagy tisztogatás" dokumentumait 1963-ban közzétevő kötetének előszavában tett megállapítását, melyben ő a zsarnok Hitler uralmát szétzúzó erőket „a világtörténelem egyik katonailag legmagától értetődőbb koalíciójának" nevezi.[3]

Nem tekinthető a történelmi tények tárgyilagos kezelésének az az eljárás, amikor valamilyen kitalálást hozzákeresett, hozzáillesztett adatokkal próbálnak igazolni. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a nemzetközi jog nem ismeri, nem fogadja el a „megelőző támadás" fogalmát, illetve ennek jogosságát.

A szovjet Vörös Hadsereg 1940 őszi és 1940/41 téli/tavaszi tevékenységének vizsgálatakor kiderül, hogy 1941 eleje előtt nem történt hadászati méretű felvonulás a Szovjetunió nyugati területein. A honvédelmi népbiztos és a vezérkari főnök, Sz. K. Tyimosenko marsall és K. A. Mereckov hadseregtábornok 1940. szeptember 18-án előterjesztette az „Elgondolások a Szovjetunió fegyveres erőinek nyugati és keleti felvonulási elveiről 1940-41-ben" című tervezetet. Eszerint a legvalószínűbb ellenség nyugaton a hitleri Németország, keleten pedig Japán.

Ezt a dokumentumot a Szovjetunió Kommunista Pártjának és kormányának vezetői a következő hetekben megvitatták, átdolgozatták, újból megvitatták, majd az 1940. február 1-jén hivatalba lépett új vezérkari főnök, G. K. Zsukov hadseregtábornok irányításával módosították.[4]

Az is tény, hogy a Szovjetunió fegyveres erőinek létszáma 1939. szeptember 1-je és 1941 június 21-e között több mint 2,8-szorosára növekedett. 1941 januárjában a nyugati határ közelében levő kölönleges katonai körzetek csapatait fokozott harckészültségbe helyezték. Májusban pedig, az ekkor már mindjobban kibontakozó német felvonulás kiváltotta ellenintézkedésként, a legszigorúbb titoktartás mellett az ország nyugati határmenti kerületeibe telepítettek öt hadsereget.[5]

Mindebből nyilvánvaló, hogy a szovjet párt- állami és katonai vezetés a német támadás előtt jelentős hadászati/hadműveleti jellegű intézkedéseket határozott el és hajtott végre. A kérdés most már az, hogyan reagált minderre a német politikai és katonai vezetés? Szabatosabb megfogalmazásban: tekinthető-e egyáltalán reagálásnak az, amit a németek a Szovjetunió megtámadásának előkészítése során 1940-ben és 1941-ben tettek?

Ismeretes, hogy Adolf Hitler már az első ízben 1925-ben megjelent „Mein Kampf"-ban meghirdette a „Drang nach Osten", a kelet felé irányuló német terjeszkedésnek a programját. Ennek a célkitűzésnek a gyakorlati megvalósítása során azután a második világháború kirobbantása, az 1939. szeptember 1-jei Lengyelország elleni német támadás jelentette az első lépést. És alig írták alá 1940. június 22-én, tehát pontosan egy évvel a Szovjetunió megtámadása előtt – a német–francia fegyverszüneti egyezményt, amikor Hitler e hó 28-án, néhány órás párizsi látogatásának estéjén, Wilhelm Keitel vezérezre-

[3] *Pirker, Theo:* Die Moskauer Schauprozesse 1936–1938. dtv dokumente. München, 1963. 7. o.

[4] A második világháború története 1939–1945. 3. k. Budapest, 1977. 534. s köv. o.

[5] *Zsukov, K. G.:* Emlékek, gondolatok. Budapest, 1976. I. k. 232. s köv. o.

des, a Wehrmacht főparancsnokságának főnöke és Alfred Jodl vezérőrnagy, a Wehrmacht vezetési hivatalának főnöke előtt, Albert Speer, ekkor még „csak" Berlin főépítésze füle hallatára kijelentette: „Megmutattuk, mire vagyunk képesek. Higgye el nekem, Keitel, ehhez képest egy hadjárat Oroszország ellen csak terepasztaljáték lenne."[6]

Speer Emlékiratai 1969-ben jelentek meg, a nürbergi nemzetközi kaatonai törvényszék ítélete alapján börtönben töltött 21 év alatt titokban készített jegyzeteinek felhasználásával, tehát lényegében emlékezetére hagyatkozva. Azóta többen kimutatták,[7] hogy emlékirataival Speer elsődleges célja saját szerepének mentegetése, méginkább felelősségének csökkentése volt, emlékiratai ezért csak alapos és gondos kritikával használhatók. Az előbbiekben idézett jelenet valódiságát azonban szerintem minden további nélkül elfogadhatjuk, hiszen miért ne adta volna vissza Speer pontosan Hitler szavait további terveiről?

A „terepasztaljáték" (a német eredetiben „Sandkastenspiel") kifejezést, illetve az egész jelenetet Speer Gitta Serenynek is elmondta, az írónővel 1978 tavaszától folytatott beszélgetései során.[8] Keitel egyébként a nürnbergi börtönben papírra vetett emlékirataiban azt állítja, hogy ő csak 1940. augusztus 11-én értesült a Szovjetunió elleni „esetleges" hadjáratról, Jodl viszont – legalábbis Keitel szerint – már július végén.[9]

1940. június végén és júliusban Hitler még azt hitte, hogy a Szovjetunió megtámadása előtt sikerül majd Nagy-Britanniát térdre kényszeríteni. Ezért adta ki 1940. július 16-án 16. számú utasítását a később Seelöwe fedőnevet kapott hadművelet, az angliai partraszállás előkészítésére.[10]

A „Seelöwe" előkészítését és sorsát számtalan történeti munka tárgyalja. Kevésbé ismert viszont az az esemény, amelyet Walter Warlimont tüzérségi tábornok örökített meg emlékirataiban. Warlimont ekkor, 1940 júliusában vezérkari ezredesként a már említett Wehrmacht vezetési hivatalban szolgált, ezt augusztus 9-én vezetési törzsnek nevezték el, és ezzel a megnevezéssel működött Németország összeomlásáig. Beosztásánál fogva Warlimont a legmagasabb szinten ismerte a német katonai terveket. Szerinte már 1940. augusztus 12-én bizonytalanná vált a „Seelöwe", azaz az angliai partraszállás végrehajtása. Bizonytalanná azért, mert Hitlert, aki voltaképpen sohasem lelkesedett Anglia közvetlen megtámadásáért, ekkor már más terv foglalkoztatta. 1940. július 29-én Jodl – 1940. július 19-ével az altábornagyi rendfokozat átugrásával tüzérségi tábornok – a legszigorúbb titoktartás mellett, a vezetési hivatal „Atlas" fedőnevű vonatán, Bad Reichenhall állomásán, biztosított ajtóknál és ablakoknál közölte négy vezérkari tiszt munkatársával, köztük Warlimonttal: „Hitler elhatározta, a lehető legkorábbi, azaz 1941 májusában, a Szovjetoroszország elleni meglepő támadással a bolsevizmus veszélyét »egyszer s mindenkorra« kiiktatni a világból,"[11]

---

[6] *Speer, Albert:* Erinnerungen. Berlin, 1969. 188. o.

[7] *Schmidt, Matthias:* Das Ende eines Mythos. Speers wahre Rolle im Dritten Reich. Bern–Müchen, 1982. Lásd még a köv. jegyzetet.

[8] *Sereny, Gitta:* Albert Speer küzdelme az igazsággal. Budapest, 1998. 257. o. – A szövegben Keitel tévesen szerepel 1940. június 28-án tábornagyként, mivel ő ezt a rendfokozatot július 19-én kapta meg, Walther von Brauchitsch után 2. rangszámmal. A magyar fordításban Speer „Sandkastenspiel"-jéből a teljesen értelmetlen „homokozás" lett.

[9] *Keitel* vezértábornagy viszaemlékezései. Budapest, 1997. 90. o.

[10] *Hubatsch, Walter:* Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939–1945. Frankfurt/M., 1962. 61. s köv. o.

[11] *Warlimont, Walter:* Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht 1939 bis 1945. Augsburg, 1990. 126. o.

Mint Warlimont írja, „Jodl szavai villámként csaptak be. A zűrzavar, ha lehet, még nagyobb lett, miután az első viszontkérdésekből kiderült, hogy az Anglia elleni harc semmi esetre sem zárul le előbb, hanem ellenkezőleg, az Oroszország, az utolsó »kard a kontinensen« feletti győzelemnek kell a legjobb eszkönek lennie arra, hogy Anglia, ha már ezt más úton mégsem lehet elérni, békére kényszerüljön."

Jodl közlése további ellenvéleményeket is kiváltott. Ezzel a támadással – mint a résztvevők szinte kórusban mondták – éppen az eddig elkerült kétfrontos háború következik be. Ha a szárazföldi haderő zömét szabaddá is lehet tenni a kelet ellen, mi lesz a német városokra már most is növekvő mértékben nehezedő légiháborúval? „Minek egyáltalán ez a fordulat, hangzott egy további ellenvetés, hiszen alig egy éve kötötték meg Moszkvával az akkor viharosan ünnepelt »barátsági és meg nem támadási szerződést« és amennyire ismeretes, eddig a szerződésileg megállapított orosz szállításokat a német hadfelszerelésnek pontosan és maradéktalanul teljesítették?"

Warlimont leírása szerint Jodl minden kérdésre válaszolt, de senkit nem győzött meg. Közölte beosztottaival, hogy Hitler véleménye szerint – amivel ő valószinűleg egyetértett – elkerülhetetlen a bolsevizmussal való összeütközés, és ezt a hadjáratot jobb most, a saját katonai erő tetőpontján vezetni. Még egy mondat Jodltól, Warmilont szövegezésében: „A német légierő, megedzve az új keleti sikerek által, legkésőbb 1941 őszén, ismét teljes mértékben rendelkezésre áll Anglia ellen."

A mintegy egyórás, viharos megbeszélés végén Jodl megparancsolta egy parancstervezet elkészítését, hogy haladéktalanul meg lehessen kezdeni a szárazföldi csapatok és a légierő zömének a megszállt nyugati lengyel területekre történő szállítását, ottani felvonultatását és elszállásolását.[12]

Derülátásával Jodl nem állt egyedül. Tucatszám lehetne idézni a hasonló, a szovjet Vörös Hadsereg által azután 1941 második felében megcáfolt megnyilvánulásokat. Példaként álljon itt még az ekkor már Hitler mögött a második helyet elfoglaló Hermann Göring birodalmi marsall Adolf Galland, az egyik legeredményesebb német vadászrepülő 1953-ban megjelent emlékirataiban megörökített kijelentése.

1941. április végére Göring megbeszélésre hívta össze Párizsba a Luftwaffe Franciaországban fekvő alakulatainak vezetőit. Előadásában nem hagyott kétséget aziránt, hogy az elmúlt évben, 1940-ben lezajlott angliai légicsata csak előjátéka volt a brit ellenfél leküzdésének, amelyet egy hatalmasan megnövelt légi felszereléssel és a tengeralattjáróháború fokozásával készítenek elő, és majd a partraszállással zárnak le.

A megbeszélés végén Göring félrehívta Werner Mölderst, az 51., és Gallandot, a 26. vadászrepülő-ezred parancsnokát, megkérdezvén tőlük, mit szólnak az elhangzottakhoz. „Közben kuncogott és örömében a kezét dörzsölte." A két ezredparancsnokot a legmélyebb hallgatásra kötelezve közölte velük, hogy az egész megbeszélés csak része egy nagyszabású félrevezető akciónak a német vezetés való szándékainak elkendőzésére. Ez pedig „a közvetlenül küszöbönálló háborús összeütközés a Szovjetunióval".

Főparancsnokának szavai Gallandot „a legnagyobb gyanakvással, sőt rémülettel" töltötték el. „Olyan voltam, mint akit fejbe vágtak, és nem titkoltam aggályaimat. Véleményemmel azonban egyedül álltam. Nemcsak Göring, de meglepetésemre Mölders is lelke-

[12] *Warlimont:* i. m. 126. s köv. o.

sedett. A légierő, mondta Göring, keleten új, elévülhetetlen dicsőséget fog zászlóra tűzni. A vörös repülés számbelileg erős ugyan, de személyileg és technikailag reménytelenül alulmarad. Elegendő a köteléknek csak a vezetőjét lelőni, aztán a maradék analfabéta nem talál többé haza. Úgy le lehet szedni őket, mint az agyaggalambokat a lőállásban... Két, legkésőbb három hónap múlva az orosz kolosszus a padlón fekszik. És aztán mi az összes, a vörös óriási birodalom végtelen stratégiai segédforrásaival megsokszorozott erőinket a nyugati ellenfélre vetjük." Nyugaton most csak két vadászezred marad, az egyik Galland ezrede, néhány kiképző- és kiegészítő egységgel. Később Galland felváltja keleten Mölderst. „A maradékot aztán Ön intézi el, Galland" – mondta Göring „atyai és optimizmust sugárzó módján".[13]

Még egy idézet Göring Galland aggályait és a Szovjetunió összeomlását remélő megjegyzéseit erélyesen leintő kijelentéseiből: „Ne beszéljen nekem a bolsevista rendszer lehetséges belső összeomlásáról. A Führer nem bocsátotta vitára ezeket a lehetőségeket. Ne tegye magát szerencsétlenné azzal, ha valakivel erről beszél. Még nálunk is reménytelen vállakozás lenne államellenes elemek felkelése. A Szovjetunióban azonban minden kisérlet a több mint 20 éves rendszer belülről való megdöntésésére, őrültség és öngyilkosság. A Führer elutasítja egy ilyen lehetőségnek akárcsak a számításai peremén való felvetődését. A Szovjetuniót csak fegyveres erővel lehet megsemmisíteni. Mi ezt tesszük. Legyen nyugodt!"[14]

Sem Warmilont, sem Galland, de egyetlen más általam ismert német visszaemlékező nem említi egyetlen mondattal sem azt, hogy a Szovjetunió elleni támadásra az ebből az országból, ennek a hadserege részéről fenyegető támadás „megelőzésére" lett volna szükség. Az igaz, hogy Hitler 1941 előtt figyelmeztetően óvott a Szovjetunió katonai erejétől, de a támadás előtt egyszer sem beszélt arról, és írásbeli utasításaiban sincs nyoma annak, hogy konkrét szovjet támadás veszélyétől tartott volna. A diktátorok vagy a magukat ilyennek képzelők meghatározó tulajdonsága az, hogy az ellenfél erejét vagy gyengeségét nem a tények alapján emlegetik, hanem saját politikai és katonai céljaikhoz igazítva, és ha szükségesnek tartják, felnagyítva vagy lecsökkentve. Így kell értékelni a „terepasztaljáték" már idézett említését is, pontosabban az ezzel való érvelést a katonai vezetők előtt, akiket a Szovjetunió katonai gyengeségének hangoztatásával próbált meggyőzni.[15]

Azt, hogy maga Hitler a Szovjetuniót valójában mikor milyen erősnek vagy gyengének tartotta, különböző megnyilvánulásaiból lehet kikövetkeztetni. A súlypontképzést, a fontossági sorrendet többször, kapkodó módon változtatta. Amikor már folytak a Jodl közvetítésével a Szovjetunió ellen elrendelt katonai előkészületek, egy 1940. augusztus 8-i, Georg Thomas gyalogsági tábornok, a Véderő hadigazdálkodási és felszerelési hivatalának főnöke kézjegyével ellátott feljegyzés szerint a felszerelési programot át kellett állítani. A lőszergyártást nagymértékben korlátozták, az ezáltal felszabaduló nyersanyagokat és munkaerőt az új súlyponti programok megvalósításánál kellett bevetni. Thomas tábornok feljegyzése három ilyen súlypontot jelölt meg:

a.) a légifelszerelés folytatása,

b.) a határidős tengeralattjáró-program folytatása,

---

[13] *Galland, Adolf:* Die Ersten und die Letzten. Jagdflieger im Zweiten Weltkrieg. München, 1970. 121. s köv. o.

[14] Uo. 123. o.

[15] *Maser:* i. m. 59. o.

c.) a gyorscsapatok növelése, különösen a 10 páncéloshadosztály megkétszerezése.

A franciákkal kötött fegyverszünet után július elején Hitler elrendelte, hogy a szárazföldi erőből 40 hadosztályt „el kell bocsátani". Ezt a számot azonban néhány nap múlva 17-re csökkentették. Július végén Keitel közölte, hogy a szárazföldi erő ilyen formájú átalakítása nem valósul meg. Augusztus 2-án pedig Keitel Berchtesgadenben, ahol Hitler háza volt, megmondta Thomasnak, hogy Hitler „az összhelyzetet most másként látja, és az 1941. évre minden lehetséges politikai helyzetre elő kell készülni".

Keitel közlése szerint Hitler számára világossá lett: nem elegendő a 120 hadosztály, új felszerelési program szükséges, mintegy 180 hadosztálynak. A lőszergyártásban nem szabad megvalósítani a leállást, további parancsokig maghagyandó a jelenlegi gyártási állapot.

„A legfelső vezetés ezen új utasítása a következő felismerésekre látszik felépülni:

Anglia összeomlásával 1940-ben esetleg nem lehet számolni,

1941-ben szóba jöhet Amerika beavatkozása,

Oroszországhoz való viszonyunkban 1941-ben változás állhat be."

Augusztus 17-én Keitel elrendelte a felszerelési program átdolgozását a 180 hadosztály szükségleteinek megfelelően.[16]

Thomas tábornok feljegyzésének olvastakor szükségszerűen meg kell állapítani: a Harmadik Birodalom legfelső politikai és katonai vezetése, személy szerint Hitler, ha nem is naponta, de szinte hetenként változtatta állápontját a háború folytatásának kérdésében, ami végső soron kihatott Németország jövőjére. Hitler alapvető tulajdonsága volt a „vezetési gyengeség" és a „döntési félelem", mint azt Wener Maser már idézett Hitler-életrajzában részletesen, számtalan példa alapján elemzi.[17]

Maser megállapításai helyességének vagy elfogadhatóságának vizsgálata helyett témánk szempontjából sokkal fontosabb az 1940 júliusa, tehát a Szovjetunió elleni támadás elhatározása és ezen elhatározás megvalósításának megkezdése közötti hadfelszerelési intézkedések legalább vázlatos ismertetése.

Jodl tüzérségi tábornok írta alá 1940. december 3-án az „állásfoglalás"-t a „felszerelési programok felülvizsgálatáról". Ez a feljegyzés azt tárgyalja, milyen intézkedéseket kell hozni, ha munkaerő hiányában változtani kell a felszerlési programot. A fontossági sorrend:

„1. Legfelül van minden, ami Anglia ostromlásához szükséges, ennek nem szabad alábbhagynia:

tengeralattjátók, torpedók, aknák és könnyű tengeri erők, bombázók, ejtőlőszer:

2. Minden, ami a haza légvédelméhez szükséges:

vadászgépek, légvédelmi lövegek, fényszórók, tűzvezetési eszközök, légvédelmi tüzérségi lőszer.

3. Csak a 3. helyre kerülnek a nehéz tengeri erők, felderítő repülőgépek és végül a szárazföldi erő követelései."[18]

---

[16] Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940–1941. (Wehmachtführungsstab) I. k. 23. sz. 968–969. o.

[17] „Führungsschwäche und Entscheidungsscheu" az előszóban, *Maser:* i. m. 11. o., a példák az I., „Der Führer, Reichskanzler und Oberste Befehlshaber" c. részében.

[18] Kriegstagebuch... i. m., I. k. 40. sz. 981. o.

A hadfelszerelési termelés fokozására irányuló német tervek egyre jobban elrugaszkodtak a valóságtól. Szemléltetően bizonyítja ezt az a tény, hogy a harckocsigyártás fokozásához az ipar által követelt 20 000 szakmunkásnak a szárazföldi erő általi rendelkezésre adásához 1941. február 18-án magának Hitlernek az utasítása kellett.[19]

Ez a húszezres szám önmagában persze nem mond sokat. Ha azonban összehasonlítjuk a hadiipar más területein foglalkoztatott munkások létszámával, meghökkentő képet kapunk. A Szovjetunió megtámadása után néhány nappal, június 26-án Göring helyettesénél, Erhard Milch vezértábornagy, államtitkárnál megbeszélést tartottak a hadiiparról. Ezen Milch közölte, hogy a légierőnek pótlásként évente 60 000 embert kell képeznie, és mivel a kiképzési idő két év, állandóan 150 000 főnek kell részt vennie a kiképzésben. Jelenleg mintegy 1,3 millió munkás áll a légierő felszerelésének szolgálatában. A szükségesnek ítélt fejlesztés, az úgynevezett „Göring-program" megvalósításához pedig legalább 3 és fél millió új munkaerőt kell beállítani.

A már folyó keleti hadjárat repülőgépipari célkitűzései is szerepelnek az aláírás nélküli jegyzőkönyvben, ekként:

„Az első cél a megkétszerezés 1200 bombázóval. Ennek legalább 1/3-át jól berendezett vállalatokban kell gyártani az orosz térségben."[20]

További kérdés, hogy a munkaerőhiány mellett hogyan akadályozta a különböző nyersanyagok, ezen belül az aluminium hiánya a repülőgépgyártás, egyáltalán a hadiipari termelés illuzórikus növelését.

Témánk szempontjából lényeges megemlíteni a Jodl által 1940. július 29-én tartott, már említett megbeszélésen is szóba került szovjet anyagszállításokat a német hadiiparnak. Ezekről a szovjet történetírás annak idején hallgatott, holott jelentősek voltak. Hasonlóan nem létezett a szovjet történetírás számára az a Németország és a Szovjetunió között a náci hatalomátvétel előtti években kibontakozott katonai együttműködés sem, melynek keretében a Szovjetunióban német pilótákat képeztek ki, harckocsifejlesztéssel és harcgázokkal foglalkoztak.[21]

A német–szovjet gazdasági kapcsolatokban kétségtelenül új korszak kezdődött 1939. augusztus 19/20-ának éjjelén, négy nappal Joachim von Ribbentrop birodalmi külügyminiszter Moszkvába érkezése előtt, a német–szovjet hitelegyezmény berlini aláírásával.[22]

Szovjet részről ez a hitelegyezmény előfeltétele volt annak, hogy Moszkvában fogadták von Ribbentropot. A Szovjetunió 200 millió birodalmi márkás hitelt kapott beruházási javak vásárlására Németországban, őmaga pedig stratégiai és más nyersanyagok szállítását vállalta, 180 millió birodalmi márka értékben.[23]

---

[19] Lásd erre Keitel „titkos parancsnoki ügy" jelzésű, 1941. február 19-én von Brauchitschnak írt levelét, Kriegstagebuch... i. m. I. k. 51. sz. 1004. s köv. o.

[20] Kriegstagebuch... i. m. I. k. 60. sz. 1016. s köv.. o.

[21] Erre lásd Ernst Köstring tábornok visszaemlékezéseinek „Die Deutsch-Russische Zusammenarbeit von 1921 bis 1933" c. részét. *Teske, Hermann* (szerk.):General Ernst Köstring. Der militärische Mittler zwischen dem Deutschen Reich und der Sowjetunion 1921–1941. Frankfurt /M. 1965. (A továbbiakban: General Ernst Köstring) 46. skk. o.

[22] *Dr. Fabry, Philipp W.*: Der Hitler-Stalin-Pakt 1939–1941. Ein Beitrag zur Methode sowjetischer Aussenpolitik. Darmstadt, 1962. (A továbbiakban: *Fabry:* Pakt.) 51. o.

[23] *Zeidler, Manfred:* Deutsch-sowjetische Wirtschaftsbeziehungen im Zeichen des Hitler-Stalin-Paktes. In: *Wegner, Bernd* (kiad.): Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zum, „Unternehmen Barbarossa". München, 1991. (A továbbiakban: Zwei Wege.) 95. s köv. o.

Jóval tovább ment ennél és nagyságát tekintve többszörös összegeket irányzott elő a Sztalin személyes részvételével folytatott tárgyalásokon megszületett és Moszkvában 1940. február 11-én aláírt gazdasági egyezmény. Ebben a Szovjetunió kötelezte magát, hogy egy év alatt, tehát 1941 februárjáig 420-430 millió birodalmi márka értékben nyersanyagot szállít, melyeket Németország 15 hónap alatt, azaz 1941. május 11-ig ellenszállításokkal viszonoz. Az 1941. február 11-ét követő hat hónapra Moszkva további, 220-230 millió birodalmi márka értékű szállításokat igért: ezek német viszonzása 12 hónapra elosztva 1941. május 11-ével kezdődött (volna) meg.[24]

Szemléltetésül néhány számadat:

1939. augusztus 20. és 1940. július 10. között a Szovjetunió mintegy 449 millió birodalmi márka értékű árut szállított Németországnak. 1940-ben a szovjet összkivitel 52 %-a Németországba ment, ugyanakkor a szovjet importnak csak 29 %-a származott Németországból.[25]

A németek számára a Szovjetuniótól kapott legfontosabb nyersanyag az ásványolaj volt. A tengely, azaz Német- és Olaszország, valamint a megszállt területek havi kőolajszükséglete 1,15 millió tonnát tett ki. Miután ebből a mennyiségből – a szovjet importot nem számítva – 850 tonnát tudtak fedezni, nyilvánvaló a szovjet ásványolaj-szállítások fontossága. A Szovjetunió az 1940 februári moszkvai gazdasági egyezmény alapján 12 hónap alatt 900 ezer tonna kőolajat szállított, ami az éves német szükségletnek 30 %-át tette ki.[26]

A szovjet szállítások létfontosságúak voltak Németország számára. Ilyennek tartotta őket Hitler is, aki 1940. március 30-án utasítást adott, hogy a Szovjetunióba irányuló német hadianyag-szállításoknak előnyt kell élvezniük a Védőerőnek járó hadianyag-szállításokkal szemben.[27]

A szovjetek hadfelszerelési cikkeket és ipari termékeket igényeltek. Megkapták a Lützow nehézcirkáló hajótestét, számos nehézlövegtornyot, 31 ezer tonna hajópáncéllemezt, két tucat katonai repülőgépet, utászeszközöket, egy teljes légvédelmi üteget, egy Panzer III harckocsit, továbbá több mint 300 szerszámgépet polgári és hadfelszerelési célokra. Az egyezményben szerepelt továbbá lőszer, bányászati és kőolajipari gépek, és – érdekes módon – kőszén 52, 5 millió birodalmi márka értékben.[28]

Ide tartozik annak ismertetése, hogy mennyire voltak fontosak a német szállítások a Szovjetunió részére. Ennek szemléltetésére álljon itt csak egyetlen tény: Vjacseszlav Molotov 1940 novemberi, alább ismertetendő és eredménytelen berlini tárgyalásai után néhány héttel, 1940. november végén és december elején Moszkva a német elképzeléseket messze meghaladó ajánlatot tett. Igérete szerint vállalta 1,6 milliárd birodalmi márka értékben 1942. május 11-ig egyebek között 2,5 millió tonna gabona, 970 ezer tonna ásványolaj és 200 ezer tonna mangánérc szállítását. A szovjet kívánságlista első helyén továbbra is szerszámgépek álltak, melyeket Moszkva a Távol-keletről Németországnak szóló kaucsukszállítmányok átengedése áraként tekintett.[29]

---

[24] Zwei Wege. 100. s köv. o.

[25] *Fabry, Philipp W.:* Die Sowjetunion und das Dritte Reich. Eine dokumetierte Geschichte der deutsch-sowjetischen Beziehungen von 1933 bis 1941. Stuttgart, 1971. (A továbbiakban: *Fabry*: Beziehungen.) 190. skk. o.

[26] Uo. 191. o. és *Uő:* Pakt 171. o.

[27] *Fabry*: Pakt 169. o.

[28] *Zeidler:* i. m. (Zwei Wege) 102. o.

[29] Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. 4. k. Der Angriff auf die Sowjetunion. Stuttgart, 1983. 164. o.

Az egyezmények vitathatatlanul kedvezők voltak mindkét „magas szerződő félnek". A németek által vállalt szállítási határidők hosszabbak voltak a szovjetekénél, de ezeket sem tartották be, így fokozatosan elmaradtak a megállapodásokhoz képest. 1941. június 22-ig a szovjet szállítások összértéke 596,6 millió birodalmi márkát tett ki, a németeké ezzel szemben 450,9 milliót. Fennmaradt tehát német adósságként 145,7 millió birodalmi márka, ami egyenlő volt mintegy 1500 db, az 1941 nyarán legjobbnak minősíthető, már említett Pz. III típusú német harckocsi árával. Németországban 1941-ben összesen 3256 harckocsit gyártottak, ebből csaknem 1700 Pz. III-at.[30]

A német négyéves terv és a Véderő főparancsnokságának képviselői, akiket Göring 1940. november elején tájékoztatott a keleti hadjárat megindításának „végleges" döntéséről, nyiltan bojkottálták a tárgyalásokat a szovjet hadfelszerelési igényekről. Ebben az játszotta a döntő szerepet, hogy a tervezett „Barbarossa" hadművelet hadfelszerelési igényei nem tették lehetővé a szerződésileg megállapított hadfelszerelések szállítását a Szovjetunió nak. A Véderő illetékesei ezért 1940. december 17-én javasolták Hitlernek a Szovjetunió nak szállítandó cikkek gyártásának időbeli eltolását, amibe az bele is egyezett.[31]

A német–olasz–japán külpolitikai és háborús együttműködés írásbani rögzítésére, valójában a világ felosztására e három hatalom között 1940. szeptember 27-én Berlinben aláírták az úgynevezett háromhatalmi egyezményt, melyhez később – részben kényszer hatására – még további hat állam, köztük elsőnek Magyarország csatlakozott.[32]

A németek megpróbálkoztak a Szovjetunió bevonásával is ebbe az egyezménybe Molotov háromnapos berlini látogatása alkalmával. V. M. Molotov, a szovjet népbiztosok tanácsának elnöke, külügyi népbiztos Joachim von Ribbentrop J. V. Sztalinnak írt terjedelmes levelében tett meghívására 1940. november 12-én érkezett Berlinbe. Tekintettel arra, hogy e látogatás értékeléséről, főleg a tárgyaló felek céljairól a történeti iradalomban számos pontatlanság, félremagyarázás, sőt valótlan állítás található, szükséges vele foglalkozni.

A látogatás jelentőségének szovjet megítélését bizonyítja, hogy a szovjet delegáció elindulása előtt, november 9-én Sztalin részletesen közölte Molotovval, milyen álláspontot foglaljon el a németekkel folytatandó tárgyalásokon. A „vozsgy", a „vezér" utasításait, mert nyugodtan nevezhetjük közléseit így, Molotov összesen 24 pontba foglalva, írásban rögzítette. Ez az írás fennmaradt, és 1998-ban német fordításban nyomtatásban megjelent.[33]

Sztalin hatalmát és Molotov szerepét ismerve nem kételkedhetünk abban, hogy a külügyi népbiztos betű szerint követte főnöke irányelveit. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy Molotov a németekkel folytatott első megbeszélésen nagyon határozottan közölte vendéglátóival Sztalin pontos utasításai alapján: mindaz amit elmond, azonos Sztálin nézeteivel.[34]

---

[30] Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg és *Zeidler:* i. m. 107. o. a Pz. III harckocsikra *von Senger und Etterlin, F. M.:* Die deutschen Panzer 1926–1945. München, 1965. 39. skk és 342. skk. o., az árra *Spielberger, Walter J.:* Der Panzerkampfwagen III und seine Abarten. Stuttgart, 1974. 56., ill. 59. o. *Hillgruber, Andreas:* Hitlers Strategie. Politik und Kriegführung 1940–1941. München, 1982.[2] 430. o. 26. jegyzet szerint 1939–1941-ben a Szovjetunióval szemben 239 millió birodalmi márka adósság keletkezett.

[31] Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. 4. k. 165. o.

[32] Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon. Budapest, 1967.[2] 384. o.

[33] *Bezymenskij, Lev:* Der Berlin-Besuch von V. M. Molotov im November 1940 im Lichte neuer Dokumente aus sowjetischen Geheimarchiven. Militärgeschichtliche Mitteilungen 57 (1998). 199. skk. o. – A tárgyalásokról a németek négy jegyzőkönyvet készítettek, ezeket nyomtatásban lásd Akten zur deutschen auswärtigen Politik. Serie D 1937–1945. XI/1. k. Bonn, 1964. 325., 326., 328. és 329. sz. 448. skk. o.

[34] *Fabry:* Pakt 354. o.; *Domarus, Max:* Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945. Würzburg, 1963. 1611. skk. o.

Molotovnak két megbeszélése volt von Ribbentroppal, és ugyanennyi Hitlerrel. A megbeszéléseken Hitler – szokása szerint – hosszú fejtegetésekbe bocsátkozott. Más államférfiakkal szemben bevált módszerével megpróbálta végtelen monológjaival és hatalmas teljesítményeinek felsorolásával elfárasztani Molotovot, megpuhítani vendégét. Ez a kísérlet azonban most egyáltalán nem sikerült. A beszélgető partner szellemi „lerohanását" célzó politika Molotovval szemben nem vált be, mert az a Hitler fejtegetéseit újra meg újra félbeszakította makacs kérdéseivel. Mint a tárgyalások jegyzőkönyvének vezetője, a német Külügyi Hivatal főtanácsosa, a követi címet viselő Dr. Paul Schmidt 1949-ben írt és több kiadást megért emlékirataiban megörökítette: „A kérdések csakúgy záporoztak Hitlerre. Jelenlétemben még egyetlen külföldi látogató sem beszélt így vele."[35]

Hitler az „érdekeltek világkoalíció"-járól beszélt, a brit birodalom „hatalmas csődtömeg"-éről, Molotov viszont a finnországi és a balkáni szovjet érdekekről, a Bulgáriával kötendő szövetségi szerződésről, a Dardanellákon és a Boszporuszon igényelt szovjet katonai támaszpontról, a szovjet érdekekről Románia, Magyarország, Jugoszlávia, Görögország vonatkozásában és Lengyelország későbbi sorsát illetően.

Hitler és külügyminisztere nem véletlenül emlegette a „brit csődtömeget". A német vezetés egyik fő törekvése a Szovjetuniónak Európából való elirányítása volt, ezért felajánlották neki az ekkor még a brit birodalomhoz tartozó Indiát. Ezt az ajánlatot a szovjet vezetés nem fogadhatta el, mert semmiképpen sem akart háborúba keveredni Nagy-Britanniával, de nem is tudott volna a meglévő négy szovjet hajóhad: a Fekete-tengeri, a Balti, az Északi és a Csendes-óceáni mellé létrehozni egy ötödiket, az Indiai-óceánit, amire közvetlen szárazföldi összeköttetés hiányában feltétlenül szüksége lett volna. Tehát nem a Szovjetunió törekedett India birtokbavételére, hanem Hitlerék ajánlották fel neki.[36]

Mint már utaltam rá, az 1940 novemberi berlini tárgyalásokon Magyarország is szóba került. Mivel az irodalomban evvel kapcsolatban is pontatlanságok olvashatók, szükséges e kérdés tárgyilagos tisztázása. A Molotov által pontokba szedett sztalini utasítások 2. e) pontjában ez áll:

„A Románia és Magyarország, mint határországaink további sorsának kérdése nagyon érdekel bennünket, és azt szeretnénk, ha erről egyetértés jönne létre."

A Molotov Sztalin pontos szócsöve tétel megismétlése helyett azt említeném, hogy a magyar nyelvben különbség van az „érdekövezet" és a „befolyási övezet" között. Ez azt jelenti, hogy érdek lehet például gazdasági, kereskedelmi kapcsolat két szomszédos vagy akár távolabbi ország között. A befolyás ennél több, ez is lehet gazdasági, de főleg politikai természetű. Valamely állam – vagy ennek egy része – érdekövezetnek tekintése egy vagy több más állam részéről nem feltétlenül negatív jelenség. Ezért nem fogadható el az érdek- és a befolyási övezet azonosítása.

Molotov berlini látogatásával kapcsolatban a szakmunkák általában egyetértenek abban, hogy Hitler legfőbb törekvése 1940 júliusa óta a Szovjetunió megtámadásának elő-

---

[35] *Dr. Schmidt, Paul:* Statist auf diplomatischer Bühne 1923–45. Erlebnisse des Chefdolmetschers im Auswärtigen Amt mit den Staatsmännern Europas. Bonn, 1952. 521. o. – Egy másik kiadás magyar fordítása: „Hitler tolmácsa voltam." Budapest, 1972.

[36] Téves ezért az egyik katonai folyóiratban a közelmúltban megjelent ama állítás, miszerint Sztalin akarta Indiát megszerezni. *Ravasz István:* Három háború 27 év alatt. Haditechnika, 2000. 2. sz. 20. skk. o., ahol „Molotov 1940. decemberi tárgyalásai"-ról van szó!

készítése volt, és nem a megegyezés evvel az állammal. Nem áll helyt az az állítás, miszerint a tárgyalások kudarca adta volna a „végső lökést" a jó egy hónap múltával kiadott „Barbarossa"-utasításhoz.[37]

Az 1940 novemberi német–szovjet viszonyról és a német keleti politikáról való kép teljessé tételéhez alapvető fontosságú Hitler 18. számú utasítása. Ezt a „Führer" 1940. november 12-én, néhány órával azelőtt írta alá, mielőtt fogadta volna Molotovot első megbeszélésükre. Az utasítás a haderőnemek főparancsnokainak, tehát von Brauchitsch tábornagynak, Göring birodalmi marsallnak és Raeder flottatengernagynak szólt.

Az utasítás felsorolja az egyes, volt vagy meglevő hadszíntereket. Az 5.pont Oroszország:

„Politikai tárgyalások indulnak avval a céllal, hogy kideritsük Oroszország magatartását a legközelebbi időre. Tekintet nélkül arra, mi lesz ezeknek a megbeszéléseknek az eredménye, folytatni kell minden, a keletre vonatkozó, szóban már megparancsnolt előkészületet. Utasítások erről akkor következnek, amint előterjesztik nekem a szárazföldi erő hadműveleti tervének fővonásait, és én ezeket jóváhagyom.[38]

Az 1979-ben indult, „A Német Birodalom és a második világháború" című, tízkötetes német munka szerint Hitler 1940 őszétől nem a Nagy-Britanniának a tengereken való legyőzése vagy a katonai keleti megoldás, s nem is a háromhatalmi egyezmény négyhatalmivá bővítése vagy a Barbarossa-eset között választott, célja ettől kezdve a Szovjetunió szétzúzása lett, ezt tekintette a háború menetében bekövetkezendő döntő változás alapfeltételének.[39]

Ebben a szellemben írta alá 1940. december 18-án a hírhedté vált 21. sz. utasítást. Ennek bevezető mondata: „A német Véderőnek elő kell készülnie arra, hogy még az Anglia elleni háború befejezése előtt Szovjetoroszországot egy gyors hadjáratban legyőzze (Barbarossa-eset)."[40]

Ezzel az utasítással kapcsolatban két megjegyzés szükséges. Az első formai: A különböző – így magyar – munkákban olvasható „Barbarossa-terv" megjelölést a németek sohasem használták. A különböző dokumentumokban következetesen a „Barbarossa-eset" megjelölés található – a Szovjetunió megsemmisítését célzó hadjárat fedőneveként.

Második megjegyzés: Az egész utasítás – és nem hadműveleti terv! – valamivel több, mint négy nyomtatott oldalra terjed, és ehhez jön még az 1941 márciusában és május 1-jén Keitel tábornagy, a Véderő főparancsnokságának főnöke (adminisztratív funkcióját tekintve hadügyminiszter) által aláírt két kiegészítő utasítás a hadműveleti területről és a végrehajtó hatalomról, illetve az idegen államoknak a „Barbarossa"-ban való részvételéről.[41]

Keitel e két utasítása nyomtatásban négy apróbetűs oldalt tesz ki. Összesen tehát három dokumentummal van dolgunk, de egyikben sincs egyetlen szó sem bármiféle feltételezett vagy valósnak minősített szovjet fenyegetésről. Egyik dokumentum sem tartalmaz még csak utalást sem arról, miért szükséges ez a hadjárat, mi indokolja a megindítását.

Mindkét utasítás, tehát a 18. számú és a 21. számú is a legmagasabb katonai titkossági minősítést viseli: „Titkos parancsnoki ügy, főnöki ügy, csak tiszt útján". A 18. tíz, a

---

[37] *Fabry* szerint Molotov berlini látogatása adta Hitlernek a végső döntést a Szovjetunió megtámadásához. Pakt 364. o.

[38] Hitlers Weisungen 67. skk. o., az idézet 71. o.

[39] Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. 4. k. 33. o.

[40] Hitlers Weisungen. 84. o.

[41] Uo. 88. skk. o.

21. kilenc példányban készült, ami azt jelenti, hogy az egyes haderőnemek főparancsnokságánál lejjebb nem értesülhetett róluk senki.

Hermann Hoth vezérezredes, az egyik legkiválóbb német páncélosparancsnok (1942. január 1-jétől a 3. páncéloshadsereg) parancsnoka írja 1956-ban megjelent „Páncéloshadműveletek" című, az átlagos visszaemlékezéseknél jóval többet nyújtó könyvében, hogy ő, mint a 3. páncéloscsoport parancsnoka a „Barbarossa"-utasításról csak a háború után szerzett tudomást, és annak idején a szárazföldi erő főparancsnoka által kiadott utasítást sem kapta meg, csak a fölöttes Közép Hadseregcsoport parancsait. Hoth visszaemlékezése azért is fontos, mert világosan elmondja, hogy 1941. június 22-én páncéloscsoportjának sikerült a „hadászati támadás", az „ellenség teljes meglepetése" annak ellenére, hogy az egész német–orosz határon jelentős mennyiségű szovjet csapat állomásozott.[42]

A Szovjetunió 1941. június 22-i megrohanását megelőző támadásnak minősítő szerzők mostanáig egyetlen bizonyítékot sem tudtak felhozni arra, hogy a Vörös Hadsereg akár június 22-én, akár a következő napokban vagy hetekben támadott volna. Ismételten hivatkoztak Sztalin 1941. május 5-én a katonai akadémiák végzős hallgatói előtt mondott beszédére, melyről legelsőként a Szentpétervárott született brit újságíró, Alexander Werth adott hírt, „Oroszország a háborúban 1941–1945" című, angolul 1964-ben, németül 1965-ben megjelent könyvében.

Azóta kiderült, hogy voltaképpen két beszéd volt. Sztalin figyelmeztette a tiszteket, hogy a helyzet rendkívül komoly, készen kell állni minden meglepetéssel szemben. A szovjet kormány megpróbálja minden diplomáciai eszközzel a Németországgal való háborút őszig késlelteni, mert ebben az évszakban már késő lesz a német támadáshoz. Ez a próbálkozás vagy sikerül, vagy nem.

„Ha sikerül, akkor a háború Németországgal 1942-ben elkerülhetetlenül bekövetkezik..."[43]

Lehetne tovább idézni Sztalin beszédét, de néhány dolog már az eddigiekből is világos. Tény, és erre más bizonyítékok is vannak, hogy elkerülhetetlennek látta a háborút Németországgal, de nem elodázhatatlannak. Készült a háborúra, de a készülés sem akkor nem jelentett, minthogy ma sem jelent okvetlen támadást. Tény az is, hogy beszédéből kitetszően Sztalin remélte, a folyó évben, 1941-ben talán el lehet kerülni a fegyveres konfliktust Németországgal. Hogy azután a háború 1941. évi elkerülése esetén 1942-ben mi lett volna, azt csak találgatni lehet.

Már idéztem Warlimontot, aki szerint a Szovjetunió megtámadásának elhatározásáról szóló közlést Jodl legszűkebb törzsének vezérkari tisztjei meglepetéssel és elutasítóan fogadták. És mi volt a helyzet az egyes haderőnemeknél? Galland szerint Göring, tehát a légierő legfőbb vezetése optimista, tegyük hozzá: naívan optimista volt. Halder háború utáni közlése szerint ugyanakkor Göring is osztozott azokban az aggályokban, amelyek a Véderő vezetési törzsében az erőknek a Szovjetunió elleni hadjárat miatt bekövetkezendő fenyegető szétforgácsolása miatt jelentkeztek.[44]

---

[42] *Hoth, Hermann:* Panzer-Operationen. Die Panzergruppe 3 und der operative Gedanke der deutschen Führung Sommer 1941. Heidelberg, 1956. 48., ill. 53. skk. o.

[43] *Wert, Alexander:* Russland im Krieg 1941–1945. München, 1967. 112. skk. o. – Az angol kiadás alapján készült „Oroszország nagy háborúja" Budapest, 1971. című könyvből ez a rész hiányzik.

[44] *Uhlig, Heinrich:* Das Einwirken Hitlers auf Planung und Führung des Ostfeldzuges. In: Vollmacht des Gewissens. II. k. Frankfurt/M.–Berlin, 1965. 171. o.; Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg 4. k. 215. o.

A német katonai vezetők túlnyomó többsége alábecsülte a Vörös Hadsereget. Ez azonban nem mindegyiküknél jelentette azt, hogy helyeselték volna a Szovjetunió megtámadását, és ne lettek volna aggályaik Hitler támadási terveit illetően. Ha viszont azt keressük, hogy ezeket az aggályokat közölni merték-e Hitlerrel, elszomorító képet kapunk. 1940. július 30-án von Brauchitsch és Halder tájékoztató előadást hallgatott meg a Vörös Hadseregről, és egyetértést alakult ki közöttük abban, hogy – mint Halder naplójába bejegyezte – „jobb tartani a barátságot Oroszországgal". Másnap, 31-én azonban Hitler obersalzbergi házában, ahol közölte velük elhatározását: katonailag kikapcsolni a Szovjetuniót, amilyen gyorsan csak lehet, egyikük sem mert tiltakozni.[45]

A szakirodalomból kitűnik, hogy a német legfelső katonai vezetők egy része Nagy-Britannia térdre kényszerítését tekintette a háború fő céljának, és ebből következően a súlypontot a Földközi-tenger térségébe kívánta helyezni. Erich Raeder flottatengernagy több kísérletet tett, hogy Hitlert – éppen a Földközi-tengerre hivatkozva – eltérítse a Szovjetunió elleni tervek megkezdésétől.

Raeder megítéléséhez itt csak annyit, hogy nem volt szakembere a szárazföldi hadviselésnek, tengerészként viszont Hitlernél összehasonlíthatatlanul szélesebb látókörrel rendelkezett, és látta az európai, de még az ezeken túlmutató összefüggéseket is.

Az 1940. szeptember 26-án Hitlerrel négyszemközti megbeszélésen a tengernagy hangsúlyozta, hogy a Földközi-tengeri kérdést a téli félévben meg kell oldani: ehhez el kell foglalni Gibraltárt és a Szuezi csatornát. A megbeszélésről készült, Raeder aláírását viselő feljegyzésből ugyan nem derül ki, hogy ő említette a Szovjetuniót, de ez nyilván szóba került, mint azt Hitler Raedernek adott, ugyanebben a feljegyzésben megörökített válasza bizonyítja:

„A Führernek is az a véleménye, hogy Oroszország nagyon fél Németország erejétől."[46]

Még tovább ment Raeder az 1940. december 27-én a Keitel, Jodl és Hitler haditengészeti segédtisztje, Karl-Jesko von Puttkammer fregattkapitány (alezredesnek megfelelő rendfokozat) jelenlétében tartott előadásában, az erről készült feljegyzést ugyancsak ő írta alá. E feljegyzés 3. pontja: „Elkerülhetetlenül szükséges annak felismerése, hogy a helyzet legsürgősebb követelményeként kívánatos a világos és kizárólagos súlypontképzés Anglia ellen, azaz az Anglia legyőzéséhez szükséges harceszközök készenlétbe állítása a legnagyobb energiával és sietséggel: de az Anglia elleni hadviseléshez nem feltétlenül szükséges követelmények tudatos félretételével."

Reader tehát nem kevesebbet követelt, mint a lemondást a Szovjetunió elleni tervekről, ekkor már nyilván ismerte a kilenc nappal korábbi, 21. sz. Barabarossa"-utasítást. Hitlert azonban nem lehetett eltéríteni hónapokkal korábban meghozott elhatározásától, mint azt Raeder előadásának idézett pontjára adott válasza is bizonyítja: „A jelenlegi politikai helyzetben (Oroszország a balkáni ügyekbe való beavatkozásra törekszik) minden körülmények között el kell távolítani az utolsó szárazföldi ellenfelet, mielőtt ez összeállhatna Angliával. A szárazföldi erőt ezért a kellő erősségűre kell növelni."[47]

---

[45] *Halder, Franz:* Kriegstagebuch. Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres 1939–1942. II. k. Stuttgart, 1963. 46. o. Lásd még Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg 4. k. 215. o. 74. jegyzet.

[46] *Wagner, Gert* (kiad.): Lagevorträge des Oberbefehlshabers der Kriegsmarine vor Hitler 1939–1945. München, 1972. 144. o. és a bevezetés az 1940. évhez, uo. 75. o.

[47] Uo. 171. s köv. o.

A Szovjetunió megtámadását ellenző fontos német személyiségek közül még kettőt szeretnék megemlíteni: Friedrich Werner Graf von der Schulenburg moszkvai nagykövetet és Ernst Köstring lovassági tábornok, moszkvai katonai attasét. A hivatásos diplomata gróf Schulenberg 59. életévének betöltése előtt, 1934 őszén lett nagykövet Moszkvában. Már az első világháború előtt hét évet töltött diplomataként Varsóban és Tbiliszi-ben, majd 1917-ben ismét ez utóbbi városban, miután a császári Németország csapatai megszállták a Kaukázust. Nagyköveti tisztsége betöltéséhez tehát jelentős diplomáciai tapasztalatokkal foghatott hozzá.

Schulenberg őszinte híve volt a német–szovjet együttműködésnek, döntő szerepet játszott az 1939. augusztus 23-án Moszkvában aláírt megnemtámadási szerződés létrejöttében. Nagykövetségi beosztottaival 1940. október 10-ére emlékiratot dolgoztatott ki, melyben behatóan óvtak a Szovjetunió megtámadásától, hangsúlyozva, hogy ez az állam semmiképpen sem merné megtámadni Németországot. Védelmi háború esetén azonban „az egész nép a kormány mögé állna".

A gróf szerepet játszott Molotov 1940 őszi berlini meghívásában is. Szovjet forrásokból is tudjuk, hogy Molotov különvonatán utazott Berlinbe.[48] Hitler és Ribbentrop azonban nem vonta be a tárgyalásokba, ami ugyancsak azt bizonyítja, hogy a náci vezetők egyáltalán nem törekedtek a megegyzésre a Szovjetunióval.

A Szovjetunió megtámadásának tervéről 1941 februárjában értesült, és ez mélyen megrendítette, nem utolsó sorban azért, mert a – már említett – 1941. január 10-én aláírt átfogó gazdasági egyezmény létrejöttében fontos szerepe volt. Tovább folytatta kétségbeesett fáradozásait a béke megteremtéséért: Gustav Hilger követségi tanácsossal, aki von Ribbentrop és Hitler orosz tolmácsa volt, és Köstring tábornokkal emlékiratot készített a német–szovjet viszonyról. Annyit még sikerült elérnie, hogy április 28-án Hitler egy fél órára fogadta.

Schulenberg megpróbálta meggyőzni Hitlert, hangsúlyozván, hogy a Kreml nem szándékozik megszegni a megnemtámadási egyezményt. Hitler azonban leintette, és avval fejezte be a beszélgetést, hogy a szovjet nyersanyagszállítmányokat „a szállítási viszonyok korlátozzák". Búcsúzáskor még ezt mondta: „És még egy dolog, Schulenburg gróf, a háború Oroszország ellen nincs szándékomban!" – A tapasztalt Schulenburg persze nem hitte el Hitler bizonykodását, és Moszkvába visszaérkezve kijelentette Hilgernek: „A kockák el vannak vetve, a háború eldöntött tény." Hitler „szándékosan hazudott nekem".[49]

Ezek után nem rendkívüli, hogy Schulenburg részt vett a kudarccal végződött Hitler elleni összeesküvésben. Ő is számításba jött külügyminiszternek, és társai sorsában osztozva, őt is kivégezték.[50]

A diplomáciai és gazdasági kérdésekben járatos Schulenburg véleményéhez hasonló értékű Köstring tábornok állásfoglalása. Az 1876. június 20-án Moszkvában született, ugyanitt érettségizett Köstring tökéletesen beszélt oroszul, 1931. február 1-jétől 1933.

---

[48] *Jakovlev, A. Sz.:* Szárnyak, emberek. Egy repülőgéptervező feljegyzései. Budapest, 1968. 250. o.

[49] *Wegner-Korfes, Sigrid:* Botschafter Friedrich Werner Graf von der Schulenburg und die Vorbereitung von „Barbarossa". In: Zwei Wege. 185. skk. o., az idézetek 199. o.

[50] Néhány soros életrajza Brockhaus Encyklopädie. 17. k. Wiesbaden, 1975. 58. o.

szeptember 30-ig, majd 1935-től ismét ő volt a weimári, utóbb a hitleri Németország katonai attaséja Moszkvában, továbbá Litvániában is, amíg ez önálló államként létezett.[51]

Köstring 1947–953-ban írt visszaemlékezéseiből, melyek 1876-tól 1939. szeptember végéig terjednek, valamint 1935 és 1941. június 16 között írt, a hadügyminisztériumnak, a szárazföldi erő vezérkarának és a külügyminisztériumnak szóló jelentéseiből, végül 62, a szárazföldi erő vezérkaránál az idegen hadseregek osztályán Kurt von Tippelskirch vezérkari ezredesnek, később vezérőrnagynak, majd ennek utódának, Gerhardt Matzky vezérkari ezredesnek, később vezérőrnagynak küldött „magán-szolgálati" leveleiből világos, hogy ő 1940 augusztusáig egyáltalán nem vette számításba a háborút a Német Birodalom és a Szovjetunió között. 1941 júniusáig fáradozott azon, hogy meggyőzze a német vezetést: egyáltalán nem lehet tapasztalni a német keleti határ fenyegetettségét szovjet csapatmozdulatok által.

Pontosan meg nem állapítható időben Köstring is tartott előadást Hitlernek, de ez valótlannak minősítette az elmondottakat és szabályosan kidobta a tábornokot, aki balszerencséjét a vele szoros kapcsolatban álló Fritz Fromm vezérezredesnek, a póthadsereg parancsnokának panaszolta el, imígyen „Mi lesz most, ha mi, az egyetlenek, akik tájékozottak vagyunk, ismereteinket nem közölhetjük többé evvel az emberrel!"[52]

1941 tavaszán Hitler „egyszerűen nem hitt" a tábornoknak.[53]

Nem tudjuk, eljutott-e hozzá Köstring 1941. május 28-án íródott közlése, melyben egyebek mellett ez állt: „Miután a Sz. U. támadó fellépése belátható időn belül kizártnak látszik, véleményem szerint két dologra kell irányítani fő figyelmüket: a) A szovjet nyugati határon megerősítik a csapatokat, tehát az esetleges ellenféllel ott akarnak szembeszállni. A Vörös Hadsereg fő részeinek a Keleti Csoport (a szárazföldi erő vezérkaránál – B. J.) által feltételezett tömörítése alapján ez fennállhat. b) Fog-e Sztalin „Napóleonra gondolni" azaz kihasználni a nagyobb térségeket és visszavonulni? Ennek azonban nagy ugrásnak kell lennie, ami neki a Közép-oroszországi legfontosabb hadiipari üzemeibe kerülhet. Az a) esetre utalhatnak a hetek óta cseppenként „szivárgó" csapatszállítások. Ha az ott állomásozó csapatok létszáma nagyobb a hátországban általánosságban megfigyelteknél, ezek elegendők lehetnek a feltöltéshez. De mindkét esetben anyagszállítmányoknak is kell futni. Nem tudok arra gondolni, hogy a csapatokat máris ellátták a szívós ellenálláshoz minden szükségessel. Egy mintegy 2 milliós erejű hadsereg visszavonulásánál az anyagok elszállításának már folyniuk kellene.

Egyik esetben sem mehetnének a szállítmányok teljesen észrevétlenül, kivéve, ha a szállításokat több hónapra elosztják.

Mindebből semmit sem lehet észrevenni."[54]

Azért szükséges ilyen részletesen ismertetni Schulenburg és Köstring álláspontját, mert a Szovjetunióról hasonló szintű ismeretekkel német részről senki más nem rendel-

---

[51] General Ernst Köstring. i. m. 18. skk. o.

[52] *Uhlin:* i. m. 191. o. 66. jegyzet. – A Kriegstagebuch i. m. I. k. 393. o.-on található, 1941. május 8-i bejegyzés szerint: „Köstring und Krebs gestern beim Führer?", azaz tegnap Köstring és Krebs a Führernél?" Ha a kérdőjel nem sajtóhiba, akkor azt jelenti, hogy a Kriegstagebuch írója, Helmuth Greiner, nem volt biztos benne, hogy Köstring és Krebs valóban járt Hitlernél.

[53] *Blumentritt, Günther:* Moszkva. In: *Freiden, Seymour–Richardson, William:* Végzetes döntések, Budapest, 1998. 42. o.

[54] General Ernst Köstring. i. m. 311. o.

kezett. Éppen ezért különös véletlen az, ha egyáltalán véletlen, hogy a megelőző támadás szükségességének apologetái egyikükre sem hivatkoznak.

Hasonlóan nincsenek adatok, de még utalások sem arra, hogy a „Barbarossa"-hadművelet tervezésekor Hitler és beavatott katona munkatársai figyelembe vették volna a leendő ellenfél, a szovjet Vörös Hadsereg helyzetét, mozdulatait vagy azt, hogy van-e bármiféle jele az ettől a hadseregtől kiinduló támadó szádnéknak.

Kivétel mégis akad, de ez éppen a megelőző támadás szükségessége ellen szól. A „Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg" 4., „Támadás a Szovjetunió ellen" címet viselő, különböző nézőpontokat megfogalmazó kötetének bevezetésében Manfred Messerschmidt professzor, a kötet megjelenésekor, 1983-ban a Militargeschichtliches Forschungsamt tudományos igazgatója, ekként fogalmazott: „Nem a Vörös Hadsereg elleni megelőző csapásról volt szó. Az ellenséges helyzetről és Sztalin szándékainak megítéléséről szóló megállapítások mind Hitlernek, mind a tervező katonáknak azt eredményezték, hogy egyelőre nem kell számolni a Vörös Hadsereg támadásával."[55]

Az 1941 tavaszi katonapolitikai helyzet megértéséhez figyelembe kell venni Sztalin magatartását is. Ő természetesen tudott a német felvonulásról, az egyre sokasodó, a szovjet terület fölé 400 km mélységig behatoló német felderítő repülésekről, de mindezt sajátosan értékelte. Szerinte a németek csak provokálnak, hogy meggondolatlan lépésekre késztessék a szovjet félt. Ezért megtiltott minden olyan cselekvést, ami a németeket ingerelhette volna. Mint ismeretes, a szovjet légvédelem nem nyithatott tüzet a határsértő német repülőgépekre, és nem lehetett vadászgépeket sem bevetni ellenük.[56]

Sztalin feltételezte, hogy támadásuk megkezdése előtt a németek majd ultimátumot nyújtanak át – a Szovjetunió számára teljesíthetetlen feltételekkel –, és ennek az ultimátumnak a visszautasítása után támadnak. Hitler azonban nem provokálni akarta a Szovjetuniót, esze ágában sem volt bármiféle ultimátum szovjet visszautasítását ürügyként használva indítani meg a támadást. Az 1940. június végén elhatározott rablóháború megkezdését semmilyen vonatkozásban nem tette függővé a szovjet vezetés magatartásától. Amint a német felvonulás befejeződött, és az időjárási és az útviszonyok lehetővé tették, a német csapatok átlépték a határt.[57]

Az 1991 áprilisában megjelent: Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin-Pakt zum „Unternehmen Barbarossa" című gyűjteményes kötet számos jelentős, sok újat adó tanulmánya közül itt most csak egyből szeretnék idézni. Gabriel Gorodetzsky, Tel Aviv-i egyetemi tanár „Sztalin és Hitler támadása a Szovjetunió ellen" című tanulmányát így fejezi be: „...képtelenség azt állítani, hogy Sztalin Németország ellen támadást szándékozott volna indítani, amelyet meglepetésszerű megrohanással, illetve – mint azt némely német történész előszeretettel hangoztatja – az Oroszország elleni megelőző támadással akadályoztak meg."[58]

A Szovjetunió megtámadásához Hitlernek sem oka nem volt, sem ürügyet nem keresett ehhez. De volt-e valamilyen egyéb lehetősége a cselekvésre? A legidősebb és legte-

---

[55] Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. 4. k. XVI. o.

[56] *Prokriskin, A. I.:* Háborús égbolt. Budapest, 1972. 8. skk. o.

[57] Sztalin helyzetmegítélésének találó megfogalmazása *Harriman, Averell W.–Abel, Elie:* In geheimer Mission. Als Sonderbeauftragter Roosevelts bei Churchill und Stalin 1941–1946. Goldmann-Taschenbuch 11293. én. 74. o.

[58] *Gorodetsky, Gabriel:* Stalin und Hitlers Angriff auf die Sowjetunion. In: Zwei Wege. 347. skk. o., az idézet 362. o.

kintélyesebb német tábornagy, az 1875-ben született Gerd von Rundstedt, aki az első világháború nagy részét a keleti arcvonalon töltötte, és aki egészen 1945 márciusáig aktív parancsnokként különböző hadseregcsoportok élén állt, a háború után az őt – és még számos német tábornokot a PID, a brit „Politikai Hírszerző Szolgálat" megbízásából kihallgató Sir Basil Henry Liddell Hartnak, a világszerte ismert angol katonai szakembernek elmondta, hogy ő, Rundstedt, több tábornoktársával megegyezően óvta Hitlert a Szovjetunió megtámadásától, kerek-perec megkérdezvén tőle: „Tényleg pontosan mérlegelte, mire vállalkozik az Orország elleni támadással?"[59]

Amikor Liddel Hart a német tábornokkal folytatott beszélgetésekből megtudta, hogy von Rundstedt volt a támadás leghatározottabb ellenzője, és az első, aki sürgette az abbahagyását, megkérdezte erről a tábornagyot, aki így válaszolt: „Hitler ragaszkodott hozzá, hogy mi támadjunk, mielőtt Oroszország túlságosan erős lesz, mert sokkal közelebb áll ahhoz, hogy ő támadjon, mint mi azt elképzeltük. Ellátott bennünket értesülésekkel, hogy Oroszország azon a nyáron, 1941-ben támadás megindítását tervezi. Nekem jelentős kétségeim voltak, és alig találtam bizonyosságot, amikor átléptük a határt. Sokan közülünk, aki féltek egy orosz akciótól, megnyugodtak, amikor az oroszok a mi nyugati harcaink idején, 1940-ben, amikor teljesen el voltunk foglalva, nyugton maradtak. Érzésem szerint a legjobb módja biztosítani magunkat a veszély ellen, abban állt, hogy megerősítjük határvédelmünket, és átengedjük az oroszoknak a támadásba való átmenetelt, ha erre elhatározzák magukat. Ez volt szándékaik legjobb próbaköve és csekélyebb kockázat, minthogy mi vessük rá magunkat Oroszországra."[60]

Hitler gyakran mondogatta, hogy a Szovjetunió megsemmisítésére a Nagy-Britannia feletti végső győzelemre van szükség. Bármennyire kezdetlegesek és hiányosak voltak is történelmi ismeretei, azt tudta, hogy Churchill a bolsevizmus elleni küzdelem első élharcosa. Logikailag tehát a Szovjetunió megtámadásakor Nagy-Britanniának Németország oldalára kellett volna állnia, amint azt Hess is javasolta pontosan máig sem tisztázott Angliába repülésekor, 1941 májusában. A németek mellé állás vagy legalább a Szovjetunió megtámadásának helyeslése helyett azonban egészen más következett be.

Churchillel 1941. június 22-én, vasárnap reggel közölték a hírt a német támadásról. Elhatározta, hogy este kilenckor a rádióban beszédet mond, a napot e beszéd elkészítésével töltötte. Történelmi jelentőségű beszédében a brit miniszterelnök a háború egyik fordulópontjának nevezte a német támadást, „vérszomjas csibész"-nek Hitlert, és fenntartva a kommunizmus ellen az elmúlt 25 évben mondottakat, kijelentette, hogy „minden elhalványul a most lejátszódó színjáték mögött". Ismertette a brit kormány elhatározását az egyetlen célról: Hitler elpusztításáról. Minden lehetséges segítséget megadnak Oroszországnak és az orosz népnek, minden technikai és gazdasági támogatást Szovjetoroszország kormányának. „Oroszország veszedelme a mi veszedelmünk és az Egyesült Államok veszedelme."[61]

Túlzás nélkül állítható, hogy Churchill evvel a beszédével Nagy-Britannia és a Szovjetunió antifasiszta szövetségének az alapját vetette meg, amely később az USA bekap-

---

[59] *Liddell Hart, B. H.:* Die Strategie einer Diktatur. Aufstieg und Fall Deutscher Generale. Zürich, én. 160. o.

[60] *Liddell Hart:* i. m. 159. skk. o.

[61] *Eade, Charles* (szerk.): The War Speeches of the RT Hon Winston S. Churchill. I. k. London, 1951. 450. skk. o., az idézetek 451., 452. és 454. o. – Részletek a beszédből *Churchill, Winston:* A második világháború. I. k. Budapest, 1995. 528. skk. o.

csolódásával vált teljessé. Ugyanakkor a volt brit miniszterelnök hidegháborús szellemű, 1946. március 5-i fultoni beszéde után írt „A második világháború" című, nagyszabású munkájában, részleteket közölve 1941. június 22-i beszédéből, e közlést a beszéd második harmadának elejével, a náci rendszer és a kommunizmus legrosszabb vonásait összehasonlító mondattal kezdi. A beszéd így bizonyos szovjetellenes élt kap, ami elmondásakor sokkal kevésbé tűnt ki belőle. A lényeg akkor a hitlerizmus elítélése és a Szovjetuniónak felajánlott segítség volt. A létrejött nagy koalició erőfeszítéseinek és áldozatainak köszönhetően a Hitler által Keitel és Jodl előtt említett „terepasztaljáték" az e játék kiagyalóinak a pusztulásával végződött.

József Borus

22 JUNE 1941 – A PREVENTIVE ATTACK?

Summary

The attack against the USSR in 1941 was a political decision on behalf of Germany. It has been debated in the last decades whether this attack was necessary. Some urge that the German attack prevented a Soviet one in preparation; if the Germans had not launched an attack, it would have been the Red Army doing so. The fact, however, is the German attack, and that those propagating the theory of a preventing attack have not been able to give direct evidence to their idea so far.

The study gives a detailed introduction to the preparations of the German attack, which Hitler ordered a few days after the conclusion of the German-French armistice agreement on 22 June 1940, exactly one year earlier than the invasion of the USSR. Hitler and his direct colleagues were not concerned about what the Soviet leaders, namely Stalin, were to do; they were only interested in their own side. It is proved, among others, by the fact that Hitler, before having started his negotiations with Molotov in Berlin, November 1940, declared the necessity of continuing the preparations against the USSR, irrespective of the results of the talks.

The Soviet leaders regarded the war with Germany as inevitable, but had been playing for time. When news on the preparations of a German attack began to multiply, Stalin – characteristic of him – argued that the Germans had been trying to get the Soviets to take imprudent steps and then to attack them referring to these provocative acts. The Germans, however, were not at all concerned about the Soviet reaction. They did not wish to provoke but simply invaded the USSR, to eliminate the Soviet state by destroying the Red Army, and to occupy its territory to the Astrahan-Arhangelsk line, along with all its raw materials and productive capacity.

József Borus

LE 22 JUIN 1941 – ATTAQUE PRÉVENTIVE ?

Résumé

L'attaque de l'Union Soviétique en 1941 était une décision politique de la part des Allemands. Pendant les décennies passées la nécessité de cette attaque était souvent discutée. Selon certaines théories, l'attaque allemande était une sorte de prévention d'une attaque soviétique: si les Allemands n'attaquent pas, c'est l'Armée Rouge qui aurait commencé une attaque. Mais le fait est que c'est l'Allemagne qui a attaqué, et jusqu'à présent il n'y a aucune preuve directe pour prouver la théorie de l'attaque préventive.

L'essai présente dans le détail la préparation de l'attaque allemande, qui était ordonnée par Hitler dans les jours suivant la convention d'armistice entre l'Allemagne et la France le 22 juin 1940, donc, exactement un an avant l'attaque de l'Union Soviétique. Hitler et ses proches collaborateurs ne s'intéressaient pas aux actions de la direction soviétique ou à celles de Staline, ils s'occupaient uniquement de leur côté. Une preuve – entre autres – de tout cela: avant le début des entretiens entre Hitler et Molotov à Berlin au mois de novembre 1940, Hitler a ordonné qu'il fallait continuer les préparatifs contre l'Union Soviétique, indépendamment des résultats de ces entretiens.

La direction soviétique considérait la guerre avec l'Allemagne comme inévitable, mais elle a essayé de gagner du temps. Quand les nouvelles des préparatifs de l'attaque allemande sont multipliées, Staline, d'une manière caractéristique à lui, a pensé que les Allemands voulaient provoquer l'Union Soviétique pour que l'U.R.S.S. fasse des pas irréfléchis, et puis, les Allemands attaqueraient sous ce prétexte. Mais les Allemands ne s'intéressaient pas du tout à la réaction soviétique, ils ne voulaient pas provoquer, mais ils ont attaqué l'Union Soviétique pour écraser l'Armée Rouge, pour supprimer l'État soviétique et pour occuper ses territoires jusqu'à la ligne Astrahan-Arhangelsk, avec toutes ses matières premières et ses capacités de production.

József Borus

22. JUNI 1941 – EIN ZUVORKOMMENDER ANGRIFF?

Resümee

Der Angriff gegen die Sowjetunion im Jahre 1941 war von deutscher Seite her eine politische Entscheidung. In den letzten Jahrzehnten wurden Diskussionen darüber geführt, ob dieser Angriff nötig gewesen sei. Viele argumentieren damit, dass der deutsche Angriff einem, sich bereits in Vorbereitung befindlichen sowjetischen Angriff zuvorgekommen sei; wenn die Deutschen nicht angegriffen hätten, hätte es die Rote Armee getan. Fakt ist jedoch der deutsche Angriff, sowie die Tatsache, dass die Propagierenden der Theorie des zuvorkommenden Angriffes als Beweis ihrer Behauptung bis zum heutigen Tage keinen einzigen direkten Beweis anführen konnten.

Detailliert legt die Studie die deutsche Vorbereitung des Angriffes dar, der von Hitler am 22. Juni 1940, also genau ein Jahr vor dem Angriff auf die Sowjetunion, und wenige Tage nach Unterzeichnung des deutsch-französischen Waffenstillstandsabkommens in Auftrag gegeben wurde. Er und seine engsten Mitarbeiter waren nicht daran interessiert, was die sowjetische Führung, genauer gesagt, Stalin unternimmt; sie waren ausschließlich mit der eigenen Seite beschäftigt. Dies wird unter anderem auch dadurch bezeugt, dass Hitler vor Beginn der Unter-

redungen mit Molotow zu Berlin im November 1940 verordnete, dass die Vorbereitungen gegen die Sowjetunion unabhängig vom Ergebnis der Unterredungen fortgeführt werden müssten.

Die sowjetische Führung verbuchte den Krieg mit Deutschland als unausweichlich, versuchte aber, Zeit zu gewinnen. Als die Nachrichten von der Vorbereitung des deutschen Angriffes immer zahlreicher wurden, schlussfolgerte Stalin – in der, für ihn typischen Art und Weise –, dass die Deutschen die Sowjetunion provozieren wollten, damit sie sich zu unüberlegten Schritten hinreißen lasse, und damit sie anschließend von den Deutschen – sich auf diese Schritte beziehend – angegriffen werden könnte. Die Deutschen interessierte jedoch die sowjetische Reaktion kein Bisschen; sie wollten nicht provozieren, sondern griffen die Sowjetunion an, um – die Rote Armee vernichtend – den sowjetischen Staat aufzulösen, und seine Gebiete bis zur Astrahan—Arhangelsk-Linie in Besitz zu nehmen, samt seinen Rohstoffen und Produktionskapazitäten.

Йожеф Боруш

22 ИЮНЯ 1941 ГОДА – ПРЕДУПРЕЖДАЮЩЕЕ НАСТУПЛЕНИЕ СО СТОРОНЫ ГЕРМАНИИ?

Резюме

Наступление на Советский Союз в 1941 году со стороны Германии было осуществлено в силу политического решения. За истекшие десятилетия велась дискуссия о том, была ли необходимость в этом наступлении? Многие аргументируют развязанную войну тем, что она служила предупреждением подготавливавшегося советского наступления; если бы немцы не начали врйну, тогда Красная Армия напала бы на Германию. Фактом остается однако то, что именно немцы развернули наступление против Советского Союза, далее также то, что в подтверждение своих утверждений проповедники теории предупредительного наступления со стороны Гитлера до сего времени не смогли представить ни одного единственного прямого доказательства.

Автор статьи детально показывает подготовку немцев к этому наступлению, которая была назначена Гитлером 22 июня 1940 года, то есть именно точно за год до наступления на Советский Союз, непосредственно после подписания германо-французского договора о перемирии. Ни Гитлера, ни его непосредственных соратников не интересовало, как поступит советское руководство и лично Сталин. Гитлер и его соратники занимались исключительно своим делом. Об этом свидетельствует в числе прочего и тот факт, что Гитлер перед началом переговоров, проводившихся в Берлине в ноябре 1940 года с Молотовым, отдал приказ продолжать подготовку к войне против Советского Союза независимо от результатов этих переговоров.

Советское руководство считало неизбежной войну с Германией, но старалось выиграть время. Когда участились вести о подготовке немцев к наступлению на Советский Союз, Сталин рассуждал характерным для него образом, что немцы хотят провоцировать Советский Союз с той целью, чтобы советское руководство предприняло бы необдуманные шаги, ссылаясь на что немцы затем развяжут войну с Советским Союзом. Однако немцев нисколько не интересовла реакция советского руководства, они не замышляли провоцировать Советский Союз, а просто напали на Советский Союз с целью разгромить Красную Армию и уничтожить советское государство, овладеть территориями до рубежа Астрахань – Архангельск, вместе с их сырьем и производственными мощностями.

RÁSKY BÉLA

„AZ ELMARADT HADBALÉPÉS"

Ausztria és a második világháború

Vannak nemzetek és államok, amelyek a második világháború utáni öntudatukat és identitásukat a német, olasz, japán vagy akár magyar agresszorok ellen küzdött antifasiszta és nemzeti felszabadítási harcaikból formálják vagy formálták. Ausztria nem tartozik ezek közé. Ausztria nem is saját erejéből szabadult fel a fasizmustól. A Második Köztársaság nem egy forradalmi, kollektív történeti tett eredménye, hanem egy katonai és bürokratikus aktus terméke. „Mint állam újraalakult, de saját apportja felszabadulásához az osztrák hazafiak minden erőfeszítése ellenére – legyen az a földalatti ellenállásban vagy az emigrációban – más országokhoz viszonyítva nagyjából mégis csak szerény maradt."[1] Ugyanakkor az osztrák öntudat más, nem kevésbé hősies forrásokból táplálkozik: az „Opferrolle", azaz az áldozati szerep stilizálásából, a békés újraépítésben elért nagy eredmények narratívájából, valamint abból az öntudatból, hogy a győztes szövetségesek által kikényszerített, a demokratikus kultúra elsajátításáról szóló vizsgán végül jelesen ment át – persze saját(os) osztályzási rendszere alapján.

Az ország közvéleménye csak nagyon későn – nagyjából a nyolcvanas évek közepétől – tette szóvá Ausztriának és lakosságának a náci-korszakban vállalt kettős, vagyis kétes szerepét. Bár ez közben erősen megváltozott, s néha már az a veszély fenyeget, hogy az osztrák részesedést már csak a háborús bűnök mentén taglalják, mégis meglepő, hogy mennyire sok még a fehér folt ezen a téren a történettudomány számára.

Bizonyára íródott több monográfia és cikk a Bundesheer, az osztrák Szövetségi Hadsereg történetéről, valamint arról, hogy az első osztrák köztársaságbéli hadsereg hogy tevődött össze szociálisan, kulturálisan, mentálisan és politikailag.[2] Ennek ellenére mégsem létezik egy igazán átfogó történeti alapmű az „Ausztria és a második világháború" témában. A háborús korszaknak nemcsak katonai és had-, hanem társadalomtörténete még mindig nem téma az osztrák társadalom- és történelemkutatás számára. Míg a hadtörténészeket csakis a nagyon szűk szakmai, praktikus kérdések érdeklik és kevésbe az, hogy bizonyos jelenségeket nagyobb összefüggésekbe helyezzenek el, addig a társadalomtörténészek – úgy tűnik – irtóznak mindenfajta hadtörténeti megközelítéstől.

Így az idevágó kézikönyvek az osztrák köztársaságok történeleméről alig rendelkeznek külön fejezetekkel vagy nagyobb szakaszokkal a hadsereg konkrét történelméről vagy a hon-

---

[1] *Siegfried Mattl–Karl Stuhlpfarrer*: Abwehr und Inszenierung im Labyrinth der Zweiten Republik. (Elhárítás és színre alkalmazás a Második Köztársaság labirintusában.) In: *Emmerich Tálos–Ernst Hanisch–Wolfgang Neugebauer–Reinhard Sieder* (Hg.): NS-Herrschaft in Österreich. Ein Handbuch. (Nemzetiszocialista uralom Ausztriában. Egy kézikönyv.) Wien, 2001. 902–934., 902. o.

[2] *Ludwig Jedlicka:* Ein Heer im Schatten der Parteien. Die militärpolitische Lage Österreichs 1918–1938. (Egy hadsereg a pártok árnyékában. Ausztria katonapolitikai helyzete 1918–1938.) Graz/Köln 1955. *Maria Berghammer–Susanne Empacher–Ingrid Reifinger:* Das österreichische Bundesheer im März 1938. (A Bundesheer 1938 márciusában.) In: Wien 1938. Ausstellungskatalog. (Kiállítási katalógus.) 84–97. o.; *Erwin Steinböck:* Die bewaffnete Macht Österreichs im Jahre 1938. (Ausztria fegyveres ereje 1938-ban.) In: Anschluß 1938. Wien, 1981, 109–134. o.; *Peter Broucek:* Die militärische Situation Österreichs und die Entstehung der Pläne zur Landesverteidigung. In: Anschluß 1938. 135–163. o.

védelmi politika kialakulásáról az adott korszakban. Ugyanakkor a hadtörténeti monográfiák majdnem kizárólagosan katonatechnikai kérdésekkel foglalkoznak. Még a módszertanilag legmodernebbnek tekinthető, a XX. század osztrák történelmét[3] áttekintő műnek sem sikerül gazdagítania az osztrák történelem e szakaszát új kérdésfelvetésekkel vagy szempontokkal.

Magyarországon – úgy tűnik – nagyjából az a vita fő tárgya, hogy az ország akkori vezetőségének hadba kellett-e lépnie a Szovjetunióval, és vajon hogyan tudott volna ebből a helyzetből „kibújni".[4] Az osztrák kutatásokban nem a hadba lépés kérdése vagyis ténye a fő taglalandó kérdés. Már csak azért sem, mert 1939 szeptemberében Ausztria már nem is mint egy szuverén állam, hanem mint a Nagynémet Birodalom szerves része vett részt a háborúban – teljesen függetlenül attól, hogy Ausztriát megszállt területnek vagy saját akaratából odatartozónak tekintjük. Így Ausztria szűk értelemben véve sohasem lett háborút viselő ország. Ez is egy ok arra, hogy a hadiállapotot Ausztriával (mint az összeomlott Harmadik Birodalom egy részével), valamint az ország megszállását nem Békeszerződés, hanem Államszerződés szüntette meg végül 1955-ben.

Így más kérdések állnak ezen kutatások központjában. Talán a három legfontosabb probléma:

1) az ország miért *nem* lépett hadba 1938-ban,

2) hogy állt az ország lakossága a háború tényéhez, és hogyan viselkedtek az „osztrák" katonák és tisztek ebben a saját országuk által háborúvá sohasem nyilvánított küzdelemben,

3) és végül hogy viszonyult az ország a háborúhoz, katonai „vállalt" és kikényszerített szerepéhez, a háborús bűnökhöz közvetlenül a háború után.

Ausztriát 1938. március 12-én/13-án a náci-német hadsereg megtámadta. Az ország, pontosabban az osztrák politikai vezetőség és hadvezérség nem lépett hadba, nem védekezett, nem hívta fel a lakosságát sem aktív ellenállásra, sem passzív rezisztenciára.

De miért nem? Miért nem hangoztak el azok a szavak az osztrák rádióban, amelyeket Nagy Imre 1956. november 4-én a Kossuth adón elmondott: ti. „Csapataink harcban állnak." Miért csak a rezignált schuschniggi „Gott schütze Österreich", ami isteni kézre bízva az országot, semmiféle utasítást vagy ötletet nem adott a konkrét ellenállási lehetőségekről.

Az összefüggések megértéséhez persze többet kell tudni az ország 1938 márciusi helyzetéről: Az ország 1933/34 óta a keresztény „demokraták" rosszvoltából már nem volt demokrácia. A „vörösök", vagyis a szociáldemokraták elleni gyűlölet az 1934 februári polgárháború előtt és persze után is olyan erős volt, hogy az ausztrofasiszta állam inkább a szintén betiltott nemzetiszocialistákkal működött együtt – még annak ellenére is, hogy 1934 júliusi puccsukban megölték Dollfuß kancellárt. Főleg az 1936-os ún. „Juli-Abkommen" után hallgatólagos együttműködés állt fenn az illegális náci-párt, valamint az ausztrofasiszta rendszer között. Ezzel a tűréssel az osztrák Autoriter Rendiállam (Autoritärer Ständestaat) nagyjából legalizálta is az NSDAP-t, lehetővé téve a nyíltan náci szimpátiájukat vállaló köztisztviselők részvételét az ország adminisztrációjában.[5]

---

[3] *Ernst Hanisc:* Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert. (Az állam hosszú árnyéka. Osztrák társadalomtörténelem a 20. században.) Wien, 1994.

[4] *Szakály Sándor*: Volt-e alternatíva? Magyarország a második világháborúban. Budapest, 1999.

[5] Das Juliabkommen von 1936. Vorgeschichte, Hintergründe und Folgen. (Az 1936-os júliusi szerződés. Előtörténet, háttér és következmények.) Protokoll des Symposiums in Wien am 10. und 11. Juni. Wien, 1977.

1938-ra az osztrák társadalom demokratikus érzelmű részének nem sok maradt, amit érdemes lett volna megvédenie a németek, vagyis a nácik ellen. Az óriási gazdasági válság közepette mind a polgárság, mind a munkásosztály bizonyos rétegeinek a nácizmus fiatalosabbnak, dinamikusabbnak, újszerűbbnek és „életrevalóbbnak" tűnt mint az ósdi elitekre támaszkodó avítt, kissé unalmas, ausztriai klerikálfasizmus. S 1938-ban még a nagyjából szociáldemokrata orientáltságú munkásosztály számára sem volt világos, hogy a represszió mértékében, az elnyomó gépezet működésében a két diktatórikus rendszer között minőségi a különbség. De ezt ki tudhatta még akkortájt?

1938. március 11-én Miklas szövetségi elnök az utolsó pillanatban át akarta adni a kormányt egy „ellenállási kabinetnek", és egy Bundesheer tisztet bízott volna meg szövetségi kancellárként. Schilhawsky azzal utasította vissza ezt a felkérést, hogy nem tudja garantálni a Bundesheer teljes bevethetőségét (Einsatzfähigkeit) a támadó németek ellen.[6] Ami a politikai megbízhatóságot illeti, a többi állami erőszakszervezeteknél valószínűleg még rosszabb volt a helyzet. De persze nem tudhatjuk pontosan, hogy 1938-ra az osztrák hadsereg mennyire volt átitatott náci elemekkel, mennyire volt erős a „Nationalsozialistische Soldatenring". Mégis feltételezhetjük, hogy legalábbis a fiatal tisztek nem álltak túl távol a náci-ideológiától – ellentétben talán az inkább konzervatív beállítottságú régi vágású, még monarchista szellemű, öregebb tisztekkel. De itt is tudni kell, hogy mindkét csoport eleve pángermán és antiszláv érzelmű volt, emellett persze antikommunista és gyakorta antiszemita is.

1935 után a Bundesheer operatív terveket dolgoztatott ki egy Németország ellen irányuló akcióra vagy egy Németországból Ausztria ellen induló katonai hadművelet kivédésére. Ugyanakkor ezt megtette Csehszlovákia is Jugoszlávia esetében is: a fiktív „DR" (Deutsches Reich) operáció mellett létezett ugyanúgy egy „T und Ju" (Tschechoslowakei und Jugoslawien) tervváltozat is. A konkrét katonai létesítmények felépítése és a technikai előkészületek természetesen már inkább Csehszlovákia, valamint Jugoszlávia ellen valósultak meg – és nem az osztrák–német határ mentén. Egyébként az együttműködés a Canaris-féle német katonai hírszolgálattal úgyis példaszerűen működött, erről még írásos megállapodás is létezett.[7] De a mégis csak létező katonai ellenállási terv, az ún. „Jansa-Plan", végül nem valósult meg: Jansát a vezérkari főnökségről az 1938. február 12-i berchtesgadeni Schuschnigg–Hitler találkozó után leváltották és egy hírhedt német- és nácibarát tiszttel helyettesítették.[8]

Közvetlenül az Anschluß után a Bundesheer tisztjei és közlegényei 1938. március 14-én letették a hűségesküt Adolf Hitlernek. A gyorsaság, ahogyan ez történt és a legkisebb

---

[6] *Wolfgang Rosar:* Deutsche Gemeinschaft. Seyss-Inquart und der Anschluß. (Német Közösség. Seyss-Inquart és az Anschluß.) Wien–Frankfurt–Zürich, 1971. 284. o.

[7] Lásd *Béla Rásky:* Die außenpolitischen Beziehungen Österreichs zu den Nachfolgestaaten der Donaumonarchie 1918–1938. (Ausztria külpolitikai kapcsolatai az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaihoz 1919–1938.) In: *Emmerich Tálos–Herbert Dachs–Ernst Hanisch–Anton Staudinger* (Hg.): Handbuch des politisches Systems Österreichs. Erste Republik 1918–1933. (Ausztria politikai rendszere kézikönyve. Az Első Köztársaság 1918–1933.) Wien, 1995. 652–664., 664. o.

[8] *Walter Manoschek–Hans Safrian:* Österreicher in der Wehrmacht. (Osztrákok a Wehrmachtban.) In: *Emmerich Tálos–Ernst Hanisch–Wolfgang Neugebauer–Reinhard Sieder:* NS-Herrschaft in Österreich. Ein Handbuch. (Nemzetiszocialista uralom Ausztriában. Egy kézikönyv.) Wien, 1988. 129. o. Ennek átdolgozott verziója a szintén itt idézett kézikönyv aktualizált, 2001-es változatában jelent meg.

ellenállási vagy nemtetszési megnyilvánulás hiánya természeteseten minősíti a Bundesheer akkori politikai kultúráját és beállítottságát.[9] Ehhez hozzátartozik, hogy a Bundesheer 1934 februárjában – amikor semmiféle külső agresszió nem fenyegette az országot – képes volt saját polgárai ellen, akiket persze „prolinak" tekintett, fegyvert használni és velük szemben rendkívül kegyetlenül eljárni. Hangsúlyozni kell, hogy a hitleri rendelet semmiképp nem kényszerítette az egész állományt ezen hűségnyilatkozat letételére, hanem leszögezte, hogy aki azt gondolja, hogy képtelen erre, azonnal elbocsátandó. Ez persze gyakorolt egyfajta egzisztenciális nyomást, de mégsem állt fenn valamilyen élet- vagy statáriális veszély a megtagadás esetében. Biztosak lehetünk abban, hogy sokaknak a Wehrmachtba való átvétel súlyos politikai és lelki aggodalmat, válságot okozott, bár nem tekintették magukat hazaárulóknak, miután általában a hazájukat nem is Ausztriában látták.

A régi vágású, a monarchiában még aktív, konzervatív beállítottságú tisztek bizonyára irtóztak a nácikkal való nyílt együttműködéstől, míg a fiatalabbak nem ismertek el semmiféle erkölcsi, morális határt – ami aztán a Wehrmacht soraiban a Balkánon vagy a Szovjetunióban általuk elkövetett háborús bűnökben nyilvánult meg.[10] Ezt a hadseregben fennálló generációs konfliktust a talán egy olyan férfi visszaemlékezése idézi fel a legjobban, aki 1938 márciusában nyolc éves volt, és egy nyugdíjazott Habsburg-tiszt házában lakott: „Egyszerre nagy zaj keletkezett és kimentem a balkonra, hogy utánanézzek, mi is történik. Az utcán őrjöngtek az emberek, hihetetlenül boldogok voltak. Ugyanakkor a házban az ezredes szemei könnyeztek. Nagyon jól emlékszem erre. És még arra is, hogy nem értettem, hogy vajon mi lehet az, ami az embereket az utcán olyan boldoggá és őt olyan szomorúvá teszi."[11]

A kb. 50 000 fős Bundesheer állományból végül összesen 126-an nem tették le az említett esküt. Ezekből 123-an nem feleltek meg a sebtében Ausztriában is bevezetett „Nürnbergi fajvédő törvényeknek". Az ezek után felállított nyíltan náci-érzelmű tisztekből összetevődő személyzeti bizottság tovább szűrte a „megbízhatatlan elemeket". 1938 végéig így a tisztikar 18%-át nyugdíjba küldték[12] (más források egy harmadról beszélnek[13]), és összesen 1 600 tisztet vettek át végül a Wehrmachtba.

1945 után természetesen minden másképp festett. 1947-ben egy példa jellegű hazaárulási perre került sor az 1938-as osztrák kormány külügyminisztere ellen, amelyet nyugodtan népbírósági kirakatpernek nevezhetünk. A „Guido-Schmidt-Prozeß"-ben azt állította az ítéletindoklás, hogy az osztrák lakosság 1938 márciusában készen állt az ádáz ellenállásra, továbbá azt, hogy az osztrák hadsereg messze nem volt annyira nácifertőzött, mint ezt általában állították, sőt készen állt az ország megvédésére.[14] Így máig

---

[9] *Manoschek–Safrian:* i. m. 130. o.

[10] *Karl Heinrich Pohl* (Hg.): Wehrmacht und Vernichtungspolitik. Militär im nationalsozialistischen System. (Wehrmacht és megsemmítési politika. Katonaság a nemzetiszocialista rendszerben.) Göttingen, 1999.

[11] *Evan Burr Bukey*: Hitlers Österreich. „Eine Bewegung und ein Volk" (Hitler Ausztriája. „Egy mozgalom és egy nép".) Hamburg–Wien, 2001. 56. o.

[12] *Manoschek–Safrian:* i. m. 131. o.

[13] *Hanisch*: i. m. 373. o.

[14] Der Hochverratsprozeß gegen Guido Schmidt vor dem Wiener Volksgericht. Die gerichtlichen Protokolle mit den Zeugenaussagen, unveröffentlichten Dokumenten, sämtlichen Geheimbriefen und Geheimakten.

is két felfogás konkurál ebben a kérdésben egymással, és persze mind a kettő politikai indítású: Az egyik azt próbálja és próbálta bizonyítani, hogy az osztrák hadsereg eleve nem lett volna alkalmas az ellenállásra, mert maga már nagyjából „hazaáruló" és náci-érzelmű volt, a másik azt, hogy minden készen állt a „nagy honvédő háborúra", csak néhány gonosz politikus ásta alá ezt az elszánt nemzeti szándékot.

De mára persze tudjuk, hogy az ún. Anschluß nagyjából három szinten zajló folyamat volt.[15] Ezek bár valahogy végül összefonódtak, de az osztrák hadseregnek az egészben mégis csak mellékszerep jutott. Az események teljesen függetlenül zajlottak a Bundesheer harci készültségétől. A Gerhard Botz bécsi történész által leírt náci hatalomátvételi forgatókönyvben az osztrák hadseregnek alig van helye: Itt az „alulról" folyó álforradalmi hatalomátvétel mellé kerül a kormány által fentről lebonyolított „látszólag törvényes hatalomátvétel", amelyekhez végül – mint nem alábecsülendő tény – maga a katonai intervenció járul. Ebben az erőtérben a Bundesheernek eleve nagyon csekély volt a mozgástere, de még sem annyira szűk, hogy tehetetlennek vagy tétlennek kellett volna lennie.

1988-ban jelent meg – két fiatal társadalomtudós tollából – az első viszonylag terjedelmesebb munka, amely az osztrák Bundesheernek a Wehrmachtba való átvezetésével, és ugyanakkor az osztrákoknak, vagyis az „Ostmärker"-eknek mint a Wehrmacht katonáinak a második világháborús viselkedésével foglalkozott.[16] A cikk egy tudományos kézikönyv része volt, amely korszakváltást jelentett az osztrák legújabb kori történetírásban. Walter Manoscheknél és Hans Safriannál kevésbé a katonai erények, a harcokban vállalt hősiesség vagy a kiállás a fronton állt a megvilágítás középpontjában, hanem a háborús bűnökben való aktív részvétel és ennek aránya.

A Wehrmachtot mára az osztrák és a német történetírás java a nemzetiszocialista hatalomgépezet legnagyobb intézményeként írja le, amely – a rasszista erőszak-apparátus szerves részeként – szisztematikusan és tudatosan vett részt háborús és emberiség elleni bűnökben.[17] Kelet- és Délkelet-Európában a Wehrmacht nem egy „szabályos háborút" folytatott, hanem egy „rasszista alapokkal motivált megsemmisítési hadjáratot, azzal a céllal, hogy egész népességi csoportokat eléheztetési stratégiákkal vagy közvetlen megöléssel megtizedeljen vagy kiirtson. Messze nem mindegyik katona azonosult ezekkel a célokkal, vagy járult hozzá személyesen ezek magvalósításához."[18] Így a legenda a „tiszta Wehrmacht"-ról mára már nem tartható, mivel a Wehrmacht szerves része és szervezője volt a nácik által folytatott megsemmisítési hadjáratnak.[19] Persze az osztrák közvélemény ezeket a tényeket nem ismeri el szívesen.

(A Guido Schmidt elleni hazaárulási per a bécsi népbíróság előtt. A törvényszéki jegyzőkönyvek a tanúvallomásokkal, kiadatlan okmányokkal, az összes titkos levelekkel is iratokkal.). Wien, 1947.

[15] *Gerhard Botz:* Wien vom „Anschluß" zum Krieg. (Bécs az „Anschluß"-tól a háborúig.). Wien, 1978. 107. o.

[16] *Walter Manoschek – Hans Safrian*, Österreicher in der Wehrmacht. (Osztrákok a „Wehrmacht"-ban.) In: *Emmerich Tálos – Ernst Hanisch – Wolfgang Neugebauer – Reinhard Sieder*, NS-Herrschaft in Österreich. Ein Handbuch. (Nemzetiszocialista uralom Ausztriában. Kézikönyv.) Wien 2001

[17] *Gerhard Botz*, Die Rolle der Wehrmacht im „Dritten Reich" und im Zweiten Weltkrieg [=A „Wehrmacht" szerepe a Harmadik Birodalomban és a Második Világháborúban]. In: *Aurelius Freytag* u.a. (Hg.), Geschichte und Verantwortung. (Történelem és felelősség.) Wien 1988

[18] *Manoschek–Safrian:* i. m. 125. o.

[19] Lásd *Pohl:* i. m.

Az utóbbi időben további négy történész írt terjedelmesebb művet az osztrákoknak a Wehrmacht osztagaiban tanúsított magatartásáról, szerepükről a háborús bűnökben. Walter Manoschek és Hans Safrian az 1988-ban megjelent, közben klasszikusként elkönyvelt kézikönyvben megjelent cikküket az új kutatások jegyében dolgozták át a 2001. évére újra megjelentett kézikönyv számára. De nekik még mindig túl kicsinek tűnik az adatbázis, hogy általánosítsanak az Ausztriából származó Wehrmacht-tagok háborús bűnökben való részvételi arányáról – a kutatásaik nagy visszhangja, amely nagy pontosságra és kifinomult forráskritikára intette őket, egyben – jogosan – óvatossá is tette a két szerzőt.

A másik kettő, külföldi szerző így bizonyos mértékig továbbmegy: De Peter Thaler, a minnesota-i egyetem Center for Austrian Studies történésze, nem is az osztrákok részvételi arányait a Wehrmacht háborús bűneiben és ennek morális vetületeit akarja felkutatni. Itt kell talán megjegyezni, hogy feltűnő, hogy az „osztrák" részről elkövetett háborús bűnök, valamint ennek erkölcsi, etikai és törvényi vetületei szinte kizárólag csak az osztrák és ezen belül is inkább a fiatal kutatókat érdekli. Utóbbiakat viszont olyannyira, hogy sok más módszert és kérdést, amellyel szintén jól lehetne megközelíteni a problematikát, figyelmen kívül hagynak.

Thaler inkább egy objektív, empirikus alapot vagy mutatót szeretne találni, amellyel valamilyen módón megmérheti az Ausztriából származó katonák lojalitását a Wehrmacht iránt.[20] Az egyik erre a célra felhasznált adatbázisa a katonai szolgálatmegtagadások és dezertálások száma és annak regionális megoszlása. Thaler módszerével kimutatja, hogy az „Alpen- und Donaugaukból" származó katonák semmivel nem viselkedtek másképp, mint a birodalmi sorkötelesek átlaga. A dezertálók száma így a mai Ausztria területén nem mutat semmiféle eltérést az ősbirodalmiakéhoz képest. Ellentétben például azokkal a sorkötelesekkel, akik a nem tisztán németek által lakott lengyel Főkormányzósággal határos övezetből vagy Elzász-Lotaringiából származtak, és ahol a dezertálók száma és ezzel náci-Németország iránti illojalitásuk kirívóan magas volt.

A másik adatbázis, amelyet Peter Thaler feltevése bizonyítására használ, azt mutatja ki, hogy az Ausztriából származó katonák igen magas veszteségeket és az átlagnál több és súlyosabb sebesülést szenvedtek el. Szerinte ez azt bizonyítja, hogy az osztráknémetek a németek háborúját igenis a magukénak érezték: „At the very least, however, the Austrian casualty figures further reinforce the impression of a substantial participation of Austrians in the German military effort."[21]

Egy további szerző – az amerikai Evan Burr Bukey – könyve, amely tavaly Ausztriában is megjelent és nagy figyelmet keltett, nagyjából csak azt ismételi meg, amit osztrák történészek már jó ideje maguk is témájukká tettek: hogy tudniillik az Ostmark lakossága a hivataloson nézve „németek" háborúját végig, 1945-ig mégis csak „saját" háborújának tekintette – persze nem elhanyagolható és tiszteletre méltó kivételekkel. Az ország nem megszállt országnak látta magát, és még az 1943. évi „moszkvai deklaráció" után sem alakult ki valamilyen osztrák érzelműsége.

---

[20] *Peter Thaler:* „Germans" and „Austrians" in World War II: Military History and National Identity. In: Working paper 99-1 ('Center for Austrian Studies at the University of Minnesota'). A teljes szöveg letölthető: http://www.cas.umn.edu

[21] *Thaler:* i. m. 14. o.

Szóval az osztrák identitás kialakulása – és itt térnék vissza a kezdetben mondottakhoz – nem az antifasiszta ellenállásból fakad, hanem egyedül a Második Köztársaság sikersztorijára vezethető vissza – és persze az ezzel együtt járó hazugságokra *is*. De ugyanakkor azzal, hogy a Második Köztársaság alapító atyái így az osztrák társadalmat felmentették mindenfajta felelőség- és bűntudattól, ami a náci-korszakot illeti, és egyszerűen ad acta akarták tenni a múltat,[22] súlyos terhet is róttak a következő generációkra, akiknek végül mégiscsak szembesülniük kell a történtekkel, amely nem és nem hagyja őket békén.

Ami a második világháborút illeti, Ausztriában némi különbség létezett és létezik a tudományos megközelítés és elemzés, a hivatalos (szóval a tankönyvekben, hivatalos állami ünnepeken celebrált) emlékezet, valamint a népi és közmemória között. Az osztrák történettudomány – sok más tényező mellett – szintén hibás ebben. 1945 után az ország újraépítéséhez kellett egyfajta ideológia, egyfajta állameszme, amire a Második Köztársaságot fel lehetett építeni, ezzel elfelejtve vagy talán jobban mondva: befagyasztva a kompromittáló múltat. Az osztrák történészek – nem utolsó sorban azért, mert személyesen is nagyon belebonyolódtak a pángermán- és náci-ügyekbe – köpönyegüket megfordítva, nagyon gyorsan készségesen szolgáltak egy új állameszme tudományos és történelmi megalapozásában. Így stilizálták Ausztriát – összetett történelmi folyamatokat nagyon is leegyszerűsítve,[23] megemészthetővé téve – a hitleri Németország első áldozatává, sőt: prédájává, és így lettek szemrebbenés nélkül az osztrákok végül az anti-náci front élharcosai, eltökélt ellenállók.

A legfelsőbb szinten nagyjából működött is a dolog: a tankönyvek, a média, a hivatalos szféra, az állami és ünnepi megemlékezések, valamint az így kitalált országimázs a „támogatott emlékezetet" hozta állandóan helyzetbe. Ezt nagyjából mindenki készségesen el is fogadta. Ugyanakkor a legkisebb nem hivatalos vagy nem eléggé gondosan megszervezett, megtervezett alkalmaknál mindig történtek kisebb-nagyobb vagy éppenséggel óriási „bakik", botrányok. Ezek persze azért történhettek meg, mert maguk az emberek, „lent" és „fent" egyaránt, nem igazán sajátították el, nem tették magukévá ezt az előírt emlékezeti kánont. 1987-ben például az osztrák honvédelmi miniszter kézfogással fogadta az Ausztriába visszatért Reder Wehrmacht ezredest. Tette ezt mint gesztust az állítólag utolsó osztrák hadifogoly iránt. Csak Redert nem mint egyszerű osztrák vagy német hadifoglyot, hanem mint törvényesen elítélt német háborús bűnöst tartották fogva Olaszországban. A miniszter úrnak fel sem tűnt a probléma, talán meg sem értette. De lehetne ezt a sort sok folytatni: Borodajkewicz, Ulrichsberg, Reder, Peter, meg persze Waldheim ezeknek a botrányoknak csak tetszőlegesen kiválasztott további állomásai. Számtalan példa van arra, hogy felszínre bukkant ez a párhuzamos „népi memória", ami más igazságokat tartalmazott, másképp látta a dolgokat mint ezt hivatalosan követelték.

Így még jócskán 1955 után is nyugodtan létezhetett a veteránok kultusza a „nagy háborúról". Az Österreichische Kameradschaftsbund, az Osztrák Bajtársak Szövetsége

---

[22] *Evan Burr Bukey*: Die Stimmung in der österreichischen Bevölkerung während der Nazizeit. (Az osztrák lakosság hangulata a nácí-időszakban.) In: *Tálos–Hanisch–Neugebauer–Sieder:* i. m. Wien, 2001. 73–87., 87. o.

[23] *Béla Rásky:* Von einem „Bedürfnis für Geschichte" zur Verdrängung der Geschichte. (A történelem iránti szükségtől a történelem kiszorításához.) In: Zur politischen Kultur Österreichs. (Dis)Kontinuitäten und Ambivalenzen. Innsbruck, 1995. 30–41. o.

minden falu, község és kisebb vagy nagyobb vidéki város ötvenes évekbeli civil társadalmának a szerves részévé vált. A régi SS-tisztek minden akadály nélkül, szinte természetesen, rendszeresen találkozhattak bármilyen kocsmában vagy étteremben, kirakhatták zászlaikat és „ápolhatták hagyományaikat". Az ilyenfajta találkozásokat a helyi és tartományi politikusok rendszeresen meg is tisztelték. Olyan rendezvényeket, amelyeknek légköre sokszor a „Wiederbetätigung," a tiltott náci tevékenység fogalmát súrolta. Az Österreichische Kameradschaftsbund, „az osztrák kettős morál legellentmondásosabb megtestesítője"[24] évtizedeken át birtokolta a civil társadalmi értelmezési monopóliumot a Wehrmacht történelmi szerepét illetően, és semmifajta eltérést nem engedett.[25]

A legtöbb esetben a kiskatonák veteránkultuszának, a népi memóriának, az ezzel együtt járó rituáléknak csak a legkirívóbb esetekben volt köze valamilyen náci tevékenységhez. Egyszerűen az a lélektani funkciója volt, hogy segítsen feldolgoznia a háborús élményeket. Az osztrák tudomány vagy az osztrák értelmiségiek ebben a történelmi szakaszban, vagyis az ötvenes-hatvanas években, ezen élmények demokratikus feldolgozásában nem voltak igazán partnerek, nem segítették oldani a zavart. Nem álltak ki olyan a népi nyelvre is lefordítható magyarázatokkal, tanulmányokkal, amelyek segíthették volna az egyéni, sokszor szörnyű emlékek feldolgozását, relativizálódását, megnyugtatását, „békévé oldását".

Ezek az élmények még a hatvanas évek elején is nagyon virulensek voltak az osztrák társadalom mindennapjaiban. Ekkortájt készített Leopold Rosenmayr egyetemi kutató és szociológus egy kérdőíves felmérést nyolcszáz bécsi és alsó-ausztriai tanonc családi kapcsolatairól, kommunikációjáról és szabadidős szokásairól. A kérdőíves kutatás alapján az derült ki, hogy ezen fiatalok családi beszélgetéseiben apjuk háborús élményei uralkodtak. Többször beszéltek ezekről mint a vallásról, a politikáról, a hobbiról vagy akár a sportról.[26]

Nehéz is volt a háborús évek után ezeknek a férfiaknak újra beilleszkedniük a polgári világba. A katonai élet, a fegyelem és a védett erőszak biztonságából vissza kellet térniük a békés mindennapokba, vissza kellett szerezniük identitásukat, valamint társadalmi helyüket. Meg persze nemi pozíciójukat is: Ugyanis a háborúból visszatérve azt kellett tapasztalniuk, hogy elveszítették az elismert és mindaddig biztosnak tekintetett férfi funkciójukat az otthonukban, mivel társadalmi, munkahelybéli és privát feladataikat közben átvették a nők. Az 1945 utáni válások száma hirtelen megugrásáról, a szülések visszaeséséről, az ifjúsági bűnözés megnövekedéséről, a halmozott családi konfliktusokról már a korabeli tömeg és bulvár folyóiratokból tudhatunk, a hazatértek szexuális elbizonytalanodásáról már csak a pszichoanalitikus szakirodalomból. Az idevágó kutatások kimutatják, hogy a nemi kapcsolatok terén a modernség közepette szinte archaikus helyzetek álltak elő.[27]

---

[24] *Anton Pelinka:* Kameradschaftsbünde als Männerbünde. Ein Versuch in 10 Thesen. (A veteránok szövetsége mint férfiak szövetsége. Kisérlet tíz tézisben.) In: Dokumnetationsarchiv des österreichischen Widerstandes (szerk.). Handbuch des österreichischen Rechtsextremismus. (Az osztrák szélsőjobboldal kézikönyve.) Wien, 1994. 309., 312., 314. o.

[25] *Helga Embacher:* „...daß die Ehre der Kameraden unangetastet bleiben müsse." Die Werhmachtausstellung und das Geschichtsbild des Kemeradschaftsbundes. („...hogy a bajtársok becsülete érinthetetlen maradjék. A 'Wehrmacht'-kiállítas és az 'Österreichische Kameradschaftsbund' történetképe.) In: *Helga Embacher–Albert Lichtblau–Günter Sandner* (szerk.): Umkämpfte Erinnerung. Die Wehrmachtsausstellung in Salzburg. (Harc a múltért. A 'Wehrmacht'-kiállítas Salzburgban.) Salzburg, 1999. 96., 132. o.

[26] *Mattl–Stuhlpfarrer:* i. m. 905. o.

[27] *Irene Bandhauer-Schöffman–Ela Hornung* (Hg.): Wiederaufbau weiblich. (Újraépítés nőiesen.) Wien–Salzburg, 1992.; *Irene Bandhauer-Schöffman* (Hg.): Nach dem Krieg. Frauenleben und Geschlechter-

Ilyen dolgokról persze csak a biztos hatvan éves távolságból lehet okoskodni, de az akkori Ausztria e tekintetben semmit nem tett, nem is nagyon vitatta meg a problémákat. Már csak azért sem, mert akkor valószínűleg sok másról is, kellemetlen dolgokról, kellett volna beszélni. A Wiederaufbau, az újraépítés erőfeszítései segítettek elfeledni és elfedni a múltat. Az ország politikai elitje inkább nagyszabású álvitákba bocsátkozott bele, amelyek arról szóltak, hogy Ausztriát 1938-ban vajon annektálták-e vagy okkupálták-e a németek, mint sem tisztázta volna, az újraépítés morális alapfeltételeit. Egyrészt minden lehetséges nemzeti és nemzetközi fórumon untig hangsúlyozta áldozati szerepét, másrészt nagyon gyorsan – túl gyorsan – integrálta a náci elemeket az újjáépülő országba. A társadalombiztosítás nyugdíjszempontból gyakran egy SS-tisztnek könnyebben ismerte el szolgálati évekként a háborúban a fronton töltött szolgálatát, vagyis esetleg vérengzését, mint egy zsidó túlélőnek a koncentrációs táborban töltött szörnyű éveit. Még a valós anyagi problémákat is sikerült elkenni: gondoljunk csak az angol történész Robert Knight által leírt, az osztrák minisztertanácsban folyt herce-hurcára a zsidó jóvátételi kérdések körül.[28]

Ezt a hozzáállást, vagyis a problémák és különféle – jogos – kérdések összemosását az akkori osztrák parlamenti vitákban is nagyon jól ki lehet mutatni: Minden politikai tábornak megvolt a felejteni valója.[29] Az osztrák törvényhozás így folyamatosan összemosta a katonai rokkant szociális és fiskális kárpótlását, valamint a légitámadások folytán károsultak jóvátételét a nácizmus által meghurcoltak restitúciós problematikájával. Végül ezeket a teljesen különböző kérdéseket sikerült is egy egységes törvényben (le)kezelni (Opfer- und Fürsorgegesetz), amely aztán számos vagy majdnem végtelen módosításaival csakis azt jelezhette az osztrák társadalomnak, hogy itt mindenki csak áldozat volt, itt mindenki egyformán szenvedő alany volt függetlenül konkrét – kikényszerített vagy vállalt – szerepétől.

A háború, valamint a nemzetiszocialista terror, üldözés és genocídum szoros összefüggése, amelynek bizonyítása történészek szerint nem csak lehetséges, hanem szükségszerű, így persze soha nem jött szóba. Ausztriában nagyon sokáig – tulajdonképpen a kilencvenes évekig – alig, majdnem sehol sem emeltek emlékművet a nácik polgári, zsidó áldozatainak. Ugyanakkor a katonai áldozatok emlékművei minden község szerves részévé váltak. Ezeknek sajátos szemantikájáról írások tucatjai jelentek meg.[30]

Ausztriában a fent leírt helyzet nagyon sokáig állhatott fent, és sokáig teljesen normálisnak is tekintették. A Kreiskyvel a hetvenes évek elején beköszönt reformkor sem

---

konstruktionen in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg. (A háború után. Női élet és nemi konstrukciók Európában a második világháború után.) Herbolzheim, 2000.; *Ela Hornung:* Von einer heimlichen Öffentlichkeit. Das Engagement der Frauendelegation für österreichische Kriegsgefangene in der Sowjetunion 1945–57. In: *Andrea Pető– Béla Rásky* (Hg.): Construction. Reconstruction. Wieder Aufbau. Women, Family & Politics in Central Europe 1945–1998. Frauen, Familie und Politik in Mitteleuropa. Budapest, 1999. 51– 70. o.

[28] *Robert Knight:* Ich bin dafür die Sache in die Länge zu ziehen.... Wien, 1986.

[29] *Béla Rásky:* Die Auseinandersetzung mit der österreichischen Vergangenheit 1938–1945 im österreichischen Nationalrat 1945–1985. (Az osztrák múlttal való küzdelem az osztrák parlamentben 1938–1945.) Kézirat, 1989.

[30] *Heidemarie Uhl:* Erinnern und Vergessen. Denkmäler zur Erinnerung an die Opfer der nationalsozialistischen Gewaltherrschaft und an die Gefallenen des Zweiten Weltkrieges. (Emlékezni és feledni. Gráci és stájerországi emlékművek a nemzetiszocialista erőszakuralom áldozataira, valamint a második világháborúban elesettekre.) In: *Stefan Riesenfellner–Heidemarie Uhl* (szerk.): Todeszeichen. Zeitgeschichtliche Denkmalkultur. (Haláljelek. Legújabbkori emlékműkultúra.) Wien–Köln–Weimar, 1994. 111–197. o.

változtatott ezen alapvetően, sőt talán bizonyos már beindult folyamatokat a sajátos patriarchalizmusával nagyon le is lassított. A nyolcvanas évekre – az éra fénykorára – már nagyjából úgy tűnt, hogy a második világháború társadalmi, kollektív feldolgozása a biztos távolságból nézve tudományosan már csak egy száraz levéltári és történészi munka, és emberileg nézve már csak egy előbb vagy utóbb magától megoldódó biológiai kérdés.

1986-ban azonban egy váratlan fordulat következett be Ausztriában.

Az osztrák szövetségi elnökválasztás alkalmából az egyik jelölt, Kurt Waldheim, saját visszaemlékezéseiben soha le nem írt, nagyjából elhallgatott katonaéveivel kapcsolatban új tények derültek ki. Felmerült a gyanú, hogy az egykori ENSZ-főtitkár mint a Wehrmacht tisztje bűntárs volt háborús bűnökben a Balkánon. Független attól, hogy a végen az derült ki, hogy Waldheim ügyében semmi nem bizonyítható, az egyik védekező nyilatkozatában megtett rövid kis mondata – talán nem túlzás – megváltoztatta Ausztria háború utáni történelmét. A mondat rövid volt, de hatásos: „Ich habe nur meine Pflicht getan" – „Csak a kötelességemet teljesítettem."

Ez a mondat tette lehetővé, hogy az ország újraértékelje közvetlen múltját. A párhuzamos történelmek és elemzéseik nyílt, nyitott versenybe léphettek – vagy legalább megmutatták az igényt minderre. Egyszerre egyértelművé vált, hogy az osztrák társadalom tetemes része már nem hajlandó, sem a hivatalos, sem az osztrák társadalom egy másik részének a megközelítését elfogadni. A 'kötelesség' fogalmát már nem engedte, hogy úgy értelmezzék át, hogy Ausztriában a harmincas években bárkinek kötelessége lett volna az SA-ba belépnie. Azt sem fogadta már el olyan könnyedén, hogy 1938 után a Wehrmachtban való hadiszolgálat teljesítése valamilyen hazafias kötelesség lett volna és nem kényszer. Nem a Kurt Waldheimek voltak most a példaképek, hanem a mélyen vallásos Franz Jägerstätter felső-ausztriai gazda, aki – persze a katolikus klérus által is szégyenletes módon végig cserbenhagyva – inkább kivégeztette magát, mint hogy a náci hadseregben szolgált volna. Persze a mérték- és távolságtartó történésznek itt meg kell állapítania, hogy Jägerstätter a „másik Ausztriának" is csak valamilyen mítosz- és hősgyártásra volt jó: Az ő esetében az antifasiszta tudományos és kulturális értelmiség most nagyon is kidomborította Jägerstätter ellenállása patrióta vonalát, bár vallásos motivációja sokkal erősebb lehetett. De nem erre volt szükség.

Ettől kezdve most már a tudomány – amely eredetileg ezen új társadalmi diskurzus kibontakozásában nem vagy csak alig vett részt – főleg egy már régebben készenlétben álló fiatal történészgeneráció közreműködésével segített ezen vita strukturálásában. Természetesen a történészgárda – csakúgy mint az osztrák társadalom – nem volt egységes. De azóta az osztrák nyilvánosság folyamatosan kellet hogy konfrontálódjon, foglalkozzon a témával.

1994-ben konfrontálódhattak ezen konstruált katonai tradíciók a „a bűntettekkel és a fronton és mögötte reálisan történtekkel",[31] amikor bemutatták a hamburgi Institut für Sozialwissenschaften által szervezett „Wehrmachtsausstellungot."[32] A kiállítás, amelyet hat osztrák városban mutattak be, nagy vitát kavart az osztrák közéletben. Nem is az a probléma, hogy néhány kép, szöveg vagy vádaskodás egy magyar, Ungváry Krisztián és

[31] *Mattl–Stuhlpfarrer:* i. m. 906. o.

[32] Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944.

egy lengyel, Bogdan Musial és sok más történész szívós forráskritikája alapján tarthatatlannak bizonyult, aminek következtében a szervezők 1999 novemberében jobbnak látták, ha az egész kiállítást (de nem a koncepciót) visszavonják. „A kiállítás azonban nem a Wehrmacht intézményes felelősségét lett volna hivatott bemutatni. Az eredeti koncepció szerint 'a vita tárgya az egyszerű német katona részvétele a náci bűntettekben, szerepe mint tettestárs, segéd, eszköz, tanú és tudósító'. Ehhez képest a képek körülbelül 10 százalékáról állapítható meg egyértelműen, hogy azon Wehrmacht-katonák láthatóak és bűncselekményeket követnek el. További 10 százalékról egyértelműen bizonyítható, hogy az elkövetők nem Wehrmacht-katonák, hanem magyarok, szovjetek, horvátok vagy ukrán segédszolgálatosok. A képek 23 százalékán nem határozhatók meg a tettesek. A képek maradék 57 százalékán semmiféle bűncselekmény nem látható."[33]

A hamburgi intézet igazgatója, Jan Philipp Reemtsma által felkért nemzetközi történészbizottság 2000 novemberében a fő vonalaiban végül mégis helyeselte a kiállítás koncepcióját, mindössze néhány javítást javasolt. A kiállítás átdolgozott változatának megnyitását 2001 végére tervezték.[34]

Ennek ellenére a kiállítással mégis csak az a probléma: a háborús generáció férfiai megint úgy érezhették, hogy csak vádolják őket. Megint nem sikerült a Wehrmacht bűneit le- és elválasztani egyéni, többségében vétlen sorsoktól. Ez talán csak Ruth Beckermann-nak sikerült kísérő filmjével, amely keretében a kiállítás látogatóit, akik között katonák és civilek, a náci-rendszer áldozatai, valamint fiatalok egyaránt voltak, interjúvolta meg benyomásairól, emlékeiről, életükről.[35] A rendező egyszerűen embereket beszéltet. „Túlnyomórészt volt Wehrmacht-katonák, akik – a kiállítás keretében múltjukkal szembesülve – az akkorról mesélnek. Elsőre és felületesen nézve a beszélésről szól a film, a szó szoros értelmében a mesélés példaszerű bemutatása. De a nem eléggé méltatott film poénja igazán: a hallgatás újraértékeléséhez vezet. [...] Bíráltuk a hallgatást, mikor hallgattak, mert annyira beszédes volt, annyira áruló. És alighogy beszéltek, bíráltuk a beszédet, mert annyira szótlan volt, elhallgatásokkal teli, annyira áruló. Mindig ugyanúgy kezeltük, egy volt nekünk. És tudomásul kell most – hallva és látva – venni: eggyé is lett. De ez azt is jelenti, hogy – átgondolva, amit hallottunk és láttunk – újra kell értékelnünk a botrányos hallgatást is. Talán nem is volt elhallgatás, hanem közös elnémulás-elnémítás" – mondja az író Robert Menasse.[36]

„A német Wehrmacht veresége nélkül nincs szabad Ausztria. Ennek a ténynek felismerése és kimondása semmiképpen nem csökkenti minden egyes katona személyes bátorságát. Idegen zászló alatti haláluk így duplán keserű. Soha nem felejtjük el őket. Csak Ausztriáért és szabadságáért nem adták életüket. Aki ezt mondja hazudik."[37] – írta 1960-

---

[33] *Ungváry Krisztián:* Hazudni az igazságig. Népszabadság, 1999. december 18. 29. o.

[34] *Walter Manoschek:* Die Wehrmacht und die Ausstellung „Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944" als Thema österreichischer Vergangenheitspolitik. (A Wehrmacht és a megsemmisítő háború. A Wehrmacht bűnei című, kiállítás mint téma az osztrák múltpolitikában.). Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft, 2001/1. 62. o

[35] *Ruth Beckermann:* Jenseits des Krieges. Ehemalige Wehrmachtssoldaten erinnern sich. Wien, 1998.

[36] *Robert Menasse:* Sterbensworte. Sprechen und schweigen – über die Verbrechen der Wehrmacht. (Halotti szavak. Beszélni és hallgatni a Wehrmacht bűneiről.) Neue Zürcher Zeitung, 1998. szeptember14. 23. o.

[37] *Kurt Skalnik* Forum, 7/1960.

ban az akkori szövetségi elnök titkára, a konzervatív és katolikus anti-náci ellenálló Kurt Skalnik. A mára túlzottan is patetikusnak tűnő mondatok mai nyelvre lefordítva azt kívánják leszögezni, hogy a német vereség, a saját vereség volt a független Ausztria újraszületésének előfeltétele. Csak ez még mindig nem tartozik az osztrák köztudatban elfogadott evidenciákhoz.

Béla Rásky

„THE DECLARATION OF WAR THAT HAD NOT OCCURRED"

Austria and the Second World War

Summary

Unlike in Hungary, there is no public or historical debate in Austria how the country got involved into World War II, or how the country could have avoided declaring the war. The reason is quite evident, since in September 1939, Austria – due to the Anschluß – already was part of the Reich and no more a sovereign state. For the author therefore, the question of major concern in the Austrian case and in this context is, why the Austrian government did not declare war or announce any form of active and military resistance, when the Wehrmacht invaded the country in 1938. While according to the author, who quotes the scientific literature on the subject, it is still unclear whether the Bundesheer would have been able to show any military strength in organising the resistance, the main problem seems to be whether government and Bundesheer politically wanted to defend the country or not. By 1934, the year of the Austrian civil war, the Bundesheer already was an instrument in the hand of the right-wing, antidemocratic powers and in 1933/34 actively had participated in the military actions for dissolving the Austrian democracy. The question how far the Bundesheer's – especially younger – staff already was infiltrated by the 'Nationalsozialistische Soldatenring', or whether the political distance towards the Nazi ideology by the older, but still antidemocratic, antirepublican and monarchist ranks educated and trained in the Habsburg Monarchy still was stronger, remains yet to be answered. Nevertheless it is a fact that the Bundesheer was overtaken by the Nazis very quickly and without any resistance to be mentioned.

But especially younger Austrian social scientists are not interested in these questions at all. They focus on the questions of active participation of Austrian members of the Wehrmacht in war crimes on the Balkan and on the Eastern Front. They already have published a whole series of books and articles on their results. It is striking though that historians working and publishing within the Austrian scientific community tend much more to be interested in the participation of Austrians in Nazi war crimes, in the questions of guilt and collaboration of the generation of their grandparents while scientists coming from other communities much more tend to focus on other questions in this respect. They much more try to analyse the question of loyalty and/or illoyalty towards the Wehrmacht with empirical and statistical methods. They compare available mass-data on the number of desertions or the grade of casualties among soldiers coming from potentially rebellious areas of the Reich -like Alsace-Lorraine, the Gaue bordering the Generalgouvernment or Austria. In this respect, these results clearly show no substantial contrasts in the case of Wehrmacht soldiers coming from Austria to soldiers coming from the Reich. According to these researchers, this only proves that the Austrians regarded the Second World War, after 1945 officially the German's war, as their own one.

In the second part of the article, the author tries to describe the questions of public and private memory of World War II in Austria after 1945: according to the official policy of the Second Austrian Republic Austria was the first victim of Hitler's aggression, the questions of collaboration and guilt of Austrians in this discourse excluded. By this simplistic, but politically very efficient approach towards recent history a whole generation was simply blocked or cut off the serious possibility of working up their war traumas. The veterans of World War II were not only let alone in processing their war remembrances, but they were also trapped between the 'official memory' about being Nazi-victim and the sometimes overt neo-Nazi heroes' and veterans' cult.

On every opportunity, when memorial days or celebrations were not well or decently prepared, this double-speak or discrepancy between official and popular memory lead to small, bigger or enormous faults and blunders, scandals. But paradoxically enough, only the scandal around the alleged war crimes of Kurt Waldheim in 1985 opened up the opportunity for the Austrian public to start to openly discuss the questions of public, private and official memory of World War II.

Béla Rásky

„L'ENTRÉE EN GUERRE QUI N'A PAS EU LIEU"

L'Autriche et la deuxième guerre mondiale

Résumé

Contrairement à la Hongrie, en Autriche il n'y a pas de dispute sociale ou parmi les historiens sur la question suivante: comment le pays est-il entré dans la deuxième guerre mondiale, ou comment le pays aurait-il pu éviter la déclaration de guerre. La raison en est simple: depuis le mois de septembre de 1939, par suite de „l'Anschluss," l'Autriche n'était plus un État indépendant, mais faisait partie du Troisième Empire. C'est pour cela, dans le cas de l'Autriche, la question principale pour l'auteur est la suivante: pourquoi le gouvernement autrichien n'a-t-il pas déclaré la guerre, ou, au moins, pourquoi le pays n'a-t-il pas fait quelque résistance militaire en 1938, quand le Wehrmacht a occupé le pays? A la base d'une riche bibliographie l'auteur dit qu'il n'est pas évident que le Bundesheer aurait pu ętre capable de faire de la résistance ou d'organiser quelque résistance, et nous ne savons pas non plus si l'armée et le gouvernement avaient l'intention de défendre le pays. En 1934, pendant la guerre civile autrichienne, le Bundesheer était un moyen des forces de droite, antidémocratiques, et avec ses pas aidait activement à l'écrasement de la démocratie. Jusqu'à présent, nous ne savons pas exactement dans quelle mesure le corps d'officiers du Bundesheer (et surtout ses jeunes générations) était imprégné des principes du national-socialisme, dans quelle mesure les générations âgées du corps d'officiers étaient fortes: les générations âgées, élevées encore dans la Monarchie Austro-Hongroise, avaient des principes antidémocratiques, anti-républicains, monarchistes. Ce qu'il faut mentionner toutefois, c'est le fait que les nazis ont pris le pouvoir au Bundesheer d'une façon remarquablement rapide, et, pratiquement, sans résistance.

Mais la jeune génération des historiens autrichiens ne s'intéresse pas trop à ces questions. Les historiens se concentrent plutôt à la question suivante: dans quelle mesure les soldats autrichiens du Wehrmacht ont-ils participé aux crimes de guerre dans les Balkans et au Front de l'Est ? Sur ce sujet, il y a déjà toute une série de publications. En tout cas, c'est une chose intéressante que les historiens autrichiens s'intéressent surtout aux crimes de guerre nazis faits par les Autrichiens, aux crimes, à la trahison, à la collaboration de la génération de leurs grands-pères, pendant que les chercheurs des autres pays s'occupent des questions totalement différentes. A l'aide des méthodes empiriques et statistiques, ils examinent plutôt le problème de la loyauté et de la déloyauté envers le Wehrmacht.

D'après leurs conclusions, les Autrichiens avaient considéré la deuxième guerre mondiale (ou, après 1945, appelée officiellement la guerre des Allemands) comme leur propre guerre.

La deuxième partie de l'article s'occupe de la mémoire officielle et publique formée après 1945 à l'égard de la deuxième guerre mondiale. D'après la position officielle de la deuxième république autrichienne, l'Autriche était la première victime de l'agression hitlérienne. Cette approche récuse d'office la question de la collaboration autrichienne. Cette approche est une simplification, mais, du point de vue politique, elle est très émouvante. Pour toute une génération, elle a rendu impossible l'assimilation des traumatismes de la guerre.

La grave contradiction entre la mémoire officielle et la mémoire privée a causé plusieurs fois des incidents à l'occasion des commémorations et des fętes de l'État – si l'organisation n'était pas assez prévoyante. Mais quand męme, c'était seulement le scandale de Kurt Waldheim en 1985 qui a dirigé l'attention en Autriche à la contradiction de la mémoire officielle et la mémoire privée dans le domaine de l'appréciation de la deuxième guerre mondiale, et qui a laissé le champ libre aux débats.

Béla Rásky

„DER AUSGEBLIEBENE KRIEGSEINTRITT"

Österreich und der Zweite Weltkrieg

Resümee

Im Gegensatz zu Ungarn gibt es in Österreich weder eine wissenschaftliche noch eine publizistische Debatte um den Kriegseintritt bzw. dessen Notwendigkeit 1939: Österreich war ja bei Ausbruch des Zweiten Weltkriegs bereits (angeschlossener) Teil des Großdeutschen Reiches und als solcher kein souveräner Staat mehr. Die Fragestellung um einen Kriegseintritt wird vom Autor vielmehr im Zusammenhang mit dem Problem gestellt, warum sich die österreichische politische Führung am 12./13. März 1938 – als die Wehrmacht Österreich besetzte – nicht zu einer Kriegserklärung bzw. zum militärischen Widerstand durchringen konnte. Der Autor läßt – anhand ausgewählter und bereits vorhandenen Sekundärliteratur zum Thema – offen, ob das 'Bundesheer' selbst zu einer militärischen Aktion fähig gewesen wäre oder nicht. Ihn interessiert dabei weniger die militärische-operative Seite als vielmehr die Frage, ob das Bundesheer auch politisch einen solchen Widerstand mitgetragen hätte. Das Bundesheer war ja 1934 an der Zerschlagung der österreichischen Demokratie beteiligt und auch schon vorher ein Instrument antidemokratischer Kräfte gewesen: Inwieweit es bis 1938 bereits vor allem von jüngeren Offizieren nationalsozialistisch unterwandert war, oder ob es zumindest von den älteren, noch in der Monarchie sozialisierten, antirepublikanischen, rechtskonservativen Offizieren eine gewisse Distanz zum Nationalsozialismus gegeben hat, vermag auch die Fachliteratur nicht ganz entscheiden, ist aber naheliegend. Tatsache bleibt, daß die Säuberung des Bundesheeres im NS-Sinn sehr rasch und ohne sonderlich großen Widerstand ablief.

Vor allem jüngere Forscher und Forscherinnen in Österreich sind aber inzwischen weniger an diesen Fragen, als vielmehr an der Frage der Verwicklung der österreichischen Wehrmachtsangehörigen an den Kriegsverbrechen am Balkan und an der Ostfront interessiert. Sie haben inzwischen eine Reihe von diesbezüglichen Ergebnissen vorgelegt. Auffallend ist, daß – während eine im österreichischen wissenschaftlichen Umfeld beheimatete Forschergarde die Fragen der Mitschuld und Mittäterschaft ihrer Großvätergeneration an den Verbrechen der Wehrmacht untersucht – jene Historiker und Historikerinnen, deren Umfeld außerhalb Österreichs liegt, andere Fragestellungen im Mittelpunkt ihres Forschungsinteresses stellen. Sie versuchen vielmehr die Frage der Loyalität österreichischer Wehrmachtsangehöriger mit empirischen Mitteln zu unter-

suchen: So zeigt der Vergleich des verfügbaren statistischen Datenmaterials über die Häufigkeit von Desertionen und der Schwere von Verwundungen bei Soldaten aus potentiell abtrünnigen Gebieten des Großdeutschen Reiches – etwa Elsaß-Lothringen, die an das Generalgouvernement angrenzenden Reichsgaue sowie Österreich – in Bezug auf Österreich keine gravierenden Abweichungen zu den Soldaten des Altreiches. Dies belegt wieder laut den vorliegenden Forschungen, daß die aus dem heutigen Österreich stammenden Truppen – unabhängig von ihrer Verstrickung in die nationalsozialistischen Kriegsgreuel – den II. Weltkrieg sehr wohl als den ihren betrachteten.

In einem zweiten Abschnitt des Beitrages geht der Autor auf die Fragen der öffentlichen und nichtöffentlichen Erinnerung des Zweiten Weltkrieges in Österreich ein: Die nach dem Krieg von der neuen österreichischen Elite favorisierte 'Opferthese' – derzufolge Österreich das erste Opfer der Hitlerschen Aggression ohne jedes eigenes Hinzutun gewesen sei – verunmöglichte eine ehrliche und tiefgreifende Aufarbeitung der Kriegserlebnisse einer ganzen Generation. Diese sei so in der Aufarbeitung ihrer schrecklichen Fronterlebnisse nicht nur auf sich selbst gestellt gewesen, sondern zwischen 'eingefordertem' offiziellen/bürokratischen Gedenken und dem manchmal offen nationalsozialistischen Helden- und Landserkult lokaler und regionaler Honoratioren und der 'Kameradschaftsbünde' eingekeilt gewesen. Die politische Elite sprach mit gespaltener Zunge: Auf der obersten Ebene vertrat sie die 'Opferthese', auf regionaler und lokaler Ebene stellte sie dem, an eine nationalsozialistische Wiederbetätigung angrenzenden Veteranenkult nur wenig entgegen.

Bei jeder sich bietenden Gelegenheit, vor allem wenn diese Gedenkfeiern nicht gebührend vorbereitet wurden, kam es aufgrund dieser Diskrepanz zwischen dem 'verordneten' und dem populären Gedächtnis zu kleineren oder größeren Ausrutschern, ja Skandalen. Paradoxerweise hätte erst der Skandal rund um die angebliche Verwicklung von Bundespräsident Waldheim in Kriegsverbrechen am Balkan der österreichischen Öffentlichkeit die Möglichkeit geboten, die wichtigsten Fragen in einer offenen Debatte abzuklären zu versuchen.

Бела Рашки

„НЕСОСТОЯВШЕЕСЯ ВСТУПЛЕНИЕ В ВОЙНУ"

Австрия и вторая мировая война

Резюме

В противоположность Венгрии в Австрии не ведется общественная и историческая дискуссия о том, как вступила страна во вторую мировую войну или о том, как бы можно было избежать вступления в войну. На это существует простая причина, ибо с сентября 1939 года Австрия в результате „Anschluss"-а (присоединения) уже была частью Третьей Империи, а не самостоятельным государством. Именно поэтому в случае Австрии для автора статьи главным является вопрос о том, почему же австрийское правительство не объявило войны или почему, по крайней мере, не оказало какого-либо военного сопротивления в 1938 году, когда Вермахт оккупировал страну. Опираясь на широкую литературу, автор статьи исследует, во-первых, был бы ли в состоянии Bundesheer вообще проявить или организовать сопротивление, во-вторых, неизвестно также и то, намеревались ли вообще правительство и армия защищать страну. В 1934 году по случаю австрийской гражданской войны Bundesheer был орудием правых антидемократических сил и своим выступлением активно содействовал разгрому демократии. Более того, продолжая анализ, можно сказать, что до сего дня остается без ответа вопрос о том, насколько были пронизаны национал-социалистическими идеями офицерский состав и особенно более молодые офицеры Bundesheer-а, а также вопрос о том, насколько силён был в армии более пожилой контингент

офицеров, которые были воспитаны еще в Австро-Венгерской Монархии, и в своих побуждениях были движимы антидемократическими, антиреспубликанскими, монархистскими принципами. При всем этом следует упомянуть, что нацисты с достойной внимания быстротой и практически без сопротивления захватили власть в Bundesheer-е.

Более молодые австрийские историографы однако, по всей видимости, особенно не интересуются этими вопросами Вместо этого они концентрируют свое внимание скорее на том, в какой мере участвовали австрийские солдаты в рамках Вермахта в военных преступлениях, совершенных на Балканах и на Восточном Фронте. По этой тематике был опубликован целый ряд публикаций. Во всяком случае наводит на размышления тот факт, что австрийские историографы интересуются главным образом военными преступлениями нацистов, совершенными австрийцами, а также преступлениями со стороны поколения их дедов, их предательством и коллаборационизмом, в то время, как исследователей из других стран занимают совсем другие вопросы. Применяя эмпирические и статистические методы, австрийские историографы рассматривают скорее проблемы лояльности и нелояльности по отношению к Вермахту. Просматривая огромное количество данных, они ищут ответ на вопрос о том, имеется ли разница между данными, свидетельствующими о количестве раненых или погибших, из числа солдат, выходцев из потенциально мятежных пограничных провинций Третьей Империи, например из Эльзаса и Лотарингии, а также аналогичными данными, действительными для солдат-австрийцев. Согласно сделанным на основании этого выводам, австрийцы чувствовали вторую мировую войну (или как ее называли официально после 1945 года), „войну немцев" своей.

Вторая часть статьи рассматривает вопрос официальной и общественной памяти в отношении второй мировой воны, установившейся в Австрии после 1945 года. Согласно официальной точке зрения второй Австрийской республики Австрия была первой жертвой гитлеровской агрессии. Такой подход к делу априори исключает вопрос о коллаборационизме австрийцев. Однако этот упрощающий, хотя и несомненно чрезвычайно эффективный с политической точки зрения подход имел результатом тот факт, что все военное поколение страны не могло залечить травмы, нанесенной этой войной. Австрийские ветераны второй мировой войны не только остались просто один на один со своими воспоминаниями, но „официальная память" практически загнала их в ловушку в силу того, что попросту занесла их в категорию жертв нацизма или препроводила их в круг обществ ветеранов неонацистского характера.

Серьезное противоречие, существующее между официальной памятью и частной памятью, проявляющееся по случаю государственных праздников и отдания почестей – в том случае, если организация мероприятий не проводилась достаточно тщательно, – во многих случаях приводило к более или менее серьезным скандалам. И только лишь скандал, разразившийся в 1985 году вокруг Курта Вальдхейма, направил внимание в Австрии на противоречия, имеющие место в области официальной и общественной памяти, связанной со второй мировой войной, и открыл простор для проведения открытыми дискуссиями.

SZABÓ PÉTER

NÉMETORSZÁG SZÖVETSÉGESEI AZ 1941. ÉVI SZOVJETUNIÓBELI HADMŰVELETEKBEN

A Németországgal szövetséges zömében kis államok részvételét a Szovjetunió elleni 1941. évi hadjáratban többnyire az motiválta, hogy politikai és katonai vezetésük a remélt német katonai sikerektől, illetve az azokban való közreműködéstől várta országa boldogulását. E motiváltság konkrét okai, a háborús részvételüktől remélt előnyök, s a szövetség oltárán ennek érdekében hozott áldozatvállalás mértéke az érintett államok esetében természetesen eltérő volt. Mindenesetre az 1941. évi keleti hadműveletek megkezdéséig e szövetséges államok hadba lépése, katonai segítségnyújtása – kevés kivétellel – még nem a német politikai és katonai vezetés igénye, kérése, vagy követelése alapján döntetett el. Sokkal nagyobb súllyal estek latba ezen kis államok – gyakran egymás érdekeit is keresztező – területgyarapító, vagy területmegőrző céljai, a pusztán presztizs okok, illetve a Németország rokonszenvének elnyerése érdekében tett gesztusok.

Hitler és a német katonai vezetés a Barbarossa-terv kidolgozásakor teljesen optimista volt annak tökéletes végrehajtásában, a szövetséges államok hadseregeinek harcértékét, megbízhatóságát lesújtóan értékelte, s a Szovjetunió ellen tervezett hadművelet részleteiről csak annak megkezdése előtt tárgyalt az érintett szövetséges országok vezetőivel. A szovjetellenes segítségnyújtási felajánlások ellenére mindaddig csupán a német-szovjet viszony fokozatos rosszabbodását és a balkáni szovjet expanziós veszélyt vázolta fel előttük, s csak az utalások szintjén fedte fel a német terveket, lépéseket az esetleges konfliktushelyzet esetén. Az a felismerés, hogy a Szovjetunióval szemben területeket vesztett szövetségesei elkerülhetetlenül résztvevői lehetnek egy német keleti hadműveletnek, először 1940. december 5-én fogalmazódott meg Hitlerben, mikor a legfőbb német katonai vezetőkkel, Brauschitsch vezértábornaggyal és Halder vezérezredessel a német szárazföldi erők vezérkara által a Szovjetunió elleni offenzíva lehetséges esélyeiről, tervéről elkészített tanulmányt vitatták meg. „Nincs kétségem afelől, hogy Románia éppen úgy mint Finnország egy keleti hadjárat esetén Németországgal együtt fog menetelni, hiszen a hadjárat befejeztével mindkét állam területe megnagyobbodhat." – jelentette ki a tanácskozáson Hitler.[1]

Németország egyik legbiztosabb politikai és katonai szövetségese kétségkívül a rövid idő alatt jelentős területveszteségeket elszenvedett Románia volt. Az a Románia, mely a Szovjetunió balkáni expanziójától kezdettől fenyegetve érezvén magát, a harmincas évek második felétől egyre inkább Németországban vélte megtalálni legfőbb támogatóját. A német-román kapcsolatok elmélyülése Németországnak is alapvető érdeke volt. A Ion Antonescu marsall személyére építő német politika elsősorban a román olaj- és mezőgazdasági termékek biztosítására törekedett. Azon célból, hogy a szovjet fenyegetettség ellensúlyozására igényelt és megígért német garancia nemzetközileg is felismerhető le-

[1] *Andreas Hillgruber:* Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Die deutsch-rumänischen Beziehungen. 1938-1944. Wiesbaden, 1954. 127. o.

gyen, 1940 szeptemberétől már német csapatok tartózkodtak Románia területén. Hogy a megkisebbedett román államot is érinthető esetleges szovjet katonai agressziónak alapja lehetett, azt a kivédésére kidolgozott német és román hadműveleti tervek is érzékeltették. Érdekes módon e tervek közül a román volt a pesszimistább. A bukaresti vezérkar ugyanis – az ellenség technikai fölényével számolva – szovjet támadás esetén Moldávia kiürítését, s az ellenállásnak a Duna – Brăila – Kárpátok vonalában történő megszervezését tervezte. A német tervekben ezzel szemben egyáltalán nem szerepelt a moldáviai területek feladása, a román kőolajvidék védelmét pedig a német légi misszió tevékenységére alapozták.[2]

Hitler a Romániába telepített német csapatok feladatait abban határozta meg, hogy egy esetleges szovjet támadás esetén biztosítsák az olajmezőket, tegyék alkalmassá a román hadsereget bizonyos feladatok megoldására, s ami a legfontosabb „a Szovjetunió elleni háború esetén készítsék elő a német és a román erők bevetését Romániából."[3] 1941 áprilisában 55 000, május elején pedig már 105 000 német katona tartózkodott Romániában. A nagyobb német kontingens – újabb 100 000 fő – azonban május végén érkezett meg az ország moldáviai körzeteibe, amikor német részről eldöntötték, hogy a Barbarossa hadműveleti terv keretében román területről Schobert vezérezredes parancsnoksága alatt a német 11. hadsereg fog támadást indítani.[4]

A Szovjetunió elleni hadműveletekben történő román részvétel megbeszélésére 1941. június 12-én került sor, amikor Hitler Münchenbe hívta Antonescut. A német vezér és kancellár közölte vendégével, hogy Németország nem kér támogatást, de elvárja, hogy a saját érdekében Románia tegyen meg mindent. Biztosította Antonescut, hogy a konfliktus „lezárását" követően Románia kárpótlásban részesül, Besszarábia és Észak-Bukovina mellett feltehetően a Dnyeszteren túli területek átengedését is kilátásba helyezte. Antonescu reagálása nem volt kétséges: ő az első naptól harcolni akart a közös ellenség ellen.[5]

A hadművelet június 22-i megkezdéséig Moldáviában a román 3. és 4., valamint a német 11. hadsereg részvételével német-román seregcsoport alakult. Irányítását Hitler Antonescunak ígérte, de a Heeresgruppe Süd (a német Dél-Hadseregcsoport) parancsnokságának tiltakozására a hadművelet első napjait követően e döntését visszavonta. A seregcsoport – melyben a több mint 800 000 fős román hadsereg fele[6] képviseltette magát – csak a névleg maradt Antonescu irányítása alatt.

Finnország – mint ahogy Románia is – különleges helyet foglalt el Németország szövetségesei között. Az északi ország az 1939/40 évi téli szovjet-finn háborúban elvesztett területei (a Karéliai földszoros, a Ladoga-tó környéke, a Hanko félsziget) visszaszerzése miatt volt ráutalva egy erős szövetséges katonai támogatására. A finn-német kapcsolatok

---

[2] *Hillgruber:* i. m.127. o.

[3] Uo.

[4] *Peter Gosztony:* Hitlers Fremde Heere. Das Schicksal der nichtdeutschen Armeen im Ostfeldzug. Düsseldorf-Wien, 1976. 73. o.

[5] *Hillgruber:* i. m. 132. o.

[6] *A. Burkhart Mueller-Hillebrand:* Das Heer 1933-1945. Der Zweifrontenkrieg. Frankfurt am Main, 1969. 68. o. A román 3. és 4. hadsereg kötelékében összesen 15 gyalog-, 4 hegyi, 6 lovas-, illetve egy-egy páncélos és könnyű (megszálló) hadosztály vett részt az 1941. évi ukrajnai hadműveletekben.

1940 őszétől kezdtek szorosabbá válni, mikortól egy, a német csapatok átvonulási jogát biztosító szeptember 22-i szerződés alapján német alakulatok tartózkodhattak Finnországban, s német ígéret született egyben a finn hadsereg felfegyverzésére is. A német politikai és katonai vezetés Finnországtól is inkább remélte, mintsem kérte a Szovjetunió elleni hadjáratában való részvételt. A német és a finn katonai vezetők 1941. május 26-i berlini megbeszélésén Halder vezérezredes, a német hadsereg vezérkari főnöke ugyan felvetette a Leningrád irányultságú közös katonai akció fontosságát, de a finn vezérkari főnök, Heinrichs tábornok – a finn politikai vezetés várható ellenkezésére hivatkozva – nem látta ezt kivitelezhetőnek, s a finn hadsereg támadásának lehetséges irányát inkább a Ladoga-tótól északra fekvő területek felé határozta meg. Mindemellett a finn politikai és katonai vezetés feltétel, vagy kiváltó ok nélkül nem kívánt háborúba bocsátkozni, s az ország hadseregének behatárolt harcértéke tudatában csak szovjet agresszió esetén akarta rászánni magát e lépésre.[7]

A hadiállapot bejelentését végül a finn városokat (Helsinkit, Turkut, stb.) ért 1941. június 25.-i szovjet légitámadás, s a szovjet szárazföldi csapatoknak a finn határ felé történt felvonulása váltotta ki. A jelentős veszteségeket szenvedett, de meg nem semmisített szovjet légierő egyébként igen aktív volt ezekben a napokban, hiszen 26-án kora reggel Bukarest kormányzati és lakónegyedeit, illetve a ploiestii földgázmezőket és Konstanzát is támadta. A finn hadba lépés természetesen nem történt előzmények nélkül, hiszen a szovjet légierő és részben a szárazföldi csapatok, illetve a finn és a finnországi német hasonló alakulatok június 22-én már kölcsönösen támadólag léptek fel egymás ellen. Finn és német hajók hozzákezdtek a Finn-öböl déli részének elaknásításához, német repülőgépek a hankói szovjet haditengerészeti központot bombázták, a szovjet légierő ugyanekkor a turkui finn hajóegységeket támadta, illetve a hankói tüzérség finn szárazföldi célokra lőtte be magát.[8]

A finn hadsereg a Szovjetunió elleni német hadjárathoz 16 gyaloghadosztállyal, 2 vadász- és egy lovasdandárral csatlakozott. Az ország déli részéről meginduló ún. karéliai hadsereg hadműveleti vezetését Mannerheim tábornagy látta el, parancsnoksága alá – a német 163. gyaloghadosztály kivételével – csak finn seregtestek tartoztak. Észak-, illetve közép-finnországi területekről – a finn III. hadtest kivételével – vegyes német és finn seregtesteknek kellett megindítaniuk a támadásukat.[9]

Olaszország leginkább presztizs-okokból, illetve a német szárazföldi és légi csapatok észak-afrikai és földközi-tenger melléki jelenlétének kompenzálásaként csatlakozott a Szovjetunió elleni 1941. évi német hadművelethez. Politikai és katonai vezetése – Németország többi szövetségeséihez hasonlóan – csak későn szerezhetett bizonyosságot a tervezett német offenzíváról. Ahogy Mussolini titkolta az olasz hadsereg görögországi akciójának tervét Hitler előtt, úgy Hitler sem volt közlékeny, mikor a Duce a német kelet-európai expanziós tervek felől érdeklődött. Természetesen 1941 június elején már Mussolini előtt sem volt kétséges, hogy a német hadsereg milyen irányú és célú előké-

[7] *Waldemar Erfurth:* Der finnische Krieg 1941-1945. Authentische Aufzeichnungen aus dem finnischen Hauptquartier. Wiesbaden-München, 1977. 32-33. o.

[8] Uo. 38-39. o.

[9] Uo. 44-45. o.

születeket folytat. Erre Cavallero tábornoknak, az olasz hadsereg vezérkari főnökének visszaemlékezésében az alábbiak utalnak: „A Duce közölte velem, hogy számol a Németország és Oroszország közötti konfliktus lehetőségével. Azt is mondta, hogy abban az esetben nem maradhatunk távol, ha a kommunizmus elleni háborúról van szó. Ezért szükségesnek tartja megtenni az előkészületeket a Ljubjana és Zágráb közötti térségben állomásozó hegyi hadosztályok, illetve egy motorizált és egy páncéloshadosztály mozgósításához."[10] Az olasz hadsereg jelképes méretű szovjetunióbeli hadműveleti részvétele végül Zingales tábornok parancsnoksága alatt egy 62 ezer fős, három hadosztályból álló ún. Expedíciós Hadtest hadszíntérre küldésében nyilvánult meg.[11]

A horvát politikai és katonai vezetés köreiben a német-szovjet háború kitörésekor fogalmazódott meg egy, a német hadseregbe tagozott horvát katonai egység Szovjetunióba küldésének ötlete. Ennek politikai és katonai indítékai az alábbiak lehettek: A keleti hadszíntéri horvát katonai részvétellel meg lehet nyerni Hitler szimpátiáját egy totálisnak ígérkező olasz befolyás, illetve uralom ellensúlyozására, s az esetlegesen német fegyverzettel és felszereléssel felállítandó horvát alakulat alapját képezheti egy, a háború után német mintára szerveződő horvát hadseregnek. Az 5 000 önkéntesből toborzott, a német hadseregben a 369. hadrendi számot kapott horvát gyalogezred csak 1941. augusztus 21-én került ki a keleti hadszíntérre.[12]

A Csehszlovák Köztársaság feldarabolását követően, 1939-ben megalakult önálló Szlovákia hadba lépését a román és a magyar reményekhez hasonló – elsősorban területszerzési – tényezők határozták meg. Szlovákia már a német-lengyel háborúban két gyaloghadosztályával támogatta a területéről támadásba lendülő német 17. hadsereget. Az 1941. évi keleti német offenzívához Čatloš tábornok vezetésével egy hadtestnyi, 42 000 fős kontingenst bocsátott a német hadsereg rendelkezésére.[13]

Az eddig felsoroltakon kívül Franco Spanyolországa – a polgárháborúban nyújtott német támogatásért – a közel 20 000 fős Kék (másképpen kékinges) Hadosztályával, a Vichy-Franciaország egy 6 000 fős önkéntes légióval, s végül Magyarország a gyorshadtestet, valamint az 1. hegyi és a 8. határvadász dandárt magába foglaló, közel 90 000 főből álló, Szombathelyi Ferenc altábornagy irányította ún. Kárpát-csoporttal vett részt az 1941. évi Szovjetunió elleni német hadjáratban.

Magyarország hadba lépésének körülményeiről már hallottunk, a német hadvezetés ennek érdekében megnyilvánuló – kevésbé ismert – törekvései, s igényei azonban említésre méltóak.

A keleti hadszíntér déli részén tervezett támadó hadművelet részleteit a német hadsereg tábornokai közül többen kezdettől fogva éles kritikával illették. Von Rundstedt ve-

---

[10] *Gosztony:* i. m. 97. o.

[11] *Gerhard Schreiber:* Italiens Teilnahme am Krieg gegen die Sowjetunion. Motive, Fakten und Folgen. (Stalingrad. Ereignis-Wirkung-Symbol. Herausg. Jürgen Förster. München, Zürich, 1992.) 259. o.

[12] *Gosztony:* i. m. 130-134. o.

[13] Uo. 175. o.

zértábornagy, a Heeresgruppe Süd parancsnoka már 1941. március 27-én indítványozta az OKH-nál (a német szárazföldi erők főparancsnokságán) leendő 17. hadserege jobb szárnyának megerősítését. Egy magyar területről kiinduló erősebb harccsoport bevetését kívánta a tervezett hadműveletnél. Kérését azzal indokolta, hogy ezáltal elkerülhető lenne az a túlságosan is frontális támadás, amelyet a Pripjaty-mocsarak és a Déli-Kárpátok között csoportosuló három hadserege lett volna hivatott végrehajtani.[14]

A német 17. hadsereg hadinaplója is tartalmaz egy figyelemre méltó éles kritikát a német katonai felső vezetés mulasztásaival kapcsolatban. 1941. május 2-án arra figyelmeztetnek benne, hogy a 17. hadsereg támogatásának elmaradása azzal a következménnyel járhat, hogy a Lemberg környékén elhelyezkedő erős szovjet csapatok elvágása és megsemmisítése nem fog sikerülni. Hitler – a magyar politikai vezetés addigi habozására és kétségeire utalva – elvetette ezeket az aggályokat.[15] A háború első napjainak történései a kétkedő német tábornokokat igazolták. A Heeresgruppe Süd 17. hadserege csak 10-12 km-t nyomult előre az első napon, ezért a legdélibb szárnyon küzdő Antonescu-Seregcsoport támadásai sem bontakozhattak ki. 1941. június 25-én a Heeresgruppe Süd vezérkari főnöke ismételten szorgalmazta a magyar területről bevethető erők beavatkozását, vagy legalább a szovjet határon történő felvonulását. Rámutatott, hogy az „lényeges tehermentesítés lenne a 17. hadsereg déli szárnya részére" és a 11. hadsereg támadását is előrelendítené. Az OKH-tól ekkor még csak az alábbi választ kaphatta: „A magyar közreműködés kérdése továbbra is nyitott."[16] 1941. június 26-án – a kassai és a rahói incidens után – azonban mindez megoldódott.

A szövetséges államok alakulatait – a finn és a Leningrád alatt küzdő spanyol seregtestek kivételével – a német-szovjet arcvonal déli részén vetették be. Mivel ezen arcvonalrész gyors áttörése a fontos oroszországi nyersanyaglelőhelyek birtokba vételét eredményezte volna, az ellenséges ellenállás e támadási irányban tűnt a legerősebbnek és a legszervezettebbnek. A Heeresgruppe Süd főerőinek támadása nehezen is bontakozott ki, ennélfogva a román 3. és 4. hadsereg a német 11. hadsereggel csak a szovjet visszavonulás megkezdése, s a főerők által ostromlott Lemberg június 30-i elfoglalása után, július 2-án kezdte meg támadását a Prut folyón át. A Dnyeszter vonalát elérve július 26-án birtokukba került a teljes Besszarábia és Észak-Bukovina, melyek 1940. augusztus 2.-tól a Szovjetunióhoz tartoztak. A román seregtestek harctevékenysége ezt követően a Dnyeperig bezárólag a Fekete-tenger északi partszakaszán folytatódott. Az augusztus 30-i tighinai német-román megállapodás alapján a román csapatok további alkalmazása ellentételeként ezen utóbb birtokba vett dél-ukrajnai területet Németország átengedte Romániának. A Transznyisztriának elnevezett terület központjának a román politikai vezetés Odesszát kívánta megtenni. A román 4. hadsereg több mint két hónapos, súlyos veszteségeket okozó ostrom után október 16-ra tudta csak elfoglalni a szovjet csapatok által a tenger felől kiürített kikötővárost.[17] A román seregtestek ukrajnai harctevékenysé-

[14] *Heinrich Uhlig:* Zwangsläufige und verschuldete Aufmarsch Komplikationen. (Wollmacht des Gewissen. Herausgegeben von der europäischen Publikationen. V. II. Frankfurt am Main-Berlin, 1965.) 214. old.

[15] *Uhlig:* i. m. 215. o.

[16] Hadtörténelmi Levéltár. Heeresgruppe Süd 1941. évi iratanyaga (xeroxmásolat) 1941. június 25.

[17] *Hillgruber:* i. m. 138. o.

ge Odessza bevételével még nem ért véget. A 3. hadsereg egy része (a hegyi, illetve a lovashadtest) a német 11. hadsereg kötelékében részt vett a Krimhez történő előretörésben, s ott volt Szevasztopol és Kercs ostromában is. A többi seregtestet – főleg az erősen megtizedelt 4. hadseregbelieket – a hátországba szállították, hogy 9 újjászervezett hadosztályt állítsanak fel belőlük. Négy seregtest pedig megszálló alakulatként Transznyisztriában maradt. A román veszteségek az 1941. évi ukrajnai hadműveletek alatt aránytalanul magasak voltak. Október 6.-ig 100 000, az év befejezéséig pedig további 70 000 román katona esett el, sebesült meg, vagy esett fogságba.[18]

Az 1941. augusztus elejére részletekben kiszállított olasz Expedíciós Hadtest – a német 11. tábori, majd az 1. páncéloshadsereg szárnyának biztosítása mellett – sajátos szerepet töltött be a keleti hadszíntéren. Előrenyomulási irányát, sávhatárait mindvégig úgy határozták meg, hogy azok a magyar és a román seregtestek között legyenek. Az olasz csapatokat részenként először a Bug és a Dnyeszter között védekező ellenséges alakulatok ellen vetették be, majd a Dnyepert elérve egy 100 km-es szakaszon folyamvédelmet láttak el, végül a Donyec-medencében – Sztálino körzetében – vették fel a harcot a novembertől egyre több ellentámadást megkísérlő szovjet erőkkel. Az Expedíciós Hadtest véres veszteségét (elesett, megsebesült, hadifogságba esett) 1941. augusztusától 1942. júniusáig közel 10 000 főben határozták meg.[19]

A német-szovjet háború kitörésekor már harcba vetett szlovák seregtestek kezdetben galíciai területen – Vinnyica és Proszkurov környékén – harcoltak. Augusztus elején a Kijevtől 80-100 km-re délnyugatra eljutott csapatok egy részét hazaszállították. Ezt követően egy megszálló hadosztály, valamint a német 11. tábori, majd az 1. páncéloshadseregbe vont, Kijev elfoglalásában részt vett, végül a Dnyepernél és az Azovi-tenger északi partszakaszán bevetett motorizált hadosztály maradt a keleti hadszíntéren.

A horvát 369. gyalogezred a német 100. könnyű hadosztály kötelékében 1941. augusztusától a Pervomajszknál és Poltavánál vívott harcok után a német 6. hadsereg harkovi, majd a német 1. páncéloshadsereg rosztovi hadműveletében vett részt.

A magyar Kárpát-csoport, illetve 1941. július 9.-től már csak a gyorshadtest az ukrajnai hadműveletek során 2 200 km mélyen nyomult be Szovjetunió déli területére. 3 730 főnyi véres veszteséget szenvedett, s további 830 honvédje tért haza súlyos betegen.[20] Jelentősebb bevetései az alábbiak voltak: Umany térségében a bekerített szovjet erők kitörésének elhárítása, a nyikolajevi helységharc, s a Dnyeper 55 km-es szakaszának egy hónapig tartó védelme. A magyar és német politikai és katonai vezetés szeptember 7-10-i

[18] *Hillgruber:* i. m. 138. o., valamint *Gosztony:* i. m. 152. o.

[19] In Italia la salma dell'ignoto soldato caduto sul fronte russo. (1941-1943) Gen. Romano Zoppis. Informazioni della Difese. 1991. I-II. 67. o.

[20] Hadtörténelmi Levéltár. Vezérkar főnöke I. a. oszt. 1941. 6841/elnöki. A magyar alakulatokat az 1941. évi ukrajnai hadműveletek alatt jelentős anyagi veszteségek érték. Kis harckocsijai 100 %-ban, könnyű harckocsijai 80%-ban semmisültek meg. Elvesztett 30 repülőgépet, 28 különféle tüzérségi löveget és összesen 1200 páncélozott és egyéb gépjárművet.

megállapodása értelmében 5 megszálló gyalogdandár rendelkezésre bocsátása ellenében a jelentős anyagi veszteségeket szenvedett gyorshadtest október és december között hazatérhetett.[21]

Miközben a német és a szövetséges seregtestek az arcvonal déli részén mélyen benyomultak Szovjetunió területére, északon elmaradtak a gyors sikerek. Észak-Finnországban a német hegyi hadtest Murmanszk felé nem tudott áttörni, a szintén német XXXVI. hadtest (két német és egy finn gyaloghadosztály) előretörése Kandalaksa város előtt megtorpant, középütt a finn III. hadtest ugyan 60 km-t nyomult előre, de támadási célját, Louhi városát nem sikerült elfoglalnia. Az észak- és közép-finn területeken a későbbiek során sem sikerült visszaszorítani a szovjet csapatokat. A finn seregtestekből álló ún. karéliai hadsereg július 11-én kezdte meg támadását a karéliai földszoros irányában. Legfőbb célja a Ladoga-tó és a Finn-öböl között a Karéliai földszoros visszafoglalása volt. Négy hétig tartó veszteséges harcok után sikerült mindazon területeket birtokba vennie, melyet 1939-40-ben Finnország elvesztett. A térség legjelentősebb városát, Viborgot augusztus 29-én foglalta el a IV. hadteste. Szeptembertől már nem finn célokért, hanem német nyomásra Leningrád bekerítése érdekében folytattak harcot a finn csapatok. Közel három hónapos eredménytelen harc után foglalhatták csak el védelmi állásaikat.[22]

*

A szövetséges államok kisebb-nagyobb katonai egységei létszámuk és felszereltségük miatt nem lehettek döntő hatással a hadműveletek alakulására. Legfőképpen szárnybiztosító, vagy megszálló feladatokra, illetve kisebb ellenséges harccsoportok felszámolására feleltek meg. Jelentőségük, szerepük a pótolhatatlan német személyi és anyagi veszteségekkel egyenes arányban nőtt. A háború későbbi időszakában már csak a német politikai és katonai vezetés határozott követelései, fenyegetései és zsarolásai következményeként állhattak a Wehrmacht rendelkezésére.

[21] Bővebben *Szabó Péter:* A magyar honvédség részvétele a Szovjetunió elleni hadműveletekben 1941. június-november. *Új Honvédségi Szemle,* 1991/11. 16-23. o.

[22] *Erfurth:* i. m. 47-95. o.

Péter Szabó

GERMANY'S ALLIES IN THE 1941 MILITARY OPERATIONS IN THE USSR

Summary

Germany's allies' participation in the campaign against the USSR in 1941 was mostly motivated by the fact that their political and military leaders expected their countries' prosperity of the anticipated German military success and the co-operation in it. The concrete reasons for this motivation, the advantages hoped for their participation in the war and the willingness to sacrifice themselves on the altar of the alliance were different in the cases of each country. Until the opening of the 1941 eastern military operations, it was not the demand, request or claim of the German political and military leaders that, apart from some exceptions, made the allied states declare war or give military help. More significant factors were these countries' aspirations – often clashing each other's interests – for the extension or maintenance of their territory, merely prestige reasons, and the gestures made in order to gain German sympathy. It was Romania and Finland, the countries having suffered significant losses of territory between 1939 and 1940, which offered their armies' co-operation in the military operations against the USSR, started on 22 June 1941, to the highest degree. Even when compared to them, the Italian, Hungarian, Slovak and Croatian troops' presence on the eastern theater of operations and their fighting activity in 1941 proved to be symbolic. The larger and smaller military units of the allies could not decisively influence the outcome of the operations due to their unsatisfactory strength and equipment. They were mostly suitable for wing-securing and occupying tasks, and also for eliminating smaller enemy units. Their importance increased in direct ratio with the irrecoverable German personnel and material losses. Later in the war these troops were at the Wehrmacht's disposal only as a consequence of the explicit claims, threats and blackmails of the German political and military leaders.

Péter Szabó

LES ALLIÉS DE L'ALLEMAGNE DANS LES OPÉRATIONS MILITAIRES EN UNION SOVIÉTIQUE EN 1941

Résumé

La participation des États alliés avec l'Allemagne à la campagne militaire de 1941 contre l'Union Soviétique était motivée pour la plupart par les succès militaires allemands, espérés de la direction politique et militaires des alliés: les directions des pays alliés attendaient la réussite de leurs pays de la participation aux succès espérés. Les raisons concrètes de cette motivation, les avantages espérés de la participation et les sacrifices faits pour l'alliance étaient différents dans le cas des pays touchés. Jusqu'au début des opérations militaires de l'Est de 1941, l'entrée en guerre ou l'assistance militaire de ces pays alliés, en général, ne dépendaient pas encore des exigences, des demandes, ou des revendications de la direction politique et militaire allemande. C'étaient plutôt les buts des États alliés (dont les intérẹts s'opposaient souvent l'un à l'autre) qui voulaient garder ou agrandir leurs territoires, les raisons simples de prestige, et les gestes pour essayer de gagner la sympathie de l'Allemagne qui comptaient au cours de la décision de la participation. La Roumanie et la Finlande – qui perdaient beaucoup de leurs territoires entre 1939 et 1940 – offraient la participation la plus importante de leurs armées pour la campagne militaire allemande commencée le 22 juin 1941 contre l'Union Soviétique. Nous pouvons dire que par rapport à cela aussi, la présence et les activités militaires des troupes italiennes, hongroises, slovaques et croates sur le front de l'Est en 1941 étaient symboliques. Les unités militaires des États alliés, à cause de

leurs effectifs et leur équipement, ne pouvaient pas exercer une influence décisive sur les opérations militaires. Leur importance et leur rôle augmentaient en proportion des pertes irréparables allemandes matérielles et de personnes. Pendant la guerre, par la suite, les unités des alliés ne se mettaient à la disposition du Wehrmacht qu'à la suite des réclamations, menaces et chantages catégoriques de la direction politique et militaire allemande.

Péter Szabó

DEUTSCHLANDS VERBÜNDETE BEI DEN KRIEGSOPERATIONEN IN DER SOWJETUNION IM JAHRE 1941

Resümee

Die Teilnahme der, mit Deutschland verbündeten Staaten am Feldzug gegen die Sowjetunion 1941 wurde größtenteils dadurch motiviert, dass ihre politische und militärische Führung das Wohl ihres Landes von den erhofften deutschen Militärerfolgen, bzw. von der Teilnahme an diesen erwartet hatte. Die konkreten Gründe dieser Motiviertheit, die, von der militärischen Teilnahme erhofften Vorteile und der Grad der, dafür am Altar des Bündnisses gebrachten Opferbereitschaft war im Falle der betroffenen Staaten verschieden. Bis zum Beginn der Ostoperation des Jahres 1941 wurde der Kriegseintritt und die militärische Hilfeleistung der verbündeten Staaten – mit nur wenigen Ausnahmen – noch nicht aufgrund des Bedürfnisses, des Ersuchens oder der Forderung der deutschen politischen und militärischen Führung entschieden. Die – oft die Interessen des anderen durchkreuzenden – gebietserweiternden oder -beibehaltenden Ziele, die lediglich aus Prestigegründen, bzw. im Interesse der Gewinnung der deutschen Sympathie gemachten Gesten dieser, oben genannten Staaten waren damals noch viel gewichtiger. Für die deutsche Kriegsoperation gegen die Sowjetunion, die am 22. Juni 1941 begonnen wurde, haben zum größten Teil Rumänien und Finnland die Teilnahme ihrer Armee angeboten, die beide zwischen 1939 und 1940 bedeutende Gebietsverluste hinnehmen mussten. Die Anwesenheit auf dem östlichen Kriegsschauplatz und die Kampftätigkeit der italienischen, ungarischen, slowakischen und kroatischen Truppen 1941 entpuppte sich im Vergleich zu den oben Genannten als symbolisch. Die kleineren-größeren Einheiten der verbündeten Staaten konnten – aufgrund ihrer Anzahl und Ausstattung – nicht entscheidend auf die Entwicklung der Operation einwirken. Am ehesten waren sie für flügelabsichernde, oder Besatzungsaufgaben, bzw. für die Auflösung von kleineren feindlichen Kampfgruppen geeignet. Ihre Rolle und Bedeutung nahm im direkten Verhältnis zu den, nicht ersetzbaren deutschen personellen und materiellen Verlusten zu. Zu einer späteren Kriegsphase standen sie der Wehrmacht nur mehr als Folge der entschiedenen Forderungen, Drohungen und Erpressungen der deutschen politischen und militärischen Führung zur Verfügung.

Петер Сабо

СОЮЗНИКИ ГЕРМАНИИ В ВОЕННЫХ ОПЕРАЦИЯХ В СОВЕТСКОМ СОЮЗЕ В 1941 ГОДУ

Резюме

Участие союзных с Германией стран в войне против Советского Союза в 1941 году мотивировалось в большинстве случаев тем, что политическое и военное руководство этих стран надеялось получить за счет ожидаемых военных успехов немцев в обмен за свое

участие в военных операциях подачки от немцев, которые были призваны осчастлиить эти страны. Конкретные причины этой мотивации, преимущества, ожидаемые в результате участия в войне, и размеры жертв, приносимых в интересах этого на алтарь союзничества, были различными для различных государств-участников. Вступление в войну этих союзных государств до начала военных операций на восточном фронте, оказание военной помощи – за небольшим исключением – проводились не на основании просьбы или требований политического и военного руководства Германии. Значительно более важную роль играли при этом цели, связанные с расширением или сохранением территорий этих стран, и просто причины, касавшиеся престижа руководства, что зачастую перекрещивало интересы и тех, и других участников, а также проводилось для того, чтобы сделать жест для приобретения благорасположения Германии. Военным операциям немцев, начатым 22 июня 1941 года, в самой большой мере предложили содействие своих армий Румыния и Финнляндия, потерявшие значительные территории в период между 1939 и 1940 годами. По сравнению с этим участие на восточном фронте итальянских, венгерских, словацких и хорватских войск, их боевые действия оказались, так сказать, символическими. Военные части союзных государств по причине более или менее значительного или незначительного своего численного состава и качества их военного оснащения не могли оказать решающего воздействия на складывание военных операций. Сюзнические войска могли выполнять главным образом задачи по обеспечению флангов в сражениях или поддержание порядка на оккупированных территориях или же использовались для ликвидации более мелких боевых групп противника. Значение и роль воинских частей союзников возрастало пропорционально невозместимым людским и материальным потерям немцев. В более поздний период войны эти войска были предоставлены в распоряжение Вермахта лишь по требованиям политического и военного руководства Германии или просто в результате угроз и прямого шантажа того же руководства.

KÖZLEMÉNYEK

VARGA E. LÁSZLÓ

A KORMÁNYZÓ LÁTOGATÁSA LENGYELORSZÁGBAN 1938-BAN[1]

„A hivatalos látogatások az államfők fontos, hivatalbeli kötelességei közé tartoznak. Mindig politikai célt szolgálnak, és gondos előkészítésre, sok tapintatra, meg némi szerencsére van szükség, hogy barátságot teremtsenek vagy azt megerősítsék ahelyett, hogy elkedvetlenedés miatt megingassák" – írta a kormányzó emlékirataiban.[2] Ez a diplomácia egyik máig vitathatatlan alaptörvénye.

A lengyelországi utat megelőző években a kormányzó tett már nem hivatalos látogatást egy ausztriai vadászat során átrándulva Obersalzbergbe Hitlernél, hivatalosat Ausztriában és Olaszországban. A lengyelországi látogatást elsősorban a két érintett ország közvéleménye kísérte a legnagyobb érdeklődéssel, de Prágában, Bukarestben, Berlinben és Moszkvában is élénk figyelmet keltett.

Mind a négy fővárosban egy szorosabb magyar–lengyel együttműködés kialakulásától tartottak. A leginkább veszélyeztetett Prága volt, mert Csehszlovákiában jelentős számú német, magyar és lengyel kisebbség élt,[3] s mindhárom zárt tömbben, a határok mentén. Berlinben azért keltett a látogatás érdeklődést, mert egy esetleges önálló, szorosabb lengyel–magyar együttműködés keresztezhette volna a német terveket. Moszkvában is a Csehszlovákia elleni magyar–lengyel kollaborációtól tartottak. Románia azért figyelt aggódva, mert 1921 óta[4] Lengyelország szövetségese volt, tagja a kisantantnak, s egy Prága elleni magyar–lengyel kooperáció kihatott volna Románia biztonságára. Bukarestben minden egyes magyar–lengyel eseményt, rendezvényt beteges félelemmel kísértek. Példa erre, hogy amikor 1936-ban a varsói Petőfi Sándor Társaság a fővárosi lengyelek részvételével ünnepelte meg március 15-ét, az ottani román nagykövet, Vosianu magyarázatot kért Szembek külügyi államtitkártól. Ez utóbbi válaszként azt kérdezte, miért csak most feltűnő ez, hiszen 13 év óta szerveznek lengyel–magyar márciusi ünnepségeket, ami egyébként nem érinti a lengyel–román kapcsolatokat.[5]

---

[1] A tanulmány a XX. Század Intézet támogatásával készült.

[2] *Horthy Miklós:* Emlékeim. Budapest, 1990. 201.o.

[3] Német 3 000 000, magyar 1 000 000, lengyel 188 000.

[4] Az 1921 március 3-án megkötött lengyel–román védelmi szerződés a két ország keleti határait ért nem provokált támadás esetére írt elő kölcsönös segítségnyújtást. Lásd DDPPZ dok. nr. 32.; *Halmosi Dénes:* Nemzetközi szerződések 1918–45. Budapest, 1983. 171–172. o. A szerződést öt évenként hosszabbították. A hozzácsatolt titkos katonai konvenció értelmében, ha a keleti határokat ért támadás nagysága általános mozgósítást igényel, a két fél legkevesebb 14 gyalogos és 2 lovas hadosztállyal segíti egymást. Védelmi hadműveletek esetén a lengyel hadsereg a mozgósítást követő 24. napon, a román hadsereg a 18. napon kezdi meg tevékenységét. Támadó hadműveletek esetén a 28., illetve 21. napon. Lásd DDPPZ dok. nr. 33. Az 1921-es szerződés helyébe lépett az 1926. március 26-án megkötött garanciális szerződés. Lásd DDPPZ dok. nr. 75.; *Halmosi:* i. m. 251–253. o.

[5] *Szembek:* i. m. T. II. 137–138. o. Feljegyzés Vosianu román nagykövettel folytatott megbeszélésről, 1936. III. 24.

A magyar–lengyel barátság, a közös történelmi múlt érdekközössége „jelszavai" ellenére a lengyel külpolitika 1938 tavaszáig Magyarország iránt óvatos volt.[6] Annak ellenére volt ez így, hogy Lengyelország nem ratifikálta a Trianoni békeszerződést – semmit nem vesztett vele, nem csatlakozott a kisantanthoz, mert Magyarország nem fenyegette Lengyelország területi integritását. A nem csatlakozás másik oka, hogy Prága nem bánt jól az ottani lengyel kisebbséggel. A lengyel külpolitika óvatosságára jellemző, hogy a budapesti lengyel követek társadalmi érintkezéseik során, olyan eseményen, ahol várhatóan szó esett a magyar revízióról, s erről számításaik szerint a másnapi magyar sajtó beszámolt, soha nem vettek részt. Ezzel együtt Varsó és Budapest általános külpolitikai érdekei nem is estek egybe. Az előbbi az európai status quo fenntartásában volt érdekelt, Franciaország szövetségese volt,[7] míg Magyarország reviziós reményeiben a gyengébb Olaszország mellett elsősorban attól a Németországtól várhatott segítséget, amely a Szovjetunió mellett Lengyelország első számú ellenségének számított.

A Közép-Európa országait így átszövő érdekazonosságok és érdekellentétek mellett, 1938 tavaszára két közös pont rajzolódott ki a magyar–lengyel viszonyban. Az egyik a közelgő Anschluss, a másik a soknemzetiségű Csehszlovákia jövőbeli sorsa, ahol a nemzetiségek az összlakosság létszámának csaknem a felét tették ki.

A lengyelek szerint, pontosabban Piłsudski marsall politikai helyzetmegítélése szerint – amit Beck[8] külügyminiszter vitt tovább – Ausztria függetlenségének fenntartása illúzió és Csehszlovákia önálló állami léte is megkérdőjelezhető.[9]

---

[6] 1936-ban a magyar kormány az akkor korszerűnek számító P24 tipusú lengyel harci repülőgépeket szeretett volna vásárolni. A lengyel kormány nem engedélyezte az eladást. Lásd a varsói Küm. pol. o. vez.. válasza a VKF 2. o. kérdésére. 1936. szeptember 18. AAN MSZ P III. Węgry 57/b/W/1/I HL 632. sz. mikrofilm.

[7] A francia–lengyel garanciális szerződést 1925. október 16-án írták alá Locarnóban. Ez a kölcsönös segítségnyújtási szerződés a szerződő feleket ért nem provokált támadás esetén lépett életbe. *Halmosi:* i. m. 162-163.o.

[8] Beck Józef (1894–1944) lengyel politikus. Varsóban született. Apját a cári hatóságok két évre bebörtönözték, ezután a család Limanowában (Galicia) telepedett le. Egy-egy évet járt a Műszaki Egyetemen Lembergben és a Kereskedelmi Akadémián Bécsben. Az I. vh. kitörése után belépett a Lengyel Légiókba, lovastüzérként szolgált. Pozsonyban tüzértanfolyamot végzett. 1920-ban Varsóban, a VKF 2. osztályán találjuk. A szovjet–lengyel háború időszaka alatt Kárpátalján keresztül többször jött Budapestre, Piłsudski üzeneteit továbbította a kormányzónak. 1922–23-ban Párizsban katonai attasé. Az államfő katonai irodájának vezetője (1926–30), külügyminiszterhelyettes, majd 38 éves korától külügyminiszter (1932–39). Az összeomlás után a Romániába menekült lengyel kormányt és Mościcki államelnököt internálták. Ez érdeke volt Németországnak, a Szovjetuniónak és a Párizsban 1939. szeptember 30-án megalakult új lengyel kormánynak. Egyénileg próbálta elhagyni Romániát (az angolok befogadnák), ekkor kabinetfőnöke Łubienski fordult Csáky külügyminiszterhez: kaphat-e be-, illetve átutazó vízumot. (MOL K 63 KÜM Pol. 1939-17/7-7032. Bárdossy telefonszámjel távirata a külügyminiszternek 1939. október 7.) Csáky az engedélyt megadta (uo. 7038. sz. számjeltávirat), majd Beck útlevelét jugoszláv láttamozással kérte ellátni magyarországi beutazása előtt (uo. 7039. sz. számjeltávirat). A tervezett „eltávozást" az új lengyel kormány jelezte Bukarestnek, így az nem sikerült. Titkárának így nyilatkozott. „Ha Romániában halnék meg, Magyarországon temessenek el, arccal Lengyelország felé. A kormányzó egész biztos nem tagad meg tőlem néhány négyzetméternyi földet." 1944-ben Bukarestben temették el román katonai díszpompával, mert román kitüntetése ezt megkövetelte. Az egyházi szertartást a bukaresti evangélikus egyházközség magyar lelkésze végezte. 1989 után hamvait hazavitték, Varsóban nyugszik. Emlékiratai: Dernier rapport. Politique polonaise, 1926–29. Neuchatel, 1951. Angolul: Final report. New York, 1957. Lengyelül: Ostatni raport. Warszawa, 1987. és Polska polityka zagraniczna w latach 1926–1939 na podstawie tekstów ministra Józefa Becka. (Opracowała *Anna M. Cienciała.*) Biblioteka Kultury T. 457. Instytut Literacki Paryż, 1990. *Godó Ágnes:* Magyar–lengyel kapcsolatok a II. világháborúban. Budapest, 1976. A 91. és 152. oldalon tévesen közli, hogy Beck 1939. október 1-jén Párizsba távozva átutazott Magyarországon, ahol a kormányzó és Teleki is fogadta.

Csehszlovákia, amely alkotmányjogilag, valamint választási rendszerét és az ottani sajtószabadságot tekintve demokratikus országnak számított, kivétel nélkül minden nemzetiséget elnyomott. Főleg az iskolarendszeren keresztül akarták őket asszimilálni. A nemzetiségi területekre cseh hivatalnokokat telepítettek be, az iskolákba cseh tanárokat és tanulókat helyeztek, míg a nagyvárosokban a nemzetiségek nem használhatták anyanyelvüket a közéletben. A földreformot tekintve pedig – ez inkább a magyar nemzetiséget érintette, mert a lengyelek, németek ipari körzetekben éltek – a szlovákokat és a betelepített cseheket részesítették előnyben.[10] A világgazdasági válság idején a nemzetiségi munkásokat bocsájtották el legelőször. Így tehát egyik nemzetiség sem tekinthette hazájának – nem is tekintette annak – a soknemzetiségű, látszólagosan demokratikus Csehszlovákiát.

Beck külügyminiszter jól ismerte mentalitásunkat, legújabbkori történelmünket. A magyar–lengyel kapcsolatokat felölelő, Budapesten és Varsóban egyidejűleg kiadott könyvben[11] meleg hangú cikket írt. Ugyanakkor másutt hangot adott annak is, hogy a magyar–lengyel kapcsolatok nem kizárólag a múlton alapulnak.[12] Fontos kijelentés volt ez, de gyakorlati jelentőségét elsősorban ő tudta. Jobbkeze, Szembek[13] külügyi államtitkár úgyszintén személyes benyomásokkal rendelkezett rólunk. Bécsben a Theresianumot és a Konzuli Akadémiát végezte el, az első világháború előtt Szarajevóban a Landesregierung (tartományi kormány) referense volt, ahol nem egy magyar kollégája lehetett. 1919-től 1925-ig ő volt Lengyelország első budapesti követe. A diplomácia és a politikai érdekek szempontjából nézve kifejezetten előnyös volt az, hogy a lengyel külügyminisztérium két vezetőjének alapos ismeretei voltak rólunk.

Ugyanakkor Beck és Szembek egymás között kritikusan szóltak Magyarországról. Az államtitkár szerint a magyar hazafiság a nacionalizmusból nemcsak az értékes elemeket hozza felszínre, hanem egy Duna-menti vezető szerepet is biztosítani akar magának, miközben Magyarország társadalmilag kevésbé demokratikus. A levonható tanulság szerinte az, hogy a fenti ideológiának kevés köze van az akkori Lengyelország ideológiájához, amelyet a magyarok lovagi-nemesi alkotásnak képzeltek. „Ami bennünket egész biztosan a magyarokkal összeköt, az a Csehszlovákia elleni beállítottság" – írta feljegy-

---

[9] Piłsudski 1933 júliusban a római lengyel követnek Wysockinak írta: „Mussolinit foglalkoztatja Ausztria, és nagyon ellenzi az Anschlusst. Ön ne follyon bele ebbe az ügybe, ne vegye azt a szívére, mert mi készek vagyunk ezt az Anschlusst eladni, csak jó árat kell érte kapni." Wysocki emlékirataiból idézi Beck visszaemlékezéseihez írott bevezetőjében Marian Wojciechowski. In: *Józef Beck:* Ostatni raport. Warszawa, 1987. 16. o. Beck visszaemlékezésében felidézi Piłsudski 1921-ben tett megállapítását, mely szerint Európában két állam van, melynek nincs létfenntartási esélye, ezek Ausztria és Csehszlovákia. Fontos lesz azt tudni, hogy közülük melyik esik szét előbb. Uo. 32. o.

[10] A szlovákiai magyar kisebbség helyzetéről részletesen ír *Szvatkó Pál*: Visszatért magyarok. A felvidéki magyarság 20 éve. Budapest, 1938.

[11] Magyarország és Lengyelország. (Szerk. *Huszár Károly.*) Budapest, 1936. 11. o.

[12] *Józef Beck:* Przemówienia, deklaracje, wywiady. Warszawa, 1939. 279–280.o.

[13] Szembek Jan gr. (1881–1945) Lengyelország első budapesti képviselője. Kinevezését még 1919. március 15-én megkapta mint ideiglenes ügyvivő, de a Tanácsköztársaság létrejötte miatt Bécsben rekedt, onnan látta el feladatát. 1919 augusztusában érkezett Budapestre. Megbízólevelét 1921. november 17-én adta át. A kormányzón kívül jelen volt lengyel részről Dębicki első titkár, Grobicki őrgy. katonai attasé, magyar részről Magasházy László alez., a kormányzó első szárnysegédje, Bartha, a kormányzó kabinetirodájának főnöke és Bánffy külügyminiszter. Szembek jelentése a külügyminiszternek 1921. november 18. 477/T/21. AAN MSZ PD t. 888.

zésében.[14] Véleményének van valóságtartalma. Lengyelországban 1918-tól általános és titkos választójog volt érvényben – Magyarországon csak 1939-től –, a lengyel földreform jóval nagyobb mértékű volt, mint a magyarországi. Ugyanakkor Magyarország belpolitikáját nem terhelte olyan nemzetiségi kérdés, mint Lengyelországban – az ukránok, németek, litvánok – ügye. Piłsudski 1926-os katonai államcsínyét követően több hullámban és több alkalommal az ellenzék egyes vezetőit internáló táborokba zárták, amiből szintén nem következik, hogy Lengyelországban angol vagy francia tipusú lett volna a kormányzati rendszer. Mindezek mellett az ország egyes politikusai Lengyelországot nagyhatalomnak tekintették.[15]

Az Anschluss után a csehszlovák kérdés fokozatosan és kivédhetetlenül került a nemzetközi polititka napirendjére. Közismert a magyar politikai vezetés és a közvélemény – nem megalapozatlan – ellenszenve Prága iránt. Hasonló volt ez Beck álláspontjához.

Lengyelországban a magyar revíziót nyilvánosan és legelőször nem a külügyminisztériumban támogatták. Elsőként Jan Dąbrowski, a Krakkói Jagelló Egyetem történész professzora, aki 1920-ban kiadta a magyar–lengyel határ szükségességéről a lengyel sajtóban 1919–1920-ban addig megjelent cikkeket.[16] Őt követte a Wilnói Báthory Egyetem irodalomtörténész professzora Marian Zdziechowski, aki 1920-ban a közös magyar–lengyel határ visszaállításának szükségességéről[17] szólt. Dąbrowski Magyarország rövid történetét bemutató munkájában[18] azzal követelte a közös határ visszaállítását, hogy az Kelet-Lengyelországot örök időkre biztosítsa a Keletről fenyegető veszéllyel szemben. Úgy vélte, hogy a közös határ elérése érdekében szükséges Magyarországot támogatni. Amit ő 1924-ben leírt, a lengyel külpolitika 1938–39-ben megvalósította. Dąbrowski abból indult ki, hogy Lengyelország nagyhatalmi fejlődése megköveteli, hogy körülötte olyan államok csoportja létezzen, melyeknek közös érdekei vannak Lengyelországgal. A közös határt Lengyelország biztonsága szempontjából ítélte életbevágónak és népszavazás útján tartotta elérhetőnek. Úgy vélte, hogy így híd keletkezik Lengyelország és Románia között.[19] Természetesen számolt Szlovákia kiválásával, azaz Csehszlovákia felbomlásával, ami szerinte csak erősíthette Lengyelország biztonságát. Mindezt úgy képzelte, hogy a kérdésben Varsónak kell fellépnie kezdeményezőként, mert ellenkező esetben a dolgok nemcsak nélküle, de ellenére fognak megoldódni. A feltételezés figyelembe vette a lengyel–csehszlovák és a lengyel–szovjet viszonyt is, itt szánt Magyarországnak fontos szerepet. Hangsúlyozni kell, hogy úgy Dąbrowski, mint később Beck

[14] *Szembek:* i. m. T. IV. Szembek-Beck megbeszélés 1938. február 15.

[15] Lásd a párizsi lengyel nagykövet könyvét: *Juliusz Łukasevicz:* Polska jest mocarstwem. (Lengyelország nagyhatalom.) Poznań, 1939.

[16] Niebezpieczeństwo korytarza czesko – rosyjskiego, konieczność granicy polsko-węgierskiej. Co mówi o tem prasa polska. Warszawa, 1920. (Összeáll. és bev. *Jan Dąbrowski.*)

[17] *Marian Zdziechowski:* Tragedia Węgier a polityka polska. Kraków, 1920. A professzor 1927. január 9-én nyílt levéllel fordult Piłsudskihoz ez ügyben. In: *Koźmiński Maciej:* Polska i Węgry przed drugą wojną światową. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1970. 36. o.

[18] *Jan Dąbrowski:* Węgry. Kraków, 1924. 169. o. A csehek szovjetbarátságára utal, melynek következtében szerinte a Szovjetunió számára Csehszlovákia egy folyosót jelent Nyugat felé. A professzort tudományos munkájának elismeréséül a Pázmány Péter Tudományegyetem Tanácsa 1935. szeptember 28-án díszdoktorrá avatta. AAN MSZ Pos.RP. w Budapeszcie t. 98.

[19] Lengyelországnak és Romániának az egykori Galicia területén közös határa volt, közvetlen vasútvonal is összekötötte őket, de ez a Szovjetunió közelsége miatt nem volt biztonságban.

külügyminiszter országuk biztonságát annak nem létező nagyhatalmi státuszán keresztül látták, ami tekintetbe véve az ország geopolitikai behatároltságát – Keleten a Szovjetunió, Nyugaton Németország voltak a szomszédai – illúzió volt. A fentiekből a professzor szerint még az is következett, hogy a közös határ hiányában Lengyelország háborús konfliktus esetén csehszlovák–szovjet gyűrűben találja magát,[20] és ez maga után vonja, hogy Lengyelország elveszíti keleti területeit és a Bug folyó mögé szorul.[21] A dolgok ilyen értelmezésében Magyarországnak és Lengyelországnak kell Csehszlovákiát térdre kényszeríteni.[22]

A magyar–lengyel kapcsolatok a két háború közti időszakban a szovjet–lengyel háború idején 1920 tavaszán és nyarán voltak a legszorosabbak. Ebben Magyarország részt kívánt venni, és cserébe Franciaország hozzájárulását szerette volna megszerezni a trianoni határok módosításához. Prága és Bukarest is tiltakozott Párizsban, ami miatt magyar részvételre nem, de lőszer és hadfelszerelési cikkek szállításra sor került.[23]

Az előzőekben felvázoltuk a lengyel politikai közvéleményt befolyásoló és alakító nézeteket. Úgy véljük azonban, hogy feltétlen utalni kell arra az ellenkező tényre is, hogy az első világháború alatt a lengyel politikusok között voltak magyarellenes nézetek is. Az egyik lengyel politikai csoportosulás – Nemzeti Demokrácia –, amely az ország újbóli függetlenségéért küzdött vezetője Roman Dmowski, mint a Lengyel Nemzeti Bizottság fő képviselője Párizsban, teljesen ellenkező nézeteket vallott Magyarországgal szemben, mint a lengyel külpolitika 1938-ban. Az antant hatalmaknak 1917-ben átnyújtott memorandumában a Felvidék átadását követelte a majdan létrejövő Csehszlovákiának.[24] Emlékirataiban Dmowski azzal érvelt, hogy Magyarország meggyengítése Lengyelország érdekében állott, mert ez azokat az államokat erősítette, amelyek a jövőben Németországtól függetlenek lesznek.[25]

A magyar–lengyel közeledésnek akkor érkezett el az ideje, amikor ezt a két ország érdeke egyidejűleg megkövetelte. Az 1938-as év cezúra a nemzetközi kapcsolatok történetében. A kormányzó vezette küldöttség látogatása természetesen az akkori nemzetközi helyzettel is összefüggött. A fellelhető diplomáciai okmányok együttesen világítják meg a meghívás és a látogatás hátterét.

---

[20] Amikor 1935-ben megkötötték a csehszlovák–szovjet kölcsönös segítségnyújtási szerződést, ennek árnya tényleg rávetítődött Lengyelországra.

[21] Az előrelátás tökéletes volt, véglegesen ez Jaltában 1945-ben be is következett, igaz ehhez Csehszlovákiának semmi köze nem volt.

[22] *Dąbrowski:* i. m. 197. o.

[23] Az erre vonatkozó magyar külügyi levéltári források a létre nem jött magyar részvételről és a megvalósult lőszerszállításról megtalálhatók a Magyar Országos Levéltárban. Ezen kívül lásd *Divéky Adorján:* Magyarország szerepe az 1920-iki lengyel-szovjet háborúban. Külügyi Szemle, 1938. 3. szám; *Luis Villat:* Le Rôle de la Hongrie dans la Guerre Polono-Bolchevik 1920. Revue Mondiale, 1930. 10. sz. Lengyelül: Rola Węgier w wojnie polsko-bolszevickiej w roku 1920. Warszawa, 1930; *Bevilaqua Borsody Béla:* Emlékezés a lengyel–orosz háború tizenötödik évfordulóján. Szabadság, 1935. június 9. Katonai vonatkozásban lásd *Taróczy* ny. altbgy. visszaemlékezése 1938-ból (HL VKF 1938. 208. doboz), amely szerint ő volt a lőszerszállítások kezdeményezője. A kérdés legteljesebb feldolgozása: *Kovács Endre:* Magyar–lengyel kapcsolatok a két világháború között. Budapest, 1971. Lásd az 1920-ban kiszállított lőszer mennyiségét a 38. oldalon és MOL K 64 KÜM Res. pol. 1920 - 7 - 2. cs. sz. n; valamint MOL K 63 KÜM Pol. 1929 - 17/7 - 4334/928.

[24] Idézi *Włodzimierz T. Kowalski:* Rok 1918. Warszawa, 1978. 104. o.

[25] *Roman Dmowski:* Polityka polska a odbudowanie państwa. Warszawa, 1935. 246. o.

Tény, hogy a kormányzónak még Piłsudki életében érvényes meghívása volt Lengyelországba, amely ez utóbbi betegsége és halála miatt nem valósult meg.[26]

A látogatás előkészítése és megvalósulása évekig húzódott. 1936 decemberében ismét a lengyelek hozták szóba a látogatást Hory varsói magyar követnek.[27] Kánya külügyminiszter nem lelkesedett, nem mondott igent, hanem arról érdeklődött, hogy milyen kísérő körülmények között hangzott el a meghívás, ami nélkül a látogatásról nem lehet dönteni.[28] Hory szerint Beck a december 2-i megbeszélésükkor spontán hozta szóba a kérdést, mondván, a kormányzó már tett látogatást baráti államokban, és érdeklődött, hogy van-e lehetősége annak, hogy Lengyelországba is ellátogasson. Ha igen, akkor a látogatás időpontjának meghatározását és a részletek megbeszélését közösen elvégzik.[29] Ekkor már ismert volt, hogy Beck Bukarestbe készül, az olasz király Budapestre jön. Apor, a külügyminiszter helyettese elvi egyetértését fejezte ki Horynak a meghívás elfogadására. A lengyelek 1937. január elején Hory követen keresztül jelezték a kormányzónak szóló meghívást, mert akkor a budapesti lengyel követ: Orłowski beteg volt.

Hory 1937 januárjában Budapesten tartózkodott, és minderről személyesen tájékoztatta Kányát. A külügyminiszternek szándékában állt a látogatásra adandó választ húzni, halasztani, viszont szerinte a németek egy általa Horynak nem részletezett kérdésben olyan magatartást tanúsítottak, hogy javasolni fogja a kormányzónak a meghívás elfogadását, mert ez a németeket bosszantani fogja.[30] Ezen túl Kánya feltételekhez kötötte a látogatás létrejöttét. Közös kommüniké kiadását kérte a lengyelektől, ami tartalmazná, hogy a Duna-medencében Lengyelország és Magyarország érdekei sok tekintetben azonosak, továbbá azt, hogy az érdekelt államok engedményei révén egy békés légkör alakuljon ki. Hozzátette még, hogy a Jugoszlávia felé való közeledéshez és egy Romániával elérendő modus vivendi érdekében örömmel fogadna minden lengyel lépést.[31] A lengyelek ezt elfogadták.[32] Beck szerint a látogatásnak kifelé dokumentálni kell a baráti lengyel–magyar viszonyt, ugyanakkor nem adott világos választ arra, hogy a látogatásnak udvariassági jelleget vagy komoly politikai jelentőséget tulajdonít.[33]

Tekintettel arra, hogy 1937 nyarán Károly román király varsói látogatása után a lengyel köztársasági elnök abban az évben már nem szándékozott külföldre utazni, Varsó harmadszor hozta fel a látogatás kérdését. Hory utasítás hiányában kitért a válasz elől, Kánya ezt helyeselte.[34] Jó fél évig megint csend volt.

1937 novemberében a magyar követ azt jelentette, hogy „a lengyel politika első és legközvetlenebb célja, hogy Lengyelország és Magyarország között közvetlen határt hozzanak létre, a lengyel külpolitika minden erejét e cél megvalósításának szenteli. Ehhez kapcso-

---

[26] *Horthy*:i. m. 202. o. és Beck közlése a bukaresti lengyel követnek. AAN MSZ GM t. 124. Az 1937. dec. 31-i számjeltávirat Bukarestbe.

[27] MOL K 64 KÜM Res. pol. 1936 - 17 Hory 79. sz. számjeltávirata 1936. december 2.

[28] Uo. 1938 - 17 Kánya 48. sz. számjeltávirata Horynak 1936. december 11.

[29] Uo. 1938 - 17 Hory 293/pol. sz. jelentése 1936. december 17.

[30] *Hory András:* Bukaresttől Varsóig. Budapest, 1987. 248. o.

[31] MOL K 64 KÜM Res. pol. 1938 - 17 Kánya 13 res. pol. sz. utasítása Horynak 1937. január 7.

[32] Uo. 1938 - 17 Hory 2. sz. számjeltávirata 1937. január 15.

[33] Uo. 1938 - 17 Hory 3/pol. sz. jelentése 1937. január 15.

[34] Uo. 1938 - 17 Hory 140/pol. sz. jelentése 1937. június 17.

lódnak még azok a próbálkozások, amelyek a kisantant felbomlasztására, valamint Magyarország Romániával és Jugoszláviával való kibékítésére irányulnak." Lengyelország és Magyarország kapcsolata már rég úgy tekinthető, mint egy „íratlan szerződés".[35]

1937. december 16-án Orłowski budapesti lengyel követ személyesen adta át a kormányzónak a meghívást.[36] Beck a kormányzó meghívásakor kifejezte azt a reményét, hogy az európai politika gyors fejleményei miatt arra minél hamarabb sor kerül.[37] Becknek erre az szolgáltatott alapot, hogy Orłowski 1938 januárjában három jelentésében is azt írta, hogy Kánya ellenkező véleménye ellenére a magyar társadalomban és a hivatalos köröknél tartanak a német veszélytől.[38]

A meghívást a kormányzó örömmel vette át, és azt az ilyenkor szokásos választ adta, hogy a részleteket Kányával beszéljék meg. Akire hiába várt a követ, mert Kányát érzékenyen érintette, hogy a meghívás csak a kormányzónak szólt. Mire ezt Orłowski megtudta, eltelt két hét. Ezért Beck külügyminiszter nevében a követ Kányát személyesen is meghívta.[39] Emiatt Hory követ volt a legkellemetlenebb helyzetben, akinek épp a legjobbkor jött Kánya magyarázata, hogy félreértés tulajdonképpen nem is volt (csak ő sértődött meg), a magyar kormány előzékenységből a lengyel félnek engedte át a látogatás kereteinek megállapítását.[40] Miután Kánya hiúságát kielégítették, rögtön közölte, hogy a kormányzó 1938. január 25 és február 10 között tenne látogatást Lengyelországban. A két külügyminiszter követeiken keresztül csak ezután láthatott hozzá a látogatás részletes megszervezéséhez.[41] Persze Kánya rafinált diplomata volt, érezte, hogy túlfeszítette a húrt, ezért Becknek és feleségének azonnal ajándékot küldött.[42]

A lengyel felet a közép-európai német expanzió különösen érdekelte, de a Dísz téren sem voltak közömbösek ez iránt. A két világháború közötti magyar történelem részletkérdéseiben is rendkívül jártas C. A. Macartney szerint 1938 januárjában Bethlen római útja alkalmával a Duceval lefolytatott beszélgetés során azt mondotta, hogy Magyarország „úgy véli, hogy a német nyomással szembeni ellenállás szükséges feltétele, hogy a Kárpátokig érjenek a határai a Lengyelországgal való érintkezés érdekében".[43] Csáky azt mondta Bohlénak, a német külügyi államtitkárnak, hogy a látogatás „Magyarország Csehszlovákia iránti magatartására nézve rendkívüli jelentőségű".[44] Az angol történész

---

[35] *C. A. Macartney:* October Fiftheenth. A history of modern Hungary1929–1945. Edinburgh, 1956. Part I. 209. o. Horynak ez a jelentése nem maradt fenn, azonban tartalma megegyezik Kobylański 1937 novemberi nyilatkozatával a közös magyar–lengyel politikai célokról. MOL K 64 KÜM Res. pol. 1938 - 17 - 240. Pro domo a magyar–lengyel kapcsolatokról. Másolat.

[36] *Szembek:* i. m. T. III. 215–216. o.

[37] MOL K 64 KÜM Res. pol. 1938 - 17 - Hory 44/5186 sz. titkos számjeltávirata a külügyminiszternek. 1938. február 15.

[38] Uo. 1938 -17 – 50. Napi jelentés Bakách-Bessenyei György külügyminisztériumi politikai osztály vezető és Orłowski megbeszéléséről 448/pol. sz. 1938. február 10.

[39] *Szembek:* i. m. T. III. 221–222. o. Szembek–Beck megbeszélés 1937. december 21.

[40] MOL K 64 KÜM Res. pol. 1938 - 17 Kánya számjeltávirata Varsóba 1937. december 21.

[41] Uo. 1938 - 17 Kánya 34 sz. számjeltávirata Horynak 1937. december 27.

[42] Uo. 1938 - 17 Hory jelentése 1937. december 27.

[43] *Macartney:* i. m. 209. o.

[44] A fentieket a számunkra nem hozzáférhető Ciano Papers 159 sz. dokumentuma és a Ciano Doc. Secr. Nr. 27 doc. alapján közli *Macartney:* i. m. 209. o.

szerint ezek után határozták el, hogy a kormányzó és Kánya külügyminiszter Lengyelországba látogassanak. Ez mint fentebb láttuk nem így történt.

Miután a lengyelek oly kitartóan túltették magukat azon, hogy a látogatás nem kis erőfeszítésük árán – Kánya időhúzó taktikája ellenére – mégis megvalósult, még egy hasonló, ha nem nehezebb feladat várt rájuk. Romániát kellett meggyőzniük arról, hogy a látogatás nem érinti a lengyel–román viszonyt. Beck 1937. december 31-én fogadta a varsói román nagykövetet, Zamfirescut és rajta keresztül tájékoztatta a román királyt. Tudatta, hogy a magyarok látogatása protokolláris jellegű, ami figyelembe véve a magyar–lengyel barátságot, teljesen érthető. Kérte a román királyt, ha valamilyen javaslata van Horthy kormányzó számára, szívesen áll rendelkezésre.[45] Beck bukaresti követe útján arról is tájékoztatta a románokat, hogy a kormányzót és kíséretét államfőnek kijáró tisztelettel fogják fogadni Krakkóban, de az általános véleménycserén kívül semmiféle szerződés megkötése nincs kilátásban.[46] Romániában elkezdtek aggódni. Goga miniszterelnök román szempontból kellemetlennek tartotta a látogatást, és a bukaresti sajtó támadásaira számított. Kérte Becket, hogy a sajtó minél később közölje a látogatás tényét és annak eredményét.[47] A románok elégedetlenségére Beck egyet tehetett. Még határozottabban hozta tudomásukra, hogy a hagyományos magyar–lengyel barátság eredményeiben soha nem fog ellentétben állni a román–lengyel szövetséggel. A lengyel kormány kész volt mindent megtenni Magyarország felé, hogy megkönnyítse a román–magyar kapcsolatokat, és várta Bukarest ez irányú javaslatait.[48]

A lengyel külügyminiszter 1938. január 13–14-én Berlinben járt hivatalos látogatáson. Tárgyalt Hitlerrel és Neurathtal. A Führer előtt ő maga hozta szóba, hogy a látogatás a román–magyar kapcsolatok kiegyenlítéséhez vezet, ami növeli Romániának a Szovjetunióval szembeni ellenállóképességét.[49] Mielőtt erre Hitler reagálhatott volna, Beck rögtön hozzátette, hogy ebben a kérdésben a német és a lengyel kormány között összhang uralkodik. Ausztriáról a kancellár azt mondotta, hogy a németek Habsburg restaurációt nem fognak megengedni. Neurath szerint a német–osztrák kapcsolatok oly kedvezőtlenül alakulnak, hogy nem kizárt egy belső robbanás Ausztriában.[50] Csehszlovákiáról a kancellár röviden, de sokatmondóan nyilatkozott. Úgy vélte, hogy Csehszlovákia nem nemzetállam és ennek megfelelő politikát kellene folytatnia. De nem ezt teszi, innen adódik konfliktusa a nemzeti kisebbségekkel. Hitler szerint Csehszlovákia azt hiszi, hogy a tüzet kénye-kedve szerint lehet szítani vagy elfojtani, de ez tévedés. Kiderülhet, hogy a tűz uralkodik felette. Hangsúlyozta, békés úton szeretne vele megegyezni, hacsak nem kényszerül másként cselekedni.[51]

---

[45] *Szembek:* i. m. T. III. Szembek–Beck megbeszélés, 1937. december 31.

[46] AAN MSZ GM. t. 124. Beck számjeltávirata a bukaresti követnek 1937. december 31.

[47] Uo. Arciszewski bukaresti követ 1. sz. számjeltávirata a külügyminiszternek 1938. január 1. A látogatás tényét a varsói és a budapesti lapok 1938. január 12-én tették közzé.

[48] Uo. Beck számjeltávirata Arciszewskinek 1938. január 2.

[49] *Szembek:* i. m. T. IV. 415–428 o. Összefoglaló jelentés Beck külügyminiszternek Hitlerrel 1938. január 14-én lefolytatott tárgyalásáról. Sztójay szerint Beck hangsúlyozta még azt a jó viszonyt, ami Lengyelországot és Magyarországot összeköti, amit a küszöbönálló látogatás kifejezésre fog juttatni. MOL K 63 KÜM Pol. 1938 - 17/25 sokszorosított másolat. Sztójay 11/pol.sz. jelentése 1938. január 19.

[50] Összefoglaló Beck külügyminiszternek Neurath német külügyminiszterrel Lipski berlini lengyel nagykövet jelenlétében 1938. január 13-án lefolytatott megbeszéléséről. *Szembek:* i. m. T. IV. 417-418.o.

[51] *Szembek:* i. m. T. IV. 424-428 o.

A látogatás előestéjén Magyarország a nyilasok mozgolódásai ellenére a béke szigetének számított. Ausztria utolsó óráit élte, Romániában és Csehszlovákiában – Szlovákia területén – egyre inkább tért nyert a nacionalizmus és az antiszemitizmus. Az előbbiben ekkor jelentek meg olyan plakátok, amelyeken Sárkányölő Szent Györgyöt horogkereszt ékesítette, alatta a következő felirattal: „Románia a románoké."[52] Károly király az Associated Pressnek adott nyilatkozatában kijelentette, hogy a zsidókérdés megoldása aktuális, de még nem találták meg a valóságos megoldást, s az lenne a jó, ha elhagynák Romániát, csak nem tudni hová utazhatnának.[53] A román művelődési miniszter rendeletére zsidó származású tanítók nem lehettek osztályfőnökök.[54] A Román Építőművészek Szövetsége felfüggesztette tevékenységükben zsidó tagjait addig, amíg azok nem igazolják állampolgárságukat.[55]

Szlovákiában is hasonló volt a helyzet Romániához. A Szlovák Nemzeti Párt által szervezett „Szlovákiában szlovákul" elnevezésű kampányban a nagyszombati gimnázium tanulói is részt vettek, akiket cseh igazgatójuk ezért megfenyített.[56] A Slovenska Pravda a szlovák népnek a zsidók általi mérhetetlen kizsákmányolásáról írt, és azt is megjegyezte, hogy a magyar és a német kisebbségnek saját hagyományaihoz való ragaszkodása szlovákellenes provokáció.[57]

A magyar kormányzó lengyelekhez való kötődése, irántuk való rokonszenve ma a köztudatban már nem ismert. Szülei befogadtak egy 1863-as menekült lengyel felkelőt Kenderesen.[58] Tengerésztiszti és parancsnoki pályafutása alatt voltak lengyel beosztottjai.[59] Szabolcs öccse huszárfőhadnagyként 1914-ben Orosz-Lengyelországban esett el.[60] 1936 augusztusában a wilnói egyetem hallgatóinak küldöttségét fogadta, akik felkeresték Gödöllőn.[61]

A látogatás előtt az Ilustrowany Kurier Codzienny krakkói napilap riporterét fogadta a kormányzó, és egyórás interjút adott neki.[62] A jelentősebb napilapok majd mindegyike vezércikkben köszöntötte, de a többiek is nagy figyelmet szenteltek úgy személyének, mint Magyarországnak. A varsói napilapokban jó néhány Magyarországról szóló cikk jelent meg. A kormánypárti Gazeta Polska, Roman Grodecki professzor Magyarország 1918–19-es történelméről írt vezércikkét[63] hozta. Az Express Poranny első oldalán magyarul köszöntötte a kormányzót: „Éljen Magyarország! Éljen Magyarország kormányzója!"[64] A Czas című fővárosi konzervatív napilap Jan Dąbrowskinak, a krakkói Jagelló

---

[52] Ilustrowany Kurier Codzienny (a továbbiakban IKC) c. krakkói napilap 1938. február 6.

[53] IKC 1938. február 1.

[54] Uo. a Lengyel Távirati Iroda jelentéséből.

[55] Uo.

[56] IKC 1938. február 9, a Lengyel Távirati Iroda jelentése.

[57] Uo.

[58] Erről a kormányzó 1938-ban Krakkóban beszélt, amikor fogadta a helyi Lengyel–Magyar Társaság küldöttségét.

[59] Pl. Kazimierz Zachara 1938-ban a lengyel hadsereg nyugalmazott ezredese, aki annak idején a Tauruson szolgált a kormányzó alatt, aki akkor korvettkapitány volt. IKC 1938. február 6.

[60] Express Poranny, 1938. február 9.

[61] Przegląd Towarzystwa Polsko-Węgierskiego im. Stefana Batorego. 1936. nr. 6. 12. o.

[62] IKC 1938. február 5.

[63] Uo. 1938. február 4-i szám.

[64] Uo. 1938. február 5-i szám.

Egyetem professzorának vezércikkét közölte „Magyarország és Lengyelország" címmel.[65] Az Ilustrowany Kurier Codzienny krakkói napilap[66] „Krakkó ős királyi városa üdvözli a baráti magyar nemzet fejét" címmel, kétnyelvű főcímmel kétnyelvű vezércikket hozott, középütt a kormányzó fényképével, a két nemzet színeivel és címereivel ékesítve. A cikket szó szerint lehozta az Esti Újság február 6-i száma.

A magyar sajtót tíz újságíró tudósította, akik egy kivétellel nem csak a saját lapjaikba írtak.[67]

1938. február 5-e a Magyar Rádió történetében is nevezetes nap, az első élő külföldi közvetítés napja. Délelőtt 9^{15}-kor Krakkóból tudósított a főpályaudvari érkezésről, majd azt követően a város főpolgármesterének Barbakán-beli köszöntőjét közvetítette.[68] Az erről készült felvételt délután 17^{50}-kor megismételték. Este 22 óra előtt és után élőben tudósított a díszvacsoráról. A Lengyel Rádió hangfelvételt készített a krakkói eseményekről és azt aznap többször megismételte.

A kormányzót és kíséretét szállító különvonat, a Turán, február 5-én reggel fél tíz előtt pár perccel gördült be a krakkói főpályaudvarra. A küldöttség tagjai: Kánya külügyminiszter és titkára, Zilahi-Sebess Jenő; Csáky kabinetfőnök, Bakach-Bessenyei, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője; Uray István, a kormányzói kabinetiroda vezetője; Keresztes-Fischer Lajos altábornagy, a kormányzó katonai irodájának főnöke, főhadsegéd; Gerlóczy Gábor alezredes, Németh Tibor őrnagy, Sholtz Andor folyamőrkapitány szárnysegédek, Koós Miklós ezredes, első szárnysegéd, Brunszvik György alezredes útimarsall, és ifjú Horthy Miklós, a kormányzó fia. Hory varsói magyar követ és Lengyel Béla alezredes, katonai attasé a lengyel határállomáson szálltak fel a különvonatra.[69]

A kormányzó lengyel kíséretét Tadeusz Kutrzeba altábornagy, Karol Trzaska-Durski fregattkapitány, a Tengerészeti Légierők parancsnoka; Jerzy Klopotowski külügyminisztériumi osztályfőnök; Józef Hartman, a köztársasági elnök szárnysegédje alkották.[70]

A lengyelek figyelmességét bizonyítja, hogy a látogatás alatt a kormányzó kíséretéhez osztották be Karol Trzaska-Durskit,[71] aki annak idején sorhajóhadnagyként szolgált a Novarán. Czesław Petelenz sorhajóhadnagy, aki Pólából kadétként ismerte őt, interjúban emlékezett vissza erre az időre.[72] A lengyel sajtóból az otrantói csata sem maradt ki a sorból. Felidézték, hogy amikor a hajó parancsnoka, a mostani Horthy kormányzó megsebesült, az első tiszt elesett, a parancsnokságot Witkowski sorhajóhadnagy vette át.[73]

---

[65] IKC 1938. február 6.

[66] Uo. 1938. február 6.

[67] Pesti Hírlap – Harsányi Zsolt; Pester Lloyd – Kiss Rezső, Kállai Miklós, Földes Béla; Magyarság – Frei András; Esti Újság –Vass Sándor; Pesti Napló, Az Est – Vásárhelyi Ferenc; 8 órai Újság – Gerlóczy Lajos s az említett kívétel Rajniss Ferenc, aki csak a saját lapját, az Új Magyarságot tudósította. A tizedik nevét nem sikerült megállapítani.

[68] Budapesti Hírlap, 1938. február 5.

[69] A kormányzó és a magyar küldöttség névsora, valamint végleges programja: AAN MSZ PD. t. 879; MOL K 64 KÜM Res. pol. 1938 – 17 – 96 (tervezetek). Nyomdában készített 20 oldalas változata, évszám, kiadó, nyomda megjelölése nélkül a Magyar Országos Levéltár Könyvtárában és MOL K589 A 8934. sz. mikrofilm.

[70] AAN MSZ PD. t.879.

[71] AAN MSZ PD. t. 879. A kormányzói látogatás részletes programja.

[72] Express Poranny, 1938. január 30.

[73] Kurier Warszawski, 1938. február 5.; Express Poranny, 1938. január 30. Szuborits sorhajóhadnagy első tiszt elesett, a rangban őt követő Witkowski sorhajóhadnagy tüzértiszt lett a hajó parancsnoka. *Horthy:* i. m. 100. o.

Krakkó ünnepi díszbe öltözött. A magyar küldöttség fogadásának főpróbáját egy nappal az érkezés előtt tízezrek részvételével tartották. A város dekorálását 35 fős társadalmi bizottság intézte. A lakossághoz ezügyben Kaplicki főpolgármester plakátokon fordult felhívással, melynek végén magyarul ez volt olvasható: „Éljen Magyarország kormányzója! Éljen a nemes és baráti magyar nép!"[74] A látogatás ünnepélyessége a két nép rokonszenvét, egymás iránt érzett megbecsülését fejezte ki. A 800 fős fogadásra Dél-Lengyelország néprajzi területeiről 150 főt, egyszerű falusi embereket hívtak meg, de jelen voltak a tudományos, a gazdasági és a kulturális élet – köztük az egyetemek, főiskolák –, a hadsereg és a püspöki kar képviselői is. Spontán ünnepelték a magyar küldöttséget mindenütt. Például a vasútállomástól a Wawelig tartó útvonal mentén az emberek önként, nem szervezetten gyűltek össze a kormányzó köszöntésére. Az üzletek kirakatait a két államfő képei díszítették. Krakkóban a pályaudvar és a Wawel, Varsóban a belváros és a pályaudvar kapott ideiglenes díszkivilágítást. A kormányzói látogatás után Kánya a tőle szokatlan elismerés hangján jegyezte meg, hogy „elég tapasztalt emberek vagyunk arra, hogy különbséget tegyünk aközött, amit a kormány rendez és ami a nép lelkéből spontán fakad".[75]

Az ünnepi beszédekben, a küldöttségek fogadásakor majdnem mindig szó esett arról, hogy a két országot és népet összekötötték a bolsevizmus keserű tapasztalatai is. Ennek hangsúlyozását inkább a sajtónak hagyták meg, de az sem vitte túlzásba. Nem tévedve az ideológiai harc mezejére és nem a hangulatkeltés szintjén írtak erről a lapok, hanem mint történelmi tényt említették az 1920-as szovjet–lengyel háború idején Magyarország Lengyelországnak nyújtott segítségét.[76] A kormányzót államfőként, katonaként és a bolsevizmus elleni harc képviselőjeként üdvözölték, de leginkább úgy, mint a Lengyelországhoz közel álló baráti állam fejét. A bolsevizmus elleni harcot és annak áldozatait, amelyek mindkét országban voltak, azok súlyossága miatt nem lehetett elhallgatni. Leninnek voltak Magyarországon fiai, míg Lengyelországban hasonló attrocitásokat a Vörös Hadsereg követett el az 1920-as háborúban a polgári lakossággal szemben, az etnikai lengyel területek elfoglalásakor.

A lengyel sajtó ezen kívül is kitett magáért. A kormányzó látogatása alatti napokban számos lap több alkalommal írt a magyar kulturáról, irodalomról, népművészetről[77] és a

---

[74] 8 Órai Újság, 1938. február 4-i és 5-i szám.

[75] Kánya beszámolója az Országgyűlés külügyi bizottsága előtt 1938. március 23-án. DIMK I. k. 448. sz.; MOL K 63 KÜM Pol. 1938 - 17/7. Melléklet az 1000/pol. 1938 számhoz, 1938. március 23. (stencilezett példány).

[76] Express Poranny, 1938. február 3 („Ezt a magyaroknak nem felejtjük el" címmel); Gazeta Polska, 1938. február 4.; Czas, 1938. február 6.; IKC 1938. február 6. Korábbi megítélés szerint: „Az ellenforradalmi Magyarország történetében is akadt olyan esemény – az 1920-ban a Szovjet-Oroszországgal háborúzó Piłsudski Lengyelországának lőszerszállítmányokkal való megsegítése –, amely a közel két évtized során hálás témája lett a magyar propagandának, de amelyre a lengyel sajtó is jóleső érzéssel és gyakorta emlékezett vissza. Bár a két ország vezetőségét a hasonlóan reakciós törekvések kohéziója, a vad szovjet és kommunista ellenesség, a társadalmi, politikai berendezkedésében összehasonlíthatatlanul haladóbb, soknemzetiségű Csehszlovákia mérhetetlen gyűlölete közelítette egymáshoz.." *Pritz Pál:* Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Budapest, 1982. 185. o.

[77] A teljesség igénye nélkül: *Ludwig Trzeszkowski:* Magyarország és utódállamai. Czas, 1938. február 7; *Krystyna Pieradzka:* A magyar–lengyel gazdasági kapcsolatok történetéből. Czas, 1938. február 6; *K. Czachowski:* A magyar irodalom Lengyelországban. Uo.; *S .M. Mazurkiewicz:* A magyar festészet ismertsége Lengyelországban. Uo.; *Roman Grodecki* a Jagelló Egyetem professzora a Lengyel Rádió krakkói stúdiójában

magyar–lengyel kulturális együttműködésről, amely Hóman Bálint vallás- és közoktatási miniszter 1935 novemberi varsói látogatása után élénkült meg.[78]

Krakkóban a látogatás alkalmából a munkahelyeken, az oktatási intézményekben szünnapot rendeltek el. A vendégek fogadására a főpályaudvaron jelen voltak az iskolák, a szakszervezetek, a bányászok képviselői, a díszszászlóalj, megjelent majd az egész kormány, köztük Mościcki köztársasági elnök, Beck külügyminiszter, Rydz-Śmigły marsall hadseregfőparancsnok; Unrug altengernagy, a haditengerészet parancsnoka; Kasprzycki altábornagy hadügyminiszter; Sosnkowski vezérezredes, a hadsereg főfelügyelője. A Barbakánban Kaplicki főpolgármester üdvözölte a vendégeket (a díszszázad itt is jelen volt), a Fő téren huszárszázad és díszszázad, a Wawelban díszszászlóalj, 21 ágyúlövés és 16 méteres diadalkapu fogadta őket.

A protokolláris kihallgatások során a kormányzó fogadta Beck külügyminisztert, tárgyalt a köztársasági elnökkel, Rydz-Śmigłyvel, Sosnkowskival.

Délután a magyar küldöttség megtekintette a Mária templomot, a Posztócsarnokot. A kormányzó a Jagelló Egyetemen beírta nevét a díszvendégek könyvébe, a Wawelben megkoszorúzta Piłsudski és Báthory István szarkofágját.

Ezután fogadta a helyi Lengyel–Magyar Társaság vezetőségét Godlewski püspök vezetésével (tőlük egy Sobieski idejéből származó díszkardot kapott), majd ezután következett a 75 fős díszvacsora és az említett 800 fős fogadás. Mościcki köztársasági elnök pohárköszöntőjében[79] kiemelte, hogy Magyar- és Lengyelország azért tölthették be az elmúlt századok során történelmi küldetésüket, mert köztük vallási ellentétek nem léteztek, a személyes becsület és a nemzet tisztelete mindkét nép tudatában, értékrendjében ugyanazt jelentik. Meggyőződését fejezte ki, hogy a fiatalok tovább viszik ezeket az értékeket, melyeknek a kormányzó oly kiemelkedő megtestesítője. A kormányzó hasonló szellemben válaszolt.[80] A két nép hasonló hazaszeretetét és függetlenségi érzését emelte ki. Szólt arról a nagy munkáról, amellyel az I. világháború után ismét függetlenné vált Lengyelországnak visszaadták a nemzetközi tekintélyét. Reményét fejezte ki, hogy Lengyelország barátsága Magyarország iránt és figyelme a Duna-medence eseményeire a jövőben is fenn fog maradni, a két nemzet erőfeszítései pedig állandó és jogos békét fognak teremteni Európának ebben a részében. A kormányzó tapintatát és jellemét bizonyítja, hogy a fogadáson a meghívottak között 20 év után észrevette a korábban említett

---

saját cikkét olvasta fel a lengyel–magyar barátság alapjairól. *Jan Dąbrowski* professzor ugyancsak a Jagelló Egyetem professzora két előadást tartott Krakkóban. Az egyiket Krakkó Szerelmeseinek Társaságában: „Krakkó és Magyarország az évszázadok során" címmel, a másikat a Társadalmi Klubban: „A régi Magyarország" címmel a lengyel–magyar kapcsolatokról is ő írta a Czas c. lap 1938. február 6-i számában a kormányzót üdvözlő vezércikket.

[78] A magyar–lengyel kulturális vegyesbizottság ülése alkalmából járt Varsóban, tudományos érdemei elismeréseként a varsói Józef Piłsudski Tudományegyetemen díszdoktorrá avatták.

[79] Mościcki beszédtervezete magyar nyelvű változatban: MOL K 64 KÜM Res. pol. 1938 - 17 - 96 res. pol. Másolat. Lengyel nyelvű tervezete: AAN MSZ PIII. Węgry t. 6597. Az elhangzott beszédet mindegyik központi lengyel napilap szó szerint lehozta. Magyarul közli *Kertész János:* V. nagybányai Horthy Miklós kormányzó lengyelországi útja. Budapest, 1938. 10–11. o.

[80] A kormányzó válaszbeszéd-tervezete francia és magyar nyelven: MOL K 64 KÜM Res. pol. 1938 -17 - 96 res. pol. Ad. 345/pol. Másolat. Uo. a magyar nyelvű változat. Az elhangzott beszédet mindegyik központi lengyel és magyar napilap szó szerint lehozta. Lásd Pesti Hírlap, Pester Lloyd, Budapesti Hírlap, Magyar Hírlap 1938. február 6-i szám. Magyarul közli még *Kertész:* i. m.. 11–12. o.

Petelenzet, és nevén szólítva asztalához kérte. Ezt követően kétnapos vadászat következett Białowieżában, majd a látogatást egynapos varsói program zárta. Közben egyik szárnysegédje, Gerlóczy Gábor alezredes Wilnóba utazott, hogy megkoszorúzza az ottani I. világháborús magyar hősi halottak sírjait, és átadja a Báthory által alapított egyetemnek a kormányzó ajándékát, egy festményt.[81] Azt a pillanatot ábrázolja, amikor a Szejm küldöttsége Erdélyben meghívta a nagy királyt a lengyel trónra. Másik szárnysegédje, Németh őrnagy Ostrolenkában koszorúzta meg a Bem-emlékművet. Az ünnepélyen jelen volt a polgármester, a helyőrségparancsnok, a járási elöljáróság és a hideg idő ellenére többezres tömeg, benne a városi iskolák tanulóival.[82]

A látogatás eredményei sem Becket, sem Orłowskit,[83] budapesti lengyel követ, sem Hory varsói magyar követet nem elégítették ki. Beck a látogatást követő fogadáson, amelyet az angol nagykövet felesége adott – szokása ellenére – a szintén jelenlévő Horyval szemben olyan tartózkodóan viselkedett, hogy az már sértő volt. Beckné jegyezte meg neki, hogy a kormányzó nem, de Kánya úr el tudja leplezni a lengyelek iránti érzéseit.[84] Ráadásul Hory nem is kísérhette el főnökét a lengyel határig, a tárgyalásokról pedig Kánya csak néhány mondatot mondott neki elutazása előtt a varsói főpályaudvaron. A továbbiakról a követnek magánlevélben kellett főnökétől érdeklődnie.[85]

A kormányzó emlékirataiban csak annyit írt a látogatásról, hogy a folytonosan erősödő Szovjet-Oroszországra való tekintettel Lengyelországnak tartós megegyezésre kellene törekednie Németországgal.[86] Titkára szerint Beck ebből azt szűrte le, hogy a magyarok túlságosan engedékenyek Németországgal szemben.[87]

A tárgyalások lényegét Kánya külügyminiszter folytatta le kollégájával. Több ilyen megbeszélésről tudunk, a két legfontosabb színhelye a látogatás utolsó két napján Varsó volt. (Egyikük sem készített erről feljegyzést vagy emlékeztetőt.) Az ott elhangzottakról Kánya és Hory hivatalos és nem hivatalos levelezéséből, utasításokból tudunk. Áttekintették a nemzetközi helyzetet, benne Lengyelország és Magyarország szerepét. Erre utalnak a lengyel és a magyar sajtó napi hírei és Kánya varsói sajtókonferenciáján elhangzottak,[88] valamint a közös sajtókommüniké.[89]

Miről tárgyaltak négyszemközt? Krakkóban nem mentek túl az udvarias kijelentések szintjén. Ezután is nehezen értettek szót egymással. Mindkettő hiú ember volt. Kánya később azt mondta Beckről: „Ez a tiszteletreméltó ezredesből lett diplomata miért akar

---

[81] Słowo – wilnói napilap, 1938. február 8. A festmény alkotója Daday Gerő. Lásd Budapesti Hírlap, 1938. február 8.

[82] IKC 1938. február 10.

[83] MOL K 64 KÜM Res. pol. 1938 - 17 - 90. Napi jelentés Bakach-Bessenyei és Orłowski követ közötti megbeszélésről 448/pol. számon. 1938. február 10.

[84] *Hory:* i. m. 250. o.

[85] MOL K 64 KÜM Res. pol. 1938 - 17 - 354. Hory magánlevele Kányának 1938. február 10.

[86] *Horthy:* i. m. 202. o.

[87] *Paweł Starzeński:* Trzy lata z Beckiem. Warszawa, 1991. 67. o.

[88] Kánya tervezett sajtónyilatkozata magyar és francia nyelven: MOL K 64 KÜM Res. pol. 1938 - 17 - 96. A sajtókonferencián elhangzottakat teljes egészében lásd Gazeta Polska, varsói napilap, 1938. február 10. A Nemzeti Újság, Pesti Hírlap, Függetlenség 1938. február 10-i számai csak Kánya sajtónyilatkozatát közlik, az újságírók által feltett kérdéseket és az azokra adott válaszokat nem.

[89] A közös sajtókommünikét lásd Czas, varsói napilap, 1938. február 11., Pester Lloyd, Budapesti Hírlap, Függetlenség, 1938. február 10.

engem folyton a szakmámra megtanítani."[90] Azonkívül Kánya nem is viselkedett magyar külügyminiszterhez méltóan Beckkel szemben. Amikor „az megkérdezte, mikor volna ideje és kedve egy bizalmas eszmecserére, érdektelenségének és közömbösségének csaknem sértő módon adott kifejezést."[91] Białowieżában, a vadászat színhelyén Beck az Anschlussról azt mondta, hogy berlini tárgyalásain szerzett benyomásai szerint ebben a kérdésben komoly fordulat várható. Ők ketten nem várták meg a vadászat második napját, hanem visszautaztak Varsóba. Ezalatt érintették a magyar–lengyel közös határ gondolatát. Kánya azt valahol Szlovákiában képzelte el. Beck Szlovákia önállósága mellett volt,[92] a közös határt Kárpátalján vélte elérhetőnek.[93] Ez a kérdés Beck és a kormányzó közötti megbeszélésen is szóba került. Titkára szerint csak általánosságban beszéltek és nem állapodtak meg semmiben.[94] A közös határról a lengyelek már 1935-ben megállapították, hogy annak szükségszerűsége abból fakad, hogy az Anschluss esetére Magyarország és Lengyelország közösen ellenállhasson Németországnak, mivel Csehszlovákia erre a szerepre nem alkalmas.[95] A lengyel külügyminisztérium akkori politikai igazgatóhelyettese, Tadeusz Kobylański 1936 áprilisában elkísérte Kościałkowski miniszterelnököt budapesti látogatására, s ekkor így nyilatkozott. „A magyar és a lengyel külpolitika célkitűzései teljesen egybevágnak, amennyiben mindketten a csehszlovák állam kohéziójának megbontására törekednek."[96] Ezek a kijelentések Kánya előtt ismertek voltak.

Varsóban február 8-án és 9-én folytatták a tárgyalásokat. Beck utólagos elmondása alapján ezek nem hozták meg azt az eredményt, ami az általános politikai helyzetből és a két ország közötti viszonyból következett volna. Januári berlini látogatása[97] során az volt a benyomása, hogy az Anschluss és a csehszlovák kérdés megoldása nem várat sokáig magára. Hogy melyikre kerül sor előbb, az taktikai, illetve az általános politikai helyzettel összefüggő kérdés. Egyben biztos volt: a háború óta a Duna-völgyi helyzet megmerevedett, most azonban az evolúció jegyei mutatkoznak, s rövidesen ki fog mozdulni „rögzítettségéből". Magyar érdek, hogy a változás befolyásolható legyen. Beck az erre vonatkozó magyar és lengyel elgondolásokat akarta tisztázni és összhangba hozni Kányával, azonban a vele lefolytatott megbeszélésen azt tapasztalta, hogy a magyar kormány nem osztja az ő nézőpontját, mert az általa elmondottakra a magyar külügyminiszter nem reagált. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy vagy nem egyezik meg a két kormány álláspontja a problémák aktualitásáról, vagy a magyar kormány nem kívánja a lengyelek készségét figyelembe venni. Kijelentette, hogy amennyiben a magyar kormány nem kívánja a kapcsolatokat Lengyelországgal kiépíteni, sajnálattal ugyan, de tudomásul veszi. Ő azonban minden kérdésben kinyitotta a kaput, de eredménytelenül.[98]

---

[90] *Macartney:* i. m. 209. o.

[91] *Hory:* i. m. 249–250.o.

[92] *Starzeński:* i. m. 67.o.

[93] Uo. 68.o.

[94] Uo. 67.o.

[95] MOL K 63 KÜM Pol. 1935 - 17/7 - 280. Matuska varsói magyar követ 1935. január 22-i 11/ pol. sz. jelentése a külügyminiszternek.

[96] MOL K 64 KÜM Res. pol. 1938 - 17 - 96. Kobylański kijelentései. Budapest, 1936. április 26.

[97] Lásd a 49. sz. jegyzetet.

[98] MOL K 64 KÜM Res. pol. 1938 -17 - 354. Hory titkos magánlevele Kányának 1938. február 16.

Hogy látta utólag Kánya a varsói tárgyalásokat? Áttekintették az általános politikai helyzetet, tájékoztatta Becket a magyar–kisantant tárgyalásokról. Elmondta, hogy amennyiben nem sikerül velük a közeljövőben egy modus vivendit létesíteni, úgy Magyarország még erősebben lesz kénytelen a Berlin–Róma tengelyre támaszkodni, így a Német Birodalomra. Kiemelte, hogy a Duna menti kis népek viszonyának rendezése nélkül nem lehet az „úgynevezett német veszéllyel bármi módon szemben állni."[99]

Kánya jól tudta, hogy Bakach-Bessenyei miről tárgyalt a lengyel külügyminisztérium politikai igazgatójával, Kobylańskival és Csáky Szembek külügyi államtitkárral. Nekik a lengyelek a Duna-medence várható átformálódásáról beszéltek, s hogy Beckre erős benyomást tettek legutóbbi, 1938 januári berlini látogatásakor a Hitlerrel, Neurathtal lefolytatott megbeszélései. Kobylański és Szembek szóltak Csehszlovákiáról és a kárpátaljai közös lengyel–magyar határról.[100] Kánya tehát arra várt, hogy mindezeket Beck vele is megtárgyalja. Neki ezt a lengyel külügyminiszter nem vetette fel, így ő sem hozta ezeket szóba Becknek. A vadászat színhelyén Bialowieżában Beck csak annyit jegyzett meg neki a németekről, hogy az osztrák kérdésben fordulat várható. Ezért ő a varsói megbeszéléseken nyílt színvallásra akarta kényszeríteni külügyminiszter kollégáját. Mivel ez nem sikerült, csalódottan távozott[101] a Wierzbowáról[102] a több mint kétórás megbeszélésről.

Másnap február 9-én, a látogatás utolsó napján Beck kérésére még egyszer tárgyalóasztalhoz ültek. Ez rövidebb volt, egy óra hosszat tartott. Kánya a tegnapi mondanivalóját ismételgette, miközben az volt a benyomása, hogy Beck tőle várja a kezdeményezést. Ezt ő azért nem tette meg, mert tartott egy esetleges visszautasítástól, és úgy vélte, hogy ő a kisebb állam képviselője, nem neki kell kezdeményezni. Beck viszont annak tudatában várta el Kánya kezdeményezését, hogy szerinte Lengyelországnak nincs mit keresnie a Kárpátokon túl, Magyarország viszont épp ott érdekelt. Ezen érdekeltségi plusz folytán várta, hogy Kánya in concreto fog kezdeményezni, közölni fogja a magyar kormány álláspontját, amire ő reagálni fog.[103]

Noha a német veszélyt mindkét külügyminiszter meg akarta egymással tárgyalni, mindegyikük a másikra várt, hogy azt elkezdje. Beck Orłowski követ budapesti jelentései alapján biztosra vette, hogy Magyarországon általános a németektől való félelem. Ugyanakkor Kánya úgy érzékelte Beck szavaiból, hogy a február 4-i berlini események[104] erős benyomást gyakoroltak a lengyel vezetésre.

---

[99] MOL K 64 KÜM Res. pol. 1938 -17 - 354. Hory titkos magánlevele Kányának 1938. február 16.

[100] Uo. 1938 -17 - 86. Napi jelentés Kobylański és Bakách-Bessenyei megbeszélésről. Varsó, 1938. február 7-8; *Szembek:* i. m. T. IV. 1938. február 9-i naplóbejegyzés a Csákyval lefolytatott megbeszélésről.

[101] MOL K 64 KÜM Res. pol. 1938 - 17 - 354. Kánya feljegyzése Horynak 1938 február 21-én, annak őhozzá írt február 16-i magánlevelére.

[102] A lengyel külügyminisztérium a Wierzbowa utcában volt található.

[103] MOL K 64 KÜM Res. pol. 1938 - 17 - 240. Hory magánlevele Kányának 1938. február 23. Itt gépirati másolatban.

[104] Hitler a következő személyi változásokat hajtotta végre: leváltotta Blomberg hadügyminisztert, Neurath külügyminisztert, Fritsch hadseregfőparancsnokot, utóda Brauchitsch vezérőrnagy, akit kinevezett vezérezredessé. Létrehozta a haderő főparancsnokságot (Oberkommando der Wehrmacht) Keitel vezetésével. Az új külügyminiszter Ribbentrop lett. Leváltotta és rendelkezési állományba helyezte Hassel római, Papen bécsi és Dricksen tókiói követeket. Külpolitikai tanácsadó testületként felállította a titkos kabinet tanácsot, melynek elnöke Neurath, tagjai Ribbentrop, Göring, Hess, Göbbels, Brauchitsch, Raeder a hadiflotta főparancsnoka és Keitel lettek.

A február 8-i megbeszélésen Kánya azért kerülte ezt a kérdést, mert szerinte ha német veszélyről szó lehet, az Lengyelországot jobban érinti, mint Magyarországot. A másnap lefolytatott megbeszélésen először csak annak kijelentésére szorítkozott, hogy egyénileg német veszélyt egyáltalán nem lát, de akárhogy is alakuljanak a dolgok „mi a németekkel minden körülmények között meg fogunk egyezni".[105] Kettejük tárgyalásait az mentette meg a teljes kudarctól, hogy Kánya ezen az utolsó tárgyaláson végül nyíltan megmondta azt, amit a német veszélyről gondolt: „mi is szívesebben látnánk Ausztria függetlenségének megóvását, mint egy 80 milliós Német Birodalom szomszédságát". Beck elégedetten vette ezt tudomásul, és azonnal azt a javaslatot tette, hogy a jövőben a két kormány kölcsönösen cserélje ki a Duna-medencére vonatkozó információit.[106] A javaslatot Kánya elfogadta. Azzal az érzéssel távozott Varsóból, hogy a lengyel külügyminiszter információcserével akarja kezdeni a magyar–lengyel kapcsolatok szorosabbra fűzését. Arra következtetett, hogy ebből folyamatosan fog kialakulni az összes Duna menti kérdés „intim" megtárgyalása a két kormány között.[107] Ez volt a varsói tárgyalások egyetlen kézzelfogható eredménye.

A lengyel külügyminiszter úgy vélte, hogy ő minden kérdésben kinyitotta a kaput és szorosabb kapcsolatot kíván létesíteni Magyarországgal. Kánya ennek megörült és ez volt az, amire Varsóban is számított, mert mindig fájlalta, hogy a magyar–lengyel kapcsolatok csak patetikusak.[108]

A Varsóban megegyezett információcsere értelmében Beck küldte az első hírt, ami az Anschlussra vonatkozott.[109] A magyar külügyminiszter köszönetét fejezte ki a hírért, és jelezte, hogy a legközelebbi futárral megküldi kollégájának az osztrák helyzetre vonatkozó értesüléseit.[110] Kánya még egy konkrétumot mondott Varsóban. Azt nevezetesen, hogy Csehszlovákiával öt perc alatt meg tudna egyezni (nem tudjuk mit értett ezen), de nem fogja megtenni.[111]

Sokkal nyitottabb, sőt bőbeszédűbb volt Szembek külügyi államtitkárral szemben. Vele könnyebben megtalálta a hangot. Talán azért, mert mint korábban utaltunk rá, ő volt az első budapesti lengyel követ, így személyesen jól ismerték egymást.

Neki elmondta, hogy a kisantanttal évek óta folyó tárgyalásokon nincs előrelépés. Szembek konkrét kérdésére azt is, hogy Olaszország és Németország között Ausztria kérdésében megegyezés van. Az olaszok nem fognak fellépni az Anschluss ellen, ezt neki Ciano világosan tudtára adta. Kánya mondandójában nem is ez volt a lényeg, hanem amit

---

[105] MOL K64 KÜM Res. pol. 1938 -17 - 119. Kánya szigorúan bizalmas utasítása Horynak 1938. február 22. Ebben tájékoztatásul Hory számára, elemzi a Beckkel lefolytatott két tárgyalását.

[106] Uo.; DIMK II. k. 389. sz. dok; MOL K64 KÜM Res. pol.1938-17-354. ad.138. Res. pol. Kánya szigorúan titkos magánlevele Horynak Bécsből, 1938 március 2.

[107] Uo.

[108] Uo.

[109] Uo. 1938 -17 - 240. Hory 1938. február 15-i 44. sz. számjeltávirata Kányának – itt gépirati másolatban – „Ausztria sorsdöntő óra előtt áll, vagy elfogadja a Német Birodalom ultimátumszerű követeléseit, vagy pedig a kancellár lemondani kényszerül".

[110] Uo. 1938 -17 -102. Kánya 5165/21. sz. számjeltávirata Horynak 1938. február 17-én, válaszul annak 44. sz. számjeltáviratára.

[111] Kánya külügyminiszter feljegyzése 1938. február 26-án (uo. 1938 - 17 - 354), amit Zilahi rendkívüli futárként vitt el Horynak. Ez volt Kánya válasza a követ február 23-i magánlevelére (uo. 1938 - 17 - 123).

Romániával kapcsolatban mondott. Azt nevezetesen, hogy minimális területi revízió ellenében Magyarország hajlandó lenne vele megegyezni, „s ha ezt a románok nem értik meg, akkor úgy ők, mint mi, mindannyian Németország vazallusai leszünk" – jegyezte le Kánya szavait Szembek. A külügyi államtitkár Kánya szavaiból azt is leszűrte, hogy annak Németország iránti szimpátiája a Hitler előtti Németországnak szól, sőt irritálja őt úgy Ribbentrop személye, mint az, hogy Németországban a nemzeti szocializmus jutott hatalomra.[112]

Csáky István kabinetfőnök Beck titkárával, Starzeńskivel tárgyalt, de erről nincs fellelhető feljegyzés. Ez utóbbi csak megemlíti a tényt visszaemlékezésében, de nem közöl róla semmit. Csáky másik megbeszélését Szembekkel folytatta február 9-én. Kifejtette azt, amit Kánya is mondott Becknek, hogy az Anschluss távolabbi idő kérdése, és azt a valótlanságot is, hogy Magyarországnak nincs területi követelése Csehszlovákiával szemben (a külügyi államtitkár ezt jogosan vonta kétségbe), és hozzátette, hogy Prágával a tárgyalások jól mennek. Mindezt Csáky azzal indokolta, hogy Magyarország számára Csehszlovákia azért fontos, mert ott 1,5 millió magyar él.[113]

A korábban említett lengyel és magyar külügyminisztériumi politikai osztályvezetők négyszemközti tárgyalásai során Kobylański beszélt Bakach-Bessenyeinek a lengyel külpolitika dédelgetett álmáról, a Németország keleti határán létesítendő Sicherheitsgürtel (biztonsági övezet) gondolatáról, de ezt nem követte magyar reagálás. A lengyelek szerint ez akkor válna szükségessé, ha Németország Ausztriát és a Szudéta-német területeket elfoglalná. Németország keleti határai mentén a biztonsági övezetet olyan államcsoport alkotná, amelybe Finnországtól Jugoszláviáig független államok tartoznának. A tagok nem engednének egyetlenegy nagyhatalom nyomásának sem, egyfelől németbarát politikát, ugyanakkor azonban a német túlsúllyal szemben egyensúlyi politikát folytatnának.[114] A csehszlovák kérdést legalaposabban szintén ők tekintették át. Kobylański érvelése szerint a németek cseh ellenes politikája erősödni, tempója gyorsulni fog. A nemzeti szocializmus eszméjének az felelne meg, ha Németországhoz csatolnák a Szudétavidéket, Cseh-Morvaországból német befolyás alatt álló független államot képeznének. Ha ilyen módon kerül sor Csehszlovákia likvidálására, Magyarország Kárpátalját minden nehézség nélkül bekebelezheti. A szlovákokkal (a Felvidékkel) azonban más a helyzet. Az ő nemzeti öntudatuk az autonómiáért folytatott küzdelemben kifejlődött. Ha a Felvidék Magyarországhoz is kerülne, ez nem lenne tartós, és a szlovákok adott esetben Magyarország ellen fordulnának. Megerősítette azt a véleményt, hogy a lengyel politika azért törekszik Csehszlovákia megszüntetésére, mert az Szovjet-Oroszország szövetségese és területük a szovjet propaganda eszköze.[115]

Orłowski budapesti lengyel követ február 16-án tekintette át a magyarok látogatásának eseményeit Szembek külügyi államtitkárral. Megállapították, hogy Budapest álláspontja szerint a csehszlovák kérdést háború nélkül nem lehet megoldani és a fegyveres

---

[112] A Szembek–Kánya tárgyalásról lásd a külügyi államtitkár feljegyzését: AAN MSZ PIII t. 6571. GMP 396/W. 2. számon. Szembek naplójában szó szerint rögzítette ezt az összefoglaló jelentést. *Szembek:* i. m. T. IV. 18–20.o.

[113] *Szembek:* i. m. 20. o. Február 9-i naplóbejegyzés a Csákyval lefolytatott tárgyalásról. Csáky túlzott. Valójában 1 millió magyar élt Csehszlovákiában.

[114] MOL K 64 KÜM Res. pol. 1938 - 17 – 86. Napi jelentés Kobylański küm. pol. ig. és Bakach-Bessenyei tárgyalásairól. Varsó, 1938. február 7-8. Másolat.

[115] Uo.

konfliktusra Magyarország még nincs előkészülve.[116] A követ benyomása szerint Kánya Róma–Belgrád–Budapest–Varsó esetleg Bukarest részvételével egy németellenes gátat akart létrehozni, ehhez kívánta a lengyeleket megnyerni, de mivel ez nem sikerült neki, ezért olyan lehangolt a látogatás eredményeit illetően.[117] A követnek ezt az állítását cáfolják a Kánya–Beck megbeszélés eredményei, hiszen ott erről nem volt szó, és az is, hogy a lengyelek vetették fel a biztonsági övezet gondolatát, amire a magyar fél nem reagált.

A látogatást követően Moltke varsói német követ megpróbált Horytól információkat szerezni. Arra volt kíváncsi, hogy nem jött-e létre megegyezés Magyar- és Lengyelország között Csehszlovákia ellen. Hory tagadólag válaszolt. „Ha még Csehszlovákia sorsát, illetve az erre vonatkozó lengyel és magyar elhatározásokat sem tisztázták, akkor semmit sem végeztek" – vélte Moltke. A magyar követ kitért a nyílt válasz elől, és mintegy csodálkozva jelentette ki, hogy: „nem tudja elképzelni, hogy a két külügyminiszter első találkozása alkalmával egy harmadik állam felosztását határozták volna el, hiszen ennek sorsa úgyis Németország kezében van."[118]

Moszkva a közép-európai térségtől ugyan távol esett, de mivel Csehszlovákia szövetségese volt, nagy figyelemmel és leplezetlen bizalmatlansággal kísérte a magyarok lengyelországi látogatását.[119] Szemet szúrt nekik, hogy a lengyel sajtó hálával hangsúlyozta azt, hogy 1920-ban a kormányzó csapatokat ajánlott fel Lengyelországnak a lengyel–orosz háború idején – ami azért nem valósulhatott meg, mert Csehszlovákia nem engedte azokat területén átvonulni. Emiatt csak jelentékeny mennyiségű fegyvert és hadianyagot szállított.[120] Moszkvában meglepően pontosan tudták (vagy jól feltételezték), hogy miről tárgyaltak Varsóban. Magát a látogatást a kisantant és Oroszország ellen irányuló manővernek tekintették. Szerintük megtárgyalták a csehszlovák kérdést, a magyar–lengyel közös határt, a kisantant bomlasztását célzó kollaborációt, Magyarország együttműködését Romániával és Jugoszláviával, Magyar- és Lengyelország viszonyát Németországhoz.[121]

Prágában ugyanattól tartottak, amitől Moszkvában. A budapesti csehszlovák követség egyik diplomatája, Fišo február 16-án tárgyalt Bakach-Bessenyeivel, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjével. Noha a nemzetközi helyzetet tekintették át, Fišot a varsói tárgyalások eredményei érdekelték. Bessenyei jól tudta, hogy ott miről esett szó, mert maga is a küldöttség tagja volt, de csak keveset és általánosságokat mondott. Alig többet annál, mint ami a sajtóban is megjelent. Ez azonban elegendő volt arra, hogy tárgyalópartnerét bizonytalanságban tartsa.[122]

---

[116] *Szembek:* i. m. T. IV. 1938. február 16-i naplóbejegyzés.

[117] Uo.

[118] Hory 21 pol. .sz. jelentése a külügyminiszternek 1938. február 12. MOL K 63 KÜM Pol.1938 - 17/7 - 109.; DIMK I .k. 354. sz.

[119] A csehszlovák–szovjet kölcsönös segítségnyújtási szerződést 1935. május 16-án írták alá Prágában. *Halmosi:* i. m. 371–374. o.

[120] A fentieket a Pravda február 7-i száma közölte varsói TASSZ jelentés alapján. Jungerth moszkvai magyar követ 95/31/pol. sz. számjeltávirata a külügyminiszternek 1938. február 7. MOL K 63 KÜM Pol. 1938 - 17/7 -109. Másolat. Lásd a 23. sz. jegyzetet is.

[121] Uo. Jungerth 3/5165. sz. számjeltávirata a külügyminiszternek 1938. február 10. Lásd még 40/pol. 1938. sz. - 1938. február 10-i jelentését is. In: A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941. Budapest, 1992. 139. o.

[122] A budapesti csehszlovák követ, Miloš Kobr jelentése a külügyminiszternek 1938. február 17. 109/38. biz. számon. AMZV, Praha. A jelentés hiteles másolata a szerző birtokában.

A látogatást Beck és Kánya is kudarcnak[123] tartotta. A lengyel külügyminiszter azt mondta, hogy az „semmit sem adott", és időzítése sem volt megfelelő. Łepkowskira, a köztársasági elnök kabinetirodája vezetőjére és Orłowski budapesti lengyel követre neheztelt, akik erőltették a látogatást. A magyar követ Kányát azzal mentegette Beck előtt, hogy a tárgyalások elégtelen eredményét kizárólag félreértéssel lehet magyarázni. Magyarország, mint kis állam a tárgyalásokban meg kell, hogy őrizze a legnagyobb diszkréciót és mérsékletet. Ez azonban nem azt jelenti, hogy nem értékelnék Lengyelország súlyát.[124] A tárgyalásoknak ennek ellenére mégis voltak hosszú távú következményei. A Varsóban február 9-én lefolytatott megbeszélésen történt megállapodás értelmében a két külügyminiszter között megindult információcsere az Anschluss után folytatódott, de most már Csehszlovákiára vonatkozóan. A köztük létrejött személyes kapcsolatfelvétel után az volt a legsürgetőbb feladat, hogy a közvetlen magyar–lengyel katonai kapcsolatok is létrejöjjenek, valamint a magyar és a lengyel kisebbség közösen lépjen fel Prágával szemben.[125] Mindezek összehangolása Hory feladata lett, aki hetente járt Beckhez.

A lengyelek még az Anschluss előtt, 1938. február 27-én felvetették a cseh kérdést Horynak. Tette ezt Kobylański a magyar követtel e napon lefolytatott megbeszélésen, mégpedig nagyon határozottan, ultimatív formában: részt akar-e venni Magyarország a csehellenes akcióban, igen vagy nem? Ha nem, úgy ők a kérdést Németországgal együtt megoldják. A követ valószínű elveszthette türelmét, mert mielőtt választ adott volna, partnere fejére olvasta, hogy Lengyelország nem mutatott eddig hajlandóságot a Csehszlovákia elleni katonai hírcserére, a lengyel vezérkar képviselője meghívást kapott a Honvédség hadgyakorlatára, amit ők nem viszonoztak, katonai attasénk nem tudott szorosabb kapcsolatba kerülni a lengyel vezérkarral. Csak ezután válaszolta azt a feltett kérdésre, hogy nevetséges lenne arról beszélni, hogy Magyaroroszág nem akarná területi aspirációinak megvalósítását, de kalandokba nem bocsájtkozhat. Addig, amíg a különböző nagyhatalmak álláspontjáról Magyarország nincs meggyőződve, addíg nemzeti létünket nem tehetjük kockára. Garanciát kellene kapnunk szerb részről, és a román támadás pedig úgy volna elhárítandó, hogy a lengyel hadsereg észak-déli irányba felvonulna Kárpátalján és elzárná a román hadsereg felvonulási útját. Kobylański nem sokat törődött ezzel, figyelmen kívül hagyta, nem is reagált rá. Azt azonban értésére adta a követnek, hogy továbblépést a magyar–lengyel viszonyban csak akkor lát lehetségesnek, ha az osztrák és cseh kérdésben Magyarország tesz javaslatot. Amíg ezt teljes őszinteséggel meg nem teszi, addig továbblépni nem lehet.[126] A felek közötti surlódást az Anschluss gyors bekövetkezése semmissé tette, Csehszlovákia ellen pedig a későbbi hónapokban létrejött a magyar–lengyel kooperáció. A valósághoz hozzátartozik, hogy a magyar kormány a cseh kérdésben rendkívüli óvatosságot és mérsékletet tanúsított, egészen 1939 márciusáig, a kárpátaljai bevonulásig, amiért a lengyelek határozatlansággal és bátortalansággal vádolták a magyar külpolitikát.

---

[123] *Szembek:* i. m. T. IV. 22. o. Február 11-i naplóbejegyzés a Łepkowskival történt megbeszélésről.

[124] AAN MSZ GM t.108. Feljegyzés a Beck–Hory tárgyalásról 1938 február 23.

[125] MOL K 64 KÜM Res. pol. 1938 -17. Hory 1938. március 30-i 44 főn./pol 38. sz. jelentése.

[126] Uo. 1938 - 17 - 138 Res. pol. 1938. március 4-i másolat. Feljegyzés Hory és Kobylański 1938. február 27-én lefolytatott megbeszéléséről.

Beck nagyon fontosnak ítélte a magyar–lengyel együttműködést, mert már március 24-én közölte[127] Horyval, hogy Budapestre szándékozik utazni,[128] még a köztársasági elnök tervezett májusi látogatása[129] előtt. (Mindkettő a Szudéta-válság miatt hiúsult meg.) Áprilisban megindult a két hadsereg vezérkari főnöksége között a bizalmas hírszerző anyagok cseréje.[130] A hónap végén érkezett Budapestre a lengyel Vkf. 2. osztályának tisztje, Marecki ezredes, hogy a két vezérkar közötti katonai megbeszéléseket elindítsa. Nagy volt a meglepetés a Honvédelmi és a Külügyminisztériumban, hogy az ezredes csak politikai kérdések megtárgyalására szorítkozott.[131] Andorka ezredes, a Vkf. 2. osztályának vezetője júniusban[132] és szeptemberben[133] Varsóban járt, hogy egy magyar–lengyel Csehszlovákia-ellenes katonai együttműködést létrehozzon, de a lengyelek elzárkóztak. A két vezérkar együttműködése az I. bécsi döntés előtt és után abban valósult meg, hogy összehangolt akcióban magyar és lengyel diverzáns egységeket dobtak át Kárpátaljára. Külpolitikai téren a két ország ugyancsak szeptemberben Közép-Európára vonatkozó konzultációs egyezményt (Gentlemen's Agreement) kötött.[134]

Sor került lengyel katonai attasé delegálására Budapestre Jan Emisarski vk. alezredes személyében, aki 1938. október elején érkezett meg a magyar fővárosba. (Előtte évekig nem volt a státusz betöltve.)

Összegezve a tárgyalások eredményeit az állapítható meg, hogy noha írásbeli konkrét megegyezés nem született, azok mégis alapul szolgáltak egy későbbi magyar–lengyel Csehszlovákia-ellenes kollaborációhoz.[135]

---

[127] Hory 67/5379 sz. számjeltávirata a külügyminiszternek, 1938 március 24. Másolat. MOL K 64 KÜM Res. pol. 1938 - 17 - ad. 211 Res. pol.

[128] Uo.

[129] A kormányzó nevében Hory követ 1938. május 18-án adta át a köztársasági elnök és Rydz-Śmigły marsall számára az ismételt magyarországi meghívást, ami októberre szólt. AAN MSZ PIII. Węgry, 49/W/21. HL 632. sz. mikrofilm. A marsall közölte, hogy elfoglaltsága miatt nem tud eleget tenni a meghívásnak.

[130] Rátz Jenő vezérkari főnök átirata a külügyminiszternek, hogy az április 8-i futárpostával híranyagot fog küldeni Varsóba a vezérkari főnöknek. MOL K 64 KÜM Res. pol. 1938 - 17 - 270. Res.

[131] Uo. 1938 -17 - 353. Kánya titkos utasítása Horynak 1938. május 4. Tisztázza, hogy milyen cél vezette a lengyel kormányt, amikor Mareckit Budapestre küldte.

[132] Lásd Andorka ezredes, a VKF 2. o. vez. jelentését a vezérkari főnöknek berlini és varsói útjáról. Uo. 1938 - 17 - 835. Másolat; DIMK II. k. 252. sz.

[133] A vezérkar főnöke másolatban 1938. szeptember 12-én átküldte a külügyminiszternek Andorka ezredes jelentését MOL K 64 KÜM Res. pol. 1938 – 17 - 815; DIMK II. k. 331. sz.

[134] Szövegét Szembek külügyi államtitkár és Hory varsói követ készítette el. Aláírásra nem került, de mindkét fél a benne foglaltakat kötelező érvényűként kezelte. DIMK II. k. 320. sz. 577. o; MOL K 64 KÜM Res. pol. 1938 - 17 Hory 152. sz. számjeltávirata a külügyminiszternek 1938 szeptember 9. *Henryk Batowski:* Europa zmierza ku przepaści. Poznań, 1977. 430. o.

[135] A lengyel–magyar kapcsolatok két kutatója: Kovács Endre és Maciej Koźmiński az alábbiakban látják a látogatás eredményét. „A tárgyalásokon a két fél megállapodott a csehszlovákiai zsákmány felosztásában: Lengyelországnak tescheni Szilézia jut és kisebb stratégiai határkiigazítások, Szlovákia lehetőleg látszólagos önállósággal bíró ütköző állam (Pufferstaat) lesz magyar, vagy lengyel, vagy esetleg közös protektorátus alatt." *Kovács Endre:* Magyar–lengyel kapcsolatok a két világháború között. Budapest, 1971. 312. o. Tévesen közli, hogy a magyar küldöttség tagja volt Darányi miniszterelnök is. Koźmiński szerint: „nincs alapunk azt állítani, hogy Csehszlovákia felosztásában történő együttműködésről döntés született volna akkor, de szabad feltételezni, hogy a látogatás hangulata és a szakértők megbeszélései ilyen megállapítást sugallnak." *Koźmiński:* i. m. 56. o. Batowski szerint: „Kétség sem férhet hozzá, hogy a csehszlovák kérdésben – az ezen állam ellen irányuló magyar–lengyel együttműködésnek – Németország ezirányú előkészített akciója mellett, a fő tárgyalási témának kellett lennie a Krakkóban és Varsóban ez alkalommal lefolytatott bizalmas tárgyalásoknak. *H.*

AAN	Archiwum Akt Nowych, Warszawa (Új és Legújabbkori Levéltár, Varsó)
AMZV	Archív Ministerstva Zahraničnich Veci, Praha, Vyslanců Budapešť (Külügyminisztériumi Levéltár, Prága, Budapesti Követség)
br.	báró
cs.	csomó
DDPPZ	Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939. T. I. 1918–1932. Warszawa, Pax, 1989.
DIMK I. k.	Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. A Berlin–Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója. Budapest, 1962.
DIMK II. k.	A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája, Budapest, 1965.
GM	Gabinet Ministra (Miniszteri Kabinetiroda)
gr.	gróf
HL	Hadtörténelmi Levéltár, Budapest
KÜM Pol.	Külügyminisztérium, politikai iratok
KÜM Res. pol.	Külügyminisztérium, rezervált politikai iratok
MOL	Magyar Országos Levéltár, Budapest
MSZ	Ministerstwo Spraw Zagranicznych (Külügyminisztérium)
P III.	Politikai Osztály (keleti)
PD	Protokół dyplomatyczny (Diplomáciai Protokoll Osztály iratai)
Pos.RP. w Budapeszcie	(Lengyel Köztársaság Budapesti Nagykövetsége)
PZ	Politické Zprávy (Politikai Osztály)
Szembek T. II.	Diariusz i Teki Jana Szembeka 1935–1945. T. II. Diariusz i dokumentacja za rok 1936. (Opracował *Tytus Komarnicki.*) Londyn, 1965.

Batowski: Austria i Sudety 1918–1939. Poznań, 1968. 253. o. A Gentlemen's Agreement lengyel szövegét ugyancsak ő közli Europa zmierza ku przepaści c. munkájában (Poznań, 1977. dok. nr. 1. 430. o.) Lengyel Béla alezredes, varsói katoani attasé emlékiratai szerint: „a tárgyalásokon rögzítették, hogy a magyar–lengyel határ megteremtése közös érdek, a lengyelek szívesen vállalkoznának közvetítésre a magyar–szlovák viszonyban, de azt sem tartották volna elvtelennek, ha Budapest fegyveresen lépne fel (Cseh)Szlovákiával szemben. Azt is közölték, hogy a Csehszlovákiában élő lengyelek által lakott területre igényt tartanak, és azt a magyar igényektől függetlenül érvényesíteni is fogják". Európa forgószelében HL Tgy. 3028. Növ. n. ssz. 89/87. 57. o. Nem tudjuk, hogy a szerző a politikusok által lefolytatott tárgyalásokról szerzett információi alapján írta az előbbieket, vagy ami szintén elképzelhető, hogy a katonai megbeszélésekben Rydz-Śmigły marsall hadsereg főparancsnok, Sosnkowski vezds., hadsereg főfelügyelő, Stachewicz vezérkari főnök, a kormányzó, Keresztes-Fischer Lajos tbk. főhadsegéd részvételével sokkal tovább mentek, mint Kánya és Beck a politikai megbeszélésekben, és feketén-fehéren kimondták a várható eseményekkel kapcsolatos kölcsönös igényeket és tennivalókat.

Szembek T. III.	Diariusz i Teki Jana Szembeka 1935–1945. T. III. Diariusz i dokumentacja za rok 1937. (Opracował *Tytus Komarnicki.*) Londyn, 1969.
Szembek T. IV.	Diariusz i Teki Jana Szembeka 1935-1945. T. IV. Diariusz i dokumentacja za rok 1938-1939. Opracował Józef Zarański. Londyn, 1972.
sz. n.	szám nélkül
T.	Tom (kötet)
t.	teczka (dosszié)

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Levéltári források

AAN MSZ GM t. 108; 124.

AAN MSZ PIII Węgry t. 6571; 6597; Czechosłowacja t. 5498.

AAN MSZ PD t. 879; 888.

AAN MSZ Pos. RP. w Budapeszcie t. 14; 25; 96; 98; 148; 227.

HL 632 sz. mikrofilm: magyar–lengyel kapcsolatok

HL Tgy. 3028. Növ. n. ssz. 89/87. Európa forgószelében. Lengyel Béla alez. varsói katonai at0 tasé visszaemlékezése.

HL VKF 1938. 208. doboz

MOL K 63 KÜM Pol. 1938 - 17/7. 158. cs.

MOL K 64 KÜM Res. pol. 1938 -17. 76.cs.

MOL K 609 Sajtóarchívum 1938 67. cs.

MOL K 589 Államfői Hivatalok Levéltára. Horthy Miklós kormányzó kabinetirodájának anyaga. 8934. sz. mikrofilm. 24. cím II. E. A magyar–lengyel viszonnyal kapcsolatos iratok.

Dokumentumkötetek

Beck Józef: Przemówienia, deklaracje, wywiady. Warszawa, 1939.

DDPPZ 1918–1939 T. I. 1918–1932. Warszawa, 1989.

DIMK I. k. Budapest, 1962.

DIMK II. k. Budapest, 1965.

Halmosi Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Budapest, 1983.

Szembek T. II. Londyn, 1965.
Szembek T. III. Londyn, 1969.
Szembek T. IV. Londyn, 1972.

Visszaemlékezések

Beck Józef: Ostatni raport. Warszawa, 1987.
Horthy Miklós: Emlékeim. Budapest, 1990.
Hory András: Bukaresttől Varsóig. Budapest, 1987.
Paweł Starzeński: Trzy lata z Beckem. Warszawa, 1991.
Szvatkó Pál: Visszatért magyarok. A felvidéki magyarság 20 éve. Budapest, 1938.

Feldolgozások

Arató Endre: Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918–1974. Budapest, 1977.
Henryk Batowski: Austria i Sudety 1919–1938. Poznań, 1968.
*Henryk Batowski:*Europa zmierza ku przepaści. Poznań, 1977.
Csapláros István: Histoire de la Societé Hongroise de Mickiewicz. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debrecensiensis de Ludovico Kossuth nominatae. Deberecen 1971 Series XI.
Jan Dąbrowski (szerk. és bevezető.): Niebezpieczeństwo korytarza czesko–rosyjskiego, konieczność granicy polsko-węgierskiej. Co mówi o tem prasa polska. Warszawa, 1920.
Jan Dąbrowski: Węgry. Kraków, 1924.
Roman Dmowski: Polityka polska a odbudowanie państwa. Warszawa, 1935.
Działalność Federacji Stowarzyszeń Polsko–węgierskich i zgrupowanych w niej Towarzystw Przyjaciół Polski 1932–1937. Budapest, 1937.
Kertész János: Vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó lengyelországi útja. Budapest, 1938. (Magyar–Lengyel Könyvtár 6.)
Kovács Endre: Magyar–lengyel kapcsolatok a két világháború között. Budapest, 1971.
Włodzimierz T. Kowalski: Rok 1918. Warszawa, 1978.
Maciej Koźminski: Polska i Węgry przed II. wojną światową. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1970.
C. A. Macartney: October Fifteenth. A history of modern Hungary. Edinburgh, At the University Press, 1956. Part I.
Pritz Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Budapest, 1982.
Marian Zdziechowski: Tragedia Węgier a polityka polska. Kraków, 1920.

László Varga E.

THE REGENT'S VISIT TO POLAND IN 1938

Summary

Regent Miklós Horthy's visit to Poland between 5 and 9 February 1938 commanded outstanding attention in the two countries and international diplomacy. The inviting party had marked in advance that the visit would be of protocol nature, no agreement or convention had been scheduled, the aim was a review of the international situation. Essential negotiations with the Polish colleagues were to be led by Foreign Secretary Kánya, his Chef de Cabinet István Csáky, the subsequent Foreign Secretary, and György Bakach-Bessenyei, head of the Political Section to the Ministry of Foreign Affairs.

The Regent negotiated with President Mościcki, Commander-in-Chief Marshal Rydz-Śmygły and Chief Colonel Sosnkowski, one of the inspectors of the Polish Army, and received Foreign Secretary Beck in private. No memoranda of these meetings were made either in Hungarian or in Polish, supposing there were, those must have been destroyed in the Second World War. As for the foreign affairs negotiations, only Bakach-Bessenyei's notes have remained. The negotiations of Foreign Secretary Kánya are reflected in the records of his official communication after the visit with Ambassador Hory in Warsaw. According to these, the following topics were mentioned during the talks: the negotiations between Hungary and the Little Entente, Hungarian-Czechoslovakian and Hungarian-Romanian relations, Hungarian-Polish and German-Polish connections and the forthcoming Anschluss. The two Foreign Secretaries had intended to talk over the German danger that threatened each Central European country in a different way, but both of them were waiting for the other to take the first step. This did not happen, so the negotiations were regarded as failure.

According to the documents of the archives, only one tangible result was achieved, namely the two Foreign Secretaries' agreement upon a direct information-exchange concerning the future. The consequences of the visit, however, suggest much more. Direct news-exchange between the two countries' armies began in April. In the same month Colonel Marecki, officer of the 2nd Department of the General Staff in Warsaw, arrived in Budapest, in order to establish direct, personal contact in the Ministry of Defense. According to the memoirs of Béla Lengyel, military attaché in Warsaw, staff Lieutenant Colonel at that time, it was laid down during the Krakow and Warsaw negotiations that the establishment of a Hungarian-Polish border was a mutual interest, Polish people were willing to mediate between Slovaks and Hungarians, and Budapest's employment of force against Czechoslovakia would not have been regarded as lack of principles. The Sudeten-crisis of September 1938 suggested a further Hungarian-Polish co-operation.

On 12 September, the Polish and Hungarian governments made a political agreement, which ordained consultation for the mutual problems concerning Central Europe. It came to the delegation of a Polish military attaché to Budapest, in the person of staff Lieutenant Colonel Jan Emisarski, who arrived at the Hungarian capital on 1 October 1938 (the status had not been held for years before that). In October and November, Polish diversionary units were sent to Sub-Carpathia from the north, Hungarian ones ('The Ragged Guard') from southwest. The aim was the destabilization of Czechoslovakia, in order to annex Sub-Carpathia to Hungary and establish a Hungarian-Polish border one way or another. As a conclusion of the results of the negotiations, it may be stated that even though no written agreement was reached, the talks served as a basis of a later Hungarian-Polish collaboration against Czechoslovakia.

László Varga E.

LA VISITE DU GOUVERNEUR EN POLOGNE EN 1938

Résumé

La visite de Pologne du 5 au 9 février 1938 de Miklós Horthy, gouverneur de Hongrie était considérée comme un fait saillant dans les deux pays et dans la diplomatie internationale. L'inviteur a annoncé d'avance que cette visite aurait un caractère de protocole. La conclusion d'un accord ou d'un pacte n'était pas prévue, le but était de faire un tour d'horizon concernant la situation internationale. Le ministre des affaires étrangères Kánya, son chef de cabinet, István Csáky (plus tard: ministre des affaires étrangères), et le chef du département politique du ministère des affaires étrangères, György Bakach-Bessenyei menaient les entretiens avec leurs collègues polonais.

Le gouverneur a conféré avec le président de la république Moscicki, avec le maréchal Rydz-Smygly, commandant en chef de l'armée, et avec le général de corps d'armée Sosnkowski, un surveillant de l'armée polonaise, a reçu le ministre des affaires étrangères Beck en audience particulière. Sur le déroulement de ces rencontres, nous n'avons aucun document, ni en hongrois, ni en polonais, s'il existait quand même quelque document, c'était disparu pendant la deuxième guerre mondiale. Nous avons uniquement les notes de Bakach-Bessenyei sur les entretiens des affaires étrangères. Les documents des rencontres officielles avec l'ambassadeur de Varsovie Hory, après la visite, nous donnent une image sur les entretiens du ministre des affaires étrangères Kánya. D'après tout cela, au cours des rencontres, il s'agissait des entretiens entre le Hongrie et la petite Entente, il s'agissait du rapport entre la Hongrie et la Tchécoslovaquie, la Hongrie et la Roumanie, du rapport entre la Hongrie et la Pologne, l'Allemagne et la Pologne, et de l'Anschluss imminent. Les deux ministres des affaires étrangères voulaient parler du danger allemand, qui menaçait tous les pays de l'Europe Centrale d'une façon différente, mais tous les deux attendaient que l'autre commence. Cela n'a pas réussi, les entretiens ont été considérés comme un échec.

D'après les sources des archives, il y avait un seul résultat concret, les deux ministres des affaires étrangères sont tombés d'accord qu'ils échangeraient des informations d'une façon directe dans le futur. Mais les conséquences de la visite laissent penser beaucoup plus que cela. L'échange des informations d'une façon directe a commencé en avril entre les armées des deux pays (2e classe de direction d'état major). Ce même mois, le colonel Marecki, l'officier de la 2e classe de direction d'état major de Varsovie est arrivé à Budapest pour prendre le contact personnel direct au Ministère de la Défense Nationale. Selon les mémoires de Béla Lengyel, attaché militaire de Varsovie (à cette époque-là: lieutenant-colonel d'état major), au cours des entretiens de Cracovie et de Varsovie il était fixé que la création d'une frontière commune entre la Hongrie et la Pologne était un intérçt commun des deux pays, les Polonais servaient volontiers d'intermédiaire entre les Hongrois et les Slovaques, et si Budapest agissait contre la Tchécoslovaquie d'une façon armée, la Pologne ne dirait pas que c'est une action sans principe. La crise des Sudètes de septembre de 1938 favorisait la coopération renouvelée entre la Hongrie et la Pologne.

Le 12 septembre les gouvernements polonais et hongrois ont signé un accord politique qui a prescrit une consultation sur les questions communes qui touchaient l'Europe Centrale. Un attaché militaire polonais, le lieutenant-colonel d'état major Jan Emisarski a été délégué à Budapest: il est arrivé dans la capitale hongroise le 1 octobre 1938 (avant, ce poste n'était pas occupé pendant des années). En octobre et en novembre, du Nord, des unités de diversion polonaises, du Sud-Ouest, des unités de diversion hongroises ont été envoyées à la Subcarpathie. Le but était la déstabilisation de la Tchécoslovaquie, pour que la Subcarpathie puisse appartenir à la Hongrie le plus tôt possible, et la frontière commune entre la Pologne et la Hongrie soit créée. Si nous résumons les résultats des entretiens, nous pouvons constater qu'il n'y avait pas d'accord écrit concret, mais les entretiens servaient quand même de base dans le futur pour une collaboration entre la Hongrie et la Pologne contre la Tchécoslovaquie.

László E. Varga

DER BESUCH DES REICHSVERWESERS MIKLÓS HORTHY IN POLEN IM JAHRE 1938

Resümee

Der Besuch von Miklós Horthy, dem Reichsverweser Ungarns, in Polen zwischen dem 5. und 9. Februar 1938 fand in den beiden Ländern, sowie in der internationalen Diplomatie besondere Beachtung. Seitens des einladenden Landes war im Voraus angedeutet worden, dass der Besuch protokollarischen Charakters sein wird; der Abschluss eines Abkommen oder einer Vereinbarung sei nicht vorgesehen, das Ziel sei es, die internationale Situation unter die Lupe zu nehmen. Die konkreten inhaltlichen Verhandlungen mit den polnischen Kollegen führten Außenminister Kálmán Kánya, dessen Kabinettchef István Csáky, der spätere Außenminister, sowie György Bakach-Bessenyei, Leiter der politischen Abteilung des Außenministeriums.

Der Reichsverweser führte Verhandlungen mit Präsident Mościcki, Marschall Rydz-Śmygły (dem Oberbefehlshaber der Armee), sowie Generaloberst Sosnowski (einem Inspektor der polnischen Armee) und empfing Außenminister Beck zu einer Privataudienz. Von diesen Treffen entstanden keine Aufzeichnungen – weder in ungarischer, noch in polnischer Sprache –; falls doch, dann sollten sie im Zweiten Weltkrieg vernichtet werden. Von den Verhandlungen über die Außenpolitik sind lediglich die Aufzeichnungen von Bakach-Bessenyei erhalten geblieben. Die Verhandlungen des Außenministers Kánya spiegeln die Dokumente vom offiziellen Umgang mit Hory, dem Botschafter in Warschau wider, den er nach den Verhandlungen getroffen hat. Dem zufolge ging es bei den Besprechungen um die laufenden Verhandlungen zwischen Ungarn und den Kleinen Entente-Mächten, um die ungarisch-tschechoslowakische, sowie die ungarisch-rumänische Beziehung, um die ungarisch-polnischen, sowie deutsch-polnischen Kontakte und um den kurz bevorstehenden Anschluss. Über die deutsche Gefahr, die jedes Land in Mitteleuropa auf unterschiedliche Weise bedrohte, wollten zwar beide Außenminister verhandeln, doch warteten beide darauf, dass der andere die Initiative ergreift. Dies gelang nicht, die Verhandlungen galten als Fiasko.

Den Archivquellen zufolge gab es ein einziges, konkretes Ergebnis: die beiden Außenminister vereinbarten bezüglich der Zukunft einen direkten Informationsaustausch. Die Folgen des Besuches lassen jedoch viel mehr vermuten. Zwischen den Armeen der beiden Länder – durch die 2. Abteilung des Generalstabes – begann im April der direkte Austausch von Informationsmaterial. Noch im gleichen Monat kam Oberst Marecki, Offizier der 2. Abteilung des Generalstabes nach Budapest, um den persönlichen direkten Kontakt im Verteidigungsministerium aufzunehmen. Den Memoiren des Militärattachés in Warschau, Béla Lengyel – damals Oberstleutnant im Generalstabe – zufolge, wurde während der Verhandlungen in Krakau und Warschau festgehalten, dass die Schaffung der gemeinsamen ungarisch-polnischen Grenze gemeinsames Interesse sei; die Polen würden in der ungarisch-slowakischen Beziehung gerne vermitteln, und sollte Budapest bewaffnet gegen die Tschechoslowakei auftreten wollen, würde Polen das auch nicht für grundlos halten. Die Sudetenkrise vom September 1938 trug die weitere ungarisch-polnische Zusammenarbeit in sich.

Am 12. September schlossen die polnische und die ungarische Regierung eine politische Vereinbarung, die für die, Mitteleuropa betreffenden gemeinsamen Fragen eine Konsultation vorschrieb. Ein polnischer Militärattaché, namentlich Jan Emisarski, Oberstleutnant im Generalstab, war nach Budapest delegiert worden, der am 1. Oktober 1938 in die ungarische Hauptstadt kam (vor ihm war der Posten jahrelang nicht besetzt gewesen). Im Oktober-November wurden vom Norden her polnische, vom Südwesten her ungarische Diversanten-Einheiten (die sogenannte Rongyos Gárda, also „Zerlumpte Garde") ins Karpatenvorland gesandt. Ziel war die Destabilisierung der Tschechoslowakei, damit das Karpatenvorland auf irgendeine Art und Weise so schnell wie möglich zu Ungarn kommt, und so die gemeinsame polnisch-ungarische Grenze geschaffen wird. Wenn wir die Ergebnisse der Verhandlungen zusammenfassen, kann festgestellt werden, dass zwar keine konkrete schriftliche Vereinbarung zustande gekommen ist, dass aber diese Verhandlungen doch als Grundlage einer späteren ungarisch-polnischen Kollaboration gegen die Tschechoslowakei fungiert haben.

Ласло Варга Е.

ВИЗИТ РЕГЕНТА ВЕНГРИИ В ПОЛЬШУ В 1938 ГОДА

Резюме

Визит правителя Венгрии Миклоша Хорти в Польшу, состоявшийся с 5 по 9 февраля 1938 года, сопровождался повышенным вниманием в обеих странах, а также со стороны международной дипломатии. Приглашавшая сторона заранее сигнализировала, что визит будет носить протокольный характер, не предусматривалось заключение никакого договора или соглашения. На повестке дня было обсуждение международного положения. Переговоры с польской стороной по существу проводились министром иностранных дел Каней, начальником кабинета министра Чаки Иштваном, позднее ставшим министром иностранных дел, и заведующим политотдела министерства иностранных дел Дьёрдем Бакач-Бешеннеи.

Венгерский правитель вел переговоры с президентом Порльской Республики Мосцицки, с главнокомандующим армией маршалом Ридз-Смигли и генерал-полковником Соскновски, одним из инспекторов польской армии. Хорти дал аудиенцию министру иностранных дел Польши Беку. Об этих переговорах не составлялись протоколы ни на венгерском, ни на польском языке. Если все же какие-то записки были сделаны, они были, по всей вероятности, уничтожены во второй мировой войне. О переговорах коллег министерства иностранных дел остались лишь памятные записки, сделанные Бакач-Бешшеньеи. Переговоры министра иностранных дел Каньа после визита Хорти, отражаются документами официальных контактов, имевших место с варшавским послом Хори. Согласно документам на этой встрече шла речь о переговорах, проводившихся между Венгрией и Малой Антантой, о венгеро-чехословацких и венгеро-румынских отношениях, о венгеро-польских и германо-польских связях, а также о предстоящем Аншлуссе. Оба министра иностранных дел хотели обсудить опасность, идущую со стороны Германии, которая иным образом угрожала всем центрально-европейским странам, чем восточным и западным, но каждый из министров ожидал, пока с инициативой выступит другой (коллега). Этого сделать не удалось, переговоры считались провалившимися.

Согласно архивным источникам был достигнут один единственный ощутимый результат, а именно, оба министра иностранных дел договорились о непосредственном обмене информацией в будущем. Однако последствия этого визита сделали намек на более серьезные результаты. Между армиями обеих стран – 2-ой отдел разведки генерального штаба – в апреле начался непосредственный обмен информационными материалами. В том же месяце офицер варшавского 2 отдела разведки ГШ прибыл в Будапешт в целях вступить в непосредственный личный контакт с Министерством Обороны. Согласно мемуарам военного атташе в Варшаве Белы Лендьель – в то время подполковника генерального штаба – в ходе переговоров в Кракове и Варшаве констатировалось, что обе стороны заинтересованы в установлении совместной венгерско-польской границы, поляки охотно взяли бы на себя посредничество в венгеро-словацких отношениях, и если бы Будапешт совершил вооруженное нападение на Чехословакию, то Польша не сочла бы его беспринципным. Судетский кризис, разразившийся в сентябре 1938 года, был чреват необходимостью дальнейшего венгеро-польского сотрудничества.

12 сентября польское и венгерское правительства заключили политическое соглашение, предписывавшее проведение консультации по общим вопросам, затрагивавшим Центральную Европу. В Будапешт был делегирован польский военный атташе подполковник генерального штаба Ян Эмисарский, который прибыл в венгерскую столицу 1 октября 1938 года (до сего времени должность в течение многих лет не была никем занята). В октябре-ноябре того же года с севера были направлены в Закарпатье польские диверсантские части, в то время, как с юга-запада были направлены туда же венгерские диверсанты (Rongyos Gárda - Оборванная Гвардия). Целью этой акции было дестабилизировать Чехословакию в интересах того, чтобы Закарпатская Украина так или иначе как можно скорее была бы присоединена к Венгрии и чтобы была создана общая польско-венгерская граница. Подводя итог переговорам, можно констатировать, что несмотря на то, что конкретного письменного соглашения заключено не было, все же переговоры послужили основой более позднего взаимодействия Венгрии и Польши, направленного против Чехословакии.

HORVÁTH MIKLÓS

AZ 1956-OS FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC ÉS A VARSÓI SZERZŐDÉS

Negyvenöt éve annak, hogy a magyar nép forradalmát és szabadságharcát – mint az történelmünk során már annyiszor előfordult – egy idegen hatalom fegyveresei vérbe fojtották. Tíz éve történt, hogy a Varsói Szerződést – jelentős magyar diplomáciai erőfeszítések eredményeként – a tagországok feloszlatták. Indokolt feltenni a kérdést:

A szovjet haderő az 1956. október 23-án Budapesten megindított, majd október 31-től az ország egészére kiterjesztett hadműveleteit a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erőinek részeként, vagy e szervezettől független önálló nemzeti erőként hajtotta végre?

A Varsói Szerződés Alapokmánya milyen módon szabályozta a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok tevékenységét?

E kérdés megvizsgálásának egyik, a forradalom és szabadságharc utólagos értékelése szempontjából is fontos célja annak megállapítása, hogy a Varsó Szerződés Alapokmánya lehetővé tette-e a szovjet csapatok karhatalmi és rendfenntartó célú alkalmazását? Hosszú évtizedek óta tartotta – illetve véleményem szerint részben ma is tartja – magát az a felfogás, mely szerint a Szovjetunió hadserege a magyar nép és annak fegyveres erői elleni hadműveleteit a Varsói Szerződés alapján, annak írott betűje és szelleme értelmében, a magyar kormány kérésére – „baráti segítségnyújtásként" – hajtotta végre. A ma már kutatható, illetve részben publikált dokumentumok a fentiekben idézett álláspont helyességét alapjaiban kérdőjelezik meg.

Mint közismert, a Varsói Szerződés megalakításának nem belső, hanem külső, tömbön kívüli, nemzetközi indokai voltak. A megkötés nemzetközi okai alapvetően meghatározták a szerződés keretein belüli együttműködés alapelveit, az együttműködés alapító okiratában deklarált céljait, területeit, illetve az e célok megvalósítását szolgáló szervezeti, intézményi kereteket is.

A szovjet csapatok Magyarországon való tartózkodása, a Varsói Szerződés megalakulása körülményeinek feltárása az e témakörben született legfontosabb dokumentumok – levéltári és könyvészeti források – feldolgozása, illetve a témával kapcsolatos kutatási eredmények összefoglalása nélkül nem lehetséges, ezért véleményem szerint az alábbi kérdések vizsgálata nem kerülhető meg:

A szovjet csapatok Magyarországon való tartózkodásának nemzetközi háttere

A szovjet csapatok – mint megszálló erők – magyarországi tartózkodására 1945 után a szövetséges hatalmak megállapodása adott lehetőséget, majd a Szovjetunió és Magyarország között 1947. február 10-én megkötött békeszerződés[1] a csapatok rendeltetését alapvetően megváltoztatta, módosította.

[1] *Halmosy Dénes:* Nemzetközi Szerződések 1945-1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződései. Budapest 1985. (A továbbiakban: *Halmosy*) 84. o.

A Békeszerződés 22. cikkelye a Szovjetuniónak lehetőséget biztosított arra, hogy általa egyoldalúan elhatározott erejű és összetételű csapatokat állomásoztasson hazánkban mindaddig, amíg Ausztriában megszálló csapatok vannak, illetve amíg nyugati szomszédunk vissza nem nyeri állami függetlenségét.[2] Az osztrák államszerződés megkötését előkészítő – 1955. április 12. és 15. között Moszkvában megtartott – tárgyalásokon Ausztria kötelezte magát, hogy kimondja svájci típusú semlegességét. Ennek ellentételeként a Szovjetunió vállalta, hogy csapatait az államszerződés hatályba lépéséig, de legkésőbb december 31-ig kivonja Ausztriából.

Miután a szovjet csapatok Magyarországon történő tartózkodását az új helyzetben – a Varsói Szerződés megalakítása, az Osztrák Államszerződés megkötése, a szovjet csapatok Ausztriából történt kivonulása – nemzetközi szinten, illetve a két állam között 1956 októberéig jogilag nem rendezték, tevékenységük értékelésének jogi alapját a Párizsi Békeszerződés, illetve a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Kormánya között 1948-ban megkötött egyezmény képezheti.

A Békeszerződés IV. részének – „A szövetséges haderők visszavonása" – 22. cikkelyében erről többek között az alábbiak állnak[3]:

22. cikk. 1.: „A jelen Szerződés életbelépését követően minden szövetséges fegyveres erőt 90 napon belül Magyarországról vissza kell vonni, mindazon által a Szovjetuniónak fennmarad a joga magyar területen oly fegyveres erő tartására, amelyre szüksége lehet ahhoz, hogy a szovjet hadseregnek az ausztriai szovjet megszállási övezettel való közlekedési vonalait fenntartsa. ...

3.: Magyarország azonban rendelkezésre fog bocsátani minden olyan eszközt és könnyítést, amelyre az ausztriai szovjet megszállási övezettel való közlekedési vonalak fenntartása céljából különösen szükség lehet, aminek ellenében a magyar kormány megfelelő ellenszolgáltatásban fog részesülni. ..."[4]

1947. december 30-án a Szovjetunió nagykövete, G. M. Puskin, kormánya megbízásából közölte Rákosi Mátyással: „[...] a szovjet hadsereg részlegeinek Magyarországról történt kivonásának eredményeképpen f. év december 14-én Magyarország területén csak olyan katonai egységek maradtak, amelyek az ausztriai zónával kapcsolatos közlekedési vonalak fenntartására szükségesek, amint azt a Magyarországgal kötött békeszerződés 22. cikke előírja."[5]

Ebben az időszakban Ausztriában három gyalogos és egy légvédelmi hadosztály látta el a „megszálló" státuszból adódó feladatokat mintegy 60-70 000 fővel. Magyarországon 1947-től 1955-ig – a Békeszerződés alapján – „visszamaradt erők" a folyamatos utánpótlás lebonyolítására alkalmas út- és vasútvonalak biztosítását látták el mintegy 4 hadosztálynyi erővel.

---

[2] A Békeszerződés 22. cikke alapján megkötött egyezmények 1958. április 1-jéig voltak érvényben. Akkor írták alá a Magyar Népköztársaság területén ideiglenesen tartózkodó szovjet csapatok által igénybe vett különböző létesítmények, szolgáltatások rendje és feltételei tárgyában megkötött újabb egyezményt. Az aláírók magyar részről Révész Géza vezérezredes, honvédelmi miniszter, szovjet részről A. A. Grecsko marsall, a Szovjetunió honvédelmi miniszterének első helyettese, az Egyesített fegyveres Erők főparancsnoka voltak.

[3] *Halmosy*, 84. o.

[4] Uo.

[5] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) XIX-J-1-j-IV. 430. 12. o. Közli *Pataki István:* „Egyezmények" a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról. *Múltunk*, 1995. 3. szám, 124. o.

A kérdés kiváló ismerője, Pataki István véleménye szerint „[...] a fenti feladatra elég lett volna néhány egység, néhány ezer fővel. A valóságban azonban ennél nagyobb létszámú katonaság állomásozott hazánkban, és e kontingens nagyságának megfelelően különböző intézmények, parancsnokságok, lő- és gyakorló terek, repülőterek voltak a szovjetek használatában, távol az Ausztria felé vezető közlekedési vonalaktól. [...] Az ezt követően megkötött egyezmények és a mellékletekben foglaltak[6] nem tettek eleget a békeszerződésből idézett követelmények mindegyikének, csak a 22. cikk 3. pontjának. E tény, valamint a csapatok elhelyezésével kapcsolatos tétel csorbította az ország függetlenségét[...]"[7]

A Magyar Köztársaság és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége 1948. február 18-án kötött „barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződést," mely szerződésben a felek – többek között – kötelezték magukat:

„[...] együttesen igénybe vesznek minden rendelkezésükre álló eszközt arra, hogy kiküszöböljék bárminő, Németország, vagy bármely más, vele közvetlen, vagy akármilyen formában szövetkezett állam részéről megismétlődő támadás veszélyét. [...] (1. cikk)

Abban az esetben, ha a Magas Szerződő Felek egyike háborúba sodródnék [...,] a másik Magas Szerződő Fél minden rendelkezésre álló eszközzel haladéktalanul katonai és egyéb segítséget nyújt a háborúba sodort Szerződő Félnek. (2. cikk)

A Magas Szerződő Felek mindegyike kötelezi magát, hogy nem köt semmiféle szövetséget és nem vesz részt semmiféle szövetkezésben, valamint olyan akcióban vagy intézkedésekben, melyek a másik Magas Szerződő Fél ellen irányulnak. [...] 3. cikk)

A Magas Szerződő Felek megerősítik elhatározásukat, amely szerint a barátság és az együttműködés szellemében fognak eljárni Magyarország és a Szovjetunió közötti gazdasági és kulturális kapcsolatok további fejlesztése és megszilárdítása érdekében; kölcsönösen tiszteletben tartván függetlenségüknek, állami szuverenitásuknak és a másik belső ügyeibe való benemavatkozásnak az elvét. (5. cikk)

Ez a szerződés életbelépésének napjától számított 20 évig marad érvényben. [...]"(6. cikk)[8] A szerződő felek a fentieken túl arra is kötelezettséget vállaltak, hogy a fenti szerződés megvalósítása összhangban lesz az Egyesült Nemzetek Szervezete alapokmányának elveivel.

---

[6] Az 1947. február 10-től és 1955. május 15-ig terjedő időszakban Magyarország és Szovjetunió között az alábbi - vizsgált témánkkal összefüggő - szerződések megkötésére került sor: Barátsági együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés (1948. február 18., Moszkva); Egyezmény a Magyarországon tartózkodó szovjet csapattestek szállítmányainak vámmentességéről; Egyezmény a Szovjet Hadsereg Magyarországon és Ausztria megszállási övezetében lévő csapatainak magyar vonatokon történő szállításáról; Egyezmény a Magyarországon állomásozó szovjet alakulatok részére nyújtandó távközlési szolgáltatásokról; Egyezmény a kaszárnyáknak és szolgálati helyiségeknek, raktáraknak, repülőtereknek és gyakorlótereknek bérbeadásáról (1948. december 6., Budapest); Egyezmény a magyar hadsereg katona állományú tagjainak a Szovjetunió katonai nevelőintézeteiben való ellátásával és kiképzésével járó kiadások megtérítéséről (1949. június 29., Moszkva); Szerződés a magyar-szovjet államhatár rendjének szabályozása tárgyában; Egyezmény a határkonfliktusok és határincidensek rendezésének tárgyában (1950. február 24., Moszkva). MOL XIX-J-1-j-26/261-005145-1961., 26/261-001871/1962. 322. d. Kivonat a Magyarország és Szovjetunió között 1945-től 1960. december 31-ig kötött kétoldalú nemzetközi szerződésekből.

[7] *Pataki István:* „Egyezmények" a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról. *Múltunk*, 1995. 3. szám, 125-127. o.

[8] *Halmosy* 142-143. o.

Következtetésként a fentiek alapján megállapítható: az 1948. február 18-án kötött „barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés" 1956. októberében és novemberében hatályos volt. Ez a szerződés, mint később a Varsói Szerződés is, szándékai és írott betűje szerint is egy esetleges *külső* támadás kollektív elhárítása céljából köttetett. A szerződő felek 1948 februárjában is kifejezésre juttatták, hogy egymás függetlenségét, állami szuverenitását tiszteletben tartják, hogy a másik fél belső ügyeibe – értem alatta mindazon ügyek összességét, amelyek nem merítik ki egy harmadik fél fegyveres támadása közös elhárítása fogalmát – be nem avatkoznak. Ezen túlmenően arra is kötelezettséget vállaltak, hogy olyan akciókban vagy intézkedésekben nem vesznek részt, melyek a másik fél ellen irányulnak.

A szovjet csapatok létszámáról és elhelyezéséről a szovjet kormány 1957-ig, a szovjet csapatok Magyarországon történő ideiglenes állomásoztatása tárgyában aláírt szerződés megkötéséig, hivatalos tájékoztatást a magyar fél részére nem adott. Ugyancsak Pataki István kutatásai szerint már 1948-ban, az egyezmények megkötését követően, majd később „...újabb és újabb szovjet alegységek, egységek érkeztek magyar területre. 1949, 1953 és 1955 a csapatok növekedésének évei voltak. 1949 augusztusában egy gépkocsizó lövészhadosztályt vezényeltek Magyarország területére a Badeni Központi Hadseregcsoport parancsnokának utasítására. (11 010 fő). Zömük román területről érkezett, elhelyezésükért, ellátásukért a Honvédelmi Minisztérium anyagi-technikai szervezetei voltak felelősek. Még 1949-ben előzetes bejelentés nélkül repülő és légvédelmi csapatok érkeztek Debrecenbe. 1949–1950-ben négy hadosztály szervezetében mintegy 80 városban, községben és más településen állomásoztak szovjet alegységek, egységek. Ebből húsz-huszonkét helyen őrségek tartózkodtak.[9] 1953-ban elsősorban a repülőalakulatok létszámát növelték, technikáját fejlesztették.

A megszálló hatalmak 1955. május 15-én írták alá a független, demokratikus Ausztria visszaállításáról szóló szerződést. A megszálló erők Ausztriából történt kivonását követően a szovjet és magyar államhatalmi szervek a Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok jogi helyzetét 1956. október 23-ig – az ezzel kapcsolatos kétoldalú egyezményt 1957. május 27-én kötötték meg – nem szabályozták. A Központi Hadseregcsoport felszámolását követően a szovjet politikai és katonai vezetés – a békeszerződésben előírt kivonulási kötelezettség teljesítését elmulasztva – itt állomásozó csapatai létszámának és összetételének megváltoztatását, annak jogszerűtlensége ellenére is, indokoltnak látta.

A nagyszabású diszlokációra Ausztriából 1955-ben került sor részben az osztrák államszerződés életbe lépése, részben a Varsói Szerződés létrehozása következtében. J. Foster Dulles szerint a szovjet csapatok kivonása Ausztriából „bizonyára nagy hatást gyakorol azokra az országokra, amelyeket a Vörös Hadsereg megszállva tart. Ezekben az országokban erősödni fog a törekvés, hogy Ausztriához hasonlóan megszabaduljanak a megszállóktól."[10]

G. K. Zsukov marsall, a Szovjetunió honvédelmi minisztere 1955. július 31-én az osztrák államszerződés hatályba lépése után nyílt parancsban közölte: „Valamennyi

---

[9] Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) MN 1954. T. Elhelyezési és különleges ügyek. L. még: „Egyezmények" a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról – a dokumentumokat közli *Pataki István, Múltunk*, 1995. 3. szám, 130. o.

[10] Idézi *Borhi László:* Az Egyesült Államok és a szovjet zóna 1945-1990. 1994. 48. o.

Ausztriában állomásozó szovjet csapatot 1955. október 1-jéig a Szovjetunió területére kell helyezni. A Szovjetunió fegyveres erőinek összlétszámát az Ausztriából kivont csapatok létszámával csökkenteni kell."[11]

A kivonás Ausztriából megtörtént, de a csapatok egy részét – Zsukov idézett parancsával ellentétben – Magyarország területén helyezték el. Magyar részről Bata István vezérezredes, honvédelmi miniszter 1955 tavaszán néhány alkalommal konzultált Moszkvában az osztrák államszerződéssel s a nyolc európai állam által létrehozandó szövetséggel (Varsói Szerződés) kapcsolatos feladatokról és erről május 5-én beszámolt az MDP KV Politikai Bizottsága előtt.

Az osztrák államszerződést említve jelezte: lehet, hogy Románia és Magyarország területéről kivonják a szovjet csapatokat, illetve a Varsói Szerződés keretében a Politikai Tanácskozó testület hoz majd határozatot a szovjet csapatok elhelyezéséről, vagy az Egyesített Fegyveres Erők főparancsnoka intézkedik legalább egy szovjet hadtest magyarországi elhelyezéséről. A fentieket azzal egészítette ki, hogy erre a magyar hadsereg létszáma miatt is szükség van. Gerő Ernő a szovjet csapatok Magyarországon maradásáról úgy vélekedett: „a nyugatiak óriási hangot csapnak, hogy megkötik az osztrák békét és az oroszok nem vonulnak ki. Ettől nem kell túlságosan befolyásoltatnunk magunkat [...]"[12]

Bata István 1955. május 31-én szovjet kérést terjesztett a Politikai Bizottság elé: „A Szovjetunió Fegyveres Erőinek Vezérkara azzal a kéréssel fordult a Honvédelmi Minisztériumhoz, hogy vizsgálja meg egy szovjet Légi Hadsereg parancsnokság, egy háromezredes vadászrepülő hadosztály és egy felderítő repülőezred Ausztria területéről Magyarország területére történő áthelyezésének lehetőségét." Az előterjesztés alapján többek között a szolnoki repülőtér fejlesztésére és 350 szovjet tiszt elhelyezésére intézkedtek és nem sokkal később a szovjet hadtestet érintő kérdések kerültek napirendre.[13]

Az 1955 szeptemberében Magyarországon felállított szovjet Különleges Hadtest állományába két gépesített gárdahadosztály (a 2. és 17.), a 195. vadászrepülő, a 177. bombázórepülő hadosztály, a 20. pontonos hidászezred, valamint légvédelmi, fegyvernemi és más szakcsapatok kerültek. A hadtest parancsnoksága Székesfehérvárra települt, főerői Szombathely, Kecskemét, Pápa, Debrecen, Szolnok, Cegléd, Sárbogárd, Veszprém, Hajmáskér, Győr, Körmend és Komárom helyőrségekben állomásoztak.

A Különleges Hadtest rendeltetése: a magyar csapatokkal együttműködésben az osztrák határ lezárása, védelme, a szovjet csapatok kivonása esetén a közlekedési útvonalak biztosítása volt. A hadtest a Vezérkar útján a szovjet fegyveres erők miniszterének volt alárendelve.

A nagyhatalmak közötti viszonyt meghatározó módon befolyásoló térség Németország volt, ezért Hruscsovnak elsősorban a Lengyelországban 1956 nyarán kialakult helyzet megoldása okozott komolyabb fejtörést. Magyarország jelentősége a szovjet vezetés

---

[11] *Szabad Nép*, 1955. augusztus 1. Idézi *Pataki István:* „Egyezmények" a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról. *Múltunk*, 1995. 3. szám, 130. o.

[12] MOL 276. f. 53. cs. 229. ő. e. Idézi *Pataki István:* „Egyezmények" a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról. *Múltunk*, 1995. 3. szám, 130-131. o.

[13] MOL 276. f. 53. cs. 234. ő. e. Idézi *Pataki István:* „Egyezmények" a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról. *Múltunk*, 1995. 3. szám, 131. o.

számára eltörpült. Hruscsov 1956-ig több ízben kifejtette, hogy Magyarországon adott esetben készek minden eszközt felhasználni.

Ezért a Különleges Hadtest parancsnoka már 1956 júliusában parancsot kapott: az alaprendeltetés ellenére készítsen tervet a szovjet csapatoknak „a szocialista társadalmi rend fenntartása, védelme, adott esetben helyreállítása" érdekében történő alkalmazására. A terv kidolgozását Malasenko ezredesre bízták, aki azt J. V. Andropov nagykövet és M. F. Tyihonov altábornagy – Bata István vezérezredes, honvédelmi miniszter szovjet katonai „főtanácsadója" – közreműködésével és segítségével rövid időn belül el is készítette.

A terv, amelyet a Különleges Hadtest parancsnoka Lascsenko altábornagy hagyott jóvá, a „Volna" („Hullám") fedőnevet kapta. A karhatalmi tervek végrehajtását a „Kompasz" („Iránytű") jelszó elhangzását követően kellett megkezdeni. A hadosztályparancsnokok eligazítása megtörtént, akik a feladat végrehajtásához szükséges adatok beszerzésére is lehetőséget kaptak. A magasabbegységek, egységek és alegységek speciális felkészítése 1956. október 23-ig nem kezdődött meg.

Mint említettem, a szovjet Különleges Hadtest a szovjet Vezérkar útján közvetlenül a Fegyveres Erők Miniszterének volt alárendelve. Arra nincs adat, hogy a Hadtest hadosztályait – különösen a 2. és 17. gépesített gárdahadosztályt – a Varsói Szerződés alárendeltségébe helyezték volna. Ezzel kapcsolatban ezen a helyen is meg kell állapítani, hogy a Varsói Szerződés-alárendeltség nem azt jelentette, hogy ezen alakulatok béke- és háborús tevékenységét az Egyesített Fegyveres Erők Főparancsnoka közvetlen irányíthatta. Az Egyesített Fegyveres Erők Szervi Határozványa szerint a Főparancsnok a Varsói Szerződés alárendeltségébe rendelt nemzeti haderők irányítását nemzeti helyettesein, általában az adott tagország honvédelmi miniszterén, és/vagy vezérkarán keresztül valósíthatta meg.

A Varsói Szerződés megalakításának deklarált nemzetközi indokai

A Varsói Szerződés megalakítása, az Egyesített Fegyveres Erők felállítása okának az alapítók nem a tagországok belső helyzetében meglévő problémákat, „a népi demokratikus rendszer" belső ellenfelei, illetve ellenségei visszatartását, megfélemlítését, szükség esetén fegyveres erővel történő közös megsemmisítését tartották, hanem a nemzetközi helyzetben beállt – az alapítók értékelése szerint számukra alapvetően kedvezőtlen – változásokból vezették le, így ezen indokok tárgyilagos vizsgálata – véleményem szerint – nem kerülhető meg.

1954. november 29-től december 2-ig a szocialista államok képviselői értekezletet tartottak Moszkvában. Az értekezlet résztvevői egyhangú elhatározásra jutottak többek között abban a kérdésben is, hogy a párizsi egyezmények ratifikálása esetén intézkedéseket hoznak a közös fegyveres erők megszervezésére és azok parancsnokságának felállítására, valamint egyéb, a védelmi képesség fokozása szempontjából szükséges lépéseket tesznek „[...] a szocializmust építő népek békés alkotómunkájának védelmezése, a szocialista országok határai és felségterületei sérthetetlenségének szavatolására. [...]"[14]

[14] A szuverenitás és a függetlenség korszerű értelmezése, a szocialista viszonyok közös védelmének objektivitása. Tananyag, elméleti konferencia. – A Varsói Szerződés szervezetének továbbfejlesztése a béke körülményei között. Budapest, 1969. 37. o.

Hegedüs András, miniszterelnök – 1955. május 11-én Varsóban – a Varsói Szerződés megalakítására összehívott értekezleten megtartott beszédében[15] a szerződés megkötésének nemzetközi indítékai közé többek között a következőket sorolta:

„[...] A moszkvai értekezleten résztvevő nyolc ország határozott figyelmeztetése és a francia, az olasz, a német és más népek túlnyomó többségének tiltakozás ellenére a párizsi egyezményeket aláíró kormányok – az Egyesült Államok és Anglia vezető körei nyomásának és fenyegetésének engedve – keresztül erőszakolták az egyezmény ratifikálását. [...]

A Magyar Népköztársaság Országgyűlése április 18-a és 22-e között lezajlott legutóbbi ülésszakán megvitatta a kormány külpolitikáját és a moszkvai értekezleten elfogadott határozat alapulvételével, a jelenlegi nemzetközi helyzetnek megfelelően, szem előtt tartva a magyar nép életbevágó érdekeit, oly értelmű határozatot hozott, hogy szükségesnek tartja a baráti államok egyetértésében a barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés megkötését és az egyesített katonai parancsnokság felállítását a békeszerető országok népei békéjének megvédése, biztonságának megóvása érdekében. [...]"[16]

Hegedüs András a szerződés megkötésének – az alapító országok többsége szerint is hangoztatott – indítékai közül a hangsúlyt a „a német imperializmus feltámasztására" helyezte. „[...] A magyar nép történelme során évszázadokon át szenvedett a német hódító törekvések következtében [...] A magyar nép tudja, hogy a német militarizmus feltámasztása az ő függetlenségét és szabadságát veszélyezteti s ezért a maga részéről mindent megtesz, hogy e veszélyt elhárítsa. ... Az értekezletünk tárgyát képező [...] szerződés összhangban áll az államok elidegeníthetetlen önvédelmi jogával és azokkal a régebben kötött szerződésekkel, amelyek a német militarizmus feltámadása ellen, egy újabb agresszió megelőzésére irányulnak. [...]" [17]

A szerződés jellegét értékelve Hegedüs András bejelentette: „[...] ez a szerződés kizárólag védelmi jellegű és egyetlen más állam, vagy államcsoportosulás ellen sem irányul, ezért teljes mértékben megfelel az ENSZ alapokmánya céljainak és elveinek.

Összhangban áll az államok együttműködésének legfontosabb alapelveivel: az államok függetlensége, szuverenitása és egymás belügyeibe való be nem avatkozás elvével. Ezek az elvek elfogadhatók minden ország számára, függetlenül társadalmi rendszerétől. [...]

Népünk legigazibb nemzeti érdekeit szolgálja az a biztosíték, amelyet a szerződés nyújt azzal, hogy agresszió esetén a szerződő felek minden rendelkezésre álló eszközzel az ENSZ alapokmánya 51. cikkének megfelelően haladéktalanul a megtámadott segítségére sietnek. [...]

A Magyar Népköztársaság örömmel vesz részt a szerződés megalkotásában, mert ennek legfőbb célja egy új európai és világháború kirobbanásának megakadályozása [...]"[18]

Hegedüs András a Varsó Szerződés megkötését követően – 1955. május 19-én – a Minisztertanács ülésén tartott beszámolójában többek között kihangsúlyozta:

„[...] A Varsói Szerződés – védelmi szerződés. Első és fő célja: közös védekezés a közös veszéllyel, a fenyegető új agresszióval szemben. De a szerződés célja nemcsak ebben

[15] MOL XIX - 2 - p - szn./1955. 1. d. Hegedüs András iratai.

[16] Uo.

[17] Uo.

[18] Uo.

merül ki. A szerződés kimondja, hogy annak résztvevői feladatuknak tekintik az egymás közötti gazdasági és kulturális kapcsolatok további fejlesztését, békés kapcsolatok kiépítését, a békés egymás mellett élés megvalósítását a világ minden országával. [...]"[19]

A Minisztertanács vonatkozó szigorúan titkos határozatból[20] – az eddigiek megerősítéseként – kiemelendő:

„A varsói szerződés védelmi szerződés: célja az európai és a világbéke fenntartása. Ez a szerződés az államok egyenjogúsága, függetlensége és szuverenitása, valamint a belügyeikbe való be nem avatkozás elvein alapul és így mindenben megfelel az ENSZ Alapokmánya célkitűzéseinek és elveinek."[21] Ekkor a Minisztertanács arról is döntött, hogy az Országgyűlés elé javaslatot terjeszt a Varsóban 1955. május 14-én aláírt baráti, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés törvénybe iktatására. Az Országgyűlés április 22-én tartott ülésén tudomásul vette a kormány külpolitikai beszámolóját és megadta a felhatalmazást a moszkvai értekezlet nyilatkozatából eredő további intézkedésekben való részvételre.

A szerződést a Minisztertanács elnöke a Népköztársaság Elnöki Tanácsának meghatalmazása alapján írta alá. Az Alkotmány 20. §-a (1.) bekezdésének f) pontja értelmében a nemzetközi szerződések megerősítése a Népköztársaság Elnöki Tanácsának hatáskörébe tartozott. „Tekintettel azonban a varsói szerződésnek a világ békéjének és biztonságának biztosítása szempontjából történelmi jelentőségére [...] – olvasható az előterjesztésben – feltétlenül indokolt, hogy ezt az igen fontos nemzetközi szerződést legmagasabb államhatalmi szervünk, az Országgyűlés tárgyalja, erősítse meg [...], iktassa törvénybe, tehát az Alkotmányban meghatározott legmagasabb rendű jogforrás erejével ruházza fel."[22]

Az eddigiek megerősítéseként idézem a Varsói Szerződés tagországai által 1955. május 14-én közzé tett záróközleményt, amelyben a megalakítás nemzetközi indokairól a következők állnak:

„[...] a párizsi egyezmények ratifikálása növeli az új háború veszélyét, fenyegeti a békeszerető államok nemzeti biztonságát, mert ezek az egyezmények a Nyugat-európai Unió létrehozásával új katonai csoportosulást alakítanak az újra felfegyverzett Nyugat-Németország részvételével, és előírják Nyugat-Németország felvételét az észak-atlanti tömbbe [...]."[23]

Mindezek alapján minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy a Varsói Szerződés megalakításának nem belső, hanem külső, tömbön kívüli nemzetközi indokai voltak. Ezt a megállapítást erősíti, hogy a Politikai Tanácskozó Testület 1956. januári ülésszaka nyilatkozatában[24] – 1956. január 28-án – a nemzetközi feszültség további enyhítésének és az európai béke és biztonság megszilárdításának feladatairól a következők olvashatók: „Helyesnek bizonyult, hogy az államok közötti nézeteltérések és viták megoldásának módszere nem erőszak alkalmazása vagy erőszakkal való fenyegetőzés, hanem a felek kölcsönös ér-

[19] MOL XIX - 2 - p - szn./1955. 1. d. Hegedüs András iratai.

[20] MOL XIX - 2 - p - 896./1955. 1. d. Hegedüs András iratai. 896/min.titk./1955./B.J.

[21] Uo.

[22] MOL XIX-J-1-j-26/d-001500/4-1956. 18. számú törvényjavaslat.

[23] A Varsó Szerződés Szervezete Dokumentumok 1955-1985. 12. o.

[24] Uo. 19-26. o.; *Szabad Nép,* 1956. január 29.

dekeit figyelembe vevő tárgyalások [...] sok olyan államnak, amelyet külső nyomással, az eszközökben sem válogatva vonnak be az említett [„imperialista, agresszív" – H. M.] katonai tömbökbe, az ezekben való részvétel közvetlenül veszélyezteti nemzeti függetlenségét. [...] idegen érdekekért keletkezett konfliktusokba sodrodnak. [...]"[25]

Kicsit előrelépve az időben, 1957 elején Nagy Imre – akinek első miniszterelnöksége alatt a szocialista országok új szövetségi rendszere megalakításának alaplépései megtörténtek – a Varsói Szerződést az alábbiak szerint értékelte: „A lengyel és magyar események rávilágítottak – írta az ekkor Romániában fogva tartott Nagy Imre –, hogy a Varsói Szerződés a szovjet nagyhatalmi soviniszta törekvések eszköze, amelynek segítségével a benne résztvevő – helyesebben moszkvai utasításra belekényszerített – szocialista országokat ennek a politikának alárendelik. A Varsói Szerződés nem más, mint a szovjet katonai diktatúra ráerőszakolása a résztvevő országokra. [...] A Varsói Szerződés igazi értelme tehát az, hogy az egyes országokban elhelyezett szovjet csapatok segítségével olyan politikai, gazdasági és katonai helyzetet biztosítson, amely legjobban megfelel a szovjet hatalmi katonai törekvéseknek. [...] A Varsói Szerződés a szocialista országok egymásközti viszonya terén a sztálini korszak függőségének és alárendeltségének katonai eszköze. Amit a szovjet kormány és az SZKP politikai tanácsokkal, utasításokkal nem tud elérni, azt a Varsói Szerződés katonai eszközökkel volt hivatva biztosítani[...]"[26]

A szovjet vezetésnek a csapatok bevetésével kapcsolatos döntése ellentétben állt az SZKP XX. kongresszusán – 1956. februárjában – meghirdetett és elfogadott külpolitikai tézisekkel is[27]. Ezt bizonyítja a kongresszus határozatából idézett következő részlet is: „A párt abból a megingathatatlan lenini útmutatásból indul ki, hogy új társadalmi rendszer megteremtése egyik vagy másik országban – minden ország belügye."[28]

*

Annak ellenére, hogy Hegedüs András több alkalommal is kijelentette: a Varsói Szerződés mindenben megfelel az ENSZ alapelveinek az 1955. május 14-én elfogadott Alapokmányban egy sor, az ENSZ Alapokmányában szereplő elvet, eljárási szabályt nem

[25] A Varsó Szerződés Szervezete. Dokumentumok 1955-1985. Budapest, 1986. 19-20. o.

[26] Nagy Imrének a romániai Snagovban készült feljegyzései, 1957. MOL A Nagy Imre és társai per iratai, XX-5-h. Vizsgálati Iratok 8. kötet 19-22. o.

[27] *Halmosy* 317-323. o.; *Szabad Nép,* 1956. február 25.

[28] *Halmosy* 320. o. A kongresszus anyagából témánkkal összefüggésben kiemelendők az alábbi részletek is: „A kongresszus helyesli az SZKP Központi Bizottságának és a Szovjetunió kormányának békeszerető külpolitikáját, amelyek révén a nemzetközi feszültség enyhítésében, a béke megszilárdításában és a demokratikus erők állásainak megerősítésében nagy sikerek születtek. [...] Ebben nagy szerepet játszott a nemzetközi kapcsolatok ismeretes öt elve, amelyet sok állam és a társadalom rétegei ismernek el – a területi épség és a szuverenitás tiszteletben tartása, a meg nem támadás, a be nem avatkozás egymás belügyeibe, az államok kapcsolatainak az egyenlőség és a kölcsönös előnyök alapján való fejlesztése, a békés egymás mellett élés és a gazdasági együttműködés. Ezek az elvek a jelenlegi viszonyok között a különböző rendszerű államok kölcsönös kapcsolatainak legjobb megfogalmazását jelentik és alapját alkotják az egész földkerekség államai tartós, békés kapcsolatainak." (Uo. 319. o.) „A Szovjetunió Kommunista Pártja abból a lenini tételből indul ki, hogy „minden nemzet eljut a szocializmushoz, ez elkerülhetetlen, de nem teljesen egyformán fognak eljutni, mindegyik sajátos vonást kölcsönöz majd a demokrácia ilyen vagy olyan formájának, a proletárdiktatúra ilyen vagy olyan válfajának, a társadalmi élet különféle területén végrehajtott szocialista átalakítások ilyen vagy olyan ütemének. [...] Egészen törvényszerű, hogy ezentúl mind változatosabbak lesznek a szocializmusra való áttérés formái az egyes országokban." (Uo. 321. o.)

rögzítettek. Így történt ez az ENSZ Alapokmány II. fejezetének „Tagság" részében rögzített garanciákkal is, melyek egyike például lehetővé tette, hogy az alapelvek megsértése miatt a közgyűlés a tagot a szervezetből kizárja.

Az ENSZ Alapokmányától eltérő módon többek között nem pontosították a döntéshozatal rendjét, nem dolgozták ki minden részletében a Politikai Tanácskozó Testület feladatait és hatáskörét, jogosítványait a döntések meghozatalában, az egyes problémák megoldása során követendő eljárási szabályokat és ezek között talán a legfontosabbat, a szavazás rendjét.

Külön figyelmet érdemel az ENSZ Alapokmánya VI. fejezete („Viszályok békés rendezése"), vagy a VII. fejezete („Eljárás a béke veszélyeztetése, a béke megszegése és támadó cselekmények esetében"). Ha az ENSZ Alapokmányában rögzített – és a Varsói Szerződés Alapokmányában hivatkozott – alapelveket és a Szovjetunió 1956-os tevékenységét összevetjük, minden kétséget kizárólag megállapítható, hogy az alapelvek nagy részét a Szovjetunió figyelmen kívül hagyta, illetve nem tartotta be.

A Szovjetunió vezetése a lengyel és magyar „ügy" kezelése során a Varsói Szerződés tagállamait nem kezelte egyenjogú partnerként, nem gyakorolt türelmet az elvárható mértékben, hanem – az ENSZ Alapokmányával ellentétesen – azonnal az erőszakkal való fenyegetést, illetve a fegyveres erők bevetését választotta. A két ország belügyébe beavatkozva, a nemzetek önrendelkezésének jogát elutasítva, a békés eszközök használata helyett, szinte automatikusan a fegyveres erőszak alkalmazására helyezte a hangsúlyt.

Az Alapító Okiratból kimaradt eljárási szabályok értékelésénél, utólagos rekonstruálásánál figyelembe kell venni, hogy 1956 után a szovjet csapatok mennyiségének csökkentését, vagy a szovjet haderő Romániából történő kivonását, illetve az e tárgyban kötött kétoldalú egyezményeket a Politikai Tanácskozó Testület hagyta jóvá. Ebből következhet az is, hogy a hazánkban tartózkodó szovjet csapatok helyzetének 1956. október 23-a előtti rendezését – mint ismeretes, ez 1957. május 27-ig nem történt meg –, illetve újabb szovjet csapatok Magyarországra rendelését csak a Politikai Tanácskozó Testület egyhangú jóváhagyó döntését követően lehetett volna végrehajtani, a két fél kétoldalú szerződésben rögzített megegyezése esetén is.

1955. május 14-ét követően először 1956 januárjában, majd 1957-től az érdekelt államok közötti egyezmény és az azt megerősítő Politikai Tanácskozó Testületi döntés alapján volt lehetőség a Szerződés tagállamai Egyesített Parancsnokságának rendelkezésére bocsátott fegyveres erők létszámának és állományának módosítására.

1955. május 14-én a Varsói Szerződés Alapokmányának 5. cikke alapján határozat született a fegyveres erők Egyesített Parancsnokságának a megalakításáról[29]. A szerződés 5. és 6. cikkének megfelelően a Varsói Szerződés tagállamai az alábbiakban állapodtak meg:

„1.) A Szerződés tagállamai Egyesített Fegyveres Erői *védelmi képessége fokozására és szervezésére vonatkozó általános kérdések megoldásával a Politikai Tanácskozó Testületet bízzák meg.*

[29] Jegyzőkönyv a barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés tagállamai Egyesített Fegyveres Erőinek létrehozásáról. Az eredeti jegyzőkönyv másolata. 1955. május 15. HIM KI HVK Titkárság 394/0100., eredeti száma 53/00122.

2.) Létrehozták az Egyesített Fegyveres Erők Főparancsnoki beosztást, akit megbíznak ezeknek az erőknek közvetlen vezetésével.

Az Egyesített Fegyveres Erők Főparancsnokának I. Sz. Konyevet, a Szovjetunió marsallját nevezik ki.

3.) Az Egyesített Fegyveres Erők Főparancsnok helyetteseinek kinevezik a Szerződés tagállamai – az Albán Népköztársaság, Bolgár Népköztársaság, Magyar Népköztársaság, Lengyel Népköztársaság, Román Népköztársaság és a Csehszlovák Köztársaság – [a Szovjetunió honvédelmi minisztere nem lett a Főparancsnok helyettese – H. M.] – honvédelmi minisztereit, vagy más katonai vezetőit."

4.) [...] törzs megalakítása, székhelye Moszkva. [...] Az Egyesített Fegyveres Erők törzsfőnökének A. I. Antonov hadseregtábornokot nevezik ki.

5.) A barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási Szerződést aláíró államok szárazföldi csapataitól és légierejétől az alábbi mennyiségű magasabbegységeket jelölik ki az Egyesített Fegyveres Erők állományába.

Tagországok	*Szárazföldi csapatok (hadosztály)*	*Légierő (repülő hadosztály)*		
		Vadász	*Csata*	*Bombázó*
Szovjetunió	30	22	3	9
Lengyelország	14	7	2	1
Német Demokratikus Köztársaság	A kijelölésre kerülő csapatok mennyiségéről szóló döntés kiegészítő egyezménnyel kerül eldöntésre			
Csehszlovákis	11	5	1	1
Magyarország	8	2	-	-
Románia	8	3	1	-
Bulgária	7	3	1	-
Albánia	Saját fegyveres erői vonatkozásában az intézkedéseit koordinálja az Egyesített Parancsnoksággal			

A fentieken túl Lengyelország, Románia és Bulgária az összes haditengerészeti erőit, a Szovjetunió 4. és a Fekete-tengeri haditengerészeti flotta erőit az Egyesített Fegyveres Erők alárendeltségébe rendeli.

„[...] Az Egyesített Fegyveres Erőknek a Szerződés tagállamai területén történő elhelyezése ezen államok közötti egyezménnyel [...] [a] kölcsönös védelmi szükségleteknek megfelelően történik. [...]

6.) Az Egyes Szerződő Felek a kijelölt fegyveres erők parancsnoklásával az Egyesített Fegyveres Erők Főparancsnokának az adott országból kijelölt megfelelő helyetteseit bízzák meg. [...]

8.) Megbízzák az Egyesített Fegyveres erők Főparancsnokát, hogy dolgozza ki a fegyveres erők Egyesített Parancsnokságáról szóló Határozványt és azt terjessze jóváhagyás végett a Politikai Tanácskozó Testület elé. [...]"

A jegyzőkönyvben rögzítették továbbá, hogy a fenti döntés a Varsói Szerződéssel egy időben lép életbe és ugyanaddig marad érvényben mint a Szerződés.

Az alábbi szervezeti diagramok jól érzékeltetik, hogy a tagországok az általuk kijelölt nemzeti erőiket – az alapelvekkel ellentétben – nem egy önálló, az egyes nemzetek haderőitől szervezetileg is elkülönült parancsnokság alárendeltségében egyesítették.

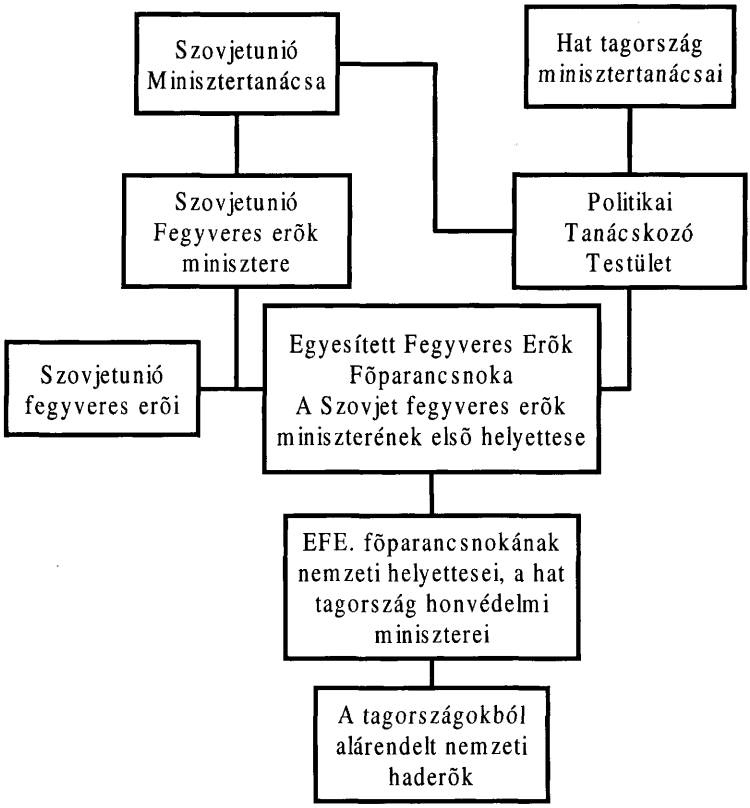

Az Egyesítette Fegyveres Erők mindenkori főparancsnoka a Szovjetunió Fegyveres Erői miniszterének első helyettese volt, így személyén keresztül a Egyesített Fegyveres Erők kötelékébe kijelölt nemzeti alakulatokat a szovjet haderő részévé tették. A Varsói Szerződés alapokmánya szerint az Egyesített Fegyveres Erők szervezetét az alábbiak szerint kellett volna kialakítani:

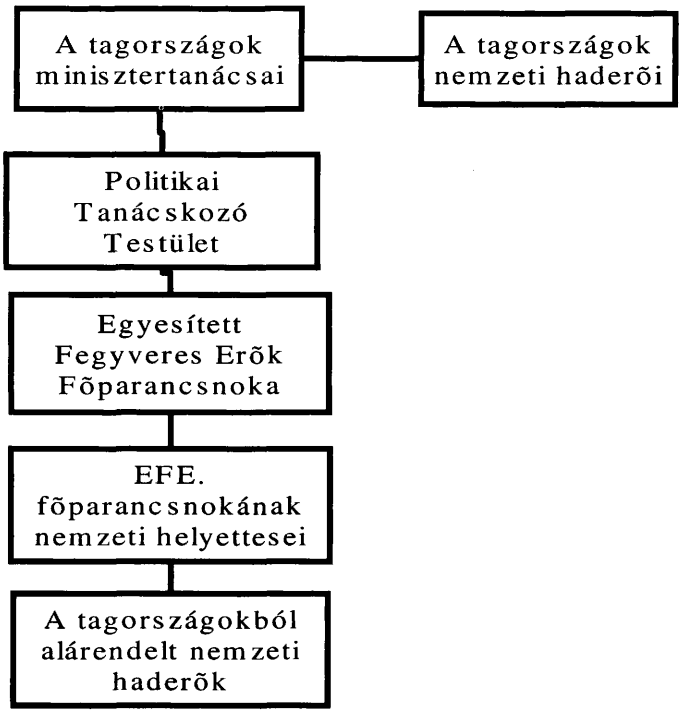

Így érthetővé válik, hogy a szovjet csapatok magyarországi tevékenysége során a szovjet hadsereg és az Egyesített Fegyveres Erők tevékenysége a vezetés, irányítás és a végrehajtás minden szintjén összemosódott.

Az Egyesített Fegyveres Erők Főparancsnoka, Konyev marsall ebben az időszakban nem az Alapító Okirat szellemében, illetve a Politikai Tanácskozó Testület utasításainak megfelelően járt el, hanem a Szovjetunió Fegyveres Erői minisztere, Zsukov marsall első helyetteseként a szovjet politikai vezetés döntéseit hajtotta végre.

A Varsói Szerződés Alapító Okmányában és az Egyesített Fegyveres Erők Szervi Határozványában rögzített elvek szerint a Varsói Szerződés alárendeltségébe tartozó nemzeti erőket – így a Magyarországon állomásozó szovjet csapatokat is – az Alapító Okmányban szereplő bármilyen feladat végrehajtására csak a Politikai Tanácskozó Testület erre vonatkozó döntését követően lehetett volna utasítani. Mivel külső – tömbön kívüli – támadás a tagországok egyikét sem érte, így az Egyesített Fegyveres Erők kötelékébe rendelt nemzeti haderőknek a Varsó Szerződés keretében történő karhatalmi alkalmazására indok és lehetőség nem volt.

A Politikai Tanácskozó Testület, vagy annak kisegítő szerve az Állandó Bizottság a „Varsói szerződés megvalósításával összefüggő kérdések" megtárgyalására Lengyelország és Magyarország esetében sem ült össze. Az Állandó Bizottság a két országgal kapcsolatos problémák megoldása céljából nem fordult javaslattal a Politikai Tanácskozó Testülethez.

A Egyesített Fegyveres Erők 1956 januárjában elfogadott Szervi Határozványának 1. fejezete szerint a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erői élén a Főparancsnok áll, akinek egyedüli jogköre a Politikai Tanácskozó Testület által az Egyesített Fegyveres Erők szervezésére hozott határozatok megvalósítása.

Konyev marsall az intézkedéseit – a Szervi Határozványban rögzített elvek megsértésével – nem „az egyes országokban lévő Főparancsnok helyettesein", esetünkben a magyar honvédelmi miniszteren keresztül – valósította meg. A Főparancsnok tevékenysége a Határozvány szerint kizárólag az Egyesített Fegyveres Erők hadműveleti és harcászati kiképzésének irányítására, gyakorlatok szervezésére és levezetésére, a Szerződésben részt vevő államok kormányain és honvédelmi miniszterein keresztül az állandó harckészségének biztosítása érdekében utasítások kiadására, a PTT részére – az Egyesített Fegyveres Erők további mennyiségi és minőségi megváltoztatására vonatkozó – javaslatok kidolgozására terjedhetett ki.

Az Egyesített Fegyveres Erők Főparancsnokának csak ahhoz volt joga, hogy:

– a tevékenységét illető kérdésekben a Politikai Tanácskozó Testülethez és a Szerződésben részt vevő államok kormányaihoz forduljon, illetve

– szükség szerint, időszakonként, a Szerződésben részt vevő államok részéről az Egyesített Parancsnokság alá beosztott fegyveres erőknél lévő helyetteseit a felmerülő kérdések megvitatása és megoldása céljából összehívja.

A Főparancsnoknak többek között nem volt joga arra, hogy bármely tagországnak a Varsói Szerződés alárendeltségbe rendelt, vagy oda nem tartozó haderejét az egyik tagország ellen bevesse, vagy amint ez Magyarországon 1956. november 4-én történt, a Varsói Szerződés alárendeltségébe tartozó magyar nemzeti haderőt megtámadja, lefegyverezze, szétkergesse, a tisztikar egy részét internálja, a helyszínen kivégeztesse, vagy e cselekmények bármelyikének a végrehajtását eltűrje.

A Varsói Szerződés központi szervének, a szerződő országok párt- és kormányvezetőiből, esetenként külügy- és honvédelmi minisztereiből álló Politikai Tanácskozó Testületnek kizárólag a „részt vevő államok védelmi képességének megszilárdításával, a közös fegyveres erők szervezésével kapcsolatos kérdések" megvitatására volt joga. Ezt a testületet a forradalmat megelőzően, 1956 januárjában hívták össze, így a szovjet csapatok lengyelországi,[30] majd magyarországi karhatalmi alkalmazásáról nem dönthetett. Az Egyesített Fegyveres Erők parancsnoksága (a főparancsnok és annak nemzeti he-

[30] Az SZKP KB Elnöksége október 17-én értesült arról, hogy a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottsága az október 19-én kezdődő plénumán – a szovjet vezetés tudta és hozzájárulása nélkül – alapvető személyi változtatásokat kíván végrehajtani. Ennek a döntésnek a megváltoztatása, megakadályozása érdekében a szovjet vezetés október 18-án harckészültséget rendelt el a Lengyelországban állomásozó szovjet csapatok és a Balti Flotta részére. Még azon a napon Konyev marsall utasítására a harckocsicsapatok erődemonstrációt hajtottak végre. Másnap, október 19-én harckészültséget rendeltek el a Magyarországon állomásozó szovjet Különleges Hadtest alakulatai és a Baltikumi Katonai Körzetbe tartozó katonai erők részére is. Október 19-én Hruscsov vezetésével Varsóba érkezett az SZKP KB küldöttsége. A lengyel vezetők a szovjet küldöttség tagjaival megértették, hogy az országban zajló változások nem lépnek túl a Szovjetunió által még elfogadható kereteken, de követelték a katonai erődemonstráció leállítását. Az SZKP KB Elnöksége október 20-i ülésén döntés született arról, hogy „csak egy megoldás lehetséges – véget vetni annak, ami Lengyelországban van", de a cél elérése érdekében alkalmazandó – katonai vagy politikai – eszközökről akkor még nem határoztak. Az azzal kapcsolatos egyhangú állásfoglalás – „A körülményeket figyelembe véve le kell mondani a fegyveres beavatkozásról. Türelmet kell tanúsítani." – csak másnap született meg.

lyettesei) a Szervi Határozvány szerint a Politikai Tanácskozó Testület döntései szerint működött, ezért az a Szovjetunió nemzeti haderejének lengyelországi és magyarországi karhatalmi alkalmazására utasítást nem adhatott, illetve a szovjet kormány arra vonatkozó döntései és parancsai végrehajtásában és végrehajtatásában mint legfelső katonai vezető testület nem vehetett részt.

A fentieket egészíti ki, illetve támasztja alá, hogy a Szovjetunió és az NDK között 1955-ben kötött[31] – véleményem szerint precedens értékű – szerződés elvei szerint, illetve a Varsói Szerződés Alapokmánya, és az annak szellemében megkötött két-, vagy többoldalú nemzetközi szerződések alapján a szovjet csapatok magyarországi karhatalmi alkalmazására nem kerülhetett volna sor.

A szovjet csapatok ideiglenes magyarországi tartózkodása tárgyában 1957. május 27-én kötött szerződés is az Alapító Okirat szelleméből következő azon elvet erősítette meg, mely szerint a „szovjet csapatok ideiglenes tartózkodása a Magyar Népköztársaság területén semmiképpen sem érinti a magyar állam szuverenitását; a szovjet csapatok nem avatkoznak be a Magyar Népköztársaság belügyeibe."[32] Ebben a kétoldalú egyezményben megállapítást nyert, hogy a szovjet csapatok Magyarországon történő tartózkodása „megfelel a nemzetközi egyezményeknek." Mint érdekességre hívom fel a figyelmet, hogy a fentiekben részben idézett egyezmények egyikében sem rögzítették, hogy ezek a csapatok a Varsói Szerződés értelmében, a Politikai Tanácskozó Testület vonatkozó döntésének megfelelő létszámban és összetételben állomásoznának az NDK, vagy Magyarország területén.

Mindkét – az NDK és a Szovjetunió, valamint Magyarország és a Szovjetunió között megkötött – egyezményben egyértelműen rögzítették, hogy a külföldön állomásozó szovjet csapatok az érintett államok belügyeibe semmiképpen sem avatkoznak be.

A fentieket is figyelembe véve következtetésként megállapítható: a szovjet csapatok karhatalmi célú alkalmazását, az arra vonatkozó tervek elkészítését a Varsói Szerződés, illetve az 1956-ig megkötött és hatályban lévő szerződések egyike sem tette lehetővé, összességében azok a Magyarország ellen irányuló szovjet karhatalmi intézkedések lehetőségét kizárták. A Szovjetunió 1956. október 23-án, majd október 31-én a Varsói

---

[31] Az NDK és a Szovjetunió közötti – fentiekben leírt tárgyú – egyezmény megkötésének előzménye, hogy a szovjet kormány 1954. március 25-én nyilatkozatot adott ki az NDK teljes szuverenitásának helyreállításáról, majd 1955. május 14-én az NDK a Varsói Szerződés alapító tagja lett. A szovjet csapatok ideiglenes állomásoztatásáról szóló – a Varsói Szerződés alapokmánya alapján és szellemében megkötött – kétoldalú szerződésben többek között a következők olvashatóak: „[...] attól az óhajtól vezetve, hogy az egyenjogúság és a szuverenitás kölcsönös tiszteletben tartása és a belügyeikbe való be nem avatkozás alapján fejlesszék a szoros együttműködést és tovább erősítsék a baráti kapcsolatot [...] 1. cikk. A Szerződő Felek ünnepélyesen megerősítik, hogy a köztük fennálló kapcsolatok alapja a teljes egyenjogúság, a szuverenitás kölcsönös tiszteletben tartása és a belügyekbe való be nem avatkozás. [...] 4. cikk. A jelenleg érvényben lévő nemzetközi egyezmények értelmében a Német Demokratikus Köztársaság területén állomásozó szovjet csapatok a Német Demokratikus Köztársaság kormányának beleegyezésével, ideiglenesen a Német Demokratikus Köztársaságban maradnak, olyan feltételek mellett, amelyeket a Szovjetunió kormánya és a Német Demokratikus Köztársaság kormánya között kötendő kiegészítő megállapodás szab meg. A Német Demokratikus Köztársaság területén ideiglenesen állomásozó szovjet csapatok nem fognak beavatkozni a Német Demokratikus Köztársaság belső ügyeibe és az ország társadalmi-politikai életébe. [...]" (*Halmosy* 314-315. o.; *Pravda*, 1955. szeptember 21.; *Neues Deutschland*, 1955. szeptember 21.)

[32] MOL XIX-J-1-j-26/261-005145-1961, 26/261-001871/1962. 322. d. Kivonat a Magyarország és Szovjetunió között 1945-től 1960. december 31-ig kötött kétoldalú nemzetközi szerződésekből.

Szerződés alapító okiratában rögzített normák felrúgásával, egyoldalúan döntött a beavatkozásról, így azt a Varsói Szerződésben végrehajtott akcióként elismerni nem lehet.

*

Vizsgált témánk nem kevésbé fontos kérdése, hogy a Varsói Szerződés alapokmánya milyen esetekben tette lehetővé újabb szovjet csapatok Magyarországra küldését és azok a csapatok a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erői kötelékébe tartoztak-e?

A eddig leírtak kiegészítéseként, megerősítéseként megállapítható, hogy a szovjet kormány Magyarországon csapatokat csak a Politikai Tanácskozó Testület engedélyével állomásoztathatott, illetve újabb szovjet csapatok Magyarországra történő küldésére – 1955 nyarán és őszén, 1956. október 23-án, majd később november 4-ig – az érintett két ország, Szovjetunió és Magyarország e tárgyban megkötött kétoldalú szerződése esetén is csak a Politikai Tanácskozó Testület egyhangú döntését követően kerülhetett volna sor. Mindezt azzal szükséges kiegészíteni, hogy a szovjet csapatok magyarországi karhatalmi alkalmazására – mint a Varsói Szerződés alapítói szándékaival ellentétes tevékenységre – a PTT csak az Alapokmány egyhangú módosítását követően adhatott volna engedélyt.

Hegedüs András a Minisztertanács nevében a szovjet csapatok karhatalmi célú alkalmazását a Varsói Szerződés alapokmánya alapján nem kérhette és nem is kérte. A szovjet kormányhoz utólag továbbított, Hegedüs András által október 27-én aláírt felkérő levélben „a szovjet kormány »[...] küldjön Budapestre segítségül szovjet csapatokat a Budapesten kitört zavargások felszámolása, a rend mielőbbi helyreállítása [...] céljából«"[33] formula szerepelt. Ebben a levélben még utalás sincs arra, hogy Budapestre szovjet csapatokat csak az október 23-át megelőzően Magyarországon állomásozó csapatokból küldhetnek, így újabb szovjet csapatok Magyarországra rendelése a „felkérő levél" tartalmával nem ellentétes. Megállapítható az is, hogy a magyar politikai vezetés az 1955. évi III. törvény[34] elfogadásával ratifikált Alapokmány tartalmával ellentétesen, tehát törvénysértő módon kérte a szovjet csapatok karhatalmi célú bevetését, vagy járult hozzá ahhoz. A Politikai Tanácskozó Testületben a mindenkori magyar képviseletről és annak jogosultságairól a Minisztertanács javaslata alapján az Elnöki Tanács rendelkezett, amint ez például 1955 májusában történt.

1955. május 5-én Boldoczki János külügyminiszter – a Minisztertanács vonatkozó határozata alapján – kérte az Elnöki Tanácsot, „[...] hogy a Magyar Népköztársaságnak, az 1954. december 2-i moszkvai nyilatkozatot aláíró államok, Varsóban ez év május 11-én kezdődő értekezletén való képviseletével hatalmazza meg: Hegedüs András elvtársat, a Minisztertanács elnökét, mint a delegáció vezetőjét. [...]"[35] A külügyminiszter idézett javaslatában a képviselet tartalmára vonatkozóan a következőket rögzítette:

„Az említett értekezleten sor kerül az 1954. december 2-i moszkvai nyilatkozatot aláíró nyolc állam [...] között barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási

[33] A „Jelcin dosszié." Szovjet dokumentumok 1956-ról (a továbbiakban: Jelcin dosszié) Budapest, 1993. 56. o.

[34] *Magyar Közlöny,* 1955. 06. 08. 60. sz. (1955. évi III. törvény)

[35] MOL XIX-J-1-j-26/d-001500/1956. 205. d.

szerződés, valamint a szerződésben részt vevő államok egyesített katonai parancsnokságának létesítésére vonatkozó megállapodás megkötésére."[36]

A Politikai Tanácskozó Testület 1956. január 27-re Prágába összehívott értekezletén a Magyar Népköztársaság képviseletét Hegedüs András ismét csak az Elnöki Tanács határozatának benyújtását követően láthatta el.

A fentiekből egyenesen következik: a szovjet csapatokat formálisan „segítségül hívni" csak a Minisztertanács előterjesztésére, az Elnöki Tanács által meghozott felhatalmazás alapján lehetett volna. A Minisztertanács a szovjet csapatok „segítségül hívásával" kapcsolatos előterjesztést nem tárgyalt meg, erre vonatkozó döntést nem hozott, ennek hiányában az Elnöki Tanács a jogosultságokat is leíró – az elnök és titkár aláírásával, pecséttel ellátott – meghatalmazást Hegedüs Andrásnak, vagy bárki másnak nem adta, nem adhatta ki.

Ezért a szovjet kormány 1956. október 30-án közzétett Nyilatkozatának[37] megállapításai közül valótlan többek között az is, hogy a szovjet csapatok a Varsói Szerződés

---

[36] MOL XIX-J-1-j-26/d-001500/1956. 205. d.

[37] A Szovjetunió kormányának október 30-i nyilatkozatából kiemelendő, hogy abban a Szovjetunió által folyamatosan ismételgetett – a Varsói Szerződés alapító okiratában is részben rögzített – elvek megsértését a szovjet kormány is beismerte. Részletek a Szovjetunió kormányának nyilatkozatából: „[...] A szocialista nemzetek nagy közösségéhez tartozó országok [...] kölcsönös kapcsolataikat csakis a teljes egyenjogúságra, a területi integritás tiszteletben tartására, az állami függetlenségre és szuverenitásra, az egymás belügyeibe való be nem avatkozásra építhetik. [...] Mint ahogy a legutóbbi események megmutatták, szükségessé vált, hogy megfelelő nyilatkozatot tegyenek közzé, amely megvilágítja a Szovjetunió álláspontját a többi szocialista országgal fenntartott kölcsönös viszonyáról, elsősorban gazdasági és katonai téren. A szovjet kormány kész megvitatni a többi szocialista ország kormányával azokat az intézkedéseket, amelyek biztosítják a szocialista országok gazdasági kapcsolatainak további fejlesztését és erősítését avégett, hogy kiküszöbölje a gazdasági kapcsolatokban a nemzeti szuverenitás, a kölcsönös előnyök és az egyenjogúság elvének megsértésének bármiféle lehetőségeit. Ezt az elvet ki kell terjeszteni a tanácsadókra is. [...] a szovjet kormány szükségesnek tartja más szocialista államokkal együtt megvizsgálni azt a kérdést, vajon célszerű-e a szovjet tanácsadók további ott-tartózkodása ezekben az országokban. Katonai téren a Szovjetunió és a népi demokratikus országok kölcsönös viszonyának fontos alapja a varsói szerződés, amelynek alapján a szerződés aláírói megfelelő politikai és katonai kötelezettséget vállaltak, a többi között azt a kötelezettséget, hogy megteszik a szükséges összehangolt intézkedéseket védelmi készségük megszilárdítására, hogy megóvják népeik békés munkáját, szavatolják határaik és területük sérthetetlenségét és biztosítják az esetleges agresszió elleni védekezést.

Ismeretes, hogy a Varsói Szerződés és a kormánymegállapodások értelmében szovjet egységek állomásoznak a Magyar és Román Köztársaságban. A Lengyel Köztársaságban a szovjet csapategységek a potsdami négyhatalmi megállapodás és a Varsói Szerződés alapján állomásoznak. Más népi demokratikus országokban nincsenek szovjet csapategységek. A szovjet kormány [...] kész megvizsgálni a Varsói Szerződésben részt vevő többi szocialista országokkal az illető országok területén állomásozó szovjet csapatok kérdését. A szovjet kormány e tekintetben abból az általános elvből indul ki, hogy a Varsói Szerződésben résztvevő egyik vagy másik állam csapatainak elhelyezése a Varsói Szerződésben résztvevő valamely más állam területén, a szerződés összes tagállamai alapján létrejött megegyezés alapján történhet és csakis annak az államnak a beleegyezésével, amelynek területén az illető állam kérésére e csapatok tartózkodnak. A szovjet kormány szükségesnek tartja, hogy nyilatkozatot tegyen a magyarországi eseményekről. A dolgozók jogos és haladó mozgalmához azonban csakhamar sötét reakciós és ellenforradalmi erők csatlakoztak, amelyek a dolgozók egy részének elégedetlenségét arra akarják felhasználni, hogy aláássák az országban a népi demokratikus rendszer alapjait, visszaállítsák a régi földesúri-kapitalista rendet. [...] A szovjet kormány a magyar kormány kérésére hozzájárult ahhoz, hogy szovjet katonai alakulatok vonuljanak be Budapestre, avégett, hogy a Magyar Néphadseregnek és a magyar karhatalmi szerveknek segítséget nyújtsanak a városban a rend helyreállításához.

A szovjet kormány, szem előtt tartva, hogy a szovjet alakulatok további magyarországi tartózkodása ürügyül szolgálhat a helyzet fokozottabb kiélesedésére, utasítást adott katonai parancsnokságának, hogy vonja ki a szovjet katonai alakulatokat Budapestről, mihelyt ezt a magyar kormány jónak látja. Ugyanakkor a szovjet kormány kész tárgyalásokba bocsátkozni a Magyar Népköztársaság kormányával és a Varsói Szerződésben

alapján tartózkodtak Magyarországon, mivel – amint erről már szóltam – a szovjet csapatok magyarországi tartózkodását szabályozó kétoldalú egyezményt csak 1957. május 27-én írták alá.

A szovjet kormánynak az osztrák államszerződés megkötését követően csapatait Magyarországról is ki kellett volna vonnia.[38] A szovjet csapatok további magyarországi állomásoztatására, illetve ezen erők létszámának növelésére, összetételük megváltoztatására a Varsói Szerződés Alapokmánya önmagában nem adott lehetőséget. A szovjet vezetés ezt ismerte el akkor, amikor október 30-án nyilatkozatban rögzítette: „kész megvizsgálni a Varsói Szerződésben részt vevő többi szocialista országokkal az illető országok területén állomásozó szovjet csapatok kérdését. A szovjet kormány e tekintetben abból az általános elvből indul ki, hogy a varsói szerződésben résztvevő egyik vagy másik állam csapatainak elhelyezése a varsói szerződésben résztvevő valamely más állam területén, a szerződés összes tagállamai alapján létrejött megegyezés alapján történhet és csakis annak az államnak a beleegyezésével, amelynek területén az illető állam kérésére e csapatok tartózkodnak."[39]

A szovjet vezetés 1955-ben, majd csapatai 1956. október 23-i bevetését megelőzően a fenti szabályok betartását nem látta célszerűnek, illetve magára nézve kötelezőnek. Ennek oka lehetett az is, hogy amint a november 4-i beavatkozáshoz, az október 23-i akcióhoz sem tudta volna minden tagország támogatását megszerezni Politikai Tanácskozó Testületen belül. A lengyel vezetés érthető okoknál fogva a szovjet beavatkozást a kezdetektől ellenezte.

A nyilatkozatban leírtakból az is kiderül, hogy a szovjet kormány a Magyarországon történteket belső, „a népi demokratikus rendszer alapjait veszélyeztető" rendbontásként értékelte. A Varsói Szerződés csapatainak bármely ország belügyeibe történő beavatkozását, azok karhatalmi célú alkalmazását a tagországok által elfogadott és az alapító okiratban rögzített alapelvek nem tették lehetővé.

A fentieken túl az is vitatható, hogy az 1955. szeptemberében Magyarországon megalakult szovjet Különleges Hadtest a Varsói Szerződés tagállamai Egyesített Fegyveres Erőinek kötelékébe tartozott volna. Ez a hadtest a szovjet Vezérkar útján közvetlenül a Fegyveres Erők Miniszterének volt alárendelve. Arra vonatkozó adatot nem találtam, hogy a hadtest hadosztályait – különösen a 2. és 17. gépesített gárdahadosztályt – a Varsói Szerződés alárendeltségébe helyezték volna, ám még ennek feltételezett megtörténte, a Varsói Szerződés alá rendelése sem tette volna lehetővé, hogy ezen alakulatok béke- és háborús tevékenységét az Egyesített Fegyveres Erők Főparancsnoka közvetlenül irányítsa. Az Egyesített Fegyveres Erők Szervi Határozványa szerint a Főparancsnok a Varsói Szerződés alárendeltségébe rendelt nemzeti haderők irányítását nemzeti helyettesein, általában az adott tagország honvédelmi miniszterén, és/vagy vezérkarán keresztül valósította meg.

---

részt vevő más államok kormányaival a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról. [...]" (*Magyar Függetlenség – A Magyar Nemzeti Forradalmi Bizottmány lapja*, 1. évf. 3. szám. 1956. október 31. 1956 a sajtó tükrében. Budapest, 1989. 185. o.

[38] *Halmosy* 300. o.

[39] Uo.

A Különleges Hadtest tevékenységét – 1956. november 2-ig – a szovjet fegyveres erők vezérkara, illetve annak vezérkari főnöke Szokolovszkij marsall közvetlenül, és/vagy a Magyarországra küldött első helyettesén, Malinyin hadseregtábornokon keresztül irányította. A Különleges Hadtest és az október 23-tól november 2-ig – a szovjet politikai és katonai vezetés döntéseinek megfelelően – Magyarországra vezényelt szovjet hadseregek kötelékébe tartozó hadosztályok feletti közvetlen parancsnokságot Konyev marsall csak november 2-án vette át.

Erre lehetőséget a Varsói Szerződés Alapokmánya, illetve az Egyesített Fegyveres Erők szervi határozványa nem adott, illetve a Politikai Tanácskozó Testület döntést erre nem hozott. Az, hogy Konyev marsall 1. számú parancsát az Egyesített Fegyveres Erők Főparancsnokaként 1956. november 4-én adta ki, ha csak közvetett módon is, de bizonyítja, hogy a szovjet csapatok az azt megelőző időszakban – tehát november 2-ig – nem a Varsói Szerződés alapján, illetve nem az Egyesített Fegyveres Erők Parancsnoksága alárendeltségében tevékenykedtek. Ezt a megállapítást erősítik a következő adatok is: 1956. november 4-én Magyarországon három csoportosításban – Budapesten a Különleges Hadtest, a Dunántúlon a 38. hadsereg, a Dunától keletre a 8. gépesített hadsereg kötelékében – 12 szárazföldi hadosztály kezdte meg a támadást. A szerződés megalakításakor – *l. a táblázatot a 610. oldalon* – a Szovjetunió 30 szárazföldi hadosztályt helyezett fegyveres erejéből az Egyesített Fegyveres Erők kötelékébe. Ha figyelembe vesszük, hogy Romániában a Magyarországon bevetett 33. gépesített gárdahadosztályon kívül legkevesebb 3-4 szárazföldi hadosztály maradt, akkor nem valószínű, hogy a kijelölt 30 szovjet szárazföldi hadosztály több mint fele a Varsói Szerződés hadászati mellékirányában tartózkodott volna. Az NDK-ban és Lengyelországban, illetve a Lengyelországgal határos területeken – a Varsói Szerződés erőinek főcsoportosításába – véleményem szerint több mint 15-16 szárazföldi hadosztály tartozott. Így a lehető legnagyobb valószínűséggel állítható, hogy Magyarországon az Egyesített Fegyveres Erők kötelékébe nem tartozó hadosztályok is bevetésre kerültek – pl. a Harkovból 1956. október 31-e után Románián keresztül ide irányított 35. gépesített hadosztály.

ÖSSZESÍTETT KIMUTATÁS

a magyarországi hadműveletekben résztvevő szovjet csapatokról[40]

Katonai alkulat megnevezése	*Állandó elhelyezési körlet*	*A harckészültségbe helyezés időpontja**	*Az államhatár átlépésének időpontja**
Különleges Hadtest alárendeltjei és megerősítése	Magyarország	1956. október 23. 20 órától	—
2. gépesített gárdahadosztály	Magyarország	1956. október 23. 20 óra	—

[40] Az Orosz Föderáció Fegyveres Erői Vezérkarának Központi Archívuma (a továbbiakban: FEVKA) 32. f. 701291. op. 15-17. d. Közli *Alekszandr Kirov:* Szovjet katonai beavatkozás Magyarországon 1956. In: Szovjet katonai intervenció 1956. Budapest, 2001. 199-200. o.

Katonai alkulat megnevezése	*Állandó elhelyezési körlet*	*A harckészültségbe helyezés időpontja**	*Az államhatár átlépésének időpontja**
17. gépesített gárdahadosztály	Magyarország	1956. október 23. 20 óra 10 perc	—
177. bombázórepülő gárdahadosztály	Magyarország	1956. október 23-ról 24-re virradó éjszaka.	—
195. vadászrepülő gárdahadosztály	Magyarország	1956. október 23-ról 24-re virradó éjszaka.	—
128. lövész gárdahadosztály	Szovjetunió Kárpáti Katonai Körzet	1956. október 23. 19 óra 45 perc	1956. október 24. 0 óra 15 perc és 7 óra között
33. gépesített gárdahadosztály	Románia	1956. október 23. 22 óra 35 perc	1956. október 24. 11-12 óra között
A 8. gépesített hadsereg Magyarországra rendelt és megerősítő erői	*Szovjetunió Kárpáti Katonai Körzet*	*1956. október 28-ra virradó éjjel*	*1956. október 28-tól november 4-ig*
70. lövész gárdahadosztály	Szovjetunió Kárpáti Katonai Körzet	1956. október 26.	1956. október 28. 6 óra
32. gépesített gárdahadosztály	Szovjetunió Kárpáti Katonai Körzet	1956. október 27.	1956. október 28–29-én
60. légvédelmi tüzérhadosztály	Szovjetunió Kárpáti Katonai Körzet	1956. október 27.	1956. október 30. és november 1. között
11. gépesített gárdahadosztály	Szovjetunió Kárpáti Katonai Körzet	1956. október 28-ra virradó éjjel	1956. november 1.
31. harckocsi hadosztály	Szovjetunió Kárpáti Katonai Körzet	1956. november 1-én éjjel	1956. november 3. 8 órakor
35. gépesített gárdahadosztály	Szovjetunió Ogyeszai Katonai Körzet	1956. október 31. 18 óra 45 perc	Románián keresztül 1956. november 4-én hajnalban
*Összfegyvernemi hadsereg Magyarországra rendelt és megerősítő erői***	*Szovjetunió Kárpáti Katonai Körzet*	*1956. október 23. 19 óra 45 perc*	*1956. október 24-től 27-én 8 óráig.*
39. gépesített gárdahadosztály	Szovjetunió Kárpáti Katona Körzet	1956. október 23. 19 óra 45 perc	1956. október 24.
61. légvédelmi tüzérhadosztály	Szovjetunió Kárpáti Katonai Körzet	1956. október 23. 19 óra 45 perc	1956. október 24.

Katonai alkulat megnevezése	*Állandó elhelyezési körlet*	*A harckészültségbe helyezés időpontja**	*Az államhatár átlépésének időpontja**
27. gépesített hadosztály	Szovjetunió Kárpáti Katonai Körzet	1956. október 27.	1956. október 27. 8 óra
7. légideszant gárda-hadosztály	*Szovjetunió Baltikumi Katonai Körzet*	*1956. október 19.*	*1956. október 30. 17 óra 30 perc Tököl – repülőtér*
31. légideszant gárda-hadosztály	*Szovjetunió Kárpáti Katonai Körzet*	*1956. október 28. 10 óra*	*1956. október 30. Veszprém – repülőtér*
1. vasúti gárdadandár	*Szovjetunió Kárpáti Katonai Körzet*	*1956. október 27.*	*1956. október 29.*

* Az időpontok a táblázatban magyar idő szerint vannak megadva.

** A Különleges Hadtest alárendeltségébe tartozó 17. gépesített gárdahadosztály fő erői 1956. október 28-a után a 38. összfegyvernemi hadsereg alárendeltségébe kerültek.

Tény, hogy a Politikai Tanácskozó Testület 1956. január 11-én Prágában jóváhagyta a Varsói Szerződésben résztvevő államok fegyveres erői Egyesített Parancsnokságának Szervi Határozványát, valamint az Egyesített Fegyveres Erőkbe beosztott csapatok hadrendjében eszközölt változtatásokról szóló határozata kivonatát.[41] A Politikai Tanácskozó Testület 1956. január 11.-i dátummal módosította az Egyesített Fegyveres Erőkbe beosztott csapatok hadrendjét. Eszerint a Magyarország részéről beosztott szárazföldi hadosztályok száma 8-ról 6-ra csökkent, illetve az eredetileg is beosztott 2 vadászrepülő hadosztályon túl 1 csatarepülő hadosztályt is az Egyesített Fegyveres Erők alárendeltségébe helyeztünk. Az Egyesített Fegyveres Erők alárendeltségébe helyezett szovjet hadosztályok száma és összetétele akkor nem változott.

A szovjet csapatok bevetésére vonatkozó döntésekkel kapcsolatban meg kell továbbá említeni, hogy a PTT 1956. januári ülésszakán a tagországok küldöttségeit aláírási joggal felruházott kormányfők, illetve azok helyettesei – tehát nem a kommunista pártok képviselői – vezették.

A szovjet pártvezetés eredetileg a Lengyelországban kialakult helyzet megbeszélésére hívta össze a tagországok *egy részének* – Csehszlovákiának, Bulgáriának és a Német Demokratikus Köztársaságnak – a pártvezetőit 1956. október 24-ére Moszkvába. Ezen az értekezleten, illetve az újabb, a november 4-i szovjet támadásról november első napjaiban tartott konzultációkon résztvevő pártvezetők tehát még teljes egyetértés esetén sem járhattak el a PTT hatáskörében, így a szovjet csapatoknak a Varsói Szerződés Alapokmányával ellentétes alkalmazását nem rendelhették el, illetve utólagosan a szovjet kormány erre vonatkozó egyoldalú döntéseit sem hagyhatták jóvá.

[41] HM HIM KI HVK Titkárság 394/089/2., eredeti száma: 53/002.

A Szovjetunió Magyarország ellen végrehajtott agressziójának valós okai

1956. október 23-án a magyar politikai vezetés egy része tudott arról, hogy adott esetben lehetséges a szovjet erők karhatalmi célú alkalmazása. A párt első emberének, Gerő Ernőnek, illetve a miniszterelnök Hegedüs Andrásnak azt is tudnia kellett, hogy a szovjet csapatok a karhatalmi feladatok végrehajtására – a magyar hadsereg és a belső karhatalom hasonló célú és tartalmú feladataihoz igazodó – részletes tervekkel is rendelkeznek.

A fentiekkel összefüggésben nem kerülhető meg annak kimondása sem, hogy a politikai vezetés – a válság kezelésével kapcsolatos alapdöntések meghozatalában – egységes volt, így véleményem szerint egységes a felelősségük is mindazokért a következményekért, amelyek ezeknek a döntéseknek a hatására Magyarországon bekövetkeztek. Véleményem szerint egyértelmű, hogy a Szovjetunió mindenkori politikai vezetésének döntései alapján vezető funkcióba helyezett – a szovjet vezetés Magyarországgal kapcsolatos politikai elhatározásait feltétel nélkül megvalósító – magyar vezetők az így szerzett, „megszolgált" hatalmuk megvédése érdekében – a következményekkel nem számolva – szinte reflexszerűen fordultak a Szovjetunióhoz segítségért.

Az egyoldalú orosz agresszió tényét bizonyítja az is, hogy a szovjet csapatok októberi, novemberi tevékenységével kapcsolatban a szovjet vezetés körében a leggyakrabban visszatérő fogalmak: a „bevonulás," „beavatkozás," „megszállás," „nem lesz nagy háború," „nem adhatjuk Magyarországot" stb. voltak.

A szovjet csapatok bevetésének okairól Hruscsov – 1956. november 2-án – a Titóval folytatott tárgyaláson a következőket mondta:

A Szovjetunió a Magyarországon kialakult eseményeket „semmiképp sem nézheti tétlenül," mert ha „engednének, a kapitalisták azt gondolnák, hogy gyengék, vagy ostobák [vagyunk], ami egyre megy. A kapitalisták a Szovjetunió határáig tolnák állásaikat. [...] jó páran akadnak, akadnának, akik az egész ügyet a következőképpen értelmeznék: míg Sztálin uralkodott, mindenki kussolt és nem volt semmiféle zűrzavar. Most, hogy ők (itt Hruscsov egy nagyon csúnya szót használt a szovjet vezetésre) vannak hatalmon, íme az első vereség Magyarország elszakadása. És közben ugyanezek a vezetők Sztálin elítéléséről papolnak! Hruscsov szerint ezt elsősorban a szovjet hadsereg hányná a szemükre. [...] Magyarország a Nyugat szövetségeseként már kétszer viselt háborút Oroszország ellen. A szovjet hadseregben erős a Magyarország-ellenes hangulat: a magyarok most megint összefogtak a Nyugattal és az oroszok ellen törnek."[42]

Malasenko ezredes, a szovjet Különleges Hadtest megbízott törzsfőnöke szerint a magyarok elleni harcot a szovjet katonák többsége a második világháborúban történtek folytatásaként élte meg. A hatalmas pusztítás mutatja, hogy ez kitűnő alkalom volt a törlesztésre. „Nem szabad elfelejteni, hogy az előző háborúban a horthysta Magyarország a hitleri Németországgal együtt Hazánk ellen lépett harcba." – buzdította határozott fellépésre katonáit 1. számú parancsában Konyev marsall.

A szovjet hadsereg győzelméről – és ebben a beszámolóban már egy szó sincs a Varsói Szerződésről – 1957. március 15-én a Szovjetunió Honvédelmi Minisztere, G. K.

[42] Magyar - jugoszláv kapcsolatok 1956. Dokumentumok. Budapest, 1995. 151-156. o.

Zsukov, a Szovjetunió marsallja, a Németországban tartózkodó szovjet hadseregcsoport vezető állományának értekezletén a következőket mondta:

„Kezdetben Magyarországon két hadosztályunk állomásozott. Az egyik az osztrák határt fedezte, a másik bevonult Budapestre és ott »felszívódott«. A magyar hadsereg egységei kezdtek átállni az ellenforradalom oldalára. Szükségessé vált, hogy a hadosztály alakulatait kivonjuk Budapestről. Mi kivontuk ezt a hadosztályt.

Ezt követően titokban Magyarországra rendeltünk még 12 hadosztályt, amelyek közül néhány Kárpátokból, Romániából és az Odesszai Katonai Körzetből indulva egy nap alatt kb. 400 kilométert tett meg. November 4-re virradó éjszaka a harckocsiszázadainkat a repülőterekhez rendeltük. Harckocsijaink elfoglalták a le- és felszálló pályákat, ágyúcsöveikkel megcélozták a repülőgépeket és tüzet nyitottak azokra, amelyek megpróbáltak felszállni.

Megszálltunk minden rádióállomást és hírközpontot, minden állami és nemzetközi hírközlő eszközt birtokba vettünk. A tábornokok lakásait és minden katonai törzset bekerítettünk, a Honvédelmi Minisztérium »fejeit« jó előre, már éjfélkor –, hogy ne adjunk nekik lehetőséget az ellenállás megszervezésére – foglyul ejtettük.

A magyar csapatokat, a légvédelmi tüzérséget, a harckocsikat és másokat a mi csapataink minden oldalról bekerítették és a kormány intézményekkel együtt blokád alá vették.

A magyar hadsereg erős volt, melynek állományába 120 ezer ember, kb. 700 harckocsi, 5 ezer ágyú, néhány repülő hadosztály és ezred tartozott. A magyarok nem rossz harcosok, ezt mi tudtuk az első és második világháború tapasztalataiból. Ez a hadsereg pontosan 5 perc alatt megszűnt létezni".[43]

Zsukov marsall arról már nem szólt, hogy a szovjet csapatok által megtámadott, lefegyverzett, majd szétkergetett hadsereg meghatározó része – a 3. és a 6. lövészhadtest 12., 17., 9., 32. lövész-, valamint 5. és 7. gépesített hadosztálya, illetve a légierő a 25. és a 66. vadászrepülő hadosztálya – az Egyesített Fegyveres Erők kötelékébe tartozó nemzeti haderő volt.

A szovjet honvédelmi minisztérium veszteséglistája szerint a hadműveletben 7 349 tiszt, 51 472 tiszthelyettes és sorkatona vett részt. A szovjet csapatok vesztesége 2 260 fő volt, ebből 669 fő – 85 tiszt, 584 tiszthelyettes és közkatona – meghalt, 51 fő, köztük 2 tiszt eltűnt és 1986 fő megsebesült. Malasenko tábornok szerint az összes veszteség több mint felét a Különleges Hadtest még októberben, a kivonulást megelőzően szenvedte el. A többiek Obaturov vezérőrnagy hadosztályába tartoztak.

A 7. és 31 légideszant gárdahadosztály állományából 85-en meghaltak és 12-en eltűntek, a sebesültek száma 265 fő volt.

A technikai veszteség nagyságát érzékelteti, hogy például a 33. gépesített gárdahadosztálynál Budapesten 14 tank és rohamlöveg, 9 páncélozott szállító harcjármű, 13 ágyú, 4 BM–13-as, 6 légvédelmi ágyú és 5 motorkerékpár semmisült meg. A harcok alatt 45 géppuska és 31 géppisztoly jutott a felkelők kezébe.

A szovjet csapatok „segítségnyújtásának", valójában a Magyarország ellen végrehajtott támadásának szomorú következményeit a következő adatok is érzékeltetik. A harcok

[43] FEVKA, 32. f. 701323. op. 3. d. 47-59. o.

következtében Budapest 11 évvel a háború után ismét romokban hevert. Közel 20 000 fő megsebesült, több mint két és fél ezer ember – ebből 2000 Budapesten – meghalt, hozzávetőlegesen 200 000 ember hazája elhagyására kényszerült. A szovjet hatóságok közel ötezer főt fogtak el november első napjaiban, akik közül a KGB 860 főt (köztük kommunistákat, katonákat, egyetemistákat kiskorú fiúkat és lányokat) mint hadifoglyot szovjet területre hurcolt. A szovjet vezetés által hatalomra segített Kádár János vezette bábkormány – szovjet instrukciók alapján és segítséggel – kb. 15 000 embert ítélt el. 229 főn a halálos ítéletet végrehajtották.

Magyarországon a hadműveletek 1956 november végén, december elején befejeződtek. Kádár János az MSZMP Központi Bizottsága 1957. június 22-i ülésén a szovjet csapatok helyzetét értékelve többek között a következőket mondta:

„Mindig így számolgatom magamban a hatalom állását. No és ha a szovjet csapatokat kivonnánk? Akkor állunk a lábunkon? Én azt hiszem, megállnánk a lábunkon. De rettenetes harc és véráldozat közben. Ez most a helyzet.[...]"[44]

Ezért a szovjet csapatok teljes kivonása – magyar nép, a forradalom egyik legfontosabb céljának a megvalósulása – még hosszú évtizedekig váratott magára.

Miklós Horváth

THE 1956 HUNGARIAN REVOLUTION AND WAR OF INDEPENDENCE AND THE WARSAW PACT

Summary

It has been over 45 years since the revolution and war of independence of the Hungarian nation was suppressed with bloodshed by the armed troops of a foreign power. Ten years have passed since the member states, as a result of significant Hungarian diplomatic efforts, dissolved the Warsaw Pact. It may be justified to pose the question: did the Soviet army carry out its operations, which were started on 23 October 1956 in Budapest and extended to the whole country from 31 October, as a part of the Unified Armed Forces of the Warsaw Pact or independently of that organization, as a national power?

A conception has been holding fast for decades, according to which the Soviet army carried out its operations against the revolting Hungarian nation and its armed forces on the basis of the Warsaw Pact – in its literal and spiritual sense – for the request of the Hungarian government, as a 'gesture of friendship'.

The author fundamentally questions the justness of that conception, on the basis of now researchable or partly already published documents. By the help of Miklós Horváth's study, one can form a true notion of the legal background of the Soviet troops' stay in Hungary, the international motives for the establishment of the Warsaw Pact and the real reasons for the Soviet military intervention in 1956.

The author proves in a convincing way that the Soviet leaders consciously ignored the principles of the Warsaw Pact and decided arbitrarily on the military intervention. Miklós Horváth, by examining several new points of view, comes to the conclusion: the operations of the Red Army in Hungary cannot be considered as an action implemented within the scope of the Warsaw Pact.

[44] Magyar Szocialista Munkáspárt jegyzőkönyvei. IV. k. Budapest, 1993. 200. o.

Miklós Horváth

LA RÉVOLUTION ET LA GUERRE D'INDÉPENDANCE DE 1956 ET LE PACTE DE VARSOVIE

Résumé

Cela fait déjà quarante-cinq ans que les forces armées d'un pays étranger ont écrasé dans le sang la révolution et la guerre d'indépendance de la Hongrie. Cela fait plus de dix ans que les pays membres – par suite des efforts diplomatiques hongrois importants – ont dissous le Pacte de Varsovie. Nous pouvons poser la question suivante à juste titre: est-ce que la force armée soviétique a fait ses campagnes militaires, commencées le 23 octobre 1956 à Budapest, et étendues pour le pays entier à partir du 31 octobre, comme membre des Forces Armées Unifiées du Pacte de Varsovie, ou indépendamment de cette organisation, la force armée soviétique a agi comme force armée nationale indépendante ?

Il y a une conception depuis des décennies selon laquelle l'armée de l'Union Soviétique aurait fait ses campagnes militaires contre le peuple hongrois soulevé à la base du Pacte de Varsovie, dans le sens de l'esprit du Pacte, à la demande du gouvernement hongrois, comme „complaisance d'ami".

Dans son essai, l'auteur conteste dans ses fondements la vérité de cette conception, à la base des documents qui sont déjà disponibles pour les chercheurs et qui sont déjà en partie publiés. A l'aide de l'essai de l'auteur, nous pouvons avoir une image claire sur les dessous juridiques de la présence des unités soviétiques en Hongrie, sur les motifs internationaux de la création du Pacte de Varsovie, et sur les vraies raisons de l'intervention militaire soviétique en 1956.

L'auteur prouve de façon convaincante que la direction soviétique négligeait consciemment les idées de base du Pacte de Varsovie et a décidé l'intervention armée dans un esprit de parti pris. Après avoir examiné plusieurs points de vue nouveaux, l'auteur arrive à la conclusion suivante: nous ne pouvons pas considérer les opérations militaires de l'Armée Rouge en Hongrie comme une action menée dans les cadres du Pacte de Varsovie.

Miklós Horváth

DIE REVOLUTION UND DER FREIHEITSKAMPF DES JAHRES 1956 UND DER WARSCHAUER VERTRAG

Resümee

Es ist bereits fünfundvierzig Jahre her, dass die Revolution und der Freiheitskampf des ungarischen Volkes von den bewaffneten Kräften einer fremden Macht blutig niedergeschlagen wurden. Zehn Jahre sind vergangen, seit der Warschauer Vertrag – als Ergebnis bedeutender ungarischer diplomatischer Bestrebungen – von den Mitgliedsstaaten aufgelöst wurde. Die Frage ist also begründet: hat die sowjetische Armee die Operation, die sie am 23. Oktober 1956 in Budapest begonnen, und ab dem 31. Oktober auf das ganze Land ausgebreitet hatte, als Teil der Gemeinsamen Bewaffneten Kräfte des Warschauer Vertrages, oder unabhängig von dieser Organisation, als selbständige nationale Kraft durchgeführt?

Seit langen Jahrzehnten hält sich die Auffassung, wonach die Armee der Sowjetunion ihre Operation gegen das aufständische ungarische Volk und dessen bewaffnete Kräfte aufgrund des Warschauer Vertrages – im Sinne des gedruckten Wortes und Geistes – und auf Bitten der ungarischen Regierung als „freundschaftliche Hilfeleistung" durchgeführt hat.

In seiner Studie hinterfragt der Verfasser – aufgrund der heute bereits erforschbaren, bzw. teilweise bereits publizierten Dokumente – die Richtigkeit des oben zitierten Standpunktes von Grund

auf. Mit Hilfe der Studie von Miklós Horváth können wir ein klares Bild vom juristischen Hintergrund des Aufenthalts der sowjetischen Truppen in Ungarn, von den internationalen Beweggründen für die Schaffung des Warschauer Vertrages, sowie von den wahren Gründen der sowjetischen militärischen Intervention des Jahres 1956 gewinnen.

Der Verfasser beweist auf überzeugende Art und Weise, dass die sowjetische Führung die Grundprinzipien des Warschauer Vertrages bewusst außer Acht gelassen und über die militärische Einmischung einseitig entschieden hat. Im Anschluss an die Untersuchung zahlreicher neuer Gesichtspunkte der Annäherung, gelangt der Verfasser zu folgender Schlussfolgerung: die Operation der Roten Armee in Ungarn können wir nicht als eine, im Rahmen des Warschauer Vertrages durchgeführte Aktion ansehen.

Миклош Хорват

ВЕНГЕРСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ И БОРЬБА ЗА СВОБОДУ 1956 ГОДА И ОРГАНИЗАЦИЯ ВАРШАВСКОГО ДОГОВОРА

Резюме

Уже сорок пять лет прошло с тех пор, как была подавлена в крови солдатами иностранной державы революция и освободительная борьба венгерского народа. Десять лет прошло с тех пор, как – в результате значительных дипломатических усилий венгерской дипломатии – государства-члены Варшавского Договора распустили его. Является обоснованным поставить вопрос о том, что военные операции, которые 23 октября 1956 года были начаты советскими вооруженными силами в Будапеште и затем распространены на территорию всей страны, проводились ли в рамках Объединенных Вооруженных Сил Варшаского Договора или же независимсо от организации Варшавского Договора, так сказать, самостоятельно ?

Многие десятилетия сохранялось представление о том, что армия Советского Союза проводила свои военные операции против поднявшегося на восстание венгерского народа и его вооруженных сил на основании устава Варшавского Договора, по его букве и духу, по просьбе венгерского правительства – в порядке оказания „дружественной помощи".

В своей статье автор на основании уже доступных для исследований и уже отчасти опубликованных документов радикально ставит под вопрос правильность приведенной выше точки зрения. С помощью статьи Хорвата Миклоша мы можем получить ясную картину, анализирующую юридическую базу пребывания советских войск в Венгрии, и международные аргументы создания организации Варшавского Договора и в том числе действительные причины советской военной интервенции 1956 года.

Автор статьи убедительным образом доказывает, что советское руководство сознательно оставило без внимания основные принципы устава Варшавского Договора и в одностороннем порядке приняло решение о вооруженном вмешательстве. Проведя исследование ряда новых точек зрения в подзходе к этому вопросу, автор делает вывод о том, что военные операции Красной Армии не могут рассматриваться как акция, проведенная в рамках организации Варшавского Договора.

EÖRSI LÁSZLÓ

CIVIL FELKELŐK AZ 1956-OS FORRADALOMBAN

Általános jellemzők

Az 1956-os forradalom idején az egész főváros területén kisebb-nagyobb felkelő, majd nemzetőrségi csoportok alakultak. Tagjaik főleg fiatal munkásokból, segédmunkásokból rekrutálódtak, akiket meghurcolt, elkeserített, megalázott a sztálinista rendszer, az idősebbek közül többen megjárták a szovjet fogolytáborokat is. Ők egyetértettek a forradalom követeléseivel. Mások – kevesebben – inkább kalandvágyból, fegyverbirtoklásáért, később érvényesülési lehetőségekért csatlakoztak a forradalmárokhoz. Sajnos a felkelők szociológiai összetételével a kutatás még keveset foglalkozott. Összességében azonban megállapítható, hogy korántsem a legtudatosabb, legtájékozottabb társadalmi rétegek vettek részt a harcokban.

A fegyveres csoportok szerveződésének, történetének három szakaszát különböztethetjük meg:

A forradalom kitörésétől a fegyverszüneti tárgyalásokig (október 23-29.) tartó első időszakban a spontaneitásnak volt meghatározó szerepe. A különböző módon megszerzett fegyverekkel főleg kis létszámú felkelő csoportok alakultak egy-egy rátermett parancsnok irányítása alatt. A lakosság nagyobb része támogatta ezeket a csoportokat, melyek összetétele szinte óráról órára cserélődött. Legfőbb tevékenységük a harc volt a szovjetekkel, illetőleg az ÁVH-s, rendőri, honvédségi erők ellen.

A második szakasz az október 28-ai fordulat eredménye: akkor fogadta el a Központi Vezetőség a Politikai Bizottságnak azt a határozatát, amely az eseményeket forradalomként, szabadságharcként értékelte. A fegyverszünet idején jelentősen megnövekedett a csoportok létszáma: legtöbbjükhöz, mint tanácsadók és kiképzők, katonatisztek és sorkatonák csatlakoztak, majd börtönből szabadult politikai és közbűnténves elítéltek is. Számos tárgyalás eredményeképpen, központi szervezéssel, katonai, rendőri és civil erők részvételével megkezdődött a nemzetőrség kialakítása. A felkelő csoportok nemzetőrségi egységekként immár legális keretek között tevékenykedtek. Munkájukért rendszeres zsoldot és egyenruhát ígértek nekik. A csoportok vezetői rendszerint katonai szervezeti formának megfelelően szakaszokra, rajokra osztották egységeiket, megszervezték az őrszolgálatot, megerősítették a fegyelmet, igyekeztek megelőzni (olykor sikertelenül) a kihágásokat. Ebben az időszakban a fegyveres csoportok legfőbb feladata az volt, hogy fenntartsák a rendet, a közbiztonságot, és segítsék a lakosság ellátását. Ezen kívül előállították a Rákosi-diktatúra kiszolgálóit (főleg az ÁVH-sokat és a pártvezetőket) abból a célból, hogy majd bíróság ítélkezzen felettük. A vétkes személyek kézre kerítésére sok helyütt „különleges csoportok" alakultak. Előfordult, hogy olyan ÁVH-sokat fogtak el (pl. Galambos István főhadnagyot), vagy olyanoknál tartottak lakásukban házkutatást (pl.: Gerő Tamás századosnál), akik 1957-58-ban közreműködtek a megtorlásban. Ezekben a napokban a külön utakat kereső Dudás József és „Nemzeti Bizottmánya" a Szabad Nép székházban mindinkább elszigetelődött. Október 30-án következett be a Budapesti

Pártbizottság épületének ostroma. Ebben főként a VII. és VIII. kerületi felkelők vettek részt. A Köztársaság téri épületet a már feloszlatott ÁVH és a pártapparátus forradalomellenes központjának tartották a környéken. A pártház védelmére kiküldött honvédségi harckocsizók tévedésből az ostromlókat támogatták. Segítségükkel a tömeg elfoglalta az épületet, és kb. 12 foglyot meglincselt.

A harmadik időszak a november 4-ei szovjet támadástól a forradalom fegyveres leveréséig tartott. Ekkortájt a felkelő csoportok száma, létszáma csökkent. (Több nemzetőregység az új agresszió hírére szétoszlott. Főleg a katonák távoztak gyorsan – nem ritkán még a harcok előtt – mert belátták az ellenállás kilátástalanságát, vagy mert a csoportokra a radikálisabb civil vezetők nagyobb befolyást gyakoroltak.) Az ellenálló csoportok lassanként elveszítették a lakosság támogatását, növekedni kezdett körükben az elkeseredés, a gyanakvás; az árulók lázas keresése több esetben személyes tragédiához vezetett. A legtöbb felkelő nyugati, vagy ENSZ-támogatásra számítva tartott ki az óriási túlerővel szemben. A szétoszlott csoportok számos tagja azonban fegyvertelenül is folytatta az ellenállást belföldön és külföldön egyaránt.

A civil fegyveresek aktivitása, ha tevékenységüket a forradalom kirobbanásától az utóvédharcok befejezéséig vizsgáljuk, négy összefüggő körzetben vált különösen jelentőssé:

1. A Középső Józsefváros és a Középső Ferencváros területén, vagyis Ferenc körút – József körút – Baross utca – Orczy út – Hámán Kató utca – Soroksári út által határolt területen.

2. A VII. kerület körúttól kifelé eső részén, a XIV. kerületi Cházár András utcáig, beleértve a Baross teret is.

3. A Széna téren és környékén.

4. Csepel északi és Pesterzsébet északnyugati részén.

E körzetek jelentőségét az is mutatja, hogy az itteni csoportok vették fel a kapcsolatot a politikai és/vagy katonai vezetőkkel a tűzszünet alatt, az ő képviselőik folytattak velük tárgyalásokat. A továbbiakban e négy körzet felkelőiről, a csoportok sajátos vonásairól lesz szó.

A VIII-IX. kerületi felkelők

A forradalom legtöbb áldozatot követelő csatái a Középső Józsefvárost és Középső Ferencvárost elválasztó Üllői úton, a Nagykörút és a Nagyvárad tér közötti részen, valamint a Nagykörúton a Boráros tér Baross utcai szakaszán voltak.

Ezen a területen már a forradalom első napjaiban kialakultak kisebb-nagyobb létszámú felkelő csoportok, amelyek (mint másutt is) főleg benzines palackokkal, géppisztolyokkal, kézigránátokkal vették fel a harcot a szovjet páncélosok ellen. A legsúlyosabb összecsapásokra a Nagykörút-Üllői út kereszteződésében került sor, a szovjet csapatok itt szenvedték el a legnagyobb veszteségeket. A legnagyobb hírnevet a stratégiai szempontból kiváló adottságú Corvin moziban összegyűlt csoport szerezte, olyannyira, hogy a magyar politikai és katonai vezetés, szovjet segédlettel, már október 25-étől meg akarta szervezni e bázis megsemmisítését. A 28-ára tervezett akciót Nagy Imre miniszterelnök

tiltakozása hiúsította meg. Természetesen a Corvin köziek harci sikereihez hozzájárultak a közvetlen környezetükben lévő VIII. és IX kerületi felkelők, beleértve a Kilián laktanya fegyvereseit is. A VIII. kerületben kiemelkedő jelentőségre tett szert a Práter utcai általános iskolában berendezkedett csoport Ö. Nagy János és Konstantinidisz André parancsnoksága alatt. Ez volt valószínűleg a legnépesebb felkelő-bázis. Ezen kívül még a környéken tevékenykedett a Vajdahunyad utcai egység (parancsnokok: Kiss Károly honvéd és Jánoki Attila) és a Kisfaludy utcai két csoport (parancsnokok: Kasza János és Fáncsik György, civilben anyagellenőr). Elvileg ezek az egységek is a Corvin parancsnoksága alá tartoztak, valójában azonban – különösen a forradalom első időszakában –, bár kölcsönösen biztosították egymást és egyeztették jelszavaikat, egymástól függetlenül tevékenykedtek. Ugyanez volt a helyzet a IX. kerületi csoportoknál is, de a két kerület felkelői között – noha gyakran harcoltak együtt – a rendelkezésünkre álló adatok szerint semmilyen egyeztetés nem történt.

A Corvin közben október 26-ig, amíg a felkelők Iván Kovács László gödi munkást ismerték el parancsnokuknak, teljesen spontán módon jöttek-mentek a fegyveresek és a vezetőik is gyakran cserélődtek. Ezután viszont már szervezettebbé vált a Corvin közi csoport működése. Ekkoriban kerültek oda a Pongrátz fivérek is, akik rövid időn belül vezető szerepet vívtak ki maguknak.

A corvinisták képviselői még a tűzszüneti határozat előtt tárgyalásba bocsátkoztak a „barikád túlsó oldalával." A szovjet főparancsnokság és a BM képviselője szabad elvonulás fejében fegyverletételre akarta bírni a felkelőket. A corvinista vezetők azonban 10 pontos ellenkövetelést fogalmaztak meg, melyből az is kiderült, hogy Nagy Imre helyett Veres Péter írót tartották legalkalmasabbnak egy új ideiglenes kormány megalakítására. (Nagy Imre abban az időben más csoportoknál sem volt népszerű, részint a statárium-rendelet, másrészt a Szabad Európa ellene irányuló kampánya folytán.)

A fegyverszüneti tárgyalásokban a felkelő csoportok közül a Corvin közieknek kitüntetett szerep jutott. Számos alkalommal, különböző helyszíneken értekeztek a politikai, honvédségi, rendőrségi vezetőkkel önállóan (a Práter utcaiakat is képviselve), vagy más egységek küldötteivel együtt. A pártközpontban tárgyalva az MDP vezetőivel szemben álló felek közös nyilatkozatot tettek: elismerik a Nagy Imre-kormányt, a kormány leszereli az ÁVH-t, a harcokban résztvevők pedig amnesztiában részesülnek. Megígérték nekik, hogy a felhívást közzéteszik a rádióban. Mivel ez elmaradt, a fegyverletételre sem került sor. A felkelők túlnyomó része egyetértett abban, hogy a szovjet csapatok budapesti kivonásáig nem adják ki kezükből a fegyvert, de annak megtörténte után a katonákkal és a rendőrökkel együtt közreműködnek a rend helyreállításában. A Corvin közben azonban akkorra már Iván Kováccsal szemben kialakult egy befolyásos csoport a Pongrátz testvérek, Antalóczi Sándor orvos és Bornemissza Tibor egyetemi tanársegéd vezetésével. Ők, árulást gyanítva, még a kivonuló szovjet csapatok biztosításában sem voltak hajlandóak közreműködni. A konfliktus később tovább éleződött a Corvin vezetésén belül, mivel Pongrátzék lassanként mindenkiben árulót láttak. Maléter Pál ezredest, a „Kilián legendás parancsnokát" első számú közellenségnek tartották, Iván Kovács viszont méltónak vélte őt honvédelmi miniszterségre. Pongrátzék azt szerették volna, ha ezt a tisztséget Márton András ezredes, a Zrínyi Katonai Akadémia parancsnoka tölti be. November 1-jén (vagy 2-án) Márton és Solymosi ezredes közreműködésével

Pongrátzék leváltották Iván Kovácsot, főparancsnoknak Pongrátz Gergelyt nevezték ki. A megosztottság, a széthúzás azonban a továbbiakban sem szűnt meg.

Október 31-étől egyre jobban érvényesült a katonai szervezettség. Négy századot hoztak létre a Corvin moziban, a Kisfaludy utcában, és a Práter utcában lévő felkelők bevonásával. (Egyébként a közeli, és szintén jelentékeny Vajdahunyad utcai csoport továbbra is teljes függetlenséget élvezett, bár ténylegesen a Práter és a Kisfaludy utcai csoportoknak is maradt önállóságuk.) A főparancsnok mellett kinevezték a parancsnokhelyetteseket, század-, szakasz-, és rajparancsnokokat, katonai tanácsadókat (10-15 tisztet), az összekötőket, a páncélos-, a tüzér-, a hadtápparancsnokot, a gépkocsik és a kötözőhely parancsnokát. Rádiósokat, gépírónőket is alkalmaztak.

A Corvin főparancsnokság mindvégig a legrangosabb csoport maradt: a Karhatalmi Bizottságokon, a nemzetőrségi értekezleteken legnagyobb létszámban a corvinista küldöttek vettek részt és a 10 fős Operatív Bizottságba – Antalóczi és Iván Kovács személyében – ketten is bekerültek közülük.

A november 4-ei szovjet támadás váratlanul érte a corvinista nemzetőröket. Egy-két napos ellenállás után a névsorokat, igazolványokat megsemmisítve, parancsnokaik vezetésével kiürítették a bázishelyeiket. Kisebb részük és a Vajdahunyad utcai csoport folytatta e körzetben a fegyveres harcot november 7-8-ig.

Az Üllői út másik oldalán, a Középső-Ferencvárosban, két nagyobb felkelő-csoport alakult már október 24-én: a Berzenczey utcában Wágner István géplakatos parancsnokságával az úgynevezett „Göndör"-csoport és a Tompa utcai, amelynek vezetését 25-26-án Bárány János szerszámkészítő vette át. E csoportok nem csak a szovjet erőkkel, hanem a magyar rendőri és katonai alakulatokkal is több ízben harcba szálltak. A fegyverszünet idején a Tűzoltó utcai garázsban is létrejött Angyal István kezdeményezésére egy csoport a Berzenczey utcaiak egy részéből és a környék addig szervezetlenül harcoló fegyvereseiből. Angyal, parancsnoktársával, Csongovai Per Olaf filmrendezővel értelmiségi barátaik, kapcsolataik révén fontos szerephez jutott a fegyverszüneti tárgyalásokban. Csongovai bekerült a Nemzetőrség Operatív Bizottságába is. A civil fegyvereseket a Tűzoltó utcaiak képviselték a Forradalmi Honvédelmi Bizottmány alakuló gyűlésén. Parancsnokaik, akik egyébként politikailag jóval képzettebbek voltak felkelő-társaik túlnyomó többségénél, nyíltan kommunistának vallották magukat. A politikai vezetők közül leginkább Kádár Jánossal igyekeztek kapcsolatot tartani, mivel a pártvezető személyében látták a legfőbb biztosítékot az új, demokratikus, szocialista rendszer konszolidálására. A Tompa utcaiak – az erre vonatkozó csekély számú forrás szerint – leginkább Tildy Zoltánban bíztak.

A fegyverszüneti időszak első felében mindhárom csoport kiegészítette, vagy megváltoztatta a bázishelyét. A Tűzoltó utcaiak elfoglalták a velük szemben lévő ÁVH-s garázst is, a Berzenczey utcaiak áttelepültek a Ferenc téri női rendőrszállásra, a Tompa utcaiak pedig kettéoszlottak. Egyik részük, miután Bárány János felvette a kapcsolatot Petrák Lajossal, az MDP titkos megbízásából működő Forradalmi Ifjúsági Szövetség vezetőjével, áthelyezte bázisát a Ráday utcai diákszállóba. A továbbiakban a politikailag járatos Petrákék befolyást gyakoroltak Bárányra. A Tompa utcában maradt részleg vezetője Mezei Lajos műszerész lett. A IX. kerületi nemzetőrségi egységek közül csak a Ferenc téri szerveződött katonai alakulatok mintájára.

A november 4-ei támadás álmukban érte a IX. kerületi nemzetőr csoportokat, jóllehet tudtak arról, hogy a szovjet csapatok folyamatosan szivárognak be Magyarországra. A Tűzoltó utcaiak főleg a Nagyvárad téren, az Üllői úton, a Mester és a Viola utcában csaptak össze az intervenciós csapatokkal. Kötelékeikben harcolt 22-24 besorozott ÁVH-s is, akiket a fegyverszünet idején az utcán vettek őrizetbe. A harcok idején a csoport parancsnokai minduntalanul kapcsolatot kerestek a szovjet katonai és a magyar politikai vezetőkkel a tűzszünet elérése érdekében. Egy ízben sikerült a szovjetekkel tárgyalóasztalhoz ülniük, de nem fogadták el az egyedüli lehetőségként felkínált feltétel nélküli fegyverletételt.

„Göndörék" a Ferenc téren, a Mester-, a Thaly Kálmán, végül (a Tűzoltó utcaiakkal közösen) a Viola utcában szálltak szembe a szovjet katonákkal. A Tompa-Ráday utcaiak leginkább a Ferenc körút két oldalán bocsátkoztak tűzharcba a bevonuló páncélosokkal. A IX. kerületi forradalmárok 4 napig védekeztek az óriási túlerővel szemben. November 8-án a Ferencvárosban gyakorlatilag megszűnt a fegyveres ellenállás.

A VIII-IX. kerületi felkelők kis része röpcédula-gyártással, sztrájkkal, szervezkedéssel folytatta a harcot.

A VII. kerületi felkelők

A VII. kerületben, a forradalom első napjaiban csak a Keleti pályaudvar környékén alakult ki nagyobb ellenálló csoport. Az itteni felkelők szálláshelye a Baross tér 19. számú épületben volt. Október 28-ától Pásztor Gyula és Pásztor Sándor (nem testvérek) parancsnokságával mind szervezettebbé vált e fegyveresek tevékenysége. A Baross tériekhez számos egyetemista is csatlakozott, akik stencilgépekkel nagyarányú propagandatevékenységet folytattak. Más felkelő egységek is felhasználták ezt a lehetőséget, ám lényegesen csekélyebb intenzitással. Amikor megalakult a nemzetőrség, Nickelsburg László műszerész vette át a főparancsnokságot, de a csoport vezetésében továbbra is fontos szerepet játszott a két Pásztor és Balogh László, civilben csatornatisztító. November 1-jén a Baross tériek részt vettek a Gyűjtőfogház foglyainak kiszabadításában.

Október 27-29 között számos újabb VII. kerületi fegyveres csoport alakult. A Csengery utcai tanács épületében székelt, pártmegbízásból, Hegedűs István elnökletével, a kerületi Forradalmi Bizottság. Ugyanebben az épületben rendezkedett be Steiner Lajos szállítómunkás is fegyveres csoportjával. Így a felkelő egységet több „megbízható elvtárs," rendőr befolyásolta, de a csoport összetétele folyamatosan változott. Steinerék az egyik belügyi helyiségből számos titkos dossziét vittek el, de felhasználásukra már nem nyílt módjuk.

A „Farkas" – vagy „Wesselényi" csoport (Kovács Dezső és Drbál Ferenc parancsnoksága alatt) a tanács épületében lévő fegyveresektől leválva előbb a kerületi rendőrkapitányságra, majd 30-án egy Wesselényi utcai épületbe került. Mivel az FKgP igényt formált a helyiségükre, 1-jén az Almássy térre települtek át. E szálláshelyüket 3-án, stratégiai okokból, a Royal Szállóra cserélték. Mivel a csoport vezetői úgy érezték, hogy nemzetőrségüket katonai szakképzettség nélkül nem tudják irányítani, felvették a kapcsolatot Solymosi János és Döbrentei Ernő ezredessel, akik tanácsokkal, tanácsadókkal látták el őket.

A VII. kerületi rendőrkapitányságon és a pártházban is kialakult két nagyobb nemzetőri csoport Csabai László rendőrfőhadnagy, majd Bencze László, illetőleg Nemeskéri József diszpécser és Drabant József őrnagy vezetésével. Az előbbiben rendőrök voltak többségében, az utóbbiban – amelyet „Kossuth csoportnak" is neveztek – katonák. Ezek a VII. kerületi csoportok mind századokra, szakaszokra, rajokra tagozódtak.

Kívülük kisebb létszámú fegyveres egységek tartózkodtak az EMKÉ-ben, a Hársfa utcai KIOSZ-épületben, a Klauzál téren, valamint a Garai utcában.

A nagyobb VII. kerületi csoportok vezetői szerephez jutottak a nemzetőrségi tárgyalások során. Drbál Ferenc az Operatív Bizottság tagja lett. Az összes csoport képviselői közül csak a Baross tériek szavaztak a sztrájk fenntartása mellett.

A VII. kerületi forradalmárok felkészültek a szovjet támadásra: november 3-án délután a kerületi nemzetőr-parancsnokok és katonai tanácsadóik összegyűltek a Baross téri-ek bázishelyén és Nickelsburg elnökletével védelmi tervet dolgoztak ki. Megállapodtak abban, hogy a Baross téri csoport a Keleti pályaudvar környékét biztosítja, a „Farkasok" átteszik központjukat a Royal Szállóba és a pártépületben lévőkkel együtt ellenőrzésük alatt tartják a Lenin körutat a Majakovszkij utca és a Rákóczi út között, valamint az Almássy tér környékét, a Hársfa, a Majakovszkij, a Rottenbiller és a Wesselényi utca által határolt területet pedig Steinerék felügyelete alá helyezik. A tervet a parancsnokok jóváhagyták. (Abban egyébként nem tudtak megegyezni, hogy ki legyen a kerületi főparancsnok.)

A legnagyobb VII. kerületi csoport Baross téri ellenállása viszonylag hamar összeomlott. Ebben része lehetett annak a körülménynek is, hogy Nickelsburg főparancsnok – valószínűleg a végeláthatatlan sorokban közeledő szovjet harckocsik láttán – a harc felvétele ellen foglalt állást, s mivel parancsnoktársai nem értettek egyet vele, lemondott és eltávozott. A bázishelyet és a környező épületet a páncélosok szétlőtték, mire a felkelők nagy része hamarosan befejezte a fegyveres ellenállást, de a többiek szétszóródva folytatták a harcot. (Bázishelyeik a Landler Jenő utcában, a Garai téren és a Divatcsarnokban voltak.)

A Lenin körúti szakaszon napokon keresztül eredményes harcot folytattak a felkelők. November 6-án Steiner Lajos parancsnoksága alatt összeolvadtak a csoportok, központjukat a Közlekedési és Postaügyi Minisztérium épületében rendezték be. A szomszédos kerületekből csatlakoztak hozzájuk Sipőcz József Vajdahunyad utcai harcosai, valamint az Eötvös utcai csoport egyik részlege. Kilencedikéig-tizedikéig tartották magukat, majd kb. százan a Szabadság-hegyre siettek, hogy Király Béla irányítása alatt folytassák a harcot. Erre azonban már nem került sor.

Egy zuglói nemzetőrséghez tartozó, zömmel VII. kerületiekből álló fegyveres csoport, Klauber István vezetésével november 4-5-én a Thököly út 44. sz. bázisáról eredményes harcot vívott a szovjetek ellen.

VII. kerületi felkelők közül került ki a legtöbb fegyvertelen ellenálló. Nagyarányú röpcédula-terjesztéssel, külföldre is kiterjedő szervezkedéssel próbálták meggátolni a régi-új hatalom kiépülését.

A Margit híd budai hídfőjénél október 24-25-én a felkelők hídőrséget szerveztek. Ezek a fegyveresek hozták létre 26-27-én a Széna téri csoportot (a budai oldalon ez a terület volt stratégiailag a legfontosabb). Harc nélkül foglalták el a metró-építkezés munkásszállóját és a Margit fogházat. A szovjet páncélosok ellen barikádokat építettek, amelyeket a Déli pályaudvarról odatolt vagonokkal erősítettek meg. A csoport vezetője az 59 éves Szabó János gépkocsivezető lett, akit 28-án ténylegesen is megválasztottak, sőt másnap a Dudás József kezdeményezésével és elnökletével megalakuló 29 fős Magyar Nemzeti Bizottmánynak is tagja lett. Bár Dudás a budai forradalmi erők főparancsnokává nevezte ki, Szabó csak a Széna tériek vezetését vállalta. A fegyveres csoport irányításában fontos szerep jutott Bán Róbert rádiótechnikusnak és egy volt jugoszláv partizánnak, Ekrem Kemál művezetőnek is. Ebben a régióban egyébként korántsem voltak olyan súlyos harcok, mint pl. az Üllői út környékén. A Széna tériek vezetői még a fegyverszünet előtt tárgyalásba bocsátkoztak a Bem Laktanya tisztjeivel, akik fegyverletételre akarták rávenni a felkelőket, de végül abban állapodtak meg, hogy közösen működnek közre a rendfenntartásban. Miközben tárgyaltak, egy szovjet-magyar támadás ideiglenesen elűzte a térről a civil fegyvereseket.

A fegyverszünet idején a Petőfi laktanya katonái segítették a fiatal felkelők kiképzését. Október 30-31-én a csoport ellenőrzési területe sokszorosára növekedett, mivel „Szabó bácsiék" kezükben tartották a kerületi pártházat, a Statisztikai Hivatalt, a Bécsi kapu környékét, a Szovjetunióba került pártvezetők villáit, sőt a Hűvösvölgyi ÁVH-s objektumot is. Egyik akciójukkal a III. kerületi pártházat is elfoglalták. Nem jött létre azonban tényleges együttműködés a Butkovszky Emánuel vezette II. Kerületi Katonai Forradalmi Bizottmánnyal, amely a Fő utcai Katonai Ügyészség és Bíróság épületét tette székhelyévé. Szabóék új központja a Maros utcai, kiürült ÁVH-s laktanya lett, de egy kisebb részleg Ekrem Kemál irányításával a Széna téren maradt. A forradalom alatt az ÁVH-sokra és vezető pártfunkcionáriusokra vadászó összes „különleges csoport" közül a Széna térieké szerezte a legnagyobb zsákmányt, amikor elfogta Marosán Györgyöt, az MDP PB tagját. A Széna tériek sajátos részlege volt az úgynevezett „Bányász-brigád" (vezetői Rusznyák László és Czimmer Tibor bányászok). A „brigád" a Pilisben több rendőrőrsöt, munkásszállót foglalt el, majd felszabadították a csolnoki rabmunkahelyet is.

November 2-án téves tájékoztatás miatt ÁVH-sokat keresve 70-80 Széna téri felkelő megszállta a Külügyminisztérium épületét, ahol erőszakoskodtak a tisztviselőkkel, feldúlták a helyiségeket, majd – ugyancsak tévedésből – tűzharcba kerültek az épületet biztosító részleggel. Személyi sérülés nem történt, de jelentős anyagi kár keletkezett. Végül a felkelőket a helyszínre érkező Király Bélának sikerült távozásra bírnia.

A csoport, főleg Szabó János és Sillay Rudolf gépkocsivezető révén, részt vett a karhatalmi bizottsági, a nemzetőrségi értekezleteken. Sillay az Operatív Bizottságba is bekerült. A Dudás által aláírt „nemzeti bizottmányos" nemzetőr-igazolványokat le kellett cserélniük a Kopácsi nevével hitelesített főkapitányságiigazolványokra.

A „Bányász-brigád" november 2-án Bécsbe indult szállítmányokért, de Győrben Szigethy Attila (a Dunántúli Nemzeti Tanács elnöke) tanácsára Szombathelyre mentek,

hogy támogatást nyújtsanak a helyieknek a forradalmi bizottságok megszervezésében. Akkor azonban már a szovjetek is bevonultak a dunántúli városba, és 4-én hajnalban – a helyi határőrtisztek segítségével – Rusznyákékat fogságba ejtették.

Aznap délelőtt a Déli pályaudvarnál is megjelentek a szovjet páncélos alakulatok. A felkelők a Maros utcai bázist kiürítve a Széna térnél próbálták feltartóztatni a szovjeteket, majd részlegekre oszolva Pesthidegkútra vonultak. Király Béla Nagykovácsiban lévő csapataihoz akartak csatlakozni, de mivel a nemzetőr parancsnok Szabó megmaradt csoportját gyengének találta, nem támogatta a fegyvereseik egyesítését. Solymárnál a szovjetek gyűrűbe fogták a Széna térieket, akik nem adták meg magukat és csak 7 fős veszteség árán tudtak megmenekülni. Ezután Szabó János feloszlatta a csoportot.

A csepeli és a pesterzsébeti felkelők

A Gubacsi híd két oldalán, Csepel északi és Pesterzsébet északnyugati részén lévő összefüggő területen (a két kerület központjában), szintén jelentős civil fegyveres csoportok alakultak ki, mindkét oldalon egy-egy tekintélyes parancsnok irányításával. A fegyverszünet idején a két nemzetőrségi csoport egységesebb, centralizáltabb lett, mint a központi kerületek hasonló alakulatai. Csepelen és Pesterzsébeten is lényegesen nagyobb volt a katonaság szerepe, mint másutt, mivel nagy létszámban, önálló alakulatként vettek részt a fegyveres eseményekben. Más régiókban a tisztek tanácsadóként, vagy a civil csoportokba olvadva tevékenykedtek. A két kerület nemzetőrségi egységei kapcsolatot tartottak egymással, de egyelőre nem tudjuk, mennyire hangolták össze akcióikat.

Csepelen a forradalom első szakaszában a civil felkelők nem a szovjetek, hanem a magyar fegyveres szervek ellen harcoltak. Először, október 24-én reggel, a kiegészítő parancsnokságot támadták meg, de a rendőrkapitányságról érkező belügyiek harckocsival kimenekítették a katonákat. Másnap a pártbizottság épületébe hatoltak be, az iratokat átkutatták, kidobálták, elégették. Ezután a fegyverhez jutott felkelők egy része a Boráros tér környékén felvette a harcot a szovjetek ellen.

Mire 26-án visszaértek, társaik már elfoglalták a rendőrkapitányságot, a rendőröket lefegyverezték és távozásra kényszerítették. Ebben az épületben Buri István és Szente Károly parancsnokságával jött létre egy felkelő csoport. Huszonhetedikén este azonban magyar katonai és gyári karhatalmi alakulatok ideiglenesen visszafoglalták a rendőrkapitányságí és a pártbizottsági épületet és 70 foglyot ejtettek. A többiek visszavonultak a Királyerdőbe, ahol Sorn Károly vezetésével 25-26-ától a Szent István úti iskolában, később a közeli kultúrházban is szerveződött egy fegyveres csoport. Segítségével a következő éjjel meghátrálásra kényszerítették a gyári katonai alakulatokat.

A fegyverszünet idején Csepelre került egy légvédelmi tüzérezred, amelynek néhány tisztje felvette a kapcsolatot a civil fegyveresekkel.

Október 29-én a csepeli Nemzeti Bizottmány gyűlésén Major Ernő őrnagyot választották meg a helyi nemzetőrség parancsnokául, helyettese a civil erők vezetője, Buri István lett. A Főkapitánysággal rendszeres kapcsolatot tartottak, Major részt vett a nemzetőrségi üléseken. Egyik beosztottja, Andi József hadnagy három nemzetőrszázadot szervezett a szigeten. A Királyerdőt továbbra is Sorn Károly egysége biztosította, Felső-

Csepelen Szűcs Károly parancsnoksága alatt a második század teljesített szolgálatot, Lukács András csoportját pedig a „belső őrség" feladatával bízták meg.

A szovjetek november 4-én azonnal elfoglalták a Csepelen tartózkodó tüzérezred egyes tüzelőállásait (más állásokat már az első támadásuk (október 26-27.) óta nem engedtek ki a kezükből). A megmaradt lövegeket a nemzetőr-parancsnokság a fontosabb stratégiai pontokon vonta össze. A katonák vezetője Kőrösi Sándor főhadnagy, a civileké Buri István volt. Ők az alapvető stratégiai kérdésekben sem értettek egyet, mivel Kőrösi csak önvédelmi harcra gondolt, Buri viszont az elhaladó szovjet páncélosok megtámadása mellett érvelt. Mivel a civilek voltak többségben, megkezdték a harcot, és komoly veszteségeket okoztak az intervenciós csapatoknak. Az ellenálláshoz végül csatlakoztak a tisztek is, és a többi felkelő csoporthoz képest erős tűzerővel rendelkező csepeliek a szovjet repülőkre is lőttek. A pesterzsébetiektől robbanóanyagokért cserélt sorozatvetővel a tököli repülőtér kifutóját vették célba. A gyalogsági támadást megelőzendő felrobbantották a városrészbe tartó utakat, ezzel is késleltették a szovjet behatolást. Néhányan indítványozták a Lakihegyi Rádióadó és a Gubacsi híd megsemmisítését is, de kisebbségben maradtak. Később a harckocsik bevonulását a Vasműből kitolatott vagonokkal, tartálykocsikkal akadályozták meg. A szovjetek mindinkább megerősödő támadása ismét megosztotta az ellenállókat: a tisztek nem látták értelmét a további harcnak. Buri ezt a felfogást 7-én még hazaárulásnak minősítette, de másnap már ő is Bécsből javasolta, hogy folytassák a harcot. Csepelen 9-én reggel a szovjetek végleg felszámolták a fegyveres ellenállást.

A csepeli parttal szemben, a pesti oldalon, Pesterzsébeten, Pestlőrincen és Soroksáron a spontán módon összeverődött felkelők már a forradalom első napjaiban szembekerültek a szovjetekkel, mivel igyekeztek megakadályozni, hogy azok behatoljanak a város központjába. Később a Jutadombnál és környékén a kiskunhalasi gépkocsizó lövészezreddel is felvették a harcot.

Október 25-26-án Pesterzsébeten a civil fegyveresek elfoglalták a XX. kerületi pártházat, a tanácsházat, majd a rendőrkapitányságot. Oltványi László vegyészt választották vezetőjüknek, később a kerület nemzetőrparancsnokának is. A környéken lévő fegyveres csoportok szintén Oltványiékhoz csatlakoztak, így Pesterzsébeten szervezték meg legkorábban (még a tűzszünet kihirdetése előtt) a fegyveres forradalmárok központi irányítását.

A fegyverszüneti időszakban nemzetőr egységek szerveződtek a tanács épületében (Kálmán Béla hadnagy vezetésével), az Attila utcai iskolában (Tóth Ferenc irányításával), a Török Flóris utcában, a Szitás utcában, a Gubacsi hídnál és a Jutadombnál. Oltványi a körzeti rendőrőrsre is küldött civil erőket (Gyergyói Ferenc parancsnoksága alatt), akik az ottani rendőrökkel közösen teljesítettek szolgálatot. Ebben az időben Pesterzsébeten a nemzetőrség keretén belül különböző fegyveres forradalmi szervek alakultak, például a Forradalmi Ifjúsági Szövetség Oláh Ödön vezetése alatt, és a Nemzeti Bizottság, amelyet egy Fux nevű személy irányított.

November 1-2-án a pesterzsébeti nemzetőrök hathatós támogatást kaptak: az esztergomi légvédelmi tüzérosztály a Jutadombon és a Soroksári úton tüzelőállást foglalt el, hogy lövegeivel akadályozza a szovjet csapatok visszatérését Budapestre. Negyedikén, miután Oltványi kijelölte a nemzetőrök harcálláspontjait, a civil és a katonai erők a kerület több pontján együttes erővel csaptak össze a szovjet csapatokkal. Főleg a Juta-

dombnál, a Hangyadombnál, a Török Flóris utcában és a Határ úton folytattak eredményes harcot. A civilek kézifegyvereken kívül két légvédelmi ágyúval és egy sorozatvetővel is rendelkeztek. Az utóbbival a Népligetben és a Mester utcában elhelyezett szovjet páncélosokat vették célba. A szovjet behatolást azzal is nehezítették, hogy felrobbantották a Nagykőrösi út burkolatát.

A fővárosban itt tartott legtovább a fegyveres ellenállás. November 10-11-én a nemzetőrség feloszlott, és befejeződtek a harcok.

Epilógus

Budapesten a fegyveres események következtében kb. 2200 fő halt meg, ennek kb. a 34,5%-a a VIII-IX. kerületben, kb. 12%-a a VII-XIV. kerületben, 8,5%-a a XX.-XXI. kerületben. (A II. kerületben jóval kevesebb áldozat volt.) Arról nincsenek adatok, hogy hány felkelő esett el a harcokban, csak azt tudjuk, hogy a halálos áldozatoknak több mint a fele fizikai dolgozó volt, márpedig a fegyveres ellenállók főként ebből a rétegből verbuválódtak. A Szovjet Hadsereg kb. 670 főt vesztett.

A budapesti kórházakban, rendelőintézetekben, és más egészségügyi létesítményekben kb. 17 000 sebesültet kezeltek.

Az 1956-os cselekmények miatt bírói ítélet alapján 229 személyt végeztek ki, 51 %-uk, vagyis 117 fő vett részt a fegyveres harcokban.

Még felbecsülni sem tudjuk, hogy a több mint 180 000 főnyi emigráns közül hányan vehettek részt a fegyveres felkelésben. A civil fegyveresek négy legfrekventáltabb körzetéből a forradalom leverése után valószínűleg a felkelő csoportok tagjainak mintegy egyharmada hagyta el az országot.

IRODALOM:

Berecz György és társai: Hadtörténelmi Levéltár (HL) 0106/57.
Dudás József és társa: HL 0115/56.
Fáncsik György és társai: Fővárosi Bíróság (FB) 2844/75.
Fónay Jenő és társa: FB 8023/58.
Futó János és társai: FB 1649/64.
Galgóczi Zoltán és társai: FB 2540/75.
Gyergyói Ferenc és társai: FB 8039/58.
Iván Kovács László és társai: Pest Megyei Bíróság 002/57.
Kőrösi Sándor és társai: HL 742/57.
Kálmán Béla és társai: HL 071/59.
Kovács Dezső és társai: HL 278/58.
László Béla György és társai: HL 432/58.
Mecséri János és társai: HL 031/58.
Nagy József és társai: HL 451/89.
Nickelsburg László és társa: FB 925/91.
Okner Sándor: FB 1900/58.
Onestyák László és társai: FB 5652/57.
Palotás József és társai: FB 3308/57.
Péch Géza és társai: FB 306/90.
Rusznyák László és társai: FB 2383/57.
Schmidt László és társa: FB 2834/57.
Sillay Rudolf: FB 4987/57.
Steiner Lajos és társai: FB 8009/58.
Szente Károly és társai: FB 3563/59.
Szirmai Ottó és társai: FB 622/89.
Toracz Sándor és társai: HL 284/58.
Tóth Ferenc és társa: FB 1740/57.
Váradi Gyula és társai: HL 0039/58.
Viniczai János és társai: FB 9235/61.
Wittner Mária és társai: FB 8046/58.
Az 1956-os Intézet kézikönyve. Budapest, 1996. III. k.

László Eörsi

CIVIL REBELS IN THE 1956 REVOLUTION

Summary

In the days of the 1956 revolution larger or smaller rebel and National Guard groups were formed in the capital's territory. They had mainly been recruited from young and unskilled workers; many of the older people had been prisoners of war in the USSR. They all agreed with the demands of the revolution. Others – few of them – had joined the revolutionaries for adventure, the possession of a gun, later to succeed. The rebels' sociological combination, unfortunately, has slightly been dealt with.

Three stages of the armed groups' organisation and history can be differentiated:

During the first period, from the outbreak of the revolution to the armistice negotiations (23-29 October), spontaneity was decisive. With weapons gained in various ways, rebel groups in small strength were formed, under the leadership of suitable commanders. The majority of the population supported these groups, the composition of which had changed from hour to hour. Their basic activity was fighting against the Soviets, the forces of the State Defence Authority, the police and the army.

The second stage was the result of the turning point on 28 October. On that day the Central Board adopted the proposition of the Political Committee, which had evaluated the course of events as a revolution and war of independence. The strength of the groups increased significantly during the period of the armistice. Officers and the rank-and-file joined most of them as advisors and trainers, released convicts took sides with them later. As a result of lengthy negotiations, the central organisation of the National Guard, with military, police and civil forces' participation, began.

The third period lasted from the Soviet attack of 4 November to the armed suppression of the revolution. At that time the number and strength of the rebel groups decreased. The resistant groups had slowly lost the support of the population; despair and suspicion had spread among them. The feverish quest for traitors conduced to personal tragedies in most cases. The majority of the rebels held on against the heavy odds counting on the support of the West or the United Nations. Several members of the dissolved groups, however, continued the resistance at home and abroad, even if unarmed.

The activity of the civil freedom fighters, from the outbreak of the revolution to the conclusion of the rear-guard actions, was particularly significant in the following four contiguous regions:

The area of Inner Józsefváros and Inner Ferencváros, namely the area surrounded by Ferenc Boulevard, József Boulevard, Baross Street, Orczy Road, Kató Hámán Street, Soroksári Road.

The 7th district outside the Boulevard, to Cházár András Street in the 14th district, including Baross Square.

Széna Square and its neighbourhood.

The northern part of Csepel Island and the north western part of Pesterzsébet.

As a result of the armed conflict some 2200 people died in Budapest, the 34.5% of it in the 8th and 9th districts, 12% of it in the 7th and 14th districts, 8,5% of it in the 20th and 21st districts. There are no data on how many rebels were killed in action; it is only known that more than half of the casualties were physical workers. About 17.000 wounded were treated in hospitals, clinics and other public health institutions in Budapest.

229 people were sentenced to death and executed for their activity in 1956. 51% of them (117 people) took part in the armed conflict.

László Eörsi

DES INSURGÉS CIVILS DANS LA RÉVOLUTION DE 1956

Résumé

Pendant la révolution de 1956, dans la capitale entière, des groupes d'insurgés et des groupes de garde civique se sont formés. Leurs membres se sont recrutés surtout des jeunes ouvriers et des ouvriers auxiliaires, parmi les plus âgés, il y avait plusieurs personnes qui, avant, avaient été aux camps de prisonniers soviétiques aussi. Ils étaient d'accord avec les revendications de la révolution. D'autres – une partie moins importante – se sont associés à la révolution plutôt par esprit d'aventure, pour la possession d'armes, ou, plus tard, pour des possibilités de réussite. Malheureusement, jusqu'à présent les chercheurs s'occupaient peu de la composition sociologique des insurgés.

Nous pouvons distinguer trois phases de l'organisation, de l'histoire des groupes armés:

A partir de l'ouverture de la révolution jusqu'aux entretiens d'armistice (du 23 au 29 octobre), dans la première période, c'était la spontanéité qui jouait un rôle décisif. Avec les armes, acquises de manières différentes, surtout des petits groupes d'insurgés se sont formés, sous la direction d'un commandant qualifié. La plus grande partie de la population soutenait ces groupes, dont la composition changeait presque dans chaque heure. La lutte contre les soviétiques, contre les forces du Service de la Sûreté Nationale, et contre les forces policières signifiaient leur activité principale.

La deuxième période était le résultat du tornant du 28 octobre: c'était alors que la Direction Centrale a accepté la décision du Comité Politique, qui considérait les événements comme révolution, guerre d'indépendance. Pendant l'armistice, les effectifs des groupes ont remarquablement augmenté. Par suite de plusieurs entretiens, avec une organisation centrale, avec la participation des forces militaires, policières et civiles, la formation de la garde civique a commancé.

La troisième période a duré à partir de l'attaque soviétique du 4 novembre jusqu'à la répression armée de la révolution. Dans cette période, le nombre et les effectifs des groupes d'insurgés ont diminué. Peu à peu, les groupes résistants ont perdu l'appui de la population, le désespoir, la méfiance caractérisaient les groupes de plus en plus, la recherche continue des traîtres causait plusieurs fois des tragédies personnelles. La plupart des insurgés qui ne cédaient pas au nombre, attendaient une aide de l'Ouest ou de l'ONU. Mais beaucoup de membres des groupes dispersés continuaient la résistance sans armes dans le pays et à l'étranger aussi.

L'activité des insurgés civils armés était particulièrement importante dans quatre districts continus, si nous examinons leur activité à partir de l'ouverture de la révolution jusqu'à la fin des combats d'arrière-garde:

1. Sur le territoire du centre de Józsefváros et du centre de Ferencváros, c'est-à-dire, sur le territoire borné par le boulevard Ferenc – boulevard József – rue Baross – rue Orczy – rue Hámán Kató – rue Soroksári.

2. La partie du VIIe arrondissement qui se trouve à l'extérieur du boulevard, jusqu'à la rue Cházár András, au XIVe arrondissement, la place Baross aussi.

3. A la place Széna et ses environs.

4. Dans le Nord de Csepel et dans le Nord-Ouest de Pesterzsébet.

A Budapest, à peu près 2200 personnes sont mortes par suite des événements armés, à peu près 34,5 % de ces personnes aux VIIIe et IXe arrondissements, à peu près 12 % aux VIIe-XIVe arrondissements, 8,5 % aux XXe et XXIe arrondissements. Nous ne savons pas exactement combien d'insurgés sont morts dans les combats, mais nous savons que plus que la moitié des victimes étaient des travailleurs manuels. Dans les hôpitaux, dans les dispensaires, et dans d'autres établissements sanitaires de Budapest à peu près 17 000 blessés ont été traités.

A cause des actions de 1956, à la base d'un jugement, 229 personnes ont été exécutées, 51 % des suppliciés, c'est-à-dire 117 personnes avaient participé aux combats armés.

László Eörsi

ZIVILE AUFSTÄNDISCHE IN DER REVOLUTION VON 1956

Resümee

Zur Zeit der Revolution von 1956 bildeten sich auf dem ganzen Gebiet der Hauptstadt kleinere-größere aufständische, später Nationalgarde-Gruppen. Ihre Mitglieder wurden hauptsächlich aus jungen Arbeitern, Hilfsarbeitern rekrutiert; von den Älteren waren früher einige in den sowjetischen Gefangenenlagern inhaftiert gewesen. Sie waren mit den Forderungen der Revolution einverstanden. Andere – zahlenmäßig weniger Leute – schlossen sich viel eher aus Abenteuerlust, um eine Waffe zu besitzen, später, um sich Geltungsmöglichkeit zu verschaffen, den Revolutionären an. Leider hat sich die Forschung bisher mit der soziologischen Zusammensetzung der Aufständischen nur wenig beschäftigt.

Wir unterscheiden drei Phasen der Organisation und Geschichte der bewaffneten Gruppen:

In der ersten Etappe vom Ausbruch der Revolution bis zu den Verhandlungen über den Waffenstillstand (23–29. Oktober) hatte die Spontaneität die bestimmende Rolle. Mit den, auf verschiedene Weise beschafften Waffen wurden hauptsächlich aufständische Gruppen von kleiner Anzahl gegründet, die unter der Führung von einzelnen tüchtigen Befehlshabern standen. Der Großteil der Bevölkerung unterstützte diese Gruppen, deren Zusammensetzung sich nahezu von Stunde zu Stunde veränderte. Ihre Haupttätigkeit war der Kampf gegen die Sowjets, bzw. gegen die Kräfte der Staatssicherheitsbehörde, der Polizei und des Militärs.

Die zweite Etappe ist ein Ergebnis des Wendepunktes vom 28. Oktober: an diesem Tag akzeptierte nämlich die Zentralleitung denjenigen Beschluss des Politbüros, der die Ereignisse als Revolution und Freiheitskampf bewertete. Zur Zeit des Waffenstillstandes nahm die Anzahl der Gruppen bedeutend zu: zu den meisten gesellten sich – als Berater und Ausbilder – Offiziere und Gemeine, später auch gerade entlassene, wegen politischer und gemeiner Verbrechen Verurteilte. Als Ergebnis zahlreicher Verhandlungen begann – unter zentraler Führung und mit der Teilnahme militärischer, polizeilicher und ziviler Kräfte – auch die Herausbildung der Nationalgarde.

Die dritte Etappe dauerte vom sowjetischen Angriff am 4. November bis zur bewaffneten Niederschlagung der Revolution. Zu dieser Zeit verringerte sich die Zahl und Anzahl der aufständischen Gruppen. Die Widerstandsgruppen verloren nach und nach die Unterstützung der Bevölkerung, in ihren Reihen nahmen Verzweiflung und Misstrauen zu; die fieberhafte Suche nach den Verrätern führte in mehreren Fällen zu einer persönlichen Tragödie. Die meisten Aufständischen hielten die riesige Übermacht aus, indem sie auf Unterstützung aus dem Westen oder seitens der UNO hofften. Zahlreiche Mitglieder der zerstreuten Gruppen führten den Widerstand sogar ohne Waffen fort – im In- und Ausland gleichermaßen.

Die Aktivität der bewaffneten zivilen Kräfte wurde – wenn wir ihre Tätigkeit vom Ausbruch der Revolution bis zum Abschluss der Nachhutgefechte untersuchen – in vier zusammenhängenden Bezirken besonders bedeutend:

1. Im Gebiet der Mittleren Josefstadt (Józsefváros) und der Mittleren Franzstadt (Ferencváros), also im Gebiet, eingegrenzt durch Ferenc-Ring – József-Ring – Baross Gasse – Orczy Straße – Hámán Kató Gasse – Soroksári Straße.

2. Im Gebiet des 7. Bezirks, am äußeren Teil vom Ring, bis zur Cházár András Straße im 14. Bezirk, inklusive Baross Platz.

3. Auf dem Széna Platz und Umgebung.

4. Im nördlichen Teil von Csepel und im nordwestlichen Teil von Pesterzsébet.

In Budapest starben infolge der bewaffneten Ereignisse etwa 2 200 Mann, davon etwa 34,5 % im 8-9. Bezirk, etwa 12 % im 7-14. Bezirk und 8,5 % im 20-21. Bezirk. Darüber, wie viele Aufständische in den Kämpfen gestorben sind, liegen keine Angaben vor, wir wissen nur, dass mehr als die Hälfte der tödlichen Opfer physische Arbeit verrichtet hatte. In den Krankenhäusern, Polikliniken und anderen Gesundheitsinstitutionen wurden etwa 17 000 Verwundete versorgt.

Wegen den Aktivitäten von 1956 wurden – aufgrund richterlicher Urteile – 229 Personen hingerichtet; 51% von ihnen, also 117 Mann hatten an den bewaffneten Kämpfen teilgenommen.

Ласло Ёрши

ГРАЖДАНСКИЕ ПОВСТАНЦЫ В РЕВОЛЮЦИИ 1956 ГОДА

Резюме

В период революции 1956 года на всей территории столицы Венгрии формировались более или менее крупные группы повстанцев, назвавшие себя затем национальной гвардией. Их члены рекрутировались главным образом из молодых рабочих, подсобных рабочих, среди более пожилых их членов многие побывали также и в советских лагерях для военнопленных. Они были согласны с требованиями революции. Другие – их было меньше – присоединились к революционерам скорее из-за страсти к приключениям, в целях заполучения оружия и для того, чтобы позднее получить возможность сделать карьеру. К сожалению, социаологическим составом повстанцев исследования еще мало занимались.

Можно различить три этапа организации этих вооруженных групп:

В первый период революции, начиная с момента начала революции до переговоров о перемирии (23-29 октября) решающую роль играла спонтанность. Под руководством одного-другого талантливого командира организовывались главным образом повстанческие группы с малым численным составом. Большая часть населения поддерживала эти группы, состав которых менялся почти с часу на час. Их главной деятельностью была борьба с советскими войсками, а также против сил венгерской госбезопасности, милиционеров и венгерской армии.

Второй этап стал результатом поворота 28 октября, когда Центральное Руководство приняло решение Политического Комитета, согласно которому события стали оцениваться как революция и борьба за свободу. В период перемирия значительно вырос численный состав этих групп: к большинству их присоединились, в качестве советников и инструкторов, военные офицеры и рядовые солдаты, а затем и освободившиеся из тюрьмы политические и уголовные заключенные. В результате целого ряда переговоров, в рамках централизованной организации, с участием военных, полицейских и гражданских сил началось формирование национальной гвардии.

Третий период продолжался с 4 ноября (наступления советских войск) до вооруженного подавления революции. В это время число и численный состав групп повстанцев сократилось. Сопротивляющиеся группы повстанцев постепенно утратили поддержку населения, в их кругах стало разрастаться разочарование, отчаяние, подозрение; лихорадочные поиски предателей во многих случаях приводили к личным трагедиям. Большинство повстанцев пыталось выстоять перед гигантским превосходством сил, рассчитывая на поддержку ООН или Запада. Однако многие члены распавшихзся групп даже и безоружными продолжали сопротивление как внутри страны, так и за ее пределами.

Деятельность гражданских бойцов, если их действия рассматривать с момента начала революции до завершения арьергардных боев, имела особенно большое значение в четырех связанных районах Будапешта:

1.) На территории района Будапешта, именуемого Средний Йожефварош и Средний Ференцварош, ограниченной Бульваром Ференца и бульваром Йожефа – улицей Барошш - улицей Орци - улицей Хаман Като – улицей Шорокшари.

2.) На окраинной части VII района, начинающейся за бульваром, до улицы Часар Андраш XIV района, в том числе и площадь Барошш.

3.) На площади Сена и её окрестностях.

4.) В северной части района Чепель и в северо-западной части района Пештэржебет.

В Будапеште в результате вооруженных событий погибло примерно 2200 человек, примерно 34,5 % погибло в VIII-IX районе, примерно 12 % в VII-XIV районе и 8,5 % в XX-XXI районах. Данныз о том, сколько повстанцев погибло в боях, не имеется, мы только знаем, что более половины погибших были физическими рабочими. В больницах, поликлинниках и других учреждениях здравоохранения Будапешта обслужили примерно 17 000 раненых.

По причине событий 1956 года на основании судебного приговора было приговорено к смерти 229 человек, из них 51 % , то есть 117 человек участвовало в вооруженных боях.

MŰHELY

DOMOKOS GYÖRGY

AZ EGRI VÁR SZÁMÍTÓGÉPES REKONSTRUKCIÓJÁNAK TAPASZTALATAI

Az elmúlt egy évtized hatalmas fejlődést hozott az informatika és a számítástechnika területén. Ennek hatása nem csak a reál tudományoknál jelentkezett, hanem forradalmasította a humán tudományok egyes területeinek kutatását is. Ez alól a történettudomány sem (lehet) kivétel. Elegendő itt utalni például a különböző könyvtári és levéltári adatbázisokra, a gazdaságtörténeti adatok számítógépes feldolgozására, áttekinthető, grafikonos megjelenítésére. A történelmi kutatások eredményeinek népszerűsítésében pedig hallatlanul nagy szerepet kaptak a különféle multimédiás eszközökön (főként CD-n) kiadott tematikus vagy átfogó kép-, mozgókép-, hang- és iratgyűjtemények. Másfelől a ma már sok lakásban fogható tudományos-ismeretterjesztő műholdas csatornákon számos olyan történelmi tárgyú filmet láthatunk, ahol a múlt eseményeinek, építményeinek rekonstruálásához felhasználták a legmodernebb számítógépes háromdimenziós, animációs technikákat. Elevenen él emlékeimben az a sorozat, amely az ókor nagyvárosait, többek között Athént és Rómát mutatta be, s amelyben számos épületet szinte szó szerint újjáépítettek a számítógép segítségével.

Amikor néhány évvel ezelőtt a komáromi vár XVI. századi építéstörténetével foglalkoztam,[1] az írásos dokumentumok értelmezéséhez szükségszerűen felhasználtam a korabeli alaprajzokat és látképeket. A komáromi erődrendszerről, így a XVI. század második felében épült Öregvárról számos rendkívül alapos és pontos felmérés készült a XIX. század folyamán.[2] Ezeket összehasonlítottam a XVI-XVII. századi alaprajzokkal, és úgy vettem észre, hogy az Öregvár alaprajzában csupán csekély változások történtek. Amikor azonban a szélességi és magassági adatokat a képi ábrázolásokkal vetettem össze, nyilvánvalóvá vált, hogy azok igen erőteljesen torzítanak. Ezt persze különböző művészi és ábrázolástechnikai okokkal meg lehet magyarázni, a probléma azonban az, hogy emiatt az emberekben csalóka, a valóságtól jócskán eltérő kép alakul(t) ki a XVI-XVII. században állt erődítményekről. Míg ugyanis Le Dentu 1639-ből származó látképén (1. kép[3]) az erőd északnyugati frontja magasságának és szélességének aránya durván 1:6, addig az általam elkészített számítógépes rekonstrukción (2. kép[4]) ugyanez az arány több mint háromszoros, kb. 1:19. Mindezt igazolják azok a fényképfelvételek (3-5. kép), amelyeket egy 1993 őszén Komáromban megtartott konferencia során készítettem, midőn kollégáimmal bejuthattunk az akkor még katonai létesítménybe, sőt fotózhattunk is.

Eger 1552. évi ostromának évfordulója közeledvén, az egri Dobó István Vármúzeum munkatársaival folytatott beszélgetések során merült fel az egri vár számítógépes rekonstruálásának igénye. Ez a munka több szempontból is fontosnak tűnt. Elsőként kell említeni az egri várnak az 1552. dicsőséges helytállás nyomán a magyar történelmi tudatban betöltött szerepét és a vár körül

---

[1] *Domokos György*: Adatok a komáromi vár 16. századi építéstörténetéhez. *Limes*, 10. (1997) 4. 64-92. o.

[2] L. a Hadtörténelmi Térképtár gyűjteményének G. I. h. jelű anyagrészében.

[3] Eredetije: Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Cod. 8623. (Ledentu-album). Ennek, valamint az ugyanott levő DK felőli látképnek és a hozzájuk tartozó alaprajznak a fotómásolatait l.: Hadtörténelmi Térképtár, G. I. h. 179-1.

[4] A modelleket bemutató képek minősége azért viszonylag gyenge, mert csak ún. képernyő-tartalmat elmentő programmal tudtam elkészíteni őket, ez pedig azt jelenti, hogy csak a képernyő felbontásának megfelelő dpi-értékkel (dot per inch = az 1 inchen, azaz 2,54 cm-en található képpontok száma) rendelkeznek. Ez jelen esetben 96 dpi, szemben a nyomdai minőségnél megszokott 600 dpi-vel.

kialakult bizonyos fajta kultuszt. Ez utóbbihoz persze rendkívüli mértékben hozzájárult Gárdonyi kitűnő regénye is. És éppen ez a mű a másik alapvető ok, amely a rekonstrukciót szükségessé tette. Az olvasóban önkéntelenül is kialakul egyfajta kép a várról (l. pl. formájának teknősbékához történő hasonlítása stb.), ám amikor meglátja a várat mai valójában, valamennyire feltétlenül csalódást érez. Hiszen az 1552-es ostrom legfontosabb helyszínei közül mára már sok elpusztult, eltűnt (az egész külső vár, benne az Ókapuval, vagy a Szentély-bástya, a Föld-bástya akkori formájában), s ami még áll, sajnos többnyire az is rom, vagy láthatóan újjáépítés. Mindemellett azonban az egri vár az ország egyik legnagyobb méretű és egyben leglátogatottabb műemléke (évente több mint 400 000 látogató keresi fel), ezért sem mindegy tehát, hogy a részben elpusztult építményekről tudunk-e számukra valamilyen összképet mutatni.

A rekonstrukció nehézségei azonban Eger esetében lényegesen nagyobbak voltak, mint Komáromnál. Komárom olasz rendszerű erődítmény, amely kizárólag egyenes falszakaszokból áll, továbbá többé-kevésbé sík terepen fekszik. Ezzel szemben az egri püspöki vár falai meglehetősen változatos terepen emelkednek: alapvetően az Almagyar-hegy oldalából nyugat felé, az Eger patak völgye fölé előreugró plató szabálytalan peremével igazodnak, a külső vár falai pedig fölnyúltak a hegyoldalba, sokszorosan megtörve mind vízszintesen, mind függőlegesen. Így tehát összetett feladattal álltam szemben: modellezni kellett egy hegyes-völgyes terepet, és a vár szabálytalan vonalvezetésű falait, számos belső épülettel együtt.[5]

Munkám során több különböző forráscsoportot használtam.[6] Közülük a rekonstrukció szempontjából legfontosabbak a korabeli alaprajzok, ábrázolások voltak. Az alaprajzok közül Paolo Mirandola 1561-ben készített terve[7] a legkorábbi, abban azonban már ott szerepelnek az általa tervezett változtatások is, így az ő rajza csak bizonyos pontok vizsgálatakor vehető figyelembe. Az

---

[5] A rekonstrukció az Internet VRML (Virtual Reality Modelling Language = a virtuális valóságot modellező nyelv) programnyelvével készült. Megjelenítő eszköze nem különálló program, hanem az Internetről szabadon letölthető, kifejezetten e célra szolgáló *plug-in*-ek egyike, melyek a telepítés után az internetes böngészőbe épülnek be, s abban jelennek meg. A VRML-lel kapcsolatban rendkívül sok anyagot találunk a világhálón. Munkám során magam is hasznosítottam az innen nyerhető információkat, így például a norvégiai Fredrikstenerőd modelljét (www.ife_no_vrml/fredriksen). Számos kitűnő tankönyvet is letölthetünk a hálóról. Véleményem szerint a legjobbak: www.fatech.com/tech/vrml/tutorial (vagy: www.lighthouse3d.com/vrml/tutorial), rikk.best.vwh.net/Book, és ne feledkezzünk meg egy kitűnő magyar nyelvű oldalról, a Terminus VRML siteról sem: www.szentesinfo.tiszanet.hu (gazdája Niethammer Zoltán). Ha valaki komolyan el akar mélyedni e témában, nagyobb linkgyűjteményt talál mindenekelőtt a www-web3d.org/vrml/vrml.htm (The Web3d Repository), valamint a www.vrmlsite.com, www.vruniverse.com, www.webdeveloper.com/vrml, www.vrml.-org/fs_resources.htm webcímeken. Itt találhatóak a megjelenítő plug-inek webcímei is. Ezek mérete rendszerint 2-5 MB, így (némi türelem és fohász árán) még modemes kapcsolat esetén is letölthetőek. Legtöbbjük támogatja mind a két Windows-os böngészőt (Internet Explorer és Netscape Navigator), de van linuxos verzió is. Magyar nyelven is több könyv jelent meg a VRML programnyelvről, melyek közül a következőket használtam: *Csendes Béla*: VRML. Ablak a virtuális világra. Sümeg, 1998. ill. *Andrea L. Ames-David R. Nadeau-John L. Moreland*: VRML 2.0. Alapkönyv. Budapest, 2000.

A VRML nyelv előnye és egyben hátránya egyszerűségében rejlik. Előnye, hogy könnyen megtanulható, az Interneten böngészve rendkívül sok példát találunk hozzá. Hátránya, hogy egyszerűsége miatt számos, a hasonló feladatú nagy programoknál megszokott szolgáltatás hiányzik belőle: többek között nem képes vetített árnyékot megjeleníteni, illetve a takarásban levő tárgyakat is megvilágítottként kezeli. Ez abból fakad, hogy az árnyékolás számításigényes és időt rabló művelet, s így a lassúbb gépeken a VRML-modell nem futhatna.

[6] Az egri vár történetének alapvető képi és írott forrásait felsorolja: Magyarország Műemléki Topográfiája. Szerk.: *Dercsényi Dezső*. VIII. Heves Megye Műemlékei. II. (Szerk.: *Dercsényi Dezső–Vojt Pál.*). Budapest, 1972. 77-83. o. (a továbbiakban: HMM).

[7] Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA), Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA), Kartensammlung, G. I. h. 158. Felirata német: „Ain sonnder Model, wie baide daß Jnner vnnd Ausser schloß Zu Erla Pösser Zu beuesstigen, damit dan[..]iht die grosse Khatzen ain Jnnen schloß nicht dörfft Hinwekh geprochen werden. Jst allain von Berichts wegen Hirzue gelegen worden." A datálás Patakitól származik. *Pataki Vidor*: Az egri vár élete. Klny. a ciszterci rend egri Szent Bernát-Gimnáziumának 1933/34. évi értesítőjéből. Eger, 1934. 22. o.

időben következő alaprajzot Pietro Feraboscho vette fel 1568-ban (6. kép),[8] amely nagyobb figyelmet érdemel. Egyfelől részletessége folytán, minthogy valamennyi védmű, és a belső vár összes építménye szerepel rajta, többé-kevésbé kidolgozottan. Különös, hogy a külső vár területére, a palánkot leszámítva, egyetlen épületet sem jelölt be, másfelől a belső vár méretei a ma is álló falakról készült modern felméréssel összevetve meglepő pontosságot mutatnak. Az alábbi táblázat adatai a Feraboscho-féle alaprajz pontosságát hivatottak igazolni (7. kép).[9]

1	2	3	4	5	6	7
Dobó-b. Ny-i csúcsa (1)	Tömlöc-b. ÉK-i csúcsa (2)	140,5	146,1	144,5	104,0	102,8
Dobó-b. Ny-i csúcsa	É-i belső fal kapujának Ny-i sarka (3)	164	170	168,1	103,7	102,5
Dobó-b. Ny-i csúcsa	É-i belső fal és a belső vár K-i falának találkozása (4)	228,5	237,4	234,8	103,9	102,8
Dobó-b. Ny-i csúcsa	Szentély-b. D-i belső kiindulópontja (5)	202	212,8	201,5	105,3	99,8
Dobó-b. Ny-i csúcsa	Gergely-b. és a külső vár DNy-i falának külső csatlakozási pontja (6)	199,5	206	204,2	103,3	102,4
Dobó-b. Ny-i csúcsa	Varkoch-b. D-i csúcsa (7)	132	137,6	136,1	104,2	103,1
Tömlöc-b. ÉK-i csúcsa	É-i belső fal és a belső vár K-i falának találkozása	129	132	130,6	102,3	101,2
Tömlöc-b. ÉK-i csúcsa	Gergely-b. és a külső vár DNy-i falának külső csatlakozási pontja	202,5	202,2	200,1	99,9	98,8
Tömlöc-b. ÉK-i csúcsa	Varkoch-b. D-i csúcsa	195,5	198,7	196,6	101,6	100,6
Varkoch-b. D-i csúcsa	É-i belső fal kapujának Ny-i sarka	167,5	170,6	168,8	101,9	100,8
Varkoch-b. D-i csúcsa	Szentély-b. D-i belső kiindulópontja	133	140,4	138,9	105,6	104,4
Varkoch-b. D-i csúcsa	Gergely-b. és a külső vár DNy-i falának külső csatlakozási pontja	89	92,7	91,7	104,2	103,0
Gergely-b. és a külső vár DNy-i falának külső csatlakozási pontja	É-i belső fal kapujának Ny-i sarka	149	148,2	146,6	99,5	98,4
Gergely-b. és a külső vár DNy-i falának külső csatlakozási pontja	É-i belső fal és a belső vár K-i falának találkozása	145,5	146,1	144,5	100,4	99,3
Gergely-b. és a külső vár DNy-i falának külső csatlakozási pontja	Szentély-b. D-i belső kiindulópontja	69	70,2	69,5	101,7	100,7
É-i belső fal kapujának Ny-i sarka	Szentély-b. D-i belső kiindulópontja	94,5	96,2	95,2	101,8	100,7

A táblázatból tehát kitűnik, hogy bármelyik korabeli mértékegységet vesszük is figyelembe, a hiba 6%-nál kisebb, ami a korabeli technológiát figyelembe véve jelentős eredmény.

[8] ÖStA KA Kartensammlung, G. I. h. 158. Az alaprajz rectóján a következő felirat szerepel: „1568 gli 26 febrario vna zobia jo gionto jn agria". Kiadta: *Pataki Vidor*: A XVI. századi várépítés Magyarországon. In: A Bécsi Magyar Intézet Évkönyve. I. Budapest, 1931. 112–113. o. között.

[9] 1. a mért szakasz kezdőpontja; 2. a mért szakasz végpontja; 3. a modern felmérésen mért adat méterben; 4. Feraboscho alaprajzáról vett adat méterben, bécsi ölből átszámítva. 1 bécsi öl = 1,896 m. *Bogdán István*: Magyarországi hossz- és földmértékek. 1601–1874. Budapest, 1990. 177. o.; 5. Feraboscho alaprajzáról vett adat méterben, királyi kettős lépésből átszámítva. E mérték használata azért merült fel, mert a rajzon szereplő mérték a *passa*, ami elvileg lépést jelent. A lépés azonban csupán 2 láb, azaz 63,2 cm. Ezzel számolva viszont túl nagy eltéréseket kapunk. Ám ha a *passa* kifejezésből kiindulva királyi kettős lépés használatát feltételezzük, úgy ismét viszonylag pontos értékek jönnek ki. 1 királyi kettős lépés: 1,8756 m. *Uo.* 157., 158. o.; 6. a 3. és 4. pontban megadott értékek eltérése százalékban; 7. a 3. és 5. pontban megadott értékek eltérése százalékban. A nevek mögött zárójelben álló számok a 7. képen a kérdéses pontokat mutatják. Rövidítés: b. = bástya.

Az ezt követő, 1572-ből fennmaradt alaprajzok már mind a modern olaszbástyás erődöv kialakításával kapcsolatban készültek.[10] Szemmel láthatóan Feraboscho művét vették alapul, csupán az időközben történt átépítéseknek (l. pl. Föld-bástya) megfelelően módosították a rajzot, tulajdonképpen másolatokra vitték fel a tervezett átépítéseket. A visszafoglalás utáni időszak felmérései közül a legfontosabb Ferdinand Graf von Zinzendorf érsekújvári kapitány 1711-ben készült alaprajza és az ahhoz kapcsolódó keresztmetszeti ábrázolások.[11] Ez utóbbiak, jóllehet, csak a belső vár védműveit mutatják, hiszen a külső várat 1702-ben felrobbantották, mégis nagyban hozzájárultak a modell egyes részeinek pontosabb megjelenítéséhez.

Az egri várról számos látkép is készült, amelyeket – megfelelő kritikával – szintén fel lehetett használni a modell elkészítéséhez. A leghíresebb közülük Georg Houfnagel 1588-ban készült (de csak 1617-ben kinyomtatott) metszete,[12] amely nagyjából dél felől ábrázolja a várat. Ez a metszet mindenképpen hitelesnek tekintendő, hiszen számos részlete bizonyíthatóan megfelel a korabeli állapotoknak, még ha a rajztechnikai megoldások és torzítások miatt ez első látásra nem is annyira egyértelmű. Ugyanakkor több kérdéses pont is megfigyelhető, mint például a Varkoch-kapu és a mellette álló bástya formája és helyzete, vagy a feltűnően csekély méretű Szentély-bástya. Itt is megjelenik a Le Dentu-féle látképnél már jelzett torzítási probléma: míg a Houfnagel-metszeten az egri vár hosszának és falmagasságának (a Gergely-bástya és az Ókapu között mért) aránya kb. 1:18, addig a rekonstrukció alapján ugyanez kb. 1:25. Ez persze nem olyan durva eltérés, mint Komárom esetében, de ha megfigyeljük pl. a székesegyháznak a vár egészéhez mért túlzott arányait, akkor látható, hogy itt is szükség volt a korrekcióra. (8-9. kép, utóbbi – a 9. – maga a számítógépes modell, nagyjából a Houfnagel-rajzzal azonos nézőpontból szemlélve).

Igen érdekes és további alapos tanulmányozásra érdemes Uffenbach metszete (az ún. párizsi metszet),[13] amelyet korábban, feliratai alapján, 1596-ra datáltak, amely azonban nagy valószínűséggel az 1552-es állapotokat mutatja.[14]

A levéltári források közül kiemelendőek az inventáriumok, közülük is azok, amelyek teljes körű várbejárás során készültek, az épületek egymás utáni leltározásával.[15] Az ezekből nyerhető számos információ közül itt most csak egyetlen, a számítógépes modellezést alapvetően befolyásoló adatra térnék ki. Tudjuk, hogy Dobó a Szent-Mihály napi ostrom során, miután a janicsárok az Ókapu tornyát elfoglalták, kénytelen volt a védművet a délkeleti ágyúdomb és a Szentély-bástya lövegeivel szétlövetni.[16] Arra vonatkozóan egyelőre nincs adatunk, hogy a tornyot az ostrom után teljes magasságában újjáépítették volna, annál is inkább, mivel az Ókapu helyett 1552 után már a Varkoch-kapu lett a vár főbejárata. Ennek ellenére a felsorolt inventáriumok minden esetben *toronyról* beszélnek. Tekintetbe véve, hogy a Föld-bástya kőből történt átépítése után[17] is

---

[10] ÖStA KA Kartensammlung, G. I. h. 158. Részletes leírásukat és elemzésüket l.: *Domokos György*: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest, 2000. 42-47. o. Az ott tárgyaltakon kívül Baldigara és Poppendorf tervezetének egy-egy példánya megtalálható még a bécsi Nationalbibliothekban. Kiadva: HMM 83., 84. o. Ugyanitt található egy Karlsruhében őrzött, a szerzők szerint Natalis de Angelinisnek tulajdonított alaprajz (valószínűbb, hogy Nicholo de Angieliniről van szó), mely szintén Baldigara tervét ábrázolja. *Uo.* 85. o. A pontos hivatkozásokat l. ott. Egy másik rajzon a különböző tervek együttesen szerepelnek: Kungliga Krigsarkivet, Stockholm, Handritade Kartverk No. 23. 78. sz. nagyméretű, színes rajza. Fotómásolatát l. a Hadtörténelmi Térképtár G. I. h. jelű anyagában (jelenleg rendezés alatt). Magyarországon kiadta: *Kisari Balla György*: Törökkori várrajzok Stockholmban, Budapest, 1996., 138. o.

[11] Grund-Riß Der Vestung oder Schloß ERLAV. Eredetije: ÖStA KA Kartensammlung, K VII k 194-300. Színes fénymásolatát l.: Hadtörténelmi Térképtár, G. I. h. 3212.

[12] Houfnagel metszetét l.: *Soltész Erzsébet*: Régi magyar várak. Budapest, 1993. 10. kép

[13] Kiadva: *Sugár István*: Az egri vár és viadala. Budapest, 1971. 14-15. képlap.

[14] Kiadva: HMM 134. o.

[15] 1556: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Magyar Kamara Archivuma (a továbbiakban:MKA), E 211 Lymbus, Ser. II. 28. t. fol. 1-7.; 1558. márc. 1.: uo. fol. 16r., 112-125., 17r.; 1558. márc. 1.: uo. Ser. III. 22. t. 38. sz. fol. 229-235.; 1560. nov. 22.: uo. E 554 Folia Latina, 1180/d. No. 26. fol. 1-19.

[16] *Sugár* 1971. 81. o.

[17] Ez, összevetve Feraboscho és Baldigara említett alaprajzait, egyértelműen 1568 és 1572 között történt.

megőrizte eredeti nevét, itt is megtörténhetett, hogy az esetleg csak a falak magasságáig helyreállított védművet, megszokásból, továbbra is toronyként emlegették.

Két irodalmi jellegű forrásunk is van a várról. Az egyik Tinódi Lantos Sebestyén méltán híres Históriája,[18] a másik Zsámboki János leírása.[19] Mindketten az ostrom után, 1553-ban jártak Egerben, tehát sok mindent a saját szemükkel láttak, illetve az ostrom résztvevőitől, szemtanúitól hallottak. Ám hogy milyen volt a vár még teljes épségében, az ostrom előtt, arról valószínűleg nem sokat tudhattak. Másfelől mindkét szerzővel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy bár kétségtelenül jó megfigyelők voltak, ám egyikük sem volt katona, tehát a várat sem katonaszemmel nézték. A rekonstrukciónál épp ezért meglehetősen óvatosan kellett bánni a tőlük nyert információkkal. Utalnék itt például Tinódi azon megjegyzésére, hogy a külső várban levő palánk és a várfal között, belül, árok húzódott. Nyilván a fából és földből emelt palánk és a feltehetően a kőfalat belülről támasztó földtöltés közötti részt vélte ároknak.[20] Mindez azonban nem jelenti azt, hogy leírásuk ne nyújtott volna hatalmas segítséget munkámhoz, hiszen sok olyan részletről szólnak, amelyeket az alaprajzok nem jelölnek. Ilyen például az említett földtöltés a külső várban, vagy a belső vár keleti falának déli része (a Szentély-bástya és a Gergely-bástya között) mögötti földtöltés a rajta levő ágyúállással.[21]

Az elmondottak mellett rendkívül sok adatot szolgáltattak a régészeti feltárások során keletkezett rajzok, megfigyelések, és a kutatási eredményeket összefoglaló tanulmányok.[22] Értékük hangsúlyozása mellett azonban azt is meg kell említenem, hogy az ásatási jelentések olykor meglehetősen hiányosak voltak, olykor pedig elég nehezen lehetett kihámozni belőlük a számomra fontos tényeket és adatokat.[23]

A felsorolt források ugyan lefedik a vár építéstörténetének a XVI. század második felére eső korszakát, ám korántsem a kellő részletességgel. Ebből következett például, hogy bár eleinte természetesen az 1552. évi, az ostrom előtti állapotokat akartuk megjeleníteni, ám az, főként alkalmas alaprajz hiányában, első lépésben megoldhatatlannak bizonyult. Nem véletlenül foglalkoztam az imént részletesebben Feraboscho alaprajzával. Az lett ugyanis a rekonstrukciós munka kiinduló pontja. Csak annak elkészülte után, az 1552-es állapotokra vonatkozó adatokat az 1568-as helyzetet ábrázoló modellre vetítve lehetett megkísérelni az 1552-ben állt vár bemutatását. Ugyancsak komoly problémákat vetett fel a Baldigara-féle átépítés rekonstruálása. Mindenekelőtt azért, mert azt a korszerűsítési munkát sosem fejezték be, s egyelőre nincs olyan forrás a birtokomban, amelyből egyértelműen meg lehetne állapítani, meddig jutottak el az építkezésekkel 1596-ig. Gon-

---

[18] *Tinódi Sebestyén*: Krónika. (S. a. r.: *Sugár István*.) A bevezetőt Szakály Ferenc írta. Budapest,1984. 221-290. o.

[19] Zsámboki János, vagy latinosan Iohannes Sambucus humanista tudós több, főleg a XVI. századra vonatkozó írást csatolt Antonius de Bonfinis Hungaricarum rerum decades c. művéhez. Ezek között található az 1552-es ostromról szóló írás is. A munka során az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban őrzött példány szövegét, és az annak alapján Nagy Géza Balázs által készített fordítást használtuk: Antonii Bonfinii Historica Pannonica; sive Hungaricarum rerum decades IV et dimidia Libris XLV comprehensae; ... Accedunt tractatus aliquot, seu appendices variorum Auctorum et rerum, una cum priscorum Regum Hungariae Decretis et Constitutionibus, auctore Iohanne Sambuco. Coloniae Agrippinae, MDCLXXXX.

[20] „Kapu bástyájában es ilyen módon / Palánk, kőfal között nagy árok vagyon, ..." *Tinódi*, Krónika, 181-182. sor. Ezt a falat belülről támasztó földtöltést a méretbeli adatok teljes hiánya miatt egyelőre nem jelenítettem meg a modellen.

[21] „In sanctuario ibidem, stativa multorum erant; ... Adiacet his pendula porta, quae in arcem exteriorem defert. Ab hac rectus murus, ... ad angulum usque pertinens, terra ingesta ad proiecturas plenus et coronas usque ostenditur." *Zsámboki* 1690. 581. o.

[22] Az egyik ilyen, a régészeti megfigyeléseken alapuló összefoglaló a HMM-nek a várra vonatkozó fejezete. Emellett részletes kutatási eredményeket közöl Az Egri Múzeum Évkönyve: *Kozák Károly*: Az egri vár feltárása (1957-62) I. Az Egri Múzeum Évkönyve, I. 1963. 119-171. o.; *Uő.*: Az egri vár feltárása (1957-63) II. uo. II. 1964. 221-271. o.; *Uő.*: Az egri vár feltárása (1957-65) III. uo. IV. 1966. 97-152. o.; *Détshy Mihály – Kozák Károly*: Az egri vár feltárása (1957-66) IV. uo. V. 1967. 87-116. o.; *Kozák Károly*: Az egri vár feltárása (1957-67) V. uo. VI. 1969. 115-131. o.

[23] Az említett ásatási jelentések döntő részben az Országos Műemléki Felügyelőség Tervtárában találhatóak. A Tervtár munkatársai által a munkámhoz nyújtott sok segítségért itt szeretnék köszönetet mondani.

dot jelent az is, hogy kevés olyan jelentés maradt fenn, amely az építkezés elvi alapjait, vagy ami még fontosabb, annak tényleges méreteit taglalná. Így, amikor ki kell jelentenem, hogy az 1568-as állapotok számítógépes rekonstrukciója csupán egy lehetséges megoldás a rendelkezésre álló adatok alapján, és egy pillanatig sem állítom, hogy *valóban* így nézett ki a vár, akkor ez sokszorosan igaz a Baldigara-féle olasz rendszerű átépítés modelljére. Ez utóbbi esetben viszont mindenképpen könnyebbséget jelentett, hogy az olasz rendszerű várépítészet szabályai alapján meglehetős bizonyossággal lehetett következtetni a hiányzó adatok egy részére.

Mindezek alapján el kellett dönteni azt is, mit tartalmazzanak a modellek, vagyis milyen alapelv szerint fogjunk hozzá a megvalósításukhoz. Az 1568-as rekonstrukció esetében (10. kép) végül is úgy határoztunk, hogy csak olyan épületet, épületrészletet, falat, nyílást, lőrést jelenítek meg, amelynek létezését valamilyen bizonyíték alátámasztja. Ennek megfelelően pl. még a Gergelybástya azon lőréseit sem készítettem el, amelyek ma a földtöltés alatt vannak, és pontos pozíciójuk megállapítására még nem nyílt lehetőségünk. Hasonlóképp nem kívántuk megjeleníteni a belső tereket sem, mivel alapvetően tömbrekonstrukciót szándékoztunk készíteni.[24] Ez alól három esetben tettünk kivételt: a Varkoch-kapun belül nyugatra nyíló, a Varkoch-bástya felső szintjeire a falban vezető lépcsőnél, a Tömlöc-toronynál, illetve az Ókapu-toronynál.[25] Ez főként azért történt így, mivel a fentebb megfogalmazott alapelvet bizonyos didaktikai megfontolásból néhány ponton mégis át kellett hágnunk. Jelesül arról van szó, hogy az egri vár 1568. évi állapotát bemutató számítógépes rekonstrukció azzal az alapvető szándékkal készült, hogy az Egri Vármúzeum 2001. augusztusában megnyílt állandó kiállításában, mintegy animációs filmként, a virtuális vár virtuális bejárásával mutassa be a látogatóknak a hajdan volt erődítményt; ahhoz azonban, hogy a virtuális bejárás valószerűbbnek és folyamatosnak lássék, szükség volt néhány, legfeljebb csak közvetetten bizonyítható ajtó, átjáró és feljáró elkészítésére. Ezek azonban véleményem szerint nem rontják a modell hitelességét.[26]

Hasonló hitelességi problémák merültek fel az egész rekonstrukció alapját képező terep megalkotásánál is. Feraboscho ugyan alkalmazott egyfajta jelölést a domborzati viszonyokra, ám annak értelmezése több mint esetleges. Tudjuk továbbá, hogy Dobó a védelem érdekében például a nyugati oldalon igyekezett meredekebbre faragtatni a sziklákat. Az 1568 óta eltelt időben a terep számos ismert és ismeretlen változáson ment át (a külső vár felrobbantása és az árkok betöltése, vasútépítés, a vár közvetlen környezetének beépítése, a déli és nyugati falak aljának teljes kiásása, stb.), így szinte lehetetlen megállapítani, pontosan milyen terepen állt 1568-ban a vár. Végül is kiindulópontként az 1:10 000 léptékű katonai térképet[27] vettem alapul, amelynek 2,5 méterenként bejelölt szintvonalai elegendő pontosságúnak bizonyultak. Az így kapott terepet vetettem össze az I. és II. katonai felmérés térképlapjaival,[28] amelyek ugyan csak vonalas magasságjelölést használtak, de mégis csak adnak bizonyos támpontot. Végül észak-déli irányban 1,5, kelet-nyugati irányban 1 km széles terepszakaszt készítettem, melynek keleti peremét az Almagyar-hegy teteje jelenti. Azt a platót, amelyen a vár áll, és annak lejtőit természetesen nagyobb részletességgel kellett feldolgozni, mint az azon kívül eső terepet, hiszen amíg ott egyszerűen a fő vonulatokat kellett csak kirajzolni, addig itt esetleg a lejtő kisebb horpadásai is fontosnak bizonyulhattak.[29]

---

[24] Ez persze a későbbiekben változhat, főként, ha sikerül kellő mennyiségű hiteles adatot összegyűjteni. A Baldigara-modell esetében pedig a későbbiekben szándékomban áll a kazamaták, ágyú- és kaszárnyatermek megvalósítása.

[25] Az előbbi két védmű esetében a falban megmaradt gerendafészkek elég jó támpontot adtak, az utóbbi esetében valóban csak következtetni lehet a belső tér kialakítására.

[26] A virtuális modellt bejáró virtuális személy egy hús-vér ember látószögét és szemmagasságát imitálja, az előbbit persze, ismét csak a programnyelv egyszerűségéből fakadóan, meglehetősen gyatrán, torzítva. A látvány azonban ennek ellenére érzékelteti az építmények magasságarányait az emberekhez viszonyítva. Ugyanezt a célt szolgálják a modellben elhelyezett katonafigurák is (kb. 1,7 m magasak).

[27] Hadtörténelmi Térképtár, 1:10 000-es topográfiai térképek, L-34-5-B-d-1. sz. szelvény

[28] Uo. I. katonai felmérés, Col. XIX. Sectio 14-15., II. katonai felmérés, Col. XXXVII-XXXVIII. Sectio 46.

[29] A VRML-ben a terepalkotás technikai szempontból kétféle módon lehetséges: egyrészt szabályos és/vagy szabálytalan sokszögekből (alapvetően persze három- és négyszögekből), amelyek koordinátapontjait a terepvonulatnak megfelelően „önkényesen" határozzuk meg; másrészt egy, a számítógép által generált szabá-

Az egri vár háromdimenziós számítógépes modelljének elkészítésében legkritikusabb problémaként szinte mindvégig a korabeli falmagasságok ismeretének hiánya jelentkezett. Mert alaprajzi szempontból lehet bármilyen pontos Feraboscho felmérése, a rajzon minden bizonnyal a jobb szemléltetés végett alkalmazott kezdetleges axonometria erről nem adott érdemleges információkat. Végül három olyan pontot találtunk, amelyet többé-kevésbé eredeti magasságúnak lehetett tekinteni, a gótikus palota északi és déli oldalának nyugat felé kifutó csonkjait, valamint a Gergely-bástyát. Ezekből kiindulva kellett meghatározni az *összes* többi falmagasságot. Gondolom, senkinek nem kell külön megmagyarázni, mekkora veszélyt rejt ez a kiindulás önmagában is. A másik probléma a falak vízszintes irányú vonalvezetése a változó magasságú terepen. Magyarán szólva, elképzelhető-e, hogy az emelkedő terepen a falak teteje is mindenkor párhuzamosan futott a falak aljának emelkedésével. Véleményem szerint nem. Álláspontomat alátámasztani látszanak ez ebből a korszakból másutt épségben fennmaradt erődítmények fotói, amelyekből a szakirodalomban igen sokat találunk. Ezeken többnyire ott láttam ferde síkú faltetőket, ahol például a várhoz meredeken felvezető utat övezték, vagy ahol a terepadottság más megoldást lehetetlenné tett. Sokkal gyakrabban találkoztam „ugratással", vagyis a vízszintesen futó falak egymáshoz viszonyított – olykor igen nagy mértékű – függőleges elcsúsztatásával. Az ilyen átmeneteket rendszerint tornyok, vagy más védőművek mellett alkalmazták. Másfelől az is nyilvánvaló, hogy építéstechnikai és védelemi szempontból is jobb és egyszerűbb ez utóbbi megoldás. Az olasz rendszerben pedig, ahol a korábbi időszak váraival szemben a falak tetején már nemcsak embereket, hanem alkalmanként a több tonnás lövegeket is el kellett helyezni, már szóba sem jöhetett a ferde síkú faltető.

Az elmondottakból következően arra törekedtem, hogy az 1568-as egri modellen is csak ott „építsek" ferde síkú faltetőket, ahol az elkerülhetetlen, éspedig a külső várban, ahol a hegyoldalra felfutó falak lépcsőzésére semmilyen adatunk nincs, és ahol a terep meredeksége miatt a lépcsőzés további, igen komoly védelmi berendezéseket (tornyokat, rondellákat) igényelt volna. Hasonlóképp készült el a Baldigara-terv modellje is, mivel a Houfnagel-metszet a külső vár déli falát készen és összefüggő síkként ábrázolja. A belső vár falainál igyekeztem megtalálni a kiindulópontoknak megfelelő és a valóságban is elképzelhető falmagasságokat, noha itt is kellett „lépcsőzni", mint a belső vár déli fala és a Gergely-bástya között, a Hyppolit-kaputorony két oldalán, az északi belső falon a gyalogkapu és a Perényi-fal között, vagy a belső vár keleti falán a Szentély-bástyától délre (11. kép, a fekete nyilak a lépcsőzés helyét mutatják).

A Baldigara-modellen (12. kép) már sokkal kiterjedtebben alkalmaztam a lépcsőzést. Baldigara rajzain ennek ugyan semmi nyoma: a vízszintes papír könnyen elbírta azokat az egyenes vonalakat, amelyeket a valóságban nem nagyon lehetett volna megvalósítani. Arról van szó ugyanis, hogy míg a város felé eső bástyák alja 160 m-es tengerszint feletti magasságon[30] lett volna, addig a belső vár ma is álló délkeleti fülesbástyája keleti falának és a keleti kurtinának erősen lepusztult teteje ma kb. 195-196 m-en van, az Almagyar hegy oldalában álló keleti bástyák alja pedig 200-205 m-en, tetejük 220-222 m-en lehetett. Ezt a problémát Baldigara is pontosan érzékelte, és ezért például az említett délkeleti bástya déli oldalát kb. 10-12 m-rel alacsonyabbra építette, mint a keletit. (13. kép) Ebből kiindulva más helyeken is ezzel a lehetséges megoldással éltem.[31]

A falmagasságok megállapításában még egy fontos tényező játszott közre, amelyet a Szentély-bástya példáján tudok bemutatni. A Szentély-bástyáról Tinódi azt írja, hogy „Nagy szép álgyúk arról délre szolgálnak, / Napkeletre és északra szolgálnak".[32] Márpedig ahhoz, hogy a várra nézve veszélyes pontokat a Szentély-bástyáról közvetlen irányzással tűz alá lehessen venni, annak tetejét

---

lyos négyzethálóból, ahol magunk határozhatjuk meg a háló csomópontjainak egymáshoz viszonyított távolságát, majd pedig minden egyes pontra meg kell adni a magasságot. Én mindkét módszert használtam. Léteznek persze olyan programok is, amelyek a magasságvonalak alapján képesek terepet alkotni, de ilyenek nem állnak rendelkezésemre, és ezeknek többnyire nincs VRML-formátumú kimenetük.

[30] A modern felméresek a vár épületeinek magassági adatait mindig balti tengerszint feletti magasságban adják meg, s a továbbiakban én is ebben számolok.

[31] Ismét hangsúlyozni kívánom azonban, hogy ez csak egy elképzelés, nem állítom, hogy a vár pontosan így nézett ki, s ha megbízható új adatok kerülnek elő, módosítani fogom a modellt.

[32] *Tinódi*, História, 228. o. 129-130. sor. Tinódi ezen állítását elfogadom, mivel nyilván saját szemével is láthatta.

meghatározott magasságúra kellett emelni. Ellenőrzésképpen felvittem a terepmodellre az 1552-es ostrom idején felállított török ütegeket és kiderült, hogy a Szentély-bástya tetejét a korábban elképzeltnél jóval magasabbra kell készítenem (14-15. kép).[33]

Hosszan elemezhetném még a modell készítésekor felmerült szempontokat, módszereket, adatokat, technikákat, problémákat. Ehelyett inkább az általam fontosnak vélt eredményekről szeretnék szólni. Ezek közül azt tartom a leglényegesebbnek, hogy modell szemlélője *általános képet* kap a várról, még ha tudja is, hogy amit lát, az csak *rekonstrukciós kísérlet*. Ezzel együtt azonban azonosítani tudja az 1552. évi ostrom ma már nem létező helyszíneit, s a meglevő és hiányzó részek összevetésével érzékelheti az egykor volt erősség valós méreteit, amelyet ma már csak a magasból lehet megfelelően átlátni. A virtuális látogató olyan helyekhez is eljuthat, amelyek ugyan ma is léteznek, de megközelíthetetlenek, mint például a Gergely-bástya felső lőréssora. Ha a modellen kitekintünk a felső szint legészakibb lőrésén, látni fogjuk, hogy abból pontosan a Varkoch-kapura támadó ellenség hátát lehet lőni (16. kép). Ez a tudatos tervező munkát igazolja.[34] A külső vár megjelenítésével világossá vált a váron belüli szintkülönbség problematikája, amely az eddigi rekonstrukciós kísérletekben nem kapott kellő kifejezést és hangsúlyt. Látható, hogy a várvédők számára mekkora hátrányt jelentett a vár fölé magasodó hegyekről érkező tüzérségi fenyegetés, és mekkora feladatot annak kivédése. Ennek tükrében még csodálatra méltóbb a Dobó vezette védelem teljesítménye. Előrelépésnek érzem, hogy a modell kapcsán eddig nem vizsgált szempontok is előtérbe kerültek, például az említett fal és a védelmi pozíciók magasságának összefüggése a környező tereppel.

A Baldiga-féle terveket térbe helyező modellből egy további, az építkezés méreteire vonatkozó, eddig talán nem is eléggé végiggondolt következtetés adódik. Ha alaposan szemügyre vesszük az 1568-as, illetve az olasz rendszerű átépítés utáni lehetséges állapotokat, megállapíthatjuk, hogy egyetlen Baldigara-bástya össztérfogata nagyobb, mint az összes többi korábbi védműé együttesen. Ehhez csupán annyit kell hozzátennem, hogy a bástyák kőfalazatát Baldigara az alapoknál 2 öl (3,792 m), 6 öl magasan 1 öl vastagra tervezte, s ehhez járultak még a merőlegesen befelé álló támpillérek; a kész kőépítményt pedig belülről földdel kellett volna feltölteni. Érdemes lenne egyszer kiszámítani, hogy ennek az erődítménynek a teljes kiépítése mennyi követ, téglát, földet, fát, falazóanyagot igényelt volna, s ezt a korabeli technológiával, ideális esetben, mennyi idő alatt lehetett volna befejezni. Mindkét vonatkozásban meglepő értékek jönnének ki. Véleményem szerint ez is a magyarázata annak a szomorú ténynek, miért nem fejeződhettek be soha teljesen a magyarországi olasz rendszerű várak építkezései.

Minden vélt vagy valós hibája ellenére van egy nagy erénye az egri vár 1568. évi állapotát bemutató modellnek, ha szabad ezt a szerénytelennek tűnő kifejezést használnom, amely messzebb mutat a többi eredménynél. Ez pedig a *változtathatósága*. Amikor ugyanis a régészek feltárnak egy várat, vagy bármely más építményt, azt a feltárási munkák végeztével természetesen igyekeznek konzerválni. Eddig, véleményem szerint, rendben is volna a dolog. Ám azzal mélységesen nem értek egyet, amikor ez a konzerválás újjáépítésbe csap át, mi több, ha az, legalábbis történészi szemmel nézve, nem tűnik kellően megalapozottnak. Mert mi történik akkor, ha kiderül, mondjuk egy újonnan megtalált leírásból vagy ábrázolásból, hogy tévedés történt? Akkor lebontjuk, és másképp építjük fel? A virtuális modellek ezt a problémát okafogyottá tehetik. Mert a számítógépes rekonstrukciók százszori változtatást is gond nélkül elviselnek, de a régi romok, bármilyen jól építkeztek is az öregek, azt hiszem, ma már egyet sem.

---

[33] A várudvar tengerszint feletti átlagos magassága mintegy 186 m volt a török korban, mint azt a nyugati fal északi végénél kiásott káptalani épületetek küszöbszintje mutatja. Ehhez képest eredetileg úgy véltem, hogy a Szentély-bástya a belső vár keleti falának északi szakaszával azonos magasságig, kb. 196-197 m-ig emelkedett. Így azonban egyetlen török üteget sem lehetett volna tűz alá venni. Ezért a Szentély-bástya 202 m magasra „került", egy szintbe a mai Szép-bástya elődjének, a délkeleti ágyúdombnak a tetejével. Az igazat megvallva, a déli két török üteget még így sem lehet innen látni, csak az almagyarit és a királyszékit, tehát elképzelhető a mondottnál nagyobb magasságérték is. Nem véletlen, hogy a Szentély-bástyát kívülről földsánccal támasztották meg (a Feraboscho-rajzon a Szentély-bástyával és a keleti fal északi részével kelet felől párhuzamosan egy vékony vonal jelzi e töltést; a vonal értelmezése Csákváry Ferenctől származik).

[34] A lőrések méreteit és pozícióját Tanyi Sándorral és Berecz Mátyással, a Vármúzeum munkatársaival közösen mértük be. Segítségükért ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

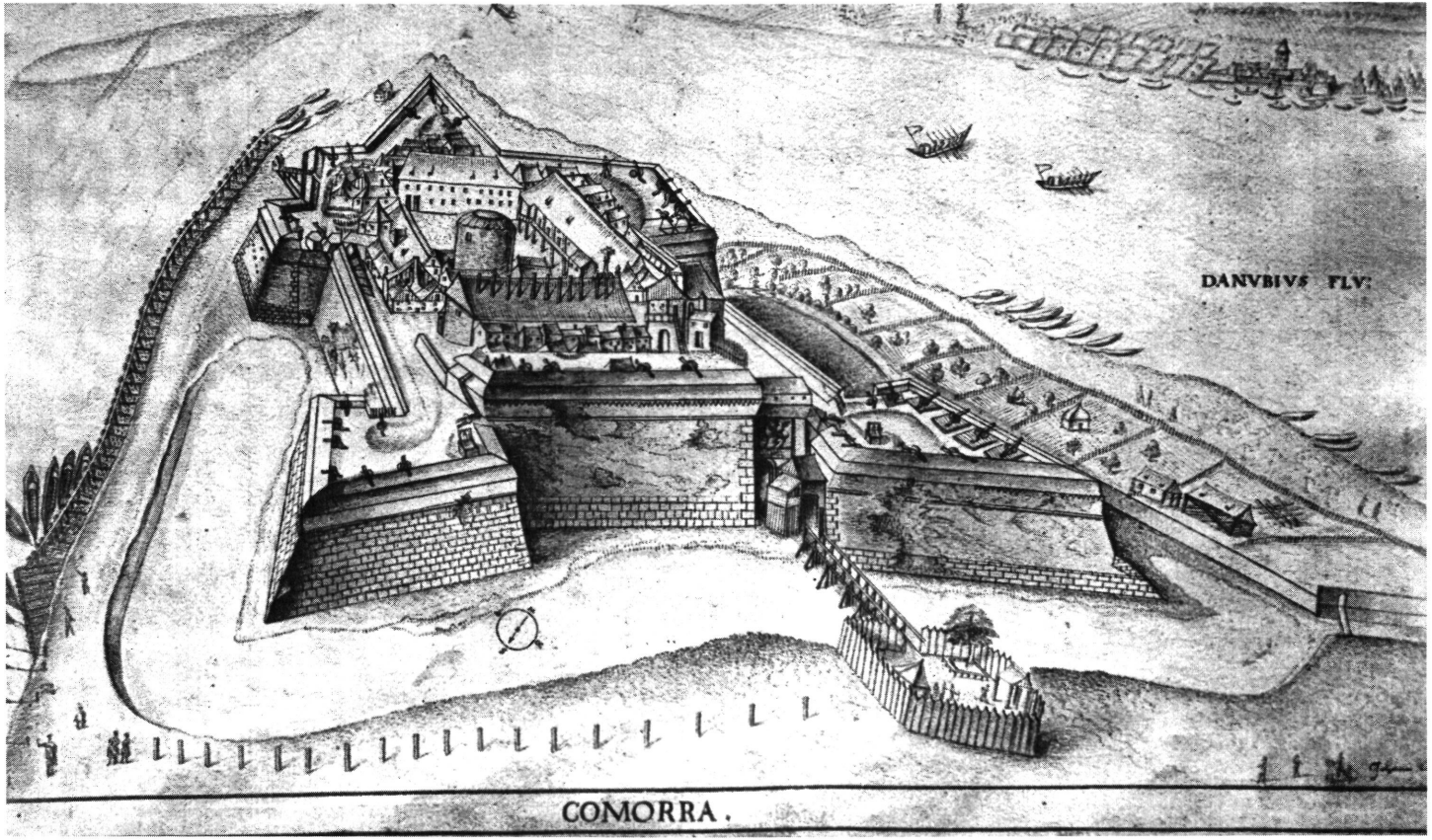

1. kép. Le Dentu rajza Komárom váráról 1639-ből. Eredetije: Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Cod. 8623.

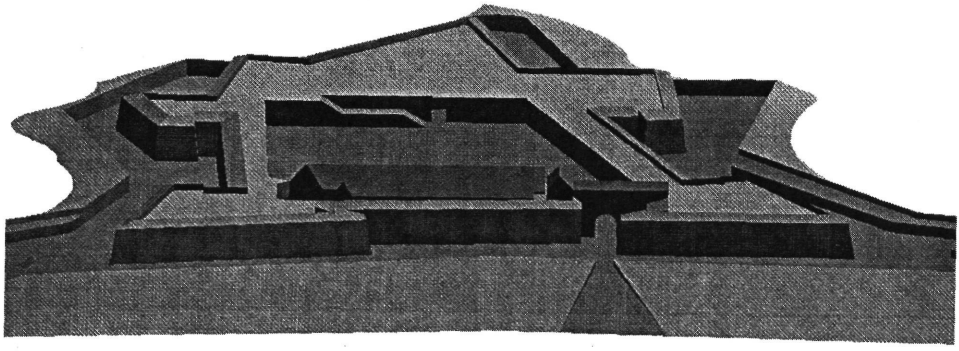

2. kép. Komárom várának számítógépes modellje nagyjából a Le Dentu-féle rajz nézőpontjából. A két képet összehasonlítva jól érzékelhető a Le Dentu-féle rajz aránytorzítása

3. kép. Komárom várának északnyugati bástyája 1993-ban. (A Szerző felvétele)

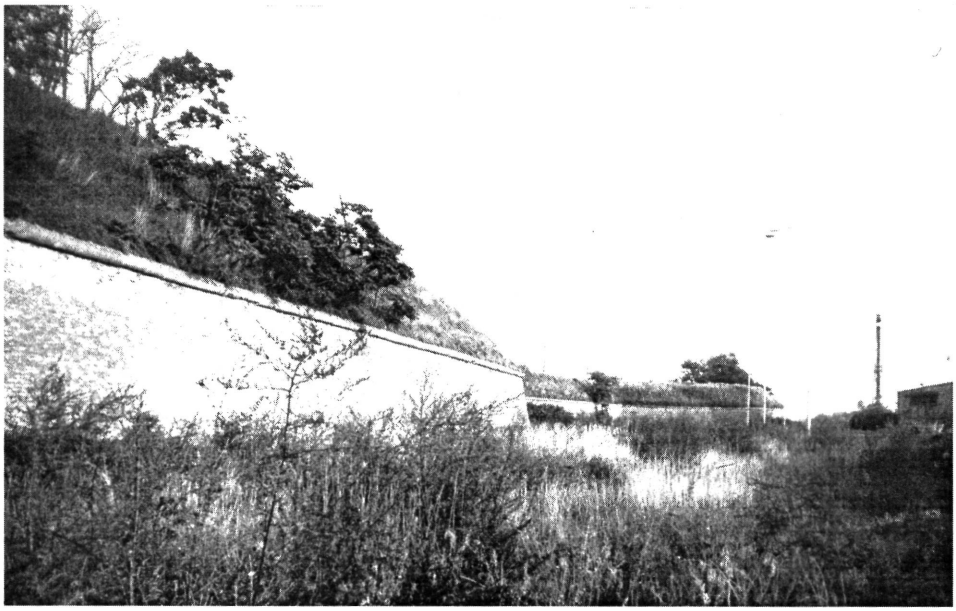

4. kép. Komárom várának déli oldala nyugat felől 1993-ban. (A Szerző felvétele)

5. kép. Komárom várának déli oldala a délkeleti bástyáról nézve 1993-ban. (A Szerző felvétele)

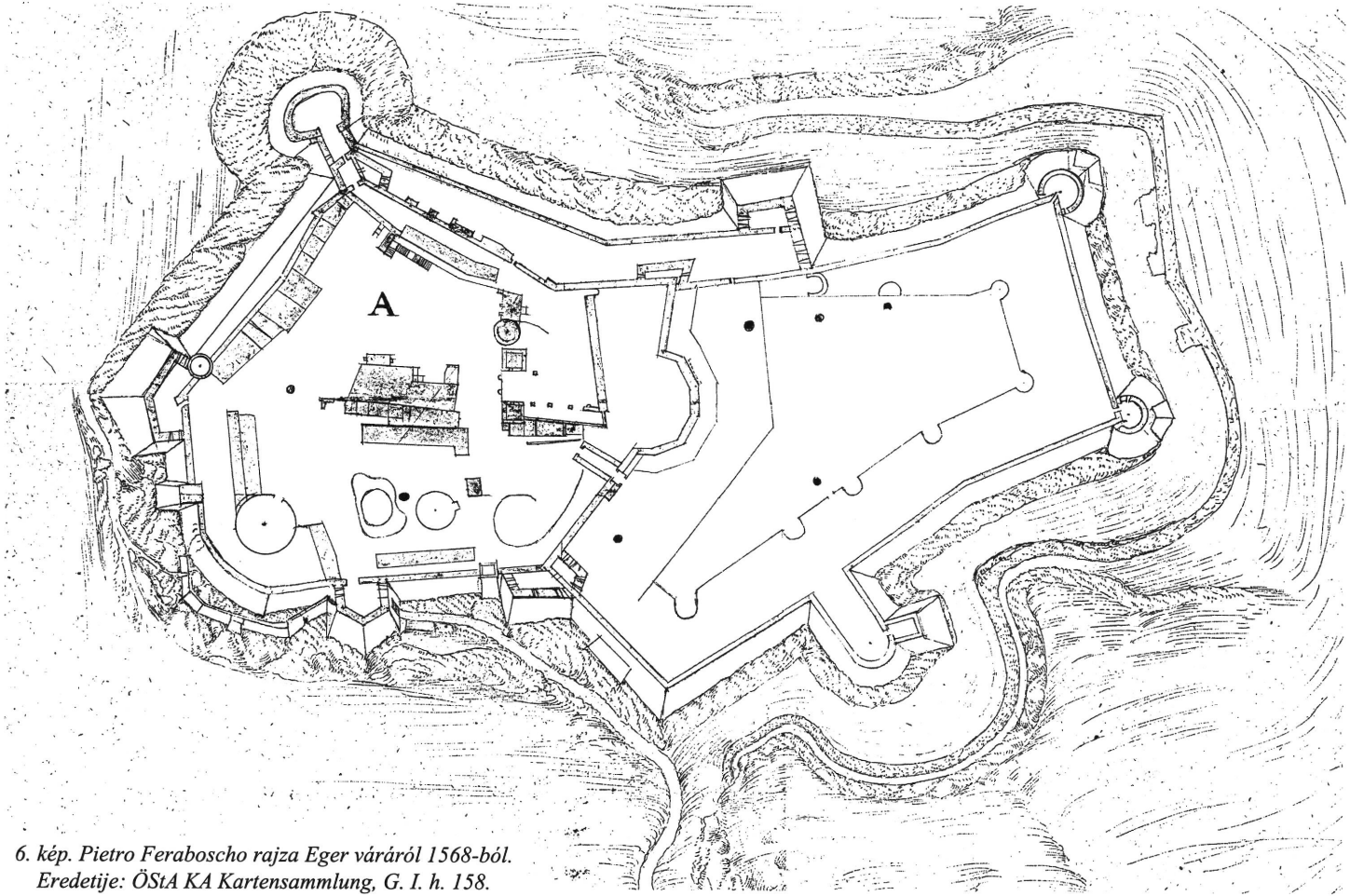

6. kép. Pietro Feraboscho rajza Eger váráról 1568-ból.
Eredetije: ÖStA KA Kartensammlung, G. I. h. 158.

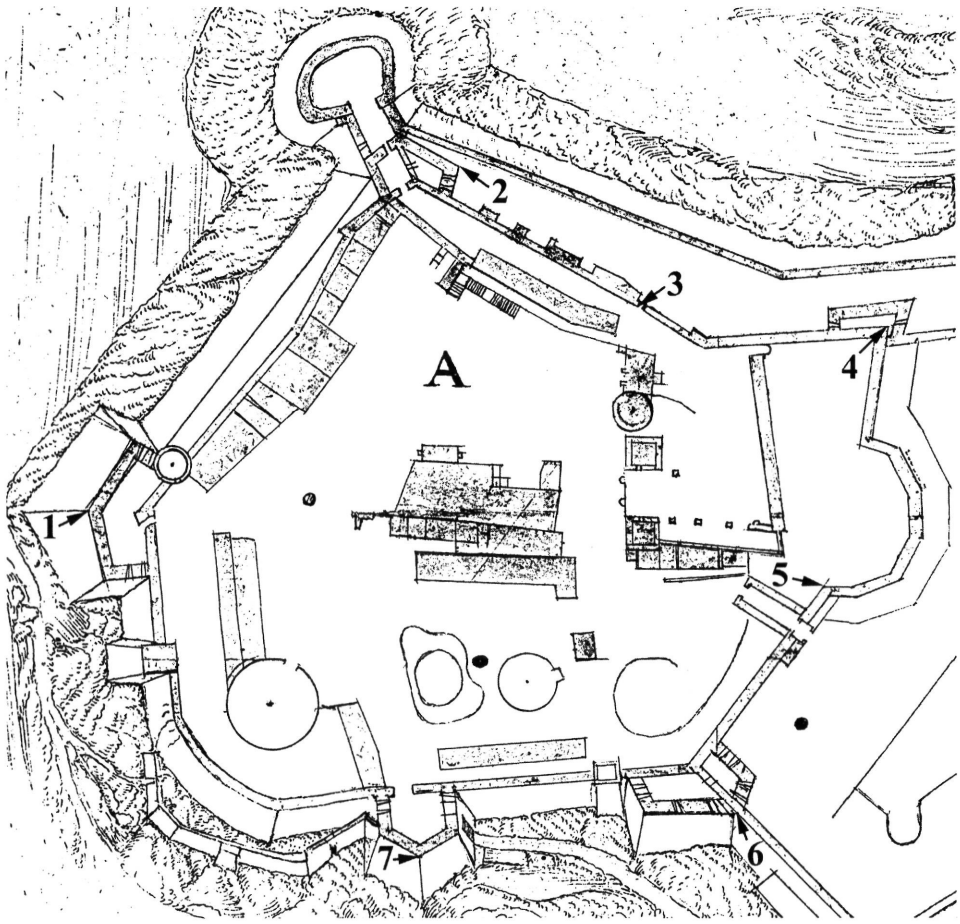

7. kép. Eger mai is álló belső vára Feraboscho alaprajzán. Az ezen a rajzon számmal jelölt pontok Feraboscho által használt mérték szerinti távolságát a mai állapottal összevetve láthatjuk, hogy ez az alaprajz rendkívül pontos.

A számok a következő pontokat jelölik: 1 - a Dobó-bástya nyugati csúcsa; 2 - a Tömlöc-bástya északkeleti sarka; 3 - az északi belső fal kapujának nyugati sarka; 4 - az északi belső fal és a belső vár keleti falának találkozása; 5 - a Szentély-bástya falának déli belső kiindulópontja; 6 - a Gergely-bástya és a külső vár délnyugati falának külső csatlakozási pontja; 7 - a Varkoch-bástya déli csúcsa

8. kép. Georg Houfnagel 1588-ban készült, de csak 1617-ben kiadott látképe Egerről.

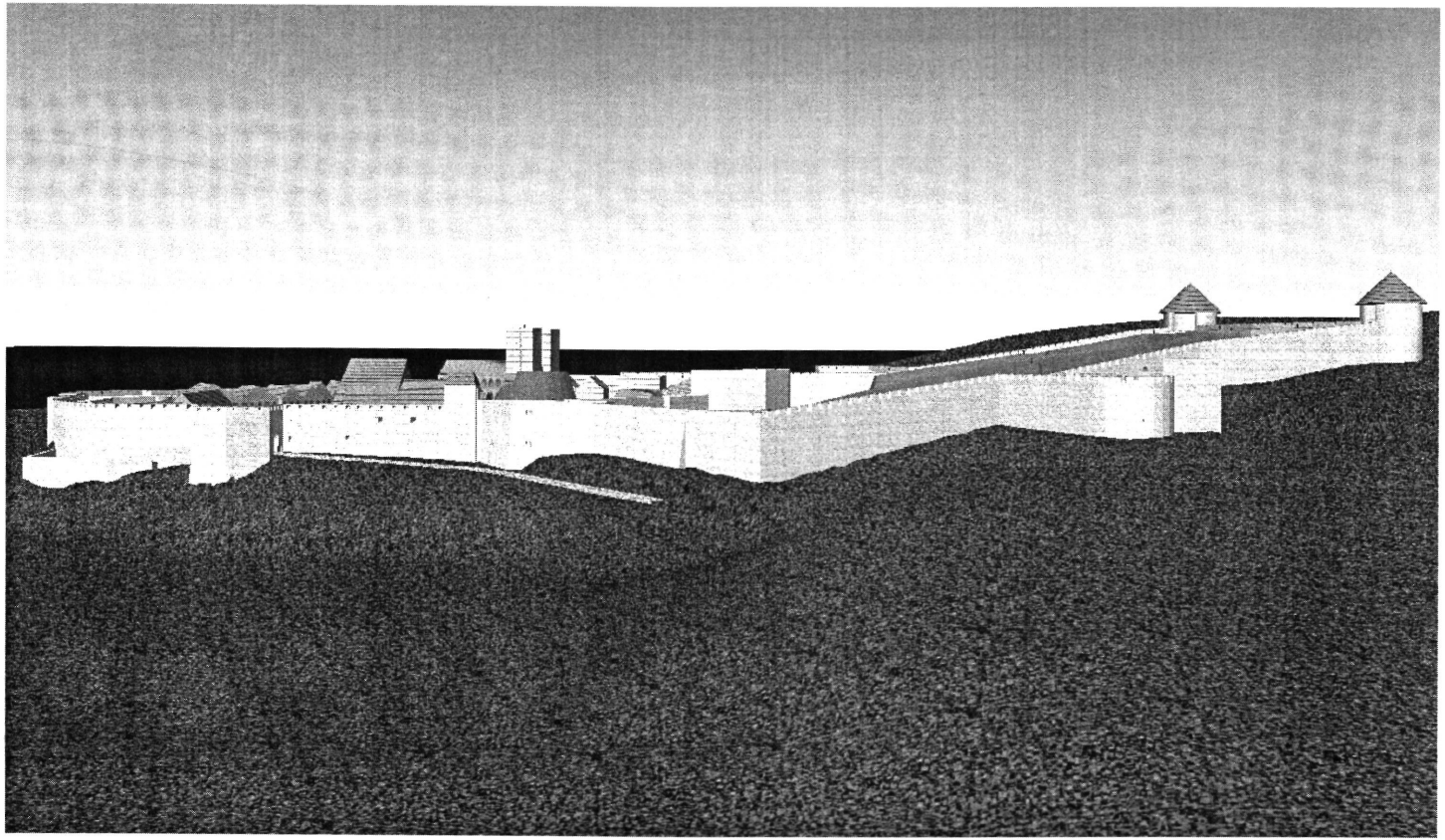

9. kép. Az egri vár számítógépes háromdimenziós modellje közelítőleg a Houfnagel-féle látkép nézőpontjából szemlélve. Mivel ez a modell az 1568-as állapotokat kísérli meg bemutatni, a Houfnagel-féle látkép elkészültéig a külső várban emelt védművek még nem láthatók.

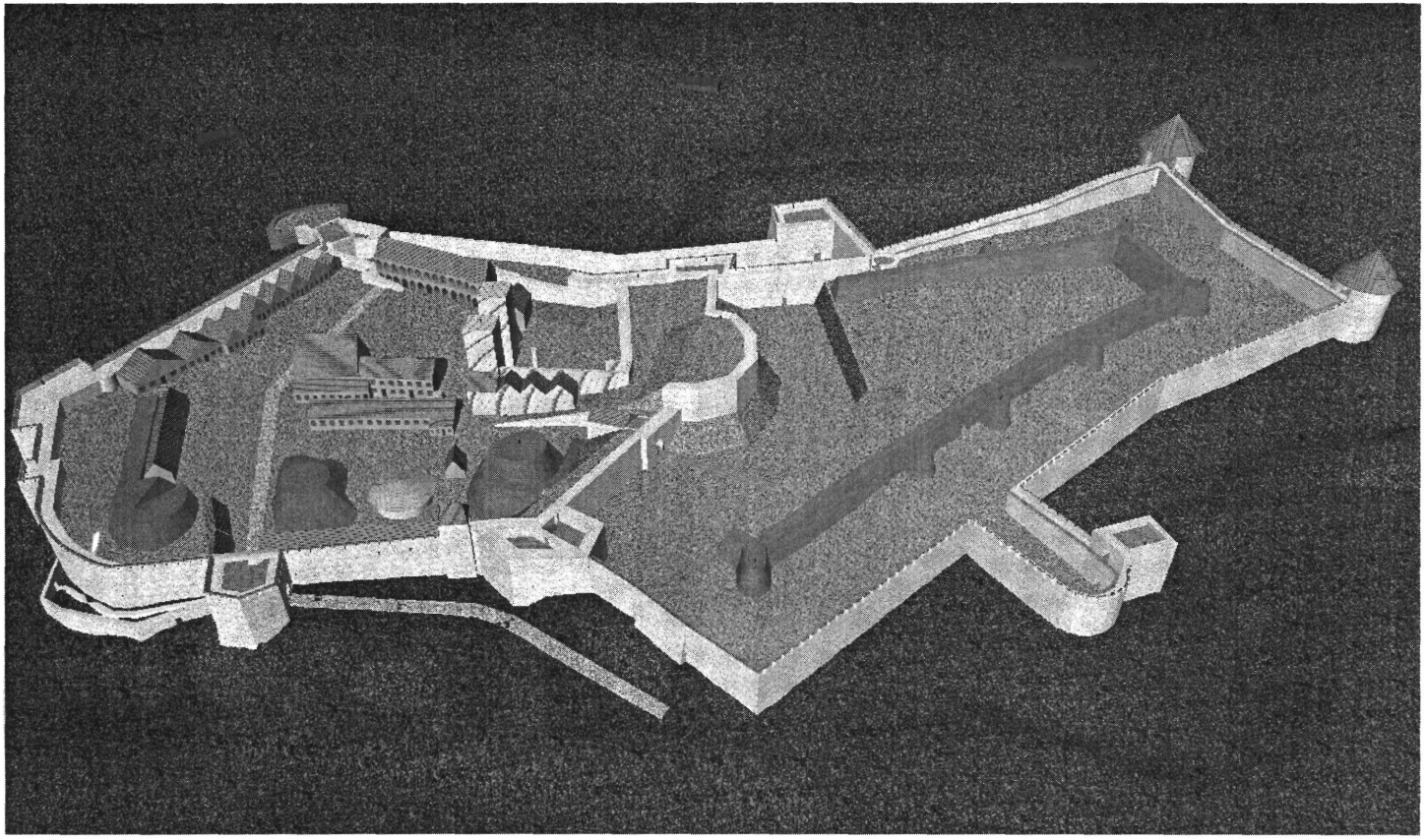

10. kép. Az egri vár számítógépes háromdimenziós modellje Pietro Feraboscho 1568-ban felvett alaprajza szerint. Madártávlati nézet déli irányból.

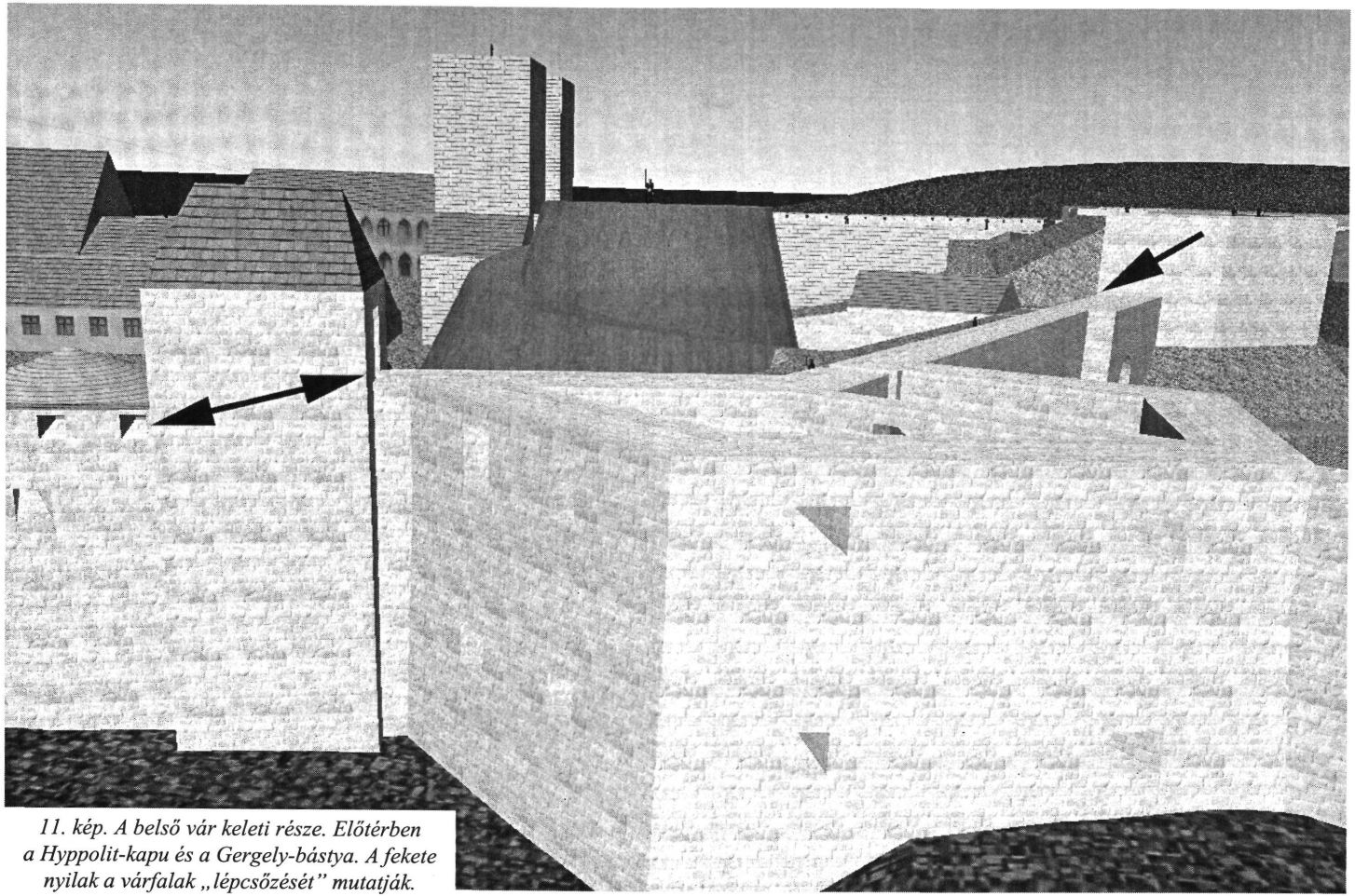

11. kép. A belső vár keleti része. Előtérben a Hyppolit-kapu és a Gergely-bástya. A fekete nyilak a várfalak „lépcsőzését" mutatják.

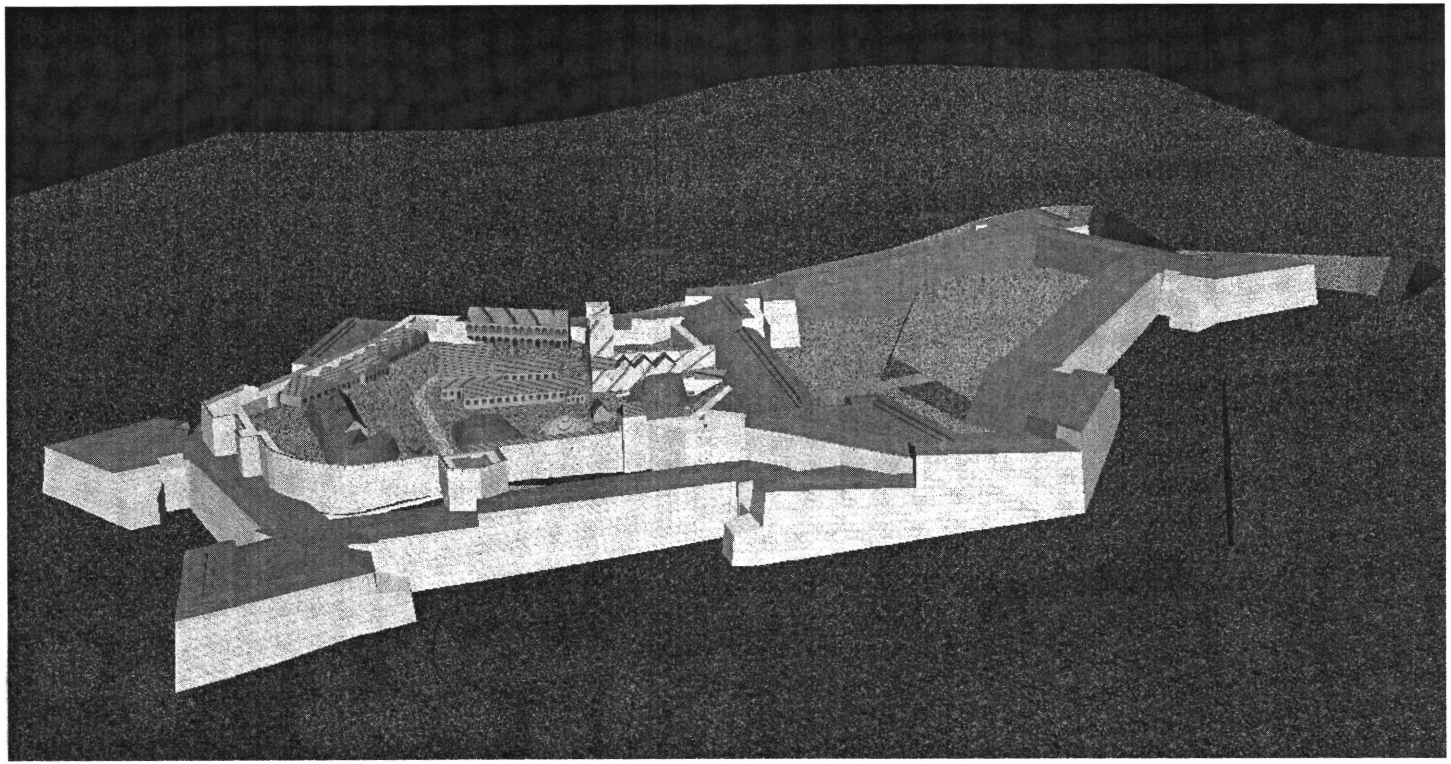

12. kép. Kísérlet az egri vár számítógépes háromdimenziós rekonstrukciójára Ottavio Baldigara fennmaradt tervei és leírásai alapján. Az építkezés 1572-ben elkezdődött, de soha nem fejeződött be. Madártávlati nézet déli irányból.

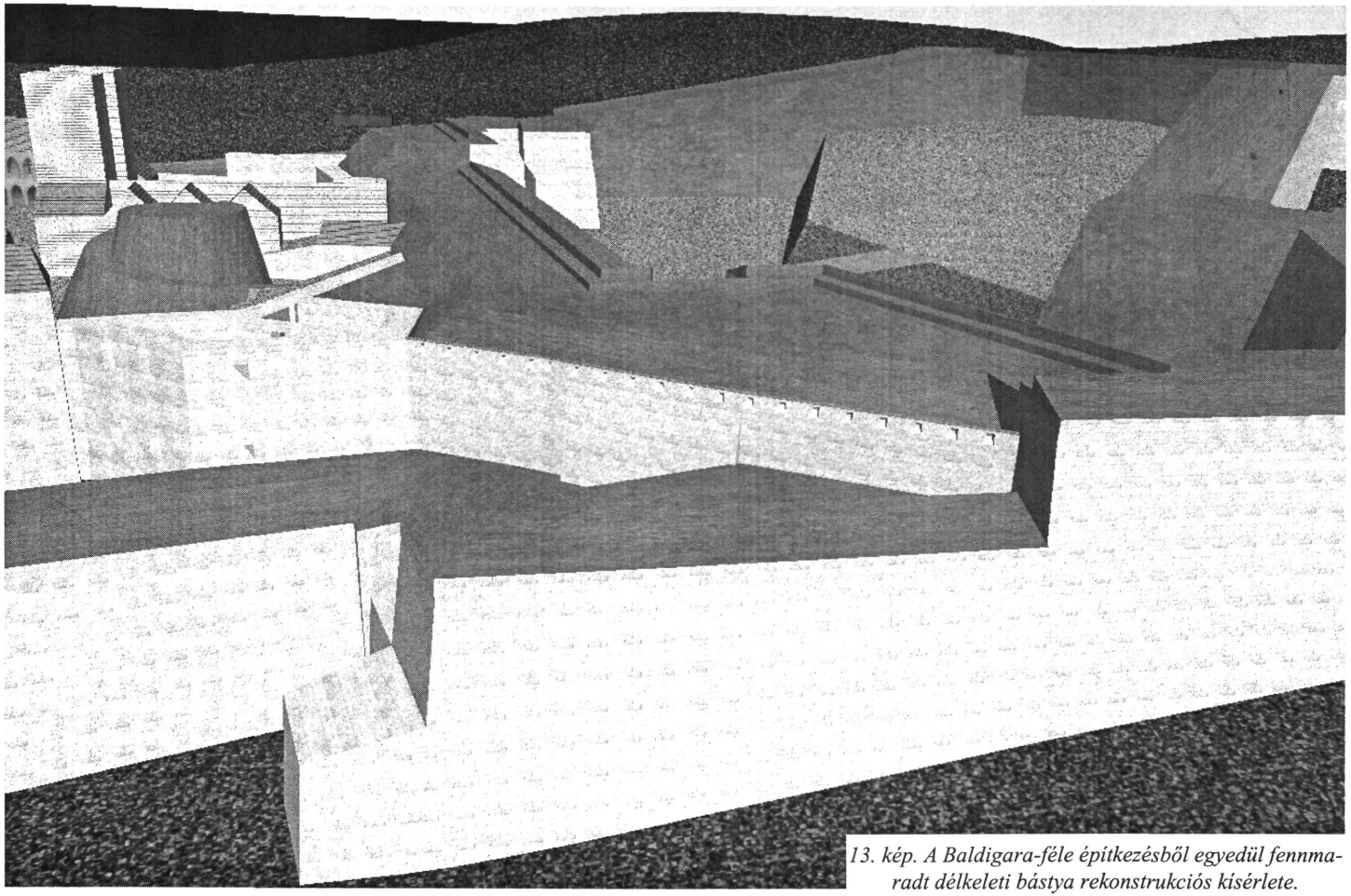

13. kép. A Baldigara-féle építkezésből egyedül fennmaradt délkeleti bástya rekonstrukciós kísérlete.

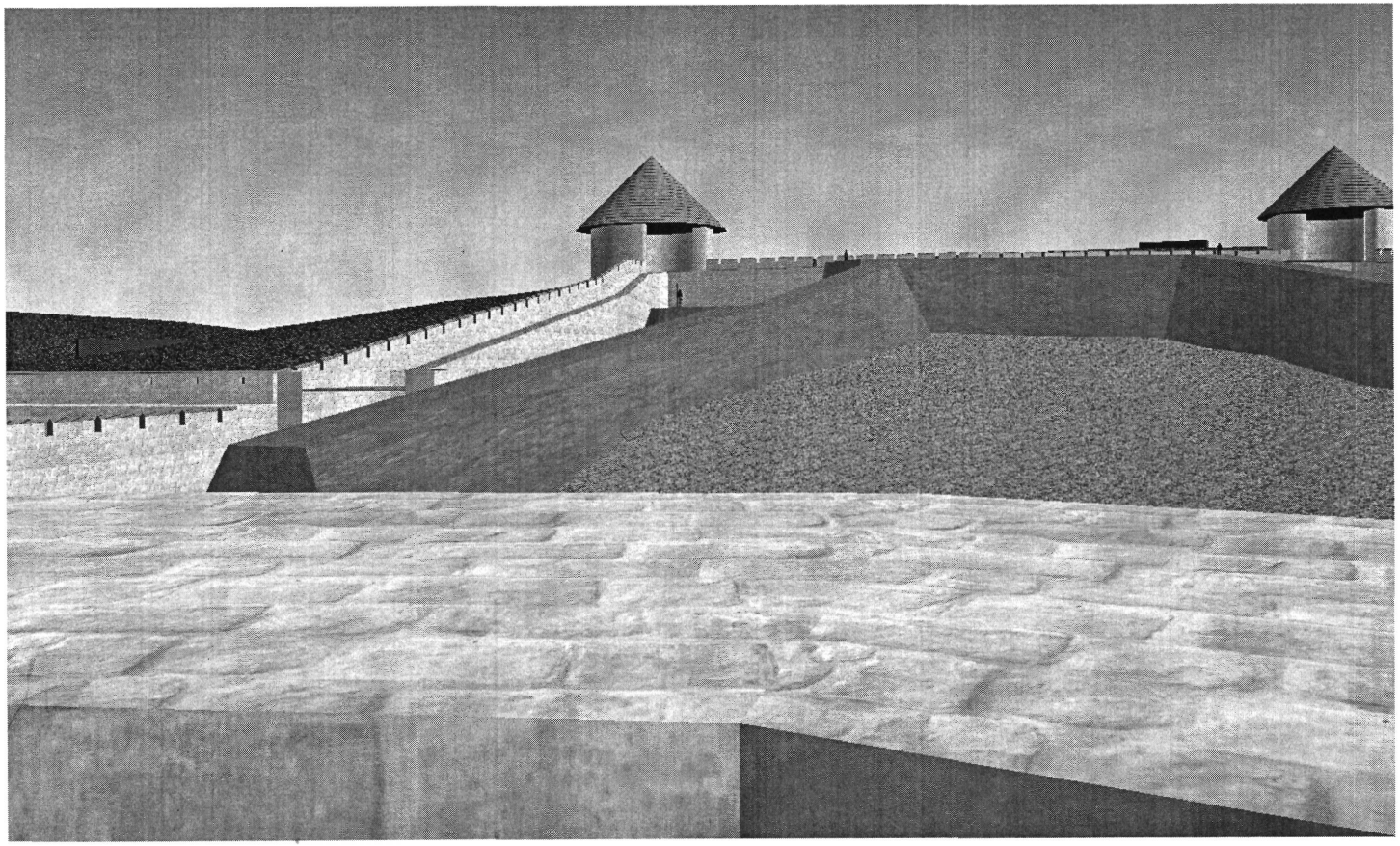

14. kép. Kilátás a külső vár és a környező dombok felé a Szentély-bástya tetejéről. Ez a minimális magasság, ahonnan még „közvetlen irányzással" tűz alá vehető az Almagyar-hegy tetején álló ostromló üteg.

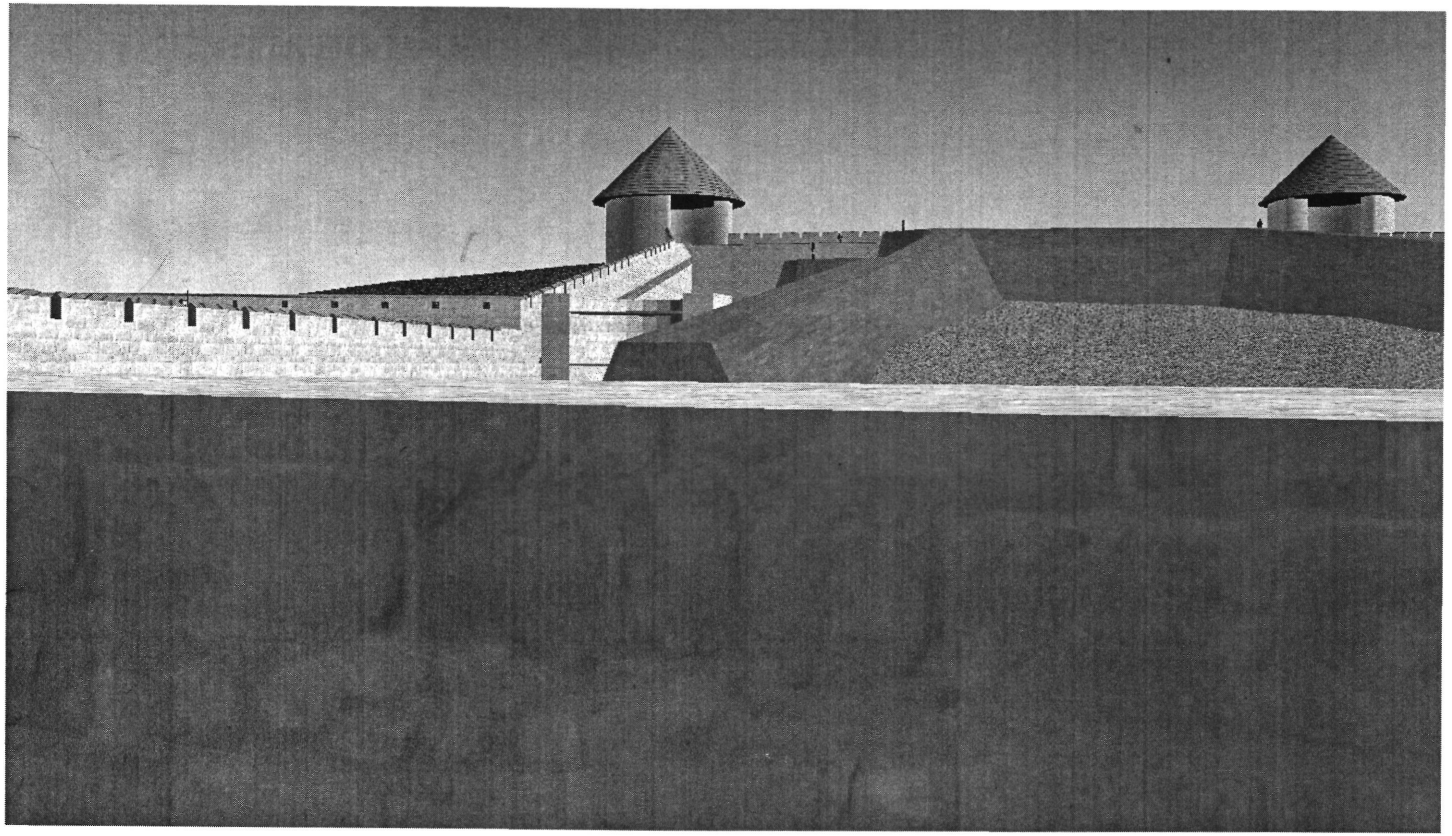

15. kép. Kilátás a külső vár és a környező dombok felé a Szentély-bástyától északra húzódó fal tetejéről. Innen nézve a környező dombok már a külső vár falainak takarásában vannak, tehát „közvetlen irányzással" nem lőhetők. Többek között ez indokolta, hogy a Szentély-bástyát a korábbi elképzelésekhez képest jóval magasabbnak ábrázoltam.

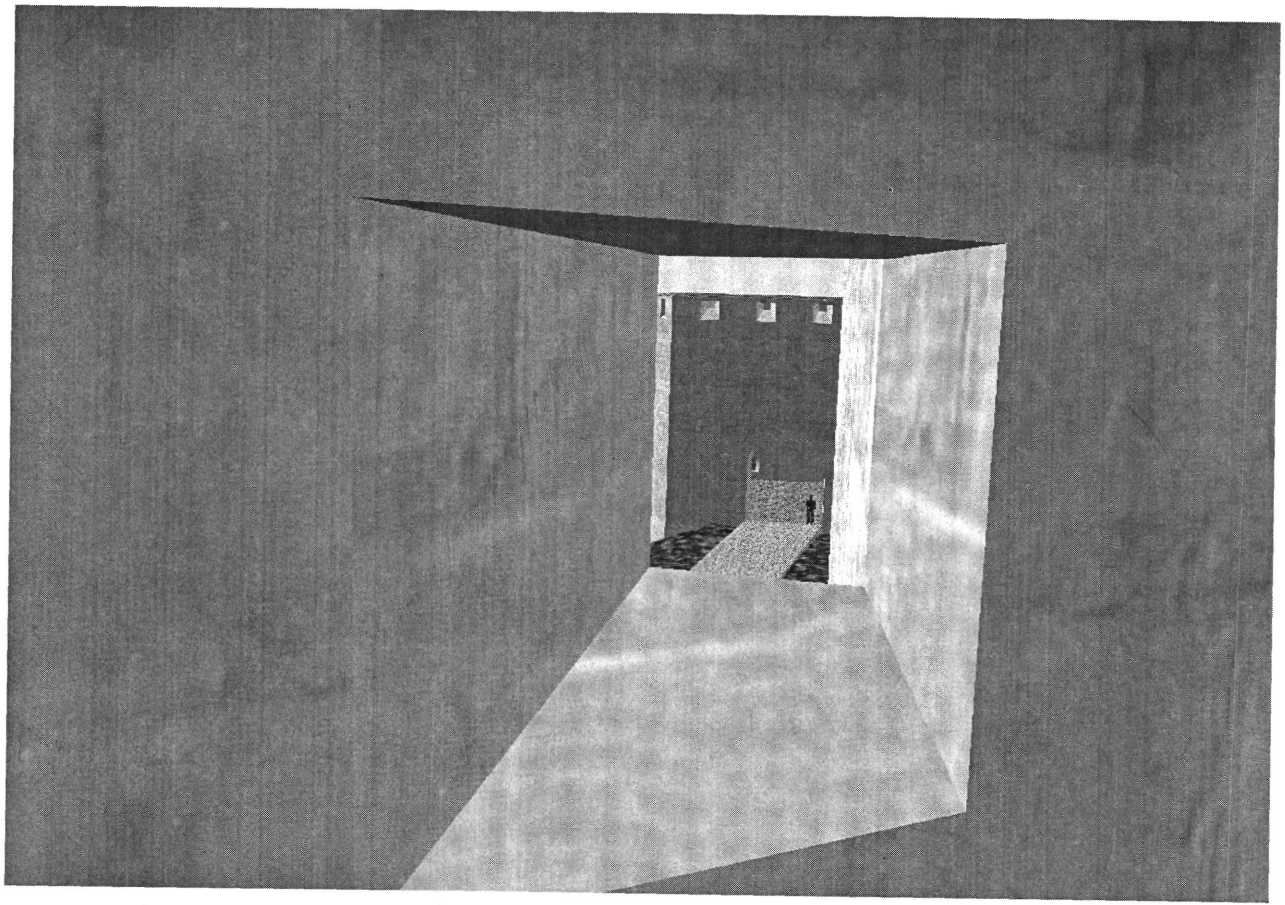

16. kép. Kilátás a Gergely-bástya nyugati falának ma már megközelíthetetlen északi felső lőrésén át. A körültekintő tervezést mutatja, hogy a lőrésen keresztül a Varkoch-kapura támadó ellenséget hátulról tűz alá lehetett venni.

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

VARGA E. LÁSZLÓ

RÉSZLET JAN EMISARSKI, VOLT BUDAPESTI LENGYEL KATONAI ATTASÉ EMLÉKIRATAIBÓL, 1938–1940[1]

Jan Emisarski (1896–1986) nyugállományú vezérkari ezredes, 1938–1940-ben volt budapesti lengyel katonai attasé[2] általunk alább közölt Emlékiratát 1982-ben, 86 évesen, unokájának ajánlva írta meg Londonban. Az ottani Sikorski Intézet és Múzeum Levéltárában található. A lengyel nyelvű, nehezen olvasható kézirat terjedelme 151 oldal, A/5-ös formátumú füzetekben.

Az Emlékirat merőben más hangulatú és jellegű, mint a Nyugat-Európában állomásozó Lengyel Hadsereg Vezérkari Főnöksége Hadtörténeti Irodája számára 1946-ban, jelentés formájában, parancsra megírt visszaemlékezése.[3] Megtaláljuk benne 1938. október 1-jei budapesti kinevezésétől kezdve a Magyarország kényszerű elhagyásáig (1940. szeptember 14.) terjedő közel két éves időszak magánéleti, hivatali és politikai eseményeinek összefoglalását, a személyét ért kellemetlenségek leírását, amelyek végül elutazásához vezettek. Mindezeket a Vezérkari Főnökség, illetve a Magyarországra nehezedő német nyomás számlájára írta. Hivatali működése alatt ott volt a honvédség kassai bevonulásán, minden rendelkezésére álló eszközzel tevékenyen hozzájárult a közös lengyel–magyar határ létrejöttéhez, a hozzánk menekült és itt internált lengyel katonák illegális evakuációjához.

A csatolt levéltári dokumentumok kiegészítik és a korszakkal foglalkozó hadtörténészek számára hitelessé teszik mindazokat az eseményeket, amelyeket Emisarski itt tartózkodása során átélt, amelyeknek családjával együtt cselekvő és szenvedő részese volt.[4]

Megköszönöm a londoni Sikorski Intézet és Múzeum Levéltára igazgatójának, Andrzej Suchcitznak, hogy hitelesített másolatban elküldte számomra Emisarski Emlékiratának magyarországi tevékenységére vonatkozó részét, valamint Tadeusz Ubych vk. ezredesnek, a Lengyel Köztársaság budapesti véderő, katonai és légügyi attaséjának a kézirat értelmezésében nyújtott segítségét.

---

[1] Készült a XX. Század Intézet támogatásával.

[2] Életrajzi adatait lásd a függelékben közölt 1. sz. dokumentumban.

[3] Ewakuacja z Węgier (Evakuáció Magyarországról). Sikorski Intézet és Múzeum Levéltára, London (a továbbiakban: APISM), Ref. No. B.I. 119/A. 15 o.

[4] A lengyel történetírás – benne a hadtörténetírás – már az 1960-as évek elején megkezdte a Magyarországon internált lengyel katonák történetének feltárását. Az erre vonatkozó iratokat összegyűjtötték a Magyar Országos Levéltárban és a Hadtörténelmi Levéltárban. Lásd: *Stasierski Kazimierz:* Polscy uchodzcy na Węgrzech w latach 1939–1945. Przegląd Historyczny. 1961. nr. 2; *Biegański Witold*: Polska emigracja na Węgrzech w latach 1939–1940. Rola emigracji wojennej. Najnowsze dzieje Polski 1939–1945. T. XII. 1963.

JAN EMISARSKI EMLÉKIRATA[5]

...1937-ben egy évi késéssel léptem elő vk. alezredessé és megkaptam az Arany Érdemkeresztet. 1938-ban, épp az őszi hadgyakorlatok előtt kérdezett meg Stachewicz[6] tábornok vezérkari főnök, hogy elfogadnám-e a budapesti katonai attasé tisztségét.[7] Ott helyben igent mondtam. 18 évi szolgálat után visszatértem a katonadiplomáciához.[8]

A lengyel követség nem rendelkezett katonai attaséval, így a kirendeltséget az alapoktól kezdve kellett megszervezni. A hadgyakorlatok befejezése után rögtön jelentkeztem Varsóban a vezérkar 2. osztályának vezetőjénél,[9] akitől azt a feladatok kaptam, hogy tanulmányozzam át Csehszlovákia és Magyarország hadseregeinek katonai szervezetét, tegyek hivatalos látogatást a varsói magyar követségen,[10] jelentkezzek Śmygły hadseregfőparancsnoknál[11] és Beck külügyminiszternél.[12] Ezalatt a két hét alatt új katonai és civil ruhát is kellett rendelnem. Ezen kívül gyökeresen át kellett állni az eddigi életmódról.

Az egyenruhából egyedül az ezüst díszzsinórt tartottam meg, a többit eladtam. A feleségem ruhatárát is teljes egészében fel kellett újítani. A külügyminisztériumban három havi fizetésnek megfelelő összeget már megkaptam, és e tekintetben nem volt problémám. Ehhez jött még az ötszobás lakás eladása, amely Varsó Prága városrészében a żoliborzi kerületben volt. Meg kívánom itt jegyezni, hogy Lengyelország nagyon bőkezűen látta el katonai képviseletét.

---

[5] Az Emlékiratból csak az 1938–1940 közötti időszakra, Emisarski magyarországi tevékenységére vonatkozó részt közöljük, saját fordításunkban. Az eredeti lengyel szöveg lelőhelye: APISM London, KOL. 204/3/3 Cz. III. 103–118. o.; 204/4/4 Cz. IV. 119–127. o.

[6] Stachewicz Wacław vőrgy. (1894–1973) 1914 előtt lengyel paramilitáris alakulatokban, 1914–1917-ben a Lengyel Légiókban katonáskodott. 1918 után hivatásos katona lett a lengyel hadseregben. 1921–1923-ban katonai főiskolai hallgató Párizsban. 1935–1939-ben vezérkari főnök. 1939. szeptember 18-án a kormánnyal együtt Romániába menekült, ahol internálták. 1940-ben Algériába szökött, ahonnan Nagy-Britanniába ment. 1943-ban érkezett Londonba. Beosztást nem kapott. Később Montrealban telepedett le, ott hunyt el. *Kryska-Karski Tadeusz–Żurakowski Tadeusz*: Generałowie Polski Niepodległej. Warszawa, 1991. (A továbbiakban: Generałowie) 62. o.

[7] Emisarski előtt pár éven keresztül nem volt lengyel katonai attasé akkreditálva Budapestre. 1919-ben Grobicki őrgy, volt az első. Nem sikerült megállapítani, hogy kik követték.

[8] HL HM Eln. B. 1938. - 42404. Lengyel Béla vk. alezredes, varsói katonai attasé jelentése a Honvéd Vezérkar főnökének, 1938. szeptember 15. Lásd a függelékben közölt 1. sz. dokumentumot.

[9] Pełczyński Tadeusz (1892–1985) gyalogsági tiszt, ddtbk. 1914–1917-ben a Lengyel Légiókban katonáskodott, 1921–1923 között katonai főiskolai hallgató Varsóban, 1935–1939 a VKF 2. o. vezetője. A szeptemberi hadjáratban a 19. gyaloghadosztály parancsnoka, majd az ellenség háta mögötti önálló diverzáns egység parancsnoka. A megszállás alatt a Honi Hadsereg parancsnokhelyettese és vezérkari főnöke. A varsói felkelés leverése után német hadifogságba kerül. Kiszabadulása után Londonba távozik, 1945-ben a főparancsnok kabinetfőnöke. Londonban halt meg. Generałowie 144. o.

[10] A követ Hory András (1935. május 2 – 1939. szeptember 17.), a katonai attasé Lengyel Béla (1934. május 1 – 1939. május 1.) vk. alezredes volt.

[11] Rydz-Śmigły Edward (1886–1941) Bécsben egyévi önkéntes szolgálatot teljesített a 4. Hoch und Deutschmeister ezredben. Zászlósként szerelt le. Továbbszolgálatra kapott felkérést, de nem vállalta. Az első világháború alatt a Lengyel Légiókban különböző parancsnoki tisztségeket töltött be. A szovjet–lengyel háború alatt az Észak-keleti, majd a Középső front parancsnoka, 1921–1935-ben a Wilnoi Hadsereg felügyelője, 1935–1939-ben a hadsereg főfelügyelője. A szeptemberi hadjáratban a lengyel hadsereg főparancsnoka. A kormánnyal együtt Romániába menekült, ahol internálták. Onnan 1940 decemberében megszökött, Magyarországra jött. A Lengyel Életrajzi Lexikon szerint Budapesten a dr. Pajor által vezetett szanatóriumban és gr. Marenzi (?) Károly tábornok özvegyének villájában lakott. Balatonföldváron, Szántódon és Zamárdiban is tartózkodott. 1941. október 25-én indult Budapestről Varsóba, ahová 5 nap múlva érkezett meg. 1941. december 2-án szívroham következtében meghalt, Adam Zawisza álnéven temették el. Részletes életrajzát lásd: PSB T. XXXIII. 1991/92; Generałowie 19. o.

[12] Beck József (1894–1944) lengyel diplomata. Életéről és ténykedéséről lásd „A kormányzó látogatása Lengyelországban 1938-ban" c. tanulmányomat, a folyóirat jelen számában, az 574. oldalon.

Szolgálati gépkocsit kaptam sofőrrel, 12 főre ezüst és porcelán étkészletet, valamint speciális költségvetést a titkárság és az irodafelszerelés céljára. A fizetésemet a külügyminisztériumtól dollárban kaptam, a követségen hivatalos árfolyamon váltottam át, ami pengőre átszámítva egyenlő volt a złoty értékével, 4800 volt havonta. 2000-ből már bőven meg lehetett élni és fogadásokat rendezni. Október végén repültem Budapestre,[13] mint a repülőgép egyetlen utasa, és leszállás után értesültem arról, hogy Csehszlovákia elfogadta a lengyel ultimátumot.[14] Az első két napon a követ vendége voltam, miután a városban szállóba költöztem. Minden gyorsított tempóban történt. A követség egy emeletes épületet kívánt bérbe venni. Roman Królikowski követségi másodtitkár segítségével kezdtem el titkárnőket, gépkocsivezetőt és szakácsnőt keresni. Péter Jozefina, a konzulátus tisztviselője lett a titkárnő. Apja osztrák tiszt volt, anyja magyar, lengyel gimnáziumot végzett Tarnówban. Perfekt nyelvismerete volt németből és lengyelből, széles ismeretséggel rendelkezett Budapesten, mint lengyel cserkész. Nagyon lelkiismeretes titkárnő lett, tehetséges az idegen nyelvek elsajátításában. Még Spanyolországban élve tanult meg kiválóan spanyolul, angolul és franciául.

Maga a lengyel követség Budán egy emeletes épületet foglalt el,[15] amelyben három összenyitható szalon, konyha és a követ magánlakása volt. A követ Orłowski Leó volt,[16] az első titkár Mycielski Kazimierz,[17] másodtitkár Roman Królikowski, Zdiarski volt a követségi attasé. Ungváron[18] volt a konzulátus, a fővárosban főkonzulátus működött.

A Honvédelmi Minisztériumban és a Vezérkari Főnökségen tett látogatásom után[19] kezdtem meg attasé kollégáim meglátogatását, akik számosan voltak: török, bolgár, szerb, francia, román, angol, német, olasz, svéd, a berlini székhellyel, de Budapestre is akkreditált észt Jacobsen, aki kollégám volt a katonai főiskolán Varsóban. A katonai attasék doyenje a román Davidescu alezredes, majd őutána a háború kitöréséig a szerb katonai attasé. A vezérkar 2. osztályának főnöke Andorka ezredes[20] volt, aki annak idején Varsóban volt katonai attasé, majd miután ő Portugáliába[21] távozott, Újszászy alezredes Varsóban volt magyar katonai attasé[22] töltötte be ezt a tisztséget. Ahogy Andorka, úgy Újszászy is nagyon barátságosan viszonyult a lengyelekhez. Nem vagyok képes bizonyos fokú meghatottság nélkül emlékezni a magyarokra, az ő őszinte barátságukra a lengyelek iránt. Nagy mértékben tapasztaltuk ezt a háború kitörése után, amiről valamivel később még bővebben fogok szólni.

---

[13] Emisarski téved. 1938. október 1-jén érkezett Budapestre. Első jelentését október 11-én küldte Varsóba. AAN Warszawa, SG 616/277 számon. Lásd a függelékben a 2. sz. dokumentumot.

[14] 1938. szeptember 29-én a müncheni konferencián nem döntöttek érdemben a Csehszlovákiával szembeni magyar és lengyel területi követelésekről Csehszlovákiával szemben. Ezt közvetlen kétoldalú tárgyalások útján kellett volna rendezni három hónapon belül, melynek sikertelensége esetén Németország, Olaszország, Franciaország és Nagy-Britannia újabb konferencián döntött volna. A lengyelek ezt nem várták meg, és ultimátumot átnyújtva Prágában követelték az Olza folyón túli, Csehszlovákiához tartozó azon sziléziai területeket, amelyeken döntően lengyel lakosság élt.

[15] Az I. ker. Országház u. 13-ban székelt.

[16] Orłowski Leon (1936. június 4–1941. január 1.).

[17] 1939. augusztus 25-én hívták vissza Budapestről.

[18] Ungvár az első bécsi döntéssel került Magyarországhoz. Akkor a konzulátus megszűnt, Kárpátalja visszatérte után újból megnyitották. Működése Ung, Bereg, Máramaros és Ugocsa vármegyék területére terjedt ki.

[19] AAN Warszawa, SG 616/277. Emisarski vk. alezredes jelentése a VKF 2. o. vezetőjének, Pełczyński ezredesnek.1938. október 11. Lásd a függelékben a 2. sz. dokumentumot.

[20] Andorka Rudolf (1891–1961) hivatásos katona, vezérkari tiszt, jogi doktor, diplomata. 1923–1927-ben katonai attasé Prágában, 1927–1931-ben Varsóban. 1931 és 1933 között Röder Vilmos honvédelmi miniszter szárnysegédje, 1934–1935-ben a VKF 2. o. helyettes vezetője, 1935–1937-ben a HM Elnöki B. o. vezetője, 1937-től 1939-ig a VKF 2. o. vezetője, végül 1939–1941 között madridi követ. MMVL 1997. 23. o.

[21] Emisarski téved. Lásd az előző jegyzetet.

[22] Újszászy István (1894–?) vőrgy. 1931. április 15. és 1934. május 1. között varsói katonai attasé. 1939–1942-ben a VKF 2. o. vezetője, 1942–1944-ben az Államvédelmi Központ vezetője. MMVL 454–455. o.

Mielőtt Varsót elhagytam volna, azt az utasítást kaptam, hogy vegyem gondozásba az I. világháború alatt a Lengyel Légiók II. dandárában harcolt magyar légionisták szervezetét,[23] s ha nem tévedek, ez két századnyi önkéntes magyar volt, akik az I. világháború kezdetétől a légiókban harcoltak.[24]

A Magyar–Lengyel Társaságot gr. Széchényi Károly[25] képviselte. Magyarországon találkoztam Bem de Cosban gróffal, nyugalmazott huszár századossal, aki mint a magyar hős: Bem József rokona, különleges tiszteletnek örvendett.

Néhány hét múlva Budapestre érkezett a feleségem és a bútoraink is Rómeból, így viszonylag rövid idő alatt komplett módon berendezkedtünk, ráadásul az étkezőbe is vettünk bútort, két garnitúrát a szalonba és néhány keleti szőnyeget.

A szoba falaira lengyel képeket, valójában képecskéket függesztettünk, amelyek sorát 20 év alatt még Lengyelországban tettük teljessé. A maradékot, azaz a kiegészítő ezüstöket és a kristályokat Budapesten, Pozsonyban és Bécsben vásároltuk meg.

A titkárnő segítségével, aki folyékonyan beszélt magyarul, kezdtem el ezt a nyelvet tanulni, de rövidesen abba kellett hagynom, a magyar–lengyel határ kitűzésével kapcsolatos munkák miatt. A háború esetén szükséges volt, hogy közös határunk legyen Magyarországgal, amitől bennünket Csehszlovákia elválasztott. Közös erőfeszítéssel sikerült ezt elérnünk, amelynek későbbi haszna kizárólag a Németországgal vívott háborúban szétvert hadsereg maradékának megmentésében nyilvánult meg.

Gyakran jöttek hozzánk ismerősök Lengyelországból, akikkel meg kellett nézni ezt a kedves, szép várost, mert ilyen volt és valószínű most is az.

1939 tavaszán autóvezetési tanfolyamot kezdtünk, mert már három szolgálati és saját gépkocsink volt. A nagymama franciául és németül tette le a vizsgát, édesapád[26] titokban tartva előttem tanult vezetni a mi Jan sofőrünktől, akinek szíve volt az autókhoz, aki nélkül mi nem foglalkoztunk volna autóvezetéssel. A későbbi időszakban, amikor 1939-ben kitört a háború, édesapád különböző szolgálati és bizalmas ügyekben nagyon hasznos volt, bátran mozgott Budapesten.

Kedves emlékem marad Habsburg József főherceg,[27] aki az I. világháború idején az osztrák–magyar hadseregcsoport főparancsnoka volt, és idős korában Budapesten lakott. Az MTA elnöki tisztét is betöltötte, lakása Budapesten egy kisebb palotában volt. Egy tervezett, de létre nem jött lengyelországi látogatás kapcsán találkoztam vele, mert az öreg látni szerette volna Kelet-

---

[23] Az I. világháborúban a Lengyel Légiókban harcolt magyar önkéntesek szervezete Budapesten. Az 1930-as évek legelején alakult, nyilvántartásba vételét a belügyminisztérium többször is elutasította. Elnöke Miklósi Ferdinánd Leó (1889–1968), az 1944-ben a Gestapo által letartóztatott nagykereskedő volt. 1914–1917-ben mintegy két századnyi 21 éven aluli magyar önkéntest – köztük több középiskolai tanulót – toboroztak a Légiókba. Emisarski visszaemlékezésében is megemlíti őket. AIPMS, London, Kol. 207/3 cs. III. 1921–1939. 107. o. A Légiók II. dandára 2. gyalogezred 5. századnak névsora 96 főt számlált, mind magyarok. Lásd Malinowski ddtbk. 1933-ban kelt visszaemlékezése az I. világháborúban a lengyel légiókban részt vett magyarokra. Centralne Archiwum Wojskowe, Warszawa. W. B. M. t/1782. 24. o. A szeptemberi hadjáratban is harcoltak magyar önkéntesek a lengyelek oldalán. Ez is feltáratlan területe a XX. századi magyar–lengyel kapcsolatoknak. Lásd a függelékben a 15. sz. dokumentumot..

[24] Lásd az előző jegyzetet.

[25] Gróf Széchényi Károly (1906–1971) felsőházi tag, a Magyar Cukorgyárosok Országos Elnöke, az Alföldi Cukorgyár Rt. vezérigazgatója, a Gyáriparosok Országos Szövetségének ügyvezető igazgatója. 1943-ban 8741 hold föld tulajdonosa. Ő volt az elnöke a Magyar–Lengyel Egyesületek Szövetségének is. Vezetésével alakult meg 1939 szeptemberében a polgári menekülteket segélyező Menekültügyi Bizottság. Ennek vezetéséről rövidesen lemondott. (MOL K 66 KÜM Sajtóosztály 1939 - III/9 tétel. Egyesületi ügyek. gr. Széchényi Károly magánlevele Baranyai Zoltán KÜM min. tanácsosnak, 1939. október 10.) Többször járt Lengyelországban 1938–1939-ben, Beck külügyminiszter vagy Szembek államtitkár mindig fogadta. *Orłowski,* i. m. 126. o. A követség felszámolásáig szoros kapcsolatban volt Orłowski követtel. Amikor a magyar kormány bezáratta a követséget, többek között őt is megkérte annak megszervezésére, hogy a Képviselőházban hangozzék el interpelláció a külügyminiszterhez. Az Országgyűlés téli szünete miatt erre nem került sor. AIJP New York, AO Orłowski Leon iratai V/4/C-D T.3. Orłowski jelentése a külügyminiszternek Londonba, 1941. január 24. New Yorkban halt meg.

[26] Az Emlékiratot Emisarski unokájának írta. 'Édesapád'-on tehát saját fia, Jan Jerzy Emisarski értendő.

[27] József Ágost (1872–1962) tábornagy, hadseregfőparancsnok az I. világháborúban. A Habsburgok magyar nádori ágának leszármazottja. 1926-tól felsőházi tag.

Lengyelországban azt a harcteret, ahol a hadsereget vezette. A feleségével és vele másodszor egy bálon találkoztam, amelynek ő volt a fővédnöke.

Más katonai attasékkal meghívást kaptam a hadapródiskola megnyitására,[28] amikor Albrecht főherceg érdeklődését keltették fel csizmáim, amelyeket Varsóban Niedzinski mester készített.

Egy évvel előtte érkezett meg hozzánk nagymamád édesanyja, Orłowska asszony, aki négy vagy öt hétig szórakoztatott bennünket.

A vakáció alatt édesapád Budapestre jött, és mindannyian Olaszországba utaztunk szabadságra. A részletes tervet és a napi programokat nagymamád tervezte meg alaposan. Megnéztük Velencét, Pisát, Firenzét, Rómát, Nápolyt, Caprit. Három napot szenteltünk Firenzének, megtekintve a belés külvárost, ahol kőfaragó műhelyek voltak találhatók. Firenzéből Rómába utaztunk, ott voltunk augusztus 18–21 között. A lengyel követségen tett látogatás után Wieniawa-Długoszowski[29] nagykövet meghívott bennünket ebédre, aki ezután Ostojába vitt el bennünket autóval. Édesapád vizibiciklin bolondozva a nagykövettel, a víz alá került, elvesztette a szemüvegét. Búvár módra mindketten lemerültek és megtalálták.

Rómában négy napot töltöttünk, megtekintettük a várost, annak műemlékeit, a Vatikánt úgyszintén. Rész vettünk XII. Pius általános kihallgatásán. Jureknak, aki kadét egyenruhában volt, a Pápa megsimogatta a fejét. Mellette állt a mi magyar ismerősünk, egy tábornok özvegye, aki kezet csókolva a Pápának nem akarta azt elengedni, arra kényszerítve őt, hogy egy energikus mozdulattal szabadítsa ki a kezét a bálványimádó kézszorításából. Róma után Nápoly következett, amely nem tett ránk olyan hatást, mint ezt a költők megénekelték. Igen, az öböl szép, a legszebb a Földközi tengeren, de maga a város koszos, büdös. Az etruszk múzeumot nem sikerült megnézni. Capri szigetére hajóztunk, és megtekintettük az égszínkék barlangot. Elviselhetetlen volt a hőség, feküdtem a tengerben, gyönyörködve a zöldes színű csodálatos őszibarackokban. Nagy hatást tett ránk Pompeji és Herculanum.

Kora reggel indultunk hazafelé, Ancona és Bologna között mintegy kettévágva a félszigetet. Wanderer gépkocsink hiba nélkül működött.

Budapestre történő visszaérkezésem után Stachewicz tábornok utasítására megjelent nálam Czerwenka őrnagy, akinek az volt a feladata, hogy Zakopanétól délre Zsolna környékén derítse fel a terepet. Turistáknak álcázva Forddal utaztunk, Jurekot és anyját is magunkkal vittük. Zsolnát elhagyva egy német hadosztály felderítő alegységébe ütköztünk. Autónk láttán az alegység szétoszlott, utat engedve nekünk szabaddá tette az út közepét. Továbbutazva egy jól kiépített tábori telefonvonalat fedeztünk fel, majd a három soron következő faluban katonazenekarokat láttunk, ami arról árulkodott, hogy a környéken egy gyalloghadosztály van. Zakopanéba érve közösen jelentést tettünk megfigyeléseinkről, és két napi ott tartózkodás után visszaindultunk Budapestre.

Hazai földön ez volt az utolsó tartózkodásunk.

A II. világháború kitörése nagy szomorúságba vetett minket, ugyanis tudtuk, hogy Németország fegyveres erejével mi magunk nem leszünk képesek megbírkózni; felcsillant ugyan a remény, hogy nyugatról remélhetjük a francia hadsereg támadását. De még ez a halvány remény is hitványul cserbenhagyott bennünket. A németek nyakába bombák helyett francia röpcédulák hullottak.

A francia hadsereg, amely kivérzett az I. világháborúban – kitűnően felszerelt légi és páncélos erejének ellenére – nem akart harcolni, előrevetítette a megbocsáthatatlan vereséget. A franciákkal a háború előtt kötött szerződésünk egy értéktelen papírfecni maradt. Ráadásul a bolsevisták szeptember 17-én fegyveresen betörtek keleti területeinkre.[30] A legnagyobb tragédiával találkoztunk, ami történelmünk során valaha is ért bennünket. Kormányunk Mościcki köztársasági elnökkel és a hadsereg egy része – nem az, amelyik még harcolt – Romániába menekült, ahol internálták. 40 000

---

[28] Az adott időben nem nyitottak meg hadapródiskolát. Az emlékirat szövegéből nem derül ki, hogy milyen ünnepségre kapott meghívót.

[29] Dr. Wieniawa-Długoszowski Bolesław (1881–1942) altbgy., ulánus, az I. világháború alatt a Lengyel Légiókban szolgált, 1918–1922-ben Piłsudski hadsegéde, 1922–1924 között katonai attasé Bukarestben. 1924–1925-ben katonai tanfolyamot végzett Varsóban, 1938-tól szolgálaton kívüli viszonyban állt. 1938–1940-ben Lengyelország római nagykövete, később New Yorkban öngyilkos lett.

[30] *Łojek Jerzy*: Agresja 17 września 1939. Warszawa, 1990. 194–195.o. Rydz-Śmygły marsall hadseregfőparancsnok utolsó parancsa a lengyel fegyveres erőkhöz. 1939. szeptember 20. Lásd a függelékben a 9. sz. dokumentumot.

katona és 10 000 polgári menekült jött Magyarországra. 6000 tiszt volt közöttük, nagy százalékban az idősebb korosztályból, főleg vezérkariak. A magyarok minden katonát internáltak, egész Magyarországon speciális táborokat hozva létre. A követség és a katonai képviselet kezdetben nehéz helyzetben volt, mert nem volt pénzünk. Az általam Svájcba küldött Szczeniowski[31] a kormány pénzéből 8000 dollárt hozott, amelyet a követnek adtam át gyorssegélyként a polgári menekültek segélyezésére. A budapesti és a belgrádi konzulátuson nem több, mint 600 útlevelet szereztünk. Budapesten rajzottak a lengyel autók és azok a katonai menekültek, akik saját szakállukra lépték át a határt. Sok ember nem volt tudatában annak, hogy idegen országba érkeztek. Emlékszem, hogy követségi épületünk elé világos nappal, zászlóval az autóján szolgálati lengyel rendőr kíséretében érkezett meg Wieczorkiewicz tábornok,[32] hadtestparancsnok. Követségünk a német követséggel szomszédos utcában székelt. A megrettent követ azonnal saját polgári ruhájába öltöztette a tábornokot. Néhány nap után szép csendben elutazott Franciaországba.

A kezdeti időben a vállalkozó szelleműek saját szakállukra evakuáltak Olaszországba és Franciaországba, kihasználva autójukat.

A magyar társadalom helyben, hathatós támogatást nyújtott a lengyeleknek,[33] felajánlva nekik saját lakásukat és a követségre a katonai képviseletre ruha és fehérnemű tömegét küldték. Széchényi gróf a Magyar–Lengyel Társaság elnöke adta meg a lökést a segélybizottság létrehozására, aki a Társaság égisze alatt, az internálás egész időszaka idején hathatós anyagi segítséget nyújtott. A környezetében levő, befolyással bíró személyeken keresztül nem egyszer interveniált a kormánytényezőknél, amit hivatalosan a lengyel követség nem tehetett meg. Szintén nagy segítséget adott a Magyar Vöröskereszt és az általában ismert YMCA,[34] energikus Super igazgatójával az élen, aki az internáló táborokban kultúrtermeket szervezett.

A lengyel útlevelek biztosítása és bizonyos pénzösszeg, amit a követség tagjaitól kölcsönöztünk, lehetővé tette – az igaz eléggé kaotikus – evakuáció megkezdését[35] azoknak a katonáknak a számára, akik Budapesten találták magukat. Hír jött, hogy Mościcki[36] köztársasági elnök átadta az elnöki hatalmat Wieniawa-Długoszowski tábornoknak, aki akkoriban római nagykövetünk volt. A francia kormány ellenszegült, és így a köztársasági elnök Raczkiewicz[37] vajda lett.

Sikorski tábornok vezetésével Párizsban megkezdődött az új kormány alakítása[38] és elég széles körrel bíró államigazgatás szervezése is.

---

[31] Szczeniowski Jerzy a budapesti lengyel követség titkára.

[32] Wieczorkiewicz Wacław (1890–1969) az I. világháború előtt Galíciában lengyel paramilitáris alakulatokban, a háborúban a Lengyel Légiókban szolgált. 1918-ban belépett a lengyel hadseregbe. Katonai főiskolát végzett Varsóban és Franciaországban. 1935–1939-ben a X. przemyśli katonai körzet parancsnoka. A szeptemberi hadjáratban a „Krakkó" és a „Kárpátok" hadseregek frontszakasz parancsoka. Magyarországról evakuál Franciaországba, ahol a hadügyminisztérium kiképzési főfelügyelőségén kap beosztást. Részt vett a franciaországi ellenállási mozgalomban, 1943-tól Genfben. Generałowie 160. o.

[33] HL HM Eln. B. 1939 - 54414 sz. irat melléklete. A Magyar–Lengyel Társaság működése Budapesten. 1939. október 14. Tájékoztató buletin a lengyel menekültek számára. Lásd a függelékben a 12. sz. dokumentumot.

[34] Young Men's Christian Association: Keresztény Ifjak Egyesülete. A szervezet 1844-ben Londonban alakult. Lengyelországban 1922-ben jött létre fiókszervezete. Vezetője az amerikai származású Paweł Super, aki már évekkel a háború előtt Lengyelországban tevékenykedett. Budapesti irodájuk az V. kerület Rothermere u. 2-ben, a Dárday Pensióban volt.

[35] MOL K 63 KÜM Pol. 1939 - 17/7 - 7475. Napi jelentés a Vörnle–Orłowski megbeszélésről. 1939. október 28. Lásd a függelékben a 13. sz. dokumentumot.

[36] Mościcki Ignacy (1867–1946) kémikus, egyetemi tanár Fryburgban és Lembergben. Köztársasági elnökké választották 1926-ban és 1933-ban újabb 7 évre. 1939. szeptember 17-én a szovjet támadás napján a kormánnyal együtt a szövetséges Romániába menekült, ahol internálták. Miután ő és kormánya lemondott, az internáltak közül magánemberként a román kormány engedélyével egyedül ő távozhatott, 1939 decemberében Svájcba. Részletesebb életrajzát Lásd: PSB T. XXII. 1977. 143–148. o.

[37] Raczkiewicz Władysław (1895–1947) jogász, politikus, több megye vajdája (az államigazgatás első embere). A szenátus elnöke (1930–1935). 1924-től a Lengyelek Világszövetségének elnöke. Romániában keresztül érkezett Párizsba. 1945–1947-ben köztársasági elnök, a szövetséges nagyhatalmak azonban 1945 nyarától már nem ismerték el a londoni lengyel kormányt, hanem a varsóit.

[38] A Sikorski-kormány 1939. szeptember 30-án alakult meg és tette le az esküt Párizsban.

1940 februárjában Párizsba utaztam és jelentkeztem Sikorski tábornoknál Angersben (ott székelt a lengyel kormány – V. E. L.), Kot professzornál[39] találkoztam Bieleckivel, a Néppárt elnökével és Mikołajczykkal.[40] Ez utóbbi elkezdte támadni a budapesti lengyel követség semmittevését, amire azt válaszoltam neki, hogy a követség a jelenlegi helyzetben csak a hátsó ajtókon keresztül tud bármit is elintézni. Kot professzor megkérte az urakat, hogy ne zavarjanak, és a továbbiakban nyugodtan hallgatták az érveimet. A kb. két órás beszélgetés lesújtó hatást tett rám. Amikor elhagytam Kot professzor irodáját, hozzám lépett a minisztertanács elnökségének egyik hivatalnoka, úgy hiszem Kański úr, és azt mondotta, hogy beszámolóm nagy hatást tett a professzorra.

Magyarországon a honvédelmi minisztérium hozzájárult az úgynevezett Magyarországon Internált Lengyel Katonaság Képviseletének megalakításához, a Magyarországon ismert Dembiński Stefan tábornok[41] vezetésével. A tábornok irodájának céljára megfelelő helyiséget béreltem, vezérkarát az érkezett és általam jól ismert energikus tisztekből szerveztem meg. Az ilyen jellegű sejt felállítása nagyban megkönnyítette a követség munkáját, amely ilyen módon abba a helyzetbe került, hogy a legtöbb kimerítő információt gyűjthette a táborok helyzetéről és azok létszámáról. A lengyel konzulátus lassan evakuációs irodává változott. Az eddigi konzul[42] helyét a Bécsből érkezett Józef Zarański[43] foglalta el.

A katonák Franciaországba történő evakuálását Adam Rudnicki vezérkari alezredes kezdte el, akit 1939. október végén Bogoria Zakrzewski ezredes váltott fel, helyettese Keller vk. alezredes (Szeligowski álnéven). A táborok és a katonák nyilvántartása, akik kötelesek voltak evakuálni, Młotek őrnagy kezébe került. Az iroda pénzügyi, útlevél és ruha szekcióval rendelkezett. Az Evakuációs Iroda az evakuáció fejlődésével fotó, pecsét, valamint zöldhatár szekcióval bővült. Az iroda orvosa dr. Mikołajewski hadnagy emberfeletti munkát végzett az evakuálandó katonák orvosi vizsgálatakor. Az Evakuációs Irodában összesen, nem számítva a kiszolgáló személyzetet, 36 fő dolgozott.

---

[39] Kot Stanisław (1885–1975) krakkói egyetemi tanár, publicista, néppárti politikus. A Sikorski-kormányban a hazai ügyek minisztere (1939–1941), majd 1941–1942-ben moszkvai nagykövet, 1943–1944-ben propaganda miniszter.

[40] Mikołajczyk Stanisław (1901–1966) Magyarországon keresztül evakuált Franciaországba. Fiát Varga Béla kisgazdapárti képviselő, balatonboglári plébános vitte ki Svájcba. Sikorski halála után, 1943–1945-ben miniszterelnök. 1945 nyarán hazatért, és a kommunista többségű nemzeti egységkormány miniszterelnök helyettese lett. 1947-ben illegálisan Londonba távozott.

[41] Dembiński Stefan (1887–1972) altábornagy. 1918-ig k.u.k. huszár százados, 1918 után a lengyel hadseregben szolgált. 1939 szeptemberében Magyarországra menekült. A HM 21. osztály mellett működő „A Magyarországon Internált Lengyel Katonák Képviselete" nevű szervezetnek a vezetője. Feladatával össze nem egyeztethetően részt vett az illegális evakuáció munkájában. Amikor ennek alapos gyanúja felmerült, a HM 21. osztály feloszlatta a szervet. Dembińskinek és munkatársainak internáló táborba kellett volna bevonulniuk. A tábornok és a vele együtt dolgozó tisztek egy része illegálisan elhagyta Magyarországot. HL HM Eln. 21. - 1940 -15932 és 22535; HL HM Eln. B. 1940 - 24172. 1940–41-ben lengyel gyűjtőtábor parancsnoka a Skóciához tartozó Bute szigeten. 1941-től a Nyugat-Európában harcoló lengyel hadsereg felszámolásáig a köztársasági elnök katonai irodájának vezetője. Generałowie 34.o. Budapesti működéséről 1946-ban írt összefoglaló jelentését lásd APISM London, B. I. 119/A.

[42] Namysłowski Władysław (1889–1957) budapesti főkonzul (1936. november 1–1939. november 2.). Német felesége révén a magyarországi evakuáció irányítását nem vállalta. PSB T. XXII. 1977.

[43] Żarański Józef (1903– ?) hivatásos diplomata 1927-től. 1939. március 20–1939. szeptember 1-ig Lengyelország bécsi főkonzulja, ezután érkezett Magyarországra. Namysłowski addigi budapesti főkonzul helyére lépett. A magyar kormánytól nem kapta meg a működési engedélyt, az exequaturt, amit Orłowski követ szeptember 17-e után jegyzékben kért meg számára. A magyar külügyminisztérium nem válaszolt rá, ami hallgatólagos belegyezést jelentett. Ezen a napon támadta meg a Szovjetunió is Lengyelországot, és ettől kezdve a magyar kormány nem járult hozzá lengyel diplomáciai kinevezésekhez. Az addig kinevezettek a követség (de facto 1940. december 31.) és a konzulátusok felszámolásáig (1940. július) változatlanul működhettek Magyarországon. Az addigi főkonzul Namysłowski, akinek német felesége volt nem merte vállalni a lengyel menekültek számára az evakuáció során kiállított útlevelek tömegének aláírását. „Beteget" jelentett, ami egyenlő volt hivataláról való lemondásával. Ő már 1939-ben el is utazott Budapestről. Żarański pedig a magyar–lengyel diplomáciai kapcsolatok megszakadása után (1941. január 1.) távozott Nyugatra. 1943–45 között a londoni követség titkára, a miniszterelnök titkárságának vezetője. Az *Antal László* szerkesztette Barátok a bajban. Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945. című kötetben (Budapest, 1985. 613. o.) tévesen szerepel, hogy Żarański a háború végéig Budapesten tartózkodott.

Amikor Párizsban felállították a lengyel katonaságot, a követségen keresztül az evakuációs apparátus céljára megfelelő összeget kaptam dollárban. Ezenkívül a vezérkar Párizsba Kukiel tábornok miniszterhelyettes irodáján keresztül küldte meg az evakuáció elveit, amelyet közöltem az Evakuációs Iroda vezetőjével. Minden táborparancsnok felhasználta a titokba beavatott futárokat, akik az Evakuációs Iroda főnöke és a táborok közötti összekötők voltak. Ezen az úton jutottak el a táborokba az evakuációs parancsok, majd különböző úton, módon történt a megvalósítás, a katonák Budapestre küldése, a Franciaországba történő evakuálás céljából.

Ott ahol a táborból való szökésnek akadálya volt, katonai teherautók segítségével tömeges szökéseket szerveztünk, melyet önfeláldozóan végzett el Adam Konopka alhadnagy és Andrzej Kowelski tartalékos hadnagy. Budapesten konspirációs éjjeli szállásokkal rendelkeztem, amelyekben naponta 60 személyt lehetett elhelyezni, ezenkívül néhány konspirációs szállást biztosított a Magyar Légionisták Szövetsége.[44] Az evakuáció fő útvonala Budapestről vezetett Nagykanizsán át vonattal, Zágrábon és Milánón keresztül a modanei vasúti határállomásig. A katonák a ruha, útlevél és vasúti jegyen kívül szerény ellátmányt kaptak dínárban és dollárban, valamint élelmiszercsomagot is. Nem sokan, autóval egyenesen Párizsig evakuáltak. Az angol katonai attasé Barclay őrnagy az evakuáció kezdetén 10 000 USA-dollárt adott át a pilóták angliai evakuációjára, akik az én területemen (Magyarországon – V. E. L.) 300-an voltak. Ők elsőként utaztak el Franciaországba. A franciák, ahogy később megtudtam, nem használták fel őket, kb. 1000-et Észak-Afrikába küldtek, ahonnan a háború alatt nehézségek közepette Angliába szállították őket.

A követség és a katonai képviselet által sorozandókat a felére csökkentették, így kénytelen voltam a gépkocsivezetőt és a szobalányt elbocsájtani, és egy cseh bejárónőt alkalmaztam. Édesapádat, aki helyettesítette a gépkocsivezetőt, gyakran használtam fel bizalmas feladatokra. A katasztrófa utáni első hetekben vendégül láttuk Korytowski tábornokot[45] és feleségét, valamint Krzyż ezredest. A tábornok itthagyta nekem az autóját és kíváló sofőrjét, aki később mint altiszt sofőröm volt Egyiptomban. December végén nagymamád édesapáddal Párizsba utazott, azért, hogy édesapád Franciaországban lengyel iskolába járhasson, ami sajnos Magyarországon nem volt.[46]

A zöldhatár. Az evakuáció megkezdésének első pillanataitól kezdve foglalkoztatott bennünket, hogy megszervezzünk a magyar–jugoszláv határon egy átjárót, azaz a zöldhatárt, amely egyedül biztosíthatta nagy tömegű katona evakuációját. Belgrádi katonai attasé kollégám Wasilewski vk. alezredes nagyon jó kapcsolatban állt a csetnikekkel, és az ő hathatós segítségükkel öt határátlépő pontot szervezett, rendelkezésre bocsájtotta a határ térképét az átlépő pontok leírását. Nekem csak annyi dolgom maradt, hogy alkalmazkodjam hozzájuk és megszervezzem az átlépőkhöz vezető utakat. A zöldhatár megszervezéséhez a Magyar–Lengyel Társaság felbecsülhetetlen értékű segítséget nyújtott, mert a jugoszláv határ mentén néhány polgári menekülttábort[47] szervezett, amelyek átléptető táborokká váltak, amit az Evakuációs Iroda kihasznált.

A zöldhatárnak megvolt még az az előnyös oldala, hogy az evakuálandó katonát nem kellett szükségszerűen Budapestre irányítani, útlevele diplomáciai úton a belgrádi katonai attaséhoz került. A zöldhatár napi áteresztő képessége elérte a 200-300 főt.

---

[44] Az I. világháborúban a Lengyel Légiókban harcolt önkéntesek szervezete Budapesten.

[45] Korytowski Adam (1896–?) k.u.k. huszártiszt. 1918 után a lengyel hadsereben szolgált. 1938–1939-ben a IV. lódzi katonai körzet parancsnoka. Magyarországról evakuált Franciaországba, ahol Coëtquidanban kiképzőközpont-parancsnok. Franciaország veresége után Nagy-Britanniába evakuált, beosztást nem kapott. 1942-től nyugállományban volt. Generałowie 113. o.

[46] A magyarországi lengyel iskolahálózatot (általános iskolák és Balatonbogláron a gimnázium) rövidesen létrehozták.

[47] Bács-Kiskun megyében a BM létesített menekülttáborokat és nem a Magyar–Lengyel Társaság, hanem a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság kérésére. A Bizottság saját maga is fenntartott polgári menekült táborokat Hercegszántón és Kiskunhalason. *Id. Antall József*: Menenkültek menedéke. Emlékek és iratok. (Szerk. *Kapronczay Károly.*) Budapest, 1977. 368. o. A határhoz közel eső két tábort Garán és Hercegszántón a BM tartotta fenn. *István Lagzi:* Droga żołnierza polskiego przez węgierską granicę w latach 1939–1941. Poznań, 1987. 187. o. Ezen kívül Dunaszentbenedek és Baja között 14 polgári menekült tábor volt. Uo. 29. o.

A cseh területek németek általi elfoglalásától kezdve az 1939-es év során és később is, segítséget nyújtottam azon cseh tiszteknek,[48] akik Magyarországra szöktek a német megszállás elől. A szeptemberi vereség után a nekik nyújtott segítség még nagyobb méreteket öltött és egyetértésben a francia katonai attaséval,[49] bizonyos számú cseh katona Magyarországon keresztül lett evakuálva lengyel útlevéllel. Ezért a munkáért Masaryk[50] miniszter speciális köszönetet mondott Sikorski tábornoknak.

A magyar társadalom igazi rokonszenvvel és jóindulattal viseltetett a lengyel menekültek tömegeivel szemben. Kétség sem férhet hozzá, hogy soha, még a legalaposabb evakuációs munkával, az eredményeknek a negyedét sem lehetett volna elérni, ha a döntő magyar tényezők viszonya a lengyelekhez ellenséges lett volna. Leginkább illik ezt meghálálni Horthy admirálisnak és gróf Teleki miniszterelnöknek. Azt a sok kellemetlenséget, amelyeket főleg Franciaország veresége után elszenvedtem Magyarországon, a németek számlájára kell írni, akiknek politikai nyomása Magyarországra napról napra nőtt. A főparancsnok utasításai szellemében a katonai kirendeltségnek mindaddig Magyarországon kellett maradnia, ameddig ez lehetséges volt.

Dembiński tábornok irodájának megnyitása is a magyaroknak az internált lengyel katonák iránti jóindulatának bizonyítéka. A Magyar–Lengyel Társaság[51] segítséget nyújtva a polgári menekülteknek[52] diszkréten segítette az evakuáció művét. Sok magyar a saját autóján vitte katonáinkat a jugoszláv határig, biztosítva nekik menedékhelyet és végül megkönnyítette nekik a határátlépést.

Lehet az én elbeszélésem túlságosan részletes és unalmas, de örök emlékül szeretném megemlíteni azoknak a magyaroknak a nevét, akik közreműködésükkel diszkréten segítették az evakuációt. Íme az ő nevük: Károlyi grófnő,[53] Odescalchi hercegné,[54] Szapáry grófnő,[55] Salamon-Rácz Tamás[56] és felesége, azután Weiss bárónő[57] és főleg Szacelláry asszony[58] és Andrássy grófnő.[59]

Nehéz nem szólni a főparancsnok delegátusairól akik Magyarországra jöttek, nem egyszer nagyon széles felhatalmazással. Az ő álláspontjuk sok esetben döntő volt, ami nem mindig volt jó ha-

---

[48] HL HM Eln. 21. 1940 - 5886. 1940. január 31. A Protektorátusból 120 fő cseh tiszt szökött Magyarországra, a Citadellában helyezték el őket.

[49] Albord T. vk. alezredes.

[50] Masaryk Jan emigráns cseh politikusról van szó. Az I. világháború előtt a k.u.k. hadseregben Krakkóban töltötte szolgálati idejét. 1945 után csehszlovák külügyminiszter.

[51] Emisarski Magyar–Lengyel Társaságot említ, holott a kebelén belül 1939. szeptember 20-án megalakult Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottságról van szó. A Bizottság tagjai korábban mindannyian tagjai voltak a Társaságnak.

[52] Lásd a függelékben a 16. sz. dokumentumot.

[53] Gr. Károlyi Józsefné sz. gr. Weinckheim Margit (1892–1964). A Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság a Magyar-Lengyel Egyesületek Szövetségén belül működött. A Szövetség elnöke Széchényi Károly gróf, majd annak visszavonulása után gr. Csekonics Iván (1876–1951) egykori varsói magyar követ volt. A Bizottság elnöke gr. Károlyi Józsefné. 1937-ben földbirtokának nagysága 17691 kh.

[54] Odescalchi hercegné, sz. gr. Andrássy Klára (1898–1941) Dubrovnikban bombatámadás áldozata lett a jugoszláv–német háború idején. A Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság alelnöke.

[55] Szapáry Erzsébet grófnő (1902–1980) a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság vezetőségi tagja.

[56] Salamon Rácz Tamás (1911) gépészmérnök. A Magyar–Lengyel Szövetség, majd a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság titkára. A lengyelek evakuációját segítő tevékenységéért a magyar hatóságok 1941. március 6-án letartóztatták és 7 hónapi börtönre ítélték. A lengyel kormány 1942. október 19-én a Szolgálati Érdemkereszt arany fokozata a kardokkal kitüntetésben részesítette. 1945 után a magyar kormány iparügyi államtitkára.

[57] Weiss Edit bárónő (1899–1967) a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság vezetőségi tagja. Igazgatósági tag a WM Acél- és Fémművek Rt.-nél, a WM Repülőgép és Motorgyár Rt-nél. Földbirtokainak értéke 1943-ban 7.451.471 P.

[58] Szacelláry Józsefné: nem sikerült azonosítani.

[59] Andrássy Ilona (1886–1967) a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság vezetőségi tagja, édesanyja a lengyel Chołoniewska grófnő. A sors paradoxona, hogy ő, aki a menekültek ezrein segített, még rosszabb sorsra jutott. Mint osztályidegent a budapesti kitelepítéskor a hortobágyi internáló táborba zárták.

tással az ügyre. A legrosszabbul járt Kornaus vk.ezredes,[60] aki Dohnal iparügyi tanácsos álnéven működött, nem bízott figyelmeztetésemben, meghosszabbította magyarországi tartózkodását és letartóztatták. Ez még a kisebbik baj lett volna, de szállodai szobájában házkutatást tartottak és megtalálták két titkos jelentésének másolatát, amelyeket Kornaus ezredes a főparancsnokhoz és Kot professzorhoz küldött,[61] amely ábrázolta az egész evakuációs és a Lengyelországba irányuló munkát a kezdetektől 1940 májusának végéig.[62] Egyszóval, ez egész magyarországi munkánk felfedését jelentette. Ezeket a dokumentumokat bizalmas úton néhány napra megkaptam a magyaroktól betekintésre.

Amikor 1939 novemberében[63] Sosnkowski tábornok[64] a Kárpátokon keresztül Magyarországra érkezett és azután Párizsba repült,[65] Sikorski tábornok az országos munka felügyeletével bízta meg. Magyarország és Románia konspirációs bázisok voltak az ország felé irányuló munka tekintetében és ez legfőképpen Budapestre vonatkozott. Lakásomban diverzáns titkos tanfolyamok folytak tisztek részére, nálam volt a robbanóanyag-raktár, és ott történt a Párizsból, majd Londonból hazairányított futárok eligazítása. A kezdeti időszakban a katonai képviselet számjelei az országba irányuló munkát szolgálták. A bázis vezetője Krajewski vezérkari ezredes volt, helyettese Mazurkiewicz őrnagy, aki aztán Radosław álnéven hazatért, 1980-ban tábornoki rendfokozatot kapott és szoros kapcsolatban állt a biztonsági szolgálat vezetőjével, Moczar tábornokkal. Ez a kirendeltség sok plusz munkát adott nekem, amiből e nélkül is sok volt.

Hónaponként Belgrádba utaztam, hogy a két katonai kirendeltség munkáját összehangoljam.

Az internáló táborokkal való kapcsolatfelvétel kezdetétől fogva minden táborparancsnok utasítást kapott tőlem, hogy a pénzt, fegyvereket, zászlókat, szabályzatokat és utasításokat a személyi fegyvereket és a katonai térképeket nálam helyezzék letétbe. Így evakuáltam kb. 100 zászlót, néhány komplett 1:300 000 méretarányú Lengyelország-térképet, amelyeket a Magyar Földrajzi Intézet tárolt, néhány ezer példány szabályzatot, 100 autót és 5 millió lengyel złotyt, amit az ország-

---

[60] Kornaus Jan, Dohnal iparügyi tanácsosként, mint diplomáciai futár kapott beutazó vízumot 1939 decemberében. Letartóztatásáról lásd: HL HM Eln. 21. 1940 - 38066. 1940. július 9. Orłowski követ szerint a lengyelek névtelen feljelentésére tartóztatták le a katonai hatóságok. AIJP New York, AO. Orłowski Leó iratai V/4/C-D T.18. Orłowski 16. sz. számjeltávirata a külügyminisztériumnak Londonba, 1940. július 13.

[61] A megtalált jelentéseket Kornaus nem Kot professzornak küldte, hanem a honvédelmi miniszternek és helyettesének (1940. május 13-i levél) és a hadügyminiszter első helyettesének (1940. május 28-i levél)

[62] HL HM Eln. 21. 1940 - 23695. számon a két jelentés magyarra fordított változata. Az eredeti nyelvű nincs csatolva.

[63] Sosnkowski tbk. nem novemberben, hanem 1939. október 6-án érkezett Magyarországra. Lásd a függelékben a 10. sz. dokumentumot.

[64] Sosnkowski Kazimierz (1885–1969) műszaki egyetemet végzett Lembergben. 1914 előtt a lengyel paramilitáris alakulatokban végzett munkát. 1905-től a Szocialista Párt tagja. Felsőfokú katonai végzettséggel nem rendelkezett. 1918 után hivatásos katona, vezérezredes, államférfi. Az I. vh. alatt a Lengyel Légiókban, Piłsudski egyik legközelebbi munkatársa, együtt ültek a magdeburgi börtönben (1917–1918). Hadügyminiszter-helyettes (1919–1920; 1924–1925). A szovjet–lengyel háború alatt a tartalékhadsereg megszervezője és parancsnoka. 1927–1939-ig a hadsereg főfelügyelője, vezérezredes 1930-tól. A szeptemberi hadjáratban a déli front parancsnoka. A kormányzó 1938-as februári látogatásakor vele is tárgyal. Magyarországra érkezik 1939. október 6-án. A határról felhívja Orłowski követet, Ungvárról Esterházy János hozta gépkocsiján a fővárosba. Néhány nap után elhagyta Magyarországot, a németek már érdeklődtek felőle a HM-ben. A kormányzó is titokban fogadta. Párizsba ment, a kormány megbízta a hazai földalatti katonai szervezet kiépítésével (Fegyveres Harci Szövetség). Ennek parancsnoka 1939–1940-ben. A köztársasági elnök helyettese 1940–1941-ben. Sikorski halála után a nyugat-európai lengyel haderő főparancsnoka. A varsói felkelés idején napiparancsában bírálta a szövetségeseket, mert azok cserbenhagyták Varsót. Churchill követelésére leváltották, Angliát is el kellett hagynia. Csak Kanadába kapott beutazóvizumot azzal, hogy az országot négy évig nem hagyhatja el. Ott hunyt el 1969-ben. Magyarországi megérkezésének, tartózkodásának és elutazásának körülményeit *Antal*: Barátok. i. m. 610–611. o. tévesen közli, hogy 1940 október elején Magyarországon keresztül utazott át Franciaországba. Ez pontosan egy évvel korábban történt. HL HM Eln. 21. 1939 - 52691. Katonai pályájának adatai: Generałowie 26. o.

[65] HL HM Eln. A 1939 - 52691. Sosnkowski tábornok Magyarországon. 1939. október 6. Lásd a függelékben a 10. sz. dokumentumot; MOL K 64 KÜM Res. pol. 1939 - 17 - 913. Csáky küm. levele Khuen-Héderváry Sándor párizsi magyar követhez. Budapest, 1939. október 12. Lásd a függelékben a 11. sz. dokumentumot is.

gos munka vezetője vett át. Az evakuációra, Dembiński tábornok személyzete számára és az Evakuációs Irodára 360 000 dollárt költöttem.

Vasúton távozott 6000 fő, a többi 20 000 fő pedig a zöldhatáron keresztül. A magyar vezérkari főnökség által okozott elég gyakori kellemetlenkedések[66] következtében elhatároztam, hogy 1940 szeptemberében elhagyom Magyarországot. Egyetértésben a honvédelmi minisztériummal, a dátumot szeptember 14-ben határoztuk meg. Amiatt is elhatároztam magam erre a lépésre, mert az evakuáció már elhalóban volt,[67] és ami fontos volt, hogy seregeinket feltöltsük, 90 % -ban teljesítettem. 1940 október végén,[68] mikor elhagytam Magyarországot Józef Żarański konzulnak adtam át az összes előjegyzési könyvet, a pénztárat és a számjeleket. Belgrádba vittem a szolgálati autót és az asztali ezüstöket, amely a hadügyminisztérium tulajdona volt.

Belgrádba érkezésemet jelentettem a főparancsnoknak Londonba. Egy heti dubrovniki tartózkodás után visszatértem Belgrádba, ahol táviratilag kaptam parancsot, hogy a közel-keleti hadsereghez kell mennem.

Így fejeződött be számomra az egyéves nehéz és felelősségteljes munka. Londonban a Hadtörténelmi Levéltár iratainak áttekintésekor rátaláltam Dembiński tábornok jelentésére,[69] amit a főparancsnokhoz intézett budapesti szolgálatáról. Szószerinti hangzásban idézem a jelentésből a személyemet érintő részt. Ezt a szöveget találtam:

„Ki kell emelnem Emisarski vk. alezredes katonai attasé értelmes energiával teli vállalkozó munkáját. Neki sok pozitív eredményt köszönhetünk, amelyeket a (magyar – V. E. L.) katonai hatóságoknál elért és különösen a jól szervezett evakuáció végrehajtását."

Kb. két hónappal korábban, minthogy elhagytam volna Budapestet, Konstantinápolyba küldtem a titkárnőmet, aki kíváló magyar és német nyelvismerete miatt hasznos volt bukaresti kollégámnak Tadeusz Zakrzewski vk. alezredesnek.[70]

Szeptember elején felszámoltam a lakásomat Budán.[71] Könyvtáramat, azaz a tartalmát, képeket, szőnyegeket, bútorokat, Pesten egy bútorraktárban helyeztem el, a saját tulajdonomat képező asztali ezüstöket ismerősünknél, Margit asszonynál hagytam.

Mindez természetesen elveszett, az ezüsttálak és tányérok kivételével, amit a nagymama magával vitt Franciaországba, majd annak bukása után Skóciába.

Belgrádból vonattal Szófián keresztül utaztam el Bastgen őrnaggyal, akit a magyarok Budapestről történő elutazásom napján engedtek ki a börtönből.

---

[66] Megfigyelték, lehallgatták a telefonját, kémkedéssel gyanúsították, lakásán házkutatást tartottak.

[67] Franciaország 1940-es veresége következtében a hadsereg egy részével a lengyel kormány Nagy-Britanniába evakuált. Az anyagi eszközök kimerülése miatt a magyarországi evakuáció lehetősége csökkent. Csak a katonailag, politikailag veszélyeztetett személyeket lehetett evakuálni. A megszállt Lengyelországba visszatérni szándékozókat nem kell visszatartani – ez áll Sikorski miniszterelnök és Strasburger pénzügyminiszter számjeltáviratában a budapesti követnek. AIJP New York, AO Orłowski Leó iratai V/4/C-D T. 18. 4. sz. számjeltávirat, 1940. július 5. A minisztertanács július 8-i ülésén elhatározta az evakuáció beszüntetését Magyarországról. Uo. Zaleski küm. 10. sz. számjeltávirata a budapesti követnek. 1940. július 12.

[68] Feltehetően elírás. Ahogy korábbról kitűnik, Emisarski nem október végén, hanem szeptember 14-én hagyta el Magyarországot.

[69] AIPMS B. I. 119/A. Dembiński tábornok jelentése 1946-ban magyarországi működéséről, (1939. szeptember 21 - 1940. április 25.) Kukiel tábornoknak a Vezérkari Főnökség Hadtörténelmi Bizottsága vezetőjének. London, 1946. január 10.

[70] Zakrzewski Tadeusz (1893–1966) - vk. alezredes, katonai attasé Bukarestben (1938–1940). Ezt követően a nyugat-európai lengyel hadseregben szolgált.

[71] MOL K 63 KÜM Pol. 1940 - 17/7 - sz. n. Napi jelentés az Orłowski-Ghyczy megbeszélésről. 1940. augusztus 23. Lásd a függelékben a 14. sz. dokumentumot.

1.

Lengyel Béla alezredes, varsói katonai attasé jelentése a Honvéd Vezérkar főnökének

T: Emisarski Jan alez. lengyel
katonai attasé személyi adatai

1938/184 k.a. 1938 (2 pld)
Varsó, 1938. szept. 15.

Emisarski Jan vk. alez. személyi adatait – beosztását Budapesten az agreement megadása után fogja csak elfoglalni – az alábbiakban jelentem. Született 1896 febr. 6-án a Krakkó melletti Myślenicében.

1915 évben Troppauban[72] végezte a tartalékos tiszti iskolát,
1916 évben mint a cs. és kir. tart. zászlós orosz hadifogságba került,
1917 évben belépett a Szibériában megalakult titkos lengyel katonai szervezetbe,[73]
1919-ben mind az I. lövész ezred, később az 5. lengyel ho. vk. tisztje az Uralban harcolt Kolcsak tengernagy oldalán, majd a csehek árulása után az egész hadosztályt a vörösök elfogták, kiknek fogságából,
1920 évben Varsóba szökött,
1921 évben Moszkvában a k.a. sgt.-je,
1922 évben a vk. II. o. -ban szolgált mint szds;
1926/27 évben Varsóban elvégezte a Hadiakadémiát,
1928-ban őrnaggyá nevezik ki, majd
1933/35-ben zászlóalj pk. lesz, míg
1937 évben alezredessé lépett elő és a 13. ho. vk.-i főnökévé nevezték ki (Rowno)
Családi állapota nős,
Nyelvismeretei: francia, német, orosz

Kitüntetései: Virtuti Militari V. oszt.
Lengyel Szabadságkereszt
Arany Érdemkereszt
Román Koronarend V. oszt.

Követ úrnak bemutattam
Futárral 2 pld-ban szept. 15-én.
vitéz Lengyel Béla
vkszt. alez.[74]

(HL HM Eln. B. 1938 – 42404, eredeti másolat, a katonai attasé sk. aláírásával.)

---

[72] Ma Opava a Cseh Köztársaságban.

[73] Ennek történetét Emisarski a Formacja wojska polskiego na Syberii. (Warszawa, 1920.) c. munkájában írta meg.

[74] Lengyel Béla (1897–1988) gyalogsági tiszt, altbgy. 1934. május 1–1939. május 1. vk. őrgy., illetve alezredesként katonai attasé Varsóban, egyben Finnországban, Lettországban, Észtországban, 1936. szeptember 25-től Litvániában is. *Szakály Sándor:* Az ellenforradalmi Magyarország (1919–1944) hadseregének felső vezetése. Adattár II. rész. Hadtörténelmi Közlemények, 1984/3. sz. 568–569. o. 1938-ban a Lengyelország Újjászületése Érdemrend III. o.-val, majd 1939. április 25-én Kasprzycki vőrgy. hadügyminiszter javaslatára az Arany Érdemkereszttel tüntette ki a magyar–lengyel közeledés területén végzett munkájáért. AAN MSZ Warszawa PD. 888. Lásd még MMVL 259. o.

2.

Emisarski vk. alezredes, katonai attasé jelentése a VKF 2. o. vezetőjének.

1/38 tj. Budapest, 1938. október 11.

F. hó 3-10 között minden kötelező szolgálati látogatást elvégeztem (20), kezdve a kormányzótól és József főhercegtől.[75]

Mindegyiküknél és mindenütt szivélyes fogadtatásban részesültem, mindeki kötelességének érezte, hogy gratuláljon a Lengyelország által visszaszerzett Cieszyni Sziléziához.[76] Alkalomadtán megjegyezték, hogy Magyarország kis hadsereggel rendelkezik, kis ország ahhoz, hogy kockázatos lépést tegyen, különösen akkor, amikor nem tudja hogyan fog viselkedni Jugoszlávia és Románia.

Nem láttam a magyaroknál a kockázatvállalást, egyedül Nagy altábornagynál,[77] aki az 1. vdd. parancsnoka, lelkesedéssel beszélt a lengyel akcióról.

Minden más magasabb rendfokozatú – Rátz vezérezredes,[78] László ezredes,[79] aki a kiképzési osztály vezetője és Andorka ezredes[80] a VKF 2. o. vezetője – kivételével olyan emberek benyomását keltették bennem, akik a háború előtti kategóriákban gondolkodnak, nem alkalmazkodnak a jelen tempójához, politikai és katonai tekintetben egy erős szomszédra támaszkodnak.

A magyar kormányzó, aki az audiencia idején (25 percig tartott) megjegyezte, hogy Magyarország békés úton törekszik elveszített területei visszaszerzésére a »hivatásos bűnözőktől«, nem kívánnak katonai lépésükkel zavart kelteni Európában és véráldozatot kockáztatni.

A katonai és polgári személyekkel történő érintkezéseim során szigorúan tartom magam azokhoz az utasításokhoz, amelyeket a tábornok[81] úrtól az ezredes[82] úrtól és Orłowski követ úrtól kaptam.

A fiatalabb katonák érzik, hogy a katonai vezetés elöregedett, azt az energiát nem mutatja kifelé, amely más államokat jellemez, és a frissen érkezett megfigyelő, aki csak a felső vezetéssel találkozik, azt a benyomást szerzi, mintha őt a háború előtti császári hadseregbe helyezték volna.

Sokat beszélnek a közös lengyel–magyar határról, amikor szó esik Kárpátaljának Magyarországhoz történő visszacsatolásáról, de ha a terv végrehajtásáról van szó, az az érzésem, hogy nagymértékben Lengyelország és Olaszország támogatására számítanak.

Apró, de jellemző eset: a kormányzó katonai irodája főnökénél (Jány altábornagy[83]) az olasz katonai attaséval[84] együtt tettem látogatást, ahol hármasban fél órán keresztül nagyon kellemesen elbeszélgettünk.

---

[75] Lásd a 27. sz. jegyzetet.

[76] A müncheni konferencia másnapján Beck külügyminiszter azonnali javaslatára döntött a lengyel kormány arról, hogy ultimátumot küld Prágának, amelyben követeli a lengyelek által lakott területek kiürítését. A határidőt az átadástól számított 12 órában szabták meg. Tették ezt azért, mert Beck világosan látta, hogy a területekért nem csak Prágával, hanem Hitlerrel is tárgyalni kell. Ezt nem akarták. Lásd: *Starzenski Paweł*: Trzy lata Beckiem. Warszawa, 1991. 94. o. Ugyanezen a napon Lengyel Béla alezredes katonai attasét a vezérkari főnök Stachewicz, Hory követet Beck külügyminiszter magához kérette 12 órára. A vezérkari főnök kijelentette: „Prágában ezekben a percekben (valójában 23 óra 40 perckor – V. E. L.) nyújtotta át a lengyel kormány felszólítását, az Olzán túli területek kiürítésére, amelyet a lengyel csapatok meg fognak szállani." *Lengyel Béla*. Európa forgószelében. HL Tgy. 3028. növ. n. ssz. 89/87. 65. o; a lengyel jegyzék: *Szembek:* T. IV. 444–446. o.

[77] Nagy Vilmos, nagybaczoni (1884–1976) altábornagy. Az I. vdd. pk.-a (1936 október 1–1939. február 1.) MMVL 228–229. o.

[78] Rátz Jenő, nagylaki (1882–1952) gyalogsági tiszt, vezds., politikus. 1936–1938-ban a Honvéd Vezérkar főnöke, 1938 május14–október 15. honvédelmi miniszter. MMVL 381. o.

[79] László Dezső (1893–1949) vezds. A VKF I. o. vezetője (1938.november 1–1941 február 1.), ekkor vk. ezredes. MMVL 251–252. o.

[80] Lásd a 20. sz. jegyzetet.

[81] Lásd a 6. sz. jegyzetet.

[82] Lásd a 9. sz. jegyzetet.

[83] Jány Gusztáv (1883–1947) gyalogsági tábornok, 1941. július 29-től vezds. 1940. március 5-től m. kir. titkos tanácsos. 1942–43-ban a 2. hadsereg parancsnoka a keleti fronton. 1943. november 11-től nyugállo-

A feszült helyzet miatt, amely az elmúlt hónap vége előtt keletkezett,[85] még érvényesek bizonyos légoltalmi intézkedések – Budapest kivilágítása – azon kívül az összes állami hivatali épületben befejezték az óvóhelyek építését.

Mellékletként csatolom a Budapesten működő katonai attasék listáját.

(AAN Warszawa, SG 616/277. 316–317. o. Eredeti jelentés a katonai attasé aláírásával. A melléklet nem található az iratok között.)

3.

Emisarski vk. alezredes, katonai attasé jelentése a VKF 2. o. vezetőjének

Budapest, 1938. október 19.

Szigorúan titkos!

5/38/tj.sz. folyó hó 17-i titkos jelentésem nyomán jelentem, hogy folyó hó 19-én Andorka ezredesnél voltam, akitől Werth tábornok[86] felhatalmazásával tájékoztatást kaptam, amelyek kiegészítik és részleteiben bizonyos mértékben korrigálják előző jelentésem.

Az eddig létezett 7 vegyesdandárt hadtestekké fejlesztették.

Mindegyik hadtest három csoportból áll, az úgyenvezett önálló gyalogdandárokból. A dandár 2 ezredből áll, az ezred 3 zászlóaljból. Összesen a dandárban van 6 zászlóalj, 1 huszárszázad és 6 könnyű tábori tüzér üteg. Összesen a hadtestben van 18 gyalogzászlóalj, 3 huszárszázad és 6 könnyű tábori tüzérüteg.

A hadsereg minden egyes hadtestében található 4-5 önálló gyalogzászlóalj (a régebbi határőrség zászlóaljai), utászzászlóalj, hírközlő és bizonyos, jelenleg nehezen megállapítható mennyiségű tábori nehéztüzérség.

Az önálló huszáregységek 2 hadtestben vannak csoportosítva, mindegyik áll 2 huszárezredből, 3 kerékpáros zászlóaljból és 4 tüzérütegből.

Ezenkívül létezik két gépesített csoport. Közülük mindegyik képes 3 gyalogzászlóaljat, 2 kerékpáros zászlóaljat és 4 üteget szállítani.

Ami a behívott korosztályokat illeti, módosítom előző jelentésemet, már ami az 1905-ös korosztályt illeti. Nem azt, hanem az 1916-ost hívták be. Azért hívták be, mert 6 hónapos átképzéssel rendelkeznek.

Az 1905-ösöket és az 1908-asokat nagyon gyengének ítélik.

A hadsereg általános létszámát, mint eddig 300 000 főre becsülöm.

A Duna vonalán Szlovákia mentén három hadtest van koncentrálva, az 1., a 2. és a 7.

A Kárpátaljai határon a huszárdandár van kihelyezve.

A hadseregnek ez a három hadteste Andorka ezredes nyilatkozata értelmében 48 óra alatt bevethető.

A hadtestek maradéka, eddigi, a békeidő szerinti elhelyezési körletében van: a 3. Szombathelyen, a 4. Pécsett, az 5. Szegeden, a 6. Debrecenben.

A második vonalbeli felszerelés és műhelyek még csak szervezés alatt vannak.

---

mányban. 1945/46-ban Nyugat-Európában amerikai fogságba került, ahonnan hazatért. Itthon Népbíróság elé állították, halálra ítélték és kivégezték. 1993-ban rehabilitálták. MMVL 194. o.

[84] Enrico Matteoli vk. ezredes.

[85] A müncheni egyezmény létrejötte előtti feszült nemzetközi helyzetre utal.

[86] Werth Henrik (1881–1952) hivatásos katona, gyalogsági tábornok. 1938. szeptember 19–1941. szeptember 4. között vezérkari főnök. Budapest 1944-ik évi ostromakor Hitler repülőgépen kívánta kimenekíteni, de a maradás mellett döntött. (Kéri Kálmán ny. ezds. közlése a szerzőnek 1984-ben.) A szovjetek elhurcolták. Szovjetunióbeli perének és halálának körülményei ismeretlenek. Itthon távollétében 1945. június 19-vel lefokozták és a honvédségből kicsapták. a Népbíróság 1948. május 22-én mint háborús főbűnöst halálra, vagyonelkobzásra, hivatalvesztésre és polgári jogainak felfüggesztésére ítélte. MMVL 479–480. o.

Szeptember 18-tól kezdve Kárpátalja területére állítólag 1000 fegyveres ember jutott át, mint diverzáns. A kis létszámú alegységek, a vezérkari főnökség szándéka ellenére Munkács körül egyesültek, aminek következtében a csehekkel egyenőtlen harcba bocsátkoztak. Jelenleg a magyar vezérkari főnökség továbbra is ebben az irányban dolgozik, és szigorú intézkedéseket adott ki, hogy a kis létszámú alegységek teljesen önállóan tevékenykedjenek.

A vezérkari főnökségen a hangulat nyugodt, és azt remélik, hogy a csehek újabb javaslattal fognak előállni, ami a tárgyalások újbóli felvételéhez fog vezetni. Általában azt a következtetést lehet levonni, hogy reményeik szerint ne kelljen a csehekkel harcba bocsátkozni, mert ahogy azt itt és most a töredék információkból kikövetkeztettem, katonailag gyengének tartják magukat.

Andorka ezredes a legfontosabbnak tartja a közös határ kérdését, és remélik, hogy a cseh megszállás alatt lévő magyar területek ügye kisebb vagy nagyobb mértékben a magyar kívánságoknak megfelelően lesz rendezve; úgy véli ő, hogy az idő a magyaroknak dolgozik.

(AAN Warszawa, SG. 616/346 – 4622. 87-88. o. Eredeti jelentés másolata, Emisarski sk. aláírásával.)

4.

Emisarski vk. alezredes, katonai attasé jelentése a VKF 2. o. vezetőjének

L.dz.15/38/tj.

Budapest, 1938. október 28.
Szigorúan titkos!

A budapesti tüntetésnek,[87] amelyet különböző politikai csoportok szerveztek a Lengyelországgal való közös határ és magyar területek visszatérése érdekében, és amelyet volt alkalmam személyesen megtekinteni, nincs élénk visszhangja amiatt, mert ez hasonló fellépéseket váltana ki más országokban; mindez itt langyosan történik, a rendet nem fenyegeti, amit a rendőrség fenntart.

A nemzeti szocialista mozgalom, ahogy eddig lehetőségem volt megfigyelni, egész sor, a legkülönfélébb árnyalatú csoportokra esett szét.

Néhány nappal ezelőtt meglátogatott egy ilyen nemzeti szocialista párt titkára Mednyánszky Sándor, aki rajtam keresztül egy emlékeztető szövegének másolatát adta át követünk számára, amelyet egy bizalmi személy Werth tábornok vezérkari főnöknek is átadott; amelyben egy fantasztikus tervezet szerint Németországon keresztül Lengyelországba dobnának át 500 embert, hogy ők lengyel oldalról kezdjenek diverzáns akciót. Ilyen politikai helyzetben egyenesen megjelennek a különféle „világmegváltók".

A tüntetés alatt érdekes mozzanatot figyeltem meg. Egy csomó ember felemelt karral odafutott a Bécs–Budapest között közlekedő autóbuszhoz és a „Heil Hitler"-t kiáltozták.

Kivétel nélkül minden moziban a heti filmhíradó mellékletében látni jeleneteket a cseh területekről, amelyeket a német hadsereg megszállt, és ekkor erőteljes bravót lehet hallani.

Ugyanez a helyzet, ha lengyel melléklet van a híradóban, de ez sajnos ritkán fordul elő. Szilézia területéről eddig semmit sem vetítettek.

Ami a közvélemény Németországhoz való viszonyát illeti, ebben a tekintetben nagymértékű szemfényvesztés van. Az a nem számos ember, akikkel idáig lehetőségem volt beszélgetni, tudatában vannak a Magyarországot fenyegető német veszélynek, ami abban az esetben következhet be, ha a németek átveszik Közép- és Dél-Európában a gazdasági hegemóniát. Természetesen ezek nagyon kényes ügyek, amelyekben csak a fülem tartom nyitva és részemről nem kezdeményezek beszélgetést.

[87] A Bem szobornál 1938. október 20-án megrendezett tüntetésről van szó.

Ami a Kárpátaljai Légió Lengyelországban való szervezéséről szóló újságírói jegyzetet illeti, amiről S. vk. alezredes[88] fog jelenteni, néhány nappal ezelőtt a Pesti Hírlapban is megjelent.

Mellékletben csatolok két újságkivágást a Pester Lloydból és a Pesti Hírlap propaganda számát.

(AAN Warszawa, SG. 616/346.- 4999. Eredeti jelentés Emisarski sk. aláírásával. A mellékletek nem találhatók az iratok között.)

5.

Emisarski vk. alezredes, katonai attasé jelentése a VKF 2. o. vezetőjének

53/tj./38.

Budapest, 1938. november 18.
Szigorúan titkos!

A magyar VKF 2. osztálya a prágai katonai attasétól állítólag bizalmas forrásból nyert információja alapján tudja, hogy Magyarország és Lengyelország fegyveresen fog interveniálni a közös lengyel–magyar határ érdekében. Ilyen helyzetben a csehek fegyveresen fel fognak lépni, és Kassától Északra fogják tevékenységüket kifejteni, de ennek jellege védelmi és nem fogják átlépni saját határukat.

A vezérkari főnökségen tett mai látogatásom alatt azt tapasztaltam, hogy nagyobb nyugalom uralkodik ott, és félelmük csökkent a csehekkel és a németekkel szemben.

Folyó hó 17-én a lengyel követségen Orłowski követnek Fencik,[89] a magyar kormánynak átnyújtott emlékeztetőjének másolatát adta át. Ezt Orłowski folyó hó 19-én küldi a külügyminisztériumnak.

(AAN Warszawa, SG. 616/346 – 5133. 111. o. Eredeti jelentés Emisarski sk. aláírásával.)

6.

Romeyko vk. ezredes, római lengyel katonai attasé 37. sz. számjeltávirata a VKF 2. o. vezetőjének

Róma, 1938. november 24. 23^{30}

Warszawa, 1938. november 25. 00^{45}
A 2.osztályba érkezett 3^{30}
A számjelosztályba érkezett 8^{00}
Megfejtve: 9^{40}

A magyar katonai attasé[90] tájékoztatott, hogy Magyarország kész volt, hogy hadseregével meginduljon, szem előtt tartva Olaszország támogatását. A csehek és egy „harmadik állam" fenyegetése következtében – a katonaság óhaja ellenére visszakoztak. Budapest bombázásával fenyegették őket.

A németek azt nyilatkozták, hogy Csehszlovákiának fognak segítséget nyújtani. A katonai attasét repülővel Rómába küldték segítségért. Rómában már megváltozott körülményekkel találkozott.

---

[88] Nem sikerült azonosítani.

[89] Fencik István Kárpátalján az Orosz Nemzeti Autonóm Párt vezetője. 1938 október–novemberében az autonóm kormány államtitkára. Kárpátalja visszatérte után a magyar országgyűlésbe behívott képviselő.

[90] Szabó László (1895–1947) altbgy. 1932. június 15. és 1942. október 1. között volt római magyar katonai attasé, 1938-ban alezredes. 1944-ben a Salói Köztársaság kikiáltása után rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter. *Szakály*: i. m. 589. o.

Mussolini javasolta Kárpátalja elfoglalásának elhalasztását. Nem akarta a tengelyt kockáztatni és 4 hónap múlva megígérte (a magyaroknak – V. E. L.) Kárpátalját. A katonai attasé állítja, hogy Magyarország megszállhatja (Kárpátalját – V. E. L.) szocialista kormány esetén (nemzetiszocialista, azaz nyilas kormány[91] esetén – V. E. L.), amely nem áll már német befolyás alatt. Informátorom szigorú titoktartást kér.

(AAN Warszawa, SG 616/346 – 5831. Megfejtés utáni eredeti tisztázat.)

7.

A Magyar Honvédség jelenlegi összetétele

1. A Honvédség felépítése

A Magyar Honvédség jelenlegi felépítése (Budapesti katonai attasénk által szerzett információk) a következő:

Az eddig létezett magyar dandárok (helyesen: vegyesdandárok – V. E. L.) – számuk 7 – hadtestekké fejlődtek.

A hadtest összeállítása: 3 gyalogdandár
3-5 önálló gyalogzászlóalj
1 hírközlő zászlóalj
nehéztűzérség (mennyisége nem megállapított)

A dandár összetétele: 2 gyalogezred (3 zászlóaljból áll egy gyalogezred)
1 könnyű tüzérezred (6 üteg)
1 huszárszázad

Ezen felül a Magyar Honvédség valószínűleg rendelkezik (az információ a Honvédséghez ideiglenesen gyakorlatra vezényelt lengyel tisztektől és a sajtóból származik): 2 páncélos zászlóaljjal
2 repülőezreddel

2. A Honvédség létszáma:

A két szolgálati idejét töltő korosztályon (1913–1914) kívül a mozgósítás 5 korosztályt érintett (1912–1918). Ezen felül a katonai attasé szerint behívták az 1905-ös és (?) korosztályt is. Összesen 8 évfolyam szolgál a hadseregben. A cseh sajtó szerint egy évfolyam 50 000 főből áll. Vagyis a hadsereg létszáma 400 000 fő. A magyar vezérkari főnökség 300 000 főt ad meg.

3. A háborús helyzetre való áttérés módja:

Az egységek megháromszorozódását elősegítette:

– a dandár vezérkari főnökségét felfejlesztették hadtest szintre (a mi vezényelt tisztjeink megfigyelései);

– a határőrség felfegyverzése (minden dandárnak egy határőr ezredet, 3-4 önálló zászlóaljat rendeltek alá, melyek parancsnoka a gyalogdandár parancsnokhelyettese);

– a rendőrség és a csendőrség részleges felfegyverzése

– paramilitáris szervezetek

4. Diszlokáció: ld. a jegyzetet.

(AAN Warszawa, SG. 616/346. 89-90.o. Gépirati másodpéldány, dátum, aláírás és iktatószám nélkül. A diszlokáció jegyzete nincs csatolva. Az összeállítás a lengyel VKF 2. o.-on készült, 1938 októberében.)

[91] Szabó alezredes szimpatizált a nyilasokkal.

8.

BM átirat a külügyminisztériumhoz

1007/1939
M. kir Külügyminiszter Úrnak
(Ghyczy Őméltósága kezéhez)

Titkos ! Kizárólag saját kezéhez
Budapest, 1939. IX.6.
Bizalmi úton szerzett információk

Magyarországi lengyelbarát propaganda
...Ez a propaganda elsősorban a Lengyelország melletti rokonszenv fejlesztésére, továbbá önkéntes légió-csapat felállítására, végső soron pedig arra irányul, hogy a német–lengyel konfliktusban Magyarország az utóbbi oldalára álljon. A magyarországi lengyel propaganda ezidő szerint még több egymástól különálló táborban működik, de a kulisszák mögött mindenütt ugyanazok a személyek állnak: egykori légionisták.[92]
Lengyelbarát propaganda magyarországi szervei:
1./ Magyar–Lengyel Egyesület[93] és a Mickiewicz Társaság[94]
2./ Turáni Vadászok Egyesülete
3./ Rongyos Gárda[95]
4./ Törzsökös Magyarok Tábora keretében szervezett Törzsökös Magyar–Lengyel Munkaközösség
5./ Volt lengyel légionisták
A Magyar–Lengyel Egyesület díszelnöke gr. Csekonics Iván[96] ny. meghatalmazott miniszter, a legitimista politikusok, Zsigray[97] mellett legaktívabb képviselője.

---

[92] Lásd a 23. sz. jegyzetet.

[93] Utóda az 1912-ben Budapesten br. Nyáry Albert által alakított Magyar–Lengyel Klubnak.

[94] Magyar Miczkiewicz Társaság, alakult 1929-ben, a magyar–lengyel irodalmi, történelmi és művészeti kapcsolatok ápolására. 1938-ban tagjainak száma 60. Elnöke Lukács György (1865–1950) ny. VKM. Tiszteletbeli elnöke Hóman Bálint. Egyik társelnöke Bajcsy-Zsilinszky Endre, egyik alelnöke Miklósi Ferdinánd Leó. Lásd: *Csapláros István*: Histoire de la Societé Hongroise de Mickiewicz. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debrecensiensis de Ludovico Kossuth nominatae IX. Debrecen, 1971.

[95] A Rongyos Gárda 6 000 főnyi csoportja a lengyelek oldalán küzdött a német-lengyel háborúban. A forrás megjelölése nélkül közli: *C. A. Macartney:* Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–41. Budapest, 1993. 251. o. 85 c lábjegyzet.

[96] Gr. Csekonics Iván (1876–1951) Temes megyei földbirtokos, a politikai tudományok doktora, cs. és kir. kamarás, m. kir. I. o. követségi tanácsos. 1919-ben a likvidáló közös külügyminisztérium képviselője Varsóban. A magyar kormány ez év késő nyarán kért agreementet számára. AAN Warszawa, MSZ Amb. RP. w Londynie t. 417. A küm. a londoni követhez 1919 szept.27. Csekonics I. o. köv. tanácsosként „a magyar érdekeknek a diplomáciai ügyek vitelével megbízott, meghatalmazotti minőségében" akkreditálták – áll a francia–magyar nyelvű megbízó levélben, amelyet gr. Somssich külügyminiszter írt alá 1919 november 19-én. AAN Warszawa, MSZ PD t. 888. 14633 sz. irat. Átnyújtotta 1920 február 11-én. A Varsóba akkreditált külföldi diplomaták jegyzékében, az 1921 március 21-i állapotnak megfelelően: „M. le Comte Ivan Csekonics ministre plenipotentaire delegue du Gouvernement Royal de Hongrie". A trónfosztást követő nemzetgyűlési határozat után lemondott követi megbízásáról, visszavonult az aktív politizálástól. Az 1931-es nemzetgyűlési választásokon Szombathely képviselőjévé választották. A Magyar–Lengyel Kereskedelmi Kamara elnöke a fenti két időpont között. AAN Warszawa, MSZ PIII. Węgry, 6573. Łepkowski követ jelentése Budapest, 1931 szept.2. Lemondását követően 1922. november 12-től Belitska Sándor volt honvédelmi miniszter követi kinevezéséig (1926. október 26.) Apor Gábor ideiglenes ügyvivőként vezette a követséget. Liste du Corps Diplomatique a Varsovie. 1922. szeptember 9. sz. AAN Warszawa, MSZ PD t. 274.

A Turáni Vadászok Egyesülete élén is legitimista és lengyelbarát vezetőség áll, éspedig: Sipos Árpád[98] ny. tábornok, gr. Csekonics Iván, Czibur Andor[99] ny. altábornagy, Pados Jenő ny. ezredes, Vákár P. Artúr kormányfőtanácsos stb; mindnyájan ismert tagjai a Szentkoronaszövetség mozgalomnak.

Minthogy a Turáni Vadászok Egyesülete a maga teljességében lengyelbarát propagandát folytat, a Magyar–Lengyel Egyesületek sorába iktatta. Mindazonáltal a Turáni Vadászok Egyesülete külön lengyel osztályt állított fel, amelyet Czibur altábornagy vezet. Az új lengyel osztály vezetősége augusztus 24-én tisztelgett a budapesti lengyel követ előtt.

A MEFHOSZ[100]-ban is az a helyzet, hogy a külön lengyel osztálytól eltekintve az egész diákszövetség a lengyelek oldalán áll. A júniusi vezetőségválasztás után, Kós Rudolf az új alelnök és Pregun János pénztáros pénteken Lengyelországba utaztak, majd egy danzigi kórházban kezdtek orvosi gyakorlatot folytatni.

A Rongyos Gárda (Magyar Fajvédő Szövetség) lengyelbarát beállítottsága a nyilasokkal folytatott sajtópolémiák kapcsán vált közismertté.

A Törzsökös Magyarok Tábora, melynek barátai Huszár Aladár és dr. Makay Miklós a vezetője, augusztus 18-án alapította meg a Törzsökös Magyar–Lengyel Munkaközösséget. Az alakuló ülésen dr. Makay Miklós, Lovass Sándor a Magyar Építőmesterek Szövetségének alelnöke, továbbá Molnár József, Rácz György, Hídvéghy István, Tóth Ede és Győry Károly vettek részt.

Az egykori lengyel légionisták[101] Miskolczi F. Leó (neve helyesen Miklósi –V. E. L.) vezetése alatt az elmúlt húsz évben fenntartották bajtársi kapcsolataikat úgy egymással, mint lengyelországi hazafias szervezetekkel. Június végén Miskolczi több társával hivatalosan, meghívás folytán részt vett lengyelországi hazafias ünnepségeken.

Értesülésünk szerint az új magyarországi légionisták toborzása Miskolczy útmutatásai alapján folynak.

Úgy a Törzsökös Magyarok augusztus 18-iki ülésén, mint a Turáni Vadászok lengyel osztályának alakuló gyűlésén kimondták, hogy Magyarországnak tettekkel kell bizonyítania, hogy kitart szívvel, lélekkel a lengyel–magyar testvériség mellett.

(MOL K 63 KÜM Pol. 1939 – 17/7 – 4438. Eredeti átirat.)

9.

Rydz-Śmigły marsall főparancsnok[102] utolsó parancsa a lengyel fegyveres erőkhöz

Román területről, 1939. szeptember 20.

Bajtársak!

A Lengyelország elleni szovjet lerohanás akkor következett be, amikor hadseregünk olyan mozgást hajtott végre, melynek az volt a célja, hogy koncentráljuk erőinket Dél-Kelet-Lengyelországban úgy, hogy felszerelést, háborús hadianyagot és összeköttetést kapva Franciaországgal és Nagy-Britanniával Románián keresztül, tovább tudjunk harcolni.

---

[97] Gr. Sigray Antal (1879–1947) politikus, földbirtokos, a Felsőház tagja, versenylótulajdonos. Nyugat-Magyarország főkormányzói biztosa. A Nemzetgyűlés, ill. a Képviselőház tagja (1920–1939). Gr. Károlyi József halála után (1934) a magyar legitimisták vezetője. Szemben állt a szélsőjobboldallal és a hitlerizmussal. A zsidótörvények ellen szavazott. Kastélyában lengyel és francia menekülteket bujtatott. Magyarország német megszállása után a Gestapo letartóztatta, mauthauseni fogoly. Az USA-ban halt meg.

[98] Sipos Árpád (1879–1950) gyal. tbk. Nyugállományban 1936 október 1-jétől. *Szakály:* i. m. 586. o.

[99] Czibur Andor (1883–1972) gyal. altbgy. 1938 május 1-jétől nyugállományban. *Szakály:* i. m. 366. o.

[100] Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége.

[101] Lásd a 23. sz. jegyzetet.

[102] Lásd a 11. sz. jegyzetet.

A bolsevik lerohanás lehetetlenné tette ennek a tervnek a teljesítését.

Minden harcra képes egységünket a németek elleni harc kötött le. Úgy láttam, hogy ebben a helyzetben az a kötelességem, hogy a céltalan vérontást elkerüljem a bolsevikok elleni harcban, és megmenteni azt, ami megmenthető.

A Határőrség bolsevikokra leadott tüze igazolta, hogy területünket jóakaratból nem adjuk oda. Ugyanis a bolsevikok az első nap nem tüzeltek egységeinkre, le se fegyverezték őket, ezért úgy ítéltem meg, hogy lehetséges lesz bizonyos idő alatt elég nagy számú hadsereggel visszavonulni Magyarország és Románia területére. Abból a célból akartam ezt, hogy azután Franciaországba vezesselek benneteket, és ott megszervezzem a Lengyel Hadsereget. Azt akartam, hogy a lengyel katona továbbra is részt vegyen a háborúban, hogy a háború győztes befejezésekor létezzen Lengyel Hadsereg, amely Lengyelországot és érdekeit képviseli.

Ma erre a legfontosabb célra emlékeznetek kell. Ha életünk feltételei a legnehezebbek is volnának, túl kell élnetek, nem elfelejtve, hogy katonák vagytok, kötelez benneteket a fegyelem és a katonai becsület. Azok, akik lelki gyengeség vagy az idegen ügynökök rábeszélésére kétségeket ébresztenek bennetek és soraitokat meg akarják bontani, ezek az emberek az ellenség szolgálatában állnak.

Fogainkat össze kell szorítani és túlélni. A helyzet változni fog. A háború tart. Fogtok még Lengyelországért harcolni és visszatértek Lengyelországba győzelmet vive Neki.

Edward Rydz-Śmygły

Lengyelország marsallja, főparancsnok

(Jerzy Łojek: Agresja 17 września 1939. Warszawa, 1989. 194–195. o.)

10.

Sosnkowski lengyel tábornok Magyarországon való tartózkodási ügye. Az ungvári állomásparancsnokság 1939. október 6-i távirata a VKF 2. o. def. osztály számára

Csak tiszt által kezelendő!

Nem selejtíthető ki!

Sosnkowski lengyel tbk. ma rm 10/6-án 12 h-kor indult gépkocsin Ungvárról Budapestre. Megérkezés után a Hadik laktanyában Szentpétery szds.-nál való jelentkezésre utasítva. Kíséretében levő Demel Frank lengyel alezredes vkf-e, Scholz Rajmund mérnök és Codello szakaszvezető ma indulnak Szolyváról gépkocsin. Ungváron éjjeleznek és holnapi nap folyamán jelentkeznek a Hadik laktanyában.

A Honvédelmi Miniszter 52691/Eln.A. 1939. sz. október 6-án 13 óra 10 perckor kiadott rendelete alapján a következő táviratot adták le a VIII. hadtest. parancsnokságnak Kassára X. 6-án 13 óra 40 perckor és a VII. hadtest parancsnokságnak Miskolcra X. 6-án 13 óra 20 perckor:

Sosnkowski lengyel tbk. kíséretével gépkocsin útban Szolyváról állítólag Egeren át Budapestre.

Nevezett kivételes előzékenységgel és udvariassággal kezelendő és a budapesti Váp.-hoz irányítandó.

Sosnkowski tbk. Magyarországra való megérkezéséről lapoknak semmit sem szabad írni, ittléte minden vonatkozásban titokban tartandó.

vkf. 5. oszt.

A Havas jelenti Bernből:

Sosnkowski Piłsudski tábornagy volt vezérkari főnöke, a déli hadsereg volt parancsnoka Svájcba érkezett és innen Franciaországba készül. Sosnkowski a Franciaországi Lengyel Légióban akar szolgálni. Sosnkowski volt az, aki a német hadsereg Lemberg felé való előnyomulását pár napra fel tudta tartóztatni s jelentékeny veszteséget okozott a németeknek. Amikor a német csapatok bekerítéssel fenyegették, fiával együtt 300 főnyi csapat élén rohamra indult a németek ellen s csak azután lépte át a magyar határt (MTI házi tájékoztatójából).

A toulousi rádió lengyel nyelvű adásából 22 óra 15 perckor:

Sosnkowski tábornok, aki az utolsó pillanatig harcolt fiával együtt lengyel területen, Lengyelországból Magyarországba menekült, s két napi itt tartózkodás után Svájcba utazott, ahonnan Franciaországba megy, hogy az alakuló lengyel hadsereg szervezésében részt vegyen és egy hadsereg vezetését átvegye.

Miniszternek bemutatva

Kézzel rávezetve: Tárgytalan, németek tárgyalni akarnak vele és sajnálják, hogy Magyarországot már elhagyta

X. 12.

vitéz Németh ezr.[103]

(HL HM Eln. A. 1939 – 52691. Eredeti ügydarab betétívekkel.)

11.

Csáky külügyminiszter levele Khuen-Héderváry Sándor párizsi magyar követhez

913/Res.Pol.1939.

Budapest, 1939. október 12.
Szigorúan titkos!

Kedves Barátom!

Biztos tudomásom szerint a németek keresik Sosnkowski lengyel tábornokot, mert őt szeretnék felkérni, hogy a megmaradt Lengyelország területén lengyel kormányt alakítson.

A németek Sosnkowskit úgy is mint katonát, úgy is mint lengyel hazafit nagyon becsülik, és azt tartják róla, hogy reálpolitikus, aki nincs németgyűlölettől eltelve.

Szíveskedjél ezt Sosnkowskival mint személyes információt személyesen közölni. Talán a lengyel nagykövetség meg tudja adni neked Sosnkowski címét. Feltétlenül kerülendő volna azonban üzenet átadása párizsi lengyel nagykövetség útján.

Szivélyes üdvözlettel:

Csáky sk.

(MOL K 64 KÜM Res. pol. 1939 -17 – 913. Gépirati másolat. A követ titkos 46/főn. sz. 1939. X. 19-i jelentésében értesíti a külügyminisztert, hogy Sosnkowskit kinevezték a köztársasági elnök helyettesévé és tárcanélküli miniszterré. Így keresztülvihetetlen a mi niszter utasításának végrehajtása. MOL K 64 KÜM Res .pol. 1939 – 17 – 956. Eredeti jelentés.)

12.

Tájékoztató buletin a lengyel menkültek számára[104]

Budapest, 1939. október 14.

A Magyar–Lengyel Társaság tevékenysége Budapesten

A lengyel menekültek tömegeinek már eddig is nagy segítséget nyújtó Magyar–Lengyel Társaság Budapesten jelenleg új székhelyén található, a Deák Ferenc u. 2 . sz. alatt (tel: 183–702). Az elnökség élén áll gr. Csekonics Iván elnök,[105] Széchényi Károly gróf elnökhelyettes[106] és Salamon

[103] Németh Imre I. vk. ezredes. 1939-ben a HM Elnökség vezetője.

[104] Csak a Magyar–Lengyel Társaság tevékenységére vonatkozó részt közöljük.

[105] Lásd a 96. sz. jegyzetet.

Rácz Tamás főtitkár.[107] A kisegítő munkában segítőként részt vesznek a menekültek képviselői. A Társaság a következő részlegekkel rendelkezik: titkárság, pénztár, munkaközvetítő, nyilvántartó, adománygyűjtő, élelmezési, ruházati, lakás és benzinellátó. A Társaság nyilvántartást vezet a munkát keresőkről, azok foglalkozása szerint. Aki munkát – az rendszerint ott helyben lakást, ellátást és megállapodott bérezést is kap készpénzben. A Társaság a menekültekről speciális kartotékrendszerű nyilvántartást vezet, amely (sárga) kártyát minden érdekelt megkap, amit ügye elintézése után vissza kell adnia a Társaságnak. A Társaságnál fodrászhoz és fürdőbe ingyenes utalványt lehet kapni. Az élelmezési utalványokat hosszabb, vagy egy alkalomra szólót lehet kapni. A ruházati részleg igazolást ad a szükséges fehérneműre, ruhára, amit a Magyar Vöröskereszt ad ki. Szintén adnak ingyenes cipőtalpalási utalványt. Lakást a társaság a fővárosban és vidéken is kiutal saját belátása szerint, figyelembevéve a menekültek tényleges szükségletét. Azok a személyek akik saját személyautókkal rendelkeznek, vidékre vagy külföldre utazáskor benzinvásárláshoz szükséges engedélyt kapnak. Az autók vidéki közlekedéséhez engedélyt kapnak. A Társaság hivatali ideje 10-13 és 17-19 óra között.

(HL HM Eln. B. – 1939 – 54414 sz. irat melléklete.)

13.

Napi jelentés Vörnle, a külügyminiszter állandó helyettese – Orłowski lengyel követ megbeszéléséről, Budapest, 1939. október 28-án

Miniszter úr Őexcellenciája
Vörnle követ úr
Pol. osztály

Ma felkeresett a lengyel követ és néhány bagatell természetű panaszt sorolt fel az internált lengyelekkel kapcsolatban.

Azt mondtam neki, hogy nekünk sokkal komolyabb panaszaink vannak, tudomásunk van arról, hogy a lengyel konzulátus nagy számban látja el az itten internált tiszteket és katonákat polgári útlevéllel és gondoskodik arról, hogy ezek Franciaországba mehessenek. Nyíltan megmondtam Orłowskinak, hogy a magyar kormány nem tűrheti a lengyel követség, illetve konzulátus eme gyakorlatának folytatását, mert ez komoly bonyodalmakra vezethet, hiszen szöges ellentétben áll a semlegesség principiumával, ezért egy ilyen kicsi és gyenge ország, mint mi vagyunk, nem engedhet meg magának. Kérem tehát ne folytassa a lengyel katonák toborzását, illetve Franciaországba való dirigálását, amit különben sem tudnak gyakorlatilag végrehajtani, mert mától kezdve csakis kiutazási vízummal ellátott utasokat léptetnek ki a határon.

Azonban – folytattam – nemcsak a vendéglátó Magyarországot hozza ferde megvilágításba, sőt veszedelmes helyzetbe, hanem saját érdekei ellen is cselekszik. A német követ máris felvetette a kérdést, hogy Orłowski milyen minőségben tartózkodik Magyarországon, és mi kénytelenek lennénk előbb-utóbb ebben a kérdésben állást foglalni.

Ez igen nagy hatást gyakorolt Orłowskira; magatartása azonnal megváltozott és félve kérdezte, vajon a magyar kormány nem foglalt-e máris állást ebben a kérdésben, amire tagadólag válaszoltam. Majd elmondta, hogy ő tényleg szállított embereket Franciaországba, de ez a kötelessége. Sajnálja, hogy az események odáig fejlődtek, hogy ezt többé nem teheti.

Végre közöltem Orłowskival azt is, hogy a német követség minden ténykedéséről tudomással bír, mert a lengyelek részéről naponta halmozzák el levelekkel, amelyekben mindenről tájékoztatják Erdmannsdorffot.

(MOL K 63 KÜM Pol. – 1939 – 17/7 – 7475. Vörnle utasítására, a jelentést megküldték a berlini és római követségnek, valamint a bécsi főkonzulátusnak. Gépirati másodpél dány. Nyomtatásban DIMK II. k. 445. sz.)

---

[106] Lásd a 25. sz. jegyzetet.

[107] Lásd az 56. sz. jegyzetet.

14.

Napi jelentés

Orłowski lengyel követ – Ghyczy követ, a Küm. pol. o. vez.-je
Budapest, 1940. augusztus 23.

Orłowski lengyel követ ma felkeresett és közölte, hogy Emisarski katonai attasé el fogja hagyni az országot. Tekintettel arra, hogy Emisarski el akarja adni autóját és bútorait, mint legkésőbbi terminusban, szeptember 15.-ében állapodtunk meg. Az eltávozás napját Orłowski be fogja jelenteni.

Figyelmeztettem Orłowskit arra, hogy Emisarski semmi körülmények között ne kísérje meg az országba való visszatérést, mert akkor diplomáciai immunitását nem fogjuk elismerni és katonai hatóságaink feltétlenül letartóztatják.

(MOL K 63 KÜM Pol. 1940 – 17/7 – sz. n.)

15.

Vitéz Baló Zoltán ezredes, a M. kir. Honvédelmi Minisztérium 21. osztály vezetőjének jelentése a honvédelmi miniszternek

Lengyeleket átvevő német bizottság tagjai a német-lengyel háborúban állítólag részt vett magyar légióról tettek említést.

Budapest, 1940. augusztus hó 11.

A lengyeleket átvevő bizottsági tagokkal kb. egy heti folytonos együttlét alatt beszélgetés közben a német bizottsági tagok egy oly tárgyú beszélgetést kezdtek meg, melynek tárgyát és lefolyását kötelességemnek tartom jelenteni.

Előre bocsátom, hogy egész idő alatt fő súlyt fektettem arra, hogy mindenütt minden tekintetben a legjobb benyomást nyerjék és bennünk a feltétlen hűséges, bizakodó szövetségest lássák. Azt hiszem, hogy ezt teljes mértékben sikerült is elérnem.

A német bizottsági tagok ismételten a magyar–lengyel barátságra terelték a beszélgetést. Mivel a téma elől kitérni nem lehetett, igyekeztem általános válaszokat adni.

Említettem Magyarországnak Lengyelországgal évszázadokon át volt történelmi vonatkozásait, mely azután megszűnt és csak a közelmúltban vetődött fel újra a közös lengyel–magyar határ kérdésénél. Hozzáfűztem, hogy tudtommal a lengyelekkel nem volt semmiféle szövetségünk, ellenben köztudomású, hogy a lengyeleknek a románokkal volt szerződésük, adott esetben valószínűleg ellenünk is.

A németek ezután azt említették, hogy a német–lengyel háború alatt Magyarországon sokan a lengyelekkel szimpatizáltak. Erre azt válaszoltam, hogy ez csak egy kis töredék lehetett, régi vonatkozások miatt és főleg szánakozásból és ahogy én tudom, a magyarok zöme biztos volt a német fegyverek győzelmében és a németekkel rokonszenvezett.

A német megbízottak ezután azt mondták, hogy a német–lengyel háborúban a lengyeleknél egy magyar légió is volt, amelyet Hajas vagy Héjjas nevű magyar szervezett éspedig a magyar kormány tudtával és támogatásával, és hogy ez a Héjjas nevű úr magyar miniszteri tanácsos.

Természetesen azt válaszoltam nekik, hogy minderről semmit nem tudok, de lehetetlennek tartom. A németek erre azt mondták, hogy a légióról biztos tudomásuk van, sokat el is fogtak közülük és legalább 50-60-at agyon is lövettek.

Erre azt válaszoltam, hogy kalandorok mindenütt vannak, így nálunk is, lehetséges, hogy egy ilyen csoport verődött össze, de kizártnak tartom, hogy erről a magyar kormány tudomással bírt volna.

A németek többé nem tértek vissza erre a témára.

v. Baló ezr.[108] sk.

(HL HM Eln. 21. – 1940 – 45924. Eredeti irat.)

16.

Kimutatás a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság által fenntartott polgári menekülttáborokról és a Bizottság tevékenységéről

Év	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*
Táborok	47	42	21	20	37
Táborban élő felnőttek	9000	6500	3600	2800	3700
Gyermekek	1200	1000	700	700	800
Iskolák	2	7	8	8	9
Magyar tanfolyamok	-	6	22	14	8
Magyarul tanult	-	400	700	350	400

(Dóró Gábor: Magyarok a lengyelekért! Új Magyarország, 1945. december 5. 2. o.)

[108] Baló Zoltán (1883–1966) posztumusz vezérőrnagy (1992). a Ludovika Akadémia elvégzése után (1904) 1909-1910-ben felsőbb tiszti tanfolyamot végzett. Az I. világháborúban a szerb és az orosz fronton harcolt, fogságba esett és öt évet hadifogságban töltött. Hazatérte után vitézzé avatták. 1930–1935-ben a kormányzó háziezredében szolgált. 1939-ben a HM 21. o. vezetését bízták rá. Hallgatólagosan támogatta a lengyelek illegális evakuációját. Leváltotta, ill. leváltásukat kérte azoknak a táborparancsnokoknak, akik nem bántak jól a lengyelekkel. A részére adományozott plaketten lengyel nyelven ez olvasható: „Tiszteletreméltó és szeretett vitéz Baló Zoltán ezredesnek, a m.kir. Honvédelmi Minisztérium 21. o. vezetőjének, hálájuk jeléül az internált lengyel katonák. Budapest, 1943. október 30." (HL HM Eln. 21. 1943. szn. 6116/a cs.) A nyilasok be akarták vonultatni, de betegségére hivatkozva kimentette magát. 1945-ben a HM tájékoztatási irodájának lett a vezetője. A lengyel követség kérésére összeállította azoknak a listáját, akik átlagon felül jól bántak a lengyelekkel (HL VII. Fondfőcsoport. Családi és személyi gyűjtemény. Personalia 3/A doboz. Növ. Napló sz. 56/53; 2/64. Baló Zoltán ezredes a HM 21. o. vezetője hivatalos működésével kapcsolatos okmányok 1940–1947. 19–21. o.) A Lengyel Köztársaság kormánya 1999-ben post mortem a Lengyel Köztársasági Érdemrend Tiszti Keresztjével tüntette ki. 1963-ban a Hadtörténeti Intézet és Múzeum igazgatója felkérte Balót Emlékiratai megírására, amit 15 gépelt oldalon el is készített. Köszönettel tartozom Baló Magdolnának, aki a tulajdonában álló példányt rendelkezésemre bocsájtotta.

AAN Warsawa	Archiwum Akt Nowych, Warszawa (Új és Legújabbkori Levéltár, Varsó)
AIJP	Archiwum Instytutu im. Józefa Piłsudskiego, New York
AO	Archiwum Ogólne (Általános Levéltár)
APISM	Archives of the Polish Institute and Sikorski Museum, London
Amb. RP. w Londynie	Lengyel Köztársaság Londoni Nagykövetsége
cs.	csomó
dd.	dandár
DIMK II. k.	Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. IV. k. 1939–1940. (Szerk. *Juhász Gyula.*) Budapest, 1962.
Eln. A.	Elnöki A osztály
Eln. B.	Elnöki B. osztály
Eln. 21.	Elnöki 21. osztály
ezr., ezds.	ezredes
GM	Gabinet Ministra (Miniszteri Kabinetiroda)
gr.	gróf
gyal. tbk.	gyalogsági tábornok
HL	Hadtörténelmi Levéltár, Budapest
HM	Honvédelmi Minisztérium
ho. vk-i	hadosztály vezérkari
k. a.	katonai attasé
KÜM Pol.	Külügyminisztérium, Politikai iratok
KÜM Res. pol.	Külügyminisztérium, Rezervált politikai iratok
MMVL	Magyarország a második világháborúban. Lexikon. A–Zs. (Főszerk. *Sipos Péter.*) Budapest, 1997.
MOL	Magyar Országos Levéltár, Budapest
MSZ	Ministerstwo Spraw Zagranicznych (Külügyminisztérium)
ny.	nyugalmazott
PD	Protokół dyplomatyczny (Diplomáciai Protokoll Osztály iratai)
pk.	parancsnok
PSB	Polski Słownik Biograficzny (Lengyel Életrajzi Szótár)
PSZ	Polskie Siły Zbrojne (Lengyel Fegyveres Erők)
SG	Sztab Główny (Vezérkari Főnökség)
sgt	segédtiszt
Szembek T. IV.	Diariusz i Teki Jana Szembeka 1935–1945. T. IV. Diariusz i dokumentacja za rok 1938–1939. (Opracował *Józef Zarański.*) Londyn, 1972.
sz. n.	szám nélkül
Tgy.	Tanulmánygyűjtemény

T.	Tom (kötet)
t.	teczka (dosszié)
tbk.	tábornok
v.	vitéz
Váp	Városparancsnokság
vdd. pk.	vegyesdandár-parancsnok
vk.	vezérkari
VKF 2. o.	Vezérkari Főnökség 2. osztály
VKM	vallás- és közoktatásügyi miniszter
vkszt.	vezérkari szolgálatot teljesítő
vőrgy.	vezérőrnagy
vezds	vezérezredes

Felhasznált források és irodalom

Levéltári források

AAN Warszawa,. MSZ PD. t. 274; 888.

AAN Warszawa, MSZ Amb. RP. w Londynie, t. 417.

AIJP New York, AO. Orłowski Leó iratai, V/4/C-D. T 17 – A budapesti követség levelezése a külügyminisztériummal Párizsban (1939–1940. február 15.); T 18 – A budapesti követség levelezése a külügyminisztériummal Londonban (1940. július 1–1940. december)

AIPMS London, Stefan Dembiński vezérőrnagy jelentése 1939. szeptember 21–1940. április 25 közötti működéséről Kukiel tábornoknak a Vezérkari Főnökség Hadtörténelmi Bizottsága vezetőjének. (Sprawozdanie z okresu 21 września 1939 – 25 kwietnia 1940.) 1946. B. I. 119/A.

HL HM Eln. A. – 1939; 1940

HL HM Eln. B. – 1938; 1939; 1940

HL HM Eln. 21. – 1939; 1940

HL Tanulmánygyűjtemény – 3028. Növ. Napló sz. 89/87. *Lengyel Béla:* Európa forgószelében.

MOL K 63 KÜM Pol. – 1939 – 17/7 tétel

MOL K 63 KÜM Pol. – 1940 – 17/7 tétel

MOL K 64 KÜM Res.pol. – 1939 -17 tétel

Dokumentumkötetek, lexikonok

DIMK IV. k. Budapest, 1962.

Kryska-Karski Tadeusz–Żurakowski Stanisław: Generałowie Polski Niepodległej, Editions Spotkania. Warszawa, 1991. (A független Lengyelország tábornokai.)

Magyarország a második világháborúban. Lexikon A-ZS. (Főszerk. *Sipos Péter.*) Budapest, 1997.

Polski Słownik Biograficzny T. XXII; XXIV; XXXIII. Kraków–Wrocław–Warszawa–Gdańsk, 1972.; 1979.; 1991/1992.

Szakály Sándor: Az ellenforradalmi Magyarország hadseregének felső vezetése (1919–1944). Adattár. Hadtörténelmi Közlemények, 1984/2.;3 és 1985/2. sz.

Szembek T. IV. Londyn, 1972.

Feldolgozások

Antal László (szerk.): Barátok a bajban. Lengyel menekültek Magyarországon. 1939-1945. Budapest, 1985.

Godó Ágnes: Magyar–lengyel kapcsolatok a második világháborúban. Budapest, 1976.

Kapronczay Károly (szerk.): id. Antall József: Menekültek menedéke. Emlékek és iratok, Budapest, 1997.

Lagzi István: Droga żołnierza polskiego przez węgierską granicę w latach 1939–1941. Poznań, 1987. (A lengyel katona útja a magyar határon keresztül 1939–1941-ben.)

Łojek Jerzy: Agresja 17 września 1939. Warszawa, 1989.

Polskie Siły Zbrojne w czasie drugiej wojny światowej T. II. cz. I. London, 1959. (A Lengyel Fegyveres Erők a második világháborúban)

OKVÁTH IMRE

JELENTÉS A SZOCIALISTA ORSZÁGOK ÁLLAMBIZTONSÁGI VEZETŐINEK TITKOS MOSZKVAI TÁRGYALÁSAIRÓL 1955. MÁRCIUS 7 – 12.

A nemzetközi politikai életben 1953 elejétől olyan új elemek jelentek meg, amelyek az addigi teljes konfrontációra épülő kelet-nyugati viszony módosításának lehetőségére utaltak. Sztálin 1953 márciusában bekövetkezett halála után az új szovjet vezetés – a rendszer stabilizációja érdekében – bel- és külpolitikai változások mellett kötelezte el magát. A desztalinizáció legfőbb kezdeményezőjévé Berija vált, aki Malenkovval szövetségben lépéseket tett a pártapparátus befolyásának visszaszorítására (ennek részét képezte a pártvezetői és a miniszterelnöki funkciók szétválasztása), a gazdaságpolitika korrekciójára (a nehézipar és a hadiipar termelésének visszafogása, a mezőgazdasági termelés fejlesztése), valamint a politikai amnesztia bevezetésére. Belpolitikai reformlépéseivel Berija legfőbb célja a tömegtámogatás elnyerése, valamint a sztálini politikai gyakorlattól való elkülönülés demonstrálása volt, olyan politikát kezdeményezett tehát, amely népszerűségre és támogatottságra számíthatott. Ebből a szempontból sokkal realistább és előrelátóbb politikusnak bizonyult mint legfőbb ellensége és bukásának előidézője, Hruscsov, aki néhány évvel később maga is átvett néhány elképzelést Berija reformelgondolásaiból. Ez azt jelezte, hogy az elnökség tagjai közül számosan osztották azt a nézetet, hogy a szovjet rendszer túléléséhez halaszthatatlan reformokra van szükség, de az is bizonyos volt, hogy a Berijától való félelem, személyiségének durva és lekezelő vonásai „akcióegységbe" tömörítette ellenfeleit, ami végül 1953. június 26-i letartóztatásához, majd kivégzéséhez vezetett.

Sztálin örökösei a külpolitikában is igyekeztek rugalmasabb irányvonalat folytatni, késznek mutatkoztak a Nyugattal való tárgyalások felvételére. Malenkov miniszterelnök már Sztálin temetésén (1953. március 10.) új külpolitikai elvekről beszélt, amikor kijelentette: a Szovjetunió a jövőben olyan külpolitikát kíván folytatni, amely a leninisztálini elvekre támaszkodik, és hosszú távú együttműködésre, békés versenyre törekszik a kapitalista és a szocialista rendszerek között. Augusztus 8-i, a Legfelsőbb Szovjet ülésén elmondott beszédében a nemzetközi kapcsolatokban bekövetkezett enyhülésről, valamint arról beszélt, hogy a nagyhatalmak közötti kapcsolatban „... jelenleg nincs olyan vitás vagy megoldatlan kérdés, amelyet ne lehetne békés úton megoldani az érdekelt országok kölcsönös megegyezése alapján"[1] Ez a megváltozott szovjet magatartás tette lehetővé a koreai háború lezárását és a diplomáciai kapcsolatok újbóli felvételét Jugoszláviával.

A háború valószínűsége – szovjet megítélés szerint – 1953 közepétől fokozatosan csökkent, ami azt mutatta, hogy megkezdődött annak a sztálini felfogásnak a revideálása, amely a második világháborút követő 15-20 éven belül egy újabb világháború kitörését jövendölte. Malenkov – említett felszólalásában – már csak egyes „agresszív, reakciós erők" provokációs politikájáról tett említést. A szovjet vezetés félelmeinek „oldódásá-

[1] G. M. Malenkov beszéde a Szovjetunió Legfelsőbb Szovjetjének ülésén, 1953. augusztus 8. Budapest, 1953. 41. o.

ban" szerepet játszhatott a szocializmus erőinek – általuk vélt – világméretű erősödése, valamint atombomba-készleteinek gyarapodása.

Az 1953 elején hivatalba lépő Eisenhower-adminisztráció külpolitikáját sajátos kettősség jellemezte a Kelet-Nyugat kapcsolatai tekintetében: éles szavakkal bírálták a megelőző Truman-kormány erélytelennek és hatástalannak tartott „containment" politikáját és a „peaceful liberation" doktrina meghirdetésével ígértek határozottabb külpolitikai lépéseket, amelyek végső soron a Szovjetuniót korábbi közép-kelet-európai hódításai feladására kényszerítik. E politikai koncepció jegyében az Egyesült Államok kormánya 1953-tól egyre jelentősebb összegeket fordított az amerikai propaganda céljait szolgáló rádióállomások üzemeltetésére, illetve egyéb felforgató tevékenységek, szervezetek finanszírozására, valamint a kelet-európai emigráns szervezetek támogatására.[2] Ugyanakkor, tudomásul véve az amerikai-szovjet hatalmi és katonai erőegyensúly formálódását, a Szovjetunióval való fegyveres konfliktus minden áron való elkerülésére törekedtek. Ez lényegében a békés egymás mellett élés elvének amerikai elfogadását jelentette.

Az erőviszonyok kiegyensúlyozatlansága, labilitása miatt azonban mindkét nagyhatalom vezetőiben ott bujkált a félelem, hogy a másik fél esetleg katonai erő felhasználásával próbálja meg az európai status quo megváltoztatását. Ennek következtében 1954-1955 folyamán a nemzetközi kapcsolatokban mind a békés egymás mellett élés politikája, mind pedig egy újabb világháború fenyegető réme jelen volt.

1954 közepétől Nyugat-Németország nyugat-európai védelmi rendszerbe való integrálódására irányuló kezdeményezések a szovjet vezetés „háborús félelmeit" erősítették fel. A német hadsereg újrafelfegyverzésének lehetősége olyan veszélyes fordulatot jelzett, amely szükségessé tette a kétoldalú katonai szerződések módosítását, és a német szárazföldi hadsereg hadrendbe állításával megbomló katonai erőviszonyok azonnali kompenzációját. Ezt a szocialista országok hadseregeinek átszervezésével és közös parancsnokság alá rendelésével tervezték megvalósítani.[3]

A katonai szövetség létrehozására irányuló titkos előkészületekkel egyidejűleg lépések történtek az állambiztonsági szolgálatok szorosabb együttműködésének kialakítására is. A szovjet belügyi szervek szorgalmazták a felderítő és az elhárító részlegek tevékenységeinek – az addig a belügyi tanácsadókon keresztül megvalósuló laza kapcsolatok – szervezettebb összehangolását és irányítását. A közös feladatok és tennivalók megbeszélésére a Szovjetunió Államvédelmi Bizottságának[4] elnöke Iván Szerov vezérezredes[5]

---

[2] *Békés Csaba*: Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Budapest, 1996. 35. o.

[3] A Varsói Szerződés politikai és katonai előkészületeit részletesen tárgyalja: *Urbán Károly*: Magyarország és a Varsói Szerződés létrejötte. *Társadalmi Szemle*, 1995. 1. sz. 76-85. o.; *Okváth Imre*: Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945-1956. Budapest, 1998. 332-346. o.

[4] Az Államvédelmi (állambiztonsági) Bizottság (KGB) 1954. március 13-án alakult meg az 1946-1954 között működő Állambiztonsági Minisztérium (MGB) átszervezésével. *Kajári Erzsébet*: A magyar Belügyminisztérium szovjet tanácsadói. *Múltunk*, 1999. 3. sz. 220. o.

[5] *Ivan Szerov* (1905-1990) 1925-1935 között a Vörös Hadseregben teljesített szolgálatot, majd a Kujbisevi Hadmérnöki Akadémián folytatott tanulmányokat. A 30-as évek végén Kijevben a belügyi- és az államvédelmi apparátusok irányítója. Beválasztották az Ukrán KP PB-ba, ahol Hruscsov környezetéhez csapódott. 1941-től az államvédelmi népbiztos egyik helyettese, augusztusban ő irányította a Volga-menti német autonóm terület lakosságának kitelepítését. Ez irányú tapasztalatait felhasználva 1944-ben Berija és Kabulov mellett részt vett a csecsenek és más kaukázusi népek deportálásában. 1945-ben a lengyel kormány állambiztonsági minisztériumának főtanácsadója, 1945-1947 között a németországi szovjet csapatok állambiztonsági vezetője volt. Zsukov

az albán, a bolgár, a csehszlovák, a kelet-német, a lengyel, a magyar, a román állambiztonsági szervek képviselői számára értekezletet hívott össze 1955 március elejére.[6] A küldöttségeket a belügy- vagy állambiztonsági miniszterek vezették, tagjaik pedig a hírszerzés és az elhárítás vezetői voltak.

Az értekezlet lefolyásáról, a meghozott döntésekről – feltehetően – a magyar delegáció vezetője Piros László belügyminiszter, államvédelmi altábornagy állított össze jelentést, amelyet 5 példányban 14 számozott oldalon megküldtek Iscsenko szovjet főtanácsadónak, Egri Gyulának[7] a belügyminiszter első helyettesének, Dékán István[8] államvédelmi vezérőrnagynak, a belügyminiszter államvédelmi helyettesének és Hárs István[9] államvédelmi ezredesnek, a hírszerző osztály vezetőjének.[10]

A dokumentum 2000 tavaszán, a BM Nemzetközi Kapcsolatok Osztály anyagával került a Történeti Hivatal birtokába. A most közzétett irat a BM II/3. (hírszerző) osztály 1959. január 8-i – iktatószám nélküli – dossziéjában feküdt „A Moszkvában 1955-ben megtartott értekezletről jelentés" címmel.[11]

Az értekezlet nyitónapján (március 7.) a plenáris ülést tartó értekezlet elfogadta a Szerov által előterjesztett napirendi pontokat:

---

marsall jó barátjának számított, de Sztálin utasítására kémkedett utána. 1948-ban a Berijával konfrontálódó Abakumov állambiztonsági miniszter hajszát indított ellene, s két adjutánsát, valamint tíz közeli munkatársát őrizetbe vették. Sztálin halála után elárulta régi pártfogóját, Beriját, s Hruscsovhoz csatlakozott a kettőjük között folyó hatalmi küzdelemben. 1954. március 14-től a KGB elnöke, s ebbéli tisztségében fő irányítója a magyarországi megtorlásoknak 1956 novemberében. 1958 decemberétől a katonai felderítés (GRU) vezetője. Oleg Penykovszkij ezredes kémkedési ügyének kipattanásakor, 1963-ban leváltották, s hadseregtábornokból vezérőrnaggyá fokozták le. Ezután kisebb beosztásokban a turkesztáni, majd a Volga-menti katonai körzetekben szolgált. Hruscsov megbuktatását követően nyugdíjazták, kizárták a pártból és megfosztották háborús kitüntetéseitől. „Javaslom, hogy Selepint válasszuk meg a KGB elnökének" Alekszandr Selepinnel Kun Miklós beszélgetett. *Beszélő,* 1997. augusztus-szeptember, 132-133. o.

[6] A keleti blokk titkosszolgálatainak konferenciájáról az 1998-ban megjelent A láthatatlan front. A CIA és a KGB háborúja a megosztott Berlinben c. könyv számolt be először, a KGB és a kelet-német „szolgálat" kibontakozó versenyével összefüggésben. *David E. Murphy – Szergej A. Kondrasov – George Bailey*: A láthatatlan front. A CIA és a KGB háborúja a megosztott Berlinben. Budapest, 1998. 248-249. o.

[7] *Egri Gyula* (1923-1972) 1950–1954-ben az MDP Heves, majd Baranya megye első titkára, 1954–1956-ban a belügyminiszter első helyettese, a KV tagja, majd titkára. 1958-1960, illetve 1969-1972 között ismét Baranya megye pártbizottságának első titkára, 1960–1969-ben a Magyar Testnevelési és Sporthivatal elnöke.; *Rákosi Mátyás*: Visszaemlékezések 1940-1956. 2. k. Budapest, 1997. 1070. o.

[8] *Dékán István* (1919-1975) a 30-as években Németországban pincérként dolgozott, 1942 augusztusában a 2. magyar hadsereg katonájaként szovjet hadifogságba került. 1943-1944 között partizáncsoport vezetőjeként került bevetésre. 1945-től a politikai rendőrség egyik vezetője, ahonnan 1950. június 13-án eltávolítják. 1953 májusában – Rákosi Mátyás személyes kezdeményezésére – reaktiválják, s megbízzák a Péter Gábor és társai ügy kivizsgálásával. 1956 szeptemberéig a belügyminiszter államvédelmi helyettese, vezérőrnagyi rangban. A forradalom idején a Szovjetunióba menekült, ahonnan 1958-ban tért vissza. Először az Európa Kiadónál szerkesztőként, majd a Vendéglátóipari Technikum igazgatójaként dolgozott. *Rákosi:* i.m. 1. k. 573. o.; Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. (A továbbiakban: Iratok,) 5. k. Budapest, 1996. 858. o.

[9] *Hárs István* (1924-?) 1945-től az MKP budapesti bizottságában, ezt követően a KV szervező bizottságában tevékenykedett. 1952–1954-ben a KV adminisztratív osztályvezető-helyettese, 1954–1956-ban a BM hírszerző osztály vezetője. 1957-től a Magyar Rádió elnöke. Iratok, 5. k. 867. o.

[10] Az ötödik példányt a miniszter titkársága kapta.

[11] Történeti Hivatal, Belügyminisztérium, Nemzetközi Kapcsolatok Osztály (a továbbiakban: TH BM NKO) 1958-1962, 1. doboz

– a résztvevő államok hírszerző szervei erőfeszítéseinek egyesítése a fő ellenség, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia ellen, valamint az állambiztonsági szervek ezzel kapcsolatos feladatai,

– a hírszerző szervek munkájában követendő fő irányok meghatározása minden ország számára,

– együttes intézkedések végrehajtásának megtárgyalása a fő agresszív államok ellen,

– hírszerzői információk és adatok kicserélése a demokratikus tábor országai ellen irányuló ellenséges tervekről és aknamunkáról,

– koordinálás és kölcsönös segítségnyújtás a rádióelhárítás és az operatív technika terén.

A KGB vezetője az első napirendi pont keretében részletesen ismertette az „amerikai – angol imperialisták és csatlósaik a szocialista tábor elleni aknamunkájának fő irányát, módszereit és méreteit." Kifejtette, hogy az angolszász hatalmak totális kémkedést folytatnak, melynek fő iránya a szovjet tudományos-technikai- és atomkutatás, a hadi- és olajipar, a három haderőnem létszámának, fegyverzetének és elhelyezkedésének kérdései. A referátum – a felsoroltakat figyelembe véve – hangsúlyozottan szólt a katonai elhárítás megerősítésének szükségességéről, a katonai és a hadiipari objektumok fokozottabb hálózati biztosításának kiépítéséről. Felhívta a figyelmet az ellenséges propaganda veszélyeire, megemlítve, hogy e tevékenység 77 %-át az amerikaiak folytatják, mintegy 38 nyelven. Szólt a légballonokkal bejuttatott röpcédulákról is, melyek során pl. Csehszlovákia felett 42 millió darabot szórtak le.[12] A szovjet kémfőnök a ballonokkal kapcsolatos „szakmai" észrevételeit a következőképpen osztotta meg kollégáival: „... a széljárás az év nyolc hónapjában az imperialistáknak kedvez, de négy hónapi széljárás keletről nyugat felé halad. Esetleg meg kell vizsgálni azt a kérdést, hogy ne szervezzünk-e mi is röpcédulás ballonakciót az imperialisták ellen" Szerov tábornok előadása végén azt a véleményét hangsúlyozta, hogy „bár az amerikaiak rendkívül agresszív és provokatív intézkedéseket tesznek, azonban valójában félnek és gyakorlati példák bizonyítják, hogy ha provokációikra megfelelő választ adunk és visszaütünk, akkor meghúzódnak és csendesebben viselkednek."

E „csendesebb viselkedés" mielőbbi elérése érdekében sürgette a közösen kidolgozott és jóváhagyott tervek alapján való ügynöki beépüléseket a nyugati államok politikai-, gazdasági és katonai szervezeteibe, valamint az aktív operatív hálózati munka mielőbbi kialakítását. Indoklása szerint a „...múltban mindenki egyénileg dolgozott, gyakran figyelmen kívül hagyva a béketábor érdekeit és ezért szétforgácsoltuk erőnket, ez oda vezetett, hogy kielégítő eredményeket nem értünk el."

Az ügynöki beépülés célja a szocialista országok elleni titkos szerződések, a kompromittálási elképzelések, a háborús katonai előkészületek időbeni felderítése, illetve a már létező katonai szervek /NATO, SEATO, Balkáni Szövetség) működésének feltérké-

[12] A Truman-, majd az Eisenhower-kormányzat a kommunista rendszerek destabilizálása céljából röplapokkal és egyéb propagandaanyagokkal felszerelt léggömbök tömegét küldte a térségbe. 1954 tavaszától új amerikai propagandakampány indult a kelet-európai nemzetek elszakadási kísérleteinek bátorítására. A Szabad Európa Rádió kommentárjainak középpontjába a kommunizmus fokozatos liberalizálására vonatkozó követelések kerültek, a röplapok, újságok és egyéb propagandatermékek pedig a nyugati életforma dicsőítése mellett nem egy esetben a kémkedésre való felszólítást is tartalmazták. *Borbándi Gyula*: A magyar emigráció életrajza 1945-1985. Budapest, 1989. 362-363. o.; *Borhi László*: A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőtérben 1945-1968. Budapest, 2000. 153. és 163. o.

pezése volt. Az operatív munka során a következő feladatokra koncentráltak: a vezető politikai személyeket „leleplező nyilatkozatok megtételére bírni a nyugati közvélemény befolyásolása céljából", a szocialista országok „békeszerető politikáját" támogató cikkek megjelentetése az újságírók beszervezésével. Törekedtek az emigrációs szervezetek, csoportok bomlasztására. A szocialista titkosszolgálatok fontos tevékenysége volt a pártokban esetleg meglévő ellenzéki platformok feltérképezése és megnyerése abból a célból, hogy gyengítsék az adott párt politikai tevékenységét, vagy felhasználhassák azokat az Egyesült Államok ellen: „... Ebből a célból művelt, kvalifikált ügynököket kell beszervezni, mindenekelőtt az USA, Anglia és a nekünk fontos más, az imperialistáknak alárendelt kisebb kapitalista államokban" – hangzott el a szerovi útmutatás.

A második napirendi pont megtárgyalására a KGB hírszerző csoportfőnöke Panyuskin altábornagy és vezető munkatársai kétoldalú megbeszéléseket folytatott a küldöttségekkel. A cél a tevékenységek összehangolása volt a fő ellenség ellen, az adott baráti országok földrajzi és más adottságai alapján. A magyar hírszerző szerveknek a fentiek alapján meg kellett kísérelniük az Egyesült Államok, Anglia, Nyugat-Németország, Franciaország, Ausztria és Jugoszlávia állami, politikai, gazdasági szerveibe való beépülést, kiemelt figyelmet fordítva a tudományos-technikai hírszerzésre. További feladatként határozták meg az illegális rezidentúrák kiépítését Ausztria és Nyugat-Németország területén a Magyarország ellen tevékenykedő hírszerző szervezetek, emigráns csoportosulások szervezetének, személyi összetételének, módszereinek felderítésére. A magyar katolikus egyház vatikáni kapcsolatait figyelembe véve nagy lehetőségeket láttak a Vatikán felső köreibe való ügynöki beépülésekre is.

Az értekezlet harmadik napján került sor a közös tennivalók pontosítására: az imperialista tervek meghiúsítása, meglévő ellentéteik kiélezése, ügynöki hálózatok kiépítése a közéleti szereplők közelében; a nyugat-német hírszerző szervek elleni aktívabb hadviselés beindítása a csehszlovák, a lengyel, a román szervek ezirányú feladatainak összehangolásával, elmélyültebb együttműködés kialakítása a kelet-német társszervekkel; az emigrációs központok bomlasztása, vezető személyeik kompromittálása, a beszervező tevékenység erősítése, az ügynökök és információk kölcsönös cseréjének elmélyítése.

A magyar belügyi szervek konkrét feladatként a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége vezetője, Zákó András vezérőrnagy elrablását[13] és Magyarországra történő hazaszállítását, valamint – a lengyel állambiztonsággal együttműködve – az amerikai hadsereg kötelékében felállítani tervezett „emigráns hadosztályok"[14] bomlasztását, s egy esetleges harmadik világháború esetén átállításuk megszervezését kapták.

---

[13] A magyar katonák feltérképezése és a bajtársi együvé tartozás szellemének kialakítása céljából történő megszervezése – egymástól függetlenül– Németország és Ausztria angol és francia övezetében indult meg közvetlenül a háború után. A laza kapcsolatban álló szervezetek egyesítésére 1948. október 23-án került sor Klagenfurtban, ahol megalakították a németországi és ausztriai csapatok mellett az egyes országonkénti MHBK főcsoportjait is. A Közösség Absam-i központjának vezetői Zákó András vezérőrnagy, Nádas Lajos vezérkari ezredes és Korponay Miklós vezérkari százados lettek. 1952 végére a szervezet mind Európában, mind pedig a tengerentúl kiépítette szervezeti hálózatát és véglegesítette vezető szerveit. A négy földrészen 23 államban – kb. 10 000 fővel – összesen 19 „bajtársi főcsoport" és 12 „levelező csoport" működött. *Borbándi:* i. m. 72-75. és 290. o.

[14] A Truman-kormány 1951 decemberében az amerikai költségvetésben 100 millió $-t különített el a szovjet tömbből érkezett menekültek katonai megszervezése céljából. A védelmi miniszter utasítása alapján az önként jelentkező emigránsokból 25 könnyű hadosztály felállítását és a NATO-ba való integrálását tervezték.

Az értekezlet napirendi témái között kiemelt szerepet kapott az információcsere, az operatív technika és a rádióelhárítás kérdése. A KGB vezetői a koordinálás és a kölcsönös segítségnyújtás elvére hivatkozva a szocialista titkosszolgálatok teljes híranyagára igényt tartottak. Az információcsere gyakorlati megvalósítását a közvetlen, személyes találkozókon, illetve a tiszti futárszolgálat révén vélték megvalósíthatónak.

Szerov az operatív technika fokozottabb alkalmazására hívta fel a delegációk figyelmét, mivel azt az eredményes munka elengedhetetlen feltételének tartotta. Döntés született a technikai dokumentációk kicseréléséről, a tudományos kutatási tervek egyeztetéséről, az adottságokat figyelembe vevő specializálódás lehetőségeiről. A rádióelhárítás területén – az addigi lazább munkakapcsolatok helyett – a Szovjetunió irányításával állandó koordináló központ felállítását határozták el. Feladata a rádiólehallgató egységek új területi elosztására vonatkozó intézkedések kidolgozása, az ügynöki adatok kicserélése, az operatív összeköttetés formáinak kidolgozása, valamint rendszeres értekezletek tartása lett.

A tanácskozás közbeiktatott napirendjeként a kémelhárítók vezetője Feodotov altábornagy tájékoztató előadást tartott a kémelhárítás legaktuálisabb kérdéseiről. Ismertette a szovjet kémelhárítás tapasztalatait, a szocialista elhárítás – szerinte legjellemzőbb – ismérveit. „...A mi elhárító munkánk bátor, támadó, sőt bizonyos mértékig agresszívabbnak kell hogy legyen [sic], mert ha csak védelemre rendezkedünk be, ez azt jelenti, hogy tétlenül várjuk az ellenség csapásait és azt sem tudjuk pontosan, hogy a csapás honnan jön." Külön kihangsúlyozta a diplomaták és a hírszerző tisztek beszervezésének, az operatív technika alkalmazásának nagy jelentőségét.

A tanácskozásról beszámoló magyar belügyminiszter – megemlítve a közvetlen, baráti szellemet, amely a Szovjetunió államvédelmi szervének segítőkészségében és őszinte, baráti támogatásában nyilvánult meg – két konkrét, Magyarországot érintő bírálatról is említést tett: az egyik „baráti észrevétel" a magyar és a kelet-német állambiztonsági szervek laza kapcsolataira vonatkozott, míg Szerov második megjegyzése a magyar pártvezetésen belüli politikai küzdelmeket érintette, nagyon árnyalt utalással: „...a Magyar Népköztársaság államvédelmi szervei bonyolult körülmények között végzik munkájukat és reméli, hogy államvédelmi szerveik eredményesebb, hatékonyabb munkát fognak végezni az értekezleten elfogadott feladatok végrehajtására."

A tanácskozás fáradalmainak oldására a szervezők filmvetítéseket és a KGB operatív technikai eszközeit, valamint az ellenséges ügynököktől elkobzott eszközöket bemutató „szakmai kabinetbe" való látogatásokat szerveztek.

Mindegyik haderőnem elkészítette a maga terveit, a légierő pl. felkészült arra, hogy bátorítást nyújtson a kelet-európai és a szovjet légierő személyzetének disszidálásához. Az európai szövetségesek között egyáltalán nem volt népszerű a menekült hadosztályra vonatkozó amerikai elképzelés, s az ellenérzést az európai amerikai csapatok vezetői is osztották. Ennek következtében 1953 februárjában a Vezérkari Főnökök Egyesített Bizottsága nem kívánatosnak minősítette az ilyen csapatok létrehozását. Az Eisenhower-adminisztráció újból felvetette a menekültekből álló, Önkéntes Szabadság Hadtestnek nevezett félkatonai egység létrehozására vonatkozó elképzelést és az elnök 1953 májusában elfogadta a Nemzetbiztonsági Tanácsnak az egység felállítására vonatkozó előterjesztését. A nyugat-európaiak egyetértését azonban most sem lehetett figyelmen kívül hagyni. Így mind az elnök, mind a külügyminiszter úgy döntött, hogy belátható időn belül eltekintenek a terv megvalósításától. *Borhi:* i. m. 155-156. o.

A moszkvai tanácskozáson történtekről, az elfogadott közös határozatokról, a Magyarországra háruló feladatokról[15] Piros László belügyminiszter a Politikai Bizottság tagjait – minden bizonnyal – az 1955. március 24-i ülésen tájékoztatta a „Belügyminisztérium állambiztonsági szerveinek 1954. évi munkájáról és az 1955. évi feladatokról szóló beszámolójában.[16]

A Politikai Bizottság a jelentés meghallgatása és tudomásul vétele után az alábbi határozati javaslatot fogalmazta meg:[17]

„Az ellenséges erőkre mérendő fokozottabb csapások érdekében szorosabb együttműködés kialakítása a Szovjetunió[val] és a baráti államvédelmi szervekkel."

Ennek érdekében a Politikai Bizottság felhatalmazta a belügyminisztert, hogy a „fasiszta" emigráció bomlasztására, a Vatikán szerveibe való beépülésre, a dunai közlekedés hírszerzési- és kémelhárítási célokból való jobb kihasználására, valamint a nyugatnémet hírszerzés elleni felderítő munka javítására operatív munkakapcsolatokat alakítson ki a baráti titkosszolgálatok megfelelő szerveivel. Ezen túlmenően biztosítani kellett az imperialisták politikai, gazdasági szándékaikra, titkos paktumaira, belső ellentéteire, kémszervezeteire vonatkozó információk teljes cseréjének a megvalósulását. Elfogadták, hogy Magyarország területén – adott esetben – a titkosszolgálatok operatív akciókat hajthatnak végre.

„A hírszerzés erőteljesebb megjavítása és szélesebb alapokra helyezése."

A BM Hírszerző osztályának feladata a rezidentúrák és ügynökségek felderítési irányvonalának az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország, Nyugat-Németország, Ausztria, Jugoszlávia irányában való erősítése, illegális rezidentúrák megszervezése volt. A feladatok eredményes végrehajtása érdekében a Politikai Bizottság kötelezte a Központi Vezetőség Adminisztrációs, Párt- és Tömegkapcsolatok Osztályait, hogy „párthű, megfelelő felkészültségű, nyelvtudással rendelkező" káderekt biztosítsanak a Belügyminisztérium számára.

A kémelhárítás legfőbb feladatául az ellenséges hírszerzők és diplomaták beszervezési munkálatainak meggyorsítását, az irányító központokba való beépülést, a fegyveres erők, a hadiipar létesítményeinek, objektumainak fokozottabb védelmét szabták.

A belső ellenség elleni küzdelemben a fő figyelmet az összeesküvések, a szabotázsok, a diverziók felszámolására, elhárítására kellett irányítani.

---

[15] A magyar Belügyminisztérium vállalta az emigráció, különösen a katonai szervezetek bomlasztását, a vezetők kompromittálását, a SZER-be való beépülést, a lengyel államvédelmi szervekkel való szoros kooperációban az amerikai menekült hadtest feltérképezését, egy esetleges harmadik világháború esetén az átállásra való feltételek kialakítását, valamint – a csehszlovák, a román és a bolgár titkosszolgálatokkal együttműködve – a dunai vízi közlekedés operatív lehetőségeinek eredményesebb kihasználását.

[16] *Pataki István*: „Egyezmények" a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról. *Múltunk*, 1995. 3. sz. 129. o.

[17] TH BM NKO 1958-1962. 1. d. 16-18. o.

A Politikai Bizottság ezen kívül döntött egy háromtagú albizottság (Egri Gyula, Piros László, Vég Béla[18]) felállításáról is, melynek feladata a Belügyminisztérium feladatainak szétválasztására és egy önálló Állambiztonsági Minisztérium felállítására vonatkozó javaslat kidolgozása lett. A koncepció ismertetésére 1955. június 6-án került sor: az önálló államvédelmi minisztérium megszervezésének indokául az állambiztonsági szervek megnövekedett feladatait, valamint a „jelentős nemzetközi kötelezettségeket" említették. Ezekre való hivatkozással kérték a hírszerző, a kémelhárító, az operatív technika, a „környezetelő és lefigyelő" osztályok megerősítését[19], amelyben – vélhetően – szerepet játszottak a moszkvai tanácskozás döntései is.[20]

A magyar állambiztonság történetének, tevékenységének bemutatásához elengedhetetlenül szükség van az olyan viszonylag „tiszta források" feltárására, amelyben a politikai vezetés előre megadott szempontjai kevésbé tükröződnek. Ilyen forrásoknak tekinthetők – véleményem szerint – az állambiztonsági szervezetek működését szabályzó törvények, rendeletek, szervi határozványok, egyezmények, szerződések, konzultációk, illetve az azokról szóló beszámoló jelentések. A titkosszolgálatok második világháború utáni történetéről e fontos dokumentumok közzététele nélkül nem készíthető hiteles szintézis. A moszkvai titkos értekezlet anyagának publikálásával ehhez kívántunk hozzájárulni.

[18] *Vég Béla* (1922-?): 1952-1953-ban az MDP KV Iroda vezetője, 1953-1956 között a KV titkára, 1954-től a KV tagja. 1956 novemberében a szolnoki szovjet főparancsnokságon az MSZMP képviselője. 1957 májusától az MSZMP XIII. kerületi bizottságán dolgozott. *Rákosi:* i.m. 2. k. 1082. o.

[19] Magyar Országos Levéltár MDP-MSZMP iratok 276. fond 53/222. őrzési egység. A dokumentumokat saját kutatásaiból Gyarmati György bocsájtotta rendelkezésemre, amit ezúton is szeretnék megköszönni.

[20] Az önálló Állambiztonsági Minisztérium felállításának tervezetét végül is a Politikai Bizottság 1955. július 16-án elvetette, „mert a jelenlegi viszonyok között politikailag nem tartják helyesnek a két minisztérium létrehozását. Továbbra is egy egységes minisztériumot kell fenntartani, de a BM keretén belül jobban szét kell választani az államvédelmi munkát a többi feladattól." *Kajári Erzsébet*: Két 1958-as dokumentum a politikai nyomozó szervek tevékenységéről. In: 1956-os Intézet Évkönyve VII. 1999. Budapest, 1999. 64-65. o.

MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG
BELÜGYMINISZTÉRIUMA

SZIGORÚAN TITKOS!
KÜLÖNÖSEN FONTOS!

Jelentés
Budapest, 1955. március 15.

A Szovjetunió Államvédelmi Bizottságának meghívására Moszkvában a népi demokratikus országok állambiztonsági szerveinek képviselői közös értekezletre jöttek össze, amely 1955. III. hó 7-től III. hó 12-ig tartott. Az értekezletet a Szovjetunió Államvédelmi Bizottságának elnöke Szerov vezérezredes elvtárs vezette. Résztvettek a Szovjetunió részéről Szerov elvtárs helyettesei, valamint a hírszerzés, a kémelhárítás vezetői és részben más vezető munkatársak, főként az operatív technikai és a rádió-elhárítás területéről. A népi demokratikus országok részéről résztvettek: a Lengyel –, Csehszlovák –, Német Demokratikus Köztársaság, a Román –, Magyar –, Bolgár és Albán népi demokráciák államvédelmi szerveinek képviselői. A küldöttségek általában három, egyes esetekben négy tagúak voltak. A küldöttségeket az adott államok Belügyminiszterei, illetve az állambiztonsági szervek vezetői vezették, kivéve Lengyelországot, ahonnan az állambiztonsági szerv egyik elnökhelyettese vezette a delegációt. A delegációk tagjai a hírszerzés és kémelhárítás felső vezetői voltak.

Az értekezlet a Szerov elvtárs által előterjesztett alábbi napirendet fogadta el:

1.) A résztvevő államok hírszerzőszervei erőfeszítéseinek egyesítése a fő ellenség az USA és Anglia ellen, valamint az állambiztonsági szervek ezzel kapcsolatos feladatai.

2.) A hírszerzőszervek munkájában követendő fő irányok meghatározása minden ország számára.

3.) Együttes intézkedések végrehajtásának megtárgyalása a fő agresszív államok ellen.

4.) Hírszerző információk és adatok kicserélése a demokratikus tábor országai ellen irányuló ellenséges tervekről és aknamunkáról.

5.) Koordinálás és kölcsönös segítségnyújtás a rádió-elhárítás és az operatív technika terén.

Szerov elvtárs az első napirendi pont keretében ismertette az amerikai-angol imperialisták és csatlósaik a szocialista tábor elleni aknamunkájának fő irányát, módszereit és méreteit. Kiemelte, hogy az imperialisták totális kémkedést szerveznek a szocialista tábor országai ellen. Ennek érdekében hírszerzőszerveiket átszervezték. Hírszerző tevékenységükben az alábbiakra fektetik a fősúlyt:

a Szovjetunió atomkutatás terén elért eredményei,
technika és tudomány legújabb eredményei,
repülőipar, repülőterek elhelyezése,
Szárazföldi haderő elhelyezése, mérete, fegyverzete, felkészültségi foka stb.,
tengeri erők,
hadiipar,
olajipar, olajmezők, olajfeldolgozó üzemek.

A referátum hangsúlyozta a katonai elhárítás erősítésének szükségességét és a katonai, hadiipari objektumok fokozottabb hálózati biztosítását.

Az ellenség diverziós és terrorista bandák megszervezésével foglalkozik, melyeket háború esetén akar felhasználni.

A kémek bedobásánál a szárazföldi, vízi és légi úton illegálisan bedobott, valamint a legális csatornák (beutazók, repatriánsok stb.) minden formáját alkalmazzák. Az utolsó két-három év alatt

több mint 100 kémet dobtak be illegális csatornákon keresztül a Szovjetunióba. Ehhez a bázist a reakciós, fasiszta emigrációs szervezetek képezik.

A kapitalista országokban lévő követségeink tagjai és a kiutazók ellen provokációkat készítenek elő, igyekeznek őket beszervezni, hazaárulásra bírni.

A fő agresszív államok és követségek felhasználják a kisebb kapitalista követségek tagjait is hírszerzésre.

Nagy figyelmet fordítanak a demokratikus tábor országai elleni propagandára. Az USA-ban az ellenséges propaganda vezetésével az egyik külügyi államtitkárt bízták meg. Az ellenséges propaganda 77 %-át az amerikaiak folytatják 38 nyelven. Pl. Csehszlovákia ellen 42 millió röpcédulát használtak fel. 80 csoport folytat különböző propagandát és ezzel egyidőben gyakran kémkedést is. A NATO-n belül egyesített információs bürot létesítettek. Értekezletet tartottak, ahol megbeszélték az ellenünk folyó aknamunkát.

Úgynevezett harmadik országokban, mint pl. Ausztriában, Svédországban, Törökországban, Iránban stb. kémiskolákat szerveztek ügynökök kiképzésére és a demokratikus tábor országaiba való átdobásra.

Szerov elvtárs hangsúlyozta, hogy bár az amerikaiak rendkívül agresszív és provokatív intézkedéseket tesznek, azonban valójában félnek és gyakorlati példák bizonyítják, hogyha provokációikra megfelelő választ adunk és visszaütünk, akkor meghúzódnak és „csendesebben" viselkednek.

Ballonakcióval kapcsolatban megjegyezte, hogy a széljárás az év 8 hónapjában az imperialistáknak kedvez, de 4 hónapi széljárás keletről nyugat felé halad. Esetleg meg kell vizsgálni azt a kérdést, hogy ne szervezzünk-e mi is röpcédulás ballonakciót az imperialisták ellen.

A referátum végén a következő fő feladatokat vetették fel:

Mindenekelőtt a demokratikus tábor országainak közös intézkedéseket kell tenniök országaik védelmére.

1.) Be kell épülni az imperialista országok vezető állami, politikai, gazdasági, katonai szerveibe és intézményeibe abból a célból, hogy:

a.) ismerjük az imperialista országok ellenünk irányuló titkos szerződéseinek tartalmát,

b.) az imperialista államok politikáját és azokat a titkos kötelezettségeket, melyeket az USA és Anglia felé vállalnak,

c.) a NATO, SEATO, Balkáni Szövetség, Török-Pakisztáni Szövetség, szervezete, működése stb.,

d.) a kapitalista országok katonai előkészületeire vonatkozó adatok, mozgósítási terv, hadiipar fejlesztése, gazdasági és katonai tartalékok, tiszti állomány adatai és kiképzése.

Különösen fontos a mozgósítási felkészültség foka és az erre irányuló imperialista tervek, előkészületek, mert egy új világháború esetén a szocialista tábor országainak legalább néhány órával előbb kell értesülni a támadás megindulásáról. Ez különös felelősséget ró a mi hírszerzőszerveinkre.

e.) Az amerikai, angol imperialisták tervei népi demokratikus országok kompromittálására,

f.) kapitalista országok kereskedelmi tervei,

g.) nemzetközi szervezetek működésére nagyobb figyelmet kell fordítani, különösen arra való tekintettel, hogy az amerikaiak hogyan akarják ezeket saját céljaikra felhasználni,

h.) a szocialista tábor országai körül szervezett imperialista katonai támaszpontok száma, elhelyezése, felszerelése, felfegyverzése, különös tekintettel arra, hogy atomfegyverrel fel vannak-e szerelve. Ilyenek vannak Nyugat-Németországban, Görögországban, de esetleg lehetnek Ausztriában is,

i.) milyen ellentétek vannak Amerika, Anglia és Franciaország között, gazdasági, politikai és katonai kérdésekben így pl:

1.) Nyugat-Németország felfegyverzése körül és a Saar-kérdésben,

2.) Közel és Közép-Kelet-i katonai blokkokban való vezetőszerep kérdésében. Ezeket az ellentéteket ismernünk és szélesítenünk kell,

3.) a kapitalista államok közötti gazdasági befolyási területekért, a nyersanyagforrásokért, továbbá a tőkjebefektetés terén folyó harcot ismernünk, mélyítenünk kell.

2.) Aktív operatív hálózati munka megfelelően kidolgozott munkatervek alapján a következő feladatok végrehajtása érdekében:

a.) Egyes vezető személyeket az imperialistákat leleplező nyilatkozatok megtételére bírni és így befolyásolni az imperialista közvéleményt.

b.) Újságokban – kapitalista országok sajtójában is – megfelelő cikkeket közzétenni hasonló célból.

c.) Reakciós tényezők, szervezetek, csoportok kompromittálása. Célszerű létrehozni olyan bizottságokat külföldön, amelyek propagandát fejtenek ki az emigráció felé, hogy jelentős személyeket visszatérésre bírjanak. Ezzel szűkítjük az ellenség bázisát és visszatérők nyilatkozataival kompromittáljuk a kint maradt legveszélyesebb vezetőket. Ilyen akciók csökkentik a hazaáruló kísérletek számát.

d.) Az egyes burzsoá pártokon belül működő ellenzéki politikai csoportokat támogatni kell, hogy harcoljanak az USA agresszív tevékenysége ellen. Ebből a célból művelt, kvalifikált ügynökséget kell beszervezni, mindenekelőtt USA, Anglia és nekünk fontos más, az imperialistáknak alárendelt kisebb kapitalista államokban.

e.) Beépülni az ellenséges hírszerzőszervekbe – elhárítási célokból.

f.) Beszervezéseket kell végrehajtani a diplomaták, az imperialista hírszerzőszervek tagjai között a sifre kiemelésére és más fontos dokumentumok megszerzésére. Erre minden erőt és eszközt igénybe kell vennünk.

g.) Aktív munkát kell végezni, hogy imperialista diplomaták és felderített hírszerzőtisztek átálljanak a mi oldalunkra. Nem kell félni az ilyen irányú akcióktól.

h.) Kvalifikált ügynökségeket kell szervezni a tudományos és technikai hírszerzés céljából – az a, b, c fegyverek, a radar stb. vonalon dolgozó személyek között.

i.) Nagyon átgondoltan és határozottan létre kell hozni kapitalista országokban illegális rezidenturákat és megszervezni velük az összeköttetés legbiztosabb formáit, bonyolult helyzet esetére is.

Az illegális rezidenseket és ügynökséget ki kell képezni az összeköttetés módszereire.

Szerov elvtárs hangsúlyozta, hogy mindezen feladatok végrehajtásának előfeltétele komoly, megbízható, kvalifikált ügynökség szervezése. E célból nem szabad sajnálni semmilyen erőfeszítést, és anyagi áldozatot.

II.

Az első napirendi pont közös megtárgyalása után a második napirendi pontot minden delegáció külön-külön tárgyalta meg a Szovjetunió Államvédelmi Bizottsága Hírszerző Csoportfőnöksége vezető munkatársaival. E megbeszélés során a magyar Belügyminisztérium hírszerzőszerve munkájában követendő fő irányait az alábbiakban fogadtunk el:

A múltban mindenki egyénileg dolgozott, gyakran figyelmenkívül hagyva a béketábor érdekeit és ezért szétforgácsoltunk erőnket. Ez odavezetett, hogy kielégítő eredményeket nem értünk el. A területek meghatározásánál a fő ellenség elleni harcból indultunk ki, figyelembevéve földrajzi és más lehetőségeket.

1.) A magyar Belügyminisztérium hírszerzőszerveinek a következő országok legfontosabb állami, politikai, gazdasági intézményeibe, objektumaiba kell beépülni:

Nyugat-Németország,
USA,
Anglia,
Franciaország,
Ausztria,
Jugoszlávia.

Ezenkívül ügynöki beépülés szükséges tudományos és technikai hírszerzés vonalán minden olyan kapitalista országba, ahol erre a magyar hírszerzőszerveknek reális lehetőségük van.

Ennek érdekében ezekben az országokban a legális fedés alatt működő rezidenturákat meg kell erősíteni.

Az ügynöki hálózat kiválasztásánál és építésénél fel kell használni a külföldön élő nagyszámú magyar emigránst, továbbá leszármazottaikat, akik fontos objektumban dolgoznak és már az adott ország állampolgárságával rendelkeznek. E téren igen nagy lehetőségeink vannak.

2.) A Magyar Népköztársaság Belügyminisztériumának illegális rezidenturák építését Ausztriában, Nyugat- Németországban és Jugoszláviában kell végezni.

Jugoszláviában az *illegális* rezidenturák létrehozásának előkészületeit kell megtenni. Figyelembevéve a folyamatban lévő normalizációt, a rezidentura létrehozását, az operatív munkások kijuttatását egyenlőre nem kell gyakorlatban végrehajtani.

3.) Ausztria és Nyugat-Németország területén lévő amerikai, angol hírszerzőszervek Magyarország ellen irányuló tevékenységének felderítése és megelőzése. Fel kell deríteni azokat a hírszerző iskolákat, vezetőit, módszereiket, ahol a Magyar Népköztársaság és testvéri népi demokratikus országok ellen kémeket, diverzánsokat képeznek.
Aktívan fel kell deríteni azokat a reakciós, fasiszta emigráns szervezeteket, amelyeket a fent említett hírszerzőszervezetek a szocialista tábor országai ellen felhasználnak.

4.) Tekintve, hogy a Magyar Népköztársaság nagy lehetőséggel rendelkezik a Vatikánnal kapcsolatot tartó katolikus papság között, ügynöki beépülést kell végrehajtani a Vatikánba és szervei-

be abból a célból, hogy megelőzzük Magyarország és a szocialista tábor többi országai ellen irányuló aknamunkájukat.

5.) Azon nemzetközi szervezetekbe, ahol a Magyar Népköztársaság lehetőségekkel rendelkezik pl. ENSZ, COMOSCO, célszerű ügynöki beépülést végrehajtani.

Amennyiben a Magyar Népköztársaság ilyen nemzetközi szervezetek elleni munkában lehetőséggel rendelkezik, de az ügynöki beépülés szervezeti előfeltételei nincsenek meg, pl. nincs rezidentura, célszerű az ügynököt átadni olyan testvérei országnak, amely az adott területen specializálta magát és az ügynöki beépülést végre tudja hajtani.

III.

III. hó 9-én került sor a napirend harmadik pontjára, melynek keretében megtárgyaltuk közös értekezleten a fő agresszív államok elleni közös feladatainkat. Az értekezlet a következő hat pontban határozta meg a tennivalókat:

1.) A párisi szerződés ellen, annak meghiúsítására irányuló intézkedések.

2.) A Gehlen-féle hírszerzőszerv elleni intézkedések.

3.) Az emigráció bomlasztása és vezetői kompromittálása.

4.) A vatikáni hírszerzés csatornáinak átfogására irányuló intézkedések.

5.) Az ügynökség lehetőségeinek kicserélése a baráti országok között.

6.) Segítségnyújtás a szovjet szervek számára külföldi ügynökség (más államok polgárai) kiválasztása terén.

A fenti hat kérdés megtárgyalása során az értekezlet a következő intézkedések végrehajtását határozta el, amelyekhez minden delegáció kikéri a saját felső párt és kormányszerveinek jóváhagyását.

1.) Meg kell hiúsítani a Szovjetunió és a népi demokratikus országok ellen irányuló imperialista terveket. A kapitalista sajtót fel kell használni számunkra megfelelő cikkek elhelyezésére, hogy éket verjünk az imperialisták különféle csoportjai közé, felhasználva meglévő ellentéteiket. Így pl. a nyugat-német–francia ellentét (Saar-kérdés). Amerikai-angol ellentétek szítása (fontsterling-zóna). Nyugat-Németországban a gépiparban túltermelés van, harc folyik a piacon az angolok, amerikaiak ellen.

Fentiek érdekében fel kell használni egyrészt megfelelő ügynökséget, akik fontos funkciókat töltenek be a kapitalista kormány[ok], vagy vezető kapitalista pártok, közélet egyes területein, egyes csoportjaiban. Fel kell használni olyan személyeket, akiket formálisan nem szervezünk be, de bizalmi, baráti együttműködésre vonjuk be őket. Ilyeneket az adott országon belül kell felkutatni, vagy a hozzánk beutazó kapitalista állampolgárok közül kell kiválasztani. Természetesen ilyen együttműködést csak szimpatizánsokkal lehet teremteni, az ádáz ellenséget sarokba kell szorítani és kompromittálni kell

Ezt a munkát arra kell kihasználni, hogy a kapitalista államok közvéleményét mégjobban kiélezzük az amerikaiak ellen és szélesítsük meglévő ellentéteiket.

2.) A Gehlen-féle ellenséges hírszerzőszerv elleni aktívabb munka érdekében a csehszlovák, lengyel, román állambiztonsági szerveknek feladataikat össze kell hangolni.

A nyugatnémet hírszerzés elleni munkában sorosabban együtt kell működni a német elvtársakkal és közös operációkat kell végrehajtani, hogy koncentrált csapást mérhessünk az ellenségre.

Alkalmazni kell ellenséges hírszerzőszervek ügynökségének több helyen egyidőben történő őrizetbevételét. A vizsgálatot jól felhasználva annak eredményeiről tájékoztatni kell a baráti államokat. Az ilyen közös, meglepetésszerű együttes csapások jelentős eredményeket hozhatnak az imperialista hírszerzőszervekkel szemben.

3.) Aktív intézkedések szükségesek reakciós emigráns központok és azok vezetőinek bomlasztására és kompromittálására.

E célból:

a.) Az MHBK. fasiszta magyar emigrációs szervezet vezetőjének Zákó Andrásnak kiemelésére és erőszakos úton való hazahozatalára irányuló intézkedéseket meg kell gyorsítani. A Német Demokratikus Köztársaság állambiztonsági szervei ebben segítséget adnak nekünk.

b.) Az USA-ban törvényt hagytak jóvá, amely szerint a hadseregbe százezer menekültet vesznek fel. A lengyel és magyar hírszerzőszerveknek az USA hadseregébe felveendő emigránsok között együttes bomlasztómunkát kell végezni, hogy megfelelő időpontban azok egyrésze átálljon a mi oldalunkra.

c.) Nyugat-Németországba kitelepített pomerániai, sziléziai németek között is együttes, közös bomlasztómunkát kell folytatni.

d.) Mivel a nemzetközi cionizmus egyik központja Romániában van, a román és szovjet állambiztonsági szervek közös intézkedéseket foganatosítanak a cionista szervek felderítésére, csatornáik átfogására.

e.) A „Szabad Európa Rádió" és kirendeltségei agresszív aknamunkát folytatnak a szocialista tábor országai ellen, ezért közös intézkedések szükségesek a SZER. szerveibe való ügynöki beépülésre, felderítés, bomlasztás céljából.

f.) A Duna mellett fekvő baráti országoknak, Csehszlovákiának, Magyarországnak, Romániának, és Bulgáriának együttes intézkedéseket kell tenni egyrészt, hogy a Dunán folyó vízi közlekedést felhasználják ügynökség kijuttatására, másrészt, hogy az elhárítómunkával megakadályozzák ellenséges ügynökök behatolását ugyanezen csatorna útján.

4.) A baráti országok hírszerzőszervei azon esetekben, ha ügynökeiket, vagy ügynökjelöltjeiket feltételek hiányában megfelelően felhasználni nem tudják, adják át azokat baráti országoknak, amely[ek]nek ezen személyek jobb felhasználására lehetőségük van.

Együttes intézkedés szükséges a kapitalista országok igazolványmintáinak és más okmányainak kicserélésére. E vonatkozásban a Szovjetunió segítséget tud adni valamennyi baráti országnak.

5.) Lehetővé kell tenni. hogy a baráti országok beszervezéseket hajtsanak végre másik ország területén amennyiben erre megfelelő jelölt és lehetőség van. Az ilyen beszervezések előkészítésében és lebonyolításában kölcsönös támogatásra van szükség.

6.) Közös aktív intézkedés szükséges diplomaták és felderített hírszerzők beszervezésére, titkos dokumentumok és sifrék megszerzésére. E téren nem kell kímélni az erőt, eszközöket és minden lehetőséget fel kell használni.

7.) Ha valamelyik baráti országban működő kapitalista diplomata. vagy hírszerző más baráti országba kerül, akár átutazás, akár hosszabb időtartamú megbízás céljából, a rávonatkozó meglévő adatokat a fogadó baráti ország állambiztonsági szerveinek át kell adni. Ugyancsak célszerű azon beszervezett diplomatát átadni is, akik más baráti országba kerülnek szolgálattételre.

8.) Komoly figyelmet kell fordítani az operatív technika eszközeiben egymásnak nyújtandó segítségre. Mivel a speciális technikai eszközök az egyes országokban csak kis számban készülnek, abban az országban, ahol a legjobb típusokat állítják elő meg kell szervezni e típusokból a szériagyártást úgy, hogy a többi baráti országokat is el tudja látni.

Lengyelországban, a Német Demokratikus Köztársaságban és Magyarországon elő kell mozdítani a speciális operatív technikai eszközök fejlesztését. Az operatív technika kérdéseivel igen komolyan kell foglalkozni, enélkül megfelelő eredményeket a hálózati munkában nem lehet elérni.

9.) Az elfogott és leleplezett kémek kihallgatásánál ki kell térni arra, hogy kikkel és milyen más nemzetiségű ügynökökkel együtt képezték ki. Az így megszerzett adatokat a baráti országok állambiztonsági szerveinek rendelkezésére kell bocsájtani.

10.) Célszerű [hogy] az ellenséges hírszerzőszervek módszereiről, taktikájáról, irányáról és abban beállt minden változásról a baráti országok időben tájékoztassák egymást.

11.) A szocialista tábor országai segítséget nyújtanak a Szovjetunió hírszerzőszerveinek minden területen, ahol erre lehetőségük adva van. E segítség elsősorban az USA, Canada, Franciaország elleni munka terén szükséges. Ennek módja az adott ország állampolgárai, vagy meglévő ügynökség közül olyan alkalmas személyek kiválasztása, és ezen országokba való kijuttatása, akiket a Szovjetunió hírszerzőszervei fel tudnak használni.

IV.

A negyedik napirendi pontban a résztvevő államok küldöttei megegyeztek, hogy az alábbiakban felsorolt, az imperialista hírszerzőszervekre vonatkozó információikat kicserélik, illetve egymás rendelkezésére bocsájtják.

1.) Katonai, politikai tervek, szándékok, továbbá az USA és Anglia gyakorlati ellenséges tevékenységéről szóló adatok a népi demokráciák ellen.

2.) Titkos szerződésekről, egyezményekről szóló adatok.

3.) NATO, SEATO, Balkáni Szövetség, Török-pakisztáni szövetségről, vagy ilyenek létrehozására irányuló tevékenységről szóló adatok.

4.) A kapitalista országok katonai előkészületeiről, katonai kádereikről, gazdasági felkészültségükről stb. szóló adatok, különös tekintettel a modern fegyverekkel való felszerelésre.

5.) Az imperialisták katonai támaszpontjairól, azok felszereléséről stb. szóló adatok, különös tekintettel arra, hogy a támaszpont rendelkezik-e atom, vagy egyéb nagyhatású fegyverekkel.

6.) Különböző kapitalista ellenzéki pártok és csoportokról szóló adatok, amelyek fellépnek saját kormányaik ellen.

7.) Különböző nemzetközi szervezetekről szóló adatok, különös tekintettel arra, hogy az amerikaiak milyen erőfeszítéseket tesznek azok felhasználására saját céljaik érdekében.

8.) A kapitalista országok gazdasági és politikai helyzetére vonatkozó adatok. Különös tekintettel arra, hogy [a] kapitalista országok egyes gazdasági körei hogyan akarják meghiúsítani a szocialista tábor országaival való gazdasági és kereskedelmi kapcsolataikat.

Kapitalista országok egyes gazdasági köreinek olyan irányú törekvésére, amely a szocialista tábor országaival való kereskedelmi kapcsolatok fejlesztését kívánja.

9.) Kapitalista államok közötti katonai, politikai és gazdasági ellentétekről szóló adatok.

10.) Adatok készülő diverziós és terrorista cselekményekről, kémek átdobásáról stb.

11.) A terroristák, diverzánsok, kémek kiképzésének formáira és módszereire, tevékenységük irányára vonatkozó adatok folyamatos kicserélése. Kémiskolák helyéről, az oktató személyzet szolgálati beosztásáról, karakterisztikájáról, gyenge oldalairól stb-ről szóló adatok.

12.) Az ügynökök átdobási módszereiről, felszereléséről, irataikról, kiképzésükről, érdeklődésük irányáról, legendáikról, összeköttetési módszereikről stb-ről szóló adatok.

13.) Az ellenséges hírszerzőszervek közötti koordinációra vonatkozó adatok.

Megjegyzés: A felsorolt információk és adatok cseréje a baráti országok között fontos kérdésekben közvetlen személyes találkozásokon keresztül, más kérdésekben külön tiszti futáron keresztül történik. Az anyagot küldő állam belügyi, államvédelmi szervének egyik hírszerzőtisztje mint külön futár közvetlenül adja át az anyagokat a másik állam miniszterének.

Az értekezlet elfogadta azt a határozatot, hogy a baráti államok állambiztonsági szervei a fentebb felsorolt kérdésekről visszamenőleg az 1954-es évre összeállítják a birtokukban lévő fontosabb, érdekesebb adatokat, ezt kölcsönösen megküldik egymásnak.

V.

Az ötödik napirendi pontban a baráti államok a rádió-elhárítás és az operatív technika terén való koordinálás és kölcsönös segítségnyújtás kérdését tárgyalták meg.

A közös megbeszélést Szerov elvtárs beszámolója vezette be. Hangsúlyozta, hogy a Szovjetunió államvédelmi szervei igen nagy figyelmet fordítanak az operatív technikai eszközök fejlesztésére, mert enélkül nem lehet eredményes operatív munkát végezni. Ecélból a legkvalifikáltabb specialistákat állítják erre a területre, akik képesek önálló alkotó munkára. Ezeknek a szakembereknek magasabb fizetést kell adni, mint amilyent kapnának kint a civil életben.

Egyes esetekben elítéltekből is lehet specialistákat felhasználni bizonyos problémák megoldására, de ez veszélyes, lehetőleg kerülni kell. Arra kell törekedni, hogy az operatív technikai szakemberek saját embereink legyenek.

Ezt követően Szerov elvtárs részletesen ismertette a rádiós összeköttetés, a szoba és telefon lehallgatás, a hangrögzítés, a titkos fotó, az irat, a vegyészet legfontosabb kérdéseit és megoldásra váró feladatait. Igen kihangsúlyozta, a védekezés fontosságát, különös tekintettel a kapitalista országokban lévő külképviseleti szerveink, rezidenturáink számára az ellenséges lehallgatás veszélye ellen.

A speciális operatív technika továbbfejlesztése és a kölcsönös segítségnyújtás megvalósítása céljából Szerov elvtárs javaslatára az értekezlet a következőket fogadta el:

1.) Mindenekelőtt a népi demokratikus országok elküldhetik szakembereiket a Szovjetunióba tapasztalatcserére és viszont.

2.) Technikai dokumentációk kicserélése.

3.) Az operatív technika szervezeti felépítésének kölcsönös tanulmányozása.

4.) A tudományos kutatási tervek összeegyeztetése abból a célból, hogy megállapodás jöjjön létre ki milyen területen kutat, figyelembevéve az adott ország speciális lehetőségét.

5.) Információk kicserélése az imperialisták operatív technikai munkájáról. A kezünkbe került, az imperialisták által használt speciális technikai eszközöket egymással ismertetni kell.

A rádió-elhárítás terén: Tekintettel a rövid és ultrarövid hullámú ellenséges ügynöki adók működésére, a rádió hullámok terjedésének sajátságainak [sic] (holttér stb.) szükséges, a baráti államok rádió-elhárító szolgálatának szervezett szoros összehangolása a kölcsönös együttműködés és segítségnyújtás alapján. Ennek érdekében:

1.) Külön értekezleten a szakemberek bevonásával meg kell tárgyalni egy állandó koordináló központ létesítését a rádió-elhárítás vonalán. Az ezzel kapcsolatos javaslatok előkészítését és az értekezlet összehívását a Szovjetunió szervei vállalták magukra. Egy ilyen koordináló központ létesítésének szükségességével a baráti államok egyhangúlag egyetértettek.

2.) E koordináló központra váró fő feladatok:

a.) A rádió-elhárító szervek helyes elosztása, technikai szempontból a legelőnyösebb területi elhelyezése (Távolirányímérés). A légtér figyelésének elosztása, operatív adatok kicserélése.

b.) Az ügynöki adók létezéséről, működéséről sajátságairól stb-ről szóló adatok és tapasztalatok kicserélése.

c.) Egyetemes instrukció kidolgozása a rádió-elhárító munkával kapcsolatban úgy a légtér figyelése, mint a technikai eszközök elosztása kérdésében.

d.) Az operatív összeköttetés formáinak megállapítása.

e.) A továbbiakban a rádió-elhárítással kapcsolatos összes elvi és gyakorlati kérdéseket az időnként megtartott rádió-elhárítási értekezleten fogják megszabni.

f.) Annak eldöntése, hogy a koordináló központot hol, melyik államban állítsuk fel.

g.) A rádió-elhárítással kapcsolatos értekezletet szükséges már a közeljövőben összehívni és a delegációkat fel kell hatalmazni arra, hogy pénzügyi kérdésekben dönthessenek.

VI.

Kémelhárítás.

Közbeiktatott napirendi pontként Feodotov altábornagy elvtárs a kémelhárítás vezetője egy tájékoztató előadást tartott a kémelhárító munkáról.

Előadásában összegezte a kémelhárítás feladatait. Ismertette a Szovjetunió elhárítószervének tapasztalatait az ellenséges kémszervezetek elleni harcban. Kiemelte, hogy a jelenlegi nemzetközi

helyzetben várható, hogy az ellenség fokozni fogja ügynökei bedobását. Hangsúlyozta a baráti államok elhárítószervei közti szoros együttműködés és segítségnyújtás szükségességét.

A mi elhárítómunkánknak – mondotta Feodotov elvtárs – bátor, támadó, sőt bizonyos mértékig agresszívebbnek kell, hogy legyen [sic], mert ha csak védelemre rendezkedünk be, ez azt jelenti, hogy tétlenül várjuk az ellenség csapásait és azt sem tudjuk pontosan ez a csapás honnan jön. Részletesen foglalkozott az ellenséges hírszerzőszervek jelenleg alkalmazott módszereivel és ismertette az elhárító munkában szerzett jó tapasztalatokat. Külön kihangsúlyozta, a diplomaták és hírszerzőtisztek beszervezésének, – a sifrék és más titkos dokumentációk kiemelésének, – az operatív technika bevezetésének a szükségességét, továbbá a határontúli kémelhárítás és a saját hírszerzőszerveinkkel való szoros együttműködés szükségességét.

Az aktív támadószellemű államvédelmi munkával összefüggésben egy más alkalommal Szerov elvtárs hangsúlyozta, hogy kémek, diverzánsok leleplezését, elfogását, elítélését bátrabban nyilvánosságra kell hozni, ez egyrészt elrettentő hatású az ellenséges és különböző kategóriák felé, másrészt éberségre és harciasságra neveli a széles dolgozó tömegeket.

VII.

Az értekezlet alatt a delegációk megtekintették a Szovjetunió államvédelmi szervének operatív technikai eszközeit és azt a kabinetet ahol az ellenséges ügynököktől leleplezésük során elvett különböző eszközök és felszerelések voltak kiállítva. Ugyancsak megtekintették több szakmai tárgyú filmvetítését is.

Az értekezletet annak megnyitásától kezdve befejezéséig Szerov elvtárs vezette, annak légköre közvetlen, baráti szellemű volt. Az egész értekezletet a Szovjetunió államvédelmi szervének segítőkészsége, őszinte baráti támogatása jellemezte a népi demokratikus országok felé.

Az értekezleten résztvevő népi demokratikus országok képviselői külön-külön egymással is találkoztak és megbeszélték nagyvonalakban elvi síkon azokat a kérdéseket, melyekben együttműködés szükséges.

A magyar delegáció részéről a napirend első pontjához Piros László áv. altbgy belügyminiszter elvtárs szólt hozzá.

A Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma – az általában elhangzott reánk is vonatkozó hibákon túlmenően – néhány vonatkozásban konkrét bírálatot is kapott. Eddig nem volt kielégítő együttműködés a Belügyminisztérium és a Német Demokratikus Köztársaság állambiztonsági szervei között. Bár ez már egy évvel ezelőtt is felmerült, konkrét intézkedés és javulás nem történt. Másrészt igen figyelemreméltó Szerov elvtársnak az a megjegyzése, melyszerint a Magyar Népköztársaság államvédelmi szervei bonyolult körülmények között végzik munkájukat és remélik, hogy államvédelmi szerveink eredményesebb, hatékonyabb munkát fognak végezni az értekezleten elfogadott feladatok végrehajtására.

Készült: 5 példányban
14 lapon

Kapják: Piros László áv. altbgy. miniszter elvtárs
Főtanácsadó elvtárs,
Egri Gyula elvtárs miniszter I. helyettese,
Dékán István áv. vőrgy. min.h. elvtárs,
Hárs István áv. ezredes.

Gépelte: Hérincs Iné áv. tőrm.

VITA

PRITZ PÁL

VÁLASZ PERJÉS GÉZÁNAK

Sok szomorúsággal olvastam Perjés Géza vitairatát.[1] A szerző ugyanis munkájával Bárdossy László felmentéséért perlekedik, s egyben azt is állítja, hogy hazánk második világháborús tragédiáját a sors rendezte el.

Sajnos semmi értelmét nem látom annak, hogy a dolgozatról részletesen elmondjam a véleményemet. Hiszen azok számára, akikhez a szerző szívükből beszél, nyilván felesleges megfogalmaznom válaszomat. Válaszomat, amely összes kifogásom felsorolása esetén aligha lenne a vitairatnál rövidebb.

Akik felfogásomat osztják, vagy ahhoz állnak közel, azok számára feleletem valószínűleg azért lenne felesleges, mert eddigi írásaimban – úgy hiszem – minden lényeges kérdést érintettem.

Akik pedig úgy vélik, hogy itt szerecsenmosdatás folyik, azok legfeljebb addig a pontig azonosulnak nézetemmel, amíg Perjés Gézát bírálom. A Bárdossyt közeli valóságában bemutató fejtegetéseimet pedig szerencsésebbnek találtam nem vitairatban, hanem egy Bárdossy-életrajzban megfogalmazni.[2]

Ezért itt a leglényegesebbnek vélt dolgokat szeretném elmondani.

Bárdossy László messze nem olyan jelentős történelmi személyiség, mint amekkora hullámok a megítélése körül tarajlanak. Származási különbségek befolyásolta-meghatározta nagyon különböző életutak, azok által generált, kés őbbi generációkra átörökítetett világlátás beli, életérzés beli különbségek csapnak össze e jobb sorsra érdemes – saját szavai szerint is – szinte élete végéig kistisztviselő látásában-láttatásában.

Érzelmekről van tehát szó, pedig már jó ideje meglenne a lehetőség arra, hogy a tudományos mérlegelés szenvtelenségével tegyük helyére a dolgokat.

Perjés Géza dolgozatának, sajnos, nagyon erős érzelmi töltete van. Ez viszi őt – hitem szerint, s minden jó szándéka ellenére – rossz irányba.

Tisztelt Vitapartnerem is osztja azon – hiteles forrásokra támaszkodó – nézetemet, mely szerint Bárdossy László népbírósági pere a szophoklészi drámák hőfokán izzott. Ám, ha valóban a görög drámák módján csaptak össze a Zeneakadémián az indulatok, akkor az csak úgy lehetett, ha mindkét oldalnak megvolt a maga (rész) igazsága.

És azt is tudjuk: a drámák hősei nem lehetnek (teljesen) bűntelenek.

Ennek bemutatását hiányolom Perjés Géza írásából.

Hiszen mindkét oldalnak megvolt a maga bűnössége is.

Ezért munkájának egyoldalúságát hibáztatom.

Különben természetesen én is azon az állásponton vagyok, hogy ne tagadjuk meg magunktól az érzelem jogát. Érezzük át mindazt a szenvedést – egyik és másik oldalon egyaránt –, amely azoknak a nehéz esztendőknek sok emberét sújtotta.

De ne higgyük, hogy az érzelem adja kezünkbe a kulcsot a múlt megértéséhez!

Hideg fejjel és tiszta tekintettel törekedjünk e hihetetlenül bonyolult, ellentmondásos világban való eligazodáshoz. Való igaz, hogy bármennyire is sok forrás segít a múlt rekonstruálásában, számos kérdés eldöntéséhez nincs történeti kútfő. Ilyen esetekben ellenben nem az érzelem, hanem az intuíció segíthet.

---

[1] *Perjés Géza:* Bárdossy László és pere. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2000/4. sz. 771–840. o.

[2] *Pritz Pál* Bárdossy László című kötete időközben napvilágot látott az Elektra Könyvesház Élet-kép sorozatában (Budapest, 2001.) Lásd a könyvről Dombrády Lóránd ismertetését e számunk Szemle-rovatában.

Vitairatában Perjés Géza is sokat foglalkozik a korszak nemzetközi viszonyaival. Mégis az a benyomásom támadt, hogy a történelmet magyar nézőpontból vizsgálja. Ezzel szemben – sokan másokhoz hasonlóan – magam is úgy vélem, hogy fordítva kell(ene) tenni: a nemzetközi viszonyokat érdemes alaposan vizsgálnunk, hogy a magyar külpolitika alakulását hitelesen megismerhessük.

Tisztelt Vitapartnerem Bárdossy Lászlót minden vádpont alól felmenti. Szerinte nem lehetett mást tenni.

A másodfokú tárgyaláson az utolsó szó jogán tartott beszédében Bárdossy László meghökkentő kijelentést tesz: „a magyar élet, a magyar értékek lehető kímélése, a pusztítások korlátozása és fékezése érdekében olyan magyar politikai és katonai egységet (természetesen csak relatív egységről van szó!) kellett volna teremteni, amely a maga súlyával ki tudja kényszeríteni azt, hogy a német haderő mégis lehető gyorsan vonuljon ki az országból és visszavonuló hadműveleteinél legyen tekintettel a magyar értékekre."

Az 1944. október 15-i kiugrási kísérletet nem csupán kemény szavakkal ostorozza, hanem azt is megmondja, hogy mit kellett volna tenni.

„A nemzet fegyveres és politikai erőinek (hadsereg és törvényhozás) latba vetésével kellett volna a német hadsereget – romboló bosszújának és gyűlöletének felidézése nélkül – a magyar érdekek tiszteletben tartására kényszeríteni."

Nagyon csendesen megkérdezem: ha ezt a mércét alkalmazzuk a Bárdossy-kormány külpolitikájára, akkor milyen következtetéseket kell-lehet levonni?

A feleletet – úgy tűnik – felesleges szavakba önteni.

Azt ellenben higgadtan és feltehetően tárgyilagosan megállapíthatjuk, hogy 1941 bármelyik pillanatában nagyobb volt a magyar politika mozgástere, mint 1944-ben.

Nem csupán azért, mert 1944. március 19. után már katonailag megszállt ország hazánk.

Hanem azért is, mert belpolitikailag jóval többet lehetett volna tenni.

Ha pedig így van, akkor megalapozottan aligha lehet arról beszélni, hogy mindent a vak végzet rendezett el.

Bárdossy László semmi jelét nem adta, hogy a nemzeti erők összefogásra törekedett volna.

Nincs jele annak, hogy miniszterelnökként-külügyminiszterként – tehát amikor a leginkább megtehette – az 1945-ben megfogalmazott szavai szellemében akart volna cselekedni.

*

Való igaz, hogy a Szovjetunió elleni hadba lépésért nem Bárdossy Lászlót terheli a fő felelősség. Ő azért vállalt ebben a nagyon rossz – és akkor egyáltalán nem elkerülhetetlen – döntésben szerepet, mert úgy vélte, lemondása nyomán csakis olyan személy jöhet, aki a németek embere. Ha viszont ő marad, akkor a magyar részvételt a minimumra tudja korlátozni, s ezzel teszi meg az adott helyzetben maximálisan legnagyobb szolgálatot az országnak és annak népének.

Arra nincsen hiteles felelet, hogy mi történik akkor, ha Bárdossy László 1941. június 26-án a kormányzói kihallgatásról nem a minisztertanács összehívására siet, hanem visszaadja megbízatását. Arra ellenben van hiteles válasz, hogy majd később, 1942 márciusában – még az 1941 júniusinál is sokkal nehezebb helyzetben –, nem a németek embere, hanem Kállay Miklós lett az utód.

Az a Kállay Miklós, akit Bárdossy László majd éppen azért bírál, mert németellenes politikájával – hite szerint – az ország érdekeit veszélyeztette.

Hogyan van ez? 1941-ben attól kell tartani, hogy Bárdossynál németbarátabb miniszterelnök jön, a következő, sokkal nehezebb esztendőben pedig – ugyan némi német berzenkedéssel, ám minden különösebb német ellenkezés nélkül – sikerül Kállay Miklós utódjává tenni.

S arra is van kétségbevonhatatlan felelet, hogy milyen lett valójában a Bárdossy-kormány öröksége.

A minimális lépések sikerével szemben hadiállapot három világhatalommal szemben.

Mert a kis lépések mellett nem a vak Végzet, sokkal inkább a Szovjetunió elleni hadba lépés lökte rá az országot arra lejtőre, amelyen eljutott a másik két világhatalommal történt hadiállapothoz is.

Perjés Géza azt állítja, hogy az idők során megváltoztattam a nézetemet.

Az elmúlt bő évtizedben akkorát fordult a világ, és oly sokan mondják ma szöges ellenkezőjét annak, amit korábban prófétáltak, hogy akár vállalhatnám ennek ódiumát.

Ezzel szemben (lehet, hogy emiatt röstelkednem kellene) nemcsak mondhatom, de korábbi írásaimmal, azok maiakkal történő egybevetése alapján részletesen bizonyíthatnám, hogy semmit sem változtattam alapfelfogásomon.

Ugyanis már a hetvenes évek második felében arról írtam, hogy a korabeli magyar külpolitikának nem volt alternatívája.

Ma is ezt mondom.

Ezzel együtt is én azért nem beszélek a Sors ujjáról, mert a témát a mozgástér és a kényszerpálya dialektikájában szemlélem, tehát azt mondom, hogy a nagyon sok kényszerpályás meghatározottsággal együtt is volt mozgástér. A korabeli magyar külpolitika ezt hol bővítette, hol szűkítette. (Bárdossy László leginkább ez utóbbit tette.) Idézett írásomban azért beszélek elméleti alternatíváról, mert ezzel is azt szeretném érzékeltetni, hogy mit nem használtak ki azok, akik akkoron a kormányrúdnál voltak. Tehát az elméleti alternatíva fogalmának bevezetésével nem a korábbi álláspontomat változtattam meg, hanem azt szerettem volna bővebben kifejteni. Szerettem volna rámutatni arra, hogy a nem csekély mértékben rossz döntések, helytelen helyzetfelismerés, megfelelő külpolitikai horizont hiánya, ideológiai okokból adódó bénultság miképpen hatott abba az irányba, hogy az egyébként is meglévő kényszerpályás meghatározottság mellett nem sikerült jobb – vagy csupán kevésbé rossz – politikát folytatni.

Bárdossy László és Perjés Géza is sokat beszél arról, hogy a választott döntések helyett más utak a német megszállást vonták volna maguk után.

Ezzel szemben történelmi tény, hogy a Szovjetunió elleni hadba lépést Hitler egyáltalán nem szorgalmazta, hanem cinikusan (tegyük hozzá: a maga szempontjából teljesen helyesen) azt kalkulálta, hogy abba a magyarok úgyis bele fognak sodródni. Az is biztos, hogy az Anglia elleni hadiállapotot nem a németek akarták.

Ellenben nincs hiteles válasz arra, hogy mit tettek volna németek akkor, ha az Egyesült Államok elleni hadiállapot deklarálása elmarad.

Azt viszont tudjuk, mind a mai napig nem került elő olyan dokumentum, amely arról tanúskodna, hogy Hitler 1943 szeptembere előtt Magyarország megszállására készült.

A dilettáns módon konspirált magyar béketapogatódzási kísérletek rendre lelepleződtek a németek előtt.

A náci birodalomból nézve bizony ezek nagyobb bűnök voltak, mégsem vontak maguk után megszállást.

Kállay Miklós ugyan – ezek miatt is – hamarosan persona non grata lesz Hitler szemében, 1943 márciusában azt követeli Horthytól, hogy váltsa le.

A kormányzó ezt nem teszi meg, a retorzió mégis csupán annyi, hogy Dietrich von Jagownak, a budapesti német követnek kerülni kell a kormányfőt.

1943 szeptemberében sem a magyar politika, hanem az olaszországi fordulat határozta el Hitlerrel a megszállási tervet.

Mindezek fényében miképpen lehet Bárdossyt mentegetni?

Úgy hiszem olyan munkákra van szükség, amelyek segítenek abban, hogy több, mint félévszázad múltán végre feloldódjanak a görcsök, és Bárdossy László szerepe kapcsán végre legyen termékeny párbeszéd.

Nem hinném, hogy a szóban forgó vitacikk ezt segítené.

Ne legyen tábora azoknak, akik a történelem megengedhetetlen leegyszerűsítésével közvetlen kapcsolatot látnak az 1941-es tragikusan rossz döntések és az 1944-es infernó között.

De ne legyen tábora azoknak sem, akik a történelem – csupán ellenkező előjelű – megengedhetetlen leegyszerűsítésével mai példaképpé felmagasítható hőst látnak ott, ahol nincsen ilyen hős.

Ne legyen tábora azoknak, akik csak a Sors ujját látják ott, ahol – minden más irányú jó szándékkal együtt is –gyarló emberi döntések egyengették az utat ahhoz, hogy később minden valóban szinte kiúttalanná váljék, még reménytelenebbnek tűnjék az élet.

De ne legyen tábora azoknak sem, akik ott is csak rossz szándékot, gyarlóságot vélnek felfedezni, ahol csupán a jó bizonyult kevésnek a súlyos meghatározottságok közepette.

Ne legyen Bárdossy-jelenség, ne legyen a múlt ilyen vagy olyan érzelmek által átszínezett elhomályosulása. Ne legyen Bárdossy László neve hívó szó! Engedjük őt végre oda vissza, ahol már ténylegesen megvan a maga helye.

Helye a magyar történelemben. A kistisztviselőé, aki éppen akkor jutott a miniszterelnöki székbe, és vált végzetesen rossz döntések részesévé, helyenként formálójává, amikor a helyes döntések megszületése nálánál jóval nagyobb talentumok erejét is talán meghaladta volna.

És helye a szombathelyi sír csendjében, ahova gyilkos sortűz roncsolta tetemét Asszonya elvitte, hogy abban a városban aludhassa örök álmát, ahol annak idején meglátta ezt a világot.

Vajha Perjés Géza ezt segítené!

JASZOVSZKY LÁSZLÓ

ÉSZREVÉTELEK PERJÉS GÉZA „BÁRDOSSY LÁSZLÓ ÉS PERE" CÍMŰ TANULMÁNYÁHOZ

Néhány nappal a nürnbergi perek megkezdése után, 1945. október 29-én kezdték meg a Népbíróság előtt az első magyar főbűnös, Bárdossy László volt miniszterelnök büntetőtárgyalását. A Népbíróság megalkotásával olyan, az eddigi magyar igazságszolgáltatástól eltérő, a Szovjetunióban meghonosodott szabályoknak megfelelő ítélkezési gyakorlat született, amely jogon kívüli szempontokra helyezte a hangsúlyt. A népbírósági ügyek elbírálása nem jogi, hanem elsősorban politikai kérdés volt. Ebből következett, hogy rendes bíróságok nem voltak alkalmasak ezeknek az eljárásoknak a lefolytatására, sem pedig a hatályos jogszabályok arra, hogy ezek alapján bírálják el az ügyeket. Ezeknek az ügyeknek olyan bíróság elé kellett kerülniük, amely az életre hívott új rendszer felfogását képviseli, és ennek felépítését meggyőződéssel akarja szolgálni.

A Bárdossy-per feladata az volt, hogy marasztaló ítéletet hozzon az előző történelmi korszakról és annak vezetőiről. Ennek elsősorban politikai okai voltak. Háborús bűntettben való elítélésük elzárta őket a politikai szerepléstől, és így szerephez juthatott a Moszkvából érkezett új politikai vezető réteg.

A háborús bűnökkel vádolt közéleti személyek között Bárdossy László volt az, aki neveltetése és megjelenése révén legjobban megtestesítette a Trianon utáni Magyarországot. Nagy műveltségű, nyelveket beszélő, feddhetetlen diplomata volt. Nem volt pártpolitikus, ellenben tipikus tagja a nemzeti gondolattól áthatott magyar középosztálynak, annak a társadalmi és politikai erőnek, amely meghatározó szerepet játszott a két háború közti Magyarországon. Ezt a szellemet Bárdossy testesítette meg a legjobban, és személyében – mint azt a politikai ügyész vádbeszédében kiemelte – a népbíróság az egész magyar uralkodó osztály felett kívánt elmarasztaló ítéletet mondani.

Bárdossy László tizenegy hónapig volt a magyar kormány elnöke. Ez alatt szereztük vissza a Délvidéket, és Magyarország hadviselő féllé vált Németország oldalán. Mindezekért bűnbaknak kiáltották ki, amit ő maga előre látott. A Budapesti Népbíróság 1945. november 2-án Nb. I. 3557/1945. szám alatt kelt ítéletével háborús és népellenes bűntettben bűnösnek mondta ki, és összbüntetésül – főbüntetésként – halálra ítélte.

A Népbíróságok Országos Tanácsa 1945. december 28-án hozott ítéletével az elsőfokú bíróság ítéletét részbeni változtatással helyben hagyta. Az elítélt kivégzését 1946. január 10-én hajtották végre.

A büntetőper alkalmas lett volna arra, hogy a magyar társadalom szembenézzen a múltjával, újragondolja sorsfordulóit, felismerje, elemezze tévedéseit, tisztázza: mikor és hogyan kellett volna másként cselekedni, mikor lehetett volna más döntéseket hozni.

Nem ez történt. A Népbíróság nem helyezett súlyt a történeti igazság felderítésére, a politika utasításainak megfelelően a háborúba lépés felelősségéről előre kialakított, egyoldalú adatokra támaszkodva állapította meg a tényállást, amely nem felelt meg a történeti igazságnak. A büntetőjog anyagi és eljárási szabályainak megsértésével, a bizonyítási anyag meghamisításával, a tényállás tisztázásához szükséges bizonyítási eljárás mellőzésével hozott ítéletet. A védelemnek csak formális szerepe volt. Tanúit nem hallgatták meg, akik a vád megfélemlített tanúival szemben igazolhatták volna a vádlott állításait. A Népbíróság eddig nem ismert okból Bárdossy Lászlót egyedül marasztalta el a hadba lépés büntettében. Úgy ítélték meg, hogy ebben egyedül őt terheli a számon kérhető felelősség. Nem létező diktatórikus hatalommal ruházták fel, aminek révén lehetősége volt a törvény megkerülésével kikényszeríteni a háborúban való részvételt a kormányzónál, a miniszertanáccsal és az Országgyűléssel szemben. Ezek a megállapítások nem felelnek meg a történeti igazságnak.

Mint kormányfő, kétségkívül felelős volt az általa vezetett kormány döntéseiért és intézkedéseiért, legyenek azok helytállóak vagy tévesnek bizonyulóak. De nem lehet kétséges az elfogulatlan szemlélő előtt, hogy Bárdossynak egyéves miniszterelnöksége alatt politikáját a hatalmi, gazdasági és geográfiai szükségszerűségek irányították. Már előtte megtörtént a csatlakozás a tengelyhatalmakhoz és létrejött az antikomintern paktum.

A hitleri Németország közvetlen közelsége, hatalmi súlya és nyomása, a bécsi döntésből folyó adottságok és a német zsarolás, a német vezérkarnak a magyar hadsereg vezetőire gyakorolt nyomása, az ország lakosságának Szovjetoroszországtól való félelme (katyni tömegmészárlás), mindmind közrehatott és meghatározó szerepet játszott Bárdossy László döntésénél.

Bárdossy László tudomásul vette, hogy halálra ítélik. Önmaga védelme során vállalta tetteit, de ennek során másokra nem hivatkozott, nem emlegette mások felelősségét. A háborúba lépésért is egyedül vállalta a felelősséget, ami azonban nem felel meg a tényeknek.

Szomorú volt olvasni a Bárdossy-per anyagát, a Bárdossyhoz fel nem érők vádaskodását. Különösen Bárczy István vádaskodása volt bántó. Jól mondja Dombrády Lóránd: „Mind Bárczy, mind pedig a terhelő vallomást tevők – köztük Bárdossy három minisztertársa –, tudatos hamisításokkal egy koncepciós per főszereplői és egyben áldozatai voltak, akik azonban nemcsak Bárdossy László miniszterelnök elítéltetésében játszottak szerepet, hanem a történtek megismerése körüli homály kialakításában is." Nyilván ez is közrejátszik abban, hogy a népbíróság megállapításait és értékelését magáévá tette és elemeit mai napig alkalmazza a történetírás.

Fél évszázaddal a második világháború után a magyar nemzet és Magyarország új helyzetében a nemzeti történelem egyes szakaszai, így a két háború közti Magyarországról és a második világháborúban játszott szerepünkről kialakított koncepciók, értékítéletek felülvizsgálatra szorulnak. A történettudománynak is felül kell vizsgálnia a korszakról alkotott értékítéletét.

A Bárdossy-per a mai napig nem zárult le. Mindmáig visszatérő témája a történetírásnak háborúba lépésünk körülményeinek vizsgálata és az a kérdés, hogy abban milyen szerepe volt Bárdossy Lászlónak. A témával foglalkozóknak a probléma megoldására irányuló törekvéseit jelzi, hogy az utóbbi időben több tanulmány, könyv jelent meg e tárgyban. Többségüket a kortársi egyoldalúságok és az interpretáció bizonyos fokig elkerülhetetlen szubjektivizmusa jellemzi. Olykor a történeti igazság is sérelmet szenved.

A történeti igazság felderítésére törekszik Perjés Géza hadtörténész „Bárdossy László és pere" című dolgozatában, amelyben megírja Magyarország második világháború alatti eseménytörténetét és benne Bárdossy László miniszterelnök szerepét. Prekoncepciótól, előítéletektől mentes tényfeltárásra törekedett. Bárdossy László tevékenységét, illetve politikáját elfogultságtól mentesen, a maga összességében, erényeivel és hibáival együtt mutatja be és teszi mérlegre. A témával foglalkozó történeti munkák között kiemelkedő alkotás, mert adataiban megbízható és szemléletében kiegyensúlyozott munka. A dolgozat értéke, hogy képet kapunk emberi nagyságáról, hazaszeretetéről: kötelességérzet és lojalitás jellemezték; a tisztségekkel, politikai, társadalmi és hivatásbeli kötelezettségekkel járó terhek vállalása.

A szerző hadtörténész, akinek érdeklődési köre elsősorban a XVI. és XVII. századra összpontosul; Bárdossy László iránti érdeklődését a historiográfiai hiányosságok mellett Ullein-Reviczky visszaemlékezései keltették fel. Mint írja: „Csodálkozással töltötte el [...] az ellentmondás, [...]: egyik oldalról a tények tárgyilagos ismertetése és annak a veszélyekkel teli, szorongató légkörnek a hű felidézése, melyben Bárdossy döntéseit hozta, a másik oldalról a méltatlan hangú, elmarasztaló kritika!"[1]

Perjés Gézát az Ullein-Reviczky könyvében mutatkozó ellentmondás arra késztette, hogy behatóbban foglalkozzék a Bárdossy-kérdéssel. A II. világháború forrásait és irodalmát olvasva arra a következtetésre jutott, hogy részvételünk a háborúban elkerülhetetlen volt. Ebből viszont logikusan következik, hogy Bárdossy Lászlót igazságtalanul ítélték el. „Mégis, nemcsak a korszakkal foglalkozók döntő többsége mondja bűnösnek Bárdossyt, hanem a kortársak, sokszor a politikai elithez tartozók is elmarasztalják."[2]

Perjés Gézának kitartó munkával sikerült a különös ellentmondást – ha nem is teljességgel – feloldania. Kutatásának eredményeit tanulmánya „Bárdossy bűnössé nyilvánítása" című fejezetében ismerteti. A birtokába került bizonyítási anyagra támaszkodva mutatja be az ellentmondás indító okait, és arra a következtetésre jut, hogy Bárdossy László háborús bűnösségét elsőként nem a népbíróság mondta ki, hanem egy átgondolt bevádolási akció keretében saját külügyminisztériumi

[1] *Perjés Géza:* Bárdossy László és pere. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2000/4. sz. 807. o.

[2] Uo.

kollégái. Eszerint 1941-ben Tamás András külügyminisztériumi tisztviselő és Wodianer Andor portugáliai magyar követ volt a kezdeményezője a „londoni kapunyitás"-nak, annak érdekében, hogy az angolok a háborúban való részvételünk miatt ne akarják az egész nemzetet megbüntetni, hanem csak Werth és a katonák feleljenek a jugoszláviai szereplésünk miatt, az oroszországiért csak Bárdossy. A többieket az angolok hagyják élni.

A tanulmányból megtudhatjuk: „a törekvés 1942-ben hivatalos keretet kap Szent-Iványi Domokos vezetése alatt; megbízást kap a miniszterelnökség és a Külügyminisztérium titkos levéltári anyagának feldolgozására a háborús bűnösség tisztázása céljából. Az így összegyűjtött anyagot használták fel 1946-ban a párizsi békekonferencián és a népbíróságon a háborús bűnösségi perekben."[3]

További kutatásra vár, hogy a Szent-Iványi Domokos által összeállított anyag vagy annak egy része mennyire szolgált alapjául a népbírósági ítéleteknek, a népbíróság a tényállás megállapításánál mennyiben és hogyan használta fel az anyagot. Kérdés az is, hogy Szent-Iványinak és társainak volt-e közvetlen kapcsolatuk a vádhatósággal. Erre lehet következtetni Borsányi Juliánnak a szerzőhöz írt leveléből, amely szerint a hetvenes években Szent-Iványi azt írta: „Ahogy megírtam neked, jogom volt bárkit kihallgatni a háborús bűnösség kérdésével kapcsolatban." Nos erre csak a háború után kerülhetett sor.

Perjés Géza tanulmányának ismeretében világossá válik, hogy 1942-től a politikai eliten belül sokféle vélemény volt és a véleménykülönbségek vérre mentek. Magyarázatot kapunk arra is, hogy a posztmarxista kötelékektől szabadult tudományos igényű tanulmányok miért marasztalják el változatlanul Bárdossy Lászlót a népbírósági ítélet ténymegállapításai alapján. Politikai állásfoglalásuk folytán érthető az ellentmondás is, ami a szerzők tényfeltárása és Bárdossy elmarasztalása között mutatkozik. Úgy ítélik meg, hogy a háborús helyzetért egyedül Bárdossyt terheli a számonkérhető felelősség, míg a döntésben különböző szinten osztozók hosszú sora mentesül. Megértéssel fogadják a Kállay-kormány (többsége tagja volt a Bárdossy kormánynak is) óvatos politikáját, meggyőzően írnak a németekkel való nyílt szembefordulás lehetetlenségéről, egyrészt a német megszállás, másrészt amiatt is, mivel a nyugati hatalmak Magyarország helyzetét illetőleg nem adtak megnyugtató garanciát. Ugyanezeket a szempontokat kellett mérlegelnie Bárdossy Lászlónak is. A történetírók mégis jogszerűtlennek, elhibázottnak tartják eljárását.

Valójában Bárdossy jelölte ki azt az utat, amit azután Kállay követett. Ha Kállay a kijelölt úton következetes marad, valószínűleg elkerülhettük volna az 1944. március 19-i német megszállást. A második világháború alatt Magyarország lehetősége csak arra korlátozódott, hogy lehetőleg elkerülje, avagy minél távolabbi időre tolja ki a német megszállást.

A sors úgy hozta, hogy Bárdossy miniszterelnöksége alatt Magyarország szorosabb kapcsolatba kerüljön Németországgal. Múltjánál és beállítottságánál fogva nem volt sem németbarát, sem németellenes. Nem belpolitikai okok vezették Németországhoz való viszonyunk kialakításánál. A bolsevizmust távol akarta tartani az országtól, de a bolsevizmusnál nem tartotta többre a nácizmust; ennek magyarországi képviselőit megvetette. A németek felé tett engedményeknél az is szerepet játszott, hogy a hazai szélsőjobb erőit megakadályozza a hatalom átvételében. Felfogására jellemzők a büntetőperben általa mondottak: „Nekem majdnem mindegy volt, hogy Németország megnyeri-e, vagy elveszti a háborút, nekem csak az volt a fontos, hogy ne kerüljünk a németek markába, mivel ez az országunk és életformánk teljes átalakulását jelentette volna."

Az újabb keletű történetírás tévesen állítja azt, hogy Bárdossy eltért volna a Teleki által képviselt irányvonaltól, célkitűzéseitől. Engedmények megtételében Bárdossyt Telekihez hasonló indítékok vezették. A németek felé tett nagyobb engedmények a körülmények megváltozásával magyarázhatók. Mind Telekinek, mind utóbb Kállaynak azonos külpolitikai célkitűzése volt: átvészelni a háborús időket. Nem kívánta jobban Telekinél vagy Kállaynál a németek győzelmét és – Magyarország földrajzi helyzeténél fogva – nem kívánhatta a szövetségesek teljes győzelmét sem. Miként C. A. Macartney írja: „Bárdossy Telekinél és Kállaynál sokkal reálisabban mérte fel a Londonban működő magyarellenes erők befolyását (és ahogy az események megmutatták, sokkal pontosabban is)". Úgy látta, hogy Nagy-Britannia reménytelenül a Kisantanthoz kötődött, és egyetlen magyar államférfi sem tudná túlszárnyalni, vagy ellensúlyozni Benes londoni befolyását.

[3] I. m. 808. o.

A körülmények reális ismeretében vonta le azt a következtetést Bárdossy, hogy a háború alatt veszélyes és káros a nyugati orientáció. A kivárási politikával csak Németország ellenszenvét váltjuk ki, az egyetlen lehetséges út az, ha a magyar kormány a német kormánnyal szemben arra az alapra helyezkedik, hogy amit az adott viszonyok között elkerülhetetlenül meg kell tennie, azt megteszi, de ezen túl nem megy, és az ország önállóságának tiszteletben tartását megkívánja. Az így őszintén, reálpolitikai keretek között tartott magyar–német viszony tudja egyedül lehetővé tenni a nemzeti erők kíméletét, az ország relatív akciószabadságának fenntartását a mindennél fontosabb nemzeti egység fenntartása mellett.

Bárdossy az utolsó szó jogán a következőket mondta: „Meggyőződésem, hogy ezen az úton a háború végéig meg lehetett volna maradni. Ha voltak is a helyzettel elégedetlenek – most ne kutassuk hányan és hol voltak – ezek is azt tartották helyesnek, hogy nyíltan nem tárják fel kifogásaikat és aggodalmaikat. De ha volt okuk arra, hogy nyílt kiállással ne kockáztassák személyüket és azt az ügyet, amit később szolgálni akarnak, akkor ez annak elismerésére kötelez, hogy e politika megváltoztatása az egész országot is veszélynek tette volna ki. Amíg egyesek személyüket féltették, talán a kormánynak is komoly oka volt arra, hogy az egész nemzetünk érdekeit féltse."

Perjés Géza új bizonyítékokra épülő dolgozata másokat is hozzásegíthet Bárdossy László személyének, politikájának – és ezáltal Magyarország háborús szerepének teljesebb – elfogultságtól mentes megismeréséhez és megértéséhez.

Perjés Géza dolgozata „Eseménytörténet" című fejezetében részletesen foglalkozik a délszláv válsággal, hadba lépésünkkel a Szovjetunióval szemben és hadiállapotunkkal Angliával és Amerikával. A lehető legteljesebb tényfeltárásra törekedett, előítéletektől mentesen egyetlen fontos adatot és körülményt sem mellőzött, és ítéletalkotás helyett a megértést és a megértetést tartotta szem előtt.

Perjés részletesen ismerteti az 1941 márciusi és áprilisi eseményeket, amelyek Magyarországot súlyos döntéshelyzetbe hozták. A háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás után a jugoszláv kormányt puccsal eltávolították a helyéről. Az új kormány németellenes magatartást tanúsított, és szolidárisnak tekintette magát a Szovjetunióval és Angliával.

A szerző helyesen jegyzi meg, hogy térségünkben a balkáni békét Anglia borította fel, miután közreműködött a jugoszláv kormány puccsal való eltávolításában. Németország a belgrádi puccsra fegyverrel reagált és együttműködésre szólította fel Magyarországot. A kért magyar részvétel fejében elismerte Magyarország területi igényeit. Anglia ugyanakkor szankciót helyezett kilátásba, magyar részvétel esetén pedig hadat üzen. Teleki lelkileg összeroppant a döntéssel járó felelősség súlya alatt és április 3-án hajnalban főbe lőtte magát. Az áthidaló megoldást tartalmazó határozatot a Honvédelmi Tanács még Teleki életében, javaslatára hozta meg április 1-jén. A kormány a német csapatok átvonulását engedélyezi, a magyar csapatok néhány nappal e német támadás után, az önálló jugoszláv állam tényleges szétesését követően lépik át a trianoni határt a történelmi magyar területek birtokba vétele végett.

Teleki öngyilkosságára emlékezve egyet lehet érteni a szerzővel. Miként írja: „Fejet hajtva Teleki lelki nagysága előtt, nem tudjuk megérteni önvádjait, főleg pedig a magyar nép szélsőséges elmarasztalását. Öngyilkosságában és levelében érte el csúcspontját az a folyamat, melyben egy merőben politikai kérdést morális síkra emel, rossz szolgálatot téve az adott pillanatban, de később is a nemzetnek. Ugyanakkor saját tudományos, politikai és társadalmi működését, a trianoni békediktátum megváltoztatásáért folytatott harcát kérdőjelezte meg tettével."[4]

Egyetértve a szerző értékelésével, megítélésem szerint a tragédia több ok együtteseként következett be. Ezek között leglényegesebb az, hogy Teleki cselekedetét mintegy a nyugat felé szóló üzenetnek szánta, remélve, hogy a szövetségesek méltányolják az üzenetet és elfogadják a nemzetért hozott áldozatát. Ez hiú reménynek bizonyult. A béketárgyaláson az ítélkező győztesek közül, de az országot képviselők közül – akik Moszkva utasításait követve Magyarország múltját a lehető legjobban befeketítették –, nem akadt senki, aki Teleki üzenetére emlékezett és Teleki áldozatvállalására hivatkozott volna.

A szerző helyesen hivatkozik a Bárdossy-kormány álláspontjára, miszerint a belgrádi puccs következtében a Jugoszláviával kötött magyar szerződés is hatályát vesztette. Érvényesült a „rebus sic stantibus" elv, mely szerint megszűnik valamely szerződés érvénye, ha megváltoztak a szerző-

[4] I. m. 780–781. o.

dés idején fennálló körülmények. De a horvátok kiválásával a jugoszláv állam szerkezete is megváltozott, már nem ugyanaz az állam volt, mellyel szerződtünk. Helyes az az álláspont is, hogy a Bárdossy kormány érvelése nem csak politikai szempontból támadhatatlan, de gyakorlati szempontból is, mert a politikai vezetés a szerződést nem azzal a kötelezettséggel vállalta, hogy szembeforduljon a németeknek és kitegye az országot a háború pusztításának és a német megszállásának.

A szerződés 2. pontja előírta, hogy a felek tanácskozni fognak mindazokban a kérdésekben, amelyek megítélésük szerint kölcsönös kapcsolataikat érinthetik. A szerződés 2. pontjából is azt a következtetést lehet levonni, hogy a felek e szerződés megkötésének feltételéül a status quo-t tekintették, és változás esetére annak hatályát kölcsönös tanácskozás eredményétől tették függővé. A belgrádi kormánynak tehát a magyar kormánnyal a katonai és politikai irányváltozásról tárgyalnia kellett volna, ha a szerződést hatályba levőnek tekinti.

A válság idején nemcsak a délvidéki magyarok védelméről volt szó, hanem azzal is lehetett számolni, hogy a németek Bácska, Tolna, Baranya svábok lakta területét „Princ Eugen Gau" néven Németországtól függő tartománnyá akarta szervezni.

A szerző ismerteti Vasváry ezredes, belgrádi katonai attasé március 13-án kelt jelentését. E szerint „Jugoszlávia március 16-ig »csendes« mozgósítást hajtott végre. A »közvélemény« szerint Jugoszlávia azért mozgósított, mert nemcsak hogy a német csapatokat nem fogják átengedni, de megtámadja az Albániában levő olasz haderőket, azokat 4-5 nap alatt a tengerbe dobja és akkor Bulgária ellen fordul."[5]

A jugoszláv katonai klikk által végrehajtott puccs várható katasztrofális következményeit a magyar politikai vezetés tehát helyesen mérte fel, levonta a következtetést. Magyarországnak a térségben fennálló béke megőrzésére irányuló törekvését igazolja a szerző által említett körülmény, hogy Bárdossy a katonai konfliktus elkerülése végett Bessenyey belgrádi követet március 29-én utasítja, hogy magánszemélyként figyelmeztesse a jugoszláv kormányt, hogy amennyiben nem teljesíti a németek követelésit, akkor „ismerve őket", bizonyos, hogy „rendkívül gyorsan és a legnagyobb erővel fognak fellépni".

A belgrádi katonai puccsot az angolok szervezték meg, és eljárásukkal hozzájárultak Jugoszlávia katasztrófájához. Az angolszászok mégis Magyarországot marasztalták el, úgy vélték, bármennyire indokolt motívumokból is ered a magyar fellépés, nem jelenthet mást, mint a német agresszió útjának egyengetését, és ennél fogva nyílt ellenséges cselekedetnek minősül. Németországnak eredetileg nem volt szándékában Jugoszláviát megtámadni, ez a puccs utáni pálfordulásnak volt a következménye.

A magyar társadalom és a politikai elit egyetértett a Teleki által megfogalmazott kormányhatározattal. Az erősen németellenes és a nyugati orientáció feltétlen híve, Bethlen István is a Felsőház Külügyi Bizottságának április 11-i ülésén, tehát közvetlenül a magyar csapatok megindulása után kijelentette: „minden tekintetben helyesli a kormány elhatározását, mert az adott helyzetben nem is lehetett volna másként cselekedni." Bethlen az eljárást utólag, 1944-es emlékiratában is jogszerűnek és indokoltnak tartotta. A kormány döntésével Bajcsy Zsilinszky Endre is egyetértett, miként azt Bárdossyhoz írott levelében kifejtette.

Perjés Géza helyesen állapítja meg, hogy a magyar kormánynak a délszláv válság idején a hadviselésre vonatkozó álláspontja megfelelt a nemzetközi gyakorlatnak. Anglia elmaraszta ló álláspontjára utalva A. C. Macartney professzor jogosan jegyzi meg: „A szövetségesek sok mindent csináltak a háború alatt, amit könnyebb volt metafizikai úton megmagyarázni, mint a nemzetközi jog alapján, de nem szerették, ha mások követték példájukat."

Perjés Géza Bárdossy perbeli védekezésére utalva megállapítja, hogy Magyarország három évet nyert azzal, hogy nem provokálta ki a német megszállást. Nyilvánvaló volt, hogy a németek a belgrádi puccsra fegyverrel reagálnak, és a német hadsereg legkönnyebben csak rajtunk keresztül érhette el Jugoszláviát. (A mostani délszláv válságban a NATO ugyancsak rajtunk keresztül indíthatott volna gyors és eredményes szárazföldi támadást Jugoszlávia ellen.)

Perjés Géza kitér arra is, hogy a délvidéki akcióval kapcsolatban a peres eljárás során a népbírák és a népügyész válogatott gyalázkodó kifejezéseket használtak („bűncselekmény", „hátbatámadás", „orgyilkos"), és ez a minősíthetetlen hangvétel szinte fokozódott a történetírásban. A

[5] I. m. 776. o.

marxista történetírás önlegitimizáló módon kezeli a témát, és a „finomítások" után is fenntartotta „kétségbevonhatatlan" téziseit.

A Népbíróság a Jugoszlávia elleni akcióban bűnösnek mondta ki Bárdossy Lászlót. Perjés Géza Pritz Pállal egyezően tévesnek tekinti a bűnösséget megállapító ítéletet. Azzal a beállítással szemben, hogy Magyarország pusztán megszálló és nem katonai műveleteket folytatott Jugoszláviában, a véleménye az, hogy a művelet minden tekintetben kimerítette a „támadó háború" kritériumát. Perjés Gézának ezt az álláspontját nem osztom. Az álláspont akkor is téves, ha „a cselekmény nem minősül bűncselekménynek, mivel a két háború közötti időben nem létezett olyan nemzetközi jogi törvény vagy megállapodás, mely a támadó háborút tiltotta és szankcionálta volna".[6]

Nézetem szerint Bárdossy a per során a magyar kormány hivatalos álláspontját fejtette ki akkor, amikor hangsúlyozta, hogy a délvidéki magyarlakta területek birtokbavételére végrehajtott hadművelet független volt a német és olasz katonai akciótól, és nem volt más, mint egy jugoszláv részről katonailag és közigazgatásilag kiürített terület birtokbavétele. Ezt az álláspontot a magyar kormány az akció idején közölte a német kormánnyal. A magyar hadsereg nem vett részt a német és olasz hadsereggel közösen a Duna–Dráván túli területek megszállásában. A történelmi határokhoz érkezve a magyar katonai művelet véget ért, s ezzel egyidőben indultak meg a német–szerb fegyverszüneti tárgyalások. A történelmi határ néhány napra szóló átlépése a katonai művelet biztosítására szolgált. A magyar kormánynak a hadviselésre vonatkozó álláspontja megfelelt a nemzetközi gyakorlatnak.

A Szovjetunió elleni hadba lépés történetének valós megismerése szükségessé teszi az addig figyelmen kívül hagyott vagy félreértelmezett események felülvizsgálatát és a hadba lépést megelőző időszak rekonstruálását.

Ennek a feladatnak kíván Perjés Géza eleget tenni, amikor a Dombrády Lóránd tanulmányában[7] közölt adatokat is figyelembe véve az eseményeket időrendben ismerteti és taglalja Bárdossy László szerepét. Megismerhetjük a háborúba lépéssel összefüggő történeti tényeket, a hadba lépésről alkotott nézeteltéréseket, amelyek a politikai és a katonai vezetés között fennállottak.

Az események ismertetésénél Perjés Géza is hangsúlyozza, hogy a döntő fordulatot a június 26-i események hozták meg, amikor felségjel nélküli repülőgépek 29 bombát dobtak le Kassa városára. Egy órával korábban a Budapest–Kőrösmező között közlekedő gyorsvonatot Rahó közelében három orosz vadászgép géppuskázta. A vezérkarnál a támadó gépeket szovjeteknek tekintették és így jelentették a vezérkar főnökének.

Más tanulmányoktól eltérően Perjés Géza a történeti igazságnak megfelelően ismerteti az eseményeket. A valós helyzet az volt, hogy a bombázás hírére Werth Henrik és Bartha Károly honvédelmi miniszter *a miniszterelnök előzetes tájékoztatását mellőzve* azonnal jelentkeztek a kormányzónál, és azt javasolták, hogy mondja ki a hadiállapot beálltát a Szovjetunióval szemben és rendelje el a szovjet célpontok elleni légitámadást. A kormányzó csak ezt követően kérette magához Bárdossyt és közölte vele döntését. Bárdossy a kormányzó és a közötte történtekről a népbíróság előtt a következőket adta elő: „Azt, hogy a kormányzó Urat ki értesítette a bombázásról, nem tudom, tény azonban, hogy amikor a Kormányzó Úrhoz átmentem, ő már kiadta a parancsot, megtette az intézkedéseket, mert itt nem lehet várni. Én figyelmeztettem, hogy a kormány állásfoglalására van szükség. Ő azonban azt válaszolta: – Nincs idő, a kormány majd tudomásul veszi." A háborús intézkedések folyamatban voltak, Bárdossynak semmi esélye nem volt, hogy a kormányzót a döntés megváltoztatására bírja. Vagy tudomásul veszi a kormányzó döntését és teljesíti a miniszterelnöki tisztségéből ráháruló feladatot és a minisztertanács, valamint az Országgyűlés útján megerősíti az Alkotmánynak kétségtelenül megfelelő kormányzói döntést, vagy nem vállalja a felelősséget és lemond. Az előbbit választotta.

Perjés Géza helyesen állapítja meg, hogy Bárdossy az Alkotmány és a fennálló törvények sérelme nélkül hozta meg döntéseit. Helyesen hivatkozik arra is, hogy a történések idején nem létezett olyan nemzetközileg elismert törvény vagy megállapodás, mely bűntettnek nyilvánította volna e háborút, továbbá Magyarország nem támadó háborút indított a Szovjetunió ellen, hanem egy

---

[6] I. m. 785. o.

[7] *Dombrády Lóránd:* A hadbalépés felelősségéről. *Századok*, 1998/3. sz. 517–551. o.

olyan cselekményre válaszolt, mely az agresszió összes kritériumát kimeríteni látszott. Jogi értelemben, tehát nem lehet bűnösségről beszélni.

Perjés Géza felveti a politikai felelősség kérdését is. Arra a megállapításra jut, hogy a háborútól nem maradhattunk távol, és kézenfekvőnek tűnt, hogy előbb-utóbb Hitler szólítja fel a kormányzót a csatlakozásra. Ezért jobb volt önként belépni a háborúba, mint kivárni Hitler felszólítását, esetleg erőszakos fellépését, amikor a németek határozzák meg a közreműködés mértékét.

Bárdossy politikai felelősségéről szólva mindenekelőtt arra kell válaszolnunk, hogy Bárdossy rábírhatta-e a kormányzót más elhatározásra, a kiadott parancs visszavonására. Bárdossynak erre lehetősége nem volt, mivel a kormányzó úgy vélte, nincs idő a kormány véleményének bevárására, a döntéseit a kormány majd utólag veszi tudomásul. Katonai kérdésekben a kormányzó nagy súlyt helyezett a katonai vezetés véleményére. A németek kezdeti nagy sikerei a katonai vezetés álláspontját látszottak igazolni. A német hadsereg egy hét alatt olyan eredményt ért el, amit a császári német hadsereg az első világháborúban három év alatt. A német hadsereggel együtt mozgott a finn és a román hadsereg. Olaszország, Horvátország, Szlovákia hadat üzent a Szovjetuniónak. Spanyolország önálló önkéntes hadosztályt küldött. Nyugat és Észak-Európai országokból önkéntesek jöttek. Hitler elfogadott minden országot, amely a „keresztes hadjáratban" részt akart venni. A kormányzó lelkes hangulatát Hitlerhez írt leveléből ismerhetjük meg. Bárdossy tehát vagy lemond, vagy teljesíti a miniszterelnöki tisztségéből ráháruló feladatot. Erre nézve mondta Ullein-Reviczkynek a hadba lépés kimondása után: „Felvetődött a kérdés: nekem kell-e vállalnom a felelősséget ezért a háborúért, vagy át kell ruháznom az utódomra?"

„Úgy gondolom, az ország semmit nem nyerne az utóbbi megoldással, hisz ha most visszavonulnék, az utódom csakis a németek embere lehetne. Márpedig ő bizonyára messzebb elmenne, mint ameddig én szándékozom elmenni."

Két momentumot a kiemelésből a történelem bizonyított:

1.) 1944. március 19-én a Sztójay-, 1944. október 15-én Szálasi kormány beültetése.

2.) Bárdossy mindent megtett annak érdekében, hogy a lehető legalacsonyabb szinten tartsa háborús hozzájárulásunkat.

Nemleges minisztertanácsi állásfoglalásnak a miniszterelnök nem kívánt, de nem is tudott volna érvényt szerezni, mert a miniszterek a kormányzó odaadó hívei voltak, tisztában voltak azzal, hogy a háborúból az ország nem tud kimaradni. A kormány bejelentését az Országgyűlés is tudomásul vette.

További kérdés: ha később lépünk be a háborúba, kedvezőbbek lettek volna-e a feltétek? A válasz csakis nemleges lehet. A német katonai vezetésnek idővel egyre nagyobb szüksége volt a szövetségesek és elsősorban a román és a magyar katonai közreműködésre. A rosszul felfegyverzett doni magyar hadseregnek a megengedettnél nagyobb terület védelmét kellett ellátnia és a megszállt területek partizánharcainál sem nélkülözhették a németek a magyar közreműködést. Mindez a német hadsereg elégtelen voltára utal.

Hitler nem szólította fel Magyarországot, hogy a fegyveres akcióhoz csatlakozzék, de a német katonai vezetés, egyetértve a politikai vezetéssel fontosnak tartotta Magyarország belépését a háborúba. Ezt elsősorban a magyar vezérkar útján juttatta kifejezésre, de voltak diplomáciai jelzések is. Magyarország földrajzi helyzete miatt nem maradhatott távol a háborútól. Választani pedig csak Németország és Szovjetoroszország között lehetett. Semilyen más elképzelésnek nem volt reális alapja. 1941-ben Barcza londoni magyar követnek mondta Churchill: „Létkérdés számunkra, hogy legyőzzük a hitleri Németországot és ennek érdekében – ha kell – fél Európát bolsevizáljuk."

A Bárdossy-perben Szalai Sándor népügyész is elismerte, hogy „német nyomás következtében később úgy is belementünk volna a háborúba". Valójában a hadba lépés időpontja lehet vitás. Ez néhány hónapot jelent, mert 1942 januárjában Ribbentrop és Keitel az egész honvédségre igényt támasztott.

Ha Bárdossy – mint mondják – tisztviselő kaliberű ember lett volna, a nyugodtabb utat választja, és lemond.

Felelősségérzetre és államférfiúi bölcsességre volt szükség – a teljes behódolás és az ellenállás között – az egymással összefüggő belső és külső tényezők kereszttüzében megtalálni azt az utat, amely a legkevesebb veszéllyel jár, és amellyel meg lehet menteni az ország népét és birtokállományát, és el lehet kerülni a német katonai megszállást.

A történelmi folyamatok nem azonosak azzal, ahogyan utólag következményeik miatt látjuk. Mint ahogy John Lukács írja, a történész feladata az is, hogy „visszaidézze a múlt szellemét. Tudnia kell, fel kell jegyeznie azt is, amit az emberek egy bizonyos időszakban gondolnak, még akkor is, ha utóbb mindez tévesnek bizonyul. Meg kell értenie, hogy a valóságot és a lehetségest nem tudjuk mindenkor különválasztani sem a múltban, sem a jelenben."

Perjés Géza hadiállapotunkat Angliával és Amerikával szemben a történeti hűségnek megfelelően írja meg, és helyesen ítéli meg Bárdossy László 1944. március 19. utáni politikai szerepét is. A helyzetet az orosz tényező uralta. Miként az elmúlt ötven év igazolta: az oroszokat nem lehetett azonosítani az angolokkal. Úgy vélte, a védelemben lévő Németország és egy expanzív Oroszország között addig is, míg egy új rendező tényező nem jelenik meg, nem ajánlatos Németországgal szemben állni. Tudta, hogy egy előzetes konfliktus Németországgal szemben nem védene meg az oroszoktól.

Az ítélet által „háborús izgatásnak" minősített megnyilatkozásainak gyakorlati, történelmi eseményeket formáló hatása nem volt. Semmi olyan tényt nem rögzít az ítélet, amelyből az következnék, hogy Bárdossynak az irányadó idő alatt kifejtett tevékenysége miatt a háború Magyarországon térben vagy időben kiterjedt volna, illetőleg az sem, hogy e tevékenységek elmaradása esetén az ország a további tragikus következményektől mentesült volna.

Perjés Géza a rendelkezésre álló adatok beható mérlegelése után arra a megállapításra jutott, hogy Bárdossy László a hatályos törvények betartásával hozta meg határozatait, „nem követett el bűnt a magyar néppel szemben, sőt abban a reménytelen helyzetben, amelyben Magyarország a nácizmus és bolsevizmus közé került, politikájával a megmaradás egyetlen, bár igaz, igen kis esélyét játszotta. Így tehát rehabilitációjának elvileg semmi sem állhatna útjában." A dolgozat bevezető részében külön hangsúlyozza, hogy írásának végső célja: előkészíteni a talajt Bárdossy László rehabilitációjához. Ennek érdekében foglalkozik a per nemzetközi jogi vonatkozásaival, hiszen a magyar államot annak elindítására az 1945. január 20-án megkötött „Fegyverszüneti Szerződés", valamint a Londonban 1945. augusztus 8-án a négy nagyhatalom által megkötött, majd tizenkilenc állam által aláírt „Egyezmény az európai tengelyhatalmak háborús főbűnöseinek üldözéséről és megbüntetéséről" kötelezte. Elképzelhető tehát, hogy Bárdossy László rehabilitációja nemzetközi jogi problémát vet fel. Nem lép fel megoldási javaslattal, csupán a háborús bűnösségi perek keletkezéstörténetét, problémáit és a perekkel szemben emelt jogi, politikai és morális indíttatású kifogásokat ismerteti.

Az első világháború után megerősödött az a törekvés, amely a nemzetközi büntetőjog kifejlődését kívánta előmozdítani úgy, hogy egységes alapra helyezzék az egyes államok büntetőjogi rendelkezéseit. Indoka ennek az volt, hogy a háborúban derült ki a nemzetközi jog viszonylagossága. A háborús felek ugyanis figyelmen kívül hagyják a nemzetközi jog rendelkezéseit, és megszegik a nemzetközi szerződéseket. Másfelől viszont a nemzetközi jog értékvesztése erősíti azokat a törekvéseket, amelyek a nemzetközi jog kialakulását elősegítik.

A két háború között a nemzetközi büntetőjog fejlődését az állami szuverenitás eszméje gátolta, és akadályozta az erre irányuló törekvést, így azt is, hogy a tulajdonképpeni nemzetközi bűncselekmények büntethetők legyenek.

A büntetőjog egységesítésének első nemzetközi konferenciáján Varsóban, 1927-ben egyezménytervezetet is kidolgoztak. A Párizsban, 1931-ben megtartott negyedik konferencián elfogadtak egy határozatot, amely az egyes államok büntető törvényhozásának egységesítésére és a „delits du droit des gens" általános üldözésére irányult. Az 1926-ban Bécsben megtartott „International Law Association" konferenciáján igyekeznek új nemzetközi jogi deliktumot megfogalmazni. A szerzők a háborút tartják szem előtt, és a támadó háború indításához kívánnak szankciókat fűzni. A büntetőjog nemzetközi vonatkozásairól szólva a konferenciák általános véleménye az volt, hogy a nemzetközi büntetőjog csak azt vizsgálja, hogy miként helyezhetők egységes alapra az egyes államok büntetőjogi rendelkezései, és miképpen lehet érvényt szerezni az alapelveknek az egyes államok ítélkezési gyakorlatában. A húszas évek nemzetközi megbékélésre irányuló törekvéseit a harmincas évek bizalmatlansága váltotta fel, egy új háború lehetősége. A nemzetközi jogásztársadalmat foglalkoztató gondolatot háttérbe szorította a politika, és a terv a feledésbe merült.

Perjés Géza helyesen állapítja meg, hogy a második világháború kitörésekor nem volt olyan tételes nemzetközi jog vagy megállapodás, amely meghatározta volna a nemzetközi bűncselekmé-

nyek körét, megjelölte volna azokat a természetes és jogi személyeket, akiknek ügyében a nemzetközi büntetőbíróság illetékes. Tisztázatlan volt a nemzeti és a nemzetközi büntető bíróság hatásköre, egymáshoz való viszonya. Ezeknek a kérdéseknek nagy részét a háború után kizárólag a vesztesekkel szemben a győztes nagyhatalmak szabályozták.

A nemzetközi büntetőbíráskodás megteremtésére – az első világháborúhoz képest –, a második világháborút követő időszak kedvezőbb volt, mert a második világháborút a hitleri Németország robbantotta ki és a rengeteg borzalom, mely ezt a háborút jellemezte, nagyrészt a német nemzeti szocialisták bűne volt, akiknek megbüntetését a világ közvéleménye helyeselte.

A Szövetségesek vezetői 1943. október 30-án kelt és Moszkvában közzétett nyilatkozatukban kijelentették, hogy a háborús bűnösök nem menekülhetnek meg a felelősségrevonástól. A nyilatkozat szerint azokat a német tiszteket és katonákat, valamint a német nemzeti szocialista pártnak azokat a tagjait, akik felelősek a háború borzalmaiért, vagy akik önszántukból részt vettek a kegyetlenkedésekben és háborús bűnök elkövetéseiben, visszaküldik azokba az országokba, ahol a bűncselekményeket elkövették; ahol a felszabadult országok és szabad kormányok törvényeinek megfelelően vonják őket felelősségre. Ugyanakkor kimondták azt is, hogy „ez a nyilatkozat nem érinti a háborús főbűnösök ügyét, kiknek bűne nem kapcsolódik egy meghatározott földrajzi helyhez, és akiket a szövetségesek kormányainak közös elhatározása alapján fognak megbüntetni."

Ugyanezeket az elveket megismétli a négy nagyhatalom kormányai között az európai tengelyhatalmak háborús főbűnöseinek felelősségre vonása és megbüntetése tárgyában, Londonban 1945. augusztus 8-án kötött egyezmény bevezető része.

A londoni egyezmény 1. szakasza a nemzetközi katonai bíróság felállításáról rendelkezik. A törvényszék feladata a háborús fűbűnösök elleni bűnvádi eljárás lefolytatása. Az egyezmény 4–6. szakasza újból hangsúlyozza, hogy a háborús főbűnösök felelősségre vonása nem áll összefüggésben a háborús bűnösök ügyeivel.

A háborús bűnösök felelősségre vonására illetékes és a szövetséges országokban működő nemzeti bíróságok vagy a Németországban működő megszállási bíróságok hatáskörét az egyezményben foglaltak nem érintik. Figyelemmel a moszkvai nyilatkozatra, az egyezmény idevonatkozó rendelkezése azokra a háborús bűnösökre utal, akik német tisztek és katonák, a náci párt tagjai voltak, s akik felelősek a háború borzalmaiért, vagy akik önszántukból részt vettek a kegyetlenkedésekben és a háborús bűnök elkövetésében. Az egyezmény rendelkezései tehát nem alkalmazhatók egyes országokban politikai okokból felelősségre vont politikusokra. A felelősségre vonható háborús főbűnösöket név szerint jelölték meg és vonták eljárás alá.

A nemzetközi katonai törvényszék megalakításának, hatáskörének és működésének szabályait az egyezmény részét képező „Charter" tartalmazza. Magában foglalja a nemzetközi jogi elveket, ezért „nürnbergi alapokmánynak" nevezik.

A nürnbergi alapokmány – eltérően a korábbi tervezetektől – meghatározza a nemzetközi bűncselekményeket, amelyeknek elkövetőivel szemben a bíróság fellép. Az alapokmány az eljárási szabályok felől is rendelkezik. A részletes szabályozással el kívánták hárítani a vádat, hogy a bíróság a négy nagyhatalom bosszúját akarja érvényesíteni, és az ítélet nem lehet igazságos. Annak a kérdésnek elbírálása, hogy a négy nagyhatalomnak a nürnbergi törvényszékbe küldött képviselői mennyiben voltak tárgyilagosak a lefolytatott eljárás és a meghozott ítéletek értékelése alapján, az a történetírás feladata. A kiértékelés folyamatával dolgozatában Perjés Géza részletesen foglalkozik, és az elemzők többségének véleményét fejezi ki, amikor az amerikai Norman Thomas véleményére hivatkozik. Az elnökségre pályázó politikus „Fellebbezés a nemzetekhez" című, 1947-ben megjelent könyvében ez áll: „Nem elleneztük azok bíróság elé állítását és megbüntetését, akik a polgári lakossággal és hadifoglyokkal szemben atrocitásokat követtek el. De ehhez elegendők lettek volna a már érvényben lévő törvények. Ezek kizárnak olyasfajta bírói eljárást, mint ami Nürnbergben és Tokióban végbement. Az agresszív háború morális vétség, amit nem lehet meggyökereztetni olyan eljárással, mint a nürnbergi, ahol ott ültek a bíróságban az oroszok, és ahol nem vették figyelembe Hitler megegyezését Sztálinnal. Sztálin háborúja Finnország, Lengyelország és a Balti Államokkal szemben nem volt agresszió? Valójában melyik nagyhatalom nem követett el agressziót ezekben az években? Jackson bíró szokásjog fejlődésére hivatkozva akarja igazolni a nürnbergi pert. A bíróság tényleges összetétele a győztesekből, akik egyszerre voltak bírák és ügyészek, cáfolja ezt az állítást."

A másik vád, amely ugyancsak megfontolandó a „nullum crimen sine lege" elvének megsértése. Az angolszász jogirodalom az okmány közzététele után kifogást emelt a nürnbergi alapokmánnyal szemben, hogy az abban nemzetközi bűnökként felsorolt cselekményeket elkövetésük idején semmiféle tételes jogszabály nem nyilvánította bűncselekményekké. (Jogtudományi Közlöny 1946. 5–6. szám). Ezzel kapcsolatosan hivatkozom az ENSZ Közgyűlés 1948. december 10-én elfogadott deklarációjára, amely leszögezte: „Senki sem marasztalható el egy olyan tett vagy mulasztás alapján, amely elkövetése idején a nemzeti, vagy nemzetközi jog szerint nem minősül bűncselekménynek." Ezzel a helyesbítéssel tekinthető az ENSZ Közgyűlésének 1946. XII. 11-én kelt határozata hatályosnak, amelyben jóváhagyta és megerősítette a „nürnbergi elveket" és a bírósági eljárást.

Egyesek úgy vélik, hogy a nemzetközi büntetőjog és a szokásjog mellett nagy szerepe van az általános jogi és erkölcsi elveknek. Sőt, felelős személyek figyelmeztetéseit elegendő alapnak tartják a nürnbergi alapokmányokban foglalt eljárás lefolytatására.

A kizárólag erkölcsi szabályokon nyugvó ítélkezés azzal a veszéllyel járhat, hogy a bíróság a jog területéről a bölcselet területére téved és az erkölcsi szabályokat tévesen alkalmazza. Ugyanis a fő erkölcsi irányelvek és a konkrét alkalmazásuk irányelvei között szükségszerű távolság van, amit a cselekedetek elbírálásánál tiszteletben kell tartani. Ha ezt a különbséget figyelmen kívül hagyjuk, akkor a szabályokat beszorítjuk a legalizmus szűk korlátjai közé, vagy pedig ellenkezőleg, egy olyan szóbeli idealizmusba, amely figyelmen kívül hagyja az egyes helyzetek konkrét sajátosságait. A másodfokú bíróság is „erkölcsi elvekre" utalt, amikor Bárdossy László eljárását igazoló körülmények vizsgálata elől elzárkózott.

Amennyiben az új jogszabály által bűncselekménynek nyilvánított tényálladék az előző jogszabályban megengedett volt, nem lehet elvileg más álláspontra helyezkedni, minthogy ez esetben a visszaható erő nem alkalmazható.

A nürnbergi nemzetközi törvényszék konkrét ügy elbírálására alakult. Az egyezményből kitűnően a győztes nagyhatalmak törekvése csak arra irányult, hogy a hitleristákat megbüntessék. Egyesek szerint előbb volt meg a vádirat, az alapokmány ennek alapján készült el. A vádiratot a tényleg elkövetett bűncselekményekhez szabták.

Egy nemzetközi büntetőbíráskodásra vonatkozó egyezménynek tisztáznia kell a nemzetközi deliktumok kérdését, meg kell jelölnie a nemzetközi büntetőjog aktív alanyát, és rendeznie kell a nemzetközi büntetőjog viszonyát a nemzeti büntetőjoggal. Az alapokmány nem ad megnyugtató választ a nemzetközi büntetőjog, különösen pedig a nemzetközi büntetőbíráskodás nyílt kérdéseire és vitatott problémáira.

A jogirodalom a nemzetközi bíróságok hatáskörébe tartozó nemzetközi deliktumok tekintetében nem képvisel egységes álláspontot. Egyes deliktumoknak nemzetközi bűncselekményekké való nyilvánításánál nem annyira elméleti megfontolások, inkább politikai indítékok játszanak szerepet.

Az alapokmány 6. szakasza szerint a nemzetközi katonai törvényszék azokat a háborús főbűnösöket vonja felelősségre, akik a tengelyhatalmak érdekében eljárva a 6. szakaszban felsorolt bűnök valamelyikét követték el. A bíróság egyénileg teszi felelőssé a háborús főbűnösöket

a.) a béke ellen irányuló bűnökért,

b) a háborús bűnökért és

c) az emberiség ellen elkövetett bűnökért.

Az alapokmány a védekező háborút nem, csak a támadó háborút nyilvánítja bűnné, anélkül, hogy a fogalom pontosítására törekednék. Az esetek többségében nehéz állást foglalni abban, hogy támadó vagy preventív, védekező háborúról van-e szó. A háborús bűnök a hadviselés törvényeinek és szokásainak megsértésében állnak. Utalás történik az 1907-es és az 1929-es genfi konferenciára, amely rendelkezéseit a háborús főbűnösök cselekményeikkel megszegték.

A deliktumok harmadik csoportjában „az emberiség ellen elkövetett bűnökről" van szó. Az alapokmány szövegéből nem derül ki, hogy mennyiben önálló vagy járulékos bűncselekmény és hol vannak határai. Ahhoz, hogy ezek a cselekmények nemzetközi bűncselekménynek minősüljenek, túl a konkrét tényálláson alapuló meghatározáson, a kérdés elméleti tisztázására és pontosítására, más nemzetközi bűncselekményektől való elkülönítésére van szükség.

Az alapokmány 9. szakasza szerint a háborús főbűnösök felelősségre vonásával kapcsolatban a nürnbergi törvényszék háborús bűnössé nyilváníthat olyan csoportokat vagy szervezeteket, amelyeknek a vádlottak valamelyike tagja volt. A szervezeteknek ilyen bűnössé nyilvánításának a

nemzetközi büntetőjogban hatása nincs, az államokon belül érvényesíthetők. Az alapokmány 10. szakasza szerint, ha a nürnbergi törvényszék egy csoportot vagy szervezetet bűnössé nyilvánít, az egyezményt aláíró hatalmak saját bíróságaik elé állíthatnak fizikai személyeket abból az okból, hogy ilyen csoportoknak vagy szervezeteknek tagjai voltak. A háborús fűbűnösök felelősségre vonását ilyen értelemben egészíti ki a háborús bűnösök felelősségre vonása. Az alapokmány a londoni egyezménnyel összhangban nem korlátozza az egyes államokat a háborús bűnösök bíróság elé állításában, mert az egyes államoknak a nürnbergi alapokmányból vagy az egyezményből következően nem kell okvetlenül bíróságaik elé állítaniuk a nürnbergi bíróság által bűnössé nyilvánított szervezet tagjait.

Az alapokmány ez esetben is biztosítja a nemzeti hatóságok függetlenségét.

A londoni egyezmény és az alapokmány csak a háborús fűbűnösökre vonatkozik. A háborús bűnösök felelősségre vonása a nemzeti bíróságokra tartozik, és ezek saját államuk törvényei szerint járnak el. Az egyezmény 4. szakasza kifejezetten érvényben tartja a moszkvai nyilatkozatban foglalt elvet, hogy az említett háborús bűnösöket vissza kell szállítani oda, ahol a cselekményt elkövették. Az alapokmány 10. szakasza, mely szerint egy csoport vagy szervezet bűnössé nyilvánítása tekintetében a nürnbergi bíróság ítélete a nemzeti bíróságokra is kötelező, és a szervezet bűnösségét a nemzeti bíróság nem bírálhatja felül. Továbbá az alapokmány 11. szakaszának azok a rendelkezései, amelyek a nemzetközi bíróság által elítélt háborús főbűnösöknek háborús bűnösként a nemzeti bíróság elé állítását szabályozzák, ugyancsak irányadók a nemzeti bíróságokra. Ettől a két korláttól eltekintve az egyezmény és az alapalkotmány elismeri a nemzeti bíróságoknak a nemzetközi bíróságoktól való függetlenségét. Az elmondottaktól eltérő értelmet nem lehet tulajdonítani az 1945 januárjában Moszkvában megkötött Fegyverszüneti Egyezménynek, melynek 14. pontja szerint „Magyarország közre fog működni a háborús bűncselekményekkel vádolt személyek letartóztatásában, az érdekelt kormányoknak való kiszolgáltatásában és ítélkezésben e személyek felett". A fegyverszüneti egyezmény megkötésekor Magyarország nem volt tagja a nemzetek szövetségének, és így a londoni egyezményben foglaltak nem kötelezték Magyarországot. A fegyverszüneti egyezmény 14. pontja ezt a hiányosságot kívánta pótolni.

Bárdossy László büntetőjogi felelőssége elbírálásánál jelentősége van annak, hogy a népbírósági rendelet megalkotásánál a jogalkotót milyen szándékok vezették és a Népbíróság mennyiben tért el a jogalkotó akaratától. További kérdés, hogy maga a népbírósági rendelet megfelel-e az alkotmányossági követelményeknek.

A védelem már a per során kétségbe vonta a Népbíróság illetékességét, és azt, hogy Bárdossy László a népbírósági rendelet alapján felelősségre vonható. Vitás volt az is, hogy van-e helye visszaható jogalkalmazásnak.

Az Országgyűlés Alkotmányügyi és Igazságügyi Bizottsága 1993-ban az Alkotmánybírósághoz fordult, és kérte a népbírósági rendelet alkotmányossági vizsgálatát.

A kérdéssel az Alkotmánybíróság több határozatában foglalkozott. Megállapította: alkotmányossági követelmény, hogy az alapvető jogokra és kötelezettségekre vonatkozó szabályokat törvény állapítja meg, amely azonban az alapvető jogok lényeges tartalmát nem korlátozhatja.

Az Alkotmánybíróság (AB) ezt az elvet juttatta érvényre a 11/1992 (III. 5.) határozatában, amikor megállapítja: „A nullum crimen sine lege és nulla poena sine lege alkotmányos alapelvek, amelyeknek számos büntetőjogi szabály adja meg jogszerű tartalmát. Ilyen szabály a bűncselekmény fogalmának a Btk-ban adott meghatározása, a büntetés és a büntetési rendszer törvényes fogalmai. A bűncselekmény fogalom ugyanúgy, mint a büntetés fogalma az egyén büntetőjogi felelőssége és felelősségrevonása szempontjából döntő. Az egyén alkotmányos szabadságát, emberi jogait nemcsak a büntetőjog különös részének tényállásrészei és büntetési tételei érintik, hanem alapvetően a büntetőjogi felelősség, a büntetéskiszabás és a büntethetőség összefüggő zárt rendszere. A büntetőjogi felelősség minden szabályának módosulása alapvetően és közvetlenül érinti az egyéni szabadságjogot és az egyén alkotmányos helyzetét."

Az Alkotmánybíróság az alapelvekre utalva állapította meg, hogy az elévülési szabályok is csak úgy módosíthatók, ha azok az alkotmányos büntetőjogi felelősség alapintézményeivel összhangban maradnak. Az alapjogokra tekintettel maradt el a pártállam idején elkövetett, de az anyagi jog szerint elévült bűncselekményekért való felelősségrevonás.

Egyértelmű az Alkotmánybíróság álláspontja: „csak az elkövetéskor hatályos törvények szerint lehet elítélni (bűnösnek nyilvánítani) és megbüntetni (büntetéssel sújtani). A bíróság az elkövetéskor hatályos törvény szerint bírálja el a bűncselekményt és a büntetést is eszerint szabja ki, kivéve ha az új törvény enyhébb elbírálást tesz lehetővé. Ezt követeli meg a visszaható tilalmát magában foglaló jogbiztonság elve (előreláthatóság, kiszámíthatóság), amely a jogállamiságból folyik, és amelynek logikus előfeltétele a törvény elkövetéskori megismerhetősége."

Mindezek alapján az Alkotmánybíróság megállapította, hogy a Népbíróságról szóló 81/1945. (II. 5.) ME rendelet (NBR) alkotmányellenes, mert nem felel meg „a büntetőjogi legalitás alkotmányos elveinek". Ennek megfelelően az Alkotmánybíróság a visszaható alkalmazás miatt alkotmányellenesnek ítélte a NBR-nek az elbírálás idején még hatályban lévő azon szabályait, amelyre a Népbíróság a Bárdossy-perben ítéletét alapította. Egyben arra is rámutatott, hogy az országnak nem volt olyan nemzetközi kötelezettségvállalása, amely a visszamenő jogalkalmazást előírta, továbbá a felelősségrevonás megtörténhetett volna a korábban is hatályos jogszabályok (1848. III. tc., 1920. X. tc.) alapján.

Az Alkotmánybíróság az 53/1993. (X. 13.) AB határozatában – a törvény vissza nem hatását érintve – hivatkozik a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egységokmánya 15. cikke (1) bekezdésére – amely tartalmában megegyezik az Európai Emberi Jogi Egyezmény 7. cikke (1) bekezdésével –, amely arra kötelezi a részes államokat, hogy a nullum crimen sine lege és a nulla poema sine lege elvét feltétlenül tartsák be. A nemzetközi jogban meghatározott bűncselekményekre való hivatkozás kizárólag olyan bűncslekményekre vonatkozik, amelyek a belső jogban vagy ratifikálás, vagy közvetlen alkalmazás folytán kétségkívül büntetendők.

Mivel „az államnak nemzetközi szerződésen is alapuló kötelezettsége a háborús és emberiség elleni bűncselekmény üldözése, konkrét gyanú esetén a bűnösök vád alá helyezése és bírói eljárásban azok elítélése" (66/1992. XII. 17. AB határozat), az AB külön megvizsgálta, van-e nemzetközi jogi kötelezettsége az NBR 11 és 13. §-ában megfogalmazott magatartások bűncselekménnyé nyilvánítására.

„Az AB 53/1993. (X. 13.) határozatában kifejtett értelmezés szerint az Alkotmány 7. §. (1) bekezdés első fordulata alapján a nemzetközi jog általánosan elismert szabályai külön transzformáció nélkül is a magyar jog részei, és az Alkotmány 57. §. (4) valamint a 7. § (1) bekezdése egymásra tekintettel értelmezendők. Ennek megfelelően az AB azt vizsgálta, hogy a NBR 11. és a 13 §-a mennyiben határoz meg olyan, a nemzetközi jog szerint bűncselekménynek minősülő magatartásokat, amelyek esetében a nullum crimen, nulla poena sine lege elveinek megsértése nem alkotmányellenes. A Nürnbergi Nemzetközi Katonai Bíróság Szabályzatában (Alapokmány) meghatározott bűncselekményeknek az NBR 11. §. (5) és a 13 § (2) pontja feleltethető meg. Az AB megállapította tehát, hogy a NBR előbb említett pontjai nem alkotmányellenesek, mivel a nemzetközi büntetőjogban is kriminalizált magatartásokat tartalmaznak. Az NBR 11. és 13. §-ának többi rendelkezése azonban az elkövetőre hátrányosan visszaható hatályú büntető jogalkotás és jogalkalmazás alkotmányos tilalmát nemzetközi bűncselekménynek nem tekinthető magatartások tekintetében sérti. (2/1994. (I. 24.) AB Határozat)."

Az NBR 11. § (5) pontja alapján háborús bűnös az, aki a rábízott hatalommal visszaélve a megszállt területek lakosságával vagy a hadifoglyokkal kegyetlenkedett, felbujtója, tettese vagy részese volt emberek törvénytelen kivégzésének megkínzásának.

Az NBR 13 § (2) pontja alapján pedig az követ el háborús bűncselekményt, aki valamilyen katonai alakulatnak személy vagy vagyontárgy ellen elkövetett erőszakos cselekményekhez nyújt segítséget.

A NBR 11 § (5) pontjában a 13 § (2) pontjában meghatározott bűncselekmények a nemzetközi jog szerint is bűncselekménynek minősülnek, ezeket a bűncselekményeket az AB kriminalizált magatartásoknak tekinti.

Az NBR 11. és 13. §-ának többi rendelkezései, tehát azok, amelyek alapján Bárdossy László bűnösségét megállapították az AB határozata szerint alkotmányellenesek.

Van olyan vélemény, hogy az Alkotmánybíróság említett határozatai a népbírósági rendeletben (NBR 11. és 13.§) meghatározott bűncselekmények miatt lefolytatott és 1989. október 23-át megelőzően jogerősen lezárt büntetőügyekben hozott bírósági ítéleteket nem érintik, azokról értékité-

letet nem tartalmaznak, mert az Alkotmánybíróság a működését szabályozó 1989. 33. törvény értelmében csak hatályos jogszabályokat vizsgálhatja felül.

A Bárdossy ügyében hozott ítélet azonban a népbírósági rendelet azon szabályain alapul, amelyek 1993-ban még hatályosak voltak.

Véleményem szerint a perújítási eljárásra az Alkotmánybíróság idézett állásfoglalásai az irányadók, mert ha a határozatok az érintett ügyekben nem tekintendők constitutív (jogalapító, változtató) határozatnak, a határozatok declaratív jellege megállapítható. Az Alkotmánybíróság a népbírósági rendelet törvényellenességét megállapította, anélkül, hogy levonta volna az említett ügyekben a törvénysértés jogkövetkezményeit. Ez az ügyészség, végső soron a bíróság feladata az ügy felülvizsgálata során.

Az igazságügyi szervek aligha foglalhatnak el az Alkotmánybíróságtól eltérő álláspontot, mert 1945-ben a Bárdossy-per idején a Büntető Törvénykönyv a jelenleg hatályban lévő törvénnyel azonos módon szabályozta a büntető törvény időbeli hatályát, és kimondta, hogy a bűncselekményt az elkövetés idején hatályban lévő törvény szerint kell elbírálni. Az új büntető törvénynek nincs visszaható ereje. A büntethetőség jogalapja is a jelenlegi Btk-val azonos módon volt szabályozva. Az Alkotmánybíróság a jogbiztonságra figyelemmel nem vonta le a lezárt jogviszonyoknál a jogszabály alkotmányellenességének következményeit. Ez alól az elv alól azonban az Alkotmánybíróság kivételt enged a jogerősen lezárt büntetőügyekben az elítélt javára kezdeményezett felülvizsgálati eljárás során, ha az alapeljárás később alkotmányellenessé nyilvánított jogszabály alapján folyt. „Ezt az alkotmányos büntetőjog követeli meg." – állapítja meg az Alkotmánybíróság.

A népbírósági rendeletben felsorolt cselekményeket a fentebb említett egyezmények a nemzetközi jogban kialakított feltételek szerint engedik üldözni és büntetni. Az Európai Egyezmény 15. Cikk (2) bekezdése, illetve az Egységokmány 4. Cikk (29 bekezdése a nullum crimen – nulla poema garanciák feltétlen érvényesülését még háború és szükséghelyzet idejére is feltétlenül előírja. Az Alkotmánybíróság szerint a büntethetőség nemzetközi jog szerinti feltételei az Alkotmány 7. § (1) bekezdése értelmében irányadóak a magyar jogalkalmazásnál.

Jogpolitikai axióma a törvény vissza nem hatása. A büntetőjogot mint egészet, mint rendszert kell látni. Ezért a büntetőügyekben a visszaható erőt alkalmazni nem lehet. A jelenleg hatályos jogszabályok és a bírósági gyakorlat ezt a szabályt követi. A büntetőjog alkotmányos alapelveire tekintettel maradt el a pártállam idején elkövetett egyes bűncselekmények miatt a felelősségre vonás.

A fent kifejtettek alapján egyértelmű, hogy a népbírósági rendelet nem felelt meg az alkalmazása idején hatályos alkotmányossági követelményeknek.

További kérdés, hogy a törvényhozót milyen szándék vezette a népbírósági rendelet megalkotásánál, és a szándékolt céltól az ügyben eljáró népbíróság mennyiben tért el.

Általános szabály, hogy a jogszabály értelmezésénél a törvény vagy más jogszabály megalkotására alkalmat adó körülményt (casus legis) is vizsgálni kell. A törvény magyarázatában és alkalmazásában nem csak a szöveg szerinti értelmét, hanem a törvénynek a rendelkezés alapgondolatában és céljában megnyilvánult szándékát, valamint a rendelkezésnek egymással összefüggő kapcsolatát is figyelembe kell venni.

A népbírósági rendelet magyarázatánál és alkalmazásánál nem lehet elfogadni Ries István miniszter jogértelmezését: azt, hogy a rendelet alapgondolata a megtorlás és a bosszú volt és nem az igazságszolgáltatás. Ries István ekkor nem sejtette, hogy rövid időn belül maga is bosszú áldozata lesz. A bosszú ragályos betegség, tévedés azt hinni, hogy egyirányú. Az elmúlt század történései megmutatták, hogy milyen következményekkel jár az, ha Justitia inkább szolgálólány, mint úrinő, és lefekszik a győztesek táborából érkező első politikai érdekkel. Ries István miniszter „alapelveiben" és a népbírósági ítéletben megfogalmazott, a két háború közötti magyar politikai vezetést elítélő állításait a történeti kutatás nem támasztja alá. Nincs törvényes alapja annak, hogy jogrendszerünktől távol álló jogintézmény a népbírósági eljárás útján és egyéb más eszközök igénybevételével külső hatalomra támaszkodva, idegen érdekekért a magyar társadalom vezető erejének megtörését célozza meg. Ilyen céllal és alapgondolattal bíró törvény és ítélkezési gyakorlat nem felel meg az alkotmányossági követelményeknek, eleve semmisnek tekintendő. Miként az Alkotmánybíróság megállapította a büntetőjog értékvédő ugyan, de szabadságlevélként az erkölcsi értékek védelme körében nem lehet az erkölcsi tisztogatás eszköze.

Az irányadó időben – 1945-ben – a hatályban lévő törvények, majd a köztársaságról szóló 1946. I. tv. szerint a büntethetőség jogalapjának alkotmányosnak kellett lennie, a büntetőhatalom gyakorlásának alapja kizárólag az alkotmányos büntetőjog lehetett. „A jogállamiság elve nem pusztán deklaráció, hanem önálló alkotmányi norma, aminek sérelme önmagában is megalapozza valamely jogszabály alkotmányellenességét. Az alapvető jogokra és kötelezettségekre vonatkozó szabályokat a törvény állapítja meg, alapvető jog lényeges tartalmát azonban nem korlátozhatja." – állapítja meg az Alkotmánybíróság.

Az államnak tehát nincs, és nem is lehet korlátlan büntető hatalma. A büntetőjogi biztosítékok alóli kivétel a jogosítványok nyílt félretételét jelentené.

A törvényalkotónak – ha a jog területén maradunk – nem lehetett alkotmányellenes célja. A népbírósági eljárásban alkalmazott jogszabályoknak, így a népbírósági rendeleteknek nem lehetett az alapgondolata, a célja (casus legis) a bosszúállás. Ennek szellemében lefolytatott eljárásnak nincs törvényes alapja. Ha a jog területén maradunk, a casus legis vizsgálatánál arra a következtetésre kell jutni, hogy a bíróság a magyar társadalom tragikus közelmúltjának legfontosabb sorsfordulóira tekintettel tisztázza: a felelős személyek eljárásuk során megsértették-e az Alkotmány és a hatályos törvények rendelkezéseit, és ennek következtében a vesztes háborúért való büntetőjogi felelősségük megállapítható-e?

Az alapvető jogi szabályok helyett a politikai szempontok és elvárások érvényesültek a Bárdossy-perben is, amikor Bárdossy bűnösségét előre kialakított politikai szempontok érvényre jutásával, az anyagi és eljárási szabályok mellőzésével bizonyítás nélkül állapították meg.

Perjés Géza helyesen mutat rá, hogy a háborús és népellenes bűnösök felelősségre vonásáról szóló népbírósági rendelet megalkotásánál figyelembe vették a nürnbergi alkotmányban felsorolt nemzetközi deliktumok meghatározását, de rámutat a két szabályozás eltéréseire is.

A népbírósági rendeletek a háborús és népellenes bűncselekményeket csak jellegzetesebb ismérvük szerint írták körül, laza fogalmazású szabályok. Tisztázatlan maradt az agresszió fogalma. Homályos fogalmazásuk az ítélkező gyakorlatot is károsan befolyásolta, amit növelt az a gyakorlat, amely a háborús és népellenes bűncselekményeknél mellőzte az ilyen bűncselekményt elkövető egyéni, alanyi körülményeinek, motívumainak, célzatának értékelését.

Bárdossynál is a tárgyi felelősségnél szigorúbb szabályokat alkalmaztak, mentesítő oknak csak a végszükséget tekintették. Ez az ítélkezési gyakorlat szemben állt a nemzetközi elvárásokkal és a jogfejlődéssel, amely a szubjektív körülmények fokozottabb figyelembevételét írja elő, amikor a büntetések alkalmazását az alanyi körülmények értékelése fokozatosan egyre szűkebb térre szorítják.

Az alapvető jogi elvekbe ütköző szabályozást a nemzetközi szerződések nem írták elő, mégis erre került sor. A nemzetközi jogtörténelem kevés ilyen negatív példát ismer.

A Népbíróság tévesen hivatkozik ítéletében a nemzetközi szerződésekre. A népbírósági ítéletben felsorolt és a két háború közötti korszakban az erőszak kizárására, a nemzetközi vitás kérdések békés rendezésére irányuló nemzetközi szerződések jó része nem lépett hatályba, és a megállapodást egyik fél sem tartotta be.

A népbírósági rendelet, hasonlóan a nürnbergi alapokmányokban foglaltakkal, a „nullum crimen sine lege" és a „nulla poema sine lege" törvényességi szabály megsértésével „ex post facto" törvények alapján szabályozta a vád tárgyává tett cselekményeket.

Bárdossy nem lehetett ismeretében 1941–1942-ban annak, hogy az akkor reá vonatkozó hatályos szabályok betartásán túlmenően később hozott törvény visszaható hatálya folytán háborús bűncselekmény miatt vonják felelősségre.

A hadiállapot kimondása nem a kezdeményezés nyomán, hanem amint azt a magyar katonai vezetés megállapította, a Szovjetunió részéről hadüzenet nélkül végrehajtott, indokolatlan ellenséges ismételt támadás következtében – tehát a magyar kormány akaratától független okból – következett be Magyarország és a Szovjetunió között. A marasztaló ítélet tehát iratellenesen állapította meg, hogy a magyar kormány hadiállapotot deklarált és agresszív háborút kezdeményezett. A hadba lépéssel kapcsolatos jogokat a kormányzó az alkotmányos keretek között jogszerűen gyakorolta az 1920. évi XVII. tc. 2. §. (2) bekezdésének megfelelően. A kormányzói döntés után – ha Bárdossy nem mond le – a határozatot a minisztertanáccsal és az országgyűléssel jóvá kellett hagyatnia. Mindkét testület észrevétel nélkül vette tudomásul a kormányzói döntést, mellyel számolni lehetett, s késleltetése más döntést nem eredményezett volna.

Bárdossy önmaga védelme során vállalta tetteit és az elmarasztalást anélkül, hogy másokra hivatkozott volna.

Képzeljük el, ha lemond és német nyomásra egy szélsőjobboldali hatalom kerül kormányra:

a) egy év helyett 1944. március 19-től négy éven át veszik igénybe korlátlanul a magyar gazdasági erőforrásokat és a magyar emberanyagot és fordítják a háborúra;

b) irtják a magyar értelmiséget és mellettük a balodaliakat és a zsidókat;

c) ugyancsak egy év helyett, négy éven keresztül bombázzák az országot az angolszászok.

Perjés Géza dolgozatában helyesen állapította meg, hogy Bárdossy László nem sértette meg az alkotmányt és a hatályban lévő egyéb törvényes rendelkezéseket, és nem követett el háborús és népellenes bűncselekményt sem, mert Magyarország egyetlen ország ellen nem indított támadó háborút. Nem sértette meg az ítéletben hivatkozott nemzetközi szerződéseket sem. Miként Perjés Géza hangsúlyozza, megalapozatlan a népellenes bűncselekmény tárgyában emelt vád is.

Bárdossy László miniszterelnök perében a perújításnak a Be. 276. §. (1) bek. a/1. alpontjában írt feltételei fennállnak, mert az alapperben figyelmen kívül hagyott, nem értékelt tények és bizonyítékok alkalmasak arra, hogy a vádlott javára kedvezőbb – felmentő – ítélet szülessék. A perújítási kérelem, illetve indítvány előterjesztésére az ügyész és a Btk 137. §-ában említett személyek jogosultak. A népbíróság Bárdossy Lászlót nemcsak a cselekmény elkövetése idején hatályban nem lévő törvény alapján ítélte el, hanem az általa alkalmazott jogszabályokban meghatározott követelmények megszegésével anyagi jogszabályt is sértett, és ilymódon a saját maga által megállapított tényálláshoz és minősítéshez képest is törvénysértően szabta ki a halálbüntetést. A büntetéskiszabás e módját azok is sérelmesnek tekintik, akik Bárdossy büntetőjogi, illetve politikai felelősségét elfogadhatónak tartják. Ezért lehetőség van az ügyész által kezdeményezett felülvizsgálati eljárásra is. (Be. 284. §)

Perének olyan nemzetközi jogi vonatkozásai nincsenek, amelyek a perorvoslati eljárásnak útját állnák. A fegyverszüneti szerződést a Szovjetunió képviselője a Szövetséges Hatalmak nevében kötötte, a londoni egyezmény és a nürnbergi alapokmány pedig az ún. háborús bűnösök bíróság elé állítását a nemzeti bíróság hatáskörébe utalta. Az alapokmány tehát biztosítja a nemzeti hatóságok függetlenségét, és a Fegyverszüneti Egyezmény sem tartalmaz olyan rendelkezést, amely kizárná vagy korlátozná a nemzeti anyagi vagy eljárási szabályok alkalmazását.

A perorvoslati eljárás folyamatba tétele kizárólag a magyar hatóságok elhatározásán múlik.

CLEMENTIS-ZÁHONY BOTOND

HOZZÁSZÓLÁS PERJÉS GÉZA BÁRDOSSY-TANULMÁNYÁHOZ

Örömmel tölt el, hogy Perjés Géza megírta „Bárdossy László és pere" című tanulmányát. Azonosulok mind szubjektív, mind objektív indokaival, és megtisztelve érzem magam, hogy bibliográfiájában szerepelteti e tárgyban megjelentetett írásomat és megköszöni „jelentős támogatásomat."[1]

Kiindulópontomhoz még hozzátartozik az angolszász világban eltöltött negyven évem. Ennyi idő alatt – a kétségtelen erények mellett – azt is megtanulja az ember, hogy szorult helyzetekben (példának okáért 1956-ban) hogyan is reagál e mentalitás. Ilyen helyzet volt a Dunkirk és Kréta utáni is. Hazai történészek közül tudtommal még senki sem foglalkozott az 5-7-40-es Foreign Office Circular Telegram 128-cal (FO 371/24890), mely a délkelet-európai fővárosokban működő angol követeknek az alábbi utasítást tartalmazta: „Első céljuk az legyen, hogy kihasználják a helyzeteket, melyek révén valószínűleg háborúba tudjuk sodorni Német- és Oroszországot a Balkánon."[2]

Talán ugyancsak nem ismert Juho Paasikivi volt moszkvai követ, később finn elnök 1940–41. évi emlékirataiból a következő idézet: „Szerencséjük, hogy az angoloknak nem sikerült az önök helyzetébe beleavatkozni! Mi lett volna önökből, ha ez megtörténik? – mondta a magyar követ [Kristóffy]. A magyar követ e megállapítása szerintem helyes!"[3]

Ez a két idézet a kiindulópontom.

Perjés Géza tanulmányának az első része különösen jól van időzítve, mivel a 2000. évi szerbiai események ismét rávilágítottak a szerbek történelmi kiszámíthatatlanságára; amit a szerző Werthnek az akkori Jugoszláviával szembeni stratégiai elképzeléseiről ír, sokkal elfogadhatóbb ma (Kosovo után), mint mondjuk, két évvel ezelőtt!

Talán egyetlen egy kritikám lenne: miért nem említi a szerző a Náray Visszaemlékezéseiben leírt április 1-jei koronatanácsi eseményeket?[4] Az április 1-jei Koronatanács ugyanis igen fontos. Igaz, 1984-es tanulmányomban én is Teleki Aporhoz írt levelét idéztem, de akkor Náray könyve még nem jelent meg.[5] Náraynál különösen figyelemre méltók a következő mondatok: „Teleki: »appropos mit szólsz Bárdossy beszédéhez (ti. a Koronatanácson – április 1-jén)?« Náray: »Jól átgondolt beszéd volt!« Teleki: »Ki lehetett volna nyomtatni!«" Teleki április 2-án Aporhoz írott levelében pedig ezt írta: „Bárdossynak s nekem óriási erőfeszítésbe került, hogy (Horthy) leveléből (Hitlerhez) a veszélyes részeket töröljük és így az ajtókat nyitva hagyjuk." Majd utóbb: „Küzdelmem igen nehéz, Bárdossy igen jól segít!"

Tömörsége miatt jónak tartom a tanulmány második, a Szovjetunióval szembeni hadba lépést tárgyaló alfejezetét is. A bevezető Bárdossy-idézet nagyszerűen érzékelteti a miniszterelnök helyzetét, és elénk tárja a Werth–Bárdossy–Horthy háromszög problematikáját is. Kétségtelenül igaz, hogy Werth volt a legjobban informálva az orosz felvonulási tervekről és a katonapolitikai helyzetről. (Macartney a „surprisingly excellent" jelzőt használja Werth informáltságára.) Egyetértek a szerzőnek ezzel a megállapításával is: a baj „a móddal volt, ahogyan sürgette [ti. Werth] a kormányt és azokkal a politikai természetű érvekkel, melyeket felhozott."[6]

---

[1] *Perjés Géza:* Bárdossy László és pere. Hadtörténelmi Közlemények, 2000/4. sz. 808. o.

[2] „...their first objective must be to exploit conditions which are likely to embroil Russia and Germany in the Balkans" *Barker, Elisabeth:* British Policy in South-East Europe in the Second World War. London, 1976. 19., 271. o.

[3] *Juho Kusti Paasikivi:* Am Rande einer supermacht. Holsten Verlag, Hamburg, 1966. 275. o.

[4] *Náray Antal* visszaemlékezése, 1945. (S. a. r. *Szakály Sándor.*) Budapest, 1988. 56. o.

[5] *Clementis-Záhony Botond:* Hungary's Entrance into World War II. In: Triumph in Adversity. (Szerk. *Steven Béla Várdy.*) Columbia University Press, New York, 1988. 297–317. o. Teleki levelének angol kiadását lásd *Richard V. Burks:* Two Teleki letters. Journal of Central European Affairs, April 1947. (VII, 1.) 72. o. Magyar nyelvű fordítását lásd *H. E.:* Adalékok Horthy Miklós kormányzó Emlékirataihoz. Nyugati Magyarság, 1953. III. 390–392. o.

[6] *Perjés:* i. m. 789. o.

Abból, hogy Bárdossy, bírálva Werth memorandumát, rámutatott arra, hogy dél-erdélyi revízió nem lehet, mert Németország garantálta Románia határait, tisztán látni modus operandi-ját. Ő, diplomata lévén, a diplomáciára fektette a súlyt (a stratégiai gondolkozást a katonákra bízta). Ezt Perjés írásában ki is hangsúlyozza.[7] Szerintem viszont Bárdossy jóval aktívabb volt e téren, mint amilyennek ő festi. A Halder–Werth tárgyalás után természetesen boldog volt, megkönnyebbülten vette tudomásul, hogy a németek nem kérik a magyar honvédség részvételét a Szovjetunió elleni támadáshoz, de ennél többről van szó: „Nekünk kesztyűs kézzel kell bánnunk a Szovjetunióval (is)!"[8] Ebben az idézetben benne van, hogy Bárdossynak a legfontosabb a mozgástér volt (a kapuk nyitva hagyása, mint Telekinél) a két nagyhatalom között.

Ezért, amikor a németek nyomást fejtettek ki rá a külügyminisztérium sajtóirodáján keresztül, akkor, hogy szűk mozgásterét megtarthassa, előre lépett (Borsányi a német „Flucht nach Vorne" kifejezést használja[9]). Ezt tette azzal, hogy a szovjettel megszakította a diplomáciai kapcsolatot – ahogy Perjés írja: „nem akarván feszíteni a húrt".[10] Ezt ő maga döntötte el, csak utána szólt Horthynak! Vagyis mozgásterét megtartandó, kezdeményezett.

Itt látni legjobban, hogy diplomáciai elképzelései egyaránt „függetlenek" voltak Horthy mechanisztikus revízionizmusától és antikommunizmusától, valamint Werth mechanisztikus stratégiai és geopolitikájától. A diplomáciai kapcsolatok megszakításával elébe akart vágni a hadüzenetnek. Ez igazán „telekies"! A diplomáciai szakítással bizonyította az ország alapvető szovjetellenességét, anélkül ellenben, hogy az „ultima ratio" elvágta volna az országot diplomáciai mozgásterétől.

Szent-Iványi ezt így írta meg: „változatlanul szolidáris a tengelyhatalmakkal, s erről a diplomáciai viszony megszakításával bizonyságot tett, de nehezen határozná el magát arra, hogy a szovjet elleni *katonai* koalícióban részt vegyen!"[11]

23-án Bárdossy még a Szovjetunióban is csodálkozást kiváltva szakította meg a diplomáciai kapcsolatot. „Csak ennyi?" – ezt mondta Vörnlének Saranov. Saranov tehát sokkal rosszabbat várt Magyarországtól! És amikor Horthy – nem ő – Kassa miatt dönt az „ultima ratio" mellett, ezért viselkedik úgy, ahogyan Ullein-Reviczky leírja: „Magába roskadva ült... riadt tekintettel meredt rám."[12] (Érdekes, hogy mennyire hasonlít Teleki április 2-ai lelkiállapotára!)

De Kassa előtt van még egy eset, ami bizonyítja, hogy a diplomáciai rugalmasság mennyire fontos volt Bárdossynak. Ez sajnos kimaradt Perjés érveléséből. Ez pedig a végtelen jelentős június 24-i Erdmannsdorf–Bárdossy beszélgetés. Szerintem 24-e a kulcsnap! Igen: „lázas igyekezettel kísérli meg, hogy választ kapjon arra, hogy Jodl üzenete mennyire van összhangban a politikai vezetés szándékával".[13] Önálló elképzeléseiről Dreisziger Nándor, a Kanadai Katonai Akadémia (Kingston, Ontario) professzora nagyon elmésen állapította meg: „Bárdossy elgondolása az volt, hogy a magyar kormány megfontolás tárgyává teszi a háborúba való belépést, ha Németország ezt hivatalosan kéri. A miniszterelnök feltehetően anélkül kívánta elkerülni a bekapcsolodást a háborúba, hogy nyíltan elismerje: Magyarország nem óhajt részt venni benne."[14] Vagyis Telekihez hasonlóan igyekezett megnagyobbítani a diplomácia mozgásterét. Ide kívánkozik Telekinek Aporhoz írt leveléből ez a mondat: „Bárdossyval együtt hatalmas erőfeszítésembe került nyitva tartani a kapukat."

---

[7] *Perjés:* i. m. 790. o.

[8] Uo.

[9] *Borsányi Julián:* Az 1941. június 26-ai kassai bombatámadás fehér foltjai. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1991/2. sz. 102. o.

[10] *Perjés:* i. m. 791. o.

[11] Szent-Iványi Domokos kézirata, amelyben összefoglalta munkásságát Szentmiklósy István egykori vezérkari tiszt, majd amerikai egyetemi tanár számára, a szerző birtokában.

[12] Idézi *Perjés:* i. m. 792. o.

[13] Uo. 792. o.

[14] *Nándor F. Dreisziger:* "The Kassa Bombing: The Riddle of Adam Krudy." *Hungarian Studies Review,* X, 1–2 (1983.) 81–82. o. Az idézetet Perjés Géza fordította.

Ezzel elérkeztünk június 25-höz. Aktív politikája itt még sikeres volt, olyannyira, hogy az akkor Berlinben tartózkodó Szegedy-Maszák szerint: „A követségen... rettenetesen méltatlankodtak amiatt, hogy Bárdossy nem akart a háborúba beavatkozni!"[15]

Ekkor jött Kassa, amely kétségtelenül olyan cselekmény volt – amint Perjés írja –, „mely az agresszió kritériumát kimeríteni látszott".[16] Bárdossy mozgásterét jelentősen korlátozta, hogy Horthy nélküle döntött, és a minisztertanács számára csak a tudomásulvétel maradt. De amikor a lemondás és a maradás közül az utóbbit választva azt mondta: „utódom bizonyára messzebb elmenne, mint ameddig én szándékozom elmenni", kifejezésre juttatta, hogy ezzel fékezni kívánja „a meginduló lavinát" és elérni, hogy: „csak limitált erőkkel vegyünk részt". Ekkor ugyanis, ismét őt idézve „már nem az volt a kérdés, hogy Magyarország a háborúban részt vesz-e vagy sem, hanem az: lehet-e a részvétel mértékét lehetőleg a minimumra csökkenteni! Most már a fékezés volt a kormány feladata!"[17]

Azt, hogy ez még augusztus 26. után is így maradt, legjobban bizonyítja Bárdossy indulatos kitörése Werth ellen, Horthyhoz írt levelében ugyanis ezt írta: „A magyar kormány az ország részvételét a szovjet elleni háborúban nem »kénytelen-kelletlen« határozta el, hanem az adott helyzet és az ország vitális érdekeinek igen lelkiismeretes és gondos mérlegelése alapján jutott elhatározásához, mégpedig olyan értelemben, hogy haderőnk kétségkívül legértékesebb elemét: a gyorsan mozgó hadtestet és a légierő egy részét a bolsevizmus elleni küzdelem céljaira rendelkezésre bocsátotta. Éppen ezért már azt az állítást is vissza kell utasítani, mintha a küzdelemben »csak kis erőkkel« vennénk részt. Ha a fronton küzdő magyar katonai alakulatok tiszti és legénységi létszáma aránylag nem is nagy, nem vitatható, hogy a nagy értékű, gépesített felszereléssel ellátott gyorshadtest az igénybevett repülőalakulatokkal együtt a magyar hadsereg legjelentősebb, a korszerű háborúban legjobban hasznosítható része. Számunkra mindenesetre nagy érték, amelynek rendelkezésre bocsátása igen jelentős áldozat, amit a bolsevizmus elleni küzdelem mielőbbi sikeres befejezéséhez fűződő nemzeti és általános európai érdekek előmozdításáért vállaltunk. A szovjet elleni harcban részt vevő magyar erők értékelésének ez a helyes alapja, és nem az, hogy a katonai létszám szempontjából hogyan viszonylik ez az erő a német hadsereg, avagy a revíziós igényeikért küzdő román és finn hadseregek erejéhez.

A vezérkar főnöke, német véleményt idézve azt írja, hogy szuverén államok sorsdöntő kérdésekben önmaguk határoznak. Ez a tétel kétségtelenül helyt áll, de abban a tekintetben kiegészítésre szorul, hogy szuverén államnak tekintettel kell lennie saját belső helyzetére, erejére, felkészültségére, és ezek gondos mérlegelése alapján kell elhatározáshoz jutnia, nem pedig azért, hogy »érdemeket« szerezzen, s ezért később, »jutalmakban« részesüljön."[18]

Ha e fenti politikához még hozzátesszük a Ghiczy–Wodianer–Ullein-Reviczky–Fall Endre–Tamás András vonalat a Szabad Lengyelekhez és rajtuk keresztül Londonhoz, világos Bárdossy diplomáciájának célja: a mozgástér biztosítása.[19]

Bárdossy politikájának aktívitását mi sem bizonyítja jobban, mint, hogy novemberre még a gyorshadtestet is haza tudta hozni. Ahogy Gosztonyi Péter írja: „A gyorshadtest hazatértével megszűnt hadműveleti egység lenni."[20]

1941. december végén a magyar honvédség csak megszálló, illetve útbiztosító csapatokkal képviseltette magát Oroszországban. Azaz: „Calculations Going Right", ahogyan Macartney írta.

---

[15] *Szegedy-Maszák Aladár:* Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. Budapest, 1996. II. k. 37. o.

[16] *Perjés:* i. m. 793. o.

[17] *Bárdossy László:* A nemzet védelmében. Duna Könyvkiadó Vállalat, Fahrwangen, 1976. 56. o.

[18] *Horthy Miklós* titkos iratai. (S. a. r. *Szinai Miklós* és *Szücs László.*) Budapest, 1962. 302–304. o.

[19] *Tamás András:* Délkelet-Európa a diplomáciai törekvések sodrában 1939–1944 között. I. 1939–1942. Északi Fény kiadványa, Montreal, 1961. 57–67. o.; *Újpétery Elemér:* Végállomás Lisszabon. Budapest, 1987. 190–214. o.; *Clementis-Záhony:* i. m. 310–317. o. A lengyel kapcsolatokról lásd még The Countess of Listowel: Crusader in the Secret War. Christopher Johnson, London, 1952. 94. o.; *Jan Librach:* The Rise of the Soviet Empire. Frederik A. Praeger, 1964. 158. o.

[20] *Gosztonyi Péter:* A Magyar Honvédség a második világháborúban. Katolikus Szemle kiadása, Róma, 1986. 68. o.

Megjegyzéseim az Anglia és az Amerikai Egyesült Államok elleni hadba lépéssel kapcsolatban – Perjés Géza tanulmányának harmadik alfejezetéhez – a következők.

Macartney „October 15th: A History of Hungary 1929–1945" című könyvében hét Bárdossy-fejezet van. Mindig érdekesnek találtam, hogy a II. kötet harmadik fejezetét: „Calculations Going Right"-nak nevezte. Ezzel azt fejezte ki, hogy egészen a brit hadüzenetig, vagyis 1941. december 7-ig Bárdossy politikai számításai helyesek voltak.

A 4. fejezet címe: „Calculations Going Wrong". Vagyis Bárdossynak csak a december 7-től folytatott politikáját mondja hibásnak. Itt kénytelen vagyok ismét Dreisziger Nándorra irányítani a figyelmet, aki részletesen foglalkozott a brit hadüzenettel. Ő elmondja, hogy 1941. szeptember elején Sir Stafford Cripps, a moszkvai brit nagykövet tárgyalt Sztálinnal. E tárgyalásokon Sztálin felkérte Nagy-Britanniát, hogy üzenjen hadat Finnországnak, mivel a finn hadsereg, a német Wehrmachttal együtt Leningrádot fenyegeti. Továbbá kérte, hogy a Brit Nemzetközösség országai is üzenjenek hadat Finnországnak. Ez a kérés 1941. október 27-én érkezett meg Ottawába. William Mc Kenzie King, kanadai miniszterelnök október 29-én vitte az ügyet a kabinet – azaz a Háborús Kabinet – elé. Ott az a vélemény alakult ki, hogy Kanada népe erre nem hajlandó, különösen, mivel ez a kérés a szovjet kormánytól ered, ezért a kabinet nemlegesen döntött.

Idézek: „Tekintettel a kételyekre, amelyek Londonban és Ottawában a hadüzenet indokoltságával kapcsolatban felmerültek, továbbá szem előtt tartva a tényt, hogy lehetetlen birodalmi egyetértésre jutni a kérdésben, még akkor is, ha az Egyesült Királyság Kormánya eleget tenne a kívánságnak, a külügyminisztérium elutasította azt. Sztálin azonban megmaradt a kérésnél, sőt még tovább ment, követelve, hogy a britek és a birodalom összes tagállama üzenjen hadat Finnországnak, Magyarországnak és Romániának. Végül, november végén a brit vezetés úgy döntött, hogy teljesíti orosz szövetségese kérését... Ezt követően a brit külügyminisztérium ultimátumot intézett Finnország, Magyarország és Románia kormányához, követelve, hogy hadseregük szüntesse be hadműveleteit a Szovjetunióval szemben... December 7-én reggel a Brit Nemzetközösség tagjai hadat üzentek Finnországnak, Magyarországnak és Romániának."[21]

Amennyiben tisztán a szovjet nyomásgyakorlás miatt történt a hadüzenet – pedig Nagy-Britannia nagyhatalom volt, mégis engedett a szovjet követelésnek, és nem volt „Kassá"-ja –, nem egészen érthető, hogy Nagy-Britannia miért ítéli el azt a „nem-nagyhatalmat", melynek sokkal jobban kellett félni egy domináns Németországtól – német erőszaktól –, mint nekik a szovjettől.

Ebben az egészben talán még fontosabb, hogy e brit hadüzenetre – amint fent láthattuk – Magyarország nem adott okot, ez teljesen külső tényezőkön, nagyhatalmi tényezőkön dőlt el.

Méginkább nagyhatalmi tényezőkön dőlt el Yamamoto és a Japán Császárság azon stratégiai döntése, hogy Pearl Harbort és a távol-keleti, olajdús Holland és Brit gyarmatokat megtámadja, az amerikai totális olajblokád kiváltotta olajhiány miatt.

Talán még azt is érdemes megemlíteni, hogy az Atlanti-óceánon ekkor már 1940 óta dúló „undeclared war"– azaz hadüzenet nélküli tengeri háború, melyet Roosevelt aztán még Pearl Harbor előtt integrál a távol-keleti angol–amerikai vezérkarok közötti megegyezésbe, mely haditerv elsőbbséget adott az atlanti hadszíntérnek „abban az esetben, ha az Egyesült Államok belekeveredik a világháborúba"– bizonyítja legjobban, hogy Bárdossy és Magyarország mennyire – nolens-volens – került bele a nagyhatalmak játékába. Különben Dönitzék ezt a „háborút" árgus szemmel figyelték, de Hitler nem engedett visszavágást, mert nem akart háborút az USA-val. Ezt Japán döntötte el.

Itt megint érdemes Szegedy-Maszákot idézni, aki az ekkori Bárdossyról a következőket írja:

„A háború alatt... roppant nagy szerepet játszott az idő eleme! ... Bárdossy és Imrédy logikus emberek voltak és ezért talán nem is tudtak igazán az idő dimenziójában gondolkodni. Abban látták a legfőbb problémát, hogyan lehet összehangolni a *szükségképp rövid* magyar lélegzetet azzal a nyilván *nem rövid* időtartammal, amely a nyugati győzelemtől elválaszt. Szegény Bárdossy 1941-ben... elsősorban talán nem is az új ellenség, hanem a régi szövetséges oldalról fenyegető veszélyek mérlegelése alapján teljesítette azt, amit kötelességének tartott, mert a megszállást ő is mindenáron szerette volna elkerülni."[22]

---

[21] *N. F. Dreisziger:* A Dore? A Hawk? Perhaps a Sparrow: Bárdossy Defends his Wartime Record before the Americans, July 1945. *Hungarian Studies Review,* XXII, 1 (1995.) 75–77. o. Az idézetet Perjés Géza fordította.

[22] *Szegedy-Maszák:* i. m. II. k. 43. o.

Bárdossy a „humornélkülien kegyetlen" népbírósági per egyetlen humoros pillanatában – lényegre törve – így összegezte Szegedy-Maszák fenti gondolatait. A Népbírósági elnök kérdezi: „Egész diplomáciai munkánk tehát abban merült ki, hogy miként reagáljunk a német erőszakoskodásra és követelésekre?" Bárdossy: „Kétségtelenül arról volt szó, hogy a veszélyt elhárítsuk az ország feje felől, mégpedig azt, amelyik közvetlenül beállott és nem azt, amely várható volt." Elnök: „Ez békaperspektíva", Bárdossy: „Lehet!"[23]

A fent leírtakkal – Perjés Gézával szemben – én nem annyira arra fektetném a súlyt, hogy a magyar–amerikai hadi állapotnak „az adott körülmények között valójában nem volt túlságosan nagy jelentősége"[24] (azt hiszem ezt akarja a 3. alfejezettel kifejezni), hanem ahogyan Lukács János szereti mondani: Pearl Harborral a „Last European War" átalakult „World War II"-vá! Ezzel az objektív változással lett a „calculations going right"-ból „calculations going wrong". De hát erre senki sem számított, még az USA maga se, hisz ezért okozhatott akkora meglepetést Pearl Harbor és Manila megtámadása.

Így a kérdés Bárdossy számára megint az lett: ebben az USA és Magyarország számára egyaránt új és „szörnyű" helyzetben, hogyan tud továbbra is fenntartani valamilyen diplomáciai mozgásteret.

Ezt több lépéssel biztosította. Az első a már említett lengyel vonal felhasználása volt.

A második lépés, amikor tudatosan engedte a külügy angolbarát diplomatáit – még miniszterelnöksége alatt – Wodiáner módjára nyugati kapcsolatokat keresni. Ebből fejlődött ki – lemondása után – az a külügyminisztériumi vonal, mely még 1943 augusztusában is sikeresen tudta fenntartani a brit–magyar „diplomáciai kapcsolatot". Lásd Szegedy-Maszák 1943. augusztus 23-i személyesen átadott stockholmi memorandumát, mely eljutott egészen Frank Roberts-ig, a Foreign Office Central (közép-európai) osztály vezetőjéhez, aki a memorandumot így jellemezte: „megéri, hogy elolvassuk, mert hiteles képe a magyar politikának és reményeknek", továbbá e memorandumot véleményezésre elküldte C. A. Macartneynak! Mindez azt is jelenti: Bárdossy tudta, hogy ez a vonal hasznos és eljut a nyugatiakhoz. Ezért engedte működni már miniszterelnöksége alatt. Erre van elég bizonyíték. Pont ezért nem vágott vissza, és lemondása után sem védekezett. Értékelte ezeket a próbálkozásokat.

Végül, Bárdossy külügyminisztersége alatt alakult a Külügyminisztérium „Szent-Iványi osztálya" (Szent-Iványi kétségtelen a minisztérium legjelentősebb USA/Kanada szakértője volt, ismervén ezeket az országokat nemcsak kívülről, hanem belülről is), s mivel az hasznos maradt továbbra is a külügynek, ezért működhetett tovább Bárdossy beleegyezésével a kulturális osztály védőszárnya alatt.

Mindent összevéve, Bárdossy miniszterelnöksége végéig három csatornán keresztül tartotta fenn a „nyugati kapcsolatokat": a lengyel/londoni, a külügyminisztériumi „angolbarát" vonalon, valamint a Szent-Iványi osztályon át. Ghyczy koordinálta ezt a három vonalat. Ghyczyt 1941. október 15-től Bárdossy helyezte külügyminiszter-helyettesi rangba.

Most pedig engedje meg a szerző, hogy felhívjam a figyelmét arra a nagyon érdekes levélre, melyet ifj. Hóman Bálint segítségével találtam Tamás András hagyatékában 1987-ben Montrealban. Az író Bazovsky János, 1941-ig a New York-i főkonzulátuson dolgozott, de amint a levélből látni lehet, a Külügyminisztérium hatalmi struktúráját igen jól ismerte a legmagasabb szinteken is. A levelet 1962. április 21-én írta, és azt Tamás András a „Délkelet-Európa a diplomáciai törekvések sodrában 1939–44 között" című 1961-es könyve (I. rész: 1939–1942) recenziójának szánta. Levelezésüknek ez utolsó előtti levele, mert Tamás András 1963-ban meghalt.

Argumentációmhoz a leveléből öt elemet szeretnék kidomborítani:

1.) Bazovsky New Yorkban már igen korán felismerte, hogy a háború Magyarország számára elveszett: „Én amikor 1942 nyarán hazajöttem Amerikából, azon az álláspontón voltam, hogy a háborúban rossz oldalon vagyunk..." Újpétery Elemér könyvében így idézi őt: „Ipari kapacitásukat (az USA-nak) nemcsak a tengely, de a világ összes többi nagyiparral rendelkező hatalma együtt sem éri el!" És: „Néha két-három konvoj is volt Lisszabon tökéletes tengeri kikötőjében! Ezek azok voltak, amelyeknek további útjukon már nem kellett a tengely tengeralattjáróitól tartaniuk. Ezek a szállítások megállás nélkül folytak. Alighogy egyik elhagyta a kikötőt, már jött helyébe a

[23] Ítél a történelem. A Bárdossy-per. (Szerk. *Ábrahám Ferenc, Kussinszky Endre.*) Budapest, 1945. II. k. 9. o.

[24] *Perjés:* i. m. 796. o.

másik."[25] – Szóval itt a nyugati hatalmak maritim és gazdasági fölénye, pont úgy, ahogyan Teleki ezt 1941. április 1-jén elmondta! Ezt már 1941-ben lehetett New Yorkból érzékelni. Ezzel felismeri, hogy a szovjet és amerikai hadiállapottal és a brit hadüzenettel nagyon elszigetelt helyzetbe kerültünk, melyből valamilyen módra ki kell törnünk. Bazovsky: „1942-ben már nyakig benne voltunk a bajban és tulajdonképpen akkor merült fel akut alakban a kérdés: Most mitévők legyünk?"

2.) Elénk tárja a külügy belső hatalmi felépítését, valamint azt, hogy Ghyczy, Szentmiklóssy és Szent-Iványi a nagykoalíció megalakulása után azonnal megkezdik a nyugati kapu keresését. Amit itt különösen érdemes kiemelni: ez a Ghyczy–Szentmiklossy–Szent-Iványi csoport már Bárdossy alatt működik! Ahogy Bazovsky írja: „Ez Bandi 1942-ben volt, amikor Magyarországon még az emberek többsége az óriási német győzelmek hatása alatt állt!"

3.) Bazovszky többször is kihangsúlyozza: „hogy ezekben a háborúból való kilépési tervezetekben senkinek sem volt az az elképzelése, hogy a németeket hátba támadjuk és katonai vagy partizán műveletekkel gyengítsük az ellenálló képességüket... Ez erkölcsileg megindokolhatatlan aljasság lett volna, aminek Magyarországon akkor nem igen lett volna talaja." Íme itt még hatalmi egyensúly kategóriákban gondolkozott, úgy a világ, mint a magyar külügyminisztérium.

4.) Mikor történik meg a változás? Ezt a kérdést kicsit furcsán és óvatosan közelíti meg Bazovsky, bár az idő-paramétereket megadja és ezek révén könnyebben érthető: „1942-ben én futárként jöttem Magdával együtt Lisszabonba, és akkor abban a hiszemben utaztam el Budapestről, hogy odahaza a dolgok jó irányba haladnak... A dolgok kissé elhúzódtak, és csak valamikor 1943 március elején indulhattunk útnak. Akkoriban Pesten már meglehetősen változott a helyzet. A német győzelmeket egynéhány vereség követte, az emberek kezdtek kételkedni a győzelemben." Hozzáteszi: Szent-Iványi ekkor már mind erősebben „összeesküvésszerűen próbálta előkészíteni a megoldást..., Kállay pedig... az Atheni, Ankarai és Kairoi vonalon próbálta kiépíteni a szövetségesekhez való összeköttetést." Vagyis: Sztálingrád volt a választóvonal. És hamarosan utána a Casablanca-i „feltétel nélküli megadás".

5.) A levél legérdekesebb része az, amit Bárdossyról mond. Idézem: „Ezzel nem azt akarom mondani, hogy az egész ügyért csak Bárdossy felelős. Sokan felelősek érte a miniszterelnökön kívül, de persze kollektív nemzeti felelősségről beszélni nem lehet. Ez a háború nem volt népszerű a nemzetben, még a vezető rétegben sem, és ezért a kormányzatnak aránylag könnyű helyzete lett volna megtagadni a német kívánságokat és megtagadni a hadüzenetek elküldését. Bárdossy nagy hazafi volt, és ő tudatában is volt a felelősségének és kész volt a következmények viselésére. Ezt is a legalitás keretében kellett volna a kormányzatnak elintézni, még mielőtt a keleti és nyugati kannibálok a magyar politikusokból is háborús bűnösöket csinálhattak!"

Ez a drámai kijelentés, ahogyan angolul mondják: „speaks for itself"! Ez volt Bárdossy álláspontja már 1942 végére. Ebben már benne van az a gondolat is, amit a Népbíróság előtt így fejezett ki: „Belátom, hogy a jogosan felgyűlt indulatokat és keserűségeket le kell vezetni! Módot kell találni arra, hogy a lélek visszataláljon a nemzeti egységhez (sic!). Semmiféle áldozat nem lesz nagy, amely ide vezet!"[26]

A 4. pont utolsó mondatából ellenben az is érthetővé válik, hogy miért ítélte el Bárdossy olyan vehemensen Szent-Iványi „összeesküvésszerű (penelope-szerű fortélyok – Csicsey-Ronay) és Kállay ankarai és kairói (titkos feltételnélküli megadás) kapcsolatkeresését. Azért, mert az angolszász erők '43-ban nagyon messze lévén, a német pedig közel, e mozzanatok gyakorlatilag csak a belpolitikai „nemzeti egység" kettészakadását és egy igen polarizált „angol/németbarát ellentétet" eredményeztek.[27] Vladár Pál visszaemlékezéseiben élénken és plasztikusan rajzolja le Bárdossy vehemens Kállay ellenességét késő 1943-ban. Leírásából az is kiderül, hogy Bárdossy ezt nyílt fórum előtt – sőt, többségében Kállay-barát fórum előtt –, vita és „fair play" alapján tette! Vagyis tiszteletben tartotta az ellenvéleményt.[28]

---

[25] *Újpétery:* i. m. 198., 210. o.

[26] *Bárdossy:* i. m. 48. o.

[27] Lásd erről *Czettler Antal:* A mi kis Élethalál kérdéseink. A magyar külpolitika a hadba lépéstől a német megszállásig. Budapest, 2000.

[28] *Vladár Pál:* Visszaemlékezéseim. Budapest, 1997. 221–224 o.

De pont ez a Vladár leírás bizonyítja legjobban, hogy 1944. március 19. után, amikor a szovjet hadsereg közelsége miatt a háború vége már kirajzolódott, hogyan akarta Bárdossy alkalmazni azt, amit Népbíróság előtti védőbeszédében így fogalmazott meg: „hogy a nemzet változatlan egységben nézhessen szembe azzal, ami a háború végén és azután bekövetkezik."[29] Ez Teherán után az egyetlen logikus diplomáciai mozgástér felé mutat, ez pedig ekkor a Szovjetunió. Talán itt sem szabad elfelejtenünk azt, amit már 1941-ben mondott: „Nekünk kesztyűs kézzel kell bánnunk a Szovjetunióval!"

Az ötös pont két idézetével Bárdossy moralista alkatát domborítottam ki, de nem szeretném, nem is akarom ezzel tőle elvenni igazi énjét – a diplomatát, aki még Sztálingrád és a Casablanca-i „unconditional surrender", azaz a feltétel nélküli megadás után is keresi a praktikus „kapunyitvatartást".

Itt vissza kell térnem Perjés Géza tanulmányának „Politikai működés 1944. március 19. után" című fejezetéhez. Ezt többször végigolvasva is a tanulmány legfurcsább részének tartom. Egyszerű okból. Nem értem, hogy miközben a szerző kiindulópontja azonos Szakály Sándoréval, aki ezt így fogalmazta meg: „Magyarország számára 1941-ben két lehetőség adódott: vagy ellenáll Németországnak és a leigázott államok egyike lesz, vagy megpróbál vele menetelni – és időben váltani",[30] Perjés miért nem jut el Jaszovszky László alábbi következtetéséhez!?

Jaszovszky legújabb tanulmányában ugyanis a következőket írja: „Ha a magyar–német viszony reálpolitikai keretek között marad, feltehetően a márciusi német megszállás is elkerülhető lett volna. Az ország pedig – nemzeti egységét megőrizve – relatív akciószabadság birtokában reálisabb eséllyel tárgyalhatott volna az ősz folyamán a Szovjetunióval."[31]

Pedig Perjés bizonyos mondataiból és az általa idézett Bárdossy-szövegekből a fenti logikus folyamat tisztán látható. A következőkről van szó:

1.) „Alaptalan a vádban az is, hogy a pártkoalíció [Nemzeti Szövetség] célja a kormány támogatása lett volna."[32]

2.) „...hanem az, hogy a közös nevezőre hozott pártok között szűnjön meg a versengés és a súrlódás, hogy egy oly erős politikai szerv álljon rendelkezésre, amely a nemzeti érdeket mindenkivel szemben védelembe veheti, így a kormánnyal szemben is állást foglalhat, ha a kormány a nemzet érdekeit a megszálló német hatalom ellenében nem tudja megfelelően érvényesíteni"[33]

3.) A másodfokú tárgyaláson „Az ítélet... minden bizonyíték nélkül és bizonyítás mellőzésével arra következtet, hogy minden esetleges fegyverszüneti tárgyalást eo ipso meg akartam akadályozni."

4.) „...olyan politikai egységet, mely a maga súlyával ki tudja kényszeríteni azt, hogy a német haderő mégis lehetőleg gyorsan vonuljon ki az országból."

5.) „...a nemzet fegyveres és politikai erőinek latbavetésével kellett volna a német hadsereget – romboló bosszújának és gyűlöletének felidézése nélkül – a magyar érdekek tiszteletbentartására kényszeríteni."[34]

6.) Bárdossy a megoldást abban látta, hogy „a Nemzeti Szövetség által összekovácsolt nemzeti egység a kormányzó vezetésével rábírja majd a németeket, hogy magyar érdekeket is figyelembe véve... korlátozzák... a rombolást és pusztítást."[35]

A fenti elképzelés előfeltétele az egység, a kormányzó vezetése alatt. A kormányzó október 15-i átállása ellenben pont az ellenkezőt érte el: tényleg egy nagyon kis csoport, Horthy „belső kabinet"-jének titokban elkészített, „coup de théâter"-je volt, vagyis felbontotta Bárdossy alapelvét: az egységet. Hoettl is megírta emlékiratában, hogy a Sicherheitsdienst szerint a Horthy körüli „belső

---

[29] *Bárdossy:* i. m. 48. o.

[30] *Szakály Sándor:* Volt-e alternatíva? Magyarország a második világháborúban. Budapest, 1999. 136. o. Lásd még *Perjés Géza:* Volt-e alternatíva? Gondolatok Szakály Sándor könyvéről. *Magyar Szemle,* 1999. 7-8. sz. 181–195. o.

[31] *Dr. Jaszovszky László:* Bárdossy László büntetőjogi felelősségéről. *Havi Magyar Fórum,* 2000 november, VIII/11. sz. 6–19. o.

[32] *Perjés:* i. m. 798. o.

[33] Bárdossy utolsó szó jogán elmondott beszédét idézi *Perjés:* i. m. 798. o.

[34] *Perjés:* i. m. 798–799. o.

[35] Uo. 800. o.

kabinet" milyen kis csoportot reprezentált. Ezért nevezi Macartney leghosszabb, október 15-ről szóló fejezetét „Horthy Agonistes"-nek, mert, mint Milton Samson Agonistes-e, egyedül – majdnem egyedül intézkedett. Ez pedig lehetett hősiesség, de nem volt egység!

Pont ennek az egységnek a megtartása, talán még nagyobb orosz/szovjet gyűlölet közepette sikerült a finneknek. Pedig ott is óriási károkat tettek a németek! A finnek azt szokták mondani, hogy a második világháborús szerepük 3. része a „Lappföldi Háború", amikor Mennerheim parancsnoksága alatt a finn hadsereg kiűzte a Wehrmachtot Lappföldről. A német Rendulic hadsereg mindent leégetett, teljesen elpusztította a fővárost Rovaniemit. Szóval óriási károkat okozva vonultak vissza Norvégiába.

Engedtessék meg nekem, hogy Bárdossy sorsára reflektálva, végül egy szubjektív élménnyel fejezzem be hozzászólásomat.

Mint magyar cserkész ismertem meg az 1957-es angliai Világ Jamboreen finn cserkész barátomat, Jaakko Paivarinne-t, aki azóta Lahti-ban ügyvéd. Jaakko 1967-ben meghívott Finnországba. Ez nem sokkal házassága után volt, így a Helsinki kikötőbéli fogadás után (hajóval jöttem Lübeckből), hárman végigjártuk a dél-finn–szovjet határt Kotkától egész Svetogorskig, egész közel a Ladoga-tóhoz. Szóval a legfontosabb második világháborús kareliai csatatereket. Mikkeliben, ez volt Mannerheim főhadiszálása, még Mannerheim parancsnoki íróasztalának a székébe is beülhettem.

Különösen érdekes volt az 1940-es határt – a téli háború utáni határt – közelebbről látni. Nem egyenes, mint a térképen, hanem fűrészfogas, az ékek mind Finnországba vágnak. Így kapták meg a szovjetek a legtöbb határmenti és akkor nagyon modern finn papírgyárat.

A kirándulást követően visszautaztunk Helsinkibe, ahol megkértem Jaakkót, hogy vigyen ki Mennerheim sírjához a Hietaniem-i temetőbe. Ki is mentünk, de hirtelen egy koszorúzó delegáció jelent meg a sírnál. Jaakko kérte, hogy amíg a delegáció ott van, húzódjunk vissza egy közeli magas sírkő mögé, mivel nem voltunk az alkalomnak megfelelően öltözve. Ott állva vettem észre, hogy véletlenül Risto Ryti egykori köztársasági elnök sírja mellett állunk. Nagyon megörültem, mert mindig tisztelője voltam, s mert ő volt a finn Bárdossy! Bárdossy és Ryti politikai álláspontja azonosságának bizonyítására álljon itt egy idézet Rytitől:

„A jelenlegi nagy háború kitörése óta a Szovjetunió szándéka és magatartása teljesen nyilvánvaló. Megelégedéssel figyelte a konfliktus kitörését, és állandóan arra törekedett, hogy amennyire lehet, kiterjessze és meghosszabbítsa azt, ilyen módon gyengítve anyagilag és morálisan az európai és Európán kívüli nemzetek ellenállását a bolsevista agitációval szemben. Mindennek eredményeként – gondolták a szovjetek – amikor elkövetkezik a háborúba lépés alkalmas pillanata, a szovjet imperializmus könnyű zsákmányává válnak a népek. A Szovjetunió kíméletlenül használta ki a különböző alkalmakat. Így került hazánk is abba a helyzetbe, hogy miközben más frontokon folyik a nagyhatalmak küzdelme, nekünk elhagyatva, segítség nélkül kell megküzdenünk a Szovjetunió hatalmas erejével. Mi nem gyűlöljük a Szovjetunió sokat szenvedett és elnyomott népeit, de azok után, ami történt, azt várják tőlünk, hogy szomorkodjunk Molotov és vele együtt az orosz politikáért felelős körök sorsán, azok sorsán, akik most saját politikájuk áldozataivá váltak, olyan politikának, mely a hullarabló politikája?

Ryti, Finnország elnöke, 1941. június 26."[36]

Ryti sírköve mellett állva kikérdeztem ügyvéd barátomat az elnök 1945 utáni peréről és sorsáról. Jaakko elmondta, hogy 1944-ben, miután a szovjet hadsereg áttörte a Kaerliai frontot, és közeledtek a finn fegyverszüneti tárgyalások, Ryti – exponálva lévén, mint németbarát – átadta a hatalmat az oroszokat jól ismerő (volt cári tiszt és hadosztályparancsnok) Mannerheimnak. A hatalomátadásról folytatott tárgyalásokon megállapodtak abban, hogy mivel a szövetségesek a „háborús bűnösök" kiadását is követelni fogják, Mannerheim le fogja tartóztatni Ryttit – mint a legfontosabb háborús bűnöst –, így megelőzve a kikérését. Mivel a nemzeti érdek ezt az áldozatot diktálja, bíróság elé fogják őt állítani, de amint lehet, ki fogják engedni.

---

[36] Lásd *James E. McSherry:* Stalin, Hitler and Europe. II. k. (The Imbalance of Power 1939–1941.) World Publishing Company, Clevland–New York, 1970. 4. o. Az ott angolul olvasható Ryti-idézetet kérésünkre Perjés Géza fordította magyarra.

Rytit 1946-ban egy különleges, visszamenőlegesen hatályba helyezett törvény alapján, a finn bíróság a finn joggyakorlattal ellenkező eljárás során 10 évre ítélte, börtönbüntetéséből 5 évet letöltött, azután szabadlábra helyezték. Mannerheim nem sokkal e döntés után, egészségügyi ürügy alapján, nyugdíjba ment, és átadta a hatalmat – mint Bárdossy 1942-ben Kállaynak – az oroszokat végtelen ügyesen kezelő és zseniális Paasikivinek. Amikor Ryti 1956-ban meghalt, még állami dísztemetést is kapott, amelyen az akkori elnök, Urho Kekkonen búcsúztatójában megemlékezett a „hazának tett önzetlen szolgálatáról".[37]

Ott álltam Ryti sírköve mellett, és meghatódva elcsodálkoztam ezen a nagyvonalú, hazafias áldozaton és a finnek bölcsességén. Agyamban összehasonlítottam szegény Bárdossy sorsával. A finnek így a szovjetellenesség mellett is meg tudták tartani a nemzeti egységet, kielégítették a szövetségeseket, és ezáltal sikerült a hazájukat megmenteni. Pedig ők is teljesen elhagyatottak és kiszolgáltatottak voltak – földrajzilag közelebb a Szovjetunióhoz, mint mi. Mi október 15. után mást nem tehettünk, mint a „harc végsőkig vállalását." De, nyomatékkal kiemelem, csak azért történt ez így, mert a nemzeti egység eddigre szétmállott, sőt, ahogyan Lakatos és Hennyey is megírták, nagyon közel volt a polgárháborúhoz. Pedig ahogy Macartney többször is említi idézett könyvében és Horthy maga is megírta emlékiratában, az ő szemei előtt mindig Finnország példája volt.

Szerintem Bárdossy is túl akarta tenni az országot ezen a tépelődésen, de csak úgy, hogy ha az átállás a hatalmi infrastruktúrát egységesen fenntartja. Csak így maradhattunk nyugatiak. Ez az, ami sikerült Mannerheim és Rytinek, míg ellenben a Horthy–Bethlen csoport pont az ellenkezőt érte el: felbontották a megmaradt egységet. Bárdossy védőbeszédének kritikája igen szigorú, de elegánsan precíz: „Egy hat-hét felé szakadt nemzetet – titokban előkészített és végig titokban tartott elhatározások számára megnyerni nem lehet, még kevésbé váratlanul nyilvánosságra hozott elhatározások mellé állítani. Ha az államfő vagy a kormány olyan elhatározást akar megvalósítani, amelyek sikeres keresztülviteléhez a nemzet viszonylagos többségének egyetértő állásfoglalására van szükség, akkor ehhez előbb meg kellett volna nyernie, maga mellé kellett volna állítani a törvényhozás többségét magába foglaló csoportot és maga mellé kellett volna állítania a hadsereget."[38]

Bárdossy, arra ami történt csakis: „Így nem"-et mondhatott, és azután csak a „harc a végsőkig"-et választhatta – ha egyáltalán lehetett itt választani.

És ne felejtsük el, hogy ezért Bárdossy végállomása a Markó lett, de mi lett Bethlené? A Butyirka! Ez is magyar sors – „sic fata volunt!"

A második megfigyelés ezzel kapcsolatban: hogy bár Finnország demokratikus volt, a „keleti és nyugati kannibál"-ok ott is követelték a „háborús bűnösök" kiadását és megbüntetését. És bár a finnek ezt a fogalmat erkölcstelennek és nem létezőnek tartották a finn esetre, mégis tudták, hogy a vesztes oldalon lévén, ezt a követelést ki kell elégíteni. Íme a háborús bűnösség, mint geopolitikailag meghatározott kategória, amelyet sokak jobb meggyőződése ellenére alkalmaztak 1945 után.

Ezekkel a gondolatokkal kívántam Bárdossy igazi portréjának megrajzolásához hozzájárulni. Nem annyira a mártíromságára akartam fektetni a súlyt, hanem inkább nagyvonalú reálpolitikájára, mely a nyugati kapukat is megnyitotta és tovább működni hagyta, de ugyanakkor a németek felé is igyekezett eleget tenni vállalt kötelezettségeinknek. „Egy ilyen valóban nagyvonalú politikában a személyi kérdések eltörpülnek, Bárdossy részére pedig többet semmit sem jelentenek."[39]

Bárdossy a casablancai „határozat" után sem akart „minden esetleges fegyverszüneti tárgyalást eo ipso megakadályozni", de erre csakis a nemzeti egység megőrzésével volt hajlandó. Gyakorlatilag azt akarta, ami a finneknek sikerült is. Ezt Kekkonenesen „a hazának tett önzetlen szolgálat"-nak kellene nevezni, s a finn példát követve, a nemzeti megbékélés jegyében Bárdossynak is illene a Rytinek kijáró állami dísztemetést megadni.

Bazovsky keleti és nyugati kannibáljai lassan nyugovóra térnek. Kérdés, hogy a helyi kannibálok mikor teszik ezt!?

---

[37] A finn „háborús bűnösök" finnországi felelősségre vonásáról – amelynek során egyetlen halálos ítéletet sem hoztak! – és a megbékélésről lásd *Max Jakobson:* Finnország: mítosz és valóság. Budapest, 1990. 54. o.

[38] *Bárdossy:* i. m. 122. o.

[39] *Tamás:* i. m. I. k. 66. o.

PERJÉS GÉZA

VISZONTVÁLASZ PRITZ PÁLNAK

Pritz Pál „sok szomorúsággal" olvasta tanulmányomat. Sokat tűnődtem ezen a tudományos vitákban szokatlan érzelmi hangütésen, és megkérdeztem magamtól: mi válthatta ki az általam tisztelt vitapartnerem szomorúságát? Bizonyára csalódása, gondoltam, hiszen jó három évtizeden át hivatalból kísérhette figyelemmel tudományos munkásságomat, nagy jóindulattal támogatva azt, és most, íme előállok egy fércmunkával, mellyel, mint írja „semmi értelmét sem" látja, hogy „részletesen" foglalkozzék. Helyette, helytelenítve írásom szerinte túlságos érzelmi töltöttségét, kissé tanáros módon kioktat az érzelem, a ráció és az intuíció viszonyáról, ezt írván többek között: „ne higgyük, hogy az érzelem adja kezünkbe a kulcsot a múlt megismeréséhez."

Teljes elutasítását – úgy érzem – a csalódás mellett, sőt azt megelőzve, imponáló magabiztossága okozta: minden, az övétől eltérő vélemény alapvetően hibás! Ebből az attitűdből következett azután, hogy állításaim egyikét sem vette figyelembe, ami azért egy tudományos vitában eléggé szokatlan. Érthetetlen magatartás ez, hiszen az ő véleményétől eltérő megállapításaim egy részénél mások kutatásaira támaszkodom, és a szerzők között, csak néhányat említve, ott van Macartney, Dombrády Loránd, Szakály Sándor, Clementis-Záhony Botond, Jaszovszky László. Miért nem látta értelmét, hogy legalább az ő állításaikkal foglalkozzék? De vannak tanulmányomban új vagy legalábbis ezidáig nem kellő figyelemmel kezelt problémák is. Ezek közül említek néhányat.

A magyar kutatók közül tudtommal én foglalkozom először azzal, hogy a Belgráddal kötött szerződésben a Macartney által is „teátrálisnak" mondott „örök barátság" kitétel milyen kínos helyzetbe hozta a magyar kormányt, és milyen jó ürügyet szolgáltatott a Jugoszláviát a háborúba cinikusan belerángató Edennek, hogy megvető hangon részesítse Barczát erkölcsi oktatásban. Az is elkerülte Pritz Pál figyelmét, hogy én voltam az első, aki rámutattam, hogy egyedül Bárdossy ismerte fel a kitételben rejlő veszélyeket.

A magyar történetírásban tudtommal én foglalkoztam először a „londoni kapunyitás" problémájával, melynek egyik igen lényeges eleme volt, hogy egyedül Bárdossyt és Werthet tegyék felelősség a háborúba lépésért.

Pritz Pál Bárdossy könyvét tárgyalva, azt állította, hogy abban Bárdossy „saját miniszterelnöksége megértéséért-felmentéséért perlekedett", én viszont azt állítottam, hogy mintegy az „örökkévalóság világánál", a történelembe ágyazva próbálta elemezni, megérteni a katasztrófális helyzetet, amibe az ország került. Szót se érdemelne ez a köztünk lévő véleménykülönbség?

Végül, eléggé részletesen foglalkozom a háborús bűnösségi perek jogi és erkölcsi problémáival, amire Pritz Pálnak, miután Bárdossy peréről megállapította, hogy az „nem volt koncepciós", valamiképpen mégiscsak kellett volna válaszolnia.

Jelezve, hogy a hazánkat ért katasztrófában valamilyen végzetszerűséget érzek, Herczegh Géza nyomán, tanulmányom befejező részének a „Sic fata volunt" címet adtam. Ezért is elmarasztal Pritz Pál, és azt állítja, hogy a történeti elemzés helyett én a „Vak végzettel" magyarázom az ország tragédiáját. Nos, nézzük meg közelebbről a „sorsszerűség", a „végzetszerűség" kérdését. Kétségtelen, hogy a kifejezés érzelmileg töltött, és van benne bizonyos szubjektivitás. Mentségemül szolgálhat, hogy személyesen éltem át 1943–1945 szörnyűséges napjait. Mint tekintélytisztelő fiatal katonatisztnek, megrémülve kellett felismernem, hogy mily kevés bölcsességgel irányítják a világot. Ha fogyatékos tudásom és hiányos információim miatt a történéseket mozgató erőket nem is ismerhettem, az azért világossá vált előttem, hogy Hitler őrülete miatt nemcsak Trianon jóvátételéről nem lehet már szó, hanem mintegy elővételezve mindazt, ami ténylegesen bekövetkezett, kirajzolódott előttem a szovjet megszállás réme. Most már, ha a történetírás többé-kevésbé meg is magyarázta az okokat, melyek Hitlert hatalomra segítették, mindazonáltal az ember mégiscsak érez valami végzetszerűt abban, hogy valahol Ausztriában megszületik egy sátáni zseni, aki az oly nagy kvalitásokkal bíró és a bolsevizmust egyedül feltartani tudó német népet ilyen katasztrófális kalandba tudta belehajszolni.

De nevezzük akár „kényszerpályának", akár a „végzet" által meghatározott útnak, amit a magyar politikai elit és Bárdossy követhetett, az igazi kérdés az, hogy volt-e egyáltalán lehetőség a

katasztrófa elkerülésére. Pritz Pál határozottan állítja, hogy volt – igaz csak „elméletileg". Ezt az első Bárdossy-könyvében felvetett gondolatot fejleszti tovább egy tanulmányában. Leírva a magyar kormányok botlásait, felteszi a kérdést: „vajon végzetszerűen így kellett ennek történnie?" Válasza: „Gyakorlatilag igen, elméletileg aligha. Gyakorlatilag igen, hiszen a rendszer reakciója volt a forradalmaknak, nyíltan és büszkén vállalta az ellenforradalmi jelzőt, mert elutasított mindent, ami a forradalmakkal volt összefüggésben."[1] Joggal merül fel a kérdés: ha győz a demokrácia Magyarországon, rábírta volna-e ez szomszédainkat a Trianon igazságtalanságait enyhítő megegyezésre? Továbbá: egy másfajta politikai rezsim visszatartotta volna vajon a Vörös Hadsereget Magyarország meghódításától?

Idézett tanulmánya befejezésében pedig ez olvasható: „Amikor elmulasztott lehetőségekről beszélünk, akkor ezzel 'csupán' azt mondjuk, hogy *elméletileg* volt lehetőség,... gyakorlatilag a haza második világháborús tragédiájának *végzetszerűen*: így kellett történnie." (Kiemelés tőlem – P. G.)

Mostani vitacikkében pedig ezt írja: „én azért nem beszélek a Sors ujjáról, mert a témát a mozgástér és a kényszerpálya dialaktikájában szemlélem, tehát azt mondom, hogy a nagyon sok *kényszerpályás meghatározottsággal* együtt is volt mozgástér." (Kiemelés tőlem – P. G.)

Ez valójában nagyon dialektikus, mégis, követve őt, „csendesen kérdezem", tulajdonképpen mi is a baj az általam használt „Sic fata volunt" kifejezéssel?

Egyébként pedig: ha el is tekintünk attól, hogy Pritz Pál nem jelöli meg az „elméleti lehetőséget" – amitől persze nehéz eltekinteni –, módszertani szempontból elfogadhatatlan a döntések vizsgálatánál az elméleti alternatíva felvillantása. Az emberek és szervezetek döntéseivel foglalkozó viselkedéstudományok egyedül a konkrét, a valóságos cél és a valóságos eszközök mérlegelésén alapuló *gyakorlati* megoldásokkal foglalkoznak, kizárva minden, a döntési mezőben értelmezhetetlen elméleti alternatívát.

Vitacikkében azt írja, hogy szemben állításommal, ő nem változtatta meg álláspontját. Nos, hasonlítsuk össze mostani és régebbi állításait. A Gergely Jenővel közösen írt könyvében, miután ismerteti a Szovjetunió elleni hadbalépéssel kapcsolatos parlamenti döntést, így zárja gondolatmenetét: „Az eljárás is plasztikusan mutatja, hogy nem egyetlen ember meggondolatlan hirtelen cselekedete, hanem az akkori hivatalos Magyarország egészének döntése volt a hadbalépés."[2] Mostani cikke befejezésében pedig ezt olvashatjuk: Bárdossy „helye a magyar történelemben a kistisztviselőé, aki éppen akkor jutott a miniszterelnöki székbe, s vált végzetesen rossz döntések részesévé, helyenként formálójává, amikor a helyes döntések megszületése nálánál jóval nagyobb tálentumok erejét is talán meghaladta volna." Ez azért egészen másként hangzik, mint amit első könyvében írt: „Az ő hallatlanul nagy felelőssége abban van, hogy olyan háborúba vitte bele az ország népét, amelyhez egyszerűen nem fűződött nemzeti érdek." Egyetértően, álláspontja alátámasztására idézi Gosztonyi Péter kijelentését: „Kevés olyan háború volt, amelybe egy országot és népét annyira könnyelműen vittek bele, mint ahogyan Magyarországot döntötték veszélybe 1941 júniusában vezetői." Végül: „Bárdossy belevitte az országot a Szovjetunió elleni háborúba, majd vállalta a Nagy Britanniával, az USA-val való hadiállapotot."[3]

Mint említettem, Pritz, bár többször említi az „elméleti" alternatíva lehetőségét, konkréten nem jelöli meg annak mikéntjét. Van ugyan új könyvének egy drámainak szánt része, melyben mintha erre a másik alternatívára utalna, de hát ez aligha elégítheti ki az eligazításra szomjas olvasót. Miután leírja, hogy a német követeléseket megelőzendő, Bárdossy megszakítja a diplomáciai viszonyt Moszkvával, mély elkeseredéssel, szinte fájdalmasan kiált fel:

„Itt meg kellett volna állni! ... Ha itt meg lehetett volna állni..."

Majd néhány sorral lejjebb megismétli a felkiáltást. Az embert valójában zavar fogja el, ha meg akarja fejteni ennek a végzetet is felcsillantó, érzelemmel teli kijelentésnek az értelmét.

Miután Pritz Pál nem tudja megmutatni a pozitív megoldást, egy negatívumra, Bárdossy „kistisztviselőségére", államférfiúi képességeinek hiányára hivatkozik. Igaz, hogy ilyen szempontból

---

[1] *Pritz Pál:* A Horthy-korszak külpolitikájáról – némileg nagyobb távlatból. Kézirat. 2. o.

[2] *Gergely Jenő–Pritz Pál:* A trianoni Magyarország, 1918–1945. Budapest, 1998. 144. o. – Szinte szóról szóra ugyanez áll Pritz új könyvében is: Bárdossy László. Budapest, 2001. 104. o.

[3] *Pritz Pál:* Bárdossy László a népbíróság előtt. Budapest, 1991. 11., 12–13. és 15. o.

szinte az egész politikai elitet is elmarasztalja; ezt írja: „Annak volt döntő fontossága, hogy az egész korabeli magyar uralkodó elit külpolitikai horizontja még az európai mértéket sem fogta át, nemhogy világméretekre kiterjedt volna. És annak volt meghatározó jelentősége, hogy nem értették meg az antifasizmus rendező elvének meghatározó jellegét, következőleg képtelenek voltak felfogni, hogy ebben a harcban a Szovjetunió szilárd szövetségesekre lel a nyugati demokráciákban."[4]

„Külpolitikai horizont hiánya?" Felidézve a második világháború előzményeit, lefolyását és következményeit, joggal teszi fel az ember a kérdést: volt-e valaki egyáltalán a világban, akinek meg lett volna ez a „horizontja"? Nem beszélve Hitler és Sztálin világképéről, a világ és Európa jövőjét illető terveikről, de hát milyen bölcsesség és politikai előrelátás volt Churchill, főleg Roosevelt részéről, hogy csupán a katonai győzelemre összpontosítva figyelmüket, szem elől tévesztették a politikai célt, a békét, prédául dobva oda a világ jó részét a kommunizmusnak?

És mit lehet kezdeni az „antifasiszta rendező elvvel", ezzel a szlogennel, melyben legfeljebb Roosevelt hitt, és amit oly gyorsan váltott fel a kommunistaellenesség, és amit csak a Szovjetunióban és az általa megszállt országokban szajkóztak tovább? Sajnos, az antifasiszta koalíció „rendező elve" semmi jót nem ígért Magyarország számára, maga a tény pedig, hogy a koalíció egyik tagja a Szovjetunió, nagyon is ijesztő volt az egyébként jórészt fasisztaellenes magyar politikai elit számára. Nem kétséges, sokban tévedett a magyar politikai elit, a legfontosabban azonban igaza volt: abban ugyanis, hogy a bolsevizmus halálos veszélyt jelent Magyarországra. Nem ezt igazolja az eltelt több mint ötven év?

Zavarba ejtő és nem hiteles Pritz Pálnak Bárdossyról rajzolt portréja. Azt továbbra is fenntartom, hogy egyedül ő ismerte fel és merte hangsúlyozni nem közönséges kvalitásait, sok tekintetben vonzó vagy legalábbis figyelmet érdemlő tulajdonságait. Azt azonban nem értem, hogy miért nevezi „cinikusnak" és „lelkileg sérültnek". Hogy lehet cinikusnak mondani egy olyan embert, aki felismerve a hazájára leselkedő, megsemmisüléssel fenyegető veszélyt, az „örökkévalóság" világánál igyekszik megérteni a történteket és keresni a megoldás módját? Hogy lehet összeegyeztetni a cinizmussal mély hazafiasságtól fűtött, az országot ért tragédia feletti fájdalmát kifejező megnyilvánulásait a per folyamán. És cinikus emberek szoktak a rájuk nehezedő felelősség súlya alatt, amint ezt Rassaytól és Ullein-Reviczkytől tudjuk „rendkívül izgatott... desperált állapotban" lenni vagy „magába roskadva, riadt tekintettel" válaszolni a döntése okát firtató kérdésre?

Pritz Pál megkísérli, hogy közelebb hozza az olvasóhoz Bárdossy egyéniségét. Most már, eltekintve attól, hogy nem igen segítik elő a megértést az ilyesfajta kijelentések, mint „Komoran fogyasztotta el.... a jóízű bablevest, vastag kenyérrel", mesterkéltnek tartjuk Bárdossy lelki tusakodásairól nem túlságosan erős lélektani érzékkel írott sorait. Nem hisszük például, hogy ez a büszke, a saját értékeivel nagyon is tisztában lévő ember ilyen kérdéseket tett volna fel magának: „Ki vagyok én?... én ma is valójában kistisztviselő vagyok..."[5]

Szinte bizonyos, hogy téved Pritz Pál, amikor a Szovjetunió elleni hadba lépéssel kapcsolatban így írja le Bárdossy töprengését: „Könnyű lenne lemondanom... meditált... Az ellenben megfutamodás lenne – súgta hiúsága."[6] Nem látta, nem érezte meg, hogy itt a legvégső következményeket is vállaló kötelességérzetről van szó? Talán őszintétlennek, hazugnak találja Bárdossynak a per folyamán tett ezt a kijelentését: „...minden törekvésem arra irányult, hogy a meginduló lavinát legalább fékezzük. Igen, könnyű lett volna lemondani, elmenni, hogy átadjam helyemet. Igen, könnyű lett volna a felelősséget áthárítani, ha az ember nem érezte volna azt a nagy erkölcsi kényszert, hogyha már ez az egész borzasztó dolog megindult, akkor állítsunk falat ennek a végzetes pusztulásnak az útjába."[7] Magam részéről inkább a posztjára állított katona kötelességérzetét látom ebben. Kár, hogy nem keltette fel Pritz Pál figyelmét a Bárdossy Lászlót közelről ismerő, ugyanakkor politikailag vele szemben álló Szegedy-Maszák Aladárnak ez a jellemzése: „Jellemes, önzetlen ember volt... Kötelességérzet és az angol értelmezésű lojalitás jellemezte: a tisztségekkel, politikai, társadalmi, hivatásbeli elhelyezkedéssel járó terhek és kötöttségek vállalása."[8]

---

[4] Hasonló megfogalmazások első könyvének 10., 14., 222. és 225. oldalán.

[5] *Pritz:* Bárdossy László. 98. o.

[6] Uo.

[7] *Jaszovszky László:* Bűnös volt-e Bárdossy László? Budapest, 1996. 84–85. o.

[8] *Szegedy-Maszák Aladár:* Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. Budapest, 1996. 26. o.

Ami pedig Pritz Pálnak azt az állítását illeti, hogy Bárdossy László „kistisztviselői" alkat, azaz, hogy szürke, jelentéktelen személyiség lett volna, erre ő maga cáfol rá, amikor ezt írja róla: „Idealizmus, magas erkölcsi érzék, a szép formák iránti igényesség, az esztétikum sajátosságaival való foglalatoskodás jellemezte leginkább."[9] Olyan tulajdonságok ezek, melyek ritkán jellemeznek kistisztviselőket.

Azzal sem igen lehet egyetérteni, ahogyan Pritz lekicsinyli Bárdossy politikai képességeit, megvonva tőle minden „államférfiúi" adottságot. Véleményem szerint az akkori politikai elit egyik legtájékozottabb, legvilágosabban látó személyisége volt. Úgy tűnik, londoni és bukaresti szolgálata során pontos képet alakított ki magában a világ politikai és hatalmi viszonyairól, és arról, hogy az adott viszonyok mellett milyen esélyei lehetnek Magyarországnak a fennmaradásra. Különösen fontos volt az a felismerése, és ezt maga Pritz is hangsúlyozza, hogy hazánk semmilyen támogatást sem várhat Angliától. Londoni szolgálata alatt bőven volt alkalma megtapasztalni a brit politika pusztán birodalmi érdekeket szem előtt tartó öncélúságát és eszközei megválasztásában nem kényes cinizmusát. Nagyon pontosan látta, hogy Magyarország érdekei mily keveset számítanak az angol politikában a kisantant érdekeivel szemben, és hogy Benes milyen nagy befolyásra tett szert Londonban. Ez a felismerés érthető módon bizonyos ellenszenvet váltott ki benne Angliával szemben, anélkül azonban, hogy Németország, főleg Hitler elkötelezett hívévé tette volna. Arról pedig egyáltalán nem lehet beszélni, mint Pritz teszi, hogy a királyi udvarban őt és feleségét ért sérelem tette volna Anglia ellenségévé. Ezt írja ugyanis: „...Bárdossy sértettsége abból a tényből táplálkozott, hogy londoni szolgálata idején asszonyát – aki elvált nő volt – nem mutathatta be a szigorú etikett szerint élő királyi udvarban... ez vérig sértette úri büszkeségét."[10] Kár ilyen rosszindulatú pletykákat bevonni történeti helyzetek elemzésébe és személyek megítélésébe.

Ha most már a kényszerpálya és a mozgástér dialektikájával, valamint az elméleti és gyakorlati lehetőségekkel folytatott gondolati játékokkal felhagyva, a valóságot nézzük, meg kell állapítanunk, hogy Bárdossy helyzetfelismerése nem egy esetben nagyon pontos volt. Már említettük, hogy amikor a politikai elit, élén Telekivel, oly nagy reményeket fűzve a Belgráddal kötött egyezséghez, lelkesen nyilatkozott a magyar és a jugoszláv népeket összefűző testvéri érzésekről, ő megtartva a diplomata hűvösségét, teljes tárgyilagossággal utalt a szerződésben rejlő veszélyekre.

Semmi sem állt tőle távolabb, mind az, hogy a legkisebb méltányosságot vagy igazságérzetet várjon el Hitlertől,és fölényes biztonsággal cáfolta meg Werthnek azt az állítását, hogy a Szovjetunió elleni hadba lépés fejében majd Dél-Erdélyt is visszakapjuk.

Nem kis éleslátásról tanúskodik az is – Macartney egyenesen „prófétainak" mondta –, amikor figyelmezteti Kállayt az angol orientáció veszélyeire.

Mindenesetre, ha nem elméleti, hanem gyakorlati szempontból nézzük a magyar politika lehetőségeit, akkor egyedül Bárdossy „Megadni a minimumot, hogy elkerülhessük a maximumot" politikájának volt némi esélye a sikerre. Pritz ugyan azt állítja, hogy Teleki „fegyveres semlegességi" politikáját kellett volna követnie, de hát öngyilkosságával éppen azt bizonyította, hogy maga sem tartja folytathatónak ezt a politikát. És láttuk, hogy Kállay politikája milyen eredménnyel járt.

Pritz Pál semmi figyelmet sem szentelt tanulmányom azon részének, melyben a Bárdossy-per nemzetközi jogi vonatkozásaival foglalkozva, rámutatok a háborús bűnösségi perek problematikus voltára. Pedig nagyon is indokolt lett volna felfigyelnie rá, hiszen az Alkotmánybíróság közel egy évtizede törvénytelennek mondta ki határozatában a népbírósági pereket.[11] Ő viszont az idén megjelent könyvében szinte szóról-szóra ismétli régebbi véleményét: Bárdossy László pere „nem volt koncepciós... a népbíróság alapjában nem került szembe az igazságszolgáltatás normáival."[12]

Ha Pritz Pált „szomorúvá" tette tanulmányom, én viszont csalódást érzek. Azt reméltem ugyanis, hogy nagy történelmi ismereteire, különösen pedig a Bárdossy-kérdésben folytatott alapozó jellegű kutatásaira támaszkodva, állást foglal az általam felvetett kérdésekben, és ha tévedtem, tévedéseimet kiigazítja. Kár, hogy nem így történt!

---

[9] *Pritz:* Bárdossy László a népbíróság előtt. 4. o.

[10] Uo. 14. o.

[11] *Varga L.:* Történelem, jogszolgáltatás, politika. *Élet és Irodalom,* 2001. II. 9.; *Jaszovszky László:* „Bárdossy-per". Az igazságszolgáltatás követelménye és a történelem. *Magyar Nemzet,* 2001. VIII. 6–7.

[12] Első könyvében 17., a másodikban: 170., 178. és 179. o.

SZEMLE

DOMBRÁDY LÓRÁND

KATONAPOLITKA ÉS HADSEREG 1920-1944

(Budapest, Ister Kiadó, 2000. 293 o.)

A magyar történetírás – azon belül is a két világháború közötti időszak – egyik ismert alakja Dombrády Lóránd, aki az utóbbi három évtizedben számos kitűnő monográfiát és tanulmányt jelentetett meg az 1918 és 1945 közötti magyar hadtörténelemről. Eddigi munkásságának sajátos metszetét adja legújabb kötete, melynek megjelentetését az egyre több színvonalas munkát közreadó budapesti Ister Kiadó vállalta magára.

A Katonapolitika és hadsereg 1920-1944 című kötet tanulmányok gyűjteménye. E munkában Dombrády Lóránd tizenegy kisebb-nagyobb írását gyűjtötte egybe, olyanokat amelyeket az érdeklődő korábban a Hadtörténelmi Közleményekben, a Századokban, a Valóságban a Mozgó Világban és a Rubiconban olvashatott.

Valamennyi munka alapvetően a magyar katonapolitika alakulásának, illetve a magyar királyi honvédség második világháborús szereplésének vizsgálatával foglalkozik.

Dombrády elsősorban arra kereste szinte valamennyi írásban a választ, hogy vajon a trianoni békediktátummal megcsonkított ország milyen formában volt képes alakítani a katonapolitikáját és miként próbálta meg felépíteni hadseregét. A katonapolitikai elképzelések megvalósításához ugyanis erős hadseregre volt/lett volna szükség. A hadsereg fontosságát a kor magyar politikai vezetése sem kérdőjelezte meg, de kérdés volt, hogy mennyi és milyen lehetőséget biztosít annak, illetve a kiépítésnek a nehéz viszonyok között.

A különböző formában és szinteken hangoztatott revíziós törekvések megvalósítása csak a hadsereg révén tűnt megvalósíthatónak, egy olyan hadsereggel, amely maga mögött tudhatta a társadalom egészének a támogatását. E támogatás viszont a katonai vezetés szerint olyan kellett, hogy legyen, ami nem kérdőjelezi meg a magyar királyi honvédség szerepét, tekintélyét. Úgy vélték ugyanis, hogy csak ilyen háttérrel lehetséges az „erő felmutatása."

A katonai vezetés a revíziós célok megfogalmazásakor természetesen nemegyszer ellentétbe került a politika irányítóival, mivel a revízió megvalósítását számos esetben másként képzelte el. Jó példája volt ennek az 1940-ben háborús előkészületekig fokozódott magyar-román ellentét, az 1941-es jugoszláviai válság.

A katonai vezetők egy része inkább támogatta a fegyveres megoldást, mint a kivárásra is hajlamos politikusok. A különböző események azonban számos esetben befolyásolták a döntéshozókat és választaniuk is csak a rossz és a rosszabb között lehetett. Jó példája volt ennek 1941. júniusában a Szovjetunió elleni háborúskodás megindulása, melyről elmondható, hogy törvényesség szempontjából nem kifogásolható, politikai és katonapolitikai szempontból azonban különböző értékeléseket indukál.

Dombrády Lóránd e témához kapcsolódó – és nem csak a kötetben megjelent – írásaiban úgy foglal állást, hogy a katonai vezetés – élén Werth Henrik gyalogsági tábornokkal, a Honvéd Vezérkar főnökével – komoly nyomást gyakorolt a politikusokra és többnyire maga mögött tudhatta az államfő, Horthy Miklós támogatását is.

A háború menetében bekövetkezett változások azonban a magyar elképzeléseket is módosították. Szombathelyi Ferencnek, a Honvéd Vezérkar 1941. szeptember 6-án hivatalba lépett új főnökének alapvető katonapolitikai célja volt a magyar katonai erő megőrzése, feltételezve egy olyan helyzetet, amikor a magyarországi fegyveres erő meghatározó erővé válhat Közép-Európában.

E törekvések csak felerősödtek 1943-ban, amikor már látszott, hogy nem lesz német győzelem, de még lehetséges egy megegyezéses béke. A háború eseményei azonban nem tették lehetővé ezt és Magyarország – német katonai

és politikai érdekből – megszállt országként is végigharcolta a háborút és egy sikertelen – előkészítetlensége okán eleve kudarcra ítélt – kiugrási kísérlet után ott maradt a teljes összeomlás idején is Németország mellett, melynek totális veresége a két világháború közötti Magyarország végét is jelentette.

Ha Dombrády Lóránd kronologikusan összeállított kötetének írásait elolvassuk, hiteles képet kapunk a volt magyar királyi honvédségről, a magyar katonapolitika változásairól és elképzeléseiről, valamint Magyarország második világháborús szerepléséről.

A tanulmánykötet megjelentetése azért is hasznos volt, mert így a különböző folyóiratokban megjelent írások nem „vesznek el" és jól illusztrálják egy közel három évtizedes hadtörténészi kutatómunka eredményességét.

Úgy vélem, köszönet illeti az Ister Kiadót is, amiért egy nem kimondottan nyereséget hozó kiadásra is vállalkozott, segítve ezzel a magyar múlt jobb megismerését és vállalva a tudományos igényű írások közreadásának nem kis feladatát.

Szakály Sándor

HERBERT SIROIS

ZWISCHEN ILLUSION UND KRIEG

Deutschland und die USA 1933-1941

(Schöningh Verlag, Paderborn–München–Wien–Zürich, 2000.)

Sirois doktori disszertációja nem az első kísérlet a két nagyhatalom egymással szemben követett politikájának feldolgozására. Míg a német külpolitikáról szinte semmi újat sem tudunk meg (ez nem csoda, tekintettel a terület kitűnő feldolgozottságára), az Egyesült Államok oldaláról számos meglepő és leleplező információt is közöl az indulatoktól és elfogultságoktól mentes munka. Ezek közé tartozik pl. az izolacionalizmus, azaz az európai ügyekbe való be nem avatkozási politika újraértékelése, az amerikai belpolitika külpolitikára gyakorolt hatásának elemzése és a világháborús részvétel kérdése is.

A XX. századi amerikai politikán belül különleges fontossággal bír a választókkal való kommunikáció. Ennek minősége sehol sem volt annyira perdöntő, mint az Egyesült Államokban. Woodrow Wilson, akit hazánkban a wilsoni 14 pont miatt mérsékelt politikusnak tartanak, kiválóan játszott a demagógia húrjain is és ezzel szavazatok százezreit söpörhette be. Ő volt az első amerikai elnök, aki politikai tőkét kovácsolt a németgyűlölet felélesztésével. Az Egyesült Államokban már 1916-ban is brutális kilengésekre került sor német származású amerikaiak ellen, az amerikai németeket kollektív bűnösséggel vádolták és a sajtó „keresztes hadjárattá" stilizálta a németek elleni harcot. A germanofóbia eszközei ugyanazok a klisék voltak, amiket korábban négerek és indiánok ellen is sikerrel alkalmazott a rasszista propaganda. Ebből adódóan az első világháború után is jelentős németellenes hangulat uralkodott az Egyesült Államokban, annak ellenére, hogy Wilson saját szövetségeseivel is összeveszett az elveivel ellentétes békeszerződések miatt.

Német részről sokáig ezzel ellentétes tendenciák figyelhetőek meg. Eleinte Roosevelt „New-Deal"-je is pozitív visszhangot keltett. Hitler 1934 márciusában Rooseveltnek írt levelében „csodálatáról" biztosította az elnököt, akit később a világzsidóság ördögi ügynökének tekintett. A nácik az amerikai gazdasági programban az irányított tervgazdaság megszületését és a liberális elvek feladását látták. Hasonlóan élték ezt át az Egyesült Államok egyes liberális polgárai is, akik „kommunista" módszereket véltek felfedezni a „New Deal"-ben.

Közismert az a nézet, hogy az amerikai külpolitika sokáig az izolacionalizmuson nyugodott. Roosevelt és munkatársainak zöme azonban az első világháború végétől fogva kizárta ezt a külpolitikai doktrínát. Az Egyesült Államok kb. 14 milliárd dollárt fektetett be az 1920-as évekig Európába és ez az összeg már

önmagában is megengedhetetlenné tette az elzárkózási politika folytatását. A be nem avatkozási politika csak azért volt a politikusok között is sokáig népszerű, mert az Egyesült Államok a harmincas évektől már teljesen elfogadta a versaillesi békeszerződések revízióját. Igazi megdolgozásra csak a választók tömegeinek volt szükségük, de erről Roosevelt, mint ahogyan azt Sirois érzékelteti, kellően gondoskodott.

A kötet legérdekesebb oldalai a második világháború kirobbanásával foglalkozó részek. Sirois több helyen utal arra, hogy Roosevelt alapvetően támogatta a fegyveres konfliktus kirobbantását, de úgy, hogy abban az Egyesült Államok eleinte ne vegyen részt. Befelé hangoztatott érvei között szerepelt az is, hogy a háború „komoly keresletet generál." A fő ok természetesen az volt, hogy a német-japán-olasz szövetség elsősorban japán részéről elfogadhatatlan fenyegetést jelentett az Egyesült Államok számára. Sajátos, hogy bár Roosevelt már 1939 augusztus 24-én tudott a Molotov-Ribbentrop paktum titkos záradékának tartalmáról is, arról lengyel partnerét mégsem értesítette. Ugyanígy járt el Nagy-Britannia és Franciaország is. Lengyelországot tehát mindegyik nagyhatalom afféle parasztáldozatnak tekintette. Az amerikai külpolitika ráadásul nem mért egyenlő mértékkel: a németeket elítélte Lengyelország megtámadásáért, a Szovjetuniót nem. Roosevelt számára a Szovjetunió már pályája kezdetekor potenciális szövetségesnek tűnt, mivel az 1930-as években még nem látszott, hogy a két nagyhatalom érdekszférái kár csak érinthetnék is egymást. Ezért az elnök hajlandó volt szemet hunyni Sztálin bűncselekményei fölött is, míg utódja a Szovjetuniót már a legveszedelmesebb ellenfélnek tartotta. A legutóbbi idők eseményei, elsősorban a különféle militáns arab csoportok amerikai támogatása a Szovjetunió ellenében majd a velük történő totális szembefordulás azt az érzést kelthetik az olvasóban, hogy a történelem ezzel is ismétli önmagát.

Ungváry Krisztián

PRITZ PÁL

BÁRDOSSY LÁSZLÓ

Élet – kép sorozat

(Elektra Kiadóház, Budapest, 2001. 187 o.)

A szerző a történelem iránt érdeklődő olvasónak szánja könyvét segítségül, hogy „több mint fél évszázad múltán végre feloldódjanak a görcsök, és Bárdossy László szerepe kapcsán termékeny legyen a párbeszéd." Hogy ez szándéka szerint minél szélesebb körhöz jusson el, a történelmi dokumentumregény műfaját választotta. Szándéka tiszteletre méltó és méltán vezetett sikerhez. Törekvése, hogy felülvizsgálja és saját, valamint a történész kollégák kutatási eredményeinek figyelembe vételével módosítsa a Bárdossy Lászlóról az évtizedek során kialakított egysíkú képet, sikerrel járt. Bárdossy életútjának politikai felhangoktól mentes és objektív bemutatása immár nemzedékek tisztánlátását segítheti elő. Történelmünknek ez az élete meghatározó időszakában jelentős szerephez jutott és balsorsától üldözött figurája nem gonosztevőként, hanem hibáktól korántsem mentes, tragikus tévedéseivel meghatározó döntéseket hozó és ilyenekhez asszisztáló politikusként áll az olvasó előtt, aki maga alakíthatja ki ítéletét bűnösségéről.

A recenzens a üdvözli a szerző formabontó vállalkozását. Kitűnő íráskészségről tesz tanúbizonyságot, amikor az eredeti dokumentumok tényeinek szigorú érvényre juttatásával történelmi szituációkat teremt, sikerült párbeszédekkel bontja ki az olvasó számára egyes események drámaiságát, bemutatva a szereplők megnyilvánulásaiban rejtőző kimondott vagy elfojtott indulatokat, mögöttes tartalmakat. Ezekben érvényre juttatja a korszak szereplőiről, azok testi-lelki tulajdonságainak figyelembe vételével alko-

tott – sokszor egy-két mondatos – találó jellemzéseit, kitűnő portréit. Különösen nagy gonddal rajzolja meg hősének egyéniségét, azon eredendő lelki és testi tulajdonságait, melyek kezdettől meghatározták jellemének alakulását, befolyásolták politikai közszereplését. Kitűnő képességei kedvezőtlen pszichikai tulajdonságokkal ütköztek. Viselkedését gyenge fizikuma, gyomorbaja még inkább torzította. Valóban, egyéniségének voltak kedvezőtlen vonásai, ő is hajlamos volt szélsőséges, környezetére is kiható indulatok vezérelte meggondolatlanságokra, nehezen viselte el, ha ellentmondtak neki. Meglátásunk szerint azonban politikusi szereplése, döntései nem magyarázhatók és főképp nem menthetők pszichikai adottságaival. Ő általában átgondoltan cselekedett és igen következetesen vállalta is tettei következményeit, még ha azok később hibás okfejtésen alapuló tévedésnek bizonyultak is. Nem valószínű, hogy egy erősebb fizikummal rendelkező, neurózisra kevésbé hajlamos Bárdossy másképp cselekedett volna.

Bárdossy László miniszterelnök valóban nehezen tűrte, ha környezetében törekvéseivel ellentétes, azokat veszélyeztető befolyást tapasztalt. Werth Henrik gyalogsági tábornok, a vezérkar főnöke, ezen személyek közé tartozott. Már külügyminiszterként szembesült Werthnek a magyar kormány politikájára kiható túlzott befolyásával. Teleki, mintegy örökül hagyta rá Werthet – a közöttük kialakult mély ellentéttel együtt. Hamar szembesülnie kellett az elődje életét is megkeserítő ellenféllel, akinek véleménye változatlanul meghallgatásra és elfogadásra lelt a kormányzónál. Tűrni volt kénytelen, de attól kezdve, hogy a kormányzóval szemben lehetetlen helyzetbe hozta és akarata ellenére nem kívánt döntés elfogadására kényszerítette, mély gyűlölettől vezérelve kereste az alkalmat, hogy leszámoljon vele.

Bárdossy az 1941 május-júniusi vészterhes hónapokban maga sem zárta ki a szovjet – német ellentét háborúvá fokozódásának lehetőségét. A háborútól való távolmaradást azonban szükségesnek tartotta. Egyrészt a háború kimenetelét nem vélte olyan egyértelműen kedvezőnek, mint a katonák és a politikusok közül is sokan, másrészt elkerülendőnek ítélte a háborús részvétellel járó kedvezőtlen gazdasági kihatásokat is. Féltette a nagy áldozatok árán felszerelt hadsereget. Német kívánság esetén azonban nem látta a távolmaradás lehetőségét. Ő és a kormány ennek megfelelően határozottan állást foglalt Werthtel és az általa befolyásolt katonai vezetéssel szemben. A honvéd vezérkar főnöke pedig – mint májusi és júniusi memorandumaiban kifejtette – politikai szükségnek tartotta a szovjet elleni háborúban való részvételt; elkerülhetetlennek az azonnali katonai intézkedéseket. Bár a várható német siker nem volt kétséges előtte, védelmi megfontolások is vezették. A magyar hírszerzés ugyanis, de a Hitlernél kevésbé optimista Halder képviselte német katonai vezetés sem zárta ki, sőt lehetségesnek tartotta, hogy német támadás esetén a szovjet hadsereg – mintegy 12 hadosztály a magyar határral szemben – a Kárpátokon keresztül ellencsapást indít a német szövetséges Magyarország ellen, aminek elhárítása a Kárpátokban történő felvonulás nélkül meg sem kísérelhető. Werth az időtől sürgetve minden lehetőséget megragadva próbálta jobb belátásra bírni a miniszterelnököt, aki a minisztertanács döntésére és a német külügyminisztérium nemleges tájékoztatásaira hivatkozva nem volt hajlandó megváltoztatni álláspontját. Bosszantotta a vezérkar főnökének növekvő és állandósuló agresszivitása. Werth ebben az időszakban aligha lehetett gyakori és szívesen látott vendég a Sándor palotában.

A német támadást követő napokban a magyar kormány a diplomáciai viszony megszakításával a maga részéről eleget vélt tenni szövetségesi kötelezettségeinek. Változatlanul ellenállt Werthnek a német vezérkar immár nyílt sugallatán nyugvó, Horthyra is kiterjesztett mesterkedéseinek. Bárdossy még június 24-én is határozottan kifejtette Erdmannsdorff német követnek a magyar álláspontot: a magyar kormányt politikai és gazdasági érdekei a háborútól való távolmaradásra késztetik. Nagyon nehezen határozná el magát a szovjet elleni akcióban való részvételre, amennyiben határozott német kérés érkezne. Szerzőnk ezért feltételezi, hogy a kialakult helyzetben az államgépezet szilárd kézben tartásával és kivárással, a németektől való minél nagyobb távolságtartással el lehetett volna érni az erők megőrzését, a háborúba történő katonai bekapcsolódás idejének halasztását, amire azonban véleménye szerint a gyenge akaratú, befolyásolható Bárdossyt alkalmatlan volt. A recenzens ezzel szemben úgy véli, hogy erre egyetlen magyar politikus sem lett volna ké-

pes. Miként Bárdossy, ők is tisztában lettek volna azzal, hogy határozott német követelésnek nem lehet ellenállni: teljesítése nem csak Horthytól és a katonáktól, de a magyar politika különböző árnyalatú tényezőitől sem állt távol. Hitler különben sem adott volna rá lehetőséget. A magyar háborúba lépést követően július első napjaiban már kifejezte örömét Horthynak a magyar csapatok részvételét illetően. A front alakulása ezt már különben is szükségessé tette. A június 26-án bekövetkező események azonban feleslgessé teszik a kérdés boncolgatását.

Üdvözlendő, hogy a szerző félreérthetetlenül kimondja: a háborúba lépés első számú és egyetlen felelőse nem Bárdossy – mint azt évtizedeken át a köztudatba táplálták –, hanem a kormányzóé e kétes dicsőség. Mély beleérzéssel vizsgálja a kormányzóhoz érkező és kész helyzet elé állított miniszterelnök lelkiállapotát. Az ő tájékoztatása és véleményének kikérése nélkül született döntés, melynek következményeit neki kellett vállalnia. Mélyen megbántottnak, másodrendű figurának érezte magát. Felmerülhetett benne, vállalja-e a felelősséget ? Bizonyára a lemondás gondolata sem állt távol tőle. Ő azonban a helyén maradt. Az első felindulást követően dönthetett így. Ha lemond, utódja csak rosszabb lehet. Ő még mentheti, amit lehet. A következményeket – miként a kormány is – különben sem látta olyan veszélyekkel terhesnek, ami akár tragédiát is hordoz magában.

Bárdossy nem felejtett, várta a kedvező alkalmat, hogy megszabadulhasson Werthtől. A vezérkar főnöke augusztusban úgy látta, hogy újabb magyar csapatkontingenssel kellene hozzájárulni a hadjárat sikeréhez. Nem késett az ígérettel a németeknél. Bárdossyt felháborította Werth önkényes viselkedése, aki erre a segítség elmulasztásáért várható következményekért a felelősséget a szűkkeblű kormányra hárító memorandummal jelentkezett. Bárdossy elhatározta, leszámol ellenfelével. Júniusban Werth javaslatát fogadta el a kormány a kiküldendő gyorshadtestről és azt hagyta jóvá a kormányzó. Werth ezt most elfelejteni látszott. Nem vette észre, hogy amikor érthetetlen módon a kormányt teszi felelőssé, egyben magát a kormányzót is elmarasztalja és maga ellen fordítja. Bárdossy lemondással fenyegetőzött a kormányzónál, ha a vezérkar főnöke helyén marad. A német villámháború megtorpanása és az Atlanti Charta okozta kijózanodás időszakában, amikor a magyar politika az erők megőrzését és a hadműveletektől való távolmaradást tűzte ki célul, a magát Werth által megsértve érző Horthy megvált kedves katonájától. Ami nem sikerült Telekinek, most megtörtént.

A szovjet elleni hadba lépés első számú felelőse a kormányzó volt. Akkor Bárdossyt kész helyzet elé állították és nem volt döntési helyzetben. Az Egyesült Államoknak történő hadüzenet esetében, a brit hadüzenet keltette indulatoktól is vezettetve, megmagyarázhatatlan módon cselekedett. Idegesíthette a német tiltakozás, mivel számukra nem volt elégséges a diplomáciai viszony szüneteltetése az Egyesült Államokkal. Valóban a Pritz által meghatározónak tartott pszichés tulajdonságokkal magyarázható, hogy az idegösszeomlás szélére kerülve, a kormányzó és a miniszterelnök tanács mellőzésével, német nyomásra, önkényesen átadta a magyar hadüzenetet az amerikai követnek. Ha sértett volt, mert Horthy júniusban a háta mögött döntött és kész helyzet elé állította, most ő tette ugyanazt a kormányzóval. Figyelmen kívül hagyta, hogy mivel ezúttal a megtámadtatás esete nem állt fenn, a kormányzó sem cselekedhetett az utólagos hozzájárulás reményében. A kormány által jóváhagyott előterjesztést az országgyűlésnek kellett volna megtárgyalnia és a hadüzenetet elhatároznia. Ezt a miniszterelnöknek tudnia illett volna. Ő azonban egy beszámíthatatlan pillanatában önkényesen cselekedett. Erre már nem volt mentsége.

A szerző ezt követően a politikai szereplésébe lelkileg egyre inkább belerokkant, igazát kereső Bárdossyt kíséri végig 1942. március 4-én bekövetkező lemondásáig. Számba veszi az okokat, melyek végül oda vezettek, hogy a sértett Horthy megvált az óvatosabb, az erők megőrzését célzó politika vitelére alkalmatlanná vált miniszterelnöktől. Bárdossy a háborúba lépéssel, az Egyesült Államok elleni hadüzenettel, a 2. magyar hadsereg frontra vezénylésével, a harmadik zsidótörvénnyel a háta mögött távozott, hogy ezt követően öngyötrő módon boncolgassa és igyekezzen igazolni miniszterelnöki tevékenységét. Azzal vigasztalta önmagát, hogy más cselekvési lehetőség az adott körülmények között nem volt számára. Történeti kutatómunkába fogott, aminek eredményeként Martinuzzi Györgyről írt monográfiájában a magyar történelem egy jó szándékú és hasonló helyzetben őrlődő tra-

gikus szereplőjének sorsában kereste önmaga számára a feloldozást.

Az ex-miniszterelnököt nem elégítette ki az irodalmi tevékenység. Lelki egyensúlyának helyreállását követően 1943-tól szerepet vállalt a közéletben. Sokak meglepetésére olyan szélsőséges politikai erők felé orientálódott, melyek korábban távol álltak tőle. Az Egyesült Nemzeti Liga elnöke lett, majd a német megszállást követően Szombathely képviselője. A Nemzeti Szövetség tagjaként a szélsőjobboldali pártok összefogásán, a nemzeti egység hirdetésén munkálkodott, s szükségesnek tartotta a németek melletti megmaradást, a háború folytatását. Aligha tévedünk, ha politikai szereplésének indító okát a jövőtől való növekvő szorongásában keressük. Bárdossy nem volt ostoba, pontosan látta a rendszer közeledő összeomlását, valamint az ennek romjain keletkező, az ő tetteit is számonkérő új rendet, ami elől – ebben nem volt egyedül – az illúziók világába menekült. Be akarta magyarázni magának, és is hinni akarta, hogy összefogással el lehet kerülni a végzetet.

A recenzens véleménye nem mindenben egyezik a szerzőnek a Bárdossy-per jellegéről kialakított véleményével. Ő ugyanis nem tartja azt koncepciós jellegűnek, holott szerinte is „a legkeményebb ítélet a tárgyalás megkezdésétől nyilvánvaló volt," s a pervitel számos vonatkozásban nem volt kifogástalan. Azonban a vádlott „tevékenysége több mint elégséges anyagot szolgáltatott az elítélésre". Valóban nem bűntelen embert állítottak bíróság elé, légből kapott vádakkal. Azonban a recenzens véleménye szerint koncepciósnak nevezhető az a per is, amikor a halálos ítélet már annak kezdete előtt eleve kimondatott. A per az ítélet megváltoztatásának esélye nélkül zajlott. A vádlók megfelelően alakított, egyoldalú és tendenciózus vádbeszédekkel marasztalták el a vádlottat. A vád előkészített, megfélemlített tanúit nem szembesítették a vádlottal. A kirendelt védő szerepe formális volt. A perben Bárdossynak semmi esélyt sem adtak önmaga védelmére. A várható ítélet nem volt kétséges előtte. Az utolsó szó jogán, a maga felelősségét elismerve és sorsát vállalva, nem egy megtört és rettegő emberre jellemző – ami várható lett volna –, hanem kitűnően felépített és érveket felvonultató előadásban szólt önmaga védelmében, vigyázva arra, hogy ne marasztalja el azokat, akiknek osztoznia kellett volna vele a felelősségben. Mindezekkel a megjegyzésekkel a recenzens természetesen nem kívánja megváltoztatni a szerzővel azonos véleményét: Bárdossy felelős volt, felelnie kellett, azonban az ítélet szigorúsága túlzó volt, nem felelt meg az elkövetett bűnöknek.

Pritz Pál formájában is újat akaró könyve jelentős alkotás, bemutat, értékel és gondolatokat ébreszt. Teljes mértékben teljesíti szándékát, hogy minél szélesebb olvasói körhöz eljutva valós képet alakítson ki Bárdossyról és hatásáról a háborúba lépés eseményeire, s elgondolkodtassa olvasóit. E sorok írója is az olvasás közben támadt gondolatait osztja meg polémikus formában az olvasóval. A könyv elolvasásának élményét ugyanis a felidézett gondolatok világának újraélése és értékelése tette számára teljessé.

Dombrády Lóránd

MARIANA HAUSLEITNER, BRIGITTE MIHOK UND JULIANE WETZEL (HSG.)

RUMÄNIEN UND DER HOLOCAUST

Zu den Massenverbrechen in Transnistrien 1941-1944

(Metropol, Berlin, 2001.)

Az utóbbi évtizedben egyre több figyelem fordul a holokauszt-jelenség kutatásának irányában. Jelenleg az Egyesült Államok és Németország könyvpiacán a második világháborúval kapcsolatos témájú könyvek döntő többségét a náci terroruralommal foglalkozó művek teszik ki. Sajátos jelenség, hogy a külföldi szakirodalom jelentős része mind a mai napig elhanyagolja azt a tényt, hogy a holokauszt korántsem csupán német jelenség volt. Franciaország, Oroszország, Magyarország és Romána önálló, „nemzeti" antiszemitizmusa leg-

alább olyan régi gyökerekre tekinthet vissza mint a német. Ennek megfelelően az 1939-1944 között kifejlődött náci „Endlösung" elképzelhetetlen lett volna az említett történelmi előzmények és az érintett országok lakosságának és kormányainak jelentős támogatása nélkül.

A román holokauszt története nem teljesen feltáratlan. Matatias Carp háromkötetes monográfiát írt[1], Jean Ancel tizenkét kötetben adta ki a román holokauszt dokumentumait.[2] Az utóbbi időben Magyarországon is megjelent néhány publicisztikai írás az odesszai román pogromról. A berlini Zentrum für Antisemitismusforschung 1999-ben konferenciát szentelt a román zsidóüldözésnek, előadóknak Jean Ancelt, Andrej Angrickot, Wolfgang Bentzt, Armin Heinent, Mariane Hausleitnert, Radu Ioanidot, Viorel Achimot, Lya Benjamint, Brigitte Mihokot, Hildrun Glasst és Hannelore Baiert hívták meg és előadásaikat két évvel később e kötetben rendezték sajtó alá. A történelmi események áttekinthető és szisztematikus összefoglalása mellett a mű újdonságát az adja, hogy a romániai holokauszt kutatásának jelenlegi állását és romániai fogadtatását is megismerhetjük.

Ellentétben a némettel, a román antiszemitizmus kezdettől fogva nyílt és brutális erőszakot hirdetett. Vasgárdista önkéntesek nyílt utcai gyilkosságokat követtek el és elmenekülés helyett büszkén vállalták a felelősséget. 1937-től Romániában nyíltan antiszemita kormányzat uralkodott amely néhány éven belül a zsidó lakosság egyharmadát megfosztotta az állampolgárságtól. Bár a Vasgárdát 1940-ben betiltották és tagjait bebörtönözték vagy meggyilkolták, az antiszemitizmus továbbra is a kormányzat fő ideológiai eleme maradt. Antiszemita kilengéseknek már 1941 januárjában is több száz zsidó áldozata volt, jóval több mint a német „kristályéjszaka" vagy az 1919-es magyar fehérterrorista különítmények zsidó áldozatainak száma. A Szovjetunió megtámadása után Antonescu elérkezettnek látta az időt a „purification national" azaz a nemzeti öntisztítás megindítására. Az „idegenek" közül a legvédtelenebb csoportot a zsidók (és kisebb mértékben a cigányok) tették ki. A tömeges antiszemitizmus színvonalára jellemző, hogy már 1941 júniusában Iasiban 3 000 áldozata volt az ottani zsidóellenes pogromnak és a tömegből többen karóra tűzték az áldozatok levágott fejét, zsidó kisgyerekek holttestét pedig a vágóhídon „igazi kóser hús" cédulák mellett akasztották fel... A román hadsereg Besszarábiát szisztematikusan megtisztította a zsidóktól. Módszereik a német Einsatzgruppék tagjai között is visszatetszést keltettek mivel „tervezetlenül" és „a higiéniai követelmények betartása nélkül" öldösték le áldozataikat.

1941 októberében, néhány nappal Odessza elfoglalása után a szovjetek távirányításos bombákkal felrobbantották a városban székelő román parancsnokságot. Válaszul Antonescu minden halottért 200, minden sebesültért 100 „kommunista" azaz zsidó kivégzését rendelte el. Néhány nap alatt 25-30 000 odesszai lakost gyilkoltak meg az elképzelhető legbestiálisabb módon. Érdemes a történteket összehasonlítani a Babij Jarban vagy Kamenec-Podolszkban történt kivégzésekkel: ott a németek mindkét esetben helyi ukrán önkéntes erőkre bízták a végrehajtás nagy részét, német katonák közvetlenül csak minimális létszámban vettek részt a vérfürdőben. Románia „saját üzemben" 1943-ig kb. 250-410 000 zsidót pusztított el.

A tanulmányírók közül Armin Heinen arra a feladatra is vállalkozott hogy összehasonlítsa a német és a román tömeggyilkosságokat. Összehasonlításában nem lehet nem felismerni azt a sajátos (csak német oldalról tapasztalható) igyekezetet, hogy a két náció közül a német bűnök legyenek súlyosabbak. Vizsgálatában ugyan nem hallgatja el, hogy a románok szadizmusa és brutalitása jóval felülmúlta a németekét, de ennek ellenére arra a következtetésre jut, hogy a német magatartás mégis kegyetlenebb volt. Ezt abból szűri le, hogy román részről számos példát talált, amikor a katonaság vagy csendőrség egyes tagjai zsidókat mentettek, míg német részről egy ilyen példát sem hoz fel. Ugyanígy relativizálja a tömeggyilkosságokat amikor azt állítja, hogy a „román kultúrában" nem volt megfelelője annak a gyilkolási módnak, amelyet a német fél alkalmazott. Azt a tényt viszont, hogy ez fordítva ugyanígy igaz, nem említi. Heinen szerint a „nagyüzemi" népirtásra a románok nem voltak képesek, de a németek igen. Ennek azonban már az áldozatok száma is ellentmond, valamint az a tény is, hogy a holokauszt áldozatainak többsége, legalább

[1] *Matatias Carp:* Cartea Neagra. Sulferintele evreilor din Romania 1940-1944. Bucuresti, 1946-1948.

[2] *Jean Ancel* (Ed.): Documents concerning the Fate of Romanian Jewry during the Holocaust. Washington-Paris, 1985/86.

2-3 millió személy, nem haláltáborokban pusztult el, hanem helyszíni kivégzések áldozata lett. A haláltábor tehát egyáltalán nem szükséges velejárója a népirtásnak.

Tanulságos, és egyúttal elszomorító a kötet két zárófejezete, amely a holokauszt jelenlegi fogadtatásával foglalkozik. Magyarországon is tapasztalható rasszizmus és antiszemitizmus, de ezek szinte ártalmatlannak hatnak annak fényében, ami Romániában papírra kerül. A Vasgárda és Antonescu istenítése bevett dolognak számít, a zsidóirtásért természetesen a németek felelősek, Románia és Antonescu igazából a zsidóság mentéséért tevékenykedett. Zsidók kapcsán ilyen szövegek jelenhetnek meg: „amikor ennyi virtuális szappant láthattunk Bukarest utcáin, felkavarodott a lelkünk. Csak az a kár, hogy nagy hiány mutatkozik szögesdrótból és Ziklon–B-ből, amelyek abszolút fontos részletek a teljes boldogságunkhoz".

Romániai tankönyvekben Románia második világháborús szereplése úgy szerepel, mint amire csupán Hitler kényszerítése miatt került sor. Zsidóellenes atrocitásokban csak „német ügynökök" vettek részt. Antonescu marsall „jó hazafi", aki egyesíteni akarta az országot.

Románia pragmatikus külpolitikai megfontolásokból (de csak a sztálingrádi csata hatására) leállította a zsidóüldözés radikális programját és a regáti valamint dél-erdélyi zsidók megmenekülhettek. De ebből a tényből nem lehet Antonescut zsidómentőnek kikiáltani, mint ahogyan azt a román publicisztika és történettudomány jelentős része teszi.

Ungváry Krisztián

IVÁN DEZSŐ

A MAGYAR KATONAI REPÜLÉS TÖRTÉNETE 1945-1956

(A Honvédelmi Minisztérium Oktatási és Tudományszervező Főosztályának kiadványa, Budapest, 1999, 238 o.)

A több mint 150 éves fennállását ünneplő Magyar Honvédség történetének fontos és szerves része a magyar katonai repülés története. E téren igyekszik Iván Dezső munkája hiánypótló feladatot ellátni, hiszen a második világháború utáni légerő-történetet ilyen átfogóan és tudományos megalapozottsággal még nem dolgozta fel senki.

A szerző igen ellentmondásos korszak bemutatására vállalkozott, hiszen ebben az évtizedben jellemzi a magyar katonai repülést egyfelől a bipoláris világrendszerből fakadó túlméretezett fejlesztés, majd a szükségszerűen bekövetkező csökkentés, másfelől pedig a minőségi javulás irányába történő elmozdulás.

Az 1945 utáni első két évre vonatkozóan jellegzetes, hogy nem létezett ugyan repülőcsapat, de folyamatosan volt a Honvédelmi Minisztérium kötelékében repülőképviselet. Csak 1947. október 1-jén került sor a második világháború utáni első repülőegység felállítására. A békeszerződés ratifikálását követően megindult a bevonult fiatal állomány elméleti repülő szakirányú kiképzése, majd 1948. április 5-én sor került az első gyakorlati repülésre is. Ezekben a folyamatokban rendkívül fontos és eredményes munkát végzett sok más tiszt mellett többek között Szabó Mátyás és Láng Andor alezredes, valamint Pálos Géza és Emmerling István őrnagy.

A kezdeti nehézségek után a Honvéd Légierők Parancsnoksága látta el a katonai repülés felső vezető szervének funkcióit. Iván Dezső szerint a vezetési stílus ezekben az években (1949-1954) még kiforratlan és kapkodó volt. A csapatoknál túl sok ellenőrzést hajtottak végre, meglehetősen kis hatékonysággal. Ugyanakkor a gyors fejlesztési ütem következtében alig fordítottak figyelmet a vezetés szilárdságának megteremtésére. Ugyancsak gyenge oldala volt a vezetés tevékenységének a földi és repülőelméleti kiképzés helyzete a csapatoknál. A káderproblémák következtében a politikai megbízhatósággal szemben háttérbe szorult a vezetői készség és a szakmai rátermettség a parancsnokok kiválasztásánál.

Iván Dezső ugyancsak bemutatja az első korszak megalomán fejlesztési tervét, amely főleg a bombázórepülő-hadosztály kiépítésével számolt, noha az egyes részeiben még a békeszerződés rendelkezéseivel is ellentétes volt. Persze mindez a Magyar Néphadsereg általános fejlesztési menetébe illeszkedett: ha a szárazföldi csapatok létszáma nem emelkedik mintegy 200 000 főre, akkor a légierő esetében sem lett volna szükség a 20 000 fős békekontingensre.

A levont tanulságok következtében az 1954-1956 közötti időszakban rendszeresebbé és hatékonyabbá vált a tervező- és szervezőmunka, a vezetés lépcsőzöttebb és felkészültebb lett, kísérletek történtek az életfeltételek javítására a csapatoknál.

Iván Dezső könyvének utolsó fejezetében kitér a magyar légierő tevékenységére az 1956-os forradalom és szabadságharc napjában. Rámutat arra, hogy az állomány jelentős része nehezen igazodott el a bonyolult belpolitikai helyzetben. A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány felhívása alapján a repülőcsapatok személyi állományának többsége, köztük a tisztek mintegy 70 százaléka a Kádár-rezsim mögé sorakozott ugyan fel, ám eredménytelenül. A szovjet intervenció során ugyanis a magyar légierő súlyos károkat szenvedett, gépállományával a Szovjetunió gazdálkodhatott, személyi állományának jelentős részét leszerelték, parancsnokai közül pedig szinte senki sem maradt a helyén.

Iván Dezső munkáját igen alapos jegyzetapparátus, szakirodalmi tájékoztató és bő melléklet zárja. A mellékletben kitér a magyar légierőnél a tárgyalt évtizedben használt repülőgéptípusokra, a vezető repülőszervek és csapatok parancsnoki állományára, az egyes bekövetkezett katasztrófákra és a légierő szervezeti felépítésére. Öt táblázat segítségével pontosan szemlélteti az 1951 és 1956 közötti létszámot és harceszközállományt. Végül a kötetet 30 fekete-fehér fotó zárja, amelyek végigkísérik a légierő történetét az első repülési naptól egészen 1956-ig.

Ezzel a munkával a könyv szerzője, aki maga is a kor átélője, tevékeny részese volt, rendkívül alaposan tárja fel a magyar katonai repülés második világháborút követő első tizenegy évének történetét.

Zachar Péter

KRÓNIKA

EHRENBERGER RÓBERT

PARTNERSÉG A BÉKÉÉRT

A Hadtörténeti Munkacsoport első ülése, Bukarest, 2001. április 17-22.

A *Partnerség a békéért (PfP)* nemzetközi együttműködési program keretei között működő munkacsoportok egyike, a *Hadtörténeti Munkacsoport* (Military History Working Group) az idén, április 17. és 22. között tartotta első ülését Románia fővárosában, Bukarestben. A konferencia megszervezése a Román Köztársaság Nemzetvédelmi Minisztériuma által fenntartott Hadtörténeti és Védelmi Politikai Tudományok Intézete és az amerikai szárazföldi hadsereg Hadtörténeti Központja közös munkáját dícséri. A rendezvényt anyagilag a PfP Biztonságpolitikai Tudományos Intézetek és Védelmi Akadémiák Konzorciuma (PfP Consortium of Defence Academies and Security Studies Institutes) támogatta.

A konferenciára számos ország kutatóinak és egyetemi oktatóinak részvételével került sor. A magyar szakmai közvéleményt és a Hadtörténeti Intézet és Múzeumot Dr. Veszprémy László őrnagy, a Hadtörténeti Könyvtár igazgatója, valamint Dr. Horváth Miklós alezredes, hadtörténész képviselte. A Hadtörténelmi Levéltár részéről engem ért az a megtiszteltetés, hogy kísérőjükként részt vehettem a fórumon. A rendezvényen – Magyarországon kívül – a következő országok képviseltették magukat: Románia (mint rendező és meghívó fél), az Amerikai Egyesült Államok, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Csehország, Franciaország, Hollandia, Nagy-Britannia, Németország, Oroszország és Szlovákia. A résztvevők kb. fele volt román, másik fele a felsorolt országokból érkezett. A konferencia két társelnöke Dr. Mihai E. Ionescu dandártábornok, a román Hadtörténeti és Védelmi Politikai Tudományok Intézetének igazgatója, valamint John S. Brown dandártábornok, az amerikai szárazföldi hadsereg Hadtörténeti Központjának vezetője volt.

A tudományos fórum a *Hidegháborús esettanulmányok* (Case Studies of the Cold War) címet viselte. Három nap alatt tizennégy igen színvonalas előadás hangzott el az 1945-1989 közötti korszak történelmének néhány jelentősebb eseményéről vagy egyes fontosabb alapkérdéseiről. Közülük csak néhányat emelnék ki, anélkül azonban, hogy a nem említett referátumokat kevésbé értékesnek akarnám feltüntetni.

Mihai Retegan professzor, a bukaresti egyetem tanára, a szovjet csapatok Romániából történő 1958-as kivonásáról beszélt. Előadásában annak a véleményének adott hangot, hogy Hruscsov döntésében nem csak Románia – birodalmi szempontból kétségtelenül meglévő – stabilitása és a szovjet hadászati elképzelések felől nézve kevésbé fontos földrajzi fekvése, hanem az akkori román kommunista vezetés ügyes politikai taktikázása is szerepet játszott. Érdekes előadást hallhattunk *William Epley* amerikai történész tolmácsolásában az Egyesült Államok hadseregének a koreai háborút megelőző fejlesztéséről. A szintén amerikai *Richard Gorell* az 1962-es kubai rakétaválság eseményeit tekintette át, szemléletesen bemutatva a súlyos és felelősségteljes napok döntéshozóinak elképzeléseit, motivációit és a kiútkeresés általuk preferált módozatait, megerősítve azt a szakirodalomban már polgárjogot nyert nézetet, hogy Kennedy elnök akkori tényekedése a válságkezelés klasszikus iskolapéldájának tekinthető.

Tanulságos volt még szlovákiai kollégánk, *Dr. Cséfalvay Ferenc* referátuma a Varsói Szerződés csapatainak 1968-as csehszlovákiai inváziójáról, melyben kitért a Magyar Néphadseregnek a „prágai tavasz" elfojtásában betöltött szerepére is. Ugyancsak szeretném megemlíteni a német *Hans Joachim Harder* ezredes előadását a Nyugat-Németországban 1945 óta állomásozott amerikai hadseregnek az NSZK történetében játszott szerepéről. Harder úr elemezte a német polgári lakosság és az amerikai katonák közötti kapcsolatok alakulását is. Az Oroszországi Föderáció Had-

történeti Intézetének képviselője, *Oleg Beloszludcev* ezredes orosz szempontból adott érdekes áttekintést a hidegháború néhány jelentősebb válságáról.

Magyar részről *Dr. Horváth Miklós* alezredes tartott előadást a Szovjetunió 1956-os Magyarország ellen indított támadásáról, megállapítva, hogy a forradalom leverése sokkal inkább tekinthető a szovjet-orosz imperializmus saját akciójának, mintsem a Varsói Szerződés egyfajta összehangolt, közös hadműveletének.

A háromnapos színes és tartalmas előadássorozat után a résztvevők – a vendéglátók jóvoltából – jelentős turisztikai látványosságokat tekinthettek meg részben Bukarestben, részben pedig a fővároson kívül. Köztük volt az egykori havasalföldi fejedelmi székhely, Târgoviste és a szinte mesebeli szépségű sinaiai Peleş-kastély a Prahova folyó völgyében. A gyönyörű természeti környezet, az épület berendezése, nemesfa bútorzata és számtalan kincse az ország egyik legfontosabb idegenforgalmi nevezetességévé teszik ezt az első világháború előtt épült kastélyt.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy tanulságos és izgalmas, ugyanakkor kifogástalanul megszervezett konferenciáról térhettünk haza Bukarestből, ahol igazán európai szintű vendéglátásban volt részünk.

A *Hadtörténeti Munkacsoport* következő ülésére vélhetően 2002 márciusában kerül majd sor Szófiában. A konferencia témája és kitűzött célja az első világháborút megelőző időszak (1900-1914) kelet-európai katonapolitikájának bemutatása lesz.

HAUSNER GÁBOR

„60 ÉVE TÖRTÉNT"

A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, az ELTE Történettudományi Intézet, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem és az Osztrák Kelet- és Délkelet-Európa Intézet konferenciája, Budapest, 2001. május 17.

Magyarország második világháborúba való hadba lépésének 60. évfordulóján a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Dísztermében egynapos tudományos eszmecserére került sor a magyar honvédség tudományos intézményei és a civil tudományos műhelyek közös szervezésében.

A konferencia résztvevőit és az érdeklődőket *Hermann Róbert*, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum megbízott főigazgatója köszöntötte, majd átadta a szót a délelőtti ülésszak elnökének, *Izsák Lajos* egyetemi tanárnak, az ELTE BTK Történettudományi Intézete igazgatójának, rektorhelyettesnek.

Elsőként *Vargyai Gyula* egyetemi tanár (ELTE BTK) „Kettős versenyfutás" című előadása hangzott el, amelyben Magyarország háborúba sodródásának néhány okát vázolta, a teljesség igénye nélkül. Vargyai szerint háborúba lépésünk a politikai vezetés kettős – részint Romániával, részint a magyar katonai vezetéssel folytatott – versenyfutásának az eredménye volt. Az előbbi hol Németország kegyeinek elnyeréséért, hol a nyugati kapcsolatok elsőbbségéért folyt, s belőle 1943-ra Románia került ki győztesen. Utóbbi pedig a kormányzó döntéseinek befolyásolásáért zajlott, s bár a magyar politikai elit ebben a versengésben elért bizonyos sikereket (pl. a németbarát, háború párti Werth Henrik leváltása a vezérkari főnöki posztról), végül mégis alul maradt. Előadása második részében Vargyai bemutatta azt a sajátos törvényi szabályozást és intézményrendszert (1920. évi XVII. tc.: a kormányzói hatalomról, 1928: a Legfelső Honvédelmi Tanács felállítása stb.), amely lehetővé tette, hogy a legfontosabb döntések – például a háborúba lépés a Szovjetunióval szemben – a minisztertanács és a parlament mellőzésével vagy utólagos tudomásul vételével születhessenek meg.

Ezt követően *Dombrády Loránd* „A szovjettel a hadiállapot beállott" címmel tartotta meg előadását az 1941. június 26-án bekövetkezett esemény előzményeiről: a magyar és a német vezérkar kapcsolatairól, Werth Henriknek a szovjetek magyar határ közelében végrehajtott felvonulásáról beszámoló és a német

hadsereggel való tárgyalások megkezdését sürgető májusi és júniusi memorandumairól, Bárdossy miniszterelnök elutasító magatartásáról és a Szovjetunió elleni hadjárattól távol maradást szorgalmazó politikájáról, végül a június 26-i kassai bombázás nyomán beállott helyzetről. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy Magyarország nem üzenet hadat a Szovjetuniónak, csak megtámadtatás miatt bejelentette a hadiállapot beálltát, s hogy jogilag korrekt döntés született, amikor Werth jelentését követően Horthy, élve kormányzói jogkörével, elrendelte a magyar honvédség akcióba lépését. Dombrády befejezésül utalt a Bárdossy-perre, kiemelve – immáron nem először – Horthy politikai felelősségét Bárdossyval szemben, amiről azonban itt nem részletezendő okoknál fogva sem a történész szakma, sem a társadalom nem látszik tudomást venni.

Az első ülésszak előadóinak sorát *Szabó Péter* őrnagy, a Hadtörténeti Intézet tudományos főmunkatársa zárta, „Németország szövetségesei a keleti hadszíntéren 1941-ben" című referátumával. A Németországgal szövetséges, zömében kis államok (Románia, Finnország, Olaszország, Horvátország, Szlovákia, Spanyolország, Vichy-Franciaország, Magyarország) többsége kezdetben nem a német politikai és katonai vezetés igénye, kérése, vagy követelése alapján vett részt a Szovjetunió elleni hadjáratban, hanem saját – gyakran egymás érdekeit is keresztező – területgyarapító vagy területmegőrző céljai, presztizsokok, illetve Németország rokonszenvének elnyerése érdekében. Szabó Péter számba vette az 1941-ben a németek oldalán részt vevő szövetséges katonai alakulatok létszámadatait, feladataikat, s ezek alapján azt a következtetést vonta le, hogy létszámuk és felszereltségük miatt nem lehettek döntő hatással a hadműveletek alakulására. Legfőképpen szárnybiztosító vagy megszálló feladatokra, illetve kisebb ellenséges harccsoportok felszámolására feleltek meg. Jelentőségük, szerepük azonban később, a pótolhatatlan német személyi és anyagi veszteségekkel egyenes arányban nőtt.

Szabó Péter előadását rövid szünet követte, majd a konferencia immár *Czigány István* alezredes, a Hadtörténeti Intézet megbízott igazgatója elnökletével folytatódott.

A második ülésszakot *Borus József* nyitotta meg, aki a nemzetközi történészberkekben zajló vitához kapcsolódva a preventív háború problematikáját elemezte „1941. június 22 – megelőző támadás?" címmel. Napjainkban ugyanis egyre több olyan munka jelenik meg, melyeknek szerzői a német támadás szükségességének igazolására törekszenek, kijelentvén, hogy ha a német véderő 1941-ben nem támadja meg a Szovjetuniót, akkor a Vörös Hadsereg támadott volna Németország és szövetségesei ellen. Borus számos katonai érvet sorakoztatott fel a megelőző támadás apologétáival szemben, bizonyítva, hogy Hitler már 1940-ben készült a Szovjetunió elleni támadásra, míg ellenben egyetlen bizonyíték sem merült fel arra nézve, hogy a Vörös Hadsereg 1941 eleje előtt bármilyen hadászati méretű felvonulást hajtott volna végre a Szovjetunió nyugati területein, s akár 1941. június 22-t megelőzően, akár a következő napokban vagy hetekben támadott volna.

A kronológiát megtörve ezt követően *Horváth Csaba* alezredes, egyetemi docens (ZMNE) az 1941. évi délvidéki hadműveletekről tartott előadást. Mondandóját a Jugoszlávia feldarabolását megelőző olasz–magyar közös balkáni érdekek és katonai tervek, majd az ezt felváltó német–magyar együttműködés ismertetésével kezdte. A folytatásban részletesen szólt a Jugoszlávia elleni német támadásban, az ún. Marita-tervben való magyar szerepvállalásról, a magyar mozgósítás nehézségeiről (nyári időszámításra átállás, mezőgazdasági munkák stb.), s írásvetítővel kivetített vázlatokkal kísérve bemutatta a magyar haderő délvidéki hadműveleteit.

Rásky Béla, az Osztrák Kelet- és Délkelet-Európa Intézet igazgatójának „Az osztrák hadba lépés elmaradása 1938-ban" című előadása feltehetően nem a kronológia, sokkal inkább az eltérő tematika miatt soroltatott az ülésszak végére. S bár valóban kilógott kissé a konferencia programjából, az ilyesfajta komparatisztikai kitekintés igen hasznos a történettudomány számára, s most sem volt tanulságok nélküli. Rásky arra keresett választ, hogy az osztrák állam miért nem tett lépéseket önálló államisága megőrzésére a német megszállást követően, s Ausztria lakossága hogyan viszonyult az Anschlusshoz és a háborúhoz. A válasz ismeretében (hogy tudniillik az osztrákok nem látták magukat megszállt országnak, és többségükben saját háborújuknak tekintették) különösen érdekes az a Rásky által bemutatott folyamat, ahogyan az 1945 utáni ideológia, állameszme és tudományosság egymással összefogva felmentette a la-

kosságot a súlyos lelkiismereti terhek alól, és Ausztriát Németország áldozatává stilizálta.

A mindvégig szolid érdeklődéstől kísért konferencia programját délután kerekasztal-beszélgetés zárta, amelyet *Szakály Sándor* hadtörténész, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum volt főigazgatója, a Duna TV alelnöke vezetett.

Amennyire örvendetes és egyben folytatásért kiáltó volt ezen a konferencián a honvédségi és a civil tudományos műhelyek együttműködése, eszmecseréje, a krónikaírót annyira elszomorította, hogy a közös szervezés nyomán milyen szűk kör érdeklődését sikerült csak felkelteni egy ilyen, napjainkban is sokat vitatott, sokakat érintő téma iránt.

ZACHAR JÓZSEF

„A MAGYAR FELKELÉS, AZ 1956-OS VÁLSÁG ÉS AUSZTRIA"

Nemzetközi biztonságpolitikai szimpózium, Bécs, 2001. október 8-10.

Az Osztrák Honvédelmi Akadémia Stratégiai Kutató Intézete az Erste Bank támogatásával, utóbbi bécsi székházának dísztermében *Erwin A. Schmidl* udvari tanácsos, az Osztrák Honvédelmi Akadémia Kortárstörténeti Intézetének vezetője, az Innsbrucki Egyetem Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszékének egyetemi docense tudományos irányításával nagy érdeklődéssel fogadott és követett nemzetközi tudományos tanácskozást tartott. A „Múlt – jelen – jövő" biztonságpolitikai rendezvénysorozat keretében ezúttal a XX. századi osztrák-magyar államközi kapcsolatokról esett szó, de a szokásos módon nemzetközi összefüggésrendszerében. Középpontba a hidegháborúban éles szakaszhatárt jelentő, negyvenöt esztendővel ezelőtti magyar forradalom és szabadságharc, illetve az állami szuverenitását alig egy évvel azt megelőzően visszanyert Ausztria közvéleményének és államvezetésének reagálása került. A tudományos elemzés azonban nem csak a két szomszédos ország katonai vonatkozású eseménytörténetére korlátozódott, hanem az akkori résztvevőkön túl tekintve az egész válságév egyéb eseményeire, főleg a nyugati nagyhatalmi magatartásra is kiterjedt. Tudományos jelentősége és aktualitása miatt a rendezvényen a tudományos közélet számos jeles képviselőjén kívül a felső katonai vezetés és a diplomáciai kar sok vezető egyénisége is megjelent.

Az Erste Bank képviselőjének köszöntője, *Ernest König* hadseregtábornoknak, az Osztrák Honvédelmi Akadémia parancsnokának üdvözlő szavai és *Erwin A. Schmidl* tudományos témabevezetője után október 8-án délelőtt, „A magyarországi válság háttere" című első ülésen két történelmi bevezető előadás hangzott el. *Horst Haselsteiner* egyetemi tanár, a Bécsi Egyetem Kelet-Európa Története Tanszékének vezetője, az Osztrák Tudományos Akadémia levelező és a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja, „Ausztria és Magyarország – a kettős monarchiától a két köztársaságig" címmel az első világháborút követően győztes nagyhatalmi akaratból szétvert Osztrák-Magyar Monarchia nyugati felében kényszerűen megszületett csonka Német-Ausztria sorsát követte végig az 1955-ös újjászületésig. Hozzá csatlakozva, *Zachar József* nyá. ezredes, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eszterházy Károly Főiskola, Modernkori Magyar Történelem Tanszéke, Eger), a Magyar Hadtörténészek Nemzeti Bizottságának elnöke kapott szót, aki „1937-től 1956-ig. Hogyan került Magyarország szovjet uralom alá?" címmel a trianoni Magyarország nagyhatalmak közti, mind a nemzetiszocializmussal, mind a kommunizmussal szemben védekezni igyekvő politikai vergődését, valamint a szövetséges nagyhatalmak részéről eleve eldöntött kiszolgáltatásának folyamatát mutatta be. Mindkét előadáshoz eleven, szigorúan szakmai keretek közt tartott vita kapcsolódott.

Kávészünetet követően a „magyar felkeléssel" foglalkozó második ülésen *Varga László*, a történelemtudomány kandidátusa, a Budapest Fővárosi Levéltár főlevéltárosa, a John Wesley Teológiai Főiskola professzora ismertette részletesen az 1956-os magyarországi eseménytörténetet. Ezután *Borhi László*, a tör-

ténelemtudomány kandidátusa, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa tartott előadást „Felszabadítási stratégiák" címmel, amelyben az Egyesült Államok kormányzatának az 1956-os „magyar válsággal" kapcsolatos magatartását elemezte.

Az Ausztria és Magyarország 1955-ös és 1956-os kapcsolatainak szentelt harmadik ülésre ebédszünetet követően került sor. Először *Bianca L. Adair,* az Alabamai Egyetem Politikatudományi Tanszékének egyetemi tanára (Birmingham, Egyesült Államok) tartotta meg „Az osztrák államszerződés és az osztrák-magyar kapcsolatok 1955–56-ban" című előadását. Ehhez csatlakozva, *Dr. Catherine C. Nielsen,* a George Washington Egyetem Európai, Oroszországi és Eurázsiai Intézetének tanársegéde (Washington, D. C., Egyesült Államok) részletezte az osztrák semlegesség és a „magyar válság" összefüggéseit „Semlegesség, de nem közömbösség" címmel.

A nemzetközi körülményekre áttérve, a kávészünet utáni újabb ülésen először *Siegfried Beer,* a Karl Franzens Egyetem Új- és Legújabbkori Történelmi Tanszékének egyetemi tanára (Graz) „Ausztria és az 1956-os válság brit szemszögből" című előadása hangzott el. Ezt követően *Hans Rudolf Fuhrer* szk. ezredes, egyetemi magántanár, a Zürichi Szövetségi Műszaki Egyetem Katonai Főiskolai Karának hadtörténelem docense (Svájc) tartotta meg elemzését „Magyarország és Szuez. A hidegháború kettős válságának hadi vonatkozásai" címmel. Ehhez csatlakozva *Norbert Sinn* hadosztálytábornok, a szövetségi köztársasági elnök főhadsegéde (Ausztria) tekintette át előadásában az Osztrák Szövetségi Hadseregnek a keleti határbiztosítás érdekében történt 1956-os bevetését.

A tudományos tanácskozás első napja az Osztrák Honvédelmi Akadémia Tiszti Kaszinójában tartott fogadással zárult, amelyet *Ernest König* hadseregtábornok, akadémiaparancsnok adott a résztvevők tiszteletére, és amelyen kötetlenül folytatódhatott az egyes előadásokat követő szakmai vita.

Október 9-én reggel került sor az ötödik ülésre, amelyen az osztrák Szövetségi Hadsereg 1956-os bevetésének részletezése volt napirenden. Nagy ívű áttekintésében *Manfried Rauchensteiner* udvari tanácsos, az Osztrák Hadseregmúzeum főigazgatója, a Bécsi Egyetem Modernkori Osztrák Történeti Tanszékének egyetemi tanára, az Osztrák Hadtörténészek Nemzeti Bizottságának elnöke a második köztársaság megszületése óta bekövetkezett haderőfejlesztést és az államszerződést követő rövid időszak adta lehetőségeket mutatta be. Ezt követően *Dr. Hubert Speckner,* az Osztrák Hadseregmúzeum Hadtörténelmi Kutatórészlegének tudományos főmunkatársa az Osztrák Szövetségi Hadseregnek a magyar menekültek fogadásában és ellátásában játszott szerepét részletezte.

Kávészünet után, a következő ülésen az egykori résztvevő ifjú osztrák tisztek kortársi tanúságtétele következett, melyikük milyen beosztásban hogyan élte meg az 1956-os őszt. A kerekasztal-beszélgetésre *Dr. Johann Christoph Allmayer-Beck* báró, volt hivatásos tiszt, akkori hadilevéltáros, az Osztrák Hadseregmúzeum és Hadtudományi Intézet nyugalmazott főigazgatója, az Osztrák Hadtörténészek Nemzeti Bizottságának tiszteleti elnöke vezetésével került sor. Ebben hat nyugalmazott hadseregtábornok, *Lothar Brosch-Fohraheim, Erich Eder, Viktor Fortunat, Robert Lang, Anton Leeb és August Ségur-Cabanac* vett részt.

A kitekintésre és a további fejlemények területére áttérve a hetedik ülésre ebédszünetet követően került sor. Elsőként *Lendvai Pál* professzor, az Osztrák Rádió Nemzetközi Adásainak nyugalmazott intendánsa tekintett vissza az 1956-os esztendő közvetlen nemzetközi hatásaira. Őt követően *Kiss László* Ph. D., a Teleki László Intézet – Külpolitikai Tanulmányok Központja főigazgató-helyettese, a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Nemzetközi Politika Tanszékének egyetemi tanára elemezte a magyar-osztrák államközi kapcsolatok további történetét „A vasfüggönytől az európai együttműködésig" címmel.

E témakört folytatva, kávészünet után, a nyolcadik, utolsó ülésen *Catherine Horel,* a Strasbourgi Egyetem Német Tanulmányi Központjának egyetemi tanára (Franciaország) az 1956-os válságév Franciaországra gyakorolt hatását elemezte. A továbbiakban *Bogdan Goralczyk,* a Varsói Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Tanszékének egyetemi tanára (Lengyelország) arról szólt, hogyan látták a kortársak a „magyar eseményeket" lengyel szemszögből. Végül *Günther Bischof,* a New Orleans-i Egyetem Osztrák Kulturális és Kereskedelmi Központjának történelem szakos kép-

zést vezető egyetemi tanára (Egyesült Államok) összegezte az 1956-os válságévnek a hidegháború összefüggésrendszerében betöltött szerepét.

A rendkívül tanulságos, számos nézetet tükröző tudományos tanácskozás *Ernest König* hadseregtábornoknak, az Osztrák Honvédelmi Akadémia parancsnokának értékelő zárszavával fejeződött be, de még nem ért véget.

További kötetlen eszmecserékre nyújtott lehetőséget, hogy október 10-én a résztvevők *Dr. Gerald Schlag* udvari tanácsos, a Burgenlandi Tartományi Múzeum igazgatója és *Nik Horváth* nyá. dandártábornok, a Burgenlandi Katonai Kerület korábbi parancsnoka (mindkettő Eisenstadt/Kismarton) kíséretében és vezetésével egész napos kiránduláson vettek részt. Ennek során a Sankt Margarethen/Szentmargitbánya térségében kiépített Európai Útnál *Friedrich Dialer* hadosztálytábornok, Burgenland katonai parancsnoka üdvözölte a résztvevőket, majd *Dr. Babos Albert* nyá. határőr-dandártábornok, a Szombathelyii Határőr Kerület korábbi igazgatója tartott előadást a térség katonapolitikai és határőrizeti sajátosságairól és az 1956-os határvédelemről. Ezt követően baráti ebéd következett Eisenstadt/Kismarton Szent Márton Laktanyájában. A továbbiakban az út a Geschriebenenstein/Írottkő határtornyához vezetett, ahol az Osztrák Szövetségi Hadsereg határmenti 1956-os bevetéséről hangzottak el előadások. A szakmai kirándulás Mogersdorf/Nagyfalva határában zárult, ahol az 1664-es, közös erővel és európai összefogással vívott szentgotthárdi csatára emlékeztek a résztvevők.

Az út során a tudományos tanácskozás résztvevői a sopronitól a rábafüzesi határátkelőig terjedő teljes osztrák-magyar határszakasz múltjával és jelenével is megismerkedtek, és számos további hasznos ismeretet szereztek.

BIBLIOGRÁFIA

AZ 1999. ÉVI MAGYAR HADTÖRTÉNELMI IRODALOM VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

A BIBLIOGRÁFIA BEOSZTÁSA

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények	1-36
Határterületek	37-76

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet	77-110
A hadművészet és a fegyveres erők története	111-201
Csapattörténetek	202-225
A katonaság és kiképzésének története	226-271
A katonai nevelés és hagyományápolás története	272-305
A haditechnika története	306-390
A katonai jog, a háborús bűnök története	391-443
Veszteségek, a hadifogság története	444-465
Helytörténet, vártörténet	466-500
Életrajzok, emlékezések	501-590

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM	591-611

A kezdetektől a XV. század végéig	612-656
XVI-XVII. század	657-678
XVIII. század	679-689
XIX. századtól 1914-ig	690-706
XX. század	707-711
1914-1918	712-717
1918-1939	718-751
1939-1945	752-826
1945-1998	827-911

IV. AZ 1848--1849-ES FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC

Összefoglaló munkák, általános kérdések	912-982
Európa és 1848-1849	983-1000
Hadügy, fegyveres erők	1001-1038
Hadműveletek, harcok	1039-1086
Helytörténet	1087-1126
Életrajzok	1127-1199
Megtorlás, emigráció	1200-1234

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények

1. Az 1997. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája. [Összeáll.] Bojtásné Damó Csilla, Bolyósné Ujfalusi Éva. = Hadtört. közl. 1999. 4. 895-943.
2. *Rákóczy Rozália:* Militaria Hungarica. Magyar katonai nyomtatványok. Válogatott bibliográfia. 1. = Hadtört. közl. 1999. 3. 663-714.
3. Az 1956-os forradalom történetének válogatott bibliográfiája. 1998-1999. Összeáll. Győri László. = Évkönyv/1956-os M. Forrad. Tört. Dok. Kut. Int. 7. 1999. 426-439.
4. Az új honvédségi szemle 1998. évi repertóriuma. Összeáll. M. Szabó Árpád. = Új honvédségi szle. 1999. 3. füzet. 20 p.
5. *Kalavszky Györgyi:* A Hadtörténeti Múzeum fotóarchívumának fényképalbum-katalógusa. = Hadtört. közl. 1999. 1. 74-111.
6. *Veszprémy László:* Vojensko-historická (vojensko-vedecká) Knižnica - najstaršia knižnica Madarského Honvédstva. = Vojenská história. 1999. 1. 68-70.
   Hadtörténeti (Hadtudományi) Könyvtár. - A Magyar Honvédség legrégebbi könyvtára.
7. *Sárközy Gabriella:* Bemutatjuk a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvgyűjteményét, Levéltárát és Térképtárát. = Múzeumi hírlevél. 1999. 10. 279-281.
8. *Katona M. István:* Új kiállítások a Hadtörténeti Múzeumban. = M. honvéd. 1999. 40. 26-27.
9. Hungaria regia, 1000-1800. Fastes et défis. Coord. du catalogue en Hongrie Basics Beatrix... Turnhout, Brepols, 1999. 336 p. ill.
   A királyi Magyarország, 1000-1800. Az Europalia '99 Hungaria kiállításának katalógusa, Brüsszel, 1999. okt. - 2000. jan.
   A Hadtörténeti Múzeum anyagát ism. Cs. Kottra Györgyi és Ságvári György.
10. *Szoleczky Emese:* Békekiállítás a Hadtörténeti Múzeumban. = Iskulakultúra. 1999. 6-7. 195-198.
    Theatrum Europaeum - 1648-1848 - A vesztfáliai béke Európája.
11. *Rosdy [Tamás]:* Ötvenezer magyar honvéd emlékére. Hegyivadászok kiállítása a Hadtörténeti Múzeumban. = M. nemzet. 1999. 228. 11.
12. *Takács István:* Hegyivadászok a Kárpátokban. Egy kiállítás margójára. = Határőr. 1999. 23. 18-19.
    Hadtörténeti Múzeum.
13. *Pandula Attila:* Román érdemrendek és érmek. Kiállítás a budapesti Hadtörténeti Múzeumban - 1998. október 20. - november 10. = Turul. 1999. 1-2. 52-54.
14. *Kacsó Lajos:* A hadisebészettől a katasztrófa-medicináig. Százéves a katonakórház. = M. honvéd. 1999. 34. 22-23.
    Kiállítás.
15. *Viniczai Ferenc:* „Kincsek" a Légvédelmi Rakéta és Tüzér Tanszéken. = Bolyai szle. 1999. 1. 207-218.
    A Bolyai János Katonai Műszaki Főiskola muzeális haditechnikai gyűjteménye.
16. *Sausic Attila:* Viharos vita dúl a Wehrmacht II. világháborús szerepéről. Egy vándorkiállítás, amely felkorbácsolta az indulatokat. = Népszava. 1999. 64. 9.
17. *Zsohár Melinda:* A mahagóniparaván mögött a rettegés ült. ÁVH-kiállítás a Történeti Hivatal pincéjében. = M. nemzet. 1999. 297. 6.
18. Tizenhárom nap... Forradalom és szabadságharc Magyarországon, 1956. október 23. - november 4. = M. honvéd. 1999. 42. 22-23.
    Kiállítás.
19. *Temesváry Ferenc:* Eleink gyűjtötték... Fegyverek, hadiemlékek, ló- és viseleti tartozékok a szentesi Koszta József Múzeumban. Szeged, Csongrád M. Múz. Ig., 1999. 544. p. [22] t. ill.
20. *Rosza Pál:* Katonai motorkerékpárok a Gyomai motormúzeumban. = Haditechnika. 1999. 4. 73-74.
21. Száz éve kezdődött az angol-búr háború. Az emlékezés erősíti a közös dél-afrikai nemzeti érzést. = M. nemzet. 1999. 239. 20.
    Kiállítás a dél-afrikai Bloemfontein hadtörténeti múzeumában.
22. *Winklerné Horváth Éva:* Látogatás Közép-Finnország repülőmúzeumában. = Haditechnika, 1999. 2. 68-69.
23. *Amaczi Viktor:* Az Egyesült Államok légierejének múzeuma. = Új honvédségi szle. 1999. 3. 124-127.
    Dayton
24. *Amaczi Viktor:* Az Egyesült Államok légierejének múzeuma. = M. honvéd. 1999. 1-2. 44-45.
25. *Toperczer István:* A taszári katonai repü-

lőmúzeum. = Haditechnika. 1999. 1. 89-91.

26. *Tálosi Zoltán:* A II. világháborús Tolna megyei légieseményekkel kapcsolatos tárgyi emlékek gyűjtése. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 1999. 157-160.
27. *Amaczi Viktor:* Fegyvermúzeum Washington kertvárosában. = M. honvéd. 1999. 34. 26-27.
28. *Amaczi Viktor:* Múzeum Quanticóban. = Haditechnika. 1999. 4. 80-82.
USA Tengerészgyalogságának Múzeuma.
29. Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 1998. [Szerk. Lenkefi Ferenc.] Bp. Petit Real, 1999. 71 p. ill. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok.)
30. Térképeken a világtörténelem. Zsebkönyvkiadás. Bp. M. Könyvklub, 1999. 184 p. térk. ill.
Eredeti cím: The Times atlas of world history
31. *Domokos György:* Törökkori várrajzok Stockholmban. Beszámoló a stockholmi Királyi Hadilevéltárban végzett kutatásról. = Hadtört. közl. 1999. 1. 112-116.
A stockholmi Kungliga Krigsarkivet Handritade Kartverk No. 23. jelzetű dokumentuma. - Kisari Balla György: Törökkori várrajzok Stockholmban c. művéhez.
32. *Deák Antal András:* Szerencsés mostohák. Előkerült több száz éves iratok és térképek. = Élet és tud. 1999. 9. 264-266.
J. C. Müller postatérképe
33. *Pálffy Géza:* Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16-17. században. Bp. MH Térképészeti Hiv., 1999. 94 p. VIII. t. fol. főként térk. ill. + mell.
Giovanni Jacobo Gasparini itáliai hadiépítész 1580-as években készült magyarországi végvárvonal-térképének fakszimiléivel.
34. *Suba János:* Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921-1925 között. A határmegállapító bizottságok működése. Bp. MH Tájékoztatási és Médiaközp., 1999. 266 p. (Honvéd tudósok, 39)
35. *Tremmel Ágoston:* A katonai térképészet emlékei. Földabrosztól a digitális térképekig. [Riporter:] Kacsó Lajos. = M. honvéd. 1999. 7. 34-35.
36. *Cseri József:* A nyolcvanéves magyar katonai térképészet. [Riporter:] Németh Ferenc. = Élet és tud. 1999. 1577-1579.

Határterületek

37. *Nicolle, David:* Arms and Armour of the crusading era, 1050-1350. Islam, Eastern Europe and Asia. London, Greenhill Books; Pennsylvania, Stackpole Books, 1999. 576 p. ill.
Fegyverzet és felszerelés a keresztes háborúk idején, 1050-1350. Iszlám országok, Kelet-Európa és Ázsia. - Magyar vonatkozásokkal.
38. A sodronypáncélzat. [Írta: -Gy-.] = Kaliber. 9. 1999. 57.
39. *Baczoni Tamás:* Az egyenruha mint információs tábla. = Új honvédségi szle. 1999. 2. 99-114.
18-20. század.
40. *Baczoni Tamás:* Rohamsisakok Magyarországon 1915-től napjainkig. = Haditechnika. 1999. 4. 83-87.
41. *Katkóné Bagi Éva:* Az 1806-ban szerveződött szegedi polgárőrségi századok egyenruházatuk és zászlóik tükrében. = Móra F. Múz. Évkv., Tört. tanulm. 2. 1999. 591-615.
42. *Hinterstossier, Hermann:* Das Portepée. Ursprung. Zweck und Verwendung. = Pallasch. 4. 1998. 36-41.
A kardbojt kialakulása, célja, alkalmazása. - Magyar vonatkozásokkal.
43. *Hönel, Alexander:* Die Adjustierung des k. u. k. Heeres, 1868-1914. 2., Die Kavallerie. Wien, Stöhr, 1999. 108 p. ill. (Österreichische Militärgeschichte. Sonderbd. 1999/2.)
A cs. és kir. szárazföldi hadsereg ruházata és felszerelése, 1868-1914. 2. Lovasság.
44. *Davis, Brian L.:* Egyenruhák és rendfokozatok a NATO-ban. Történet és szervezeti felépítés. Bp. Zrínyi, 1999. 211 p. ill.
Eredeti cím: NATO forces
45. *Zeidler Sándor, Szabó Ottó:* Hadi repülő és ejtőernyős jelvények 1910-1990. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 1999. 161-168.
Kiállítás.
46. *Csáky Imre:* Vár, torony vagy várkapu. Térképtabló hajdani szabad királyi városaink címereiről. [Riporter:] Daniss Győző. = Népszabadság. 1999. 283. 31.
47. A vajai Vay Ádám Múzeum grafikai gyűjteménye. 1. Eseményábrázolások. [Összeáll.] Basics Beatrix, Balajthy Katalin, B. Szabó János. Vaja, Vay Á. Múz., 1999. 56 p. ill.

48. *Szinte Gábor:* II. Lajos holttestének feltalálása. Egy mű, és ami mögötte van. = Élet és tud. 1999. 52-53. 1681-1683.
Székely Bertalan festménye
49. *Kövesdi Mónika:* Feszty Árpád: Bánhidai csata. = Limes. 1999. 1. 203-205.
50. Dr. Ürmös László rajzai az orosz hadifogságban. Pápa, Jókai Mór Városi Kvt., 1998. 80 p. ill.
Borítócím: Rajzok a hadifogságban
51. *Baumgartner, Lothar; Sieche, Erwin:* Die Schiffe der k. (u.) k. Kriegsmarine im Bild = Austro-Hungarian Warships in Photographs. Bd. 1., 1848-1895. Wien, Stöhr, 1999. 184 p. ill.
Az Osztrák-Magyar Monarchia haditengerészete képekben. 1. köt., 1848-1895.
52. *Stemlerné Balogh Ilona:* Magyar tüzérek a szovjet fronton. Ízelítő egy fotóalbumból. = História. 1999. 8. 27-28.
A kassai légv. tü.o. emlékalbuma.
53. *Csete Örs:* 1956, Budapest. Arcok és sorsok = Faces and stories. Bp. Napló, 1999. 205 p. ill.
54. *Fehér Csaba:* A Magyar Rádió története Náray Antal elnöksége idején (1942-44). = Fons. 1999. 3. 337-370.
55. *Szentirmai István:* Fejezetek a magyar katonai filmgyártás történetéből. = Új honvédségi szle. 1999. 9. 139-144., 10. 135-141.
56. *Szentirmai István:* A Honvéd Filmintézet története, 1950-1956. = Új honvédségi szle. 1999. 11. 113-118.
57. *Józsa Béla:* Háborús filmek, könyvek és a valóság. = Militaria. 16. 1999. 541-551.
58. *Szabics Imre:* Magyarország Antoine de la Sale „Jehan de Saintré lovag története" című regényében. = A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Bp. ELTE BTK, 1999. 437-446.
59. *Szabó András:* Az 1588-as szikszói csata és propagandája. = Hadtört. közl. 1999. 4. 851-860.
60. *Perjés Géza:* Megjegyzések Zrínyi Miklós válogatott levelei új kiadásához. = Hadtört. közl. 1999. 1. 117-124.
Zrínyi Miklós válogatott levelei. Vál., a szöveget gond. jegyz. Bene Sándor, Hausner Gábor. Bp. Balassi K., 1997. (Régi magyar könyvtár. Források, 6.)
61. *Eténvi Nóra, G.:* Pécs 1664. évi ostromának nemzetközi visszhangja. = Pécs a törökkorban. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 1999. 283-303.
62. *Eténvi Nóra, G.:* „Szigetvár 1664. évi ostroma". Egy téves hír analízise - és a Zrínyi-hagyomány. = Tört. szle. 1999. 1-2. 209-228.
63. *Bernits Péter:* A szigetvári ostrom leírása Tállyai Pál XVII. századi kéziratos Istvánffy-fordításából. = Irodalomismeret. 1999. 1-2. 159-175.
Pannóniai Istvánfi Miklós magyari dolgokról való históriáinak huszonharmadik könyve.
64. *Szempci Molnár Ferenc:* Magyar krónikásének a XVIII. századból. Zichy Mihály, Szilágyi Márton és Zachar József tanulmányával. Bp. Széphalom Kvműhely, 1999. 248 p. 1 t. ill. (Források az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményéből, 1.)
65. *Szabó A. Ferenc:* A magyar katonatiszt polgárrá fejlődésének koncepciója Szabó Dezsőnél. = Társad. és honv. 1999. 3-4. 17-39.
66. *Szabó István:* Budapest ostroma a korabeli sajtóban. = Népszabadság, 1999. 38. 32.
67. *Bartha Endre:* Haditudósító mikrofonnal. = M. szárnyak. 27. 1999. 57-59.
Budinszky Sándor.
68. *Fejérdy András:* A világbolsevizmus morális Sztálingrádja. Hogyan látta és láttatta a nyugati sajtó az 1956-os magyar forradalmat? = M. nemzet. 1999. 248. 7.
69. *Kiss, Kálmán:* O voennyh razgovornikah, izdannyh v Vengrii v pervoj polovine XX v. = Vestn. Filiala Inst. rus. âzyka im. A.S. Puskina. 11. 1999. 81-85.
A 20. század első felében Magyarországon kiadott orosz-magyar katonai nyelvkönyvek.
70. *Révész László:* Emlékezzeketek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Bp. TIMP Kft. 1999. 240 p. ill.
71. *Bordi Zs. Lóránd; Dénes István:* Régészeti kutatások a Rika-erdő kora középkori erődrendszerében. = Acta 1998. A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve. 1. köt. Sepsiszentgyörgy, 1999. 175-188.
72. *Ferenczi Sándor:* Régészeti kutatások Háromszék megye váraiban. = Acta 1998. A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve. 1. köt. Sepsiszentgyörgy, 1999. 189-252.
73. *Nagy Miklós Mihály:* Újkori magyar katonautazók. = M. tudomány. 1999. 8. 936-944.
74. *Falusy Zsigmond:* Egy kartográfus kalandos utazásai. = Népszabadság. 1999. 122. 8.
Kisari Balla György

75. *Bóra Ferenc:* Anya és katonafia. Népdalok a katonafolklórban. = Új honvédségi szle. 1999. 5. 117-122.

76. *Illésfalvi Péter:* Magyar katonaindulók és -dalok 1938-1945 között. 1. = Kapu. 1999. 10. 14-16.

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet

77. *Zachar József:* A háború és a civilizációk találkozása a XVI. századtól napjainkig. A Nemzetközi Hadtörténeti Bizottság XXIV. Kongresszusa, Lisszabon, 1998. augusztus 24-29. = Hadtört. közl. 1999. 1. 202-205.

78. *Csernus Sándor:* A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország. 13-15. század. Bp. Osiris, 1999. 370 p. (Doktori mestermunkák)
Magyarország a francia történetírásban 129-256.

79. Nádasdy Tamás 1498-1562. Tudományos emlékülés, Sárvár, 1998. szeptember 10-11. Szerk. Söptei István. Sárvár, Nádasdy F. Múz., 1999. 157 p. ill. (Nádasdy Ferenc Múzeum kiadványai, 3)

80. *Nótári Tamás:* A török terjeszkedés állomásai Aeneas Sylvius Piccolomini Európa című művében. = Aetas. 1999. 4. 149-162.
Pius (pápa), II.: Cosmographia. De Asia. De Europa.

81. *Inalcik, Halik:* Az oszmán hódítás török szemmel. Beszélgetés Halik Inalcik professzorral. [Riporter:] Papp Sándor = Belvedere meridionale. 1997. 3-6. 164-170.

82. *Fodor Pál:* Egy pécsi származású oszmán történetíró: Ibrahim Pecsevi. = Pécs a törökkorban. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 1999. 107-132.

83. *Jászay Magda:* Marsigli, a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török kor alkonyán. = Tört. szle. 1999. 1-2. 31-52.

84. *Toth, Ferenc:* Un militaire erudit en Algerie au XIXeme siècle: le general Esterhazy. = Vivat hussar. 34. 1999. 83-93.
Egy katonatudós Algériában a 19. században: Eszterházy generális.
Walsin-Esterhazy, Louis-Joseph-Ferdinand

85. *Suba János:* A Mura mente és a trianoni békeszerződés. Nemzetközi tudományos konferencia, Lendva, 1998. november 20. = Hadtört. közl. 1999. 1. 210-212.

86. *B[otlik] J[ózsef]:* Jó szomszédok akartak lenni. Konferencia világháborús szerepünkről, Kárpátaljáról az ukrán felkelőkről. = M. nemzet. 1999. 290. 10.

87. *Zachar József:* Az 1945 utáni katonai szövetségek. A nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XXV. Kongresszusa. Brüsszel, 1999. augusztus 29 - szeptember 4. = Hadtört. közl. 1999. 3. 656-662.

88. *Pelle János:* A gyűlölet ördögi köre. Politikai rendőrség, ÁVO, ÁVH. = M. nemzet. 1999. 290. 13.
Tudományos konferencia.

89. *Spirk József:* A törökök óta a Balkánon sohasem volt béke. Történészkonferencia a koszovói válság és a légicsapások hátteréről. = Népszava. 1999. 100. 10.

90. A repüléstörténeti konferencia közleményei. 1999. Szerk. Gibás Andor, Zörgő Tibor. Bp. M. Repüléstört. Társ., 1999. 170 p. ill.

91. *Parádi József:* A rendvédelem története. = Határőr. 1999. 1. 20-21.
Konferenciasorozat.

92. *Kőszegvári Tibor:* Cím és rang. Doktorandusok egyenruhában. = M. honvéd.1999. 12. 28.

93. Szakály Sándor hadtörténész. [Írta:] G. Kirkovits István. = M. fórum. 1999. 30. 6.

94. *Szakály Sándor:* „A katonát nem az ideológia vezérli". Van mit tisztázni, megérteni. [Riporter:] Kerékgyártó György. = Napi Mo. 1999. 218. 25.

95. *Szakály Sándor:* „Kiskorában minden gyerek katona akar lenni". [Riporter:] Egri Magdi. = M. honvéd. 1999. 32. 18-19.

96. *V[eszprémy] L[ászló]:* Az év ifjú hadtörténészei. = M. honvéd. 1999. 24. 22.
Kedves Gyula, Ungváry Krisztián

97. *Rosdy Tamás:* Az elhivatottság segít. Kedves Gyula és Ungváry Krisztián az év fiatal hadtörténészei. = M. nemzet. 1999. 117. 19.

98. *Szabó A. Ferenc:* Hiteles monográfiák Budapest ostromáról. = Valóság. 1999. 2. 109-114.

Ungváry Krisztián: Budapest ostroma és Gosztonyi Péter: Budapest lángokban, 1944-1945. c. könyvek ismertetése.

99. *Bak József:* A hadihajók krónikása. Úszó ütegektől a légpárnás gyorsnaszádig. [Riporter:] Kacsó Lajos = M. honvéd. 1999. 3. 34-35.
100. *Pálffy Géza:* Szakály Ferenc /1942-1999/. = Hadtört. közl. 1999. 3. 497-500.
Nekrológ
101. *Egey Tibor:* Szakály Ferenc. 1942-1999. = Levéltári szle. 1999. 3. 75-77.
102. *Gecsényi Lajos:* Szakály Ferenc. /1942-1999./ = Levéltári közl. 1999. 1-2. 283-284.
103. *Tóth István György:* Szakály Ferenc emlékére. = M. nemzet. 1999. 157. 11.
104. *Pók Attila:* Szakály Ferenc halálára. = Népszabadság, 1999. 157. 9.
105. *Bánkúti Imre:* Heckenast Gusztáv /1922-1999./ = Hadtört. közl. 1999. 3. 495-496.
Nekrológ.
106. *Gömöri György; Szakály Sándor:* Elhunyt a forradalom krónikása. Búcsú Gosztonyi Pétertől /1931-1999/. = Bécsi napló. 1999. 3. 7.
107. Vallomások Gosztonyi Péterről. [Írta:] Pintér Emil, Irányi Béla. = Bécsi napló. 1999. 4. 12.
108. *H[ovanyecz] L[ászló]:* Gosztonyi Péter halálára. = Népszabadság. 1999. 76. 11.
109. *[Jenik Péter] JEP:* Gosztonyi Péter /1931-1999./ = Napi Mo. 1999. 76. 11.
110. *Kő [András]:* Meghalt Gosztonyi Péter. = M. nemzet. 1999. 76. 10.

A hadművészet és a fegyveres erők története

111. *Vu-ce:* A háború útja. Ford., előszó és jegyz. Tokaji Zsolt. Bp. Terebess, 1999. 67 p. ill.
112. *Perjés Géza:* Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Bp. Balassi, Zrínyi, 1999. 332 p.
113. *Perjés Géza:* A szakma érvei. = M. hírlap. 1999. 155. 13.
Politika és háború, civil és katonai vezetés.
114. *Gerlóczy Ferenc:* Ölni és ölni hagyni. Az ember és a háború. = Heti világgazd. 1999. 19. 83-85.
Clausewitz megállapításai és a mai háborúk.
115. *Winkler Gusztáv:* A hadviselés művészete a kezdetektől a magyar államalapításig. Bp. Tinta, 1999. 214 p. ill. (Segédkönyvek a hadtörténet tanulmányozásához. 1.)
Ism.: Pataky Iván: Egy hasznos segédkönyv a hadtörténelem tanulmányozásához. = Új honvédségi szle. 2000. 6. 151-153.
116. *Hausner Gábor:* Hadművészet és hadiépítészet Magyarországon a XVI-XVII. században. V. Sárospataki reneszánsz művelődéstörténeti konferencia. Sárospatak, 1999. október 1-3. = Hadtört. közl. 1999. 4. 892-894.
117. *Macksey, Kenneth:* A diadaltól az összeomlásig. A német hadvezetés végzetes tévedései Moltkétól Guderianig. Debrecen, Hajja, 1999. 228 p. [16] t. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: From triumph to disaster
118. *Varga Mihály:* A vezérkar fejlődésének 150 éve. = Új honvédségi szle. 1999. 12. 17-21.
119. *Lengyel Ferenc:* Vitaindító A magyar katonai felső vezetés 150 éve /1848-1998/ című konferenciához. = Társad. és honv. 1999. 1. 7-12., 156-159.
Farkasné Zádeczky Ibolya hozzászólásával.
120. *Szabó József János:* A hadsereg felsővezetése az Osztrák-Magyar Monarchiában 1868-tól az első világháború végéig. = Társad. és honv. 1999. 1. 50-59.
121. *Oroszi Antal:* A magyar katonai felsővezetés intézményrendszerének létrehozása és működése (1868-1919). = Társad. és honv. 1999. 1. 145-155.
122. *Horváth Csaba:* A magyar katonai felsővezetés 1919-1945 között. = Társad. és honv. 1999. 1. 70-87.
123. *Lengyel Ferenc:* Adalékok a Magyar Királyi Honvédség (1920-1945) felső vezetőinek megítéléséhez. = Társad. és honv. 1999. 1. 88-111.
124. *Kursietis, Andris J.:* The Hungarian Army and its military leadership in World War II. [Hungarian Waffen-SS section written by Antonio J. Munoz]. Bayside, Axis, 1999. 88 p. ill.
125. *Szani Ferenc:* A magyar katonai felsővezetés 1944-1956 között. = Társad. és honv. 1999. 1. 112-138.
126. *Rommel, Erwin:* Gyalogság előre! Élmény és tapasztalat. [Kalocsa,] [Luxor Stúdió], [1999]. 340 p. ill.
Eredeti cím: Infanterie greift an
Hasonmás kiad. Eredeti kiad. Bp. Danubia, 1942.

127. *Dangl, Vojtech:* Organizačný vývoj rakúsko-uhorskej pechoty pred prvou svetovou vojnou. = Vojenská historia. 1999. 4. 3-28.
Az osztrák-magyar haderő gyalogságának szervezeti fejlődése az első világháború előtt.

128. *Ságvári György; Somogyi Győző:* Nagy huszárkönyv. Bp. M. Könyvklub, 1999. 159 p. főleg ill.

129. *Toth, Ferenc:* Eloge des hussards hongrois en France un manuscrit inedit du comte Lancelot Turpin de Crisse. = Vivat hussar. 34. 1999. 67-80.
Observations sur le service des hussards et troupes legeres.
A franciaországi magyar huszárokat méltató kiadatlan kézirat Turpin de Crisse gróftól.

130. *Edelmaier, Hans:* Der Januskopf der Kavallerie. = Pallasch. 2. 1997. 18-40.
A lovasság története. - Magyar vonatkozásokkal.

131. *Guderian, Heinz:* Riadó! Páncélosok! a páncélos fegyvernem fejlődése, harcászata és hadműveleti lehetőségei. Bp. Kossuth, 1999. 259 p.
Eredeti cím: Achtung-Panzer! Die Entwicklung der Panzerwaffe, ihre Kampftaktik und ihre operativen Möglichkeiten

132. *Becze Csaba:* Magyar páncélosok a Donnál. 1-3. = Top gun. 1999. 8. 18-19., 9. 18-19., 10. 10-11.

133. *Damó Elemér:* Ma is felhasználható aknatelepítési tapasztalatok a II. világháborúból. = Műsz. kat. közl. 1999. 4. 43-61.

134. *Kenyeres Dénes:* Utászok hőstettei az I. világháborúban. = Műsz. kat. közl. 1999. 3. 40-45.

135. *Ries András:* Katonai egészségügy az első világháborúban. = M. honvéd. 1999. 1-2. 42-43.

136. *Nagy Gábor:* Pécs-Baranya katonaegészségügyének története. = M. honvéd. 1999. 26. 26-27.

137. Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben. [Végvári konferencia előadásai]. [Eger, 1997. október 15-16.] [Szerk. Petercsák Tivadar, Berecz Mátyás]. Eger, Heves M. Múz. Szerv., Dobó Vármúz., 1999. 280 p. ill. (Studia Agriensia, 20.)

138. *Kamody Miklós:* A Rákóczi-szabadságharc tábori postája. [Miskolc], MG, 1997. 30 p. ill. (A Miskolci Galéria könyvei, 9)

139. *Hahn Veronika, R.:* Az M15 és Mata Hari. Brit harci vándorsólymok Himmler idomított kém postagalambjai ellen. = Népszabadság. 1999. 30. 6.

140. *Grégr, René:* O zastoupení Slováků v c. a. k. námořnictvu. = Vojenska historia. 1999. 4. 93-95.
Szlovákok az osztrák-magyar haditengerészetnél.

141. *Winkler László:* Az első világháború repülőszervezetei. = M. szárnyak. 27. 1999. 36-41.

142. *Moys Péter:* A légiforgalmi irányítás kialakulása Magyarországon és fejlődése a II. világháború kezdetéig. = M. szárnyak. 27. 1999. 164-168.

143. *Földi Pál:* Harcosok az égen. [Magyar hadirepülők a két világháborúban.] [Bp.] Anno, 1999. 503 p. ill.

144. *Ungváry Krisztián:* Guernicától Drezdáig. A totális háború kialakulása a levegőben. = Café Bábel. 34. 1999. 85-91.

145. *Szabó Miklós, M.:* A Magyar Királyi Honvéd Légierő elméleti, technikai, szervezeti fejlődése és háborús alkalmazása, 1938-1945. Bp. Zrínyi K., 1999. 314, [26] p. ill.
Ism.: Egri Magdi. = M. honvéd. 2000. 16., 25. Részlet: 26-27.
Dombrády Lóránd. = Hadtört. közl. 2000. 4. 941-946.

146. *Szabó Miklós:* Hatvan éve történt. A magyar királyi Honvéd Légierő rövid története (1938-1945). = Új honvédségi szle. 1999. 6. 87-94.

147. A Luftwaffe. A német légierő képes története a II. világháborúban. Szerk. John Pimlott. Debrecen, Hajja, 1999. 175 p. ill. (20. századi hadtörténet)

148. A Luftwaffe vadászlégiereje. Ahogy a vadászpilóták látták. Írták: Adolf Galland [et al.] Szerk. David C. Isby. Debrecen, Hajja, 1999. 234 p. [16] t. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: The Luftwaffe fighter force

149. *Franks, Norman:* Sötét éj, nagy mélység. Repülőgépekkel U-bootok ellen a II. világháborúban - személyes beszámolók. Debrecen, Hajja, 1999. 299 p. [24] t. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Dark sky, deep water

150. *Franks, Norman; Zimmerman, Eric:* U-bootok harca repülőgépekkel. Debrecen, Hajja, 1999. 270 p. [24] t. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: U-booat versus aircraft

151. *Horváth Zoltán:* Epizódok a 80 éves RAF történelemkönyvéből. 11-22. rész. = Top gun.

1999. 1. 56-59., 2. 56-57., 3. 56-59., 4. 55-59., 5. 55-59., 6. 56-59., 7. 56-59., 8. 56-59., 9. 56-59., 10. 56-59., 11. 56-59., 12. 56-59.

152. *Hastings, Max:* Bombázók. A brit RAF légi offenzívája Németország ellen 1939-1945. Bp. [etc.] LAP-ICS, 1999. 630 p. [8] t. (Aquila könyvek)
Eredeti cím: Bomber command

153. *Jákfalvi Zoltán:* A Lengyel Honi Hadsereg és a varsói felkelés légi ellátása, 1941-1944. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 1999. 15-31.

154. *Náfrádi Attila:* Amerikai bombatámadások Európában. = Rubicon. 1999. 5-6. 74-75., 77.

155. *Tombor Tibor:* Magyarország a bombák záporában. = M. polg. véd. 1999. 1. 19., 2. 18., 3. 21., 5. 18., 6. 23., 8. 23., 9. 19., 10. 25., 11. 19., 12. 21.

156. *Illényi Balázs:* Puhítás frontátvonulás előtt. Szövetséges bombázások Magyarországon. = Heti világgazd. 1999. 17. 73-77.
1944. április

157. *Szentiványi János:* Találkozás a Lightningekkel. = M. szárnyak. 27. 1999. 42-49.
1944.

158. *Gaál Gyula:* Légi győzelmek: tíz és kettő között. = M. szárnyak. 27. 1999. 16-35.

159. *Matula Gy. Oszkár:* Újkori napfogyatkozás Tökölön. Fél óra alatt hétszázan haltak meg ötvenöt évvel ezelőtt = Népszabadság. 1999. 86. 30.
1944. április 3-i légitámadás

160. *Z[ord] G[ábor László]:* Ötvenöt évvel ezelőtt bombázták Ferihegyet. = Aero magazin. 1999. 7. 66-67.

161. *Pataky Iván:* 1944. április 3. A szövetségesek első bombatámadása Budapest ellen. = Hadak útján. 463. 1999. 10-11.

162. *Pataky Iván:* Kárpátalja bombázása 1944-ben. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 1999. 47-52.

163. Újabb adalékok a Szombathelyt ért 1945. március 4-i légitámadáshoz. [Közread. bev. és jegyz. ell.] Kosztolánczy Tibor. = Vasi honism. helytört. közl. 1999. 2. 29-41., 3 térk.
Levéltári dokumentumok

164. *Poór Gábor:* A kamikaze repülők. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 1999. 151-156.

165. *Turcsányi Olivér:* A finn légierő – Ilmavoimat. Egy kis ország légiereje [1-2. rész] = Aviator. 29-30. 1999. 20-21., 42-43.

166. *Iván Dezső:* A magyar katonai repülés története 1945-1956. 1-2. Bp. HM Oktatási és Tudományszervező Főoszt., 1999. 238 p. ill.
Ism.: Varga Mihály: Hozzájárulás múltunk fehér foltjainak csökkentéséhez. = Új honvédségi szle. 2000. 5. 150-151.

167. *Iván Dezső:* A magyar katonai repülés rövid története. 5. A katonai repülés története a forradalom leverésétől az OLP megalakulásáig. /1956. november 5 - 1957. december 7./ = M. szárnyak. 27. 1999. 95-109.
1-4. rész. = u.o. 23-26. sz.

168. *Nádor Ferenc:* A magyar légierő fejlesztési célkitűzései a Varsói Egyezmény aláírásától 1956. november 4-ig. = M. szárnyak. 27. 1999. 110-115.

169. *Czigler György:* A repülő és légvédelmi csapatok rövid története 1957-1998. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 1999. 71-82.

170. *Becze Csaba:* Légvédelmi tüzérek a Donnál. = M. szárnyak. 27. 1999. 70-74.

171. *Ferenczy Zoltán; Farkas Jenő:* „Hegyivadász" magyar repülők a Semmeringen. 1945. ápr. 24. - máj. 8. = M. szárnyak. 27. 1999. 75-84.

172. *Zimits Rezső:* A tiszta égboltért 1949-1999. A légvédelmi haderőnem rövid története. Bp. Honvéd K., 1999. 104 p. ill.

173. *Veres Mihály:* Csapatlégvédelem, 1948-1997. = Új honvédségi szle. 1999. 12. 59-82.

174. A tiszta égboltért. 50 éves a légvédelem. Lejegyezte: Schubert Katalin. = Új honvédségi szle. 1999. 9. 86-93.
Megemlékezés

175. *Veres Mihály:* Negyvenéves az első honi légvédelmi rakétaezred. = M. honvéd. 1999. 42. 18-19.

176. *Simon László:* A magyar ejtőernyőzés története. = Top gun. 1999. 2. 52-55., 3. 53-55. 64., 4. 52-54., 5. 37-39.

177. *Élő Előd:* A gyepűrendszer kiépítése és az ezen alapuló határvédelem. = Turán. 1999. 1. 31-38.

178. *Ferenczi István Mihály:* Adatok Északkelet-Erdély kora Árpád-kori határvédelmi rendszere kérdéséhez. 1-2. = Turán. 1998. 4. 21-44., 5. 41-52.

179. *Kálazy Judit:* A múltnak feneketlen kútja. Határőrizetünk ezer esztendővel ezelőtt. = Határőr. 1999. 23. 16-17.

180. *Pálffy Géza:* A magyar tenger két világbirodalom határvidékén. Természeti viszonyok és a török elleni védelem. = História. 1999. 5-6. 15-19.

181. *Moačanin, Nenad:* Kapudánságok a bosnyák határvidéken a 16-18. században. Ford. = Aetas. 1999. 4. 51-58.
182. *Kozma Endre:* Kosovo katonaföldrajzi értékelése. Bp. MN Térképészeti Hivatal, 1999. 33 fol. főleg ill.
183. *Parádi József:* A nyugati rendvédelem hatása a XIX-XX. századi magyar rendvédelemre. XI. Rendvédelemtörténeti Tudományos Konferencia, Bp. 1998. szeptember 22-25. = Hadtört. közl. 1999. 1. 206-210.
184. *Csapó Csaba:* A Magyar Királyi Csendőrség története 1881-1914. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 1999. 186 p. (Pannonia Könyvek). (Pécsi Tudománytár)
185. *Csapó Csaba:* Csendőrség és közigazgatás. (1881-1914.) = Századok. 1999. 3. 497-518.
186. *Bóra Ferenc:* Betyárvilág: rejtőzködő bűnözők. = Népszava. 1999. 224. Szép szó mell. II.
187. *Davola József:* Franciaország nemzeti csendőrsége. = Belügyi szle. 1999. 10. 115.
188. *Kozáry Andrea:* A Rendőrakadémia létrehozása és működése, 1947-1948-ban. = A Történeti Hivatal évkönyve 1999. Bp. Tört. Hivatal, 1999. 189-207.
189. A rendőrség és a politikai nyomozó szervek funkcióinak és szervezetének rövid áttekintése 1945 és 1956 között. = Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956-1962. [Bp.] Zrínyi, 1999. 363-389.
190. *Cseh Gergő Bendegúz:* A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945-1990. = A Történeti Hivatal évkönyve 1999. Bp. Tört. Hivatal, 1999. 73-89.
191. *Boreczky Beatrix:* Az Államvédelmi Hatóság szervezete, 1950-1952. = A Történeti Hivatal évkönyve 1999. Bp. Tört. Hivatal, 1999. 91-114.
192. *Kő András; Nagy J. Lambert:* Ezerkilencszáznegyvenkilenc december 24.: az ÁVH a „csúcson". 1-3. rész. = M. nemzet. 1999. 283. 16., 288. 16., 295. 16.
193. *Kozáry Andrea:* Az Államvédelmi Hatóság Dzserzsinszkij tiszti iskolája. = Belügyi szle. 1999. 4-5. 20-28.
194. *Pünkösti Árpád:* Menekülés Tajk árnya elől. Péter Gábor perei a nyomok eltüntetésére. = Forrás. 1999. 11. 68-81.
195. *Hegedűs László:* Miért védjük ma is az ÁVO-t? = M. nemzet. 1999. 78. 15.
196. *Davola József:* A katonai rendőrség történetéről. = Új honvédségi szle. 1999. 10. 85-92.
197. *Földi Attila:* Légi zsaruk. A légi rendészet magyarországi története. = M. szárnyak. 27. 1999. 180-182.
198. *Pethő, Albert:* Agenten für den Doppeladler. Österreich-Ungarns Geheimer Dienst im Weltkrieg. Graz, Stuttgart, Stocker, 1998. 448 p.
Az Osztrák-Magyar Monarchia titkosszolgálata a világháborúban.
Ism.: Kronenbitter, Günter. = Militärgesch. Mitteil. 1999. 2. 572-574.
199. *Roewer, Helmut:* Titkosszolgálatok a volt NDK-ban. = Belügyi szle. 1999. 4-5. 160-165.
200. A Vitézi Rend rendi kódexe. 4. kiad. Bp. Vitézi Szék. 1998. 109 p.
201. *Kalmár Károly:* Zenta tűzoltóságának százhuszonöt éve. 1874-1999. Zenta, Dudás Gy. Múzeum- és Levélbarátok Köre, Önkéntes Tűzoltótestület Zenta, 1999. 54 p. ill.

Csapattörténetek

202. *Boissau, R.:* Rattky puis Dezsöffy hussards de 1716 a 1743. = Vivat hussar. 34. 1999. 21-57.
Ráttky után Dezsőffy huszárok, 1716-1743.
203. *Schlag, Gerald:* „Unser Leben und Blut für die Königin..." Das Husaren-Regiment Fürst Paul Anton Esterházy, 1741-1763. Eisenstadt, Burgenländisches Landesmuseum, 1999. 241 p. ill.
„Életünket és vérünket a királynőnek ajánljuk..." Az Esterházy huszárezred története 1741-1763.
204. *Sauer-Nordendorf, Egon:* Die Strafuni. Das vergessene Grenzjäger-Streitkorps Österreich-Ungarns in Bosnien und der Herzegowina. = Pallasch. 6. 1999. 49-52.
Egy elfeledett osztrák-magyar határvadász alakulat Boszniában és Hercegovinában.
205. *Ailsby, Christopher:* Waffen-SS. Hitler fekete gárdája a háborúban. Bp. Zagora 2000 Kft., 1999. 175 p. ill.
Eredeti cím: Waffen-SS, Hitler's black guard at war
206. *Ailsby, Christopher:* A Waffen-SS képes története. Debrecen, Hajja, 1999. 224 p. (20. századi hadtörténet)

Eredeti cím: Waffen-SS. The illustrated history, 1923-1945.

207. *Ailsby, Christopher:* Halál keleten. A Waffen-SS Oroszországban 1941-45. Debrecen, Hajja, 1999. 249 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Hell on the Eastern front

208. *Földi Pál:* A Waffen-SS története. Bp. Anno, 1999. 316 p. [20] t. ill.

209. *Hart, S.; Hart, R.:* A Waffen-SS fegyverei és harceljárásai. Debrecen, Hajja, 1999. 254 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Weapons and fighting tactics of the Waffen-SS

210. *Reynolds, Michael:* Acélpokol. Az I. SS-páncéloshadtest Normandiában. Az 1. és 12. SS-páncéloshadosztály története a normandiai hadjáratban, 1944-ben. Debrecen, Hajja, 1999. 360 p. [16] t. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Steel inferno

211. Frontkämpfer - hart wie Stahl. Das Regiment „Deutschland", 1934-1945. Hrsg. Regimentskameradschaft „Deutschland". 3. Aufl. Coburg, Nation Europa Verl., 1999. 319 p. ill.
A 3. „Deutschland" Waffen-SS páncélgránátos ezred története, 1934-1945. - Magyar vonatkozásokkal.

212. *Józsa Béla:* A német 503. (Feldhermhalle) nehézharckocsi-osztály harcai Magyarországon. = Militaria. 14. 1999. 469-483.

213. Adalékok a „Hunyadi" SS-páncélgránátos hadosztály történetéhez. [Írta:] B. Béla. = Militaria. 16. 1999. 556-561.

214. *Hoffmann, Dieter:* Die Magdeburger Division. Zur Geschichte der 13. Infanterie- und 13. Panzer-Division, 1935-1945. Magdeburg, Schlutius, 1999. 360 p. ill.
A Magdeburgi hadosztály. A 13. gyalogos és 13. páncélos hadosztály történetéhez. - Magyar vonatkozásokkal.

215. *Huszár János:* Honvéd ejtőernyősök Pápán, 1939-1945. A Magyar Királyi „Vitéz Bertalan Árpád" Honvéd Ejtőernyős Ezred története. [3. kiad.] Pápa, Jókai Kör, 1999. 190 p. 84. t. ill. (A Pápai Jókai Kör kiadványai, 7)

216. *Sebő Ödön:* A halálra ítélt zászlóalj. Gyímesi-szoros, 1944. Bp. M. Könyvklub, 1999. 344 p. ill.
32. határvadász zlj.
Ism.: Szabó József János. = M. honvéd, 1999. 48. 35.
= Kis újság. 1999. 49. 7.

217. *Fekete István:* Zászlóalj a Don-kanyarban. Sajtó alá rend. Majtényi Zoltán. Bp. Móra, 1999. 394 p.
Thurzó-zászlóalj.

218. *Józsa Béla:* Egyetemisták az ostromgyűrűben. A Magyar Királyi I. Honvéd Egyetemi Rohamzászlóalj története 1944. októberétől 1945. február 14-ig. Bp. Tört. Hagyományőrző és Hadisírgondozó Alapítvány, 1999. 333 p. ill.

219. A hazáért, a szabadságért! A Budai Önkéntes Ezred emlékalbuma, 1945-2000. [Összeáll. Sárközi Sándor, Szigeti Mihály]. [Bp.] M. Ellenállók és Antifasiszták Szöv. Budai Önkéntes Ezred Emlékbiz. [1999.] 30 p. ill.

220. *Józsa Béla:* Az 1. páncéloshadosztály története. = Militaria. 13. 1999. 433-441.

221. Páncélos bajtárs. A Magyar Honvédség első harckocsiszázadának története, 1948-1998. [Összeáll. Gyukics Péter et al.] Bp. Páncélos Bajtársi Társ. 1998. 80 p. ill.

222. *Kozári József:* A 35. harckocsiezred az 1956. októberi eseményekben. = Eszterházy K. Tanárképző Főisk. tud. közlem., Tanulm. törttud. köréből. 23. 1998. 153-167.

223. *Becze Csaba:* A magyar királyi 1. honvéd éjjeli vadász repülőszázad. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 1999. 53-56.

224. *Pálóczi Gyula:* A 28. csatarepülő-hadosztály. 4. rész. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 1999. 57-70.

225. *Tobak Tibor:* A „Dongó" sztori. A kecskeméti vadászrepülő osztály története. = Top gun. 1999. 5. 20-22., 6. 22-25.

A katonaság és kiképzésének története

226. *Zsoldos Attila:* A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. Bp. MTA Történettud. Int., 1999. 210 p. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 26)

227. *Borosy András:* Megjegyzés Gericsné Ladányi Erzsébet tanulmányához. = Hadtört. közl. 1999. 1. 183-184.
Gericsné Ladányi Erzsébet: „Iobagio (liber iobagio) - ignobilis". A telekkatonaság és a

partikuláris nemesség eredete. = Hadtört. közl. 1998. 3.

228. *Ladányi Erzsébet:* Indokolt-e telekkatonaságról beszélni az 1397. októberi törvény vonatkozásában? Válasz Borosy András észrevételeire. = Hadtört. közl. 1999. 3. 627-629.

229. *Graus, Igor:* Laické rytierske rády v Uhorsku 14-20. storočia (stav a perspektívy výskumu). = Vojenská história. 1999. 2. 3-27.
A világi lovagrendek a történeti Magyarországon a 14-20. századig.

230. *Hegyi Klára:* Pécs török katonasága. = Pécs a törökkorban. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 1999. 89-106.

231. Székely népesség-összeírások, 1635. Bev. és jegyz. Demény Lajos. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1999. 510 p. (Székely oklevéltár. Új sorozat, 5.)

232. *Garda Dezső:* Főnépek, lófők, gyalogkatonák Csíkban és Gyergyóban. Csík és Gyergyó gazdasági fejlődése és népességének alakulása 1750-ig. Csíkszereda, Státus, 1999. 420 p.

233. *Mészáros Kálmán:* Zemplén vármegye katonai összeírása 1704-ben. = Zemplén népessége, települései. Tanulmányok Német Gábor emlékére. Sárospatak, 1999. 112-238. (A sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 37.)

234. *Mészáros Kálmán:* Hadseregszervezés és redukció a Rákóczi-szabadságharcban. = Hadtört. közl. 1999. 3. 602-626.

235. Megemlékezés. A Magyar Honvédség 150 éve. [Írta: Ács Imre et al.] Bp. Bólyai J. Kat. Műsz. Főisk., 1999. 350 p. ill.

237. *Gonda András:* Világostól Szarajevóig. Bp. Honvéd, 1999. 88 p. (A Magyar Honvédség 150 éve, 2)

237. *Lászay János:* A Magyar Honvédség a fegyverletételtől a kiegyezésig 1849-1867. = A Magyar Honvédség 150 éve. Bp. BJKMF, 1999. 65-77.

238. *Gerő András:* A véderő kérdése Magyarországon 1865-1868. = A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére. Debrecen, Csokonai, 1999. 91-102.

239. *Csabai Károly; Móricz Lajos:* A honvédség a Monarchia közös haderejében. = Új honvédségi szle. 1999. 1. 16-23.

240. *Ács Imre:* A Magyar Honvédség újjászervezése és szerepe az első világháborúban 1868-1918. = A Magyar Honvédség 150 éve. Bp. BJKMF, 1999. 79-107.

241. *Szabó József János:* Szarajevótól Trianonig. Bp. Honvéd, 1999. 119 p. (A Magyar Honvédség 150 éve, 3)

242. *Zámbó Sándor:* A Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadserege 1918-1919. = A Magyar Honvédség 150 éve. Bp. BJKMF, 1999. 109-125.

243. *Csabai Károly; Móricz Lajos:* Hadseregszervezés Magyarországon 1921-től 1945-ig. = Új honvédségi szle. 1999. 7. 85-95.

244. *Horváth Csaba:* A Hazáért - mindhalálig! Bp. Honvéd, 1999. 119 p. ill. (A Magyar Honvédség 150 éve, 4)
1919-1940.

245. *Lászay János:* A Magyar Királyi Honvédség 1922-1941. = A Magyar Honvédség 150 éve. Bp. BJKMF, 1999. 127-154.

246. *Vörös Béla:* A Magyar Királyi Honvédség részvétele a II. világháborúban 1941-1945. = A Magyar Honvédség 150 éve. Bp. BJKMF, 1999. 155-194.

247. *Lengyel Ferenc:* Bécstől Párizsig. Bp. Honvéd, 1999. 128 p. ill. (A Magyar Honvédség 150 éve, 5)
1941-1945.

248. *Zámbó Sándor:* A Magyar Honvédség 1945-1948. = A Magyar Honvédség 150 éve. Bp. BJKMF, 1999. 195-213.

249. *Szántó Mihály:* Az elfelejtett hadsereg. Bp. Honvéd, 1999. 103 p. ill. (A Magyar Honvédség 150 éve, 6)
1945-1948.

250. *Kerényi József:* A Magyar Néphadsereg 1949-1956. = A Magyar Honvédség 150 éve. Bp. BJKMF, 1999. 215-236.

251. *Vörös Béla:* A Magyar Néphadsereg 1957-1990. = A Magyar Honvédség 150 éve. Bp. BJKMF, 1999. 237-277.

252. *Endresz Ernő:* Az átalakuló Magyar Honvédség. 1987-1997. Bp. TIT HABE, 1999. 19 p. (Biztonságpolitikai füzetek)

253. *Szabó János:* A fegyveres erők arculatváltozása a volt VSz-országokban, 1989-1997. = Valóság. 1999. 2. 46-59.

254. *Moroián György:* A Magyar Honvédség 1990-1998. = A Magyar Honvédség 150 éve. Bp. BJKMF, 1999. 279-291.

255. *Iván István:* Új fejezet kezdődik. = A Magyar Honvédség 150 éve. Bp. BJKMF, 1999. 293-305.
1998 után

256. *Mehner, Kurt; Stanek, Jaroslav:* Armee unter dem Roten Stern. Die militärischen Kräfte der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken. Osnabrück, Biblio-Verl., 1999. 597 p.
Hadsereg a vörös csillag alatt. A szovjet haderő. – Magyar vonatkozásokkal.

257. *Hogg, Ian V.:* Az izraeli hadigépezet. [Katonák, fegyverek, háborúk.] [Kaposvár], Holló, [1999]. 192 p. ill.
Eredei cím: The Israeli war machine

258. *Bódogh-Szabó Pál:* Az izraeli hadsereg ötven éve. = M. honvéd. 1999. 32. 14-15.

259. A magyar katonatisztképzés százötven esztendeje. Kerekasztal-beszélgetés. [Vitavezető:] Szakály Sándor. = Honismeret. 1999. 5. 20-25.

260. A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia és a testvérintézetek összefoglalt története, 1830-1945. 1. köt. Írta és összeáll. Rada Tibor. Pécs, Gálos, 1998. 810 p. ill.
Ism.: Berki Mihály: A nemzet múltjának egy darabkája. = M. honvéd. 1999. 35. 27.

261. *Hajdú Tibor:* Tisztikar és középosztály 1850-1914. Ferenc József magyar tisztjei. Bp. História, MTA Történettud. Int., 1999. 361 p. [4] t. ill. (História Könyvtár. Monográfiák, 10)

262. *Horváth József:* A „Nautica". A fiumei M. kir. állami Tengerészeti Akadémia története. [Bp.] Ha-jós Bt. 1999. 196 p. ill.

263. *Hajdú Tibor:* A tiszti párbaj. Egy jellegzetes magatartásforma a századfordulón. = História. 1999. 7. 23-25.

264. *Zehetbauer, Ernst:* Die „Einjährigen" in der alten Armee. Das Reserveoffizierssystem Österreich-Ungarns 1868-1914. Osnabrück, Biblio Verl, 1999. 191 p. ill. (Militärgesechichte und Wehrwissenschaften, 4)
Egyéves önkéntesek a régi hadseregben. A tartalékos tiszti rendszer az Osztrák-Magyar Monarchiában 1868-1914.
Ism.: Balla Tibor. = Hadtört. közl. 2000. 4. 939-941.

265. *Illényi Balázs:* Merre át? Tisztikarrier furcsaságok. = Heti világgazd. 1999. 11. 88-91.
A Tanácsköztársaság vörös hadseregéből a Horthy-hadseregbe.

266. *Czank Lajos:* A Honvéd Kossuth Akadémia létrehozásáról, működéséről és megszűnéséről. = M. honvéd. 1999. 28. 26-27.

267. Hol terem a repülőtiszt? Öt évtizedre emlékezve. = M. honvéd. 1999. 51-52. 63-64.
Honvéd Kilián György Repülő Hajózó Tiszti Iskola

268. *Tompa János; Kovács Zoltán:* A tiszthelyettesi kar múltja, jelene és jövője. Bp. SVKI, 1999. 135 p. ill. (Védelmi tanulmányok, 29)

269. *Németh Tamás:* Az altiszti és tiszthelyettesi kar rövid története. = Honvéd altiszti folyóirat. A M. Honvédség évfordulós kiadványa. 1999. 1. 3-8.

270. *Orosz Árpád; Várhalmi Iván:* A pécsi Magyar Királyi Honvéd Hadapródiskola története, 1898-1998. [Bp.] HOHE, 1998. 33, [3 lev.]

271. A Nagyváradi Magyar Királyi Honvéd Hadapródiskola 1898-1919 és a Magyar Királyi „Gábor Áron" Honvéd Tüzérségi Hadapródiskola 1941-1945 rövid története. [Összeáll. Tóth József.] Bp. 1998. 42 p.

A katonai nevelés és hagyományápolás története

272. Nemzet és hadsereg. [Összeállítás a magyar tudomány napja tiszteletére.] = M. honvéd. 1999. 45. 4-8.
Veszprémy László: Hadtörténeti vonatkozások. 6-7.

273. *Veszprémy László:* A fegyveres erők szerepe a kulturális emlékek védelmében. = Új honvédségi szle. 1999. 2. 110-114.

274. *Láng Péter:* Történeti előkép a civil-katonai kapcsolatokhoz. (1867-1914.) = Társad. és honv. 1999. 3-4. 7-15.

275. *Szegő Krisztina:* Történelemtanárok a honvédelemről. = Humán szle. 1999. 4. 175-176.
Konferencia.

276. *Ravasz István:* Világháború és világ(?)-béke. Gondolatok a béke napjára. = M. honvéd. 1999. 18. 26-27.

277. *Egri Magdi:* Készülődés - kérdésekkel. = M. honvéd. 1999. 47. 24-25.
A Millennium megünneplése a honvédségnél.

278. *Szijj Jolán:* Az ezredéves ünnepségek... „Szemelgetés" a Honvéd Főparancsnokság irataiból. = M. honvéd. 1999. 50-52. 54-55.

279. *Kacsó Lajos:* Hazaszeretet, katonai erények. Katonanemzedékek találkozója '99. = M. honvéd. 1999. 43. 22-23.

280. *Micskey Miklós:* Emlékek útját járva. Megfiatalodik a HOHE? [Riporter:] Kacsó Lajos. = M. honvéd. 1999. 9. 33.

281. Az ostromra emlékeztek. = M. honvéd. 1999. 7. 24-25.
Emléktúra a budapesti harcok befejezésének évfordulóján.

282. *Ravasz István:* Hősök napja. = Hadak útján. 464. 1999. 14-15.
283. *Zachar József:* Hősök emlékünnepe. = Humán szle. 1999. 2. 178-182.
284. *Erdős László:* Ne csak a hősök emléke, hanem a remény is megmaradjon. A hadisírgondozás nemzeti ügy. = M. nemzet, 1999. 28. 14.
285. *Györkei Jenő:* Milyen törvények ellen vétettünk? Egy újratemetés hiteles története. = M. nemzet. 1999. 28. 14.
Válasz Erdős László és Ékes László írására. / = u.o. 1998. 282. 102./
286. *Matthaeidesz Konrád:* Katonasírok katonatemetőkben. = Népszava. 1999. 265. Szép szó mell. II.
287. Katonasírok: okulhasson az utókor. [Írta:] F. K. = Népszabadság. 1999. 150. 8.
288. *Józsa Béla:* A becsületüket hűségnek hívták. = Militaria. 15. 1999. 534-536.
Emlékezés az elesett katonákra.
289. *Pongrácz György:* Katonai temetőavatás Budaörsön. = Militaria. 13. 1999. 460-463.
290. *Kocsis L. Mihály:* „Vagy jól pihensz a német kő tövén?" Pocking, Passau - tisztelgés magyar katonasíroknál. = M. nemzet. 1999. 253. 21.
291. *Dalmay Árpád:* A magyar honvédek kárpátaljai végtisztességéről. Üröm az örömben. = M. nemzet, 1999. 28. 14.
292. *Bágyoni Szabó István:* A nemzet kötelessége hőseire emlékezni. = Kis újság. 1999. 12. 6.
Katonasírok Tordán.
293. *Hugyecz János:* Elesett hőseink nyomában. = Új hevesi napló. 1999. 4. 49-55.
Tordai csata, 1944.
294. „Akkor rend és fegyelem volt". Emléktáblát avattak tegnap Budapesten a két világháborúban elesett csendőrök tiszteletére. [Összeáll.] Tar Zsuzsanna. = Népszabadság. 1999. 245. 9.
Szakály Sándor: Nem szerecsenmosdatás
295. *Szatucsek Zoltán:* Agg honvédek menedékhelye. = Népszabadság. 1999. 197. 28.
296. *Katona Csaba:* A hivatallá lett Invalidus Ház. = Népszabadság. 1999. 152. 26.
Károly-kaszárnya
297. *Somogyi Éva:* A honvéd nyugdíjak ügye a közös minisztertanácson 1868. = A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére. Debrecen, Csokonai, 1999. 103-107.
298. *Eszényi József:* A Magyar Királyi Honvédség szociálpolitikája. = Új honvédségi szle. 1999. 7. 96-100.
299. *Ladocsi Gáspár:* Keresztény katona az egyházatyák korában. = Tanítvány. 1999. 3. 15-21.
2-5. század
300. *Beke Margit:* Az esztergomi érsekek és a törökellenes felszabadító harcok. = A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Bp. ELTE BTK, 1999. 403-410.
301. *Pálos Géza:* Repülőmise és repülőhagyományok. = M. szárnyak. 27. 1999. 88-92.
302. *Szász Domokos:* A Ház élén. [Riporter:] Szentirmai István. = Új honvédségi szle. 1999. 2. 114-118.
303. *Kútsági Tamás:* Huszonhárom év a honvédség művelődési házában [Riporter:] Szentirmai István. = Új honvédségi szle. 1999. 4. 123-127.
304. *K[iss] Z[oltán]:* Ötvenéves a Honvéd Együttes. = Új honvédségi szle. 1999. 6. 104-106.
305. *Ács Imre:* A hadibélyegek kutatója. [Riporter:] Kacsó Lajos. = M. honvéd. 1999. 29. 20.

A haditechnika története

306. Pannon enciklopédia. [7], Magyar ipar- és technikatörténet. Főszerk. Fehér Katalin. Bp. Kertek 2000, 1999. 357 p. ill.
Haditechnikai témájú részeket írta: Dombrády Lóránd, Csorba Csaba.
307. *Kovács Vilmos:* A trianoni békediktátum hatása a magyar hadiiparra. = Haditechnika. 1999. 4. 8-16.
308. *Dombrády Lóránd:* „Tolditól" az első lokátorig. A magyar hadiipar háborús erőfeszítései. [Riporter:] Kacsó Lajos. = M. honvéd. 1999. 12. 36-37.
309. *Martin [József]:* Kis nácik a nagy Franciországban. Miként vonzotta Párizs Wernher von Braun kollégáit. = Népszava. 1999. 171. Szép szó mell. II.
310. Fegyvertípusok enciklopédiája. Hét évezred fegyvereinek kézikönyve. Főszerk. David Harding. Bp. Athenaeum, 1999. 334 p. ill.
Eredeti cím: Weapons. An international encyclopedia from 5000 to 2000
311. *Hegedűs János:* A középkori számszeríjak öves felhúzókészletei. = Debreceni Déri Múz. évkv. 1997/1998 [1999]. 429-452.

312. *Sach, Jan:* Régi kardok, török, buzogányok. A cséphadarótól a párbajtőrig. [Bp.] Új Ex Libris, 1999. 256 p. ill.
Eredeti cím: Illustriertes Lexikon der Hieb- u. Stichwaffen

313. *Dolínek, Vladimír:* Kézi lőfegyverek. A bodzapuskától a revolverig. [Bp.] Új Ex Libris, 1999. 256 p. ill.
Eredeti cím: Illustriertes Lexikon der Handfeuerwaffen

314. *Veress Gábor:* Híres katonai pisztolyok és revolverek. A Colt Navytől az APS-ig, 1851-1951. Bp. Kossuth, 1999. 157 p. ill.

315. *Adam, Robert:* Modern fegyverek. A katonai és polgári rendeltetésű maroklőfegyverek képes kalauza. [Bp.] Gabó, 1999. 128 p. ill.
Eredeti cím: Modern handguns

316. *Klabacsek Gyula:* A mini UZI. = Kaliber. 10. 1999. 8-13.

317. *Klabacsek Gyula:* 7,65 mm-es VZOR-50 pisztoly 1-2. rész. = Zsaru. 1999. 11. 39., 12. 29.

318. *Vass Gábor:* A legendás Walther PP és leszármazottai /PPK, PPK/S, TPH/. = Kaliber. 14. 1999. 26-33.

319. *Klabacsek Gyula:* A 9 mm-es Parabellum pisztoly. = Kaliber. 16. 1999. 24-27.

320. *Klabacsek Gyula:* Frommer Stop. = Kaliber. 17. 1999. 8-13.

321. *Klabacsek Gyula:* A Frommer-féle 29M pisztoly. = Kaliber. 18. 1999. 20-25.

322. *Klabacsek Gyula:* Frommer 37M pisztoly. = Kaliber. 19. 1999. 12-17.

323. *Kováts László:* Egy örökzöld lőszer. = Bolyai szle. 1999. 1. 191-206.
7,62 mm-es 54R kaliberű töltény.

324. *Hartink, A. E.:* Golyós puskák és karabélyok enciklopédiája. [Bp.] Gabó, 1999. 315 p. ill.

325. *Horváth János:* Az amerikai haditengerészet M 95 Winchester puskája. = Haditechnika. 1999. 2. 70-71.

326. *Klabacsek Gyula:* Webley and Scott Mark VI. 1-3. = Zsaru. 1999. 32. 39., 33. 39., 34. 39.

327. *Klabacsek Gyula:* M-16 rohampuska. = Zsaru. 1999. 17. 39., 18. 39., 19. 39., 20. 39.

328. *Hartink, A. E.:* Sörétes és vegyes csövű vadászpuskák enciklopédiája. [Bp.] Gabó, 1999. 320 p. ill.
Eredeti cím: Jachtgeweren encyclopedie

329. *Kristóf László:* Géppisztolyok és gépkarabélyok. = Új honvédségi szle. 1999. 8. 147-160.

330. *Klabacsek Gyula:* A Scorpio géppisztoly. = Kaliber. 9. 1999. 21-24., 37.

331. *Klabacsek Gyula:* Skorpio géppisztoly. 1-3. = Zsaru. 1999. 42. 39., 43. 39., 44. 39.

332. *Klabacsek Gyula:* A Heckler und Koch MP5 géppisztoly-család. [1-3.] rész. = Kaliber. 1999. 12-14. 20-23., 12-15., 10-13.

333. *Bartha Tibor:* Az első világháború fegyverei. Légaknavetők. 1-3. rész. = Haditechnika. 1999. 1. 11-15., 2. 2-6., 3. 2-6.

334. *Sasvári Endre:* Páncéltörő fegyverek Budapest ostroma idején. = Militaria. 16. 1999. 552-555.

335. *Józsa Béla:* A Szálasi röppentyű. = Militaria. 14. 1999. 488-493.
44. M. buzogányvető

336. *Józsa Béla:* További információk a Szálasi-röppentyűről. Kiegészítés a Militaria 14. számában megjelent cikkhez... = Militaria. 15. 1999. 532-533.

337. *Sárhidai Gyula:* Dora - minden idők legnehezebb lövege. = Top gun. 1999. 9. 44-45.

338. *Bombay László; Gyarmati József; Turcsányi Károly:* Harckocsik 1916-tól napjainkig. Bp. Zrínyi, 1999. 227 p. ill.
Ism.: Pataky Iván. = Új honvédségi szle. 2000. 3. 141-143.

339. Harckocsik kezdetektől az 1920-as évekig. = M. honvéd. 1999. 40. 28-29.

340. *Hart, S.; Hart, R.:* A II. világháború német páncélosai. Debrecen, Hajja, 1999. 159 p. ill.
Eredeti cím: German tanks of World War II

341. *Schmidt László:* A Tigris II. (Királytigris) harckocsi. 2. rész. = Haditechnika. 1999. 1. 66-68.
1. rész. = u. o. 1998. 4. sz.

342. Egy francia páncélos. = Modell és makett. 1999. 3. 10.
Char B1

343. *Vörös Béla:* A magyar hadseregek távbeszélő-eszközei. 3. rész. = Haditechnika. 1999. 1. 62-65.
1. rész: = u. o. 1993. 3. sz.
2. rész. = u. o. 1998. 4. sz.

344. Volt egyszer egy EJR. Az Elektromos Jelző Rendszer telepítése és lebontása a Győri Határőr Kerület működési területén, 1965-1989. Forrásgyűjtemény. [Szerk. Teke András]. Győr, Győri Határőr Ig., 1999. 159 p. ill.

345. *Zord Gábor László:* A Sivatagi róka kulisszatitkai. Robotrepülők és mobiltelefonok az iraki hadműveletekben. = Napi Mo. 1999. 57. 10.
1998. nov.

346. *Szekeres Gábor:* Embertelen csodafegy-

verek. = Aero magazin. 1999. 12./ 2000. 1. 35-37.
Szovjet kémrepülőgépek.

347. *Hogg, Ian V.:* A II. világháború német titkos fegyverei. Debrecen, Hajja, 1999. 269 p. [16] t. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: German secret weapons of the Second World War

348. *Illényi Balázs:* Robbantgattak. Rosszul számolt hidrogénbombák. = Heti világgazd. 1999. 12. 99-102.
1954-1955.

349. *Sándor László, N.:* Nem kérdezik a tudósokat. A rakétaelhárító rendszerek veszélyeire figyelmeztet Andrej Szaharov özvegye. = M. hírlap. 1999. 364. 11.
Bonner, Jelena

350. *Siddigi, Asif A.:* Hidegháború a világűrben: csillagháborús törekvések az egykori Szovjetunióban. 1-2. rész. [Ford.] = Haditechnika. 1999. 1. 52-55., 2. 62-65.

351. *Bak József; Bak Ferenc:* Hadihajó 2. Típuskönyv. [Bp.] Zrínyi, [1999.] 367 p. ill.

352. *J[uhari] Zs[uzsanna]:* Napvilágra kerül Napóleon zászlóshajója. Búvárrégészek megtalálták az Orient-t. = Élet és tud. 1999. 41. 1299-1300.

353. *Sieche, Erwin F.:* Az S. M. S. BUDAPEST osztrák-magyar partvédő hadihajó. 1-2. rész. = Haditechnika. 1999. 3. 80-85., 4. 91-94.

354. *Margitay-Becht András:* Az utolsó folyami monitor. Jobb sorsra vár a Monarchia egyetlen megmaradt hadihajója, a Lajta. [Riporter:] Prém András. = Népszabadság. 1999. 137. 34.

355. *Szabó Miklós; Sárhidai Gyula:* A BARSZ orosz tengeralattjáró utolsó bevetése. = Haditechnika. 1999. 3. 72-74.
1917. május

356. *Csonkaréti Károly:* A „meglovagolt torpedó". = Haditechnika. 1999. 3. 61-64.

357. *Csonkaréti Károly:* Olasz zseb-tengeralattjárók. = Haditechnika. 1999. 4. 78-79.

358. *Gréger, René:* Tajemna madarská ponorka na Dunaji. = Vojenská história. 1999. 2. 89-90.
Titkos magyar tengeralattjárók a Dunán.

359. *Kajtár István:* A tengeri kaméleonok. A német segédcirkálók a második világháborúban. = Rubicon. 1999. 5-6. 82-83.

360. *Steinemann Tünde:* „Itt a Haditengerészet!" - a Cossack és az Altmark párharca. = Haditechnika. 1999. 2. 71-73.

361. *Bak József:* A második világháborús Z-26 német torpedóromboló. = Haditechnika. 1999. 4. 79.

362. *Bak József; Sárhidai Gyula:* A szovjet Novorosszijszk csatahajó pályafutása. = Haditechnika. 1999. 1. 56-61.

363. *Szabó Miklós:* Az IXbisz osztályú orosz tengeralattjárók. Az SZ-7 elsüllyedése. = Haditechnika. 1999. 4. 88-90.

364. Repülőgép-enciklopédia. Látvány és valóság. Bp. Athenaeum, 1999. 432 p. ill.

365. *Sztojalovszky Gábor:* A II. világháború híres repülőgépei. = Rubicon. 1999. 5-6. 67-72.

366. *Spick, Mike; Price, Alfred:* A II. világháború híres bombázói. Az Avro Lancaster és a Boeing-17-es repülőerőd. Debrecen, Hajja, 1999. 131 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Great aircraft of World War II.

367. *Price, Alfred; Spick, Mike:* A II. világháború híres vadászgépei. Supermarine Spitfire, Messerschmitt 109-es és 262-es, Mustang P-51-es. Debrecen, Hajja, 1999. 199 p. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Great aircraft of World War II.

368. *Spick, Mike:* Korszerű harci repülőgépek. Csapásmérő repülőgépek: repülési műszaki adatok, fegyverzet, technika. 2. kiad. [Bp.] Kossuth, 1999. 155 p. ill. (Arzenál könyvek.)
Eredeti cím: The new illustrated guide to modern attack aircraft

369. *Tobak Tibor:* Viharmadarak. 1-3. rész. = Top gun. 1999. 10. 26-28., 11. 18-31., 12. 20-22.

370. *Punka György:* Volt egyszer egy „Héja". = Aero magazin. 1999. 1. 56-60.
Reggiane Re-2000

371. *Simon László:* A magyar Tevék. = Top gun. 1999. 12. 16-19.
Li-2 katonai szállítórepülőgép

372. *Zainkó Géza:* Ju-52 Alte Tante. = Aero magazin. 1999. 3. 52-56.

373. *Punka György:* A Messerschmitt Bf-110. [1-2. rész.] = Aero magazin. 1999. 3. 57-61., 4. 59-63.

374. *Terman Béla:* Az utolsó mohikán. = M. szárnyak. 27. 1999. 54-56.
Messerschmitt 109G-10

375. *Zainkó Géza:* Fieseler Fi-156 „Storch". = Aero magazin. 1999. 8. 50-54.

376. *Punka György:* Junkers Ju-52-es. = Aero magazin. 1999. 12./2000. 1. 65-69.
A típus alkalmazása és gyártása Magyarországon.

377. *Punka György:* A korát messze megelőző repülő háromszög. = Aero magazin. 1999. 10. 59-63.

A német Horten kísérleti repülőgép-sorozat.

378. *Szekeres Gábor:* Az egek ura. F-15 Eagle. = Aero magazin. 1999. 6. 24-27.

379. *Horváth Zoltán:* Az „Aphrodité"-hadművelet. = Top gun. 1999. 10. 40-43.
Amerikai robbantó-repülők a második világháborúban.

380. *Punka György:* P-47 Thunderbolt. = Aero magazin. 1999. 9. 59-63.

381. *Punka György:* Torpedóvetőből nehézvadász. 1-2. = Aero magazin. 1999. 5. 52-56., 6. 59-61.
Bristol Beaufighter

382. Repülőgép-monográfia: Bristol Type 156. Beaufighter. = Aviator. 1999. 30. 44-45.

383. *Punka György:* A favázas szúnyog. = Aero magazin. 1999. 2. 52-55.
De Havilland Mosquito

384. *Punka György:* Egy tank, amely repült. = Aero magazin. 1999. 7. 57-61.
Il-2-es csatarepülőgép

385. *Punka György:* Petljakov Pe-8. = Aero magazin. 1999. 8. 55-59.

386. *Toperczer István:* MIG-17-esek első légigyőzelmei Vietnam felett. = Aero magazin. 1999. 8. 64-65.

387. *Illényi Balázs:* Generációs ellentétek. Orosz harcigépblöff? = Heti világgazd. 1999. 4. 77-82.

388. *Punka György:* A P-39 Airacobra története. = Aero magazin. 1999. 11. 59-63.

389. *Vajna Tamás:* Helyből fel. A helikopter feltalálói. = Heti világgazd. 1999. 15. 107-109.

390. *Zsák Ferenc:* A Mi-8-asok Magyarországon. = Aero magazin 1999. 10. 25-27.

A katonai jog a háborús bűnök története

391. *Grotius, Hugo:* A háború és a béke jogáról. 1-2. köt. Bp. Pallas, Attraktor Kft., 1999. 2 db (463, 484 p.)
Eredeti cím: De jure belli ac pacis libri tres

392. *Sásik László:* 135 éve született az első genfi egyezmény. /Igazol-e a háború minden túlkapást?/ = Humán szle. 1999. 2. 164-177.

393. *Simicskó István; Szászvári Lajos:* A honvédelmi jog néhány sajátosságáról történeti perspektívában. = Humán szle. 1999. 2. 150-164.

394. *Ravasz István:* 100 évvel ezelőtt is. Magyar katonák a békemissziókban. = M. honvéd. 1999. 24. 25-27.

395. *Ravasz István:* A konzul közbelép. Egy magyar találmány: békemisszió. = Élet és tud. 1999. 26. 817-819.

396. *Ravasz István:* A Ho Si Minh-ösvényen Hanoitól Saigonig. Az indokínai háborúk, 1945-1979. [Bp.] Petit Real, 1998. 15 p.
A magyarok küldetése a vietnámi háborútól napjainkig című kiállítás háttéranyaga.

397. *Kiss István Géza:* „25 éve kezdődött..." A magyarok békeküldetése a vietnami háborútól napjainkig. Bp. Hadimúz. Alapítvány, 1998. [16] p. ill.
Angol nyelven is.

398. *Szőke Zoltán:* Magyar békefenntartók Vietnamban. = Külpolitika/(1995). 1999. 3-4. 149-175.

399. *Stefán Géza:* A terrorizmus és a hadsereg. = Belügyi szle. 1999. 12. 102-119.

400. *Schmidt Mária:* „Holocaustok" a huszadik században. = M. hírlap. 1999. 265. 7.
Hozzászólások. = u.o. 1999. 273. 7.
Balázs Zoltán: A meggyőződések könnyed elviselhetetlensége. = u. o. 1999. 279. 7.

401. *Neumayr, Anton:* Diktátorok orvosi szemmel. Napóleon, Hitler, Sztálin. Bp. Perfekt, 1999. 400 p. 32 t. ill.
Eredeti cím: Diktatoren im Spiegel der Medizin

402. *Virágh Ferenc:* Akiknek a kivégzéséről nem készült fotó. 1. Szovjet rendszer Magyarországon 1919-ben. 2. A nemzeti ellenállás és felkelés. 3. Az eszelős terrorról. = Kis újság. 1999. 6. 6., 7. 6., 8. 6.

403. *Illényi Balázs:* Számolni nehéz. A Tanácsköztársaság áldozatai. = Heti világgazd. 1999. 30. 86-88.

404. *Deák István:* Végzetes kompromisszum? A kollaboráció és az ellenállás problémái a második világháború alatt. = História. 1999. 2. 11-14.

405. *Hagen, Louis:* A horogkereszt árnyékában. Bp. Osiris, 1999. 310 p. (Osiris könyvtár. Történelem.)
Eredeti cím: Follow my leader

406. *Pető Andrea:* A náci haláltáborok. = Rubicon. 1999. 5-6. 89-93.

407. *Német István:* A nürnbergi per. A háborús bűnösök felelősségre vonása. = Rubicon. 1999. 5-6. 94-96., 98.

408. *Kardos Gábor:* Nürnberg árnyéka. = Rubicon. 1999. 5-6. 97.

409. *Bőhm Ágnes:* A hóhér dalai. Vitatott Eichmann-dokumentumok. = Heti világgazd. 1999. 37. 101-102.
410. *Gergely Márton:* Izrael hozzájárul Eichmann emlékiratainak német kiadásához. = Népszava. 1999. 196. 9.
411. *Sebők János:* A jó náci. Albert Speer mosdatása. = Heti világgazd. 1999. 46. 109-114.
412. *Riba István:* Jogerő történelmi háttérrel. A Bárdossy-vita. = Heti világgazd. 1999. 44. 89-91.
413. *Szabó Miklós:* A Bárdossy-rehabilitáció. = M. hírlap. 1999. 260. 7.
414. Imrédy Béla a vádlottak padján. Szerk., a bevezető tanulmányt írta, ... Sipos Péter. Sajtó alá rend. Sipos András. Bp. Osiris, Bp. Főv. Lvt., 1999. 616 p. [8] t. ill.
415. *Ságvári Ágnes:* Holocaust Kárpátalján 1941-ben. = Múltunk. 1999. 2. 116-144.
416. *Gereben Ágnes:* A szovjet holokauszt. = Valóság. 1999. 8. 35-48.
417. *Ősz Gábor:* A Katyn-szindróma tanítási lehetőségei. = Iskolakultúra. 1999. 12. 12-19.
418. *Czirják Gergely:* „Mintha az Isten angyalai lettünk volna". Egy katona élete. [Riporter:] Kocsis L. Mihály. = M. nemzet. 1999. 77. 12.
419. *Kocsis L. Mihály:* Mi az igazság Ördögkútról? Jogos megtorlás vagy népirtás? = M. nemzet. 1999. 182. 10.
420. *Kocsis L. Mihály:* Szürületben dördültek el a lövések. Ördögkút - harmadszor, és immár „látótávolságban". = M. nemzet. 1999. 244. 19.
421. *Pető Andrea:* Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös nemi erőszak esetek emlékezete. = Tört. szle. 1999. 1-2. 85-107.
422. *Pető Andrea:* Magyar nők és orosz katonák. Elmondani vagy elhallgatni? = M. lettre internat. 32. 1999. 68-70.
423. *Markó György:* A katonai bíróságok statáriális ítéletei 1956. december - 1957. október között. = Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956-1962. [Bp.] Zrínyi, 1999. 319-326.
424. *Babus Endre:* Zöld út. Fordulat a sortűzperekben. = Heti világgazd. 1999. 31. 89-91.
425. *Jobbágyi Gábor:* Újrakezdődnek a sortűzperek. [Riporter:] Stefka István. = Napi Mo. 1999. 159. 23.
426. *Róth Miklós:* Kivégzett sortüzek. = M. nemzet. 1999. 19. 15.
Az 1956-os sortűzperekben hozott bírói döntések.
427. *Róth Miklós:* Megfordított sortűzperek. Megkésve bár, de alkalmazhatók az 1949-es genfi egyezmények. = M. nemzet. 1999. 183. 14.
428. *Hajba Ferenc:* Öreg arc, földöntúli tekintet. Magánjegyzőkönyv széljegyzetekkel a mosonmagyaróvári sortűzperről. = Népszabadság. 1999. 247. 40.
429. *Szabó A. Ferenc:* Kossuth tér, 1956. október 25. Tovább kell folytatni a kutatómunkát. = M. honvéd. 1999. 48. 33.
430. *Horváth Miklós:* Változó múlt? Kossuth tér, 1956. október 25. [Riporter:] Egri Magdi. = M. honvéd. 1999. 44. 26-27.
431. *Horváth Miklós:* Gyilkosság? Háborús bűncselekmény? -- hadtörténész az 1956-os sortüzek szakértői kérdéseiről. [Riporter:] Szigethy András. = Népszabadság. 1999. 277. 10.
432. *Irházi János:* Tüzelős vizsgálat. Elítélt román tábornokok. = Heti világgazd. 1999. 31. 36-37.
1989. dec. 17. Temesvár.
433. *Lukács László:* A gyalogsági aknák betiltása - egy hosszú út fontosabb állomásai. = Új honvédségi szle. 1999. 10. 102-111.
1991-1999.
434. *Ott, Erich:* „Kollaterális" károk és emberi jogok. A balkáni háború környezeti vonatkozásai. Ford. = Kétnyelvűség. 1999. 3. 44-51.
435. *Mravik László:* Törvénytelen műtárgymozgások. = Mozgó világ. 1999. 3. 3-35.
436. *[Nemere István] Niemayer, Stefan:* A náci műkincsrablók. Bp. Merényi, [1999.] 348 p.
437. *Hernádi Miklós:* Gallia kifosztása: remekművek, zsidók, nácik. = Múlt jövő. 1999. 4. 93-98.
438. *Ferch Magda; Stier Gábor:* Mi lesz az Oroszországban lévő műkincseink sorsa? = M. nemzet. 1999. 159. 16.
439. *Ferch Magda; Stier Gábor:* Kérdések válasz nélkül. Hogyan kaphatjuk vissza Oroszországban lévő műkincseinket? = M. nemzet. 1999. 271. 16.
440. *Visy Zsolt:* Százezer műtárgy helyett százötvennégy. [Riporter:] Székely Anna. = Népszava. 1999. 224. 10.
441. *Hernádi Miklós:* Hiányzó adalékok a nemzeti kulturális örökséghez. Nagy zsidó műgyűjtemények sorsa. = Múlt jövő. 1998. 4. 93-98.
442. *Nagy Gábor; Bőhm Ágnes:* 80 vagon vagyon. Megdézsmált magyar aranyvonat. = Heti világgazd. 1999. 43. 97-98., 100-101.

443. *Rónay Tamás:* Usztasák aranya nyomában. 1941 októberéig 1065 kg, 1,2 millió dollár értékű sárga fémet koboztak el. = Népszava, 1999. 55. Szép szó mell. II.

Veszteségek, a hadifogság története

444. *Bús János; Szabó Péter:* Béke poraikra... [1.] Dokumentum-emlékkönyv a II. világháborúban, a keleti hadműveletek során elesett magyar katonákról és munkaszolgálatosokról. Bp. Hadtört. Int. és Múz., Varietas '93 Kft. 1999. 778 p. ill.
445. *Bús János; Szabó Péter:* A 2. hadsereg veszteségei. = M. nemzet. 1999. 11. 8.
446. *Bus János, Szabó Péter:* Hősi halottaink emlékezete. = Hadak útján. 464. 1999. 3.
447. *Pataky Iván:* Utóhang. = M. honvéd. 1999. 7. 28.
Veszteségek 1968-ban a csehszlovák megszállás idején.
448. *Balázs Eszter:* A nemzetközi brigádok magyar önkéntesi az argeles-i és a saint-cyprieni francia internálótáborban. /1939. február-május./ = Múltunk. 1999. 2. 145-159.
449. Hadifoglyok írják. Hadifogolysors a második világháborúban. Szerk. Papp Tibor. Közrem. Kiss Gábor, Antalffy István. Bp. Petit Real. 1999. 123 p. ill. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok,)
Ism.: Papp Tibor. = M. honvéd. 31. 27.
450. *Csifféry Gergely:* Valahol Oroszországban. = Új hevesi napló. 1999. 6. 21-29.
Magyar hadifoglyok és kényszermunkások a Szovjetunióban.
451. *Rózsás János:* Magyarok az orosz birodalom fogságában. = Havi m. fórum. 1999. 9. 38-42.
452. *Regényi Huba:* Hadifogolyként orosz földön. = M. nemzet. 1999. 81. 12.
453. Velkikaâ Otečestvennaâ. 13(2)., Nemeckie voennoplennye v SSSR, 1941-1955 gg. Sbornik dokumentov. Kn. 1. Pod obščej red. V.A. Zolotareva. Moskva, Terra, 1999. 504 p. (Russkij arhiv, 24.)
A nagy honvédő háború 13(2)., Német hadifoglyok a Szovjetunióban, 1941-1955. Dokumentumgyűjtemény. 1. kv. – Magyar vonatkozásokkal.
454. *Pásztor Imre:* Hadifogságban. Emberek és népek kiszolgáltatottsága. [Bp.], [Magánkiad.], 1999. 77 p.
455. *Papp Tibor:* Soha többé háborút... Magyarok a lágerekben. Bp. Volt Hadifoglyok Bajtársi Szöv., 1999. 117 p.
456. Kilencvenhat magyar hadifogoly százharminchárom el nem küldött levele 1944. decemberéből. [Közread., bev. és jegyz. ell.] Takács Edit. = Móra F. Múz. Évkv., Tört. tanulm. 2. 1999. 125-156.
457. *Csóti Csaba:* Az 1916. évi román támadás menekültügyi következményei. = Regio. 1999. 3-4. 226-242.
458. *Szakály Sándor:* A lengyel menekültkérdés 1939-ben. = Napi Mo. 1999. 228. 11.
459. *Balogh Béni, L.:* Az erdélyi magyar menekültkérdés 1939 és 1944 között. = Regio. 1999. 3-4. 243-266.
460. *Gereben Ágnes:* Orosz menekülők 1941-ben. A Legfelső Evakuációs Tanács még az elutazók listáját sem állította össze. = Népszava. 1999. 218. Szép szó mell. II.
461. *Tálosi Zoltán:* Kutatás egy Magyarország fölött lezuhant angol bombázó után. [2. rész.] = Militaria. 14. 1999. 484-487.
1. rész = u.o. 12. 1998.
462. *Tóth Ferenc:* Világháborús roncsok a Déli vasúti összekötő híd környékén. 1-2. rész. = Haditechnika. 1999. 2. 74-78., 3. 75-79.
463. *Pongrácz György:* Egy lelőtt Liberátor története. = Militaria. 15. 1999. 526-528.
1944. június - Hidaskürt, Felsőszeli
464. *Kirády Attila:* Világháborús légitank került felszínre a Balatonból. = Népszava. 1999. 121. 6.
465. *Teszéri György:* A nagy csobbanás. = Zsaru. 1999. 22. 14-15.
Második világháborús repülőgéproncsok a Balatonban.

Helytörténet, vártörténet

466. *Csorba Csaba:* Legendás váraink. Bp. M. Könyvklub, 1999. 344 p. ill.
Ism.: Zappe László: A történelem lelke és csontváza. = Népszabadság. 1999. 177. 30.
467. *Botlik József:* Millenniumi szemle = M. nemzet. 1999. 160. 10., 166. 10., 173. 10.,

178. 10., 184. 10., 213. 10., 254. 8., 272. 8., 278. 10., 298. 12.

Várak.

468. *Kacsó Lajos:* Büszke vártornyok és bús düledékek. Kárpátalja várai. = M. honvéd. 1999. 32. 26-27.

469. *Takács Tibor:* Felvidéki várak. Bp. Zrínyi, 1999. 159 p. ill.
Ism.: Nagy Miklós Mihály: A Felvidék vártörténeti útikönyve. = Új honvédségi szle. 1999. 12. 137-139.

470. *Takács Tibor:* Vallomás a várakról avagy miért írtam meg a Felvidéki várak című könyvemet. = Új honvédségi szle. 1999. 11. 92-100.

471. *Kupka, Vladimír:* Fortifikační výstavba v habsburské monarchii v letech 1815-1871. = Historie a vojenství. 1999. 3. 529-563.
Erődítési rendszer a Habsburg birodalomban, 1815-1871. - Magyar vonatkozásokkal.

472. *Kupka, Vladimír:* Fortifikační výstavba v habsburské, monarchii v letech 1871-1914. = Historie a vojenství. 1999. 4. 747-781.
Erődítési rendszer a Habsburg birodalomban, 1871-1914. - Magyar vonatkozásokkal.

473. *Molnár Béla:* Bács-Kiskun megye az 1956-os események napjaiban. Tények és tanúk. Kiskunfélegyháza, Magánkiad., 1999. 135 p. (Tudomány és helytörténet)

474. *Lévai Béla:* A böszörményi erődítés és kastély. = Tört. tanulm. 7. 1999. 49-56.

475. *Korsós László:* A lenyűgöző rom. Budapest helyőrségi templomának története. = M. honvéd. 1999. 50-52., 56-58.

476. *Potoczky Júlia:* A budai várpalota. Királyi rezidenciák gazdag és zivataros múltja. = M. nemzet. 1999. 135. 25.

477. *Major Gyula:* Barokk lőportár Dél-Budán. = Népszabadság. 1999. 94. 34.

478. *Ságvári Pál:* Ceglédi históriák. A honvédhelyőrség krónikása. [Riporter:] Kacsó Lajos. = M. honvéd. 1999. 20. 29.

479. *Óri Zoltán:* Kurucok a Duna mellett. [Dunaújváros], Dunaújvárosi Történeti Klub, 1999. 24 p. ill. (Múltidéző)
Dunaföldvár

480. *Máthé Attila:* Fehéregyháza története. Fehéregyháza, Petőfi S. Művelődési Egyes., 1999. 186 p. [29] t.

481. *Kacsó Lajos:* Volt egyszer egy helyőrség. = M. honvéd. 1999. 30. 27.
Gyöngyös

482. *Horváth László:* A gyöngyösi katonai helyőrség 200 éve. Gyöngyös, Mátra Honvéd Kaszinó Kult. Egyes., 1999. 62 p. ill.

483. *Pálffy Géza:* A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526-1598. Győr. GyMS M. Győri Lvt., 1999. 331 p. (A győri főkapitányság története a 16-17. században.)

484. *Balogh István:* Kálló vára és a Kállay család. (1570-1640). = Szabolcs-szatmár-beregi szle. 1999. 3. 257.

485. *Vörös Béla:* Komárom az erődök városa. = Bolyai szle. 1999. 1. 179-190.

486. *Tolnai Gergely:* Komárom, Magyarország legnagyobb erődrendszere. = Komárom-Esztergom m. múz. közlem. 6. 1999. 389-452.

487. *Kovács Vilmos:* A monostori erőd katonái. = Haditechnika. 1999. 1. 81-84.

488. *Orgoványi István:* Az 1956-os forradalom és szabadságharc kecskeméti eseményeinek története. = Bács-Kiskun m. múltjából. 15. 1999. 163-287.

489. *Székely Zoltán:* Egy ismeretlen bronzkori erődítmény Kovászna megyében. = Acta 1998. A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve. 1. köt. Sepsiszentgyörgy, 1999. 157-160.
Kurtapatak - Zsidóvár

490. *Hardi Péter:* Bomlott világ. Egy falu a tűzvonalban. Lakitelek, Antológia, 1999. 115 p.
Mány

491. *Benkes Anita:* II. világháborús frontesemények és következményei Mesztegnyőn és környékén. 1-2. = Honismeret. 1999. 1. 75-82., 2. 70-81.

492. *Bene János:* Nyíregyházi honvédek a Kárpátokban 1944-45-ben. = Szabolcs-szatmár-beregi lvt. évkv. 13. 1999. 73-84.

493. *Tomka Gábor:* Ónod vára. Múltunk emlékei. = Élet és tud. 1999. 20. 616-618.

494. Pécs a törökkorban. Szerk. Szakály Ferenc. A szerk.-ben közrem. Vonyó József. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 1999. 325 p. (Tanulmányok Pécs történetéből, 7)

495. Twierdza Przemysl. Zesp. red. I. Kunysz [et al.] 2. wyd. Rzeszów, Regionalny Osrodek Studiów i Ochrony Srodowiska Kulturowego, 1999. 138 p. [8] t. ill. + 1 mell.
Przemysl erőd. – Magyar vonatkozásokkal.

496. *Mérey Klára, T.:* Sopron megye néhány vonása 1810-12-ben egy katonai jelentés alapján. = Soproni szle. 1999. 2. 161-168.

497. *Koroknay Gyula:* I. Rákóczy György megszerzi Szabolcsot. = Szabolcs-szatmár-beregi szle. 4. 429-437.

498. *Kovács, Péter:* The principia of Matrica. = Commun. archaeol. Hung. 1999. 49-74.
Százhalombatta

499. *Sárközi Sándor:* Veszprém Honvéd Helyőrség története. Bp. Honvéd K., 1998. 55 p. ill.

500. Zala megye a XVIII-XIX. században két korabeli leírás alapján. Szerk. Káli Csaba. Zalaegerszeg, Zala M. Lvt., 1999. 225 p. térk. ill. (Zalai gyűjtemény, 46)
Tartalom: Bél Mátyás: Zala vármegye leírása. Mérey Klára, T.: Zala megye útjai és a mellettük fekvő települések a XVIII-XIX. század fordulóján.

Életrajzok, emlékezések

501. Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből. Szerk. Rácz Árpád. Bp. Rubicon, Aquila, 1999. 376 p. ill.
Ism.: Ezer év képes történelme. = M. nemzet 1999. 271. Millennium mell. 3.

502. *Dávid Géza:* Mohács-Pécs 16. századi bégjei. = Pécs a törökkorban. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 1999. 51-88.

503. *Sweetman, Jack:* Admirálisok. A történelem legkiválóbb tengernagyai. 1587-1945. [Bp.] Zrínyi, 1999. 318 p. ill.
Eredeti cím: The great admirals

504. *Földi Pál:* Ki kicsoda a Harmadik Birodalomban? [Bp.] Anno, [1999.] 250 p. [48] t. ill.

505. *Tobak Tibor:* A vadászrepülés halhatatlanjai. = Top gun. 1999. 1. 20-23.

506. *Kővári László:* Izraeli „ászok". = Top gun. 1999. 2. 20-23.
A közel-keleti háborúk vadászpilótái.

507. *Kubassek János:* A Szahara bűvöletében. Az „Angol beteg" igaz története. Almásy László hiteles életrajza. Bp. Panoráma, 1999. 307 p. [32] t. ill.

508. *Almásy László:* Rommel seregénél Líbiában. [Pusztazámor], DNM K., [1999]. 141 p. [8] t. ill.

509. *Bács Pál:* Deportálásom naplója. = Életünk. 1999. 7-8. 707-724.

510. *Sávoly Mária:* Bajcsy-Zsilinszky sorsa és példája. A mártír halálának ötvenötödik évfordulóján. = M. nemzet. 1999. 299. 7.

511. *Bálint László:* Frontnapló. 1942. június 17 - december 7. [S. l.] Magánkiad. [1999.] 139 p. [1] t. ill.

512. *Pritz Pál:* Bárdossy László. = Rubicon. 1999. 8. 35-39.

513. Vitéz Barlay János tábornok háborús naplói. Részletek. 1914-1918. Bp. Siklós, Barlay Ö. Szabolcs, 1999. 39 p. ill.

514. *Fülöp Tibor:* Száz éve született vitéz Bertalan Árpád ejtőernyős honvéd őrnagy. = Aviator. 1999. 28. 18.

515. *Fülöp Tibor:* Vitéz Bertalan Árpád ejtőernyős honvéd őrnagy. = M. szárnyak. 27. 1999. 13-15.

516. *Diószegi István:* Bismarck. = Rubicon. 1999. 1-2. 40-42.

517. *Benda Kálmán:* Bocskai István. = Rubicon. 1999. 7. 30-33.

518. *Nagyréti Tamás:* Ki volt pilismaróti Bozóky Gyula nyugállományú vezérkari ezredes? = Gödi almanach. 1999. 126-157.

519. *Krockow, Christian von:* Churchill. Korrajz a 20. századról. [Ford., és a jegyzeteket átdolg. Zalai Ervin]. [Bp.] Gabo, 1999. 351 p. ill.
Eredeti cím: Churchill. Eine Biographie des 20. Jahrhunderts

520. *Lojkó Miklós:* Churchill. A dicsőség vége? Egy szentnek hitt szimbólum lerombolása. = Rubicon. 1999. 1. ksz. 22-25.

521. *Ciano, Galeazzo:* Ciano gróf naplója, 1939-1943. [Bp.] Armádia, 1999. 501 p. ill.
Eredeti cím: Diario

522. *Ábrán László:* Az első partizán. Henryk Dobrzanski, azaz Hubal - a népek katonalovasa. = Népszava. 1999. 277. Szép szó mell. III.

523. *Erdélyi Béla:* Vér és acél. Keleti frontnapló - Don, 1942-43. Kiadásra átdolg. Baraskó Erzsébet. Debrecen, Hajja, 1999. 216 p. [8] t. ill. (20. századi hadtörténet)

524. *Szani Ferenc:* Farkas Mihály (1904-1965). = Társad. és honv. 1999. 1. 139-144.

525. *Gerő András:* Ferenc József, a magyarok királya. Bp. Pannonica, 1999. 271 p. ill.

526. *Garda József:* Kint voltam a Donnál. Egy tűzérszakaszvezető emlékirata. Bp. Püski, 1999. 222 p. ill.

527. Siegfried Gebhardt, 1924-1945. Lebenszeugnisse. Zgst. und hrsg. von Werner Gebhardt, mit einem Vorwort von Günter Gebhardt. Esslingen, 1999. 362 p. ill.
Siegfried Gebhardt életének dokumentumai. - Magyar vonatkozásokkal.

528. *Gergely Jenő:* Gömbös Gyula. Vázlat egy

politikai életrajzhoz. [Érd], Elektra Kiadóház, 1999. 155 p. (Élet-kép)

529. *Winkler László:* A M. Kir. Honvéd Légierő első parancsnoka. = M szárnyak. 27. 1999. 8-12.
Háry László

530. *Winkler László:* A Magyar Királyi Honvéd Légierő parancsnoka és repülőgépe. = Haditechnika. 1999. 3. 68-71.
Háry László
Szakály Sándor: Néhány kiegészítés vitéz Háry László életrajzi adataihoz. = u. o. 1999. 4. 16.

531. *Ormos Mária:* Hitler ; Krausz Tamás: Sztálin. Bp. Pannonica, 1999. 324 p. (Fekete-fehér)
Ism.: Faggyas Sándor: A történelem nem fekete-fehér. = M. nemzet. 1999. 210. 12.
Faragó József: Történelmi szembesítés. = Népszabadság, 1999. 147. 32.

532. *Ormos Mária:* Hitler és a hatalmi elitek. = Rubicon. 1999. 1-2. 56-61.

533. *Ormos Mária:* Ki volt Hitler? Hit, fanatizmus, manipuláció. = Rubicon. 1999. 9-10. 52-57.

534. *Heiden, Konrad:* Hitler 1. Bp. [Gyöngyös], Pallas Antikvárium, 1999. 282 p.
Eredeti cím: Adolf Hitler

535. *Rozsnyai Jenő:* Hitler. (Szemle.) = Klió. 1999. 3. 116-118.
Kershaw, Ian: Das Wesen seiner Macht. = Damals, 98/9. 69-75.

536. *Földi Pál:* Hitler a hadvezér. [Bp.] Anno, 1999. 193 p.

537. *Hitler Adolf:* Asztali beszélgetések. Monológok a vezéri főhadiszálláson, 1941-1944. [A monológok feljegyzője Heinrich Heim]. [Közread. Werner Jochmann.] Bp. Armádia, 1999. 442 p. [6] t. ill.
Eredeti cím: Monologe im Führerhauptquartier

538. Hitler háborús beszédei. 1-2. rész. [Ford.] = Rubicon. 1999. 1. ksz. 11-15., 44-50.

539. *Szabó Mátyás:* Horthy István repülőtiszt halála. Bp. Zrínyi K. 1999. 160 p. (Rejtélyes katonasorsok)
Részlet a könyvből: M. honvéd. 1999. 36. 26-27.
Ism.: Rosdy Tamás: Az emlékezés buktatói. = M. nemzet. 1999. 234. 10.

540. *Nagy Zsuzsa, L.:* Horthy Miklós. = Rubicon. 1999. 8. 24-28.

541. *Krizsán László:* Kísérlet a Horthy-dinasztia megalapítására. = Életünk. 1999. 1. 54-65.

542. *Iván Dezső:* Ki volt Horváth Barna? = M. szárnyak. 27. 1999. 138-143.

543. *Teke Zsuzsa:* Hunyadi János. = Rubicon. 1999. 7. 9-14.

544. *Koroknay Gyula:* Ibrányi László, Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc ezeres kapitánya. /1658-1705./ = Szabolcs-szatmár-beregi szle. 1999. 1. 33-44.

545. *Négyesi Lajos:* Szent István, a katona. Bp. Honvéd, 1999. 135 p. ill.

546. *Kocsis L. Mihály:* „Tudatom, hogy jól vagyunk, fut a muszka." = M. nemzet. 1999. 7. 16.
1942-43.

547. *Kovács István:* Legenda és valóság. [Riporter:] Kő András, Nagy J. Lambert. = M. nemzet. 1999. 257. 9.
1956. Tököl

548. *Horváth Miklós:* „...a helyemben igen sokan ezt tették volna..." = M. honvéd. 1999. 10. 24-25.
Kőrösi Sándor

549. *Kálazy [Judit]:* László király emlékezete. = Határőr. 1999. 12. 20-21.

550. *Lázár Sándor:* -- 4-es huszár főhadnagy naplója, 1944. ... szerk., bev. és a jegyzeteket kész. Bene János Nyíregyháza, Jósa András Múz., 1999. 71 p. ill. (A Jósa András Múzeum kiadványai, 46.)

551. *Margócsy József:* Ötven hónap utászcsizmában. Katonaemlékek (1942-1946.) Nyíregyháza, 1998. 272 p.
Ism.: Bene János. = Szabolcs-szatmár-beregi szle. 1999. 1. 108-111.

552. *Rill, Bernd:* Kaiser Matthias. Bruderzwist und Glaubenskampf. Graz, Wien, Köln, Verl. Styria, 1999. 342 p.
Mátyás, német császár és magyar király. Testvérharc és vallási háború.

553. *Horváth Ildikó:* Orvos, aki 99 évesen praktizált. = Népszava. 1999. 301. 10.
Molnár Károly orvos-vezérőrnagy

554. *Tobak Tibor:* A világ legismertebb vadászrepülője. = Top gun. 1999. 2. 24-26., 3. 20-23.
Mölders, Werner

555. *[Nemere István] Hamilton, Henry:* Mussolini élete. [Bp.] Anno, [1999]. 312 p.

556. *Pálffy Géza:* Nádasdy Tamás, a Dunántúl főkapitánya. 1542-1546 és 1548-1552. = Nádasdy Tamás 1498-1562. Tudományos emlékülés. Sárvár, 1998. szeptember 10-11. Sárvár, Nádasdy F. Múz. 1999. 29-54.

557. Nádasdy Tamás (1498-1562) emlékezete.

500 éve született Magyarország nádora. [Szerk. Söptei István.] Sárvár, Nádasdy F. Múz., 1998. 14 p. [6] t.

558. *Nagy Árpád:* -- m. kir. ejtőernyős főhadnagy háborús jegyzetei. Közzéteszi: Martin Kornél. = Hadtört. közl. 1999. 1. 142-182.

559. *Nagy Endre:* Egy csendőr a csendőrségről. [Riporter:] Garami László. = Népszabadság. 1999. 256. 9.

560. *Kő András; Nagy J. Lambert:* A titkok labirintusában. Nagy Imréről az évfordulón: kivégzés és (első) temetés. = M. nemzet. 1999. 138. 8.

561. *Nagy János:* Töredékek egy közelfelderítő rádiós-lövész visszaemlékezéseiből. -- elbeszélése nyomán lejegyezte Túri Mihály. = Aviator. 1999. 28. 19.

562. *Castelot, André:* Napóleon. Bp. Európa, 1999. 716 p.
Eredeti cím: Bonaparte Napóleon

563. [Nemere István] Patrick, Paul: Napóleon. A merénylet titka. Bp. Merényi, 1999. 351 p. (A történelem rejtélyei)

564. *Tobak Tibor:* Volhovsztroj tigrise. 1-3. rész. = Top gun. 1999. 7. 21-23., 8. 20-23., 9. 20-23.
Novotny, Walter vadászpilóta

565. *Györkei Jenő:* Örley Zoltán. (1893-1983.) = Szegedi műhely. 1999. 1-4. 28-38.

566. *Moldvay József:* Napló - fényképekkel és egy törött légcsavarral. = M. szárnyak. 27. 1999. 60-61.
Papp István hadnagy

567. *Györkei Jenő:* Egy honvédorvos életútja. = M. honvéd. 1999. 41. 23.
Petrássy Miklós

568. *Pokorny Éva:* Apánk, a láthatatlan kém. [Riporter:] Kacsó Lajos. = M. honvéd. 1999. 45. 23.
Pokorny Herman

569. *Pöppel, Martin:* Mennyország és pokol. Egy német ejtőernyős hadinaplója. Debrecen, Hajja, 1999. 204 p. [64] t. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Himmel und Hölle

570. *Andrásfy András:* Jaj! régi szép magyar nép. II. Rákóczi Ferenc és kurucainak igaz története. Bp. Márton Á. K., 1999. 116 p. ill.
Rákóczi Ferenc, II.

571. *H[orváth] Cs[aba]:* Erwin Rommel. = Rubicon. 1999. 5-6. 34-35.

572. *Földi Pál:* Rommel a hadvezér. [Bp.] Anno, [1999]. 296 p.

573. *Andor László:* Roosevelt ; Surányi Róbert: Churchill. Bp. Pannonica, 1999. 339 p. (Fekete-fehér)

574. *Sasvári Endre:* Az utolsó töltényig. Egy szemtanú visszaemlékezése Budapest ostromára, valamint helytörténeti vonatkozású kutatásai a Svábhegy környékén lezajlott harcokról. = Militaria. 13. 1999. 442-459.

575. *Sólyom Ildikó:* Még egyszer Sólyom Lászlóról. = Új honvédségi szle. 1999. 3. 103-105.
Oroszi Antal: Sólyom László altábornagy a demokratikus magyar hadsereg első vezérkari főnöke c. cikkhez.

576. *Speer, Albert:* Spandaui börtönnapló. Bp. Interpress, 1999. 572 p.
Eredeti cím: Erinnerungen

577. *Matthaeidesz Konrád:* Egy parlamenter bolyongása életben, halálban. = Népszava. 1999. 7. Szép szó mell. II.
Steinmetz Miklós

578. *Iván Dezső:* Emlékezzünk Szebeni Antalra. = M. szárnyak. 27. 1999. 119-122.

579. *Zsohár Melinda:* A dzsentrifiú, a rettenet és a pap. Tabódy István, a kanonoktábornok unja a rabtörténeteket. = M. nemzet. 1999. 253. 12.

580. *Zsitvay Tibor:* Tények és találgatások Teleki Pál halála körül. [Közzéteszi: Csifféry Tamás.] = Új forrás. 1999. 2. 68-82.

581. *Thassy Jenő:* Hátraarc. Bp. Balassi, 1999. 412 p. [8] t. ill.
Előzmény: Veszélyes vidék

582. *Nagy László:* Legendás kuruc király. Thököly Imre. = Rubicon. 1999. 7. 50-53.

583. *Asztalos Zoltánné Toókos Ildikó:* „Azokkal időzöm, akik másszor voltak" Sepsibaczoni vitéz Toókos Gyula huszártábornok és családjának története. [S. l.], Magánkiad., 1999. 239 p. [6] t. ill.

584. *Tóth Gyula:* Egy hadtörténész-tanár emlékezései (1956-1958). = Híradástechnika. 1999. 8. 67-72.

585. *Borhi László:* Egy elnök a hidegből. A NATO-alapító Truman. = Heti világgazd. 1999. 10. 95-98.

586. *Góg Imre:* Százhetvenöt esztendeje halt meg Vay Miklós. = Honismeret. 1999. 1. 7-8.

587. *Elekes Éva:* Fél évszázad nukleáris titkait árulhatta el. = Népszava. 1999. 106. Szép szó mell. V.
Wen Ho Lee, atomtudós

588. *Hiller István:* Zrínyi Miklós. = Rubicon. 1999. 7. 44-49.

589. *Tusor Péter:* Zrínyi Miklós ismeretlen le-

vele egy gyilkosság ügyében. Gregoróczy György szredicskói kapitány élete és halála. = Hadtört. közl. 1999. 3. 582-601.
Függ.: Zrínyi Miklós II. Ferdinándhoz. Csáktornya, 1652. július 5.

590. *Zsitvay Tibor:* Magyarország 1921-1941. -- emlékiratai. Szerk., bev., jegyz. Sipos Péter. Sajtó alá rend. Csifféry Tamás. Bp. Palatinus könyvek, 1999. 589 p. (Korok és dokumentumok)

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM

591. *Taylor, A. J. P.:* Európa tündöklése és bukása. Bp. Scolar, 1999. 351 p.
Eredeti cím: Europe: grandeur and decline

592. *Ormos Mária; Majoros István:* Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814-1945. Bp. Osiris, 1999. 500 p.

593. *Csorba Csaba, Estók János, Salamon Konrád:* Magyarország képes története. Bp. M. Könyvklub, 1999. 248 p.
Ism.: J[uhari] Zs[uzsanna]. = Élet és tud. 1999. 31. 983.

594. *Kepecs Ferenc:* Mérföldkövek – évszázadok. A végéhez közeledő évezred legfontosabb eseményei, történései, szereplői Magyarországon és a nagyvilágban. = Népszava. 1999. 305. Szép szó mell. V.

595. *Rockberger, Nicolaus:* Tusenoriga riken: Österrike och Ungern. Stockholm, SNS Förlag, 1996. 146 p.
Ezeréves birodalom: Ausztria és Magyarország
Ism.: Zachar József. = Hadtört. közl. 1999. 12. 197-199.

596. A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Rigómezőtől Koszovóig. Történeti és politológiai előadások. Szerk. Krausz Tamás. Bp. Napvilág, 1999. 139 p. (Politikatörténeti füzetek, 13)

597. *Pavlowitch, Stevan K.:* A history of the Balkans 1804-1945. London, New York, Longman, 1999. 375 p. térk. ill.
A Balkán története 1804-1945. - Magyar vonatkozásokkal.

598. *Szántó György Tibor:* Anglia története. 6. kiad. [Bp.] Maecenas, Talentum, 1999. 268 p. ill. (Maecenas történelem könyvek)

599. Írország története. Szerk. T. W. Moody, F. X. Martin. Bp. Corvina, 1999. 329 p. (Egyetemi Könyvtár)

600. *Apáti Anna Zita:* A kettészakított sziget. [Írország története.] Pécs, Alexandra, [1999.] 95 p. ill.

601. Észtország története. [Irták:] M. Laar [et al.] Savariae, BDTF, 1999. 278 p. ill. (Folia Estonica, 7.)
Eredeti cím: Kodu lugu

602. *Jordán Gyula:* Kína története. Bp. Aula, 1999. 570 p. (20. század)

603. *Foster, Lynn V.:* Mexikó története. [Bp.] Pannonica, 1999. 223 p. [8] t. ill.
Eredeti cím: A brief history of Mexico

604. *Barta János:* Poroszország felemelkedése. = Rubicon. 1999. 1-2. 26-29.

605. *Anderle Ádám:* Spanyolország története. 2. átdolg. kiad. Bp. Pannonica, 1999. 173 p. [8] t. ill.

606. *Zachar, József:* Ungarn in den Heeren der Habsburger zur Zeit des Dreissigjährigen Krieges. = Bellum tricennale. The Thirty Years' War. XXIIIrd Colloquium of the International Commission of Military History. Prague, The Historical Inst. of the Army of Czech Republic, 1997. 225-232.
Magyarok az osztrák haderőben a harmincéves háború idején.

607. *Zachar, József:* Hungarians in the Habsburg army during the first coalition's war against the French 1792-1797. = L'Europa scopre Napoleone 1793-1804. Atti de Congresso Internazionale Napoleonico. Citadella di Alessandria, 21-26 giugno 1997. [S. l.] Ed. dell'Orso, 1999. 973-992.
Magyarok a Habsburg hadseregben a franciák elleni első koalíciós háború idején, 1792-1797.

608. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, 1867-1918. 7., 1914-1916. Kemény G. Gábor gyűjtését kieg. és jegyz. ellátta Szarka László és Szász Zoltán. A szöveget gond. Kemény Gábor. Bp. MTA Történettud. Int., 1999. 810 p.

609. *Várdy Béla:* Az amerikai magyarság a második világháború politikai viharaiban. = Valóság. 1999. 1. 63-72.

610. *Kalász Márton:* Tizdelőcédulák. = Árgus. 1999. 3. 37-42.
A magyarországi német nemzetiségűek hadkötelezettségéről.

611. *Németh István:* Furcsa számháború. A németek kitelepítése. = Élet és tud. 1999. 28. 870-872.

612. *Kertész István:* Ókori hősök, ókori csaták. Átd. kiad. Bp. Korona, 1999. 208 p. ill.

613. Az ókor nagyjai. [Bp.] Anno, 1999. 2 db. Kleopátra, Hannibál, Ceasar, Néró, Augustus, Buddha, Alkibiádész, Periklész, Nagy Sándor, Dáreiosz

614. *Györfi János:* Az Óperzsa Birodalom tündöklése és bukása. Döntés jó és rossz között. Bp. Anno, [1999]. 247, [5] p. ill.

615. *Tóth Orsolya:* Volt-e trójai háború? (Szemle.) = Klió. 1999. 2. 37-41.
Raaflaub, Kurt A.: Homert, the Trojan War, and history. = Classical world. 1998. 91/5. 386-403.

616. Ceasar utolsó hadjáratai. [Ford., a jegyzeteket és az utószót írta Hoffmann Zsuzsanna]. Szeged, Szukits, 1999. 180, [5] p. 7 t. főként térk. ill.
De bello Alexandrino. De bella Africano. De bello Hispaniensi.

617. *Kertész István:* Nagy Sándor Perzsia meghódítására indul. A makedón-görög sereg. = História. 1999. 2. 19-20.

618. *Sarlós Endre:* Világhódító Nagy Sándor. [Pécs], Alexandra, [1999]. 84 p. ill. (Képes históriák)

619. *Fitz Jenő:* Pannonia születése. Illyricum Kr. e. 35 - Pannonia Kr. u. 106. Bp. Enciklopédia, 1999. 123 p. 40 t. ill. (Moyseion, 1)

620. *Visy Zsolt:* A pannoniai limesről. [Riporter:] Sallai János. = Határőr. 1999. 4. 28-29.

621. *Tóth Endre:* Római kori erődök. A római hadseregreform nyomai a Balaton környékén. = História. 1999. 5-6. 7., 9.

622. *Mócsy András:* Katonák Pannoniában. A harcias tartomány. = História. 1999. 5-6. 8.

623. Európa a korai középkorban. 3-11. század. [Írta] Angi János [et al]. 2. átd. kiad. Debrecen, Multiplex Media - Debrecen U.P., 1999. XIV, 320 p.

624. Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Európa és Közel-Kelet. IV-XV. század. Szerk. Sz. Jónás Ilona. Bp. Osiris, 1999. 579 p. (Osiris tankönyvek)

625. *Orosz Ágnes; Czövek Zoltán:* Konstantinápoly szaracén védői 378-ban. = (Szemle.) = Klió. 1999. 1. 81-83.
Woods, David: Saracen defenders of Constantinaple. = Greek, Roman and Byzantine Studies. 1996. 3. 259-279.

626. *Róna-Tas, András:* Hungarians and Europa in the early middle ages. An introduction to early Hungarian history. Bp. CEU Pr. 1999. 566 p., 16 t. ill.
A magyarok és Európa a korai középkorban. Bevezetés a magyarok korai történetébe.

627. *Anonymus:* A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. [Ford. Bollók János, Veszprémy László.] [Az utószót és a jegyzeteket írta Veszprémy László]. Bp. Osiris, 1999. 173 p. (Millenniumi magyar történelem. Források)
Gesta Hungarorum

628. *Ransanus, Petrus:* A magyarok történetének rövid foglalata. [Ford., az utószót és a jegyzeteket írta Blazovich László, Sz. Galántai Erzsébet.] Bp. Osiris, 1999. 213 p. (Millenniumi magyar történelem. Források.)
Epithoma rerum Hungarorum

629. Kézai Simon Magyar krónikája. Priszkosz rétor Töredékeiből. Vál., szerk., sajtó alá rend. Bálint István János. Bp. M. Ház, 1999. 127 p. (Magyar Ház Könyvek, 6.)

630. *[Kézai Simon] Simonis de Kéza:* Gesta Hungarorum. Ed. and transl. by László Veszprémy, Frank Schaer, With a study by Jenő Szűcs. Bp., New York, CEU Pr. 1999. CII, 235 p. [3] t. ill. (Central European medieval texts)

631. Magyar kódex. 1., Az Árpádok világa. Magyar művelődéstörténet a kezdetektől 1301-ig. [Főszerk. Szentpéteri József]. [Szerk. Stemler Gyula.] Bp. Kossuth, Enciklopédia Humana Egyes., 1999. 437, [5] p. + CD

632. *Csorba Csaba:* „Árpád jöve magyar néppel". [A magyarság őstörténete és a honfoglalás]. 2. kiad. [Bp.] M. Könyvklub, Helikon. 1999. 94 p. ill. (Új képes történelem.) (Officina Nova könyvek)

633. *Bálint Csanád; Kristó Gyula:* A honfoglalás. [A beszélgetést vezeti:] Szakály Sándor. = Új honvédségi szle. 1999. 2. 91-98.
Megidézett történelem TV-sorozat.

634. *Steinhübel, Ján:* Vznik Uhorska a Nitrianske kniežatstvo. = Historický časopis. 1999. 4. 569-614.
A magyar honfoglalás és a Nyitrai fejedelemség.

635. *Zimonyi István:* Magyar kalandozások a Nyugat szemével. (Szemle.) = Aetas. 1999. 3. 184-190.
Kellner, M. G.: Die Ungarneinfalle im Bild der Quellen bis 1150. München, Unga-

risches Ins., 1997. (Studia Hungarica, 46.)

636. *Kristó Gyula; Kovács László:* Az államalapítás. [A beszélgetést vezeti:] Szakály Sándor. = Új honvédségi szle. 1999. 3. 87-94.
Megdiézett történelem TV-sorozat.

637. Az államalapítás korának írott forrásai. Az előszót írta, a szövegeket vál., ... szerk. Kristó Gyula. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1999. 470 p. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 15.)

638. *Kristó Gyula:* A tizenegyedik század története. [Bp.] Pannonica, 1999. 182 p. (Magyar századok)

639. *Veszprémy László; Zsoldos Attila:* Magyarország a XI-XII. században. [A beszélgetést vezeti:] Szakály Sándor. = Új honvédségi szle. 1999. 4. 117-123.
Megidézett történelem TV-sorozat.

640. *Szabó János, B.; Somogyi Győző:* Elfeledett háborúk. Magyar-bizánci harcok a X-XIII. században. Bp. Zrínyi K., 1999. 115 p. ill.
Ism.: M. honvéd. 2000. 16. 24-25.
Csípős méltatás. = Új honvédségi szle. 2000. 7. 159-161.

641. *Bréhier, Louis:* Bizánc tündöklése és hanyatlása. 2. jav. kiad. Bp. Bizantológiai Intézeti Alapítvány, 1999. 785 p. ill. (Varia Byzantina, 1)
Eredeti cím: Vie et mort de Byznce

642. *Segeš, Vladimír:* Legislatívno-právny rámec uhorského vojenstva do sklonku 14. storočia. = Vojenská historia. 1999. 1. 3-19.
Törvényhozói jogi keretek a magyar hadügyben a 14. század végéig.

643. *Dopsch, Heinz; Brunner, Karl; Weltin, Maximilian:* Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter. (Österreichische Geschichte, 1122-1278). Wien, Ueberreuter, 1999. 620 p. ill.
Ausztria története. 3. köt. 1122-1278. A tartományok és a birodalom.

644. *Font Márta:* Házasságok és hadjáratok. Keleti szláv-magyar kapcsolatok a középkorban. = Rubicon. 1999. 3. 9-11.
Kijevi Rusz

645. *Runciman, Steven:* A keresztes hadjáratok története. Bp. Osiris, 1999. 1084 p. [7] t. ill.
Eredeti cím: A history of the crusades

646. Az első és második keresztes háború korának forrásai. [Vál., ford., a jegyzeteket és az utószót írta Veszprémy László.] Bp. Szent István Társ., 1999. 246 p. ill. (Középkori keresztény írók, 1.)
Ism.: Rázsó Gyula. = Hadtört. közl. 1999. 3. 644-646.

647. *Runciman, Steven:* A szicíliai vecsernye. Bp. Balassi, 1999. 383 p.
Eredeti cím: The Sicilian vespers 1282

648. *Sághy Marianne:* Keresztes háború és nemzeti propaganda. Pierre Dubois: A Szentföld visszafoglalásáról. = A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Bp. ELTE BTK, 1999. 121-131.

649. *Vajda Tamás:* Újabb könyv a Német Lovagrendről. (Szemle.) = Aetas. 1999. 3. 180-183.
Font Márta: A német lovagrend alkonya. Pécs, JPTE, 1997.

650. *Fodor István; Veszprémy László; Zsoldos Attila:* IV. Béla [A beszélgetést vezeti:] Szakály Sándor. = Új honvédségi szle. 1999. 5. 68-72.
Megidézett történelem TV-sorozat.

651. *Csukovits Enikő:* Liliom és holló. [Az Árpád-ház kihalásától a mohácsi vészig] 2. kiad. [Bp.] M. Könyvklub, 1999. 103 p. ill. (Új képes történelem) (Officina Nova könyvek)

652. Magyar kódex. 2., Lovagkor és reneszánsz. Magyarország művelődéstörténete 1301-1526. [Főszerk. Szentpéteri József.] [Szerk. Stemler Gyula.] Bp. Kossuth, Enciklopédia Humana Egyes., 1999. 452 p. ill. + CD

652. *Vargyai Gyula; Bertényi Iván; Borosy András:* Az Anjouk. [A beszélgetést vezeti:] Szakály Sándor. = Új honvédségi szle. 1999. 6. 82-87.
Megidézett történelem TV-sorozat.

654. *DeVries, Kelly:* The lack of a Western European military response to the Ottoman invasions of Eastern Europe from Nicopolis (1396) to Mohács (1526). = Journal of milit. hist. 1999. 3. 539-559.
Nyugat-Európa magatartása a török kelet-európai hódításával szemben. Nikápolytól Mohácsig, 1396-1526.

655. *Papp Sándor:* II. Murád szultán és I. Ulászló lengyel és magyar király 1444. évi békekötése. = Acta historica/Szeged. 109. 1999. 47-62.

656. *Vargyai Gyula; Tringli István; Kubinyi András; Rázsó Gyula:* A Hunyadiak. [A beszélgetést vezeti:] Szakály Sándor. = Új honvédségi szle. 1999. 7. 101-106.
Megidézett történelem (6.) TV-sorozat.

657. *Rázsó Gyula; Fodor Pál; Szakály Ferenc:* Dózsa Görgy. [A beszélgetést vezeti:] Szakály Sándor. (Új honvédségi szle. 1999. 8. 93-96.
Megidézett történelem (7.) TV-sorozat.

658. *Szakály Ferenc; Ágoston Gábor; Pálffy Géza:* A török megszállás. [A beszélgetést vezeti:] Szakály Sándor. = Új honvédségi szle. 1999. 9. 94-98.
Megidézett történelem (8.) TV-sorozat.

659. *Várkonyi Ágnes, R.:* Megújulások kora. [Magyarország története, 1526-1722.] 2. kiad. [Bp.] M. Könyvklub, 1999. 103 p. ill. (Új képes történelem) (Officina Nova könyvek)

660. *Várkonyi Ágnes, R.:* A Királyi Magyarország 1541-1686. Bp. Vince, 1999. 207 p. (Tudomány-egyetem. Magyar történelem)

661. *Szakály Ferenc:* A dél-dunántúli hadszíntér, 1526-1543. = Pécs a törökkorban. Pécs, Pécs Tört. Alapítv. 1999. 17-50.

662. *Aldana, Bernardo de:* Egy spanyol zsoldosvezér levelei a XVI. század közepén vívott magyarországi háborúkról. Adalékok Bernardo de Aldana magyarországi tevékenységéhez. /1548-1552./ [Közread., bev. és jegyz. ell.] Korpás Zoltán. = Fons. 1999. 1-2. 3-129.

663. *Kołodziejczyk, Dariusz:* Az oszmán „katonai lemaradás" problémája és a kelet-európai hadszíntér. = Aetas. 1999. 4. 142-148.

664. *Gebei Sándor:* Báthory István lengyel király és az Erdélyi Fejedelemség kapcsolata a livón háború /1558-1583/ befejezésének küszöbén, 1579–1581-ben. = Eszterházy K. Tanárképző Főisk. tud. közlem. Tanulm. törttud. köréből. 23. 1998. 89-105.

665. *Tóth Sándor László:* A 15 éves háború a Vatikán szemszögéből. (Szemle.) = Aetas. 1999. 4. 203-205.
Jacov, Marko: I Balcani tra Impero Ottomano e potenze Europee /sec. XVI e XVII/. Cosenza, Periferia, 1997. 280 p.

666. *Tóth Sándor László:* Az 1593. évi felvidéki hadjárat és a füleki-romhányi csata. = Hadtört. közl. 1999. 1. 53-73.

667. *Bagi Zoltán:* Esztergom 1595-ös ostroma. = Aetas. 1999. 4. 59-65.

668. *Dávid Géza:* Az 1598-as váradi hadjárat oszmán forrásai. (Szemle.) = Klió. 1999. 1. 105-107.
Feridun M. Emecen, Onbes Yil Savaslari tarihinden bir safhe: Osmanli kaynaklaruna göre 1598 Varad seferi. = Tarih Enstiüsü Dergisi. 15. (1995-1997). 265-303.

669. *Beszédes József:* Adatok az 1599. évi „tolnai" csata lokalizálásához. = Wosinsky Mór Múz. évk. 21. 1999. 271-292.

670. *Kelenik József; Szakály Ferenc; Ágoston Gábor:* Bocskai és Bethlen. [A beszélgetést vezeti:] Szakály Sándor. = Új honvédségi szle. 1999. 10. 64-67.
Megidézett történelem (9.) TV-sorozat.

671. *Nagy Levente:* A mérleg két nyelve. Dél-Dunántúl és Erdély a XVII. században. = Somogy. 1999. 4. 377-384.

672. *Dogru, Mircea:* Prima conflagrație planetară. „Războiul de 30 de ani" și românii. 1-2. = Revista de ist. milit. 1999. 4. 35-39., 5. 35-40.
Az első világégés. A harmincéves háború és Románia. - Magyar vonatkozásokkal.

673. *Perjés Géza; Várkonyi Ágnes, R.; Szabó Ferenc:* Pázmány Péter és Zrínyi Miklós. [A beszélgetést vezeti:] Szakály Sándor. = Új honvédségi szle. 1999. 11. 77-79.

674. *Rákóczy Rozália:* Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem segítsége Lipót császárnak, 1683. = Hadtört. közl. 1999. 4. 861-880.

675. *Szita László:* Pécs és régiójának felszabadulása a török megszállás alól. = Pécs a törökkorban. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 1999. 305-322.

676. *Várkonyi Ágnes, R.:* Török háború és hatalmi átrendeződés. 1648-1718. = Vigilia. 1999. 7. 482-491.

677. *Várkonyi Ágnes, R.:* A karlócai béke. Régebbi és újabb kutatások. = Élet és tud. 1999. 9. 260-263.

678. *Gebei Sándor:* A karlócai béke kelet-európai összefüggései. = Tört. szle. 1999. 1-2. 1-30.

XVIII. század

679. Rákóczi-iratok a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában. 1607-1710. [Szerk. Dienes Dénes. A szöveget gond., ford., a jegyzeteket és a tanulmányt írta Balogh Judit, Dienes Dénes, Szabadi István.] Sárospatak, Sárospataki Ref. Koll. Tud.

Gyűjt., 1999. 281 p. ill. (Acta Patakina,1)

680. II. Rákóczi Ferenc emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól annak végéig. [Sajtó alá rend. és az utószót írta Kovács Ilona]. Bp. Balassi, 1999. 242 p. (Millenniumi könyvtár, 32)
Eredeti cím: Mémoires sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'á sa fin.

681. Correspondance diplomatique de Francois II Rákóczi 1711-1735. Choix de documents. Publ. par Béla Köpeczi. Bp. Balassi, 1999. 379 p.
II. Rákóczi Ferenc levelezése. Válogatott dokumentumok.

682. *Dangl, Vojtech:* Slovensko v zrkadle kuruckého odboja. 1., Bitka pri leviciach a pri Zvolene. 2., Vit'azstvo kurucov pri Smoleniciach 28. mája 1704. = Historická revue. 1999. 9. 7-9., 10. 10-11.
Szlovákia a kuruc felkelés tükrében. 1. Harcok Lévánál és Zólyomnál. 2. Kuruc győzelem, Szomolány, 1704. máj. 28.

683. *Bánkúti Imre:* Néhány gondolat a trencséni csata /1708. augusztus 3./ előzményeiről és következményeiről. = Folia hist. 19. 1994/1995. [1998.] 63-85.

684. *Dobai István:* A szatmári béke korszerű tanulságai. = Kapu. 1999. 6-7. 47-51.

685. *Barta János:* A kétfejű sas hatalmában. [Magyarország története, 1711-1815.] 2. kiad. [Bp.] M. Könyvklub, 1999. 95 p. ill. (Új képes történelem) (Officina Nova könyvek)

686. A nagy francia forradalom dokumentumai. Összeáll., ford. és a jegyzeteket kész. Hahner Péter. Bp. Osiris, 1999. 537 p. (Osiris tankönyvek)

687. *Furet, Francois:* A francia forradalom története, 1770-1815. 2. jav. kiad. Bp. Osiris, 1999. 342 p. térk. ill. (Osiris tankönyvek)
Eredeti cím: La révolution

688. *Soboul, Albert:* A francia forradalom története, 1789-1799. [Bp.] Kossuth, 1999. 434 p.
Précis d'histoire de la revolution francaise

689. *Ádám Péter:* Napóleon nagy ugrása. Kétszáz éve történt a történelem egyik legügyetlenebb államcsínye. = M. nemzet. 1999. 259. 16.

XIX. századtól 1914-ig

690. *Majoros István:* Birodalomépítés és beilleszkedés. 1814-1914. Az orosz külpolitika száz éve. = Rubicon. 1999. 3. 26-28.

691. *Csetri Elek:* „Katonának tött az átok". A katonáskodással szembeni ellenállás Erdélyben a francia és napóleoni háborúk idején, 1792-1815). = Hadtört. közl. 1999. 4. 723-753.

692. *Dominkovits Péter:* „Franciajárás" Győr megyében. Czinege Antal szentmártoni uradalmi igazgató emlékirata az 1809. évről. = Arrabona. 1999. 1-2. 165-198.
Czinege Antal: 1809-ik évben, június hó 13-ik napján meg szálván a mi ármadánk kiss megyeri majort, s környékét, a francia ellenség népe pedig Csanakot (Tsanak) Nagy Barátiig, azon, és következett napokon történteknek rövid le irása.

693. *Illényi Balázs:* Empire spionok. Napóleon és a magyarok. = Heti világgazd. 1999. 20. 107-109.

694. *Molnár András:* Hadügyi reformkísérletek 1848 előtt. (Az önálló nemzeti haderő megteremtésének előzményei.) = Századok, 1999. 5. 1193-1215.

695. *Diószegi István:* A Ferenc József-i kor. Magyarország története 1849-1918. Bp. Vince K., 1999. 194 p. (Tudomány-Egyetem. Magyar történelem)

696. *Dülffer, Jost; Kröger, Martin; Wippich, Rolf-Harald:* Vermiedene Kriege. Deeskalation von Konflikten der Grossmachte zwischen Krimkrieg und Erstem Weltkrieg, 1856-1914. München, Oldenbourg Verl, 1997. 717 p.
Ism.: Balla Tibor. = Hadtört. közl. 1999. 4. 886-888.

697. *Diószegi István:* Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében. Bp. Teleki Alapítvány, 1998. 457 p.
Ism.: Pollmann Ferenc. = Hadtört. közl. 1999. 1. 199-201.

698. *Fischer Ferenc:* „Dél-Amerika poroszai". Németország és Chile katonai-tengerészeti kapcsolatai. 1885-1931. Szeged, Hispánia, 1999. 275 p. [10] t. ill.

699. *Fischer Ferenc:* Titkos német rendőrségi misszió tevékenysége Chilében (1928-29). = Századok, 1999. 5. 1027-1045.

700. *Balla Tibor:* Ada-Kaleh szigete osztrák-

magyar fennhatóság alatt, 1878-1918. = Hadtört. közl. 1999. 1. 21-52.

701. *Komár Krisztián:* A második angol-búr háború előzményei. /1881-1899/. = Diákköri dolg. 1. 1999. 41-63.

702. *Székely Gábor:* Békekonferenciák Hágában és a Balkán, 1899-1914. = A Balkánháborúk és a nagyhatalmak. Rigómezőtől Koszovóig. Történeti és politológiai előadások. Bp. Napvilág, 1999. 55-70.

703. *Vego, Milan N.:* Austro-Hungarian naval policy 1904-1914. London, Portland, Frank Cass, 1996. 232 p.
Ism.: Krámli Mihály. = Hadtört. közl. 1999. 1. 191-193.

704. Az 1902-es orosz-bolgár katonai konvenció. Sajtó alá rend. Horváth Krisztián. Szeged, JATE, 1999. 13 p. (Documenta historica, 41.)

705. *Niederhauser Emil:* A két Balkán-háború és előzményei. = A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Rigómezőtől Koszovóig. Történeti és politológiai előadások. Bp. Napvilág, 1999. 11-21.

706. *Pölöskei Ferenc:* Az Osztrák-Magyar Monarchia Balkán-politikája az I. világháború előtti években. = A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Rigómezőtől Koszovóig. Történeti és politológiai előadások. Bp. Napvilág, 1999. 47-53.

XX. század

707. *Romsics Ignác:* Magyarország története a XX. században. Bp. Osiris, 1999. 662 p. ill. (Osiris tankönyvek)
Ism. Réti György. = Élet és tud. 1999. 22. 695.

708. *Herczegh Géza:* A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciig. Magyarország a világháborús Európában 1914-1945. [Bp.] M. Szemle Alapítvány, 1999. 592 p. (Magyar Szemle könyvek)

709. *Ravasz István:* Kárpátalja története a XX. sz. első felében. = Hadak útján. 463. 1999. 7-8.

710. *Juhász József:* Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története. [Bp.] Aula, 1999. 376 p. (20. század)

711. *Lőke András:* Ahogy lett, úgy lett. Háborús sorsfordulók - történészi szemmel. = Heti világgazd. 1999. 27. 56-62.
20. század.

1914 - 1918

712. *Pollmann Ferenc:* Nyugati szemmel a „keleti végekről". A Halvány Folt szindróma. = Hadtört. közl. 1999. 4. 881-883.
Keegan, John: The First World War c. könyvéről.

713. *Szále László:* Egy békebeli háború évfordulója. = M. hírlap. 1999. 174. 7.

714. *Jung, Peter:* Marine in Feldgrau 1915-1918. Die K. u. k. Kriegsmarine an der südlichen Isonzofront. Wien, Stöhr, 1999. 148 p. ill. (Österreichische Militärgeschichte. Sonderbd. 1999/1.)
A cs. és kir. Haditengerészet a déli Isonzofronton, 1915-1918.

715. *Fučik, Josef:* Soča (Isonzo). 1917. Paseka Praha, Litomyšl, 1999. 133 p. ill. (Bojište českých dějin, 4.)
Isonzó, 1917. - Magyar vonatkozásokkal.

716. *Bencze László:* A 11. hadsereg offenzívája az Alpokban. 1918. június 15. = Hadtört. közl. 1999. 501-538.

717. *Fučik, Josef:* K posledním bojům a rozpadu rakousko-uhorské armády v říjnu 1918. = Historie a vojenství. 1999. 1. 26-51.
Az osztrák-magyar haderő végső harcai és felbomlása 1918 októberében.

1918 - 1939

718. *Ormos Mária; Nagy Zsuzsa L.; Romsics Ignác:* Kényszerpálya és felelősség. Beszélgetés a nyolcvan éve született Horthy-rendszerről. [Riporter:] Hovanyecz László. = Népszabadság. 1999. 265. 24-25.

719. *Romsics Ignác:* Összeomlás és kibontakozás. -- történész arról, ami a 80 éve átadott Vix-jegyzék előtt és után történt. [Riporter:] Hovanyecz László. = Népszabadság. 1999. 66. 25-27.

720. Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918-1919. Összeáll. és szerk. Ádám Magda, Ormos Mária. Bp. Akad. K., 1999. 395 p.
Eredeti cím: Documents diplomatiques francais sur l'histoire du Bassin des Carpates 1918-1932. 1. köt.

721. Documents d'archives francais sur l'histoire du Bassin des Carpates, 1918-1932. Vol. 3., Juillet 1920 - décembre 1921. ... réalisé sous la direction de Magda Ádám, avec collab. de Katlin Litván ... Bp. Akad. K., 1999. XCVI, 804 p.
A francia diplomácia dokumentumai a Kárpát-medence történetéről, 1918-1932.

722. A Rongyos Gárda harcai 1919-1939. Szerk., az utószót írta Bálint István János. Bp. M. Ház, 1999. 322 p. ill. (Magyar Ház könyvek, 17)

723. *Baragoin, David:* La participation française á la campagne de Slovaquie (avril-aout 1919).= Revue historique des armées. 1999. 3. 21-31.
Francia részvétel Szlovákia küzdelmeiben, 1919. április-augusztus. - Magyar vonatkozásokkal.

724. *Popély Gyula:* Vix alezredes karácsonyi meglepetése. Felvidék, az elpuskázott országrész. = M. fórum. 1999. 51. 11.

725. *Lipcsey Ildikó:* Százhárom nap. Budapest első román megszállásának kronológiája. /1919. augusztus 4 - 1919. november 14./ = Erdélyi magyarság. 39. 1999. 19-25.

726. *Kiss István Géza:* Az ágfalvai csata. = Legyen úgy, mint régen volt... 1. Sydney, Trianon Társaság, 1999. 135-136.

727. *Bachkönig, Wolfgang:* Burgenland, die Landnahme 1921. = Zwischen Gefahr und Berufung. Gendarmerie in Österreich. Werfen, Museumsverein; Wien, Bundesmin. für Inneres, Gendarmeriezentral-kommando. 1999. 135-136.
Burgenland, 1921.

728. *Kiss István Géza:* Népszavazás Sopronban és környékén. = Legyen úgy, mint régen volt... 1. Sydney, Trianon Társaság, 1999. 137-138.

729. *Pomogáts Béla:* Trianoni évfordulók. = M. nemzet. 1999. 128. 8.

730. *Ablonczy Balázs:* Történelmi tudatzavar. Hol írták alá a trianoni békeszerződést? = M. nemzet. 1999. 151. 13.

731. *Kollányi Károly:* A trianoni boszorkánykonyha. Cikkek, tanulmányok. 2. kiad. Pomáz, Kráter Műhely Egyes., 1999. 144 p.

732. *Kiss József:* Múltkép és az európai értékrend kihívásai. Elitélő cseh vélemény a trianoni békeszerződésről. = Bécsi napló. 1999. 4. 6.

733. *Suba, János:* Stanovenie Maďarsko-Československej hranice na mieste a jej vytýčenie v rokoch 1921-1925. (Historický prehl'ad) = Vojenská história. 1999. 3. 71-81.
A magyar-csehszlovák határvonal megállapítása, 1921-1925.

734. *Illényi Balázs:* Kényszervágások. A Párizs környéki békék nyolcvan éve. = Heti világgazd. 1999. 25. 87-91.

735. *Szabó Miklós:* A németek és Európa Versailles-a. = M. hírlap. 1999. 153. 7.

736. *Tomka Béla:* A Harmadik Birodalom. A kutatás új útjai. Szeged, JATE Pr., 1999. 112 p.

737. *Réti György:* Magyarország csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez. = Világtörténet. 1999. ősz-tél. 88-97.

738. *Réti György:* A döntéstől a paktumig. Hatvan éve történt. = Élet és tud. 1999. 5. 132-135.
Magyar-olasz diplomácia, 1938-39.

739. *Réti György:* Budapest és Róma nem lép be a háborúba. Hatvan éve történt. = Élet és tud. 1999. 37. 1162-1164.

740. *Ungváry Krisztián:* 1939. augusztus 19.: egy beszéd és ami mögötte van. Néhány adalék a Molotov-Ribbentrop-paktum valóságos történetéhez. = Kritika. 1999. 8. 29-32.

741. *Szakály Sándor:* Egy szerződés, amely felosztotta Kelet-Európát, és meglepte (?) a világot. A Sztálin-Hitler paktum - és ami utána következett. = Napi Mo. 1999. 202. 11.

742. *Faggyas Sándor:* Egy paktum, amely megrengette a világot. = M. nemzet. 1999. 195. 8.
Molotov-Ribbentrop paktum

743. *Kun Miklós:* Moszkva, 1939 augusztusa, Ribbentrop és Molotov. = M. hírlap. 1999. 195. 7.

744. *Gereben Ágnes:* Moszkva, 1939 augusztusa. = Kritika. 1999. 8. 26-27.
Molotov-Ribbentrop paktum.

745. *Ádám Magda:* München és Franciaország. Létezett-e csehszlovák-francia katonai egyezmény? = História. 1999. 2. 3-6.

746. *Réti György:* Kárpátalja visszafoglalása. Hatvan éve történt. = Élet és tud. 1999. 12. 356-358.

747. *Szakály Sándor:* Hatvan éve tért vissza

Kárpátalja. Az első bécsi döntés háttere. = Napi Mo. 1999. 73. 7.

748. *Csicsery-Rónay István:* A Teleki-doktrína. Magyarország a második világháború küszöbén. = M. nemzet. 1999. 195. 8.

749. *Réti György:* Az acélpaktum és a Teleki-levelek. Hatvan éve történt. = Élet és tud. 1999. 30. 949-951.

750. *Vigh Károly:* Teleki Pál titkos tevékenysége a Sándor-palotában. = Valóság. 1999. 7. 71-78.

751. *Illényi Balázs:* Lovagias ügy. Német átvonulási kérelem, 1939. = Heti világgazd. 1999. 35. 97-99.

1939 - 1945

752. *Churchill, Winston S.:* A második világháború. 1-2. [Vál. Csurdi Sándor, Gyarmati György.] [Az életrajzokat Csurdi Sándor jegyzeteinek felhasználásával Békés Csaba írta.] Bp. Európa, 1999. 2 db (649, 752 p.) (Memoria mundi)
Eredeti cím: The Second World War.

753. *Churchill, Winston S.:* Nagy csaták. Híres-hírhedt szereplők. Fejezetek a második világháborúból. Bp. M. Könyvklub. 1999. 328 p.
Eredeti cím: The Second World War
Ism.: = Élet és tud. 1999. 52-53. 1651.

754. *Farrington, Karen:* Küzdelem a győzelemért. Debrecen, Hajja és Fiai, 1999. 248 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Battle for victory

755. *Hernádi Tibor:* A második világháború igaz története. 2. kiad. Baja, Magánkiad., 1999. 415 p.

756. *Ormos Mária:* Hitler háborúja. = Rubicon. 1999. 5-6. 9-14.

757. *Ormos Mária:* Esztelen időjátszma. Hitler háborús stratégiája és az időtényező. = Rubicon. 1999. 1. ksz. 4-10.

758. *Pritz Pál:* Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban. Bp. Osiris, 1999. 312 p.

759. *Diószegi István:* A háború csapdájában. Sehová sem vezető lendület. = Rubicon. 1999. 1. ksz. 16-21.

760. *Ravasz István:* A német szövetségi rendszer a világháború időszakában. = Rubicon. 1999. 5-6. 24-26.

761. *Lengyel Ferenc:* A német sikerek titka. = Rubicon. 1999. 5-6. 27-30.

762. *Hoyt, Edwin P.:* Villámháború. Bp. Agora, 1999. 301 p. (A második világháború hadszínterei)
Eredeti cím: Blitzkrieg

763. *Mannerheim, Gustav:* A téli háború, 1939-1940. Részlet -- tábornagy „Minnen" (Helsinki, 1952.) című emlékirataiból. Bp. Püski, 1997. 107 p.
Ism.: Nagy Domokos Imre. = Hadtört. közl. 1999. 1. 193-197.

764. *Matthaeidesz Konrád:* Elfelejtett háború. = Népszava. 1999. 295. Szép szó mell. II. 1939. orosz-finn háború - Magyar vonatkozásokkal.

765. *Keresztes Lajos:* A lengyelországi hadjárat és előzményei. Ma hatvan éve kezdődött a második világháború. = M. nemzet. 1999. 203. 6.

766. *Wendt, Bernd Jürgen:* 1939. A „stratégiai ablakon" keresztül a második világháborúba. [Ford.] = Rubicon. 1999. 5-6. 4-8.

767. *Ábrán László:* Orvtámadás hajnalban. 1939. szeptember 1.: tűz alatt a Westerplatte. = Népszava. 1999. 206. Szép szó mell. II.

768. *Diószegi István:* Franciaország bukása. = Rubicon. 1999. 5-6. 14-18.
1940.

769. *Frayn-Turner, John:* Az angliai csata. Debrecen, Hajja, 1999. 232 p. 48 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: The battle of Britain

770. *Barta Róbert:* A Luftwaffe London fölött. Az angliai csata. = Rubicon. 1999. 5-6. 76.

771. *Blandford, Edmund:* Célpont: Anglia. A Luftwaffe szárnyain a II. világháborúban. Debrecen, Hajja, 1999. 265 p. 24 t. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Target: England

772. *Diószegi István:* A balkáni országok útja a nagy háborúba, 1940-1941. = A Balkánháborúk és a nagyhatalmak. Rigómezőtől Koszovóig. Történeti és politológiai előadások. Bp. Napvilág, 1999. 81-89.

773. *Ravasz István:* Két háború egy időben. Balkáni konfliktus - fél évszázaddal ezelőtt. = M. honvéd. 1999. 21. 26-27.

774. *Illényi Balázs:* Hány nap az örök? Magyar-jugoszláv szerződések: 1940, 1947. = Heti világgazd. 1999. 18. 99-102, 107.

775. *Kovács Árpád:* A jugoszláviai légi csata. = Aviator. 1999. 23. 8-11.
776. *Juhász József:* Délszlávok a II. világháborúban. = Volt egyszer egy Jugoszlávia. [Bp.] Aula, 1999. 73-111.
777. *Magyarics Tamás:* Amerika felébred. Roosevelt útja a háborúig. = Rubicon. 1999. 5-6. 37-41.
778. *Diószegi István:* A Szovjetunió külpolitikája a második világháború első hónapjaiban. 1939. szeptember - 1940. március. = Rubicon. 1999. 3. 42-44.
779. *Kolontári Attila:* A Szovjetunió és a támadó háború 1941-ben. (Szemle.) = Klió. 1999. 3. 126-133.
Nevežin, Vladimir Aleksandrovič: Sindrom nastupatelnoj vojnü. Moskva, AIRO-XX. 1997.
780. *Mujzer Péter:* Jégtörő, avagy ki indította a keleti hadjáratot. = Repüléstörténeti konferencia közleményei. 1999. 44-46.
781. *Beevor, Anthony:* Sztálingrád. [Ford.] = Rubicon. 1999. 5-6. 42-48.
Eredeti cím: Stalingrad
782. *Horváth Csaba:* Tankcsaták a sivatagban. El-Alamein. = Rubicon. 1999. 5-6. 31-36.
783. *Sipos Péter:* A teheráni konferencia, 1943. A tengelyellenes koalíció próbatétele. = História. 1999. 8. 20-23.
784. *Magyarics Tamás:* Overlord. A második front megnyitásának diplomáciai háttere. = Rubicon. 1999. 1. ksz. 26-31.
785. Az áldozatokra emlékezve. Szerk. Kovács Attila. = M. honvéd 1999. 48. 30-31.
Ukrajna
786. *Józsa Béla:* Menekülés a pokolból. /Falaise, 1944. augusztus/. = Militaria. 15. 1999. 505-525.
787. *Kapronczay Károly:* A varsói felkelés emlékezete. = Hévíz. 1999. 4. 14-19.
788. Az ardenneki offenzíva. Az ardenneki támadás a németek szemszögéből. Szerk. Danny S. Parker. Debrecen, Hajja, 1999. 269 p. [8] t. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Hitler's Ardennes offensive
789. *Whiting, Charles:* Az utolsó támadás. Az ardenneki ütközet újraértelmezése. Debrecen, Hajja, 1999. 249 p. [16] t. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: The last assault
790. *Józsa Béla:* Tigrisek az Ardennekben. 1944. december ... A II. világháború utolsó nagy páncélosütközete. Bp. Tört. Hagyományőrző és Hadisírgondozó Alapítvány, [1998.] 335 p. ill.
791. *Kaiser Ferenc:* Mussolini bukása. = Rubicon. 1999. 5-6. 84-88.
792. *Ryan, Cornelius:* A berlini csata. [Bp.] Corvina, 1999. 407 p. térk. ill. (Faktum)
Eredeti cím: The last battle. Berlin, 1945.
Ism.: Róbert Péter: Berlin eleste. = Új honvédségi szle. 2000. 6. 154-156.
793. *Hoyt, Edwin P.:* Pearl Harbor. [Bp.] Agora, 1999. 288 p. (A második világháború hadszínterei)
Eredeti cím: Pearl Harbor
794. *Maszanobu Cudzsi:* Szingapúr, 1942. Japán legnagyobb győzelme, Nagy-Britannia legnagyobb veresége. Szerk. H. V. Howe. Debrecen, Hajja, 1999. 252 p. [32] t. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Japan's greatest victory, Britain's worst defeat
795. *Csicsery-Rónay István:* A három hadüzenethez vezető út. Magyarország a második világháborúban. = M. nemzet. 1999. 286. 7.
796. *Szabó Péter:* A magyar katonapolitika zsákutcája. = Rubicon. 1999. 5-6. 62-66.
797. *Szakály Sándor:* A hadiállapot beállt. = Rubicon. 1999. 1. ksz. 32-35.
798. *Szakály Sándor:* Volt-e alternatíva? Magyarország a második világháborúban. = Rubicon. 1999. 5-6. 58-62.
799. *Szakály Sándor:* Volt-e alternatíva? Magyarország a második világháborúban. Bp. Ister, 1999. 139 p. ill.
Ism.: Nagy Domokos Imre. = Hadtört. közl. 1999. 3. 653-655.
Pósa Zoltán: Volt-e a magyar részvételnek alternatívája? Magyarország a második világháborúban – Szakály Sándor könyvéről. = Napi Mo. 1999. 73. 7.
Gecsényi Lajos. = Új honvédségi szle. 1999. 5. 148-150.
Perjés Géza. = M. nemzet. 1999. 118. 33.
Ujváry Gábor. = Iskolakultúra. 1999. 8. 110-113.
T. B. = Hadak útján. 466. 1999. 23-24.
800. *Ravasz István:* Summáját írom Magyar Országnak, megszállásának, viadalának... Rendhagyó recenzió hazánk lehetőségeiről a második világháború időszakában. = M. honvéd. 1999. 11. 36-37.
Szakály Sándor: Volt-e alternatíva? Magyarország a második világháborúban című könyvéről.
801. *Szakály Sándor:* Nem volt választási lehetőség. -- új könyve Magyarország II. vi-

lágháborús szerepéről. [Riporter:] Rosdy [Tamás]. = M. nemzet. 1999. 90. 11.

802. *Ölvedi Ignác:* Hadtörténelmi kiegészítések a Rubicon folyóirat 1998. júniusi számában megjelent Pritz Pál: Végzetes út című írásához. = Társad. és honv. 1999. 3-4. 191-194.
Magyarország belépéséről a második világháborúba.

803. *Vajda Ferenc Antal:* Végül is ki bombázta Kassát? = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 1999. 33-46.

804. *Anderson, Truman O.:* A Hungarian „Vernichtungskrieg"? Hungarian troops and the soviet partisan war in Ukraine, 1942. = Militärgeschichtliche Mitteil. 1999. 2. 345-366.
Magyar csapatok és a szovjet partizánháború Ukrajnában, 1942.

805. *Szabó Péter:* A sorsára hagyott hadsereg. = Rubicon. 1999. 1. ksz. 37-40.

806. *Czettler Antal:* Magyar ellenállás a német „végső megoldás" tervével szemben 1942-1943-ban. = M. szle. 1999. 5-6. 66-91.

807. *Czettler Antal:* Elkerülhető volt-e Magyarország német megszállása? = Jászsági évkv. 1999. 83-91.

808. *Ravasz István:* Tigrisek a várban. Magyarország német megszállása – 1944. március 19. = Hadak útján. 463. 1999. 9-10.

809. *Ölvedi Ignác:* Miért maradt el honvédségünk lefegyverzése? Tisztikarunk és országunk német megszállása. 2-3. rész. = Új honvédségi szle. 1999. 1. 50-61., 2. 77-90.
1. rész. = u.o. 1998. 12. sz.
Hozzászólás: Fabinyi József: Gondolatok Ölvedi Ignác tanulmányához. = Új honvédségi szle. 1999. 8. 101-104.

810. *Pritz Pál:* A magyar külügyi szolgálat 1944-ben a német megszállástól október 15-ig. = Múltunk. 1999. 4. 120-137.

811. *Ölvedi Ignác:* 55 éve történ: a m. kir. 1. hadsereg támadása és védelembe vonulása Galíciában 1944 tavaszán. = Társad. és honv. 1999. 3-4. 81-100.

812. *Siegler, Egon:* Harcok a Rokietán. 1944 július - augusztus. = Hadtört. közl. 1999. 3. 630-643.
Tatár-hágó

813. *Pongrácz György:* A duklai ütközet. = Militaria. 14. 1999. 498-499.

814. *Szabó József János:* Dukla. = M. honvéd. 1999. 42. 26-27.

815. *Ravasz István:* Románia átállása 1944. augusztus 23-án. = Hadak útján. 465. 1999.

816. *Ravasz István:* Erdély mint hadszíntér 1944. Bp. Petit Real, 1997.
Tordai csata. = Hadak útján. 466. 1999. 8-11. (részlet)
Ism.: Nagy Domokos Imre: Végigkövetni az eseményeket. = M. honvéd. 1999. 4. 34-35.

817. *Ravasz István:* Az erdélyi hadműveletek 1944 késő nyarán - kora őszén. 4-5. rész. = Hadtört. közl. 1999. 3. 539-581., 4. 756-782.
1-3. rész. = u.o. 1997. 3., 1998. 2., 4.

818. *Illésfalvi Péter:* Kiugrani vagy tovább harcolni? 1944. október tizenötödike dilemmája a magyar katona számára. = M. honvéd. 1999. 45. 26-27.

819. *Dombrády Lóránd:* Ki akart itt kiugrást? = Rubicon. 1999. 1. ksz. 41-43.

820. *Sárközi Sándor:* Futártisztek a Kárpátokban. = Új honvédségi szle. 1999. 11. 80-91.
Fegyverszüneti tárgyalás, 1944.

821. *Vígh Károly:* A Szálasi-puccstól a felszabadító bizottságig. = M. nemzet, 1999. 273. 10.

822. *Ravasz István:* Budapest hadszíntérré válásának tényezői 1944-45-ben. = Hadtört. közl. 1999. 1. 125-141.
Budapest körülzárása. 1. rész. = Hadak útján. 467. 1999. 56. (részlet)

823. *Gasparovich László:* A rettegés ötven napja. Budapest ostroma és a kitörési kísérlet. Debrecen, Hajja, 1999. 286 p. [16] t. ill. (20. századi hadtörténet)

824. Erőd a Duna mentén. A Budapestért 1944-45-ben folytatott harcok katonai iratai a Hadtörténelmi Levéltárban. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta Számvéber Norbert. Közrem. Kun József. Ford. Bőhm Jakab, Kun József, Kovács Vilmos [et al.] Bp. Petit Real, 1999. 187 p,. ill. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)
Ism.: Egri Magdi: Világvárosból ostromváros. = M. honvéd. 1999. 37. 22.

825. *Józsa Béla:* Kitörés, 1945. február 11. = Militaria. 16. 1999. 562-572.

826. *Otu, Petre:* Aspekty rumunsko-slovenských vojenských vztahov (1939-1944). = Vojenská história. 1999. 3. 20-29.
Román-szlovák katonai kapcsolatok, 1939-1944. - Magyar vonatkozásokkal.

827. *Benkes Mihály:* Szuperhatalmak kora. 1945-1992. Bp. Korona, 1999. 302 p. ill.

828. *Nagy Tamás:* A nemzetközi katonai helyzet alakulása 1945 és 1949 között. = Társad. és honv. 1999. 3-4. 117-131.

829. *Nagy László:* NATO évforduló. = Új honvédségi szle. 1999. 4. 15-21.
1949-1999.

830. A NATO. Történet, szervezet, stratégia, bővítés. Szerk. Valki László. [Bp.] Corvina, [1999.] 207 p. (Egyetemi Könyvtár)

831. *Kun Tibor:* Franciaország katonapolitikája Afrikában. (Szemle.) = Klió. 1999. 1. 158-160.
Canal, Joseph: La politique militaire de la France en Afrique entre Yalta et la rupture stratégique de 1989. = Mondes et cultures Acad. des Scienc. d'Outre-Mer, 1997. 110-125.

832. *Békés Csaba:* A hidegháború eredete. = Évkönyv/1956-os M. Forrad. Tört. Dok. Kut. Int. 7. 1999. 217-226.

833. *Mezei Géza:* Németország és a hidegháború. A szövetséges hatalmak és a német kérdés - 1945-1961. Bp. Új Mandátum, 1999. 301 p.

834. *Zsiga Tibor:* A „vasfüggöny" és kora. = Vasi szle. 1999. 6. 795-814.

835. *Brement, Marshall:* Amerika hidegháborús forró háborúi. Ford. = Külpolitika/(1955). 1999. 1-2. 135-148.
1950-1974.

836. *Fischer Ferenc:* A szovjet atomhatalom. = Rubicon. 1999. 3. 56-59.

837. *Pataki István:* A szovjet csapatok létszáma és diszlokációja Magyarországon. = Új honvédségi szle. 1999. 5. 55-67.
1947. dec. - 1991. jún.

838. *Okváth Imre:* Bástya a béke frontján. Magyar haderő- és katonapolitika, 1945-1956. Debrecen, Aquila, 1999. 483 p. [28] t. ill. (Aquila könyvek)
Ism.: Pataky Iván. = Új honvédségi szle. 1999. 8. 161-163.

839. *Okváth Imre:* Repedező bástya a béke frontján. A magyar tömeghadsereg titkai. [Riporter:] Kacsó Lajos. = M. honvéd. 1999. 10. 34-35.
Részlet a könyvből: 33. p.

840. *Balló István:* Adalékok Magyarország 1949--1953 közötti háborús felkészítéséről, a várható hadszíntér előkészítéséről. = Hadtört. közl. 1999. 4. 800-823.

841. *Németh István:* Az egyesítés veszélye. A berlini felkelés, 1953. = Élet és tud. 1999. 50. 1574-1576.

842. *Lefebvre, Denis:* A szuezi ügy. Bp. Osiris, 1999. 151 p. (Osiris könyvtár)
Eredeti cím: L'affaire de Suez

843. *Kiss Gábor Ferenc:* A három muskétás Egyiptomban. = Belvedere meridionale. 9. 1997. 1-2. 91-97.
A szuezi válság, a második arab-izraeli háború.

844. Das internationale Kriesenjahr 1956. Polen, Ungarn, Suez. Hrsg. Winfried Heinemann, Norbert Wiggershaus. Im Auftr. des Militärgeschichtliches Forschungsamtes. München, Oldenburg Verl. 1999. 721 p. (Beiträge zur Militärgeschichte, 48)
1956, a nemzetközi konfliktusok esztendeje. Lengyelország, Magyarország, Szuez. Ism.: Gosztonyi Péter: Az 1956-os esztendő. = Klió. 1999. 2. 141-143.

845. *Bachkönig, Wolfgang:* Burgenland 1956. Ungarnkrise. Rolle der Gendarmerie. = Zwischen Gefahr und Berufung. Gendarmerie in Österreich. Werfen, Museumverein; Wien, Bundesministerium für Inneres, Gendarmeriezentralkommando, 1999. 198-201.
Burgenland 1956 - a magyar válság. A csendőrség szerepe.

846. 1956. Ami a történelemkönyvekből kimaradt. A forradalom igaz története. [...összeáll. Szalay Róbert]. Bp. MET. 1999. 40, [2] fol. ill.

847. *Horváth Miklós:* Adalékok a „fordulat napja" történetéhez. = Új honvédségi szle. 1999. 10. 2-5.

848. *Horváth Miklós:* Hadsereg és forradalom. = Népszabadság. 1999. 247. 30.

849. *Zsitnyányi Ildikó:* Hadsereg és forradalom - 1956. = Hadtört. közl. 1999. 4. 824-850.

850. *Zsitnyányi Ildikó; Kiss Sándor, M.:* Az ötvenes évek riadóterve. Az ezerkilencszázötvenhat októberében is érvényes mozgósítási iratokat találták meg? [Riporter:] Kő András. = M. nemzet. 1999. 78. 16.

851. *Vasvári Vilmos:* Hogyan jutott el a munkástársadalom a forradalomig? Bajtársi beszélgetések 1956-ról. = Köznevelés. 1999. 24-25. 15-16.

852. *Kopácsi Sándor:* Hogyan jutott el a rendőrség a forradalomig? Bajtársi beszélgetések

1956-ról. = Köznevelés. 1999. 24-25. 16-17.

853. *Márton András:* Hogyan jutott el a honvédség a forradalomig? Bajtársi beszélgetések 1956-ról. = Köznevelés. 1999. 24-25. 18-19.

854. *Kozák Gyula:* Szent csőcselék. = Évkönyv/1956-os M. Forrad. Tört. Dok. Kut. Int. 7. 1999. 255-281.

855. *Eörsi László:* A megosztott Kilián. = Népszava. 1999. 138. 7.

856. *Eörsi László:* A corvinisták és a Nemzetőrség. = Beszélő/(1996.) 1999. 11. 21-28.

857. *Eörsi László:* A Kisfaludy utcai felkelőcsoportok. = Évkönyv/1956-os M. Forrad. Tört. Dok. Kut. Int. 7. 1999. 301-311.

858. *Lévai István:* Széna tér, 1956. Szeged, Délmagyarország, 1999. 84 p. ill.

859. Soviet military intervention in Hungary 1956. Ed. by Jenő Györkei, Miklós Horváth. With a study by Alexandr M. Kirov and memoirs of Yevgeny I. Malashenko. Bp. CEU Pr. 1999. 318 p. 12 p. (Atlantic studies on society in change, 100.)
Szovjet katonai intervenció 1956.
Ism.: K[atona] M. I[stván]: Könyvpremier. = M. honvéd. 1999. 15. 27.

860. Szovjet katonai intervenció, 1956. Bp. Argumentum K. 1996. 314 p.
Ism.: Nagy Domokos Imre. = Hadtört. közl. 1999. 4. 888-891.

861. *Kákonyi Gellért:* „Napi kérdésünk: Úgy jönnek, mintha mennének...?" A szovjet külpolitikai és hadászati tevékenység az 1956-os magyar forradalom idején. = Belvedere meridionale. 1997. 1-2. 45-60.

862. *Huszár Tibor; Szabó János:* Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956-1962. Bp. Zrínyi, 1999. 435 p.
Ism.: Pataky Iván: Háttéranyagok 1956 és a Kádár-korszak születéséről. = Új honvédségi szle. 2000. 2. 140-143.

863. *Németh István:* A berlini fal. Negyven éve történt. = Élet és tud. 1999. 8. 232-234.

864. *Vida István:* Magyarország részvétele az 1968-as katonai invázióban. Kádár János és a csehszlovák vezetés. = História. 1999. 1. 20-24.

865. *Pataky, Iván:* Podiel Madarskej l'udovej armády na obsadení Československa v roku 1968. = Vojenská história. 1999. 4. 72-92.
A Magyar Néphadsereg részvétele a csehszlovákiai bevonulásban, 1968-ban.

866. *Pataky Iván:* Adalékok Románia távolmaradásának kérdéséhez a Csehszlovákia elleni 1968. évi agressziójából. = Acta 1998. A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve. 1. köt. Sepsiszentgyörgy, 1999. 337-343.

867. *Kun, Miklós:* Prague spring - Prague fall. Blank spots of 1968. Bp. Akad. K. 1999. 252 p. ill.
Prágai tavasz - prágai ősz. 1968 fehér foltjai.

868. *Šelest, Pëtr:* „Beszélgetés a keserű múltról". – 1968-ról. [Riporter:] Kun Miklós. = História. 1999. 1. 16-19.

869. *Magyarics Tamás:* A prágai tavasz. (Szemle.) = Klió. 1999. 2. 144-148.
Williams, Kieran: The Prague spring and its afternath. Cambridge, Univ. Pr. 1997.

870. *Kiss Gábor [Ferenc]:* „Blitzkrieg" az olajfák alatt. = Belvedere meridionale. 1997. 3-6. 149-161.
A harmadik arab-izraeli háború. 1967.

871. *Hegyi Gergely:* A Yom Kippur-háború. /1-2./ = Belvedere meridionale. 1998. 3-4. 117-122., 5-6. 88-98.
1973.

872. *Anderle Ádám:* Ésszel vagy erővel. Államcsíny Chilében. = História. 1999. 2. 15-18.

873. *Toperczer István:* Sárkány szárnyak. 1-4. rész. = Top gun. 1999. 6. 40-45., 7. 40-45., 8. 37-41., 9. 40-43.
A vietnami légi háború.

874. *Toperczer István:* Észak-vietnami repülők különleges bevetései. = Aero magazin. 1999. 5. 68-69.

875. *Toperczer István:* A Legyőzhetetlen Raj. Vietnami vadászrepülők kalandjai. = Aero magazin, 1999. 10. 70-71.

876. *Toperczer István:* Fedőnevük: Pow és Mia. = Top gun. 1999. 12. 37-41.
Vietnami háború.

877. *Punka György:* Éjféli cowboy. Skyraiderek Vietnam felett. = Aero magazin. 1999. 1. 64-67.

878. *Rónay Tamás:* Rejtélyek Afrika keleti szarvánál. Egykori jó barátok fordultak szembe egymással az etióp-eritreai háborúban. = Népszava, 1999. 69. 9.

879. *Kiss Gábor Ferenc:* Világvége története. /1./ = Belvedere meridionale. 1998. 5-6. 98-103.
Falkland-szigetek, 1982.

880. Forró égbolt Afganisztán felett. Háború a levegőben. 1-3. rész. Markovszkij, V. Ju. ... nyomán. [Ford.] = Haditechnika. 1999. 2. 17-19., 3. 17-19., 4. 22-26.

881. *Holló József; Bene Gyula:* Az amerikai-magyar katonai kapcsolatok kialakulása, fejlődése. = Új honvédségi szle. 1999. 9. 127-135.

882. *Deák Péter:* A honvédelem tíz éve. = M. hírlap. 1999. 268. 7.

883. *Bedő Csaba:* Bombázás ramadán előtt. = Zsaru. 1999. 1. 10-11.
A sivatagi róka hadművelet, 1998.

884. *Romsics Ignác:* A délszláv válság/ok/ háttere. = Európai utas. 35. 1999. 4-11.

885. *Békés Sándor:* Lángoló határ. Tények, adatok, emlékek a délszláv háborúról, 1991-1996. Pécs, Reprint Kft., 1999. 141 p. ill.

886. *Bayer József:* A délszláv háború - a szép új világ nyitánya? = A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Rigómezőtől Koszovóig. Történeti és politológiai előadások. Bp. Napvilág, 1999. 109-118.
l. még Kritika. 1999. 6. 8-11.

887. *Ravasz István:* Jugoszlávia felbomlása. = Hadak útján. 464. 1999. 12.

888. *Hankiss Elemér:* A bombázás. = Kritika. 1999. 7. 7-10.
A koszovói hadművelet háttere.

889. *Botz László:* A balkáni válság és kilátásai. = Hadtudomány. 1999. 1. 18-24.

890. *Kovács Attila:* Szerbia-Montenegro. Polgárháború? = M. honvéd. 1999. 21. 12-13.

891. *Kapronczay Péter; Nagy Tamás:* A koszovói válság történeti és biztonságpolitikai összefüggései. = Valóság. 1999. 6. 88-106.

892. *Nagy László:* Koszovó - válság és megoldás. = Új honvédségi szle. 1999. 8. 44-48.

893. Szabó László: A koszovói válság. Bp. Honvéd K., 1999. 93 p.

894. *Kapronczay Péter:* A koszovói konfliktus történelmi, politikai és kulturális háttere. = A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Rigómezőtől Koszovóig. Történeti és politológiai előadások. Bp. Napvilág, 1999. 23-36.

895. *Pollmann Ferenc:* Szerbek és/vagy albánok otthona? Koszovó. 1-3. rész. = M. honvéd. 1999. 14. 34-35., 15. 26-27., 16. 26-27.

896. *Juhász József:* Az albánkérdés Jugoszláviában. = A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Rigózemzőtől Koszovóig. Történeti és politológiai előadások. Bp. Napvilág. 1999. 91-108.

897. *Szabó László:* A koszovói válság albán dimenziói. = M. honvéd. 1999. 16. 10-11.

898. *Szabó F. Ferenc:* Koszovói felkelők: a semmiből jött sereg. = Népszava, 1999. 49. Szép szó mell. V.

899. *Nagy László:* A NATO újabb szerepvállalása Jugoszláviában. = Új honvédségi szle. 1999. 6. 43-49.
Koszovo

900. *Krausz Tamás:* A nagyhatalmak és a Jugoszlávia elleni NATO-légiháború okai. = A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Rigómezőtől Koszovóig. Történeti és politológiai előadások. Bp. Napvilág, 1999. 119-128.

901. *Konrád György:* Ki adott erre jogot? = Népszabadság. 1999. 100. 27.
A NATO jugoszláviai katonai akciójáról.

902. *Konrád György:* A jugoszláviai háború (és ami utána jöhet). Jegyzetek 1999-ben márciustól júniusig. Bp. Palatinus, 1999. 101 p. (Vita, 1.)

903. *Zizek, Slavoj:* A kettős zsarolás ellen. = Kritika. 1999. 6. 3-5.
A szerbiai NATO-bombázás.

904. *Németh András:* Békebombák. NATO-akció Jugoszlávia ellen. = Heti világgazd. 1999. 13. 8-12.

905. *Németh András; Tóth László:* Halálos tavasz a Balkánon. Bp. Korona, 1999. 323 p. ill.
Ism.: Halmai Katalin: Villámgyorsan kiadták a légicsapások krónikáját. = Népszava. 1999. 168. 9.

906. *Kovács Attila; Tóth László:* Határozott erő. Aviano Légibázis, 1999. március 24. Az első napok krónikája. = M. honvéd. 1999. Ksz. 15 p.

907. Az Allied Force (Szövetséges Erő) hadművelet néhány érdekessége. 1. rész. Operation Allied Force. Chronology-Kosovo war diary. /Air International, 1999. 5., 6./ sz. nyomán. [Ford.] = Haditechnika. 1999. 4. 17-21.

908. *Kővári László:* Bevetésből nem tért vissza. = Top gun. 1999. 7. 14-15.
A jugoszláviai légi háború

909. *Hódi Sándor:* Jugoszlávia bombázása. Háborús napló. Bp. M. Fórum K., 1999. (Magyar Fórum könyvek)

910. *Magyar István:* A NATO jugoszláviai légi támadó-hadművelete. = Hadtudomány. 1999. 3-4. 35-44.

911. *Pados Ferenc:* A koszovói háború katonai tapasztalatai. = Új honvédségi szle. 1999. 10. 56-63.

Összefoglaló munkák, általános kérdések

912. Emlékezet, kultusz, történelem. Tanulmányok az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából. Szerk. Hudi József, Tóth G. Péter. Veszprém, Laczkó D. Múz., Veszprém M. Múz. Ig., 1999. 233 p. ill.

913. *Hermann Róbert:* Az 1848-1849-es honvédség és öröksége. = 1848-1849. Örökség és emlékezet = Erbe und Erinnerung. „Kufstein V." Tanácskozás Felsőpulyán 1998. szeptember 11-13-án. Wien, 1999. 15-36.

914. A Batthyány-kormány emlékalbuma. Előszó: Csorba László. [Írták:] Erdődy Gábor [et al.] A képeket vál. Basics Beatrix. Bp. Kossuth, 1999. 187 p. ill.

915. *Hermann Róbert:* Ezernyolcszáznegyvennyolc te csillag?! A Belvedere Meridionale körkérdése. Szeged, Belvedere Meridionale, 1999. 1-2. 29-30.

916. *Kedves Gyula, Zachar József, Zachar Péter Krisztián:* 1848-49-ről százötven év távlatából. Siklós, Siklósi Vár és Múzeumbaráti Kör, 1999. 84 p. (Siklósi füzetek)

917. *Kedves Gyula:* Forradalom és szabadságharc Magyarországon 1848-49-ben. = „Fényesebb a láncnál a kard..." Emlékkiállítás az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára. Bp. Hadtört. Múz., 1999. 7-33.

918. *Susa István:* Bevezető az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc történetéhez. = A Magyar Honvédség 150 éve. Bp. BJKMF, 1999. 11-26.

919. A nemzet közös, nagy ügye volt. [Kerekasztal-beszélgetés.] [Vitavezető:] Szunyogh Szabolcs. = Köznevelés. 1999. 30. 10-11.

920. *Éliás Ádám:* 1848-49 rejtett üzenetei. = Napi Mo. 1999. 61. 12., 66. 14., 72. 14., 78. 14., 83. 14., 89. 14., 95. 14., 100. 14., 106. 14., 112. 14., 118. 14., 123. 12., 129. 14., 135. 14., 141. 14., 147. 14., 153. 32., 159. 22., 171. 22., 183. 22., 194. 26.

921. *Martin József:* Lapozgató 1849-ből. = Népszava. 1999. 165., 171., 177., 183., 189., 194., 200., 206., 212., 218., 224., 230., 236.

922. 1848-1849. Örökség és emlékezet = Erbe und Erinnerung. „Kufstein V." Tanácskozás Felsőpulyán. 1998. szeptember 11-13-án. Szerk. Szakály Sándor. Wien/Bécs, Ausztria Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szöv., 1999. 154 p.

923. Katonák, papok, polgárok 1848-49-ben. Tudományos konferencia a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén, 1998. szeptember 24. Szerk. Döbör András [et al]. Szeged, Belvedere Meridionale, 1999. 141 p. ill. (Belvedere meridionale kiskönyvtár, 12)

924. Események - eszmék, katonák, polgárok 1848-1849-ben. Tudományos konferencia. Salgótarján, 1998. szeptember 25. = Nógrád m. múz. évkv. 22. 1998. 7-145.

925. *Hermann Róbert:* Nemzetközi tudományos konferencia Buda bevétele 150. évfordulójának tiszteletére. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 1999. május 19-20. = Hadtört. közl. 1999. 2. 485-487.

926. Világostól - Aradig. Egy emlékülés naplójából. 1999. VIII. 22. [Szerk. Kereskényi Miklós.] [Kiad. 1848-49-es Honvédtiszti Emlékhely Alapítvány.] Gyula, 1999. 93 p. ill.

927. *Kálmán Gyula:* A győzelem 150. évfordulóján. Emlékülés és Kmety György szobrának felavatása Csornán. = Soproni szle. 1999. 3. 310-312.

928. *Hermann Róbert:* Csatáink és kudarcaink - új megközelítésben. Eredmények és feladatok 1848-49 hadtörténetének kutatásában. = História. 1999. 3. 18-19.

929. *Hermann Róbert:* Eredmények és feladatok 1848-49 hadtörténetének kutatásában. = Közgyűlési előadások 1998. 1. Bp. 1999. 97-111.

930. *Hermann Róbert:* Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc a magyar történetírásban. = Aetas. 1999. 1-2. 62-85.

931. *Hermann Róbert:* A 150. évforduló termése. Új kiadványok az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc történetéről. = M. napló. 1999. 7. 42-55.

932. *Krámer Iván:* „Fényesebb a láncnál a kard". Barangolások az 1848/49-es szabadságharc 150. évfordulója alkalmából megjelent irodalomban. = Új honvédségi szle. 1999. 5. füzet. 18 p.

933. *Krámer Iván:* „Fényesebb a láncnál a

kard..." Ajánlások az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából megjelent irodalomból. = M. honvéd 1999. 10. 26-27.

934. „Fényesebb a láncnál a kard..." Emlékkiállítás az 1848-49. évi forrdalom és szabadságharc 150. évfordulójára. Szerk. Cs. Kottra Györgyi. Bp. Hadtörténeti Múz., 1999. 208 p. ill.

935. *Kedves Gyula:* „Fényesebb a láncnál a kard". 1848-49-es emlékkiállítás a Hadtörténeti Múzeumban. = M. honvéd. 1999. 50-52., 59-62.

936. *Schelken Pálma:* „Fényesebb a láncnál a kard". A magyar történelem hiteles dokumentumai. = M. nemzet, 1999. 61. 21.
A Hadtörténeti Múzeum kiállítása.

937. *Nagy Imre Gábor; Ódor Imre; Radnóti Ilona:* Pécs-Baranya 1848-1849-ben. A magyar polgári forradalom és szabadságharc 150. évfordulója tiszteletére. Pécs, Baranya M. Lvt. 1998. 36 p. ill. (Tanulmányok és források Baranya megye történetéből, 4)
Kiállítási ismertető.

938. *Kottra Györgyi, Cs.:* A szabadságharc zászlói. = „Fényesebb a láncnál a kard..." Emlékkiállítás az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára. Bp. Hadtört. Múz., 1999. 35-39.

939. *Kottra Györgyi, Cs.:* A Hadtörténeti Múzeum 1848/49-es kiállítási zászlóinak restaurálásáról. = M. múz./ (1995.) 1998. 2. 3-5.

940. *Neogrády László:* Az 1848-1849. évi szabadságharc honvéd zászlainak első és második hazatérése (1941. március 21., 1849. március 15.) = M. honvéd. 1999. 5. 34-35.

941. *Gyórkei Jenő:* A szabadságharc hadilobogóinak utóélete. 1849-1948. = História. 1999. 3. 24-27.

942. *Ságvári György:* Honvédegyenruhák. = „Fényesebb a láncnál a kard..." Emlékkiállítás az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára. Bp. Hadtört. Múz., 1999. 41-45.

943. *Kedves Gyula:* Fegyverek a szabadságharcban. = „Fényesebb a láncnál a kard..." Emlékkiállítás az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára. Bp. Hadtört. Múz., 1999. 47-55.

944. *Kedves Gyula:* Pikéty Ágoston honvédtábornok szablyája. = Kaliber. 9. 1999. 46-47.

945. *Pallós Lajos:* Pénztörténeti emlékek a Batthyány-kormány időszakából. = A Batthyány-kormány emlékalbuma. Bp. Kossuth. 1999. 159-176 p. ill.

946. *Bőhm Jakab:* A szabadságharc iratkincsei. A főlevéltáros öröksége. [Riporter:] Kacsó Lajos. = M. honvéd. 1999. 13. 33.

947. Az 1848-49. évi forradalom és szabadságharc, az abszolutizmus kora, az 1848-49-es honvédmenház, az 1848-49-es honvédegyletek iratainak ismertető- és raktárjegyzéke. Összeáll. Bőhm Jakab. Bp. Petit Real, 1998. 68 p. ill. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok. Levéltári segédletek)

948. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára 1848-1849-es iratanyaga. Tematikus repertórium. [Írta Dominkovits Péter, Németh Ildikó, Polgár Tamás.] Sopron, Győr-Moson-Sopron M. Soproni Lvt., 1999. 181 p.

949. *Rákóczy Rozália:* 1848--1849-es erdélyi és partiumi vonatkozású kisnyomtatványok. 2. = Acta 1998. A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve. 1. köt. Sepsiszentgyörgy, 1999. 101-117.
1. rész. = u. o. 1997. 2. köt.

950. *Róbert Péter:* A szabadságharc katonai sajtója. = Társad. és honv. 1999. 3-4. 67-80.

951. *Papp Dezső:* Mozgó tábori nyomdák a szabadságharc alatt. = M. honvéd. 1999. 50-52. 64-65.

952. *Hermann Róbert:* Így látta az ellenség. = M. honvéd. 1999. 50-52. 66-67.
Illusztrált hadijelentések. Armee-Bulletin 42 darabból álló gyűjteménye.

953. Holtzapfelből Vastáji lett. Diadalról és gyászról, kisebb zsemlyéről és színházi sikerekről írtak a korabeli lapok. = Népszabadság, 1999. 61. 22-23.
1849-es újságok

954. *Rózsa Mária:* Az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc visszhangja a Minerva c. folyóiratban (1848-1856). = M. könyvszle. 1999. 1. 35.

955. *Hermann Róbert:* 1849. március 15.: Az első évforduló. = Napi Mo. 1999. 61. 14.

956. 1849 márciusa - az első évforduló. Az összeállítást készítették: Galovtski Gábor, Győri László, Hermann Róbert, Helgert Imre. = M. honvéd. 1999. 10. 4-8.

957. *Illényi Balázs:* Egy évvel később. 1849. március 15. = Heti világgazd. 1999. 10. 91-93.

958. *Kósa László:* 1848/49 a nemzet emléke-

zetében. = 1848-1849. Örökség és emlékezet = Erbe und Erinnerung. „Kufstein V." Tanácskozás Felsőpulyán 1998. szeptember 11-13-án. Wien, 1999. 89-99.

959. „Mi volt Magyar Ország, mi volt szabadsága..." Emlékiratok. ...vál és sajtó alá rend. Forrai Ibolya. Bp. Néprajzi Múz., 1999. 372 p. ill. (Fontes musei ethnographiae, 5.) (Negyvennyolcas idők, 2.)

960. *Kobzos Kiss Tamás:* A szabadságharc dalok tükrében. = 1848-1849. Örökség és emlékezet = Erbe und Erinnerung. „Kufstein V." Tanácskozás Felsőpulyán 1998. szeptember 11-13-án. Wien, 1999. 135-146.

961. *Bóra Ferenc:* Rendhagyó tények a magyar szabadságharc honvédségéről. (Versek, napi krónikák, népdalok, ponyvaversek). = Új honvédségi szle. 1999. 8. 111-116.

962. *Bóra Ferenc:* Letiport szabadságharcunk. = Új honvédségi szle. 1999. 10. 112-114. Katonadalok, versek.

963. *Bene János:* Honvédnapló és levelek 1848-ból. = Szabolcs-szatmár-beregi szle. 1999. 3. 292-304.

964. *Görömbei András:* A szabadságharc utóélete a magyar költészetben. = 1848-1849. Örökség és emlékezet = Erbe und Erinnerung. „Kufstein V." Tanácskozás Felsőpulyán 1998. szeptember 11-13-án. Wien, 1999. 109-124.

965. Csillagok csillaga. 1848-49. Szerzők. Varga László [et al.] [Eger], [1999.] 244 p. ill. (Magyar Irók Nemzetközi Szövetsége könyvtára, 61)

966. *Gömöri György:* Az 1848/49-es szabadságharc a világirodalomban. = 1848-1849. Örökség és emlékezet = Erbe und Erinnerung. „Kufstein V." Tanácskozás Felsőpulyán 1998. szeptember 11-13-án. Wien, 1999. 125-133.

967. *Basics Beatrix:* „Fegyverek közt hallgatnak a Múzsák"? 1848-1849 a képzőművészetben. = A Batthyány-kormány emlékalbuma. Bp. Kossuth, 1999. 133-158. ill.

968. *Basics Beatrix:* A '48-49-es forradalom és szabadságharc a képzőművészetben. = „Fényesebb a láncnál a kard..." Emlékkiállítás az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára. Bp. Hadtört. Múz., 1999. 57-61.

969. *Beke György:* Négy nap dörgött az ágyú. Barangolások honvédségünk szülőhelyein. Bp. Zrínyi, 1999. 255 p.

970. *Nagy András, D.; Hankó József:* Szabadságharcos sírok Békés megyében. Gyula, 1998. 36 p.

971. *Vedres Emese Gyöngyvér:* A héfalusi csángók 1848/49-es emlékhelyei. = Honismeret. 1999. 3. 19-26.

972. *Hogya György:* 1848/49-es honvéd síremlékek Veszprémben. Veszprém, Magánkiad. 1999. 62 p. ill. (Veszprém városi füzetek, 2) A függelékben: Dokumentumok a forradalom és szabadságharc veszprémi eseményeiről.

973. *Szigeti Zoltán:* A gyulai 1848/49-es Honvédtiszti Emlékhely története. = Világostól - Aradig. Egy emlékülés naplójából. Gyula, 1999. 83-92. ill.

974. *Szénássy Árpád:* Az 1848-49-es szabadságharc emlékhelyei. Pozsonytól Komáromon át Ipolyságig. Komárom, KT, [1999.] 184 p. ill. (Közkincseink...)

975. Kápolna. = M. honvéd 1999. 9. 2. Szoboravatás.

976. *Matthaeidesz Konrád:* Koszorú a várfalon. = Népszabadság. 1999. 233. 11. Arad

977. *Matthaeidesz Konrád:* Emlékezés egy emlékműre. Zala György alkotása „feltámadásra" vár Aradon. = Népszava. 1999. 236. Szép szó mell. II.

978. *Szatucsek Zoltán:* A mindenhonnan kiutált Hentzi-szobor. A Monarchia felbomlása után már nem volt miért tekintettel lenni az osztrák érzelmekre. = Népszabadság, 1999. 289. 40.

979. *Seres Attila:* Garibaldi első hadsegéde. Türr István szobrot kap Rómában a Gianicolo-domb emlékparkjában. = Népszabadság. 1999. 212. 26.

980. *Gyergyói Levente:* Résnyire nyílt a remény ajtaja. Emléktúra az 1848-49-es felvidéki hadjárat útvonalán. = M. nemzet. 1999. 109. 6.

981. *Szendrei Lőrinc:* Tűzpárbaj és huszárroham. Másfél száz év múltán az isaszegi csatamezőn. = M. nemzet. 1999. 83. 23. Hadijáték.

982. *Erdész Sándor:* Az 1848-49-es szabadságharc megyénk néphagyományában. = Szabolcs-szatmár-beregi szle. 1999. 3. 362-367.

983. *Kosáry Domokos:* Magyarország és a nemzetközi politika 1848-1849-ben. Bp. História. MTA Történettud. Int., 1999. 348 p. (História Könyvtár. Monográfiák, 11.)

984. *Raáb Renáta:* A magyar szabadságharc a korabeli dán sajtóban. = Századok. 1999. 6. 1297-1333.

985. *[Szalay, Ladislav] Gabriel Viktor:* 1848-49 legendája a szlovák történetírásban. Pozsony, Kalligram, 1999. 197 p.
Eredeti cím: Legenda rokov meruôsmych

986. *Kovács István:* „Mindvégig veletek voltunk". Más nemzetek fiai a magyar szabadságharcban. = 1848-1849. Örökség és emlékezet = Erbe und Erinnerung. „Kufstein V." Tanácskozás Felsőpulyán 1998. szeptember 11-13-án. Wien, 1999. 71-78.

987. *Kovács István:* Polski legioneri, honvedi i razuznavači v ungarskate bojna za nezavisimost. = 1848-1850: Studii za ungarskata vojna za nezivisimost i nejniâ bălgarski kontekst. Sofiâ. 1999. 39-53.
Lengyel légiósok, honvédek és felderítők a magyar függetlenségi háborúban.

988. *Kovács István:* Lengyelek érdeme a szolnoki diadal. = Napi Mo. 1999. 61. 14.

989. Pod wspólnym sztandarem. Polacy w wegierskiej wiosnie ludów = Közös lobogó alatt. Lengyelek a magyar szabadságharcban, 1848-49. Szerk. Alicja Nagy, Ábrán László. Bp. Bem J. Lengyel Kult. Egyes., 1999. 188 p. ill.
Az 1998. áprilisában rendezett tudományos tanácskozás előadásainak anyaga.

990. *Vesztróczy Zsolt:* Közös lobogók alatt (1848-1849). = Valóság. 1999. 11. 114-116.
A Bem József Lengyel Kulturális Egyesület konferenciakiadványának ismertetése.

991. *Nagy Alicja:* Közös lobogó alatt. [Riporter:] Ábrán László. = Népszava. 1999. 200. Szép szó mell. II.

992. 1848-1850: Studii za ungarskata vojna za nezavisimost i nejniâ bălgarski kontekst. Săstav. predgavor, hronologiâ D'ord' Arato. Sofiâ, IK Ogledalo, Ungarski kulturen institut, 1999. 207 p. ill.
1848-1850. Tanulmányok a magyar függetlenségi háborúról és bolgár vonatkozásairól.

993. *Pete László:* Az olasz légió Debrecenben /1849./ = Debreceni szle./(1993). 1999. 3. 387-402.

994. *Pete László:* Monti ezredes és az olasz légió a magyar szabadságharcban. Debrecen, Multiplex Media, Debrecen Univ. Pr. 1999. 268 p. [24] t. ill.

995. Godina 1848 u Hrvatskoj. Katalog izložbe. [Autori ... Jelena Borošak-Marijanovič et al.] Zagreb, Hrvatski povijesni muzej, 1998. 160 p. ill.
Az 1848-as év Horvátországban. A Horvát Történeti Múzeum katalógusa.

996. *Egyed Ákos:* Az 1848-49-es román forradalom. (Szemle.) = Klió. 1999. 1. 121-124.
Revoluţia Română den 1848-1849. Consideraţii si reflexii Centrul de Studii Transilvane. Cluj-Napoca, Fundaţia Centrala Română, 1997.

997. *Hermann Róbert:* Az abrudbányai tragédia, 1849. Hatvani Imre szabadcsapatvezér és a magyar-román megbékélés meghiúsulása. Bp. Heraldika, 1999. 330 p.

998. *Domonkos László:* A Balkán bemutatkozása. = Napi Mo. 1999. 31. 17.
Szerb vérengzések a Délvidéken 1848–49-ben.

999. Statáriális eljárás Dimitrije Stanimirovič és Naum Kojič ellen 1848 júliusában. Adalékok a délvidéki szerb felkelés történetéhez. [Közread., bev., jegyz. ell.] Nagy Sándor. = Fons. 1999. 1-2. 131-178.

1000. *Bíró Csaba:* Vérengzés Szőregen és Szegeden. = Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben. Tudományos konferencia a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén, 1998. szeptember 24. Szeged, Belvedere Meridionale, 1999. 51-61.

Hadügy, fegyveres erők

1001. *Hermann Róbert:* A politikai és katonai vezetés viszonya 1848-49-ben. = Kisebbségkutatás. 1999. 3. 355-377.

1002. *Hermann Róbert:* A Batthyány-kormány hadügyi politikája. = A Batthyány-kormány emlékalbuma. Bp. Kossuth, 1999. 51-132. ill.

1003. *Erdődy Gábor:* A Batthyány-kormány. =

A Batthyány-kormány emlékalbuma. Bp. Kossuth, 1999. 7-50. ill.

1004. Bécs és Pest-Buda 1848 nyári iratváltása a magyar hadügyi önállóság ügyében. Közread., bev., jegyz. ell. és ford. Gergely András. = Századok. 1999. 2. 313-328.

1005. *Hermann Róbert:* A Függetlenségi Nyilatkozat és a Habsburgok trónfosztása. = Napi Mo. 1999. 87. 7.

1006. *Hermann Róbert:* A kormánybiztosi rendszer 1848-49-ben. = Történelmi tanulmányok. Miskolc, 1999. 181-193. (Studia Miskolciensia, 3.)

1007. *Ács Tibor:* Az első honvéd vezérkar létrejötte és működése 1848-ban. Bp. HV Tudományszervező Oszt., 1999. 126 p.

1008. *Ács Tibor:* A tudományegyetem hadi tanfolyama és a pesti egyetemi légió 1848-1849. = Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei = Annales Bibliothecae Universitatis de Rolando Eötvös nominatae, 9. 1999. Bp. 1999. 275-318.

1009. *Ács Tibor:* A Magyar Hadi Főtanoda, 1848-1849. = Hadtört. közl. 1999. 2. 303-351.

1010. *Bona Gábor:* Az 1848-49-es honvédsereg felső vezetői. = Rubicon, 1999. Mell. I-VII., X-XV.

1011. *Bona Gábor:* Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. 3. köt., R-Zs. Bp. Heraldika, 1999. 564 p.

1012. *Bona Gábor:* Az 1848-as honvédsereg Baranya megyei származású tisztjei. = Baranya. 11-12. 1998/1999. 127-171.

1013. *Bona Gábor:* A '48-as honvédsereg Nógrád megyei születésű tisztjei. = Nógrád m. múz. évkv. 22. 1998. 9-47.

1014. *Bona Gábor:* Az 1848/49-es honvédsereg Szabolcs megyei születésű tisztjei. 2. rész. = Szabolcs-szatmár-beregi szle. 1999. 3. 273-285.
1. r. = u. o. 1998. 2.

1015. *Hermann Róbert:* Armiâta na borbata za nezavisimost ot 1848-1849. = 1848-1850. Studii za ungarskata vojna za nezavisimost i nejniâ bălgarski kontekst. Sofiâ, 1999. 119-138.
A fegyveres erők az 1848-1849-es függetlenségi harcokban.

1016. *Hermann Róbert:* Térdhajtás a honvédsereg előtt. Beszélgetés - - hadtörténésszel. [Riporter:] Kiss Zoltán. = Új honvédségi szle. 1999. 5. 93-101.

1017. *Csikány Tamás:* Az 1848/49-es magyar szabadságharc honvédseregének szervezete és vezetése. = Társad. és honv. 1999. 1. 13-30.

1018. *Csikány Tamás:* A honvédsereg szervezése 1848-ban. [Bp.] HM Tájékoztatási és Médiaközpont, 1998. 16 p. (Jeles napok, 3.)

1019. *Csikány Tamás:* Az V. (később IX.) honvéd lovasüteg története 1848-1849-ben. = Hadtört. közl. 1999. 2. 277-302.

1020. *Kedves Gyula:* Sformiraneto na ungarskata revolucionna armiâ prez 1848-1849 godina. = 1848-1850. Studii za ungarskata vojna za nezavisimost i nejniâ bălgarski kontekst. Sofiâ, 1999. 28-38.
A magyar forradalmi hadsereg alakulása az 1848-1849-es évek folyamán.

1021. *Gál István:* A Nemzetőrségtől a Magyar Honvédségig 1848-1849. = A Magyar Honvédség 150 éve. Bp. BJKMF, 1999. 27-63.

1022. *Gosztonyi Péter:* „Midőn hazáját rabbilincs fenyíti". A Magyar Honvédség 150 éve. 2. rész. = Forrás. 1999. 6. 53-62.
1. rész: = u.o. 1998. 9.

1023. *Kiss Gábor Ferenc:* A hadseregállítás kezdetei. = Belvedere meridionale. 1998. 3-4. 86-96.

1024. *Kiss Gábor Ferenc:* A 33. honvédzászlóalj szervezése és felállítása. = Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben. Tudományos konferencia a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén, 1998. szeptember 24. Szeged, Belvedere Meridionale, 1999. 33-48.

1025. *Róbert Péter:* Mibe került a szabadságharc? = M. honvéd. 1999. 35. 26.

1026. *Fancsali Tibor:* Az 1848/49-es szabadságharc haditechnikai hátterének megteremtése. = Tanulm. termtud. techn. orv. tört. 6. 1998. 171-175.

1027. *Lengyelné Kiss Katalin:* A kohászat szerepe az 1848/49-es szabadságharc fegyverellátásában. = Tanulm. termtud. techn. orv. tört. 6. 1998. 137-140.

1028. A haza, az egyház és a trón érdekében. A magyar katolikus egyház 1848-1849-ben. Vál., szerk., a bevezető tanulmányt írta Elmer István. Bp. Új Ember, 1999. 391 p. ill.

1029. *Zakar Péter:* Egyháziak az 1848-49-es szabadságharcban. = Bécsi napló. 1999. 2. 9.

1030. *Zakar Péter:* A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848-49-ben. Bp. M. Egyháztört. Enciklopédia Munkaközösség, 1999. 191 p. ill. (METEM Könyvek, 23.)

1031. *Zakar Péter:* Isten, Haza, Szabadság. Szabó Richárd kiskundorozsmai segédlelkész 1848-49-ben. = Katonák, papok, polgárok, 1848/49-ben. Tudományos konferencia a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén, 1998. szeptember 24. Szeged, Belvedere Meridionale, 1999. 19-30.

1032. *Zakar Péter:* Molnár János Székesfehérvár-belvárosi káplán 1848-49-ben. = Emlékezet, kultusz, történelem. Tanulmányok az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából. Veszprém, Laczkó D. Múz., VEAB, 1999. 221-233.

1033. *Piros János:* A nemzetiségek a szabadságharcban. A nemzetiségi és a zsidó emancipációs törvények. Bp. HM Tájékoztatási és Médiaközpont, 1999. 23 p. (Jeles napok, 8)

1034. *Bernstein Béla:* A zsidók az 1848-i szabadságmozgalmakban Európa-szerte. = Múlt jövő. 1999. 2. 71-82.

1035. *Tóth K. József:* A magyarországi örmények és az 1848-1849-es események. = Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben. Tudományos konferencia a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén, 1998. szeptember 24. Szeged, Belvedere Meridionale, 1999. 63-75.

1036. *Magyar Sándor:* Román nemzetiségű katonák a szabadságharc honvédhadseregében. = Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben. Tudományos konferencia a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén, 1998. szeptember 24. Szeged, Belvedere Meridionale, 1999. 77-85.

1037. *Albert Ernő:* Székelyek a Délvidéken - 1848. = Acta 1998. A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve. 1. köt. Sepsiszentgyörgy, 1999. 299-310.

1038. *Róbert Péter:* Székely határőrök magyar oldalon harcoltak. = Határőr. 1999. 11. 21.

Hadműveletek, harcok

1039. The Hungarian revolution and war of independence, 1848-1849. A military history. Ed. by Gábor Bona. New York, Columbia Univ. Pr., 1999. 586, [10]. (War and society in East Central Europe, 35.) (Atlantic studies on society in change, 93.)
A magyar forradalom és szabadságharc katonai története, 1848-1849.
Szerzők: Bencze László, Hermann Róbert, Bona Gábor, Csikány Tamás, Kedves Gyula, Király Béla, K. Spira György: Aus den Werken eines grossen Fabulisten. Jelacic über die Schlacht bei Pákozd /Ungarn Jahrbuch 22. 1995-1996/ című tanulmányáról.

1040. *Hermann Róbert:* Adatok a drávai védvonal történetéhez. 1848. június-szeptember. = Baranya. 11-12. 1998/1999. 91-126.
Eredeti dokumentumok közlésével.

1041. Intézkedések Somogyban a Dráva-vidék védelmére 1848 tavaszán. [Közread., bev. és jegyz. ell.] G. Jáger Márta. = Somogyi honism. 1999. 1. 3-13.
Levéltári dokumentumok.

1042. *Lengyel Ferenc:* A honvédő harc első győzelme. A Pákozd - Sukoró - Velencei diadal. [Bp.] MH Tájékoztatási és Médiaközpont, 1998. 15 p. (Jeles napok, 5.)

1043. *Kapronczay Katalin:* A pákozdi csata Jelacic szemszögéből. = Valóság. 1999. 10. 104-106.

1044. *Bősze Sándor:* Jellacic útja a Dél-Dunántúlon két osztrák katonatiszt naplója tükrében. = Emlékezet, kultusz, történelem. Tanulmányok az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából. Veszprém, Laczkó D. Múz., VEAB, 1999. 63-67.

1045. *Hermann Róbert:* A Todorovic-hadoszlop átvonulása Sopron és Vas megyén 1848 októberében. = Soproni szle. 1999. 3. 241-272.

1046. *Zachar Péter Krisztián:* A schwechati ütközet újabb források tükrében. 1-2. rész. = Bécsi napló. 1999. 5. 7., 9. 6., 7.

1047. *Spira György:* Puchner altábornagy öntevékenységre kényszerülése 1848 őszhavában. = Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára. Kolozsvár, Erdélyi Múz. Egyes., 1999. 523-545.

1048. *Hermann Róbert:* A branyiszkói diadal. = Élet és tud. 1999. 28. 882-884.

1049. *Hermann Róbert:* A kápolnai csata. = Élet és tud. 1999. 29. 902-904.

1050. *Pataky Iván:* A nemzet hajoljon meg

hadseregünk előtt. = M. polgári védelem. 1999. 4. 3.
Görgei a Felvidéken.

1051. *Hermann Róbert:* Az isaszegi csata. = Élet és tud. 1999. 30. 946-948.

1052. *Vaszócsik Lászlóné:* Szabadságharcunk győztes kárpátaljai csatája. Munkács-Podhering, 1849. április 22. = História. 1999. 7. 29.

1053. *Hermann Róbert:* Egy „végzetes" döntés születése. Magyar haditervek Gödöllőtől Komáromig. 1849. április 7-29. = Századok. 1999. 2. 253-312.

1054. *Hermann Róbert:* Bécs vagy Buda? Egy vitatott ütközet. = Élet és tud. 1999. 19. 589-591.

1055. *Hermann Róbert:* A kettészakadt város egyesítése. Beszélgetés -- tel Budavár visszafoglalásáról. [Riporter:] Kirschner Péter. = Népszabadság. 1999. 130. 32.

1056. *Katona Tamás:* Vitézül védték, vitézül vívták. Buda ostromával nem hibáztak a szabadságharc politikai és katonai vezetői. [Lejegyezte:] Daniss Győző. = Népszabadság, 1999. 112. 32.

1057. *Helgert Imre:* Budavár bevétele, 1849. május 21. = Új honvédségi szle. 1999. 9. 99-108.

1058. *Helgert Imre:* Budavár visszavívása, 1849. május 4-21. = M. honvéd. 1999. 19. 26-27.

1059. *Pataky Iván:* Színe és fonákja. = M. honvéd. 1999. 20. 26-27.
Buda ostroma, 1849.

1060. *Katona Csaba:* A Lánchíd felrobbantásának kísérlete. = Népszabadság, 1999. 96. 38. 1849.

1061. *Hermann Róbert:* „Tenni kevés, de halni volt esély". Az 1849. évi nyári hadjárat. = Hadtört. közl. 1999. 2. 223-276.

1062. *Hermann Róbert:* A csornai ütközet története és okmánytára. 1849. június 13. Sopron, Gy-M-S M. Soproni Lvt., 1999. 308 p.

1063. *Hermann Róbert:* Az ihászi ütiközet emlékkönyve, 1849-1999. Pápa, Jókai Mór Városi Kvt., 1999. 230 p. 14 t. ill.

1064. *Pethető Attila:* Az 1849. augusztus 3-i komáromi kitörés története. = Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben. Tudományos konferencia a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén, 1998. szeptember 24. Szeged, Belvederee Meridionale, 1999. 111-123.

1065. *Hermann Róbert:* A komáromi kitörés. = Élet és tud. 1999. 33. 1030-1032.

1066. *Hermann Róbert:* A komáromi csata. = Élet és tud. 1999. 31. 966-968.

1067. *Hermann Róbert:* A komáromi esély. = Napi Mo. 1999. 230. mell. 22.

1068. *Szénássy Zoltán:* Komárom ostroma 1849-ben. Rév-Komárom, Komáromi KT, 1999. 256 p. ill.

1069. *Helgert Imre:* Egy dicső haditett - Komárom átadása. = M. honvéd. 1999. 38. 26-27.

1070. *Mácza Mihály; Szabó Emese:* 1849. október: egy várfeladás diadalma. A komáromi védők több tízezer embernek szereztek menlevelet. [Lejegyezte:] Daniss Győző. = Népszabadság. 1999. 231. 11.

1071. *Farkas Jenő:* Bem moldvai betörése. = Hitel. 1999. 3. 33-38.
Eredeti dokumentumok közlésével.

1072. *Kosáry Domokos:* Az utolsó alternatívák 1849-ben. Még egyszer a Világoshoz vezető útról. = M. nemzet. 1999. 193. 13.

1073. *Györkei Jenő:* Túlerő győzött ellenünk. I. Miklós orosz cár katonai intervenciója. = M. nemzet. 1999. 188. 9.

1074. *Rosonczy Ildikó:* Orosz intervenció Magyarországon 1849-ben. = M. napló. 1999. 7. 36-41.

1075. *Rosonczy Ildikó:* Orosz beavatkozás Magyarországon 1849-ben. = Bécsi napló. 1999. 5. 7.

1076. *Nepokojčickij, Artur Adamovič:* Az erdélyi hadjárat orosz szemmel, 1849. Ford. sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta Rosonczy Ildikó. Bp. Balassi, 1999. 230 p. [16] t. ill.
Ism.: Rosdy Tamás: A vesztesek nyertek. = M. nemzet. 1999. 169. 10.

1077. *Oreusz, Ivan:* A szőregi csata. Közread. és bev. Fenyvesi István. = Szegedi műhely, 1999. 1-4. 81-87.
Oreus, Ivan: Opisanie vengerskoj vojny 1849 goda.

1078. *Hermann Róbert:* A szabadságharc végnapjai. = Világostól - Aradig. Egy emlékülés naplójából. Gyula, 1999. 9-34. ill.

1079. *Hermann Róbert:* A szabadságharc végnapjai. = Bárka. 1999. 4. 44-49.

1080. *Hermann Róbert:* A temesvári csata. = Élet és tud. 1999. 34. 1062-1064.

1081. *Hermann Róbert:* „Szabadságunk valóságos sírja Temesvár". Önfeladás és katasztrófa, 1849. augusztus 1-9. = Napi Mo. 1999. 184. 11.

1082. *Hermann Róbert:* Görgei a kisebbik rosszat

választotta. A világosi fegyverletétel, 1849. augusztus 13. = Napi Mo. 1999. 188. 11.

1083. *Hermann Róbert:* Nem bírhattunk a túlerővel. -- történész a világosi-szőlősi fegyverletételhez vezető útról. [Riporter:] Daniss Győző. = Népszabadság, 1999. 183. 26.

1084. *Hermann Róbert:* Nagymajtény és Világos - miben különböztek? Ma százötven éve tette le a fegyvert Görgei fővezér Rüdiger orosz tábornok előtt. = M. nemzet. 1999. 188. 9.

1085. *Helgert Imre:* Világosi fegyverletétel - 1849. augusztus 13. = M. honvéd. 1999. 32. 28-29.

1086. *Katona Tamás:* A világosi fegyverletétel. [Bp.] MH Tájékoztatási és Médiaközp., 1999. 16 p. (Jeles napok, 9)

Helytörténet

1087. *Glück Jenő:* Adatok a szomszéd Arad vármegye 48-49-es történetéhez. = Móra F. Múz. Évkv., Tört. tanulm. 2. 1999. 285-315.

1088. *Glück Jenő:* Mesélő falak. Aradi emlékhelyek. = Szeged. 1999. 10. 22-25.

1089. *Nagy Imre Gábor:* Baranya megye történeti kronológiája. 1848-1849. = Baranya. 11-12. 1998/1999. 295-307.

1090. Olvasókönyv az 1848-49-es forradalom és szabadságharc Békés megyei történetéhez. [Vál. és sajtó alá rend. Jároli József.] Gyula, Békés M. Lvt., 1998. 257 p. [8], VI-II t. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból, 20)
A függelékben: Hankó József; Nagy András, D.: Az 1848-49-es honvédek és más személyiségek nyughelyei.

1091. *Schlag, Gerald:* Die Ereignisse des Revolutionsjahres 1848 im Burgenland. = 1848-1849. Örökség és emlékezet. = Erbe und Erinnerung. „Kufstein V." Tanácskozás Felsőpulyán 1998. szeptember 11-13-án. Wien, 1999. 49-61.
Az 1848-as forradalmi év eseményei Burgenlandban. - 62-69.

1092. *Cserna Anna:* Batthyány Kázmér baranyai és Sztankovánszky Imre tolnai főispán-kormánybiztosok levelezése. /1949. szeptember 25-1849. február 3./ = Baranya. 11-12. 1998/1999. 191-202.
Eszék, 1848-1849.

1093. *Erdős Ferenc:* Forradalom és szabadságharc Fejér megyében, 1848-1849. Székesfehérvár, [Fejér M. Lvt.], 1998. 331 p. ill. (A Fejér Megyei Levéltár közleményei, 23)

1094. Az 1848-49. évi magyar forradalom és szabadságharc emléke Felső-Gömörben. ... összeáll. Kardos László. Pelsőc, Rozsnyó, 1998. 40, [6] p. ill.

1095. „Emelj süveget és tekints égre magyar..." 1848-49 füzesabonyi emlékezete. Írták: Bán Anetta, Márkus Henriett Anna, Zombor László. Füzesabony, Városi Kvt., 1999. 170 p. [49] t. fol. ill.

1096. *Németi Gábor:* Hatvan az 1848-49-es forradalom és szabadságharc idején. Hatvan, Grassalkovich Műv. Közp., 1998. 44 p. [8] t. ill. (Hatvani füzetek, 2)

1097. 1848-as nemzetőrök Heves és Külső-Szolnok vármegyében. Összeáll, bevezetéssel és jegyzetekkel ell. P. Kovács Melinda, Kozma György Bertalan, Szabó Jolán. [Szerk. Bán Péter]. Eger, Heves M. Lvt. 1999. XXIV., 567 p. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai, 6.)

1098. *Babucs Zoltán:* Jászkun csapattestek 1848/49-ben. = Zounuk. 14. 1999. 121-142.

1099. *Kiss Vendel:* A komáromi nemzetőrség 1848-ban. = Komárom-Esztergom m. múz. közlem. 6. 1999. 453-471.

1100. *Balogh Zoltán:* Egy város a forradalomban. Losonc, 1849. = Nógrád m. múz. évkv. 22. 1998. 63-75.

1101. *Józsa László:* Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc emlékezete Kunszentmártonban. = Honismeret. 1999. 4. 24-28.

1102. *Bodó László:* A Nagykunság és Kunhegyes részvétele az 1848-1849. évi forradalom- és szabadságharcban. Bp. Irányi D. Alapítvány, 1999. 184 p. ill.

1103. *Nyéki Tamás:* A munkácsi vár 1848-49-ben. = Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben. Tudományos konferencia a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén, 1998. szeptember 24. Szeged, Belvedere Meridionale, 1999. 125-137.

1104. „Süvegemen nemzetiszín rózsa..." '48-49-es nógrádi nemzetőrök, honvédek, gerillák. [Szerk. Á. Varga László.] [Összeáll.

Szomszéd András]. Salgótarján, Nógrád M. Lvt., 1999. 285, [8] p. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból, 21)

1105. *Helgert Imre:* Honvéd helyőrségparancsnokság - 1849. = M. honvéd. 1999. 29. 22-23.

Pest-Buda

1106. *Katona Csaba:* Pest-budai szilveszter, 150 évvel ezelőtt. A császári csapatok bevonulásával vette kezdetét az 1849-es esztendő. = Népszabadság. 1999. 1. 36.

1107. *Pájer Imre:* Nemzetőrség a rábaközi alsó járásban. = Soproni szle. 1999. 3. 213-224.

1108. *Sági Ferenc:* A Répce-vidék nemzetőrségének szervezése és kimozdítása. Adalékok a Sopron megyei nemzetőrség történetéhez. 1. rész. = Soproni szle. 1999. 3. 225-240.

1109. *Tóth Imre:* Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc emlékei a Soproni Múzeum gyűjteményében. = Soproni szle. 1999. 3. 286-294.

1110. *Hadabás János:* 1848-1849 Sarkadon és Nagyszalontán. Sarkad, Önkorm., 1999. 237 p. ill.

1111. *Németh Ildikó:* 1848 a soproni krónikák tükrében. = Emlékezet, kultusz, történelem. Tanulmányok az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából. Veszprém, Laczkó D. Múz., VEAB, 1999. 167-177.

1112. *Antal Attila:* Szabolcsi honvédek a szabadságharcban (1848-1849). = Szabolcs-szatmár-beregi szle. 1999. 1. 106-108.
Szabolcsi honvédek a szabadságharcban (1848-1849.) Nyíregyháza, Jósa A. Múz., 1998. című könyvéről.

1113. *László Géza:* A Felső-Magyarországi Védsereg 4. (szabolcsi) osztálya. = Szabolcs-szatmár-beregi szle. 1999. 3. 286-291.

1114. *Máté József:* „És áldó imádság mellett mondják el szent neveinket". Emlékkönyv a szabadságharc 150. évfordulójára. Szarvas, Szarvashír BT, 1998. 163 p. ill.

1115. *Tóth Ilona, G.:* „Utánam fiaim, magyarok, szegediek!" A forradalom első évfordulójától a város elfoglalásáig. = Szeged, 1999. 7-[8]. 11-17.

1116. *Géczi Lajos:* „A hazánkat...pusztította belháború bevégeztetett." Szeged 1849 augusztusában. = Szeged. 1999. 7-[8]. 32-36. Eredeti dokumentumok közlésével.

1117. Az 1848-49. évi forradalom és szabadságharc forrásai. [Szerk. Csurgai Horváth József, Hudi József, Kovács Eleonóra.] Székesfehérvár, Székesfehérvár Város Lvt., 1998. 513 p. ill. (Források Székesfehérvár történetéből, 1)

1118. *Pagurka Anna:* A Szepesség 1848/49-ben. = Honismeret. 1999. 2. 17-21.

1119. *Hangodi László:* Tapolcai huszárok a szabadságharc hadseregében. = Új honvédségi szle. 1999. 9. 109-114.

1120. *Zepeczaner Jenő:* Udvarhelyszék az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc idején. Tanulmány és okmánytár az udvarhelyszéki eseményekhez. Székelyudvarhely, Haáz Rezső Kult. Egy., 1999. 274 p. (Múzeumi füzetek, 16)

1121. *Benkő Levente:* Véczer emlékezete. Adalékok 1848-49 erdővidéki eseményeihez és azok utótörténetéhez. = Acta 1998. A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve. 1. köt. Sepsiszentgyörgy, 1999. 119-124.

1122. *Erdey Levente:* Múltunkból. Az 1848-49-es szabadságharc eseményei. Tiszalök, Önkorm., 1998. 34 p. ill. + mell. (Tiszalöki füzetek, 10)

1123. *Veress D. Csaba:* Százötven éve történt. Katonai események Veszprém vármegyében 1848-1849-ben. = Új horizont. 1999. 4. 12-28.

1124. *Pejin Attila:* Zenta 1848-49-ben. Forrásválogatás. Zenta, Thurzó Lajos Közműv. Kzp., 1999. 61 p. ill. (Múzeumi füzetek, 4.)

1125. *Jaczkó Zsolt:* A hadseregállítás kezdeti nehézségei Zemplén vármegyében 1848 tavaszán. = Hermann Ottó Múz, évkv. 37. 1999. 651-656.

1126. A szabadságharc emlékei Zalában, 1848-1849. [Szerk. Béres Katalin]. 2. jav. bőv. kiad. Zalaegerszeg, Zala M. Múz. Ig., 1999. 319 p. ill.

Életrajzok

1127. *Krizsán László:* A szabadság balladája. Ács Károly élettörténete. Bp. Pest M. Lvt., 1999. 167, [4] p. ill. (Pest Megyei Levéltári füzetek, 29)

1128. *Kenyeres Dénes:* Asbóth Lajos honvéd ezredes tettei a szabadságharcban. = Műsz. kat. közl. 1999.1. 37-44.

1129. *Balogh Gábor:* Honvéd emlékeim. = „Mi volt Magyar Ország, mi volt szabadsága..." Emlékiratok. Bp. Néprajzi Múz., 1999. 297-331.

1130. *Urbán Aladár:* Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Számvetés 150 év távolából. = Rubicon. 1999. 4. 12-16.

1131. *Urbán Aladár:* Halála a bosszú műve. Százötven éve végezték ki gróf Batthyány Lajost. = M. nemzet. 1999. 233. 8.

1132. Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. 1-2. köt. ... vál., a jegyzeteket kész., az előszót írta Urbán Aladár. [Bp.] Argumentum, 1999. 2 db (1790 p.)

1133. *Kovács István:* Bem József. = Rubicon. 1999. 4. 25-27.

1134. *Kovács István:* Ellenszenves tábornokból Bem apó. Múlt századi rejtélyek. = Élet és tud. 1999. 11. 327-328.

1135. *Molnár András:* Csány László. = Rubicon. 1999. 4. 45-46.

1136. *Hermann Róbert:* Csányi László emlékezete. = Honismeret. 1999. 3. 41-45.

1137. *Kovács István:* A csigalassúságú tábornok. Henryk Dembinski. = Rubicon. 1999. 4. 23-24.

1138. *Telizbov, Karol:* Dunyov István életéhez. = Šrihi kăm Života na Stefan Dun'ov. = Haemus. 1998. 1. 9-20.
Magyar és bolgár nyelven.

1139. *Nágulov, Blagovest:* Egy bánáti bolgár a „népek tavaszában". = Edin banatski Bălgarin i „proletta na narodite". = Haemus. 1998. 1. 21-25.
Dunyov István. - Magyar és bolgár nyelven.

1140. *Hargitainé Szimeonova Rajna:* Dunyov István 1848-as szabadságharcos életéről és működéséről szóló válogatott bibliográfia. = Haemus. 1998. 1. 42., 44-46.

1141. *Mikus Károlyné; Szántai Lajos:* Megemlékezés Gábor Áron halálának 150. évfordulójáról. Bp. Orsz. Műsz. Múz. Öntödei Múzeuma, 1999. 20 p. ill. (Öntödei múzeumi füzetek, 4)

1142. *Egyed Ákos:* Egy székely szabadságharcos ágyúöntő. Gábor Áron. = Rubicon. 1999. 4. 56-58.

1143. *Kő András:* Ágyúkeresés és családfakutatás. Százötven éve halt meg Gábor Áron. Hankó Ildikó: Megemlékezés Háromszéken. = M. nemzet. 1999. 153. 23.

1144. *Zakar Péter:* „Átkozottak legyenek, akik a magyar szabadság elnyomására törekednek..." Haynau mezőhegyesi áldozata: Goneczky János. = Hadtört. közl. 1999. 4. 785-799.

1145. *Albrecht Gyula:* Vitézlő Görgeyek. = M. nemzet. 1999. 95. 25.

1146. *Hermann Róbert:* Görgei Artúr. = Rubicon. 1999. 4. 4-11.

1147. *Hermann Róbert:* Görgei Artúr, a hadvezér. = Hadtört. közl. 1999. 1. 3-20.

1148. *Pásztor Emil:* Görgey Artúr és a világosi fegyverletétel. = Honismeret. 1999. 4. 42-47.

1149. *Hermann Róbert:* Szekfű Gyula és Gyalókay Jenő a Görgei-kérdésről. = Folia hist. 20. 1996/1997 [1999]. 39-47.

1150. *Szabadváry Ferenc:* Görgey Artúr, a nemzeti indikátor. = Tanulm. termtud. techn. orv. tört. 6. 1998. 15-20.

1151. *Hermann Róbert:* Haynau táborszernagy. = Múlt jövő. 1999. 2. 89-107.

1152. *Hermann Róbert:* Két fővezér Magyarországon. Windisch-Gratz és Haynau. = Rubicon. 1999. 4. 33-38.

1153. *Müller Róbert:* Egy 1849-es hirdetmény. = Hévíz. 1999. 1. 36-42.
Haynau, Julius von

1154. *Bona Gábor:* Eskü - jog - becsület. Hruby Gyula honvéd huszárőrnagy mártírhalála 150. évfordulójának emlékezetére. Bp. Honvéd K., 1999. 15 p. ill.

1155. *Kacsó Lajos:* „A jog és a becsület oldalán állok!' = M. honvéd. 1999. 37. 28-29.
In memoriam Hruby Gyula 1826-1849. Ünnepélyes megemlékezés.

1156. *Antal Ildikó:* Ivánka Imre katonapolitikai, társadalmi és műszaki jelentősége a szabadságharc alatt és után. = Tanulm. termtud. techn. orv. tört. 6. 1998. 53-58.

1157. *Sokcsevits Dénes:* Nemzeti mítosz és történelmi valóság. Jellasics horvát bán. = Rubicon. 1999. 4. 17-20.

1158. *Ress Imre:* Az 1848-as magyar-horvát konfliktus és a Jelacic-kultusz változásai. = 1848-1849. Örökség és emlékezet = Erbe und Erinnerung. „Kufstein V." Tanácskozás Felsőpulyán 1998. szeptember 11-13-án. Wien, 1999. 79-88.

1159. *Gelencsér Gyula:* Tizenhat éves honvédhadnagy a szabadságharcban. /1848-49./ = Kapu. 1999. 10. 17.
Katona Gyula

1160. *Pásztor Emil:* Egy elfelejtett aradi vértanú. = M. nemzet. 1999. 248. 7.
Kazinczy Lajos

1161. *Nagy Ferenc:* Kazinczy Lajos honvéd ezredes élete és tevékenysége az 1848/49-es szabadságharcban. = Társad. és honv. 1999. 1. 40-49.

1162. *Csikány Tamás:* Klapka György. = Társad. és honv. 1999. 1. 31-39.

1163. *Katona Tamás:* Klapka György. = Rubicon. 1999. 4. 21-22.

1164. *Kedves Gyula:* Kmety és Guyon. = Rubicon. 1999. 4. 51-55.

1165. *Ispánovity Márton:* Knezic /Knézich/ Károly honvéd tábornok. = Barátság. 1999. 4. 25-55.

1166. *Hajagos József:* Knezich Károly aradi vértanú. /1808-1849./ = Archivum. 15. 1998. 157-185.

1167. Lenkey Károly emlékirata 1848/1849-ről. 150. Emlékfüzet az 1848/1849. évi forradalom, nemzeti önvédelem és szabadságharc 150. évfordulójára. [Szerk. Misóczki Lajos]. Eger, EKTF, 1999. 60 p. ill.

1168. *Ágoston László, T.:* A legtragikusabb sorsú tábornok: Lenkey N. János. = Hitel. 1999. 6. 40-45.

1169. *Máriássy János:* Visszaemlékezések az 1848-49. évi szabadságharc alatt végzett szolgálataimra. Sajtó alá rend., bev. és jegyzeteket írta Sugár István ... Hermann Róbert. [Bp.] Argumentum, 1999. 249 p.
Ism.: Csikány Tamás. = Hadtört. közl., 1999. 4. 884-886.

1170. *László Endre, N.:* A szabadságharc első vértanúja. Mednyánszky László. = Honismeret. 1999. 2. 9-12.

1171. *Martin József:* Báró Mednyánszky, az első vértanú. = M. nemzet. 1999. 128. 7.
Mednyánszky László

1172. *Márfi Attila:* Adatok Mednyánszky Sándor pályaképéhez. = Emlékezet, kultusz, történelem. Tanulmányok az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából. Veszprém, Laczó D. Múz., VEAB, 1999. 189-195.

1173. *Deák Mihály:* Katona, politikus, akadémikus. = M. tudomány. 1999. 4. 505-507.
Ács Tibor: Mészáros Lázár. Bp. Akad. K. 1996. című könyvről.

1174. *Noszlopy Antal:* Önéletrajz. = „Mi volt Magyar Ország, mi volt szabadsága..." Emlékiratok. Bp. Néprajzi Múz., 1999. 137-295.

1175. *Bősze Sándor:* Noszlopy Gáspár kormánybiztosi tevékenysége. = Somogyi honism. 1999. 3. 14-20.

1176. *Csikány Tamás:* Sikkasztó és/vagy vértanú. Múlt századi rejtélyek. = Élet és tud. 1999. 15. 468-469.
Ormai (Auffenberg) Norbert

1177. *Rosonczy Ildikó:* Paszkevics az orosz hadsereg főparancsnoka. = Rubicon. 1999. 4. 59-60.

1178. *Dobos Gyula:* Perczelek az 1848-1849-es forradalom és szabadságharcban. = Baranya. 11-12. 1998/1999. 173-190.

1179. *Krámer Iván:* A költő, aki eltűnt. = M. honvéd. 1999. 30. 26-27.
Petőfi Sándor

1180. *Szekernyés János:* „Jó szolgálatjáért s az ellenség előtt kitüntetett bátorságáért." Táborhely Freidorf, ahol Bem Petőfit őrnaggyá léptette elő. = Szeged. 1999. 7-[8]. 6-10.

1181. *Csikány Tamás:* Psotta Móric honvédezredes. = Rubicon. 1999. 4. Mell. VIII-IX.

1182. *Beke György:* Az őrnagy kopjafája. = Napi Mo. 1999. 61. 12.
Pünkösti Gergely

1183. *Vágvölgyiné Bene Orsolya:* Repetzky Ferenc kormánybiztos, a seregszervező. = Nógrád m. múz. évkv. 22. 1998. 99-108.

1184. *Nyakas Miklós:* Sillye Gábor kormánybiztos tevékenysége és a hajdúvárosok önvédelmi harca 1848-ban és 1849-ben. Hajdúböszörmény, Hajdúsági Múz., Polgármesteri Hiv., 1999. 225 p. ill. (Studia oppidorum haidonicalium, 1)

1185. *Szeghi Kiss László:* Egy kortárs naplója 1849-50-ből. [Közread. és bev.] Kovássy Zoltán. = Borsodi Tájház közl. 5. 1999. 15-20.

1186. *Szemere Bertalan:* - - leveleskönyve. 1849-1865. Vál., a szöveget gond., az utószót és a jegyzeteket írta, a mutatókat kész. Albert Gábor. Bp. Balassi, 1999. 313 p.

1187. *Albert Gábor:* Hadsereg nélküli hadvezér. Szemere Bertalan leveleskönyvét olvasom - 1853. = Kortárs. 1999. 8. 1-15.

1188. *Jakus Lajos:* Szrsen András 48-as honvéd emlékére. = Honismeret. 1999. 1. 40-41.

1189. *Erdődy Gábor:* A forradalom és szabadságharc vezető diplomatái: Teleki, Szalay, Pulszky. = Rubicon. 1999. 4. 39-44.

1190. *Hangodi László:* Egy Sopron megyei eredetű család fia a szabadságharc hadseregében. Török János mezőgazdász-tanár, alezredes emlékére. = Soproni szle. 1999. 3. 305-309.

1190. *Stolek Aladár:* Gróf Vécsey Károly az 1848-as szabadságharc honvédtábornokának életútja. Backi Vinogradi, Róm. Kat. Plébánia-hivatal, [1999.] 51 p. ill.

1192. *Pelyach István:* Egy „legendás" kapcsolat. Vécsey Károly és Damjanich János. = Rubicon. 1999. 4. 28-32.

1193. *Borus József:* Vetter Antal. = Rubicon. 1999. 4. XVI.

1194. *Kovássy Zoltán:* Egy lengyel szabadságharcos mártírhalála. 1849. október 20-án végezték ki Woroniecki-Korybut Mieczislaw ezredest. = Napi Mo. 1999. 242. 26.

1195. *Matthaeidesz Konrád:* Lengyel-magyar megemlékezés. = M. honvéd. 1999. 47. 11.

Woroniecki herceg sírjának felújítása.

1196. *Hermann Róbert:* Zathureczky István székely huszárszázados emlékirata (1848-1856.) = Adalékok Barót történetéhez. Szerk. Demeter László. Barót, 1999. 107-137.

1197. *Bencze Géza:* Somogy megye tiszti mérnökei a szabadságharc idején. = Tanulm. termtud. techn. orv. tört. 6. 1998. 47-50.

1198. *Fejér László:* Vízmérnökök a szabadságharcban. = Tanulm. termtud. techn. orv. tört. 6. 1998. 37-40.

1199. *Dunka Sándor:* A szabadságharc vízimérnökei. = Tanulm. termtud. techn. orv. tört. 6. 1998. 41-45.

Megtorlás, emigráció

1200. *Hermann Róbert:* Megtorlás az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után. Bp. Útmutató, 1999. 128 p. (Változó Világ. Történelem, 27)

1201. *Hermann Róbert:* A Habsburg-császár felelőssége az 1849. októberi kivégzésekben. = Napi Mo. 1999. 233. 11.

1202. *Hermann Róbert:* Aradon haltak meg 1849. október 6-án. = Népszabadság. 1999. 233. 10.
A szabadságharc vértanúinak névsora: 11. p.

1203. *Hermann Róbert:* The Martyrs of Arad. Memorial to the Heroes. = The Hungarian Observer. 12. 1999. 26-28.

1204. *Hermann Róbert:* Öngyilkosság és őrület. A bosszú enyhébb formái. = Élet és tud. 1999. 47. 1482-1484.

1205. Az 1848- és 1849-es magyar szabadságharcz kitűnőbb vértanúinak emlékkönyve. Bp. Kassák, 1999. 139 p. ill. (Magyar királyok és hősök arcképcsarnoka)
Hasonmás kiad. Eredeti kiad. Pest, Halász István, 1873.

1206. Tanúk és vértanúk. Kortárs krónika Pákozdtól Aradig. 1848-1849. ... vál. és szerk. Nóvé Béla. Csíkszereda, Pro-Print, 1999. 264 p.

1207. *Czaga Viktória:* „A magyar forradalom bevégződött". Haynau hadifőparancsnok ma százötven éve tette közzé a megtorlást előrevetítő kiáltványát. = Népszabadság. 1999. 203. 30.

1208. *Katona Csaba:* A gyűlölt pesti Újépület. = Népszabadság. 1999. 138. 30.

1209. *Tóth József:* Az Újépület mártírjai. = Köznevelés. 1999. 30. 8-9.

1210. *Katona Tamás:* Vértanúk nyomában. Október hatodika csak egy volt a megtorlás napjai közül. = Népszabadság. 1999. 230. 22-23.

1211. *Katona Tamás:* Emlékezünk. 1849. október 6. [Bp.] MH Tájékoztatási és Médiaközpont, 1999. 40 p. (Jeles napok, 10)

1212. *Kováts Géza:* Az Aradon elítélt honvédtisztek. = Szeged. 1999. 10. 10-21.

1213. *Hamvay Ödön:* Az aradi tizenhárom. [Szentendre], [Erős R. Ny.], 1999. 249 p. ill.

1214. *Krámer Iván:* Arad árnyékában. 1849. október. = M. honvéd. 1999. 39. 26-27.

1215. *Győri László:* Október hatodika - Arad és Pest. = M. honvéd. 1999. 39. 18-19.

1216. *Zachar József:* Arad 1848-ban, ahogyan mindeddig nem ismertük. = Új honvédségi szle. 1999. 8. 76-92.

1297. *Zachar József:* Arad 1849-ben, ahogyan mindeddig nem ismertük. = Új honvédségi szle. 1999. 12. 33-52.

1218. *Hankó Ildikó:* A magyar Golgota mártírjai. A vesztőhely régészeti feltárása. = M. nemzet. 1999. 233. 9.

1219. *Éliás Ádám:* A hősök testvéri vértanúsága. = Napi Mo. 1999. 230. 28.
Az aradi vértanúk.

1220. *Herold Alajos:* A tábornokok bátran mentek a halálba. Az aradi kivégzés utolsó szemtanúja. [Közzéteszi:] Sz. L. = M. nemzet 1999. 233. 9.

1221. *Csiffáry Gergely:* A leszámolás. = Új hevesi napló. 1999. 11. 46-51.

1222. *Tóth Sándor:* A szabadságharcot követő megtorlás Szabolcs megyében. = Szabolcs-

szatmár-beregi szle. 1999. 3. 339-361.

1223. *Péteri Annamária:* 1848/49 mártírjai. = Iskolakultúra. 1999. 12. 112-113.
Megtorlás - az 1848/49-es forradalom és a szabadságharc c. kiállítás.

1224. *Vajna Tamás:* Ki merre látott... 1849-es emigránsok. = Heti világgazd. 1999. 32. 87-89.

1225. *Kinizsi István:* A „Sánta Huszár" naplója. Történelmi emlékek az 1848-1849-es magyar szabadságharc katonáinak emigrációs életéből. Sajtó alá rend., előszó és jegyz. Sebestyén Mihály. 2. kiad. Marosvásárhely, Impress, 1999. 185 p. ill.
Ism.: Büki Péter. = Új honvédségi szle. 1999. 9. 155-158.

1226. *Csorba György:* Az 1848-49-es törökországi magyar emigráció története. = Hadtört. közl. 1999. 2. 352-398.

1227. *Mészáros Lázár:* Törökországi napló, 1849-1850. A szöveget gond. bev. és jegyz. Ács Tibor. Bp. Zrínyi, Terebess, 1999. 155 p.
Ism.: Deák Mihály: Mészáros Lázár és naplója. = Új honvédségi szle. 1999. 9. 153-155.

1228. *Čilingirov, Stiliân:* Madžari i Polâci v Sumen. Sofiâ, IK „Ogledalo", Ungarski kulturen institut, 1999. 106 p.
Magyarok és lengyelek Sumenben.

1229. *Borsi-Kálmán Béla:* Klapka György, Genf és a románok, 1847-1868. = Hadtört. közl. 1999. 2. 399-484.

1230. *Csorba László:* Türr István magyar honvédtiszt az olasz szabadságharcban. = Rubicon. 1999. 4. 61-62.

1231. *Sárközy [Péter]:* Türr István, a rendíthetetlen magyar. = M. nemzet. 1999. 228. 16.

1232. Takács Tibor: Két nemzet hőse: Tüköry Lajos. = Új honvédségi szle. 1999. 9. 136-138.

1233. *Berényi Zsuzsanna Ágnes:* Czetz János. /1822. június 6. Gidófalva - 1904. október 6. Buenos Aires, Argentína./ = Tanulm. termtud. techn. orv. tört. 6. 1998. 59-67.

1234. *Beszedits, Stephen ; Szabad Imre:* The Libby Prison diary of colonel Emeric Szabad. Toronto, B and L inf. Services, 1999. 112 p.
Szabad Imre ezredes naplója a richmondi „Libby" börtönben, 1863-1864.

Ablonczy Balázs 730
Ábrán László 522, 767, 989, 991
Ács Imre 235, 240, 305
Ács Károly 1127
Ács Tibor 1007-1009, 1173, 1227
Ádám Magda 720, 721, 745
Ádám Péter 689
Adam, Robert 315
Ágoston Gábor 658, 670
Ágoston László, T. 1168
Ailsby, Christopher 205-207
Albert Ernő 1037
Albert Gábor 1186, 1187
Albrecht Gyula 1145
Aldana, Bernardo de 662
Alkibiadész 613
Almásy László 507, 508
Amaczi Viktor 23, 24, 27, 28
Anderle Ádám 605, 872
Anderson, Truman O. 804
Andor László 573
Andrásfy András 570
Andrássy Gyula 697
Angi János 623
Anjouk 653
Anonymus 627
Antal Attila 1112
Antal Ildikó 1156
Antalffy István 449
Apáti Anna Zita 600
Arató György 992
Árpád 632
Árpád-ház 651
Árpádok 631
Asbóth Lajos 1128
Asztalos Zoltánné Toókos Ildikó 583
Augustus, Caius Octavius 613

Babucs Zoltán 1098
Babus Endre 424
Bachkönig, Wolfgang 727, 845
Bács Pál 509
Baczoni Tamás 39, 40
Bagi Zoltán 667
Bágyoni Szabó István 292
Bajcsy-Zsilinszky Endre 510
Bak Ferenc 351
Bak József 99, 351, 361, 362
Balajthy Katalin 47
Balázs Eszter 448
Balázs Zoltán 400
Bálint Csanád 633
Bálint István János 629, 722
Bálint László 511
Balla György, Kisari 31, 74
Balla Tibor 264, 696, 700
Balló István 840
Balogh Béni, L. 459
Balogh Gábor 1129
Balogh István 484
Balogh Judit 679
Balogh Zoltán 1100
Bán Anetta 1095
Bán Péter 1097
Bánkúti Imre 105, 683
Baragoin, David 723
Baraksó Erzsébet 523
Bárdossy László 412, 413, 512
Barlay János 513
Barta János 604, 685
Barta Róbert 770
Bartha Endre 67
Bartha Tibor 333
Basics Beatrix 9, 47, 914, 967, 968
Báthory István 664
Batthyány Kázmér 1092
Batthyány Lajos 1130-1132
Baumgartner, Lothar 51
Bayer József 886
Becze Csaba 132, 170, 223
Bedő Csaba 883
Beevor, Anthony 781
Beke György 969, 1182
Beke Margit 300
Békés Csaba 752, 832
Békés Sándor 885
Bél Mátyás 500
Béla, IV. 650
Bem, Jozef 1071, 1133, 1134, 1180
Bencze Géza 1197
Bencze László 716, 1039
Benda Kálmán 517
Bene Gyula 881
Bene János 492, 550, 551, 963
Bene Sándor 60
Benkes Anita 491
Benkes Mihály 827
Benkő Levente 1121
Berecz Mátyás 137
Berényi Zsuzsanna Ágnes 1233

Béres Katalin 1126
Berki Mihály 260
Bernits Péter 63
Bernstein Béla 1034
Bertalan Árpád 215, 514, 515
Berényi Iván 653
Beszédes József 669
Beszedits, Stephen 1234
Bethlen Gábor 670
Bíró Csaba 1000
Bismarck, Otto von 516, 697
Blandford, Edmund 771
Blazovich László 628
Bocskai István 517, 670
Bodó László 1102
Bódogh-Szabó Pál 258
Boissau, R. 202
Bojtásné Damó Csilla 1
Bollók János 627
Bolyósné Ujfalusi Éva 1
Bombay László 338
Bona Gábor 1010-1014, 1039, 1154
Bonner, Jelena 349
Bóra Ferenc 75, 186, 961, 962
Bordi Zs. Lóránd 71
Boreczky Beatrix 191
Borhi László 585
Borošak-Marijanovič, Jelena 995
Borosy András 227, 228, 653
Borsi-Kálmán Béla 1229
Borus József 1193
Botlik József 86, 467
Botz László 889
Bozóky Gyula, pilismaróti 518
Bőhm Ágnes 409, 442
Böhm Jakab 824, 946, 947
Bősze Sándor 1044, 1175
Braun, Wernher von 309
Bréhier, Louis 641
Brement, Marshall 835
Brunner, Karl 643
Buddha 613
Budinszky Sándor 67
Bus János 444-446
Büki Péter 1225

Caesar, Gaius Julius 613, 616
Canal, Joseph 831
Castelot, André 562
Churchill, Winston 519, 520, 573, 752, 753
Ciano, Galeazzo 521
Čilingirov, Stiliân 1228
Csabai Károly 239, 243
Csáky Imre 46
Csány László 1135, 1136
Csapó Csaba 184, 185
Cseh Gergő Bendegúz 190
Cseri József 36
Cserna Anna 1092
Csernus Sándor 78
Csete Örs 53
Csetri Elek 691
Csicsery-Rónay István 748, 795
Csifféry Gergely 450, 1221
Csifféry Tamás 580, 590
Csikány Tamás 1017-1019, 1039, 1162, 1169, 1176, 1181
Csonkaréti Károly 356, 357
Csorba Csaba 306, 466, 593, 632
Csorba György 1226
Csorba László 914, 1230
Csóti Csaba 457
Csukovits Enikő 651
Csurdi Sándor 752
Csurgai Horváth József 1117
Czaga Viktória 1207
Czank Lajos 266
Czettler Antal 806, 807
Czetz János 1233
Czigler György 169
Czinege Antal 692
Czirják Gergely 418
Czövek Zoltán 625

Dalmay Árpád 291
Damjanich János 1192
Damó Elemér 133
Dangl, Vojtech 127, 682
Daniss Győző 46, 1056, 1070, 1083
Dareiosz, I. 613
Dávid Géza 502, 668
Davis, Brian L. 44
Davola József 187, 196
De la Sale, Antoine 58
De Vries, Kelly 654
Deák Antal András 32
Deák István 404
Deák Mihály 1173, 1227
Deák Péter 882
Dembinski, Henryk 1137
Demény Lajos 231
Demeter László 1196
Dénes István 71
Dezsöffy Miklós 202
Dienes Dénes 679
Diószegi István 516, 695, 697, 759, 768, 772, 778
Dobai István 684

Dobos Gyula 1178
Dobrzanski, Henryk 522
Dogaru, Mircea 672
Dolinek, Vladimír 313
Dombrády Lóránd 145, 306, 308, 819
Dominkovits Péter 692, 948
Domokos György 31
Domonkos László 998
Dopsch, Heinz 643
Dózsa György 657
Döbör András 923
Dubois, Pierre 648
Dunka Sándor 1199
Dunyov István 1138-1140
Dülffer, Jost 969

Edelmaier, Hans 130
Egey Tibor 101
Egri Magdi 95, 145, 277, 430, 824
Egyed Ákos 996, 1142
Eichmann, Adolf 410
Ékes László 285
Elekes Éva 587
Éliás Ádám 920, 1219
Elmer István 1028
Élő Előd 177
Endresz Ernő 252
Eörsi László 855-857
Erdélyi Béla 523
Erdész Sándor 982
Erdey Levente 1122
Erdődy Gábor 914, 1003, 1189
Erdős Ferenc 1093
Erdős László 284, 285
Esterházy, Paul Anton 203
Estók János 593
Eszényi József 298
Eténvi Nóra, G. 61, 62

Fabinyi József 809
Fagyas Sándor 531, 742
Falusy Zsigmond 74
Fancsali Tibor 1026
Faragó József 531
Farkas Jenő 171
Farkas Jenő 1071
Farkas Mihály 524
Farkasné Zádeczky Ibolya 119
Farrington, Karen 754
Fehér Csaba 54
Fehér Katalin 306
Fejér László 1198
Fejérdy András 68
Fekete István 217
Fenyvesi István 1077
Ferch Magda 438, 439
Ferdinánd, II. 589
Ferenc József, I. 261, 525, 695
Ferenczi István Mihály 178
Ferenczi Sándor 72
Ferenczy Zoltán 171
Feridun M. Emecen, Onbes Yil Savaslari 668
Feszty Árpád 49
Fischer Ferenc 698, 699, 836
Fitz Jenő 619
Fodor István 650
Fodor Pál 82, 657
Font Márta 644, 649
Forrai Ibolya 959
Foster, Lynn V. 603
Földi Attila 197
Földi Pál 143, 208, 504, 536, 572
Franks, Norman 149, 150
Frayn-Turner, John 769
Frigyes Vilmos brandenburgi v.fejedelem 674
Fučik, Josef 715, 717
Furet, François 687
Fülöp Tibor 514, 515

Gaál Gyula 158
Gábor Áron 271, 1141-143
Gabriel Viktor l. Szalay, Ladislav
Gál István 1021
Galántai Erzsébet, Sz. 628
Galland, Adolf 148
Galovtski Gábor 956
Garami László 559
Garda Dezső 232
Garda József 526
Garibaldi, Giuseppe 979
Gasparini, Giovanni Jacobo 33
Gasparovich László 823
Gebei Sándor 664, 678
Gebhardt, Günter 527
Gebhardt, Siegfried 527
Gebhardt, Werner 527
Gecsényi Lajos 102, 799
Géczi Lajos 1116
Gelencsér Gyula 1159
Gereben Ágnes 416, 460, 744
Gergely András 1004
Gergely Jenő 528
Gergely Márton 410
Gericsné Ladányi Erzsébet 227, 228
Gerlóczy Ferenc 114
Gerő András 238, 525
Gibás Andor 90
Glück Jenő 1087, 1088

Góg Imre 586
Gonda András 236
Goneczky János 1144
Gosztonyi Péter 98, 106-110, 844, 1022
Gömbös Gyula 528
Gömöri György 106, 966
Görgei Artúr 1050, 1082, 1084, 1145-1150
Görömbei András 964
Graus, Igor 229
Gréger, René 358
Gregoróczy György 589
Grégr, René 140
Grotius, Hugo 391
Guderian, Heinz 117, 131
Guyon, Richard 1164
Gyalókay Jenő 1149
Gyarmati György 752
Gyarmati József 338
Gyergyói Levente 980
Györfi János 614
Győri László 3, 956, 1215
Györkei Jenő 285, 565, 567, 859, 941, 1073
Gyukics Péter 221

Hadabás János 1110
Hagen, Louis 405
Hahn Veronika, R. 139
Hahner Péter 686
Hajagos József 1166
Hajba Ferenc 428
Hajdú Tibor 261, 263
Halmai Katalin 905
Hamilton, Henry l. Nemere István
Hamvay Ödön 1213
Hangodi László 1119, 1190
Hankiss Elemér 888
Hankó Ildikó 1143, 1218
Hankó József 970, 1090
Hannibál 613
Hardi Péter 490
Harding, David 310
Hargitainé Szimeonova Rajna 1140
Harold Alajos 1220
Hart, Russel 209, 340
Hart, S. 209, 340
Hartink, A. E. 324, 328
Háry László 529, 530
Hastings, Max 152
Hatvani Imre 997
Hausner Gábor 60, 116
Haynau, Julius von 1144, 1151-1153, 1207
Heckenast Gusztáv 105
Hegedűs János 311
Hegedűs László 195
Hegyi Gergely 871
Hegyi Klára 230
Heiden, Konrad 534
Heim, Heinrich 537
Heinemann, Winfried 844
Helgert Imre 956, 1057, 1058, 1069, 1085, 1105
Herczegh Géza 708
Hermann Róbert 913, 915, 925, 928-931, 952, 955, 956, 997, 1001, 1002, 1005, 1006, 1015, 1016, 1039, 1040, 1045, 1048, 1049, 1051, 1053-1055, 1061-1063, 1065-1067, 1078-1084, 1136, 1146, 1147, 1149, 1151, 1152, 1169, 1196, 1200-1204
Hernádi Miklós 437, 441
Hernádi Tibor 755
Hiller István 588
Himmler, Heinrich 139
Hinterstossier, Hermann 42
Hitler, Adolf 205, 531-538, 756, 757
Hódi Sándor 909
Hoffmann, Dieter 214
Hoffmann Zsuzsanna 616
Hogg, Ian V. 257, 347
Hogya György 972
Holló József 881
Horthy István 539
Horthy Miklós 540
Horváth Barna 542
Horváth Csaba 122, 244, 571, 782
Horváth Ildikó 553
Horváth János 325
Horváth József 262
Horváth Krisztián 704
Horváth László 482
Horváth Miklós 430, 431, 548, 847, 848, 859
Horváth Zoltán 151, 379
Hovanyecz László 108, 718, 719
Howe, H. V. 794
Hoyt, Edwin P. 762, 793
Hönel, Alexander 43
Hruby Gyula 1154, 1155
Hubal l. Dobrzanski, Henryk
Hudi József 912, 1117
Hugyecz János 293
Hunyadi János 543
Hunyadiak 656
Huszár János 215
Huszár Tibor 862

Ibrányi László 544
Illényi Balázs 156, 265, 348, 387, 403, 693, 734, 751, 774, 957
Illésfalvi Péter 76, 818

Imrédy Béla 414
Imreh István 1047
Inalcik, Halik 81
Irányi Béla 107
Irházi János 432
Isby, David C. 148
Ispánovity Márton 1165
István, I., Szent 545
Istvánfi Miklós, Pannóniai 63
Iván Dezső 166, 167, 542, 578
Iván István 255
Ivánka Imre 1156

Jacov, Marko 665
Jaczkó Zsolt 1125
Jáger Márta, G. 1041
Jakus Lajos 1188
Jánkfalvi Zoltán 153
Jároli József 1090
Jászay Magda 83
Jellacic, Josip 1043, 1044, 1157, 1158
Jenik Péter 109
Jobbágyi Gábor 425
Jochmann, Werner 537
Jónás Ilona, Sz. 58, 300, 624, 648
Jordán Gyula 602
Józsa Béla 57, 212, 218, 220, 288, 335, 336, 786, 790, 825
Józsa László 1101
Juhari Zsuzsanna 352, 593
Juhász József 710, 776, 896
Jung Péter 714

Kacsó Lajos 14, 35, 99, 279, 280, 308, 468, 478, 481, 568, 839, 946, 1155
Kádár János 864
Kaiser Ferenc 791
Kajtár István 359
Kákonyi Gellért 861
Kalász Márton 610
Kalavszky Györgyi 5
Kálazy Judit 179, 549
Káli Csaba 500
Kálmán Gyula 927
Kalmár Károly 201
Kamody Miklós 138
Kapronczai Katalin 1043
Kapronczay Károly 787
Kapronczay Péter 891, 894
Kardos Gábor 408
Kardos László 1094
Katkóné Bagi Éva 41
Katona Csaba 296, 1060, 1106, 1208
Katona Gyula 1159
Katona M. István 8
Katona Tamás 1056, 1086, 1163, 1210, 1211
Kazinczy Lajos 1160, 1161
Kedves Gyula 96, 916, 917, 935, 943, 944, 1020, 1039, 1164
Keegan, John 712
Kelenik József 670
Kellner, M. G. 635
Kemény G. Gábor 608
Kemény Gábor 608
Kenyeres Dénes 134, 1128
Kepecs Ferenc 594
Kerékgyártó György 94
Kerényi József 250
Kereskényi Miklós 926
Keresztes Lajos 765
Kershaw, Ian 535
Kertész István 612, 617
Kézai Simon 627, 629, 630
Kinizsi István 1225
Kirády Attila 464
Király Béla, K. 1039
Kirkovits István, G. 93
Kirov, Aleksandr Mihajlovič **859**
Kirschner Péter 1055
Kiss Gábor 449
Kiss Gábor Ferenc 843, 870, 879, 1023, 1024
Kiss István Géza 397, 726, 728
Kiss József 732
Kiss Kálmán 69
Kiss László, Szeghi 1185
Kiss Sándor, M. 850
Kiss Vendel 1099
Kiss Zoltán 304, 1016
Klabacsek Gyula 316, 317, 319-322, 326, 327, 330-332
Klapka György 1162, 1163, 1229
Kleopatra 613
Kmety György 927, 1164
Knézič Károly 1165
Kobzos Kiss Tamás 960
Kocsis L. Mihály 290, 418-420, 546
Kojič, Naum 999
Kollányi Károly 731
Kołodziejczyk, Dariusz 663
Kolontári Attila 779
Komár Krisztián 701
Konrád György 901, 902
Kopácsi Sándor 852
Koroknay Gyula 497, 544
Korpás Zoltán 662
Korsós László 475
Kósa László 958
Kosáry Domokos 983, 1072

Kosztolánczy Tibor 163
Kottra Györgyi, Cs. 9, 934, 938, 939
Kovács Árpád 775
Kovács Attila 785, 890, 906
Kovács Eleonóra 1117
Kovács Ilona 680
Kovács István 547, 986-988, 1133, 1134, 1137
Kovács László 636
Kovács Melinda, P. 1097
Kovács Péter 498
Kovács Vilmos 307, 487, 824
Kovács Zoltán 268
Kovássy Zoltán 1185, 1194
Kováts Géza 1212
Kováts László 323
Kozák Gyula 854
Kozári József 222
Kozáry Andrea 188, 193
Kozma Endre 182
Kozma György Bertalan 1097
Kő András 110, 192, 547, 560, 850, 1143
Köpeczi Béla 681
Kőrösi Sándor 548
Kőszegvári Tibor 92
Kővári László 506, 908
Kövesdi Mónika 49
Krámer Iván 932, 933, 1179, 1214
Krámli Mihály 703
Krausz Tamás 531, 596, 900
Kristó Gyula 633, 636-638
Kristóf László 329
Krizsán László 541, 1127
Krockow, Christian von 519
Kronenbitter, Günter 198
Kröger, Martin 696
Kubassek János 507
Kubinyi András 656
Kun József 824
Kun Miklós 743, 867, 868
Kun Tibor 831
Kunysz, I. 495
Kupka, Vladimír 471, 472
Kursietis, Andris J. 124
Kútsági Tamás 303

Laar, M. 601
Ladocsi Gáspár 299
Lajos, II., magyar király 48
Láng Péter 274
Lászay János 237, 245
László, I. Szent 549
László Endre, N. 1170
László Géza 1113
Lázár Sándor 550
Lefebvre, Denis 842
Lengyel Ferenc 119, 123, 247, 761, 1042
Lengyelné Kiss Katalin 1027
Lenkefi Ferenc 29
Lenkey János 1168
Lenkey Károly 1167
Lévai Béla 474
Lévai István 858
Lipcsey Ildikó 725
Lipót, I. 674
Litván Katalin 721
Lojkó Miklós 520
Lőke András 711
Lukács László 433

Macksey, Kenneth 117
Mácza Mihály 1070
Magyar István 910
Magyar Sándor 1036
Magyarics Tamás 777, 784, 869
Major Gyula 477
Majoros István 592, 690
Majtényi Zoltán 217
Malašenko, Evgenij Ivanovič 859
Mannerheim, Gustav 763
Márfi Attila 1172
Margitay-Becht András 354
Margócsy József 551
Máriássy János 1169
Markó György 423
Markovskij, V. Û. 880
Márkus Henriett Anna 1095
Marsigli, Luigi Ferdinando 83
Martin, F. X. 599
Martin József 309, 921, 1171
Martin Kornél 558
Márton András 853
Maszanobu Cudzsi 794
Máté József 1114
Máthé Attila 480
Matthaeidesz Konrád 286, 577, 764, 976, 977, 1195
Matula Gy. Oszkár 159
Mátyás, II. 552
Mednyánszky László 1170, 1171
Mednyánszky Sándor 1172
Mehner, Kurt 256
Mérey Klára, T. 496, 500
Mészáros Kálmán 233, 234
Mészáros Lázár 1173, 1227
Mezei Géza 833
Micskey Miklós 280
Miklós, I. 1073
Mikus Károlyné 1141

Misóczky Lajos 1167
Moačanin, Nenad 181
Mócsy András 622
Moldvay József 566
Molnár András 694, 1135
Molnár Béla 473
Molnár János 1032
Molnár Károly 553
Molotov, Vâčeslav M. 742-744, 776, 777
Moltke, Helmuth 117
Monti, Alessandro 994
Moody, T. W. 599
Móricz Lajos 239, 243
Moroián György 254
Moys Péter 142
Mölders, Werner 554
Mravik László 435
Mujzer Péter 780
Munoz, Antonio J. 124
Murád, II. 655
Mussolini, Benito 791
Müller Róbert 1153

Nádasdy Tamás 79, 556, 557
Nádor Ferenc 168
Náfrádi Attila 154
Nágulov, Blagovest 1139
Nagy Alicja 989, 991
Nagy András, D. 970, 1090
Nagy Árpád 558
Nagy Domokos Imre 763, 799, 816, 860
Nagy Endre 559
Nagy Ferenc 1161
Nagy Gábor 136
Nagy Gábor 442
Nagy Imre 560
Nagy Imre Gábor 937, 1089
Nagy J. Lambert 192, 547, 560
Nagy János 561
Nagy László 582
Nagy László 829, 892, 899
Nagy Levente 671
Nagy Miklós Mihály 73, 469
Nagy Sándor Makedónia királya l. Sándor, Nagy, makedón király
Nagy Sándor 999
Nagy Tamás 828, 891
Nagy Zsuzsa, L. 540, 718
Nagyréti Tamás 518
Napóleon, I. 352, 562, 563, 607, 689, 693
Náray Antal 54
Négyesi Lajos 545
Nemere István 436, 555, 563
Német István 407
Németh András 904, 905
Németh Ferenc 36
Németh Ildikó 948, 1111
Németh István 611, 841, 863
Németh Tamás 269
Németi Gábor 1096
Neogrády László 940
Nepokojčickij, Artur Adamovič 1076
Néro, Claudius Caesar Germanicus 613
Neumayr, Anton 401
Nevežin, Vladimir Aleksandrovič 779
Nicolle, David 37
Niederhauser Emil 705
Niemayer, Stefan l. Nemere István
Noszlopy Antal 1174
Noszlopy Gáspár 1175
Nótári Tamás 80
Nové Béla 1206
Novotny, Walter 564
Nyakas Miklós 1184
Nyéki Tamás 1103

Ódor Imre 937
Okváth Imre 838, 839
Oreus, Ivan 1077
Orgoványi István 488
Ormai (Auffenberg) Norbert 1176
Ormos Mária 531-533, 592, 718, 720, 756, 757
Orosz Ágnes 625
Orosz Árpád 270
Oroszi Antal 121, 575
Ott, Erich 434
Otu, Petre 826

Ölvedi Ignác 802, 809, 811
Őri Zoltán 479
Örley Zoltán 565
Ősz Gábor 417

Pados Ferenc 911
Pagurka Anna 1118
Pájer Imre 1107
Pálffy Géza 33, 100, 180, 483, 556, 658
Pallós Lajos 945
Pálóczi Gyula 224
Pálos Géza 301
Pandula Attila 13
Papp Dezső 951
Papp István 566
Papp Sándor 81, 655
Papp Tibor 449, 455
Parádi József 91, 183
Parker, Danny S. 788

Paskievič, Ivan Fëdorovič 1177
Pásztor Emil 1148, 1160
Pásztor Imre 454
Pataki István 837
Pataky Iván 115, 161, 162, 338, 447, 838, 862, 865, 866, 1050, 1059
Patrick, Paul l. Nemere István
Pavlowitch, Stevan K. 597
Pázmány Péter 673
Pecsevi, Ibrahim 82
Pejin Attila 1124
Pelle János 88
Pelyach István 1192
Perczelek 1178
Periklész 613
Perjés Géza 60, 112, 113, 673, 799
Pete László 993, 994
Péter Gábor 194
Petercsák Tivadar 137
Péteri Annamária 1223
Pethető Attila 1064
Pethö, Albert 198
Pető Andrea 406, 421, 422
Petőfi Sándor 1179, 1180
Petrássy Miklós 567
Piccolomini, Aeneas Sylvius l. Pius (pápa), II.
Pikéty Ágoston 944
Pimlott, John 147
Pintér Emil 107
Piros János 1033
Pius (pápa), II. 80
Pók Attila 104
Pokorny Éva 568
Pokorny Herman 568
Polgár Tamás 948
Pollmann Ferenc 697, 712, 895
Pomogáts Béla 729
Pongrácz György 289, 463, 813
Poór Gábor 164
Popély Gyula 724
Pósa Zoltán 799
Potoczky Júlia 476
Pölöskei Ferenc 706
Pöppel, Martin 569
Prém András 354
Price, Alfred 366, 367
Priszkosz rétor 629
Pritz Pál 512, 758, 802, 810
Psotta Móric 1181
Puchner Antal 1047
Pulszky Ferenc 1189
Punka György 370, 373, 376, 377, 380, 381, 383-385, 388, 877
Pünkösti Árpád 194
Pünkösti Gergely 1182

Raáb Renáta 984
Raaflaub, Kurt A. 615
Rácz Árpád 501
Rada Tibor 260
Radnóti Ilona 937
Rákóczi 138, 679
Rákóczi Ferenc, II. 544, 570, 680, 681
Rákóczi György, I. 497
Rákóczy Rozália 2, 674, 949
Ransanus, Petrus 628
Ráttky György 202
Ravasz István 276, 282, 394-396, 709, 760, 773, 800, 808, 815-817, 822, 887
Rázsó Gyula 646, 656, 657
Regényi Huba 452
Repetzky Ferenc 1183
Ress Imre 1158
Réti György 707, 737-739, 746, 749
Révész László 70
Reynolds, Michael 210
Riba István 412
Ribbentrop, Joachim 742-744, 776, 777
Ries András 135
Rill, Bernd 552
Róbert Péter 792, 950, 1025, 1038
Rockberger, Nicolaus 595
Roewer, Helmut 199
Rommel, Erwin 126, 508, 571, 572
Romsics Ignác 707, 718, 719, 884
Róna-Tas andrás 626
Rónay Tamás 443, 878
Roosevelt, Franklin Delano 573, 737
Rosdy Tamás 11, 97, 539, 801, 1076
Rosonczy Ildikó 1074-1076, 1177
Rosza Pál 20
Róth Miklós 426, 427
Rózsa Mária 954
Rózsás János 451
Rozsnyai Jenő 535
Runciman, Steven 645, 647
Rüdiger, Fëdor Vasilevič 1084
Ryan, Cornelius 792

Sach, Jan 312
Sághy Marianne 648
Sági Ferenc 1108
Ságvári Ágnes 415
Ságvári György 9, 128, 942
Ságvári Pál 478
Saharov, Andrej 349
Salamon Konrád 593
Sallai János 620

Sándor, Nagy, makedón király 613, 617, 618
Sándor László, N. 349
Sárhidai Gyula 337, 355, 362
Sárközi Sándor 219, 499, 820
Sárközy Gabriella 7
Sárközy Péter 1231
Sarlós Endre 618
Sásik László 392
Sasvári Endre 334, 574
Sauer-Nordendorf, Egon 204
Sausic Attila 16
Sávoly Mária 510
Schaer, Frank 630
Schelken Pálma 936
Schlag, Gerald 203, 1091
Schmidt László 341
Schmidt Mária 400
Schubert Katalin 174
Sebestyén Mihály 1225
Sebő Ödön 216
Sebők János 411
Segeš, Vladimír 642
Šelest, Pëtr 868
Seres Attila 979
Siddigi, Asif A. 350
Sieche, Erwin F. 51, 353
Siegler, Egon 812
Sillye Gábor 1184
Simicskó István 393
Simon László 176, 371
Sipos András 414
Sipos Péter 414, 590, 783
Soboul, Albert 688
Sokcsevits Dénes 1157
Sólyom Ildikó 575
Sólyom László 575
Somogyi Éva 297
Somogyi Győző 128, 640
Söptei István 79, 557
Speer, Albert 411, 576
Spick, Mike 366-368
Spira György 1043, 1047
Spirk József 89
Stanek, Jaroslav 256
Stanimirovič, Dimitrije 999
Stefán Géza 399
Stefka István 425
Steinemann Tünde 360
Steinhübel, Ján 634
Steinmetz Miklós 577
Stemler Gyula 631, 652
Stemlerné Balogh Ilona 52
Stier Gábor 438, 439
Stolek Aladár 1191
Suba János 34, 85, 733
Sugár István 1169
Surányi Róbert 573
Susa István 918
Sweetman, Jack 503

Szabad Imre 1234
Szabadi István 679
Szabadváry Ferenc 1150
Szabics Imre 58
Szabó A. Ferenc 65, 98, 429
Szabó András 59
Szabó Árpád, M. 4
Szabó Dezső 65
Szabó F. Ferenc 898
Szabó Ferenc 673
Szabó István 66
Szabó János 253, 862
Szabó János, B. 47, 640
Szabó Jolán 1097
Szabó József János 120, 216, 241, 814
Szabó László 893, 897
Szabó Mátyás 539
Szabó Miklós 355, 363
Szabó Miklós 413, 735
Szabó Miklós, M. 145, 146
Szabó Ottó 45
Szabó Péter 444-446, 796, 805
Szabó Richárd 1031
Szaharov l. Saharov
Szakály Ferenc 100-104, 494, 657, 658, 661, 670
Szakály Sándor 93-95, 106, 259, 294, 458, 530, 633, 636, 639, 650, 653, 656-658, 670, 673, 741, 747, 797-801, 922
Szálasi Ferenc 821
Szalay, Ladislav 985
Szalay László 1189
Szalay Róbert 846
Szále László 713
Számadó Emese 1070
Számvéber Norbert 824
Szani Ferenc 125, 524
Szántai Lajos 1141
Szántó György Tibor 598
Szántó Mihály 249
Szarka László 608
Szász Domokos 302
Szász Zoltán 608
Szászvári Lajos 393
Szatucsek Zoltán 295, 978
Szebeni Antal 578
Szegő Krisztina 275
Székely Anna 440

Székely Bertalan 48
Székely Gábor 702
Székely Zoltán 489
Szekeres Gábor 346, 378
Szekernyés János 1180
Szekfű Gyula 1149
Szemere Bertalan 1186, 1187
Szempci Molnár Ferenc 64
Szénássy Árpád 974
Szénássy Zoltán 1068
Szendrei Lőrinc 981
Szentirmai István 55, 56, 302, 303
Szentiványi János 157
Szentpéteri József 631, 652
Szigethy András 431
Szigeti Miklós 219
Szigeti Zoltán 973
Szijj Jolán 278
Szilágyi Márton 64
Szinte Gábor 48
Szita László 675
Szolecky Emese 10
Szomszéd András 1104
Szőke Zoltán 398
Szrsen András 1188
Sztankovánszky Imre 1092
Sztojalovszky Gábor 365
Szunyogh Szabolcs 919
Szűcs Jenő 630

Tabódy István 579
Takács Edit 456
Takács István 12
Takács Tibor 469, 470, 1232
Tállyai Pál 63
Tálosi Zoltán 26, 461
Tar Zsuzsanna 294
Taylor, A. J. P. 591
Teke András 344
Teke Zsuzsa 543
Teleki László 1189
Teleki Pál 580, 748-750
Telizbov, Karol 1138
Temesváry Ferenc 19
Terman Béla 374
Teszéri György 465
Thassy Jenő 581
Thököly Imre 544, 582
Tobak Tibor 225, 369, 505, 554, 564
Tokaji Zsolt 111
Tolnai Gergely 486
Tombor Tibor 155
Tomka Béla 736
Tomka Gábor 493
Tompa János 268
Toókos Gyula, Sepsibaczoni 583
Toperczer István 25, 386, 873-876
Tóth Endre 621
Toth, Ferenc 84, 129
Tóth Ferenc 462
Tóth G. Péter 912
Tóth Gyula 584
Tóth Ilona, G. 1115
Tóth Imre 1109
Tóth István György 103
Tóth József 271
Tóth József 1209
Tóth K. József 1035
Tóth László 905, 906
Tóth Orsolya 615
Tóth Sándor 1222
Tóth Sándor László 665, 666
Török János 1190
Tremmel Ágoston 35
Tringli István 656
Truman, Harry S. 585
Turcsányi Károly 338
Turcsányi Olivér 165
Túri Mihály 561
Turpin de Crisse, Lancelot 129
Tusor Péter 589
Tüköry Lajos 1232
Türr István 979, 1230, 1231

Újváry Gábor 799
Ulászló, I. 655
Ungváry Krisztián 96, 98, 144, 740
Urbán Aladár 1130, 1132

Ürmös László 50

Vágvölgyiné Bene Orsolya 1183
Vajda Ferenc Antal 803
Vajda Tamás 649
Vajna Tamás 389, 1224
Valki László 830
Várdy Béla 609
Varga László 965
Varga László, Á. 1104
Varga Mihály 118, 166
Vargyai Gyula 653, 656
Várhalmi Iván 270
Várkonyi Ágnes, R. 659, 660, 673, 676, 677
Vass Gábor 318
Vasvári Vilmos 851
Vaszócsik Lászlóné 1052
Vay Miklós 586
Vécsey Károly 1191, 1192

Vego, Milan N. 703
Veres Emese Gyöngyvér 971
Veres Mihály 173, 175
Veress D. Csaba 1123
Veress Gábor 314
Veszprémy László 6, 96, 272, 273, 627, 630, 639, 646, 650
Vesztróczy Zsolt 990
Vetter Antal 1193
Vida István 864
Vigh Károly 750, 821
Viniczai Ferenc 15
Virágh Ferenc 402
Visy Zsolt 440, 620
Vix, Ferdinand 724
Vonyó József 494
Vörös Béla 246, 251, 343, 485
Vörös Károly 238, 297
Vu-ce 111

Walsin-Esterházy, Louis-Joseph-Ferdinand 84
Weltin, Maximilian 643
Wen Ho Lee 587
Wendt, Bernd 766
Whiting, Charles 789
Wiggershaus, Norbert 844
Williams, Kieran 869
Windischgrätz, Alfred 1152
Winkler Gusztáv 115
Winkler László 141, 529, 530
Winklerné Horváth Éva 22
Wippich, Rolf-Harald 696
Woods, David 625
Woroniecki, Mieczyslaw 1194, 1195

Zachar József 64, 77, 87, 283, 595, 606, 607, 916, 1216, 1217
Zachar Péter Krisztián 916, 1046
Zainkó Géza 372, 375
Zakar Péter 1029-1032, 1144
Zala György 977
Zalai Edvin 519
Zámbó Sándor 242, 248
Zappe László 466
Zathureczky István 1196
Zehetbauer, Ernst 264
Zeidler Sándor 45
Zepeczaner Jenő 1120
Zichy Mihály 64
Zimits Rezső 172
Zimmerman, Eric 150
Zimonyi István 635
Zizek, Slavoj 903
Zolotarev, V. A. 453
Zombor László 1095
Zord Gábor László 160, 345
Zörgő Tibor 90
Zrínyi Miklós 60, 62, 588, 589, 673
Zsák Ferenc 390
Zsiga Tibor 834
Zsitnyányi Ildikó 849, 850
Zsitvay Tibor 580, 590
Zsohár Melinda 17, 579
Zsoldos Attila 226, 639, 650

Afganisztán 880
Afrika 21, 507, 508, 701, 782, 831, 878
Amerikai Egyesült Államok 23-25, 27, 28, 154, 345, 585, 609, 777, 793, 827, 828, 832-835, 881, 883, 1234
Anglia l. Nagy-Britannia
antifasiszta ellenállás 153, 219, 404, 510, 787
Ausztria 51, 127, 140, 198, 203, 204, 264, 425, 595, 606-608, 643, 674, 703, 727, 845
l. még Magyarország (XVI. sz.-1918.)

Balkán 89, 204, 596, 597, 702, 704-706, 772-776, 884-911
l. még az egyes országoknál
Balti-államok 601
békeszerződések 32, 34, 85, 307, 655, 677, 678, 684, 702, 729-735
bibliográfiák 1-5
Bizánc 625, 640, 641
Bosznia-Hercegovina 204
Bulgária 704, 992, 1228

címerek, felségjelek 46
csapattörténetek 52, 202-225, 1019, 1024
Csehszlovákia 447, 732, 733, 745-747, 864-869
csendőrség 184-187, 294, 559, 845

Dél-Afrika 21, 701

egészségügy 14, 135, 136, 553, 567
egyenruhák, felszerelés 38-45, 942
egyesületek, klubok 280, 302-305
ejtőernyősök 176, 215, 514, 515, 558, 569
életrajzok 67, 79, 81-84, 93-110, 302, 303, 401, 409-414, 501-590, 613, 748-750, 791, 994, 997, 1010-1014, 1031, 1032, 1127-1199, 1229-1234
l. még a NÉVMUTATÓ-t
első világháború 126, 134, 135, 141, 143, 198, 241, 333, 457, 495, 513, 608, 712-717
emigráció 609, 979, 992, 1224-1234
emlékművek, emlékhelyek 286, 289-294, 969-980, 1090, 1195
Erdély 71, 72, 178, 231, 232, 459, 489, 664, 671, 691, 816, 817, 949
Európa 10, 154, 591, 592, 623, 624, 626, 635, 653, 663, 983
l. még az egyes országoknál

fegyverek 15, 27, 37, 310-337, 347-350, 943, 944
Felvidék 469, 470
l. még Szlovákia
fényképezés, filmezés 5, 51-53, 55-57
Finnország 22, 165, 763, 764
Franciaország 78, 187, 202, 309, 352, 448, 562, 563, 686-689, 691-693, 720, 721, 723, 745, 768, 831

Görögország 615, 617, 618
gyalogság 126, 127, 204, 211, 213, 216, 217

háborús bűnök, megtorlások 400, 404-422, 576
hadifogság, internálás 50, 448-456
hadiipar 306-309, 1026, 1027
haditechnika 20, 306-390, 477, 1026, 1027
l. még az egyes eszközöknél
haditengerészet 28, 51, 99, 149, 150, 262, 351-363, 503, 698, 703, 714
hadművészet 111-117
l. még az egyes haderőnemeknél és fegyvernemeknél
Hadtörténeti Intézet és Múzeum 5-13, 29, 917, 934-936, 938-939, 942, 943, 946, 947
hadtörténettudomány 1, 77-110, 112, 928-933, 985, 1149
hagyományápolás 219, 272-298, 958-982
határőrizet 177-181, 344, 620
hegyivadász alakulatok 11, 12
helyi háborúk, konfliktusok 257, 258, 345, 386, 396-398, 506, 835, 841-861, 870, 871, 873-880, 883-911
helytörténet 136, 163, 215, 230, 233, 473-500, 502, 574, 661, 692, 937, 948, 963, 969-977, 993, 994, 1000, 1011-1014, 1031, 1032, 1087-1126, 1184, 1197, 1222
hidegháború 827-830, 832-836
híradás, híradó csapatok 137, 138, 343-345
hírszerzés, elhárítás 139, 587, 693
holocaust 400, 405, 406, 415
Horvátország (horvátok) 995, 1157, 1158

Indokína 386, 396-398, 873-877
Irak 345, 883
Írország 599, 600
Izrael 257, 258, 506

Japán 164, 793, 794
jog 391-393
l. még háborús bűnök
Jugoszlávia 89, 182, 772-776, 884-911

Kárpátalja 86, 162, 291, 415, 468, 709, 746, 747
katonai főiskolák, akadémiák 15, 259, 260, 262, 266, 267
katonai középiskolák 270, 271
katonai vezetés 113, 117-125, 137, 256, 536
l. még tisztek, tisztképzés
képzőművészet 47-50, 967, 968
keresztes háborúk 37, 645-649
Kína 111, 602
Koszovó 89, 182, 888, 891-911
könyvtárak 6, 7
Közel-Kelet 506, 842-844, 870, 871
középkor 37, 58, 70-72, 78, 115, 177-179, 226-228, 300, 311, 543, 545, 549, 623-656
közművelődés 55-57, 302-305
krónikák 63, 64, 627-630
külpolitika, diplomácia 394-398, 596, 644, 654, 655, 664, 681, 697, 698, 702-706, 720, 721, 737-745, 758-760, 778, 783, 784, 810, 825

Latin-Amerika 505, 506, 603, 698, 699, 872, 879, 1233
légierő, repülés 22-26, 45, 90, 141-169, 223-225, 267, 301, 364-390, 461-465, 529, 530, 539, 547, 554, 558, 564, 566, 567, 569, 578, 769-771, 775, 803, 873-877, 880, 899-911
légvédelem 15, 169-175
Lengyelország (lengyelek) 153, 458, 522, 664, 765-767, 787, 844, 986-991, 1131, 1134, 1194, 1195
levéltárak 7, 29, 31, 679, 824, 946-948
lovagrendek 200, 229, 649
lovasság 43, 84, 128-130, 202, 203, 550, 583, 1019, 1119

Magyarország (magyarok) 9, 128, 130, 306, 466, 467, 501, 593-595
– **IX-XV. sz.** 37, 58, 70-72, 78, 115, 177-179, 226-228, 543, 545, 549, 626-644, 650-656
– **XVI. sz.** 31, 33, 59, 63, 79, 81, 82, 116, 137, 180, 181, 230, 300, 483, 484, 502, 516, 556, 557, 651, 652, 657-670
– **XVII. sz.** 31, 33, 60, 61, 83, 116, 137, 180, 181, 230, 231, 300, 484, 497, 544, 552, 582, 588, 589, 606, 658-660, 670-679
– **XVIII. sz.** 32, 64, 128, 138, 181, 202, 203, 233, 234, 479, 500, 544, 570, 607, 659, 676, 679-685
– **XIX. sz.** 471
– – **1800-1848.** 41, 260, 469, 500, 586, 691-694
– – **1848-1849.** 118, 119, 912-1234
– – **1849-1900.** 43, 51, 118-121, 184, 185, 204, 235-240, 259-262, 264, 271, 274, 278, 297, 471, 472, 525, 695, 697, 700
– **XX. sz.** 118, 119, 235, 259, 270, 707-711
– – **1900-1918.** 43, 120, 121, 127, 140, 184, 185, 236, 239, 240, 260-262, 274, 353, 354, 472, 525, 695, 700, 703
– – – **1914-1918.** 134, 135, 141, 143, 198, 241, 447, 457, 495, 513, 608, 708, 712-717
– – **1918-1919.** 241, 242, 265, 402, 403, 718, 720, 721-725
– – **1919-1945.** 34, 65, 85, 122-124, 142, 145, 243-245, 260, 265, 271, 298, 307, 308, 458, 459, 528-530, 540, 541, 559, 580, 590, 708, 709, 718-740, 746-751
– – – **1941-1945.** 11, 12, 26, 52, 54, 86, 122-124, 133, 143, 145, 146, 155, 215, 223, 225, 246, 247, 444, 449-456, 509, 512, 539-542, 551, 558, 561, 656, 566, 568, 795-826
– – – – **1941.** 415, 785-803
– – – – **1942-1943.** 132, 170, 217, 445, 511, 523, 526, 546, 804-806
– – – – **1944-1945.** 66, 98, 155-162, 171, 211-214, 216, 218, 281, 334-336, 418-422, 491, 492, 509, 550, 574, 577, 807-825
– – **1945-1999.** 172-174, 190, 220, 221, 256, 267, 302-304, 396, 461-465, 837
– – – **1945-1956.** 17, 125, 166, 168, 188-195, 224, 248-250, 266, 412-414, 524, 575, 581, 610, 611, 709, 838-840
– – – **1956-1957.** 3, 18, 53, 68, 167, 168, 222, 423-431, 473, 488, 547, 548, 560, 844-861
– – – **1957-1999.** 92, 169, 175, 251-256, 344, 396-398, 862
– – – – **1968.** 447, 864, 865, 881, 882
második világháború 11, 12, 16, 26, 54, 66, 86, 98, 117, 122-124, 131-133, 139, 143, 145-164, 170, 171, 205-219, 223, 225, 246, 247, 281, 334, 336, 340, 347, 359, 365-367, 404-422, 449-456, 459-465, 504, 507-509, 511, 512, 519-523, 526, 527, 536-539, 546, 550, 551, 554, 558, 561, 564-569, 571-574, 576-579, 609, 752-826
megtorlás 423, 1131, 1144, 1154, 1160, 1161, 1165, 1166, 1170, 1190, 1192, 1194, 1195, 1200-1223
menekültügy 457-460
múzeumok 7-13, 19-28, 47, 917, 937-938, 942, 943, 949, 995, 1109

műszaki biztosítás, műszaki csapatok 133, 134, 551
Nagy-Britannia 139, 149-152, 519, 520, 573, 598, 701, 769-771, 782, 794, 879
Németország 16, 17, 126, 131, 139, 147-152, 205-214, 309, 340, 347, 359, 405-409, 504, 507, 508, 516, 527, 532-537, 553, 564, 569, 571, 572, 576, 674, 697, 699, 735, 736, 739-744, 756-762, 765-771, 782, 792, 807-809, 833, 841, 863
l. még második világháború
nemzetiségek 606-611, 1033-1038
nemzetőrség 1021, 1096, 1097, 1104, 1107, 1108
néprajz 75, 76, 959-962, 982
nyelvészet 69
Nyugat-Európa 768-771, 784, 786, 788-790
l. még az egyes országoknál

ókor 299, 612-622
Olaszország (olaszok) 356, 357, 521, 555, 737-739, 791, 993, 994, 1230-1232
Oroszország 355, 644, 690, 704, 1073-1077, 1177
l. még Szovjetunió
Oszmán birodalom l. Törökország

páncélosok, páncélos csapatok 131, 132, 210, 212, 214, 220-222, 338-342, 782, 788-790

régészet 70-72, 352, 498, 1218
rendvédelmi szervek 17, 88, 91, 183-197, 294, 559, 845
Római birodalom 616, 619-622
Románia (románok) 432, 457, 459, 672, 725, 815, 825, 866, 996, 997, 1229

sajtó 4, 950-954, 984
Spanyolország (spanyolok) 448, 605

szépirodalom, írók 57, 58, 65, 961, 962, 964-966
Szerbia (szerbek) 998-1000
l. még Jugoszlávia
Szlovákia (szlovákok) 140, 723, 724, 825, 985
Szovjetunió 86, 256, 345, 349, 350, 416-422, 449-456, 459, 531, 740-744, 763-767, 778-781, 827, 828, 832-836, 859-861
l. még második világháború

térképészet, térképek 7, 30-36, 74, 182
tisztek, tisztképzés 65, 92, 118-125, 259-267, 1007-1014
l. még életrajzok
tiszthelyettesek, tiszthelyettesképzés 268, 269
l. még életrajzok
tömegpusztító fegyverek 198, 199
Törökország (Oszmán birodalom) 80-82, 230, 654-656, 663, 1226, 1227
l. még Magyarország (XVI-XVII. sz.)
tudományos élet, konferenciák 77, 79, 85-91, 116, 137, 183, 275, 922-927
tüzérség 52, 333-337, 526

Ukrajna 86, 785, 804
utazók 73, 74

vallás, egyházak 299-301, 475, 579, 665, 1028-1032
várak, erődök 31, 33, 71, 72, 116, 137, 466-472, 474, 484-487, 489, 495, 621, 1087, 1088, 1103
veszteségek 284-293, 444-447
l. még hadifogság, internálás
Vietnam 386, 396-398, 873-877

zászlók 41, 938-941
zene 75, 76, 960-962

Bojtásné Damó Csilla
Bolyósné Ujfalusi Éva

TARTALOM

60 ÉVE TÖRTÉNT

BORUS JÓZSEF — 1941. június 22. – megelőző támadás? — 527

RÁSKY BÉLA — „Az elmaradt hadbalépés." Ausztria és a második világháború — 547

SZABÓ PÉTER — Németország szövetségesei az 1941. évi szovjetunióbeli hadműveletekben — 563

KÖZLEMÉNYEK

VARGA E. LÁSZLÓ — A kormányzó látogatása Lengyelországban 1938-ban — 573

HORVÁTH MIKLÓS — Az 1956-os forradalom és szabadságharc és a Varsói Szerződés — 600

EÖRSI LÁSZLÓ — Civil felkelők az 1956-os forradalomban — 626

MŰHELY

DOMOKOS GYÖRGY — Az egri vár számítógépes rekonstrukciójának tapasztalatai — 640

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

VARGA E. LÁSZLÓ — Részlet Jan Emisarski volt budapesti lengyel katonai attasé emlékirataiból, 1938-1940 — 662

OKVÁTH IMRE — Jelentés a szocialista országok állambiztonsági vezetőinek titkos moszkvai tárgyalásairól, 1955. március 7-12. — 689

VITA

PRITZ PÁL — Válasz Perjés Gézának — 707

JASZOVSZKY LÁSZLÓ — Észrevételek Perjés Géza „Bárdossy László pere" című tanulmányához — 711

CLEMENTIS-ZÁHONY BOTOND — Hozzászólás Perjés Géza tanulmányához — 726

PERJÉS GÉZA — Viszontválasz Pritz Pálnak — 735

SZEMLE

DOMBRÁDY LÓRÁND — Katonapolitika és hadsereg 1920-1944 *(Szakály Sándor)* — 739

HERBERT SIROIS — Zwischen Illusion und Krieg. Deutschland und die USA 1933-1941 *(Ungváry Krisztián)* — 740

PRITZ PÁL — Bárdossy László *(Dombrády Lóránd)* — 741

MARIANA HAUSLEITNER, BRIGITTE MIHOK UND JULIANE WETZEL (HSG.) — Rumänien und der Holocaust. Zu den Massenverbrechen in Transnistrien 1941-1944 *(Ungváry Krisztián)* — 744

IVÁN DEZSŐ — A magyar katonai repülés története 1945-1956 *(Zachar Péter Krisztián)* — 746

KRÓNIKA

EHRENBERGER RÓBERT — Partnerség a békéért. A Hadtörténeti Munkacsoport első ülése, Bukarest, 2001. április 17-22. — 748

HAUSNER GÁBOR — „60 éve történt." Tudományos ülésszak Magyarország hadbalépésének hatvanadik évfordulóján, Budapest, 2001. május 17. — 749

ZACHAR JÓZSEF — „A magyar felkelés, az 1956-os válság és Ausztria." Nemzetközi biztonságpolitikai szimpózium, Bécs, 2001. október 8-10. — 751

BIBLIOGRÁFIA

BOJTÁSNÉ DAMÓ CSILLA, BOLYÓSNÉ ÚJFALUSI ÉVA — Az 1999. évi hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája — 754

CONTENTS

	SIXTY YEARS AGO	
JÓZSEF BORUS	22 June 1941 – A Preventive Attack?	527
BÉLA RÁSKY	„The Declaration of War that had not Occurred." Austria and the Second World War	547
PÉTER SZABÓ	Germany's Allies in the 1941 Military Operations in the USSR	563
	PUBLICATIONS	
LÁSZLÓ VARGA E.	The Regent's Visit to Poland in 1938	573
MIKLÓS HORVÁTH	The 1956 Revolution and War of Independence and the Warsaw Pact	600
LÁSZLÓ EÖRSI	Civil Rebels in the 1956 Revolution	626
	WORKSHOP	
GYÖRGY DOMOKOS	Experiences of the Computer-Aided Reconstruction of the Castle of Eger	640
	HISTORICAL SOURCES	
LÁSZLÓ VARGA E.	From the Memoirs of Jan Emisarski, once Polish Military Attaché in Budapest, 1938-1940	662
IMRE OKVÁTH	Report on the Secret Negotiations of the Socialist Countries' State Security Leaders in Moscow, 7-12 March 1955	689
	DISPUTE	
PÁL PRITZ	Reply to Géza Perjés	707
LÁSZLÓ JASZOVSZKY	Remarks on „László Bárdossy and his Trial" by Géza Perjés	711
BOTOND CLEMENTIS-ZÁHONY	Comments on the Study of Géza Perjés	726
GÉZA PERJÉS	Answer to the Reply of Pál Pritz	735
	REVIEW	
LÓRÁND DOMBRÁDY	Military Politics and the Army 1920-1944 *(Sándor Szakály)*	739
HERBERT SIROIS	Zwischen Illusion und Krieg. Deutschland und die USA 1933-1941 *(Krisztián Ungváry)*	740
PÁL PRITZ	László Bárdossy *(Lóránd Dombrády)*	741
MARIANA HAUSLEITNER, BRIGITTE MIHOK UND JULIANE WETZEL (HSG.)	Rumänien und der Holocaust. Zu den Massenverbrechen in Transnistrien 1941-1944 *(Krisztián Ungváry)*	744
DEZSŐ IVÁN	The History of Hungarian Military Aviation 1945-1956 *(Péter Zachar)*	746
	CHRONICLE	
RÓBERT EHRENBERGER	Partnership for Peace. The First Session of the Military History Workgroup, Bucharest, 17-22 April 2001	748
GÁBOR HAUSNER	„60 Years Ago." Conference on the 60th Anniversary of the Hungarian Declaration of War, Budapest, 17 May 2001	749
JÓZSEF ZACHAR	„The Hungarian Uprising, the 1956 Crisis and Austria." International Symposium on Security Policy, Vienna, 8-10 October 2001	751
	BIBLIOGRAPHY	
CSILLA DAMÓ, ÉVA ÚJFALUSI	Selected Bibliography of Military Historical Literature of 1999	754

TABLE DES MATIERES

CE QUI S'EST PASSÉ IL Y A 60 ANS

JÓZSEF BORUS — Le 22 juin 1941 – attaque préventive? — 527

BÉLA RÁSKY — „L'entrée en guerre qui n'a pas eu lieu." L'Autriche et la deuxième guerre mondiale — 547

PÉTER SZABÓ — Les alliés de l'Allemagne dans les opérations militaires en Union Soviétique en 1941 — 563

PUBLICATIONS

LÁSZLÓ VARGA E. — La visite du gouverneur en Pologne en 1938 — 573

MIKLÓS HORVÁTH — La révolution et la guerre d'indépendance de 1956 et le Pacte de Varsovie — 600

LÁSZLÓ EÖRSI — Des insurgés civils dans la révolution de 1956 — 626

ATELIER

GYÖRGY DOMOKOS — Les expériences de la reconstruction à l'ordinateur du château d'Eger — 640

PUBLICATIONS DE SOURCES

LÁSZLÓ VARGA E. — Des mémoires de Jan Emisarski, attaché militaire polonais à Budapest, 1938-1940 — 662

IMRE OKVÁTH — Rapport sur les entretiens secrets à Moscou des chefs de la sécurité d'État des pays socialistes, du 7 au 12 mars 1955 — 689

DISPUTE

PÁL PRITZ — Réponse à Géza Perjés — 707

LÁSZLÓ JASZOVSZKY — Remarques à propos de l'essai de Géza Perjés, intitulé „Le procès de László Bárdossy" — 711

BOTOND CLEMENTIS-ZÁHONY — Remarques au sujet de l'essai de Géza Perjés — 726

GÉZA PERJÉS — Réponse à Pál Pritz — 735

REVUE

LÓRÁND DOMBRÁDY — Politique militaire et armée 1920-1944 *(Sándor Szakály)* — 739

HERBERT SIROIS — Zwischen Illusion und Krieg. Deutschland und die USA 1933-1941 *(Krisztián Ungváry)* — 740

PÁL PRITZ — László Bárdossy *(Lóránd Dombrády)* — 741

MARIANA HAUSLEITNER, BRIGITTE MIHOK UND JULIANE WETZEL (HSG.) — Rumänien und der Holocaust. Zu den Massenverbrechen in Transnistrien 1941-1944 *(Krisztián Ungváry)* — 744

DEZSŐ IVÁN — L'histoire de l'aviation militaire hongroise 1945-1956 *(Péter Zachar)* — 746

CHRONIQUE

RÓBERT EHRENBERGER — Association pour la paix. La première réunion de l'Équipe Constituée d'Histoire Militaire, Bucarest, du 17 au 22 avril 2001 — 748

GÁBOR HAUSNER — „Ce qui s'est passé il y a 60 ans." Session scientifique au 60e anniversaire de l'entrée en guerre de la Hongrie, Budapest, le 17 mai 2001 — 749

JÓZSEF ZACHAR — „Le soulèvement hongrois, la crise de 1956 et l'Autriche." Conférence de politique de sécurité internationale, Vienne, du 8 au 10 octobre 2001 — 751

BIBLIOGRAPHIE

CSILLA DAMÓ, ÉVA ÚJFALUSI — La bibliographie choisie de la littérature d'histoire militaire de l'année de 1999 — 754

INHALT

ES GESCHAH VOR 60 JAHREN

JÓZSEF BORUS — 22. Juni 1941 – Ein zuvorkommender Angriff? — 527
BÉLA RÁSKY — „Der ausgebliebene Kriegseintritt." Österreich und der Zweite Weltkrieg — 547
PÉTER SZABÓ — Deutschlands Verbündete bei den Kriegsoperationen in der Sowjetunion im Jahre 1941 — 563

MITTEILUNGEN

LÁSZLÓ VARGA E. — Der Besuch des Reichsverwesers Miklós Horthy in Polen im Jahre 1938 — 573
MIKLÓS HORVÁTH — Die Revolution und der Freiheitskampf des Jahres 1956 und der Warschauer Vertrag — 600
LÁSZLÓ EÖRSI — Zivile Aufständische in der Revolution von 1956 — 626

WERKSTATT

GYÖRGY DOMOKOS — Die Erfahrungen bezüglich der computerisierten Rekonstruktion der Burg von Eger/Erlau — 640

QUELLENPUBLIKATIONEN

LÁSZLÓ VARGA E. — Aus den Memoiren von Jan Emisarski, dem polnischen Attaché in Budapest, 1938-1940 — 662
IMRE OKVÁTH — Bericht über die geheimen Unterredungen der führenden Funktionäre für Staatssicherheit der sozialistischen Länder in Moskau, 7--12. März 1955 — 689

DISKUSSION

PÁL PRITZ — Antwort an Géza Perjés — 707
LÁSZLÓ JASZOVSZKY — Bemerkungen zur Studie „László Bárdossy und der Prozess gegen ihn" von Géza Perjés — 711
BOTOND CLEMENTIS-ZÁHONY — Diskussionsbeitrag zur Studie von Géza Perjés — 726
GÉZA PERJÉS — Gegenantwort an Pál Pritz — 735

RUNDSCHAU

LÓRÁND DOMBRÁDY — Militärpolitik und Armee 1920–1944 *(Sándor Szakály)* — 739
HERBERT SIROIS — Zwischen Illusion und Krieg. Deutschland und die USA 1933–1941 *(Krisztián Ungváry)* — 740
PÁL PRITZ — László Bárdossy *(Lóránd Dombrády)* — 741
MARIANA HAUSLEITNER, BRIGITTE MIHOK UND JULIANE WETZEL (HSG.) — Rumänien und der Holocaust. Zu den Massenverbrechen in Transnistrien 1941--1944 *(Krisztián Ungváry)* — 744
DEZSŐ IVÁN — Die Geschichte des ungarischen Militärfluges *(Péter Krisztián Zachar)* — 746

CHRONIK

RÓBERT EHRENBERGER — Partnerschaft für den Frieden. Die erste Sitzung der Militärgeschichtlichen Arbeitsgruppe, Bukarest, 17--22. April 2001 — 748
GÁBOR HAUSNER — „Es geschah vor 60 Jahren." Wissenschaftliche Sitzung zum Jubiläum des Kriegseintritts Ungarns, Budapest, 17. Mai 2001 — 749
JÓZSEF ZACHAR — „Der ungarische Aufstand, die Krise 1956 und Österreich." Internationales Sicherheitspolitisches Symposium, Wien, 8--10. Oktober 2001 — 751

BIBLIOGRAPHIE

CSILLA DAMÓ, ÉVA ÚJFALUSI — Ausgewählte Bibliographie der ungarischen militärgeschichtlichen Literatur des Jahres 1999 — 754

СОДЕРЖАНИЕ

ПРОИЗОШЛО 60 ЛЕТ ТОМУ НАЗАД

ЙОЖЕФ БОРУШ — 22 июня 1941 года – предупреждающее наступление со стороны Германии? — 527

БЕЛА РАШКИ — „Несостоявшееся вступление в войну" Австрия и вторая мировая война — 547

ПЕТЕР САБО — Союзники Германии в военных операциях в Советском Союзе в 1941 году — 563

СООБЩЕНИЯ

ЛАСЛО ВАРГА Е. — Визит регента Венгрии в Польшу в 1938 года — 573

МИКЛОШ ХОРВАТХ — Венгерская революция и борьба за свободу 1956 года и организация Варшавского Договора — 600

ЛАСЛО ЁРШИ — Гражданские повстанцы в революции 1956 года — 626

МАСТЕРКСАЯ

ДЬЁРДЬ ДОМОКОШ — Опыт, приобретенный в ходе компьютерной реконструкции Эгерской крепости — 640

ИСТОЧНИКИ

ЛАСЛО ВАРГА Е. — Из воспоминаний Яна Эмисарского, польского военгного атташе в Будапеште, 1938-1940 — 662

ИМРЕ ОКВАТХ — Донесение о секретном совещании в Москве начальников служб госбезопасности социалистических стран — 689

ДИСКУССИЯ

ПАЛ ПРИТЗ — Ответ Гезе Перьешу — 707

ЛАСЛО ЙАСОВСКИ — Замечания к статье Гезы Перьеша „Процесс Ласло Бардошши" — 711

БОТОНД КЛЕМЕНТИС-ЗАХОНЬ — Отклик на статью Гезы Перьеша — 726

ГЕЗА ПЕРЙЕШ — Возражение Палу Притзу — 735

ОБЗОР

ЛОРАНД ДОМБРАДИ — Военная политика и армия в 1920-1944 годах *(Шандор Сакай)* — 739

HERBERT SIROIS — Zwischen Illusion und Krieg. Deutschland und die USA 1933-1941. *(Кристиан Унгвари)* — 740

ПАЛ ПРИТЗ — Ласло Бардошши *(Лоранд Домбради)* — 741

MARIANA HAUSLEITNER, BRIGITTE MIHOK UND JULIANE WETZEL (HSG.) — Rumänien und der Holocaust. Zu den Massenverbrechen in Transnistrien 1941-1944 *(Кристиан Унгвари)* — 744

ДЕЖЁ ИВАН — История венгерских военных полетов 1945-1956. *(Петер Захар)* — 746

ХРОНИКА

РОБЕРТ ЕХРЕНБЕРГЕР — Партнерство во имя мира. Первое заседание Военно-исторической рабочей группы. Бухарест. 17-22 апреля 2001 года — 748

ГАБОР ХАУСНЕР — „Произошло 60 лет тому назад". Сессия по случаю 60-ой годовщины вступления Венгрии в войну, Будапешт, 17 мая 2001 года — 749

ЙОЖЕФ ЗАХАР — „Венгерское восстание, кризис 1956 года и Австрия". Симпозий по вопросам политики международной безопасности, Вена, 8-10 октября 2001 года — 751

БИБЛИОГРАФИЯ

ЧИЛЛА ДАМО, ЕВА УЙФАЛУШИ — Избранная библиография военно-исторической литературы за 1999 год — 754

HADIMÚZEUM ALAPÍTVÁNY

Közhasznú szervezet

Múzeumunk alapítója és igazgatója, Aggházy Kamil (1882-1954) emlékére, a magyar Hadtörténeti Múzeum pártfogolására és támogatására hoztuk létre 1997-ben bejegyzett alapítványunkat, melynek célja a „Hadimúzeum" erkölcsi, szellemi és anyagi támogatása az alábbi területeken:

- a magyar hadtörténet tárgyi emlékeinek országos és nemzetközi feltárása, történeti feldolgozása, kataszter készítése, kapcsolódó akciók meghirdetése;
- a Hadimúzeumban fellelhető gyűjteményi anyag állagvédelmének elősegítése, raktározási és kiállítási körülményeinek javítása;
- a gyűjtemények korszerű, nemzetközi színvonalú nyilvántartása, feldolgozása;
- részvétel a múzeumi gyűjtemények és általában a „militaria hungarica" nagyközönség előtti bemutatásában, népszerűsítésében;
- a magyar vonatkozású hadtörténeti emlékhelyek kialakításának, megőrzésének, nyilvántartásának támogatása, a hadi-helykegyelet erősítése;
- a Hadimúzeum hagyományőrző tevékenységének és a múzeum történetére vonatkozó kutatások elősegítése;
- a „militaria hungarica" körébe vonható hazai és nemzetközi kapcsolatok kiépítése, erősítése, a nemzetközi tudományos életben való részvétel támogatása.

A Hadimúzeum Alapítvány kuratóriumának tagjai:

dr. Miltényi Dénes (elnök), dr. Érszegi Géza, a Magyar Országos Levéltár főlevéltárosa, dr. Hermann Róbert történész, Hadtörténeti Intézet, Nagy Zoltán, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, dr. R. Várkonyi Ágnes egyetemi tanár, Stemlerné dr. Balogh Ilona, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fotótárának vezetője.

A Hadimúzeum Alapítvány révén lehetőséget szeretnénk nyújtani mindazoknak, akik szívükhöz közel állónak érzik a Hadtörténeti Múzeumot, annak gyűjteményeit, a magyar hadtörténelem tárgyi emlékeit, hogy támogatásukat közvetlenül juttathassák el az általuk kívánt helyre, vagy egyéb módon kapcsolódhassanak be munkánkba: így intézményünk kitartó, de csekély számú gárdája mellett, önkéntes múzeumbarátként, közel kerülhessenek a fenti célkitűzésekhez, magukénak vallhassák a múzeumot és az ott őrzött, nemzeti örökségünk részét alkotó kulturális javakat.

Az Alapítvány javára a következő bankszámlára juttathatók adományok:

OTP XI. ker. fiók 11711034-20848662 Hadimúzeum Alapítvány.

Adószám: 18087080-1-41

További információkkal Kreutzer Andrea alapítványi titkár szolgál: H-1014 Budapest, Tóth Árpád sétány 40. Tel.: 3569-522, Fax: 3561-575

Ára: 320,– Ft

Szerzőink figyelmét felhívjuk az alábbiakra:

1. A szerkesztőség csak olyan kéziratokat fogad el, amelyek megfelelnek az „első közlés" kívánalmainak.
2. Végleges szövegű kéziratokat kérünk, mert a korrektúrában változtatásokra már nincsen lehetőség.
3. A szerkesztőség optimálisnak az 1,5–2,5 ív (60–100.000 „n") terjedelmű kéziratot tekinti – a jegyzetapparátussal együtt. 3 ívet meghaladó tanulmányt technikai okok miatt nehezen tudunk közölni.
4. Folyóiratunk az évszázadokat – az idézetek, címek kivételével – római számmal jelöli.
5. Recenziók esetében a cím mellett szükségesek a pontos bibliográfiai adatok is. A recenziók terjedelme az 5 oldalt (kb. 10.000 „n") lehetőleg ne haladja meg.
6. A jegyzetapparátusban a hivatkozott művek szerzőjének neve kurziválandó; az oldalhivatkozás jele „o.". A hivatkozások során a Hadtörténelmi Közleményekben a kiadót nem tüntetjük fel, csak a kiadás helyét és évét, a kiadás helyének rövidítetlen formájával: pl. „Budapest" és nem „Bp.".

A számítógépes szövegfeldolgozás kívánalmai:

1. Kérjük tisztelt szerzőinket, hogy írásaikat 3,5"-os kislemezen Word for Windows 6.0 (7.0) szövegszerkesztő programban írva juttassák el a szerkesztőségbe 1 kinyomtatott kéziratpéldány kíséretében.
2. A tabulátorral beállított bekezdés nem felel meg a kívánalmaknak; csak a bekezdés-formátumban beállított bekezdést fogadjuk el.
3. Betűtípus: Times New Roman CE (a betűtípus része a programnak). Amennyiben a szövegben a Times New Roman CE betűkészletből hiányzó (francia, spanyol, török, stb.) karakterek szerepelnek, azokat is a Times New Roman megfelelő nemzeti karakterkészletéből kérjük kiválasztani.
4. A lábjegyzeteket automatikus számozással kérjük; a lábjegyzet-hivatkozás formátuma 10 pontos Times New Roman CE felső indexszel. A lábjegyzet szövege: 8 pontos Times New Roman CE.
5. Nagy méretű táblázatok esetén, melyek meghaladják a szedéstükör szélességét (12,6 cm), kérjük azokat a szöveg végére illeszteni, külön szakaszban.